УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1

А – БОРОНА

ТОМ 2

БОРОНУВАННЯ – ГЕРГЕЛІ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
ГАВРИЛОВА Т. А
ГІТАЛОВ О. В.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГОНЧАР О Т.
ГЛУШКОВ В. М
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КАВЕЦЬКИЙ Р Є.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУЗЬМЕНКО М. В.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А В
ПАЛАМАРЧУК М. М
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШВЕД Г. А.
(відповідальний секретар,
відповідальний секретар редколегії)
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

ТОМ
2

БОРОНУВАННЯ — ГЕРГЕЛІ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1978

03
У45

Е $\frac{00101-006}{М\ 222\ (04)\ 78}$ 457 — 78

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1978 р.

Б

БОРОНУВА́ННЯ, волочіння — один із прийомів поверхневого обробітку грунту. Здійснюють *боронами* різних типів. Застосовують для збереження вологи в грунті, поліпшення *аерації* грунту, знищення грунтової кірки і молодих сходів бур'янів, вирівнювання, розроблення і підготування до сівби ріллі тощо. Зяб і озимі боронують рано навесні, коли грунт перестає мазатись. Посіви ярих зернових боронують зразу після сівби, а картоплю, буряки, кукурудзу, соняшник — до й після появи сходів. На легких грунтах Полісся і в р-нах поширення пилових бур (на Пд. Сх. України) боронувати озимі, особливо слаборозвинуті, не рекомендують. На Пд. УРСР Б. необхідно проводити слідом за оранкою зябу, щоб зменшити висушування грунту восени та в безсніжні зими.

Є. Й. Дорошенко.

БОРОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — органічні сполуки, в яких атом *бору* зв'язаний з органічним радикалом. До Б. с. відносять похідні *бороводнів* типу RBH_2, R_2BH та R_3B і борні кислоти типу $RB(OH)_2$ і R_2BOH. Існують циклічні Б. с. — заміщені боразоли $[RBNX]_3$. Одержують Б. с. в основному взаємодією літій- і магнійорганічних сполук з ефірами *борної кислоти* і галогенідами бору та гідроборуванням ненасичених вуглеводнів. Застосовують Б. с. як *каталізатори* полімеризації, як добавки до мастил, для одержання бороводнів тощо.

БОРОТЬБА́ — вид спорту, єдиноборство двох спортсменів за встановленими правилами. Б. була відома з давніх часів. У народів СРСР здавна поширені нац. види Б. В сучас. спортивній Б. розрізняють класичну і вільну Б., *дзю-до* і *самбо*. Змагання складається з 3 періодів по 3 хв з перервами на 1 хв; проводять на спец. килимі розміром 8 × 8 м. Борців поділяють на вікові та вагові категорії. Перемога присуджується борцеві, який примусив суперника доторкнутися до килима обома лопатками або набрав більшу кількість очок (балів) за краще проведені технічні прийоми. До Олімпійських ігор включено змагання з вільної і класичної Б. та дзю-до. Світову славу завоювало багато вітчизн. борців, серед них відомі укр. борці: І. *Піддубний*, І. *Богдан*, Я. Пункін (класична боротьба, олімпійський чемпіон 1952), С. Рибалко (класична боротьба, чемпіон світу 1962, 1965), Б. *Гуревіч*, С. Новиков (дзюдо, олімпійський чемпіон 1976), О. Колчинський (класична боротьба, олімпійський чемпіон 1976, чемпіон світу 1978), П. Пінігін (вільна боротьба, олімпійський чемпіон 1976, чемпіон світу 1977, 1978). З 1921 діє Міжнар. аматорська федерація Б. (ФІЛА). Рад. борці є її членами з 1947. У 1959 засн. Федерація боротьби СРСР.

«БОРОТЬБА́» — газета, орган *Українського селянського об'єднання* (прогресивна політична організація, що перебувала під впливом КПЗУ). Видавалась у Львові з 14.V до 22.X 1933. Вийшло 20 номерів. Видання «Б.», яка виступала проти колонізаторської політики бурж.-поміщицької Польщі, заборонив тодішній польс. уряд.

БОРОТЬБА́ ДВОХ СУСПІ́ЛЬНИХ СИСТЕ́М — один з найважливіших факторів, що визначає основний зміст, основну суперечність сучасної епохи. Є концентрованим виразом непримиренності двох протилежних соціально-економічних систем — капіталістичної і соціалістичної — у світовому масштабі. Б. д. с. с., що являє собою протиборство державно організованого робітн. класу і державно організованої буржуазії, має глобальний характер. Б. д. с. с. у своєму розвитку пройшла ряд етапів. Перший з них ознаменувався перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917, яка відкрила нову еру в історії людства — еру революц. оновлення світу, краху капіталізму і торжества соціалізму. Другий етап Б. д. с. с. пов'язаний з розгромом фашизму при вирішальній ролі СРСР в ході 2-ї світової війни, остаточним крахом спроб імперіалізму подолати соціалізм силою зброї, перемогою соціалістичних революцій у ряді країн Європи й Азії й утворенням *світової системи соціалізму;* третій — з перетворенням світової системи соціалізму на найвпливовіший фактор сусп. прогресу і з дальшим поглибленням *загальної кризи капіталізму*. В сучас. умовах заг. криза капіталізму істотно поглибилася, загострились його суперечності. Великого розмаху набрала боротьба проти експлуатації, засилля монополій, за демократію і соціалізм. У процесі Б. д. с. с. склався єдиний антиімперіалістичний фронт, який включає світову *соціалістичну співдружність, міжнародний комуністичний рух, національно-визвольний рух,* боротьбу за мир у всьому світі. Завдяки наполегливим зусиллям цього фронту, послідовній миролюбній політиці СРСР, прогресивні сили в 60-х — першій пол. 70-х рр. добилися позитивного повороту від політики *«холодної війни»* до *розрядки міжнародної напруженості,* до утвердження в практиці міжнар. життя принципів *мирного співіснування* д-в з різним сусп. ладом. Мирне співіснування — специфічна форма класової Б. д. с. с. Воно передбачає виключення воєн як засобу розв'язання суперечностей між двома сусп. системами і вирішення їх шляхом переговорів; доведення переваг соціалізму в галузі економіки шляхом мирного екон. змагання двох світових систем; їхнє ідеологічне протиборство.

Нинішній етап світового розвитку характеризується посиленням класової боротьби у світовому масштабі. Агресивні імперіалістичні сили підхльостують *гонку озброєнь,* організовують ідеологічні диверсії проти СРСР та ін. соціалістичних країн. Реакційні кола розгорнули наклепницькі антирад., антикомуністичні кампанії, посилили репресії проти демократичних рухів всередині капіталістичних д-в. Усе це суперечить інтересам народів, положенням *Заключного акту* загальноєвроп. наради 1975 в Хельсінкі. Даючи рішучу відсіч підступам противників миру і соціалізму, СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності добиваються дальшого розвитку сприятливих для миру і соціального прогресу змін у міжнар. обстановці, перетворення розрядки на безперервний, універсальний і необоротний, охоплюючий усі континенти процес переходу до сталого, плодотворного мирного співробітництва між д-вами, досягнення практичних успіхів у *роззброєнні*. Величезна конструктивна, мобілізуюча роль у розвитку й поглибленні політики розрядки належить прийнятій XXIV з'їздом КПРС *Програмі миру* та її органічному продовженню — висунутій XXV з'їздом партії програмі дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу і незалежність народів. У документах XXIV і XXV з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, з'їздів ін. марксистсько-ленінських партій, документах міжнар. комуністичного і робітн. руху підкреслено, що СРСР, ін. соціалістичні країни в своїй зовн. політиці поєднують рішучу відсіч імперіалістичній агресії, підтримку революц. сил з терпеливими пошуками шляхів дальшого розвитку відносин з д-вами протилежної системи на основі принципів мирного співіснування, з неухильним нарощуванням зусиль у боротьбі за міцний мир в усьому світі, за врятування людства від загрози ядерної війни.

В. П. Меньшов.

БОРОТЬБА́ ЗА ІСНУВА́ННЯ — сукупність процесів, що спричинюються до вибіркового знищення або усунення від розмноження менш пристосованих організмів, внаслідок чого зберігаються і залишають потомство більш пристосовані організми (*добір природний*). Передумовами Б. за і. є гетерогенність (неоднорідність) особин у будь-якій *популяції,* зумовлена їхньою *мінливістю,* та прогресія розмноження, яка виявляється в тому, що кожна пара організмів (з тих, яким властиве перехресне запліднення) або кожний організм (з тих, яким притаманне самозапліднення або нестатеве розмноження) дає значно більше нащадків, ніж може вижити й досягти дорослого стану. Поняття «боротьба за існування» ввів Ч. Дарвін, який розкрив і її еволюційну роль як передумови природного добору. Б. за і. буває п р я м о ю (активне змагання в здобуванні їжі й захисті від ворогів) і н е п р я м о ю, або к о н с т и т у ц і о н а л ь н о ю (пасивне змагання в стійкості до несприятливих *абіотичних факторів* навколишнього середовища); в н у т р і ш н ь о в и д о в о ю

(між особинами одного виду) і міжвидовою (між представниками різних видів); індивідуальною (змагання окремих особин) і груповою, що відбувається на основі внутрішньовидової (гуртосімейність у комах) чи міжвидової (*симбіоз*) «взаємодопомоги». В еволюційному процесі різні форми Б. за і. діють не відокремлено, а в тісному взаємозв'язку. Вивчення Б. за і. має практичне значення: його результати враховують у рільництві (при складанні й обгрунтуванні сівозмін), у лісовому, мисливському, рибному г-ві, при розробці біол. методів боротьби з шкідниками, при терапевтичному застосуванні антибіотиків і фітонцидів.

Спроби безпідставного використання деякими бурж. соціологами й економістами біол. поняття «боротьба за існування» для пояснення соціальних явищ (див. *Мальтузіанство, Соціальний дарвінізм*) різко критикували класики марксизму-ленінізму за антинауковість.

Літ.: Дарвін Ч. Походження видів. К.— Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Галл Я. М. Борьба за существование как фактор эволюции. Л., 1976; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976. *Г. К. Кравець.*

БОРОТЬБА́ КЛА́СІВ — див. *Класова боротьба.*

БОРОТЬБА́ ПРОТИЛЕ́ЖНОСТЕЙ — див. *Єдність і боротьба протилежностей.*

БОРОТЬБИ́СТИ — українська дрібнобуржуазна націоналістична партія, яка відображала класові інтереси сільської буржуазії, насамперед куркульства. Виникла в травні 1918 внаслідок розколу *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР). Назву дістала від найменування центрального органу партії газ. «Боротьба». В березні 1919 Б. прийняли назву «Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів», а в серпні 1919 перейменувалися на «Українську комуністичну партію (боротьбистів)». Лідери партії — Г. Ф. Гринько, В. М. Блакитний, П. П. Любченко, Г. В. Михайличенко, О. Я. Шумський. За своєю ідейно-політичною платформою Б. завжди були дрібнобуржуазною, націоналістичною партією, яка претендувала на політ. гегемонію на Україні, вела боротьбу проти Комуністичної партії і її складової частини — КП(б)У. З цією метою Б. відстоювали доктрину т. з. «української революції», національної за своїм характером, яка нібито докорінно відрізнялась від соціалістичної революції в Росії. Б. активно виступали проти інтернац. єдності трудящих України і Росії, особливо проти воєнно-політ. і екон. союзу рад. республік.

Розвиток революц. боротьби показав, що маси, в т. ч. трудяще селянство, не підтримали Б. Щоб не залишитись у повній ізоляції, Б. змушені були заявити про визнання Рад. влади. Їхніх представників було включено до складу Рад. уряду України. Послідовно здійснюючи ленінську тактику щодо Б., за якими в умовах громадян. війни ще йшла певна частина селянства та інтелігенції, КП(б)У ніколи не поступалася марксистсько-ленінськими ідейними і організаційними принципами. Вона послідовно викривала дрібнобуржуазні, націоналістичні погляди й контрреволюційні дії Б., це стосувалося, зокрема, їхнього намагання в ході боротьби проти *денікінщини* захопити з допомогою залишків петлюрівської армії (див. *Петлюрівщина*) владу на Україні під прикриттям націоналістичного гасла її «безумовної незалежності». Ці спроби Б. зазнали краху. В умовах дальшого зростання впливу Комуністич. партії на маси Б. знову заявили про бажання співробітничати з КП(б)У. Йдучи на тактичні угоди з Б., КП(б)У прагнула відірвати від них ту частину середнього селянства, яка ще йшла за ними, залучити на свій бік кращі елементи Б. і створити умови для ліквідації партії Б., оскільки вона продовжувала лінію, спрямовану проти політики Рад. влади на Україні. У зв'язку з цим В. І. Ленін вимагав «визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізмові. Так само суперечить інтересам пролетаріату їх боротьба проти лозунга тісного і найтіснішого союзу з РСФРР» (Повне зібрання творів, т. 40, с. 118). Намагаючись дискредитувати КП(б)У, Б. в лютому 1920 звернулися до Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) з проханням про прийом до Комінтерну. В своїх зауваженнях на проект постанови ВККІ від 22.II 1920 про відмову Б. у прийомі В. І. Ленін наголосив на необхідності посилити мотиви відмови і звинувачувати Б. «не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 154). 26.II 1920 ВККІ в своїй постанові зазначив, що партія Б. «відступає від принципів комунізму в ряді найважливіших питань», що «бажання створити на Україні другу, паралельну партію В. К. Комуністичного Інтернаціоналу не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих». Відхиливши прохання боротьбистів, ВККІ разом з тим підкреслив, що «справжнім комуністичним елементам боротьбистів ніхто не перешкоджає вступити в ряди КПУ (більшовиків)» [Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919). К., 1962. с. 68, 69].

У зв'язку з тим, що партія Б. переживала цілковите ідейне банкрутство і організаційний розвал, перетворювалася на легальний центр притягання контрреволюц. сил, кращі елементи Б. почали виступати за ліквідацію цієї партії. В березні 1920 Всеукр. конференція боротьбистів прийняла рішення про саморозпуск. Прийом Б. в Комуністичну партію проходив в індивід. порядку. Зокрема, були прийняті В. М. *Блакитний*, Г. Ф. *Гринько*, П. П. *Любченко* та ін. Оцінюючи значення ліквідації партії Б., В. І. Ленін на IX з'їзді РКП(б) говорив: «Це — питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК,... те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 253—254). Завдяки великій політ. роботі, проведеній КП(б)У під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, партія Б. зійшла з політ. арени. Це сприяло дальшому згуртуванню трудящих України навколо Комуністичної партії, зміцненню Рад. влади, братерського союзу та інтернац. єдності укр. і рос. народів. *І. Ф. Курас.*

БОРОЧИ́ЦЬКИЙ СКАРБ — скарб 4 — поч. 5 ст., виявлений 1928 біля с. Борочичого (тепер Горохівського р-ну Волинської обл.). Знайдено 9 кг римських *денаріїв* кін. 1 — поч. 3 ст. у двох срібних і одній глиняній посудинах, золоту тацю та золотий медальйон рим. імператора Іовіана (363—364) у багатій оправі, оздобленій інкрустацією і зерню. Обидві срібні посудини належать до візант. імпорту кін. 4 —поч. 5 ст. Речі з Б. с. частково зберігаються у Варшавському держ. археол. музеї, решта — у музеях Львова.

БОРОШНИ́СТА РОСА́, попелюха — група захворювань рослин, що її спричинюють *борошнисторосяні гриби.* На надземних органах з'являється білий наліт, який згодом стає борошнистим. Крім виснаження рослин внаслідок живлення паразита, наліт утруднює газообмін і фотосинтез рослини-хазяїна, спричинює підсихання органів та відмирання їх. Б. р. частіше трапляються в степовій і лісостеповій зонах УРСР. Найбільшої шкоди завдають Б. р. винограду (оїдіум) і Б. р. агрусу (сферотека), Б. р. злаків, Б. р. огірків, Б. р. персика і Б. р. дуба. Заходи боротьби. Знищування рослинних решток, обприскування і обпилювання рослин сірчаними препаратами, арсенатом кальцію та ін.

БОРОШНИСТОРО́СЯНІ ГРИБИ́, попелюхові (Erysiphaceae) — родина сумчастих грибів. Паразити вищих рослин. На уражених органах рослин Б. г. утворюють поверхневий білий наліт (*борошнисту росу*). Від *гіфів* грибниці Б. г. відходять короткі гаусторіїв, завдяки яким відбуваєть-

ся живлення гриба. Б. г. дуже поширені. Вони завдають великої шкоди багатьом трав'янистим і деревним культурним і диким рослинам.

М. Я. Зерова.

БО́РОШНО — продукт розмелювання зерна пшеничного, житнього, кукурудзяного, вівсяного, ячмінного, горохового тощо.

Б. буває оббивного помелу (розмелене зерно, у якого частково видалено плодові оболонки і зародок) і помелу сортового (розмелене зерно без зародка й основної частини оболонок; складається переважно з *ендосперму*). Сорт Б. визначають за співвідношенням у ньому ендосперму й кількості периферійних частинок зерна (оболонок, алейронового шару та зародка), за зольністю, крупністю помелу, вмістом клейковини і кольором. Найчастіше виробляють Б. пшеничне оббивне і сортове, житнє оббивне і сортове (сіяне і обдирне, що містить до 10% периферійних частинок зерна). З твердих сортів пшениці виготовляють Б. вищого сорту (крупку) і першого (напівкрупку). Б. вищих сортів збагачують на *млинах борошномельних* вітамінами B_1, B_2 та PP, оскільки значна кількість їх видаляється з зародком і алейроновим шаром. З Б. випікають хліб (див. *Хлібопечення*), виготовляють макарони, кондитерські та ін. вироби. Див. також *Борошномельно-круп'яна промисловість.*

Літ.: Мясникова А. В. [та ін.]. Товароведение зерна и продуктов его переработки. М., 1971; Ройтер И. М. Сырье хлебопекарного производства. Справочное пособие. К., 1972.

О. С. Зубко.

БО́РОШНО КОРМОВЕ́ — борошно тваринного і рослинного походження. Б. к. тваринного походження — рибне, китове, м'ясокісткове, м'ясне, кров'яне, кісткове виготовляють з риб, морських ссавців, з відходів рибної та м'ясної пром-сті тощо. Після термічної обробки сировину сушать і розмелюють. У Б. к., за винятком кісткового, високий вміст *протеїнів* (42—80%), до складу яких входять незамінні *амінокислоти* (метіонін, лізин, триптофан). Кісткове борошно — цінне джерело кальцію (~ 30%) і фосфору (~ 15%). Б. к. рослинного походження виготовляють з наземних (борошно трав'яне, хвойне тощо) та водяних рослин. Свіжоскошені злакові і бобові трави, листя дерев хвойних порід та ін. сировину швидко висушують у спец. сушильних установках і розмелюють. Трав'яне та хвойне Б. к. містить значну кількість вітамінів та біологічно активних речовин. Невелика добавка Б. к. поповнює раціон тварин, сприяє кращому засвоюванню кормів.

А. Я. Пшеслінський.

БОРОШНОМЕ́ЛЬНО - КРУП'ЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють борошно і крупи. Борошно з жита, пшениці (іноді з ін. зернових культур) використовують у харчовій промисловості (хлібопекарній, макаронній, кондитерській), а фуражного зерна — у *комбікормовій промисловості* або безпосередньо для годівлі худоби. Виробн. борошна із зерна відоме з часів *мідного віку.* Для розмелювання зерна спочатку застосовували кам'яні ступки, тертки, жорна. Згодом поширилися водяні та вітряні млини (*вітряки*). Перші парові млини виникли в Англії 1786, в Росії — 1818. Б.-к. п. набула розвитку з 2-ї пол. 19 ст. У 1913 було вироблено 28 млн. т борошна (в межах СРСР до 17.IX 1939). На Україні парові вальцьові млини почали будувати в останній чверті 19 ст. На поч. 20 ст. Україна стала одним з осн. районів розвинутого товарного млинарства в Росії. За роки Рад. влади, особливо в довоєнні п'ятирічки, Б.-к. п. країни перетворилась на потужну індустріальну галузь; були збудовані великі високомеханізовані підприємства Б.-к. п., покладено початок створенню вітчизняного млинарського машинобудування. За післявоєнні роки внаслідок зростання виробничих потужностей, раціонального розміщення підприємств Б.-к. п., оснащення їх сучас. устаткуванням і вдосконалення технології виробн. значно збільшився випуск продукції галузі. В 1975 в СРСР було вироблено 42 млн. т борошна і 3,7 млн. т крупів (1940 — відповідно 29 і 1,7 млн. т). УРСР дає понад 17% борошна і понад 23% крупів загальносоюзного їх виробн. У 1975 в республіці вироблено 7174 тис. т борошна і 864,4 тис. т крупів (1940 — відповідно 6887 і 421,8 тис. т).

В зв'язку з процесом *урбанізації,* зростанням міськ. населення, а також контингентів сільських жителів, що забезпечуються хлібом заводського приготування, потреба в борошні вищих сортів зросла. Поряд з цим відбувається зміна в структурі харчування населення внаслідок збільшення споживання м'ясних та ін. висококалорійних продуктів. В країні приділяється постійна увага збільшенню виробн. борошна вищих сортів, а також борошна з фуражних зернових культур. На підприємствах Б.-к. п. підвищується рівень механізації й автоматизації виробн., споруджуються при борошномельно-круп'яних підприємствах потужні елеватори з пневматичним транспортуванням сировини і продуктів помелу. Поширюється комбінування суміжних галузей виробництва. В Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено забезпечити за п'ятирічку зростання випуску продукції Б.-к. п. країни на 21—23%, збільшити виробн. борошна вищих сортів, рису і гречаних крупів, ввести в дію зернові елеватори заг. місткістю 30 млн. т.

Д. В. Гак.

БОРОШНЯ́НИЙ КЛІЩ (Acarus siro) — один з найпоширеніших видів групи *комірних кліщів.* Б. к. трапляється в госп. приміщеннях і в польових умовах. Багатоїдний; завдає великої шкоди харч. запасам, особливо продуктам рослинного походження. Тіло Б. к. (довж. 0,3—0,8 мм) овальне, білувате, вкрите рідкими щетинками. Самка за життя відкладає до 200 яєць, розвиток яких залежно від т-ри і вологості середовища триває 10—60 діб. Ушкоджені Б. к. продукти стають липкими, набувають специфіч. запаху, втрачають харч. якості, можуть спричинити отруєння. Заходи боротьби. Дезинсекція порожніх комор і зерносховищ; додержання відповідного режиму зберігання. Див. також *Шкідники зерна і зернових продуктів.*

Г. Й. Гуща.

БОРОШНЯ́НИЙ ЧЕРВ'Я́К — науково неточна назва личинки жука *хрущака борошняного* великого. Шкідник борошна, зерна і борошняних продуктів.

БОРРОМІ́НІ (Borromini; Борроміно; Кастеллі) Франческо (25.IX 1599, Біссоне, Швейцарія — 3.VIII 1667, Рим) — італійський архітектор, представник *барокко.* Навчався в Мілані. Б. побудував: церкви Сан-Карло алле Куатро Фонтане (1634—67), Сант-Іво алла Сапієнца (1642—60) і Сант-Андреа делле Фратте (1656); палаци Фальконьєрі (1639—41) та Барберіні (1625—63, у співавторстві з К. Мадерною та Дж.-Л. *Берніні*) — усі в Римі.

Ф. Борроміні. Дж. і К. Райнальді. Церква Сант-Аньєзе ів Агоне в Римі. 1652—55.

БОРСУ́К (Meles meles) — ссавець родини *куницевих* ряду хижих звірів. Довж. тіла до 90 см, маса до 33 кг. Хутро довге, на спині й боках сіро-біле з чорним, на голові чорні смуги. Поширений у Європі й Азії, в СРСР — повсюди, крім тундри, в лісах, степах і напівпустелях. Живе в глибоких розгалужених норах. Живиться плодами, трав'янистими рослинами, комахами, жабами, ящірками і дрібними ссавцями. В березні — квітні самка після 340—350-денної вагітності народжує 3—5 малят. Пром. значення невелике (використовують волосся для виготовлення пензлів і шкуру). На Україні перебуває під охороною закону.

О. П. Корнєєв.

БО́РТКО Володимир Володимирович (н. 27.X 1924, Курськ) — російський рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1946. Після закінчення Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1949) працював у театрах Москви. В 1964—70 — гол. режисер Одес. рос. драм. театру ім. Іванова. Поставив спектаклі: «Назар Стодоля» Шевченка і «Не називаючи прізвищ» Минка — в Моск. драм. театрі на Малій Бронній; «Вдівець» Штейна, «В день весілля» Розова, «Різдво в домі Куп'єлло» Е. де Філіппо — в Одес. рос. драм. театрі. Нагороджений орденом Червоної Зірки та медалями.

Борсук.

БО́РТНИК Януарій Дем'янович (3.V 1897, с. Озерна Зборівського р-ну Тернопільської обл. — 1938) — український рад. режисер. Театр. діяльність почав 1915. Працював режисером театру «*Березіль*» (1922—28), Харків. театру малих форм «Веселий пролетар» (1927—30), Харків. театру муз. комедії (1930—33), Дніпропетр. театру ім. Т. Г. Шевченка (1933—36) і Харків. театру Революції (1936—37). Поставив спектаклі: «Шпана» Ярошенка (1926), «Яблуневий полон» Дніпровського (1927), «Ярмарок» Остапа Вишні, «Змова Фієско в Генуї» Шіллера (обидва — 1928), «Перікола» Оффенбаха (1933),

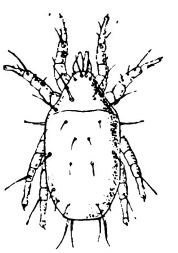

Борошняний кліщ.

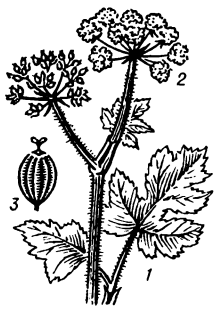

Борщівник.
1 — листок;
2 — суцвіття;
3 — плід.

«Платон Кречет» Корнійчука (1935), «Соло на флейті» Микитенка (1936).

БО́РТНИКИ — категорія феодально залежних селян, які збирали в лісах мед диких бджіл і сплачували феодалам данину медом. Б. відомі з часів *Київської Русі*. В Росії й на Україні у 18 ст. були перетворені на кріпаків.

БО́РТНИКОВ Микола Федорович [н. 16 (29).I 1916, м. Верний, тепер Алма-Ата] — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950 закінчив Моск. худож. ін-т ім. В. І. Сурикова. Працює в Криму. Твори: «З роботи. Пісня» (1960), «Втеча» (1969), «До життя» (1970—71), «День Перемоги» (1975); серії — «У цілинному радгоспі» (1964), «Весна 1944 року» (1967), «Берлін. Травень 1945 року» (1968). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня і Червоної Зірки.

БО́РТНИЦТВО, бортьове бджільництво — розведення бджіл у бортях для одержання меду. Спочатку борть являла собою штучно зроблене в ростучому дереві дупло, пізніше бортю почали називати і дуплянку, яку прикріплювали на дереві в лісі або ставили поблизу оселі. Б. — давніший етап у розвитку *бджільництва*. В Київській Русі Б. мало велике госп. значення. На Україні найпоширеніше було на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині. Використання бортей для розведення бджіл зберігалося в районах Полісся до поч. 20 ст.

БО́РТНИЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури*, виявлене біля с. Бортничів Бориспільського р-ну Київської обл. Досліджувалося 1912 і 1949. Під час розкопок відкрито залишки жител землянкового типу, знайдено знаряддя праці (кам'яні зернотерки, крем'яні ножі й скребачки, глиняні прясельця), уламки глиняного посуду, оздобленого вірьовочним орнаментом, глиняні людські фігурки та ін. Осн. заняття жителів поселення — землеробство і скотарство.

БОРТНЯ́НСЬКИЙ Дмитро Степанович [1751, м. Глухів, тепер Сумської обл. — 28.IX (10.X) 1825, Петербург] — український і російський композитор. У 1758 за гарний голос був узятий до петерб. придворної капели. Вивчав композицію у Б. Галуппі. В 1769—79 вдосконалював мистецтво композиції в Італії, де було поставлено його опери «Креонт» (1776), «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1779). У 1779—96 Б. — капельмейстер при царському дворі (в Гатчині й Павловську). Тоді ж написав опери «Свято сеньйора», «Сокіл» (обидві — 1786), «Син-суперник» (1787) і ряд вок. та інструм. творів. З 1796 — директор вокальної музики і управитель придворної співацької капели. Б. належить понад 100 творів хорової духовної музики — 35 чотириголосих і 10 двохорових концертів, чимало менших композицій, а також світські хори, в т. ч. кантата «Співець у стані руських воїнів» (1812), камерно-інструм. твори (квінтет, 1787; концертна симфонія, 1796). Хоровий стиль Б. — урочисто-піднесений, ліричний; у музиці відобразилися мотиви укр. і рос. нар. пісенності. Творчість Б. мала вплив на розвиток рос. і укр. хорової культури.

Літ.: Грінченко М. Історія української музики. К., 1922; Доброхотов Б. Д. С. Бортнянский. М. — Л., 1950; Гордійчук М. Д. С. Бортнянський. «Музика», 1976, № 2.

М. М. Гордійчук.

БОРУВА́ННЯ — насичення поверхневого шару металевих виробів *бором*. Підвищує поверхневу твердість виробів, їхню стійкість проти зношування. Розрізняють Б. тверде (або порошкове), рідинне (електролізне, безелектролізне) і газове, що відбувається відповідно в боровмісних порошкоподібних сумішах, у розплавах солей (напр., бури, іноді з карбідом бору) та в газових середовищах. Якщо насичення відбувається при т-рі 900—1100° С протягом 5—6 год., товщина борованих шарів становить 0,1—0,3 мм. *Легування* сталі молібденом, вольфрамом, хромом та ін. елементами зменшує товщину шару боридів, підвищує їхню мікротвердість. Якщо т-ра насичення більша 1174° С, на поверхні сталевих виробів утворюється шар з боридної *евтектики*. Б. застосовують при виготовленні деталей турбобурів, бурових насосів, витяжних і згинальних штампів та ін., що їх експлуатують в умовах інтенсивного зношування.

В. І. Похмурський.

БО́РХЕРТ (Borchert) Вольфганг (20.V 1921, Гамбург — 20.XI 1947, Базель) — німецький письменник. Під час 2-ї світової війни був солдатом, за антифашист. погляди відправлений до штрафного батальйону. В повоєнні роки писав вірші (зб. «Ліхтарі, ніч і зірки», 1946), нариси, ліричні вірші у прозі. П'єса «За дверима» (1947) має антивоєнне спрямування. Деякі вірші і новели Б. перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл. — Рассказы. М., 1962.

БО́РШОШ-КУМ'Я́ТСЬКИЙ Юлій Васильович (8.VII 1905, с. Великі Ком'яти, тепер Виноградів. р-ну Закарп. обл. — 9. IV 1978, Ужгород) український радянський поет. У 1924 закінчив Ужгородську вчительську семінарію. Працював педагогом. Перша зб. поезій вийшла 1928. Автор книг «В Карпатах світає» (1935), «З наказу роду» (1938), «Дві долі» (1948), в яких відображено визвольну боротьбу трудящих Закарпаття. Збірки «На високій полонині» (1956), «В орлиному леті» (1961), «Багряні акорди» (1967), «Шовкова косиця» (1971), «Пізня краса» (1975) — про соціалістичні перетворення на Закарпатті.

БОРЩІ́В — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Нічлаві (прит. Дністра). Залізнична станція.

Час заснування Б. невідомий. Перша згадка про Б. датується 1456. У 18 ст. населення міста брало участь в русі *опришків*. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Б. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Того самого року став містом.

У Б. — цукр., спиртовий, тютюновий, кукурудзокалібрувальний, сироварний з-ди, ф-ка канцелярських товарів, комбінат побутового обслуговування, райсільгосптехніка. 3 заг.-освітні школи, технікум механізації с. г., 3 лік. заклади. Будинок культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

БОРЩІВНИ́К (Heracleum) — рід рослин родини *зонтичних*. Дво- або багаторічні трав'янисті рослини. Стебло високе, порожнисте, листки великі перисто-розсічені. Квітки рожеві або зеленкувато-жовті, зібрані в складні зонтики. Бл. 70 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі (переважно в горах). В СРСР — 37 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніший (майже на всій території УРСР — на луках, по берегах річок, біля доріг) Б. сибірський, молоді рослини якого силосують на корм (заради високого вмісту протеїну), а також завезений на Україну Б. Сосновського. Багато Б. їстівні. Стебла й листки Б. споживають у сирому, солоному та маринованому вигляді, як приправу до супів. Розмножують насінням у відкритому грунті.

БОРЩІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1961. Пл. 1,0 тис. км². Нас. 86 тис. чол. (1976). У районі — 72 населені пункти, які підпорядковані міській, 2 селищним і 27 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Борщів*. Б. р. лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глина. Річки: *Серет, Нічлава*, на пд. межі району протікає *Дністер*, на східній — *Збруч*. Грунти опідзолені, чорноземні, лучні, болотні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, бук, липа, ялина, береза) займають 1,8 тис. га.

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: борщівські цукр., спиртовий, тютюновий заводи, Скала-Подільський з-д холодного асфальтобетону, мельнице-подільські ф-ка госп. побутових виробів і виробничі майстерні для виготовлення укр. нар. муз. інструментів. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. У 1976 площа

с.-г. угідь становила 67,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 62,4 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, тютюн. У Б. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 3 виробн. відділеннями. Залізничні станції: Борщів, Іване-Пусте, Озеряни-Пилатківці. Автошляхів — 428 км, у т. ч. з твердим покриттям — 388 км.
У районі — 69 заг.-освітніх, 2 муз. (філіал — у Скалі-Подільській) школи, технікум механізації та електрифікації с. г., 83 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень; туристська база «Збруч» (у Скалі-Подільській). 27 будинків культури, 44 клуби, 69 кіноустановок, 68 б-к, 5 музеїв. *О. Г. Бояновська.*

БОРЯ́Н Гурген Михайлович (20.VI 1915, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о.— 15.IV 1971, Єреван) — вірменський рад. поет і драматург, засл. діяч мистецтв Вірм. РСР (з 1971). Член КПРС з 1940. Перша збірка — «Вірші» (1937). Поетичні збірки: «Клятва бійця» (1941), «Заграва» (1945), «Єреванські світанки» (1947), «Вірші» (1954), героїчна драма «На висотах» (1948), п'єси «Під одним дахом» (1957), «На мосту» (1961). Україні присвятив вірші «Три брати», «Україні», «Київ», «Карпатська пісня». Писав для дітей. Перекладав твори П. Тичини, М. Рильського, П. Воронька. Автор статей і нарисів про Т. Шевченка, Лесю Українку, П. Тичину.
Тв.: Укр. перекл.— Безсмертя. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Три брати. В кн.: Київ. Літературно-художній альманах. К., 1957; Рос. перекл.— Избранное. Ереван, 1952; Да и нет. М., 1958; Родная земля. М., 1975.
С. Г. Амірян.

«БОРЬБА́» — щоденна легальна більшовицька газета. Видавалася літ.-лекторською групою при Моск. к-ті РСДРП. Виходила з 27.XI (10.XII) по 7 (20).XII 1905. Вийшло 9 номерів. «Б.» допомагала більшовикам готувати пролетаріат Москви до збройного повстання. В «Б.» друкувалися також повідомлення про революц. рух на Україні. Видання «Б.» заборонено Моск. суд. палатою.

«БОРЬБА́» — нелегальна більшовицька газета; орган Миколаївського комітету РСДРП. Видавалась у вересні — грудні 1908. Вийшло 4 номери. Перший номер помилково позначено четвертим. В ньому передруковано з № 37 ЦО більшовиків газ. *«Пролетарий»* частину статті В. І. Леніна «Події на Балканах і в Персії». Видання газети припинилося у зв'язку з арештами членів Микол. к-ту РСДРП. ЦО більшовиків схвально відзивався про «Б.» («Пролетарий», 1908, № 38, 41, 50).

БОС (англ. boss) — 1) Хазяїн, підприємець. 2) У США також особа, яка очолює апарат демократичної або республіканської партій у штаті, окрузі, місті та ін. Б. діють в інтересах великих монополій.

БО́СНІЯ І ГЕРЦЕГОВИ́НА — соціалістична республіка в складі Югославії. Пл. 51,1 тис. км². Нас. 3,9 млн. чол. (1970). Столиця — м. *Сараєво.* Бл. 90% території Б. і Г. гористі (Боснійські Рудні гори, Динарське нагір'я), вис. до 2107 м. Клімат помірно континентальний. Гол. річки — Дрина, Босна, Врбас (бас. Дунаю), Неретва. На Пн. поширені ліси з ялини, сосни, на Пд.— вічнозелені чагарники. Найдавнішим населенням території Б. і Г. були *іллірійці.* З 1 ст. територія Б. і Г. перебувала в складі Стародавнього Риму, з кін. 5 ст.— королівства *остготів,* з поч. 6 ст.— Візантії. В 6—7 ст. заселена *слов'янами.* З 12 ст. Боснія — феод. князівство. В кін. 15 ст. на Пд. Боснії відокремилося герцогство Герцеговина. В 1463 Боснію, а 1482 Герцеговину загарбала *Османська імперія,* наслідком чого була ісламізація частини населення. За рішенням *Берлінського конгресу 1878* Б. і Г. окупувала *Австро-Угорщина* (1908 анексувала їх). У 1918, після розпаду Австро-Угорщини, Б. і Г. ввійшли до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Під час 2-ї світової війни Б. і Г. була одним з центрів нар.-визвольної війни югосл. народу проти нім.-фашист. окупантів та їхніх пособників. З 1945 Б. і Г.— народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ. В економіці Югославії Б. і Г. виділяється як важливий гірничорудний, металург. і лісопромисловий район. Енергетика базується на покладах бурого вугілля і лігніту (родовища в районах Тузли, Мостара) й гідроенергоресурсах (гідроелектростанції Ябланиця, Зворник, Яйце). На республіку припадає майже весь видобуток залізн. руди в країні (райони Вареш і Любія), значна частина видобутку бокситів (район Мостара), солі тощо. Гол. галузі пром-сті: чорна металургія, виробн. алюмінію, деревообробна (особливо целюлозно-паперова). Важливе значення має хім. (коксові з-ди, виробн. соди та ін.). Є підприємства маш.-буд., харч. і легкої пром-сті. Осн. пром. центри: Сараєво, *Зениця,* Тузла. В с. г. використовують бл. 50% території. Розвинуте тваринництво. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. Землеробство переважно на Пн. та в долинах річок. Вирощують кукурудзу, пшеницю, ячмінь, картоплю, з тех. культур — коноплі, цукр. буряки, тютюн. Садівництво, виноградарство. Туризм.

БОСОБРО́Д Олександр Григорович [31.VII (12.VIII) 1880, м. Прилуки, тепер Чернігівської обл.— 21.XII 1918, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Нар. в робітн. сім'ї. Робітник-столяр. У 1905—07 вів парт. роботу в Прилуках. За революц. діяльність був заарештований 1907 і ув'язнений у Петропавловській фортеці. У 1917—18 — голова Прилуцького більшовицького к-ту. В період австро-нім. окупації 1918 був ув'язнений. Вбитий петлюрівцями.

«БОСОНО́ГІ» — учасники народного повстання 1639 в Нормандії (Франція). Безпосередньою причиною виступу було зростання податку на сіль. Повстанців очолив напівлегендарний Жан Босоногий (припускають, що це був священик Жан Морель). «Б.», які фактично оволоділи Нормандією, скасували сплату всіх королівських податків, переслідували відкупщиків, громили маєтки дворян. Повстання придушили урядові війська.

БОСПО́Р КІММЕРІ́ЙСЬКИЙ [Βόσπορος ὁ Κιμμέριος (Κιμμερικός)] — давньогрецька назва Керченської протоки, пов'язана з найменуванням давніх жителів Пн. Причорномор'я — *кіммерійців.*

БОСПО́Р ФРАКІ́ЙСЬКИЙ (Βόσπορος ὁ Θράκιος) — давньогрецька назва протоки *Босфор.* Міста, розташовані в районі Б. Ф. (Астак, *Візантій* та ін.), відігравали значну роль у зв'язках Греції з Пн. Причорномор'ям.

БОСПО́РСЬКА ДЕРЖА́ВА, Боспор — одна з *античних держав Північного Причорномор'я.* Виникла бл. 480 до н. е. Гадають, що це відбулося внаслідок об'єднання грец. *полісів,* які на той час існували на західних (*Пантікапей, Тірітака, Мірмекій*) і східних (*Гермонасса, Фанагорія, Патраей* тощо) берегах Керченської прот. Столицею Б. д. був Пантікапей (на місці сучас. Керчі). Спочатку в Б. д. правили Археанактиди (бл. 480—438 або 437 до н. е.), потім — *Спартокіди* (з 438 або 437 до кін. 2 ст. до н. е.). В кін. 5 ст. до н. е. до складу Б. д. ввійшов *Німфей,* який до того належав Афінам. За правління царя *Левкона I* (1-а пол. 4 ст. до н. е.) кордони Б. д. значно розширилися. Було завойовано Феодосію. До Б. д. ввійшли весь Керченський п-ів, населений скіфами, а також Таманський п-ів, пониззя Кубані та Сх. Приазов'я, де жили *меоти, синди, торети* та ін. меотські племена. Внаслідок цього змінився характер Б. д.: об'єднання античних полісів перетворилося на держ. утворення, куди входили й місц. племена. Поєднання антич. і місц. елементів наближало Б. д. до елліністичних д-в (див. *Еллінізм*). У 1-й пол. або в серед. 3 ст. до н. е. Б. д. заснувала в гирлі Дону м. *Танаїс.* Період найбільшого екон. і культ. розквіту Б. д. припадає на 4—3 ст. до н. е. С. г., рибальство, різні ремесла, торгівля за тих часів і в наступні століття були осн. галузями її економіки, що базувалася на експлуатації рабів і пелатів (залежного землеробського населення). В 2-й пол. 2 ст. до н. е. Б. д. спіткала гостра соціально-екон. криза, що посилювалася загрозою з боку Скіфської д-ви в Криму, яка зазіхала на незалежність Боспору. Боспорський цар Перісад V бл. 107 до н. е. змушений був передати владу понтійському цареві *Мітрідату VI Євпатору.* Це викликало *Савмака повстання,* яке придушив полководець Мітрідата VI *Діофант.* Боспор увійшов до складу *Понтійського царства.* Після поразки і загибелі Мітрідата VI в боротьбі проти Риму (63 до н. е.) почався період політ. залежності Б. д. від Риму. В перші століття н. е. на Боспорі правили *Тіберії Юлії.* Царів Боспору затверджували рим. імператори, які розглядали його як союзну д-ву. В перших

Д. С. Бортнянський.

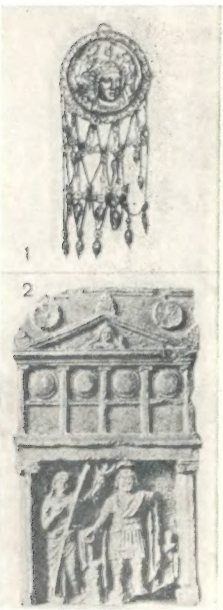
Боспорська держава.
1. Золота підвіска з кургана Куль-Оба біля Керчі. 4 ст. до н. е.
2. Кам'яний надгробок 2 ст. до н. е. Знайдено в Керчі 1911

століттях н. е. виникли нові укріплені поселення (*Ілурат* та ін.), розширялися старі міста (*Горгіппія* та ін.). Значне збільшення у складі населення міст сарматського етнічного елемента спричинилося до дедалі більшої «сарматизації» культури Боспору. В серед. 3 ст. Б. д. зазнала навали *готів* і боранів. Це підірвало її екон. життя. Навала *гуннів* у 70-х рр. 4 ст. привела до остаточної загибелі Б. д. Істор.-археол. вивчення Б. д. проводиться з поч. 19 ст. В 19 — на поч. 20 ст. розкопувалися переважно поховальні пам'ятки. За рад. часу набули широкого розмаху археол. розкопки міст і сільс. поселень Боспору (В. Д. Блаватський, В. Ф. *Гайдукевич*, М. М. Кобиліна, Д. Б. Шелов та ін.).

Літ.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.— Л., 1949; Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э. М., 1959.

В. Л. Зуц.

БО́СТО́Н — місто на Пн. Сх. США, адм. центр штату Массачусетс. Бл. 2,7 млн. ж. (1970, з передмістями). Б. засн. 1630. Повстання бостонців проти англ. панування 1765, 1770 та 1773 безпосередньо передували *Війні за незалежність у Північній Америці 1775—83.* Б.— один з центрів робітн. руху США. Б. —один з найбільших екон., пром.-фінансових і культурних центрів країни. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Важливий вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. Переважає різноманітне машинобудування, в т. ч. радіоелектронне, авіа-, судно- і приладобудування, виробн. електротех. устаткування для пром-сті, побутових товарів. Підприємства хім., гумової, поліграфічної, харч., легкої (переважно текст. і взуттєвої) галузей. Значний торг. центр. У Б.— Академія мистецтв і наук (з 1780), Бостонський і Пн.-Сх. ун-ти, Ін-т сучасного мистецтва, консерваторія, Бостонський симф. оркестр (засн 1881), музей красних мистецтв. Поблизу Б.— *Гарвардський університет* та Массачусетський технологіч. ін-т.

Архіт. пам'ятки: Старий будинок штату (1713), Фанейл-холл (1742); в стилі класицизму — Будинок штату (1795 — 98) і госпіталь (1818—20)—обидва арх. Ч. Булфінч; концертний зал (1881), Публічна б-ка (1852—95, арх. Ч.-Ф. Мак-Кім, У. Мід, С. Уайт), урядовий центр (1960-і рр., арх. І.-М. Пей) та ін.

Бостон. Будинок штату. 1795—98

БОСТО́Н (франц. boston, від назви м. Бостона у Великобританії) — вовняна тканина саржевого *переплетення ниток.* Виробляють її з гребінної мериносової крученої пряжі серед. і малої товщини. Використовують для пошиття костюмів, одягу.

БО́СТО́НСЬКА ГРУ́ПА — МЕ́ЛЛОНИ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США. Утворилася в 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. з Бостонської групи (сформувалася в кін. 19 ст. навколо банку «Ферст нейшенал банк оф Бостон») і групи Меллонів (виникла наприкінці 19 — на поч. 20 ст.). До складу Б. г.— М. входить ряд монополій-гігантів США (напр., «Алюмінум компані оф Америка», нафтова «Галф ойл», «Вестінгауз електрік» та ін.). У 1974 Б. г.— М. контролювали фін. компанії, активи яких становили 18,6 млрд. дол., підприємства різних галузей пром-сті (нафтової, хім., металург., автомобільної, електротех., воєнноелектронної, текст., електроенергетики та ін.), торгівлі, сфери послуг тощо з активами 33,8 млрд. дол. Б. г.— М. має в країнах Європи, Лат. Америки, Канаді та в ін. відділення і філіали своїх підприємств.

В. А. Колибанов.

БОСФО́Р (давньогрец. назва Боспор Фракійський) — протока, яка сполучає Чорне і Мармурове моря. Довж. бл. 30 км, шир. від 750 м до 3,7 км, глиб. фарватеру від 33 до 80 м. Багато зручних гаваней (Золотий Ріг та ін.). Порт — *Стамбул.* Про міжнародноправовий режим Б. див. *Чорноморські протоки.*

БОСХ (Бос ван Акен; Bosch van Aeken) Гієронімус (бл. 1450—60, Гертогенбос — 1516, там же) — нідерландський живописець. У творах Б. реліг.-містичні уявлення про світ, середньовічна фантастика і гротеск поєднуються з елементами фольклору, соціальної сатири, реалізмом у зображенні нар. типів, побутових і пейзажних мотивів («Спокуса св. Антонія», «Операція голови», «Віз сіна», «Поклоніння волхвів»). Твори Б. зберігаються в Прадо (Мадрід), Луврі та ін. музеях.

Літ.: Иероним Босх. М., 1974.

БОТА́НІКА (від грец. βοτανικός — той, що стосується трав; βοτανή — трава, рослина) — наука про рослини. Окремі галузі Б. займаються питаннями класифікації і номенклатури, вивчають еволюцію і філогенез супідрядних природних груп рослин (*систематика* рослин), видовий склад рослин (*флору*) окремих територій (ф л о р и с т и к а), будову й розвиток окремих органів, клітин і тканин (*морфологія рослин* та її розділи, *анатомія рослин, цитологія* рослин, *ембріологія рослин*), життєдіяльність рослинного організму (*фізіологія рослин*) і хім. процеси в ньому (*біохімія рослин*). Крім того, слід назвати *геоботаніку* (*фітоценологію*), яка вивчає *фітоценози* (рослинні угруповання), *фітогеографію* — науку про закономірності поширення окремих видів рослин на земній кулі, *ботанічну географію,* що вивчає особливості розподілу рослинного покриву на Землі, *палеоботаніку* — науку про викопні рослини, е т н о б о т а н і к у — науку про використання рослин різними етнічними групами населення Землі. Взаємовідношення рослин з середовищем, різноманітні пристосування рослин до умов середовища вивчає *екологія* рослин. За об'єктами дослідження виділяють такі бот. науки, як *альгологія* (фікологія), *мікологія, ліхенологія, бріологія, дендрологія, палінологія, карпологія, тератологія,* які вивчають відповідно водорості, гриби, лишайники, мохи, деревні рослини, пилок і спори рослин, плоди, аномалії і виродливості рослин; *лісознавство, лукознавство,* болотознавство, тундрознавство та ін. На основі Б. розвинулися такі галузі науки, як *мікробіологія, фітопатологія, фармакологія* та ін. Для сучас. Б. характерні прискорений розвиток усіх її розділів, широка міжнаукова взаємодія, проникнення в Б. методів та ідей ін. наук, зростання ролі Б. у розв'язанні теоретичних і практичних проблем, що стоять перед людством. На досягненнях Б. значною мірою базуються успіхи в багатьох галузях наук. і практичної діяльності людини (зокрема, в сільс. і лісовому г-ві, медицині, геології, хімії, грунтознавстві, біоніці, зеленому будівництві). Дані бот. наук для розв'язання багатьох питань тех. прогресу тією чи ін. мірою використовують деревообр., мікробіологічна, целюлозно-паперова, харч., текстильна, буд., фарм., а також вугільна й хім. пром-сть. Проте найважливішим завданням Б. є вивчення складової частини *біосфери* — рослинного покриву планети (фітосфери), шляхів і методів його раціонального використання й охорони. Зокрема, дедалі гострішими стають такі проблеми, як продуктивність фітоценозів, їхній вплив на газовий і водний режим Землі та роль у кругообігу речовин і енергії, рослинне ресурсознавство, світова продовольча проблема. Методи Б. за останнє десятиріччя докорінно удосконалились і ускладнились. Крім спостережень, застосування морфологічних, порівняльно-географічних та ін. описових методів, сучасна Б. широко використовує методи культури тканин і клітин, *імунохімії, хроматографії,* електронної мікроскопії, *електрофорезу* тощо.

Б.— одна з найстаріших класичних наук. Її «батьком» був учень Арістотеля Теофраст (4—3 ст. до н. е.), який описав бл. 500 рослин і зробив спробу їх класифікувати; Г. Пліній Старший (1 ст.) подвоїв кількість описаних рослин. За середньовіччя в Європі Б. майже не розвивалась. В Індії, Єгипті, Середній Азії в цю епоху було нагромаджено багато нових даних, зокрема щодо лікар. рослин. Широко розгорнулись бот. дослідження починаючи з епохи Відродження. В 16—18 ст. були створені класичні праці в галузі систематики (К. Лінней), цитології (Р. Гук), фізіології, ембріології рослин. Б. остаточно сформувалася як наука у 17—18 ст. Найбільш широкого

і бурхливого розвитку набула Б. в 19—20 ст. Успіхи Б., зокрема систематики рослин, були зумовлені створенням Ч. Дарвіном еволюційної теорії (див. *Еволюційне вчення*). В Росії інтерес до рослин виник за давніх часів у зв'язку з використанням їх насамперед як лікар. сировини, але Б. як наука тут почала розвиватись у 18 ст. Рос. вчені-ботаніки С. П. Крашенинников, Л. С. Ценковський, П. Ф. Горянінов, І. М. Горожанкін, М. С. Турчанінов, К. А. Тімірязєв, С. П. Костичев, А. С. Фамінцин та багато ін. своїми працями зробили вагомий внесок у розвиток вітчизн. Б. На Україні в різних галузях Б. працювали М. О. Максимович, В. Г. Бессер, А. Л. Анджейовський, А. М. Бекетов, В. І. Палладін, М. І. Вавилов, С. Г. Навашин, М. Г. Холодний, Є. П. Вотчал, В. М. Любименко, І. Ф. Шмальгаузен, О. В. Фомін, В. І. Липський, А. О. Сапєгін, Д. К. Зеров, А. М. Окснер та ін. В Радянському Союзі дослідження з Б. проводяться в спец. н.-д. ін-тах АН СРСР і академій наук союзних республік, у деяких галузевих ін-тах сільськогосподарського та медичного профілю, на кафедрах вищих навч. закладів, у бот. садах і заповідниках. Провідними бот. установами на Україні є установи системи АН УРСР: Ін-т ботаніки, Ін-т фізіології рослин, Ін-т гідробіології, Ін-т мікробіології і вірусології, Центр. респ. бот. сад, Нікітський бот. сад, підпорядкований ВАСГНІЛ. Рад. ботаніки об'єднані у Всесоюзному бот. т-ві, до складу якого входить, зокрема, Укр. бот. товариство. З 1931 видається *«Український ботанічний журнал»*.

Літ.: Тахтаджян А. Л. Система и филогения цветковых растений. М.— Л., 1966; Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972; Ситник К. М. Тенденції розвитку ботаніки. «Український ботанічний журнал», 1973, т. 30, № 4; Даддингтон К. Эволюционная ботаника. Пер. с англ. М., 1972. *К. М. Ситник.*

БОТА́НІКИ ІНСТИТУ́Т імені М. Г. Холодного АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві, центр ботанічних досліджень в УРСР. Існує з 1921 як Ботанічний кабінет і Гербарій АН УРСР, а з 1931, після об'єднання з Н.-д. ін-том ботаніки Народного Комісаріату освіти УРСР,— під тепер. назвою. До складу ін-ту входять 14 відділів (у т. ч. 4 відділи Львівського відділення), 2 неструктурні лабораторії, *Український степовий заповідник* і польова експериментальна лабораторія. Ін-т розробляє проблеми: «Біологічні основи раціонального використання, перетворення та охорони рослинного світу», «Цитологія і генетика», «Біогеоценологія», «Фізіологія і біохімія рослин». В ін-ті працювали О. В. *Фомін*, Д. К. *Зеров*, Я. С. *Модилевський*, А. М. *Окснер*, М. Г. *Холодний*, А. О. *Сапєгін*, В. М. *Любименко*, Є. П. *Вотчал* і багато ін., які зробили вагомий внесок у розвиток бот. науки на Україні. Результати робіт ін-ту висвітлені в багатьох монографіях: «Визначник рослин УРСР» (Держ. премія СРСР, 1952), «Флора УРСР» в 12 томах (Держ. премія УРСР, 1969), «Рослинність УРСР» у 4 томах, «Визначник грибів України» в 5 томах та ін. Ін-т видає *«Український ботанічний журнал»*.

БОТАНІ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ, географія рослинного покриву — біологічна наука, що вивчає рослинність як компонент *ландшафту* географічного. Осн. завдання Б. г.: вивчення типів рослинності, аналіз причин і закономірностей їхнього поширення, фітогеогр. районування Землі. Б. г. виявляє зв'язки між рослинним покривом і геогр. факторами — кліматом, рельєфом, грунтами, а також діяльністю людини. Б. г. тісно пов'язана з *фітогеографією* і *геоботанікою*. Перші праці з Б. г. належать до 18 ст. Серед них провідне місце займають праці вчених Й.-Г. Гмеліна, С. П. *Крашенинникова*, П. С. *Палласа*. Найважливіші положення Б. г. сформулював нім. ботанік і географ А. *Гумбольдт* (поч. 19 ст.). Термін «ботанічна географія» ввів дат. учений Ф. Скоу (1822). Вагомий внесок у розвиток Б. г. зробили нім. ботанік А. Грізебах, швейцарський — А. *Декандоль* та ін.; з вітчизн. учених — Ф. І. Рупрехт, А. М. Бекетов, Й. К. Пачоський, Г. І. *Танфільєв*, В. В. *Альохін*, Є. М. *Лавренко*, О. І. Толмачов, зокрема укр. вчені — В. І. Талієв, А. М. *Краснов*, М. Г. *Попов*, М. І. *Котов*. Дані Б. г. використовують при плануванні с.-г. освоєння земель, розвитку лісового й водного г-ва, при здійсненні природного й екон.-геогр. районування.

Літ.: Алехин В. В., Кудряшов Л. В., Говорухин В. С. География растений с основами ботаники. М., 1961; Толмачев А. И. Введение в географию растений. Л., 1974;, Шмитхюзен И. Общая география растительности. Пер. с нем. М., 1966. *В. І. Чопик.*

БОТАНІ́ЧНИЙ САД ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ РЕСПУБЛІКА́НСЬКИЙ АН УРСР. Створений 1936 на базі ботанічного саду Ін-ту ботаніки АН УРСР. У 1944 його реорганізовано в самостійну н.-д. установу під тепер. назвою. Розташований у Києві, пл. 169 *га*. В колекціях Б. с.— бл. 13 тис. видів, форм і сортів деревних, кущових і трав'янистих рослин з усіх континентів помірної, субтропічної і тропічної зон світу. Тут створено ботаніко-геогр. ділянки, що відображують типові ландшафти країни, а також монокультурні колекції — сади (сирингарій, розарій та ін.). При Б. с. існує 13 відділів, що провадять дослідження в галузі інтродукції і акліматизації, селекції, екології, фізіології та захисту рослин. В Б. с. виведено багато нових сортів декоративних і с.-г. рослин, на 22 з них (1976) одержано авторські свідоцтва. Б. с. координує н.-д. роботу бот. садів України і Молдавії.

Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР. Сирингарій.

БОТАНІ́ЧНІ МУЗЕ́Ї — науково-дослідні заклади, в яких зберігають, опрацьовують і вивчають колекції рослин, провадять наукову і навчальну роботу. Б. м. також пропагують і популяризують досягнення бот. науки серед широких верств населення. Перші Б. м. виникли в Європі як відділи бот. садів. Б. м. є при багатьох бот. садах, наук. закладах, ун-тах, входять до складу природничоісторичних і краєзнавчих музеїв. В СРСР Б. м. створено в Ленінграді, Києві, Душанбе, Баку та ін.; найбільші з них — музей Ботанічного ін-ту ім. В. Л. Комарова АН СРСР у Ленінграді та Б. м. Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР у Києві. Б. м. Ін-ту ботаніки АН УРСР заснований 1921 як Ботанічний кабінет (музей) і Гербарій АН УРСР. У 1931 він увійшов до складу ін-ту; з 1966 його включено до *Центрального науково-природничого музею* АН УРСР на правах наук. відділу Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. Серед Б. м., створених при бот. садах СРСР, одним з найкращих є музей при *Нікітському ботанічному саду*. За рубежем найвизначнішими є ботанічні музеї в Парижі і К'ю (поблизу Лондона).

БОТАНІ́ЧНІ САДИ́ — біологічні науково-дослідні заклади, де зібрано великі колекції представників місцевої, вітчизняної та іноземної флори з метою їх вивчення, культивування, акліматизації та створення нових форм. У Зх. Європі попередниками Б. с. були монастирські сади (з 4 ст.), в яких культивували лікар. рослини. Перший Б. с. був заснований в м. Салерно (Італія) 1309. Попередники рос. Б. с.— монастирські городи — з'явилися в 1-й пол. 17 ст. На Україні найстарішим був аптекарський горо́д у Лубнах (1714). В УРСР існує 21 Б. с., найголовніші з них — *Ботанічний сад центральний республіканський* з філіалами в різних географічних районах республіки, *Нікітський ботанічний сад* (Ялта), *Донецький ботанічний сад*, ботанічні сади Київського, Харківського, Львівського, Одеського, Чернівецького, Дніпропетровського університетів.

БО́ТВИН Нафталі (19.II 1905, с. Руда-Сілецька, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.— 6.VIII 1925, Львів) — львівський робітник, учасник революційно-визвольної боротьби на Зх. Україні. Нар. в робітничій сім'ї. З 1921 — комсомолець, з 1923 — член КПЗУ, один з керівників профспілки шевців і кравців. Розстріляний за вироком польс. суду за вбивство провокатора. Іменем Б. називався загін в одній з інтернаціональних бригад під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. У Львові одну з гол. вулиць названо його іменем.

О. П. Ботвин.

Х. Ботев.

С. П. Боткін

БО́ТВИН Олександр Платонович (н. 30.VIII 1918, с. Чорногорівка, тепер у складі м. Сіверська Артемівського р-ну Донецької обл.) — партійний і державний діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Нар. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення Харків. авіаційного ін-ту (1941) працював плановиком, майстром, нач. цеху, гол. металургом на з-ді в Хабаровську. З 1945 — парторг ЦК КПРС на цьому з-ді. В 1948—51 — заст. нач. цеху, нач. цеху, з 1951 — парторг ЦК КПРС на Харків. авіаційному з-ді. З 1955 — перший секретар Дзержинського райкому партії Харкова. В 1958—61 — інспектор ЦК Компартії України. З 1961 — другий секретар Київ. обкому, 1962 — перший секретар Київ. міськкому партії. В 1963—64 — другий секретар Київ. пром. обкому Компартії України. З грудня 1964 — перший секретар Київ. міськкому партії. З 1966 — член Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС; з 1961 — кандидат, з 1966 — член ЦК Компартії України. В лютому 1976 обраний членом Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Знак Пошани» та медалями.

БОТВИ́ННИК Михайло Мойсейович [н. 4 (17).VIII 1911, Петербург] — перший рад. шахіст, який завоював звання чемпіона світу, доктор технічних наук (з 1951). Член КПРС з 1940. Гросмейстер СРСР (з 1935), міжнар. гросмейстер (з 1950), засл. майстер спорту СРСР (з 1945), чемпіон світу (1948—57, 1958—60 і 1961—63). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БО́ТЕ (Bothe) Вальтер (8.I 1891, Оранієнбург, поблизу Берліна — 8.II 1957, Гейдельберг) — німецький фізик (ФРН). Учень М. *Планка.* З 1929 — професор Берлінського ун-ту; з 1934 — директор Ін-ту фізики (Кайзер-Вільгельм ін-ту). Дослідження з фізики атома і ядра (зокрема, теорії дифузії нейтронів), космічного проміння, прискорювальної техніки. Нобелівська премія, 1954.

БО́ТЕВ Христо [25.XII 1848 (6.I 1849), Калофер — 20.V (1.VI) 1876] — болгарський революційний діяч, поет і публіцист. У 1863—66 жив у Росії, навчався в одеській гімназії (1863—65). Велику роль у формуванні світогляду Б. відіграло знайомство з творами рос. революц. демократів — М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарєва. В 1867 Б. повернувся на батьківщину, але через переслідування тур. влади емігрував до Румунії, де розгорнув революц. діяльність. Брав участь у діяльності Болг. революц. центр. комітету, членом якого став 1874. З 1875 очолив болг. революц. рух. Загинув у бою проти тур. військ на горі Вол під час *Квітневого повстання 1876.* У філософії Б. відстоював матеріалізм як єдиний світогляд, що відповідає інтересам трудящих. Визнаючи вирішальну роль нар. мас в історії, єдино правильний шлях соціального й нац. визволення вбачав у революції. Обгрунтовував право кожного народу на самостійне держ. існування. Проте революц. демократизм поєднувався у Б. з утопічним соціалізмом. В естетиці підкреслював соціальне значення мистецтва, виступав проти теорії «мистецтва для мистецтва».

Літ. спадщина Б. — багата й різноманітна (поезії, оповідання, публіцистичні статті, фейлетони, послання, листи). Перший вірш — «До моєї матері» (1867). Поема «Гайдуки» (1871), вірші «Боротьба», «Елегія» (1871), «Хаджі Димитр» (1873), «На смерть Василя Левського» (1876) пройняті любов'ю до батьківщини, ненавистю до гнобителів. Б. належить переклад «Кремуція Корда» М. Костомарова. Твори Б. перекладали П. Грабовський, В. Сосюра, П. Тичина, Д. Павличко. П'єсу, присвячену Б., написав Л. Дмитерко.

Тв.: Събрани съчинения, т. 1—2. София, 1971; Укр. перекл.—Поезії. К., 1949; Вибране. К., 1954; Поезії. К., 1977; Рос. перекл.—Публицистика. М., 1952; Избранное. М., 1976.

Літ.: Унджиев И., Унджиева Ц. Христо Ботев. Пер. с болг. М., 1976; Лихачёва Л. П. Христо Ботев. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

БО́ТКІН Сергій Петрович [5 (17).IX 1832, Москва — 12 (24).XII 1889, Ментона, похований у Петербурзі] — російський лікар-терапевт, учений-матеріаліст, педагог і прогресивний громадський діяч. Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1855). З 1861 — професор Медико-хірургічної академії в Петербурзі. Б. — один з основоположників наук. клінічної медицини; створив новий фізіологічний напрям в медицині, який І. П. Павлов назвав *нервізмом.* Б. виходив з матеріалістичного розуміння організму як цілого, нерозривно пов'язаного з навколишнім середовищем. Медицина для Б. була «наукою запобігати хворобам і лікувати хворого». Праці його присвячені захворюванням серцево-судинної системи, печінки, нирок, вивченню дії лікарських речовин, інфекційним хворобам, воєнно-польовій терапії тощо. Б. створив найбільшу школу рос. лікарів-клініцистів. Громадська діяльність Б. була спрямована на поліпшення охорони здоров'я народу.

Тв.: Курс клиники внутренних болезней и клинические лекции, т. 1—2. М., 1950.

Літ.: Нилов Е. Боткин. М., 1966.

БО́ТКІНА ХВОРО́БА, вірусний гепатит, інфекційна жовтяниця — гостра вірусна хвороба з переважним ураженням печінки. Інфекційний характер хвороби вперше встановив С. П. *Боткін.* Див. *Гепатит.*

БОТНІ́ЧНА ЗАТО́КА — найбільша затока Балтійського м., між Швецією і Фінляндією. Довж. 668 км, найбільша шир. 240 км. Площа 117 тис. км². Глиб. до 290 м. За гідрологічним режимом наближається до моря. Солоність від 2—3‰ на Пн. до 5‰ на Пд. Вкрита кригою з жовтня до червня. Гол. порти: Оулу, Порі (Фінляндія), Лулео, Умео (Швеція).

БОТОКУ́ДИ, боруни — індіанське плем'я, яке в минулому жило в Сх. Бразілії. Говорили діалектами ботокудської мови. Внаслідок європ. колонізації майже всі Б. були винищені. На серед. 20 ст. як окрема етнічна група перестали існувати.

БОТРІОЛЕ́ПІС (Bothriolepis) — рід вимерлих панцирних риб підкласу антіарх (Antiarchi). Відомо бл. 30 видів. Б. вели придонний спосіб життя. Найбільшого поширення набули в пізньому девоні в Європі, Азії, Австралії, Пн. Америці, Гренландії. Знахідки решток Б. становлять інтерес для з'ясування шляхів еволюції *щелепноротих.*

БОТРІОМІКО́З — інфекційне хронічне захворювання коней, рідше великої рогатої худоби, овець і свиней, що супроводиться запальним розростанням сполучної тканини, іноді у вигляді пухлини. Збудник — гриб Botryomyces ascoformans. Проникає в шкіру тварин у потертих збруєю місцях, у сальні й потові протоки, лімфовузли, культю сім'яного канатика, вим'я, спричиняючи гнійне запалення. Лікування хірургічне. Профілактика — додержання правил гігієни утримання тварин.

БОТСВА́НА, Республіка Ботсвана — держава в Пд. Африці. Осн. населення — народи мовної сім'ї *банту*: бечуани (бл. 80%), машона, педі та ін. Живуть також *бушмени.* Офіційна мова — англійська. В адм. відношенні Б. поділяється на 10 округів.

Державний лад. Б. — республіка. Входить до складу Співдружності, очолюваної Великобританією. Глава д-ви і уряду — президент, якого обирають строком на 5 років. Законодавчу владу здійснює президент і Нац. збори, що обираються населенням строком на 5 років; виконавчу — уряд.

Природа. Б. лежить у межах безстічної улоговини Калахарі, оточеної плато. Поверхня рівнинна. Переважні вис. — 800—1000 м. Поклади вугілля, марганцевої, мідно-нікелевої руд, алмазів. Клімат субтропічний, континентальний. Пересічна т-ра січня від +21° до +27°, липня +16°. Опадів 500—600 мм на рік, у внутр. районах — бл. 250 мм. На Пн. країни — внутрішньоматерикова дельта р. Окаванго, ін. річки належать до бас. Лімпопо й Оранжевої. Осн. тип рослинності — *савана.*

Історія. Корінним населенням тер. Б. були бушмени, яких витіснили бечуани, що прийшли з тер. сучас.

Ботріолепіс (Bothriolepis canadensis, реконструкція): *1* — вигляд спереду; *2* — вигляд збоку.

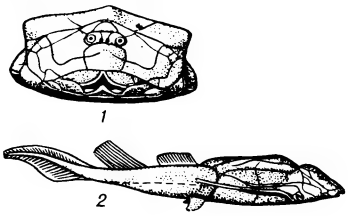

Трансваалю (провінція Південно-Африканської Республіки). З 1885 тер. Б. — протекторат Великобританії (мав назву Бечуаналенд). Населення Б. вело постійну боротьбу проти загарбників. 30.IX 1966 проголошено незалежність країни. Б. — член ООН. З 1970 має дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Б. дотримується політики неприєднання. Б. — член *Організації африканської єдності.* *А. А. Горгіладзе.*

Політичні партії. Демократична партія Ботсвани, засн. 1962. Правляча. Народна партія Ботсвани, засн. 1960. Партія незалежності Ботсвани, засн. 1962.

Господарство. Б. — економічно відстала країна, залежна від Південно-Африканської Республіки, з якою зв'язана торг. і митною угодою. Основа економіки — пасовищне скотарство. Розводять велику рогату худобу (2,1 млн. голів, 1974), кіз та овець (1,4 млн.). Землеробство має другорядне значення. Вирощують сорго, просо, пшеницю, бобові, арахіс, тютюн, цитрусові та бавовник. Пром-сть почала розвиватися після здобуття країною незалежності. Видобування мідно-нікелевих руд у районі м. Селебі-Пікве (45 тис. т, 1974), марганцевої руди й азбесту (в районі м. Каньє), алмазів (2,7 млн. каратів, 1976), вугілля тощо. В 1973 вироблено 64,4 млн. кВт год електроенергії. В межах Б. — ділянка з-ці (634 км), що сполучає Південно-Африканську Республіку з Пд. Родезією. Автошляхів — бл. 8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,5 тис. км. З країни вивозять продукцію тваринництва (бл. 22 тис. т м'яса щороку), алмази, мідь, нікель, шкури; ввозять механізми й устаткування. Крім Південно-Африканської Республіки, Б. торгує з Великобританією, США, ФРН. Грош. одиниця — пула. 1 пула = 1,2 долара США. *Л. М. Ритов.*

Культура. В 1974 лише 25% населення вміло читати й писати нац. мовою сетсвана й 15% — англ. мовою. В 1976 запроваджено викладання нац. мовою. Більшість шкіл належить місц. громадам, є також держ. і місіонерські школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалось 104 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 12,3 тис. У м. Габороне — філіал ун-ту трьох країн — Ботсвани, Лесото й Свазіленду (201 студент), с.-г. коледж (200 студентів), Нац. музей і худож. галерея, Нац. б-ка. У Б. здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва (різьблення на дереві, вироби з металу й шкіри).

БОТТІЧЕ́ЛЛІ (Botticelli) Сандро (справж. ім'я та прізв. — Алессандро ді Маріано Філіпепі; 1445, Флоренція — похований 17.V 1510, там же) — італійський художник *флорентійської школи живопису.* Бл. 1465—66 навчався у Філіппо Ліппі. Твори: «Поклоніння волхвів» (бл. 1470), диптих «Історія Юдіфі» (1470—72), «Весна» (бл. 1477—78), «Мадонна дель Маньїфікат» (бл. 1482—83), «Народження Венери» (бл. 1483—84), портрети, рисунки до «Божественної комедії» Данте (1492—97). Картини Б. відзначаються витонченістю, поетичністю, натхненністю образів. Іл. див. у т. 1, між с. 512—513.

Літ.: Смирнова И. Сандро Боттичелли. М., 1967.

БОТУЛІ́ЗМ (від лат. botulus — ковбаса) — гостре інфекційно-токсичне захворювання людини і тварин (птахів, деяких ссавців) з групи *харчових токсикоінфекцій.* Виникає внаслідок вживання продуктів, що містять токсини Clostridium botulinum. Характеризується переважним ураженням нервової системи. Людина заражається через м'ясні, рибні, овочеві й фруктові консерви або консервовані гриби. Починається Б. раптово — заг. кволістю, блюванням, запором, нерідко — здуттям живота. Згодом виникають запаморочення, порушення зору, утруднення ковтання; можливі розлад дихання, іноді — судороги. Смерть може настати від паралічу серця або дихального центру. Хворого на Б. слід госпіталізувати. Профілактика: додержання сан.-гіг. умов під час транспортування, зберігання харч. продуктів і приготування харч. консервів та кормів. Лікування: введення специфічної антитоксичної сироватки, промивання шлунка через зонд, серцеві засоби; при розладі дихання — штучна вентиляція легень.

Літ.: Кравченко А. Т., Шишулина Л. М. Распространение возбудителей ботулизма и столбняка на территории СССР. М., 1970.

БО́ФОРТА МО́РЕ — море Пн. Льодовитого ок., між Аляскою та *Канадським Арктичним архіпелагом.* Пл. 476 тис. км², найбільша глиб. 4683 м. Протягом усього року вкрите кригою. Назване на честь англ. мореплавця поч. 19 ст. Ф. Бофорта.

БО́ФОРТА ШКАЛА́ — шкала для оцінки сили (швидкості) вітру. Силу вітру визначають за його дією на навколишні предмети і вимірюють у балах. У 1963 *Всесвітня метеорологічна організація* прийняла Б. ш., що має 12 балів, за якою швидкість вітру встановлюють для вис. 10 м над поверхнею суходолу.

Бофорта шкала

Бали Бофорта	Швидкість вітру, м/сек	Характеристика вітру
0	0—0,2	Штиль
1	0,3—1,5	Тихий
2	1,6—3,3	Легкий
3	3,4—5,4	Слабкий
4	5,5—7,9	Помірний
5	8,0—10,7	Свіжий
6	10,8—13,8	Сильний
7	13,9—17,1	Міцний
8	17,2—20,7	Дуже міцний
9	20,8—24,4	Шторм
10	24,5—28,4	Сильний шторм
11	28,5—32,6	Жорстокий шторм
12	32,7 і більше	Ураган

БОФФО́ Франц Карлович (рр. н. і см. невід.) — архітектор 19 ст. Родом з о. Сардінія. В 1820—61 жив і працював в Одесі, де за його проектами споруджено будинки Бондаревського на Грецькому форштадті (1824), Фундуклея на Приморській вул. (1830), Ягницького на Пушкінській вул. (1835), палац Воронцова (тепер Палац піонерів і школярів) і Потьомкінські сходи, що зв'язують берег з терасою, по якій проходить Приморський бульвар (1837—41). Б. належать також плани двох напівкруглих будівель перед пам'ятником Рішельє (фасади їх проектував А. Мельник). Іл. с. 14.

БОХА́Й — ранньофеодальна держава у Пн.-Сх. Азії. Існувала з поч. 8 ст. До складу д-ви Б. входили Пд. Примор'я, Пд.-Сх. Маньчжурія і Пн.-Сх. Корея. Д-ву Б. населяли тунгуські племена мохе, *когуре,* китайці та ін. Б. мав політ., торг. і культурні зв'язки з сусідніми д-вами, особливо з Китаєм і Японією. В 926 Б. завоювали *кідані.*

БОХАНО́ВСЬКИЙ Іван Васильович [26.VI (8.VII) 1848 — 11 (24).VII 1917, Брюссель] — революційний народник. Походив з дворян Переяславського пов. Полт. губ. В 1870 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту, звідки його виключено 1875 за участь у студентському русі. Член *«Київської комуни»* (1874). Разом з Я. В. *Стефановичем* і Л. Г. *Дейчем* спробував організувати повстання селян Чигиринського пов. (див. *Чигиринська змова 1877*). Був ув'язнений у Лук'янівській тюрмі в Києві, звідки в травні 1878 втік; емігрував за кордон. У 1902 примкнув до партії есерів.

БОХЕ́НСЬКИЙ (Bocheński) Юзеф-Марія (н. 30. VIII 1902, м. Чушув, тепер ПНР) — швейцарський філософ, представник *неотомізму.* Професор (з 1945), ректор (1964—66) Фрейбурзького ун-ту. Орга-

Герб Ботсвани.

БОТСВАНА

Площа — 600,4 тис. км²

Населення — 680 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Габороне

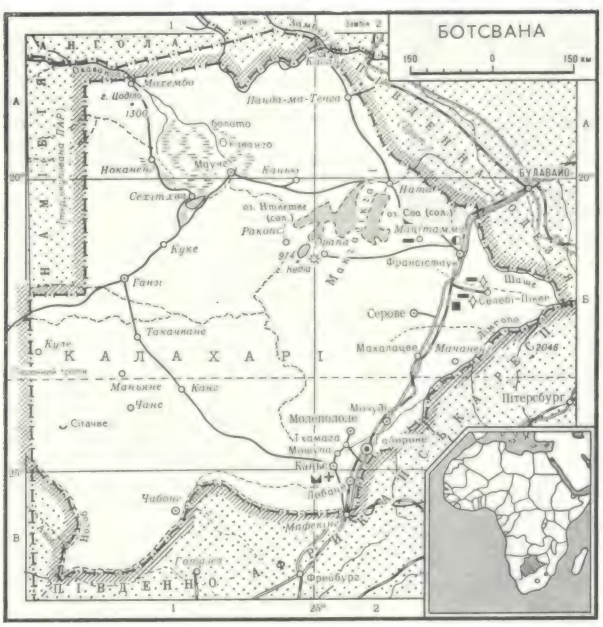

нізатор і директор (з 1957) т. з. Ін-ту східноєвроп. досліджень при Фрейбурзькому ун-ті, одного з центрів антикомунізму в Зх. Європі. Для праць Б. характерні спроби використати досягнення науки з метою обгрунтування й пропаганди релігії, боротьби проти марксистсько-ленінської філософії

М. Г. Кириченко.

БО́ХУМ — місто в ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць і автошляхів. 339,2 тис. ж. (1973). Один з пром. центрів Рурського індустріального району. Видобування вугілля. Підприємства коксохім., маш.-буд. (автомобільні з-ди), металург., електро- і радіотехнічної, легкої, харч. промисловості. Ун-т (з 1965). Разом з містами Ессеном, Дортмундом та ін. утворює найбільшу в країні Рейнсько-Рурську агломерацію (див. *Агломерація населених пунктів*).

А. А. Бочвар.

БО́ЦАРІС (Μπότσαρης) Маркос (1790 — 21.VIII 1823) — герой *грецької національно-визвольної революції 1821—29* проти турецького гніту. Вступивши до таємної революційної організації — *гетерії* (1814), формував військ. загони. Організував героїчний захист Месолонгіона 1822—23. У 1823 призначений Нац. зборами Греції головнокомандуючим повстанцями в Етолії. Вночі проти 21.VIII 1823 поблизу Карпенісіона загін Б. розгромив переважаючі сили турків. Б. загинув у бою.

А. Ю. Бочкін

БО ЦЗЮЙ-І (772—846) — китайський поет. За критику феод. порядків зазнавав переслідувань. Написав бл. 3 тис. віршів. Користувався широкою популярністю в народі. Ліриці Б. Ц.-І властиві життєрадісність і любов до людини. Автор поем «Пісня про безмежну тугу» і «Лютня». 10 віршів, об'єднаних під назвою «Цінські наспіви», і 50 «Нових народних пісень» мали викривальний характер. За своїм значенням у кит. поезії Б. Ц. посідає чільне місце поряд з великими поетами 8 ст. *Лі Бо* та *Ду Фу*.

Тв.: Рос. перекл.— Лирика. М., 1965.

БО́ЦМАН (голл. bootsman, від boot — човен, судно і man — людина) — спеціаліст молодшого командного складу екіпажу судна (у ВМФ СРСР — мічманськостаршинського складу); безпосередній нач. палубної команди. Б. є пом. командира в навчанні мор. справи старшин і матросів, у керівництві загальнокорабельними роботами. Стежить за станом корпусу корабля і відповідає за справність катерів і шлюпок.

Є. Б. Бош.

БО́ЦУ Павло Петрович (н. 14.VI 1933, с. Приозерне Кілійського р-ну Одеської обл.) — молдавський рад. поет. Член КПРС з 1961. Перша зб. віршів — «Земля батьків» (1959). Автор збірок «Віра» (1963), «Материки» (1966) та ін. Пише оповідання, нариси, твори для дітей. Виступає як критик і публіцист. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл.— Материки. М., 1967; Круглый стол земли. Кишинев, 1967; День и ночь. М., 1971.

Я. Бояї.

БОЧВА́Р Андрій Анатолійович [н. 26.VII (8.VIII) 1902, Москва] — рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН СРСР (з 1946), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1953). Після закінчення (1923) Моск. вищого технічного уч-ща викладав у ньому, з 1930 — у Моск. ін-ті кольорових металів і золота. В 1961—65 працював у Моск. ін-ті сталі і сплавів. Створив теорію евтектичної кристалізації металів і сплавів (див. *Евтектика*) і встановив температурну закономірність їхньої рекристалізації (правило Б.), розробив і вперше в світі впровадив метод кристалізації фасонних відливок під тиском (1936). Заклав основи структурної теорії жаротривкості сплавів, встановив явище надпластичності у сплавах цинку з алюмінієм. Автор кількох підручників з металознавства й термічної обробки сплавів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1951, 1953. Ленінська премія, 1961.

БО́ЧКАЇ (Bocskai) Іштван (1557—1606) — один із керівників антигабсбурзького руху в Угорському королівстві, угорський феодал. В 1604—06 очолював боротьбу угор. селян, городян і частини дворянства проти іноземного панування. Повстанці під керівництвом Б. визволили деякі райони Словаччини й Угорщини і Трансільванію. В 1605 Б. обраний князем Трансільванії та Угорщини. В 1606 підписав з *Габсбургами* Віденський мир, за яким угор. феодалам було зроблено ряд поступок, відновлено незалежність Трансільванського князівства.

БО́ЧКІН Андрій Юхимович [н. 17.X (30.X) 1906, с. Ієвлево, тепер Рамешковського р-ну Калінінської обл.] — рад. інженер-гідробудівник, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1925. В 1936—40 та 1945—53 працював нач. будівництва ряду іригаційних систем, Невинномиського, Пд.-Українського та Пн.-Кримського каналів. У 1953—59 — нач. будівництва Іркутської ГЕС, 1959—71 — Красноярської ГЕС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1973.

В. А. Баришев.

БО́ЧКІН Іван Юхимович (1895, с. Залізняк, тепер Сумського р-ну Сумської обл. — 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Сумщині. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. В грудні 1917 — член штабу Червоної гвардії в Сумах. Під час австро-нім. окупації 1918 — комісар по організації партизанських загонів і підпільних к-тів на Сумщині, керівник Коренівського партизанського загону, який діяв на тер. Харків., Черніг. і Кур. губерній. З кін. 1918 — командир 7-го Сумського полку *Другої Української радянської дивізії*. Брав участь у боях за визволення Харкова, Полтави, Кременчука від петлюрівців, у розгромі *григор'євщини*, в боях проти денікінців. Загинув у бою під Катеринославом.

БОШ Євгенія Богданівна [11 (23).VIII 1879, м. Очаків — 5.I 1925, Москва] — рад. партійна і державна діячка. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї механіка. В 1905—07 вела парт. роботу в м. Вознесенську Херсон. губ. У 1908 — член вузлового бюро РСДРП Пд.-Зх. з-ці (Київ), з 1909 — Київ. тимчасового к-ту РСДРП. В 1911—12 була секретарем Київ. к-ту РСДРП. У 1912 її заарештували і заслали до Ірк. губ., звідки вона втекла. В 1914 емігрувала до США. Після Лютневої революції 1917 повернулася в Росію. З березня 1917 — член Київ. к-ту більшовиків, Ради робітн. депутатів, з квітня — голова Пд.-Зх. окружного, з липня 1917 — обласного к-ту РСДРП(б). На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обрана членом ЦВК Рад України, з утворенням Рад. уряду України призначена нар. секретарем внутр. справ. У 1918—22 — на парт. і військ. роботі в Пензі, Астрахані, Чернігові, Москві.

БО́ЯЇ (Боляй; Bolyai) Янош (15.XII 1802, Коложвар, тепер Клуж-Напока, Румунія — 27.I 1860, Марош-Вашаргей, тепер Тиргу-Муреш, Румунія) — угорський математик. Незалежно від М. І. *Лобачевського* розробив осн. положення *неевклідової геометрії* й опублікував їх 1832 у праці «Appendix. Додаток, що містить науку про простір абсолютно істинну,...». В 1837 дав узагальнене поняття *комплексного числа*, випередивши побудову У.-Р. *Гамільтона*. Праці Б. не здобули визнання за його життя.

БОЯ́Н — славетний давньоруський співець-дружинник 11 — поч. 12 ст. Складав пісні, де славив подвиги рус. князів і воїнів. Уперше Б. згадано в «Слові о полку Ігоревім». Про Б. йдеться в одному з написів 12 ст., що зберігся в Софійському соборі в Києві. Образ Б. відтворено в худож. л-рі й мистецтві (О. Пушкін, І. Франко, М. Рильський, В. Васнецов та ін.).

«БОЯ́Н» — українські музично-хорові товариства. Перше з них створено 1891 у Львові з ініціативи групи аматорів музики, очолюваних А. *Вахнянином*. У львів. «Б.» працювали О. *Нижанківський*, Д. *Січинський*, Г. *Топольницький*. Згодом подібні т-ва виникли в Перемишлі (1891), Бережанах (1892), Стрию (1894), Коломиї і Станіславі (1895), Чернівцях (1899), Снятині й Тернополі (1901) та ін. містах Галичини й Буковини. Зусиллями М. Лисенка т-во «Б.»

Ф. К. Боффо. Палац Воронцова (тепер — Палац піонерів і школярів) в Одесі. 1837—41.

1905 засновано і в Києві, однак проіснувало воно лише понад рік. Певний час (бл. 1910) т-во «Б.» діяло також у Полтаві. Т-ва ставили своїм завданням пропаганду укр. музики, розвиток хорового мист., влаштування публічних концертів, організацію муз. шкіл, нотних видавництв та б-к тощо. В репертуарі т-в, крім укр. музики, були кращі твори рос. і зх.-європ. хорового мист. З ініціативи львів. «Б.» та *Союзу співацьких і музичних товариств* 1903 у Львові засновано *Вищий музичний інститут* імені М. Лисенка. В умовах соціального й нац. гніту, що панував у австро-угорській імперії, а потім у панській Польщі, діяльність «Б.», незважаючи на спроби реакційних елементів спрямувати її в річище націоналістичної ідеології, сприяла утвердженню засад укр. демократичної культури. Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Радянській державі 1939—40 частина співаків Львів. «Б.» увійшла до Держ. академічної хорової капели «Трембіта». В ін. містах Галичини і Буковини на базі т-в «Б.» виникли держ. хори й ансамблі.

Літ.: Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Ханик Л. З історії хорового товариства «Львівський Боян». «Українське музикознавство», 1969, № 5.

М. П. Загайкевич.

БОЯ́НСЬКА ЦЕ́РКВА — пам'ятка болгарської архітектури в Софії. Сх. частина Б. ц. (невелика хрестово-купольна кам. споруда, квадратова в плані з однією напівкруглою апсидою) збудована в 10—11 ст. До неї добудовано: в 13 ст.— другу церкву (Калоянову), в 19 ст. — притвор. У Б. ц. збереглися унікальні розписи: фрески 11—12 ст., темперний живопис 1259.

Літ.: Акрабова-Жандова И. Боянската църква. София, 1960.

БОЯ́РДО (Boiardo) Маттео-Марія (граф Скандіано; 1441, Скандіано — 19.XII 1494, Реджо) — італійський поет епохи *Відродження*. Осн. твір — незакінчена лицарська поема в 3 частинах «Закоханий Роланд» (надрукована 1495; рос переклад 1799), сюжет якої запозичений з франц. епосу. Писав також *канцони, сонети*, ліричні вірші («Три книги про кохання», 1472—76), латинські *еклоги*. Перекладав твори античних письменників.

Н. О. Модестова.

БОЯ́РИ — 1) Великі феодали-землевласники, верхівка пануючого класу феодального суспільства в Давній Русі і Росії. В період феод. роздробленості Б. були гол. призвідниками міжусобної боротьби, в 14—16 ст. виступали проти створення *Російської централізованої держави*. За Івана IV під час *опричнини* багато великих Б. було винищено, що підірвало екон. могутність і політ. позиції боярства. 2) З 15 ст. в Рос. д-ві — чин, *служилі люди* найвищого розряду, що входили до *боярської думи*. Боярський титул скасував Петро I на поч. 18 ст. 3) На Україні після загарбання її литовськими і польськими феодалами в 2-й половині 14 ст. великі Б. пішли на службу до лит. і польс. д-в, деякі з них (*Збаразькі, Острозькі* та ін.) дістали титули князів. Середні Б. перетворилися на найманих військ. слуг, урядовців, одержали шляхет. привілеї. Переважна більшість збіднілих Б. протягом 15—16 ст. втратила своє привілейоване становище і потрапила у феод. залежність (див. *Панцирні бояри*). Лише незначна частина їх з організацією реєстрового козацтва (1572) була записана до козац. реєстру й поповнила ряди *козацької старшини*. 4) В Румунії й Молдавії — клас великих землевласників, що склався в 13—14 ст. У Лівобережній Молдавії ліквідований після Великої Жовтн. соціалістич. революції, в Бессарабії — після повернення її СРСР у червні 1940, в Румунії — після встановлення нар. влади 1945. 5) У побутовому значенні в Росії 17 ст. Б — всі феодали-поміщики для залежного від них населення. Згодом це слово в рос. мові модифікувалось у поняття «баре», «барин». 6) В етнографії на Україні і в Росії — товариші молодого на весіллі.

Д. І. Мишко.

БО́ЯРКА (до 1956 — селище Боярка-Будаївка) — місто Києво-Святошинського р-ну Київської обл. УРСР. Залізнична станція.

Селище виникло 1868 під час будівництва з-ці Київ — Фастів. Радянську владу встановлено в січні 1918.

З 1956 — місто. В Б.— маш.-буд. з-д «Іскра», швейна ф-ка, газокомпрес. та лісодослід. станції, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх і музична школи, тех. школа Пд.-Зх. з-ці, Укр. респ. заочний с.-г. технікум, 6 лік. закладів, 4 дит. санаторії, будинок відпочинку. Будинок культури, 2 кінотеатри, 4 б-ки, музей М. Островського, який 1921 працював у Б. на будівництві вузькоколійки, що мала забезпечити Київ паливом. У 1974 в місті встановлено стелу і пам'ятний знак комсомольцям — будівникам з-ці.

БО́ЯРКО Олексій Павлович [26.X (8.XI) 1903, с. Ільок-Пеньковка, тепер Ракитянського р-ну Бєлгородської обл.— 23.III 1942] — керівник партійного підпілля на Буковині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1929. Нар. в сім'ї залізничника. В 1932 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. З 1933 — на пед. і парт. роботі в Харкові, Києві, Житомирі, Чернівцях. З липня 1941— секретар Чернів. підпільного обкому КП(б)У. Згодом був заарештований рум. таємною політ. поліцією (сигуранцою). Розстріляний окупантами.

БОЯ́РСЬКА Євдокія Прокопівна [справж. прізв.— Богемська; 1(13). III 1861, м. Могилів-Подільський — 6 (19).IV 1900, Чита] — українська актриса. З 1880 працювала в рос. драм. трупі М. Максимовича (Одеса), 1884—89 — у трупі М. Старицького. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Оксана («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Катря («Не так склалось, як жадалось» Старицького), Катерина («Гроза» О. Островського, 1899, Театр Корша, Москва).

БОЯ́РСЬКА ДУ́МА — 1) В давньоруській державі з 10 ст.— постійна найвища рада при князі. Складалася з представників феод. знаті — *бояр*, князівської верхівки, дружини, а згодом — духівництва. Постійного складу не мала. Скликалася в міру потреби. Політ. роль Б. д. значно зросла в період феод. роздробленості. Цьому сприяли розширення боярського землеволодіння і ослаблення в багатьох давньорус. землях князівської влади. 2) В Російській централізованій державі з 1547 Б. д.— постійний дорадчий орган при царі Роль Б. д., ослабленої в період *опричнини*, знову посилилася в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Склад Б. д. в цей період поповнився особами менш знатного походження, особливо представниками *дворянства*. З 2-ї пол. 17 ст значення Б. д. зменшилося; з утворенням *Сенату* (1711) її було ліквідовано.

БРАБА́НТ — історична область у Пн.-Зх. Європі. Територію Б. в 1 ст. до н. е. завоювали римляни, в 5 ст.— *франки*. З 843 входив до *Лотарінгії*, з 962 — до *«Священної Римської імперії»*. В кін. 12 ст. виникло герцогство Б. З 1430 Б.— володіння герцогів Бургундських, з 1477 — *Габсбургів*. У 17 — на поч. 18 ст. Б належить Іспанії, Австрії, Голландській республіці, Франції, Нідерландському королівству. З 1830 Пд. Б.— в складі Бельгії, Пн. Б.— Нідерландів.

БРА́ГА Марко Андронович [н. 4(17).II 1910, с. Малий Клин, тепер Голопристанського р-ну Херсонської обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958), засл. механізатор УРСР, засл. працівник с. г. УРСР. Член КПРС з 1951. В 1928 — 58 — машиніст, комбайнер Бехтерської МТС, з 1958 — комбайнер колгоспу «Росія» Голопристанського р-ну Херсон. обл. Делегат XIX і XXII з'їздів КПРС та XIX, XX і XXIII з'їздів КП України. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

БРА́ГА (Braga) Теофілу (24.II 1843, Понта-Делгада, Азорські о-ви — 24.I 1924, Лісабон) — португальський політ. діяч, письменник, учений. Один з організаторів респ. руху; представник ліберальної буржуазії. Після революції 1910 в Португалії, що повалила монархію, Б. 1910—11 очолював тимчасовий уряд У 1915 — тимчасовий президент республіки. Політ. діяльність Б була спрямована проти засилля католицької церкви в країні на реформу освіти тощо

Б. дотримувався позитивістської концепції історії (філос. поема «Видіння часу», 1864). Автор багатотомної «Історії португальської літератури» (1870—73), праць з історії, філософії, права, педагогіки

БРА́ГА — старовинний слабоалкогольний напій (до 1,5 % алкоголю за масою); продукт спиртового бродіння. Виготовляється з житнього солоду, цукру, меду і хмелю

БРА́ГЕ (Brahe) Тіхо (14.XII 1546, Кнудструп, Данія, тепер Швеція— 13.X 1601, Прага) — датський астроном. Заснував 1576 обсерваторію Ураніборг поблизу Копенгаге-

М. А. Брага.

Т. Браге.

Боянська церква. Східний фасад.

Дж. Брадлей.

на (яка була устаткована інструментами, виготовленими під його керівництвом). В цій обсерваторії Б. протягом 21 року систематично з досить великою точністю визначав положення світил на небесній сфері. Б. виявив дві нерівності в русі Місяця (річну нерівність і варіацію); довів, що *комети* і *нові зорі* є небесними тілами; склав таблиці рефракції. Б. не визнавав *геліоцентричної системи світу* і помилково вважав, що Сонце обертається довкола Землі, а планети — довкола Сонця. В 1597 емігрував до Німеччини, через два роки — до Праги. Використовуючи проведені Б. спостереження, його помічник Й. *Кеплер* вивів закони руху планет (1609—19).

БРАГИ́НСЬКИЙ Лев Мойсейович [11(23).III 1896, Київ — 17.III 1953, Львів] — український рад. диригент, засл. артист УРСР (з 1931), засл. діяч мист. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1941. У 1917 закінчив Петроградську консерваторію. В 1918—41 (з перервою) працював у Київ. театрі опери та балету (концертмейстер, диригент) і викладав (професор — з 1940) у Київ. консерваторії. З 1944 — гол. диригент Львів. театру опери та балету. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

БРАДЗО́Т (від норв. brad sott — раптова хвороба) — гостра інфекційна хвороба овець. Збудники — грунтові мікроби *клостридії*, що виділяють дуже сильні токсини. Б. уражає гол. чин. вівцематок, іноді баранів, валухів та ярок. Джерело зараження — хворі тварини. Розвиткові хвороби сприяють ушкодження травного тракту мерзлими кормами, шорсткою травою, перегрівання гварин тощо. При ураженні Б. тварина, здорова на вигляд, раптом гине у корчах; іноді з'являється пронос, здуття, хитка хода, слизове виділення з носа. Лікування малоефективне у зв'язку з блискавичним перебігом хвороби. Профілактика: запобіжні щеплення. Споживання м'яса овець, хворих на Б., забороняється.

БРАДИКА́РДІЯ (від грец. βραδύς — повільний і καρδία — серце) — зменшення частоти серцевих скорочень нижче від 60 ударів за хв. Б. може спостерігатися у здорових людей (напр., спортсменів), але здебільшого є ознакою деяких захворювань серця (атріо-вентрикулярної блокади, хвороби синусного вузла тощо). Б. буває також при передозуванні серцевих глюкозидів (див. *Глікозиди*).

БРАДИТЕЛІ́Я (від грец. βραδύς — повільний і τέλος — завершення) — повільний темп еволюційного процесу. Характерна, напр., для деяких пластинчастозябрових молюсків, які за кілька сот мільйонів років зазнали настільки незначних змін, що сучас. і викопні види можна віднести до тих самих родів. Поняття «брадителія» ввів 1944 амер. зоолог Дж. Сімпсон. Див. також *Горотелія*.

БРАДЛЕ́Й (Бредлі; Bradley) Джеймс (березень 1693, Шерборн, Глостершір — 13.VII 1762, Чалфорд, Глостершір) — англійський астроном. Член Лондонського королівського т-ва (з 1718), професор Оксфордського ун-ту (з 1721), директор *Грінвічської астрономічної обсерваторії* (з 1742). Член Петерб. АН (з 1754). Відкрив *аберацію світла* (1725) і *нутацію* земної осі (1737). Протягом 1750—61 проводив меридіанні спостереження, на основі яких пізніше було визначено сталі аберації, *прецесії* і нутації.

БРА́ЖНИКОВІ (Sphingidae) — родина *метеликів*. Розмах крил 2—18 см, передні крила вузькі, довші за задні. Більшість Б. літає ввечері та вночі. Гусінь велика, майже завжди з рогом на задньому кінці. Зимують лялечки в грунті. Відомо понад 1000 видів Б., поширених по всьому світу, але більшість — у тропіках. В СРСР — бл. 66 видів, з них в УРСР — понад 20. Деякі види (бражник сосновий, бражник бузковий) завдають шкоди деревним або чагарниковим рослинам, окремі (напр., *мертва голова*) — с.-г. культурам. Березковий бражник, поширений на Україні,— корисний (знищує бур'яни з роду березка). *О. П. Криштаб.*

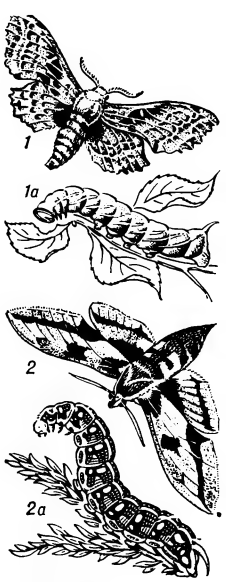

Бражникові:
1—Тополева зубчатка (Smerinthus populi); *1а*— її гусениця.
2—Молочайний бражник (Celerio euphorbiae); *2а* — його гусениця.

БРАЗАВІ́ЛЬ — столиця Народної Республіки Конго. Порт на р. Конго. Вузол автошляхів, з-цею сполучений з мор. портом Пуент-Нуар. Аеропорт міжнар. значення (Майя-Майя). 310 тис. ж. (1975). Б. засн. 1880. В 1905—10 Б.— адм. центр колонії Франц. Конго, 1910—58— Франц. Екваторіальної Африки і Серед. Конго. В період 2-ї світової війни — один з осн. опорних пунктів в Африці руху «*Вільна Франція*». З 1960 Б.— столиця Республіки Конго, з 1969 — Нар. Республіки Конго. Осн. пром.-торг. центр країни. Підприємства текст., швейної, хім. (пластмасові вироби, синтетичні тканини, фарби тощо) пром-сті; сигаретна ф-ка, цем. з-д. Розвинута харч. пром-сть (виробн. олії, очищення рису, переробка риби). Судноверф. ТЕС, поблизу міста — ГЕС. Кустарні промисли (різьблення на дереві, виготовлення худож. кераміки). В Б.— Нац. ун-т (з 1971), Ін-т центральноафриканських досліджень, Пастерівський ін-т, Нац. музей. Центр. та пд.-зх. райони Б. забудовані житл. й громад. спорудами європ. типу: собор св. Анни (1949), будинок компанії «Ер Франс», готель повітряної лінії, ліцей, банк, стадіон

Браззавіль. Панорама міста.

БРАЗІ́ЛІА — столиця д-ви Бразілія (з 1960). Лежить на Бразільському плоскогір'ї, на березі штучного водосховища, адм. центр федерального округу. Залізнична станція, вузол автошляхів. Аеропорт. 890 тис. ж. (1975). Місто має в основному адм. функції. З пром. підприємств — з-д буд. конструкцій, поліграф. ф-ка. Ун-т, мед. центр, метеорологічна обсерваторія, ряд вузів, музей, театр. Будівництво Б. почато 1957 (генеральний план арх. Л. *Коста*). Місто в плані має обриси літака, в «крилах» розміщуються житл. квартали, у «фюзеляжі» — адм. й громад. будівлі (резиденція президента, нац. конгрес, держ. установи, собор тощо, арх. О. *Німейєр* та ін.). Система міського транспорту розроблена так, щоб уникнути схрещування магістралей.

Державний лад. Б.— республіка. За формою держ. устрою — федерація. Чинна конституція проголошена військ. хунтою 1967 (поправки 1969). Глава д-ви і уряду — президент, якого затверджує парламент строком на 5 років; має широкі повноваження. Органом законодавчої влади є двопалатний парламент — нац. конгрес у складі федерального сенату й палати депутатів. Президент формує уряд — раду нац. безпеки. Кожний штат очолює губернатор.

Природа. Берегова лінія Б. розчленована багатьма бухтами й затоками. На Пн. країни — пд. схили Гвіанського плоскогір'я, далі на Пд.— *Амазонська низовина*, в центрі й на Пд.— *Бразільське плоскогір'я*, що поступово підвищується на Пд. і Пд. Сх., круто обриваючись до вузької смуги Приатлантичної низовини. Найвища точка — г. Бандейра (вис. 2890 м). На Зх. в межі Б. заходить низовина верхньої течії р. *Парагваю* — Пантанал. Корисні копалини: залізні й марганцеві руди, кольорові й рідкісні метали, боксити, нафта, вугілля та ін. Клімат Б. змінюється від вологого екваторіального на Пн. Зх. до субтропічного на Пд. Сх. Пере-

січна місячна т-ра коливається від +16 до +29° (в горах на Сх. країни +12, +14°). Річна кількість опадів на переважній частині території 1400—2000 мм, на Зх. Амазонської низовини та на узбережжі — до 3000 мм, на Пн. Сх. Бразільського плоскогір'я — 500 мм. У країні густа сітка повноводних річок. У межах Б. тече одна з найбільших рік світу — *Амазонка* з численними притоками — *Ріу-Негру, Мадейрою, Тапажосом* та ін., а також ріки *Парана*, Токантінс, *Сан-Франсіску* та ін. Амазонка та її великі притоки судноплавні. Ріки Бразільського плоскогір'я порожисті, з численними водоспадами, мають великі запаси гідроенергії. Більше половини тер. Б. вкрито лісами. Б. посідає 1-е місце в світі за запасами твердої деревини. На Амазонській низовині переважають вологі вічнозелені екваторіальні ліси (гілеї або *сельваси*) на опідзолених латеритних грунтах, на більшій частині Бразільського плоскогір'я — саванне рідколісся (*кампоси*) на червоних латерит. і сухі чагарники на коричнево-червоних грунтах, на Пд.— вічнозелені та листопадні ліси на червоноземах. На тер. Б.— великі нац. парки: Ігуасу, Ітатіая, Паулу-Афонсу, Серра-дус-Органс.

Населення. Осн. населення Б. (бл. 97%, 1975, оцінка) — *бразільці*. Живуть також іммігранти з країн Європи та Азії — німці, італійці, португальці, галісійці, іспанці, поляки, українці (бл. 100 тис. чол.), японці, ліванці, сірійці та ін. Більшість корінного індіан. нас. була винищена в період колонізації, в глибинних областях бас. Амазонки збереглося бл. 150 тис. індіанців. Офіц. мова — португальська. Пересічна густота населення —бл. 13 чол. на 1 км². 59,1% населення живе в містах. Найбільші міста: *Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро, Белу-Орізонті, Ресіфі, Бразіліа*, Порту-Алегрі, Салвадор, Форталеза.

Історія. До поч. 16 ст. тер. Б. населяли індіан. племена, які перебували на стадії родоплемінного ладу. З 1500 Б.— колонія Португалії. В процесі колонізації тут склалося велике феод. землеволодіння, засноване на застосуванні кріпосницьких і рабських форм експлуатації індіанців і негрів (останні з 30-х рр. 16 ст. завозилися з Африки). В результаті нац.-визвольної боротьби (кін. 18— поч. 19 ст.) Б. 7.IX 1822 була проголошена незалежною імперією. В 1888 в країні скасовано рабство, 1889 встановлено федеративну бурж.-поміщицьку республіку. Кін. 19 — поч. 20 ст. характеризувалися розвитком капіталістичних відносин. З вступом Б. 1910 в члени *Панамериканського союзу* в країну дістав доступ амер. капітал. На межі 19—20 ст. почав розвиватися робітн. рух, виникли марксистські гуртки. В 1905—07 в найбільших містах Б. відбулися робітн. демонстрації. В 1917 в Сан-Паулу робітники провели перший в Б. заг. страйк. Б. брала участь у 1-й світовій війні (з 1917) на боці *Антанти*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Б. загострилась класова боротьба (заг. страйк 1918 і повстання гарнізону 1922 у Ріо-де-Жанейро, повстання 1924 в Сан-Паулу). В 1922 було створено Бразільську комуністичну партію. В 1930 до влади прийшов уряд Ж. Варгаса, що відображав інтереси націоналістичної буржуазії. Він жорстоко розправився з демократич. рухом, заборонив діяльність створеного 1935 з ініціативи комуністів Нац.-визвольного альянсу прогресивних сил. Під час 2-ї світової війни Б. виступала на боці антигітлерівської коаліції (війну Німеччині й Італії оголосила 1942, Японії — 1945). З 1945 Б.— член ООН. Під тиском народу правлячі кола 1945 змушені були оголосити амністію політ. в'язням, дозволити діяльність політ. партій, встановити дипломатичні відносини з СРСР. Налякана зростанням демократичного руху браз. реакція повалила кабінет Варгаса. Проімперіалістичний уряд ген. Е. Дутри (з 1946) заборонив діяльність прогресивних партій, розірвав дипломатичні відносини з СРСР. У 1951 в результаті посилення позицій націоналістичних угруповань до влади знову прийшов уряд Варгаса, який під тиском нар. мас провів деякі соціально-екон. реформи. В 1954 стався урядовий переворот. Кабінет Ж. Кубічека ді Олівейри (з 1956), з одного боку, ще ширше відкрив доступ іноз. (гол. чином амер.) капіталу, з другого, сприяв зміцненню нац. пром-сті, встановив торг. зв'язки з СРСР. Уряд Ж. Гуларта, що прийшов до влади 1961 при підтримці нар. мас, відновив дипломатичні відносини з СРСР, націоналізував ряд підприємств. У тому самому році було створено Фронт нац. визволення, програма якого передбачала проведення глибоких перетворень, розширення демократії, боротьбу на захист нац. суверенітету. Побоюючись зростання нар. руху, браз. вояччина при підтримці проімперіалістичної буржуазії, пов'язаної з монополіями США, 1964 здійснила військ. переворот. Владу захопили реакційні кола: уряди У. Кастелу Бранку (1964—67), А. да Коста-е-Сілви (1967—69), Е. Гаррастазу Медісі (1969—74). Нац. конгрес було розпущено, конституцію 1946 скасовано, діяльність усіх політ. партій (крім створених 1966 Нац. союзу оновлення і Бразільського демократичного руху) припинено, Бразільську компартію заборонено, багато профспілок оголошено поза законом. У той же час формально відновлювалася деяка виборність конгресу, асамблей штатів і муніципалітетів. Розроблено «план соціальної інтеграції», мета якого — забезпечити диктатурі ширшу соціальну базу шляхом інтеграції робітн. й профспілкового руху в «модернізовану» капіталістичну систему Б. Уряд Е. Гайзела (з 1974) продовжив курс на залучення до країни іноз. капіталу, сприяння розвиткові приватного сектора в інтересах великої нац. буржуазії, фін. та зем. олігархії, вжив заходів щодо зростання впливу Б. в Лат. Америці.

Б.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі*. *Є. Г. Лапшев.*

Українці в Бразілії. В Б., за неофіц. даними, живе близько 100 тисяч осіб укр. походження. Переселення українців до Б. почалося в кін. 19 ст., коли уряд Б., з метою освоєння глибинних і пд. районів, почав всіляко заохочувати імміграцію з європ. країн. Переважна більшість українців виїхала до Б. 1895—97 та 1908—10 із Сх. Галичини. Вони оселялися гол. чин. на неосвоєних пд.-сх. землях штату Парана. Більшість іммігрантів займалася землеробством, незначна частина працювала на будівництві залізниць. Напередодні 1-ї світової війни в Б. проживало бл. 40 тис. українців. Певна кількість їх переселилася до Б. в період між двома світовими війнами із західноукр. земель, що перебували тоді під владою панської Польщі. Після розгрому фашист. Німеччини до Б. потрапила частина українців — *переміщених осіб*. Після війни частина українців з Б. повернулася на Батьківщину, деякі оселилися в сусідніх латиноамер. країнах. Багато українців залишили землеробство й переїхали до міст. Трудящі-українці з поч. 20 ст. брали участь в робітн. русі Б., об'єднувалися в прогресивні орг-ції. В 1902 виникла перша укр. громад. орг-ція — т-во «Просвіта» в Курітібі, яке 1907 почало випускати газ. «Зоря». В наступні роки виник ряд нових прогресивних укр. т-в і орг-цій, що боролися проти клерикально-націоналістичних елементів, поширювали шкільну освіту серед іммігрантів. У роки 2-ї світової війни трудящі-українці солідаризувалися з народами СРСР, які вели боротьбу проти фашизму. В післявоєнні роки уряд Б., заборонивши діяльність прогресивних укр. орг-цій, допустив функціонування бурж.-націоналістичних та клерикальних спілок. Трудящі Бразілії українського походження беруть участь в антикапіталістичній, загальнодемократичній боротьбі трудових мас країни.

А. А. Стрілко.

Політичні партії, профспілки. Національний союз оновлення, засн. 1966. Урядова партія, об'єднує крайньо праві елементи великої буржуазії, латифундистів, реакційної вояччини, вищих чиновників, технократів. Бразільський демократичний рух, засн. 1966. Легальна опозиційна партія, об'єднує представників деяких груп великої, серед. та дрібної буржуазії. *Бразільська комуністична партія*, засн. 1922. Діє нелегально. Національна конфедерація промислових робітників, засн. у післявоєнні роки. Національна конфедерація працівників торгівлі, засн. 1947. Національна конфедерація трудящих сухопутного транспорту, засн. 1953. Національна конфедерація працівників кредитних закладів, засн. 1959. Профспілкові об'єднання Б. входять до *Міжамериканської ре-*

Герб Бразілії.

БРАЗІЛІЯ

Площа — 8512 тис. км²

Населення — 110,1 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Бразіліа

ПИТОМА ВАГА КАВИ В ЕКСПОРТІ (% ЗА ВАРТІСТЮ)

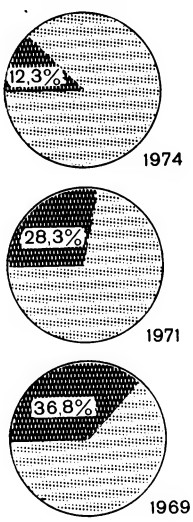

гіональної організації трудящих. Діяльність профспілок обмежено.

Є. Г. Лапшев.

Господарство. За екон. потенціалом і природними ресурсами Б. посідає провідне місце серед країн Латинської Америки. Частка пром. виробництва Б. у капіталістичному світі значно менша, ніж частка населення. За нац. доходом на душу населення країна 1969 стояла на 49-му місці в світі. Після 2-ї світової війни в економіці Б. відбулися структурні зрушення в напрямі переважного розвитку пром-сті й індустріалізації г-ва; з 60-х рр. частка пром-сті в нац. продукті почала перевищувати частку с. г., проте с. г. залишається провідною галуззю г-ва щодо зайнятості населення і гол. постачальником продукції на експорт. Економіка Б. характеризується засиллям іноз. капіталу (гол. чином США). Іноз. капіталовкладення в г-во Б. 1976 досягли 6,6 млрд. дол. Держ. сектор контролює третину пром. виробн. (нафтову пром-сть, частково чорну металургію). Під впливом заг. екон. кризи капіталістичного г-ва в Б. уповільнилися темпи зростання валового нац. продукту. Систематично збільшується безробіття, вартість життя 1976 зросла на 46%.

Промисловість. У кін. 60— на поч. 70-х рр. пром-сть Б. розвивалась відносно високими темпами внаслідок зниження реальної заробітної плати робітників, інтенсифікації праці, держ. субсидій і залучення іноз. капіталу. Країні властиві висока концентрація виробн. і зосередження підприємств у небагатьох р-нах (понад 50% — в шт. Сан-Паулу). В гірничодобувній пром-сті провідне місце належить видобуванню заліз. і марганцевої руд (осн. родовища — в шт. Мінас-Жерайс). Видобувають також боксити, руди свинцю, вольфраму, золото, алмази, нафту й кам. вугілля, в невеликій кількості — олово, цинк, мідь, нікель. Б. постачає на зовнішній ринок (гол. чин. у США) мінерали, що мають стратегічне значення — ніобій, берилій, цирконій та ін., а також уранову руду. В енергобалансі країни 70% припадає на рідке паливо й гідроенергію. Найбільші ГЕС: Кубатан на р. Тієте, Фурнас, Пейшоту та Естрейту на р. Ріу-Гранді та ін. Будується (1978) атомна електростанція (шт. Ріо-де-Жанейро). З галузей обробної пром-сті розвинуті металургія (найбільший в Латин. Америці з-д по виробн. сталі в м. Волті-Редонді, з-д у Белу-Орізонті та ін.) та машинобудування (гол. чин. виробн. автомобілів, суден, тракторів, локомотивів, вагонів у Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Порту-Алегрі). В 60-х — 70-х рр. значно розвинулися електротех. (електротех. й радіоелектронні вироби), авіац. та атомна пром-сть, хім. і нафтохім. галузі (виробн. кислот, мінеральних добрив, синтетичних волокон, барвників, пластмас). Традиційними для Б. є текст. (переважно бавовняна) і харч. галузі — цукр. (за виробн. тростинного цукру Б. вийшла на одне з провідних місць у світі), м'ясна, олійницька, тютюнова та ін. Є підприємства цем., целюлозно-паперової та скляної пром-сті.

Сільське господарство Б. характеризується поєднанням великого поміщицького землеволодіння з малоземеллям і безземеллям селян. Половина землі належить невеликому числу латифундистів, понад 80% зайнятих у с. г. зовсім не мають землі. Поширені відробіткова оренда, боргова кабала та ін. феод. пережитки, особливо на Пн. Сх., на Пд. переважає фермерський тип г-в. Обробляється лише 3,5% площі країни. Під с.-г. угіддями — 23% придатної для обробітку землі, гол. чин. уздовж атлантичного узбережжя та в пд.-сх. штатах. Гол. галузь — рослинництво (дві третини вартості с.-г. продукції країни). Найважливіша плантаційна культура — кавове дерево, за збором кави (1974 —1,6 млн. т) і експортом її Б. посідає провідне місце в світі. Б. належить 1-е місце в світі за збором бананів, 2-е — за збором апельсинів. Інші важливі експортні культури — какао (збір 1974 — 165 тис. т), цукр. тростина, бавовник, сизаль та ананаси. На Пд. розвинуті тютюнництво й виноградарство. Осн. прод. культури (млн. т, збір 1974): кукурудза — 16,3, рис — 6,5, пшениця —2,9, соя-боби — 7,9, маніок — 24,7, квасоля — 2,7. Розвинуте пасовищне тваринництво, переважно м'ясного напряму (бл. третини вартості с.-г. продукції). Поголів'я (млн., 1975): великої рогатої худоби —98, овець — 19,9, свиней — 39,8. В лісах збирають каучук, браз. горіхи, карнаубський віск, плоди олійної пальми тощо, заготовляють ділову й цінну деревину. На Пд. Бразільського плоскогір'я вирощують «парагвайський чай» — йерба-мате.

Транспорт. У 1974 в Б. було 30,5 тис. км з-ць (електрифіковано 2,3 тис. км). Осн. вид транспорту— автомобільний. Автошляхів —1,3 млн. км, з них 76,3 тис. км — з твердим покриттям (1974). Прокладено Трансамазонську автомагістраль (понад 5 тис. км), яка сполучає узбережжя Атлантичного ок. з підніжжям Анд. Тоннаж мор. торг. флоту — бл. 4,1 млн. т дедвейт (1974). Гол. порти: Тубаран, Ріо-де-Жанейро, Сантус, Сан-Себастьян.

У внутр. перевезеннях велику роль відіграє авіатранспорт. Міжнар. аеропорти: Ріо-де-Жанейро, Бразіліа. В експортних поставках Б. найбільше значення мають кава, тростинний цукор, залізо. руда; вивозять також ін. мінеральну сировину, бавовну-сирець, боби какао тощо; ввозять нафту, нафтопродукти, устаткування, метали й вироби з них, хім. товари, пшеницю та ін. Осн. торг. партнери: США, ФРН, Японія, Великобританія, Франція та країни Латинської Америки. Торг.-екон. зв'язки Б. з СРСР регламентуються угодою про торгівлю від 20. IV 1963. У 1975 підписано протокол про поставки з СРСР машин і устаткування. Для Б. характерний хронічний дефіцит платіжного балансу. Зовнішня заборгованість на кін. 1976 становила 28 млрд. дол.

Грош. одиниця — крузейро. 12,28 крузейро = 1 доларові США (грудень 1976).

Л. М. Корецький.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1970	1975 *
Електроенергія, млрд. кВт·год	45,5	71,5 **
Залізна руда, млн. т	30,0	49,4
Марганцева руда, млн. т	1,3	2,2
Кам'яне вугілля, млн. т	5,2	5,5 **
Нафта, млн. м³	9,7	10,3
Чавун, тис. т	4205	7047
Сталь, тис. т	5390	8806
Алюміній, тис. т	58	143
Автомобілі, тис. шт.	416	930
Цемент, млн. т	9,0	15,6
Синтетичний каучук, тис. т	75,5	128,4
Цукор, тис. т	5070	6299

* Попередні дані
** 1974

Пляж Копакабана в Ріо-де-Жанейро.

Медичне обслуговування. В 1973 в Б. налічувалось 382,9 тис. лікарняних ліжок (3,8 ліжка на 1 тис. ж.); 1972 працювали 59,57 тис. лікарів (1 лікар на 1,66 тис. ж.). Мед. допомогу подають гол. чин. приватні лікарі. Лікарів готують 73 мед. факультети вузів країни.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Б. формально проголошено обов'язкову безплатну поч. освіту для дітей віком від 7 до 14 років, проте у країні 26% нас. неписьменні. У 1972/73 навч. р. у поч. школах (4—5-річних міських і 3-річних сільських) налічувалося 14 082 тис. учнів, у серед. навч. закладах (неповних — гімназіях, повних — колегіях, профес. і пед. школах) — 1476 тис., у вузах, де навчання платне,— 889 тис. студентів (1974). У Б.— 64 ун-ти й 740 ін. вузів. Найбільші з них — Браз. ун-т у Ріо-де-Жанейро та ун-т у Сан-Паулу. Наук. установи: Браз. академія наук, Нац. мед. академія та ін. Б-ки: Нац., Португ. королівський читальний зал (Ріо-де-Жанейро), Муніципальна (Сан-Паулу). Музеї: Нац., Нац. істор., Нац. музей красних мистецтв у Ріо-де-Жанейро.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Б. виходило 280 щоденних газет заг. тиражем 4 млн. примірників і бл. 800 ін. періодичних видань. Найпоширеніші газе-

ти: «Глобу» («Земна куля», з 1925), «Діа» («День», з 1951), «Жорнал ду Бразіл» («Газета Бразілії», з 1891). Центр. орган Бразільської компартії «Воз операраіа» («Голос робітників») виходить нелегально. Осн. журнали: «Маншеті» («Заголовок», з 1952) та «Реалідаді» («Дійсність», з 1966). Урядове інформаційне агентство «Аженсіа насіонал» засн. 1946. Радіомовлення — з 1921, телебачення — з 1952. В країні 1975 діяло бл. 1 тис. радіо- і 60 телевізійних станцій. Найзначніші радіо- і телеоб'єднання — Бразільська асоціація радіо- і телевізійних станцій та Асоціація преси, радіо і телебачення. *О. В. Ткачов.*

Література Б. розвивається португ. мовою. Сформувалася в кін. 18 — на поч. 19 ст. Поети К.-М. да Коста, Т.-А. Гонзага та ін. відображали життя простого народу. Піднесенню культури, зокрема л-ри, сприяло здобуття 1822 нац. незалежності. В 30—70-х рр. панівним напрямом був романтизм. Його представляли поети А. Гонсалвіс Діас, М.-А. Алваріс ді Азеведу, Л.-Н. Фагундіс Варела, романісти Ж.-М. ді Аленкар, Б. Гімараїнс, Ж.-М. ді Маседу, М.-А. ді Алмейда та ін. Значну роль у розвитку нової л-ри відіграв А. *Кастру Алвіс,* який широко впроваджував у поезію соціальну й політ. тематику. Його творчість стала вершиною революц. романтизму. В кін. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися соціальні романи Алуїзіу Азеведу та ін. Під впливом Е. Золя виросла натуралістична школа (Е. Інглес ді Соза, Ж.-С. Рібейру, А. Камінья). Існували різні декадентські течії: імпресіонізм, символізм, футуризм тощо. Видатним майстром критичного реалізму був Ж.-М. *Машаду д'Асіс* — перший президент заснованої 1896 Бразільської академії л-ри. З реалістичними творами в той час виступали також Е. да Кунья, Ж.-Б. *Монтейру Лубату,* А.-Е. ді Ліма Баррету та ін. З 20-х рр. 20 ст. в умовах піднесення демократичного руху формувалася прогресивна л-ра Б. Центр. місце у творчості прогресивних письменників займали актуальні проблеми — боротьба трудящих Б. за соціальне визволення. В прозі тих років виділявся т. з. північно-східний роман — вершина браз. реалізму, основною темою якого було зображення життя трудящих Пн. Сходу — найвідсталішого району країни. Авторами цих романів виступили Г.*Рамус,* Ж. *Амаду* та ін. Після 2-ї світової війни продовжували розвивати прозу Е. *Верісіму,* Ж. Гімараїнс Роза та ін. Важливі проблеми порушено в творах письменників М.-А. Баррозу, А. Паїма, Д. Журандіра. Соціальні романи створили С. Мартінс («Нова дорога», 1954), А. Каладу («Вознесіння Салвіану», 1954; «Кваруп», 1967), М. Палмеріу, М. Лопіс. Визначний представник сучасної л-ри Б.— Ж. Амаду.

Архітектура. В 1-й пол. 16 ст. на тер. Б. португальці заснували перші міста — Олінду, Ресіфі, Салвадор, Ріо-де-Жанейро. В 17—18 ст. склалася самобутня архітектура браз. *барокко* (церква Сан-Франсіску в Ору-Прету, 1766—94, арх. Алейжадінью). На поч. 19 ст. в архітектурі Б. утвердилися принципи *класицизму* (арх. О. Гранжан де Монтіньї). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. поширились європ. *еклектизм,* пізніше — *модерн.* З кін. 30-х рр. формується нова браз. школа сучас. архітектури, що поєднує традиційні й нар. елементи (споруди на оз. Пампулья поблизу Белу-Орізонті, 1942—43, арх. О. *Німейєр,* будинок у районі Педрегулью в Ріо-де-Жанейро, 1950—52, арх. А.-Е. Рейді; ансамбль будівель Ракового ін-ту в Сан-Паулу, 1954, арх. Р. *Леві,* Р. Серкейра Сезар; забудова нової столиці — Бразілія, архітектори Л. *Коста,* Німейєр та ін.).

Один з районів міста Бразілія.

Образотворче мистецтво. У Б. збереглися пам'ятки індіан. культур (скульптура, кераміка, наскельні зображення). У 18 ст. розвинулися декоративний живопис і скульптура в стилі барокко. В 19 ст. виник пейзажний, історико-батальний та жанровий живопис (Ж.-Ф. ді Алмейда Жуніор, Е. Вісконті та ін.). У 20 ст. в мист. Б. поряд з реалізмом (К. *Портінарі,* Е. ді Кавальканті) поширюються різні модерністичні течії. Прогресивне спрямування має сучас. графіка (К. Скліар, Р. Кац, В. Праду). В ужитковому мистецтві розвинуті кераміка й розпис тканин.

Музика Б. поєднує елементи європ. (португ., ісп.), афр. та індіан. музики. Муз. інструменти: струнні — віолана, віола (різновиди гітари), ударні — барабани (атабаке, кайша, куїка), бубон (пандейру) та ін. Серед відомих композиторів 2-ї пол. 19 ст.— К. Гоміс — творець нац. опери, А. Непомусену — один з засновників нац. муз. школи; 20 ст.— Е. *Віла Лобос,* О.-Л. Фернандіс, М.-К. Гуарньєрі, Ж. Сікейра. Муз. колективи: Театр нац. опери, Нац. симфонічний оркестр, оркестри муніципальних театрів Ріо-де-Жанейро та Сан-Паулу, хорові колективи в Ріо-де-Жанейро, Нац. школа музики Браз. ун-ту, Муз. академія, Нац. консерваторія хорового співу в Ріо-де-Жанейро. Музиканти об'єднані в «Орден музикантів Бразілії» (засн. 1960).

Театр. Перші театр. вистави (інсценізації творів португ. л-ри, реліг.-алегоричні одноактні постановки — ауто) влаштовували місіонери з метою навернення індіанців у християнство. Елементи драм. театр. дійства були в обрядових іграх афро-браз. культу, т. з. макумбах. У 18 ст. ставились аматорські вистави. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. створено перші постійні театр. трупи. Серед сучас. театрів: Браз. театр комедії, «Театру ді арена», «Офісіна», Експериментальний негритянський театр. Ставляться п'єси браз. драматургів Ж. Камаргу, О. Віани, Г. Фігейреду, А. Боала та ін., драматургів-класиків (У. Шекспіра, Ж.-Б. Мольєра, А. Чехова, М. Горького та ін.). В Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Порту-Алегрі та ін. містах діють театр. навч. заклади.

Кіно. Фільми нац. виробництва почали виходити 1903. В 1941 і 1949 засн. кіностудії «Атлантика» й «Вера-Крус», на яких 1953 під керівництвом реж. А. Кавальканті створено прогресивні за змістом стрічки «Кангасейру» і «Панночка». В 1962 виникла група «нового кіно», що об'єднала прогресивних кінематографістів Б. Найзначніші фільми: «Ріо, 40°» (1955, реж. Н. Перейра дус Сантус), «Там, де закінчується асфальт» (1956, реж. О. Сампаю), «Обітниця» (1962, реж. А. Дуарті), «Барравенту» (1962), «Земля в трансі» (1966, реж. обох — Г. Роша), «В сім'ї» (1970, реж. П. Порту), «Мацунама» (1973) та «Інконфідентіс» (1975, реж. обох — Ж. Педру д'Андраде). Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Літ.: Караваев А. П. Бразилия. М., 1974; Очерки истории Бразилии. М., 1962; Коваль Б. И. История бразильского пролетариата (1857—1967). М., 1968; Коваль Б. И. Бразилия вчера и сегодня. М., 1975; Фесуненко И. С. Бразилия и бразильцы. М., 1976; Сизоненко А. И. Советский Союз и Латинская Америка. К., 1976; Комиссаров Б. Н. Русские источники по истории Бразилии первой трети XIX века. Л., 1977; Фако Р. Бразилия XX столетия. Пер. с португ. М., 1962; Мишин С. С. Бразилия. М., 1976; Тертерян И. А. Бразильский роман XX века. М., 1965; Хайт В. Л. Современная архитектура Бразилии. М., 1973; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Эстрела А. Современная бразильская музыка. В кн.: Музыкальная культура стран Латинской Америки. М., 1974.

Бразілія.
К. Скліар. Шахтар. Гравюра на лінолеумі. 1952.

Бразілія.
Кадр з фільму «Мацунама». Режисер Ж. Педру д'Андраде. 1973.

БРАЗІ́ЛЬСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БКП) — заснована на I з'їзді 25—27.III 1922 в містах Ріо-де-Жанейро і Нітерой. Виникла на базі об'єднання марксистських гуртків і груп, створених під безпосереднім впливом ідей Великого Жовтня. До 1960 мала назву Комуністична партія Бразілії. Приєднання БКП до Комінтерну (1924), налагодження контактів з ін. братніми партіями і вивчення їхнього досвіду сприяли дальшому формуванню БКП як партії ленінського типу. Протягом майже всієї своєї історії БКП діє в нелегальних або напівлегальних умовах (єдиний легальний період — 1945—47). Під керівництвом БКП 1926 організовано федерацію комуністичної молоді; в 1929 — засновано Загальну конфедерацію трудящих Бразілії. В 30-х рр. БКП вела активну боротьбу проти фашизації країни. В 1935 під її керівництвом створено Національно-визвольний альянс прогресивних сил, який очолив масові виступи проти реакційної диктатури. За період легальної діяльності БКП значно зріс її авторитет серед

трудящих, чисельність партії становила понад 100 тис. чол. (1947). В 1945 партія, за яку голосувало понад 10% виборців, дістала 17 місць у парламенті; ген. секретар БКП Л.-К. *Престес* був обраний сенатором. З 1959 діяла напівлегально. Її робота в масах сприяла піднесенню демократичного руху в Бразілії. Після реакційного перевороту 1964 БКП — у підпіллі. VI з'їзд партії (1967) накреслив програму розгортання масової боротьби проти військ.-диктаторського режиму, за демократію і нац. незалежність Бразілії. Представники БКП брали участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Партія будується на принципах демократичного централізму. Найвищий орган БКП — з'їзд. Генеральний секретар ЦК БКП — Л.-К. Престес (з 1945). Центр. орган БКП — підпільна газ. «Воз операріа» («Голос робітників»). *П. Ф. Гринюк.*

Д. Браманте. Каплиця Темп'єтто монастиря Сан-П'єтро ін Монторіо в Римі. 1502.

БРАЗІЛЬСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія в Атлантичному ок., уздовж сх. берегів Пд. Америки. На 40° пд. ш. зливається з холодними Фолклендською та Західних Вітрів течіями. Швидкість 1—2 км/год, температура +20, +26°. Солоність 35—37‰.

БРАЗІЛЬСЬКА УЛОГОВИНА — глибоководна западина в Атлантичному ок., біля сх. узбережжя Бразілії. Довж. бл. 3000 км, найбільша глиб. у пн. частині — 6537 м.

БРАЗІЛЬСЬКЕ ПЛОСКОГІР'Я — у Південній Америці, в межах Бразілії, частково Уругваю, Парагваю та Аргентіни. Поширені висоти — 200—900 м, найбільша — 2890 м, г. Бандейра. Сх. та пд.-сх. частини Б. п. високі, розчленовані *скидами*, річковими долинами, круто обриваються до океану; в центр. частині переважають столові плато. Корисні копалини: заліз. та марганцеві руди, боксити, золото, алмази, гірський кришталь, торій, уран та ін. На Б. п. починаються річки басейнів Амазонки, Парани, Сан-Франсіску та ін., вони порожисті, з багатьма водоспадами, судноплавні тільки в нижній течії. Осн. типи рослинності: *гілея*, чагарникові *савани*, вологі тропічні ліси; по долинах річок — пальмові галерейні ліси. Культивують каву, какао, бавовник, цукр. тростину, банани, кокосову пальму, маніок тощо. Національний парк Ігуасу (на кордоні Бразілії та Аргентіни).

БРАЗІЛЬЦІ — нація, основне населення Бразілії. Чисельність — 104 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *португальською мовою* (з характерними особливостями). За релігією — переважно католики. Б. сформувалися в результаті змішання корінних жителів — індіанців (групи племен тупі-гуарані, же та ін.) із завойовниками-португальцями, а також рабами-неграми, привезеними в 16—19 ст. з Африки, та з іммігрантами з країн Європи і Азії. Осн. заняття Б.— землеробство, рибальство, ремесла; працюють у пром-сті. Культурі сучас. Б. притаманні елементи індіан., афр. та європ. культур. Про історію, економіку, культуру див. *Бразілія*.

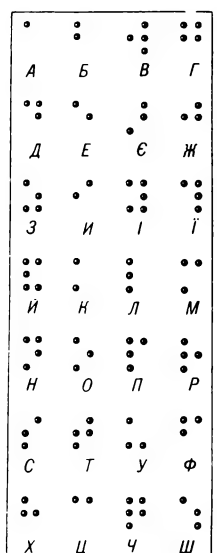

Брайля шрифт. Український алфавіт.

Браконідові. Їздець Glabriolum sp.

БРА́ЗОС — річка на Пд. США (шт. Техас). Довж. 1530 км, площа бас. 114 220 км². Бере початок на плато Льяно-Естакадо, впадає в Мексіканську затоку.

БРАЇ́ЛІВ — селище міського типу Жмеринського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Рові (бас. Пд. Бугу), за 3 км від залізничної ст. Браїлів. 8,2 тис. ж. (1977). Засн. в 15 ст. У Б.— цукр., соко-морсовий, комбікорм. з-ди, швейна ф-ка. 2 заг.-освітні школи, профес.-тех. училище, лікарня. Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Протягом 1878—80 в Б. не раз перебував П. І. Чайковський. Архіт. пам'ятка: Троїцький монастир (18 ст.).

БРА́ЙАНТ (Bryant) Луїза (1890—1936) — американська письменниця і журналістка. Працювала учителькою. В 1917 разом з чоловіком Дж. *Рідом* відвідала Росію. Повторно в Рад. країні була 1920—21, зустрічалася з В. І. Леніним. У кн. «Шість червоних місяців у Росії» (1919) відбито враження Б. від подій Великої Жовтн. соціалістичної революції, свідком яких вона була. В кн. «Дзеркала Москви» (1923) — спогади про В. І. Леніна, М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, Г. В. Чичеріна та ін. діячів революції.

Тв.: Рос. перекл. — В первые годы. (Фрагменты из книги «Зеркала Москвы»). В кн.: Ленин всегда с нами. М., 1967.

БРА́ЙЛЯ ШРИФТ — рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпих. Розробив його франц. тифлопедагог Л. Брайль (1809—52). Б. ш. оснований на різних комбінаціях шести опуклих крапок; було прийнято порядок букв лат. алфавіту. В СРСР Б. ш. пристосовано до багатьох нац. мов, у т. ч. й до української (табл.). Різні комбінації шести крапок дають змогу позначити й цифри, розділові знаки, матем., хім. та нотні знаки.

БРА́ЙТОН — місто у Великобританії, на узбережжі протоки Ламанш. Залізнич. вузол. 160,3 тис. ж. (1973). Підприємства маш.-буд., швейної, поліграф. та харчової пром-сті. Виробн. взуття, азбесту. Кліматичний приморський курорт. Засн. 1750.

БРАК (Braque) Жорж (13.V 1882, Аржантей — 31.VIII 1963, Париж) — французький художник. Навчався в школах красних мистецтв у Гаврі та Парижі. З 1905 писав пейзажі в дусі *фовізму*. Б.—один з засновників *кубізму*. Після 1917 відходить від цієї течії, створює площинні картини (натюрморти, пейзажі тощо). Відомий як графік, скульптор і художник театру.

БРАК ВИРОБНИ́ЧИЙ — за рад. правом, продукція (вироби, напівфабрикати, заготовки, деталі тощо), що не відповідає за якістю стандартам, технічним умовам та ін. нормативно-технічній документації. Розрізняють Б. в. поправний, який технічно і економічно доцільно й можна виправити, і остаточний, що підлягає утилізації як *відходи виробництва*. Виявляють Б. в. на самому підприємстві в ході технологічного процесу і *технічного контролю виробництва*, а також безпосередньо споживачі продукції. Зниження Б. в. і запобігання йому досягаються внаслідок механізації і автоматизації виробн., впровадження передової технології, передових методів і форм тех. контролю, системи бездефектного виготовлення продукції, підвищення кваліфікації робітників, правильної організації праці, розвитку соціалістичного змагання за високу *якість продукції*, впровадження *комплексної системи управління якістю продукції* тощо.

БРА́ККЕ (Bracke) Вільгельм (29.V 1842, Брауншвейг — 27.IV 1880, там же) — діяч німецького робітничого руху. Один з лідерів С.-д. робітн. партії *(ейзенахців)*, створеної 1869. Виступав проти опортуністичних та анархістських елементів. Б. підтримував постійний зв'язок з К. Марксом і Ф. Енгельсом.

БРАКОНІ́ДОВІ (Braconidae) — родина паразитичних *перетинчастокрилих* комах. Довж. тіла 1—15 мм. Трапляються безкрилі форми. Дорослі Б. живляться *нектаром*, рідше паддю або соками комахи-хазяїна. Личинки — паразити багатьох видів рослиноїдних комах, зокрема личинок *метеликів, жуків* і *двокрилих*, дорослих *клопів* і жуків. Яйця Б. відкладають всередину або на тіло комахи-хазяїна, тканинами якої згодом живляться личинки. Протягом року Б. мають 1—5 (іноді більше) поколінь. Відомо 7 тис. видів, поширених на різних континентах; з них бл. 1100 — в СРСР, у т. ч. на Україні — 450. Б. мають важливе значення в зменшенні чисельності шкідників с.-г. культур та лісу. Деякі види (Habrobracon hebetor, Apanteles glomeratus та ін.) використовують для біол. боротьби з комахами-шкідниками. *А. Г. Котенко.*

БРАКОНЬЄ́РСТВО (від франц. braconnier — браконьєр) — незаконне полювання, рибальство або інший добувний промисел без належного дозволу, в заборонений час, у недозволених місцях чи забороненими знаряддями, способами. За Б. в СРСР встановлено адм. і кримінальну відповідальність. Винні у Б. громадяни підлягають штрафові в розмірі до 50 крб.; *службові особи* — до 100 крб. До кримінальної відповідальності згідно з законом (в УРСР — ст. 161, 162 КК УРСР) притягаються винні у Б., якщо до них раніше було застосовано заходи адм. впливу. Б. карається *позбавленням волі* на строк до 4-х років або штрафом до 500 крб. з конфіскацією всієї здобичі і знарядь Б. Винні у Б. зобов'язані відшкодувати збитки, заподіяні мисливському або рибному г-ву. СРСР вживає активних дій, спрямованих на *охорону природи*, на збереження ресурсів *Світового океану*, зокрема рад. *територіальних вод*. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.XII 1976 «Про тимчасові заходи збереження живих ресурсів і регулювання рибальства в морських районах, прилеглих до узбережжя СРСР» на винних у заподіянні шкоди цим ресурсам порушників правил рибальства може бути накладено штраф до 10 тис. крб., а при вчиненні зазначених дій повторно вин-

ні притягаються до судової відповідальності з накладенням штрафу до 100 тис. крб.

Г. П. Бондаренко.

БРА́МА — великі ворота, здебільшого при монументальних спорудах. Б.— необхідний елемент старод. міст, фортець, монастирів тощо, де часто була складною будівлею з оборонною баштою або церквою над нею (напр., Руська Б. в Кам'янці-Подільському, Луцька Б. в Острозі, *Брама Заборовського*, брами Києво-Печерської лаври).

Брама Заборовського. 1746—48. Архітектор, імовірно, Й.-Г. Шедель.

БРА́МА ЗАБОРО́ВСЬКОГО — арка з порталом зх. входу (тепер замуровано) до садиби *Софійського собору* в Києві. Б. З. — визначна пам'ятка укр. архітектури. Вважають, що її збудував 1746—48 арх. Й.-Г. *Шедель* у стилі *барокко* на замовлення митрополита Р. Заборовського. Фасад прикрашено колонами з корінфськими капітелями та високим, хвилястим за формою фронтоном з волютами, маскаронами й соковитим акантовим орнаментом.

БРАМА́НТЕ (Bramante) Донато (справж. прізв.— Паскуччо д'Антоніо; 1444, Монте-Аздруальдо, тепер Ферміньяно, поблизу Урбіно —11.III 1514, Рим) — італ. архітектор і живописець. Один з основоположників стилю Високого *Відродження*. Працював у Флоренції, Мілані; 1499 переїхав у Рим. Твори: церкви Санта-Марія прессо Сан-Сатіро (1479—83), Санта-Марія делле Граціє (1492—97) — обидві в Мілані; споруди рим. періоду (1499—1511) — будівлі *Ватікану*, купольна каплиця-ротонда Темп'єтто у дворі монастиря Сан-П'єтро ін Монторіо, палаццо делла Канчеллерія; проект і будівництво *Собору святого Петра*.

БРА́МС (Brahms) Йоганнес (7.V 1833, Гамбург — 3.IV 1897, Відень) — німецький композитор, піаніст, диригент. Здобув домашню муз. освіту, згодом навчався в Е. Марксена. З кін. 50-х рр.— диригент аматорських хорів, з 1862 жив у Відні, де виступав як піаніст і хоровий диригент. З серед. 70-х рр. цілком зайнявся творчою діяльністю. У своїй творчості Б. органічно поєднав кращі досягнення романтичної музики з класичною традицією, зробив великий внесок в інструментальну музику і вокальну лірику. Муз. спадщина Б. представлена багатьма жанрами (крім оперного): 4 симфонії (1876, 1877, 1883, 1885), інструм. концерти, в т. ч. скрипковий (1878) і 2-й фп. концерт (1881); вокально-оркестрові («Німецький реквієм», 1868), камерно-інструм., вокальні (понад 200 сольних пісень і 100 обробок нар. пісень) та ін. твори. Широко популярні «Угорські танці» (1869, 1880). Був почесним членом *Галицького музичного товариства*.

Літ.: Друскин М. С. Иоганнес Брамс. М., 1970.

С. П. Людкевич.

БРАНД (Brand) Венс (н. 9.V 1931, Логмонт, штат Колорадо) — астронавт США. Закінчив Колорадський ун-т. У 1960 здобув ступінь бакалавра в галузі астронавтики. Працював льотчиком-випробувачем. У групі астронавтів з 1966. Разом із Т. *Стаффордом* і Д. *Слейтоном* здійснив політ у космос (1975) за програмою *ЕПАС* на кораблі *«Аполлон»*. Під час польоту «Аполлон» двічі зістиковувався з рад. космічним кораблем «Союз-19».

М. Я. Орлов.

БРАНДВА́ХТА (від голл. brandwacht — сторожовий корабель) — 1) Сторожове судно, що стоїть біля входу на *рейд*, у *гавань* або *канал*. З Б. регулюють рух кораблів, наглядають за виконанням судноплавних, карантинних та митних правил. 2) Несамохідне судно, на якому живе екіпаж земснарядів, водолазної станції тощо. Іноді використовують як склад. 3) Пост нагляду за пожежною безпекою у морських та річкових портах.

БРА́НДЕНБУРГ — історична область на території НДР. У серед. віки Б.— одне з нім. князівств. Утворилося в процесі завоювання нім. феодалами (з 10 ст.) земель *полабських слов'ян*. Назва Бранденбург походить від найменування центру слов. племені *гаволян* Бранібора. З 12 ст. Б.— маркграфство, з 1356 — курфюрство. В 1415 у Б. утвердилася дин. *Гогенцоллернів*. З 1701 Б.— центр Бранденбурзько-прусського королівства. В 1815—1945 Б.— провінція *Пруссії*. З 1949 — у складі НДР.

БРА́НДЕНБУРГ — місто в НДР, в окрузі Потсдам. Лежить на р. Гафелі (прит. Ельби). Залізнич. вузол, річковий порт. 94 тис. ж. (1975). Підприємства металургійної, хім., деревообр., паперової, текст., харчової пром-сті. Виробн. тракторів, металоконструкцій. Річкове суднобудування. Відомий з 10 ст.

БРАНДЕНБУ́РЗЬКИЙ Яків Натанович [31.X (12.XI) 1881, м. Балта, тепер Одеської обл.— 19.IX 1951, Москва] — учасник революційного руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. В 1904—05 — член Катеринославського, Ризького, Тверського, пізніше — Петерб. к-тів партії. В 1908—17 — в еміграції. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у Петроградському прод. к-ті, потім — на держ. та пед. роботі. З 1939 — персональний пенсіонер.

БРА́НДЕР (нім. Brander) — судно епохи вітрильного флоту, навантажене пальним і вибуховими речовинами, що мало призначення підпалювати ворожі кораблі. Б. спрямовували під час туману або вночі в бік кораблів противника за вітром чи течією води. В 19—20 ст. Б. називали також судна, які затоплювали біля входу до бухти чи гавані для перешкоджання доступові в них з моря.

БРА́НДЕС (Brandes) Георг (4.II 1842, Копенгаген — 19.II 1927, там же) — датський літ. критик, публіцист. В праці «Найголовніші течії в європейській літературі 19 ст.» (т. 1—6, 1872—90) вперше зробив спробу вивчення зх.-європ. л-р в їх взаємозв'язку. Автор досліджень про видатних діячів світової культури, історії (У. Шекспіра, Й.-В. Гете, Вольтера, Мікеланджело, Юлія Цезаря), статей про О. Пушкіна, І. Тургенєва, О. Герцена, М. Чернишевського, Л. Толстого, М. Горького та ін. Був першим дослідником творчості Т. Шевченка в дат. л-рі. В кн. «Російські враження» (1888) подав біографію і характеристику діяльності укр. поета. В 20-х рр. виступав на захист Рад. Росії.

Тв.: Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—20. СПБ, 1906—14.

БРА́НДИС Анатолій Якович (н. 12.VIII 1923, Катеринослав) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1975), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, червень 1945). Член КПРС з 1944. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. Воював як командир ескадрильї на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 227 бойових вильотів на штурмування. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію, 1959 — Академію Генштабу. З 1964 — на викладацькій роботі у військ. навч. закладах. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БРАНДМА́УЕР (нім. Brandmauer, від Brand — пожежа і Mauer — стіна) — вогнестійка капітальна стіна, що запобігає поширенню пожежі з одного приміщення або будинку у суміжне приміщення або будинок. Виготовляють її з каменю, бетону або залізобетону. Б. споруджують на всю висоту будинку, висота підйому над дахом залежить від *вогнестійкості* покрівлі. Спирається Б. здебільшого на фундамент.

БРА́НДО (Brando) Марлон (н. 3.IV 1924, Омаха, штат Небраска) — американський актор. Навчався в Студії актора (Нью-Йорк). У кіно з 1950. Широке визнання Б. принесли ролі Стенлі Ковальського («Трамвай „Бажання"», 1951), вождя мекс. революц. руху Еміліо Сапати («Хай живе Сапата!», 1952), молодого американця («Дикун», 1954), шерифа Колдера («Погоня», 1964). Знімався у фільмах «Відблиски в золотому оці» (1970), «Кеймада» (1971), «Хрещений батько» (1972) та ін.

БРАНДТ (Brandt) Віллі (справж. ім'я і прізв.— Герберт-Карл Фрам; н. 18.XII 1913, Любек) — політичний і держ. діяч ФРН. У 1930 вступив до С.-д. партії Німеччини. В 1933—45 був у еміграції (Норвегія, Швеція). В 1958—62 — голова правління С.-д. партії Зх. Берліна; 1957—66 — правлячий бургомістр Зх. Берліна. З 1964 — голова правління С.-д. партії. В 1966—69 — віце-канцлер і міністр закорд. справ коаліційного уряду (ХДС—

Й. Брамс.

В. Бранд.

Г. Брандес.

А. Я. Брандис.

СДПН), 1969—74 — федеральний канцлер коаліційного уряду (СДПН—Вільна демократична партія) ФРН. Проводив реалістичну політику, спрямовану на розвиток відносин з СРСР та ін. соціалістичними д-вами на принципах мирного співіснування. В 1970 підписав договір між Рад. Союзом і ФРН (див. *Радянського Союзу — Федеративної Республіки Німеччини договір 1970*). З 1976 — голова *Соціалістичного інтернаціоналу*. Нобелівська премія миру, 1971.

БРАНДТ (Brandt) Юзеф (11.II 1841, Щебжешин — 12.VI 1915, Радом) — польський живописець. Навчався у Варшаві, Парижі та Мюнхені. Автор батальних і жанрових полотен: «Сутичка поляків зі шведами» (1879), «Зустріч на мосту» (1888). Приїжджав на Україну. Написав ряд картин на укр. тематику: «Військо йде», «Бій з татарами», «Приборкання коня», «Ярмарок на Україні», «Вітряки в степу», «Вітання степу» та ін.
Літ.: Sowińska T. Józef Brandt. Warszawa, 1976.

БРА́НЕ ПО́ЛЕ — село Богуславського р-ну Київської обл. УРСР. Назва села та сусідніх з ним урочищ Турчин ліс, Черкес-долина, очевидно, пов'язана з боями, які відбувалися поблизу села під час антифеодальних та нар.-визвольних сел.-козац. повстань, керованих С. *Наливайком* (1594—96), П. *Павлюком* (1637), К. *Скиданом* (1637), і воєнних дій рос.-укр. військ у 70—80-х рр. 17 ст. проти тур.-тат. загарбників

БРАНЕРИ́Т — мінерал, що належить до класу оксидів і гідроксидів. (U, Ca, Th, Y) $[(Ti, Fe)_2O_6$. *Сингонія* ромбічна або моноклінна. Густ. 4,56—5,43. Твердість 4,5—6,7. Колір чорний; при вивітрюванні вкривається тонкою коричнево-жовтою плівкою. Блиск алмазний до смоляного. Радіоактивний. Уранова руда.

БРАНИ́ЦЬКІ (Branicky) — польські магнати. Мали значні зем. володіння (1861 — бл. 500 тис. дес.) та пром. підприємства в Польщі, на Україні (гол. чин. у Київ. губ.) і в Білорусії. У 17—18 ст. брали активну участь у політ. житті Польщі, підтримували шляхет. анархію, яка знесилювала країну. Зокрема, великий коронний гетьман Ксаверій Б. (1730—1819) був активним діячем *Тарговицької конфедерації 1792*.

БРА́НКО (Бранку; Branco) Еліза (н. 1912, Барретус, штат Сан-Паулу) — діячка жіночого демократичного руху Бразілії і руху за мир. Робітниця-текстильниця. В 1949—60 — віце-голова Ради бразільських прихильників миру. Зазнавала репресій влади. В 1951—65 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

БРАС (франц. brasse) — спосіб спортивного плавання на грудях, що характеризується одночасними симетрич рухами кінцівок у горизонтальній площині. Плавець лежить у воді горизонтально (мал., *а*), руки розводить у сторони долонями назовні (мал., *б*), згинає їх у ліктях та з'єднує перед обличчям (мал., *в*), водночас підтягує ноги, потім витягує вперед руки (мал., *б* і *в*); ноги, які обпираються внутр. поверхнями гомілок і стоп об воду, коловими рухами штовхають тіло плавця вперед і змикаються (мал., *г* і *д*). Після цього починається новий цикл рухів. Міжнар. федерація плавання розділила (1952) брас на два самостійні способи — брас і *батерфляй*. Серед рекордсменів світу і олімпійських чемпіонів з плавання Б.— укр. спортсменка Г. *Степанова*.

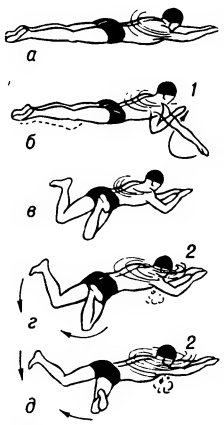

Брас:
1 — вдих; 2 — видих; *а* — *д* — див. у тексті.

Світові рекорди з брасу (на 1.IX 1978)

Дистанція	Країна	Час
		Чоловіки
100 м	ФРН	1.02.86
200 м	Англія	2.25.11
		Жінки
100 м	СРСР	1.10.31
200 м	СРСР	2.31.42

БРАСЛА́ВЕЦЬ Матвій Овсійович [16(28).XII 1906, с. Могилів, тепер Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.— 2.XI 1976, Одеса] — український рад. економіст, доктор економічних наук, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. У 1931 закінчив Одеський с.-г. ін-т. У 1949—76 працював у цьому ін-ті. Осн. праці з питань економіки с. г. та використання екон.-матем. методів в організації і плануванні с.-г. виробн. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та медалями.
Тв.: Математическое моделирование экономических процессов в сельском хозяйстве. М., 1972; Кибернетика. К., 1977.

БРАСЛЕ́Т (франц. bracelet — зап'ястя; браслет) — прикраса, що надягається на руку. Поширений у багатьох народів світу. Б. відомі з часів *палеоліту* (виготовляли їх з мамонтових бивнів), *неоліту* (з каменю), *бронзового віку* (з металу). Витонченістю обробки відзначаються Б. Стародавнього Єгипту, Греції та Риму. З часів *Відродження* набули поширення в Зх. Європі. Високого худож. рівня у створенні Б. (з золота, срібла й коштовних каменів) досягли майстри Київ. Русі 11—13 ст. На тер. України перші Б. знайшли під час

Браслет із зображеннями фантастичних тварин. Київська Русь. 12 ст.

археол. розкопок (Б. з *Мізинської стоянки*). Оригінальністю й майстерністю відзначаються Б. сучас. укр. майстрів, виконані з дерева й оздоблені бісером та *інкрустацією*.

БРАТА́ННЯ — антивоєнний рух на фронтах *першої світової війни 1914—18*. Б. виникло 1915 у формі стихійного припинення воєнних дій, що супроводилося дружніми контактами між солдатами ворожих армій. Почалося з ініціативи рос. солдатів. Набуло поширення на рос. Пд.-Зх. і Рум. фронтах, зокрема в районах Буковинських Карпат, Зх. Поділля, Зх. Волині. Значного розмаху Б. набуло після Лютневої революції 1917. Організованість і політ. спрямованість у цю форму демократичної антивоєнної боротьби внесли більшовики, більшовицька газ. «*Солдатская правда*». Правлячі кола воюючих д-в зустріли Б. репресіями. Тільки на Пд.-Зх. фронті було покарано бл. 85 тис. солдатів і 100 офіцерів. З новою силою розгорнулося Б. після Великого Жовтня. Керівництво Б. здійснювали солдатські та військ.-революц. к-ти. Б. стало активним фактором інтернац. виховання солдатських мас.

БРАТЕ́РСЬКИЙ СОЮЗ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НИХ (БСВ) — підпільна антифашистська організація рад. патріотів у Німеччині в роки 2-ї світової війни. Сформувалася 1943 з підпільних груп військовополонених у Мюнхені. Поширювала свій вплив на ряд таборів військовополонених у Пд. Німеччині, а також у районі від Карлсруе до Відня, Інсбрука, пн. кордонів Югославії та Італії. Мала опорні групи в багатьох трудових таборах рад. громадян. БСВ діяла в контакті з нім. підпільною орг-цією Антифашистський нім. нар. фронт і з підпільними групами чехословацьких, югосл., польс. та франц. патріотів. Організаторами й активними членами БСВ були рад. військовополонені — полк. М. М. Тарасов, підполк. М. А. Баранов, Д. С. Шелест та ін. БСВ вела антифашист. пропаганду, організовувала акти саботажу на виробн., готувала бойові ударні групи до повстання. Влітку 1944 гестапо розкрило БСВ і заарештувало бл. 400 учасників, більшість з яких було страчено.

БРА́ТИКІВ РУ́Х — антифеодальний рух у Словаччині 1445—71. Назва походить від слов. bratik (мн. bratiki — брати). Ядром Б. р. були чес. *таборити*, що оселилися в Словаччині. До таборитів примкнули словацькі селяни, міська біднота, представники нижчого духівництва, частина феодалів, що розорилися. Братики вели боротьбу проти угор. феодалів, католицької церкви і нім. патриціату міст. У війську братиків були загони польс. і укр. селян. У 1450—58 на чолі Б. р. стояв П. *Аксамит*. У 1458 об'єднані сили угор. і словацьких феодалів у битві біля Шарошського Потоку (тепер Шарошпатак, УНР) розбили осн. сили братиків, 1467 — їх загони в Зх. Словаччині. В 1471 Б. р. було остаточно придушено.

БРАТ-І-СЕСТРА́ — народна назва *перестріча* (Melampirum) — роду рослин з род. ранникових. Б.-і-с. називають також фіалку триколірну (Viola tricolor), *медунку* звичайну (Pulmonaria officinalis), *жовтець* повзучий (Ranunculus repens) та деякі ін. рослини.

БРАТІСЛА́ВА — місто на Пд. Чехословаччини, столиця Словацької Соціалістичної Республіки. Порт на Дунаї. Важливий вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Бл. 340,9 тис. ж. (1975). Вперше згадується в писемних джерелах на поч. 10 ст. як одна з фортець *Великоморавської держави*. Після її розгрому угорцями (907) Б.— в складі Угорщини. В 13 ст., після нім. колонізації, дістала назву Пресбург. У 12—16 ст. Б. мала торг. зв'язки з давньорус. князівствами, потім з містами України. В 1541—1784 Б.— столиця Угор. королівства. З кін. 18 ст.— центр словацького нац.-визволь-

Братки садові.

ного руху. Літ. т-во Братіславського ліцею (1828) підтримувало стосунки з громад. діячами зх.-укр. земель. З розвитком пром-сті стала центром робітн. руху. Після утворення Чехословаччини (1918) Б.— адм. центр Словаччини. 4.IV 1945 Б. визволила Рад. Армія від фашист. окупантів. 3.VIII 1968 в Б. відбулася Нарада представників комуністичних і робітн. партій Болгарії, НДР, Польщі, СРСР, Угорщини, Чехословаччини. З 1969

Братіслава. Вид частини міста.

Б.— місто-побратим Києва. Б.— значний пром. і культ. центр країни. Провідна галузь г-ва — хімічна (виробн. пластмас, синтетичних волокон, сірчаної к-ти, добрив, лаків, гуми тощо); нафто-хім. комбінат «Словнафта», що переробляє сировину, яка надходить з СРСР по нафтопроводу *«Дружба»*. Розвинуті електротех., приладобудівна, верстатобудівна та ін. галузі машинобудування. Підприємства текст., швейної, скляної, деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. В Б.— Словацька АН, ун-т ім. Я. А. Коменського, Вища тех. школа, Вища екон. школа та Вища школа красних мистецтв, консерваторія. Нац. музей, Нац. галерея, Нац. театр. В Б. збереглися замок (Град) над Дунаєм (12—18 ст.), на Пн. і Сх. від нього — Старе місто; залишки фортечних стін (13—15 ст.), Михальська брама з надбрамною баштою (14—18 ст.), готичний собор св. Мартіна (14—15 ст., фасад 18 ст.), ін. культові споруди (13—17 ст.), Стара ратуша (13—15 ст.), палаци та ін. Після 1945 виросли нові житл. райони і комплекси; збудовано готель «Девін», студентське містечко, комплекс будинків АН, Будинок мистецтв, зимовий стадіон тощо.

БРАТІСЛА́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Яна-Амоса Коменського — перший словацький держ. університет. Засн. 1919. В 1975/76

Будинок Братіславського університету імені Яна-Амоса Коменського.

навч. р. Б. у. мав 6 ф-тів: у Братіславі — юрид., мед., фармацевтичний, філософії та мистецтв, природничий, фіз. виховання та спорту, а також у Трнаві — пед. ін-т; у Мартіні — мед. ф-т. В ун-ті налічувалось понад 17,8 тис. студентів. Б-ка має 1,2 млн. томів (1975). *А. В. Санцевич.*

БРАТКИ́ — народна назва видів рослин роду *фіалка* (Viola) із строкатими квітками. У віночку квіток здебільшого поєднані фіолетовий, синій, жовтий, білий кольори. Поширені в Європі, Малій Азії, Пн. Америці. Ростуть по лісах, серед чагарників, на сухих луках, як бур'яни на полях та городах. В УРСР найвідоміші Б. трикольорні (V. tricolor) — в лісах пн. районів і Б. польові (V. arvensis) — по всій Україні. З кількох видів фіалок виведено декоративну гібридну форму — Б. садові (V. hibrida).

БРА́ТКІВСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський кряж в *Карпатах Українських*, частина гірської системи *Горганів*. Лежить у верхів'ях річок Тереблі, Ріки і Тересви, в межах Закарпатської обл. Найвища вершина — г. Братківська Велика (1789 м). Характерні гострі форми вершин, кам'яні осипища. До вис. 1450 м — ялинові ліси, вище — *полонини*. Район туризму.

БРАТКО́ВСЬКИЙ Данило (2-а пол. 17 ст.—15.XI 1702, Луцьк) — український громадський діяч і поет. Видав збірку віршів польс. мовою «Світ, переглянутий частинами» (1697), в якому сатирично висміював сусп. лад тогочасної Польщі, свавілля й ненаситність шляхти, виступав на захист пригноблених, проголошував ідеї рівності всіх людей. Закатований шляхтою в Луцьку за участь у сел.-козацькому *Палії повстанні 1702—04*. М. Старицький зобразив Б. головним героєм драми «Остання ніч». *Ф. Я. Шолом.*

БРА́ТСТВА — громадські організації православних міщан на Україні і в Білорусії в кінці 16—17 ст. Брали активну участь у боротьбі укр. та білорус. народів проти нац.-релігійного і соціального гніту та експансії *католицизму*. Б. створювалися навколо парафіяльних церков, проте за складом членів більшість з них становили світські об'єднання міщан. Лише нечисленні Б. допускали членство православних шляхтичів, реєстрових козаків, духівництва. Найбільшого поширення Б. набули в містах, а згодом і в селах Правобережжя, Волині, Холмщини, Галичини. Окремі Б. існували в містах Лівобережжя. В боротьбі проти *Брестської унії 1596* і у виступах проти обмеження політ. прав некатоликів значну роль відіграли *Львівське братство* (засн. бл. 1585). *Київське братство* (бл. 1615; 1620 до його складу вписалось все запорізьке військо на чолі з гетьманом П. *Сагайдачним*), *Луцьке братство* (1617), а також Гологірське, *Городоцьке братство* (1591), Перемишльське (1592), Рогатинське (1589) та ін.

Б. належать значні заслуги в зміцненні політ. і культур. зв'язків України з Росією, а також у розвитку укр.-білорус. і укр.-молд. взаємин. Визначними освітніми центрами стали *братські школи*, серед яких відзначалися високим рівнем викладання *Львівська братська школа*, *Київська братська школа* (на її базі було засновано Києво-Могилянську колегію, пізніше — *Київська академія*), Луцька, Кременецька. В числі провідних діячів Б. були Ю. Рогатинець, І. Красовський, письменники і вчені С. *Зизаній*, І. *Борецький*, П. *Беринда* та ін. Львівське Б. мало друкарню, книгарню, б-ку. Б. сприяли розвиткові архітектури та образотворчого мистецтва. При багатьох Б. були шпиталі — притулки для непрацездатних. У 18 ст., в умовах посилення феод. гніту, діяльність Б. поступово обмежується побутово-обрядовими справами. В кін. 19 ст. під назвою «братства» засновувалися клерикальні орг-ції, які за характером діяльності не мали нічого спільного з колишніми братствами.

Літ.: 400 лет русского книгопечатания, т. 1. М., 1964; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., 1972; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975. *Я. Д. Ісаєвич.*

Е. Бранко.

БРАТСЬК — місто обласного підпорядкування Іркутської області РРФСР, райцентр, на р. Ангарі (бас. Єнісею). Залізнична станція, порт на Братському водосховищі, аеропорт. 203 тис. ж. (1977). Виник 1955 у зв'язку з будівництвом *Братської ГЕС* імені 50-річчя Великого Жовтня. В Б.— великий лісопром. комплекс (переробка деревини, виробн. целюлози, картону тощо), з-ди опалювального устаткування та алюмінієвий. Б.— один з центрів Братсько-Усть-Ілімського тер.-виробничого комплексу, що формується. Філіал Іркутського політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади; театр ляльок.

БРА́ТСЬКА ГЕС імені 50-річчя Великого Жовтня — одна з найбільших у світі гідроелектростанцій. Спорудження розпочато 1955 в Падунському звуженні р. Ангари, поблизу м. Братська Іркут. обл. Б. ГЕС — складова частина *Ангарського каскаду ГЕС*. Перші 4 гідроагрегати введено в дію 1961. Проектна потужність ГЕС 4,5 млн. кВт. Середньорічне виробн. електроенергії 22,4 млрд. кВт · год.

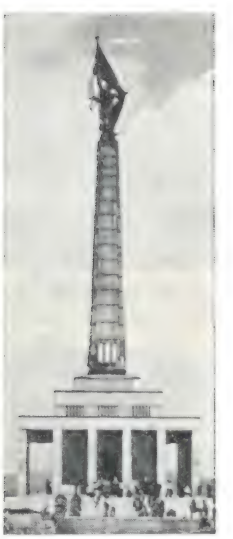

Братіслава. Пам'ятник воїнам Радянської Армії.

Братська ГЕС. Панорама з нижнього б'єфа.

У машинному залі електростанції встановлено 16 гідроагрегатів потужністю по 225 тис. кВт та 2 гідроагрегати по 250 тис. кВт. До складу гідровузла Б. ГЕС входять: руслова бетонна гребля гравітаційного типу заввишки 124,5 м, будинок ГЕС довж. 516 м, берегові бетонні греблі заг. довж. 506 м, правобережна земляна гребля довж. 2987 м та лівобережна довж. 723 м, відкриті розподільні пристрої. Напірні споруди утворюють найбільше у світі штучне Братське водосховище. По гребеню греблі проходить з-ця Тайшет — Лена, нижче — шосе. Б. ГЕС — одна з важливих енергетичних баз нар. господарства Сх. Сибіру.

БРА́ТСЬКЕ — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, на р. Мертвоводі (бас. Пд. Бугу), за 25 км від залізнич. ст. Людмилівка. 6,5 тис. ж. (1977). Виникло в 60—70-х рр. 18 ст. як козац. зимівник. Під назвою Б. вперше згадується в документах 1788. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Б.— с-ще міськ. типу. Сироварний та комбікормовий з-ди, харч. та пром. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні, муз. і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки.

БРА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 25,5 тис. чол. (1977). В районі — 67 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Братське*. Б. р. розташований на пд. відрогах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глини. Річки: *Мертвовод*, Костовата, Комишувата; влітку пересихають. Переважають чорноземні грунти. Лежить у степовій зоні. Підприємства в основному харч. пром-сті та по виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: братські сироварний та комбікормовий з-ди, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Братське). В с. г. переважає виробн. зерна і тех. культур. Осн. напрями тваринництва — м'ясомол. скотарство, вівчарство і птахівництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 88,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 87 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо, цукр. буряки, соняшник. У Б. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізнична станція — Людмилівка. Автошляхів — 293 км, у т. ч. з твердим покриттям — 196 км. В районі — 29 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, буд. профес.-тех. уч-ще, 33 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 45 кіноустановок, 27 б-к. У с. Кам'яно-Костуватому Б. р. народився укр. актор і режисер П. К. *Саксаганський*, в с. Костуватому — укр. співачка М. К. *Садовська* та укр. актор і режисер М. К. *Садовський*, в с. Мостовому (кол. Бенардосівка) — укр. та рос. винахідник М. М. *Бенардос*.

Б. І. Турбаївський

У. Браттейн.

Л. С. Братченко.

С. Я. Брауде.

А. Брауер. У шиночку. 30-і рр. 17 ст. Стара пінакотека. Мюнхен.

БРА́ТСЬКІ ШКО́ЛИ — навчальні заклади на Україні і в Білорусії в 16—18 ст. Організовували їх і утримували *братства*. Б. ш. відіграли значну роль у розвитку освіти на укр. і білорус. землях. Відкривали Б. ш. як у містах, так і в сільс. місцевості. Найвідоміші Б. ш.: Віленська (засн. 1585), *Львівська братська школа* (засн. 1585), *Київська братська школа* (засн. 1615), *Луцька братська школа* (засн. бл. 1620). Робота шкіл визначалася статутами, прототипом яких був статут Львів. школи. Викладання в школах проводилося рідною мовою, значну увагу приділяли також вивченню грец., а пізніше лат. та польс. мов (граматики, риторики, піїтики). Крім того, учні навчалися арифметики, астрономії, музики, філософії та богослов'я. Б. ш. були одним із засобів боротьби проти колонізаторської політики польс. шляхти і католицького духівництва, за нац. незалежність.

Літ.: Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

БРА́ТТЕЙН (Brattain) Уолтер (н. 10.II 1902, Амой, тепер Сяминь, Китай) — американський фізик, член Національної АН. Закінчив 1929 Міннесотський ун-т. З 1963 — професор ун-ту Уолла-Уолла (шт. Вашінгтон). Праці з фізики напівпровідників. Відкрив 1948 разом з Дж. *Бардіном* і У. *Шоклі* транзисторний ефект і побудував перший *транзистор* Нобелівська премія, 1956.

БРАТУ́НЬ Ростислав Андрійович (7.I 1927, м. Любомль, тепер Волинської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1954. В 1950 закінчив Львів. ун-т. Друкується з 1946. У віршах і поемах Б. відображено соціалістичні перетворення в зх. обл. України (зб. «Вересень», 1949; «Пісня про волю», 1953; «Вогонь», 1956; «Буйноцвіт», 1964; «Вітрила моєї долі», 1971). Б.— автор книг, статей і памфлетів, спрямованих проти укр. бурж. націоналізму і реакційної діяльності уніатської церкви: «Крапка без „і"» (1959), «Людина розправляє крила» (1961), «Слово гніву» (1975). Автор лібретто опери «Заграва» (1975). Нагороджений орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Я син України. К., 1958; Ватра. К., 1966; Перехрестя. Львів, 1969; Одержимість. Львів. 1974; Грані віку. К., 1976.

БРА́ТЧЕНКО Леонід Сергійович (н. 3.VIII 1923, Одеса) — український рад. театральний художник, нар. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у Д. *Овчаренка* та Б. *Косарєва*. Оформив вистави: балети — «Баядерка» Мінкуса (1958), «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва (1960), «Спартак» А. Хачатуряна (1966), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (1967), «Лілея» Данькевича (1968); опери «Євгеній Онєгін» Чайковського (1965), «Лейтенант Шмідт» Яровинського (1970), «Трубадур» Верді (1971), «Молода гвардія» Мейтуса (1975), «Кармен» Бізе (1976) — всі у Харків. театрі опери та балету. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

Л. С. Братченко. Ескіз декорації до опери «Трубадур» Дж. Верді. 1971.

БРА́УДЕ Семен Якович [н. 15 (28).I 1911, Полтава] — український рад. радіофізик, акад. АН УРСР (з 1969). У 1932 закінчив Харків. фізико-хіміко-матем. ін-т Протягом 1933—55 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР, з 1955 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР. Наук. праці з питань надвисокочастотних коливань, поширення радіохвиль, радіоокеанографії, радіоастрономії Під керівництвом Б. створено першу на Україні радіоастрономічну обсерваторію та проведено дослідження в радіоокеанографії. Брав участь

у створенні вітчизн. радіолокатора. Держ. премія СРСР, 1952.
Тв.: Радиоокеанографические исследования морского волнения. К., 1962 [у співавт.]; Радіоастрономія. К., 1965.

БРА́УЕР (Броувер; Brouwer) Адріан (1605 або 1606, Ауденарде, тепер Бельгія — похований 1.II 1638, Антверпен) — фламандський живописець. Бл. 1623—24 вступив до майстерні Ф. *Гальса*. В 1631 оселився в Антверпені. В невеликих жанрових картинах зображував побутові сцени з життя селян і міських низів («Бійка селян під час гри в карти», «Гіркий напій», «Курець спить»); автор пейзажів. Твори Б.— в музеях Гааги, Парижа, Дрездена. Іл. див. також до ст. *Бельгія*, т. 1, с. 448—449.

БРА́УЕР (Brouwer) Лейтзен-Егберт-Ян (27.II 1881, Оверсхі — 2.XII 1966, Амстердам) — нідерландський математик, член Нідерландської АН (з 1912). Б. належать важливі результати з *топології*, зокрема він довів теорему про інваріантність (див. *Інваріанти*) числа вимірів (два *евклідові простори* різного числа вимірів не можна взаємно однозначно і взаємно неперервно відобразити один на одного), теорему про нерухому точку (будь-яке неперервне *відображення* замкненої *кулі* в себе залишає нерухомою принаймні одну точку) тощо. Б. заклав основи *інтуїціонізму* в математиці.

БРА́УН (Braun) Вернер фон (23. III 1912, Вірзіц, тепер Вижиськ, ПНР — червень 1977, Вірджінія, штат Міннесота) — німецький та американський учений у галузі ракетобудування. Навчався в Цюріхському та Берлінському технол. ін-тах і в Берлінському ун-ті. З 1937 — один з керівників військ. дослідного центру фашист. Німеччини в Пенемюнде. Гол. конструктор ракети «Фау-2». З 1945 жив і працював у США, де очолював Службу проектування й розробки озброєння для армії США. В 1956 Б. призначено керівником програм міжконтинентальних балістичних ракет «Юпітер» і штучних супутників Землі «*Експлорер*». Керував розробками ракетносіїв «Сатурн» та космічних кораблів «*Аполлон*».

БРА́УН Володимир Олександрович [1.I (13.I) 1896, Єлисаветград — 21.VIII 1957, Київ] — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почав у Ленінграді 1924. Поставив фільми: «Наші дівчата» (1930), «Скарби загиблого корабля» (1935), «Королівські матроси» (1935) та ін. З 1939 працював на Україні. Створив фільми про трудову і військову доблесть моряків: «Моряки» (1940), «В далекому плаванні» (1946), «Голубі дороги» (1948), «В мирні дні» (1951), «Максимко» (1953), «Командир корабля» (1954) «Матрос Чижик» (1956), «Море кличе» (1956). В 1957 екранізував «Мальву» М. Горького. Держ. премія СРСР, 1952.

БРА́УН (Brown) Джон (9.V 1800, Торрінгтон, штат Коннектікут — 2.XII 1859, Чарлстон, штат Віргінія) — один з керівників лівого крила аболіціоністського руху в США (див. *Аболіціонізм*). У 1858 Б. склав проект «Тимчасової конституції» для США, в якій послідовно проводив принцип нар. суверенітету і вимагав повної ліквідації рабовласництва. Осн. статті конституції Б. переклав рос. мовою М. Г. Чернишевський. В 1859 Б. очолив повстання в Харперс-Феррі (шт. Віргінія), сподіваючись на підтримку рабів усієї країни. Загін Б. розбили урядові війська, а Б. було взято в полон і засуджено до страти. У громадян. війні 1861—65 пісня «Загін Джона Брауна» стала гімном армії Півночі.

БРА́УН (Braun) Карл-Фердінанд (6.VI 1850, Фульда — 20.IV 1918, Нью-Йорк) — німецький фізик. У 1872 закінчив Берлінський ун-т. Викладав у ряді вищих навчальних закладів. З 1895 — професор Страсбурзького ун-ту і директор Фізичного ін-ту. Праці в галузі радіотехніки та радіофізики. В 1897 сконструював катодну трубку, в якій рух електронів керувався магн. полем (прототип сучас. електроннопроменевих трубок). Виявив у кристалах однобічну провідність (1906), що привело його до створення кристалічного детектора. Запропонував кілька типів антен, зокрема рамкову (1913). Нобелівська премія, 1909 (разом з Г. *Марконі*).

БРА́УН Микола Леопольдович [2 (15).I 1902, с. Парахіно Тульської губ.— 12.II 1975, Ленінград] — російський рад. поет і перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1924. Перша зб.— «Світ і майстер» (1926). Автор збірок «Вилазка в майбутнє» (1931), «Долини моєї Батьківщини» (1947), «Земля в цвіту» (1955), «Живопис» (1963), «Віхи часу» (1971), «Тільки про життя» (1972) — про Батьківщину, її історію, рос. природу. Вірші «Тут жив Шевченко», «Шевченко» (обидва — 1961) присвятив Кобзареві. Переклав ряд творів Т. Г. Шевченка та ін. укр. письменників. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

БРА́УН Михайло Петрович [13 (26).II 1903, м. Ставрополь —27. VIII 1977, Київ] — український рад. вчений у галузі металознавства, доктор тех. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1944. Закінчив (1929) Донський (з 1948 — Новочеркаський) політех. ін-т. Працював на металург. і машинобудівних з-дах Волгограда і Свердловська, викладав у Пн.-Кавказькому металург. і Новочеркаському авіац. ін-тах, Українській с.-г. академії. В 1951—54 працював в Ін-ті чорної металургії, з 1957 — в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Осн. праці стосуються проблем легування і термічної обробки сталі і сплавів, створення комплекснолегованих сталей, розробки методів фрактографічного аналізу.

БРА́УН (Brown) Фріда (н. 1920)— австралійська громадська діячка, президент Союзу австралійських жінок. З 1964 Б.— віце-президент *Міжнародної демократичної федерації жінок* (МДФЖ). На 7-му конгресі цієї організації в Берліні (1975) обрана президентом МДФЖ.

БРА́УНЕР (Brauner) Богуслав (8. V 1855, Прага — 15.II 1935, там же) — чеський хімік, професор Празького ун-ту (з 1897). Наук. діяльність Б. була спрямована на дальший розвиток періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, зокрема він визначив у цій системі місце групи *рідкісноземельних елементів*. Б. вів наук. і дружнє листування з Д. І. Менделєєвим. Написав для 7-го видання його «Основ хімії» розділ «Елементи рідкісних земель» (на прохання автора книги). Багато уваги приділяв розвиткові наук. зв'язків між слов'янськими вченими. Створив школу чеських хіміків.
Літ.: Кедров Б. М., Ченцова Т. Н. Браунер — сподвижник Менделеева. М., 1955.

БРА́УНЕР Олександр Олександрович [13(25). I 1857, Сімферополь — 5.V 1941, Одеса] — український рад. зоолог-систематик, зоотехнік та археолог. Праці Б. присвячені вивченню ссавців, птахів, риб та комах України, історії формування фауни степів, раціональному використанню і охороні природних ресурсів. Вивчав походження свійських тварин. Значну увагу приділяв популяризації зоол. знань.

БРА́УНІНГ (Browning; Барретт-Браунінг) Елізабет (6.III 1806, м. Дарем — 30.VI 1861, Флоренція) — англійська поетеса. Дружина поета Р. *Браунінга*. Найвідоміший твір Б.— поема «Плач дітей» (1844), в якій висловлено протест проти визиску дитячої праці. З 1846 жила в Італії. Збірки політ. лірики «Вікна Каза Гвіді» (1851) та «Вірші до конгресу» (1860) відображають нац.-визвольну боротьбу в Італії. Роман у віршах «Аврора Лі» (1857) — про нерівноправне становище жінок. Твори Б. укр. мовою перекладав П. Грабовський.

БРА́УНІНГ (Browning) Роберт (7 V 1812, Лондон — 12. XII 1889, Венеція) — англійський поет. У ранніх поетичних творах наслідував традиції англ. романтиків, у драмах — У. Шекспіра. Успіх Б. принесли збірки «Драматична лірика» (1842), «Драматичні поеми» (1845), «Чоловіки і жінки» (1855), «Дійові особи» (1864). Осн. жанр поезії Б.— драматичний монолог («Фра Ліппо Ліппі», «Андреа дель Сарто» та ін.). Найвідоміший твір — віршований роман «Перстень і книга» (1868—69). Автор віршованих романів «Країна червоних ковпаків» (1873), «Трактирний альбом» (1875), зб. віршованих новел «Драматичні ідилії» (1879).

БРА́УНІНГ (англ. browning) — індивідуальна ручна автоматична вогнепальна зброя. Конструкцію Б. розробив амер. фабрикант Д. Браунінг (1855—1926). Перші зразки Б. з'явились у 1897—98. Калібр до 9 мм, ємкість магазина — 13 патронів, прицільна дальність — 50 м. Призначений для ураження живої сили. Див. *Пістолет*.

БРА́УНШВЕЙГ — місто в ФРН, у землі Нижня Саксонія, поблизу Середньонімецького каналу. Залізнич. вузол. 218,9 тис. ж. (1974). Гол. галузі пром-сті: автомобілебудування, оптико-механічна, елект-

Дж. Браун.

К.-Ф. Браун.

О. О. Браунер.

О. О. Браунштейн.

ротехнічна. Виробн. устаткування для харч. пром-сті і транспорту. Підприємства текст. і харч. (зокрема, цукр., консервної, борошномельної тощо) пром-сті. Ф-ка муз. інструментів. Вища тех. школа (з 1745), ін. вузи, н.-д. ін-ти. Музей із зібранням творів нім., фламандського, голл. та італ. мистецтва. Архіт. пам'ятки середньовіччя (зокрема, собор 1173—95). Засн. в 11 ст.

БРАУНШТЕ́ЙН Олександр Овсійович [н. 13(26).V 1902, Харків] — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1964) і АМН СРСР (з 1945). Закінчив мед. ін-т у Харкові (1925). В 1936—60 — зав. лабораторією Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини та Ін-ту біології і мед. хімії. З 1960 — зав. лабораторією в Ін-ті молекулярної біології АН СРСР. Осн. праці присвячені обміну *амінокислот*, хімії *ферментів*. Відкрив (разом з М. Г. Крітцман) реакції *переамінування* і довів їх першорядне значення в процесах *асиміляції* і *дисиміляції* азоту, виявив участь вітаміну B_6 у багатьох перетвореннях амінокислот (разом з М. М. Шемякіним), розробив заг. теорію дії ферментів, що містять цей вітамін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941. Портрет с. 25.

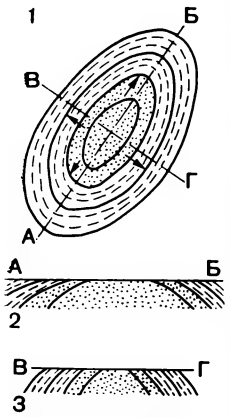

Брахіантикліналь: 1 — план; 2 — розріз по лінії А—Б; 3 — розріз по лінії В—Г.

БРАХІАНТИКЛІНА́ЛЬ (від грец. βραχύς — короткий і *антикліналь*) — коротка антиклінальна складка верств гірських порід, довжина якої у кілька разів більша за ширину. В плані має форму овала, всередині якого лежать давніші за віком породи, оточені більш молодими у вигляді концентричних кілець. Верстви гірських порід, з яких складається Б., нахилені в усі боки від центру.

БРАХІКЕФА́ЛІЯ, брахіцефалія (від грец. βραχύς — короткий і κεφαλή — голова), короткоголовість — кругла форма черепної коробки. Череп вважається брахікефальним, коли його ширина перевищує 80% його довжини. Див. *Головний покажчик*.

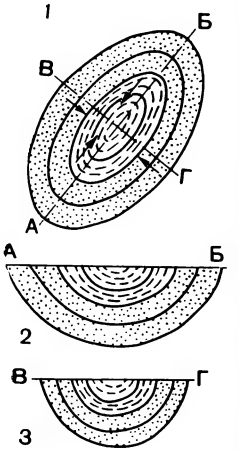

Брахісинкліналь: 1 — план; 2 — розріз по лінії А—Б; 3 — розріз по лінії В—Г

Брахістохрона між точками *А* і *В*.

БРАХІОЗА́ВР (Brachiosaurus) — рід вимерлих жирафоподібних плазунів підряду зауропод ряду ящеротазових *динозаврів*. Б. були амфібіонтними (спосіб життя подібний до способу життя земноводних) рослиноїдними велетенськими (довж. тіла понад 20 м) тваринами; населяли внутрішньоматерикові водойми. Б. існували в юрському й крейдовому періодах. Викопні рештки відомі з Пн. Америки, Африки, Європи (Україна).

М. Д. Поплавська.

БРАХІОПО́ДИ — тип морських безхребетних тварин. Те саме, що й *плечоногі*.

БРАХІСИНКЛІНА́ЛЬ (від грец. βραχύς — короткий і *синкліналь*) — коротка синклінальна складка верств гірських порід, що має в плані овальну форму. Всередині Б. залягають порівняно молоді породи. Падіння верств спрямоване до центру. На Україні Б. виявлено на Керченському п-ові, в Донбасі та ін. місцях.

БРАХІСТОХРО́НА (від грец. βράχιστος — найкоротший і χρόνος — час) — крива найшвидшого спуску, тобто та з кривих, що сполучають дві не розміщені на одній вертикалі точки *А* і *В* (мал.), уздовж якої кулька, що котиться без тертя під впливом сили тяжіння з вище розміщеної точки *А*, за найкоротший час досягне точки *В*. При відсутності опору середовища Б. — *циклоїда* з горизонтальною основою і точкою звороту, що збігається з точкою *А*. Задача про Б., розв'язана Й. *Бернуллі* 1696, відіграла важливу роль у розвитку *варіаційного числення*.

БРА́ХМА, Брама (санскр.) — один з трьох головних богів, творець Всесвіту в *брахманізмі* та *індуїзмі*. Зображується чотириликим і чотирируким. У філософії *веданти* Б. — «світова душа», продуктом діяльності якої нібито є «примарний» світ явищ, природа.

БРАХМАНІ́ЗМ — давньоіндійська релігія, що склалася в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. на грунті *ведичної релігії*. Назва походить від зб. ритуальних текстів — Брахман. У священних книгах Б. розроблено вчення про безособову, безтілесну, без'якісну субстанцію, що нібито лежить в основі всього існуючого і містить у собі творче начало, якому відповідає бог *Брахма*, начало збереження, що його уособлює бог *Вішну*, і начало руйнування, втіленням якого є бог *Шіва*. Віровчення Б. виходить з уявлення про перевтілення душ (сансара), про кару або нагороду у потойбічному світі за земне життя (карма). Критерієм оцінки поведінки людини у Б. є виконання нею законів своєї *касти*. Б. освячував соціальну нерівність, кастовий поділ суспільства. Велике значення в Б. надавалося реліг. обрядам. Б. — одне з ідейних джерел *індуїзму*.

А. А. Аветісян.

БРАХМАПУ́ТРА, Брамапутра — ріка на Пд. Азії, в межах Китаю, Індії та Бангладеш. Довж. 2900 км, пл. бас 970 тис. км². Утворюється злиттям кількох витоків, що беруть початок на пн. схилах Гімалаїв і в Пд.-Зх. Тібеті. На значному протязі тече вздовж Гімалаїв у глибокій долині (*грабені*), на цій ділянці має назви Мацанг і Цангпо. Нижче, прориваючись через Гімалаї (тут Б. має назву Діханг), утворює пороги, водоспади. По виході з гір Б. (в межах Бангладеш — Джамуна) стає широкою рівнинною рікою. При впадінні в Бенгальську зат. Б. зливається з *Гангом*, утворюючи спільну велику дельту площею 80 тис. км². Живлення снігове та дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі 12100 м³/сек. Під час повеней широко розливається, відкладаючи шар мулу, що сприяє винятковій родючості грунтів. Великі розливи ріки завдають шкоди господарству. Суднoплавна на 1290 км від гирла. Великі запаси гідроенергії ріки використовуються поки що мало. Має велике значення для зрошування.

Брахіозавр. Скелет.

БРА́ХМІ — один з найдавніших різновидів індійського складового письма. Напрям письма — зліва направо. Виникло Б., вірогідно, в 8 чи 7 ст. до н. е. На його основі розвинулося письмо гуптське, тібетське, деванагарі, шарада, бенгальське, орія, гуджаратське, тамільське, канада, телугу та ін.

БРА́ЦЛАВ — селище міського типу Немирівського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Пд. Бузі, за 11 км від залізнич. ст. Кароліна. 5,5 тис. ж. (1977). В літописі вперше згадується під 1362 (див. *Брацлавщина*). В 2-й пол. 14 ст. захоплений феод. Литвою. В 16 ст. проти феод. гноблення і сваволі польс.-лит. урядовців у місті вибухнули повстання городян (див. *Брацлавське і вінницьке міські повстання 1541*, *Брацлавське міське повстання 1594—95*). За *Люблінською унією 1569* Б. відійшов до шляхет. Польщі (див. *Брацлавське воєводство*). В 1648—1712 — центр *Брацлавського полку*. В 1793 в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1795—96 Б. — адм. центр *Брацлавського намісництва*. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. В 1919 в районі Б. вибухнуло повстання проти контрреволюційної *Директорії*. З 1924 — с-ще міськ. типу. З-ди: буд. матеріалів, хлібний, пивоварний, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. організація, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. 2 середні школи, с.-г. технікум; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. В 1872—76 у Б. обіймав посаду мирового судді винахідник літака в Росії О. Ф. *Можайський*.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, утворена польським урядом після *Люблінської унії 1569*. Входило до складу польс. провінції Малої Польщі. В Б. в. не раз відбувалися збройні виступи укр. нар. мас проти гніту шляхет. Польщі (напр., *Брацлавське міське повстання 1594—95*, визволення 1648 *Брацлавщини* повстанськими загонами М. *Кривоноса* і створення *Брацлавського полку*, *Палія повстання 1702—04*, *Коліївщина* 1768). Після возз'єднання Правобережної України з Росією на тер. Б. в. 1793 створено *Брацлавське намісництво*.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ І ВІ́ННИЦЬКЕ МІСЬКІ́ ПОВСТА́ННЯ 1541 — повстання міського населення в Брацлаві й Вінниці проти феодального гноблення та сваволі литовських урядовців. Доведені до відчаю здирствами й грабіжницькими поборами лит. адміністрації, міщани Брацлава і Вінниці на поч. 1541 повстали. Вони здобули замки

в цих містах, розгромили військ. залоги й на смерть скарали захоплених у полон урядовців. Лит. уряд жорстоко придушив повстання. Щоб запобігти дальшим збройним виступам, лит. уряд змушений був дещо обмежити сваволю своєї адміністрації.

Літ.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1594—95 — антифеодальне повстання міського населення в Брацлаві проти польсько-шляхетського гніту. Повсталі міщани навесні 1594 здобули міський замок, оголосили себе вільними і створили військ. загони для оборони міста. Спроба польс. уряду восени того ж року захопити Брацлав зазнала невдачі. Міщани за допомогою сел.-козац. загонів С. *Наливайка* (див. *Наливайка повстання 1594—96*) розгромили ворога на Пд. Бузі. Але влітку 1595 переважаючі сили шляхет. війська, скориставшися з відступу повстанських загонів С. Наливайка, захопили Брацлав і жорстоко придушили повстання.

Літ.: Гуслистий К. До історії Брацлавського повстання в 90-х рр. XVI століття. «Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР», 1943, № 1.

БРАЦЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця, утворена 2(13).IV 1793 за указом Катерини II на Правобережній Україні після возз'єднання її з Росією. Б. н. складалося з 13 повітів: Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигірського, Бершадського, Літинського, Хмільницького та Сквирського. До 1795 намісницьке правління перебувало не в центрі Б. н.— Брацлаві, а у Вінниці. Відповідно до указу Павла I від 21 (30).XI 1796 Б. н., як і ін. *намісництва*, було ліквідовано. Його територія відійшла в основному до Подільської, а також до Київської (Липовецький, Махнівський, П'ятигірський і Сквирський повіти) губерній.

БРАЦЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні 1648—1712. Створений після визволення *Брацлавщини* від польс.-шляхет. загарбників. Полкове місто — Брацлав. У 1649 Б. п. налічував 22 сотні. Б. п. захищав зх. кордони України від нападів шляхет. Польщі, південні — від турків і крим. татар. Козаки Б. п. брали участь у битвах нар.-визвольної війни 1648—54. Першим полковником Б. п. був сподвижник Б. Хмельницького Д. *Нечай*. Після *Андрусівського перемир'я 1667*, за яким Правобережна Україна відійшла до Польщі, населення Б. п. продовжувало вести боротьбу проти польс. шляхти, турків і крим. татар. В 1692—1703 відзначився полковник А. *Абазин*, при якому майже все Сх. Поділля було визволене з-під шляхет. гніту. В 1712, відповідно до угоди між Росією і Польщею, козаків правобережних полків було переселено на Лівобережну Україну і Б. п. ліквідовано.

БРАЦЛА́ВЩИНА — історична область на Україні (територія тепер. Вінницької і частини Хмельницької областей) у 2-й пол. 16—18 ст. Назва походила від м. Брацлава (тепер смт Вінн. обл.) — адм.-тер. центру *Брацлавського воєводства, Брацлавського полку, Брацлавського намісництва*.

БРАШО́В — місто в Румунії, адм. центр повіту Брашов. Вузол з-ць і автошляхів. 257,1 тис. ж. (1977). Великий промисловий центр країни. Розвинуте машинобудування (авто-, тракторо- та верстатобудування, виробн. підшипників, нафт. устаткування, електротех. виробів). Важливе значення має текст., особливо вовняна й трикотажна, пром-сть. Підприємства харч., хім., нафтопереробної, буд. матеріалів пром-сті. Художній музей. Ун-т (з 1971). Філармонія. Архіт. пам'ятки середньовіччя: готичні церкви св. Варфоломея (бл. 1260) та Чорна (14—15 ст.), ратуша (16 ст.). Б. відомий з 1251.

«БРДЗО́ЛА» («Боротьба») — перша революційна нелегальна грузинська газета, орган тифліської с.-д. організації. Видавалася в Баку з вересня 1901 по грудень 1902 груз. мовою. Вийшло 4 номери. Проводила ідеї ленінської *«Искры»*. В березні 1903 «Б.» об'єднано з вірм. газ. «Пролетаріат» в єдиний орган Кавказького союзу РСДРП— «Пролетаріатіс брдзола» («Боротьба пролетаріату»).

БРЕБЕНЕ́СКУЛ — високогірне озеро на Пд. Закарпатської обл. УРСР. Лежить в улоговині між хребтами Чорногори і Гутин-Томнатек, на вис. 1801 м. Довж. 134 м, шир. 44 м, максимальна глиб. 2,8 м. Береги кам'янисті, вкриті заростями гірської сосни (жерепа).

БРЕГГ (Bragg) Уїльям-Генрі (2. VII 1862, Уїгтон, Англія — 12.III 1942, Лондон) — англійський фізик, член (з 1906) і президент (1935—40) Лондонського королівського товариства. Закінчив Кембріджський ун-т. З 1923 — професор і директор Королівського ін-ту (Лондон). Заклав основи рентгеноструктурного аналізу. Спільно з сином У.-Л. *Бреггом* експериментально довів періодичність атомної структури кристалів. Створив перший рентгенівський спектрометр. Нобелівська премія, 1915 (разом з У.-Л. Бреггом).

БРЕГГ (Bragg) Уїльям-Лоуренс (31.II 1890, Аделаїда, Австралія — 1.VII 1971) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1921). Син У.-Г. *Брегга*. В 1913 незалежно від рос. кристалографа Г. (Ю.) В. Вульфа (1863—1925) подав рівняння, яке пов'язує довжину хвилі рентгенівського випромінювання з періодом кристалічної гратки (Вульфа—Брегга умова) і лежить в основі спектроскопії рентгенівських променів. Розробив методи розшифрування складних кристалічних структур, визначив структури багатьох силікатів. Нобелівська премія, 1915.

БРЕ́ДЕЛЬ (Bredel) Віллі (2.V 1901, Гамбург — 27.X 1964, Берлін) — німецький письменник і громад. діяч (НДР). У 1917 вступив у *«Спартака союз»*, 1920 —в Комуністичну партію Німеччини. Зазнавав репресій. В ув'язненні (1930—32) створив романи «Машинобудівний завод Н. і К.» (1930), «Розенгофштрасе» (1931) і «Параграф на захист власності» (1933). У 1933 фашисти кинули Б. в концтабір, звідки 1934 він здійснив втечу. Жив у Рад. Союзі. На Україні зібрав матеріал для кн. «Микола Щорс, герой боротьби проти німецьких окупантів» (1936). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Романи «Іспит» (1935) та «Твій невідомий брат» (1937), повісті «Зустріч на Ебро» (1939; про громадян. війну в Іспанії), «Зондерфюрер» (1944) та ін. мають антифашист. спрямування. В 1945 повернувся на батьківщину. Автор кн. «Ернст Тельман» (1948); істор. трилогії «Рідні та знайомі» (1941—53) — про нім. робітн. клас; трилогії «Новий розділ» (1959—64) — про післявоєнну Німеччину. Був членом ЦК СЄПН і депутатом Нар. палати НДР.

Тв.: Укр. перекл.— Розенгофштрасе. Х., 1934; Іспит. Х., 1936; Рідні та знайомі. Ужгород, 1953; Сини. Ужгород, 1954; Внуки. Ужгород, 1957; Новий розділ. Ужгород, 1961; Рос. перекл.— Отцы. М., 1961; Избранное. М., 1972.

Літ.: Троянкер В. С. Вилли Бредель. Библиографический указатель. М., 1954.

БРЕДІ́ХІН Федір Олександрович [26.XI (8.XII) 1831, Миколаїв — 1(14).V 1904, Петербург] — російський астроном, академік Петербурзької АН (з 1890). Закінчив Моск. ун-т (1855). Професор Моск. ун-ту (з 1865). В 1869 — професор Київ. ун-ту. З 1873 — директор Моск. астр. обсерваторії, 1890—95 — директор Пулковської астр. обсерваторії. Дослідження Б. охоплюють майже всі розділи астрономії того часу. Осн. його праці присвячені вивченню *комет*. АН СРСР 1946 встановила премію ім. Ф. О. Бредіхіна, яка присуджується за визначні праці в галузі астрономії.

Літ.: Невская Н. И. Фёдор Александрович Бредихин. М.— Л., 1964.

БРЕ́ЖНЄВ Дмитро Данилович [н. 25.X(7.XI) 1905, с. Писклово, тепер Курської обл.] — рад. вчений у галузі рослинництва, селекції і насінництва, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956), її перший віцепрезидент (1956—61 і 1968—74), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1926. Закінчив Воронезький с.-г. ін-т (1933). В 1933—34 — директор Ахтубінської зональної дослідної станції, а 1934—36 — директор Грибовської селекційно-дослідної станції. В 1937—41 і 1946—50 — зав. відділом овочевих культур, з 1965 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту рослинництва (ВІР). Осн. наук. праці — з питань біології овочевих культур, проблеми *гетерозису*. На XX—XXII з'їздах КПРС обирався членом її ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 29.

Літ.: Миркина Т. С., Скворцова И. Г. Дмитрий Данилович Брежнев. Материалы к библиографии. Л., 1975.

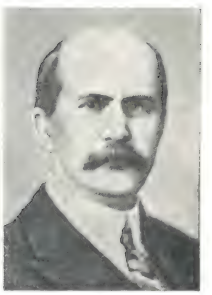

У.-Г. Брегг.

У.-Л. Брегг.

В. Бредель.

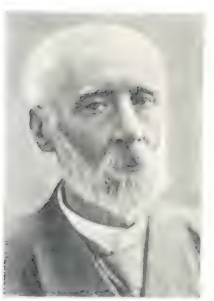

Ф. О. Бредіхін.

БРЕ́ЖНЄВ Леонід Ілліч (н. 19.XII 1906) — діяч Комуністичної партії, Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, Генеральний секретар ЦК КПРС, член Політбюро ЦК, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Ради оборони; двічі Герой Радянського Союзу (1966, 1976), Герой Соціалістичної Праці (1961), Маршал Радянського Союзу (1976). Народився в сім'ї робітника-металурга в с. Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ). З 1921 — робітник. Після закінчення 1927 Курського землевпорядно-меліоративного технікуму працював землевпорядником у Кохановському р-ні БРСР; у Курській губ. і на Уралі — завідуючим районним земельним відділом і заступником голови Бісертського райвиконкому, першим заступником начальника Уральського обласного земельного управління. До комсомолу вступив 1923. Член КПРС з 1931. В 1935 закінчив металургійний ін-т у Дніпродзержинську, там же працював інженером на Дніпровському металургійному з-ді, 1936—37 — директором Дніпродзержинського металургійного технікуму. В травні 1937 обраний заступником голови Дніпродзержинської міської Ради. З травня 1938 — завідуючий відділом, а з лютого 1939 — секретар Дніпропетровського обкому КП(б) України. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 Л. І. Брежнєв у діючій армії: заступник начальника Політуправління Південного фронту, начальник Політвідділу 18-ї армії, начальник Політуправління 4-го Українського фронту. Брав участь у бойових операціях на Кавказі, в Причорномор'ї, зокрема на легендарній Малій землі, в Криму, на Україні, а також у боях за визволення Чехословаччини, Польщі, Угорщини. В 1945—46 — начальник Політуправління Прикарпатського військ. округу.

Після закінчення Великої Вітчизн. війни партія направляє Л. І. Брежнєва на керівну роботу по відбудові нар. г-ва. З серпня 1946 він — перший секретар Запорізького, з листопада 1947 — Дніпропетровського обкомів партії. Всі свої знання, досвід і великі організаторські здібності він віддає найшвидшій відбудові первістка соціалістичної індустрії — Дніпровської ГЕС імені В. І. Леніна, гіганта металургії «Запоріжсталь», нар. г-ва Запорізької і Дніпропетровської областей. З 1950 Л. І. Брежнєв — перший секретар ЦК КП Молдавії, очолює роботу по розвитку пром-сті, соціалістичній перебудові сільс. г-ва і піднесенню культури Молдавської РСР. На XIX з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв обраний членом ЦК, на Пленумі ЦК (жовтень 1952) — кандидатом у члени Президії і секретарем ЦК КПРС З березня 1953 працював заступником начальника Головного Політуправління Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту. В лютому 1954, в період широкого освоєння цілинних і перелогових земель, ЦК КПРС направляє Л. І. Брежнєва в Казахстан, де його обирають другим, а в серпні 1955 — першим секретарем ЦК КП Казахстану.

На XX з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв обраний членом ЦК КПРС, на Пленумі ЦК (лютий 1956) — кандидатом у члени Президії і секретарем ЦК КПРС. Одночасно з 1958 він заступник голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З червня 1957 — член Президії ЦК КПРС. Займався питаннями розвитку важкої пром-сті та будівництва, оснащення збройних сил країни найновішою бойовою технікою, розвитку космонавтики. На XXII з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв обраний членом ЦК, на Пленумі ЦК (жовтень 1961) — членом Президії ЦК КПРС. З травня 1960 по червень 1964 Л. І. Брежнєв — Голова Президії Верховної Ради СРСР, одночасно з червня 1963 — секретар ЦК КПРС. Він проводить велику роботу по вдосконаленню держ. апарату, розвитку соціалістичної демократії, зміцненню соціалістичної законності.

Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС обрав Л. І. Брежнєва Першим секретарем ЦК КПРС. У листопаді 1964 він затверджений також головою Бюро ЦК КПРС по РРФСР. У доповідях Л. І. Брежнєва на Березневому (1965) і Травневому (1966) пленумах ЦК КПРС була вироблена по суті нова економічна політика партії по прискореному розвитку сільс. г-ва. На XXIII з'їзді КПРС (березень—квітень 1966) Л. І. Брежнєв виступив із Звітною доповіддю ЦК, в якій були визначені головні завдання восьмого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70 і осн. принципи рад. зовн. політики. З'їзд обрав Л. І. Брежнєва членом ЦК, Пленум ЦК (квітень 1966) — членом Політбюро і Генеральним секретарем ЦК КПРС. 3.XI 1967 на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховних Рад СРСР і РРФСР Л. І. Брежнєв у доповіді «50 років великих перемог соціалізму» підбив підсумки півстолітнього розвитку Рад. Союзу. 21.IV 1970 Л. І. Брежнєв виступив на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховних Рад СРСР і РРФСР у зв'язку з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна з доповіддю «Справа Леніна живе і перемагає».

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії (березень—квітень 1971), з якою виступив Л. І. Брежнєв, дано наук. аналіз сучас. міжнар. обстановки і підсумків розвитку країни; визначено гол. завдання дев'ятого п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР (1971—75); вироблено *Програму миру*. З'їзд обрав Л. І. Брежнєва членом ЦК, Пленум ЦК (квітень 1971) — членом Політбюро і Генеральним секретарем ЦК КПРС. У доповіді Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС (лютий — березень 1976) «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» зроблено важливі узагальнення і висновки по корінних проблемах світового розвитку і революц. процесу, міжнар. комуністичного руху; підбито підсумки дев'ятої п'ятирічки і визначено осн. завдання екон. і соціальної політики партії, всебічного розвитку політ. системи рад. суспільства, парт. будівництва, ідейно-виховної роботи на десяту п'ятирічку (1976—80) і на більш тривалу перспективу. В доповіді відзначено успіхи у здійсненні розробленої XXIV з'їздом КПРС Програми миру, намічено програму дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу і незалежність народів. XXV з'їзд КПРС обрав Л. І. Брежнєва членом ЦК, Пленум ЦК (березень 1976) — членом Політбюро і Генеральним секретарем ЦК КПРС. Одночасно з червня 1977 Л. І. Брежнєв — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Багато сил і енергії Л. І. Брежнєв віддає боротьбі за зміцнення світової системи соціалізму, за згуртування міжнар. комуністичного руху.

Л. І. Брежнєв відіграє видатну роль у розробці і втіленні в життя ленінської зовн. політики СРСР. Під його керівництвом Політбюро ЦК КПРС і Рад. уряд провели успішну роботу по дальшому зміцненню міжнар. позицій СРСР і країн соціалістичної співдружності, по політ. і міжнар.-правовому закріпленню підсумків 2-ї світової війни, в т. ч. теперішніх кордонів у Європі, по ослабленню небезпеки нової світової війни. Його діяльність по здійсненню особистих контактів з керівними держ. діячами багатьох країн, поєднання політики рішучої відсічі агресії з конструктивними кроками, спрямованими на врегулювання назрілих міжнар. проблем, активна участь у підготовці і проведенні Загальноєвроп. наради в Хельсінкі (липень 1975) здобули загальне визнання. За заслуги в боротьбі за збереження і зміцнення миру Л. І. Брежнєву 1973 присуджено міжнар. Ленінську премію «За зміцнення миру між народами», 1975— найвищу нагороду руху прихильників миру — Золоту медаль миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі, 1977 — Золоту медаль миру Організації Об'єднаних Націй. Л. І. Брежнєв невтомно працює над зміцненням Комуністичної партії і Рад д-ви. За його безпосередньою участю розроблено та здійснено важливі заходи в справі розвитку ленінських норм парт. життя, принципів партійного і держ. будівництва, утвердження принципів колективності в роботі, поліпшення керівництва нар. г-вом, зростання економіки країни, піднесення добробуту і культури трудящих, зміцнення дружби народів, посилення оборонної могутності СРСР. За видатний вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії, в наук. розробку актуальних проблем розвинутого соціалізму і всесвітньо-історичної боротьби за комуністичні ідеали, за міцний мир в усьому світі Л. І. Брежнєву присуджено Золоту медаль ім. Карла Маркса — найвищу нагороду АН СРСР у галузі суспільних наук. Л. І. Брежнєв — депутат Верховної Ради СРСР 3—9-го скликань, з 1965 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 2 орденами Червоного

Леонід Ілліч Брежнєв.

Прапора, орденами Богдана Хмельницького, Червоної Зірки, медалями. Л. І. Брежнєв — двічі Герой Чехословацької Соціалістичної Республіки, Герой Народної Республіки Болгарії, удостоєний найвищих урядових нагород Німецької Демократичної Республіки, Республіки Куба, Монгольської Народної Республіки, Польської Народної Республіки, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії та ін. країн.

Тв.: Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; КПСС в борьбе за единство всех революционных и миролюбивых сил. М., 1972; Про актуальні проблеми партійного будівництва. К., 1973; О внешней политике КПСС и Советского государства. М., 1978; Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; Молодим — будувати комунізм. К., 1974; Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1976; Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Мала земля. К., 1978; Відродження. К., 1978; Советские профсоюзы в условиях развитого социализма. М., 1978; Актуальные вопросы идеологической работы КПСС, т. 1—2. М., 1978; О дальнейшем развитии сельского хозяйства СРСР. М., 1978.

Літ.: Леонід Ілліч Брежнєв. Короткий біографічний нарис. К., 1976; Славный сын Коммунистической партии и советского народа. М., 1977.

БРЕЖНЬО́В Геннадій Іванович [28.X(10.XI) 1913, Харків — 7.X 1953, там же] — український рад. поет. Навчався в Харків. пед. ін-ті. Працював журналістом. Поезії Б. передають пафос подвигу і оптимістичну настроєність рад. людей у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни. Писав також байки і вірші для дітей, переклав п'єсу Я. Райніса «Вій, вітерець!».

Тв.: Чолом тобі, земле! Х., 1948; Байки. Х., 1954; Гумор і сатира. Х., 1959; Вибране. К., 1963.

БРЕ́ЗА (Breza) Тадеуш (31.XII 1905, Секежиньце—19.V 1970, Варшава) — польськ. письменник. Перший твір — психологічний роман «Адам Гривалд» (1936). В дилогії «Мури Єрихона» (1946) та «Небо і земля» (т. 1—2, 1949—50) викривав «санаційний» режим у Польщі перед 2-ю світовою війною. Роман «Бенкет Валтасара» (1952) — про життя в післявоєнній Польщі. В кн. «Бронзова брама» і повісті «Відомство» (обидві — 1960) розвінчував реакційну суть Ватікану. Автор книг «Літературний щоденник» (1956), «Неллі. Про колег і про себе. Спогади і есе» (1970).

Тв.: Укр. перекл.— Лабіринт. К., 1963; Рос. перекл. — Бронзовые врата. М., 1964; Валтасаров пир.— Лабиринт. М., 1976.

БРЕЗЕ́НТ (від голл. presenning) — густа лляна, напівлляна (з додаванням лавсану чи бавовняного волокна) або бавовняна тканина, просочена водотривкими і протигнильними речовинами. Виготовляють з товстої пряжі. З Б. шиють спец одяг, взуття, намети тощо.

БРЕЇ́ЛА — місто на Сх. Румунії, адм. центр повіту Бреїла. Порт на Дунаї, вузол з-ць і автошляхів. 161,1 тис. ж. (1973). Гол. галузі пром-сті — металообр. та машинобудівна (судна, будівельні та шляхові машини), виробн. сталі й прокату. Підприємства деревообр., целюлозно-паперової, швейної, харч. (особливо виноробн., борошномельної, спирто-горілчаної) пром-сті. Виробн. штучного волокна, корду, цементу. ТЕС. Театр. Відома з 6 ст.

БРЕЙ (Bray) Джон-Френсіс (1809, Вашінгтон — 1895) — англійський економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. *Оуена*. В працях висував утопічні проекти перетворення бурж. суспільства і ліквідації капіталістичної експлуатації шляхом перебудови товарно-грош. відносин, організації робітн. *акціонерних товариств* тощо. Утопічність ідей Б. полягала в нерозумінні необхідності соціальної революції пролетаріату як вирішальної умови побудови суспільства, позбавленого експлуатації. Ідеї Б. були покладені П.-Ж. *Прудоном* в основу його дрібнобурж. концепції соціалізму.

БРЕ́ЙГЕЛЬ (Брегел; Brueghel) Пітер Старший, прозваний «Мужицьким» (н. між 1525 і 1530, Бреда або Брегел — п. 5.IX 1569, Брюссель) — нідерландський живописець і рисувальник. У 1552—53 відвідав Італію, працював у Антверпені, з 1563 — в Брюсселі. Один з основоположників фламандського й голл. реалістичного мистецтва. Батько Пітера Б. «Пекельного» (1564—1638) та Яна Б. «Оксамитного» (1568—1625) В своїй творчості Б. відобразив настрій народу напередодні Нідерландської бурж. революції, критикував пороки сучас. йому суспільства. Шукаючи шляхи до створення нац. мистецтва, широко використовував у своїй творчості фольклор, відтворював народні традиції. Водночас спирався на досвід своїх попередників, зокрема Г. *Босха*, та відомих майстрів італ. живопису. Серед творів: «Битва Масляної й Посту» (1559), «Несіння Хреста» (1564), «Селянське весілля», «Селянський танок», «Повернення черід», «Мисливці на снігу», «Віфлеємське винищення немовлят», «Сліпі». Твори Б. зберігаються в музеях Відня, Брюсселя, Неаполя та ін. колекціях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Львов С. Л. Питер Брейгель Старший. М., 1971. *Л. М. Сак.*

БРЕ́ЙТОВСЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода м'ясо-сального типу. Виведена в Брейтовському р-ні Ярославської обл. Дорослі тварини мають міцне широке та довге тіло (160—180 см). Масть переважно біла. Жива маса свиноматок 220—260 кг, кнурів 300—350 кг. Плодючість 11—12 поросят. Тварини скороспілі, добре пристосовані до місц. умов, у 6—7-місячному віці при беконній і м'ясній відгодівлі досягають 100 кг. Б. п. с. розводять у пн.-зх. і центр. областях РРФСР.

БРЕКВА́ТЕР (англ. breakwater, від break — розбивати і water — вода) — те саме, що й *хвилелом*.

БРЕ́КЧІЯ (італ. bréccia) — гірська порода, що складається з гострокутних зцементованих уламків, розмір яких 1—2 мм і більше. Уламки можуть бути однієї породи (мономіктна Б.) або з кількох порід (поліміктна Б.). За походженням виділяють Б. осадочні, вулканогенні й тектонічні.

БРЕМ (Brehm) — німецькі зоологи. 1) Альфред-Едмунд Б. (2.II 1829, Рентендорф у Тюрінгії — 11.XI 1884, там же). Навчався в Ієнському ун-ті. Під час подорожей (Африка, Іспанія, Норвегія, Зх. Сибір та ін.) зібрав величезний зоол. матеріал і узагальнив його в популярному виданні «Життя тварин» (6 тт., 1863—69), яке сприяло розвиткові інтересу до природознавства. 2) Хрістіан-Людвіг Б. (24.I 1787, Шенау — 23.VI 1864, Рентендорф) — батько Альфреда-Едмунда, орнітолог. Вивчав гол. чин. внутрішньовидову мінливість і біологію птахів Європи; написав понад 200 праць.

БРЕ́МЕН — місто на Пн. ФРН, на р. Везері. 584,3 тис. ж. (1974). Важливий трансп. вузол, пром. і торг. центр країни. Через аванпорт Б.— м. Бремергафен здійснюються значні експортно-імпортні торг. операції. Осн. галузі пром-сті: судно-, авіа- та автомобілебудування, чорна металургія, нафтопереробна, електротех., текст., харчосмакова. Будівельна, інженерна, мореплавна школи, пед. ін-т. Архіт. пам'ятки 11—17 ст. Б. відомий з кінця 8 ст. Один з центрів нім. робітн. руху.

БРЕ́МЕНСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — проголошена робітниками Бремена 10.I 1919 в умовах піднесення революц. боротьби в Німеччині. Була виявом протесту трудящих мас країни проти контрреволюц. політики с.-д. уряду, що спровокував січневі бої в Берліні. Бремен було оголошено соціалістичною республікою, створено уряд — Раду нар. уповноважених (3 комуністи, 3 члени «незалежної с.-д. партії» і 3 безпартійні солдати) та ін. органи влади. В кінці січня проти Бремена було направлено урядові війська. Ізоляція Бремена від ін. частини Німеччини, капітулянтська позиція лідерів «незалежних» призвели до падіння Б. Р. р. 4.II 1919.

БРЕ́МСБЕРГ (нім. Bremsberg, від Bremse — гальмо та Berg — гора) — 1) Пристрій (шків з канатом та двома вагонетками), яким спускають вантажі похилою колією. Застосовується на *будівельних роботах, лісозаготівельних роботах* тощо. 2) Похила гірнича виробка, що не виходить безпосередньо на земну поверхню. Обладнана мех. пристроями, якими спускають вантажі з верхнього горизонту на нижній.

БРЕ́НГВІН (Бренгуїн; Brangwyn) Френк (13.V 1867, Брюгге, Бельгія — 11. VI 1956, Дічлінг, Суссекс) — англійський графік і живописець. У своїх картинах і гравюрах («Пилярі», 1904; «Будування корабля», 1912) відтворив сучас. йому індустріальне місто, важку працю трудящих, життя і

Д. Д. Брежнєв.

А.-Е. Брем.

Бремен.
На одній з площ міста

Ф. Бренгвін. Пилярі. Офорт. 1904.

Брест.
Головний монумент меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

побут народів різних країн. У плакатах і літографіях виступав проти мілітаризму, зокрема проти 1-ї світової війни.

БРЕНД (Brand) Мона (н. 1915, Сідней) — австралійська письменниця, журналістка. Виступила в 30-х рр. як поетеса. П'єси — «Під нашим небом» (поставлена 1948), «Чужі в країні» (1954) та «Без особливих обмежень, або Не такий уже й тихий американець» (поставлена 1958) — спрямовані проти расизму, колоніалізму й агресії. Автор збірки віршів і новел «Дочки В'єтнаму» (1958), статей і нарисів про л-ру і мистецтво соціалістичних країн.
Тв.: Рос. перекл.— Чужие в стране. М., 1955; Под нашим небом. М., 1956.

БРЕНІ́ВКОВІ (Bombyliidae) — родина двокрилих комах підряду коротковусих. Тіло (довж. 1—30 мм) вкрите густими волосками. Крила, ноги і часто хоботок довгі. Дорослі Б. живляться нектаром квіток. Личинки більшості видів — паразити різних комах, їхніх личинок або лялечок (бджіл, метеликів, саранових та ін.). Бл. 3000 видів, поширп. переважно в сухих тропіках і субтропіках. В СРСР особливо численні в Серед. Азії. На Україні — понад 20 видів, переважно в Крим. та ін. пд. областях.
О. П. Криштаць.

БРЕ́ННА Вікентій (Вінченцо) Францевич (1745, Флоренція — 17.V 1820, Дрезден) — архітектор і художник-декоратор. За походженням італієць. Працював у Польщі (1780—83) та Росії (1783—1802). В кін. 18 ст. надбудовував галереї та оформляв інтер'єри палацу в *Павловську*, 1798—99 створив Румянцевський обеліск (спочатку на Марсовому полі, тепер біля будинку АМ у Ленінграді), 1797—1800 керував побудовою Михайлівського (Інженерного) замку в Петербурзі за проектом В. *Баженова.*

БРЕ́ННЕР — гірський прохід і перевал в Альпах, на кордоні між Австрією та Італією. Вис. 1371 м. Через Б. прокладено з-цю (1867) й шосе Інсбрук — Больцано.

БРЕНТА́НО (Brentano) Луйо (18. XII 1844, Ашаффенбург — 9.IX 1931) — німецький економіст, представник *катедер-соціалізму* і *нової історичної школи.* В працях проповідував можливість ліквідації антагоністичних суперечностей між буржуазією і пролетаріатом шляхом організації реформістських профспілок, кооперації і фабричного законодавства. Виступав проти вчення К. Маркса про *додаткову вартість*, пропагував теорію *«стійкості дрібного селянського господарства»*. Підтримував зовн. експансію нім. імперіалізму. В. І. Ленін охарактеризував погляди Б. як соціал-лібералізм, трохи підкрашений у марксистський колір (див. Повне зібр. тв., т. 21, с. 286).

Бренівкові.
Бренівка різноколірна.

БРЕНТА́НО (Brentano) Франц (16.I 1838, Марієнберг — 17.III 1917, Цюріх) — німецький філософ і психолог. Погляди Б. сформувалися під впливом *схоластики*, ідеалістично інтерпретованого *Арістотеля*, раннього *позитивізму*. Б. відстоював психологізм у філософії та логіці, вважаючи, що *емпірична психологія* становить основу філос. наук і розкриває їхню природу. Створив ідеалістичне вчення про інтенціональність (спрямованість акту свідомості на предмет), за яким об'єкт існує лише як предмет інтенції суб'єкта. В гносеології не вийшов за межі *суб'єктивного ідеалізму*, абстрагувався від питання про існування зовн. світу, критерієм істини вважав очевидність. Засновник т. з аналітичного методу в логіці. Під впливом Б. сформувалися погляди представників *феноменології, екзистенціалізму*, а також *львівсько-варшавської школи*, течій *аналітичної філософії, структуралізму*, філос. засади *вюрцбурзької школи* в психології та ін.
М. М. Верников.

БРЕ́РА, Пінакотека Брера в Мілані — одна з найбільших картинних галерей Італії. Засн. 1809. В ній зберігаються твори італ. живопису 14—19 ст. (картини П'єро делла Франческа, Рафаеля, Веронезе, Тінторетто, Дж. Б. Тьєполо, майстрів школи Леонардо да Вінчі), а також колекція зх.-європ. живопису 15—17 ст. (картини Рембрандта, Рубенса, А. Ван-Дейка).

БРЕСЛА́В Борис Абрамович [29. IX (11.X) 1882 — 20.IV 1943] — учасник революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. Нар. в Могильовській губ. у робітн. сім'ї. В революц. русі з 1899. В 1904 — член Петерб. к-ту РСДРП. У 1905 вів парт. роботу в Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* у Москві, член МК РСДРП. Зазнавав репресій. У 1911 — слухач парт. школи в Лонжюмо (Франція). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — на партійній, радянській, державній і господарській роботі.
З 1935 — персональний пенсіонер

БРЕСТ — місто, обласний і районний центр БРСР, на р. Мухавці, біля його впадіння в Буг. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт, аеропорт. 167 тис. ж. (1977). Вперше згадується в літописах під 1017 як Берестя. Був одним з володінь князів туровських, потім пінських. З 1044 — у володінні київських князів, з серед. 12 ст. входив до складу *Володимиро-Волинського князівства.* Бл. 1319 Б. захопила феод. Литва, згодом став називатися Брест-Литовський. З 1569 — під владою *Речі Посполитої* В Б. проголошено *Брестську унію 1596.* В 1795 в складі білорус. земель Б. возз'єднано з Росією. З 30-х рр. 19 ст. став важливою фортецею на зх. кордоні Росії. 3.III 1918 тут підписано *Брестський мир 1918* між Рад. Росією і Німеччиною. В 1919—39 Б.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 в складі Зх. Білорусії возз'єднано з БРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни, з 22.VI до 20.VII, гарнізон Брестської фортеці чинив героїчний опір нім.-фашист. військам (див. *Брестська оборона 1941*). 28. VII 1944 Б. визволила Радянська Армія
З 1939 — обл. центр. Б.— значний пром. і культурний центр. Гол. галузі промисловості — машинобудування (з-ди: електромеханічний, електроламповий, газової апаратури, машинобудівний та ін.), легка (зокрема, килимовий та панчішний комбінати, фабрики: взут., сувенірів, швейна, трикотажна) та харч. (м'ясний та пивовиноробний комбінати, з-ди: молочний, лікеро-горілчаний). Виробн. буд. матеріалів. Пед. та інженерно-буд. ін-ти,

Брест. Скульптура «Спрага» меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой».

4 середні спец. навч. заклади. Драм. театр, краєзнавчий музей, меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой».

БРЕСТ — місто на Пн. Зх. Франції, на п-ові Бретань. Торг. і військ. порт на Атлантичному ок. Залізнич. станція. 169,3 тис. ж. (1968). Підприємства маш.-буд. (особливо суднобудування), текст., шкіряної, лісопильної пром-сті. Виробн. канатів, вітрил тощо. Мор. школа (1830).
Архітектурні пам'ятки: замок (12 ст.), ратуша, біржа, театр, розвідний міст (1861).

БРЕСТ-ЛИТО́ВСЬКА УГО́ДА 1918 — угода, підписана 27.I (9.II) в Бресті-Литовському (Бресті) Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією і українською бурж.-націоналістичною *Центральною радою.* Б.-Л. у. відкрила шлях до *австро-німецької окупації України 1918.* Щоб створити видимість «законності» акту, нім. вояччина зажадала від Центр. ради, яка зазнала поразки в боротьбі проти укр. народу і влада якої була фікцією, заяви про «незалежність України». Проголошення т. з. IV Універсалу Центр. ради 22—25.I (4—7.II) створило формальні «підстави» для підписання Б.-Л. у. Змова правлячих кіл Німеччини з Центр. радою ускладнювала становище рад. сторони на переговорах про укладення *Брестського миру 1918*, давала змогу нім. імперіалістам диктувати найжорстокіші умови. Незабаром після підписання Б.-Л.у. останні пред'явили радянській делегації ультиматум, а 18.II почали наступ на Сх. фронті. Рад війська зупинили наступ. 3.III 1918 було укладено Брестський мир. Посилаючись на умови Б.-Л.у., Центр. рада закликала австро-нім. війська на Україну. Угода стала «легальною» підставою для грабування України. Центральна рада зобов'язалася до 31.VII вивезти до Німеччини 1 млн. т хліба, величезну кількість

ін. продовольства та сировини. За Б.-Л. у. Сх. Галичина та Пн. Буковина залишалися в складі австро-угор. монархії. Відрікаючись від справи нац. визволення, зх.-укр. бурж. націоналісти цілком підтримали Б.-Л.у.

Укладення Б.-Л. у. було грубим порушенням волі укр. народу. ЦВК Рад. України заявив, що «ніякі зобов'язання, прийняті Центральною радою, не будуть визнані Українською Радянською владою, ні народом українським» («Українська РСР на міжнародній арені». К., 1966, с. 17), і направив до Бреста делегацію Рад. України, яка на переговорах викрила зрадницькі дії Центр. ради. Укр. народ піднявся на визвольну війну проти іноз. загарбників та їхніх бурж.-націоналістичних поплічників. Крах австро-нім. окупації привів до ліквідації Брест-Литовської угоди. *Р. Г. Симоненко.*

БРЕ́СТСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Білоруської РСР, на кордоні СРСР з Польщею. Утворена 4.XII 1939. Пл. 32,3 тис. км². Нас. 1338 тис. чол. (на 1.I 1977), переважають білоруси, живуть також росіяни, поляки, українці та ін.; міського населення — 44%. Поділяється на 16 районів, має 19 міст та 10 селищ міського типу. Центр — м. *Брест.* У 1967 Б. о. нагороджено орденом Леніна. Територія Б. о. зайнята переважно заболоченою Поліською низовиною, Прибузькою і Барановицькою рівнинами, на Пн. Сх. в межі області заходять відроги Новогрудської височини. Корисні копалини: торф, болотна залізна руда, крейда, глина, пісок. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —4,—5°, липня +18°. Опадів бл. 600 мм на рік. Найбільша річка — *Прип'ять* з притоками Ясельдою, Піною (через *Дніпровсько-Бузький канал* і р. Мухо́вець з'єднана з *Бугом*), Стиррю, Горинню. Багато озер (найбільші Вигоновське, Чорне та ін.). Грунти слабопідзолисті, піщані, дерново-підзолисті, поширені дерново-перегнійно-карбонатні. Значні масиви торфовищ. Область лежить у зоні мішаних лісів, які займають 35% її території. В Б. о — заповідник *Біловезька Пуща.*

В г-ві Б. о. значного розвитку набула харч., легка, металообр. та деревообр. пром-сть. Енергетика базується на торфі, природному газі, який надходить по газопроводу Дашава — Мінськ, та вугіллі *Львівсько-Волинського вугільного басейну*; Березівська ДРЕС. Харч. пром-сть представлена птахо- та м'ясокомбінатами, плодоовочеконсервними, борошномельними, цукровими, спиртовими, пивоварними та ін. підприємствами. З галузей легкої пром-сті найбільше розвинуті швейна, трикотажна, шкіряно-взут., виробн. бавовняних тканин, килимів. Металообробка та машинобудування створені за роки Рад. влади (виробн. торг. устаткування, верстатів, газової апаратури, електроламп, авто- та судноремонт тощо). Високомеханізованими галузями стали деревообр. (виробн. меблів, фанери, сірників, лиж) та буд. матеріалів пром-сть. Гол. пром. центри: Брест, *Барановичі, Пінськ,* Лунінець, Кобрин. Б. о. — важливий с.-г. район Білорусії з розвинутими мол.-м'ясним тваринництвом та зерновим г-вом. Вирощують зернові і технічні культури. Значні площі зайняті картоплею та кормовими культурами. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. магістраль Москва — Брест), розвивається автомоб., річковий та повітряний транспорт. Територією області проходить нафтопровід «Дружба».

В Б. о. — інженерно-буд. та пед. ін-ти, 18 серед. спец. навч. закладів; театр, 8 музеїв, серед яких меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой», військ.-істор. музей ім. О. В. Суворова в м. Кобрині.

БРЕ́СТСЬКА ОБОРО́НА 1941 — героїчна 28-денна (з 22.VI по 20.VII) оборона фортеці Брест частинами рад. військ: підрозділами 42-ї і 6-ї стрілецьких дивізій 4-ї армії та 9-ї застави 17-го загону прикордонників і 132-го окремого батальйону НКВС (усього 3,5 тис. чол.) проти переважаючих сил нім.-фашист. загарбників. Керівники оборони — капітан І. М. Зубачов, полковий комісар Ю. М. Фомін. У неймовірно тяжких умовах (не було води, харчів, медикаментів) захисники фортеці відбивали безперервні атаки гітлерівців. На поч. липня фортеця була в глибокому тилу ворога, але до 20.VII окремі групи бійців продовжували опір. Більшість захисників загинула смертю хоробрих. 8.V 1965 Брестській фортеці присвоєно звання «Фортеця-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». *Є. В. Савченко.*

БРЕ́СТСЬКА У́НІЯ 1596 — об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, а також більшій частині України та Білорусії. Проголошена в жовтні 1596 на церковному соборі у Бресті. Б. у. була знаряддям зміцнення політ. панування шляхетської Польщі й католицької церкви на укр. та білорус. землях. Унію підтримала частина укр. духовних і світських феодалів, що прагнули добитися однакового політ. становища з польс. магнатами, зміцнити свої класові позиції, стримати нар. антифеод. рухи. На поч. 90-х рр. 16 ст. група православних владик на чолі з київським митрополитом Михайлом *Рогозою,* луцьким єпископом Кирилом *Терлецьким* і володимирським — Іпатієм *Потієм* почали таємні переговори з польс. королем Сигізмундом III про запровадження унії. В 1596 Терлецький і Потій поїхали в Рим і визнали зверхність папи. Брестський собор, що офіційно оформив церк. унію, з самого початку розколовся на два окремі собори: католики та купка православних єпископів-ренегатів проголосили об'єднання; православний собор відлучив уніатів від церкви, а сам акт унії визнав нечинним. Сел.-козац. маси України виступили проти Б. у., насаджуваної насильницькими методами. Ця боротьба мала антикріпосницький, нац.-визвольний характер. Значну роль в антиуніатському русі відіграла укр. *полемічна література* кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. Її визначними творами стали «*Апокрисис*» і «*Пересторога*». Суть ідейних засад та антинар. діяльності уніатської церкви пристрасно викривали видатні культурні діячі-полемісти — І. *Вишенський,* С. *Зизаній,* М. *Смотрицький* та ін. Нар.-визвольна війна 1648—54 та возз'єднання України з Росією привели до ліквідації унії на Лівобережній Україні. На Правобережній Україні унія була скасована 1839. В Галичині, загарбаній 1772 Австрією, уніатська церква вірно служила габсбурзькій монархії. В роки Великої Вітчизн. війни греко-уніатське духівництво, очолюване львівським митрополитом А. *Шептицьким,* допомагало гітлерівським окупантам гнобити укр. народ, брало участь у формуванні дивізії СС «Галичина». Активна підтримка укр. бурж. націоналістів верховодами уніатської церкви остаточно викрила їх як ворогів трудящих. На *Львівському церковному соборі 1946* було проголошено скасування Б. у. На Закарпатті унію ліквідовано 1949. Див. також *Уніатська церква.*

Літ.: Галан Я. Що таке унія. Львів, 1957; Франко І. Проти Ватікану. К., 1953; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., 1957; Похилевич Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу.

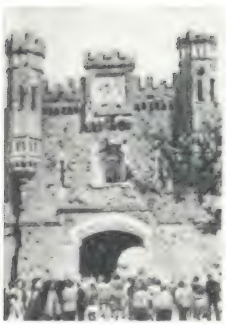

Брестська оборона 1941.
Холмські ворота Брестської фортеці.

Брестська оборона 1941.
Панорама Брестської фортеці.

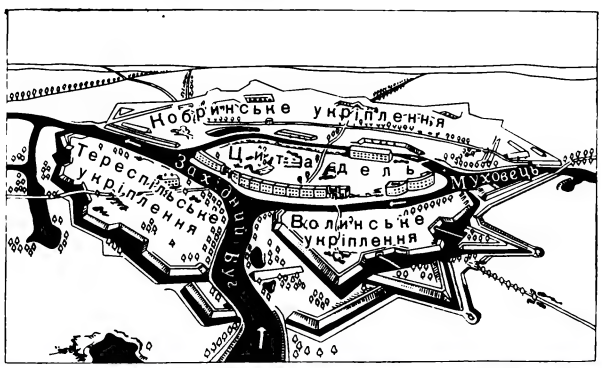

Л. М. Бреховських.

Б. Брехт.

І. І. Бридько.

К., 1958; Правда про унію. Документи і матеріали. Львів, 1968; Дмитрук К. Є. Свастика на сутанах. К., 1973.

М. П. Ковальський.

БРЕ́СТСЬКИЙ МИ́Р 1918 — мирний договір між Радянською Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, з другого. Підписаний у Бресті-Литовському (Бресті) 3.III. Рад. д-ва, керуючись *Декретом про мир*, почала рішучу боротьбу за негайне припинення імперіалістичної війни і звернулася до всіх воюючих країн з пропозицією укласти справедливий демократичний мир без анексій і контрибуцій. Однак внутр. контрреволюція, розраховуючи на поразку Рад. влади і сподіваючись на відновлення старого ладу, виступала за продовження війни з імперіалістичною Німеччиною. Переговори з представниками австро-нім. блоку почалися в Бресті 20.XI (3.XII) 1917. 2(15). XII було підписано перемир'я строком на 28 днів. Переговори про укладення мирного договору відкрилися 9 (22).XII 1917. Використовуючи відмову США і Антанти від участі в мирних переговорах, нім. імперіалісти 5(18).I 1918 висунули перед Радянською республікою грабіжницькі вимоги приєднання до Німеччини зх. територій кол. царської імперії. Уклавши при фактичному пособництві Троцького *Брест-Литовську угоду 1918* з укр. бурж.-націоналістичною *Центральною радою*, нім. представники посилили тиск на Рад. країну. Троцький, який очолював рад. делегацію, підступно порушив настанову В. І. Леніна і заявив про відмову підписати мирний договір. Скориставшися з цього, Німеччина грубо порушила умови перемир'я і 18.II 1918 почала заг. наступ на всьому фронті. Того самого дня ЦК партії, переборовши опір «лівих комуністів», ухвалив прийняти нім. ультиматум. Водночас Комуністична партія скерувала всі сили народу на відсіч нім. навалі. 23.II наступ ворога був зупинений під Псковом і Нарвою частинами молодої Червоної Армії. 3.III 1918 був підписаний Б. м., за яким імперіалістична Німеччина загарбала Польщу, Литву, Латвію, Естонію, більшу частину Білорусії, окупувала Україну (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). На Рад. Росію накладалася велика контрибуція. Незважаючи на тяжкі умови, Б. м. забезпечував Рад. країні мирну передишку. Необхідність укладення Б. м. усвідомлювали й більшовики України, які в своїй декларації, оголошеній на *Надзвичайному четвертому Всеросійському з'їзді Рад 1918*, повністю підтримували ленінську лінію в питанні про мир. Б. м. було схвалено й на *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад*. Передбачення В. І. Леніна про недовговічність Б. м. підтвердилися. На поч. *Листопадової революції 1918* в Німеччині ВЦВК РРФСР 13.XI 1918 анулював Б. м. Рад. Росія допомогла українському, ін. братнім народам визволитися від австро-нім. окупантів.

Літ.: Ленін В. І. Про іноземну воєнну інтервенцію і громадянську війну в СРСР (1918—1920 рр.). К., 1957; Документы внешней политики СССР, т. 1. М., 1957; Чубарьян А. О. Брестский мир. М., 1964.

Р. Г. Симоненко.

БРЕТА́НЬ — півострів на Пн. Зх. Франції. Береги скелясті, розчленовані бухтами, оточені багатьма прибережними острівцями. Б. зайнята Арморіканською височиною (вис. до 391 м). Зарості вересу, торфові пустища, подекуди — дубові й букові ліси. Луки, пасовища, ін. с.-г. угіддя. Найбільші порти — *Нант* і *Брест*.

БРЕТА́НЬ — історична область на Пн. Зх. Франції. Назва походить від найменування племен *бриттів*, які заселили її в 5—6 ст. В серед. 9 ст. утворилося Бретонське герцогство (або королівство). З 1169 Б.— васал англ., з 1298 — франц. королів. У 1532 Б. приєднано до Франції.

БРЕТО́НСЬКА МО́ВА — мова *бретонців*. Належить до кельтської групи індоєвропейської сім'ї мов. Говорить Б. м. близько 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). У Б. м. виділяють чотири діалекти. Зберігається в основному як розмовна мова. Перші писемні пам'ятки Б. м.— глоси (словники до текстів) від 8—11 ст. У 1464 складено перший бретоно-латино-франц. словник. Найяскравішим виявом літератури Б. м. були середньовічні куртуазні романи т з. бретонського циклу. Зразки їх дійшли до нас у франц. обробках Кретьєна де Труа і Роберта де Борона. В 16 ст. Б. м. було створено і поставлено понад 150 драм та містерій на епічні і біблійні теми. У 17 ст. Жюльєн Монуар і Мішель де Ноблез де Керодерн виступили з піснями, спрямованими проти франц. абсолютизму, з утвердженням якого в 17—18 ст. л-ра Б. м. занепадає. Спроби відродити її в 19 ст. належать Т. Е. де ла Вільмарке, а в 20 ст.— Жафрену і Ле Байону.

БРЕТО́НЦІ — народність, яка населяє п-ів *Бретань* (Пн.-Зх. Франція). Чисельність — 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). *Бретонська мова* належить до кельтської групи; більшість Б. говорить франц. мовою. За релігією — в основному католики. Б.— нащадки *бриттів*, які переселилися в 5—6 ст. з Британських о-вів, і романізованих *кельтів*. Осн. заняття — рибальство, тваринництво, мореплавство, землеробство; частина Б. працює в промисловості.

БРЕХОВСЬКИ́Х Леонід Максимович [23.IV(6.V) 1917, с. Стрункіно Вологодської губ.] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1939 закінчив Пермський ун-т. З 1953 — професор Моск. ун-ту, 1954—64 — директор Акустичного ін-ту, з 1964 — зав. відділом цього ін-ту. Працює в галузі акустики, теорії поширення хвиль і фізики океану. Створив теорію т. з. бокових, або головних хвиль, що використовується для сейсморозвідки. Відкрив (1946) наддалеке поширення звуку в морі (разом з Л. Д. Розенбергом). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951, 1976. Ленінська премія, 1970.

БРЕХТ (Brecht) Бертольт (10.II 1898, Аугсбург — 14.VIII 1956, Берлін) — німецький письменник, теоретик мистецтва, театральний і громад. діяч, один із засновників німецької літератури соціалістичного реалізму. Почав друкуватися 1914. У 1933—48 перебував в еміграції (Швейцарія, Данія, Швеція, США). У творах цих років таврував мілітаризм і фашизм, обстоював ідеали соціалізму. Найвизначніші п'єси Б.: «Мати» (1932; за романом М. Горького), «Гвинтівки Тереси Каррар» (1937), «Страх і відчай у третій імперії» (1935—38), «Життя Галілея», «Матінка Кураж та її діти» (обидві — 1939), «Пан Пунтілла та його наймит Матті» (1940), «Швейк у другій світовій війні» (1944), «Дні комуни» (1947). Автор збірок «Пісні, вірші, хори» (1934), «Сведенборзькі вірші» (1939), «Сто віршів. 1918—1950» (1951). Широку популярність здобули пісні Б. «Марш єдиного фронту» і «Пісня про солідарність» (музика Г. Ейслера) у виконанні Е. *Буша*. Б. створив теорію «епічного театру», метою якого повинно бути виховання передової свідомості у трудящих мас. У 1949 разом з дружиною — актрисою Г. *Вайгель* — заснував у НДР театр *«Берлінер ансамбль»*. П'єси Б. ставляться в багатьох театрах Рад. Союзу, в т. ч. на Україні, зокрема в 60—70-х рр. було поставлено спектаклі «Матінка Кураж та її діти» (Чернівці), «Тригрошова опера» (Харків, Одеса), «Кавказьке крейдяне коло» (Вінниця). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Тв.: Укр. перекл.— Пан Пунтілла та його наймит Матті. К., 1967; Копійчаний роман.— Матінка Кураж та її діти.—Кавказьке крейдяне коло. К., 1973; Про мистецтво театру. К., 1977; Кар'єра Артуро Уї, яку можна було спинити. «Всесвіт», 1978, № 2; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1976.

Літ.: Фрадкин И. М. Бертольт Брехт. М., 1965; Чирков О. С. Бертольт Брехт. К., 1971; Сурина Т. М. Станиславский и Брехт. М., 1975; Волгина А. Бертольт Брехт. Библиографический указатель. М., 1969.

Н. М. Матузова.

БРЕЧКЕ́ВИЧ Митрофан Васильович (4.VI 1870, с. Бакоти, тепер Кременецького р-ну Терноп. обл.— 26.VIII 1963, Київ) — український рад. історик-славіст, засл. діяч науки УРСР (з 1948). У 1890—1901 навчався в Юр'євському (тепер Тартуський) ун-ті. З 1906 — приват-доцент, потім професор Юр'євського, Казанського, Дніпроп., Київ. ун-тів та ін. вузів. Автор праць з середньовічної історії зх. слов'ян. Викривав фальсифікацію історії прибалт. слов'ян нім. бурж. історіографією, показав, що нім. колонізація супроводилася поневоленням і винищенням слов. населення.

БРЕ́ШІА, Бреша — місто на Пн. Італії, в передгір'ях Альп, на р. Гарца (бас. По), адм. центр провінції Бреша. Вузол з-ць і автошляхів. 210 тис. ж. (1971). Підприємства металург., машинобудівної (в т. ч. авто-, авіа-, с.-г., текст. машинобудування), електротехнічної, радіоелектронної, хім., харч. пром-сті. Академія л-ри і мистецт-

ва, картинна галерея, музеї (природничо-істор., християнської епохи та ін.). Архіт. пам'ятки 11—16 ст. (Старий і Новий собори, ратуша та ін.). В давнину Б.— кельтське поселення, в 1 ст. до н. е.— рим. колонія. В 12 ст. дістала права міської комуни.

БРЕ́ЩА — річка у Волинській обл. УРСР. Див. *Цир*.

БРЖЕ́ЗІНА (Březina) Отокар (справж. прізв. та ім'я — Єбавий Вацлав; 13.IX 1868, Початки — 25.III 1929, Яромержіце) — чеський поет, представник *символізму*. Збірки віршів «Таємничі далі» (1895), «Світанок на Заході» (1896), «Вітри з полюсів» (1897) позначені містикою й індивідуалізмом. У збірках «Будівники храму» (1899) і «Руки» (1901) звучить мотив віри в життя, у високе покликання праці. Під впливом творчості Т. Г. Шевченка написав цикл поезій «З вістей про Україну» (1886).

БРИГ (англ. brig) — 1) Двощогловий морський корабель з прямими вітрилами. 2) Військовий корабель 18—19 ст., що його використовували для розвідувальної, посильної і дозорної служб, а також для конвоювання торг. суден. Довж. Б. (мал.) бл. 30 м, шир. до 9 м, водотоннажність 200—400 т. 3) Річкове вітрильне судно, яким наприкінці 19 ст. перевозили вантажі по Дніпру нижче від порогів.

БРИГА́ДА (франц. brigade, від італ. brigata — громада, загін) — 1) Тактичне з'єднання в збройних силах. У сухопутних військах Б. складається з кількох батальйонів (дивізіонів) або полків і підрозділів спец. військ. Б. бувають мотострілецькі, артилерійські, ракетні, повітряно-десантні та ін. У ВМФ Б.— з'єднання кораблів одного класу (Б. торпедних катерів). 2) Група осіб, які разом виконують певний комплекс робіт у різних галузях виробничої або громадської діяльності.

БРИГА́ДА ВИРОБНИ́ЧА — в СРСР колектив працівників однакових або різних професій, що спільно виконують єдине виробниче завдання і несуть колективну відповідальність за результати роботи. Очолює Б. в., як правило, незвільнений бригадир, який за керівництво одержує додаткову оплату до свого осн. заробітку. Бригадна організація праці забезпечує раціональний розподіл робіт, використання робітників відповідно до їх вправності та виробничої кваліфікації. Розрізняють два основні види Б. в. — спеціалізовані (складаються з робітників однієї професії, які виконують однорідні технологічні процеси) та комплексні (з робітників різних спеціальностей для виконання робіт різних за технологією, але таких, що охоплюють повний процес виробн. продукції або закінчену його стадію). Спеціалізовані і комплексні бригади бувають змінні (якщо формуються з робітників однієї зміни) і наскрізні (куди входять робітники, що зайняті в кількох змінах, залежно від режиму роботи). Формою оплати праці Б. в. є бригадна відрядна заробітна плата, яку розподіляють між окремими членами бригади залежно від часу, відпрацьованого кожним робітником, та його тарифним розрядом. Б. в. можуть переводитись на *господарський розрахунок*. Б. в.— осн. форма організації праці в колгоспах і радгоспах, що являє собою постійний колектив працівників, які виконують на основі кооперації і *поділу праці* всі роботи на закріпленій дільниці виробництва. Вони також бувають спеціалізовані й комплексні. Спеціалізовані існують за галузями або виробн. окремих видів продукції (рільничі, виноградарські, тваринницькі, кормодобувні тощо). Якщо за Б. в. закріплено трактори та ін. с.-г. машини — вона є комплексною тракторно-виробничою бригадою, куди входять також механізатори і працівники для виконання кінно-ручних робіт. Б. в. очолює бригадир.

БРИГА́ДНИЙ ПІДРЯ́Д — форма бригадного госпрозрахунку в будівництві. Вперше застосований 1970 на спорудженні житл. будинку в м. Зеленограді бригадою М. А. *Злобіна*. Суть Б. п. полягає в тому, що бригада на підставі укладеного з адміністрацією договору бере зобов'язання збудувати об'єкт або виконати етап робіт цілком у стислі строки, високої якості та з найменшими затратами; адміністрація, в свою чергу,— забезпечити бригаду необхідними матеріалами, конструкціями та механізмами згідно з графіком будівництва. Б. п. сприяє ширшому залученню трудящих до управління виробн., створює єдність інтересів д-ви, колективу й окремих працівників. Впровадження Б. п. дає змогу підвищувати продуктивність праці в бригадах на 20—25%, скорочувати строки будівництва об'єктів на 17—20% та заощаджувати витрати на доручені обсяги робіт на 3—4%. Основним для застосування Б. п. є правильне планування завдань та визначення розрахункової вартості робіт, організація достовірного обліку. Метод Б. п. швидко поширився на будовах всієї країни. За цим методом у будівництві республіки 1977 працювало понад 15 тис. бригад. Висока ефективність Б. п. в будівництві сприяла впровадженню його і в ін. галузях госп. діяльності (автотранспорт, пром. підприємства будіндустрії тощо). *О. В. Колюбакін.*

БРИГАНТИ́НА (франц. brigantine, італ. brigantino) — двощогловий морський корабель з прямими вітрилами на носовій і косими на кормовій щоглах. Б. (мал.) менша за *бриг*. У 16—18 ст. Б. наз. легкі швидкохідні піратські судна. З 18 ст. Б. входили до складу військ. флотів як посильні й розвідувальні кораблі.

БРИ́ДЕР (англ. breeder, букв.— виробник) — те саме, що й *реактор-розмножувач*.

БРИДЬКО́ Іван Іванович [н. 18 (31).V 1905, с. Іванівка, тепер Волноваського р-ну Донецької обл.] — український рад. шахтар, новатор у вугільній пром-сті. Член КПРС з 1940. В 1925—65 працював на шахті № 5—6 ім. Г. М. Димитрова Донец. обл. За активну участь у відбудові та будівництві вугільних шахт Донбасу та заслуги в забезпеченні значного збільшення видобутку вугілля в лавах двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1948, 1957). Автор книг «Циклічність — основа високопродуктивної праці шахтарів» (1948), «Наш досвід циклічної роботи» (1951) та інших. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

БРИЗ (франц. brise) — місцевий вітер на берегах морів, великих озер, окремих річок, що змінює напрям двічі на добу. Утворення Б. пов'язане з добовими змінами т-ри і тиску повітря над суходолом і водним басейном. Вдень Б. дме з моря на узбережжя, над яким повітря більш нагріте й розріджене, вночі — з охолодженого узбережжя на море. Охоплює смугу завширшки 10—50 км по обидва боки від берегової лінії. Найкраще виявлені в тропіках; в УРСР спостерігаються на узбережжях Чорного та Азовського морів.

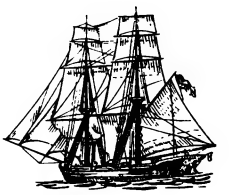

Бриг.

БРИЗА́НТНІСТЬ (від франц. brisant — руйнівний) — здатність *вибухових речовин* (ВР) при *вибуху* чинити руйнівні дії на перешкоди, що містяться поблизу. Б. визначається тиском по фронту вибухової хвилі, яка досягає сотень тис. кгс/см^2 і залежить від потужності заряду і швидкості *детонації*. Бризантні ВР (тротил, *гексоген*, *нітрогліцерин* та ін.), вибухове перетворювання яких відбувається у формі детонації, застосовуються у вигляді сумішей для спорядження бойових частин різних ракет, снарядів реактивної і ствольної артилерії, мін, бомб, торпед, гранат та ін. *боєприпасів*, а також при підривних роботах.

Бригантина.

БРИЗКУ́Н (Toxotes jaculator) — риба ряду *окунеподібних*. Довж. тіла до 20 см. Живе в прісноводних басейнах Пд.-Сх. Азії, а також у прибережній зоні Індійського і Тихого океанів. Тримається біля поверхні води. Живиться переважно наземними комахами, яких добуває, викидаючи з рота на відстань понад 1 м краплі або струмину води (звідси й назва).

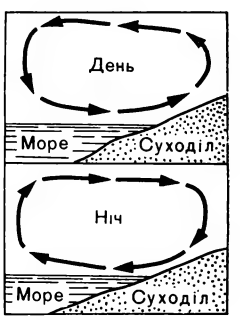

Схема бризів.

БРИКЕ́Т (франц. briquette) — пресована цеглина, плитка, кулька геометрично правильної і в кожному випадку однакової форми з дрібного або пилоподібного матеріалу. Розрізняють Б. паливні, харчові, кормові тощо. Б. зручні для зберігання і транспортування.

БРИКЕ́ТИ КОРМОВІ́ — корми, спресовані у вигляді круглих або прямокутних плиток. Б. к. довше зберігаються, зручні для транспортування і роздавання тваринам. Виготовляють Б. к. переважно на комбікормових заводах з грубих (сіно, солома) або концентрованих (макуха, шроти) кормів, а також з суміші цих кормів. Як зв'язуючий матеріал використовують мелясу. Поживність Б. к. залежить від використаних компонентів і становить 0,70—0,85 кормової одиниці та 85—120 г перетравного *протеїну*. Згодовують Б. к. подрібненими або після замочування.

Бризкун.

БРИКЕТУВА́ННЯ — виготовлення пресованої продукції — *брикетів*. Застосовується для раціонального використання дрібних паливних і сировинних матеріалів, пром. відходів (пилу, шлаків, стружки), а також у виробництві харч. концентратів тощо. Для Б. використовують вальцьові, штемпельні, кільцеві та ін. преси. Паливні брикети виготовляють з підсушеного і подрібненого (частинки не більше 6 мм) пісного вугілля, антрациту, старого бурого вугілля, напівкоксу. Процес відбувається при т-рі до 90° С і тискові 15—30 МПа (150—300 кгс/см²) у вальцьових пресах з застосуванням зв'язуючих речовин (кам'яновугільного пеку, нафт. бітуму). Молоде буре вугілля брикетують без зв'язуючих під більшим тиском — 100—200 МПа (1000—2000 кгс/см²). Руду переробляють на брикети, вдаючись до дозування та змішування її із зв'язуючими (вапном, цементами та ін.), пресування і закріплення брикетів (випалу, сушіння тощо). Стружку, очищену від масла та ін. домішок, брикетують у гідравлічних і мех. пресах. Харч. концентрати виготовляють з сумішей висушених рослинних і тваринних продуктів з додатком жирів, цукру, приправ. Кормові брикети виробляють із сіна, соломи, жмихів та ін. (зв'язуючою речовиною є меляса).

Літ.: Елишевич А. Т. Брикетирование угля со связующими. М., 1972.

Янка Бриль.

М. Ф. Бринський.

М. О. Бринцева.

БРИЛЇВКА — селище міського типу Цюрупинського р-ну Херсонської обл. УРСР. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1977). З-д залізобетонних виробів, елеватор, філіал Скадовського консервного з-ду, ткацький цех Цюрупинського комбінату побутового обслуговування тощо. Середня школа, лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Виникла 1943.

БРИЛЬ Янка [Іван Антонович; н. 22.VII (4.VIII) 1917, Одеса] — білоруський рад. письменник. Учасник партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. Друкується з 1938. Перша збірка — «Оповідання» (1946). Тяжке минуле селянства, героїка партизан. боротьби, організація колгоспів і становлення нових суспільних взаємин у кол. Зх. Білорусії — осн. тема творів Б. За повість «У Заболотті світає» (1950) удостоєний Держ. премії СРСР (1952). Автор зб. статей «Роздуми і слова» (1963) — про суть мистецтва, книги ліричних мініатюр «Жменя сонячних променів» (1965). Перекладав твори Остапа Вишні, П. Козланюка та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Збор твораў, т. 1—4. Мінск, 1967—68; Укр. перекл.— У Заболотті світає. К., 1953; Оповідання. К., 1954; На Бистрянці. К., 1957; Праведники і злодії. К., 1959; Серце комуніста. К., 1960; Птахи і гнізда. К., 1968; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957; Рассказы и повести. М., 1958; Мой край родной. М., 1960; Витражи. Минск, 1974; Краюха хлеба. М., 1977.

Ю. С. Пширков.

БРИЛЬЯ́НТ (від франц. brillant — блискучий), діамант — чистий прозорий *алмаз*, штучно огранований у формі двох зрізаних багатогранних пірамід, складених основами. При класичному огрануванні Б. має 56 граней і у відбитому світлі «грає» всіма кольорами райдуги. Заг. форма Б.— чотирикутна, округла, овальна, грушовидна тощо. Б. оцінюють за вагою (в *каратах*), формою, прозорістю, грою кольорів. Використовують у ювелірній справі.

БРИ́НЗА (рум. brînză) — сир з овечого, коров'ячого (інколи з суміші овечого й коров'ячого), козиного та іншого молока. Б. містить жирів (у сухій речовині) 30—45%, вологи до 54—57%, солі 6—8%.

БРИ́НСЬКИЙ Михайло Федорович (11.X 1883, с. Долина, тепер Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.— 10.I 1957, Прага) — український скульптор. У 1920—26 навчався в Академії образотворчих мистецтв у Празі, де жив і працював до кінця життя. Твори: пам'ятник робітникам, розстріляним під час голодних заворушень (Оттакрінгське кладовище у Відні, 1912), «Ленін-учитель» (1924), «Ленін-оратор» (1949), «Ленін-мислитель» (1950). Брав участь у міжнар. конкурсі на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Харкові (1931). В роки гітлерівської окупації був ув'язнений у концтаборі.

Літ.: Гапак С. Скульптор Михайло Бринський. Пряшів, 1971

БРИ́НЦЕВА Марія Олександрівна [н. 6 (19) XII 1906, с. Отузи, тепер смт Щебетовка Феодосійської міськради Крим обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1958). Член КПРС з 1957. З 1931 по 1941 працювала на виноградниках радгоспу «Судак» Крим. обл., з 1944 — у виноградарському радгоспі «Коктебель» (м. Феодосія), з 1945 — ланкова цього радгоспу, з 1959 — бригадир виноградарської бригади. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань. Нагороджена 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

БРИТА́Й — річка в Харківській обл. УРСР, права притока Береки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 84 км, пл. бас. 1180 км². По Б. від с. Надеждівки до гирла протягом 20 км проходитиме траса каналу Дніпро—Донбас

БРИТА́НІЯ — одна з давніх назв сучасної Англії. Походить від найменування племен *бриттів*. Назва «Британія» утвердилася після завоювання цієї території Стародавнім Римом (1 ст. н. е.) і заснування рим. провінції Б. Спочатку Б. називали всі острови на Пн. від *Галлії*, пізніше — о. Великобританія (сучас. Англія, Уельс, Шотландія).

БРИТА́НСЬКА БІБЛІОТЕ́КА — національна бібліотека Великобританії, одна з найбільших бібліотек світу. Засн. 1972 на базі б-ки *Британського музею* в Лондоні (існує з 1753), Нац. довідкової б-ки з природничих наук та винаходів, Нац. наук.-тех. б-ки та Служби британської нац. бібліографії. У фондах Б. б.—понад 15 млн. одиниць зберігання, зокрема 9,5 млн. книг, 10 тис. інкунабул, 200 тис. рукописів європ. та 38 тис. мовами народів Сходу; 500 тис. геогр. карт і бл. 1 млн. нот; бл. 17 млн. тех. патентів (1976). Тут одне з найбільших у Зх. Європі зібрань творів рос. і укр. л-ри, в т. ч. рад. періоду. Видає щорічні звіти, щотижневу «Британську національну бібліографію». *Б. П. Каневський.*

Круглий читальний зал Британської бібліотеки.

«БРИТА́НСЬКА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» (Encyclopedia Britannica), «Британіка» — одне з найстаріших універсальних енциклопедичних видань світу. Перше видання «Б.е.» (1768 — 71) було в трьох томах. У 1929 вийшло 14-е видання «Б. е.» в 24 тт. Відтоді її щороку передруковували й частково поновлювали. У 1974 вийшло 15-е видання «Б. е.» в 30 тт. Статті, пов'язані, зокрема з історією СРСР, в т. ч. Української РСР, питаннями революц. теорії, подані з позицій бурж. ідеології. З 1938 виходить щорічник (окремо амер. та англ. видання).

Л. І. Гольденберг.

БРИТА́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ — сукупність володінь Великобританії (колонії, *домініони*, протекторати, підмандатні й підопічні території), що склалася внаслідок колоніальних загарбань англійського імперіалізму протягом 16 — поч. 20 ст. Термін «Британська імперія» почали офіційно застосовувати в серед. 70-х рр. 19 ст. На поч. 20 ст. Б. і. мала площу 31 879 тис. км², її нас. становило 427 467,4 тис. чол. Після 1-ї світової війни тер. Б. і. розширилась. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції почалася криза Б. і. Після 2-ї світової війни 1939—45 в умовах наростання нац.-визвольної боротьби і зміцнення позицій світового соціалізму Б. і. розпалася. Намагання англ. імперіалістичних кіл зберегти свій вплив у кол. складових частинах Б. і. привело до створення *Співдружності*, очолюваної Великобританією.

БРИТА́НСЬКА КОЛУ́МБІЯ — провінція на Зх. Канади. Простягається уздовж узбережжя Тихого ок., включає ряд островів. Пл. 948,7 тис. км². Нас. 2247 тис. чол. (1972). Адм. центр — м. *Вікторія*. Рельєф переважно гірський (Скелясті гори, хребти Кордільєр — Береговий та ін.). Гол. ріки — Фрейзер, Колумбія. Масиви хвой-

них лісів. Осн. галузі пром-сті: гірничодобувна (цинк, свинець, молібден, мідь тощо), лісопильна, целюлозно-паперова. Підприємства кольорової металургії, машинобудування (особливо суднобудування, виробн. устаткування для лісової і гірничодобувної пром-сті), хім. і харч. пром-сті. На гірських річках — ГЕС. У с. г. переважає молочне тваринництво, вирощування овочів і плодів. Рибальство. Осн. пром. центри і порти — *Ванкувер*, Вікторія.

БРИТА́НСЬКА РАДІОМО́ВНА КОРПОРА́ЦІЯ (British Broadcasting Corporation; скорочено — BBC), Бі-бі-сі — радіо- та телекорпорація у Великобританії, підконтрольна урядові. Засн. 1927. Має монопольне право радіомовлення на тер. Великобританії. Веде передачі на закордон 40 мовами (1976). Є одним з найбільших пропагандистських центрів капіталістичного світу. Гол. управління Б. р. к.— в Лондоні.

БРИТА́НСЬКА СПІВДРУ́ЖНІСТЬ — до 1947 офіційна назва *Співдружності* країн, очолюваної Великобританією.

БРИТА́НСЬКИЙ КОНГРЕ́С ТРЕД-ЮНІО́НІВ (БКТ) — об'єднання англійських профспілок; керівний центр профспілкового руху Великобританії. БКТ утворений 1868. Ідейно й організаційно пов'язаний з *лейбористською партією*. Позиція БКТ визначається в основному реформістським керівництвом найбільших тред-юніонів, яке проводить політику угодовства з буржуазією. У 1949 БКТ вийшов з *Всесвітньої федерації профспілок*, членом якої був з 1945, і разом з амер. профспілками (див. *Американська федерація праці — Конгреса виробничих профспілок*) заснував реформістську *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок*. Виконавчий орган БКТ — генеральна рада (до 1921 — парламентський к-т). До БКТ входить 113 профспілок (11 млн. членів; 1976).
В. О. Горбик.

БРИТА́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й у Лондоні — один з найбільших музеїв світу. Засн. 1753, відкритий 1759. Будинок Б. м. споруджено 1823—47 арх. Р. Смерком. В музеї зберігаються зразки первісного мистецтва Британських островів, пам'ятки мистецтва Стародавнього Єгипту і Месопотамії, Стародавньої Греції і Риму, середньовічного мистецтва Європи, Азії та Африки,

Британський музей у Лондоні. 1823—47. Архітектор Р. Смерк.

пам'ятки культури народів Америки й Океанії. На основі унікальної б-ки Б. м. створено *Британську бібліотеку*.

БРИТА́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів в Атлантичному ок., на Пн. Зх. Європи. Пл. 325 тис. км². Від материка відокремлені протоками *Ла-Манш* і *Па-де-Кале*. Складаються з двох великих островів (Великобританія та Ірландія), невеликих архіпелагів (Гебрідські, Шетландські, Оркнейські о-ви) та о-вів Мен, Англсі, Малл, Скай та ін. Іноді до Б. о. відносять і Нормандські о-ви. Поверхня Б. о. переважно рівнинна, подекуди середньовисокі гори — Пеннінські, Грампіанські. Найвища вершина — г. Бен-Невіс на Пн.-Шотландському нагір'ї — 1343 м. Клімат морський. Річна т-ра повітря +8°, +14°. Опадів від 600 мм на Сх. до 2000 мм на Зх. Річки повноводні, не замерзають. Багато озер. Переважають луки, невеликі ліси. На Б. о. розташовані д-ви *Великобританія* та *Ірландія*.

БРИ́ТТИ — кельтські племена, які з 8 ст. до н. е. по 5 ст. н. е. населяли *Британію*. Під час *англосаксонського завоювання* Британії (5—6 ст.) частину Б. було винищено, частину — витіснено до Уельсу, Шотландії і на п-ів Арморіка (сучас. *Бретань*). Б., що залишилися в Британії, становили один з елементів при формуванні англ. народності.

БРІА́Н (Briand) Арістід (28.III 1862, Нант — 7.III 1932, Париж) — французький держ. діяч, дипломат. За фахом адвокат. Прем'єр-міністр 1909—11, 1913, 1915—17, 1921—22, 1925—26, 1929. Не раз був міністром закорд. справ. Проводив курс на зміцнення *Антанти*. Активний провідник зовн. політики франц. імперіалізму. Б.— один з ініціаторів укладення *Локарнських договорів 1925*, *Келлога — Бріана пакту 1928*, проекту створення *«Пан-Європи»*.

БРІАНШО́НА ТЕОРЕ́МА — одна з найважливіших теорем *проективної геометрії*. Б. т. стверджує, що в усякому шестикутнику, описаному навколо *конічного перерізу*, прямі, які з'єднують протилежні вершини, перетинаються в одній точці (точці Бріаншона, мал.). Разом з *Паскаля теоремою* Б. т. встановлює осн. проективні властивості конічних перерізів. Названа за ім'ям франц. математика Ш.-Ж. Бріаншона (1785—1864).
Літ.: Четверухін М. Ф. Вища геометрія. К., 1952; Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1971.

БРІГС (Briggs) Генрі (1561 — 26.I 1630) — англійський математик. Професор Оксфордського ун-ту (з 1619). Склав перші таблиці десяткових (названих на його честь брігсовими) *логарифмів*: 8-значні для чисел від 1 до 1000 (опублікував 1617) і 14-значні — для чисел від 1 до 20 000 і від 90 000 до 100 000 (опублікував 1624). У 1633 видав таблиці логарифмів *тригонометричних функцій*.

БРІ́ДЖМЕН (Bridgman) Персі-Уїльямс (21.IV 1882, Кембрідж, Массачусетс — 20.VIII 1961, Рандолф, Нью-Гемпшір) — американський фізик і філософ, член Національної АН. Закінчив (1904) Гарвардський ун-т, 1919—54 — його професор. Дослідження в галузі фізики надвисоких тисків. Завдяки його роботам створено *синтетичні алмази*. Працював над проблемами методології природничих наук, дав систематичний виклад аналізу *розмірностей*. У філософії був одним із засновників т. з. *операціоналізму* — різновиду суб'єктивного ідеалізму. Нобелівська премія, 1946.

БРІ́ДЖТАУН — столиця держави *Барбадос*; порт на узбережжі Атлантичного океану, аеропорт. 115 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства харч. пром-сті (особливо цукрової, виробн. рому). Курорт. Коледж мистецтв і наук (частина Вест-Індського ун-ту), публічна б-ка, музей.

БРІ́ЄДЕ (Брієдіс) Олександра Янівна [н. 12(25).VII 1901, Ліепая, тепер Латв. РСР] — латвійський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1972), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). В 1923—31 навчалася в АМ у Ризі. Твори: «Юний скульптор» (1947), «Мир» (1960), «Анцітеколгоспниця» (1965), «Моя земля» (1967), «Дощик» (1968), «Ленінмрійник» (1969), «Мати-Батьківщина» (1972), «Легенда» (1975), «Синій птах» (1977). Нагороджена орденом Леніна і орденом «Знак Пошани».
Літ.: Карклинь Г. Н. Александра Бриедис. М., 1977.

О. Я. Брієде.

БРІЄ́Р (Brièrre) Жан (н. 28.IX 1909, Жеремі) — гаїтянський поет і громадський діяч. Пише франц. мовою. Учасник антиімперіалістичної боротьби 20—30-х рр. Автор віршованих патріотичних драм «У серці цитаделі» (1930), «Прапор прийдешнього» (1931), «Петіон і Болівар» (1955); «Прощання з Марсельєзою» (1955); поем «Чорна душа» (1947), «Витоки» (1956), «Відкриття» (1962). Збірку віршів «Збережемо бога» (1945) присвятив пам'яті передового діяча Гаїті Ж. Румена. З 1964 живе в еміграції в Сенегалі. Вірш Б. «Привітання Леніну» в перекладі укр. мовою надруковано в журн. «Всесвіт» (1976, № 4).

БРІЛЛЮЕ́Н (Brillouin) Леон (7. VIII 1889, Севр — 1969) — французький фізик. Навчався у Мюнхенському і Паризькому університетах. Проф. Паризького ун-ту (1928—32) і Колеж де Франс (1932—39). У 1941 переїхав до США. Праці з квантової механіки, фізики твердого тіла, теорії інформації. Одночасно з нім. фізиком Г. Вентцелем і нідерл. Г. Крамерсом розробив (1926) метод квазікласичного наближення в квантовій механіці (метод БВК). Виявив залежність намагніченості парамагнетика від напруженості магнітного поля і т-ри. Відкрив існування зон т. з. дозволених значень енергії електронів у твердому тілі, які названо зонами Бріллюена (див. *Зони* енергетичні в кристалах).

БРІЛЛЮ́ЕНА ЗО́НИ — зони т. з. дозволених значень енергії електронів у твердому тілі. Названі за

О. Я. Брієде. Дощик. Граніт. 1968. Державний художній музей Латвійської РСР у Ризі.

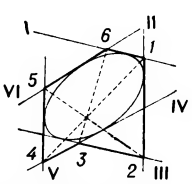

Бріаншона теорема. Точка Бріаншона.

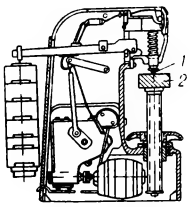

Брінелля метод. Твердомір: *1* — кульковий наконечник; *2* — досліджуваний зразок.

ім'ям франц. фізика Л. *Бріллюена*. Див. *Зони енергетичні* в кристалах.

БРІНЕ́ЛЛЯ МЕ́ТОД — метод визначення *твердості* матеріалу вдавлюванням в його поверхню кульки з загартован. сталі або твердих сплавів (діаметром 2,5; 5 або 10 мм). Число твердості за Брінеллем (*НВ*) є відношення заданого навантаження до одиниці площі поверхні відбитка. Випробування за Б. м. (мал.) проводять на стаціонарних твердомірах (пресах Брінелля), що забезпечують плавне прикладання навантаження до кульки і сталість його протягом певного часу (звичайно 30 с). Метод наз. за ім'ям швед. інженера Ю.-А. Брінелля (1849—1925).

БРІОЛО́ГІЯ (від грец. βρύον — мох і λόγος — вчення) — розділ ботаніки, що всебічно вивчає *мохоподібні* (мохи та печіночники). Значний вклад у розвиток Б. зробили укр. рад. вчені Д. К. *Зеров* та А. С. *Лазаренко*.

БРІ́СБЕН — місто на Сх. Австралії, на р. Брісбені, біля впадіння її в зат. Мортон Тихого ок., адм. центр штату Квінсленд. Порт, доступний для мор. суден. Вузол з-ць і автошляхів. 940 тис. ж. (1974). Б.— великий індустріальний центр. Гол. галузі: маш.-буд. (судна, залізничне устаткування тощо), хімічна. Підприємства воєнної, нафтопереробної, харч. (м'ясохолодобійна, м'ясо-овочеконсервна, цукр., тютюнова), взут., текст. пром-сті. Ун-т. Б. засн. 1824.

БРІССО́ (Brissot) Жак-П'єр (15.I 1754, Шартр — 31.X 1793, Париж) — діяч *Великої французької революції*, лідер *жірондистів*. У своїх історико-філософських творах виступав як учень Ж.-Ж. *Руссо*. З 1789 видавав газ. «Французький патріот». Після повстання 10.VIII 1792 і повалення монархії виступив проти *якобінців*, вимагаючи «закінчити революцію». Під час нар. повстання 31.V—2.VI 1793 Б. виключено з *Конвенту*, заарештовано і за вироком революц. трибуналу страчено.

БРІ́СТОЛЬ — місто на Пд. Зх. Великобританії, на р. Ейвоні, поблизу впадіння її в Брістольську зат. Атлантичного ок. Великий порт, залізничний вузол. 421,8 тис. ж. (1973). Б.— значний пром. і торг. центр. Авіаційна та ін. галузі машинобудування, виробн. ракет. Підприємства борошномельної, цукр., тютюнової, хім., нафтопереробної пром-сті, кольорової металургії. Ун-т. Музей, художня галерея. Серед архіт. пам'яток: пізньороманський госпіталь Сент-Пітер (12 ст.), собор (почато 1142, перебудовано в готичному стилі в 13—15 ст.), готична церква Сент-Мері-Редкліфф (13 ст.—1475), біржа в стилі класицизму (1740—43, арх. Дж. Вуд) та ін. Б. засн. бл. 6 ст.

БРІСТО́ЛЬСЬКА ЗАТО́КА — затока Атлантичного ок., біля пд.-зх. берегів Великобританії. Врізається в суходіл на 230 км. Шир. біля входу 126 км, глиб. до 50 м. Гол. порти: *Брістоль*, Ньюпорт, Кардіфф.

БРІ́ТТЕН (Britten) Бенджамін (22.XI 1913, Лоустофт, Англія — 4.XII 1976, Олдборо) — англійський композитор, піаніст, диригент, музично-громадський діяч. У 1929—33 навчався в Королівському муз. коледжі в Лондоні. Творчість Б. сприяла відродженню англ. муз. театру (опери «Пітер Граймс», 1945; «Альберт Геррінг», 1947; «Сон літньої ночі», 1960; балет «Принц пагод», 1957). Б.— автор симф. і вокально-симф. творів («Весняна симфонія», 1949; «Балада про героїв», 1939; «Воєнний реквієм», 1961), камерних композицій, обробок нар. пісень. Гастролював в СРСР 1963, 1964, 1971.

БРІ́ЦКЕ Ергард Вікторович [8 (20).I 1877, Рига— 28.IX 1953, Москва] — російський рад. хімік і металург, акад. АН СРСР (з 1932), 1936—39 — її віце-президент, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1934). У 1923—38 — директор Наукового ін-ту добрив. Осн. наук праці присвячені фіз. хімії і технології переробки металург. і мінеральної сировини, комплексній розробці хімізації нар. г-ва СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. І. Леніна, 1929. Держ. премія СРСР, 1942.

БРНО — місто в Чехословаччині, біля злиття річок Світави й Свратки (бас. Дунаю), адм. центр Південно-Моравської обл. (Чеська Соціалістична Республіка). Великий трансп. вузол. 359,5 тис. ж. (1975). Б.— значний пром. центр країни. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (хім. устаткування, турбіни, електротех. вироби, верстати, трактори, обчислювальні машини, точні прилади та ін.). Розвинута також текст., харч., деревообр., цем., поліграф. пром-сть. У Б. щорічно проводяться міжнар. пром. ярмарки. В місті — філіал Чехословацької АН, ун-т, Академія муз. мистецтв. Оперний театр. Музеї: Моравський, художньо-пром., Нац. технічний та ін. Архіт. пам'ятки в стилі готики і барокко. Після 1945 виросли нові райони Б., адм. і громад. будівлі. Б. відоме з 11 ст. В період панування *Габсбургів* над чес. землями (1526—1918) Б. (нім. Брюнн) — адм., госп. і культурний центр Моравії. З 1918 Б.— у складі Чехословаччини.

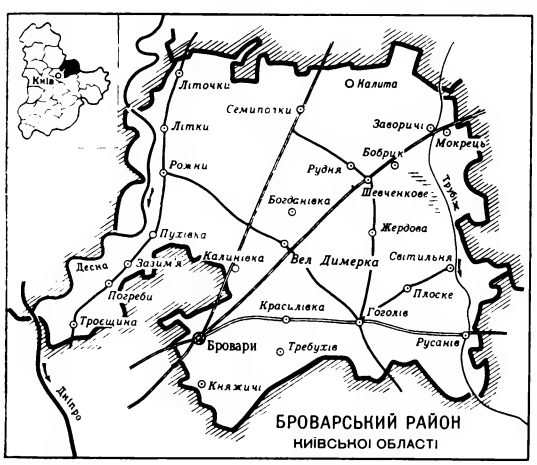

БРОВАРИ́ — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР, райцентр, за 20 км на Пн. Сх. від Києва. Залізнична станція. 50 тис. ж. (1977). Відомі з 1628. Населення Б. брало участь у сел.-козац. повстаннях П. *Павлюка* (1637), Я. *Острянина* і Д. *Гуні* (1638). Рад. владу встановлено в січні 1918. На поч. лютого 1919 1-а Укр. рад. д-зія (у Б. містився штаб *богунців*) в районі Б. розгромила петлюрівські банди. Під час Великої Вітчизн. війни, в липні—вересні 1941, у Б. перебував командний пункт Пд.-Зх. фронту. В період тимчасової нім.-фашист. окупації Б. (19.IX 1941—25.IX 1943) в районі діяв Броварський партизанський загін ім. В. І. Леніна. В Б.— з-ди: порошкової металургії, шиноремонтний, пластмас, світлотехнічний, ремонтно-мех., експериментальний торг. машинобудування, молочний; ф-ка верхнього дитячого трикотажу та Київська птахофабрика; комбінати: деревообробний, побутового обслуговування; райсільгосптехніка. В місті — Український науково-дослідний інститут розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби. 11 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 16 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 32 бібліотеки. У 1829—47 в Б. кілька разів бував Т. Г. Шевченко. У Б. народився укр. рад. поет Д. І. *Чепурний*; 1936—37 тут працював А. С. *Макаренко*.

БРОВАРСЬКИ́Й ЗАВО́Д ПОРОШКО́ВОЇ МЕТАЛУ́РГІЇ — спеціалізоване підприємство *порошкової металургії* в СРСР. Входить до всесоюзного виробнич. об'єднання «Союзспецсталь». Розташований у м. Броварах Київ. обл. Осн. продукція: заліз. порошок, різні деталі машин на його основі, фрикційні диски, електродні зварювальні стрічки, вироби з тугоплавких сполук. Будівництво з-ду почато 1961. Став до ладу 1964.

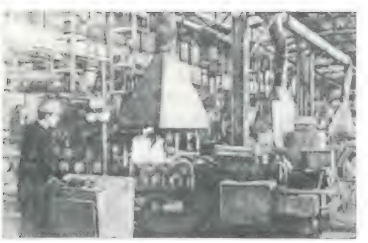

Дільниця печей спікання цеху металокераміки Броварського заводу порошкової металургії

У 1976 обсяг виробн. продукції зріс проти 1970 в 2,4 раза. Технологія виробн. порошку заснована на відновленні окалини конвертованим природним газом. Освоюється новий технологічний процес одержання заліз порошку методом розпилення рідкого металу з наступним відновленням продукту розпилення та ін. Цехи заводу оснащено сучасними автоматичними і напівавтоматичними пресами та термічним устаткуванням.

А. К. Гайдученко.

БРОВА́РСЬКИ́Й РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 86,7 тис. чол. (1977). В районі — 42 населені пункти, підпорядковані селищній і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бровари*. Б. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок. Річки: *Десна, Трубіж*. Грунти дерново-підзолисті, дерново-глейові, лучні та болотні. Пн. частина району лежить у зоні мішаних лісів, південна — в зоні лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 17,2 тис. га
Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Бровари. Найбільші підприємства в районі: Гоголівська стрічкоткацька ф-ка, Калитянський комбікормовий з-д і Літківська ф-ка художніх виробів. Працюють районний комбінат побутових послуг (Бровари) та 4 буд. побуту. Осн. напрям розвитку с. г.— землеробство овоче-картоплярського і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 81,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,1 тис. га, сіножаті — 13,2 тис. га. Осн. культури: овочеві (огірки, помідори, капуста), картопля, зернові. Розвинуті ягідництво і садівництво. В Б. р.—19 радгоспів, радгосп-комбінат «Калитянський» по відгодівлі свиней, риболовецький колгосп, племптахозавод, 4 птахофабрики, райсільгосптехніка з виробничим відділенням Залізничні станції: Бровари, Бобрик, Заворичі. Автошляхів — 337 км, у т. ч. з твердим покриттям — 300 км. В районі — 30 заг.-освітніх шкіл, 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 21 будинок культури, 20 клубів, 31 кіноустановка, 64 бібліотеки.
Л. І. Павленко.

БРО́ВКА Пятрусь [Петро Устинович; н. 12 (25).VI 1905, с. Путилковичі, тепер Ушацького р-ну Вітебської обл.] — білоруський рад. поет, громадський діяч, народний поет БРСР (з 1962), акад. АН БРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. Головний редактор Білоруської Рад. Енциклопедії. Друкуватися почав 1926. Перші збірки — «Роки як шторм», «Слово фактам» (обидві — 1930). Книги 30-х рр.— «Прихід героя», «Весна Вітчизни» та поема «Катерина» — про соціалістичні перетворення у Білорусії, красу рідної природи. В роки Великої Вітчизн. війни створив патріотичні вірші — «Кастусь Калиновський», «Надя-Надійка», «Могила бійця», «Будемо сіяти, білоруси!»; поеми «Білорусь», «Поема про Смолячкова» та ін. Поема «Хліб» (1946), вірші «Думи про Москву», «Народне спасибі», «Брат і сестра» та ін, удостоєні Держ. премії СРСР (1947). Збірки «У рідному домі» (1946), «Дорога життя» (1950; Держ. премія СРСР, 1951) — про трудовий подвиг народу, дружбу рад. людей, боротьбу за мир. Автор збірок «Пахне чебрець» (1959), «А дні ідуть » (1961, Ленінська премія, 1962): «Між червоних горобин» (1969), поем «Завжди з Леніним» (1956) і «Голос серця» (1960), лібретто опер, роману «Коли зливаються ріки» (1957). Виступає з статтями з питань л-ри і мистецтва. Перекладач творів Т. Шевченка, В. Маяковського, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, О. Твардовського та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Збор твораў, т. 1—4. Мінск, 1965—66; У к р. п е р е к л.— Вибране. К., 1957; Коли зливаються ріки. К., 1968; Р о с. п е р е к л.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1969; Дума о бессмертии. М., 1973; Пишу о сердце человечьем... М., 1974; Вместе с комиссаром. М., 1977.

БРО́ВЧЕНКО Володимир Якович (н. 1.VI 1931, с. Мала Виска, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1958. У 1958 закінчив Одес. технологічний ін-т харч. та холодильної пром-сті. Працював механіком на з-ді, на комсомольській і парт. роботі, журналістом. Почав друкуватися 1953. Тематика творів Б.— подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, творча праця на будовах комунізму, боротьба за мир. Автор збірок «Шумлять жита» (1956), «Зустрічайте сонце» (1959), «Нерозстріляні зорі» (1966), «В оркестрі світла» (1973) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.
Тв.: Думна гора. К., 1975; Сурми. К., 1976; Вічний жайвір. К., 1977; Р о с. п е р е к л.—Степная колыбель. М., 1974.

БРОДЗІ́НСЬКИЙ (Brodziński) Казімеж (8.III 1791, с. Крулювка, тепер Краківського воєводства, ПНР — 10.X 1835, Дрезден)—польський поет, перекладач, літературознавець, публіцист. У поемі «Веслав» (1820) вперше в польс. л-рі змалював позитивний образ селянина, проте ідеалізовано зобразив панщинне село. Статтею «Про класичність і романтичність, а також про дух польської поезії» (1818) розпочав боротьбу романтиків з класицистами в польс. поезії. Один з перших перекладачів українських народних пісень польською мовою («Їхав козак за Дунай», 1818; «За горою високою голуби літають», 1826, та ін.).
Р. Я. Пилипчук.

БРО́ДИ — місто Львівської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Відомі з 12 ст. З 13 ст входили до складу *Галицько-Волинського князівства*. В серед. 14 ст. Б. захопила шляхетська Польща. В 1772—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 загарбані буржуазно-поміщицькою Польщею.
В 1939 Б. в складі Західної України возз'єднано з УРСР. З того самого року — місто. В липні 1944 у бродівському «котлі» рад. війська оточили і ліквідували велике угруповання нім.-фашист. військ (див *Львівсько-Сандомирська операція 1944*). В Б.—швейна ф-ка, консервний, сухого знежиреного молока, комбікормовий, мех., асфальтовий з-ди, харч. комбінат, лісопром. комплекс лісгоспзагу, міжколгоспна буд організація, райсільгосптехніка, птахоінкубаторна станція, комбінат побут. обслуговування тощо. 5 заг.-освітніх, музична та спортивна школи; пед. уч-ще, 3 лік закладі. Будинок культури, 6 клубів, кінотеатр, 2 бібліотеки. У Б. народився нар. артист УРСР Я. А. *Вощак*.

БРО́ДИН Михайло Семенович (н. 30.IX 1931, с. Сивка-Войнилів, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1960. Після закінчення Львів. ун-ту (1953) почав працювати в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Праці з спектроскопії кристалів, нелінійної кристалооптики, квантової електроніки напівпровідників. Ленінська премія, 1966 (разом з О. С. *Давидовим*, А. Ф. *Прихотько*, А. Ф. *Лубченком*, В. Л. *Броуде*), Державна премія УРСР, 1974 (разом з М. Т. *Шпаком*, М. С. *Соскіним* та ін.).

БРО́ДІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 68,8 тис. чол. (1977). В районі — 103 населені пункти, підпорядкованих міській, селищній і 20 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Броди*. Поверхня рівнинна, на Пд. Сх.— відроги *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, буре вугілля, вапняки, глини, кварцовий пісок, мергель тощо. На території району беруть початок річки *Стир* і його притоки Болдурка та *Іква* (бас. Прип'яті).
Грунти переважно темно-сірі, опідзолені, дерново-карбонатні й опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, ялина, граб, бук, вільха, береза) займають 39,1 тис. га.
Підприємства в основному харч., буд. матеріалів, деревообр. та легкої пром-сті. Найбільші з них: бродівські швейна ф-ка, консервний, сухого знежирен. молока та мех. з-ди. Працюють. комбінат побутового обслуговування (Броди) та 6 будинків побуту. В с. г. провідне місце посідає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 63,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, цукр. буряки, льондовгунець, картопля, кормові. В Б. р. — 13 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція

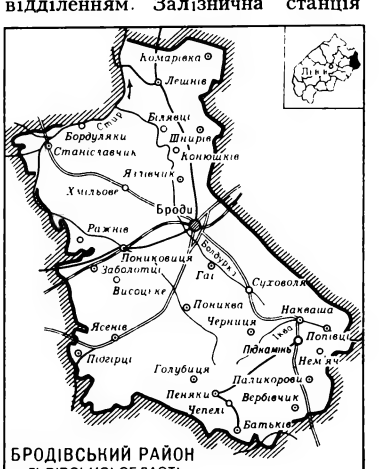

Е. В. Бріцке.

П. Бровка.

Броди. Автошляхів — 371 км, у т. ч. з тверд. покриттям — 303 км. У районі — 52 заг.-освітні, музична, спортивна школи, пед. уч-ще, 70 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 будинків культури, 66 клубів, 2 кінотеатри, 76 кіноустановок, 69 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Броди). В с. Висоцькому Б. р. народився укр. живописець І. І. *Труш*, в с. Поникві — укр. рад. письменник С. *Тудор* (на честь його відкрито тут меморіальний комплекс), у с. Голубиці — укр. рад. художник М. І. *Федюк*, у с. Чепелях — укр. поет Я. Ф. *Головацький*, у с. Бордуляках — укр. рад. письменник Т. Г. *Бордуляк*. *О.П. Глазунов.*

І. І. Бродський.

О. І. Бродський.

Л. де Бройль.

Ю. В. Бромлей.

БРОДІННЯ — процес розкладу органічних речовин (переважно *вуглеводів*) мікроорганізмами в безкисневих (анаеробних) умовах. Б. здійснюється під впливом біокаталізаторів-ферментів і є джерелом енергії для клітин у процесі їхньої життєдіяльності. При Б. складні молекули поступово розкладаються до простих. Найважливішими в енергетич. відношенні є *окислювально-відновні реакції* Б., в результаті яких водень (або електрони) з одних органічних речовин переносяться на інші. Ці реакції здійснюються найчастіше за участю специфічного переносника водню — *коферменту* Б. нікотинамідаденіндинуклеотиду (НАД). Окислювально-відновні реакції Б. спряжені з синтезом багатих на енергію (макроергічних) фосфатних зв'язків аденозинтрифосфорної к-ти, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*), яка використовується далі в біосинтезі та ін. процесах клітинного обміну (див. *Біоенергетика*). Проміжні продукти Б. є вихідним матеріалом для утворення клітиною амінокислот, жирів та ін. компонентів. Кінцеві продукти Б. — відновлені органічні сполуки (спирти), а іноді — молекулярний водень і окислені продукти (органічні к-ти, вуглекислий газ) виділяються в середовище і нагромаджуються в ньому.

Бродіння виконує фізіол. функцію, подібну до *дихання*, проте характеризується значно меншою ефективністю використання енергії перетворених сполук. Від Б. треба відрізняти анаеробне дихання, при якому водень органічних сполук переноситься на неорганічні іони, такі, як нітрат або сульфат, а також неповне окислення (раніше його неправильно називали аеробним Б.), в процесі яких мікроорганізми нагромаджують в середовищі органічні речовини, подібні до продуктів Б

Біологічна суть Б. була відкрита в серед. 19 ст. Л. *Пастером*, який визначив Б. як «життя без кисню». Пізніше Б. вдалося здійснити в неклітинних екстрактах мікроорганізмів під впливом виділених з них ферментів. За хім. природою продуктів Б. поділяють на спиртове, молочнокисле, маслянокисле, пропіоновокисле, оцтовокисле, метанове та деякі ін. Тип Б., а також кількісне співвідношення кінцевих продуктів залежать від природи збудника і умов його культивування. Серед мікроорганізмів збудниками Б. є дріжджі, бактерії і деякі плісеневі гриби. Процеси, аналогічні до окремих типів Б., виявлені у вищих рослин, тварин і людини (напр., *гліколіз*). Багато типів Б. мають велике практичне значення. Спиртове Б. використовується для виробництва етилового спирту, вина, пива, гліцерину; на його основі здійснюється виготовлення тіста в хлібопекарській пром-сті. Молочнокисле Б. лежить в основі виробництва кисломолочних продуктів, масла, сирів, квашених овочів, силосування кормів, одержання молочної к-ти. Маслянокисле Б. використовується для одержання маслянсї к-ти, а близько споріднене з ним ацетонобутилове Б.— для виробництва бутилового спирту. Пропіоновокисле Б. має велике значення для виробництва певних сортів сиру. Метанове Б. активно проходить при очищенні стічної води на водоочисних спорудах; при цьому метанутворюючі бактерії перетворюють спирти і органічні к-ти на метан і вуглекислоту. В процесі анаеробного розпаду білків під впливом бактерій (див. *Гниття*) відбувається зброджування компонентів білкової молекули — амінокислот до оцтової к-ти, молочної к-ти, аміаку і водню. Іноді термін «бродіння», або ферментація, використовують для позначення мікробіол. виробництв різних хім. продуктів: лимонної, оцтової, глюконової к-т, амінокислот, антибіотиків, вітамінів та деяких ін., незалежно від біохім. суті даних процесів. При такому застосуванні термін «бродіння» має в основному технологічне, а не наук. значення

Літ.: Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Савицький І. В. Біологічна хімія. К., 1973; Прескот С., Дэн С. Техническая микробиология. Пер. с англ. М., 1952; Пастер Л. Избранные труды, т. 1—2. Пер. с франц. М., 1960; Шлегель Г. Общая микробиология. Пер. с нем. М., 1972. *Г. М. Шавловський.*

БРОДЛАКО́ВИЧ Ілля (Вишенський; р. н. невід., м. Судова Вишня, тепер Львівської обл.— р. см. невід.) — український живописець 17 ст. Працював у Мукачевому. Твори: ікони — «Покрова» (1646), «Деісус», «Архангел Михаїл», «Св. Микола», «Христос Вседержитель» (1666), «Собор Архангела Михаїла». Розбіжність манери виконання творів, що мали підпис Б., викликала думку про двох майстрів з таким іменем, можливо, батька й сина. Твори Б. зберігаються в музеях Львова і Ужгорода

БРО́ДНИКИ — населення, вірогідно, сх.-слов'янського походження, яке в 12—13 ст. жило на берегах Азовського м. і нижнього Дону. Межували з *половцями*. Згадуються в давньорус. літописах під 1147 і 1216, а також у візант. та угор. джерелах. Загони Б. брали участь у міжусобній боротьбі давньорус. князів. У 1223 в битві на *Калці* Б. виступили на боці татар.

БРОДО́ВИЧ Теодосій (Феодосій; р. н. невід.— п. 22.V 1803) — церковний діяч. Походив з укр. дрібношляхет. роду. Був священиком у Луцьку, обіймав високі посади в луцькій греко-католицькій єпархіальній адміністрації. Запідозрений у співучасті в підготовці сел. повстання, яке начебто мало початися весною 1789, зазнав переслідувань з боку польс. влади. Автор твору про жорстоку розправу польс. шляхти з укр. населенням Волині (див. *«Волинська тривога» 1789*).

БРО́ДСЬКИЙ Ісак Ізраїльович [25.XII 1883 (6.I 1884), с. Софіївка, тепер Бердянського р-ну Запорізької обл.— 14.VIII 1939, Ленінград] — російський рад. живописець і графік, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1932). Член АХРР з 1924. Навчався в Одес. художньому уч-щі (1896—1902) у К. *Костанді* та петерб. АМ (1902—08) у І. *Рєпіна*. У 1905—07 Б. виконав для сатиричних журналів карикатури, спрямовані проти царизму, та ескіз картини «Червоний похорон» (1906). У дожовтневий час працював переважно в галузі ліричного пейзажу та портрета. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції створив картини: «Урочисте відкриття II конгресу Комінтерну» (1920—24), «Розстріл 26 бакинських комісарів» (1925), «Виступ В. І. Леніна на Путіловському заводі» (1926), «Ленін у Смольному» (1930), «Виступ В. І. Леніна на проводах частин Червоної Армії на польський фронт 5 травня 1920 р.» (1933) та ін. Б.— автор багатьох портретів, зокрема О. М. Горького (1937). Брав участь в організації худож. освіти на Україні. Подарував м. Бердянську більшість творів зі своєї збірки, на базі яких у 30-х рр. засновано худож. музей, згодом названий його ім'ям. Намалював кілька картин на укр. тематику («Ударник Дніпробуду», 1932, та ін.). Твори зберігаються також в музеях Москви, Ленінграда та ін. Нагороджений орденом Леніна.

І. І. Бродський. Ударник Дніпробуду. 1932. Музей-квартира І. І. Бродського в Ленінграді.

Літ.: Бродский И. А. Исаак Израилевич Бродский. М., 1973.

БРО́ДСЬКИЙ Микола Леонтійович [15 (27).XI 1881, Ярославль — 5.VI 1951, Москва] — російський рад. літературознавець. Дійсний член АПН РРФСР (з 1947). У 1903—07 працював у Катеринославі. Дослідження Б. присвячені вивченню рос. л-ри 19 ст. Автор посібників з рос. л-ри для середньої школи, статей з історії театру тощо.

БРО́ДСЬКИЙ Олександр Ілліч [7(19).VI 1895, Катеринослав, те-

пер м. Дніпропетровськ — 21.VIII 1969, Київ] — український рад. фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1969). З 1939 очолював Ін-т фіз. хімії АН УРСР. Праці Б. присвячені термодинаміці та електрохімії розчинів Вивчав ізотопними методами механізм хім. реакцій та їхні напрями залежно від будови сполук. Уперше в СРСР (1934) добув *воду важку*. Розробив заг. теорію розділяння ізотопів і методи аналізу їх; досліджував обмінні реакції водню, кисню, азоту та ін. Автор ряду підручників і монографій, серед яких «Хімія ізотопів» (1952) є першою у світовій л-рі монографією в цій галузі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946.
Тв.: Физическая химия, т. 1—2. М.—Л., 1948.
Літ.: Грагеров И. П., Рекашева А. Ф., Луненок-Бурмакина В. А. Александр Ильич Бродский. К., 1965.

БРО́ДСЬКІ — родина капіталістів-цукрозаводчиків і банкірів на Україні, представники монополістичного капіталу. Б. були одними з гол. організаторів синдикату цукрозаводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903). Б., як і ін. євр., укр. та рос. капіталісти, нещадно визискували трудящих різних національностей. Зокрема, Б. фінансували контрреволюц. «уряди» на Україні в роки громадян. війни.

БРО́ЙЛЕР (англ. broiler, від broil — смажити) — відгодоване на м'ясо курча віком 60—70 днів, живою масою 1,6—1,8 кг. М'ясо Б. ніжне, соковите з невеликим вмістом жиру. Для вирощування Б. найвигідніші помісі, одержані від схрещування м'ясних ліній курей, селекційованих за швидкістю росту, масою, м'ясністю. Вирощують Б. здебільшого у спеціалізованих г-вах з цілорічною *інкубацією* яєць, одержаних з ферм-репродукторів (див. *Птахофабрика*). З цеху інкубації добові курчата надходять у цех вирощування. Годують молодняк *комбікормами*. Забивають Б. у цеху переробки. Бройлерна пром-сть розвинута в США, Англії, НДР, ФРН, Чехословаччині, Угорщині та ін. країнах. В СРСР створені бройлерні фабрики потужністю 2—3 млн. Б. на рік (радгосп «Красный» Крим. обл. виробляє 3 млн Б. на рік).

БРО́ЙЛЯ ХВИ́ЛІ — хвилі, пов'язані з рухом мікрочастинок (*електронів, протонів* тощо). Де *Бройль* (1924), виходячи з того, що світловим явищам у одних випадках відповідають уявлення про світло як про потік частинок — світлових квантів (див. *Фотоелектричні явища, Комптона явище*), а в інших — як про потік хвиль (дифракція, інтерференція), висунув гіпотезу, за якою кожна частинка повинна характеризуватися хвильовими властивостями. Довжина хвилі λ дорівнює h/p, де h — *Планка стала*, p — імпульс частинки. Гіпотеза де Бройля була експериментально підтверджена 1927 відкриттям дифракції електронів. В основу сучас. *квантової механіки* лягли ідеї де Бройля, уточнення яких привели до імовірнісної інтерпретації Б. х. Зокрема, М. Борн показав, що Б. х. описують стан мікрочастинок у тому розумінні, що їхня інтенсивність у будь-якій точці простору в будь-який час пропорційна до *імовірності* перебування частинки у цій точці в певний час.
Літ. див. до ст. *Квантова механіка*.
С. І. Пекар.

БРОЙЛЬ (де Брольї; Broglie) Луї де (н. 15.VIII 1892, Дьєпп) — французький фізик, один із творців *квантової механіки*, член Паризької АН (з 1933), її неодмінний секретар (з 1942), іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив 1913 Паризький ун-т, в якому працював 1926—62. Висунув ідею (1924) про хвильові властивості матерії (див. *Бройля хвилі*), яка стала основою сучас. квантової механіки. Автор праць з питань релятивістської квантової механіки, будови атома, поширення хвиль у хвилеводах, з історії фізики. Нобелівська премія, 1929.
Тв.: Рос. перекл.— Революция в физике. М., 1965.

БРОКА́ (Broca) Поль (28.VI 1824, Сент-Фуа-ла-Гранд — 9.VII 1880, Париж) — франц. анатом і антрополог, один з основоположників сучасної антропології, професор (1867). Б.— ініціатор створення в Парижі Антропологічного наук. т-ва (1859). Праці Б. присвячені вивченню тонкої будови головного мозку, питанням порівняльної анатомії приматів, загальної антропології, а також антропології сучас. і давнього населення Франції. Розробив перший у світі посібник з *антропометрії*, зокрема краніометрії (1865), опрацьовував питання методики антропометрії, винайшов ряд інструментів для антропологічних досліджень.

БРОКГА́УЗА І ЄФРО́НА ЕНЦИКЛОПЕДИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К — російська енциклопедія, видана 1890—1907 в Петербурзі видавничою фірмою Брокгауз — Єфрон. Перше видання складалося з 86 тт. (82 основні і 4 додаткові). У ньому співробітничали видатні вітчизняні вчені Д. І. *Менделєєв*, А. М. *Бекетов*, О. О. *Ковалевський*, В. І. *Вернадський* та ін. Писали до словника й укр. діячі І. Я. *Франко*, М. Ф. *Сумцов*, Д. О. *Граве*, Д. І. *Багалій*, А. Ю. *Кримський*, П. А. *Тутковський*. За багатством довідкового матеріалу і наук. рівнем, особливо з циклу фіз.-матем. і природничих наук, словник посідав чільне місце серед тогочасних енциклопедичних видань. Проте найважливіші проблеми філос., суспільного та природничонаукового характеру трактувалися часто з ідеалістичних позицій.
У словнику було вміщено багато статей, написаних представниками реакційного табору. Ряд статей, що стосувались України, подано з позицій великодержавного шовінізму або укр. бурж. націоналізму. Внаслідок насиченості фактичним матеріалом, бібліографічними відомостями словник і досі не втратив значення довідкового видання. Друге видання під назвою «Новий енциклопедичний словник», розраховане на 48 тт., припинилося на 29 томі.
Літ.: Кауфман И. М. Русские энциклопедии, в. 1. М., 1960.

БРО́КЕРИ (англ. brokers) — у капіталістичних країнах посередники при укладанні різних угод на *біржі*. Див. *Біржові посередники*.

БРО́КОЛІ, спаржева капуста — підвид *цвітної капусти*, однорічна овочева рослина род. *хрестоцвітих*.

БРОМ (Bromum; від грец. βρῶμος — сморід) — хімічний елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 35, ат. м. 79,904; належить до групи *галогенів*. Природний Б. складається з двох стабільних ізотопів ^{79}Br (50,54%) і ^{81}Br (49,46%). Б. відкрив 1826 франц. хімік А.-Ж. Балар. Вміст Б. у земній корі $1{,}6 \cdot 10^{-4}$%. Б.— червоно-бура рідина з гострим запахом, отруйний; густ. 3102 кг/м³, $t_{кип}$ 58,8° С. Сильний окислювач. Сполучається майже з усіма металами і багатьма неметалами. Сполуки з киснем не стійкі. Б. добувають з бромідів металів, які містяться у мор. воді, в бурових водах нафтоносних районів, у деяких соляних озерах (Сакське озеро в Криму). Б. і його сполуки застосовують у виробн. *антидетонаторів* для бензину, фотоплівок і фотопаперу, в органічному синтезі, в медицині при захворюваннях нервової системи (бромід натрію). Див. також *Бромати, Броміди, Бромоводень*.
Ф. Д. Шевченко.

БРОМА́ТИ — солі бромнуватої кислоти $HBrO_3$. Стійкі у звичайних умовах, при нагріванні розкладаються з виділенням кисню: $2KBrO_3 = 2KBr + 3O_2$. Одержують електрохім. окисленням відповідних *бромідів*. Застосовують Б. переважно як окислювачі.

БРОМІ́ДИ — хімічні сполуки *брому* з іншими елементами. Б. металів (напр., NaBr, AgBr) переважно типові солі. Б. неметалів (напр., CBr_4, $SiBr_4$), а також металів III і IV груп періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва (напр., $SnBr_4$, $TiBr_4$), як правило, легкоплавкі, леткі речовини. Одержують Б. безпосереднім сполученням брому з ін. елементами, при взаємодії *бромоводню* HBr з металами, оксидами, гідроксидами, карбонатами. Деякі Б., напр., Б. натрію, застосовують у медицині, фотографії тощо.

БРОМЛЕ́Й Юліан Володимирович (н. 21.II 1921, Москва) — рад. історик-медієвіст та етнограф, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ун-т (1950). З 1952 працює в системі АН СРСР. З 1966 — директор Ін-ту етнографії АН СРСР. Праці з середньовічної історії Хорватії та з етнографії.
Тв.: Этнос и этнография. М., 1973; Современные этнические процессы в СССР. М., 1975 [у співавт.].

БРОМОВО́ДЕНЬ, бромистий водень, HBr — сполука брому з воднем. Безбарвний газ, що димить на повітрі, $t_{пл}$ — 87,9° С, $t_{кип}$ — 68,7° С. Добре розчиняється у воді, утворюючи бромистоводневу к-ту, яка є однією з найсильніших мінеральних к-т. У пром-сті Б. одержують взаємодією

В. Броневський.

І. Л. Бронзов-Єгоров.

Бронеавтомобіль періоду другої світової війни (Франція).

І. Бродлакович. Деісус. Ікона. Середина 17 ст.

БРОНЕАВТОМОБІЛЬ

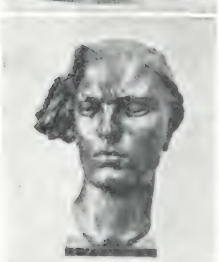

Бронза. Статуетка з зображенням кішки. Єгипет. 332—330 до н. е. Метрополітен-музей у Нью-Йорку.
Л. В. Позен. Лірник. 1883. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.
В. Г. Мухіна. Партизанка. 1942. Державна Третьяковська галерея в Москві.
О. П. Олійник. Герой Соціалістичної Праці Л. С. Водолага. 1951. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

пари брому з воднем при високій т-рі. В лабораторії Б. добувають, діючи сірчаною к-тою на *броміди* або *бромом* на деякі органічні сполуки (нафталін, тетралін), а також ін. способами. Б. застосовують для одержання бромідів, органічних бромпохідних тощо.

БРОНЕАВТОМОБІ́ЛЬ — бойова броньована колісна машина, призначена для розвідки, охорони і зв'язку, ураження вогневих засобів і живої сили противника. Перші Б. збудовано в Англії на поч. 20 ст. В Росії виробництво Б. почалося 1914. Під час 1-ї та 2-ї світових воєн застосовувались у різних арміях. Сучас. Б. мають високу прохідність, забезпечені радіостанцією, приладами нічного бачення та ін. Корпус закритого типу з обертовою баштою має фільтраційне обладнання. Б. поділяються на легкі, середні та важкі, оснащуються кулеметами, автом. гарматами, іноді установками керованих реактивних снарядів. Екіпаж — 2—4 чол., швидкість руху — 90—105 км/г, на воді — 4—5 км/г. Іл. с. 39.

БРОНЕ́ВСЬКИЙ (Broniewski) Владислав (17.XII 1897, Плоцьк — 10.II 1962, Варшава) — польський поет. Перша зб. віршів — «Вітряки» (1925). Створив поетичні збірки «Дими над містом» (1926), «Сум і пісня» (1932), «Останній крик» (1939), поему «Паризька комуна» (1929, конфіскована цензурою). У 1939—45 жив в еміграції. До цього періоду належать збірки патріотичної та інтимної лірики «Примкнути багнети!» (1943), «Дерево відчаю» (1945). Зб. «Надія» (1951), поеми «Мазовія» (1951), «Вісла» (1953) присвячені темам історії та культури Польщі. Автор циклу «Нові вірші» (1957—62). Перекладач творів О. Корнійчука, Н Вапцарова, Ф. Вольфа, Назима Хікмета. Укр. мовою поезії Б. перекладали М Ірчан, М. Рильський, Л. Первомайський та ін. Портрет с. 39

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії. Х., 1935; [Вірші]. «Жовтень». 1968, № 3; [Вірші]. «Всесвіт». 1972. № 12; Рос. перекл.— Стихи. М., 1968; В мазовецких открытых просторах. Варшава. 1973: Избранное. М., 1975.

Літ.: Хорев В. А. Владислав Броневский. М., 1965; Кулик В. П. Владислав Броневський в Українській РСР. Бібліографічний покажчик. Львів. 1971.

БРОНЕ́ВСЬКИЙ (Broniewski) Марцін (р. н. невід., Семигаддя — п бл 1593) — польський дипломат і письменник. Напередодні й під час рос.-польс війни 1579—86 двічі (1578 і 1579) відвідав з дипломат. місією Крим (вів переговори про похід татар на Москву). Залишив опис *Кримського ханства* (виданий у Кельні 1595).

БРОНЕНО́СЕЦЬ, панцерник — основний клас бойового корабля 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Мали потужну баштову артилерію калібру 305—452 мм; бортову і палубну броню від 79 до 610 мм завтовшки Б. поділялися на 2 підкласи — ескадрені і берегової оборони. Після рос.-япон війни 1904—05 у зв'язку з конструкт. недоліками Б. замість них почали будувати *лінійні кораблі*.

БРОНЕНО́СЦЕВІ, армадили (Dasypodidae) — родина ссавців ряду *неповнозубих*. Тіло (довж. 12—100 см, довж. хвоста 2,5—50 см) вкрите зверху та з боків товстим панциром з скостенілих щитків. Б.— риючі тварини, на лапах у них великі й міцні кігті. Живуть у степах, пустелях, саванах та на узліссях. Активні вночі. Живляться переважно безхребетними (здебільшого мурашками, термітами). Народжують 2—4 малят. Б. представлені 9 сучас. родами з 21 видом, пошир. в Пд. і Центр. Америці. У викопному стані відомі починаючи з палеогену Пд. Америки. Об'єкт полювання заради м'яса.

В.О.Топачевський.

БРОНЕПО́ЇЗД — броньований залізничний состав, призначений для ведення бойових дій у смузі залізниці Б. складається із сформованих у певному порядку бронелокомотива, кількох броневагонів і бронеплощадок для розміщення особового складу, арт. і кулеметного озброєння, засобів керування і приладів спостереження та ін., а також контрольних платформ, призначених для запобігання висаджуванню в повітря. Вперше Б. з'явились у франц. армії (1871),

Бронепоїзд під час оборони Сталінграда. Серпень 1942.

широко застосовувались у 1-й світовій війні, громадян. війні в Росії. Під час 2-ї світової війни Б. використовували для ППО та оборони залізничних об'єктів, епізодично — для вогневої підтримки військ та ін.

БРОНЕТРАНСПОРТЕ́Р — бойова броньована гусенична або колісна машина високої прохідності, призначена головним чином для транспортування мотострільців (10—20 чол.) до поля бою та для вогневої підтримки їх. Використовується також для розвідки, зв'язку, охорони військ та ін. спец. завдань. Б. з'явилися в Англії 1918; застосовувалися в 2-й світовій війні. Сучас. Б. мають герметизований протикульовий броньований корпус, забезпечений системою протиатомного захисту, прилади нічного бачення та ін. Оснащені 2 кулеметами або автоматичною гарматою. Швидкість руху на колесах — 100 км/г, на гусеницях — 65—75 км/г. Б.— авіатранспортабельні, плаваючі й десантовувані бойові машини. На базі Б. створюють самохідні гармати, зенітні установки тощо. Іл. с. 43

БРО́НЗА (франц. bronze, з італ. brónzo) — 1) У техніці — сплав міді з оловом, алюмінієм, берилієм та іншими хімічними елементами, в якому або немає цинку, або він не є основним *легуючим елементом*. Сплав міді з цинком наз. *латунню*. Розрізняють Б. олов'янисті, де осн. легуючим елементом є олово, і безолов'янисті (спеціальні). Безолов'янисті Б. бувають подвійними алюмінієвими, берилієвими, кадмієвими тощо і багатокомпонентними. Б. поділяють на деформівні, що піддаються гарячій або холодній обробці тиском, і ливарні, яким властиві значна рідкотекучість, невелика усадка. Б. відзначаються високими антикорозійними й антифрикційними властивостями, пластичністю, значною міцністю і твердістю. Подвійні олов'янисті й алюмінієві Б. схильні до утворення крупнокристалічної структури і зворотної *ліквації*. Крім того, подвійні алюмінієві Б. схильні до газопоглинання й окислення в розплавленому стані, до спінювання під час заливання в форму, важко піддаються паянню тощо. Щоб поліпшити властивості, подвійні Б. легують марганцем, залізом, нікелем, кремнієм та ін. елементами, одержуючи багатокомпонентні Б., а також зміцнюють пластичним деформуванням і *термічною обробкою*. Вміст вісмуту, сурми, сірки і миш'яку, що утворюють легкоплавкі, крихкі *евтектики* і зменшують міцність, не повинен перевищувати тисячних і сотих часток процента. З деформівних і ливарних олов'янистих Б. виготовляють пароводяну арматуру, підшипники, втулки, вкладиші, худ. вироби тощо, з безолов'янистих — вироби, що їх експлуатують в хімічно активних середовищах, при підвищеній т-рі, високих мех. навантаженнях. Б. використовують для декоративного *бронзування* поверхонь керамічних і металевих виробів.

В. В. Казарцев.

2) В мистецтві — багаті пластичні й декоративні властивості Б., порівняно легке виготовлення та обробка зумовили широке застосування її в монументальній, станковій пластиці й декоративному мистецтві. Художні вироби з Б. виготовляли ще в Месопотамії, Стародавньому Єгипті та Стародавній Греції, на Бл. Сході (в Китаї) Широко використовували Б. скульптори доби *Відродження*, в 17—18 ст.— майстри в Німеччині й Франції. Значного розвитку художнє литво з Б. досягло у народів СРСР. Прикраси й дрібну пластику з Б. знайдено в Сибіру, Серед. Азії, на Кавказі (2—1 тис. до н. е.); хороси — люстри відомі з часів Київської Русі. У Львові збереглися бронзові надгробки з 16 ст До чудових зразків мистецьких виробів з Б. належать твори рос. скульпторів і ливарників У рад. час Б. широко застосовують в оздобленні інтер'єрів, монументальній і станковій скульптурі, зокрема й на Україні.

БРО́НЗІВКИ (Cetoniinae) — підродина жуків родини *пластинчатовусих*. Довж. тіла здебільшого 8,5—3,0 мм, у окремих видів, напр. жуків-голіафів,— до 110 мм. Для Б. характерна вирізка збоку кожного надкрила, яка дає змогу літати зі складеними надкрилами. Більшість Б. мають яскраве забарвлення з металічним блиском.

Понад 2600 видів, поширені переважно в тропіках. В СРСР — 58, у т. ч. в УРСР — 11 видів. Личинки живуть у трухлявих пнях і дуплах (Б. золотиста — Cetonia aurata), мурашниках (Б. металева — Potosia metallica), норах гризунів (Б угорська — P. hungarica). Деякі види (напр., *оленка волохата*) в дорослій стадії завдають шкоди культурним рослинам. Іл. с. 43.

БРО́НЗОВА ХВОРО́БА—те саме, що й *Аддісонова хвороба*.

Індики **бронзової широкогрудої породи.**

БРО́НЗОВА ШИРОКОГРУ́ДА ПОРО́ДА ІНДИ́КІВ — порода свійської птиці. Виведена в США підбором і добором бронзових індиків за живою масою і широкогрудістю. Оперення чорне з бурими поперечними смугами. Жива маса дорослих індиків 16—19 кг, індичок 9 кг. Середня несучість бл. 90 яєць на рік. В СРСР Б. ш. п. і. завезено 1946; добре акліматизуються в пд. і центр. районах; схрещують їх з місцевими породами для одержання високопродуктивних помісей; використані при виведенні *північнокавказької породи індиків*.

БРО́НЗОВ-ЄГО́РОВ Іван Лаврентійович [24.II (7.III) 1896, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 20.II 1963, Харків] — український радянський співак (драматичний баритон), нар. артист УРСР (з 1946). Член КПРС з 1949. У 1925 закінчив Моск. ін-т театр. мистецтва. В 1925—59 працював в оперних театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова. Провідні партії: Богдан Хмельницький, Мазепа, князь Ігор, Ріголетто (в однойменних операх Данькевича, Чайковського, Бородіна, Верді). Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 39.

БРО́НЗОВИЙ ВІК — період в історії людства, коли поширилися вироби з бронзи (сплав міді з миш'яком, оловом, рідше — з свинцем, цинком тощо). Перехід від міді (див. *Мідний вік*) до бронзи був зумовлений тим, що бронза твердіша за мідь і легкоплавкіша. В різних частинах земної кулі винайдення бронзи та поширення виробів з неї відбувалися не одночасно. В 4-му тис. до н. е. бронза вже була відома на тер. Ірану, Месопотамії, Малої Азії, в Єгипті, в 3-му тис. до н. е.— в Середземномор'ї, Індії, протягом 2-го тис. до н. е.— в усій Європі та Азії. Виникнення за Б. в. металург. центрів, поява майстрів по виготовленню бронзових знарядь (мотик, серпів, сокир, молотів, мечів, ножів тощо) зумовили виробничу спеціалізацію і прискорили процес другого великого поділу праці — відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Поширення виробів з бронзи спричинилося до розвитку обміну. А це вело до вдосконалення засобів пересування (суден на веслах і з вітрилами, колісних візків тощо). Виникнення нових знарядь праці сприяло розвиткові орного землеробства і кочового скотарства. Нагромадження цінностей у руках окремих осіб, майнова нерівність призводили до поступового розкладу первіснообщинного ладу.

За Б. в. в Месопотамії та Єгипті виникли перші міста і д-ви, формувалися ранньокласові суспільства. На островах Егейського м. та прилеглих територіях Балканського п-ова і Малої Азії існувала високорозвинута кріто-мікенська культура (див. *Егейська культу-*

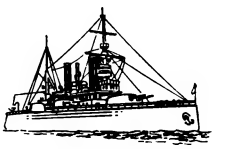

Ескадрений **броненосець** «Полтава».

Броненосцеві:
1 — дев'ятипоясний броненосець; **2** — велетенський броненосець

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ БРОНЗОВОГО ВІКУ
на ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ БРОНЗОВОГО ВІКУ
Катакомбна
Шнурової кераміки
Багатоваликової кераміки
Тшинецька
Комарівська
Зрубна (півн.-зах. межа)
Нова (півн. межа)
Білогрудівська
Висоцька
Бондарихинська (півд. межа)
Б Р С Р І
ПОЛЬЩА
РУМУНІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ
Київ
Одеса
Харків
Дніпропетровськ
Донецьк
Луганськ
Запоріжжя
Львів
Тернопіль
Хмельницький
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Житомир
Рівне
Луцьк
Суми
Полтава
Черкаси
Кіровоград
Миколаїв
Херсон
Сімферополь
Керч
Севастополь
Бендери
Ізмаїл
Білгород
Тарнопол
Ковель
Чернігів
Сосниця
Путивль
Радуль
Пустинки
Онисів
Волинцеве
Народичі
Київське водосх.
Гостомель
Вишгород
Канів
Черкаське водосх.
Кременчуцьке водосх.
Каховське водосх.
Дніпрорудне
Обітічне
Генічеськ
Ворошиловград
Краматорськ
Бахмут
Старобешеве
Ясинувата
Ніжнєдонськ
Ростов-на-Дону
Дон
Дніпр
Прут
Дністер
Південний Буг
Інгулець
Інгул
Дунай
Кагул
Ялтинська
Ялтинська
Ялтинська

Бронзовий вік. Розписна посудина з острова Кріт.

Бронзовий вік. Бронзові сокири з території Угорщини.

ра). В Центр. Європі, племена якої перебували на стадії первіснообщинного ладу, послідовно змінювали одна одну великі археол. культури Б. в.— *унетицька культура, лужицька культура* та ін. Для культур альпійської зони характерні були *пальові будівлі* і *терамари*. На тер. Прикарпаття і Трансільванії, де за Б. в. розвивався ряд археол. культур, зокрема *ноа культура*, знайдено великі скарби бронзових речей, пов'язані з місц. металург. центром. У Пн. Європі Б. в. тривав майже до серед. 1-го тис. до н. е.

На тер. СРСР в 3-му тис. до н. е. деякі племена Б. в. досягли високого на той час рівня розвитку. Значним металург. осередком став Кавказ. На Пн. Кавказі жили племена майкопської культури, пізніше — північно-кавказької, в кін. 2-го тис.—на поч. 1-го тис. до н. е.— племена кобанської культури. В Закавказзі в племен куро-аракської культури в 3-му тис. до н. е. з'явилися великі поселення з оборонними спорудами. В 2-му тис. до н. е. у племен тріалетської культури вже виділилася родоплемінна верхівка, про що свідчать багаті поховання під курганами. У 2-й пол. 2-го тис.— на поч. 1-го тис. до н. е. на тер. від Дніпра до Єнісея жили носії споріднених культур — *зрубної культури* і *андроновської культури*. Високорозвинута металургія бронзи цих племен базувалася на рудах Уралу, Казахстану, Серед. Азії, Гірського Алтаю. В лісостепових і лісових районах СРСР, де розвивалися фатьяновська, абашевська та ін. культури, металу було значно менше.

На тер. сучас. України Б. в. тривав бл. 1 тис. років. Умовно його поділяють на три періоди: ранній (19—16 ст. до н. е.), середній (16—12 ст. до н. е.), пізній (12—8 ст. до н. е.). Значна тер. степового Пд. України починаючи з 19 ст. до н. е. була заселена племенами *катакомбної культури*. Вони мали постійні зв'язки з Кавказом, а через нього з країнами Стародавнього Сходу. В 16—15 ст. до н. е. майже всю тер. України займали племена *багатоваликової кераміки культури*, а згодом у степове Лівобережжя зі Сх. прийшли племена зрубної культури. Осн. заняттям їх було орне землеробство. Можна говорити про місцеве високорозвинуте бронзоливарне виробн., яке базувалося, зокрема, на руді з копалень поблизу сучас. Артемівська. Частина племен зрубної культури переселилася на тер. Правобережної України, вони мали певний вплив на культуру племен, що займали цю територію і були носіями т. з. сабатинівської культури. Осн. частина металевих виробів надходила на тер. Правобережної України з Карпатського металург. центру. В кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. на Чорноморському узбережжі жили *кіммерійці*, які, ймовірно, й були носіями культур пізнього періоду Б. в. Майже всю лісостепову частину України населяли з кін. 3-го до серед. 2-го тис. до н. е. племена *шнурової кераміки культури*. Басейн верхнього і серед. Дніпра, Десни, Сейму населяли племена *середньодніпровської культури*, тер. Зх. України — племена городоцько-здовбицької і стжижовської культур. У серед. 2-го тис. до н. е. на території майже всієї Пн. України жили землеробські племена *тшинецької культури*. В 12—8 ст. до н. е. існували кілька землеробсько-скотарських культур, серед яких найбільш значними і дослідженими є *білогрудівська культура* (на Дніпрі і Бузі) та *висоцька культура* на тер. Зх. України. У пн.-сх. частині України за раннього і середнього періодів Б. в. жили племена *мар'янівської культури*, за часів пізнього Б. в.— племена *бондарихинської культури*. Носії цих генетично споріднених культур займалися спочатку мисливством і рибальством, пізніше — землеробством і скотарством. У них було розвинуте і металург. виробництво. Деякі з племен, які за часів Б. в. жили на тер. України, в наступний період раннього залізного віку перестали існувати. Інші й далі жили на старих місцях і пізніше ввійшли до складу племен *Скіфії*.

Літ.: Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967; История Сибири, т. 1. Л., 1968; Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. М., 1969; Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974; Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975; Энеолит и бронзовый век Украины. К., 1976.

С. С. Березанська.

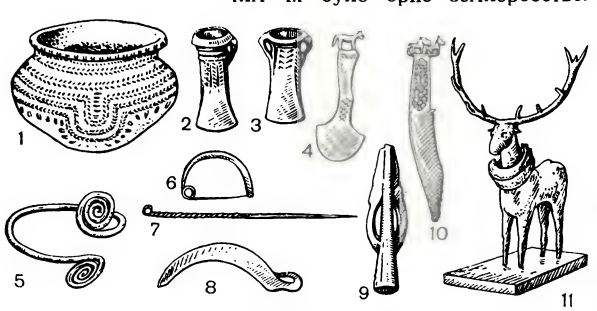

Бронзовий вік. Речі з пам'яток, досліджених на території СРСР: 1 — глиняний горщик; бронзові: 2 і 3 — кельти (сокири); 4 — сокира; 5 — браслет; 6 — застібка; 7 — шпилька; 8 — серп; 9 — наконечник списа; 10 — кинджал; 11 — статуетка оленя. 1, 2, 3, 5, 8 і 9 — з території УРСР; 4, 6 і 7 — з території Грузинської РСР; 10 — з території РРФСР; 11 — з території Вірменської РСР

БРОНЗОГРАФІ́Т — пористий спечений матеріал на основі міді з частинками *графіту*; вид *антифрикційного матеріалу*, у якого пори заповнені мінеральним або синтетичним мастилом. Б. містить розчинні (напр., олово, цинк) і малорозчинні (свинець) в міді елементи. Наявність графіту і заповнених мастилом пор зумовлює низький коефіцієнт тертя Б. по сталі (0,04—0,05), значну стійкість проти зношування, стійкість до підвищених швидкості ковзання і тиску. Пористість Б. 15—22%, границя міцності на розтяг 35—70 МПа (3,5 — 7 кгс/мм²), границя міцності на зріз 100—150 МПа (10—15 кгс/мм²), границя міцності на стиск 400—550 МПа (40—55 кгс/мм²), твердість за Брінеллем 25—50 (див. *Брінелля метод*). З Б. виготовляють втулки для підшипників ковзання, які використовують у вузлах тертя машин і приладів.

БРОНЗУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів захисного шару *бронзи* або надання їм бронзового відтінку. Б. наз. також надання неметалевим виробам металевого (бронзового) блиску за допомогою спец. порошків. Виконують електролітичним способом (див. *Гальванічні покриття*), *металізацією*, фарбуванням сумішшю бронзувальних порошків з масляними або спиртовими лаками та хім. обробкою поверхні. Бронзові покриття з 10—12% олова, одержані електролітичним осадженням, застосовують замість нікелю при захисно-декоративному *хромуванні*, а також для місцевого захисту від *дифузії* азоту в сталь при термічній обробці Бронзові покриття з 40—45% олова наносять на деталі радіоапаратури, побутові металеві вироби тощо.

БРО́НИЦЬКА ГУ́ТА — селище міського типу Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. УРСР, за 58 км від залізничної ст. Новоград-Волинський. 1,6 тис. ж. (1977). Склоробний з-д, торфопідприємство. Середня школа, лікарня, амбулаторія. Клуб, б-ка. Б. Г виникла 1909.

БРОНК (Bronk) Детлев-Вулф (13.VIII 1897, Нью-Йорк — 17.XI 1975, там же) — американський фізіолог, член Національної АН США (з 1945) та її президент (1950—75), іноземний член АН СРСР (з 1958). Осн. праці Б. присвячені питанням електрофізіології нервової системи, механізму синаптичної передачі збудження, вивченню зв'язків між обміном речовин і фізіол. станом нервової системи, проблемам біофізики тощо.

БРО́НТЕ (Brontë) сестри Шарлотта, Емілі і Анна — англійські письменниці. 1) Шарлотта Б. (літ. псевд.— Каррер Белл; 21.VI 1816, Торнтон — 31. III 1855, Гоуорт). Разом з сестрами 1846 (під псевд. бр. Белл) видала збірку віршів. У 1857 вийшов її перший роман «Учитель». У романі «Джен Ейр» (1847) виступила проти системи бурж. виховання і безправного становища жінки. Роман «Шерлі» (1849) — про рух *луддитів*. 2) Емілі Б. (літ. псевд.— Елліс Белл; 20.VIII 1818, Торнтон — 19.XII 1848, Гоуорт) — автор віршів романтичного напряму. У романі «Пагорби буремних вітрів» (1847) реалістична тема поєднується з фантастичними мотивами. 3) Анна Б. (літ. псевд.— Актон Белл; 25.III 1820, Торнтон — 26.V 1849, Скарборо) — автор віршів і двох романів: «Агнес Грей» (1847) і «Орендатор Уайлдфелл-Голла» (1848).

Тв.: Укр. перекл.— Бронте Ш. Джен Ейр. К., 1971; Рос. перекл.— Бронте Э. Грозовой Перевал. М., 1956.

БРО́НХИ (грец. βρόγχος — дихальне горло) — розгалуження дихального горла (*трахеї*), якими повітря надходить в *легені* (у плазунів, птахів, ссавців). У людини трахея на рівні 4—5-го грудних хребців розділяється на 2 головні Б., що в свою чергу послідовно діляться на великі, основу яких становлять неповні хрящові кільця, й дрібні — з хрящовими пластинками, утворюючи т. з. бронхіальне дерево. Кінцеві розгалуження Б.— бронхіоли переходять в альвеолярні ходи легень, що закінчуються *альвеолами*. Поверхня слизової оболонки Б. вистелена миготливим епітелієм, що разом з мускулатурою Б. сприяє виведенню з Б. сторонніх часточок. Б. супроводяться артеріями й венами, що розгалужуються разом з ними.

БРОНХІ́Т — запалення *бронхів* з переважним ураженням слизової оболонки. Одне з найчастіших захворювань органів дихання. У виникненні Б. значну роль відіграють вірусні та бактеріальні інфекції (грип, парагрип, коклюш, кір тощо), а також різні несприятливі фактори (охолодження, вдихання сухого повітря, подразливих пилу, диму, різних хім. речовин тощо). Б. може виникати як гостре захворювання або розвиватися як хронічний процес з періодами загострення та згасання явищ (ремісія). Особливою формою Б. є т. з. капілярний Б. (бронхіоліт) — гостре запалення найдрібніших бронхів; буває переважно у дітей, а також у слабких та літніх людей. Відзначається важким перебігом. Для Б. характерні кашель, частіше з виділенням слизового чи слизогнійного мокротиння (див. *Харкотиння*), задишка, біль у грудях, підвищення т-ри, хрипи в легенях. Профілактика: лікування гострих і хронічних захворювань верхніх дихальних шляхів, різних інфекцій, загартовування організму. Лікування: вплив на збудників інфекції, відхаркувальні засоби, луги, засоби, що пригнічують кашльовий рефлекс і зменшують спазм бронхів, фізіотерапевтичне лікування, кліматолікування тощо.

Літ.: Бурчинський Г. І. Нагнійні процеси в легенях. К., 1950; Евгенова М. В., Зерцалова В. И., Иванова И. С. Профессиональные пылевые бронхиты. М., 1972.

Г.І. Бурчинський.

БРОНХІ́Т у тварин — спричинюється охолодженням організму, вдиханням пилу, газів, утриманням у вогких приміщеннях. Б. спостерігається і при *туберкульозі, диктіокаульозі* тощо. Тварини кашляють, тяжко дихають, у них — нежить. Заходи боротьби: усувають причини, що викликали хворобу, призначають відхаркувальні засоби і *антибіотики*. Додержують ветеринарно-сан. правил утримання тварин.

БРОНХОАДЕНІ́Т (від *бронхи* і грец ἀδήν — залоза) — запальне ураження бронхіальних лімфатичних вузлів. Б. найчастіше — туберкульозного походження, проте може виникати також при бронхіті, запаленні легень, інфекційних захворюваннях (коклюш, кір), що перебігають з ураженням дихальних шляхів. Для Б. властиві болі у міжлопатковій ділянці, напади болісного кашлю. Лікування: загальнозміцнювальні засоби, протитуберкульозна терапія.

БРОНХОГРА́ФІЯ (від *бронхи* і грец. γράφω — пишу) — метод рентгенологічного дослідження бронхів, рідше трахеї, після введення в них контрастних речовин. Вперше застосована 1918. Б. провадять для діагностики різних захворювань бронхів, легень, середостіння. Див. також *Бронхоскопія*.

БРОНХОЕКТАЗІ́ЙНА ХВОРО́БА (від *бронхи* і грец. ἔκτασις — розтягнення) — захворювання органів дихання, що супроводиться розширенням бронхів (бронхоектазами). Розрізняють вроджені бронхоектазії (множинні бронхоектази) і набуті, зумовлені запальними ураженнями стінок бронхів (при туберкульозі легень, *коклюші*, хронічних бронхітах та ін.). Б. х. властиві напади кашлю, задишка, гнійне мокротиння. Перебіг тривалий, може ускладнюватись. Лікування: загальнозміцнювальні засоби, кліматотерапія, іноді хірургічне втручання.

БРОНХОПНЕВМОНІ́Я — форма запалення *легень*, яка характеризується ураженням дрібних *бронхів* і поширенням запального процесу на легеневу тканину. Див. *Пневмонія*.

БРОНХОСКОПІ́Я (від *бронхи* і грец. σκοπέω — дивлюсь) — метод візуального дослідження внутрішньої поверхні трахеї та бронхів за допомогою спеціального приладу — бронхоскопа. Осн. частиною цього приладу є металева трубка, на верхньому або нижньому кінці якої укріплена електр. лампочка. Трубку вводять у дихальні шляхи через рот (верхня Б.) або через розріз трахеї (нижня Б.). Б. застосовують для діагностики, видалення сторонніх тіл або патологічного вмісту.

БРОНЮВА́ННЯ ЖИТЛОВО́ГО ПРИМІ́ЩЕННЯ — в СРСР особливий порядок збереження права на користування житловою площею за наймачами та членами їхніх сімей за місцем постійного проживання у період їхньої відсутності. За цивільним законодавством (зокрема, ст. 292—294 ЦивК УРСР) право на Б. ж. п. надається: в разі відрядження на роботу за кордон — на весь час перебування там, виїзду на роботу в райони Крайньої Півночі або в місцевості, прирівняні до них, — на час дії труд. договору, а також в ін. випадках, передбачених законодавством СРСР і постановами Рад Міністрів союзних республік. У разі виїзду лише наймача або окремих членів його сім'ї за ними бронюється відповідна частина житлової площі. Б. ж. п. здійснює виконком відповідної місцевої Ради народних депутатів, який видає наймачеві спец. охоронне свідоцтво (броню). Право на заброньоване приміщення вважається втраченим, якщо протягом 6 місяців після закінчення строку броні не буде пред'явлено вимоги про повернення приміщення.

Т. М. Лісниченко.

БРОНЯ́ — засіб захисту людей, військ. техніки, зброї та оборонних споруд від діяння снарядів, куль та уражаючих факторів ядерного вибуху. Пром. виготовлення Б. почалося з серед. 19 ст. За призначенням Б. поділяється на протиснарядну (30—400 мм) — для захисту від снарядів, діяння ударної хвилі, світлового і радіоактивного випромінювання (застосовується на кораблях, танках, оборонних спорудах); протикульову (до 30 мм) — для захисту від куль, дрібних осколків (застосовується на легких бойових машинах, літаках, вертольотах і ін.); конструкційну — для виготовлення окремих вузлів броньових конструкцій високої міцності; комбіновану (поєднання шарів сталі, легких сплавів, пластмаси, скловолокна, кераміки та ін.) — для захисту від багатьох уражаючих факторів. Крім сталевої катаної та литої Б., застосовується й Б. з органічного і силікатного скла. На поч. 70-х рр. як Б. почали використовувати високоміцні легкі сплави.

БРОНЬЯ́Р (Brongniart) Адольф-Теодор (14.I 1806, Париж — 18.II 1876, там же) — французький ботанік, член Паризької АН, фундатор *палеоботаніки*. Б. вважається одним із засновників «Анналів природничих наук». Автор грунтовних праць з ембріології, фізіології рослин, палеоботаніки та історії ботаніки.

БРО́УДЕ Володимир Львович (1.XII 1924, Москва — 22.VI 1978, там же) — український і російський радянський фізик, доктор фізико-математичних наук. У 1947—66 працював в Інституті фізики АН УРСР. З 1966 — зав. лабораторією в Ін-ті твердого тіла АН СРСР. Дослідження стосуються фізики кристалів (екситонні процеси), квантової електроніки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1966 (разом з О. С. *Давидовим*, А. Ф. *Прихотько*, М. С. *Бродиним* і А. Ф. *Лубченком*).

БРО́УН (Браун; Brown) Роберт (21.XII 1773, Монтроз — 10.VI 1858, Лондон) — англійський ботанік. Праці з морфології, ембріології й систематики рослин. Описав понад 100 нових родів і 1000 нових видів рослин; встановив осн. різницю між *голонасінними* і *покритонасінними*. Б. відкрив зародковий мішок у насінному зачатку, *архегонії*, *броунівський рух*. Вперше правильно описав ядра в клітинах рослин.

БРО́УНІВСЬКИЙ РУХ, браунівський рух — хаотичний рух дрібних частинок, завислих у рідині або газі, зумовлений тепловим рухом молекул середовища. Явище відкрив 1827 англ. ботанік Р. Броун (R. Brown). Теорію Б. р. розробили 1905—06 А. *Ейнштейн* і М. *Смолуховський*; вона відіграла важливу роль в обгрунтуванні *статистичної фізики* і знайшла застосування в теорії точності вимірювальних приладів.

Р. Броун.

Броунівський рух частинки гумігуту у воді. Точками відмічено послідовні положення частинки через кожні 30 с.

Бронетранспортер БТР-60 ПА (СРСР).

Бронзівка золотиста.

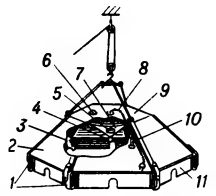

Брудер електричний: *1* — ніжка; *2* — зонт; *3* — термореле; *4* — лампочка освітлювальна; *5* — нагрівальний елемент; *6* — сигнальна лампочка; *7* — конус обігрівача; *8* — електричний шнур з вилкою; *9* — кришка; *10* — контрольний термометр; *11* — шторка.

Бруква: *1* — верхня частина квітучої рослини і листок; *2* — стручок; *3* — кормовий коренеплід; *4* — столовий коренеплід.

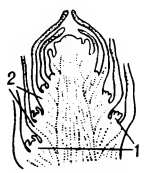

Брунька (в розрізі): *1* — зачатки пазушних бруньок; *2* — зачаткові листки.

БРО́УНОВ Петро Іванович [21. XII 1852 (2.I 1853), Петербург — 24.IV 1927, Ленінград] — вітчизняний метеоролог, основоположник с.-г. метеорології в Росії, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1914). В 1875 закінчив Петерб. ун-т. Професор Київ. (1890—95) і Петерб. (з 1899) ун-тів. Розробив метод визначення напряму руху циклонів за зміною атм. тиску. Виявив у культ. рослин «критичні» періоди, коли вони особливо чутливі до нестачі вологи або тепла. Організував і очолив (1895) мережу с.-г. метеорологічних станцій на тер. Росії. Працюючи на Україні, Б. організував придніпровську мережу метеорологічних станцій. У 1925 підготував атлас ізокліматичних зон Землі.
Літ.: Максимов С. А. П. И. Броунов — основоположник сельскохозяйственной метеорологии. Л., 1952.

БРО́ШНІВ-ОСА́ДА — селище міського типу Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР Залізнична ст. Брошнів. 5,8 тис. ж (1977). Лісокомбінати «Осмолода» та Брошнівський, експериментальний з-д «Лісодеревмаш» Середня школа, профес.-тех. уч-ще, 4 лік. заклади. Будинок культури, 2 б-ки. Відома з 16 ст.

БРОШУ́РА (франц. brochure) — друковане видання невеликого обсягу (від 5 до 48 сторінок), один із засобів друкованої пропаганди. Вперше з'явилась в період *Реформації*. Б відіграла значну роль в історії революц. руху в Росії, зокрема в поширенні марксистських ідей. Особливо популярні в СРСР. Б. видаються масовими тиражами з різних галузей знання.

БРТАНЬ (Brtaň) Рудо (н. 9.X 1907) — словацький літературознавець і перекладач Досліджує словацько-рос. та словацько-укр. літ. зв'язки. Переклав словацькою мовою деякі твори Т Шевченка (поеми «Єретик», «Іван Підкова»), опублікував ряд статей про поета.

БРУ́ГМАН (Brugmann) Карл (16.III 1849, Вісбаден — 29.VI 1919, Лейпціг) — німецький мовознавець Один з основоположників *молодограматизму*, принципи якого сформульовано в передмові до наук. твору «Морфологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов» (т. 1—6, 1878—1910, у співавторстві з Г Остгофом). Осн. праця — «Основи порівняльної граматики індоєвропейських мов» (т. 1—5, 1886—1900, у співавторстві з Б. Дельбрюком).

БРУ́ДЕР (англ brooder, від brood — висиджувати пташенят) — обладнання для обігрівання молодняка с.-г. птиці в перші тижні його життя після *інкубації*. На птахофабриках і комплексах застосовують електричні й газові Б. За будовою Б. бувають двох типів: зонтові (нагрівником є спіраль) і лампові (нагрівник — інфрачервоні лампи). Останні обігрівають молодняк не нагрітим повітрям, а енергією інфрачервоного проміння, яке одночасно є і ефективним профілактичним та лікувальним засобом. Лампові Б. використовують і для обігрівання поросят

БРУЄ́ВИЧ Микола Григорович [н. 31.X (12.XI) 1896, Москва] — російський рад. вчений у галузі машинознавства, акад. АН СРСР (з 1942). Член КПРС з 1921. Закінчив Моск. ун-т (1923) і Моск. авіаційний ін-т (1930). В 1929—61 викладав у Військ.-повітр. інженерній академії ім. М. Є. Жуковського. З 1951 працює в Ін-ті машинознавства АН СРСР. Б.— один із творців теорії точності і надійності машин і механізмів. Осн. праці присвячені теорії лічильно-розв'язувальних пристроїв, застосуванню обчислювальної техніки, зокрема для автоматизації проектування в галузі машинобудування Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Літ.: Махрова И. А. Николай Григорьевич Бруевич. М., 1976.

БРУЗ Семен Григорович [7 (20).V 1905, Херсон — 2.VI 1942, Київ] — секретар Київського «запасного» підпільного міськкому КП (б)У під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1924. Нар. у робітн. сім'ї. В 1926 — секретар Цюрупинського райкому ЛКСМУ (Херсон. округ). Пізніше служив у Червоній Армії. Після демобілізації працював на журналістській і парт. роботі на Харківщині й Київщині, зокрема напередодні війни був першим секретарем Білоцерківського міськкому КП(б)У. Загинув у перестрілці з гестапівцями в окупованому Києві. Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

БРУК (Brook) Пітер (н. 21.III 1925, Лондон) — англійський режисер. Працював у театрах Лондона, Парижа, Нью-Йорка. У 1945—65 поставив ряд шекспірівських спектаклів у Меморіальному театрі (Стратфорд-он-Ейвон, з 1961 — *Королівський шекспірівський театр*), зокрема «Гамлет» і «Король Лір» (1955, 1964 були показані в Москві). Серед ін. спектаклів Б.— опера «Борис Годунов» Мусоргського (театр «Ковент-Гарден», Лондон, 1948), «Ревізор» Гоголя (театр «Олдвіч». Лондон, 1966).

БРУ́КВА (Brassica napus var. rapifera) — дворічна овочева і кормова рослина род *хрестоцвітих*. Походить із Середземномор'я. Поширена в Європі, Пн. Америці та Пн. Африці. В СРСР вирощують в пн. частині і центр. районах, на Україні — в районах Полісся і Карпат. Першого року розвиває розетку м'ясистих листків і коренеплід, другого року дає квітконосне стебло, цвіте і плодоносить Квітки жовті, суцвіття — китиця. Плід — багатонасінний стручок. Коренеплоди кулястої або сплюснутої форми, білі, жовті, містять 12—13% сухих речовин, у т ч. 0,7—0,9% перетравного протеїну, 5—6% цукру, вітаміни С і B_2. Культивують Б. кормову і столову. Урожай Б. столової 300—400 ц/га, кормової 500—600 ц/га. Поширені столові сорти Красносільська, Шведська та ін., кормові — Гофманська, Вишегородська, Бангольмська та ін., а також гібрид Б. з кормовою капустою — *куузіку*.

БРУ́КНЕР (Bruckner) Антон (4.IX 1824, с. Ансфельден, біля Лінца — 11.X 1896, Відень) — австрійський композитор, органіст і педагог. З 1856 працював у Лінці, з 1868 викладав муз.-теоретичні дисципліни і гру на органі у Віденській консерваторії та ун-ті. Б.— автор дев'яти симфоній, багатьох хорових творів. Музика Б. грунтується на австр. фольклорі.

БРУКС (Brooks) Ван-Вік (16.II 1886, Плейнфілд, штат Нью-Джерсі — 2.V 1963, Нью-Йорк) — американський літературознавець. У книгах «Америка на порозі зрілості» (1915), «Муки Марка Твена» (1920), «Письменник в Америці» (1953) засуджував духовну деградацію та дегуманізацію суспільства в США. Автор праць про амер. письменників: «Життя Р.-У. Емерсона» (1932), «Світ Вашінгтона Ірвінга» (1944), «Часи Мелвілла і Уітмена» (1947), «У.-Д. Гоуелс» (1959, про вплив рос. л-ри на творчість У.-Д Гоуелса) тощо Цікавився укр л-рою, зокрема спадщиною Т. Шевченка. В 1921 в газ. «Фрімен» («Вільний громадянин») надрукував про укр. поета статтю, яку не раз передруковувала прогресивна преса 30—40-х рр.
Тв.: Рос. перекл.— Писатель и американская жизнь. т. 1—2 М., 1967—71.

БРУ́МЕЛЬ Валерій Миколайович (н. 14.V 1942, с. Разведка Читинської обл.) — рад легкоатлет, стрибун угору, заслужений майстер спорту (1961), олімпійський чемпіон (1964; 2,18 м). Член КПРС з 1964. Тричі (1961, 1962, 1963) був визнаний найкращим спортсменом світу. Б.— неодноразовий чемпіон СРСР, встановив 6 світових рекордів — 2,23; 2,24; 2,25 м (1961), 2,26; 2,27 м (1962) і 2,28 м (1963). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю

БРУНЕ́Й — султанат під протекторатом Великобританії, на Пн. о. *Калімантан*. Пл. 5,8 тис км² Нас. бл. 160 тис. чол (1976), гол. чин малайці, китайці; корінних жителів (кедаяни, дусуни та ін.) — 7%. Столиця — м. *Бандар-Сері-Бегаван*. З 15 ст. Б — султанат На поч. 19 ст. став одним з центрів піратства і работоргівлі. З 1888— протекторат Великобританії. В 1941—45 Б. окуповувала Японія. В 1946 відновлено владу англ. адміністрації. В 1959 в Б. введено конституцію, проте колоніальний режим зберігся. В 1962—63 в Б. відбулося нац.-визвольне повстання, яке придушили англ війська.

В 1971 Б. здобув внутр. самоврядування.
Поверхня низовинна, місцями заболочена. Клімат екваторіальний, пересічна річна т-ра повітря +26°, опадів 2000—5000 мм на рік. Понад 70% площі Б. вкрито вічнозеленими тропічними лісами. Гол. галузь г-ва — видобування нафти (10 млн. т, 1974) та природного газу, значною мірою контролюється англ. монополіями. З-д зрідженого газу, лісопильні і деревообр. підприємства. Розвинуте кустарне виробн. (тканини, дерев'яні і срібні предмети, дерев'яні судна тощо) Вирощування каучуконосів, цукр тростини, рису. Розводять буйволів, кіз, свиней; мисливство, рибальство. Автошляхів — 1100 км, в т. ч. бл. 400 км з твердим покриттям. Гол. мор. порт — Бандар-Сері-Бегаван. Осн. статті експорту — нафта і нафтопродукти (бл 97% його вартості), каучук, природний газ. Ввозять пром. і прод товари, машини й устаткування тощо. Торг. партнери: Малайзія, Великобританія, Австралія та ін. Грошова одиниця — долар Брунею.

БРУНЕЛЛЕ́СКІ (Бруннеллеско; Brunelleschi, Brunellesco) Філіппо (1377, Флоренція — 15.IV 1446, там же) — італійський архітектор, скульптор і вчений, основоположник архітектурного стилю Раннього *Відродження*. Вчився і працював у Флоренції. Твори: архітектурні— купол Флорентійського собору (діаметр бл. 42м; 1420—36), Виховний будинок (1421—44), капела Пацці (почато 1429), церкви Сан-Лоренцо (1422—46) і Санто-Спіріто

Ф. Брунеллескі. Виховний будинок у Флоренції. 1421—44.

(почато 1444); скульптурні— «Принесення в жертву Ісаака» (бронза, 1401, Нац. музей, Флоренція). Б.— один з творців теорії *перспективи*

БРУ́НЕР (Bruner) Джером-Сеймур (н. 1.X 1915, Нью-Йорк) — американський психолог, професор, директор Центру по дослідженню пізнавальних процесів у Гарвардському ун-ті (з 1961). Осн. праці присвячено психології пізнавальних процесів, розвиткові мислення й психологічним основам навчання. Особливу увагу приділяє питанням психології *сприймання*, яке розуміє як активну пізнавальну діяльність. Б. розробляє також питання психологічної готовності до навчання, можливості навчати дітей з раннього віку, вивчає психологічні механізми засвоєння основ наук
Тв.: Рос. перекл.— Процесс обучения. М., 1962; Психология познания. М., 1977.

БРУ́НІ Федір Антонович [10.VI 1799, Мілан — 30.VIII (11.IX) 1875, Петербург] — російський живописець, акад. петербурзької АМ (з 1834). Італієць за походженням. У 1809—18 навчався в петерб. АМ у О. І. Іванова. В 1818—36 і 1838—41 працював в Італії. Прихильник *академізму*. Твори: «Смерть Камілли, сестри Горація» (1824), «Мідний змій» (1827—41), монументальні розписи в Ісаакіївському соборі в Ленінграді, портрети.

Ф. А. Бруні. Смерть Камілли, сестри Горація. 1824. Російський музей в Ленінграді

БРУ́НО (Bruno) Джордано-Філіппо (1548, Нола — 17.II 1600, Рим) — італійський філософ-матеріаліст, поет. Боровся проти *католицизму, схоластики* й реліг. мракобісся. В 15 років став ченцем. У 1575 залишив чернецтво і, переслідуваний за свої погляди церковниками, втік з Італії. Жив у Франції, Англії, Німеччині. В 1592 повернувся на батьківщину. Обвинувачений *інквізицією* в *єресі* й вільнодумстві, після 8 років ув'язнення був спалений живим. Спираючись на геліоцентричну систему М. *Коперника*, доповнюючи її рядом нових положень, Б. доводив, що Всесвіт не обмежується сонячною системою, що існує безконечна кількість світів, що Сонце не є абсолютним центром Всесвіту, а рухається і змінює своє положення щодо зірок. Єдиною субстанцією світу вважав *матерію*. Але матеріалістичні й діалектичні ідеї у Б. поєднувалися з *пантеїзмом* і *гілозоїзмом*. Розробляючи метод пізнання зовн. світу, Б. поєднував *емпіризм* із *раціоналізмом*. Найголовніші твори Б.: «Про причину, начало і єдине», «Про безконечність, Всесвіт і світи».
Літ.: Горфункель А. Джордано Бруно. М., 1973; Азархін В. А., Горський В. С. Коперник. Бруно. Галілей. К., 1974.

БРУ́НЬКА — зачаток пагона, що перебуває в стані відносного спокою. Складається із зачаткового стебельця, що закінчується точкою росту, й зачаткових листків (листкова, або вегетативна, Б.) або зачаткових квіток чи суцвіть (квіткова, або генеративна, Б.), або тих й інших (мішана Б.). Зверху т. з. закрита Б. вкрита лусочками, які виділяють смолисті речовини, захищаючи внутр. частини від холоду й висихання. Б., що не має покривних лусочок, наз. відкритою, або голою. Розрізняють Б. верхівкові (розміщені на верхівці стебла), пазушні, або бічні (сидять у пазухах листків), додаткові (в пазухах листків над пазушною Б. або збоку від неї) та придаткові, або адвентивні (виникають на будь-якій частині рослини з будь-якої групи живих клітин і є важливим резервом *вегетативного розмноження*). Пазушні бруньки, що перезимували, наступної весни проростають у бічні пагони або перетворюються на *сплячі бруньки*. У деяких рослин (т. з. живородних) формуються *виводкові бруньки*

БРУНЬКУВА́ННЯ — один із способів нестатевого (вегетативного) розмноження рослин. Спостерігається в деяких сумчастих (напр., дріжджі) і базидіальних грибів та у печіночних мохів (розмножуються т. з. *виводковими бруньками*). При Б. на материнському організмі утворюється брунька — виріст, з якого розвивається нова особина. Див. також *Пупкування*.

БРУСИ́ЛОВ Олексій Олексійович [19 (31).VIII 1853, Тбілісі — 17.III 1926, Москва] — російський і рад. військ. діяч, генерал від кавалерії (1912). Закінчив Пажеський корпус (1872). Учасник рос.-тур. війни 1877—78. Під час 1-ї світової війни — команд. 8-ю армією, потім — Пд.-Зх. фронтом, війська якого успішно здійснили наступальну операцію — т. з. Брусиловський прорив (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). В травні — липні 1917 Б.— головнокомандуючий рос. армією. З травня 1920 — на службі в Червоній Армії. Працював в апараті Наркомвійськсправ та інспектором кавалерії РСЧА. З 1924 — у відставці. Автор мемуарів «Мої спогади» (видано 1929).

БРУСИЛО́ВСЬКИЙ Євген Григорович [н. 30.X (12.XI) 1905, Ростов-на-Дону] — рад. композитор, нар. арт. Каз. РСР (з 1936). Один з засновників каз. профес. муз. мистецтва. Навчався в Моск. (1922—24) і Ленінгр. (1926—31) консерваторіях. Автор перших казах. опер («Киз-Жибек», 1934; «Жалбир», 1935; «Єр Таргин», 1936), балетів («Гуляндом», 1940; «Кози-Корпеш і Баян-Слу», 1966), симфоній, хорових, камерних вокальних та інструмент. творів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948

БРУ́СНЄВ Михайло Іванович [13 (25).I 1864, станиця Сторожева на Кубані — 1.VII 1937, Ленінград] — засновник однієї з перших у Росії марксистських організацій. В революц. русі з 1887. В 1891 закінчив Петерб. технологічний ін-т. В 1889 об'єднав робітн. і студентські гуртки Петербурга (див. *Бруснєва група*). З 1891 працював у Москві. В квітні 1892 заарештований, після 4 років ув'язнення засланий на 10 років до Якутії. В 1904 повернувся до Петербурга, пізніше відійшов від політ. діяльності.

БРУ́СНЄВА ГРУ́ПА— одна з перших марксистських соціал-демократичних організацій у Росії. Створена 1889 в Петербурзі внаслідок об'єднання революц. студентських і робітн. гуртків. Спо-

М. Г. Бруєвич.

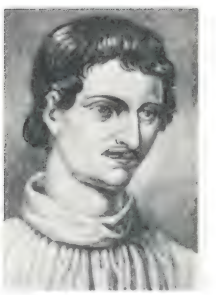

Дж.-Ф. Бруно.

М. І. Бруснєв.

Брусниця: пагін з плодами.

К. П. Брюллов. Автопортрет. Фрагмент. 1848. Державна Третьяковська галерея. Москва.

В. Я. Брюсов.

Брюгге. Міська башта. 1283—1482.

чатку називалася «Центр. робітничим к-том», «Робітн. союзом», пізніше відома за іменем її організатора і керівника *М. І. Бруснєва*. В 1890 створено к-т, який об'єднав бл. 20 гуртків. Б. г. пропагувала ідеї марксизму серед передових робітників, встановила зв'язок із *групою «Визволення праці»*, прийняла її програму, розповсюджувала її видання, видавала прокламації, гектографовану газ. «Пролетарий». У 1891 Б. г. взяла участь у проведенні демонстрації під час похорону М. В. *Шелгунова*, у робітн. страйках, встановила зв'язки з с.-д. гуртками Москви, Варшави, Харкова, Києва, Катеринослава та ін. міст, вперше в Росії організувала святкування 1 Травня Розгромлена 1892.

БРУСНИ́ЦЯ (Vaccinium vitis-idaea) — рослина род. вересових (за іншими джерелами — брусницевих). Вічнозелений сланкий кущик вис. до 25 см. Листки еліптичні, шкірясті, квітки білі або блідо-рожеві, зібрані у верхівкові китиці. Плоди — червоні ягоди, їстівні. Поширена у Пн. і Серед. Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — в лісовій зоні, у тундрі, в горах Кавказу; зокрема в УРСР — у лісових районах, на Пн. Лісостепу, в Карпатах. Ягоди Б. містять сахари, лимонну, яблучну і бензойну к-ти, вітаміни, глікозид вакцинін тощо; споживають свіжими і переробленими (варення, повидло, соки та ін.). Відвар і настій листків Б. використовують у нар. медицині. Іл. с. 45.

БРУТ Марк Юній (Marcus Junius Brutus; 85—42 до н. е.)—римський політ. діяч, прихильник аристократичної республіки. З 46 до н. е.— намісник пров. Цізальпінська *Галлія*, з 44 до н. е.— *претор* у Римі. Разом з *Кассієм* очолив 44 до н. е. змову проти *Юлія Цезаря* і взяв участь у його вбивстві. Стояв на чолі республіканців у боротьбі проти 2-го *тріумвірату* (*Октавіан, Антоній*, Лепід). Після поразки біля Філіпп (42 до н. е.) Б. покінчив життя самогубством.

БРУТАЛІ́ЗМ, необруталізм (від англ. brutal — грубий) — один з напрямів сучасної архітектури. Виник у серед. 50-х рр. 20 ст. у Великобританії (архітектори А. і П. Смітсони). Поширився в країнах Зх. Європи, США, Японії. Чіткої теорії не має. Споруди бруталістів мають підкреслено важкі форми, оголені конструкції та системи інженерного устаткування (школа в Ганстентоні, 1949—54; будинок редакції журн. «Економіст» у Лондоні, 1964 архітектори А. і П. Смітсони; ін-т Марчолонджі в Мілані, 1959, арх. В. Вігано).

БРУ́ТТО (від італ. brutto — грубий) — вага товару разом з упаковкою — *тарою*.

БРУЦЕ́ЛИ (Brucellae) — група нерухомих патогенних бактерій, що спричинюють у людини і тварин (переважно у рогатої худоби та свиней) *бруцельоз*. Б. мають кулясту або паличковидну форму, розміри 0,3—0,6 мкм Відкриті 1886 англ. бактеріологом Д. Брюсом.

БРУЦЕЛЬО́З, мальтійська гарячка — інфекційна хвороба тварин і людини, спричинювана мікроорганізмами з групи *бруцел*. На Б. здебільшого хворіють велика рогата худоба, кози, вівці, свині. Перебіг хвороби хронічний, без характерних ознак. Хворі тварини виділяють бруцели з молоком, фекаліями і особливо багато під час аборту з плодом, плодовими оболонками, виділеннями з матки тощо. В організм здорових тварин бруцели потрапляють із зараженими кормами, водою, молоком, під час парування. У самок захворювання призводить до аборту (у корів на 5—8 місяці вагітності, у кіз і овець — на 3—4 місяці, у свиней — на 1—2,5 місяці), у самців уражаються сім'яники. Часто спостерігається запалення суглобів. Заходи боротьби і профілактика: своєчасне виявлення та ізоляція хворих тварин, дезинфекція скотних дворів, знезараження молока і молочних продуктів, щеплення та ін. Людина заражається Б. переважно при вживанні некип'яченого молока, молочних продуктів, а також при догляді за хворими тваринами. Найбільш небезпечними для людини є бруцели, виділювані козами та вівцями. Тривалість захворювання бл. 3-х місяців, іноді до 2-х і більше років Ознаки Б.— тривала переміжна гарячка, яка супроводиться значним потінням; загальний стан хворого при цьому здебільшого задовільний. Якщо несвоєчасно почати лікування, то Б. може давати ускладнення (ураження нервової системи і суглобів). Лікування: антибіотики, вакцинотерапія, фізіотерапія та ін.

Літ.: Бруцеллёз. К., 1975.

БРЮ́ГГЕ — місто в Бельгії, адм. центр провінції Зх. Фландрія. Понад 118 тис. ж. (1971). Мор. порт, вузол судноплавних каналів та залізниць. Вперше згадується в 7 ст. В 11—14 ст.— одне з найважливіших торг. міст Зх. Європи, центр цехового ремесла. Металообробна, текст., судноремонтна пром-сть. Виробн. залізничного устаткування і вагонів, меблів. Різні галузі харч. пром-сті. Старовинне кустарне виготовлення мережив і вишивок. Центр туризму. Серед архіт. пам'яток Б., своєрідної «Північної Венеції»: Суконні ряди (1248—1364) з міською баштою (1283—1482), ратуша (1376—1421), капела Святої крові (бл. 1480), собори Сінт-Салватор (12—18 ст.) і Онзе-ліве Враукерк (1210—1549 з «Мадонною» Мікеланджело й бронзовими гробницями Марії Бургундської та Карла Сміливого, 16 ст.). Академія живопису. Музеї нідерл. мистецтва, музей Г. Мемлінга, Муніципальна худож. галерея.

«БРЮ́ГГСЬКА У́ТРЕНЯ» — повстання ремісників на чолі з ткачем П. Конінком у м. *Брюгге* проти французів, які захопили *Фландрію* (1300); відбулося 18.V 1302. Почалося під час утрені (звідси й назва). Стало початком широкого антифранц. руху у Фландрії, який завершився поразкою франц. армії біля Куртре (1302), внаслідок чого Фландрія (за винятком невеликої частини) стала незалежною.

БРЮ́КНЕР (Brückner) Олександр (29.I 1856, Тернопіль — 24.V 1939, Берлін) — польський славіст, акад. Польської АН (з 1888), акад. Петербурзької АН (з 1890) та інших академій. Навчався у Львів. ун-ті (1872—75). Професор Берлінського ун-ту (1881—1924). Осн. праці: «Історія російської літератури» (1905), яку високо оцінив І. Франко (у статті «Нова історія російської літератури», 1905), «Історія старопольського письменства» (1922), «Етимологічний словник польської мови» (1926—27).

БРЮЛЛО́В Карл Павлович [12 (23).XII 1799, Петербург — 11 (23). VI 1852, Марчано, поблизу Рима] — російський живописець. У 1809—21 навчався в петерб. АМ у А. І. *Іванова*. В 1823—35 працював в Італії. У 1835 повернувся до Петербурга. З 1836 — професор петерб. АМ. З 1849 жив на о. Мадейра, з 1850 — знову в Італії. Поєднуючи в своїй творчій практиці кращі традиції *класицизму* з романтичною піднесеністю й елементами реалізму, Б. виступав проти умовності академічного мистецтва, прагнув до більшого зв'язку мистецтва з життям. Усі ці риси притаманні як його раннім творам («Італійський полудень», 1828; «Вірсавія», 1832), так і пізнішим. Найвідоміший твір Б.— «Останній день Помпеї» (1830—33, ДРМ). У Петербурзі Б. працював над істор. полотном «Облога Пскова» (1839—43, незакінчене), а також над романтичними, ефектними парадними портретами («Вершниця», 1832; «Портрет Ю. П. Самойлової з Амаціліею Пачіні», бл. 1839). Майстерністю композиційного й психологічного вирішення відзначаються портрети діячів рос. культури: Н. Кукольника (1836), В. Жуковського (1838, Київ. музей Т. Г. Шевченка), І. Крилова (1839) та ін., автопортрет (1848). Б. визначний майстер акварелі і рисунка. Відомий і як педагог. У нього вчилися, зокрема, укр. художники І. *Сошенко*, Д. *Безперчий* та ін. Разом з В. *Жуковським* і О. *Венеціановим* брав діяльну участь у викупі з кріпацтва Т. Шевченка, який потім деякий час жив у Б. і був його учнем. Див. також *Брюлловська школа*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Говдя П. К. Брюллов и Т. Шевченко. В кн.: Русско-украинские связи в изобразительном искусстве. К., 1956; Ацаркина Э. Н. Карл Павлович Брюллов. М., 1963; Леонтьева Г. К. Карл Брюллов. Л., 1976.

Бруталізм. Архітектори А. і П. Смітсони. Школа в Ганстентоні. 1949—54.

БРЮЛЛО́В Олександр Павлович [29.XI (10.XII) 1798, Петербург — 9(21). I 1877, там же] — російський архітектор і аквареліст. Представник пізнього класицизму. Брат К. *Брюллова*. В 1810—21 навчався в петерб. АМ. Вивчав архітектуру в Італії (1822—26) та Франції (до 1830). Викладав у петерб. АМ (1831—71), з 1831 — її академік. Споруди: Михайлівський театр (1831—33), Лютеранська церква (1833—38), будинок штабу гвард. корпусу (1837—43) — всі в Петербурзі, Пулковська обсерваторія (1834—39), церква в Парголові (1831). У 1883 Б. виконав проект пам'ятника на честь подвигу команди брига «Меркурій» (встановлений у тому ж році в Севастополі). Автор ряду акварельних портретів.

БРЮЛЛО́ВСЬКА ШКО́ЛА — група художників, учнів і послідовників К. *Брюллова*. Найвідоміші серед них — Я. Капков, П. Орлов, О. Тиранов, А. *Мокрицький*. До Б. ш. належав і Т. Шевченко, який продовжував кращі традиції свого вчителя і заклав основи укр. реалістичного мистецтва.

БРЮ́НІНГ (Brüning) Генріх (26.XI 1885, Мюнстер — 30.III 1970) — німецький політ. діяч. У 1930—32 — рейхсканцлер Німеччини. Уряд Б. надзвичайними законами обмежив екон. і політ. права трудящих, переслідував комуністів і цим сприяв приходові фашизму до влади. В 1934 Б. емігрував у США; був професором Гарвардського ун-ту. З 1952 у ФРН — професор Кельнського університету.

БРЮНСВІ́К (Brunschvicg) Леон (10.XI 1869, Париж — 18.II 1944, там же) — французький філософ, представник т. з. критичного *раціоналізму*. Професор Сорбонни з 1909. Обстоюючи раціоналізм і наук. метод у філософії, Б. вбачав осн. смисл їх в активності розуму, який нібито сам встановлює принципи своєї діяльності. Звідси навколишній світ, що адекватно пізнається наукою, є, за Б., не об'єктивною реальністю, а лише несвідомим самообмеженням розуму. Борючись проти зростаючого впливу *ірраціоналізму*, Б., проте, залишався на позиціях ідеалістичного раціоналізму.

І. В. Бичко.

БРЮС (Bruce) Роберт (11.VII 1274, м. Торнбері — 7.VI 1329) — король *Шотландії* з 1306. Очолював боротьбу шотл. народу за незалежність від Англії. Війська Б. 1314 розгромили англ. армію біля Баннокберна і спустошили Пн. Англію, 1315—17 подали допомогу антиангл. повстанню в Ірландії. В 1328 англ. уряд змушений був визнати незалежність Шотландії. Б. присвячено поему Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський».

БРЮС Яків Вілімович [1670—19 (30).IV 1735, с. Глинки, тепер Щолковського р-ну Московської обл.] — російський держ. діяч і учений, граф (з 1721), генерал-фельдмаршал (з 1726). Походив із знатного шотл. роду. Брав участь у Кримських (1687, 1689) і Азовських (1695—96) походах. Склав карту (1696) земель від Москви до Малої Азії. В 1702 влаштував обсерваторію в Москві. З 1706 завідував рос. книгодрукуванням. Під час *Полтавської битви 1709* командував артилерією рос. армії, учасник *Прутського походу 1711* Петра I. В 1717—26 — президент Берг- і Мануфактур-колегій (центральні державні установи, що відали гірничорудною і легкою промисловістю).

БРЮ́СОВ Валерій Якович [1 (13). XII 1873, Москва — 9.X 1924, там же] — російський рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1920. Друкувався з 1894 (зб. «Російські символісти»). Б.— один з зачинателів і лідерів символізму в Росії. Для перших збірок («Chefs d'Oeuvre», 1895; «Me eum esse», 1897) характерне протиставлення мистецтва життю, шукання незвичайних тем і форм. У 1904—09 — редактор журн. «Весы». З наближенням революції 1905 і в наступні роки в творчості Б. все сильніше звучать соціальні мотиви; він славив труд і людину-творця («Робота», «Хвала людині»), віщував загибель бурж. цивілізації («Муляр», «Кинджал», «Прийдешні гунни»). Б.— автор оповідань та істор. романів («Вогненний ангел», «Олтар перемоги», «Юпітер повалений»). В роки 1-ї світової війни зблизився з М. Горьким, був співробітником журн. «Летопись» і в-ва «Парус». Виступав також як критик («Далекі та близькі», 1912), літературознавець, теоретик віршування, перекладач. Найцінніше в пожовтневій поезії Б.— політ. лірика («Ленін», «Нам проба», «Товаришам-інтелігентам», «Третя осінь»). Перекладав твори Т. Шевченка, В. Самійленка, О. Маковея. Укр. мовою Б. перекладали М. Рильський, М. Терещенко, М. Зеров, О. Новицький, П. Филипович, Д. Павличко, І. Драч, Б. Олійник.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1973—75; Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1973.

Літ.: Луначарский А. В. Брюсов и революция. В кн.: Луначарский А. В. Статьи о советской литературе. М., 1971; Бурлаков Н. С. Валерий Брюсов. М., 1975; Литературное наследство. Валерий Брюсов. М., 1976; Даниелян Э. С. Библиография В. Я. Брюсова. Ереван, 1976.

БРЮССЕ́ЛЬ — столиця Бельгії, адм. центр провінції Брабант. Бл. 1,1 млн. ж. (1976, з передмістями). Б. вперше згадується в документах 11 ст. (в зв'язку з подіями кін. 7 ст.). З 12 ст.— один з гол. екон. центрів *Брабанту*, пізніше — центр *Фландрії* і *Бургундії*. З 16 ст. Б. в складі ісп. Нідерландів. Був одним з осередків *Нідерландської буржуазної революції 16 століття*. В 1714 Б. перейшов до Австрії; 1815—30 Б. входив до Нідерландського королівства; 1830 був осередком бельг. революції. Столиця Бельгії з 1830. В Б. 1845—48 жили К. Маркс і Ф. Енгельс. 17 (30).VII — 24.VII (6.VIII) 1903 в Б. працював II з'їзд РСДРП. У 1914—18 і 1940—44 був окупований нім. військами. В Б.— штаб-квартира НАТО. Б.— найбільше місто країни, осн. пром. і кредитно-фін. центр. Найважливішими галузями пром-сті Б. є машинобудування, особливо точне й електротех., вагоно- і приладобудування. Автоскладальні з-ди іноземних фірм — «Рено» (Франція), «Форд» (США), «Фольксваген» (ФРН). Хім., фармацевтична, харч., парфюмерна, поліграф., меблева пром-сть. Текст. і швейні підприємства. Кустарне виготовлення мережив, рукавиць, тонких полотен, килимів тощо. Найбільші банки Бельгії, страхові компанії та контори осн. бельг. і багатьох

міжнар. трестів. Важливий трансп. вузол Зх. Європи (10 з-ць, включаючи міжнародні). Каналом сполучений з мор. портом Антверпен і пром. центром Шарлеруа. В Б.— ун-т (з 1834), Академія наук та мистецтв, Вища школа політ. і соціальних наук; ін-ти: Пастерівський, Географічний та ін. Королівські музеї мистецтв та історії, Константена Меньє, музеї давнього мистецтва, сучасного мистецтва та ін. Оперний «Де ла Монне», Національний, Мольєра та ін. театри. Королівська, Центральна, університетська бібліотеки. Ботанічний сад.

Брюссель. Вид одного з районів міста.

БРЮССЕЛЬСЬКА КАПУСТА

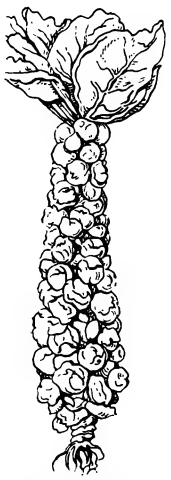

Брюссельська капуста.

Бубон.

Архіт. пам'ятки Б.— готичні ратуша (1401—55) і собор Сен-Мішель-е-Гюдюль (1226—1490), «Королівський будинок» (1515—25), Королівський палац (18—20 ст.); парламент (1779—83, арх. Б. Гімар), Палац юстиції (1866—83, арх Ж. Пуларт), Палац красних мистецтв (1922—28, арх. В Орта). Нові будівлі — Палац віку (1935, арх. Ж. ван Нек), аеровокзал (1954, арх. М. Бренфо), споруди Всесвітньої виставки 1958 (арх. Ж ван Дорселар); житл. комплекс в Гейселі.

БРЮССЕ́ЛЬСЬКА КАПУ́СТА (Brassica oleracea var. gemmifera)— дворічна овочева рослина род. *хрестоцвітих*. Утворює високе (в 1-й рік до 40—80 см, на 2-й рік до 1,5 м) пряме стебло, вкрите ложечковидними листками і з розеткою великих черешкових листків на верхівці. В пазухах листків на коротких пагонах розвиваються дрібні (2,5—5 см у діаметрі) головочки (до 90 шт.), багаті на азотисті речовини і вітамін С. На 2-й рік з верхівкової і бічних бруньок виростають квіткові пагони, на яких утворюються стручки з насінням. Головочки споживають вареними і консервованими. Урожай 40—120 ц/га На Україні поширений сорт Геркулес.

БРЮССЕ́ЛЬСЬКІ АСАМБЛЕ́Ї громадських сил за безпеку і співробітництво в Європі — 1) Перша Б. а. відбулася 2 — 5.VI 1972. В ній взяли участь бл. 800 делегатів з 27 країн Європи. Асамблея обговорила шляхи зміцнення миру і безпеки в Європі, прийняла Урочисту декларацію, в якій закликала об'єднати зусилля європ. народів в ім'я миру на континенті. Асамблея прийняла рішення про створення *Міжнародного комітету за європейську безпеку і співробітництво*. 2) Друга Б. а. відбулася 26—29.IV 1975. В її роботі взяли участь 500 делегатів з 29 країн Європи. Асамблея обговорила шляхи і засоби *розрядки міжнародної напруженості*. В Декларації, ухваленій асамблеєю, було визначено конкретні завдання громад. сил, спрямованих на успішне завершення *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*.

БРЮ́СТЕРА ЗАКО́Н — закон, що встановлює зв'язок між показником заломлення діелектрика n і таким кутом падіння світлового променя φ, при якому відбите від поверхні діелектрика світло повністю поляризоване (див. *Поляризація світла*). За Б. з., $\operatorname{tg} \varphi = n$. Кут між відбитим і заломленим променями при цьому становить 90° (мал.). Б. з. відкрив 1815 англ. фізик Д. Брюстер (1781—1868).

БРЮХОВЕ́ЦЬКИЙ Іван Мартинович [р. н невід.— 7 (18). VI 1668, біля Диканьки, тепер Полтавської обл.] — гетьман Лівобережної України 1663—68, обраний на *Чорній раді 1663*. З 1662 — кошовий гетьман Запорізької Січі. Підписав *Московські статті 1665*. В результаті поглиблення класових суперечностей на Україні 1666 і 1668 вибухнули нар. повстання проти козац. старшини і царських воєвод (див. *Переяславського полку повстання 1666*). Ставши на шлях зради, Б. домовився з тур. султаном про перехід України під владу Туреччини. Проти Б. і його старшинської групи вибухнуло повстання, під час якого він був убитий.

БРЮХО́ВИЧІ — селище міського типу Львівської обл. УРСР, підпорядковане Шевченківській райраді Львова. Залізнична станція. 6,2 тис. ж. (1977). Лісозавод, цех струганого шпону і столярних плит Львів. фанерного комбінату, 2 лісництва, астрономічна станція обсерваторії Львів. ун-ту. З заг.-освітні школи, Львів. технікум с.-г. будівництва, 2 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Б. відомі з 1444.

БРЮХОНЕ́НКО Сергій Сергійович [30.IV (12.V) 1890, м. Козлов, тепер м. Мічурінськ — 20.IV 1960, Москва] — російський рад. фізіолог, доктор мед. наук. Закінчив Моск. ун-т (1914). Працював у Москві, з 1958 — в Ін-ті експериментальної біології і медицини Сибірського філіалу АН СРСР. У 1920—25 розробив метод штучного *кровообігу* і створив перший у світі *штучного кровообігу апарат* — автожектор, який використовував у дослідах по оживленню собак після клінічної смерті. Ленінська премія. 1965, посмертно.

БРЯ́НКА (до 1962 — район м. Кадіївки, перейменованої 1978 на м. Стаханов) —місто обласного підпорядкування Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Авдакове. 67 тис. ж. (1977). В 1889 закладено вугільну шахту («Брянка»), що стала основою виникнення рудника, навколо якого виросло шахтарське селище.

Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1962 — місто. В Б.—8 кам.-вуг. шахт, 2 центр. збагачувальні ф-ки, рудоремонтний, бурового устаткування з-ди, комбінат побутового обслуговування тощо. 19 заг.-освітніх і музична школи, 3 профес.-тех. уч-ща, технолого-екон. технікум, 12 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 2 палаци культури, 10 клубів, 3 кінотеатри, 15 кіноустановок, 70 бібліотек.

БРЯНСЬК — місто, обласний і районний центр РРФСР, на р. Десні (притока Дніпра) Залізничний вузол. 385 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські райони. Засн. як укріплений пункт під назвою Бринь, пізніше — Дебрянськ. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1146. Належав чернігівським князям. З 1356 був під владою *Великого князівства Литовського* В 1500 ввійшов до складу Рос. д-ви. Входив до складу Київ. губ. (1709—78). В 19 ст. став центром пром. району. В 1898 — 1900 було створено Орловсько-Брянський к-т РСДРП. Рад. владу в Б. встановлено 25.X (7.XI) 1917. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (6.X 1941—17.IX 1943) в брянських лісах діяло багато тисяч рад. партизанів З 1944 — обл. центр.

Б.— великий індустріальний і культ. центр. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (виробн. дизелів, тепловозів, вантажних вагонів, тракторів, великовантажних автомобілів, с.-г. машин, іригаційного устаткування тощо), розвинуті також електротех. машинобудування та приладобудування. Металообр. підприємства, виробн. буд. матеріалів (з-ди силікатної цегли, залізобетонних виробів, цегельно-вапняний і буд. деталей комбінати та ін.). Камвольний комбінат, швейні та взут. ф-ки; харч. і деревообр. пром-сть. Ін-ти: трансп. машинобудування, технологічний, педагогічний, філіал Моск. гідромеліоративного ін-ту. 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок; цирк, художній і краєзнавчий музеї.

БРЯ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 5.VII 1944. Пл. 34,9 тис. км². Нас. 1512 тис. чол. (на 1.I 1977), переважають росіяни, живуть також українці, білоруси; міськ. нас.— 58%. Поділяється на 24 райони, має 15 міст і 30 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Брянськ*. У 1967 Б. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня Б. о. рівнинна. На Сх. і Пн. Сх. в межі області заходять відроги *Середньоросійської височини* та Смоленської височини, на Пд.— частина *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: фосфорити, буд. та керамічна сировина (вогнетривкі глини, мергелі, піски), торф, залізна руда. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —8,8°, липня +18, +19°. Опадів до 600 мм на рік. Гол. ріка — Десна з притоками Болвою, Навлею, Нерусою та ін., в пд.-зх. частині протікає р. Іпуть (притока р. Сожу). Грунти підзолисті, дерново-підзолисті, лісові, темно-сірі та опідзолені чорноземи. Ліси (сосна, береза, осика, ялина) вкривають бл. 25% території Б. о. Велике госп. значення мають луки. Б. о.— район з розвинутою промстю і багатогалузевим с. г. Енергетика базується на місцевому торфі, довізному донецькому вугіллі та природному газі. Брянська ДРЕС. Розвинуті машинобудування (виробн. дизелів, тепловозів, вантаж-

До ст. **Брюллов К. П.** Портрет В. А. Жуковського 1838 Київський державний музей Т. Г Шевченка

До ст **Брейгель П.**

1. Повернення черід 1565 Художньо-історичний музей у Відні

2. Селянський танок Близько 1567. Художньо-історичний музей у Відні

них вагонів, с.-г. машин, устаткування для легкої та деревообр. пром-сті тощо) та металообробка. На базі місцевої сировини — пром-сть буд. матеріалів (азбоцем. вироби, цемент, цегла, скло, скловолокно, ізоляційні матеріали тощо). Виробн. фосфатного борошна. З галузей легкої пром-сті розвинуті вовняна, шкіряно-взут., швейна; харч.— консервна, крохмальна, спиртова, м'ясна, цукрова, тютюнова та ін. Лісова і деревообр. пром-сть представлена меблевими, картонною, сірниковою ф-ками. Гол. пром. центри: Брянськ, *Клинці*. Для с. г. характерні зерново-картоплярський напрям землеробства та молочно-м'ясне тваринництво. Вирощують зернові (жито, пшениця, гречка та ін.), картоплю, а також кормові культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, птицю. Гол. вид транспорту — залізничний, густа сітка автомоб. шляхів. Судноплавство по Десні.

В Б. о.— ін-ти: трансп. машинобудування, технологічний та пед., 26 серед. спец. навч. закладів; театри: драм. та ляльок; цирк, 5 краєзнавчих музеїв.

БРЯ́НЦЕВ Олександр Олександрович [2 (14).IV 1883, Петербург — 30.IX 1961, Ленінград] — російський рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1943. Основоположник і керівник (1922—61) театру юного глядача в Ленінграді. Поставив спектаклі: «Морська дружба» Вагнера (1945), «Син полку» Катаєва (1946), «Червоний галстук» Михалкова (1947), «Недоросток» Фонвізіна (1954) та ін. Автор праць з питань теорії і практики театру для дітей. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

БУАГІЛЬБЕ́Р (Буагійбер; Boisguillebert) П'єр (17.II 1646 — 10.X 1714) — французький економіст, родоначальник *класичної буржуазної політичної економії* у Франції. Б. був попередником *фізіократів* і одним з основоположників трудової теорії вартості. Критикуючи *меркантилізм*, вважав, що осн. багатство нації не в грошах, а в продуктах, гол. чин. с.-г. Твори Б., в яких він виступав проти феод. гніту і меркантилізму, високо цінував К. Маркс.

БУАЛО́ (Буало-Депреď; Boileau-Despréaux) Нікола (1.XI 1636, Париж — 13.III 1711, там же)—французький поет і критик, теоретик *класицизму*. З 1663 почав друкувати ліричні вірші, а згодом сатири, в яких висміював пороки тогочасного суспільства. В 60—70-х рр. написав дев'ять сатир, «Трактат про прекрасне», *іроїкомічну поему* «Налой» Гол. твір — віршований трактат «Поетичне мистецтво» (1674; укр. мовою переклав М. Рильський), у якому викладено осн. естетичні принципи франц класицизму Б стверджував об'єктивне відображення дійсності в мистецтві, виступав проти суб'єктивізму й дилетантства, підкреслював виховну роль мистецтва. Поетика Б. мала вплив на європ. л-ру 17—18 ст.
Тв.: Укр. перекл.—Мистецтво поетичне. К., 1967.

БУАСЬЄ́ (Boissier) П'єр-Едмон (25.V 1810, Женева — 25.IX 1885, Валер, кантон Во) — швейцарський ботанік (систематик і флорист). Досліджував ісп. та східносередземноморську флори. Описав тисячі нових видів квіткових рослин і встановив багато нових родів рослин. У своїй праці «Східна флора» (тт. 1—5, 1867—84; додатковий том, 1888) описав і навів дані про геогр. поширення майже 12 тис. видів рослин. За своїми поглядами — антидарвініст.

БУБИ́Р — риба ряду окунеподібних. Те саме, що й *носар*.

БУ́БЛИКОВ Тимофій Семенович (справж. прізв.— Бубличенко; бл. 1748, Україна — бл. 1815, Петербург) — російський артист балету, балетмейстер і педагог. Основоположник рос. балетної школи. В 1763 закінчив петерб. театр. школу, 1763—85 — соліст придворної балетної трупи, з 1785 — придворний танцмейстер, 1795—99 — викладач «театрального танцю» і постановник рос. балетів у кріпацькому театрі М. П. Шереметєва в Кускові під Москвою.

І. М. Лисенко.

БУБНІ́ВКА — село Гайсинського р-ну Вінницької обл., один з центрів української художньої кераміки. Відомий з 17 ст. Значного розвитку промисел досяг у серед. 19 ст. Високим худож. рівнем відзнаючаються вироби сучас. митців Б. Це переважно посуд та керамічні іграшки, розписані рослинним орнаментом з ритмічним повторенням стилізованих квітів і вкриті поливою. Найвідоміші представники — брати Яким і Яків *Герасименки*.

Вироби бубнівських гончарів.

БУ́БНОВ Андрій Сергійович [23. III (4.IV) 1883 — 12.I 1940] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Нар. в Іваново-Вознесенську (тепер Іваново) в сім'ї службовця. Навчався в Моск. с.-г. ін-ті. В 1905—17 вів парт. роботу в Москві, Петербурзі, Харкові та ін. містах. На VI парт. конференції (1912) обраний кандидатом у члени ЦК, на VI з'їзді РСДРП(б) — членом ЦК. У жовтні 1917 — член Політбюро і Військ.-революційного центру ЦК РСДРП(б), член ВРК при Петроградській Раді. На поч. 1918 примикав до *«лівих комуністів»*. З березня 1918 працював на Україні, входив до складу Укр. Рад. уряду, *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*. З жовтня 1918 — голова підпільного Київ. обл. ревкому. Після розгрому *Директорії* — голова Київ. Ради робітн. депутатів, член уряду Рад. України, Реввійськради Укр. фронту, Ради Оборони УРСР. З 1921 — на військ., парт. і рад. роботі, 1924—29 — нач. Політуправління РСЧА, 1929—37 — нарком освіти РРФСР. На VIII, XI, XII з'їздах РКП (б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XIII—XVII з'їздах — членом ЦК. Був членом бюро ЦК ВКП (б), ВЦВК й ЦВК СРСР. У 1918—20 — член ЦК КП(б)У, 1919—20 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

Літ.: Биневич А., Серебрянский З. Андрей Бубнов. М., 1964; Лихолат А. В. А. С. Бубнов на Україні. К., 1965.

О. О. Брянцев.

БУБНО́ВСЬКИЙ Микита Дмитрович [н. 1 (14). IX 1907, с. Маньківці, тепер Барського р-ну Вінницької обл.] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1951). Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення 1930 Вінн. с.-г. ін-ту — на рад. і парт. роботі. В 1951—52 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР; 1952 — секретар ЦК Компартії України. В 1952—54 — перший секретар Вінн. обкому партії, 1954—63 — секретар ЦК Компартії України. В 1963—72 — перший секретар Хмельн. обкому партії. З 1972 — персональний пенсіонер. В 1956—71 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1949 — кандидат у члени ЦК, в 1952—72 — член ЦК Компартії України. В 1956—63 — кандидат у члени Президії ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 3—5-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

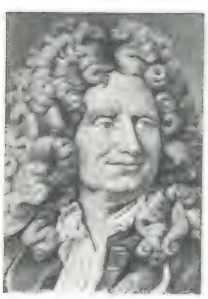
Н. Буало.

БУ́БОН — ударний музичний інструмент; дерев'яний або металевий обруч з натягнутою з одного боку шкірою. Деякі види Б. мають дзвіночки, брязкучі металеві кільця, пластинки. Поширений у багатьох народів, відомий у Київській Русі. Укр. Б. у прорізах обруча має металеві тарілочки, а всередині — навхрест натягнутий дріт з бубонцями та брязкальцями. Застосовується в оркестрах і в складі *троїстої музики*.

БУБО́Н (від грец. βουβών — пах, пухлина в паху) — запалення *лімфатичних вузлів*. Найчастіше Б. спостерігаються на шиї, в паху. Б. супроводжує або ускладнює перебіг деяких венеричних захворювань, а також бубонної чуми, туляремії, туберкульозу. Б. бувають болісними (при *шанкері м'якому*) або зовсім безболісними (напр., при сифілісі), різними за розміром, можуть нагноюватися, прориватися і загоюватись рубцем. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило Б., іноді — хірургічне втручання.

А. С. Бубнов.

БУВА́ЛЬЩИНА —1) У народній творчості усне оповідання (переважно побутового змісту), в основі якого лежать незвичайні події, що трапились або із самим оповідачем, або почуті ним від очевидців. У давніх записах Б. переважає фантастика, що зумовлене світоглядом нар оповідачів, їхньою вірою в «нечисту силу». Такі Б. інакше наз. билицями.

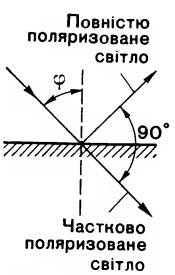

Брюстера закон.

На укр. Б. істор. змісту першим звернув увагу П. Куліш («Українські народні перекази», 1847). Залежно від ступеня домислу, об'єкта зображення тощо Б. відносять до таких жанрових різновидів нар прози, як усні оповідання *(притчі, фацетії), перекази* й *легенди*. 2) Цікава й повчальна пригода чи епізод (іноді фольклорного походження) з життя письменника, митця, вченого або іншої відомої людини. 3) Б. виступає і як літ жанр (у творчості О *Стороженка*, Остапа *Вишні*, Д. *Бузька* та ін.).

С. В. Мишанич.

Бувардія: пагін із суцвіттям та квітка.

БУВА́РДІЯ (Bouvardia) — рід рослин род. маренових. Листопадні кущі, вис до 1 м, рідше — багаторічні трави з цілокраїми супротивними вічнозеленими листками Квітки білі, червоні або жовті, часто запашні, зібрані на кінцях пагонів у суцвіття. Бл 30 видів, поширених у Центр Америці. Введені в культуру як декоративні В УРСР вирощують у кімнатах переважно Б Гуттеана (B houtteana) з кремовими і Б. жасминоквіту (B jasminiflora) з білими квітками

БУГ, Західний Буг — права притока Вісли, тече в межах УРСР, БРСР та Польщі, на значному протязі по Б проходить кордон між СРСР та Польщею Бере початок на Подільській височині у Львів обл. УРСР, впадає у Віслу нижче від Варшави Довж 831 км (у межах УРСР — 350 км) Площа бас 73 470 км². Головні притоки Б в межах УРСР: ліві — Полтва, Кам'янка, *Рата*; праві — Нарев, *Луга*, Неретва, Мухавець. Замерзає в грудні, скресає в березні В гідрологічному режимі добре виявлена весняна повінь; часто бувають осінні й зимові паводки. Середні багаторічні витрати води біля м *Кам'янки-Бузької* —11,2 м³/сек. Найбільші витрати води — в березні — квітні, найменші — переважно у вересні *Дніпровсько-Бузьким каналом* Б. сполучений з річковою системою Дніпра, Августовським каналом — з системою *Німану*. Судноплавний на 315 км від гирла. Використовується для водопостачання На Б. в межах СРСР — міста Буськ, Кам'янка-Бузька, Червоноград, Сокаль, Брест

Г. І. Швець.

Бугай.

Бугай.

БУГ ПІВДЕ́ННИЙ — річка в УРСР Див *Південний Буг*.

БУГА́ЄВ Борис Павлович (н. 29.VII 1923, с. Маньківка, тепер смт Черкаської обл.) — рад військовий і держ діяч, Головний маршал авіації (1977), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1946 В Рад Армії з 1941 Учасник Великої Вітчизн. війни (льотчик, командир ланки авіазагону Центр штабу партизанського руху) З 1970 — міністр цивільної авіації СРСР. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС Депутат Верховної Ради СРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972

БУГА́ЇВКА — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Комунарськ. 7,3 тис. ж. (1977). Кам.-вуг. шахта «Перевальська», кам'яний кар'єр, відділок птахорадгоспу. 3 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, 3 б-ки. Б. виникла 1763.

Бугенвілія гладенька.

БУГА́Й — плідник, самець *великої рогатої худоби*. Б. вищий і більший за корову (жива маса до 1600 кг). Має велике значення у відтворенні та якісному поліпшенні стада. Тому за племінними якостями та продуктивністю Б. мають бути кращими від корів, з якими їх спаровують. Статева зрілість Б. настає в 6—8 міс., у парування пускають у віці 14—18 міс. Вибираючи Б. для плем використання, беруть до уваги їхню породу і породність, походження, екстер'єр, здоров'я, статеву активність, якість сперми і потомства Якщо Б дає потомство дочок, продуктивніших від своїх матерів, його вважають поліпшувачем стада і використовують якнайдовше (10—12 років). При ручному паруванні за рік один Б покриває 150—200 корів Кращим методом використання Б. є взяття у них сперми для *штучного осіменіння* корів Спермою цінного Б. осіменяють 5000 і більше корів. Кастрованих Б. наз. *волами*

БУГА́Й (Botaurus stellaris) — птах род *чаплевих* Довж тіла до 80 см, ноги відносно короткі, дзьоб прямий, стиснутий з боків, забарвлення вохристо-жовте з чорними та бурими плямами і рисками. Поширений в Європі, Азії, Африці В УРСР прилітає в березні — квітні, відлітає в жовтні — листопаді; частина птахів зимує в пониззях Дунаю і Дністра. Селяться Б в плавнях, на болотах, в заростях очерету, де весною і на початку літа чути своєрідне «бухкання» самців, схоже на рев бика. Кладку з 3—5 яєць насиджують в умовах України 21—23 дні Живляться жабами, пуголовками, дрібною рибою, комахами. У викопному стані відомий з плейстоцену.

Л. Ф. Назаренко.

БУГА́Й — український нар. музичний інструмент. Являє собою дерев'яний циліндр. Одна з основ його обтягнута шкірою з прикріпленим до неї пучком кінського волосу, посмикуванням за який видобувається звук. Використовується як басовий інструмент.

БУГА́ЙКО Тетяна Федорівна [13 (25).VI 1898, Єреван — 25.X 1972, Київ] — український рад. літературознавець-методист, засл. вчителька УРСР (з 1940). Член КПРС з 1944. Закінчила Полтавський ін-т соцвиху (1931) та Ніжинський пед. ін-т (1935). З 1957 — зав. кафедрою методики мови і л-ри Київського пед. ін-ту ім О. М Горького. Автор праць з літературознавства і методики викладання укр. л-ри, підручників для учнів і студентів, монографій про вивчення в серед. школі творчості Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Грабовського. Нагороджена орденом Леніна.

Тв.: Українська література в середній школі. К., 1962 [у співавт.]; О взаимосвязи в преподавании русской и украинской литературы в школах УССР. К., 1969 [у співавт.]; Навчання і виховання засобами літератури. К., 1973 [у співавт.].

БУГА́ЙЧЕНКО Іван Федорович [2 (15). VIII 1913, с. Михайлівка, тепер Первомайського р-ну Харківської обл.— 14.I 1943] — учасник підпільної боротьби на Житомирщині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1939. Нар. в сел сім'ї. З 1932 — на комсомольській роботі в Харків. обл. В 1934—39 — в Рад. Армії В 1939 обраний секретарем Кам'янець-Подільського обкому ЛКСМУ; згодом — перший секретар Терноп. обкому ЛКСМУ В липні 1941 направлений за лінію фронту, організував і очолив комсомольське підпілля в Потіївському р-ні (тепер на тер. Радомишльського р-ну Житомир обл.). В грудні 1942 його схопили гестапівці й після катувань живим закопали в землю.

БУГА́ЙЧИК (Ixobrychus minutus) — птах родини *чаплевих*. Довж тіла 40 см, дзьоб прямий тонкий, ноги короткі. У самця верх чорний, у самки й молоді — бурий. Б. поширений у Європі, Зх Азії, Африці, Австралії та на о-вах Мадагаскар і Нова Зеландія Прилітають Б на Україну в квітні, селяться на болотах, по берегах річок, ставів Гнізда мостять в очереті або на деревах. На зимівлю в країни Африки, Іран, Ірак відлітають у серпні — жовтні. Живляться комахами, жабами, дрібною рибою. У викопному стані відомий з плейстоцену. *Л. Ф. Назаренко.*

БУГЕНВІ́ЛІЯ (Bougainvillea) — рід рослин род. нічноцвітих Походить з тропічної і субтропічної Америки. Невисокі дерева або частіше кущі, повзучі, лазячі або ліани Листки чергові, цілокраї. Квітки невеликі, малопомітні з широкими яскравими приквітками, що визначають декоративну цінність Б Бл. 15 видів У культурі зустрічаються здебільшого Б. гладенька (B. glabra) і Б. чудова (B. spectabilis), що легко розмножуються черенками та швидко ростуть. В СРСР, зокрема в УРСР, розводять на півдні в садах, далі на північ — в оранжереях і кімнатах.

БУГЕНВІ́ЛЬ — глибоководна западина на Зх. Тихого океану. Лежить біля пд.-зх. підніжжя о Бугенвіль, у групі Соломонових о-вів. Довж бл. 300 км, глиб. до 9140 м. Район активного вулканізму. Названа на честь франц. мореплавця 18 ст Л. А. Бугенвіля.

БУГЕ́Р (Буге; Bouguer) П'єр (16.II 1698, Ле-Круазік, Бретань — 15. VIII 1758, Париж) — французький фізик, один із засновників *фотометрії*, член Паризької АН (з 1731). Праці з оптики, геодезії та гідрографії. Б уперше встановив поняття кількості світла, відкрив (1729) закон ослаблення світла в середовищі (див *Бугера — Ламберта — Бера закон*). Автор важливих для розвитку корабельної справи трактатів з навігації.

БУГЕ́РА — ЛА́МБЕРТА — БЕ́РА ЗАКО́Н — закон поглинання світла. За цим законом інтенсив-

ність I паралельного монохроматичного (однокольорового) пучка світла після проходження шару поглинаючої речовини товщиною d пов'язана з інтенсивністю I_0 на вході співвідношенням: $I = I_0 \times \times \exp(-\mu d)$, де μ — показник поглинання, який залежить від частоти світла і хім. природи та стану речовини. Для розбавленого розчину речовини, що визначає поглинання, $\mu = \varkappa c$, де $\varkappa$ — показник поглинання світла на одиницю її концентрації c; $\varkappa$ є тільки приблизно сталою величиною, її значення при великих концентраціях поглинаючої речовини змінюється внаслідок фізико-хім. взаємодій молекул Б.— Л.— Б. з. порушується для великих інтенсивностей світлових пучків (поглинання світла зменшується внаслідок того, що значна частина молекул перебуває в збудженому стані). Закон названо за ім'ям франц фізика П. *Бугера*, нім математика і фізика Й.-Г *Ламберта* та нім. фізика А Бера

Літ.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961.

БУ́ГИ — народність в Індонезії Разом з спорідненими *макасарами* населяють пд.-зх. частину о *Сулавесі* Чисельність — 3,8 млн. чол (1975, оцінка). Мова — бугійська, належить до *індонезійських мов*. За релігією Б.— здебільшого мусульмани; зберігаються також пережитки анімістичних вірувань та *індуїзму*. Осн. заняття — землеробство, мор. промисли, різні ремесла, торгівля. Б.— народ старод. культури (мають свою писемність, фольклор, літературу).

БУГИЛА́ (Anthriscus) — рід рослин родини *зонтичних*. Багаторічні, одно- й дворічні трав'янисті рослини. Стебло високе, гранчасте, листки перисті Квітки білі, іноді жовтуваті, зібрані в складний зонтик. Понад 20 видів, поширених в Європі, Пн. Африці і помірній зоні Азії. В СРСР — 12 видів, з них в УРСР — 6. В УРСР найпоширеніша Б. лісова (A. silvestris), стебло і листя якої отруйні, особливо для свиней. Б. кервель (A. cerefolium) подекуди вирощують як пряну рослину. Іл. с. 53.

БУ́ГОВА Лія Ісаківна [н. 10(22).IV 1900, Немирів, тепер смт Вінницької обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1941. Сценічну діяльність почала 1920. Працювала в театрах Києва і Одеси (1922—38). З 1939 — в Одес. рос. драм театрі ім А В. Іванова. Ролі: Раневська («Вишневий сад» Чехова), Софія («Останні» Горького), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Олена («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Філумена («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо), мати («Мати» Чапека). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

БУ́ГО-ДНІСТРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *неоліту*, поширена на території Правобережної України і Молдавії з кін. 7-го до середини 4-го тис. до н. е. Пам'ятки Б.-д. к. вперше відкрито і досліджено 1949. Для Б.-д. к. характерні невеликі поселення в долинах річок. При розкопках пам'яток Б.-д. к. виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, знаряддя праці (кайлоподібні мотики з рогу оленя, ножоподібні рогові та дерев'яні серпи з крем'яними лезами), гостро- і плоскодонний посуд тощо. Племена Б.-д. к займалися землеробством, скотарством, а також мисливством і рибальством. Вони мали зв'язки з племенами балкано-дунайського ареалу Б -д к. характеризується формуванням осн ознак *трипільської культури* Іл с. 54.

Літ.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969; Буго-дністровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

БУ́ГО-СТИ́РСЬКА РІВНИ́НА — розташована у Львівській обл УРСР Лежить між річками Бугом і Стиром, у межах *Галицько-Волинської синеклізи* На Пн. межує з Волинською, на Пд — з Подільською височинами Максимальні висоти — 260—275 м Рельєф переважно хвилястий, поверхня розчленована притоками Бугу та Стиру Корисні копалини: торф, крейда, мергель та ін. В долинах річок та у знижених місцях є торфові болота, на межиріччі — піски, подекуди крейдові горби. Характерні поліські ландшафти (див *Мале Полісся*) Посіви цукр. буряків, озимої пшениці, картоплі, плантації хмелю. *Ю. Л. Грубрин.*

БУГРИ́МОВА Ірина Миколаївна [н. 28.II (13.III) 1910, Харків] — російська рад. артистка цирку, перша в СРСР жінка — дресирувальниця хижаків, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1951 В цирку з 1929 З 1939 працює як дресирувальниця левів. Гастролювала за кордоном. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 52

БУГУЛЬМА́ — місто республіканського підпорядкування Татарської АРСР, райцентр, біля впадіння р. Бугульминки в р. Зай (бас Волги). Залізничний вузол, аеропорт 82 тис. ж. (1977). Центр нафтодобувної і газової пром-сті Татарії. Виготовлення устаткування для нафт. пром-сті, сан.-тех. і залізобетонних виробів, підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, мех., ремонтно-мех., фарфоровий заводи та ін. Розвинута харч. і легка пром-сть. Татарський н.-д. ін-т нафтової пром-сті, індустріально-пед. технікум, мед. уч-ще. Театр, музеї (краєзнавчий і Ярослава Гашека). Б. засн 1736, місто — з 1781.

БУГУРУСЛА́Н — місто обласного підпорядкування Оренбурзької обл. РРФСР, райцентр, на р. Великій Кінелі (бас. Волги). Залізнична станція. 53 тис. ж. (1977). Швидко зростаючий центр нафтогазодобувної пром-сті (на базі Волго-Уральського нафтогазоносного району) З-ди: «Радіатор» і залізобетонних виробів, підприємства по переробці с.-г сировини, меблева, швейна ф-ки. 5 серед. спец. навч. закладів Драм. театр, краєзнавчий музей. Б засн. 1748.

БУ́ДА — поширене на Україні в 16—19 ст кустарне виробництво для добування з деревної маси поташу, дьогтю і вугілля З існуванням Б пов'язане виникнення багатьох містечок і сіл. На тер. пн частини УРСР збереглося бл. 80 похідних від Б назв населених пунктів

БУДАПЕ́ШТ — столиця Угорської Народної Республіки. Лежить на обох берегах Дунаю Правобережна частина міста (Буда) горбиста, лівобережна (Пешт) — рівнинна. 2065 тис ж (1975)

Б складається з 3 частин, що історично створилися, — Пешта, Буди і Обуди, 1872 об'єднаних в одне місто На тер. Буди і Обуди, що, як і Пешт, вперше згадуються 1148, в давнину було поселення *кельтів*, у 1—4 ст.— рим. поселення Аквінкум До появи угорців (бл. 895) на місці Пешта існували (до 10 ст.) слов поселення В 11—13 ст. Пешт — значний торг. центр. У 1241 Буду, Обуду і Пешт зруйнували монголо-татари. З 1242 Буда — столиця, з 1350 — постійна резиденція угор. королів У 1541—1686 Буда, Обуда і Пешт — під владою *Османської імперії*, з поч. 18 ст.— *Габсбургів* Населення Буди і Пешта відіграло велику роль у *революції 1848—49 в Угорщині* Після утворення *Австро-Угорщини* (1867) Б.— столиця Угорщини. З кін 19 ст. Б.— центр робітн. революц. руху. Був столицею *Угорської Радянської республіки 1919*. В березні 1944 окупований нім.-фашист. військами. Визволений Рад Армією 13.III 1945 (див *Будапештська операція 1944—45*). До складу Б. 1949 включено передмістя Чепель, Уйпешт, Кішпешт, Будафок та ін. Б.— осн. пром. і торг. центр країни. Гол галузь пром-сті — машинобудування, особливо транспортне (з-ди «Ганц — Маваг», «Ікарус» та ін.) і електротех., а також верстато- і приладобудування, виробн. с.-г машин. Значне місце посідають текст. (гол. чин. бавовняна), хім. (кислоти, мінеральні добрива, гумові вироби), харч., фармацевт пром-сть. Розвинута поліграф. галузь. Б.— один з найбільших європ. трансп. вузлів (11 з-ць і 7 автошляхів), великий порт на Дунаї, міжнар. аеропорт — Ферігедь. Метрополітен з 1896 (рекон-

Б. П. Бугаєв.

І. Ф. Бугайченко.

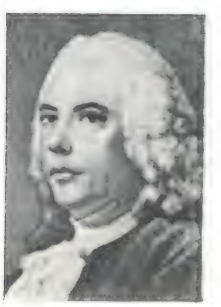
П. Бугер.

Л. І. Бугова.

струкція і буд. нових ліній за допомогою рад. спеціалістів).

У Б.— Угорська АН, ун-т, ін-ти: екон. ім. К. Маркса, політех., медичний, Нац. угорська музична академія ім. Ф. Ліста та ін. вищі навч. заклади, ряд н.-д. ін-тів Б-ки: Державна, університетська, Угорської АН, Центральна. Є 16 музеїв, у т. ч. Нац., образотворчих мистецтв, Нац. галерея. Театри, у т. ч. оперний, нац., драматичний, оперети. Буду і Пешт сполучають 8 мостів (в т. ч. Ланцюговий, 1839—49, інж. У.-Т. і А. Кларк, скульптор Я. Маршалько). У Буді збереглися залишки рим. поселення Аквінкума (1—4 ст., тепер музей), архіт. ансамбль Фортечної гори (13—17 ст.), готична церква Богоматері (13—15 ст.), королівський палац (13—18 ст., зруйнований під час 2-ї світової війни, відбудований 1967), житл. будинки в стилі барокко та ін.; на горі Геллерт на честь радянських воїнів, що загинули в боях за Б., — пам'ятник Визволення (1947, скульптор Ж. Кішфалуді-Штробл). Серед споруд Пешта відзначаються: Нац. музей (1837—47, арх. М. Поллак), оперний театр (1875—84, арх. М. Ібль), парламент (1884—1904, арх. І. Штейндль), пам'ятник Тисячоліттю Угорщини (1894—1929, скульптор Д. Зала), Народний стадіон (1948—53, арх. К. Давід), готелі «Будапешт» (1968, арх. Д. Срог), «Інтерконтиненталь» (1970, арх. Я Фінта). Споруджуються нові мікрорайони У Б. багато парків, зокрема мальовничий парк на о. Маргіт.

І. М. Бугримова

БУДАПЕ́ШТСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944—45 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 військ 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р Я *Малиновський*) і 3-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Ф. І. *Толбухін*) Українських фронтів при підтримці кораблів Дунайської військ флотилії по розгрому будапештського угруповання фашистських нім.-угорських військ 29.X 1944 — 13.II 1945. Рад. військам протистояли майже всі сили групи армій «Південь», посиленої в ході Б о. 35 д-зіями, переведеними з груп армій «А» і «Центр». 29.X війська 2-го Укр. фронту прорвали оборону ворога на р. Тисі в районі Сольнок — Байя і, продовжуючи наступ на Кечкемет і Будапешт, 10.XII вийшли на Дунай біля Вача, перерізали всі шляхи на Будапешт з Пд. та Сх. і підійшли до Будапешта. Війська 3-го Укр. фронту в той самий час переправилися через Дунай біля Батини й Апатина і, наступаючи на Естергом, 26.XII з'єдналися з військами 2-го Укр. фронту і завершили оточення угруповання ворога чисельністю 188 тис. чол. Під час Б. о. в січні 1945 рад. війська відбили 3 контрудари ворога, який намагався деблокувати оточене в Будапешті угруповання. 13.II після тривалих і запеклих боїв рад. війська визволили столицю Угорщини Будапешт, а 16.II повністю ліквідували будапештське угруповання ворога. *К. В. Маковей.*

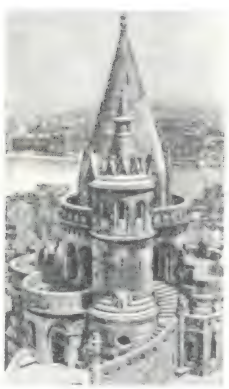

Будапешт. Архітектурний ансамбль «Фортечна гора» (башта фортеці). 13—17 ст.

Будапешт. Панорама міста.

БУДАПЕ́ШТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Лоранда Етвеша — найбільший вуз Угорщини. Засн. 1635 як духовний ун-т у м. Тирнавії. З 1773 — світський навч. заклад. У 1777 переведений до Буди, а 1784 — до Пешта. У 1949 ун-ту присвоєно ім'я видатного угор. фізика Л. Етвеша. В 1975/76 навч. р. мав 3 ф-ти: політ. наук та права, природничо-матем. наук, гуманітарних наук, на яких навчалося 6500 студентів. При ун-ті працюють ін-т права, ботанічний сад, біол.-експериментальна станція. В б-ці ун-ту — понад 1,25 млн. тт., зокрема 1136 інкунабул, 2615 угор. стародруків (до 1711). Б. у. підтримує дружні зв'язки з деякими рад. вузами, зокрема з філол. ф-том Ужгород. ун-ту. Іл. с. 54. *А.В. Санцевич.*

БУДА́ЦЬКИЙ ЛИМА́Н, Шаболацьке озеро — солона водойма на узбережжі Чорного м. в межах Одеської обл. УРСР. Лежить на Зх від *Дністровського лиману*. Довж. 15 км, шир. 2,7 км, глиб. до 2 м. Від моря відокремлюється піщаною косою завширшки до 100 м. Живиться за рахунок фільтрації мор. води, водообміну з Дністровським лиманом та поверхневого стоку. Рибальство. Лікувальні грязі

БУДБА́НК СРСР, Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень — кредитна установа, створена 1959 на базі Промбанку Союзу РСР

Осн. функції: залучення коштів, призначених для фінансування *капітальних вкладень;* фінансування капітальних вкладень підприємств і орг-цій пром-сті, транспорту, зв'язку, держ. торгівлі та ін. галузей, а також витрат по будівництву за кордоном, пов'язаних з наданням СРСР тех. допомоги ін. країнам; короткострокове кредитування підрядних орг-цій і будов; довгострокове кредитування капітального будівництва та витрат на впровадження нової техніки, розширення випуску товарів нар. споживання, буд. матеріалів; довгострокове кредитування індивідуального та кооп. житл будівництва в містах і робітн. селищах Банк, зміцнюючи *господарський розрахунок*, здійснює контроль за правильним і ефективним використанням коштів, виконанням планів будівництва і завдань по введенню в дію виробничих потужностей. Очолює Будбанк СРСР Правління. Він має розгалужену мережу установ: респ. контори в союзних та авт. республіках, крайові, обласні контори, відділення і пункти уповноважених при відділеннях *Державного банку СРСР*. На Україні Будбанк СРСР має Українську респ. контору, в підпорядкуванні якої перебуває (1977) 25 обл. контор, 13 міськ. управлінь, 97 відділень, 99 пунктів уповноважених та респ. обчислювальний центр. *Г. А. Хмельницький.*

БУ́ДДА (санскр. Буддха, букв.— просвітлений) — у *буддизмі* істота, що нібито досягла найвищої святості. Б. наз. також напівлегендарного засновника буддизму Сіддхартху Гаутаму, який начебто жив у 7—6 ст. до н. е. Іл. с. 54.

БУДДИ́ЗМ — одна з найпоширеніших релігій світу. Б. виник у Стародавній Індії в 6—5 ст. до н. е. Засновником Б. вважають Сіддхартху Гаутаму, який нібито першим досяг стану *нірвани* — блаженного небуття і став *буддою*. «Священні» книги Б. відомі під назвою «Тріпітака». Згідно з вченням Б., життя — це суцільна низка страждань, причиною яких є жадоба життя, потяг до існування. Смерть не веде до припинення цих страждань, бо за нею неминуче настає нове народження. Звільненням від безконечного перевтілення, засобом врятування від страждань є заглиблення в нірвану. Одним із гол. догматів Б. є вчення про перевтілення душ (сансара) і закон відплати (карма) в загробному житті. Буддистські ідеали відмови від життєвих інтересів, непротивлення злу тощо сприяли зміцненню панування експлуататорських класів. У 1 ст. н. е. Б. розпався на дві течії: *махаяну*, яка з часом пішла на компроміс з *брахманізмом*, і *хінаяну*, що зберегла осн. риси первинного Б. Поширився в країнах Центр. та Сх. Азії. В Монголії й Тібеті набрав форми *ламаїзму*. В Індії на зміну Б. прийшов *індуїзм*. В СРСР Б. має певну кількість прихильників серед віруючих у Бурят., Калм. і Тув. АРСР.

Літ.: Кочетов А. Н. Буддизм. М., 1968. *А. А. Аветісян.*

БУДЕ́ВСЬКА Адріана (справж. ім'я і прізв.—Адріана Кинчева Ганчева; 13.XII 1878, Добрич — 9.XII 1955, Софія)—болгарська актриса, нар. арт. НРБ (з 1953). Після закінчення 1899 у Москві театр. училища Малого театру (клас О. П. *Ленського*) протягом 1899—1904 і 1906—26 працювала в Софійському театрі «Сльоза і сміх» (з 1905—Нар. театр). У 1899 створила образ Олени в п'єсі М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук» Ролі: Рада (за романом Вазова «Під ігом»), Цена («Зміїне весілля» П. Тодорова), Ірена («Жінка з моря» Ібсена), Ніна, Соня («Чайка», «Дядя Ваня» Чехова); грала в п'єсах Л. Толстого, М. Горького, О. Островського, У Шекспіра та ін. Портрет с. 55.

БУДЖА́К — історична область між гирлами Дунаю і Дністра в 16—19 ст. (тепер пд. частина Одеської обл.). На тер. Б. в 17—18 ст. були кочів'я Буджацької орди, або *Білгородської орди*, підвладної *Кримському ханству* і Туреччині. За умовами *Бухарест-*

ського мирного договору 1812 Б. у складі *Бессарабії* ввійшов до Росії.

БУДЖА́ЦЬКА ОРДА́ — див. *Білгородська орда.*

БУДЗИНО́ВСЬКИЙ Вячеслав (30.I 1868, с. Баворів, тепер Тернопільської обл.— 14.II 1935) — український письменник та історик бурж.-демократичного напряму. Вчився у Львів. і Віден. ун-тах. У 1886—87 брав участь у редагуванні львів. соціалістич. газ. «Праця». Один з організаторів Укр. радикальної партії. Редагував газ. «Громадський голос» та ін. Автор оповідань, історичних повістей про боротьбу козацтва («Пригоди запорізьких скитальців», «Осаул Підкова»). Істор. праці: «Аграрні відносини Галичини» (1894), «Хлопська посілість» (1901), «Наші гетьмани» (1907), двотомна «Історія України» (1924) та ін. Розглядав істор. процес з позицій бурж. об'єктивізму.

БУ́ДИ — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР. Залізнична станція. 9,7 тис. ж. (1977). *Будянський фаянсовий завод «Серп і молот»*, з-д буд. матеріалів, відділок радгоспу «Березівка». Середня та восьмирічна школи; 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня; кінотеатр, 4 б-ки. Відомі з 70—80-х рр. 18 ст.

БУДИ́НИ — давнє плем'я, що, як писав *Геродот*, жило на Пн. від *савроматів* у місцевості, вкритій лісом. Вчені локалізують Б. по-різному: від Серед. Придніпров'я до Прикам'я та Приуралля, вважаючи їх або слов'янами, або плем'ям іран. походження чи предками мордви. У Б. були дерев'яні укріплення. Б. разом зі *скіфами* брали участь у війні проти *Дарія I.*

БУДИ́НКИ І ПАЛА́ЦИ КУЛЬТУ́РИ — в СРСР клубні установи, що провадять масово-політичну і культурно-освітню роботу, спрямовану на комуністичне виховання і організацію дозвілля трудящих. Б. і п. к. пропагують політ., наук. і виробн.-тех. знання, організовують гуртки, виставки, усні журнали, кінофестивалі, сприяють розвиткові усіх видів *народної творчості*. Б. і п. к. здійснюють методичне керівництво клубними закладами, узагальнюють і поширюють передовий досвід клубної роботи, організовують підвищення кваліфікації клубних працівників. Б. і п. к. є держ. підпорядкування, профспілкові, колгоспні тощо. На їхній базі працює більшість *народних університетів.*

БУДИ́НОК ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — збудований 1936—39 за проектом В. Г. *Заболотного* у Києві (Держ. премія СРСР, 1941). Відзначається чіткістю планового рішення, простотою і лаконічністю архіт. форм. В центрі будинку — восьмикутний у плані сесійний зал, перекритий металево-скляним куполом. До залу примикають просторі кулуари, парадний вестибюль з сюжетним розписом на стелі (роботи художників В. і Б. Щербакових) та службові приміщення. В обробці інтер'єрів використано мотиви і форми укр. народного мистецтва. В оформленні застосовано цінні породи природного каменю і деревини. В 1949 до Б. В. Р. УРСР прибудовано напівкруглий корпус з внутрішнім двориком. Іл. див. на окремому аркуші до ст *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

Літ.: Моісеєнко В. П. Будинок Верховної Ради Української РСР. К., 1960.

БУДИ́НОК ВІДПОЧИ́НКУ — оздоровчий заклад зі встановленим режимом активного відпочинку практично здорових людей. Перший Б. в. створено за ініціативою В. І. Леніна 1920 в Петрограді. Б. в. забезпечує найсприятливіші умови для відновлення сил і зміцнення здоров'я трудящих. Режим в Б. в. передбачає раціональне використання відпочиваючими природних і кліматичних умов, культурно-масові, спортивні та санітарно-освітні заходи, раціональне харчування згідно з гігієнічними вимогами й науково обгрунтованими фізіол. нормами, створення належних умов для відпочинку з урахуванням віку і фіз. стану відпочиваючих. Харчування провадиться під контролем мед. персоналу. За часом функціонування Б. в. поділяють на цілорічні, сезонні та одноденні. Найбільш поширені перші два типи Б. в. з 12-денним і 24-денним строком перебування. Є також спеціалізовані Б. в.: колгоспні та міжколгоспні, молодіжні, для батьків з дітьми та ін. Великого поширення набули бази відпочинку, пансіонати, туристські бази для бажаючих поєднувати відпочинок з екскурсіями і туристськими мандрівками. Б. в. розташовують у мальовничій або курортній місцевості, осторонь можливих джерел забруднення повітря, водойм та шуму. Вони мають благоустроєну територію, понад половина якої відводиться під зелені насадження. Будують Б. в. за спец. типовими проектами, розрахованими на різну кількість відпочиваючих. В 1976 в УРСР працювало 262 Б. в. на 84,6 тис. місць. За рік у них відпочивало понад 1,1 млн. чол. (1955—148 Б. в. на 25 тис. місць).

А. М. Сердюк.

БУДИ́НОК ДИТИ́НИ — в СРСР заклад для виховання дітей — круглих сиріт, дітей одиноких матерів або громадян, позбавлених батьківських прав. У Б. д. дітей, поділених за віком на дві групи, виховують до 3 років, після чого їх переводять до дитячих будинків. Догляд здійснюють лікарі, мед. сестри, педагоги, няні. Керує Б. д. лікар, при кожному Б. д. діє опікунська рада. Життя дітей у Б. д. підпорядковане режиму, вони забезпечуються жіночим молоком, спец. дитячим харчуванням, широко провадяться оздоровчі заходи. Б. д. перебувають у віданні органів охорони здоров'я.

БУДИ́НОК НАРО́ДНОЇ ТВО́РЧОСТІ — державний культурно-освітній заклад, який здійснює методичне і організаційне керівництво *художньою самодіяльністю* клубних закладів і сприяє розвиткові нар. творчості трудящих. До 1939 на Україні цю функцію виконували Центр. станція і обл. бази самодіяльного мистецтва. За рішенням Уряду УРСР 1939 їх реорганізовано у Центральний (Республіканський) і обласні Б. н. т. Вони перебувають у віданні респ. м-в культури, управлінь культури краю, області тощо. У Києві працює також міський Б. н. т. Осн. завдання Б. н. т.: сприяти підвищенню кваліфікації керівників худож. самодіяльності, організовувати видання методичних посібників і відповідних творів для репертуару худож. самодіяльності. Б. н. т. популяризують кращі зразки нар. творчості, сприяють виявленню нар. талантів, організовують огляди, конкурси, фестивалі, виставки тощо. Б. н. т. існують в усіх респ. СРСР.

БУДИ́НОК НАУКО́ВО-ТЕХНІЧНОЇ ПРОПАГА́НДИ, будинок економічної і науково-технічної пропаганди, будинок техніки — установа, що веде пропаганду екон політики КПРС та Рад. держави, досягнень науки, техніки, а також передового досвіду кращих виробничих колективів та окремих новаторів серед працівників різних галузей нар. г-ва та серед широких верств населення. Проводить також методичну роботу. З метою екон. і наук.-тех. пропаганди Б. н.-т. п. організовують семінари, конференції, ун-ти наук.-тех. прогресу та екон. знань, цикли лекцій, лекторії, дні фахівця, консультації то-

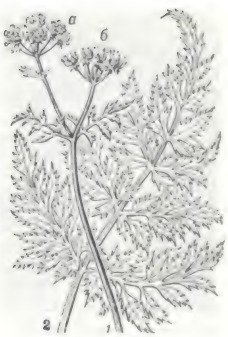

Бугила лісова: *1* — верхня частина рослини з квітками (*а*) і плодами (*б*); *2* — листок

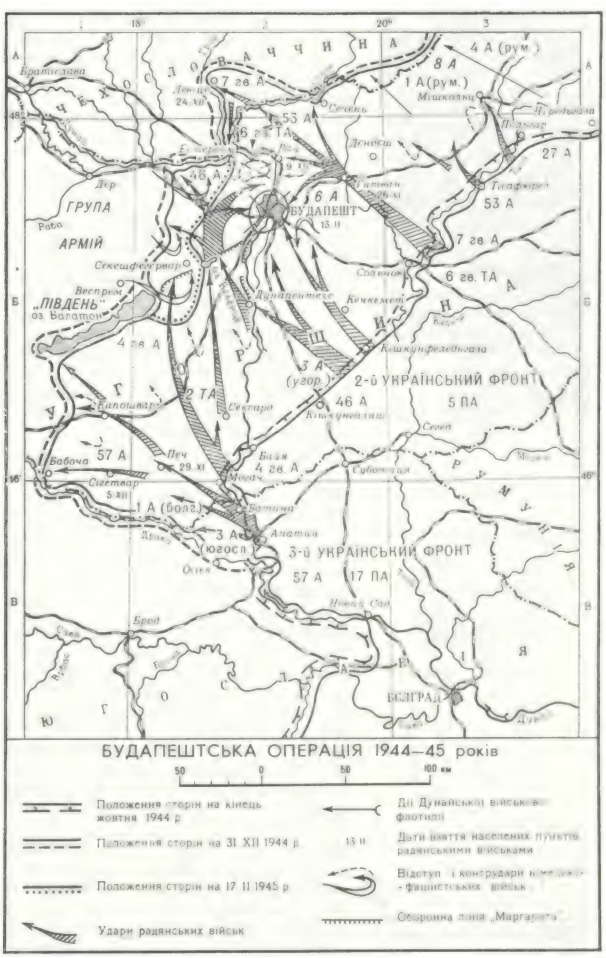

БУДИНОК ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ

Будапештський університет. Центральний будинок.

Статуя **Будди** Гаутами. Пісковик. 5 ст. Музей. Сарнатх. Індія.

Буго-дністровська культура.
Речі з пам'яток.
1 — глиняний горщик; *2* — кістяна проколка; *3* — кістяний рибальський гачок; *4* — кам'яний брусок.

що, видають брошури та плакати, влаштовують виставки, проводять ін. заходи. До лекційної та орг.-методичної роботи Б. н.-т. п. залучають вчених, інженерно-тех. працівників, робітників, госп. керівників. Громад. актив Б. н.-т. п. об'єднується в наук.-тех. секції або комісії. Діяльність Б. н.-т. п., як правило, відбувається в контакті з організаціями т-ва «Знання», Всесоюзної Ради науково-тех. т-в та Всесоюзного т-ва винахідників і раціоналізаторів, тер. центрами наук.-тех інформації.

В. М. Барзилович.

БУДИ́НОК ПОЛІТИ́ЧНОЇ ОСВІ́ТИ — установа, що подає теоретичну й методичну допомогу пропагандистським кадрам КПРС. Створені 1956 на базі реорганізованих партійних бібліотек міськкомів партії. Існують при ЦК Компартій союзних республік, крайкомах, обкомах, окружкомах, міськкомах партії. В Б. п. о. для пропагандистів, лекторів, доповідачів, керівників агітколективів проводяться лекції, семінари, теоретичні конференції, консультації. Під керівництвом парт. к-тів Б. п о. організують підготовку й перепідготовку пропагандистів, ведуть роботу по вивченню й поширенню досвіду парт. пропаганди. В Б п. о. є кабінети історії КПРС, філософії, політекономії та ін.; працюють методичні ради Значну роботу по допомозі пропагандистам ведуть бібліотеки при Б п. о. Поряд з Б. п. о існують *кабінети політичної освіти.*

БУДИ́НОК ПРАЦІВНИКІ́В ОСВІ́ТИ, Будинок учителя — культурно-освітній заклад в СРСР, який провадить роботу серед учителів, працівників педагогічних навчальних закладів, дошкільних, позашкільних та інших установ системи народної освіти Організовано їх згідно з декретом РНК, підписаним В І Леніним 25 квітня 1921 Перший Б. п. о. на Україні засновано 1922 у Харкові З 1934 по 1956 називалися Будинками учителя (деякі мають таку назву й досі) В УРСР на 1978 було 47 Б п. о Вони допомагають працівникам освіти у підвищенні ідейно-політ рівня і пед кваліфікації, пропагують кращий досвід шкіл, учителів, дошкільних дитячих закладів, організовують культурний відпочинок працівників освіти та їхніх сімей При Б п. о. є б-ки, проводяться семінари, наук.-пед. конференції, працюють нар ун-ти, наук гуртки, колективи худож. самодіяльності

БУДИ́НОК САНІТА́РНОЇ ОСВІ́ТИ — санітарно - профілактичний заклад системи охорони здоров'я, що являє собою організаційно-методичний та координаційний центр *санітарної освіти* населення СРСР Перший Б. с. о. на Україні відкрито 1920 в Харкові В 1977 в УРСР функціонувало 86 Б. с. о. (республіканський, обласні, міські)

Б. с. о. веде пропаганду гігієнічних та мед знань, здійснює організаційно-методичне керівництво санітарно-освітньою роботою ін мед закладів До складу Б с. о. входить методичний кабінет, забезпечений спец матеріалами на допомогу організаторам санітарної освіти та пропагандистам, лекційне бюро, бібліотека-читальня. Як дорадчий орган при Б. с. о. працює методична рада у складі представників місцевих мед. та культ. установ, закладів нар. освіти, комітету т-ва Червоного Хреста, професійних та ін. організацій.

В. О. Мовчанюк.

БУДИ́НОК УЧЕ́НИХ — в СРСР культурно-освітній заклад, організація наукової громадськості. Перший Б у. відкрито 1921 в Петрограді при Центральній комісії в справі поліпшення побуту вчених, організований за вказівкою В. І. Леніна і при активному сприянні О. М. Горького На Україні 1978 працювало 5 Б у.: у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську Б. у сприяють працівникам науки і вузів у підвищенні їхніх ідейно-теоретичних і спец. знань, орг-ції культ відпочинку науковців та їхніх сімей, орг-ції шефської роботи вчених тощо.

«БУДИ́ТЕЛІ» (чес buditel — той, хто пробуджує) — 1) Діячі чеського національного руху в кінці 18 — 1-й половині 19 ст., відомого як «чеське відродження» Боролися за відродження чес. мови, л-ри, науки і культури, які перебували в занепаді внаслідок політики нац гніту і понімечення, що її проводили *Габсбурги* Найвідоміші чес «Б.» — історики і філологи Ф *Палацький*, П.-Й *Шафарик*, В *Ганка*, письменник Й.-К *Тил* та ін Діяльність «Б.» сприяла пробудженню нац свідомості чес народу «Б» мали тісні зв'язки з діячами культури Росії та України, вивчали рос. та укр. історію і культуру. 2) Літературно-громадські діячі на Закарпатській Україні в серед і 2-й пол 19 ст (О. В. *Духнович*, О І. *Павлович* та ін.) «Б.» проводили культурно-освітню роботу — видавали книжки, альманахи, складали підручники для нар шкіл, виступали проти мадяризації укр населення В той же час «Б » ігнорували живу нар мову, більшість з них писала т. з. «*язичієм*» Підтримуючи зв'язки з галицькими «*москвофілами*», «Б.» в своїй громад -політ діяльності були прихильниками рос. царизму, заперечували необхідність революц боротьби трудящих.

БУДІВЕ́ЛЬНА АКУ́СТИКА — наука про поширення шуму в будинках і на території забудови та засоби захисту від нього; розділ *будівельної фізики* Грунтується на теоретичних положеннях статичної і хвильової *акустики*. В Б а. застосовують архіт.-планувальні і буд.-акустичні методи До архіт.-планувальних методів належать: оптимальне (щодо захисту від шуму) планування приміщень, будинків, житл р-нів і мікрор-нів, територій пром підприємств; віддалення джерел шуму від об'єктів захисту Буд -акустичними методами є застосування матеріалів, конструкцій і пристроїв, що забезпечують ефективне зниження шуму (див *Звукоізоляційні матеріали, Звуковбирні матеріали*); вжиття заходів до зменшення шуму від *інженерного устаткування* будинків тощо Дослідження з Б. а спрямовані також на розробляння нових акустичних матеріалів та методів акустичного контролю якості огороджувальних конструкцій.

В. М. М'якшин.

БУДІВЕ́ЛЬНА ІНДУ́СТРІЯ — сукупність будівельних і монтажних організацій, в основному підрядних, які здійснюють індустріальним методом роботи по зведенню, реконструкції і розширенню будівель і споруд, а також монтаж устаткування. Становлення Б. і. в СРСР тісно пов'язане з *індустріалізацією* нар. г-ва, що зумовило виділення Б. і. в самостійну галузь, перехід до індустріальних методів будівництва. Розвиток Б. і. є основою швидко зростаючих темпів і масштабів будівництва, засобом прискорення *науково-технічного прогресу*, підвищення якості буд. робіт і продуктивності праці в цій галузі. Початок створення потужної Б. і. припадає на першу п'ятирічку (1928/29 — 1932/33). Особливо швидкого розвитку набула вона в післявоєнні роки. Осн. фонди Б і. СРСР зросли 1976 проти 1940 в 10 раз, заг обсяг буд. і монтажних робіт збільшився за цей час у 12,8 раза, основним став підрядний спосіб будівництва, поглибилася спеціалізація буд. виробн. На кін. 1976 в країні налічувалося 28 632 первинних буд. і монтажних орг-цій, у т. ч. державних — 24 436 (з них 13 809 спеціалізованих), кооперативних — 385, міжколгоспних — 3811, трестів — 2884; в УРСР відповідно — 4095 (3026), 1645, 57, 1012, 381.

Буд і монтажні орг-ції країни оснащені високопродуктивною технікою На кін. 1976 в них налічувалося (тис.): екскаваторів — 145,2, скреперів — 42,5, бульдозерів — 154,5, кранів пересувних — 184,1 (1940 відповідно — 2,1, 1,1, 0,8, 1,1) На Україні парк буд. машин становив на цей час понад 50 тис. одиниць Зростання тех бази Б. і. дало можливість забезпечити високий рівень механізації в будівництві. На кін. 1977 в СРСР комплексно механізовано 98,1% земляних робіт, 93% бетонних і залізобетонних, 96,8% монтажу бетонних і залізобетонних конструкцій, в УРСР відповідно 98,7%, 91,5%, 96,8%. Споруджено потужні підприємства по виробн збірних залізобетонних конструкцій і деталей, буд металоконструкцій, деревообр. комбінати, з-ди по виробн. бетону і розчину, асфальтобетонні з-ди, підприємства по ремонту буд машин і механізмів. Це дало змогу забезпечити істотне підвищення рівня індустріалізації будівництва, значно зміцнити виробничу базу міжколг буд орг-цій. Застосування індустріальних методів будівництва, прогресивних об'ємно-планувальних та конструктивних рішень, удосконалення форм управління будівництвом, широке використання буд конструкцій індустріального виготовлення зумовили зростання обсягу індустріального повнозбірного будівництва, який досяг 1976 в СРСР 35% (в УРСР — 50,3%) заг. обсягу буд.-монтажних робіт, великопанельного та об'ємно-блоко-

вого житл. будівництва — відповідно 49,5%, 45,0% заг. площі будинків. Застосовуються ефективні буд. матеріали, конструкції та вироби з легких бетонів, впроваджуються прогресивні методи прискореного монтажу буд. конструкцій та технологічного устаткування. Б. і. є одним з споживачів продукції багатьох галузей пром-сті, у т. ч. 80—90% продукції пром-сті буд. матеріалів. В СРСР успішно розвивається будівельна наука, яка включає будівельну механіку, буд фізику та ін. теоретичні дисципліни, технологію буд. виробн., економіку будівництва тощо; створено ряд н.-д. ін-тів, широку мережу проектних, розвідувальних орг-цій в галузі будівництва (в СРСР кількість проектних і розвідувальних орг-цій 1976 становила 1727, у т. ч. в УРСР — 273).

Літ. див. до ст. *Будівництво.*

О. В. Колюбакін.

БУДІВЕ́ЛЬНА КЛІМАТОЛО́ГІЯ — наука про вплив кліматичних факторів на експлуатаційні якості і *довговічність споруд*; розділ *будівельної фізики.* Грунтується на осн. положеннях фізики атмосфери і заг. *кліматології.* В Б. к. враховують сумісну дію кліматичних факторів (т-ри, атм. опадів, напряму і сили вітру, інтенсивності сонячної радіації тощо) в найбільш несприятливих для даної місцевості умовах і встановлюють розрахункові показники, необхідні для проектування *огороджувальних конструкцій* будинків і споруд

БУДІВЕ́ЛЬНА МЕХА́НІКА — наука про принципи та методи розрахунку споруд на міцність, жорсткість, стійкість та коливання. Методами Б. м. визначають внутр. зусилля і переміщення, що виникають в елементах буд. систем, досліджують стійкість і коливання споруд в різних температурно-часових умовах статичного і динамічного навантаження. Осн. об'єкти розрахунку Б. м.: стрижневі системи (*ферми, арки, рами*), тонкостінні системи (пластини, *оболонки*), комбінації стрижневих і тонкостінних систем та масивні тіла. Теорія розрахунку грунтується на методах теоретичної *механіки, опору матеріалів*, теорій *пружності, пластичності* і *повзучості.* Розрахунок провадять за допомогою розрахункової схеми, що являє собою спрощену схему реальної споруди і відображає її осн. властивості та навантаження. За методикою розрахунку всі системи у Б. м. поділяють на статично визначувані, в яких внутр. зусилля визначають за допомогою рівнянь *статики*, і статично невизначувані, для розрахунку яких, крім рівнянь статики, складають додаткові рівняння. Осн. методами розрахунку стрижневих статично невизначуваних систем є метод сил, метод переміщень та мішаний метод. У методі сил основну (розрахункову) систему одержують з заданої «вилученням» надлишкових зв'язків Невідомими є реакції у вилучених зв'язках, визначувані за канонічними рівняннями (виходячи з умов спільності деформування). Визначені зусилля разом з заданим навантаженням «прикладають» до осн. системи і методами опору матеріалів розраховують внутр. зусилля і переміщення (мал.). В методі переміщень осн систему одержують введенням додаткових зв'язків, що перешкоджають кутовим і лінійним переміщенням вузлів заданої системи. Невідомими, що їх визначають з умов рівноваги зв'язків, є переміщення у напрямі введених зв'язків. Мішаний метод — поєднання методів сил і переміщень. Для розрахунку тонкостінних статично невизначуваних систем складають диференціальні рівн., в яких невідомими є функції зусиль і переміщень. Стрижневі системи розраховують також на рухоме навантаження, застосовуючи лінії впливу (графічне зображення закону зміни будь-якого фактора при переміщенні по споруді одиничної сили). Задачі Б. м. розв'язують на аналогових електронних пристроях безперервної дії та цифрових обчислювальних машинах, вживаючи методи матричної алгебри. Використання електронно-обчислювальних машин зумовило впровадження ефективних методів розрахунку: варіаційно-різницевого, скінченних елементів, статистичних випробувань та ін

Літ.: Корноухов Н. В. Прочность и устойчивость стержневых систем. М., 1949; Дарков А. В. [та ін.]. Строительная механика. М., 1976; Доценко И. С. Строительная механика. К., 1976.

Г. В. Ісаєнов.

БУДІВЕ́ЛЬНА ТЕПЛОФІ́ЗИКА, будівельна теплотехніка — наука про процеси передачі тепла, вологи і повітря у приміщеннях та *огороджувальних конструкціях* будинків; розділ *будівельної фізики.* Методами Б. т. встановлюють закономірності взаємодії огороджень з внутр. і навколишнім середовищем, визначають тепло- і масообмін всередині конструкцій, «температурні поля» огороджень, *довговічність споруд* тощо. Дослідження з Б. т. проводять у натурних умовах або лабораторних кліматичних камерах, що імітують реальні температурно-вологісні режими експлуатації. У розрахунках застосовують засоби матем. та фіз. моделювання, аналітичні та ін. методи на основі теорії *теплопередачі*, масообміну, *термодинаміки*, теорії подібності тощо Методи Б. т. спрямовані на створення огороджувальних конструкцій, оптимальних щодо гігієнічних, тех. та екон. вимог.

А. А. Альбіцький.

БУДІВЕ́ЛЬНА ФІ́ЗИКА — наука про фізичні явища і процеси, пов'язані з експлуатацією будинків і споруд; прикладна галузь *фізики.* Осн. розділами Б. ф. є: *будівельна акустика, будівельна теплофізика* і будівельна *світлотехніка,* пов'язана з використанням променистої енергії сонця та штучних джерел світла в архітектурі і будівництві. До ін. розділів Б. ф належать теорія довговічності буд конструкцій і матеріалів, буд. *аеродинаміка, будівельна кліматологія,* а також термодинаміка *необоротних процесів,* в якій явища перенесення енергії і речовини в огороджувальних конструкціях вивчають як єдиний процес. Методами Б. ф. розраховують опір буд. конструкцій фізико-кліматичним та фізико-хім. атмосферним впливам, визначають вимоги до матеріалів і конструкцій, щоб забезпечити оптимальні (найсприятливіші для праці і відпочинку людини) температурно-вологісні, акустичні і світлотехнічні умови. Цими методами досліджують явища тепло- і масоперенесення в огороджувальних конструкціях; визначають фазові переходи (випаровування і замерзання рідини, конденсація її пари) і хім. перетворення матеріалів (напр., твердіння бетону, окислення арматури). Дослідження з Б. ф. дають змогу коректувати технологію виготовлення буд. матеріалів з заданими властивостями, контролювати їхню якість тощо.

Літ.: Гусев Н. М. Основы строительной физики. М., 1975.

В. М. М'якшин.

БУДІВЕ́ЛЬНЕ І ШЛЯХОВЕ́ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — галузь *важкого машинобудування*, підприємства якої виробляють машини та устаткування для механізації промислового та житлового будівництва, будівництва шляхів, а також для добування і виробництва будівельних матеріалів. Осн. продукція: екскаватори, бульдозери, канавокопачі, грейдери, скрепери, буд. крани, трубоукладачі, комплекти устаткування для швидкісного будівництва автомоб. шляхів, механізації процесів виробн буд. матеріалів тощо. Б. і ш. м. виникло в 1-й пол. 19 ст., набуло розвитку на поч. 20 ст. В дореволюц. Росії Б. і ш. м. фактично не існувало. В СРСР як галузь пром-сті Б. і ш. м. створено за роки довоєнних п'ятирічок. Перший рад. ківшевий екскаватор на гусеничному ходу виготовлено на Воткінському з-ді на Уралі 1932. Б. і ш. м. особливо розвинулось в післявоєнні роки Вже 1947 було перевершено довоєнний рівень виробн. У 1976 в СРСР вироблено (тис. шт.) екскаваторів — 40,4, автогрейдерів — 6,8, бульдозерів — 49,1, скреперів тракторних — 14,1. За виробн осн. видів продукції Б. і ш. м Рад. Союз посідає одне з перших місць у світі На Україні Б. і ш. м в основному створено за роки довоєнних п'ятирічок. В післявоєнні роки стали до ладу нові підприємства, відбудовано й розширено на сучас. тех базі діючі з-ди в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Нікополі, Прилуках, Слов'янську та в ін. містах Серед них найбільші — *Київський завод «Червоний екскаватор», Миколаївський завод «Дормашина»*, Харків з-д шляхових машин, *Бердянський завод шляхових машин, Одеський завод важкого кранобудування* імені Січневого повстання та ін.

Виробництво основних видів продукції будівельного і шляхового машинобудування в УРСР (шт.)

Продукція	1940	1970	1976
Екскаватори	17	7741	9269
Бульдозери	100	16 202	23 431
Скрепери тракторні	209	5760	10037

А. Будевська.

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ЗАЛІЗОБЕТОННИХ КОНСТРУКЦІЙ (млн. м³ виробів)

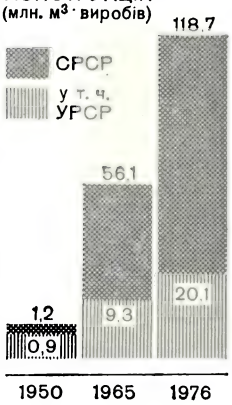

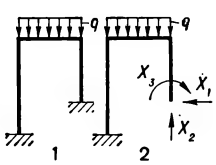

Будівельна механіка. Розрахункова схема рами (метод сил): 1 — задана система; 2 — основна система; q — задане навантаження; X_1, X_2, X_3 — основні невідомі.

Зростання виробн. продукції галузі супроводиться розширенням номенклатури, підвищенням надійності і довговічності машин. Лише за 1971—75 створено й освоєно виробн. 148 нових типів машин і механізмів. У Б. і ш. м. систематично проводяться роботи щодо тех. переоснащення підприємств, впроваджуються нові технологічні процеси. З ін. соціалістичних країн розвинуте Б. і ш. м. мають НДР, Чехословаччина, Польща. Серед капіталістичних країн Б. і ш. м. найбільш розвинуте в США, Великобританії та ФРН.

М. Р. Маруженко.

БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент для *будівельних робіт.* Розрізняють Б. і.: за характером дії — різальний, шліфувальний, ударний, давильний, кріпильний і допоміжний; за технологічним призначенням — теслярський, мулярний, столярний, для земляних, арматурних, бетонних, покрівельних та ін. робіт. Б. і. поділяється на ручний і механізований. До ручного Б. і. належать: сокири, *свердла, долота, струги* (теслярський Б. і.); кельми, молотки-кирочки, розшивки, ковші-лопати (мулярний Б. і.); лопати, ломи, кирки (для земляних робіт); кельми, правила, тертки (штукатурний Б. і.) та ін. Механізованим Б. і. є електрорубанки, електродовбачі, електропилки (деревообробний Б. і.), пневматичні бетоноломи, *відбійні молотки* (для розробки твердих і мерзлих грунтів), *пістолети-фарборозпилювачі, фарбопульти,* мех. шпателі, штукатурні сопла (для *опоряджувальних робіт*) тощо.

Літ.: Инструменты, приспособления и механизмы для специальных и монтажных работ. К., 1974; Евдокимов В. А. Справочник по оборудованию, оснастке и средствам малой механизации для отделочных работ. Л., 1975.

Ю. О. Вєтров.

БУ́ДІВЕ́ЛЬНИЙ МАЙДА́НЧИК — природна (земельна) або штучна (на палях, понтонах) ділянка, на якій споруджують будівельні об'єкти. На Б. м. розміщують вантажопідйомні машини і механізми, тимчасові адміністративно-побутові та підсобні виробничі приміщення й споруди (склади, ремонтно-мех. майстерні, бетонорозчинні вузли, полігони для виготовлення збірних бетонних і залізобетонних виробів тощо). З розвитком індустріалізації будівництва кількість тимчасових виробн приміщень зменшується, Б. м. перетворюється на монтажний майданчик, де *будівельні роботи* ведуть із застосуванням укрупнених елементів заводського виготовлення.

Виробництво основних будівельних матеріалів в УРСР

Види продукції	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1976
Цемент	млн. т	0,3	1,2	17,3	22,5
Цегла будівельна	млрд. шт.	0,6	1,6	9,7	10,6
Шифер азбестоцементний	млн. ум. плиток	—	42,4	919	1258
М'яка покрівля	млн. м²	5,4	40,1	378	360
Скло віконне (в натуральному обчисленні)	млн. м²	1,0	15,3	51,3	61,5

«БУДІВЕ́ЛЬНИК» — видавництво виробничо-технічної літератури з питань будівництва, архітектури і комунального господарства в УРСР. Засн. у Києві 1947 (до 1964 — Видавництво Академії будівництва і архітектури Української РСР). Видає укр. і рос. мовами теоретичну і масово-виробничу л-ру, довідники, респ. міжвідомчі тематичні наук.-тех. збірники і плакати. Випускає журн. «Строительство и архитектура» і «Сільське будівництво», а також збірники журнального типу «Промышленное строительство и инженерные сооружения» та «Строительные материалы и конструкции». За 1947—77 видано близько 3,5 тис. назв книг та брошур тиражем понад 32 млн. примірників.

В. В. Мусаков.

БУДІВЕ́ЛЬНИХ КОНСТРУ́КЦІЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах будівництва. Організований 1957 у Києві. Філіали у Сєвєродонецьку, Запоріжжі і Кременчуці. Відділи і лабораторії ін-ту розробляють методи розрахунку об'єктів, споруджуваних на осідаючих грунтах та підроблюваних територіях; удосконалюють буд. конструкції для одно- і багатоповерхових пром. будинків, створюють нові методи дослідження і контролю якості буд. конструкцій; досліджують питання об'ємно-блокового домобудівництва тощо. За розроблення і впровадження у виробн. збірно-монолітних просторових покриттів ін-ту присуджено Держ. премію СРСР (1969). Видає (з 1964) наук.-тех. збірник «Строительные конструкции».

А. Й. Буракас.

БУДІВЕ́ЛЬНИХ МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — промисловість, яка включає ряд галузей, що виробляють будівельні матеріали для всіх видів будівництва Осн. продукція: цемент, буд. скло, стінові, в'яжучі, покрівельні, оздоблювальні, облицьовувальні блоки, буд. кераміка, буд. фарфор, тепло- і гідроізоляційні матеріали, санітарно-тех. вироби, легкі наповнювачі бетону, буд. вироби з полімерних матеріалів та ін За екон. визначенням продукція Б. м. п. належить до виробн. засобів виробн. (група «А») і є найважливішою частиною матеріально-тех. бази будівництва. Розвиток виробн. буд. матеріалів великою мірою зумовлює рівень і обсяг капітального будівництва та його технічний прогрес. На буд. матеріали припадає в середньому 55% заг. вартості буд.-монтажних робіт. Б. м. п. має важливе значення для індустріалізації будівництва, зниження його вартості, заощадження металу й деревини, підвищення ефективності капітальних вкладень у нар. г-во. Окремі види буд. матеріалів — цегла, черепиця, гончарні труби, вапно, гіпс, керамічні плитки — відомі з давніх часів. Випалювальні буд. матеріали застосовувалися в Київській Русі. Поява в 1-й чверті 19 ст. *портландцементу* зумовила виробн. й застосування в будівництві *бетону* й *залізобетону*. Б. м. п. в дореволюц. Росії характеризувалася низьким рівнем техніки і невеликими обсягами виробн., обмеженістю асортименту вироблюваних матеріалів, нерівномірністю геогр. розміщення підприємств. У 1913 було вироблено 1,8 млн. т цементу, 3,4 млрд. шт. цегли, 0,2 млн. т гіпсу. Швидкого розвитку набула Б. м. п. за роки Рад влади, особливо в роки післявоєнних п'ятирічок. СРСР за виробн. таких найважливіших буд. матеріалів, як

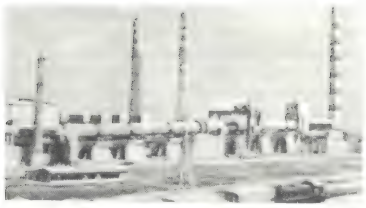

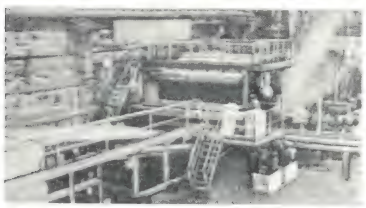

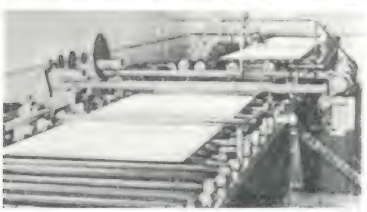

Обертова піч на Балаклійському цементно-шиферному комбінаті. Харківська область.
Лінія по виготовленню азбестоцементних виробів на Київському комбінаті азбестоцементних виробів.
Автоматична лінія штампування ванн на Ворошиловградському емалевому заводі.
Конвейєрна лінія по випуску листового шлакоситалу на Костянтинівському заводі «Автоскло». Донецька область.

цемент, азбестоцементні листи та труби, буд. цегла, віконне скло посідає 1-е місце в світі; по виробн. м'якої покрівлі, керамічних плиток, нерудних буд. матеріалів — 2-е місце. В 1976 в СРСР було вироблено 124 млн. т цементу, 47 млрд. шт. буд. цегли, 1885 млн. м² м'якої покрівлі, 8114 млн. ум. плиток шиферу азбестоцементного, 267 млн. м² віконного скла. Набуло розвитку виробн. ефективних матеріалів і виробів: швидко тверднучого, декоративного та ін. спец. цементу, великорозмірних хвилястих і плоских азбестоце-

ментних листів, склоруберойду, кольорових керамічних плиток, фарфорових сан.-буд. виробів, склоблоків, теплоізоляційних і звукоізоляційних матеріалів, буд. матеріалів з полімер. сировини та ін. Сталися зміни і в структурі виробленої продукції Б. м. п. Збільшилася питома вага великорозмірних виробів у виробн. стінових матеріалів, зростає виробн. високоефективних виробів з мінеральної вати на синтетичному зв'язуючому, твердих плит легких огороджувальних конструкцій тощо. Для Б. м. п. характерна тенденція комбінування виробн. буд. матеріалів з металургією, хімією, енергетикою.

Промисловому виробництву буд. матеріалів на Україні поклали початок такі підприємства, як Харків. з-д метлаських плиток (засн. 1854), Амвросіївський (1896) і Здолбунівський (1898) цем. з-ди, Костянтинівський склозавод (1896). У 1913 тут налічувалося бл. 500 підприємств по виробн. буд. матеріалів, більшість з яких були дрібними, кустарного типу, з примітивним устаткуванням і переважно сезонним характером роботи. За довоєнні роки було споруджено такі підприємства, як Дніпродзержинський і Єнакіївський цем. з-ди, Артемівський з-д по виробн. керамічних труб та ін. Особливо великого розвитку набула Б. м. п. за післявоєнний час. Темпи розвитку її значно випереджали темпи зростання пром-сті республіки в цілому і її найважливіших галузей, а також темпи зростання обсягів буд.-монтажних робіт. Це дало можливість повністю забезпечити будівництво багатьма видами буд. матеріалів. В усіх областях УРСР були збудовані нові потужні високомеханізовані підприємства. Серед них: Новоамвросіївський, Миколаївський (Львів. обл.), Новоздолбунівський, Балаклійський, Криворізький, Ольшанський, Кам'янець-Подільський та ін. цементні з-ди, Київський комбінат азбестоцементних виробів, Львівський з-д тех. скла, Київський, Запорізький, Білоцерківський, Ждановський і Донецький з-ди теплоізоляційних матеріалів. Пром.-виробничі фонди Б. м. п. 1976 зросли проти 1965 майже в 1,3 раза і становили 5,5% пром.-виробничих фондів усієї пром-сті УРСР. В усіх галузях Б. м. п. проведено роботи по механізації й автоматизації технологіч. процесів та інтенсифікації їх. Більшість підприємств майже повністю технічно переозброєна. Осн. напрямами розвитку нар. г-ва на 1976—80 передбачено збільшити обсяг виробн. буд. матеріалів за десяту п'ятирічку приблизно в 1,3 раза. Передбачається розширити випуск нових буд. матеріалів, ефективних збірних буд. елементів, легких і економічних великорозмірних конструкцій і виробів поліпшеної якості; розширити асортимент і збільшити виробн. скла, великорозмірних конструкцій і оздоблювальних азбестоцементних виробів, руберойду, склоруберойду та ін. видів довговічних м'яких покрівельних матеріалів, а також ефективних тепло- і звукоізоляційних матеріалів. По УРСР накреслено збільшити за 1976—80 виробн. осн. буд. матеріалів на 20—25%. З соціалістичних країн Б. м. п. найбільш розвинута в Чехословаччині, НДР, Польщі та НРБ; серед капіталістичних країн провідними в розвитку Б. м. п. є США, ФРН, Великобританія, Франція та Японія. Див. також *Азбестоцементна промисловість, Будівельної кераміки промисловість, Нерудна промисловість, Цементна промисловість.*

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Давиденко О. П. Розвиток і розміщення основних галузей промисловості будівельних матеріалів Української РСР. К., 1972; Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности строительных материалов УССР. К., 1976; Педан М. П., Сигель В. Г., Труханюк В. В. Проблемы развития и размещения промышленности строительных материалов. К., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

Ю. О. Гриненко.

БУДІВЕ́ЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — основні конструктивні елементи будинків і споруд. Розрізняють Б. к. (мал.): несучі (див. *Несучі конструкції*), огороджувальні (див. *Огороджувальні конструкції*) і допоміжного призначення (напр., віконні рами-вітражі, сходові марші й площадки, внутр. перегородки). Огороджувальні Б. к. часто є водночас і несучими (несучі стіни й перегородки в цивільних будинках, резервуари для зберігання нафти і газу, *оболонки, склепіння* та ін.). Б. к. поділяють на *залізобетонні конструкції* (найпоширеніші), бетонні (див. *Бетонні вироби і конструкції*), кам'яні (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*), *металеві конструкції, дерев'яні конструкції*, азбестоцементні (див. *Азбестоцементні вироби і конструкції*), пневматичні (див. *Пневматичні будівельні конструкції*). Застосовують також конструкції з *склопластиків* або з склопластиків у поєднанні з клеєною деревиною або фанерою та ін. Б. к. розраховують на міцність, стійкість і коливання, враховуючи зовн. навантаження, власну масу конструкції, вплив т-ри, усадки тощо, а також зусилля, які виникають під час їхнього транспортування та монтажу. Осн. метод розрахунку — за граничним станом. В СРСР значна увага приділяється *типізації* й *уніфікації* Б. к., зниженню трудомісткості й удосконаленню технології їх виробн. (виготовленню на *потокових лініях*), використанню легких ефективних матеріалів, впровадженню оптимальних конструктивних рішень.

Літ.: Иванов В. А. Деревянные конструкции. К., 1962; Беленя Е. И. [та ін.]. Металлические конструкции. М., 1973; Волк А. И., Иванов В. А., Попов В. Т. Строительные материалы, изделия и конструкции из стеклопластиков. К., 1974; Байков В. Н., Сигалов Э. Е. Железобетонные конструкции. М., 1978.

М. М. Жербін.

БУДІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), застосовувані у будівництві. До Б. м. належать: природні кам'яні матеріали, *лісоматеріали*, керамічні матеріали і вироби, *в'яжучі речовини*, бетони і буд. розчини, деякі метали, матеріали і вироби з мінеральних розплавів, полімерні матеріали, лаки і фарби, матеріали із спец. властивостями. Природними кам'яними матеріалами, одержуваними з *гірських порід*, є *щебінь, пісок*, бутовий і булижний камінь, бортовий камінь, тесані, пиляні або поліровані облицьовувальні плити та ін. Лісоматеріалами, що їх виготовляють здебільшого з хвойних порід дерев, є круглі матеріали, пиломатеріали (дошки, бруски, тес та ін.), вироби і напівфабрикати з деревини (напр., *столярні вироби*, паркет, *фанера*, клеєні вироби, шпон). До керамічних матеріалів і виробів, одержуваних з глинистої сировини, належать: глиняна *цегла, керамзит*, облицьовувальні плитки, *черепиця*, труби, сан.-технічні вироби з *фаянсу* та *фарфору* тощо (див. також *Кераміка*). Осн. в'яжучі речовини — *портландцемент, вапно, гіпс*. Крім того, застосовують безклінкерні цементи, бітумні, дьогтеві і полімерні в'яжучі (див. також *Цемент*). Бетони і будівельні розчини належать до штучних кам'яних Б. м. Найпоширенішими є *цементний бетон, залізобетон, силікатний бетон*. Ефективні вироби з *легкого бетону, азбестоцементу* та ін. (див. також *Бетон, Будівельні розчини*). З металів застосовують гол. чин. сталевий *прокат, чавун* (рідше), покрівельне залізо, сплави алюмінію (див. також *Арматурна сталь, Металеві конструкції*). Матеріалами і виробами з мінеральних розплавів є *скло* будівельне, *кам'яне литво, ситали, шлакоситали* тощо. До полімерних Б. м. належать матеріали і вироби на основі *пластичних мас*: *лінолеум, релін*, полівінілхлоридні плитки, декорат. плівки тощо. До опоряджувальних Б. м. належать лаки і фарби — синтетичні, масляні та водоемульсійні матеріали для декоративних і захисних покриттів буд. конструкцій. Б. м. із спец. властивостями є *звуковбирні матеріали, звукоізоляційні матеріали, гідроізоляційні матеріали, теплоізоляційні матеріали* та ін. Витрати на Б. м. становлять близько 60% заг. вартості будівництва. Зменшенню цих витрат і підвищенню якості будівництва сприяють впровадження ефективніших матеріалів, ширше використання місцевої сировини, утилізація відходів пром. виробн. тощо. Див. також *Будівельних матеріалів промисловість.*

Літ.: Заїка І. М. Технологія виробництва цегли. К., 1971; Цветные камни Украины. К., 1974; Нагибин Г. В. Технология строительной керамики. М., 1975.

Г. М. Бакланов.

БУДІВЕ́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для *будівельних робіт*. Осн. засіб комплексної механізації будівництва. Розрізняють Б. м. вантажопідйомні і монтажні (напр., *підйомники*, баштові, стрілові і мостові крани), транспортні (*вантажні автомобілі, трактори*) і вантажно-розвантажувальні (*автонавантажувачі, навантажува-*

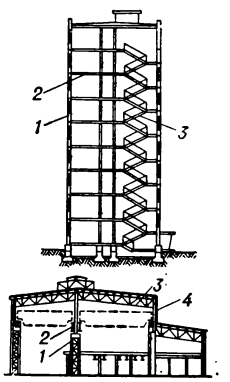

Будівельні конструкції великопанельного житлового будинку (вгорі): *1* — стінова панель; *2* — панель перекриття; *3* — сходовий марш; промислового будинку (внизу): *1* — колона; *2* — підкранова балка; *3* — ферма покриття; *4* — стінове огородження.

чі тощо). Є машини для *земляних робіт* (напр., викорчовувачі, кущорізи, розпушувачі: *бульдозери, грейдери, екскаватори, скрепери*; грунтові *насоси, гідромонітори*), для *пальових робіт* (*віброзанурювачі, вібромолоти* тощо), для *буріння* та *дорожньобудівних робіт* (напр., *автогрейдери, асфальтобетоноукладачі*, бітумовози, *гудронатори, котки дорожні*). Кам'яні матеріали переробляють *дробарками, грохотами, піскомийками* тощо. Бетонну і розчинну суміш виготовляють, транспортують, укладають і ущільнюють за допомогою *бетонозмішувачів, розчинозмішувачів, бетоноукладачів, бетононасосів, розчинонасосів*, вібраторів, *цемент-гармат*. Для виготовлення залізобетонних конструкцій застосовують відцентрові формувальні машини, установки, якими напружують арматуру, *зварювальне устаткування* та ін. Крім того, є машини для опоряджувальних робіт (наприклад, штукатурно-затиральні, мозаїчно-шліфувальні, паркетно-шліфувальні, фарботертки) тощо. Деякі Б м оснащують змінним устаткуванням, що сприяє універсальності машин і розширює галузь їхнього застосування

Літ.: Ветров Ю. А. [та ін.]. Машины для земляных работ. К., 1976; Луйк И. А. Теоретические основы планирования технической эксплуатации машинного парка. К., 1976; Строительные машины. Справочник, т. 1. М., 1976. *Ю. О. Ветров.*

БУДІВЕ́ЛЬНІ НО́РМИ І ПРА́ВИЛА, БНіП — в СРСР кодекс загальнообов'язкових нормативів у галузі проектування і будівництва Вперше затверджені Державним комітетом Ради Міністрів СРСР у справах будівництва для застосування з 1.I 1955, з 1 IV 1975 введено нову структуру БНіП В БНіП викладено вимоги й правила, спрямовані на впровадження у будівництво прогресивних й екон рішень та індустріальних методів виробн., підвищення продуктивності праці, поліпшення умов праці і побуту, охорону *навколишнього середовища* і раціональне використання природних ресурсів. БНіП складаються з 4 частин: загальні положення; норми проектування; правила проведення і прийняття робіт; кошторисні норми і правила В першій частині встановлено систему нормативних документів, буд термінологію, класифікацію будинків і споруд Друга частина містить вимоги з загальних питань проектування, пов'язаних з *будівельною кліматологією, геофізикою, будівельною теплофізикою*, протипожежними нормами, будівництвом у сейсмічних р-нах, навантаженнями тощо. В ній наведено норми проектування основ і фундаментів, буд. конструкцій, інженерного устаткування і зовн. мереж пром. підприємств, будинків і споруд зв'язку, трансп., гідротех. та енерг споруд, споруд і пристроїв для охорони навколишнього середовища. Наведено також норми планування і забудови міст, селищ і сільс. населених пунктів, проектування житлових, громадських, с.-г. та інших будинків і споруд Третя частина містить вимоги щодо загальних питань організації будівництва, проведення всіх видів буд.-монтажних і спец. робіт та прийняття в експлуатацію готових об'єктів, правила техніки безпеки та ін В четвертій частині вміщено вказівки щодо розробки елементних і укрупнених кошторисних норм на буд роботи, норм на монтаж устаткування, лімітовані та ін витрати, а також визначення кошторисної вартості матеріалів, конструкцій, устаткування, експлуатації буд. машин тощо. Періодично структура БНіП переглядається (по главах) і вдосконалюється на основі новітніх досягнень буд науки і техніки. *Д. В. Кулаков.*

БУДІВЕ́ЛЬНІ РОБО́ТИ — роботи по зведенню нових, а також реконструкції, відбудові і тех переоснащенню існуючих будинків і споруд Розрізняють Б р загальнобудівельні і спеціальні. Загальнобудівельними є *земляні роботи, бетонні роботи*, залізобетонні, *кам'яні роботи, опоряджувальні роботи, теслярські роботи, монтаж* буд конструкцій тощо До спеціальних належать гідроізоляційні (див *Гідроізоляція*), теплоізоляційні (див *Теплоізоляція*), *пальові роботи, підводно-технічні роботи, санітарно-технічні роботи* та ін Б р поділяють також на підготовчі (напр , розвідувальні, підготовка території), основні (всі види загальнобуд робіт) і допоміжні (напр , встановлення риштувань, ущільнення грунту) Кожний вид Б р складається з кількох взаємопов'язаних процесів: простих (напр , кладка цегли, монтаж панелей) або комплексних (напр , влаштування покрівлі, бетонування фундаменту). Для їх виконання застосовують *будівельні машини*, механізований *будівельний інструмент* тощо. Вимоги до якості Б р містяться в *будівельних нормах і правилах*, найраціональніші способи виконання окремих видів робіт — в технологічних картках З розвитком індустріалізації будівництва Б р набувають характеру монтажних робіт, що полягають у комплексно-механізованому зведенні будинків і споруд зі збірних елементів високої заводської готовності (див *Повнозбірне будівництво*). Застосування полегшених конструкцій і деталей зменшує масу будинків і споруд, сприяє зниженню трудо- і матеріаломісткості буд робіт

Літ.: Литвинов О. О. [та ін.]. Технология строительного производства. К., 1973; Лубенец Г. К. Подготовка производства и оперативное управление строительством. К., 1976. *М. С. Канюка, О. В. Рогачов.*

БУДІВЕ́ЛЬНІ РО́ЗЧИНИ — будівельні матеріали, одержувані в результаті твердіння суміші *в'яжучої речовини* (з водою, іноді без неї), дрібного *заповнювача* і *добавок* (в разі потреби) За об'ємною масою розрізняють Б р важкі, або звичайні (понад 1500 кг/м³),— на кварцових, польовошпатових та ін. пісках і легкі (до 1500 кг/м³) — на пористих пісках з пемзи, туфів, шлаків тощо. Є Б р на мінеральних в'яжучих речовинах — цементні, вапняні, гіпсові, мішані (напр., цементно-вапняні, вапняно-гіпсові) і на органічних (напр., асфальтові). Крім того, Б. р. за призначенням поділяють на кладкові, опоряджувальні (для *штукатурних робіт* та декоративні) і спеціальні (гідроізоляційні, тампонажні, ін'єкційні, акустичні, рентгенозахисні тощо). Виготовляють розчини у *розчинозмішувачах*, перевозять в автоцистернах або самоскидах. На буд майданчиках Б р переміщують *розчинонасосами*.

БУДІВЕ́ЛЬНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Держбуду УРСР. Головний ін-т з питань організації, технології, механізації і економіки буд виробництва. Організований 1957 у Києві. У складі ін-ту н.-д. відділи, лабораторії і проектно-конструкторське бюро Філіали в Дніпропетровську і Ворошиловграді, відділи у Львові і Олесі Осн. напрями роботи: технологія і організація пром. і цивільного будівництва, комплексна механізація буд процесів, економіка і наук. організація праці у будівництві. З 1973 видає тематичний збірник праць Має аспірантуру. *М. С. Канюка.*

БУДІВЕ́ЛЬНОЇ КЕРА́МІКИ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості будівельних матеріалів, що об'єднує підприємства по виробництву керамічних плиток для підлог, облицьовувальних плиток, санітарно-будівельної, кислототривкої та фасадної кераміки, каналізаційних, водопровідних та дренажних труб Сировиною для Б к. п. є легкоплавкі і вогнетривкі глини, каолін, кварцові піски, пегматити тощо. В Росії перший керамічний з-д збудовано 1880 у Харкові В 1913 в країні діяло кілька невеликих підприємств галузі, які виробляли незначну кількість каналізаційних труб та керамічних плиток За роки Рад влади Б. к. п. набула великого розвитку; було відбудовано і значно розширено діючі підприємства, збудовано ряд потужних з-дів, освоєно виробн. нових видів продукції . -

УРСР є однією з провідних баз керамічної пром-сті країни. Тут (1976) виробляється 46% кераміч. плиток для підлог, 23% облицьовувальних плиток, (1975) 48,9% фасадної кераміки, 24% сан.-буд виробів заг. випуску в СРСР. У республіці діють великі механізовані підприємства — Слов'янський і Донецький керамічні комбінати, харківські з-ди метлаських

Виробництво найважливіших видів будівельної кераміки

Продукція	Одиниця виміру	1965		1976	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Плитки керамічні для підлог (метлаські)	млн. м²	15,3	7,6	23,5	11,0
Плитки керамічні облицьовувальні		12,3	4,5	25,4	5,9
Кислототривкі керамічні вироби	тис. т	364	123	622	20

плиток, кераміко-трубний і плитковий, Львівський керамічний, Артемівський з-д буд. кераміки, Славутський з-д санітарно-буд. фаянсу та ін. На підприємствах галузі освоєно принципово нові технологічні процеси, зокрема сушіння і випалювання керамічних плиток у швидкісному режимі та ін., що дало можливість впровадити потоково-автоматизовані лінії з розпилювальними сушарками, сушильно-глазурувальні конвейєри з щілинними роликовими печами тощо. В десятій п'ятирічці (1976—80) в країні передбачено дальший розвиток виробництва буд кераміки *О. М. Бойченко.*

БУДІВНИЦТВО — галузь матеріального виробництва, яка створює нові й реконструює діючі основні фонди виробничого і невиробничого призначення (будівлі, споруди та комплекси їх); процес спорудження будівель; об'єкт, що будується, разом з територією для виконання робіт; в широкому розумінні — процес творення. Залежно від призначення об'єктів розрізняють *промислове будівництво, енергетичне і гідротехнічне будівництво, транспортне будівництво, сільське будівництво, житлово-цивільне будівництво* Б. має свої особливості. Його продукція (*основні фонди*) відзначається порівняно значними строками служби і використовується на місці її створення Виробничий цикл у Б. триває від кількох місяців до кількох років Спорудження об'єктів ведеться в основному просто неба в різних кліматичних умовах. Б. має тисячолітню історію, протягом якої людство створило численні унікальні будівлі та споруди, що своїми розмірами і конструкцією вражають сучасників (див. *Архітектура*). Проте техніка Б.

Будівництво сховища мінеральних добрив у м. Коростишеві. Житомирська область. 1976.

протягом віків залишалась надто відсталою. В дореволюц Росії, в т. ч на Україні, Б. проводили переважно приватні орг-ції; всі буд. роботи велися вручну, гол чин. сезонними робітниками. Рівень механізації земляних робіт навіть на спорудженні великих об'єктів 1910—16 не перевищував 3%, бетонних — не досягав 1% Осн буд матеріалами були дерево і цегла.

В СРСР Б.— високорозвинута галузь нар. г-ва Продукція його має важливе значення для створення *матеріально-технічної бази комунізму*; вона є необхідною умовою розширеного *відтворення* (при ефективному використанні *капітальних вкладень*, інтенсифікації буд. виробн.) і на цій основі підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва.* Б. відіграє велику роль у розвитку всіх галузей нар. г-ва, у створенні матеріальної основи для підвищення життєвого рівня рад. народу. В 1976 в Б. Рад. Союзу створено 11,2% нац доходу, працювало 10,3% загальної кількості робітників і службовців країни, в т. ч. на Україні відповідно — 9,4%, 10,3%. На всіх етапах комуністичного будівництва КПРС і Рад. д-ва приділяли величезну увагу розвиткові цієї галузі. В 1918 декретом Рад уряду створено Комітет по будівництву держ. споруд. Перший Всеукраїнський з'їзд будівельників 1919 постановив організувати комітет будов, що стало початком соціалістичної організації Б. на Україні В історично короткий строк в СРСР було створено потужну будівельну індустрію, яка є основою Б., проектні, н.-д. установи й орг-ції буд профілю, ліквідовано сезонність у роботі, набагато розширено асортимент буд. матеріалів (див *Будівельних матеріалів промисловість*). Лише за довоєнні п'ятирічки введено в дію 9 тис нових великих пром підприємств, у т ч. Магнітогорський і Кузнецький металург. комбінати, металург з-ди «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь» та ін., «Уралмаш», Новокраматорський маш.-буд., Харків. і Сталінград. тракторні та багато ін підприємств маш буд., хім., нафтохім., паливної пром-сті, електроенергетики, з-ць та ін. важливих об'єктів нар. г-ва В роки Великої Вітчизн. війни капітальні вкладення спрямовувались на створення виробничих потужностей, необхідних для потреб фронту. Величезних масштабів і високих темпів розвитку досягло пром. будівництво на Сх країни В міру визволення районів, тимчасово окупованих нім.-фашист. загарбниками здійснювалися велетенські відбудовні роботи. За 1941—45 збудовано і введено в дію 3,5 тис. і відбудовано у визволених районах понад 7,5 тис. великих пром. підприємств. У післявоєнні роки завдяки широкому розмахові буд. робіт, великим капіталовкладенням у короткі строки було не лише повністю відбудовано зруйноване г-во, а й розгорнуто масштабне нове Б. в усіх галузях нар. г-ва СРСР. У 1954 відбулася Всесоюзна нарада будівельників, на якій прийнято рекомендації щодо корінного поліпшення буд. справи в країні Велике значення мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1955) «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості і зниженню собівартості будівництва» Капітальні вкладення в нар г-во СРСР за 1946—75 становили 1507,6 млрд. крб. (у т. ч. на Україні — 247,5 млрд. крб.), а лише за 1976 вони досягли в країні 118,0 млрд. крб., що в 2,2 раза більше, ніж за 1918—40. Було введено осн. фондів на 1393,2 млрд.

Капітальні вкладення, введення в дію основних фондів і обсяг виконаних будівельно-монтажних робіт (млрд. крб., у порівнянних цінах)

Періоди	Всього капітальних вкладень		Всього введено основних фондів		Обсяг виконаних будівельно-монтажних робіт (включаючи колгоспи) *	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
1918—28 (без 4-го кварталу 1928)	4,4	0,8	3,9	...	1,6	0,8
Перша п'ятирічка (1929—32, включаючи 4-й квартал 1928)	8,8	1,6	9,3	...	7,2	1,4
Друга п'ятирічка (1933—37)	19,7	3,3	17,2	...	15,7	2,8
Третя п'ятирічка (1938—1-е півріччя 1941)	20,4	3,0	18,3	...	15,6	2,5
1941 (2-е півріччя) — 1 січня 1946	20,5	2,5	18,9	...	15,1	2,0
Четверта п'ятирічка (1946—50)	47,4	9,2	42,2	8,1	30,0	6,7
П'ята п'ятирічка (1951—55)	89,8	14,8	79,9	13,4	57,6	10,8
Шоста п'ятирічка (1956—60)	168,0	28,5	155,8	26,6	104,0	20,2
Сьома п'ятирічка (1961—65)	243,5	41,3	228,4	39,3	148,9	26,9
Восьма п'ятирічка (1966—70)	347,9	57,4	319,0	53,2	209,9	35,5
Дев'ята п'ятирічка (1971—75)	493,0	78,5	460,8	75,2	291,0	47,6
1976	118,0	17,8	107,1	16,5	65,3	10,0

* Без робіт по індивідуальному житл. будівництву

Транспортна розв'язка на Борщагівському житловому масиві в Києві.

Г. І. Будкер.

В. С. Будник

П. П. Будников.

крб., виконано буд.-монтажних робіт на 906,7 млрд. крб., у т. ч. підрядним способом — на 758,9 млрд. крб.

За 1946—76 збудовано 21160 великих пром. підприємств, серед них такі гіганти, як Братська, Красноярська, Усть-Ілімська ГЕС, Придніпровська, Лукомльська ДРЕС, Бєлоярська, Вірменська АЕС, Орсько-Халіловський, Карагандинський металург. комбінати, Череповецький, Зх.-Сибірський металург. з-ди, Березниковський і Солігорські калійні, Черкаський хім. комбінати, Волзький і Камський автомоб. з-ди, «Атоммаш», метрополітени в Ленінграді, Києві, Харкові, Ташкенті, Баку тощо, а також багато ін. підприємств різних галузей. Швидкими темпами провадилось житл.-цивільне Б. За 1946—76 було введено в експлуатацію 2575,6 млн. м² заг. площі житл. будинків, у т. ч. в УРСР — 482,8 млн. м², багато соціальних, культ. і побутових об'єктів, виникли сотні нових міст і селищ міськ. типу. Поряд з інтенсивним Б. в СРСР удосконалювалась техніка буд. робіт, значно змінились конструкції, матеріали й технологія виробн., Б. перетворювалось на високомеханізований монтаж будинків і споруд із збірних великорозмірних вузлів і деталей з високим ступенем заводської готовності. Велику роль відіграло поширення Б. за типовими проектами, об'єднання Б. ряду підприємств у пром. вузли з заг. транспортним, теплоенергетичним, комунальним г-вом. Виробн. збірного залізобетону збільшилося з 1,2 млн. м³ 1950 до 118,7 млн. м³ 1976. Значно підвищився рівень комплексної механізації буд. робіт. Продуктивність праці в Б СРСР зросла 1976 проти 1950 у 4,64 раза, у т. ч. в УРСР — в 4,27 раза. Для успішного розвитку Б. в Рад. Союзі, зокрема на Україні, створено розгалужену мережу н.-д. ін-тів і вузів у галузі Б. для підготовки висококваліфікованих кадрів (див. *Будівельного виробництва науково-дослідний інститут, Діпроміст, Діпроцивільпромбуд, Київський інженерно-будівельний інститут* та ін.). Важливе значення має соціалістичне змагання за впровадження передових методів праці у виробн., освоєння нової техніки та ін. Широко застосовується в Б. госпрозрахунковий спосіб ведення буд. робіт (див. *Бригадний підряд*). Лише в УРСР 1975 на Б. працювало 9440 підрядних бригад. За рівнем типізації проектів, механізації, енергоозброєності праці, збірності і продуктивності праці СРСР посідає одне з перших місць серед зарубіжних країн У Рад. Союзі за типовими і повторними проектами будується (1975) 71% пром., 96% с.-г. об'єктів, 98% житлових будинків і 85% культурно-побутових споруд. Важливе значення для дальшого розвитку Б. мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню якості житлово-цивільного будівництва», «Про вдосконалення планування капітального будівництва і про поліпшення економічного стимулювання будівельного виробництва» (1969). Великий обсяг буд. робіт здійснюється в десятій п'ятирічці (1976—80). Передбачено вкласти за 5 років у нар. г-во країни 630 млрд. крб. (у т. ч. по УРСР — 92,5 млрд. крб.). Капіталовкладення направлятимуться насамперед на будівництво об'єктів, що забезпечують прискорення *науково-технічного прогресу* і реконструкцію діючих підприємств. Здійснюватиметься розробка великих комплексних програм, розрахованих

Темпи зростання капітальних вкладень у зарубіжних соціалістичних країнах (в % до 1950)

Країни	1950	1970	1976
Болгарія	100	1061	1648
МНР	100	2584	6333
НДР	100	911	1188
Польща	100	531	1270
Румунія	100	1269	2364
Угорщина	100	438	619
Чехословаччина	100	461	720
Югославія	100	430	593

Темпи зростання капітальних вкладень у розвинутих капіталістичних країнах (в % до 1950)

Країни	1950	1970	1976
Великобританія	100	275	278
Італія	100	391	370
Канада	100	270	376
США	100	190	196
ФРН	100	442	442
Франція	100	393	480
Японія	100[1]	1008	1259

[1] 1953

на дві—три п'ятирічки, зокрема формування Зх.-Сибірського, Саянського та ін. *територіально-виробничих комплексів*, будівництво багатьох великих об'єктів — Камського комплексу з-дів по виробн. великовагових автомобілів, *Байкало-Амурської магістралі* та ін. В УРСР за п'ятирічку передбачається ввести в дію потужностей на електростанціях 11 млн. кВт, з них бл. половини на атомних електростанціях (Чорнобильській, Ровенській, Пд.-Українській), завершити будівництво Кременчуцького, Лисичанського і почати спорудження Запорізького нафтопереробних з-дів, ввести в дію найбільший глиноземний з-д у районі Миколаєва. Капіталовкладення по М-ву легкої пром-сті УРСР зростуть за цей час в 1,4 раза. Намічається збудувати понад 100 підприємств харч пром-сті республіки. В країні буде забезпечено інтенсивне Б. житл. будинків, лікарень, санаторіїв, шкіл, дитячих дошкільних закладів тощо Найважливішим завданням у капітальному Б. є підвищення ефективності капітальних вкладень, забезпечення дальшого зростання і якісного вдосконалення осн. фондів, швидше введення в дію виробничих потужностей, скорочення тривалості будівництва та зниження його вартості. Особливого значення набере дальше підвищення рівня індустріалізації буд. виробн. Заплановано продовжувати тех. переозброєння буд. орг-цій, насамперед шляхом забезпечення їх потужними високопродуктивними буд. машинами та автотранспортом, підвищувати озброєність робітників механізованим інструментом і засобами малої механізації. Передбачається дальше вдосконалення методів планування та екон. стимулювання, системи критеріїв оцінки діяльності буд. орг-цій, зокрема розробка і впровадження *генеральних схем управління*, що передбачають перехід на 2 та 3-ланкову структуру управління, укрупнення буд. орг-цій та розвиток спеціалізації, широке впровадження *автоматизованих систем управління* (АСУ). Швидкими темпами розвивається Б. в ін. соціалістичних країнах.

Внаслідок соціалістичної економічної інтеграції, екон. і наук.-тех. співробітництва соціалістичних країн здійснюється їхня взаємна тех. допомога у проектуванні й спільному Б. пром. та ін. об'єктів. Велику екон. і тех. допомогу в спорудженні пром., транспортних, соціально-культурних та ін. об'єктів надають молодим незалежним країнам СРСР та ін. д-ви — члени РЕВ.

Б.— важлива галузь економіки в розвинутих капіталістичних країнах; воно ведеться тут як д-вою, так і приватними фірмами. Див. також *Будівельна індустрія, Економіка будівництва, Містобудування* іл. між с. 448—449.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Строительство в СССР. 1917—1967. М., 1967; Україна будівнича. К., 1967; Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977; Бригадный подряд на стройках Украины. К., 1976; Загородній В. В., Бітаєва Є. Я. В ім'я комунізму будує народ. Географія будов десятої п'ятирічки 1976—1980. К., 1977.

Г. К. Злобін.

БУ́ДКЕР Герш Іцкович (Андрій Михайлович; 1.V 1918, с. Мурафа, тепер с-ще Шаргородського р-ну Вінницької обл.— 4.VII 1977, Новосибірськ) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Моск. ун-т (1941). З 1957 — директор Ін-ту ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР Праці з теорії *ядерних реакторів*, фізики плазми, керованих термоядерних реакцій, прискорювачів заряджених частинок та ін. Запропонував метод зустрічних пучків для досліджень у фізиці елементарних частинок. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1949, Ленінська премія, 1967

БУ́ДНИК Василь Сергійович [н. 11(24).VI 1913, Семенівка, тепер місто Чернігівської обл.]— український рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, акад. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1959). Член КПРС з 1941. Після закінчення (1940) Моск. авіаційного ін-ту працював конструктором на підприємствах і в установах; з 1972 — в Ін-ті меха-

ніки АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — механіка літальних апаратів. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1960.

БУ́ДНИКОВ Михайло Сергійович [24.V (6.VI) 1904, Київ — 6.III 1966, там же] — український рад. вчений у галузі технології та організації будівництва, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Після закінчення Київ. політех. ін-ту (1927) працював на підприємствах Донбасу, Харкова та ін. У 1935—41 і 1946—66 — викладач Київ. інженерно-буд. ін-ту (з 1952 — професор), у 1947—63 — директор Н.-д. ін-ту організації і механізації буд. виробн. (тепер Н.-д. ін-т буд. виробн.). Осн. праці стосуються теорії та практики потокової організації будівництва. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» та медалями.

БУ́ДНИКОВ Олександр Гаврилович [12(25).VIII 1914, ст. Верхній Баскунчак, тепер смт Астраханської обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1946. В 1939—41 вчився в Харків. худож. ін-ті у М. *Самокиша*, 1944—47 — в Київ. худож. ін-ті у К. *Трохименка*.

О. І. Будников. Форсування Дніпра. 1974.

Працює переважно в галузі батального жанру: картини — «Стоять на смерть» (1949), «На захист Волзької твердині» (1954), «Перекоп узято» (1962), «Кінець рейху» (1967), «На бойове завдання» (1972), «Форсування Дніпра» (1974), «Клятва гвардійців» (1975). Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

БУ́ДНИКОВ Петро Петрович [9(21).X 1885, Смоленськ — 6.XII 1968, Москва] — український рад. учений, спеціаліст у галузі хімії і хімічної технології силікатів, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1965). Б. досліджував властивості і хім. перетворення силікатних систем з метою синтезу вогнетривких, керамічних та в'яжучих матеріалів. Розробив і впровадив у виробн. нові види цементів, високоякісних вогнетривів та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950, 1952.

Тв.: Избранные труды. К., 1960; Химия и технология окисных и силикатных материалов. К., 1970.
Літ.: Куколев Г. В., Ведь Е. И. Герой Социалистического Труда П. П. Будников. Х., 1973.

БУ́ДРІН Петро Васильович [18(30).IV 1857, с. Нердва, кол. Солікамського пов. Пермської губ.— 27.III 1939] — рад. агроном-рослинник, один із організаторів с.-г. дослідної справи в Росії. В 1879 закінчив Петерб. ун-т. В 1885—1905 — проф. Новоолександрійського с. г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г.) ін-ту. В 1905—07 завідував Енгельгардтівською дослідною станцією. В 1908—12 — директор Харків. селекційної станції. В 1913—39 — проф. Вищих с.-г. курсів у Ленінграді. Б. організував досліди по вивченню сівозмін і удобрення в них; організатор робіт з селекції польових культур в Росії, виступав за впровадження посівів зернобобових культур.

«БУ́ДУЧНІСТЬ» — літературно-науковий ілюстрований журнал ліберально-бурж. напряму. Видавався у Львові 1909—10 за ред. М. Венгжина. В липні 1909 вийшов один номер під назвою «Будучина» (видавець Х. *Алчевська*). Далі виходив під назвою «Будучність». Друкував, зокрема, твори укр. письменників-реалістів, рецензії та літ.-наукові статті. *О. І. Дей.*

БУДЯ́К Юрій Якович (справж. прізв. — Покос; 1879, с. Красногірка, тепер Машівського р-ну Полтавської обл.— 1943) — український рад. письменник. Працював педагогом. Автор істор. поем «Невольниця-українка» (1907) і «Пан Базалей» (1911), «Записок вчителя» (1912). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції видав ряд повістей, п'єс, оповідань, в яких відобразив життя Рад. України («Зима», 1928; «До великої брами», 1929). Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор віршів і драм. творів для дітей.

Тв.: Маленьким діткам. Х., 1927; Хоробрі музики. К., 1962.
П. М. Довгалюк.

БУДЯ́К (Carduus) — рід рослин род. *складноцвітих*. Одно-, дво- і багаторічні трав'янисті рослини з крилатим стеблом і перисторозсіченими листками. Квітки трубчасті, двостатеві, пурпурові, іноді білі, зібрані в суцвіття — кошик. Плід — сім'янка з чубком. Бл. 120 видів, поширених у Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 12. Б.— переважно бур'яни, дуже виснажують грунт, ростуть на засмічених місцях, іноді на полях. В УРСР найбільш поширені: Б. кучерявий (C. crispus) — на всій території; Б. пониклий (C. nutans) — в лісових р-нах і Лісостепу; Б. акантовидний (C. acanthoides) — по всій УРСР. Медонос. Заходи боротьби. Післяжнивне лущення стерні з наступною зяблевою оранкою, своєчасна обробка парів і просапних культур, знищення Б. до утворення насіння. Іл. с. 63.

Жеребець бульоннівської породи.

БУДЯ́НСЬКИЙ ФАЯ́НСОВИЙ ЗАВО́Д «СЕРП І МО́ЛОТ» — підприємство фарфоро-фаянсової промисловості. Входить до пром. об'єднання «Укрпромфарфор». Розташований у смт Будах Харків. обл. Осн. продукція — фаянсовий посуд. Засн. 1887. У 1913 на з-ді вироблялось бл. 11 млн. шт. виробів. За роки Рад. влади Б. ф. з. реконструйовано, значно розширено й оснащено сучас. устаткуванням. Збудовано тунельні печі, а згодом переведено їх на природний газ, впроваджено безкапсельне випалювання виробів у цих печах, здійснено тех. переоснащення ряду цехів. В 1976 випуск продукції з-ду становив 78,6 млн. шт. (1940—44 млн. шт., 1950 — 36,9 млн. шт.). Зразки виробів з-ду експонувались на всесоюз. і міжнар. виставках та ярмарках. *Л. А. Уманцева.*

БУДЬО́ННИЙ Семен Михайлович [13(25).IV 1883, хутір Козюрин, тепер Пролетарського р-ну Ростовської обл.— 26.X 1973, Москва] — рад. військовий і держ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935), тричі Герой Рад. Союзу (1958, 1963, 1968). Член КПРС з 1919. Нар. в сім'ї селянина-бідняка. З 1903 — на військ. службі. Учасник рос.-японської і 1-ї світової воєн. Після Лютневої революції 1917 брав участь у роботі солдатських к-тів на фронті, а після Великої Жовтн. соціалістич. революції активно боровся за встановлення Рад. влади на Дону. В роки громадян. війни командував кав. частинами, з'єднаннями та 1-ю Кінною армією, що провела блискучі операції по розгрому військ Денікіна, білополяків та армії Врангеля. Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Червоній Армії. У 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1940 — перший заст. наркома оборони СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. групою військ армій резерву Верховного Головнокомандування, головнокоманд. військами Пд.-Зх. і Пн.-Кавк. напрямів, команд. Пн.-Кавк. і Зх. резервним фронтами. В 1943—53 — команд. кавалерією Рад. Армії. З 1954 — в Групі генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. З 1920 — член ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР, депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань, з 1938 — член Президії Верховної Ради СРСР. З 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1939 — член ЦК, з 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС. Нагороджений 8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Пройденный путь, кн. 1—3. М., 1959—73.
Літ.: Золототрубов А. М. Жизнь-подвиг. М., 1976.

БУДЬО́ННІВСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода верхових коней. Вивели її 1921—48

С. М. Будьонний.

І. Ф. Бузанов.

В. П. Бузескул.

О. Г. Бузницький.

кінні заводи Рост. обл. схрещуванням донської і чистокровної верхової порід. Тварини великі на зріст, відзначаються гармонійністю форм. Осн. масть — руда, рідше бура, гніда, ворона. Б. п. к. відзначається енергійним темпераментом, міцним здоров'ям і витривалістю. Найкраща жвавість на 1200 м — 1 хв 14,4 сек; на 4000 м — 4 хв 43 сек. Використовують їх під сідлом і в упряжці, на легких транспортних роботах та в кінному спорті. Б. п. к. розводять на кінних заводах і в радгоспах Рост обл Жеребців використовують для поліпшення місцевих порід у Краснодар. і Ставр краях, Калм АРСР, Каз РСР, УРСР, Молд РСР, Киргиз РСР

БУЕНАВЕНТУ́РА — місто на Зх Колумбії Важливий порт країни на Тихому ок , залізнич станція 115, 8 тис ж (1973) Підприємства, пов'язані з обслуговуванням портового г-ва, по переробці с.-г сировини, ф-ка по виготовленню дубильного екстракту з кори мангрових дерев. Експорт кави, бананів, бавовни, цукру, золота, платини

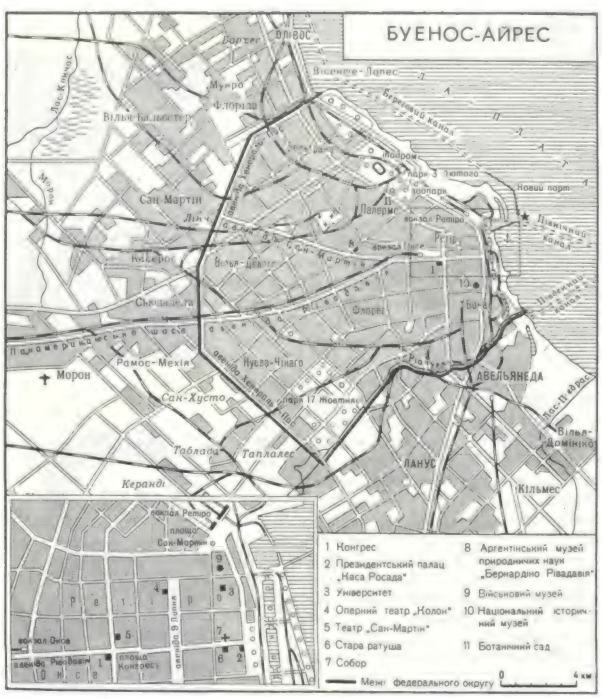

Буенос-Айрес. Панорама міста.

БУЕ́НОС-А́ЙРЕС — столиця Аргентіни. Лежить на березі зат. Ла-Плата, при впадінні в неї р. Ріачуело (275 км від Атлантичного ок.). Разом з передмістями утворює Великий Б., населення якого 7,6 млн. чол. (1976). Б. засновано іспанцями 1536 (за ін. даними — 1535). З 1776 Б — столиця віцекоролівства Ріо-де-Ла-Плата. Був одним з центрів *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*. В 1816—26 Б.— столиця об'єднаних провінцій Ла-Плати; з 1880 — столиця Аргентінської республіки. З поч. 20 ст. Б. — центр робітн. руху країни. В січні 1919 тут відбувалися збройні класові бої пролетаріату, 1950 — 70 — великі страйки. Б. дає майже половину всієї пром продукції країни Пром-сть представлена гол чин. переробкою с -г сировини (м'ясохолодобойні, маслоробні, сироварні, миловарні, борошномельні з-ди) Значного розвитку набули текст., шкіряно-взуттєва і швейна галузі Підприємства по виробн синтетичних тканин Є металург., нафтопереробні, маш -буд. (зокрема електротех.) підприємства, гол чин філіали амер , італ та західнонім компаній Б — великий вузол з-ць і автошляхів Мор порт — один з найбільших у Латинській Америці Аеропорт міжнар значення (Есейса). Метрополітен (з 1913) У Б.— ун-т, Академія літератури, Нац академія екон. наук, Нац академія права і сусп наук Нац б-ка, б-ка Конгресу Понад 30 музеїв, у т ч Нац. історичний, Нац музей красних мистецтв, природничих наук, етногр., декоративного мистецтва, зброї. Бл 40 театрів Бот сад. Архіт. пам'ятки: церкви Сан-Ігнасіо (1710—34, арх Х. Краус, А Бланкі) і дель Пілар (1716—32, арх. Бланкі, Х. -Б Прімолі); ратуша (1725—54) В 19—20 ст. Б. забудовується еклектичними та сучас. стилю будівлями, особливо центр. магістралі — авеніда де Майо (1889), авеніда 9 Липня (1930-і рр.), авеніда Хенераль-Пас (1937—41). Серед споруд 20 ст.— будинок Конгресу (поч. 20 ст.), театр «Колон» (1909), обидві—арх. В. Маено, Муніципальний театр (1958, арх. М. Альварес, М Руїс) та ін Численні пам'ятники, зокрема, Х Колумбу (1916), аргент. політ діячеві К. Альвеару (1915—23), Т Г. Шевченку (1971).

БУ́ЄР (голл. boeier) — кабіна чи платформа на трьох ковзанах або колесах, оснащена щоглою з вітрилами, для переміщування по льоду або суші Керують Б. (мал.) за допомогою вітрила і одного з ковзанів (колес). Швидкість Б понад 100 км/год. Осн призначення Б.— спортивні перегони.

БУЖ (франц. bougie—свічка, зонд) — медичний інструмент для розширення деяких трубчастих органів людського організму (напр., сечівника, стравоходу) з метою дослідження або лікування Б різноманітної форми виготовляють з металу, гуми, пластмаси

БУЖА́НИ — одне із сх.-слов'янських племен (можливо, союз племен), згадуваних у давньоруських літописах. Жили в бас. Бугу (звідки й назва). За даними невідомого середньовічного автора, т. з. Баварського аноніма (10 ст.), Б. мали 230 укріплених поселень (типу замків). Деякі дослідники вважають, що Б. і *волиняни* раніше називалися *дулібами*. Після того, як у 9—10 ст. Б ввійшли до складу *Київської Русі*, в писемних джерелах більше не згадуються.

БУЖО́К — річка в Хмельницькій обл УРСР, ліва притока *Південного Бугу*. Довж. 75 км, пл. бас. 703 км². Тече в межах *Подільської височини*

БУЖО́Р (Bujor) Міхай-Георгіу (8 XI 1881, Ясси — 17.VI 1964, Бухарест) — діяч румунського робітничого руху. Чл. Компартії Румунії з 1921. В 1906—16 — редактор газ. «Румунський робітник» З 1910 — член виконкому Рум с.-д партії. Зазнав репресій влади Навесні 1917 емігрував до Росії В 1917—19 — один з керівників Рум с.-д. к-ту дії і секції румунських соціал-демократів Одеси. Як делегат румунських революціонерів, які перебували в Одесі, в грудні 1917 був прийнятий В І Леніним У січні 1918 — член Верховної колегії в рос.-рум. і бессарабських питаннях У 1920 повернувся на батьківщину. В 1920—33, 1934—35, 1938—44 за революц діяльність перебував в ув'язненні. З 1956 обирався депутатом, членом Президії Великих нац. зборів Рум Нар. Республіки.

БУЖО́РА — гірська вершина в *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1085 м — найвища точка Вигорлат-Гутинського (Ужгород-Хустського) хребта. На схилах — дубово-хвойні й букові ліси. Пам'ятка природи.

БУЖУМБУ́РА — місто в Центр. Африці, столиця *Бурунді*. Порт на оз Танганьїка, вузол автошляхів, аеропорт. 90 тис. ж. (1974). Осн. екон. та торг. центр країни. Підприємства по переробці с.-г. продукції (каво- та бавовноочисні, олійницькі, пивоварний з-д), ф-ки по виготовленню ковдр, взуття, сіткоплетільна та ін Виробн цементу. Кустарні промисли (циновки, гончарні вироби). ТЕС. Рибальство Університет, вища педагогічна школа, інститут інформації і документації

Бужумбура. На вулиці П. Лумумби.

БУЗА́НОВ Іван Феоктистович [н. 29 IV (12 V) 1903, с. Нова Прага, тепер смт Олександрійського р-ну Кіровогр обл.] — український рад фізіолог рослин. Дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1938. У 1928 закінчив Одеський с.-г. ін-т. З 1930 працює у Всесоюзному н.-д. ін-ті цукрових буряків

(Київ); 1941—70— директор. Праці Б. присвячені вивченню змін фізіол. процесів у цукрових буряках, пов'язаних із змінами зовн. середовища, розробленню прийомів підвищення врожайності цієї культури, поліпшенню якості врожаю, зокрема збільшенню цукристості коренів Нагороджений орденом Леніна, ін орденами, медалями Ленінська премія, 1960 Портрет с. 61

БУЗДА́ЛІН Сергій Феоктистович (5.VI 1892 — 5.III 1943) — рад партійний і держ діяч. Член Комуністич партії з 1914 Н в с Митрофановому (тепер Калуз. обл) в сел сім'ї Робітник У 1914—17 вів революц роботу в Ризі, Москві, Петербурзі, Харкові Після Лютн революції 1917 — член Харків к-ту РСДРП(б) З листопада 1917 —голова виконкому Харків Ради робітн. і солдат депутатів У 1918—21 — на керівній парт і рад роботі в Курську, Харкові, Луганську, Чернігові, Бахмуті та ін містах Під час боротьби проти денікінців — у Червоній Армії З 1921 працював у Наркомюсті УРСР, згодом — голова Верх. Суду УРСР З 1928 — на рад і парт роботі В 1924—30 — член ЦК КП(б)У

БУЗЕ́СКУЛ Владислав Петрович (8.III 1858, с Попівка Харківської губ — 1.VI 1931, Харків) — рос і укр історик античності, акад АН СРСР (з 1922), акад АН УРСР (з 1925) У 1880 закінчив Харків ун-т З 1890 — професор цього ун-ту. Автор праць з історії старод. Греції, популяризатор античної історії Перебуваючи під певним впливом бурж історіографії, Б в своїх дослідженнях часто ідеалізував афін демократію, не бачив рабовласницької суті грец. суспільства. Портрет с 61

Тв.: Перикл. Х., 1889; История афинской демократии. СПБ, 1909; Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. ч. 1—2. Л., 1929—31.

БУЗЕ́У — місто на Пд. Сх. Румунії, на р Бузеу (бас. Дунаю), адм. центр повіту Бузеу. Вузол з-ць і автошляхів 71,3 тис. ж (1970). В районі Б.— видобування нафти, кам. солі і бурого вугілля. Виробн. пластмас і кераміки, металообробка. Підприємства швейної і харч. промисловості

БУЗИНА́ (Sambucus) — рід рослин род жимолостевих. Кущі або дерева, рідше трав'янисті рослини з супротивними листками й дрібними правильними двостатевими квітками, зібраними у волотевидні, щитковидні або зонтиковидні суцвіття Плід — соковита кістянка Бл. 40 видів, поширених переважно в помірних і субтропічних зонах земної кулі В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 3. Найбільш поширена Б. чорна (S. nigra) — кущ або невелике дерево з кремовобілими квітками, медонос. Квітки, плоди і кору застосовують у народній медицині як сечогінний і потогінний засіб Росте по всій Україні. Використовують і як грунтозатінюючу рослину при лісорозведенні в лісостеповій і степовій зоні, культивують у садах. Б червона (S racemosa) — кущ або невелике дерево з червоними плодами, росте майже повсюди в УРСР; вирощують при лісорозведенні, в полезахисних лісових смугах та вздовж залізниць і шосейних шляхів Обидва види Б. часто вирощують у парках

БУЗЛУ́К-КОБА́, Великий Бузлук, Льодяна печера — карстова печера в Кримській обл УРСР, на Карабі-яйлі (Головне пасмо Кримських гір) Довж 100 м. З глиб. 35—40 м вкрита багаторічним льодом. Пересічна річна т-ра повітря в печері бл 0° Льодяні *сталактити*, що звисають зі стелі, досягають 3 м завдовжки Зростаючись із *сталагмітами*, вони утворюють льодяні колони Дно печери також вкрите льодом Площа зледеніння щороку змінюється (найбільша — бл 1000 м²) З 1947 Б.-К оголошено пам'яткою природи

В. Г. Єна.

БУЗНИ́ЦЬКИЙ Олександр Григорович [16(29) I 1911, м Канів, тепер Черкаської обл —16 I 1974, смт Миронівка Київської обл.] — новатор с-г виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958) Член КПРС з 1932 В 1932—52 — на керівній профспілковій і господарській роботі в МТС і районних орг-ціях Київщини З 1952 — голова колгоспу ім Жданова смт Миронівки Київ обл В 1974 колгоспові присвоєно ім'я О. Г. Бузницького Б — делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС та XXIV з'їзду Компартії України На XXIV з'їзді КПРС обирався членом Центральної ревізійної комісії, на XXIV з'їзді Компартії України — членом ЦК Компартії України Депутат Верховної Ради Союзу РСР 6—8-го скликань Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, трьома ін. орденами, медалями Портрет с. 61

Тв.: Миронівський меридіан. К., 1973

БУЗО́К (Syringa) — рід рослин родини маслинових Кущі або невеликі дерева з цілокраїми супротивними листками Квітки двостатеві, запашні, зібрані у волоть Плід — коробочка Відомо 28 видів, пошир. у Європі й Азії. В СРСР — 4 дикорослі види, з них в УРСР — один: Б. угорський (S. josikaea) з фіолетовими квітками, який росте в Карпатах. Б. займає одне з провідних місць у декоративному садівництві Пошир. Б. звичайний (S. vulgaris) родом з Балканського п-ва Виведено бл. 1000 декоративних сортів (з квітками різних кольорів і форм)

Розмножується насінням, висадками, живцями. В Центр. республіканському бот. саду АН УРСР зібрано велику колекцію декоративних Б. вітчизн і зарубіжної селекції, виведено нові сорти, з них найкращі: «Вогні Донбасу», «Богдан Хмельницький» та ін.

БУЗО́НІ (Busoni) Ферруччо-Бенвенуто (1 IV 1866, Емполі, Італія — 27 VII 1924, Берлін) — італійський піаніст, композитор, диригент, педагог і музичний письменник. У 15 років став членом Болонської філармонічної академії. Лауреат 1-го Міжнар. конкурсу ім. А. Г. Рубінштейна (1890, Петербург). У 1890—91 викладав у Моск. консерваторії. Б.— автор опер (зокрема «Турандот», 1917), симф., камерних, фп. та ін. творів. Широко відомі його редакції й транскрипції творів Й.-С. Баха і Ф. Ліста. Під керівництвом Б. удосконалював майстерність укр. піаніст Г. *Беклемішев.*

БУЗУ́К Петро Опанасович [2(14). VII 1891, с. Терновка, тепер Слободзейського р-ну Молд РСР — 7.X 1943] — білоруський рад. мовознавець. Закінчив Одес. ун-т. Професор Білорус. ун-ту (з 1925). Директор Ін-ту мовознавства АН БРСР (1931—33). Праці з історії праслов'янської мови, діалектології, лінгвістичної географії, білорус літ мови тощо («Нарис історії доісторичної епохи слов'янської фонетики», 1927; «Нарис лінгвістичної географії Білорусії», 1928) Чимало праць присвячено історії укр. літ. мови та її взаємозв'язкам з білорус літ мовою («Українські етимології», 1926; «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами», 1926; «Нарис історії української мови», 1927)

БУЗУЛУ́К — місто обласного підпорядкування Оренбурзької обл, РРФСР, райцентр, на р Самарі (притока Волги), при впадінні в неї Бузулуку Залізнична станція. 76 тис ж (1977) Підприємства машинобудування (виробн доменного та бурового устаткування, тракторних запчастин), харч пром-сті: швейна, шкіргалантерейна, рукавична і меблева ф-ки. Поблизу Б — родовища нафти й газу. 8 серед спец. навч закладів Краєзнавчий музей. Засн. 1736.

БУ́ЗЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — військове формування на Пд. України в 2-й пол 18 — на поч. 19 ст Виникнення його пов'язане з козац. полком, сформованим 1769 з укр козаків генералом О. О. Прозоровським Полк брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. Після її закінчення козаків полку 1775 було поселено на прикордонних землях по Пд. Бугу. Разом з ними були поселені т. з. арнаути, або волонтери, з молдаван, албанців, волохів, болгар, сербів, загони яких (арнаутські команди) під час війни перебували на рос. військ. службі. В 1785—86 за наказом Г О. *Потьомкіна* з козаків і арнаутів створено 2 бузькі козац полки, які 1787 ввійшли до *Катеринославського козацького війська* В 1788 їх об'єднали в один полк, до якого приписали 3796 укр. селян Бузький козац. полк у складі 1500 чол. під командуванням полковника П М Скаржинського, а потім — підполковника О П. Орлова брав участь у рос.-тур. війні 1787—91 і відзначився в битвах під Очаковом, Бендерами, Акерманом (тепер м Білгород-Дністровський), Кілією, Ізмаїлом та ін. В 1797 Б к. в ліквідовано, а козаків перетворено на держ. селян. У 1803 його відновлено в складі 3 п'ятисотенних полків До Б. к. в. увійшли бузькі й красносільські станиці з адм. центром у м. Вознесенську В 1803 в Б. к. в. було 6383 чол., 1811 — 9448 чол. Козаки брали участь у війнах проти Туреччини 1806—12 і Франції 1812—14. В 1817 Б. к. в. остаточно ліквідовано, а козаків

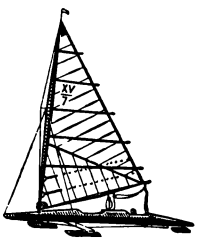

Буєр.

Будяк пониклий: *1* — верхівка рослини; *2* — сім'янка з летючкою; *3* — квітка.

Бузина чорна: *1* — гілка з суцвіттям; *2* — квітка; *3* — плід.

Бузок звичайний.

перетворено на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). Примусове перетворення козаків на військ. поселенців призвело до *Бузьких козаків повстання 1817*, яке жорстоко придушили царські війська.

Літ.: Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения. «Киевская старина», 1887, № 12; Хіоні І. О. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська. «Український історичний журнал», 1966, № 11.

С. М. Ковбасюк.

БУ́ЗЬКИЙ ЛИМА́Н — затока в пн. частині Чорного м., біля узбережжя СРСР (Миколаївська обл. УРСР). Заглиблюється в суходіл майже на 47 км Шир. біля гирла бл. 11 км Впадає в *Дніпровський лиман*, утворюючи разом з ним Дніпровсько-Бузький лиман. Судноплавний Мор. порт *Миколаїв*. На берегах Б. л. багато археол. пам'яток. Біля с. Парутиного — залишки всесвітньовідомого давньогрец. поселення *Ольвії* (6 ст. до н. е.), біля с. Козирки — *Козирське городище*.

БУ́ЗЬКИХ КОЗАКІ́В ПОВСТА́ННЯ 1817 — виступ *Бузького козацького війська* проти перетворення його на військових поселенців. Ліквідація Бузького козац. війська і запровадження *військових поселень* викликали невдоволення козаків, яке незабаром переросло у повстання. Приводом до нього стали поширювані серед козаків чутки про нібито наявність царської грамоти, за якою заборонялося перетворювати Бузьке військо на уланів. Чутки ці поширювали козаки Вознесенської станиці П. Бабиченко та Г. Гетьманенко, які роз'їжджали по станицях і закликали козаків до виступу. За кілька днів у Вознесенську зібралося бл. 500 козаків, які вимагали у військ. командування відновити козац. військо 16(28).VII повстанці спробували захопити військ. прапори і звільнити напередодні заарештованих Лише у вересні командування, стягнувши значні сили, придушило Б. к. п. До військ. суду було притягнуто 93 учасників повстання. З них 64 засуджено до страти, заміненої покаранням шпіцрутенами і віддачею в солдати. У травні 1818 знову сталося заворушення бузьких козаків, яке жорстоко придушив царський уряд.

С. М. Ковбасюк

БУЗЬКО́ Дмитро Іванович (1891, Херсон — 18.X 1943) — український рад. письменник. Закінчив Копенгагенський ун-т (1912) Літ діяльність почав у 20-і рр., належав до об'єднання «*Нова генерація*». Автор оповідань, повістей і романів про соціалістичні перетворення на селі («Лісовий звір», 1924), складні шляхи укр. інтелігенції до революції («Чайка», 1926). Писав про життя братніх народів («Нащадки хоробрих», 1933), твори для дітей («Кришталевий край», 1935; «Ядвіга і Малка — поліські партизанки», 1936).

Тв.: Вибрані твори. К., 1971; Домни. К., 1974.

БУ́ЙВОЛИ — жуйні ссавці родини *бичачих*. Тварини здебільшого великих розмірів (маса від 150—300 кг до 1000 кг), тулуб важкий, шия коротка, ноги сильні. Тіло вкрите короткою рідкою шерстю сірого, бурувато-червоного або чорного кольору. На відміну від *биків* роги у Б. тригранні в поперечному розрізі; у самок 2 пари сосків. Живуть стадами на трав'янистих рівнинах, іноді в лісах поблизу водойми та боліт. Живляться різними рослинами. Самка після 10—12 міс. вагітності народжує 1 теля. Поширені Б. в Пд. Азії та Африці (на Пд. від Сахари). Викопні рештки знайдені в Пн. Африці та Пд. Європі. Розрізняють 3 роди Б.: азіатський, африканський і *анoа*. Рід азіатський Б. (Bubalus) включає 2 види: *арні*, який утворює кілька географічних рас і є вихідною формою свійських Б., та філіппінський Б., або тамароу — B. mindorensis (за деякими авторами — підвид арні). Рід африканський Б. (Syncerus) представлений 1 видом — африканський, або кафрський, Б. (S. caffer), який відрізняється від інших Б. розширеними при основі рогами, що своєрідним щитом прикривають лобну частину голови. Б. є об'єктами полювання заради м'яса і шкури; у зв'язку зі значним зменшенням чисельності взяті під охорону. *В. І. Крижанівський.*

БУ́ЙКО Петро Михайлович (19.X 1895, Бельськ, тепер ПНР — 15.X 1943, с. Ярошівка, Фастівського р-ну Київської обл.) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, лікар, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністичної партії з 1921. Учасник *Київського січневого збройного повстання 1918* проти Центр. ради. В 1922 закінчив Київ. мед. ін-т (з 1938 — його професор). З 1933 — директор Київ. ін-ту охорони материнства і дитинства (тепер Ін-т педіатрії, акушерства і гінекології ім. П. М. Буйка). З поч. Великої Вітчизн. війни — в Рад. Армії. Поранений під Уманню, потрапив у полон, звідки здійснив втечу. Працюючи лікарем у Фастівській лікарні (Київ. обл.), включився в партизанський рух. З липня 1943 очолював мед. службу партизанського загону. Був схоплений фашистами і після катувань спалений живим. У с. Томашівці (Фастівського р-ну Київ. обл.) йому встановлено пам'ятник.

БУЙНИ́ЦЬКИЙ Гнат Терентійович [10(22).VIII 1861, садиба Поливачі, тепер Глубоцького р-ну Вітебської обл.— 9(22).IX 1917, поблизу Молодечна] — білоруський актор і театральний діяч. Основоположник білорус. профес. театру. В 1907 організував «Першу білоруську трупу, або Театр Гната Буйницького» (існував до 1913), з яким гастролював у Вільні, Мінську, Петербурзі, Варшаві. В репертуарі театру: «В зимовий вечір» Ожешко (1911), «По ревізії» (1910) та «Пошились у дурні» (1911) Кропивницького, в яких Б. виконував ролі Олексія, Василя Мироновича, Антона. В 1917 Б. був одним з організаторів «Першого товариства білоруської драми і комедії» в Мінську.

БУК (Fagus) — рід рослин род букових. Листопадні дерева до 50 м заввишки і 2 м у діаметрі, з гладенькою сірою корою і широкою густою кроною. Листки прості, яйцевидні, по краях волохатовійчасті. Квітки різностатеві, однодомні, зібрані в суцвіття. Плід — горішок. Б.— тіньовитривалі рослини, утворюють густі, темні ліси — бучини. В горах поширюється до 2000 м над р. м. і вище. Б. живуть до 500 років. 10 видів, відомих у помірній зоні Пн півкулі. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2: Б. лісовий, або звичайний (F. silvatica),— у зх. р-нах УРСР і Б. кримський (F. taurica). Деревина Б. тверда, важка, добре полірується; використовується в токарській і теслярській справі, для виготовлення муз. інструментів, фанери, паркету, меблів тощо. з неї добувають дьоготь, а також креозот, що його застосовують у медицині. Плоди містять 25% білка і до 40% харчової та техн. олії. У насінні Б. є отруйний алкалоїд — фагін, який при прожарюванні горішків зникає. Б. розмножується насінням, декоративні форми — щепленням. Б. використовують і в зеленому будівництві.

БУКА́РКА (Coenorrhinus pauxillus) — жук родини *трубкокрутових* Шкідник плодових культур Тіло (довж. 2—3 мм) темно-синє, вкрите буруватими волосками. Поширений у Європі, Зх. Азії (Пн. Ірані); в СРСР — у Європ. ч. (у т. ч. й на Україні), на Кавказі, в Середній Азії. Жуки зимують у грунті, навесні з'являються на деревах, ушкоджують бруньки і пуп'янки. Яйця відкладають у черешки листків, тканинами яких потім живляться личинки, спричинюючи масове опадання листя. Личинки заляльковуються у грунті. Заходи боротьби Обробка дерев метафосом або ін *інсектицидами*. *В. П. Васильєв.*

БУКАТЧУ́К Созонт Васильович (3.V 1896, с. Кобаки, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.— 13.III 1948, Косів) — учасник революц руху на Західній Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сел. сім'ї. Один з керівників комуністичних орг-цій Покуття. На III з'їзді КПЗУ (1928) обраний членом ЦК КПЗУ. В 1931 — інструктор ЦК КПЗУ по Львівщині і Волині. В 1932 заарештований і за революц. діяльність засуджений 1934 до 15 років ув'язнення. В 1939, після визволення зх.-укр земель рад. військами, обраний депутатом Народних зборів Західної України, 1940 — депутатом Верховної Ради УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни — в Радянській Армії. З 1944 — на радянській роботі в західних областях УРСР.

БУКАЧІ́ВЦІ — селище міського типу Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл УРСР, на р. Свіржі (бас. Дністра) Залізнична станція. 1,7 тис. ж (1977) Хлібокомбінат, цехи: Коломийського виробничого об'єднання металовиробів «Прикарпаття» та сироварний Калуського маслозаводу; лісництво. Середня та музична школи, лікарня. Будинок культури, б-ка. Б. відомі з 1438.

Буквар. Сторінка з букваря, виданого І. Федоровим 1574.

Буквар для шкіл УРСР з українською мовою викладання (автори — Б. С. Саженюк і М. Т. Саженюк).

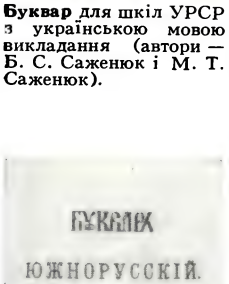

«Букварь южнорусскій» Т. Г. Шевченка. Обкладинка першого видання.

До ст **Васильківський** С. І 1. Чумацький Ромоданівський шлях 1901–08 Державний мулей українського образотворчого мистецтва у Києві 2. Отара Приватна збірка Київ.

До ст. **Веласкес Д.** Портрет інфанти Маргарити. 1660. Київський музей західного та східного мистецтва.

БУ́КВА, літера — графічний знак для передачі на письмі звука (точніше *фонеми*) та його різновидів. Б. позначає здебільшого один звук, рідше — два (напр., «я», «ю», «є», «ї» на початку слова). Один звук може передаватися графічно кількома Б. (укр. «дж», «дз», англ. sh). Тією самою Б. можуть позначатися різні звуки [напр., в укр. мові буквою «г» позначають фарингальний щілинний дзвінкий приголосний звук (гора) і задньоязиковий зімкнений дзвінкий (гедзь)]. В *українському алфавіті* є літера «ь», яка не позначає ніякого звука. В більшості сучас. алфавітів застосовують малі й великі букви.

БУКВА́Р — підручник для навчання грамоти, початковий посібник з розвитку мови і логічного мислення у дітей. Першими слов'яно-рус. Б. були буквар І. *Федорова* (Львів, 1574), букварі Л. *Зизанія* (Вільно, 1596), В Бурцева (Москва, 1634), ілюстрований Б. Каріона *Істоміна* (1694). В 16—18 ст. Б. створювали за буквоскладальним методом. У 1864 К. *Ушинський* у «Рідному слові» дав зразок Б., побудованого за звуковим аналітико-синтетичним методом. На Україні в серед. 19 ст. вийшли укр. мовою букварі К. Шейковського, П. *Куліша*, М. Гатцука, О. Строніна, Т. *Шевченка*. Над складанням Б. працювали О. *Потебня*, Б. *Грінченко*, Т. *Лубенець* та ін. В рад. школі до 1932 Б. створювались гол. чин. за т. з. методом цілих слів. З 1932 осн. методом навчання грамоти став звуковий аналітико-синтетичний метод, що удосконалюється і тепер на основі нових даних психології та педагогіки. У школах УРСР укр. мову вивчали за букварями Л. П. *Деполович*, Н. О. *Гов'ядовської*. З 1968 навчаються за букварем Б. С. Саженюка і М. Т. Саженюк.

«БУКВА́РЬ ЮЖНОРУ́ССКІЙ» — посібник для навчання грамоти укр. мовою в *недільних школах*, що його уклав Т. Г. Шевченко. Вийшов у січні 1861 в Петербурзі. Виданням «Б. ю.» Шевченко прагнув полегшити народові шлях до здобуття знань. «Б. ю.» містить алфавіт, тексти для читання по складах та для суцільного читання. У розділі «Лічба» подано цифри й таблицю множення до 100. Половину книжки становлять фольклорні тексти. Незначну частину займають тексти реліг. змісту. Навчальний матеріал «Б. ю.» перейнятий демократичними й гуманістичними ідеями. Цензура, світська й духовна, дозволила видання «Б. ю.», однак перешкоджала його поширенню.

Літ.: Чавдаров С. Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953.

БУ́КВИЦЯ (Betonica) — рід трав'янистих багаторічних жорстковолосистих рослин родини *губоцвітих*. Бл. 15 видів, поширених переважно в Серед. і Пд. Європі, Малій і Серед. Азії. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — один: Б. лікарська (B. officinalis) з прямостоячим стеблом до 60 см заввишки і видовжено-яйцевидними зубчастими листками. Квітки пурпурові, зібрані кільцями, зближеними в густе колосовидне суцвіття. Росте в лісах, серед чагарників, на лугах — майже на всій території УРСР. Використовують у народній медицині. Іл. с. 66.

БУКЕТУВА́ННЯ — агротехнічний захід догляду за просапними культурами; механізоване проріджування посівів цукр. буряків, кукурудзи, соняшнику та ін. культур в рядках. При Б. суцільні рядки сходів розрізують лапами культиватора на окремі букети, одночасно знищуючи бур'яни. Розбираючи букети вручну, залишають потрібну кількість рослин. На квадратно-гніздових посівах просапних культур потреба в Б. відпадає.

БУКИ́ — селище міського типу Маньківського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Гірському Тікичі (бас. Пд. Бугу), за 22 км від залізничної ст. Поташ. 4,1 тис. ж. (1977). ГЕС, міжколгоспна буд. організація, виробниче відділення райсільгосптехніки, харчовий комбінат. 2 заг.-освітні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 7 б-к. Відомі з кінця 16 ст.

БУКЛЕ́Т (франц. bouclette — кільце) — видання на одному аркуші, що складається паралельними згинами і не потребує розрізування під час читання. У формі Б. друкують путівники, програми, рекламні та дитячі видання.

БУ́КОВ Еміліан Несторович [н. 26.VII (8.VIII) 1909, м. Кілія, тепер Одеської обл.] — молдавський рад. письменник. Член КПРС з 1950. В ранніх творах виступав проти колоніального режиму боярської Румунії (зб. «Праця кипить», 1932; «Мова сонця», 1937, та ін.). Після утворення 1940 Молд. РСР відображує соціалістичні перетворення в житті молд. народу (збірки віршів «Я бачу тебе, Молдавіє», 1942; «Весна на Дністрі», 1944; роман «Ростуть поверхи», 1952; роман у віршах «Місто Реут», 1956, та ін.). Автор казок, п'єс, оповідань, поем, роману «Магістраль» (1969) Україні присвятив поему «Мости дружби» (1954) та цикли віршів про Київ і Шевченка. Б. належать і статті про укр. Кобзаря, переклади його віршів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Андрієш. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1972; Строки огненных лет. Кишинёв, 1975.

БУКОВЕ́ЦЬКИЙ Євген Йосипович [5(17).XII 1866, Одеса — 27. VII 1948, там же] — український рад. живописець. У 1890 закінчив Одес. рисувальну школу, де навчався у К. *Костанді*. Деякий час відвідував петерб. АМ та академію Жюльєна в Парижі. Член *Товариства південноросійських художників*, брав участь у виставках *передвижників*. Працював у галузі побутового жанру («У багатого родича», 1891; «В суді», 1895) та портрета (портрети К. Чуковського, 1903; І. Буніна, 1919; акад. В. Філатова, 1939). За ініціативою Б. було засновано *Товариство художників імені К. К. Костанді* в Одесі (1922—1929).

Є. Й. Буковецький. В суді. 1895. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві

БУКОВИ́НА — див. *Буковина Південна, Буковина Північна*.

«БУКОВИ́НА» — українська газета, видавалася в Чернівцях (1885—1910), пізніше — у Відні. Періодичність різна: від двох разів на місяць до щоденної. На її сторінках друкувалися твори укр. і рос. прогресивних письменників. Редагували газету Ю. *Федькович* (1885—87), О. *Маковей* (1895—97) та ін. З кінця 19 ст. газета стала речником реакційної австрофільської політики. *Ф. П. Погребенник.*

БУКОВИ́НА ПІВДЕ́ННА — істор. назва теперішнього Сучавського пов. СРР. З давніх часів територію Б. П. заселяли волохи, а також слов'яни. В 14 ст. Б. П. стала центром формування феод. Молдавського князівства (Молдови), що на поч. 16 ст. потрапило під владу Османської імперії. В 1774 Б. П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Під впливом революції 1905—07 в Росії на Б. П. відбулися виступи робітників і селян. Трудящі Б. П. з ентузіазмом сприйняли ідеї Великого Жовтня. На поч. листопада 1918 в Сучаві, Кимпулунг-Молдовенеску, Ватрі-Дорнеї й Гурі-Гуморі (тепер Гура-Хуморулуй) повстали солдати. В селах вибухали повстання селян. Нац.-визвольний рух Б. П. поєднувався з класовою боротьбою трудящих. Внаслідок нар. повстань було повалено австр. владу на місцях. У листопаді 1918 Б. П. включено до складу боярської Румунії. Б. П. була одним з найвідсталіших районів країни. Трудящі Б. П. вели невпинну боротьбу проти капіталістичного і поміщицького гноблення. В 1929—33 на Б. П. прокотилася хвиля робітн. страйків, посилився сел. рух. В 1944 Б. П. була визволена Рад. Армією. За роки нар. влади Б. П. перетворилася на індустріально-агр. район СРР. У Сучаві збудовано целюлозно-паперовий і деревообр. комбінати. Відкрито пед. інститут. *А. М. Глуговський.*

БУКОВИ́НА ПІВНІ́ЧНА — історична назва території сучасної Чернівецької області УРСР. З давніх часів Б. П. заселяли слов'яни. У 10—11 ст. Б. П. перебувала в складі *Київської Русі*, в 12 —1-й пол. 14 ст.— *Галицького князівства* та *Галицько-Волинського князівства*. Після занепаду останнього в серед. 14 ст. відійшла до *Молдавського князівства*. В 1774 Б. П. (крім Хотинського пов., який відійшов до Росії за *Бухарестським мирним договором 1812*) була загарбана Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина; під її гнітом

П. М. Буйко.

Г. Т. Буйницький.

Бук лісовий:
1 — гілка з плодами;
2 — гілка з маточковими і тичинковими квітками.

БУКОВИНСЬКЕ НАРОДНЕ ВІЧЕ 1918

Б. П. перебувала до 1918). В період панування *Габсбургів* трудящі Б. П. вели запеклу боротьбу проти соціального і нац. гніту (див. *Буковинське селянське заворушення 1838—39, Буковинське селянське заворушення 1843—44, Буковинське селянське повстання 1848—49*). Економіка Б. П. була вкрай відсталою. Укр. культура зазнавала переслідувань. Більшість укр. трудящих була неписьменна. З 1891 по 1910 з Буковини емігрувало бл. 49 тис. чол., гол. чин. українців. На поч. 20 ст. на Б. П. поширювалися марксистські ідеї, розповсюджувалися «Маніфест Комуністичної партії», ленінська «*Искра*» та ін. революц. л-ра. У 1905—07 на Б. П. відбувалися масові робітн. страйки. Під впливом ідей Великого Жовтня на Б. П. посилився революц. рух. У вересні 1917 створено більшовицьку орг-цію на Хотинщині. В січні 1918 там було встановлено владу Рад. У 1918 виникли комуністичні осередки в Чернівцях, Заставні, Вашківцях, Вижниці, Новоселиці та ін. В зв'язку з розпадом Австро-Угорщини було ліквідовано на Б. П. австр. адміністрацію. 3.XI *Буковинське народне віче 1918* ухвалило рішення про возз'єднання Б. П. з Рад. Україною. Того самого дня було створено *Комуністичну партію Буковини*. Проте всупереч всенар. волевиявленню правлячі кола боярської Румунії за допомогою укр. бурж. націоналістів у листопаді 1918 окупували Б. П. й встановили там режим жорстокого соціального й нац. гноблення. В тяжких умовах масових репресій і терору на Б. П. розгорнувся під проводом комуністів визвольний рух. В січні вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді 1919 в Чернівцях спалахнуло повстання 2 тис. солдатів 113-го полку. В період рум. окупації економіка Б. П. залишалася вкрай відсталою. Стрижневим напрямом революц. руху на Б. П. була боротьба за відновлення влади Рад, за возз'єднання з Рад. Україною. В 30-х рр. комуністи Б. П. розгорнули боротьбу за створення широкого народного фронту. Відбулися масові виступи проти наступу фашизму, загрози війни, на захист СРСР. У 1940 Б. П. було возз'єднано з УРСР (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Див. також *Чернівецька область*.

Літ.: Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917 — 1941. Документи й матеріали. Чернівці, 1958; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Битва за Буковину. Ужгород, 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; Курило В. М. [та ін.]. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород, 1969; Ярощенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969; Ботушанський В. М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900 — 1914 рр.). К., 1975; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1967.

А. М. Глуговський.

Буквиця лікарська. Верхівка рослини.

Букцинум хвилястий.

БУКОВИ́НСЬКЕ НАРО́ДНЕ ВІ́ЧЕ 1918 — народні збори, що відбулися 3.XI в Чернівцях і проголосили возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Робітники й селяни — учасники віча, висловили волю і прагнення трудящих краю зв'язати навіки свою долю «не тільки з більшовицькою Україною, але й з більшовицькою Москвою». Визначну роль у згуртуванні революц. сил на вічі відіграли буковинські комуністи С. І. *Канюк*, Д. Канюк та ін. Але законні прагнення буковинців тоді не здійснилися. В листопаді 1918 Пн. Буковину загарбала боярська Румунія. Возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною відбулося 1940.

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1838—39 — антикріпосницький виступ на Буковині в 1-й пол. 19 ст. Почався в липні 1838 і швидко охопив майже всю Буковину. Селяни цілими громадами відмовлялися виконувати нав'язані поміщиками угоди про збільшення феод. повинностей. Проти селян було кинуто військ. загони, які й придушили виступ. Б. с. з. мало значний вплив на посилення антикріпосницької боротьби в Галичині, зокрема на *Чортківське селянське заворушення 1838*.

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1843—44 — антифеодальний виступ селян Русько-Довгопільського округу (Пн. Буковина). Після заборони селянам користуватися лісами, що їх австр. влада визнала власністю поміщиків, 22 громади округу восени 1843 силою захопили спірні ліси і пасовища, відмовилися визнавати поміщицьку владу і виконувати феод. повинності. Австр. влада кинула на придушення заворушення солдатів, Було заарештовано більшість сел. керівників (серед них і Л. *Кобилицю*) і кількасот учасників виступу. Тимчасово владі вдалося придушити сел. виступ, але незабаром заворушення спалахнули з новою силою і вилилися в *Буковинське селянське повстання 1848—49*.

БУКОВИ́НСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1848—49 — один з найбільших антифеодальних виступів селян Буковини під час революції 1848—49 в Австрії. Викликане обмеженим характером агр. реформи 1848. Очолив повстання Л. *Кобилиця*. Б. с. п охопило гірські села Русько-Довгопільського округу і перекинулося на ін. округи. В повсталих селах організовувалися збройні загони. Під час виступу сел. депутати рейхсрату Л. Кобилиця та ін. розгорнули кампанію протесту проти відокремлення Буковини від Галичини, якого домагалися поміщики. Для придушення повстання уряд кинув війська. Проте весною 1849 воно розгорілося з новою силою. Лише в травні 1849 австр. влада придушила Б. с. п. за допомогою жорстоких репресій.

Літ.: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949. *Ф. І. Стеблій.*

БУКОВИ́НСЬКИЙ АНСА́МБЛЬ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ — український рад. вокально-хореографічний колектив. Створений при Чернівецькій філармонії 1944 (1949 — 53 — Буковинський нар. хор). У його складі: хор, танц. група, оркестр нар. інструментів. Художн. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР А. *Кушніренко* (з 1962). Ансамбль збирає, художньо обробляє і пропагує укр. нар творчість Пн. Буковини, створює пісні, танці та муз.-хореографічні картини на су-

час. теми («Буковинське колгоспне весілля», «Пам'ять про них жива» — про комсомольців-підпільників Хотина, одноактна нар. опера «Буковинська весна», присвячена 30-річчю возз'єднання Пн. Буковини з Радянською Україною). В репертуарі ансамблю також твори укр. рад. композиторів, хорова класика та інструм. нар. музика, пісні і танці народів СРСР та народів країн соціалістичної співдружності. У 1969 колективу присвоєно звання заслуженого ансамблю УРСР. Ансамбль гастролював у багатьох республіках СРСР, а також за кордоном.

А. Й. Кос-Анатольський.

БУКОВИ́НСЬКИЙ ГО́ВІР — говір укр. мови, який належить до її південно-західного наріччя. Поширений у Чернівецькій обл. (крім гірських р-нів) Характерні риси: тверда вимова **ц** (палец, турецкий) та **с** (дес, людский) у суфіксах і в кінці слів, перехід **л** > **ў** в кінці слова й складу (ореў, стр'іўка) перехід м'якого **т' в к'** (ск'іна); залишки перфекта в дієсловах (чули-сте), форм двоїни іменника (три сел'і), відсутність м'якої групи прикметників (давний, синий) та ін. Є своєрідна лексика (верем'є — «гарна погода», кливец — «молоток», вичирничити — «парубкувати»). *В. А. Прокопенко.*

БУКОВИ́НСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ ТЕА́ТР — український музично-драматичний напівпрофесійний театр у м. Чернівцях (1901—10). Спочатку існував як аматорський гурток укр. ремісничого т-ва «Зоря» (1901—1905), у 1905—1907 — як Руський сел. театр, 1907—1910 — як Б н. т. Організатором і керівником був актор І. *Захарко*. В репертуарі Б. н. т. мав твори І. Котляревського, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Ю Федьковича та ін *Р. Я. Пилипчук.*

БУКОВИ́НСЬКИЙ СТРАЙК БУДІВЕ́ЛЬНИКІВ 1904 — загальний страйк робітників-будівельників Пн. Буковини Почали страйк у перші дні серпня будівельники міст Сірета і Чернівців. 9 VIII переріс у заг. страйк, що охопив 6 тис. трударів різних міст Буковини Робітники обрали страйковий к-т і висунули вимоги: підвищення заробітної плати, встановлення мінімальної денної оплати за вимушені простої. Страйкарі одержали грошову допомогу від центр. страйкового к-ту у Відні. Виступ закінчився 29.VIII частковим задоволенням вимог будівельників.

БУКОВИ́НЦІ — територіальна група *українців*, яка живе в *Чернівецькій області* УРСР Назва «буковинці» походить від найменування істор. області — Буковина. Незважаючи на багатовіковий іноз. гніт (див *Буковина Північна*), Б. зберегли свою самобутність. За роки Радянської влади відсталий аграрний край перетворився на розвинуту індустріально-аграрну область.

БУКО́ВСЬКИЙ Лев Володимирович [н. 30.V (12.VI) 1910, Рига] — латиський рад. скульптор, нар. художник Латв РСР (з 1976), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975) Автор пам'ятників (героям-комсомольцям на кладовищі Райніса, 1954; борцям Революції 1905 на кладовищі Матіса, 1956—59 — обидва в Ризі; меморіальних ансамблів пам'яті жертв фашистського терору в Саласпілсі, 1961—67, та Єкабпілсі, 1976, у співавторстві), станкових композицій («Герої громадянської війни Е. Берг і А. Железняк», 1957; «Земля», 1971), портретів (М Келдиша, 1977, та ін.). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Ленінська премія, 1970.

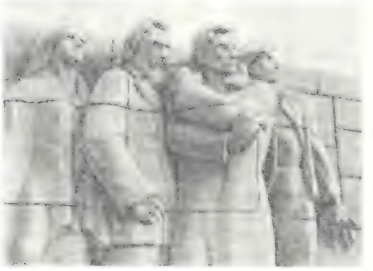

Л. В. Буковський. Пам'ятник борцям Революції 1905 на кладовищі Матіса в Ризі. Фрагмент. Граніт. 1956—59.

БУКО́ЛІКА, буколічна поезія (від грец. βουκολικός — пастуший, пасторальний) — один із видів античної поезії. Поети-буколісти оспівували принади сільського життя на лоні природи. Різновиди буколічної поезії — *ідилія, еклога*, в нові часи — *пастораль*. Засновником Б. був *Феокріт* (III ст до н. е.), із лат. поетів цю традицію продовжував *Вергілій*. У зх.-європ. л-рах буколічна поезія поширилася в добу *Відродження*. В укр. л-рі цей вид поезії не прищепився, деякі відгомони буколічних мотивів є в поезії 17—18 ст., зокрема у віршах Г *Сковороди*

БУКРЕ́ЄВ Борис Якович [25.VIII (6.IX) 1859, м Льгов, тепер Курської обл.— 2.X 1962, Київ] — український рад. математик, професор Київ. ун-ту (з 1889), засл. діяч науки УРСР (з 1941). Осн. праці стосуються теорії функцій комплексної змінної, *математичного аналізу, алгебри* та *геометрії* (зокрема *Лобачевського геометрії*). Б.— один із засновників *Київського фізико-математичного товариства*. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Курс приложений дифференциального и интегрального исчисления к геометрии. К., 1900; Вступ до варіаційного числення. Х.— К., 1934; Неевклідова планіметрія в аналітичному викладі, ч. 1. К., 1947.

БУКСИ́РНЕ СУДНО́, буксир (від голл. boegseren — тягти) — самохідне судно, яке буксирує інші судна, плоти або плавучі споруди (доки, крани тощо). За місцем плавання розрізняють Б. с. річкові (мал.), озерні, рейдові, портові, морські й океанські; за типом *рушіїв* — гвинтові, з крильчастими або водометними рушіями; за типом двигунів — пароплави, теплоходи й електроходи. Б. с. поділяють також на буксирувальники (водіння на буксирному тросі), штовхачі (переміщення суден штовханням), кантувальники (допомога суднам при швартуванні до причалів), рятівники (допомога суднам, що зазнали *аварії*, і доставка їх у порт) тощо.

Річкове буксирне судно.

БУ́КСУС — рід рослин род. самшитових. Назва поширена в декоративному садівництві. Див. *Самшит*

БУКЦИ́НУМ (Buccinum, синонім Tritonium) — рід *черевоногих молюсків*. Раковина (вис. до 80 мм) висококонічна з опуклими оборотами. Устя (отвір) широке, овальне, з широким сифонним вирізом. Живуть у прибережжі морів Зх. Європи, Азії та Пн. Америки. Відомо 4 сучас. види, в СРСР — 3: Б. синій (B. cyaneum), Б. охотський (B. ochotense) та Б. хвилястий (B undatum), поширені в Пн. Льодовитому океані й далекосхідних морях; їстівні. В деяких країнах (напр., в Англії) є об'єктом промислу. У викоп. стані Б. відомі з олігоцену. *А. Л. Путь.*

БУ́КША — розмінна монета Йеменської Арабської Республіки, дорівнює 1/40 *ріала*

БУЛАВА́ — стародавня холодна зброя ударної дії завдовжки бл. 0,5—0,8 м з держаком і головкою. В період неоліту Б. мала кам'яну, а починаючи з бронзового віку — металеву головку у вигляді кулі, восьмигранника або груші. У римлян Б. з'явилася в 2 ст., в Зх. Європі — в 13 ст., на Русі була поширена в 13—17 ст. Характерна для народів Сходу і Серед Азії. Нерідко Б.— символ влади В 16—18 ст. на Україні представники *козацької старшини* вручали Б новообраному *гетьманові* Меншу за розміром Б. (т. з. *пернач* або шестопер) мали й полковники укр. полків. Б., як символ влади, носили тур. паші, польс. гетьмани, козац. отамани в Росії

БУЛА́ВИНСЬКЕ — селище міського типу Донецької обл УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Булавине. 5,0 тис. ж. (1977). Кам.-вуг шахта, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та музична школи, лікарня, медичний пункт, клуб, 2 бібліотеки. Б. утворене 1947.

БУЛА́ВІН Кіндрат Опанасович [бл 1660 — 7(18).VII 1708] — керівник масового антифеод. селянсько-козацького виступу в Росії й на Україні (див. *Булавінське повстання 1707—09*). Походив з донських козаків. Не раз обирався похідним отаманом під час спільних походів донських козаків і запорожців проти кримських татар. У жовтні 1707 очолив повстання селян і козаків. Після поразок осн. сил повстанців під Тором (тепер

Л. В. Буковський.

Б. Я. Букреєв.

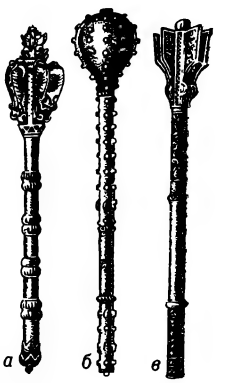

Булава:
а — пернач; *б* — булава; *в* — шестопер.

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1707—09

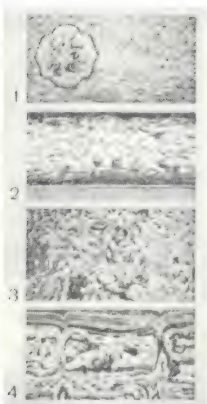

Булат:
1 — зі смугастим узором;
2 — зі струмистим узором;
3 — з колінчастим узором;
4 — штучний зварний.

м. Слов'янськ Донец. обл.) і Азовом загони під проводом Б відступили до Черкаська. Там його вбила старшина (за офіц. версією, Б. застрелився).

БУЛА́ВІНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1707—09 — антифеод. селянсько-козацький рух у Росії й на Україні. Приводом до Б. п. стала жорстока розправа з населенням Дону царських військ, посланих урядом для розшукування селян-втікачів. Почалось 9(20).X 1707 нападом 2 сотень козаків на чолі з К. О. *Булавіним* на каральний загін (1000 чол.). Повстання швидко охопило станиці верх течії Дону Проте донській старшині за допомогою заможних козаків вдалося завдати повстанцям поразки Повстанці відступили за р. Міус у запорізькі степи. На *Запорізькій Січі* до К. О. Булавіна приєдналася чимала частина сіроми Ранньою весною 1708 К. О. Булавін разом з загонами повстанців (бл. 9000 чол.) вирушив на Дон. 1(12).V 1708 вони здобули центр донського козацтва м. Черкаськ К. О. Булавіна було обрано військ. отаманом Повстання охопило Дон, частину Слобідської України і 43 повіти Пд. Росії. На Слобідську Україну було направлено загони М *Голого*, С. Драного і С. Безпалого, на Волгу — загони І. Некрасова, Х. Хохлача та ін. Головні сили К. О. Булавін кинув на Азов Боротьбу проти царського уряду розгорнули й нерос народності Поволжя та Приуралля Занепокоєні розмахом Б. п., власті кинули проти повстанців 32 тис. солдатів під командуванням кн. В. В. Долгорукого. 2(13).VII 1708 царське військо й загони ізюмського полковника Ф Шидловського біля Тора (тепер м Слов'янськ Донец обл.) завдали поразки загонам С Безпалого Незабаром під Азовом було розбито осн. сили повстанців. Рештки повстанців діяли на серед. і нижній Волзі до поч. 1709. Царські війська вчинили над ними жорстоку розправу Десятки донських станиць, сотні сіл було знищено, тисячі полонених закатовано Б. п., незважаючи на поразку, завдало серйозного удару феод.-кріпосницькому ладові. Карта с. 66

Літ.: Подъяпольская Е. П. Восстание Булавина. М., 1962.

І. Г. Рознер.

БУЛА́ВНИЦЯ, рогатик (Clavaria) — рід базидіальних грибів родини рогатикових. Плодові тіла коралоподібно розгалужені, рідше булавоподібні, більш-менш м'ясисті, переважно жовтуваті або білуваті, 3—5 або 15—20 см заввишки. *Сапрофіт;* росте в лісах на грунті, іноді на пеньках. Деякі Б (C. botritis, C. flava) їстівні.

БУЛАВОВУ́СІ, денні метелики (Rhopalocera) — серія (група) родин *метеликів* Метелики великі або середніх розмірів, здебільшого яскраво забарвлені. Вусики (*антени*) на кінці булавовидно потовщені (звідси й назва). Хоботок добре розвинений. Крила широкі, в спокої тримають піднятими вгору. Черевце струнке, нерідко вкрите волосками. Метелики активні вдень. Гусениці голі, волосисті або шипуваті. Лялечки кутасті, у більшості видів прикріплені. В світовій фауні бл. 22 тис. видів Б., у фауні України — 170. До Б. належать товстоголовкові (Hesperiidae), *парусникові*, *біланові*, *голуб'янкові*, сатирові (Satyridae), *німфалові* та ін. родини. Серед Б. є шкідники культурних рослин (напр., білан капустяний). Переважна більшість Б. — красиві й помітні елементи ландшафту, що потребують охорони

О. П. Кришталь.

БУЛАЄ́НКО Володимир Дмитрович (8.VI 1918, с. Сорокодуби, тепер Красилівського р-ну Хмельницької обл.—серпень 1944) — український рад. поет. Навчався в Дніпроп ун-ті (1938—41). З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті Загинув у бою з нім.-фашист. загарбниками. У фронтових поезіях реалістично відтворив картини війни Твори Б. пройняті пафосом незламності, вірою в неминучу перемогу над ворогом Окремою книгою його твори видано посмертно

Тв.: Поезії. К., 1974.

БУЛАНЖИ́ЗМ — реакційний, шовіністичний рух у Франції 1887—89. Виник в обстановці невдоволення дрібної і серед буржуазії екон. становищем, розчарування в політиці поміркованих республіканців і політ. кризи *Третьої республіки*. Рух очолював генерал Ж.-Е Буланже. Прихильники Б. висували вимоги про перегляд конституції, розпуск парламенту, виступали з планами реваншистської війни проти Німеччини Після того, як було викрито зв'язки Буланже з монархістами, рух почав занепадати

БУЛА́НКІН Іван Миколайович [21.I (3.II) 1901, с. Теньки, тепер Камсько-Устьїнського р-ну Татарської АРСР — 31.X 1960, Харків] — український рад. біохімік, акад АН УРСР (1951), засл. діяч науки УРСР (1951). Член КПРС з 1924 Закінчив Харків ін-т нар. освіти (1926) З 1934— професор, з 1945— ректор Харків ун-ту. Основні праці присвячені вивченню хімії білків, зокрема проблемі оборотності денатураційних процесів у білках, питанням вікової й порівняльної біохімії тощо. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора

Тв.: У истоков отечественной науки о белках. «Успехи современной биологии», 1952, т. 34, в. 3; Физическая и коллоидная химия. Х., 1959.

БУЛА́Т Іван Лазарович (1896 — 30.VII 1939) — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1912 Н. у с. Жданах (тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.) в сім'ї робітника. В 1917 вів революц роботу в Катеринославі. В роки громадян. війни — в лавах Червоної Армії. В 1921—22— секретар Південбюро ВЦРПС. У 1922—25 — на партійній і профспілковій роботі, зокрема в 1924 — секретар ВЦРПС У 1925—26 — заст. голови Раднаркому УРСР та заст. голови Екон. Ради УРСР З 1927 — в апараті ЦК ВКП(б), потім — секретар Тульського губкому партії, з 1929 — зав. відділом, секретар Моск. к-ту ВКП(б) В 1930—34 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). В 1923—25 — член ЦК КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У, 1924 — 25 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

БУЛА́Т (перс. пулад — сталь), булатна сталь — сталь, що відзначається високою твердістю, пружністю і в'язкістю. При згинанні клинок з Б не ламається, не зазнає залишкової деформації Для Б. характерна узорчаста поверхня (мал.). Розрізняють узори смугастий і струмистий (нижчі сорти Б.), хвилястий (середній сорт), сітчастий і колінчастий (найвищі сорти). Вперше згадується Арістотелем (IV ст. до н. е.). Виробн. Б було відоме в Індії, Ірані, Сірії («дамаська сталь»), країнах Середньої Азії В 14 ст секрет виготовлення Б було втрачено. Таємницю виробн. Б. розкрив П. П. *Аносов*, який протягом 1828—37 провадив з цією метою досліди на Златоустівському металург заводі.

К. Ф. Стародубов.

БУЛАХО́ВСЬКИ́Й Леонід Арсенійович [2(14).IV 1888, Харків — 4.IV 1961, Київ] — український і російський рад. мовознавець, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1946), засл діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Харків. ун-т (1910). Професор Пермського (з 1917), Харків (з 1921), Московського (з 1943) ун-тів. У 1944—61 — директор Ін-ту мовознавства ім. О О Потебні АН УРСР, 1946—60 — завідуючий кафедрою слов філології Київ ун-ту Автор праць із заг., рос та укр мовознавства, слов акцентології, методики викладання мови Питанням укр мови присвячено праці: «З історичних коментаріїв до української мови» (1946—52), «Питання походження української мови» (1956) та ін Б.— автор проекту «Українського правопису» (1946), редактор і один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951 — 52) Створив наук посібники для вузів: «Курс російської літературної мови» (1935), «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936). Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Русский литературный язык первой половины XIX века, т. 1—2. К.— М., 1954—57; Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Вибрані праці, т. 1—2. К., 1975—77.

Літ.: Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський. К., 1968.

І. К. Білодід.

БУ́ЛВЕР-ЛІ́ТТОН (Bulwer-Lytton) Едуард-Джордж (25.V 1803, Лондон — 18.I 1873, Торкі) —англійський письменник Літ. діяльність почав у кінці 20-х рр. У романі «Пелем, або пригоди джентльмена» (1828) критикував буржуазно-аристократичне суспільство Автор романів «Поль Кліффорд» (1830), «Юджин Арам» (1832), «Останні дні Помпей» (1834), «Кекстони» (1849), «Кенельм Чіллінглі» (1873), історичних драм «Герцогиня де ля Вальєр» (1836), «Рішельє» (1839) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Несамовитий дім. Львів, 1929; Рос. пе-

р е к л.— Пелэм, или Приключения джентльмена. Л., 1958; Пьесы. М., 1960; Кенелм Чиллингли, его приключения и взгляды на жизнь. М.— Л., 1965; Последние дни Помпей. М., 1965.

БУЛГА́КОВ Михайло Опанасович [3(15) V 1891, Київ — 10.III 1940, Москва] — російський рад. письменник Закінчив медичний ф-т Київ. ун-ту (1916). Друкуватися почав 1919 В 1925 вийшла збірка сатирич. оповідань «Дияволіада». У романі «Біла гвардія» (1925—27), п'єсах «Дні Турбіних» (пост. 1926), написаній за мотивами цього роману, і «Втеча» (1926—28, пост. 1957) зображено безперспективність білогвардійщини та істор. неминучість її краху У комедіях «Зойчина квартира» (пост. 1926) та «Багряний острів» (пост. 1928) висміяв життя, побут і звичаї непманівського середовища У біографічній повісті «Життя пана де Мольєра» (1932—33, вид 1962), в істор. драмах «Кабала святенників» («Мольєр», 1930 — 36, пост. 1943), «Останні дні» («Пушкін», 1934—35, пост. 1943) Б показав несумісність справжнього мистецтва з деспотизмом монархії «Театральний роман» (1936—37), написаний значною мірою на автобіограф. матеріалі. У романі «Майстер і Маргарита» (1928—40) порушено філософ.-етичні проблеми життя людини і суспільства

Тв.: Драмы и комедии. М., 1965; Избранная проза. М., 1966; Белая гвардия.— Театральный роман.— Мастер и Маргарита. М., 1973.

І. Д. Бажинов.

БУЛГА́КОВ Сергій Миколайович (16.VII 1871, м. Ливни, тепер Орловської обл.— 13.VII 1944, Париж) — російський бурж. економіст, філософ, теолог. У 90-х рр. належав до «легального марксизму». Виступав з ревізією вчення К. Маркса з агр питання, підміняв марксову теорію реалізації концепцією пропорційного розподілу продукту; пропагував закон *«спадної родючості грунту»*, теорію *«стійкості дрібного селянського господарства»*. Вів боротьбу проти марксистської філософії й політ економії з позицій *неокантіанства* і попівщини. Реакційні погляди Б було піддано різкій критиці в творах В. І. Леніна та Г. В. Плеханова. З 1922 — білоемігрант

БУЛГА́РИ, болгари — середньовічні тюркомовні племена Сх. Європи, які жили в степах Приазов'я та Волзько-Донського межиріччя В 5 ст входили до складу гуннського племінного союзу. Б. згадуються в творах візант. авторів 5—6 ст В 7 ст утворився племінний союз — Велика Булгарія. У 2-й пол 7 ст під ударами *хозарів* він розпався Частина Б. пішла на Дунай, де асимілювалася місцевими слов. племенами, ставши одним із компонентів болг народу, що формувався (див. *Болгари*). В той же час більшість Б. переселилась на Пн , на тер. Серед. Поволжя та Прикам'я, де змішалася з місцевими угро-фінськими племенами. Спочатку волзько-камські Б. перебували в залежності від хозарів. У 10 ст. після розгрому *Хозарського каганату* утворилась феод. д-ва *Булгарія*. Осн. заняття Б.— землеробство, скотарство, мисливство; у них були розвинуті ремесла й торгівля. У Б. була своя писемність, л-ра і мистецтво. Значну роль у формуванні культури Б. відігравали зв'язки з Руссю. Панівною релігією був *анімізм*; на поч. 10 ст. поширилось мусульманство. Спадкоємцями культури Б. є казанські татари і чуваші. На тер. України й Поволжя археологи дослідили групу пам'яток Б. , що виділена в т. з. *салтівську культуру*.

Літ.: Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

Л. М. Рутковська.

БУЛГА́РІН Фадей Венедиктович [24.VI (5.VII) 1789, Мінська губ.— 1 (13).IX 1859, поблизу Дерпта, тепер Тарту] — російський письменник. Автор псевдоістор. творів та морально-дидактичних романів. Видавав (разом з М. *Гречем*) реакційну газ. «Северная пчела» і журн. «Сын отечества». Виступав проти передової рос. л-ри, вороже ставився до укр. народу й укр. культури.

Літ.: Белинский В.Г. Воспоминания Фаддея Булгарина. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 9. М., 1955.

БУЛГА́РІЯ, Болгарія Волзько-Камська — ранньофеод. д-ва *булгар*, в 10—14 ст. існувала в Серед. Поволжі. Виникла після розгрому (965) київ. кн. Святославом Ігоровичем *Хозарського каганату*. В утворенні Б. брали участь булгари, які переселилися з Пд., слов'яни, давні мордва, чуваші, удмурти та ін. Вигідне геогр. положення на перехресті торг. шляхів сприяло встановленню тісних екон. і культурних зв'язків Б. з Руссю, Серед Азією, Кавказом, Іраном, Аравією.

В 10 ст. виникли міста — Булгар (столиця), Сувар, Біляр та ін., де були розвинуті ремесла й торгівля. Наприкінці 10 ст. в Б. стають панівними феод. відносини. В 1006 було укладено торг договір з Руссю. Поряд з цим між Б. і давньорус. князями йшла збройна боротьба, що спонукало, зокрема, правителів Б перенести столицю з Булгара в Біляр. У 1229 між Б. і Руссю було укладено мир. У 1241 Б. підкорили монголо-татари. До 14 ст. перебувала в складі *Золотої орди*. В 2-й чверті 15 ст. на її території виникло *Казанське ханство*.

Л. М. Рутковська.

БУ́ЛДУРІ — кліматичний приморський курорт Латвійської РСР, за 18 км від Риги, частина *Юрмали*.

БУ́ЛЕВА А́ЛГЕБРА — непорожня множина A, в якій визначено операції додавання, множення та доповнення елементів, а також виділено два спеціальні елементи: 1 (одиниця алгебри) та 0 (нуль алгебри). Кожним двом елементам $a \in A$ та $в \in A$ відповідає єдиний елемент $a \vee в \in A$ (сума a та $в$), $a \wedge в \in A$ (добуток a та $в$) і кожному $a \in A$ відповідає єдиний елемент $\bar{a} \in A$ (протилежний до a, доповнення до a). Введені операції задовольняють умови: *комутативності* ($a \vee в = в \vee a$, $a \wedge в = в \wedge a$), *асоціативності* [$a \vee (в \vee c) = (a \vee в) \vee c$, $a \wedge (в \wedge c) = (a \wedge в) \wedge c$], *дистрибутивності* [$a \wedge (в \vee c) = (a \wedge в) \vee (a \wedge c)$] та ідемпотентності: $a \vee a = a$, $a \wedge a = a$ (сума або добуток елемента з самим собою дорівнює цьому елементові). Для них виконується *виключеного третього закон* ($a \vee \bar{a} = 1$, $a \wedge \bar{a} = 0$), *подвійного заперечення закон* ($\bar{\bar{a}} = a$), правила де Моргана: $\overline{a \vee в} = \bar{a} \wedge \bar{в}$ (елемент, протилежний сумі двох елементів, дорівнює добуткові елементів, протилежних даним) і $\overline{a \wedge в} = \bar{a} \vee \bar{в}$ (елемент, протилежний добуткові двох елементів, дорівнює сумі елементів, протилежних даним). Одиниця та нуль алгебри мають властивості: $\bar{1} = 0$, $\bar{0} = 1$; $a \vee 1 = 1$, $a \wedge 1 = a$; $a \vee 0 = a$, $a \wedge 0 = 0$. Найважливіші приклади Б. а.— алгебра логіки (множина з операціями *алгебри логіки*), алгебра множин (непорожня сукупність підмножин деякої множини, замкнена відносно об'єднання, перетину та утворення доповнення цих підмножин), алгебра випадкових подій (елементами множини є випадкові події). Кожна Б. а. ізоморфна (див. *Ізоморфізм* у математиці) деякій алгебрі множин. Б. а. застосовують у *математичній логіці*, *множин теорії*, *імовірностей теорії*, теорії міри тощо. Б. а. названо на честь англ. математика і логіка Дж. *Буля*.

Літ.: Калужнин Л. А. Что такое математическая логика. К., 1961; Владимиров Д. А. Булевы алгебры. М., 1969; Кужель О. В. Елементи теорії множин і математичної логіки. К., 1977; Сикорский Р. Булевы алгебры. Пер. с англ. М., 1969.

Ю. М. Рижов.

БУЛИ́ГІНСЬКА ДУ́МА — *Державна дума*, скликання якої передбачалося маніфестом від 6(19).VIII 1905. Проект Б. д. підготував міністр внутр. справ О. Г. Булигін (звідси й назва Думи). Згідно з законопроектом, повністю усувалась від виборів більшість населення — робітники, селяни-бідняки, жінки, військовослужбовці, студенти та ін. Для селян-домохазяїв встановлювалися чотириступеневі, а для поміщиків і буржуазії — двоступеневі вибори. В. І. Ленін оцінив Б. д. як «найзухваліше знущання з „народного представництва“» (Повне зібр. тв., т. 11, с. 172). Більшовики закликали робітників і селян до активного бойкоту Б. д. і використали кампанію бойкоту Думи для мобілізації всіх революц. сил (див. *Бойкот Державної думи*). Вибори до Б. д. зірвав *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*

БУ́ЛИЧ Сергій Костянтинович [27. VIII (8.IX) 1859, Казань — 1921, Петроград] — російський мовознавець і історик музики. Працював у галузі рос., слов. та індоєвропейського мовознавства, експериментальної фонетики тощо. Осн. праця — «Нарис історії мовознавства в Росії, т. 1 (XIII ст.— 1825 р.)» (1904, незакінчена), де зібрано величезний матеріал, зокрема з історії укр. мовознавства. Автор праць з історії музики: «Пушкін і росій-

В. Д. Булаєнко.

І. М. Буланкін.

Л. А. Булаховський.

Бульби:
1 — підземні кореневі (жоржина); 2 — підземні стеблові (картопля); 3 — надземні стеблові (*а* — цикламен, *б* — кольрабі).

Бульбоцибулина шафрану:
а — загальний вигляд, *б* — поздовжній розріз.

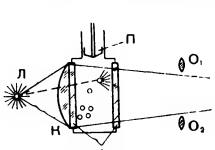

Бульбашкова камера.
Схема водневої бульбашкової камери:
П — поршень; *І* — скляний ілюмінатор; *К* — конденсор.

ська музика» (1900), «М. Ю. Лермонтов і російська музика» (1913) тощо.

БУ́ЛЛА (лат. bulla — кулька) — за середньовіччя — прикріплені до документа мішечок чи капсула, в які клали печатку Пізніше Б називали металеву печатку, згодом — сам документ (грамоту, постанову, послання тощо), скріплений печаткою. Ця назва збереглася в наш час тільки за найважливішими актами, що їх видають римські папи.

БУЛО́НЬ, Булонь-сюр-Мер — місто на Пн. Франції. Порт на узбережжі прот. Па-де-Кале. Залізнична станція. Бл. 50 тис. ж. Риболовецький і рибопром. центр. Суднобудування. Підприємства металообр., цем., хім. і текст. промисловості. Архіт. пам'ятки 12 ст. Засн римлянами бл. 50 до н. е (під назвою Бононіа).

БУЛЬ (Boole) Джордж (2.XI 1815, Лінкольн — 8.XII 1864, Баллінтемпл, поблизу Корка) — англійський математик і логік Без спец. матем. освіти 1849 став проф. математики в Куїнс-коледжі (Ірландія). У працях Б. «Математичний аналіз логіки», «Логічне числення» та ін. закладено основи *математичної логіки* Ім'ям Б. пізніше названо множину спец. виду — т. з. *булеву алгебру*.

БУ́ЛЬБА — потовщена м'ясиста частина пагона чи кореня, в якій відкладаються запасні поживні речовини (звичайно крохмаль, іноді ін. вуглеводи або олія) Розрізняють надземні Б.— місцеві потовщення гол. стебла (кольрабі) або бічних надземних пагонів (деякі тропічні орхідеї) та підземні Б.— потовщення підсім'ядольного коліна (редька), підземних звичайно багаторічних пагонів (картопля) або бічних чи додаткових коренів (жоржина, батат, чуфа) Підземні Б є органами вегетативного поновлювання (за рахунок бруньок) та *вегетативного розмноження*.

БУ́ЛЬБА — білоруська нар. танцювальна пісня; варіант польки. Темп жвавий, завзятий, муз. розмір 2/4. Відображує трудові процеси — садіння, вирощування й збирання картоплі. Як самостійний веселий жіночий танець набула поширення в редакції І *Мойсеєва*.

БУ́ЛЬБАШКОВА КА́МЕРА — прилад для реєстрування слідів (треків) іонізуючих частинок. Першу Б к. сконструював 1952 Д. *Глезер* (США) Як і *Вільсона камера*, Б. к. дає змогу встановити природу і властивості частинок, одержати повну інформацію про деталі їхньої взаємодії і розпаду Дія Б. к. грунтується на закипанні перегрітої рідини вздовж треків частинок Перегрів рідини досягається швидким зниженням тиску в Б. к. за допомогою мембрани або поршня *П* (мал.) Як робочу рідину найчастіше застосовують рідкий водень (кріогенні Б. к.) або пропан, фреон чи пропан-фреонову суміш (важкорідинні Б. к.). Рідина в перегрітому стані існує лише певний час. Іонізуючі частинки впускають у камеру в момент її макс чутливості (перед закипанням рідини). Вздовж треків частинок починають рости бульбашки, утворюючи ланцюжки. Коли бульбашки досягнуть розмірів 0,1—0,3 мм, камера освітлюється джерелом *Л* і сліди фотографуються за допомогою об'єктивів O_1 і O_2 (т. з. стереофотографування). Після цього тиск у камері збільшується, бульбашки зникають і камера знову готова до дії. Цикл роботи Б. к.— менше як 1 с. У сильному магнітному полі Б. к. дає змогу визначати імпульси заряджених частинок за радіусом кривини їхньої траєкторії Найчастіше Б. к. застосовують при роботі з *прискорювачами заряджених частинок* високих енергій, тоді початок циклу роботи камери узгоджують з моментом входу в неї цих частинок.

Літ.: Александров Ю. А. (та ін.). Пузырьковые камеры. М., 1963.
М. Є. Гуртовий.

БУЛЬБОЦИБУЛИ́НА — видозмінений підземний пагін, зовнішнім виглядом подібний до *цибулини*, а будовою — до *бульби*. У Б. листкові луски сухі, а запасні поживні речовини відкладаються в м'ясистій стебловій частині — денці. Б. характерна. напр., для шафрану, косариків.

БУ́ЛЬБОЧКОВИЙ ДОВГОНО́СИК (Sitona) — рід жуків родини *довгоносикових* Тіло жуків (довж 3—8,5 мм) чорне, вкрите переважно сірими, коричнюватими або білими лусочками, головотрубка товста й коротка Б д. завдає шкоди бобовим культурам. Жуки ушкоджують надземні частини рослин Личинки (довж 5—7 мм) живляться вмістом азотфіксуючих бульбочок (звідси й назва) та тканинами коренів бобових рослин. Бл. 90 видів, поширених скрізь, де вирощують бобові культури. В СРСР 46 видів, в УРСР — бл 22, з них шкідливими є 12: еспарцетовий Б д (ушкоджує еспарцет, люцерну), смугастий і щетинистий Б. д. (ушкоджують майже всі бобові культури), конюшиновий кореневий, жовтоногий, метеликовий Б. д. (в осн. конюшину) та ін Заходи боротьби: рання сівба однорічних бобових культур, обов'язкова післязбиральна оранка полів, вапнування грунтів, обробка насіння та посівів *інсектицидами* тощо.
О. Й. Петруха.

БУ́ЛЬБОЧКОВІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії роду Rhizobium, здатні перебувати в *симбіозі з бобовими* рослинами й фіксувати молекулярний азот повітря. Потрапивши на коріння бобових, Б. б спричинюють утворення на них бульбочок, у яких вони й живуть Б. б. постачають рослині азотисті сполуки, а рослина їм — цукри і мінеральні сполуки. Б. б.— специфічні орг-ми: окремі види їх можуть існувати лише з певними видами бобових. У співжитті з бобовими Б. б. здатні щороку засвоювати 60—300 кг/га атм. азоту і збагачувати грунт на азотні сполуки.

БУЛЬВА́Р (франц boulevard) — широка алея вздовж вулиці або берега моря, звичайно обсаджена деревами. В 15—16 ст. Б називали прикритий мурованою стіною оборонний вал, пізніше — алею для прогулянок на місці міського валу.

БУЛЬДЕНЕ́Ж (Viburnum opulus var sterile) — декоративна форма *калини* звичайної. Від останньої Б відрізняється великими кулястими суцвіттями, що складаються з безплідних білих квіток (франц. boule de neige — снігова куля, звідки й назва). Цвіте в травні — червні. Вирощують у садах і парках.

БУЛЬДО́ЗЕР (англ. bulldozer) — 1) Трактор або тягач, обладнаний відвалом (щитом) з ножем Розрізняють Б. (мал.) з відвалом неповоротним (найпоширеніші) і поворотним, з гідравлічним, канатним або електромех. керуванням відвалом. Б зрізають і переміщують грунт, засипають котловани і траншеї, розподіляють по поверхні *дорожньобудівні матеріали* під час будівництва й ремонту шляхів тощо. 2) Горизонтальний прес (мал.), на якому гнуть, правлять і штампують деталі з сортового й листового прокату. Бувають кривошипні (див *Кривошипний механізм*) і гідравлічні.
О. О. Харков.

БУМ (англ. boom) — 1) Штучні пожвавлення, тимчасове піднесення капіталістичної промисловості й торгівлі, що проявляється в стрибкоподібному зростанні виробництва та *інвестицій*, підвищенні цін на товари й збільшенні прибутків. Супроводиться підвищенням курсів *цінних паперів*, розгулом біржової спекуляції та кредитного шахрайства. В імперіалістичних країнах Б. тісно пов'язаний з гонкою озброєнь і мілітаризацією економіки. 2) Переносно — штучно створюване надмірне пожвавлення навколо будь-якого заходу, події тощо, сенсація, галас.

БУМАЗЕ́Я (франц bombazin, від італ bambagia — бавовна) — густа бавовняна тканина саржового (рідше полотняного) *переплетення ниток* з начісаним на одному боці ворсом. Буває вибивна, гладкофарбована, іноді вибілена Дуже м'яка, пухната, добре зберігає тепло. З Б. шиють білизну, плаття, халати тощо.

БУМЕДЬЕ́Н Хуарі (н 16.VIII 1925, Гельма)—політичний, військ. і держ. діяч Алжіру Нар. в сел. сім'ї. Здобув освіту в ун-тах Зітуна (Туніс) і аль-Азгар (Єгипет). За фахом учитель. З 1955 брав участь у збройній боротьбі алж. народу проти франц колонізаторів. У

Бульвар Шевченка в Києві.

1960—62 — член Нац. ради алж. революції і нач. генштабу Армії нац визволення. З 1962 — міністр нац оборони, 1963 — 65 — також перший заст. голови ради міністрів З 1965 — голова Революц. ради, голова ради міністрів і міністр нац оборони, з 1976 — президент Алжіру.

БУМЕРА́НГ (англ. boomerang, з австрал. мов) — вигнута дерев'яна метальна палиця, найчастіше серповидної форми, яку застосовували як бойову й мисливську зброю багато австрал. племен. Деякі види Б., описавши замкнену криву, повертаються до метальника. Палиці, подібні до Б., були поширені в Старод. Єгипті, Пд. Індії, Пд.-Сх Азії, Мексиці. Іл. с. 72

БУ́МІ-ПАПА́ (Μπούμη Παπᾶ) Ріта (н. 27.XI 1906, о. Сірос) — грецька поетеса і перекладачка Учасниця *Руху Опору*. Опублікувала зб. «Пісні кохання» (1930), «Афіни» (1945), «Троянда зустрічі» (1960), «Світла осінь» (1961), «Урожай квітів у пустелі» (1962), «Тисяча розстріляних дівчат» (1963), «Відважна амазонка» (1964). Переклала грец. мовою «Тихий Дон» М Шолохова, вірші рос. поетів. Написала статтю про творчість Т. Шевченка, переклала кілька віршів для ювілейного видання його «Творів» (Афіни, 1964).

БУНА́К Віктор Валеріанович [н. 10(22).IX 1891, Москва] — рад. антрополог, один із засновників вітчизняної антропологічної школи, доктор біологічних наук (з 1935), професор (з 1925). Осн. праці Б.— з питань морфології людини, расознавства, проблем антропогенезу, генетики людини, походження мови та ін. Ряд праць Б. присвятив антропологічній характеристиці українців Запровадив нові методи антропологічного дослідження. Нагороджений орденом Леніна, медалями

БУНАКО́ВИ — родина українських іконописців 19 ст., які очолювали майстерню церковного живопису в м. Чугуєві на Харківщині Представники родини Б. навчались у Москві й перенесли на Україну традиції моск школи іконопису. Розквіт майстерні Б. припадає на 50-і рр Іван Михайлович Б. відомий як перший учитель І. *Рєпіна* Він працював і в галузі портрету («Портрет З. Ф. Шаверньової», «Портрет чугуївської купчихи Є. П. Поспєєвої» — обидва 50-і рр 19 ст.).

БУ́НГЕ Микола Андрійович [3(15). XII 1842, Варшава — 31.XII 1914 (13.I 1915), Київ] — український і російський хімік. У 1865 закінчив Київ ун-т, з 1871 — професор цього ж ун-ту Досліджував будову нітрозосполук і дав класифікацію їх Вивчав електроліз спиртів, *меркаптанів*, к-т і тіокислот Удосконалив методику *газового аналізу*. Великий наук. вклад Б вніс у розвиток вітчизн цукр. пром-сті, сприяв вивченню природних багатств України і розвиткові тех. знань Проводив значну бібліографічну роботу з хімії та хім технології. Був одним із засновників Російського фіз.-хім т-ва, очолював Київ. відділення Російського тех. т-ва (1873—1905); брав активну участь в організації Київ. політех. інституту. Портрет с. 73.
Тв.: Химическая технология, ч. 1—2. К., 1879—88; Курс химической технологии. К.— СПБ, 1905.
Літ.: Очерки по истории органической химии в Киевском университете. К., 1954.

БУ́НГЕ Микола Християнович [11 (23).XI 1823, Київ — 3(15).VI 1895, Царське Село] — російський економіст і держ. діяч, акад. Петерб. АН; один з представників *вульгарної політичної економії* в Росії. В 1850—80 — професор політ. економії і права Київ ун-ту, кілька разів займав посаду ректора цього ун-ту. В 1881—86 — міністр фінансів. 1887—95 — голова К-ту міністрів Твори Б. пройняті бурж. апологетикою, в них він дотримувався поглядів Т.-Р. *Мальтуса*, принижував значення рос. екон. думки, робив нападки на соціалізм, на вчення К. Маркса.

БУ́НГЕ Олександр Андрійович [24.IX (6.X) 1803, Київ — 6(18). VII 1890, Кільтсі, тепер Ракверескього р-ну Ест. РСР] — російський ботанік. Професор Казанського (1833—36) та Дерптського (1836—67) ун-тів. Праці Б. присвячені систематиці ряду родів квіткових рослин. Досліджував флору Алтаю, Монголії, Персії (Ірану) і Китаю; описав багато нових видів. Б — один з основоположників географоморфологічного методу в систематиці рослин

БУ́НГЕ Христофор Григорович [12 (23).XII 1781, Київ — 19(30).XII 1861, Москва] — один з основоположників вищої ветеринарної освіти в Росії, академік. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1801). Протягом 33 років (з 1809) завідував кафедрою ветеринарної дієтетики, фармакології, патології й терапії в Моск. медико-хірургічній академії. Учасник ряду експедицій по ліквідації епідемічних захворювань серед тварин; зокрема, 1830 під керівництвом Б. було ліквідовано спалах чуми вел. рог. худоби в Полт. і Черніг. губ. Б. перший виявив і описав *сибірку*.

БУНД (мовою ідиш — союз), «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» — дрібнобурж націоналістична орг-ція, що об'єднувала напівпролетарські прошарки євр. ремісників на Україні, в Білорусії, зх. областях Росії. Виникла у вересні 1897 на установчому з'їзді євр. с.-д. груп у Вільнюсі В 1898 на I з'їзді РСДРП Б. увійшов до складу РСДРП як авт. орг-ція, самостійна в питаннях, що стосувались інтересів єврейського пролетаріату. З 1901 в Б. переважали націоналістичні й сепаратистські тенденції. Б. став на шлях відриву євр. робітників від робітників ін. національностей. На *Другому з'їзді РСДРП* (1903) Б. вимагав визнання його «федеративною частиною РСДРП», єдиним представником євр. робітників у Росії. Діставши рішучу відсіч з боку В. І Леніна і більшості делегатів з'їзду, бундівці вийшли з РСДРП і, зімкнувшись з сіоністською течією *Поалей-ціон*, разом з меншовиками розгорнули боротьбу проти більшовиків. Під впливом заг.-рос. революц. руху й під тиском євр. робітників Б. на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП (1906) вдруге увійшов до партії. Проте за продовження розкольницької, сепаратистської діяльності VI (Празька) Всерос. конференція РСДРП (1912) виключила бундівців з партії. В роки 1-ї світової війни Б. зайняв соціал-шовіністичну позицію. В 1917 Б. підтримував бурж. Тимчасовий уряд. На Україні керівники Б. входили до контрреволюц. *Центральної ради*, а згодом і до петлюрівської *Директорії*. В 1918 серед рядових членів Б. почали створюватися ліві групи, які вважали за необхідне відмовитися від тактики боротьби проти Рад. влади. В березні 1921 на своїй 13-й конференції у Мінську бундівці прийняли рішення про самоліквідацію. РКП(б) прийняла певну кількість кол. бундівців до своїх лав. Частина з них чесно здійснювала лінію партії, інші — примкнули до різних антипарт. угруповань і були викриті як вороги ленінізму.
Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. З приводу заяви Бунду.— Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові; т. 8. Становище Бунду в партії; т. 13. З'єднання Бунду з Російською соціал-демократичною робітничою партією; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.
М. М. Липовченко.

БУНДЕСВЕ́Р (нім. Bundeswehr — союзна оборона) — збройні сили Федеративної Республіки Німеччини.

БУ́НДЕСРАТ (нім. Bundesrat — союзна рада) — 1) *Верхня палата* парламенту в Німецькій імперії (1871—1918). 2) Верхня палата парламенту у ФРН за конституцією 1949. Формується з членів урядів 10 земель (від 3 до 5 представників) за призначенням цих урядів 3) Верхня палата парламенту в Австрії (Федеральна рада), що обирається *ландтагами* 9 земель.

БУ́НДЕСТАГ (нім. Bundestag — союзні збори) — нижня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини. Обирається населенням строком на 4 роки За конституцією ФРН 1949 Б. здійснює законодавчі функції, обирає главу уряду (федерального канцлера), контролює діяльність міністрів тощо.

БУ́НЗЕН (Bunsen) Роберт-Вільгельм (31. III 1811, Геттінген — 16.VIII 1899, Гейдельберг) — німецький хімік, іноземний чл.-кор. Петерб. АН. З 1838 — професор ун-ту в Марбурзі, у 1852—89 — в Гейдельберзі. Досліди Б. лягли в основу спектрального та газового аналізів, сприяли створенню хімії металоорганічних сполук та розвиткові *електрохімії* і *фотохімії*. Вперше одержав (1852—55) металеві магній, літій, кальцій, стронцій і барій. Спільно з Г.-Р *Кірхгофом* розробив метод *спектрального аналізу*, за допомогою якого відкрив цезій (1860) та рубідій (1861). Автор багатьох лабораторних приладів. Портрет с. 73.

БУ́НІН Іван Олексійович [10(22). X 1870, Воронеж — 8.XI 1953,

Бульденеж.

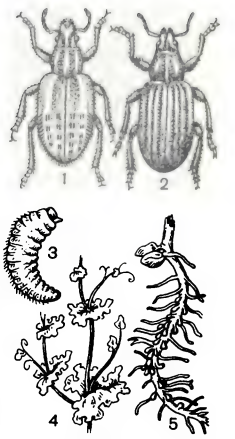

Бульбочковий довгоносик: 1—щетинистий; 2—смугастий; 3 — личинка; 4 — ушкодження листків гороху; 5— ушкоджений корінь.

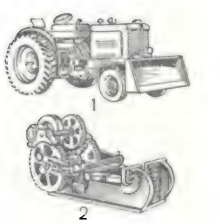

Бульдозери: 1— з неповоротним відвалом; 2— прес.

Париж] — російський письменник. В пресі вперше виступив 1887 як поет. В наступні роки видав кілька поетичних збірок. В ранніх оповіданнях — «На край світу», «Кострюк», «Танька» — показав жахливі умови життя розореного і голодного села. Серед кращих оповідань 90-х років — «Антоновські яблука». У повісті «Село» (1910) найяскравіше виявився критичний реалізм Б. Світогляд і творчість Б. мали суперечливий характер. До Великої Жовтн. соціалістич. революції поставився вороже. В 1920 емігрував. Твори, написані в еміграції, сповнені туги за минулим (оповідання «Далеке», «Митькове кохання», роман «Життя Арсеньєва»). Перекладав твори Г.-У. Лонгфелло, Дж. Байрона, А. Міцкевича, Т. Шевченка. Б. жив і працював у Полтаві, Харкові, бував у Києві, Чигирині, Черкасах, Миргороді. У своїй творчості використав укр. мотиви та образи («Ліка», «На край світу», «Лірник Родіон»). Зустрічався з М. Коцюбинським, листувався з В. Гнатюком. Нобелівська премія, 1933.
Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1965—67; Избранное. М., 1977; Укр. перекл.— Село. К., 1956; На край світу. К., 1963.
Літ.: Иван Бунин, кн. 1—2. М., 1973. *А. В. Кулінич.*

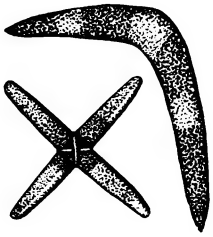
Бумеранги.

БУ́НІН Костянтин Петрович [20.X (2.XI) 1910, м. Катеринодар, тепер Краснодар — 4.XI 1977, Дніпропетровськ] — український рад. вчений у галузі металознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Після закінчення (1932) Дніпроп. металург. ін-ту викладав у ньому (в 1948—64 працював у н.-д. Ін-ті чорної металургії). Осн. праці стосуються дослідження фазових переходів у металах, закономірностей зміни структури сталі при хіміко-термічній обробці. Б. створив теорію кристалізації і вибілювання чавунів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

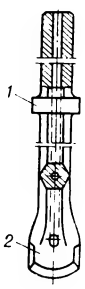

Бур:
1 — хвостовик
2 — коронка.

БУ́НКЕР (англ. bunker, нім. Bunker) — 1) Вмістище для зберігання сипких, грудкових або рідких матеріалів. 2) В автоматичних робочих машинах — вмістище, куди засипають дрібні заготовки, що їх мають обробляти. 3) У нім. військовій термінології — підземне сховище, вогнева точка.

БУ́НКІН Борис Васильович (н. 16.VII 1922, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1953. Закінчив 1947 Моск. авіаційний ін-т. З 1950 працює в Моск. фізико-тех. ін-ті. Праці з радіотехніки й електроніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

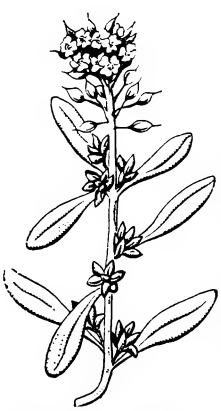
Бурачок Гмеліна.

БУНОСТОМО́З — гельмінтозна хвороба великої рогатої худоби, овець і кіз. Спричинюється *нематодами* роду Bunostomum. Тварини заражаються, проковтуючи інвазійні (див. *Інвазія*) личинки з кормом або водою, а також внаслідок проникнення збудника хвороби крізь ушкоджену шкіру. У тварин при малій інвазії перебіг хвороби непомітний, при великій — зникає апетит, спостерігаються *анемія*, набряки, виснаження. Молодняк відстає у рості й розвитку, пронос чергується у нього із запором. Профілактика. Проводять *дегельмінтизацію*, регулярно очищають тваринницькі приміщення від гною, знезаражують його, стежать за чистотою шкіри тварин.
О. О. Шевцов.

БУНЧУ́К (тат.) — 1) Старовинна військ. регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям переважно з кінського хвоста. Предмети, схожі на Б., були в ужитку багатьох давніх племен і народів, у т. ч. на тер. України (напр., скіфські навершя, що, очевидно, мали магічно-ритуальні функції). Б. застосовували в укр. козац. війську в 16—18 ст. як гетьманську регалію (див. *Клейноди*). 2) У військ. оркестрах — прикраса або шумовий інструмент (з дзвіночками).

БУНЯКО́ВСЬКИЙ Віктор Яковичь [4.XII (16.XII) 1804, м. Бар, тепер Вінницької обл.— 30.XI (12.XII) 1889, Петербург] — російський математик, акад. Петербурзької АН (з 1830), її віце-президент (1864—89). Матем. освіту одержав у Парижі. Праці стосуються *математичного аналізу* (див. *Буняковського нерівність*), *імовірностей теорії, чисел теорії, геометрії* та ін. розділів математики. Б. сприяв виробленню рос. матем. термінології. Поряд з М. В. *Остроградським* і П. Л. *Чебишовим* Б. відіграв важливу роль у піднесенні наук. рівня викладання математики у вищій школі, автор першого в Росії підручника з теорії імовірностей (1846). Портрет с. 74.
Літ.: Андреев К. А. Виктор Яковлевич Буняковский. Х., 1890; Прудников В. Е. В. Я. Буняковский — ученый и педагог. М., 1954.

БУНЯКО́ВСЬКОГО НЕРІВНІСТЬ — важлива нерівність з *математичного аналізу*:

$$\left(\int_a^b f(x)\,g(x)\,dx\right)^2 \leqslant \int_a^b f^2(x)\,dx \times \int_a^b g^2(x)\,dx$$

Доведена В. Я. *Буняковським* 1859. Іноді Б. н. помилково наз. нерівністю Шварца, хоча нім. математик Шварц опублікував її 1884.

БУОНАРРО́ТІ (Buonarroti) — італійський скульптор. Див. *Мікеланджело*.

БУОНАРРО́ТІ (Buonarroti) Філіппо-Мікеле (11.XI 1761, Піза — 17.IX 1837, Париж) — французький революціонер, комуніст-утопіст, соратник Г. *Бабефа*. Італієць за походженням. Учасник *Великої французької революції*, *якобінець*. Брав участь у «*Змові рівних*», після розкриття якої засуджений на довічне ув'язнення (1797), через 3 роки замінене засланням. У Францію Б. повернувся після *липневої революції 1830* і до кінця життя не припиняв революц. діяльності. Мав великий вплив на революціонерів 30-х рр. 19 ст., зокрема Л.-О. *Бланкі*.

БУР — інструмент, за допомогою якого пробурюють *шпури* і вибухові свердловини. Розрізняють Б. суцільні і складані. Суцільний Б. (мал.) являє собою сталевий стрижень шестигранної або циліндричної форми з загартованою чи армованою твердим сплавом коронкою (головкою) для руйнування породи і хвостовиком для з'єднування інструмента з бурильною машиною. В Б. є канал, яким подають до вибою повітря або промивальну рідину. В складаному Б. коронка, а іноді й хвостовик — знімні. Діаметр Б. 19—38, коронок 28—85 мм.
В. В. Большаков.

БУРА́ (від араб. бурак — селітра), $Na_2B_4O_7 \cdot 10H_2O$ — сіль тетраборної кислоти $H_2B_4O_7$. Безбарвні кристали, малорозчинні у воді. Водні розчини Б. виявляють лужну реакцію. При нагріванні Б. втрачає воду і плавиться в прозору скловидну масу. Застосовують для виробн. оптичного скла, *емалей*, при паянні металів, у с. г. як мікродобриво, у медицині як антисептик.
Ф. Д. Шевченко.

БУ́РА КАРПА́ТСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму. Виведена в Закарпатті в 1-й пол. 20 ст. Масть бура, від світлого до темного відтінків. Тварини Б. к. п. пропорційної будови тіла та міцної конституції. Жива маса бугаїв 700—1000 кг, корів 400—500 кг. Середньорічний надій молока понад 2300 кг (макс. 6480 кг), жирномолочність бл. 3,7%. Розводять Б. к. п. у Закарп. обл. і окремих гірських р-нах Ів.-Фр. обл. Використовують її для поліпшення місцевих порід вел. рог. худоби в Аз. РСР і Вірм. РСР.
В. Ю. Недава.

Корова бурої карпатської породи

БУ́РА ЛАТВІ́ЙСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Виведена в кінці 18 і на поч. 19 ст. в Латвії схрещуванням місцевої худоби з

Корова бурої латвійської породи.

ангельнською і червоною датською. Масть червоно-бура різних відтінків. Жива маса корів 500 кг, бугаїв 850 кг. Середньорічний надій молока 3500 кг жирністю 3,9%. М'ясні якості задовільні. Тварини добре нагулюються. Розводять Б. л. п. в Латв. РСР, РРФСР, УРСР (Закарп. і Івано-Фр. обл.). Використовують для поліпшення місцевих порід худоби.

БУРА́К Ярослав Йосипович (н. 15.III 1931, с. Підгородне, тепер Золочівського р-ну Львівської обл.) — український рад. вчений-механік, доктор фізико-матем. наук (з 1971), професор (з 1976). Чл. КПРС з 1975. Закінчив Львів. держ. ун-т (1953). З 1973 керує відділом у Львів. філіалі матем. фізики Інституту математики АН УРСР. Праці в галузі механіки деформівного твердого тіла, а також з теоретичних основ і методів оптимізації теплових режимів локальної термообробки зварних пластин та оболонок. Держ. премія УРСР, 1975

БУРА́ЧЕК Микола Григорович [4(16).III 1871, Летичів, тепер смт

М. Г. Бурачек. Дорога до колгоспу. 1937. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Хмельницької обл.— 12.VIII 1942, Харків] — український рад. живописець-пейзажист, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). У 1905—10 навчався в Краків. академії красних мистецтв у Я. *Станіславського*, 1910—12 — у Парижі. Твори Б. позначені впливом *імпресіонізму*. У кращих пейзажах Б. передано поетичність природи України: «Ранок на Дніпрі» (1934), «Колгоспне жито» (1935), «Яблуні у цвіту» (1936), «Дорога до колгоспу» (1937), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1941). Б.— автор книжок: «Моє життя» (К., 1937) і «Великий народний художник» [Т. Г. Шевченко] (К., 1939). Працював як театральний художник.

Літ.: Дюженко Ю. Микола Бурачек. К., 1967.

БУРАЧО́К, алісум (Alyssum) — рід рослин род. *хрестоцвітих*. Одно-, дво- або багаторічні опушені трав'янисті рослини. Листки звужені до основи, квітки здебільшого жовті. Плід — стручечок. Понад 100 видів у Європі й Азії. В СРСР — бл. 40 видів, зокрема в УРСР — 17. Найбільш поширений Б. пустельний (A. desertorum), що росте на степових схилах, відслоненнях і як бур'ян при дорогах та на полях, і Б. Гмеліна (A. gmelini). Насіння деяких видів отруйне. Всі види Б.— добрі медоноси. Худоба (вівці, кози) поїдає задовільно. Багато видів Б.— декоративні рослини.

БУРБАКІ́ (Bourbaki) Нікола — псевдонім групи французьких математиків (А. Картан, А. Вейль, Ж. Дьєдонне, Л. Шварц та ін., в основному випускники Вищої нормальної школи), створеної 1937. Кількість учасників та особовий (повний) склад групи невідомий. Керуючись ідеєю, що виходить від Д. *Гільберта*, Б. взяли за мету створити трактат під назвою «Елементи математики», який би охопив осн. розділи сучас. математики з точки зору аналізу матем. структур на основі формального *аксіоматичного методу*. Осн. поняття аксіоматики Б.— це поняття *алгебраїчної системи*, упорядкованої множини та *топологічного простору*. За 1939—77 у Франції надруковано понад 40 книг Б., значну частину яких перекладено рос. та ін. мовами. Методологічні настанови Б. подані у вступі до «Теорії множин», в «Нарисах з історії математики» та додатку до них «Архітектура математики». Творчість Б. становить особливе явище в сучас. математиці. Найістотніших результатів досягнуто в *топології*, топологічній алгебрі, *алгебраїчній геометрії*, теорії функцій багатьох комплексних змінних, теорії *алгебраїчних чисел* та *функціональному аналізі*. Б. виступали у пресі, на з'їздах тощо від імені однієї особи. Б. оголосили 1968, що вони закінчили свою діяльність.

Тв.: Рос. перекл.—Элементы математики. Очерки по истории математики. М., 1963; Начала математики, ч. 1, кн. 1. Теория множеств. М., 1965; Общая топология. Топологические группы. М., 1969.

Літ.: Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973; Дьєдонне Ж. О деятельности Бурбаки. Пер. с франц. «Успехи математических наук», 1973, т. 28, в. 3.

О. І. Бородін, Б. В. Пясковський.

БУРБО́НИ (франц. Bourbons, ісп. Borbones, італ. Borboni) — королівська династія у Франції 1589—1792, 1814—15, 1815—30; в Іспанії 1700—1808, 1814—68, 1874—1931 та з 1975 (король Хуан-Карлос Б.); Королівстві обох Сіцілій (або Неаполітанському) 1735—1805, 1814—60; династія герцогів Парми і П'яченци 1748—1802, 1847—59. Найвідоміші представники: *Генріх IV*, *Людовік XIV*, *Людовік XV*, *Людовік XVI*, *Людовік XVIII*. У Франції та Іспанії Б. було скинуто в ході бурж. революцій, в Італії — під час нац.-держ. об'єднання в 60-х рр. 19 ст.

БУРГА́С — місто в Болгарії, на узбережжі Бургаської зат. Чорного м., адм. центр Бургаського округу. Один з гол. портів країни. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 143,1 тис. ж. (1973). Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна і нафтохімічна (комбінат, збудований за допомогою СРСР). Розвинута харч. (олійницька, плодо- та рибоконсервна, борошномельна, спирто-горілчана), текст., судно- і вагонобудівна, електротех. пром-сть. Рибальство. Курорт. Театри, в т. ч. оперний; картинна галерея; хім.-технологічний ін-т. Б. засн. у 3 ст.

БУРГІ́БА Хабіб (н. 3.VIII 1903, Монастір) — політ. і держ. діяч Тунісу. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни і Вищу школу політ. наук у Парижі (1927). В 1922 вступив до партії «Дустур». З 1934, після розколу партії,— ген. секретар, потім голова партії «Новий Дустур» (з 1964 — *Соціалістична дустурівська партія*). Брав активну участь у нац.-визвольному русі Тунісу. Після проголошення незалежності країни (1956) Б. очолив її уряд. З 1957 — президент (одночасно до 1969 глава уряду). З 1974 — довічний президент.

БУ́РГОС — місто на Пн. Іспанії, на р. Арлансоні (бас. Дуеро), в обл. Стара Кастілія, адм. центр провінції Бургос. Вузол з-ць і автошляхів. 120 тис. ж. (1970). Гол. галузь пром-сті — текст. (особливо вовняна); виробн. штучних волокон. Підприємства харч., лісової, целюлозно-паперової пром-сті. Виробн. меблів. Торг. центр. Засн. наприкінці 9 ст. Архіт. пам'ятки: готичні собор (13—16 ст.), церква Сан-Естеван (1280—1350); палац Каса дель Кордон (кін. 15 ст.), ратуша (1791, арх. В. Родрігес). У палаці Каса де Міранда (1545) — археол. музей.

«БУ́РГТЕАТР» (Burgtheater) — театр у Відні. Засн. 1741 під назвою «Королівський театр при дворі», або «Б.». У 40-х рр. 18 ст. в театрі йшли опери і балети, в яких виступали італ. та франц. актори. В 1751 вперше виступила австр. трупа, яка витіснила зарубіж. гастролерів. У 1776 театр перейменовано на «Придворний і національний театр». З цього часу «Б.» став центром театр. культури Австрії. Провідним актором його 1899—1910 був Й. *Кайнц*. У 1-й пол. 20 ст. основу репертуару «Б.» становила класична драматургія, зокрема російська [«Живий труп» (1928), «Анна Кареніна» (1929) Л. Толстого, «Лихо з розуму» Грибоєдова (1946)]. П'єси сучас. авторів поставлені на сцені філіалу «Б.» — в «Академічному театрі». Серед провідних акторів — А. Скода, П. Весселі, А. Шмід, К. Дорш та ін. В 1967 «Б.» гастролював в СРСР.

БУРГУ́НДИ — плем'я східних *германців*. Імовірно, спочатку жили на о. *Борнгольм*. В перші віки н. е. проникли на континент. В 406 заснували на р. Рейні королівство *Бургундію* (436 знищено *гуннами*). В 443 Б. на правах рим. федератів поселилися на тер. *Савойї*. В 457 заснували в бас. р. Рони нове королівство, яке 534 захопила *Франкська держава*. Пізніше Б. влилися до пд.-франц. народності, що формувалася.

БУРГУ́НДІЯ — історична область на Сх. Франції. Назва походить від герм. племені *бургундів*, які заснували тут у 5 ст. королівство. В 6—9 ст. воно входило до *Франкської держави*. Згодом на тер. Б. існували ряд ін. держ. формувань. Зокрема, в 9 ст. утворилось герцогство Б. (центр — м. Діжон), яке найбільшої могутності досягло в 14—15 ст. (приєднало *Фландрію*, *Артуа*, *Франш-Конте*, Голландію, *Брабант*, Люксембург та деякі ін. території). Після

М. А. Бунге.

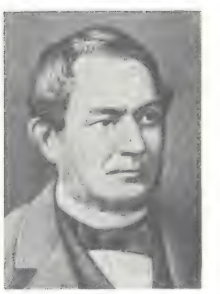

Р.-В. Бунзен.

І. О. Бунін.

Б. В. Бункін.

поразки бургундського війська у війнах з Францією (1474—77) і загибелі герцога *Карла Сміливого* Б. увійшла до Франції, частково — до володінь *Габсбургів*.

«БУРГУ́НДСЬКИЙ ОТЕ́ЛЬ» (Hotel de Bourgogne) — французький театр. Засн. у Парижі 1548 На сцені його спочатку ставились світські *містерії, мораліте, фарси*, п'єси комедійно-сатиричного жанру, які критикували феод. верхівку — соті. З 1640-х рр. «Б. о.» — осн. театр класицистичного напряму (трагедії Ж *Расіна*, П. *Корнеля*). Провідні актори — Флорідор, М. Шанмеле, З. Монфлері та ін. У 1680 на основі об'єднання «Б. о.» з трупами Мольєра і театром «Марє» відкрито театр «*Комеді Франсез*».

В. Я. Буняковський.

БУРДЕ́ЛЬ (Bourdelle) Еміль-Антуан (30.X 1861, Монтобан — 1.X 1929, Ле-Везіне) — французький скульптор. У 1876—84 навчався в Тулузі, 1884—86 — в Парижі. Працював у майстерні О. *Родена* (1893—1908) Твори Б. відзначаються експресією і монументальністю форм: композиції «Геракл, що стріляє з лука» (1909), «Пенелопа» (1909—12), пам'ятники К. Альвеару в Буенос-Айресі (1915—23) і А Міцкевичу в Парижі (1909—29), портрети Д. Енгра, О. Родена, А. Франса, Л. Бетховена. Твори Б. зберігаються в музеї його імені в Парижі та ін. колекціях.

М. Н. Бурденко.

БУРДЕ́НКО Микола Нилович [22.V (3.VI) 1876, м. Каменка, тепер Пензенської обл.— 11.XI 1946, Москва] — російський рад. нейрохірург, акад. АН СРСР (з 1939), дійсн чл. АМН СРСР (з 1944) і перший президент АМН СРСР (1944—46), генерал-полковник мед. служби Член КПРС з 1939. Герой Соціалістичної Праці (1943). В 1906 закінчив мед. ф-т ун-ту в Юр'єві (тепер м Тарту). З 1934 — директор організованого ним Центр. нейрохірургічного ін-ту (тепер Ін-т нейрохірургії ім. М. Н Бурденка АМН СРСР), з 1937 — гол. хірург-консультант Рад. Армії. Б.— один з основоположників нейрохірургії Велике значення мають його дослідження, присвячені вивченню пухлин і травматичних ушкоджень центр. та периферичної нервової системи, порушень мозкового кровообігу, набряку мозку, питанням воєнно-польової хірургії тощо. Особливу увагу приділяв Б. організації військово-мед. справи. Член ВЦВК 16-го скликання. Депутат Верх. Ради СРСР 1-го й 2-го скликань Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941 Ім'я Б. присвоєно Гол. військ. госпіталю Збройних Сил СРСР АМН СРСР встановила премію ім. Бурденка за кращі праці з нейрохірургії та воєнно-польової хірургії.

Тв.: Собрание сочинений. т. 1—7. М., 1950—52

Літ.: Багдасарьян С. М. Н.Н. Бурденко. М.. 1967.

П. М. Перехрестенко.

БУ́РЕ ВУГІ́ЛЛЯ — тверда горюча копалина, перехідна форма від *торфу* до *кам'яного вугілля*. Характеризується низьким ступенем вуглефікації, малою твердістю, низькою теплотою згоряння, значною гігроскопічністю і вологістю (вологи в робочому паливі від 20 до 71%). Здатне окислюватися й самозайматися. Колір від світло-бурого до чорного За зовн. ознаками виділяють землисте, або пухке, і щільне Б. в. Елементарний склад: вуглецю — 65—72%, водню — 4,5—6%, кисню і азоту — 18—30%. Вихід летких речовин залежно від складу Б в. коливається від 41 до 67%, спиртобензольного екстракту — 3—20%, первинної смоли — 5—20% і більше, вміст гумінових к-т — понад 60% Т-ра згоряння горючої маси 5900—7500 ккал/кг Поклади Б. в. відомі у відкладах різного, здебільшого палеогенового й неогенового, віку. В СРСР родовища є в Підмосков'ї, на Далекому Сході, Уралі, в Сибіру, на Україні (*Дніпровський буровугільний басейн, Закарпатський буровугільний район*, Прикарпаття, Дніпровсько-Донецька западина тощо). Використовують як енергетичне паливо (гол. чин. після брикетування) і хім. сировину, для одержання рідкого палива, парафіну, фенолів, гірського воску, добрив тощо Див. також *Вугілля викопне*.

В. Д. Войлошников.

БУРЕВІ́СНИК (Puffinus) — рід птахів родини буревісникових. Розміри середні (завбільшки з ворону або крука), оперення чорно- або буро-біле. Поширений майже по всіх морях світу У фауні СРСР 4 види, більшість з яких характерна для морів Далекого Сходу; в УРСР на Чорному м. трапляється Б. малий (P puffinus), але гніздиться він за межами СРСР на островах і узбережжі Середземного моря.

М. А. Воїнственський.

«БУРЕВІ́СНИК» — всесоюзне добровільне студентське спортивне товариство. Створене 1957 (з 1936 по 1957 під цією назвою існувало інше т-во). В УРСР «Б.» об'єднує понад 386 тис. студентів (на 1 січня 1978). В т-ві культивується 49 видів спорту, серед них найпопулярніші — гімнастика, легка атлетика, різні спортивні ігри.

БУРЕВІ́СНИКОПОДІ́БНІ, трубконосі (Procellariiformes) — ряд птахів. Представлені чотирма родинами з 23 родами (бл. 80 видів). Поширені на о-вах і узбережжях морів переважно Пд. півкулі; незначна кількість видів — в Пн. півкулі. В СРСР — 14 видів, в УРСР трапляється один вид — *буревісник* малий. Б.— птахи різних розмірів (маса від 20 г до 10 кг), з довгими гострими крилами, з характерною будовою носових трубочок, що сполучаються в одну суцільну з перетинкою всередині, оперення чорно-біле або буро-біле; добре плавають, деякі пірнають; живляться гол. чин рибою і морськими безхребетними; моногами, гніздяться великими колоніями; в кладці 1 яйце У викопному стані Б. відомі починаючи з еоцену.

М. А. Воїнственський.

Буревісник малий.

БУРЕ́Я — річка на Далекому Сході СРСР, в межах Хабаровського краю та Амурської обл. РРФСР, ліва притока Амуру. Утворюється від злиття Правої Б. і Лівої Б Довж 623 км, пл. бас. 70 700 км² У верхній течії гірська, нижче — рівнинна. Гол. притоки: праві — Німан, Туюн; ліва — Тирма. Живлення переважно дощове. Сплавна, в нижній і серед. течії судноплавна. В бас. Б.— видобування бурого вугілля.

БУРЖУАЗІ́Я (франц. bourgeoisie, від лат. burgus — укріплене місто) — пануючий клас капіталістичного суспільства, який є власником основних засобів виробництва та існує за рахунок експлуатації найманої праці. Джерелом нагромадження багатства Б є привласнення *додаткової вартості*, яка створюється неоплаченою працею найманих робітників За своїм складом Б. неоднорідна Залежно від сфери застосування капіталу вона поділяється на пром., торг., банківську, сільс. та ін. У кожній сфері є великі, середні й дрібні капіталісти. Панівну роль відіграє велика Б. *Дрібна буржуазія* займає проміжне становище між осн. класами капіталістичного суспільства — Б. і *пролетаріатом*. Зародження Б. почалося в надрах феод. суспільства. Вона формувалася з найзаможніших верств — торговців, лихварів, багатих цехових майстрів, сільс верхівки і феодалів З розвитком пром-сті, торгівлі, мореплавання Б зосереджує в своїх руках усе більше багатства і грош. капіталу Розвиваються виробн. і обмін товарів, формується *світовий ринок* Все це прискорило процес збагачення Б. і розорення значної частини дрібних виробників, які перетворювалися на найманих робітників Відокремлення виробників від засобів виробн і становлення Б. як класу, що відбувалося в епоху т. з. *первісного нагромадження капіталу*, супроводились експропріацією землі і засобів праці у широких народних мас, колоніальними грабежами, масовим запровадженням нової, капіталістичної дисципліни праці Це створило передумови для розвитку великої пром-сті, яка стала екон. основою встановлення панівного становища Б. Розвиток капіталістичного виробн вимагав усунення політ. панування феод. системи Б очолила рух нар. мас проти феодалізму і в результаті *буржуазних революцій*, що відбулися в розвинутих країнах Зх. Європи у 16 — 1-й пол. 19 ст., прийшла до влади і стала пануючим класом «Буржуазія менше ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т 4., с 414). Однак, Б створила і свого могильника, антагоністичний їй клас — пролетаріат (див *Робітничий клас*) В Росії в силу істор обставин безпосереднє формування класу Б. почалося після *селянської реформи 1861*. Бурхливий розвиток капіталізму, насамперед в пром-сті, поширився на всю тер. Рос. імперії, в т. ч. й на Україну, де склалася укр. Б Остання в системі загальнорос. капіталізму брала активну участь в експлуатації трудящих різних національностей. В с. г. зріс клас сільської Б.— *куркульство*.

В розвитку класу буржуазії В. І. Ленін виділив три істор. епохи.

Перша (до 1871) — становлення і перемоги Б., друга (до 1914) — епоха повного переходу від прогресивної Б. до найреакційнішого фін. капіталу і третя епоха (після 1914), коли Б. стає низхідним занепадницьким, внутрішньо-мертвим реакційним класом (див. Повне зібр. тв., т. 26, с. 134, 137). З розвитком *капіталізму*, особливо на його імперіалістичній стадії, Б. стала гол. перепоною на шляху соціально-екон. перетворень. Могутні *продуктивні сили* капіталізму прийшли в непримиренну суперечність з капіталістичними *виробничими відносинами* Б. підпорядкувала собі держ. машину, науку, техніку, пресу, школу, мистецтво, церкву, перетворивши їх на знаряддя свого панування, знаряддя гноблення трудящих.

Імперіалізм вніс глибокі зміни в структуру й розстановку сил всередині класу Б. Відбувається процес концентрації й централізації капіталу в руках невеликої купки монополістів, зростає розорення дрібної і середньої Б. Пануючою стає велика й надвелика Б., яка виступає як сукупний експлуататор. Гол. роль починають відігравати фін капітал і фін.-олігарх. групи, панівне становище яких значно посилюється з переростанням монополістичного капіталізму в *державно-монополістичний капіталізм* Дедалі тісніше *олігархія фінансова* зрощується з урядовим апаратом бурж д-ви, об'єднані зусилля яких спрямовані на зміцнення політ. та екон. позицій Б., на дальше посилення експлуатації найманої праці, одержання надприбутків, збереження капіталізму. На це спрямовані зрослі можливості виробництва, науки та техніки. Монополістичний капітал породжує специфічний соціальний прошарок сучас. бурж. суспільства — керуючих капіталістичними підприємствами — менеджерів (див. *Менеджеризм*). З посиленням значення функції управління виробн., зростанням його масштабів підвищується роль *технократії* Б. проводить свою політику через політ. партії, систему держ та ідеологічних установ (див *Буржуазна держава*). Б проводила і проводить агресивну зовнішню політику на міжнар. арені, вістря якої на сучас. етапі спрямоване проти соціалістичних країн, нац.-визвольного антиімперіалістич. руху. Монополістич. Б тісно пов'язана з *мілітаризмом*, вона розв'язала виснажливу для народів *гонку озброєнь* В галузі ідеології осн. знаряддям Б. є *антикомунізм*, методи якого підпорядковані єдиній меті — дискредитуванню ідеалів комунізму, захистові бурж. ладу й увічненню панування Б (див. також *Націоналізм, Український буржуазний націоналізм*) З цією метою Б. створила численні ідеологічні центри, на службу яких поставлені сучас *засоби масової інформації* Там, де Б. неспроможна забезпечити потрібний їй порядок в рамках бурж демократії, вона вдається до встановлення тоталітарних режимів (див. *Фашизм*). Водночас стає дедалі очевиднішим, що політика сучас. Б. веде до найглибшого занепаду культурних і моральних цінностей суспільства, зростання гангстеризму, аморальності, корупції.

Суперечлива роль нац. Б. в країнах, що скинули колоніальне ярмо. З одного боку, вона бере участь в нац.-визвольному русі, в боротьбі за утвердження держ. суверенітету і створення незалежної нац. економіки; з другого — взявши політ. владу в ряді д-в, що розвиваються, верхівка нац. Б., керуючись класовими інтересами, чинить опір соціальному прогресові і проведенню послідовного антиімперіалістичного курсу (див. *Компрадорська буржуазія*), йде на зговір з монополістичною Б., об'єднується з силами міжнар. реакції. На цьому грунті дедалі гострішою стає *класова боротьба*. Хід істор. розвитку підтвердив висновок класиків марксизму-ленінізму про приреченість класу Б. Вперше його було остаточно ліквідовано в Росії в результаті Великої Жовтн. соціалістичної революції і перемоги соціалізму; після 2-ї світової війни — і в ряді ін. країн Європи й Азії, де народ покінчив з бурж. ладом. Нині імперіалістичній Б. протистоять єдиним фронтом всі революц сили сучасності, очолені комуністичними і робітничими партіями. Боротьба за повалення панування Б. в капіталістичному світі невіддільна від боротьби за кінцеву мету — завоювання робітничим класом політ. влади в союзі з усіма ін. загонами трудящих, за побудову соціалізму. Див. також *Класи суспільні*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 6. Маркс К. Буржуазія і контрреволюція; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Материали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Социально-политические сдвиги в странах развитого капитализма. М., 1971.

Л. Л. Кістерський.

БУРЖУА́ЗНА ДЕРЖА́ВА — основне знаряддя політичної влади буржуазії, апарат її диктатури, що використовується для захисту її класових інтересів і придушення опору трудящих; один з типів експлуататорської *держави*. Екон. основу Б. д. становлять капіталістичні сусп. відносини, побудовані на приватній власності на засоби виробництва. В. І. Ленін підкреслював, що Б. д. є необмеженою владою «тих, у кого в руках фабрики, знаряддя виробництва, землі, залізниці, одним словом, всі матеріальні засоби, всі знаряддя праці, без володіння якими праця лишається в рабстві» (Повне зібр. тв., т. 37, с. 423). Методи здійснення диктатури, до яких вдається Б. д., а також способи регулювання капіталістичних сусп. відносин залежать від конкретних істор. умов, від розстановки класових сил. Уже в період домонополістичного капіталізму Б. д. поряд з відкритим придушенням опору трудящих почала використовувати й метод поступок в рамках буржуазної демократії і законності. Проте її функції в цей період зосереджувались переважно на військ.-поліцейській охороні інтересів пануючих класів як усередині країни, так і зовні. В епоху імперіалізму зростає вплив Б. д. на всі осн. сфери життя суспільства, розширюються її функції. Особливого розвитку в умовах *державно-монополістичного капіталізму* набуває екон. функція Б. д , яка все більше втручається в процес сусп. відтворення капіталу в інтересах монополій. Б. д. вдається до різних заходів по регулюванню капіталістичного г-ва з метою подолання хронічних екон. криз та «оздоровлення» бурж. системи. Це призводить до різкого збільшення апарату Б д., його надзвичайного розгалуження. Загострення *класової боротьби* зумовлює зростання і тих ланок держ. механізму, завданням яких є здійснення безпосереднього примусу, насамперед армії, поліції, органів політ. розшуку тощо. Все більш вагомою в діяльності Б. д. стає роль *воєнно-промислового комплексу*, що поглиблює її реакц. і антинар. характер Осн рисою зовн. функції Б. д. в цей період продовжує залишатися властиве їй прагнення до експансії, що зумовлює посилення *мілітаризму*. Зростає й ідеологічна активність Б. д., спрямована як проти соціалістичних країн та національно-визвольних рухів у зовнішньополіт. галузі, так і проти прогресивних сил всередині капіталістичних країн. Однак Б. д. змушена враховувати нову міжнар. обстановку і пристосовуватися до зміни співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму і демократії. Держ.-монополістичний капіталізм поєднує силу монополій з силою Б. д. в єдиний механізм. Разом з тим соціальна база політ. панування капіталу дедалі звужується, оскільки Б. д. все більше виступає як апарат управління справами монополістичної буржуазії. Водночас стає більш явною корупція, навіть у найвищих ланках бурж. держ. машини. Форми Б. д. і заміна їх одної одною визначаються розстановкою і співвідношенням класових сил, рівнем свідомості й політ. активності мас, а також зовнішньополіт. умовами. За формою правління розрізняють монархічні й республіканські Б. д. Проте в умовах загострення класової боротьби буржуазія часто відмовляється від респ. форми правління і заміняє її д-вою військ.-поліцейської диктатури (див. *Фашизм*). Суть усіх Б. д. одна: всі вони, за висловом В. І. Леніна, являють собою кінець кінцем обов'язково диктатуру буржуазії (див. Повн. зібр. тв., т. 33, с. 34).

Літ.: Ленин В. И. О государстве и праве. Л., 1961; Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Исторические типы государства и права. М., 1971.

Ф. Г. Бурчак.

БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — соціальна революція, спрямована проти феод. ладу, або його залишків, на встановлення політ. влади *буржуазії*. Причину Б р. становить конфлікт між новими *продуктивними силами*, що розвиваються в надрах феод. суспільства, і феод. *виробничими відносинами*. Б. р.

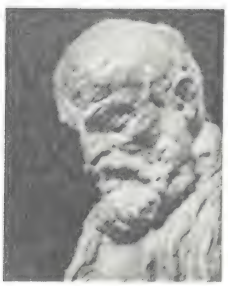

Е.-А. Бурдель. Автопортрет. Бронза. 1908. Бріджестон-галерея. Токіо.

Е.-А. Бурдель. Пенелопа. Бронза. 1909 — 12. Музей Кроллер-Мюллер. Оттерло.

розчищає шлях для розвитку *капіталізму*. Її осн. екон. завданням є ліквідація феод. зем. власності як основи феод виробн. відносин і утвердження бурж. приватної власності — основи капіталістичних виробничих відносин, що відповідають новим потребам розвитку продуктивних сил. Політ. завданням Б. р. є ліквідація феод. монархії і передача влади буржуазії. Оскільки капіталістичні відносини складаються ще за феод. ладу, перехід влади до рук буржуазії завершує Б. р. Залежно від конкретно-істор. умов розвитку різних країн Б. р. може мати й інші завдання — нац. об'єднання країни, завоювання нац. незалежності тощо. Нідерландська (16 ст.), англійська (17 ст.) Б. р., війна за незалежність у Пн. Америці і франц. Б. р. (18 ст.), революції в Італії, Німеччині, Австрії (19 ст.) та ін. країнах Європи зробили капіталізм пануючим ладом. Історично період Б. р. закінчився в жовтні 1917, коли почалася епоха пролетарських революцій. Однак це не означає, що в новітній час неможливі Б. р. Вони здебільшого набувають характеру нац.-визвольних, демократичних, антиімперіалістичних революцій, спрямованих проти *світової системи капіталізму*. Рушійною силою в ранніх Б. р. виступали буржуазія і пригноблені феодалізмом нар. маси, з яких саме тоді формувався *пролетаріат*. З дальшим розвитком капіталізму буржуазія втрачає свою революційність. В епоху *імперіалізму* тільки в колоніальних і залежних країнах нац. буржуазія при всіх своїх хитаннях ще може виступати як відносно революц сила в боротьбі проти колоніалізму, залишків феодалізму всередині країни і засилля в ній іноз. монополій

Форми й методи боротьби, властиві тій чи ін. Б. р., значимість її результатів, глибина викликаних нею соціальних змін залежать від активності різних сусп. сил, насамперед від участі й ролі в ній пролетаріату Б. р має об'єктивно прогресивне значення, проте вона лише замінює одну форму приватної власності іншою, одну форму експлуатації іншою, не усуває антагоністичних сусп. суперечностей, які остаточно ліквідує лише *соціалістична революція*. Див. також *Буржуазно-демократична революція*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині.—Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 9. Революція типу 1789 чи типу 1848?; т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 33. Держава і революція; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977.

М. Я. Варшавчик.

БУРЖУА́ЗНЕ ПРА́ВО — система встановлених або санкціонованих *буржуазною державою* загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що виражають волю буржуазії як пануючого в капіталістичному суспільстві класу. Буржуазія використовує Б. п. для закріплення своєї екон. та політ. влади, для увічнення нерівноправного становища нар. мас, хоч Б. п. формально проголошує свободу і рівність усіх людей перед законом. В умовах імперіалізму в Б. п. повною мірою відбивається гол. тенденція розвитку бурж. суспільства — перехід буржуазії від бурж.-демократичних засобів панування до архіреакційних, диктаторських форм правління (див. *Фашизм*). Ця тенденція зумовлена процесом концентрації екон. і політ. влади в руках монополій, їхнім зрощуванням з держ. апаратом, боротьбою *державно-монополістичного капіталізму* проти революц. сил як на внутр., так і на міжнар. арені. Криза Б. п. знаходить відображення в порушенні його норм сучас. бурж. законодавством, яке обмежує права і свободи трудящих, прогресивних діячів та орг-цій. Дедалі частіше приймаються антиконституційні акти, які, урізаючи суверенітет *парламентів*, розширюють права виконавчої влади — президентів, урядів, суд. і каральнополіцейських органів; зростає питома вага позасуд. поліцейських репресій. Внаслідок цього порушення *прав людини* в капіталістичних країнах набрало масового характеру. Як зазначав В. І. Ленін, революц. битви між буржуазією і робітн. класом «п о с у т і с п р а в и будуть руйнуванням в с і є ї буржуазної законності, в с ь о г о буржуазного ладу, а п о ф о р м і повинні початися (і починаються) розгубленими силкуваннями буржуазії позбутися законності, яку вона ж сама створила і яка для неї стала нестерпною» (Повн зібр тв., т. 20 с 15)

Літ.: Ленин В. И. О государстве и праве, т. 1—2. М., 1958. Див. також літ. до ст. *Буржуазна держава*.

Л. І. Коломенцева.

БУРЖУА́ЗНИЙ НАЦІОНАЛІ́ЗМ — ідеологія і політика буржуазії в національному питанні. Див. *Націоналізм, Шовінізм, Український буржуазний націоналізм, Сіонізм*

БУРЖУА́ЗНО-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — тип *буржуазної революції*, в якій трудящі маси — робітники й селяни виступають із самостійними екон. й політ. вимогами. Для Б.-д. р., що відбувалися в епоху домонополістичного *капіталізму*, характерна гегемонія *буржуазії*, в період *імперіалізму* на чолі Б.-д. р. все частіше стає *пролетаріат*, який, згуртовуючи навколо себе демократичні верстви населення, передусім селянство, доводить революцію до перемоги, завоювання демократичних свобод і розчищає тим самим шлях до *соціалістичної революції*. За імперіалізму Б.-д. р. набирає не лише антифеодального, а й антиімперіалістичного характеру, поєднує два потоки революц. руху: загальнодемократичний і пролетарсько-соціалістичний. Б.-д. р., здійснювана при *гегемонії пролетаріату*, завершується встановленням *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* Першою Б.-д. р. епохи імперіалізму була *революція 1905—07 в Росії*. Досвід цієї революції й *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* свідчить, що лише гегемонія пролетаріату, його союз з селянством можуть забезпечити перемогу Б.-д. р Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про *безперервну революцію*, В. І. Ленін розробив теорію переростання Б.-д. р. в революцію соціалістичну. Він довів, що в ході Б.-д. р. розгортається боротьба між пролетаріатом і буржуазією, яка намагається звузити розмах демократичних перетворень, прагне закінчити її досягненням угоди з монархією. Лише пролетаріат у союзі з селянством заінтересований у повній перемозі Б.-д. р., в здійсненні найповніших демократичних перетворень. Правильність цієї теорії підтверджено досвідом Лютневої рос. революції 1917, а також революцій, що відбулися після 2-ї світової війни в ряді країн Європи й Азії Сучас. етап розвитку *світового революційного процесу* характерний особливо тісним переплетенням демократичних і соціалістичних завдань пролетаріату, різноманітністю форм загальнодемократичного руху. В сучас. епоху *національно-визвольний рух* породив особливий тип Б.-д. р.— нац.-демократичні революції, перемога яких привела до розпаду колоніальної системи імперіалізму В колишніх колоніальних і залежних країнах пролетаріат і широкі маси селянства своєю активною участю визначили успіх нац.-визвольної боротьби, створення незалежних д-в, перехід ряду країн на *некапіталістичний шлях розвитку* Величезний вплив на хід Б.-д. р. справляють існування й дальше зміцнення СРСР, всієї *світової системи соціалізму*

Літ. див. до ст. *Буржуазна революція*.

М. Я. Варшавчик.

БУ́РИ — народність у Пд. Африці. Див. *Африканери*

БУ́РИЙ ЗАЛІЗНЯ́К — природне скупчення гідроксидів заліза. До його складу входять *гетит, лімонніт* та ін. Утворюється внаслідок розкладу, окислення та *гідратації* сульфідів, карбонатів, силікатів, а також *коагуляцією* з розчинів у прибережних зонах мор. і озерних басейнів або в результаті життєдіяльності *залізобактерій*. Залягає у вигляді суцільних мас, оолітових (див. *Ооліти*) і бобових форм з радіально-волокнистою і волокнистою будовою Руда заліза. Б. з. вважається промисловим, якщо він містить заліза більше як 30% і незначний процент шкідливих домішок (сірки, фосфору, миш'яку). Родовища Б. з є в РРФСР (на Уралі), на Україні (*Керченський залізорудний басейн, Криворізький залізорудний басейн*).

БУРИ́ЛЬНИЙ МОЛОТО́К, перфоратор — машина ударної дії, якою бурять *шпури* і вибухові свердловини, а також руйнують штучні покриття (асфальт, бетон та ін.). Б м. поділяють на ручні (масою до 30 кг), колонкові (75 кг) і телескопні (48 кг). Розрізняють також Б м. пневматичні, електро- і

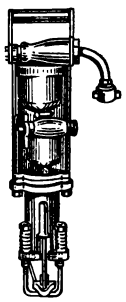

Бурильний молоток.

мотоперфоратори. У пневматичних (найпоширеніших) Б. м. (мал.) *бур* рухається під дією стисненого повітря. Енергія удару 25—150 Дж (2,5 — 15 кгс·м), частота ударів 1800—3000 за хвилину, тиск 500 кПа (5 кгс/см²), питома витрата повітря 1,3 м³/хв.

В. В. Большаков.

БУРИ́ЛЬНІ ТРУ́БИ — труби, якими в *бурову свердловину* спускають і з неї підіймають породоруйнуючий інструмент, доставляють на поверхню зразки породи (керни), підводять рідину або стиснене повітря до *вибою*. Розрізняють Б. т. звичайні, обважнені і ведучі. Звичайні Б. т. виготовляють із сталі або алюмінієвих сплавів, круглого поперечного перерізу з товщиною стінки 4,75—11,0 мм, з різьбою на кінцях. Обважнені Б. т.—сталеві, круглого або квадратного поперечного перерізу, з товщиною стінки 16—50 мм і більше; створюють осьове навантаження на буровий інструмент. Ведучі Б. т.— сталеві, багатогранного поперечного перерізу. Передають обертальний момент іншим Б. т. від ротора *бурової установки*.

І. Є. Шевченко.

БУРИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1926. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 53,3 тис чол. (1977). В районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих міській і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Буринь*. Поверхня р-ну рівнинна. Незначні поклади торфу Гол. річки: *Сейм* з притокою Чашею та *Терн* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, береза, ясен, в'яз, сосна) займають 1,6 тис. га.

В пром-сті провідне місце посідає переробка с.-г продукції. Найбільші підприємства: буринські цукр. комбінат та з-ди сухого знежиреного молока, овочесушильний і насіннєвий (одне з гол. підприємств на Україні по підготовці насіння цукр. буряків). Працюють комбінат побутового обслуговування (Буринь) та 10 будинків побуту

В с г переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 90,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, картопля та овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней, птицю. У Б. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Путивль, Путейська, Кошари. Автошляхів —350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 165 км.

В районі — 52 заг.-освітні та музична школи, 66 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень 17 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 53 б-ки. В с. Клепалах Б. р. народився рад. військовий діяч А. Л. *Гетьман*.

Й. В. Нонік.

БУРИ́НЬ — місто Сумської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Путивль. Відома з 1688. Рад. владу встановлено наприкінці січня 1918. З 1964 Б.— місто. Цукр. комбінат, сухого знежиреного молока, насіннєвий, овочесушильний з-ди, хлібокомбінат, елеватор, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування 4 заг.-освітні та музична школи, 5 лік. закладів. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек. В Б. народилися нар. артистка УРСР Р. С. *Колесник*, чл.-кор АМН СРСР М. П. *Новаченко*.

БУ́РІ ВО́ДОРОСТІ (Phaeophyceae, Phaeophyta) — відділ (тип) *водоростей*, у *хроматофорах* яких, крім хлорофілу, є ще ряд бурих пігментів. Клітини Б. в. одноядерні; оболонка целюлозна, часто з домішкою *пектинових речовин*. *Слань* різних розмірів і форми — від невеликої нитковидної до велетенської (кілька десятків метрів), часто має листовидну і стебловидну частини (*ламінарієві водорості*), від оливково-зеленого до темно-бурого кольору Розмноження нестатеве і статеве, зрідка вегетативне. У більшості Б. в. чергується статеве і нестатеве покоління (див. *Чергування поколінь*). Відомо 240 родів (бл. 1500 видів), З з них прісноводні, інші — морські. Поширені у прибережній зоні холодних і помірно холодних морів, в деяких частинах Атлантичного і Тихого океанів. Численні в Чорному і Азовському морях. З деяких Б. в. добувають йод, альгінові кислоти і їхні солі, а також виробляють кормове борошно, лікувальні препарати тощо. Є їстівні Б. в. (*морська капуста*). Б. в. використовують і для удобрювання полів. Іл. див. на окремому аркуші до ст. «Водорості»

БУ́РІ ЛІСОВІ́ ГРУНТИ́, буроземи — грунти, що утворилися під лісовою рослинністю в умовах помірно теплого вологого клімату. У Б. л. г. зверху залягає сірувато-бурий гумусовий горизонт (15—30 см), під ним — бурий перехідний, який переходить у щільну материнську породу. Вміст *гумусу* в Б. л. г. 5—7%. Хім. властивості залежать від геогр. положення; зокрема, кислотність цих грунтів вища в пд. р-нах. Виділяють типові, опідзолені і глеєві Б. л. г. В СРСР Б. л. г. поширені на Пд. Далекого Сходу, на Кавказі; в УРСР — в Карпатах і в Криму. Б. л. г. мають добру вбирну здатність і дрібногрудкувату структуру. На цих грунтах вирощують виноград, тютюн, чай. Б. л. г. цінні також для лісівництва. Важливо берегти їх від водної ерозії, а також відновлювати і всіляко охороняти природну рослинність на площах, де неможливе землеробство (див. *Ерозія грунту*).

Б. Д. Панасенко.

БУ́РІ ПУСТЕ́ЛЬНО-СТЕПОВІ́ ГРУНТИ́ — малогумусні (1,5—2,5%) карбонатні грунти пустельно-степової зони. Морфологічно розчленовані на 2 горизонти: чітко виділений верхній гумусовий — неглибокий (до 20 см), пухкий, сірувато-бурий; нижній ілювіальний — щільний, бурий, містить увібрані іони натрію. Б. п.-с.г. насичені кальцієм і магнієм; бувають слабосолонцюваті, солонцюваті та солончакуваті. Б. п.-с.г. займають в СРСР бл. 46 млн. га, простягаються від Пн. Прикаспію до кордонів з Китаєм і далі — до Гобі. При зрошенні Б. п.-с.г. можуть давати високі врожаї бавовнику і багатьох ін. с.-г. культур. Дуже важливо захищати Б. п.-с. г. від вітрової ерозії.

Е.-Ф. Буріан.

БУ́РІАН (Burian) Еміль-Франтішек (11.VI 1904, Пльзень — 9.VIII 1959, Прага) — чеський режисер, композитор, драматург. Автор опер «Перед заходом сонця», 1924, «Маріша», 1938, балету «Фагот і флейта», 1925, симф., камерно-інструм. творів, музики до спектаклів, фільмів. В 1933 заснував у Празі політ. театр «Д-34», в якому поставив п'єси Брехта, Гашека, Чапека, Бомарше, а також «Єгор Буличов та інші» (1934), «На дні» (1951) Горького, «Аристократи» Погодіна (1935), «Клоп» Маяковського (1956). В 1934, 1952 і 1958 (під час гастролей театру) приїздив в СРСР, зокрема на Україну

БУРІ́ННЯ — створення гірничої виробки циліндричної форми — *бурової свердловини*, *шпура* або шахтного стовбура. Полягає в поступовому подовженні стовбура виробки руйнуванням гірськ. порід. Від грудок породи свердловину очищають (залежно від конструкції *бурової установки*) інструментом — шнеком, желонкою або промивною рідиною, що безперервно циркулює по свердловині. В разі потреби стовбур закріплюють *обсадними трубами*. Розрізняють Б. безкернове (суцільне) і колонкове. При безкерновому Б. породу руйнують по всій площі *вибою*; при колонковому — тільки по кільцевій площі біля стінок свердловини; стовпчик породи (керн), що залишається при цьому, витягають на поверхню. Способи Б. поділяють на механічні (обертальні, ударні), коли буровий інструмент безпосередньо діє на породу, і немеханічні — без такого контакту (Б. гідравлічне, термічне, електрогідравлічне, вибухове, хімічне тощо). Б. розрізняють також за типом бурового інструменту (шнекове, шарошкове, твердосплавне, алмазне); за типом бурової машини (перфораторне, гідроударне, турбінне, електробуріння); за розміщенням свердловин (похиле, багатостовбурне, кущове) та ін. Б. застосовують з метою пошуків корисних копалин, видобування нафти, газу, води і розсолів, проведення *буропідривних робіт*, осу-

шення обводнених ділянок, спорудження пальових фундаментів, шахт тощо.

Літ.: Механика и разрушение горных пород, в. 1—4. М.— К., 1969—76; Белоруссов В. О., Скрынник В. И. Спутник буровика. К., 1972; Мирзаджанзаде А. Х., Сидоров Н. А., Ширинзаде С. А. Анализ и проектирование показателей бурения. М., 1976.
І. Є. Данильченко.

БУРКА́ЦЬКА Галина Євгеніївна [н. 4(17). II 1916, с. Геронимівка, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.] — новатор с.-г. виробництва. Двічі Герой Соціалістич. Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1946. У 1938 закінчила Харків. Комуністич. ун-т ім. Артема. В 1941 — 44 працювала в колгоспі «Серп і Молот» Первомайського р-ну Сарат. обл.; з 1944 — в колгоспі «Радянська Україна» Черкас. р-ну Черкас. обл. колгоспницею, 1949—67—головою колгоспу В 1956 заочно закінчила Укр. с.-г. академію. З 1967 — кандидат екон. наук. На XXII з'їзді КПРС Б. обирали членом Центр. ревізійної комісії, на XVIII —XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань У 1958—62 Б. обиралась членом Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджена двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Як ми виконуємо головне завдання в сільському господарстві. К., 1953; Довір'я народу. Черкаси, 1961.

Г. Є. Буркацька.

БУ́РКСЕР Євген Самійлович [23. VII (4.VIII) 1887, Одеса — 25.VI 1965, Київ] — український рад. геохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1925). У 1909 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. З 1910 завідував організованою ним радіологічною лабораторією. З 1926 — директор Хім.-радіологічного ін-ту (Одеса), з 1938 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР Праці присвячені вивченню радіоактивності природних об'єктів, методиці визначення абс. віку гірських порід, гідрохімії та геохімії мінеральних вод, соляних водойм і лікувальних грязей, хімії й технології рідкісних та розсіяних елементів. Б. заклав основи нового розділу геохімії — аерохімії.

М. О. Бурмистенко.

БУРКУ́Н (Melilotus) — рід рослин род. *бобових*. Дво-, рідше однорічні галузисті трав'янисті рослини з трійчастими листками. Квітки дрібні, білі або жовті, зібрані в довгі багатоквіткові пазушні китиці. Плід — біб, здебільшого нерозкривний, 2—3-насінний. Коренева система розвинена, проникає в грунт на глибину до 2 м. Розмножується кореневими паростками і насінням (одна рослина дає до 17 тис. насінин). Бл. 20 видів, поширених в Європі, Азії і Пн. Африці, завезені в Австралію і Пн. Америку. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 7 Б. білий (M albus) і Б. жовтий, або лікарський (M. officinalis), в СРСР, зокрема в УРСР, запроваджено в культуру як цінні кормові рослини, багаті на вітаміни і мінеральні речовини, та медоноси. Б. використовують як зелене добриво (збагачує грунт на азот), на зелений корм, сіно, силос (у суміші з ін. рослинами), для виготовлення сінного борошна, в пд. р-нах — для закріплення пісків. Б. жовтий використовують для ароматизації тютюну, як фіксатор запахів (у парфюмерії); з нього виготовляють витяжний пластир. Деякі з Б.— злісні бур'яни, з якими ведеться боротьба.

О. О. Бурмистров.

БУ́РКУТ — місцева назва джерел вуглекислих мінеральних вод на Закарпатті та в Сх. Карпатах. Б. мають різний хім. склад. Одні з них подібні до кисловодського Нарзану, інші — до вод Боржомі, Арзні, Єсентуки. Відомі води карпатських Б.— Свалява, Поляна Квасова та ін.

БУРЛА́КА Федір Миколайович [справж. прізв.— Горшковський; 16(29).IX 1902, с. Довгалівське, тепер Рокитнянського р-ну Київської обл.— 10.III 1972, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1952. Перше оповідання опубліковано в журн. «Червоний шлях» 1932 Автор істор. повістей і романів про героїчне минуле укр. народу і боротьбу трудящих за владу Рад: «Кар'єра агронома Кучерявого» (1933), «Битва на Кодимі» (1945),«Остап Вересай» (1959).

Тв.: Маруся Гонта. К., 1959; Напередодні. К., 1964; Потоплені пороги. К., 1966. *В. П. Павловська.*

БУРЛАКИ́ — робітники, які пересували по воді вздовж берега річок та ін. водойм судна за допомогою линви або весел. У Росії Б. з'явилися в кін 16 — на поч. 17 ст. Розвиток бурлацтва був зумовлений зростанням річкових перевезень при тех. недосконалості водного транспорту. Осн. маса Б.— кріпаки-втікачі і кріпаки, відпущені поміщиками на заробітки Гол. районами бурлацтва були Волзький і Дніпровський водні шляхи. З часом, у зв'язку з тех. прогресом, застосування праці Б. втратило своє значення. На поч. 20 ст., з розвитком пароплавства, бурлацтво зникло.

БУРЛА́КИ — 1) В дореволюційній Україні заробітчани, переважно з селян, без постійного місця проживання. Тяжке життя Б. відображено в т. з. *бурлацьких піснях*. 2) Самотній, неодружений чоловік (бурла́ка).

БУРЛА́ЦЬКІ ПІСНІ — українські народні пісні, в яких відображено життя й настрої *бурлак*. Б. п. виникли в період розкладу феод.-кріпосницьких відносин. Осн. мотиви: нарікання на тяжку долю, на жорстокість господарів («Та немає в світі гірш нікому»), на самотність («Та забіліли сніги»). Б. п. перекликаються з наймитськими піснями.

БУРЛЕ́СК, бурлеска (франц. burlesque, з італ. burlésco — жартівливий) — жартівливий розповідний твір, в якому «висока» тема передається в зниженому пародійному тоні Жанр Б. виник у л-рі доби *Відродження*. Найбільше поширився у 17—18 ст. В укр. л-рі 18 ст. побутували бурлескні вірші у формі пародій на церковні пісні й біблійні легенди. Традиції давнього укр. бурлеску використав І. Котляревський у поемі «Енеїда»; використовували їх також П. Гулак-Артемовський, П. Білецький-Носенко та ін.

Літ.: Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959. *П. К. Волинський.*

БУРЛЯ́Й Кіндрат Дмитрович (рр. н. і см. невід.) — гадяцький полковник (1648—49). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького: на поч 1648 вів переговори з крим. ханом *Ісламом-Гіреєм III* про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі, 1653 разом з С. *Мужиловським* очолював укр. посольство в Москву. В 1655 вдруге приїздив до Москви, щоб дістати від царського уряду дозвіл на спільний виступ з Швецією проти Польщі. Однак у зв'язку з загостренням відносин Росії з Швецією клопотання гетьманської адміністрації було відхилено.

БУРМИ́СТЕНКО Михайло Олексійович (22.XI 1902, с Александровка, тепер Ртищевського р-ну Саратовської обл.— 22.IX 1941) — парт. і держ. діяч УРСР Член Комуністичної партії з 1919. Нар. в сел. сім'ї. В 1919—22 працював в органах ЧК—ДПУ. Після служби в Червоній Армії — на рад. роботі в м. Енгельсі. З 1924 навчався в Ленінгр. комвузі та Комуністичному ін-ті журналістики, з 1929 — на журналістській роботі В 1932—36 — другий секретар Калмицького обкому ВКП(б), 1936—38 — на відповідальній роботі в апараті ЦК ВКП(б), з 1938 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1939 — член ЦК ВКП(б), з 1938 — член ЦК та Політбюро ЦК КП(б)У. Був Головою Верховної Ради УРСР 1-го скликання. В 1941, на початку Великої Вітчизн. війни, — член Військ. ради Пд.-Зх. фронту. Загинув у боях проти нім.-фашист. загарбників. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

БУРМИ́СТЕР (польс. burmistrz, від нім. Bürgermeister — начальник міста) — 1) В Рос. д-ві з 1699 виборні особи, які по черзі очолювали орган міськ. самоврядування — бурмистерську (земську) ізбу; те саме, що й бургомістр. Окремі Б. відали шинковими та митними зборами. Пізніше Б. називали призначуваних поміщиком *старосту* й управителя, після 1861 — іноді волосних старшин. 2) На Україні з 14 ст. в містах, що мали *магдебурзьке право*,— помічник *війта*.

БУРМИ́СТРОВ Олександр Олександрович [н. 30.III (12.IV) 1909, м. Єнакієве, тепер Донец обл.] — партійний і держ. діяч УРСР Член КПРС з 1929. Нар. в сім'ї шахтаря. В 1926—30 працював на шахті прохідником, вибійником Після закінчення Моск. гірничого інституту (1936) — на керівній роботі у вугільній пром-сті В 1941— секретар Єнакіївського міськкому партії. В 1941—42 — в Рад. Армії. В 1942—секретар Караганд. міськкому партії. З 1943 — на відповідальній роботі в апараті ЦК Компартії України. З лютого 1968 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1956 — кандидат у члени ЦК, з 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верх. Ради

Е-Г.-С. Буроп.

УРСР 4—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

БУРОВА́ ВИ́ШКА — споруда, яку встановлюють над устям *бурової свердловини* для підйому-спуску *обсадних труб, бурильних труб* і бурового інструменту Б. в. поділяють на баштові — пірамідальної форми з трьома або чотирма підпорами — і щоглові (мал.). Виготовляють Б. в. з профільного прокату або труб, рідше роблять з колод. Висота їх від 9 до 70 м. Б. в. переміщують у зібраному вигляді або перевозять окремими вузлами. Всередині Б. в. та поруч встановлюють бурове устаткування

І. Є. Данильченко.

БУРОВА́ СВЕРДЛОВИ́НА — циліндрична гірнича виробка, створена за допомогою бурових інструментів Початок Б. с. наз. устям, кінець — вибоєм, бічну поверхню — стінкою. Б. с. бурять з поверхні суші або моря і з підземних *гірничих виробок* у різних напрямах: вертикальному (вниз або вгору), горизонт. і похилому з постійним або змінюваним кутом нахилу. Розрізняють Б. с. геологорозвідувальні (пошукові, структурні, опорні та ін.), експлуатаційні (для добування нафти, газу, води, розсолів), допоміжні (спостережні, вентиляційні та ін.), вибухові (для розміщення зарядів вибухових речовин) і спеціальні (заморожувальні, дренажні та ін.). Діаметр Б. с. від 25 мм (вибухові Б. с.) до 6 м і більше (шахтні стовбури). Довжина (глибина) від кількох метрів до кількох кілометрів. В СРСР створюються (1978) Б. с. проектною глибиною 15 км.

І. Є. Данильченко.

БУРОВА́ УСТАНО́ВКА — установка для *буріння* свердловин. За способом буріння розрізняють Б. у. обертальні (найпоширеніші), ударні, вібраційні тощо. За призначенням: стаціонарні (мал., *а*) — для буріння нафтових, газових та глибоких геологорозвідувальних свердловин (роторним способом або за допомогою вибійного двигуна); пересувні — для геологорозвідувальних робіт і буріння на воді, для будівельно-шляхових досліджень та ін.; самохідні (на колісному або гусеничному ході, мал., *б*) — для буріння здебільшого вибухових свердловин; переносні — для пошукового буріння у важкодоступних районах. За типом приводних двигунів — електричні, дизельні, гідравлічні. За потужністю — легкі, середні, важкі. Осн. частини Б. у.: *бурова вишка, привод, коробка швидкостей, лебідка*, обертач (ротор), *бурові насоси*, пристрої для приготовляння й очищування промивальних рідин (для Б. у. обертального буріння), пускорегулююча і контрольно-вимірювальна апаратура. Для буріння геологорозвідувальних свердловин на морі застосовують плавучі Б. у. на підпорних колонах, з затоплюваним понтоном, на колонах із затоплюваним понтоном і бурові судна. В СРСР виготовляють і використовують Б. у. для буріння геологорозвідувальних свердловин глиб. до 2 км (проектуються — до 3 км), нафтових і газових свердловин глиб. до 8 км (створюють Б. у. для буріння на 10—15 км).

І. Є. Шевченко.

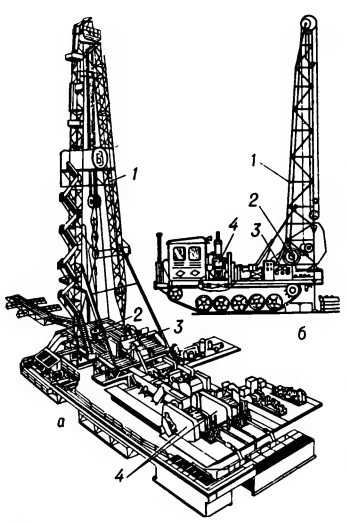

Бурові установки:
а — стаціонарна: *1* — бурова вишка; *2* — ротор; *3* — лебідка; *4* — буровий насос; *б* — самохідна: *1* — бурова вишка; *2* — лебідка; *3* — пульт керування; *4* — буровий насос.

БУРОВИ́Й НАСО́С — насос, яким прокачують промивальну рідину під час *буріння*. Б. н. є джерелом енергії для вибійного двигуна (при турбінному бурінні) і для руйнування породи (при гідроударному бурінні). Найпоширеніші конструкції Б. н. поршневі (робочий орган — звичайно поршень) і лопатеві (робочий орган — колесо з лопатями).

БУРОЗУ́БКА (Sorex) — рід комахоїдних ссавців родини *землеройкових*. Зовн. виглядом схожі на мишей, але морда витягнута в хоботок. Тіло (довж. від 30 до 80 мм) зверху темно-буре, знизу — світло-сіре; зуби темно-бурі (звідки й назва). Відомо понад 60 видів, поширених в основному у тундровій, лісовій, лісостеповій зонах Пн. півкулі; в СРСР — 14 видів, з них в УРСР — 4. Б. тричі на рік виплоджують по 1—2 (найчастіше 7—8) малят. До Б. належить найменший сучас. ссавець — Б.-крихітка (S. minutissimus); довж. тіла бл. 4 см, маса 1,8—2,9 г.

В. Й. Абеленцев.

БУ́РОП (Burhop) Ерік-Генрі-Стонелі (н. 31.I 1911, Хобарт, Австралія) — англійський фізик і громадський діяч, член Лондонського королівського т-ва (з 1963). Закінчив Мельбурн. ун-т (1932). З 1960 професор Лондон. ун-ту. Праці з фізики атома, ядра й елементарних частинок. Б.— один із засновників Пагуошського руху (див. *Пагуошські конференції*), президент Всесвітньої федерації наук. працівників (з 1970), віце-президент Англ. к-ту захисту миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

БУРОПІДРИВНІ́ РОБО́ТИ — руйнування і відокремлення від масиву гірських порід з застосуванням вибухових речовин, закладених у штучні заглиблення. До Б. р. належать *буріння* зарядних порожнин — *шпурів*, свердловин, камер, розміщення в них зарядів вибухових речовин (заряджання), забивання й збудження цих зарядів (ініціювання вибуху). Б. р. застосовують при розвідуванні та видобуванні корисних копалин, будівництві гребель та виїмок різного призначення тощо.

В. В. Большаков.

БУ́РСА — місто на Пн. Зх. Туреччини, адм. центр ілу Бурса. Вузол автошляхів. 426,6 тис. ж. (1973, з передмістями). Розвинута текст. (особливо шовкова, вовняна), деревообр., овоче- та фруктоконсервна, буд. матеріалів пром-сть. Торговельний центр. Архіт. пам'ятки 14—15 ст. Засн. у 2 ст. до н. е. Була першою столицею Османської імперії.

БУ́РСА (від лат. bursa — торба, гаманець) — спочатку гуртожиток для бідних студентів у середньовічних ун-тах. Вперше виникли у Франції, потім з'явилися в Німеччині. Б. утримувались здебільшого на пожертвування. На Україні під назвою «бурса» був відомий гуртожиток при *Київській братській школі*. З 1632 Б. існувала при Києво-Могилянській колегії. Пізніше ця назва перейшла на всі гуртожитки при рос. духовних навч. закладах. У дореволюц. часи Б. називали духовні школи Картину звичаїв, що панували в Б. в 19 ст., змальовано в повістях М. Гоголя, в романі «Люборацькі» А. Свидницького і в «Нарисах бурси» М. Помяловського.

Колишня бурса. Софійський архітектурно-історичний заповідник у Києві.

БУРСИ́Т (від лат. bursa — торба, сумка) — запальне захворювання слизових сумок (утвір, розміщений навколо суглобів та над деякими кістковими виступами) Супроводиться підвищеним утворенням і накопиченням у порожнинах сумок *випоту*. За клінічним перебігом Б. поділяються на гострі, підгострі, хронічні, рецидивуючі. Причиною виникнення гострого Б. найчастіше буває травма, рідше — гостра чи хронічна інфекція, діатез. Хронічні Б. часто пов'язані з професією (колінного суглоба у натирачів підлоги, ліктьового у шахтарів). Лікування: спокій суглоба, теплові процедури, ультразвук, проміння УВЧ; іноді — хірургічне.

Б. у тварин виникає від лежання на нерівній твердій підлозі, травм від збруї або інших пошкоджень та інфекц. хвороб На Б. хворіє багато тварин, найчастіше — коні, велика рогата худоба. На місці ураження з'являється

Буркун білий:
1 — пагін з квітками;
2 — корінь; *3* — плід;
4 — квітка.

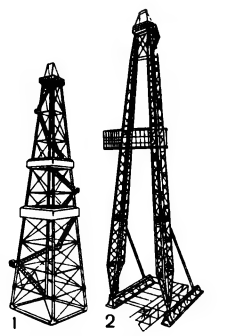

Бурові вишки:
1 — баштова;
2 — щоглова.

Бурозубка звичайна.

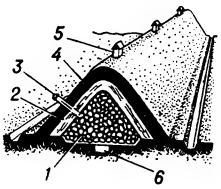

Бурт:
1 — картопля; *2* — солома; *3* — термометр; *4* — земля; *5* — витяжна труба; *6* — рівчак для вентиляції.

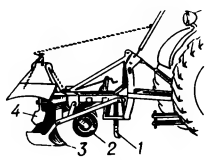

Буртонакривач БН-100А:
1 — розпушувальна лапа; *2* — опорний коток; *3* — леміш; *4* — крильчатка.

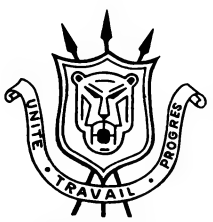

Герб Бурунді.

БУРУНДІ

Площа — 27,8 тис. км

Населення — понад 3,5 млн. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Бужумбура

болюча припухлість, тварина кульгає. Лікування. При гострому перебігу Б. застосовують спочатку холод і тугі пов'язки, потім — тепло, парафінові зігріваючі компреси. При гнійному Б. лікування хірургічне, введення антибіотиків.

БУРТ (польс burt, від нім. Bord — край, борт) — найпростіший тип сезонних коренебульбосховищ. Б. являють собою видовжені штабелі продукції, укладеної на поверхні грунту або в неглибоких котлованах, і вкриті від непогоди соломою та землею. Ширина Б. для картоплі 2—3 м, для овочів — 1,5—2 м, висота (залежно від продукції і від кліматичної зони) — 0,7—1,3 м, довжина — 10—20 м (для картоплі), 3—4 м (для моркви): глибина котлована 0,2—0,5 м

В. Л. Сніжко.

БУРТОНАКРИВА́Ч — машина для накривання землею *буртів* (кагатів) коренебульбоплодів, а також силосу, компостів, органомінеральних добрив. В СРСР поширені роторні Б. (мал.) марки БН-100А. Робочі органи його — леміш, крильчатка, опорний коток і розпушувальна лапа. Б. агрегатується з тракторами МТЗ-80/82, МТЗ-50/52 або ЮМЗ-6Л/М. При пересуванні агрегату вздовж бурта леміш вирізає пласт грунту, в свою чергу крильчатка, обертаючись в кожусі з великою швидкістю, відкидає розпушений грунт в потрібному напрямку і на відрегульовану трактористом висоту. Продуктивність Б.— 100 м³/год

БУРУЛЬЧА́ — річка в Кримській обл УРСР, права притока *Салгиру*. Довж 76 км, пл. бас. 244 км². Бере початок на пн. схилах Кримських гір. У верхній течії має гірський характер. У посушливі роки влітку пересихає.

БУРУ́НДІ, Республіка Бурунді — держава в Центр. Африці.

В адм відношенні поділяється на 8 провінцій

Державний лад. Б.— республіка. Орган держ. влади — Верховна революц. рада (ВРР), головою якої є президент республіки. Уряд очолює прем'єр-міністр. Після держ. перевороту 1976 дію конституції 1974 припинено

Природа. Більша частина тер. Б.— плоскогір'я з пересічними висотами 1500—2000 м (найвища точка — 2670 м). На крайньому Зх. території Б. перетинає Сх.-Африканська зона розломів. Клімат переважно субекваторіальний. Пересічна місячна т-ра повітря від +15° до +25°. Опадів 800—1600 мм на рік. Найбільші річки: Рувуву, Аканьяру (бас. Нілу), Рузізі, Малагарасі (бас. Конго). З Пд. Зх. тер. Б. омиває оз. *Танганьїка*. Переважають гірські червоні, в долині Рузізі — чорні тропічні грунти. Найпоширеніший тип природної рослинності — *савана*

Населення. Осн. населення Б.— *рунді* (понад 3 млн. чол.; 1975, оцінка). Живуть також племена пігмеїв — батва та ін. (понад 40 тис. чол.). Офіц. мови — кірунді (пн. група мовної сім'ї *банту*) і французька. Пересічна густота нас. — 135 чол. на 1 км². Найбільші міста: *Бужумбура*, Гітега.

Історія. В давні часи на тер. Б. жили *пігмеї*. Потім тут оселилися народи *банту*. В 15—16 ст. тер. Б. завоювало ефіопоїдне плем'я, яке прийшло з Пн. У 18 ст. на тер. Б. склалося незалежне феод. королівство Б. В 1903 Б. захопила Німеччина. Країну було включено до складу Нім. Сх. Африки. Після поразки Німеччини в 1-й світовій війні Б. за рішенням *Ліги націй* з 1923 стала частиною бельг. підмандатної тер. Руанда-Урунді

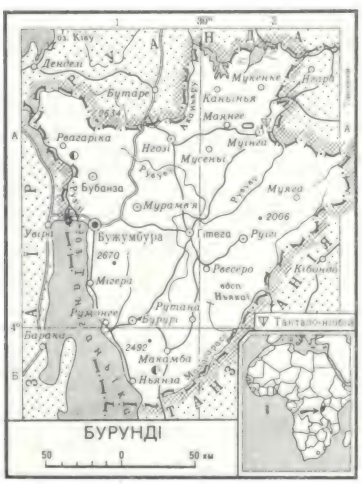

(1946—62 — підопічна територія Бельгії). Спец. сесія ООН скасувала опіку Бельгії з 1.VII 1962. На тер. Руанда-Урунді утворилися дві незалежні д-ви: Руандійська Республіка і королівство Б. Того ж року Б. встановила дипломатичні відносини з СРСР, стала членом ООН. У 1966 Б. проголошено республікою. 1.XI 1976 в Б. відбувся держ. переворот, до влади прийшли військові. Новий уряд поставив за мету забезпечити участь трудящих в управлінні пром-стю і с.г., ліквідацію безробіття, створення кооперативів. У сфері міжнар. відносин він зобов'язався поважати укладені раніше договори, розширювати співробітництво з ін. країнами на взаємовигідній і рівноправній основі. Б.— асоційований член *Європейського економічного товариства*, член *Організації африканської єдності*.

І. М. Хворостяний.

Політичні партії, профспілки. Партія єдності й національного прогресу, засн. 1959. Правляча і єдина в країні партія. Спілка трудящих Бурунді, заснована 1967.

Господарство. Б.— агр. країна. В с. г. зайнято понад 95% населення. На с.-г. продукцію припадає 75,5% валового нац. продукту (1975). Переважають дрібні напівнатуральні г-ва. Пром-сть переважно обробна, розвинута слабо. В економіці сильні позиції іноз., гол. чин. бельг. капіталу. В обробітку — 51% зем. фонду країни. Гол. експортні культури (товарна продукція 1976, тис. т): кава — 21,8, бавовна — 1,4, чай — 1,1. З прод. культур вирощують маніок, батат, ямс, кукурудзу, арахіс, сорго і рис. Тваринництво товарного значення не має. Поголів'я (тис., 1974): великої рогатої худоби — 683, овець і кіз — 670. На оз. Танганьїка розвинуте рибальство (10—15 тис. т риби на рік). Більшу частину електроенергії Б. одержує з Заїру. Діють невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції (кавоочисні, бавовноочисні, олійницькі, миловарні; чайна ф-ка та ін.), цем., цегельний, лісопильний з-ди, текст., хім. продуктів і взуттєва ф-ки, з-д по виробн. с.-г. знарядь та металоконструкцій. Кустарні ремесла. В невеликій кількості видобувають олов'яну й тантало-ніобієву руди, золото. В 1974 почалася розробка родовищ нікелевої руди і торфу. Гол. пром. центр — Бужумбура. З-ць у Б. немає. Автошляхів — 7 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1 тис. км. Судноплавство на оз. Танганьїка. Гол. порт і міжнар. аеропорт — Бужумбура. Осн. статті експорту: кава (80% його вартості), бавовна, чай, мінеральна сировина, шкіра; імпорту — товари широкого вжитку, машини й устаткування, нафтопродукти. Осн. частка зовн. торгівлі припадає на США, Бельг.-Люксембурзький екон. союз, ФРН, Іран і Японію. Грош. одиниця — бурундійський франк. 90 бурундійських франків = 1 долару США (з травня 1976)].

В. Я. Карпушина.

Медичне обслуговування. В 1972 в Б. налічувалось 4,2 тис. лікарняних ліжок (1,24 ліжка на 1 тис ж.), мед. допомогу в 1973 подавали 80 лікарів (1 лікар на 45 тис ж.). Лікарів готують за кордоном, в т ч в СРСР.

Культура. В Б. бл. 80% нас. неписьменні (1971). Запроваджено безплатну поч. й серед. освіту, обов'язкового навчання немає. Багато шкіл належить місіонерським т-вам. У 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 130 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 12,3 тис., у вузах — 841 студент. У Бужумбурі — ун-т, вища нормальна (пед.) школа, б-ки публічна та ун-ту, у м. Гітега — музей.

В Б. 15 періодичних видань. Найзначніші з них — щотижневі газети: «Фляш енформасьйон» («Екстрене повідомлення», франц. мовою, з 1970), «Убумве» («Єдність», мовами франц. й кірунді, з 1971) та двотижнева газета «Мажамбере» («Прогрес», мовою кірунді, з 1967). Радіомовлення — з 1961. Урядова радіостанція «Голос революції» веде передачі трьома мовами — франц., кірунді, суахілі.

Будинок парламенту в місті Бужумбурі.

В Б. здавна розвинені різні види ужиткового мистецтва: плетіння циновок з соломи, різноманітних за формою кошиків, оздоблених геом. орнаментом білого, чорного й червоного кольорів. Такими ж візерунками прикрашають посудини, сагайдаки та щити.

Літ.: Перский Е. И. Бурунди. М., 1977.

БУРУНДУ́К (Tamias) — рід гризунів родини *білячих*. Довж. тіла до 18, хвоста — до 14 см. Вздовж спини 5 темних смуг на жовто-вохристому фоні. 18 видів, поширених у лісах Пн. Америки, Пн.-Сх. Європи, Пн., Центр. і Сх. Азії; в СРСР — 1 вид — Б. азіатський (Г. sibiricus). Денна тварина, добре лазить по деревах, гнізда влаштовує в норах. Самка раз на рік (у травні) народжує 4—10 малят. Живиться Б. насінням хвойних, зерном злаків, грибами, ягодами, комахами; робить зимові запаси; впадає у сплячку. Подекуди шкодить посівам; є носієм вірусу кліщового *енцефаліту*. Шкурки заготовляють як малоцінне хутро. Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів.

БУРУНДУ́К-КАЯ́ — гірський масив у Кримській обл. УРСР Лежить у сх частині *Внутрішнього пасма Кримських гір*, у межиріччі річок Кучук-Карасу та Індолу Найбільша вис 738 м (г. Кубалач). На вершині збереглися широколистяні ліси та зарості чагарників (дуб скельний, ліщина, граб східний, кизил, шипшина та ін).

В. Г. Єна.

БУРУ́НОВ Караджа (2. VIII 1898, с. Аманша-Капан, тепер Тедженського р-ну Ашхабадської обл.— 23.III 1965, Ашхабад) — туркменський рад. письменник, перекладач, засл. діяч мист. Туркм. РСР (1943). Друкуватися почав 1924 Автор п'єс «Дакилма» (1927), «Бавовник», «Гвинти»; поеми «Тир'яккеш» (1927) на соціально-побутові теми; п'єси «18 потоплених» (1929) — про події громадян війни: істор. драми «Кеймир-Кор» (1941, у співавт. з Б. Амановим). Перекладав п'єси О. Островського, М Горького, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Леніна.

БУ́РЧЕНКО Дмитро Тимофійович [н. 2 (15).V 1904, містечко Новгородка, тепер смт Кіровоградської обл.] — секретар Вінницького підпільного обкому партії під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітника. В 1931 закінчив Ленінгр комуністичний ун-т ім. Н. К. Крупської. До Великої Вітчизн війни — на парт. роботі. З квітня 1943 — секретар Вінн. підпільного обкому партії й комісар Вінн. партизан. з'єднання. В 1945—68 — на парт. і рад. роботі. З 1968 — пенсіонер. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями

БУРЧИ́НСЬКИЙ Георгій Йосипович [н. 19.IV (2.V) 1908, Київ] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (1968). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. мед. ін-т (1931), з 1954 — зав. кафедрою цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням *пульмонології* (легеневим нагноєнням) та виразковій хворобі. Розробив концепцію про нервовотрофічну суть виразкової хвороби, на основі чого запровадив методи консервативного лікування цієї хвороби. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, 2 ін. орденами, медалями.

БУРШТИ́Н — мінерал типу органічних сполук. Те саме, що й *янтар*.

БУРШТИ́Н — селище міського типу Галицького р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Гнилій Липі (бас. Дністра). Залізнична станція. 13 тис ж. (1977). ДРЕС, з-д великопанельного домобудування, комбінати: побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична та спортивна школи, професійне торгово-кулінарне уч-ще, енергетичний технікум, 3 лік. заклади. Палац та Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, пам'ятка архітектури — замок-фортеця (16 ст.). Б. відомий з 1554

БУРШТИ́НСЬКА ДРЕС імені 50-річчя ГОЕЛРО — теплова електростанція виробничого енергетичного об'єднання «Львівенерго». Розташована біля смт Бурштина Івано-Фр. обл. Будівництво почато 1962. Перший енергоблок потужністю 200 тис кВт став до ладу 1965. У 1969 введено в експлуатацію дванадцятий, останній енергоблок. Заг. потужність електростанції 2,4 млн. кВт. У 1976 ДРЕС виробила 16,3 млрд. кВт·год електроенергії (1965—715 млн. кВт××год). Осн технологічні процеси повністю механізовано й автоматизовано. Введено в дію автоматизовану систему управління станцією — одну з перших в країні на електростанціях такого типу. Б. ДРЕС лініями електропередач зв'язана з пром центрами України, а також з рядом соціалістичних країн через енергосистему «*Мир*».

В. П. Павлюк.

«БУ́РЯ Й НА́ТИСК» («Sturm und Drang») — літературний і суспільний рух у Німеччині 70—80-х рр. 18 ст. Назва походить від п'єси Ф. Клінгера «Буря й натиск» (1776). Теоретиком «Б. й н.» був Й.-Г. *Гердер*, представниками — молоді Й.-В Гете і Ф Шіллер, Г Бюргер, Я Ленц, Г Вагнер та ін У своїй творчості письменники — представники «Б. й н.» виступали проти тиранії та феод моралі, але конфлікт між бюргерством і феодалізмом вони підміняли конфліктом між особистістю і суспільством Звідси — трагічні образи самітних героїв-бунтарів, «бурхливих геніїв». Представники руху надавали перевагу почуттям всупереч раціоналізмові просвітителів, зверталися до нар. поезії, до творів У. Шекспіра, відкидаючи поетику класицизму. Найяскравіше риси «Б. й н.» відбилися в драматургії. Рух «Б. й н.», що прокладав шлях романтизмові, відіграв важливу роль у формуванні нац. нім. л-ри, збагатив її новим демократичним змістом і новими худож. засобами.

Н. О. Модестова.

БУРЯ́К Борис Спиридонович [24.VII (6.VIII) 1913, м. Рубіжне, тепер Ворошиловградської обл.] — український рад. літературознавець і письменник. Член КПРС з 1945. Закінчив 1939 Київ ун-т. Під час Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Праці з теорії та історії л-ри, кіномистецтва, естетики. Окремими виданнями вийшли книги «У сім'ї щасливій» (1949), «Літературні портрети» (1952), «За законами краси» (1963) та ін. Роман «Тарас Журба» (1951), зб нарисів «Навколо Європи» (1957), сценарій документального фільму «Ярослав Галан» Лауреат всесоюзної (1972) і республіканської (1974) премій у галузі літературно-худож. критики. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

Тв.: Наука. Література. Герой. К., 1969; Художник і життя. К., 1973; Прогрес і світ прекрасного. К., 1974.

БУРЯ́К (Beta) — рід рослин род. лободових. Одно-, дво- й багаторічні рослини з прямостоячим галузистим квітконосним стеблом, що у деяких видів з'являється на 2-й рік життя, і здебільшого великими листками. Квітки двостатеві, зібрані по кілька штук Плоди зростаються, утворюючи супліддя (клубочки) з 2—6 насінинами На Україні вперше в світі виведено однонасінну форму Б., плоди якого не зростаються, що полегшує догляд за посівами. Корінь Б. стрижневий, у багатьох видів здерев'янілий, у Б. звичайного коренеплідного — соковитий, м'ясистий 13 видів (11 дикорослих і 2 культурні), поширених в Європі, Середній Азії, Пн.-Зх Африці. В СРСР — 5 видів (у т ч. 2 культурні), зокрема в УРСР — 1 дикорослий вид: Б. триприймочковий — B. triguna (за деякими джерелами — ще й Б. багаторічний — B perennis) і 2 культурні види (за деякими джерелами — підвиди): Б. листковий, або мангольд,— B cicla (B. vulgaris cicla) і Б. звичайний коренеплідний — B. vulgaris esculenta, що походить від дикого виду. Б. звичайний коренеплідний об'єднує 2 підвиди: азіатський (різновидності з малорозвиненим коренеплодом) і європейський, до якого входять групи різновидностей з добре розвиненим коренеплодом (їх запроваджено в культуру заради коренеплодів різного призначення) Б культивують здавна. В Ассірії, Вавілонії листкові форми Б. вирощували за 1500—2000 р. до н е. Коренеплідні форми в Передній Азії були відомі за 500—800 р. до н. е. На території України Б. почали вирощувати в 10—11 ст. Серед коренеплідних Б. розрізняють цукрові, кормові і столові форми.

Цукровий буряк — найважливіша технічна культура, коренеплід якої досягає 500 г і більше, містить 19—22% цукру і більше і є основною сировиною для *цукрової промисловості*. Крім цукру, в процесі переробки коренів одержують цінні побічні продукти — *мелясу* й *жом*. *Гичка* цукр. Б.— поживний корм для

Бурундук азіатський.

Буряк цукровий: 1 — рослина першого року життя; 2 — квітконосні пагони (*а*) і суцвіття (*б*) рослини другого року життя.

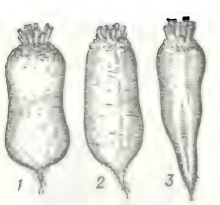

Буряк. Коренеплоди поширених сортів кормового буряка: 1 — Еккендорфський жовтий; 2 — Барес; 3 — Напівцукровий білий.

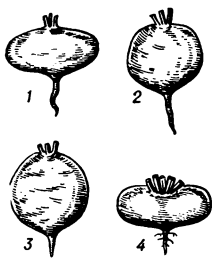

Буряк. Коренеплоди поширених сортів столового буряка:
1 — Грибівський А-473; 2 — Незрівнянний А-463; 3 — Бордо 237; 4 — Носівський плескатий.

ВАЛОВИЙ ЗБІР ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УРСР (млн. т)

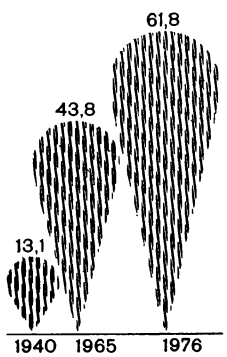

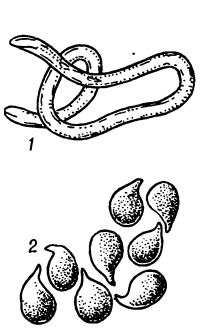

Бурякова нематода:
1 — самець; 2 — самки.

худоби. Цукр. Б. має також велике агротехнічне значення (сприятливо впливає на розвиток усіх культур у сівозміні, підвищує загальну її продуктивність). У сівозміні цукр. буряки розміщують після озимої пшениці, яку вирощували на угноєному чорному пару або по пласту багаторічних трав; застосовують *квадратно-гніздову сівбу*, квадратну і *пунктирну сівбу*, що дає можливість максимально механізувати догляд за посівами і прискорити його проведення. За площею посіву й виробн. цукр. буряків СРСР посідає перше місце в світі, а в межах Рад. Союзу більше половини всіх посівів цукр. буряків зосереджено на Україні, частка якої в союзному виробництві цукру перевищує 60%. Середній урожай (1976) цукр. буряків по республіці — 345 ц/га, майстри високих урожаїв одержують по 500—1000 ц/га коренів, а на зрошуваних землях — по 1500—2000 ц/га. В СРСР районовано понад 32 сорти (в т. ч. 6 однонасінних) і 9 гібридів (7 однонасінних); із них на Україні поширені: Верхняцький 038, Верхняцький 031, Рамонський 06, Ялтушківський однонасінний, Білоцерківський полігібрид 1 і 2 та ін.

Кормовий буряк — цінна дієтична кормова культура для всіх видів с.-г тварин 100 кг кормових буряків містять 10—13 кормових одиниць, 1,1 кг перетравного протеїну На Україні вирощують в усіх районах, пересічна урожайність коренів 500—800, а на добре забезпечених вологою родючих грунтах — 2000 ц/га і більше. Найпоширеніші сорти — Екендорфський жовтий, Полтавський білий, Переможець та ін

Столовий буряк — овочева рослина На Україні використовують в їжу: навесні молоді рослини, а восени і взимку — м'ясисті коренеплоди, що містять вуглеводи (14,4%), різні солі, вітаміни С, В, РР, органічні кислоти та ін. Урожайність 200—400 ц/га і більше На Україні поширені сорти — Сквирський плескатий, Раннє диво, Носівський плескатий, Бордо 237 та інші.

БУРЯКІВНИ́ЦТВО — галузь сільського господарства, яка вирощує сировину для цукрової промисловості — *цукрові буряки* Цукробурякове виробн. почало розвиватися з кінця 18 — поч. 19 ст. у зв'язку з зародженням *цукрової промисловості*. Перший цукровий з-д в Росії став до ладу 1802 (с. Аляб'єво Тульської губ.), на Україні — в 20-х рр 19 ст. У 1913 в Росії посіви цукр буряків становили 676 тис. га, в т. ч. на Україні — 558 тис. га, або 83%. За роки Рад. влади на базі колективізації с. г. та індустріалізації країни Б зазнало великих змін. Значно зросли посівні площі та валовий збір цукр. буряків. Їх почали вирощувати також у Киргизії, Казахстані, Грузії, Вірменії та Алтайському краї СРСР уже 1936 за площею посівів цукр. буряків і виробн. цукру з них вийшов на 1-е місце в світі Розгорнувся рух за 500-центнерний врожай буряків, ініціаторами якого були укр. буряководи М. С. *Демченко*, М. В. *Гнатенко*, Г. Д. *Кошова* та ін. У післявоєнні роки набагато розширились посіви цукр. буряків у старих районах вирощування їх, з'явилися нові зони бурякосіяння — Білорусія, республіки Прибалтики, майже заново їх створено в Молдавії, на Пн. Кавказі, Поволжі та ін. Внаслідок освоєння сівозмін, внесення належної кількості мінеральних та органічних добрив, впровадження високоврожайних сортів і гібридів, поліпшення агротехніки, широкої механізації трудомістких процесів та застосування прогресивної технології значно підвищилася врожайність, зросли валовий збір і держ закупівлі буряків У 1976 посівна площа цукр буряків у країні становила 3754 тис га, врожайність — 266 ц/га, валовий збір — 99,9 млн. т, держ закупівлі — 85,3 млн т (1940 відповідно — 1226, 146, 18,0, 17,4). У 1977 на СРСР припадало 34% світового валового збору цукр. буряків На Україні вирощується (1976) понад 60% загальносоюзного виробн. цукр сировини. В республіці 1976 посівні площі цукр. буряків становили 1788 тис га, врожайність — 345 ц/га, валовий збір — 61,8 млн. т, держ. закупівлі — 51,2 млн. т (1940 відповідно — 820, 159, 13,1, 12,7) Найбільші площі цукр буряків у республіці мають Вінницька, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська, Київська області Великих успіхів у вирощуванні цукр. буряків досягли ланки, очолювані двічі Героями Соціалістич Праці С. Д *Вишитак*, О. К. *Диптан*, Є О *Долинюк* та ін Основними напрямами розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки накреслено збільшити виробництво цукр буряків, значно підвищити урожайність і цукристість їх Передбачено дальше поглиблення спеціалізації і концентрації виробн цукр буряків, завершення комплексної механізації Б Над проблемами Б працюють *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут* (Київ) та ряд ін наук установ

Серед ін. соціалістичних країн найбільш розвинуте цукробурякове виробн. в Польщі (1976 одержано 15,1 млн. т цукр буряків), Чехословаччині (5,2), НДР (5), Румунії (6, 9); з капіталістичних країн — у США (26,7), Франції (21,0), ФРН (18,0).

Літ.: Каневский А. Ф. Экономика производства сахарной свеклы. М., 1973; Резерви бурякової ниви. К., 1976; Свекловодство на Левобережной Украине. Х., 1976; Сахарная свекла. К., 1972. *О. П. Каневський.*

БУРЯКО́ВА ГІ́РКА — машина для очищення бурякового насіння Див *Гірка насіннєочисна.*

БУРЯКО́ВА НЕМАТО́ДА, гетеродера бурякова (Heterodera schachti) — паразитичний круглий черв'як род. Heteroderidae Живе у грунті на коренях цукрових буряків, рідше шпинату, рапсу, капусти, редиски, спричинюючи гельмінтозне захворювання рослин (див *Гельмінтози*). Б. н. поширена в Європі, Австралії, Пн. Америці. Самки (довж. до 1,2 мм) нерухливі, лимоноподібної форми, самці (довж. до 1,6 мм) рухливі, ниткоподібні. Весною з яєць, що перезимували в грунті, вилуплюються личинки, які проникають у молоді корені рослин і розвиваються до статевозрілої форми Самка може дати за рік 2—4 покоління; зимує в стадії *цисти*. Під її захистом личинки можуть зберігати життєздатність у грунті до 10 років Уражені рослини повільно ростуть, у них спостерігається кучерявість листків, мичкуватість коріння, зменшується цукристість коренеплодів.

Заходи боротьби. Вирощування цукрових буряків на тому самому полі через 4—5 років; застосування підвищених доз фосфорних і калійних добрив.

Л. П. Погребняк.

БУРЯКО́ВА СІВА́ЛКА — машина для сівби цукрових буряків Б. с марок ССТ-12А, ССТ-8, СТСН-6А і 2СТСН-6А (мал.) являють собою сівалки, призначені для висіву каліброваного насіння однонасінних цукр буряків з одночасним внесенням у рядки мінеральних добрив Б с., обладнані спец пристроями, використовують також для сівби проса, гречки та сої Б. с. агрегатуються з тракторами Т-70С та «Беларусь». Сівалки цих марок при потребі за допомогою додаткових робочих органів переобладнують в культиватор-рослинопідживлювач Осн вузли: рама, насіннє- і туковисівні апарати, маркери і слідопокажчик, опорно-приводні пневматичні колеса, колісний регулятор глибини ходу сошників, підніжна дошка. Обслуга — тракторист і сівач.

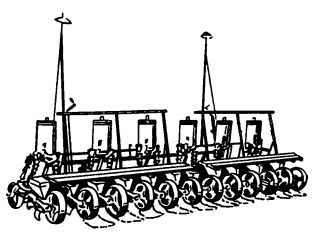

Бурякова сівалка 2СТСН-6А.

БУРЯКО́ВИЙ ДОВГОНО́СИК звичайний (Bothynoderes punctiventris) — жук род *довгоносикових* Найнебезпечніший шкідник в р-нах бурякосіяння Жуки (довж. 10—15 мм) світло-сірі з косою темною плямою посередині надкрил; завдають шкоди сходам цукрових буряків; личинки ушкоджують коріння, що призводить до зниження врожаю коренів та вмісту в них цукру Зимують жуки у грунті на глибині 15—30 см Весною починають з'являтися на полях при середньодобовій т-рі 6—7° (з середини квітня) Яйця (100—120 шт.) відкладають у грунт Розвиток яйця триває бл 1,5 тижня, личинок — 45—65 діб, лялечок — 12—30 діб. За рік розвивається 1 покоління Заходи боро-

т ь б и: знищення жуків за допомогою ловчих канавок; застосування *інсектицидів* навколо бурячищ; висока агротехніка, що забезпечує швидку появу сходів буряків *О. Й. Петруха.*

БУРЯКОЗБИРА́ЛЬНИЙ КОМБА́ЙН — машина для збирання цукрових буряків. В СРСР промисловість випускає Б. к. бральнoго типу: КСТ-3А та КСТ-2А, Б. к. КСТ-3А — причіпний, трирядний, агрегатується з трактор-

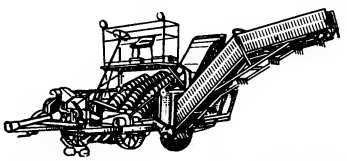

Бурякозбиральний комбайн КСТ-3 А.

рами ДТ-75, ДТ-75М, Т-74 на вузьких гусеницях, робоча швидкість 7 км/год, підкопує корені, витягає їх з грунту за гичку, зрізує головки з гичкою, очищає корені від землі і завантажує їх та гичку в транспортні засоби; призначений для потокового та перевалочного способу збирання на богарних плантаціях з міжряддям 45 см Б. к. КСТ-2А — дворядний причіпний, призначений для потокового збирання буряків у зонах поливного буряківництва на плантаціях з міжряддям 60 см; агрегатується з тракторами Т-70С та ін на вузьких гусеницях В СРСР, зокрема на Україні, створено комплекс машин для роздільного (двофазного) збирання цукрових буряків, в складі якого — шестирядна причіпна *гичкозбиральна машина* БМ-6А та шестирядні самохідні *коренезбиральні машини* КС-6 і РКС-6, а для збирання буряків на зрошуваних і перезволожених землях — комплекс із чотирирядної гичкозбиральної машини БМ-4А та чотирирядної коренезбиральної машини РКС-4. Продуктивність комплексів у 2—3 рази вища порівняно з комбайнами брального типу *С. О. Карпенко.*

БУРЯКОНАВАНТА́ЖУВАЧ — машина для підбирання коренів

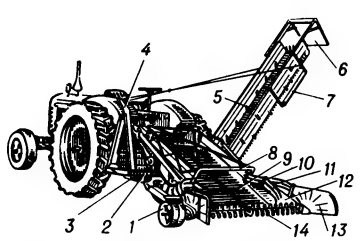

Буряконавантажувач СНТ-2,1Б, навішений на трактор:
1 — копіювальні колеса; *2* — основна рама; *3* — горизонтальний поперечний елеватор; *4* — кронштейн розтяжок елеватора; *5* — похилий вивантажувальний елеватор; *6* — відбивач; *7* — опорні ролики для бортів транспортних засобів; *8* — рухома рама; *9* — поздовжній транспортер; *10* — редуктор механічних вил; *11* — механічні вила; *12* — бокова площадка; *13* — напрямні щитки; *14* — кулачковий живильник.

цукрових буряків та інших коренеплодів із кагатів і куп, доочищення їх від грунту і решток гички та вантаження в транспортні засоби. Б. поділяють на стаціонарні, що приводяться в дію електродвигунами, та пересувні, робочі органи яких приводить у дію вал відбору потужності трактора. В СРСР, зокрема на Україні, поширені пересувні буряконавантажувачі марки СНТ-2,1Б Осн. вузли Б. СНТ-2,1 Б — див. мал. Навішують його на трактори МТЗ-50/52, обладнані ходозменшувачами. Продуктивність Б. СНТ-2,1Б — до 45 т/год. Створено новий самохідний підбирач-навантажувач-очисник марки СПС-4,2, продуктивність якого — до 200 т/год

БУРЯКОПІДІЙМА́Ч — навісне знаряддя для підкопування цукр. буряків та ін. коренеплодів. Застосовують на невеликих ділянках, де використання бурякозбиральних комбайнів неможливе або недоцільне В СРСР поширені трирядні Б. марки СНУ-3Р (мал.), що їх використовують на полях з міжряддям 45 і 60 см, та дворядні Б. марки СНС-2М для роботи

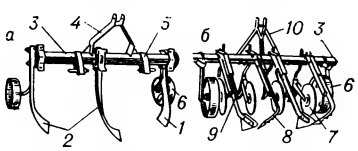

Бурякопідіймачі: *а* — СНУ-3Р; *б* — СНС-2М. *1* — ліва підкопувальна лапа; *2* — права підкопувальна лапа; *3* — брус; *4, 5* і *10* — кронштейни навіски; *6* — опорний коток; *7* — дисковий ніж; *8* — копач; *9* — підіймач гички

у зволожених районах. Їх агрегатують з тракторами Т-25, Т-54С, Т-70С, «Бєларусь». Осн. робочі органи — підкопувальні лапи (підкопують корені, які потім вибираються вручну).

БУР'ЯНИ́ — рослини, які не культивуються, а самі ростуть у посівах культурних рослин і на землях, не зайнятих ними. До Б. відносять також отруйні та неїстівні рослини природних лук і пасовиськ та рослини, які ростуть на землях, що не оброблюються, на узбіччях шляхів, вздовж канав і зрошувальних каналів тощо. Б. глушать посіви, висушують і виснажують грунт, утруднюють і ускладнюють його обробіток, перешкоджають доглядові за посівами, збиранню врожаю тощо. На території СРСР відомо бл. 1500 видів Б., в т ч. на Україні понад 300 видів. Поширенню Б. сприяє їхня пристосованість до різних умов існування і величезна плодючість (табл.). Розрізняють Б. с е г е т а л ь н і, що засмічують культурні рослини (мишій, вівсюг, осот), і р у д е р а л ь н і, що селяться на смітниках (нетреба, чорнощир тощо). За характером живлення Б. поділяють на а в т о т р о ф н і (зелені рослини, що самостійно синтезують органічні речовини з неорганічних) і г е т е р о т р о ф н і (паразити, що живляться за рахунок ін. рослин, напр. вовчок, повитиця). За тривалістю життя Б. поділяють на малорічні й багаторічні. М а л о р і ч н і Б. живуть 1—2 роки, розмножуються здебільшого насінням, плодоносять один раз, після чого відмирають. Малорічні Б., в свою чергу, поділяють на ярі (вівсюг, гірчиця польова, лобода, щириця, курай), озимі (метлюг, стоколос житній), зимуючі (грицики, талабан), дворічні (буркун, будяки). Серед малорічних Б. розрізняють ще й вегетативні малорічники, які розмножуються, поширюються та відновлюються насінням і вегетативно (чина бульбиста, чистець болотний, сухоребрик мінливий та ін.).

Б а г а т о р і ч н і Б. живуть понад 2 роки, розмножуються не лише насінням, а й *вегетативними органами.* Після плодоношення відмирають лише наземні органи, а підземні утворюють нові стебла та листя. З багаторіч. Б. виділяють кореневищні (пирій повзучий, гострець та ін.), коренепаросткові (осот польовий, жовтий осот, березка польова, гірчак рожевий), стрижнекореневі (петрові батоги, кульбаба) та ін. З а х о д и б о р о т ь б и: правильне чергування культур у сівозміні, належний обробіток грунту, запобігання занесенню насіння бур'янів на поля з посівним матеріалом, гноєм та ін., старанний догляд за посівами, знищення ростучих бур'янів до утворення в них насіння тощо. Застосовують також хімічні і біологічні засоби.

Літ.: Бур'яни України (Визначник-довідник). К., 1970.

БУРЯ́ТИ (самоназва — бурят) — нація, корінне населення Бурятської АРСР. Населяють також Агинський бурятський авт. округ Читинської обл. РРФСР, Усть-Ординський бурятський авт. округ Іркутської обл. РРФСР. Групи Б. живуть також на Пн. МНР і на Пн. Сході КНР За переписом 1970, чисельність Б. в СРСР — 314 671 чол. Мова — бурятська (див. *Бурятська мова*). Давні релігі уявлення — шаманство, витіснене в Забайкаллі ламаїзмом. Більшість Зх. Б. формально вважалися православними, але зберігали шаманство. Тепер основна частина населення відійшла від релігії. Б. сформувалися в результаті змішання місц. евенкійських і тюркських племен з монголами. Осн. заняттями були кочове скотарство і мисливство. Добровільне приєднання до Росії в 2-й пол. 17 ст. сприяло госп. і культур. розвиткові Б. В кін. 17—18 ст. майже завершилося формування бурят. народності. Б. перейняли в росіян та ін. народів, зокрема українців-переселенців, плужне землеробство, городництво, типи жител. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістичного будівництва буряти в СРСР консолідувалися в соціалістичну націю.

Про історію, господарство і культуру див. ст. *Бурятська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.*

Літ.: Вяткина К. В. Очерки культуры и быта бурят. Л., 1969.

Середня плодючість найпоширеніших бур'янів

Вид бур'яну	Кількість насіння на одній рослині
Бромус житній	850
Кукіль звичайний	1500
Паслін колючий	5060
Мишій сизий	5500
Волошка синя	6500
Смілка широколиста	8200
Витка гречка березковидна	11 250
Куколиця біла	14 600
Гірчиця польова	15 000
Жовтозілля звичайне	20 000
Льонок звичайний	32 200
Осот рожевий	35 000
Трирберник непахучий	54 000
Грицики звичайні	73 000
Лобода біла	100 000
Вовчок соняшниковий	100 000
Полин гіркий	102 000
Вовчок гіллястий	140 000
Блекота чорна	446 000
Щириця звичайна	500 000
Кудрявець Софії	750 000

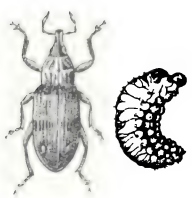

Буряковий довгоносик Жук і личинка.

БУРЯТСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Бурятія — у складі РРФСР. Розташована в пд. частині Сх. Сибіру, в Забайкаллі. Утворена 30.V 1923. Поділяється на 19 районів, має 5 міст та 28 с-щ міськ. типу.

Природа. Б.— гірська країна. За характером рельєфу виділяють: Селенгинське середньогір'я (в Центр. та Пд. Б.; вис. до 1200—1700 м); Східний Саян (з найвищою вершиною Б.— г. Мунку-Сардик, 3491 м); Байкальську гірську область (хребти Хамар-Дабан, Улан-Бургаси, Баргузинський, Байкальський та ін.; вис. до 2000—2500 м); Вітімське плоскогір'я. Характерні міжгірні улоговини з степовими та лісостеповими ландшафтами. Корисні копалини: вольфрам, молібден, золото, поліметалеві руди, кам. та буре вугілля, заліз. руди, боксити, апатити, азбест, графіт тощо. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —24, —25°, липня +17, +18°. Опадів — 250—300 мм, у горах — до 500 мм на рік. Густа сітка річок (Селенга, Баргузин, Верхня Ангара, Іркут, Вітім та ін.), більшість із яких впадає в оз. Байкал (макс. глибина — 1620 м). Грунти переважно гірські підзолисті, гірсько-лучні, гірсько-тундрові, чорноземні й каштанові. Поширена *багаторічна мерзлота*. 80% території Б.— під тайгою (сосна, модрина, кедр, ялина, смерека та ін.). В межах Б.— *Баргузинський заповідник*.

Населення. Корінне населення — *буряти* (178,7 тис чол., перепис 1970). Живуть також росіяни, українці, татари та ін. Пересічна густота нас.— 2,5 чол на 1 км². 57% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Улан-Уде*, Кяхта, Бабушкін.

Історія. Тер. Б. була населена з часів палеоліту. На поч. 13 ст. Прибайкалля й Забайкалля зайняли монголомовні бурятські, а також евенкійські племена. В кін. 17 — 18 ст. складається бурят. народність. В кін. 20-х рр. 17 ст. тут з'явилися перші загони рос. козаків і «служилих людей». До серед. 17 ст. завершилося входження до складу Росії Зх. Б., у 2-й пол. 17 ст.— забайкальської частини тер Б. Приєднання до Росії позитивно вплинуло на екон., політ. і культ. розвиток Б. На поч. 20 ст. розгорнувся революц. рух проти царизму. В 1902—04 під керівництвом політ. засланців тут виникли с.-д. групи. Революц. виступи 1905—07 очолили верхньоудінська і мисовська більшовицькі групи, які входили до складу Забайкальського обл. к-ту РСДРП. Радян. владу встановлено в лютому 1918. В серпні 1918 Б. окупували япон., в квітні 1919 — амер. війська. В Б. почалася партизанська боротьба. 2.III 1920 частини Червоної Армії при підтримці партизанів визволили Верхньоудінськ (тепер Улан-Уде), 22.X — Читу. 30.V 1923 утворено Бурят-Монг. АРСР (з 7.VI 1958 — Бурятська АРСР). Бурят. народ за допомогою всіх народів СРСР, обминувши стадію капіталізму, здійснив соціалістичне будівництво, консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 буряти разом з ін народами СРСР героїчно боролися проти нім.-фашист загарбників. Бл. 35 тис. воїнів-бурятів нагороджено орденами і медалями, 33 присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Сина бурят. народу Героя Рад. Союзу гвардії полковника В. Б. Борсоєва поховано у Львові на Алеї Слави. У післявоєнні роки економіка і культура Б. продовжують розвиватися. Б. нагороджено орденами Леніна (1959), Дружби народів (1972). *М. В. Кім.*

Народне господарство. За роки Рад. влади провідне місце в структурі нар. г-ва Б. зайняла промисловість. Її валова продукція зросла 1975 порівняно з 1940 у 12 раз. Осн. галузі — машинобудування та металообробка, лісова, гірнича, легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Створено енерг. пром-сть (на базі місц. вугілля працюють Улан-Уденська, Тімлюйська, Баянгольська, Селенгинська ТЕС, Гусиноозерська ДРЕС). Маш.-буд. та металообр. підприємства розміщені гол. чин. в Улан-Уде (з-ди: локомотиво-вагоноремонтний, «Електромашина», приладобудівний, мостових металевих конструкцій та ін.). Найбільшими підприємствами пром-сті буд. матеріалів є Улан-Уденський склоробний, тімлюйські з-ди цем. і азбестоцементних виробів, силікатної цегли та ін. Розвиваються лісозаготівля і переробка деревини (виробн. целюлози, картону, пиломатеріалів, стандартних будинків). Видобувають вольфрам, молібден, вугілля та ін. корисні копалини. В пром-сті республіки значна питома вага харч. (Улан-Уденський м'ясоконсервний комбінат та ін.) та легкої (тонкосуконний комбінат, трикотажна ф-ка та ін.) пром-сті. Гол. пром. центри: Улан-Уде, Гусиноозерськ, Бабушкін, Каменськ. В с. г. провідними галузями є тонкорунне вівчарство, м'ясо-молочне і м'ясне скотарство. В 1976 в Б. було 100 радгоспів та 59 колгоспів Поголів'я (тис., 1976): великої рогатої худоби — 493, свиней — 185,6.

Традиційною галуззю тваринництва є конярство, розвиваються свинарство, птахівництво та звірівництво (розведення сріблясто-чорних лисиць і норок). На Пн., в евенкійських колгоспах — оленярство. Землеробство має зерновий напрям, осн. культура — яра пшениця. Посівна площа всіх с.-г. культур 1976 становила 881 тис. га.

Осн. вид транспорту — залізничний (80% усього вантажообороту Б.). Територією Б. проходить Транссибірська залізнична магістраль з відгалудженням Улан-Уде — Наушки, будується дільниця *Байкало-Амурської магістралі*. У внутр. і зовн. перевезеннях важливу роль відіграє автомоб. та

БУРЯТСЬКА АРСР

Площа — 351,3 тис. км²

Населення — 879 тис. чол. (на 1. I 1977)

Столиця — м. Улан-Уде

ВИРОБНИЦТВО ПИЛОМАТЕРІАЛІВ (тис. м³)

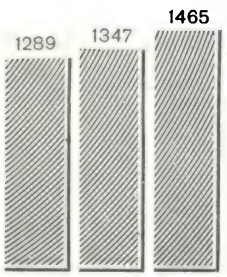

ЗРОСТАННЯ ПОГОЛІВ'Я ОВЕЦЬ І КІЗ (тис.)

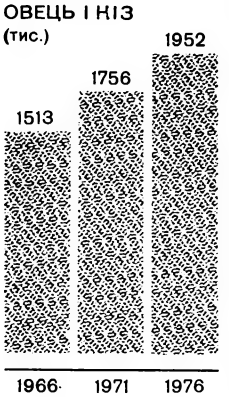

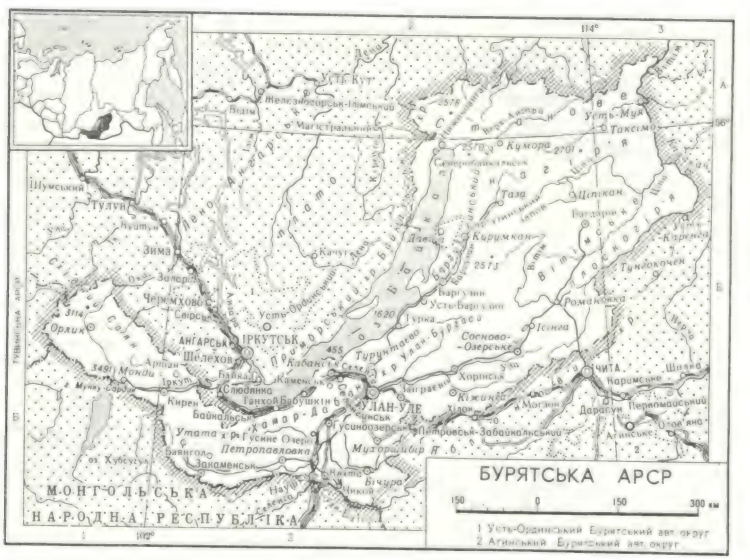

Тваринницький комплекс у радгоспі «Юматовський» Уфімського району. Отара овець у степу. Транспортування лісу на лісозаготівельному комбінаті «Забайкалліс»

повітряний транспорт. Судноплавство на оз. Байкал і річках Селенга, Чикой, Баргузин, Верхня Ангара та Вітім.
Осн. курорти — Аршан, Горячинськ. Туризм по узбережжю оз. Байкал.

Б. Р. Буянтуєв, Б. Л. Раднаєв.

Культура. За Рад. влади в Б. створено нову нац. писемність, запроваджено заг. обов'язкове навчання, здійснено перехід до заг. обо-

Улан-Уде. Площа Рад.

в'язкової серед освіти. У 1975/67 навч. році в загальноосв. школах усіх видів налічувалося 162,7 тис. учнів, у серед. спец. навч. закладах — 22,4 тис., у 4 вузах — технологічному, с.-г., пед. та ін-ті культури — 21,6 тис. студентів. У 1966 створено Бурят. філіал *Сибірського відділення АН СРСР*. У 1976 працювало 605 масових б-к, 662 клубні заклади, 781 кіноустановка, 3 музеї (Бурят. респ. краєзнавчий, Музей образотворчого мист. в Улан-Уде, Кяхтинський музей краєзнавства). В 1976 в республіці виходило 39 газет, зокрема «Правда Бурятии», «Буряад унен» («Бурятська правда»), «Молодежь Бурятии» та ін., за-

Сцена з вистави «На роздоріжжі» Д. Намдага. Бурятський театр драми ім. Х. Намсараєва. 1976.

гальним річним тиражем понад 50 млн примірників, видано 131 назву книг і брошур, зокрема 46 бурят. мовою, заг. тиражем 673 тис. примірників. Виходить журн. «Байкал» рос. та бурят. мовами. Радіомовлення бурят. мовою з 1934; з 1961 працює телецентр в Улан-Уде.
До Рад. влади бурят. худож. л-ра була представлена літописами, істор. хроніками, перекладами тощо. Широко відомий бурят. варіант епосу «Гесер». Засновник бурят. рад. л-ри — Х. *Намсараєв*. На поч. 30-х рр. перші бурятські повісті написав Ц. Дон (Дондубон), п'єси — Н. *Балдано*. В бурят. л-рі утверджувався метод соціалістичного реалізму, розширювалися зв'язки з рос., укр. та ін. л-рами. Успішно працювали письменники Б. Абідуєв, Ц. Галсанов, Д. Дамдінов, Ж. *Тумунов*, А. *Шадаєв* та ін. Після Великої Вітчизн. війни в бурят. л-рі значного розвитку набули прозові жанри: оповідання й повісті Ч. Цидендамбаєва, Ц. Галанова, О. Жамбалдоржаєва; романи Ж. Тумунова, Б. Мунгонова, Д. Батожабая, І. Калашникова, А. Бальбурова, Ш. Бадлуєва та ін. З поетичними творами виступають Д. Жалсараєв, Ч. Намжилов, Д. Улзитуєв, Д. Дамбаєв, О. Бадаєв, М. Дамдінов; драматургічними — Ц. Шагжин, Н. Балдано, Д. Батожабай та ін. Бурят. мовою перекладено твори У. Шекспіра, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Горького, О. Фадєєва, Т. Шевченка, М. Рильського, М. Островського, П. Тичини, О. Корнійчука, В. Василевської та ін.; укр. мовою — поезії Ч. Цидендамбаєва, М. Дамдінова, Ц. Жимбієва, Д. Жалсараєва та ін. Спілка письменників — з 1934.
На тер. Б. є залишки поселень епохи *палеоліту* і *неоліту*, городище Іволгінське поблизу Улан-Уде (1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е.) та могильники 6—10 ст. Житлом бурятів здавна були юрти з повсті. У 18—19 ст. споруджуються дерев'яні та кам'яні будівлі класицистичних форм (Троїцький собор у Кяхті, гостиний двір в Улан-Уде та ін.). За рад. часу виросли нові міста й с-ща. Серед громад. споруд Улан-Уде — Будинок Рад (1928—31, арх. А. Оль); Бурят. театр опери та балету (1947—52, арх. О. Федоров), будинок Ради Міністрів (1965—68, арх. О. Вампілов, А. Галяутдінов).
В Б. збереглися наскельні зображення тварин, людей і сцен полювання (т. з. писаниці). У 18—19 ст. ламаїстські монастирі (дацани) оздоблювались різьбленням на дереві та яскравими розписами. Здавна розвинені різні види нар. декоративно-ужиткового мист. (різьблення на дереві та кістці, карбування й гравірування на золоті та сріблі, вишивання, аплікація). За Рад. влади виникли станковий живопис (Ц. *Сампілов*, Р. Мердигеєв, О. Окладников), скульптура (М. Ердипеєв), графіка, театр.-декораційне мистецтво.
Бурят. нар. музика — трудові, обрядові, ліричні, істор. та ін. пісні, а також інструм. мелодії. Нар. муз. інструменти: духові — сур, ліма (тип флейти), аман хур (варган); смичкові — хур і хучир; щипкові — шанза та ін. Профес. муз. культура почала розвиватись після Вел. Жовтн. соціалістич. революції. Серед бурят. композиторів — Б. Ямпілов (опери «Прозріння», 1967, «Чудовий скарб», 1970; балети «Красуня Ангара» — у співавт. з Л. Кніппером, 1959, «Патетична балада», 1967), Д. Аюшеєв (оперна трилогія «Побратими», 1958, «Брати», 1961, «Саян», 1967), Ж. Батуєв (балети «Квіти життя», 1962, «Джангар», 1971), Г. Дадуєв та ін. Серед діячів мист.— нар. арт. СРСР Л. Лінховоїн та Л. Сах'янова, нар. арт. РРФСР Б. Балдаков, Н. Петрова та П. Абашеєв. Муз. колективи: Бурят. театр опери та балету, філармонія, ансамбль пісні й танцю «Байкал». Спілка композиторів — з 1940.
Джерела бурят. театру — в нар. піснях, танцях, ігрищах, обрядах. У 1928 створено бурят. театр. студію (з 1930 — технікум мистецтва). В 1932 з випускників технікуму в Улан-Уде організовано бурят. муз.-драм. театр (з 1950 — Бурят. театр драми, з 1959 — імені Х. Намсараєва). В театрі йдуть п'єси нац. драматургів (Н. Балдано, А. Шадаєва, Ц. Шагжина, Б. Галсанова), твори зарубіжної, рос. та укр. (І. Франка) класики і рад. драматургів (О. Корнійчука). В Улан-Уде працює Рос. драм. театр. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Г. Цидинжапов, нар. арт. РРФСР Б. Вампілов, Н. Гендунова, М. Степанова, нар. арт. Бурят. АРСР Д. Дондуков.

С. Ж. *Балданов* (література).

Літ.: Шулунов Ф. И. Формирование промышленности Бурятии и ее развитие в послевоенный период. Улан-Удэ, 1969; Бурцев М. Т. Специализация хозяйств скотоводческой зоны Бурятской АССР. Улан-Удэ, 1974; Викулов В. Е. БАМ и минеральные ресурсы севера Бурятии. Улан-Удэ, 1976; История Бурятской АССР, т. 1—2. Улан-Удэ, 1959; Очерки истории Бурятской организации КПСС. Улан-Удэ, 1970; Окладников А. П. История и культура Бурятии. Улан-Удэ, 1977; История бурятской советской литературы. Улан-Удэ, 1967; Найдаков В. И. Традиции и новаторство в бурятской советской литературе. Улан-Удэ, 1976; Соктоева И. И., Хабарова М. В. Художники Бурятии. Л., 1976; Музыкальная культура Бурятии. Улан-Удэ, 1967.

БУРЯ́ТСЬКА МО́ВА — мова *бурятів*. Належить до монгольських мов. Розмовляють нею буряти в СРСР (понад 291 тис. чол., 1970, перепис), а також у МНР та КНР. У Б. м. розрізняють довгі й короткі голосні, характерним є *сингармонізм*, граматична будова аглютинативна (з елементами аналітизму), вживаються *післяйменники*. З 18 ст. буряти користувалися старомонг. письмом. У 1931—38 писемність базувалася на лат. графічній основі, а 1939 створено алфавіт на основі російського.

Літ.: Грамматика бурятского языка. М., 1962.

БУРЯЧО́К Іван Мартинович (6.X 1877, с. Лозувата, тепер Липовецького р-ну Вінницької обл.— 24.X 1936, Київ) — український рад. театральний художник і графік. У 1899 закінчив Київ. рисувальну школу М. Мурашка, 1906 — Краків. академію красних мистецтв. У 1908 — 18 працював у театрі

Бурятська АРСР. Сцена з балету «Красуня Ангара» Л. Кніппера та Б. Ямпілова. Бурятський театр опери та балету.

Бурятська АРСР. С.-Ц. Цибиков. Гунгріг. Дерево, різьблення, розпис. 19 ст. Бурятський краєзнавчий музей ім. М. М. Хангалова.

Бурятська АРСР. В горах Хамар-Дабан. Озеро Байкал.

О. Х. Бусигін.

Ф. І. Буслаєв.

О. Буссі де Альєнде.

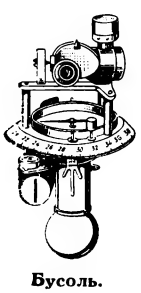
Бусоль.

М. Садовського в Києві, де виконав оформлення до вистав «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1912), «Утоплена» М. Лисенка (1913), «Камінний господар» Лесі Українки (1914) та ін. Б.— автор ряду живописних робіт, книжкових ілюстрацій («Казки» Л. Глібова, 1910; «Арабські казки», 1911, та ін.) і карикатур у журналах «Шершень» (1906) та «Хрін» (1908), в газеті «Радянське село» (1924—25).

БУСИ́ГІН Олександр Харитонович [н. 28.V (10.VI) 1907, с. Калеватовське, тепер Горьковської обл.] — один з зачинателів стахановського руху в автомобільній промисловості СРСР. Член КПРС з 1938. У 1935, працюючи ковалем на Горьковському автомоб. з-ді, встановив рекорд, відкувавши 966 колінчастих валів за зміну при нормі 675 (пізніше довів виробіток до 1146 валів). З кінця 1942— нач. ковальського цеху з-ду. Нині персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки і Трудового Червоного Прапора.

БУСИДО́ (япон. бусідо — шлях воїна) — середньовічний кодекс поведінки японських *самураїв*. Вимагав вірності феодалові, визнання військ. служби єдиною справою, гідною самурая, обов'язкового самогубства (харакірі) в разі безчестя, виховував презирство до трудящих тощо. Положення Б. використовують реакційні сили сучас. Японії, які створили і фінансують сотні правих орг-цій, посилено культивують в армії ідеї реваншизму і *антикомунізму*, пропагують відродження мілітаристських традицій.

БУСЛА́ЄВ Федір Іванович [13 (25). IV 1818, с-ще Керенськ, тепер Вадинськ Пензенської обл.— 31. VII (12.VIII) 1897, с-ще Любліно, тепер у складі Москви] — російський філолог, академік Петербурзької АН (з 1860). Закінчив Моск. ун-т (1838), його професор з 1847. Автор праць із мовознавства, давньорус. л-ри, фольклору й мистецтва. Був прихильником порівняльно-істор. методу, історію мови розглядав у зв'язку з життям народу, його звичаями, віруваннями. Осн мовознавчі праці: «Про викладання вітчизняної мови» (1844), «Про вплив християнства на слов'янську мову» (1848), «Нарис історичної граматики російської мови» (1858). Видав окремі давньорус. пам'ятки. У фольклористично-літературознавчих працях виступав прихильником т. з. міфологічної школи («Історичні нариси російської народної словесності й мистецтва», 1861), потім перейшов на позиції т. з. школи запозичень («Мандрівні повісті», опубл. 1886). Питання історії укр. мови і л-ри розглянуто в статті Б. «Про епічні вирази української поезії» (1850), яка є рецензією на «Збірник українських пісень», виданий М. О. Максимовичем, та в ін. працях. Автор кн. «Російський лицевий апокаліпсис» (т. 1—2, 1884).

Тв.: Сочинения, т. 1—3. СПБ — Л., 1908—30; Историческая грамматика русского языка. М., 1959.

БУСО́ЛЬ (франц. boussole) — кутомірний геодезичний прилад. За допомогою Б. вимірюють горизонтальні кути між *меридіаном магнітним* і напрямом на будь-який предмет. Складається з рухомої магнітної стрілки, кільця з градусними позначками та оптичної труби для наведення на відповідний об'єкт. Б. застосовують при топографічних і геологічних роботах, у військ. справі тощо. Існують Б. різної конструкції (дзеркальні, коробчасті та ін.).

БУССЕНА́Р (Boussenard) Луї-Анрі (4.X 1847, Ескренн, департамент Луаре — 11.IX 1910, Орлеан) — французький письменник. Твори Б. гостросюжетні, багаті на географічний і природничо-істор. матеріал, пройняті гуманізмом. Автор романів «Через Австралію» (1879), «Гвіанські робінзони» (1882), науково-фантастичних романів «Таємниця доктора Синтеза» (1888), «Десять тисяч років серед криги» (1890) та ін. У пригодницьких романах «Палаючий острів» (1898), «Капітан Зірвиголова» (1901) висловив співчуття до поневолених народів.

Тв.: Укр. перекл.— Капітан Зірвиголова. К., 1957; Рос. перекл. — Похитители бриллиантов. М., 1957.

БУССЕНГО́ (Boussingault) Жан-Батіст (2.II 1802, Париж — 11.V 1887, там же) — французький учений, один з основоположників наукової агрохімії, член Паризької АН (з 1839). Під час революції 1848 був обраний членом Нац. зборів. Б. першим почав вивчати кругообіг речовин у землеробстві; встановив, що всі рослини, крім бобових, беруть азот з грунту, а бобові за допомогою бульбочкових бактерій самі здатні нагромаджувати його. Засновник вегетативного методу в агрономії. Автор багатьох праць з фізіології рослин і агрохімії

БУ́ССІ ДЕ АЛЬЄ́НДЕ (Bussi de Allende) Ортенсія (н. 1915) — чілійська громадська діячка, дружина С. *Альєнде Госсенса*. Закінчила пед. ф-т Чілійського ун-ту. В 1972 була обрана почесним віцепрезидентом *Міжнародної демократичної федерації жінок*. Після військ.-фашист. перевороту 1973 в Чілі Б. А. багато зробила для викриття злочинів військ. хунти і для об'єднання антифашист. сил країни. Брала активну участь у Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві (1973), у роботі І і ІІІ сесій Міжнар. комісії по розслідуванню злочинів військ. хунти в Чілі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1977

БУСТАМА́НТЕ КО́ДЕКС — кодекс *міжнародного приватного права*, названий за ім'ям його основного укладача — кубинського професора А. Санчеса де Бустаманте-і-Сірвена. Прийнятий у Гавані як конвенція на 6-й міжнар. конференції амер. д-в 1928 і ратифікований більшістю її учасників (США відмовилися брати участь у голосуванні). Б. к. складається з 437 ст., присвячених колізійним нормам з найрізноманітніших питань цивільного, торг., кримінального і процесуального права. Завдання кодексу — встановити ідентичність таких норм. Необхідність урегулювання цих питань викликалася значною імміграцією в країни Центр. і Пд. Америки, розвитком екон. відносин між ними, проникненням іноз. капіталу, строкатістю їхнього законодавства. Утверджуючи принцип рівності громадян даної країни та іноземців, Б. к. багато уваги приділяє випадкам, коли необхідно застосувати закон *громадянства* або закон доміцилю (постійного місцеперебування), напр., до сімейно-шлюбних відносин і спадкування, а також при визначенні становища іноз. юрид. осіб.

В. М. Корецький.

БУ́СТЕР (англ. booster, від boost — підіймати, підштовхувати) — допоміжний пристрій, що збільшує силу або швидкість дії основного механізму чи *агрегату*. Б. в ракетній техніці — ракета-носій, перший ступінь багатоступінчастої ракети, стартовий прискорювач. Б. в авіації — електрич., гідравліч. або пневматичний пристрій в системі керування рулями літальних апаратів.

БУСЬК (кол. назва — Бузьк) — місто Львівської обл. УРСР, райцентр, на р. Бузі, за 5 км від залізничної ст. Красне.

В літописах Буськ вперше згадується під 1097 як центр Волинської землі. З 1100 — центр Буського князівства. З 13 ст. входив до

складу *Галицько-Волинського князівства*. З серед. 14 ст.— під владою феод. Польщі. В 1772 Б. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 в складі Зх. України Б. возз'єднано з УРСР. З 1940 — місто. Пивоварний, 2 цегельні з-ди, харч. комбінат, лісгоспзаг, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінат комунальних підприємств тощо. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, бібліотека. В Б. народився укр мовознавець І. С. *Свенціцький*.

БУ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1966. Пл. 0,9 тис. км². Нас. **55,8** тис. чол. (1977). В районі — 85 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Буськ*. Б. р. роз-

ташований у межах Буго-Стирської рівнини. Корисні копалини: торф, вугілля, вапняки, мергель, піски. Є мінеральні джерела. Найбільші річки — *Буг* і *Стир*. Грунти дерново-підзолисті, чорноземні, лучно-болотні та болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, граб, вільха, осика, береза) займають 19,9 тис. га.

Переважають підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: буські пивоварний з-д та харч. комбінат, краснеські цукр. та комбікормовий, Сторонибабинський спиртовий, Олеський мінеральної води з-ди. Працюють комбінат комунальних підприємств (Буськ) та 14 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. і землеробство буряківничого напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 54,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 32,8 тис. га. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, цукр. буряки, льон, картоплю, овочі. Осн. напрям розвитку тваринництва — виробн. м'яса, молока, яєць. У Б. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, районне міжколг. об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Красне, Ожидів-Олесько та Задвір'я. Автошляхів — 354 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км.

В районі — 44 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 54 лік. заклади, в т. ч. 7 лікарень. 12 будинків культури, 47 клубів, 3 кінотеатри, 59 кіноустановок, 55 б-к. В смт Олесько Б. р.— визначна пам'ятка архітектури 14—17 ст. *Олеський замок*, поблизу цього селища 1975 встановлено монумент на честь 1-ї Кінної армії. *П. Д. Назарчук.*

БУТ Павло — керівник селянсько-козацького повстання на Україні 1637. Див. П. М. *Павлюк*.

БУТАДІЄН, дивініл, $CH_2{=}CH-CH{=}CH_2$ — ненасичений вуглеводень ряду C_nH_{2n-2} з двома спряженими подвійними зв'язками. Безбарвний газ з характерним неприємним запахом, $t_{пл}$ — 108,92° С, $t_{кип}$ — 4,41° С. Б. не розчиняється у воді, важко розчиняється в спиртах, добре в хлороформі, бензолі та ін. вуглеводнях. Легко полімеризується з утворенням каучукоподібних речовин. Бутадієн добувають каталітичним дегідруванням нормальних *бутану* або бутилену, які виділяють з попутних газів нафтодобування та з газів *крекінгу* нафтових продуктів, контактним розкладом етилового спирту (метод С. В. Лебедєва) та з *ацетилену*. Застосовують Б. в *дієновому синтезі* та для виробн. *каучуків*.

Літ.: Химия алкенов. Пер. с англ. Л., 1969. *В. Я. Починок.*

БУТАДІЄН-НІТРИЛЬНІ КАУЧУКИ, дивініл-нітрильні каучуки — синтетичні каучуки, сополімери *бутадієну* та *акрилонітрилу* $[-CH_2-CH{=}CH-CH_2-]_n-[-CH_2-\underset{\underset{CN}{|}}{CH}-]_m$. Б.-н. к. — жовтуваті аморфні продукти, густ. 940—1020 кг/м³, розчинні в *кетонах, ароматичних вуглеводнях*, хлорпохідних вуглеводнів, практично нерозчинні в аліфатичних вуглеводнях. Гол. специфічні властивості Б.-н. к.: висока стійкість до дії тех. масел та підвищена стійкість до теплового старіння. Вулканізують Б.-н. к. сіркою, а також органічними дисульфідами або *пероксидами*, використовуючи як *наповнювачі* різні марки саж. Б.-н. к. одержують емульсійною *полімеризацією* при ~5° С (низькотемпературна полімеризація) або при ~30° С (високотемпературна полімеризація). Вміст зв'язаного акрилонітрилу 17—53%. Із збільшенням кількості акрилонітрилу підвищуються зносо- і маслостійкість Б.-н. к., але зменшуються еластичність та морозостійкість. В СРСР Б.-н. к. випускають під назвою СКН. Б.-н. к. використовують для виготовлення масло-та бензостійких виробів.

Літ.: Синтетический каучук. Л., 1976. *Ю. П. Гетьманчук.*

БУТАДІЄНОВІ КАУЧУКИ, дивінілові каучуки — синтетичні *каучуки*, які добувають полімеризацією *бутадієну*. Залежно від способу полімеризації одержують кілька різновидів Б. к., в т. ч. стереорегулярні Б. к. (вітчизняна назва СКД), які одержують за допомогою комплексних каталізаторів Циглера-Натта, напр. $TiCl_4-Al(C_2H_5)_3$, органічних комплексів нікелю та кобальту, напр. $CoCl_2-AlR_2Cl$ (де R— алкіл) та ін. Б. к. здатні зберігати еластичність при т-рах нижчих —100° С. Найпоширеніший серед Б. к.— натрій-бутадієновий каучук (СКБ), його виробн. з етилового спирту (метод С. В. Лебедєва) було вперше в світі організовано в СРСР 1932. З Б. к. виготовляють широкий асортимент *гумових виробів*.

Літ.: Синтетический каучук. Л., 1976. *В. Я. Починок.*

БУТАДІЄН-СТИРОЛЬНІ КАУЧУКИ, дивініл-стирольні каучуки — синтетичні каучуки, сополімери *бутадієну* та *стиролу* (або α-метилстиролу): $[-CH_2-CH{=}CH-CH_2-]_n-[-CH_2-\underset{\underset{C_6H_5}{|}}{CH}-]_m$.

Б.-с. к.— біла або жовтувата аморфна маса, густ. 900—990 кг/м³; розчинні в вуглеводнях. Відносно стійкі до дії мастил, ацетону, розбавлених та концентрованих к-т. Б.-с. к. можуть містити від 8 до 45% зв'язаного стиролу. Із збільшенням кількості стиролу підвищуються їхня міцність та стійкість проти спрацювання, але зменшуються еластичність та морозостійкість. Б.-с. к. вулканізують гол. чин. сіркою. Одержують їх емульсійною *полімеризацією* при т-рі ~ 5°С (низькотемпературні Б.-с. к.) або при ~50° С (високотемпературні Б.-с. к.). Вітчизняна назва СКС або СКМС. Б.-с. к.— найпоширеніший універсальний тип каучуків. З Б.-с. к. виготовляють автомоб. покришки, камери та ін. *гумові вироби*.

Літ.: Синтетический каучук. Л., 1976. *Ю. П. Гетьманчук.*

БУТАКО́В Григорій Іванович [27. IX (9.X) 1820, Рига — 31.V (12. VI) 1882, Петербург] — рос. адмірал (1878). Нар. в сім'ї мор. офіцера. Закінчив Мор. кадетський корпус (1836). В 1847—50 склав першу систематичну лоцію Чорного моря. Учасник *Кримської війни 1853—56*. З 1856 — гол. командир Чорномор. флоту і військ. губернатор Миколаєва і Севастополя. Праця Б. «Нові основи пароплавної тактики» (1863) мала вагоме значення для розвитку парового броненосного флоту і воєнно-мор. мистецтва.

БУТАКО́В Олексій Іванович [7 (19). II 1816, Кронштадт — 28.VI (10.VII) 1869, Швальбах, Німеччина] — рос. мореплавець і географ, контр-адмірал. У 1832 закінчив Мор. кадетський корпус. В 1840—42 брав участь у кругосвітньому плаванні на трансп. судні «Або». У 1848—49 очолив експедицію по вивченню Аральського моря. За клопотанням Б. до складу експедиції було включено як художника Т. Г. Шевченка, який перебував у той час у засланні. Експедиція дослідила береги й акваторію моря, склала перші карти та ілюстровані описи (малюнки виконав Шевченко), відкрила о. Відродження. В 1855 Б. вивчав пониззя Сирдар'ї, 1859 — дельту Амудар'ї. Був засновником пароплавства на Аральському морі. В 1857—59 як командуючий Аральською воєнною флотилією брав участь у походах проти Хіви.

Г. І. Бутаков.

БУТА́Н, Королівство Бутан — держава на Пд. Азії, в пд.-сх. частині Гімалаїв. Більшість нас.— народність бхотія та споріднені з нею групи. Офіц. мова — дзонгке (діалект тібетської мови). В адм. відношенні поділяється на 8 провінцій.

Герб Бутану.

Державний лад. Б.— конституційна монархія. Глава д-ви — король. При ньому є дорадчий орган — королівська рада з 8 членів. Законодавчий орган — нац. асамблея, 1/4 складу якої призначається урядом, решта обирається заможним сільс. населенням, монастирями строком на 3 роки. Король здійснює виконавчу владу через уряд — раду міністрів.

БУТАН

Площа — 47 тис. км²

Населення — бл. 1,3 млн. чол. (1970)

Столиця — м. Тхімпху

Природа. Б.— високогірна країна, розчленована глибокими річковими долинами. Макс. вис. 7314 м, г. Джомолхарі. Родовища заліз. та мідної руд, кам. вугілля, слюди, графіту, буд. матеріалів. Річки (Амо, Санкош, Куру та ін.) належать до бас. *Брахмапутри*. Клімат мусонний, тропічний, у високогірних районах — холодний. На схилах гір — вічнозелені, листопадні та хвойні ліси, які вище переходять у високогірні луки. На

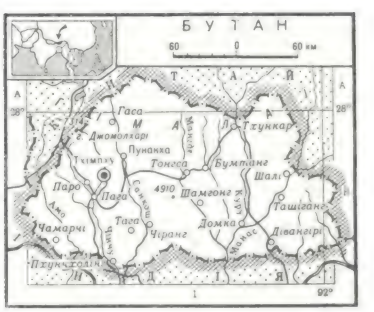

гірських вершинах — вічні сніги. Є льодовики.

Історія. Протягом тривалого часу Б. перебував у васальній залежності від Китаю. Після завоювання Індії Великобританія, внаслідок укладення ряду договорів з правителями Б. (зокрема 1841, 1865, 1910), встановила контроль над Б. До 1907 у Б. існувала дуалістична форма правління (поєднання світської й духовної влади). В 1907 створено монархічну д-ву (династія Вангчук). В серед. 50-х рр. 20 ст. в Б. скасовано рабство. Після проголошення незалежності Індії (1947) між Індією і Б. встановлено особливі договірні відносини (8.VIII 1949). Б., зберігаючи повну самостійність у внутр. справах, погодився керуватися на міжнар. арені порадами Індії. З 1971 Б.— член ООН. В останні роки уряд Б відмовився від традиційної політики самоізоляції Осн його метою є прискорення соціально-екон. розвитку країни. Б. проводить політику неприєднання, мирного співіснування з ін країнами. *І. М. Хворостяний.*

О. М. Бутлеров.

Господарство. Б.— агр країна 90% самодіяльного населення зайнято в с. г. Переважає натуральне г-во, збереглися феод. пережитки Гол. галузь — землеробство. Обробляють невеликі ділянки землі в долинах річок, на терасованих схилах гір. Вирощують рис, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, картоплю, на Пд. Сх.— мандарини, апельсини, манго, банани та ін. Тваринництво має екстенсивний характер Розводять яків, овець, кіз (переважно на Пн.). Заготівля цінної деревини, збирання лаку, воску Пром-сть розвинута слабо. Традиційними є кустарно-ремісничі промисли (ткацтво, килимарство, виготовлення паперу, предметів домашнього вжитку, різьблення на дереві тощо) Є невеликі лісопильні з-ди, фруктоконсервна ф-ка, будується (1978) цем. з-д. Видобувають кам. вугілля (бл 30 тис т на рік), заліз. руду, буд. матеріали. Залізниць у Б. немає. Автошляхів — 1,5 тис. км. Авіасполучення з Індією. 99% зовнішньоторг. обороту припадає на Індію, куди Б. вивозить фруктові консерви, деревину, мускус, лак, віск, слонову кістку; ввозить пром. й прод. товари. Грош. одиниця — тикчунг 1 тикчунг = 0,5 індійської рупії.

Літ.: Празаускас А. Бутан.— Сикким. М.. 1970. *Г. М. Биков*

Бухара. Мечеть Калян. 12 ст., перебудована в 15—16 ст.

Бутан. Монастир у горах.

БУТА́НИ, C_4H_{10} — насичені вуглеводні; гази без запаху і кольору. Відомі два ізомери: нормальний Б. $CH_3—CH_2—CH_2—CH_3$ ($t_{кип}$ — —0,5° С) та ізобутан $(CH_3)_2CHCH_3$ ($t_{кип}$ — 11° С). Б. містяться переважно в нафті і природних газах. В суміші з ін. вуглеводнями Б. застосовують як паливо, нормальний Б.— для виробн. *бутадієну.*

БУТАФО́РІЯ (від італ. buttafuóri — помічник режисера) — предмети сценічної обстановки, підроблені під справжні До Б. належать імітації скульптури, меблів, посуду, дерев, зброї тощо. Б. виготовляють з недорогих матеріалів. Переносно — показне, несправжнє.

БУТАШЕ́ВИЧ-ПЕТРАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Васильович (1821—66) — діяч російського визвольного руху 19 ст. Див. М. В. *Петрашевський.*

БУ́ТЕНАНДТ (Butenandt) Адольф-Фрідріх (н. 24.III 1903, Бремергафен-Ле) — німецький біохімік (ФРН). Директор ін-тів біохімії в Берліні (1936—44), Тюбінгені (1944—56) та Мюнхені (з 1956) Праці присвячені хімії статевих гормонів. Виділив із сечі людини *андростерон* та дегідроепіандростерон, вивчав їх хім будову; одержав у чистому вигляді *прогестерон.* Нобелівська премія (1939, разом з швейцарським вченим Л Ружичкою)

БУТЕ́НКО Зоя Андріївна (н. 1.IX 1928, с Багата Чернещина Сахновщинського р-ну Харків. обл.)— український рад онколог, чл -кор АН УРСР (з 1978) Член КПРС з 1958. Закінчила Київ мед ін-т (1949). Осн. наук. праці присвячені з'ясуванню причин і механізму розвитку *лейкозу.* Досліджує питання, пов'язані з молекулярними механізмами лейкогенезу, ідентифікацією стовбурових кровотворних клітин і з'ясуванням їхньої ролі у вірусному *канцерогенезі.* Б. розробила та впровадила в практику нові методи ранньої діагностики лейкозу людини та с.-г. тварин

БУТИЛКАУЧУ́К — синтетичний каучук, сополімер *ізобутилену* з невеликою кількістю (1—5%) *ізопрену*

$$\left[—CH_2—\underset{\displaystyle CH_3}{\overset{\displaystyle CH_3}{C}}— \right]_n — \left[—CH_2—\underset{\displaystyle CH_3}{C}=CH—CH_2— \right]_m$$

Б.— аморфна біла маса, густ. 920 кг/м³, розчинний в аліфатичних вуглеводнях і нерозчинний в більшості ін органічних розчинників. Завдяки малій кількості ненасичених груп Б. стійкий до окислювання, до хім. агресивних середовищ, термостійкий, водостійкий та газонепроникний. Вулканізують Б. сіркою. Одержують катіонною полімеризацією в розчині хлористого метилу або етилу при наявності ініціатора — хлориду алюмінію при т-рі бл. —100° С Б. використовують для виробн. автомоб. камер, у харч. пром-сті. Недоліком Б., порівняно з ін. каучуками, є низька еластичність. *Ю. П. Гетьманчук.*

БУТИ́ЛОВІ СПИ́РТИ, C_4H_9OH — одноатомні насичені спирти; безбарвні рідини з характерним спиртовим запахом. Відомо чотири ізомерні Б. с.: нормальний первинний Б. с. (бутанол-1) $CH_3CH_2CH_2CH_2OH$, вторинний Б. с. (бутанол-2) $CH_3CH_2CH(OH)CH_3$, ізобутиловий спирт $(CH_3)_2CHCH_2OH$ і третинний Б. с. $(CH_3)_3COH$ Б. с. широко застосовують для виготовлення розчинників, пластифікаторів, лаків, смол, у синтезі миючих засобів тощо.

БУ́ТЛЕРОВ Олександр Михайлович [25.VIII (6.IX) 1828, м Чистополь, тепер Тат. АРСР — 5 (17). VIII 1886, с. Бутлерівка, тепер Олексіївського р-ну Тат АРСР] — російський хімік, основоположник теорії хімічної будови, яка лежить в основі сучасної органічної хімії Учень М. М. *Зініна.* Закінчив Казанський ун-т 1849 і там же викладав у 1850—68 Професор Петерб ун-ту (з 1869), ординарний академік Петерб АН (з 1874). Наук. діяльність Б. була спрямована на створення і утвердження теорії будови органічних сполук. За цією теорією властивості хім. сполуки залежать від кількості і якості атомів, з яких складається молекула, від послідовності і характеру їхнього зв'язку та взаємного впливу. Б. вважав, що кожній молекулі речовини відповідає певна будова, яку можна виразити за допомогою формули, де більш-менш точно відображені реальні зв'язки та розташування атомів у молекулі. Теорія Б пояснила явище *ізомерії*, дала можливість визначити будову органічних речовин і передбачити нові класи органічних сполук Б. добув полімер формальдегіду (1859) Синтезував уротропін (1860), вперше добув штучну цукристу речовину (1861) Він синтезував третинні спирти, передбачені його ж теорією, добув ізобутилен і відкрив реакцію його *полімеризації* В 1864—66 опублікував підручник «Вступ до повного вивчення органічної хімії», в якому теорія хім. будови була вперше поширена на всі класи органічних сполук Б.— засновник школи хіміків-органіків

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1953—58.

Літ.: Быков Г. В. Александр Михайлович Бутлеров. М., 1961; Шовкопляс Т. К. Олександр Михайлович Бутлеров. К., 1974.

І. В. Смирнов-Замков.

БУТТЯ́ — 1) Загальне поняття для позначення всього, що реально існує У філософії поняття Б набуло значення першооснови *Матеріалізм* доводить, що таким Б є природа, *матерія*; з погляду *ідеалізму* й релігії цим Б є дух, мислення, бог

Діалектичний матеріалізм визнає, що свідомість, мислення мають Б., але Б. свідомості, мислення породжене і визначене Б матерії, природи 2) В гносеології Б протиставляється свідомості як об'єктивна реальність, що існує поза свідомістю і визначає її Питання про відношення мислення до Б.

о ст. **Велика Жовтнева соціалістична революція.**

иступ В. І. Леніна на Другому з'їзді Рад. Картина художника В. О. Сєрова. 1955. Центральний музей В. І. Леніна. Москва.

адянську владу на Україні проголошено! Картина художників А. М. Константинопольського і О. А. Хмельницького. 1960.

1
2

3
4

До ст. **Велика Жовтнева соціалістична революція.**

1. Демонстрація на Невському проспекті в Петрограді. Березень 1917.
2. Демонстрація революційних частин Петроградського гарнізону, які протестували проти ноти Мілюкова. Квітень 1917.
3. Робітники харківського заводу ВЕК (тепер ХЕМЗ) на першотравневій демонстрації. 1917.
4. Першотравнева демонстрація в Києві. 1917.
5. Першотравнева демонстрація в Луганську. 1917.
6. Першотравнева демонстрація революційних частин у Севастополі. 1917.

5
6

1
2

3
4

До ст. **Велика Жовтнева соціалістична революція.**

1. Червнева демонстрація в Петрограді. 1917. 2. Червнева демонстрація в Харкові. 1917. 3. Група робітників Юзівського заводу, які брали участь у червневій демонстрації. 1917. 4. Липнева демонстрація в Петрограді. 1917. 5. Мітинг протесту проти політики Тимчасового уряду. Москва, серпень 1917.

5

До ст. **Велика Жовтнева соціалістична революція.**

1. Охорона Смольного. Жовтень 1917.

2. Червоногвардійці — учасники Січневого збройного повстання в Києві. 1918.

3. Кремль узято. Москва, 1917.

4. Демонстрація за владу Рад у Владивостоці. 1918.

5. Загін червоногвардійців міста Єлисаветграда. Січень 1918.

6. Бронепоїзд, сформований революційними моряками Чорноморського флоту. Севастополь. Січень 1918.

7. Червоногвардійський загін міста Євпаторії. Січень 1918.

є *основним питанням філософії*. «Матеріалізм взагалі визнає об'єктивно реальне буття (матерію), незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства» (Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 18, с. 320). 3) Б. с у с п і л ь н е — категорія істор. матеріалізму для позначення реального процесу життя людей, в основі якого лежить їхня матеріально-практична, виробнича діяльність (див *Суспільне буття і суспільна свідомість*).

БУТУРЛІ́Н Василь Васильович (р. н невід.— п. 1656) — російський військ діяч, дипломат. Очолював рос повноважне посольство на *Переяславській раді 1654* В 1655 рос армія на чолі з Б. разом з козац полками Б. Хмельницького брала участь у поході в Галичину проти польс.-шляхет. війська. В грудні 1655 Б. був відкликаний до Москви

БУТУ́Т — розмінна монета Гамбії, дорівнює 1/100 *даласі*.

БУ́ФЕРНИЙ РО́ЗЧИН, буферна система, буферна суміш — розчин слабких кислот або основ з їхніми солями, в якому майже не змінюється *водневий показник* pH, коли розчин розводять водою або додають до нього трохи кислоти чи лугу Б. р. мають велике значення у фізіології живих організмів; використовуються в хім. аналізі. *І. В. П'ятницький.*

БУ́ФЕРНІСТЬ ГРУ́НТУ — здатність грунту протистояти підкислюванню або підлуговуванню грунтового розчину від внесення добрив чи впливу інших факторів

Б. г залежить в основному від властивостей твердої фази грунту, кількості та якості його найдрібніших органічних та мінеральних частинок — колоїдів (див. *Колоїдні системи*), їхньої вбирної здатності (див *Вбирна здатність грунту*). Збагачення грунту на органічні речовини (гній, *компости*) посилює його буферність, підвищує родючість *І. Г. Захарченко.*

БУФОНА́ДА (італ. buffonata — блазенство) — прийом акторського виконання (як правило, комедійний) Полягає в різкому перебільшенні, окарикатуренні персонажів, явищ Елементи Б. зустрічалися на всіх етапах розвитку театру (в нар театрі мімів і скоморохів, у драматургії Мольєра, Гольдоні, Сухово-Кобиліна, Маяковського) Широко використовується в цирку, переважно в *клоунаді* Буф (комік) — актор, який користується прийомами буфонади

БУФТА́ЛЬМ (від грец. βοῦς — бик і ὀφθαλμός — око), бичаче око — патологічне збільшення очного яблука Спричинюється підвищенням внутр. тиску. Буває гол чин у дітей (при природженій *глаукомі*) Зір при Б. погіршується або зовсім втрачається. Л і к у в а н н я гол чин. хірургічне.

БУ́ФФАЛО — місто на Пн. Сх. США, в штаті *Нью-Йорк*. Порт на оз Ері Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт 1349 тис. ж. (1970, з передмістями) Б.— значний промисловий, фін. і торг. центр країни. Гол галузі пром-сті: чорна металургія, машинобудування (особливо авіа- і автомобілебудування), електротех., хім. Розвинута харч. пром-сть, зокрема виробн. м'ясних консервів. Ун-т (з 1846). Картинна галерея. Природничий музей. Засн. наприкінці 18 ст.

БУХАРА́ — місто, обласний центр Узб. РСР, у нижній течії р. Зеравшану, в центрі Бухарського оазису. Залізнична станція. 147 тис. ж. (1977). Засн. не пізніше 1 ст. н. е. В 9—10 ст. Б.— столиця *Саманідів держави*, пізніше місто здобули кочовики караханіди (кін. 10 ст.), *каракитаї* (12 ст.). У 1220 Б. захопив *Чінгісхан*, 1370 — *Тімур*. У 13 ст. Б.— центр великих антифеод. повстань. На поч. 16 ст. ввійшла до складу узб. д-ви *Шейбанідів* і стала її столицею. З серед. 16 ст. Б.— столиця *Бухарського ханства*. В 1868 ввійшла до Рос. імперії. Рад. владу в Б. встановлено 2.XI 1920. В 1920—24 Б.— столиця *Бухарської народної радянської республіки*. З 1924 — в складі Узб. РСР. З 1938 — обл. центр. Пром-сть Б. спеціалізується на переробці с -г. сировини: каракулевий (найбільший в СРСР), олійницький, бавовноочисний, ремонтно-мех. з-ди, бавовн. комбінат, м'ясні, молочні, виноробні та ін. підприємства. ТЕС. Металообр. та буд. матеріалів пром-сть. Традиційні кустарні промисли: шовкоткацький, золотошвейний, карбування на міді тощо. Поблизу Б. відкрито родовища газу. В місті — пед. ін-т, філіал Ташкентського політех. ін-ту, 11 серед. спец. навч. закладів Театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей. Б.— місто-музей, в якому збереглося бл. 140 пам'яток архітектури. Найголовніші: мавзолей Саманідів (т. з. мавзолей Ісмаїла Самані, кін. 9 — поч 10 ст.), ансамбль Поі-Калян (12—16 ст.), мавзолеї Сейфеддіна Бохарзі (13 ст , перебуд. в 14—15 ст.) й Буян-Кулі-хана (14 ст.), медресе Улугбека (1417) та Абдулазіс-хана (1652), численні будівлі 16 ст. На околицях Б.— ханака Бехауддіна (1544—45), меморіальний ансамбль Чар-Бакр (1560—63) та ін. За рад. часу в Б. споруджено багато житл. та громад. будівель (Будинок зв'язку, 1966, арх. М. Чернов; публічна б-ка, 1969).

БУХАРЕ́СТ — столиця Соціалістичної Республіки Румунії. Лежить на р. Димбовиці в центр. частині Нижньодунайської низовини. 1,7 млн. ж. (1976) Під сучас. назвою Б. відомий з 14 ст. У 1459 вперше згадується фортеця Б., заснована для захисту Валахії від тур. нападів. З 1659 Б.— столиця Валахії, з 1861 — Румунії. Тут підписано *Бухарестський мирний договір 1812*. З 20-х рр. 19 ст. Б.— центр нац.-визвольного і революц.-демократичного руху. Під час 1-ї світової війни 6.XII 1916 — 17.XI 1918 окупований нім. військами. У 1918, 1921 і 1933 в Б відбулися страйки і демонстрації пролетаріату. В червні 1941 в Б. були введені нім.-фашист. війська. 23.VIII 1944, в умовах рішучого наступу рад. військ, трудящі Б. під керівництвом компартії підняли повстання, повалили фашист. режим *Антонеску* і визволили місто від гітлерівських військ. 30.XII 1947 в Б. проголошено Рум. Нар. Республіку, в серпні 1965 — СРР. Б.— найбільший індустріальний і культ. центр країни. Гол галузі пром-сті: металообр. і маш.-буд. (переважно транспортне, с.-г., електротех., устаткування для нафтової і хім. промисловості, верстатобудування тощо), хім. (пластмаси, шини, синтетичні волокна, лакофарбові, фарм. вироби) та легка (гол. чин. текстильна, шкіряно-взут. і швейна). Розвинута також харчова

Бухарест. У центральній частині міста.

пром-сть. Підприємства чорної і кольорової металургії, скляної, фарфорової, деревообр., буд. матеріалів пром-сті. Б.— важливий транспортний вузол Європи (7 з-ць і 8 автомагістралей), міжнар. аеропорт. В Б.— Академія наук СРР (засн. 1879), ун-т (з 1864), політех. ін-т, консерваторія та ін. вузи. Музеї: мистецтв Румунії, нар. мистецтва, Нац. музей старожитностей та ін. Центральна держ. б-ка — одна з найбільших у світі. Бл. 20 театрів, в т. ч. оперний. Серед архіт. пам'яток Б.— церкви Куртя-Веке (1559, портик—1715), Ставрополіс (1724 — 30), Міхай-Воде (1589—91) й Патріарша (1654—58). Гол. магістралі Б. (проспект Перемоги, що переходить в шосе Кисельова, бульвари ім. генерала Магеру, Белческу, 1848, та ін.) забудовані багатоповерховими будинками й особняками в дусі еклектики, нац. романтики, неокласики й функціоналізму (Атенеум, або Філармонія ім. Дж. Енеску, 1886—88, арх А. Галлерон; Палац юстиції, тепер Центральна бібліотека, 1890—95, арх. А. Баллу; Нар. музей ім. доктора Мінковича, 1914, арх. К. Черкез; Палац Республіки,

Бухарест. Церква Ставрополіс. 1724—30.

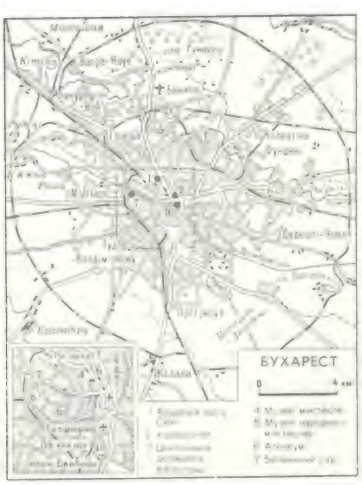

1930—37, арх. М. Менчулеску). Після перемоги нар. влади місто реконструюється. Споруджено: будинок «Скинтейї» (1948—53, арх. Х. Майку, Н. Бедеску та ін.), театр опери та балету (1953, арх. О. Дойческу), Будинок радіо і телебачення (кін. 60-х рр.); нові житл. райони — Флоряска, Титан (Балта-Албе), Букурешті-Ной (Новий Бухарест) та ін.

БУХАРЕ́СТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1812 — договір між Росією і Туреччиною, підписаний 16 (28).V у Бухаресті; завершив російсько-турецьку війну 1806—12. Від Росії переговори вів головнокомандуючий рос. армією *М. І. Кутузов*. Договір встановив новий російсько-турецький кордон по р. Пруту (до того проходив по Дністру), в зв'язку з чим Бессарабія відходила до Росії. Згідно з договором Туреччині було повернуто всі завойовані під час війни населені пункти (Анапа, Поті, Ахалкалакі). Територія, одержана внаслідок добровільного приєднання Зх. Грузії до Росії, залишалась у складі Рос. д-ви. Договір забезпечив привілеї Дунайським князівствам, автономію Сербії. Росії гарантувалося право торг. судноплавства по всьому Дунаю. Б. м. д. зміцнив міжнар. становище Росії напередодні *Вітчизняної війни 1812*.

БУХАРЕ́СТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — засн. 1864. У 1948 реорганізований відповідно до закону про реформу нар. освіти в Румунії. В 1975/76 навч. р. в ун-ті було 11 ф-тів: філос., істор., рум. мови та л-ри, слов. мов (на якому з 1952 функціонує укр. відділення), романських, сх. і класичних мов, герм. мов, юрид., мех.-матем., фіз., біол., геол.-географічний. Навчалося бл. 20 тис. студентів. У Центр. б-ці ун-ту — понад 2 млн. томів (1975). *А. В. Санцевич.*

БУХА́РСЬКА НАРО́ДНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (БНРР)— рад. республіка в Середній Азії 1920—24, утворена в результаті перемоги збройного повстання проти бухарського еміра в серпні — вересні 1920. БНРР проголосив 8.X 1920 1-й Всебухарський курултай (з'їзд); за своїм держ. ладом була революц.-демократичною диктатурою пролетаріату і селянства. 4.III 1921 між РРФСР і БНРР укладено союзний договір і екон. угоду про братерську дружбу, політ. та екон. допомогу. В 1920—23 на тер. БНРР розгорнулася запекла боротьба проти *басмацтва*. 19.IX 1924 5-й Всебухарський курултай проголосив БНРР соціалістичною республікою. 27.X 1924 у зв'язку з *національно-державним розмежуванням радянських республік Середньої Азії*, за вільним волевиявленням її народів, БНРР було ліквідовано. Її тер. увійшла до складу Узб. РСР, Туркм. РСР і Тадж. АРСР (з 1929 — Тадж. РСР).

БУХА́РСЬКА О́БЛАСТЬ — у центральній частині Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Пл. 143,2 тис. км². Нас. 1178 тис. чол. (на 1.I 1977); переважають узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари, таджики, каракалпаки, туркмени, євреї та ін.; міськ. нас.— 34%. В Б. о.— 13 районів, 6 міст та 10 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Бухара*. Поверхня Б. о. рівнинна. Більша частина території області зайнята піщаною пустелею *Кизилкум* з окремими останцями заввишки до 1000 м. На Пд. Сх. заходять відроги Зеравшанського хр. і гір Актау. Корисні копалини: газ, нафта, графіт, азбест, золото, мармур тощо. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —2, —3°, липня +28, +30°. Опадів 125—175 мм на рік. Головна ріка — *Зеравшан*, на Зх.— р. *Амудар'я*, води яких використовують для зрошування. Багато солоних озер. Грунти піщані й супіщані сіроземи, в оазисах — окультурені сіроземи. Рослинність пустельна і напівпустельна (джузгун, астрагал, саксаул та ін.), в оазисах — тополя, карагач, шовковиця, плодові дерева. Б. о.— один з найважливіших в СРСР районів бавовництва, каракулівництва і шовківництва з розвинутою паливно-енерг., хім. та добувною пром-стю. Відкрито нові родовища природного газу (Газлинське, Учкирське, Джаркакське, Уртабулацьке та ін.) та нафти, на яких базується паливно-енерг. пром-сть; видобувають також дорогоцінні метали (зокрема золото), буд. матеріали. Навоїнська ДРЕС. У Б. о. працюють бавовноочисні з-ди, шовкомотальні, трикотажні, швейні, взут. та ін. підприємства легкої пром-сті. Харч. пром-сть представлена плодоовочеконсервною, виноробною, м'ясо-мол. та ін. галузями. Виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Бухара, *Навої*, Зарафшан, Каган. Землеробство поливне, гол. чин. у Зеравшанській долині. Збудовано сітку зрошувальних каналів (найбільший — Аму-Бухарський), Куйїмазарське водосховище. Провідна галузь с. г.— бавовництво. Вирощують зернові, гол. чин. кукурудзу, люцерну, овочебаштанні, картоплю. Садівництво, виноградарство. Область посідає провідне місце в СРСР по розведенню каракульських овець. Крім них, розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, коней. Розвинуте шовківництво. Територією Б. о. проходить залізниця Алма-Ата—Красноводськ з відгалуженням Навої — Учкудук, автошляхи. Газопроводи на Урал, у Центр, Пд. Казахстан і Киргизію. У Б. о.— пед. ін-т, 12 серед. спец. навч. закладів, театр муз. драми і комедії, краєзнавчий музей, пам'ятки середньоазіатської культури.

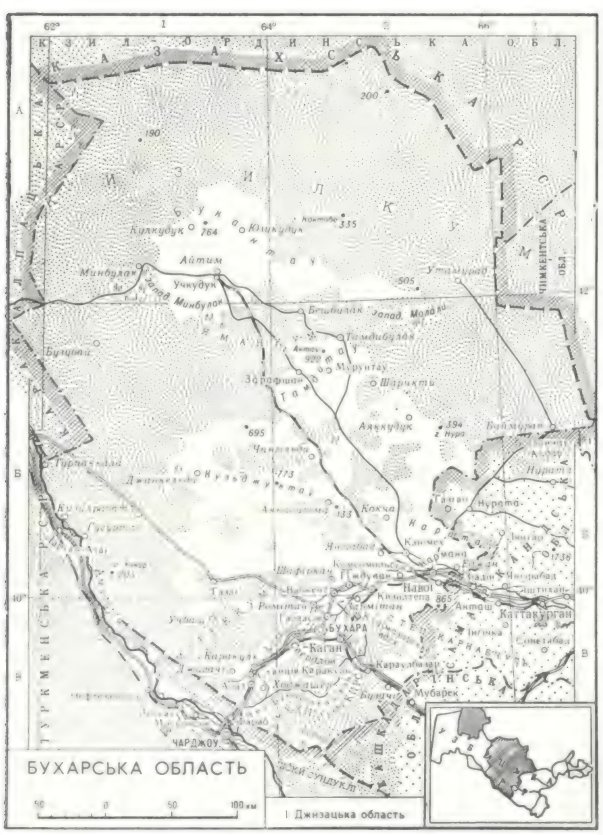

БУХА́РСЬКЕ ХА́НСТВО — феодальна держава в Середній Азії в 16 — на поч. 20 ст. Засн. *Шейбанідами*. В 16 ст. Б. х. завоювало Балх і Фергану (1573), Ташкент (1576), Хорасан і Герат (1582—83), Хорезм (1593 — 94), встановило торг. і дипломатичні відносини з Рос. д-вою. В 19 ст. відбувся ряд нар. повстань. У 1868 Б. х. було приєднане до Росії на правах васальної д-ви. У 1918 створено Бухарську комуністичну партію. 2.IX 1920 трудящі Бухари при підтримці частин Червоної Армії скинули владу еміра. 8.X 1920 було проголошено *Бухарську народну радянську республіку*.

БУ́ХВІЦ (Buchwitz) Отто (27.IV 1879, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 9.VII 1964, Дрезден) — діяч німецького робітничого руху. Член с.-д. партії Німеччини з 1898. Учасник Листопадової революції 1918. В 1919—33 — секретар окружної орг-ції с.-д. партії в Нижній Саксонії, 1924—33 — депутат рейхстагу. З 1933—в еміграції. В 1940 заарештований і засуджений на 8 років каторги. В 1945 — голова с.-д. орг-ції Саксонії. З 1946 — член ЦК СЄПН; депутат Народної палати НДР (з 1949). Герой Праці НДР (1954). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959.

Тв.: Рос. перекл.—50 лет функционером германского рабочего движения. М., 1959.

БУХГАЛТЕ́РІЯ (від нім. Buch — книга і halten — тримати) — 1) Ведення *бухгалтерського обліку*. 2) Структурний підрозділ підприємства, установи, орг-ції, який здійснює бухг. облік і звітність, контроль за додержанням фін. і кошторисної дисципліни.

БУХГА́ЛТЕРСЬКА ЕКСПЕРТИ́ЗА — дослідження спеціалістом-бухгалтером або групою спеціалістів правильності відображення фактів та явищ господарської діяльності підприємства, організації або установи в документах *бухгалтерського обліку*, звітах, балансах. Б. е. найчастіше застосовують органи слідства, суду та держ. арбітражу під час розслідування та розгляду кримінальних і цивільних справ та госп. спорів.

Б. е. призначають у випадках, коли для розв'язання окремих питань при веденні справи потрібні дані бухгалтерського обліку. Проведення Б. е. у кримінальних і цивільних справах в СРСР покладено на Бюро держ. бухгалтерської експертизи при М-ві фінансів СРСР і м-вах фінансів союзних республік. Права, обов'язки й відповідальність бухгалтерів-експертів визначено інструкцією по застосуванню «Положення про Бюро держ. бухгалтерської експертизи», затвердженою Радами Міністрів республік.

БУХГА́ЛТЕРСЬКА ЗВІ́ТНІСТЬ — сукупність узагальнених підсумкових показників *бухгалтерського обліку*, що характеризують рівень виконання плану і господарсько-фінансовий стан підприємства, організації або установи. В умовах соціалістичного господарювання за даними Б. з. здійснюються планове керівництво г-вом і контроль за виконанням плану. В СРСР Б. з. є єдиною для кожної галузі нар. г-ва і взаємно погодженою в межах усього нар. г-ва. Для кожної галузі нар. г-ва ЦСУ СРСР розробляє певну систему показників, яка втілюється в формах Б. з., що їх затверджують ЦСУ СРСР і М-во фінансів СРСР. Показники Б. з. мають бути достовірними і точними, погодженими з системою показників плану, простими, доступними широкому колу населення, своєчасно складеними. Б. з. буває періодична (місячна і квартальна) і річна. Б. з. підписують керівник і гол. (старший) бухгалтер підприємства, орг-ції або установи і подають вищестоящій орг-ції в такі строки: періодичну — не пізніше як 15 числа наступного за звітним місяця, річну — не пізніше як 25 січня наступного року.

БУХГА́ЛТЕРСЬКИЙ О́БЛІК — певна система безперервного, суцільного, взаємопов'язаного і документального спостереження і контролю за господарською діяльністю всіх ланок народного господарства в грошовій формі. В соціалістичному суспільстві для Б. о. характерні єдність методології і заг. принципів організації, порівнянність показників обліку з показниками плану, точність і достовірність, своєчасність, економічність тощо. Здійснюється Б. о. як у масштабі окремих галузей, так і нар. г-ва в цілому. Б. о.— важлива складова частина *обліку народногосподарського*. Предметом Б. о. є процеси створення, розподілу, руху і використання сусп. продукту, наявність і рух нац. майна (засобів виробн., обігу і невиробничого споживання), закріпленого за ланками нар. г-ва, а також грош. розрахункові і кредитні відносини, що виникають у зв'язку з цим. Метод Б. о. включає систему способів і прийомів: *баланс бухгалтерський, рахунки бухгалтерського обліку*, подвійне відображення госп. операцій, документація, *інвентаризація*. В СРСР застосовують єдині осн. положення щодо обліку й звітності. В кожній ланці нар. г-ва всі госп. операції фіксують у документах встановленого змісту й форми. На підставі цих документів усі госп. операції групують і узагальнюють у рахунках в екон. однорідні групи. Систему рахунків Б. о. визначають єдиним для кожної галузі нар. г-ва *планом рахунків*. Б. о. є засобом контролю за виконанням планів, за збереженням та доцільним використанням соціалістичної власності, він сприяє впровадженню і зміцненню *господарського розрахунку*, виявленню і використанню внутрішніх ресурсів. Крім того, Б. о. забезпечує об'єктивною інформацією, потрібною для керівництва як окремими підприємствами, орг-ціями, установами, так і нар. г-вом у цілому. Сучасний Б. о. ведеться за допомогою машинолічильної техніки.

Літ.: Німчинов П. П. Загальна теорія бухгалтерського обліку. К., 1977.
П. П. Німчинов.

БУ́ХЕНВА́ЛЬД — німецько-фашистський концтабір біля м. Веймара (Сх. Німеччина) 1937—45. В'язнями Б. були бл. 239 тис. чол. різних національностей, з них 56 тис. антифашистів і військовополонених (у т. ч. майже 8,5 тис. радянських) було закатовано. Влітку 1943 в Б. утворився Інтернац. табірний к-т (ІТК), що очолив антифашист. рух у Б. та його філіях.

Бухенвальд. Пам'ятник героям і жертвам Бухенвальда.

У Б. 18.VIII 1944 гітлерівці вбили Е. *Тельмана*. 11. IV 1945, в умовах розгрому нім.-фашист. військ Рад. Армією, за 2 дні до приходу військ союзників в'язні Б., очолені ІТК, повстали і захопили Б. та прилеглі селища. В 1958 на місці табору відкрито пам'ятник героям і жертвам Бухенвальда (скульптор Ф. Кремер, 1958).

БУ́ХНЕР (Buchner) Едуард (20.V 1860, Мюнхен — 13.VIII 1917, Фокшані, Румунія) — німецький хімік. У 1893 — 1911 — професор ун-тів у Кілі, Тюбінгені, Берліні, Бреславлі та Вюрцбурзі. Вивчав реакції між діазооцтовим ефіром і ненасиченими та ароматичними сполуками. Відкрив (1889) одну з *гетероциклічних сполук* — піразол. Осн. наук. дослідження Б.— розробка методу безклітинного бродіння, з'ясування його біохімії, а також вивчення ферментного комплексу дріжджових клітин. Встановив, що соки дріжджів та ін. мікроорганізмів вільні від живих клітин, здатні здійснювати енергійне бродіння. Ці праці спростували твердження неовіталістів, які вважали, що бродіння можливе тільки за участю живих нижчих організмів. Нобелівська премія, 1907.

БУ́ХТА (нім. Bucht) — частина океану, моря чи озера, яка неглибоко вдається в сушу і відокремлюється від водойми мисами або островами. Розрізняють зовн. і внутр. бухти. Б. використовують як місця стоянки для суден.

БУЦЕ́НКО Панас Іванович (30.I 1889, с. Таранівка, тепер Готвальдівського р-ну Харківської обл.— 21.III 1965) — рад. державний і партійний діяч. Член КПРС з 1909. Працював на підприємствах Луганська і Харкова, брав участь у революц. виступах, деякий час примикав до лівих укр. соціал-демократів. На I з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК. В 1918 — на підпільній роботі в Харкові, 1920—23 — на керівній рад. роботі на Полтавщині та Поділлі, 1923—28 — секретар ВУЦВК. Не раз обирався членом ЦКК КП(б)У та ЦВК СРСР. З 1929 — на рад. роботі в РРФСР. З 1955 — персональний пенсіонер.

БУЦИ́НСЬКИЙ Дмитро Тимофійович [9 (21).II 1855, с. Дроновка, тепер Глушковського р-ну Курської обл.— 4 (16).VII 1891, Шліссельбурзька фортеця] — революційний народник. Народився в сім'ї священика. Навчався на мед. ф-ті Харків. ун-ту, звідки (1878) виключений за участь у студентському русі. В 1877—79 — керівник народницького гуртка (див. *Буцинського гурток*) в Харкові, член гуртка Є. М. *Ковальської*. В 1879 переїхав до Києва, вступив до партії «*Народна воля*». Агент Виконавчого к-ту на півдні; член Київ. об'єднаного гуртка народовольців і чорнопередільців (див. «*Чорний переділ*»). У 1880 Б. заарештовано й засуджено на 20 років каторжних робіт. Каторгу відбував на Карі. В 1882 Б. переведено до Петропавловської, а потім до Шліссельбурзької фортеці.

БУЦИ́НСЬКОГО ГУРТО́К — революційний народницький гурток, що існував 1877—79 у Харкові; відомий також під назвою «гурток полтавців». Члени: Д. Т. *Буцинський*, Р. А. Стеблін-Каменський, Н. В. Яцевич, В. С. Єфремов та ін. (всього бл. 40 чол.).

За політ. програмою Б. г. був близький до орг-ції «*Земля і воля*», діставав від неї допомогу. Члени гуртка розповсюджували нелегальну л-ру, підтримували зв'язки з народницькими групами ін. міст, особливо Києва. Після розколу «Землі і волі» більшість членів Б. г. поділяла програмні і тактичні погляди народовольців. Восени 1879 Б. г. в зв'язку з масовими арештами його членів припинив існування.

БУЦЬКИ́Й Анатолій Костянтинович [21.VII (2.VIII) 1892, с. Розсошново, тепер Лівенського р-ну Орловської обл.— 27.VII 1965, Ленінград] — український та російський рад. музикознавець і композитор. Член КПРС з 1941. У 1915 закінчив Київ. ун-т. Навчався у Муз.-драм. школі М. В. Лисенка, 1916—18 — в Київ. консерваторії. В 1918 брав участь в організації муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (1920—25 — викладач). З 1925 викладав у Ленінград. консерваторії. Б. музично

О. Бухвіц.

оформляв вистави театру «*Березіль*» («Газ» Кайзера, «Джіммі Хіггінс» за Сінклером та ін.).

Тв.: Непосредственные данные музыки (Опыт введения в музыку). Х., 1925; Структура музыкального произведения. Л.— М., 1948.

БУ́ЧА — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді. Залізнична станція. 24,5 тис. ж. (1977). Експериментальний тарний та склотарний заводи, цех Боярської швейної ф-ки, радгосп тощо. Укр. філіал Всесоюзного ін-ту скловолокна і склопластиків. 4 заг.-освітні та санаторно-лісна школи, лікарня, поліклініка. 3 будинки культури, 8 бібліотек. Засн. 1900. Б. та її околиці — зона відпочинку. В Б. деякий час жив художник М. І. *Мурашко*, 1923—25 жила і лікувалась артистка М. К. *Заньковецька*, 1923—30 проживала співачка З. М *Гайдай*.

А. М. Бучма.

БУ́ЧАЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — пам'ятка давньоруської церковної мови. Див *Городиське євангеліє*.

БУ́ЧАЦЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1672 — договір між Польщею і Туреччиною, укладений 18 (29).X 1672 в м. Бучачі (тепер Терноп. обл.). Поразка у війні з Туреччиною, втрата Кам'янця-Подільського, наступ турків і кримських татар на Галичину змусили польс. уряд укласти Б. м д., за яким Польща віддавала Туреччині Поділля, Брацлавщина і Пд. Київщина переходили під владу тур. ставленика гетьмана П. *Дорошенка*, Польща сплачувала Туреччині контрибуцію і зобов'язувалася щорічно платити їй харач (данину). Проте під тиском магнатів і шляхти, які втратили маєтки на захопленій Туреччиною території, польс сейм у квітні 1673 відмовився ратифікувати Б. м. д. Польс.-тур. війна точилася до укладення *Журавненського мирного договору 1676*.

БУ́ЧАЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Тернопільської обл. УРСР Утворений 1940. Пл. 0,8 тис км². Нас **70,** тис. чол. (1977). В районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській і 19 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Бучач* Б. р. розташований у межах *Опілля*. Поверхня рівнинна, розчленована глибокими річковими долинами Корисні копалини: торф, крейда, вапняк, гіпс, мергель тощо Річки: *Стрипа* та Бариш (притоки Дністра). Грунти чорноземні, світло-сірі і сірі опідзолені та дерново-підзолисті Лежить у лісостеповій зоні Ліси (граб, ясен, липа, дуб, осика, береза) займають 12,6 тис га. Підприємства в основному харч пром-сті, виробн буд матеріалів Найбільші з них: бучацькі цукр., сироробний, спиртовий, комбікормовий з-ди, виробниче об'єднання металовиробів, комбінати хлібопродуктів та хлібний Працює комбінат побутового обслуговування (Бучач) та 9 будинків побуту Спеціалізація с. г — землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 55,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 49,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, ячмінь, горох. Розвинуті скотарство, вівчарство та птахівництво.

У Б. р.— 16 колгоспів, птахоінкубаторна станція, міжгосподарські підприємства по виробн. свинини та вівчарству, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Бучач, Пишківці. Автошляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 262 км.

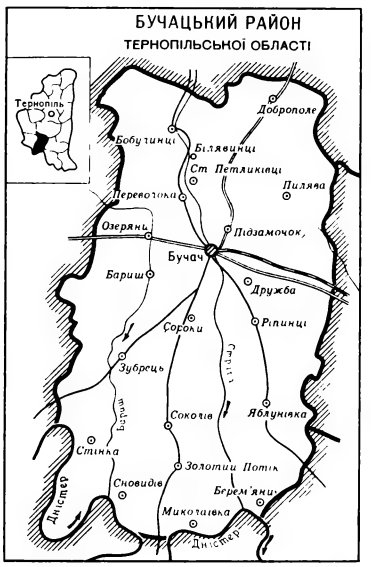

В районі — 54 заг.-освітні, музична, художня та спортивна школи, сільс. профес.-тех уч-ще, Бучацький радгосп-технікум, 54 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 15 будинків культури, 47 клубів, 2 кінотеатри, 56 кіноустановок, 58 б-к. На території Б. р., крім райцентру, збереглися арх. пам'ятки: у с. Яблунівці — руїни фортеці (15—16 ст.), костьол (16 ст.) та вірменська церква (16 ст.); у с. Золотому Потоці — залишки замку (17 ст.) і костьол (1634); у с. Підзамочку — замок (16 ст.). У с. Пиляві Б. р. народився укр. рад. актор М. М. *Крушельницький*, у с. Біляївинцях — укр. співачка і педагог С. А. *Крушельницька*.

В. М. Гавришко.

БУ́ЧАЧ — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Стрипі (бас. Дністра). Залізнична станція. Б. вперше згадується в документах 1397 В 16—17 ст. був фортецею, що захищала Сх. Галичину від нападів кримських татар і турків. У 1515 дістав *магдебурзьке право*. В 1672 Б. захоплений тур. військом. Тут було укладено *Бучацький мирний договір 1672*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Б. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В серпні 1920 Червона Армія визволила Б. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 Б. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР З того самого року Б.— місто. В Б.— гол. підприємство виробничого об'єднання металовиробів, цех переробки деревини лісгоспзагу, хлібний та хлібопродуктів комбінати, спиртовий, цукр., комбікормовий, сироробний, консервний з-ди, олійниця, райсільгосптехніка, станція птахівництва та інкубації, міжколгоспна будівельна організація, комбінат побутового обслуговування тощо. Школи: 6 заг.-освітніх, музична, спортивна, художня та майстрів с. г.; сільс. профес.-тех. уч-ще, радгосп-технікум, 2 лік. заклади. Два будинки культури, клуб, кінотеатр, 14 бібліотек.

Архіт. пам'ятки — залишки замку (14—16 ст.), Миколаївська триконхова церква (1610) з високохудожнім різьбленням (іконостас) і живописом; ратуша в стилі *барокко* (1751, арх. Б. *Меретин*; іл. див. до ст. *Барокко*, т. 1, с. 224—225), оздоблена скульптурами на міфологічні сюжети роботи *Пінзеля*; костьол і Покровська церква (1751). В Б. вчилися етнограф В. М. *Гнатюк*, освітній діяч І. М. *Вагилевич*, поет І. М. *Гушалевич*

БУЧИ́НСЬКИЙ-ЯСКОЛЬД Олександр (рр. н. і см. невід.) — український поет-панегірист 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Автор поеми «Чигирин» (написана польс. мовою), присвяченої описові завойовницького походу тур. війська 1678 на Чигирин, де воно зазнало поразки від об'єднаних сил укр. козаків і рос. ратників. Поему було надруковано 1678 в Новгороді-Сіверському, пізніше її майже повністю використав літописець С *Величко*.

Ф. Я. Шолом.

БУ́ЧМА Амвросій Максиміліанович (14.III 1891, Львів — 6.I 1957, Київ) — український рад. актор, режисер, театральний педагог, нар арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1942. Акторську діяльність почав 1910 в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції навчався в Київ муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка й одночасно працював актором у *театрі Миколи Садовського*. В 1919 — один з організаторів «Нового Львівського театру», 1920 — один із засновників і керівників Київ. драм. театру ім. І. Франка. В 1923—26 Б. працював у театрі «*Березіль*». У цей час він створив яскраві образи, в яких розкрилась самобутність його таланту (Джіммі Хіггінс у п'єсі за однойменним романом Сінклера, Лейба в «Гайдамаках» за Шевченком, Каляєв у «Прологі» С. К. Бондарчука і Курбаса, брат Жан у «Жакерії» за Меріме, Блазень у «Макбеті» Шекспіра та ін.). З 1923 Б. почав зніматись у кіно («Макдональд», «Вендетта», «Сон куркуля», «Укразія» та ін.). У 1926—30 працював тільки в кіно; створив образи Джіммі Хіггінса, Миколи Джері, Тараса Трясила, Тараса Шевченка, Сашка-музиканта в однойменних фільмах, німецького солдата в «Арсеналі», Гордія Ярощука у фільмі «Нічний візник». У 1930 Б. повернувся до «Березоля» і не припиняв роботи в кіно. Його творчість цього періоду позначена психологічною загостреністю характерів (Кришка в «Плацдармі» Ірчана, Дудар у «Диктату-

рі» Микитенка, Пузир у «Хазяїні» Карпенка-Карого, Гайдай у «Загибелі ескадри», Кречет у «Платоні Кречеті» і Роман Круча в «Банкірі» Корнійчука, Павло Железнов у «Вассі Железновій» Горького). В 1936—54 Б. працював актором і режисером у Київ театрі ім. І. Франка, знімався в кіно. Серед кращих його ролей цих років: Макар Діброва («Макар Діброва» Корнійчука), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Микола

А. М. Бучма в ролях: Терентія Пузиря («Хазяїн» Карпенка-Карого), Джіммі Хіггінса (за однойменним романом Сінклера), Платона Кречета («Платон Кречет» Корнійчука) і Тараса Шевченка (фільм «Тарас Шевченко», 1926).

Задорожний («Украдене щастя» Франка); Басманов, Тарас Яценко, боцман Дзюба (кінофільми «Іван Грозний», «Нескорені», «В далекому плаванні»). Бучма був одним з перших акторів, які втілили на сцені образ В І. Леніна (1937, «Правда» Корнійчука) Режисерські роботи Б.: кінофільм «За стіною» (1928); вистави «Назар Стодоля» Шевченка (Київ драм театр ім. І Франка, 1942 — самостійно; 1951 — у співавторстві з Л. *Дубовиком*), «Наталка Полтавка» Котляревського (Київ. театр опери та балету ім Т Г Шевченка, 1953, у співавторстві з В *Манзієм*) та ін У 1946—48 Б.— художній керівник Київ кіностудії художніх фільмів. Творчість Б. відзначалася мистецтвом перевтілення, майстерністю і неповторністю Він з однаковою досконалістю створював гостро комедійні, драматичні й трагедійні ролі З 1940 Б викладав у Київському ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Він автор теоретичних статей з питань акторського мистецтва Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949.

Іл. див також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449

Тв.: З глибин душі. К., 1959.

Літ.: Піскун І. А. М. Бучма. К., 1956; Львов-Анохин Б. Амвросий Максимилианович Бучма. М., 1959; Бабишкін О. Амвросій Бучма в кіно. К., 1966; Косач Ю. Амвросій Бучма. К., 1978. *І. Р. Піскун*

БУШ (Bush) Алан-Дадлі (н. 22.XII 1900, Далуїч) — англійський композитор, диригент, піаніст, письменник, громадський діяч. Член Комуністичної партії Великобританії з 1935. В 1918—22 учився в Лондоні в Королівській академії музики. Організатор (1936) і перший голова Робітничої муз. асоціації, з 1941 — її президент; керівник муз. секції Брит. т-ва культурного зв'язку з СРСР. Б.— автор опер («Уот Тайлер», 1950; «Збирачі цукрової тростини», 1962), фп. концерту, хорових творів, масових пісень. Не раз відвідував СРСР

БУШ (Busch) Ернст (н. 22.I 1900, Кіль) — німецький співак (баритон) і драматичний актор (НДР). Пропагандист пролетарської пісні, член Нім. академії мистецтв Член СЄПН. Створив свій виконавський стиль, позначений революц пафосом, ораторською виразністю. У співдружності з поетами Б *Брехтом* та Е *Вайнертом*, композиторами Г. *Ейслером* і К Вейлем створив ряд популярних пісень («Пісня про єдиний фронт», «Комінтерн» та ін.) Як антифашист 1933 емігрував з Німеччини З 1946 — один з провідних акторів «Німецького театру», з 1950 — театру «*Берлінер ансамбль*». Виступав в СРСР 1936, 1949, 1957 Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972

Літ.: Шнеерсон Г. М. Эрнст Буш и его время. М., 1971.

БУ́ША — село Ямпільського р-ну Вінницької обл В серед. 17 ст. була містечком-фортецею *Брацлавського полку* Вславилася героїчною обороною проти польс.-шляхетських загарбників Двічі — в лютому і березні 1654 — вони намагалися оволодіти Б., але зазнали невдачі В листопаді 1654 60-тисячне польс.-шляхет військо знову оточило Б Козаки і місц населення Б мужньо захищалися. Коли більшість захисників фортеці полягла в бою і шляхта захопила замок, дружина сотника Зависного, щоб не потрапити в полон, підпалила пороховий льох М П. *Старицький* присвятив подіям у Б. драму «Оборона Буші» та повість «Облога Буші»

БУШЕ́ (Boucher) Франсуа (29.IX 1703, Париж — 30.V 1770, там же) — французький живописець, представник стилю *рококо* З 1734 — член Королівської академії живопису і скульптури в Парижі, з 1765 — її директор. Розписував плафони, малював панно, картини на пасторальні та міфологічні сюжети, пейзажі, портрети придворних дам; виконував ескізи для фарфорових виробів і гобеленів. Працював також у галузі театрально-декораційного мистецтва. Окремі твори Б. зберігаються в музеях СРСР: «Геркулес і Омфала» (Москва), «Туалет Венери» (Ленінград), «Амури» (Київ).

Ф. Буше. Амури. 1763. Київський музей західного та східного мистецтва.

БУШІ́Р — місто на Пд. Ірану. Порт у Перській зат., вузол автошляхів. 40 тис. ж. (1970). Розвинута текст. пром-сть (особливо вовняна, виробн. килимів). Рибальство. Б. засн. 1736.

БУ́ШМА Іван Іванович (н. 26.IV 1933, с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл.) — новатор у житловому будівництві, Герой Соціалістичної Праці (1974) Член КПРС з 1969. З 1965 — бригадир монтажників буд. управління № 3 домобудівного комбінату № 1 Головкиївміськбуду. Застосовуючи передові методи праці (*бригадний підряд* та ін.), бригада Б. забезпечує дострокове спорудження об'єктів при високій якості робіт. У десятій п'ятирічці (1976—80) — один з ініціаторів руху «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу» Наставник молоді. Член ЦК КП України. Делегат XXV з'їзду КПРС Нагороджений 2 орденами Леніна *В. І. Бондаренко.*

Е. Буш.

БУШМЕ́НИ (англ. bushmen, від голл. bosjesman, букв.— лісова людина) — корінне населення Пд. і Сх. Африки Живуть у пустелях Калахарі і Наміб, у районі западини Етоша в Намібії, в суміжних з нею районах Ботсвани, Анголи і ПАР; незначна кількість — у Танзанії Заг чисельність — бл 85 тис чол (1975, оцінка). Говорять бушменськими мовами і мовами *банту* В результаті голландської, англ. і нім колонізації (17—19 ст.) більшість Б винищена; ті, що залишилися, ведуть кочовий спосіб життя, займаються мисливством і збиральництвом. Збереглися записи фольклору окремих, винищених уже племен Б., багатокольорові наскельні малюнки, які відтворюють сцени полювання, воєнних сутичок, побуту.

І. І. Бушма.

БУШТИ́НА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарпатської обл УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 7,1 тис. ж. (1977) Лісокомбінат, садорадгосп «Верховина» тощо. 3 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади, міжнар піонерський табір. Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Б. виникла в серед. 14 ст

БУ́ШТУЛ — гірська вершина хребта Привододільні (Внутрішні) Горгани в *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. Вис. 1691 м. Схили вкриті ялиново-смерековими лісами На вершині — кам'яні осипища.

БУШУ́ЄВ Костянтин Давидович [н 10 (23).V 1914, с. Чертень, тепер Мосальського р-ну Калузької обл.] — російський рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1941. Закінчив (1930) Моск. авіац. ін-т. Працював

К. Д. Бушуєв.

нач. проектного бюро (з 1948), заст. гол. конструктора конструкторського бюро (з 1954). Технічний директор проекту «Союз — Аполлон». Осн. праці стосуються прикладної механіки, проблем міцності, проектування літальних апаратів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1976. Ленінська премія, 1960.

БУЯ́ЛЬСЬКИЙ Ілля Васильович [26.VII (6.VIII) 1789, с. Вороб'ївка, тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.— 8 (20). XII 1866, Петербург] — вітчизняний хірург і анатом. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1814), з 1821 — професор цієї академії. Викладав пластичну анатомію в Академії мистецтв, був обраний (1842) академіком АМ. Б.— один із засновників топографічної анатомії в Росії, основоположник вчення про індивідуальну мінливість. Б. склав широко відомі посібники (атласи) з хірургічної анатомії, розробив кілька нових хірургічних операцій та метод заморожування трупів.

БХАГАВАТІЧА́РАН ВА́РМА (н. 30.VIII 1903, с. Шафіпур, округ Уннао) — індійський письменник. Пише *гінді мовою*. Літ. творчість почав з любовної лірики (збірки «Крапля меду», 1931; «Пісня кохання», 1937). Широку популярність Б. В. принесли роман «Чітралекха» (1934) і зб. віршів «Людина» (1940), які мали соціальну значимість. Романи «Остання ставка», «Свої іграшки» (1957) та ін. спрямовані проти бурж. суспільства. В кн. «Забуті картини» (1959) висвітлив ставлення пануючих класів країни до нац.-визвольного руху 1880—1930. Пише також п'єси, оповідання. Автор сатиричного роману «Всі ми ляльки в руках божих» (1970).

БХІЛА́Ї — місто в Центр. Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. 245,1 тис. ж. (1971, з передмістями). Б.— центр чорної металургії країни. У Б.— великий держ. металург. комбінат, збудований за допомогою СРСР (у його спорудженні брали участь 400 підприємств Рад. Союзу, в т. ч. 88 з України). Першу чергу комбінату потужністю 1 млн. т сталі на рік введено в дію 1959; 1975 — 76 він виплавив 2,2 млн. т сталі і 1,8 млн. т прокату.

БХО́ПАЛ — місто в Центр. Індії, адм. центр штату Мадх'я-Прадеш. Залізнич вузол. Бл 385 тис. ж. (1971). Виробн устаткування для важкої промисловості. Підприємства текст., зокрема бавовняної, пром-сті та по переробці с.-г. сировини. Поширені кустарні промисли (ювелірні вироби, фарбування тканин та ін.). Значний торг. центр.

БЮДЖЕ́Т (англ budget, букв.— торба, гаманець) — 1) Затверджений у законодавчому порядку розпис доходів і видатків держави на певний строк Див *Бюджет державний*. 2) План доходів і видатків підприємства, організації, установи або окремої особи (в грошовому виразі) на певний період. 3) Б. ч а с у — розподіл затрат часу (доби, місяця, року) за видами його використання.

БЮДЖЕ́Т ДЕРЖА́ВНИЙ — виражений у грошових сумах кошторис (розпис) майбутніх доходів і видатків держави, який складається щороку; головна ланка фінансової системи країни Соціально-екон. зміст Б. д., структура його доходів і видатків, характер взаємовідносин між окремими бюджетами визначаються екон. ладом суспільства, природою і функціями д-ви. В капіталістичних країнах, де панує приватна власність, Б. д. є знаряддям перерозподілу доходів на користь пануючих класів і на шкоду інтересам трудящих мас. Розвиток його зумовлюється стихійним характером капіталістичного виробн. Осн. частина всіх доходів бюджетів бурж. д-в формується з податків, тягар яких лягає на плечі трудящих. Видатки ж спрямовано гол чин. на непродуктивні витрати — військ. потреби, управління, різні субсидії. В період *загальної кризи капіталізму* характерною рисою Б. д є його хронічний дефіцит, що веде до зростання податків, збільшення випуску позик, посилення *інфляції* і погіршення становища трудящих. На сучас. етапі розвитку капіталізму величезне зростання Б. д. імперіалістичних д-в зумовлюється мілітаризацією їхньої економіки, фінансуванням агресивних блоків, зростанням адм.-держ. апарату. В бюджеті провідних капіталістичних д-в на 1976/77 надходження від податків становлять 90—95%. На військ. потреби з суми видатків виділяється понад 30%, на соціально-культ. заходи — лише 15—18%. Б. д. капіталістичних країн властива антидемократична побудова, що виявляється в обмеженні бюджетних прав і повноважень місц. органів влади та посиленні бюрократичного контролю за їхньою фін.-госп. діяльністю з боку центр. уряду. За центр. бюджетом закріплюються найбільш сталі доходні джерела, з яких фінансуються осн. держ. видатки Витрати на освіту і культуру, охорону здоров'я, комунальне г-во та ін. соціальні потреби здійснюються в основному з розпорошених і економічно слабких доходів місц. бюджетів

Держ. бюджети більшості країн, що визволилися з-під колоніального гніту і стали на шлях незалежного розвитку, використовуються гол. чин для розвитку нац. економіки і культури. Найважливіші заходи д-ви — розвиток пром-сті, піднесення с. г. і культ. будівництво — фінансуються в цих країнах з Б. д Разом з тим, центр. органи влади залучають до госп. і культ. будівництва грош. ресурси органів місц. самоврядування

В соціалістичних країнах держ. бюджет виступає як важливе знаряддя планового розподілу і перерозподілу *сукупного суспільного продукту* і *національного доходу* між галузями соціалістичного г-ва, районами країни, а також між *сферою матеріального виробництва* і *невиробничою сферою* Держ. бюджет СРСР є осн фін планом утворення і використання загальнодерж фонду грош. засобів соціалістичної д-ви. На противагу бюджетам капіталістичних д-в, екон. основою держ. бюджету СРСР є соціалістична система г-ва і сусп власність на засоби виробн. Державний бюджет СРСР — бюджет усього нар. г-ва. Цю роль він зберігає і в період розвинутого соціалізму, забезпечуючи коштами створення *матеріально-технічної бази комунізму* і неухильне зростання матеріального і культ. добробуту рад. людей Кошти держ. бюджету СРСР утворюються переважно з доходів від соціалістичного г-ва, які постійно зростають внаслідок збільшення і вдосконалення сусп. виробн., підвищення його ефективності В утворенні доходів бюджету беруть безпосередню участь також трудящі, які сплачують податки і платежі, встановлені законами СРСР і союзних республік, з своїх особистих доходів і вносять у бюджет різні добровільні внески В заг. розмірі доходів держ. бюджету СРСР частка держ податків з населення 1977 становила лише 8,7% Зростання доходної частини бюджету забезпечує збільшення видатків на розвиток нар. г-ва, на підвищення мате-

Структура доходів і видатків державного бюджету СРСР (млрд. крб.)

	1965		1977 (план)	
	сума	в % до підсумку	сума	в % до підсумку
Доходи	102,3	100	238,9	100
з них:				
від соціалістичного господарства	93,9	91,8	216,8	90,7
надходження від населення	8,4	8,2	22,1	9,3
Видатки	101,6	100	238,7	100
з них:				
на фінансування народного господарства	44,9	44,2	123,4	51,7
на фінансування соціально-культурних заходів	38,2	37,6	83,9	35,1
на фінансування заходів по обороні	12,8	12,6	17,2	7,2
на фінансування видатків по управлінню	1,3	1,3	2,0	0,8

Структура доходів і видатків державного бюджету УРСР (млрд. крб.)

	1965		1977 (план)	
	сума	в % до підсумку	сума	в % до підсумку
Доходи	10,2	100	18,1	100
з них:				
від соціалістичного господарства	9,3	91,3	16,1	89,0
надходження від населення	0,9	8,7	2,0	11,0
Видатки	10,2	100	18,1	100
з них:				
на фінансування народного господарства	5,1	50,1	8,3	45,6
на фінансування соціально-культурних заходів	4,6	45,1	9,3	51,2
на фінансування видатків по управлінню	0,2	1,6	0,2	1,3

ріального добробуту і культ. рівня трудящих. Понад 3/4 держ. бюджету СРСР спрямовується на фінансування нар. г-ва та соціально-культ. потреб. Більша частина цих коштів спрямована на капітальні та ін. витрати, пов'язані з будівництвом нових, розширенням і тех. оновленням діючих підприємств, ін. витратами на розвиток г-ва, на фінансування нар. освіти і охорони здоров'я, на пенсійне забезпечення трудящих тощо. Частину коштів бюджету країни витрачають на зміцнення оборони та утримання органів держ влади і управління. Держ. бюджет СРСР об'єднує союзний бюджет, бюджети союзних республік та бюджет держ. соціального страхування. В Б. д. втілено ленінські принципи нац. політики і демократичного централізму, які забезпечують дотримання суверенних прав союзних і авт. республік та місцевих Рад народних депутатів, єдність фін. політики і бюджетної системи Рад. д-ви Цим принципам відповідають і бюджетні права, надані різним органам держ влади і управління Усі союзні й авт. республіки, краї, області, округи, райони, міста, села та селища мають свої бюджети, що їх затверджують відповідні Ради народних депутатів. Ці бюджети входять як складові частини до держ. бюджету СРСР, що його затверджує Верховна Рада СРСР Структура держ бюджету СРСР, роль його окремих ланок і взаємні зв'язки між окремими бюджетами визначені Конституцією Союзу РСР і «Законом про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік» від 30.X 1959, прийнятим третьою сесією Верховної Ради СРСР 5-го скликання. Об'єднання в держ. бюджеті СРСР союзного бюджету і держ. бюджетів союзних республік дає можливість організувати найефективніше фінансування заходів, передбачених планом розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, і залучати союзні республіки до здійснення заходів, які мають загальносоюзне значення. Разом з тим, через союзний бюджет здійснюється перерозподіл частини фін. ресурсів д-ви між союзними республіками в інтересах всебічного розвитку їхньої економіки та підвищення матеріального добробуту і культ. рівня життя населення. Провідне місце в держ. бюджеті СРСР належить союзному бюджетові, питома вага якого 1977 становить 55,8% бюджетних ресурсів Бюджети союзних республік на 1977 встановлено в сумі 105,6 млрд. крб., або 44,2% усіх бюджетних коштів Рад. Союзу.

Держ. бюджет СРСР є стабільним. Гарантією стабільності його доходів є динамічний і планомірний розвиток економіки, невпинне зростання ефективності сусп. виробн. План доходів і видатків бюджету складається відповідно до плану розвитку нар. г-ва на рік і затверджується як «Закон про Державний бюджет» Верховною Радою Союзу РСР. Плановий характер соціалістичного господарювання не лише виключає бюджетний дефіцит, а й дає можливість утворювати фін. резерви. Так, держ. бюджет СРСР на 1977 передбачає перевищення доходів над видатками на 0,2 млрд. крб. Осн. джерелом держ. бюджету УРСР, як і бюджету СРСР, є надходження від соціалістичних підприємств і орг-цій у вигляді платежів від прибутку і податку з обороту. Разом з прибутковим податком з колгоспів і підприємств споживчої кооперації вони становлять бл. 90% усіх доходів бюджету республіки. Держ. податки з населення в бюджеті УРСР на 1977 визначено в сумі 1,8 млрд. крб. Структура видатків держ. бюджету УРСР відображає його справжній нар.-госп. характер. Витрати на нар. г-во складаються з асигнувань на розвиток пром-сті, будівництва, с. г., транспорту, зв'язку, торгівлі, побутового обслуговування. Важливою ланкою бюджетної системи СРСР є бюджети місцевих Рад народних депутатів (див. *Місцеві бюджети*). Бюджети ін. соціалістичних країн за своєю суттю і функціями схожі з держ. бюджетом СРСР Гол. джерелами доходів (80—94% усіх доходів бюджету) є доходи від соціалістичного г-ва, а у витратах гол. місце посідають витрати на розвиток нар. г-ва і соціально-культурні заходи.

Літ.: Законы о бюджетных правах Союза ССР, союзных и автономных республик и местных Советов депутатов трудящихся. М., 1962; Государственный бюджет СССР. М., 1975; Народное хозяйство СССР за 60 лет. М., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977; Василик О. Д., Глущенко Н. Я. Государственный бюджет Украинской ССР. М., 1978. *А. М. Барановський.*

БЮДЖЕ́Т СПОЖИ́ВЧИЙ — баланс доходів і видатків сім'ї, що характеризує рівень життя, який склався (Б с. фактичний), або розрахунковий рівень (Б. с. нормативний) сімей різних сусп. груп. Див. *Баланс грошових доходів і видатків населення, Бюджетні обстеження.*

БЮДЖЕ́Т ЧА́СУ населення — система показників, що характеризують розподіл затрат часу (доби, тижня, місяця, року) за видами його використання як окремим працівником і його сім'єю, так і певною групою населення. В СРСР дані одержують за допомогою спец. обстежень, які проводять органи ЦСУ, відповідні н.-д. ін-ти та орг-ції (див. *Спостереження статистичне*). Б. ч. містить відомості про величини й структуру *робочого часу* та *позаробочого часу* Вивчення Б. ч. дає можливість звести і порівняти різні процеси життя населення, дослідити ті його сторони, які не охоплює звітність. Має велике значення для вдосконалення методології і методики складання *балансів трудових ресурсів*, для розробки конкретних заходів щодо поліпшення роботи в тих галузях нар. г-ва, які безпосередньо пов'язані з задоволенням постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб населення. Дані Б. ч використовують для вдосконалення *організації праці* та визначення механізму зворотного впливу *вільного часу* на підвищення *продуктивності праці*. Порівняльний аналіз Б. ч. міськ. і сільс. населення сприяє розв'язанню важливого соціального завдання — подоланню суттєвих відмінностей між містом і селом, зближенню рівня життя сільс. і міськ. населення *А. Л. Яблочник.*

БЮДЖЕ́ТНЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, що регулюють бюджетний устрій країни (див. *Бюджет державний*), визначають взаємовідносини між окремими ланками бюджетної системи; частина *фінансового права*. Рад. Б. п. на основі ленінської нац. політики, принципу *демократичного централізму* регулює побудову бюджетної системи СРСР, визначає взаємовідносини при розподілі доходів і видатків між окремими її ланками, порядок складання, розгляду і затвердження та виконання бюджету й звіту про його виконання Норми Б. п. містяться в Конституції СРСР, конституціях союзних та авт. республік, бюджетно-правових і спец. нормативних актах, зокрема в законі «Про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік» 1959 і прийнятих на його основі в союзних республіках законів про бюджетні права (в УРСР — «Закон про бюджетні права УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих» 1960) та в «Правилах складання й виконання Державного бюджету СРСР» (1974). Норми Б. п. поділяють на матеріальні, які регулюють відносини, пов'язані з бюджетним устроєм (різні види бюджетів, співвідношення між ними тощо), та процесуальні, що визначають порядок складання, розгляду, затвердження та виконання бюджету. Бюджетноправові відносини здійснюють відповідні органи Рад. д-ви протягом *бюджетного року*, який збігається з відповідним госп. роком.

Літ.: Пискотин М. И. Советское бюджетное право. М., 1971; Воронова Л. К. Бюджетноправове регулювання в СРСР. К., 1975. *Л. К. Воронова.*

БЮДЖЕ́ТНИЙ РІК — період, що дорівнює 12 місяцям, на який затверджується *бюджет державний* країни. В СРСР усі елементи держ. бюджету пов'язані з показниками держ. нар.-госп. плану, і тому Б. р. збігається з відповідним госп. роком. В СРСР та ін. соціалістич. країнах Б. р. починається з 1 січня і закінчується 31 грудня. В капіталістичних країнах Б. р. встановлюється по-різному (в США — з 1 жовтня, у Великобританії — з 1 квітня тощо).

БЮДЖЕ́ТНІ ОБСТЕ́ЖЕННЯ — вид вибіркового статистичного дослідження сімейних бюджетів, що є джерелом інформації про життєвий рівень різних суспільних груп населення. Б. о. здійснюють методом поточних записів, які систематично роблять члени обстежуваних сімей, та методом опитування громадян, за яким реєстратор записує дані в бланки обстеження. В СРСР осн. мета Б. о.— одержати статистичні дані, що характеризують рад. спосіб життя, ступінь задоволення матеріальних та духовних потреб різних груп населення. Б. о. керує ЦСУ СРСР

Матеріали Б. о. розробляють за територіальними одиницями та за сусп. групами населення, а в цих межах — за групами сімей, що мають різний рівень доходів. Дані Б. о. використовують при плануванні заходів щодо дальшого піднесення рівня життя трудящих, розподілу *національного доходу* за сусп. групами населення, складанні *балансів грошових доходів і видатків населення*, балансів праці, с.-г. продуктів, при плануванні споживання, товарообороту і грош. обігу, розрахунках *реальних доходів населення* тощо Див. також *Спостереження статистичне* *М. В. Дараган.*

Бюль-Бюль.

Є. Бюрнель.

БЮЇССО́Н (Buisson) Фердінанд (20.XII 1841, Париж — 16.II 1932, там же) — французький педагог і громадський діяч. У 1879—96 керував поч освітою у Франції. З ім'ям Б пов'язані шкільні реформи 80-х рр 19 ст (закони про безплатну обов'язкову поч. освіту, світську школу тощо). З ініціативи Б було організовано дві вищі *нормальні школи* і запроваджено викладання курсів педагогіки на кількох гуманітарних ф-тах З 1896 Б очолював кафедру педагогіки *Сорбонни* На його пропозицію у Парижі створено Пед музей (пед центр Франції). За редакцією Б видано «Словник педагогіки та початкової освіти» в 4 книгах. Б.— один із засновників «Ліги прав людини». Нобелівська премія миру, 1927

БЮЛЕТЕ́НЬ (франц. bulletin) — 1) Термінове коротке повідомлення в пресі про важливі події суспільно-політ. характеру і держ. значення 2) Назва окремих періодичних видань, наукових та ін матеріалів (напр , «Бюлетень Верховного Суду СРСР»). 3) Короткий інформаційний звіт про хід різних зборів, з'їздів тощо 4) Б виборчий — в СРСР документ для *голосування* з іменами кандидатів, що видається виборцям 5) Огляд цін на товари, курсу цінних паперів тощо на *біржах* 6) Поширена назва *листка непрацездатності*

«БЮЛЕТЕ́НЬ НАРО́ДНОГО КОМІСАРІА́ТУ ЮСТИ́ЦІЇ » — офіційний орган Наркомату юстиції УРСР, що видавався укр. та рос. мовами 1922—34 (з 1930 перейменовано на «Бюлетень Народного Комісаріату Юстиції та Найвищого Суду УРСР») в Харкові В бюлетені друкувалися накази, інструкції, циркуляри, розпорядження, обов'язкові для органів юстиції республіки, публікації про розірвання шлюбів, про дострокове звільнення з місць ув'язнення тощо

«БЮЛЛЕТЕ́НЬ БОЕВО́ГО СТА́ЧЕЧНОГО КОМИТЕ́ТА» — орган *Катеринославського бойового страйкового комітету* 1905. Виходив з 24.XII 1905 по 8.I 1906. Випущено 8 номерів. У бюлетені публікувалися постанови, розпорядження к-ту, Катеринославської Ради робітн. депутатів, бойових страйкових к-тів Катерининської з-ці про організацію бойових дружин та про хід політ. страйку, повідомлялося про встановлення революц. порядку. Бюлетень розповсюджувався в Катеринославській, Харків., Херсон. і Київ. губерніях.

БЮ́ЛОВ (Bülow) Бернгард (3.V 1849, Клайн-Флютбек — 28.X 1929, Рим) — німецький держ. діяч, дипломат, князь. У 1900—09 — рейхсканцлер Німеччини і міністр-президент Пруссії. У зовн. політиці Б. проводив курс на переділ світу і створення великої нім. колоніальної імперії; докладав зусиль, щоб розколоти *Антанту* і зміцнити *Троїстий союз* Б. здійснював політику мілітаризації, підготовки до війни, вдавався до жорстоких заходів проти робітн. руху в Німеччині, придушував нац.-визвольний рух у колоніях.

БЮЛЬ-БЮЛЬ [справж ім'я та прізв.— Мартуза Мешаді Рза-огли Мамедов; 10 (22) VI 1897, м. Шуша — 26 IX 1961, Баку] — азербайджанський рад. співак (ліріко-драматичний тенор) і музикознавець-фольклорист, нар. арт. СРСР (з 1938) Один з основоположників азерб муз театру В 1927 закінчив Бакинську консерваторію З 1920 — соліст Азерб. держ театру (тепер Азерб. театр опери та балету ім М Ф. Ахундова), виконавець і пропагандист народних пісень. Партії: Кер-огли («Кер-огли» Гаджибекова), Алеко («Алеко» Рахманінова), Каварадосі («Тоска» Пуччіні) В концертному репертуарі співака були й укр. нар. пісні Нагороджений орденом Леніна Держ. премія СРСР, 1950

БЮНЮЕ́ЛЬ (Буньюель; Buñuel) Луїс (н 22.II 1900, Каланда) — іспанський кінорежисер З 1924 жив у Парижі, був учасником руху «*Авангард*» Перші самостійні роботи — «Андалузький пес» (1928, сценарій разом з С *Далі*), «Золотий вік» (1930) — сюрреалістичного напряму В 1932 в Іспанії зняв реалістичний документальний фільм «Земля без хліба». В 1946—55 працював переважно в Мексиці: «Забуті» (1950), «Назарін» (1958, за романом Б Переса Гальдоса). В 1960 повернувся до Іспанії, поставив фільми: «Вірідіана» (1960), «Ангел знищення» (1962), «Щоденник покоївки» (1963), «Сімеон-пустельник» (1964), «Денна красуня» (1967), «Скромна чарівність буржуазії» (1972) та ін Творчість Б. сповнена протесту проти реліг лицемірства, соціальної несправедливості бурж суспільства

БЮ́РГЕРСТВО (від нім. Bürger — городянин) — в широкому розумінні всі жителі західноєвропейських середньовічних міст, у вузькому — середній прошарок міського населення (гол чин ремісники і торговці). Б сформувалось у процесі боротьби (11—13 ст.) проти феодалів-сеньйорів за визволення від феод експлуатації Для захисту своїх прав ремісники об'єднувалися в *цехи*, купці — в *гільдії* В 16—18 ст. заможна частина Б. взяла участь у формуванні *буржуазії*, збідніла — поповнила міське плебейство. На Україні в період середньовіччя ремісники і купці наз. *міщанами*

БЮРНЕ́ЛЬ (Burnelle) Ернест (12. VII 1908, Льєж — 6.VIII 1968, там же) — діяч бельгійського робітничого руху. Член Компартії Бельгії (КПБ) з 1938. Вчитель за фахом. Активний учасник *Руху Опору*. Після визволення Бельгії — гол редактор, а потім директор видавництва ЦО КПБ газ. «*Драпо руж*» З 1946 — член ЦК КПБ. В 1951—53 — перший секретар Льєжської федерації КПБ. З 1954 — член Політбюро, нац. секретар, з 1961 — голова КПБ. В 1946—49 та з 1965 — депутат парламенту

БЮРО́ (франц. bureau) — 1) Колегіальний орган, який обирається для виконання певної, гол. чин. керівної, роботи (напр., партійне Б.). 2) Назва деяких установ (напр., *Бюро по трудовлаштуванню та інформації населення*) 3) Вид письмового столу з додатковим обладнанням — полицями і скриньками над робочим місцем тощо.

БЮРО́ ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП (б) ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОГО ФРО́НТУ — керівний орган військ. організацій більшовиків 7-ї, 11-ї і Окремої армій Пд -Зх. фронту. Утворене на фронтовій конференції більшовиків у вересні 1917 в м. Бердичеві. Було підпорядковане к-тові *обласної організації РСДРП (б) Південно-Західного краю* Постійну допомогу бюро подавав ЦК РСДРП (б). Значну увагу бюро приділяло встановленню тісних зв'язків з тиловими більшовицькими орг-ціями, поширенню ленінських ідей серед солдатів і населення Волині та Поділля. Відіграло важливу роль у зміцненні більшовицьких організацій Пд.-Зх. фронту, в мобілізації солдатських мас на боротьбу за владу Рад.

БЮРО́ КОМІТЕ́ТІВ БІ́ЛЬШОСТІ (БКБ) — всеросійський організаційний більшовицький центр, утворений 1904 з ініціативи В І. Леніна для підготовки і скликання *Третього з'їзду РСДРП*. Необхідність у такому центрі була викликана розкольницькою діяльністю меншовиків, що захопили після II з'їзду РСДРП керівні органи партії (ЦК, ЦО, Раду). Початок створенню БКБ поклала *нарада 22-х більшовиків 1904* в Москві. У вересні — грудні 1904 відбулися нелегальні конференції більшовиків — Південна (за участю Одеського, Миколаїв і Катеринослав. к-тів та Пд. бюро ЦК), Кавказька і Північна. Конференції прийняли рішення про необхідність скликання III з'їзду РСДРП і обрання БКБ До складу БКБ увійшли О О. Богданов, С. І Гусєв, Р. С. Землячка, П. А. Красиков, М. Литвинов, М. М. Лядов та ін. Поряд з БКБ у січні 1905 засновано орган більшості — газ «Вперёд» У лютому 1905 БКБ звернулося до партії з повідомленням про скликання III з'їзду РСДРП У березні 1905 з 25 к-тів РСДРП 21 висловився за скликання з'їзду. В цих умовах меншовицький ЦК РСДРП змушений був поступитися й вступити в переговори з БКБ. 12 (25).III 1905 створено оргкомітет з представників БКБ і ЦК, однак у підготовці та роботі з'їзду ЦК участі не брав. БКБ перестало

діяти після обрання на з'їзді ЦК на чолі з В. І. Леніним.
Літ.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965.

БЮРО́ ПАРТІ́ЙНЕ — колегіальний виконавчий орган, що згідно з Статутом КПРС керує поточною роботою парт. організації. Створюється в первинних орг-ціях, які налічують не менше як 15 членів партії. Бюро обирається й ЦК компартій союзних республік (у Компартії України — Політбюро ЦК), крайовими, обласними, окружними, міськими й районними к-тами партії.

БЮРО́ ПО ТРУДОВЛАШТУВА́ННЮ ТА ІНФОРМА́ЦІЇ НАСЕ́ЛЕННЯ — в СРСР орган, який здійснює трудовлаштування працездатних громадян за їхнім бажанням та інформує населення про наявність вільних місць на підприємствах, будовах і в організаціях. Створене для допомоги трудящим в підшуканні роботи, що відповідає їхнім покликанням, здібностям, профес підготовці, освіті, з урахуванням суспільних потреб. Бюро також консультує громадян, які бажають виїхати на роботу в ін. місцевості. В УРСР такі бюро створені на підставі постанови Ради Міністрів УРСР, опубл 31.X 1972, «Про поліпшення використання трудових ресурсів у республіці» при відділах по використанню трудових ресурсів виконкомів міст респ і обл. підпорядкування та у великих пром. центрах. В ін. місцевостях функції бюро виконують уповноважені обл відділів по використанню трудових ресурсів при виконкомах районних *Рад народних депутатів*.
О. Ф. Фрицький.

БЮРОКРАТИ́ЗМ (від франц. bureau — бюро, контора і грец. κράτος — влада) — 1) Система управління державою, що характеризується відірваністю влади та її апарату від широких мас, спирається на розгалужений прошарок чиновництва. Б. притаманний експлуататорському суспільству. Осн. рисою Б. в період імперіалізму є підпорядкування держ. механізму монополіям, які використовують Б. для зміцнення своїх екон. та політ. позицій, придушення прогресивних рухів, обмеження демократії, порушення прав людини. 2) Характерні для класово антагоністич. суспільства канцелярщина, зневажливе ставлення до суті справи під виглядом або заради додержання формальності. Соціалістична держава з перших днів свого існування веде непримиренну боротьбу проти проявів бюрократизму. В. І. Ленін указував, що вирішальним у боротьбі з Б. є розвиток і зміцнення пролетарської демократії, залучення трудящих до управління д-вою, встановлення дійового робітн.-сел. контролю над виробництвом і розподілом та діяльністю апарату управління (див Повне зібр. тв., т. 38, с. 90—91, 165—167, т. 45, с. 350). Важливим засобом боротьби проти Б. і формалізму є *критика і самокритика*, міцна трудова і держ. дисципліна.
Р. В. Бершеда.

БЮРОКРА́ТІЯ — в класово антагоністичних державах привілейована і відірвана від народу каста вищих урядовців, діяльність якої підпорядкована інтересам пануючого експлуататорського класу. Гол. рисами Б. є ідейно-політ. і моральний конформізм, безпринципність, формалізм, стандартизація потреб та інтересів особи, бюрократизм тощо. Вперше наук. розуміння природи Б. дав К. Маркс, який показав, що в основі Б. лежить прагнення правлячих верхів підпорядкувати роботу держ. апарату збереженню і зміцненню свого панування. В СРСР та ін. соціалістичних країнах соціальний грунт і корені Б. ліквідовано.

БЮСТ (франц. buste), погруддя — погрудне зображення людини в скульптурі, найпоширеніший вид скульптурного портрета. Відомий у Старод. Єгипті, Старод. Греції і, особливо, в Римі. Високого мистецького рівня скульптурний портрет досяг у творчості майстрів італійського *Відродження* (*Донателло*),

Бюст. Портрет Філіппа Аравитянина. Мармур. Римська робота. 244 — 249. Ермітаж у Ленінграді. Ф. І. Шубін. Портрет М. В. Ломоносова. Гіпс. 1792. Державний Російський музей у Ленінграді. Є. В. Вучетич. Портрет двічі Героя Радянського Союзу І. Д. Черняховського. Гіпс. 1945. Київський музей російського мистецтва. М. Г. Лисенко. Портрет І. Я. Франка. Гіпс. 1959.

франц. скульпторів Ж.-А. *Гудона*, О. *Родена* і Е.-А. *Бурделя*. В Росії великою майстерністю відзначаються портретні Б. роботи Ф. *Шубіна*, М. *Антокольського*. Серед радянських майстрів—авторів портретних Б.: М. *Андрєєв*, В. *Мухіна*, С. *Меркуров*, М. *Томський*, З. *Азгур*; на Україні — І. *Севера*, І. *Кавалерідзе*, Г. *Кальченко*, М. *Лисенко*, В. *Бородай*, О. *Ковальов*, Г. *Петрашевич*, О. *Скобликов*, І. Шаповал та ін. Зразки портретних Б. створили також художники країн соціалістичної співдружності Ж. *Кішфалуді-Штробль* — в Угорщині, А. *Николов* — в Болгарії, К. *Дуніковський* — у Польщі.

БЮФФО́Н (Buffon) Жорж-Луї-Леклерк (7.IX 1707, Монбар — 16 IV 1788, Париж) — французький природознавець, член Паризької АН (з 1733). Осн. праця — «Природнича історія» (36 тт., 1749—88), в якій описав багато тварин і висловив прогресивні думки про єдність тваринного і рослинного світу. На противагу К. *Ліннею*, який у своїй класифікації додержувався погляду про постійність видів, Б. виклав міркування про змінюваність видів під впливом умов навколишнього середовища. Опрацьовуючи питання геології, висунув свою гіпотезу (дещо фантастичну) еволюційного розвитку Землі, висловив думку про послідовність утворення гірських порід.

БЮ́ХЕР (Bücher) Карл (16.II 1847, Кірберг — 12.XI 1930, Лейпціг) — німецький бурж. економіст, історик нар. господарства і статистик; представник *нової історичної школи* в політ. економії. Висунув триступінчасту схему розвитку г-ва, в основу якої покладено шлях, що проходить продукт від виробника до споживача («замкнуте домашнє г-во», «міське г-во» і «нар. г-во»). Основою екон. розвитку Б. вважав обмін, а не виробн., ігнорував характер власності, заперечував сусп.-екон. формації. В. І. Ленін критикував погляди Б. у кн. «Розвиток капіталізму в Росії».

БЮ́ХНЕР (Büchner) Георг (17.X 1813, Годделау — 19.II 1837, Цюріх) — німецький письменник і революційний діяч. Брат Л. *Бюхнера*. В 1834 в Гессенському ун-ті, де він навчався, створив таємне «Товариство прав людини» і видав революц. прокламацію «Гессенський сільський вісник». В ній Б. закликав народ до боротьби за соціальне визволення. В істор. драмі «Смерть Дантона» (1835), сатиричній комедії «Леонс і Лена» (вид. 1839), незакінченій драмі «Войцек» викривав реакцію і відстоював думку про активну роль нар. мас в історії.

Тв.: Рос. перекл.—Сочинения. М.—Л., 1935; Пьесы, проза, письма. М., 1972.
Літ.: Таран-Зайченко П. В. Георг Бюхнер. М., 1963. *Н. М. Матузова.*

БЮ́ХНЕР (Büchner) Людвіг (29. IX 1824, Дармштадт — 1. V 1899, там же) — німецький фізіолог та філософ. Відстоював ідеї *вульгарного матеріалізму, мальтузіанства* і *соціального дарвінізму*. Поняття матеріальності зводив до поняття речовинності, процес мислення — до суто фізіол. процесів у мозку тварин і людини тощо. В теорії пізнання певною мірою дотримувався *агностицизму*, вважаючи справжню природу речей невідомою. Класики марксизму-ленінізму піддали критиці вульгарний матеріалізм Бюхнера.

БЯДУ́ЛЯ Змітрок (справж. прізв. та ім'я — Плавник Самуїл Юхимович; 23.IV 1898, с. Посадець, тепер Логойського р-ну Мінської обл.— 3.XI 1941, похований в Уральську) — білоруський рад. письменник. Перша збірка ліричних оповідань — «Образки» (1913). У ранніх творах переважають песимістичні настрої. Після встановлення Рад. влади включився у

Ж.-Л.-Л. Бюффон.

З. Бядуля.

громад. і культур. роботу. Перша післяреволюційна зб.— «Під рідним небом» (1922). Писав оповідання про громадянську війну і життя дореволюц. села. Автор істор. повісті «Соловей» (1927), роману «Язеп Крушинський» (1928—32) та автобіографіч. творів «Наближення» (1935) й «У дрімучих лісах» (1939). Писав також твори для дітей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Соловей. Х., 1929; Оповідання. К., 1952; Пуд жита. К., 1960; Рос. перекл. — Избранное. М., 1957.

В. К. Бялиницький-Біруля.

БЯЗЬ — густа бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Буває сурова й білена, вибивна й гладкофарбована. Білену Б. звичайно наз. полотном. З Б. виготовляють натільну й постільну білизну, плаття, робочий одяг.

БЯКОВ Іван Іванович (н. 21.X 1944, м. Кірово-Чепецьк Кіровської обл.) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1974 виступає за «Авангард»). Олімпійський чемпіон з *біатлону* (1972, 1976) в естафеті 4 × 7,5 км. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

БЯЛИК Хаїм-Нахман (9.I 1873, с. Ради на Волині — 4.VII 1934, Відень) — єврейський поет. Жив в Одесі Почав друкуватися у 90-х рр. Писав староєвр. мовою. Автор поем «Мерці пустелі» (1902), «Розповідь про погром» (1904), «Вогняна хартія» (1905), у яких сіоністсько-націоналістичні погляди поєднувалися з песимізмом. Брав участь в упорядкуванні зб. «Єврейські легенди» (вийшло 4 томи) В 1921 емігрував у Зх. Європу. З 1924 жив у Палестині.

БЯЛИНИЦЬКИЙ-БІРУЛЯ Вітольд Каетанович [31.I(12.II) 1872, с. Кринки, тепер Могильовської обл.— 18.VI 1957, Москва] — білоруський рад. живописець-пейзажист, нар. художник БРСР (з 1944) і РРФСР (з 1947), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). В 1889 — 97 навчався в Київ рисувальній школі і Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури. Член Т-ва *передвижників* (з 1904), АХРР (з 1922). Серед творів: «Весняний день» (1902), «Весна» (1911), «Нивогес» (1936—37), «Білорусія. Знову зацвіла весна» (1947). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями

В. К. Бялиницький-Біруля. Весняний день. 1902. Державний Російський музей у Ленінграді.

БЯЛИСТОК, Бєлосток — місто на Пн. Сх. Польщі, на р. Бялій, адм. центр Бялистоцького воєводства. Залізничний вузол. 195,9 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — текст. (гол. чин. вовняна і бавовняна). Підприємства харч., деревообр., машинобудівної галузей. Виробн. кераміки. Мед. ін-т, інженерна школа. Архіт. пам'ятки Б.— барокковий палац Браницьких (тепер Медичний ін-т; 1691—97, арх. Тільман з Гамерена), пізньоготична ратуша (тепер Окружний музей; 1745—46, арх. Г. Клемм), пізньобарокковий особняк (тепер Музей революц. руху; 1771). Б. засн. 1320.

БЬОЛЛЬ (Белль; Böll) Генріх (н. 21.XII 1917, Кельн) — німецький письменник (ФРН). З 1939 по 1945 був солдатом. Почав друкуватися 1947 Повісті «Поїзд прибуває вчасно» (1949), «Де ти був, Адаме?» (1951) спрямовані проти війни. Романи «І не сказав жодного слова» (1953), «Дім без господаря» (1954), «Більярд о пів на десяту» (1959), «Очима клоуна» (1963), повісті «Хліб ранніх років» (1955), «Кінець одного відрядження» (1966), зб. сатиричних новел «І настав вечір і настав ранок» (1955), «Неждані гості» (1956) тощо.

Тв.: Укр. перекл. — Смерть Лоенгріна. К., 1960; Очима клоуна. К., 1965; Дім без господаря. К., 1968; Груповий портрет з дамою. «Всесвіт», 1972, № 5—7; Рос. перекл.— И не сказал ни единого слова... — Хлеб ранних лет. М., 1959; Где ты был, Адам? М., 1963

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *В*
Сінайська	Ч
Фінікійська	Y Y
Давньогрецька	B < Γ Γ B
Візантійська	R B C β
Латинська	V v V v
Романська	V W V W
Готична	W w W w
Кирилиця	B B в в
Глаголиця	U V Ш
Російська й українська	В в В в

В

В — третя буква українського алфавіту. Є й у всіх ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, яка походить з грец. β. У сучас. укр. мові буквою «В» позначають губно-губний щілинний сонорний приголосний звук «в», а на поч. слова перед приголосним, після голосного перед приголосним і в кінці слова — ў нескладове («ўпаў», «лаўка»).

«В МИРЕ ИСКУССТВ» — літературно-мистецький журнал, що виходив у Києві 1907—10. Перші два роки — двотижневик, останні — місячник. Виразного напряму не мав. Поряд з друкуванням статей промодерністичного характеру багато місця приділяв укр. реалістичному живопису, корифеям укр. театру та укр. музики.

ВААЛ, Баал (семіт. ба'ал — пан) — в релігії багатьох народів Стародавнього Сходу (Фінікія, Сірія, Палестина) бог сонця, родючості, землеробства, вод, війни тощо.

ВААЛЬ — ріка в Пд.-Африканській Республіці, права притока р. Оранжевої. Довж. бл. 1250 км. Бере початок у Драконових горах. Несудноплавна. Використовується для водопостачання і зрошування.

ВААЛЬС Ян-Дідерік ван дер — див. *Ван дер Ваальс* Ян-Дідерік.

ВААРАНДІ Дебора Юліанівна [н. 18.IX (1.X) 1916, м. Виру, тепер Ест. РСР] — естонська рад. поетеса, нар. письменниця Ест. РСР (з 1971). Член КПРС з 1940. Перша зб. «Під палаючим небом» (1945), до якої ввійшли вірші періоду Великої Вітчизн. війни. Збірки «Під шум прибою» (1948), «Мрійник біля вікна» (1959), «Хліб прибережних рівнин» (1965), «Вибрані вірші» (1966) — про соціалістичне будівництво в Естонії, істор. минуле ест. народу. Автор публіцистичних творів і дорожніх нотаток. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 5. К., 1971; Рос. перекл.— Мечтатель у окна. М., 1960; Хлеб прибрежных равнин. М., 1967; Люди смотрят на море. Таллин. 1968; Избранное. М., 1975.

Замок **Вавель** у Кракові. Сучасний вигляд.

ВАВЕЛЬ — пагорб у Кракові, на лівому березі р. Вісли, на Пд. від Старого міста. Архіт. пам'ятки: королівський замок, в якому збереглися аркадне внутр. подвір'я (1502—16), готичний зал (ренесансна перебудова 1502—36, архітектори Ф. Фйорентіно, Б. Берреччі, Бенедикт із Сандомира), «Посольський зал» (1529—35, розписи — 1532—35, Г. Дюрер, Антоній із Вроцлава; дер. «Вавельські голови» в кесонах стелі, 1531—35, С. Тауербах та ін.), кутові башти (бл. 1600). На Зх. від замку — готичний кафедральний костьол — усипальня польс. королів та ін. істор. діячів з романською *криптою* св. Леонарда (бл. 1110), ренесансною капелою Сигізмунда I (1517—33) й численними надгробками (скульптори Ф. Штос, Я. Михалович та ін.).

ВАВИЛОВ Микола Іванович [13 (25).XI 1887, Москва — 26.I 1943, Саратов] — рад. генетик, рослинник, географ, основоположник сучасної наукової селекції, громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1929), дійсн. член ВАСГНІЛ (з 1929; 1929—35 — її президент, 1935—1940 — віцепрезидент). В 1926—35 — член ЦВК СРСР. Брат С. І. *Вавилова*. Науково-прикладну роботу почав (1910) на Україні (Полт. дослідна станція). В 1911 — учасник 1-го з'їзду селекціонерів у Харкові. У 1911 В. закінчив Моск. с.-г. ін-т. З 1921 завідував Відділом прикладної ботаніки і селекції (Петроград), що 1924 був реорганізований у Всесоюзний ін-т прикладної ботаніки і нових культур, а 1930 — у Всесоюзний ін-т рослинництва (ВІР), яким В. керував до 1940. В 1930—40— директор Ін-ту генетики

АН СРСР; 1931—40 — президент Всесоюзного геогр. т-ва. Організатор і керівник численних експедицій для вивчення культурної флори СРСР (у т. ч. в західні райони України 1940) та різних країн світу. Розробив учення про імунітет у рослин до різних хвороб, сформулював *гомологічних рядів закон* у спадковій мінливості, що дало можливість зрозуміти шляхи еволюції рослинного світу; створив вчення про центри походження культурних рослин. Премія ім. В. І. Леніна, 1926.

Тв.: Избранные труды, т. 1—5. М.—Л., 1959—65; Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1967; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1970.
Літ.: Николай Иванович Вавилов. Библиографический указатель. Л., 1974. *М. І. Поляков.*

ВАВИ́ЛОВ Сергій Іванович [12 (24).III 1891, Москва — 25.I 1951, там же] — російський рад. фізик, держ. і громадський діяч, акад. (з 1932) і президент (1945—51) АН СРСР. Брат М. І. *Вавилова.* У 1914 закінчив Моск. ун-т. З 1932 — директор Фіз. ін-ту АН СРСР.
Дослідження з фіз. оптики, зокрема природи *люмінесценції* і практичного її застосування; під його керівництвом розроблено технологію виробн. ламп «денного світла». Роботи В. з люмінесценції зробили можливим відкриття особливого світіння чистих речовин від діяння радіоактивного випромінювання (див. *Черенкова — Вавилова випромінювання*). В.— один із засновників *нелінійної оптики.* Автор праць з філос. питань природознавства та історії науки. Перший голова (1947) Всесоюзного т-ва по поширенню політ. і наук. знань (тепер т-во «Знання»). В. був членом редколегії «Технической энциклопедии», 1-го видання «БСЭ», з 1949 —гол. редактор 2-го видання «БСЭ». Нагороджений 2 орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Державна премія СРСР, 1943, 1946, 1951. В 1951 встановлено золоту медаль ім. С. І. Вавилова, яку АН СРСР щорічно присуджує за видатні роботи з фізики.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1952—56; Укр. перекл.—Око і сонце. К., 1953; Мікроструктура світла. К., 1956.
Літ.: Левшин Л. В. Сергей Иванович Вавилов. М., 1977.

ВАВІЛО́Н — в давнину місто в *Месопотамії.* Руїни В.— поблизу м. Хілли в Іраку. Археол. розкопки провадилися 1899—1917. Вперше згадується в 3-му тис. до н. е. З 19 ст. до н. е.— столиця *Вавілонії.* З 732 до н. е. входив до складу *Ассірії.* Один з центрів *вавілоно-ассірійської культури.* В 539 до н. е. був завойований військом перс. царя *Кіра II,* 331 до н. е.— військом *Александра Македонського.* В 312 до н. е. перейшов під владу одного з його полководців — Селевка, який переселив більшу частину жителів В. в м. Селевкію. З того часу В. втратив істор. значення.

ВАВІЛО́НІЯ — давня рабовласницька держава в *Месопотамії* (територія сучасного Іраку), що існувала з поч. 2-го тис. до н. е. до 539 до н. е. Назву дістала від столиці — м. *Вавілона.* За царювання *Хаммурапі* (1792—1750 до н. е.) В. завоювала більшу частину Дворіччя і перетворилася на велику централізовану рабовласницьку деспотію. Вона стала володарем торг. шляхів, які зв'язували Месопотамію з сусідами, що сприяло піднесенню її екон. могутності. У В. було створено широку іригаційну систему, досягнуто значних успіхів в обробці металів. Зросла питома вага грош. г-ва. Про сусп. відносини у В. того часу відомо гол. чин. з *Хаммурапі законів.* З 2-ї пол. 18 ст. до н. е. почалося ослаблення В. На тер. В. почалися вторгнення зі Сх. *каситів,* з Пн. Зх.— *хеттів.* У 1518—1204 до н. е. В. перебувала під владою каситів. Нове короткочасне посилення В. відбулося за правління Навуходоносора I (1146—1123 до н. е.).
З кін. 12 ст. до н. е. тер. В. постійно спустошували війська *Ассірії* та *Еламу.* В 626 до н. е. ассірійський намісник Набопаласар (родом халдей) відокремився від Ассірії і проголосив себе царем В. (правив 626—604 до н. е.). За Набопаласара В. в союзі з *Мідією* розгромила ассірійську армію. Тер. Ассірії було поділено між В. і Мідією. За *Навуходоносора II* (604—562 до н. е.) В. вела успішні війни проти Єгипту та його азіат. союзників. У 586 до н. е. було зруйновано *Єрусалим, Іудейське царство* перетворено на провінцію Вавілонії. В 574 до н. е. владу В. визнало фінікійське місто *Тір.* За Набопаласара і Навуходоносора II економіка В. досягла високого рівня. В. стала осн. торг. центром Передньої Азії. В той час у В. поглибилося соціальне розшарування, великого значення набули торг.-лихварські елементи, зросла роль жерців Після смерті Навуходоносора II у В. відбулося кілька палацових переворотів. У 539 до н. е. Вавілон захопило військо перс. царя *Кіра II* В. втратила політ. незалежність. Про розвиток у В. культури див. *Вавілоно-ассірійська культура,* про вивчення історії В.— *Ассіріологія.*

Літ.: Рифтин А. П. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.—Л., 1937; Никольский Н. М. Частное землевладение и землепользование в Древнем Двуречье. Минск, 1948; Струве В. В. Борьба с рабством-должничеством в Вавилонии и Палестине. «Палестинский сборник», 1958, в. 3; Белявский В. А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. М., 1971. *Г. І. Підлуцький.*

ВАВІЛО́НО-АССІРІ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — культура давніх народів Месопотамії в 4—1-му тис. до н. е. Була результатом творчої діяльності і взаємного збагачення культур, досягненнями шумеро-аккадського, вавілонського і ассірійського суспільств (див. *Шумер, Аккад, Вавілонія, Ассірія*). Представлена матеріальними пам'ятками, писемністю, літературою, мистецтвом, деякими наук. знаннями в галузі математики, астрономії, хімії, медицини, фармакології, географії, філології, історії. Найзначнішими центрами В.-а. к. були жрецькі й світські школи, держ., храмові і приватні б-ки. Для неї характерне проникнення майже в усі сфери реліг. ідеології.
Матеріальна культура народів Дворіччя досягла досить високого рівня. З серед. 3-го тис. були відомі лиття, кування, карбування, філігрань. У військ. техніці застосовували колісниці (на поч. 2-го тис.), панцири з мідних блях (з серед. 2-го тис.), мечі, кам'яні й наплавні мости тощо. На межі 2-го і 1-го тис. до н. е. як зрошувальні засоби застосовували водопідйомні колеса й «безконечні» вірьовки з шкіряними відрами. В 7 ст. до н. е. збудовано (в Ассірії) перший кам'яний акведук.
Важливим фактором розвитку науки була госп. практика, для потреб якої насамперед необхідно було виробити систему мір, розробити методи визначення площі полів, об'єму зерносховищ і штучних водойм тощо; це сприяло створенню шумеро-вавілонської математики. Вавілонські математики користувались шістдесятковою позиційною системою *числення*; на її основі були складені таблиці ділення та множення чисел, квадратів і кубів чисел та їх квадратних і кубічних коренів тощо. Вавілоняни розв'язували *квадратні рівняння,* задовго до *Піфагора* користувались теоремою, яка зараз відома як *Піфагора теорема,* креслили різні плани (але, як правило, не в масштабі).
Хімія у вавілонян мала суто прикладний характер. Так, збереглося багато рецептів виготовлення бронзи, відомі глазурі та багатокольорові поливи на кераміці. В зв'язку з розвитком мореплавства, необхідністю встановлювати строки тих або ін. госп. робіт тощо розвивалась астрономія. Вавілоняни вміли розрізняти *планети* і *зорі.* Кожна планета (крім *Меркурія*) мала свою назву. В 1-му тис. до н. е. почалися спосте-

М. І. Вавилов.

С. І. Вавилов.

ВАВІЛОНО-АССІРІЙСЬКА МОВА

А. Я. Ваганова.

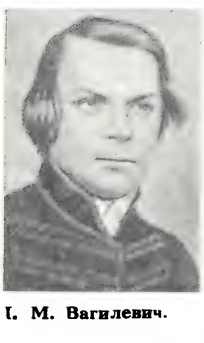

І. М. Вагилевич.

реження руху планет; зокрема, збереглись тексти про рух *Венери*. Вавілонські астрономи відкрили сарос — проміжок часу, через який сонячні та місячні *затемнення* повторюються у певній послідовності. Відносно високого рівня розвитку досягли вавілоняни у галузі медицини. Вони робили операції, в т. ч. ампутації, зрощення кісток, видалення більма на оці та ін. У мед. описах від 2-ї пол. 2-го тис. — 1-ї пол. 1-го тис. до н. е., які дійшли до нас, частини людського тіла вже було об'єднано в анатомічну систему. Було також систематизовано деякі хвороби і ліки.

Історичні знання у народів Месопотамії існували у зародковій формі (в осн. фіксація та нагромадження фактів). У 3—2-му тис. до н. е. істор. дійсність фіксувалась як записи, що прославляли діяльність царів (написи Урукагіни, Гудеї, Рімуша), або як т. з. списки царів, де повідомлялося про послідовність окремих царювань (напр., «список царів» з Ніппуру). В написах відображалася зовн. і деякою мірою внутр. політика Ассірії (написи Салманасара III, Саргона II, Сінаххеріба, *Асаргаддона*, Ашурбанапала). Багато написів на глині, камені та металі з відомостями про будівництво храмів, палаців та ін. події дійшло від вавілонських царів *Навуходоносора II* і Набоніда. Списки ассірійських службових осіб ліму (охоплюють з перервами період 12—7 ст. до н. е.) про гол. події кожного року дають змогу скласти хронологічну основу історії Ассірії. З 8 ст. до н. е. у Вавілонії з'явилися хроніки (відомі хроніки періодів 745—668, 626—623, 616—595, 558—538 до н. е.). В 3 ст. до н. е. з'явився перший твір з історії і культури народів Месопотамії узагальнюючого характеру, написаний вавілонським жерцем *Беросом*.

Релігія стародавніх племен Дворіччя пройшла складну еволюцію від первісних культів — *фетишизму*, *тотемізму*, *анімізму* через *політеїзм* до формування *монотеїзму*. У віруваннях шумеро-аккадських племен переважали спочатку общинні культи. Під час утворення рабовласн. Аккадської д-ви виникли культи загальнодерж. богів Ан, Енліль і Енкі. З утвердженням Вавілона центром д-ви гол. богом став *Мардук*. В Ассірії був поширений той самий пантеон богів, доповнений окремими місц. божествами, серед яких верховним божеством вважався Ашшур — покровитель однойменного міста Ассірії. Разом з тим вавілоно-ассірійська релігія включала в себе землеробські культи, зокрема культ вмираючого і воскресаючого бога Думузі (*Таммуза*), в ній були поширені *демонологія*, *магія*, астральні культи тощо. З вавілоно-ассірійськ релігії багато запозичили наступні релігії, зокрема *іудаїзм* і *християнство*. У старод. Дворіччі першими творами наук. характеру в галузі філології були складені бл. 3000 до н. е. списки знаків письма й переліки термінів. На поч. 2-го тис. з'явилися шумеро-аккадські загальні й термінологічні, а пізніше — й багатомовні словники. Створювали й граматики. Міфи, що дійшли до нас, відображають здебільшого уявлення народів, які займалися мисливством, землеробством і скотарством. Це міфи про створення світу, про потоп, про богиню Іштар. Найцікавішою є епічна поема про *Гільгамеша* (кін. 3 — поч. 2-го тис. до н. е.). В 1-й пол. 3-го тис. до н. е. література народів Дворіччя була усною й переважно віршованою. Саме в той час, очевидно, виникла частина шумерських епічних пісень, що дійшли до нас у записах 19—18 ст. до н. е. Період розквіту історико-героїчного епосу шумерською і аккадською мовами припадає на 24—21 ст. до н. е. Напевно, в кін. 3-го тис. до н. е. з'явилася і дидактична л-ра, відома з записів 18 ст. до н. е. і більш пізнього часу. Формування класичної аккадської л-ри відбувалося, мабуть, в 16—12 ст. до н. е. З літ. пам'яток Ассірії до нас дійшли наслідувальні поеми, гімни і мотиви у вавілонських жанрах. Пам'ятки старої вавілонської, почасти й шумерської, гол. чином культової, л-ри переписувались до 1 ст. до н. е. живою *арамейською мовою*.

Вавілоно-ассірійське мистецтво — одна з найважливіших і найвідоміших культур Стародавнього Світу. Найдавніші художні пам'ятки Месопотамії (виліплені від руки культові посудини з глини з геометричним візерунком, глиняні статуетки) належать до 5—4-го тис. до н. е. З серед. 4-го тис. до н. е. розвивається будівництво храмів, у період Джемдет-Наср (кін. 4 — поч. 3-го тис. до н. е.) — кругла скульптура, скульптурний рельєф, *гліптика*. В епоху створення міждержав і піднесення Шумера (поч. 3-го тис. до н. е.) знову провідної ролі набула храмова архітектура (величні прямокутні в плані храми з цегли-сирцю на насипних платформах, *зикурати*). Суворий схематизм і нерозчленованість форм властиві дрібній пластиці й різьбленим печаткам Шумера. Чудові золоті предмети з «царських» гробниць Ура. В період об'єднання Месопотамії під владою династії Аккада (24—22 ст. до н. е.) в пам'ятках мистецтва відчувається посилення культу володаря, в рельєфах зростає спрямованість до більшої вільності композиції, до об'ємності постатей, в круглій скульптурі — спрямованість до портретності рис Високої досконалості досягає техніка худож. обробки бронзи. Найвідоміша пам'ятка епохи піднесення м. Вавілона (18 ст. до н. е.) — діоритова стела зі зведенням законів царя Хаммурапі. У 2-му тис. до н. е. склалося власне ассірійське мистецтво. В період розквіту (9—7 ст. до н. е.) його осн. темами були війни, уславлення царів-переможців; споруджувалися палаци ассірійських царів, де в оздобленні гол. роль відігравали рельєфи з вапняку й алебастру, розміщені фризоподібно (особливої експресії образів досягнуто в рельєфах 7 ст.). Після падіння Ассірії (кін. 7 ст. до н. е.) короткочасний розквіт знову пережило мистецтво Вавілона (в 7—6 ст. до н. е.). Особливою пишністю відзначався ансамбль м. Вавілона. В результаті завоювання Вавілона д-вою *Ахеменідів* (539 до н. е.) і його входження у д-ву *Селевкідів* (кін. 4 ст. до н. е.) на вавілонській худож. культурі позначився вплив перського, а пізніше елліністичного мистецтва.

Літ.: Флиттнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. Л.—М., 1958; Матье М. Э. [та ін.]. Искусство Древнего Востока. М., 1968; Всеобщая история архитектуры, т. 1. М., 1970.

В. С. Шиловцева (історичні знання).

ВАВІЛО́НО-АССІРІ́ЙСЬКА МО́ВА — див. *Аккадська мова*.

ВАВІЛО́НСЬКЕ СТОВПОТВОРІ́ННЯ — крилатий вислів, що означає безладдя, метушню, відсутність єдиної підпорядкованості. Цей вираз походить з біблійної легенди, в якій розповідається, що люди після «всесвітнього потопу» намагалися збудувати башту, «щоб її верх сягав небес». Бог, мовляв, розгнівався на таку зухвалість і змішав людські мови, внаслідок чого люди перестали розуміти один одного й розсіялися по всій Землі.

ВА́ВРА (Vávra) Емануел (1839—91) — чеський літературознавець і перекладач творів О. Пушкіна, М. Некрасова, Т. Шевченка. Деякі дослідники укр.-чес. літ. зв'язків вважають В. автором розвідки «Тарас Шевченко, малоросійський поет», опублікованої в журн. «Квєти» («Квіти», 1865—66, № 35—37), в якій уперше в чес. критиці подано докладні відомості про укр. поета.

ВА́ВРА (Vávra) Отакар (н. 28.II 1911, Брно) — чехословацький кінорежисер, сценарист, нар. арт. ЧССР. Роботу в кіно почав 1929 як кінокритик. Засновник монументально-істор. фільму в Чехословаччині. Поставив фільми: документальний «Шлях до барикад» (1945), художні — «Німа барикада» (1949), «Ян Гус» (1955), «Ян Жижка» (1956), «Громадянин Брих» (1958), «Опівнічна меса» (1962), «Золотий ранет» (1965), «Романс для корнета» (1966), трилогію: «Дні зради» (1974), «Соколово» (1975), «Визволення Праги» (1976). З 1957 — професор Академії мистецтв у Празі.

ВАГА́ — сила, з якою тіло у полі притягання Землі діє на в'язь (підвіс, опору тощо). За другим законом Ньютона (див. *Ньютона закони механіки*) В. тіла $P = m(g - a) = F(1 - a/g)$, де m — маса тіла, g — прискорення вільного падіння, a — прискорення, надане тілу зовн. силами, F — сила тяжіння, яка є геом. сумою сили притягання і сили, що виникає внаслідок добового обертання Землі. При $a = 0$ В. дорівнює силі тяжіння. Якщо $g = a$, В. дорівнює нулеві — настає стан невагомості. В. — змінна величина, залежить від геогр. широти (на полюсі вона більша, ніж на екваторі). В. і сила тяжіння не можуть бути характеристиками тіла. Величиною, що характеризує тіло, є його *маса*. В. Міжнародній системі одиниць

(СІ) одиницею маси є кілограм (кг), а ваги, як і сили тяжіння,— ньютон (Н). *Ю. В. Ришков.*

ВАГА́НОВА Агрипина Яківна [24 VI (6 VII) 1879, Петербург — 5.XI 1951, Ленінград] — російська радянська артистка балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1934) В 1897—1916 виступала на сцені Маріїнського театру (Петербург). З 1917 — на пед. роботі. В 1931—37 — худож. керівник Ленінгр театру опери та балету, 1946—51 — зав кафедрою хореографії при Ленінгр. консерваторії Автор книги «Основи класичного танцю» (1934) Серед учениць В — Г. *Уланова,* М *Семенова,* Н *Дудинська* та ін Ім'я В. присвоєно Ленінгр хореографічному уч-щу (1957) Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946

ВАГИЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (2.IX 1811, с. Ясень, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.— 10.VI 1866, Львів) — український поет, філолог, етнограф, громадський діяч. Закінчив Львів духовну семінарію. Разом з М. *Шашкевичем* і Я. *Головацьким* був одним з організаторів літ. угруповання «*Руська трійця*». Почав друкуватися 1836. Брав активну участь у підготовці альманаху «*Русалка Дністровая*», де опублікував пройняті визвольними мотивами поему «Мадей», віршовану казку «Жулин і Калина» (1837) та свою передмову до добірки укр. нар. пісень. Надрукував «Замітки о руській літературі» (1848) — один з перших оглядів укр. письменства, переклав укр. і польс. мовами «Слово о полку Ігоревім», додавши наук. коментар. У 1848 приєднався до антиавстрійської політ. орг-ції «*Руський собор*», редагував її орган «Dnewnyk Ruskij» («Щоденник руський»), де надрукував ряд матеріалів про Т. Шевченка і *Кирило-Мефодіївське товариство.* Проводив істор. та археол. дослідження. Зазнав переслідувань австр влади та уніатської церкви.

Тв.: [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Білецький О. «Русалка Днѣстровая». В кн.: Русалка Дністрова. К., 1950; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962. *Ф. П. Погребенник.*

ВАГІ́НІТ (від лат. vagina — піхва), кольпіт — запалення слизової оболонки піхви. У жінок В. спричинюється мікробами або паразитами (гонококи, трихомонади, гостриці), хім. або мех. подразниками; виникає також при недодержанні правил особистої гігієни. Лікування: усунення причини В.; при трихомонадному В. (див. *Трихомоноз*) одночасно лікують подружжя

У тварин В. виникає внаслідок ушкодження слизової оболонки піхви під час тяжких родів, парування, проникнення хвороботворних мікроорганізмів (див. *Вібріоз, Трихомоноз*). Лікування призначають залежно від причини захворювання.

ВАГІ́ТНІСТЬ — фізіологічний процес, в результаті якого із запліднених яйцеклітини в організмі людини і тварин розвивається плід. В. у жінки триває в середньому 280 днів. Початком В. вважається момент запліднення сперматозоїдом яйцеклітини (зачаття). Звичайно за початок вагітності приймається перший день останньої менструації у жінки. З моменту запліднення розвивається зародок, який після закінчення 2 місяців наз. плодом. При нормальній, або фізіол., В. в організмі жінки ніяких патологічних змін не спостерігається Така В завершується у строк нормальними *пологами,* народженням живої доношеної дитини. Іноді організм вагітної недостатньо знешкоджує і виводить продукти життєдіяльності плоду (патологічна В.), внаслідок чого виникають токсикози першої (нудота, блювання, слинотеча) і другої (гіпертонія, водянка вагітних, нефропатія тощо) половини В. При переношеній В. (що триває 41—42 тижні) акушери повинні вживати відповідних заходів, спрямованих на запобігання смерті плоду (див. *Акушерство*). При позаматковій В. (коли зародок розвивається не в матці, а в матковій трубі, яєчнику чи черевній порожнині) необхідне хірургічне втручання

З метою *охорони материнства і дитинства* рад. законодавство надає ряд пільг і захищає особисті та майнові права вагітної жінки. Так, спец. норми трудового законодавства (в УРСР — ст 176—186 КЗпП УРСР) надають вагітним оплачувану відпустку по В. і родах тривалістю 112 календарних днів, передбачають переведення на легшу роботу вагітних жінок тощо. Закон забороняє відмовляти в прийнятті на роботу або звільняти з ініціативи адміністрації за мотивами вагітності.

Літ.: Сиркін М. М. Діагностика вагітності і визначення її строку. К., 1964; Волкова Л. С. Иммунобиологические взаимоотношения организмов матери и плода. М., 1970; Практическое акушерство. К., 1976. *В. Я. Голота.*

ВАГІ́ТНІСТЬ ТВАРИ́Н — фізіологічний стан самки від запліднення до народження плоду або *аборту.* Тривалість В. т. різних видів неоднакова (табл.), при належному живленні строк її трохи зменшується, а при недостатньому — подовжується. При запліднENні у грудні — травні В. т. триваліша, ніж при відповідному процесі в літньо-осінні місяці. Бички і жеребчики виношуються на кілька днів довше, ніж самки. При двійнятах у корів і кобил період вагітності дещо зменшується. На тривалість В. т. впливає скороспілість, спадковість, стан і розвиток самки У великих тварин вагітність здебільшого однoплідна, у дрібних — багатоплідна. Розрізняють три періоди В т.: період яйця — після запліднення (бл. 10—11 днів), ембріональний — коли розвиваються тканини і органи (від 11 до 40 днів), фетальний період — ріст і розвиток плоду до родів. Незадовільне живлення тварин і хвороби призводять до передчасного припинення В. т. Коли запліднене яйце розвивається не в матці, а в черевній порожнині або яйцепроводі, настає *позаматкова вагітність.*

Літ.: Андрієвський В. Я., Смирнов І. В. Ветеринарне акушерство, гінекологія і штучне осіменіння. К., 1971; Ветеринарное акушерство и гинекология. Л., 1977.

ВА́ГНЕР (Wagner) Вільгельм-Ріхард (22.V 1813, Лейпціг —13. II 1883, Венеція; похований у Байрейті) — німецький композитор, диригент, музичний письменник, публіцист. У 30—40-х рр.— композитор і капельмейстер у Магдебурзі, Кенігсбергзі, Ризі (1837—39), Парижі, Дрездені. З 1872 жив у Байрейті, де 1876 був збудований театр спеціально для виконання його опер. Учасник дрезденського антиурядового повстання 1849, політ. вигнанець (1849—58 — у Швейцарії). Однак у деяких пізніх публіцистичних працях виявляв реакційні, суб'єктивістсько-клерикальні погляди. В.— реформатор оперного жанру. Опери «Летючий голландець» (1841), «Тангейзер» (1845) і «Лоенгрін» (1850) — зразки нім. романтичної драми; в тетралогії «Перстень Нібелунгів» («Золото Рейну», 1869, «Валькірія», 1870, «Зігфрід», 1876, та «Загибель богів», 1876), знайшли вияв осн. принципи його оперної реформи: симфонізація опери, заміна «номерів» (арій, ансамблів) вільно побудованими (на основі системи лейтмотивів) монологами й діалогами, наскрізний розвиток музично-сценічної дії. Окремо стоять опери В. «Трістан та Ізольда» (1865) і «Нюрнберзькі мейстерзингери» (1868). В.— автор 13 опер, симф творів (у т ч. увертюр «Польща», 1832, остаточна ред. 1836, і «Фауст», 1840, остаточна ред. 1855, та симфонії, 1832), вокальних, інструм. композицій. Був видатним оперним і симф диригентом (виступав з концертами, зокрема 1863 — в Москві та Петербурзі). З 16 томів виданих його літ праць найважливіші: «Мистецтво і революція» (1849), «Опера і драма» (1851), «Про диригування» (1869), «Моє життя», «Бетховен» (обидві — 1870). Опери В.— в репертуарі рад., зокрема укр., театрів («Лоенгрін», «Тангейзер», «Валькірія», «Зігфрід», «Летючий голландець»).

Тв.: Рос. перекл.— Статьи и материалы. М., 1974.

Літ.: Кенигсберг А. К. Рихард Вагнер. Л., 1972. *Л. Б. Архімович.*

ВА́ГНЕР Володимир Олександрович [17(29).III 1849 — 8.III 1934]— російський рад. біолог і психолог, засновник вітчизняної *порівняльної психології.* Професор Петерб., згодом Ленінгр. ун-ту (1906—31). Один з організаторів Психоневрологічного ін-ту та Музею еволюції нервової системи й психіки при Ін-ті мозку в Ленінграді Вперше запровадив об'єктивний еволюційний метод при дослідженні поведінки тварин, піддав критиці механістичні погляди в зоопсихології.

Тв.: Биологические основания сравнительной психологии (Био-психология), т. 1 — 2. СПБ, 1910 — 13; Биопсихология и смежные науки. Пг., 1923; Возникновение и развитие психических способностей, в. 1 — 9. Л., 1924 — 29.

В.-Р. Вагнер.

Тривалість вагітності тварин
(у середньому)

Тварини	Кількість діб
Слон	660
Кит	456
Жирафа	420
Осел	380
Верблюд	365
Кінь	340
Буйвіл	307
Косуля	300
Дельфін	300
Велика рогата худоба	285
Соболь	265
Як	250
Лось	225
Олень	225
Ведмідь	200
Тигр	154
Вівця, коза	150
Нутрія	137
Дика свиня	130
Домашня свиня	114
Лев	110
Бобер	106
Норка	64
Собака	62
Вовк	62
Морська свинка	60
Кіт	58
Лисиця	52
Білка	35
Кріль	30
Миша	20

Важа Пшавела.

ВА́ГНЕР Єгор Єгорович [29.XI (11.XII) 1849, Казань — 14 (27).XI 1903, Варшава] — російський хімік-органік. У 1874 закінчив Казанський ун-т. Професор (з 1882) Новоолександрійського с.-г. ін-ту (тепер м. Пулави, ПНР), Варшавського ун-ту (з 1886) Розробив методи синтезу вторинних спиртів і метод окислення ненасичених сполук перманганатом калію (Вагнера реакція), відкрив камфенне перегрупування. Класичними є роботи В з питань будови *терпенів* (зокрема α-пінену — складової частини соснових скипидарів)

Літ.: Старосельский П. И., Никулина Е. П. Егор Егорович Вагнер. М., 1977.

ВАГОВИ́Й АНА́ЛІЗ — те саме, що й *гравіметричний аналіз*.

ВАГО́Н (англ. waggon — візок) — транспортний засіб, яким перевозять пасажирів або вантажі по рейкових коліях. Розрізняють В. (мал.) пасажирські і вантажні; для широкої (1520 мм) і вузької (750, 900 та 1060 мм) колії; дво-, чотири-, шести- і багатовісні. В. бувають несамохідні й самохідні (*автомотриси*, В. метро, трамваю, моторвагонні секції). До пасажирських належать В. заг. призначення (для перевезення пасажирів, пошти, багажу, В.-ресторани) і спеціальні (напр., службові, лабораторії, клуби). Пасажирські В. бувають далекого слідування, міжобласного сполучення і приміські. За внутр. плануванням їх поділяють на купейні і некупейні. До вантажних належать універсальні В. (криті, *піввагони, платформи, цистерни, вагони ізотермічні*) і спец. призначення (для перевезення худоби, бітуму, борошна, транспортери — багатовісні платформи, бункерні піввагони, вагони відбудовних і пожежних поїздів, В.-майстерні тощо). За умовами експлуатації вантажні В. поділяють на магістральні (загальносітьові) і пром транспорту (напр., *думпкари, вагонетки*, чавуновози, шлаковози). Осн. складові вузли В.: ходова частина (колісні пари, букси, ресорні підвіски), рама, кузов, гальмові й ударно-тягові пристрої. На залізницях СРСР найчастіше використовують чотиривісні В. вантажопідйомністю 50—65 т. *Ю. О. Єфімов.*

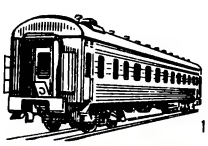

1

2

3

4

5

6

Вагони:
1 — пасажирський суцільнометалевий вагон далекого слідування;
2 — пасажирський вагон міжобласного сполучення;
3 — вагон з куполом для огляду місцевості;
4 — чотиривісний критий вагон;
5 — поштовий вагон;
6 — багажний вагон.

ВАГО́Н ІЗОТЕРМІ́ЧНИЙ — вагон, яким перевозять вантажі, що швидко псуються. Розрізняють В. і. (мал.) універсальні, що їх використовують для вантажів усіх видів, і спеціальні, якими транспортують молоко, живу рибу, вино. В. і. обладнують автом. холодильними установками (вагони-рефрижератори), пристроями електр. опалення, що забезпечують т-ру від +12 до —20° С при т-рі зовн. повітря від —45 до +30° С. З В. і. формують поїзди (23 або 21 вагон) для маршрутних перевезень, секції (12 або 5 вагонів), якими перевозять вантажі невеликими партіями. Крім того, застосовують автономні ізотермічні вагони *Ю. О. Єфімов.*

ВАГО́Н-ВА́ГИ — самохідний електричний вагон з механічним або електромеханічним ваговим пристроєм. Вантажопідйомність В.-в. до 40 т. В.-в. застосовують в основному на металург. з-дах для наповнення з бункерів, зважування і транспортування до доменних печей складових частин *шихти*.

ВАГОНЕ́ТКА (франц. wagonnet, зменш. від wagon — *вагон*) — невеликий відкритий вагон, що ним по вузькоколійних шляхах перевозять на невелику віддаль вантажі, а іноді й людей. Складається з кузова, підпорної рами (шасі), колісних скатів і *автозчепа* (рідше зчепа). Для поштучних вантажів заг. призначення використовують В.-платформи, для насипних вантажів — В. з жорстко закріпленим або перекидним кузовом, з відкидними стінками тощо. Розрізняють В. самохідні й несамохідні (причеплені до локомотивів). Місткість їх звичайно 0,5—6 м³ В. застосовують на кар'єрах, заводах, буд. майданчиках, у шахтах тощо.

ВАГОНОБУДУВА́ННЯ — галузь залізничного машинобудування, підприємства якої виробляють різні види залізничних вагонів, зокрема вантажні й піввагони, звичайні та спеціальні цистерни, *думпкари* тощо. Див. *Транспортне машинобудування*.

ВАГОНООБОРО́Т — сума прибулих і відправлених за добу місцевих і транзитних вагонів, обчислена в умовних двовісних вагонах.

ВАГОНОПЕРЕКИДА́Ч — пристрій, яким розвантажують криті або відкриті вагони з насипним вантажем. Розрізняють В. бокові, торцеві (або лобові) і комбіновані. Бокові В. повертають встановлений на платформі вагон навколо поздовжньої осі симетрії (роторні В.) або паралельної їй осі. Вантаж висипається через верх або бокову стінку вагона. Торцеві В. (мал.) повертають вагон навколо поперечної осі. Вантаж висипається через торцеву стінку Комбіновані В. багаторазово повертають або нахиляють вагон спочатку навколо поперечної, а потім навколо поздовжньої осі. Бокові і торцеві В. бувають пересувними і стаціонарними, комбіновані — тільки стаціонарними. Час розвантажування піввагона і платформи 2—3 хв, критого вагона 6—8 хв В. застосовують на залізницях, коксохім. і металург. з-дах, у мор і річкових портах *Ю. О. Єфімов.*

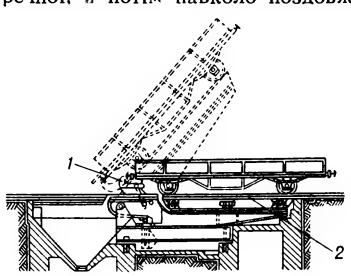

Вагоноперекидач торцевий:
1 — пристрій для закріплювання вагона; *2* — платформа

ВА́ГРАМ — село поблизу Відня, біля якого 5—6.VII 1809 під час австро-французької війни відбулася вирішальна битва між армією *Наполеона I* і австрійським військом. Результат битви вирішився на користь Наполеона I 14.X 1809 було укладено Шенбруннський мир, за яким Австрія змушена була віддати Франції ряд територій. Зх. Галичина переходила від Австрії до *Варшавського герцогства*, а Тернопільський округ Галичини — до Росії (як компенсація за її позицію під час війни, визначену *Тільзітським миром 1807*). Умови миру було анульовано *Віденським конгресом 1814—15*

ВАГРА́НКА — вертикальна циліндрична плавильна піч; різновид *шахтної печі*. Основною частиною В є *горно* з льотками (отворами) для випуску металу і *шлаку* та *фурмами*, через які подають *дуття*. Перероблювані матеріали (металевий брухт, паливо, *флюси* тощо) завантажують через завалочне вікно краном або вручну (якщо В. невелика) в шахту печі Трубою з іскрогасником відводять газоподібні продукти горіння. Всередині В. викладена вогнетривкою цеглою. Продуктивність В. 1 ÷ 30 т/год. У В. виплавляють переважно чавун. Рідше в ній переробляють сировину і шлак, щоб виготовити *мінеральну вату*, або випалюють руду, *вапняк* чи *доломіт*. В такій В. сталевий кожух роблять порожнистим, охолоджуваним водою. Іл. с.104. *К. І. Ващенко.*

ВА́ГРИ — плем'я *полабських слов'ян*, що населяло територію між Балтійським м., р. Трнавою і оз. Фемарн (т. з. Вагрію). Входило до союзу племен, очоленого *бодричами*. Бл. 1140 Вагрію захопило графство Гольштейн; В. було винищено або понімечено

ВА́ДАЇ, Ваддаї — Держава в Центральному Судані, що існувала на території сучас. Чаду. Засн. на поч. 2-го тис. н. е. на базі народності маба. З 17 ст у В. запроваджено *іслам*. Д-ва поділялася на провінції. В 19 ст. феодально залежні селяни сплачували ренту Застосовувалася праця рабів. Немусульманське населення сплачувало данину. В 1908—11 тер. В була завойована Францією і включена до складу колонії Убангі-Шарі-Чад (Франц. Екваторіальна Африка).

ВА́ДІ (араб.) — замкнена долина з крутими схилами. Дно вкрите численними уламками порід. Інколи заповнюються водою Довжина В. досягає кількох сотень кілометрів. Поширені в областях з посушливим кліматом (на Аравійському п-ові, в Пн Африці)

ВАДКО́ВСЬКИЙ Федір Федорович [1800 — 8(20).I 1844, с Ойок, тепер Іркутського р-ну Іркутської обл.] — декабрист, прапорщик Ніжинського полку. Член Північного (1823) і Південного (1824) т-в декабристів. Був прихильником повалення самодержавства, скасування кріпацтва, встановлення в Росії республіки. Засуджений до страти, заміненої довічною каторгою, яку було скорочено до 20 років. Відбував її на Петровському Заводі. З 1839 — на поселенні в Ірк. губернії.

ВАДОДА́РА (до 1977 — Барода) — місто на Зх. Індії, в штаті Гуджарат. Залізничний вузол. 467,4 тис. ж. (1971). Один з найбільших центрів текст (особливо бавовня-

ної) пром-сті Індії. Підприємства хім. (виробн. добрив, кислот, барвників, гуми), нафтопереробної і металообр. пром-сті; машинобудування. Кустарні промисли

ВАДО́ЗНІ ВО́ДИ (лат. vadosus — мілководний) — *підземні води,* які утворюються внаслідок випадання і проникнення в пористі гірські породи атмосферних опадів. Мають велике значення для с. г., особливо в районах з посушливим кліматом.

ВАДУ́Ц — столиця князівства Ліхтенштейн. Лежить у верхів'ї Рейну, біля підніжжя хр. Ретікон. 4 тис. ж. (1973). Підприємства точного і теплотехнічного приладобудування, текст. і харч. (у т. ч. виноробної) галузей. Ф-ка по виготовленню штучних зубів (на експорт). Кустарні промисли (сувеніри, гончарні вироби). Торг.-фін. центр. Поштовий музей, виставка фламанд. художників, істор. музей. Нац. школа. Архіт. пам'ятки, в т. ч. замок 9 ст. В. засн 1342.

ВА́ЖА ПШАВЕ́ЛА [справж. прізв., ім'я — Разікашвілі Лука Павлович; 14(26).VII 1861, с. Чаргалі Душетського пов.— 27.VI (10. VII) 1915, Тифліс] — грузинський письменник. У 1883—84 — вільний слухач Петербурзького ун-ту. Вчителював. Друкуватися почав 1879. У творах В. П. відображено побут і психологію горців, їхню боротьбу за свої права. Літ. спадщина В. П.— 36 епічних поем («Алуда Кетелаурі», 1883; «Бахтріоні», 1892; «Гість і господар», 1893; «Змієжер», 1901), 400 віршів, драми, нариси, оповідання, критико-теоретичні та публіцистичні статті. Укр. мовою твори В. П. перекладав П. Тичина та інші.

Тв.: Укр. перекл.— Гість і господар. Уривок з поеми. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Лірика. К., 1968; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М., 1958.

Літ.: Лундберг Е., Гогоберидзе Е. Важа Пшавела. М., 1969.

ВА́ЖКА АТЛЕ́ТИКА — вид спорту, який полягає в підніманні ваги (штанги). Осн. вправи В. а (з 1972) — ривок і поштовх штанги обома руками. Під час ривка спортсмен піднімає штангу з помосту (розмір 4 × 4 м) вгору одним безперервним рухом, під час поштовху — за два послідовні рухи — спочатку на груди, а потім вгору на витягнуті руки.

Важкоатлетів (з 1977) поділяють на 10 вагових категорій (до 52 кг — понад 110 кг). Початком змагань з В. а. вважають 60-і рр. 19 ст. З 1896 В. а. входить до програми Олімпійських ігор (крім 1900, 1908, 1912). У 1896 відбувся 1-й чемпіонат Європи, 1898 — 1-й чемпіонат світу. В Росії В. а. існує з 1885, коли В. Ф. Краєвський у Петербурзі створив гурток аматорів В. а. Серед найсильніших штангістів — володарів світових рекордів того часу були київ. атлети С. Тонський, П. Латушкін, Ф. Гриненко. В СРСР з 1933 щорічно провадиться чемпіонат країни. В 1946 рад. важкоатлети вступили до Міжнар. федерації В. а. (ІВФ, засн. 1920), 1969 — до Європ. федерації В. а. (засн. 1969). Серед неодноразових чемпіонів країни, Європи, світу та Олімпійських ігор — А. Воробйов, В. Куренцов, Ю. Власов, Я. Тальтс, Д. Ригерт, В. Алексєєв, з України — Я. Куценко, Г. Новак, Л. Жаботинський, І. Рибак, В. Бєляєв, П. Король та інші. *М. П. Лапутін.*

ВА́ЖКА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей промисловості, які виробляють переважно засоби виробництва. До складу В. п. входять *добувна промисловість* і частина галузей *обробної промисловості.* В. п. включає електроенергетику, паливну пром-сть, чорну й кольорову металургію, машинобудування й металообробку, хім. і нафтохім., лісову, деревообробну і целюлозно-паперову пром-сть, пром-сть буд. матеріалів та ін. Засоби виробн. (група «А») виробляють і деякі ін. галузі пром-сті (легка, харчова). В той же час деякі види продукції В. п. (паливо, електроенергію для побутових послуг) використовують як предмети споживання (група «Б»). Тому сума продукції В. п. не збігається з виробн. засобів виробництва.

В. п. відіграє вирішальну роль у створенні *матеріально-технічної бази комунізму,* прискоренні *науково-технічного прогресу,* підвищенні ефективності соціалістичного виробництва. Вона є основою розширеного соціалістичного *відтворення,* оборонної могутності країни та неухильного підвищення рівня життя рад. народу.

В дореволюц. Росії В. п. була слаборозвинутою галуззю. Зосереджувалась в основному на Уралі, в Петербурзі та на Україні. Більшість підприємств В. п. належала іноз. капіталові. Незважаючи на те, що для Росії, в т. ч. й України, був характерний найвищий у світі рівень *концентрації виробництва,* частка засобів виробн. у валовій пром. продукції становила 35,1%. На низькому рівні було машинобудування. На Росію 1913 припадало лише дещо більше як 4% світового пром. виробництва.

За Рад. влади завдяки *індустріалізації* в країні створено потужну В. п. Комуністична партія і Рад. д-ва послідовно проводили ленінську політику переважаючого зростання виробн. засобів виробн., розвитку галузей, що визначають науково-тех. прогрес — машинобудування, електроенергетики, хім. пром-сті та ін. Збудовано тисячі потужних пром. підприємств, створено ряд нових галузей В. п.— авіа-, автомобіле-, тракторобудування, верстатобудування, хім. і металург. машинобудування, електронну, нафтохім. пром-сть та багато ін. Якщо валова продукція всієї пром-сті СРСР 1976 зросла проти 1913 у 137 раз, то виробн. засобів виробн. збільшилося за цей час у 328 раз, у т. ч. продукція машинобудування і металообробки — в 1589 раз, хім. і нафтохім пром-сті — 832 рази, електроенергії — в 555 раз. Значно змінилася структура промислового виробництва. За заг. обсягом виробн. осн. видів продукції В. п. (вугілля, нафти, заліз. руди, чавуну, сталі, мінеральних добрив, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, тепловозів і електровозів магістральних, цементу тощо) СРСР 1976 посідав 1-е місце в світі.

Швидкі темпи розвитку важкої пром-сті СРСР супроводилися високим тех. рівнем виробн., підвищенням якості продукції. Підприємства В. п. розміщені в усіх союзних республіках. Значно зросла питома вага сх. районів країни у валовій продукції В. п. Створено ряд нових індустріальних баз і *територіально-виробничих комплексів.* Україна є одним з осн. районів В. п. країни. Тут виробляється (1976) 30,7% загальносоюз. видобутку вугілля, 52,9% заліз. руди, 18,8% виробн. електроенергії, 36,7% сталі, 42,2% металург. устаткування, 95,5% тепловозів магістральних, 21,1% мінеральних добрив, 23,6% стінових матеріалів тощо. Осн. підприємства В. п. зосереджені в Донбасі, Придніпров'ї, Приазов'ї, в Харкові, Києві, Одесі, Львові та в ін. районах і містах. Як відзначалось на XXV з'їзді КПРС, у десятій п'ятирічці (1976—80) повністю зберігається визначальне становище важкої індустрії, особливо в прискоренні науково-тех. прогресу. Якщо вся продукція пром-сті СРСР має зрости за п'ятирічку на 36%, то виробництво засобів виробництва — на 38%, в УРСР відповідно — на 33% та 36,7%. Зростає В. п. в ін. соціалістичних країнах. У 1976 на всі країни соціалізму припадало більше як 40% заг. обсягу пром. продукції світу. Найбільш розвинута важка індустрія в НДР, Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії, Угорщині та Болгарії; серед капіталістичних країн — у США, Японії, ФРН, Великобританії, Франції та Італії. Див. також статті про окремі галузі В. п.

Літ. див. до статей *Промисловість, Індустріалізація.*

М. Г. Чумаченко.

Виробництво основних видів продукції важкої промисловості

Продукція	Одиниця виміру	1913		1940		1976	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Електроенергія	млрд. кВт·год	2,0	0,5	48,6	12,4	1111,4	209,0
Залізна руда (товарна)	млн. т	9,2	6,9	29,9	20,2	239,1	126,5
Вугілля	млн. т	29,2	22,8	165,9	83,8	711,5	218,2
Сталь	»	4,3	2,4	18,3	8,9	144,8	53,1
Верстати металорізальні	тис. шт.	1,8	0,07	58,4	11,7	233,0	35,3
Мінеральні добрива в умовних одиницях	тис. т	89	36	3290	1012	92 244	19 426

Рекорди світу з важкої атлетики (на 1. I 1978)

Вправа	Маса штанги, кг	Країна
Вагова категорія до 52 кг		
Ривок	109	СРСР
Поштовх	141	СРСР
Сума	247,5	СРСР
Вагова категорія до 56 кг		
Ривок	120,5	Япон.
Поштовх	151,0	Іран
Сума	262,5	Болг.
Вагова категорія до 60 кг		
Ривок	130,0	Болг.
Поштовх	165,0	Болг.
Сума	287,5	Болг.
Вагова категорія до 67,5 кг		
Ривок	142,5	Куба
Поштовх	177,5	СРСР
Сума	315,0	СРСР
Вагова категорія до 75 кг		
Ривок	157,5	СРСР
Поштовх	195,0	СРСР
Сума	347,5	СРСР
Вагова категорія до 82,5 кг		
Ривок	170,0	Болг.
Поштовх	207,5	ФРН
Сума	372,5	Болг.
Вагова категорія до 90 кг		
Ривок	180,0	СРСР
Поштовх	221,0	СРСР
Сума	400,0	СРСР
Вагова категорія до 100 кг		
Ривок	175,5	СРСР
Поштовх	—	—
Сума	387,5	СРСР
Вагова категорія до 110 кг		
Ривок	185,0	Болг.
Поштовх	237,5	Болг.
Сума	417,5	Болг.
Вагова категорія понад 110 кг		
Ривок	200,0	Болг.
Поштовх	255,5	СРСР
Сума	445	СРСР

Вагон ізотермічний автономний.

ВАЖКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ

Питома вага виробництва засобів виробництва (група «А») і виробництва предметів споживання (група «Б») в загальному обсязі продукції промисловості в СРСР (у процентах).

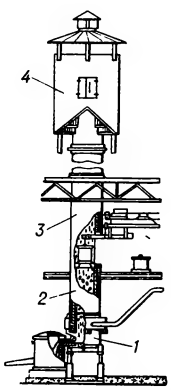

Вагранка: *1* — горно; *2* — шахта; *3* — труба; *4* — іскрогасник.

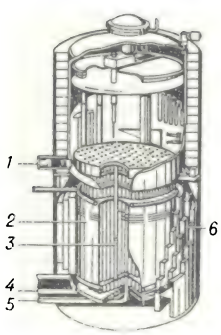

Важководний реактор: *1* — вихід теплоносія; *2* — бак з важкою водою; *3* — канали з тепловидільними елементами; *4* — трубопровід для подавання теплоносія; *5* — трубопровід для подавання важкої води; *6* — графітовий відбивач.

ВАЖКЕ́ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — сукупність галузей машинобудування, які виробляють машини і устаткування для металургійної, вугільної й гірничорудної пром-сті, залізничного транспорту, підйомно-транспортне устаткування, важкі гідравлічні преси, великі екскаватори, роторні комплекси, турбіни, дизелі і дизель-генератори та ін. металоємне устаткування. В. м. є основою важкої індустрії. Розвиток В. м. визначає технічний рівень виробництва і темпи *науково-технічного прогресу* в галузях *важкої промисловості*. В. м. відіграє важливу роль у розв'язанні вузлових нар.-госп. завдань, розвитку продуктивних сил, підвищенні ефективності сусп. виробн. Для В. м. характерні дрібносерійне і одиничне виробн., виготовлення машин і устаткування великих розмірів і значної металоємності. В дореволюц. Росії В. м. виникло в 2-й пол. 19 ст. в зв'язку з розвитком металург., вуг. пром-сті і залізничного транспорту. На тер. України підприємства В. м. виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в районах Донбасу, Придніпров'я і в Харкові. Проте вони виробляли незначну кількість малопотужних парових турбін і котлів, паровозів, локомобілів і дизелів. В СРСР, у т. ч. й на Україні, В. м. почало розвиватися швидкими темпами в період реалізації плану ГОЕЛРО та індустріалізації країни. Було реконструйовано старі маш.-буд. підприємства і збудовано багато потужних нових. На Україні за роки перших п'ятирічок виросли з-ди: Новокраматорський машинобудівний, Харківський турбінний, Дніпропетровський металург. устаткування, реконструйовано на новій тех. базі Старокраматорський машинобудівний з-д, Харківський і Ворошиловградський паровозобудівні з-ди, підприємства по виготовленню устаткування для металург., вугільної та гірничорудної пром-сті в Донецьку, Горлівці, Слов'янську, Дебальцевому, Кривому Розі, Дружківці та ін.

Дальшого розвитку В. м. набуло в післявоєнні роки. В 1975 випуск продукції В. м. країни збільшився проти 1960 в 2,9 раза. Створено сучасні види машин і устаткування великої потужності і продуктивності — устаткування для доменних печей об'ємом 5000 м³, парові турбіни потужністю 500 і 800 тис. кВт, магістральні тепловози потужністю 4000 к. с. у секції, залізничні цистерни вантажопідйомністю 120 т, роторні комплекси для гірничорудної пром-сті продуктивністю 5000 м³ на годину, механізовані комплекси для видобування вугілля тощо.

Одне з провідних місць у В. м. країни посідає УРСР. Так, республіка 1976 випустила 97,7% вуг. комбайнів, 95,5% магістрал. тепловозів, 53% вантажних вагонів (у т. ч. 100% цистерн), 42% металург. устаткування в загальносоюзному виробництві їх. Підприємства В. м. СРСР оснащені сучас. високопродуктивною технікою, на них впроваджуються найновіші технологічні процеси, нові ефективні форми організації праці і виробн. із застосуванням електронної обчислювальної техніки; значно зріс рівень механізації й автоматизації виробн. Шляхи дальшого розвитку В. м. накреслено в Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. Передбачається створення потужного устаткування для чорної металургії, технологічного устаткування і засобів механізації для кольорової металургії, розширення виробн. устаткування для підземного видобування руди, організація виробн. нових типів дизелів, освоєння випуску потужних тепловозів та ін. Значно підвищиться якість, надійність і довговічність продукції. З ін. соціалістичних країн В. м. найбільш розвинуте в Чехословаччині та НДР, серед капіталістичних країн — у США, Японії, Великобританії, ФРН. Див. також *Енергетичне машинобудування, Підйомно-транспортне машинобудування, Транспортне машинобудування.*

Літ. див. до ст. *Машинобудування.*

В. С. Сокирко.

Виробництво основних видів продукції важкого машинобудування

Продукція	Одиниця виміру	1940		1970		1976	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Турбіни	млн. кВт	1,2	0.1	16,2	4.4	19.6	6,3
Металургійне устаткування	тис. т	23,7	16,0	314,1	146,4	365,0	154,1
Вугільні комбайни	шт.	22	22	1130	1083	1197	1170
Тепловози магістральні	секцій	5	1*	1485	1390	1455	1389
Вагони вантажні магістральні	тис. шт	30,9	10,3	58,3	29,6	71,9	38,6

* Теплопаровоз

ВА́ЖКИЙ БЕТО́Н — бетон з об'ємною масою 2200—2500 кг/м³. *В'яжучою речовиною* у В. б. є *портландцемент*, цементи на його основі, глиноземистий цемент; крупним *заповнювачем* — щебінь або гравій з щільних гірських порід, рідше — шлаковий та цегляний щебінь. В. б. використовують для збірних і монолітних бетонних і залізобетонних конструкцій, деталей будинків і споруд. Спец. видами В. б. є *гідротехнічний бетон*, дорожній бетон, декоративний бетон, *жаростійкий бетон*, бетон для захисту від радіоактивного випромінювання — особливо важкий бетон (напр., *баритобетон*) з об'ємною масою понад 2500 кг/м³.

ВА́ЖКИЙ ШПАТ — мінерал класу сульфатів. Те саме, що й *барит.*

ВА́ЖКОВО́ДНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, в якому сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової *ядерної реакції* поділу, є *вода важка*; вид *теплового реактора*. Перетворення у В. р. (мал.) швидких нейтронів на теплові практично без їх поглинання у важкій воді забезпечує перебіг ланцюгової ядерної реакції з меншою, ніж в ін. теплових реакторах, витратою *ядерного пального*. Розміри В. р., що його експлуатують на природному урані, менші, ніж розміри *уран-графітового реактора*. Йому властиві значна питома потужність, глибоке вигоряння ядерного пального при мінімальній його витраті і низька паливна складова вартості електроенергії. Недоліки В. р.: необхідність повної герметизації контурів з важкою водою і висока вартість цієї води. Перший експериментальний В. р. побудовано (1944) в США (Аргонн). В. р. діють в СРСР, Канаді, Англії, Швеції, Індії та ін. країнах.

В. Б. Климентов

ВАЖПРОМЕЛЕКТРОПРОЕ́КТ — проектний інститут Головного управління електромонтажних робіт Міністерства монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР. Організований 1922 у Харкові на базі Харків. проектно-монтажного відділення Електротехнічного тресту. В складі ін-ту: Центр. виробництво у Харкові з проектними відділами в Донецьку, Жданові, Запоріжжі, Одесі та Севастополі, а також Київ. відділення з проектним відділом у м. Калуші. Ін-т розробляє проекти електр. частини об'єктів капітального будівництва важкої пром-сті (гол. чин. чорної металургії) УРСР, ін. союзних республік і деяких зарубіжних країн, здійснює *авторський нагляд* за будівництвом таких об'єктів (у т. ч. за рубежем).

М. О. Каменєв.

ВА́ЗА, Васа (швед. Wasa, польс. Waza) — династія королів Швеції (1523—1654) і Польщі (1587—1668). Найвідоміші представники дин. В. у Швеції: *Густав I* (засновник династії) і *Густав II* Адольф; у Польщі: *Сигізмунд III*, *Владислав IV*, *Ян II Казимир.*

ВА́ЗА (франц. vase, від лат. vas — посудина, посуд) — посудина, виготовлена з глини, металу, скла, дерева та інших матеріалів. У країнах Старод. Сходу, в Єгипті, Греції, Пд. Америці В. спочатку застосовували переважно для зберігання рідких і сипучих харчових продуктів, потім вони стали декоративними речами. В. відзначаються багатством худож. форм, їх прикрашають розписом (див *Вазопис* античний), широко використовують в оформленні садово-паркових ансамблів і громад. споруд.

ВАЗА́РІ (Vasari) Джорджо (30. VII 1511, Ареццо — 27. VI 1574, Флоренція) — італійський архітектор, живописець, історик мистецтва, представник *маньєризму*. В 1562 заснував у Флоренції академію рисунка. Найзначніші спо-

руди: ансамбль вулиці Уффіці у Флоренції (1560—85), Палаццо деі Кавальєрі в Пізі (1562), Палаццо делле Лодже в Ареццо (1573—81). Живописні твори: фрески в Палаццо Веккьйо у Флоренції (з 1555), в Залі Реджа у Ватікані в Римі (1571—73) та ін. В.— автор життєписів італ художників (1550), важливих своїм фактичним матеріалом, а також оцінкою прогресивної ролі мистецтва епохи Відродження.

Дж. Вазарі і Б. Буонталенті. Вулиця Уффіці у Флоренції. 1560—85.

Тв.: Укр. перекл. — Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів. К., 1970; Рос. перекл. — Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих. т. 1—5. М., 1956—71.

ВАЗЕЛІ́Н (франц. vaseline, від нім. Wasser — вода і грец. ἔλαιον — маслинова олія) — суміш *масла мінерального* і твердих парафінових *вуглеводнів*. Однорідна мазеподібна біла або жовтувата маса без запаху і смаку, густ. 870—885 кг/м³. В. добувають, розтоплюючи тверді вуглеводні (парафін, церезин, петролатум) та їхні суміші у мінеральному маслі з наступним очищенням сірчаною к-тою і вибілювальною глиною. Залежно від застосування виготовляють різні марки вазеліну. Використовують В. у косметиці, медицині як основу при виготовленні мазей (має протизапальну дію, пом'якшує шкіру), для просочування тканин і паперу, в електротехніці, в лабораторній практиці, в техніці як антифрикційне і захисне мастило.

ВАЗЕ́Х (справж. ім'я — Мірза Шафі; 1796, Гянджа, тепер Кіровабад — 28.XI 1852, Тифліс) — азербайджанський поет-просвітитель. Був учителем. Зазнавав переслідувань з боку духівництва за волелюбність. Виступав із критикою тогочасної дійсності, реліг. фанатизму («Тамерлан» та ін.). Поезії В. пройняті любов'ю до життя («Зулейха», «Гафіза», «Прощання з Тифлісом»). Зб. «Пісні Мірзи Шафі» перекладена багатьма мовами.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Баку, 1977.

Літ.: Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе. Баку, 1958; Сеидзаде А. А. Мирза-Шафи Садык-оглы Вазех. Баку. 1969.

ВАЗИРИСТА́Н — історична область у Зх. Пакистані. Населена *пуштунами*. До 2-ї пол. 19 ст. В. зберігав незалежність. У 1893 включений до складу Брит Індії. Населення В вело постійну боротьбу проти колонізаторів. З 1947 — в складі Пакистану.

ВА́ЗОВ Іван Минчов (9.VII 1850, Сопот, тепер м. Вазовград — 22.IX 1921, Софія) — болгарський письменник і громадський діяч. Учасник *Квітневого повстання 1876*, після поразки якого емігрував до Румунії. В 1887—89 жив в Одесі. Почав друкуватися 1870. Збірки поезій «Прапор і гусла» (1876), «Горе Болгарії» (1877), «Визволення» (1878), цикл «Епопея забутих» (1881—84) присвячені боротьбі болг. народу за незалежність. Вірші «Панагюрським повстанцям», «Свобода чи смерть!» стали бойовими піснями болг. патріотів. Роман «Під ігом» (1889—90) — про Квітневе повстання болг. народу 1876. Автор соціальних романів «Нова земля» (1896), «Казаларська цариця» (1903), реалістичних оповідань — збірки «Бачене й чуте» (1901), «Строкатий світ» (1902), комедій «Кандидати слави» (1901), «Шукачі доходних місць» (1903), історико-патріотичних драм «До прірви» (1908), «Борислав» (1909), «Івайло» (1911). Творчість В.— найвищий етап у розвитку критичного реалізму в болг. л-рі. У творчості В. помітний вплив поезії Т Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова.

Твори Вазова перекладав П. Грабовський. У 1891 і 1908 в укр. перекладі були опубліковані оповідання В. «Чи йде» та «Павло». Першим перекладачем роману «Під ігом» був В. Щурат (1901). За рад. часу твори В. укр. мовою перекладали П. Тичина, О Копиленко, О. Кундзіч.

Тв.: Събрани съчинения, т. 1—20. София, 1955—57; Укр. перекл.— У ярмі. Х., 1930; Болгарка. К., 1952; Оповідання. К., 1954; Під ігом. К., 1957; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—6. М., 1956—57; Избранное, т. 1—2. М., 1977.

Літ.: Тичина П. Іван Вазов. В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 3. К., 1957; Вълчев В. Иван Вазов. София, 1968; Гольберг М. Я. Іван Вазов. К., 1976; Лихачёва Л. П. Иван Вазов. Биобиблиографический указатель. М., 1962.

ВАЗО́ПИС античний — розпис античних керамічних посудин. Розвинувся ще в кріто-мікенському мистецтві (див. *Егейська культура*). Великого розквіту В. досяг у давньогрец. мистецтві. Вази розписували т. з. чорним лаком, білою і пурпурною фарбами. Композиція розпису органічно поєднувалася з формою посудини В. дає уявлення про живопис Стародавньої Греції. В історії В. відомі *геометричний стиль* (9—8 ст до н. е., горизонтальні смуги ритмічних лінійних візерунків), *«килимовий стиль»* (7 ст. до н. е., поліхромні зображення тварин у поєднанні з рослинними візерунками), *чорнофігурний стиль* (6 ст. до н. е., майстер Клітій) і *червонофігурний стиль* (остання чверть 6— поч. 4 ст. до н. е., майстри *Євфроній*, Дуріс). В. поширився в грец. містах Пд. Італії, Малої Азії, на пн. узбережжі Чорного м. (в Херсонесі та Ольвії) Зразки В. зберігаються в Ермітажі, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С Пушкіна в Москві, Київ. музеї західного та східного мистецтва, в ін. музеях. Іл. с. 109.

Літ.: Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. М., 1953; Античне мистецтво. Альбом. К., 1977.

ВАЗОПРЕСИ́Н (від лат. vas — *судина* і presso — тисну) — гормон, що виробляється нейросекреторними клітинами гіпоталамуса. По нервових волокнах надходить у *гіпофіз* (див. *Нейросекреція*). За хім. будовою поліпептид (див. *Пептиди*). Має антидіуретичну (є одним з факторів, що підтримує сталість *водно-сольового обміну* в організмі) та вазопресорну (звужує кровоносні судини і підвищує кров'яний тиск) дію. Нестача В. спричинює нецукровий *діабет*. Препарати, що містять В., одержують із задньої частинки гіпофіза.

ВАЙГА́Ч — острів у Пн. Льодовитому ок., між Карським і Баренцовим морями, входить до складу Архангельської обл. РРФСР Від материка відокремлений прот. *Югорський Шар*, від Нової Землі — прот. *Карські Ворота*. Пл. 3383 км² Береги невисокі, на Зх. дуже розчленовані. Поверхня рівнинна (вис. до 170 м) Рослинність тундрова. Багато боліт Водяться песець, водоплавні птахи Осн. населені пункти — с-ща Вайгач і Варнек.

ВА́ЙГЕЛЬ (Weigel) Гелена (12.V 1900, Відень — 6 V 1971, Париж, похована в Берліні) — німецька актриса (НДР). На нім сцені — з 1918 З 1933 — в еміграції Повернувшись 1948 до НДР, разом з своїм чоловіком Б. *Брехтом* заснувала театр *«Берлінер ансамбль»*. З 1956 до кінця життя — його худож. керівник В 1951 в «Берлінер ансамблі» створила образ Пелагеї Власової («Мати» Брехта за мотивами повісті Горького), 1958 цю роль зіграла в однойменному нім. фільмі. Інші ролі в п'єсах Брехта: Матінка Кураж («Матінка Кураж та її діти»), Волумнія («Коріолан» за Шекспіром, обробка), Нателла Абашвілі («Кавказьке крейдяне коло»). Портрет с. 106.

ВА́ЙДА (Isatis) — рід рослин род. *хрестоцвітих*. Одно-, дворічні й багаторічні трав'янисті рослини з цілокраїми, іноді трохи зубчастими листками і жовтими квітками. Плоди — звисаючі нерозкривні однонасінні стручки Бл. 60 видів, поширених в Європі й Азії. В СРСР — 37 видів, з них в УРСР — 8. Найвідоміша В. фарбувальна (I. tinctoria) — однорічна рослина до 1 м вис. Росте в степах на вапнякових схилах (в УРСР — в Степу, рідше — в Лісостепу), як бур'ян на полях і вздовж доріг. Раніше В. фарбувальну культивували як рослину, з листя якої здобували синю фарбу (індиго). В.— кормова рослина. Іл. с. 108.

ВА́ЙЗЕНБОРН (Weisenborn) Гюнтер (10.VII 1902, Фельберт —26.III 1969, Зх. Берлін) — німецький письменник (ФРН). З 1937 — учасник антифашистського руху. В 1928 опублікував антивоєнну п'єсу «Підводний човен С-4», 1931 разом з Б. *Брехтом* інсценізував роман М Горького «Мати». В 1942 В. було ув'язнено. З концтабору звільнений 1945 Рад. Армією. В 1948 відвідав Рад. Союз. П'єси

І. М. Вазов.

Ваза.
1. І. Г. Аполлонов. Декоративна ваза. Кришталь, алмазна обробка, гравірування. 1972.
2. Г. І. Павленко-Черниченко. Декоративна ваза. Фарфор, підглазурний розпис. 1971.
Обидві — в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

«Підпільники» (1945), «Вавілон» (1946), романи «Третій погляд» (1956), «Месник» (1961) тощо мають соціально-критичне спрямування. Автор зб. оповідань і нарисів «Розколотий обрій» (1965).

Тв.: Укр. перекл.— Месник. К., 1964; Рос. перекл.—Потерянное лицо. М., 1959; Построено на песке. М., 1960; Преследователь. М., 1963; Мемориал. М., 1973.

Г. Вайгель.

ВА́ЙНЕРТ (Weinert) Еріх (4.VIII 1890, Магдебург — 20.IV 1953, Берлін) — німецький поет (НДР), член Німецької академії мистецтв Член Компартії Німеччини з 1929. Літ. діяльність почав 1921. Перші збірки «Балаган» (1925), «Еріх Вайнерт говорить» (1930) — сатиричного спрямування. В 1933—46 перебував в еміграції, з 1935 — в СРСР У 1935 подорожував по Україні (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків). Учасник нац.-революц війни ісп. народу 1936—39, Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Збірки тих років «До німецьких солдатів» (1942), «Проти справжнього ворога» (1944), «Camaradas» (1951, сюди ввійшли вірші ісп. циклу) присвячені антифашист. боротьбі в Іспанії, визвольній місії Рад. Союзу у Великій Вітчизн війні В 1946 повернувся на батьківщину Провідною ідеєю післявоєнної поезії є заклик до миру. Перекладав твори рос. (М. Лермонтов), укр. поетів Значне місце серед його перекладів посідають твори Шевченка («Гайдамаки», цикл «В казематі» тощо). В 1951 в Берліні видано в його перекладі поетичні збірки Т Шевченка та І. Франка Окремі твори В. в перекладі укр. мовою опубліковано в ряді збірників, у періодич. виданнях.

Е. Вайнерт.

Тв.: Укр. перекл.— ... Німеччина. Х., 1937; [Вірші]. «Всесвіт», 1958, № 4; Рос. перекл.— Избранное. М., 1965.

Літ.: Девекин В. Эрих Вайнерт. М., 1965; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин. К., 1977; Троянкер В. С. Эрих Вайнерт. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

Н. М. Матузова.

Б. К. Вайнштейн.

ВА́ЙНО Карл Генріхович (н. 28.V 1923, Томськ) — партійний і державний діяч Естонської РСР Член КПРС з 1947 Нар. в сім'ї службовця Закінчив Томський електромеханічний ін-т інженерів залізничного транспорту (1947), Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1957). З 1948 — на парт. роботі, 1952 — секретар Таллінського обкому КП Естонії, 1952 — 57 — зав. відділом пром-сті і транспорту ЦК Компартії Естонії, 1957—60— заст. голови Раднаргоспу Ест. РСР; з 1960 — секретар, з 1978 — перший секретар ЦК Компартії Естонії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції

К. Г. Вайно.

ВАЙНО́НЕН Василь Іванович [8 (21).II 1901, Петербург — 23.III 1964, Москва] — російський рад. балетмейстер, засл. арт. РРФСР (з 1939) У 1919 закінчив Петрогр. хореографічне уч-ще. У 1919—38 — артист, потім балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М Кірова, 1946—50 і 1954—58 — балетмейстер Великого театру СРСР. Вистави: «Полум'я Парижа» Асаф'єва (1932, Ленінград; 1933, 1947 — нові ред., Великий театр), танці в опері Сметани «Продана наречена» (1948), «Берег щастя» Спадавеккіа (1952). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947, 1949.

ВАЙНШТЕ́ЙН Борис Костянтинович (н. 10.VII 1921, Москва) — радянський кристалограф, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив Моск. ун-т (1945) та Ін-т сталі (1947). З 1949 працює в Ін-ті кристалографії АН СРСР, з 1962 — директор цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням структурного аналізу кристалів, теорії дифракції електронів і рентгенівського проміння, дослідженню біологічних макромолекул. Розробив теор. основи методу структурної електронографії. Рентгенографічно визначив будову ряду глобулярних білків. Розробив метод тривимірної реконструкції в електрон. мікроскопії. Нагороджений орденом Леніна і 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

ВАЙО́МІНГ — штат на Зх. США. Пл. 253,6 тис. км². Нас. 359 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Шайєнн. На Пн.-Сх.— Великі рівнини, решту території займають Скелясті гори. В економіці штату провідне значення має с. г., зокрема — пасовищне тваринництво; характерні великі тваринницькі г-ва. Розвинуте поливне землеробство. Вирощують трави, цукр. буряки, овес, ячмінь. Лісозаготівлі (гол. чин. хвойних дерев). Є поклади вугілля, нафти, уранової руди, природного газу, заліз. руди, буд. матеріалів У пром-сті виділяються видобування нафти та її переробка, а також виробн. уранових концентратів. Інші галузі мають місцеве значення. На тер. В.— відомий *Йеллоустонський національний парк*.

ВА́ЙСЕНФЕЛЬС — місто на Пд. НДР, в окрузі Галле. Лежить на р. Заале. 42,8 тис. ж. (1975). Центр взут. пром-сті. Невеликі підприємства маш.-буд., паперової, харч. галузей. Виробн. устаткування для взут. пром-сті. Музей взуття. Засн. в 12 ст.

ВА́ЙСКОПФ (Weisskopf) Віктор-Фредерік (н. 19.IX 1908, Відень) — американський фізик-теоретик, член Національної АН (з 1954), іноземний член АН СРСР (з 1976). Закінчив 1931 Геттінгенський ун-т. Переїхав 1937 до США. У 1960—65 — директор Європ. центру ядерних досліджень (CERN). Осн. праці з ядерної фізики, фізики елементарних частинок і квантової електродинаміки. Розвинув теорію поляризації вакууму, дослідив лембівський зсув — зміну енергії атома водню, пов'язану з квантовою природою електромагнітного поля, сформулював разом з Г. Фешбахом, Дж. Блаттом та ін. оптичну і статистичну моделі ядра.

Тв.: Рос. перекл.— Статистическая теория ядерных реакций. М., 1952; Теоретическая ядерная физика. М., 1954 [у співавт.].

ВАЙШЕ́ШИКА — одна з систем давньоіндійської філософії. Засновником її за традицією вважають філософа Канаду (бл. 3 ст. до н. е.). Вчення В. пройшло складну еволюцію від *дуалізму* до *ідеалізму*. Згідно з ним, світ складається з якісно різнорідних, одвічно існуючих неподільних атомів (ану) води, землі, повітря і вогню. Всі комбінації ану, внаслідок яких здійснюється процес виникнення і зникнення конкретних речей, підпорядковані адришті, тобто світовій душі. За В. все існуюче відображується в категоріях: субстанції, якості, дії, загального, особливого, притаманного, заперечення (небуття). Гол. категорією є субстанція, яка виражає сутність речі. Елементи матеріалізму, атомізм В. відіграли значну роль у розвитку філос. думки країн старод. світу. Пізніше вчення В. набуло ідеалістичного, теологічного змісту.

ВАЙЯ́Н (Vaillant) Андре (3.XI 1890, Суассон — 23.IV 1977, Париж) — французький мовознавець. Професор Вищої школи в Парижі. Автор праць з істор. граматики, лексикології й етимології слов. мов: «Граматика сербськохорватської мови» (1924, у співавторстві з А. Мейє), «Порівняльна граматика слов'янських мов» (т. 1—3, 1950—66) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Руководство по старославянскому языку. М., 1952.

ВАЙЯ́Н (Vailland) Роже-Франсуа (16.X 1907, Асі-ан-Мюльтьєн, деп. Уаза — 12.V 1965, побл. м. Буркан-Бреса) — французький письменник і громадський діяч. Член Франц. компартії з 1952. Учасник *Руху Опору*. Твори В. 20-х рр. позначені впливом *модернізму*. Романи «Дивна гра» (1945), «Самотній молодик» (1951) присвятив боротьбі франц. підпільників проти гітлерівців. У романі «Тверда хода, вірне око» (1950) відтворив політ. обстановку повоєнної Франції, наступ реакції. П'єса «Полковник Фостер визнає себе винним» (1952) викриває «брудну війну» США в Кореї У романі «Бомаск» (або «П'єретта Амабль», 1954) відображено боротьбу робітн. класу за свої права. Після 1956 у творчості В. помітний різкий спад. Натуралістичні романи «Закон» (1957), «Свято» (1960), «Форель» (1964) проповідують аполітизм та індивідуалізм.

Тв.: Укр. перекл.— Полковник Фостер визнає себе винним. К., 1953; П'єретта Амабль. К., 1956.

В. І. Пащенко.

ВАЙЯ́Н-КУТЮР'Є́ (Vaillant-Couturier) Поль (8.I 1892, Париж — 10.X 1937, там же) — французький письменник і політ. діяч. Один із засновників Франц компартії (1920), з 1921 — член ЦК ФКП. Брав участь у роботі 3-го конгресу Комінтерну (1921). В 1926—35 — редактор, 1935—37 — головний редактор центр. органу ФКП — газ. *«Юманіте»* З першими творами виступив 1913 У зб. оповідань «Солдатська війна» (1919, у співавторстві з Р Лефевром) викривав імперіалістичну суть 1-ї світової війни. Зб. віршів «Червоні поїзди» (1922) належить до

кращих зразків революц. поезії. Широко відомі книга публіцистики В.-К. «Нещастя бути молодим» (1935) і автобіографічний твір «Дитинство» (1938, посмертно). Успіхам соціалістичного будівництва в СРСР присвятив книгу «Будівники нового життя» (1932).

Тв.: Укр. перекл.— Нещастя бути молодим. К., 1936; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

В. І. Пащенко.

ВАК СРСР — див. *Вища атестаційна комісія СРСР.*

ВАКАЛЮК Марія Михайлівна (16.XI 1901, с. Тулуків, тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. — 1973, Белв'ю, Канада)— українська робітнича поетеса в Канаді. В 1924 за участь у першотравневій демонстрації в Коломиї була ув'язнена польс. владою. В 1925 виїхала до Канади. Член *Товариства об'єднаних українських канадців.* Друкувалася в газ. «Українське слово», «Українське життя» та ін.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети Канади. К., 1958.

ВАКАНСІЯ (франц. vacance, від лат. vacans — вільний) — 1) Не зайнята посада в установі, вільне місце в навчальному закладі. 2) Один з *дефектів у кристалах,* коли у вузлі кристалічних граток немає атома. В. є у всіх кристалах. Виникають внаслідок теплових коливань атомів, при радіаційному опроміненні, пластичній *деформації* Обмінюючись місцями з сусідніми атомами, В. безладно рухаються по кристалу. В. у кристалах можуть істотно впливати на їхні електр., магнітні та механічні властивості. Рух вакансій є осн. причиною перемішування атомів у кристалі (самодифузія) та взаємної *дифузії* контактуючих кристалів (гетеродифузія) В. можуть об'єднуватись, утворюючи ді- і тривакансії та складніші асоціації (кластери), а також з'єднуватися з домішками, утворюючи комплекси вакансія-домішка.

Літ.: Баранский П. И., Клочков В. П., Потыкевич И. В. Полупроводниковая электроника. Справочник. К., 1975. *К. Д. Глинчук.*

ВАКАРОВ Дмитро Онуфрійович (літ. псевд.— Діма; 3.XI 1920, с. Іза, тепер Хустського р-ну Закарпатської обл.— 7.III 1945) — революційний поет на Закарпатті. Писав рос мовою. Кращі поезії створив, навчаючись у Будапештському ун-ті (1941—42). Викривав фашизм, боровся за визволення Закарпаття. Вірші В. поширювалися в рукописах, закликаючи до боротьби проти окупантів. У 1944 фашисти кинули В. до в'язниці. Через рік його закатовано в концтаборі Нацвайлер.

Тв.: Избранное. Ужгород, 1970; Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1957.

Літ.: Я навіки прийшов у життя. Ужгород, 1975. *Д. В. Павличко.*

ВАКАЯМА — місто в Японії, на Пд. Сх о. Хонсю, адм. центр префектури Вакаяма. Порт в Осакській зат. Тихого ок., залізничний вузол 383,9 тис. ж. (1973). Гол. галузі пром-сті — текст. (особливо бавовняна) і швейна. Підприємства деревообр., хім. (виробн. штучного шовку), нафтопереробної, металург., рибоконсервної промисловості.

ВАКЕЛІ [справж. прізв., ім'я та по батькові — Мегрелідзе Іона Лукич; н. 15(28).XI 1900, с. Ваке, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР] — грузинський рад. поет і драматург. Друкуватися почав 1920. Перша зб. поезій — «Ореол» (1922). У своїх віршах оспівував соціалістичну індустріалізацію в Грузії, досягнення колгоспного ладу, дружбу народів. Комедія «Апракуне Чимчимелі» (1934), трагедія «Шаміль» (1934), істор. драми «Заздрість» (1937), «Георгій Саакадзе» (1940), «Цариця Тамар» (1948), «Руставелі» (1959) та ін. Поеми «Ширакіані», «Залімхан», «Арсен Джорджіашвілі» та ін. написані мовою, близькою до народної.

ВАКС Борис Йосипович [н. 12(25). V 1912, Житомир] — радянський живописець, заслужений художник УРСР (з 1973). В 1944—48 навчався у Харків. худож. ін-ті у М. *Дерегуса.* Праці в галузі станкового і монументального живопису. Твори: картини — «Журавлі» (1957), «На цілині» (1961), «В бій — комуністом» (1965), триптих «Хліб» (1967—68), «Весна» (1968), «Тиша» (1969), «Ранок Донбасу» (1970), «Юність міста» (1973), «Відпочинок шахтарів» (1976); живописний фриз для Горлівського палацу культури «Вугільний Донбас» (1960, у співавторстві), панно «Будівельники» для Краснодонського будинку культури (1966, у співавторстві).

ВАКУЛЕНЧУК Григорій Микитович [1877, с. Великі Коровинці, тепер смт Чуднівського р-ну Житомирської обл.— 14(27).VI 1905] — учасник революційного руху на Чорноморському флоті. Член РСДРП з 1903. Походив з сел. сім'ї. Служив комендором на броненосці «*Потьомкін*», де очолив с.-д. орг-цію. В 1904—05 В.— один з керівників «Матроської централки» (Центр флотського к-ту Севастопольської військової орг-ції РСДРП), за дорученням якої готував разом з П. *Матюшенком,* А. Петровим і Ф Крижанівським повстання на броненосці. На поч. повстання був смертельно поранений. Похорон, що відбувся в Одесі 16(29).VI, перетворився на політ. демонстрацію робітників і матросів проти царського самодержавства. В 1956 у с. Великих Коровинцях відкрито пам'ятник Вакуленчукові.

Літ.: Лось Ф. Є. Герої броненосця «Потемкин» Г. Вакуленчук і О. Матюшенко. К., 1962.

ВАКУЛОВИЧ Віктор Овсійович (н. 7.XI 1921, с. Довгалівка, тепер Талалаївського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). У 1965 закінчив Харків. ін-т мистецтв. З 1953 — худож. керівник самодіяльної засл. хорової капели Донец. залізниці (з перервами; 1971—73 — худож. керівник та гол. диригент Шахтарського ансамблю пісні і танцю «Донбас»). Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВАКУОЛІ (франц vacuoles, від лат. vacuus — порожній) — порожнини, заповнені рідиною (клітинним соком), у протоплазмі рослинних і деяких тваринних клітин. У клітинах безхребетних (губки, кишковопорожнинні, війчасті черви, деякі молюски), багатьох одноклітинних організмах та у *фагоцитах* вищих тварин утворюються травні В., що містять травні *ферменти.* У багатьох одноклітинних організмів є ще й пульсуючі В., які, періодично скорочуючись, виводять з клітин продукти розпаду та регулюють *осмотичний тиск.* У рослин В. утворюються в процесі росту клітин. Дрібні й численні В., поступово збільшуючись, зливаються одна з одною, утворюючи одну велику В., що займає майже всю клітину. Речовини клітинного соку, що заповнює В., сприяють живленню рослин і створюють мех. напруження клітин і тканин — *тургор.*

ВАКУУМ (лат. vacuum — пустота) — 1) Стан розрідженого газу, що має тиск, нижчий від атмосферного. Поведінка газу в вакуумних установках визначається співвідношенням між довжиною вільного пробігу l молекул (атомів) і лінійним розміром d, характерним для даного приладу чи процесу (напр., віддаль між стінками посудини, віддаль між електродами тощо). Залежно від співвідношення l і d розрізняють В. низький ($l \ll d$), середній ($l \simeq d$) і високий ($l \gg d$). Див. також *Вакуумна техніка.* 2) Простір, у якому немає речовини і який являє собою *поле фізичне* в незбудженому стані. В квантовій теорії поля В.— основний, тобто енергетично найнижчий стан поля. У цьому стані немає реальних квантів поля, а є лише т. з. вакуумні коливання. Ці коливання можна інтерпретувати як народження і знищення *віртуальних частинок.* Взаємодія віртуальних частинок з атомами й окремими частинками приводить до ряду ефектів: *лембівського зсуву рівнів* атомних, аномального магнітного моменту електрона тощо.

П. І. Фомін.

ВАКУУМ-КІВШ — щільно закритий ківш, яким, використовуючи розрідження (*вакуум*), вилучають розплавлений метал з ванн. Розрідження у В.-к. створюється *вакуумним насосом,* а метал з ванни засмоктується у ківш по трубі, що проходить через спец. покришку. В.-к. найчастіше застосовують при електролізі алюмінію, магнію тощо

ВАКУУММЕТР, вакуумний манометр — прилад, яким вимірюють повний тиск розріджених газів (*вакуум*). Розрізняють В. механічні, рідинні, компресійні, в'язкісні, теплові та іонізаційні. Мех. В. вимірюють силу, з якою молекули газу діють на чутливу частину (спіральну трубку, мембрану). Ними визначають вакуум $133 \cdot 10^2$—$133 \cdot 10^{-1}$ Па (10^2—10^{-1} мм рт. ст.). Тиск у рідинних В встановлюють за різницею рівнів рідини в сполучених посудинах. Такими В. вимірюють вакуум $133 \cdot 10^2$—133×10^{-3} Па (10^2—10^{-3} мм рт. ст.). Дія компресійних В. грунтується на ізотермічному (при постійній т-рі) стисканні ідеального (уявно-

П. Байян-Кутюр'є.

Д. О. Вакаров.

Г. М. Вакуленчук.

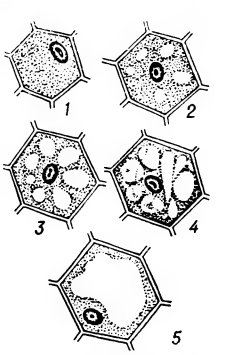

Вакуолі. Утворення вакуоль у рослинних клітинах (1—5)

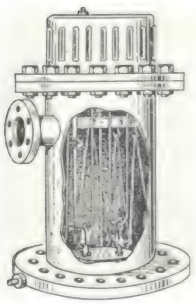

Вакуумний насос гетероіонний.

Вакуум-фільтр періодичної дії:
1 — резервуар; *2* — суспензія; *3* — осад; *4* — фільтрат; *5* — штуцер, з'єднаний зі збірником фільтрату і вакуумним насосом; *6* — гратки; *7* — поверхня фільтруючого матеріалу.

Вайда ребриста: стебло, верхівка та плід.

го) газу (див. *Бойля — Маріотта закон*). Ними вимірюють вакуум 133 · 10—133 · 10^{-5} Па (10—10^{-5} мм рт. ст.). У в'язкісних В. використано залежність внутр. тертя газів від їхнього тиску. Такими В. визначають вакуум 133 · 10^{2}—133 · 10^{-5} Па (10^{2}—10^{-5} мм рт. ст.). Дія теплових В. грунтується на залежності *теплопровідності* газу від тиску. Складаються вони з датчика (манометричної лампи) і вимірювального блока. Чутливою частиною датчика є дріт, що розжарюється електр. струмом. Теплові прилади поділяють на термопарні В. (мал.), т-ру дроту яких вимірюють приєднаною до нього *термопарою*, і В. опору, т-ру дроту яких визначають за його електр. опором. Тепловими В. вимірюють вакуум 133 · 10—133 · 10^{-4} Па (10—10^{-4} мм рт. ст.). Дія іонізаційних В. грунтується на залежності іонного струму (В. з контрольованою *іонізацією* молекул газу) або струму розряду (В. з неконтрольованою іонізацією) від тиску. У В. з контрольованою іонізацією датчик являє собою металевий або скляний балон, всередині якого є *катод* — випромінювач електронів, *анод*, що їх прискорює і відводить, і колектор — збирач іонів Іноді газ іонізують альфа-частинками, які випромінює полоній, нанесений на катод (див. *Альфатрон*). У В. з неконтрольованою іонізацією (електророзрядних, магнітних електророзрядних) тліючий розряд (між холодним катодом і анодом) підтримується внаслідок стикання електронів з молекулами газу і бомбардування поверхні катода іонами. Іонізаційними В. вимірюють вакуум 133·10^{2}—133·10^{-14} Па (10^{2}—10^{-14} мм рт. ст.). В. застосовують в енергетиці, електроніці, *вакуумній металургії*, хімічній і харчовій пром-сті тощо.

В. І. Силантьєв.

ВАКУУММЕ́ТРІЯ — сукупність методів вимірювання тиску розріджених газів. В. грунтується на фіз. закономірностях, зумовлених залежністю певної фіз. величини (напр., теплопровідності), яку можна виміряти, від тиску. Повний тиск залишкових газів вимірюють *вакуумметрами*, *парціальний тиск* компонентів газу — мас-спектрометрами (див. *Масспектрометрія*).

ВА́КУУМНА МЕТАЛУ́РГІЯ — металургія, що грунтується на використанні *вакууму* Дає можливість одержувати високоякісні метали і сплави, оскільки вакуум захищає їх під час виплавлення і термічної обробки від високотемпературної взаємодії з газами навколишнього середовища. У вакуумі найповніше відбуваються процеси *дегазації*, дистиляційного *розкислення* металів і *рафінування* від легколетких домішок, зменшується т-ра відновлення й інтенсивного розкладання хім. сполук, що містять метал, і *неметалевих включень*. Методами В. м. одержують реакційно-активні й тугоплавкі метали, виплавляють спец. сплави на основі чорних і кольорових металів у вакуумних індукційних печах. Ці методи застосовують також при рафінуванні металів і сплавів у твердому стані і під час *вакуумно-дугового переплаву* в вакуумних дугових і електроннопроменевих печах. Крім того, методи В. м. використовують у процесах позапічної вакуумної обробки і розливання рідкої сталі (див. *Вакуумування сталі*), вакуумної термічної обробки, *вакуумного лиття*, зварювання, нанесення декоративних і захисних *вакуумних покриттів* тощо.

О. Л. Тихоновський.

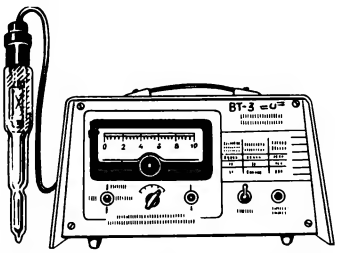

Вакуумметр тепловий термопарний.

ВА́КУУМНА ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з створенням і використанням *вакууму*. Грунтується на законах фізики й хімії щодо газів, явищ у них і взаємодії між газоподібною та ін. фазами. Осн. засобами В. т. є металеві (рідше скляні) вакуумні установки: ємності (вакуумні робочі камери), з'єднані вакуумними кранами і трубопроводами з *вакуумними насосами*. Їх обладнують *вакуумметрами*, печами, електричними, електронними та ін. пристроями. Установки розрізняють за методами створення вакууму, конструкцією деяких частин та за використовуваними пристроями. Щоб створити в установці високий (133 · 10^{-3} — 133 · 10^{-7} Па, або 10^{-3}—10^{-7} мм. рт. ст.) та надвисокий вакуум (133 · 10^{-7}—133 10^{-15} Па, або 10^{-7}—10^{-15} мм рт. ст.), застосовують насоси різних типів; форвакуумними насосами тиск знижують від атмосферного до 133 · 10^{-2}—133 10^{-3} Па (10^{-2}—10^{-3} мм рт. ст.), дифузійними (див. *Дифузія*) створюють високий вакуум, сорбційними (див *Сорбція*) — надвисокий вакуум В. т. використовують у фізиці твердого тіла та плазми, ядерній фізиці, електроніці, в *вакуумній металургії*, при зварюванні і паянні металів, сушінні методом *сублімації* термочутливих речовин (напр., білка яйця, антибіотиків, вакцини). У великих вакуумних камерах імітують умови космічного простору.

Літ.: Данилин Б. С., Минайчев В. Е. Основы конструирования вакуумных систем. М., 1971

В. І. Силантьєв.

ВА́КУУМНЕ ЛИТТЯ́ — заповнення ливарної форми рідким металом у *вакуумі* Здійснюється вакуумним засмоктуванням металу в форму, розміщену над розплавленим металом, або вакуумним засмоктуванням з використанням металостатичного тиску в форму, що міститься під розплавленим металом. Крім того, застосовують вакуумно-відцентрове заливання, лиття у вакуумі під тиском, заливання форм вільнопадаючим струменем у вакуумній камері тощо. В процесі В. л. заповнення форми металом супроводиться видаленням з неї газів, що сприяє одержанню щільних, високоякісних відливок Щоб виготовити тонкостінні відливки, які швидко тверднуть, вдаються до попередньої *дегазації* в ковші, вакуумній камері тощо. В. л. застосовують у виробн титану, цирконію, урану, берилію та ін. металів і сплавів. В. л. в поєднанні з вакуумною плавкою поширене при виготовленні відливок з спец. сплавів і сталей.

В. Т. Яковлєв.

ВА́КУУМНИЙ МАНО́МЕТР — прилад; те саме, що й *вакуумметр*.

ВА́КУУМНИЙ НАСО́С — апарат, яким видаляють (поглинають) гази або пару з замкненого об'єму, щоб створити і підтримати *вакуум*. Розрізняють В. н проточні, які видаляють гази назовні, й сорбційні (див *Сорбція*), що поглинають гази Проточні В. н. поділяють на механічні й струминні. До механічних належать В н масляні форвакуумні (пластинчасто-роторні, пластинчасто-статорні, золотникові) і молекулярні (турбомолекулярні). В масляних форвакуумних В. н. газ стискається і виштовхується у навколишнє середовище. Такі В. н. створюють вакуум 133 10^{-3} Па (10^{-3}мм рт. ст.). В молекулярних В. н. молекули газу набувають додаткової швидкості в напрямі їхнього руху Такими В. н. створюють вакуум 133 · 10^{-3}—133 · 10^{-8} Па (10^{-3}—10^{-8} мм рт. ст.). У струминних (водо-, масло-, газо- і пароструминних) В. н. газ видаляється спрямованим струменем рідини або газів чи пари. До струминних належать і дифузійні В. н., в яких використовують *дифузію* молекул газу в парі ртуті чи масла. Водоструминні В. н. створюють вакуум 133 · 10^{-2} — —133 Па (10^{-2}—1 мм рт. ст.), струминні паромасляні — 133 · 10^{-1}—133 · 10^{-5} Па (10^{-1}—10^{-5} мм рт. ст.), дифузійні — 133 10^{-3} — 133 · 10^{-7} Па (10^{-3}—10^{-7} мм рт. ст.). Сорбційні В. н. поділяють на кріогенні (низькотемпературні), цеолітові (див. *Цеоліти*), сублімаційні (див. *Сублімація*) та іонні (див. *Іонізація*). В кріогенних В. н. газ конденсується на поверхнях, охолоджених до дуже низьких т-р. Вакуум, створений такими В. н., становить 133·10^{-4}—133·10^{-14} Па (10^{-4}—10^{-14} мм рт. ст.). В цеолітових В н. молекули газу поглинаються цеолітом при охолодженні. Вони створюють вакуум 133 10^{2} — 133 10^{-6} Па (10^{2}—10^{-6} мм рт. ст.). В сублімаційних В. н газ поглинається поверхнями, вкритими напиленими плівками металів (найчастіше титану) Особливо ефективні сублімаційні В. н., у яких поглинальні поверхні ще й охолоджуються рідкими газами. Сублімаційні В. н. створюють вакуум 133 · 10^{-5}—133 · 10^{-12} Па (10^{-5}—10^{-12} мм рт. ст.). Дія іонних (іонно-сорбційних, або гетероіонних, магнітних електророзрядних) В. н. (мал.) грунтується на іонізації газу сильним електричним розрядом і поглинанні іонізованих молекул поверхнями, вкритими титаном. Такі В. н. створюють вакуум 133 · 10^{-5}—133 · 10^{-13} Па

(10^{-5}—10^{-13} мм рт. ст.). В. н. застосовують у *вакуумній металургії*, енергетиці, електроніці, в хім. і харч. пром-сті тощо.

В. І. Силантьєв.

ВА́КУУМНІ ПОКРИТТЯ́ — покриття, нанесені на поверхню металевих і неметалевих виробів у *вакуумі*. Найпоширенішими є вакуумні *захисні покриття*. Розрізняють В. п. металеві і неметалеві. При формуванні В. п. (мал.) матеріал, що його наносять, розпилюють або випаровують, створюючи направлений потік його частинок, а потім осаджують на поверхні виробу (матеріалу основи). Зчеплення матеріалу покриття із матеріалом основи зумовлене т-рою, способом підготовлення й очищення поверхні виробу, енергією частинок, що їх наносять, різницею коефіцієнта термічного розширення матеріалів основи і покриття тощо. В. п наносять гол. чин. катодним розпиленням, термічним і електроннопроменевим випаровуванням, а також поєднуючи ці способи. Під час катодного розпилення матеріал, що його наносять, «бомбардують» іонами різних елементів. Найпошир є катодне розпилення у тліючому розряді, який збуджується в аргоні або ін. інертних газах при тиску 2,66—13,3 Па, або (20—100) 10^{-3} мм рт. ст. і напрузі 1—5 кВ Термічне випаровування провадять за допомогою різних джерел нагрівання і відповідних пристроїв у вакуумі 133 10^{-3}—133 10^{-7} Па, або 10^{-3}—10^{-7} мм рт ст При електроннопроменевому випаровуванні використовують електроннопроменеві гармати, що генерують електрони з великими швидкостями. Випаровуючи водночас кілька матеріалів, одержують багатокомпонентні і багатофазні покриття (у т ч. дисперснозміцнені). В п. використовують у машинобудуванні, мікроелектроніці, обчислювальній техніці.

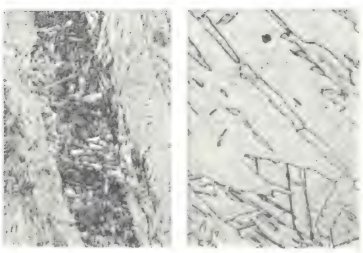

Вакуумні покриття. Мікроструктура: *а* — температура матеріалу основи 873К; *б* — температура матеріалу основи 1053К.

Б. Q. Мовчан.

ВА́КУУМНО-ДУГОВИ́Й ПЕРЕПЛА́В — переплав (повторна плавка) металу у вакуумній *дуговій печі* Найпоширенішим є В -д. п у дугових печах з витрачуваним *електродом*, який виготовляють з металу, що піддають переплавці В процесі В -д п. електрод розплавляється теплом електр. дуги, і рідкий метал стікає в охолоджуваний водою кристалізатор Вакуум, створюваний у печах *вакуумними насосами*, становить 133 10^{-2}—$133 \cdot 10^{-3}$ Па (10^{-2}—10^{-3} мм рт. ст.). Потужність електр. дуги встановлюють таку, щоб утворити щільну бездефектну макроструктуру (див. *Структура металу*). Метал, одержаний В.-д п., відзначається високими в'язкістю і пластичністю, підвищеною міцністю проти втомлюваності, ізотропністю (див. *Ізотропія*) мех. властивостей. Крім того, такий метал містить незначну кількість газових домішок і *неметалевих включень* Вакуумно-дуговим способом переплавляють сталь, сплави на основі нікелю, а також титан, цирконій, молібден та ін. тугоплавкі метали.

Г. В. Карсанов, О. Г. Фрідман.

ВАКУУМУВА́ННЯ СТА́ЛІ — обробка сталі *вакуумом*. У процесі такої обробки видаляються шкідливі гази, леткі домішки, *неметалеві включення*. Крім того, вона сприяє *розкисленню* металів. Розрізняють В. с. позапічне (розрідження 66,5 Па, або 0,5 мм рт. ст.) і В. с., здійснюване під час виплавки (переплаву) сталі методами *вакуумної металургії* (розрідження 133 · 10^{-2}—133 · 10^{-5} Па, або 10^{-2}—10^{-5} мм рт. ст.). Позапічне вакуумування провадять у ковшах і спец. камерах Його застосовують до сталей, виплавлених у конверторах, мартенівських та електр. печах. Позапічною є також обробка струменю сталі при відливанні зливків, переливанні в ківш тощо, а також комбінована вакуум-шлакова обробка. Вакуумування методами вакуумної металургії (вакуумною індукційною плавкою, електроннопроменевим і *вакуумно-дуговим переплавом*) забезпечує одержання особливо високоякісних сталей.

С. В. Ладохін.

ВА́КУУМ-ФІЛЬТР — фільтр, у якому під шаром фільтруючого матеріалу створюється *вакуум*. В.-ф. (мал.) бувають періодичної і безперервної дії. За допомогою В.-ф. розділяють *суспензії*, які прокачуються *вакуумним насосом* через фільтруючий матеріал (тканину, сітку або керамічні плитки)

ВА́КУУМ-ФОРМУВА́ННЯ — формування виробів з листових матеріалів на основі термопластичних *полімерів* за допомогою *вакууму*. В процесі обробки лист нагрівають до т-ри розм'якшення, а потім формують, створюючи *вакуумним насосом* між листом і поверхнею форми розрідження. В.-ф. буває позитивне (матеріал формується на поверхні опуклої форми) і негативне (матеріал всмоктується в заглибини форми). Крім того, є метод вільного В.-ф (без форми), яким одержують оптично прозорі вироби (напр., ковпаки літакових кабін). В.-ф виготовляють вироби напівсферичної форми, ємкості, деталі холодильників тощо.

ВАКХ (грец. Βάκχος) — в античній міфології одно з прізвиськ бога виноградарства й виноробства *Діоніса*. Лат. форма слова В.— *Бахус*.

ВАКХАНА́ЛІЇ (лат. Bacchanalia) — у Стародавньому Римі *містерії* на честь бога виноробства *Діоніса* (*Вакха*). Спочатку у В. брали участь лише жінки, пізніше — й чоловіки. З 2 ст. до н е. набули характеру оргій. У 186 до н. е. спец. постановою рим. сенату В. було заборонено. Переносно — дика пиятика, розгульне бенкетування.

ВАКХА́НКИ — в античній міфології супутниці бога *Діоніса (Вакха)*.

ВАКЦИНА́ЦІЯ — застосування *вакцин* для запобігання інфекційним хворобам шляхом створення *імунітету*. Провадиться через рот, надрізи на шкірі або шприцами підшкірно чи внутрішньом'язово.

ВАКЦИ́НИ (лат. vaccinum — коров'ячий, від vacca — корова) — препарати, призначені для запобігання *інфекційним хворобам* чи для лікування їх. Виготовляють з мікроорганізмів або продуктів їхньої життєдіяльності. В бувають убиті (інактивовані), у яких властивість збудника спричинювати захворювання ліквідується обробкою слабкими розчинами формаліну, фенолу або прогріванням. Їх застосовують проти дифтерії, коклюшу, правця, холери, висипного та черевного тифів, лептоспірозу, бруцельозу тощо. Живі вакцини одержують, ослаблюючи збудників захворювань і відбираючи *популяції*, які втратили патогенні властивості. Це В. проти віспи, поліомієліту, кору, грипу, чуми, туляремії, туберкульозу. Є ще В. хімічні — їх виготовляють шляхом вилучення тих частин мікробної клітини, які мають антигенні (див. *Антигени*) властивості (В. проти висипного та черевного тифів, паратифів, холери, дифтерії, правця тощо), та *антитоксини*. Усі В. мають спільну властивість— при *вакцинації* спричинювати *імунітет*. Проте живі В. зумовлюють напруженіший і триваліший імунітет. Оскільки В. властива висока специфічність, тобто здатність викликати імунітет проти такого збудника, з якого виготовлено препарат, В. існує багато. Щоб зменшити кількість щеплень, у практику впроваджують комбіновані В. (В. проти коклюшу, дифтерії, правця тощо). В. в СРСР виготовляють на заводах бактеріальних препаратів. Контроль за впровадженням у практику нових В., удосконаленням і виготовленням їх здійснює Комітет вакцин та сироваток при М-ві охорони здоров'я СРСР і Держ. н.-д. ін-т стандартизації і контролю лікувальних засобів, а В для тварин — Держ. науково-контрольний ін-т ветеринарних препаратів.

Літ.: Биологические и химиотерапевтические ветеринарные препараты. М., 1963; Васильев К. Г. Живые вирусные вакцины. К., 1969; Справочник по применению бактерийных и вирусных препаратов. М., 1975.

К. М. Синяк.

ВАЛ — 1) У техніці — деталь, що передає обертаючі зусилля і є підпорою для інших обертових деталей. За конструкцією розрізняють В. прямі (гладенькі, східчасті, шліцьові, кулачкові), *колінчасті вали, гнучкі вали* тощо. За призначенням бувають В. передач, що несуть *шківи*, зубчасті колеса, зірочки, і корінні В., на яких, крім деталей машин, закріплюють робочі органи (напр., кривошипи, колеса турбін). Розрахунок В. провадять на міцність, жорсткість

Вакх. Статуя роботи Мікеланджело 1496—97. Мармур. Національний музей. Флоренція.

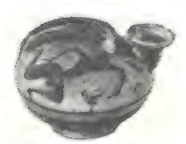

Вазопис. Чорнофігурна амфора з зображенням Геракла і німейського лева. 6 ст. до н. е. Самоський аск із зображенням танцюристів. 6 ст. до н. е. Червонофігурний кратер. 4 ст. до н. е. Всі — в Київському музеї західного та східного мистецтва.

і коливання. 2) В а р х і т е к т у р і (в дрібномасштабних профілях — валик) — криволінійний архітектурний облом (див. *Архітектурні обломи*) напівкруглого перерізу. 3) У в і й с ь к о в і й с п р а в і — високий земляний (у горах кам'яний) насип з ровом попереду, що є перешкодою для атакуючого противника, а також бойовою позицією стрільців та артилерії, які перебувають в обороні; прикриття від прицільного вогню і спостереження ворога. В Давній Русі на валах будували частоколи та спостережні башти. В старод. часи і за середньовіччя В. широко застосовували для укріплення населених пунктів і кордонів (напр. *Траянові вали* римлян, *Змійові вали* на тер. УРСР). Під час 2-ї світової війни використовували як протитанкові загородження, а також як систему укріплених смуг і позицій («Східний вал»). 4) У г е о л о г і ї — полога антиклінальна структура в осадовій товщі земної кори (див. *Антиклінаь*). Довжина В. досягає сотень кілометрів, ширина — десятків кілометрів. В. об'єднує кілька окремих антиклінальних піднять, які нерідко бувають нафтогазоносними. 5) В г е о г р а ф і ї — відносно вузьке, довге й невисоке підняття. За походженням виділяють В.: берегові, прируслові, моренні, селеві (див. *Сель*) та ін.

Валеріана висока: *1* — стебло і верхівка рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ВА́ЛА (Vala) Катрі (справж. ім'я та прізв.— Карін-Алісе Ваденстрем; 11.IX 1901, Муоніо, Фінляндія — 28.V 1944, Стокгольм, похована в Хельсінкі) — фінська поетеса і публіцист. Літ. діяльність почала в 20-х рр. (збірки романтичних віршів «Далекий сад», 1924; «Сині двері», 1926). Була одним з організаторів т-ва прогресивних письменників «Кійла» (1936). У зв'язку з переслідуваннями виїхала до Швеції, де жила й під час 2-ї світової війни. В творах 30—40-х рр. (збірки віршів «Повернення», 1934; «Рідне гніздо палає», 1942; стаття «Дух і матерія, або Пилосос самітньої жінки», 1945) виступала на захист робітників, проти фашизму і реакції. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою (журн. «Всесвіт», 1975, № 2).

Тв.: Р о с. п е р е к л.—Далёкий сад. М., 1966.

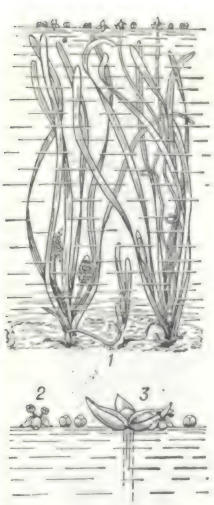

Валіснерія спіральна: *1* — загальний вигляд; *2* — тичинкова квітка; *3* — маточкова квітка.

ВАЛАМА́Т-ЗАДЕ́ Гафар Рустамович [н. 26.IV (9.V) 1916, Ходжент, тепер Ленінабад Тадж. РСР] — таджицький рад. артист балету, балетмейстер, режисер, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. У 1951 закінчив Ін-т театр мист. ім. А. В Луначарського в Москві. У 1951—63 — гол. балетмейстер театру опери та балету ім. С. Айні (Душанбе), з 1963 — директор і худож. керівник тадж. філармонії, з 1965 — керівник Тадж ансамблю танцю «Лола». Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премія СРСР, 1949.

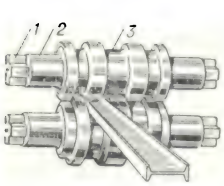

Валки прокатні: *1* — привідний кінець; *2* — шийка; *3* — бочка.

ВАЛАНЖИ́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви замку Валанжен у Швейцарії) — ранній вік ранньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На тер. України відклади В. я. (вапняки, пісковики, глини, аргіліти, алевроліти) поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, у Карпатах, на Закарпатті, Кримському п-ові. Потужність їх — до 1000 м. Відклади В. я. перспективні на нафту й газ. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

ВАЛА́ХІЯ — історична область на Пд. Соціалістичної Республіки Румунії.

ВА́ЛБЖИХ — місто на Пд. Зх. Польщі, в Судетах, адм. центр Валбжихського воєводства. Залізничний вузол. 128,1 тис. ж. (1975). Центр Нижньосілезького кам.-вуг. басейну (видобування коксівного вугілля і виробн. коксу). Підприємства важкого машинобудування (гол. чин. гірниче устаткування), хім., скляної, фарфоро-фаянсової пром-сті. ТЕС. Руїни замку Новий Двур (14 ст.); музей (геологічні колекції та зібрання фарфору). Пам'ятка паркової архітектури.

ВАЛГА́ЛА (давньоскан. valhöll — палац загиблих) — у скандінавській міфології палац бога *Одіна*, своєрідний «рай» для душ воїнів, що полягли в бою. Герої у В. весь час розважаються, щодня б'ються на поєдинках і бенкетують.

ВАЛДА́ЙСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина на Пн. Зх. Руської рівнини, в межах РРФСР Довж. понад 600 км. Переважні висоти 150—250 м, найбільша — 343 м. Являє собою асиметричне пасмо — *куесту* з пологими пд.-сх. й крутими пн.-зх. схилами Рельєф горбистий, моренний, поширений *карст*. На В в. беруть початок Волга, Зх. Двіна, Дніпро. Багато озер (Селігер, Вселуг, Валдайське та ін.), боліт. Район туризму.

ВА́ЛЕК Антон Якович (1887, Харків — 8.IV 1919) — професіональний революціонер. Член Комуністичної партії з 1903. Нар. в сім'ї робітника. Працював у Харків. залізничному депо. Учасник збройного повстання 1905 в Харкові. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. В 1917 — член Петроград. Ради робітн. і солдат. депутатів. З 1918 — на парт. роботі в Омську, Тюмені, Катеринбурзі. Вів підпільну діяльність у колчаківському тилу на Уралі. 1.IV 1919 групу В. розкрила білогвардійська контррозвідка, усіх членів групи було страчено поблизу Верх-Ісетського заводу.

ВАЛЕ́НСІЯ — історична область в Іспанії на узбережжі Середземного м. З 2 ст. до н. е. В.— під владою Старод. Риму, з 5 ст.— королівства *вестготів*, у 8—11 ст.— *Кордовського халіфату*. В 1094 визволена на короткий час з-під влади арабів військами *Сіда Кампеадора*, остаточно — 1238 (з того часу — королівство В.). В 1319 В приєднано до королівства *Арагону*. Після об'єднання Арагону та Кастілії в єдине іспан. королівство В перетворено на провінцію. Під час *Іспанської революції 1931—39* В.— один з опорних пунктів республіканців (1936—38 у м. *Валенсії* перебував респ. уряд). В.— один із центрів робітн. руху Іспанії.

ВАЛЕ́НСІЯ — місто на Сх. Іспанії, центр історичної області та провінції Валенсія. Порт на Середземному м., в гирлі р. Турії. Залізничний вузол. 653,7 тис. ж. (1970). В. засн. в 2 ст. до н. е. римлянами. З листопада 1936 до березня 1938 В. була місцем перебування уряду іспан. республіки. Пром-сть пов'язана в осн з переробкою та вивозом с.-г продукції (виробн. фруктово-овочевих консервів, соків, обробка тютюну тощо). Підприємства текст., зокрема джутової, та хім. пром-сті. Виробництво моторів; судноверфі. Розвинуті кустарні ремесла. Ун-т (засн бл. 1500). Архіт. пам'ятки: готичний собор (13—14 ст.), шовкова біржа «Лонха де Седа» (15 ст.), палац Агуас (серед. 18 ст., тепер Музей кераміки). Музей красних мистецтв (засн. 1753).

ВАЛЕ́НСІЯ — місто на Пн. Венесуели, адм. центр штату Карабобо. Лежить на зх. узбережжі оз. Валенсія. Вузол автошляхів, з-цею сполучена з узбережжям Карибського моря і м. *Каракасом*. 367 тис. ж. (1975). Розвинута харч. пром-сть, є підприємства нафтохім., цем., текст., паперової, шкіряно-взут. пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки іспан. часів, зокрема собор 18 ст., Капітолій і Муніципальний театр. В. засн. 1555. В 19 ст. двічі була столицею країни.

ВАЛЕ́НТНІСТЬ (від лат. valentia — сила) — властивість атомів утворювати хімічні сполуки певного складу. Валентність атома характеризують кількістю атомів водню, які він може замістити або приєднати, утворюючи молекулу. В. є основною хім. властивістю елемента і визначається місцем його в періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва. В. водню прийнята рівною одиниці. Наприклад, у молекулі води H_2O один атом кисню приєднує два атоми водню, тому В. кисню дорівнює 2. Поняття В. ввійшло в науку у 2-й пол. 19 ст. і пов'язане з іменами англ. хіміка Е. Франкленда, нім. хіміка Ф. *Кекуле* та ін. Сучасна наука поглибила поняття В. Зокрема, квантова теорія електронної будови речовини показала, що склад сполук, а значить і В. атомів, що їх утворюють, визначаються всією сукупністю взаємодій між електронами і ядрами. Кількісно цю взаємодію характеризують рівняннями *квантової хімії*. Разом з цим існують наближені тлумачення В. з точки зору електронної будови атомів і молекул, зокрема для іонних і ковалентних сполук. Так, атоми в іонних сполуках характеризуються електровалентністю Кількісно електровалентність визначається числом електронів, які атом віддає (позитивна В.) або приєднує (негативна В.), утворюючи сполуку. Напр., в CaF_2 атом Са віддав 2 електрони атомам фтору; при цьому утворюється катіон Ca^{2+} і аніон F^-. Атоми у ковалентних сполуках характеризуються ковалентністю, що кількісно визначається числом неспарених електронів, які може дати атом для утворення *хімічних зв'язків*. Напр., атом кисню має 2, а азоту — 3 неспарених електрони, що й пояснює виникнення сполук H_2O, OF_2, NH_3, NF_3. При

утворенні сполук атоми можуть збуджуватись, тобто поглинати енергію. Цим визначається, напр., наявність 4 неспарених електронів у атомі вуглецю і 2 — в атомі берилію і утворення сполук CH_4, $BeCl_2$ та ін. При написанні окислювально-відновних реакцій замість поняття В. використовують *окислення ступінь*, як чисто формальне поняття, що характеризує заряди на атомах у молекулі за іонною моделлю будови сполук Кількісно ступінь окислення не обов'язково дорівнює В. і має знак + чи —. Для сполук невизначеного складу і *координаційних сполук* не можна застосувати поняття В. як характеристику їхнього складу. Здатність атомів проявляти ту чи іншу В. залежить від фіз.-хім. умов протікання реакцій. Одні й ті самі речовини, напр., кремній і кисень, утворюють при достатньо високих т-рах моноксид SiO, який із зниженням т-ри розкладається на діоксид SiO_2 і кремній. Це показує, що В., як характеристика атома в молекулі, описує властивості не ізольованих атомів, а атомів у даному хім середовищі в конкретних фізико-хім. умовах.

Літ.: Савранський Л. І. Хімічний зв'язок і будова речовин. К., 1970; Татевский В. М. Классическая теория строения молекул и квантовая механика. М., 1973; Развитие учения о валентности. М., 1977.

Л. І. Савранський.

ВАЛЕ́НТНІСТЬ у мовознавстві — здатність мовних елементів (фонем, морфем, слів тощо) поєднуватися з ін. елементами, переважно того самого рівня (див. *Рівні мови*). Визначення В. — поширений метод формального аналізу мов. Розрізняють В. індивідуальну (напр., слово «поталанити» може поєднуватися з іменниками — назвами живих істот у давальному відмінку) й категорійну — поєднуваність класів слів (напр., прикметників-означень з іменниками-підметами). В. буває проста, коли якийсь мовний елемент поєднується лише з одним елементом, і комплексна — одночасно з кількома елементами (напр., присудок може поєднуватися одночасно з додатком і обставиною).

ВАЛЕ́Р (франц valeur, букв.— цінність) у живописі — послідовна градація відтінків тону в межах одного кольору Один із засобів передачі глибини й багатства колориту, тонкості колірних співвідношень і переходів.

ВАЛЕРІА́НА (Valeriana) — рід рослин родини валеріанових. Багаторічні трав'янисті рослини заввишки до 160 см і більше. Листки перисторозсічені або цілокраї. Квітки білі, рожеві, зібрані в щитковидні або головчасті суцвіття. Плід — однонгізда сім'янка. Понад 200 видів, пошир. у Європі, Азії, Пд. Америці та Пн. Африці. В СРСР — бл. 30 видів, у т ч. в УРСР — 13. Найпошир В лікарська (V. officinalis). На Україні в культурі пошир В пагононосна (V stolonifera), В. російська (V rossica) та В. блискуча (V nitida) Кореневища й корені містять ефірну олію, валеріанову, оцтову та мурашину к-ти, алкалоїди (хатинін, валерин), крохмаль, дубильні та ін. речовини. Препарати В. застосовують у медицині як заспокійливий засіб при нервовому збудженні, болях, безсонні тощо.

ВАЛЕ́РІЙ АНЦІА́Т (Valerius Antias; рр. н. і см невід.) — римський історик 1 ст. до н. е. Належав до *анналістів*. Походив з рим. патриціанського роду Валеріїв. Автор «Анналів» (75 кн.), які охоплюють події від часу заснування Риму до 78 до н. е. В своєму творі (збереглася незначна частина), прославляв Рим, вихваляв роль Валеріїв у рим. історії.

ВАЛЕ́ЦЬКИЙ (Walecki) Генрік (справж. прізв. та ім'я — Горвіц Максиміліан; 6.IX 1877 — 1938) — діяч польського робітничого руху. Н. у Варшаві в бурж. сім'ї. В 1895 вступив у Польську соціалістичну партію (ППС), 1904—05 — один з лідерів її лівого крила, член Центр. робітн. к-ту ППС (1905) Після розколу ППС (1906) обраний членом ЦВК *ППС-лівиці*. Після утворення Компартії Польщі (грудень 1918) був членом її ЦК (1918—19 і 1923—25). У 1921—25 — представник КПП у Комінтерні. З 1925 працював в апараті ВККІ. В 1925 був переведений з членів КПП у члени ВКП(б) (зі стажем з 1905). На 7-му конгресі Комінтерну (1935) обраний членом Інтернаціональної контрольної комісії. В 1935—37 — редактор журн. «Комуністичний Інтернаціонал»

ВАЛІ́Н, α-аміноізовалеріанова кислота, $(CH_3)_2CHCH(NH_2)COOH$ — моноамінокарбонова *амінокислота*. Мол. м. 117,16. Належить до незамінних амінокислот. Входить до складу майже всіх білків. Так, вміст В. в *желатині* — 2%, *казеїні, альбуміні* сироватки крові людини та *інсуліні* — 7—8%, в *глобулінах* — понад 9%, в *антибіотику* граміцидині — 22,2%. Порушення *переамінування* В, внаслідок нестачі ферменту валінтрансамінази призводить до аномалій розвитку й розумової відсталості.

ВАЛІСНЕ́РІЯ (Vallisneria) — рід багаторічних водяних дводомних рослин род. жабурникових. 2 види, пошир. у прісних водах тропіч., субтропіч. і помірної областей обох півкуль. В СРСР, зокрема на Україні, найбільш відома В. спіральна (V spiralis) — з лінійними листками, зібраними в прикореневу розетку Жіночі квітки одиничні, на довгих, спірально закручених ніжках; чоловічі — дрібні (0,5 мм у діаметрі), зібрані в суцвіття — клубочки, обгорнені покривалом, з яким вони відриваються і спливають на поверхню води. Після запилення, що відбувається над водою, квітконоси жіночих квіток спірально скручуються і квітка занурюється у воду, де й розвивається плід Часом утворює суцільний килим на дні водойми. Є кормом для риб і водоплавної птиці; розводять в акваріумах.

ВАЛІ́ТОВ Рафкат Амірханович [н. 22.I(3.II) 1912, Челябінськ] — український рад. фізик, засл. діяч науки УРСР (з 1965), доктор фізико-математичних наук (з 1955). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. електротех ін-т (1936). У 1955—69 — професор Харківського ун-ту. Праці в галузі радіовимірювальної техніки та напівпровідникової електроніки. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, медалями

ВАЛІХА́НОВ Чокан Чингісович (1835, урочище Кушмурун, тепер у Семиозерному р-ні Кустанайської обл. Каз. РСР — жовтень 1865, урочище Алтинемель, тепер на території Талди-Курганської обл Каз. РСР) — казахський вчений, просвітитель-демократ, історик, етнограф і фольклорист. Закінчив Омський кадетський корпус (1853), служив у Зх.-Сибірському губернаторстві. В 1860—61 жив у Петербурзі. Погляди В. формувалися під впливом рос. революц. демократів Автор досліджень з історії та культури Середньої Азії, Казахстану й Зх. Китаю: «Нариси Джунгарії» (1861), «Аблай» (1861), «Записки про судову реформу...» (вид. 1904) та ін. Зробив перший літ. запис киргиз. нар. епосу *«Манас»*. В. виступав за екон. і культурне співробітництво з рос. народом. Відстоював світську освіту для казахів. Ідеї В. набули розвитку в працях *Алтинсаріна, Абая Кунанбаєва* та ін. казах. просвітителів

Г. Р. Валамат-заде.

ВА́ЛКИ — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Мож (бас Сіверського Дінця), за 10 км від залізничної станції Ков'яги. Засн 1646 як Можайський острог — фортеця на пд. кордоні Рос. д-ви В березні—квітні 1902 у В. і Валківському пов. відбулося сел. повстання. Рад. владу у В. проголошено в кін. листопада 1917. З 1938 В.— місто. З-д буд. матеріалів, швейна ф-ка, пром. комбінат, цех Мерчицької меблевої ф-ки, райсільгосптехніка, будинок побуту. Школи: 3 заг.-осв. та музична; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. У В. народилися математик А. Ф. *Павловський*, укр. рад. письменник П. Й. *Панч*, нар. артист УРСР М. А. *Частій*. В 1885—86 у В. перебував на військ. службі укр. поет-революціонер П. А. *Грабовський*.

Ч. Ч. Валіханов

ВАЛКИ́ ПРОКА́ТНІ — валки *прокатного стану*, між якими деформується метал, набуваючи необхідних розмірів і форм. В п (мал.) складаються з двох приводних кінців (трефів), двох шийок і бочки (середньої частини). Металеві листи та стрічки прокатують у валках з гладенькою бочкою циліндричної форми (листові В. п.). Фасонний метал круглого і квадратного перерізу, двотаврові балки тощо обробляють у валках з бочкою, на поверхні якої є рівчаки, що відповідають профілю прокатуваного металу (сортові В. п.). В. п. бувають чавунні і сталеві; суцільнолиті і збірні; маса їх від 0,1 до 50 т Стійкість проти зношування і міцність чавунних валків забезпечують *легуванням*, а також регулюванням у мікроструктурі кількості *карбідів*, формуванням пластинчастого або кулястого графіту Стійкість проти зношування та міцність литих або кованих сталевих валків підвищують збільшеним вмістом вуглецю, легуванням, *термічною обробкою*, а також наплавленням на поверхню

Ж.-Б.-М. Валлен-Деламот. Малий Ермітаж у Ленінграді. 1764—67.

бочки або рівчаків твердих і надтвердих сплавів Збірні В п. відзначаються стійкою проти зношування чавунною бочкою і сталевою або високоміцною чавунною віссю *А. Є. Кривошеєв.*

ВА́ЛКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км² Нас. 53,3 тис. чол. (1977). В районі — 144 населені пункти, підпорядкований міській, 3 селищним та 18 сільс Радам народних депутатів. Центр — м. *Валки.* Поверхня В. р.— хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, подекуди — ярами і балками. Осн. корисна копалина — торф Річки: *Мож* (бас. Сіверського Дінця), *Коломак* і Орчик (бас Дніпра). Грунти гол чин чорноземні Лежить на Пд. лісостепової зони. Ліси (дуб, клен, ясен, береза, вільха, сосна) займають 14,6 тис. га. Підприємства легкої, харч. і деревообр пром-сті. Найбільші з них: Валківська швейна ф-ка, Новоіванівський цукр з-д (смт Коломак) і Мерчицька меблева ф-ка. Працюють комбінат побутових послуг (Валки) та 3 будинки побуту Район спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, овочів та виробн. м'яса і яєць Площа с.-г. угідь 1977 становила 93,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,3 тис. га, сіножаті і пасовища — 13,4 тис. га. У В. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Ков'яги, Огульці, Мерчик. Авто-

шляхів — 401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. В районі — 36 заг.-осв. шкіл, 40 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 13 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 26 кіноустановок, 40 б-к. В с. Минківці В. р. народився укр. рад. письменник В. П. *Минко*, в с. Костів — укр рад. письменник Г М. *Коцюба.* *О. С. Масельський.*

ВАЛКУВА́ННЯ ГРУ́НТУ — агротехнічний захід боротьби з водною *ерозією грунту* — спорудження водозатримуючих або водовідвідних валів. Провадять В. г. на схилах крутизною понад 3—4° гол. чин. під час зяблевої оранки (для цього у передостанньому корпусі плуга подовжують полицю на 35—40 см), а також після оранки (за допомогою валкоутворювачів).

ВА́ЛЛА (Valla) Лоренцо (1405 або 1407, Рим — 1.VIII 1457, там же) — італійський філософ-гуманіст. Критикував «священні книги» *католицизму*, довів, що документ «*Константинів дар*» є підробкою, сфабрикованою папством. У питаннях етики відроджував епікуреїзм, виправдовуючи прагнення людини до чуттєвих насолод і радощів. Викривав лицемірний характер *аскетизму*, проповідуваного церквою, заперечував необхідність чернецтва. За свої погляди зазнав переслідувань *інквізиції.*

ВАЛЛАТХО́Л Нараяна Менон (26. X 1878, Ченнара, штат Керала — — 13.III 1958) — індійський поет. Писав *малаяльською мовою* і *санскритом.* Осн. теми творів — нац.-визвольний рух в Індії (вірші «Дитячі подвиги Крішни», «Пісня селянина», «Плач Індії» тощо); боротьба за мир («Вітер повіяв», «Війна майбутнього»). Вірш «Сьоме листопада» присвятив Великій Жовтн. соціалістич. революції. Поезія В. відіграла важливу роль у розвитку малаяльської л-ри. Виступав і як літ. критик та історик л-ри. В 1951 відвідав Рад. Союз. Вірш В «Мавзолей Леніна» в перекладі укр. мовою опубліковано у збірнику «Ленін іде по планеті» (К., 1969).

Тв.: Рос. перекл.— Индийские стихи. М., 1954.

ВА́ЛЛАХ (Wallach) Отто (27.III 1847, Кенігсберг — 26.II 1931, Геттінген) — німецький хімік-органік Закінчив (1869) Геттінгенський ун-т. Професор Боннського (з 1876) і Геттінгенського ун-тів (з 1889 по 1915). Осн. праці В. стосуються хімії *терпенів*, зокрема він відкрив і вивчив лимонен, феландрен, фенхон, метилгептанон та ін., а також вказав (1891) на зв'язок терпенів з *ізопреном.* Відкрив реакцію відновного *амінування* альдегідів і кетонів первинними і вторинними амінами та мурашиною к-тою. Нобелівська премія, 1910.

ВАЛЛЕ́Н-ДЕЛАМО́Т (Vallin de la Mothe) Жан-Батіст-Мішель (1729, Ангулем, Франція — 7.V 1800, там же) — французький та російський архітектор. У 1759—75 працював у Росії, переважно в Петербурзі, де спорудив Гостиний двір (1761—85), католицьку церкву Катерини (1763—83), Малий Ермітаж (1764—67). Брав участь у проектуванні будинку АМ (1764—88, з О. *Кокоріновим*) і складів «Нова Голландія» (1765—80, з С. Чевакінським). Для творчості В.-Д. характерне поєднання рис раннього рос. класицизму і барокко. Серед учнів В.-Д.— В. *Баженов*, І. *Старов.*

ВА́ЛЛЕНТІН (Vallentin) Максім (н 9.X 1904, Берлін) — німецький режисер і театральний діяч. Працює в НДР. Член КПН (тепер СЄПН) з 1926. У 1925 організував самодіяльний агітпропколектив «Червоний рупор». У 1933 В. емігрував до СРСР, був режисером на радіо. У 1950 в Берліні створив студію «Молодий ансамбль» (з 1952 — театр ім. М. Горького). Поставив спектаклі: «За тих, хто в морі» Лавреньова (1952), «Достигаєв та інші» Горького (1954), «Розбійники» Шіллера (1955) та ін.

ВАЛЛЕНШТЕ́ЙН (Вальдштейн; Wallenstein, Valdštejn) Альбрехт-Венцель-Євсевій (24.IX 1583, біля м. Кеніггреца — 25.II 1634, Егер) — полководець «*Священної Римської імперії*». За походженням чес. дворянин. Під час *Тридцятилітньої війни 1618—48* у 1625—30 і 1632—34 — імперський головнокомандуючий У 1626 В. завдав поразки протестантам біля Дессау, 1626—27 — дат. королю Крістіану IV, проте 1632 біля Лютцена був розбитий шведами. Обвинуваченого у зраді В. було усунено від командування і незабаром вбито. В.— герой відомої трилогії Й.-Ф. *Шіллера* — «Табір Валленштейна», «Пікколоміні» та «Смерть Валленштейна».

ВАЛЛЕ́Р (Waller) Макс [також Зібель (Siebel) — псевдоніми; справж. ім'я та прізв.— Моріс Варломон, 24.II 1860, Брюссель — 6.III 1889, там же] — бельгійський письменник. Писав франц мовою. Очолював групу письменників 80-х рр. «*Молода Бельгія*». Боровся за нац. самобутність бельг. л-ри. Збірки новел «Химери кохання» (1883) і «Поцілунок» (1888) — про життя брюссельських обивателів Автор романів «Дурне життя» (1883), «Грета Фрідман» (1885), «Дезі» (1892, посмертно), п'єс «Жанна Біжу» (1886), «Отрута» (1888), зб. віршів «Флейта Зібеля» (1891), розвідки про «Фауста» Й.-В. Гете.

ВАЛЛЕ́С (Vallès) Жюль (10.VI 1832, Пюї, департамент Верхня Луара — 14.II 1885, Париж) — французький письменник і політ. діяч. З 1849 брав участь у революц. русі. Був членом 1-го Інтернаціоналу, в 1871 — членом Паризької комуни, боровся на барикадах, видавав газети «Ла рю» («Вулиця»), «Ле крюдю пепль» («Крик народу»). Потім емігрував до Англії, був заочно засуджений до страти, повернувся в Париж після амністії 1880. Перша книга — памфлет «Гроші» (1857), в якому В. викривав жорстокість капіталістичної дійсності. Найвідоміший літ. твір — автобіографічна трилогія «Жак Вентра» («Дитина», 1879; «Бакалавр», 1881; «Інсургент», 1886), присвячена історії Паризької комуни.

Тв.: Укр. перекл.— Інсургент. 1871. К., 1954; Рос. перекл.— Собрание сочинений. М.—Л., 1936.

ВАЛЛЕ́ТТА, Ла-Валлетта— столиця Республіки Мальта. Лежить на пн.-сх. узбережжі о Мальта Порт міжнар. значення, вузол середземноморських сполучень 14 тис ж. (1974). Торг.-пром. центр країни. Тут зосереджена майже вся пром-сть Мальти: бавовняна, сірникова, тютюнова ф-ки, пивоварний з-д, судноверф, кустарне виготовлення мережив, худож. виробів тощо. Центр туризму Ун-т (з 1592). Нац. музей Мальти. Нац. б-ка, Худож. галерея Архіт. пам'ятки і фортифікаційні споруди (16 ст.), культові і палацові будівлі в стилі Відродження, барокко, класицизму. В. засн. в 60-х рр. 16 ст

ВАЛЛІ́ЙСЬКА МО́ВА, уельська мова, кімрська мова — мова *валлійців.* В. м. належить до британської підгрупи кельтської групи індоєвропейської сім'ї. Веде початок від спільнобритської мови. В історії В. м. виділяють давній (8—11 ст.), середній (12—14 ст.) і новий (з 15 ст.) періоди. В сучас. В. м. виділяють 4 діалекти. Харак-

До ст **Власенко П. І.** Сірий птах 1949–50. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

До ст **Верес Г. І.** Рушник тканий. 60-і рр 20 ст Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

До ст. **Василащук Г. В.** Верета зелена і рушник «Два кольори». 60-і рр 20 ст. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

До ст. **Врубель М. О.** Дівчинка на тлі перського килима. 1886. Київський музей російського мистецтва

терні риси В. м.: розвинута система мутацій (пересуву) приголосних і чергувань голосних. Граматична будова аналітична (є й залишки давніх синтетичних форм). Література В. м. багато віків залишалася усною. Найвидатніша пам'ятка писемної л-ри — епос «Мабіногіон» (11 ст.). В період пізнього середньовіччя розвивалася драматургія, представлена *містеріями, міраклями* і *мораліте*. Родоначальник валлійської поезії Давіт ап Гуїлім (14 ст.) заклав основи літ. валлійської мови. З 16 ст. розвивається проза. Найвищого рівня л-ра досягла в серед. 18 ст. (поети Льюїс Моріс, Гороной Оуен та ін.). В л-рі 19 ст. переважала поезія (Дж. Блекуїлл, Сейріог, Іслуїн). Розвивалася також проза (Данієл Оуен) і драматургія (Д.-Т. Дейвіс, Р Беррі, С. Льюїс та ін.). Письменники 20 ст.: Томас-Гуїнн Джонс, У.- Дж. Груфіт, Тегла Дейвіс, Т. Роуланд Х'юз, Кейт Робертс та інші.

ВАЛЛІ́ЙЦІ, уельсці — народ, який живе переважно на п-ові *Уельс* у Великобританії. Чисельність — 0,8 млн. чол. (у т. ч. бл. 100 тис. чол. в США і Канаді; 1975, оцінка) Мова — валлійська. Майже всі В. говорять і англ. мовою. Значна частина віруючих В. належить до англіканської церкви. Предками В. були кельтські племена кімрів і *бриттів*, витіснені англосаксами в гори Уельсу (7 ст.). Протягом кількох століть В. чинили опір завойовникам, які остаточно підкорили В. лише в кін. 13 ст. У Пд. Уельсі більшість В. працює на вугільних шахтах, на Пн. осн. заняття В.— тваринництво. З галузей нар. ужиткового мистецтва розвинуті різьблення на дереві й вишивання. В. відомі хоровим співом.

ВА́ЛЛІС (Уолліс; Wallis) Джон (23.XI 1616, Ашфорд, графство Кент — 28.X 1703, Оксфорд) — англійський математик. Проф. Оксфордського ун-ту (з 1649), один з засновників (1662) Лондонського королівського т-ва. Його праці відіграли важливу роль у передісторії *інтегрального числення*. В. знайшов формулу $\frac{4}{\pi} = \frac{3}{2} \cdot \frac{3}{4} \cdot \frac{5}{4} \times \frac{5}{6} \cdot \frac{7}{6} \cdot \frac{7}{8} \ldots$, яка є одним з перших прикладів *нескінченного добутку*, ввів загальноприйнятий знак для нескінченності (∞).

ВАЛЛО́Н (Wallon) Анрі (15.III 1879, Париж — 1.XII 1962, там же) — французький психолог, громадський діяч. Член Франц. компартії з 1942. Учасник Руху Опору. Спеціаліст з дитячої та генетичної психології, працював також в галузі *патопсихології* і прикладної психології. В своїх дослідженнях виходив з позицій діалектичного матеріалізму.

Тв.: Рос. перекл.— От действия к мысли. М., 1956; Психическое развитие ребенка. М., 1967.

ВАЛЛО́НИ — народ, який становить значну частину населення Бельгії Чисельність — 4,1 млн. чол. (1975, оцінка). Живуть у пд. провінціях Бельгії і на Пн. Сх. Франції. Говорять валлонським діалектом франц. мови. Л-ра В. бере початок у 9 ст. Період її піднесення — 13—16 ст. В 17 ст. занепала. Відомі діячі, які виступали за відродження валлонської л-ри в 19—20 ст.,— Байо, Дорі, Енен, Сімон та ін. За релігією В.— католики. Предки В.— кельтські племена белги, які в перших століттях н. е. були романізовані. Більшість В. працює в пром-сті, частина — в с. г. Див також *Бельгія*.

ВАЛЛОТТО́Н (Vallotton) Фелікс (28.XII 1865, Лозанна — 29.XII

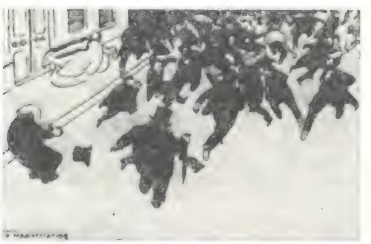

Ф. Валлоттон. Демонстрація. Гравюра на дереві. 1893.

1925, Париж) — швейцарський графік і живописець. Працював у Франції. Учився в академії Жюльєна в Парижі. Створював психологічно виразні портрети («Достоєвський», 1895), сцени з життя парижан (серія «Історія одного злочину»), пейзажі тощо. У колористичному вирішенні своїх творів В. застосовував різке сполучення білих і чорних площин.

ВАЛОВА́ ПРОДУ́КЦІЯ ПРОМИСЛО́ВОГО ПІДПРИЄ́МСТВА — обсяг продукції, виготовленої на промисловому підприємстві за певний період у грошовому виразі; частина *сукупного суспільного продукту*, створена на підприємстві. В СРСР показник В п. п. п. визначає підприємство (вищестоящою орг-цією не затверджується); цей показник використовують у плані як розрахунковий для екон. аналізу динаміки виробн продукції та ін. екон. розрахунків. В. п. п. п. обчислюють заводським методом, тобто без вартості продукції власного виробн., витраченої на потреби всередині даного підприємства. У В. п. п. п. входять: вартість готових виробів, виготовлених за звітний період; вартість реалізованих за межами підприємства напівфабрикатів власного виробн.; вартість зміни лишків напівфабрикатів, інструментів та приладів власного виготовлення на складах підприємства та вартість послуг пром. характеру, що їх виконало підприємство на замовлення ін. орг-цій тощо. Планування і облік виконання плану по В. п. п. п. проводяться в *оптових цінах* на 1.VII 1967.

ВАЛОВА́ ПРОДУ́КЦІЯ ПРОМИСЛО́ВОСТІ — частина сукупного суспільного продукту, створена в промисловості. Обчислюють у вартісному виразі як заг. результат осн. виробничої діяльності всіх пром. підприємств за певний період. В. п. п. в СРСР — сума валової продукції окремих пром. підприємств (див. *Валова продукція промислового підприємства*), яку обчислюють за т. з. заводським методом обліку, тобто без виключення елементів повторного рахунку (внутріпром. обороту). Заг. обсяг В. п. п. обчислюють як в *оптових цінах* підприємств, так і в оптових цінах пром-сті. Щоб визначити динаміку заг. обсягу пром. виробн., В. п. п. обчислюють у *порівнянних цінах* на 1.I 1975. Облік В. п. п. проводять також у фактично діючих оптових цінах. Показник В. п. п. використовують для визначення рівня і динаміки пром. виробн., пропорцій і структурних зрушень у пром-сті, розрахунку ефективності пром. виробництва.

М. В. Дараган.

ВАЛОВА́ ПРОДУ́КЦІЯ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — частина сукупного суспільного продукту, створена в сільському господарстві. Обчислюють за методом валового обороту, тобто як суму валової продукції землеробства і тваринництва, виробленої за певний період, у грош. виразі. Валова продукція землеробства складається з усіх продуктів рільництва, луківництва, садівництва і виноградарства. Крім того, додається приріст (або вираховується зменшення) вартості незавершеного виробн. за рік і вартість вирощування молодих і багаторічних насаджень. Валова продукція тваринництва включає всі сирові продукти скотарства, свинарства, птахівництва, конярства, оленярства, кролівництва, хутрового звірівництва, бджільництва, шовківництва, рибництва; включає вартість приплоду і приросту вирощеного молодняка всіх видів с.-г. тварин, вартість приросту ваги тварин, які відгодовуються, вартість продуктів, одержаних у результаті госп. використання тварин (молоко, вовна, яйця тощо). Продукти первинної переробки тваринницької продукції (масло, сир, м'ясо, сало, шкіра), а також сирові продукти, одержані в результаті рибної ловлі не в культ. водоймах, збирання диких плодів, ягід та ін. до складу В. п. с. г. не входять. Заг. обсяг В. п. с. г. обчислюють в СРСР у поточних та *порівнянних цінах*, прийнятих на 1.I 1973. За допомогою даних про В. п. с. г. в порівнянних цінах визначаються зміни обсягу с.-г. виробн., продуктивності праці та ін. показники.

М. В. Дараган.

ВАЛОВИ́Й ДОХО́Д КОЛГОСПІВ І РАДГО́СПІВ — частина вартості виробленої *валової продукції сільського господарства* (в грошовому виразі), яка залишається після відрахування і покриття всіх матеріальних затрат. В д. к. і р. є заново створена працею колгоспників (або робітників радгоспу) *вартість*. Вона складається з двох осн. частин: фонду оплати праці і чистого доходу. Сума В. д. к. і р. в розрахунку на 100 га всіх с.-г. угідь, на 100 га ріллі, на одного працюючого колгоспника характеризує ефективність використання землі, матеріальних цінностей, робочих рук.

ВАЛОВИ́Й НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ — статистичний показник, що його застосовують у ряді капіталістичних країн і міжнар. організацій; являє собою сукупну вартість кінцевих товарів і послуг,

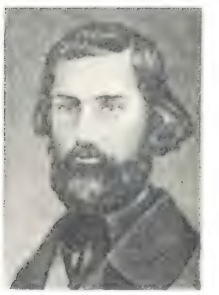

Ж. Вадлес.

виражену в ринков. цінах. В. н. п. охоплює вартість спожитих населенням товарів і послуг, держ. закупівель, капітальні вкладення і сальдо *балансу платіжного*, а також непрямі податки, що входять у ціну; обчислюється за кінцевим використанням, а не за виробн. і розподілом. Величина В. н. п. наближається до нац. доходу, обчисленого за методикою бурж статистики, перевищуючи його на величину амортизації осн. капіталу і непрямих податків.

З нац. доходом і валовим сусп. продуктом соціалістич. країн не порівнянний. Щоб порівняти його з нац. доходом соціалістич. країн, необхідно вирахувати амортизацію і невиробничі послуги (що зменшує його приблизно на одну третину), щоб порівняти з валовим сусп. продуктом — вирахувати невиробничі послуги і додати матеріальні затрати у виробництві.

А. Г. Селіваненко.

Валторна.

Валуй.

ВАЛОВИ́Й ОБОРО́Т ПРОМИСЛО́ВОГО ПІДПРИЄ́МСТВА — сума вартості всіх видів продукції, виробленої всіма виробничими цехами та відділами підприємства за певний період, незалежно від того, що частина цієї продукції могла бути використана (перероблена) на тому самому підприємстві. В. о. п. п. перевищує валову продукцію, обчислену заводським методом, на величину *внутрізаводського обороту* (тобто на сумарну вартість тих продуктів, які йдуть на дальшу переробку на тому ж самому підприємстві), або на повторний рахунок.

ВАЛОВИ́Й ПРИБУ́ТОК у соціалістичних країнах — вартісний вираз загального фінансового результату (ефективності) діяльності підприємства, тобто частина виручки підприємства, яка залишається у нього за вирахуванням усіх витрат. В. п. обчислюють як різницю між виручкою підприємства за реалізовану за *оптовими цінами* продукцію і затратами на її виробн. та реалізацію. В. п. є джерелом створення всіх *фондів стимулювання* підприємства Див. також *Прибуток*.

ВАЛОВИ́Й СУСПІ́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ — див. *Сукупний суспільний продукт*.

ВАЛОРИЗА́ЦІЯ (франц. valorisation) — 1) У капіталістичних країнах сукупність заходів для штучного підвищення ціни будь-якого товару (головним чином через скорочення виробництва цього товару). 2) Заходи для підвищення курсу *грошей паперових*.

ВАЛТАСА́Р (Белшарусур; р. н. невід.— п. 539 до н. е.) — син останнього вавілонського царя Набоніда (556—539). Був фактичним правителем м. *Вавілона*. Вбитий під час загарбання міста перс. військами *Кіра II*. У Біблії в «Книзі Даниїла» міститься опис бенкету В., в ході якого він дізнався з пророцтва, що незабаром загине. Вираз «Валтасарів бенкет» вживають щодо становища приреченої людини.

ВАЛТО́РНА (від нім. Waldhorn, букв.— лісовий ріг) — мідний духовий інструмент тенорово-альтового діапазону. Застосовується в оркестрі з 17 ст.

ВАЛУА́ (Valois) — династія французьких королів 1328—1589 (з молодшої лінії *Капетінгів*). За правління В. завершився процес тер. об'єднання Франції, почав складатися *абсолютизм*. Найбільш відомими представниками В. були *Людовік XI*, *Франціск I*, Маргарита В. (1553—1615) — перша дружина (1572—99) *Генріха IV* Бурбона. Династія припинила існування після вбивства Генріха III під час *релігійних воєн* між католиками і *гугенотами*.

ВАЛУ́ЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯ́Р 1863 — розпорядження царського уряду про заборону друкування літератури українською мовою. Автор циркуляра — міністр внутр. справ П. О. Валуєв твердив, нібито «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Циркуляром заборонялося друкувати укр. мовою будь-яку л-ру, крім художньої, проте царська цензура під різними приводами обмежувала і її друкування. З 1863 видання книжок укр. мовою в межах Рос. імперії майже припинилося. В. ц.— один з проявів шовіністичної політики царського самодержавства, спрямованої на посилення нац. гноблення укр. та ін. народів країни.

ВАЛУ́Й (Russula foetens) — базидіальний гриб роду *сироїжка*. Шапинка до 15 см у діаметрі, жовтувата або брудно-рудувата, клейка. Ніжка білувата, товста. М'якуш їдкий, з неприємним запахом. Плодові тіла утворює в липні — жовтні. Зустрічається в мішаних і листяних лісах; умовно їстівний гриб: в їжу вживають засоленим (після вимочування у воді й відварювання).

ВАЛУНИ́ — обкатані уламки гірських порід розміром від 10 до 50 см (за ін. класифікаціями — до 1 м). Утворюються внаслідок руйнування гірських порід *вивітрюванням*, водою, льодовиками та ін. Характерні для гірських районів та областей поширення давніх і сучасних зледенінь. Використовують для мостіння шляхів; подрібнюючи В., одержують щебінь.

ВА́ЛУХ — кастрований баран. В. краще нагулюються і дають м'ясо вищої якості, ніж некастровані барани. В. взимку задовольняються малоцінними грубими кормами. При скороспілому м'ясо-вовновому напрямі вівчарства В. забивають на м'ясо на 1-му році життя; при тонкорунному — їх тримають протягом 5—6 років, бо вони дають на 1,5—2 кг більше вовни, ніж матки, і до того ж кращої якості Як правило, баранчиків, яких не лишають на плем'я, каструють у 10—15-денному віці.

ВАЛЮ́ТА (італ. valuta, від лат. valeo — коштую) — 1) Національна В.— грошова одиниця країни (напр., карбованець — валюта СРСР, долар — валюта США) та її типи — золота, срібна, паперова. 2) Іноземна В.— грошові знаки іноземних держав, а також кредитні засоби обігу й платежу, виражені в іноземних грошових одиницях (векселі, чеки, грошові акредитиви тощо), які використовуються в *міжнародних розрахунках*. У широкому розумінні — кошти на рахунках в іноз. банках, що належать центр банку, казні та комерційним банкам До епохи капіталізму і на початку його розвитку в обігу перебували срібна і золота, а в деяких країнах лише срібна В З розвитком капіталізму все більшого значення набувають банкноти (див. *Банківські білети*). З кінця 18 ст. у Великобританії, а з останньої третини 19 ст. і в ін. країнах в обігу в основному залишається золото, а також розмінні на золото банкноти. Для *загальної кризи капіталізму*, яка охопила і валютну систему, характерним є паперова В.— нерозмінні на золото банкноти, які постійно знецінюються. Сучасному розвиткові капіталізму притаманні хронічна *інфляція* і спричинювані нею систематичні *девальвації* В., що супроводяться постійним зниженням її золотого вмісту, крайня нестійкість *валютних курсів* та неурівноваженість *балансів платіжних* капіталістичних країн. В. капіталістичних країн поділяють на оборотні, частково оборотні і необоротні. Оборотними (конвертовними) наз. В. тих країн, де немає валютних обмежень. Такі В. вільно обмінюються на В. ін. країн. До них належать долар США, канад. долар, швейц. франк, марка ФРН та ін. Частково оборотні В.— ті, що вільно обмінюються тільки по окремих валютних операціях (гол. чин. по поточних розрахунках) або дозволяється такий обмін тільки для нерезидентів (іноз., фіз і юрид. осіб) До таких В. відносять В. більшості країн Зх. Європи, які з кінця 50-х рр. 20 ст. скасували валютні обмеження для нерезидентів. Необоротними (неконвертовними) замкнутими наз. В., обмін яких на В. ін. країн обмежений по всіх операціях як для резидентів (фіз. і юрид. осіб даної країни), так і для нерезидентів. Необоротними є В. майже всіх слаборозвинутих в екон. відношенні країн, яким властива хронічна пасивність платіжних балансів.

Валюта СРСР та ін. соціалістичних країн характеризується стабільністю, що зумовлюється перевагами соціалістичної системи г-ва, в основі якої лежить соціалістична власність на засоби виробн. і плановий розвиток економіки, що грунтується на ній. Стійкість В. забезпечується масою товарів, що надходить в оборот за плановими сталими цінами з урахуванням попиту населення. Цьому служить і золотий запас, який, зокрема, використовують для закупівлі засобів виробн. і предметів споживання в капіталістич. країнах, збільшуючи пропонування товарів на внутр. ринку. Планові ціни і планування зовнішніх економічних зв'язків між соціалістичними країнами забезпечують стабільність валютних курсів соціалістичних країн. Між соціалістичними країнами в рамках *валютної монополії* і *монополії зовнішньої торгівлі* існує планова оборотність валют.

Літ.: Валюты стран мира. Справочник. М., 1976; Павлов В. В. Регули-

рование валютных отношений современного капитализма. М., 1977.
В. М. Федоренко.

ВАЛЮ́ТНА КРИ́ЗА — властивий періодові *загальної кризи капіталізму* надзвичайно гострий розлад грошово-валютної системи капіталістичних країн. Характеризується крахом *золотого стандарту*, нестійкістю курсів нац. *валют*, дефіцитністю *балансів платіжних*, *девальвацією* і *ревальвацією* валют, введенням «плаваючих» курсів валют, посиленням нерівномірності розподілу *валютних резервів* тощо. Показниками В. к. є також застосування валютних обмежень, відсутність вільної конвертовності валют, переливання спекулятивного грош. капіталу з однієї країни в інші, створення валютних блоків і *валютних зон* та боротьба між ними, підпорядкування валютам кількох гол. капіталістичних країн більшості валют ін. д-в. Важливою рисою В. к. є процес розпаду єдиної світової валютної системи у зв'язку з розпадом єдиного світового ринку на *світовий капіталістичний ринок* і *світовий соціалістичний ринок*. На сучас. етапі В. к. породжена поглибленням нерівномірності розвитку капіталістичних країн і структурними зрушеннями, що відбулися в капіталістичному світі. Це призвело до кризи «резервних» валют, що виявилося в девальвації англ. фунта стерлінгів (1967) і амер. долара (1971, 1973). В умовах *соціалістичної системи світового господарства* плановий розвиток економіки є основою стійкості й постійного удосконалення грош.-кредитних систем соціалістичних країн

Літ.: Зарифьян Ф. Инфляция и валютный кризис. Пер. с франц. М., 1977.
В. П. Степаненко.

ВАЛЮ́ТНА МОНОПО́ЛІЯ — виключне право держави проводити всі операції з іноземною *валютою*, дорогоцінними металами та ін. валютними цінностями. В Рад. Союзі введена з встановленням *монополії зовнішньої торгівлі*. Виключне право на проведення операцій з валютними цінностями надано Держбанку СРСР, а за його дорученням — *Банку для зовнішньої торгівлі СРСР*; право скуповувати золото, платину та метали цієї групи — Міністерству фінансів СРСР. В. м поширюється на операції з іноз. валютою, чеками, векселями, дорогоцінними металами у зливках чи монетах, з іноз. фондовими цінностями (акціями, облігаціями) та ін. В. м. в СРСР та ін. соціалістичних країнах сприяє зосередженню в руках д-ви всіх валютних цінностей, які використовуються для прискорення планомірного розвитку нар. г-ва, здійснення *міжнародних розрахунків*, концентрації валютних ресурсів; сприяє захисту соціалістичної економіки від стихії капіталістичного ринку, міжнар валютних спекуляцій. З 1963 СРСР є членом *Міжнародного банку економічного співробітництва* і через нього здійснює валютні відносини з країнами РЕВ, координує плани розвитку нар. г-ва, проводить розрахунки по *зовнішній торгівлі*, що сприяє зміцненню нац. грош. систем країн соціалістич. співдружності.
В. М. Линников.

ВАЛЮ́ТНА ПОЛІ́ТИКА — сукупність заходів, які проводять держави та центральні банки в сфері грошового обігу і валютних відносин з метою впливу на купівельну силу грошей, валютні курси і на економіку країни в цілому. В. п. зумовлюється сусп. ладом і безпосередньо пов'язана із *зовнішньою торгівлею*, зовнішньоторг. політикою та грош обігом у країні. В капіталістичних країнах В. п. в основному спрямована на підтримання купівельної сили грошей і зміцнення курсу нац. *валют*, проте цього не завжди вдається досягти в зв'язку з частими *валютними кризами* та *інфляцією*. Самостійність у проведенні В. п. більшості капіталістичних д-в обмежена участю їх у *Міжнародному валютному фонді*. В. п. здійснюється гол. чин. у формі девізної політики — купівлі-продажу валют ін. країн або *дисконтної політики*. В сучас. умовах В. п. часто набуває форми валютної інтервенції — прямого втручання бурж. д-ви в операції з іноз. валютою, в установленні *валютних курсів* при одночасному введенні обмежень у сфері валютних операцій Мета цих заходів — сприяння зовнішньоекономічній експансії монополій, їхній боротьбі за ринки збуту та нові сфери застосування капіталу. В. п. країн, що розвиваються, є екон. інструментом розширення їхньої зовн. торгівлі, поліпшення платіжного і торг. балансів з метою розвитку нац. економіки. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. п. здійснюється на основі держ. *валютної монополії*. Завдання В. п. соціалістичних країн — забезпечення планомірної організації *міжнародних розрахунків*, розширення міжнар. екон зв'язків, захист соціалістичної економіки від впливу стихії капіталістичного ринку і валютної спекуляції та неухильне зміцнення грош системи країни.
В. І. Савчук.

ВАЛЮ́ТНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — в СРСР сукупність нормативних актів, які визначають порядок здійснення операцій з валютними цінностями при міжнародних розрахунках, зовнішній торгівлі, а в межах країни — при оплаті товарів і послуг у спеціалізованих магазинах та організаціях. Найважливіші акти В. з.: Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про угоди з валютними цінностями на території СРСР» від 30.XI 1976 і *Митний кодекс СРСР* Актами В. з. є також відповідні постанови Уряду СРСР, інструкції М-ва фінансів СРСР та Держбанку СРСР — органу держави, що здійснює валютну монополію. Розрахункові та кредитні зовнішньоторг операції за дорученням Держбанку СРСР виконує Зовнішторгбанк; з країнами — членами РЕВ — *Міжнародний банк економічного співробітництва*. Скуповування та продаж за кордон і на тер. СРСР золота, срібла, ін дорогоцінних металів у монетах, зливках, ломі й сирому вигляді проводить Держбанк СРСР; у підприємств золотоплатинової пром-сті скуповує М-во фінансів СРСР. Вивіз за кордон СРСР рад. валюти заборонено. Як правило, не обмежується ввіз, пересилання тощо валютних цінностей з закордону в СРСР. Порушення норм В. з. тягне за собою адм. або кримінальну відповідальність (див. *Валютні операції*).
Л. К. Воронова.

ВАЛЮ́ТНИЙ КЛІ́РИНГ — розрахунки між двома або кількома країнами, які здійснюються шляхом зарахування зустрічних вимог, а платежі наявною *валютою* і золотом проводяться лише на суму різниці в товарних поставках і наданих послугах. Див. *Кліринг*.

ВАЛЮ́ТНИЙ КУРС, вексельний курс, інтервалютний курс — ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях іншої країни. Основою В. к. є співвідношення грош. одиниць щодо їхнього золотого вмісту в різних країнах. Розрізняють офіційний і вільний курс іноз. *валюти*. В умовах загострення *загальної кризи капіталізму*, яка характеризується в сфері грош. обігу *валютними кризами*, курси капіталістичних валют остаточно втратили свою відносну стійкість, є формальними і не завжди відображають дійсну вартість відповідних валют щодо золота й товарів. Більшість країн капіталістичного світу вибрала на сучас. етапі курс «плаваючих валют», який поки що дає їм можливість якоюсь мірою пристосовуватися до екон кон'юнктури, що швидко змінюється. Сталість В. к. карбованця, як і ін. валют соціалістичних країн, зумовлена неухильним розвитком економіки цих країн, плануванням грош. обігу й *зовнішніх економічних зв'язків СРСР, монополією зовнішньої торгівлі, валютною монополією*. Курс іноз. валют у карбованцях встановлює Держбанк СРСР на базі золотого вмісту карбованця і фактичного В. к. відповідної валюти за кордоном і щомісяця публікує у вигляді курсового бюлетеня.

ВАЛЮ́ТНИЙ РИ́НОК — особлива сфера економічних відносин за капіталізму, пов'язана з проведенням операцій з іноземною валютою і платіжними документами в іноземних валютах (чеки, векселі, телеграфні й поштові перекази, акредитиви). У країнах, в яких немає валютних обмежень, існують в і л ь н і В. р., там, де такі обмеження є,— н е в і л ь н і. В деяких країнах поряд з офіційними В. р. є неофіційні, на яких курси валют дещо відрізняються від офіційних курсів. Існують також «чорні» В. р., де валютні операції проводять поза законом. Внаслідок напливу в кінці 50-х рр. в Європу доларів США виник т. з. ринок *євродоларів*. На поч. 70-х рр. внаслідок *кризи енергетичної* з'явився т. з. ринок *нафтодоларів*, які сконцентрувалися в країнах — експортерах нафти.
Поряд з В. р. є також ринки золота у Великобританії, США, ФРН, Швейцарії та ін. Міжнар. грош. розрахунки, пов'язані з *зовнішньою торгівлею*, інвестиціями, туризмом тощо здійснюються на світовому В. р. через корес-

Валькірія. М. О. Врубель. 1899. Одеський художній музей.

пондентські зв'язки між банками різних країн. В. р. в соціалістичних країнах не існує.

В. М. Линников.

ВАЛЮ́ТНИЙ СОЮ́З ЕКВАТОРІА́ЛЬНОЇ А́ФРИКИ І КАМЕРУ́НУ — валютне угруповання країн Екваторіальної Африки (включаючи Камерун), які входять у валютну зону *франка*. Див. *Валютні зони*.

ВАЛЮ́ТНІ БЛО́КИ — угруповання капіталістичних д-в, які створилися для зміцнення валютно-економічних позицій країни, що очолила даний блок, шляхом прикріплення валют країн-учасниць до її валюти. В. б. виникли під час світової екон. кризи 1929—33 у зв'язку з загостренням валютної війни між імперіалістичними країнами. Осн. В. б. були стерлінговий, очолюваний Великобританією (1931), доларовий, очолюваний США (1933), і золотий (Франція та ін. країни, 1933). Під час 2-ї світової війни та після неї В. б. розпалися і на їхній основі утворилися *валютні зони*.

ВАЛЮ́ТНІ ЗО́НИ — валютні угруповання капіталістичних держав, створені під час та після 2-ї світової війни на базі довоєнних *валютних блоків* для проведення узгодженої політики в галузі міжнар валютних відносин. Як правило, В. з охоплюють країни, які перебувають у фін.-екон. і політ. залежності від більш могутньої імперіалістичної д-ви, що очолює певну зону. Ці країни підтримують курс своїх *валют* щодо валюти країни-гегемона і можуть змінювати їхні паритети лише за згодою цієї країни; повинні тримати свої осн золотовалютні резерви в банках країни, що очолює зону; купувати її держ. *цінні папери*, які є забезпеченням валют країн — учасниць зони; здійснювати *міжнародні розрахунки* і платежі через банки країни-гегемона Для країн — учасниць В з створюються більш пільгові умови обміну (оборотності) валют порівняно з валютами, що належать країнам, які не входять до В з., запроваджується єдина система валютного контролю, який насамперед поширюється на валютний обіг країн-учасниць з ін. країнами світу. Для учасників В. з. встановлено єдиний митний і зовнішньоторг. режим, що забезпечує провідній імперіалістичній д-ві сприятливіші умови для боротьби за ринки, джерела сировини та сфери застосування капіталу як у межах зони, так і поза нею Найбільшими В. з є стерлінгова, доларова і зона франка Стерлінгова зона, яку очолює Великобританія, налічує понад 40 країн різних континентів, гол. чин. країн *Співдружності* Осн валюта зони — англ *фунт стерлінгів*. Доларову зону очолюють США, вона охоплює переважно країни Північної, Центральної та Південної Америки. Осн. валюта — *долар* Зона франка охоплює понад 30 країн (створена на базі кол. колоніальних володінь та історично усталених торг.-валютних зв'язків); очолює зону Франція Осн валюта—франц *франк*. Створено також два валютні союзи (в межах зони франка) — Західно-Африканський валютний союз — регіональне угруповання країн Зх. Африки (створене 1962), осн. валюта — франк Африканського фінансового співтовариства (франк КФА); Валютний союз Екваторіальної Африки і Камеруну — угруповання країн Екваторіальної Африки (створене 1960), осн. валюта — франк КФА. При укладанні учасниками цих союзів торг., екон. і фін. угод з третіми країнами потрібна згода Франції. Створення В. з. призвело до загострення суперечностей між великими капіталістичними д-вами, що очолюють В. з., і між країнами кожної В. з., до поглиблення кризи світової валютної системи капіталізму та загострення міжімперіалістичних суперечностей

В. П. Степаненко.

ВАЛЮ́ТНІ ОПЕРА́ЦІЇ (правовий статус) — здійснення різного роду угод щодо валютних цінностей у межах держави чи при проведенні міжнар розрахунків. За рад. законодавством виключне право на вчинення угод з валютними цінностями надано Держбанку СРСР (див. *Валютне законодавство*). В Указі Президії Верховної Ради СРСР від 30.XI 1976 «Про угоди з валютними цінностями на території СРСР» визначено вичерпний перелік цих цінностей (іноземна *валюта*; платіжні документи і фондові цінності в іноземній валюті; банківські платіжні документи в карбованцях, які купуються за іноземну валюту з правом обернення їх на таку валюту; дорогоцінні метали; природні дорогоцінні камені). Угоди, пов'язані з ними, між приватними особами на тер. СРСР заборонено, крім випадків: дарування, заповіту і набуття їх за правом *спадкування*, колекціонування одиничних екземплярів монет тощо. Скуповування, продаж і обмін валютних цінностей тощо, вчинені на порушення встановлених правил обігу цих цінностей, тягнуть за собою адм або кримінальну відповідальність. За скуповування, продаж та обмін у невеликому розмірі валюти або цінних паперів (коли ціна предмета незаконної операції не перевищує 25 крб.) встановлено штраф у розмірі до 50 крб з конфіскацією цих цінностей Усі ін. порушення правил В. о. розглядаються як *державний злочин*, спрямований на підрив рад. грошово-кредитної системи (в УРСР — ст. 80 КК УРСР).

П. С. Матишевський.

ВАЛЮ́ТНІ РЕЗЕ́РВИ — запаси іноземної *валюти* і золота, що є в розпорядженні урядових органів або центральних банків для проведення *міжнародних розрахунків* та поточних платежів З 1970 у В. р включено спеціальні права запозичення (СДР) Офіційно *Міжнародний валютний фонд* (МВФ) та ін. валютні органи відносять до В. р. золото, СДР, *квоту* в МВФ, іноз. валюту. Внаслідок *валютних криз*, *інфляції* тощо частка золота, як осн В р., невпинно знижується В. р. створюються в кожній країні, від них залежить т з міжнар. ліквідність, тобто здатність безперебійно провадити платежі за зовн. розрахунками. В сучас. умовах держ.-монополістичного капіталізму постійно зростає розрив між сумою В. р. капіталістичних країн і темпами зростання обсягу зовн. торгівлі. В 1976 заг. експорт промислово розвинутих капіталістичних країн становив 596,5 млрд. дол., а сума В. р.— лише 115,5 СДР (1 СДР дорівнює приблизно 1,2 дол.). Постійне зростання цього розриву пов'язане з підвищенням цін, інфляцією, а також нерівномірним розподілом золотовалютних резервів між різними країнами. У соціалістичних країнах В. р. використовують у зовн.-торг. відносинах з капіталістичними країнами. Між соціалістичними країнами не існує проблем ліквідності, тому що розрахунки проводяться шляхом взаємних поставок товарів та послуг на основі планового ведення г-ва. При взаємних розрахунках використовується *перевідний карбованець* В окремих випадках ці країни використовують В. р. для надання кредитів одна одній у золоті або в іноз. оборотній валюті.

В. М. Линников.

ВАЛЯ́ВКО Василь Антонович (1885, с. Магдалинівка, тепер у складі с. Успенки Миколаївського р-ну Одеської обл.— 1930) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї шахтаря. В 1905 — один з керівників криворізьких більшовиків, 1910—16 вів нелегальну парт. роботу на Катеринославщині. В 1917 — член Катеринославського к-ту РСДРП(б). Брав участь у боротьбі проти нім. окупантів та в обороні Царицина (1918). З 1920 — на рад. і парт. роботі. Обирався членом ЦКК КП(б)У. В Кривому Розі ім'ям В названо шахту і робітн. селище.

ВАЛЯ́ННЯ, валка — виготовлення вовняних виробів та їх ущільнення способом зчеплення і переплетення між собою *волокон* вовни. У В. використовують особливості будови вовняних волокон (наявність луски на поверхні) та їхні фіз.-мех. властивості (пластичність, високі пружність та розтягуваність, здатність скорочуватися, звиватися тощо). В процесі В. вовну розпушують, замаслюють і змішують, з суміші утворюють вату, а з неї нашаровуванням готують основу за формою виробу. Основу ущільнюють, просочують розчином сірчаної к-ти і звалюють, після чого вдаються до опоряджувальних операцій (шліфування і чищення ворсу, пресування тощо).

ВАЛЯ́ШКО Микола Авксентійович [20 III(1.IV) 1871, м. Куп'янськ Харківської обл.— 25.I 1955, Харків] — український рад. хімік-органік, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Професор Харків ун-ту (з 1909) і Харків. політех. ін-ту (1919—55). Осн. праці присвячені хімії лікарських речовин і дослідженню будови ароматичних та гетероциклічних сполук методами ультрафіолетової *спектроскопії*. Вивчав вплив розчинників на спектр розчиненої речовини. Створив (1910) першу в Росії спектрографічну лабораторію. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

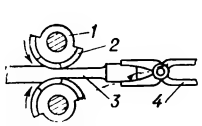

Вальцювання: *1* — валок; *2* — секторний штамп; *3* — заготовка; *4* — кліщі.

ВАЛЬВА́ТА — рід черевоногих молюсків. Те саме, що й *затулка*.

ВА́ЛЬДБРЮЛЬ (Waldbrühl) Вільгельм (справж. прізв.— Цуккамальйо; 1803—69) — німецький поет. За походженням італієць. Деякий час жив у Росії; подорожував по Україні. Перекладав нім. мовою рос., укр. і польс. нар. пісні Видав зб. «Слов'янська балалайка» (1843), де вміщено понад 100 укр. пісень. На той час це була найповніша збірка укр. пісень нім. мовою

ВА́ЛЬДЕМАР I Великий (Valdemar Stoare; 14.I 1131—12. V1182) — датський король 1157—82. Правнук (по матері) київ. кн. *Володимира Мономаха*. Заклав основи централізованої феод. монархії в Данії. Здійснив ряд походів проти *полабських слов'ян*, завоював бл. 1169 о. Руяну (Рюген). Вів війни (безуспішно) з Норвегією, намагаючись посадити на її престол свого сина Магнуса. Був одружений з новгородською князівною Софією.

ВАЛЬДЕ́НСИ, «ліонські бідняки» — прихильники єресі, що виникла в 12 ст. й поширилася в країнах Пд.-Зх. Європи. Назва походить від імені ліон. купця П. Вальдо, який 1176 створив першу громаду В. Останні заперечували деякі догмати католицизму, виступали проти приватної власності, соціальної нерівності, вимагали вести богослужіння не лат., а рідною мовою тощо. Рух В. був виявом протесту селянства проти феод. гноблення. Невеликі громади В. збереглися у Франції, Швейцарії, Аргентіні й Уругваї.

ВАЛЬДЕ́С (Valdez) Фреді (р. н. невід.— п. 27.I 1950) — засновник комуністичного руху в Домініканській Республіці. З 1930 брав активну участь у боротьбі проти військ. диктатури Трухільйо. З серед. 30-х рр.— в еміграції. В 1939 повернувся на батьківщину, провів орг. роботу по створенню (1944) Домініканської революц.- демократичної партії (з 1946 — Домініканська народно-соціалістична партія, з 1965 — *Домініканська комуністична партія*). Зазнавав переслідувань. Убитий у тюрмі.

ВА́ЛЬДХАЙМ, Вальдгайм (Waldheim) Курт (н. 21.XII 1918, Санкт-Андре, Нижня Австрія)—австрійський держ. діяч. Закінчив Віденський ун-т. Доктор права. Член *Австрійської народної партії*. В 1945—47 — співробітник МЗС, 1948—51 — перший секретар австр. місії у Франції, 1951—55 і 1960—64— керівник відділу МЗС. У 1956—60 — посланник, потім — посол у Канаді. В 1955—56 — постійний спостерігач, 1964—68 і 1970—71— постійний представник Австрії при ООН У 1968—70 — міністр закорд. справ. З 1.I 1972 — генеральний секретар ООН.

ВА́ЛЬДШНЕП — птах род. сивкових; те саме, що й *слукса*.

ВА́ЛЬЄ ІНКЛА́Н (Valle-Inclán) Рамон-Марія дель (28.X 1870, Пуебла-де-Караміньяль, Галісія — 5.I 1936, там же) — іспанський письменник Друкуватися почав 1894 (зб. новел «Жінки: шість любовних історій»). Цикл об'єднаних одним задумом повістей «Сонати» («Осіння», «Зимова», «Літня», «Весняна», 1902—05) спрямований проти міщанства. Автор трилогій «Варварські комедії» (1907—08) і «Карлістська війна» (1908—09), роману-памфлета «Тиран Бандерас» (1926). Істор. романи «Двір чудес» (1927), «Хай живе мій володар» (1928) мають сатиричне спрямування. Очолював (1933) іспан. Товариство друзів СРСР.

Тв.: Рос. перекл.—Сонаты. М.—Л., 1966; Избранное. Л., 1969; Тиран Бандерас. М., 1973.

ВАЛЬЄ́ХО (Vallejo) Сесар (16.III 1892, Сантьяго-де-Чуко, Перу — 15.IV 1938, Париж) — перуанський письменник. Член Компартії Перу з 1930 Перша зб. віршів «Чорні герольди» (1918) спрямована проти декадентства. У зб. «Трільсе» (1923) відбито антибурж. настрої В. Переслідуваний реакційною владою, 1923 емігрував (Франція; з 1931 — в Іспанії). У 1928 і 1931 відвідав СРСР. Автор книги «Росія 1931 року» (1931). У романі «Вольфрам» (1931) відображено пробудження революц. свідомості трудящих Перу. В 1937 створив цикл антифашист. віршів. Поезії 1923—38 (опубл. в кн. «Людські вірші», 1939) сповнені віри в силу народу

Тв.: Укр. перекл.— Вольфрам. Х., 1933; Пако Юнке. В кн.: Діти миру. К., 1959; Рос. перекл.— Чёрные герольды. М., 1966.

ВАЛЬКІ́РІЇ (нім. Walküre, від давньоскандинав. Valkyrja — та, що вибирає вбитих) — у скандінавській міфології діви-войовниці, які за велінням бога *Одіна* розподіляли на полі бою перемогу й смерть. Після бою В. супроводили душі героїв у *Валгалу* і там частували їх. Образ В. використав Р *Вагнер* в опері «Валькірія».

ВАЛЬМІ́ — селище в департаменті Марна (Франція), поблизу якого 20.IX 1792 війська революційної Франції здобули першу перемогу над військами австро-прусських інтервентів і французьких емігрантів. Перемога була переломним етапом у боротьбі франц. народу проти європ. реакції, яка намагалася відновити абсолютизм у Франції.

ВАЛЬПАРАЇ́СО — місто в Чілі, адм. ц. провінції Вальпараїсо. Найбільший у країні порт на Тихому ок., вузол автошляхів, початковий пункт з-ці В.— Сантьяго—Буенос-Айрес. 250,4 тис. ж. (1971). В.— один з центрів робітнич. руху Чілі. Пром. центр країни — ремонт суден, підприємства металообр., хім., легкої і харч. пром-сті. Торг. центр. Ун-т, політех. ін-т, морська академія. Засн. іспанцями 1536. Лежить у сейсмічно активній зоні.

ВАЛЬПУ́РГІЄВА НІЧ — у давніх германців поганське свято початку весни — ніч на 1-е травня. Католицька церква пов'язала В. н. з нар. повір'ями про «відьомський шабаш», який нібито в цю ніч відбувається на г. Брокken (у Гарці). Свято названо за ім'ям католицької «святої» Вальпургії. Нар. перекази про В. н. використали в своїх творах Й.-В. Гете, Г. Гейне та ін.

ВАЛЬРА́С (Вальра; Walras) Леон-Марі-Еспрі (16.XII 1834, Евре — 5.I 1910, Монтре) — швейцарський бурж. економіст. Професор Лозаннського ун-ту (1870—92). Засновник *математичної школи* в бурж. політ. економії; один з родоначальників *«граничної корисності»* теорії. На противагу ін. представникам цієї теорії, негативно ставився до приватної власності на землю і засоби виробництва. В. створив заг. статистичну економікоматем. модель нар. г-ва, відому як система заг. екон. рівноваги.

ВАЛЬС (франц. valse, з нім. Walzer, від walzen — кружляти) — парний танець тридольного (3/4, 3/8, 6/8) розміру. Темп помірно швидкий. Походить від австр. і нім. народних танців. У 19 ст. став популярним муз. жанром. Особливо інтенсивно розвивався у Відні (творчість Й Ланнера, Й. Штрауса-батька та Й. Штрауса-сина). Відомі вальси Ф. Шопена, Ф. Шуберта, Ш. Гуно, М. Глинки, П. Чайковського, М. Лисенка, а також рад. композиторів С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, А. Хачатуряна, Л. Ревуцького, П. Майбороди.

ВА́ЛЬТЕР Антон Карлович [11 (24).XII 1905, Петербург — 13.VII 1965, Харків] — український рад. фізик, академік АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1941. Закінчив 1926 Ленінгр. політех. ін-т; з 1930 працював у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР, одночасно — у вузах Харкова. Праці з фізики діелектриків і напівпровідників, фізики атомного ядра, техніки високих напруг та техніки вакууму, прискорювальної техніки й фізики високих енергій. У 1932 спільно з О. І. *Лейпунським*, К. Д. *Синельниковим* та Г. Д. *Латишевим* уперше в СРСР розщепив атомне ядро штучно прискореними частинками. Брав участь у створенні прискорювачів, зокрема лінійного прискорювача електронів на 2 ГеВ (Харків).

ВА́ЛЬТЕР Олександр Петрович [29.XII 1817 (9.I 1818), Таллін — 23.IX (4.X) 1889, Варшава, похований в Києві] — вітчизняний анатом і фізіолог. Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуського) ун-ту (1841), де навчався у М. І. *Пирогова*. З 1846 — професор анатомії Київ. ун-ту; з 1874 — інспектор лікарень у Варшаві. Праці В. мали анатомо-фізіолог. напрям. Довів здатність симпатичних нервів регулювати просвіт кровоносних судин. Деякі його праці присвячені теплорегуляції тваринного організму.

ВА́ЛЬТЕР СКОТТ (1771—1826) — англійський письменник. Див *Скотт* Вальтер.

ВАЛЬЦЮВА́ННЯ (від нім. Walze — валок, коток) — 1) Обробка металів тиском у спец. валках; різновид *прокатки* металів. В процесі В. (мал.) валки з секторними *штампами* захоплюють заготовку, встановлену кліщами, після чого рівчаки (заглиблення на поверхні штампів) надають їй належної форми. Нову заготовку подають тоді, коли валки звернені один до одного неробочими частинами. В. відзначається високою продуктивністю, дає змогу економити метал, але точність обробки не завжди достатня. Валь-

М. А. Валяшко.

К. Вальдхайм.

А. К. Вальтер.

ВАЛЬЦЬОВИЙ ВЕРСТАТ

цюванням виготовляють заготовки шатунів, ланок гусениць, гайкових ключів, мед. інструменту та ін 2) Кріплення труби в отворах металевих стінок, що полягає в розкочуванні її спец. інструментом — вальцівкою до щільного стикання зі стінкою. Використовують у виробн парових котлів та ін. теплообмінних апаратів. В. наз. також розвальцюванням

А. В. Морозов.

Ю. П. Ванаг.

ВАЛЬЦЬОВИ́Й ВЕРСТА́Т — верстат, основними робочими органами якого є дві пари вальців, що ними подрібнюють сипкі матеріали Розрізняють В. в (мал.) з вальцями нарізаними (для грубого подрібнення) або гладенькими (для тонкого подрібнення), що обертаються з різною швидкістю назустріч один одному. Нижній валець В. в. автоматично вмикається і вимикається. Проміжок між вальцями встановлюють залежно від величини частинок перероблюваного продукту та ступеня подрібнення. За допомогою В в. виготовляють *борошно* різних видів і подрібнюють сіль, мінеральні добрива, махорку, какао-продукти тощо.

ВАЛЬЯДОЛІ́Д — місто в центральній частині Іспанії, адм. ц. провінції Вальядолід. Лежить на р. Пісуерга (прит. Дуеро) та Кастільському каналі. Вузол з-ць і автошляхів. 236,3 тис. ж. (1970). Центр авто- і тракторобудування. Алюмінієвий з-д, підприємства хім. (виробн. добрив), харч. (гол чин. борошномельної), текстильної та ін. галузей пром-сті. Виготовлення шкірсировини, ювелірних виробів Ун-т (з 1346). В минулому — резиденція кастільських королів. Архіт. пам'ятки 11—18 ст. Пам'ятник Х. Колумбу В. відомий з 10 ст.

А. ван Дейк.

ВАМПІ́Р (франц vampire, нім. Vampir, з сербохорватської) — у міфології слов'ян та ін. народів мрець, який виходив із могили, щоб ссати людську кров. Див. *Упир*.

ВАН — безстічне озеро на Вірменському нагір'ї, в межах Туреччини. Лежить на вис. 1720 м над р. м Площа бл. 3,7 тис км², глиб понад 145 м Солоність 19,1‰ Озерна улоговина має тектонічне походження Судноплавний Рибальство. Поширене солеваріння На сх. березі В.— м. Ван.

ВАН — стародавнє місто Закавказзя Тепер В.— на тер Туреччини В 9—8 ст до н. е. на місці В. була столиця держави *Урарту* — Тушпа. В давнину і за середніх віків В.— торг.-ремісничий центр Вірменії: його не раз руйнували іноз завойовники (візант. війська, араби, турки). В період 1-ї світової війни 1914—18 населення В. було винищено тур владою.

Я.-Д. Ван дер Ваальс.

ВА́НАГ Юлій Петрович [25.VI (8 VII) 1903, Меднінська волость, тепер Єкабпілського р-ну Латв. РСР] — латиський рад. письменник Член КПРС з 1963. Друкується з 1927. Твори 30-х рр. сповнені протесту проти бурж диктатури Перша поетична зб.— «У воротах сонця» (1946) Зб. «Глибока оранка» (1950) — про колективізацію в латиському селі. Автор збірок віршів «Срібні рейки» (1951), «Гіркі квіти» (1960), «Роки» (1973), п'єс «Зустріч на березі» (1948), «Кораблі виходять в море» (1955), кіносценарію «Розповідь латиського стрільця» (1958). Твори для дітей і юнацтва Україні присвятив вірш «Каховка» Опублікував статті про Т. Шевченка та Лесю Українку. Перекладач творів Т Шевченка, Лесі Українки, О. Гончара.

А. О. Ванєєв.

Тв.: Укр. перекл.— Великі справи малого Мікіня. К., 1957 ;Культгавий вовк. К., 1965; Рос. перекл.— Стихи. Рига, 1951; Земля. М., 1955; Вспомни, молодость моя. М., 1976.

Б. К. Звайгзне.

ВАНАДА́ТИ — солі ванадієвих кислот, похідних гемипентоксиду ванадію V_2O_5 Зустрічаються у природі у вигляді таких мінералів: *ванадиніту*, *карнотиту* та ін. Безбарвні метаванадати лужних металів, магнію та амонію добре розчинні у воді. В. одержують розчиненням гемипентоксиду в лугах, а також сплавленням його з оксидами, карбонатами і нітратами відповідних металів. Застосовують як *каталізатори*, протраву при фарбуванні бавовняних тканин. В. входять до складу *глазурі* тощо.

ВАНАДИНІ́Т—мінерал класу фосфатів і їх аналогів. $Pb_5Cl(VO_4)_3$. *Сингонія* гексагональна. Густ. 6,66—7,10. Твердість 3,5. Колір жовтий, бурий, іноді червоний. Блиск алмазний. Утворюється в зоні окислення свинцево-цинкових родовищ. Руда *ванадію*. В СРСР є в Казахстані.

ВАНА́ДІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення, які містять *ванадій* у такій кількості, що його економічно доцільно добувати за сучасного стану розвитку виробництва. Осн. мінералами В. р. є *ванадиніт* (містить 19% V_2O_5), деклуазит (22%), *карнотит* (20%), роскоеліт (21—29%). Ванадій у вигляді домішок є також у рудних мінералах: титаномагнетиті (до 8,8% V_2O_5), *магнетиті* (0,6%), *рутилі* (1%), *ільменіті* (0,4%). Найбільші родовища В. р.— в СРСР, ПАР, США, Канаді, Швеції, Фінляндії, Намібії, Замбії

ВАНА́ДІЙ (Vanadium; від імені давньоскандинав. богині краси Ванадіс), V — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат н. 23, ат. м. 50,9414. Природний В. складається з стабільного ізотопу ^{51}V (99,75%) і радіоактивного ^{50}V (0,25%). Відкрив В. 1801 мекс мінералог А.-М дель Ріо. Назву дав 1830 швед. хімік Н.-Г. Зефстрем В.—рідкісний елемент, вміст у земній корі 1,5 10^{-2}%. Є в мінералах ванадиніті, карнотиті та ін., в заліз рудах, бокситах тощо. В.— твердий метал сірого кольору, густ 6110 кг/м³, $t_{пл}$1917° С, $t_{кип}$ 3400° С. Не взаємодіє з водою, водними розчинами лугів і кислотнеокислювачів; розчиняється у плавиковій к-ті, концентрованій азотній к-ті, *«царській воді»* При т-рі 600—700° С В. інтенсивно взаємодіє з киснем, утворюючи оксид V_2O_5, з азотом при т-рі вище 700° С — нітрид VN, з вуглецем — карбід VC. Гемипентоксид В. розчиняється в лугах і утворює *ванадати*. Всі сполуки В. токсичні Добувають В. у вигляді феровaнадію з шлаків від переробки заліз. руд, чистий метал одержують металотермічним відновленням гемипентоксиду V_2O_5 Застосовують у виробн. легованих сталей, жаро- та корозієстійких сплавів.

Літ.: Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 3. М., 1976.

В. Л. Павлов.

ВАН АНЬ-ШІ́ (Ван Цзе-фу; 1021—1086) — китайський держ. діяч-реформатор, учений і письменник У 1070—74 і 1075—76 — перший міністр. Запропонував і частково здійснив (з 1069) ряд реформ: запровадив систему держ. кредитування селян під заставу майбутнього врожаю, держ. панщину замінив грош. податком, замість найманого війська ввів рекрутський набір тощо. Реформи проводилися в основному в інтересах дрібних і серед. поміщиків. Внаслідок протидії великих феодалів більшу частину реформ 1085 було скасовано. В. А.-ш.— автор праць з теорії та історії кит. л-ри, ряду худож. творів За філософ. поглядами — матеріаліст.

ВАН ГЕЙТ (van Gheit) Луї (н. 24.IX 1927, Антверпен) — діяч робітничого руху Бельгії. Член Компартії Бельгії (КПБ) з 1948 За фахом економіст. У 1952—55 — співробітник центр. органу ЦК КПБ — газ. *«Драпо руж»*. З 1957 — член ЦК КПБ, з 1960 — член Політбюро ЦК КПБ; з 1971 — секретар ЦК КПБ, з грудня 1972 — голова Компартії Бельгії. Депутат бельг. парламенту з 1971. Нагороджений орденом Дружби народів.

ВАН ГОГ (van Gogh) Вінсент (Вінсент-Віллем; 30.III 1853, Грот-Зюндерт, Голландія — 29.VII 1890, Овер-сюр-Уаз, Франція) — голландський живописець, представник *постімпресіонізму*. Відвідував Академію мистецтв у Брюсселі (1880—81) та Антверпені (1885—86). Живучи в Голландії, змальовував тяжке життя робітників, шахтарів Борінажа, селян («Селянка», «Їдять картоплю» — обидва 1885). З 1886 працював у Франції, там зазнав впливу *імпресіонізму* («Міст через Сену», «Портрет папаші Тангі», обидва — 1887). У 1888 В. Г. переїхав у м. Арль. Твори цього періоду відзначаються експресією, контрастними сполученнями кольорів, вільним пастозним мазком («Жнива. Долина Ла-Кро», 1888: «Зоряна ніч», 1889, та ін). Картини В Г. останніх років життя, у зв'язку з душевною хворобою, позначені екстатичною одер-

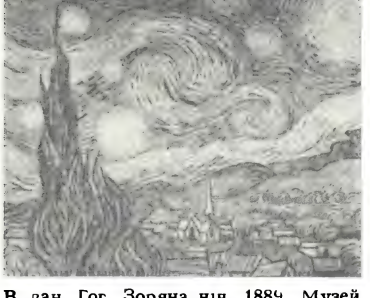

В. ван Гог. Зоряна ніч. 1889. Музей сучасного мистецтва в Нью-Йорку.

жимістю, загостреною експресією кольорових сполучень, різкими змінами настрою.
Тв.: Рос. перекл.— Письма. Л.—М., 1966.
Літ.: Перрюшо А. Жизнь Ван Гога. Пер. с франц. М., 1973.

ВАНДА́ЛИ — група племен сх. *германців*. Спочатку жили на Скандінавському п-ові. На межі 2 і 1 ст. до н. е. переселилися на пд. узбережжя Балтійського м., до 3 ст. н е.— на Дунай. У 335 оселилися в Паннонії як рим. федерати (союзники) На поч. 5 ст. разом з *аланами* спустошили *Галлію* і 409 оселилися в Іспанії. В 429 переправилися через Гібралтар і до 439 завоювали рим. пров. Африка, де заснували Вандальське королівство. Звідси здійснили спустошливі напади на береги й острови Зх. Середземномор'я (455 пограбували Рим) Безглузде знищення культ. цінностей згодом дістало назву «вандалізму». В 533—534 королівство В. завоювала *Візантія*.

ВАН ДЕ ГРА́АФА ГЕНЕРА́ТОР — електростатичний генератор постійної високої напруги до 15 млн. В. Застосовують для прискорення електронів, протонів та ін. заряджених частинок. Названий ім'ям амер. фізика Р. Ван де Граафа (1901—68). Див. *Прискорювачі заряджених частинок*.

ВАН ДЕЙК (van Dyck) Антоніс (22.III 1599, Антверпен — 9.XII 1641, Лондон) — фламандський живописець. З 1609 навчався у Г ван Балена, 1615—16 мав власну майстерню. Бл. 1618—20 працював помічником у П.-П. *Рубенса*. В цей час писав полотна на реліг. і міфологічні теми («Розп'яття св. Петра», бл. 1615—17; «Юпітер і Антіопа», бл. 1617—18). З кін. 1620 — поч. 1621 і 1632 — 41 жив в Англії при королівському дворі. Найяскравіше хист художника виявився у портретному жанрі. З кінця 1621, живучи в Італії, В. Д. писав парадні портрети (портрет кардинала Г. Бентівольйо, бл. 1623, та ін.). Після повернення 1627 до Антверпена створив свої найкращі портрети, які відзначаються виразною психологічною характеристикою, витонченістю зображення («Автопортрет», 20-і рр. 17 ст., портрет Марії-Луїзи де Тассіс). Іл. див на окремому аркуші, с. **128—129**.
Літ.: Смольская Н. Ф. Антонис Ван-Дейк. Альбом. М.—Л., 1963.

ВАНДЕ́ЙСЬКІ ВІ́ЙНИ — збройні дії, які вели французькі уряди періоду *Великої французької революції, Директорія* і *Наполеон I* проти контрреволюційних роялістських заколотів у пн.-зх. департаментах Франції. Центром заколотів був деп. *Вандея*. Почалися 1791, найбільшого розмаху набули 1793. Організаторами виступів, спрямованих на відновлення феод монархії, було католицьке духівництво, емігранти-монархісти, які втягнули в заколот значну частину селянства. Велику підтримку заколотникам надав англ. уряд. Після прийняття *якобінцями* агр. законодавства (червень 1793) значна частина бідного селянства відійшла від заколотників. Восени 1793 респ. армія розбила загони вандейців. Виступи повторювалися 1794—96, 1799, 1813, 1815.
Т. Г. Солтанівська.

ВА́НДЕР (Wander) Карл-Фрідріх-Вільгельм (27.XII 1803, Фішбах, Сілезія — 4.VI 1879, Квірль, там же) — німецький педагог-демократ. Виступав за створення єдиної школи та єдиної системи нар. освіти, від дит. садка до вищої школи, для дітей усіх верств населення незалежно від віросповідання, стану й майнового становища батьків. Автор багатьох підручників, пед., філологічних і політ. праць. У період революції 1848—49 став на бік демократичних сил. У НДР на честь В. встановлено медаль.

ВАН ДЕР ВА́АЛЬС (van der Waals) Ян-Дідерік (23.XI 1837, Лейден — 9.III 1923, Амстердам)— нідерландський фізик. У 1877—1907 — професор Амстердамського ун-ту. Осн. праці стосуються мол. фізики. Вивів (1873) рівняння стану реального газу, яке враховує об'єм молекул та сили взаємодії між ними (т. з. *Ван дер Ваальса сили*). Розробив теорії критичних явищ, неперервності рідкого та газоподібного станів, термодинамічну теорію капілярності. Нобелівська премія, 1910.

ВАН ДЕР ВА́АЛЬСА СИ́ЛИ — поширена назва сил *міжмолекулярної взаємодії*.

ВАНДЕРВЕ́ЛЬДЕ (Vandervelde) Еміль (25.I 1866, Іксель — 27.XII 1938, Брюссель) — бельгійський політ. діяч. Один з правих лідерів 2-го Інтернаціоналу, з 1900 — голова його органу — Міжнар. соціалістичного бюро. Під час 1-ї світової війни 1914—18 — соціал-шовініст У 1914—37 не раз обіймав міністерські пости. В 1917 відвідав Росію з метою агітації за війну «до переможного кінця». Брав участь у розробці й підписанні *Версальського мирного договору 1919* і *Локарнських договорів 1925*. В 1922 виступав захисником на процесі правих есерів у Москві Вороже ставився до СРСР

ВАНДЕ́Я — департамент на Зх Франції. Під час *Великої французької революції* і в наступні роки — центр контрреволюц заколотів *роялістів*, підтримуваних Великобританією (див. *Вандейські війни*). Пізніше термін «Вандея» почали вживати для позначення вогнищ контрреволюції.

ВАНДРІЄ́С (Vendryes) Жозеф (13. I 1875, Париж — 30.I 1960, там же) — французький мовознавець, член Академії написів і л-ри в Парижі (з 1931) і кількох європ. АН Професор Паризького ун-ту (Сорбонни) з 1907. Представник т. з. соціологічної школи в лінгвістиці. Праці з заг. мовознавства, порівняльно-істор. граматики грец., лат. й кельтських мов: «Мова» (1921), «Трактат з порівняльної граматики класичних мов» (1924, у співавторстві з А. Мейє) та ін.

ВАНДУ́РСЬКИЙ (Wandurski) Вітольд (1891—1937) — польський письменник, режисер і громад. діяч. Член Компартії Польщі. Почав друкуватися 1921. Разом з В. *Броневським* і С.-Р. *Станде* видав програмний «поетичний бюлетень» «Три залпи» (1925). Автор гостросатиричних політ. п'єс «Смерть на груші» (1923), «Вистава про Ірода» (1926), «В готелі „Імперіалізм"» (1929). У 1929 емігрував до СРСР. У 1929—31 керував польс. театром у Києві. Статті і поезії В. друкувалися в журн. «Життя і революція», «Вікна» та ін. З 1931 жив у Москві. Драма «Рабан» (поставлено 1932) — про боротьбу робітн. класу і Компартії Польщі проти санаційного режиму в Польщі.

ВАН ЕЙК (van Eyck) Ян [бл. 1390, Маасейк (?), Лімбург — похований 9.VII 1441, Брюгге] — нідерландський живописець і мініатюрист доби *Відродження* Найвідоміший твір В. Е.— «Гентський вівтар» (поліптих у соборі св Бавона в Генті). Згідно з пізнішим написом на рамі його розпочав живописець Губерт ван Ейк і закінчив Ян 1432. Губерт, старший брат Яна, працював у 20-х рр. 15 ст в Генті, де й помер 1426. Участь Губерта в роботі над «Гентським вівтарем» сумнівна. Серед ін творів В. Е.— «Портрет подружжя Арнольфіні» (1434), «Богоматір канцлера Ролена» (бл. 1436) та ін. В Е. вдосконалив техніку олійного живопису. Велике значення в його картинах відігравав пейзаж, інтер'єр.
Літ.: Никулин Н. Н. Ян фан Эйк. Альбом. Л., 1967.

Ян ван Ейк. Богоматір канцлера Ролена Близько 1436. Лувр. Париж.

ВАНЕ́ЄВ Анатолій Олександрович [26 II (9.III) 1872, Нижній Новгород — 8(20).IX 1899, с. Єрмаковське, тепер райцентр Красноярського краю] — учасник революційного руху в Росії. Н. в сім'ї чиновника. В 1893—95, навчаючись у Петерб технологічному ін-ті, брав участь у створенні й діяльності *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, у підготовці видання газ. *«Рабочее дело»* В 1895 заарештований і 1897 засланий до Сх. Сибіру В 1899 в числі 17 рос. соціал-демократів підписав складений В І Леніним «Протест російських соціал-демократів», спрямований проти *«економізму»*. Помер на засланні

ВАНІЛІ́Н, 3-метокси-4-оксибензальдегід — органічна сполука; безбарвні кристали з запахом *ванілі*, $t_{пл}$ 81—83° С, $t_{кип}$ 284—285° С (в середовищі CO_2), сублімуються

В. ван Гог. Автопортрет з відрізаним вухом. 1889. Приватна збірка. Чікаго.

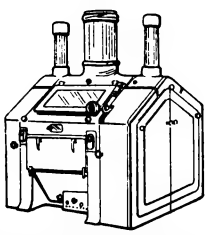
Вальцьовий верстат.

(див. *Сублімація*), розчинні у воді, спирті, ефірі, хлороформі тощо. Міститься у вигляді глюкозиду у плодах ванілі. В. добувають синтетично з гваяколу, евгенолу та хім. переробкою деревної маси. Застосовують у парфюмерній і харч. пром-сті, а також для виготовлення фарм. препаратів.

ВАНІ́ЛЬ (Vanilla) — рід рослин род. орхідних. Відомо бл. 50 видів, поширених у вологих тропічних лісах Центр. Америки й Африки. В культурі відома V planifolia — багаторічна ліана із Сх Мексіки. Плоди В. містять ванілін, цукри, ефірні олії, жири та ін речовини; використовується як прянощі. Плоди збирають нестиглими і піддають спец обробці (ферментації), після чого вони набувають темно-коричневого кольору і своєрідного запаху В. культивують у тропіках часто разом з культурою дерев какао, до яких В. прикріплюється додатковими коренями

В. В. Ванін.

ВА́НІН Василь Васильович [1(13). I 1898, Тамбов — 12.V 1951, Москва] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949). В 1924—49 — актор Театру ім. Мосради, 1950—51 — гол режисер Моск. театру ім. О. Пушкіна. Ролі: Віленчук («Шторм» Білль-Білоцерковського), Чапаєв (однойменна п'єса за повістю Фурманова) та ін. Поставив спектаклі: «Образа» Сурова (1948), «Украдене щастя» Франка (1950) та ін. Знімався в кіно: Матвєєв («Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918»), Кочет («Секретар райкому»), Фаюнін («Навала»). Нагороджений орденом Леніна, ін.орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1949.

Б. Л. Ванников.

ВАНІ́НІ (Vanini) Джуліо-Чезаре (псевд.— Лючіліо; 1585, Таурізано, поблизу Неаполя — 9.II 1619, Тулуза) — італійський філософ. Виступав з критикою осн. догм релігії: уявлення про бога як творця світу, безсмертя душі, божественності Ісуса Христа та ін. Прихильник *пантеїзму*, який у В. був своєрідним вираженням матеріалізму. В. страчений інквізицією.
Осн твори: «Амфітеатр вічного провидіння» (1615), «Про дивні таємниці природи, цариці й богині смертних» (1616).
Літ.: Рутенбург В. И. Великий итальянский атеист Ванини. М., 1959.

Я.-Г. Вант-Гофф.

ВАНКУ́ВЕР — острів на Сх Тихого ок., біля зх. берегів Пн. Америки, частина території Канади Пл. 32,2 тис. км². Рельєф гористий, вис. до 2200 м. Вкритий переважно хвойними лісами. Поклади заліз руди, кам. вугілля та ін. Рибальство Туризм. Гол. місто і порт— Вікторія

ВАНКУ́ВЕР — місто на Пд Зх. Канади, в провінції Британська Колумбія. Порт у зат. Баррард Тихого ок Вузол з-ць і автошляхів, поблизу — аеропорт Сі-Айленд. 1,1 млн ж (1974, з передмістями) Важливий пром., торг. і фін. центр країни Розвинута лісоопр і харчова пром-сть; підприємства суднобудування, металообр і нафтопереробної галузей. Виробн устаткування для лісової і гірничодобувної пром-сті. Ун-т. Художня галерея, Міський музей (зібрання мистецтва Канади, зокрема індіанців та ескімосів). Засн. 1886; названий ім'ям англ. мореплавця 18 ст. Дж. Ванкувера.

Ваніль (Vanilla planifolia):
1 — стебло;
2 — цвітуча гілка; *3* — плоди.

ВАН МАН (45 до н. е. — 6.X 23 н. е.) — давньокитайський держ. діяч, імператор з 9 н. е. Засновник дин. Сінь. Прагнучи ослабити класові суперечності в країні, В. М. здійснив ряд реформ: ліквідував приватну власність на землю, заборонив купівлю-продаж землі і рабів, запровадив монополію на карбування монети тощо. Проте під тиском багатих землевласників він 12 н. е. скасував зем. реформу і заборону на купівлю-продаж рабів. Заходи В. М не ослабили класових суперечностей У 15 н. е. в країні почалося нар. повстання, під час якого В. М було вбито.

ВАН МІН (Чень Шао-юй; 9.IV 1904, провінція Аньхой — 27.III 1974, Москва) — діяч комуністичного руху Китаю. Член Компартії Китаю (КПК) з 1925. В 1931 обраний членом Політбюро і секретарем ЦК КПК. У 1932—37 — представник КПК у Комінтерні, член Президії ВККІ (1932—43). У 1937—45 — голова відділу ЦК КПК, секретар Чанцзянського Бюро ЦК КПК; один з організаторів боротьби проти японських загарбників. На VII (1945) і VIII (1956) з'їздах КПК обирався членом ЦК КПК У своїй діяльності В. М. викривав контрреволюц. суть *маоїзму*, реакційний курс внутр. і зовн політики маоїст. керівництва КПК; зазнав переслідувань кит. властей З 1956 жив у Москві.
Тв.: Рос. перекл. — О событиях в Китае. М., 1969; Ленин, ленинизм и китайская революция. М., 1970; Полвека КПК и предательство Мао Цзэ-дуна. М., 1975.

ВА́ННИ медичні — процедури, що їх застосовують для діяння водного, повітряного, грязьового та ін. середовища на оголене тіло чи частину його з лікувальною, профілактичною або гігієнічною метою. Найчастіше користуються загальними водними В. Залежно від т-ри води розрізняють В.: холодні (до 22°), холоднуваті (33—36°), теплі (37—39°), гарячі (40—42°). За складом В. поділяють на прісні (з прісної води), газові (вуглекислі, кисневі, азотні, перлинні), мінеральні (хлоридно-натрієві, сірководневі, йодобромові, радонові; див. *Бальнеотерапія*), лікарські (гірчичні, крохмальні, з домішками марганцевокислого калію), ароматичні (найчастіше хвойні). В. бувають із лікувальних джерел, штучно приготовлені з додаванням солей і насиченням вуглекислотою, сірководнем або радоном, а також загальні морські В Механізм дії В. зумовлений впливом на організм температурного, мех. та хім. факторів Крім того, дія загальної В. часто поєднується з дією вібрації, масажу, електрики та ін. Тривалість В.— від 5—10 хв. до кількох годин Залежно від води, яку використовують для В., т-ри, їх довгочасності та частоти В. можуть виявляти заспокійливу, або тонізуючу, дію на нервову систему, знижувати або підсилювати обмін речовин та ін. Їх призначають хворим з порушенням обміну речовин, ураженням органів руху різного походження, для лікування деяких серцево-судинних, легеневих і шкірних захворювань, хвороб нирок та ін. Див. також *Аеротерапія, Водолікування, Грязелікування.* *Б. В. Богуцький.*

ВА́ННИКОВ Борис Львович [26. VIII (7.IX) 1897, Баку — 22.II 1962, Москва] — рад. партійний і держ. діяч, генерал-полковник інженерно-артилерійської служби, тричі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1949, 1954). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї робітника. Учасник громадян. війни. З 1920 — на відповідальній роботі, зокрема з 1939 — нарком оборонної пром-сті СРСР, з червня 1941 — заст. наркома озброєння СРСР, 1942—46 — нарком боєприпасів СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1953

ВАНТА́ЖНИЙ АВТОМОБІ́ЛЬ — автомобіль, яким перевозять вантажі. Розрізняють В. а. особливо малої вантажопідйомності (до 1 т), малої (1—2 т), середньої (2—5 т), великої (понад 5 т) і особливо великої вантажопідйомності (до 75 т). В. а бувають заг. призначення (кузов неперекидний) і спеціалізовані (самоскиди, *рефрижератори, цистерни* тощо). В. а. класифікують також за компонувальною схемою (капотною — кабіна за двигуном і безкапотною — кабіна над двигуном), за кількістю осей (2, 3, 4) та кількістю ведучих осей (1, 2, 3), за прохідністю (звичайною і підвищеною). *Автомобілі*, що їх експлуатують з *причепами* або *напівпричепами*, наз. автомобілями-тягачами Для В. а вантажопідйомністю до 500 кг використовують шасі *легкових автомобілів* Щоб полегшити вантажно-розвантажувальні роботи, між кабіною і неперекидним кузовом В. а. встановлюють стріловий неповноповоротний кран. Максимальна швидкість В. а. 70—100 км/год, витрата палива 16—50 л на 100 км шляху, потужність *автомобільних двигунів* переважно 55—184 кВт (75—250 к.с.), деяких — 590—960 кВт (800—1300 к. с.). В. а. використовують у містах, сільс. місцевості, для міжміськ. і міжнар. перевезень. В. а. виготовляють *Білоруський автомобільний завод, Московський автомобільний завод, Кременчуцький автомобільний завод, Камський автомобільний завод* та ін. Див. також *Автомобільна промисловість.* Іл. див на окремому аркуші, т. 1, с 224—225. *Б. В. Левінсон.*

ВАНТАЖООБОРО́Т — основний умовно-натуральний економічний показник продукції транспорту як особливої галузі матеріального виробництва. Визначають як добуток ваги вантажів на віддаль перевезення їх; вимірюють у тонно-кілометрах нетто (на мор. транспорті — тонно-милях). В СРСР розрізняють В. внутрішній (з-ць, басейнів, трансп. вузлів, портів) і зовнішній (експорт, імпорт, між-

нар. транзит). За 1966—76 В. усіх видів транспорту СРСР зріс майже в 2 рази

ВАНТАЖОПІДЙО́МНІСТЬ — максимальне корисне навантаження, на яке розраховано залізничний вагон, вантажний автомобіль, судно, літак тощо Вимірюють у тоннах. У суден розрізняють В. повну (*дедвейт*) і корисну (чисту), яку визначають вагою корисного вантажу та пасажирів з багажем.

ВАНТ-ГОФФ (van't Hoff) Якоб-Гендрік (30 VIII 1852, Роттердам — 1.III 1911, Берлін) — нідерландський хімік, один із засновників сучасної *фізичної хімії* і *стереохімії*. Член Прусської АН; іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). В 1871 закінчив Політехнічну школу в Делфті. У 1874—75 вперше сформулював теорію просторового розташування атомів у молекулах органічних сполук. Йому належить одне з осн. рівнянь хім. термодинаміки, що зв'язує константу хім. рівноваги з тепловим ефектом реакції, сформулював закон осмотичного тиску в розчинах (закон Вант-Гоффа). Нобелівська премія, 1901.

ВА́НТОВА СИСТЕ́МА (від голл. want — відтяжка, ванта) — гнучкий розтягнутий елемент, звичайно у вигляді сталевого троса; див. *Висяча система* в будівельній механіці.

ВА́НТОВИЙ МІСТ — див. *Висячий міст*.

ВА́НТОВІ КОНСТРУ́КЦІЇ — див. *Висячі конструкції*.

ВА́НТУХ Мирослав Михайлович (18.I 1939, с. Великосілка Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.) — український рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1968. З 1962 — худож. керівник Заслуженого самодіяльного ансамблю танцю УРСР «Юність» Палацу культури ім. Ю. Гагаріна (Львів) Поставив хореографічні композиції: «Цих днів не змовкне слава», «В сім'ї єдиній», «Гімн труду», «Російська святкова сюїта», «Гопак», «Угорська рапсодія».

ВАН ФЛЕК (van Fleck) Джон-Гасбрук (н 13.III 1889, Мідлтаун) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США (з 1935). Закінчив Вісконсінський (1920) і Гарвардський (1922) ун-ти. У 1923—63 працював у Міннесотському та Гарвардському ун-тах. В. Ф.— один із творців сучас. вчення про *магнетизм* Розробив квантову теорію діамагнетизму і парамагнетизму атомів і молекул. Зробив вагомий внесок у розвиток квантової теорії хім. зв'язку. Нобелівська премія, 1977.

ВАН ЧУН (27—104) — китайський філософ-матеріаліст і атеїст. Виступав з критикою реліг. догм *конфуціанства*, заперечував священність неба, безсмертя душі, природженість моральних понять. Світ, за В Ч., є породженням єдиної всеосяжної матеріальної субстанції ц і та притаманних їй протилежних начал я н -ц і та і н ь-ці. Свідомість є продуктом життєдіяльності тіла (кровообігу) і зникає разом із смертю істоти. Всі людські знання мають досвідний характер. Розум людини, наука, спираючись на досвід, здатні розкрити всі таємниці природи. Соціально-етичному вченню В. Ч. притаманний *фаталізм*. Матеріалізм В. Ч. справив великий вплив на розвиток філос. думки в Китаї.

ВА́НЧУРА (Vančura) Владислав (26.VI 1891, Гай, побл. Опави — 1.VI 1942, Прага) — чеський письменник. Комуніст. Автор зб. оповідань «Течія Амазонки» (1923), повістей і романів, патріотичної трилогії «Картини з історії чеського народу» (1939—40). У творі «Пекар Ян Маргоуль» (1924) викривав капіталістичну дійсність. Написав роман з життя закарпатських українців — «Страшний суд» (1929). В.— учасник антифашист. боротьби; розстріляний гітлерівцями.

Тв.: Рос. перекл.— Три реки. М., 1969; Пекарь Ян Маргоул.— Маркета Лазарова.— Конец старых времён. Л., 1975.

Літ.: Бардигола Я. К. Чеський історичний роман. Історична проза Владислава Ванчури. К., 1971.

ВАН ЯН-МІН (Ван Шоу-жень; 1472—1528) — китайський філософ, суб'єктивний ідеаліст, педагог. Стверджував, що поза свідомістю ніщо не існує. Відкидав досвід як джерело пізнання, процес пізнання зводив до *інтуїції*. Схилявся до визнання існування природжених ідей та моральних якостей людини, що суперечило його ж пед. поглядам. Вчення В. Я.-м. відновлювало в *неоконфуціанстві* лінію *суб'єктивного ідеалізму*.

ВАПЛІТЕ́ (Вільна академія пролетарської літератури) — 1) Літературна організація на Україні (1925—28). Фактичне керівництво у В., яка відразу ж посіла бурж.-націоналістичні позиції, здійснював М. Хвильовий. Погляди «ваплітян» в основному зводилися до протиставлення рос. і укр. культур, до орієнтації на «психологічну Європу», до проповіді формалізму й «активного романтизму». Хвильовий та його прибічники виступали проти політики Комуністичної партії, намагаючись відірвати Радянську Україну від Рад. Росії.

До В. входили різні за своїм світоглядом письменники, і частина з них не поділяла націоналістичних позицій керівництва В Після рішучого засудження лінії В. укр. рад. громадськістю, Комуністичною партією України орг-ція на поч. 1928 самоліквідувалася. Колишні учасники В. згодом ввійшли до нової літ. орг-ції «*Пролітфронт*», яка фактично продовжувала лінію В. 2) Журнал «Вапліте», що видавався організацією В. 1927.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970.

С. А. Крижанівський.

ВАПНИ́СТІ ДО́БРИВА — різні вапнисті (багаті на вуглекислий кальцій) матеріали, що їх використовують у с. г. для *вапнування грунтів*. В. д. нейтралізують шкідливу для с.-г. культур *кислотність грунту* і поліпшують умови живлення рослин кальцієм та ін. елементами. Велике практичне значення мають насамперед вапнисті гірські породи (*вапнякові туфи*, природне доломітове борошно, озерне *вапно, мергель*), які не треба розмелювати. *Вапняки, доломіти* і *крейду* вносять у грунт після розмелювання на борошно. Цінним В. д. є дефекат (відходи цукр. з-дів), попіл торфовий, відходи виробництва сірки, паперової, шкіряної, цементної та содової пром-сті тощо. В. д. вносять у грунт під оранку або під культивацію за допомогою спец розкидачів відповідно до рекомендацій агрохімслужби.

Х. С. Співак.

ВАПНО́ — речовина, одержувана *випалом* кальцієво-магнієвих гірських порід — *вапняків, крейди, доломітів* тощо. Випал проводять у шахтних і обертових печах та ін. агрегатах при т-рі 1000—1200° С. В., що складається гол. чин. з окису кальцію (CaO), наз. негашеним вапном, або вапном-кипілкою З водою негашене В утворює гідроокис кальцію $Ca(OH)_2$ — гашене вапно. В. використовують у будівництві (як *в'яжучу речовину*), металургії, хім., цукр. і паперовій пром-сті, у виробн. скла, с. г. тощо.

ВАПНУВА́ННЯ ГРУНТІ́В — застосування вапнистих добрив на кислих грунтах для нейтралізації надмірної *кислотності грунту*, шкідливої для багатьох с.-г. культур. Нейтралізація кислотності сприяє підвищенню життєдіяльності корисних мікроорганізмів, нагромадженню легкодоступних для рослин поживних речовин (особливо фосфору); в результаті В. г. поліпшуються фіз. властивості грунту (структура, водопроникність тощо), створюється запас необхідного для рослин кальцію, а при внесенні доломітового борошна — ще й магнію. В. г. забезпечує зростання врожаю (табл.).

За сприятливих співвідношень між кальцієм і магнієм та ін. елементів живлення рослин у грунті В. г. значно поліпшує якість врожаю — зростає вміст білків і вітамінів у сіні та зерні, цукру і крохмалю — в коренебульбоплодах. На Україні є бл. 8 млн. га грунтів, які потребують вапнування. Щороку в УРСР вапнують 1,2—1,3 млн. га грунтів. Найефективніше діє вапно на 2-й або 3-й рік після його внесення і зберігає післядію протягом 10—12 років

Літ.: Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975.

І. Г. Захарченко.

ВАПНУВА́ННЯ СОЛО́МИ — обробка соломи вапном для підвищення її перетравності й поживності. Те саме, що й *кальціювання соломи*.

ВАПНЯ́К — осадочна гірська порода, що складається головним чином з *кальциту* або кальцитових скелетних решток організмів. За походженням розрізняють В. біогенні (*черепашник, крейда*, рифові, літотамнієві та ін.), хемогенні (утворюються при осадженні кальциту з води) та уламкові (продукт руйнування давніших В.) Залягає у вигляді пластів серед відкладів усіх геол. систем. В. використовують у металург., хім., цукр., скляній, поліграф. пром-сті, в будівництві, в с. г. (для виготовлення *вапнистих добрив*) тощо. З В. випалюють *вапно*.

ВАПНЯКО́ВИЙ ТУФ, травертин — порувата осадочна гірська порода, що складається з *кальциту*. Нерідко містить відбитки

М. М. Вантух.

В. Ванчура.

Зростання врожайності с.-г. культур від вапнування грунтів

Культура	ц/га
Озима пшениця	3—4
Озиме жито	2—4
Ячмінь	3—7
Кукурудза	7—9
Картопля	15—40
Цукрові буряки	25—40
Столові і кормові буряки, столова та кормова капуста	80—100 і більше
Сіно багаторічних трав	у 2 рази

рослин, органічні рештки. Утворюється внаслідок осадження кальциту з карбонатних джерел. Використовують як буд. матеріал, декоративний камінь та для випалювання *вапна*. На Україні В. т. є на Поділлі.

ВАПНЯКО́ВИЙ ШПАТ — мінерал класу карбонатів. Те саме, що й *кальцит*.

ВАПНЯКО́ВІ ГУ́БКИ (Calcispongia, синонім Calcarea) — клас безхребетних тварин типу *губок*. Одиночні або колоніальні тварини. Тіло (здебільшого вис. до 7 *см*) діжкоподібної або трубчастої форми. Скелет В. г. складається з три-, чотирипроменевих і одновісних вапнякових голок. Живуть виключно в морях, переважно на мілководді. Бл. 100 видів, в СРСР — понад 10. Найпоширеніші роди сикон (Sycon) та лейкосоленія (Leucosolenia).

1

2

Вапнякові губки.
1. Лейкосоленія (Leucosolenia botryoides).
2. Сикон веретеновидний (Sycon raphanus): *а* — устя; *б* — порожнина тіла; *в* — канали.

ВАПНЯ́РКА — селище міського типу Томашпільського р-ну Вінницької обл. УРСР. Залізнич вузол. 8,5 тис. ж. (1977). Виникла в 70-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, комбінат хлібопродуктів, райсільгосптехніка тощо. 3 середні школи, 3 лік. заклади. 2 клуби, 8 б-к. У В. навчався в школі І. Д. *Черняховський*.

ВАПЦА́РОВ Никола Йонков [24. XI (7.XII) 1909, м. Бансько — 23 VII 1942, Софія] — болгарський поет і революц. діяч. Член Болгарської компартії з 1934. За участь у робітн. русі і антифашист. боротьбі зазнав репресій. Друкуватися почав 1926. Автор зб. «Пісні мотора» (1940). До неї увійшли цикл «Пісні про одну країну», в якому оспівано героїзм іспанських республіканців, вірші «Ботев», «Пушкін», «Горький», «Побудуємо», «Весна» тощо.

Твори В. пройняті революц. романтикою, вірою у визволення народу, вони є новим етапом у розвитку соціалістичного реалізму в болг. л-рі. Розстріляний за антифашист діяльність. Міжнар. премія Миру, 1953. Українською мовою поезії В перекладали П. Тичина, Д. Павличко та ін. Героїчний образ поета-комуніста В. створив у поемі «Поєдинок» П. Воронько.

Тв.: Укр. перекл.— Пісні про людину. Львів, 1961; Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1964; Избранное. М., 1976.

Літ.: Стефанович В. Н. Никола Йонков Вапцаров. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

О. Д. Кетков.

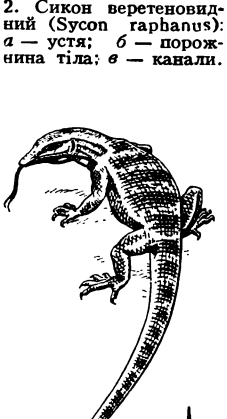
Варанові. Варан сірий.

ВАР, вольт-ампер реактивний — одиниця *реактивної потужності* змінного електричного струму в Міжнародній системі одиниць (СІ). Дорівнює реактивній потужності змінного електр. струму при діючих значеннях напруги 1 В і силі струму 1 А, коли $\sin \varphi = 1$, де φ — зсув фаз між струмом і напругою. Позначається вар або var.

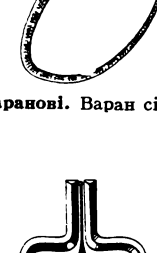
Варган.

ВАРАНА́СІ, Бенарес — місто на Пн. Індії, в штаті Уттар-Прадеш. Лежить на р. Гангу. Вузол з-ць і автошляхів. 606,7 тис. ж. (1971, з передмістями). Виникло бл. 7 ст. до н. е. В 1781 було центром масового антиангл. повстання. Підприємства бавовняної, харч., скляної, хім. пром-сті. Виробництво тепловозів.

В. відоме худож. кустарними промислами (тканини, килими, ювелірні вироби тощо). Культур. та істор. центр країни. Університет, найбільша б-ка книг мовою гінді. Реліг. центр *індуїзму, буддизму*. Бл. 1500 храмів (у т. ч. «Золотий храм Шіви»).

ВАРА́НОВІ (Varanidae) — родина великих хижих *ящірок*. Включає 1 рід (бл. 30 видів). Серед них найбільші ящірки світу — індійський смугастий варан (Varanus salvator) і велетенський індонез. варан (V. comodoensis) — довж. відповідно 2,5 і 3 м. Тіло В. мускулисте, шия дуже довга, товста, кінцівки добре розвинені, хвіст сильний, не ламкий. Луска дрібна. Язик довгий, роздвоєний. Ведуть наземний, напівводний і деревний спосіб життя. Хижаки, живляться різними тваринами. Розмножуються, відкладаючи яйця (у кладці різних видів від 7 до 35 яєць). В. поширені в Африці, Пд.-Зх і Пд. Азії, на Малайському архіпелазі та в Австралії. В СРСР (Серед. Азія) — 1 вид: варан сірий (V. griseus). Викопні В відомі починаючи з пізньої крейди. У деяких країнах м'ясо В. вживають в їжу, шкіру використовують для галантерейних виробів тощо.

В. І. Таращук.

ВАРАХША́ — городище за 40 км на Зх. від Бухари в Узб. РСР. Археол. дослідження В. провадилися з 1937. Поселення виникло за античного періоду, досягло розквіту в 7—8 ст., існувало до 11 ст. Виявлено залишки палацу 7—8 ст., приміщення якого були оздоблені кольоровим монументальним живописом. Збереглися малюнки, виконані клейовими фарбами, і рельєфи, на яких зображено сцени битв, полювання на слонах, кінного бою тощо. Живопис В. характеризує високий рівень культур розвитку народів Серед. Азії до араб. завоювання.

Літ.: Шишкин В. А. Варахша. М., 1963.

ВА́РБУРГ (Warburg) Отто-Генріх (8.X 1883, Фрайбург, Баден — 1.VIII 1970, Зх. Берлін) — німецький біохімік і фізіолог. Навчався в ун-тах Берліна й Гейдельберга. З 1915 — професор біології в Берлінському ун-ті, з 1931 — директор Ін-ту фізіології клітини в Далемі (поблизу Берліна). Праці присвячені механізму окислювально-відновних процесів у живих організмах, обміну речовин у пухлинних клітинах, фотосинтезу, хімії бродіння тощо. Нобелівська премія, 1931.

ВА́РВА — селище міського типу Чернігівської обл. УРСР, райцентр, на р. Удаю (бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Прилуки. 7,4 тис. ж. (1977). В. виникла на місці давньоруського міста Варин, яке згадується в літописі під 1079.

В 1240 зруйнована монголо-татарами. В 1648—1781 В.— сотенне містечко *Прилуцького полку*. В 1658 під В відбулися бої між російсько-українськими військами і загонами зрадника гетьмана І. *Виговського*. Населення В. чинило запеклий опір війську *Карла XII*. В січні 1918 у В було проголошено Рад. владу. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (17.IX 1941 — 17.IX 1943) в селі діяла підпільна парт. орг-ція, в районі В.— партизанський загін. З 1960 В.— с-ще міськ. типу. У В.— цех по переробці молока Прилуцького сирозаводу, міжколг буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Поблизу В.— видобування і переробка нафти й газу. Середня та музична школи, лікарня. Будинок культури, 6 б-к. У В. народився укр. вчений О. М. *Бодянський*.

ВА́РВАРИ (грец. βάρβαροι, лат. barbari) — звуконаслідувальне слово, яким давні греки, а потім і римляни називали іноземців, що говорили незрозумілою їм мовою і були далекими еллінській та римській культурі. Для греків В. були перси, скіфи, для римлян — кельтські, германські і слов'янські племена. Завоювання «варварськими племенами» римських володінь відіграли велику роль у знищенні рабовласницького ладу і формуванні феод. відносин у Зх. Європі (див *варварські правди*). Переносно — жорстокі, грубі, некультурні люди.

ВАРВА́РІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення 4—3 ст. до н. е. на правому березі Пд. Бугу (залишки його в с. Варварівці, тепер в околицях Миколаєва). Досліджували В. п. 1938—39. Під час розкопок виявлено залишки наземних кам'яних жител і понад 70 ям різного призначення. Численні госп. ями використовували гол. чин. для зберігання зерна. Знайдено уламки глиняного посуду, кам'яні зернотерки, кістки тварин тощо. Поблизу В. п. відкрито могильник скіфського часу.

ВА́РВАРСТВО — в періодизації історії людського суспільства, запропонованій у 60-х рр. 18 ст. шотландським філософом А. Фергюсоном і усталеній в європейській науці 18—19 ст., другий період після *дикості* перед *цивілізацією*. Обгрунтував таку періодизацію Л.-Г. Морган на основі етнографічних матеріалів. За його концепцією, В. починалося з винайдення гончарства і закінчувалося появою писемності. Цю періодизацію використав у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс, відзначивши, однак, її умовність. Більшість сучас. дослідників не користується схемою Моргана.

ВА́РВАРСЬКІ ПРА́ВДИ (лат. Leges barbarorum, букв.— закони варварів) — записи *звичаєвого права* германських племен ранньофеод. періоду (5—9 ст.), які утворили свої д-ви. Характеризували сусп. відносини того часу — зародження великого землеволодіння та перетворення вільних общинників на залежних селян. В. п. пристосували звичаєве право до потреб панування великих землевласників, а також для завоювання нових зе-

мель і утримання в покорі завойованого населення. Зважаючи на нар. маси, які нерідко повставали, правлячі кола складали В. п. у формі «народних правд», намагаючись тим самим надати своїй політиці вигляду народності. В міру розвитку феод. суспільства все більшу роль у записах звичаїв відігравали знатні особи племен, яких розглядали як «охоронців звичаїв». Спираючись на них, королі (особливо Карл Великий, за якого були видані «найлютіші» правди — Саксонська, Тюрінгська, Фризька) змінювали, доповнювали В п. в інтересах світських і церк. магнатів. Найраніша (з відомих) В. п.— Вестготська (2-а пол. 5 ст.), в якій найяскравіше виявився римський вплив; далі — Салічна (кін. 5 ст.), Бургундська (поч. 6 ст.), Ріпуарська (6—7 ст.), Баварська (серед. 7 ст.), Алеманська (7—8 ст.). В. п. мали форму судебників, трактували гол. чин. питання суду і покарання. *В. М. Корецький.*

ВА́РВИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1966. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1977). В районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 10 сільс Радам народних депутатів. Центр — смт *Варва*. Поверхня рівнинна Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, глина, пісок. Найбільша річка — *Удай* Грунти чорноземні, трапляються торфові та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні Ліси (дуб, береза, липа, клен, берест) та чагарники займають бл. 10% площі району. Гол. галузі пром-сті — нафтова та газова (гнідинцівські з-ди: по стабілізації нафти і виробн. зріджених газів

та газопереробний). Комбінат побутового обслуговування (Варва). В с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 42,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, цукр. буряки, кукурудза. Серед галузей тваринництва розвинуті мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, вівчарство. У Варвинському районі—12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Автошляхів — 310 км, у т ч. з твердим покриттям — 71 км В районі — 16 заг.-освітніх та музична школи, 17 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 13 клубів, 25 кіноустановок, 19 б-к. В с Журавці В р. народився український математик Г. Ф. *Вороний*.

А. П. Боровик.

ВА́РГА (Varga) Балінт (23.VI 1856 —16.IX 1943) — угорський письменник, літературознавець і перекладач. Праці з історії угор. і франц. л-р, стилістики угор. мови. Переклав «Слово о полку Ігоревім» (у співавторстві) і кілька творів Т. Г. Шевченка (поему «Наймичка» та ін., 1916).

ВА́РГА Євген Самуїлович (6.XI 1879, Будапешт — 7.X 1964, Москва) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1939), діяч міжнар. комуністичного і робітничого руху. Член КПРС з 1920. Навчався в Будапешт. ун-ті; 1918 — професор політ. економії цього ун-ту. Активний діяч *Угорської Радянської республіки*. В 1919 емігрував в СРСР. Зустрічався і переписувався з В. І. Леніним, був делегатом 4, 5 і 6-го конгресів Комінтерну. В 1927—47 очолював Ін-т світового г-ва і світової політики АН СРСР; гол. редактор журн. «Мировое хозяйство и мировая политика». Праці з питань політ. економії капіталізму Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1963.

Тв.: Укр. перекл.— Капіталізм і соціалізм за 20 років. К., 1938; Основные вопросы экономики и политики империализма (после второй мировой войны). М., 1957; Капитализм двадцатого века. М., 1961; Очерки по проблемам политэкономии капитализма. М., 1965; Начало общего кризиса капитализма. М., 1974.

ВАРГА́Н (від лат. organum, грец. ὄργανον — знаряддя; муз. інструмент) — музичний інструмент у вигляді пластинки з дерева, кістки або металевої дуги з язичком посередині. Грають на В., притуляючи його до зубів і защипуючи язичок пальцем, ниткою або паличкою. Відкритий рот — одночасно й резонатор і апарат для зміни висоти звуку. Поширений у багатьох народів світу. На Україні відомий під назвою дримби

ВА́РГАС ЛЬЙО́СА (Vargas Llosa) Маріо (н. 1936, Ліма) — перуанський письменник. Перша книга — зб. оповідань «Вожаки» (1959). Романи «Місто і пси» (1963; побудовано на автобіографічному матеріалі), «Зелений дім» (1966), повість «Щенята» (1967) мають соціально-критичне спрямування. Автор роману-фарсу про недавнє минуле Перу «Панталеон і відвідувачки» (1973) та книги про Г. *Гарсіа Маркеса* («Гарсіа Маркес: історія одного боговбивства», 1971).

Тв.: Укр. перекл.— Гість. «Всесвіт», 1976, № 2; Рос. перекл.— Город и псы. М., 1965; Зелёный дом. М., 1971.

ВА́РДЗІА — печерний монастирський комплекс у долині р. Кури, за 70 км на Пд. від м. Боржомі, в Груз. РСР Пам'ятка груз. середньовічного пластичного мистецтва. Створений 1156—1205. Включає кілька сотень житл., культових і госп. приміщень, висічених ярусами в скелі. В центрі монастиря — гол. храм загального типу з фресковими розписами з зображеннями царя Георгія III і цариці Тамари (80-і рр. 12 ст., майстер Георгій). З 1938 В.— музей-заповідник.

ВАРЕ́ЙКІС Йосип Михайлович [6(18).X 1894 — 29.VII 1938] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в с-щі Павінкшня (тепер Лит. РСР) у робітн. сім'ї. Вів парт. роботу в Моск губернії. З серпня 1917 працював на Україні, був членом Катеринославського міського, потім секретарем Донецько-Криворізького обласних к-тів РСДРП(б), був наркомом (1918) соцзабезпечення *Донецько-Криворізької радянської республіки*, секретарем Київ. губкому партії (1923—24). Згодом працював в ін. парт. орг-ціях країни. У 1923—24 — кандидат у члени ЦКК РКП(б); 1924—30 — кандидат у члени ЦК, з 1930 — член ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

Літ.: Лаппо Д. Д. Иосиф Варейкис. М., 1966.

ВАРЕ́ЛА (Varela) Альфредо (н. 24.IX 1914, Буенос-Айрес) — аргентінський письменник і громад. діяч. Член Компартії Аргентіни з 1934. Член Всесвітньої Ради Миру. Не раз зазнавав арештів з боку аргентінської влади. В романі «Темна ріка» (1943) відтворив життя й революційну боротьбу батраків. Автор книг «Аргентінський журналіст у Радянському Союзі» (1948), «Куба революційна», (рос. переклад, 1960), документальних повістей «Гуемес і війна гаучо» (1944) та «Хорхе Кальво, героїчна молодь» (1952). Осн. теми публіцистики В.— боротьба за мир, демократію і соціалізм, за передову культуру.

Тв.: Укр. перекл.— Темна ріка. К., 1976; Рос. перекл.— Хорхе Кальво. М., 1974; Стихи. М., 1976.

ВАРЕ́ЛА (Varela) Хосе-Педро (19. III 1848 — 24.X 1879, Монтевідео) — уругвайський педагог і діяч народної освіти; 1875—76 президент республіки. Засновник Т-ва нар. освіти (1868). Автор закону 1877 про загальну обов'язкову безплатну початкову освіту, ініціатор видання «Педагогічної енциклопедії» (1878). Педагогічні погляди В. викладені в творі «Виховання народу» (1874).

ВАРЕНИ́ЦІ ПОВСТА́ННЯ 1664—65 — селянсько-козацький виступ проти шляхетської Польщі на Правобережній Україні під проводом В. Вареници. За *Слободищенським трактатом 1660* шляхет. Польща юридично оформила загарбання Правобережної України, відновлювала соціальний, нац. і реліг. гніт, який існував тут до нар.-визвольної війни 1648—54. Це викликало хвилю нар. повстань. Зокрема, 1663 стався виступ у Паволоцькому полку на чолі з І. *Поповичем*. Згодом нар. опір поширився на Подніпров'я. В 1664 повстання охопило всю Правобережну Україну. Центром його були Лисянка (тепер смт Черкас. обл.) і Ставище (тепер смт Київ. обл.). У повстанні брали участь 30 тис. селян і козаків, очолюваних козаком Сулимкою і кальницьким полковником В. Вареницею. Поширенню повстання сприяла підтримка з боку запорожців під проводом кошового отамана І Д. *Сірка*, а також допомога рос. військ під командуванням воєводи Г. Косагова Польс.-шляхет. війська придушили В. п. і вчи-

Н. Й. Вапцаров.

Є. С. Варга.

Вардзіа.
Печерний монастир 12 ст. Інтер'єр храму.

нили криваву розправу над повсталим населенням. Сулимка потрапив у полон і був страчений. Вареніця загинув 1665 в бою під Кальником.

ВА́РЕС Йоганнес Якович [псевд.— Барбарус; 12.I 1890, с. Кійзі, волость Хеймталі Вільяндиського повіту — 29.XI 1946, Таллін) — естонський рад. поет, держ. діяч. Член ВКП(б) з 1940. В 1940—46 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР. Закінчив Київ. ун-т (1914); за фахом лікар. Друкуватися почав 1910. Перша зб.— «Фата моргана» (1918). Критикував бурж. лад у збірках «Трикутник» (1921), «Відносини» (1922), «Естонська республіка» (1932), «Кульмінація» (1932—34), «Через поріг» (1939). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші (збірки «Озброєні вірші», 1943; «На фронтових дорогах», 1944). До кн. «Відродження Радянської Естонії» (1945) увійшли публіцистичні статті й виступи. Нагороджений орденом Леніна.

ВАРЕ́ЦЬКА Валентина Федорівна [дівоче прізв.— Софієнко; н. 4(17).XII 1900, с. Івано-Кепине, тепер Снігурівського р-ну Миколаївської обл.] — українська рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1929). Творчу діяльність почала 1919 в Херсоні. В 1922—31 — актриса Київ. театру ім. І. Франка; 1931—35 — Харків. театру Революції; 1935—50 працювала в театрах Києва, Полтави, Харкова, Дрогобича. Ролі: донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки), Діана («Полум'ярі» Луначарського), Ольга («Макар Діброва» Корнійчука), Марія Антонівна («Ревізор» Гоголя).

ВАР'ЄТЕ́ (франц. variété, від лат. varietas — різноманітність, строкатість) — театр, у виставах якого поєднуються різні жанри муз.-естрадного й циркового мистецтва. Вистави В. мають переважно розважальний характер. Назва походить від театру «Вар'єте», заснованого в Парижі 1720.

ВА́РЗАР (Варзер) Василь Єгорович (1851, Люблін — 29.IX 1940) — рад. статистик і економіст. У 1875 закінчив Петерб. технологічний ін-т. Поклав початок розвиткові пром. статистики в Росії. Значний інтерес становлять праці В. про статистику страйків у Росії. Після 1917 працював у ВРНГ, ЦСУ, викладав у вузах. У 1925—27 вийшло теоретичне дослідження В. «Нариси основ промислової статистики» (ч. 1—2).

ВАРИ́ВОДА Петро Семенович (н. 12.VII 1928, станиця Старощербиновська, тепер Щербиновського р-ну Краснодарського краю) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1958. У 1954 закінчив Свердл. консерваторію. З 1960 працював в оперних театрах Харкова, Донецька, Саратова, Душанбе; з 1974 — гол. диригент Дніпроп. театру опери та балету. За диригуванням В. поставлено опери: «Князь Ігор» Бородіна, «Кармен» Бізе, «Тихий Дон» Дзержинського, «Богдан Хмельницький» Данькевича, балет «Лебедине озеро» Чайковського. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ВАРИКА́П [від англ. vari(able) — змінний і cap(acity) — ємність] — напівпровідниковий електричний *конденсатор*, що його *електроємність* залежить від прикладеної напруги. Відзначається відносно високою добротністю (незначними втратами електр. енергії), низьким температурним коеф. ємності, стабільністю параметрів у часі і незалежністю від частоти. Виготовляють В. (мал.) на основі кремнію, германію, арсеніду галію (див. *Напівпровідники*). В. застосовують в обчислювальній техніці, радіоелектроніці тощо.

Б. І. Курилін.

Варикап.

ВАРИКО́ЗНЕ РОЗШИ́РЕННЯ ВЕН (від лат. varix — розширення вени) — захворювання, що проявляється нерівномірним розширенням вен, збільшенням їхньої довжини, зміною форми з утворенням вузлоподібної звивистості. Найчастіше уражаються вени в легкостискуваних, рухливих тканинах: нижніх кінцівках, прямій кишці (див. *Геморой*), сім'яному канатику (див. *Варикоцеле*) та підслизистому шарі стравоходу. Сприяють виникненню В. р. в. природжена слабкість венозних стінок і неповноцінність клапанів їх, що спричинюється до утруднення течії крові і підвищення внутрішньосудинного тиску. Внаслідок цих причин нерівномірно розширюється просвіт вен. Всі ці обставини часто призводять до *тромбофлебіту*, а порушення живлення тканин — до утворення трофічних виразок. Одна з гол. причин В. р. в.— утруднений відтік крові внаслідок тромбозу глибоких вен, запорів, здавлення тазових вен вагітною маткою чи пухлиною. Професійний фактор (фіз. праця ковалів, вантажників тощо або тривале перебування на ногах кухарів, продавців тощо) не має вирішального значення, а тільки сприяє розвиткові захворювання. В. р. в. гомілки викликає почуття тяжкості й болю в ногах, швидку стомлюваність і набряклість. Лікування: на початкових стадіях хвороби — носіння еластичного бинта, лік. фізкультура, фізіотерапевтичні процедури і лікарські засоби. При виражених формах — лікування хірургічне. Профілактика: лік. фізкультура, загартовування організму (купання, ванни), вітамінотерапія.

О. В. Рябишев.

Варисконди дискові.

ВАРИКО́НД [від англ. vari(able) — змінний і cond(enser) — конденсатор] — сегнетокерамічний електричний *конденсатор* з різко вираженою непропорційною залежністю *електроємності* від напруженості *електричного поля*. Характеризується значною мех міцністю, стійкістю до вібрації. Водночас відзначається часовою і температурною нестабільністю ємності, втратами електр. енергії. Строк експлуатації В. практично необмежений. Виготовляють В. (мал.) у вигляді дисків, плівок, трубок, циліндрів з великою кількістю електродів. У пристроях автоматики, електроніки, обчислювальної техніки, радіоелектроніки В. перетворюють і підсилюють електр. сигнали, стабілізують струм і напругу, підвищують потужність тощо.

Є. А. Якорнов.

Варистори: *а*—стрижневий; *б*—дисковий.

ВАРИКОЦЕ́ЛЕ (від лат. varix — розширення вени і грец. κήλη — пухлина) — вузлувате розширення вен сім'яного канатика. Здебільшого виникає у віці 15—30 років. Спричинюється порушенням тонусу судин сім'яного канатика, а також посиленням припливу крові до статевих органів і утрудненням її відпливу тощо. Виявляється у припухлості мошонки, тупому болі і відчутті тяжкості в ній. Лікування: усунення причини В., носіння підтримуючої пов'язки — суспензорія, іноді — хірургічне.

ВАРИ́НСЬКИЙ (Waryński) Людвік (24.IX 1856, с. Мартинівка, тепер Канівського р-ну Черкаської обл.— 13.II 1889, Шліссельбурзька фортеця) — діяч польс. революц. руху. Н. у дворян. сім'ї. Закінчивши білоцерківську гімназію, 1874 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, звідки 1875 його виключили за участь у студентському русі. Продовжував революц. діяльність у Варшаві і Лодзі. В 1878 брав участь у створенні першої програми польс. соціалістів. Того самого року емігрував до Австро-Угорщини (перебував у Львові, потім у Кракові). У Львові співробітничав з І. Франком і М. Павликом у польс. робітн. газ. «Праца» («Праця»), брав участь у революц. русі в Галичині. В 1880—81 жив у Швейцарії. В 1881 повернувся до Варшави. В 1882 заснував першу польс. революц. партію — «*Пролетаріат*». У 1883 заарештований царським урядом; 1885 засуджений до 16 років каторги.

ВАРИ́СТОР [від англ. vari (able) — змінний і (resi) stor — опір] — напівпровідниковий *резистор*, що його *електропровідність* залежить від прикладеної напруги. Відзначається високими надійністю і швидкодією. Витримує значні електр. перевантаження, але змінює свої параметри залежно від часу і т-ри. Виготовляють В. (мал.) з порошкоподібного карбіду кремнію (див. *Напівпровідники*). В. застосовують в електротех. і електронних пристроях, в лініях зв'язку, високочастотних лініях і приладах та ін.

Б. І. Курилін.

Варіометр авіаційний.

ВАРІА́ТОР (від лат. vario — змінюю) — пристрій, яким плавно змінюють *передаточне відношення* між *приводом* і виконавчим механізмом. Основною частиною пристрою є *безступінчаста передача* (одна або кілька). В. забезпечує оптимальну швидкість машини або механізму при різних умовах експлуатації. На *ескалаторах* метрополітену, напр., за допомогою В. узгоджують швидкість руху поручнів і сходів. Найпоширенішими є мех. фрикційні В (на основі тертя), рідше використовують В. гідравлічні. В. застосовують у машинах і механізмах хім., паперової, текст. пром-сті, на транспорті тощо.

ВАРІА́ЦІЇ (лат. variatio — зміна) — музична форма, що грунтується на видозміні теми шляхом розвитку і перетворення її елементів (мелодії, ритму, гармонії).

Джерела варіації — у нар. творчості, у змінах пісенної форми при куплетних повтореннях. У 17—18 ст. В. поширились у профес. музиці. У формі В. написано «Персидський хор» в опері «Руслан і Людмила» М. Глинки, відомі В. на купальську тему для струнного квартету П. Козицького, обробки нар. пісень укр. та рос. композиторами.

ВАРІАЦІ́ЙНА СТАТИ́СТИКА — розділ *математичної статистики*, що вивчає розподіл, розмір і характер кількісних ознак у статистичних сукупностях та фактори, що зумовлюють їх. Кількісні ознаки в сукупностях змінюються (варіюють), тобто набувають різних значень (напр., урожайність с.-г. культур на різних ділянках у даному колгоспі, продуктивність праці на різних підприємствах однієї галузі тощо). Групування одиниць досліджуваної статистичної сукупності за значеннями варіюючої ознаки дає ряди розподілу, або варіаційні ряди. Ці ряди і є предметом вивчення В. с. Вона встановлює певні характеристики їх: середню арифметичну, *моду, медіану* (див. *Середні величини* в статистиці), середнє квадратичне відхилення тощо. В. с. розглядає й питання побудови т. з. теоретичних розподілів, вимірювання зв'язку між варіюючими ознаками, кількісні критерії оцінки достовірності одержаних показників. Методи В. с. використовують в екон. дослідженнях, при контролі якості продукції, обробці результатів експерименту в біології та ін. науках тощо.

Літ.: Деркач М. П., Гумецький Р. Я., Чабан М. Є. Курс варіаційної статистики. К., 1977.

ВАРІАЦІ́ЙНЕ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчаються методи знаходження найбільших і найменших значень певного вигляду функціоналів (див. *Функціональний аналіз*). Осн. теорема В. ч. щодо функціоналу $\int_a^b f(x, y, y')\,dx$ твердить, що *функція* y, для якої цей функціонал має максимум або мінімум, задовольняє *диференціальне рівняння* $\frac{d}{dx} f_{y'}(x, y, y') - f_y(x, y, y') = 0$. Класичний метод В. ч. полягає в дослідженні розв'язків цього рівняння або його узагальнень на випадок складніших функціоналів. При такому дослідженні розглядувану функцію піддають малим змінам — варіаціям (звідси й назва). Поряд з класичним методом велику роль відіграють т. з. прямі методи В. ч., які полягають у безпосередньому дослідженні функціоналу і побудові послідовності допустимих функцій, на якій функціонал наближається до своєї верхньої або нижньої грані. За допомогою прямих методів одержують наближені розв'язки *рівнянь математичної фізики*. Зокрема, в теорії пружності та інженерних науках застосовують варіаційні методи В. Рітца і Б. Г. Гальоркіна. Великого розвитку набула теорія *оптимального управління*, предметом якої є складні задачі, що потребують нових методів.

Як самостійна матем. дисципліна В. ч. почало оформлятися в працях Л. *Ейлера* (1744) і Ж. *Лагранжа* (1762). Перша заг. побудова В. ч. в галузі *кратних інтегралів* належить М. В. *Остроградському* (1834). Прямі методи заснував Г. *Ріман* (1851). Значний вклад в їх теорію внесли М. М. *Крилов*, М. М. *Боголюбов*, Л. А. Люстерник.

Літ.: Лаврентьев М. А., Люстерник Л. А. Курс вариационного исчисления. М.— Л., 1950; Болтянский В. Г. Математические методы оптимального управления. М., 1969; Вычислительные методы выбора оптимальных проектных решений. К., 1977; Янг Л. Лекции по вариационному исчислению и теории оптимального управления. Пер. с англ. М., 1974.

Н. І. Ахієзер.

ВАРІАЦІ́ЙНІ ПРИ́НЦИПИ МЕХА́НІКИ — клас загальних положень, що мають фундаментальне значення для широкого кола питань механіки (механіки дискретних систем, *механіки суцільних середовищ*, механіки систем змінного складу тощо) і фізики (електро- і термодинаміки, релятивістської механіки, квантової механіки та ін.). Принципом у механіці наз. аксіоматичне положення, з якого випливають осн. рівняння мех. систем. В. п. м. встановлюють ознаки, які дозволяють відділити істинний рух системи під дією заданих сил від тих чи ін. кінематично можливих її рухів. Критерієм істинності руху системи є умова екстремуму деякої фіз. величини (*функціоналу*), яка залежить від мех. характеристик системи. Класичними прикладами В. п. м. є *можливих переміщень принцип* і *Д'Аламбера—Лагранжа принцип*. Принцип Гамільтона — Остроградського пов'язаний із знаходженням умов стаціонарності функціоналів при порівнянні можливих рухів за кінцевий проміжок часу. За цим принципом істинним серед кінематично можливих рухів системи між двома її положеннями є той, для якого дія має стаціонарне значення. Сформульовано ряд узагальнених варіаційних принципів, з яких поряд з рівняннями руху (рівноваги) випливають ін. рівняння і співвідношення (рівняння стану тощо).

Літ.: Кільчевський М. О. Курс теоретичної механіки, т. 2. К., 1957; Полак Л. С. Вариационные принципы механики, их развитие и применения в физике. М., 1960; Седов Л. И. Механика сплошной среды, т. 1. М., 1970.

ВАРІА́ЦІЯ — 1) Видозміна, різновид чогось. 2) Видозміна музичної теми, мелодії або її супроводу (див. *Варіації*). 3) В балеті — сольний класичний технічно ускладнений танець. 4) В біології — те саме, що й *варієтет*. 5) В математиці — основне поняття *варіаційного числення*. 6) В астрономії — періодична зміна швидкості руху Місяця по орбіті, що спричинюється притягальною дією Сонця. Внаслідок В. орбіта Місяця неперервно деформується. Максимальне значення В.— 39′29,9″

ВАРІЄТЕ́Т (від лат. varietas — відміна), різновид — застарілий термін, під яким розуміли внутрішньовидові сукупності особин, що відрізняються неспадковими відхиленнями від ідеального морфологічного типу *виду*. В сучас. *систематиці* поняття «варієтет» майже не вживається через нечіткість визначення його змісту.

О. П. Маркевич.

ВА́РІНГ (Уерінг; Waring) Едуард (1734, Олд-Хіт, поблизу Шрусбері — 15.VIII 1798, Плілі в Понтсбері) — англійський математик. Професор Кембріджського ун-ту (з 1760), член Лондонського королівського т-ва (з 1763). Осн. праці — з *алгебри* (*симетричні функції*, теорія резольвент тощо), теорії алгебр. кривих, *чисел теорії* (зокрема, поставив *Варінга проблему*).

ВА́РІНГА ПРОБЛЕ́МА — проблема доведення твердження: для кожного цілого $n \geqslant 2$ існує ціле число m таке, що всяке ціле $N > 0$ можна зобразити у вигляді $N = a_1^n + \ldots + a_m^n$, де $a_1, \ldots, a_m$ — цілі невід'ємні числа. Сформулював 1770 Е. *Варінг*. Перший заг. розв'язок В. п. (з дуже грубою оцінкою числа m) знайшов 1909 Д. *Гільберт*. Найкращий результат належить (1934) І. М. *Виноградову*. Елементарний розв'язок В. п. дав 1942 Ю. В. *Лінник*. Пошуки розв'язків В. п. привели до створення нових методів, важливих для *чисел теорії* та ін. розділів математики.

ВАРІНЬЙО́Н (Varignon) П'єр (1654 — 22.XII 1722, Париж) — французький механік і математик. Член Паризької АН (з 1688). Осн. праці В. присвячені теоретичній механіці, аналізу нескінченно малих та геометрії. Найбільше значення мають його праці з геом. *статики*. В. сформулював закон паралелограма сил, систематично виклав вчення про додавання і розклад сил, про моменти сил і правила оперування ними. В. одержав ряд результатів у питаннях про збіжність *рядів*, вивчав різні спец. криві, зокрема ввів термін «логарифмічна спіраль».

ВАРІОЛО́ЇД (від лат. varliola — віспа і грец. εἶδος — вигляд) — легка форма *віспи* натуральної.

ВАРІО́МЕТР (від лат. vario — змінюю і грец. μετρέω — вимірюю) — 1) Радіотехнічний В. — пристрій, яким плавно змінюють *індуктивність* коливальних *контурів*. Являє собою котушку індуктивності, всередині обмотки якої переміщується осердя з магнітодіелектрика. 2) Авіаційний В. — прилад, яким вимірюють швидкість підйому й зниження літального апарата. Дія В. (мал.) грунтується на різниці *атмосферного тиску* і тиску в корпусі приладу (корпус сполучений капіляром з навколишнім середовищем). 3) Гравітаційний В. — прилад, яким вимірюють зміну горизонтальної складової *прискорення* вільного падіння та кривину поверхні рівного потенціала сили тяжіння. Дія В. грунтується на зрівноваженні моменту сил тяжіння моментом пружних сил закрученої нитки, на якій підвішене легке го-

Й. Я. Варес.

Л. Варинський.

К. О. Варламов

О. Є. Варламов.

ризонтальне або похиле коромисло з масами. В., яким визначають тільки зміну сили тяжіння, наз. градієнтометрами. Застосовують В. у *гравіметрії*. 4) Магнітний В.— прилад, яким вимірюють зміну *магнітного поля* у часі. У В. застосовують чутливі магнітні стрілки, магнітонасичені або квантові датчики (див. *Магнітометр*). Розрізняють В. стаціонарні, використовувані в магнітних обсерваторіях, і експедиційні — для магнітнорозвідувальних робіт та ін.

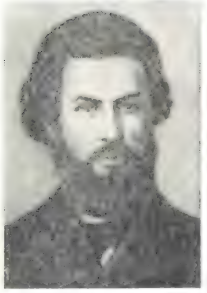
Л.-Е. Варлен.

ВАРЛА́МОВ Костянтин Олександрович [11(23).V 1849, Петербург — 2(15).VIII 1915, там же] — російський актор. Син композитора О. Є. *Варламова*. Сценічну діяльність почав 1867 в Кронштадті, виступав у провінційних трупах (Вільно, Саратов, Казань, Нижній Новгород та ін.). З 1875 — в Александринському театрі в Петербурзі. Ролі: Юсов, Курослепов («Тепленьке місце», «Гаряче серце» О. Островського), Городничий («Ревізор» Гоголя), Сганарель («Дон-Жуан» Мольєра) та ін. Портрет с. 125.

ВАРЛА́МОВ Михайло Лукич [н. 29.X (11.XI) 1905, Єлисаветград, тепер Кіровоград (УРСР)] — український радянський учений, доктор технічних наук (з 1957), професор, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1948. Закінчив 1930 Одеський хім. ін-т. Завідуючий кафедрою технології й автоматизації хім. виробництв Одеського політех. ін-ту з 1952. Дослідження в галузі виробн. мінеральних добрив, сан. очистки відхідних газів хім. виробн., а також оптимального керування хім. технологічними процесами.

К. Варналіс.

ВАРЛА́МОВ Олександр Єгорович [15 (27).XI 1801, Москва — 15(27).X 1848, Петербург] — російський композитор, співак (тенор), педагог-вокаліст і диригент. З 1811 — співак придворної співацької капели в Петербурзі; з 1823 — викладач співу в Петербурзі й Москві; 1832—44 — диригент і композитор моск. театрів. В.— автор бл. 200 романсів і пісень. Деякі з них стали народними («Красный сарафан», «Вдоль по улице метелица метёт»). Написав музику до кількох драм. вистав, 2 балети, хори, вокальні ансамблі. Обробив укр. нар. пісні «Ой під вишнею», «Ой не відтіль місяць світить», «Їхав козак за Дунай». Портрет с. 125.

Г. Варнке.

ВАРЛЕ́Н (Varlin) Луї-Ежен (5.X 1839, Кле-Суйї — 28.V 1871, Париж) — французький революціонер, учасник *Паризької комуни 1871*, за поглядами — лівий прудоніст. Нар. в селянськ. сім'ї. Працював палітурником з 1852, брав активну участь у створенні профспілок, організації страйків, заснуванні газет «Ля Трібюн увріер» («Робітнича трибуна», 1865) і «Марсельєз» («Марсельєза», 1869). У 1870 В. очолив федерацію Паризьких секцій 1-го Інтернаціоналу. В 1871 — член ЦК Нац. гвардії, активний учасник повстання 18.III. У Комуні — член фін., продовольчої, потім (з 5.V) військ. комісій. У травні 1871 очолив оборону 6-го і 11-го округів. Розстріляний *версальцями*.

А.-Є. Варський.

Літ.: Лурье А. Я. Портреты деятелей Парижской Коммуны. М., 1956.

ВА́РНА — місто в Болгарії, адм. ц. Варненського округу. Порт на Чорному м., вузол з-ць і автошляхів міжнар. значення. 255,9 тис. ж. (1973). Заснована в 6 ст. до н. е. як грец. колонія Одессос; з 7 ст. має сучас. назву. Під час рос.-тур. воєн 18—19 ст. рос. війська тричі вели облогу В. (1773, 1810, 1828) і 29.IX (11.X) 1828 здобули місто. Суднобудування і судноремонт. Підприємства текст. (гол. чин. бавовняної) і харч. (м'ясної, консервної, виноробної) пром-сті. ТЕС. Рибальство. Ін-ти: нар. г-ва, мед., електротех., вище мор. училище, н.-д. ін-т океанографії і рибного г-ва. Музеї: народний, нац. відродження, революц. руху, мор. і військ.-мор., археол., Худож. галерея, акваріум. Драм. і оперний театри. Курорт. Показання: захворювання органів дихання, бронхіальна астма, деякі хвороби системи кровообігу, нирок, шлунково-кишкового тракту, функціональні порушення нервової системи, обміну речовин. У В. збереглися залишки античного й ранньовізант. міста («Римська башта», терми і адм. споруди), житл. будинки часів тур. завоювання. Поблизу В.— скельний монастир Аладжа, а також міжнар. курортні комплекси: Дружба (з 1955, арх. К. Николов та ін.), Златні Пясиці (з 2-ї пол. 1950-х рр., арх. Г. Ганев та ін.), Албена (арх. Н. Ненов та ін.).

ВАРНА́К Охрім [справж. прізв.— Василенко Онопрій Омелянович; 3(15).VI 1861, с. Коврай, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.— 20.XII 1921, м. Золотоноша] — укр. письменник. Перебуваючи на військовій службі у Бресті брав участь у революц. подіях 1906. Почав друкуватися 1890. Свої поезії й оповідання публікував у журн. «Дзвінок», «Зоря», «Літературно-науковий вістник», «Маяк», газ. «Буковина», в рад. час — у золотоніській газ. «Вісті», де 1920—21 був співробітником. Автор подорожніх нотаток «Від Севастополя до Золотоноші» (1892). В 1907—08 створив у Бресті хор і трупу, яка ставила п'єси Т. Шевченка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого та ін.

Тв.: Мусій Кріпиця, або правда кривду переважить. Севастополь, 1893.

ВАРНА́К — у царській Росії втікач з сибірської каторги чи заслання. Більшість з них було засуджено за виступи проти експлуататорів. Образи В. — нар. месників змалював Т Шевченко в поемі й повісті «Варнак».

ВА́РНАЛІС (Βάρναλης) Костас [14 (26).II 1884, Бургас, Болгарія — 16.XII 1974, Афіни] — грецький письменник і громадський діяч. Перша зб. віршів — «Стільники» (1905). Під впливом Великого Жовтня у сатирично загострених віршах (збірки «Світло, яке обпалює», 1922; «Обложені раби», 1927), повістях-памфлетах «Справжня апологія Сократа» (1931), «Щоденник Пенелопи» (1947), зб. памфлетів «Диктатори» (1954) викривав бурж. мораль, релігію, філософію. Автор статей з питань естетики і літ. критики («Естетика — критика», 1958). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1959; Эстетика — критика. М., 1961.

Літ.: Мочос Я. Костас Варналис и литература греческого Сопротивления. М., 1968.

ВА́РНКЕ (Warnke) Герберт (н. 24.II 1902, Гамбург) — діяч німецького робітничого руху, політ. і громадський діяч НДР. З 1923 — член Компартії Німеччини. В 1932—33 — депутат рейхстагу. Після встановлення фашист. диктатури перейшов на нелегальне становище, продовжуючи активну боротьбу проти фашизму. В 1936—45 — в еміграції. Член Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) з 1946. З 1948 — голова центр. правління вільних нім. профспілок. З 1948 — член ЦК СЄПН, з 1953— кандидат і з 1953 — член Політбюро ЦК СЄПН. З 1953 — віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967.

ВАРОАТО́З — інвазійна хвороба бджіл, яку спричинює кліщ вароа. Дорослі *кліщі* вароа та їхні *німфи* живляться *гемолімфою* бджіл, личинок і лялечок, внаслідок чого ті гинуть. При В. на грудях і черевці бджіл кліщів видно неозброєним оком. Мертвих кліщів вароа знаходять на дні вулика, на восковому дрібняку біля льотка. На лялечках бджіл, особливо трутнів, паразитують німфи кліщів. Поширюють хворобу заражені В. бджоли, хворі сім'ї і матки. Заходи боротьби. Всі бджолосім'ї неблагополучної щодо В. пасіки кілька разів весною і восени обкурюють *аерозолем* фенотіазину або обробляють препаратом «Вароатин». На пасіку накладають *карантин*.

ВА́РСЬКИЙ (Warski; справж. прізв. — Варшавський-Варський) Адольф-Єжи (20.IV 1868,— 21.VIII 1937) — діяч польського робітнич. руху, публіцист. Нар. у Варшаві в сім'ї торг. службовця. В 1889 — один з організаторів *Союзу польських робітників*. У 1893 брав участь в організації Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Учасник революц. подій 1905—07 у Польщі. Після вступу СДКПіЛ у РСДРП (1906) увійшов до складу ЦК РСДРП. В 1918 — один з організаторів об'єднання СДКПіЛ та ППС-лівиці в Компартію Польщі (КПП). В 1919—29 — член ЦК КПП. В 1923 обраний членом Політбюро ЦК КПП, в 1926 — депутат сейму від КПП. У 1929 емігрував до СРСР, працював в Ін-ті Маркса—Енгельса—Леніна.

ВА́РТІСТЬ — втілена й уречевлена в товарі *абстрактна праця*; економічна категорія, яка виражає суспільно-виробничі відносини товаровиробників, зв'язаних суспільним *поділом праці* і обміном товарів. Суть цих відносин в різних суспільно-екон. формаціях різна. За капіталізму категорія В. виражає відносини експлуатації найманої праці *капіталом*. За соціалі-

зму В. відображає відносини товариського співробітництва вільних від експлуатації трудівників, які спільно володіють усіма засобами виробн. В.— одна з властивостей *товару*, яка на відміну від *споживної вартості* робить всі товари порівнянними і є основою їх мінової вартості, тобто кількісних пропорцій в обміні одних товарів на інші. Величину В. товару визначають кількістю суспільно *необхідної праці*, потрібної для його виготовлення за середніх суспільно нормальних умов виробн. і за середнього в даному суспільстві рівня вміння та *інтенсивності праці* виробників. Чим більше затрачується сусп. необхідної праці, тим вища В. товару, і навпаки. Величина В. товару залежить також від *продуктивності праці*. Чим вища продуктивність праці, тим менше *робочого часу* потрібно для виготовлення одиниці товару, тим нижча його В. Отже, В. товару змінюється прямо пропорційно до кількості робочого часу, затраченого на виробництво товару, і обернено пропорційно до продуктивності праці.

В умовах приватної власності на засоби виробн. В. товару і її грош. вираз — *ціна* складаються стихійно, в процесі конкурентної боротьби. За соціалізму величину суспільно необхідного часу і В. товару, а також його ціну визначають планомірно, на основі свідомого врахування вимог *вартості закону* та ін. об'єктивних законів екон. розвитку. Піднесення *продуктивних сил* соціалістичного суспільства, підвищення продуктивності праці та ефективності виробн. ведуть до зниження *собівартості* і В. продукції, що, в свою чергу, є основою зниження цін і зростання *реальних доходів населення*.

Літ. див. до ст. *Вартості закон*.
В. О. Хилько.

ВА́РТОСТІ ЗАКО́Н — об'єктивний економічний закон *товарного виробництва*, суть якого полягає в тому, що *вартість* товарів визначається не індивідуальними, а суспільно необхідними затратами праці на виготовлення їх; закон еквівалентного обміну *товарів* на основі рівності затрат суспільної праці, уречевленої в різних *споживних вартостях*. Осн. формою прояву В. з. є *ціна*, що являє собою грош. вираз вартості товару. Саме через механізм цін, їхнє відхилення від вартості діє цей закон. В. з. — один із заг. екон. законів, властивих не одній, а кільком сусп. формаціям, в яких існує товарне виробн. Але характер і наслідки його діяння в різних формаціях неоднакові. За капіталізму В. з. виступає як стихійний регулятор усього сусп. виробн., породжуючи диспропорційність сусп. виробн., диференціацію і розорення виробників, загострює антагоністичні суперечності капіталізму.

В умовах розвинутого капіталізму В. з. модифікується в закон *ціни виробництва*. В. з. зберігає свою силу й продовжує виконувати роль регулятора виробн. і в епоху імперіалізму, хоч монополії продають свої товари не за цінами виробн., а за монопольними цінами.

В. з. діє й за соціалізму, де перестає бути стихійним регулятором виробн. Використання В. з. і системи товарно-грош. форм особливого значення набуває в сучас. період боротьби за прискорений розвиток економіки, підвищення ефективності виробн., поліпшення якісних показників роботи. Велику роль при цьому відіграє застосування таких інструментів розвитку економіки, як *господарський розрахунок*, *гроші*, ціна, *собівартість*, *прибуток*, *торгівля*, *кредит*, *фінанси*. В. з. підпорядкований системі екон. законів соціалізму, зокрема *основному економічному закону соціалізму* і *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону* і свідомо використовується соціалістичною державою.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Ще одне знищення соціалізму; т. 26. Карл Маркс; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Агафонов А. К. Товарное производство и закон стоимости при социализме. К., 1975; Политическая экономия, т. 1—2. М., 1976.
В. О. Хилько.

ВА́РФОЛОМІ́ЇВСЬКА НІЧ — вживана в літературі назва масової різні *гугенотів* (франц. протестантів) католиками вночі проти 24.VIII 1572 (дня «святого» Варфоломія) в Парижі. Була організована королевою *Катериною Медічі* та *Гізами*. В Парижі було вбито понад 3 тис. гугенотів. Різня тривала по З.Х в провінціях: в Ліоні, Орлеані, Руані, Мо, Бордо та ін. містах. В. н. привела до відновлення *релігійних воєн*. Переносно — організоване масове вбивство.

ВА́РЧЕНКО Василь (р. н. невід.— п. 1770) — український бандурист. Брав участь у нар. повстанні 1768 на Правобережній Україні — *Коліївщині*. До гайдамацького загону Ремези прийшов із Звенигородки (тепер місто Черкас. обл.). Супроводив гайдамаків у походах, грою на бандурі й піснями піднімав бойовий дух повстанців. За вироком шляхетської військової комісії В., як і П. *Скрягу* та *Сокового зятя Михайла*, було страчено в Кодні.

Літ.: К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, № 4.

ВАРША́ВА — столиця Польщі, основний політ., економічний і культурний центр країни. Лежить на р. Віслі. 1,5 млн. ж. (1976). Перші поселення на тер. сучас. В. належать до 10 ст. З 1413 В.— столиця Мазовецького князівства, після 1596 — Польщі. В 2-й пол. 18 ст. стала екон., культурним і освітнім центром країни. В.— один з осередків *польського повстання 1794*. Після 3-го поділу Польщі (1795) В. загарбала Пруссія. В 1807—13 — столиця *Варшавського герцогства*. Після *Віденського конгресу 1814—15* — столиця Королівства (Царства) Польського в складі Рос. імперії. В 1830—31 і 1863—64 В.— центр повстань проти гніту царизму. З кін. 19 ст. В.— осередок робітн. руху. У В. 1882 створено першу польс. робітн. партію «*Пролетаріат*». Населення В. брало активну участь у революц. подіях 1905—07. Під час 1-ї світової війни окупована нім. військами 1915—18. Після відновлення незалежності Польщі (1918) В.— столиця країни. В 1920 відбулися демонстрації і страйки протесту проти нападу панської Польщі на Рад. країну. 28.IX 1939 — 17.I 1945 В. окупована нім.-фашист. військами. Населення В. виявило масовий героїзм під час *Варшавського повстання 1944*, в ході придушення якого місто було майже дощенту зруйновано. Визволена в ході *Вісло-Одерської операції 1945* рад. військами і 1-ю армією Війська Польського. У В. підписано *Варшавський договір 1955*. Гол. галузі пром-сті — металообробка і машинобудування, особливо виділяються електротех., радіоелектронне, автомобілебудування (легкових автомобілів). Хім. пром-сть представлена гол. чин. фарм. та фотохім. галузями. Розвинута поліграфічна пром-сть. Підприємства харч., легкої (шкіряно-взуттєвої, швейної) пром-сті. Виробн. якісної сталі (з-д «Варшава»), буд. матеріалів, скла і фарфорових предметів. Важливий трансп. вузол Зх. Європи. Від В. відходять 7 з-ць і 8 автомоб. магістралей (у т. ч. Москва—Берлін). Річкові порти: один — на Віслі, другий — на Жеранському каналі (з'єд-

Варшава. Палацово-парковий ансамбль Лазенки. Палац. 18 ст.

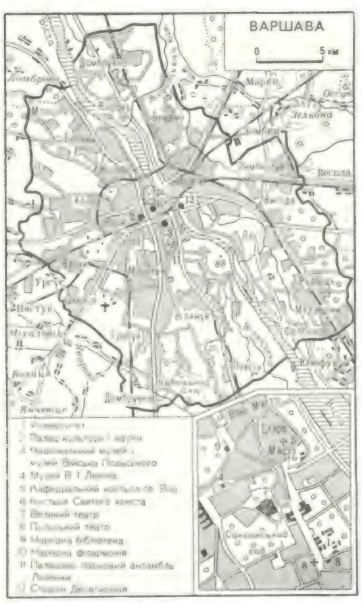

Варшава. Панорама центральної частини міста.

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920

Г. С. Васецький. Хліб— Петрограду. 1968.

нує Віслу з Наревом). Міжнар. аеропорт (в Окенце). У В.— Польська АН та її численні н.-д. ін-ти, 13 вузів (у т. ч. ун-т, політех. ін-т). Найбільші б-ки: Публічна, Народна, Польської АН, університетська та ін. Музеї: Національний, історії польс. революц. руху, Війська Польського, історії Варшави, Музей В. І. Леніна, археологічний, музей А. Міцкевича, Ф. Шопена, геологічний, зоологічний та ін. Зоопарк. Бот. сад. «Театр Велькі» (опери та балету), «Театр Народови» та ін., філармонія. В числі архіт. пам'яток В.: костьоли — готичний св. Яна (14 ст.), бароккові сакраменток (1688—92, арх. Тильман Гамерський), Св. хреста (1682—1754, арх. Ю. Беллотті та Я. Фонтана); палаци (Тишкевичів, 1785—92, арх. Я. Камзетцер та ін.), Королівська садиба Вілянув (1679—1731, арх. А. Лоччі та ін.), палацово-парковий ансамбль Лазенки (18 ст.). З 19 ст. формується новий центр міста за регулярною системою; будинки у стилі класицизму («Театр Велькі», 1820—32, арх. Х.-П. Айгнер і А. Коращці), у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. еклектичні та в стилях «модерн» і функціоналізму. У післявоєнні роки відбудовано визначні архіт. пам'ятки, створено нові ансамблі В., будуються житлові р-ни. Серед сучас. споруд — Палац культури і науки (1952—55, рад. арх. Л. Руднєв), стадіон Десятиліття (1954—55, арх. Є. Хриневецький та ін.). Серед пам'ятників: М. Копернику (1828—30, скульптор Б. Торвальдсен), А. Міцкевичу (1898, скульптор Ц. Годебський), Ф. Шопену (1907—26, скульптор В. Шимановський), меморіальний ансамбль кладовища воїнів Рад. Армії (1950, арх. Б. Ляхерт, скульптори Є. Ярнушкевич та С. Лісовський), героям Варшави (1964, скульптор М. Конечний).

ВАРША́ВСЬКА УГО́ДА 1920 — договір петлюрівської *Директорії* з урядом буржуазно-поміщицької Польщі. Підписана 21.IV у Варшаві. Практично поставила Директорію в цілковиту залежність від польс. уряду. В. у. була укладена напередодні нападу бурж.-поміщицької Польщі на Рад. Україну (див. *Радянсько-польська війна 1920*), складалася з політ. і військ. конвенцій. Директорія в обмін на визнання її «верховною владою» на Україні зрікалася Зх. Волині і Сх. Галичини на користь Польщі, зобов'язувалася зберегти зем. власність польс. поміщиків на Україні, забезпечити окупаційні війська продовольством і транспортом. В. у зазнала цілковитого краху в результаті розгрому польс. інтервентів рад. військами влітку — восени 1920.

ВАРША́ВСЬКЕ ГЕ́РЦОГСТВО, Варшавське князівство — васальна держава, створена *Наполеоном I*, у системі володінь Французької імперії з польських земель, відібраних у Пруссії згідно з *Тільзітським миром 1807*. У 1809 В. г. розширене за рахунок польс. земель, які перебували під владою Австрії. Наполеон I розглядав В. г. як об'єкт експлуатації, резерв франц. армії і плацдарм для нападу на Росію. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* тер. В. г. було поділено між Росією, Пруссією та Австрією.

ВАРША́ВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 — антифашистський збройний виступ 1.VIII — 2.X у Варшаві. Почався за наказом польс. емігрантського уряду в Лондоні. При допомозі *Армії Крайової* та ін. підпорядкованих йому підпільних реакційних сил він розраховував до вступу рад. військ і *Війська Польського* у Варшаву захопити політ. владу і проголосили в столиці бурж.-поміщицький уряд на противагу *Польському комітетові національного визволення*. Тисячі варшав'ян, які прагнули виступити проти окупантів, не знаючи справжньої мети повстання, піднялися на нерівну боротьбу з ворогом. Оскільки відвернути В. п. стало неможливим, Польська робітнича партія віддала наказ всім членам ППР і *Армії Людовій* стати до лав повсталих з тим, щоб спрямувати цей збройний виступ на боротьбу за нову, демократичну Польщу. Кинувши проти повстанців переважаючі сили, танки та літаки, нім.-фашист. командування почало жорстоку розправу. Рад. командування зробило все можливе для подання допомоги варшав'янам. У несприятливих умовах на фронті було розпочато наступальні операції на підступах до Варшави. Рад. авіація протягом 13.IX — 1.X здійснила понад 5000 літако-вильотів і скинула повстанцям чимало зброї, продовольства, медикаментів. В. п. зазнало поразки. Бл. 200 тис. варшав'ян загинуло. Місто було перетворено на руїни. В. п.— приклад мужності і героїзму польс. народу в боротьбі проти гітлерівських загарбників. У той же час В. п.— свідчення авантюристичної політики емігрантського бурж. табору, який заради своїх класових цілей приніс у жертву сотні тисяч жителів міста. 17.I 1945 війська 1-го Білорус. фронту і частини Війська Польського визволили Варшаву.

Г. С. Бабичев, Л. А. Пашковський.

ВАРША́ВСЬКИЙ Борис Якович [н. 5(18).IX 1902, кол. м. Новогеоргіївськ Херсонської губ., тепер м. Світловодськ Кіровоградської обл.]— рад. вчений у галузі агротехніки цукрових буряків, доктор с.-г. наук (з 1967), засл. діяч науки Української РСР (з 1977). Член КПРС з 1928. Після закінчення (1928) Харків. с.-г. ін-ту працював у парт., рад. та с.-г. органах УРСР. З 1949 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті цукр. буряків (Київ). Осн. дослідження В. з питань розробки та вдосконалення технології механізованого вирощування цукр. буряків. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

С. В. Ільєвич.

ВАРША́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1955 про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу —підписаний 14.V Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, СРСР, Угорщиною і Чехословаччиною на Варшавській нараді європейських соціалістичних держав по гарантуванню миру і безпеки в Європі. Албанія з 1962 фактично, а з 1968 офіційно вийшла з В. д. Мав чинність 20 років з автоматичним продовженням на 10 років для д-в, які за рік до закінчення строку не заявили про *денонсацію* договору. Набрав чинності 5.VI 1955 (країна-депозитарій — Польща). В. д. відкритий для вступу ін. країн, що погоджуються з його принципами. Договір має оборонний характер. Укладення В. д. було викликано загрозою миру в Європі, що виникла після ратифікації зх. д-вами *Паризьких угод 1954*, які передбачали створення *Західноєвропейського союзу*, відродження мілітаризму в ФРН, приєднання її до *НАТО*. На основі В. д. було створено *Організацію Варшавського Договору*. В. д. складається з преамбули, 11 статей і заключної частини. В документі рішуче засуджується метод погроз і сили в міжнар. відносинах, проголошено демократичні засоби розв'язання спірних проблем у повній відповідності з принципами Статуту ООН. Учасники В. д. зобов'язалися брати найактивнішу участь у всіх міжнар. акціях, спрямованих на заборону ядерної зброї, скорочення озброєнь і армій та зміцнення заг. миру. Згідно з Договором організовано Об'єднане командування збройними силами, які виділяються державами-учасницями, і штаб з місцеперебуванням у Москві. Для періодичного обговорення принципово важливих військ.-політ. питань створено *Політичний консультативний комітет*. Передбачено, що в разі створення системи *колективної безпеки* в Європі В. д. автоматично втрачає силу. В. д. гарантує суверенітет та істор. завоювання країн соціалістичної співдружності.

Г. С. Бабичев, Л. А. Пашковський.

ВАРША́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — засн. 1816. Після придушення польс. визвольного повстання 1830—31 ун-т було закрито. У 1862 відновив діяльність як Головна школа, що відіграла істотну роль у розвитку польс. науки і культури. В 1869 знову відкрито ун-т з викладанням рос. мовою. З 1917 став польс. ун-том. З 1945 в умовах нар. влади В. у. широко розгорнув навч. і наук. діяльність. Має 11 ф-тів: біол., хім., філологічний (з відділеннями польс. і слов.), адм.-правовий, соціальних наук тощо. Понад 13 тис. студентів на стаціонарі, 7,7 тис. заочників (1976). При ун-ті працюють школа підвищення кваліфікації викладачів, Центр африкознавства, Ін-т географії. Видає «Щорічники Варшавського університету» Б-ка налічує бл. 1,8 млн. томів.

А. В. Санцевич.

«ВАРШАВ'ЯНКА» — революційна пісня польського, а згодом російського пролетаріату Автор польс. тексту — В Свєнціцький, який склав його, будучи ув'язнений у Варшавській цитаделі (1878—79), на мелодію польс повстанської пісні 1863 «Марш зуавів» В Вольського. Текст «В.» було опубліковано 1883 у нелегальному польс. журн. «Пролетаріат». Після цього «В.» набула поширення в Польщі

До ст. **Васнецов В. М.** Три царівни підземного царства. 1884. Київський музей російського мистецтва.

До ст **Васнецов А. М.** Сутінки 1889. Київський музей російського мистецтва

До ст. **Ван Дейк А.** Автопортрет. 20-і рр 17 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

У 1897 Г. *Кржижановський* переклав цей текст рос. мовою, збагативши його зміст ідеєю пролет. інтернаціоналізму, посиливши революц. мотиви. «В.» особливо поширилась з часу революції 1905—07. Укр. мовою її перекладено 1905. Обробляли «В.» Я. *Степовий*, М *Леонтович*, гармонізував Л. *Ревуцький*.

«ВАРЯ́Г» — крейсер російської 1-ї Тихоокеанської ескадри, команда якого відзначилася героїзмом під час *російсько-японської війни*

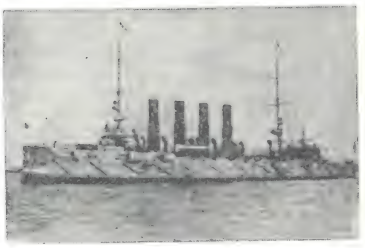

Крейсер «Варяг».

1904—05. 27.I (9.II) 1904 «В.» разом з канонерським човном «Кореєць» біля о. Йодолмі прийняв бій з япон. ескадрою (6 крейсерів і 8 міноносців). Під час бою крейсер «В.» було пошкоджено. Щоб не допустити захоплення кораблів, команда «В.», за наказом командира В. Ф. Руднєва, в кор. порту Чемульпо висадила в повітря канонерку і потопила крейсер. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.II 1954 живі учасники бою «В.» за виявлений героїзм нагороджені медалями «За відвагу».

ВАРЯ́ГИ (від давньоскан. vaeringjar — норманські воїни, що служили у візантійських імператорів) — жителі Скандінавії згідно з давньоруськими джерелами. Вперше згадуються у *«Повісті временних літ»*, де вміщено легенду про «закликання варягів». Легенда стала основою для створення у 18 ст. антинаук. *норманської теорії* походження давньорус. д-ви. У 9—11 ст. в Київській Русі, за свідченням літопису, *«Руської правди»* та ін. джерел, було чимало варязьких воїнів-дружинників, що служили в давньорус. князів, а також варязьких купців, які займалися торгівлею на *«шляху з варяг у греки»*. Безпідставність концепцій норманістів (нім. історики Г.-З. Байєр, Г.-Ф. Міллер, А.-Л. Шлецер та ін.) показав ще у 18 ст. М. В. Ломоносов. Рад. істор. наука остаточно довела антинауковість, неспроможність теорії норманістів. Істор. факти свідчать, що давньорус. д-ва виникла ще задовго до появи В. на Русі в результаті екон. і суспільно-політ. розвитку сх. слов'ян.

Літ.: Гедеонов С. А. Варяги и Русь, ч. 1—2. СПБ, 1876; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966.

ВАСА́ДЗЕ Акакій Олексійович [25.VII (6.VIII) 1899, Кутаїсі — 23.III 1978, Тбілісі] — грузинський радянський актор і режисер, нар арт СРСР (з 1936) Член КПРС з 1939. З 1920 працював у Театрі ім. Ш Руставелі (Тбілісі), в 1935—55 гол. режисер. З 1958 — гол. режисер театру ім. Л. Месхішвілі (Кутаїсі). З 1969 — актор Руставського груз. театру. Ролі: Ананій Глаха («Зрада» Сумбатова), Берест («Платон Кречет» Корнійчука), Яго («Отелло» Шекспіра). Поставив спектаклі: «Арсен» Шаншіашвілі (1937), «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1940), та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1951.

ВАСА́Л (франц. vassal) — в середні віки в Зх Європі феодал, особисто залежний від іншого феодала — *сеньйора*. Відносини між В. і сеньйором створювали систему *васалітету*

ВАСАЛІТЕ́Т (франц. vassalité) — система відносин особистої залежності одних феодалів (*васалів*) від інших (*сеньйорів*) у середні віки. В Зх. Європі сформувався у 8—9 ст. Матеріальною основою В. були, як правило, поземельні відносини. Васал за службу в сеньйора одержував від нього зем. наділ (спочатку довічний *бенефіцій*, а пізніше спадковий — *феод, лен*). Великі феодали були васалами верховного сеньйора — короля. Васал був зобов'язаний відбувати військ. службу, брати участь у суді й раді сеньйора, вносити ряд платежів тощо. Сеньйор, крім зем. наділу, мав надавати васалові покровительство і захист Закріплюючи феод. ієрархію, В. був формою політ. організації класу феодалів для панування над залежним селянством. З утворенням централізованих д-в В. поступово втратив значення. В *Київській Русі* васальні відносини існували між великими і удільними *князями*.

ВАСЕ́ЦЬКИЙ Григорій Степанович (н. 28.XI 1928, с. Новоіванівка, тепер Хорольського р-ну Полтавської обл.) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). У 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в О. *Шовкуненка*. Автор картин: «До мирної праці» (1960), «Остання борозна» (1961), «Гість» (1964), «Тривожна молодість» (1965), «Перші комунари» (1967), «Хліб — Петрограду» (1968), «Опалене дитинство» (1971), «В годину відпочинку» (1972), «Йшла війна» (1975), «Коли батьки, чоловіки на фронті» (1977).

ВАСИЛАЩУ́К Ганна Василівна (н. 2.XI 1924, с. Шешори, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. майстер художнього ткацтва. Створює декоративні рушники («Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?», 1966—67; «Реве та стогне Дніпр широкий», 1967, та ін.), верети («У горах Карпатах», 1967), запаски, наволочки, які за колоритом і орнаментом характерні для Гуцульщини Держ премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113

ВАСИ́ЛЕВ Орлин (справж. ім'я і прізв.— Христо Петков Василев; 4.XII 1904, с. Враняк, Врачанський округ — 2.IV 1977, Софія) — болгарський письменник. Герой Соціалістичної Праці (1974). Член Болг компартії з 1924. Учасник революц. руху і антифашист. боротьби. Почав друкуватися 1927 Роман «Біла стежка» (1929) і повість «Вогняний обруч 1923» (1933) — про Вересневе антифашист. повстання 1923 у Болгарії. Істор. романи «Гайдук матір не годує» (1937), «Зуб за зуб» (1944). Автор соціально-психологічних драм «Тривога» (1948; 1953 поставлена Київ. театром ім. І. Франка під назвою «Земний рай» в перекладі П. Тичини), «Любов» (1952), «Щастя» (1954), «Острів прокажених» (1965) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Любов. К., 1955; Дикий ліс. К., 1958; Зуб за зуб. К., 1958; Рос. перекл.— Счастье. М., 1955; Упрямец и другие рассказы. М., 1958.

О. Д. Кетков.

ВАСИЛЕ́ВСЬКА Ванда Львівна (21.I 1905, Краків — 29.VII 1964, Київ) — польська і радянська письменниця та громадська діячка. Член КПРС з 1941. Брала участь в польс. революц. русі. З 1939 жила в СРСР, працювала на Україні. Писала польською мовою. Організувала у Львові польс. літ.-худож. і політ. журн. «Нове віднокренгі» («Нові горизонти»). В роки Великої Вітчизняної війни — в лавах Радянської Армії (член редколегії фронтової газети *«За Радянську Україну!»*, пропагандист Політуправління Рад. Армії). В 1943 — голова Спілки польс. патріотів в СРСР, один з організаторів Війська Польського. В післявоєнний період — активний борець за мир. У л-рі виступила 1921 як поетеса. Перший прозовий твір — документальна повість «Обличчя дня» (1934). В романах «Вітчизна» (1935), «Земля в ярмі» (1938) змальовано боротьбу польс. селян і робітників проти експлуататорів. Трилогія «Пісня над водами» — романи «Вогні на болотах» (1940), «Зорі в озері» (1945), «Ріки горять» (1951) — про класову боротьбу трудящих Польщі, в т. ч. українських селян, в період правління Пілсудського; про соціалістичне будівництво на возз'єднаних з Рад. Україною землях Зх. України, про дружбу польс. і рад. народів. У повісті «Райдуга» (1942, поставлено однойменний фільм) відтворено подвиги рад. людей у Великій Вітчизн. війні. Автор повістей «Просто любов» (1944), «Коли запалає світло» (1947), «В тяжкій боротьбі» (1958), книг нарисів, лібретто опери «Богдан Хмельницький» (разом з О. Корнійчуком). Після війни провадила широку громад. діяльність. Була членом Всесвітньої Ради Миру. Нагороджена орденом Леніна та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1952.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—8. К., 1966—68; Райдуга.— Просто любов. К., 1974; Дорога до весни. К., 1975; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1954—55.

Літ.: Усиевич Е. Ванда Василевская. М., 1953; Венгеров Л. Ванда Василевская. М., 1955; Бажан М. Сторінки спогадів. «Вітчизна», 1976, № 3.

ВАСИЛЕ́ВСЬКА Людмила Олексіївна (1861—1927) — українська письменниця. Див. *Дніпрова Чайка*

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Михайлович [18(30).IX 1895, с. Нова Гольчиха, тепер с. Новопокровське Кінешемського р-ну Івановської обл.— 5.XII 1977, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945).

А. О. Васадзе.

В. Л. Василевська.

О. М. Василевський.

А. О. Василенко.

Член КПРС з 1938. Учасник 1-ї світової і громадянської воєн. У Рад. Армії з 1919. Закінчив 1937 Академію Генштабу. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. начальника, з 1942 — нач. Генштабу і 1-й заст. наркома оборони СРСР. З лютого 1945 — команд. 3-м Білорус. фронтом. З червня 1945 — головнокоманд. рад. військами на Далекому Сході. З 1946 — нач. Генштабу й 1-й заст. міністра Збройних Сил СРСР, 1949 — міністр Збройних Сил СРСР. У 1950—53 — військ. міністр СРСР, 1953—57 — заст. міністра оборони СРСР. У 1957—59 — у відставці. З 1959 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами «Перемога», ін. орденами, медалями.
Тв.: Дело всей жизни. М., 1976.
Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975.

В. Х. Василенко.

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Радомир Борисович (н. 27.IX 1930, Челябінськ) — — український рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Закінчив ВДІК. З 1954 — працював на Кишинівській, з 1955 — на Одеській кіностудіях. Зняв фільми: «Молдавські наспіви» (1955), «Весна на Зарічній вулиці» (1956) — обидва разом з Т. Тодоровським, «Зелений фургон» (1960), «Повернення» (1961), «Приходьте завтра» (1963). Поставив фільми: «Погоня» (1965, разом з В. Ісаковим), «Дібровка» (1967), «Крок з даху» (1971), «Увімкніть північне сяйво» (1973), «Квіти для Олі» (1976), «Втеча» (1977).

І. А. Василенко.

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Сергій Петрович [н. 8(21).III 1917, с. Хотінь, тепер смт Сумського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. У 1947 закінчив Харків. інж.-буд. ін-т. Гол. архітектор Запоріжжя. Серед архіт. споруд: металург. технікум (1954); проект перебудови центру міста, у співавторстві (1960) — всі в Запоріжжі; комплекс житл. будівель та парк у м. Осипенко (1952), квартал триповерхових житл. будинків у м. Токмаку (1955).

П. М. Василенко.

ВАСИЛЕ́ВСЬКИЙ Теофан Олександрович [літ. псевд.— Софрон Круть; р. н. невід.— п. 31.III (13.IV) 1905] — український письменник і публіцист. За фахом — статистик, працював у Херсоні. Як доброволець брав участь у нац.-визвольній війні сербів проти тур. загарбників (1875—78). У статтях і спогадах, опублікованих 1878—81 в галицьких періодичних виданнях, виступав за визволення південнослов'янських земель від тур. гніту.
Тв.: Записки українця з побуту між полудневими слов'янами [Передмова І. Франка]. Львів, 1905.

ВАСИЛЕ́НКО Анатолій Петрович (н. 7.XI 1938, с. Нижня Ланна Карлівського р-ну Полтавської обл.) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1977). Навчався в Миргородському керамічному технікумі ім. М. В. Гоголя. Працює в галузі книжкової ілюстрації, плакату й карикатури. Оформив книжки: «Веселинки» Г. Бойка (1975), «Якось у чужому лісі» Я. Стельмаха (1977) та ін. З 1960 співробітничає в журналах «Перець», «Крокодил», «Піонерія».

О. М. Василенко. Чоловіча сорочка. Вишивка. 20 ст.

ВАСИЛЕ́НКО Андрій Овер'янович [23.X (4.XI)1891, с. Біленьке, тепер Запорізького р-ну Запорізької обл.— 5.VII 1963, Київ] — український рад. вчений у галузі машинознавства і с.-г. техніки; акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1939). Закінчив Київ. політех. ін-т (1923). З 1924 провадив науково-пед. роботу в ін-тах с.-г. машинознавства і механізації с. г. у Москві (1928), Києві (1929—30 і з 1944), Харкові (1930—36) та ін. Праці з питань теорії, дослідження і конструювання с.-г машин. З групою співробітників розробив і впровадив у виробництво комбіновану бурякову сівалку (1930), ряд причіпних (1933) і навісних (1935) бурякопідіймачів, 4-корпусний навісний плуг для Полісся. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 129.

ВАСИЛЕ́НКО Віктор Іванович (1839 — р. см. невід.) — український статистик і етнограф ліберально-бурж. напряму. Жив і працював на Полтавщині. Вивчав історію укр. міст, ремесел і нар. знання з с. г. Автор праць «Про звичаєве право в землеробстві в Малоросії» (1881), «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» (в 1—2, 1885—87), «Вжитки селянські на Полтавщині» (1906), «Посполиті Гадяцького козачого полку за описом 1785 р.» (1909).

ВАСИЛЕ́НКО Володимир Харитонович [н. 25.V (6.VI) 1897, Київ] — український та російський рад. терапевт, дійсний член АМН СРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967). В 1922 закінчив Київ. мед. ін-т, з 1935—41 — зав. кафедрою Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Під час Великої Вітчизн. війни — головний терапевт Північно-Кавказького, потім 1-го Укр. фронтів. З 1948 — зав. кафедрою 1-го Моск. мед. ін-ту та директор (1967—74) Всесоюзного НДІ гастроентерології. Праці присвячені вивченню хронічної недостатності кровообігу, пороків серця, хвороб нирок, легень, шлунково-кишкового тракту. Разом з М. Д. *Стражеском* запропонував нову класифікацію недостатності серцево-судинної системи. Нагороджений 3 орденами Леніна, 5 ін. орденами, медалями
Тв.: Внутрішні хвороби. К., 1966; Приобретенные пороки сердца. К., 1972; Пропедевтика внутренних болезней. М., 1974 [у співавт.].

ВАСИЛЕ́НКО Дмитро Оверкійович [27.X (8.XI) 1883, с. Біленьке, тепер Запорізького р-ну Запорізької обл.— 20.VIII 1960, Дніпропетровськ] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1946. Закінчив мед. факультет Одес. ун-ту (1918). З 1922 працював у Дніпроп. мед. ін-ті (з 1950 — професор). Праці присвячені питанням невідкладної хірургії, травматології, захворюванням щитовидної залози тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

ВАСИЛЕ́НКО Іван Андрійович (н. 8.VIII 1927, с Куцеволівка, тепер Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.) — передовик виробництва в металургійній промисловості, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1960. Працюючи на Дніпроп. з-ді металург. устаткування, виступив ініціатором суміщення робітничих професій, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями *В. М. Чернов.*

ВАСИЛЕ́НКО Іван Хомич [12 (24).XI 1894, с. Феськівка, тепер Менського р-ну Чернігівської обл.] — рад. вчений в галузі механізації сільського господарства, Герой Соціалістичної Праці (1974), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1951. З 1930—60 — професор, зав. кафедрою збиральних машин Моск. ін-ту інженерів с.-г виробн. Акад.-секретар Відділення механізації і електрифікації с. г. ВАСГНІЛ. Праці з питань теорії і конструкції зернозбиральних і зерноочисних машин. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, 2 ін. орденами, медалями Держ. премія СРСР, 1947
М. Ф. Прохорова.

ВАСИЛЕ́НКО Матвій Іванович [13 (25).XI 1888 — 1.VII 1937] — рад. військовий діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1932. Нар. в с. Підставках (тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.) в сел. сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1917). Штабс-капітан старої армії. У Червоній Армії з 1919. В 1919—20, командуючи 11-ю, 9-ю Кубанською і 14-ю арміями, брав участь у боях проти денікінців, врангелівців і військ бурж.-поміщицької Польщі, дашнаків і тур. інтервентів. Після громадян. війни — на відповідальній військ роботі; нач. д-зії, командир корпусу, інспектор піхоти РСЧА (1931—35), заст. команд військами Уральського військ. округу (з 1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВАСИЛЕ́НКО Микола Прокопович (1.IV 1877 — 1935) — український історик держави і права, акад. АН УРСР (з 1920). Очоливши 1920 Постійну комісію для вивчення зх.-руського та укр. права, видав ряд праць, присвячених розвиткові правових установ та інститутів права на Україні. Праці В. написані з бурж.-націоналістичних позицій.

ВАСИЛЕ́НКО Олена Михайлівна (н. 18.V 1930, с. Максимково Єршицького р-ну Смоленської обл.) — українська рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1976). Член КПРС з 1955 З 1948 — на Решетилівській ф-ці худож. виробів ім. К Цеткін (з 1967 — творчий майстер ручної вишивки). Серед виробів: блузки жіночі, сорочки чоловічі — «Солов'їні очі», «Українка», «Чумачка»; рушники, скатерті, покривала. Користується різноманітною

технікою вишивання — лиштвою, напівхрестом, хрестом, зерновим виводом, вирізуванням. Роботи В експонувалися на респ., всесоюзних та зарубіжних виставках.

ВАСИЛЕ́НКО Петро Мефодійович [н. 5(17).X 1900, с. Мигія, тепер Первомайського р-ну Миколаївської обл.] — український рад. вчений в галузі машинознавства і с.-г механіки. Дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956), чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Луганський с.-г. ін-т (1923) і Київ. с.-г. ін-т (1929). З 1937 — проф Київ. с.-г. ін-ту. Праці з питань теорії та методів розрахунку грунтообробних, посівних і зернозбиральних машин та в галузі динаміки та стійкості руху с.-г. машин

ВАСИЛЕ́НКО Сергій Никифорович [18(30).III 1872, Москва — 11.III.1956, там же] — російський рад композитор, диригент, педагог, нар. арт. РРФСР (з 1940) та Узб. РСР (з 1939). У 1901 закінчив Моск. консерваторію (з 1906 — викладач, з 1907 — професор) З перших років Рад влади пропагував нову муз. культуру Автор 6 опер, 8 балетів, оперети, симфоній, сюїт (в т. ч. «Україна», 1945, «Балетна», 1946), інструм та ін. творів, обробок нар пісень. Нагороджений орденом Леніна, ін орденами, медалями Держ. премія СРСР, 1947.

ВАСИЛИ́НА Петро Кирилович [11 (23).VIII 1899, с. Леськи, тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.— грудень 1941] — керівник партійного підпілля на Кіровоградщині під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1926. Н. у сел. сім'ї З 1923 — на рад. роботі. З 1938 — перший секретар Кам'янського райкому партії, з 1939 — зав. с.-г. відділом Кіровоградського обкому КП(б) У. В серпні 1941 затверджений секретарем Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У. В липні — серпні організував підпільні парт. групи в Чигиринському, кол Златопільському й Кам'янському р-нах. У лісах Холодного Яру створив партизан. загін і став його комісаром. Закатований у гестапо Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання Нагороджений орденом Леніна та орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (посмертно).

ВАСИЛИ́ХА — український сольний (іноді груповий) жіночий народний танець-пісня. Хореографічний малюнок імпровізаційного характеру. На першій частині мелодії помітний вплив ритміки *мазурки*, муз розмір 3/8, друга частина споріднена з мелодіями *козачка*, розмір 2/4

ВАСИЛІА́НИ, базиліани (лат. basiliani) — 1) Ченці створеного в 4 ст католицького ордену, який прийняв за основу статут, складений богословом Василієм Великим. Виник орден у Візантії. У 16 ст. монастирі В. поширилися в Італії та Іспанії. 2) Ченці уніатського ордену, заснованого на зх.-укр. і зх.-білорус. землях після *Брестської унії 1596* з метою поширення там уніатства і викорінення православ'я. На з'їздах 1739 у Львові та 1743 в Дубно утворилась конгрегація укр. В., що ставила завданням навернення сх.-слов'янських народів до католицизму. Протягом 1828—65 на укр. землях, що входили до складу Росії, осередки В. було ліквідовано. Після 1917 монастирі В на зх.-укр. землях використовувалися як бази для підривної роботи проти СРСР Антирадян. характер діяльності В. особливо виявився в роки Великої Вітчизн. війни. З 1946 на зх.-укр. і зх.-білорус. землях орден В. припинив своє існування. Частина В. перейшла в православ'я або переселилась до Зх Європи та Америки. Орг. центр ордену В. — в Римі.

ВАСИЛІА́НСЬКІ ШКО́ЛИ — створені в 17 ст. на Україні уніатським орденом *василіан*. У 18 ст. В. ш. діяли в містах Барі, Умані, Каневі, Острозі, Овручі, Теребовлі, Бучачі та ін На Зх. Україні існували до часу возз'єднання її з УРСР. У В ш. панували схоластично-єзуїтські методи навчання, учнів виховували в дусі релігі. фанатизму і покори перед панівними класами

ВАСИ́ЛІВ — давньоруське місто на правому березі Дністра (залишки його на території с. Василева Заставнівського р-ну Чернівецької обл.). Вперше згадується в літописі під 1229 Археол. дослідження провадилися 1958—59 При розкопках виявлено залишки дерев'яної церкви 12—13 ст., руїни чотиристовпного однокупольного храму, стіни якого були оздоблені різьбленими білокам'яними деталями. Біля храму розкопано 12 кам'яних саркофагів і виявлено багато ін. поховань. В. був одним з торг. центрів на Дністровському торг. шляху, про що свідчать численні знахідки привізних речей. Після монголо-тат. навали 1240 місто занепало

ВАСИ́ЛІВКА — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр, на лівому березі Каховського водосховища. Залізнична ст Таврическьк Заснована 1784 Радянську владу встановлено в грудні 1917 З 1957 — місто. У В.— взуттєва ф-ка; з-ди: авторемонтний, металопобутових виробів, цегельний, маслоробний; хлібокомбінат, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування тощо. 4 заг.-освітні, музична школи; профес.-тех. уч-ще, радгосп-технікум, 4 лік. заклади. 2 будинки культури, 4 кінотеатри, 2 б-ки, краєзнавчий музей

ВАСИ́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Запорізької обл. УРСР.

Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 71,1 тис. чол. (1977). В районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським та 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Василівка*. Поверхня В. р. рівнинна. Поклади заліз. (частина Білозерського залізорудного району) та марганцевої руд; є буд. матеріали На Зх. район омиває Каховське водосховище. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні В районі підприємства гірничої, металообр., харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: Запорізький залізорудний комбінат та з-д залізобетонних конструкцій (м. Дніпрорудне), василівські з-ди: металопобутових виробів, авторемонтний, маслоробний; хлібокомбінат. Працюють комбінат побутових послуг (Василівка) та 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — виробн. зерна, олійних культур, овочів на базі зрошуваного землеробства, а також м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 104,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,7 тис. га. Зрошуваних земель — 31,9 тис. га. Осн. культури: пшениця, кукурудза, соняшник, картопля, овочі. Розвинуте садівництво. У В. р.— 15 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з виробн. відділенням. Залізничні станції: Таврическьк, Каховське Море, Дніпрорудна, Мала Білозерка, Плавні. Автошляхів — 303 км, у т. ч. з твердим покриттям — 268 км. В районі — 36 заг.-осв. та 2 муз. школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничий та ветеринарний технікуми; 40 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 8 будинків культури, 45 клубів, 4 кінотеатри, 34 кіноустановки, 34 б-ки, 3 краєзнавчі музеї. *В. М. Шакалов.*

ВАСИ́ЛІВСЬКІ МОГИ́ЛЬНИКИ — могильники часів *мезоліту* та *неоліту*, виявлені 1950 біля с. Василівки Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. У мезолітичних могильниках досліджено поодинокі й групові поховання з посипаними вохрою скорченими кістяками; знайдено крем'яні наконечники стріл і списів. У могильниках неолітичного часу виявлено численні поховання з випростаними кістяками, знайдено підвіски із зубів оленя, зуби риб, кістяні браслети з геометричним орнаментом.

ВАСИ́ЛІЙ I (1371—1425) — великий князь московський з 1389. Син *Дмитрія Донського*. Приєднав до Моск. великого князівства Нижегородське і Муромське князівства (1392). Вступив у союз з Литвою (1392), але після захоплення лит. великим князем *Вітовтом* Смоленська і Вязьми (1403—04) відмовився від цього союзу. В кін. 14 ст. припинив сплату данини *Золотій орді*, проте після нашестя Єдигея (1408) був змушений 1412 знову її сплачувати.

ВАСИ́ЛІЙ II (Василій Васильович Темний; 1415—62) — великий князь московський з 1425, син *Василія I*. За князювання В. II тривалий час відбувалася міжусобна феод. війна. В ході її В.II був захоплений у полон князем

Вадим Петрович Васильєв.

Василь Павлович Васильєв.

В. В. Васильєв.

Ф. О. Васильєв.

Дмитрієм Шем'якою (1446) і осліплений (звідси й прізвисько «Темний»). Звільнившись з полону, В. II на поч. 50-х рр. приєднав майже всі дрібні уділи, зміцнив великокнязівську владу. Його централізаторську політику підтримували дворянство і міста. Велику допомогу йому подавала руська православна церква, яка за ініціативою В. II була виведена з-під влади константинопольського патріарха. Боротьба В. II проти феод. роздробленості сприяла створенню Рос. централізованої держави.

А. І. Васильєва.

ВАСИ́ЛІЙ II Болгаробійця (958, Константинополь — 15.XII 1025, там же) — візантійський імператор з 976. Прагнув обмежити зростання великого світського землеволодіння. Придушив заколоти провінціальної феод. знаті на чолі з Вардою Скліром (976—979) і Вардою Фокою (987—989). Зокрема, останнього переміг за допомогою київ. князя *Володимира Святославича* (згодом — чоловік сестри В. II Анни). За правління В. II Візантія розширила свої кордони за рахунок територій, відвойованих в арабів, та вірмен. і грузин. земель, 1018 підкорила Зх.-Болгарське царство. За жорстоку розправу з болгарами прозваний Болгаробійцею.

Г. М. Васильєв.

ВАСИ́ЛІЙ III (1479—1533) — великий князь московський з 1505. Син *Івана III* Васильовича і *Софії Палеолог*. Боровся за централізацію Рос. д-ви і зміцнення самодержавної влади. В. III завершив приєднання до Москви Пскова (1510), Рязанського (бл. 1521) і Новгород-Сіверського (1522) князівств. В 1508 підтримував повстання укр. і білорус. феодалів на чолі з М. Л. *Глинським* за визволення укр. і білорус. земель з-під влади феод. Литви. Внаслідок рос.-лит. воєн 1507—08 і 1512—22 повернув захоплений феод. Литвою Смоленськ (1514). За правління В. III зросла політ. роль дворянства, було обмежено привілеї князівсько-боярської аристократії. Вів успішну боротьбу проти агресії Крим. і Казанського ханств.

С. Д. Васильєв.

ВАСИ́ЛІЙ ШУ́ЙСЬКИЙ [1552—12 (22).IX 1612] — російський цар 1606—10. Походив з роду суздальських князів. Посаджений боярами на престол після вбивства *Лжедмитрія I*. За В. Ш. посилилося закріпачення селян («Уложення 1607»), було жорстоко придушено *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. Для боротьби проти польс.-шляхет. інтервенції уряд В. Ш. в лютому 1609 уклав угоду з Швецією, за якою віддав їй частину рос. території. Політика В. Ш. викликала невдоволення серед бояр і дворян, внаслідок чого його було скинуто з престолу і пострижено в ченці. У вересні 1610 В.Ш видано польс. урядові. Вивезений до Варшави, помер в ув'язненні (Гостинський замок).

М. Т. Васильєв-Святошенко.

ВАСИ́ЛІЯ БЛАЖЕ́ННОГО ХРАМ (Покровський собор «что на рву») — пам'ятник рос. архітектури. Споруджений в Москві на Красній площі 1555—60 будівничими *Бармою* і *Постником* на честь Казанського походу *Івана IV* Грозного і визволення Поволжя. Архіт. композиція В. Б. х. складається з 9 стовпоподібних храмів, об'єднаних заг. фундаментом, обхідною галереєю і внутр. склепінчастими переходами; асиметричні прибудови — 14—17 ст. Тепер В. Б. х.— філіал Держ. істор. музею.

Літ.: Снегирёв В. Л. Памятник архитектуры храм Василия Блаженного. М., 1953

Василія Блаженного храм у Москві. 1555—60. Будівничі Барма і Постник.

ВАСИЛО́ВИЧ Лев Іванович (літ. псевд.— Лев Сапогівський; 11.IV 1858, м. Скала-Подільська, тепер смт Борщівського р-ну Тернопільської обл.—8.V 1883, с. Целіїв, тепер Гусятин. р-ну Тернопільської обл.) — український письменник. Працював учителем. Автор оповідань, гуморесок, критичних статей, збирач фольклору. Писав укр. і польс. мовами, друкувався у львів. журн. «Зоря». В оповіданнях «Марійка», «Безневинні» та ін. подав реалістичні картини з життя зх.-укр. селянства.

Ф. П. Погребенник.

ВАСИ́ЛЬЄВ Вадим Петрович [18(31).XII 1912, Одеса] — український рад. ентомолог, академік АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1942. Після закінчення Харків. с.-г. ін-ту (1935) працював в Укр. н.-д. ін-ті виноградарства і виноробства, а в 1936—53 — в Укр. н.-д. ін-ті плодівництва. З 1953 — директор Ін-ту ентомології і фітопатології АН УРСР (з 1956 — Укр. н.-д. ін-т захисту рослин). Праці з питань захисту рослин. Розробив систему заходів боротьби з шкідниками плодових культур для різних зон УРСР, керував розробкою ефективних способів боротьби з буряковим довгоносиком та дослідами по удосконаленню хім. методу захисту рослин. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976. Портрет с. 131

ВАСИ́ЛЬЄВ Василь Павлович [20. II (4.III) 1818, Нижній Новгород — 27.IV (10.V) 1900, Петербург] — російський китаєзнавець, академік Петербурзької АН (з 1886). В 1837 закінчив Казан. ун-т. У 1840—50 був прикомандирований до рос. духовної місії в Пекіні, де вивчав *санскрит*, кит., монг., тібетську і маньчжурську мови. З 1851 — професор Казанського, з 1855 — Петерб. ун-тів. Автор досліджень з історії, релігії, географії, мови і л-ри Китаю. Гол. праці: «Буддизм, його догмати, історія та література» (ч. 1 і 3, 1857—69), «Історія та старожитності східної частини Середньої Азії від X до XIII століть» (1857), «Аналіз китайських ієрогліфів» (ч. 1—2, 1866—84), «Нарис історії китайської літератури» (1880). Уперше зробив спробу укласти кит.-рос. словник (1867). Портрет с. 131.

ВАСИ́ЛЬЄВ Василь Юхимович [8 (20).III 1890, Єлисаветград, тепер Кіровоград — 14.VIII 1956, Київ] — український рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення (1914) Київ. політех. ін-ту працював на з-дах Уралу; з 1918 викладав у Київ. політех. ін-ті. В 1939—49 працював у Ін-ті чорної металургії, з 1950 — в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Під керівництвом В. досліджено і впроваджено у виробн. хімічно стійкі сплави, магнезіальні шлаки. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Доменная плавка на устойчивых шлаках. К., 1956.

ВАСИ́ЛЬЄВ Володимир Вікторович (н. 18.IV 1940, Москва) — російський рад. артист балету і балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1973). У 1958 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. З 1959 — соліст балету Великого театру СРСР. Партії: Базіль («Дон Кіхот» Мінкуса), Ромео, Іван Грозний («Ромео і Джульєтта», «Іван Грозний» Прокоф'єва), Спартак («Спартак» Хачатуряна). Вистави: «Ці чарівні звуки» (1978) на музику Кореллі, Тореллі, Рамо, Моцарта. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977. Портрет с. 131.

ВАСИ́ЛЬЄВ Лев Львович [11 (24). II 1906, містечко Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київської обл.— 3.V 1931, с. Демидів, тепер Вишгородського р-ну Київської обл.] — український рад. учитель, сільський активіст. Член Комуністичної партії. З 1926 на пед. роботі у Димерському р-ні Київ. обл. Брав активну участь у громадсько-політ. житті району. Позвірячому вбитий куркулями під час виступу на пленумі Демидівської сільради. Ім'ям В. названо місцевий радгосп.

ВАСИ́ЛЬЄВ Михайло Калинович (1863, м. Лебедин, тепер Сумської обл.— 10.V 1912) — український етнограф і фольклорист. Закінчив Петерб. технологічний ін-т. Працював інженером на цукроварнях. Видав ряд праць з технології цукроваріння, природознавства, етнографії й фольклору. Один із

перших дослідників побуту й духовної культури робітників на Україні. Йому належать записи нар. переказів про Т. Шевченка, дослідження про рекрутські пісні й нар. театр: «Дві цукрозаводські пісні» (1886), «Рекрутчина в малоруській пісні» (1889), «До питання про нові мотиви в малоруській народній поезії» (1897).

ВАСИ́ЛЬЄВ Петро Васильович [13 (25).VIII 1899, с. Стайки, тепер Калузької обл.— 22.V 1975, Москва] — російський рад. живописець і графік, нар. художник РРФСР (з 1970). В 1926 закінчив

П. В. Васильєв. Засада партизан. Рисунок. 1918.

Одес. худож. ін-т, де вчився у К. *Костанді* та П. *Волокидіна*. До 1931 працював в Одесі. Автор творів: «Штаб партизанів під Луганськом», «Партизани», «Рибалки» (всі — 1928), широко відомих графічних і живописних серій, присвячених життю і діяльності В. І. Леніна. Держ. премія СРСР, 1947.

ВАСИ́ЛЬЄВ Федір Олександрович [10 (22).II 1850, м. Гатчина, тепер Ленінградської обл.— 24.IX (6.X) 1873, Ялта] — російський живописець-пейзажист. Учився в Рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв у Петербурзі, пізніше в петерб. АМ (1871). Був у близьких стосунках з І. М. *Крамським*, І. Ю. *Рєпіним*, І. І. *Шишкіним*. У його творах образи природи

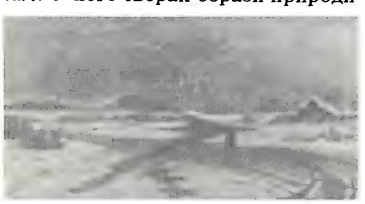

Ф. О. Васильєв. Відлига. 1871. Державна Третьяковська галерея в Москві

набули особливої поетичності, натхненності й романтичності. Серед найзначніших картин: «Вид на Волзі. Баржі» (1870), «Відлига» (1871), «Мокрий луг» (1872), «У Кримських горах» (1873). Життєвість і емоційність творчості В. зумовили його значення в розвитку нац. рос. пейзажу. Портрет с. 131

ВАСИ́ЛЬЄВА Антоніна Іванівна [н. 14(27).XII 1910, Петербург] — українська рад. балерина, нар. арт. УРСР (з 1946). У 1930 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще. Працювала солісткою балету в театрах опери та балету: Ленінградському (з 1930), Одеському (з 1935), Київському (1937—56). У 1950—72 — на педагогічній роботі в Київ. хореографічному уч-щі. Партії: Лілея («Лілея» Данькевича), Мавка («Лісова пісня» Скорульського), Одетта-Оділія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського).

ВАСИ́ЛЬЄВИ (однофамільці; псевд.— брати Васильєви) — російські радянські кінорежисери. Георгій Миколайович В. (25.XI 1899, Вологда — 18.VI 1946, Любляна, Югославія) — засл. діяч мист. РРФСР (з 1940). Навчався в студії «Молоді майстри». Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоної Зірки. Сергій Дмитрович В. [22.X (4.XI) 1900, Москва — 16.XII 1959, Ленінград] — нар. арт. СРСР (з 1948). В 1924 закінчив Ленінгр. ін-т екранного мистецтва. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Перший спільний фільм— «Подвиг серед криги» (1928, документальний). Режисери худож. фільмів «Чапаєв» (1934), «Волочаївські дні» (1937), «Оборона Царицина» (1942), «Фронт» (за однойменною п'єсою О. Корнійчука, 1943). Сергій Дмитрович В. створив кінострічки: «Герої Шипки» (1955, спільно з болг. кінематографістами), «У дні Жовтня» (1958). В. були авторами сценаріїв більшості своїх картин. Держ. премія СРСР, 1941, 1942.

ВАСИ́ЛЬЄВ-СВЯТО́ШЕНКО Матвій Тимофійович [18(30).VIII 1863, Смоленськ — 14.II 1961, Чернігів] — український рад. композитор і диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). З 1882 — диригент у трупах М. *Кропивницького*, М. *Садовського*, Л. Сабініна; з 1921 — у театрах Донецька, Харкова, Чернігова; 1935—48 (з перервами) — зав. муз. частиною Чернігів. укр. муз.-драм. театру ім Т.Г. Шевченка. В.-С.— автор музики до укр. класичних п'єс: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка (обидві — 1882), «Лимерівна» П. Мирного (1884), «Безталанна» І. Карпенка-Карого (1887), «Циганка Аза» М. Старицького (1892), а також до п'єс рад. драматургів: «Правда» (1939), «В степах України» (1943) О. Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВАСИ́ЛЬЄВСЬКИЙ Василь Григорович [21.I (2.II) 1838 — 13 (25). V 1899, Флоренція] — російський історик-візантиніст, академік Петербурзької АН (з 1890). В. поклав початок розробці агр. історії Візантії. Довів значне поширення у візант. селі 8—9 ст. вільної сел. общини і правильно зв'язав це явище з колонізацією тер. Балканського п-ова *слов'янами*. На працях В. позначилася його ідеалістична, позитивістська методологія (розглядав агр. історію у відриві від класової боротьби, ідеалізував монархічну д-ву, вважав феодалізм сукупністю юрид. категорій).

Тв.: Труды, т. 1—4. СПБ—Л., 1908—30.

ВАСИ́ЛЬЄВ-ЮЖИН Михайло Іванович [29.X (10.XI) 1876 —8.XI 1937] — професіональний революціонер, рад. державний діяч, публіцист. Н. в П'ятигорську в сім'ї робітника. Член Комуністичної партії з 1898. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. Учасник революції 1905—07. Влітку 1905 за дорученням В. І. Леніна їздив до Одеси для встановлення зв'язку з повсталими матросами броненосця «*Потьомкін*». У 1906—17 вів парт. роботу в Баку, Петербурзі, Саратові. Співробітничав у більшовицьких газетах «*Вперёд*», «*Пролетарий*». Делегат VI з'їзду РСДРП(б). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на відповідальній роботі в органах прокуратури, 1924—37 — заст. голови Верховного Суду СРСР.

М. І. Васильєв-Южин.

ВАСИ́ЛЬКИ (Ocimum) — 1) рід трав'янистих, кущових або напівкущових рослин род. *губоцвітих*. Понад 150 видів, пошир. у тропіч. і субтропічних країнах. В р-нах помірного клімату — тільки в культурі, здебільшого як *ефіроолійні рослини* (деякі види як прянощі). В СРСР вирощують в пд. р-нах, у т. ч. в УРСР. У Нікітському бот. саду виведено форму В. з підвищеним вмістом ефірної олії та евгенолу (гібрид O. gratissimum × O. menthaefolium), використовуваних в медицині та парфюмерній пром-сті. 2) Народна назва шавлії гайової та близьких до неї видів, *волошки*, *щириці* та ін.

ВАСИЛЬКІ́В — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Стугні (притока Дніпра), за 36 км від Києва. Залізнична станція.

За літописом, В. (під назвою Василів) засновано в кін. 10 ст. У 11 ст. у В. збудовано фортецю. З 1157 — центр удільного князівства. З 12 ст. має сучас. назву. Під час монг.-тат. навали В. було зруйновано. З 1654 В.— у складі Рос. д-ви. В 20-х рр. 19 ст. В.— один з осередків руху *декабристів* на Україні, тут перебувала *Васильківська управа* Пд. т-ва декабристів. У кін. грудня 1825 у В. спалахнуло *Чернігівського полку повстання*. Рад. владу встановлено в січні 1918. За роки Рад. влади В. став значним пром. центром. З-ди: холодильників, 2 шкіряні, майоліковий, «Електропобутприлад», комбікормовий, комбінати хлібопродуктів, харч., побут. обслуговування, райсільгосптехніка. 13 загальноосв., музична та спортивна школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Будинок культури, 3 клуби, 2 кінотеатри, 6 б-к. Пам'ятка архітектури — церква Антонія і Феодосія з дзвіницею (1756—59, арх. С. Ковнір, іл. див. до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449). На честь 150-річчя з дня повстання декабристів у В. встановлено пам'ятний знак. У В. народився *Феодосій Печерський* — давньорус. церк. письменник-полеміст.

Василькі́в. Пам'ятний знак декабристам.

ВАСИЛЬКІ́ВКА — селище міського типу Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчій (бас. Дніпра), за 5 км від залізничної ст. Улянівка. 14,4 тис. ж. (1977). Засн. у 18 ст. як запорізький зимівник. Рад. владу у В. встановлено в січні 1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (18.X 1941 — 17.IX 1943) у В.

Васильки евгенольні: *1* — верхня частина рослини; *2* — коріння; *3* — листок.

ВАСИЛЬКІВСЬКА УПРАВА

діяв підпільний райком партії. З 1957 В.— с-ще міськ. типу. У В.— сироробний, консервний, комбікормовий, луб'яний з-ди, міжколгоспне будівельно-монтажне управління, райсільгосптехніка, комбінати: пром. буд. матеріалів, побутового обслуговування та комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 2 клуби, 7 б-к, музей історії району.

С. І. Васильківський.

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКА УПРА́ВА — філія *Південного товариства декабристів*. Заснована 1823 у м. Василькові (тепер Київ. обл.) С. І. *Муравйовим-Апостолом* і М. П. *Бестужевим-Рюміним*. Члени В. у. схвалювали респ. ідеї «Руської правди» П. І. *Пестеля*, радикальний революц. переворот з допомогою військ. Керівники В. у. 1823—25 висували плани прискорення повстання в армії, 1823 встановили зв'язки з польс. «*Патріотичним товариством*». У вересні 1825 до В. у. приєдналося *Товариство об'єднаних слов'ян*. В. у. стала центром підготовки повстання, яке намічалося почати влітку 1826. Члени В. у. проводили революц. агітацію серед солдатів, а її керівники очолили *Чернігівського полку повстання*.

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКИЙ Сергій Іванович [7 (19).X 1854, м. Ізюм, тепер Харківської обл.— 24.IX (7.X) 1917, Харків] — український живописець. У 1876—85 навчався у петерб. АМ у М. *Клодта* й В. *Орловського*. З 1886 як пенсіонер Академії перебував за кордоном. З 1888 жив у Харкові. Автор численних пейзажів («Козача левада», 1893; «Дніпровські плавні», 1896; «По Донцю», 1901), епічних творів на істор. тематику («Бій запорожців з татарами»; «Козаки в степу», «Похід козаків», 1917), жанрових картин («Козак і дівчина», 1894; «Ярмарок у Полтаві», 1902). В 1901—08 працював над картинами («Чумацький Ромоданівський шлях», «Козак Голота», «Вибори полковником Мартина Пушкаря»; загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45) для оформлення будинку Полтавського земства. Твори В. поетичні, відзначаються багатством кольорової гами, цілісністю композиції. Разом з М. *Самокишем* створив альбом «З української старовини» (СПБ, 1900) та «Мотиви українського орнаменту» (СПБ, 1912). Картини В. зберігаються в ДТГ, музеях Києва, Харкова, Сум, Одеси. Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65, а також до ст. *Анімалістичний жанр*, т. 1, с 448—449

Літ.: Безхутрий М. М. С. І. Васильківський. К., 1954; Виставка творів С. І. Васильківського. Каталог. Х., 1955; Сергій Васильківський. Альбом. К., 1970. *І. В. Огієвська.*

Ваточник сірійський. Гілка з квітками та плоди

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Дніпропетровської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 46,9 тис. чол. (1977). В районі — 91 населений пункт, підпорядкований 3 селищним і 8 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Васильківка*. Поверхня В. р. рівнинна. Корисні копалини: граніти, глини. Річки: *Вовча* з прит. *Верхньою Терсою* (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші з них: васильківські сироробний, консервний, комбікормовий, луб'яний з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Васильківка) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництво мол.-

м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 122,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 96,2 тис. га, сади і ягідники — 1,5 тис. га. Зрошується 3,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, коноплі. Розвинуте садівництво. У В. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка.

Залізничний вузол Чаплине, залізничні станції: Улянівка, Письменна. Автошляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 278 км. У районі — 47 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 54 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 11 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 47 кіноустановок, 35 бібліотек, музей історії району (Васильківка).

М. В. Коваль.

ВАСИЛЬКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 88,3 тис. чол. (1977). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 33 сільс. Радам народних депутатів.

Центр — м. *Васильків*. Поверхня району переважно рівнинна, в його межі заходять відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: керамічні й цегельні глини, граніти, піски. Річки: *Стугна*, Протока (бас. Дніпра). Грунти чорноземні, сірі та світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, вільха) займають 16,2 тис. га. Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Васильків. У районі переважають підприємства харч. пром-сті та виробн. буд. матеріалів (Саливонківський цукр., Васильківський комбікормовий, гребінківські молочний та асфальтовий з-ди тощо). Працюють комбінат побутового обслуговування та 9 будинків побуту. Спеціалізація с.г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 71,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ярий ячмінь, овес, цукр. буряки, овочі. Розвинуте садівництво (1,6 тис. га садів). У В. р.— 17 колгоспів, 5 радгоспів, Васильківське птахооб'єднання у складі 3 птахофабрик, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Всесоюзний н.-д. ін-т по випробуванню машин і устаткування для тваринництва і кормовиробництва (с. Дослідницьке), Укр. філіал Всесоюзного н.-д. технологічного ін-ту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку та Укр. н.-д. ін-т механізації та електрифікації с. г. (смт Глеваха). Залізничні станції: Васильків I, Васильків II, Устимівка. Автошляхів — 281 км, у т. ч. з твердим покриттям — 204 км.

У районі — 48 заг.-осв., 2 муз. школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 22 будинки культури, 30 клубів, 46 кіноустановок, 59 б-к. У с. Гвоздові В. р. народився укр. будівничий С. Д. *Ковнір*, у с. Мар'янівці — укр. і рос. співак І. С. *Козловський*, у с. Кодаках — двічі Герой Соціалістичн. Праці О. К. *Диптан*, в с. Лосятині — двічі Герой Соціалістичної Праці С. Д. *Виштак*.

Г. М. Паламарчук.

ВАСИ́ЛЬКО — ім'я кількох давньоруських князів. Василько Костянтинович (1209—38) — удільний князь ростовський. У 1238 його взято в полон монголо-татарами у битві на р. Сіті. В. відмовився від пропозиції хана *Батия* служити орді і був страчений. Василько Романович (1199—1271; за іншими даними, 1203—1269)— князь володимиро-волинський. Разом з братом *Данилом Галицьким* боровся проти інтервенції на Галицько-Волинське князівство угор. і польс. феодалів. У 1241 остаточно утвердився у Володимирі (Волинському). Після смерті Данила Галицького (1264) фактично правив Галицько-Волинським князівством.

Василько Ростиславич (р. н. невід.— п. 1124) — князь теребовльський з 1092. Разом з братом Володарем успішно боролися проти феод. Угорщини і Польщі, підтримкою яких зару-

чився великий київ. князь Святополк Ізяславич, що прагнув підкорити Теребовль. У 1097 Святополк і володимиро-волинський князь Давид Ігорович підступно осліпили В. Р., але їм не вдалося захопити його володіння. Василько Юрійович (р. н. невід.— п. після 1162) — князь суздальський з 1149, син *Юрія Долгорукого*. З 1154 князював на Поросси (землі по р. Росі). Вів боротьбу проти *половців*.

ВАСИ́ЛЬКО (справжнє прізв.— Миляєв) Василь Степанович [26.III (7.IV) 1893, с. Бурти, тепер Шполянського р-ну Черкаської обл. — 18.III 1972, Одеса] — український рад. режисер, актор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Творчу діяльність почав 1912 у *Театрі Миколи Садовського* в Києві. Працював у «*Молодому театрі*» (1916—19), «*Кийдрамте*» (1920—21), театрі «*Березіль*» (1922—26). В 1926—28, 1938—41 і 1948—56 очолював Одес. держ. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої Революції (до 1930 — Держдрама), 1928—33— Харків. Червонозаводський театр (у 1933—38 — Донецький укр. драм. театр), 1944—48 — Чернів. укр. драм. театр. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя), Глоба («Російські люди» Симонова), Банко («Макбет» Шекспіра) та ін. Поставив спектаклі: «За двома зайцями» за Старицьким (1925), «Любов Ярова» Треньова (1927), «Ревізор» Гоголя (1937), «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1939),

В. С. Василько в ролях Шельменка-денщика («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка) та Бублика («Платон Кречет» О. Корнійчука)

«Земля» (1947) та «У неділю рано зілля копала» (1956) — у власній інсценізації повістей Кобилянської, «Гайдамаки» за Шевченком (1961), «Макбет» Шекспіра (1938) та ін. У 1929—32 викладав у Харків. муз.-драм. ін-ті. Один з ініціаторів створення (1924) театр. музею в Києві, організатор ряду театр. студій. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Ф. В. Левицький. К., 1958; Микола Садовський та його театр. К., 1962; Фрагменти режисури. К., 1967; Народний артист УРСР О. С. Курбас. В кн.: Лесь Курбас. К., 1969; З корифеями поруч. «Вітчизна», 1978, № 2—4.

Літ.: Недзведский А. В. Василий Степанович Василько. К., 1960.

В. В. Гаккебуш.

ВАСИ́ЛЬЧЕНКО Степан Васильович [справж. прізв.— Панасенко; 27.XII 1878 (8.I 1879), м. Ічня, тепер Чернігівської обл.— 11.VIII 1932, Київ] — український рад. письменник. Після закінчення Коростишівської вчительської семінарії (1898) вчителював на Київщині й Полтавщині. У 1904 навчався в Глухів. учит. ін-ті. За виступи проти місцевих властей зазнав переслідувань. Під час революції 1905 переїхав на Донбас, брав участь у робітничих демонстраціях. У тому ж році був заарештований. Після виходу з Бахмутської тюрми (1908) повернувся до Ічні. Тут створив свої кращі оповідання з життя селянства: «Волошки», «На чужину», «Мужицька арихметика», «У панів». Перша зб.— «Ескізи» (1911). В оповіданнях «Антін Вова», «Вечеря», «З самого початку», «Над Россю», «Записки вчителя» В. змалював тяжке становище вчителів у дореволюційній Росії, висловив протест проти схоластичної системи навчання. Жахи імперіалістичної війни 1914—18 рр. відобразив у творах «Окопний щоденник», «Чорні маки», «Отруйна квітка». В.— автор п'єс «Чарівниця», «На перші гулі», «В холодку» та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції В. одним із перших став до лав творців соціалістичної культури. В 1920 подорожував із хоровою капелою по містах і селах України. В роки відбудови нар. г-ва працював учителем у Києві. У цей період вийшли твори «Приблуда» (1922), «Червоний вечір» (1924), «Авіаційний гурток» (1924), «Олив'яний перстень» (1926), в яких В. оспівав романтику колективної праці, відтворив процес зародження нової етики і моралі. Помітне місце в пожовтневому доробку В. належить циклу «Осінні новели», присвяченому подіям революції 1905. Протягом ряду років В. працював над повістю про Т. Шевченка (завершив першу частину «В бур'янах»). Писав драми («Минають дні», «Під Тарасове свято», «Кармелюк»), кіносценарії («Бондарівна», «Ой, не ходи, Грицю», «Петруня»). Творам В. властиві ліризм, іскристий гумор, пісенність. Перекладав укр. мовою твори М. Гоголя, В. Короленка, М. Лескова, О. Серафимовича.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1959—60; Твори, т. 1—3. К., 1974; Вибрані твори. К., 1976; П'єси. К., 1959; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

Літ.: Деркач Б. Степан Васильченко. К., 1957; Костюченко В. А. Степан Васильченко. К., 1965; Гаврилов П. Т. Назустріч бурі. Х., 1970.

Б. А. Деркач.

ВАСИ́ЛЬЧИКОВ Дмитро Федорович [26.X (7.XI) 1884, Ростов-на-Дону — 20.II 1960, Харків] — український рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1945). Член КПРС з 1946. З 1906 працював у пересувних укр. трупах. Один із засновників Харків. театру муз. комедії, в якому був актором 1929—40, актором та директором 1945—47. Працював також у Харків. театрі рос. драми та Московському камерному театрі. Ролі: Черевик, дід Нечипір («Сорочинський ярмарок», «Весілля в Малинівці» Рябова), Акоп («Кето і Коте» Долідзе), Волапюк («Сільва» Кальмана); драматичні: Лука («На дні» Горького) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВА́СИЩЕВЕ — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР, на р. Уди (бас. Дону), за 3 км від залізничної ст. Тернове. 5,5 тис. ж. (1977). Два радгоспи, лісництво. Середня школа, лікарня, клуб, б-ка, турбаза. Засн. 1647. На околицях селища знайдено давні поселення, зокрема неолітичні (4 тисячоліття до н. е.), скіфського часу (5—3 ст. до н. е.).

ВА́СКО ДА ГА́МА — португальський мореплавець 15—16 ст. Див. *Гама*.

ВАСКУЛІ́Т (від лат. vasculum — невелика судина) — запалення стінок кровоносних судин. Може спричинюватись інфекційними (висипний тиф, скарлатина, сепсис та ін.), системними (ревматизм, системний червоний вовчок тощо), а також токсико-алергічними захворюваннями (грип, ангіна тощо). Для В. характерні *гарячка* (нерідко хвилеподібна, приступи якої збігаються зі спалахами свіжих судинних уражень), крововиливи, висипи, осередки змертвіння на шкірі. В судинах можуть виникати тромби (тромбоваскуліт), *некрози* і *аневризми*. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинилося до васкуліту.

ВАСНЕЦО́В Аполлінарій Михайлович [25.VII (6.VIII) 1856, с. Рябово, тепер Кіровської обл.— 23.I 1933, Москва] — російський живописець і графік, академік петерб. АМ (з 1900). Член Т-ва *передвижників* (з 1899). Автор монументальних епічних пейзажів і серії історичних полотен, присвячених Москві. Твори: «Батьківщина» (1886), «Сутінки» (1889), «Тайга на Уралі. Синя гора» (1891), «Кама» (1895), «Вулиця в Китай-городі. Початок 17 ст.» (1900) та ін. У 1885 відвідав Київ і виконав тут ряд картин («Бровари», 1886, «Дніпро перед бурею», 1888) і малюнків («Київ часів Ярослава Мудрого», 1885—88). Твори В. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ. Іл. див. на окремому арк., с. 128—129

Літ.: Беспалова Л. Аполлинарий Михайлович Васнецов. 1856—1933. М., 1956; Васнецов В. А. Страницы прошлого. Л., 1976.

ВАСНЕЦО́В Віктор Михайлович [3(15).V 1848, с. Лоп'ял, тепер Кіров. обл.—23.VII 1926, Москва] — російський живописець, дійсн. член петерб. АМ (з 1893). Брат А *Васнецова*. Навчався у Петербурзі в школі Т-ва заохочування мистецтв (1867—68) у І. *Крамського* та в АМ (1868—74). З 1878— член Т-ва *передвижників*. У ранній період творчості виконував малюнки для журналів і нар. видань («Тарас Бульба» М. Гоголя, вид. 1874), писав картини з життя бідних міщан («З квартири на квартиру», 1876; «Читання військової телеграми», 1878). З 80-х рр. гол. темою творчості В. стали епос та рос. нар. казки («Після побоїща Ігоря Святославича з по-

В. С. Василько.

С. В. Васильченко.

А. М. Васнецов.

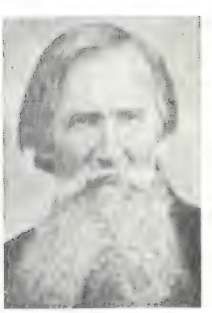
В. М. Васнецов.

ловцями», 1880; «Альонушка», 1881; «Три царівни підземного царства», 1884; «Богатирі», 1881—98). В 1885—96 В. працював над розписами Володимирського собору в Києві. Незважаючи на певну стилізацію і заг. офіційний характер розписів, герої давньорус. історії, зображені на стінах собору (Михайло Тверської, Андрій Боголюбський, Олександр Невський, Нестор-літописець), сприймаються як реальні, конкретні особи. В Києві брав участь в організації періодичних виставок творів місцевих художників. В. відомий також як театр. художник, портретист та автор ілюстрацій до книжок. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Літ.: Моргунов Н. С. Моргунова-Рудницкая Н. Д. Виктор Михайлович Васнецов. М., 1962; Васнецов В. А. Страницы прошлого. Л., 1976.

Г. А. Васько. Портрет юнака з сім'ї Томари. 1847. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ВАССА́ЛО (Vassalo) Антоні (н. 26.II 1924) — діяч мальтійського робітничого руху, один із засновників (1969) Компартії Мальти (КПМ). Н. в робітничій сім'ї. Закінчив Тех. ін-т Мальти. Протягом ряду років викладав у ньому теорію і технологію зварювання. Брав участь у діяльності профспілк. об'єднання трудящих Мальти — Заг. робітн. союзу, був одним з його секретарів; заст. гол. редактора профспілк. газ. «Торі». Входив до складу виконкому Лейбористської партії Мальти. З 1969 — голова КПМ, з квітня 1976 — генеральний секретар ЦК КПМ.

Ю. О. Лєпанов.

А. Ватто. Савояр з бабаком. 1716. Ермітаж у Ленінграді.

ВА́ССЕРМАНА РЕА́КЦІЯ — *серологічна реакція*, що її застосовують для розпізнавання сифілісу. Названа за ім'ям нім. вченого А. Вассермана. Ступінь вираженості реакції позначають кількістю хрестів (від + до ++++). Позитивна В. р. свідчить про наявність у хворого сифілісу. В. р. дають також деякі ін. хвороби (малярія, поворотний тиф та ін.).

ВАСЮГА́Н — ріка в Томській обл. РРФСР, ліва притока Обі. Довж 1082 км, пл. бас. 61 800 км². Тече Васюганською рівниною. Течія спокійна, русло звивисте, в понизі багато островів і мілин. Живлення снігове та дощове. Пересічна річна витрата води 381 м³/сек. У нижній течії судноплавний. В басейні В.— поклади нафти і газу.

В. О. Ватагін. Білий ведмідь. Фаянс. 1947.

ВАСЮТИ́НСЬКИЙ Анатолій Георгійович [11(23).III 1875, м. Лохвиця, тепер Полтавської обл.— 20.V 1946, Київ] — український рад. офтальмолог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1898). З 1929 і до кінця життя — професор Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці присвячені вивченню трахоми, травматичних ушкоджень ока, лікуванню катаракти, питанням оперативної техніки в офтальмології тощо.

Ватметр.

ВАСЯ́КІН Олександр Васильович (н. 27.X 1925, с. Стрельниково Атюр'євського р-ну Мордовської АРСР) — український рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1949. У 1953 закінчив Ленінгр. художнє уч-ще. Твори: «Жіночий портрет» (1958), «Портрет Героя Соціалістичної Праці Б. Мурзака» (1960), «Т. Шевченко на засланні» (1961), «Горновий» (1963), «Данко» (1966), «Старий гірник» (1968), «Сталевар» (1971), «Юрій Гагарін» (1973), «М. В. Ломоносов» (1975). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ВАСЬКО́ Гаврило Андрійович (1820, с. Короп, тепер смт Чернігівської обл.— бл. 1865) — український живописець. У 1844 закінчив петерб. АМ. В 1847—63 — вчитель малювання та зав. живописним кабінетом Київ. ун-ту. Працював у галузі портрета. Його твори відзначаються точним рисунком і вишуканою кольоровою гамою («Портрет юнака з сім'ї Томари», 1847, ДМУОМ). Для музею В. Тарновського в Чернігові створив серію портретів істор. діячів України (не збереглися).

ВАТ, Вт, W — одиниця потужності в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). В.—потужність, при якій протягом 1 с виконується робота в 1 Дж. Як одиниця *активної потужності* дорівнює потужності незмінного електр. струму силою 1 А при напрузі 1 В. У техніці часто вживають кратні одиниці: кіловат (1 кВт = 10^3 Вт), мегават (1 МВт = 10^6 Вт). Названа за ім'ям англ. винахідника Дж. Уатта (1736—1819).

ВА́ТА (нім. Watte) — пухната маса слабо переплетених між собою *волокон*. Виробляють В. у вигляді полотна. Розрізняють В. природну (вовняну, шовкову, пухову, бавовняну, льняну, конопляну, соснову, азбестову) і штучну (целюлозну, скляну, металеву, шлакову, базальтову). Природну В. поділяють на одягову, меблеву, прокладкову, технічну, листову, клеєну і медичну (гігроскопічну, для компресів). Штучну В. застосовують у будівництві — як тепло- і звукоізоляційний матеріал, в хім. пром-сті — для фільтрації рідин і газів. Різновидом В. є ватилін (В., проклеєна з одного або з двох боків клейовою *емульсією*), що його використовують при пошитті одягу, як прокладковий матеріал тощо.

ВАТА́ГІН Василь Олексійович [20. XII 1883 (1.I 1884), Москва — 31. V 1969, там же] — російський рад. скульптор і графік, аніміаліст; нар. художник РРФСР (з 1964), дійсний член АМ СРСР (з 1957). У своїх роботах відтворював характер і поведінку звірів, птахів. Твори: скульптурні — «Моржі» (1909), «Тигр» (1925—26), «Пінгвін з пташенятами» (1960); графічні — альбом літографій «Індія» (вид. 1922), ілюстрації до творів Кіплінга, Дж. Лондона, Сетона Томпсона. Іл див також до ст. *Анімалістичний жанр*, т 1, с. 448—449

ВАТАНА́БЕ Дзюндзо (10.IX 1894, префектура Тояма — 26 II 1972) — японський поет. У 20-х роках виступав з віршами і критич. працями в демократич. журналах, брав участь у роботі прогрес. літ. орг-цій. Один з активних діячів літ. напряму «пролетарська література». Після 2-ї світової війни очолював т-во поетів-демократів. Найвідоміші збірки: «Пісні бідноти» (1924), «Оспівую життя» (1927), «Нові часи» (1946), «Карта Японії» (1954). Автор кількох праць про Такубоку *Ісікаву*, досліджень про сучасну япон. поезію («Історія сучасної танки», 1963).

Б. П. Яценко.

ВАТАНА́БЕ Масаноске (7.IX 1899, м. Ітікава — 6.X 1928, Цзілун, Тайвань) — діяч комуністичного і робітничого руху Японії. З 1922— член Компартії Японії. В 1927—28 — генеральний секретар ЦК КПЯ. Підступно вбитий япон. поліцією.

ВАТ-ГОДИ́НА, Вт·год, W·h — позасистемна одиниця енергії або роботи; дорівнює роботі, виконуваній протягом 1 год при незмінній потужності 1 Вт. 1 Вт·год = = 3600 Дж. У техніці часто вживають кратні одиниці: гектоват-година (1 гВт·год = 10^2 Вт·год), *кіловат - година* (1 кВт год = = 10^3 Вт · год), мегават - година (1 МВт·год = 10^6 Вт · год).

ВАТЕРЖАКЕ́ТНА ПІЧ (англ. water-jacket, від water — вода і jacket — сорочка, кожух) — піч, стіни якої складені з охолоджуваних водою порожнистих металевих коробок (кесонів); різновид *шахтної печі*. У В. п. виплавляють з рудної сировини мідь, свинець, нікель і олово.

ВАТЕРЛІ́НІЯ (голл. water-lijn, від water — вода і lijn — лінія) — лінія стикання поверхні води з *корпусом судна*. Розрізняють В. теоретичну і вантажну. Теоретичну В. одержують перетинанням поверхні корпуса судна горизонтальними площинами. Вантажна В. збігається з площиною спокійної водяної поверхні при повному завантаженні судна і вказує на максимальну дозволену його осадку. Відмічається вантажною маркою, нанесеною на борти судна.

ВАТЕРЛО́О — селище за 20 км на Пд. від Брюсселя (Бельгія), в провінції Брабант. Понад 10 тис. ж. Тут 18.VI 1815, в період «*Ста днів*», відбулася битва між армією *Наполеона I* і англо-голландсько-прусськими військами під командуванням А.-У. *Веллінгтона* і Г.-Л. Блюхера. Сподіваючись розгромити союзників по частинах, Наполеон I повів фронтальний наступ гол. силами (72 тис. чол.) на армію Веллінгтона (68 тис. чол.), але підхід армії Блюхера, що збільшило сили союзників до 130 тис. чол., затримка франц. підкріплень призвели до поразки французів. В результаті розгрому під В. наполеонівська імперія зазнала остаточного краху.

ВАТЕРПО́ЛО (англ. water-polo)— вид спорту; те саме, що й *водне поло*.

ВА́ТИ (нім. Watten, із голл. wadden — прибережні мілини) — смуги низовинних морських берегів, що затоплюються водою під час припливів і осушуються під час відпливів. Поширені на узбережжях Північного, Білого, Охотського та ін. морів.

ВАТИ́Н — основов'язальне полотно з начісаним ворсом з одного або двох боків. Буває бавовняним, вовняним і напіввовняним. Використовується замість *вати* при виготовленні теплого одягу.

ВАТІКА́Н, Держава-місто Ватікан — у зх. частині Рима — столиці Італії. Політ., адм. та ідеологічний центр католицької церкви, резиденція її глави — папи. Офіц. мови — лат. та італійська.

Державний лад. В.— абсолютна теократична монархія. Конституційні акти В. прийнято 1929. Глава д-ви — *папа римський,* який обирається довічно колегією кардиналів — *конклавом* (з жовтня 1978 — Іоанн-Павло II). Папі належить верховна законодавча, виконавча і судова влада; він представляє В. у міжнар. відносинах.

Історія. За раннього феодалізму В.— місцеперебування, з 1377 — постійна резиденція римських пап. Як церк. д-ва існує з 8 ст. В 1870 у зв'язку з об'єднанням Італії В. включено до Італ. королівства. В 1929 за *Латеранськими угодами* між папою і фашист. урядом Італії відновлено д-ву В. Будучи міжнар. центром католицької церкви, В. здійснює вплив на сусп. життя в багатьох країнах світу через розгалужений апарат церкви, а також через зв'язані з нею реліг. та світські орг-ції (найбільші: Всесвіт. союз жіноч. католицьких орг-цій, Всесвіт. федерація католицької молоді, Всесвітня конфедерація праці). В. володіє широкою мережею засобів масової інформації, що діють в руслі бурж. пропаганди. В. прагнув підкорити своєму впливові сх.-слов. народи, в т. ч. українців. За допомогою В. польс. феодали насаджували на укр. землях *католицизм,* уніатство (див. *Брестська унія 1596*). Нар. маси, передові діячі України вели тривалу боротьбу проти експансії рим. пап. Полум'яними борцями проти католицизму виступали Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка. З 1917 В. зайняв ворожу позицію щодо Країни Рад. В 1930 папа Пій XI оголосив «хрестовий похід» проти СРСР. За завданням В. уніатський митрополит А. *Шептицький* створив на Зх. Україні контрреволюц. антирад. орг-цію «Український католицький союз». У 1933 В. уклав договір (конкордат) з гітлерівським режимом. У роки 2-ї світової війни В. був на боці реакц. імперіалістичних сил. Після війни В. розгорнув підривну діяльність проти соціалістичних країн. У В. існує «Колегіум русікум» (засн. 1929) та ін. установи, що готують кадри для антикомуністичної пропаганди. В 1949 В. спрямував руку вбивці українського радянського письменника Я. *Галана.* У 70-х рр. В. зіткнувся з опозицією ряду нац. відгалужень церк. ієрархії, що вимагали перегляду окремих доктрин католицизму, а також із зростаючим протестом світової громадськості (в т. ч. віруючих мас) проти міжнар. курсу папського престолу. Зміна співвідношення сил на користь табору миру і демократії, всесвітній рух народів проти загрози ядерної війни, масовий відхід від церкви спонукали В. пристосувати свою політику до нової обстановки на земній кулі. Папи *Іоанн XXIII* і *Павло VI* не раз робили заяви про підтримку роззброєння, боротьби за мир та мирне співіснування д-в з різним суспільним ладом. Ці кроки не означають відмови від антикомуністичного курсу в ідеології. В. вживає ряд заходів для зміцнення своїх позицій у країнах, що розвиваються. *А. В. Саницевич.*

Економіка В. осн. на прибутках від капіталовкладень, надходженнях від віруючих тощо. В.— один з найбільших у світі капіталовласників. Він володіє капіталом в 15 млрд. дол. (1975). Його золоті й валютні запаси оцінюють приблизно в 12 млрд. дол. Має акції у великих міжнар. корпораціях, одержує значні прибутки з капіталів, вкладених у підприємства ряду галузей пром-сті в Італії, Великобританії, Швейцарії, Франції, Іспанії, а також у США та країнах Латинської Америки. В. тісно пов'язаний з найбільшими італ. та міжнар. банками. Йому належать великі зем. площі в Італії, ФРН (бл. 250 тис. га в кожній), Іспанії та ін. країнах. Важливою статтею доходів є іноз. туризм і випуск поштових марок. Грош. одиниця — італ. *ліра.*

Архітектура. До архіт. комплексу В., який почав складатися за раннього середньовіччя, входить палацовий ансамбль В. (пл. 55 тис. м²) з численними спорудами, в основному 15—16 ст. [*Сікстинська капела* з фресками Мікеланджело, П. Перуджіно, С. Боттічеллі, Д. Гірландайо; капела Миколи V з фресками Беато Анджеліко; лоджії та станци (зали) з розписами Рафаеля; двори в стилі Високого Відродження — Бельведер, 1503—45, і Сан-Дамазо, бл. 1510, обидва — арх. Д. Браманте; парадний вхід у стилі барокко — Скала Реджа, 1663—66, арх. Б. Берніні; корпуси 6-ки, 1587—90, музеї Піо-Клементіно, 1769—74, і К'ярамонті, 1817—22]. В садах В.— Ватіканська пінакотека (зібрання італ. живопису до 17 ст.) та ін. До комплексу В. прилягає собор св. Петра (1506—1614, архітектори Браманте, Мікеланджело, К. Мадерна та ін.), колонада пл. Навона (1657—63, архітектор Берніні).

Літ.: Ковальский Н. А. Католицизм и дипломатия. М., 1969; Кантеров И. Я. Ватикан под натиском атеизма. М., 1972; Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. Пер. с нем. М., 1977

ВА́ТІН (справж. прізвище — Бистрянський) Вадим Олександрович [1(13).V 1886 — 13.XII 1940] — професіональний революціонер, рад. історик, публіцист. Член Комуністичної партії з 1907. Н. в Петербурзі в сім'ї інженера. Навчався в Петерб., а згодом у Цюріхському ун-тах. В 1907—09 — на парт. роботі в Петербурзі, член Петерб. к-ту РСДРП. З 1916 проводив парт. роботу в Києві. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), редколегії газ. «*Голос социал-демократа*», редактор катеринослав. газ. «*Звезда*». На 2-му Всерос. з'їзді Рад (1917) обраний членом ВЦВК. В 1918—21 — редактор ряду газет у Петрограді. В 20—30-х рр.— на педагогічній і науковій роботі в Ленінграді.

ВАТМЕ́ТР (від *ват* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють потужність постійного або змінного електричного струму. Найпоширенішими є ватметри (мал.) електродинамічні. Застосовують також В. феродинамічні, індукційні, термоелектричні й електростатичні. В. бувають переносні і щитові, багато- і одноограничні. В електр. коло високої напруги В. вмикають через вимірювальні *трансформатори* (напруги і струму), що зумовлює безпеку і більший діапазон вимірювань.

ВА́ТОЧНИК, асклепій (Asclepias) — рід трав'янистих рослин родини ваточникових. Понад 100 видів в Америці і кілька в Африці. Найвідоміший В. сірійський (A. syriaca). Стебло пряме, заввишки до 2 м. Листки видовженоеліптичні. Квітки дрібні, запашні, зібрані в багатоквіткові зонтикоподібні суцвіття. Плід — листянка. Культивують у Пд.-Зх. Європі й СРСР (зокрема на Україні). Зустрічається як здичавілий. Молочний сік В. містить каучук, а насіння — олію, придатну для тех. використання. Медонос, подекуди росте як бур'ян. Іноді вирощують як декоративну рослину. Іл. с. 134.

«ВА́ТРА» — літературно-науковий збірник, присвячений пам'яті Т. Шевченка і 24-річчю літ. діяльності Ю. Федьковича. Вийшов 1877 у Стрию. Видав В. Лукич. У збірнику вперше надруковано оповідання Панаса Мирного «Лови» та І. Франка «Місія», казка І. Нечуя-Левицького «Два брати» та ін. Поезія представлена творами Ю. Федьковича, П. Куліша, Гетьманця (М. Старицького), Сивенького (В. Самійленка), С. Руданського, О. Маковея, У. Кравченко. До наук. розділу увійшли, зокрема, праця М. Драгоманова «Із історії вірші на Україні», рецензія І. Франка на оповідання Данила Мордовця, стаття В.Лукича «Угорська Русь».

ВАТТО́ (Watteau) Антуан (Жан-Антуан; хрещений 10.X 1684, Валансьєнн — 18.VII 1721, Ножан-сюр-Марн, поблизу Парижа) — французький живописець, академік (з 1717). Працював також у галузі графіки й декоративного живопису. Писав жанрові картини

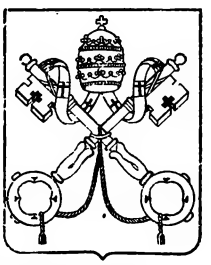

Герб Ватікану.

ВАТІКАН

Площа — 0,44 км²

Населення — бл. 1 тис. чол. (1976)

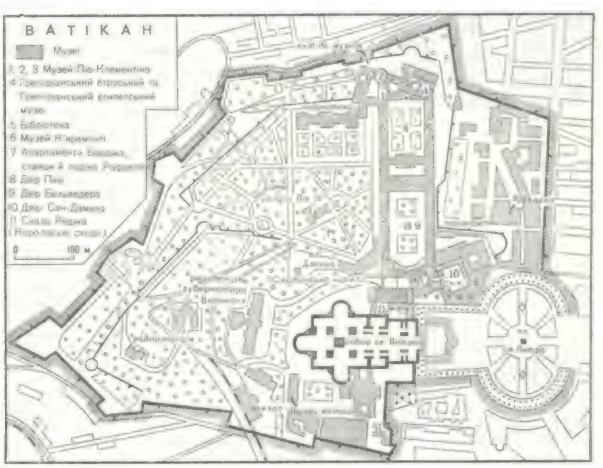

(«Бівак», Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Савояр з бабаком», 1716, Ермітаж у Ленінграді, та ін.). Пізніше у творах на теми «галантних свят» і театральних сцен («Скрутне становище», Ермітаж; «Товариство в парку», «Жіль» та ін.) остаточно сформувався своєрідний стиль В., який характеризується витонченою граціозністю образів та інтимними настроями. Поетичністю відзначаються його малюнки. Іл. с. 136.

Літ.: Чегодаев А. Д. Антуан Ватто. Альбом. М., 1963.

О. Ф. Ватченко

ВАТУ́ЛЯ Олексій Михайлович [2 (14).VIII 1891, с. Трубайці, тепер Хорольського р-ну Полтавської обл.— 20.V 1955, Київ] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1940). Закінчив Київ. муз.-драм. школу ім. М. Лисенка (1913—16). Працював у *«Молодому театрі»* (1917—19), 1920—55 — Київ. театрі ім. І. Франка, одним із засновників якого він був. Ролі: Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Гайдай («Загибель ескадри» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя), Яків («Останні» Горького), Матвій Шульга («Молода гвардія» за Фадєєвим), Креон, Едіп («Цар Едіп» Софокла), Уріель Акоста (однойменна п'єса Гуцкова). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Літ.: Олексій Ватуля. К., 1975.

М. Ф. Ватутін.

ВАТУ́ТІН Микола Федорович [3(16).XII 1901, с. Чепухіно, тепер Валуйського р-ну Бєлгородської обл.— 15.IV 1944] — рад. військ. діяч, генерал армії (1943), Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1921. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. В 1922 закінчив Полтав. піхотну школу, 1926 — Київ. вищу об'єднану військ. школу, 1929 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937—Академію Генштабу. В 1937 — заст. начальника, 1938 — нач. штабу Київ. особливого військ. округу, 1939—41 — заст. нач. Генштабу Рад. Армії. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пн.-Зх. фронту. З 1942 — команд. Воронезьким фронтом, потім Пд.-Зх. фронтом, війська якого брали участь у Сталінгр. битві (1942—43). З липня 1943 — команд. військами Ворон. (з жовтня — 1-го Укр.) фронту, які відзначилися в Курській битві, при визволенні Бєлгорода, Харкова, в битві за Дніпро, у визволенні Києва, Лівобережної та Правобережної України. Помер після тяжкого поранення. Похований у Києві, де йому споруджено пам'ятник (скульптор Є. Вучетич). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора та ін. орденами.

Літ.: Брагін М. Шлях генерала. К., 1954; Полководцы и военачальники Великой Отечественной войны. М., 1971. *І. В. Архипов.*

О. М. Ватуля.

ВАТУ́ТІНЕ — місто Звенигородського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Шполці (бас. Пд. Бугу). Залізнична ст. Багачеве.

Засноване 1946 як робітн. с-ще Шахтинське. З 1949 має сучас. назву (перейменоване на честь рад. полководця генерала армії М. Ф. *Ватутіна*). З 1952 — місто. Видобування бурого вугілля, граніту, каоліну. Брикетна ф-ка, вогнетривких матеріалів, ремонтно-механічний з-д, м'ясний, хлібний та побутових послуг комбінати. 4 заг.-освітні, музична та спортивна школи, профес.-тех. та мед. уч-ща, лікарня. Палац культури, кінотеатр, клуб, 5 бібліотек. Пам'ятник М. Ф. Ватутіну.

ВА́ТЧЕНКО Олексій Федосійович [н. 12(25).II 1914, с. Єлизавето-Кам'янка, тепер у складі м. Дніпропетровська] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення фіз.-матем. ф-ту Дніпроп. держ. ун-ту (1938) працював учителем, зав. навчальною частиною, директором серед. школи в м. Дніпропетровську. В 1941—45 — в Рад. Армії. В 1945-48 — заст. зав., зав. відділом нар. освіти Дніпроп. міськвиконкому. З 1948 — на парт. роботі: другий секретар Жовтневого (Дніпропетровськ), перший секретар Нікопольського (Дніпроп. обл.) райкомів партії, зав. відділом парт. органів Дніпроп. обкому партії. В 1954—55 — секретар, 1955—59 — другий секретар Дніпроп., 1959—63 — перший секретар Хмельницького, 1963—64 — перший секретар Дніпроп. сільського, 1964—65 — перший секретар Черкаського, 1965—76 — перший секретар Дніпроп. обкомів партії. В червні 1976 обраний Головою Президії Верховної Ради УРСР. З жовтня 1976 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1961 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1966 — член ЦК КПРС. З 1960 — член ЦК Компартії України. З березня 1966 — член Президії, з липня 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 5, 7—9-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

ВА́УЕРМАН (Вауерманс; Wouwerman, Wouwermans) Філіпс (хрещений 24.V 1619, Гарлем — похований 23.V 1668, там же) — голландський живописець. Вчився у Ф. *Гальса*, постійно працював у Гарлемі. Автор жанрових картин і пейзажів: «Кузня», «Вершники на березі моря», «Відпочинок під час прогулянки верхи», «Штурм фортеці» та ін. Окремі твори В. зберігаються в ДЕ та Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві.

ВАХНЯ́НИН Анатоль (Наталь) Климентович (19.IX 1841, Сенява, поблизу Перемишля, тепер ПНР — 11.II 1908, Львів) — український композитор, письменник, муз.-громадський діяч. Один з лідерів партії *«народовців»*. Муз. освіту здобув у школі півчих при духовній семінарії в Перемишлі, а також у І. *Лаврівського* та М. *Вербицького*. У 1868 закінчив Віденський ун-т. В.— організатор і керівник муз.-хорових т-в «Торбан» (1870) і *«Боян»* (1891) у Львові, ініціатор створення й директор *Вищого музичного інституту* імені М. Лисенка (Львів, 1903). Твори: опера «Купало» (за власним лібретто, поставлена 1929, повністю — 1931, Харків), музика до драм «Назар Стодоля» Шевченка та «Бондарівна» Заревича, хори, пісні, обробки нар. пісень. На мелодію «Хору норманнів» В. покладено революц. пісню «Шалійте, шалійте, скажені кати» (слова О. Колесси). З літ. творами виступав з 60-х рр. («Три недолі»). В 1902 опублікував зб. «Оповідання і гуморески».

Літ.: Гриневецький І. О. А. К. Вахнянин. К., 1961.

ВА́ХРУШЕВЕ — місто Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді, за 9 км від залізничної ст. Красний Луч. Утворене 1954 з 4 шахтарських с-щ. Назване на честь рад. держ. діяча В. В. Вахрушева. З 1963 В.— місто. У місті — 2 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, ремонтно-мех. з-д, цех Краснолуцької швейної ф-ки, Краснощоківське рудоуправління, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх та музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 11 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 4 клуби, 4 бібліотеки.

ВАХТА́НГ VI (1675 — березень 1737, Астрахань) — намісник, потім грузинський (картлійський) цар 1703—24 (1712—19 був усунений від влади шахом Ірану), політ. діяч, історик і письменник. Прихильник об'єднання Грузії з Росією. За правління його розроблено законодавство (див. *Вахтанга VI закони*), відкрито школи, 1709 за ініціативою В. VI засновано першу в Тбілісі друкарню, в якій 1712 видано поему Ш Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». В 1724 внаслідок тур. агресії був позбавлений трону й емігрував до Росії. Виступав також як поет. Переклади його творів українською мовою вміщено в книзі «Поезія грузинського народу» (т. 1. К., 1961).

ВАХТА́НГА VI ЗАКО́НИ, «Звід законів грузинського царя Вахтанга VI» — збірник феодального права Грузії, складений 1705—08. Юридично оформили *кріпосне право* в країні. Ця кодифікація була зумовлена загостренням класових суперечностей, а також завданням зміцнення царської влади в боротьбі з великими феодалами. В. VI з. діяли на тер. всієї Грузії, а деякі з них — і після її приєднання до Росії аж до середини 19 ст.

ВАХТА́НГОВ Євгеній Багратіонович [1(13).II 1883, Владикавказ, тепер м. Орджонікідзе — 29.V 1922, Москва] — російський рад. режисер, актор і педагог. Учень і послідовник К. С. *Станіславського*. З 1913 — актор і режисер 1-ї студії МХТ, яка 1921 стала 3-ю студією МХАТу (з 1926 — *Вахтангова імені театр*). Поставив спектаклі: «Свято миру» Гауптмана (1913), «Потоп» Бергера (1915), «Росмерсгольм» Ібсена (1918), «Весілля» Чехова (1920), «Чудо святого Антонія» Метерлінка (1921), «Принцеса Турандот» Гоцці (1922). Ро-

лі: Текльтон («Цвіркун на печі» за Діккенсом), Фрезер («Потоп» Бергера), Блазень («Дванадцята ніч» Шекспіра). Учні В.: режисери Р. *Симонов*, Б. *Захава*, актори — Б. *Щукін*, В. *Марецька*, П. *Мансурова*, О. *Грибов* та ін.

ВАХТА́НГОВА ІМЕ́НІ ТЕА́ТР, Державний ордена Леніна і ордена Трудового Червоного Прапора академічний театр імені Євг. Вахтангова — один з провідних рад. театрів. Засн. в Москві 1921 Є. Б. *Вахтанговим* як 3-я студія МХАТу (з 1926 — театр імені Вахтангова). Ставив переважно п'єси рад. драматургів: «Віринея» Сейфулліної та Правдухіна, «Борсуки» Леонова, «Розлом» Лавреньова, «Аристократи», «Людина з рушницею» Погодіна, «Я син трудового народу» Катаєва, в яких глибоко реалістичні образи створили Б. *Захава*, Ц. *Мансурова*, Р. *Симонов*, Б. *Щукін* та ін. У 1941—43, перебуваючи в Омську, театр здійснив ряд патріотич. вистав, зокрема «Російські люди» К. Симонова, «Фронт» Корнійчука. Серед кращих післявоєнних спектаклів: «Великий государ» Соловйова, «На золотому дні» Маміна-Сибіряка, «Хома Гордєєв» за Горьким, «Ідіот» за Достоєвським, «Куховарка» Софронова, «Іркутська історія» Арбузова. Театр не раз звертався до заруб. драматургії («Чудо святого Антонія» Метерлінка, «Принцеса Турандот» Гоцці, «Багато галасу даремно» Шекспіра, «Філумена Мартурано» Е. де Філіппо). В репертуарі театру — п'єси укр. драматургів: «Макар Діброва», «Пам'ять серця», «Загибель ескадри» Корнійчука, «Правда і Кривда» Стельмаха, «Планета сподівань» Коломійця. В трупі театру: актори — нар. арт. СРСР Ю. *Борисова*, М. *Гриценко*, М. *Плотников*, Й. *Толчанов*, М. *Ульянов*, Ю. *Яковлєв*; режисери — нар. арт. СРСР Є. *Симонов*, нар. арт РРФСР О. Ремизова.

Літ.: Государственный академический театр имени Евг. Вахтангова. Пятьдесят сезонов. 1921—1971. М., 1971.
Г. Ф. Коваленко.

ВА́ХТЕРОВ Василь Порфирович [13(25).I 1853, Арзамас — 3. IV 1924, Москва] — російський педагог, методист-мовознавець, діяч нар. освіти. Пед. діяльність почав 1872. Брав участь в організації шкіл для робітників, сприяв створенню ряду позашкільних закладів. Один з організаторів Всерос. спілки вчителів. Пед. твори присвячені теорії і практиці поч. навчання, проблемам позашкільної освіти, навчання дорослих («Предметний метод навчання», 1907, «Основи нової педагогіки», 1913). «Російський буквар...» В. (1898) витримав 126 видань.

Літ.: Вахтерова Э. О. В. П. Вахтеров, его жизнь и работа. М., 1961.

ВАХШ — ріка в Таджицькій РСР, права притока Амудар'ї. Довж. 524 км, пл. бас. 39 100 км². Утворюється від злиття річок Кизилсу і Муксу, у верхів'ї наз. Сурхоб. У верхній і середній течії має гірський характер, у пониззі — рівнинний. Живлення льодовиково-снігове. Пересічна річна витрата води — 660 м³/с. Використовується для зрошування (Вахшський канал). На В. та Вахшському каналі — Головна, Нурекська, Перепадна, Центральна та ін. ГЕС. На ріці — м. Нурек. У долині В.— заповідник Тигрова балка.

ВА́ЦЕТ Петро Іванович [н. 26.VIII (7.IX) 1911, с. Загор'є, тепер Великолуцький р-н Псковської обл.] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1976). Член КПРС з 1942. У 1938 закінчив Іркутський ун-т, з 1946 — у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР (Харків). Праці з ядерної фізики (поділу ядер важких елементів нейтронами і фоторозчеплення легких ядер). Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1977.

ВАЦЕ́ТІС Йоаким Йоакимович [11(23).XI 1873 — 28.VII 1938] — рад. військовий діяч, командарм 2-го рангу (1936). Н. в Лутрінській волості Латвії (тепер Салдуський р-н) в сім'ї наймита. В 1909 закінчив Академію Генштабу. Учасник 1-ї світової війни, полковник (1915). Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції разом з полком перейшов на бік Рад. влади. Один з організаторів і керівників Збройних Сил Рад. республіки. З квітня 1918 — командир д-зії *латиських стрільців*. Очолював рад. війська під час придушення *лівоесерівського заколоту 1918* в Москві. В липні — вересні 1918 — команд. Сх. фронтом. З вересня 1918 до липня 1919 — головнокоманд. Збройними Силами Рад. республіки. З 1922 — професор Військ. академії РСЧА (згодом академії ім. М. В. Фрунзе). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ВА́ЦІЄТІС Ояр Оттович (н. 13.XI 1933, хутір Думп'ї Трапенської волості, тепер Валкського р-ну) — латиський рад. поет. Член КПРС з 1966. Друкується з 1950. У зб. віршів «Вітер дальніх мандрівок» (1956), «У вогні» (1958), «Пороги обходити ніколи» (1960), «Дихання» (1966), «Час зозуль» (1968), «Години різної довжини» (1974), «Гама» (1976) порушує проблеми сучасності. Автор повісті з життя юнацтва «Очима тих днів» (1958). Ряд збірок вийшло рос. мовою. Перекладач латис. мовою віршів Д. Павличка та ін. укр. поетів.

Тв.: Укр. перекл.— Відземське шосе. К., 1965; [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 1. К., 1967; Рос. перекл.—Часы разной длины. М., 1977.
Б. К. Звайгзне.

ВА́ЦЛАВ IV (Václav IV; 26.II 1361 — 16.VIII 1419)—чеський король з 1378, імператор *«Священної Римської імперії»* 1378—1400. За його правління посилилися сепаратистські виступи феодалів, у Чехії почався *Гуситський революційний рух*. В. IV деякий час підтримував реформаторську діяльність Я. *Гуса*.

ВАЧНА́ДЗЕ Наталія (Нато) Георгіївна [1(14).VI 1904, Варшава — 13.VI 1953, Тбілісі] — грузинська рад. кіноактриса, нар. арт. Груз. РСР (з 1950). Член КПРС з 1943. Одна з відомих актрис німого кіно. Ролі: Ніно («Розбійник Арсен», 1924), Нуну («Біля ганебного стовпа», 1924), Джемма («Овод», 1928), Дора (укр. фільм «Квартали передмістя», 1930); у звукових фільмах: Тамара («Останній маскарад», 1934), Нані («Золотиста долина», 1937), Єлизавета Ломідзе («Підкорювачі вершин», 1952). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941.

ВАШ Іван Михайлович (4.X 1904, с. Лоза, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.— 29.IX 1966, м. Ужгород) — діяч революц. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї селянина-бідняка. У 1924 вступив до Компартії Чехословаччини (КПЧ). В 1933—36 — інструктор Закарпат. крайкому, 1936—38 — перший секретар Михайловецького обкому КПЧ. В 1938—40 на підпільній парт. роботі. Брав участь у Великій Вітчизн. війні в складі Чехословацького корпусу. Після возз'єднання Закарпаття з УРСР — на рад і парт. роботі. З 1952 — перший секретар Закарпат. обкому Компартії України. В 1952—66 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.
М. П. Якименко.

ВАШЕ́ТКО Микола Памфілович [6(18).II 1880, с. Миколаївка, тепер Борзнянського р-ну Чернігівської обл.— 6.IX 1960, Київ] — український рад. патофізіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1960). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1908). В 1918—21 — зав. кафедрою Київ. ун-ту, з 1921 — Київ. мед. ін-ту; 1931—36 — Донец. мед. ін-ту; з 1936 — Київ. ветеринарного ін-ту, 1957 — Укр. с.-г. академії. Праці В. з проблем токсикозів, патології нирок та сечоутворення, патології опорно-рухового апарату, про роль нервової системи в регуляції обмінних процесів.

ВА́ШІНГТОН (Washington) Букер-Тальяферро (бл. 1858 — 14.XI 1915, Таскігі) — політичний діяч США, ідеолог негритянської буржуазії, що складалася. Виступаючи за поширення серед негрів професійної освіти, одночасно закликав їх відмовитися від боротьби за політ. і соціальні права. Пропаганда В. ідейно роззброювала негритянських трудящих

ВА́ШІНГТОН (Washington) Джордж (22.II 1732, Бріджс-Крік, Віргінія — 14.XII 1799, Маунт-Вернон) — американський держ. діяч. Багатий плантатор з Віргінії. В 1752—59 — учасник воєн проти франц. володінь у Пн. Америці і походів проти індіанців. Головнокомандуючий амер. армією під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. В. брав найактивнішу участь у створенні конституції США. В 1789 обраний першим президентом США, 1792 переобраний. У відомому «Прощальному посланні» заповів США додержуватися політики ізоляціонізму. Портрет с 140.

ВА́ШІНГТОН — штат на Пн. Зх. США. Пл. 176,6 тис. км². Нас. 3,5 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Олімпія. На Зх.— Берегові хреб-

Є. Б. Вахтангов.

Й. Й. Вацетіс.

Н. Г. Вачнадзе.

А. К. Вахнянин.

ти та Каскадні гори, на Сх.— Колумбійське плато з лісостеповою рослинністю. Гол. річки — Колумбія і Снейк. Найбагатший на гідроресурси штат США. Збудовано ряд ГЕС. Осн. галузь пром-сті — авіаракетна (з-ди «Боїнг» у *Сіетлі* та його передмістях). Розвинуті чорна та кольорова металургія, електро- і нафтохімія, атомна пром-сть. Суднобудування, в т. ч. військове. Виробн. фанери й паперу. Підприємства харч. (гол. чин. консервної) пром-сті.

На Зх.— молочне тваринництво і городництво, на Сх.— значні площі посівів пшениці. На зрошуваних землях — садівництво. Важливе значення мають лісозаготівлі. Рибальство. Найбільше місто і порт — Сіетл.

Дж. Вашінгтон.

ВА́ШІНГТОН — столиця США. Розташований у нижній течії р. Потомаку. В адм. відношенні В. виділено в окремий федеральний округ Колумбія. 3 млн. ж. (1974, з передмістями, оцінка). В. засн. 1791. Названий на честь першого президента США Дж. *Вашінгтона*. В 1800 у В. з Філадельфії переведено урядові установи США. Дістав статус міста 1802. У В. відбувалися міжнар. конференції (в т. ч. *Вашінгтонська конференція 1921—22*), підписано *Декларацію 26 держав 1942*, 4.IV 1949 — агресивний Північноатлантичний пакт (див. *НАТО*). Тут розміщені керівні органи *Організації американських держав*. У В. зосереджені осн. урядові установи США. Розвинута поліграф. пром-сть (великі урядові друкарні), з ін. галузей — харч. пром-сть для обслуговування місцевих потреб. Розвивається радіоелектроніка, виробн. наук. і спец. електронної апаратури. Важливий трансп. вузол (річковий порт, 6 з-ць і 10 автомагістралей), кілька аеропортів. У В.— Нац. АН, Військова академія, ряд наук. установ та товариств, 5 ун-тів (зокрема Джорджтаунський, Говардський). *Бібліотека конгресу*, Нац. музей США, Нац. музей повітроплавання і космонавтики, Нац. галерея мистецтва, Нац. колекція красних мистецтв, Нац. портретна галерея тощо. Планування В. (прямокутна сітка вулиць з діагональними проспектами) здійснив у 1790—93 франц. інж. П.-Ш. Ланфан за участю Т. *Джефферсона*. В архітектурі урядових і адм. споруд домінують риси європ. класицизму (Капітолій, 1793—1865, арх. У. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер; Білий дім, 1792—1829, арх. Дж. Хобан, Б. Латроб). Серед будівель 20 ст.— Податковий суд США (1967, арх. В. Ланді), Управління житл. і міськ. будівництва (1968, арх. М. Брейєр, Г. Бекгард), театральний центр ім. Дж. Кеннеді та ін. Пам'ятники: Дж Вашінгтону (1848—84), А. Лінкольну (1914—22), Т. Джефферсону (1939—41), Т. Г Шевченкові (1964), Т. Косцюшкові.

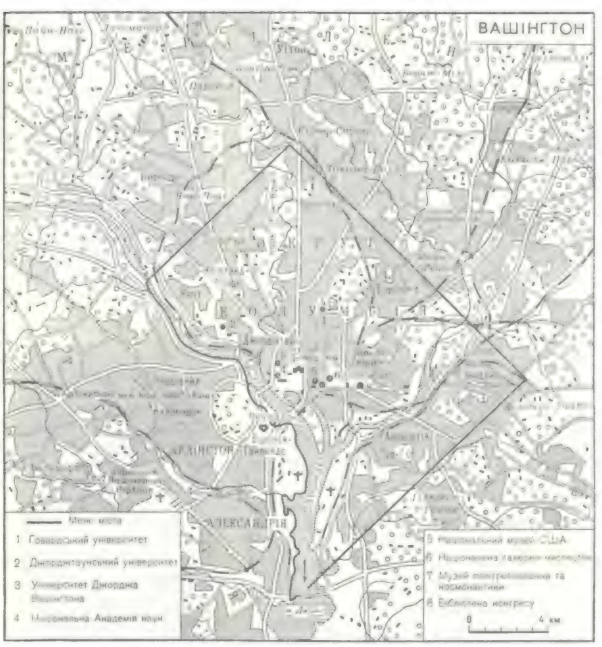

Вашінгтон. На передньому плані — Капітолій.

«ВА́ШІНГТОН ДЕ́ЙЛІ НЬЮС» («Washington Daily News» — «Вашінгтонські щоденні новини») — газета, що виходить у Вашінгтоні (США). Засн. 1921. Належить газетному концернові Скріппса — Говарда. Видання правого напряму.

«ВА́ШІНГТОН ПОСТ» («Washington Post» — «Вашінгтонська пошта») — щоденна газета, що виходить у Вашінгтоні (США). Засн. 1877. Видає її газетно-журнальне угруповання «Вашінгтон пост енд геральд компані», що його контролює родина Грехем.

ВАШІНГТО́НІЯ (Washingtonia) — рід рослин родини *пальмових*. Дерева заввишки до 30 м, з товстим стовбуром, великими кронами і віяловими листками на довгих черешках. 3 види, поширені в Мексиці, Пд. Каліфорнії і Арізоні (США). Вирощуються як декоративні в кімнатах, оранжереях і грунті (в СРСР — на Кавказі). Найвідоміші види В.— W. robusta і W. filifera.

ВАШІНГТО́НСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1921—22. Учасники — представники Британської імперії (Великобританія, домініони та Індія), Бельгії, Голландії, Італії, Китаю, Португалії, США, Франції і Японії. Скликана за ініціативою уряду США з метою перерозподілу сфер впливу на Далекому Сході і в Тихому океані, а також боротьби проти нац.-визвольного руху народів цього району. В. к. була спрямована проти інтересів Рад. Росії. Відбулася 12.XI 1921 — 6.II 1922. В. к. разом з *Паризькою мирною конференцією 1919—20* завершила створення т. з. *Версальсько-Вашінгтонської системи*. Найважливішими рішеннями В. к. були: 1) Договір п'яти д-в про обмеження і співвідношення мор. озброєнь (практичних наслідків не мав). 2) Договір чотирьох д-в (США, Британська імперія, Франція та Японія) про спільний «захист» прав і острівних володінь на Тихому океані. 3) Договір дев'яти д-в про політику щодо Китаю. В документі проголошено «*відкритих дверей» доктрину*, спираючись на яку, США розраховували обмежити вплив Японії в Китаї та захопити там панівне становище.

На конференції не вдалося згладити гострі суперечності між імперіалістичними країнами на Далекому Сході. Рішення В. к. не змогли перешкодити зростанню нац.-визвольного руху народів у цьому районі Тихого океану.

Р. Г. Симоненко.

ВА́ШКІВЦІ — місто Вижницького р-ну Чернівецької обл. УРСР, на р. Черемоші (бас. Дунаю). Залізнична станція. В документальних джерелах В. вперше згадуються 1431. В 1433—1774 В.— в складі *Молдавського князівства*, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Населення В. брало участь у сел. русі 1848—49 під проводом Л. *Кобилиці*. В 1918 у В. виникла одна з перших на Буковині комуністичних груп. У 1918 місто окупувала боярська Румунія. В липні і жовтні 1919 відбулися нар. віча (збори) населення повіту, спрямовані проти рум. окупації. 28.VI 1940 В. в складі Пн. Буковини повернуто СРСР і возз'єднано з УРСР. З 1940 — місто. У В.— спиртовий, консервний, хлібний з-ди, харч. комбінат, цех Чернівецької ф-ки художньо-сувенірних виробів «Буковина», комбінат комунальних підприємств. 3 заг.-освітні та музична школи, мед. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. У В. тривалий час працював письменник І. М. *Бажанський*.

ВА́ЩЕНКО Григорій Іванович (н. 6.I 1920, м. Валки, тепер Харківської обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Харків. машинобудівний технікум (1938), Всесоюзний заочний політех. ін-т (1955). Працював на інж.-тех. посадах на підприємствах Харкова і Нижнього Тагіла. З 1958 — на парт. роботі. В 1959 — секретар, 1959—63 — другий секретар Харків. обкому, 1963 — перший секретар Харків. пром. обкому партії, 1964—72 — перший секретар Харків обкому Компартії України. З червня 1972 — перший заст. голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 — член ЦК КПРС. В 1960—65 — кандидат у члени ЦК Компартії України, з січня 1965 — член ЦК Компартії України. З березня 1966 — кандидат у члени Президії ЦК Компар-

гії України, з червня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З березня 1971 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 5, 6, 8 і 9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Знак Пошани» та ін. нагородами.

ВА́ЩЕНКО Костянтин Ілліч [н. 26. XII 1900 (7.I 1901), Козелець, тепер смт Чернігівської обл.] — український рад. вчений у галузі ливарного виробництва, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1930) Київ. політех. ін-ту викладав у ньому. Осн. праці стосуються хімічно стійких сплавів, чавунного та кольорового литва, формувальних матеріалів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ВА́ЩЕНКО-ЗАХА́РЧЕНКО Михайло Єгорович [31.X (12.XI) 1825, с. Маліївка, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.— 14(27).VIII 1912, Київ] — український математик. Проф. Київ. ун-ту (з 1867). Вперше систематично виклав *операційне числення* і застосував його до розв'язування *диференціальних рівнянь* (1862). Його докторська дисертація «Ріманова теорія функцій складеної змінної» (1866) — одна з перших вітчизн. праць з цього питання. В.-З. відомий також як історик математики. Автор підручників з *аналітичної геометрії* і *проективної геометрії, алгебри, варіаційного числення*.

Літ.: История отечественной математики, т. 2. К., 1968.

ВА́ЯНСЬКИЙ (Vajanský) Светозар (справж. прізв. — Гурбан; 16.I 1847, Гльбоке — 17.VIII 1916, Турчанські - Светі - Мартін) — словацький письменник, публіцист. Перша зб. віршів «Татри і море» (1880) присвячена боротьбі балканських слов'ян проти Туреччини. У зб. оповідань «Бесіди й думи» (1883), зб. поезій «З-під ярма» (1884), у романі «Летючі тіні» (1883) та повісті «Сухе гілля» (1884) відобразив нац.-визвольний рух словацького народу. Пропагував рос. л-ру.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. Перекл. М. Бажана. В кн.: Словацька поезія. К., 1964.

ВБИ́ВСТВО — злочин, що полягає в протиправному навмисному або з необережності позбавленні життя іншої людини. За рад. правом навмисне В.— один з найтяжчих *злочинів*. За ступенем громад. небезпеки навмисні В. поділяються на В., вчинені за обставин, що обтяжують відповідальність, В. без обтяжливих або пом'якшувальних обставин і В. за обставин, що пом'якшують відповідальність. В., вчинене за обтяжливих обставин, тобто з корисливих або хуліганських мотивів (див. *Хуліганство*), В. у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громад. обов'язку, В. жінки, яка завідомо для винного була в стані *вагітності*, В., вчинене з особливою жорстокістю, поєднане із *зґвалтуванням* тощо карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або смертною карою (ст. 93 КК УРСР). В. без обтяжливих або пом'якшувальних обставин (зокрема В. під час бійки) карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років (ст. 94 КК УРСР). В. за пом'якшувальних обставин — вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 95 КК УРСР), В. матір'ю дитини під час пологів або відразу після пологів (ст. 96 КК УРСР), при перевищенні меж *необхідної оборони* (ст. 97 КК УРСР) карається позбавленням волі строком до 5 років або виправними роботами на строк до 1 року. В. держ. або громад. діяча чи представника влади, вчинене в зв'язку з його держ. або громад. діяльністю, а також В. представника іноземної д-ви є *терористичним актом*. В. чи замах на В. працівника міліції або нар. дружинника в зв'язку з їхньою діяльністю по охороні громад. порядку карається позбавленням волі строком від 5 до 15 років чи смертною карою (ст. 190[1] КК УРСР). В. з необережності карається позбавленням волі на строк до 3 років або виправними роботами на строк до 1 року (ст. 98 КК УРСР). Враховуючи високий ступінь громад. небезпеки В., рад. кримінальне законодавство передбачає відповідальність і за реальну погрозу вчинити В. Відповідальність за В. настає з 14 років. *І. П. Лановенко.*

ВБИ́РНА ЗДА́ТНІСТЬ ГРУ́НТУ— здатність грунту вбирати гази, рідини, розчинені речовини, а також затримувати тверді частинки з рідини, що просочуються крізь грунт, тощо. Основи сучасного вчення про В. з. г. розроблені на поч. 20 ст. рад. вченим К. К. *Гедройцем*. Розрізняють 5 видів В. з. г.: механічну, фізичну, хімічну, фізико-хімічну і біологічну. Під механічною В. з. г. розуміють властивість грунту затримувати дрібні тверді частинки і бактерії, що в легких за мех. складом підзолистих грунтах значно поліпшує водний режим. До фізичної В. з. г. належать процеси молекулярної *адсорбції* розчинених речовин, газів, водяної пари та ін. В результаті змінюється концентрація грунтового розчину; утворюються ділянки різної концентрації поживних речовин, що сприятливо впливає на живлення рослин. При хімічній В. з. г. розчинена речовина вступає з ін. речовинами грунту в хім. реакцію, переходить у малорозчинний стан і фіксується грунтом. Фізико-хімічна В. з. г. (т. з. обмінна адсорбція) — обмін між катіонами твердої фази і грунтового розчину має велике значення у розвитку грунту, його фізико-хім. властивостей. Явище обмінної адсорбції широко використовують при вапнуванні кислих і гіпсуванні солонцюватих грунтів. Біологічна В. з. г. зв'язана з діяльністю рослинності і мікроорганізмів грунту. Рослини, вбираючи корінням з грунту поживні речовини, переносять їх з глибших шарів у верхні, що підвищує родючість грунту; мікроорганізми, використовуючи для своєї життєдіяльності не тільки органічні, а й мінеральні сполуки, тимчасово переводять їх в органічну форму, перешкоджаючи вимиванню їх з грунту; при внесенні нітратів вони закріплюються в грунті тільки завдяки біол. вбиранню. *Ф. В. Лисенко.*

ВБИРНІ́ ЕЛЕМЕ́НТИ — конструктивні елементи *ядерного реактора*, які, вбираючи надлишкові нейтрони, дають можливість керувати ланцюговою *ядерною реакцією* поділу ядер важких елементів. Являють собою, як правило, охолоджувані водою або іншим *теплоносієм* стрижні або пластини (в сталевих оболонках), які містять хім. елементи (бор у складі карбіду бору, чисті кадмій і гафній та ін.), що вбирають нейтрони. В. е. розміщують в *активній зоні*. Змінюючи за допомогою *приводів* положення В. е. щодо ядерного пального, зменшують або збільшують інтенсивність нейтронного випромінювання, що сприяє зміні потужності реактора. Для *аварійного захисту* використовують В. е. з високим вмістом найефективніших елементів (напр., бору). Для плавного регулювання потужності реактора використовують суцільні сталеві стрижні. *В. С. Карасьов.*

ВВЕДЕ́НКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харківської обл. УРСР. Розташована на р. Уди (бас. Дону), біля залізничної ст. Мохнач. 4,0 тис. ж. (1976). Радгосп. Середня школа, клуб, б-ка. Відома з 1647.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ Борис Олексійович [7(19).IV 1893, Москва — 1.VI 1969, там же] — російський рад. радіофізик, академік АН СРСР (з 1943). Герой Соціалістичної Праці (1963). Після закінчення Моск. ун-ту (1915) працював у н.-д. орг-ціях, у 1946—51 — академік-секретар Відділення тех. наук АН СРСР, у 1944—53 — голова секції по науковій розробці проблем радіотехніки АН СРСР. Осн. праці в галузі ультракоротких хвиль. В.— основоположник рад. радіометрології, а також теорії радіохвилеводів. Один із керівників енциклопедичної справи в СРСР. З 1951 — гол. редактор 2-го вид. «БСЭ», під його керівництвом проведено підготовчі роботи до 3-го вид. «БСЭ» та ін. видань. Золота медаль АН СРСР ім. О. С. Попова (1949). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ Микола Євгенович [16(28).IV 1852, с. Кочково Тотемського повіту кол. Вологодської губ.— 16.IX 1922, там же] — російський фізіолог, громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1909). Учень І. М. *Сєченова*. Осн. праці В. з нейро- та електрофізіології. В. сформулював учення про оптимум та песимум подразнень, яке лягло в основу закону відносної функціональної рухливості (лабільності) збудливих тканин. Відкрив і дослідив явище *парабіозу*.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—7. Л., 1951—63.

Літ.: Воронцов Д. С. Выдающийся русский физиолог Н. Е. Введенский. К., 1953.

ВВЕДЕ́НСЬКИЙ Олександр Іванович (1856, Тамбов — 7.III 1925, Ленінград) — російський філософ-ідеаліст і психолог, представник

Г. І. Ващенко.

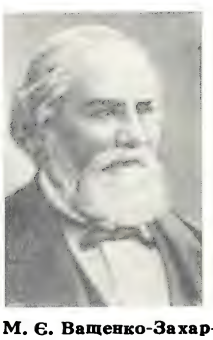
М. Є. Ващенко-Захарченко.

Б. О. Введенський.

М. Є. Введенський.

рос. *неокантіанства*. Послідовно розвивав ідеї філософії І. *Канта*, поглиблюючи *дуалізм* віри та знання. Стверджував, що психічний світ людини не має ніяких об'єктивних ознак, а тому непізнаванний («психофізичний закон В.»). Вважаючи, що наук. психологія можлива лише як описова наука, В. скептично ставився до можливостей експериментальної психології. Виступав проти атеїзму. В логіці В.— послідовний ідеаліст. Осн. твори: «Логіка як частина теорії пізнання» (1909), «Психологія без усякої метафізики» (1914).

К.-М. Вебер.

ВГОДО́ВАНІСТЬ — ступінь розвитку м'язів і накопичення жиру. В. залежить від умов вирощування, годівлі й утримання тварин, їх породи, типу, віку й стану здоров'я. Категорії В. визначають оглядом тварини і промацуванням жирової тканини на певних ділянках тіла; у забитих — за забійним виходом. Показники В. зазначені в держ. стандартах для кожного виду тварин. Вел. рог. худоба (крім бугаїв), вівці, кози, коні мають три категорії В.— вищу, середню, нижчу за середню; свині — жирну, беконну й м'ясну; бугаї, телята, поросята — 1-у і 2-у категорії. Тварин, у яких показники В. нижчі за середні або менші 2-ї категорії, відносять до худих. У великої рогатої худоби промацують жирову тканину в основі хвоста, на клубах і двох останніх ребрах біля лопатки, на щупі; свиней — на остистих відростках спинних хребців; коней — на верхній частині шиї та ребрах; овець і кіз — на попереку, спині й ребрах (у курдючних овець — курдюк). За В. тварин встановлюють їхню вартість, якість і вихід продуктів забою — м'яса, жиру, шкури та ін. Чим вища В. тварини, тим більший забійний вихід. Див. також *Відгодівля сільськогосподарських тварин, Нагул тварин*.

ВЕ́ББ, Уебб (Webb), подружжя з 1892: Б е а т р і с а (22.I 1858, Глостер — 30.IV 1943, Ліпгук) і С і д н е й (13.VII 1859, Лондон — 13.X 1947, Ліпгук) — англійські громадські і політ. діячі. В 1884 заснували реформістське «*Фабіанське товариство*». Автори праць з брит. робітн., профспілкового і кооп. руху. В рос. перекладі видана «Теорія і практика англійського тред-юніонізму» (т. 1—2, 1900—01). В. І. Ленін переклав 1-й том, а переклад 2-го тому відредагував. У 1932 відвідали СРСР. У книгах «Радянський комунізм — нова цивілізація?» (т. 1—2, рос. переклад 1937) і «Правда про Радянську Росію» (1942) відобразили істор. успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, героїзм рад. народу.

ВЕ́БЕР (Weber) Альфред (30.VII 1868, Ерфурт — 2.V 1958, Гейдельберг) — німецький бурж. економіст і соціолог. Професор економіки і соціології в Празі (1904—07) і Гейдельберзі (1907—58). Автор теорії «штандорта», згідно з якою капіталістичне розміщення пром-сті підпорядковується нібито не гонитві за найбільшим прибутком, а прагненню капіталістів до найменших витрат на транспорт, до спрямування в пункти з найдешевшою робочою силою, в центри скупчення підприємств. Ця теорія розглядає розміщення пром-сті у відриві від осн. закономірностей розвитку капіталізму.

ВЕ́БЕР (Weber) Вільгельм-Едуард (24.X 1804, Віттенберг — 23.VI 1891, Геттінген) — німецький фізик. Закінчив 1826 ун-т у Галле. Професор ун-тів у Галле (1828—31), Геттінгені (1831—37 і з 1849) та Лейпцігу (1843—49). Осн. наук. праці — з електромагнетизму. В. спільно з К.-Ф. *Гауссом* розробив абс. систему електр. і магнітних одиниць. У 1856 визначив *електродинамічну сталу* (спільно з Р. Кольраушем) і встановив, що за числовим значенням вона дорівнює *швидкості світла*. Побудував перший у Німеччині електротелеграф (1833). Його ім'ям названо одиницю магнітного потоку *вебер*.

ВЕ́БЕР (Weber) Карл-Марія фон (18 або 19.XI 1786, Ейтін — 5.VI 1826, Лондон) — німецький композитор, диригент, піаніст, муз. письменник. Творець нім. романтичної опери, організатор нац. муз. театру. З 1804 був диригентом в оперних театрах (Бреславль, Карлсруе, Штутгарт та ін.), у 1813—17 очолював оперний театр у Празі, з 1817 керував нім. муз. театром у Дрезденї. Представник демократичного напряму в зх.-європ. муз. романтизмі. Найпопулярнішим твором В. є опера «Вільний стрілець» («Фрейшюц», 1820), яка відіграла значну роль в історії європ. муз. театру. В. належать також опери «Евріанта» (1823), «Оберон» (1826) та ін., інструм. п'єси, концерти, сонати, музика до драм. вистав, пісні, хори, вокальні ансамблі. В.— автор муз.-критичних і літ. праць.

Літ.: Кенигсберг А. Карл-Мария Вебер. М.—Л., 1965.

ВЕ́БЕР (Weber) Макс (21.IV 1864, Ерфурт — 14.VI 1920, Мюнхен) — німецький бурж. соціолог, історик, економіст і юрист. Був близький до *неокантіанства, позитивізму, «філософії життя»*. Висунув систему суб'єктивно-ідеалістичного розуміння історії, яка полягає в розробці соціологічних понять — «ідеальних типів», які покликані впорядкувати емпіричні дані про дійсність. Ці соціологіч. поняття, за В., виробляються на базі цінностей культури, якими керується соціолог. Принципи, висунуті В., обгрунтовували методологічний *плюралізм* і були спрямовані проти матеріалістичного *монізму* марксистського розуміння історії.

Літ.: Корф Г. Критика теорий культуры Макса Вебера и Герберта Маркузе. Пер. с нем. М., 1975.

А. К. Бичко.

ВЕ́БЕР, Вб, Wb — одиниця магнітного потоку в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). В.— магнітний потік, при спаданні якого до нуля у зчепленому з ним контурі опором 1 Ом через поперечний переріз провідника проходить кількість електрики 1 Кл. 1 Вб = = (1 Кл) (1 Ом) = (1 В) · (1 с). Названа за ім'ям нім. фізика В. *Вебера*.

ВЕ́БЕРА—ФЕ́ХНЕРА ЗАКОН, основний психофізичний закон — закон про співвідношення між величиною зміни інтенсивності подразника і силою відчуття, викликаного цим подразником; якщо сила подразника збільшується в геометричній прогресії, то інтенсивність відчуття зростає в арифметичній. Закон названо на честь нім. учених 19 ст. фізіолога Е. Вебера і фізика Г. Фехнера, які вперше його відкрили. Дійсний лише для подразників середньої сили. В.—Ф. з. використовується у фізіології *чуттів органів*.

ВЕ́БЕРІВ АПАРА́Т — система кісточок, які з'єднують передню частину плавального міхура в риб з перетинчастим лабіринтом внутр. *вуха*. За його допомогою зміни обсягу плавального міхура, пов'язані зі змінами положення риби в товщі води, передаються до внутрішнього вуха. Ступінь розвитку слуху у риб пов'язаний з наявністю або відсутністю В. а. Риби, що мають В. а. (напр., коропові, сомові), здатні сприймати звуки з частотою до 13 кгц; риби без В. а.— до 2,5 кгц.

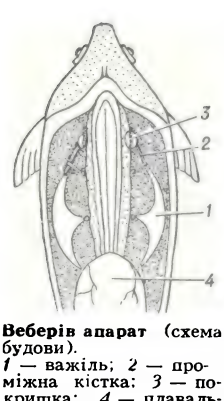

Веберів апарат (схема будови).
1 — важіль; *2* — проміжна кістка; *3* — покришка; *4* — плавальний міхур

ВЕ́БЕРН (Webern) Антон (3.XII 1883, Відень — 15.IX 1945, Мітерзілль, поблизу Зальцбурга) — австрійський композитор і диригент; представник т. з. нової віденської школи. Вивчав композицію у А. *Шенберга* (1904—08). З 1908 був диригентом у містах Австрії, Німеччини, а також у Празі. В 1923—34 — керівник хору Віденського робітничого співацького т-ва; 1928—38 — диригент австр. радіо. Автор оркестрових та камерно-інструм. творів, пісень, кантат і хорів.

ВЕ́БІ-ШЕБЕ́ЛІ, Уабі-Шебелле — ріка на Сх. Африки, в межах Ефіопії і Сомалі. Довж. бл. 2000 км. Бере початок на плато Сомалі, губиться в болоті за 40 км від берега Індійського ок. Використовують для зрошування.

ВЕ́БЛЕ́Н (Veblen) Торстейн (30. VII 1857, графство Манітовок, штат Вісконсін — 3. VIII 1929, поблизу Менло-Парка, штат Каліфорнія) — американський економіст, соціолог. Один із засновників т. з. школи *інституціоналізму*. Професор економіки Чікагського, Станфордського і Міссурійського ун-тів. Представник критичного напряму в амер. політ. економії. Погляди В. суперечливі, поєднують критику деяких сторін капіталізму з дрібнобурж. утопізмом. Йому належить ідея передачі влади *технократії*. Шукав шляхів розв'язання соціальних проблем за допомогою перетворень, які б не зачіпали основ капіталістичного ладу.

ВЕ́БСТЕР (Уебстер; Webster) Чарлз-Кінгслі (25.IV1886—21.VIII 1961) — англійський історик і політ. діяч. Професор нової історії і міжнар. відносин у Ліверпульському (1914—22), Уельському (1922—32), Гарвардському (США) ун-тах і Лондонській екон. школі (1932—53). У 1950—54 — президент Брит. академії наук. Був прихильником розвитку зв'язків між ученими різних країн, у т. ч. між рад. і брит. істориками.

ВЕВЕРИ́ЦЯ, векша — найдрібніша, неподільна грошова одиниця Давньої Русі. Інколи рівноцін-

ним замінником В. була шкурка білки. Вперше згадується в «*Повісті временних літ*» під 859. В пн.-руській грошовій системі 10 — поч. 13 ст. В. дорівнювала 1/6 *куни*; 100—150 В. становили 1 рахункову *гривню*. В. була еквівалентна 0,33 г срібла.

ВЕ́ГА, α Ліри—зоря 0, 0-ї візуальної зоряної величини, одна з найяскравіших в усій Пн. півкулі неба. Віддаль В. від Сонця —8 пк. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВЕ́ГА КА́РПЙО (Vega Carpio) Лопе-Фелікс де (25.XI 1562, Мадрід — 27.VIII 1635, там же) —іспанський драматург, поет і прозаїк епохи *Відродження*. Залишив велику літ. спадщину. Автор поем «Пісня про дракона» (1598), «Ісідор» (1599), «Краса Анжеліки» (1602), «Завойований Єрусалим» (1608), віршів (книги «Вірші», 1600; «Священні вірші», 1614), романів «Ла Аркадія» (1598), «Мандрівник на своїй батьківщині» (1604), «Доротея» (1632), новел. У трактаті «Нове мистецтво складати комедії в наш час» (1609) виклав осн. принципи національної ісп. драматургії, виступив проти застарілих норм *класицизму*. У своїй творчості спирався на традиції ісп. нар. театру. Чільне місце в літ. спадщині В. К. посідають п'єси. Істор. драми охоплюють історію Іспанії та ін. країн від стародавніх часів до епохи, в яку жив письменник. У п'єсах «Оплачена дружба» (1604), «Останній готський володар Іспанії» (1617), «Славні астурійки» (1618), «Граф Фернан Гонсалес і звільнення Кастілії» (1623) та ін. відображено боротьбу ісп. народу проти іноземних завойовників. Драма з рос. історії «Великий князь московський і гнаний імператор» (1617) — про *Лжедмитрія I*. Антифеод. пафос і глибокий демократизм притаманні п'єсам «Саламейський алькальд» (написано до 1610), «Фуенте овехуна» (1619), що являє собою найвище досягнення національної ісп. драми, та ін. У багатьох комедіях про кохання — «Собака на сіні» (1618), «Закохана витівниця» (1618), «Селянка з Хетафе» (1620), «Дівчина з глечиком» (посмертно, 1646), «Учитель танців» (посмертно, 1653) та ін.,— блискучих за формою, пройнятих життєрадісністю, гумором, виступав за свободу почуттів, рівноправність жінки у шлюбі. Писав також релігійні драми. Багато п'єс В. К. поставлено на рад. сцені, зокрема на українській («Фуенте овехуна», «Собака на сіні», «Дівчина з глечиком», «Закохана витівниця» та інші).

Тв.: Укр. перекл.— Овеча криниця.— Собака на сіні. К., 1962; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1962—65.

Літ.: Плавскин З. И. Лопе де Вега. Л.—М., 1960; Хорол В. О. Лопе де Вега — великий іспанський драматург. К., 1961; Плавскин З. И., Хольцова В. Г., Шур Л. А. Лопе де Вега. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1735—1961. М., 1962.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

ВЕ́ГЕНЕР (Wegener) Альфред-Лотар (1.XI 1880, Берлін — листопад 1930, Гренландія) — німецький геофізик. Професор Граццького ун-ту. Працював у галузі термодинаміки атмосфери, палеокліматології, *тектоніки*. Висунув гіпотезу горизонтального переміщення материків (див. також *Глобальна тектоніка*). Протягом багатьох років досліджував Гренландію, де проводив сейсмічні, метеорологічні та магнітні спостереження. Загинув під час третьої гренландської експедиції.

ВЕ́ГЕР Євген Ілліч (21.IX 1899 — 10.VII 1938) — партійний і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Лисцово Костромської губ. в сім'ї службовця. Учасник громадян. війни. Після закінчення Вищого моск. тех. учща — на парт. роботі в Свердловську, Брянську, в Криму, в апараті ЦК ВКП(б). В 1930—33 —перший секретар Кримського, 1933—37 — Одес. обкомів партії. З 1934 — канд. у члени ЦК ВКП(б), з 1933 — член ЦК КП(б)У. В 1933—37 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВЕГЕТАРІА́НСТВО (англ. vegetarian, від лат. vegetabilis — рослинний) — система харчування виключно продуктами рослинного походження (т. з. суворе, або чисте, В.) чи рослинними продуктами та продуктами, що їх одержують від живих тварин (т. з. не чисте В.). Вегетаріанство відоме з давніх часів. У багатьох країнах Сходу (Індія, Бірма, Непал та ін.) В.— наслідок релігійних вірувань, в зх. країнах — часто данина моді. Прихильники В. вважають, що організм людини і його травна система фізіол. більше пристосовані до харчування рослинною їжею. Сучасна наука про харчування до т. з. чистого В. ставиться негативно. При харчуванні виключно рослинною їжею в організм надходить недостатня кількість життєво необхідних харчових речовин, зокрема *білків* і *жирів*, вміст яких у рослинних продуктах обмежений. Крім того, біол. цінність рослинних білків за їхнім амінокислотним складом (див. *Білковий обмін*) набагато нижча, ніж тваринних. При т. з. не чистому В., яке допускає в їжу продукти тваринного походження (молокопродукти, яйця птиці), можлива побудова раціонального харчування. Проте не доцільно виключати з повсякденного раціону м'ясопродукти та рибу, які багаті на повноцінні білки й жири. До В. відносять також сироїдство — споживання продуктів рослинного походження, які не піддавали термічній обробці. Вегетаріанське харчування, в т. ч. сироїдство, нерідко застосовують з лікувальною метою — для лікування ожиріння, подагри, деяких хвороб серця і судин, нирок.

Літ.: Лифшиц М. И. Проблемы сыроедения. Х., 1932; Покровский А. А. Беседы о питании. М., 1968.

В. І. Смоляр.

ВЕГЕТАТИ́ВНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА — частина нервової системи, що регулює діяльність внутрішніх органів, залоз, кровоносних і лімфатичних судин, гладеньких та частково поперечносмугастих м'язів і обмін речовин у хребетних тварин і людини. Термін «вегетативна нервова система» запроваджений франц. лікарем М. *Біша* (1801), який запропонував поділити нервову систему на анімальну, або соматичну, та вегетативну, або вісцеральну. Англ. фізіолог Дж. Ленглей (1903) назвав В. н. с. «автономною нервовою системою», оскільки функції, які вона регулює, не можуть бути довільно викликані або припинені. В. н. с. включає центральні відділи, які складаються з комплексу нервових клітин та волокон, закладених у головному і спинному мозку, і периферичні відділи, представлені великою кількістю автономних вузлів, нервів і нервових сплетень. В. н. с. поділяється на симпатичну і парасимпатичну, кожна з яких має свої центральну і периферичну частини. Симпатична нервова система іннервує (див. *Іннервація*) усі органи і тканини організму. Її функція полягає в прискоренні серцевої діяльності, звуженні кровоносних судин, гальмуванні виділення слини, шлункового соку та ін., у підвищенні тонусу поперечносмугастих м'язів, розширенні зіниць тощо. Центри симпатичної нервової системи розміщені у бічних стовбурах спинного мозку на протязі від VIII шийного (I грудного) до II—III поперекового сегментів у вигляді бічного проміжного ядра. Периферична частина симпатичної нервової системи представлена парним симпатичним стовбуром та його сполучними гілочками, симпатичними нервами, автономними нервовими сплетеннями і превертебральними автономними вузлами. Парасимпатична нервова система іннервує нечисленні органи і тканини. Її дія на них здебільшого протилежна дії симпатичної нервової системи. Осн. її функція полягає в уповільненні ритму серцевих скорочень, розширенні деяких кровоносних судин, посиленні секреторної функції слинних і травних залоз, посиленні перистальтики кишечника, звуженні зіниць тощо. Центри парасимпатичної нервової системи містяться у середньому мозку, дорсальній частині моста і довгастому мозку та в сірій речовині II—IV крижових сегментів спинного мозку. Периферична частина представлена передвузловими волокнами, які входять до складу окорухового, проміжного, язиковоглоткового і блукаючого нервів, інтрамуральними вузлами, нутрощевими крижовими нервами і вузлами та їхніми зв'язками. Центри, що об'єднують та регулюють функції симпатичної і парасимпатичної В. н. с., містяться в мозочку, ядрах підгорбової ділянки й у смугастому тілі. Вищі центри, що координують діяльність усієї В. н. с.,— в корі великих півкуль *головного мозку*. Іл. див. с. 352—353.

Літ.: Кнорре А. Г., Лев И. Д. Вегетативная нервная система. Л., 1977.

А. Д. Лаута.

ВЕГЕТАТИ́ВНЕ РОЗМНО́ЖЕННЯ — тип нестатевого розмноження, при якому з частини материнського організму утворюються ідентичні йому за своїми спадковими ознаками нові особини. В. р. дуже поширене серед усіх груп рослин

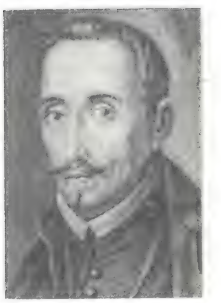

Л.-Ф. де Вега Карпйо.

та низькоорганізованих тварин. Відомі такі форми В. р.: *поділ* (гол. чин. одноклітинні рослини і тварини); *брунькування* (дріжджі, деякі гриби, печінкові мохи); *пупкування* (найпростіші, губки, кишковопорожнинні, моховатки, кришкоброві, покривники) та ф р а г м е н т а ц і я — крайній вираз *регенерації*, коли з частини організму відтворюється цілий організм (багатоклітинні нижчі та багато вищих рослин, черви, морські зірки).

В. р. за допомогою *вегетативних органів* широко використовують у рослинництві. Цибулинами і бульбами розмножують овочеві культури і декоративні рослини; надземними повзучими пагонами («вусами») — суниці й полуниці; гілками-відсадками, що вкорінюються,— агрус та ін.; кореневими паростками —ряд дерев і кущів. У садівництві широко застосовують укорінення *живців* та *щеплення рослин*.

Б. Є. Веденєєв.

ВЕГЕТАТИ́ВНІ О́РГАНИ — органи рослин, що служать для підтримання індивідуального життя рослинного організму. У вищих рослин В. о. є *корінь, стебло, листок*, у нижчих — тіло (талом, або *слань*), не почленоване на органи, крім деяких водоростей, у яких помітне диференціювання на органи, зовні подібні до стебла і листка вищих рослин. В. о. можуть служити для *вегетативного розмноження*.

Дж. Веджвуд. Портландська ваза. Завод Веджвуда. 1789. Музей кераміки в Кускові (Москва).

ВЕГЕТАЦІ́ЙНИЙ МЕ́ТОД — лабораторний метод дослідження рослин, який полягає у вирощуванні їх у спеціальних посудинах, розміщених у скляних, т. з. вегетаційних, будиночках, теплицях, кліматичних камерах та інших спорудах. При застосуванні В. м. рослини перебувають в однакових умовах; неоднаковим є лише фактор (напр., т-ра, вологість тощо), вплив якого досліджують. За допомогою В. м. вивчають фізіол. роль поживних речовин та їх надходження в рослину, ступінь родючості грунтів, реакцію рослин на т-ру, світло, вологість, хім. засоби захисту рослин тощо. В. м. найповніше розроблений у працях вітчизн. учених К. А. Тімірязєва, П. С. Коссовича, Д. М. Прянишникова, К. К. Гедройца. Див. також *Водні та піщані культури*.

ВЕГЕТАЦІ́ЙНИЙ ПЕРІ́ОД, вегетація — час, протягом якого рослина активно росте і розвивається (вегетує) Розрізняють заг В. п для рослин певної місцевості — період року, протягом якого за метеорологічними умовами даної місцевості можлива вегетація рослин, та В. п. окремих видів або сортів рослин — час, необхідний для проходження повного циклу розвитку рослин. У с.-г. практиці під терміном «вегетаційний період» розуміють період від посіву рослини до настання тех. стиглості й збирання врожаю. Тривалість заг В п. залежить від природних умов. для окремих рослин — від виду або сорту, до якого вони належать. та умов навколишнього середовища. Серед культурних рослин розрізняють сорти з довгим і коротким В. п., тобто пізньостиглі й ранньостиглі. Тривалість В. п. озимих культур варіює прибл. від 260—280 до 340—360 днів, ярих —від 60—90 до 150—170 днів.

Ведмедиця. Ведмедиця звичайна: метелик і гусениця.

Ведмідь бурий.

ВЕ́ДА (санскр.— кінець, завершення *Вед*) — поширена в Індії течія об'єктивно-ідеалістичної філософії. Осн. положення В. викладені у «Веданта-сутрі» і приписуються Бадараяні (4—3 ст. до н. е.). У В. існують два напрями: адвайта, засновником якої є Шанкара (8—9 ст.), і вішиштадвайта, заснована Рамануджею (11—12 ст.). За адвайтою, в світі не існує жодної реальності, крім бога. Уявлення про багатоманітність світу — ілюзія (майя), викликана необізнаністю. За вішиштадвайтою, існують три реальності — матерія, душа і бог. Головною з них є бог, оскільки матерія і душа без нього існують лише як поняття, а не як дійсність. Осн. методом пізнання є божественна *інтуїція*. Як реліг. світогляд В. включає поняття про спокутування, яке нібито полягає в повному злитті з богом і досягається в релігії через жертвоприношення, піст, у філософії — шляхом повного відходу від реальності й заглиблення в чисте мислення. В. й досі посідає важливе місце в філософії *індуїзму*.

ВЕ́ДЕКІНД (Wedekind) Франк (24.VII 1864, Ганновер — 9.III 1918, Мюнхен) — німецький письменник. У сатиричних віршах 90-х рр. критикував вільгельмівську імперію, в драмі «Пробудження весни» (1891) висміював звичаї та мораль буржуа. Деякі твори (дилогія «Дух землі», 1895, «Скринька Пандори», 1904; драма «Замок Ветерштейн», 1910) позначені впливом філософії Ф. Ніцше. Найзначніша з п'єс — «Маркіз Кейт» (1901)— має гостре соціально-критичне спрямування. Драми «Самсон» (1914) і «Геракл» (1917) — на теми біблійської й античної міфології. В.— один з попередників *експресіонізму*.

ВЕ́ДЕЛЬ Артемій Лук'янович (1767, за ін. даними—1770, 1772, Київ — 14.VII 1808, там же) — український композитор, хоровий диригент, співак (тенор). Учився в Київ. академії (до 1787), де був солістом (пізніше регентом) хору і першим скрипалем студентського оркестру. З 1787 — регент і капельмейстер капели моск. генерал-губернатора. В 1790 організував і очолив у Києві хор з «солдатських дітей і вольних людей», у 1796—98 вів клас вокальної музики Харків колегіуму й одночасно керував хорами церковних півчих. З 1798 жив у Києві. В.— автор 29 церковних хорових концертів, кращі з яких своєю виразністю і мелодійним колоритом близькі до укр. нар. наспівів У деяких творах, особливо тенорових соло, видатним виконавцем яких був сам В., відчувається вплив укр. романсу.

Літ.: Боровик М. Про впливи народної пісні на мелодику А. Веделя. «Українське музикознавство», 1971, № 6; Петрушевський В. До біографії А. Л. Веделя. «Українське музикознавство», 1971, № 6.

ВЕДЕНЕ́ЄВ Борис Євгенович [21.XII 1884 (2.I 1885), Тифліс — 25.IX 1946, Москва] — радянський учений в галузі гідротехніки і гідроенергетики, академік АН СРСР (з 1932). Після закінчення Петерб. ін-ту інженерів шляхів (1909) брав участь у проектуванні і будівництві мор. портів на Далекому Сході та в Мурманську. Разом з іншими розробляв план *ГОЕЛРО*, був одним з керівників будівництва Волховської і Нижньосвірської ГЕС, *Дніпрогесу* ім В. І. Леніна. Запропонував розрахунок вартості будівництва ГЕС за методом «приведеного бетону», метод визначення вартості енергії ГЕС тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, іншими орденами. Держ. премія СРСР, 1943. Ім'я В. присвоєно Всесоюзному н.-д. ін-ту гідротехніки. Встановлено стипендії ім. Б. Є. Веденєєва.

Літ.: Адамович А. Н., Складнев М. Ф. Академик Борис Евгеньевич Веденеев. М., 1976.

ВЕДЕ́РНИКОВ Олександр Пилипович (н. 23.XII 1927, с. Мокіно, тепер Совєтського р-ну Кіровської обл.) — російський рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. У 1955 закінчив Моск. консерваторію. У 1955 — 58 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1958— Великого театру СРСР. Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Сусанін («Іван Сусанін» Глинки), Борис Годунов (в однойменній опері Мусоргського), Васков («Зорі тут тихі» Молчанова) та ін. Концертна діяльність Держ. премія СРСР, 1969.

ВЕ́ДЖВУД (Уеджвуд; Wedgwood) Джозайя (12.VII 1730, Берслем, Стаффордшір — 3.I 1795, Етрурія, поблизу Берслема) — англійський кераміст. Син гончара. У 1769 в с-щі Етрурія відкрив фабрику худож. фаянсових виробів, на якій виготовляли посуд і декоративні пластини з рельєфними композиціями на античні теми. Худож. вироби фабрики В. (чорного, коричневого, світло-зеленого та голубого кольорів) відзначалися простотою й благородством форм. Автором багатьох із них був англ. скульптор Дж. Флаксмен

ВЕ́ДИ (санскр. веда, букв.— знання) — найдавніші пам'ятки староіндійської л-ри, написані *санскритом*. Створювались у кін. 2-го тис.— 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Складаються з 4 збірок: Рігведа — книга гімнів; Самаведа — книга пісень; Яджурведа — книга молитов і жертовних церемоній; Атхарваведа — книга заклинань

ВЕДИ́ЧНА РЕЛІ́ГІЯ — релігія Стародавньої Індії епохи розкладу первіснообщинного ладу і формування класового суспільства. Осн.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ.
ЗАГАЛЬНИЙ ХІД ВОЄННИХ ДІЙ У ТРЕТІЙ ПЕРІОД (січень 1944 р. — травень 1945 р.)

Лінія фронту на кінець 23.XII 1943 р.
Напрями ударів радянських військ узимку 1943–44 рр.
Лінія фронту на середину червня 1944 р.
Напрями ударів радянських військ улітку–восени 1944 р.
Лінія фронту на кінець грудня 1944 р.
Напрями ударів радянських військ 1.I–11.V 1945 р.
Район Словацького повстання 28.VIII–28.X 1944 р.
Напрями ударів союзних військ
Напрями ударів 1-ї та 2-ї армій Війська Польського
Напрями ударів 1-го Чехословацького армійського корпусу
Напрями ударів військ Болгарської народної армії (БНА)
Напрями ударів військ Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ)
Напрями ударів 1-ї та 4-ї румунських армій
Напрями контрударів і контрнаступу німецько-фашистських військ
Просування військ союзників
Морські шляхи Радянського Союзу
Морські шляхи Німеччини
Рубіж виходу радянських військ і військ союзників 8–11.V 1945 р.
Підписання акта про беззастережну капітуляцію військ фашистської Німеччини
МАСШТАБ 1:12 500 000
125 0 125 250 375 км
Кольський п-ів
Мурманськ
Архангельськ
Вологда
Ярославль
Калинін
МОСКВА
Рязань
Тула
Орел
Курськ
Харків
Полтава
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Маріуполь
Керчь
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Одеса
Миколаїв
Херсон
Кіровоград
Житомир
Рівне
Луцьк
Тернопіль
Чернівці
Кишинів
Мінськ
Вітебськ
Могилів
Гомель
Брянськ
Смоленськ
Псков
Новгород
Ленінград
Петрозаводськ
Мурманськ
Тампере
Хельсінкі
Стокгольм
Таллін
ЕСТОНСЬКА РСР
ЛАТВІЙСЬКА РСР
ЛИТОВСЬКА РСР
Вільнюс
Каунас
Рига
Гдиня
Данциг
Берлін
Варшава
Лодзь
Краків
Познань
Вроцлав
Прага
Відень
Будапешт
Бухарест
Белград
Сараєво
Загреб
Сан Марино
Мюнхен
Франкфурт
Гамбург
Копенгаген
Осло
Стокгольм
Берн
Лондон
Париж
Брест
Мозир

уявлення В. р. відобразились у *Ведах*. Характерною особливістю В. р. є обожнювання сил природи (бог неба — Варуна, бог вогню — *Агні*, мати-земля — Прітхіві, боги сонця — Сур'я, Савітар, *Мітра, Вішну* та ін.). Важливе значення мав також культ предків. З часом обожнювання сил природи у В. р. доповнилося обожнюванням сусп. сил, передусім держ. влади — князів, царів (*Індра* — спершу бог грому, потім вождь, цар усіх богів). Пізньоведичну релігію називають *брахманізмом*.

ВЕДМЕ́ДЕВІ, ведмежі, ведмеді (Ursidae) — родина ссавців ряду *хижих звірів* Найбільші серед сучас. хижаків. Тіло масивне (довж. до 3 м, маса 60—1000 кг), голова велика, видовжена, кінцівки п'ятипалі, стопохідні, озброєні невтяжними кігтями, хижі зуби невеликі, різці та ікла добре розвинені, кутні зуби мають жувальні поверхні. Хутро густе з розвиненим підшерстям, досить грубе, білого, бурого або чорного кольору. За характером живлення рослиноїдні або всеїдні. Більшість В. живуть в лісах, рідше на відкритих високогір'ях, один вид — на крижаних просторах Арктики. Розмножуються з 3—4-річного віку, народжують 1—2, іноді до 6 малят. Тривалість життя 30—40 років. У родині 4 роди (деякі зоологи виділяють7) з 7 (за ін. авторами, 9) видами. Поширені переважно у Пн. півкулі, зокрема у Євразії, Пн. Америці, Пн. Африці. В СРСР —3 види: *ведмідь бурий, гімалайський ведмідь, білий ведмідь*, в УРСР — ведмідь бурий. В.— промислові тварини (використовують м'ясо, жир, шкуру), але у зв'язку із зменшенням чисельності у багатьох країнах, зокрема в СРСР, взяті під охорону. Викопні рештки В. (напр., печерний ведмідь) відомі з міоценових відкладів Євразії.

І. Т. Сокур.

ВЕДМЕДИ́ЦЕВІ (Arctiidae) — родина *метеликів*. Передні крила (розмах 3—8 см) видовжені, трикутні, задні — широкі, заокруглені; в спокійному стані складаються дахоподібно; забарвлення переважно яскраве з плямистим малюнком. Гусениці густо вкриті довгими волосками. Бл. 5000 видів, поширених по всьому світу, в СРСР — бл. 200, у т. ч. на Україні — бл. 50. Деякі В. (напр., *американський білий метелик*) ушкоджують с.-г. та лісові рослини.

О. П. Кришталь.

ВЕДМЕ́ЖЕ ВУ́ШКО — 1) Рослина родини вересових (див. *Мучниця звичайна*). 2) Народна назва рослин з родів *дивина* (Verbascum), *шавлія* (Salvia), *оман* (Inula).

ВЕДМІ́ДЬ БУ́РИЙ (Ursus arctos) — хижий ссавець родини *ведмедевих*. Довж. тіла до 2 м (іноді до 2,5 м), висота в холці 125 см, маса до 250 кг (іноді до 750 кг). Ведмідь бурий — лісовий звір, живиться рослинною і тваринною їжею; взимку перебуває в неглибокій сплячці. Самка раз на 2 роки після 6—8-місячної вагітності народжує 1—2 (іноді до 5) ведмежат В. б. пошир. в Європі, Пн. Африці, Азії і Пн. Америці; в СРСР — в лісовій зоні та в горах Серед. Азії і Кавказу; найбільше В. б. збереглося на Камчатці. На Україні — в Карпатах, іноді трапляється на території Сум. області. Як рідкісний звір охороняється законом.

І. Т. Сокур.

ВЕДМІ́ДЬ-ГОРА́ — гора в Кримських горах. Див. *Аюдаг*.

ВЕДМІ́ЦЬКИЙ Олександр Микитович [літ. псевд.— Метеорний, Ол. Метеор; 10(22).XII 1894, м. Прилуки, тепер Чернігівської обл.— 18.X 1961, м. Орськ, Оренбурзької обл.] — український рад. поет і літературознавець. У 1918 закінчив Полтав. учительський ін-т. Працював педагогом, журналістом. Належав до літ. орг-ції *«Плуг»*. Автор поетичних збірок «Під заграваами повстань» (1923), «Шумить тополя» (1927), «Покоси» (1929), «Вугіль» (1931), монографії «Т. Шевченко в Оренбурзькому засланні» (1960) та ін. праць.

ВЕДУ́ТА Павло Пилипович [н. 4(17).VI 1906, с. Журівка, тепер Миколаївського р-ну Одеської обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949 і 1958). Член КПРС з 1951. Голова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Березівського р-ну Одеської обл. з січня 1955 до лютого 1977. Потім — на пенсії; обраний почесним головою цього колгоспу. Делегат XXII, XXIII і XXIV з'їздів Компартії України та XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЕ́ЄРТ (Верт; Weerth) Георг (17.II 1822, Детмольд — 30.VII 1856, Гавана) — німецький письменник. Член *Союзу комуністів*. Друг і соратник К. Маркса і Ф. Енгельса. Під час революції 1848—49 входив до складу редакції *«Нової Рейнської газети»*. Автор ліричних, політ. і сатиричних віршів, «Начерків соціального і політичного життя британців» (1843—47), повісті «Гумористичні начерки німецького торгового життя» (1847—48). Роман «Життя і подвиги славетного лицаря Шнапганського» (1849) — сатира на прусське дворянство.

Тв.: Укр. перекл.— Життя і подвиги славетного лицаря Шнапганського. К., 1958; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957.

Літ.: Матузова Н. М. Проза Георга Веерта в «Новой Рейнской газете». К., 1957; Кочеткова М. А. Георг Веерт — друг и соратник Маркса и Энгельса. М., 1974.

Везувій. На передньому плані — місто Неаполь.

ВЕЗА́ЛІЙ (Vesalius) Андреас (31. XII 1514, Брюссель — 15.X 1564, о. Занте) — природодослідник епохи *Відродження*, основоположник сучасної анатомії. Навчався в Лувені, Монпельє і Парижі. З 1539 — проф. ун-ту в Падуї. Вперше застосував розтин трупів при викладанні анатомії. В найважливішій своїй праці «Про будову людського тіла» (1543) В. вперше в історії природознавства дав науковий опис будови людського тіла, що грунтується на експериментальних даних. Спостереження В. створили передумову для відкриття У. *Гарвеєм* кровообігу. Праці В. сприяли звільненню природознавства від пут релігії і схоластики. Наук. погляди В. переслідувала католицька церква; *інквізиція* присудила його до паломництва в Єрусалим з метою замолювання «гріхів». Під час цієї подорожі В. помер.

ВЕЗИ́Р, візир (араб.) — 1) Титул міністрів у багатьох мусульманських державах Середньої і Пд.-Сх. Азії та Індії в середні віки. 2) В *Османській імперії* титул багатьох сановників і намісників провінцій, а також першого міністра (великий В.), який мав право видавати закони від імені султана, підписувати мирні договори. За конституцією 1876, великий В.— голова ради міністрів (до 1922). 3) Міністр в ряді сучас. араб. країн.

ВЕЗІ́РОВ Наджаф-бек Фаталі-бек-огли [5(17).II 1854, Шуша — 9.VII 1926, Баку] — азербайджанський драматург, театральний діяч. Закінчив с.-г. академію в Москві (1878). Один із засновників азерб. театру. Друкуватися почав в азерб. газ. «Екінчі» («Плугатар», 1875—77). В своїх творах викривав пороки бурж. суспільства, критикував патріархальні та феод. звичаї (трагедія «Горе Фахреддіна», 1896). П'єса «Початок нової ери» (1924) — про встановлення Рад. влади в Азербайджані. Відомий і як публіцист.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. Баку, 1958.

Літ.: Алиева А. А. Н. Везиров и азербайджанский театр. Баку, 1967.

ВЕЗУВІА́Н — мінерал класу *силікатів*. $Ca_{10}(Mg, Fe)_2Al_4[(OH, F)_4(SiO_4)_5(Si_2O_7)_2]$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 3,34—3,44. Твердість 6,75. Колір зеленувато-жовтий, бурий, зелений різних відтінків. Блиск скляний, жирний. В СРСР В. є на Уралі, в Якутії. Відміни В. зеленого кольору використовують для виготовлення худож. виробів.

ВЕЗУ́ВІЙ — діючий вулкан на Пд. Італії, поблизу м. Неаполя. Утворює три конуси; внутрішній, найвищий і наймолодший з них,— власне В. заввишки до 1277 м. Складається з лави, вулканічного туфу та попелу. Перше засвідчене істор. документами катастрофічне виверження В. відбулося 79, коли загинули міста *Помпеї, Геркуланум* і Стабії. Сильні виверження В. були 1631, 1794, 1822, 1872, 1906 і 1944.

ВЕЙДЕМЕ́ЙЄР (Weydemeyer) Йосиф (1818 — 26.VIII 1866, Сент-Луїс) — діяч німецького і американського робітничого руху; учень і друг К. Маркса і Ф. Енгельса. З 1847 — член *Союзу комуністів*.

О. П. Ведерников.

П. П. Ведута.

Г. Веєрт.

А. Везалій.

Учасник революції 1848—49 в Німеччині. В 1851 емігрував до США, де став одним із перших пропагандистів марксизму, засновником робітн. товариств і їхніх друкованих органів. Під час громадян. війни в США 1861—65 — полковник армії пн. штатів.

Літ.: Поспелова В. Иосиф Вейдемейер. В кн.: Маркс и Энгельс и первые пролетарские революционеры. М., 1961.

ВЕ́ЙЄРШТРАСС (Weierstraß) Карл-Теодор-Вільгельм (31.X 1815, Остенфельде — 19.II 1897, Берлін) — німецький математик. Член Берлінської АН (з 1857), професор Берлін. ун-ту (з 1856). Праці В. стосуються *математичного аналізу, варіаційного числення,* теорії *аналітичних функцій,* лінійної *алгебри* і *диференціальної геометрії.* В основу теорії аналітичних функцій В. поклав степеневі *ряди.* В. створив теорію *еліптичних функцій,* взявши за основу запроваджені ним спец. функції. Серед учнів В.— С. В. *Ковалевська.*

Веймар. Герцогський палац, перебудований 1790—1803 (тепер художній музей).

ВЕ́ЙМАР — місто на Пд. НДР, в округу Ерфурт, на р. Ільмі (бас. Ельби). Залізничний вузол. 63,1 тис. ж. (1975). Вперше В. згадується 975. Виробн. комбайнів, вимірювальних приладів; підприємства поліграф., фарфорової, хім., паперової, харч. пром-сті. Консерваторія, пед. ін-т. Туризм. Серед архіт. пам'яток В.— численні будівлі 16—18 ст. (Будинок Кранаха, бл. 1526; Герцогський палац, перебудований 1790—1803 в стилі класицизму; палац Бельведер, 1726—32); Нім. нац. театр (1906—08), Вища школа архітектури і будівництва (1904—07, арх. Г.-К. ван де Велде); мальовничі парки (найбільший — парк Гете). Пам'ятники: Й.-В. Гете, Й.-Ф. Шіллеру (обидва 1857, скульптор Е. Річель), Е. Тельману (1958, скульптор В. Арнольд). Нац. музей Гете, мемор. будинки Шіллера і Ліста, худож. музей та ін. На Пн. від В.— *Бухенвальд,* де 1958 відкрито монумент борцям Опору фашизму (скульптор Ф. Кремер). У В. жили і творили Й.-С. *Бах* (1703 і 1708—17), К.-М. Віланд (1772—1813), Й.-В. *Гете* (1775—1832), Й.-Г. *Гердер* (1776—1803), Й.-Ф. *Шіллер* (1799—1805), Ф. *Ліст* (1848—61)

Веймутова сосна. Гілка з шишками.

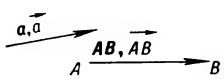

Позначення вектора.

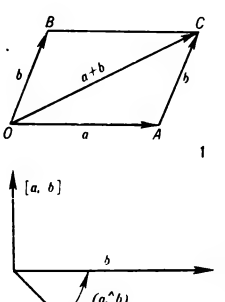

Векторне числення: 1 — сума двох векторів; 2 — векторний добуток двох векторів.

ВЕ́ЙМАРСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — термін, вживаний в історичній літературі для означення політ. устрою Німеччини 1919—33. Виникнення назви пов'язане з м. Веймаром, в якому 31.VII 1919 Установчі збори прийняли нову нім. конституцію. В. р. перестала існувати з встановленням нацистської диктатури.

ВЕ́ЙМУТОВА СОСНА́ (Pinus strobus) — швидкоростуче дерево род. соснових. Стовбур прямий, досягає до 60 м заввишки і до 1,5 м у діаметрі; крона широкопірамідальна. Росте в Пн. Америці. В Європі культивують із 17 ст. В СРСР, у т. ч. й на Україні,— як лісову й декоративну породу. Деревина В. с.— жовтувато-біла, використовується як будівельний матеріал та для виготовлення меблів, олівців, сірників тощо.

ВЕ́ЙНБЕРГ Гаврило Давидович (червень 1891, с. Майдан, тепер Летичівського р-ну Хмельницької обл.— 26.VI 1946, Москва) — рад. партійний і профспілковий діяч. Член Комуністичної партії з 1906. В 1910—11 і 1914 вів парт. роботу в Києві й Катеринославі. У жовтні 1917 — член Петроград. ВРК; потім на парт. і профспілковій роботі; зокрема 1929—37 — секретар ВЦРПС. З 1943 на пенсії. Був членом ВЦВК і кандидатом у члени ЦВК. На XIV і XV з'їздах обирався членом ЦКК ВКП(б), на XVI—XVIII — кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

ВЕ́ЙС (Вейссіус; Weissius) Годофред (рр. н. і см. невід.) — німецький історик 17 ст. Автор «Історичної дисертації про козаків» (лат. мовою), яку захистив 1684 на філос. ф-ті Лейпцігського ун-ту (того самого року її видано окремою брошурою). Віддаючи свої симпатії пануючим класам Речі Посполитої, В., однак, відзначив волелюбність укр. козаків, підкреслив їхні заслуги в захисті європ. країн від тур.-тат. агресії, згадав про участь козаків в обороні Відня від турків 1683. Козац.-сел. повстання кінця 16 ст. в праці В. висвітлено на основі тенденційної книги Р. *Гейденштейна.*

ВЕ́ЙСМАН (Weismann) Август (17.I 1834, Франкфурт-на-Майні — — 5.XI 1914, Фрайбург) — німецький біолог, теоретик *еволюційного вчення.* Закінчив Геттінгенський ун-т (1856). Професор Фрайбурзького ун-ту (1873—1912). Праці В. присвячені захисту, обгрунтуванню та розвитку вчення Ч. *Дарвіна.* Засновник *неодарвінізму.* Своїми теоріями про спадковість та індивідуальний розвиток В. завбачив осн. принципи сучас. уявлення про *хромосоми* як носії спадкової інформації, відкривши шляхи для сформулювання *хромосомної теорії спадковості.*

ВЕ́ЙТЛІНГ (Weitling) Вільгельм (5.X 1808, Магдебург — 25.I 1871, Нью-Йорк) — діяч німецького робітничого руху, один з теоретиків утопічного, «зрівняльного» комунізму. За фахом кравець. У 1835—41 — учасник таємних революц. орг-цій нім. ремісників у Парижі, в т. ч. «Союзу справедливих» (1836). У 1841—43 перебував у Швейцарії. В 1842 видав осн. працю «Гарантії гармонії і свободи» (рос. пер. 1962) — перший значний твір нім. соціалістичної л-ри. Учасник революції 1848—49 в Німеччині. В кін. 1849 вдруге емігрував до США (вперше — 1846). В. визнавав необхідність революц. встановлення комуністич. ладу, проте недооцінював значення революц. теорії і провідну роль робітнич. класу.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1—4, 19—21, 37 [див. Покажчик імен].

ВЕ́ЙЦ (Weitz) Поль (н. 25.VII 1932, Ері, шт. Пенсільванія) — астронавт США. Закінчив ун-т шт. Пенсільванія. У групі астронавтів — з 1966. Разом з Ч. *Конрадом* і Дж. *Кервіном* здійснив (25.V—22.VI 1973) політ на космічному кораблі «*Аполлон*», що в ході виконання програми стикувався з орбітальною наук. станцією «*Скайлеб*». В. виходив у відкритий космос.

М. Я. Орлов.

ВЕ́КЛИЧ Максим Федорович (н. 23. II 1924, с. Первомайське, тепер Машівського р-ну Полтавської обл.) — український рад. геоморфолог, палеогеограф, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1961), професор (з 1974). Член КПРС з 1963. У 1950 закінчив Київ. ун-т. Протягом 1949—71 працював в Ін-ті геол. наук АН УРСР, з 1971 — зав. відділом палеогеографії Сектора географії АН УРСР. Праці присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, четвертинної геології, вченню про корисні копалини. Держ. премія УРСР, 1975.

ВЕ́КСЕЛЬ (нім. Wechsel) — вид *цінного паперу;* являє собою письмове боргове зобов'язання суворо встановленої законом форми, що дає його власникові (векселедержателю) безспірне право вимагати від боржника (векселедавця) сплати зазначеної у векселі суми грошей у вказаний в ньому строк. У капіталістичних країнах В. є одним із засобів обігу. В СРСР В. застосовували 1922—30 під час купівлі-продажу товарів і наданні послуг у кредит держ., кооп. і приватними підприємствами. Внутр. обіг В. ліквідовано кредитною реформою 1930—32. В. використовують лише в зовнішньоторг. розрахунках з капіталістичними країнами у зв'язку з приєднанням СРСР 1936 до Женевської вексельної конвенції 1930.

ВЕ́КСЛЕР Володимир Йосипович [19.II (4.III) 1907, Житомир — 22. IX 1966, Москва]— російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1937. Закінчив Моск. енерг ін-т (1931). З 1930 працював у Всесоюзному електротех. ін-ті АН СРСР, з 1937 — у Фіз. ін-ті АН СРСР, одночасно (з 1949) — в м. Дубна, де очолював (з 1954) лабораторію фізики високих енергій. Осн. роботи — з фіз. принципів прискорення заряджених частинок, фізики високих енергій, космічного проміння. У 1944 запропонував принцип *автофазування,* який покладено в основу дії багатьох сучас. *прискорювачів заряджених частинок.* Керував створенням *синхрофазотрона* на 10 ГеВ в Дубні (1957). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР. Портрет с. 148.

ВЕ́КТОР (лат. vector — той, що несе) — одне з основних понять сучасної математики, фізики тощо. Термін ввів 1846 У. *Гамільтон.* У тривимірному *евклідовому просторі* вектор виступає як напрямлений відрізок (мал.). Довжина такого відрізка наз. *модулем* (або довжиною) вектора. В., модуль якого дорівнює нулю, наз. н у л ь - в е к т о р о м (вважають, що він не має напряму або йому можна надати будь-який напрям). В., довжина якого дорівнює 1, наз. одиничним вектором (о р т о м). В. позначають латинськими літерами жирного (*a*) або звичайного (зі стрілкою

зверху) шрифту, його модуль — символами $|a|$, a, $|\vec{a}|$, ... Кожний напрямлений відрізок цілком визначається своїми початком і кінцем, отже В. можна розглядати як упорядковану пару точок. Тому його ще позначають символами AB, $\vec{AB}$ (на першому місці — початок), відповідно позначають і його модуль: $|AB|$, $|\vec{AB}|$. Два В. вважаються рівними, якщо вони мають той самий напрям, а їхні модулі рівні. Якщо при рівності модулів їхні напрями протилежні, В. наз. протилежними. В., протилежний вектору $\vec{a}$, позначається — $\vec{a}$. Будь-які В., паралельні одній прямій, наз. колінеарними. В., паралельні одній площині, наз. компланарними. Якщо в просторі введено *декартову систему координат*, кінці В. матимуть координати x_1, y_1, z_1 і x_2, y_2, z_2. Три числа $a_1 = x_2 - x_1$, $a_2 = y_2 - y_1$, $a_3 = z_2 - z_1$ цілком визначають вектор. Тому В. означають ще як упорядковану трійку чисел. Поширюючи це означення на *багатовимірний простір*, вектором в n-вимірному просторі наз. будь-яку упорядковану сукупність чисел $a_1, \ldots, a_n$ (координати В. в якомусь базисі). В. є матем. еквівалентом багатьох величин (фізичних, механічних тощо), які характеризуються не лише своїми числовими значеннями, а й напрямом (сила, шлях, швидкість). Про дії над В. див. *Векторне числення*.

М. І. Кованцов.

ВЕ́КТОРНЕ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчають дії над векторами. Ці дії відображають ті взаємовідношення, які є між реально існуючими векторними величинами (силами, швидкостями тощо). Розрізняють векторну алгебру і векторний аналіз.

Векторна алгебра вивчає дії над *векторами*, не пов'язані з поняттям граничного переходу: додавання векторів, множення вектора на число *(скаляр)*, скалярне, векторне і мішане множення векторів. Якщо $\vec{a}$ і $\vec{b}$ — два вектори, їхньою сумою (позначається $\vec{a} + \vec{b}$) наз. вектор, що збігається з діагоналлю паралелограма, побудованого на векторах $\vec{a}$ і $\vec{b}$ як на сторонах (мал., 1). Початок цього вектора збігається з початком векторів $\vec{a}$ і $\vec{b}$. Сума не залежить від вибору спільного початку векторів. Оскільки $\vec{AC} = \vec{b}$, суму можна ще означити як замикальну ламаної лінії OAC, яка утворюється внаслідок суміщення початку другого доданка з кінцем першого. Аналогічно додають будь-яку кількість векторів. Напрям суми — від початку першого до кінця останнього вектора. Додавання векторів підпорядковується двом законам: $\vec{a} + \vec{b} = \vec{b} + \vec{a}$ (*комутативність*). $(\vec{a} + \vec{b}) + \vec{c} = \vec{a} + (\vec{b} + \vec{c})$ (*асоціативність*). Добутком вектора $\vec{a}$ і скаляра λ наз. вектор (позначають $\lambda\vec{a}$ або $\vec{a}\lambda$), який є колінеарним до $\vec{a}$ і має той самий напрям, що й $\vec{a}$ (при $\lambda > 0$), або протилежний при $\lambda < 0$; його *довжина* дорівнює $|\lambda| \cdot |\vec{a}|$. Множення вектора на число підпорядковується таким законам: $\lambda\vec{a} = \vec{a}\lambda$; $\lambda(\mu\vec{a}) = (\lambda\mu)\vec{a}$; $(\lambda + \mu)\vec{a} = \lambda\vec{a} + \mu\vec{a}$; $\lambda(\vec{a} + \vec{b}) = \lambda\vec{a} + \lambda\vec{b}$. Скалярним добутком двох векторів $\vec{a}$ і $\vec{b}$ [позначається $\vec{a}\vec{b}$ або $(\vec{a}, \vec{b})$] наз. скаляр, який визначається за формулою $(\vec{a}, \vec{b}) = |\vec{a}|\,|\vec{b}| \cdot \cos(\widehat{\vec{a}, \vec{b}})$ [символом $(\widehat{\vec{a}, \vec{b}})$ позначено кут між векторами, менший від розгорнутого]. Скалярне множення підпорядковується таким законам: $(\vec{a}, \vec{b}) = (\vec{b}, \vec{a})$ (комутативність); $(\vec{a} + \vec{b}, \vec{c}) = (\vec{a}, \vec{c}) + (\vec{b}, \vec{c})$ (*дистрибутивність*); $(\lambda\vec{a}, \vec{b}) = \lambda(\vec{a}, \vec{b})$. Векторним добутком двох векторів $\vec{a}$ і $\vec{b}$ наз. вектор (позначається $[\vec{a}, \vec{b}]$), який перпендикулярний до векторів $\vec{a}$, $\vec{b}$; його напрям визначається за правилом правої руки, тобто якщо вказівний палець правої руки направити по вектору $\vec{a}$, середній — по вектору $\vec{b}$, то відігнутий великий палець вкаже напрям векторного добутку (мал., 2); його довжина визначається за формулою $|[\vec{a}, \vec{b}]| = |\vec{a}|\,|\vec{b}| \sin(\widehat{\vec{a}, \vec{b}})$. Векторне множення підпорядковується таким законам: $[\vec{a}, \vec{b}] = -[\vec{b}, \vec{a}]$ (антикомутативність); $[\vec{a} + \vec{b}, \vec{c}] = [\vec{a}, \vec{c}] + [\vec{b}, \vec{c}]$ (дистрибутивність); $[\lambda\vec{a}, \vec{b}] = \lambda[\vec{a}, \vec{b}]$. Інколи напрям векторного добутку визначають за правилом лівої руки. Мішаним (потрійним) добутком трьох векторів, взятих у певному порядку, наз. скаляр [позначається символом $\vec{a}\vec{b}\vec{c}$ або $(\vec{a}, \vec{b}, \vec{c})$], який визначається формулою $\vec{a}\vec{b}\vec{c} = ([\vec{a}, \vec{b}], \vec{c})$. Геом. смисл мішаного добутку — об'єм паралелепіпеда, побудованого на векторах $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$ як на ребрах, взятий із певним знаком.

Векторний аналіз — розділ В. ч., де викладено матем. апарат, за допомогою якого вивчають векторні та скалярні поля (див. *Поля теорія*).

Літ.: Кочин М. Е. Векторное исчисление и начала тензорного исчисления. М., 1965; Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Кованцов М. І. Диференціальна геометрія. К., 1973; Борисенко А. И., Тарапов И. Е. Векторный анализ и начала тензорного исчисления. Х., 1978.

М. І. Кованцов.

ВЕ́КТОРНИЙ ПРО́СТІР — узагальнення поняття сукупності векторів тривимірного *евклідового простору*. В. п. наз. сукупність об'єктів будь-якої природи (*векторів*) a, b, ..., для яких встановлено операції додавання і множення на числа (*скаляри*) α, β, ..., що належать деякому полю P; властивості цих операцій визначаються певною системою аксіом: 1) $a + b = b + a$; 2) $(a + b) + c = a + (b + c)$; 3) рівняння $a + x = b$ має єдиний розв'язок; якщо $b = a$, цей розв'язок наз. нульовим вектором (позначається $\mathbf{O}$) або нуль-вектором; при $b = \mathbf{O}$ він називається протилежним до a (позначається $-a = (-1) \cdot a$); 4) $\alpha(a + b) = \alpha a + \alpha b$; $(\alpha + \beta)a = \alpha a + \beta a$; 5) $(\alpha\beta)a = \alpha(\beta a)$; 6) $1 \cdot a = a$ (1 — одиниця поля P). Якщо існує n лінійно незалежних векторів $e_1, \ldots, e_n$, тобто таких, для яких рівність $\alpha^1 e_1 + \ldots + \alpha^n e_n = \mathbf{O}$ виконується лише при $\alpha^1 = \ldots = \alpha^n = \mathbf{O}$, а будь-який вектор a можна представити у вигляді їх лінійної комбінації: $a = x^1 e_1 + \ldots + x^n e_n$, то В. п. наз. n-вимірним. Вектори $e_1, \ldots, e_n$ утворюють *базис* В. п., числа $x^1, \ldots, x^n$ наз. *координатами* вектора a в цьому базисі. Прикладом n-вимірного В. п. є сукупність *многочленів*, степені яких не перевищують $n - 1$, якщо додавати ці многочлени і множити їх на числа за звичайними правилами. Нуль-вектором у цьому просторі є многочлен, тотожно рівний нулеві. За базис можна взяти *одночлени* x^{n-1}, x^{n-2}, ..., 1. В. п. наз. дійсним евклідовим, якщо в ньому введено операцію скалярного множення векторів, а поле P є полем дійсних чисел. Скалярним добутком двох векторів a, b наз. дійсне число [скаляр, позначається ab або (a, b)], яке зіставляється з векторами a, b так, що при цьому виконуються рівності: $(a, b) = (b, a)$; $(\lambda a, b) = \lambda(a, b)$; $(a + b, c) = (a, c) + (b, c)$; $(a, a) \geqslant 0$ (нуль — лише для $a = \mathbf{O}$). Якщо скалярний добуток дорівнює нулеві, вектори наз. ортогональними. Квадратний корінь з скалярного квадрата вектора наз. *нормою* або довжиною цього вектора (позначається $|a|$ або $\|a\|$). Кутом між векторами наз. число $(\widehat{a, b})$, яке визначається рівністю $\cos(\widehat{a, b}) = (a, b)/|a| \cdot |b|$. Поняття скалярного добутку векторів можна поширити на В. п. над полем комплексних чисел (тоді мають унітарний простір). Теорія В. п. є зручним і ефективним інструментом для вивчення різноманітних явищ навколишньої дійсності. В. п. наз. ще лінійним простором.

Літ.: Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Калужнін Л. А., Вишенський В. А., Шуб Ц. О. Лінійні простори. К., 1971; Ефимов Н. В., Розендорн Э. Р. Линейная алгебра и многомерная геометрия. М., 1974.

М. І. Кованцов.

ВЕ́КУА Ілля Несторович [23.IV (6.V) 1907, с. Шешелети Гальського р-ну Абх. АРСР — 2.XII 1977, Тбілісі] — грузинський рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958) і АН Груз. РСР (з 1946, її президент з 1972), Герой Соціалістичної Праці (з 1969). Член КПРС з 1943. Закінчив Тбіліський ун-т (1930). Праці В. присвячені застосуванням теорії *аналітичних функцій* до розв'язування *рівнянь ма-*

Й. Вейдемейєр.

К.-Т.-В. Вейєрштрасс

В. Вейтлінг.

П. Вейл.

тематичної фізики. В. вивчив заг. властивості розв'язків широкого класу еліптичних рівнянь і розробив методи дослідження заг. *крайових задач*. Одержані ним результати застосовуються в теорії пружності і геометрії (теорія згинань поверхонь). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963.

Тв.: Обобщённые аналитические функции. М., 1959.

В. Й. Векслер.

ВЕ́КШИНСЬКИЙ Сергій Аркадійович [15 (27).X 1896, Псков — 20. IX 1974, Москва] — російський рад. вчений у галузі електровакуумної техніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1940. Працював (1922—46) на інженерних посадах на підприємствах Ленінграда і Новосибірська. З 1947 — директор н.-д. ін-ту. Осн. галузь наук. діяльності — розробка методів дослідження сплавів, створення електронних приладів. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1951, 1955. Ленінська премія, 1962. Золота медаль ім. О. С. Попова, 1962

І. Н. Векуа.

ВЕЛА́СКЕС (Родрігес де Сільва Веласкес; Rodríguez de Silva Velásquez) Дієго (4 або 5.VI 1599, Севілья — 6.VIII 1660, Мадрід) — іспанський живописець. Учився в Севільї у Ф. де Еррери Старшого та у Ф. Пачеко (1610—16). В ранніх творах В. відображав життя селян і ремісників («Сніданок», 1617, ДЕ; «Водонос», близько 1620, Музей Уеллінгтона, Лондон); навіть у реліг. композиціях художник переносив дію в реальні обставини («Христос у домі Марфи та Марії», 1620—22, Нац. галерея, Лондон). Ставши з 1623 придворним живописцем, В. не втратив інтересу до навколишнього життя, що виявилося, зокрема, в його картинах на міфологічні теми («Вакх», до 1630; «Кузня вулкана», 1630 — обидві в Прадо у Мадріді; «Венера з дзеркалом», 1651, Нац. галерея, Лондон). Картина В. «Здача Бреди» (1634—35, Прадо) заклала основи істор. живопису в мист. Зх. Європи. У портретах, яким належить осн. місце в творчості В., художник створив типові образи представників різних суспільних прошарків. В офіц. портретах вдало поєднував подібність з гострою психологічною характеристикою й традиційною парадністю (портрети — герцога Оліваресa, інфанта Бальтасара Карлоса, обидва — 1634—35, Прадо; Хуана Матеоса, бл. 1632, Дрезденська картинна галерея; герцога Оліваресa, бл. 1638, ДЕ; Хуана Парехи, 1650, зб. Раднор, Солсбері; інфанти Маргарити, 1660, Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.). В останні роки життя В. створив дві найвизначніші картини: «Лас Менінас» («Фрейліни», 1656) та «Прялі» (1657) — обидві в Прадо.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

С. А. Векшинський.

Літ.: Малицкая К. Веласкес. Альбом. М., 1960; Кеменов В. Картины Веласкеса. М., 1969.

Л. П. Логвинська.

Д. Веласкес.

ВЕ́ЛДЕ ван де (van de Velde) — родина голландських живописців 17 ст. 1) Есайас ван де В. (бл. 1590—91, Амстердам — похований 18.XI 1630, Гаага) — писав пейзажі й картини на батальні та побутові теми («Вид Зірікзе», 1618; «Товариство у парку», бл. 1620; «Пейзаж з вершниками», 1623). 2) Віллем ван де В. (хрещений 18.XII 1633, Лейден — 6.IV 1707, Лондон). Малював морські краєвиди («Штиль», 1657; «Парусники на морі»). 3) Адріан ван де В. (хрещений 30.XI 1636, Амстердам — похований 21.I 1672, там же). Брат Віллема ван де В. Автор пейзажів, жанрових картин, портретів («Зупинка в дорозі», 1660; «Пейзаж з родинною групою», 1667; «Зима», 1668). Окремі твори В. зберігаються в Ермітажі й Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

ВЕЛЕ́С, Волос — давньослов'янське поганське божество, покровитель скотарства, багатства й торгівлі. Запровадження на Русі *християнства* витіснило культ В. Покровителем скотарства почали вважати «святого Власа». В.— давня українська народна назва групи зірок *Плеяд* (див. *Волосожар*)

ВЕ́ЛЕТ, велетень, волот — персонаж східнослов'янської міфології. В українських народних казках В. (*Вернигора, Вернидуб, Котигорошко*) — богатирі неймовірної сили.

ВЕЛЕТЕ́НСЬКИЙ О́ЛЕНЬ (Megaloceros giganteus), ірландський олень — вимерлий ссавець родини оленевих. Існував у плейстоцені і ранньому голоцені. Мав великі (до 4 м у розмаху), на кінцях лопатоподібно розширені роги. В. о.— мешканець вологих лук. Був поширений у помірній зоні Європи, Азії і Пн. Африки. Найбільша кількість знахідок В. о. відома з торфовищ Ірландії. На тер. СРСР викопні рештки В. о. відомі з Моск., Рязан., Свердл. обл., Пн. Кавказу та ін. На Україні зустрічаються повсюди в антропогенових відкладах, особливо численні в долинах Дніпра, Десни і Дністра.

Н. Л. Корнієць.

ВЕЛИ́КА АВСТРАЛІ́ЙСЬКА ЗАТО́КА — затока Індійського ок. біля пд. узбережжя Австралії. Пл. 484 тис. км². Глибина затоки до 5080 м. Найбільший порт — *Аделаїда*.

ВЕЛИ́КА БАГА́ЧКА — селище міського типу Полтавської обл. УРСР, райцентр, на р. Пслі (притока Дніпра), за 13 км від залізничної ст. Яреськи. 4,2 тис. ж. (1977). Перші письмові згадки про с-ще Багачку припадають на кін. 16 —поч. 17 ст. З 1649 — сотенне містечко *Миргородського полку*, козаки його брали участь у боротьбі проти зрадника укр. народу гетьмана І. *Виговського*; під час *Північної війни 1700—21* в складі рос. військ боролися проти швед. загарбників. Рад. владу в с-щі встановлено у січні 1918. З 1925 має сучас. назву. З 1959 В. Б.— с-ще міськ. типу. Ф-ка госп. виробів, комбікормовий з-д, млин, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. У Великій Багачці народився і жив відомий радянський кобзар Ф. Д. *Кушнерик*.

ВЕЛИ́КА БІ́ЛА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода скороспілих свиней універсальної продуктивності. Найпоширеніша в СРСР. Виведена в 19 ст. в Англії. У 80-х рр. завозилась в Росію. З 1921 на Полтав. і Носівській с.-г. дослід. станціях з кращими тваринами цієї породи і місцевими свиньми була проведена племінна робота, в результаті якої створено по суті нову вітчизняну В. б. п. с., представлену трьома типами: м'ясним, м'ясо-сальним і сальним. Жива маса кнурів — до 350 кг, маток — 250 кг. Підсвинки в 6-місячному віці досягають 100 кг. Плодючість — 11—12 поросят на опорос. На Україні найкращі стада В. б. п. с. вирощуються у *племінних заводах* ім. М. О. Щорса (Микол. обл.), «Велика Бурімка» (Черкас. обл.), «Василівка» (Сум. обл.) і на багатьох фермах колгоспів і радгоспів. В. б. п. с. використовують для *чистопородного розведення* і поліпшення місцевих порід свиней, а також при виведенні нових порід. Свиноматок В. б. п. с. широко використовують для пром. *схрещування* з кнурами ін. порід.

Свиноматка великої білої породи.

ВЕЛИ́КА ВЕДМЕ́ДИЦЯ, Великий Віз — сузір'я Пн. півкулі неба. Сім яскравих зір В. В. утворюють фігуру, що нагадує ківш (див. карту до ст. *Зоряне небо*). За двома крайніми зорями цієї фігури (α і β) можна знайти *Полярну зорю*. Сузір'я Великої Ведмедиці видно на території УРСР протягом усього року.

ВЕЛИ́КА ВИСЬ — річка в Кіровоград. обл. і на її межі з Черкаською обл. УРСР, лівий витік р. Синюхи (бас. Пд. Бугу). Довж. 166 км, пл. бас. 2860 км². На В. В.— м. *Новомиргород*.

«ВЕЛИ́КА ВІЙНА́» 1409—11 — між *Тевтонським орденом*, що намагався загарбати польські і литовські землі, з одного боку, та Польським королівством і Великим князівством Литовським, з другого. У складі польс.-лит. армії боролися рос., укр., білорус., чеські і молд. загони. В *Грюнвальдській битві 1410* військо ордену було розгромлено. Незважаючи на те, що за *Торунським миром 1411* орден відмовлявся лише від частини своїх претензій (від Жемайтії і Добжинської землі), «В. в». сприяла припиненню нім. експансії на Схід.

ВЕЛИ́КА ВІТЧИ́ЗНЯ́НА ВІЙНА́ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ 1941—45 — визвольна війна радянського народу проти фашистської Німеччини та її союзників; найважливіший, вирішальний фронт *другої світової війни 1939—45*. Нав'язана нім. фашизмом війна була найбільшим воєнним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму. Вступ СРСР у 2-у світову війну змінив її політ. характер, зумовив переростання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блокові, в антифашистську, визвольну. СРСР став гол. оплотом народів у боротьбі проти фашизму.

Вважаючи розгром Рад. країни вирішальним етапом боротьби за світове панування, нацисти готувалися до війни проти СРСР з часу свого приходу (1933) до влади в Німеччині. Спираючись на щедру допомогу амер. і англ. монополій і використовуючи недалекоглядну політику потурання фашист. агресії з боку бурж. урядів зх. країн, фашист. Німеччина створила величезний воєнно-екон. потенціал. Воєнне виробництво з 1934 по 1940 збільшилося в 22 рази, чисельність збройних сил — у 35 раз. Гітлерівці використали й виробничі потужності д-в-сателітів та окупованих країн. Навесні 1941 збройні сили фашист. Німеччини налічували бл. 8,5 млн. чол. Нім.-фашист. армія мала на озброєнні 5639 танків і штурмових гармат, понад 10 тис. літаків, 61 тис. гармат і мінометів. Військ.-мор. флот на червень 1941 мав 5 лінкорів, 8 крейсерів, 43 есмінці, 161 підводний човен. Безпосередню підготовку війни проти СРСР фашист. Німеччина почала влітку 1940, після розгрому Франції. В основу стратегічного плану війни проти СРСР (див. *«Барбаросса» план*) гітлерівці поклали концепцію *«блискавичної» війни*. Вони готувалися завдати кілька нищівних ударів концентрованими силами танкових і моторизованих військ з метою роз'єднання, оточення і знищення гол. сил Червоної Армії, що дислокувалися в зх. районах СРСР, і просунутися в глиб країни до лінії Архангельськ — Астрахань. Для нападу на СРСР було виділено (разом із збройними силами Італії, Фінляндії, Румунії й Угорщини) 190 д-зій (у т. ч. 153 німецькі) — всього 5,5 млн. чол. Вони мали на озброєнні бл. 4300 танків, 47,2 тис гармат і мінометів, 4980 бойових літаків і 192 бойові кораблі. Проти СРСР було сконцентровано 83% сухопут. сил *вермахту*, в т. ч. 86% танкових і 100% моторизованих д-зій, 4 із 5 повітряних флотів. Усі ці сили зосереджувалися в трьох осн. стратегічних угрупованнях. Група армій «Північ» мала діяти в напрямі Ленінграда, група армій «Центр» — на Московському, група армій «Південь» — на Київському напрямах. Крім того, на Пн. було зосереджено групу «Норвегія» і 2 фінл. армії.

Комуністична партія і Рад. уряд передбачали можливість збройної боротьби з силами імперіалізму і в роки мирного соціалістичного будівництва вживали необхідних заходів по зміцненню обороноздатності СРСР. Завдяки здійсненню соціалістичної індустріалізації країни й колективізації с. г. за роки передвоєнних п'ятирічок було закладено могутню матеріально-тех. базу для захисту Рад. Союзу. Особливе значення мало створення пром. бази в сх. районах країни. У передвоєнні роки було здійснено важливі заходи по організації оборонної пром-сті, розгортанню і тех. переозброєнню Рад.

Загін народного ополчення вирушає на передові позиції. Київ. 1941.

Збройних Сил. Чисельність їх на червень 1941 становила 5373 тис. чол. На території зх. прикордонних військ. округів (Ленінгр., Одеського, Особливих — Прибалтійського, Зх. та Київського) дислокувалися 170 д-зій і 2 бригади, які налічували 2680 тис. чол., 37,5 тис. гармат і мінометів (без 50-міліметрових), 1475 танків нових типів (КВ і Т-34), 1540 бойових літаків останніх конструкцій та значну кількість танків і літаків застарілих зразків. Але не всі накреслені партією заходи по зміцненню оборони країни вдалося здійснити до поч. війни. Агресор мав перевагу над рад. військами на ряді напрямів у 3—4 рази. Відіграли свою роль і прорахунки в оцінці можливого часу нападу фашист. Німеччини на СРСР і пов'язані з цим упущення в підготовці до відсічі перших ворожих ударів. У таких невигідних умовах рад. війська були змушені вступити в війну з сильним і досвідченим ворогом.

Атака морської піхоти в районі Севастополя. 1941

На Схід евакуюється устаткування підприємств. 1941.

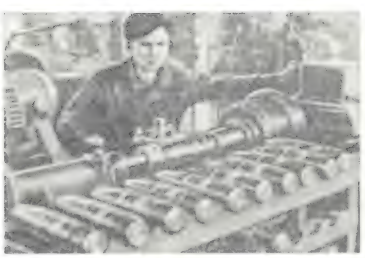

Виробництво боєприпасів на евакуйованому з України військовому заводі.

Перший період війни (22. VI 1941 — 18.XI 1942). На світанку 22.VI 1941 фашист. Німеччина без оголошення війни, віроломно порушивши договір про ненапад, почала воєнні дії проти СРСР. На боці гітлерівців виступили також Італія, Румунія, Фінляндія й Угорщина. Над Рад. країною нависла смертельна небезпека. Вже в перший день війни Комуністична партія і Рад. уряд у своєму зверненні закликали народ дати відсіч агресорові й висловили тверду впевненість у перемозі. У 14 військ. округах було оголошено мобілізацію, в більшості районів Європ. частини Рад. Союзу запроваджено воєнний стан, прикордонні військ. округи реорганізовано у Пн., Пн.-Зх., Зх., Пд.-Зх. і Пд. фронти. Для стратегічного керівництва Збройними Силами 23.VI було створено Ставку Головного Командування, 8.VIII 1941 її перетворено на Ставку Верховного Головнокомандування.

В запеклій боротьбі проти ворога рад. війська всюди виявляли безприкладну хоробрість, вели активну оборону, намагались утримати кожну п'ядь землі. Взірцем героїзму були бойові дії прикордонників, оборона Лієпаї, Перемишля та *Брестська оборона 1941*. Однак, використовуючи раптовість нападу і чисельну перевагу, фашист. війська за три тижні просунулися на 350—600 км, захопили Прибалтику, Білорусію, значну частину України, Молдавії й зх. областей РРФСР. У винятково тяжких умовах Комуністична партія зуміла мобілізувати рад. народ на боротьбу проти загарбників. Розроблену партією програму організації відсічі ворогові було викладено в Директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) парт. і рад. орг-ціям прифронт. областей від 29.VI 1941. Зміст її виклав у виступі по радіо 3.VII 1941 голова утвореного 30.VI 1941 *Державного Комітету Оборони* (ДКО) Й. В. Сталін. Вся повнота влади зосереджувалась у руках ДКО. Гол. зусилля партія спрямувала на зміцнення Збройних Сил. На 1.VII 1941 було мобілізовано 5,3 млн. чол. З 22.VI по 1.XII 1941 діюча армія поповнилася 291 д-зією і 94 бригадами. Створювалися загони народного ополчення (див *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 45*) і *винищувальні батальйони*. В перших лавах бійців були комуністи і комсомольці. На фронті перебувала майже третина членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), 500 секретарів ЦК компартій республік, крайових, обласних, міських і район. комітетів, 270 відпові-

Спорудження барикад на вулицях Одеси. 1941.

Льодова дорога на Ладозькому озері в блокований Ленінград. 1942.

Бійці робітничого батальйону заводу «Красный Октябрь» виходять на передові позиції. Сталінград. Кінець 1942.

дальних працівників ЦК ВКП(б). Всього в ряди Збройних Сил за перші півроку війни влилося понад 1,1 млн. комуністів. У липні 1941 в армії було запроваджено інститут військових комісарів. Здійснювався комплекс воєнно-екон. заходів по перебудові нар г-ва на воєнний лад. З прифронтових районів на Схід було евакуйовано 1360 великих пром. підприємств, понад 10 млн. чол. 18.VII 1941 Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Створювалася мережа *партійного підпілля*. Під керівництвом Комуністичної партії в тилу фашист. окупантів розгорнулася всенар. боротьба. Її важливою складовою частиною став масовий партизанський рух (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*).

Разом з усіма народами СРСР одностайно піднялися на захист соціалістичної Батьківщини трудящі Рад. України. 7.VII 1941 Президія Верховної Ради УРСР, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У звернулися до всіх робітників, колгоспників та інтелігенції республіки з закликом стати на захист Вітчизни. У перші місяці війни з УРСР до Збройних Сил пішло 2,5 млн. чол. В армію і на флот у перший рік війни влилося 240 тис. комуністів республіки. На керівну роботу в Збройні Сили, гол. чин. членами військ. рад і начальниками політ. органів фронтів, армій і з'єднань, були направлені партійні і держ. працівники УРСР: Л. І. Брежнєв, М. О Бурмистенко, С. І. Бутирін, К. С. Грушовий, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, Н. Т. Кальченко, А. П. Кириленко, Л. Р Корнієць, М. С. Хрущов та багато інших. В 12 областях України в нар. ополчення вступило бл. 1,3 млн. чол. У будівництві оборонних рубежів взяли участь понад 2 млн. трудящих. Самовіддано трудилися для фронту робітники, колгоспники й інтелігенція республіки. З липня по жовтень 1941 було евакуйовано 3,5 млн. жителів республіки, перебазовано на Схід 500 великих пром. підприємств, майно тисяч колгоспів, радгоспів і МТС, наукові та культ.-осв. заклади Укр. РСР. Колективи їх, гостинно зустрінуті трудящими братніх рад. республік, своєю героїчною працею внесли значний вклад у справу перемоги над фашизмом.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в червні — вересні 1941 було сформовано 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 підпільних парт. орг-цій і осередків, 9 підпільних обкомів ЛКСМУ, 213 міськкомів і райкомів комсомолу, 286 комсомольських орг-цій, 883 партизанські загони, понад 1700 диверсійних і розвідувальних груп. Опір Червоної Армії наступаючому ворогові наростав. Особливого значення набирали бойові дії на зх. (Московському) напрямі. Тут понад 2 місяці тривала *Смоленська оборонна операція 1941*. Гітлерівцям не вдалося з ходу вийти до Москви. Під час Смоленської операції народилася *гвардія радянська*. Під Оршею вперше було застосовано нову рад. зброю — реактивні міномети («катюші»). Напружений характер мали бойові дії рад. військ на пд.-зх. напрямі. З 10.VII по 20.IX тривала героїчна оборона Києва (див. *Київська оборонна операція 1941*), з 5.VIII по 16.X — *Одеська оборона 1941*. Незважаючи на героїчний опір рад. військ, гітлерівці восени 1941 захопили майже всю Лівобережну Україну, частину Донбасу і майже весь Крим. Гол. військ.-мор. базу Чорноморського флоту Севастополь було блоковано з суші. 250 днів тривала героїчна *Севастопольська оборона 1941—42*. На пн.-зх. напрямі фашист. війська вийшли на підступи до Ленінграда (див. *Ленінградська битва 1941—44*), на зх. напрямі — до Москви.

Заступник начальника політуправління Південного фронту, бригадний комісар Л. І. Брежнєв вручає партійний квиток. Район Туапсе. Вересень 1942.

Партизани з'єднання під командуванням О. М. Сабурова форсують ріку Ворожий тил. Осінь 1942

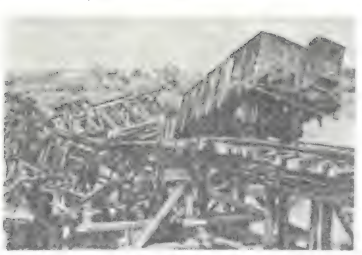

Міст через річку Горинь, висаджений в повітря партизанами. Ворожий тил. 1943

Форсування Дніпра радянськими військами в районі Букринського плацдарму. Вересень 1943.

На Півдні — до Ростова-на-Дону. На окупованій території гітлерівці встановили режим кривавого терору. Проте у ворожому тилу розгорталася всенар. боротьба. На кін. 1941 за лінією фронту діяло понад 2 тис. партизанських загонів, у яких було 90 тис. чол. Восени 1941 почали бойові дії партизанські загони С. А. *Ковпака*, О. Ф. *Федорова*, О. М. *Сабурова* та ін. Ще влітку 1941 почала складатися *антигітлерівська коаліція*, яка 1942 налічувала 28 д-в на чолі з СРСР, США й Великобританією.

В кінці вересня 1941 гітлерівське командування відновило наступ на Московському напрямі. Рад. війська Зх. фронту й трудящі столиці в оборонних боях під Москвою стримали натиск фашист. д-зій. Успіхові битви під Москвою сприяв контрнаступ рад. військ під Тіхвіном і Ростовом-на-Дону, що почався в середині листопада. 5—6.XII 1941 війська Зх. і Калінінського фронтів перейшли під Москвою в контрнаступ. Це була перша велика наступальна операція рад. військ, що переросла в заг. наступ Червоної Армії, який тривав протягом січня — квітня 1942. Рад. війська просунулися на зх. на 350—400 *км*. Під час зимового наступу було розгромлено 50 ворожих д-зій. Поразка нім.-фашист. військ під Москвою і зимовий наступ Червоної Армії мали величезне воєнно-політ. значення. Було остаточно поховано гітлерівський план «блискавичної» війни й розвінчано міф про непереможність нім.-фашист. армії. *Московська битва 1941—42* поклала початок корінному повороту в ході війни. Але, скориставшися з відсутності *другого фронту*, гітлерівці на 1.V 1942 зосередили на Сх. фронті 6,2 млн. солдатів і офіцерів, 3229 танків і штурмових гармат, 3395 бойових літаків, бл. 57 тис. гармат і мінометів. Рад. війська (діюча армія) налічували на той час 5,1 млн. чол., 44,9 тис. гармат і мінометів, 3882 танки, 2221 бойовий літак. Не маючи змоги вести одночасно наступальні дії на всьому фронті, гітлерівське командування зосередило осн. сили на Пд. з метою вийти в нафтові райони Кавказу й захопити Сталінград (тепер Волгоград), щоб перерізати рад. комунікації на Волзі. В травні 1942 після запеклих боїв противник оволодів Керченським п-овом. Ще більше ускладнилася обстановка після невдалого наступу рад. військ під Харковом у кінці травня 1942 (див *Харківські операції 1942, 1943*) 4.VII 1942 рад. війська залишили Севастополь. Ворог знову оволодів ініціативою і перейшов у наступ на Сталінградському і Кавказькому напрямах. Внаслідок цього влітку 1942 Рад. Союз знову опинився в надзвичайно тяжкому становищі. Ворог захопив територію, на якій до війни вироблялось 33% всієї валової продукції пром-сті, було 47% посівних площ і проживало 45% населення СРСР. Окуповано було всю територію України. Партія поставила перед Червоною Армією завдання будь-що зупинити ворога. 17.VII почалася *Сталінградська битва 1942—*

43. На Кавк. напрямі гітлерівці захопили Пн. Кавказ, Таманський п-ів, вийшли до передгір'їв Гол. Кавк. хребта й оволоділи деякими перевалами. На поч. листопада 1942 рад. війська зупинили ворога. В запеклих боях зросла бойова майстерність командирів і всього особового складу Рад. Збройних Сил. Це дало змогу в жовтні 1942 скасувати інститут військ. комісарів і перейти в армії до повної єдиноначальності. Зміцнів тил країни. Значно посилилася воєнно-екон. база, що забезпечило швидке зростання виробн. військ. техніки і озброєння. Виробн. літаків 1942 зросло в 3,3 раза, танків, артилерії, кулеметів — майже вдвоє. Героїчними діями на фронті і труд. подвигами в тилу рад. народ на кін. 1942 створив умови для корінного перелому в ході війни.

Другий період В. В. в. (19.XI 1942 — кінець 1943) почався контрнаступом радянських військ під Сталінградом. 23.XI вони завершили оточення великого угруповання ворога (22 д-зії заг. чисельністю 330 тис. чол.) і 10.I—2.II 1943 розгромили його. Фашист. Німеччина та її союзники втратили у Сталінградській битві 1,5 млн. чол.—бл. чверті сил, що діяли на рад.-нім фронті. Перемога під Сталінградом знаменувала початок корінного перелому в ході війни, заг. наступу Червоної Армії на всьому фронті й масового вигнання ворога з рад. землі. В січні — березні 1943 рад. війська прорвали блокаду Ленінграда, успішно провели наступальні операції на Верхньому Дону в районі Воронежа, визволили більшу частину Пн. Кавказу, ліквідували Ржевсько-Вяземський і Дем'янський виступи противника. Внаслідок зимової кампанії 1942—43 рад. війська просунулись на Зх. на деяких напрямах на 600—700 км, визволивши від фашист. загарбників територію в 480 тис. км².

Наступ на Львів. Війська 1-го Українського фронту форсують Буг (липень 1944).

Салют на честь визволення Криму від німецько-фашистських загарбників. Травень 1944.

Узимку 1942—43 почалося визволення тер. УРСР. 18.XII 1942 першим було визволено с. Північку Міловського р-ну Ворошиловградської обл., згодом частину Ворошиловградської (зокрема 14.II 1943 Ворошиловград), Сталінської (тепер Донецька) і Харків. областей. Улітку 1943 фашист. командування перекинуло із Заходу на рад.-нім. фронт 33 д-зії та 3 бригади і, зосередивши свої осн. сили на цей раз у районі Курського виступу, 5.VII 1943 почали наступ. Рад. війська на завчасно підготовлених оборонних рубежах виснажили й знекровили противника, а потім перейшли в контрнаступ. 5.VIII 1943 вони визволили від ворога Бєлгород і Орел, 23.VIII — Харків. Після *Курської битви 1943* стратегічна ініціатива остаточно перейшла до радянського командування.

Будинок Київського університету, підпалений німецько-фашистськими загарбниками. 6 листопада 1943.

Контрнаступ під Курськом перерс у заг. наступ на широкому фронті. Війська Центр., Воронезького і Степового фронтів завдали противникові ряд нищівних ударів і вигнали його з Лівобережної України. 2.IX було визволено Суми, 21.IX — Чернігів, 23.IX — Полтаву, до кінця вересня завершено розгром гітлерівців у Донбасі. Розвиваючи наступ, рад. війська 14.X визволили Запоріжжя, 25.X — Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. 16.IX було визволено Новоросійськ, а до 10.X очищено від ворога Таманський п-ів (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*). У 2-й пол. вересня 1943 рад. війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому рубежі від міста Лоєва до Запоріжжя, з ходу в багатьох місцях форсували ріку і захопили плацдарми на правому березі. За героїзм у *битві за Дніпро 1943* бл. 2,5 тис. воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 6.XI 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили Київ (див. *Київська наступальна операція 1943*). Створилися передумови для розгортання наступу рад. військ на Правобережній Україні Всього протягом другого періоду В. В. в. було визволено майже 2/3 окупованої гітлерівцями рад. території. Поразка гітлерівської Німеччини на рад.-нім. фронті ослабила її тил. Вийшла з війни Італія. Почався розпад фашист. блоку. Успіхи рад. військ стали можливими завдяки героїчній праці трудівників тилу, величезній орг. роботі партії по оснащенню Червоної Армії новою технікою. В 1943 в СРСР було вироблено 34,9 тис. літаків, 24,1 тис. танків і самохідних арт. установок, 130,3 тис. гармат і 69,4 тис. мінометів, тоді як у Німеччині — 25,3 тис. літаків, 11,9 тис. танків і штурмових гармат, 73,5 тис. гармат, 23 тис. мінометів. Значно посилилася всенар. боротьба у ворожому тилу. Більше ніж удвоє зросла кількість партизанів, які контролювали понад 200 тис. кв. км території (див. *Партизанські краї і зони*). Рад. патріоти зривали політ., екон. та воєнні заходи окупантів, дезорганізовували роботу ворожого тилу. З метою поширення партизанського руху здійснювалися великі *партизанські рейди*, зокрема з'єднань С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. *Наумова*, Я. І. *Мельника* та ін., що діяли на Україні. *Український штаб партизанського руху* координував дії 7 великих партизанських з'єднань і 155 загонів. На окупованій тер. республіки під керівництвом ЦК КП(б)У діяли нелегальний ЦК КП(б)У, понад 250 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів партії, кілька тисяч партійних, а також комсомольських орг-цій, у т. ч. *«Молода гвардія»* (м. Краснодон Ворошиловгр. обл.), *«Партизанська іскра»* (с. Кримка Микол. обл.). Рік корінного перелому ознаменувався значним зростанням антифашист. руху в усіх окупованих країнах, зміцненням антигітлерівської коаліції. На *Тегеранській конференції 1943* було досягнуто домовленості про відкриття в 1944 другого фронту.

Перед бойовим вильотом. У кабіні літака — І. М. Кожедуб. 1944.

Представники київських підприємств передають Червоній Армії літаки, збудовані на кошти трудящих Києва в 1944

Третій період В. В. в. (січень 1944 — 9.V 1945). На поч. 1944 фашист. Німеччина мала ще значні ресурси для ведення війни. З 314 д-зій і 8 бригад вона тримала на рад.-нім. фронті 198 д-зій і 6 бригад, а також 38 д-зій і 18 бригад своїх сателітів (усього 4906 тис. чол., 54,6 тис. гармат і мінометів, 5400 танків і штурмових гармат і більше як 3 тис. літаків). Противник запекло оборонявся

Командир ескадрильї «Нормандія» Ж.-Л. Тюлян ставить льотчику завдання (1943).

Комуністична партія поставила перед збройними силами завдання завершити визволення рад. землі від ворога, подати допомогу народам Європи у визволенні від фашизму, закінчити війну повним розгромом вермахта на тер. самої Німеччини.

Радянські війська продовжували наступ. У січні 1944 вони завдали ворогові нищівних ударів під Ленінградом і Новгородом, вступили на тер. Естонії. 24.I — 17.II було здійснено *Корсунь-Шевченківську операцію 1944*, яка завершилася оточенням і знищенням великого угруповання противника, майже одночасно — *Ровно-Луцьку операцію 1944*. В ході боїв у січні — лютому рад. війська визволили Житомир, Кіровоград, Ровно, Луцьк, Нікополь, Кривий Ріг, у березні — квітні — Херсон, Вінницю, Чернівці, Миколаїв, Одесу (див. *Одеська операція 1944, Чернівецька операція 1944*). 26.III 1944 Червона Армія вийшла на кордон СРСР і Румунії. В квітні — травні внаслідок успішного здійснення *Кримської операції 1944* і *Севастопольської наступальної операції 1944* рад. війська очистили від фашист. загарбників Крим, у червні — липні в результаті наступальної *Білоруської операції 1944*— Білорусію, в липні — серпні після *Львівсько-Сандомирської операції 1944* — майже всю Зх. Україну. 8.X 1944, оволодівши населеним пунктом Лавочне, рад. війська завершили визволення Рад. України. Влітку 1944 було повністю вигнано ворога з території Молдавії (див. *Ясько-Кишинівська операція 1944*). У вересні — жовтні рад. війська визволили майже всю тер. Прибалтики.

Біля скинутої фашистської емблеми. Берлін. Травень 1945.

В ході війни, на визволеній рад. території, незважаючи на величезні руйнування, заподіяні нім.-фашист. загарбниками, пром. і с.-г. виробництво відроджувались, а в сх. районах країни зростали. Протягом 1944 виплавка чавуну в країні збільшилась на 31%, сталі — на 29%, виробництво прокату — на 28%, видобуток вугілля — на 31%, виробн. електроенергії — на 20%.

За допомогою Уряду Союзу РСР і трудящих братніх республік відроджувалося нар. господарство Укр. РСР. Рад. Україна 1944 дала країні 605 тис. т чавуну, 494 тис. т сталі, 317 тис. т прокату, 17071 тис. т вугілля, 1245 млн. кВт·год електроенергії. В сільському господарстві було освоєно 71% довоєнної посівної площі.

Зустріч радянських військ у місті Дальньому. Серпень 1945.

Воєнні успіхи Червоної Армії яскраво свідчили, що СРСР спроможний сам розгромити фашист. Німеччину і визволити поневолені нею народи Європи. Це змусило уряди США і Англії 6.VI 1944 висадкою великого десанту в Пн. Франції відкрити другий фронт у Європі. Внаслідок бойових дій 1944 Червона Армія просунулася на Зх. на 550—1100 км. Рад. кордон було відновлено на всьому його протязі — від Баренцового моря до Чорного. Рад. війська почали безпосередньо допомагати народам Європи у визволенні від фашист. рабства. З серпня 1944 до поч. 1945 Червона Армія при підтримці народів поневолених гітлерівцями країн визволила від фашист. ярма Румунію, Болгарію, значні частини Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії (див. *Бєлградська операція 1944*), Пн. Норвегії. В січні — травні 1945 Рад. Збройні Сили завершили визволення від фашизму народів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Сх. Австрії (див. *Сандомирсько-Сілезька операція 1945, Віденська операція 1945*).

Під могутніми ударами Червоної

Жителі передмістя Варшави — Праги вітають своїх визволителів — воїнів Червоної Армії. Вересень 1944.

Армії розпався гітлерівський блок. Вийшла з війни Фінляндія. Болгарія і Румунія почали бойові дії проти гітлерівців. Фашист. Німеччина опинилася в повній ізоляції. Значно посилився *Рух Опору* в загарбаних фашистами країнах Європи. В ході зимового наступу 1944—45 рад. війська вийшли на Віслу й завдали ворогові нищівних ударів у Сх. Пруссії, Сілезії й Угорщині (див. *Вісло-Одерська операція 1945, Балатонська операція 1945*) і навесні 1945 перейшли в наступ на Берлінському напрямі. Внаслідок успішного здійснення *Берлінської операції 1945* рад. війська 2.V 1945 оволоділи Берліном. 8.V гітлерівська Німеччина капітулювала. 9.V рад. війська завершили розгром нім.-фашист. військ, які оточували повсталу столицю Чехословаччини — Прагу, і визволили місто (див. *Празька операція 1945*). День 9.V назавжди ввійшов в історію як День Перемоги.

Виконуючи свої союзницькі зобов'язання, СРСР 8.VIII 1945 оголосив війну мілітаристській Японії (*див. Радянсько-Японська війна 1945*). 19.VIII рад. війська завершили розгром гол. ударної сили Японії — мільйонної *Квантунської армії*, а потім очистили від окупантів пн.-сх. провінції Китаю, міста Дальній і Порт-Артур, Пд. Сахалін, Курильські о-ви, визволили Пн. Корею. 2.IX 1945 Японія підписала акт про беззастережну капітуляцію. В. В. в і 2-а світова війна закінчилися. Перемога рад. народу у В. В. в. була всесвітньо-істор. подією, що справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. Вона показала, що Рад. Союз — найнадійніший оплот миру, демократії і соціалізму. Перемога СРСР у В. В. в. переконливо довела життєздатність і переваги рад. сусп. і держ. ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності рад. суспільства, непорушної дружби народів СРСР. Рад.-нім. фронт з першого до останнього дня був гол. вирішальним фронтом 2-ї світової війни. З червня 1941 по січень 1944 тут діяло від 153 до 201 нім.-фашист. д-зії, тим часом як проти амер. і англ. військ — від 2 до 21. В липні 1944 Червоній Армії протистояли 174 нім. д-зії й 60 д-зій гітлерівських сателітів, а союзникам — 135 нім. д-зій. Перед завершальною кампанією 1945 проти рад. військ діяло 179 нім. і 16 угорських, а проти англо-амер.— 106 нім. д-зій.

В. В. в. була найтяжчою з усіх воєн у світовій історії. Під час цієї війни загинуло понад 20 млн. рад. людей, у т. ч. багато мирних жителів. Тільки на окупованій тер. України гітлерівці знищили понад 5 млн. чол., більш як 2 млн. чол. вивезли в фашист. рабство. Окупанти зруйнували сотні рад. міст, понад 70 тис. сіл, бл. 32 тис. пром. підприємств, 98 тис. колгоспів, 1876 радгоспів, 2890 МТС, у т. ч. на Україні — 714 міст і с-щ, більш як 28 тис. сіл, 16 тис. пром. підприємств, понад 27 тис. колгоспів, 872 радгоспи, бл. 1300 МТС. Перемогу у В. В. в. забезпечив героїзм Рад. Збройних Сил, які протягом війни розгромили 506 нім. д-зій і 100 д-зій сателітів фашист. Німеччини. За подвиги на фронтах В. В. в. 11 603 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 104 з них — двічі, а 3 — тричі. Немеркнучим символом бойової єдності і братерства народів СРСР, їхнього героїзму і стійкості стали подвиги захисників *міст-героїв* Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Сталінграда, Одеси, Севастополя, Новоросійська, Керчі, Тули та фортеці-героя Бреста. Небувалий героїзм і стійкість продемонстрували сини і дочки всіх народів СРСР у битві за Рад. Україну. Бл. 4 тис. представників більш як 40 національностей присвоєно звання Героя Рад. Союзу за мужність і відвагу в боях за Україну. Понад 2 тис. синів і дочок укр. народу удостоєні цього звання за мужність і відвагу в боях на різних фронтах війни. В. В. в. продемонструвала перевагу рад. воєн. мистецтва.

Величезний вклад у перемогу внесли партизани й підпільники. За героїзм і відвагу вони одержали 184 тис. орденів і медалей, 234 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, з них 2 — двічі. Опір рад. патріотів, що залишилися за лінією фронту, набрав всенар. характеру. Лише на Україні діяло 60 з'єднань і бл. 2 тис. партизанських загонів і груп, у яких боролося 500 тис. партизанів. Підпільникам і партизанам республіки вручено 63,5 тис. урядових нагород, 95 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а командирів партизанських з'єднань С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова — двічі. Під керівництвом підпільних парт. к-тів на тер. України боролися з ворогом 3,5 тис. орг-цій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалось понад 100 тис. комуністів, комсомольців і безпарт. рад. патріотів.

Великий подвиг звершили трудівники рад. тилу — робітн. клас, колгоспне селянство, інтелігенція.

До ст. **Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–45.**

Чорноморці. Картина В. Г. Пузиркова. 1947. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Перемога Картина П О Кривоногова 1948 Центральний музей Збройних сил СРСР у Москві.

До ст. **Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45.**

Перший період війни (червень 1941 — листопад 1942).

1. У боях за Київ. Літо 1941.

2. Трудящі Києва споруджують протитанковий рів. Липень 1941.

3. На найближчих підступах до Одеси. Літо 1941.

4. Радянська піхота при підтримці танків веде бій на підступах до Москви. 6 грудня 1941.

5. «Помремо, але не підемо звідси!» — напис, що зберігся на стіні Брестської фортеці.

6. Загін балтійських моряків вирушає на передові позиції в районі Ленінграда. Вересень 1941.

7. Висадка морського десанту радянських військ на узбережжі Криму. Квітень 1942.

8. Лінкор «Паризька комуна» веде вогонь по фашистських військах. Район Севастополя. Осінь 1941.

9. Підготовка ампул з кров'ю для відправки на фронт у Центральному інституті по переливанню крові. Серпень 1942.

10. Захисники Сталінграда гвардійці з'єднання генерала С. С. Гур'єва клянуться перед прапором стояти на смерть. Осінь 1942.

11. Бійці Червоної Армії в бою в передгір'ях Кавказу. Осінь 1942.

12. Складання танків на одному з уральських заводів. 1942.

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45.**

Другий період війни (листопад 1942—грудень 1943).

1. Розгром ворожих військ під Сталінградом. Зустріч воїнів двох фронтів. 1 лютого 1943.

2. Німецько-фашистські танки, підбиті під час Курської битви. Серпень 1943.

3. Наступ радянських військ на Лівобережній Україні. Вересень 1943.

4. Воїни 89-ї гвардійської Бєлгородсько-Харківської дивізії підносять червоний прапор у визволеному Харкові. 23 серпня 1943.

5. Вступ частин Червоної Армії в Донецьк. Вересень 1943.

6. Радянські війська форсують Дніпро в районі Києва. Осінь 1943.

7. Радянські війська на Хрещатику в Києві. 7 листопада 1943.

8. Партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака під час Карпатського рейду. Станіславська (тепер Івано-Франківська) область. Літо 1943.

9. Селяни колгоспу «Вірний шлях» Івановської області привезли зерно у фонд Червоної Армії. Січень 1943.

10. Виробництво літаків Іл-2 на одному з авіаційних заводів. 1942.

8

9
10

До ст. **Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45.** Третій період війни (січень 1944 — травень 1945).
1. Корсунь-Шевченківське поле після розгрому німецько-фашистських військ. Лютий 1944. **2.** Мітинг трудящих Києва на честь визволення Київської області від фашистських загарбників. Березень 1944. **3.** Бійці встановлюють прикордонний стовп на кордоні з Румунією. Березень 1944. **4.** Частини Червоної Армії проходять вулицями визволеної Одеси. 10 квітня 1944. **5.** Наступ підрозділу радянських воїнів на Графській пристані в Севастополі. Травень 1944. **6.** Наступ піхоти у взаємодії з танками. Район Мінська. Липень 1944. **7.** Населення Бухареста зустрічає частини Червоної Армії (Румунія). Серпень 1944. **8.** Зустріч радянських військ у Софії (Болгарія). 12 вересня 1944. **9.** Війська Червоної Армії проходять вулицями Бєлграда (Югославія). Жовтень 1944. **10.** Радянські й чехословацькі війська переходять кордон Чехословаччини біля перевалу Дукля (Карпати). Вересень 1944. **11.** Прапор Перемоги піднесено над рейхстагом. Травень 1945. **12.** Воїни Червоної Армії на параді Перемоги кидають трофейні прапори до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна. Москва, 24 червня 1945.

Протягом усієї війни фронт і тил становили єдиний бойовий табір. За роки війни звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно 199 трудівників тилу, орденами і медалями нагороджено понад 204 тисяч трудящих — робітників, колгоспників, представників інтелігенції.

Натхненником і організатором боротьби рад. народу проти фашист. Німеччини була Комуністична партія. В роки війни незмірно зріс авторитет партії, ще тісніше згуртувались її ряди, міцнішою стала єдність партії і народу. Бл. 75% усіх Героїв Рад. Союзу — комуністи. За роки війни в ім'я перемоги віддали своє життя бл. 2 млн. комуністів — більш як половина складу ВКП(б) на початок війни. За час В. В. в. зросли ряди партії. В кандидати партії було прийнято понад 5 млн., в члени партії — бл. 3,3 млн. чол. Бойовим помічником партії в суворі роки війни був Ленінський комсомол. За активну участь у боротьбі проти фашизму ВЛКСМ нагороджено орденом Леніна. Орденом Червоного Прапора відзначено бойові заслуги комсомольських організацій України, Білорусії, міст-героїв Москви, Ленінграда, Волгограда, Києва, Одеси, Севастополя. Цієї нагороди удостоєні також комсомольці міст Краснодона і Шепетівки. Орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня нагороджено Первомайську районну комсомольську орг-цію Микол. обл. В. В. в. наочно показала незламну силу пролет. інтернаціоналізму рад. людей при здійсненні благородної місії визволення народів Європи і Азії з-під гніту нім. фашизму і япон. мілітаризму. Пліч-о-пліч з рад. військами боролися партизани й воїни братніх народів Югославії, Польщі, Чехословаччини, а на заключному етапі війни — Болгарії і Румунії. В спільну перемогу над ворогом внесли свій вклад народи і армії держав антигітлерівської коаліції.

Розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму привів до падіння реакційних режимів у ряді країн Європи і Азії, створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих мас за соціалізм. Внаслідок успішного здійснення революцій у ряді європ. і азіатських країн виникла *світова система соціалізму*, поглибилася заг. криза капіталізму, прискорився розвиток *світового революційного процесу*. Карти див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: Ленин В. И. О защите социалистического Отечества. М., 1975; Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (Июнь 1941 г.—1945 г.). Документы и материалы. М., 1970; Тридцатилетие Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Документы и материалы. М., 1975; Брежнев Л. І. Великий подвиг радянського народу. К., 1975; Брежнев Л. І. Мала земля. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1. К., 1974; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—9. М., 1973—78; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Во главе защиты Советской Родины. М., 1975; Великая победа советского народа. 1941—1945. М., 1976; Деборин Г. А., Тельпуховский Б. С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. М., 1975; Клоков В. И. Всемирно-исторический подвиг. К., 1975; Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. К., 1975; Григорович Д. Ф., Денисенко П. И., Немятый В. Н. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976; Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944. М., 1976; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. М., 1976; Тыл Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. М., 1977; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; У пам'яті народній. К., 1975; Кургак М. М., Лозовий В. Д. Великий подвиг радянського народу. Рекомендаційний покажчик літератури. К., 1975; Киреева М. Е. [та ін.]. Великая Победа. Рекомендательный указатель литературы. М., 1975; О войне, о товарищах, о себе. Великая Отечественная война в воспоминаниях участников боевых действий. Указатель военно-мемуарной литературы 1941—1975 гг. М., 1977.

В. І. Клоков, В. М. Нем'ятий.

ВЕЛИ́КА ЖОВТНЕ́ВА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — перша в історії людства переможна соціалістична революція, яку здійснив робітничий клас Росії в союзі з найбіднішим селянством під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним. В результаті перемоги В. Ж. с. р. було повалено владу буржуазії, встановлено *диктатуру пролетаріату*, створено новий тип д-ви — *Радянську соціалістичну державу*. В. Ж. с. р. відкрила епоху заг. революц. оновлення світу — епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму. Перемога Жовтня — головна подія 20 століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства,— підкреслено у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». В. Ж. с. р. була закономірним наслідком сусп. розвитку в умовах *імперіалізму*, переможним завершенням боротьби пролетаріату Росії, яка на поч. 20 ст. стала центром міжнар. революц. руху, вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму і водночас найслабшою ланкою в його системі. Вирішальними передумовами В. Ж. с. р. були зростання свідомості й організованості робітн. класу, керівництво створеної й очоленої В. І. Леніним більшовицької партії — першої в історії дійсно марксистської партії нового типу (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Генеральною репетицією В. Ж. с. р. стала бурж.-демократична *революція 1905—07 в Росії*, прискорювачем — *перша світова війна 1914—18*, яка вкрай загострила осн. суперечності імперіалізму. Важливим етапом на шляху до В. Ж. с. р. була *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917*, яка повалила самодержавство.

Мітинг солдатів Південно-Західного фронту в зв'язку з поваленням самодержавства. Березень 1917.

Розстріл липневої демонстрації в Петрограді. 1917.

Після Лютневої революції в країні встановилося *двовладдя* — своєрідне переплетення диктатури буржуазії, уособленої *Тимчасовим урядом*, і *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* в особі *Рад робітничих і солдатських депутатів*. В єдиному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом перебувала укр. бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка представляла інтереси укр. буржуазії, що намагалася використати наростання нац.-визвольного руху в своїх вузько класових інтересах. Тимчасовий уряд, підтримуваний меншовиками й есерами, що захопили ключові позиції в Радах робітн. і солдат. депутатів, продовжував імперіалістичну політику царизму, захищав інтереси буржуазії й поміщиків.

У новій політ. обстановці на чергу стало питання про нову стратегію і тактику більшовицької партії, яка після повалення самодержавства вийшла з підпілля. Документом істор. ваги, що визначив курс партії на переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, стали *Квітневі тези В. І. Леніна*. В них В. І. Ленін виступив проти будь-якої підтримки Тимчасового уряду, накреслив чергові завдання пролетаріату і більшовицької партії в період мирного розвитку революції, відкрив держ. форму диктатури пролетаріату — Республіку Рад. Висунутий В. І. Леніним лозунг «Вся влада Радам!» був спрямований на ліквідацію двовладдя і встановлення повновладдя Рад, на завоювання більшовицькою партією більшості в Радах. Квітневі тези лягли в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*, яка відбулася 24—29.IV (7—12.V) 1917 в Петрограді. Озброєні Квітневими тезами В. І. Леніна і постановами конференції, більшовики розгорнули активну організаційну і агіт.-пропагандистську роботу в нар. масах. У свою чергу, буржуазія на-

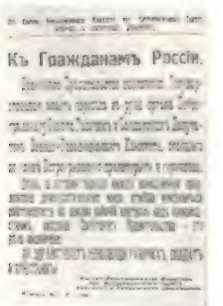

Къ Гражданамъ Россіи.

Звернення Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 «До громадян Росії», написане В. І. Леніним.

магалася активізувати і зміцнити свої політ. партії, насамперед партію *кадетів*. Фактично підтримували владу буржуазії дрібнобурж партії. На Україні, зокрема, активно діяли не тільки меншовики й есери, а й укр. та євр. бурж.-націоналістичні партії: *Бунд, Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), *Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП). Усім бурж. і дрібнобурж. партіям протистояла єдина послідовно революц. партія, що стійко захищала інтереси робітників і трудящих селян,— ленінська партія більшовиків. Яскравим свідченням підвищення її авторитету в нар. масах було швидке зростання чисельності партії. У березні—квітні 1917 в її рядах налічувалося 80 тис. чол., у серпні — 240 тис., у жовтні — 400 тис. На Україні кількість членів партії більшовиків зросла з 10 тис. у квітні 1917 до 70 тис. у грудні. Зміцнювались їхні позиції у Радах, у робітн. орг-ціях — *професійних спілках* і *фабрично-заводських комітетах*. Здобувши більшість у Радах Іваново-Вознесенська, Орєхово-Зуєва, Кронштадта і ряду міст Уралу, більшовики перетворили їх на фактичні органи місц. влади. Вже навесні 1917 стали більшовицькими Горлівська і Щербинівська Ради в Донбасі. На великих з-дах фабзавкоми, як правило, йшли за більшовиками (напр., Путіловський з-д у Петрограді, «Арсенал» у Києві, ВЕК у Харкові, Брянський з-д у Катеринославі). Наполегливо працювала партія над створенням збройних сил соціалістичної революції — *Червоної гвардії* В армії — на фронті і в тилових гарнізонах виникли солдатські к-ти. Для роботи в армії були створені *Військова організація при ЦК РСДРП(б)* і військ. орг-ції при місц. більшовицьких к-тах, зокрема в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі. Значну увагу більшовики приділяли нац. питанню, викриваючи як великодерж політику Тимчасового уряду, так і бурж. націоналізм, зокрема укр. Центр. ради. Величезну допомогу більшовицьким орг-ціям України подавав В. І. Ленін, який в опублікованих у «Правде» статтях «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» виступив на захист нац. прав укр. народу. Найважливішими подіями періоду мирного розвитку революції були *квітнева криза 1917, червнева криза 1917*, що свідчили про стрімке наростання загальнонац. кризи Антинар політика Тимчасового уряду поставила країну перед екон. катастрофою, що проявилась у транспортній розрусі, голоді, зростанні дорожнечі, нестачі палива й сировини для пром. підприємств, занепаді виробництва (валова продукція 1917 скоротилася проти 1916 на 36,5%, лише на Україні в травні не працювали 108, а в червні — 250 з-дів). Уряд став на шлях грошової емісії та нових зовн. позик. Держ. борг Росії на жовтень 1917 досяг 50 млрд. крб., у т. ч. понад 11,2 млрд. крб.— іноземним д-вам. 5(18).V 1917 створено перший коаліційний уряд, до складу якого ввійшли поряд з представниками бурж.-поміщицьких партій меншовики й есери, ставши тим самим на шлях відкритої зради революції. Зростання антивоєн. настроїв трудящих, що посилилися у зв'язку з рішенням Тимчасового уряду про наступ на Пд.-Зх. фронті, проявилось у масових демонстраціях і мітингах, які відбулися у червні 1917 по всій країні, зокрема в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Луганську та ін. містах. 4(17).VII за наказом Тимчасового уряду було розстріляно мирну 500-тисячну демонстрацію трудящих Петрограда.

Представник Балтійського флоту матрос-більшовик на мітингу в Севастополі закликає моряків-чорноморців і солдатів до боротьби за владу Рад. 1917

Липневі дні 1917 означали кінець двовладдя на користь буржуазії, яка перейшла у відкритий наступ проти революції, проти більшовицької партії. В. І. Ленін був змушений піти в підпілля. Меншовики і есери остаточно перейшли в табір контрреволюції. Завдання партії в нових умовах визначив *Шостий з'їзд РСДРП(б)*, який проходив напівлегально 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917 в Петрограді. В основу рішень з'їзду лягли настанови В. І. Леніна й спеціально підготовлені ним тези. З'їзд тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!», оскільки вони перетворилися на безвладний придаток Тимчасового уряду, і взяв курс на підготовку збройного повстання. Буржуазія готувалася до встановлення в країні військ. диктатури. 12(25). VIII 1917 Тимчасовий уряд скликав у Москві т. з. *Державну нараду*, під прикриттям якої 25.VIII (7.IX) почався контрреволюц. заколот ген. Корнілова. Революц. маси, очолювані більшовицькою партією, придушили *корніловщину*. Її розгром ознаменував новий поворот у дальшому розвитку революції. Зріс авторитет більшовицької партії, що знайшло вияв у бурхливій *більшовизації Рад 1917*, яка розгорнулася по всій країні. Слідом за Петроградською Радою, яка 31.VIII (13.IX) 1917 прийняла більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад, подібні резолюції ухвалили понад 250 Рад, у т. ч. Москви, Києва, Одеси, Казані, Мінська, Самари, багатьох міст Донбасу і Уралу. Партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», який тепер націлював маси на збройне повстання. Під керівництвом більшовиків формувалися нові і зміцнювалися існуючі загони Червоної гвардії. В жовтні 1917, зокрема в Харкові, Києві, Одесі налічувалося понад 3000 червоногвардійців (у кожному з міст).

Революційні солдати 3-го авіапарку, які брали активну участь у Жовтневому збройному повстанні в Києві. 1917

Радянські війська, направлені з Москви на каледінський фронт, на марші в районі міста Микитівки. Донбас. 1917.

У вересні—жовтні в країні загострилася загальнонац. криза. Екон. розруха, дальше зростання дорожнечі і безробіття посилювали страйкову боротьбу пролетаріату. В єдиний потік з соціалістичним за змістом робітн. рухом зливався сел. рух, який восени 1917 набрав характеру сел. війни. В серпні 1917 відбулося 690 сел. виступів, у вересні — жовтні — понад 1300. Лише на Україні з липня по середину жовтня зареєстровано 525 сел. виступів.

Посилилася революційна боротьба в армії. Широкого розмаху набрав нац.-визвольний рух пригноблених народів. Здійснюючи ленінський план завоювання пролетаріатом держ. влади, більшовицька партія на той час сформувала політ. армію соціалістичної революції, з'єднавши в єдиний потік боротьбу робітн. класу за соціалізм, загальнонар. рух за мир, боротьбу селян за землю, нац.-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії. В країні створилася революц. ситуація. В своїх листах до ЦК РСДРП(б) В. І. Ленін у вересні 1917 всебічно обгрунтував необхідність взяття Радами влади шляхом збройного повстання. Контрреволюція вживала заходів проти наростаючої революції. Прямими пособниками буржуазії виступили меншовики й есери. Щоб відвернути маси від революції, вони скликали 14(27).IX у Петрограді т. з. *Демократичну нараду*, яка мала підмінити Всерос. з'їзд Рад. Більшовики бойкотували створений нарадою т. з. *передпарламент*, відкликавши з нього своїх представників.

10(23).X під керівництвом В. І. Леніна відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), яке прийняло ле-

нінську резолюцію про негайну підготовку збройного повстання. 12 (25).X при Петроградській Раді було створено штаб повстання — *Військово-революційний комітет* (ВРК). 16(29).X 1917 розширене засідання ЦК РСДРП(б) остаточно затвердило ленінський план збройного повстання й обрало Військ.-революц. центр для керівництва повстанням, який увійшов до складу ВРК як його керівне ядро. Проти ленінської лінії ЦК виступили опортуністи Зінов'єв і Каменєв, яких фактично підтримав Троцький, запропонувавши відкласти повстання до скликання 2-го Всерос. з'їзду Рад, що на ділі означало зрив збройного повстання, оскільки меншовики й есери могли відстрочити початок з'їзду, давши змогу Тимчасовому урядові зосередити сили для розгрому виступу революц. мас. У цей відповідальний момент більшовицька партія ще тісніше згуртувалася навколо В. І. Леніна, який особисто керував підготовкою повстання. Для надання допомоги місцевим партійним організаціям ЦК направив на місця своїх представників, зокрема на Україну — Г. І. Петровського; на Закавказзя — Г. К. Орджонікідзе.

24.X (6.XI) під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна почалося повстання. Революц. загони зайняли важливі стратегічні пункти й установи в Петрограді. 25.X (7. XI) о 10-й годині ранку написана В. І. Леніним відозва «До громадян Росії!» сповістила країну про повалення Тимчасового уряду і перехід влади до рук Рад. Вночі проти 26.X (8.XI) штурмом було взято Зимовий палац і заарештовано Тимчасовий уряд. Увечері 25.X (7.XI) відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад*, який від імені трудового народу проголосив перехід всієї влади в країні до Рад. З'їзд прийняв запропоновані В. І. Леніним *Декрет про мир* і *Декрет про землю*, обрав ВЦВК і сформував перший Рад. уряд — Раду Нар. Комісарів на чолі з В. І. Леніним. З'їзд висловив волю всіх народів країни, зокрема українського. Делегація України, що брала участь у з'їзді, налічувала понад 120 чол. (бл. 20% складу з'їзду) і представляла майже 70 Рад. З перемогою В. Ж. с. р., яка була справжнім торжеством ленінської стратегії і тактики, почався *тріумфальний похід Радянської влади*, яку протягом жовтня 1917 — лютого 1918 було встановлено майже по всій країні. Вже 25—31. X (7—13. IX) влада перейшла до Рад у 17 губернських центрах, на кінець листопада — в 28 губернських центрах і важливих пром. містах, у більшості армій на фронтах. Після запеклих боїв, які тривали з 25.X(7.XI) по 2(15).XI Рад. влада перемогла в Москві. Величезне значення для розвитку соціалістичної революції в країні мала прийнята Рад. урядом 2(15).XI 1917 ленінська *Декларація прав народів Росії*, що проголосила рівність і суверенність усіх народів країни, *право націй на самовизначення* аж до відокремлення і утворення незалежних д-в.

Боротьба за встановлення Рад. влади на Україні була невід'ємною складовою частиною єдиного процесу боротьби за перемогу соціалістичної революції в усій країні. В авангарді боротьби за владу Рад на Україні йшов героїчний пролетаріат Донбасу, Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси та ін. пром. центрів. В перші дні після перемоги революції в Петрограді Рад. владу було встановлено в Макіївці, Луганську, Горлівці, Краматорську та ін. містах. Прямою допомогою збройному повстанню в Петрограді були *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917* [28—30.X (10—12.XI)] та *Київське жовтневе збройне повстання 1917* [29—31.X (11—13.XI)]. Вони перешкодили контрреволюц. генералітетові Пд.-Зх. фронту подати допомогу Тимчасовому урядові. Хоч збройне повстання в Києві закінчилося перемогою повсталих, наслідками його підступно скористалася Центр. рада, що проголосила свою владу на Україні. Вона зберегла старі урядові установи, визнала обов'язковими закони і розпорядження царського і Тимчасового урядів, заборонила робітн. контроль над виробництвом, не дозволяла селянам ділити поміщицькі землі, виступала за продовження імперіалістичної війни, розганяла Ради робітн. і сел. депутатів, роззброювала революц. військ. частини. Встановивши контакт з білогвардійським ген. Калединим та рядом контрреволюц. «урядів», Центр. рада стала одним з центрів загальнорос. контрреволюції. Її антинародна діяльність викликала опір укр. робітників і селян, які під керівництвом більшовиків піднялися на боротьбу проти укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції. Велике значення для посилення цієї боротьби мав ленінський Маніфест до укр. народу з ультимативними вимогами до Центр. ради [3(16).XII 1917], яким Раднарком підтвердив право укр. народу на самовизначення. Водночас Рада Нар. Комісарів зажадала від Центр. ради припинити дезорганізацію фронту, роззброєння революц. частин і робітн. Червоної гвардії, підтримку кадетсько-каледінської контрреволюції.

Демонстрація трудящих Харкова на честь 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Грудень 1917.

Вступ червоногвардійських загонів у Київ після вигнання Центральної ради. 26 січня (8 лютого) 1918.

Протягом дуже короткого часу Центр. рада опинилася в повній ізоляції. Переобрання Рад завершилося в багатьох містах перемогою більшовиків. Більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих за створення єдиного всеукр. рад. центру. Зірваний Центр. радою в Києві Всеукр. з'їзд Рад переніс свою роботу в Харків, де 9(22).XII відкрився 3-й з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів. Внаслідок об'єднання з'їздів було проведено *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* [11—12(24—25).XII 1917], який проголосив Україну Республікою Рад, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і сформував перший робітн.-сел. уряд України — *Народний Секретаріат*.

Всі розпорядження Центр. ради та Генерального секретаріату було оголошено недійсними. З'їзд прийняв рішення про встановлення найтісніших братерських відносин з Рад. Росією і доручив ЦВК негайно поширити на Україну дію ленінських декретів. У рішеннях Першого Всеукр. з'їзду Рад втілилися корінні інтереси і воля укр. народу, була закріплена перемога соціалістичної революції на Україні. Утворення Укр Рад. Республіки зустріло повне схвалення і підтримку трудящих Рад. Росії. 16(29).XII Раднарком Рад. Росії у відповідь на телеграму ЦВК Рад України від 13(26).XII про проголошення Рад. влади писав: «Вітаючи утворення в Харкові справді народної Радянської влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки,— Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки цілковиту і всіляку підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудовому народові України» («Известия ЦИК», 17.XII 1917). З метою чіткішої координації дій обох рад. республік Раднарком 19.XII 1917 (1.I 1918) призначив Г. К. Орджонікідзе своїм представником на Україні, а 6(19).I 1918 Народний Секретаріат призначив В. П. Затонського представником Рад. України при Раднаркомі Російської Федерації.

Братній російський народ подав всебічну допомогу соціалістичній революції на Україні. В грудні 1917 — лютому 1918 внаслідок успішних бойових дій рад. військ (червоногвардійців Донбасу і Харкова, загонів харків. робітників, *Червоного козацтва України*, червоногвардійських загонів Петрограда і Москви, підрозділів балтійських і чорноморських матросів) та збройних повстань трудящих Рад. влада перемогла майже на всій

тер. України. 29.XII 1917 (11.I 1918) після *Катеринославського збройного повстання 1917* Рад. владу було проголошено в Катеринославі. В результаті успішного *Одеського січневого збройного повстання 1918* 17(30).I було встановлено владу Рад в Одесі, 16(29).I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918*, яке полегшило становище рад. військ, що наступали на Київ. 26.I (8.II) 1918 Київ було визволено. 30.I (12.II) ЦВК Рад України і Нар. Секретаріат переїхали з Харкова до Києва, який став столицею Рад. України. В січні 1918 Рад. влада перемогла в Криму. Перемога соціалістичної революції на Україні стала торжеством ленінських принципів інтернаціоналізму, торжеством нац. політики партії більшовиків.

В результаті В. Ж. с. р. виникла перша в світі соціалістична держава. Комуністична партія стала правлячою партією, а робітн. клас — пануючим класом. «Перемога Жовтня ознаменувала історичний поворот у долі народів нашої країни. Вона врятувала нашу Батьківщину від катастрофи, яка насувалась і до якої її штовхала злочинна політика правлячих експлуататорських класів — поміщиків та буржуазії, вивела її на шлях справді незалежного розвитку, всебічного соціально-економічного і культурного прогресу»,— наголошено у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». В. Ж. с. р. вперше в історії ліквідувала капіталізм, знищила владу капіталістів і поміщиків, експлуатацію людини людиною, встановила диктатуру пролетаріату, відкрила шлях для будівництва соціалізму і комунізму. В. Ж. с. р. принесла соціальне і нац. визволення всім народам нашої країни. З Жовтнем,— підкреслено у Постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Рад. влади на Україні»,— нерозривно зв'язані якнайглибші перетворення в усіх сферах життя укр. народу. Слідом за робітн. класом Росії, вірні інтернац. обов'язкові, трудящі України піднялися на боротьбу за перемогу В. Ж. с. р., за встановлення Рад. влади на Україні. Завдяки перемозі В. Ж. с. р., братерській допомозі рос. народу, непорушній дружбі всіх націй і народностей нашої країни, укр. народ став повновладним господарем своєї долі. Перемога В. Ж. с. р. вивела Рад. країну в авангард соціального прогресу. Її безпосереднім наслідком було утворення першої в історії людства багатонац. соціалістичної д-ви —*Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, в якому вперше в світі побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*. В. Ж. с. р. мала величезне міжнар. значення, викликала піднесення революц. руху в капіталістичних країнах і нац.-визвольного руху в залежних і колоніальних країнах, поклала початок *світовому революційному процесові*, який привів до виникнення *світової системи соціалізму*, розколола світ на дві докорінно відмінні системи — капіталістичну і соціалістичну. Перемога В. Ж. с. р. поставила в центрі сучас. епохи робітн. клас, ознаменувала дальший величезний розвиток *міжнародного комуністичного руху*.

Карту див. на окремому аркуші, с. 160—161. Іл. див. на окремому аркуші, с. 88—89.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про соціалістичну революцію. К., 1976; Ленін В. І. Про соціалістичну революцію, т. 1—2. К., 1977; Ленін В. І. До роковин Жовтневої революції. 1918—1922. Промови, доповіді, статті. К., 1977; Ленин. Партия. Октябрь. Документы и материалы. М., 1977; Ленин об Октябре. М., 1977; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—2. М., 1970; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История СССР, т. 7. М., 1967; Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1—4. М., 1957—61; Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1977; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г.— февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, ч. 1. К., 1977; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2. К., 1967; Минц И. И. История Великого Октября, т. 1—3. М., 1967—73; Короливский С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень — грудень 1917 р.). К., 1971; Нагорна Л. О. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні. К., 1971; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України у 1917 р. К., 1974; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 — січень 1918 рр.). К., 1975; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату у трьох російських революціях. К., 1976; Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції (березень 1917 р.— березень 1918 р.). К., 1976; Верхось В. П. Красная гвардия в Октябрьской революции. М., 1976; Смирнов А. С. Большевики и крестьянство в Октябрьской революции. М., 1976; Ненароков А. П. 1917. Великий Октябрь: краткая история, документы, фотографии. М., 1977; Партия и Великий Октябрь. М., 1976; Аникеев В. В. Документы Великого Октября. М., 1977; В борьбе за власть Советов на Украине. К., 1977; Гапоненко Л. С. Решающая сила Великого Октября. М., 1977; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. К., 1977; Влияние Великого Октября на развитие мирового коммунистического движения. М., 1977; Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии. М., 1977; Революция, изменившая мир. Слово прогрессивных людей мира о Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1977; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К. 1978; Рід Дж. Десять днів, що потрясли світ. Пер. з англ. К., 1977; Словник революції. К., 1977; Чемерисский И. А. [та ін.]. 60 лет Великого Октября. Рекомендательный указатель литературы. М., 1977.

М. І. Супруненко.

ВЕЛИ́КА ІНТЕГРА́ЛЬНА СХЕ́МА — функціональний вузол електронної апаратури, що складається з 10^3—10^5 мікромініатюрних елементів, виготовлених разом із сполучними провідниками на спільній платівці (основі) в єдиному технологічному циклі. Застосування В. і. с., яке розпочалось у 70-х рр. 20 ст., сприяє підвищенню надійності та швидкодії апаратури при одночасному зменшенні її вартості, габаритів і ваги. За принципами побудови і технології розрізняють напівпровідникові та гібридні В. і. с. У напівпровідникових схем усі осн. елементи сформовані в об'ємі і (або) на поверхні одного або кількох кристалів напівпровідника, розміщених і з'єднаних на спільній платівці (одно- або багатокристальні). У гібридних В. і. с. одна частина елементів сформована у вигляді плівок на діелектр. платівці, друга (*транзистори*, напівпровідникові *інтегральні схеми* малого ступеня інтеграції) — в об'ємі кристалів напівпровідника, змонтованих на цій же платівці. У вигляді напівпровідникових В. і. с. виготовляють звичайно вузли ЦОМ (суматори, *мікропроцесори, регістри* та ін.), а у вигляді гібридних — вузли контрольно-вимірювальної і радіоапаратури, *аналогових обчислювальних машин* і *аналого-цифрових перетворювачів*. *В. М. Корсунський.*

ВЕЛИ́КА КА́М'ЯНКА — річка в Ворошиловградській обл. УРСР, права притока *Сіверського Дінця*. Довж. 100 км, пл. бас. 1810 км². Використовується для водопостачання. На В. К.—м. *Краснодон.*

ВЕЛИ́КА КИТА́ЙСЬКА СТІНА́ — споруджена в 4—3 ст. до н. е. у Китаї для захисту пн.-зх. кордонів від нападів кочовиків і безпеки торгових шляхів на захід. Довжина В. к. с.— 4 тис. км, вис. — 6,6 м, ширина в нижній частині — 6,5 м, у верхній — бл. 5 м. Уздовж стіни розташовано монументальні сторожові башти вис. до 12 м (з 60 000 башт збереглося 20 000), а на головних шляхах до Монголії — фортеці. Спочатку В. к. с. була споруджена з щебеню та землі, пізніше її обличкували камінням і цеглою.

ВЕЛИ́КА КОРЕНИ́ХА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, підпорядковане Заводській райраді Миколаєва. Пристань на правому березі Бугу, за 8 км від залізничної ст. Миколаїв. 4,1 тис. ж. (1977). Значна частина населення працює на пром. підприємствах Миколаєва. У В. К. є два відділення Варварівської птахофабрики.

Середня школа, мед. пункт. Будинок культури, б-ка. В. К. засн. наприкінці 14 ст.

ВЕЛИ́КА ЛЕПЕТИ́ХА — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр. Розташована на лівому березі Каховського водосховища, за 51 км від залізничної станції Сірогози. Річковий порт. 10,7 тис. ж. (1977). Заснована 1792. Радянську владу встановлено в січні 1918. З 1956 В. Л.— с-ще міськ. типу. Маслозавод, харч. комбінат, елеватор, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. учще, лікарня. 2 палаци культури, клуб, 10 б-к, музей історії району

ВЕЛИ́КА МИХА́ЙЛІВКА — селище міського типу Одеської обл. УРСР, райцентр, на р. Кучургані (бас. Дністра), за 17 км від залізнич. ст. Веселий Кут. 5,6 тис. ж. (1977). Засн. в кін. 18 — на поч. 19 ст. як село Гросулове. Тут відбулося сел. заворушення проти грабіжницької *селянської реформи 1861*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1945 має сучас. назву. З 1961 — с-ще міськ. типу. Харч. комбінат, райсільгосптехніка, будинок побуту. 4 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, 3 бібліотеки.

ВЕЛИ́КА НОВОСІ́ЛКА (до 1946 — Великий Янисоль) — селище міського типу Донецької області УРСР, райцентр, на р. Мокрих Ялах (бас. Дніпра), за 45 км від залізничної ст. Роя. 6,8 тис. ж. (1977). Засн. 1779. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 В. Н. — с-ще міськ. типу.

Хлібокомбінат, консервний та молочний з-ди, райсільгосптехніка, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична школи. Лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 8 б-к, краєзнавчий музей.

ВЕЛИ́КА ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Херсонської області УРСР, райцентр, на р. Інгульці (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Біла Криниця. 8,4 тис. ж. (1977). Засн. 1784 як с. Новоолександрівка. З поч. 19 ст. має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 В.О.— с-ще міськ. типу. Харч. (у т. ч. консервний з-д, виноробний і олійницький цехи) та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна орг-ція тощо. 4 заг.-освітні, санаторно-лісова та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр.

ВЕЛИ́КА ОРДА́ — татарська феодальна держава, що виникла 1433 на причорноморських землях між Доном і Дніпром у процесі розпаду *Золотої орди*. Осн. заняттям населення В. о. було кочове скотарство, яке поєднувалося з землеробством. В. о., що мала армію чисельністю 100 тис. чол., відігравала важливу політ. роль у Сх. Європі серед. 15 ст. Після поразки, завданої В. о. крим. ханом Хаджі-Гіреєм 1455—56, центр її перемістився на береги Волги. В 1465 від В. о. відокремилось *Астраханське ханство*. В 1486—91 В. о. розгромив крим. хан Менглі-Гірей. В 1502 В. о. перестала існувати як самостійна держава.

ВЕЛИ́КА ПИ́САРІВКА — селище міського типу Сумської обл. УРСР, райцентр, на р. Ворсклі (бас. Дніпра), за 33 км від залізничної ст. Кириківка. 5,8 тис. ж. (1976). Вперше В. П. згадується в документах 1732. В листопаді 1905 у селі стався сел. виступ. Рад. владу встановлено в січні 1918.

З 1959 В. П.— с-ще міськ. типу. В селищі — крохмальний, комбікормовий з-ди, хлібокомбінат, цехи охтирських маслозаводу і харч. комбінату, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, лісництво. 3 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки

ВЕЛИ́КА ПІЩА́НА ПУСТЕ́ЛЯ — пустеля на Пн. Зх. Австралії. Пл. 360 тис. км² Пересічна вис. 300—500 м. Поширені пасмові піски, серед яких є глинисто-солончакові рівнини. Солоні тимчасові озера (Маккай, Дісаппойнтмент). Річок немає. Переважають колючі злаки, чагарники з акації, евкаліпта.

ВЕЛИ́КА ПО́ЛЬЩА — історична область у Польщі. В 9—11 ст. до В. П. відносили територію басейну річок Варта і Нотець, пізніше — територію, що межувала на Зх. з *Сілезією* і Любушською землею, на Пн.— з *Помор'ям*, на Сх.— з *Мазовією*, на Пд.— з *Малою Польщею*; з 16 ст.— пн -зх. землі Польщі. В. П. стала ядром Польс. д-ви. Після поділів Польщі (1772, 1793, 1795) більша частина В. П. відійшла до *Пруссії*. З 1918 — в складі Польщі.

ВЕЛИ́КА ПУСТЕ́ЛЯ ВІКТО́РІЯ — пустеля на Пд. Австралії. Пл. 300 тис. км². Довж. 1200 км, максимальна шир. 550 км (на Сх.), середня вис. 150—300 м. Переважають пасмові піски, витягнуті в напрямі пануючих вітрів, частково закріплені колючими злаками. Опадів 125—250 мм на рік. Важкодоступна, майже позбавлена джерел і поверхневих вод.

ВЕЛИ́КА РОГА́ТА ХУДО́БА — група видів тварин родини бичачих (бик свійський, буйвіл, бізон, зубр, бантенг, гаял, як, зебу). Найпоширенішим видом є *бик свійський* (або власне В. р. х.— Bos taurus), який походить від тура і одомашнений кілька тисячоліть тому. Розведення В. р. х. є важливою галуззю тваринництва. В. р. х., поїдаючи рослинні корми, відходи рільництва та харч. пром-сті (див. *Годівля сільськогосподарських тварин*), дає молоко, м'ясо — цінні продукти харчування людей і сировину для харч. пром-сті, шкури, вовну — сировину для легкої пром-сті. Від В. р. х. одержують органічні добрива, крім того, її використовують як тяглову силу (переважно волів). З боєнських відходів одержують м'ясне, кісткове й кров'яне борошно, ендокринні препарати, стеарин, клей, мило тощо. Порівняно з ін. видами с.-г. тварин В. р. х. відзначається найвищою молочністю — 3—4 тис. кг молока за рік з вмістом 3,5—4% жиру і більше. Від окремих тварин молочних порід (голштинська) одержують за рік до 26 тис. кг молока. Максимальний добовий надій 82,2 кг (корова ярославської породи), а протягом життя — 120 247 кг (корова костромської породи за 13 лактацій). М'ясна продуктивність вища у худоби спеціалізованих м'ясних порід. Тривалість життя особин В. р. х. 20—36 років, строк використання бл. 12 років. Ріст тварин триває до 5 років, пізньоспілих — 6—7. Вперше бугаїв пускають у парування у віці 14—18 місяців, телиць — у 16—18 місяців. Вагітність триває в середньому 285 днів. Маса телят 18—45 кг, бичків на 1—2 кг більше від теличок. Маса корів — 200—600 кг, найбільша 1000 кг; бугаїв 300—900 кг, найбільша 1600 кг. Системи утримання В. р. х.— прив'язна, безприв'язна та в боксах. Розводять В. р. х. в усіх країнах світу. На Україні В. р. х. представлена породами: червоною степовою, симентальською, лебединською, білоголовою українською, сірою українською, чорно-рябою, червоною польською, бурою карпатською та ін. Для поліпшення якості худоби організовано широку мережу племз-дів, держ. станцій, плем. радгоспів і колгоспних плем. ферм. Широко застосовується *штучне осіменіння* худоби. Див. також *Тваринництво*, *Скотарство* і статті про породи великої рогатої худоби. *В. Ю. Недава.*

Велика китайська стіна. 4—3 ст. до н. е.

ВЕЛИ́КА СІ́РА ПОРО́ДА ГУСЕ́Й — порода свійської птиці. Виведена в Укр. н.-д. ін-ті птахівництва та в радгоспі «Арженка» Тамб. обл. схрещуванням роменських гусей з тулузькими. Тулуб у

Гуси великої сірої породи.

В. с. п. г. трохи піднятий, глибокий, довгий; на животі дві складки; голова коротка з оранжевим дзьобом; шия товста і коротка; груди опуклі; ноги короткі, середньої товщини; оперення сіре, груди і нижня частина тулуба білі. Середня жива маса гусаків 8 кг, гусок 6 кг. Несучість 40 яєць за рік. Гуси скороспілі, легко й добре відгодовуються. Розводять у Харків., Запоріз., Херсон. областях УРСР та ін. республіках СРСР.

ВЕЛИ́КА ФРАНЦУ́ЗЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — буржуазно-демократична революція 1789—94 у Франції. Була результатом кризи феод.-абсолютистської системи. Виявом її стали глибокі суперечності між третім станом (буржуазія, селянство, робітники мануфактур, міська біднота) і пануючими привілейованими станами — дворянством та духівництвом. Провідною силою третього стану виступала буржуазія, яка була на той час революц. класом. Осн. суперечності суспільства поглибилися

фінансовою, торг. і пром. кризою, а також неврожаєм і голодом попередніх років. У 1788—89 в країні склалася революц. ситуація. За цих умов монархія змушена була піти на поступки: скликати збори нотаблів (представників вищого дворянства, духівництва і чиновництва), а 5.V 1789 — *Генеральні штати*. Депутати третього стану, обрані в Генеральні штати, і ті, що приєдналися до них від перших двох станів, 17.VI оголосили себе Національними зборами, а 9.VII — Установчими зборами. Відкрита підготовка реакційних кіл на чолі з королем *Людовіком XVI* до розгону Установчих зборів стала приводом до революц. виступу нар. мас 13—14.VII у Парижі. Перший етап революції (14.VII 1789—10.VIII 1792). 14.VII 1789 повсталі маси столиці штурмом оволоділи *Бастілією* — держ. тюрмою-фортецею Незабаром революція охопила всю країну. В містах народ замінював старі органи влади новими, бурж. муніципальними органами. В Парижі та ін. містах буржуазія створила свої збройні сили — *Національну гвардію*. Результатом революц. піднесення в країні стала *Декларація прав людини і громадянина*, прийнята 26. VIII 1789 Установчими зборами. Перший етап революції — період панування великої буржуазії та її партії — партії конституціоналістів (керівники — О.-Г. *Мірабо*, М.-Ж. *Лафайєт*, Ж.-С. *Байї*) і ліберал. дворянства. Однак ряд декретів, проголошених Установч. зборами, виражав інтереси всього третього стану, мав прогресивний характер (про скасування поділу населення на стани, про передачу церк. майна нації, про контроль д-ви над церквою, про поділ країни на 83 департаменти, про знищення цехів, про ліквідацію обмежень пром. виробництва і торгівлі). Установчі збори 1791 прийняли конституцію, за якою Франція стала конституційною монархією. Проте буржуазія не ліквідувала осн. феод. повинностей, прагнула стримати розмах революц. руху, усунути нар. маси від участі в політ. житті (декрети про запровадження цензової виборчої системи і поділ громадян на «активних» і «пасивних»). *Ле Шапельє законом* (1791) заборонялось проведення страйків і створення робітн. спілок. Антидемократична політика великої буржуазії викликала невдоволення широких нар. мас. Все більшу роль відігравали політ. клуби (*якобінців*, *кордельєрів* та ін.). Зростав вплив демократичних газет, зокрема газ. «*Друг народу*», яку видавав Ж.-П. *Марат*. Людовік XVI, не маючи змоги власними силами придушити революцію, вступив у таємні переговори з монархами європ. д-в, які готувалися до інтервенції проти Франції. 17.VII 1791 на *Марсовому полі* в Парижі відбулася демонстрація трудящих, які вимагали встановлення республіки. За наказом Установчих зборів Нац. гвардія розстріляла демонстрантів. Це свідчило про те, що велика буржуазія перетворилася на контрреволюц. силу. 1.X 1791 зібралися Законодавчі збори, обрані замість Установчих зборів на основі нової конституції. Більшість місць у цьому органі належала *фельянам* (конституціоналістам), меншість — якобінцям, із складу яких незабаром виділилися *жірондисти*. Між цими угрупованнями розгорнулася боротьба особливо в питанні війни проти європ. коаліції монарх. д-в. У 1792 у війну проти революц. Франції вступили Австрія, Пруссія і Сар-

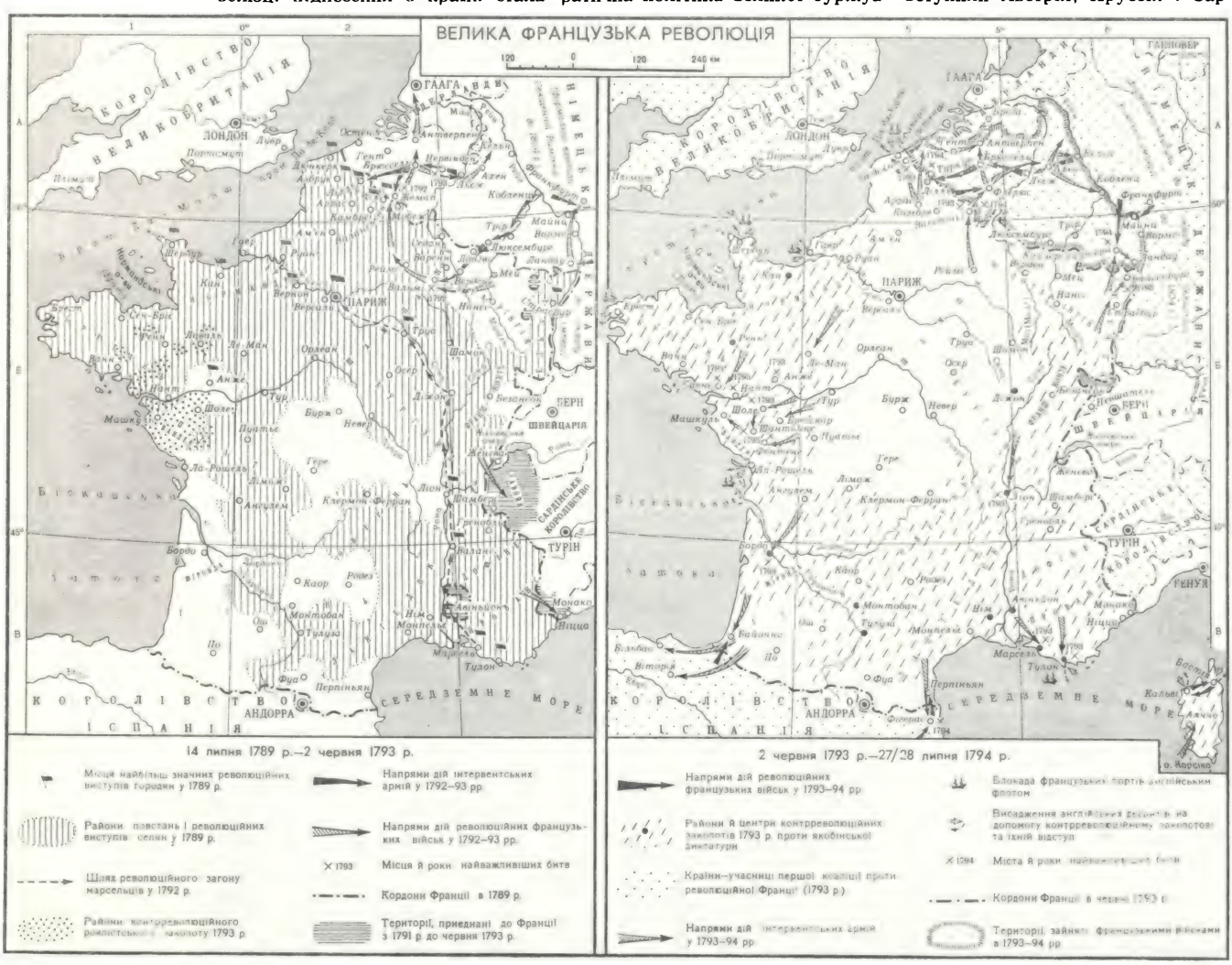

лінське королівство, 1793 — Великобританія, Нідерланди, Іспанія, Неаполітанське королівство та ін. д-ви. В єдиний табір об'єдналася внутр. і зовн. контрреволюція. Патріотичне піднесення франц. народу вилилося у повстання 10.VIII 1792, яке повалило тисячолітню монархію і усунуло від влади велику буржуазію та ліберальне дворянство.

Другий етап революції (10.VIII 1792 — 2.VI 1793) характеризувався дальшим піднесенням В. ф. р. Респ. франц. армія здобула перемогу над австропрусськими військами під Вальмі (20.IX 1792) і біля Жемапе (6.XI 1792). 21.IX 1792 на основі заг. виборчого права (для чоловіків) був обраний *Конвент*, який прийняв рішення про ліквідацію монархії, а 22.IX проголосив Францію республікою. В Конвенті розгорнулася боротьба між жірондистами (Ж.-П. *Бріссо*, П. Верньйо та ін.), які прагнули не допускати дальшого розвитку революц. процесу, і якобінцями (М.-М. *Робесп'єр*, Ж.-П. Марат, Ж.-Ж. *Дантон*, Л.-А. *Сен-Жюст* та ін.), що відображали прагнення серед. і нижчих прошарків буржуазії, селянства і плебейства до поглиблення і розширення революції. Якобінці домоглися віддати Людовіка XVI до суду і винести йому смертний вирок. 21.I 1793 короля було страчено. Навесні 1793 погіршало екон. і воєнне становище країни; посилилися сел. рух і виступи міської бідноти. Це привело до дальшого загострення класової боротьби у Франції. Виразниками інтересів плебсу виступили «*шалені*», які вимагали встановлення максимумів (твердих цін на продукти харчування) і боротьби проти спекуляції. Враховуючи вимоги мас і політ. обстановку, якобінці пішли на союз з «шаленими». В цей час франц. війська зазнали поразки в Бельгії. Командуючий Центр. армією ген. Ш. Демур'є, який був тісно зв'язаний з жірондистами, зрадив революцію. *Роялісти* організували контрреволюц. повстання у *Вандеї* (див. *Вандейські війни*), яке поширилось на всю *Бретань*. За цих умов якобінці, незважаючи на опір жірондистів, домоглися, щоб Конвент 4.V 1793 прийняв декрет про максимуми. Жірондисти посилили репресії проти нар. рухів, зблизилися з відкрито контрреволюц. елементами. Така політика жірондистів викликала нар. повстання 31.V — 2.VI 1793, яке завершилося переходом влади до рук якобінців.

Третій етап революції (2.VI 1793—27/28.VII 1794) — найвищий в її розвитку, етап революц.-демократичної диктатури якобінців. Останні прийшли до влади в критичний для країни момент. Бл. 2/3 тер. Франції було охоплено контрреволюц. повстаннями. Війська інтервентів вторглися з Пн., Сх. і Зх. Країна зазнавала голоду. Якобінці, розв'язавши революц. ініціативу мас і очоливши їх, відстояли завоювання народу, відбили сили інтервентів, підготували перемогу республіки. Якобінський Конвент передав селянам общинні землі та землі емігрантів, повністю ліквідував феод. права й привілеї, розв'язавши тим самим агр. питання на демократич. основі. Завдяки цьому сел. маси стали на бік якобінців. 24.VI 1793 Конвент затвердив нову конституцію, за якою Франція проголошувалась демократичною республікою. Але критичне становище республіки примусило якобінців відкласти запровадження конституції і встановити режим революц.-демократичної диктатури. Влада була зосереджена в руках Конвенту, *Комітету громадського порятунку* (гол. орган революц. уряду) та *Комітету громадської безпеки*, які спиралися на орг-ції революц. нар. мас. У відповідь на контрреволюційні виступи і терористичні акти внутр. реакції (вбивство Ж.-П. Марата, Ж. Шальє та ін.) якобінська диктатура запровадила терор і репресії проти контрреволюціонерів, спекулянтів і саботажників. У серпні 1793 якобінці розгромили «шалених», які вимагали задоволення соціальних вимог найбідніших верств населення, введення в дію конституції 1793. Але під тиском плебейських мас 29.IX 1793 Конвент прийняв декрет про заг. максимум. За короткий час якобінці створили масову армію, налагодили воєнне виробництво, на командні посади в армії висунули талановитих людей з низів. 26.VI 1794 в битві поблизу Флеруса франц. армія завдала поразки інтервентам. З поч. 1794 в якобінському блоці розгорнулася внутр. боротьба. В березні — квітні 1794 робесп'єристи, що очолювали революц. уряд, розгромили *ебертистів* (ліві якобінці), в квітні — дантоністів (праве крило якобінського блоку, представники нової буржуазії). Внутр. боротьба ослабила якобінську диктатуру. 9 термідора (27/28.VII 1794) внаслідок контрреволюц. перевороту її було повалено (див. *Термідоріанський переворот*). До влади знову прийшла велика буржуазія.

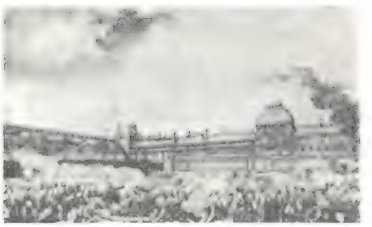

Велика французька революція.
Взяття Тюїльрі 10 серпня 1792. Гравюра Гельмана.
Виступ народу в Законодавчих зборах 10 серпня 1792 з вимогою проголошення республіки. Гравюра А. Жірарде.
Страта Людовіка XVI. Гравюра невідомого художника.
Прийняття конституції 1793. Гравюра Берто.

В. ф. р., ліквідувавши феод.-абсолютистський лад, розчистила шлях до розвитку вищої і прогресивнішої на той час соціально-екон. формації — капіталізму. Вона заклала основи революційно-демократичних традицій французького народу. Революція мала великий вплив на розвиток громадсько-політ. думки країн Європи. Посилились антикріпосницькі настрої в Росії. Свідченням цього були виступи О. М. *Радищева*, П. І. *Челищева*, Ф. В. *Кречетова*, М. І. *Новикова* та ін. Ідеї В. ф. р. знайшли своє відображення в програмах *декабристів*. На Україні під впливом її ідей І. П. *Котляревський* у поемі «Енеїда», В. В. *Капніст* у комедії «Ябеда» і «Оді на рабство» піддали критиці феод.-абсолютистський лад. В. Н. *Каразін* склав ряд ліберальних проектів перебудови держ. управління і г-ва Росії. Велика французька революція позначилася на творчості українського філософа Я. П. *Козельського*, просвітительській і культурній діяльності К. *Пузини*, О. О. Палицина, І. С. *Рижського* та ін.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство. Твори, т. 2; Маркс К. Борьба якобинцев с жирондистами. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 3. М.—Л., 1929; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства?; т. 32. Війна і революція.— Чи можна залякати робітничий клас «якобінством»?; Французская буржуазная революция. 1789—1794. М.—Л., 1941; Манфред А. З. Великая французская буржуазная революция XVIII века. 1789—1794. М., 1956; Тарле Е. В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции. В кн.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 2. М., 1957; Из истории якобинской диктатуры. Одесса, 1962; Джеджула К. Е. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. К., 1972; Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., 1973; Жорес Ж. История Великой французской революции, т. 1—3. Пер. с франц. М.—Пг., 1920—23.

К. О. Джеджула

ВЕЛИ́КА ХА́РТІЯ ВІ́ЛЬНОСТЕЙ (лат. Magna Charta Libertatum) — законодавчий акт, підписаний англійським королем Іоанном Безземельним 15.VI 1215 внаслідок угоди між ним і повсталими феодалами. В. х. в. містить 63 статті, викладені лат. мовою (її оригінал у двох примірниках зберігається в Британському музеї, ще два первісні примірники — в церк. архівах). В. х. в.— перша кодифікація англ. феод. права. Символічно вважається частиною неписаної англ. конституції. В. х. в. захищає привілеї феодалів, обмежує владу короля в інтересах церк. і світських феодалів. Незначні поступки було зроблено в ній городянам, лицарям і верхівці вільного селянства. Основній масі англ. населення того часу — кріпакам-віланам В. х. в. не дала ніяких прав.

Ряд положень цієї хартії в умовах феодальної Англії сприяв переходові до станово-представницької монархії в 13—14 ст. і був використаний політ. діячами 17 ст. в період *Англійської буржуазної революції 17 століття* в інтересах ліквідації абсолютизму

Ю. І. Нипорко.

Гора Велика Чучель.

ВЕЛИ́КА ЧО́РНА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — скороспіла, універсальної продуктивності порода. Виведена в Англії схрещуванням місцевих довговухих великих свиней з неаполітанськими і чорними китайськими. Поширена В. ч. п. с. в Південній Америці, Африці та Європі

Масть чорна, без відмітин. Тулуб масивний, вкритий густою щетиною. Жива маса кнурів 300—400 кг, маток — 220—300 кг. Підсвинки в 7-місячному віці досягають 100 кг. Плодючість — 10—12 поросят в опоросі. Схрещуючи В. ч. п. с. із свиньми м'ясних порід, одержують поросят, які добре відгодовуються на *бекон*. На Україні Велику чорну породу свиней розводять в племінних господарствах і використовують для промислового схрещування.

Свиноматка **великої чорної породи.**

ВЕЛИ́КА ЧУЧЕ́ЛЬ — гора в центральній частині Головного пасма Кримських гір (хребет Синаб-Даг). Вершина утворює купол заввишки до 1337 м, що підноситься з Пд. Зх. над Центр. улоговиною *Кримського заповідно-мисливського господарства*. Вкрита старими буковими лісами. Тут водяться олені, козулі, муфлони. В роки громадянської і Великої Вітчизн. воєн В. Ч.— район дії партизанських загонів

О. В. Єна.

ВЕЛИ́КДЕНЬ — релігійне свято. Див. *Пасха*.

ВЕЛИ́КЕ ВЕДМЕ́ЖЕ О́ЗЕРО — озеро в Канаді. Пл. 30 тис. км², глиб. до 137 м. Береги скелясті, високі. Багато заток. Островів мало. З В. В. о. витікає р. Велика Ведмежа (прит. *Маккензі*). З жовтня до червня вкрите кригою. Судноплавство. Рибальство. На сх. узбережжі — м. Порт-Радій.

ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІ́ВСТВО ЛИТО́ВСЬКЕ — феодальна держава, що існувала з 30—40-х рр. 13 ст. по 1569 на території сучасних Литви, Білорусії та України. Об'єднання більшості лит. земель відбулося за кн. *Міндовга*, який, скориставшись з феод. роздробленості Русі, приєднав до В. к. Л. деякі білорус. землі (*Чорну Русь*). У 14 ст. за князювання *Гедиміна, Ольгерда* і *Кейстута* В. к. Л. значно розширилося за рахунок загарбання укр. і білорус. земель. У 13—14 ст. литовці боролися проти наступу нім. лицарів. З метою об'єднання сил для боротьби з агресією *Тевтонського ордену* литовський великий кн. *Ягайло* уклав з Польщею *Кревську унію 1385*. Ця боротьба завершилася розгромом війська ордену в *Грюнвальдській битві 1410*. Прагнення лит. феодалів утримати укр. і білорус. землі та загарбати рос. землі викликало численні повстання на Україні і в Білорусії (*Бакотське повстання 1431—34, Канівське міське повстання 1536, Черкаське міське повстання 1536*) та воєнні конфлікти з Рос. д-вою (війни 1500—03, 1507—08, 1512—22, 1534—37). В результаті воєн В. к. Л. втратило Смоленщину, Чернігово-Сіверщину, Брянськ та ін. рос. і укр. землі. Загострення класових суперечностей, численні антифеод. виступи на землях В. к. Л. (1418, 1536—37, 1545), а також невдачі в *Лівонській війні 1558—83* привели до об'єднання В. к. Л. і Польщі за *Люблінською унією 1569* в єдину д-ву — *Річ Посполиту*.

Літ.: Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

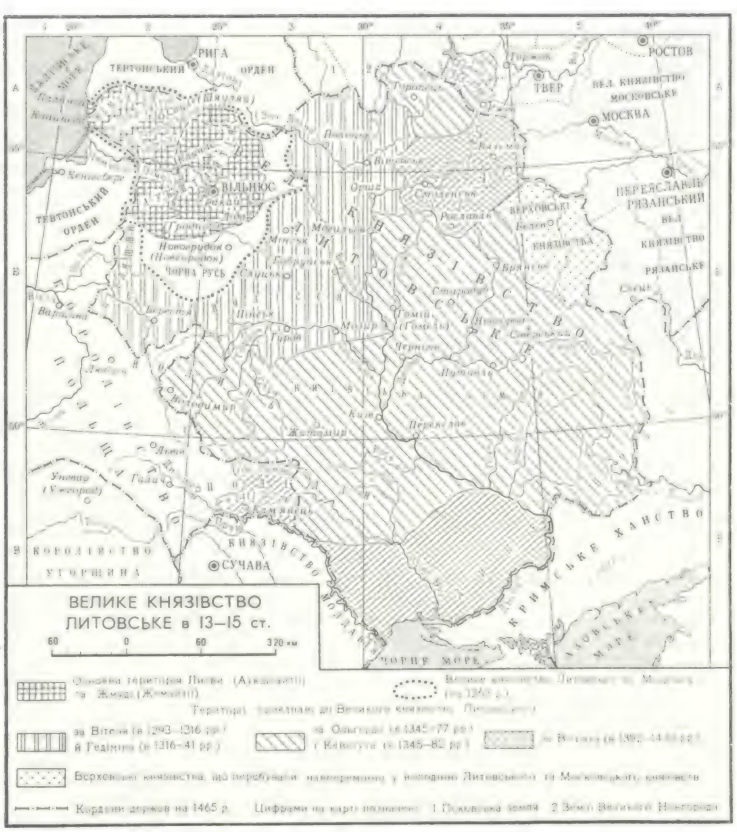

ВЕЛИ́КЕ НЕВІ́ЛЬНИЧЕ О́ЗЕРО — озеро в Канаді. Пл. 28,6 тис. км², найбільша глиб. 150 м. Зх. береги низькі, сх. і північні — горбисті, розчленовані затоками. В сх. частині озера багато невеликих островів. З В. Н. о. витікає р. *Маккензі*. З жовтня до червня вкриге кригою. Судноплавне. Гол. порти — Йеллоунайф, Форт-Резольюшен.

ВЕЛИ́КЕ ПЕРЕСЕ́ЛЕННЯ НАРО́ДІВ — сукупність етнічних переміщень в Європі 4—7 ст., головним чином з периферії на територію Римської імперії. Причинами В. п. н. були соціальні зрушення в племен, які переміщувалися (розклад родоплемінного ладу, формування класового суспільства), і кризисна ситуація, що склалася в Римській імперії. Бл. 370 *гунни* перейшли Волгу і разом з *аланами* рушили на герм. племена *готів*, які займали Пн. Причорномор'я. Восени 376 під натиском гуннів частина *вестготів* оселилася на тер. Римської імперії. Протягом 5 ст. герм. племена розселилися по тер. *Західної Рим-*

ТРІУМФАЛЬНИЙ ПОХІД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (листопад 1917 року—лютий 1918 року)

Північний Льодовитий океан
Баренцове море
Карське море
Море Лаптєвих
Східно-Сибірське море
Берінгове море
Охотське море
Японське море
Балтійське море
Чорне море
Каспійське море
Аральське море
Фінляндія
Україна
Монголія
Урянхайський край
Афганістан
Індія
Китай
Корея
Японія
Аляска (США)
Османська імперія
Північна Америка
Північна Америка
Північна Америка

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–54 років

Державні кордони в 1667 р.

Кордони України у складі Королівства Польського до 1648 р.

Кордони Великого князівства Литовського у складі Речі Посполитої

Межі білоруських земель у складі Великого князівства Литовського

Межі воєводств

Межі володінь Вишневецьких на Лівобережній Україні

Кордони України за Зборівським договором 1649 р.

Район дій селянсько-козацьких загонів під керівництвом Богдана Хмельницького в період визвольної війни 1648–54 рр.

Белгородська укріплена лінія Російської держави

Територія Російської держави в 1648 р.

Територія, повернена Російській державі згідно з Андрусівським перемирям 1667 р.

Територія Речі Посполитої в 1667 р.

Осередки найбільших повстань і райони формування повстанських загонів на Україні та в Білорусі

Основні осередки селянсько-плебейського руху в Польщі в 1648–54 рр.

Походи військ Богдана Хмельницького:

- 1-й – від Запорізької Січі до Замостя (1648 р.)
- 2-й – від Чигирина до Зборова (1649 р.)
- проти молдавського воєводи (1650 р.)
- 3-й – від Чигирина до Берестечка (1651 р.)
- 1652–53 рр.
- Дії кримських татар-союзників Богдана Хмельницького (1648, 1651 рр.)

Походи селянсько-козацьких загонів:

- Кривоноса (1648 р.)
- Небаби в Поліссі (1648 р.)
- до Кодака (1648 р.)
- Золотаренка на допомогу російським військам (1654–55 рр.)

Походи російських військ:

- у 1654 р.
- у 1655 р.
- донських козаків у 1649 р.

Спільні походи російських та українських військ:

- до Луцька (1654 р.)
- до Охматова (1655 р.)
- для звільнення Західної України

Дії польських військ на Україні та в Білорусі:

- у 1648 р.
- у 1648–49 рр.
- у 1651–53 рр.
- каральні походи у 1651 р.
- дії кримських татар-союзників Речі Посполитої (1654–55 рр.)

× 5–6 V 1648 — Місця й дати битв

Вихідні бази російських військ біля кордонів Речі Посполитої

Стародубський повіт – база Війська Запорізького для підтримки повстання в Білорусі (1648 р.)

січень 1648 — Центр визвольного руху українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького

1 X 1653 — Земський собор у Москві – рішення про прийняття в підданство всього Війська Запорізького

8 I 1654 — Проголошення Переяславською радою возз'єднання України з Росією

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА — Основна область переселення українців у межі Російської держави

Чигирин — Столиця гетьмана

Київ — Центри воєводств

Харків — Міста Слобідської України, засновані в XVII ст. українськими козаками-переселенцями

МАСШТАБ 1:7 000 000

70 0 70 140 210 км

609–К

ської імперії, утворивши ряд королівств: *вандалів* у Пн. Африці (429—439), *бургундів* у Пн.-Сх. Галлії (457), *франків* у Пн. Галлії (476; див. *Франкська держава*), вестготів у Пд.-Зх. Галлії (480; пізніше поширилося на Іспанію), *остготів* в Італії (493). Англи, *сакси*, юти в 5—6 ст. завоювали *Британію* (див. *Англосаксонське завоювання*). В 568 *лангобарди* ствердилися в Пн. і Серед. Італії. В 6—7 ст. *слов'яни* заселили Балканський п-ів. Велике переселення народів сприяло падінню Зх. Римської імперії та заміні рабовласницького ладу феодальним на всій території кол. Римської імперії.

ВЕЛИ́КЕ СОЛО́НЕ О́ЗЕРО — безстічне солоне озеро на Зх. США. Лежить на вис. 1282 м. Площа змінюється від 2,5 до 6,0 тис. км², глибина від 3 до 15 м. Солоність 137—300‰. У В. С. о. добувають кухонну і глауберову солі. Через озеро прокладено дамбу завдовжки 40 км, по якій проходить з-ця. На узбережжі — міста Огден, Солт-Лейк-Сіті.

ВЕЛИ́КИЙ АГАЙМА́НСЬКИЙ ПІД — зниження в рельєфі на лівому березі р. Дніпра, в Херсонській обл. УРСР. Витягнутий з Пн. на Пд. на 17 км, шир. до 8 км, глиб. до 22 м. Пл. 100 км². При таненні снігу та в дощові роки під заповнюється водою, влітку пересихає. Використовується як с.-г. угіддя.

ВЕЛИ́КИЙ БАР'Є́РНИЙ РИФ — пасмо коралових рифів і островів уздовж пн.-сх. узбережжя Австралії. Довж. бл. 2300 км, шир. від 2 до 150 км. Потужність коралових споруд становить 135—220 м. Більша частина рифів виступає з води лише під час відпливу. Відокремлюється від материка смугою води завширшки від 20 до 150 км.

ВЕЛИ́КИЙ БАСЕ́ЙН — безстічне нагір'я на Зх. Північної Америки, в *Кордільєрах* (у межах США). Пл. 550 тис. км². Характерне чергування коротких хребтів (вис. до 3980 м, г. Уїлер-Пік) і замкнених улоговин з солоними озерами (*Велике Солоне озеро* та ін.) і солончаками. Западина *Долина Смерті* лежить на 85 м нижче від р. м. Рослинність пустельна й напівпустельна. Родовища міді, молібдену, поліметалів, ртуті, калійних солей.

ВЕЛИ́КИЙ БЕРЕЗНИ́Й — селище міського типу Закарпатської обл. УРСР, райцентр, на р. Ужі (бас. Дунаю), за 43 км від Ужгорода. Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1977). Вперше В. Б. згадується в документах 1427 як сільс. поселення (на той час під владою Угорщини). З кін. 17 ст. під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Селяни В. Б. брали участь у нац.-визвольному русі угор. народу 1703—11 проти панування Габсбургів (див. *Ракоці Ференца II рух 1703—11*). В 1919 в складі Закарп. України В. Б. окупований бурж. Чехословаччиною, 1939 — хортистською Угорщиною. В 1932 і 1933 у В. Б. відбулися демонстрації трудящих проти безробіття і голоду, 1937 з ініціативи комуністів — маніфестація проти фашизму й загрози нової війни. Під час 2-ї світової війни В. Б. 26.X 1944 визволено рад. військами, 29.VI 1945 у складі Закарпатської України возз'єднано з УРСР. З 1947 В. Б.— с-ще міськ. типу. Лісокомбінат, соко-винний з-д, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, пром. та побутового обслуговування комбінати, будинок побуту. 5 заг.-освітніх та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Старий парк з рідкісними для Закарпаття породами дерев.

ВЕЛИ́КИЙ БИ́ЧКІВ — селище міського типу Рахівського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 8,6 тис. ж. (1977). Лісохімкомбінат, лісокомбінат, соковинний та цегельний з-ди, Рахівська ф-ка худож. виробів, хлібний, комунальних підприємств та побутового обслуговування комбінати. 5 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 9 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В. Б. відомий з кінця 14 ст. Тут народився учасник революц. руху на Закарп. Україні І. П. *Локота*.

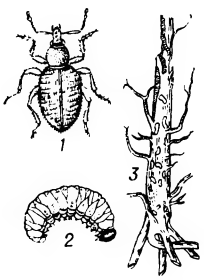

Великий люцерновий довгоносик: *1* — жук; *2* — личинка; *3* — ушкоджений корінь люцерни.

ВЕЛИ́КИЙ БУРЛУ́К — річка в Харківській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 93 км, пл. бас. 1130 км². Бере початок на пд. відрогах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання.

ВЕЛИ́КИЙ БУРЛУ́К — селище міського типу Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Великому Бурлуку (бас. Дону), за 3 км від залізничної ст. Бурлук. 3,7 тис. ж. (1977). Перші згадки про В. Б. припадають на 70—80-і рр. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1963 В. Б.— с-ще міськ. типу. Маслозавод, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування.
4 заг.-освітні та музична школи, лікарня; кінотеатр, 4 б-ки. Архіт. пам'ятка — церква (30-і рр. 19 ст., арх., ймовірно, В. Стасов).

ВЕЛИ́КИЙ ВЕРХ, Руський Верх — гірська вершина на Боржавській полонині *Полонинського хребта* в межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1598 м. На схилах до вис. 1200 м — ялинові й букові ліси, вище — *полонини*. Район туризму.

ВЕЛИ́КИЙ ВОДОДІ́ЛЬНИЙ ХРЕБЕ́Т — гірське пасмо, що простягається вздовж сх. узбережжя Австралії. Довж. бл. 4 тис. км. Пересічна вис. 1000—1500 м, найбільша — 2230 м (г. Косцюшко). Багатий на корисні копалини (нафта, газ, олово, поліметали, золото, кам. вугілля та ін.). На схилах пн. частини хребта — листопадно-вічнозелені вологі ліси, на Пд.— евкаліптові тропічні ліси. На сухіших зх. схилах — *савани*, ксерофітні чагарники. В пд. частині В. В. х.— заповідник Маунт-Косцюшко.

ВЕЛИ́КИЙ ДІЛ — гірський вулканічний масив Ужгород-Хустського хр. (Вигорлат-Гутинського) *Карпат Українських*, в межах Закарпатської обл. УРСР. Лежить між річками Латорицею і Боржавою. Найвища вершина — г. *Бужора* (1085 м). На гірських схилах — букові ліси. Біля підніжжя — виноградники, сади. Район туризму.

ВЕЛИ́КИЙ КАВКА́З — система хребтів в осьовій частині Кавказької гірської країни. Простягається між Чорним і Каспійським морями від Таманського п-ова (на Пн. Зх.) до Апшеронського п-ова (на Пд. Сх.). Довж. 1500 км, шир. 180 км. В. К. поділяють на Західний, Центральний (найвищий, з вершинами понад 5000 м) і Східний. Найвищі вершини — *Ельбрус* (5642 м) і *Казбек* (5033 м). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. вугілля, свинець, цинк, поліметалеві руди та ін. Термальні й мінеральні джерела. На В. К. беруть початок річки *Кубань*, *Терек*, *Кума* та ін. Озера: Велика Ріца, Мала Ріца, Голубе та ін. Снігова лінія проходить на вис. від 2700 до 3400 м. Льодовики (бл. 1400) займають понад 1780 км². На схилах — дубові, букові, вище — хвойні ліси, що переходять у чагарники й гірські луки. Заповідники: Кавказький, Тебердинський, Ріцинський та ін. Див. також *Кавказ*.

П. Г. Шищенко

ВЕЛИ́КИЙ КАНЬЙО́Н — ущелина в середній течії р. *Колорадо*, на Пд. Зх. США. Довж. 320 км, глиб. до 1800 м (один з найглибших каньйонів світу), шир. на поверхні до 25 км, внизу біля річки — 120—1000 м. Схили урвисті, мальовничі. Місце туризму. Нац. парк.

ВЕЛИ́КИЙ КАНЬЙО́Н КРИ́МУ — ущелина в Кримських горах, на пн. схилі *Ай-Петринської яйли*. Довж. понад 3 км, глиб. від 250 до 320 м. Шир. в окремих місцях не перевищує 2—3 м. По дну тече р. Аузун-Узень, на якій є пороги, водоспади. На схилах — ліси (кримська сосна, граб, бук, ясен, липа та ін.; у підліску—кизил, крушина, барбарис). Збереглися рослинні *ендеміки* — ягідний тис, папороті та ін. Оголошений пам'яткою природи (з 1947). Об'єкт туризму.

ВЕЛИ́КИЙ КНЯЗЬ — 1) Титул князя, що очолював феодальну ієрархію удільних князів у Давній Русі. З 10 ст. його мали київські, з кін. 12 ст.— владимиро-суздальські князі. В 13—14 ст. титул В. к. присвоювали собі галицько-волинські, тверські, рязанські та ін. князі; після утворення Рос. централізованої д-ви (2-а пол. 15 — поч. 16 ст.) титул В. к. мали тільки моск. князі. 2) В 14—16 ст. титул феодальних володарів Литви. 3) З 1797 до Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 В. к. іменувалися члени російської імператорської родини.

ВЕЛИ́КИЙ КОТЕ́Л — гірська вершина в Карпатах, на масиві Свидовець, у межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1774 м. Пн. схили вкриті ялиновими лісами, південні — буковими, вище — луки. Через В. К. проходять туристські маршрути.

ВЕЛИ́КИЙ КУЯ́ЛЬНИК — річка в Одеській обл. УРСР, впадає в Куяльницький лиман Чорного моря. Довж. 150 км, пл. бас. 1860 км². У посушливі роки влітку пересихає, утворюючи окремі плеса.

ВЕЛИ́КИЙ ЛОГ — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловград. обл. УРСР, на р. Великій Кам'янці (бас. Дону), за 12 км від залізничної ст. Сімейкине. 0,9 тис. ж. (1977). Відділок Краснодонського птахорадгоспу. Восьмирічна школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у 60-х рр. 18 ст.

ВЕЛИ́КИЙ ЛУГ — назва в 16—18 ст. дніпровських плавнів нижче від порогів у пониззі Дніпра. Див. також *Запорізька Січ*.

Великий Каньйон на р. Колорадо

ВЕЛИ́КИЙ ЛЮ́БІНЬ — селище міського типу Городоцького р-ну Львівської обл. УРСР, поблизу р. Верещиці (притока Дністра). Залізнична ст. Любінь Великий. 5,8 тис. ж. (1977). Спиртовий з-д, рибгосп, млин, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинок культури, 5 б-к, музей історії селища. Бальнеокардіологічний курорт. Відомий з поч. 13 ст.

ВЕЛИ́КИЙ ЛЮЦЕ́РНОВИЙ ДОВГОНО́СИК, люцерновий скосар, люцерновий слоник (Otiorrhynchus ligustici) — жук родини *довгоносикових*. Ушкоджує люцерну, цукр. буряки, конюшину, хміль, смородину, агрус та ін. рослини. Жук (довж. 9—14 мм) чорний, личинка жовто-біла з бурою головою. Жуки живляться наземними частинами рослин, личинки — корінням. Розмноження партеногенетичне (див. *Партеногенез*). Яйцекладка розтягнута (іноді до трьох місяців). Личинки зимують і наступного року перетворюються на лялечок. Жуки виходять з грунту навесні лише через рік. З а х о д и б о р о т ь б и: обробка посівів *інсектицидами*, дотримання сівозмін, обкопування посівів крайовими ловчими канавками.

С. О. Трибель.

ВЕЛИ́КИЙ НАРО́ДНИЙ ХУРА́Л — найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Монгольської Народної Республіки (МНР). Обирається населенням строком на 4 роки.

ВЕЛИ́КИЙ ПЕС — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря В. П. і всього *зоряного неба* — *Сіріус*. На території УРСР В. П. найкраще видно взимку.

ВЕЛИ́КИЙ ПОХІ́Д — передислокація військ китайської Червоної армії 1934—36 в період боротьби з *гомінданом*. Див. *Північно-західний похід*.

«ВЕЛИ́КИЙ ПОЧИ́Н (Про героїзм робітників у тилу. З приводу „комуністичних суботників")» — праця В. І. Леніна, присвячена проблемам формування нових виробничих відносин, новій дисципліні праці в процесі соціалістич. будівництва. Вперше статтю опубліковано окремою брошурою в липні 1919 в Москві. Укр. мовою вперше надруковано 1920 в Києві. Роботу над нею В. І. Ленін розпочав після того, як дізнався про перший *комуністичний суботник*. Відзначаючи величезне істор. значення комуністичних суботників, В. І. Ленін вказував, що вони є першими паростками комунізму, великим свідомим і добровільним почином робітників у розвитку продуктивності праці, яка є кінець кінцем найважливішою й найголовнішою умовою перемоги нового сусп. ладу. В. І. Ленін пов'язував питання про суботники з корінними завданнями диктатури пролетаріату, глибоко проаналізував питання про класи і класову боротьбу в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Стаття «В. п.», в якій В. І. Ленін передбачав неминучість широкого роз-

витку комуністичних форм праці в майбутньому, зберігає своє велике значення для розвитку масового змагання і в період будівництва комунізму.

О. М. Кисілевський.

ВЕЛИ́КИЙ ТЕА́ТР СРСР, Державний академічний Великий театр Союзу РСР (ДАВТ) — провідний рад. театр опери та балету, один з визначних світових центрів музично-театральної культури. В. т. відіграв видатну роль в утвердженні російських нац. реалістичних традицій оперного й балетного мист., в історії вітчизняної муз.-сценічної виконавської школи, у формуванні демократичної муз. культури. В. т. засн. 1776 у Москві. На його сцені йшли перші рос. опери («Мельник-чаклун, дурисвіт і сват» Соколовського). В репертуарі театру утверджуються твори вітчизняної музичної драматургії: опери-водевілі та балети-дивертисменти, а згодом твори великої форми («Аскольдова могила» О. Верстовського, 1835). Істор. етапом у розвитку В. т. і формуванні реалістичних принципів вокального сценічного мист. були постановки опер М. Глинки «Іван Сусанін» (1842) та «Руслан і Людмила» (1846). Пізніше тут було поставлено опери «Русалка» О. Даргомижського (1859), «Борис Годунов» М. Мусоргського (1888), «Снігуронька» М. Римського-Корсакова (1893), «Князь Ігор» О. Бородіна (1898), балет О. Глазунова «Раймонда» (1900). Величезне значення для розвитку виконавської культури мала оперна й балетна спадщина П. Чайковського (опери «Євгеній Онєгін», 1881; «Мазепа», 1884; «Черевички», 1887; «Пікова дама», 1891; «Іоланта», 1893; балети «Лебедине озеро», 1877, та «Спляча красуня», 1899). Поряд з російськими В. т. ставив кращі твори зарубіж. композиторів — В.-А. Моцарта, Дж. Россіні, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Р. Вагнера, Ш. Адана та ін. Серед майстрів В. т. 19 ст.— співаки К. Семенова, О. Александрова-Кочетова, М. Дейша-Сіоницька, П. Хохлов та ін.; артисти балету П. Лебедєва, О. Санковська; балетмейстери А. Глушковський, М. Петіпа. Розквіт рос. вокальної школи припадає на поч. 20 ст. і пов'язаний з іменами А. Нежданової, Л. Собінова та Ф. Шаляпіна. Традиції рос. нац. балету продовжували К. Гельцер, В. Тихомиров, Л. Рославлєва, О. Горський та ін. У створенні оперних і балетних вистав брали участь диригенти В. Сук, С. Рахманінов, художники О. Головін, К. Коровін та ін. На поч. 20 ст. було створено вистави «Псковитянка», «Моцарт і Сальєрі» (обидві 1901), «Садко» (1906) М. Римського-Корсакова, «Скупий лицар» С. Рахманінова (1906), «Хованщина» М. Мусоргського (1912) та ін.

Великий театр СРСР. Москва.

Велика Жовтн. соціалістич. революція визначила дальший творчий розквіт В. т. В 1919 йому було присвоєно звання академічного. Поряд з переглядом і переосмисленням класичної спадщини В. т. з поч. 20-х рр. активно працює над сценічним втіленням творів рад. авторів. Після 1917 на його сцені поставлено понад 90 опер та балетів рад. композиторів. Серед них балети «Червоний мак» Р. Глієра (1927), «Полум'я Парижа» Б. Асаф'єва (1933), «Попелюшка» (1945), «Ромео і Джульєтта» (1946) та «Кам'яна квітка» (1959) С. Прокоф'єва, «Гаяне» А. Хачатуряна (1957); опери «Тихий Дон» (1936) та «Піднята цілина» (1937) І. Дзержинського, «Броненосець „Потьомкін"» О. Чишка (1938), «Декабристи» Ю. Шапоріна (1953), «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1959), «Жовтень» В. Мураделі (1964). Серед постановок 60—70-х рр.— опери «Гравець» С. Прокоф'єва (1974), «Зорі тут тихі» К. Молчанова (1975), «Викрадення місяця» О. Тактакішвілі (1977), «Мертві душі» Р. Щедріна (1977); балети «Легенда про любов» А. Мелікова (1965), «Спартак» А. Хачатуряна (1968), «Іван Грозний» на муз. С. Прокоф'єва (1975), «Ангара» А. Ешпая (1976), «Калина червона» Є. Светланова (1978). У В. т. працювали видатні рад. співаки — Н. Обухова, В. Барсова, О. Катульська, О. Пирогов, М. Рейзен, С. Лемешев, М. Максакова, М. Михайлов, І. Петров; артисти балету — М. Семенова, Г. Уланова, О. Лепешинська, О. Єрмолаєв, А. Мессерер; диригенти — А. Пазовський, М. Голованов, С. Самосуд, О. Мелік-Пашаєв, Ю. Файєр, Б. Хайкін; режисери — В. Лоський, Л. Баратов; балетмейстери — В. Вайнонен, Р. Захаров, Л. Лавровський; художники — Ф. Федоровський, П. Вільямс, В. Риндін. У трупі театру (1977) нар. арт. СРСР: співаки — І. Архипова, Т. Милашкіна, О. Образцова, В. Атлантов, О. Ведерников, Ю. Мазурок, Є. Нестеренко, О. Огнівцев, А. Ейзен; артисти балету — Н. Безсмертнова, М. Кондратьєва, К. Максимова, М. Плісецька, Р. Стручкова, Н. Тимофєєва, В. Васильєв, М. Лавровський, М. Лієпа; художник — С. Вірсаладзе. Гол. диригент — нар. арт. РРФСР Ю. Симонов, гол. режисер — нар. арт. СРСР Б. Покровський, гол. хормейстер — нар. арт. СРСР О. Рибнов, гол. балетмейстер — нар. арт. СРСР Ю. Григорович, гол. художник — нар. художник РРФСР М. Золотарьов. У 1937 та 1976 Великий театр було нагороджено орденами Леніна.

Творче життя В. т. пов'язане з укр. театр. культурою. На його сцені було поставлено оперу С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1864, 1915). Серед відомих майстрів В. т.—вихідці з України і вихованці укр. консерваторій і театрів: С. Гулак-Артемовський, І. Алчевський, А. Боначич, І. Бутенко, М. Цибущенко, К. Держинська, А. Іванов, І. Козловський, О. Кривченя, Г. Нелепп, П. Норцов, І. Масленникова, Л. Масленникова, Г. Олійниченко, В. Борисенко, Б. Руденко, Ю. Гуляєв. Майстри В. т. сприяли розвиткові укр. оперного й балетного мист., працюючи в театрах України. М. Мордкін був гол. балетмейстером у Київ. театрі «Музична драма» (1919). На сценах Київ. та Харків. оперних театрів співав Л. Собінов, у цих колективах багато років працювали режисери І. Лапицький, М. Смолич, балетмейстер Р. Захаров. В Одес. оперному театрі працював В. Лоський. Художники Ф. Федоровський та В. Дмитрієв робили ескізи оформлення вистав в укр. театрах опери та балету. В свою чергу укр. художник А. Петрицький оформляв вистави В. т. («Черевички» П. Чайковського, «Декабристи» Ю. Шапоріна, «Тарас Бульба» В. Соловйова-Сєдого). На сцені В. т. йшли вистави Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка під час гастролей у Москві (1936, 1951, 1960, 1967, 1976). З великим успіхом майстри В. т. виступали в Києві (1954, 1976). У В. т. відзначаються видатні події громад.-політ. життя рад. народу: проводяться урочисті збори, з'їзди, декади мистецтв, зокрема проходили декади укр. мист. і л-ри (1936, 1951, 1960, 1967). Тут 36 раз виступав з промовами й доповідями В. І. Ленін.

В. т.— пам'ятка архітектури рос. класицизму. Сучас. його будинок з п'ятиярусним залом для глядачів на 2150 місць існує з 1856 (арх. А. Кавос); з 1961 театр має й нову сценічну площадку — *Кремлівський Палац з'їздів.*

Літ.: Большой театр СССР, кн. 1—2. М., 1976. *В. І. Зарубін.*

ВЕЛИ́КИЙ УСТЮ́Г — місто у Вологодській обл. РРФСР, на р. Сухоні. Серед підприємств В. У.: суднобуд.-судноремонтний з-д, щетинно-щіткова ф-ка; виробництво муз. інструментів, меблів тощо. Автошляховий, с.-г. та бібліотечний технікуми; річкове, мед. та пед. уч-ща. Краєзнавчий музей. Вперше згадується 1207. В. У.— батьківщина землепрохідців С. Дежньова, Є. Хабарова, В. Атласова. Численні архіт. пам'ятки: Вознесенська церква (1648), ансамблі Троїцько-Гледенського і Михайло-Архангельського монастирів (17 ст.); собори—Успенський (1619), Прокопіївський (1668); церкви — Дмитрія Солунського (1700—08), Спасо-Преображенська (1725—30), Сергія Радонезького (1739—47) та ін.; ряд будівель у стилі барокко і класицизму. З 17 ст. В. У.— центр худож. ремесел (різноколірна емаль, срібна філігрань, різьблення на бересті, карбування, а також худож. обробка срібла чорнінням).

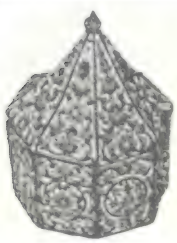

Великий Устюг. Прокопіївський собор. 1668. Великоустюзька фініфть.

ВЕЛИ́КИЙ УТЛЮ́К — річка в Запорізькій обл. УРСР, впадає в Утлюцький лиман Азовського моря. Довж. 83 км, пл. бас. 810 км². Частково використовують для тех. водопостачання.

Великі озера

Назва	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Верхнє	82 400	393
Гурон	59 600	228
Мічіган	58 100	281
Ері	25 700	64
Онтаріо	19 500	237

ВЕЛИ́КИЙ ФЕРГА́НСЬКИЙ КАНА́Л імені У. Юсупова — канал у пд. частині Ферганської долини, на території Узбецької РСР (283 км) і Таджицької РСР (62 км). Починається від р. Нарину, закінчується біля р. Сирдар'ї, в районі м. Ленінабада. Збудований 1939—40 методом нар. будови для поповнення річок Нарину та Карадар'ї і зрошування. На каналі 1000 гідротех. споруд, з них 50 — великі. Поряд з Великим Ферганським каналом 1940 збудовано ще Пн. Ферганський та Пд. Ферганський канали.

ВЕЛИ́КИХ ЦИ́КЛІВ ТЕО́РІЯ — одна з вульгарних бурж. концепцій криз і економічного циклу. Спрямована на затушовування осн. суперечності капіталізму, яка є причиною *економічних криз*, повторення яких зумовлює циклічний характер розвитку капіталістичного виробн. Вперше сформульована рос. економістом М. Д. Кондратьєвим у 30-х рр. 20 ст. Дальшого розвитку набула в працях К. Кларка (Великобританія), І. Мітчела, А. Бернса (США), Ф. Сіміана, Л. Допр'є (Франція) та ін. На противагу марксистському положенню про існування одного виду циклів (8—12 років) прихильники В. ц. т. твердять, що нібито існують «великі цикли» (40—50 і більше років), які характеризуються зміною фаз (хвиль) підвищення і зниження екон. активності. В основі цих фаз лежать тривалі коливання товарних цін. Оскільки в коливаннях великих хвиль зникає дія дійсних екон. циклів та їх гол. фази — кризи, апологети капіталізму роблять висновок про можливість *«безкризового розвитку»* капіталістичного г-ва. Таким чином, В. ц. т. намагається затушувати нерозв'язні суперечності капіталістичної економіки, а загострення їх в епоху *загальної кризи капіталізму* показати як результат чергової фази, після якої обов'язково настане екон. піднесення. Кризи надвиробництва, які були і лишаються постійним супутником економіки капіталізму, повністю спростовують цю антинаук. концепцію. *А. І. Кредісов.*

ВЕЛИ́КИХ ЧИ́СЕЛ ЗАКО́Н — 1) В математиці — загальна закономірність, в силу якої сумарна дія великого числа малих слабозалежних випадкових факторів майже не залежить від випадку. В. ч. з., як гранична теорема *імовірностей теорії*, вивчає умови, при яких для послідовності *випадкових величин* $\xi_1, \xi_2, \ldots$ з *математичними сподіваннями* $a_1, a_2, \ldots$ послідовність серед. арифметичних $(\xi_1 + \ldots + \xi_n)/n$ зближується з послідовністю $(a_1 + \ldots + a_n)/n$ при $n \to \infty$. В. ч. з. вперше довів Я. *Бернуллі*, потім узагальнив С. *Пуассон* (який і ввів цей термін). В сучас. розумінні В. ч. з. для незалежних випадкових величин з обмеженою *дисперсією* довів П. Л. *Чебишов*. Наступні дослідження були присвячені в основному послабленню обмежувальної умови незалежності доданків. В. ч. з. застосовують у техніці, фізиці, економіці та ін. галузях знань. *Є. М. Сільвестрова.*

2) В статистиці — властивість багатьох закономірностей об'єктивного світу формуватися і чітко проявлятися лише в масов. процесі й лише за достатньо великого числа елементів сукупності. Застосування В. ч. з. дає можливість виявляти закономірності там, де на перший погляд все здається випадковим, не підлягає вивченню, впливу та плануванню. Напр., планування лікувальних, дитячих і шкільних закладів базується на показниках захворюваності, смертності та народжуваності не окремих осіб і сімей, за якими не можна виявити заг. риси масових явищ, а населення районів, областей, тобто великої сукупності осіб і сімей. У цій і подібних сукупностях крізь масу випадковостей проявляється необхідність, внутр. закон явища. Саме у великих сукупностях чітко проявляється діалектич. зв'язок між випадковістю і необхідністю (див. *Необхідність і випадковість*). В. ч. з. не є регулятором масових процесів і явищ. Велика кількість елементів сукупності — лише необхідна умова для чіткого прояву внутр. закону явища. В статистиці В. ч. з. розглядають як форму зв'язку між чисельністю досліджуваних явищ і ступенем (повнотою) прояву заг. закономірностей, властивих цим явищам. На планомірному використанні діяння В. ч. з. грунтується статистичний метод вибіркового спостереження (див. *Спостереження статистичне, Вибірковий метод* у статистиці). *Й. С. Пасхавер.*

ВЕЛИ́КІ КОРО́ВИНЦІ — селище міського типу Чуднівського р-ну Житомирської обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Михайленки. 4,7 тис. ж. (1977). Відомі з 1585. В 1941—43 у В. К. діяла підпільна антифашист. орг-ція. Цукровий та цегельний заводи, виробниче відділення райсільгосптехніки, 3 заг.-осв. школи, лікарня, 2 будинки культури, 5 б-к. У В. К. народився один з організаторів повстання на броненосці «Потьомкін» 1905, член РСДРП Г. М. *Вакуленчук*; у селищі йому встановлено (1971) пам'ятник та створено музей.

ВЕЛИ́КІ ЛУ́КИ — місто обласного підпорядкування Псковської обл. РРФСР, райцентр, у верхів'ї р. Ловаті. Залізничний вузол. 103 тис. ж. (1977). В місті — підприємства машинобудування і металообр. (виробн. приладів, машин для лісової і торфової пром-сті, електропобутових приладів, реостатів, високовольтної апаратури, локомотиворемонтний з-д та ін.), легкої (льнокомбінат, швейна і трикотажна ф-ки), деревообр. (меблевий комбінат та картонна ф-ка) і харч. пром-сті. С.-г. ін-т, філіали Ленінгр. ін-ту інженерів залізничного транспорту та Ін-ту фізичної культури, 4 серед. спец. навч. заклади; драм. театр, краєзнавчий музей, музей О. *Матросова* і пам'ятник йому, могила Героя Рад. Союзу 86-річного колгоспника Матвія Кузьміна, який в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 повторив подвиг Івана Сусаніна, і обеліск на його честь. У В. Л. народився двічі Герой Рад. Союзу К. К. *Рокоссовський*. Відомі з 1166.

ВЕЛИ́КІ МОГО́ЛИ — династія правителів Індії (1526—1858). Засн. *Бабуром* (походив з *Моголістану*, звідки назва династії). Найбільшого розквіту д-ва В. М. досягла в 1-й пол. 17 ст. (включала майже всю Індію, частину тер. Афганістану, в т. ч. Кабул). У кін. 17 — на поч. 18 ст. д-ва В. М. розпалася під ударами нар. рухів, нападів персів та афганців. В серед. 18 ст. В. М. володіли лише районом Делі. В 1858 англ. колоніальна влада ліквідувала цю династію. Гол. представники В. М.: Бабур, Акбар, *Аурангзеб*.

ВЕЛИ́КІ МОСТИ́ — місто Сокальського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Раті (притока Бугу), за 16 км від залізничної ст. Гірник. Населений пункт вперше згадується 1472 як село Мостки в Галицькій землі (на той час у складі феодальної Польщі). З 1559 має сучасну назву. Тоді ж дістали *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. стали значним торг. центром. За 1-м поділом Польщі (1772) В. М. відійшли до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1895 на нар. вічі у В. М. виступав з промовою І. Я. Франко. В 1919 В. М. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 у складі Зх. України возз'єднані з УРСР. З 1940 В. М.— місто.

Ф-ка галантерейно-побутових виробів, цегельня, виробниче відділення райсільгосптехніки. В місті загальноосвітня та музична школи, 2 лік. заклади. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

ВЕЛИ́КІ НАЦІОНА́ЛЬНІ ЗБО́РИ — найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Соціалістичної Республіки Румунії (СРР). Великі Національні Збори обираються населенням строком на 5 років.

ВЕЛИ́КІ ОЗЕ́РА — система великих прісноводних водойм у сх. частині Пн. Америки, в межах США і Канади. Включає *Верхнє озеро, Гурон, Мічіган, Ері, Онтаріо*. Загальна площа В. о. 245,2 тис. км² (один з найбільших прісноводних басейнів світу). В. о. з'єднані між собою короткими багатоводними порожистими ріками; стік з озер до Атлантичного ок. відбувається через *Святого Лаврентія ріку*. Улоговини В. о. утворилися внаслідок *тектонічних рухів*. Замерзають В. о. у грудні (переважно в прибережній зоні), скресають у квітні. З риб, які водяться в В. о., найбільше пром. значення мають сиг, форель, коропові. В. о. сполучені судноплавними каналами в єдину трансп. систему протяжністю понад 1870 км. Річний вантажооборот по В. о. перевищує 150 млн т. По р. Св. Лаврентія та судноплавних каналах пролягає суцільний водний шлях з В. о. до Атлантичного ок. заг протяжністю бл. 3000 км, доступний для мор. суден. Каналами В. о. сполучаються також з басейнами Міссісіпі та Гудзону. Найбільші порти: в США — Чікаго, Дулут, Мілуокі, Буффало, Клівленд, Детройт; у Канаді — Торонто. *І. О. Речмедін.*

ВЕЛИ́КІ РІВНИ́НИ — плато, що прилягає зі Сх. до гірської системи Кордільєр Пн. Америки, в межах США і Канади. Довж. 3600 км. Вис. до 2207 м (хр. Блек-Хілс). Поклади нафти, кам. і бурого вугілля, природного газу, заліз. руди та ін. Клімат посушливий, континентальний (помірний на Пн. і субтропічний на Пд.). Влітку — сильні вітри, пилові бурі, руйнівні вихори (торнадо). Ріки — *Міссурі*, Платт, *Арканзас*, *Колорадо* — використовують для зрошування. Сухі степи — на Пд., лісостеп — на Пн. Скотарство та землеробство на зрошуваних землях. У пн. частині В. р.— заповідник *Вуд-Баффало*

ВЕЛИ́КІ СОРО́ЧИНЦІ — село Миргородського р-ну Полтавської обл. УРСР, на р. Пслі, за 18 км від залізничної ст. Гоголеве. За офіційними документами В. С. відомі з 20-х рр. 17 ст. Під час революції 1905 у В. С. відбулася кривава розправа царських військ над повсталими селянами (див. *Сорочинська трагедія 1905*). На цьому місці споруджено обеліск. Ф-ка худож. виробів, міжколг. ГЕС, 2 заг.-осв. школи, лікарня, кістково-туберкульозний санаторій, клуб, 6-ки, музеї: літ.-меморіальний М. Гоголя та істор.-краєзнавчий У В. С. народилися письменники — М. Гоголь, якому в центрі села споруджено пам'ятник (1911, скульптор І. Я. Гінцбург), В. *Самійленко*, О. *Донченко*, кобзар М. *Кравченко*. Визначна архіт пам'ятка — Преображенська церква (1732) в стилі барокко з різьбленим дерев'яним іконостасом

ВЕЛИКОАНАДО́ЛЬСЬКИЙ ЛІСОВИ́Й МАСИ́В — штучно створений степовий масив лісу в Донецькій обл. УРСР Розташований поблизу ст Великоанадоль, за 50 км від м. Донецька. Заг. пл. В. л. м. 2919 га, в т. ч. під лісом 2220 га (1973). Грунт — важкий глинистий чорнозем на лесовидному суглинку; підгрунтові води на глибині 6—20 м і більше. Створення В. л. м. пов'язано з діяльністю лісничого В. Є. *Граффа*, який 1843—66 працював в даній місцевості над проблемою залісення підвищеного безводного степу, підбору придатних для цього деревних та чагарникових порід і розробкою надійних і дешевих способів лісорозведення. Застосувавши садовий спосіб посадок, В. Є. Графф заклав 5—6-річними саджанцями ліс (ясен, клен, в'яз, дуб) на площі понад 150 га (окремі дерева і ділянки цього лісу збереглися до наших днів). Наступник Граффа Л. Г. Барк замінив саджанці сіянцями (13 200 шт. на 1 га), але цей тип посадок не виправдав себе— насадження скоро почали всихати. Малостійким виявився також запропонований лісничим Х. С Полянським т. з. «нормальний» тип посадок. Найстійкішими в степових умовах виявились розроблені Г М. *Висоцьким* деревно-чагарниковий, а потім (разом з М. Я. Дахновим) деревно-тіньовий типи насаджень. В. л. м. входить тепер до складу Великоанадольського лісгоспу і є учбово-дослідною базою Великоанадольського лісового технікуму.

Літ.: Крайнев Д. К. Столетний опыт степного лесоразведения в Велико-Анадоле. М.—Л., 1949; Рева М. Л., Рева Н. Н., Азбукин Ю. М. Великоанадольский лес. Донецк, 1976.
С. А. Генсірук.

ВЕЛИКОБАГАЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1925. Пл. 1 тис. км². Нас. 37,2 тис. чол. (1977). В районі — 108 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Багачка*. Поверхня — хвиляста рівнина. Зх. частина В. р. більш підвищена, східна — низинна. З Пн. на Пд. район перетинає р. *Псел*. Гол. корисні копалини: нафта і газ. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) разом з чагарниками і полезахисними смугами займають 12% території району.

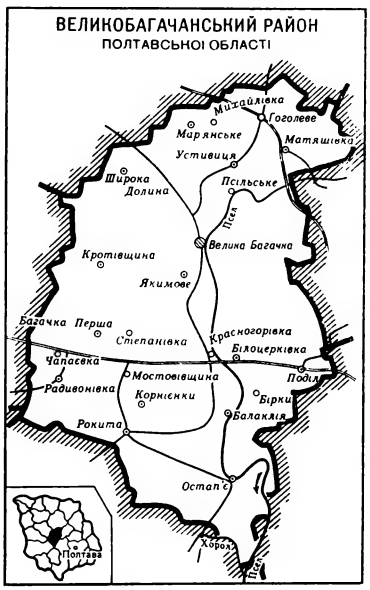

Видобування нафти і газу; великобагачанські ф-ка госп. виробів, комбікорм з-д та млин. Працює комбінат побутового обслуговування (Велика Багачка). С. г. району спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику, картоплі, овочів, а також молока, м'яса, яєць та вовни. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 77,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 63,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 12,6 тис. га

ВЕЛИКОБЕРЕЗНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1947. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 31,5 тис. чол. (1977). У районі — 31 населений пункт, підпорядкований селищній і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Великий Березний*. Рельєф В. р. гірський. Район лежить у межах *Карпат Українських* (*Верховинський Вододільний хребет*, *Полонинський хребет*). Корисні копалини: вапняки, сланці, буд. матеріали. Є мінеральні джерела. Найбільша річка — Уж з притоками Уличанкою та Ублянкою. Грунти бурі лісові, гірсько-підзолисті, гірсько-лучні. В горах і передгір'ях — великі масиви лісів (бук, граб, дуб, осика, сосна, ялина), які займають 50,2 тис. га. З висоти 1000 м — субальпійські луки — полонини. Гол. галузь пром-сті — лісова; є також підприємства харч. та легкої пром-сті. Найбільші з них: великоберезнянські лісокомбінат, соко-винний з-д, пром комбінат. Працюють комбінат побутового обслуговування (Великий Березний) та 3 будинки побуту. Провідна галузь с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, вівчарство). В землеробстві переважає картоплярство. Площа с.-г. угідь 1977 становила 15 тис. га, у т. ч. орні землі — 4,2 тис. га, сіножаті та пасовища — 10,7 тис. га. У В. р.— 8 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Великий Березний, Кострине, Жорнава, Ставне, Волосянка-Закарпатська. Автошляхів — 172 км, у тому числі з твердим покриттям — 158 км.

В районі — 38 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 11 будинків культури, 26 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 37 б-к. В районі ряд архіт. пам'яток, зокрема дерев'яні церкви 17 (с. Гусний) і 18 ст. *П. І. Ігнатоля.*

ВЕЛИКОБИ́ЧКІВСЬКИЙ ЛІСОХІМІ́ЧНИЙ КОМБІНА́Т імені І. П. Локоти — підприємство лісохімічної промисловості. Входить до об'єднання «Закарпатліс». Розташований у смт Великий Бичків Рахівського р-ну Закарп. обл. Осн. продукція: оцтова к-та (харч. й тех.), формалін, карбамідні смоли, метиловий спирт, деревне вугілля, шліфувальна шкурка, полірувальна паста тощо. Засн. 1863. У В. р.—13 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція— Гоголеве. Автошляхів — 253 км, у т. ч. з твердим покриттям — 144 км. В районі — 37 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 37 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій-профілакторій, 14 будинків культури, 26 клубів, 39 кіноустановок, 35 б-к. В с. Устивиці В. р. народилися рос. письменник В. Т. *Наріжний* та укр. хірург О. Т. *Богаєвський*, в с. Багачці Першій — укр. письменник М. Т. *Шаповал*, у с. Псільському — укр. художниця Г. І. *Псьол*; в с. Мар'янському — укр. нар. майстер-різьбяр Я. О. *Усик;* в цьому селі 1845 бував Т. Г. Шевченко.
Б. П. Рубан.

Великі Сорочинці. Пам'ятник М. В. Гоголю. 1911. Скульптор І. Я. Гінцбург.

Великоберезнянський район. Миколаївська церква в селі Гусному. 1655.

першу продукцію дав 1868. На поч. 20 ст. на з-ді було організовано лісохім. виробн. Після возз'єднання Закарп. України з Українською РСР (1945) підприємство розвивалось швидкими темпами. В 1957 з-д перетворено на комбінат. У 1976 на В. л. к. вироблено харч. оцтової кислоти 1464 т, формаліну — 9190 т, карбамідних смол — 15 495 т (1970 — відповідно 1007, 4605, 6204). Комбінат оснащено новою вітчизн. технікою. Оцтову к-ту одержують тут азеотропним методом. У 1968 В. л. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *А. Ф. Комарковська.*

ВЕЛИКОБЛО́КОВІ КОНСТРУ́КЦІЇ — збірні *будівельні конструкції* з штучних або природних каменів — *блоків*. З В. к. монтують фундаменти, зовн. та внутр. стіни, перегородки та ін. частини будинків і споруд. Залежно від призначення В. к. виготовляють з *важкого бетону, легкого бетону* (щільного та ніздрюватого), *цегли*, керамічних каменів, а також випилюють з кам'яних порід — черепашнику, туфу тощо. Стінові блоки бувають перемичкові, простінкові, підвіконні та спец. призначення (напр., вентиляційні). Товщина зовнішніх стін з В. к. 30—60, внутр. 30—40 см. Ширину та висоту блоків вибирають залежно від прийнятої розрізки (дво-, три- або чотирирядної) стін (кількості рядів блоків у межах висоти одного поверху). З В. к. будують житлові, пром. та громад. споруди висотою до 12 поверхів. На Україні впровадження В. к. у будівництво почалося 1929, з 1957 настало їх масове застосування.

ВЕЛИКОБРИТА́НІЯ — великий острів в Атлантичному ок. Пл. 230 тис км². Див. *Великобританія* (держава).

ВЕЛИКОБРИТА́НІЯ, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії — держава на Пн. Зх. Європи. Розташована на о. Великобританія, в пн.-сх. частині о. Ірландія та на прилеглих островах. В. включає 4 істор.-геогр області: *Англію, Уельс, Шотландію, Північну Ірландію*. В адміністратив. відношенні поділяється на 47 графств, 7 метрополітенських графств (у т ч Лондон), 12 областей, 26 округів.

Державний лад. В.— парламентарна монархія Єдиної писаної конституції В. не має, найважливішими парламентарними актами є *Велика хартія вільностей* 1215, *Габеас корпус акт* 1679, Вестмінстерський статут 1931, Акт про народне представництво 1969 та ін Глава д-ви — король (королева), повноваження і прерогативи якого фактично в руках уряду, що формується правлячою партією Законодавча влада належить королю і парламенту у складі верхньої палати — *палати лордів* і нижньої — *палати громад*. Палата лордів складається зі світських і духовних перів; палата громад обирається населенням строком на 5 років. Виконавчу владу здійснює уряд (кабінет міністрів), очолюваний прем'єр-міністром. Авт частина Сполученого Королівства — Пн. Ірландія, що має свій парламент, до якого входять призначуваний королем губернатор, сенат і палата громад; з липня 1976 знову перебуває під безпосереднім управлінням уряду Великобританії. В. очолює *Співдружність* — об'єднання країн і територій, що входили раніше до складу *Британської імперії*.

Природа. Берегова лінія В. розчленована численними затоками та бухтами. В рельєфі пн. частини країни переважають гори, на Пд. Сх.— рівнини. Гори невисокі (500—1000 м), зі згладженою платоподібною поверхнею. На Пн. о. Великобританія підносяться Північно-Шотландське нагір'я (г. Бен-Невіс, 1343 м — найвища точка В.) та Південно-Шотландська височина, в серед. частині острова —Пеннінські й Камберлендські гори, на п-ові Уельс — Кембрійські гори. Найбільші рівнини: Південно-Східна (Лондонський бас.), Мідлендська і Середньошотландська. Рельєф Пн. Ірландії переважно низовинний. Надра В. багаті на кам. вугілля, залізн. руду, кам. сіль, каолін, кольорові метали; відкрито значні поклади природного газу й нафти (на шельфі Північного моря). Клімат помірний, океанічний, дуже вологий, з м'якою зимою і прохолодним літом, часто бувають тумани, дощі й сильні вітри. Пересічна т-ра січня +3, +7°, липня +16, +17° Опадів 1000—3000 мм на рік, на Пд. Сх 600—750 мм. Ріки короткі, повноводні, не замерзають, гол. з них: Темза, Северн, Трент, Уз. Найбільші озера: Лох-Ней, Лох-Ломонд, Лох-Несс. Грунти на Пн. й Зх. переважно гірсько-лісові й підзолисті, на Сх. й Пд. Сх.— бурі лісові, в пд.-сх. частині Англії — значні площі перегнійно-карбонатних та алювіальних грунтів Переважають окультурені ландшафти. Лише в горах та на узбережжях значні ареали природної рослинності — луки, вересові пустища. Під лісами — бл 6% площі країни.

Населення. 78,4% нас. становлять *англійці* (44 млн. чол., 1975, оцінка), які живуть в Англії, більшій частині Уельсу і на Пд. Шотландії; решта — *шотландці* (бл. 5 млн. чол.), гол. чин. у Шотландії; *ірландці* (2250 тис. чол.) — у Пн. Ірландії та пром. р-нах Англії. У Пн. Ірландії живуть також (бл. 1 млн. чол.) нащадки англ. і шотл. переселенців 16—18 ст., які змішалися з корінним ірл. населенням і називають себе англо-ірландцями і шотландо-ірландцями (в л-рі інколи мають назву ольстерців). П-ов Уельс населяють уельсці, або *валлійці* (700 тис. чол.), Пн. Шотландію й Гебрідські о-ви — гели (100 тис. чол.). Крім того, у В. живуть євреї (у великих містах), іммігранти з Європи (поляки, німці, французи, італійці та ін.) та з азіат., латиноамериканських й афр. країн. Держ й розмовна мова — англійська, частина ірландців, уельсців і гелів користується також своїми мовами. Пересічна густота нас.— 229 чол. на 1 км². 76,3% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Лондон, Глазго, Ліверпуль, Манчестер, Шеффілд, Лідс*.

Історія. В 1-му тис. до н. е. територію В. заселяли кельт. племена (*бритти*), які в 40—60-х рр. 1 ст. н. е. підпали під владу Риму. В 5—6 ст. тер. В. (за винятком Уельсу і Шотландії) захопили герм. племена *англосаксів* (див. *Англосаксонське завоювання*). Більша частина утворених ними ранньофеод. д-в 829 об'єдналася в єдине королівство — Англію. З 1016 до 1042 її підкорили *норманни* (датчани), 1066 завоював герцог Нормандії, згодом англ. король *Вільгельм I* Завойовник (див. *Нормандське завоювання Англії 1066*). В 11 ст. завершувалося становлення феод. ладу і централізованої д-ви. Цей процес відбувався в умовах загострення класової боротьби та феод. міжусобиць. Політика королівської влади викликала опозиційні виступи, зокрема 1215 повстання баронів, підтримане лицарями та населенням міст, проти *Іоанна Безземельного*. Останній був змушений видати Велику хартію вільностей, яка надавала феодалам значних привілеїв. У 1265 в Англії створено парламент (з 1295 став постійною установою, в серед. 14 ст. поділився на дві палати — лордів і громад). В 14 ст. загострилася класова боротьба в місті та на селі. *Столітня війна 1337—1453* і посилення експлуатації селян викликали *Уота Тайлера повстання 1381* та ряд ін. виступів. Протягом 15 ст. великі феод. г-ва занепали, особиста кріпосна залежність селян майже зникла. Процес *огороджування* (масове відбирання землі в селян і відведення її під пасовища для овець), що розгорнувся в кін. 15 ст., прискорив виникнення капіталістичних продуктивних сил. Поява значної кількості малоземельних та безземельних селян, змушених продавати свою робочу силу, сприяла виникненню в 16 ст. капіталістичної *мануфактури*. В 1455—85 в країні спалахнула боротьба феод. клік за владу (див. *Червоної і Білої троянд війна*), під час якої значна частина англ. знаті загинула. За правління *Тюдорів* (1485—1603) остаточно склався англ. *абсолютизм*. Було нещадно придушено ряд нар. рухів (*Кета Роберта повстання 1549* та ін.), видано жорстокі закони проти нар. мас — «криваві закони», за висловом К. Маркса. У 30-х рр. 16 ст. *Реформація* звільнила англ. церкву від папської влади, здійснила секуляризацію церк. земель і поклала початок *англіканській церкві*. Перші територіальні загарбання Англії належать до 12 ст., коли почалося завоювання Ірландії. З визріванням капіталістичних відносин у 2-й пол. 16 ст. почалась активна англ. колоніальна експансія. Гострі суперечності між капіталістичними продуктивними силами, які зміцнювались, і феод. виробничими відносинами, що стояли на перешкоді їх розвитку, призвели до *Англійської буржуазної революції 17 століття* (1640—60). Внаслідок її було повалено абсолютизм *Стюартів* (1603—49), і влада перейшла до буржуазії та нового дворянства — джентрі. Їхні інтереси виражав протекторат О. *Кромвеля* (з 1653). Невдовзі після його смерті (1658) було відновлено монархію

Герб Великобританії.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Площа—244,1 тис. км²

Населення — 55,9 млн. чол. (1975)

Столиця — м. Лондон

Стюартів (1660—88). Невдоволення її феод.-абсолютистською політикою (в ході боротьби виникли дві політ. партії — *торі* й *віги*) призвело до держ. перевороту — «*Славної революції*», в результаті якої владу захопила верхівка дворянства та буржуазії.

В 17—18 ст. розширилися колоніальні володіння Англії, яка з 1707, після укладення унії з Шотландією, дістала офіц. назву Великобританія. Захопивши у боротьбі з Францією після *Семилітньої війни 1756—63* величезні території в Індії та Пн. Америці, В. перетворилася на найбільшу колоніальну державу світу — Британську імперію. В кін. 18 ст. 13 англ. колоній у Північній Америці здобули незалежність (див. *Війна за незалежність у Північній Америці 1775—83*).

Внаслідок *промислового перевороту* (60-і рр. 18 — 1-а пол. 19 ст.) В. перейшла від мануфактури до промислового (фабричного) капіталізму; виник індустріальний пролетаріат В результаті поразки Франції під час наполеонівських воєн позиції В. значно зміцніли, посилилась її колоніальна експансія. У 30-х рр. 19 ст. за рівнем екон. розвитку В. вийшла на 1-е місце в світі. В 30—40-х рр. 19 ст. у В. розгорнувся перший масовий, політично організований пролетарсько-революц. рух—*чартизм*. Значний вплив на англ. робітн. рух мав заснований у Лондоні 1864 *Інтернаціонал 1-й*.

У 19 ст. Великобританія захопила Нову Зеландію, Бірму (див. *Англо-бірманські війни 19 століття*), острів *Сянган* у Китаї (див. *Англо-китайська війна 1840—42*), завершила в серед. 19 ст. підкорення Індії. В. вела загарбницькі війни в Афганістані (1838—42, 1878—80), 1878 оволоділа Кіпром, 1882 окупувала Єгипет, у кін. 80 — на поч. 90-х рр. розширила свої володіння у Пд. і Сх. Африці, 1898 захопила Сх. Судан, 1899—1902 — тер. бурських республік в Африці (див. *Англо-бурська війна 1899—1902*). У 2-й пол. 19 ст. у В. виникли масові профспілки (1868 створено Брит. конгрес тред-юніонів), 1884 організовано Соціалістичну лігу, С.-д. федерацію, «*Фабіанське товариство*», 1893 — Незалежну робітн. партію, 1900 — Лейбористську партію. В епоху імперіалізму В. вступила як одна з найрозвинутіших в екон. відношенні країн. Проте за темпами зростання пром. виробн. вона вже відставала від Німеччини та США. На поч. 20 ст. загострилися англо-нім. імперіалістичні суперечності. Угоди В. з Францією (1904) та з Росією (1907) призвели до створення *Антанти*. В 1909—14 В. переживала загальнополіт. кризу, яка значно загострила соціальні суперечності. Це був період значного піднесення робітн. руху. 4.VIII 1914 В. вступила в *першу світову війну 1914—18*. З війни вона вийшла в числі країн-переможниць, здобувши за *Версальським мирним договором 1919* значну частину колишніх нім. колоній в Африці та Азії, а також більшу частину територій, відвойованих у Туреччини. Проте війна і *загальна криза капіталізму* значно погіршили екон. й політ. становище В. Правлячі кола В. були в числі гол. організаторів воєнної інтервенції проти Рад. Росії. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції почалось революц. піднесення у В. Створена 1920 Компартія В. очолила боротьбу проти антирад. інтервенції під назвою «*Руки геть від Росії*». В країні розгорнувся масовий страйковий рух (див. «*Червона п'ятниця*»). В Ірландії вибухнула визвольна війна проти англ. панування (1919—21). За *англо-ірландським договором 1921* більша частина тер. Ірландії здобула права домініону (6 графств Ольстеру лишились у складі В.). В 1924 до влади у В. прийшов перший лейбористський уряд Дж.-Р. *Макдональда*, який під тиском робітн. руху визнав СРСР, але загалом продовжував політику консерваторів. При консервативному уряді С. *Болдуїна* (1924—29) життєвий рівень робітн. класу значно погіршився. Це викликало *загальний страйк 1926*. В 1927 уряд В. розірвав дипломатичні відносини з СРСР (відновлені 1929). Світова екон. криза 1929—33 тяжко позначилась на економіці В., погіршила становище робітн. класу. Реакційна політика «заощадження», яку проводив кабінет Дж.-Р. Макдональда (1931—35), викликала активний протест мас, особливо безробітних, що провели кілька «голодних походів». Уряди В., зокрема Н. *Чемберлена* (1937—40), проводили політику потурання фашист. агресії, намагаючись спрямувати її проти СРСР. В 30-х рр. В. уклала мор. угоду з гітлерівською Німеччиною, підтримала війну фашист. Італії проти Абіссінії, зайняла ворожу позицію щодо уряду респ. Іспанії. В. була одним із гол. організаторів *Мюнхенської угоди 1938*, активно сприяла розв'язанню *другої світової війни 1939—45*, в яку вступила 3.IX 1939. Спочатку В. фактично не вела воєнних дій проти Німеччини (т. з. «дивна війна»); у травні — червні англ. війська зазнали поразки у Франції (див. *Дюнкерська операція 1940*). У 1941 В. стала учасником *антигітлерівської коаліції*, уклала з СРСР *радянсько-англійські угоди* 1941, 1942. Уряд У. *Черчілля* (1940—45), розраховуючи на знесилення Німеччини й СРСР, відтягував відкриття *другого фронту*. Війна значно ослабила екон. й політ. позиції В., незважаючи на порівняно невеликі людські втрати (245 тис. убитих і 278 тис. поранених). Після війни В. потрапила в екон. й політ. залежність від США. Взяла участь у «*Маршалла плані*». З 1945 В.— член ООН. Лейбористський уряд К.-Р. *Еттлі* (1945—51) провів націоналізацію і реконструкцію ряду галузей економіки за рахунок д-ви. Під тиском нац.-визвольного руху почався розпад Брит. імперії: здобули незалежність Індія і Пакистан (1947), Бірма і Цейлон (1948). У сфері зовн. політики правлячі кола В. сприяли розв'язанню «*холодної війни*». В. взяла активну участь у створенні *НАТО* (1949), у збройній інтервенції разом із США в Кореї (1950—53). Консервативні кабінети У. Черчілля (1951—55), А. *Ідена* (1955—57), Г. *Макміллана* (1957—63) та А. Дугласа-Х'юма (1963—64) повели наступ на життєвий рівень і права трудящих, продовжували гонку озброєнь. Уряд В. сприяв мілітаризації Зх. Німеччини і укладенню *Паризьких угод 1954*, внаслідок чого ФРН було включено до НАТО. Тим самим В. фактично розірвала англо-рад. союзний договір 1942, що змусило СРСР 7.V 1955 денонсувати його. В. була одним з організаторів *СЕАТО* (1954) та Багдадського пакту (1955, з 1959 — *СЕНТО*); взяла участь в *англо-франко-ізраїльській агресії проти Єгипту 1956*; 1958 здійснила інтервенцію в Йорданії. Розпочаті за ініціативою СРСР 1958 рад.-амер.-англ. переговори завершилися 1963 підписанням договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою. Ведучи боротьбу за збереження своїх екон. і політ. позицій у Зх. Європі, В. створила *Європейську асоціацію вільної торгівлі* — ЄАВТ (1960), що мала протистояти *Європейському економічному товариству* (ЄЕТ — «Спільному ринкові»). З 2-ї пол. 60-х рр. В. охопила валютно-фінансова криза. Намагаючись розв'язати екон. труднощі за рахунок трудящих, лейбористський кабінет Дж.-Г. *Вільсона* (1964—70) прийняв закон про заморожування зарплати (1966), підвищив оподаткування трудящих, скоротив витрати на соціальні потреби. Разом з тим він сприяв дальшому посиленню концентрації капіталу і гонці озброєнь. Консервативний уряд Е. Хіта (1970—74), проводячи «антиінфляційну» політику, здійснював антиробітн. законодавство, вів наступ на профспілки (закон «Про відносини в промисловості», 1971). З метою забезпечення своїх інтересів у Пд.-Сх. Азії В. 1971 створила воєнне угруповання *АНЗЮК*. В кін. 60—70-х рр. імперіалізм В. посилив репресії проти нац.-визвольного руху трудящих Пн. Ірландії. В. прагне зберегти свої провідні позиції в Співдружності (див. *Валютні зони*). В умовах поглиблення екон. кризи до влади прийшли лейбористи (уряди Дж.-Г. Вільсона — 1974—76; Дж. *Каллагена* — з квітня 1976), які, намагаючись подолати кризу, збільшили непрямі податки на споживчі товари, скоротили держ. витрати на соціальне забезпечення, освіту і культуру. Разом з тим зріс військ. бюджет. Реакційні кола В. намагаються загальмувати процес розрядки міжнар. напруженості. Під впливом позитивних змін у міжнар. обстановці в 70-х рр. В. уклала з СРСР ряд угод про економічне, науково-технічне і пром. співробітництво (див. *Радянсько-англійські угоди* 1975, 1977), про запобігання випадковому виникненню ядерної війни 1977. 1.VIII 1975 В. підписала в Хельсінкі *Заключний акт* наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. В.—

член *Європейської ради* (з 1949), з 1973 — Європейського екон. товариства, *Євратому, Європейського об'єднання вугілля і сталі.*

А. К. Мартиненко.

Політичні партії, профспілки. *Лейбористська партія,* засн. 1900. *Консервативна партія,* засн. в серед. 19 ст. Відображає інтереси монополістичного капіталу, урядовців та зем. аристократії. *Ліберальна партія,* засн. в серед. 19 ст. Виражає інтереси серед. та дрібної буржуазії і частини інтелігенції. *Комуністична партія Великобританії,* засн. 1920. Перші профспілки (тред-юніони) утвор. в 60-х рр. 18 ст. Існує понад 500 галузевих профспілок. Найбільший профспілковий центр — *Британський конгрес тред-юніонів,* створений 1868. Об'єднує 113 профспілок. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок.* Шотландський конгрес тред-юніонів, засн. 1897. Об'єднує 81 профспілку. В Пн. Ірландії діє ряд політ. партій, у т. ч. *Комуністична партія Ірландії.*

Господарство. В.— одна з найбільш розвинутих індустріальних країн, яка за обсягом валового нац. продукту 1975 посідала 5-е місце в капіталістичному світі після США, ФРН, Японії та Франції. В 1975 на В. припадало 5,4% пром. виробн. і 5,6% експорту товарів капіталістичних країн. Характерний високий рівень концентрації капіталу і виробн. «Велика четвірка» банків («Барклейз банк», «Нейшенал Вестмінстер банк», «Мідленд банк» та «Ллойдс банк») зосереджує понад 90% всіх банківських вкладів країни. 100 компаній (серед найбільших — «Роял датч-Шелл», «Брітіш петролеум компані», «Юнілевер», «Імперіал кемікал індастріз») контролюють понад 50% випуску пром. продукції. Зросла роль держ.-монополістичних об'єднань, у сфері яких перебувають, зокрема, націоналізовані на капіталістичній основі галузі г-ва (чорна металургія, вугільна, атомна, енерг., більша частина транспорту і зв'язку). В умовах заг. кризи капіталізму 70-х рр. економіка В. розвивається повільними темпами і зазнає періодичних спадів. Проти попереднього року пром. виробн. скоротилося за 1974 на 3,6%, за 1975 —на 4,6%. Інфляція та безробіття стали хронічними явищами. В 1976 вартість життя зросла проти попереднього року на 15,8%, чисельність безробітних досягла 1300—1500 тис. чол. (5,5—6,4% робочої сили). Екон. труднощі В. значною мірою пов'язані з мілітаризацією і величезними воєнними витратами (5,6 млрд. ф. ст. 1976/77 фін. р.). В економіку В. посилено проникає амер. капітал. Характерними рисами г-ва В. є значне переважання пром-сті над сільс. г-вом, велика роль сфери послуг, значний фін. і наук.-тех. потенціал, а також слабка забезпеченість власними сировиною і продовольством. Промисловість В. дає бл. 50% валового нац. продукту і 90% вартості експорту. Після 2-ї світової війни в її структурі сталися значні зміни: зменшилася частка таких галузей, як гірничодобувна, чорна металургія, легка й харч., а також судно- та автомобілебудування; зросла частка енергетики, електромашинобудування й хім. пром-сті. Важливого значення набули атомна, електронна, аерокосмічна, нафтопереробна галузі та нафтохімія. Осн. енергоресурси В.— кам. вугілля (Йоркшірський, Нортамберленд-Даремський, Південно-Уельський і Шотландський басейни), нафта і природний

Сховище для нафти, яку добувають на шельфі Північного моря

газ Північного м. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, особливо виділяється виробн. автомобілів, літаків, суден, комплексного устаткування для пром. підприємств, наук. апаратури та інструментів і продукції електроніки та електротехніки. Більшість маш.-буд. центрів міститься в Пд. та Центр. Англії, гол. з них — Лондон, Бірмінгем, Ковентрі, Лутон, Шеффілд. Осн. райони чорної металургії — Пд. Уельс, Йоркшір і Гамберсайд, Пн. Англія й Шотландія. Підприємства кольорової металургії — в Мідленді, Пд. Уельсі, Тайнсайді та Лондоні. Атомна пром-сть розміщена на Пн. Зх. Англії (Уїнскейлс, Спрінгфілд) і навколо Лондона. В хім. пром-сті значного розвитку набуло виробн. ліків і фарм. препаратів, пластмас і синтетичних матеріалів, мінеральних добрив, гербіцидів, барвників. Хім. підприємства зосереджені у Великому Лондоні, Ланкашірі, Чешірі та в нових центрах нафтопереробки, особливо на узбережжях Північного м. і Брістольської зат. В 1976 річна потужність нафтопереробних з-дів становила 144 млн. т, до 1975 вони працювали виключно на імпортній сировині. Традиційними районами текст. пром-сті залишаються Ланкашір і Йоркшір. Розвинуті швейна, трикотажна і взут. галузі. Харч. пром-сть тяжіє до великих портів. Перебудова структури пром-сті В. супроводиться посиленням регіональних диспропорцій. Нові галузі розміщуються переважно в Пд. і Центр. Англії. Старі пром. райони Шотландії, Уельсу, Ольстеру і Пн. Англії перебувають у стані депресії.

Виробництво деяких видів промислової продукції (млн. т)

	1973	1976
Електроенергія, млрд. кВт·год	296,5	290,3 *
Кам'яне вугілля	132	124
Нафта	0,4	12
Природний газ, млрд. м³	29,6	38,4
Нафтопродукти	105,9	90,3
Чавун	16,8	13,8
Сталь	26,7	22,2
Алюміній (вторинний)	0,2	0,2
Сірчана кислота (100%-на)	3,9	3,3
Пластмаси й синтетичні смоли	1,9	1,6 *
Штучні волокна	0,7	0,6
Азотні добрива	0,7	0,8
Фосфорні добрива	0,5	0,4
Складні добрива	2,8	2,9
Цемент	20,0	15,8
Торговельні судна (збудовано), тис. брутто реєстрових т**	1069	1460
Вовняні тканини, млн. м²	192	143
Бавовняні тканини, млн. м	453	374
Тканини зі штучних волокон, млн. м	503	494

* — 1975
** — Тоннаж суден 100 брутто реєстрових т та більше

Сільське господарство В. відзначається високим рівнем інтенсифікації, продуктивності та механізації. Воно забезпечує бл. 50% потреб країни у продовольстві. Більша частина землі належить великим землевласникам — лендлордам, які здають її в аренду фермерам. Понад 65% зайнятих у с. г. — наймані робітники. Характерні концентрація виробн. і масове розорення дрібних ферм. Гол. галузь с. г.— тваринництво (бл. 70% вартості всієї с.-г. продукції). У 1973 з 18,6 млн. га с.-г. угідь 6,6 млн. га становили грубі пасовища, 7,2 млн. га — культурні луки й сіяні трави. Поголів'я (млн., пересічно за 1971—75): великої рогатої худоби — 14,1, овець — 27,5, свиней — 8,5, птиці —140. У 1976 виробн. м'яса становило 2,1 млн. т, молока — 13,6 млрд. л, масла тваринного — 88,8 тис. т, яєць — 13,7 млрд. шт., вовни — 47 тис. т. Збір (млн. т, пересічно за 1971—75): ячменю — 8,9, пшениці — 5,0, вівса — 1,1, картоплі — 6,3, цукр. буряків — 6,4. Розвинуті овочівництво, садівництво і квітникарство. Важливими землеробськими районами є лише Пд. і Сх. Англії. Щорічний вилов риби — бл. 1 млн. т.

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільша частка припадає на автотранспорт (понад 60%). Автошляхів (1976) — 345 тис. км, з-ць — 18,9 тис. км; тоннаж мор. флоту — 49,5 млн. дедвейт т (одне з перших місць у світі). Гол. мор. порти: Лондон, Саутгемптон, Ліверпуль, Дувр (пасажирський); Мілфорд-Гейвен і Фіннарт (танкерні). Найбільший залізничний і повітряний вузол — Лондон.

Зовнішня торгівля. Експортується понад 30% пром. продукції (переважно машинне та енергосилове устаткування, автомобілі, літаки, судна, хім. продукти, текст. вироби). В.— один із найбільших у світі імпортерів продовольства і кормів, руд, металів, текст. сировини, лісу, нафти. В останні роки характерний дефіцит

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ ТА ІРЛАНДІЯ

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ ТА ІРЛАНДІЯ, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

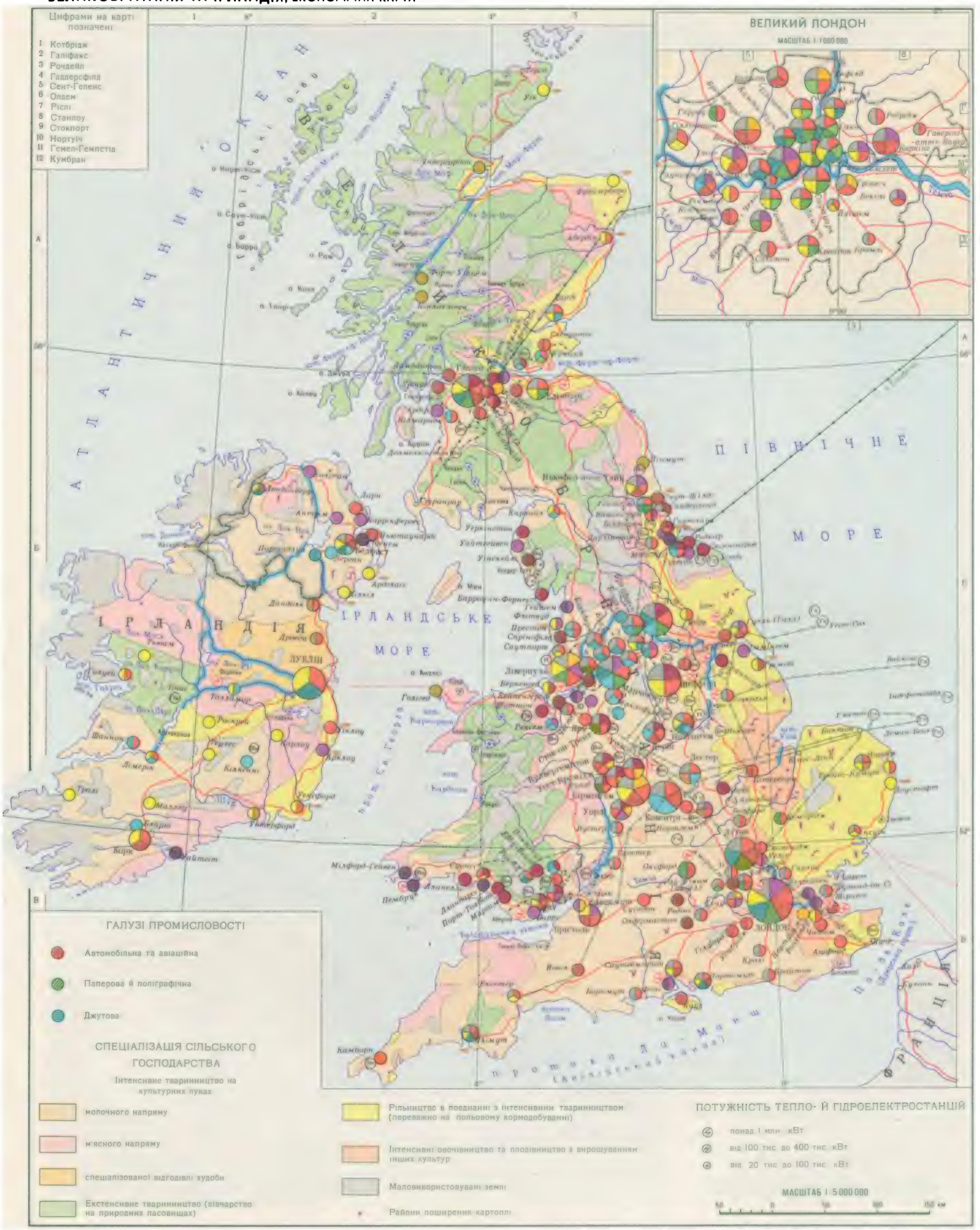

645-к

торг. й платіжного балансів і знецінення фунта стерлінгів. У 1976 52,2% експорту і 51,2% імпорту припадало на Західну Європу, переважно країни ЄЕТ. З окремих країн найбільший товарообмін зі США. Розвиваються торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грошова одиниця — фунт стерлінгів. За курсом Держбанку СРСР 1 ф. ст. = 1,31 крб. (серпень 1978).

В. М. Юрківський.

Медичне обслуговування. В 1974 в нац. системі охорони здоров'я В. налічувалось 460 тис. лікарняних ліжок (8,3 ліжка на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 75 тис. лікарів (1 лікар на 745 ж.). Фінансується нац. система охорони здоров'я гол. чин. за рахунок держ. й місц. бюджетів, частково — за рахунок внесків населення на охорону здоров'я. В лікарнях є й платні ліжка та палати. Лікарів готують у 32 мед. школах. Відомі курорти: Бат, Бакстон, Брайтон, Істборн, Богнор-Ріджіс, Борнмут, Торкі.

Освіта та культурно-освітні заклади. В країні фактично існує дві системи освіти — державна, що охоплює 94% дітей, і приватна. Обов'язкове навчання дітей віком від 5 до 16 років (з невеликою різницею між Англією і Уельсом, Шотландією, Пн. Ірландією) безплатне. Система нар. освіти складається з трьох ступенів — поч., серед. і т. з. наступної освіти. В держ. системі навчання у поч. школі триває 6 років: від 5 до 7 років — у школі для малят, від 7 до 11 — у власне поч. школі. В 1974 у В. було 20,7 тис. поч. шкіл (5 млн. учнів). Серед. ступінь освіти представлено школами трьох типів: *граматичною школою* (тривалість навчання 7 років, від 11 до 18), неповною серед. сучасною (тривалість навчання 5 років, від 11 до 16) та найбільш поширеною — об'єднаною, де навчання триває 5—7 років, від 11 до 16—18 років. У 1974 в країні налічувалося майже 5,6 тис. серед. шкіл (понад 3,8 млн. учнів). У приватній системі поч. освіту набувають у підготовчих школах (від 5 або 7 до 13 років). З-поміж серед. шкіл виділяються привілейовані школи-інтернати — паблік скулз (Ітон, Гарроу, Уїнчестер та ін.), де навчання триває 5—7 років (від 11—13 до 18 років). У 1974 в таких школах навчалося понад 436 тис. учнів, а в усіх заг.-осв. школах — понад 9,5 млн. учнів. Ступінь т. з. наступної освіти включає загальноосв. і профес. навч. заклади з повним і неповним навч. днем, а також різноманітні курси для молоді, що працює. Нижчу профес. освіту здобувають у системі фаб.-зав. учнівства (тривалість навчання до 5 років) та індивідуальним навчанням. Серед. спец. освіту дають молодші відділення спец. коледжів із 2-річним строком навчання: тех., худож., с.-г. тощо. Багато коледжів мають курси з 4—5-річним навчанням і дають освіту, що наближається до вищої. В 1974 у В. налічувалось понад 7,4 тис. закладів наступної освіти (бл. 2,7 млн. студентів).

Вищу освіту здобувають гол. чин. в ун-тах, а також у 30 політех. ін-тах. З 45 ун-тів В. (281,9 тис. студентів; 1974) найбільш відомі *Оксфордський університет, Кембріджський університет, Лондонський університет,* Единбурзький ун-т (засн. 1578). Учителів готують пед. коледжі (в 1974 — 160 коледжів; 112,2 тис. студентів). Найбільші б-ки: *Британська бібліотека,* Кембріджського ун-ту, б-ка Бодлі (Оксфордського ун-ту),

Будинок університету в місті Йорку.

Лондонського ун-ту, Нац. б-ка Шотландії в Единбурзі. У В.— понад 100 музеїв: *Британський музей,* Брит. музей природничої історії, *Національна галерея,* галерея Тейт, музей Вікторії та Альберта, науковий (усі — в Лондоні), Шотл. королівський музей в Единбурзі, меморіальний музей Шекспіра в м. Стратфорд-он-Ейвон та ін.

В. П. Лапчинська.

Наука та наукові установи. З кін. 9 ст. почала складатися «Англосаксонська хроніка». Значного поширення набула *схоластика.* В 12—13 ст. важливими наук. центрами стали Кембріджський та Оксфордський ун-ти. В 13 ст. прогресивну роль відіграли праці філософа і природознавця Р. *Бекона.* Великі геогр. відкриття, розвиток капіталістичних відносин сприяли прогресові різних галузей наук. знань, зокрема природничих і технічних наук. В 1556 лікар і математик Р. Рекорд створив посібник з астрономії та математики. В 1600 У. *Гільберт* видав праці з магнетизму й електрики. В 1665 Р. *Гук* відкрив і описав клітинну будову рослин. У. *Гарвей* відкрив кровообіг. Р. *Бойль* запровадив поняття «хімічний елемент» та був одним із засновників якісного аналізу. У 17 ст. у В. закладено основи теоретичної механіки, зокрема небесної. І. *Ньютон* сформулював осн. закони *динаміки,* відкрив закон всесвітнього тяжіння, винайшов (незалежно від Г.-В. Лейбніца) *інтегральне числення* й *диференціальне числення.* У 18 ст. створено наук. т-ва: матем. (1707), бот. (1721), ліннеївське (1788) та ін. В. *Гершель* побудував потужний телескоп, відкрив планету Уран і супутники Сатурна (1781—89). В 1734 Дж. *Уатт* винайшов парову машину подвійної дії, У. Ранкін і У. *Томсон* (одночасно з Р. Клаузісом) розробили принципи *термодинаміки.* У 19 ст. досліди Дж.-П. *Джоуля* обгрунтували закон збереження енергії. М. *Фарадей* і Дж.-К. *Максвелл* відкрили електромагн. поле та осн. його закони. Т. *Юнг* розробив хвильову теорію світла. Дж. *Релей* у праці «Теорія звуку» узагальнив класичну акустику. Ч. *Дарвін* створив еволюційне вчення (див. *Дарвінізм*). Одним із основоположників біогеографії став А. *Уоллес.* Видатним пропагандистом теорії Ч. Дарвіна був Т.-Г. *Гекслі.* Важливу роль відіграли вчені країни в наук.-тех. революції 20 ст. Праці Е. *Резерфорда* з радіоактивності привели до створення теорії радіоактивного розпаду, відкриття атомного ядра. У В. розроблялися проблеми *квантової механіки* (П. *Дірак*), матем. логіки (Б. *Рассел* та ін.), обчислювальної математики, акустики тощо. В 1941 здійснено перший політ турбореактивного літака конструкції Ф. Уїттла. Фундаментальні дослідження з ядерної фізики та енергетики провадяться в Гарувеллі, з фізики високих енергій — в лабораторії Чілтона й Дерсбері, щодо здійснення керованих термоядерних реакцій — у Колемській лабораторії. В 1956 в Колдер-Холлі почала діяти атомна електростанція.

Відомі досягнення вчених В. у розвитку біохімії: бактеріолог А. *Флемінг* відкрив пеніцилін (Нобелівська премія, 1945); А. Тодд встановив будову вітаміну B_{12} (Нобелівська премія, 1957); Ф. Сангер дослідив будову молекули білка інсуліну (Нобелівська премія, 1958); Дж. Кендрю й М. Перуц встановили повну структуру молекул гемоглобіну й міоглобіну (Нобелівська премія, 1962). Розвиток генетики у В. пов'язаний з працями Дж.-Д. *Бернала* про походження життя, розвиток нейрофізіології — з працями Е. Едріана. С.-Н. *Гіншелвуд* розробив теорію ланцюгових хім. реакцій (відзначений Нобелівською премією разом із М. М. *Семеновим,* 1956). Одним із основоположників *утопічного соціалізму* був Т. *Мор.* Істотний внесок у філос. науку зробили Ф. *Бекон,* Т. *Гоббс,* Д. *Локк,* Д. *Толанд* та ін.

Великий вплив на розвиток суспільних наук мала Англ. бурж. революція 17 ст. Дж. Уїнстенлі висловив у поч. формі ідеї класової боротьби. В 17 ст. зародилася *класична буржуазна політична економія* (праці А. *Сміта* та Д. *Рікардо*). У 18 ст. в сусп. науках визначились риси *раціоналізму* (Е. Гіббон та ін.). Ідеалістична тенденція у філософії 18 ст. виявилася у суб'єктивному ідеалізмі Дж. Берклі та *скептицизмі* Д. *Юма.* На 1820 сформувалися погляди соціаліста-утопіста Р. *Оуена.* Для філософії та історіографії доби утвердження капіталізму у В. характерним було формування позитивізму (Г. *Спенсер*). Довгий час у В. працювали основоположники теорії *наукового комунізму* К. *Маркс* і Ф. *Енгельс.*

У філософії В. 20 ст. поширилася течія *неопозитивізму,* зокрема *логічного позитивізму,* в політ. економії — концепція кембріджської школи, що намагалася пояснити екон. категорії з суб'єктивно-психологічних позицій за допомогою матем. методів. У 30-х рр. виникла одна з гол. сучас. течій бурж. екон. думки — *кейнсіанство,* відповідно до нових умов розвинулась концепція *неокейнсіанства.* Сучас. бурж. філософи, економісти, юрис-

Кадр з фільму «Річард III». Режисер Л. Олів'є. 1955.

ги висувають апологетичні доктрини «трансформації капіталізму», «держави загального добробуту», «дифузії власності», в бурж. історіографії впливовою є концепція цикліч. розвитку історії (А.-Дж. *Тойнбі*). Особливе місце в галузі суспільних наук займають праці вчених-марксистів (Дж. *Голлан*, П. Датт, А. Мортон, Е. Ротштейн). Найбільші наукові установи В.: Лондон. королівське т-во по розвитку знань про природу, Грінвіцька обсерваторія, Королівська академія мистецтв, Брит. академія, Королівський ін-т В. з природничим ухилом, Брит. рада для поширення знань про Англію і англ. мову (усі — в Лондоні), Королівське т-во Едінбурга.

А. В. Санцевич.

Собор у місті Ілі. 11 ст. Західний фасад.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 у В. виходило 111 щоденних газет заг. тиражем бл 22 млн. примірників і 1092 ін. періодичні видання. У пресі панує невелика група газет. монополій. Позицію консервативних кіл В. виражають газ. «Дейлі телеграф енд морнінг пост» («Щоденний телеграф і ранішня пошта», з 1855), «Дейлі експрес» («Щоденний експрес», з 1900), «Санді експрес» («Недільний експрес», з 1918), «Дейлі мейл» («Щоденна пошта», з 1896), «Санді таймс» («Недільні часи», з 1822), журн. «Економіст» (з 1843). Політику керівництва Лейбористської партії В. підтримують газ. «Дейлі міррор» («Щоденне дзеркало», з 1903), «Санді міррор» («Недільне дзеркало», з 1915), журн. «Трібюн» («Трибуна», з 1937). Виразниками поглядів ліберальної інтелігенції є газ. «Гардіан» («Охоронець», з 1821), «Обсервер» («Спостерігач», з 1791). Газ. «*Таймс*» («Часи», з 1785) — рупор офіц. кіл країни. Видання Компартії В.— газ. «*Морнінг стар*» («Ранкова зоря», з 1930), щотижневик «Коммент» («Коментар», з 1921), журн. «Марксізм тудей» («Марксизм сьогодні», з 1957). Провідні інформаційні агентства В. (приватні): *Рейтер* (засн. 1851), Пресс ассошіейшен (засн. 1868), Ексчейндж телеграф (засн. 1872). Радіомовлення ведеться з 1922, телебачення — з 1936. Діють 364 радіостанції, 173 осн. і 423 допоміжні телестанції. Див. також *Британська радіомовна корпорація*

О. В. Ткачов.

Література. Зародження англ. л-ри належить до 5—6 ст. У 5—11 ст. на англосаксонських діалектах були створені нар. перекази й пісні, на основі яких приблизно у 8 ст. виникла героїчна поема «Беовульф». Після нормандського завоювання країни (1066) англ. література розвивалася франц., лат. та англ. мовами. Франц. мова стала мовою пануючого класу й держави; нею створювалася куртуазна поезія і лицарський роман. Лат. лишалась мовою клерикальної л-ри, «вченої» писемності та історіографії. Водночас відбувалося формування англ. літ. мови, якою було написано поему «Видіння про Петра-орача» У *Ленгленда* (1362), «Кентерберійські оповідання» Дж. *Чосера* (1386—1400) та ін. Наприкінці 15 ст. почався період англ. *Відродження*. Перший англ. гуманіст — Т. Мор, автор відомої «Утопії» (1516). На поч. 16 ст. формувалася ренесансна поезія (Т. Уайєт, Г. Саррі, Е. *Спенсер*, Д. Скелтон). Важливу роль у її піднесенні відіграв Ф. Сідні, який виступив із трактатом «Захист поезії» (1583) — теоретичним маніфестом англ. гуманістичної л-ри. Проза розвивалася спочатку лат. (Т. Мор, Т. Еліот, Р. Аксем), а потім і англ. мовою (Дж. Лілі, Т. Неш). Тогочасна драматургія синтезувала античні традиції з нар. драмою й театром середньовіччя (Т. Кід, Р. Грін, К. *Марло*). Вершиною ренесансного реалізму стала драматургія У. *Шекспіра*. На поч. 17 ст. в англ. л-рі утвердився стиль *барокко*. Криза ренесансного гуманізму знайшла вираження в реліг.-містичних настроях, а також в ускладненості поетичної мови й стилю (Дж. *Донн*, Д. Герберт, Р. Крешо, Е. Марвелл, Дж. Беньян). Рисами барокко позначена й творчість Дж. *Мільтона*, видатного поета англ. бурж. революції. В кін. 17 ст. зародився *класицизм* (Дж. Драйден).

Ідеї *Просвітительства* вплинули на розвиток трьох осн. напрямів у л-рі 18 ст.: класицизму, реалізму й сентименталізму Класицизм переважав на ранньому етапі Просвітительства (А. *Поп*, Дж. *Свіфт*, Д. Арбетнот). Риси реалізму виявилися в творчості Д. *Дефо*, повніше — у романах Г. *Філдінга* й Т.-Дж. *Смоллетта*, в драматургії Р.-Б. *Шерідана* й поезії Р. *Бернса*. Сентименталізм виник і поширився у 2-й пол. 18 ст., його попередником був С. *Річардсон*, видатними представниками — О. Голдсміт, Л. *Стерн*. Значне місце посів він у поезії (Д. Томсон, Т. Грей, Д. Юнг). В кін. 18 ст. утвердився *романтизм*, пов'язаний з творчістю поетів *«озерної школи»* (У. *Вордсворт*, С.-Т. *Колрідж*, Р. *Саут*). Революц. романтизм представлений видатними поетами Дж. *Байроном* і П.-Б. *Шеллі* та близьким до них Дж. *Кітсом*. Одним із досягнень романтизму став істор. роман (В. *Скотт*). У 30-х рр. 19 ст. виступила група письменників — представників критичного реалізму, за визначенням К. Маркса, «блискуча плеяда сучасних англійських романістів, які... розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж усі професіональні політики, публіцисти і моралісти, разом взяті» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, с. 620). До них належали Ч. *Діккенс*, У.-М. *Теккерей*, Ш. *Бронте* та Е. *Гаскелл*. Поезія в осн. дотримувалась романтичних традицій (А. Теннісон, Р. *Браунінг*). На новому етапі (кін. 19 — поч. 20 ст.) традиції критичного реалізму продовжили Дж. *Мередіт*, С. Батлер, Т. *Гарді*, пізніше — Дж. *Голсуорсі*, Дж.-Б. *Шоу*, Г.-Дж. *Уеллс*, У.-С. *Моем*. Значне місце посів неоромантизм (Р.-Л. *Стівенсон*, Д. *Конрад*, Е.-Л. *Войнич*, Р.-Д. Блейкмор). Розвивалася л-ра, пов'язана з соціалістичним рухом (У. *Морріс*, Р *Тресcел*). З другого боку, посилилися декадентські течії (О.-Ф. *Уайльд*), деякі письменники відверто виступили на захист імперіалізму (Дж.-Р. *Кіплінг*). Страхіття 1-ї світової війни викривали поети У. Оуен, З. Сассун. Новітній період англ. л-ри характеризувався посиленням боротьби прогресивних і реакційних течій. Піднялася хвиля модернізму (Дж. Джойс, В. Вулф, Т.-С. *Еліот*), водночас одним з осн. напрямів лишався критичний реалізм. У 20—30-х рр. виступили письменники-реалісти Р. *Олдінгтон*, А. *Кронін*, Дж.-Б. *Прістлі*; після 2-ї світової війни — І. Во, Ч. *Сноу*, Г. *Грін*, Дж. Кері. З письменників молодшого покоління до сусп. проблем звертаються С. Чаплін, Д. Стюарт, Д. Пейн, А. Мердок, У. Голдінг, А. *Сіллітоу*. У формуванні й розвитку соціалістичного реалізму в англ. л-рі важливу роль відіграли теоретичні праці Р. *Фокса* і К. *Кодуелла*, творчість Х. *Макдіарміда*, Г. Гіббона, Ш. О'Кейсі, в останні роки — Дж. *Ліндсея*, Дж. *Олдріджа* та ін.

Д. С. Наливайко.

Архітектура. На тер. В. від епохи міді-бронзи збереглися т. з. *мегалітичні споруди* (*Стонгендж*, Ейвбері), від 1—5 ст.— залишки рим. будівель (античні храми, базиліки, лазні, вілли тощо), від часів раннього середньовіччя— невеликі муровані храми (церква в Ерлс-Бартоні, 10 ст.). В 11 ст. у В. склався англ. романський стиль (собори у Норіджі, Уїнчестері, Ілі; замок *Тауер* у Лондоні, будівництво розпочато бл. 1078). З 12 ст. для архітектури В. стала характерною *готика* (перша в Європі готична конструкція — собор у Дарємі, бл. 1130—33; собори в Солсбері, 1220—85; Уелсі, 1290—1319, та ін.; капели — Сент-Джордж у *Віндзорі*, 1474—1528; Генріха VII у Вестмінстерському абатстві в Лондоні, 1503—19). В епоху *Відродження* склався класичний тип англ. заміського будинку-садиби та замку-палацу з великим центр. холом, внутр. сходами й галереями (палацовий ансамбль Гемптон-корт, з 1515). Під впливом італ. архітектури, зокрема творчості А. *Палладіо*, з'явилися споруди арх. І. *Джонса*, основоположника англ. класицизму (Банкетний зал у Лондоні, 1619—22). Серед споруд в стилі класицизму 17 — поч. 18 ст. відомі — Грінвіцький госпіталь у Лондоні (1616—1728, арх. К. *Рен* та ін.); пл. Шарлотти в Едінбурзі (1792—1807, арх. Р. *Адам*); собор св. Павла в Лондоні (1675—1710, арх. Рен); 2-ї пол. 18 і 19 ст.— будівлі Дж. Неша; Брит. музей в Лондоні (1823—57, арх. Р. і С. Смерк)

В кін. 19 ст. в англійській архітектурі панували неоготика (будинок парламенту в Лондоні, 1840—68, арх.Ч. та Е. Беррі, О. П'юджін) та еклектика. У 20 ст. бурхливо зростали міста з хаотичною забудовою, виникли «міста-супутники», «міста-сади» (арх. Е. Гоуард), великі житл. комплекси (Холлфілд у Лондоні, 1949—56, арх Л. Дрейк, Д. Лесден та ін.), пром. й трансп. споруди тощо. Серед визначних будівель — Королівський концертний зал у Лондоні (1949—51, арх.Р. Метью, Л. Мартін), со-

бор у Ковентрі (1954—62, арх. Б. Спенс), репертуарний театр у Бірмінгемі (70-і рр. 20 ст., арх. Г. Уінтерінгем, Дж. Модслі).

Образотворче мистецтво. З 7—12 ст. збереглися мініатюри, що відзначаються тонким візерунком і багатобарвністю. В 12 ст. готичні собори оздоблювалися скульпт. декором, настінними розписами. У 16 ст. виник станковий живопис. У той час розвивалися різні види декоративно-ужиткового мист. (вишивання, килимарство, різьблення, ювелірна справа). В 16—17 ст. у В. працювали художники з ін. країн — Г. *Гольбейн* і А. *Ван Дейк*, які заклали основи портретного живопису. Їхні традиції продовжували місц. живописці А. Олівер, С. Купер, У. Добсон, Дж. Райлі. У 18 ст. цикли сатиричних картин виконав У. *Гогарт*. В галузі портрета працювали Дж. *Рейнолдс*, Т. *Гейнсборо*, Г. *Реберн*; пейзажу — Р. Уїлсон; жанрові картини писав Дж. Морленд. Високого розвитку досягла репродукційна гравюра (Т. Б'юїк), декор. мист. (меблі Т. Чіппендейла, фаянс Дж. *Ведж-вуда*). В 1-й пол. 19 ст. працював графік У. Блейк, майстер пейзажу Дж. *Констебл*, істор. живописець Р.-П. Бонінгтон та ін. В серед. 19 ст. група митців об'єдналася в «Братство прерафаелітів» (художники Д.-Г. *Россетті*, Г. Хант, Дж.-Е. Міллес та ін.). У 2-й пол. 19 ст. у В. з'явилися художники, які за характером своєї творчості близькі до *імпресіонізму* (Дж.-М. *Уїстлер*). 20 ст.— період розквіту реалістич. напряму в живописі (Ф. *Брангвін*, О. Джон, У. Орпен). Поряд з цим розвиваються різні модерністичні течії — *фовізм* (М. Сміт, А. Гітченс), *кубізм* (У. Льюїс), абстракціонізм (Б. Ніколсон), *сюрреалізм* (Г. *Мур*). Серед митців, що пов'язали свою творчість з пролетаріатом,— графіки П. Гогарт, Е. Ардізон, живописець Л. Лаурі, скульптори Б. Рі, Б. Шоц.

Музика. Нар. музика В. багатоголоса. Носіями старовинних усних нар.-пісенних традицій були нар. співці — *барди*. В 11—12 ст. розквітло мист. *менестрелів*. З 6 ст. розвивалася церк. й пов'язана з нею профес. музика. У 1-й пол. 15 ст. склалася англ. школа поліфоністів (Дж. Данстейбл). В епоху Відродження виникали придворні вокальні капели, первісні форми оркестрів, розвивалися інструм. жанри (композитор Дж. Дауленд).

Поширилися клавішні муз. інструменти — малий орган, верджинел, клавесин. Серед композиторів 16 ст.— У. Берд, Т. Морлі, Т. Уїлкс і Дж. Уїлбі, 17 ст.— Г. *Перселл*. У 18 ст. у В. жили й творили Г.-Ф. *Гендель*, Й.-К. *Бах*, Ф.-Й. *Гайдн*. М. Клементі. Створювалися муз. заклади (театр «Ковент-Гарден», 1732) і т-ва (Королівське муз. т-во, 1762), муз. видавництва (1778). Композитори 19 ст. працювали переважно в оперному жанрі. У Лондоні було відкрито Королівську академію музики (1822), «Трініті-коледж» (1872), Королівський муз. коледж (1883), створено Нар. концертне т-во (1878), численні хорові т-ва тощо. На музиці 20 ст. позначилися різні модерністичні течії. У 20 ст. особливе місце в муз. мист. В. посідає творчість Б. *Брітена*. А. *Буш* та ін. прогресивні музиканти прагнуть наблизити муз. мист. до запитів нар. мас. Серед муз. колективів — лондонські філармонічний і симфонічний оркестри, оркестр Манчестера, оперний театр «Ковент-Гарден». Серед визначних музикантів 20 ст.— диригенти Дж. Барбіроллі, А.-С. Боулт; піаністи Дж. Мур, М. Лімпані, Дж. Огдон, Дж. Лілл; скрипалі А. Камполі, Г. Темянка; співаки Дж. Мак-Кормак, П. Пірс; співачки Дж. Вівієн, Дж. Гаммонд, К. Шеклок, К.-А. Новелло. Митці В. гастролювали на Україні (гобоїст Л. Гуссенс, скрипаль А. Камполі, співачка Дж. Вівієн, піаніст Дж. Мур, балерина Б. Грей).

М. М. Михайлов.

Театр. Джерела театру В.— ігри та обряди, пов'язані з побутом і працею людини. За часів феодалізму зародився церк. театр — *літургійна драма* (10—13 ст.), пізніше — *містерія* й *мораліте* (14—15 ст.). Початок профес. театру В. пов'язаний з появою гуманістичного світосприймання епохи Відродження (драматурги К. *Марло*, Т. Кід, Дж. Лілі, У. Шекспір). Найпопулярніший театр — «Глобус» (з 1599), де грала і трупа У. Шекспіра. У 18 ст. театр став виразником просвітительської думки, у 19 ст. перейшов від романтизму до утвердження реалістичних позицій. Найвидатніші актори 18—19 ст.— Д. *Гаррік*, Г. *Ірвінг*, Е. *Террі*, Е. *Кін*, У. Макреді та ін. Виникають «*Олд Вік*» театр у Лондоні (1818), Меморіальний шекспірівський театр у м. Стратфорд-он-Ейвон (1879, з 1961 — *Королівський шекспірівський театр*), «Незалежний театр» (1891) та ін. Проти натуралістич. театру виступив режисер-новатор Е.-Г. *Крег*. Посиленню реалістич. течії в театр. мист. сприяла творчість Дж.-Б. Шоу. У 30—40-х рр. 20 ст. репертуар театрів збагатився творами Дж.-Б. Прістлі. Поява п'єси Дж. *Осборна* «Оглянься у гніві» (1956) поклала початок драматургії «сердитих молодих людей». У 1963 в Лондоні відкрився Нац. театр, який очолив Л. *Олів'є* (з 1973 — П. Холл). У його репертуарі — п'єси сучас. драматургії і світової класики, зокрема рос. («Дядя Ваня» і «Вишневий сад» Чехова, «Ідіот» за Достоєвським та ін.). Театр «Юніті» (1936) обслуговує робітн. глядача. Він ставить п'єси й рад. драматургів (Погодіна, Афіногенова, Симонова, Корнійчука та ін.). Серед видатних акторів — П. *Скофілд*, Л. Олів'є, В. *Лі*, П. О'Тул, Д.-А. Гілгуд, Р. Річардсон; серед режисерів — П. *Брук*, П. Холл, Дж. Літлвуд. Театр. навч. заклади: Королівська академія драм. мист. (з 1904), театр. ф-т при Брістольському ун-ті, ряд драматичних шкіл. У 1958, 1964 Королівський шекспірівський театр, 1965 Національний театр гастролювали в СРСР.

І. Г. Посудовська.

Будинок Королівського шекспірівського театру в місті Стратфорд-он-Ейвон.

Кадр з фільму «Олівер!». Режисер К. Рід. 1968.

Кіно. Кіновиробництво у В. почалося 1896. У 1929 знято перший звуковий фільм «Шантаж» (режисер А. Хічкок). В 1932 А. *Корда* заснував фірму «Лондон філмз», де було поставлено фільми: «Привид їде на Захід» (реж. Р. Клер, 1935), «Рембрандт» (реж. А. Корда, 1936), «Обличчя прийдешнього» (реж. У.-К. Мензіс, 1936). Широко відомою стала англ. школа документального кіно, представлена фільмами «Рибальські судна» (1929, реж. Дж. *Грірсон*), «Нічна пошта» (1935, режисери Г. Уотт і Б. Райт) та ін. У роки 2-ї світової війни посилились прогресивні тенденції (фільми: «В якому ми служимо», 1942, реж. Н. Коуард, Д. Лін; «Сан Деметріо—Лондон», 1943, реж. Ч. Френд). У повоєнні роки випускалися фільми-екранізації; «Великі сподівання», «Олівер Твіст» (реж. обох—Д. Лін), «Генріх V», «Гамлет» (реж. обох — Л. Олів'є). Під впливом творчості режисерів-документалістів групи «Вільне кіно» («Марш на Олдермастон», реж. Л. Андерсон) вийшли худож. фільми прогресивного спрямування: «Оглянься у гніві» (1958), «Самотність бігуна на далеку дистанцію» (1962, реж. обох — Т. *Річардсон*), «В суботу ввечері, у неділю вранці» (1960, реж. К. Рейс). У 60-х рр. зросла залежність англ. кіно від Голлівуду. Серед кращих фільмів 60—70-х рр.: «Це спортивне життя» (1963), «Якщо...» (1968), «О, щасливчик!» (1972), «В час святкування» (1975, реж. усіх — Л. Андерсон), «Дорога» (реж. Д. Шлезінгер, 1965), «Людина на всі часи» (реж. Ф. Ціннеман, 1966), «Нещасний випадок» (реж. Д. Лозі, 1967), «Олівер!» (реж. К. Рід, 1968), «Кес» (реж. К. Лоач, 1970). Відомі актори: Л. Олів'є, В. Лі, М і В. Редгрев, А. Гіннесс, Д. Богард, Р. Гарріс, А. Фінні, П. Фінч, Р. Ташінгем.

О. Б. Шупик.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об Англии. М., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 24. Англійські ліберали і Ірландія; т. 25. Конституційна

криза в Англії; т. 41. Лист до англійських робітників; Трухановский В. Г. Новейшая история Англии. М., 1958; Слуцкий В. Д. Марксизм и рабочее движение в Англии конца XIX — начала XX вв. К., 1972; Штокмар В. В. История Англии в средние века. Л., 1973; Рыжиков В. А. Советско-английские отношения 1917—1977 гг. М., 1977; Савело К. Ф. Раннефеодальная Англия. Л., 1977; Мортон А. Л. История Англии. Пер. с англ. М., 1950; Датт Р. П. Кризис Британии и Британской империи. Пер. с англ. М., 1959; Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Пер. с англ. М., 1959; Голлан Дж. Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. Пер. с англ. М., 1968; Ротштейн Э. В. И. Ленин и социалистическое движение в Великобритании. Пер. с англ. М., 1970; Сэмпсон А. Новая анатомия Британии. Пер. с англ. М., 1975; Байкова А. Н. История Англии и Ирландии. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР за 1918—1962 гг. М., 1963; Пичугин Б. Ф. Рабочий класс и профсоюзы Великобритании в условиях научно-технической революции. М., 1976; Горбик В. А. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии. К., 1977; Польская Н. М. Великобритания. М., 1974; Мачихін Ф. М., Юрківський В. М., Яценко Б. П. Економічна географія зарубіжних країн. Капіталістичні країни. К., 1975; Дробозина Л. А., Можайсков О. В. Финансовая и денежно-кредитная система Англии. М., 1976; Лапчинская В. П. Средняя общеобразовательная школа современной Англии. М., 1977; Аникин Г В., Михальская Н. П. История английской литературы. М., 1975; Венгеров Л. М. Зарубіжна література. 1871—1973. К., 1974; Савицкий Ю. Ю. Архитектура Великобритании. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Виппер Б. Р. Английское искусство. М., 1945; История западноевропейского театра, т. 1—6. М., 1956—74; Современный английский театр. Пер. с англ. М., 1963; Кино Великобритании. М., 1970.

ВЕЛИКОБУРЛУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — в пн.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1977). В районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищ. і 12 сільс. Радам народ. депутатів. Центр — смт *Великий Бурлук*. Поверхня рівнинна. Найбільша річка — *Великий Бурлук* (прит. Сіверського Дінця). Грунти переважно чорноземні. В. р. розташований у степовій зоні

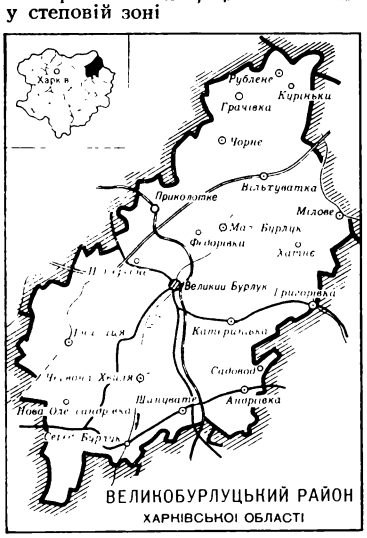

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів (приколотненські олійниця та з-д буд. матеріалів, Великобурлуцький маслоробний з-д). Працює комбінат побутового обслуговування (Великий Бурлук). У с. г. переважають землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 103 тис. га, в т. ч. орні землі — 81,7 тис. га. Вирощують пшеницю, ячмінь, кукурудзу, овес, гречку, просо, горох, цукр. буряки, соняшник, мак. Розвинуте садівництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, птицю. У В. р.— 14 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Бурлук, Приколотне, Шипувате. Автошляхів — 555 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км.

В районі — 41 заг.-освітня і музична школи, 40 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 10 будинків культури, 28 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 34 бібліотеки. В с. Шипуватому народився укр. радянський письменник О. А. *Слісаренко*. *М. Т. Терещенко.*

ВЕЛИ́КОГО БІ́ЗНЕСУ ТЕО́РІЯ — буржуазна апологетична концепція, спрямована на обгрунтування та виправдання влади і політики великих монополій Останні (названі «великим бізнесом»), відповідно до В. б. т., видаються за нібито необхідний фактор суспільного прогресу і задоволення потреб сучасного суспільства.

В. б. т. виникла в 40-х рр. 20 ст. у США; її пропагували бурж. економісти Г. Моултон, Д. Лілієнталь, А. Д. Каплан, К. Рендолл, Дж. Уорсі та ін. Прихильники В. б. т. намагаються представити величезне зростання екон. могутності монополій, їхнє дальше злиття з держ. апаратом як встановлення гармонії дрібного й великого виробн. у т. з. державі великої корпорації. У зв'язку з цим монополістичні об'єднання розглядаються як носії екон. і тех. прогресу, як основа зміцнення й увічнення капіталізму. В дійсності, підміняючи питання про панування монополій питанням про переваги великого виробн., бурж. економісти зображують бізнес у повному відриві від факту капіталістичної власності на засоби виробн. Оснований на власності невеликої групи капіталістів, «великий бізнес» використовує велике виробн. і втручання д-ви в економіку в своїх корисних інтересах і тому фактично обмежує, гальмує тех. прогрес і розвиток виробн., розорює дрібних виробників, призводить до дальшого зниження життєвого рівня трудящих, загострення всіх суперечностей капіталізму. *А. І. Кредісов.*

ВЕЛИКОГОМІ́ЛЬШІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — скіфське городище 5—3 ст. до н. е. на мисі лівого берега р. Гомільші в с. Великій Гомільші Готвальдівського р-ну Харківської обл. Досліджували його 1949 і 1967—68. Площа городища 7 га. Під час розкопок знайдено уламки ліпного посуду, зернотерки, точильні бруски, пращеве каміння, бронзові наконечники стріл, прясельця, уламки грец. амфор тощо. Поблизу В. г.— великий курганний могильник. Розкопано кургани з похованнями скіфського часу

ВЕЛИКОДЕРЖА́ВНИЙ ШОВІНІ́ЗМ — різновид *націоналізму*, ідеологія і політика правлячих експлуататорських класів націй, які в процесі істор. розвитку стали пануючими в багатонац. країнах. Виник в епоху утворення бурж. націй, нац. і багатонац. д-в, колоніальних імперій. В. ш. спрямований на поневолення і пригноблення ін. націй, дискримінацію їх в екон., політ. і культ. житті. Проявляється насамперед у пропаганді *расизму*, в політиці *колоніалізму* і *неоколоніалізму*, в насадженні розбрату між народами, в цькуванні нац. меншостей (див. також *Шовінізм*). В. ш., прикриваючись «загальнонац.» лозунгами, гальмує розвиток класової самосвідомості і класової боротьби трудящих усіх націй.

Найпотворнішим втіленням В. ш. є *фашизм*. В. ш. знаходить прояв у політиці пануючих класів ряду капіталістичних країн: у спрямованому проти негритянського населення расизмі в США, в *апартеїді* в ПАР, у держ. політиці *сіонізму* в Ізраїлі тощо. В. ш.— одна з характерних рис *маоїзму*. Марксистсько-ленінські партії протиставляють В. ш., як і ін. формам бурж. націоналізму, послідовний пролет. *інтернаціоналізм*. За Конституцією СРСР громадяни різних рас і національностей мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі рад. *патріотизму* і соціалістич. інтернаціоналізму. Будь-яке пряме чи посереднє обмеження прав, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян за расовою чи нац. ознаками, так само як і всяка проповідь расової чи нац. винятковості, ворожнечі або зневаги, караються за законом. *В. С Костенко.*

ВЕЛИКОДОЛИ́НСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1955 на правому березі р. Акаржі поблизу смт Великодолинського Овідіопольського р-ну Одеської обл. Досліджували її 1959 і 1961. Під час розкопок зібрано бл. 19 тис. оброблених кременів і багато кісток дикого бика (зубра або тура). Серед знарядь праці переважають скребки, різці, мініатюрні пластинки з затупленим краєм, проколки. В. с. свідчить про заселення Пн.-Зх. Причорномор'я в пізньопалеолітичний час.

ВЕЛИКОДОЛИ́НСЬКЕ (до 1944 — Велика Акаржа) — селище міського типу Овідіопольського району Одеської обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Акаржа. 11,1 тис. ж. (1977). З-ди: залізобетонних виробів, залізобетонних конструкцій, Одеський експериментальний легких бетонів, виноробний; харч. комбінат. 2 середні школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 клуби, 3 б-ки. Засн. 1803. Біля В. виявлено пізньопалеолітичну стоянку (див. *Великодолинська стоянка*).

ВЕЛИКОЛЕПЕТИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1977). В районі — 14 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 5 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Лепетиха*. В. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. На заході омивається водами Каховського водосховища. Осн. корисна копалина — вапняк. Грунти чорно-

земні. Лежить у степовій зоні. Підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: великолепетиські маслозавод, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Велика Лепетиха). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83 тис. га, в т. ч. орні землі — 80 тис. га. Зрошується 3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, кукурудза, соняшник. У тваринництві розвинуті молочне скотарство, свинарство, птахівництво.

У В. р.— 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Річковий порт у Великій Лепетисі. Автошляхів — 158 км, у т. ч. з твердим покриттям — 145 км. В районі — 21 заг.-освітня і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 21 лік. заклад, у т. ч. 2 лікарні. Палац і 6 будинків культури, 6 клубів, 18 кіноустановок, 15 б-к, 2 музеї.

Н. Г. Тищенко.

ВЕЛИКОМИХА́ЙЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Одеської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 39,0 тис. чол. (1977). В районі — 84 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 14 сільс. Радам народних

депутатів. Центр — смт *Велика Михайлівка*. В. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. На Пн.— відроги *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Найбільша річка *Кучурган*. Переважають чорноземні грунти.

Розташований у степовій зоні. Осн. галузь пром-сті — харчова. Найбільші підприємства: великомихайлівські харч. та хлібний комбінати, Веселокутський комбінат хлібопродуктів. Працюють комбінат побутових послуг (Велика Михайлівка) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 118,2 тис. га, у г. ч. орні землі — 88,5 тис. га. Осн. культури: пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, овочеві та баштанні. Розвинуте виноградарство.

У В. р.— 18 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з двома виробничими відділеннями. Залізничні станції Веселий Кут, Іванівка, Мигаєве. Автошляхів — 322 км, у т. ч. з твердим покриттям — 222 км.

В районі — 31 заг.-освітня, муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 38 лік. закладів, в т. ч. 4 лікарні. 19 будинків культури, 27 клубів, 2 кінотеатри, 33 кіноустановки, 41 бібліотека.

З. П. Антонова.

ВЕЛИКОМОРА́ВСЬКА ДЕРЖА́ВА, Моравське (Великоморавське) князівство — ранньофеодальна д-ва зх. слов'ян у 9 — на поч. 10 ст. До складу її в період розквіту входила тер. *Моравії*, Словаччини, Чехії, Паннонії, *Малої Польщі*, землі *лужичан*. Археол. розкопки свідчать про високу культуру землеробства, розвиток ремесел і торгівлі у В. д. (існували, зокрема, торг. зв'язки з Київською Руссю і чорномор. містами). За правління кн. Моймира I (830—846) у В. д. почало поширюватися християнство. Кн. Ростислав (846—870) вів активну боротьбу проти нім. агресії, уклав союз з Візантією (862). В той час у В. д. діяли *Кирило і Мефодій*, які створили тут незалежну від нім. єпископату слов. церкву. В 906 В. д. розгромили кочовики-угорці.

ВЕЛИКОНОВОСІ́ЛКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1959. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 55,3 тис. чол. (1977). В районі — 72 населені пункти, підпорядковані селищній і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Новосілка*. Поверхня В. р. переважно рівнинна. Корисні копалини: глини, піски, вапняки, граніти. Річки: Вовча з прит. Мокрими Ялами (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства маш.-буд. і харч. пром-сті. Найбільші з-ди: Краснополянський сільсько-госп. машин, великоновосілківські консервний і молочний; хлібний комбінат. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 168,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 142,8 тис. га. Гол. культури: пшениця, соняшник, овочеві,

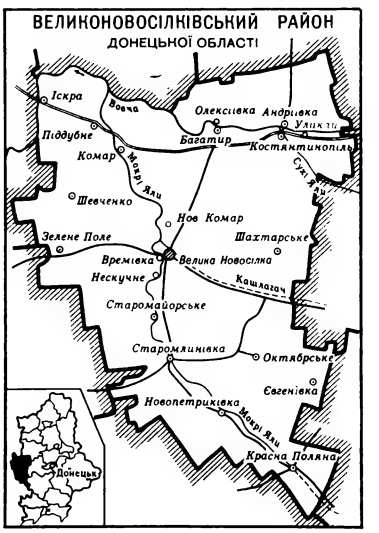

баштанні. Розвинуте садівництво.

У В. р.— 24 колгоспи, 10 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Довжина автошляхів 436 км, у т. ч. з твердим покриттям —406 км. У районі—38 заг.-освітніх та музична школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 62 кіноустановки, 41 б-ка. В с. Улакли В. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці С. Є. *Бешуля*.

М. П. Сердюк.

ВЕЛИКООЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 35,0 тис. чол. (1977). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Олександрівка*. В. р. розташований у пн. частині *Причорноморської низовини*, у степовій зоні. Гол. корисна копалина — вапняк. Найбільша річка — *Інгулець*. Грунти в основному чорноземні. Переважають підприємства харч. пром-сті (білокриницькі комбінат хлібопродуктів та маслосироробний з-д, Великоолександрівський харч. комбінат); Білокриницький вапновий з-д. Працюють комбінат побутових послуг та будинок побуту (Велика Олександрівка). Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь

М. К. Величко.

1977 становила 124 тис. га, в т. ч. орні землі — 111 тис. га, сіножаті і пасовища —10,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, соняшник, кукурудза, овочеві та баштанні. У В. р.— 16 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням.

Залізнична станція Біла Криниця. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 214 км. В районі — 37 заг.-освітніх та музична школи, 43 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. Палац культури, 14 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 37 бібліотек. *В. І. Полонець.*

ВЕЛИКОПАНЕ́ЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції з великорозмірних плит (панелей). З В. к. монтують осн. частини панельних (без каркасу) і каркасно-панельних (див. *Каркасно-панельні конструкції*) будинків: зовн. і внутр. стіни, перекриття, покриття та ін. Розрізняють В. к. несучі (див. *Несучі конструкції*) і ненесучі (див. *Огороджувальні конструкції*). В. к. зовн. стін бувають одношарові (з *легкого бетону*, порожнистих керамічних каменів та ін.) та багатошарові. Зовн. шар багатошарових В. к. виготовляють з легкого або *важкого бетону, азбестоцементу*, алюмінію тощо. Для теплоізоляційного шару використовують *мінеральну вату*, піноскло, *ніздрюватий бетон* та ін. Висота зовн. стінових панелей дорівнює висоті 1—2 поверхів, ширина 1—3 кімнатам. Панелі внутр. ненесучих стін виготовляють з легкого бетону, армоцементу та ін., несучих — з важкого або легкого бетону. Висота їх дорівнює висоті поверха, ширина — глибині або ширині кімнати. Для перекриттів і покриттів застосовують щільні або пустотні залізобетонні панелі (плоскі, шатрові, ребристі та ін.). Маса В. к. 1,5—10 т і більше. З В. к. будують житлові, промислові (мал.) і громадські багатоповерхові споруди. Їх застосовують у дорожньому, аеродромному та гідротех. будівництві. На Україні масове впровадження В. к. почалося 1958—60 при будівництві житлових масивів у Києві, Харкові, Донецьку та ін. містах, Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату, каналу Сіверський Донець —Донбас та ін. *А. Й. Буракас.*

Великопанельні конструкції стін і перекриттів промислової споруди.

ВЕЛИКОПИ́САРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Сумської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Велика Писарівка*. Поверхня В. р. рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, гончарні глини, пісковики, піски, торф. Найбільша річка *Ворскла* з прит. *Ворсклицею*. Грунти переважно чорноземні, трапляються також лучні. Розташований у лісостеп. зоні. Ліси (липа, клен, сосна, ясен) займають 6,1 тис. га. В пром-сті переважає переробка с.-г. сировини. Найбільші підприємства: Кириківський цукр. та Лукашівський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Велика Писарівка). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 64,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 53,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 10,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, жито, гречка, цукр. буряки, соняшник. У В. р.— 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізнична станція Кириківка.

Автошляхів — 269 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. В районі — 30 заг.-освітніх і музична школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 28 клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 34 б-ки, 2 істор.-краєзнавчі музеї. *С. М. Танчик.*

ВЕЛИКОРО́СИ, великоруси—назва росіян, яка поширилася в літературі з середини 19 ст. В рад. наук. л-рі термін «великоруси» зберігається в сполученнях «північновеликоруський», «південновеликоруський» і «середньовеликоруський» для позначення трьох осн. діалектів рос. мови. Див. *Росіяни.*

ВЕЛИ́КО-ТИ́РНОВО (до 1965 — Тирново) — місто на Пн. Болгарії, адм. центр Великотирновського округу. Розташоване на берегах р. Янтри (притока Дунаю), вузол з-ць і автошляхів. 47 тис. ж. (1971). Вперше згадується бл. 1185 як центр повстання болгар проти візант. панування. У 12—14 ст.— столиця Болгарського царства. Один з осередків антитур. *Квітневого повстання 1876*. В лютому—квітні 1879 Установчі збори прийняли у В.-Т. *Тирновську конституцію 1879*. В кін. 19 ст.— значний центр соціалістичного руху в Болгарії. 22.IX 1908 у В.-Т. проголошено незалежність Болгарії. Підприємства текст., радіотех., деревообр., харч. (особливо пивоварної) пром-сті. Виробн. моторів. У В.-Т.—педагогічний ін-т, театр, музеї. Стара частина В.-Т. 1955 перетворена на музей-заповідник. На пагорбі «Царевець» збереглися руїни: кам. палацу 12—14 ст. (в якому були парадні зали з розписами й мозаїкою); фортеці з баштами; хрестово-купольної церкви.

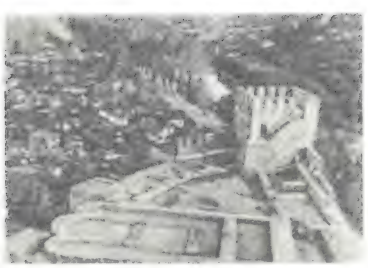

Пагорб «Царевець». Руїни кам'яного палацу, фортеці з баштами й хрестово-купольної церкви.

На пагорбі «Трапезиця» — залишки кам. укріплень і 17 церков (12—14 ст.). Серед ін. пам'яток — будівлі арх. Н. Фичева — постоялий двір Хаджі Николи (1858—62), церква Константина та Єлени (1872—74), Конак (1872, тепер будинок міськ. Нар. ради), житл. будинки Болг. Відродження. Центр туризму.

ВЕ́ЛИЧА́ННЯ — народна обрядова пісня, що прославляє людину, до якої звернена ця величальна пісня. Класичною величальною поезією укр. народу є *колядки, щедрівки*, деякі обжинкові пісні. Величальні мотиви притаманні окремим *весільним пісням*. В. характерне для традиційних нар. обрядів рос. («виноградье»), білорус. («волочобні» пісні) та ін. народів.

ВЕЛИЧИ́НА — одне з основних математичних понять, зміст якого узагальнюється з розвитком математики. Розрізняють початкове поняття В., *скаляр, вектор, тензор* тощо. Початкове поняття В. (додатна скалярна В.) є узагальненням довжини, площі, об'єму, маси та ін. конкретних понять, які можна виразити додатним *відношенням* до однорідних їм В., обраних за одиницю виміру. Ці величини можна порівнювати між собою, а також виконувати з ними певні дії (додавання, віднімання, множення на числа). Крім додатних, розглядають ще нуль та від'ємні скалярні В. Їх широко застосовують у фізиці та механіці (напр., при вимірюванні т-ри, електр. потенціалу, роботи тощо). Всі властивості скалярних В. має система *дійсних чисел*; тому самі дійсні числа також називаються В. Узагальненням скалярних В. є вектори і тензори. Їх можна додавати, але відношення нерівності ($a < в$) для них не має змісту. Див. також *Змінні і сталі величини, Сумірні і несумірні величини.*

ВЕЛИ́ЧКО Максим Костянтинович (н. 8.III 1922, м. Катеринослав) — передовик виробництва в машинобудуванні, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1943. Працюючи бригадиром розмітників механоскладального цеху Смілянського маш.-буд. з-ду, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. Делегат XXI і XXIV з'їздів КПРС. Нагороджe-

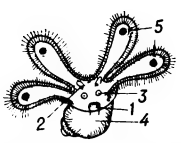

Велігер (схема будови): *1* — «нога»; *2* — очі; *3* — органи рівноваги (статоцисти); *4* — ембріональна черепашка (протоконх); *5* — *велум*.

Вельвічія дивна.

ний орденом Леніна, Жовтневої революції, бойовими орденами слави трьох ступенів, ін. орденами, медалями. *Г. М. Зудіна.*

ВЕЛИ́ЧКО Самійло (Самоїл) Васильович (1670, Полтавщина — п. після 1728, с. Жуки, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.)— український козацько-старшинський літописець. Освіту здобув у Київській колегії. Володів лат., нім. і польською мовами. Служив у *Генеральній військовій канцелярії*. В.— автор літопису, що охоплює істор. події на Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 18 ст. (текст літопису до нашого часу дійшов не повністю). 1-й том висвітлює події 1648—59, 2-й — 1660—86 і 3-й — 1687—1700. Найбільш важливою за вірогідністю і точністю інформаційного матеріалу є частина літопису, присвячена періоду 1687—1700. В літописі обгрунтовується панівне становище козацької старшини на Україні, висловлюється вороже ставлення до антифеод. рухів. Разом з тим В. позитивно оцінював нар.-визвольну війну 1648—54 і возз'єднання України з Росією, славив Б. Хмельницького як політ. діяча і видатного полководця. Літопис В. є цінним істор. джерелом, визначною пам'яткою укр. історіографії 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.
Тв.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1—4. К., 1848—64; Сказание о войне козацкой с поляками. К., 1926.
Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ВЕЛИ́ЧКО Юрій Олексійович [н. 24.I (6.II) 1917, м. Бендери, тепер Молд. РСР] — український і російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1949. Після закінчення 1941 драм. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка — актор цього театру. В 1944—65 — в Чернів. укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської, з 1966 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Михайло («Земля» за однойменним твором Кобилянської), Устим Кармелюк («Устим Кармелюк» Суходольського), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера). Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

ВЕЛИЧКО́ВСЬКИЙ Іван (Іоанн; р. н. невід.— 1701) — український поет. Представник стилю *барокко*. Працював у Чернігові в друкарні Л. *Барановича*; згодом — священик у Полтаві. Автор панегіриків, епіграм, курйозних та ліричних віршів релігійного і світського змісту; перекладач; теоретик фігурного віршування («Вірші до Лазаря Барановича», 1683—84; «Вірші до Івана Самойловича», 1687; «Зегар з полузегарком», 1690; «Млеко, от овцы пастыру належное», 1691).
Тв.: Твори. К., 1972.
В. І. Крекотень.

Веллінгтон. Панорама частини міста.

ВЕЛІ́ГЕР (від лат. velum — парус і gero — несу), парусник — личинкова стадія розвитку багатьох морських молюсків (з прісноводних тільки тригранки). У деяких молюсків В.— стадія, наступна за *трохофорою*, у інших — розвивається відразу з яйця. В. плаває в товщі води. Після осідання на дно перетворюється на дорослого молюска.

ВЕЛІ́ЄВ Алі Кара-огли (н. 27.II 1901, с. Агулі, тепер Сісіанський р-н Вірм. РСР) — азербайджанський рад. письменник. Член КПРС з 1925. Друкуватися почав 1924. Перша кн.— «Бабусина прядка» (1930). Романи «Гахраман» (1941), «У нашому Чічеклі» (1951), «Дорога в Тураджли» (1958—59), повість «Гюльшен» (1949) — про соціалістичні перетворення в азерб. селі. Автобіографічний роман «Спогади Будага» (1963—64). Автор ряду творів для дітей.
Тв.: Укр. перекл.— Лиск. «Дніпро», 1957, № 1; Дороге ім'я. В кн.: Вінок Івану Франкові. К., 1957; У нашому Чічеклі. К., 1958; Рос. перекл.— Я нашел свою молодость. М., 1971; Призвание. Баку, 1976.

ВЕЛІНҐТО́НІЯ — рід хвойних дерев род. таксодієвих. Те саме, що й *секвойядендрон*.

ВЕ́ЛІХОВ Євген Павлович (н. 20.I 1935, Москва) — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1971. Закінчив Моск. ун-т (1958). З 1958 працює в Ін-ті атомної енергії. Наук. дослідження з фізики плазми і проблем керованого термоядерного синтезу, магнітогідродинамічного методу перетворення енергії, квантової електроніки. Під керівництвом В. створено потужні імпульсні джерела енергії на основі магнітогідродинамічних генераторів, розроблено основи створення лазерів, які знайшли широке застосування в металообробці.

ВЕ́ЛКОВ Крум (16.XII 1902, Перник — 18.IV 1960, Белово) — болгарський письменник. Член Болгарської компартії з 1922. За участь у революц. русі зазнавав переслідувань. Почав друкуватися 1924. Роман «Село Борове» (1932) — про діяльність болг. комуністів у Вересневому повстанні 1923. Автор істор. роману «Ватажок» (1940) та роману «Життя Петра Дашева» (1946) — про участь болг. інтелігенції в революц. боротьбі після 1-ї світової війни. Окремі вірші В. укр. мовою переклав П. Тичина.
Тв.: Рос. перекл.— Село Борово. М., 1948.

ВЕЛЛА́НСЬКИЙ (Кавунник) Данило Михайлович (11.XII 1774, Борзна, тепер Чернігівської обл.— 15.III 1847, Петербург) — вітчизняний вчений-медик і філософ-ідеаліст. Навчався в *Київській академії*, потім у Петерб. мед.-хірургічній академії. З 1819 — академік. В.— прихильник натурфілософії Ф.-В.-Й. *Шеллінга*; заперечував пізнавальне значення досвіду. Раціональними в натурфілософських поглядах В. були ідеї розвитку, визнання наявності *взаємозв'язку* між явищами, погляд на природу як на єдине ціле.
Літ.: Татарик П. Й. Велланський Данило Михайлович. «Український медичний архів», 1931, т. 7, № 1; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

ВЕ́ЛЛІНҐТОН (Уеллінгтон; Wellington) Артур-Уелслі (1.V 1769, Дублін — 14.IX 1852, замок Уормер, Кент) — англійський військовий і держ. діяч, фельдмаршал, герцог. У війні проти *Наполеона I* командував союзними військами на Піренейському п-ові (1808—13) і в битві під *Ватерлоо* (1815). В 1826 — посол у Росії; 1827—52 — головнокоманд. англ. армією; 1828—30 — прем'єр-міністр Великобританії; 1834—35 — міністр закорд. справ; 1841—46 — міністр без портфеля. Належав до партії *торі*.

Ю. О. Величко.

ВЕ́ЛЛІНҐТОН, Уеллінгтон — столиця Нової Зеландії. Порт на пд. узбережжі о. Північного, в бухті Порт-Ніколсон. Вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. 333,7 тис. ж. (1975, з передмістями). Гол. галузі пром-сті — харчосмакова (гол. чин. молочна, м'ясна, пивоварна), вовнообробна та маш.-буд. (у т. ч. суднобудування). Підприємства деревообр., легкої, металообр., хім. галузей. Ун-т, політех. ін-т, ряд наук. закладів, Королівське т-во Нової Зеландії (виконує функції АН). Національна та публічна б-ки, Нац. музей. Поселення на тер. В. виникло 1840. Столиця — з 1865.

Є. П. Веліхов.

ВЕЛОСИПЕ́Д (франц. velocipede, від лат. velox — швидкий і pes — нога) — машина, що її складовими частинами є рама з сідлом, яка спирається на 2 (іноді 3) колеса; один із засобів пересування людини. Рухається завдяки *ланцюговій передачі* від ножних педалей до заднього колеса. Є В. з підвісним двигуном. Прототипи В. (4-колісні візки-самокати) з'явилися в 17 ст. (Німеччина, Франція). В Росії перший двоколісний суцільнометалевий В. збудував 1801 кріпак Ю. М. Артамонов. Сучас. тип В. склався в основному з 90-х рр. 19 ст. В. поділяють на дорожні (чоловічі і жіночі), універсальні, спортивно-турист., спортивні, підліткові, дитячі і спеціальні (циркові, вантажні, велоколяски та ін.). В. (мал. с. 176) розрізняють за конструк-

Характеристика велосипедів

Велосипед	Розмір колеса, мм	Маса, кг
Дорожній для чоловіків	708×42	16,5
Дорожній для жінок	645×40	16,0
Універсальний для дорослих і підлітків	406×40	14,5
Підлітковий для хлопців і дівчат	611×37	12,5
Спортивно-туристський	694×32	14,0
Спортивно-шосейний	690×28	11,0
Спортивно-трековий	681×22	9,0

цією рами (закритого або відкритого типу), розмірами коліс і шин, масою (табл. с. 175) тощо. Перші рад. В. виготовлено 1923 на *Харківському велосипедному заводі* ім. Г. І. Петровського. Див. також *Велосипедний спорт.* *В. Г. Ковков.*

ВЕЛОСИПЕ́ДНИЙ СПОРТ — вид спорту; включає різні змагання, що проводяться на одномісних дорожніх, напівгоночних, гоночних та двомісних (тандемах) *велосипедах* на шосе, *треку* та пересіченій місцевості. До В. с. входять: шосейні гонки — одноденні та багатоденні на різні дистанції; трекові гонки — спринтерські гонки на 1 км або на 2—3 кола, гонки на тандемах на 2 км, гонки переслідування (особисті й командні), парні й групові гонки з проміжними фінішами, групові та командні гонки з вибуванням (на фініші кожного кола вибуває останній), гіти (змагання, в яких перемагає той, хто подолає дистанцію найшвидше; гонщики стартують по одному) з місця на 1 км та ін.; гонки з лідером (мотоциклістом) — на дистанції від 15 до 100 км; фігурна їзда — виконуються різні гімнастичні та акробатичні вправи (під час руху або на місці); велобол — гра з м'ячем. Перше змагання з В. с. відбулося у Франції 1869, в Росії (Москва) — 1883. З 1923 провадиться першість СРСР з В. с. У 1896 В. с. включено до програми Олімпійських ігор. Рад. спортсмени завоювали звання олімпійських чемпіонів на XVII (1960) Олімпійських іграх — у груповій гонці на шосе, на XX (1972), XXI (1976) — в командних гонках на шосе та на XX — в гонках на тандемах. У складі рад. команд були укр. велосипедисти В. Семенець, І. Целовальников, А. Чуканов. Провадиться першість світу для аматорів і професіоналів. У 1900 було засновано Міжнар. союз велосипедистів (УСІ), до складу якого рад. велосипедисти ввійшли в 1952. У 1965 в складі УСІ створено Федерації аматорського (ФІАК) та професійного В. с. (ФІСП). *Д. А. Поліщук.*

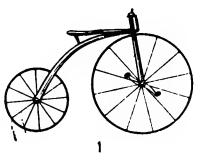
1

2

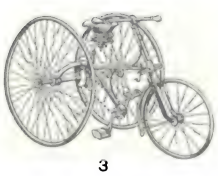
3

Перші **велосипеди**: 1 — Артамонова; 2 — безпечний двоколісний; 3 — триколісний.

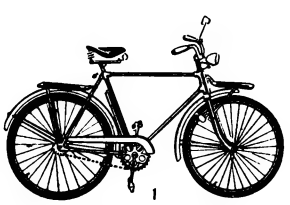
1

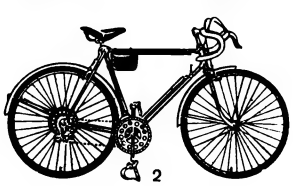
2

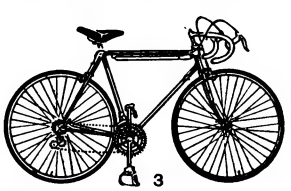
3

Велосипеди: 1 — дорожній чоловічий; 2 — спортивно-туристський; 3 — спортивний.

ВЕЛОТРЕ́К (від лат. velox — швидкий і англ. track — слід, стежка), велодром, циклодром — відкрита або закрита спортивна споруда для змагань і тренування з велосипедного спорту. В. складається з треку — вкритої бетоном або асфальтом замкненої доріжки завширшки 4—9 м і завдовжки до

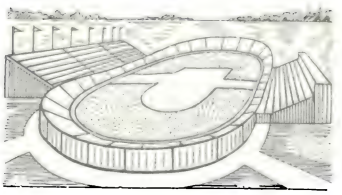
Велотрек.

500 м, підвищеної по краях на закругленнях, що створює віражі з кутом нахилу від 20 до 35°; трибун для глядачів та допоміжних приміщень.

ВЕ́ЛУМ (лат. velum), парус — 1) Кільцева перетинка з внутрішнього краю зонтика у гідромедуз (див. *Гідрозої*) та *сифонофор*, орган руху. 2) Особливі лопатеві вирости, вкриті війками, у *велігерів* (личинок більшості морських молюсків). В. виконує функцію руху і захоплення їжі. 3) Перетинка з ротовим отвором у *ланцетника*, яка відмежовує передротову лієчку від глотки.

ВЕЛЮ́ГІН Анатолій Степанович (н. 27.XII 1923, с. Мошкани, тепер Сенненського р-ну Вітебської обл.) — білоруський рад. поет. Друкується з 1938. Перша зб. — «Салют у Мінську» (1947). Провідна тема лірики В. — воєнні і трудові подвиги рад. людей, патріотизм, дружба народів СРСР. Автор зб. «Негарельська арка» (1949), «На зорю займається» (1958), «Адреса любові» (1964), «Вересовий взяток» (1974). Поеми: «Батько Дніпро» (1955) — про дружбу укр., білорус. і рос. народів у визвольній боротьбі під проводом Б. Хмельницького; «Вітер з Волги» (1963) — про дитячі та юнацькі роки В. І. Леніна. У доробку кіносценарії, вірші для дітей. Перекладач творів рос., лит., польс., укр. поетів, зокрема Л. Українки, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, Т. Масенка, П. Воронька, М. Нагнибіди та ін.

Тв.: Выбраныя творы, т. 1—2. Мінск. 1973; У к р. п е р е к л. — А в полі верба. К., 1960; Вітер з Волги. К., 1970; Р о с. п е р е к л. — Синий вереск. М., 1975. *В. Я. Буран.*

ВЕЛЮ́Р (франц. velours — оксамит) — 1) Чистововняна ворсована тканина з пряжі апаратного *прядіння* або валяна тканина з пуху з низьким дуже густим і м'яким ворсом. Найціннішим є драп-В., який виробляють з мериносової вовни кращих сортів. З В. шиють верхній одяг та головні убори. 2) М'яка, схожа на *замшу* шкіра хромового *дублення* переважно для виробн. верх. одягу і взуття.

ВЕЛЬВЕ́Т (англ. velvet — оксамит) — густа, схожа на *оксамит* тканина з бавовняним густим ворсом *пітканням* на лицьовому боці. Виготовляють її з порівняно тонкої пряжі. В. буває однотонним або вибивним з малюнком у вигляді клітинок, смужок та ін. В. використовують для пошиття верхнього одягу.

ВЕЛЬВЕТО́Н — густа гладкофарбована тканина з начісаним густим коротким ворсом. *Основою* В. є кручена бавовняна пряжа, *пітканням* — пряжа бавовняна або віскозна. З В. шиють спортивний одяг.

ВЕЛЬВІ́ЧІЯ (Welwitschia mirabilis, синонім Tumboa bainesii) — дводомна голонасінна рослина родини вельвічієвих. Відкрита у 1860 мандрівником і ботаніком В. Вельвічем. Росте тільки в прибережних пустелях Пд.-Зх. Африки. Короткий стовбур В. лише трохи виступає над поверхнею грунту і має до 1 м у діаметрі; на верхівці він сідлоподібно розділений на 2 частини, від кожної з яких відходить по одному простертому на грунті ременеподібному шкірястому листку, завдовжки до 3 м. В. живе понад 100 років. В. — стародавня рослина; ізольовано стоїть в системі рослинного світу. Іл. с. 174.

ВЕ́ЛЬДЕ ван де — родина голландських живописців 17 ст. Див. *Велде* ван де.

ВЕЛЬЗЕВУ́Л — у ранньохристиянській міфології князь злих духів, *диявол*, глава демонів (*Новий завіт*). У *Старому завіті* йому відповідав філістимлянський бог Баал-Зебуб.

ВЕЛЬЦЮВА́ННЯ (від нім. wälzen — котити, перекочувати) — переробка поліметалевих відходів металургійного виробництва для додаткового добування з них металів. У процесі В. відходи змішують з подрібненим вуглецевим паливом (напр., *коксом*, *антрацитом*) і нагрівають в обертових горизонт. трубчастих печах до т-ри 1100—1200° С. Під впливом т-ри леткі метали (насамперед цинк) відновлюються з окисів (див. *Відновлення металів*), випаровуються і в пароподібному стані знову окислюються киснем повітря і вуглекислим газом. Далі окиси уловлюють, після чого з них виділяють метали. Нелеткі метали (мідь, залізо тощо), які залишаються в твердому стані, виплавляють.

ВЕ́НГЕР Микола (рр. н і см. невід.) — російський та український письменник 30—60 рр. 19 ст. Жив у Миколаєві та Одесі. Повість В. «Микола Коваль» (Миколаїв, 1832) — один з перших зразків худож. прози в новій укр. л-рі. У поетичних і прозових творах рос. та укр. мовою В., зокрема, відобразив життя і побут укр. народу — повість рос. мовою «Юрба зівак» (1835), «Одеська ярмарка» (1859), поеми «Чумаки в Одесі» (1858), «Червоний жупан» (1859) та ін.

Літ.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967. *Р. Я. Пилипчук.*

ВЕНГЕ́РОВ Семен Панасович [5(17).IV 1855, Лубни — 14.IX 1920, Москва] — російський історик літератури, бібліограф. У своїх працях утверджував самобутність і світове значення рос. л-ри. Заперечував класову боротьбу.

що привело В. до однобічного розгляду творчості письменників, без урахування соціальних відмінностей. Автор ряду бібліографіч. праць, в т. ч. шеститомного «Критико-біографічного словника російських письменників і вчених» (1886—1904); підготував до видання перше повне зібрання творів В. Бєлінського. Організатор (1917) і перший директор Російської книжкової палати. Листувався з укр. письменниками, підтримував дружні взаємини з І. Франком.

ВЕНДЕ́ТА (італ. vendétta — помста) — звичай кривавої помсти. Існував гол. чин. на о. Корсіка і о. Сардінія.

ВЕНДЗИЛО́ВИЧ Іван (н. бл. 1810 — р. см. невід.) — український художник-самоук, священик. Жив на Львівщині. В 50-х рр. 19 ст. виконав вівтар св. Анни для костьолу в Дрогобичі. Автор портретів (О. Криницького, 1837, В. Левицького та ін.), картин на батальні теми, ілюстрацій до книжки «Патріотичні пісні часів польської революції» (вид. 1834), оформлення Служебника (вид. 1852).

ВЕ́НДЗИЛО́ВИЧ Мирон Дем'янович (н. 26.VIII 1919, с. Солинка, тепер Пшемисльського воєводства ПНР) — український рад. архітектор. У 1949 закінчив Львів. політех. ін-т. Споруди: фізичний

М. Д. Вендзилович. Інститут прикладного і декоративного мистецтва у Львові. Лабораторний корпус. 1972.

корпус Львів. ун-ту (1967), обчислювальний центр (1968), спортивний корпус т-ва «Динамо» (1970), ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1972) — всі у Львові; пансіонат у Трускавці (у співавтор. з В. Луньовим, Л. Королишиним); монумент Слави Рад. Армії у Львові (у співавтор. з арх. А. Ограновичем, скульптори — Д. Крвавич, Е. Мисько, Я. Мотика, О. Пирожков, 1970). Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

ВЕ́НДСЬКА ДЕРЖА́ВА — ранньофеодальна держава *полабських слов'ян*. Існувала з 40-х рр. 11 ст. до 1-ї третини 12 ст. на узбережжі Балтійського м. між гирлами рік Лаби (Ельби) і Одри (Одеру). За правління князів *Готшалка* (1044—66) і Крутого (1066—93) вела успішну боротьбу проти нім. агресії. Бл. 1129 розпалася внаслідок внутр. чвар. У 12 ст. землі В. д. загарбали нім. феодали.

ВЕНЕВІ́ТІНОВ Дмитро Володимирович [14(26).IX 1805, Москва — 15(27).III 1827, Петербург, похований у Москві] — російський поет. Почав писати 1821, друкуватися — 1825. У деяких поезіях відобразив ідеї і настрої декабристів; оспівав новгородську вольницю («Новгород»), відстоював громадянське призначення поета («Смерть Байрона», «Визволення скальда»). Після поразки повстання декабристів у поезію В. проникають песимістичні настрої. В. відомий також як критик, перекладач, художник, музикант.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1960; Стихотворения. Поэмы. Драмы. М., 1976; Укр. перекл.— Чого, Парасю, ти блідна? В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

ВЕ́НЕДИ, венети, венди (лат. Venedi, Veneti) — найдавніша назва слов'ян, під якою їх згадували античні автори 1—2 ст. н. е. (*Пліній* Старший, *Тацит*, *Птолемей*). Згідно з Пейтінгеровими таблицями (історико-геогр. джерело 3 ст.), В. жили між Дністром і Дунаєм та біля Зх. Карпат. За писемними, археологіч. і лінгвістичними даними територія, яку населяли В. в 2 ст. до н. е.— 3 ст. н. е., охоплювала лісостепову зону та Полісся між Дніпром і Карпатами, а також пд. частину Польщі до р. Одри. З В. пов'язують *пшеворську культуру* та *зарубинецьку культуру*. Історик Йордан (6 ст.) повідомляв, що В. частіше називались *антами* і *склавінами*, але разом з тим він перелічував В., антів і склавінів як три великі групи давньослов. племен. В. були спільною етнічною основою формування сх. і зх. слов'ян.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Історія Української РСР. т. 1, кн. 1. К., 1977.

В. І. Бідзіля.

ВЕНЕДИ́КТОВ Анатолій Васильович [18(30).VI 1887, с. Зирган, тепер Башк. АРСР — 9.VIII 1959, Ленінград] — радянський вчений, юрист, акад. АН СРСР (з 1958). Викладацьку діяльність почав 1910, з 1944 — проф. Ленінгр. ун-ту. Автор праць переважно з питань цивільного права та економіки, у т. ч. «Державна соціалістична власність» (1948), «Цивільно-правова охорона соціалістичної власності в СРСР» (1954), «Організація державної промисловості в СРСР» (т. 1—2, 1957—61). Був членом Рад. к-ту захисту миру (1952—59). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1949.

Н. С. Прозорова.

ВЕНЕДИ́КТОВ Лев Миколайович (н. 6.X 1924, Тамбов) — український рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Київ. консерваторію, з 1959 — її викладач. В 1941—53 працював у фронтових ансамблях та *Ансамблі пісні і танцю КВО*, з 1953 — гол. хормейстер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича, «Пікова дама» та «Євгеній Онєгін» Чайковського, «Борис Годунов» Мусоргського. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

ВЕНЕ́ЛІН Юрій Іванович [справж прізв.— Гуца; 22.III (3.IV) 1802, с. Тибава, тепер Свалявського р-ну Закарпатської обл.— 26.III (7.IV) 1839, Москва] — російський і український історик-славіст, етнограф і філолог. Навчався на філос. ф-ті Львів. ун-ту, 1829 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. В.— один із засновників болгаристики в Росії. В своїх працях доводив слов. походження болгар, виступав проти норманської теорії походження Київ. Русі, був прибічником єднання рос. і укр. народів. У своїх публікаціях розробив ряд питань з історії закарпат. українців. Незважаючи на некритичне ставлення В. до деяких істор. фактів, його праці мали значний вплив на розвиток вітчизняної і болг. істор. науки. В. споруджено пам'ятник в Одесі (1842) та Софії.

Тв.: Древние и нынешние болгаре.., т. 1—2. М., 1829—41.

Літ.: Байцура Т. Юрій Іванович Венелін. Братислава, 1968.

ВЕНЕПУ́НКЦІЯ, венопункція (від *вени* і лат. punctio — укол) — введення голки у вену через шкіру для взяття крові або влиття лікарських препаратів, крові, кровозамінників тощо.

ВЕНЕ́РА (лат. Venus) — в римській міфології спочатку богиня весни й садів, одне з найдавніших італьських божеств. Пізніше її ототожнили з грец. *Афродітою* і вшановували як богиню кохання і вроди. Римляни вважали її праматір'ю імператорського роду Юліїв. У мистецтві В.— втілення ідеальної жіночої вроди. Іл. с. 178.

ВЕНЕ́РА — друга за віддаллю від Сонця планета Сонячної системи. Середня віддаль Венери від *Сонця* — 0,723 астр. одиниці (бл. 108,1 млн. км). Ексцентриситет орбіти — 0,0068, період обертання навколо Сонця — 224 доби 14 год 49 хв 26 с, а навколо осі — 243 ± 0,18 доби (напрям руху зворотний рухові планет навколо Сонця). Серед. радіус В. 6050 км, відхилення її форми від сферичної ±3 км, маса становить 0,9528 ма-

Д. В. Веневітінов.

А. І. Венедиктов.

Л. М. Венедиктов.

Ю. І. Венелін.

Зображення поверхні планети **Венера** на місці посадки спускного апарата станції «Венера-9» («Венера-10»). Світлий сегмент внизу — частина посадочного пристрою.

Венера (Афродіта) Кнідська. Римська копія з оригіналу Праксітеля середини 4 ст. до н. е. Мармур. Рим.

Венерині черевички зозулині: верхня частина рослини з квітками та нижня частина рослини.

си Землі. Серед. густ. 5,27 г/см³, прискорення сили тяжіння на екваторі 885 см/с², друга *космічна швидкість* 10,3 км/с. Макс. яскравість В.— 4,4 *зоряної величини*. Природних супутників В. не має. Орбіта її лежить всередині земної, кутова віддаль від Сонця не перевищує 48°. Тому В. спостерігається або увечері після заходу («вечірня зоря») або вранці перед сходом Сонця («ранкова зоря»). В., як і Місяць, спостерігається в різних фазах, що їх відкрив 1610 Г. *Галілей*. У своєму русі навколо Сонця В. іноді проектується на його диск — це т. з. проходження В. по диску Сонця. На основі цього явища М. В. *Ломоносов* (1761) встановив наявність на В. атмосфери. За сучасними уявленнями атмосфера Венери складається з діоксиду вуглецю (97%), кисню, водяної пари, оксиду вуглецю, фтористого водню (сліди). Поверхня її вкрита суцільним шаром хмар. Згідно з даними вимірювань *автоматичних міжпланетних станцій* «Венера-9» і «Венера-10» (див. «*Венера*») хмари лежать на висоті 49—62 км. Як встановлено в місці посадки станцій густ. породи 2,8± ± 0,1 г/см³; відбивна здатність не більше 0,2; атм. тиск біля поверхні 99 кг/см²; т-ра поверхні 450—470° С; серед. градієнт т-ри 7 град/км; швидкість вітру на вис. понад 50 км дорівнює 60 м/с, а біля поверхні — до 1 м/с. Перепад висот рельєфу до 3 км, мілкі кратери. За параметрами породи поверхні В. нагадують земні *базальти*. Дослідження В. проводились і за допомогою амер. АМС «*Марінер*» та ін.

Літ.: Кузьмин А. Д., Маров М. Я. Физика планеты Венера. М., 1974; «Космические исследования», 1976, т. 14, в. 5; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя. К., 1977. *О. В. Мороженко.*

«ВЕНЕРА» — назва серії рад. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) для дослідження планети *Венера* і міжпланетного простору. Здійснення програми «В.» розпочалось 1961 запуском АМС «В.-1». АМС «В.» оснащені наук. апаратурою, системами орієнтації, енергоживлення, коригуючою рушійною установкою, радіосистемою далекого зв'язку та ін. «В.-2» і «В.-3» здійснили (1965) перший спільний політ двох АМС у міжпланетному просторі. Починаючи з «В.-3», АМС складаються з орбітального відсіку і *спускного апарата*. «В.-3» вперше досягла поверхні Венери, доставивши туди наук. прилади, а також вимпел з Гербом Радянського Союзу. «В.-4» (1967) — перша АМС, що безпосередньо досліджувала властивості атмосфери ін. планети. «В.-5» і «В.-6» (1969) вперше провели майже одночасне її дослідження. «В -7» (1970) і «В.-8» (1972) здійснили м'яку посадку на поверхню планети і передали дані про стан атмосфери Венери. «В.-9» і «В.-10» (мал.) було виведено (1975) на орбіти *штучних супутників Венери*, а їхні спускні апарати здійснили посадку у заданих районах планети. З місць посадки апарати передали наук. інформацію (т-ру, тиск, швидкість вітру тощо), а за допомогою панорамної телевізійної системи — зображення поверхні в цих місцях. Крім того, від орбітальних відсіків АМС одержано знімки великої смуги венеріанських хмар у фіолетових та ультрафіолетових променях, уточнено вміст водяної пари в атмосфері та ін. 9. IX 1978 здійснено запуск АМС «Венера-11» а 14.IX 1978— «Венера-12». *О. А. Рубашевський.*

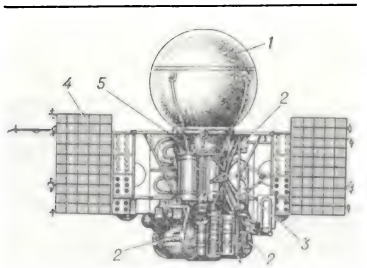

Міжпланетна станція «Венера-9» («Венера-10»): *1* — спускний апарат; *2* — наукова апаратура; *3* — антена; *4* — сонячна батарея; *5* — орбітальний апарат.

ВЕНЕ́РИН ВО́ЛОС (Adiantum capillus-veneris) — багаторічна трав'яниста рослина родини багатоніжкових. Належить до роду *адіант*. Вирощують як декоративну в оранжереях і кімнатах.

ВЕНЕ́РИНІ ЧЕРЕВИ́ЧКИ, черевички (Cypripedium) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. орхідних. Мають повзуче кореневище. Листки еліптичні багатожилкові. Квітки неправильні (зигоморфні), великі, двостатеві, яскраво забарвлені. Один з листочків оцвітини (т. з. губа) нагадує черевик, звідки й назва. Бл. 50 видів, пошир. у Пн. півкулі (переважно в тропіках). В СРСР 4 види, з них в УРСР — 1: В. ч. з о з у л и н і (C. calceolus) ростуть у світлих лісах і по чагарниках. Деякі види В. ч.— декоративні.

ВЕНЕРИ́ЧНІ ХВОРО́БИ — група інфекційних захворювань, що передаються переважно статевим шляхом. До В. х. належать *сифіліс, шанкер м'який, гонорея*, паховий лімфогрануломатоз, або *четверта венерична хвороба* (хвороба Ніколя — Фавра); ряд авторів відносить до В. х. також сечостатевий трихомоніаз (див. *Трихомоноз*). В. х. були відомі з давніх-давен. Згадки про них зустрічаються в кит. джерелах бл. 2500 р. до н. е., в єгипет. папірусах, у творах Геродота, Гіппократа, Цельса, Плутарха, Галена та ін. В. х.— одна з соціальних і психологічних проблем, породжених соціально-екон. умовами експлуататор. ладу. Екон. кризи і незабезпеченість мільйонів людей, масове безробіття, безправ'я і нерівноправність жінки в матеріальному, політ. і правовому відношенні, наркоманія й алкоголізм, розтлінний вплив бурж. моралі — все це зумовлює в капіталістич. суспільстві велике поширення В. х. Ці хвороби спричинюють тяжкі ускладнення: діти, народжені від батьків, хворих на В. х., як правило, фізично та розумово неповноцінні. При несвоєчасному лікуванні В. х. вони можуть уражати будь-які органи та тканини. Методи вивчення В. х. — клінічні в поєднанні з лабораторно-експериментальними: бактеріоскопічним, мікробіолог., серологічним (див. *Серодіагностика*), гістологічним, імунобіолог., статистичним та ін. В перші роки Рад. влади в нашій країні була створена загальнодерж. система охорони здоров'я. Одним з досягнень її є дерматовенерологічна служба, що має мережу шкірно-венерологічних диспансерів, кабінетів, профілакторіїв, н.-д. ін-тів. В СРСР протягом останніх 25 років не зареєстровано жодного випадку м'якого шанкеру та пахового лімфогрануломатозу. Дерматовенерологічна служба розробила осн. принцип боротьби з В. х.: обов'язкова реєстрація та облік кожного хворого на В. х.; активне виявлення джерел зараження та статевих і родинних контактів (обстеження всієї сім'ї хворого); безплатні загальнодоступні кваліфіковані обстеження та лікування всіх венеричних хворих; диспансерний нагляд та контроль за лікуванням аж до часу зняття хворого з обліку; госпіталізація всіх заразних хворих; регулярні масові профілактичні огляди працівників установ харчування, дитячих закладів та ін.; профілактика раннього природженого сифілісу; обов'язкове серологічне обстеження всіх хворих у стаціонарах (терапевтичних, неврологічних, акушерських, гінекологічних); постійна санітарно-освітня робота серед широких верств населення (див. також *Венерологія*).

Рад. законодавство (в УРСР — ст. 108 КК УРСР) визнає *злочином* зараження В. х. іншої особи, вчинене особою, яка знала про наявність у себе В. х. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1.X 1971 «Про посилення відповідальності за поширення венеричних захворювань» встановив за цей злочин такі покарання: позбавлення волі на строк до 5 років або виправні роботи на строк до 1 року чи штраф до 100 крб. З метою зменшення небезпеки поширення В. х. рад. законодавство передбачає кримінальну відповідальність і за ухилення від лікування венеричних хвороб. *І. В. Шуцький.*

ВЕ́НЕРН — озеро на Пд. Швеції, найбільше в Зх. Європі (5550 км²). Глиб. до 100 м. Береги низькі, розчленовані затоками, багато островів. Западина озера тектонічного походження. У В. впадає бл. 30 річок. Взимку замерзає. Судноплавний. Каналами сполучений з прот. *Каттегат* та оз. *Веттерн*.

ВЕНЕРОЛО́ГІЯ — галузь клінічної медицини, яка вивчає *етіологію*, прояви, методи лікування *венеричних хвороб*. В. тісно пов'язана з соціальною гігієною, акушерством, гінекологією, дерматологією, терапією, психіатрією, інфекційними хворобами, педіатрією та ін. Наприкінці 15 — на початку 16 ст. *сифіліс* (термін запровадив 1530 італійський вчений Дж. Фракасторо) і *гонорею* вважали одним захворюванням. У 1838 франц. венеролог Ф. Рікор встановив, що вони є самостійними хворобами. З розвитком бактеріології було встановлено етіологію гонореї (1879, А. Нейссер), *шанкеру м'я-*

кого (1887, О. В. Петерсен і 1889, А. Дюкрея), сифілісу (1905, Е. Гофман і Ф. Шаудін). Нім. вчений А. Вассерман (1906) вперше розробив серологічну реакцію з метою діагностики сифілісу (див. *Серодіагностика*). Значний внесок у експериментальну В. зробили вітчизняні вчені І. І. Мечников, Д. К. Заболотний, М. А. Членов, О. І. Поспєлов та ін. На поч. 19 ст. в Європі сформувався ряд наук. венерологічних шкіл. В Росії засновником наук. В. є В. М. Тарновський, який у 1869 створив кафедру сифілідології при Медико-хірургіч. академії в Петербурзі й перше в Європі (1885) сифілідологічне т-во. Такі ж т-ва були створені 1900 в Харкові й Києві, 1902— в Одесі. В кін. 19 ст. склалася київ. школа дерматовенерологів, заснована М. І. Стуковенковим. Координуючим центром з питань В. на Україні є Харків. шкірно-венерологічний ін-т (з 1924). Значний внесок у розвиток В. зробили рад. вчені О. О. Боголєпов, П. В. Кожевников, С. Т. Павлов, О. М. Підвисоцька, М. Г. Мегеберов, П. С. Григор'єв, М. М. Туранов, М. О. Торсуєв; серед них українські — А. І. Картамишев, К. А. Калантаєвська, І. І. Потоцький та ін. Перший журнал з венерології в Росії вийшов 1901. З 1924 виходить «Вестник дерматологии и венерологии».

Літ.: Зенін О. С., Торсуєв М. О. Шкірні та венеричні хвороби. К., 1967; Студницин А. А., Стоянов Б. Г. Кожные и венерические болезни. М., 1975; Потоцкий И. И. Справочник дерматовенеролога. К., 1976.

І. В. Шуцький.

ВЕНЕСЕ́КЦІЯ (від *вени* і лат. sectio — розтин) — розтин просвіту вени з метою введення в неї голки, канюлі або катетера для внутрішньовенної терапії (лікування) або діагностичних досліджень. До В. вдаються, коли погано виявлені підшкірні вени.

ВЕНЕСУЕ́ЛА, Республіка Венесуела — держава на півночі Пд. Америки. Омивається Карибським м. і Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на федеральний (столичний) округ, 20 штатів, 2 території та федеральні володіння — 72 острови в Карибському морі.

Державний лад. В.— республіка. За формою держ. устрою — федерація. Діючу конституцію прийнято 1961 Глава д-ви й уряду — президент, обираний населенням строком на 5 років; має широкі повноваження. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент— нац. конгрес у складі сенату та палати депутатів, які обираються населенням строком на 5 років.

Природа. Узбережжя Карибського м. в межах В. розчленоване затоками та лагунами. Частина території, що прилягає до Атлантичного ок., зайнята дельтою р. *Оріноко*. На Пн. і Пн. Зх. країни простягаються хребти Анд — Сьєрра-де-Періха, Кордільєра-де-Меріда з найвищою вершиною В.— піком Болівар, 5007 м, Карибські Анди. Між ними — тектонічна западина оз. *Маракайбо*. У центр. частині В. — Оріноківська рівнина (Льянос Оріноко). На правобережжі р. Оріноко — Гвіанське плоскогір'я. В. багата на нафту і газ, є поклади заліз. і марганцевої руд, алмазів, золота, срібла, нікелю, вольфраму, фосфоритів тощо. Клімат субекваторіальний, жаркий з дощовим літом і сухою зимою, на Пд. Зх.— екваторіальний. Пересічні місячні т-ри повітря +25, +29°, опадів — від 280 мм у посушливих пн.-зх. р-нах до 3000 мм на схилах гір. Гол. ріка — Оріноко з притоками Каурою, Кароні та ін.; у верхів'ях вони порожисті, утворюють багато водоспадів; у межах В.— найвищий у світі водоспад *Анхель*,

Ла-Гуайра. Портова частина міста.

розташований на р. Чурун (система р. Кароні). Грунти переважно червоні латеритні, на низовинах — лучно-лісові та болотні. Переважають вічнозелені ліси, *савана*.

Населення. 90% населення — *венесуельці* (бл. 10,8 млн. чол.; 1975, оцінка); живуть також індіанці (племена варау, чибча, кариби, араваки), переселенці з Іспанії, Італії, Португалії та ін. Державна мова — іспанська. Пересічна густота населення — 13 чол. на 1 км². 74,4% населення живе в містах. Найбільші міста: *Каракас, Маракайбо, Баркісімето*.

Історія. З давніх часів тер. В. населяли індіан. племена, які перебували на різних стадіях первіснообщинного ладу. В 1498 узбережжя В. відкрив Х. *Колумб*. У 16 ст. почалася ісп. колонізація країни, що супроводилася винищенням місц. населення. Внаслідок *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* В. 1811 проголосила незалежність. У 1819 В. разом з Новою Гранадою утворила республіку Велика Колумбія, 1830 стала самостійною республікою. З 70-х рр. 19 ст. почалося проникнення у В. іноз. капіталу. В 1909—35 в країні панувала реакційна диктатура Х.-В. Гомеса. З початком пром. розробки нафти у 20-х рр. 20 ст. в економіці В. все більшу роль почали відігравати амер. нафт. компанії. Розвиток нафт. пром-сті зумовив формування робітн. класу. В 1931 в підпіллі утворилася Компартія В. (КПВ). В роки 2-ї світової війни В. виступала на боці антигітлерівської коаліції. В 1945 В. встановила дипломат. відносини з СРСР З того самого року В.— член ООН. У 1945 внаслідок держ. перевороту до влади прийшла партія Демократична дія (ДД, засн. 1941). В 1947 на президентських виборах переміг її кандидат Р. Гальєгос. Новий уряд прийняв демократичну конституцію (1947), вжив ряд прогресивних заходів. Але 1948 реакційна вояччина при підтримці амер. нафт. монополій здійснила держ. переворот і встановила військ. диктатуру, яка скасувала демократичні свободи, анулювала конституцію 1947, оголосила поза законом опозиційні партії, розірвала 1952 дипломатичні відносини з СРСР. Зросла політ. і екон. залежність В. від амер. імперіалізму. В 1957 у В. почалося піднесення демократичного руху. За ініціативою КПВ створено підпільну Патріотичну хунту. До її складу ввій-

Герб Венесуели.

ВЕНЕСУЕЛА

Площа — 916,5 тис. км²

Населення — 12,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Каракас

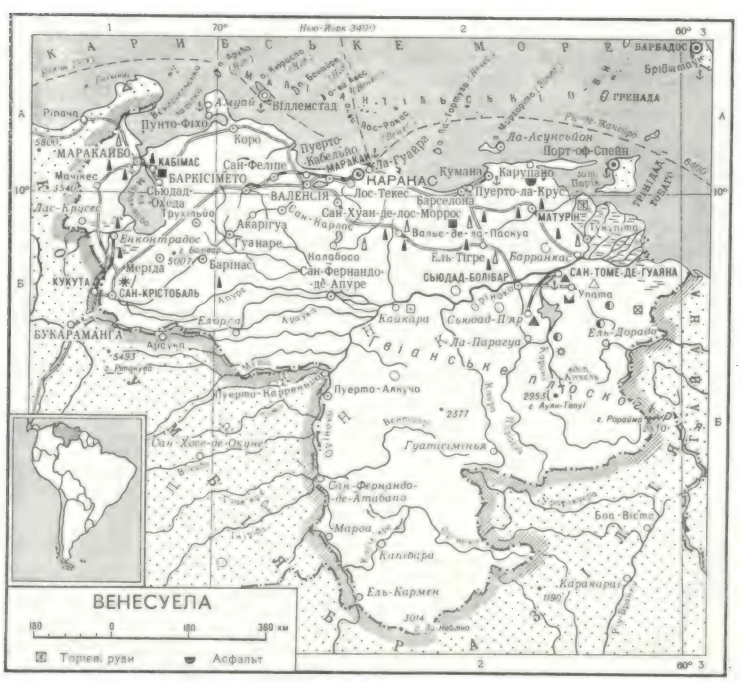

ВИДОБУТОК НАФТИ
(млн. т)

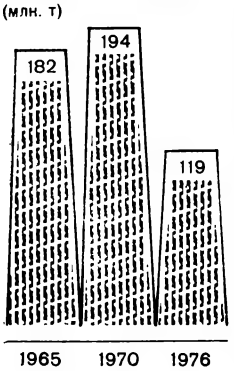

шли представники КПВ, ДД, Республіканськo-демократичного союзу і Соціал-християнської партії (КОПЕЙ). Внаслідок організованого Патріотичною хунтою заг. політ. страйку, що переріс у збройне повстання (січень 1958), диктатуру було повалено. До влади прийшла партія ДД. Проте її представники — президенти Р. Бетанкур (з 1959) та Р. Леоні (з 1963) не розв'язали жодної з гострих соціально-екон. проблем. Спираючись на підтримку місц. та іноз. монополій, вони повели наступ на права трудящих, активно виступали разом із міжнар. реакцією проти соціалістичної Куби. В 1962 заборонено діяльність КПВ. На виборах 1968 перемогу здобула партія КОПЕЙ. Сформований нею уряд Р. Кальдери здійснив ряд прогресивних соціально-екон. перетворень, зміцнив нац. і екон. незалежність В., легалізував КПВ, відновив дипломатичні відносини з СРСР (1970). На виборах 1973 переміг кандидат партії ДД К.-А. Перес. Уряд В. проводить політику демократизації внутр. життя, зміцнення суверенітету країни. Підтримує політику розрядки міжнар. напруженості, виступає за розвиток відносин з соціалістичними країнами, за зміцнення співробітництва з країнами Лат. Америки. В 1976 підписано рад.-венесуельську угоду про екон. і пром. співробітництво. В.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Андського пакту, Латиноамериканської економічної системи.* *Є. Г. Лапшев.*

Політичні партії, профспілки. Демократична дія, засн. 1941 Правляча, буржуазна, націонал-реформістська партія. Соціал-християнська партія (КОПЕЙ), засн. 1946. Виражає інтереси католицького духівництва, буржуазії, користується впливом серед частини робітників і селян. Виборчий рух народу, засн. 1967 в результаті виходу з ДД її лівого крила. Об'єднує гол. чин. міські серед. верстви, студентство. Республіканськo-демократичний союз, засн. 1946. Дрібнобурж. партія. *Комуністична партія Венесуели,* засн. 1931. Конфедерація трудящих Венесуели, засн. 1936, заборонена 1937, відновлена 1959. Входить до *Міжамериканської регіональної організації трудящих.* Єдиний центр трудящих Венесуели, засн. 1963. Входить до ВФП. Конфедерація автономних профспілок Венесуели, засн. 1964. Входить до Латиноамер. конфедерації християнських профспілок. Селянська федерація Венесуели, засн. 1959.

Є. Г. Лапшев.

Господарство. В.— одна з найбільш економічно розвинутих країн Лат. Америки, г-во якої спеціалізується на видобуванні й переробці нафти (5-е місце в світі за видобутком і 3-є за експортом). У 70-х рр. під контроль д-ви перейшли нафт. і газова пром-сть, електроенергетика, видобування заліз. руди, нафтохімія. У 1975 частка держ. сектора в економіці В. становила 19,3%. Монотоварна спеціалізація економіки й залежність її від іноз. капіталу (гол. чин. США), цін на нафту й сировину, що експортуються, та імпорт багатьох видів пром. і прод. товарів призводять до кризових явищ в екон. житті країни і зростання цін на товари широкого споживання.

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1971	1976
Залізна руда (млн. т)	19,6	18,1
Золото (кг)	577	487
Алмази (тис. каратів)	499	833
Чавун (тис. т)	510	535
Сталь (тис. т)	927	1075
Автомобілі й автобуси (тис. штук)	бл. 70	143,3

Промисловість. У 1976 видобуто 119 млн. т нафти і 37,1 млрд. м³ газу (гол. чин. у бас. оз. Маракайбо та в пн.-сх. штатах). Нафт. пром-сть забезпечує 94% валютних надходжень. Діють 12 нафтопереробних з-дів заг. потужністю 77 млн. т нафти на рік. У 1976 в країні перероблено 41,8% добутої нафти. Розробляють також родовища природного газу, високоякісних заліз. руд (Серро-Болівар, Ель-Пао), бокситів, золота й алмазів. Зростає значення нафтохім. пром-сті (найбільший у Лат. Америці нафтохім. комплекс у Мороні). Розвивається чорна металургія (1-а черга металург. з-ду в м. Сан-Томе-де-Гуаяна). Підприємства автоскладальної і електротех. галузей. Розвинуті харч., текст., шкіряно-взуттєва, цем. пром-сть. У 1976 вироблено 21,2 млрд. кВт·год електроенергії. Осн. пром. центри: Каракас, Маракайбо, *Валенсія,* Маракай, Пуерто-Кабельйо, Ла-Гуайра. На Пд. Сх. країни створюється новий пром. комплекс націоналізованої пром-сті з центром у Сан-Томе-де-Гуаяна.

Сільське господарство, де зайнято 25% самодіяльного нас. В., не забезпечує потреб країни у продовольстві. Частка с. г. у валовому нац. продукті становить 6—7%. В обробітку — лише бл. 2% зем. площі. Більша частина земель належить великим землевласникам. Здійснюється агр. реформа, спрямована на створення великих і серед. капіталістичних г-в. Переважає екстенсивне тваринництво; осн. райони його розвитку — *льяноси* бас. Оріноко й території навколо оз. Валенсія. Поголів'я (1975, тис.): великої рогатої худоби — 8900, свиней — 1750, кіз і овець — 1530. Землеробство розвинуте переважно в передгір'ях і на узбережжі. Гол. прод. культури (1975, збір, тис. т): кукурудза — 739, рис — 369; товарні: кава — 57, какао-боби — 20. Вирощують також картоплю, бобові, цукр. тростину, на зрошуваних землях — бавовник. Вилов риби — 175 тис. т (1975).

Транспорт. Осн. роль у внутр. перевезеннях відіграє автомоб. транспорт. Автошляхів — 58,6 тис. км, у т. ч. 21,2 тис. км з твердим покриттям (1976). З-ць — 375 км. Довж. трубопроводів — бл. 10 тис. км. Тоннаж торг. флоту — 486 тис. брутто реєстрових т. Осн. зовнішньоторг. перевезення здійснюють іноз. судна. Гол. мор. порти: Маракайбо, Ла-Гуайра, Пуерто-Кабельйо.

В. експортує нафту й нафтопродукти, залізну руду, каву, какао; імпортує машини, устаткування, пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери: США, Канада, Великобританія, ФРН, Японія. Грош. одиниця — болівар. 4,2—4,3 болівара = 1 доларові США (1976).

Я. Г. Мацбіц.

Медичне обслуговування. В 1974 в країні налічувалось 34,26 тис. лікарняних ліжок (2,9 ліжка на 1 тис. ж.). У 1973 мед. допомогу подавали 13 тис. лікарів (1 лікар на 870 ж.). З них бл. 25% практикують приватно. Лікарів готують 7 мед. ф-тів ун-тів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1974 бл. 30% дорослого населення В. були неписьменні. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 14 років. Строк навчання в поч. школі — 6 років, у серед.— 5. Поряд з держ. є приватні навч. заклади. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалось 2156 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 810 тис., у 44 вузах — 254,8 тис. студентів. Найбільші вузи—Центр. ун-т у Каракасі (засн. 1725; понад 40 тис. студентів, 1976), ун-ти у Валенсії, Маракайбо, Меріді. Нац. академії мови (засн. 1882), історії (засн. 1888), медицини (засн. 1904), понад 60 інших н.-д. установ та 60 наук. т-в. Нац. б-ка в Каракасі (засн. 1883). Музеї: образотворчого мист., істор., С. Болівара в Каракасі та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 у В. виходили 49 щоденних газет та 44 ін. періодичні видання. Осн. щоденні газети: «Насьйональ» («Національна», з 1943), «Ультімас нотісіас» («Ос-

танні вісті», з 1941), «Універсаль» («Загальна», з 1909), орган ЦК Компартії В. «Трібуна популар» («Народна трибуна», з 1948). Щотижневі журнали: «Еліте» («Еліта», з 1932) і «Моменто» («Мить», з 1959). Інформаційне агентство ІНАКК — акціонерне т-во, засн. 1958. Радіомовлення ведеться з 1930 ісп. мовою (окремі програми англ., франц., нім., італ., португ. і галісійською мовами). Телебачення — з 1952. Налічується 235 радіо- і 39 телевізійних станцій. Радіомовлення й телебачення контролюють урядові служби: Нац. радіо і Нац. телебачення, а також ряд комерційних телевізійних компаній. *О. В. Ткачов.*

Література. Фольклор індіанців В. періоду до іспанського завоювання до наших часів не дійшов. Л-ра розвивається в основному ісп. мовою. На поч. 19 ст. в творчості сатирика В. Саліаса, поета Х.-А. Монтенегро, драматурга Х.-Д. Діаса, в публіцистиці Ф. Міранди і С. *Болівара* знайшли відображення просвітительські ідеї. В роки війни за незалежність 1810—26 і перші післявоєнні десятиліття в л-рі утвердився просвітительсько-класицистичний напрям (поети А. *Бельйо,* Р.-М. Баральт, прозаїки Ф. Торо, Х.-В. Гонсалес та ін.). В 2-й пол. 19 ст. (до кін. 80-х рр.) панував романтизм (твори А. Лосано, Д.-Р. Ернандеса, Х.-Р. Єпеса, Р. Арвело та ін.). В кін. століття зародився реалізм (романи М.-В. Ромеро Гарсії, М.-Е. Пардо та ін.). На поч. 20 ст. припадає розквіт прози (соціальні романи Р. Бланко Фомбони та ін.). У 20—30-х рр. посилюється критико-реалістичний напрям, найвизначніший представник якого — Р. *Гальєгос.* Романи й оповідання М. Отеро Сільви, Г. Менесеса, Е. Мухіки, вірші поетеси Л. Веласкес, поетів К.-А. *Леона,* А. Ламеди, П. Лайї та ін. відображали тяжке життя трудящих і їхню боротьбу проти реакції. Центр. тема творів прогресивних письменників кін. 50—60-х рр.— боротьба нар. мас проти засилля амер. монополій і реакційних диктатур.

Архітектура. У індіанців збереглося традиційне житло — хатини, криті пальмовим листям. З 16 ст. іспанці почали містобудування. Від часів ісп. колонізації у Каракасі зберігся собор (1614—74, арх. П. де Медіна) і п'ятинефна базиліка (1710—13, приписують Ф.-А. де Менесесу). Після проголошення республіки будівництво розширюється (громад. і житл. будинки в дусі неокласицизму і неоготики, арх. Л. Урданета, Х. Муньйос-Тебар та ін.). У 20 ст. інтенсивно розвивається сучас. архітектура із залізобетонних конструкцій (арх. К.-Р. Вільянуева, Г. Бермудес, Х.-М. Галіа).

Образотворче мистецтво. На тер. В. до ісп. завоювання розвивалося індіанське мистецтво (керамічні посудини, наскельні розписи). За колоніального часу поширився живопис реліг. змісту. У 18 — на поч. 19 ст. виник портретний живопис (Х. Ловера). Мист. В. досягло розквіту в роки боротьби за незалежність (художники К. Фернандес, А.-Х. Карранса). Наприкінці 19 ст. митці звернулися до зображення рідної природи, героїв своєї вітчизни (живописець М. Товар-і-Товар, скульптори М. Гонсалес, Е. Паласіос-і-Кавельйо). Серед сучас. митців: живописець Е. Полео, скульптор Ф. Нарваєс, графік П.-А. Гонсалес. Поряд з реалістичними поширені й різні модерністські течії.

Театр. Сценіч. мист. зароджується в 16 ст. В Каракасі влаштовувались театр. видовища — ауто, інтермедії, пасос та ін., створювались театр. трупи. У 1853 в Маракайбо вперше поставлено нац. комедію «Безсовісний, скупий та лінивий» М. Фернандеса. У 1-й пол. 20 ст. з'являється жанр муз. комедії — сайнете. В Каракасі діють театри: «Театро мунісіпаль», «Театро насьйональ», «Поліедро», «Атенео», комедії; є театри в Маракайбо, Баркісімето, Меріді та ін. містах. У 1954 відкрито Нац. школу сценічного мистецтва.

Венесуела. М. Товар-і-Товар. Битва при Карабобо. Фрагмент. 1887—88. Паласіо Федераль. Каракас.

Кіно. Нац. кіновиробництво у В. виникло на поч. 30-х рр. 20 ст. Формуванню нац. кінематографії сприяла діяльність кіностудії «Болівар-фільм» (1948—54). З 1968 розвивається прогресивний напрям «Терсер сіне», представлений фільмами: «Куди не доходить лікар», «Жерстяне селище» (обидва — реж. Л.-Е. Гедес), «Коли хочеться плакати — не плачу» (реж. М. Валлерштейн), «Покірна пісня для бравого народу» (1976, реж. Д. Каррер), «Забирайтесь!» (1977, реж. Я. Саньїнес). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. *О. Б. Шупик.*

Літ.: Козлов Ю. К., Ткаченко В. Г. Венесуэла . М., 1976; Нитобург Э. Л. Венесуэла. М., 1977; Демушкина Е. В. Венесуэла после второй мировой войны. 1945—1958. М., 1969; Фигероа Ф. Б. Венесуэла XX века. Пер. с исп. М., 1969; Стригалев А. А. Архитектура Венесуэлы. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973.

ВЕНЕСУЕ́ЛЬЦІ — нація, основне населення Венесуели. Чисельність 10,8 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять ісп. мовою. За релігією — католики. Осн. ядро В. склалося в результаті змішання різних етнічних груп: іспанських і баскських переселенців; аборигенів-індіанців (араваків, чибча, карибів та ін.), негрів-рабів, привезених з Африки або з Вест-Індії. Більшу частину В. становлять іспано-індіанські метиси, бл. 10% — негри, мулати і *самбо,* 12—15% — біле населення. Осн. заняття — тваринництво, землеробство. Значна кількість робітників працює на нафтопромислах. Про історію, економіку і культуру В. див. *Венесуела.*

ВЕНЕЦІА́НОВ Олексій Гаврилович [7(18).II 1780, Москва — 4(16). XII 1847, с. Поддуб'є, тепер Калінінської обл.] — російський живописець і графік, академік петерб. АМ (з 1811). Учився у В. *Боровиковського.* В ранній період творчості написав ряд портретів, малював карикатури. У 1819 оселився в с. Сафонковому Тверської губ., де працював у галузі побутового сел. жанру («Тік», 1822—23; «Ранок поміщиці», 1823; «Пастушок спить», 1824, «Женці», бл. 1825; «На ниві. Весна», «На жнивах. Літо» (обидві — 1820-і рр.), і заснував (бл. 1824) приватну школу художників (див. *Венеціановська школа живопису*). Картини В. зберігаються в ДРМ і ДТГ. У творах В. вперше в рос. мистецтві правдиво й поетично показано простих селян у буденному оточенні. В. брав активну участь у визволенні Т. Шевченка з кріпацтва. Серед учнів В. — художники Є. *Крендовський* і А. *Мокрицький.*

Літ.: Кузнецова Э. В. А. Г. Венецианов. Альбом. М., 1976.

Д. М. Колесникова

О. Г. Венеціанов.

ВЕНЕЦІА́НОВСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — група російських художників, учнів і послідовників О. Г. *Венеціанова.* Більшість з них — кріпаки й вільновідпущені селяни — вихованці школи Венеціанова (засн. бл. 1824) в селі Сафонковому Тверської губ. Серед них: С. Зарянко, Є. *Крендовський,* Л. Плахов, Ф. Славянський, Г. Сорока, О. Тиранов та ін. Додержуючись ідейно-художніх принципів вчителя, вони зображували сцени з життя і побуту трудівників міста і села, інтелігенції, малювали пейзажі й натюрморти. Їхня творчість розширила тематику рос. живопису і сприяла демократизації вітчизн. образотворчого мистецтва.

Літ.: Алексеева Т. В. Художники школы Венецианова. М., 1958; Голубева Э. И. Школа Венецианова. Л., 1970.

О. Г. Венеціанов. Женці. Близько 1825. Державний Російський музей у Ленінграді.

ВЕНЕЦІА́НСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — одна з головних живописних шкіл Італії. Найбільшого піднесення набула в 15—16 ст. Провідне місце в тематиці В. ш. ж. належало історичному, монументально-декоративному живопису, а також портрету й пейзажу. Серед представників: Дж. *Белліні,* Б. Беллотто, П. *Веронезе,* Ф. Гварді, Дж.-Б. *Тьєполо, Тіціан,* Я. *Тінторетто.*

ВЕНЕ́ЦІЯ — місто на Пн. Сх. Італії, адм. центр провінції Венеція. 365,4 тис. ж. (1974). В. виникла на о. Ріальто на поч. 9 ст. і стала центром ранньофеод. республіки. У 9—10 ст. стала ремісничим і торг. містом. В 10—12 ст. В. перетворилася в мор. д-ву — республіку (з 13 ст.— олігархічна), на чолі якої стояли *дожі.* Особливо зміцніла в період *хрестових походів.* Захопила ряд територій на Адріатичному та Егейському морях. Вела тривалі війни проти *Дубровницької республіки,* Генуї (14—15 ст.), Туреччини (15—18 ст.). В «*Слові о полку Ігоревім*» (кін. 12 ст.) згадуються «венедиці» — венеціанські

Венеція. Один з каналів міста.

купці в Києві. Торгувала з кримськими містами Боспором (Керч), Калітрою (Коктебель), Кафою (Феодосія). Через Тану (Азов) В. підтримувала торг. зв'язки з Пд. Сх. Рос. д-ви. Мала торг. відносини з укр. містами (в 15 ст. діяло постійне представництво В. у Львові). У 17—18 ст. В. занепадає. В 1797 її окупували війська Наполеона Бонапарта. Рішенням *Віденського конгресу 1814—*

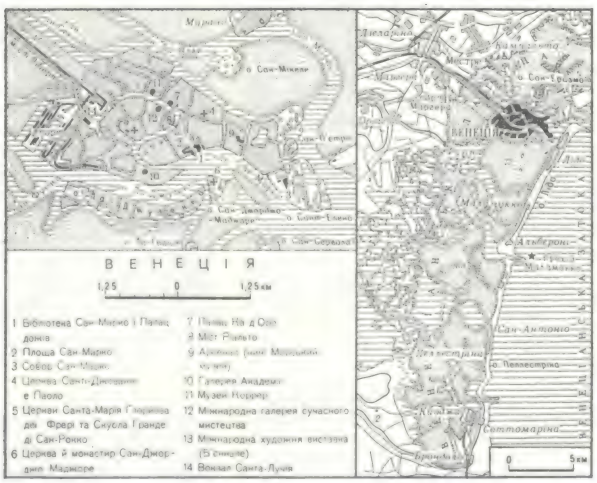
ВЕНЕЦІЯ
1,25 0 1,25км
1 Бібліотека Сан-Марко і Палац дожів
2 Площа Сан-Марко
3 Собор Сан-Марко
4 Церква Санта-Джорджо-ді Маджоре
5 Церкви Санта-Марія Глоріоза дей Фрері та Скуола Гранде ді Сан-Рокко
6 Церква й монастир Сан-Джорджо Маджоре
7 Площа Ка д'Оро
8 Міст Ріальто
9 Арсенал (нині Морський музей)
10 Галерея Академії
11 Музей Коррер
12 Міжнародна галерея сучасного мистецтва
13 Міжнародна художня виставка (Б'єннале)
14 Вокзал Санта-Лучія
Венеція
Сан-Марко
Сан-Джорджо-Маджоре
Сан-Джованні-ін-Брагора
Сан-Пієтро
Сан-Франческо-ді-Паола
Сан-Антонио
Сан-Пієтро
Сан-Ніколо
Сан-Лаццаро
Сан-Мікеле
Сан-Франческо-ді-Паола
Сан-Марко
Сан-Джорджо-Маджоре

тують, подають, видаляють та обробляють повітря, наз. системою В. Розрізняють В. природну і штучну; загальнообмінну і місцеву; безканальну і канальну. Природна В. відбувається внаслідок різниці т-р внутр. і зовн. повітря і тиску вітру. Для штучної В. застосовують *вентилятори, ежектори* тощо. В разі потреби повітря підігрівають або охолоджують, зволожують чи висушують, очищають від газу і пилу, вживають *рециркуляцію*. Щоб підтримувати у приміщенні певні умови (т-ру, вологість, швидкість руху повітря), вдаються до *кондиціювання повітря*. Загальнообмінною В. створюють потрібні умови в усьому приміщенні або в робочій зоні його. Місцева В. передбачає видалення шкідливих домішок безпосередньо з місця їхнього виникнення витяжними шафами, зонтами та ін. і подавання повітря в певні місця приміщення (використовуючи повітряні завіси, душі тощо). При безканальній В. переміщення повітря відбувається через вікна, отвори, аераційні ліхтарі (див. *Аерація*) та нещільності огороджувальних конструкцій (інфільтрація), при канальній В.— по сітці повітроводів. В. (мал.) застосовують у житл., громад., пром. та с.-г. приміщеннях, у підземних спорудах (шахтах, тунелях, метро), на транспорті та ін. Вибір системи та ефективність В. пов'язані з зовн. метеорологічними умовами, теплотех. властивостями огороджувальних конструкцій, особливостями виробничих процесів тощо.

Літ.: Богословский В. Н. [та ін.]. Отопление и вентиляция, ч. 2. М., 1976; Справочник по теплоснабжению и вентиляции, кн. 2. К., 1976.
Г. Є. Бем.

ВЕ́НТИЛЬ (нім. Ventil — клапан, від лат. ventilo — дму, провітрюю) — 1) Пристрій у трубопроводах, яким перекривають або регулюють потоки рідини, газу чи пари. У великих В. (мал.) є монолітні литі корпуси з *фланцями*. Малі В. приєднують до труб, насосів та ін. за допомогою різьби. 2) Пристрій, що забезпечує протікання електричного струму в певному напрямі. Найпоширенішими є напівпровідникові В. (напр., напівпровідниковий *діод, тиристор, транзистор*). Однобічна *електропровідність* забезпечується властивостями використаних у пристроях *напівпровідників*. Напівпровідникові В. застосовують в енергетиці, перетворювальній техніці тощо. Є також В. іонні й електронні, що їх використовують в радіотехніці. 3) Пристрій у камері пневматичної шини, що допомагає накачувати повітря в камеру і перешкоджає його виходу звідти. 4) Механізм, яким змінюють (звичайно збільшують) довжину каналу духових мундштукових інструментів (напр., *валторни, труби*).

ВЕНТРА́ЛЬНИЙ (лат. ventralis, від venter — живіт, черево), черевний — термін, що застосовується в анатомії на позначення органа, його частини чи поверхні, розташованих на черевному боці або ближче до нього.

ВЕНТРИКУЛОГРА́ФІЯ (від лат. ventriculus — шлунок і грец. γράφω — пишу) — метод рентгенологічного дослідження головного мозку. Полягає у введенні в шлуночки мозку за допомогою канюлі (спец. порожнистої трубки) контрастних речовин (кисню, повітря та ін.), які дають чітку тінь на рентгенівських знімках. При радіоізотопній В. вводять *радіоактивні ізотопи*. Застосовується для діагностики органічних уражень мозку.

ВЕНТУ́РІ (Venturi) Ліонелло (25.IV 1885, Модена — 14.VIII 1961, Рим) — італійський мистецтвознавець. Професор ун-тів у Туріні (1915—32) і Римі (з 1945). Відмовився принести присягу на вірність фашизму; емігрував. У 1932—39 жив у Франції, 1939—44 — в США. Головні праці: «Джорджоне і джорджонізм» (1913), «Історія художньої критики» (1936), «Сезанн» (1936), «Живопис і живописці» (1945), «Італійський живопис» (т. 1—3, 1950—1952); «Художники нового часу» (1956), «Від Мане до Лотрека» (1958).

ВЕНУ́ОЛІС (справж. прізв.— Жукаускас) Антанас Юліанович [26.III (7.IV) 1882, с. Ужуожеряй, тепер Анікщяйського р-ну — 17.VIII 1957, Анікщяй] — литовський рад. письменник. Нар. письменник Лит. РСР. В лит. л-ру увійшов як письменник-реаліст демократичного напряму (нарис «В тюрмі», 1905; «Кавказькі легенди», 1905—06). У своїх творах викривав куркулів, міщан та буржуазію («Рак», 1920; «Палата інтелігентів», 1921; «Перед днем», 1925; п'єса «Сутінки», 1936). На істор. тему написані роман «На роздоріжжі» (1932) та п'єса «1831 рік» (1936). Роман «Садиба Пуоджюнасів» (1949) — про класову боротьбу на селі. В 1957 опублікував книги «З моїх спогадів» та «Перекази і легенди».

Тв.: Укр. перекл.— Садиба Пуоджюнасів. К., 1957; Рос. перекл.— Избранное. М., 1959; Тайна озера Платяляй. Вильнюс, 1972.

ВЕ́НУС (Venus, синонім Chione) — рід *двостулкових молюсків* род. венеридових. Раковина (довж. до 36 мм) овальна, округла або трикутна, гладенька або з концентричною чи радіальною скульптурою, рівностулкова, нерівностороння, з трьома замковими зубами і зовн. зв'язкою (лігаментом). Живе В. у прибережній зоні (на глибинах до 50—70 м), закопуючись у поверхневий шар грунту. Бл. 400 видів, поширених у всіх морях. У Чорному морі 1 вид — венуспівник (V. gallina). У викопному стані В. відомі починаючи з крейдяного періоду. *А. Л. Путь.*

ВЕ́НЦЛОВА Антанас Томасович (7.I 1906, с. Тремпіняй, тепер Капсукського р-ну — 28.VI 1971, Вільнюс) — литовський рад. письменник. Народний письменник Лит. РСР (1965), чл.-кор. АН Лит. РСР (1949). Член КПРС з 1950. Літ. діяльність почав 1925. У творах 30-х рр. викривав міщанство і бурж. лад. Темі Великої Вітчизн. війни присвячені зб. віршів «Клич Вітчизни» (1943), «Там, де яблуня висока» (1945); збірки післявоєнних років — «Молодість країни» (1948), «Боротись, пломеніти, дерзати» (1953). За зб. поезій «Вибране» (1951) удостоєний Держ. премії СРСР, 1952. Автор роману «День народження» (1959), автобіографічної трилогії «Весняна річка» (1964), «У пошуках молодості» (1966) і «Буря опівдні» (1969), а також літ.- критичних праць, нарисів, статей про Т. Шевченка, П. Тичину, М. Рильського. Україні присвятив поезії «Тарас Шевченко», «Радянській Україні» та ін. Переклав лит. мовою твори Т. Шевченка, О. Довженка, О. Пушкіна, М. Горького. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— У хуртовину. К., 1952; Вибране. К., 1953; Непорушні творчі зв'язки. «Вітчизна», 1954, № 5; День народження. К., 1965; [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 5. К., 1971; Рос. перекл.—Избранное. М., 1957; Стихотворения. М., 1966; Лирика. Вильнюс, 1970; Весенняя река.— В поисках молодости. М., 1977.

ВЕНЮКО́В Павло Миколайович [21.V (2.VI) 1856, Петербург — 24.XII 1915 (6.I 1916)] — російський геолог, палеонтолог-стратиграф. У 1879 закінчив Петерб. ун-т. З 1889 — професор Київ. ун-ту. Осн. праці присвятив дослідженню стратиграфії і фауни девонських відкладів центр. і пн.-зх. частин Європ. Росії та стратиграфічній і палеонтологічній характеристиці силурійських відкладів Поділля. Провів дослідження Кузнецького вуг. басейну, визначив його геол. вік. Працював також у галузі петрографії.

ВЕНЯ́ВСЬКИЙ (Wieniawski) Генрик (10.VII 1835, Люблін — 31.III 1880, Москва, похований у Варшаві) — польський скрипаль, педагог і композитор. Представник романтичної школи. Закінчив консерваторію в Парижі. З 1848 виступав з концертами (1851 у Києві). В 1862—68 — професор Петерб., 1875—77 — Брюссельської консерваторій. Сприяв розвиткові рос. скрипкової школи. Був почесним членом *Галицького музичного товариства*. Автор творів для скрипки: «Спогади про Москву», «Російський карнавал» (обидва — 1853), «Скерцо-тарантела» (1855), «Легенда» (1860). Ім'я В. носять міжнар. муз. конкурси (скрипалів — у Варшаві з 1935, відновлені з 1952 у Познані; композиторів і скрипкових майстрів—з 1957 у Познані).
В. К. Стеценко.

ВЕ́ПРИЦЬКА ОБОРО́НА 1708—09 — героїчний захист російськими солдатами і українськими козаками від шведських загарбників містечка Веприка (тепер село Гадяцького р-ну Полтавської обл.) під час *Північної війни 1700—21*. Залога (1100 рос. солдатів, кількасот козаків Харків. полку), спираючись на допомогу місц. селян, протягом 19(30).XI 1708— 7(18).I 1709 мужньо відбивала запеклі атаки ворога. Переважаючі сили швед. військ ціною великих втрат (бл. 1200 вбитих) захопили Веприк. За наказом швед. короля *Карла XII* містечко було спалене.

ВЕ́ПСИ (самоназва — вепса, бепса, лудинкау) — народ, близький до *карелів*. Живуть в Карельській АРСР, невеликими групами — серед рос. населення у Калінінській і

А. Т. Венцлова.

Г. Венявський.

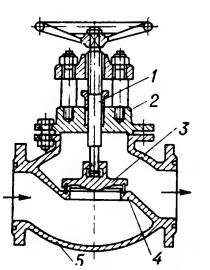

Вентиль трубопровідний:
1 — шпиндельгвинт; *2* — кришка; *3* — клапанна тарілка; *4* — сідло клапана; *5* — корпус.

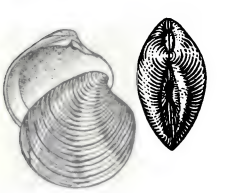
Венус-півник:
Вигляд збоку та вигляд зверху (праворуч).

Вологодській областях. Чисельність — 8,2 тис. чол. (1970, перепис). Мова — вепська, належить до фінно-угорських мов, говорять також рос. мовою. В.— нащадки давнього фінського племені *весь*. Переважна більшість В. працює в сільс. господарстві.

ВЕРАКРУ́С — місто на Сх. Мексіки, в штаті Веракрус. Порт на березі Мексіканської зат. Вузол з-ць і автошляхів; аеропорт. 255,6 тис. ж. (1974). Підприємства алюмінієвої, суднобудівної, текст. (особливо бавовняної), харчосмакової пром-сті. Виробн. безшовних труб. Поблизу В.— ТЕС. Засн. 1519. Архіт. пам'ятки: фортеця на о. Сан-Хуан де Улуа (1528—17 ст., арх. Х. Фарфан та ін.), ратуша Аюнтам'єнто (будівництво розпочато 1627, арх. Фарфан, А. Рейєс), церкви 18 ст.

ВЕРБА́ Прокіп Іванович (н. 7.VII 1919, с. Токарівка Дергачівського р-ну Харківської обл. УРСР) — український рад. економіст, член-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1942. Закінчив Харків. фін.-екон. ін-т (1941), Ленінгр. фін. академію (1952). З 1966 — зав. кафедрою фінансів і кредиту Харків. держ. ун-ту. Осн. праці присвячені проблемам підвищення ефективності пром. виробн. та посилення стимулюючої ролі таких екон. важелів, як фінанси і кредит.
Тв.: Рентабельность промышленного предприятия и пути ее повышения. Х., 1967; Эффективность и качество. Х., 1977.

Верба ламка:
1 — гілка з тичинковими сережками; *2* — плід; *3* — маточкова сережка.

ВЕРБА́ (Salix) — рід рослин родини вербових. Дерева, кущі, кущики заввишки від 30 см до 30—40 м. Листки чергові, цілісні, черешкові, з прилистками. Квітки одностатеві дводомні, з редукованою оцвітиною, зібрані в сережки. Плід — одногнізда багатонасінна коробочка. Понад 500 видів, поширр. майже по всій земній кулі, переважно в холодній та помірній смугах Євразії та Пн. Америки. В СРСР — 173 види, в т. ч. в УРСР — 30, з них 3 в культурі; найпоширр. В. біла (S. alba), В. ламка (S. fragilis), В. гостролиста, або *шелюга*, В. тритичинкова, або *білолоз*, В. попелиста, або вушката (S. aurita), та В. розмаринолиста (S. rosmarinifolia), що росте на болотах. На піщаних грунтах росте В. пурпурова (S. purpurea). У лісах і на болотах — В. п'ятитичинкова, або *верболіз*; у лісах і на узліссях — В. козяча (S. caprea). Насадження В. відіграють важливу лісомеліоративну й водоохоронну роль. Деревину використовують у будівництві, для виробн. целюлози тощо. Всі види В.— медоноси. Кора містить від 5 до 12 (20)% танідів (див. *Дубильні речовини*) і використовується для вичинювання шкур. Деякі види декоративні.

Вербена Етна.

ВЕРБА́ЛЬНА НО́ТА (від лат. verbalis — словесний) — вид *ноти дипломатичної*, що використовується в дипломатичному листуванні з поточних питань міжнар. відносин. Скріплюється печаткою, але не підписується.

ВЕРБЕ́НА (Verbena) — рід рослин родини вербенових. Багаторічні трав'янисті рослини та напівкущі заввишки 10—40 см. Понад 200 видів, що дико ростуть переважно в тропіч. і субтропіч. зонах Пд. Америки. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 3, з них один у культурі — В. гібридна (V. hybrida) — декоративна рослина. Листки яйцевидно-видовжені шорсткоопушені, короткочерешкові, верхні сидячі, надрізано-зубчасті або цілокраї. Квітки в колосах, здебільшого зібрані у волоті. Плід — кістянка. Використовують для клумб, рабаток, багаторічних насаджень та груп на газонах. На Україні дико ростуть В. лікарська (V. officinalis) і В. лежача (V. supina).

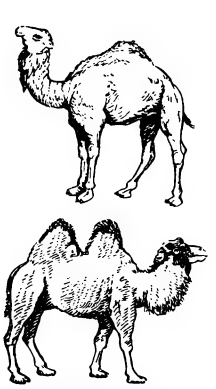
Верблюди (одногорбий і двогорбий).

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Андрій Андрійович (1788— 27.IV 1859) — український вчений, літератор, педагог. У 1816—39 — професор Харків. ун-ту. В 1811—29 видавав перші на Україні календарі («Харьковский календарь» і «Подарок на Новый год сельским и городским жителям»), в 1817—18 — щотижневу газ. «Харьковские известия». Автор підручників з рос. л-ри й граматики, лат. віршування та ін.
Літ.: Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики, в. 1 К., 1959.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Микола Андрійович [літ. псевд.— Миколайчик, Білокопитий; 13(25).II 1843, Чернігів — 10(23).XII 1909, там же] — український поет і педагог. Вчився в Київ. ун-ті. Близько 40 років — на педагогічній роботі в Полтаві, Чернігові, Рязані, Орлі. Друкуватися почав у журн. «*Основа*» (1862). На творчості В. позначився вплив Т. Шевченка й пісенної нар. поезії. Осуджував паразитизм панства й соціальний гніт («Невольник», «Паняночці» та ін.). Публікувався в антологіях «Вік», «Українська муза» й альманасі «З потоку життя».
Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Михайло Михайлович (1815, с. Улюч, поблизу Перемишля — 7.XII 1870, с. Млини, тепер ПНР) — український композитор, хоровий диригент і музичний діяч. Один з перших композиторів-професіоналів у Галичині. Муз. освіту здобув у школі півчих у Перемишлі та у Львів. духовній семінарії. В 40-х рр.— регент церк. хорів у Львові й Перемишлі. З 1852 жив у с. Млини. Автор музики хорової («Заповіт» на слова Шевченка, «Поклін» — слова Федьковича, «Жовнір» — слова Гушалевича), інструментальної (2 полонези, вальс, «симфонії»-увертюри), до драм. вистав (бл. 20).

О. М. Вербицький. Залізничний вокзал у Києві. 1928—33

Відома побутова мелодрама В. «Підгоряни» (пост. 1864). Склав збірку п'єс для гітари.
Літ.: Загайкевич М. П. М. М. Вербицький. К., 1961.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Олександр Матвійович (27.IX 1875, Севастополь — 9.XI 1958, Київ) — український рад. архітектор, педагог. У 1898 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. У 1901—33 — архітектор управління Пд.-Зх. залізниці. Споруди: Київ. залізничний вокзал (1928—33), елеватор в Одесі, цукровий завод у Верхнячці Черкаської області, паперова фабрика в Малині Житомирської області.
Літ.: Кохан С. В., Кілессо С. К. О. М. Вербицький— архітектор і педагог. К.,1966.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Тимофій Олександрович (р. н. невід.— п. бл. 1642) — український друкар, видавець, письменник Працював у *Києво-Печерській друкарні*, згодом заснував власну друкарню. До «Часослова» (К., 1625, 2-е вид. 1626) включив тексти піснеспівів на честь князів Володимира Святославовича, Бориса і Гліба, першого моск. митрополита Петра Волинця. Керуючи з 1638 держ. друкарнею у Волощині, зробив значний внесок у зміцнення культ. зв'язків України з східноромансьними народами. *Я. Д. Ісаєвич.*

ВЕРБЛЮ́Д (Camelus) — рід ссавців ряду *мозоленогих*. Відомо кілька викопних і 2 сучас. види: двогорбий, або бактріан (C. bactrianus), довж. тіла 250—360 см, вис. 180—210 см, маса 450—690 кг, забарвлення темнобуре, та одногорбий, або дромедар (C. dromedarius), розміри дещо менші, забарвлення рудувато-сіре. Одомашнені В. поширені в пустельних і степових р-нах Сх. Європи, Азії, Африки; в СРСР — в середньоазіатських республіках, Вірм. РСР і на Пд. Сх. РРФСР. У дикому стані відомий лише двогорбий В. (пустелі Центр. Азії). В. добре пристосовані до життя в безводних р-нах; живляться рослинами-ксерофітами; можуть довго витримувати відсутність кормів і води; мозолі на ногах і грудях дозволяють В. легко пересуватися по сипучих пісках та лягати на розжарений грунт. Дикі В. живуть стадами по 5—9 голів. Статевозрілими стають у 3—5 років. Раз на два роки після 13-місячної вагітності самка народжує 1 верблюденя. Дикий В. як рідкісна тварина перебуває під охороною. Свійських В. використовують як в'ючних тварин та для одержання вовни, молока, м'яса. Викопні В. відомі з неогену і антропогену Азії, Африки і Пд. Європи, зокрема з пліоценових відкладів Пд. України. *В. О. Топачевський.*

ВЕРБЛЮ́ДКА (Corispermum) — рід рослин родини лободових. Однорічники, з черговими вузькими листками; квітки двостатеві, дрібні, сидять у пазухах приквітків, плоди плоскі, здебільшого крилаті. Бл. 60 видів, поширених переважно в Євразії. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 9. Деякі види В., напр. В. лискуча (C. nitidum) та В. східна (C. orientale),— бур'яни; окремі В. добре поїдають верблюди, вівці, кози.

ВЕРБЛЮДКОПОДІБНІ (Raphidioptera) — ряд сітчастокрилих комах. Довж. 10—20 мм, мають дві пари прозорих крил, передньогруди довгі, зігнуті й рухливі, дещо подібні до шиї верблюда (звідси й назва). Живуть у листяних та хвойних лісах. Хижаки; дорослі В. і личинки живляться рослиноїдними комахами, знищуючи шкідників лісу (напр., личинок жуків-короїдів, яйця непарного шовкопряда та ін.). В. поділяють на 2 родини, що включають бл. 100 видів, поширених скрізь, крім Австралії. В СРСР — кілька видів, з них в УРСР — 4. Викопні рештки В. відомі з пермських відкладів. Іл. с. 186. *В. М. Єрмоленко.*

ВЕРБОЗІЛЛЯ (Lysimachia) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. первоцвітих. Листки цілокраї, квітки здебільшого жовті. Плід — коробочка. 200 видів, поширених переважно в помірних обл. Пн. півкулі. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніше В. лучне, або лучний чай (L. nummularia), з тонким повзучим стеблом, округлими супротивними листками і поодинокими пазушними квітками на довгих квітконіжках. Раніше використовували в нар. медицині та як сурогат чаю, звідки й друга назва. Зустрічається В. звичайне (L. vulgaris) — висока рослина з волотевидними суцвіттями, росте по берегах річок, боліт тощо. Іл. с. 186.

ВЕРБОЛІЗ, верба п'ятитичинкова (Salix pentandra) — високий кущ або невелике дерево з роду *верба*. Кора стовбура темно-сіра, гілки блискучі жовтуваті або червоно-бурі, листки загострені, яйцевидно-ланцетні, плодові сережки залишаються на рослині всю зиму. Поширений по всій території СРСР, крім арктичної зони, Криму і пд. р-нів Серед. Азії. Росте по вологих луках, в лісах, на болотах. В.— пізній медонос. Гілки його йдуть на грубе плетиво, деревина — на різні вироби; з листя В. одержують жовту фарбу, з кори добувають *глікозид* саліцин, що має лікар. значення. Іл. с. 186.

ВЕРВ — сільська община в Давній Русі та в пд. слов'ян (хорватів). У В. зберігалися пережитки родових відносин. Це було приводом для деяких дореволюц. і рад. істориків вважати її родовою орг-цією. Але більшість статей «*Руської правди*» зображають В. як тер. общину, в яку входило одне або кілька сіл і яка об'єднувала селян, що вели самостійні г-ва. Органом управління В. була копа (копні збори) або *віче*. Члени В. спільно володіли лісами, випасами та ін. угіддями і несли взаємну відповідальність за сплату феодальної данини та за злочини, вчинені на її території.

ВЕРВЕС Григорій Давидович (н. 15.IV 1920, с. Петрове, тепер райцентр Кіровоград. обл.)—український рад. літературознавець-славіст. Чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Заст. голови Укр. к-ту славістів. У 1942 закінчив Об'єднаний Український ун-т в м. Кзил-Орді (Каз. РСР). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Друкується з 1946. Автор досліджень з історії слов. л-р, сучас. літ. процесу країн соціалістичної співдружності й міжслов. літ. зв'язків. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та медалями. *Тв.:* Адам Міцкевич в українській літературі. К., 1955; Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х років XIX ст. К., 1957; Т. Г. Шевченко і Польща. К., 1964; Про традиційне і новаторське в слов'янській поезії XX ст. К., 1968; Максим Рильський в колі слов'янських поетів. К., 1972; Tam, gdzie lkwy srebrne fale płyną. Warszawa, 1972; В інтернаціональних літературних зв'язках. К., 1976.

ВЕРВ'Є — місто на Сх. Бельгії, в провінції Льєж. Лежить на р. Ведрі. Залізнич. вузол. 35 тис. ж. (1969). Гол. галузь пром-сті — вовняна, є підприємства скляної і фарфоро-фаянсової, маш.-буд., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Публічна б-ка. Картинна галерея.

ВЕ́РГА (Verga) Джованні (31.VIII 1840, Катанія — 27.I 1922, там же) — італійський письменник. Родоначальник *веризму*. Серед творів В.— повість «Недда» (1874), збірки новел «Життя полів» (1880), «Сільські новели» (1883), романи «Родина Малаволья» (1881), «Майстер дон Джезуальдо» (1889), у яких правдиво показано тяжке життя селян і наймитів, наступ капіталізму на селі.
Тв.: Укр. перекл.— Таврований рудий. Х., 1928; Історія осла святого Йосифа. К., 1957; Рос. перекл.— Драмы. М.—Л., 1941; Новеллы. М., 1957.
Літ.: Данченко В. Т. Джованни Верга. Биобиблиографический указатель. М., 1966. *А. Х. Іллічевський.*

ВЕ́РГЕЛАНН (Wergeland) Генрік-Арнольд (17.VI 1808, Крістіансанн — 12.VII 1845, Крістіанія, тепер Осло) — норвезький письменник. Один із основоположників нової норв. л-ри. В поемі «Світобудова, людина і месія» (1830) виклав свою мрію про демократич. республіку. У збірках «Вірші, перший цикл» (1829), «Вірші, другий цикл» (1833), спрямованих проти європ. реакції, виступав на захист польс. революціонерів, негрів США, норв. трудящих. Автор фарсів «Ох!» (1827), «Папуга», «Останній розумник» (обидва — 1835), драми «Гірська хижка» (вид. 1848). Вірші В. в українському перекладі опубліковано в зб. «Співець» (К., 1972).

ВЕРГІ́ЛІЙ Марон Публій (Publius Vergilius Maro; 15.X 70— 21.IX 19 до н. е.) — римський поет. Автор зб. «Буколіки» (42—38 до н. е.) — творів з життя пастухів (див. *Буколіка*) і дидактичної поеми «Георгіки» (36—29 до н. е.), де, уникаючи питань соціально-політ. життя, зображував світ сільс. ідилії, оспівував любов до природи і землеробства. Осн. твір — епічна поема «Енеїда» розповідає про мандрівки й війни троянця Енея, міфічного засновника Римської імперії. В багатьох літературах світу відомі *травестії* (пародійні переробки) цієї поеми, зокрема «Енеїда» І. Котляревського. Твори В. укр. мовою перекладали С. Руданський, М. Зеров.
Тв.: Укр. перекл.— Енеїда. Переклад М. Білика. К., 1972; Рос. перекл.— Буколики.—Георгики.— Энеида. М., 1971.

ВЕРДЕ́НСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1916 — наступальні дії німецької армії під час *першої світової війни 1914—18* в районі Вердена (21.II—2.IX) і контрудари французьких військ (3.IX—18.XII). Об'єктом наступу нім. військ був т. з. Верденський виступ — опора Зх. фронту. Створивши чисельну перевагу, нім. війська за 70 днів (лютий — квітень) кровопролитних боїв просунулися лише на 7 км. Згодом воєнні дії набрали характеру позиційної війни. Успішний наступ рос. військ на Пд.-Зх. фронті (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*) і англо-франц. з'єднань на р. Соммі змусили нім. командування перейти під Верденом до оборони. 21.X франц. війська перейшли в контрнаступ і до 18.XII вийшли на рубіж, який вони займали 25.II. У В. о. нім. війська втратили до 600 тис., французькі — 358 тис. чоловік.

ВЕРДЕ́НСЬКИЙ ДО́ГОВІР 843 — угода про поділ імперії *Карла Великого*, укладена у м. Вердені його онуками Лотарем, Людовіком Німецьким і Карлом Лисим. Лотар, зберігши імператорський титул, одержав Італію і землі вздовж Рейну і Рони. Людовік Німецький дістав землі на Сх. від Рейну, Карл Лисий — землі на Зх. від Рейну. Поділ земель за В. д. поклав початок існуванню трьох д-в — Франції, Німеччини, Італії.

ВЕРДИ́КТ (від лат. vere dictum — вірно сказане) — рішення присяжних засідателів у бурж. суді з приводу винності чи невинності підсудного. На підставі В. постійні судді виносять *вирок*. Незважаючи на зовнішньо демократичний порядок винесення В., він, в силу класового характеру бурж. юстиції, не забезпечує справжньої незалежності присяжних від позиції постійних суддів.

ВЕ́РДІ (Verdi) Джузеппе-Фортуніно-Франческо (10.X 1813, Ронколе, пров. Парма — 27.I 1901, Мілан) — італійський композитор. Музики навчався з 7 років. З 15 років виступав як диригент і піаніст. Творчість В. тісно пов'язана з нац.-визв. рухом італ. народу; його естетичні погляди формувалися під впливом італ. революц. романтизму. Визнання принесли В. істор.-патріотичні опери «Набукко» («Навуходоносор», 1841), «Ломбардці в першому хрестовому поході» (1842) та «Ернані» (1844, за однойменною драмою Гюго). Героїко-революц. пафосом пройнята музика В., створена в період боротьби патріотів Італії проти австр. панування (гімн «Звучи, сурма», 1848; опера «Битва при Леньяно», 1849). Творчість В.— вершина розвитку італ. опери 19 ст. Реалізмом і глибоким психологізмом позначені його оперні твори «Ріголетто» (1851, за драмою Гюго «Король бавиться»), «Трубадур» (1852) і «Травіата» (1853, за драмою Дюма-сина «Дама з камеліями»). На замовлення паризької «Гранд-Опера» В. написав «Сіцілійську вечерню» (1854), «Дон Карлос» (1867); петерб. Маріїнського театру — оперу «Сила долі» (1862; у зв'язку з її постановкою приїздив у Росію 1861, 1862); Каїрського

М. М. Вербицький.

О. М. Вербицький.

Вергілій.

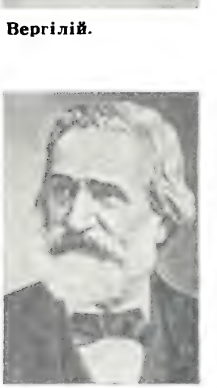
Дж. Верді.

театру — «Аїду» (1870). Новаторськими рисами відзначається реалістична муз. драма «Отелло» (1886) — один з найвизначніших творів оперної драматургії В. Здійснив реформу і в традиційному жанрі італ. комічної опери («Фальстаф», 1892). В.— автор 26 опер, вокально-симф. творів, у т. ч. «Реквієму» для солістів, хору й оркестру (1874), бл. 20 романсів і пісень, струнного квартету (1873), інструм. творів. Опери В.— постійно в репертуарі рад. оперних театрів, зокрема Києва, Харкова, Одеси та ін.

Літ.: Асафьев Б. В. Верди. Эскиз монографии. В кн.: Асафьев Б. В. Избранные труды, т. 4. М., 1955; Соловцова Л. А. Джузеппе Верди. М., 1969; Каринцев М. О. Верді. К., 1970. *Т. П. Булат.*

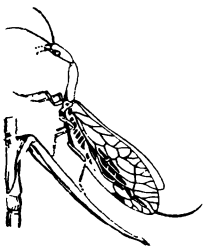

Верблюдкоподібні. Верблюдка жовтонога (Raphidia flavipes).

ВЕ́РДУМ (Werdum) Ульріх фон (1.I 1632—20.III 1681) — німецький мандрівник. Походив з Сх. Фрісландії. В 1670—72 подорожував по Зх. Україні і Поділлю. У своїх мемуарах (нім. мовою, вперше опубліковано Й. Бернуллі 1786—88, польс. переклад видав К. Ліске 1876) подав опис багатьох міст і сіл України, навів відомості про побут укр. населення. В. підкреслював справедливий характер визвольної війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького. Склав також діарій (щоденник), в якому відображено воєнні дії восени 1671 між польс. армією і військами П. *Дорошенка* та крим. татар (опубліковано К. Ліске 1877).

ВЕРЕ́ЙСЬКИЙ Георгій Семенович [18(30).VII 1886, Проскурів, тепер м. Хмельницький — 18. XII 1962, Ленінград] — російський рад. графік, нар. художник РРФСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1949). Навчався в худож. студії Є. Шрейдера у Харкові (1895, 1900—04) і в Петербурзі. Працював переважно як портретист. У 1920 на засіданні II конгресу Комінтерну зробив з натури замальовки В. І. Леніна. Твори: альбоми літографій «Портрети російських художників» (1922 і 1927), «Наші сучасники. Російські письменники» (1927 і 1929). Виконав портрети видатних діячів Рад. д-ви, військових, робітників, представників культури. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР. 1946. Іл. с. 188.

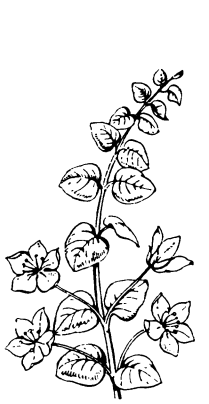

Вербозілля лучне.

ВЕРЕ́НКА (Werenka) Данієль (н. 2.VIII 1847 — р. см. невід.) — австрійський і румунський бурж. історик кінця 19 — поч. 20 ст. Опублікував у Відні нім. мовою нарис і підбірку документів про загарбання Буковини Австрією 1774 («Виникнення і розквіт Буковини», ч. 1, 1892), а також статистичні відомості про населення Буковини в кін. 18 ст. («Топографія Буковини під час приєднання її до Австрії», Чернівці, 1895). В цих працях ідеалізував австр. панування на Буковині, припускався необгрунтованих тверджень про етнічний склад населення і походження географічних назв Буковини.

Верболіз: *1* — гілка з листками і тичинковими суцвіттями; *2* — гілка з листками і маточковими суцвіттями; *3* — тичинкова квітка.

ВЕ́РЕС Ганна Іванівна (н. 21.XII 1928, с. Обуховичі, тепер Іванківського р-ну Київської обл.) — український рад. майстер художнього ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Вчилася у своєї матері М. Посабчук. Серед творів В.: декоративні рушники «Україно, мати моя» (1956), «Женці жнуть» (1962), «Золота осінь» (1966), «Цвіти, Україно» (1967), «Радянська Україна» (1971); декоративні тканини — «Наша дума, наша пісня» (1965), «Квіти Полісся» (1967). Зберігаються в Держ. музеї укр. нар. декоративного мистецтва у Києві. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Іл. див. між. с. 112—113.

ВЕ́РЕС (Calluna) — рід рослин родини вересових. Вічнозелений розгалужений кущик 30—60 (100) см заввишки. Листки супротивні, дрібні, коротколанцетні. Квітки дрібні, численні, лілово-рожевуваті, зібрані в однобічні китиці. Плід — чотиригнізда опушена коробочка. 1 вид — В. звичайний (C. vulgaris), поширр. здебільшого в Європі, Азії, Пн. Африці, Пн. Америці. Росте в СРСР; на Україні — в лісових р-нах і на Пн. Лісостепу. Медонос. Подекуди утворює суцільні зарості — *вересовища*.

ВЕРЕСА́ЄВ (справж. прізв.— Смідович) Вікентій Вікентійович [4(16).I 1867, Тула — 3.VI 1945, Москва] — російський рад. письменник. Здобув історико-філологічну (1888, Петерб. ун-т) та мед. (1894, Дерптський ун-т) освіту. Друкуватися почав 1885. У повістях і оповіданнях 90-х рр. 19 ст. і початку 20 ст. відбив настрої і шукання демократичної інтелігенції, тяжку долю рос. селян, міських ремісників. В основу «Записок лікаря» (1901) покладені автобіографічні матеріали. В.— учасник рос.-япон. війни. Викривав її антинародний характер («Оповідання про війну», 1906; «На війні», 1907). За рад. часу вийшли романи «У безвиході» (1922), «Сестри» (1933), цикл коротких новел «Невигадані оповідання про минуле» (1940), літ.-критичні праці — «Пушкін у житті» (1926—27), «Гоголь у житті» (1933) та ін. Перекладач «Іліади», «Одісеї», «Гомерових гімнів». В. 1890 та 1892 жив на Україні (на Донбасі в Юзівці). Написав серію нарисів «Підземне царство» (1892) — про тяжке життя донецьких шахтарів, статтю «Любити Україну — любити Шевченка» (1939). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1945.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5, М., 1961; Укр. перекл.— Записки лікаря. Х., 1929; Життя О. С. Пушкіна. Вінниця, 1937; Твори, т. 1—2. К., 1956; На повороті. К., 1969.

ВЕРЕСА́Й Остап Микитович (1803, с. Калюжинці, тепер Срібнянського р-ну Чернігівської обл — квітень 1890, с. Сокиринці, тепер Срібнянського р-ну Чернігівської області) — український кобзар. Нар. у кріпацькій сім'ї. Жив у с. Сокиринцях. На 4-му році життя осліп. У 15 років пішов у науку до кобзарів. У репертуарі В. думи, які він виконував у манері імпровізованої речитативної декламації в супроводі кобзи, а також істор., побутові, жартівливі й сатиричні пісні. Улюбленим твором В. була сатирична нар. пісня «Про правду й неправду», за виконання якої його не раз заарештовували. Пісні В. добре знав Т. Г. Шевченко, який подарував В. свого «Кобзаря» (1860) з дарчим написом. У 70-х рр. майстерність В. привернула увагу багатьох учених, композиторів і художників. У 1873 В. виступив у Києві на засіданні Пд.-Зх. відділу Рос. Географічного т-ва, де реферат про музичні особливості укр. дум і пісень, які виконував В., виголосив М. В. Лисенко. У 1875 було організовано кілька прилюдних концертів В. у Петербурзі. Традиції творчості В. розвивали М. С. *Кравченко* та ін. укр. кобзарі. В Сокиринцях 1959 засновано кімнату-музей Вересая, 1978 йому відкрито пам'ятник.

Літ.: Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая. К., 1978; Лавров Ф. І. Кобзар Остап Вересай. К., 1955; Тичина П. Остап Вересай. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962. *Ф. І. Лавров.*

ВЕРЕСНЕ́ВЕ — селище міського типу Волинської обл. УРСР, підпорядковане Луцькій міськраді, за 5 км від Луцька. 4 тис. ж. (1977). У селищі — Гнідавський цукр. з-д; середня школа, поліклініка, Будинок культури. Виникло 1955.

ВЕРЕСНЕ́ВЕ АНТИФАШИ́СТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1923 в Болгарії — спрямоване проти реакційного бурж. режиму Цанкова. Рішення про підготовку збройного виступу з метою повалення фашист. влади прийняв ЦК БКП 6.VIII 1923. Між Болг. компартією і керівництвом сел. партії — *Болгарського землеробського народного союзу* було досягнуто домовленості про єдність дій. На заклик військ.-революц. к-ту, очолюваного Г. *Димитровим*, В. *Коларовим* і Г. Геновим, трудящі в ряді районів Болгарії почали збройну боротьбу. Кульмінаційним моментом В. а. п. були збройні виступи 23.IX в Пн.-Зх. Болгарії. Незважаючи на героїчні зусилля повстанців, у перших рядах яких були робітники, уряд 29.IX придушив повстання. Було вбито і замучено понад 20 тис. чоловік. В. а. п. сприяло зростанню класової свідомості болг. трудящих, зміцненню революц. союзу пролетаріату і селянства. *І. М. Кулінич.*

ВЕРЕСНЕ́ВЕ НАРО́ДНЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 в Болгарії — антифашистське збройне повстання, яке за формою було народно-демократич., а за змістом — соціалістич. революцією і поклало початок новому періодові в історії країни. В. н. з. п.— завершальний етап нар. руху за нац. і соціальне визволення, що розгорнувся в роки 2-ї світової війни в обстановці, створеній перемогами Рад. Армії над нім.-фашист. загарбниками. В кін. серпня — на поч. вересня 1944 в Болгарії склалася революц. ситуація. В умовах, коли болг. реакційний режим переживав кризу, а СРСР змушений був оголосити війну монархо-фашист. Болгарії, Політбюро ЦК

Болг. робітн. партії (БРП) разом з Нац. к-том *Вітчизняного фронту* почали підготовку повстання. Вночі проти 9.IX партизанські загони, бойові групи робітників і патріотично настроєні військ. частини захопили держ. установи і важливі об'єкти в Софії та ін. містах. 9.IX фашист. уряд було повалено. В результаті В. н. з. п. влада в центрі і на місцях фактично перейшла в руки робітн. класу і трудящого селянства в особі к-тів Вітчизн. фронту, в яких провідна роль належала БРП. В Болгарії було встановлено нар.-демократичний лад. *І. М. Кулінич.*

ВЕРЕ́СНЯ — річка в Київській обл. УРСР, права притока Ужу (бас. Дніпра). Довж. 58 км, пл. бас. 373 км².

ВЕРЕСО́ВИЩЕ, вересове пустище — тип рослинності, представлений вічнозеленими *чагарничками* і *напівчагарничками*. У В. переважають рослини з родини вересових (верес, ерика). Їм супутні чорниця, водянка, брусниця та ін. На поверхні грунту В. багато мохів і лишайників. Поширені В. в Європі, Пн. та Пд. Америці, Африці (Капська земля), на Фолклендських о-вах; в СРСР — гол. чин. у Прибалтиці, є й на Україні (переважно у високогір'ях Карпат). Меліоровані після звільнення від В. площі перетворюють на культурні землі.

ВЕРЕТЕ́ННИК (Limosa) — рід птахів родини *сивкових*. Дзьоб і ноги довгі, оперення строкате, переважно рудого кольору. Живляться безхребетними. Перелітні. 4 види, пошир. у Пн. півкулі. На Україні (у Поліссі і Лісостепу) пошир. В. великий (L. limosa) — мисливський птах. Довж. тіла бл. 40 см, маса 250—350 г. Гніздиться на луках і відкритих болотах. Кладку з 5 яєць насиджує протягом 21—23 днів. Весняний переліт у квітні, осінній — у серпні — вересні. Зрідка на Україну залітає В. малий (L. lapponica), який гніздиться в тундровій зоні Європи, Азії та Зх. Аляски. У викопному стані В. відомі з пліоцену. Іл. с. 191. *О. Б. Кістяківський.*

ВЕРЕТЕ́НО — 1) Основний робочий орган машин текстильного виробництва, який служить для закручування і намотування *пряжі* на котушку, шпулю, бобіну тощо. Розрізняють В. рівничних, прядильних, крутильних, прядильно-крутильних і мотальних машин. Крім того, веретена бувають для натуральних (бавовняних, лляних, вовняних) та хім. *волокон*. Швидкість обертання *шпинделя* В. прядильних машин до 15 000 об/хв і більше. 2) Довгастий дерев'яний пристрій, що його вживали для прядіння за минулих часів. Іл. с. 188.

ВЕРЕТЕ́НО ПО́ДІЛУ КЛІТИ́НИ, ахроматинове веретено — утвір, що виникає в тваринній або рослинній клітині під час *мітозу* чи *мейозу* і бере участь у розходженні *хромосом* у *анафазі*. В. п. к. у тварин складається з полюсів — *центріоль*, що виникають при поділі *центросоми*, та ниток веретена, утворених пучками мікротрубочок. Розрізняють нитки: центральні, які з'єднують обидва полюси клітини, і хромосомальні, що з'єднують *центромери* хромосом з полюсом або з центральними нитками. У рослинних клітин на відміну від тваринних нема центросом. Іл. с. 188.

ВЕРЕТІ́ЛЬНИЦЯ ЛАМКА́, веретінниця ламка (Anguis fragilis) — безнога *ящірка* род. веретільницевих. Тіло (довж. до 60 см) змієвидне, вкрите гладенькою лускою, схожою на риб'ячу. Голова не відмежована від тулуба, хвіст закінчується тупо й надзвичайно ламкий (звідси й назва). Поширена в Європі, Пн.-Зх. Африці та Зх. Азії; на Пн. подекуди заходить за полярне коло. В УРСР — у Карпатах, на Поліссі та в Лісостепу. Живе на узліссях, в кущах, на галявинах і т. п. Живиться дрібними безхребетними; корисна.

ВЕРЕ́ЦЬКИЙ ПЕРЕВА́Л, Ворітський перевал — через Верховинський Вододільний хр. *Карпат Українських*, на межі Львівської та Закарпатської обл. УРСР. Лежить на вододілі річок Стрию і Латориці, на вис. 839 м. Через перевал прокладено шосе Мукачеве — Стрий. Мальовничі ландшафти.

ВЕ́РЕШ (Veres) Петер (6.I 1897, с. Бальмазуйварош — 16.IV 1970, Будапешт) — угорський письменник. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Автор збірки оповідань «Дерновий ряд» (1940), повістей «Невражайний рік» (1942), «Яблуневий сад» (1953). Роман-трилогія «Історія сім'ї Балог» (1951—57) — про життя угор. селян-бідняків на поч. 20 ст. і під час хортистського режиму, твори «Випробування» (1949), «Залізничники» (1951) — про нову Угорщину. Кн. нарисів «По землі України» (1951).

Тв.: Укр. перекл.— Випробування. Ужгород, 1955; Рос. перекл.— Испытание. М., 1954; Дурная жена. М., 1956.

ВЕ́РЕШ (Weöres) Шандор (н. 22.VI 1913, Сомбатгей)—угорський письменник і перекладач. Автор багатьох поетичних і прозових збірок, праць з питань естетики. Перекладач творів рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова), укр. (І. Франка, Лесі Українки), груз. (Ш. Руставелі), англ. (У. Шекспіра) та ін. письменників. У 1953 в Будапешті видано «Кобзар» Т. Шевченка, в якому вміщено 122 твори (зокрема, «Причинна», «Катерина», «Гайдамаки», «Кавказ», «Неофіти») укр. поета в перекладі В. У 1964 під час відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка приїжджав на Україну. Перу В. належать кілька статей і віршів про укр. поета. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1972, № 6).

ВЕ́РЕШМАРТІ (Vörösmarty) Мігай (1.XII 1800, Капольнашнек — 19.XI 1855, Пешт) — угорський поет, драматург, критик. Представник романтизму. Один з основоположників нової угор. л-ри. В 1825 вийшла патріотична поема В. «Втеча Залана». У творах 30-х рр. відбито громадян. й патріотич. мотиви.

Під час революції 1848 — депутат парламенту. Вірші 50-х рр. «Передмова», «Старий циган» сповнені смутку у зв'язку з поразкою революції, але в них висловлено й віру в щасливе майбутнє країни. Широко відомі драми В. «Чонгор і Тюнде» (1831), «Ціллеї і Гуняді» (1844), поеми «Руїни» (1831), «Пробудження Арпада» (1837), балада «Прекрасна Ілонка» (1832). Вірші В. в перекладі укр. мовою опубліковано в зб. «Співець» (К., 1972) і в кн. Ю. Шкробинця «Угорська арфа» (Ужгород, 1970).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

ВЕРЕЩА́ГІН Василь Васильович [14 (26).X 1842, Череповець, тепер Вологодської обл.— 31.III (13.IV) 1904, Порт-Артур, загинув під час вибуху броненосця «Петропавловськ»] — російський живописець і рисувальник. В 1860—63 навчався в петерб. АМ у О. Маркова та О. Бейдемана, 1864—65 — в паризькій АМ у Ж.-Л. Жерома. В. багато подорожував по Росії, країнах Зх. Європи, Близького і Далекого Сходу, США. Брав участь у туркестанській, рос.-тур. та рос.-япон. війнах. Створив кілька серій картин на теми війни в Туркестані («Апофеоз війни», 1871—72; «Нападають зненацька», 1871), життя Індії («Придушення індійського повстання англійцями», 1884), рос.-тур. війни 1877—78 («Під Плевною», 1878—79; «Після атаки», 1881), Вітчизняної війни 1812 року («Не займай — дай підійти!», 1887—95) та ін. Твори В.— новий, прогресивний етап у розвитку рос. батального жанру. На противагу офіційному мистецтву В. у своїх картинах показав увесь жах війни, страждання народу від неї. Гол. дійовою особою воєнних подій в полотнах В. виступає народ. З метою пропаганди антимілітаризму В. постійно влаштовував виставки своїх картин у Росії й ін. країнах. Творчість В. дістала схвалення демократичної громадськості і викликала нападки реакційних кіл. Твори В. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мист. та ін.

Літ.: Лебедев А. К. Василий Васильевич Верещагин. М., 1972.

А. К. Лебедев.

ВЕРЕЩА́ГІН Леонід Федорович [16(29).IV 1909, Херсон — 20.II 1977, Москва] — український та російський рад. фізик, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1963). Закінчив (1928) Одес. ін-т нар. освіти. В 1934—39 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР, 1939—54 — в Ін-ті органічної хімії АН СРСР, з 1954 — директор Лабораторії висо-

В. В. Верещагін. Смертельно поранений. 1873. Багатий киргизький мисливець з соколом. 1871. Обидві в Державній Третьяковській галереї.

В. В. Вересаєв.

О. М. Вересай.

В. В. Верещагін.

Л. Ф. Верещагін.

Г. С. Верейський. Портрет Т. Н. Яблонської. Літографія. 1954.

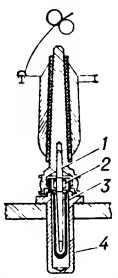

Веретено для прядіння натуральних волокон: *1* — шпиндель; *2* — роликовий підшипник; *3* — втулка; *4* — підп'ятник.

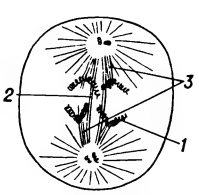

Веретено поділу клітини (схема): хромосоми (*1*), центральні (*2*) та хромосомальні (*3*) цитоплазматичні нитки.

ких тисків АН СРСР, з 1958 — Ін-ту фізики високих тисків АН СРСР. Осн. праці стосуються фізики надвисоких тисків і методів вимірювання фіз. величин при цих тисках, а також дослідження фіз. властивостей твердих тіл. У 1960 під керівництвом В. вперше в СРСР одержано синтетичні алмази. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1961, Держ. премія СРСР, 1952.

ВЕРЕЩА́ГІН Федір Григорович [н. 17(30).V 1910, м. Миколаїв] — український рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1941 Київ. ін-ту театр. мистецтва працював худож. керівником фронтового Червоноармійського театру 21-ї армії (1941—43). З 1943 — режисер Кіровоградського, з 1945— Ізмаїльського муз.-драм. театрів, з 1948 — Вінн. муз.-драм. театру ім. М. Садовського. Поставив спектаклі: «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого (1951), «Сон князя Святослава» І. Франка (1957), «Мертвий бог» (1960), «Таке довге, довге літо» (1974) М. Зарудного, «Розлом» Б. Лавреньова (1943), «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1957, 1976), «Емілія Галотті» Г. Лессінга (1955). Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ВЕРЕЩА́К Вадим Семенович [н. 22.IV (6.V) 1914, м. Прилуки, тепер Чернігів. обл.] — укр. рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). У 1947 закінчив ВДІК. У 1947—53 працював на Ризькій кіностудії, був учнем Е. *Тіссе*. Брав участь у створенні фільмів «Повернення з перемогою» (1948), «Райніс» (1949). З 1953— на Київ. кіностудії худож. фільмів (з 1957 — ім. О. П. Довженка), де зняв картини: «Загибель ескадри» (1966), «Секретар парткому» (1970), «Юркові світанки» (1975, обидва — телевізійні), «Час — московський» (1977), «Рідні» (1978, телевізійний) та ін. Премія імені Миколи Островського, 1976.

ВЕРЕ́ЩИЦЯ — річка у Львівській обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 91 км, пл. бас. 955 км². Майже на всьому протязі зарегульована невеликими греблями. На В.— м. *Городок*.

ВЕРЖЕ́С (Verges) Поль (н. 5.III 1925, Убон, Таїланд) — діяч комуністичного руху на о. Реюньйон. Навчався на юрид. ф-ті Паризького ун-ту. В 1945—59 — член Франц. компартії. З 1957 — гол. редактор органу комуністів о. Реюньйон газ. «Темуаньяж» («Свідчення»). З утворенням Реюньйонської комуністичної партії (1959) обраний її першим секретарем, з 1967 — ген. секретарем.

ВЕРИ́ЗМ (італ. verismo, від vero — правдивий) — реалістичний напрям в італійській літературі, музиці, образотворчому мистецтві кінця 19 ст. В л-рі письменники-веристи зверталися до гострих соціальних тем, відображали тяжке життя знедолених сел. мас у період наступу капіталізму (романи й новели Дж. *Верги*, Л. Капуана та ін.). Творчість веристів позначена впливом критичного реалізму франц. і рос. л-р. Разом з тим веристи перебували під впливом натуралізму, що виявлялося в мотивах приреченості й песимізму, перебільшенні ролі фізіол. чинників. Кращі традиції В. продовжуються в сучас. прогресивній італ. літературі.

У музиці В. поширився в оперному мистецтві («Сільська честь» *Масканьї*, пост. 1890; «Паяци» *Леонкавалло*, пост. 1892; «Манон Леско», пост. 1893, «Богема», пост. 1896, «Тоска», пост. 1900, «Чіо-Чіо-сан», пост. 1904,—всі *Пуччіні*). Композитори-веристи гол. увагу приділяли побутовим драмам, любовним колізіям, герої їхніх творів — сільс. жителі, бідні городяни, представники богеми. Музика опер веристів наспівно-мелодійна, підкреслено емоційна. Проте натуралістичні тенденції, мелодраматизм деякою мірою знижували цілісність муз. образів.

В образотворчому мист. В. характеризується інтересом до життя селян і робітників, значними соціально-критичними тенденціями. Твори окремих митців мали песимістичні риси. В образотворчому мистецтві В. позначився на творчості живописців Ф.-П. Мікетті й Дж. Пелліцца да Вольпедо; скульпторів В. Вела і В. Джеміто.

ВЕРИКІ́ВСЬКИЙ Михайло Іванович [8(20).XI 1896, м. Кременець —14.VI 1962, Київ] — український рад. композитор, диригент, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1944). У 1923 закінчив Київ. консерваторію. З 1921 брав участь у роботі *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*, 1928—39 — Всеукраїнського т-ва революц. музикантів. У 1926—28 — диригент Київ., 1928—35 — Харків. оперних театрів. Викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті та Київ. консерваторії (з 1946 — професор). Автор опер («Діла небесні», 1934; «Сотник», 1939, «Наймичка», пост. 1943 в Іркутську — обидві за Т. Г. Шевченком; «Слава», 1961; «Втікачі», виконана 1957, Київ. радіо), першого укр. балету «Пан Каньовський» (пост. 1931) і перших укр. рад. симф. композицій (сюїт — «Веснянки», 1924, «Татарська сюїта», 1928; рапсодій — «Лемківська», 1935, «Закарпатська», 1945), ораторій, кантат («Жовтнева», 1936), хорів (понад 40), романсів, дуетів, обробок нар. пісень, музики до драм. вистав.

Літ.: Герасимова-Персидська Н. М. І. Вериківський. К., 1959; Шурова Н. Михайло Вериківський. К., 1972.

ВЕРИФІКА́ЦІЇ ПРИ́НЦИП (від лат. verus — істинний і facio — роблю) — принцип встановлення осмисленості висловлювань, висунутий представниками *логічного позитивізму*. Сформульований М. *Шліком* та Л. *Вітгенштейном* і розвинутий у працях *Віденського гуртка*. Згідно з В. п., висловлювання вважається осмисленим, якщо можна встановити його істинність чи хибність шляхом підтвердження або спростування його змісту даними *відчуттів*. Якщо ж цього неможливо прямо встановити, В. п. припускає непряму перевірку, а саме: логічне зведення висловлювань до ін. висловлювань, зміст яких можна зіставити з даними відчуттів. В основу В. п. покладено переконання, що все знання можна звести до «безпосередньо даного» і що людське пізнання не виходить за межі даних відчуттів. Проте, оскільки наук. твердження і насамперед закони науки безпосередньо не зводяться до даних відчуттів, а їхній зміст виходить за межі чуттєвого досвіду, то В. п. через його суб'єктивно-ідеалістичну сутність непридатний для науки. *О. З. Панкратов.*

ВЕРІ́ГО Броніслав Фортунатович (1860, Вітебська губ.— 13.VI 1925, Перм) — російський фізіолог. Професор Новоросійськ. ун-ту в Одесі (1897—1914), з 1917 — професор Перм. ун-ту. Праці переважно з електрофізіології. В. відкрив і описав явище катодичної депресії (тривале зниження збудливості, що розвивається після підвищення її у місці накладання катода). У 1892 В. встановив вплив кисню на здатність крові зв'язувати вуглекислий газ (ефект Веріго).

ВЕРІ́СІМУ (Verissimo) Еріку (н. 17.I 1905, Крус-Алта) — бразільський письменник. Соціально-психологічні романи «Перехресні шляхи» (1935), «Місце під сонцем» (1936), «Сага» (1940) — про участь бразільців у громадян. війні в Іспанії, істор. дилогія «Час і вітер» (1949—62) — з життя пд. штатів Бразілії. Романи «Далі — мовчання» (1943) і «Ніч» (1954) позначені впливом фрейдизму. Романи «Пан посол» (1965), «Полонений» (1967) спрямовані проти експансіоністської політики США в Лат. Америці і Азії. В сатиричному романі «Пригода в Антаресі» (1971) виступає проти імперіалізму і реакції. Мемуарна кн. «Соло на кларнеті» (1976). Автор «Нарису бразільської літератури» (1945). Твори для дітей.

Тв.: Рос. перекл.— Господин посол. М., 1969; Пленник. М., 1972.

ВЕРКО́Р (Vercors; справж. прізв. — Жан Брюллер; н. 26.II 1902, Париж) — французький письменник і художник. У повістях «Мовчання моря» (1942), «Шлях із зорею» (1943), романі «Зброя пітьми» (1946) і в книзі спогадів «Битва мовчання» (1967) відображено героїку Руху Опору, учасником якого був В. Автор романів «Люди чи тварини» (1952), «Сільва» (1961), «Квота, або Прихильники достатку» (1966), циклу повістей «На цьому березі» (т. 1—3, 1958—60) та ін. У деяких творах В. розв'язання соціальних і морально-етичних проблем набуває абстрактного або натуралістичного характеру. В. — винахідник нового способу друкування творів живопису і графіки — шовкографії.

Тв.: Рос. перекл.—«Молчание моря» и другие рассказы. М., 1959.

ВЕРЛА́Н (рр. н. і см. невід.) — один з керівників визвольної боротьби укр. народу проти польсько-шляхет. гніту на Правобережній Україні в 1-й пол. 18 ст. Був сотником надвірних козаків князів Любомирських у м. Шаргороді (тепер смт Вінн. обл.). На поч. 1734 очолив масове повстання *гайдама-*

ків, яке охопило майже все Поділля і поширилося на Зх. Україну. Повсталі захопили Жванець, Кременець, Броди. Влітку 1734 загони В. діяли біля Львова і Кам'янця-Подільського. Після придушення повстання В. із частиною повстанців відступив у Молдавію. Дальша доля його невідома.

ВЕРЛЕ́Н (Verlaine) Поль (30.III 1844, Мец — 8.I 1896, Париж) — французький поет. Один з основоположників *символізму*. У зб. віршів «Сатурнічні поезії» (1866), «Вишукані свята» (1869), «Добра пісня» (1870), «Романси без слів» (1874), «Мудрість» (1881), «Любов» (1888) тонкий ліризм поєднується з мотивами смутку, самотності і релігійної містики. У 1871 служив у бюро преси Паризької комуни. До теми революції звертався в зб. «Колишнє й недавнє» (1884). М. Горький, Леся Українка, І. Франко, віддаючи належне поетичній майстерності В., осуджували відірваний від життя суб'єктивістський зміст його поезії.
Укр. мовою вірші В. перекладали І. Франко, П. Грабовський, М. Вороний, М. Рильський та ін.
Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1968; Рос. перекл.—Лирика. М., 1969.
Літ.: Франко І. З чужих літератур. В кн.: Франко І. Літературно-критичні статті. К., 1950.

ВЕРЛІ́БР (франц. vers libre — вільний вірш) — див. *Вільний вірш*.

ВЕ́РЛЬГОФА ХВОРО́БА (за прізвищем німецьк. лікаря П.-Г. Верльгофа) — захворювання крові; те саме, що й *пурпура тромбоцитопенічна*.

ВЕ́РМАХТ (нім. Wehrmacht, від Wehr — зброя, оборона і Macht — сила) — збройні сили (сухопутна армія, ВПС і ВМС) фашистської Німеччини. Створені 1935 на порушення *Версальського мирного договору 1919* при потуранні зх. д-в. З 1940 у В. входили й польові війська СС. В. був розгромлений у ході 2-ї світової війни при вирішальній ролі Рад. Армії.

ВЕРМЕ́НИЧ Андрій Андрійович [н. 22.VI (4.VII) 1897, с. Градизьк, тепер смт Глобинського р-ну Полтавської обл.] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1944. До 1934 працював в укр. пересувних театрах, з 1934 — в Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Крамарюк («Житейське море» Карпенка-Карого), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Платон Кречет, Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

ВЕРМЕ́НИЧ Володимир Миколайович (н. 3.VIII 1925, с. Бориси, тепер Глобинського р-ну Полтавської обл.) — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Закінчив Київ. консерваторію — диригентсько-хоровий (1954) та композитор. (1970) ф-ти. Твори: кантата «Пісня про Буревісника» (1970), хори, пісні («Чорнобривці», «Зіронька донецька»).

ВЕРМЕ́Р Делфтський (ван дер Мер; Vermeer або van der Meer, van Delft) Ян (хрещений 31.X 1632, Делфт — похований 15.XII 1675, там же) — голландський живописець. У ранній період творчості писав картини на релігійні й міфологічні теми. В 2-й половині 50-х рр. звернувся до зображення побутових сцен і створив свої найкращі твори («Дівчина з листом», «Жінка біля вікна», «Служниця з глечиком молока», «У звідниці» 1656, та ін.), а також пейзажів.
Кращі твори В. зберігаються в Дрезденській картинній галереї та Держ. музеї в Амстердамі. Іл. с. 190.
Літ.: Ротенберг Е. Ян Вермеер Дельфтский. Альбом. М., 1964.

ВЕРМІКУЛІ́Т (від лат. vermiculus — черв'ячок) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_{0,3-0,5}(H_2O)_{3-5}(Mg_{1,8-2,5}Fe_{0,1-0,2}Fe_{0,1-0,8}Al_{0,1-0,5})_{2,8-3,0}[(Si_3Al)_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,4—2,7. Твердість 1—1,5. Колір бурий, жовтувато-бурий, золотисто-жовтий. Блиск перламутровий або жирний. Пром. родовища В. в СРСР є на Кольському п-ові, на Уралі, на Україні — в Приазов'ї, на Побужжі й Волині. Використовують як термо- і звукоізоляційний матеріал, для виготовлення легких бетонів тощо; в с. г. застосовують для поліпшення структури грунту.

ВЕРМІКУЛІТОБЕТО́Н — бетон, у якому заповнювачем є спучений *вермікуліт;* вид *легкого бетону*. Для В. застосовують вермікуліт з зернами розміром 5—10 мм, *в'яжучі речовини* — цемент, *бітум, розчинне скло,* синтетичні смоли тощо. Теплоізоляційний В. характеризується об'ємною масою 250—400 кг/м³, міцністю на стиск до 0,5 МПа (5 кгс/см²) і коеф. теплопровідності 0,08—0,1 Вт/(м·К), або 0,07—0,09 ккал/(м·год·°С). Об'ємна маса конструктивно-теплоізоляційного В. 600—900 кг/м³, міцність на стиск до 3,5 МПа, або 35 кгс/см², теплопровідність до 0,19 Вт/(м·К), або 0,16 ккал/(м·год·°С). Вермікулітобетон застосовують для теплоізоляції *огороджувальних конструкцій*, високотемпературної теплоізоляції пром. устаткування і трубопроводів.

ВЕРМО́НТ — штат на Пн. Сх. США. Пл. 24,9 тис. км². Нас. 470 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Монтпілієр. Значну частину тер. В. займають Зелені гори (система Аппалачів) заввишки до 1338 м. Гол. річка — Коннектікут. Рослинність переважно лісова. Основа економіки — с. г., особливо молочне тваринництво. Посіви трав, вирощують кукурудзу на силос, овес, картоплю. Підприємства деревообр., паперової, текст., металообр. пром-сті. Видобування азбесту, мармуру і граніту, мідних руд. Найбільше місто — Берлінгтон.

ВЕРМОРЕ́ЛЬ (Vermorel) Огюст-Жан-Марі (21.VI 1841, Денісе — 20.VI 1871, Версаль) — французький журналіст, громадський і політ. діяч, лівий прудоніст (див. *Прудонізм*). У публіцистичних статтях виступав проти режиму Наполеона III. За радикальні погляди і революц. діяльність В. не раз ув'язнювали. Був обраний членом Ради *Паризької комуни 1871* і її комісій — виконавчої, юридичної та громад. безпеки. Тяжко поранений на барикадах Парижа, помер в полоні у *версальців*.

ВЕРН (Verne) Жюль (8.II 1828, Нант — 24.III 1905, Ам'єн) — французький письменник, автор науково-фантастичних і пригодницьких романів. За освітою юрист. Літ. діяльність почав 1849 як драматург. Загальне визнання здобув після опублікування першого ж роману «П'ять тижнів на повітряній кулі» (1863). Всього В. написав понад 65 романів. Герої його творів — сильні й кмітливі діячі науки, відважні мандрівники. Вони людяні й безкорисливі, часто протестують проти нац. і колоніального гніту («Діти капітана Гранта», 1868; «Двадцять тисяч льє під водою», 1870; «Навколо світу за 80 днів», 1872; «Таємничий острів», 1874; «П'ятнадцятилітній капітан», 1878). В. виступав проти використання науки в інтересах пануючих класів («Плавучий острів», 1895; «Володар світу», 1905, та ін.). У своїх творах В. передбачив винаходи і відкриття, які наука здійснила значно пізніше. Кращі його романи перекладено укр. мовою. Для популяризації творів письменника в Росії багато зробила Марко Вовчок, переклавши рос. мовою чимало його романів.
Тв.: Укр. перекл.—П'ятнадцятилітній капітан. К., 1957; Плавучий острів. К., 1964; Діти капітана Гранта. К., 1967; Двадцять тисяч льє під водою. К., 1970; Рос. перекл.—Собрание сочинений. т. 1—12. М., 1954—57.
Літ.: Андреев К. К. Три жизни Жюля Верна. М., 1960; Брандис Е. П., Лазарев М. Х. Жюль Верн. Биобиблиографический указатель. М., 1955.

ВЕ́РНА Петро Петрович [24.XII 1876 (5.I 1877), хутір Гора, тепер село Бориспільського р-ну Київської обл.— 3.IV 1966, там же] — український рад. різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Виконав портрети (Т. Шевченка, 1912; О. Пушкіна, 1936; М. Щорса, 1938; В. І. Леніна, 1946, та ін.), а також композиції на теми літ. творів М. Гоголя («Тарас Бульба з синами», 1913), Т. Шевченка («Мені тринадцятий минало...», 1947), І. Котляревського («Енеїда», 1948); «Німців прогнали» (1945). Іл. с. 191.
Літ.: Променицький К. К. Петро Петрович Верна. К., 1958.

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Володимир Іванович [28.II (12.III) 1863, Петербург — 6.I 1945, Москва] — радянський природознавець, основоположник *геохімії* і *біогеохімії*, акад. АН СРСР (з 1909), акад. АН УРСР (з 1919). Перший президент Академії наук УРСР (1919—21). У 1885 закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту. В 1888—90 навчався за кордоном. З 1890 — приват-доцент, 1898—1911 — проф. Моск. ун-ту. В цей час досліджував поклади заліз. руд Криворіжжя. З 1914 — директор Геол. і мінералогічного музею Петерб. АН. З ініціативи В. та під його керівництвом почала працювати з 1915 Ко-

Ф. Г. Верещагін.

М. І. Вериківський.

А. А. Верменич.

Ж. Верн.

місія по вивченню природних продуктивних сил Росії. З червня 1917 В. жив на Україні. У 1920—21 — професор Таврійського ун-ту в Сімферополі. У 1922 переїхав до Петрограда. За його активною участю в складі АН СРСР були створені: Держ. радієвий ін-т (1922), Комісія з історії знань (1926), Відділ живої речовини (1927) та ін. наук. установи. В. збагатив науку глибокими ідеями, що стали основою нових провідних напрямів у сучас. *геології, мінералогії, гідрогеології*; висунув наук. проблеми важливого практичного значення: геохімії рідкісних та розсіяних елементів, пошуків радіоактивних мінералів, ролі живих організмів у геохім. процесах, визначення абс. віку гірських порід та ін. Значну роль відіграли дослідження В. про будову *силікатів* і *алюмосилікатів*. В.— основоположник вчення про *біосферу* та *ноосферу*. В. заснував всесвітньовідомі школи радянських мінералогів і геохіміків. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943. У 1943 АН СРСР встановила премію, а 1963—золоту медаль ім. В. І. Вернадського.

В. І. Вернадський.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—5. М., 1954—60; Размышления натуралиста, кн. 1—2. М., 1975—77; Укр. перекл.— Вибрані праці. К., 1969.
Літ.: Академику В. И. Вернадскому к пятидесятилетию научной и педагогической деятельности, т. 1—2. М., 1936; Питання геохімії, мінералогії і петрографії. До 100-річчя з дня народження першого президента Академії наук Української РСР академіка В. І. Вернадського. К., 1963; Гумилевский Л. И. Вернадский. М., 1967.

ВЕРНА́ДСЬКИЙ Іван Васильович (24.V 1821, Київ — 27.III 1884, Петербург) — російський економіст. Батько В. І. *Вернадського*. Професор політичної економії Київ., потім Моск ун-тів, пед ін-ту та Олександрівського ліцею в Петербурзі Засновник і редактор журналів «Экономический указатель» і «Экономист». Виступав у період підготовки сел реформи 1861 проти кабальних умов звільнення селян Праці з питань політ економії, історії екон думки, статистики та митно-тарифної політики. Прихильник розвитку великої капіталістичної пром-сті в Росії. В. підтримував творчі зв'язки з київ. економістами свого часу — М. Х. *Бунге* та ін.

ВЕРНА́ДСЬКОГО ГО́РИ — гірська система в сх. част. Антарктиди, продовження *Гамбурцева гір*. Довж. 2500 км, вис. понад 2000 м. Вкриті потужним льодовиковим покривом. На поверхню виходять лише на узбережжі. В. г. відкрили учасники 9-ї рад. антарктичної експедиції 1964. Названі на честь рад. академіка В. І. *Вернадського*.

ВЕ́РНЕР Абраам-Готліб (25.IX 1750, Верау, поблизу Герліца — 30.VI 1817, Дрезден) — німецький геолог, викладач Фрейберзької гірничої академії. За поглядами — катастрофіст (див. *Катастрофізм*), представник *нептунізму*. В. вважав, що всі гірські породи утворилися на дні океану внаслідок осадження з води. Розробив класифікацію мінералів за зовн. ознаками з урахуванням хім. складу.

ВЕ́РНЕР (Werner) Альфред (12. XII 1866, Мюльгаузен, Ельзас — 15.XI 1919, Цюріх) — швейцарський хімік, один із засновників хімії комплексних сполук. У 1889 закінчив вищу політех. школу в Цюріху. З 1893 — професор Цюріхського ун-ту. Розвинув уявлення про *валентність*, створив координаційну теорію валентності (1893). Всі дальші роботи В. були присвячені обгрунтуванню цієї теорії. Виявив 9 типів *ізомерії* комплексних сполук, систематизував комплексні сполуки й створив номенклатуру їх, розробив свою теорію к-т і основ. Здобув оптично активні комплексні сполуки. Нобелівська премія, 1913.

ВЕ́РНЕР Костянтин Антонович (9.II 1850 — 31.VII 1902) — російський земський статистик і агроном. З 1895 — професор с.-г. економії Моск. с.-г. ін-ту. Працював у статистичному бюро Моск. і Таврійської земських управ. Автор і редактор праць про сел. г-ва та кустарні промисли. Вперше, разом з статистиком С Харизоменовим, застосував групування сел. дворів за величиною посіву.

В. І. Ленін високо оцінив метод таврійських земських статистиків, разом з тим критикував деякі ненаукові групування матеріалу у виданій 1889 В. «Памятной книжке Таврической губ.» (див. Повне зібр. тв., т. 3, с. 71, примітка).

ВЕ́РНЕР (Werner) Рут (н 15. V 1907, Берлін) — німецька письменниця і журналістка (НДР). Член Компартії Німеччини з 1926. Учасниця боротьби проти фашизму. Автор романів «Незвичайна дівчина» (1958), «Рибки і рибини» (1973), репортажів і оповідань про міжнар. і нім. робітнич. рух Найпопулярніші книги — «Ольга Бенаріо. Історія мужнього життя» (1961; художня біографія нім революціонерки О. Бенаріо) та «Повідомляє Соня» (1977; про діяльність антифашист розвідувальної орг-ції в Японії на чолі з Р. *Зорге*; побудована на автобіографічному матеріалі) Рад. уряд нагородив В. орденом Червоного Прапора.

Тв. Рос. перекл.— Ольга Бенарио. История отважной жизни. М., 1964. *К. О. Шахова.*

ВЕРНИ́ГОРА — 1) Образ богатиря в українських героїчно-фантастичних казках. Наділений величезною силою, В. могутнім плечем валить гори, долає всі перешкоди, прокладаючи шлях до щастя. В образі В. втілено прагнення народу перемогти природу, підкорити її своїй волі. 2) Легендарний образ лірника-віщуна у творах польс. письменників Ю. Словацького, С. Виспянського й художника Я. Матейка.

ВЕРНИДУ́Б — образ богатиря в українських героїчно-фантастичних казках. З В. пов'язана нар. уява про велета надзвичайної сили, який здатний крізь усі перепони (вириваючи з корінням дуби) прокласти людям шлях до щастя. В. у казках виступає разом з ін. богатирями — *Вернигорою, Котигорошком*.

ВЕРНІСА́Ж (франц. vernissage — лакування) — у минулому — день напередодні відкриття художньої виставки, коли робилися останні приготування й проводилося лакування картин. У сучас. розумінні— урочисте відкриття художньої виставки, на якому присутні запрошені особи.

ВЕРО́НА — місто на Пн. Сх. Італії, в обл. Венеція, адм. центр провінції Верона. Лежить на р. Адідже, в передгір'ях Альп. Вузол з-ць і автошляхів. 263,6 тис. ж. (1971). Маш.-буд., текст., зокрема вовняна, шкіряно-взуттєва пром-сть. Підприємства деревообр., паперової, харч., хім. галузей. Міжнар. с.-г. ярмарки. Індустріальний ін-т. Музеї: археол., Маффеяно, Кастельвеккйо, Галерея сучас. мистецтва. Відома з 89 до н. е. як рим. колонія.

Архіт. пам'ятки В.: рим. будівлі (брама, 1 ст. до н. е.—1 ст. н. е.; арена, 1 ст. н. е.), романська церква (5 ст., перебуд. у 9 ст. і 1120—38). Площі й споруди 12—17 ст., зокрема палаци — дель Комуне (поч. буд. 1193), Скалігерів (кін. 13 ст.), Помпеї (1530), Маффеї (1668) та ін.; церкви — Сант-Анастазія (1291—1323 і 1422—81, в інтер'єрі — фрески Пізанелло) та ін., замок Кастельвеккйо (1354—75). В.— батьківщина П. *Веронезе*. У місті 1858 перебував Ю. Федькович і у вірші «У Вероні» осудив цісарську вояччину.

ВЕРОНЕ́ЗЕ (Veronese; Кальярі, Caliari) Паоло (1528, Верона — 19.IV 1588, Венеція) — італійський живописець, представник Пізнього *Відродження*. Твори В. відзначаються широтою охоплення і оптимістичним сприйняттям дійсності, світським трактуванням реліг. та міфологічних сюжетів, композиційним і колористичним багатством («Тріумф Мардохея», 1556; «Христос в Еммаусі», бл. 1560; «Мадонна на троні зі святими», «Шлюб у Кані» — обидва 1563; «Сім'я Куччіна, що вклоняється мадонні й святим», 1571, «Тріумф Венеції», 1580—85, та ін.; фрески на віллі Барбаро-Вольпі в Мазері поблизу Віченци, бл. 1565). Твори В. зберігаються в Луврі, Дрезденській картинній галереї, ДЕ та ін. зібраннях. Творчість В. мала великий вплив на зх.-європ. живопис, особливо монументальний.

Літ.: Антонова И. Паоло Веронезе. М., 1963.

ВЕРОНІ́КА (Veronica) — рід рослин род. ранникових. Одно-, дво- або багаторічні трав'янисті рослини, рідше півкущики. Листки, як правило, супротивні. Квітки голубі, білі, рожеві, одиничні або зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, пошир. на всіх кон-

Я. Вермер. Служниця з глечиком молока. 17 ст. Державний музей. Амстердам.

П. Веронезе. Бенкет у будинку Левія. 1573. Академія у Венеції.

тинентах (переважно в Європі й Азії). В СРСР понад 140 видів, з них на Україні — 43. Ростуть В. в лісах, на луках і болотах. Деякі види вирощують як декоративні. Іл с. 192.

ВЕРРО́ККІО (Verrocchio; Андреа ді Мікеле Чоні, Andrea di Michele Cioni) Андреа дель (1435 або 1436, Флоренція — 7.X 1488, Венеція)— італійський скульптор, живописець і ювелір доби *Відродження*. Твори: картини — «Мадонна» (бл. 1470), «Хрещення» (після 1470); скульптура — надгробок Джованні і П'єро Медічі в церкві Сан-Лоренцо у Флоренції (1472), статуя «Давид» (1473—75), кінний пам'ятник кондотьєру Б. Коллеоні у Венеції (1479—88). В.— учитель багатьох італ. художників, зокрема *Леонардо да Вінчі, Перуджіно*.

ВЕРСА́ЛЬ — місто у Франції, пд.-зх. передмістя Парижа, адм. центр департаменту Івелін. Понад 90 тис. ж. У 1682—1789 В.— гол. резиденція франц. королів. З В. пов'язані визначні істор. події *Великої французької революції*. Під час *Паризької комуни 1871* В. був оплотом франц. реакції (див. *Версальці*). Тут підписано ряд міжнар. договорів, зокрема *Версальський мирний договір 1783* і *Версальський мирний договір 1919*. В 17—18 ст. у В. склався визначний палацово-парковий ансамбль — величний палац (1661—68, арх. Л. Лево; 1670—74, арх. Ф. д'Орбе; 1678—89, арх. Ж. Ардуен-Мансар) і регулярний парк (60-і рр. 17 ст., арх. А. Ленотр), де вдало поєднуються стилі барокко і класицизму. До палацу входять: королівські апартаменти — Великі (1661—80, арх. Лево та ін.) і Малі (1779—83, арх. Р. Міке), анфілада прийомних залів, Дзеркальна галерея, зали Війни і Миру (1678—86, арх. Ардуен-Мансар, живописець Ш. Лебрен), театр (1777, арх. Ж.-А. Габрієль, скульптор А. Пажу). В парку з чіткою сіткою прямих алей, численними павільйонами, фонтанами, скульптурою (скульптори Ф. Жірардон, А. Куазевокс та ін.) — Великий канал, Водна алея з басейном Нептуна, палаци Великий Тріанон (1687, арх. Ардуен-Мансар; інтер'єри, поч. 19 ст.) і Малий Тріанон (1762—64, арх. Габрієль). У 1830 ансамблі В. перетворено на Нац. музей Версаля й Тріанонів.

Версаль. Королівський палац. Архітектори Л. Лево, Ф. д'Орбе, Ж. Ардуен-Мансар. 17—18 ст.

ВЕРСА́ЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1783 — між США та їхніми союзниками — Францією, Іспанією і Голландією, з одного боку, і Великобританією — з другого. Підписаний 3.IX у Версалі після переможного завершення *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. За В. м. д. Великобританія визнавала США незалежною і суверенною д-вою і відмовлялася від усіх претензій до них у майбутньому. На Зх. кордон США встановлювався по р. Міссісіпі, на Пн. — по Великих озерах і р. Св. Лаврентія. Крім того, Великобританія поступалася деякими територіями на користь Франції (о. Тобаго, Сенегал) та Іспанії (о. Менорка). Великобританія дістала голл. факторію в Індії — Негапатам.

ВЕРСА́ЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1919 — зафіксував результати *першої світової війни 1914—18*. Укладений між державами-переможницями (див. *Антанта*), з одного боку, та Німеччиною, з другого. Вироблений у ході 6-місячних, переважно таємних, переговорів між главами урядів США, Великобританії, Франції та Італії, а також представниками Японії на *Паризькій мирній конференції 1919—20* і підписаний 28.VI 1919 у Версалі (Франція). Текст В. м. д. складався з 440 статей, поділених на 15 частин, і одного протоколу. За В. м. д. створювалась *Ліга націй* — знаряддя політики найбільших імперіалістич. д-в. В. м. д. передбачав максимальне ослаблення позицій Німеччини, повернення Франції Ельзасу й Лотарінгії, передачу їй вугільних шахт Саару, який на 15 років переходив під управління Ліги націй; округи Ейпен, Мальмеді, а також Морене віддавалися Бельгії; пн. частина Шлезвігу — Данії (після плебісциту). По-іншому розв'язував В. м. д. питання щодо сх. кордонів Німеччини. Данціг (Гданськ) оголошувався «вільним містом» під захистом Ліги націй. Мемель (Клайпеда) переходив у відання д-в-переможниць (1923 приєднаний до Литви). Одвічні польс. землі (100 тис. км²) на правому березі Одеру, Нижня Сілезія, більша частина Верхньої Сілезії залишалися в складі Німеччини. В. м. д. сприяв відродженню нім. реваншизму і створював умови для спрямування нім. агресії на Сх. В процесі розроблення В. м. д. д-ви-переможниці, зневажаючи нац. прагнення укр. народу, санкціонували загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині Польщею, анексію Закарпаття Чехословаччиною, Пн. Буковини й Бессарабії — Румунією. Імперіалістам активно допомагали укр. бурж. націоналісти, які використовували антирад. спрямованість В. м. д. для дальшої активізації ворожої щодо укр. народу діяльності. В статтях В. м. д. виразно виявився його імперіалістичний характер. Рішення В. м. д., спрямовані на усунення Німеччини як суперника країн Антанти від активної участі в боротьбі за світове панування, водночас сприяли зміцненню позицій нім. капіталізму всередині країни. Німеччина позбавлялася колоній, поділених в основному між Великобританією, Францією, Бельгією та Японією. Їй заборонялося тримати армію чисельністю понад 100 тис. чол., військ.-повітряний і підводний флот. Згідно з рішенням спец. комісії, Німеччина була вимушена сплачувати репарації. Однак обмеження, встановлені В. м. д. для Німеччини, фактично перекреслювалися намірами міжнар. імперіалізму (таємний додаток до ст. 433 В. м. д.) використати нім. війська в антирад. інтервенції. Це також створювало широкі можливості для відродження нім. мілітаризму (див. *Дауеса план, Юнга план*). СРСР, усі прогресивні сили світу постійно викривали грабіжницький, імперіалістичний характер В. м. д. Після приходу фашистів до влади Німеччина одностороннім актом 1935 відмовилася від воєнних обмежень В. м. д., 1938—39 захопила при потуранні зх. д-в Австрію і Чехословаччину та розв'язала 2-у світову війну. Цим самим В. м. д. був остаточно ліквідований (див. також *Версальсько-Вашінгтонська система*).

Видання: Версальский мирный договор. Пер. с франц. М., 1925.

Літ.: Ленін В. І. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р.— Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р.— Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 41; Симоненко Р. І. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. К., 1962.

Р. Г. Симоненко.

ВЕРСА́ЛЬСЬКО - ВАШІНГТО́НСЬКА СИСТЕ́МА — система договорів, укладених державами-переможницями, головним чином Великобританією, Францією, США і Японією, після *першої світової війни 1914—18* між собою та з країнами австро-німецького блоку. Метою В.-В. с. було закріплення переділу світу, який відбувся в результаті війни, об'єднання зусиль імперіалістичних д-в для боротьби проти Рад. д-ви, революц. руху в капіталістичних д-вах і нац.-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. В.-В. с. склалася на основі *Версальського мирного договору 1919* та пов'язаних з ним *Сен-Жерменського мирного договору 1919* (з Австрією), *Нейїського мирного договору 1919* (з Болгарією), *Тріанонського мирного договору 1920* (з Угорщиною), *Севрського мирного договору 1920* (з Туреччиною) та угод, укладених на *Вашінгтонській конференції 1921—22*. Ці договори зафіксували нове співвідношення сил імперіалістичних д-в у Європі, Африці й на Далекому Сході. В.-В. с. ще більше загострила суперечності між імперіалістичними країнами. 2-а світова війна привела до остаточного розпаду Версальсько-Вашінгтонської системи.

Р. Г. Симоненко.

ВЕРСА́ЛЬЦІ — сили бурж. контрреволюції та їхні війська, які на чолі з А. *Тьєром* і М. *Мак-Магоном* зосередились у Версалі для боротьби проти *Паризької комуни 1871*. Версальці 21—28.V 1871 при сприянні прусських військ учинили криваву розправу над комунарами. Назва «версальці» стала синонімом оскаженілої реакції.

П. П. Верна. «Мені тринадцятий минало...». Дерево. 1947. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

А. Верроккіо. Давид. Бронза. 1473—75. Національний музей у Флоренції.

Веретенник великий.

ВЕРСИФІКА́ЦІЯ (лат. versificatio — віршування) — мистецтво будувати віршовану мову за певними правилами. Див. *Віршування.*

ВЕ́РСІЯ (від лат. verso — тлумачу, зважую) — 1) Один з кількох, відмінних один від одного, викладів або пояснень якого-небудь факту, події. 2) В слідчій і суд. практиці — одне з можливих припущень з приводу вчиненого *злочину.* В рад. кримінальному судочинстві висунення всієї сукупності можливих В. і перевірка кожної з них забезпечують виконання вимоги закону (в УРСР — ст. 22 КПК УРСР) щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи.

ВЕРСТА́ — давня міра великих віддалей у Росії, на Україні, в Білорусії і Польщі. Величина В. не раз змінювалася залежно від кількості *сажнів* у ній (від 500 до 1000) та величини сажня. З кінця 18 ст. до введення *метричної системи мір* 1 В.= 500 сажням = 1066,8 м.

ВЕРСТА́ННЯ — один з процесів виготовлення *друкарської форми,* що полягає в складанні сторінок (полос) книг, журналів або газет з *гранок* тексту (металевого набору), елементів оформлення та ілюстративних елементів (*кліше*)

ВЕРСТА́Т — машина для обробки матеріалів, залежно від яких розрізняють *металорізальні верстати, деревообробні верстати* тощо (див *Верстатобудування*). Є В. для обробки каменю (див. *Каменеобробка*), пластмас та ін. В. наз. також машини, пристрої або апарати для виготовлення виробів (напр., *ткацький верстат*), виконання креслярських (див. *Креслярський верстат*) і фотогр. (копіювальний В.) робіт тощо.

Вероніка степова
1 — верхня і нижня частини рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ВЕРСТА́ТІВ ТА ІНСТРУМЕ́НТІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР. Організований 1961 в Одесі. У складі ін-ту 6 наук.-тех. відділів. Осн. напрями роботи: розроблення програмного керування металорізальними верстатами, дослідження верстатної електроавтоматики й електропривода, комплексна автоматизація мех. обробки, створення кульково-гвинтових передач, дослідження надійності прецизійних верстатів тощо.
В. В. Тимченко.

ВЕРСТАТОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої випускають металообробні й деревообробні верстати, автоматичні й напівавтоматичні лінії, комплексно-автоматичні виробництва для виготовлення машин і виробів з металу, ковальсько-пресове та ливарне устаткування. В.— серцевина *машинобудування*; рівень розвитку В. визначає *науково-технічний прогрес* у машинобудуванні, а також в ін. галузях пром-сті. Виробн. найпростіших верстатів відоме ще за давніх часів. Поява досконаліших металообр. верстатів тісно пов'язана з розвитком великого капіталістичного виробн. і організацією пром. підприємств заводського типу Значний вклад у розвиток В. вніс рос. механік А. К. *Нартов.* У 30-х рр. 18 ст. він сконструював верстат з мех. *супортом.* Пром. виробн. металообр. верстатів у Росії почалося 1790 на з-ді Берда в Петербурзі. В 1913 в Росії було вироблено 1,8 тис. металорізальних вітчизн. верстатів. В. як галузь пром-сті створено в країні по суті за роки Рад. влади. Першими почали випускати металоріз. верстати з-ди «Красный пролетарий» у Москві, ім. Я. М. Свердлова в Ленінграді та ін. За довоєнні п'ятирічки введено в дію ряд великих підприємств галузі, значно розширено номенклатуру продукції, зокрема почали виробляти верстати-автомати й напівавтомати. В 1940 випуск металорізальних верстатів в СРСР зріс проти 1913 в 32 рази. У післявоєнні роки в країні створено потужну базу В. Відбудовано, реконструйовано й технічно переоснащено існуючі підприємства галузі, збудовано багато нових. Спеціалізовані підприємства В. країни випускають широку номенклатуру універсальних і спец. верстатів — бл. 3000 типорозмірів. Освоєно виробн. унікальних верстатів: токарних для обробки виробів діаметром до 5 м, токарно-карусельних для обробки виробів діаметром до 20 м, горизонтально-розточувальних з діаметром шпинделя до 320 мм, поздовжньо-фрезерних та ін., пресів зусиллям 70 тис. т. Успішний розвиток електроніки дав змогу організувати виробн. верстатів з числовим програмним керуванням (ЧПК), що характеризує новий напрям розвитку В. Верстати з ЧПК є одним з осн. видів устаткування, за допомогою якого можна автоматизувати технологіч. процес на підприємствах з різними типами виробн. На верстатобудівних з-дах постійно вдосконалюються технологія й організація виробн., застосовується потокове виробн. Дедалі ширше впроваджується електрофіз. і електрохім. процеси обробки металу, розмірна обробка світловим променем та ін. У 1976 в країні було вироблено 730 комплектів автоматичних і напівавтоматич. ліній для машинобудування і металообробки (1950—10). СРСР за виробн. металорізальних верстатів посідає одне з перших місць у світі. На Україні до 1917 В. фактично не існувало. В 1913 тут було вироблено тільки 65 металорізальних верстатів. У 1924 на Одеському з-ді ім. В. І. Леніна було організовано виробн. болторізальних, а згодом свердлильних верстатів (див. *Одеський завод радіально-свердлильних верстатів* імені В. І. Леніна); з 1926 Лубенський з-д «Комунар» почав випускати токарні верстати; ковальсько-пресові машини в цей час випускав маш.-буд. з-д у м. Краматорську. Значного розвитку на Україні В. набуло за роки п'ятирічок. У республіці працюють десятки спеціалізованих з-дів галузі. Серед них найбільші: *Київський завод верстатів-автоматів* імені О. М. Горького, *Харківський верстатобудівний завод* імені С. В. Косіора, *Краматорський завод важкого верстатобудування* імені В. Я. Чубаря, одеські з-ди — радіально-свердлильних верстатів і пресів та автоматів, *Дніпропетровське виробниче об'єднання по випуску важких пресів, Житомирський завод верстатів-автоматів* та ін. Україна виробляє (1976) понад

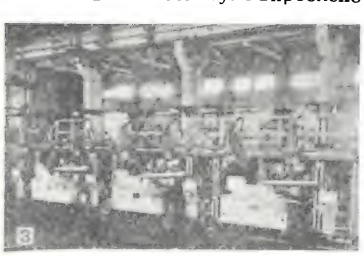

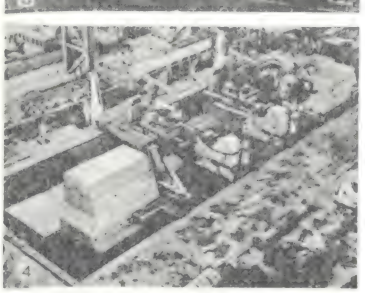

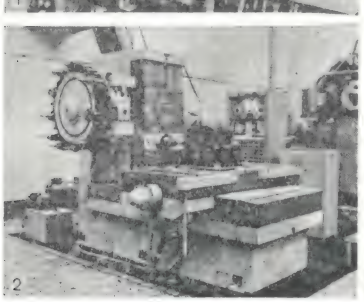

1. У складальному цеху Київського заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького. 2. Верстат з числовим програмним керуванням типу «машинний оброблюючий центр» Одеського заводу прецизійних верстатів. 3. Автоматична лінія для шліфування циліндричних поверхонь Харківського верстатобудівного заводу ім. С. В. Косіора. 4. Важкий токарний верстат для обробки роторів турбін вагою до 200 т для атомних електростанцій. Краматорський завод важкого верстатобудування ім. В. Я. Чубаря.

15% металорізальних верстатів і ковальсько-пресових машин загальносоюзного випуску їх. В. України займає провідне місце в СРСР по виробн. багатошпиндельних токарних автоматів і напівавтоматів, радіально-свердлильних верстатів, алмазнорозточувальних, круглошліфувальних, зубодовбальних, важких токарних верстатів та ін. Основними напрямами розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено збільшити виробн. металорізальних верстатів і ковальсько-пресових машин в СРСР у 1,5—1,6 раза. Розвиток здійснюватиметься за рахунок поліпшення структури вироблюваного устаткування. Випереджаючими темпами розвиватиметься виробн. устаткування з числовим програмним керуванням, комплексів, що керуються електронними обчислювальними машинами, високопродуктивних спец. верстатів і автоматичних ліній, автоматизованих ливарних і ковальсько-пресових машин; буде організовано серійне виробн. автоматичних маніпуляторів з програмним керуванням. Значного розвитку В. набуло в ін. соціалістичних країнах — Польщі, Чехословаччині, Румунії, НДР, Болгарії, Угорщині та ін. Серед капіталістичних країн В. найбільш розвинуте в США, ФРН і Японії.

Виробництво основних видів продукції верстатобудування (тис. шт.)

Продукція	1940 СРСР	1940 у т. ч. УРСР	1976 СРСР	1976 у т. ч. УРСР
Верстати металорізальні	58,4	11,7	233,0	35,3
Ковальсько-пресові машини	4,7	1,7	51,9	7,9

Літ.: Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970. К., 1971; Совершенствование специализации межотраслевых производств в машиностроении УССР. К., 1975; Пашута Н. Т., Гриценко П. Ф. Пятилетка машиностроителей. К., 1976; Костоусов А. И. Станкостроительная и инструментальная промышленность в девятой пятилетке. М., 1976.

Ю. П. Соляник.

«ВЕРСТАТОФРА́НС» — радянсько-французька фірма для продажу металорізальних і деревообробних верстатів, ковальсько-пресового устаткування, алмазного й ельборного інструменту та підшипників. Засн. 1971. Акціонерами «В.» є всесоюзне об'єднання «Верстатоімпорт», мішані рад.-франц. фірми «*Актіф-Авто*», «Сого», «Рюсбуа». В 1975—76 через «В.» Рад. Союзом було поставлено консорціуму «Інтерфорж» і встановлено на з-ді в м. Іссуарі найбільший у Зх. Європі гідравлічний прес. Керівні органи — Збори акціонерів і Правління. Президент — представник Франції. Генеральний директор — представник СРСР. Місцеперебування — м. Лонжюмо (поблизу Парижа), відділення в Ліоні

С. І. Соколенко.

ВЕРСТВА́ в геології — форма залягання однорідної осадочної гірської породи. Являє собою здебільшого плоске тіло, обмежене більш-менш паралельними площинами — нижньою, що наз. підошвою, та верхньою — покрівлею. За умов нормального залягання (не порушеного пізнішими тектонічними рухами) В. лежать горизонтально, в послідовності часу їхнього утворення.

ВЕРСТВА́ СОЦІА́ЛЬНА — проміжна *група соціальна,* що охоплює сукупність людей, об'єднаних схожістю в найважливіших, найістотніших рисах, які характеризують їхній соціальний стан у масштабах усього суспільства. Марксизм-ленінізм вважає основним у соціальній структурі суспільства клас (див. *Класи суспільні*), а В. с. розглядає як підпорядковану класові.

ВЕРСТВУВА́ТІСТЬ ГІРСЬКИ́Х ПОРІ́Д — будова гірських порід у вигляді чергування *верств,* що різняться мінералогічним складом, особливостями частинок, з яких складається порода, кольором тощо. В. г. п.— одна з найважливіших генетичних ознак більшості осадочних гірських порід. Розрізняють верствуватість осадочних товщ і верствуватість усередині верстви породи. Верствуватість осадочних товщ (стратифікація або напластування) утворюють переважно верстви або пласти гірських порід, різні за складом, текстурою та ін. особливостями. Верствуватість усередині верстви однієї породи виявляється в чергуванні тонких прошарків (завтовшки до 1—2 см). За формою прошарків та розміщенням їх В. г. п. може бути горизонтальною, діагональною і хвилястою.

ВЕ́РСТКА — зверстаний металевий набір або відбитки із складених у процесі *верстання* полос набору. На відміну від *гранки* В. містить елементи внутр. оформлення видання (напр., *титул, колонтитули, сигнатури,* порядкові номери сторінок), таблиці, ілюстрації (див *Кліше*). Користуючись В., контролюють точність і правильність відтворення текстових та ілюстративних оригіналів на різних стадіях виготовлення друкарської форми.

ВЕРСТО́ВСЬКИЙ Олексій Миколайович [18.II (1.III) 1799, маєток Селіверстово Тамбовської губ.— 5(17). XI 1862, Москва] — російський композитор і театральний діяч. Муз. освіту здобув у Петербурзі (жив там з 1816). З 1823 жив у Москві, де з 1825 був інспектором музики, з 1830 — інспектором репертуару Моск. імператорських театрів, у 1848—60 — керуючий конторою Дирекції Моск. імператорських театрів. Твори: 6 опер («Пан Твардовський», 1828, «Вадим», 1832, «Аскольдова могила», 1835, та ін.), понад 30 водевілів, кантати, балади («Чорна шаль», слова Пушкіна; «Бідний співець», слова Жуковського), пісні, музика до драм. вистав.

ВЕ́РТГЕЙМЕР (Вертгаймер; Wertheimer) Макс (15.IV 1880, Прага — 12.X 1943, Нью-Йорк) — німецький психолог, один із засновників і теоретиків *гештальтпсихології.* З 1922 — проф. Берлін. ун-ту, з 1929 — ун-ту у Франкфурті-на-Майні, 1933 з приходом до влади фашистів емігрував у США. На матеріалах експериментального вивчення сприймання руху (1912) вперше висунув гіпотезу про цілісність психічних процесів, однак пояснював це явище не об'єктивно існуючою цілісністю предметів, а внутрішньою специфікою самих психічних процесів. В. поширив цей ідеалістичний принцип і на ін. психічні процеси, зокрема на мислення, не враховував соціально-істор. природи мислительної діяльності.

ВЕРТЕ́БА — карстова печера на вододільному плато лівобережжя р. Серету, за 2 км від с. Більче-Золотого Борщівського р-ну Тернопільської обл. УРСР. Утворилася в гіпсових відкладах. Заг. протяжність лабіринтової системи підземних порожнин становить 7820 м. Відома численними археол. знахідками кам'яної доби, які зберігаються в музеї Ягеллонського ун-ту (м. Краків, ПНР). Нові дослідження печери проведені 1963—67. Пам'ятка природи.

В. О. Радзієвський.

ВЕРТЕ́П — старовинний ляльковий театр на Україні. Зародився в 17 ст., поширився у 18—19 ст. В. являв собою поєднання релігійної різдвяної драми й світської гри, елементів усної народно-поетичної творчості. Перша документальна згадка про В. належить до 1667. Вистави В. відбувалися в спец. скриньці, яка зовн. виглядом схожа на макет двоповерхового будиночка, на своєрідну двоярусну сцену. Вертепник, пересуваючи на дротиках дерев'яні ляльки, змінюючи відповідно голос, говорив за кожну дійову особу. Вистави показували на ярмарках, міських площах, по хатах селян і міщан. Починалося дійство на верхній сцені біблійними легендами, потім переходило на нижню сцену, де розігрувалися комічні народнопобутові сцени з реального життя. В них гостро висміювалися лицеміри-попи, чванькуваті польські панки, багатії, урядовці тощо. Ця світська частина вистави була пройнята жартами, елементами сатири, яка мала вплив і на канонічну частину, що відбувалася на верхній сцені. Персонажі В.— цікаві соціально-побутові типи — розмовляли соковитою нар. мовою, були вдягнені в нар. одяг. Найпопулярнішими серед них були: Запорожець, Москаль (тобто Солдат), Циган, Баба, Дяк, Шинкар та ін. Відомо кілька варіантів укр. вертепної драми: Сокиринський, або Галаганівський (1771), Волинський (1788—91), Куп'янський (1823), Славутинський (1897), Батуринський і Хорольський (кін. 19 ст.). У 1924—25 існував Межигірський В., в якому йшли вистави на сучасну тематику. На Україні був відомий ще т. з. живий В., в якому ролі дійових осіб виконували не ляльки, а люди [вистава «Різдвяний вертеп» (1918) у «*Молодому театрі*»]. Укр. В. тісно споріднений з рос. Петрушкою, білорус. батлейкою, польською шоп-

О. М. Верстовський.

Вертеп. Т. зв. Галаганівський вертеп. 18 ст. Село Сокиринці. Чернігівщина. Персонажі Сокиринського вертепу.

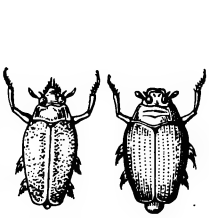

1 2

Вертячкові: 1 — вертячка поплавок (Gyrinus natator); 2 — вертячка присмеркова (Orectochilus villosus).

кою. Світська частина вертепної драми — одне з джерел, з якого взяла початок реалістична українська комедія 19 ст.

Літ.: Франко І. До історії українського вертепа XVIII в. Львів, 1906; Марковський Є. Український вертеп. К., 1929; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Кисіль О. Український театр. К., 1968.

Я. П. Білоштан.

«ВЕРТЕ́ПНИКИ» — гурток різночинної інтелігенції, що діяв 1855—58 в Москві. До його складу входили гол. чин. студенти-українці Моск. ун-ту. В суперечках із слов'янофілами під впливом праць О. І. Герцена, Л. Фейєрбаха, П. Прудона, Ш. Фур'є в гуртку формувалися демократичні та утопічні соціалістичні погляди. «В.» виїздили в села збирати фольклорний та етнографічний матеріал. На поч. 60-х рр. гурток припинив існування, частина кол. «В.» зблизилася з народниками.

ВЕРТИКА́Л (від лат. verticalis — прямовисний) — велике коло *небесної сфери,* яке проходить через *зеніт* і довільну точку цієї сфери. В., що проходить через точки Сх. і Зх., наз. першим меридіаном, а через точки Пн. і Пд.— небесним меридіаном.

ВЕРТИКА́ЛЬ (від лат. verticalis— прямовисний) — лінія, по якій розміщується нитка від діяння ваги

«ВЕРТИКА́ЛЬ» — радянська геофізична ракета для вивчення верхніх шарів земної атмосфери (мал.). Запуск «В.» (1970—77) проводився відповідно до програми наук. співробітництва соціалістичних країн (НДР, НРБ, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР). Головна частина «В.» складається із спускного та приладового відсіків. У обох відсіках розміщують апаратуру, яка під час польоту ракети досліджує явища в сонячній атмосфері, вплив на земну атмосферу ультрафіолетового та рентгенівського випромінювання Сонця, розподіл мікрометеоритної речовини в навколоземному просторі тощо. Дослідження за допомогою «В.» доповнюють дані експериментів за програмою *«Інтеркосмос».* На 1.IX 1978 запущено 6 ракет, які досягли висот 487, 463, 502, 1512, 500 і 1500 км. *О. А. Рубашевський.*

Геофізична ракета «Вертикаль-1» на стартовому майданчику.

ВЕРТИКА́ЛЬНА ІНТЕГРА́ЦІЯ — форма організаційного об'єднання с.-г. і промислових підприємств, а також сфер допоміжної діяльності, яка забезпечує єдність і безперервність відтворного і технологічного процесів (починаючи від виробн. сировини й кінчаючи випуском і доставкою споживачеві готового продукту). Суть В. і. в високорозвинутих капіталістичних країнах полягає в підпорядкуванні фермерського виробн. великому пром. і торг. капіталові. В. і. посилює концентрацію й централізацію виробн. і капіталу в с. г., призводить до монополізації виробн. і збуту ряду с.-г. товарів, приносить монополіям величезні надприбутки й веде до масового розорення фермерів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. і. має принципово інший соціальний характер. Вона здійснюється в інтересах розвитку всього суспільства на основі зростання обсягу виробн., підвищення його ефективності (див. *Агропромислова інтеграція*).

ВЕРТИКА́ЛЬНА ПО́ЯСНІСТЬ — закономірна зміна ландшафтів у горах залежно від висоти. Див. *Висотна поясність.*

ВЕРТИКА́ЛЬНИЙ КРУГ — астрономічний інструмент для вимірювання *зенітних віддалей* небесних світил.

ВЕРТІ́ЇВКА (до 1930 — Веркіївка) — селище міськ. типу Ніжинського р-ну Чернігівської обл. УРСР Залізнична станція. 5,9 тис. ж. (1972). Хлібозавод, виробн. відділення райсільгосптехніки, будинок побуту. 4 заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, істор.-меморіальний музей М. П. *Кирпоноса.* Виникла на поч. 17 ст.

ВЕ́РТОВ Дзига [справж. ім'я та прізв. Денис Аркадійович Кауфман, 21.XII 1895 (2.I 1896), Бялисток — 12.II 1954, Москва] — російський рад. режисер, один із засновників рад. і світового документального кіно. Перші фільми: «Річниця революції» (1919), «Агітпоїзд ВЦВК» (1921), «Історія громадянської війни» (1922), документальний тематичний кіножурнал «Кіноправда» (кращий номер — «Ленінська кіноправда») — 1922—24.

В 1926 поставив «Крокуй, Радо!» і «Шосту частину світу». З 1926— у ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), де створив фільми «Одинадцятий» (1928), «Людина з кіноапаратом» (1929) та «Симфонія Донбасу» (1930), які лягли в основу укр. кінопубліцистики. Вершина творчості В.— «Три пісні про Леніна» (1934). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Портрет с. 197

Тв.: Статьи. Дневники. Замыслы. М., 1966.

ВЕРТОЛА́ЄВ Іван (рр. н. і см. невід.) — селянин с. Жуків біля Полтави, ватажок партизанського загону, створеного в травні 1709 на Україні під час *Північної війни 1700—21.* Разом з ін. сел. загонами партизани, очолені В., діяли в тилу швед. загарбників.

ВЕРТОЛІ́Т, гелікоптер — важчий за повітря літальний апарат з вертикальним зльотом і посадкою, в якого *підйомну силу* і тягу для горизонтального польоту створюють лопаті одного або кількох несучих гвинтів. Несучий гвинт В. (мал.) приводиться в рух від поршневих або турбовальних двигунів через систему мех. *трансмісії,* іноді — безпосередньо реактивними двигунами, встановленими на кінцях лопатей. Швидкість обертання кінцевої ділянки лопаті, яка рухається за напрямом польоту, дорівнює сумі окружної швидкості цієї ділянки і швидкості польоту самого апарата. Швидкість же кінця лопаті, яка рухається проти напряму польоту, дорівнює різниці цих швидкостей. Внаслідок цього лопаті при обертанні роблять складні коливальні рухи у вертикальній і горизонтальній площинах. Водночас вони безперервно повертаються відносно поздовжньої осі, створюючи (за допомогою автомату перекосу) горизонтальну складову тяги несучого гвинта. Розрізняють В.: одногвинтові (найпоширеніші) з рульовим гвинтом (цей гвинт забезпечує шляхове керування, а також зрівноважує реактивний момент від несучого гвинта); двогвинтові поздовжньої і поперечної схем, співвісні і з перехрещуваними осями несучих гвинтів (гвинти для зрівноваження реактивних моментів обертаються в різні боки); три- і багатогвинтові. Швидкість В.— до 355 км/год, висота польоту — до 12,5 км, далекість — до 3400 км, вантажопідйомність — до 40 т. В СРСР створено В. Мі-1, Мі-2, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10 (вертоліт-кран) і В-12 (найбільш вантажопідйомний у світі) конструкції М. Л. Міля, Ка-15, Ка-18 і Ка-26 конструкції М. І. Камова. В. застосовують для транспортних і пасажирських перевезень, будівельно-монтажних, геологорозвідувальних і с.-г. робіт, у військ. справі тощо. Див. також *Авіація.*

О. С. Радін.

ВЕРТОЛІ́ТНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає вправи на точність пілотування *вертольота.* У 1958 відбулося перше всесоюзне змагання з В. с. в Калузі. Проводилися першості світу з В. с.: 1971 — в ФРН; 1973 — у Великобританії; 1978 — в СРСР. Команда СРСР — чемпіон світу 1978; серед чемпіонів світу — В. Смирнов (у чоловіків), Л. Приходько (у жінок)

ВЕРТЯ́ЧКА — хвороба овець і кіз (рідше інших тварин). Те саме, що й *ценуроз.*

ВЕРТЯ́ЧКОВІ, вертикові (Gyrinidae) — родина водяних *жуків.* Тіло (довж. 5—7 мм) овальне, темне, блискуче. Очі розділені перегородкою на нижню і верхню частини (для підводного і надводного бачення); передні ноги довгі — хватальні, середні й задні короткі — плавальні. Крила добре розвинені. Личинки живуть у мулі, жуки — на поверхні води, крутяться табунцями, часто пірнають; літають у темний період доби. Живляться дрібними водяними червами, членистоногими, личинками малярійного комара та ін. Бл. 1000 видів, поширених гол. чин. у тропіках, в СРСР — 21, у т. ч. на Україні —7. Іл. с. 193.

О. П. Кринталь.

ВЕРФ (голл. werf) — підприємство, де будують або складають судна. Розрізняють В. суднобудування морського, озерного і річкового; дрібного, середньотоннажного і великого; військового і цивільного; металевого (найпоширенішого), залізобетонного, пластмасового і дерев'яного. Є й В. мішаної спеціалізації. На суднобудів-

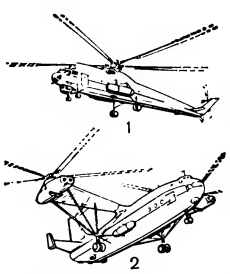

Вертольоти: 1 — Мі-10К; 2 — В-12.

Вертоліт: *1* — турбовальний двигун; *2* — вентилятор; *3* — втулка несучого гвинта; *4* — лопать несучого гвинта; *5* — редуктор рульового гвинта; *6* — рульовий гвинт; *7* — проміжний редуктор; *8* — трансмісійний вал привода рульового гвинта; *9* — головний редуктор.

них В. виготовляють корпуси суден, монтують устаткування, яке надходить з ін. підприємств, тощо. На деяких В. провадять лише складальні роботи, використовуючи частини корпусів суден і окремі деталі, що їх виготовляють на ін. підприємствах. До складу суднобудівної В. входять цехи корпусні (корпусообробний, складальний, зварювальний), монтажно-добудовні й допоміжні, *стапелі* з спусковим устаткуванням, *доки*, а також трансп., складське та енерг. господарство. На Україні до найбільших належать В. *Київського суднобудівного заводу «Ленінська кузня»*, *Чорноморського суднобудівного заводу*, суднобуд з-дів у Херсоні та ін.

ВЕРХА́РН (Вергарн; Verhaeren) Еміль (21.V 1855, Сент-Аман, побл. Антверпена — 27.XI 1916, Руан) — бельгійський поет, драматург і критик. Писав франц. мовою. Перша зб.— «Фламандки» (1883), у якій поетично відображено життя сільської Фландрії. На поч. 80-х рр. зблизився з літ. групою «*Молода Бельгія*». В збірках символістських віршів «Вечори» (1887), «Чорні смолоскипи» (1890), пройнятих настроями відчаю, показав жорстоку дійсність капіталістичного ладу в Бельгії. З 90-х рр. був близьким до партії соціалістів. Збірки віршів «Примарні села», «Міста-спрути» (обидві — 1895), драма «Зорі» (1898; йшла на сценах рад. театрів) — революц. спрямування. В збірках «Закривавлена Бельгія» (1915), «Червоні крила війни» (1916) гнівно засудив загарбницьку політику нім. імперіалізму. В. належать праці про художників (П. Рубенса, Г. Рембрандта), письменників (У. Шекспіра, Ж. Расіна, В. Гюго). В. І. Ленін, за свідченням Н. К. Крупської, «зачитувався Верхарном». У вірші «Хвала вітрові» із зб. «Безмежне сяйво» (1906), в якій відбито враження від рос. революції 1905, В. із симпатією писав про Україну. Портрет с. 197

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1922; Поеми. Х., 1927; Вибрані поезії. К., 1946; Вибране. К., 1966; Рос. перекл.— Драмы и проза. М., 1936; Избранное. М., 1955; Стихотворения.— Зори. М., 1972.

А. Х. Іллічевський.

ВЕРХА́ЦЬКИЙ Михайло Полієвктович [4(17).V 1904, м. Лохвиця, тепер райцентр Полтавської обл.— 16.II 1973, Київ] — український рад. режисер, педагог і театрознавець. Член КПРС з 1943. Закінчив 1930 Харків. муз.-драм. ін-т. Працював режисером у театрах: «*Березіль*» (1926—34), в 30—40-х роках — «Веселий пролетар», ТЮГ у Харкові, рос. драм. театр (Ташкент), ТЮГ (Коканд). Викладав у Харків. (1930—33), Ташкент. (1945—52), Київ. (1952—72) театр. ін-тах; з 1962 — професор. Праці з історії укр. та узб. театрів, про режисерську та акторську майстерність.

Тв.: Робота актора над образом в самодіяльному театрі. К., 1956.

ВЕРХІ́ВЦЕВЕ — місто Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізничний вузол. Засн. 1884 як залізнична ст. Любомирівка. З 1904 має сучас. назву. Рад. владу встановлено у В. в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації В. (12.VIII 1941 — 23.X 1943) на станції діяла підпільна патріотична група «Набат». З 1956 В.— місто. Значна частина населення міста працює на пром. підприємствах м. Дніпродзержинська. У В.— підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, виробниче відділення райсільгосптехніки. 2 загальноосвітні та музична школи; 2 лікарні. 2 клуби, кінотеатр, 8 бібліотек. Пам'ятник герою громадян. війни матросу А. Г. *Желєзнякову* (1966), який загинув тут 1919.

ВЕ́РХНЄ О́ЗЕРО — в системі *Великих озер*, на кордоні США і Канади. Пл. 82,4 тис. км² (найбільше прісноводне озеро світу), глиб. до 393 м. Западина озера тектонічн. походження. В. о. лежить на вис. 183 м над р. м. Прибережна частина замерзає (грудень — квітень). Рибальство. Має важливе транспортне значення, через р. Сент-Меріс сполучене з оз. Гурон (в обхід порогів на річці збудовано канали). Береги низькі, на Пн.— місцями стрімкі, скелясті, розчленовані бухтами. Є острови. Найбільші порти — Дулут (США), Тандер-Бей (Канада).

ВЕ́РХНЄ СИНЬОВИ́ДНЕ (до 1946 — Синьовидсько-Вижнє) — селище міського типу Сколівського р-ну Львівської обл. УРСР. Лежить біля впадіння р. Опору в р. Стрий (бас. Дністра), за 2 км від залізничної ст. Верхнє Синьовидне. 4,2 тис. ж. (1977). Відоме з 1241. В 1926, 1936 і 1939 під керівництвом комуністів відбулися страйки деревообробників. Деревообр. підприємства, пластмасовий та асфальтовий з-ди, комбінат побут. обслуговування. 3 загальноосвітні школи, лікарня. Клуб, кінотеатр, бібліотека. Збереглися залишки слов'янського городища 8—9 ст.

Верхній замок у Луцьку. Вигляд з півночі. 13—14 ст. Перебудова 15—16 ст.

ВЕ́РХНІЙ ЗА́МОК у Луцьку — пам'ятка середньовічного укр. фортифікаційного мистецтва. Закладений на поч. 13 ст. за князювання Мстислава, сина *Данила Галицького*. Башти замку вдало контрастують з невеликими отворами бійниць і вікон, оздоблених готичними цегляними валиками та поясками *поребрику* в завершенні. Гол. башта має багатопрофільований *наличник*, а Стирова башта — білокам'яний, стрілчастої форми. В муруванні стін використано цеглу з поливою на сторчаках. На тер. В. з., крім палацу господаря, були ще житл. приміщення, єпископський палац та кафедральний собор. У 15—16 ст. В. з. перебудовували. Тепер на його тер.— дві споруди: т. з. шляхетний будинок, у якому розміщено худож. відділ Волин. обл. краєзнавчого музею, та двоповерхова будівля в стилі *ампір*.

ВЕ́РХНІЙ НАГО́ЛЬЧИК (до 1900 — хутір Осипівка) — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, біля злиття річок Водяної і Нагольчика (бас. Міусу), за 5 км від залізничної ст. Антрацит. 2,5 тис. ж. (1977). Більшість населення працює на підприємствах і в установах м. Антрацита. Початкова школа, мед. пункт, клуб, бібліотека. Засн. в 2-й пол. 17 ст.

ВЕ́РХНІЙ РОГА́ЧИК — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр, за 40 км від залізничної ст. Сірогози. 7,1 тис. ж. (1977). Перша писемна згадка про В. Р. належить до 1793. В роки першої рос. революції в місц. поміщицькій економії відбувся один з найбільших у Таврійській губ. сел. виступів. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1967 В. Р.— с-ще міськ. типу. Маслоробний та комбікормовий з-ди, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. оргція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, 4 клуби, 7 бібліотек.

ВЕ́РХНЯ ВО́ЛЬТА, Республіка Верхня Вольта — держава в Зх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 10 департаментів.

Державний лад. В. В.— республіка. В 1974 дію конституції, прийнятої 1970, припинено, парламент розпущено. Глава д-ви — президент, який також очолює уряд — нац. раду оновлення.

Природа. Поверхня В. В.— хвилясте плато заввишки 200—500 м, окремі гори мають вис. до 750 м. Виявлено родовища золота, марганцевих, мідних та уранових руд, буд. матеріалів. Клімат екваторіальний, мусонний, вологий улітку й посушливий узимку. Пересічна т-ра грудня +24, +26°, квітня +30, +35°. Опадів 500—1000 мм на рік. Гол. ріки — Біла Вольта та Чорна Вольта. Поширені червоні та червоно-бурі грунти. В рос-

Герб Верхньої Вольти.

ВЕРХНЯ ВОЛЬТА

Площа — 275 тис. км²

Населення — 5,74 млн. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Уагадугу

линному покриві переважає *савана,* бл. 9% тер. країни вкрито лісами.

Населення. 80% нас. належать до мовної групи гур: мосі, лобі, догон, бобо, грусі, гурма, сенуфо. Живуть також народи, які говорять мовами манде (буса, сонінке, діула та ін.), атлантичної сім'ї (фульбе) та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас.— 20,8 чол. на 1 км². Найбільші міста: *Уагадугу,* Бобо-Діуласо, Кодугу.

Історія. Перші держ. утворення на тер. В. В. склалися в 11—14 ст. (найзначніші з них — д-ви Мосі, Ятенга і Гурма). З кін. 19 ст. почалася колонізація цієї тер. Францією. В 1904 тер. В. В. включено до складу франц. колонії Верхній Сенегал—Нігер, 1919 — до Франц. Зх. Африки, а 1932 поділено між колоніями Берег Слонової Кості, Нігер і Франц. Судан. Колоніальна експлуатація викликала опір афр. населення (повстання 1916—17 та ін.). Враховуючи зростання нац.-визвольн. руху після 2-ї світової війни, франц. уряд 1947 відновив В. В. в її сучас. кордонах і надав їй статус «заморської території» Франції. З 1958 В. В.— республіка в складі Співтовариства, очолюваного Францією. 5.VIII 1960 проголошено незалежність В. В. З того ж року країна— член ООН. У 1967 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У 1966 до влади прийшов військ. уряд. У 1974, після проведення заг. виборів, армія мала передати владу цивільному урядові. В зв'язку з загостренням міжпарт. боротьби 8.II 1974 президент С. Ламізана розпустив нац. збори, припинив чинність конституції, заборонив діяльність політ. партій і сформував уряд з осіб, що підтримують його політику. Уряд В. В. виступає за досягнення нац. єдності, екон. розвиток країни, зміцнення її суверенітету. В. В.— член *Ради згоди, Загальної афро-маврікійської організації, Організації африканської єдності,* асоційований член *Європейського економічного товариства.* У 1975 засн. Міжпрофспілковий комітет вольтійських трудящих. Об'єднує осн. профспілки Верхньої Вольти.

М. Д. Несук.

Господарство. В. В.— економічно слаборозвинута агр. країна, в господарстві якої значні позиції зберігає іноз., переважно франц. капітал. За рівнем нац. доходу на душу населення посідає одне з останніх місць серед країн Африки. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 95% самодіяльного населення і створюється бл. половини валового нац. продукту. Воно забезпечує майже 90% вартості експорту країни. С.-г. виробн. має напівнатуральний характер, збереглися пережитки феод. і родоплемінних відносин. Провідною галуззю с. г. є екстенсивне пасовищне тваринництво. Розводять велику рогату худобу (поголів'я 1975— 2,2 млн.), овець і кіз (4,5 млн.), домашню птицю (6,5 млн.). Землеробство малопродуктивне, з відсталою технікою обробітку землі. Гол. с.-г. культури (тис. т, збір 1975/76):

На плантації цукрової тростини

Зерносховище борошномельного комбінату в місті Банфорі.

просо і сорго — 980, кукурудза — 68, рис — 36, ядра карите — 9, арахіс — 62,8, бавовник — 30,6. Вирощують також маніок, батат, овочі. Великої шкоди с. г. завдають посухи. Пром-сть представлена дрібними підприємствами, гол. чин. по переробці с.-г. продукції (холодобойні, молочний і цукр. з-ди, бавовноочисні ф-ки, текст. комбінат). Є велосипедний з-д, взуттєва ф-ка, лісопильні. Розвинуті кустарні промисли (килимарство, обробка шкіри тощо). Виробн. електроенергії 1975 становило 53,2 млн. кВт·год. Гол. пром. центри: Уагадугу, Бобо-Діуласо, Кудугу. Єдина з-ця сполучає Уагадугу з Абіджаном (Берег Слонової Кості), довжина її в межах В. В.— 517 км. Автошляхів — 17,5 тис. км, у т. ч. 9 тис. км з твердим покриттям. Осн. статті експорту — худоба, продукти тваринництва, бавовна, арахіс; імпорту — споживчі та прод. товари. У зовн. торгівлі осн. роль відіграють Франція, Японія, США, ФРН, Гана, Берег Слонової Кості. Грош. одиниця — афр. франк; 233,5 афр. франка = 1 доларові США (1976).

О. І. Полоса.

На одній з вулиць міста Уагадугу.

Медичне обслуговування. В 1971 в країні було 4675 лікарняних ліжок (8,5 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 99 лікарів (1 лікар на 59,6 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина населення В. В. неписьменна. Поч. освітою охоплено менше як одну чверть дітей. Поряд з держ. школами, де навчання безплатне, є приватні. Навчання франц. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. школах було 134 тис., у серед. навч. закладах — 17,8 тис. учнів, в ун-ті м. Уагадугу (засн. 1969) — 450 студентів. При ун-ті є б-ка. Наук. установи: бюро наук. і тех. досліджень з б-кою (понад 3,5 тис. тт.), ін-т бавовни й текст. пром-сті, геол. служба, центр тропічного лісу, тропічний ін-т агрономічних досліджень, центр екон. і соціальних наук з б-кою (понад 4,5 тис. томів).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. У В. В. видаються франц. мовою «Бюльєтен котідьєн д'енформасьйон» («Щоденний інформаційний бюлетень», з 1957), щотижнева газета «Обсерватер» («Спостерігач», з 1973) і двотижнева «Карфур африкен» («Африканське перехрестя», з 1960) та ін. Заг. тираж усіх видань — 10 тис. примірників. Інформаційне агентство Ажанс де пресс Вольтаїк, засн. 1963. Радіомовлення і телебачення контролює урядова орг-ція Радіодіффюзьйон-телевізьйон Вольтаїк (Вольтійське радіомовлення-телебачення), засн. 1959. Радіомовлення ведеться з 1959 франц. і 13 місц. мовами (працюють 4 радіостанції). Телебачення — з 1963

О. В. Ткачов.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житла В. В. круглі або прямокутні в плані, з конічними або плоскими дахами, іноді прикрашені розписами чи керамічними барельєфами з зображеннями людини і тварин. В Уагадугу — палац Моро наба (феод. правителя Мосі), збудований в афр. традиціях. Здавна поширена ритуальна скульптура (маски, статуетки). Меблі оздоблюються різьбленням. Розвинена ювелірна справа (металеві прикраси), художнє ткацтво.

Кіно. Першу документальну стрічку «Опівночі: незалежність» випущено 1960. Знімаються переважно хронікальні й навч.-популярні короткометражні фільми. Перший худож. фільм «Кров знедолених» вийшов 1972 (реж. Д.-М. Колла). В 1974 укр реж. І *Грабовський* поставив документальний фільм про В. В. «Ранок республіки». З 1969 в Уагадугу щороку відбуваються міжнар. кінофестивалі країн Африки.

Літ.: Верин В. П. Вчера и сегодня Верхней Вольты. М., 1962; Авдюнина Л. А. Современная Верхняя Вольта (Справочник). М., 1976.

ВЕ́РХНЯ МА́НТІЯ Землі — одна з оболонок земної кулі; верхня частина *мантії* Землі, що лежить під *земною корою.* Межею між ними є шар, який характеризується стрибкоподібним зростанням швидкості поширення поздовжніх сейсмічних хвиль — *Мохоровичича поверхня.* Глибина залягання верхньої мантії Землі від 5 до 75 км; підошва її лежить на глибині бли-

зько 1000 км. В. м. поділяється (зверху вниз) на субстрат, шар порід зниженої твердості і в'язкості, або *астеносферу*, і *Голицина шар*, у якому спостерігається інтенсивне зростання швидкості поширення сейсмічних хвиль. Субстрат разом з земною корою становить *літосферу*. Вважають, що В. м. складена переважно з ультраосно́вних (перидотит) і осно́вних (еклогіт) порід. Будова В. м. неоднорідна під різними тектонічними зонами, що проявляється в неоднакових значеннях швидкості сейсмічних хвиль, теплового потоку, густини в покрівлі В. м., наявності вогнищ рідкої *магми* тощо. В багатьох тектонічних гіпотезах В. м. відводиться важлива роль. Вважають, що земна кора утворилася внаслідок виплавлення з речовини В. м., що тектонічні, магматичні, метаморфічні та ін. процеси значною мірою зумовлені явищами, які відбуваються не лише в земній корі, а й у верхній мантії Землі.

Літ.: Магницкий В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Свейси Ф. Д. Физика Земли. Пер. с англ. М., 1972. *В. Б. Соллогуб.*

ВЕ́РХНЯ ПАЛА́ТА — одна з палат у двопалатному *парламенті* бурж. держав. Формується здебільшого шляхом призначення або спадкоємства (*палата лордів*) чи непрямих виборів (напр., *сенат* у Франції). Це відбиває антидемократичний характер бурж. парламентської системи.

ВЕ́РХНЯ САЛДА́ — місто обласного підпорядкування Свердловської обл. РРФСР, райцентр, на р. Салді (притока Тагілу). Залізнична станція. 52 тис. ж. (1977). Розвинуті металургійна й металообр. пром-сть. Засн. 1778, місто з 1938.

ВЕ́РХНЯ ТА НИ́ЖНЯ ГРА́НІ — важливі характеристики множин дійсних чисел. Верхньою гранню множини E (позначається $\sup E$) наз. найменше з чисел A, для яких виконується нерівність $x \leqslant A$, де x — елемент множини E. Для існування верхньої грані необхідно і достатньо, щоб множина E була обмежена зверху, тобто щоб існувало таке число A, що $x \leqslant A$ при будь-яких x з E. Нижньою гранню множини E (позначається $\inf E$) наз. найбільше з чисел B, для яких виконується нерівність $x \geqslant B$. Аналогічно поняттям В. та н. г. для числових множин вводяться поняття В. та н. г. для будь-яких частково впорядкованих множин (див. *Множин теорія*).

Іноді верхню (нижню) грань множини наз. точною верхньою (нижньою) гранню, розуміючи при цьому під терміном «верхня (нижня) грань множини» будь-яке число, що обмежує її зверху (знизу).

ВЕ́РХНЯ ТЕРСА́ — річка в Запорізькій і Дніпропетровській областях УРСР, ліва притока *Вовчої* (бас. Дніпра). Довж. 113 км, пл. бас. 1680 км². Частково використовується для водопостачання.

ВЕРХНЯ́ЧКА (кол. Яворець) — селище міського типу Христинівського р-ну Черкаської обл. УРСР. Лежить у верхів'ї р. Уманки (бас. Пд. Бугу), за 5 км від залізничної станції Христинівка. 6,2 тис. ж. (1977). Заснована наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. Цукр. та цегельний з-ди, відгодівельне об'єднання по виробн. яловичини, дослідно-селекційна станція. Середня і восьмирічна школи, філіал Христинівської муз. школи, лікарня. 2 будинки культури, клуб, 5 б-к.

ВЕРХНЬОДНІПРО́ВСЬК — місто Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр. Лежить на р. Самоткані біля впадіння її в Дніпро, за 13 км від залізничної ст. Верхньодніпровськ. Виник у кін. 17 ст. як запорізький зимівник. У 1780 на його місці засновано слободу Григорівку, яку 1785 названо Новогригорівкою. З 1806 має сучас. назву. Під час революції 1905—07 у В. відбулися революц. виступи робітників і сел. заворушення. В січні 1918 у В. встановлено Рад. владу. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (21.VIII 1941—22.X 1943) у місті діяв підпільний райком партії. У В.— з-ди: папероробного устаткування, чавуноливарний, хлібний, молочний; пром. та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка.

4 загальноосвітні, музична та спортивна школи, с.-г. технікум бухгалтерського обліку, лікарня та поліклініка, будинок відпочинку. Палац культури, клуб, кінотеатр, 15 бібліотек. У В. бували О. С. Пушкін (1820), Т. Г. Шевченко (1843). У В. народився діяч Комуністичної партії і Рад. д-ви В. В. *Щербицький*.

ВЕРХНЬОДНІПРО́ВСЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство металургійної промисловості. Розташований у м. Вільногірську Дніпроп. обл. Осн. продукція: цирконієвий, рутиловий, ільменітовий концентрати, цирконій знезалізнений, двоокис цирконію. Будівництво комбінату почато 1956 на базі Малишівського родовища титанових пісків. Першу чергу гірничозбагачувального комплексу введено в дію 1961, другу — 1968. Обсяг виробн. продукції підприємства 1976 збільшився проти 1970 на 76,5%. В. г.-м. к. оснащено найновішим устаткуванням, яке забезпечує комплексне використання сировини. На комбінаті впроваджено конусні сепаратори для розподілу зернистих мінеральних сумішей, освоєно нові технологічні процеси, в т. ч. одержання знезалізненого циркону безкислотним способом на струминних млинах та ін. *В. А. Сторожко.*

ВЕРХНЬОДНІПРО́ВСЬКИЙ КРОХМА́ЛЕ-ПА́ТОКОВИЙ КОМБІНА́Т — підприємство крохмале-патокової промисловості по комплексній переробці кукурудзи на харчові, медичні та хімічні продукти. Розташований у смт Дніпровську Дніпроп. обл. Осн. продукція: крохмальна патока, кристалічна та мед. глюкоза, зелена патока (рідка глюкоза), крохмаль, гідрол, олія, кукурудзяні сухі корми, кукурудзяний згущений екстракт, рідкий кукурудзяний глютен — з кукурудзяного зерна, тех. фурфурол — з кукурудзяного стрижня. Будівництво В. к.-п. к. почато 1953. Введено в дію 1960. До складу комбінату входять з-ди: крохмальний, патоки і глюкози, кормів і олії, гідролізно-фурфурольний. У 1976 на комбінаті було вироблено (тис. т): патоки — 93,3, глюкози — 14,0, сухого крохмалю — 15,9, фурфуролу — 2,8. Підприємство оснащено сучас. технікою, рівень механізації і автоматизації осн. виробничих процесів 1976 становив 68%. Комбінат — безвідходне підприємство з високою екон. ефективністю виробництва. *Є. Г. Бондар.*

ВЕРХНЬОДНІПРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Дніпропетровської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 87 тис. чол. (1977). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Верхньодніпровськ*. В. р. лежить у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: буре вугілля, буд. матеріали тощо.

Річки: *Омельник*, Домоткань, Самоткань (притоки Дніпра). Територію району на Пн. Сх. омиває Дніпродзержинське водосховище. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства гірничодобувної, маш.-буд., харч., скляної пром-сті. Найбільші з них: верхньодніпровські гірничо-металург. комбінат (м. Вільногірськ), з-д папероброб. устаткування; Вільногірський з-д електровакуумного скла, Верхньодніпровський крохмале-паток. комбінат (смт Дніпровське). Комбінат побут. послуг (Верхньодніпровськ) та 12 будинків побуту. В с. г. переважають землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 82,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, багаторічні трави. Розвинуті овочівництво, баштанництво.

У В. р.— 12 колгоспів, племзавод, племптахорадгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Верхньодніпровськ, Верхівцеве,

Дз. Вертов.

Е. Верхарн.

ВЕРХНЬО-ЛИПИЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ

Вільногірськ. Автошляхів—342 км, у т. ч. з твердим покриттям—329 км. В районі — 39 заг.-освітніх, 3 муз. і спортивна школи; металург. та с.-г. бухгалтерського обліку технікуми; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, кістково-туберкульозний санаторій, будинок відпочинку. 12 будинків культури, 18 клубів, 3 кінотеатри, 35 кіноустановок, 88 б-к. У с. Мишуриному Розі В. р. народився один з передовиків с. г. Рад. України М. О. *Озерний*.

В. О. Стрельцов.

В. М. Верховинець.

ВЕРХНЬОЛИ́ПИЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення 1—2 ст. біля с. Верхньої Липиці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Виявлене 1960, досліджували його 1962—64. Відкрито залишки землянкових і напівземлянкових жител, госп. ями. Знайдено уламки глиняного, переважно ліпного, посуду, залізні ножі, шила, шпори, бронзові фібули (застібки), срібні монети рим. імператриці Фаустіни Молодшої (2 ст.), гему з зображенням Гермеса, намистини, кістяні ковзани, обгоріле зерно тощо. Поблизу с. Верхньої Липиці в кін. 19 ст. досліджено одночасний поселенню могильник, від якого дістала назву *липицька культура*.

В. М. Цигилик.

ВЕРХНЬОРОГА́ЧИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1966. Пл. 1 тис. км². Нас. 16,3 тис. чол. (1977) В районі — 22 населені пункти, підпорядковані селищній та 5 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Верхній Рогачик*.

Поверхня рівнинна, розчленована густою сіткою ярів. Корисні копалини: пісок, глина. На Зх. район омивається Каховським водосховищем. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: верхньорогачицькі маслозавод, харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Верхній Рогачик). Осн. напрям розвитку с. г.— виробн. зерна, м'яса та молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 68,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 64,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина. У В. р.— 10 колгоспів, у т. ч. риболовецький, радгосп, райсільгосптехніка.

Автошляхів — 158 км, у т. ч. з твердим покриттям — 124 км.

У В. р.— 18 заг.-освітніх та музична школи, 17 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 7 будинків культури, 11 клубів, 2 кінотеатри, 23 кіноустановки, 20 бібліотек.

Г. Є. Астахов.

ВЕРХНЬОТОРЕ́ЦЬКЕ (до 1978 — Скотувата) — селище міського типу Ясинуватського р-ну Донецької обл УРСР Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1978) Колгосп, комбінат побутового обслуговування Середня школа, лікарня, поліклініка. Палац культури, б-ка. Засн. 1772.

ВЕРХНЬОУ́ДІНСЬК — колишня (до 1934) назва м. *Улан-Уде*.

ВЕРХНЬОЩЕ́ЛЕПНА ПА́ЗУХА, гайморова порожнина — придаткова порожнина *носа*; розміщена в тілі верхньощелепної кістки (див. мал. до ст. *Череп*). Отвором, який міститься у верхній частині внутр. стінки, сполучається з порожниною носа. Вистелена слизовою оболонкою, що вкриває окістя. Див. також *Гайморит*.

ВЕРХОВЕ́НСТВО ЗАКО́НУ, пріоритет закону — принцип, що визначає провідну, визначальну роль *закону* в правовій системі, забезпечує його вищу юридичну силу щодо будь-яких ін. актів. Реальність і повнота В. з. зумовлюються гол. чин. класовою суттю д-ви і права. За монополістичного капіталізму В. з. нерідко перетворюється на фікцію. В соціалістичному суспільстві В. з. є необхідним засобом забезпечення повновладдя трудящих, становить складовий елемент *соціалістичної демократії*; в правовому відношенні воно є неодмінною вимогою і водночас гарантією *соціалістичної законності*. В СРСР пріоритет закону забезпечується тим, що його видають виключно найвищі органи держ. влади — *Верховна Рада СРСР*, Верховні Ради союзних і авт. республік. Закон не потребує затвердження з боку будь-якого ін. органу д-ви, не може бути зупинений, змінений або скасований будь-яким органом, крім того, що видав його. У разі розбіжності між законом та ін. внутрідерж. правовим актом останній скасовують або приводять у відповідність із законом. Закони СРСР мають пріоритет щодо законів союзних і авт республік.

ВЕРХОВИ́НА — народна назва високогірної зони в межах *Карпат Українських*. Являє собою вододільну область у верхів'ях річок Стрию, Дністра, Ужу і Латориці. Малолісиста, з невисокими перевалами (Ужоцький, Верецький).

ВЕРХОВИ́НА (до 1962 — Жаб'є) — селище міськ. типу Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр, на р. Чорному Черемоші (бас. Пруту), за 31 км від залізничної станції Ворохта. 5,2 тис ж. (1977). У писемних джерелах с. Жаб'є вперше згадується 1424 (перебувало під владою феодальної Польщі); з 1772 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Жителі села брали участь в антифеод. русі *опришків*, зокрема в складі загонів О. *Довбуша*, В. *Баюрака*, І. *Бойчука* тощо. В 1919 Жаб'є загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі села були учасниками сел. повстання 1920 за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. В 1939 в складі Зх. України возз'єднано з Українською РСР. З 1962 — с-ще міського типу. Лісокомбінат, сироробний цех Косівського маслозаводу, з-д мін. вод; побутового обслуговування та комунальних підприємств комбінати, виробниче відділення Косівської райсільгосптехніки, міжколгоспна буд. організація. 8 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 9 лік. закладів. Будинок культури, 6 клубів, 6 б-к. В селі бували укр. письменники І. Я. Франко, В. С. Стефаник, О. Ю. Кобилянська, Марко Черемшина, О. С. Маковей, М. М. Коцюбинський і Леся Українка.

«ВЕРХОВИ́НА», Заслужений Прикарпатський ансамбль пісні і танцю УРСР — професіональний вокально-хореографічний колектив Створений 1946 в Дрогобичі з учасників худож. самодіяльності нафтовиків. У 1946—70 колектив очолював засл. діяч мист УРСР О Корчинський, з 1970 худож керівник — засл. арт. УРСР О. Волинець. У складі «В.» — хор, танц. група й оркестр. Колектив збирає і пропагує муз. фольклор Прикарпаття (вокально-хореографічна композиція «Ми з Прикарпаття», хореограф. картина «Ранок Верховини», прикарпатський танок з дзвіночками та ін.); виконує укр. нар. пісні і танці, твори рад. композиторів. У 1972 «В.» присвоєно звання засл. колектив УРСР

М. І. Кулій.

ВЕРХОВИ́НЕЦЬ Василь Миколайович (справж. прізв.— Костів; 5.I 1880, с. Старий Мізунь, тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл.— 11.IV 1938) — український рад. композитор, хореограф, диригент, етнограф, педагог. У 1899 закінчив Самбірську вчительську семінарію. В 1899—1906 — хорист і актор у театрі товариства «Руська бесіда» у Львові; 1906—19 — актор, хормейстер і диригент у *Театрі Миколи Садовського*. В 1919—32 — викладач співу в Полт. пед. ін-ті і в муз.-драм. ін-ті в Києві.

Автор першого укр. посібника з хореографії «Теорія українського народного танцю» (1919), збірки дитячих ігор з піснями «Весняночка» (1925), етнограф. запису «Весілля в с. Шпиченці» (1912), а також масових революц. пісень, хорів, романсів, обробок нар. пісень.

«ВЕРХОВИ́НСЬКА ГОСПОДА́РСЬКА А́КЦІЯ» — економічна політика, яку в кін. 19—на поч. 20 ст. проводив на Закарпатській Україні угорськ. бурж. уряд в інтересах посилення мадяризації укр. населення. Керівництво «В. г. а.» очолив Е. *Еган*. Щоб привернути до себе куркульство, перетворити його на опору колоніальної політики, угор. уряд подавав йому екон. допомогу, здавав в оренду землі, насаджував зразкові куркульські г-ва, відкривав кредитні, споживчі й молочарські спілки та ін. Землю орендували 4303 куркульські г-ва. «В. г. а.». мала своїм завданням відвернути селянство від революц. боротьби, а також зменшити еміграцію селян і тим зберегти в краї дешеву робочу силу для зем. магнатів.

ВЕРХОВИ́НСЬКИЙ ВОДОДІ́ЛЬНИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Простягається від р. Ужу до верхів'я р. Ріки. Вис. від 800 до 1405 м. Хребет має звивисті лінії гребенів, дуже розчленовані схили, багато зручних перевалів (Ужоцький, Верецький, Воловецький та ін.). На крутих схилах — ялинові й букові ліси. Район туризму.

ВЕРХОВИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 32,2 тис. чол. (1977). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Верховина*.

Рельєф гірський. Район лежить у межах *Карпат Українських* (масив Чорногора, *Покутсько-Буковинські Карпати, Чивчинські гори, Гриняви*). Корисні копалини: вапняки, пісковики, мергель, гравій, графіт, галеніт; є мінеральні джерела. Найбільші річки — *Чорний Черемош* і *Білий Черемош*. Грунти бурі лісові, гірсько-підзолисті, гірсько-лучні та ін. Ліси (ялина, смерека, бук, береза, вільха) займають 87,5 тис. га. З вис. 1000—1200 м — гірські луки (полонини).

Осн. галузь пром-сті — лісова, є підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: верховинські лісокомбінат і з-д мінеральних вод. Допоміжні промисли (вироби з дерева, вовни, шкіри). Працюють комбінат побутового обслуговування (Верховина) та 9 будинків побуту. Гол. галузь с. г.— тваринництво (скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство). У В. р.— 6 колгоспів, вівцеплемзавод, міжгосподарське об'єднання по відгодівлі овець, виробниче відділення Косівської райсільгосптехніки.

Автошляхів — 295 км, у т. ч. 256 км з твердим покриттям.

В районі — 35 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 47 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 23 клуби, 41 кіноустановка, 37 б-к. У с. Криворівні В. р.— літ.-меморіальний музей І. Я. Франка, який часто відвідував це село, в с. Красноїлові — музей атеїзму. *В. П. Лютич.*

ВЕРХОВИ́НЦІ — українці, які живуть на Верховині, тобто на обох схилах Українських Карпат, і частково на *Пряшівщині* (ЧССР). В. поділяються на три етнографічні групи: *гуцулів, бойків* і *лемків*.

ВЕРХО́ВНА РА́ДА СРСР — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган СРСР. Створена відповідно до Конституції СРСР 1936. Складається з двох рівноправних палат — *Ради Союзу* і *Ради Національностей*. За Конституцією СРСР 1977 обирається на 5 років усіма громадянами СРСР, які досягли 18 років, шляхом загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Депутатами В. Р. СРСР можуть бути обрані громадяни СРСР, які досягли 21 року. Обидві палати складаються з рівної кількості депутатів. Рада Союзу обирається по *виборчих округах* з рівною кількістю населення. Рада Національностей обирається за нормою: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної *автономної радянської соціалістичної республіки*, 5 депутатів від кожної *автономної області* та один депутат від кожного *автономного округу*. До В. Р. СРСР обираються кращі представники робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, держ. і парт. діячі. В. Р. СРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені ст. 73 Конституції СРСР до відання Союзу РСР. При цьому прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, прийняття до складу СРСР нових республік, затвердження утворення нових авт. республік і авт. областей, затвердження держ. планів економічного і соціального розвитку СРСР, Державного бюджету СРСР і звітів про виконання їх, утворення підзвітних В.Р. СРСР органів СРСР здійснюються виключно В Р. СРСР. Верховна Рада СРСР обирає *Президію Верховної Ради СРСР*, утворює Уряд — *Раду Міністрів СРСР*, обирає *Верховний Суд СРСР*, утворює Комітет народного контролю СРСР, призначає *Генерального прокурора СРСР*. В. Р. СРСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй держ. органів. Коли вона визнає за необхідне, вона створює слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні. Кожна палата В. Р. СРСР обирає Голову і чотирьох його заступників, а також обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання В. Р. СРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів СРСР та ін. рішень В. Р. СРСР і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). Засідання В. Р. СРСР проводяться в сесійному порядку. Сесії В. Р. СРСР скликаються двічі на рік Президією В. Р. СРСР Позачергові сесії скликаються Президією В. Р. СРСР з її ініціативи, а також на пропозицію союзної республіки або не менш як третини депутатів однієї з палат (див. *Сесії Рад народних депутатів*). Сесії В. Р. СРСР складаються з роздільних і спільних засідань палат, а також засідань постійних комісій палат або комісій В. Р. СРСР, що проводяться в період між ними. Голови палат керують засіданнями відповідних палат і відають їхнім внутрішнім розпорядком. Спільні пленарні засідання Палат В. Р. СРСР ведуть почергово голови Ради Союзу і Ради Національностей. Порядок діяльності В. Р. СРСР та її органів визначається *регламентом Верховної Ради СРСР* та ін. законами СРСР, які видаються на основі Конституції СРСР

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних республік. К., 1977;. Брежнев Л. И. О Конституции СССР. М., 1977.

Я. Я. Колотуха.

Вибори до Верховної Ради СРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів: До Ради Союзу	Обрано депутатів: До Ради Національностей	Обрано депутатів: Всього
12.XII 1937	1-е	569	574	1143
10.II 1946	2-е	682	657	1339
12.III 1950	3-є	678	638	1316
14.III 1954	4-е	708	639	1347
16.III 1958	5-е	738	640	1378
18.III 1962	6-е	791	652	1443
12.VI 1966	7-е	767	750	1517
14.VI 1970	8-е	767	750	1517
16.VI 1974	9-е	767	750	1517

ВЕРХО́ВНА РА́ДА УРСР — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган Української РСР. Створена відповідно до Конституції УРСР 1938. За Конституцією СРСР 1977 та Конституцією УРСР 1978 обирається на 5 років всіма громадянами республіки, які досягли 18 років, шляхом загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Депутатами В. Р УРСР можуть бути обрані громадяни УРСР, які досягли 18 років. В. Р. УРСР обирається в складі 650 депутатів з кращих представників робітн. класу, колгоспників, інтелігенції, держ. і парт діячів республіки. Вибори проводяться по *виборчих округах* з рівною кількістю населення. В Р УРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені *Конституцією СРСР* і *Конституцією УРСР* до відання республіки. При цьому прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін, затвердження держ. планів економічного і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету УРСР та звітів про виконання їх, утворення підзвітних В. Р. УРСР органів здійснюється виключно В. Р. УРСР. Вона обирає *Президію Верховної Ради УРСР*, утворює Уряд республіки — *Раду Міністрів УРСР*, обирає *Верхов-*

Вибори до Верховної Ради УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
26.VI 1938	1-е	304
9.II 1947	2-е	415
25.II 1951	3-є	421
27.II 1955	4-е	435
1.III 1959	5-е	457
3.III 1963	6-е	469
12.III 1967	7-е	469
13.VI 1971	8-е	484
16.VI 1975	9-е	570

ВЕРХОВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ

О. С. Верховод.

П. П. Вершигора.

ний Суд УРСР, утворює Комітет народного контролю УРСР. В. Р. УРСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй держ. органів. В. Р. УРСР обирає на строк своїх повноважень Голову В. Р. УРСР та чотирьох його заступників. Голова В. Р. УРСР керує засіданнями В. Р. УРСР та відає її внутрішнім розпорядком. Для попереднього розгляду і підготовки питань, що відносяться до відання В. Р. УРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів УРСР та інших рішень В. Р. УРСР та її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій В. Р. УРСР обирає з числа депутатів постійні комісії В. Р. УРСР (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*). У разі, коли В. Р. УРСР визнає за необхідне, вона створює слідчі, ревізійні та інші комісії в будь-якому питанні. Засідання В. Р. УРСР проводяться в сесійному порядку. Сесії В. Р. УРСР скликаються її Президією двічі на рік. Позачергові сесії скликаються Президією за її ініціативою, а також на пропозицію не менш як третини депутатів В. Р. УРСР. Сесії В. Р. УРСР складаються з засідань Верховної Ради, а також засідань постійних комісій або інших комісій В. Р. УРСР, що проводяться в період між ними (див. *Сесії Рад народних депутатів*) Порядок діяльності В. Р. УРСР та її органів визначається *регламентом Верховної Ради УРСР* та ін. законами УРСР, що видаються на основі Конституції СРСР і Конституції УРСР.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978. Див. також *літ.* до ст. *Верховна Рада СРСР.*

Я. Я. Колотуха.

ВЕРХО́ВНА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ІНСПЕ́КЦІЯ УКРАЇ́НИ (ВСІУ) — найвищий контрольний орган республіки; створений урядом України в січні 1919. До травня 1919 існувала в орг. єдності з Наркоматом держ. контролю УРСР, нарком якого М. О. *Скрипник* був одночасно головою ВСІУ. 5.V 1919 перетворена на самостійний Наркомат соціалістичної рад. інспекції України, який об'єднував Вищу адм.-політ. інспекцію, *Вищу військову інспекцію України,* Вищу інспекцію нар. г-ва і Вищу інспекцію шляхів і зв'язку. ВСІУ інспектувала й контролювала відповідність діяльності всіх установ республіки загально-політ. курсові Рад. влади. В 1920 створено єдиний орган держ. контролю — Наркомат РСІ (див. *Робітничо-селянська інспекція*).

Л. М. Маймескулов.

ВЕРХО́ВНИЙ ГОЛОВНОКОМА́НДУЮЧИЙ — найвищий керівник збройними силами держави (коаліції д-в), звичайно у воєнний час, а іноді й у мирних умовах. У Росії посаду В. г. вперше запроваджено в липні 1914. В Рад. Республіці першим В. г. був М. В. *Криленко* [9 (22).XI 1917 — 5.III 1918]. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 В. г. 8.VIII 1941 призначено Й. В. Сталіна — Генерального секретаря ЦК ВКП(б) і Голову РНК СРСР. За конституціями ряду д-в В. г. є глава держави

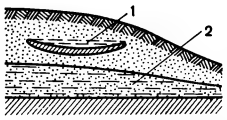

Водопроникні верстви (зверху грунт)

Водотривкі верстви

Схема залягання **верховодки:**
1 — верховодка;
2 — грунтові води.

ВЕРХО́ВНИЙ КАСАЦІ́ЙНИЙ СУД УРСР — судовий орган, створений декретом РНК УРСР, опублікованим 16.IV 1919, для розгляду скарг на вироки *революційних трибуналів.* Діяв у складі голови і чотирьох членів суду на правах відділу Наркомату юстиції УРСР. Мав право скасовувати оскаржені вироки, повертаючи справи до ревтрибуналу або приймаючи їх до свого провадження. В 1921 був перетворений на Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК, який існував до створення *Єдиного Верховного трибуналу УРСР.*

ВЕРХО́ВНИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ТРИБУНА́Л ПРИ ВУЦВК — судовий орган для розгляду справ про контрреволюційні злочини. Утворений 15.IV 1919. Найважливіші справи до В. р. т. передавалися ВУЦВК, РНК УРСР і Народним комісаріатом юстиції. Вироки В. р. т. були остаточними. 27.IV 1921 був створений Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК, який, діючи водночас з В. р. т., об'єднував і спрямовував діяльність усіх революц. трибуналів УРСР. У червні 1921 Верховний революційний трибунал і Верховний касаційний трибунал було об'єднано в *Єдиний Верховний трибунал УРСР.*

ВЕРХО́ВНИЙ СУД — найвищий судовий орган у ряді держав. Функції і повноваження В. с. визначаються конституцією. В соціалістичних країнах організація і діяльність В. с. відповідають демократичним принципам соціалістичного *правосуддя.* В. с. у цих країнах здійснюють розгляд особливо важливих справ по суті; судовий нагляд за діяльністю всіх судів д-ви; видають роз'яснення з питань суд. практики тощо (див., зокрема, *Верховний Суд СРСР, Верховний Суд УРСР*). В. с. бурж. д-в є одним із знарядь здійснення і зміцнення панування експлуататор. класів. До компетенції сучас. бурж. В. с. входить розв'язання спорів між складовими частинами д-ви (штатами, землями, кантонами), розгляд справ про злочини найвищих чиновників, розгляд *апеляцій* на рішення ін. судів країни. Крім того, в деяких д-вах (США, Японія) В. с. здійснює функції тлумачення конституції та ін. держ. актів.

ВЕРХО́ВНИЙ СУД СРСР—найвищий судовий орган СРСР, що здійснює нагляд за судовою діяльністю судів СРСР, а також судів союзних республік у межах, встановлених законом. Уперше створений 1924 відповідно до *Договору про утворення СРСР,* яким передбачалась організація В. С. СРСР при ЦВК СРСР. За конституцією СРСР (ст. 152, 153) В. С. СРСР обирається *Верховною Радою СРСР* у складі Голови, його заступників, членів і нар. засідателів строком на 5 років.

До складу Верховного Суду СРСР входять за посадою голови Верх. Судів союзних республік. Організація і порядок діяльності В. С. СРСР визначаються Законом про Верховний Суд СРСР. В. С. СРСР діє в складі Пленуму та суд. колегій (у цивільних, кримінальних справах, військової). Пленум розглядає протести на рішення, вироки і ухвали суд. колегій В. С. СРСР, а також на постанови пленумів, президій Верх. Судів союзних республік, дає судам керівні роз'яснення щодо застосування законодавства при розгляді конкретних справ, розглядає матеріали узагальнення суд. практики тощо. Колегії як суди 1-ї інстанції розглядають справи виняткової ваги, віднесені законом до їхньої *підсудності* Колегії В. С. здійснюють *перегляд у порядку судового нагляду* по протестах на рішення, вироки і ухвали Верховних Судів союзних республік, а також на вироки військ. трибуналів. В. С. СРСР користується правом законодавчої ініціативи. При ньому існує наук.-консультативна рада. В. С. СРСР видає «Бюллетень Верховного Суда СССР».

О. Н. Якименко.

ВЕРХО́ВНИЙ СУД УРСР — найвищий судовий орган республіки, що здійснює нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів УРСР у межах, встановлених законом. Уперше створений відповідно до Положення про судоустрій республіки, прийнятого 16.XII 1922. Попередником В. С. УРСР був *Єдиний Верховний трибунал УРСР.* За *Конституцією УРСР* В. С. УРСР обирається *Верховною Радою УРСР* у складі Голови, його заступників, членів і нар. засідателів строком на 5 років. Порядок організації й діяльності В. С. УРСР визначається Законом про нього. В. С. республіки діє в складі Пленуму (здійснює *перегляд у порядку судового нагляду* по протестах на рішення, вироки й ухвали суд. колегій В. С. УРСР) та суд. колегій у цивільних і кримінальних справах. Колегії, як суди 1-ї інстанції, розглядають особливо важливі справи, віднесені законом до їхньої *підсудності*; здійснюють перегляд касаційних скарг і протестів на рішення, вироки та ухвали обл. судів, протестів у порядку суд. нагляду, а також протестів на постанови президій обл. судів. В. С. УРСР користується правом *законодавчої ініціативи.* Для розгляду орг. питань роботи В. С. УРСР діє Президія В. С. УРСР у складі Голови, заступників Голови і членів Верховного Суду УРСР. *О. Н. Якименко.*

ВЕРХОВО́Д Олександр Олексійович (н. 17.VII 1932, с-ще Кринична, тепер у складі м. Макіївки Донецької обл.) — новатор виробництва в хімічній промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1960. Працюючи старшим апаратником на виробничому об'єднанні «Азот» м. Сєвєродонецька Ворошиловгр. обл., виступив ініціатором руху за введення нових технологічних процесів в оптимальних режимах, досяг високих показників у виконанні виробничих планів, соціалістичних зобов'язань. Делегат XXV з'їзду Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна.

О. М. Семененко.

ВЕРХОВО́ДКА, уклея (Alburnus alburnus) — риба родини *коропових.* Тіло (довж. до 20 см, маса до 50 г) видовжене, стиснене з боків;

рот кінцевий, звернений угору. Луска відносно тонка, при дотику легко відпадає й приклеюється до рук (звідки й друга назва). Поширена в прісних водах Зх. Європи і Європ. частини СРСР, у т. ч. в УРСР. Живиться переважно зоопланктоном (див. *Планктон*). Статевозрілою стає на 2—3-му році життя. Ікру відкладає в травні — липні. Малоцінна пром. риба. Має значення як пожива для судака, щуки, білизни.

Верховодка.

ВЕРХОВО́ДКА — тимчасове або сезонне скупчення безнапірних приповерхневих підземних вод. Утворюється періодично на невеликих за площею ділянках водонепроникних або слабо водопроникних гірських порід (див. *Водопроникність* гірських порід) внаслідок *інфільтрації* атм. опадів і поверхневих вод, а також *конденсації* водяної пари, що в теплу погоду надходить у верхні горизонти порід. В.— одне з джерел живлення *грунтових вод*.

ВЕРХОЯ́НСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірська країна на Сх. Азіатської частини СРСР, в Якутській АРСР. Довж. 1200 км, шир. від 100 до 250 км. Вис. до 2389 м. Складається з осадочних порід. Є виходи гранітів, діабазів тощо. В. х. розчленований численними річками басейнів Лени, Омолою, Яни та ін. По долинах річок — модринові, соснові, березові ліси. На схилах — зарості чагарникової вільхи, полярної верби, берези, вище — гірська тундра. На найвищих вершинах — холодна арктична пустеля. Поширена *багаторічна мерзлота*. Родовища золота, олова тощо.

ВЕРХРА́ТСЬКИЙ Іван Григорович (26.IV 1846, с. Більче, тепер Більче-Золоте Борщівського р-ну Терноп. обл.— 29.XI 1919, Львів) — український філолог, письменник і природознавець. Дійсний член Наукового т-ва ім. Шевченка і перший голова його математично-природничо-медичної секції. Закінчив філологічний ф-т Львів. ун-ту (1868) і природничі курси в Кракові (1874). В. належать праці з укр. діалектології й лексикології («Про говір галицьких лемків», 1902; «Дещо до говору буковинсько-руського», 1908; «Говір батюків», 1912). Автор ліричних віршів, перекладів з польс. мови (Ю. Словацького та ін.). Написав укр. мовою підручники для серед. шкіл із зоології, ботаніки й мінералогії.

Тв.: Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної, в. 1—6. Львів, 1864—79; Знадоби до словаря южноруского. Львів, 1877; Знадоби для пізнання угорско-руских говорів, ч. 1—2. Львів, 1899—1901.

ВЕРШИ́ГОРА Петро Петрович [3(16).V 1905, с. Северинівка, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР — 27.III 1963, Москва] — російський рад. письменник, Герой Радянського Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Закінчив Одес. консерваторію (1930), працював актором, з 1938 — режисер Київ. кіностудії. В роки Великої Вітчизн. війни — один з командирів у партизанському з'єднанні С. А. *Ковпака*, генерал-майор. Книги «Люди з чистою совістю» (1946; Держ. премія СРСР, 1947), «Карпатський рейд» (1950), «Рейд на Сан і Віслу» (1959) — присвячені партизанській боротьбі. В.— автор зб. оповідань і повістей «Переправа. Невигадані пригоди» (1961), роману «Рідний дім» (1962). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люди з чистою совістю. К., 1975.

ВЕРШИ́НА ГІРСЬКА́ — найвища частина гірського хребта або гори. Найвищі В. г. світу — *Джомолунгма* (8848 м) у Гімалаях, Чогорі (8611 м) у Каракорумі; в СРСР *Комунізму пік* (7495 м) на Памірі та ін., на Україні — *Говерла* (2061 м) в Карпатах Українських.

ВЕРШИ́НІН Костянтин Андрійович [21.V (3.VI) 1900, с. Боркіно, тепер Санчурського р-ну Кіровської обл.— 30.XII 1973, Москва] — рад. військ. діяч, Головний маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1941—45 командував ВПС і повітр. армією Пд. фронту (з 1941), ВПС Закавк. фронту (з 1942), 4-ю повітр. армією (1942—43). В 1946—49 — головнокоманд. ВПС, заст. міністра оборони СРСР. З 1949 командував військами Бакинського округу ППО, потім — ППО країни. З 1957 — головнокоманд. ВПС і заст. міністра оборони СРСР. З 1969 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. На XIX з'їзді партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XXII і XXIII з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЕРШИ́НІНА Людмила Іванівна (н. 22.I 1928, Дніпропетровськ) — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1961. У 1943 закінчила Дніпроп. театр. уч-ще. В 1948—54 — актриса Дніпроп. обл. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка, 1956—58 — Львів. академічного укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. З 1958 — в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Офелія («Гамлет» Шекспіра), Олена («Міщани» Горького), Зінка («Макар Діброва» Корнійчука), Мотя («Рим, 17, до запитання» Зарудного), Емілія Марті («Засіб Макропулоса» Чапека). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ВЕРШКИ́ — молочний продукт з великим вмістом жиру. Одержують сепаруванням (розділенням) свіжого *молока* на вершки і знежирене молоко. В. містять білки, молочний цукор, мінеральні речовини, вітаміни. Випускають В. жирністю 10, 20 і 35%, а також згущені і сухі. Осн. масу В. переробляють на *масло вершкове*. В. використовують також для виготовлення сметани, морозива тощо.

ВЕ́РШНИКИ — один з привілейованих станів у Стародавніх *Афінах*, Стародавньому *Римі* та інших античних державах. В. з'являлися у військо верхи на конях. У Стародавніх Афінах стан В. оформили *Солона реформи* (поч. 6 ст. до н. е.), в Римі — реформа *Сервія Туллія* (6 ст. до н. е.). З кін. 1 ст. до н. е. звання В. стало спадковим. З 1 ст. н. е. з В. комплектувався командний склад армії, вони обіймали також ряд посад по управлінню провінціями. Стан В. у Римі існував до 4 ст.

ВЕРЬО́ВКА Григорій Гурійович [13(25).XII 1895, м. Березна, тепер смт Менського р-ну Чернігів. обл. — 21.X 1964, Київ] — український рад. композитор, хоровий диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1918—21 вивчав теорію композиції у Б. *Яворського* в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка, який закінчив екстерном 1933 як диригент. Викладав хорове диригування у муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка 1923—27, з 1931 — у консерваторії (з 1947 — професор). У 1943 організував і до 1964 був худож. керівником і гол. диригентом *Українського народного хору* (з 1964 — його імені). Автор хорових масових пісень, кантат, обробок укр. нар. і революц. пісень, інструм. композицій, музики до драм. вистав (зокрема, «Назар Стодоля» Шевченка, 1941). Стилістика творів В. близька до нар. багатоголосся («Ой як стало зелено», «Ой чого ти, земле, молодіти стала», «Комсомольці, вперед!» та ін.). Серед творів великої форми — кантата «Ми ковалі своєї долі» (слова П. Тичини). Нагороджений орденом Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968.

Літ.: Григорій Верьовка. К., 1972.

ВЕС — скорочена назва *вітроелектричної станції*.

«ВЕСЕ́ЛА БРИГА́ДА» — журнал для піонерів і школярів. Орган ЦК ЛКСМУ та Наркомосу УРСР. Виходив у Харкові 1931—37. Завданням журналу було допомагати піонерам і учням в організації позашкільної роботи. В 1937 «В. б.» об'єднано з журналом «*Піонерія*».

ВЕСЕ́ЛЕ — селище міського типу Запорізької обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Нововесела. 10,3 тис. ж. (1977). Засн. 1812. Рад. владу проголошено в січні 1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (18.IX 1941 — 26.X 1943) у В. діяв підпільний райком партії. З 1957 — с-ще міськ. типу. З-ди: сухого знежиреного молока, прод. товарів, госп. товарів, «Продмаш», комбікормовий, консерв., залізобетон. виробів, асфальтовий; елеватор, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична та спортивна школи, лікарня. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 8 бібліотек.

К. А. Вершинін.

Л. І. Вершиніна.

Г. Г. Верьовка.

ВЕСЕЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 31,9 тис. чол. (1977). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 10 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Веселинове*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: вапняки, піски, глини. Найбільша річка — Чичиклія — притока Південного Бугу, який тече вздовж пн.-сх. межі району. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Пром-сть спеціалізується на переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: веселинівські сухого знежиреного молока, комбікормовий та конопляний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Веселинове). У с. г. переважає виробн. зерна, м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 100,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 82,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, просо, соняшник. Розвинуті садівництво і виноградарство. У цьому районі—12 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Колосівка та залізничні станції Веселинове, Новокатеринівка, Первенець. Автошляхів — 304 км, у т. ч. з твердим покриттям — 145 км. В районі — 26 заг.-осв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 12 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 44 кіноустановки, 32 бібліотеки.

М. П. Подима.

ВЕСЕЛИ́НОВЕ — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, на р. Чичиклії (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 6,4 тис. ж. (1977). Засн. в кін. 18 ст. (в 2-й пол. 19 ст.— с. Олександрівка). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 В.— с-ще міськ. типу. З-ди: сухого знежиреного молока, комбікормовий, конопляний та хлібний; млин, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

«ВЕСЕ́ЛІ БОКОВЕ́НЬКИ» — дендрологічний парк. Розташований у Долинському р-ні Кіровоградської обл. в долині р. Боковеньки. Закладений у 1893 р. М. Л. Давидовим за проектом укр. художника-пейзажиста І. І. Падалки; в оформленні брав участь також відомий рос. парковод-ботанік О. Є. Регель. Парк розбитий у ландшафтному стилі на пл. 116 га. За Рад. влади «В. Б.» взято під охорону держави як пам'ятник садово-паркового мистецтва. На базі дендропарку створено (1962) селекційно-дендрологічну станцію «В. Б.» (заг. площа 543 га), яка є наук.-експериментальною базою Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації. У «В. Б.» налічується понад 960 видів і форм дерев та чагарників, серед них такі рідкісні, як дуб гірський, кипарисовик нутканський, тюльпанне дерево та ін. види рослин з різних континентів. За роки Рад. влади у парку виведено зимостійкі форми горіха волоського, різні сорти фундука, а також ряд гібридних форм дуба і тополі. *П. П. Бадалов.*

ВЕСЕ́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 26,1 тис. чол. (1977). В районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Веселе*. В. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поверхня рівнинна. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства харч. і маш.-буд. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: веселівські з-ди прод. товарів, сухого знежиреного молока, консервний, залізобетонних виробів, асфальтовий, «Продмаш». Працює комбінат побутового обслуговування (Веселе). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 101,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 98,2 тис. га. Зрошується 10 тис. га (Пн.-Рогачицька зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, просо, соняшник, рицина. В тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство і свинарство. У В. р.— 13 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка.

Залізнична станція Нововесела. Автошляхів — 120 км (усі з твердим покриттям). У районі — 25 заг.-осв., музична та спортивна школи, 30 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 12 будинків культури, 13 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 22 б-ки, 2 музеї.

О. Н. Киричекко.

ВЕСЕ́ЛКА, райдуга — велика кольорова дуга на фоні дощової хмари, що утворилася внаслідок заломлення сонач. проміння в краплинах води. Див. *Оптичні явища* в атмосфері.

«ВЕСЕ́ЛКА» — видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Випускає книги для дітей дошкільного, молодшого й серед. шкільного віку. Засн. 1934 як Дитвидав УРСР. У 1964 перейменовано на «В.» Видає твори вітчизн. та зарубіжної класичної л-ри, худож. і наук.-худож. твори рад. авторів, письменників країн соціалістичної співдружності та ін. зарубіжних країн.

ВЕСЕЛО́ВСЬКА Мирослава Іванівна (н. 5.III 1937, с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1968. З 1958 працювала в ланці буряководів колгоспу «Вільне життя» (с. Йосипівка), в 1959—69 очолювала ланку буряководів цього ж колгоспу. З 1969 — ланкова колгоспу ім. Мічуріна (с. Йосипівка). Середньорічна врожайність цукрових буряків у ланці В. за дев'яту п'ятирічку (1971—75) — 637 ц/га. Нагороджена двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

П. Д. Назарчук.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Костянтин Степанович (20.V 1819 — 3.XI 1901) — російський економіст і статистик, акад. (з 1859), секретар Петерб. АН (1857—90). У 40-х рр. очолював групу економістів, які виступили з проектом бурж. реформ. В. критикував кріпосництво. Нестійкість поміщицьких г-в і зменшення прибутковості їх пояснював системою примусової праці. Осн. твори пов'язані з проблемами політ. економії і статистики Росії. Автор першої в країні карти грунтів Європейської Росії (1855).

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Микола Іванович (листопад 1848, Москва — 12.IV 1918, Петроград) — російський археолог, сходознавець. У 1873 закінчив Петерб ун-т. З 1890— професор цього ун-ту, один з керівників Археологічної комісії в Петербурзі. Провадив розкопки старод. городищ на тер. Серед. Азії, зокрема *Афрасіаба*: розкопав сотні курганів, у т. ч. *Майкопський курган* на Пн. Кавказі і *Солоху* в районі Нікополя на Україні. В 1890—91 вперше дослідив наскельні зображення *Кам'яної Могили*.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Олександр Миколайович [4(16).II 1838, Москва — 10(23).X 1906, Петербург] — російський історик літератури, акад. Петерб. АН (з 1880). Представник *порівняльно-історичного методу*. Дослідник рос., а також слов'янських, візантійської та зх.-європ. л-р, стародавнього та нового фольк-

«Веселі Боковеньки». Вид центральної частини парку з боку греблі Великого ставу.

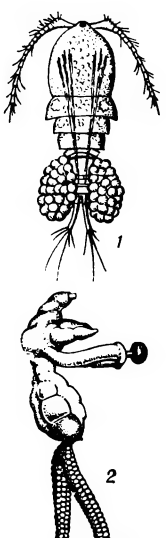

Веслоногі ракоподібні: *1*— Cyclops bohater; *2*— Salmincola nordmanni.

лору й етнографії. Праці з теорії л-ри. Автор книг — «Слов'янські оповіді про Соломона та Китовраса» (1872), «Південноруські билини» (1881), «З історії роману та повісті» (1886), «Три розділи з історичної поетики» (1898), монографій про Дж. Боккаччо, В. Жуковського та ін., досліджень про л-ру Київ. Русі, рецензій на фольклорно-етнографічні праці В. Антоновича, М. Драгоманова та П. Чубинського.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6, 8, 16. СПБ—М.—Л., 1908—38; Избранные статьи. Л., 1939; Историческая поэтика. Л., 1940.

ВЕСЕЛО́ВСЬКИЙ Степан Борисович [4(16).IX 1876, Москва —23. I 1952, там же] — радянський історик, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1902). Професор Моск. ун-ту (1917—25), Історико-архівного ін-ту (1938—41). З 1936 працював в Ін-ті історії АН СРСР. Перші дослідження В. присвячені історії права, нар. г-ва і фінансів Моск. д-ви 16—17 ст. В рад. час досліджував історію феод. землеволодіння і селянства 14—17 ст., політ. історію Росії кін. 15 — поч. 17 ст. Опублікував ряд джерел з історії феод. землеволодіння.

ВЕСЕЛУ́ХА — річка у Волинській і Ровенській областях УРСР, права притока Прип'яті. Довж. 69 км, пл. бас. 940 км². Тече Поліською низовиною.

ВЕСІ́ЛЛЯ — народні *обряди* та звичаї, пов'язані з укладенням *шлюбу*. Укр. дореволюц. весільний обряд виник на основі давньоруського і має багато спільного з рос. і білорус. обрядами. При всій різноманітності весільних обрядів на Україні в них чітко виділялися такі спільні складові частини: сватання, заручини, гільце, коровай і саме В., що супроводились театралізованими діями, *весільними піснями* тощо. Для сватання характерні були традиційна розмова старостів з батьками нареченої, обмін хлібом, перев'язування нареченого хусткою, а старостів — рушниками на знак згоди укласти шлюб. Це підтверджувалося під час заручин в присутності всіх родичів молодих. Поетичним звичаєм було гільце — прикрашання зеленої гілки квітами, стрічками, колосками, яке символізувало красу, молодість, а також прощання нареченої з дівуванням. За гільцем збиралися пекти коровай — обрядовий хліб. У В., крім родичів молодого та молодої, брали участь їхні друзі — бояри, дружки, світилки, приданки. Вони разом з музикантами становили весільний поїзд. Весільні обряди мали світський характер, лише вінчання в церкві було привнесене релігією. Традиційне нар. В. широко побутує і в наш час. Однак в умовах рад. дійсності обряди В. набули нового змісту. Найбільш архаїчні форми В. відійшли в минуле. На основі кращих нар. традицій з'явилися нові форми В. У перші роки Рад. влади було поширене т. з. червоне В., дещо пізніше виникла ще одна форма В.— вечірка. В останні роки в побут робітників і колгоспників усе більше входить комсомольське В. Сучасні весільні обряди і звичаї включають урочисту церемонію реєстрації шлюбу з участю представників громадськості, трудового колективу в Палаці урочистих подій, Палаці одруження, Палаці культури, клубі чи сільраді.

Літ.: Весілля, кн. 1—2. К., 1970.

ВЕСІ́ЛЬНІ ПІСНІ́ — найчисленніший цикл родинно-обрядової народної поезії; органічний складник *весілля*. Найдавніша писемна згадка про весільні пісні у східних слов'ян належить до часів Київської Русі (1096). Перша публікація окремих зразків укр. В. п.— 1820. За функцією в обряді укр. В. п. несуть різне навантаження. Частина їх тісно пов'язана з конкретним етапом обряду (коровайні, при покриванні молодої тощо). В них найбільше відбились матріархальні й патріархальні елементи, поганські дохристиянські вірування. Інша група пісень обслуговує кілька етапів весілля. Несучи на собі основне художнє й емоційне навантаження обряду, вони створюють ліричну атмосферу і відображають тугу молодої за дівоцтвом, родиною, родом, передчуття тяжкої долі в чужій родині. Багато В. п. ніби з'єднують окремі етапи весілля. Осн. стильовою рисою їх є розмовно-питальні й розмовно-окличні інтонації, часто діалогічна форма. Особливо різноманітні жартівливі В. п., т. з. передирки, або перекори, — пісенні змагання між учасниками весілля. Деякі В. п., зв'язки яких з обрядами ослаблені, переходять у звичайні ліричні родинно-побутові пісні. Для В. п. характерні циклічність, пісенні періоди, наявність драм. елементів, оригінальні заспіви, приспіви тощо.

Укр. В. п. генетично й типологічно споріднені з В. п. рос. та білорус. народів. Найкращі з В. п. побутують і за рад. часу.

Літ.: Сухобрус Г. С. Весільна обрядова поезія. В кн.: Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Весілля, кн. 1—2. К., 1970; Лафарг П. Свадебные песни и обычаи. В кн.: Лафарг П. Очерки по истории культуры. Пер. с франц. М.—Л., 1928.

М. М. Шубравська.

ВЕСЛОВИ́Й СПОРТ, веслування — вид спорту, швидкісне пересування на човнах за рахунок опори лопатями весел об воду на заздалегідь визначену віддаль. Розрізняють два види В. с.: на човнах з кочетами (*академічні судна*, народні, військово-морські яли) та на безкочетових (*байдарки* й *каное*). Академічне веслування здійснюється 1, 2, 4 або 8 веслярами на човнах з рульовим або без рульового з рухомими сидіннями і виносними кочетами; кожний весляр працює одним (розпашне веслування) або двома веслами (парне).

Змагання проводяться гол. чин. на дистанції 1000 м (для жінок) та 2000 м (для чоловіків). З 1923 проводиться першість СРСР з В. с. У 1900 змагання чоловіків, а в 1976—жінок включено до програми Олімпійських ігор. Веслування на байдарках здійснюється сидячи, дволопатевим веслом (1, 2, 4 веслярі), а на каное — стоячи на коліні, однолопатевим веслом (1 або 2 веслярі, тільки чоловіки). Першість СРСР на байдарках проводиться з 1928, а на каное — з 1953. Дистанції змагань: 500, 1000 та 10 000 м. До програми Олімпійських ігор входить з 1936. З 1952 рад. веслярі входять до Міжнар. федерації академічного веслування (ФІСА, засн. 1892) та Міжнар. федерації каное (ІКФ, засн. 1924). Народне веслування — веслування на удосконалених 1—2-місних нар. човнах, шлюпках. Першість СРСР проводилася з 1928 до 1952, а з 1953 — першість республік. Веслування на військово-морських ялах проводиться на 4- (для жінок, юнаків та дівчат) і 6-місних (для чоловіків) човнах з рульовим як окремий вид спорту і як вид морського багатоборства. Дистанція змагань 1000 і 2000 м. До В. с. належить також водний слалом на байдарках та каное по бурхливій воді з течією. Дистанції змагань 400—800 м з проходженням «воріт». Серед олімпійських чемпіонів рад. спортсмени — Ю. Тюкалов (1952), В. *Іванов* (1956, 1964, 1968), Ю. Малишев (1972) — академічне веслування; у т. ч. з України О. *Шапаренко* (1968, 1972), В. *Морозов* (1964, 1968, 1972), Ю. *Рябчинська* (1972), Ю. Філатов (1972, 1976), С. Нагорний (1976), С. Петренко (1976), С. Чухрай (1976) — веслування на байдарках і каное.

М. В. Жмарьов.

М. І. Веселовська.

С. Б. Веселовський.

ВЕСЛОНО́ГІ ПТАХИ́ — ряд водоплавних птахів. Те саме, що й *пеліканоподібні*.

ВЕСЛОНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Copepoda) — ряд безхребетних тварин класу *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,1 —320 мм) поділяється на головний, грудний відділи і черевце, що закінчується вилочкою. В. р. мають довгі антенули — органи ширяння у воді, невеликі *антени*, двогіллясті плавальні кінцівки, які нагадують весла (звідси й назва). Самки виношують яйця найчастіше в 1—2 «мішках»; розвиток з *метаморфозом*. Відомо бл. 7 тис. вільноживучих, коменсалів (див. *Коменсалізм*) та паразитичних видів В. р., у фауні СРСР — до 400 видів, з них в УРСР — до 300. Більшість видів живе у морях, значна частина — в прісних водах. Океанічні В. р. становлять основну масу *планктону* і є осн. поживою багатьох пром. риб і *китоподібних*. Багато В. р.— паразити риб, китоподібних, безхребетних; вони спричиняють масові захворювання і загибель цих тварин у природних умовах та в аквакультурах (штучне розведення водяних тварин у відгороджених ділянках водойми).

В. І. Монченко.

ВЕСНА́ — пора року, що в Пн. півкулі триває від дня весняного рівнодення (20—21 березня) до дня літнього сонцестояння (21—22 червня). Весняними звичайно наз. місяці березень, квітень і травень. У Пд. півкулі В. припадає на час з 23 вересня по 22 грудня

ВЕСНІ́ВКА (Majanthemum) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і прямим стеблом, що несе 2—3 серцевидні листки Квітки

Веснівка дволиста. Нижня і верхня частини рослини та плоди

двостатеві, дрібні, запашні, з білою оцвітиною, зібрані в суцвіття—китицю. Плід — червона ягода. З види, поширр. в помірній смузі Пн. півкулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: В. дволиста (M. bifolium) — на Поліссі, в Лісостепу, в Карпатах зустрічається до верхньої межі лісу.

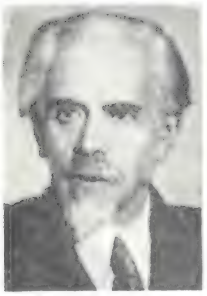
В. О. Веснін.

Л. О. Веснін.

О. О. Веснін.

Б.-Е. Весоловський.

ВЕСНІНИ́ — російські рад. архітектори, брати, які працювали в творчій співдружності: 1) Леонід Олександрович [28.XI (10. XII) 1880, Нижній Новгород — 8.X 1933, Москва] — навчався у петерб. АМ (1901—09). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. 2) Віктор Олександрович [28.III (9.IV) 1882, Юр'євець, тепер Іванов. обл.— 17. IX 1950, Москва] — академік АН СРСР (з 1943), перший президент Академії архітектури СРСР (1939—49). В 1901—12 навчався в Ін-ті цивільних інженерів у Петербурзі. Один з авторів архіт. частини комплексу Дніпрогесу. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. 3) Олександр Олександрович [16(28).V 1883, Юр'євець — 7.XI 1959, Москва] — почесний член Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1956). В 1901—12 навчався в Ін-ті цивільних інженерів у Петербурзі. Голова Об'єднання сучас. архітекторів (1925—31). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Серед дореволюц. творів В.— будинок теперішнього худож. музею в Горькому (1913), банк на Кузнецькому мосту в Москві (1913). Після революції — автори проектів Палацу праці (1923), Палацу Рад (1932) — в Москві; театру масових дій (1931) — у Харкові; Урядової площі (1934) — в Києві. За їхніми проектами споруджено кол. будинок Т-ва політкаторжан (тепер Театр кіноактора, 1928—32), Палац культури Пролетарського р-ну (тепер Палац культури ЗІЛу, 1930—34) — у Москві; станцію Моск. метрополітену «Павелецька» (1939); робітничі клуби в Баку та ін.
Літ.: Чиняков А. Г. Братья Веснины. М., 1970.

ВЕСНЯ́НКИ — вид народно-обрядової творчості в східнослов'янських народів. В.— хорові пісні з іграми і танцями, в яких органічно поєднані слово, рух і мелодія. У В. оспівуються пробудження природи, кохання, висловлюються надії на добрий урожай. У зх. областях України В. називають гаївками, гагілками, магілками, ягівками тощо. Як поетичний жанр В. є у творчості І. Я. Франка, П. А. Грабовського. В. обробляли укр. композитори М. В. Лисенко, К. Г. Стеценко, М. Д. Леонтович, Ф. М. Колесса та ін. Осн. збірки В.— Б. Д. Грінченка, В. М. Гнатюка, В. М. Верховинця.

ВЕСНЯНКОПОДІ́БНІ (Plecoptera) — ряд *комах*. Крила прозорі (розмах 10—80 мм), перетинчасті; складаючись, прикривають черевце, на кінці якого є 2 хвостові нитки (церки). Понад 2 тис. видів, поширр. гол. чин. у Пн. півкулі; в СРСР — бл. 220, з них в Європ. ч. — бл. 70. Дорослі В. живуть поблизу проточних водойм, літають переважно навесні (звідки й назва); личинки розвиваються у воді, здебільшого — хижаки (поїдають личинок, комарів, мошок, однодень-ок тощо); самі вони є поживою риб. Викопні рештки відомі з пермських відкладів. Іл. с. 206.
О. П. Кришталь.

ВЕСОЛО́ВСЬКИЙ (Wesołowski) Броніслав-Еузебіуш (парт. псевд.— Смутний, Ян із Києва; 14.VIII 1870, с. Фавори Равського пов.— 2.I 1919, біля с. Вилини-Русь Мазовецького пов., тепер ПНР) — діяч польського і російського революційного руху, один з організаторів і керівників Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). З 1904 вів революц. роботу в Києві. В 1917 брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді; згодом працював у секретаріаті ЦК РКП(б) і в апараті ВЦВК. У грудні 1918 на чолі делегації рад. Червоного Хреста виїхав до Варшави для переговорів про обмін військовополоненими, разом з ін. членами делегації був по-злочинницькому вбитий польс. жандармами.

ВЕСОЛО́ВСЬКИЙ Ярослав (літ. псевд.— Олег Сатир, Охрім Будяк; 1881, родом з Прикарпаття, тепер Івано-Франківської обл.— 1917, Львів) — український публіцист, критик, культурно-освітній діяч бурж.-ліберального напряму. Навчався у Львів. ун-ті. Редагував газети «Поступ» (1902—04), «Буковина» (1904—06), з 1907 — популярні видання *«Просвіти»*, журнал «Неділя» (1911—12). Переклав укр. мовою ряд творів А. П. Чехова.

ВЕСПАСІА́Н Тіт Флавій (Titus Flavius Vespasianus; 9, Реате — 79, там же) — римський імператор з 69, засновник династії *Флавіїв*. За правління В. було придушено антирим. рух в *Іудейському царстві* (див. *Іудейська війна 66—73*), повстання *Цівіліса* в *Галлії* (69—70), Анікета — в *Понтійському царстві* (69—79). Запровадив нові податки, скоротив армію, встановив режим економії у витрачанні держ. коштів, створив великий фонд імператорських і держ. земель. Зміцнив і розширив соціальну базу імперії завдяки включенню багатьох представників провінціальної знаті до *сенату* і до стану *вершників*, поширенню на провінціалів прав рим. громадянства.

ВЕ́СПРЕМ — місто в Угорщині, поблизу оз. *Балатон*, адм. центр медє (області) Веспрем. Важливий трансп. вузол. 35 тис. ж. (1970). Металообр., текст., деревообробна, харч. пром-сть. Наук. центр: хім.-технологічний ін-т, н.-д. ін-ти хім., нафтової і газової пром-сті. Архіт. пам'ятки, в т. ч. готична капела Гізелли (13 ст.), палац єпископа (1765—76) та ряд ін. будівель в стилі *барокко*; Баконський музей з пам'ятками давньоримського, народного і декоративно-ужиткового мистецтва. Веспрем засн. на початку 11 ст.

ВЕСПУ́ЧЧІ (Vespucci) Америго (2. III 1451, Флоренція — 22.II 1512, Севілья) — мореплавець, іменем якого названо *Америку*, за походженням італієць. В 1499—1504 брав участь в експедиціях до берегів Нового Світу. Свої подорожі описав у листах, що стали відомими у багатьох країнах. Спираючись на ці листи, лотарінгський картограф М. Вальдземюллер дав новому материкові (відкритому 1492 Х. Колумбом) назву «Америка» («Вступ до космографії», 1507), оскільки вважав, що саме В. відкрив цей континент.

ВЕ́СТА (Vesta) — в римській міфології богиня домашнього вогнища й культового «священного» вогню, який підтримували *весталки*. В Стародавній Греції — Гестія.

ВЕ́СТА — найяскравіша *мала планета* № 4 (6,5 *зоряної величини* в протистоянні). Діаметр 385 км. Серед. віддаль від Сонця 2,36 *астрономічної одиниці*. В. відкрив 1807 нім. астроном Г. *Ольберс*.

ВЕСТА́ЛКИ (Vestales) — жриці богині *Вести* в Стародавньому Римі, які підтримували в її храмі вічний «священний» вогонь і виконували інші культові обряди. Обирали В. жеребкуванням із дівчаток аристократичного походження; служили вони богині 30 років. За порушення обітниці дівочої незайманості В. живцем закопували в землю.

ВЕСТГО́ТИ, візиготи, тервінги — плем'я *германців*, західне відгалуження *готів*. У 3—4 ст. жили на Сх. від Дністра, в 70-х рр. 4 ст. під тиском *гуннів* перейшли через Дунай і оселилися (за дозволом рим. влади) в рим. провінції *Мезії*. В 418 заснували у Пд.-Зх. *Галлії* своє королівство. У 2-й пол. 5 ст. завоювали більшу частину Іспанії, яка стала, після захоплення 507 Пд. Галлії *франками*, осн. територією королівства В. Поступово змішалися з місц. іспано-рим. населенням і були асимільовані ним. У 711—718 державу В. завоювали *араби*.

ВЕ́СТЕРН (англ. western, букв.— західний) — фільми, п'єси, повісті, сюжет яких будується на історії заселення західних земель США; один з видів кінопродукції *Голлівуду*. Завдяки динамічності дії здобув популярність ще в роки німого кіно, хоч худож. рівень В., як правило, був невисоким. Розрізняють ковбойський і переселенський В. Останній тяжіє до зображення конкретного істор.-побутового матеріалу («Критий фургон», реж. Д. Крюзе, 1924; «Диліжанс», реж. Д. *Форд*, 1939). У 70-і рр. кращі зразки В. («Маленька велика людина», реж. А. Пенн; «Голубий солдат», реж. Р. Нельсон, обидва — 1972) наповнюються реальним життєвим змістом, показуючи, як винищувалось корінне населення Америки, відходять від традицій «класичного» вестерну.
Літ.: Карцева Е. Вестерн. Эволюция жанра. М., 1976.

ВЕСТЕРО́С — місто в серед. частині Швеції, адм. центр лену Вестманланд. Порт на оз. Меларен. 117,9 тис. ж. (1973). Один з пром. центрів країни. Головні галузі пром-сті — електротех. (виробництво устаткування для атомної пром-сті), кольорова металургія (прокат). ТЕС. Архіт. пам'ятки, в т. ч. замок (12 ст.), собор (13 ст.) та ін.

ВЕ́СТЕРФЕЛЬД (Westervelt, або Westerfeldt) Абрагам (р. н. невід.— п. 24 або 30.IV 1692, Роттердам) — голландський художник. Служив при дворі лит. гетьмана Януша Радзівілла. У 1649—51 був свідком подій нар.-визв. війни на Україні, які відтворив у своїх малюнках, що частково збереглися в копіях 18 ст. («Козацькі посли у Радзівілла», «Загальний вид Києва з боку Дніпра», «Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі» та ін). В. належить низка замальовок визначних пам'яток київської архітектури (Золоті ворота, Софійський собор, Києво-Печерська лавра). Є припущення, що за малюнком В. гравер Гондіус виконав портрет Богдана Хмельницького.

ВЕСТИБУЛЯ́РНИЙ АПАРА́Т (від лат. vestibulum — передпокій, вхід) — орган рівноваги тіла людини і хребетних тварин. Міститься у внутр. *вусі*. Складається з переддвер'я і трьох півколових каналів, що знаходяться в трьох різних площинах. Півколові канали реагують на зміни положення голови і тулуба в просторі та напрямів руху тіла. При сильних подразненнях В.а. (напр., обертання тіла, качка на морських суднах, на літаках) розвиваються т. з. вестибулярні розлади (запаморочення, нудота, блювання тощо). При частому повторенні подразнень В. а. вестибулярні розлади послаблюються.

ВЕСТ-І́НДІЯ (англ. West Indies, букв.— Західна Індія) — група островів в Атлантичному ок. між Північною і Південною Америкою. Включає Багамські, Великі Антільські й Малі Антільські о-ви (див. *Антільські острови*). Належить до Пн. Америки. Заг. площа бл. 240 тис. км². Рельєф переважно гірський, поширений *карст*. Найбільша вис. до 3175 м (о. Гаїті). Багато діючих вулканів, часто бувають землетруси. Родовища марганцевих, хромітових, заліз. руд, нафти, асфальту, бокситів, фосфоритів. Клімат тропічний. На схилах гір — лаврові й хвойні ліси, папороті, бамбук. У долинах — культурна рослинність. На островах В.-І.— держави Куба, Гаїті, Домініканська Республіка, Трінідад і Тобаго, Ямайка, Барбадос, Багамські Острови, Гренада, а також володіння Великобританії, Нідерландів, Франції і США.

ВЕ́СТМІ́НСТЕР. Уестмінстер (англ. Westminster, букв.— Західний монастир) — один з історич. районів Лондона, на лівому березі Темзи; частина однойменного столичного округу Лондонського графства. У В. містяться гол. урядові установи Великобританії — парламент (у Вестмінстерському палаці, 1840—68, арх. Ч. і Е. Беррі, з Палацовим холом, 1097—99, і готичним дерев'яним перекриттям, 1394—1402), міністерства (на вул. Уайтхолл), резиденції прем'єр-міністра (на *Даунінг-стріт*) та короля (у Бакінгемському палаці, 1825—1913, арх. Дж. Неш та ін.). У Вестмінстерському абатстві (готична церква 1245—1745 і капела Генріха VII 1503—19) — усипальниця королів (від Генріха III до Георга II), держ. діячів, визначних людей, у т. ч. Дж. Чосера, Е. Спенсера, І. Ньютона, А. Теннісона, Р. Броунінга, Ч. Дарвіна, Ч. Діккенса.

ВЕ́СТМІ́НСТЕРСЬКІ СТАТУ́ТИ— 1) Ряд законів, виданих в Англії в 13—14 ст. Назва — від Вестмінстерського палацу — тодішньої королівської резиденції. Найвідоміші В. с. 1275, 1285, 1290 і 1295, які регулювали питання кримінального, цивільного й процесуального права і були спрямовані на зміцнення великого феод. землеволодіння. 2) Прийнятий англ. парламентом 11.XII 1931 закон про правовий статус *домініонів* та їхні взаємовідносини з Великобританією. В. с. підтверджував суверенітет домініонів і здійснення ними самостійно своєї законодавчої влади. Закони Великобританії поширювалися на домініони лише за згодою останніх. В. с. юридично оформив створення Брит. співдружності (з 1947 — *Співдружність*, очолювана Великобританією).

М. А. Нудель.

ВЕСТФА́ЛІЯ — історична область на Зх. Німеччини, між річками Рейном і Везером. У період раннього середньовіччя — місце розселення зх. відгалуження *саксів* (вестфалів, частково — енгрів). З кін. 9 ст. до 1180 тер. В. входила до Саксонського герцогства. В 1180 В. розпалася на ряд феодальних володінь. У 1807—13 частина тер. В. входила до складу утвореного *Наполеоном I* т. з. Вестфальського королівства. З 1815 В.— провінція *Пруссії*. Після розгрому фашист. Німеччини (1945) В. увійшла до англ. окупаційної зони. З 1949 — в складі ФРН.

ВЕСТФА́ЛЬСЬКИЙ МИР 1648— два договори, підписані «*Священною Римською імперією*» з Францією та її союзниками в м. Мюнстері і з Швецією та її союзниками в м. Оснабрюку після закінчення *Тридцятилітньої війни 1618—48*. Франція дістала Верхній і Нижній *Ельзас* та ствердила свій суверенітет над єпископствами Мец, Туль, Верде́н. Швеція одержала о. *Рюген*, зх. частину Сх. Померанії, м. Вісмар, архієпископство *Бремен* і єпископство Ве́рден. Нім. князівства — союзники Франції і Швеції — значно розширили свої території і стали повністю незалежними від імперії. В. м. визнав суверенітет Швейцарії і Голландії. За В. м. в Німеччині були зрівняні в правах кальвіністи (реформатори) з католиками і протестантами.

ВЕСЬ — 1) Одне з фінських племен, яке жило в районі Білого озера і по річках Шексні та Молозі; вело мінову торгівлю з *булгарами*. У 9—10 ст. більшість В. асимілювалася слов. населенням. Нащадками В. є сучас. *вепси*. 2) Назва невеликого сільс. поселення у слов'ян. У росіян та українців цей термін вийшов з ужитку; у білорусів (весь, вьосьма, вьоска — село) і зх. слов'ян існує досі.

ВЕТЕРА́Н (лат. veteranus — старий, досвідчений) — 1) У Стародавньому Римі професіональний солдат, звільнений за віком з армії з правом земельного і грошового забезпечення від держави. 2) Людина, яка багато років прослужила в армії, учасник війни в минулому (В. громадян. війни). 3) Переносно — людина, яка тривалий час працювала в галузі виробн., науки, культури тощо.

ВЕТЕРИНАРІЇ ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНОЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головний науково-методичний центр ветеринарної науки республіки (Харків). Засн. 1921 на базі бактеріологічної станції Харків. вет. ін-ту під назвою Держ. ін-т наук. та практич. ветеринарії (сучас. назва з 1956). Ін-т має 18 відділів; йому підпорядковані 4 зональні н.-д. вет. станції, Відділ по вивченню незаразних хвороб с.-г. тварин (Кіровоград) і Опорний пункт по вивченню лейкозів (Ворошиловград). Осн. завданням ін-ту є розробка методів профілактики і заходів боротьби з хворобами с.-г. тварин та бджіл. Ін-т винайшов ряд вакцин, сироваток, антигенів та ін. ефективних засобів боротьби з хворобами тварин. Провадить роботу по підготовці наук. кадрів і підвищенню кваліфікації практич. вет. працівників. При ін-ті є аспірантура. Видає респ. міжвідомчий тематичний наук. збірник «Ветеринарія».

І. М. Гладенко.

Вестмінстер. Вестмінстерське абатство. Церква. 1245—1745.

ВЕТЕРИНАРІ́Я (від лат. veterinarius — той, що лікує худобу), ветеринарна медицина — система наук, що вивчає хвороби тварин, способи підвищення продуктивності, методи захисту людей від *зоонозів*. В.— це також комплекс держ. і громад. заходів, спрямованих на збереження здоров'я тварин і запобігання хворобам людей. До В. відносять систему держ. вет. органів, служб і установ, що виконують і проводять в життя вет. заходи, здійснюють контроль за сан. якістю тваринних продуктів харчування людей. Як система наук В. об'єднує загальнобіологічні (анатомію, фізіологію та ін.) і спеціальні (*зоогігієну, епізоотологію, ветеринарно-санітарну експертизу* та ін.) науки. Зачатки В. виникли, коли людина навчилася приручати тварин. Виникнення профес. В. на Русі припадає на 10—13 ст. У 16—17 ст. з'явились перші законодавчі акти боротьби з *епізоотіями*. Першу вет. школу в Росії засн. 1733 в с. Хорошово поблизу Москви. В 19 ст. вітчизн. вет. кадри готувались на вет. відділеннях при Петерб., Моск. та Віленській мед.-хірургічних академіях, у Варшав., Дерп. і Харків. (з 1851) вет. училищах, які пізніше були реорганізовані у вет. ін-ти (Харків.— з 1873).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було організовано центр. вет. відділ, і вет. заходи стали здій-

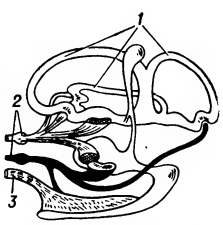

Вестибулярний апарат: *1* — півколові канали; *2* — вестибулярна частина вестибулярно-завиткового нерва; *3* — завиткова частина вестибулярно-завиткового нерва.

А. Вестерфельд. Загальний вид Києва з боку Дніпра. 1651.

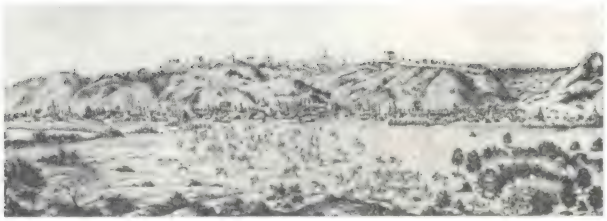

снюватися планово. Значного розвитку набула підготовка висококваліфікованих кадрів; зокрема в УРСР фахівців у галузі В. готують в Укр. с.-г. академії, Харків. та Львів. зоовет. ін-тах і на ф-тах Одес. та Білоцерківського ін-тів. Широко розгорнулась н.-д. робота у створеній мережі галузевих зональних станцій і н.-д. ін-тів (див. *Ветеринарії експериментальної український науково-дослідний інститут, Ветеринарний український науково-дослідний інститут*). Значний вклад у розвиток рад. В. внесли укр. вчені М. В. Рево, І. О. Поваженко, Т. П. Слабоспицький, А. К. Скороходько, І. І. Лукашов та ін. В результаті вжитих вет. заходів ліквідовано такі спустошливі епізоотії, як чума і перипневмонія великої рогатої худоби, сап і парувальна хвороба коней та ін. Удосконалено систему боротьби з *інфекційними хворобами* тварин на пром. комплексах і в спеціалізованих господарствах, винайдено ряд ефективних лік.-профілактичних засобів. Створено вет.-біологічну пром-сть, яка випускає препарати для аерогенної *вакцинації* і *дегельмінтизації*, комплексної *імунізації* тварин та діагностики хвороб, різні інструменти. Щоб запобігти поширенню епізоотій, в СРСР здійснюється *ветеринарно-санітарний нагляд*. Завдання і діяльність держ. В. визначаються *Ветеринарним статутом СРСР*, обов'язковим для всіх організацій і громадян країни. СРСР входить у Всесвітню вет. асоціацію, є членом Міжнар. служби епізоотій, постійним учасником Міжнар. вет. конгресів. Досягнення науки і практики з В. висвітлюються на Україні в збірниках наукових праць, журн. «*Вісник сільськогосподарської науки*», «*Тваринництво України*» та в респ. збірнику «Ветеринарія».

Літ.: Петренко Б. Г. Досягнення радянської ветеринарії. К., 1958; Бондаренко Г. Ф., Дідовець С. Р. Організація ветеринарної справи. К., 1972.

Веснянкоподібні. Веснянка Nemura avicularis: *1* — доросла комаха; *2* — личинка.

ВЕТЕРИНА́РНА ДІЛЬНИ́ЦЯ — державний ветеринарно-лікарський стаціонарний заклад, що обслуговує тваринництво кількох (1—6) господарств і населених пунктів та провадить профілактичні, лікувальні й вет.-санітарні заходи.

ВЕТЕРИНА́РНА ЛІКА́РНЯ — 1) Лікувально-профілактичний заклад для амбулаторного і стаціонарного лікування тварин та проведення вет. заходів. Розрізняють В. л. районні (з 1963 реорганізовані в станції по боротьбі з хворобами тварин), дільничні та міські. 2) Осн. виробнича будівля вет. служби в колгоспах і радгоспах.

ВЕТЕРИНА́РНИЙ КАРАНТИ́Н — комплекс санітарних і адміністративних обмежувальних заходів проти занесення і поширення *інфекційних хвороб* тварин. Див. *Карантин*.

ВЕТЕРИНА́РНИЙ СТАТУ́Т СРСР — загальносоюзний правовий акт, який регулює діяльність держ. і громадських органів та орг-цій, ветеринарних працівників і громадян у галузі запобігання й ліквідації захворювань тварин. Затверджений Радою Міністрів СРСР 22.XII 1967. Складається з 9 розділів, які містять 62 статті. Розділи 1—3 визначають завдання, функції й організацію вет. справи, обов'язки власників тварин і вет. працівників. Розділи 4—5 встановлюють порядок запровадження і скасування *карантину* в зв'язку з інфекційними захворюваннями тварин. Розділи 6—7 передбачають порядок встановлення вет.-сан. нагляду за перегоном, перевезенням, заготівлею і забоєм тварин. Розділ 8 регламентує застосування лікувальних біол. препаратів у тваринництві й *ветеринарії*. Розділ 9 встановлює відповідальність за порушення законодавства з питань ветеринарії.

ВЕТЕРИНА́РНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований *Південному відділенню Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна. Засн. в липні 1977 в Києві на базі філіалу *Ветеринарії експериментальної українського науково-дослідного інституту*. Має 5 відділів з 20 лабораторіями і 3 опорні пункти. Ін-ту підпорядковані Полт. і Житом. н.-д. вет. станції та експеримент. база. Осн. завданням ін-ту є розробка і впровадження заходів по охороні пром. тваринницьких комплексів і спеціалізованих г-в від *інфекційних хвороб* тварин та *мікотоксикозів* сільськогосподарських тварин; розробка методів *ветеринарно-санітарної експертизи* і методів оцінки продуктів тваринництва. Ін-том розроблено заходи проти інфекц. захворювань на свинокомплексах; вакцинопрофілактику ящуру, удосконалено лабораторну діагностику *сибірки* та ін. *А. І. Собко.*

ВЕТЕРИНА́РНО-САНІТА́РНА ЕКСПЕРТИ́ЗА — наука, що вивчає методи дослідження і принципи ветеринарно-санітарної оцінки харчових продуктів (м'яса, молока, риби, яєць, рослинних продуктів, меду та виробів з них; ковбас, копченостей, консервів тощо) і сировини тваринного походження (шкур, вовни та ін.); комплекс спец. заходів запобігання зараженню або отруєнню людей недоброякісними продуктами і поширенню хвороб. Як наука В.-с. е. сформувалась в 20 ст. В.-с. е. здійснюється вет. спеціалістами згідно з правилами, затвердженими Головним управлінням ветеринарії МСГ СРСР і погодженими з М-вом охорони здоров'я СРСР. Правила обов'язкові для всіх відомств і громадян СРСР. Див. також *М'ясо-молочна і харчова контрольна станція*.

Літ.: Загаєвський Й. С., Жерновський Ф. А. Ветеринарно-санітарна експертиза і технологія продуктів тваринництва. К., 1967. *М. К. Білецька.*

ВЕТЕРИНА́РНО-САНІТА́РНИЙ НА́ГЛЯД — система заходів, що забезпечує благополучний ветеринарно-санітарний стан країни. В.-с. н. передбачає охорону людей від хвороб, спільних людині й тваринам, захист тварин від захворювань. У В.-с. н. входить вет. обслуговування м'ясопереробн. підприємств; контроль за продуктами тваринництва і рослинництва, що надходять на колгоспні ринки; нагляд за транспортуванням тварин; контроль за експортом та імпортом тварин і продуктів тваринництва. Об'єктами В.-с.н є також пасовища, місця водопою, корми. В.-с.н. здійснюють повсякденно усі вет. установи країни. Наук. розробку проблем В.-с. н. здійснюють Всесоюзний, Горьковській областях РРФСР і Марійській АРСР, ліва прит. Волги. Довж. 889 км, пл. бас. 39 400 км². Утворюється злиттям річок Ветлужки і Чорної. Рівнинна. В заплаві багато озер і стариць. Гол. притоки: ліві — Нея, Велика Какша; праві — Вохма, Люнда. Живлення переважно снігове. Сплавна. Судноплавна на 700 км від гирла. На В.— м. Ветлуга.

ВЕ́ТО (від лат. veto — забороняю) — 1) В буржуазному держ. праві остаточна чи умовна заборона, яку може накласти вищий держ. орган на рішення нижчого. Право В. в ряді бурж. д-в надається главі д-ви щодо рішень парламенту, а також *верхній палаті* парламенту щодо законопроектів, прийнятих *нижньою палатою*. 2) В міжнар. праві застосуванням В. часто називають відсутність одноголосності (див. *Одноголосності принцип в ООН*) постійних членів *Ради Безпеки ООН*. 3) У Старод. Римі право *трибунів народних* накладати заборону на постанови патриціанських *магістратів* і *сенату*.

ВЕ́ТТЕРН — озеро на Пд. Швеції. Лежить на вис. 88,5 м. Пл. 1,9 тис. км², найбільша глиб. 119 м. Береги високі, мальовничі. Западина В. тектонічного походження. Живиться озеро джерелами. На Сх. бувають *сейші*. Замерзає не щороку. Через невеликі річки й канали сполучається з Балтійським морем і озером *Венерн*.

ВЕ́ТТШТЕЙН (Wettstein) Ріхард (30.VI 1863, Відень — 10.VIII 1931, Трінс, Тіроль) — австрійський ботанік. Почесний чл. АН СРСР (з 1927). Праці з морфології, систематики й географії рослин. В. розробив філогенетичну систему рослин на основі створеної ним теорії походження двостатевої квітки покритонасінних, установив наявність сезонного *диморфізму* в квіткових рослин тощо.

ВЕХ (Sium) — рід рослин род. *зонтичних*. Багаторічні трави заввишки до 150 см, з перисторозсіченими листками. Квітки дрібні, білі, зібрані в складний зонтик. Плоди — яйцевидні або овальні, стиснуті з боків. Відомо до 15 видів, пошир. в Євразії, Пн. Африці і Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 2: В. широколистий (S. latifolium), пошир. на болотах, у воді біля берегів водойм по всій Україні, крім Карпат і Криму. В.—отруйний, особливо коріння. Плоди та квітки містять ефірну олію. Вирощують для одержання насіння, яке використовують для виробн. лімонену, та В. сизаровидний (S. sisaroideum), пошир. по всій УРСР, крім Карпат.

«ВЕЧЕРНИ́ЦІ» — перший на Галичині укр. громадсько-літературний щотижневий журнал. Виходив у Львові 1862—63 під редакцією і за участю Ф. Заревича, В. Шашкевича та К. Климковича. Видання було помірковано-ліберальним, «народовським». Журнал відіграв певну роль у розвитку укр. культури, л-ри і мови; підносив ідею єдності населення Галичини з «наддніпрянськими братами». У «В.» надруковано ряд творів Т. Шевченка («Неофіти», «Відьма», «Гамалія», «Русалка» та ін.), Марка Вовчка («Козачка», «Пройдисвіт»), Ю. Федьковича, Л. Глібова, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Костомарова та ін. Журнал сприяв зростанню літ. сил Галичини. *М. Д. Бернштейн.*

ВЕЧІ́РНИЦЯ (Nyctalus)—рід ссавців родини гладконосих *кажанів*. Розміри дрібні або середні, забарвлення буре. Вуха короткі, широкі, крила довгі й вузькі, загострені на кінцях. 5 (за деякими авторами, 8) видів В., пошир. у листяних лісах Євразії, з них в СРСР, у т. ч. й в УРСР, 3 види. Селяться зграями у дуплах дерев. Самки народжують по 2 малят. Полюють смерком і на світанку. Живляться хрущами, метеликами та ін. великими комахами. В. руду (N. noctula) використовують як лабораторну тварину при вивченні деяких питань з *біоніки* (*міграції тварин*, ехолокації, *терморегуляції* та ін.). Викопні рештки В. відомі з міоцену Пд. Франції. *В. І. Абельцев.*

«ВЕЧІ́РНІЙ КИ́ЇВ» — газета Київського міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.VI 1951 6 раз на тиждень. Раніше друкувалась під назвами «Вечерний Киев» (1927—30) і «Більшовик» (1932—39). В 1977 «В. К.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

«ВЕЧІ́РНІЙ ХА́РКІВ» — газета Харківського міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.I 1969 6 раз на тиждень.

ВЕЧІ́РНЯ ОСВІ́ТА — одна з форм підготовки спеціалістів з вищою і середньою освітою, кваліфікованих робітників, а також навчання молоді та дорослих у середній загальноосвітній школі без відриву від трудової діяльності. В СРСР В. о., як і *заочна освіта*, є складовою частиною заг. системи *народної освіти*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції В. о. відіграла значну роль у справі *ліквідації неписьменності* та малописьменності. В 20-х рр. організовувалися різного типу вечірні школи для дорослих і підлітків, *школи селянської молоді*, різні курси, *робітничі факультети, робітничі університети* тощо. Під час Великої Вітчизн. війни було створено *школи робітничої молоді* (1943) і *школи сільської молоді* (1944). З 1958 в СРСР існує один тип — вечірні (змінні) заг.-осв. серед. школи (нині працюють, як правило, у складі 9—11 класів). Середню спец. В. о. здобувають у вечірніх технікумах і на вечірніх відділеннях серед. спец. навч. закладів, вищу освіту — у вечірніх вузах чи на вечірніх ф-тах, що існують у більшості вузів. Для здобуття вечірньої проф.-тех. освіти з 1962 створено вечірні (змінні) профес.-тех. училища і вечірні (змінні) відділення при денних профес.-тех. училищах в багатьох пром. і с.-г. центрах країни. Для всіх, хто успішно поєднує трудову діяльність з вечірнім навчанням, Радянською д-вою встановлено пільги: скорочений робочий тиждень (для учнів шкіл), оплачувана відпустка на період сесій (для студентів вузів і серед. спец. навч. закладів) тощо. За системою В. о. працюють різні курси, *народні університети, університети марксизму-ленінізму* та ін. В УРСР у 1976/77 навч. р. було 1820 вечірніх (змінних) та заочних шкіл. В них — бл. 1 млн. учнів. У 80 вечірніх профес.-тех. уч-щах і відділеннях при денних уч-щах навчалося 36,1 тис. чол. У серед. спец. навч. закладах на вечірньому відділенні — 91,2 тис. учнів; у вузах — 110 тис. студентів. Див. також *Вища освіта, Професійна освіта, Середня освіта.* *Ю. І. Мальований.*

ВЕЧОРНИ́ЦІ (Hesperis) — рід дво- або багаторічних рослин род. *хрестоцвітих*. Квітки лілові, білі або жовтувато-зеленуваті. Плід — стручок. Бл. 30 видів, поширені в Європі (гол. чин. Середземномор'ї) та Серед. Азії. В СРСР —11 видів, з них в УРСР — 4. Найпошир.— нічна фіалка (H. matronalis) з ліловими квітками, що пахнуть увечері; культивують у садах. У культурі відомі декоративні форми з білими і пурпуровими квітками. В субальпійському поясі Карпат ростуть В. сніжні (H. nivea) з білими квітками.

ВЕЧОРНИ́ЦІ, досвітки — в українському дореволюційному селі одна з форм вечірнього дозвілля молоді восени та взимку. Сільс. молодь об'єднувалася (часто за соціальними ознаками) в невеликі т-ва — молодіжні громади, які збирались у спеціально найманій хаті. В будні на В. дозвілля (співи, оповіді, жарти) поєднувалося з роботою: дівчата пряли, шили, вишивали; парубки робили постоли, плели личаки (на Поліссі). У святкові дні влаштовувались гуляння із святковим столом, музикою і танцями. В. іноді тривали до світанку (звідси їхня друга назва). За рад. часу, з появою на селі широкої мережі клубних закладів, де організовано культурне дозвілля сільс. населення, звичай молоді збиратися на В. зник.

ВЕ́ШИН Ярослав [23.V 1860 (або 1859), Вране, Чехія — 9 (або 8). V 1915, Софія] — болгарський живописець. За походженням чех. У 1876—80 навчався в празькій, 1880—82 — мюнхенській АМ. З 1897 жив у Болгарії. Автор картин на батальні («Відступ турків при Люлебургазі», 1913; «Обоз біля річки Єркене», 1914) та жанрові («Повернення з базару», 1898) теми. Твори В. зберігаються в Нац. художній галереї в Софії.

ВЕШНЯ́К Федір Якубович (р. н. невід.— п. 1650) — полковник *Чигиринського полку* з 1648. Виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького. Влітку 1648 керував козацьким посольством, що вело переговори у Варшаві. В квітні — травні 1649 очолював укр. посольство до Москви. Брав участь у боях проти польс.-шляхет. військ в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. Прихильник возз'єднання України з Росією.

ВЕ́ЯН Андріс (справж. прізв.— Калнач Донат Геронімович; н. 20.IV 1927, волость Нірза, тепер Лудзенського р-ну Латв. РСР)— латиський рад. поет. Член КПРС з 1966. Друкується з 1946. У збірках віршів «Молодість» (1953), «Школа біля озера» (1957), «Роки і сліди» (1964), «Білий пароплав в блакитних водах» (1974), нарисів «Шукачі свого солов'я» (1969) змальовує розквіт рідного краю, оспівує дружбу народів. Т. Шевченкові присвятив поезії «Кобзар» (1957), «Розмова Райніса з Тарасом у засланні» (1965); нарис «Так розмовляють з батьком» (1969), статті «Безсмертя великого Кобзаря» (1961) та «Прометей України» (1964). Перекладач творів Лесі Українки, П. Тичини та ін. укр. письменників і поетів.
Тв.: Укр. перекл.— Бурштинові краплі. К., 1965; Нічна розмова Райніса з Тарасом у засланні. «Сузір'я», 1968, в. 2; Рос. перекл.— Половодье. Рига, 1970. *Б. К. Звайгзне.*

«ВЕ́ДОМОСТИ ВЕРХО́ВНОГО СОВЕ́ТА СОЮЗА СОВЕ́ТСКИХ СОЦИАЛИСТИ́ЧЕСКИХ РЕСПУ́БЛИК» — офіційне видання *Верховної Ради СРСР*; видаються з квітня 1938 у Москві. Виходять щотижня мовами всіх союзних республік. Публікують закони СРСР, постанови Верховної Ради СРСР, укази й постанови нормативного характеру *Президії Верховної Ради СРСР* (див. *Опублікування закону*). «Відомості» публікують також міжнар. договори, угоди й конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради СРСР, різні інформаційні матеріали про діяльність Верховної Ради СРСР та її Президії, про діяльність Парламентської групи СРСР і Міжпарламентського союзу, про роботу постійних комісій, про зміни в адм.-тер. поділі союзних республік та ін. матеріали.

«ВЕЛИКОРУ́СС» — перші нелегальні друковані листки, видані 1861 в Петербурзі революційно-демократичною групою, що мала таку саму назву. Вийшло три листки, які закликали до боротьби проти самодержавства, критикували *селянську реформу 1861*, вимагали конституції, незалежності Польщі і надання Україні права на самовизначення. Листки провіщали сел. повстання. Їх передрукувала газ. «*Колокол*». Члени групи «В.» були зв'язані з журн. «*Современник*». Після утворення орг-ції «*Земля і воля*» частина діячів «В.» приєдналася до неї. В 1862 члени польс. революц. партії «червоних» передрукували в друкарні Києво-Печерської лаври листки «В.» і бл. 100 примірників їх розповсюдили.

В'ЄНТЬЯ́Н — столиця Лаосу. Порт на р. Меконгу, вузол автошляхів, аеропорт. 220 тис. ж. (1974). Осн. екон. центр країни. Переважають кустарні підприємства: ри-

Вех широколистий. Верхівка рослини.

Вечірниця мала (Nyctalus leisleri).

Вечорниці плакучі: пагін з квітками та пагін з плодами (праворуч).

соочисні, текст. (зокрема, бавовняні, шовкоткацькі), меблеві; виробн. буд. матеріалів. Худож. ремесла (карбування на золоті та сріблі, ручне ткацтво, обробка деревини тощо). У В.— ун-т, Ін-т права й адміністрації. Нац. б-ка, археол. музей. Архіт. пам'ятки: храми (1565, 1820), комплекс святилища Тхат Луанг (1586) тощо. В. засн. у 13 ст.

ВЄ́РКІН Борис Ієремійович (н. 8.VIII 1919, Харків) — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1945. Закінчив 1940 Харків. ун-т. З 1940 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Один з організаторів і директор (з 1960) *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР. Наук. праці присвячені фізиці і техніці низьких т-р, зокрема дослідженню квантових осциляційних явищ у металах, магнітних властивостей сплавів, тунельної спектроскопії, слабкої *надпровідності*, а також питанням низькотемпературного й космічного матеріалознавства, фізики мол. кристалів, кріогенної медицини й біофізики. В. розробив ряд нових приладів кріогенної електроніки. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани».

Б. І. Вєркін.

ВЄ́РНИЙ — колишня (до 1921) назва м. *Алма-Ати*.

ВЄРНО́В Сергій Миколайович [н. 28.VI (11.VII) 1910, Сестрорєцьк] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1952. Закінчив (1931) Ленінгр. політех. ін-т. З 1936 працює у Фізичному ін-ті АН СРСР, з 1946 — також в Ін-ті ядерної фізики Моск. ун-ту (з 1960 — його директор). Осн. наукові праці з фізики *космічного проміння* та *космічної фізики*. В. організував широкі стратосферні дослідження космічних променів (1945), відкрив і дослідив (1958) зовн. зону радіаційного поясу Землі. Здійснені В. дослідження космічної радіації на трасах Земля— Місяць і Земля— Венера дали можливість детально вивчити радіаційну обстановку у міжпланетному просторі. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1949.

С. М. Вєрнов.

«ВЄ́СТНИК ВОСПИТА́НИЯ» — педагогічний журнал бурж.-демократичного напряму. Видавався у Москві 1890—1917. У «В. в.» публікувалися статті з питань історії і теорії педагогіки, психології, прогресивної методики навчання й трудового виховання дітей та ін. проблем нар. освіти. Значне місце приділялося пед бібліографії. Журнал друкував повідомлення про діяльність шкіл, комітетів письменності, вчительських з'їздів і курсів на Україні; висловлювався за навчання в поч. школі укр. мовою.

«ВЄ́СТНИК ЖИ́ЗНИ» — легальний більшовицький наук.-літ. і політ. журнал. Виходив з 30.III (12.IV) 1906 до вересня 1907 в Петербурзі. Вийшло 20 номерів. До редакції входили М. С. *Ольмінський*, П. П. Румянцев. У журн. опубліковано дві статті В. І. Леніна (в 6 і 12-му номерах), статті В. Д. *Бонч-Бруєвича*, В. В. *Воровського*, А. В. *Луначарського*. Видання «В. ж.» припинено 1907 за постановою Петерб. суд. палати.

«ВЄ́СТНИК ЗООЛО́ГИИ» — науковий журнал, орган *Зоології інституту* АН УРСР. Засн. у 1967. «В. з.» публікує статті, що висвітлюють проблеми фауністики, систематики, екології і морфології тварин, палеозоології, паразитології та прикладної зоології тощо. Видається у Києві раз на 2 міс. *Є. І. Скоморовська.*

В'ЄТА́Н (Vieuxtemps) Анрі (17.II 1820, Верв'є — 6.VI 1881, Мустафа, Алжір) — бельгійський скрипаль, композитор і педагог. У 1838 вперше відвідав Росію, 1845—52 — придворний соліст у Петербурзі. За цей період В. створив свої кращі твори (4-й концерт для скрипки з оркестром, фантазію на теми «Аскольдової могили» О. Верстовського). У 1871—73 — професор Брюссельської консерваторії. Майстерність В.— скрипаля-віртуоза високо цінував, зокрема, Т. Г. Шевченко.

В'ЄТНА́М, Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ) — держава в Пд.-Сх. Азії, на п-ові Індокитай. В адм. відношенні поділяється на 35 провінцій і 3 міста центр. підпорядкування: *Ханой, Хайфон, Хошімін* (кол. Сайгон).

Державний лад. В.— соціалістична держава. Діє осн. закон Демократичної Республіки В'єтнам 1959 (до прийняття Конституції СРВ). Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Нац. збори, які обираються населенням строком на 4 роки. Постійно діючим органом Нац. зборів є обираний ними Постійний комітет. Глава держави — президент, що обирається Нац. зборами строком на 4 роки; він же голова Ради нац. оборони. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є урядова рада (уряд) на чолі з прем'єр-міністром. *В. Н. Денисов.*

Природа. Понад 80% тер. країни — гори і плоскогір'я. На Пн. простягаються пд. відроги Юньнанського нагір'я, розчленовані глибокими річковими долинами; в центр. і пд. частинах — окремі масиви системи Аннамських гір (Контум, Дарлак, Мнонг та ін.) з найвищою точкою В.— 3280 м. Вздовж узбережжя — низовини, найбільші з них — у дельтах річок Хонгха на Пн. та Меконгу на Пд. В надрах В.— поклади кам. вугілля, заліз., марганц. і мідних руд, бокситів, золота, молібдену, рідкісноземельних елементів, апатитів та ін. Клімат мусонний субекваторіальний з чергуванням сухого (взимку) і дощового (влітку) сезонів. Пересічна т-ра липня +27, +29°, січня від +14, +17° на Пн. до +24, +26° на Пд. Опадів 1500—3000 мм. У червні й серпні бувають *тайфуни*. Ріки повноводні, найбільші з них — Меконг і Хонгха. На підвищеннях і в горах переважають червоножовті латеритні грунти, в дельтах річок — алювіальні. Бл. 30% поверхні В. (переважно в горах) вкрито лісами; на нижніх схилах гір — вічнозелені тропічні ліси, які з висотою переходять у вічнозелені субтропічні. В долинах — зарості бамбуку, на узбережжі — подекуди мангрові ліси.

Населення. 88% нас. В. становлять *в'єтнамці* (1976, оцінка). Живуть також китайці, таї, кхмери, мео, або мяо, ман, або яо, лао та ін. Пересічна густота нас.— понад 150 чол. на 1 км². Офіц. мова— в'єтнамська. Понад 25% нас. живе в містах. Найбільші міста: Ханой, Хошімін, *Дананг*, Хайфон, *Намдінь*.

Історія. Предки в'єтнамців населяли тер. сучас. В. з серед. 1-го тис. до н. е. В 1-й пол. 3 ст. до н. е. на Пн. країни склався союз племен — Ванланг, який 257 до н. е. увійшов до складу ранньокласової д-ви Аулак. У 111 до н. е. Аулак захопила імперія *Хань*. Панування феод. Китаю тривало 10 століть, протягом яких в'єтнам. народ вів боротьбу за незалежність. В 11—14 ст. оформилася централізована феод. д-ва Дайв'єт. До 30-х рр. 17 ст. вона фактично розпалася на 2 феод. родові володіння: Чінь на Пн. і Нгуєн на Пд. Міжусобні війни між ними викликали посилення антифеод. боротьби, найвищим проявом якої стало *Тейшонів по-*

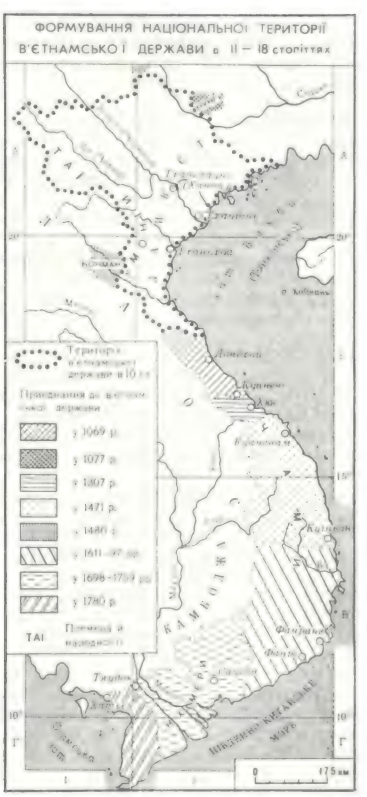

В'єнтьян. На одній з вулиць міста.

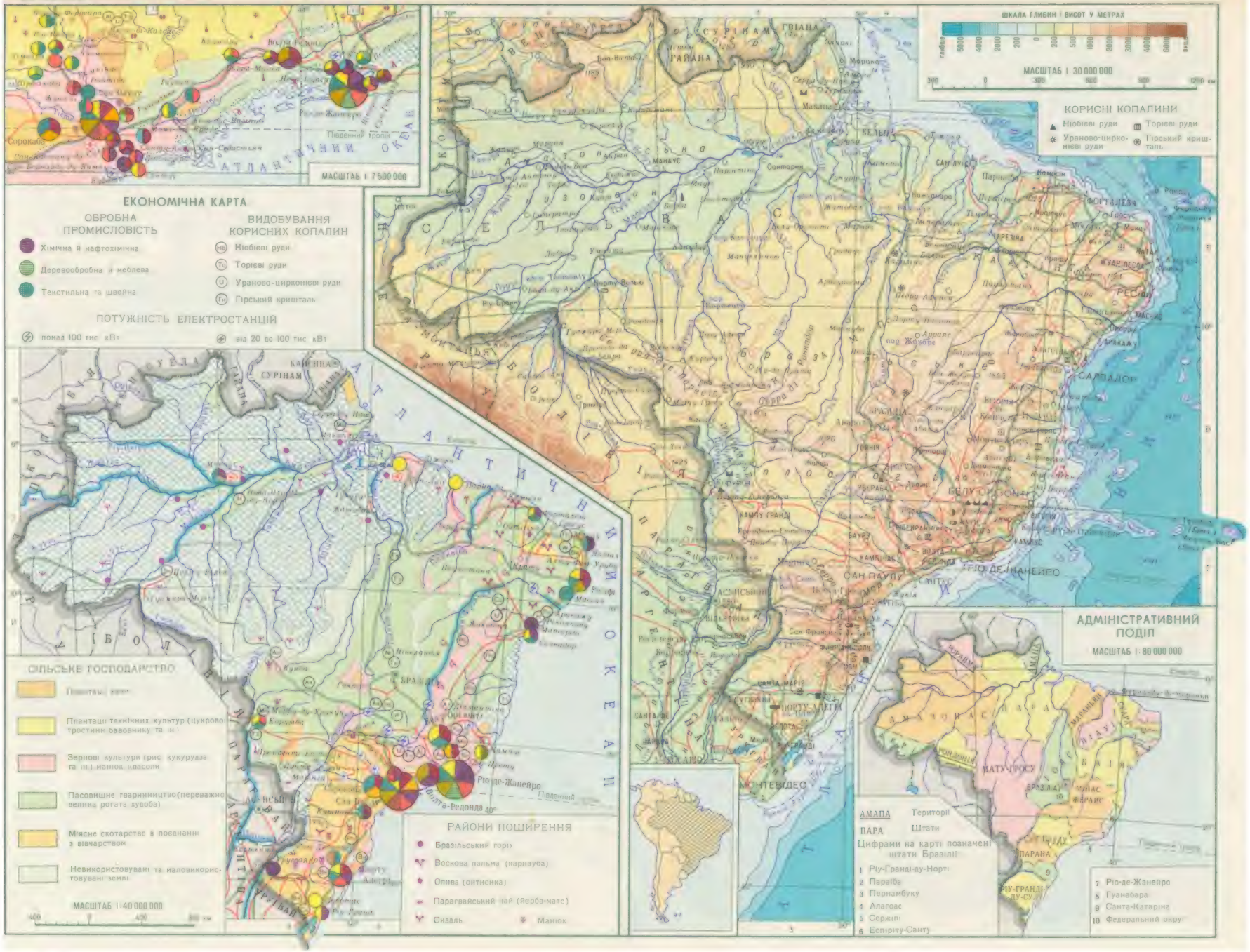
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1:30 000 000
КОРИСНІ КОПАЛИНИ
Ніобієві руди
Торієві руди
Ураново-цирконієві руди
Гірський кришталь
МАСШТАБ 1:7 500 000
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Хімічна й нафтохімічна
Деревообробна й меблева
Текстильна та швейна
ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН
Ніобієві руди
Торієві руди
Ураново-цирконієві руди
Гірський кришталь
ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ
понад 100 тис. кВт
від 20 до 100 тис. кВт
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Плантації кави
Плантації технічних культур (цукрової тростини, бавовнику та ін.)
Зернові культури (рис, кукурудза та ін.), маніок, квасоля
Пасовище тваринництва (переважно велика рогата худоба)
М'ясне скотарство в поєднанні з вівчарством
Невикористовувані та маловикористовувані землі
МАСШТАБ 1:40 000 000
РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ
Бразільський горіх
Воскова пальма (карнауба)
Олива (оїтисика)
Парагвайський чай (йерба-мате)
Сизаль
Маніок
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:80 000 000
АМАПА Території
ПАРА Штати
Цифрами на карті позначені штати Бразилії:
1 Ріу-Гранді-ду-Норті
2 Параїба
3 Пернамбуко
4 Алагоас
5 Сержіпі
6 Еспіріту-Санту
7 Ріо-де-Жанейро
8 Гуанабара
9 Санта-Катарина
10 Федеральний округ
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
Південний тропік
Південний полярне коло
Ріо-де-Жанейро
Вілла-Редонда
МОНТЕВІДЕО
САЛВАДОР
РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО
САН ПАУЛУ
БЕЛУ ОРІЗОНТІ
МАНАУС
БЕЛЕН
ФОРТАЛЕЗА
ГАЯНА
СУРІНАМ
ГВІАНА

В'ЄТНАМ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:12 500 000
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:25 000 000
Цифрами на карті позначені провінції
1 Лайтяу
2 Хоангльеншон
3 Хатуєн
4 Бактхай
5 Каоланг
6 Куангнінь
7 Хабак
8 Віньфу
9 Шонла
10 Хашонбінь
11 Хайхинг
12 Тхайбінь
13 Ханамнінь
14 Тханьхоа
15 Нгетінь
16 Біньчитх'єн
17 Куангнам-Дананг
18 Жалай-Контум
19 Нгіабінь
20 Даклак
21 Фукхань
22 Ламдонг
23 Тхуанхай
24 Донгнай
25 Шонгбе
26 Тайнінь
27 Лонган
28 Тьєнжанг
29 Бенче
30 Киулонг
31 Донгтхап
32 Анжанг
33 Кенжанг
34 Хаужанг
35 Міньхай
Території, підпорядковані
I Ханою
II Хайфону
III Хошміну
МАСШТАБ 1:8 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
Залізничне машинобудування
СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
Переважання посівів рису
Посіви рису, кукурудзи в поєднанні з розвинутим тваринництвом
Плантації каучуконосів
Тваринництво
Райони поширення
маніоку
чорного перцю
ХАНОЙ
Хайфон
ХОШМІН
ПНОМПЕНЬ
ДАНАНГ
КАМПУЧІЯ
ТАЇЛАНД
Сіамська затока
ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
Тонкінська затока

встання (1771—1802). У 1802 у В. до влади прийшла династія Нгуєнів (правила до 1945). В 1804 країна дістала назву В'єтнам із столицею в м. Хюе. В 1-й пол. 19 ст. у В. склалася абс. монархія. Протягом 1858—84 В. захопила Франція і перетворила його на свою колонію. Офіційно В. було поділено на 3 частини: колонію Кохінхіну (Пд. В.) і протекторати Аннам (Центр. В.) і Тонкін (Пн. В.). Протягом усього колоніального періоду в'єтнам. народ боровся проти іноз. панування. Під впливом Великого Жовтня у В. широко розгорнувся нац.-визвольний і революц. рух. З утворенням Комуністичної партії В. (лютий 1930, в жовтні 1930 перейменована на Компартію Індокитаю — КПІК) ця боротьба вступила у якісно новий етап. У роки 2-ї світової війни тер. В. 1941—45 була окупована япон. мілітаристами. В 1941 під керівництвом КПІК було створено єдиний нац. фронт — В'єтмінь для боротьби проти япон. окупантів і франц. колонізаторів. Перемога *Серпневої революції 1945* у В'єтнамі поклала край франц. колоніальному режиму в країні. 2.IX 1945 в Ханої *Хо Ші Мін* проголосив створення незалежної Демократичної Республіки В. (ДРВ). Нар. влада і КПІК приступили до здійснення перших демократичних перетворень. Проте франц. колонізатори, які намагалися відновити своє панування у В., перейшли до відкритої агресії проти ДРВ. Почалась війна Опору в'єтнамського народу проти франц. колонізаторів (1946—54). В результаті самовідданої боротьби, допомоги з боку соціалістичних країн і солідарності всіх прогресивних сил світу в'єтнам. народ здобув перемогу. Цей успіх закріпили *Женевські угоди 1954*, що передбачали створення у В. двох зон перегрупування військ обох воюючих сторін (на Пн. від 17-ї паралелі встановлювалась зона Нар. армії ДРВ), виведення згодом франц. експедиційного корпусу з В., проведення 1956 заг. вільних виборів з метою об'єднання країни. У Пн. В. було створено умови для будівництва соціалізму. В 1956 завершено агр. реформу, на кінець 1957 при допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн трудящі ДРВ в основному відбудували економіку. В 1959 прийнято нову конституцію (вступила в силу 1.I 1960). III з'їзд Партії трудящих В.—ПТВ (КПІК 1951 на II з'їзді партії перейменовано на ПТВ), який відбувся 1960, взяв курс на соціалістичну індустріалізацію, визначив генеральну лінію партії в перехідний період до соціалізму у Пн. В. Було прийнято 1-й п'ятирічний план розвитку нар. г-ва (1961—65). Пн. В. приступив до створення матеріально-тех. бази соціалізму. Разом з тим ДРВ вела послідовну боротьбу за виконання Женевських угод з метою об'єднання країни. Проте пд.-в'єтнам. власті при підтримці США, які з 1954 відверто втручалися в справи В., вели лінію на закріплення його розколу. В 1955 на тер. Пд. В. проголошено т. з. Республіку В.— д-ву, що спиралася на екон. й військ. допомогу США. В 1965 амер. імперіалізм вчинив відкриту збройну агресію проти В. (див. *Агресія США у В'єтнамі*). Трудящі В. розгорнули боротьбу проти маріонеткового режиму Пд. В. і амер. інтервентів. Організатором і керівником боротьби патріотів Пд. В. став Національний фронт визволення Пд. В. (НФВПВ, засн. 1960). У визволених р-нах Пд. В. утворилася нар.-революц. адміністрація. В 1968 внаслідок успіхів, здобутих в'єтнам. народом у боротьбі проти агресорів, під тиском прогресивних сил світової громадськості, і насамперед СРСР, уряд США був змушений припинити бомбардування ДРВ і погодитися на переговори в Парижі по мирному врегулюванню в'єтнам. проблеми. Одночасно США приступили до здійснення політики в'єтнамізації війни у Пд. В.: зміцнивши маріонеткову армію, вони перетворили її на гол. ударну силу в боротьбі проти в'єтнам. патріотів. Рад. Союз та ін. соціалістичні країни наполегливо добивалися припинення війни у В. В 1969 у визволених районах Пд. В. відбувся Конгрес нар. представників, який проголосив Республіку Пд. В. (РПВ) і створив Тимчасовий революц. уряд, визнаний СРСР та багатьма ін. д-вами. Внаслідок послідовного курсу ДРВ і уряду РПВ, спрямованого на припинення війни і політ. врегулювання в Пд. В., незмінної підтримки цього курсу Рад. Союзом, ін. соціалістичними країнами, прогресивними силами світу було підписано *Паризьку угоду 1973* (27.I) про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. Народ Пн. В. приступив до відбудови нар. г-ва. У Пд. В. сайгонський маріонетковий режим пішов по шляху порушення угод, збройн. військ. провокацій проти визволених районів. 30.IV 1975 в результаті наступу Нар. збройних сил визволення Пд. В. і всенар. повстання реакц. режим у Сайгоні було ліквідовано. 25.IV 1976 відбулися заг. вибори в Нац. збори єдиного В. В'єтнам. народ одностайно проголосував за нац. єдність, за соціалістичний шлях розвитку. На 1-й сесії Нац. зборів (24.VI—3.VII 1976) було об'єднано ДРВ і РПВ та проголошено Соціалістичну Республіку В'єтнам (СРВ), її столицею — м. Ханой. В. вступив у новий етап розвитку— етап будівництва соціалізму в масштабах усієї країни. IV з'їзд Комуністичної партії В'єтнаму — КПВ (відбувся 1976, перейменував ПТВ на КПВ) визначив курс дальшого розвитку соціалістичної революції та будівництва соціалізму, ухвалив рішення про гол. напрями і завдання 2-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва (1976—80). З 1977 В.— член ООН. З 1978 В.— член Ради Економічної Взаємодопомоги. СРВ виступає за мир і розрядку міжнар. напруженості, за розвиток рівноправного співробітництва з усіма країнами. *О. В. Новакова.*

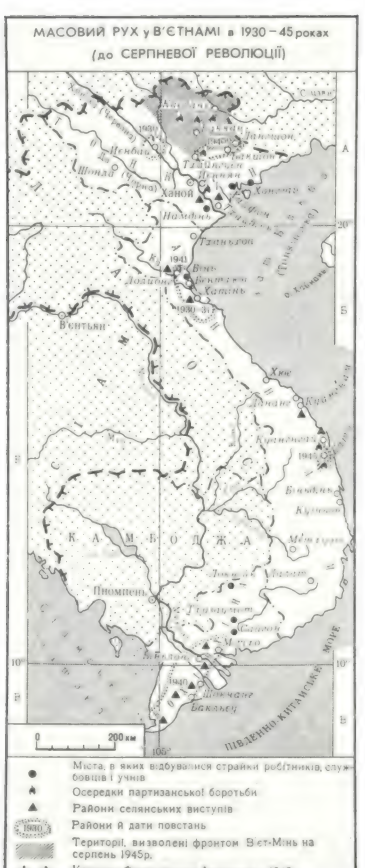

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія В'єтнаму,* засн. 1930. Демократична партія В'єтнаму, засн. 1944. Об'єднує представників дрібної буржуазії, кустарів, торговців. Соціалістична партія В'єтнаму, засн. 1946. Об'єднує частину інтелігенції. Загальна федерація профспілок В'єтнаму, засн. 1977. Спілка комуністичної молоді Хо Ші Міна, засн. 1931. Федерація в'єтнамської молоді, засн. 1946. Входить до ВФДМ. Всі політ. партії й орг-ції В. входять до *Вітчизняного фронту В'єтнаму,* засн. 1977.

Народне господарство. Після закінчення війни Опору (1946—54) у Пн. В. проведено агр. реформу, здійснено кооперування сел., а також дрібних кустарних і ремісничих г-в, закладено основи важкої пром-сті, створено ряд нових галузей. Економіка країни почала розвиватись на планових засадах. На кін. першої п'ятирічки (1961—65) частка соціалістич. сектора становила 95% у пром-сті і 85% у с. г. Великої шкоди зазнало г-во Пн. В. в результаті бомбардувань тер. країни протягом 1965—73 авіацією США та відкритої воєнної агресії. Було знищено більшість пром. підприємств. Вже до кін. 1975 відновлено довоєн. рівень виробництва. Економіка Пд. В. мала неоколоніальний характер, перебувала в залежності від США, зовн. поставок сировини й напівфабрикатів. С. г. було багатоукладним, монокультурним. Внаслідок тривалої війни, зокрема екологічної, частина с.-г.

Герб В'єтнаму.

В'ЄТНАМ

Площа— 332,6 тис. км²

Населення — бл. 50 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Ханой

угідь стала непридатною. Після визволення Пд. В. 1975 почато відбудову г-ва; вже на кін. 1976 працювали всі пром. підприємства. Комуністична партія В'єтнаму та уряд СРВ проводять велику роботу по перебудові економіки пд. р-нів, створенню матеріально-тех. бази соціалізму на тер. республіки. Виконується держ. план 1976—80, за яким виробн. продукції галузей групи «А» має збільшитися в 3 рази, а групи «Б» — в 2 рази. Велику допомогу в розвитку економіки СРВ подають Рад. Союз та ін. соціалістичні країни. При наук.-тех. сприянні СРСР введено в дію 176 великих підприємств та об'єктів (на поч. 1977).

Промисловість. В галузевій структурі промисловості В. переважають легка та харч. галузі (на них разом із продукцією кустарних промислів та дрібних підприємств ін. галузей припадає майже 75% вартості пром. виробн.). Працюють численні невеликі рисоочисні, цукр., пивоварні й консервні з-ди, чайні й тютюнові ф-ки. В Ханої, Намдіні, Хайфоні, Хошіміні та ін. — текст. комбінати, трикотаж. ф-ки. Після об'єднання країни швидкими темпами розвивається важка пром-сть. У 1976 вироблено понад 3 млрд. кВт·год електроенергії, переважно на ТЕС. За тех. допомогою СРСР будується найбільший у Пд.-Сх. Азії гідровузол на р. Да (Чорній). Гірничодоб. пром-сть представлена видобуванням вугілля (5,5 млн. т, 1976, переважно в пров. Куангнінь), олова (пров. Каоланг), хромітів (Кодінь), апатитів — найбільший у Пд.-Сх. Азії рудник у Лаокаї (1,2 млн. т, 1976). Виплавляють олово (Каобанг), алюміній (Лангшон), сталь (Тхайнгуєн, Б'єнхоа, 1976 в Лиуса закінчено будівництво сталеплавильної печі потужністю 50 тис. т сталі на рік). Частка машинобудування становить бл. 20% вартості пром. продукції. Виробляють верстати, с.-г. машини, гірниче устаткування, насоси, радіоприймачі, телевізори, гансп. засоби тощо. Гол. центри машинобудування — Ханой, Хошімін, Б'єнхоа, Камфа, Хайзионг і Хадонг. У 1977 у Метхуоті став до ладу мех. з-д по випуску с.-г. знарядь. Судноверфі в Хайфоні та Хошіміні. Хім. пром-сть представлена підприємствами в Ханої, В'єтчі, Ламтхао та на Пд. країни. Розвивається пром-сть буд. матеріалів. Заготівля деревини (бл. 1,5 млн. м³, 1976).

Сільське господарство. В с. г. зайнято майже 75% економічно активного населення країни. Обробляється бл. 5 млн. га землі. На Пн. країни налічується прибл. 20 тис. виробничих с.-г. кооперативів (1975), які обробляють понад 90% с.-г. угідь. 5% посівних площ обробляється держгоспами (1976 їх у СРВ — бл. 160), які спеціалізуються на вирощуванні гол. чин. тех. культур і виробн. продукції тваринництва. Освоюються цілинні землі. Велика увага приділяється відбудові і створенню нових іригаційних систем, відновленню значних площ с.-г. угідь (особливо плантацій гевеї на Пд. країни). Гол. прод. культура — рис (1976 зібрано 12 млн. т). Вирощують також батат, маніок, кукурудзу, овочі; з тех. культур — цукр. тростину, чай, тютюн, а також ананаси, банани, ефіроолійні культури. Гол. галузь тваринництва — свинарство (11,5 млн. голів, 1977). Розводять велику рогату худобу (4,1 млн. голів), птицю. Заг. вилов риби — 1 млн. т (1977).

Транспорт. У 1974 довж. автошляхів з твердим покриттям становила 35 тис. км, з-ць — 2,2 тис. км. Розвинутий річковий транспорт. Гол. мор. порти: Хайфон, Хонггай, Хошімін, Вунгтау, Камрань і Дананг.

Зовнішні економічні зв'язки. Осн. частина зовнішньоторг. обороту В. припадає на соціалістичні країни (гол. чин. на СРСР). Серед капіталістич. країн осн. торг. партнер — Японія. В експорті переважає сировина: вугілля, апатити, деревина, руди кольорових металів; вивозять і швейні, кустарні та худож. вироби. Імпортують машини, устаткування та напівфабрикати, нафту, сировину для текст. пром-сті. Грош. одиниця — донг. За курсом Держбанку СРСР 100 донгів = 30,6 крб. (серпень 1978). *Б. П. Яценко.*

Охорона здоров'я. У ДРВ було введено безплатну мед. допомогу. В 1976 було 35 450 лікарів, 55 954 мед. сестри, 14 917 акушерок, 5587 фармацевтів, працювали 1637 лікарень, амбулаторій, курортно-лікувальних установ, 10 467 медпунктів та пологових будинків. Існує широка мережа лікувально-фармацевтичних кооперативів при Асоціації працівників східної медицини; значна кількість їх мають свої лікарні. Крім того, є бл. 400 повітових поліклінік та багато диспансерів.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На Пн. країни всі діти у віці від 7 до 14 років навчаються, все доросле населення письменне. З 1976 тут запроваджено нову структуру 10-річної заг.-осв. школи: 8 (4 + 4) + 2. На Пд. країни успішно здійснюється заг. обов'язкове навчання дітей, розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослих (у 1975 80% нас. становили неписьменні). У 1976 в заг.-осв. школах республіки (поч. і серед.) налічувалося 12 млн. учнів, у 223 серед. спец. навч. закладах — 100,1 тис., у 57 вузах — 105,8 тис. студентів. Найбільші вищі навч. заклади: ун-ти в Ханої (засн. 1918), Хошіміні (засн. 1917); політех., збудований та обладнаний за допомогою СРСР, літ. та медико-фарм. ін-ти. У 1975 у В. діяло 60 н.-д. установ: Держ. комітет з науки й техніки СРВ (відділи математики й фізики, тех. наук, медицини та ін., н.-д. ін-ти хімії, лісівництва, рибоpозведення), Держ. комітет сусп. наук СРВ (н.-д. ін-ти л-ри, історії, етнографії, економіки, права), н.-д. центр «Нгіадо», створений 1977 за допомогою СРСР, в якому будуть провадитися дослідження в галузі математики, фізики, хімії, біології й наук про землю та ін. У 1977 урядом республіки прийнято рішення про створення Академії наук СРВ. Найбільші б-ки — Центр. та наук. в Ханої, Хошіміні, б-ки ун-тів. 25 музеїв: істор., в'єтнам. Нар. армії, Революції (Ханой), Нац. у Хошіміні, «Злочини американських агресорів у Хошіміні» та ін. *В. З. Клепиков*

Преса, радіомовлення, телебачення. У В. видається бл. 200 газет і журналів. Осн. газети: щоденні — центр. орган КПВ «*Нян зан*» («Народ», з 1951), «Куан дой нян зан» («Народна армія», з 1950), «Ханой мой» («Новий Ханой», з 1968); щотижневі — орган Вітчизняного фронту В'єтнаму «Киу куок» («Врятування Батьківщини», з 1951), «Док лап» («Незалежність», з 1953), «То куок» («Батьківщина», з 1946). Осн. журнали: теоретичний і політ. орган ЦК КПВ «Хок тап» («Навчання», з 1956), «Сей зинг Данг» («Партійне будівництво»), «В'єтнам» (з 1954). *В'єтнамське інформаційне агентство.* Державна служба радіомовлення «Голос В'єтнаму» (засн. 1945) веде передачі в'єтнам., франц., англ., лаоською, тайською і кхмерською мовами. Телебачення — з 1971 (передачі ведуться в'єтнам. мовою). *О. В. Ткачов.*

Література. У В. здавна існувала усна нар. творчість. Ранні пам'ятки писемності датуються 10—14 ст. Середньовічна л-ра формувалася під впливом буддійського, пізніше — конфуціанського світогляду. Найдавніша літ. пам'ятка розмовною в'єтнам. мовою, що дійшла до нас,— «Збірка віршів рідною мовою» (15 ст.) Нгуєн Чая. Л-рі 18—поч. 19 ст. притаманні тенденції, близькі до традицій Відродження, посилена увага до людської особистості. Видатні твори в'єтнам. класичної л-ри — поема Нгуєн Зу «Стогін змученої душі», лірич. вірші поетеси Хо Суан Хионг. В поезії 2-ї пол. 19 ст. переважали патріотичні мотиви (Нгуєн Дінь Тьєу), посилився сатиричний напрям (Нгуєн Кхюєн, Ту Сионг). Поезія й публіцистика поч. 20 ст. відображали ідеї просвітительства і громадян. пафос. Створювалися сучас. прозові жанри: новела, драма, роман. У 30-х рр. виник рух «Нової поезії», що сприяв перебудові системи віршування і був спрямований на звільнення людини від пережитків феод. свідомості. Почала зароджуватися революц. л-ра — творчість поета То Хиу, комедія «Бамбуковий дракон», зб. віршів «Тюремний щоденник» та оповідання і публіцистика Хо Ші Міна. Реалістичний напрям, що формувався у 20—30-х рр. 20 ст., представлено в усіх жанрах: оповідання і роман «Останній крок» (1938) Нгуєн Конг Хоана, роман «Злодій-

У порту Хайфона.

ка» (1938) Нгуєн Хонга та ін. Після Серпневої революції 1945 л-ра Пн. В. йде по шляху соціалістичного реалізму, відтворює становлення людини нового суспільства, зокрема в романах «Вугільний басейн» (1951) і «Шахтарі» (1961) Во Хюї Тама, «Штурм» (1951) і «Руйнуються береги» (т. 1—2, 1962—70) Нгуєн Дінь Тхі, «Брукований дворик» (1959) Дао Ву, «Ворота моря» (т. 1—3, 1961—73) Нгуєн Хонга та ін. У романах «Боєць» (1966—73) Нгуєн Кхая, «Слід солдата» (1972) Нгуєн Мінь Теу, повістях «Вогні» (1966) і «Лінія фронту прокреслює небо» (1967) Нгуєн Дінь Тхі та ін. створено образи захисників батьківщини. В поезії переважають образи будівників соціалістичного суспільства. Перших успіхів досягла л-ра нац. меншостей. У 1977 в Ханої видано антологію «В'єтнамська поезія 1945 — 1975 років», у якій представлено 100 поетів. Це літопис цілої доби в житті народу. *М. І. Нікулін.*

Архітектура. Від 7—13 ст. у містах Мішоні і Донгзионгу збереглися руїни буддійських і брахманських цегляних баштоподібних храмів-каланів (Бо-Кхат-Ре-Соа в Мішоні, 7—10 ст., «Золота башта», «Срібна башта», «Мідна башта» — всі поблизу сучас. м. Куїньона, 11—12 ст.); багатоярусні башти (в Біньсоні, поблизу Віньйєна, в Гує), храмові ансамблі («Храм літератури», присвячений Конфуцію, в Ханої, 11 ст.); унікальна дерев'яна пагода Дьєн-Бо в Ханої (1049, відбудована 1955). Серед архіт. пам'яток наступних часів — храмові комплекси Бут-Тап поблизу Ханоя (до 14 ст.), Кео в провінції Тхайбінь (17 ст.), багатоколонна споруда типу «дінь» у с. Діньбанг поблизу Ханоя (18 ст.). Палаци кін. 18 — поч. 19 ст. багато оздоблені різьбленням і лаком («Палац досконалої гармонії» в м. Хюе, 1805—33). Під час панування франц. колонізаторів (з серед. 19 ст.) у містах споруджувалися будівлі у стилях модерн і функціоналізму. В 60—70-х рр. 20 ст. у В. відбудовують і зводять пром. (з-ди в Ханої, Каобангу та ін. містах) і громад. споруди (Політех. ін-т, 1965, за проектом рад. архітекторів; Мавзолей Хо Ші Міна — обидва в Ханої); житл. комплекси. Серед відомих архітекторів В.— Нгуєн Ван Нінь, Нгуєн Као Луєн, Хоанг Ти Тьєп, Чан Хи Тьєм.

Образотворче мистецтво. Оригінальна й самобутня худож. творчість народів В. належить до перших століть до н. е. Монументальна скульптура 9—12 ст. відзначалася багатством пластики (горельєфні зображення танцюристки й музиканта з Чак'є), для скульптури 11—15 ст. були характерними витончені зображення тварин. У 15—18 ст. розвивався портретний живопис. Здавна у В. поширились різні види декоративно-ужиткового мист.— худож. обробка металу, кераміка, різьблення на слоновій кістці, вишивання, вироби з лаку тощо. Сучас. образотворче мист. В. відображає боротьбу за соціалістичні перетворення в країні. Розвиваються живопис і графіка (Лионг Суан Ньї, Фан Ке Ан, Нгуєн Ван Ті, Нгуєн Дик Нунг, То Нгок Ван та ін.), скульптура (Чан Ван Лам).

Музика. На профес. музиці В. позначився вплив кит., а також тьямської та буддійської, гол. чин. ритуальної, муз. культур. У нац. опері поєднуються спів, речитатив, мова, танець, міміка й жест. Муз. інструменти: духові — бамбуковий кхен, флейти (шао бау), тип гобоя (пи рам ланг); струнні (від 1 до 42 струн) — стародавній однострунний бау, тип цитри (тхап лук); ударні — барабани, гонги, бубни, тріскачки, дзвіночки тощо. Після створення ДРВ (1945) на Пн. країни почалося піднесення нац. муз. культури. Поширилася масова патріотична пісня, що виникла на основі революц. фольклору, розвивалася профес. музика великих форм (ораторія, кантата, симфонія). Популярним жанром стала опера (композитори До Ньюан, Ньят Лай, Нгуєн Суан Хоат, Нгуєн Ньєо Туї). У 1960 зародився балет (композитори Чан Куї, Хоан Ван, Нгуєн Дінь Тан та ін.). В Ханої — консерваторія, муз. школи, оперний театр, оркестри симфонічний та нар. інструментів, держ. хор, ансамбль пісні і танцю (гастролював у СРСР 1955, 1959).

Театр. Джерела театру В.— в нар. обрядах, з яких зародились нар. театр тео, театри туонг і кайлионг. Засобами виразності в них є пластичні танці, музика, спів. На поч. 20 ст. в Ханої виник сучас. драм. «розмовний» театр кіть-ной, у якому надавалась перевага слову і життєвій достовірності. В його репертуарі — твори нац. драматургів («Суд совісті», «Могила дівчини Фуонг») та світової класики (Шекспір, Мольєр). В період війни 1946—54 актори кіть-ноя виступали у військ. частинах Нар. армії із злободенними п'єсами («Клятва вірності», «Вмерти за батьківщину» та ін.). У 60—70-х рр. 20 ст. активізувалась діяльність театрів тео, туонга, кай-лионга і особливо кіть-ноя. Цьому сприяло знайомство митців В. з театром СРСР. Актори й режисери кіть-ноя проходять школу майстерності, вивчають *Станіславського систему* в рад. вузах (зокрема в Київ. ін-ті театр. мистецтва). В репертуарі театрів — твори нац. драматургів (Хаук Фі, Тхієт Ву, Биу Тієні, Кім Хунг, Зунг Хіяп, Лионг Та), рад. (Арбузова, Погодіна, Треньова, Корнійчука, Салинського та ін.). В 1961 відкрилась вища драматична школа. *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Серед засновників в'єтнам. документального кіно — оператори Хуанг Ме, Май Лок, Куанг Туй, Фен Нгієм. У 1953 організовано нац. об'єднання по керівництву кіновиробництвом. У 1958 створено кіностудію в Ханої, 1959 — нац. кіношколу. Серед фільмів: «Дівчина Ти Хао» (реж. Фам Кі Нам, 1963), «17-а паралель» (1973), «Дівчина з Ханоя» (1977), обидва — реж. Хай Нінь, «Серпнева зоря» (1977, реж. Чан Дак). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449

Літ.: Борисковский П. И. Первобытное прошлое Вьетнама. М.—Л., 1966; Чешков М. А. Очерки истории феодального Вьетнама. М., 1967; Новакова О. В. Основные буржуазные течения во Вьетнаме в 20-х годах и политика Франции. В кн.: Страны Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии. М., 1967; История Вьетнама в новейшее время (1917—1965). М., 1970; Демократическая Республика Вьетнам. М., 1975; Исаев М. П., Чернышев А. С. Советско-вьетнамские отношения. М., 1975; Юхананов Ю. А. Народ-герой. К., 1975; Скворцов В. Н. Вторая весна Вьетнама. М., 1977; Воронин А. С. Вьетнам: независимость, единство, социализм. М., 1977; Летягин Д. В. Рабочий класс Южного Вьетнама. М., 1977; Осотов И. А. Социалистическая Республика Вьетнам. М., 1978; Дивильковский С. Огнетов С. Путь к победе. М., 1978; Ильинский М. М. Вьетнам— единый от Каоланга до Камау. М., 1978; Во Нгуен Зиап. Национально-освободительная война во Вьетнаме. Пер. с вьет. Ханой, 1971; Воронин А. С., Огнетов И. А. Социалистическая Республика Вьетнам. М., 1976; Шмелева Г. В. Очерки культурного строительства в Демократической Республике Вьетнам. М., 1976; Никулин Н. И. Вьетнамская литература. М., 1977; Нікулін М. Поезія, музика і думка. «Всесвіт», 1977, № 12; Шмелева Г. В. Станковая лаковая живопись Демократической Республики Вьетнам. М., 1970.

В'ЄТНА́МСЬКА МО́ВА, аннамська мова — мова *в'єтнамців*. Генетичні зв'язки В. м. з ін. мовами остаточно не з'ясовано. Одні мовознавці відносять її до *китайсько-тібетських мов*, інші — до *австроазіатських мов*. Розмовляють В. м. близько 38 млн. чол. (1975, оцінка). Характерні фонетичні риси сучас. В. м.: голосних фонем 11, приголосних — 22, є також напівголосні *дифтонги* і трифтонги. Звукова будова характеризується наявністю 6 складових тонів. Граматичний формотвір у В. м. аглютинативний. За типологічними ознаками належить до *ізолюючих мов*. Порядок слів у реченні сталий.

Літ.: Быстров И. С., Нгуен Тай Кан, Станкевич Н. В. Грамматика вьетнамского языка. Л., 1975.

В'ЄТНА́МСЬКЕ ІНФОРМАЦІ́ЙНЕ АГЕ́НТСТВО (ВІА; Viêt-Namthông tân xã; VNTTX) — агентство преси Соціалістичної Республіки В'єтнам. Засн. 1945 при уряді Демократичної Республіки В'єтнам. Після об'єднання країни ВІА, за рішенням ЦК *Комуністичної партії В'єтнаму* від 15.VI 1976, злилося з Агентством преси Визволення Пд. В'єтнаму (засн. 1960). ВІА має кореспондентські пункти в ряді міст СРВ, а також кореспондентів у всіх соціалістичних і деяких капіталістичних країнах світу. Центр — у Ханої. *О. В. Новакова*

В'ЄТНА́МЦІ (самоназва — в'єт)— нація, основне населення В'єтнаму. Заг. чисельність — 38 млн. чол. (1975, оцінка); з них 98,7% — у В'єтнамі. Живуть також у Кампучії, Таїланді й Лаосі. Говорять *в'єтнамською мовою*. Серед віруючих поширені *буддизм*, який тісно переплітається з *даосизмом*, *конфуціанством* і культом предків, а також *католицизм*. Етнічною основою В. були давньов'єтнамські племена, які входили до складу племінної групи в'єт (юе). Вже в перших століттях н. е. почався процес формування єдиної в'єтнамської народності. В 11—15 ст. В. асимілювали частину населення д-ви Тьямпа (або Чампа). На поч. 20 ст. склались у націю. Осн. за-

П. С. Вєтров.

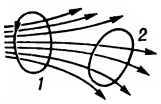

Взаємна індуктивність.

няття сільс. жителів — поливне землеробство і рибальство. Частина населення працює в пром-сті і водному транспорті. У В. розвинуті худож. ремесла: поліхромний лаковий розпис, гончарство, латунно-карбувальне виробн., обробка кістки, рогу та ін. Різноманітне нар. муз., хореографічне і театр. мистецтво. Про історію, г-во і культуру В. див. *В'єтнам*.

Літ.: Народы Юго-Восточной Азии. М., 1966; Мухлинов А. И. Происхождение и ранние этапы этнической истории вьетнамского народа. М., 1977

ВЄТО́ШКІН Михайло Кузьмич (5.XI 1884, с. Усольє, тепер м. Усольє-Сибірське Ірк. обл.— 2.II 1958, Москва) — учасник революційного руху в Росії та на Україні, рад. партійний і держ. діяч, історик. Член КПРС з 1904. Н. в робітн. сім'ї. Працював у Сибір. союзі РСДРП, був членом с.-д. к-тів у Красноярську, Томську, Читі, Харбіні; 1907—18 — проводив підпільну парт. роботу в Петербурзі, Псковській і Вологодській губ. В 1920 — член Крим. ревкому і обкому РКП(б), згодом — голова Київ. губревкому і член губкому КП(б)У З січня 1922 — нарком юстиції, потім — нарком РСІ України. З 1925 — на рад., наук. і пед. роботі Був членом ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна

ВЄ́ТРОВ Петро Сидорович [н. 29.VI (12.VII) 1911, Армавір, тепер місто Краснодар краю] — російський і український рад. режисер і актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1944. Після закінчення 1935 Ленінгр. театр. ін-ту працював у театрі ім. Ленінського Комсомолу (Ленінград), з 1937 — в театрах України (Ворошиловград, Кіровоград, Жданов). З 1963 (з перервою) — у Ворошиловградському укр. муз.-драм. театрі. Поставив спектаклі: «Макар Діброва» Корнійчука, «Безприданниця» О. Островського, «Інтервенція» Славіна, «Слуга двом панам» Гольдоні. Ролі: Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Фурманов («Заколот» за Фурмановим), Урієль Акоста («Урієль Акоста» Гуцкова). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЄ́ТРОВ Юрій Олександрович [н. 23.X (4.XI) 1916, Могильов] — український рад. учений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. інженерно-буд. ін-т. У 1941—45 — в лавах Рад. Армії. З 1946 працює в Київ. інженерно-буд. ін-ті (з 1961 — ректор). Осн. праці з механізації будівництва і теорії різання грунтів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЄ́ТРОВА Марія Феодосіївна [1870, с. Солонівка, тепер Городнянського р-ну Чернігівської обл. — 12 (24).II 1897, Петербург] — революційна народниця. Дочка селянки. З 1894 навчалася на Вищих жіночих курсах у Петербурзі, незабаром вступила до «*Групи народовольців*». У грудні 1896 В. заарештовано і ув'язнено до Петропавловської фортеці. На знак протесту проти жорстокого тюремного режиму В. покінчила життя самогубством. У відповідь на трагічну загибель В. у Петербурзі, Києві та ін. містах було видано прокламації, організовано політ. демонстрації.

«ВЕЧЕ́РНИЙ ДОНЕ́ЦК» — газета Донецького міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.VII 1973 6 раз на тиждень.

«ВЕЧЕ́РНЯЯ ОДЕ́ССА» — газета Одеського міського комітету Компартії України і міської Ради народних депутатів. Виходить з 1.VII 1973 року 6 раз на тиждень.

ВЖЕЩ (Wrzeszcz) Євген Ксаверійович (1853, Київ. губ.— 5.IV 1917) — польський живописець. Учився в Житомирській гімназії, з 1884 — в петерб. АМ, пізніше — в мюнхен. АМ. Жив у Києві, брав участь у виставках *передвижників* (1885—88) і Т-ва південно-російських художників. Автор пейзажів: «Хата», «Поле», «Дніпро», «Українська хата», «Маки», «При заході сонця», «Хата, освітлена сонцем»

Є. К. Вжещ. Хата, освітлена сонцем. Кінець 19 ст.

ВЗАЄ́МНА ІНДУКТИ́ВНІСТЬ — величина, що характеризує магнітний зв'язок електричних контурів. Якщо є два контури *1* і *2* (мал.), що проводять електр. струм, то частина *магнітного потоку* Φ, створеного струмом I_1 в першому контурі, буде пронизувати площу другого і дорівнювати $\Phi_{12} = M_{12}I_1$. Коеф. пропорційності M_{12}, що залежить від розмірів, форми і взаємного розташування контурів, а також від середовища, в якому вони розміщені, наз. взаємною індуктивністю або коеф. взаємної індуктивності контурів *1* і *2*. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею В. і. є *генрі*.

ВЗАЄ́МНА ІНДУ́КЦІЯ, взаємоіндукція — явище магнітного зв'язку електричних контурів, яке проявляється у виникненні електрорушійної сили індукції в одному з них при зміні струму в іншому. Явище В. і. широко використовується в електро- і радіотехніці, зокрема, воно лежить в основі дії *трансформатора*. Кількісною характеристикою магнітного зв'язку електр. контурів є *взаємна індуктивність*.

ВЗАЄ́МНЕ НАВЧА́ННЯ — система організації і методів навчання в початковій школі. Полягає в одночасному навчанні грамоти великої кількості дітей за допомогою помічників учителя з числа старших, найпідготовленіших учнів. Учитель виступає в ролі спостерігача й інструктора. Навчання при такій системі має формально-догматичний характер. Розроблена англ. священиком А. Беллом і вчителем Дж. Ланкастером (белл-ланкастерська система В. н.). Вперше застосовано в Індії, в кінці 18 ст.— в Англії, на поч. 19 ст. поширилася в ін. країнах. В Росії В. н. було запроваджено в деяких церковнопарафіяльних школах та військ. училищах. В 1818 декабрист М. Ф. *Орлов* відкрив школу з В. н. у Києві.

ВЗАЄ́МНО ОДНОЗНА́ЧНА ВІДПОВІ́ДНІСТЬ — відповідність між елементами двох множин, при якій кожному елементові 1-ї множини відповідає один і лише один елемент другої множини і навпаки. Множини, між якими можна встановити В. о. в., наз. еквівалентними. Еквівалентними є, напр., множини всіх цілих чисел і всіх парних чисел, бо відповідність $n \leftrightarrow 2n$ є В. о. в. Див. також *Множин теорія*.

ВЗАЄ́МНОСТІ ПРИ́НЦИП — один з принципів відносин між державами. Полягає у взаємному поважанні незалежності і територіальної цілісності д-в, законів і звичаїв кожної д-ви, в утримуванні від нападу і втручання у внутр. справи одна одної, будуванні міждерж. відносин на основі принципів і норм сучас. *міжнародного права*.

В. п. був висунутий Рад. країною після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Утвердився в результаті зміни співвідношення сил у світі на користь соціалізму, боротьби СРСР, а згодом ін. соціалістичних держав за мир і безпеку народів. Найповнішого втілення набув у принципі взаємної вигоди. В. п. закріплено в міжнар. договорах і міжнар. звичаях. В. п. широко відомий у *міжнародному приватному праві*, де під ним розуміють надання громадянам і юрид. особам іноземної д-ви певних прав, пільг і привілеїв за умови, що громадяни та юрид. особи країни, яка надає ці права, користуються аналогічними правами у відповідній іноземній країні. *М. К. Михайловський.*

ВЗАЄ́МОДІЇ ЕЛЕМЕНТА́РНИХ ЧАСТИ́НОК. Існує 4 типи В. е. ч.: електромагнітна, сильна, слабка і гравітаційна. Вони різняться т. з. константами взаємодії, інтенсивностями, радіусами дії сил та законами збереження *квантових чисел*. Розмірність константи взаємодії дорівнює розмірності електр. заряду e, а інтенсивність — безрозмірній величині відношення квадрата константи взаємодії до добутку $\hbar c$, де $\hbar$ — *Планка стала*, c — швидкість світла у вакуумі. Електромагнітній взаємодії підлягають усі заряджені, а також нейтральні, з відмінним від нуля магнітним моментом, елементарні частинки і *фотон*; вона обумовлює структуру атомів і молекул. Радіус дії електромагнітної взаємодії нескінченний. Інтенсивність *сильної взаємодії* приблизно в тисячу разів більша за інтенсивність електромагнітної, а радіус дії дорівнює бл. 10^{-15} м. Сильній взаємодії підлягають *адрони*, вона визначає структуру атомного ядра. *Слабка взаємодія* проявляється в повільному розпа-

ді елементарних частинок. Так, напр., внаслідок слабкої взаємодії *нейтрон* розпадається на *протон, електрон* і *нейтрино*, причому час життя нейтрона становить 15 хв. Інтенсивність слабкої взаємодії у 10^{10} разів менша за інтенсивність сильної. Слабка взаємодія короткодіюча, радіус її дії 10^{-19} м. Найменш інтенсивною є гравітаційна взаємодія, яка в 10^{39} разів слабша за електромагнітну. Вона не відіграє скільки-небудь помітної ролі у світі елементарних частинок. Гравітаційній взаємодії підлягає вся матерія в цілому, вона визначає структуру *Всесвіту* і рух макроскопічних тіл. В. е. ч. характеризуються певними властивостями симетрії. Найбільш симетричною є сильна взаємодія. Це значить, що в процесах, обумовлених нею, зберігаються всі відомі до цього часу квантові числа. В всіх взаємодіях зберігається енергія, імпульс, кутовий момент, а також електр. заряд і баріонний заряд; у сильній, крім цього,— *спін ізотопічний, дивність*, просторова і зарядова парність. Із зменшенням інтенсивності взаємодії зменшується кількість квантових чисел, що залишаються сталими. Так, в електромагнітній взаємодії не зберігається ізотопічний спін, а в слабкій — крім нього, ще й дивність та просторова парність. Носіями електромагнітної взаємодії є фотони, сильної — різного роду мезони. Носіями слабкої взаємодії, можливо, є гіпотетичні, до цього часу експериментально не виявлені, заряджені і нейтральні векторні бозони з дуже великими масами. Див. також *Квантова теорія поля*.

Літ.: Новожилов Ю. В. Введение в теорию элементарных частиц. М., 1972; Ахиезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977.

О. І. Ахієзер, М. П. Рекало.

ВЗАЄМОДІ́Я у фізиці — діяння матеріальних об'єктів один на одного, що призводить до зміни їхнього стану. Тривалий час у фізиці панувала думка, що В. між тілами відбувається миттєво через пустоту, яка не бере в ній ніякої участі. Після відкриття і дослідження *електромагнітного поля* уявлення про характер В. змінилися. Було встановлено, що кожна електрично заряджена частинка створює електромагнітне поле, яке діє на ін. частинки. Швидкість поширення електромагнітного поля дорівнює *швидкості світла* у вакуумі. Інтерпретація механізму В. між електрично зарядженими тілами була поширена і на ін. види В. (напр., всесвітнє тяжіння здійснюється гравітаційним полем). З появою *квантової теорії поля* поняття поля було уточнено. За цією теорією, будь-якому полю відповідають частинки — кванти поля, кожному полю — свої кванти (напр., квантом електромагнітного поля є *фотон*, гравітаційного—гравітон) Різні види В. виникають у результаті обміну частинок квантами відповідних полів. Будь-які В. тіл можна звести до *взаємодії елементарних частинок*. В системах, що складаються з однакових, тотожних частинок, їхній взаємний вплив проявляється як особливий вид В., т. з. *обмінна взаємодія*. Процеси, що відбуваються в системах з великою кількістю взаємодіючих частинок і проявляються в їхньому узгодженому русі, описують *колективними взаємодіями*.

ВЗАЄМОДІ́Я у філософії — одна з загальних форм *взаємозв'язку* між явищами, суть якої полягає в зворотному діянні одного предмета чи явища на інше. В. відбувається в просторі й часі й є специфічною для кожної з форм руху матерії. Матеріалістична діалектика доводить, що В. є виявом єдності *протилежностей*, двобічним процесом, у якому кожна з взаємодіючих сторін зумовлює іншу, виступає і як причина, і як наслідок (див. *Причинність*). Діалектичний характер В. виявляється у взаємоперетворюваності протилежностей. В. і взаємоперетворюваність є заг. формою руху і розвитку і одним з виразів матеріальної єдності світу. Світ являє собою універсальну В. всіх явищ і процесів. «Взаємодія є істинною causa finalis (кінцевою причиною — ред.) речей... Тільки виходячи з цієї універсальної взаємодії, ми приходимо до дійсного каузального відношення» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 508).

ВЗАЄМОДІ́Я ВІЙСЬК — узгоджені щодо завдання, напряму, рубежів і часу дії підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань різних видів збройних сил, родів військ, сил флоту та спец. військ в інтересах досягнення мети бою, операції, воєнної кампанії чи війни в цілому. В. в.— один з осн. принципів ведення бойових дій, важливий обов'язок командирів і штабів усіх ступенів. В. в. поділяється на тактичну, оперативну і стратегічну. Тактична В. в.— узгодження вогню, удару і маневру з'єднань, частин, підрозділів і екіпажів (обслуг), які беруть участь у заг.-військ., морському чи повітр. бою. Оперативна В. в.— узгоджені дії в межах фронтових операцій оперативних об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил і родів військ. Стратегічна В. в.— узгоджене використання фронтів і оперативних об'єднань різних збройних сил, що ведуть операції на одному або кількох стратегічних напрямах для досягнення мети стратегічної операції, кампанії або війни.

ВЗАЄМОЗАМІ́ННІСТЬ у техніці — властивість однойменних і однотипних виробів (деталей, вузлів, *агрегатів* чи *апаратів*), що дає змогу замінювати ними такі самі вироби в машинах і установках, зберігаючи необхідні показники їхньої роботи. Розрізняють В. повну і неповну. Повна В. виключає додаткову обробку виробів. Неповна В. пов'язана з припасуванням, добором, сортуванням та регулюванням виробів за геом., електр. та ін. параметрами. Відхилення геом. розмірів і фіз. властивостей взаємозамінюваних виробів обмежують відповідно з *допусками* і тех. нормами, що визначаються ГОСТами, нормалями і *технічними умовами*. В. дає змогу незалежно виготовляти окремі частини складних виробів на різних спеціалізованих підприємствах, а також однойменні й однотипні вироби на підприємствах з масовим або великосерійним виробн. В., що є основою *уніфікації* і *стандартизації*, сприяє зниженню собівартості виробів, підвищенню продуктивності праці і якості продукції. *Ю. О. Попченко.*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗО́К — філософська категорія, яка відображує закономірні взаємовідношення різних предметів і явищ, взаємозумовленість компонентів дійсності в процесі руху й розвитку матеріального світу. Діалектичний матеріалізм виходить з визнання об'єктивної реальності В. як моменту, минущого результату й умови універсального руху *матерії*. Заг. В. явищ, який виявляється у *взаємодії*, взаємовпливі, взаємопереходах одного в друге, є одним з виразів матеріальної єдності світу. В процесі пізнання необхідно розрізняти зв'язки зовнішні і внутрішні, істотні та неістотні, необхідні і випадкові. Основою пізнання людиною В. в природі, суспільстві й мисленні є суспільно-істор. *практика*, яка являє собою визначальний тип В. людини і природи, людини з людиною, мислення і буття.

ВЗВОД — тактичний підрозділ, що входить до складу *роти, батареї*. Вперше В. створено в кін. 17 ст. у піхоті та кавалерії, потім в артилерії. З появою нових родів військ В. (2 — 4 *відділення*) увійшов до їхньої структури.

ВЗУТТЄ́ВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво *взуття* механізованим способом. Полягає у розкроюванні матеріалів на деталі, оброблянні деталей, виготовлянні заготовок верху і формуванні верху на колодці (моделі стопи), прикріпленні низу до верху та опоряджуванні взуття. Взуттєві матеріали (шкіру, тканину, гуму, картон) розкроюють на деталі різаками на електрогідравлічних або мех. пресах. Вдаються до автом. розкроювання листових і рулонних матеріалів у кілька шарів, розкроювання двох шарів (напр., верху і підкладки) з одночасним зварюванням їх струмами високої частоти. За допомогою електрон. обчислювальних машин розраховують оптимальні варіанти укладення деталей на площі матеріалу. Деталі низу взуття далі клеймують (на спец. машинах), вирівнюють за товщиною, фрезерують (зрізаючи зайвий матеріал ножами-фрезами), скошують, шліфують (алмазним абразивним інструментом) тощо. Для виконання цих операцій, крім спеціалізованих машин, використовують напівавтоматичні й *автоматичні лінії*. Деталі верху взуття клеймують, скошують і загинають та опоряджують. Оброблені деталі верху з'єднують у плоскі заготовки нитками (на швейних машинах), клеєвими та клеєзварними (струмами високої частоти) швами (*безниткове з'єднання*). Щоб надати заготовці об'ємної форми, її зволожують (іноді нагрівають), обтягують у поздовжньому і поперечному напрямі (для щільного облягання колодки), затягують, прикріплюючи краї заготовки до устілки цвяхами або клеєм, та фіксують

Взуття рантове (черевик):
1 — носок; *2* — союзка; *3* — язичок; *4* — берець; *5* — задник; *6* — підбор; *7* — устілка; *8* — простилка; *9* — рант; *10* — підошва; *11* — основна підкладка.

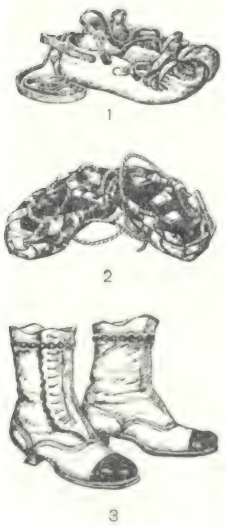

Взуття стародавнє українське: 1 — постоли; 2 — личаки; 3 — чоботи жіночі.

нагріванням з наступним охолодженням. Ці операції виконують на агрегатованих машинах з одночасним обігрівом, подаванням розплавленого клею, автом. регулюванням зусиль при витягуванні тощо. Низ взуття (підошву і підбор) кріплять до верху дерев'яними шпильками, цвяхами або дротяними гвинтами (шпилькові методи), нитками (рантовий, прошивний, сандальний, напівсандальний та комбінований методи), клеями (клейовий метод), гарячою *вулканізацією* та литтям. В СРСР уперше в світі розроблено і впроваджено у виробн. (у т. ч. в УРСР) напівавтом. лінії для складання взуття клейовим методом. Остаточними є операції по опоряджуванню взуття (видалення зайвого матеріалу, фарбування, полірування тощо).
Літ.: Бабаєв Е. О. [та ін.]. Основи техніки та технології взуттєвого виробництва. К., 1971; Зыбин Ю. П. [та ін.]. Технология изделий из кожи. М., 1975. *Р. С. Тимченко.*

ВЗУ́ТТЯ́ — вироби, що захищають ноги людини від шкідливого зовнішнього впливу, а також полегшують її рух і працю; частина *одягу* людини. В. було відоме ще у пізньому палеоліті, коли людина обмотувала ноги шкірою. Пізніше шматки шкіри почали зшивати, обробляти (вичинювати, дубити). Застосування гуми, картону, тканин змінило зовн. вигляд В., його конструкцію і способи виготовлення. У дореволюц. Україні повсякденним В. були постоли, личаки, ходаки, черевики, чоботи та ін. Сучасне В. поділяють на побутове (повсякденне, вихідне, домашнє), виробниче, спортивне і мед. (ортопедичне). За конструкцією заготовок (скріплених між собою деталей верху) розрізняють чоботи, черевики, напівчеревики і туфлі. В. буває без підбора, на низькому (8—25 мм), середньому (30—45), високому (50—60) і особливо високому (понад 60 мм) підборі. Відповідно до віку і статі споживачів виготовляють 9 груп В. розмірами від 9 до 30,5 (табл.). Розмір В. означає довжину сліду (колодки, устілки) в сантиметрах (метрична нумерація) або в штихах (1 штих— 2/3 см, штихмасова нумерація). Внутр. об'єм В. (повнота) характеризується величиною обхвату стопи і позначається цифрами 1÷9. Для людей похилого віку виготовляють В. з урахуванням особливостей їхньої стопи. Осн. частини В.— верх, що прикриває стопу, і низ, який захищає її від тертя та ударів об грунт. Верх і низ В., що складаються з зовн., внутр. та проміжних деталей (мал.), з'єднують нитками, шпильками, цвяхами, клеями (переважно синтетичними) тощо (див. *Взуттєве виробництво*). Зовн. деталі верху виготовляють з натуральної та штучної шкіри, текст. матеріалів; деталі низу — з шкіри, гуми (пористої, непористої, шкіроподібної), пластичних мас (напр., полівінілхлориду, поліуретану, капрону) та ін. Гігієнічна характеристика В. визначається фіз.-хім. властивостями матеріалів, які використовуються для його виготовлення, конструкцією й формою В., станом стопи, опорно-рухового апарата, навантаженням під час експлуатації, родом занять людини, сезоном року. В. повинно мати теплозахисні властивості, бути водостійким, повітро- і паропроникним. Широке застосування полімерних матеріалів для виготовлення В. зумовило розробку профілактичних заходів, створення системи санітарного контролю за їх застосуванням.
Літ. див. до ст. *Взуттєве виробництво.*
Р. С. Тимченко (заг. характеристика), *В. С. Свідер* (гігієн. характеристика).

Типи і розміри взуття

Взуття	Розмір взуття, см
Пінетки (для дітей до 1 року)	9—10
Гусарики (для дітей 1—2 років)	10,5—13
Малодитяче (для дітей 2—4 років)	13,5—16,5
Дитяче (для дітей 5—7 років)	17—19
Шкільне (для дітей 7—10 років)	19,5—22
Дівоче (для дівчаток 11—16 років)	21,5—24
Хлопчаче (для хлопчиків 11—14 років)	22,5—24,5
Жіноче	21,5—27,5
Чоловіче	24,5—30,5

ВЗЯ́ТОК — збір *нектару* (меду) і квіткового пилку (див. *Перга*) бджолиною сім'єю за певний час (день, сезон). Зібраний нектар бджоли переробляють на *мед бджоляний*. В. залежить від сили сім'ї бджіл, кількості медоносних рослин та їх нектаровиділення, віддалі до медоносів, від погоди тощо. В. коливається від кількох грамів на день до 8 кг і більше. Протягом сезону В. поділяють на р а н н і й, або весняний (з верби, ліщини, весняних квітів, ягідників, плодових дерев), л і т н і й, або головний (з липи, гречки, соняшнику, конюшини та ін.), і п і з н і й, або осінній (з вересу, пізніх посівів гречки та спец. медонос. рослин). Якщо принесений у *вулик* нектар витрачається в основному на живлення бджіл і розплоду, то В. називають п і д т р и м у ю ч и м; якщо крім цього нагромаджується і товарний мед, то В. називають п р о д у к т и в н и м. Під час гол. В. створюються осн. товарна продукція пасіки і запас меду для зимівлі бджіл. Інтенсивність і величину В. визначають за зміною маси (ваги) контрольного вулика за день. Абсолютна прибавка маси контрольного вулика в кінці сезону дає уявлення про величину медозбору на пасіці. Сильні бджолосім'ї можуть заготовити за сезон по 100—200 кг меду, рекордистки — 300 кг і більше.

ВИБИВА́ННЯ ТКАНИ́Н — нанесення (вибиванням) на тканини візерунчастих одно- або багатокольорних малюнків. Перед вибиванням тканину піддають промиванню, відварюванню, *вибілюванню*, хлоруванню тощо. В. т. (мал.) полягає у нанесенні фарби, сушінні й обробці тканини у вологому середовищі при високій т-рі та повторному промиванні. За способом нанесення малюнка розрізняють В. т. пряме, резервне і витравне. П р я м е В. т. полягає у нанесенні малюнка на нефарбовану або слабофарбовану тканину. При р е з е р в н о м у В. т. на тканину попередньо наносять суміш, яка запобігає взаємодії волокна з фарбою при подальшому фарбуванні («резервують» волокно). В разі в и т р а в н о г о В. т. на тканину в окремих місцях (відповідно до малюнка) наносять витравну суміш, що руйнує попередньо нанесену фарбу. Для В. т. використовують активні, кубові, прямі, кислотні, дисперсні та ін. *барвники*. Загусниками фарб є різні види крохмалю, альгінат натрію та ін. Поширені також емульсійні загусники типу «масло у воді» і «вода в маслі». Фарбу на тканину наносять ручним способом, сітчастими шаблонами, способом аерографії (розпилюванням стисненим повітрям) або за допомогою циліндричних вибивних машин. Ручне та аерографічне В. т. застосовують при виготовленні поштучних або індивідуальних високохудож. виробів. Тканини масового асортименту обробляють сітчастими шаблонами або на вибивних машинах. *Ж. С. Танюк.*

ВИ́БІЙ — 1) Місце, де розробляють корисні копалини або покривні (пусті) породи. В шахтах і рудниках В. бувають горизонтальні, вертикальні та похилі; очисні, де власне видобувають корисні копалини, і підготовчі, або прохідницькі. На відкритих розробках розрізняють В. бічні (торцеві) і фронтальні. 2) Торець *бурової свердловини*, поверхня якого в процесі проходки руйнується буровим інструментом.

ВИ́БІЙКА, вибиванка, друкованиця, мальованка, димка — тканина з візерунком, який друкується вручну за допомогою різьбленої або наборної дерев'яної дошки. В. буває олійна, кубова і запарна. У 2-й пол. 18 ст. механічне виробн. (ситцедрукування) почало витісняти ручну В. Застосовується для одягу, оббивки меблів і стін, для завіс тощо. На Україні в сел. побуті найпоширенішою була олійна В. на домотканому полотні з синім або чорним геометричним чи рослинним орнаментом. Мотиви нар. В. широко використовуються для оформлення декоративних тканин

ВИ́БІЛЕНИЙ ЧАВУ́Н — сплав, поверхневий шар якого до певної глибини являє собою *білий чавун*. Буває нелегований, низько-, середньо- і високолегований (нікелем, хромом, марганцем тощо) та модифікований (напр., магнієм, церієм). Характеризується поєднанням високої твердості і стійкості проти зношування вибіленого (робочого) шару з заг. і втомленісною міцністю внутр. частини. З В. ч. виготовляють *барабани* для лебідок, облицьовувальні плити кульових млинів, валки і вали різного призначення тощо.

ВИБІ́ЛЮВАННЯ, білення — усунення небажаного забарвлення матеріалів (тканин, деревної маси тощо) з метою надати їм білого кольору або підготувати до *фарбування*. При В. видаляють домішки (напр.,

рештки бавовн. коробочок), речовини, нанесені під час виробн. тканини, природні барвники. Найпоширеніше у текст. пром-сті В.— з застосуванням вибільних агрегатів, що складаються з апаратів безперервної дії для запарювання тканин і мийних машин. На таких агрегатах тканини обробляють розчинами к-т, лугів, окислювачів (напр., гіпохлоритом натрію або кальцію, перекисом водню) або відновників (сірчистим газом, гідросульфітом натрію). Між операціями В. і після них тканини промивають водою. При В. застосовують також оптичні (здатні поглинати ультрафіолетове проміння) вибілювальні речовини.

ВИБІЛЬНІ ГЛИНИ — глини, що мають здатність вбирати жири, смоли, пігменти, слиз. Складаються гол. чин. з глинистих мінералів *монтморилоніту, бейделіту*, сапоніту з різними домішками. Утворюються з вулканогенних порід внаслідок діагенетичних змін їх (див. *Діагенез*) у водних, переважно морських, басейнах. Найпоширеніші серед відкладів крейдової, палеогенової і неогенової систем Кавказу, Криму, Закарпаття та ін. районів. Використовують В. г. для знежирювання та вибілювання тканин, пом'якшення води, очищення нафтопродуктів, тваринних жирів і масел, оцту, вина, як наповнювачі тощо. Див. також *Бентоніти*.

ВИ́БІР ГРОМАДЯ́НСТВА — добровільний вибір *громадянства* особою. Здійснюється в порядку, встановленому міжнар. договором між заінтересованими д-вами. При переході частини території від однієї держави до іншої населенню надається право В. г. будь-якої з цих д-в. В. г. може здійснюватись і при одруженні з іноземцем або у випадку *подвійного громадянства*.

ВИБІРКО́ВЕ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ в статистиці — один з видів несуцільного *спостереження статистичного*.

ВИБІРКО́ВИЙ МЕ́ТОД у статистиці — метод статистичного дослідження, що застосовується для вивчення загальних властивостей всієї сукупності явищ або фактів (генеральної сукупності) на основі вивчення властивостей лише їхньої частини (вибіркової сукупності), відібраної за науково розробленими принципами. При достатній кількості відібраних одиниць і правильній організації відбору середні і відносні показники вибіркової сукупності дають досить точну характеристику сукупності в цілому. На основі формул *імовірностей теорії* можна обчислити серед. помилку вибірки, визначити можливі відхилення показників вибіркової сукупності від відповідних показників всієї сукупності. Теорія В. м. заснована на *великих чисел законі*. В. м. застосовують, якщо суцільне спостереження недоцільне або неможливе, а також для перевірки результатів вже проведеного суцільного спостереження. В СРСР за допомогою В. м., зокрема, здійснюють контроль за якістю продукції, вивчають бюджети робітників, службовців і колгоспників, одержують попередні дані про врожайність с.-г. культур тощо.

ВИ́БІРКО́ВІСТЬ РАДІОПРИЙМАЧА́ — здатність радіоприймача з багатьох сигналів виділяти потрібні; те саме, що й *селективність радіоприймача*.

ВИ́БОРГ — місто обласного підпорядкування Ленінградської обл. РРФСР, райцентр, розташований на березі Виборзької зат. (част. Фінської зат.). Порт, залізничний вузол. 72 тис. ж. (1977). В 12 ст. на місці сучас. В. новгородці заснували торг. поселення. В 1293 шведи на захопленій ними території Зх. Карелії збудували фортецю. За *Ніштадтським мирним договором 1721* В. закріплено за Росією. У вересні—жовтні 1917 у В. в підпіллі перебував В. І. Ленін. У 1918—40 В.— у складі Фінляндії. За мирним договором між СРСР і Фінляндією від 12.III 1940 В. відійшов до СРСР. Виборзька операція 1944 була однією з завершальних битв за Ленінград у період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Розвинуті машинобудування, зокрема суднобудування, виробн. електроінструментів та пром. устаткування; харч., легка та буд. матеріалів пром-сть. Авіатех. і мед. уч-ща, краєзнавчий музей, Будинок-музей В. І. Леніна. Замок (1293, перебудований 1891—94), споруди 15—16 ст., пам'ятник Петру I та ін.

ВИ́БОРНІ КОЗАКИ́ — привілейована група українського козацтва у 18 ст. Створена на підставі указу «Правління гетьманського уряду» 1735, затвердженого царським урядом, про поділ укр. козацтва на В. к. і *підпомічників*. Цей документ юридично закріпив існуюче майнове розшарування укр. козацтва. Козац. привілеї зберігалися лише за В. к., які звільнялися від повинностей, але зобов'язані були особисто відбувати військ. службу з власним спорядженням, зброєю та кіньми. В. к. укр. слобідських полків були позбавлені козац. привілеїв 1765 (див. *Військові обивателі*), на Лівобережній Україні 1783. Втративши козац. привілеї, В. к. формально залишалися особисто вільними і за сусп. станом наближалися до *державних селян*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

ВИ́БОРНІСТЬ СУ́ДДІВ — принцип радянського *правосуддя*, суть якого полягає в тому, що всі суди в СРСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів. В. с. законодавчо закріплена в ст. 152 Конституції СРСР, конституціях союзних (в УРСР — ст. 150 Конституції УРСР) і авт. республік, *Основах законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік*. Судді до всіх ланок суд. системи обираються на 5 років: *народні судді* громадянами р-ну (міста) на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; судді до вищестоящих судів — відповідними Радами нар. депутатів; судді військ. трибуналів — Президією Верховної Ради СРСР. *Народні засідателі* будь-якого суду обираються на зборах трудящих (військовослужбовців) відкритим голосуванням строком на 2,5 роки. Судді і нар. засідателі відповідальні перед виборцями або органами, які їх обрали, й їм підзвітні.

ВИ́БОРЧА СИСТЕ́МА — 1) Порядок обрання представників до виборних органів, насамперед представницьких органів держ. влади (в СРСР — *Рад народних депутатів*), та здійснення громадянами своїх виборчих прав. Регулюється нормами *виборчого права*. В. с. має класовий характер. Хоч В. с. в бурж. країнах формально базується на принципах заг. і рівного виборчого права, ці принципи здебільшого обмежуються різними *цензами виборчими*, спрямованими проти інтересів трудящих. Вибори можуть бути прямими, коли громадяни безпосередньо обирають депутатів представницького органу, або непрямими, коли депутатів представницького органу обирають нижчестоящі виборні органи або виборчі колегії, до складу яких входять обрані населенням *виборщики*, або депутати представницьких органів (або і ті, і другі). Вибори в соціалістич. країнах, як правило, прямі. В. с. країн соціалістичної співдружності грунтується на принципах *соціалістичної демократії*, загальності і рівності, праві *відкликання депутата* тощо. Порядок організації і проведення виборів в СРСР, починаючи від виставлення кандидатів у депутати й кінчаючи визначенням результатів голосування, спрямований на те, щоб кожний виборець міг узяти участь у виборах і вільно виявити свою волю під час виборів. Рад. В. с. визначена главою 13 Конституції СРСР, конституціями союзних (в УРСР — гл. 10 Конституції УРСР) і авт. республік; сприяє зміцненню ідейно-політ. єдності рад. народу (див. *Блок комуністів і безпартійних* в СРСР). Всі витрати по проведенню виборів в соціалістичних країнах бере на себе д-ва. 2) Система розподілу місць у представницьких органах після встановлення наслідків голосування. Розрізняють *мажоритарну систему* та *пропорційну систему*.

ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — 1) Сукупність правових норм, що регулюють порядок виборів до держ. органів; одна з найважливіших частин *державного права*. Осн. принципи В. п. визначено в конституції д-ви, спец. виборчих актах. В. п. має класову спрямованість (див. *Виборча система*). В СРСР норми В. п. визначено в главі 13 Конституції СРСР, відповідних главах конституцій союзних (в УРСР — гл. 10 Конституції УРСР) та авт. республік, законах про вибори до Верховних Рад, місцевих Рад народних депутатів, а також положеннях про вибори нар. суддів. Рад. В. п. відзначається послідовним соціалістичним демократизмом. Воно встановлює коло осіб, що мають В. п. (див. *Загальне виборче право*), порядок виборів (див. *Рівне виборче право, Пряме виборче право*), таємне голосування, відповідальність депутатів перед своїми виборцями аж до пра-

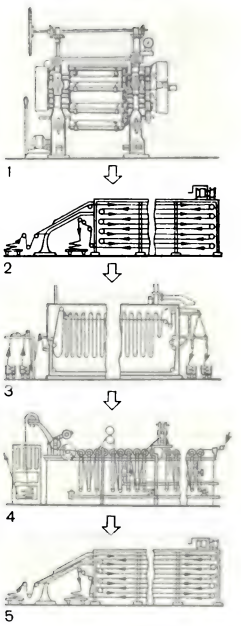

Вибивання тканин: 1 — нанесення фарби; 2 — сушіння; 3 — обробка у вологому середовищі при високій т-рі; 4 — промивання; 5 — сушіння.

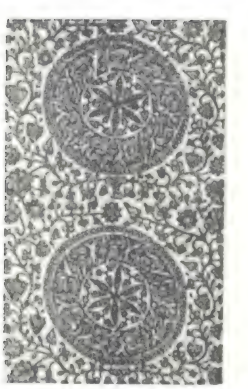

Вибійка. Село Дроздівка на Чернігівщині. Близько 1923.

ва *відкликання депутата* тощо. 2) Право громадян обирати *(активне виборче право)* і бути обраними (*пасивне виборче право*).

Є. А. Тихонова.

ВИ́БОРЧИЙ О́КРУГ — в СРСР територіальна одиниця, утворювана для проведення виборів до представницьких органів і виборів нар. суддів. Відповідно до ст. 101 *Конституції СРСР* В. о. створюються для виборів до всіх ланок *Рад народних депутатів*. Порядок утворення В. о. визначається законами про вибори до відповідних Рад. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. о. рівні за кількістю населення для виборів даного органу влади, що є однією з гарантій *рівного виборчого права*. В капіталістичних країнах, з метою обмеження проголошеного в бурж. конституціях рівного виборчого права, правлячі кола вдаються до різних маневрів, зокрема до створення В. о., що значно різняться за кількістю виборців, приєднання частини В. о., де виборці традиційно голосують за ліві партії, до округів, в яких сильнішими є позиції правих, тощо.

В. С. Анджиєвський.

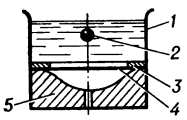

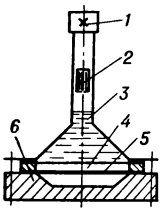

Вибухове штампування: у воді (зверху): *1* — ємність з водою; *2* — заряд вибухової речовини; *3* — притискач; *4* — заготовка; *5* — штамп (матриця); тиском води: *1* — заряд пороху; *2* — циліндр з бойком; *3* — ємність з водою; *4* — притискач; *5* — заготовка; *6* — штамп (матриця).

ВИ́БОРЩИКИ, колегія виборщиків — у бурж. державах особи, які згідно з т. з. непрямою системою виборів обирають президента (США, Франція) або депутатів до верхньої палати *парламенту*. Інститут В. спрямований на усунення широких верств населення від безпосередньої участі у виборах; за своїм характером є антидемократичним.

ВИ́БУХ — процес швидкого вивільнення великої кількості енергії в обмеженому об'ємі. Внаслідок В. речовина, яка наповнює об'єм, перетворюється на дуже нагрітий газ з великими тиском та енергією рухомих частинок. В. зумовлює утворення вибухових хвиль і сильну руйнівну дію на навколишнє середовище. В. може відбуватися внаслідок виділення хім. або ядерної енергії, вивільнення енергії стиснених газів або перетворення електр., радіаційної чи кінетичної енергії на теплову. Для військ. цілей використовують хім. і ядерну енергії (звичайні і ядерні *боєприпаси*). Руйнівна дія В. залежить від його тривалості та віддалі між місцем В. та об'єктом ураження, а також від середовища. З 70-х рр. 20 ст. в ряді країн проводять досліди з об'ємного В. (вибух аерозольної хмари-суміші горючих газів та рідинного пального). В. широко застосовують з нар.-господарською метою.

Літ.: Физика взрыва. М., 1975.

ВИБУХОБЕЗПЕ́КА у гірничій справі — стан шахт і рудників, при якому небезпеку вибуху в них (через велике скупчення *метану* або вугільного пилу) усунуто. В. в осн. забезпечують, застосовуючи *рудникову вентиляцію*, вибухозахищене електроустаткування, запобіжні *вибухові речовини* під час *підривних робіт*. Крім того, контролюють стан електроустаткування, правильне ведення підривних робіт, вміст метану в рудниковому середовищі і скупчення пилу у виробках. Небезпеці вибуху запобігають, обмежуючи т-ру нагрівання машин і апаратів, використовуючи матеріали, що не іскрять при ударі, застосовуючи засоби захисту від атмосферної і статичної електрики. Велике значення має додержання правил і норм техніки безпеки. В СРСР встановлено (1976) критерій оцінки В.: імовірність вибуху (на будь-якій дільниці шахти, де може бути речовина, здатна утворювати вибухонебезпечне середовище) протягом року не повинна перевищувати 10^{-6}. Значну роботу в галузі В. провадить *Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут*, Макіївський н.-д. ін-т з безпеки праці у гірничій пром-сті. Див. також *Дегазація*, *Пиловибухозахист* у шахтах.

П. Ф. Ковальов.

ВИБУХО́ВЕ ШТАМПУВА́ННЯ — штампування металів, переважно листових заготовок, з використанням енергії вибуху; вид *імпульсної обробки* металів. Найпоширеніший спосіб В. ш. (мал.) полягає в швидкому і міцному притискуванні (від діяння вибуху) листової заготовки до штампа (матриці), зануреного в ємність (напр., басейн) з водою. Тиск створюється енергією вибуху бризантної *вибухової речовини*, тривалість процесу ~ 300 мс. Ін. способи В. ш.: тиском води (енергія вибуху пороху передається циліндру з бойком, а далі воді, яка й тисне на заготовку), метанням води, вибухом горючих газів (на основі метанових або пропан-бутанових сумішей з киснем). В. ш. відзначається значною економічністю, швидкістю дії, високою продуктивністю. Цей спосіб обробки металів розроблено (в 40-х рр.) в Харків. авіац. ін-ті. В. ш. застосовують для виготовлення виробів великих розмірів, а також деталей з міцних малопластичних матеріалів, обробка яких на пресах неможлива або недоцільна.

В. Г. Кононенко.

ВИБУХО́ВІ РЕЧОВИ́НИ — хімічні сполуки або суміші речовин, здатні до швидкого самопоширюваного хімічного перетворення (вибуху) з виділенням великої кількості газів і теплової енергії. У складі В. р. є достатня кількість кисню, тому вибухове перетворення відбувається без участі кисню повітря. До В. р. належать *нітросполуки*, в основному ароматичні (напр., *тринітротолуол*, пікринова к-та), органічні ефіри азотної к-ти (*нітрогліцерин*, *піроксилін*, *нітрогліколь*), солі азотної к-ти (нітрат амонію), солі гримучої к-ти (гримуча ртуть), солі азотистоводневої к-ти (азид свинцю) та ін. Чорний димний *порох* є сумішшю калійної селітри, сірки та вугілля. Для виникнення вибуху необхідна зовн. дія (початковий імпульс): нагрівання, іскра, удар, тертя. Важливою характеристикою В. р. є стійкість, тобто здатність не змінювати свої властивості при тривалому зберіганні. За способом використання розрізняють В. р.: метальні, або порохи (бездимні піроксилінові та нітрогліцеринові, чорні димні), які застосовують як заряди у вогнепальній зброї та реактивних зарядах: бризантні, або роздроблювальні (тол, пікринова к-та, піроксилін, *динаміти*, амонали, аматоли), що їх вживають для боєприпасів і в підривних роботах; ініціюючі (гримуча ртуть, азид свинцю), що вибухають від невеликого мех. або тепл. імпульсу і тому використовуються для виробн. капсулів-запальників і капсулів-детонаторів. В. р. широко застосовують у військ. справі, гірничій справі, будівництві тощо.

Літ.: Горст А. Г. Пороха и взрывчатые вещества. М., 1972; Орлова Е. Ю. Химия и технология бризантных взрывчатых веществ. Л., 1973; Багал Л. И. Химия и технология инициирующих взрывчатых веществ. М., 1975.

Н. С. Ют.

ВИ́ВЕРЖЕНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — породи, що утворилися внаслідок охолодження і кристалізації *магми*. Див. *Магматичні гірські породи*.

ВИ́ВИХ — стійке зміщення суглобових кінців кісток, яке призводить до різкого порушення функції суглоба і деформації його зовнішніх контурів. В. поділяють на свіжі (до 3 днів), несвіжі (до 2 тижнів) і застарілі (понад 2 тижні); природжені (зумовлені вадами утробного розвитку) і набуті — травматичні (зумовлені мех. ушкодженнями), звичні (як наслідок неправильного лікування), патологічні (виникають внаслідок захворювань, що уражають суглобові кінці кісток або зв'язки чи м'язи) й ускладнені (ті, що ускладнюються розривами капсули суглоба, ушкодженнями сухожилля, м'язів тощо). З природжених В. найчастіше зустрічається В. тазостегнового суглоба, з травматичних — ключиці, плеча, передпліччя, кисті, стопи та ін., із звичних — плечового суглоба. Травматичні В. часто супроводяться переломами. Лікування: перша допомога долікарняна — фіксація ушкодженої кінцівки. Далі — негайне вправлення вивиху лікарем, в разі неможливості — оперативне втручання. Після зростання ушкоджених тканин — функціон. терапія.

Літ.: Каплан А. В. Закрытые повреждения костей и суставов. М., 1967; Бабич Б. К. Травматические вывихи и переломы. К., 1968.

К. С. Терновий.

ВИВІДНІ́ ПРОТО́КИ — канали, які служать для виведення продуктів, що їх утворюють шкірні, травні, статеві *залози* тварин і людини, а також органи *виділення*.

ВИ́ВІЗ КАПІТА́ЛУ — вміщення капіталу за кордоном з метою одержання монопольно високого прибутку шляхом експлуатації трудящих країн, до яких капітал ввозиться. Одна з осн. екон. ознак *імперіалізму*. В. к. здійснюється у формі функціонуючого (підприємницького) капіталу — вкладення його в пром-сть, с. г., транспорт тощо, або в позичковій формі — надання позик, субсидій і кредитів урядам, банкам і корпораціям ін. країн. У сучас. процесі В. к. дедалі більшу роль відіграють експорт *патентів* і *ліцензій* на нові наук.-тех. відкриття. В. к. є знаряддям екон. і політ. підкорення провідними капіталістичними д-вами економічно слаборозвинутих країн, формою *неоколоніалізму*. Боротьба за ринки В. к. призводить до загост-

рення міжімперіалістичних суперечностей. Міжнар. імперіалізм, надаючи позики та всіляку «допомогу» за різноманітними програмами, намагається зміцнити свої позиції в найважливіших центрах світового капіталізму, зберегти свій вплив у *країнах, що розвиваються*. Суми *процентів, дивідендів* та прибутків, переведених до найбільших капіталістичних д-в, набагато перевищують їхні *інвестиції*. Гол. експортерами капіталу і гол. фін. експлуататорами після 2-ї світової війни стали США, країни *Європейського економічного товариства*, Японія.

ВИ́ВІЛЬГА, іволга (Oriolus) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Розміри середні. Поширена в Пд. і Серед. Європі, в Азії, Пн.-Зх. Африці. В СРСР — 2 види, у т. ч. в УРСР — 1 вид: В. звичайна (O. oriolus), що зустрічається по всій території республіки. Довж. тіла бл. 25 см, маса 70—85 г. Оперення самців яскраво-жовте з чорним, самок — оливково-зелене з плямистим малюнком, дзьоб прямий, гострий. Живиться переважно комахами, іноді ягодами. Розмножується 1 раз на літо. Кладку з 4—5 яєць насиджують 14—16 днів. Пташенята в умовах України вилітають в кінці червня — на початку липня. Зимує в Африці. Осінній переліт починається в серпні.

А. П. Федоренко.

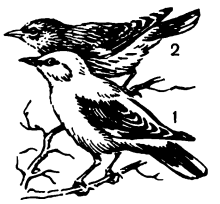

Вивільга звичайна: *1* — самець; *2* — самка.

ВИВІ́ТРЮВАННЯ — процес руйнування і зміни гірських порід і мінералів під впливом механічної і хімічної дії компонентів *атмосфери* і *гідросфери*, за участю живих організмів. Залежно від середовища, в якому відбувається В., розрізняють атмосферне й підводне В. (див. *Гальміроліз*). Залежно від характеру впливу на гірські породи чи мінерали виділяють фіз., хім. і органічне В., які перебувають у тісному взаємозв'язку. Фізичне В. відбувається під впливом змін температури, замерзання і розмерзання води в тріщинах, механічного діяння тваринних і рослинних організмів тощо і полягає в мех. руйнуванні гірських порід на уламки, розширенні існуючих у них тріщин і розвитку нових. Хімічне В. включає процеси окислювання, розчинення, *гідратації* від діяння хімічно активних чинників атмосфери і гідросфери (води, кисню, вуглекислого газу). Органічне В. відбувається внаслідок життєдіяльності організмів, особливо бактерій. Інтенсивність В. залежить від мінералогічного складу, структури, текстури (див. *Текстура гірських порід*) та тріщинуватості гірських порід, фізико-географічних умов, тривалості В. Процеси В. приводять до утворення різних *осадочних гірських порід* та *кори вивітрювання*, в межах якої внаслідок *гіпергенних процесів* виникають нові мінерали. З продуктами В. пов'язані родовища багатьох корисних копалин: каолінів, бокситів, вохр, вогнетривких глин, пісків, руд заліза, марганцю, нікелю, платини, розсипів золота тощо.

Е. Т. Палієнко.

ВИ́ВОДКОВІ БРУНЬКИ́ — бруньки, які можуть відокремлюватися від материнської рослини і, потрапивши на грунт, укорінюватись і розвиватись у нову рослину. Розмноження В. б. є одним з видів природного *вегетативного розмноження*. В. б. властиві деяким листостебловим рослинам, у яких вони можуть утворюватися як додаткові бруньки на листках або в пазухах листків чи суцвіть. У сланевих рослин (див. *Слань*) В. б. наз. одно- чи багатоклітинні утвори, що, як і В. б. листостеблових рослин, служать для вегетативного розмноження.

ВИ́ВОДКОВІ ПТАХИ́ (nidifugae, або praecoces) — група птахів, пташенята яких відразу після вилуплення з яйця мають добре розвинений пуховий покрив, відкриті очі й вушні отвори, а також здатні якщо не знаходити, то підхоплювати вказану батьками поживу і самостійно пересуватися. До В. п. належать з гусеподібних — *качачі*, усі *куроподібні, куликоподібні, журавлеподібні* та ін. Див. також *Нагніздні птахи*.

ВИГИНА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій вигинають листовий або сортовий *прокат* і труби в холодному чи гарячому стані. До найпоширеніших належать В. м. (мал.)

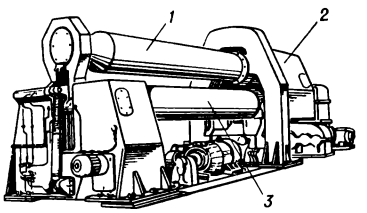

Вигинальна машина тривалкова: *1* — середній валок; *2* — корпус привода; *3* — бічний валок (таких валків два).

з трьома (одним середнім і двома бічними) валками. Середній валок обертається вільно, його положення за висотою і кутом нахилу регулюється самостійним *приводом*. Бічні валки набувають руху від електр. двигуна. Під час обертання бічних валків лист, затиснутий між трьома валками, вигинається по дузі, набуваючи трубчастої форми. На тривалкових В. м. вигинають листи завширшки до 9 м і завтовшки до 50 мм, лінійна швидкість переміщення листа при вигинанні 4÷6 м/хв. Є й чотиривалкові В. м. Для вигинання труб застосовують спец. (трубовигинальні) машини. Крім того, вигнуті деталі виготовляють на листовигинальних вертикальних пресах і горизонтальних В. м.— т. з. бульдозерах (кривошипних і гідравлічних). Незначні вигинальні роботи виконують на *правильних машинах*. В. м. застосовують у котло- і суднобудуванні, хім. і нафт. пром-сті.

І. П. Тартаковський.

ВИГО́ВСЬКИЙ Іван Остапович [р. н. невід.— 16 (26).III 1664] — гетьман України 1657—59. За гетьмана Б. Хмельницького був генеральним військ. писарем. Після його смерті (1657) домігся проголошення себе гетьманом. Пропольс. політика В. викликала обурення нар. мас, а також переважної більшості козац. старшини. В 1657 проти В. вибухнуло повстання (див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*). За допомогою крим. татар В. жорстоко придушив його і відкрито виступив проти Росії. Він уклав з польс. урядом *Гадяцький договір 1658*, за яким на Україні відновлювалося польс.-шляхет. панування. На зраду В. укр. народ відповів повстанням, яке очолили І. *Богун*, І. *Іскра* та І. Д. *Сірко*. Зазнавши поразки, В. і його група почали переговори з султанською Туреччиною про прийняття України в її підданство. Проти В. з новою силою спалахнув нар. рух. В. 1659 втік до Польщі, де йому присвоїли титули сенатора і київ. воєводи. Згодом звинуваченого в зраді Польщі В. за вироком польс. польового суду було розстріляно.

К. І. Стецюк.

ВИ́ГОДА — селище міського типу Долинського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, в передгір'ї Карпат, на р. Свічі (бас. Дністра). Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1977). Лісокомбінат, філіал районного комбінату побутового обслуговування. Дві заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 7 б-к. Засн. 1883.

ВИГОДО́ВСЬКИЙ Павло Хомич [справж. прізв.— Дунцов; 1802 — 12(24).XII 1881, Іркутськ] — декабрист. Син селянина Подільської губ. Служив у канцелярії волин. губернатора. Член *Товариства об'єднаних слов'ян* (1825). Прихильник революц. повалення самодержавства і знищення кріпацтва. Засуджений до двох років каторжних робіт, які відбував у Читинському острозі, з 1828 — на поселенні в Наримі (тепер Том. обл.). Писав трактати антиурядового і атеїстичного змісту, за що 1855 був засланий у Вілюйськ. У 1871 переведений до Іркутська.

ВИГОДО́ВУВАННЯ ДИТИ́НИ — раціональне харчування грудної дитини. Розрізняють В. д. природне (грудним молоком матері чи іншої жінки), мішане (не тільки молоком жінки, а й молочними сумішами) і штучне (тільки молочними сумішами або коров'ячим чи козячим молоком). Природне вигодовування — найкращий спосіб харчування дітей з перших днів їхнього життя, оскільки материнське молоко містить усі необхідні для життя і розвитку дитини речовини, що задовольняють потреби її організму і відповідають його віковим фізіол. особливостям.

ВИ́ГОДСЬКИЙ ДО́СЛІДНИЙ ЛІСОКОМБІНА́Т — підприємство лісової та деревообробної промисловості. Входить до об'єднання «Прикарпатліс». Розташований у смт Вигоді Долинського р-ну Івано-Фр. обл. Осн. продукція: деревноволокнисті плити, пиломатеріали, тара, чорнові меблеві заготовки, піддони, деревне вугілля, конденсована сульфатно-спиртова барда та ін. Засн. 1873. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано, розвиток його здійснюється на новій тех. базі. В. д. л. одним з перших перейшов до комплексного раціонального ведення лісового г-ва й переробки деревини. До складу лісокомбінату (1977) входять: 13 лісництв, 3 лісопункти,

склад, деревообробний, деревноволокнистих плит та хімічний з-ди. Обсяг виробн. продукції В. д. л. 1976 збільшився проти 1970 в 1,6 раза. Підприємство оснащено сучас. деревообробним устаткуванням, повністю оновлено складське г-во, в осн. цехах впроваджено напівавтоматичні лінії, високопродуктивні верстати, баштові крани тощо. На В. д. л. впроваджено комплексну систему управління якістю. В 1973 лісокомбінат нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *С. К. Горошко.*

ВИГО́ЗЕРО — озеро в Карельській АРСР. Пл. 560 км², разом з Вигозерським водосховищем — 1250 км², глибина бл. 24 м. В пн. частині В.— численні острівці. Рибальство. Входить в систему *Біломорсько-Балтійського каналу.*

ВИ́ГОНКА РОСЛИ́Н — агротехнічний прийом вирощування овочів, плодів, ягід і квітів у несезонний для них час. В. р. грунтується на використанні поживних речовин, нагромаджених рослинами (в цибулинах, кореневплодах, бульбоплодах, коренях і кореневищах) за час вегетації. В. р. провадять восени, взимку і рано навесні в теплицях, оранжереях, рідше — в парниках та у відкритому грунті, де є можливість змінювати умови зовн. середовища в потрібному для проростання і розвитку рослин напрямку. Щоб вивести рослини із стану спокою і прискорити їх розвиток, ріст та цвітіння, штучно регулюють освітлення, т-ру та вологість грунту й повітря, застосовують ефіризацію, обкурювання рослин димом, впливають на них парою, ацетиленом тощо. *Т. М. Черевченко.*

ВИГОРЯ́ННЯ ПОСІ́ВІВ — передчасне в'янення з наступним засиханням і загибеллю рослин від тривалої грунтової і атмосферної посухи. Заходи боротьби: нагромадження і раціональне використання вологи (*снігозатримання, зрошення*, правильна система *обробітку грунту*), створення полезахисних лісосмуг, добір посухостійких сортів. Див. *Посуха, Запал хлібів.*

ВИГО́ТСЬКИЙ Лев Семенович [5 (17).XI 1896, Орша — 11.VI 1934, Москва] — російський рад. психолог. Закінчив (1917) Моск. ун-т. З 1924 працював у Моск. ін-ті експериментальної психології, потім у заснованому ним Ін-ті дефектології, пізніше читав курси лекцій в вузах Москви, Ленінграда, Харкова. Автор експериментальних і теоретичних досліджень у галузі загальної, дитячої, педагогічної і клінічної психології. Розробляв психологічні проблеми свідомості, мислення і мови, навчання і розвитку дитини. В.— один з основоположників т. з. культурно-істор. теорії в психології.

Тв.: Избранные психологические исследования. М., 1956: Развитие высших психических функций. М., 1960: Психология искусства. М., 1968.

ВИ́ГУК — незмінна частина мови, яка виражає почуття, волевияви чи настрої людини. За походженням і способом творення В. можуть бути первинні (ой! ого! тьху!) й похідні, утворені від ін. частин мови (лелечко! спасибі! пробачте!). До похідних В. відносять і цілі словосполучення (де там! на добраніч! от тобі й на!). Від В. можуть утворюватися повнозначні частини мови (цвірінчати, ойкання).

ВИД у біології — об'єктивно реальна, репродуктивно (відтворювально) відособлена, внутрішньо суперечлива динамічна система близько споріднених організмів, що складається з однієї чи кількох *популяцій*. В. характеризується специфіч. внутрішньовидовою організацією, тільки йому властивими спадково закріпленими морфо-фізіол., фіз.-хім., генетичними та екологічними особливостями, своєрідним типом зв'язків із зовн. середовищем, певним *ареалом*. В. з перехресним *заплідненням* притаманна ще й здатність до вільного схрещування належних до нього особин (*панміксія*) та плідність їхніх нащадків. За територіальними взаємовідношеннями розрізняють В. алопатричні, що мають ареали, географічно розмежовані, та симпатричні, ареали яких частково перекриваються чи збігаються. В. є осн. класифікаційною одиницею *таксономії*. В процесі *диференціації* формуються внутрішньовидові угруповання організмів (популяція, *екотип, підвид*), які завдяки наявності поряд із загальновидовими специфічних (звичайно пристосовних) ознак забезпечують його існування в різних умовах. Вчення про вид — ейдологія (від грецького εἶδος — вид і λόγος — слово, вчення) зароджувалось в глибокій давнині з виникненням потреби відрізняти групи схожих між собою рослин і тварин, зокрема тих, що відігравали важливу роль у житті людини. Термін «ейдос» вперше був використаний *Арістотелем*, проте перше досить чітке визначення поняття «вид» дав лише в 1693 англ. природодослідник Дж. Рей, який запропонував для нього термін species. Під В. він розумів сукупність особин, які різняться одна від одної не більше, ніж діти від батьків, і здатні давати подібне до себе потомство. Пізніше К. *Лінней* (18 ст.) доповнив це поняття, висловивши думку про В. як нібито незмінну, виразно відособлену класифікаційну одиницю. Він визначив місце В. серед ін. таксономічних категорій, запровадив *бінарну номенклатуру*. Це мало позитивний вплив на розвиток біології, зокрема на побудову системи органічного світу. Помилковий погляд Ліннея про незмінність В. був панівним у 18 і 1-й пол. 19 ст. З критикою цього погляду виступали прогресивні біологи. Серед них особливо важливу роль відіграв Ж.-Б. *Ламарк*, який заперечував ідею незмінності В. (див. *Ламаркізм*). Остаточної поразки доктрина незмінності В. зазнала з появою твору Ч. *Дарвіна* «Походження видів» (1859). У ньому «Дарвін поклав край поглядові на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, „богом створені" й незмінні, і вперше поставив біологію на цілком науковий грунт, встановивши змінність видів і наступність між ними...» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 1, с. 130). Наступні успіхи біології, зокрема досягнення *генетики* у вивченні механізмів *спадковості* й *мінливості*, дали можливість розвинути далі дарвінівську концепцію В. і *видоутворення*, глибше зрозуміти структуру В., внутрішньовидові взаємовідношення, значення середовища і характеру ареалу в процесі видоутворення тощо. Опрацювання проблеми В. і видоутворення є одним з найактуальніших завдань теоретичної *біології*, зокрема *еволюційного вчення*. Ця проблема безпосередньо пов'язана з раціональним використанням ресурсів *біосфери*, з вирішенням теоретичних і практичних завдань генетики та *селекції*, з опрацюванням раціональних заходів боротьби з інфекційними хворобами тощо.

Літ.: Дарвін Ч. Походження видів. Перекл. з англ. К.— Х., 1949; Комаров В. Л. Учение о виде у растений. М.—Л., 1944; Завадский К. М. Вид и видообразование. Л., 1968; Шкорбатов Г. Л. Вид в природе и в науке. Х., 1976; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974. *О. П. Маркевич.*

ВИД ДІЄСЛО́ВА — граматична категорія дієслова, яка узагальнено виражає характер перебігу дії. Категорія виду властива багатьом мовам. В укр. мові, як і в ін. слов'янських мовах, протиставляють два В. д.— доконаний і недоконаний. Доконаний вид означає дію в якийсь момент, вказуючи на її межу (покласти, відчинити). Недоконаний вид означає дію в перебігу, не вказуючи на її межу (класти, відчиняти). Категорія виду тісно пов'язана з категорією *часу дієслова*. Дієслова недоконаного виду мають форми теперішнього, минулого й майбутнього часу; доконаного — форми теперішнього часу не мають.

ВИД НА ПРОЖИВА́ННЯ — документ, який підтверджує право на проживання особи на даній території. В СРСР В. на п. видають органи МВС *іноземцям* та особам без громадянства (див. *Безгромадянство*), які постійно живуть в СРСР чи прибули на роботу за договорами або по в'їзних візах у приватних справах тощо. В. на п. в СРСР видаються іноземцям на строк дії національного паспорта або документів, що замінюють його, але не більш як на 2 роки, а особам без громадянства — до 2-х років. Іноземці чи особи без громадянства повинні протягом 24 годин оформити документ на проживання в СРСР. За порушення іноземцями або особами без громадянства встановлених правил проживання, прописки і пересування на території СРСР до них можуть бути застосовані заходи адм. та кримінальної відповідальності. *Г. П. Бондаренко.*

ВИДАВНИ́ЧА СПРА́ВА — галузь культури та виробництва, пов'язана з підготовкою, випуском і розповсюдженням *книг, журналів, газет*, образотворчих матеріалів та інших видів друкованої продукції. Рівень, обсяг і напрям В. с. визначаються матеріальними, соціально-політ. і культ. умовами сусп. життя. В усі часи В. с. мала класовий характер, була зброєю ідеологічного впливу. В соціалістич.

Видання книг і брошур в Українській РСР

Роки	Кількість видань	Тираж (тис. прим.)
1938—40	13 729	181 484
1941—45	5156	58 054
1946—50	17 590	297 954
1951—55	19 800	403 351
1956—60	33 114	526 981
1961—65	39 373	581 662
1966—70	38 110	599 465
1971—75	41 978	714 431
1976—77	17 540	319 998

Провідні видавництва Української РСР

Назва видавництва	рік засн
Політвидав України	1922
«Наукова думка»	1922
«Техніка»	1930
«Будівельник»	1947
«Урожай»	1925
«Радянська школа»	1919
«Вища школа» (видавниче об'єднання)	1973
«Дніпро»	1919
«Радянський письменник»	1933
«Молодь»	1923
«Веселка»	1934
«Мистецтво»	1919
«Здоров'я»	1929
«Музична Україна»	1966
Головна редакція Української Радянської Енциклопедії	1957
«Реклама»	1964
«Таврія»	1921
«Донбас»	1922
«Каменяр»	1939
«Маяк»	1945
«Прапор»	1945
«Карпати»	1946
«Промінь»	1954

країнах видавництва — держ. чи громадські, у капіталістичних — здебільшого приватні. Залежно від видів друкованої продукції поділяються на книжкові, книжково-журнальні, газетно-журнальні тощо; залежно від читацького призначення — на наукові, масові, юнацькі, дитячі тощо; тематика видань визначає профіль вид-ва — універсальне й галузеве (спеціалізоване). В СРСР та ін. соціалістичних країнах переважають спеціалізовані вид-ва. Власне В. с. виникла в Європі 15 ст. з винайденням *книгодрукування*. Перші слов. друковані книги кирилицею були випущені Ш. *Фіолем* у Кракові наприкінці 15 ст. У Росії В. с. бере початок з 1563—64, на Україні — з 1574, коли І. *Федоров* видав у Львові «*Апостол*» і «Буквар». Поширення В. с. набула лише з поч. 18 ст. В 1708 запроваджено *гражданський шрифт*. Крім уряду, В. с. займалися церква, наук. установи і т-ва, окремі особи. В період швидкого розвитку капіталізму в Росії з'явилися капіталістичні видавничі книготорг. фірми. Незважаючи на суворі цензурні обмеження, вийшов ряд творів революц.-демократичного напряму. З появою перших марксистських гуртків у Росії пов'язане поширення марксистської л-ри. Через великодержавницьку політику царського уряду книги нац. мовами багатьох народів Росії або не видавалися зовсім, або видавалися в незначній кількості (в 1913 було видано лише 1575 назв книг тиражем 4,3 млн. примірників 25 мовами народів Росії). Всього в Росії 1913 видано 30,1 тис. назв книг тиражем 99,2 млн. примірників. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції видання укр. книжок утруднювали всілякі заборони і перешкоди, що їх чинили рос. царизм і австро-угор. монархія.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції В. с. в країні зазнала докорінних змін і набула великого розвитку. Вперше в історії забезпечено справжню свободу друку для всіх її народів. 29 грудня 1917 (11 січня 1918) було прийнято підписаний В. І. Леніним декрет РНК про держ. вид-во. На Держвидав покладалися обов'язки регулювання всією В. с. в країні. На Україні діяло Всеукр. вид-во, створене декретом ВУЦВК від 9 травня 1919. XIII з'їзд РКП(б) у програмній резолюції «Про пресу» (1924) визначив перспективи розвитку книговидавничої справи та її завдання в галузі виховання і організації трудящих мас. В Українській РСР склалася така структура вид-в: ДВУ — універсальне вид-во широкого профілю; «Пролетар» — вид-во соціально-екон. л-ри; «*Книгоспілка*» — вид-во кооператив. та ін. л-ри; «Наукова думка» — мед. л-ри; ряд видавництв для випуску худож. л-ри.

В країні зростав випуск книг як за назвами, так і за тиражами, розширювалася тематика видань. У 1927 книги виходили вже 61 мовою народів СРСР. Значних масштабів набула В. с. в роки довоєнних п'ятирічок. Перед Великою Вітчизн. війною в країні працювало 170 вид-в і 50 редакційно-видавничих відділів при міністерствах, навч. і наук. закладах та ін. установах. Середньорічний випуск книг в СРСР становив 44 тис. назв (тираж понад 450 млн. примірників). У 1940 в УРСР видано 4836 книг і брошур тиражем 51 370 тис. примірників. Після Великої Вітчизн. війни Комуністична партія і Рад. уряд вжили заходів щодо відбудови та зміцнення матеріально-тех. бази видавництв, забезпечення їх висококваліфіков. кадрами, зміцнення організаційної структури видавничої системи. У 50—60-х рр. в СРСР стало до ладу понад 100 нових поліграф. підприємств, зокрема в УРСР — комбінат друку «Радянська Україна», Київ. поліграф. комбінат та ін. В 1963 ЦК КПРС прийняв постанову про поліпшення В. с. в країні. Створено Держ. комітет Ради Міністрів СРСР по пресі; з 1965 — Комітет по пресі при Раді Міністрів СРСР; з 1972 — Держ. комітет Ради Міністрів СРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі; з 1978 — Держ. комітет СРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі, в УРСР — Держ. комітет Української РСР у справах видавництв, поліграфії і книжков. торгівлі. В 1977 в СРСР діяло понад 200 вид-в. За роки Рад. влади книги в СРСР видано 151 мовою, зокрема 89 мовами народів СРСР, у т. ч. 43 — мовами народностей, писемність яких створено після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Протягом 1918—76 в СРСР надруковано понад 2,8 млн. назв книг, заг. тираж яких перевищує 46,2 млрд. примірників. Крім власне видавництв, видавничою діяльністю займаються різні редакційно-видавничі відділи науково-дослідних установ, б-ки, вузи тощо. В УРСР 1977 працювало 26 вид-в, які випускали всі види л-ри, зокрема сусп.-політ., природничо-тех., худож., дитячу, мистецтвознавчу, енциклопедичну (див табл «Провідні видавництва Української РСР») Всього в республіці 1977 було видано 8430 назв книг заг. тиражем 160,6 млн. примірників. Протягом 1918—76 в УРСР вийшло 314 592 назви книг і брошур тиражем 4518, 6 млн. прим. Матеріально-тех. базою В. с. є *поліграфічна промисловість*, виробн. *паперу* та поліграф. матеріалів. Підготовку кадрів В. с. здійснюють на ф-тах журналістики ун-тів, у поліграфічних інститутах, зокрема *Українському поліграфічному інституті* імені Івана Федорова, видавничо-поліграфіч. технікумах. Н.-д. робота в галузі В. с. проводиться *Всесоюзною книжковою палатою*, *Книжковою палатою УРСР* імені Івана Федорова й ін. наук. установами.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О печати. М., 1963; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; В. И. Ленин, КПСС о печати. М., 1974; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1—2. К., 1959—61; Назаров А. И. Книга в советском обществе. М., 1964; Українська книга. К., 1965; Поліграфія і видавнича справа, в. 1—13. Львів, 1964—77; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Печать СССР в 1976 году. Статистический сборник. М., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977. *В. Ф. Возіанов.*

ВИДАВНИ́ЧИЙ ДОГОВІ́Р — один з видів *авторських договорів*. За В. д. автор передає видавництву право друкувати твір, а видавництво повинно видати його, розповсюдити і виплатити авторові гонорар. У В. д. вказується характер твору (літ.-худож., політ., науковий, твір образотворчого мистецтва тощо), який видається (перевидається), тираж, строк випуску твору в світ, розмір авторської винагороди, наслідки в разі невиконання сторонами договірних умов тощо. В. д. укладається відповідно до загальносоюзних типових В. д. Його умови не можуть погіршувати становище автора порівняно з тим, що передбачено в законі або типовому договорі. В. д. має бути укладений у письмовій формі, яка, проте, не обов'язкова при опублікуванні творів у періодич. та енциклопед. виданнях. *Є. М. Гриценко.*

ВИДА́ННЯ ТВО́РІВ В. І. ЛЕ́НІНА. Поряд з літературною спадщиною К. Маркса і Ф. Енгельса твори геніального продовжувача їхньої справи В. І. Леніна становлять дорогоцінну ідейну скарбницю марксизму-ленінізму, невичерпне джерело знань про закони революц. оновлення світу. В працях В. І. Леніна вчення марксизму набуло дальшого розвитку стосовно до нових істор. умов епохи імперіалізму і пролет. революцій, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. До Великої Жовтн. соціалістич. революції твори В. І. Леніна виходили переважно за кордоном. Незважаючи на жорстокі переслідування, в дореволюц. Росії твори В. І. Леніна (здебільшого нелегально) видавались 212 раз тиражем 573,9 тис. примірників. Найбільш ранньою ленінською працею, що дійшла до нас, є написана 1893 (надруковано 1924) стаття «Нові господарські рухи в селянському житті». Через рік вийшла в світ книга «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*» — перша надрукована праця В. І. Леніна. Визначним вкладом у революц. теорію є такі класичні ленінські праці, як «*Що робити?*» (видано 1902), «*Крок вперед, два кроки назад*» (1904), «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*» (1905), «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» (1909), «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» (1917) та ін. В 1907 вперше було зроблено спробу випустити зібрання творів В. І. Леніна в 3-х тт. під заг. назвою «За 12 років» (1895—1906). Але здійснити це видання повністю не вдалося. 1-й том з підзаголовком «Зібрання статей. Два напрями в російському марксизмі і російській соціал-демократії» вийшов наприкінці 1907 (на обкладинці позначено 1908). Незабаром на том було накладено арешт. На поч. 1908 вийшла лише 1-а частина 2-го тому під назвою «Аграрне питання». Велику роль у

До ст. **Видання творів В. І. Леніна.**

Останні статті В. І. Леніна, в яких він розвинув план побудови соціалізму і комунізму в СРСР. 1923 р.

1-й та 2-й томи Повного зібрання творів В. І. Леніна російською мовою.

1-й том Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою.

ВИДАННЯ ТВОРІВ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА

До ст. **Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса.**

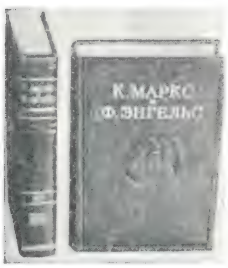

43-й том 2-го видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса російською мовою.

12-й і 14-й томи Творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою.

Титульний аркуш 2-го тому вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою. Київ. 1977.

розповсюдженні ленінських праць 1900—17 відіграла нелегальна і легальна більшовицька преса: газ. *«Искра»*, *«Вперёд»*, *«Пролетарий»*, *«Социал-демократ»*, *«Правда»* та ін., журн. *«Заря»* (в грудні 1901 в ньому вперше з'явився під однією з праць підпис— Н. Ленін), *«Просвещение»* та ін. З 1902 деякі твори В. І. Леніна виходять за кордоном іноземними мовами. Після перемоги Великого Жовтня видання творів В. І. Леніна стало держ. справою. Велике значення для обгрунтування плану побудови соціалізму в СРСР мали ленінські праці *«Чергові завдання Радянської влади»* (1918), *«Великий почин»* (1919), *«Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату»* (1919), *«Про кооперацію»*, *«Сторінки з щоденника»*, *«Про нашу революцію»*, *«Як нам реорганізувати Робсельінспекцію»*, *«Краще менше, та краще»* (всі — 1923) та ін. Твори В. І. Леніна виходили окремими книгами і брошурами, друкувались у формі листівок, на сторінках газет і журналів. Було перевидано багато дореволюц. ленінських праць, повністю видано збірник «За 12 років». За постановою IX з'їзду РКП(б) (1920) було почато 1-е видання Творів В. І. Леніна (1920—26) у 20 т. (26 кн.) серед. тиражем 133 тис. примірників. За 1925—32 здійснено 2-е і однакове з ним щодо змісту 3-є видання Творів В. І. Леніна в 30 т. серед. тиражем 103 і 557 тис. примірників. Порівняно з 1-м ці видання були значно доповнені й розширені. В 1941, 1946—1951 вийшло 4-е видання Творів В. І. Леніна в 35 томах; у 1957—67 було випущено додатково 10 тт. (36—45); всього в 4-му виданні опубліковано 6900 ленінських праць, листів, записок і телеграм. Серед. тираж 4-го видання — 664 тис. примірників. У 1958—65 вийшло мовою оригіналу 5-е видання — Повне зібрання творів В. І. Леніна в 55 т. Воно включає близько 9 тис. праць і документів, з яких понад 1 тис. опубліковано вперше. Щоб задовольнити зростаючий попит на ленінські праці, здійснено випуск 2-х додаткових тиражів 5-го видання, а згодом — 3-го додаткового. Серед. тираж томів 5-го видання 600 тис. примірників (включаючи додаткові випуски). Крім того, видано 38 тт. *«Ленинских сборников»*, ряд тематичних збірників, вибраних творів і окремих праць. Усі видання творів В. І. Леніна здійснено під керівництвом *Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Праці В. І. Леніна стали найпоширенішими книгами. За даними Всесоюзної книжкової палати на 1.I 1978, в Рад. Союзі з 1918 здійснено 13 473 видання (книг і брошур) творів В. І Леніна заг. тиражем понад 517 млн. примірників, з них рос. мовою — 3271 видання, бл. 394 млн. примірників, 62 ін. мовами народів СРСР — відповідно 6445, бл. 75 млн.; 44 мовами народів зарубіжних країн — 3757, бл. 49 млн. Так, укр. мовою вийшли 2-е (1928—33), 3-є (1935—37), 4-е (1948—56; 1958—70) видання Творів В. І. Леніна; протягом 1969—75 здійснено випуск Повного зібрання творів В. І. Леніна. Крім того, виходили й виходять тематичні збірники, напр., «В. І. Ленін про Україну» в 2-х тт. (1969), вибрані твори й окремі ленінські праці. Серед перших видань укр. мовою «Проект аграрної програми» (1910), доповідь В. І. Леніна на VIII з'їзді РКП(б) про роботу на селі під назвою «Як комуністи-більшовики ставляться до середнього селянства», «Великий почин» (1919). Роботу по виданню творів В. І. Леніна на Україні проводить *Інститут історії партії при ЦК Компартії України—філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Якщо до 1917 окремі праці В. І. Леніна видавалися на Україні лише 32 рази тиражем трохи більше як 100 тис. примірників, то за роки Рад. влади вони (за даними Книжкової палати УРСР на 1.I 1978) виходили 1275 раз тиражем бл. 34 млн. примірників, у т. ч. укр. мовою — 928 раз (бл 32 млн. прим.).

Великого поширення набуло видання творів В. І. Леніна за рубежем. За даними ЮНЕСКО, вони видані 128 мовами в 63 країнах і займають серед перекладної л-ри перше місце в світі. У більшості країн соціалістичної співдружності здійснено переклад 4-го видання творів В. І. Леніна, в ряді з них перекладено чи перекладається Повне зібрання творів. Літературна спадщина В. І. Леніна стала надбанням усього рад. народу, усього прогресивного людства. Див. В. І. *Ленін*, *Марксизм-ленінізм*. *Літ.:* Издание и распространение произведений В. И. Ленина. М., 1960; Сокровищница великих идей ленинизма. М., 1968; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971; Ленин в печати 1894—1970. М., 1972.

П. М. Шморгун.

ВИДА́ННЯ ТВО́РІВ К. МА́РКСА І Ф. Е́НГЕЛЬСА — почалося в 40-х рр. 19 ст. і було пов'язане з революційною діяльністю основоположників наукового комунізму. В 1848 в Лондоні вийшов *«Маніфест Комуністичної партії»*. Визначним вкладом у революц. теорію стали праці К. Маркса *«До критики політичної економії»* (1859), 1-й т. *«Капіталу»* (1867), *«Громадянська війна у Франції»* (1871), *«Критика Готської програми»* (написана 1875, видана Енгельсом 1891) та ін.; праці Ф. Енгельса *«Анти-Дюрінг»* (1878), *«Походження сім'ї, приватної власності і держави»* (1884), *«Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»* (1886) та ін. Численні статті Маркса і Енгельса друкувались у прогресивних періодичних виданнях країн Європи та в США. Після смерті Маркса було видано доопрацьовані Енгельсом 2-й і 3-й тт. «Капіталу» (1885, 1894). Більшість значних творів основоположників наук. комунізму вийшла за їхнього життя. Виняток становлять *«Діалектика природи»* Ф. Енгельса (надрукована 1925), *«Німецька ідеологія»* К. Маркса і Ф. Енгельса (1932) та ін. В Росії, в т. ч. на Україні, твори К. Маркса і Ф. Енгельса іноземними мовами з'явилися в 40—50-х рр. 19 ст. У виданні й поширенні творів Маркса і Енгельса рос. мовою велику роль відіграли Рос. секція 1-го Інтернаціоналу, революц. діячі Г. О. Лопатін, П. Л. Лавров, М. Ф. Данієльсон і *група «Визволення праці»*, члени якої переклали і видали «Маніфест Комуністичної партії», *«Злиденність філософії»*, «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Наймана праця і капітал» тощо. Окремі праці перевидавали марксистські гуртки й орг-ції. Першим перекладачем творів Маркса і Енгельса укр. мовою був І. Я. *Франко*. Йому належить переклад 24-го розділу «Капіталу» і 3-х розділів «Анти-Дюрінга». За його участю в Сх. Галичині опубліковано частину праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1892) і повністю видано праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1899) та «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1899, 1900).

Новий етап в історії видання і розповсюдження творів Маркса і Енгельса в Росії пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна і створеної ним більшовицької партії. Під редакцією В. І. Леніна вийшли в світ «Громадянська війна у Франції» (1905), «Бакуністи за роботою» (1905 і 1906), листи Маркса до Кугельмана, листи Маркса і Енгельса до Ф. Зорге (1907). На поч. 20 ст. велику роль у популяризації творів Маркса і Енгельса відіграли ленінська *«Искра»* і місцеві с.-д. орг-ції. Значного поширення видання праць Маркса і Енгельса набуло в період революції 1905—07. В Петербурзі, Москві, Києві, Одесі та ін. містах було видано бл. 160 творів, з них 41 — на Україні. Масового характеру набрало видання літ. спадщини Маркса і Енгельса після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Трудящі нашої країни дістали широкі можливості для ознайомлення з їхніми творами в перекладі на рідну мову Так, 1919 на Україні вийшла праця Ф. Енгельса «Основи комунізму», 1920—«Маніфест Комуністичної партії». В 1921 з ініціативи В. І. Леніна в Москві створено Ін-т К. Маркса і Ф. Енгельса [згодом Ін-т Маркса—Енгельса—Леніна, тепер — *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* (ІМЛ при ЦК КПРС)], який став першим у світі наук. центром по збиранню, вивченню і публікації творів основоположників наук. комунізму. Велике значення для поширення марксистських ідей мало 1-е видання Творів Маркса і Енгельса рос. мовою, здійснене в СРСР за постановою XIII з'їзду РКП(б) протягом 1928—46 в 28 томах (в 33-х книгах, 20 т. не вийшов). Одночасно здійснювалась публікація підготовчих матеріалів у томах *«Архива Маркса и Энгельса»* (продовжується й тепер). Паралельно з рос. виданням було здійснено міжнар. видання творів Маркса і Енгельса мовами оригіналу, 1927—35 вийшло 8 томів творів, 4 томи листування, а 1939—окремий том, що містив економічні рукописи Маркса 1857—58. Не раз у 30—50-х рр. видавались вибрані твори, листи та ін. літ. спадщина Маркса і Енгельса. Ін-т марксизму-ленінізму за постановою ЦК КПРС протягом 1955—66 опублі-

кував 2-е рос. видання Творів Маркса і Енгельса в 39 томах (у 42 книгах), тиражем 103—200 тис. примірників. Порівняно з попереднім це видання значно вдосконалено, доповнено і розширено. Воно є найповнішою публікацією їхньої літ. та епістолярної спадщини. Якщо 1-е видання містило бл. 4,5 тис. праць і листів, то 2-е — 5,5 тис., з них бл. 400 праць і понад 600 листів опубліковано вперше. Було здійснено також випуск додаткових томів до цього видання (т. 40—43, т. 45—47, 49). З 2-го рос. видання здійснено переклад укр. мовою (1958—68) та нім. мовою (НДР, 1956—68). На базі 2-го видання випускаються тематичні збірники — «Про релігію» (1955), «Про колоніальну систему капіталізму» (1959) та ін., вибрані твори, окремі праці. Всього за роки Рад. влади Всесоюзна книжкова палата (на 1.I 1978) зареєструвала 3073 видання (книг і брошур) творів К. Маркса і Ф. Енгельса загальним тиражем бл. 115,5 млн примірників, з них рос. мовою — 1012 видань, бл 89,5 млн. примірників; ін. мовами народів СРСР — відповідно 1145, понад 11 млн; мовами народів зарубіжних країн — 916, понад 14,6 млн. За даними Книжкової палати УРСР на 1.I 1978 твори Маркса і Енгельса на Україні виходили з 1918 273 рази тиражем 4 853 тис., у т. ч. укр. мовою 226 раз тиражем бл. 4,6 млн. примірників. ІМЛ при ЦК КПРС спільно з Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН здійснюють академічне видання Повного зібрання творів Маркса і Енгельса мовою оригіналу (MEGD) в 100 томах; розпочато випуск 50-ти томів творів Маркса і Енгельса англ. мовою, який готується ІМЛ при ЦК КПРС спільно з видавництвами «Прогресс» (Москва), «Лоренс енд Уїшарт» (Лондон) та «Інтернейшенал паблішерс» (Нью-Йорк).

Літ.: Великое наследие. М., 1968; Литературное наследство К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1969; Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965; Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Библиографический указатель, ч. 1—2. 1837—1895. М., 1974—77. *П. М. Шморгун.*

ВИ́ДАЧА ЗЛОЧИ́НЦІВ, екстрадиція — в міжнародному праві передача злочинця державою, на території якої він перебуває, державі, громадянином якої він є чи на території якої вчинив *злочин*. В. з. здійснюється для притягнення їх до відповідальності або для відбування покарання відповідно до *вироку* суду. Питання В. з. регламентуються міжнар. договорами або спец. прийнятим нац. законом. Як правило, особи, які переслідуються з політ. мотивів, видачі не підлягають (див. *Право притулку*). Питання В. з. в СРСР вирішуються як на підставі двосторонніх угод про подання правової допомоги, укладених між соціалістичними д-вами, так і багатосторонніх міжнар. конвенцій по боротьбі з окремими видами злочинів (*угон повітряного судна* тощо). В. з. може здійснюватися і на основі взаємності шляхом дипломатичних переговорів. Див. також *Воєнні злочинці*. *П. С. Матишевський.*

ВИ́ДИМІСТЬ, позірність — філософська категорія для позначення прояву сутності предметів і явищ матеріального світу у випадкових, нестійких зв'язках і відношеннях, а також неадекватного, іноді спотвореного відображення, зумовленого однобічністю чуттєвого пізнання та соціальною обмеженістю практики в класово-антагоністичних формаціях. «Позірне,— вказував В. І. Ленін,— є сутність в одному її визначенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 112). Пізнання, не обмежуючись В., спрямоване на розкриття сутності явищ. *В. Г. Яценко.*

ВИ́ДІЛЕННЯ, екскреція— процес видалення з організму шкідливих і непотрібних продуктів *обміну речовин*, надлишку води, солей тощо. Всі ці речовини (газоподібні, рідкі та тверді) безперервно надходять у кров, лімфу і міжклітинну рідину. Звідси В. їх відбувається через *видільну систему, дихання органи, печінку*, залози шлунково-кишкового тракту тощо. Видільні процеси відіграють важливу роль у підтримці сталого складу внутр. середовища організму — *гомеостазу*.

ВИДІЛЬНА́ СИСТЕ́МА, екскреторна система — система органів, основна функція яких полягає у виведенні з організму тварин і людини лишків води, кінцевих продуктів обміну, солей та отруйних речовин. У найпростіших виділення здійснюється шляхом *дифузії* або за допомогою скоротливих *вакуоль*. У найпримітивніших водяних багатоклітинних — губок, кишковопорожнинних та у голкошкірих спец. органів В. с. немає і виділення здійснюється всією поверхнею тіла та через стінки порожнин, зв'язаних з навколишнім середовищем. У більшості ж безхребетних цю функцію виконують спец. видільні трубочки — *нефридії*, які у нижчих червів, пріапулід та ін. представлені *протонефридіями*, у більшості кільчастих червів — *метанефридіями*, у ракоподібних, молюсків та ін.— видозміненими метанефридіями. У комах роль В. с. виконують т. з. *мальпігієві судини*, що впадають у кишковий канал. У хребетних з великої кількості покручених нефридіальних трубочок формується парний орган виділення — *нирки*. Протоки нирок у більшості хребетних відкриваються в *клоаку*; у ссавців, у т. ч. людини, сечоводи впадають безпосередньо в *сечовий міхур*.

ВИДО́К — за *«Руською правдою»* очевидець якої-небудь події, що виступав як свідок у суді. В. могли бути лише бояри, купці, княжі дружинники та ін. вільні люди.

ВИДОТИПО́ВА ПОВЕДІ́НКА ТВАРИ́Н — форми поведінки, що здійснюються більш або менш однаковим способом всіма тваринами того самого *виду*. Охоплюють усі сфери їхньої життєдіяльності. Навіть такі прості стани або дії, як сон, почухування, кожен вид виявляє по-своєму. Найбільшою різноманітністю і складністю відзначаються ритуальні рухи, пов'язані з розмноженням (напр., «залицяння» самців до самок у птахів; «шлюбні танці» риб, ссавців, плазунів, комах та ін.). Ці рухи забезпечують знаходження партнера того ж виду і виключають можливість зближення представників різних видів. Багато які рухи тварин мають інформативне значення (напр., відстрашувальні рухи різних видів дятлів; «танок» бджіл тощо). В. п. т. є стереотипною (див. *Стереотип поведінки видовий*). Вивчення рис подібності та відмінності деталей В. п. т. допомагає вченим з'ясувати філогенетич. зв'язки між різними видами, групами тварин.

ВИДОУТВО́РЕННЯ — процес утворення нових *видів* організмів з інших внаслідок тривалого еволюційного розвитку (див. *Дарвінізм, Еволюційне вчення*). Осн. рушійними силами В. є *мінливість, спадковість* і *добір природний*. Основою процесу В. є спадкова мінливість, що охоплює певну *популяцію*; внаслідок мінливості всередині виду виникають групи особин, відмінні морфологічними, фізіол. властивостями, поведінкою тощо (див. *Мікроеволюція*). Під діянням природного добору нові корисні особливості успадковуються наступними поколіннями, поступово закріплюючись і підсилюючись, що сприяє дедалі більшому відособленню нової форми. Т. ч., природний добір є провідним і спрямовуючим фактором В. За сучас. уявленнями, існує два осн. способи В.— *алопатрія* і *симпатрія*. Процеси В. не автономні, а є лише одним з проявів еволюційного розвитку *біосфери*, в якій безперервно відбуваються складні процеси обміну речовин і енергії, що є формами еволюційного розвитку, безперервного поступального руху органічної і неорганічної матерії.

Літ.: Дарвин Ч. Сочинения, т. 1—9. Пер. с англ. М.—Л., 1935—59; Завадский К. М. Вид и видообразование. Л., 1968; Тимофеев-Ресовский Н. В., Воронцов Н. Н., Яблоков А. В. Краткий очерк истории эволюции. М., 1969; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974. *М. А. Воїнственський.*

ВИДОШУКА́Ч — оптичний пристрій фото- і кіноапаратів, яким визначають межі зображення (*кадру*) об'єкта знімання. Розміщують В. всередині апарата, над ним або збоку. Найпоширеніші В. (мал.) рамкові (складаються з візирної рамки і рамки кадру), дзеркальні (сукупність дзеркала, лінзи і лупи), оптичні, або телескопічні (система розсіювальної і збиральної лінз), телевізійні. У багатьох В. є діоптрійний пристрій — лінза, що компенсує вади зору. В. часто поєднують з *далекоміром*. Іл. с. 222.

ВИ́ДРА ЗВИЧА́ЙНА (Lutra lutra) — хижак родини *куницевих*. Тіло (довж. 55—95 см, маса 6—10 кг) гнучке, видовжене, голова плеската з тупою мордою, хвіст (довж. до 46 см) сплюснутий, кінцівки короткі, пальці з'єднані плавальними перетинками. Хутро блискуче, коротке, густе, зверху темно-буре, знизу сірувате. Поширена в Євразії, Пн. Америці; в

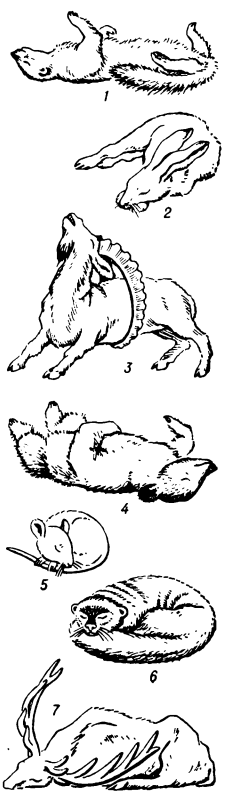

Видотипова поведінка тварин. Пози сну: 1 — норка; 2 — заєць; 3 — гірський козел; 4 — бурий ведмідь; 5 — миша; 6 — видра; 7 — олень.

Видра.

СРСР — майже повсюдно, на тер. України немає лише в Криму. Селиться по берегах річок, озер, живе у норах. Добре плаває й пірнає. Живиться переважно рибою. У квітні—травні раз у 2 роки народжує 2—4 малят. В. з.— цінний хутровий звір. Нечисленний; перебуває під охороною закону. У викопному стані В. з. відома з верхнього міоцену. *О. П. Корнєєв.*

ВИ́ДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Видубецький монастир — пам'ятка архітектури 11 — 18 ст. Заснований у 2-й пол. 11 ст. князем Всеволодом Ярославовичем як родинний монастир на пд. околиці Києва у Видубичах, де, за літописом, був перевіз на лівий берег Дніпра. У 1070—88 на тер. В. м. споруджено кам'яний (спочатку шестистовпний, пізніше добудовано *нартекс*) Михайлівський собор (збереглася тільки його зх. частина, відбудована 1766—69 арх. М. *Юрасовим*). Фасади собору було прикрашено орнаментальними багатоступінчастими перспективними нішами. У 1096 монастир зруйнували половці. В 1199—1200 під стінами собору київський архітектор П. *Милонєг* збудував велику підпірну стіну. Сучас. вигляд і ансамбль В. м. склався в кін. 17—на поч. 18 ст., коли було споруджено Георгіївський собор і трапезну(1696—1701), а пізніше—дзвіницю (1727—33) в стилі укр. *барокко*. В приміщенні В. м. міститься *Археології інститут* АН УРСР. На тер. В. м. поховані рос. педагог К. Д. *Ушинський*, укр. анатом В. О. *Бец*, рос. інженер-гідротехнік М. С. Лялевський та ін. Своєрідні особливості споруд В. м. відтворив Т. Г. Шевченко на рисунку «Видубицький монастир у Києві» (1844).

ВИДУВА́ННЯ, дефляція —процес руйнування вітром гірських порід та розвіювання продуктів *вивітрювання* їх. Внаслідок В. утворюються специфічні форми рельєфу («гриби», «столи», «карнизи» тощо). Найінтенсивніше В.— у пустельних областях. У степових зонах під час *пилових бур* відбувається видування грунту, яке завдає великої шкоди посівам.

ВИДУВА́ННЯ ПОСІ́ВІВ — здування, винос сильними вітрами (*пиловими бурями*) з поверхні поля часточок грунту разом з висіяним насінням іноді й зі сходами; у розвинених сходів оголюється коренева система і рослини гинуть. На Україні В. п. спостерігається в степовій зоні і на еродованих грунтах в Лісостепу. Заходи боротьби: застосування системи грунтозахисного обробітку орної землі та впровадження грунтозахисних сівозмін, вирощування куліс, насаджування лісових вітрозахисних смуг, зрошування.

ВИЖИ́ВАНІСТЬ — середня для виду (*популяції*) імовірність збереження організмів даного віку. Виражається відношенням числа особин того чи іншого віку до числа особин, що народилися, або до числа відкладених яєць, ікринок тощо. В. пов'язана з такими показниками, як смертність у кожній віковій групі, тривалість життя кожної особини. В. визначається генетичними (спадковими) особливостями організмів і їх взаємодією з зовнішнім середовищем. У несприятливих умовах В. знижується, в сприятливих — зростає; ця закономірність визначає динаміку чисельності популяції. В процесі прогресивної еволюції внаслідок дедалі зростаючої *адаптації* (пристосування) організмів В. підвищується. Так, В. бактерій та одноклітинних рослин і тварин становить 10^{-7}—10^{-6}%, а багатоклітинних організмів — 10—30%. Зі збільшенням В. в процесі еволюції організмів знижується їхня плодючість. В. є критерієм для оцінки ефективності дії факторів зовн. середовища на організм. *Г. Д. Бердишев.*

ВИ́ЖІВКА — річка у Волинській обл. УРСР, права притока Прип'яті. Довж. 81 км, пл. бас. 1272 км². Рівнинна, долина місцями заболочена.

ВИ́ЖНИЦЯ — місто Чернівецької обл. УРСР, райцентр, біля впадіння р. Виженки в Черемош (бас. Дунаю). Кінцевий пункт з-ці Чернівці — Вижниця. В. вперше згадується в документальних джерелах кін. 15 ст. До 1774 В.— в складі *Молдавського князівства*, 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1817—30 у районі В. діяв загін *опришків*. Населення В. брало участь у сел. русі 1848—49 під проводом Л. *Кобилиці*. В 1918 В. окупувала боярська Румунія. В роки окупації у місті діяла (з 1926) підпільна комуністична орг-ція. В 1929 у В. вибухнув страйк робітників. У 1940 В. в складі Пн. Буковини повернуто СРСР і возз'єднано з УРСР. З того самого року В.— місто. У В. працюють деревообр. комбінат, маслозавод, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 5 заг.-освітніх, музична і художня школи, уч-ще ужиткового мистецтва, лікарня, Будинок культури, кінотеатр. 2 б-ки, турбаза «Черемош».

В.— один з центрів декоративно-ужиткового мистецтва. В 1905—15 тут існував «Крайовий науковий заклад для різьбярства і металевої орнаментики», в якому викладали відомі народні майстри В. Девдюк, В. *Шкрібляк*, 1920—40 — Школа художнього промислу. За Рад. влади у В. організовано уч-ще ужиткового мистецтва з відділами худож. обробки дерева, металу, килимарства і ткацтва. У В. жили і працювали укр. художник К. М. *Устиянович* (1839—1903), укр. письменник Ю. А. *Федькович* (1869—72), бували Леся Українка (влітку 1901—03), І. Я. Франко, В. С. *Стефаник*, О. Ю. Кобилянська, укр. художник І. І. *Труш*. У В. народився польс. художник Ю. Коссак (див. *Коссаки*). Пам'ятка дерев'яної архітектури — церква Миколи (1746).

ВИ́ЖНИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 58,1 тис. чол. (1977). В районі — 34 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній та 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вижниця*. Більша частина району гориста, лежить у межах *Карпат Українських* (*Покутсько-Буковинські Карпати*). На Пн., в передгір'ях — погорбований рельєф. Корисні копалини: буре вугілля, нафта, горючий газ, сланці, кам'яна сіль, вапняки, гравій. Річки: *Сірет*, *Черемош* (бас. Дунаю). Грунти дерново-підзолисті (в передгір'ях), бурі лісові та дерново-буроземні (в горах). Ліси (ялина, бук, смерека, вільха) займають 50,8 тис. га.

Осн. галузь пром-сті — лісова (Берегометський лісокомбінат, Вижницький деревообр. комбінат). Є підприємства харч. пром-сті. Народні промисли (вишивання, ткацтво, художня обробка дерева та металу). Комбінат побут. обслуговування (Вижниця), 17 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г. району — льонарсько-тваринницький. Площа с.-г. угідь 1977 становила 26,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 16,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, льон, картопля, люпин, кормові коренеплоди. Серед галузей тваринництва розвинуті скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство. У В. р.— 13 колгоспів, відділення Чернівецької держ. с.-г. дослідної станції, міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції і кормів, райсільгосптехніка. В межах району — залізничні станції Вижниця, Берегомет, Вашківці та ін. Майже всі автошляхи (303 км) з твердим покриттям.

В районі — 37 заг.-освітніх, 3 музичні, художня і спортивна школи, Вижницьке уч-ще ужиткового мистецтва та Вашковецьке мед. уч-ще, 43 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні; будинок відпочинку. 10 будинків культури, 32 клуби, 3 кінотеатри, 40 кіноустановок, 76 б-к, турбаза «Черемош». У м. Вашківцях — музей засл. майстра нар. творчості Г. О. *Гараса*. На тер. району — місця, пов'язані з антифеод. боротьбою загонів *опришків* під керівництвом О. *Довбуша*, М. *Штолюка*, з діяльністю Л. *Кобилиці*. В с. Волоці В. р. народились брати Штерн: Манфред Штерн (Еміль Клебер) — діяч міжнар. робітн. руху, Вольф Штерн — один із засновників Компартії Австрії і

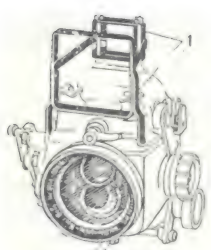

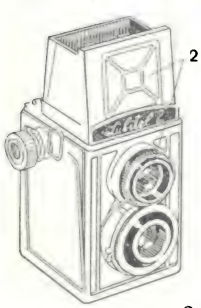

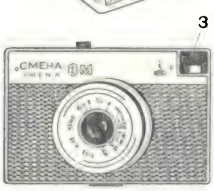

Видошукачі: 1 — рамковий; 2 — дзеркальний; 3 — оптичний.

Лео Штерн — нім. історик (НДР). Пам'ятки дерев'яної архітектури: Миколаївська церква, 1784 (у с. Волоці), Іванівська церква, 1792 (у с. Виженці) *М. Я. Волощук.*

«ВИЗВОЛЕННЯ» — легальна масова організація трудящих Пн. Буковини, яка перебувала під впливом комуністів. Створена 17.II 1929. Боролася за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною, мала масові орг-ції в Заставнівському, Вижницькому, Садгірському, Кіцманському, Сторожинецькому та ін. повітах. Центр. органом була газ. «Борець». Робітн.-сел. блок, у створенні якого брали участь члени «В.», добився значного успіху на виборах у місц. органи самоврядування в березні 1930 і на парламентських виборах 1931. Окупаційна влада 1930 провела масові арешти, суд. процеси, заборонила видання газ. «Борець» і діяльність орг-ції «В.». Проте комуністи й у підпіллі продовжували боротьбу проти окупаційного режиму за возз'єднання з Рад. Україною.

«ВИЗВОЛЕННЯ ВІТЧИЗНИ» — підпільна антифашист. організація, що виникла і діяла під проводом комуністів в Глинянському (тепер у складі Золочівського) р-ні Львів. обл. з жовтня 1942 до липня 1944. Очолювали комуністи В. Я. Дорожко, І. Ф. Головченко, М. В. Коваль та ін. Об'єднувала понад 50 чол. Перебувала в тісному контакті з патріотичною підпільною організацією *«Народна гвардія»* та партизан. загоном Д. М. *Медведєва.* Проводила антифашист. агітацію, надрукувала і розповсюдила бл. 10 тис. прим. листівок (укр. і польс. мовами). Допомогла визволити сотні рад. військовополонених, здійснювала диверсійні акти, знищила багато ворожих солдатів і офіцерів, активно боролася проти укр. бурж. націоналістів. *М. К. Івасюта.*

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—54 — війна українського народу за визволення від польсько-шляхетського панування і за возз'єднання України з Росією. В. в. у. н. була наслідком жорстокого феод.-кріпосницького й нац. гніту, який загрожував самому існуванню укр. народу. Нар. маси України вели невпинну боротьбу проти феод. гноблення польс. і укр. магнатів та шляхти. В 16 — 1-й пол. 17 ст. сталися великі антифеод. повстання (див. *Косинського повстання 1591—93, Наливайка повстання 1594—96, Жмайла повстання 1625, Павлюка повстання 1637, Острянина повстання 1638, Федоровича повстання 1630*). В середині 40-х рр. 17 ст. склалися сприятливі умови для нового піднесення боротьби проти польс.-шляхет. загарбників. Наприкінці січня 1648 на *Запорізькій Січі* під проводом Б. *Хмельницького* вибухнуло повстання проти шляхет. Польщі, яке стало початком В. в. у. н. Повсталі козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом. Уклавши союз з кримським ханом *Ісламом-Гіреєм III* і забезпечивши собі таким чином тил, Б. Хмельницький у квітні 1648 на чолі 2-тисячного війська вирушив на Правобережну Україну. Проти повстанців виступив коронний гетьман М. *Потоцький* з великими силами, в складі яких були й *реєстрові козаки* на чолі з І. *Барабашем* та І. *Караїмовичем.* 24.IV (4.V) 1648 реєстровці повстали і приєдналися до запорожців. 6(16). V 1648 на р. Жовті Води повстанське військо знищило польс. авангард. Дізнавшись про поразку в *Жовтоводській битві 1648,* М. Потоцький з гол. силами відступив. В урочищі Горохова Діброва (за 10 км від Корсуня) відбулася *Корсунська битва 1648.* Козаки вщент розбили польс. військо, а його гетьмани М. Потоцький і М. *Калиновський* потрапили в полон. Блискучі перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом до повсюдного повстання на Україні селян, міщан і козаків, до яких приєдналися й козацька старшина та частина дрібного укр. шляхетства і нижчого православного духівництва. Влітку 1648 почалась визвольна боротьба білорус. народу. На допомогу повсталим в Білорусії було відряджено загони на чолі з М. *Кричевським,* М. *Небабою,* І. *Голотою* та ін. Польс. уряд, наляканий поширенням визвольного руху, почав переговори з Б. Хмельницьким, який з гол. силами розташувався під Білою Церквою. В період переговорів повстанські частини на чолі з М. *Кривоносом* та І. *Ганжою,* розгромивши війська магнатів Я. *Вишневецького* і Я. Тишкевича, протягом червня — липня 1648 визволили *Брацлавщину.* Значну допомогу козакам надало місцеве населення. Водночас вживалися заходи щодо посилення й реорганізації сел.-козац. війська. На визволеній Лівобережній і Правобережній Україні було ліквідовано польс.-шляхет. адміністрацію й запроваджено новий адм.-тер. устрій (створено адм.-тер. одиниці — *полки,* які поділялися на сотні), різні органи управління і суду на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Вони виконували функції військ.-адм. влади. Головною силою в нар.-визв. війні був найпригнобленіший клас укр. суспільства — селянство. Проте керівництво визв. боротьбою захопила козац. старшина і зв'язана з нею укр. дрібна шляхта. Якщо селянство, маси козацтва і міщанства боролися за знищення кріпосницьких порядків і нац. гніту, то козацька старшина й укр. шляхетство, а також близькі до них соціальні групи (заможні міщани, православне духівництво) обмежували програму повстання цілями нац. визволення. Феод. верхівка укр. суспільства намагалася зберегти кріпосницькі порядки і в результаті повалення влади шляхет. Польщі перетворитися на правлячий клас України. Це й зумовило гостру внутр. боротьбу в загальнонар. русі, яка не вщухала протягом усієї нар.-визв. війни. Щоб придушити В. в. у. н., Польща протягом літа 1648 сформувала велике військо під командуванням магнатів Д. Заславського, М. Остророга і О. Конецпольського. У вересні 1648 сел.-козац. і польс.-шляхет. війська зустрілися під Пилявцями (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.). Блискуча перемога в *Пилявецькій битві 1648* відкрила сел.-козац. військові шлях до визвольного походу на Зх. Україну. В жовтні 1648 сел.-козац. військо дійшло до Львова й оточило його, згодом було обложено м. Замостя (тепер ПНР). Наступ сел.-козац. війська сприяв розгортанню визвольн. руху на Прикарпатті (див. *Покутське повстання 1648*), де повсталі селяни під проводом С. *Височана* визволили майже всі населені пункти Галицької землі від польс. шляхти. Окремі козац. загони діяли й на Закарпатті. Новообраний король *Ян II Казимир* не мав змоги швидко зібрати військо і запропонував мир, обіцяючи значні поступки. Б. Хмельницький погодився на припинення воєнних дій, оскільки сел.-козац. військо потребувало перепочинку. До того ж у ньому спалахнула епідемія чуми, що косила сотні людей. На визволеній території посилилась антифеод. боротьба селянства, і старшина, боячись за цілість своїх маєтків, прагнула якомога скоріше закінчити похід. Залишивши гарнізони на Волині й Поділлі, козацьке військо відійшло на Придніпров'я. 23.XII 1648 (2.I 1649) козаки на чолі з Б. Хмельницьким урочисто вступили в Київ. На Лівобережній і Правобережній Україні влада фактично перейшла до рук козац. старшини. Але керівники нар.-визвольної війни разом з тим усвідомлювали, що без воєнної допомоги Рос. держави переможне завершення визвольної боротьби неможливе. Відображаючи віковічне прагнення широких мас укр. народу возз'єднатися з братнім рос. народом, Б. Хмельницький і його соратники протягом всієї нар.-визвольної війни наполегливо добивалися прийняття України до складу Росії (посольства С. А. *Мужиловського,* К. Д. *Бурляя,* Ф. Я. *Вешняка* до Москви).

Позиція царського уряду щодо України зумовлювалася рядом причин. Царський уряд з побоюванням поставився до визвольної боротьби укр. народу, яка мала також антифеод. спрямування. У В. в. у. н. брали участь загони *донських козаків* і російські служилі люди. Крім того, прийняття України до

Видубицький монастир у Києві. Сучасний вигляд.

складу Рос. д-ви означало б неминучу війну з шляхет. Польщею. Однак, утримуючись від прийняття України до складу Росії, царський уряд вступив у дипломатичні відносини з Україною й почав подавати їй дипломатичну та екон. допомогу. Воєнні успіхи сел.-козац. війська високо піднесли міжнар. авторитет України. В лютому 1649 в Переяслав для мирних переговорів з гетьманською адміністрацією прибули польс. комісари. Але вона відхилила вимоги шляхет. Польщі, яка невдовзі знову почала воєнні дії. В *Зборівській битві 1649* польс. військо зазнало розгрому. Проте зрадницька політика крим. хана змусила Б. Хмельницького припинити воєнні дії. Було укладено *Зборівський договір 1649*, за яким Польща втрачала свій вплив на Правобережній і Лівобережній Україні.

На поч. 1651 польс. військо віроломно вдерлося на Правобережну Україну. Зразки мужності виявили козаки під керівництвом полковників Д. *Нечая*, І. *Богуна*, М. *Пушкаря* і Й. *Глуха*. В *Берестецькій битві 1651* крим. хан зрадив козаків, кинув поле бою і захопив в полон Б. Хмельницького. Козаки мужньо боролися під керівництвом І. Богуна і після тяжких втрат відійшли на Сх. Гетьманська адміністрація змушена була укласти *Білоцерківський договір 1651*, за яким козац. реєстр скорочувався до 20 тис. чол., а козац. територія обмежувалася тільки Київ. воєводством, польс. пани поверталися в свої маєтки на Україні.

В травні 1652 Б. Хмельницький рушив з військом на Молдавію (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*). Не бажаючи допустити воєн. союзу України з Молдавією, польс. уряд наказав коронному гетьманові М. Калиновському виступити проти Б. Хмельницького. Але в *Батозькій битві 1652* козаки здобули блискучу перемогу над польс.-шляхет. військом. Молд. господар В. *Лупу* уклав союз з Україною.

Восени 1653 польс.-шляхет. військо (60 тисяч) на чолі з Яном Казимиром рушило на Львів, а звідти на Кам'янець-Подільський. Дійшовши до м. Жванця (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.), король став табором. Лит. гетьманові Я. Радзивіллу було наказано вдертися на Україну з Пн., захопити Київ і йти на з'єднання з королем. Наприкінці 1653 до Жванця підійшло військо під проводом Б. Хмельницького і його союзники — крим. татари на чолі з Ісламом-Гіреєм III. Козаки і крим. татари оточили польс. табір. Однак Іслам-Гірей підступно припинив воєнні дії й без участі козаків уклав з Яном Казимиром перемир'я, чим врятував польс.-шляхет. військо від поразки (див *Жванецька облога 1653*). Зрада крим. татар під Жванцем, відступ козац. загонів з Молдавії, загроза нападу коаліції в складі Польщі, Трансільванії, Валахії та Молдавії створили для України вкрай несприятливу воєнну обстановку. В таких умовах *Земський собор 1653* 1 (11).X прийняв рішення розірвати мир з шляхет. Польщею і прийняти Україну до складу Росії. На Україну було відправлено з Москви повноважне посольство на чолі з В. В. *Бутурліним*, за участю якого на *Переяславській раді 1654* було оформлено видатний істор. акт — *возз'єднання України з Росією 1654*. В. в. у. н. проти шляхет. Польщі мала великий вплив на посилення антифеод. боротьби в Польщі, Молдавії, Угорщині. Возз'єднання України з Росією мало велике значення для економіч., політич. і культурного розвитку укр. народу. Карту див. між с. 160—161. Іл. див. між. с. 224—225.

Битва під Берестечком. Картина В. В. Полтавця. 1967. Музей-заповідник «Козацькі могили», с. Пляшева Червоноармійського району Ровенської області.

Літ.: Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). К., 1954; Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик. К., 1953.

В. О. Голобуцький.

ВИЗИЧКА́НИЧ Гафія Петрівна (н. 22.I 1912, с. Ганичі, тепер Тячівського р-ну Закарпатської обл.) — український рад. майстер худож. ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Виготовляє килими («Дзвіночок», 1966, та ін.), ліжники, декоративні доріжки, рушники. Твори зберігаються в ДМУНДМ.

ВИЗНАННЯ в міжнародному праві — акт держави, яким вона визнає факт утворення нової держави або створення «неконституційним шляхом» нового уряду в тій або іншій країні. Крім цих двох видів В., існують, зокрема, В. органів *Руху Опору* (напр., *Палестинського руху опору*), нац. визволення та воюючої сторони. В. нової д-ви (шляхом спец. документа чи діями, що фактично реалізують В.) свідчить, що вже існуючі д-ви вважають нову д-ву незалежною і суверенною, повноправним суб'єктом міжнар. права. В. нового уряду означає, що д-ва, яка цей уряд визнає, вважає лише його урядом суверенної д-ви. Залежно від обсягу встановлених відносин розрізняють повне В. (де-юре), при якому завжди встановлюються дипломатичні відносини, та обмежене (де-факто). В. створює сприятливі політ. і юрид. умови для нормальних відносин між стороною, яка визнає, та стороною, яку визнають, і зміцнює міжнар. позиції останньої. СРСР та ін. соціалістичні країни, на противагу імперіалістичним д-вам, які намагаються використати В. для боротьби проти небажаних їм д-в, урядів та орг-цій, застосовують В. в інтересах міжнар. співробітництва, визвольного руху пригноблених народів і справи миру. *І. І. Лукашук.*

ВИ́ЗНАЧЕНІСТЬ І НЕВИ́ЗНАЧЕНІСТЬ — категорії, які відображують одну з закономірностей процесу *становлення* й *розвитку* будь-якого явища. Визначеність характеризує однозначну спрямованість процесу. Для позначення неоднозначної спрямованості, що виявляється в наявності кількох можливостей, використовується категорія невизначеності. В. і н. властиві як людському пізнанню, так і об'єктивному світові. До серед. 19 ст. у науці та філософії панував стиль мислення, відомий під назвою «жорсткого лапласівського детермінізму» (див. П.-С. *Лаплас*), який відкидав будь-яку невизначеність в об'єктивному світі. Обмеженість цього стилю мислення уперше виявилась у біології з виникненням *дарвінізму* та у фізиці з появою *квантової механіки*. У філософії однобічність концепції визначеності лапласівського детермінізму подолав *діалектичний матеріалізм*. Сучас. наука, особливо фізика і кібернетика, широко використовує категорії В. і н., сприяє їх розробці. *Л. М. Курчиков.*

ВИ́ЗНАЧЕННЯ — логічна дія, за допомогою якої певний об'єкт відрізняють від інших об'єктів шляхом встановлення його специфічних і типових ознак чи такого розкриття змісту терміна, що позначає даний об'єкт, яке замінює опис його властивостей. У змістовному плані В. є встановленням істотних ознак об'єкта. Оскільки ці ознаки відображаються в *поняттях*, В. виступає як розкриття й формулювання, за певними правилами, змісту понять у формі *суджень*. Поширеним є В. понять через вказівку на їхній найближчий рід і видову ознаку. В науці вживають також генетичне В. (характеризує об'єкт через встановлення правил його створення), операційне В. (є описом експериментальних ситуацій фіксації об'єкта чи операцій вимірювання величин) та спеціальні види В., пов'язані з аналізом мовного аспекту логічних характеристик предмета думки.

С. Б. Кримський.

ВИ́ЗНАЧЕННЯ СТА́ТІ — механізм, що визначає можливість належності особини до чоловічої чи жіночої статі. Найпоширенішим є хромосомне В. с., що пов'язане з наявністю двох *статевих хромосом* і відбувається переважно в момент злиття статевих клітин — *гамет* (сингамне В. с.). Одна із статей, що наз. гомогаметною, містить дві однакові статеві хромосоми (напр., XX); усі гамети такого організму містять X-хромосому. Гетерогаметна стать, як пра-

До ст. **Визвольна війна українського народу 1648—54.**

1. Богдан з полками. Картина невідомого художника. 17 ст. **2.** Облога козаками Львова 1648. Офорт К. Недбловича. Кінець 17 ст. **3.** Бій козацької флотилії з литовською флотилією Я. Радзівілла під Києвом 1651. Копія з малюнка А. Вестерфельда. 1651. **4.** Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Картина М. С. Самокиша. 1934. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

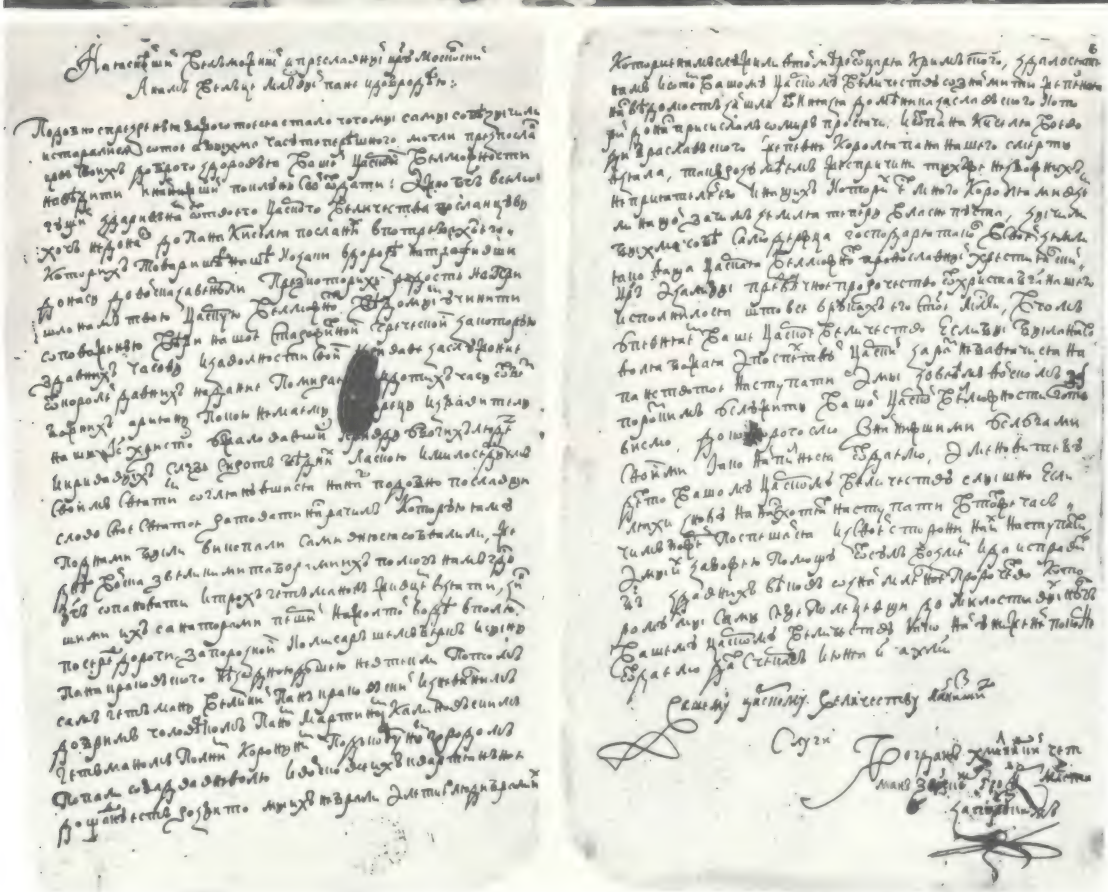

До ст. **Возз'єднання України з Росією 1654.**

1. Навіки разом. Картина художника О. А. Хмельницького. 1953. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.
2. Лист Б. Хмельницького царю Олексію Михайловичу від 8(18) червня 1648 про перемоги над польським військом і про прагнення українського народу возз'єднатися з Росією.

вило, містить різні статеві хромосоми (напр., XY), а її гамети — X- або Y-хромосому. В усіх ссавців, включаючи людину, більшості комах і земноводних, усіх молюсків, ракоподібних і червів гетерогаметною є чоловіча стать; у птахів, плазунів, метеликів, багатьох риб — жіноча, і статеві хромосоми самки у них позначають ZW, самця — ZZ. У деяких клопів чоловіча стать має лише X-хромосому без Y-хромосоми (X0). У роздільностатевих рослин гомогаметною частіше буває жіноча стать. Внаслідок однакової імовірності потрапляння кожної із статевих хромосом у гамету і випадкового поєднання гамет при *заплідненні* кількість народжуваних особин чоловічої і жіночої статі буває практично однаковою. Порушення розходження хромосом у *мейозі* може спричинитися до появи організмів зі збільшеним числом статевих хромосом, що впливає на ступінь вияву статі, а в людини може стати причиною ряду *спадкових хвороб*. У попелиць, коловерток і деяких червів відзначено В. с. ще в період формування яйцеклітин (п р о г а м н е В. с.). У морського черв'яка бонелії В. с. відбувається під впливом зовн. умов у процесі індивідуального розвитку (е п і г а м н е В. с.).

В. А. Труханов.

ВИЗНА́ЧНИК матриці, детермінант матриці — сума всіх добутків вигляду $(-1)^s a_{1k_1} a_{2k_2} \ldots a_{nk_n}$ (серед чисел $k_1, k_2, \ldots, k_n$ нема однакових), де a_{ik_i} $(i = 1, 2, \ldots, n)$ — елементи квадратної матриці

$$A = \begin{Vmatrix} a_{11}a_{12} \ldots a_{1n} \\ a_{21}a_{22} \ldots a_{2n} \\ \ldots \ldots \ldots \\ a_{n1}a_{n2} \ldots a_{nn} \end{Vmatrix},$$

s — число *інверсій* в перестановці $(k_1, k_2, \ldots, k_n)$. В. матриці A позначається det A або

$$\begin{vmatrix} a_{11}a_{12} \ldots a_{1n} \\ a_{21}a_{22} \ldots a_{2n} \\ \ldots \ldots \\ a_{n1}a_{n2} \ldots a_{nn} \end{vmatrix} \quad (1)$$

Якщо в (1) вилучити i-ий рядок і k-ий стовпець, то одержимо В. порядку $n - 1$. Добуток його на $(-1)^{i+k}$ наз. а л г е б р а ї ч н и м д о п о в н е н н я м елемента a_{ik}. Сума добутків усіх елементів будь-якого рядка (стовпця) В. (1) на їхні алгебр. доповнення дорівнює цьому В. Отже, обчислення В. порядку n зводять до обчислення В. порядків $n - 1$. Теорія В. виникла в зв'язку з дослідженнями систем лінійних рівнянь (*Крамера правило*, теорема Кронекера — Капеллі) і тепер широко використовується майже в усіх розділах математики.

Літ.: Сушкевич А. К. Вища алгебра, ч. 1. Х., 1964; Дідик В. З., Воробець Б. Д. Елементи аналітичної геометрії, матриці, визначники. Львів, 1972; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1—2. К., 1974—76; Курош А. Г. Курс высшей алгебры. М., 1975.

Ю. М. Шмандін.

ВИ́КА — кілька видів трав'янистих рослин роду *горошок* род. бобових. Листки складні, парноперисті. Квітки майже сидячі, в пазухах листків. Боби здебільшого багатонасінні. На корінні живуть бульбочкові бактерії, які засвоюють вільний азот повітря. Культивують понад 12 видів В. На Україні найбільше значення мають В. посівна, або яра (V. sativa), та В. волохата, або озима (V. villosa). В.— цінна кормова культура, здатна нагромаджувати в грунті азот і глушити бур'яни, тому вона добрий попередник для хлібів. В. п о с і в н у вирощують на Україні в Лісостепу і на Поліссі у суміші з вівсом на сіно, зелений корм, силос і зерно, а В. в о л о х а т у — у лісостепових районах у суміші з озимим житом; у степових районах вирощують озиму В. п а н н о н с ь к у (V. pannonica) — однорічну кормову рослину, посухостійкішу, ніж В. волохата. На Україні пошир. сорти: Льговська 31-292, Білоцерківська, Дніпровська, Берегівська місцева та ін. Медонос. Середній урожай зеленої маси суміші В. з ін. культурами 150—200 ц/га і зерна — 20—25 ц/га (при чистому посіві — 30—40 ц/га).

Ф. П. Юхимчук.

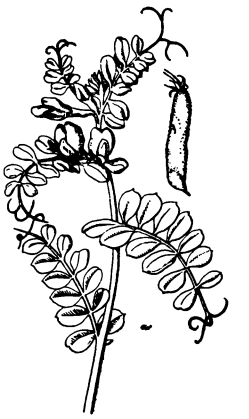

Вика яра.

ВИ́КИДЕНЬ — самовільне переривання *вагітності* (без будь-якого втручання). Спричинюється нейро-ендокринними порушеннями, інфекційними хворобами, інтоксикаціями, захворюваннями та вадами розвитку статевих органів, ізоантигенною (див. *Антигени*) несумісністю крові матері й плоду тощо. Жінки, у яких трапляються В., перебувають на обліку в жіночій консультації й підлягають мед. обстеженню. Виявлення причин В. має важливе значення для його лікування й профілактики.

ВИКЛИ́НЮВАННЯ — поступове зменшення грубизни (величини поперечного перерізу) геол. тіла до повного зникнення його. Буває первинне і вторинне В. При первинному В. зменшення грубизни є результатом нерівномірного нагромадження відкладів або розмиву їх під час утворення самого тіла. Вторинне В. виникає внаслідок діяння різних тектонічних сил (див. *Тектонічні рухи*) та руйнування (*денудації*) гірських порід. Розв'язання питання про причини В. має велике значення для розвідки корисних копалин і обчислення запасів їх.

Р. В. Бершеда.

ВИКЛИЧНИ́Й ПРИ́ЛАД — електромеханічний прилад, за допомогою якого абонент викликає (через автоматичну телеграфну станцію) іншого абонента. В. п. обладнаний номеронабиральним диском, аналогічним телефонному, або клавіатурою телеграфного апарата; з'єднаний (звичайно телефонним кабелем) з розміщеним поруч телеграфним апаратом і з лінією до абонентської телеграфної станції. Застосовується при *абонентському телеграфуванні*.

ВИ́КЛЮЧЕНОГО ТРЕ́ТЬОГО ЗАКО́Н — один з основних законів *формальної логіки*, згідно з яким для кожного судження істинне або воно саме, або його заперечення. В сучас. логіці В. т. з. обмежується сферою оперування конечними множинами об'єктів думки та її двозначною оцінкою в термінах «істинність» і «хибність». Завдяки цьому В. т. з. виступає лише одним з багатьох ін. аспектів діалектичної багатоманітності мислення, який фіксує таке уточнення думки, коли можна здійснити вибір між її ствердженням і запереченням, виключаючи щось посереднє. Правило такого вибору набуло характеру афоризму: «tertium non datur» (третього не дано), який вживається й для проголошення вимоги принципового, безкомпромісного вирішення справи, засудження будь-якої «третьої лінії» в ситуації «роздвоєння», загострення боротьби полярних протилежностей.

С. Б. Кримський.

ВИ́КЛЮЧНІ ПРАВА́ — права, що належать лише певній, визначеній законом, особі, в силу чого виключається можливість здійснення відповідних прав будь-ким іншим. В СРСР таким правом є насамперед право виключної власності Рад. д-ви на землю, надра, ліси тощо. В. п. є й права автора, винахідника (див. *Авторське право, Винахідницьке право*).

ВИКОЛО́ШУВАННЯ — фаза посиленого розвитку і виходу колоса у злаків. Те саме, що й *колосіння*.

ВИКОНА́ВЧА ВЛА́ДА — за буржуазною доктриною самостійний вид *влади*, яка за своїми функціями відмінна від законодавчої і судової влади. Відповідно до конституцій бурж. д-в В. в. притаманна урядові, який має виконувати закони, що приймаються *парламентом*, і здійснювати поточне управління в межах і на підставі закону. Однак для держ.-монополістичного капіталізму характерні криза парламентаризму, звуження прав парламентів, значне посилення В. в., яка дедалі більше підмінює законодавчу владу, а часто бере активну й вирішальну участь у здійсненні її. Цього В. в. досягає, зокрема, завдяки парламентській більшості, яка підтримує уряд, здійсненню законодавчих функцій в порядку т. з. делегованого законодавства, тобто за прямим уповноваженням парламенту. В соціалістичних країнах протиставлення В. в. законодавчій не має місця. Найвищим *виконавчим та розпорядчим органом* держ. влади в Рад. країні є *Рада Міністрів СРСР*. Див. також *Влада державна*.

Р. В. Бершеда.

ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т КОМУНІСТИ́ЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНА́ЛУ (ВККІ) — керівний орган *Комуністичного Інтернаціоналу* у період між його конгресами. Спочатку склад ВККІ формувався на базі представництва компартій, а з IV конгресу Комінтерну (1922) — шляхом виборів на конгресах з урахуванням побажань його секцій. Мав постійно діючі органи: Президію ВККІ (до вересня 1921 — Мале бюро), Секретаріат та Оргбюро, функції яких з 1926 виконував Політсекретаріат [після VII конгресу (1935) — Секретаріат на чолі з генеральним секретарем Г. *Димитровим*]. ВККІ мав спеціальні комісії та службу зв'язку. Для встановлення тісніших контактів з секціями Комінтерну ВККІ створював регіональні бюро (лендер-секретаріати) — Західноєвропейське, Південноафриканське,

Викопні організми: 1 — відбиток листка папороті Lepidopteris fortriensis; 2 — фосилізований череп викопної черепахи Macrocephalochelys pontica; 3 — ядро амоніта Pavlovia hypophantica.

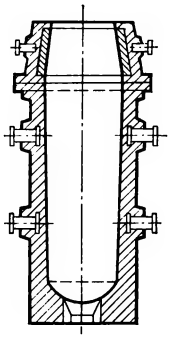

Виливниця для розливання сталі.

Східне та ін. (існували до жовтня 1935). За 24 роки існування ВККІ провів 13 розширених пленумів, численні засідання з актуальних питань світового комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, відіграв величезну роль у втіленні в життя рішень багатьох конгресів Комінтерну. Припинив існування 10.VI 1943 після розпуску Комінтерну. ВККІ видавав багатьма мовами теоретичні й політ. органи: «Комуністичний Інтернаціонал», «Інтернаціонале прессекорреспонденц» («Міжнародна пресінформація)», «Рундшау» («Огляд») та ін. *Б. М. Забарко.*

ВИКОНА́ВЧИЙ ЛИСТ — в СРСР судовий документ, що у встановленій законом формі засвідчує право стягувача на примусове виконання *судових рішень*. Для здійснення примусових дій *судовий виконавець* зобов'язаний пред'явити боржникові виконавчий лист.

ВИКОНА́ВЧИЙ МЕХАНІ́ЗМ, сервомотор — 1) Пристрій, що, відповідно до поданих на його вхід сигналів, переміщує регулюючий орган, який змінює режим об'єкта регулювання. Складається з двигуна, передачі (гідравлічної, пневматичної або електричної) та елементів керування, контролю, сигналізації, блокування і *зворотного зв'язку*. За видом використовуваної енергії розрізняють гідравлічні, пневматичні, електричні та комбіновані В. м. Застосовують у системах автом. регулювання, дистанційного керування тощо. 2) Механізм, що безпосередньо виконує задану операцію у технологічному процесі.

ВИКОНА́ВЧІ КОМІТЕ́ТИ МІСЦЕ́ВИХ РАД НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ, виконкоми — виконавчі і розпорядчі органи крайових, обласних, окружних, районних, міських, районних у містах, селищних і сільських *Рад народних депутатів*. Обирають їх відповідні місц. Ради з числа депутатів у складі голови, його заступників, секретаря і членів. Виконкоми безпосередньо підзвітні цим Радам, а також вищестоящому виконавчому і розпорядчому органові. Виконкоми керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культ. будівництва на відповідній території. Розв'язують питання, віднесені до відання Рад, за винятком тих, які мають розглядатися і вирішуватися на сесіях Рад. Вони скликають сесії Рад і організовують попереднє обговорення населенням проектів рішень Рад у найважливіших питаннях; координують роботу постійних комісій місц. Рад; подають допомогу нар. депутатам у виконанні їхніх обов'язків. Осн. орг.-правовою формою діяльності виконкомів є регулярні засідання. Виконкоми приймають рішення та розпорядження. Вони систематично, не рідше одного разу на рік, звітують про свою роботу перед відповідними Радами, а також на зборах трудящих, здійснюють керівництво і контроль за діяльністю створюваних при виконкомах комісій (адміністративних, спостережних, у справах неповнолітніх). Для управління окремими галузями госп. і соціально-культ. будівництва створюються відділи і управління виконавчих комітетів. *В. Є. Бражников.*

ВИКОНА́ВЧІ ТА РОЗПОРЯ́ДЧІ О́РГАНИ — частина радянського держ. апарату, яка організовує практичне виконання законів та ін. актів органів державної влади в усіх сферах держ. життя. В. та р. о. є *Рада Міністрів СРСР*, Ради Міністрів союзних (в УРСР —*Рада Міністрів УРСР*) та авт. республік, *виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів*. Створюються відповідними Радами нар депутатів, яким вони підпорядковуються. Правове становище В. та р. о., їхню систему, компетенцію, форми та методи діяльності визначено в Конституції СРСР, конституціях союзних та авт. республік, спец. законах (напр., Законі про Раду Міністрів СРСР) та ін. держ. актах. Система В. та р. о. будується відповідно до *державного устрою* СРСР і адм.-тер. поділу союзних республік. За характером діяльності розрізняють загальні, галузеві та міжгалузеві В. та р. о.; за масштабом діяльності — вищі, центральні і місцеві; залежно від способу розв'язання питань — колегіальні і єдиноначальні; за джерелами фінансування і способом розпоряджання матеріальними засобами — бюджетні і госпрозрахункові. *О. Ф. Фрицький.*

ВИКОНА́ННЯ ВИ́РОКУ — заключна стадія рад. кримінального процесу (див. *Процесуальні стадії*), на якій реалізується *вирок* суду в конкретній кримінальній справі. Здійснюється відповідно до ст. 54 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 33 КПК УРСР). Негайному виконанню підлягають виправдувальні вироки і такі, що звільняють підсудного від *покарання*. Обвинувальний вирок виконується після набрання ним законної сили (тобто після закінчення строку касаційного оскарження та опротестування). В. в. є обов'язковим для всіх держ. і громад. установ, підприємств і орг-цій, службових осіб та громадян. Допускається відстрочка В. в.— щодо неповнолітніх, особи, вперше засудженої до позбавлення волі строком до 3-х років, при тяжкій хворобі засудженого, при вагітності засудженої та ін. підставах, передбачених законом. Нагляд за законністю В. в. здійснює прокурор. *Генеральний прокурор СРСР*, Голова Верховного суду СРСР, їхні заступники, прокурори республік і голови Верховних Судів союзних республік у випадках порушення закону мають право припинити В. в до *перегляду у порядку судового нагляду*. *Ф. К. Глух.*

ВИКОПНІ ОРГАНІ́ЗМИ — організми минулих геологічних періодів, рештки і сліди життєдіяльності яких зберігаються в товщі осадових порід земної кори. В. о. можуть бути представлені повністю вимерлими (напр., *ринії, динозаври*), зниклими в певному районі (напр., для Європи — болотний кипарис, страуси та ін.) або сучасними формами, які жили і в давноминулі часи (сосни, дуби, дикі свині, річкові молюски тощо). Вивчення В. о. є предметом *палеонтології*. Має велике значення для формування правильних уявлень щодо історії розвитку органічного світу, для встановлення віку осадових порід, послідовності нашарування їх (*геохронологія, стратиграфія*), особливостей ландшафтів та кліматичних умов минулого (*палеогеографія*). Найдавніші В. о. відомі з протерозойської ери (бактерії, синьозелені водорості, найпростіші, а пізніше—й багатоклітинні безхребетні тварини). Відповідно до розвитку органічного світу збільшується різноманітність В. о. у пізніших (молодших) нашаруваннях порід. Розрізняють такі найголовніші форми збереження В. о.: скам'янілі, або фосилізовані рештки, в яких органічні речовини заміщені мінеральними (скам'янілі спори, пилок тощо); відбитки тіла В. о. (напр., водоростей) на вмісних породах; т. з. ядро-цементована вмісна порода, що виповнює порожнини В. о. (напр., середину раковини молюсків); цілі або фрагментовані мінеральні скелетні утвори, захоронені в товщі осадових порід (корали, молюски); сліди життєдіяльності В. о. (сліди тіла або кінцівок на вмісній породі, скам'янілі екскременти тощо). Закономірності процесів захоронення (утворення місцезнаходжень) решток В. о. в осадових породах вивчає *тафономія*. *В. І. Таращук.*

ВИ́КРИВЛЕННЯ ХРЕБТА́ — зміна нормальної конфігурації хребта, що призводить до порушення постави. Найчастіше зустрічається бокове В. х. (*сколіоз*), яке нерідко поєднується з викривленням у передньозадньому напрямі. В. х. вперед (*лордоз*) розвивається в поперековій ділянці, поглиблюючись по лінії фізіол. вигину. В. х. назад (*кіфоз*) буває здебільшого в грудному відділі, посилюючи фізіол. вигин, але може бути і в ін. відділах хребта. В. х. в передньозадньому напрямі (*горб*) зустрічається рідше. В. х. може виникати від порушень внутрішньоутробного розвитку, внаслідок деяких захворювань (рахіту, туберкульозу, поліомієліту тощо), травм, а також при постійній неправильній позі (у школярів, скрипалів, годинникарів та ін.). Лікування: лік. гімнастика, масаж, специфічне лікування. Проте найважливіше — попередити В. х. заходами профілактики. *К. С. Терновий.*

ВИКУПНА́ ОПЕРА́ЦІЯ — держ. кредитна операція, проведена цар. урядом в інтересах поміщиків за рахунок селянства після скасування *кріпосного права* (1861). Здійснювалася згідно з Положенням про викуп. Виділені селянам наділи переходили в їхню власність лише після сплати викупних платежів, що у 2—3 рази перевищували ринкову ціну землі. Викупну суму разом з процентами селяни мали виплачувати д-ві протягом 49 років. Під тиском революції 1905—07 царський уряд змушений був спочатку зменшити викупні платежі, а з 1 (14).I 1907 скасувати їх. На той час тільки кол

поміщицькі селяни вже виплатили царському урядові бл. 2 млрд. крб., тоді як ринкова ціна землі, що перейшла до селян, не перевищувала 544 млн. крб. Вартість надільної сел. землі на Україні за ринковими цінами 1854—58 дорівнювала 128 млн. крб., а за неї було нараховано викупних платежів понад 503 млн. крб. За оцінкою В. І. Леніна, В. о. була величезним за своїми масштабами пограбуванням селян поміщиками і царським урядом (див. Повне зібр. тв., т. 20, с. 161—170). *М. Н. Лещенко.*

ВИЛИВНИ́ЦЯ — металева (переважно чавунна) форма для *розливання* металу і утворення зливків. Розрізняють В. вертикальні та горизонтальні; прямокутного, круглого, квадратного або ін. поперечного перерізу; з дном або без дна (наскрізні). Заповнюють В. металом зверху або знизу. Найпоширенішими є вертикальні В. (мал.), у які розливають сталь. У горизонтальні В. (мульди), що їх використовують на *розливних машинах*, розливають чавун, у В., що являють собою невисокі ванни з вертик. перегородками, — *феросплави* і деякі кольорові метали. Щоб запобігти утворенню в зливках усадочних раковин (порожнин), В. обладнують спец. пристроями — надставками.

ВИ́ЛКОВЕ — місто Кілійського р-ну Одеської обл. УРСР Розташоване на Кілійському гирлі р. Дунаю, на острівцях, за 18 км від Чорного м. Місто перетинають канали і протоки, за що воно має назву «Українська Венеція». Засн. 1746 як поселення Липованське на тер. Пд. Бессарабії, яка була під владою Туреччини. На межі 18—19 ст. поселення почали називати Вилків. За *Бухарестським мирним договором 1812* Вилків відійшов до Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. В лютому 1918 у В. відбулися запеклі бої *Дунайської військової флотилії* і загонів Червоної гвардії на чолі з А. Г. *Железняковим* проти рум. окупантів. У 1918—40 окуповане боярською Румунією. Трудящі В. брали участь у *Татарбунарському повстанні 1924* В 1940 у складі Бессарабії В. повернуто СРСР і возз'єднано з УРСР. У В.—рибообробний та судноремонт. філіали Чорноморського рибопром. виробничого об'єднання «Антарктика», з-д пресів, вузлів і деталей, риболов. артіль, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-освітні школи, Вилківська наук.-експериментальна база Ін-ту гідробіології АН УРСР, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ВИ́ЛОК — селище міського типу Виноградівського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 4,0 тис. ж. (1977). Деревообр. та хлібний комбінати, взут. ф-ка, асфальтобетонний, комбікормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування тощо. 4 заг.-освітні школи, лікарня. 3 клуби, б-ка. В. засн. 1304.

ВИ́ЛОЧКОВА ЗА́ЛОЗА, зобна залоза, гимус — парний залозистий орган *внутрішньої секреції* у хребетних тварин і людини. В людини розташована у грудній клітці, у верхньому відділі переднього середостіння. Звичайно добре розвинена у дітей. Після статевого дозрівання поступово зазнає зворотного розвитку. В. з. належить провідна роль у розвитку *імунітету*. Перебуває в тісній взаємодії з функціонуванням ін. залоз внутр. секреції; бере участь у регуляції росту, мінерального і вуглеводного обміну.

ВИЛУГО́ВУВАННЯ — 1) В т е х н і ц і — добування складових частин твердих матеріалів за допомогою розчинника. Грунтується на здатності речовини, що її добувають, розчинятися в рідині краще, ніж ін. складові частини оброблюваного матеріалу. Розчинниками є вода, водні розчини к-т (в основному сірчаної і соляної), лугів (аміаку, їдкого натру) і солей (вуглекислого натрію або алюмінію), *ціаніди*. В. провадять в чанах з мех., пневматичним або пневмо-мех. перемішуванням при атм. тиску; в чанах без перемішування; в трубчастих реакторах і *автоклавах*. Застосовують у *гідрометалургії*, гірничій справі, хім. пром-сті тощо. 2) В. г і р с ь к и х п о р і д — процес розчинення та вимивання водами деяких компонентів гірських порід. Інтенсивність його залежить від природи речовини, яка розчиняється, складу та т-ри розчину. В. г. п. сприяє збагаченню рудних родовищ, утворенню мінеральних вод, зумовлює розвиток карстових процесів (див. *Карст*) та суфозійних явищ — просідання грунту з утворенням невеликих западин, блюдець тощо. 3) В. г р у н т у — вимивання з верхніх шарів грунту водорозчинних сполук і пересування деякої частини колоїдів (див. *Колоїдні системи*) у нижні горизонти або підгрунтову породу. В. г. відбувається під впливом низхідної, а на схилах також і бічної течії води. Внаслідок вилуговування грунт збіднюється на елементи живлення рослин. З а х о д и б о р о т ь б и: правильна система обробітку грунту і внесення достатньої кількості органічних добрив.

ВИ́ЛУЧЕННЯ ЗЕМЕ́ЛЬ — в СРСР одна з форм повного або часткового припинення права *землекористування*. Застосовується лише в разі виникнення держ. або громадської потреби в зем. ділянці, що перебуває в *користуванні*. Порядок здійснення В. з. визначено *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — глава 8 ЗК УРСР) та ін. держ. актами. В УРСР вилучати зем. ділянки мають право: Рада Міністрів УРСР — з усіх земель незалежно від розміру зем. ділянки; виконкоми обл. Рад нар. депутатів — у межах 5 га з усіх земель, крім зрошуваних і осушуваних, ріллі та ряду ін. (ст. 41 ЗК УРСР), вилучення яких здійснюється тільки Радою Міністрів УРСР; виконкоми міських (селищних) Рад нар. депутатів — з земель населених пунктів незалежно від розміру ділянки, крім земель, закріплених за колгоспами, радгоспами та ін. с.-г. підприємствами у безстрокове користування, вилучення яких здійснюється облвиконкомами або Радою Міністрів. Див. також *Відведення земель*. *А. І. Пшеничний.*

ВИМАГА́ТЕЛЬСТВО — злочин, що за кримінальним законодавством СРСР полягає у вимаганні передачі *майна* чи права на майно або надання майнових вигід, поєднаному з погрозою застосувати насильство до потерпілого чи близьких йому осіб або знищити належне їм майно чи розголосити відомості, що ганьблять їх. Кримінальну відповідальність передбачено лише за В. особистої власності громадян (ст. 144 КК УРСР). В. карається позбавленням волі на строк до 3-х років або виправними роботами на строк до 1 року. В. є також обставиною, що обтяжує відповідальність *службової особи*, винної у вимаганні хабара (див. *Хабарництво*). *В. В. Скибицький.*

ВИМЕРЗА́ННЯ РОСЛИ́Н — загибель рослин або їхніх частин від утворення в тканинах льоду, кристалики якого механічно ушкоджують тканини листків, стебла і коріння, зневоднюють цитоплазму клітин, що порушує її структуру і призводить до *денатурації білків* та загибелі клітин. В. р. може бути також від порушення обміну речовин, яке спричинюється різким коливанням т-ри. Найбільше терплять від вимерзання посіви озимих хлібів і багаторічних трав. З а х о д и б о р о т ь б и: *снігозатримання*, добір морозостійких сортів, висока агротехніка (особливо своєчасна сівба озимих), *загартовування рослин*.

ВИМИКА́Ч електричний — апарат або пристрій, яким вимикають чи вмикають *коло електричне*. Осн. частини В.: система рухомих і нерухомих контактів; пристрої (клеми) для з'єднування з проводами; *привод* (ручний, пружинний, електромагнітний або пневматичний). Потужні В. високої напруги обладнують пристроями, що гасять електр. дугу, яка виникає між контактами під час вимикання кола з струмом. Розрізняють В. низької (до 1000 В) і високої (понад 1000 В) напруги; постійного і змінного струму; ручної і автом. дії; одно- і багатополюсні. До В. низької напруги належать рубильники, спец. автомати, контактори, магнітні пускачі. В. високої напруги поділяють за способом або середовищем, застосовуваним для гасіння електр. дуги, на електромагнітні (дуга втягується електромагнітними силами в дугогасні камери, де охолоджується і згасає), розраховані на напруги до 15 кВ, вакуумні (35 кВ), масляні (380 кВ), елегазові (з середовищем шестифтористої сірки — елегазу) — на напруги до 750 кВ, повітряні (мал.) — на напруги до 1150 кВ та ін. Маса потужних В. до 9 тис. кг, висота до 12 м. За допомогою В. вмикають і вимикають електр. машини, лінії електропередач, двигуни електротранспорту, електропобутові прилади і пристрої тощо. *О. М. Костюк.*

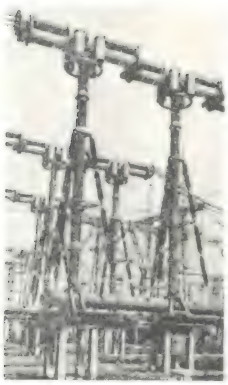

Вимикачі повітряні на електричній підстанції.

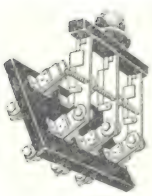

Вимикач електричний. Триполюсний рубильник.

ВИМИРА́ННЯ ОРГАНІ́ЗМІВ — часткове або цілковите зникнення окремих видів, груп рослин і тва-

рин (напр., *кордаїтів, трилобітів*) або цілих *флор* і *фаун* з певної території чи акваторії протягом геологічної історії Землі. В. о. є однією з сторін еволюції органічного світу (вимирання одних форм супроводжується прогресивним розвитком інших). Про причини В. о. існує ряд гіпотез. Деякі з них пояснюють В. о. з хибних позицій, вбачаючи причини цього явища в дії зовнішніх (катастрофи, космічні випромінювання тощо) або внутр. (певна, наперед визначена тривалість існування організмів, особлива «життєва сила», філогенетичне старіння та ін.) факторів. Загальне обгрунтування проблеми В. о. на підставі вчення про мінливість видів та про єдність і взаємозв'язок організмів з навколишнім середовищем дав у своїх працях Ч. *Дарвін*. За його теорією, процес вимирання одних форм пов'язаний з виникненням інших (внаслідок *добору природного*) і пояснюється зміною тісно пов'язаних між собою *біотичних факторів* та *абіотичних факторів*. В. о. передує скорочення їхнього *ареалу* і різке зменшення чисельності їх. На ділянках ареалу, що не зазнали значних змін, можуть зберігатись окремі представники вимерлих груп рослин і тварин — *релікти* давніх флор і фаун. Теорія Дарвіна набула дальшого розвитку в працях В. О. *Ковалевського*, який вважав однією з найважливіших умов В. о. інадаптивну еволюцію (див. *Інадаптація*). З появою людини серед багатьох факторів, що спричинюють В. о. на Землі, дедалі більшого значення набуває її діяльність (*антропічні фактори*), яка веде до зміни природних умов існування тварин і рослин. Тому в наш час велика увага приділяється *охороні природи*, зокрема розробці заходів запобігання вимиранню організмів.

Н. Л. Корнієць.

ВИМІ́РЮВАЛЬНА ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з побудовою, проектуванням, виготовленням і застосуванням засобів вимірювань. Найпоширенішими є електровимірювальні засоби В. т.(*амперметри, ватметри, вольтметри, гальванометри, омметри* та ін. вимірювальні *електричні прилади*), оскільки кожну фіз. величину можна перетворити на зручний для вимірювання електр. сигнал. Застосовують також засоби В. т. механічні (напр., *глибиноміри, кутоміри, мікрометри*), оптичні (*інтерферометри, люксметри* та ін. *оптичні прилади*), пневматичні (див. *Пневматичний прилад* вимірювальний) тощо. Ними вимірюють силу електр. струму, розміри оброблюваних заготовок, деталей, лінійні і кутові переміщення, параметри технологічних процесів. Засобами В. т. з нормованими метрологічними властивостями є *міри* фіз. величин (див. також *Еталон, Міри довжини, Міри електричних величин, Міри кутові, Міри місткості*), *вимірювальні перетворювачі* і *вимірювальні прилади*, а також складені з них вимірювальні установки і системи. За службовим призначенням розрізняють засоби робочі, якими здійснюють практичні вимірювання, і зразкові, що ними атестують і перевіряють робочі і менш точні зразкові засоби, прагнучи забезпечити єдність вимірювань. Залежно від форми вимірюваної інформації, яку несуть вихідні сигнали, засоби В. т. бувають аналогові й цифрові (див. *Аналогова обчислювальна машина, Цифрові вимірювальні прилади*). В. т. поступово перетворюється на інформаційно-вимірювальну техніку, яка через узагальнення теорії вимірювань об'єднує ділянки В. т., що сформувалися в різних галузях науки, техніки і нар. г-ва. Посилюються зв'язки В. т. з *обчислювальною технікою*, технікою зв'язку й *автоматикою*, відбувається її кібернетизація (див. *Кібернетика технічна, Телемеханіка*). Набуває розвитку імовірнісна (стохастична) В. т. (див. *Імовірностей теорія*). Удосконалюються засоби *дилатометрії, дозиметрії, масспектрометрії, рефрактометрії* тощо. В СРСР засоби В. т. розробляють, враховуючи їх конструктивну, технологічну, інформац. і метрологічну сумісність у Держ. системі пром. приладів і засобів автоматизації та агрегатному комплексі засобів електровимірювальної техніки. На цій основі можливий перехід до машинного проектування й автоматизації виготовлення засобів В. т., особливо в разі використання *інтегральних схем*. Див. також *Приладобудування*.

Літ.: Орнатский П. П. Теоретические основы информационно-измерительной техники. К., 1976.

С. С. Обозовський.

ВИМІ́РЮВАЛЬНИЙ ПЕРЕТВО́РЮВАЧ — пристрій, що перетворює будь-яку вимірювану величину (або сигнал, функціонально зв'язаний з нею) на сигнал, зручний для передавання, подальшого перетворення або обробки обчислювальними пристроями, але непридатний для безпосереднього сприймання; засіб *вимірювальної техніки*. Найпоширеніші В. п. масштабні і функціональні. Масштабні В. п. (напр., вимірювальні *трансформатори, подільники* напруги) змінюють масштаб вимірюваної величини, не змінюючи її фіз. природи. Вони дають змогу розширювати межі вимірювань засобів вимірювальної техніки. Функціональні В. п. (напр., *термопари*) перетворюють вимірювану величину тієї чи ін. фіз. природи на функціонально зв'язаний з нею сигнал (звичайно електричний). За допомогою таких В. п. електр. вимірювальними засобами можна вимірювати найрізноманітніші неелектр. величини. Окремий клас становлять т. з. операційні В. п., які виконують над досліджуваними величинами певні матем. операції, напр. інтегрування і диференціювання. За формою вихідного сигналу функціональні В. п. бувають аналоговими (вихідний сигнал є фіз. аналогом вимірюваної величини) або аналого-цифровими (вихідний сигнал — у вигляді цифрового коду).

Є. С. Поліщук.

ВИМІ́РЮВАЛЬНИЙ ПРИ́ЛАД — прилад, за допомогою якого одержують інформацію про значення вимірюваної фізичної величини. Розрізняють В. п. для електричних (див. *Електричний прилад* вимірювальний, *Електродинамічний прилад* вимірювальний, *Електромагнітний прилад* вимірювальний, *Електростатичний прилад* вимірювальний, *Термоелектричний прилад* вимірювальний, *Ферродинамічний прилад* вимірювальний), механічних, оптичних (див. *Оптичний прилад* вимірювальний), магнітних, теплових та ін. вимірювань. Іноді застосовують комбіновані В. п., які дають змогу вимірювати кілька фіз. величин, напр. електричні і магнітні. За формою інформації В. п. поділяють на аналогові та цифрові (див. *Цифрові вимірювальні прилади*). В аналогових В. п. значення вимірюваної величини найчастіше відлічується оператором на шкалі, в цифрових В. п. інформація відображується на спец. цифровому *індикаторі*. В. п. бувають автоматичні і з ручним керуванням. За типом відлікового пристрою розрізняють В. п. показуючі (результати вимірювань відображуються на шкалі або цифровому індикаторі) та реєструючі (результати вимірювань записуються у вигляді графіків, діаграм або числового друку). Точність одержуваної інформації зумовлюється допустимими похибками приладу тощо.

С. С. Обозовський, В. С. Скрябінський.

ВИМІ́РЮВАННЯ — знаходження значення фізичної *величини* дослідним шляхом за допомогою спеціальних технічних засобів. Розрізняють статичні і динамічні В. При статичних В. вимірювана величина не змінюється, при проведенні динамічних В.— змінюється. З точки зору заг. прийомів одержання результатів В. поділяють на прямі і непрямі. При прямому В. значення фіз. величини знаходять безпосередньо з дослідних даних (тиск вимірюють манометром, температуру — термометром і т. д.); при непрямому В.— на основі відомої залежності між невідомою величиною та величинами, визначеними прямим В. (напр., знаходження площі на основі прямих В. лінійних розмірів). В., основою якого є пряме В. однієї або кількох осн. величин і використання фіз. сталих, наз. абсолютним. В. відношення величини до однойменної, яка береться за одиницю, або зміни величини відносно іншої, взятої за вихідну, наз. відносним. Оскільки результати В. завжди дещо відрізняються від істинного значення вимірюваної величини через наявність похибок, вони звичайно супроводяться оцінкою похибки (див. *Похибка вимірювання*).

Літ.: Бурдун Г. Д., Марков Б. Н. Основы метрологии. М., 1975.

Ю. В. Рушков.

ВИМІ́РЮВАННЯ ТВАРИ́Н — обмір окремих частин тіла (статей) тварин, визначення промірів. Провадиться для встановлення розмірів і живої маси тварин; контролю за ростом і розвитком молодняка; при записуванні тварин до племінних книг; для оцінки *екстер'єру* тварин; встановлення типу будо-

ви тіла і напряму продуктивності та ін. Основні проміри: висота в холці, коса довжина тулуба, обхват грудей за лопатками, обхват п'ястка та ін. В. т. провадять спец. інструментами: вимірювальною палицею, циркулем і сантиметровою стрічкою. На підставі одержаних протягом ряду років даних роблять висновки про зміни екстер'єру тварин (прогресує чи деградує стадо), встановлюють стандарти для порід тощо.

ВИМОКА́ННЯ РОСЛИ́Н — загибель озимих хлібів та інших зимуючих культур (напр., багаторічних трав) від застою на полі води. В. р. буває навесні в знижених місцях з безструктурними глинистими і суглинистими грунтами. Вода в таких місцях при тривалих відлигах стоїть тижнями, вкриває не тільки коріння, а й листя, внаслідок чого свіже повітря не надходить до рослин і грунту, порушується фотосинтез, і рослини гинуть. Заходи боротьби: створення міцної грудочкуватої структури грунту, відведення з поля води, борознування посівів, влаштування дренажу та ін. агротехнічні прийоми.

ВИ́МОРОЧНЕ МАЙНО́ — в цивільному праві майно, яке після смерті власника не переходить до його спадкоємців. За рад. правом (в УРСР ст. 555 ЦивК УРСР) майно вважається виморочним, якщо у спадкодавця немає спадкоємців ні за законом, ні за *заповітом*; коли всі спадкоємці відмовилися від *спадщини* або позбавлені законом права на неї. В. м. переходить до д-ви, яка стає власником цього майна.

ВИ́МУШЕНЕ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ, індуковане випромінювання — випромінювання квантовими системами (напр., атомами) електромагнітного проміння під дією зовнішнього електромагнітного поля. Імовірність В. в. пропорційна інтенсивності зовн. випромінювання, а частота, напрям поширення і поляризація випромінюваного й падаючого зовні *фотона* збігаються. Після кожного акту В. в. замість одного фотона з'являються два ідентичні. Якщо зовн. фотон потрапляє в середовище, де кількість квантових об'єктів, які перебувають на вищому енергетичному рівні E_2, більша за кількість тих, що перебувають на нижчому E_1, а його частота $\nu = (E_2 - E_1)/\hbar$, де $\hbar$ — *Планка стала*, то процес В. в. нових фотонів розвиватиметься лавиноподібно. Явище В. в. використовують для генерування і підсилювання електромагнітних хвиль (див. *Квантові генератори і підсилювачі*).

Літ.: Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Машкевич В. С. Квантова електроніка. основи і досягнення. К., 1974. *В. М. Пугач.*

ВИ́МУШЕНІ КОЛИВА́ННЯ — *коливання* у фізичних системах, які виникають внаслідок впливу зовнішніх змінних сил. Характер В. к. залежить від характеру діючих сил і властивостей системи. Під час діяння періодично змінної сили через деякий час (тим менший, чим більше згасання *власних коливань* системи) встановлюються В. к. з частотою цієї сили (у заг. випадку з деяким зсувом по фазі). Амплітуда В. к. зростає із збільшенням амплітуди діючої сили і зменшується при збільшенні її частоти. При наближенні частоти зовн. сили ω до частот власних коливань системи ω_0 настає *резонанс* — різке зростання амплітуди A В. к. (мал.). У *нелінійних системах* спостерігаються специфічні явища: випередження або запізнення резонансу, поява резонансу при деяких дробових співвідношеннях частот В. к. і власних коливань тощо.

Літ.: Берклеевский курс физики, т. 3. М., 1976. *В. О. Гробов.*

ВИНА́ — психічне ставлення правопорушника до своїх дій та їхніх наслідків, виявлене у формі умислу або необережності. В. є елементом суб'єктивної сторони складу будь-якого *правопорушення*, і тому юрид. відповідальність, за заг. правилом, можлива, коли особа винна у вчиненні забороненого *діяння юридичного*. Тільки в цивільному праві в окремих передбачених рад. законом випадках (напр., при заподіянні шкоди *джерелом підвищеної небезпеки*) можлива відповідальність без В. У кримінальному праві відповідальність без В. неможлива. Ст. 3 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* встановлює, що кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні *злочину*, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Злочин визнається вчиненим у формі умислу, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання їх. Різне вольове (див. *Воля* у праві) ставлення особи до наслідків свого суспільно небезпечного діяння дозволяє розрізняти прямий і непрямий умисел. У тих випадках, коли особа бажала настання шкідливих наслідків свого суспільно небезпечного діяння, йдеться про прямий умисел; коли ж вона, вчиняючи таке діяння, прямо не бажала цих наслідків, але свідомо допускала настання їх,— ідеться про непрямий (евентуальний) умисел. Злочин вважається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на відвернення їх (т. з. злочинна самовпевненість), або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була передбачити їх (т. з. злочинна недбалість). Злочинна самовпевненість як форма необережної В. наближається до непрямого умислу. В обох цих випадках особа повинна передбачити суспільно небезпечні наслідки своїх дій, але якщо при непрямому умислі вона, свідомо допускаючи їхнє настання, байдуже ставиться до цього, то при злочинній самовпевненості легковажно розраховує запобігти їхньому настанню. В. особи при цьому полягає в тому, що вона, плануючи свої дії і знаючи, що вони можуть призвести до шкідливих наслідків, легковажно будує свої розрахунки на можливості відвернення їх. Особливість злочинної недбалості як форми необережної В. полягає в тому, що особа не передбачає можливості настання шкідливих наслідків своїх дій, хоч, усвідомлюючи або будучи зобов'язаною усвідомлювати небезпечний характер свого діяння за своїми індивідуальними здібностями чи життєвим досвідом, повинна була і могла передбачити їх. Якщо ж особа не повинна була чи не могла передбачити настання цих наслідків, вона вважається невинною, а ці наслідки розглядаються як випадок (casus).

Є злочини, які можуть бути вчинені лише умисно (80% усіх складів злочинів, передбачених КК). Визначення умислу і необережності дається лише в кримінальному праві. При притягненні особи до юрид. відповідальності за ін. види правопорушень поняття навмисної чи необережної В. встановлюється відповідно до цих визначень.

Ф. Г. Бурчак.

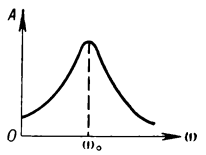

Вимушені коливання.

ВИНАХІ́ДНИЦТВО — творчий процес, що веде до нового розв'язання того чи ін. завдання в будь-якій галузі нар. господарства, культури, охорони здоров'я чи оборони й дає позитивний ефект. У країнах соціалізму В.—одна з важливих форм безпосередньої участі трудящих у *науково-технічному прогресі*. Має масовий характер; в тех. творчості широку участь беруть робітники, інженери, техніки, вчені та спеціалісти різних галузей нар. г-ва. В СРСР В. має плановий характер: розробляються перспективні й поточні тематичні плани його розвитку, проводяться тех. конкурси, організовується широка інформація про винаходи й раціоналізаторські пропозиції тощо. З 1956 керівництво розвитком В. в країні покладено на Державний комітет Ради Міністрів СРСР у справах винаходів та відкриттів. Авторська винагорода і преміювання за сприяння винахідництву і раціоналізації регулюються Положенням про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції, затвердженим постановою

Винахідництво і раціоналізація в народному господарстві СРСР

Показники	1965		1970		1976	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Кількість винахідників і раціоналізаторів, які подали пропозиції, тис.	2935	535	3659	682	444	850
Кількість впроваджених у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій, тис.	2841	516	3414	634	4030	787
Сума економії від впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у розрахунку на рік, млн. крб.	1908	416	3004	608	4910	927

Ради Міністрів СРСР від 21.VIII 1973. Особливе значення в справі В. має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20.VIII 1973 «Про дальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання у народному господарстві відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій та підвищення їх ролі у прискоренні науково-технічного прогресу».

Для заохочення трудящих, які беруть участь у В., широко застосовують різні форми *морального стимулювання праці* і *матеріального стимулювання праці*. Див. також *Винахідницьке право, Раціоналізація виробництва*.

П. Ф. Рябоконь.

ВИНАХІ́ДНИЦЬКЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють особисті й майнові відносини, зв'язані зі створенням і використанням винаходів і раціоналізаторських пропозицій. В. п заохочує тех. творчість, ефективне використання її досягнень, охороняє держ. інтереси в галузі *винахідництва* та інтереси авторів. Осн. положення В. п. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — розділ VI ЦивК УРСР) та Положенням про відкриття, винаходи і рацпропозиції (1973). В. п. встановлює поняття винаходу і рацпропозиції, порядок посвідчення їх, використання та визначення авторства на них, правову охорону рад. винаходів за кордоном, права і пільги авторів. Винахід посвідчується авторським свідоцтвом або *патентом*, рацпропозиція — посвідченням. У разі видання авторського свідоцтва право використання винаходу належить Рад. д-ві і здійснюється зацікавленими соціалістичними підприємствами та орг-ціями. Авторам при цьому виплачується винагорода, надаються ін. права і *пільги*. Коли за бажанням автора видано патент, на використання такого винаходу потрібно мати дозвіл патентовласника. На деякі винаходи видаються лише авторські свідоцтва (напр., на речовини, одержані хім. шляхом або шляхом розщеплення атомного ядра). У багатьох зарубіжних країнах сукупність норм, що регулюють пов'язані з винаходами правовідносини, становить так зв. патентне право. У капіталістичних країнах воно служить насамперед засобом підпорядкування науково-тех. досягнень інтересам монополістичного капіталу.

Є. Ф. Мельник.

ВИНИ́ЩУВАЛЬНА АВІА́ЦІЯ — рід військово-повітряних сил країни. В. а. поділяється на фронтову, військово-морського флоту і (в СРСР) війська ППО країни. Призначена для знищування літаків і безпілотних засобів противника з метою завоювання панування в повітрі, прикривання своїх військ та об'єктів тилу, забезпечення бойових дій ін. родів і видів авіації. В. а. застосовується й для знищування наземних (морських) об'єктів (цілей) і ведення повітр. розвідки. В. а. зародилась у період 1-ї світової війни, оформилась напередодні 2-ї світової війни в рід авіації. Сучас. В. а. має на озброєнні реактивні надзвукові, всепогодні літаки. Осн. її зброєю є керовані ракети та швидкострільні гармати. Керування В. а. і наведення літаків на ціль здійснюється за допомогою радіоелектронних засобів і систем. Див. також *Авіація, Автоматичне супроводження цілі, Війська протиповітряної оборони, Військово-повітряні сили*.

ВИНИ́ЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙО́НИ — допоміжні добровільні збройні формування трудящих у період Великої Вітчизняної війни, створені за постановою РНК СРСР від 24.VI 1941 в ряді зх. областей РРФСР, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Карелії, Молдавії і Зх. Грузії для сприяння органам Рад. влади і Червоній Армії в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Комплектували В. б. райкоми партії. В кожному районі створювався один батальйон чисельністю від 150 до 500 бійців. На Україні в період оборонних боїв діяли 657 В. б. Вони допомагали знешкоджувати фашист. десанти, диверсантів і шпигунів, патрулювати залізниці, охороняти мости тощо. В разі необхідності В. б. підпорядковувалися частинам Червоної Армії. В. б. героїчно захищали Москву, Ленінград, Київ, Севастополь, Одесу та ін. міста. Залежно від обстановки В. б. вливалися в ряди Червоної Армії або перетворювалися на партизанські загони. На основі В. б. виникли, зокрема, такі укр. партизанські загони, як Путивльський, Носівський, Слов'янський та багато ін. Під час наступу Червоної Армії на визволеній рад. території для охорони тилу діючої армії було знову створено В. б. (на Україні їх було 776). В. б. трудящих зх.-укр. областей відіграли важливу роль у знищенні залишків створених гітлерівцями банд укр. бурж. націоналістів.

М. Б. Погребінський.

ВИНИ́ЩУВАЛЬНО-БОМБАРДУВА́ЛЬНА АВІА́ЦІЯ — рід фронтової авіації *військово-повітряних сил*, призначений для безпосередньої підтримки в бою сухопутних військ шляхом знищування важливих малорозмірних і рухомих цілей противника, які або важко знищувати вогневими засобами сухопутних військ, або дія по яких ракетами недоцільна. В.-б. а. веде боротьбу й проти літаків і безпілотних засобів нападу противника, застосовується для повітр. розвідки. В.-б. а. як рід фронтової авіації оформилася після 2-ї світової війни. На озброєнні В.-б. а. перебувають універсальні літаки винищувачі-бомбардувальники, на яких можуть застосовуватися сучас. авіац. вогневі засоби: гармати, авіац. бомби, реактивні снаряди, ракети (керовані і некеровані) та ін.

ВИ́ННА МОНОПО́ЛІЯ — виключне право держави на виробництво або продаж (або на те і друге) спиртних напоїв. У капіталістичних країнах В. м. використовується в інтересах казни і власників винокурних з-дів. В Росії разом з винними відкупами В. м. існувала в 17 — 1-й половині 18 ст. Остаточно затвердилася в кінці 19 ст. До Великої Жовтн. соціалістичної революції В. м. використовувалася в інтересах збільшення прибутків держ. бюджету. В СРСР та ін. соціалістичних країнах виробн. і торгівля спиртом та виробами з нього плануються та регулюються д-вою, як і виробн. й реалізація ін. товарів держ. промисловості.

ВИ́ННИЙ СПИ́РТ — те саме, що й *етиловий спирт*.

ВИ́ННИКИ — місто Львівської обл. УРСР, підпорядковане Червоноармійській райраді Львова, за 6 км від Львова. Місто, за літописними даними, засн. в 2-й пол. 13 ст. З 1349 — у складі феод. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) В. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1918 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 місто у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У В.— тютюнова ф-ка, три цехи Львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність», ливарний та інструментальний цехи Львів. виробничого об'єднання «Полонина», консервний цех Львів. з-ду «Харчопродукт», цегельний з-д тощо. 4 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові (1914, скульптор О. Лущинський) та І. Я. Франкові (1957, скульптор В. І. Сколоздра). У В. народився укр. радянський письменник Л. Д. *Дмитерко*.

ВИННИЧЕ́НКО Володимир Кирилович [26.VII (7.VIII) 1880, Херсонська губ.— 1951, Париж] — один з ідеологів укр. бурж. націоналізму та лідерів *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), письменник. Навчаючись в Київ. ун-ті (з 1901), взяв участь у діяльності дрібнобурж. націоналістичної «Революц. укр. партії» (РУП), яка згодом була перейменована на УСДРП. У 1907—14 — в еміграції. Був у числі редакторів журн. «*Дзвін*» (виходив 1913—14). В 1917 В.— один з керівників контрреволюц. *Центральної ради*, голова її т. з. уряду — Генерального секретаріату. В листопаді 1918 — лютому 1919 — голова бурж.-націоналістичної *Директорії*. Після розгрому її емігрував (1920) за кордон, де проводив антирад. діяльність. Літ. творчість почав 1902. В оповіданнях і повістях 1902—06 реалістично змалював життя сільс. бідноти і сезонних робітників. Більшість його романів, повістей і п'єс, написаних після поразки революції 1905—07, сповнені мотивами індивідуалізму й еротики, проповідували класовий мир, у спотвореному вигляді зображували революц. боротьбу на Україні. Один з його романів — «Заповіт батьків» був підданий нищівній критиці В. І. Леніним (див. Повне зібр. тв., т. 48, с. 289—290). Твори В. періоду еміграції пройняті націоналізмом.

ВИ́ННІ КИСЛО́ТИ (діоксіянтарні) — двоосновні органічні кислоти HOOC—CH(OH)—CH (OH)— — COOH. Існують у трьох стереоізомерних формах. *D*-В. к. (виннокам'яна, або звичайна винна),

з $t_{пл}$ 170° С, одержують її з винного каменю, що утворюється при бродінні виноградного соку і являє собою кислу калієву сіль *D*-В. к.; легко утворює комплексні сполуки. *L*-В. к. є оптичним антиподом *D*-В. к. Суміш однакових кількостей (рацемат) *D*- і *L*-В. к. становить виноградну к-ту, $t_{пл}$ 205° С. Третій ізомер — мезовинна к-та, оптично неактивна, її молекули мають площину симетрії; кристалогідрат $C_4H_6O_6 \cdot H_2O$, $t_{пл}$ 140° С; одержують при нагріванні ін. форм В. к. з соляною к-тою. Найбільше значення має *D*-В. к. та її солі (тартрати), які широко використовують у харч. пром-сті, у медицині, в аналітичній хімії, для фарбування тканин (див. *Сегнетова сіль*). В. к. зіграли важливу роль у вивченні явища оптичної ізомерії. *М. Ю. Корнілов.*

ВИНО́ — алкогольний напій з *винограду*, плодів або ягід; продукт *виноробства*. Виноградні В. поділяють на сортові (вироблені з одного сорту винограду) і купажні (виготовлені з різних його сортів); «тихі» (без надлишку вуглекислого газу), ігристі (насичені вуглекислим газом внаслідок природного *бродіння*) і шипучі (в них вуглекислий газ введено штучно). До «тихих» належать сухі (без цукру), напр. закарпатські і херсонські, напівсухі (до 3% цукру) і напівсолодкі (3—8% цукру) столові В. (напр., рислінг), що містять спирт лише природного бродіння. Крім того, «тихими» є В., в які додають спирт-ректифікат: кріплені (*портвейн*, мадера, херес тощо), напівсолодкі і солодкі десертні (напр., кагор, малага), лікерні (напр., кримські мускати) й ароматизовані (вермут). Марки ігристих В. (радянського *шампанського* білого): брют, найсухіше, сухе, напівсухе, напівсолодке і солодке. Є також ігристі В. рожеве, червоне і мускатне. Шипучі В.—біле, рожеве і червоне напівсухе. Міцність плодоягідних В. (з певних плодів і ягід) підвищують додаванням спирту-ректифікату. Деякі з них (напр., *сидр*) насичують вуглекислим газом. Див. також *Виноробна промисловість, Виноградарство*. *О. П. Деменков.*

ВИНОГРА́Д (Vitis) — рід рослин родини виноградових. Кущові й лазячі ліаноподібні рослини, заввишки 1—8 м. Листки чергові, черешкові, цілісні або 3—5—7-лопатеві. Квітки правильні, дрібні, двостатеві; рідше одностатеві, зібрані в складні китиці, зелені. Плід — м'ясиста соковита ягода різного забарвлення з 1—4 насінинами. Ягоди зібрані в грона. Бл. 70 видів, пошир. переважно в зонах помірного й субтропічного клімату. На Україні — 5 видів В., у т. ч. В. європейський, або культурний, В. амурський та ін. Найбільше госп. значення має В. європейський, або культурний (V. vinifera), до якого належать усі культурні європ. й азіатські сорти. В СРСР культура В. пошир. на Кавказі, в Серед. Азії, Молдавії, на Дону, Ниж. Поволжі. На Україні пром. виноградарство зосереджене в Крим., Одес., Херсон., Запоріз. обл. і на Закарпатті. В ін. р-нах УРСР вирощують лише столові сорти ранніх строків достигання. Урожайність В.— 60—120 ц/га, а на зрошуваних землях— до 300—400 ц/га. Серед сортів В. розрізняють середземноморські (Мурвел, Морастель та ін.) з округлими ягодами; середньоєвропейські (Рислінг, Орлеанський, Фурмінт та ін.) з видовженими або кулястими ягодами; західноазіатські (типу Шасла, Мускатний, Дамські пальчики та ін.) з видовженими або кулястими ягодами і частіше з своєрідним мускатним присмаком. Сік ягід В. містить (у %): цукри (15—30), органіч. к-ти (0,5—1,5), мінеральні речовини (бл. 0,5%), вітаміни В, B_2, B_6, C_1, PP, провітамін А (каротин) та ін. В. використовують для лікування (ампелотерапія). Ягоди споживають свіжими, з них виготовляють вина, соки, ізюм, компоти тощо. З відходів виноробства добувають виннокам'яну к-ту, винний камінь, насіння переробляють на олію, з вичавок роблять етиловий спирт. Відомо понад 4000 сортів В., з них бл. 2000 культивують в СРСР, у т. ч. 1200 місцевих. В СРСР районовано бл. 200 сортів. На Україні в стандартному сортименті є 67, з них 44 технічних і 23 столових. З тех. сортів найпошир. Тербаш, Ркацителі, Рислінг, Кокур білий, Аліготе та ін.; із столових — Шасла, Шабаш, Чауш, Сенсо, Карабурну, Перлина Саба, Мускат гамбурзький та ін. В. амурський (V. amurensis) походить з Маньчжурії і Далекого Сходу, витримує без вкривання морози до —40°; є однією з кращих підщеп при створенні морозостійких сортів В. Його використав І. В. *Мічурін* для виведення сортів Буйтур, Російський Конкорд та ін. Див. також *Ампелографія, Виноградарство, Виноробство, Виноробна промисловість*.

Літ.: Сорти винограду та їх визначення. К., 1972; Мишуренко А. Г., Шерер В. А., Овчинникова Л. Ф. Зимостойкость винограда. К., 1975; Сортове районування винограду та спеціалізація районів виноградарства і виноробства по областях Української РСР. К., 1976.

ВИНОГРА́ДАРСТВА І ВИНОРО́БСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені В. Є. Таїрова — головна науково-дослідна установа науково-виробничого об'єднання по виноградарству і виноробству Головплодвинпрому УРСР; розробляє питання *виноградарства* і *виноробства*.

Міститься в Одесі. Засн. 1931 на базі Центр. н.-д. виноробської станції, яку створив 1905 В. Є. *Таїров*. Ін-т має 7 відділів, 7 лабораторій. Йому підпорядковані Донецька зональна дослідна ст. виноградарства й виноробства (м. Докучаєвськ) і 2 опорні пункти (у Новій Каховці, Миколаєві). Осн. напрями роботи ін-ту: розміщення й спеціалізація виноградарства, виведення нових і поліпшення існуючих сортів винограду, розроблення ефективних прийомів агротехніки виноградної лози й технології виробн. вин, комплексна механізація робіт у виноградарстві. Інтом виведено нові сорти винограду, запроваджено методи освоєння Нижньодніпровських пісків під виноград, створено ряд спец. машин тощо. Ін-т видає тематичний збірник «Виноградарство и виноделие» (рос. мовою).

П. І. Литвинов.

ВИНОГРА́ДАРСТВО — 1) Галузь с. г., що займається вирощуванням *винограду*. У нар. г-ві виноград використовують гол. чином як сировину для *виноробної промисловості*. З відходів *виноробства* добувають виннокам'яну кислоту, винний камінь, дубильні речовини тощо. Свіжий виноград та ізюм, а також виноградний сік — цінні продукти харчування, що мають лікувальні властивості. На тер. СРСР В. зародилось кілька тисячоліть тому. В дореволюц. Росії площа виноградників 1913 становила 215 тис. га; в СРСР вона зросла у 5,9 раза і 1976 становила 1258 тис. га. Осн. райони В. країни: Молд. РСР, УРСР, РРФСР (Пн Кавказ), Аз. РСР, Груз. РСР, Узб. РСР, Вірм. РСР. В СРСР бл. 85% заг. площі виноградників займають винні сорти винограду, 12% — столові і 3% — кишмишно-ізюмні. Промислова культура винограду на тер. УРСР виникла в кін. 18 — на поч. 19 ст. В 1913 площа виноградників на Україні дорівнювала 54 тис. га; 1976 — 265 тис. га (2-е місце в країні після Молд. РСР). Понад 50% усіх виноградників республіки зосереджено на Пд. степової зони УРСР, де вирощують сорти винограду майже всіх строків достигання. Бл. 25% виноградників міститься в р-нах Центр. степу. Найсприятливішим р-ном для вирощування винограду є Пд. узбережжя Криму, де вирощують сорти від ранніх до найпізніших строків достигання. Невеликі площі виноградників є на Закарпатті, а також у придністровських р-нах лісостепової зони. В республіці в стандартному сортименті є 67 сортів винограду, з них 44 технічні і 23 столові.

При правильній організації спеціалізованих г-в В. успішно поєднується з ін. галузями с. г. У В. широко застосовуються механізація багатьох трудомістких робіт і найпередовіші агротех. методи. 2) Наука (розділ *рослинництва*) про біол особливості винограду і способи його вирощування. До В. входять: загальне В., що вивчає біологію та екологію винограду, розробляє агротехніку; спеціальне В.— вивчає особливості культури винограду в районах його вирощування при різних напрямах виробництва та ін.; *ампелографія;* селекція винограду (виведення нових сортів). Н.-д. роботу з В. і виноробства на Україні провадять: *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»; Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* ім. В. Є. Таїрова; кафедри виноградарства Одеськ. та Крим. с.-г. ін-тів; спеціалізовані дослідні станції, опорні пункти та відділи виноградарства держ. с.-г. станцій пд. областей України.

Валовий збір та державні закупівлі винограду в УРСР (тис. т)

Роки	Валовий збір	Державні закупівлі
1940	161	52
1965	958	711
1975	1187	936

Виноград культурний: *1* — гілка з листками і суцвіттям; *2* — гроно.

А. П. Виноградов.

В. В. Виноградов.

ВИНОГРА́ДІВ (до 1946 — Севлюш) — місто Закарпатської обл. УРСР, райцентр. Вузол автомобільних шляхів. Залізнична станція Виноградове-Закарпатське.

Виник у 9 ст. навколо слов'ян. фортеці-замку Каньковград. У кін. 11 ст. підпав під владу Угорщини. Дістав назву Севлюш (по-угор. Szöllös — «Виноградний»). З кін. 17 ст. В.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). На поч. 18 ст. жителі В. брали участь у нац.-визвольній боротьбі проти *Габсбургів* (див. *Ракоці Ференца II рух 1703—11*). Після соціалістичної революції в Угорщині у місті 21.III 1919 встановлено Рад. владу. В 1919 Закарп. Україну, в т. ч. й В., загарбала бурж. Чехословаччина. В 20—30-х рр. у В. відбувалися революц. виступи, страйки, мітинги робітників-виноградарів. У березні 1939 В. разом з усім Закарпаттям захопила хортистська Угорщина. В період фашист. окупації у місті діяв підпільний окружком партії (1939—43) та підпільні антифашист. групи. 24.X 1944 В. визволили рад. війська. 29.VI 1945 В. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. У В.— харч. і легка пром-сть. Швейна, взут. ф-ки, консервний, плодоконсервний і пластмасових сан.-тех. виробів, залізобетонних виробів з-ди, винорадгосп, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Школи: 7 заг.-освітніх, музична; торг.-кооп. уч-ще, політехнікум; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 кінотеатри, 16 клубів, 26 б-к. Пам'ятник воїнам та партизанам, що загинули у боях проти фашист. загарбників. У В. на поч. 20 ст. виступав з своїм першим концертом видатний угор. композитор Б. *Барток*, жив і працював в останні роки життя угор. художник І. *Ревес*. Серед архітектурних пам'яток В.— середньовічний Угочанський замок, палац і парк (17 ст.), костьоли (14—16 ст.; 18 ст.) та інші

ВИНОГРА́ДІВСЬКИЙ РАЙО́Н — в пд. частині Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1953. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 105 тис. чол. (1977). В районі — 50 населених пунктів, які підпорядковані міській, 2 селищним і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Виноградів*. Розташований в основному в межах *Закарпатської низовини*. На Пн.— відроги *Вулканічних Карпат*. Корисні копалини: андезити, бентонітові та ін. глини, пісок,

гравій; є поклади бурого вугілля. Найбільші річки — *Тиса* з прит. *Боржавою*. Грунти дернові, лучні, болотні та бурі лісові. Ліси (дуб, бук, граб, липа, осика) займають 11,6 тис. га.

Провідними в пром-сті району є легка і харчова галузі. Найбільші підприємства: швейна та взут.ф-ки, консервний плодоконсервний з-ди, комбінат побутового обслуговування (всі — у Виноградові) та 16 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво; розвинуті овочівництво, тютюнництво, садівництво і ягідництво. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 42,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 27,2 тис. га, сади і виноградники — 3,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 11,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, овочеві (капуста, помідори, перець, цибуля) тощо. У В. р. — 11 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка. В межах району залізничні станції Виноградове-Закарпатське Вилок, Королеве, Чорнотисів. Автошляхів — 281 км, у т. ч. з твердим покриттям — 245 км.

В районі — 51 заг.-освітня, 2 муз. та спортивна школи, торг.-кооперативне профес.-тех. уч-ще, політехнікум, 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 22 будинки культури, 39 клубів, 4 кінотеатри, 57 кіноустановок, 61 б-ка, 2 музеї. У с. Великих Ком'ятах народився український радянський поет Ю. В. *Боршош-Кум'ятський*. У с. Новоселиці архіт. пам'ятка 17 ст.

П. Г. Левчук.

ВИНОГРА́ДНИЙ ЦУ́КОР — те саме, що й *глюкоза*.

ВИНОГРА́ДНИКОВІ МАШИ́НИ — машини, механізми, устаткування для виконання комплексу робіт на виноградниках. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі В. м. Розпушник РН-80Б — для передпосадкового обробітку грунту на глибину до 80 см. Плуги плантажні: ППН-50 (навісний) і ППУ-50А (причіпний) для плантажної оранки на глибину до 60 см. Машина ВПН-2 — для посадки винограду. Стовпоставз СВ-2 — для установки шпалерних опор. Агрегат УНП-6 — для розмотування і натягування шпалерного дроту. Універсальний копач КРК-60 — для ремонту виноградників і заміни шпалерних опор Універсальна грунтообробна машина ПРВМ-3 з набором пристроїв для культивації і чизелювання (суцільного розпушування) грунту в міжряддях з одночасним обробітком у рядках; оновлення плантажу; нарізання поливних борозен; оранки грунту в міжряддях; укривання кущів; викопування саджанців; внесення мінеральних добрив. Пневмомеханічне знаряддя ПММ-2,5 — для розкривання виноградних кущів. Машина УОМ-50 — для глибокого (до 50 см) внесення органічних і мінеральних добрив. Агрегат АПЖ — для виготовлення розчинів отрутохімікатів. Обприскувач ОН-400-5 і обпилювач ОШУ-50 — для захисту виноградників від шкідників і хвороб. Агрегат пневматичних секаторів ПАВ-8 — для обрізування виноградних кущів. Граблі ЛНВ-1,5 — для видалення обрізків лози з міжрядь. Агрегат АВН-0,5 — для вивезення з міжрядь і навантаження в трансп. засоби виноградних грон, зібраних вручну. Комбайн «Болгар» КГ-1 і КГ-2 (виробництво НРБ) — для механізованого збирання тех. сортів винограду. Машина причеплювальна МП-7А — для нарізування і щеплення виноградних чубуків. Універсальна машина УШ-2,2 — для обробітку грунту на виноградній шкілці та машина ХБШ-1 для посадки виноградних щеп у шкілку.

Н. Л. Смілянський.

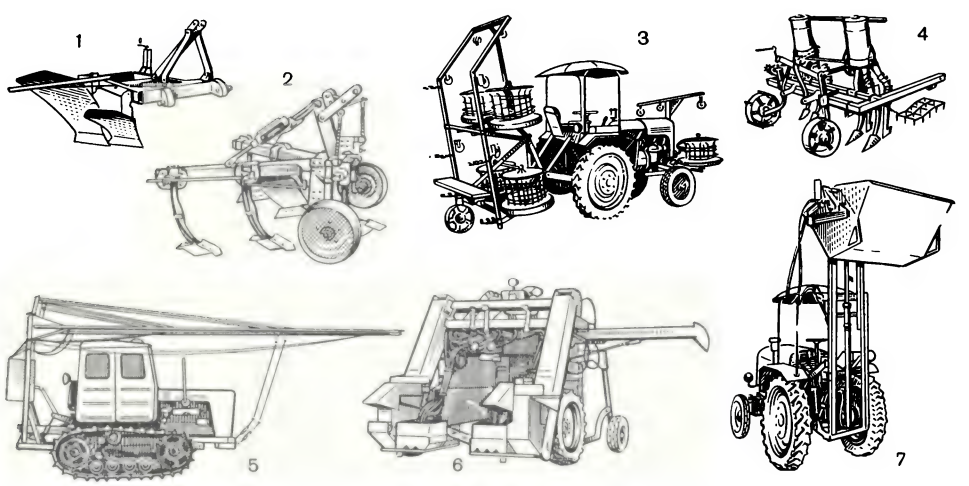

Виноградникові машини. 1. Плантажний плуг ППН-50. 2. Універсальна грунтообробна машина ПРВМ-3. 3. Агрегат УНП-6 для розмотування і натягування шпалерного дроту. 4. Універсальна машина УШ-2,2 для догляду за шкілкою. 5. Агрегат пневматичних секаторів ПАВ-8. 6. Виноградозбиральний комбайн «Болгар». 7. Агрегат АВН-0,5 для вивезення винограду.

ВИНОГРА́ДОВ Андрій Павлович [2(14).X 1875, м. Суздаль, тепер Владимирської обл.— 2.XI 1933, Донецьк] — український рад. вчений у галузі металознавства і металургії. Закінчив (1903) Катеринославське вище гірниче уч-ще (тепер Дніпроп. гірничий ін-т ім. Артема), де навчався у М. О. *Павлова*. Працював на металург. з-дах України. В 1908—31 викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті, з 1931 — в Донецькому металург. ін-ті. В. розкрив природу і властивості *булату*, вивчив смугасту структуру сталі, виконав важливі теоретичні дослідження в галузі прокатного виробн., зокрема створив теорію деформування металу під час прокатки. Автор посібника з калібрування прокатних валків («Калібрування вальців», 1933).

Літ.: Шевченко Є. П. Андрій Павлович Виноградов і його вклад у металургійну науку. К., 1951.

ВИНОГРА́ДОВ Віктор Володимирович [31.XII 1894 (12.I 1895), м. Зарайськ — 4.X 1969, Москва] — російський рад. мовознавець і літературознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Професор Ленінгр. (1920—29) і Моск. (1930—69) ун-тів. Директор Ін-ту мовознавства АН СРСР (1950—54), Ін-ту рос. мови АН СРСР (1958—68). Автор праць з рос. мови («Російська мова», 1947), стилістики й поетики («Про мову художньої літератури», 1959; «Сюжет і стиль», 1963), про мову й стиль рос. письменників 19—20 ст. («Гоголь і натуральна школа», 1925; «Стиль Пушкіна», 1941) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Из истории изучения русского синтаксиса. М., 1958; Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963; Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. М., 1967; Исследования по русской грамматике. М., 1975.

ВИНОГРА́ДОВ Іван Матвійович [н. 2(14).IX 1891, с. Милолюбово, тепер Великолуцький р-н Псковської обл.] — російський рад. математик, акад. АН СРСР (з 1929), двічі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1971). Закінчив Петерб. ун-т (1914). З 1932 — директор Математичного ін-ту ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з аналітичної *чисел теорії*, в галузі якої він розв'язав ряд вузлових проблем (оцінка тригонометричних сум, розподіл дробових частин значень функцій, *Варінга проблема, Гольдбаха проблема* тощо). Створені В. методи стали класичними і широко використовуються в різних розділах математики. Золота медаль АН СРСР ім. М. В. Ломоносова. Нагороджений 6 орденами Леніна медалями. Держ. премія СРСР. 1941. Ленінська премія, 1972.

Тв.: Избранные труды. М., 1952; Особые варианты метода тригонометрических сумм. М., 1976; Укр. перекл.— Основи теорії чисел. К., 1952.

Літ.: Иван Матвеевич Виноградов. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М., 1978.

ВИНОГРА́ДОВ Олександр Павлович [9(21).VIII 1895, Петербург — 16.XI 1975, Москва] — рад. геохімік, акад. АН СРСР (з 1953), віце-президент АН СРСР (з 1967), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1975). Закінчив Військ.-мед. академію і хім. ф-т Ленінгр. ун-ту (1924). Учень В. І. *Вернадського*. З 1947 — директор Ін-ту геохімії і аналітичної хімії АН СРСР. Праці В. присвячені вивченню закономірностей розподілу хім. елементів у верхній частині *земної кори*, з'ясуванню складу первинних гірських порід. Створив новий напрям у *геохімії* — геохімію *ізотопів*. Дав характеристику вмісту рідкісних і розсіяних хім. елементів у грунтах різних природних зон СРСР. Працював над визначенням абс. віку Землі, зокрема гірських порід *Українського щита*. Вивчав склад *метеоритів*. За даними, що їх одержано за допомогою міжпланетних космічних станцій, встановив наявність базальтичних порід на поверхні Місяця, досліджував склад атмосфери Венери, а також зразки місячного грунту, доставлені апаратом «Луна-16». Проводив радіохімічні дослідження і брав безпосередню участь у створенні вітчизн. атомної пром-сті. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами. Премія ім. В. І. Леніна, 1934. Держ. премія СРСР, 1949, 1951 (двічі). Ленінська премія, 1962.

Тв.: Геохимия редких и рассеянных химических элементов в почвах. М., 1957; Химическая эволюция Земли. М., 1959; Химия планет. В кн.: Наука и человечество. М., 1968.

Літ.: Епифанова А. П., Фролова Г. И. Александр Павлович Виноградов. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М., 1977.

ВИНОГРА́ДОВА Марія Олександрівна (літ. псевд.— Козачка, Маруся Полтавка; 1878, Харківщина — р. см. невід.) — українська поетеса. Друкуватися почала 1901. Під впливом революц. подій 1905 написала пісню «Зісланому борцеві за робітницьку справу», а також соціально-викривальні поезії «З приводу розрухів», «Роби й роби». В. належать переспів «Пісні про Сокола» та переклади оповідання «Макар Чудра» і п'єси «Міщани» М. Горького.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

ВИНОГРА́ДОВИ Євдокія Вікторівна і Марія Іванівна — ініціатори стахановського руху в текстильній промисловості. Працюючи ткалями на Вічугській ф-ці ім. В. П. Ногіна, в лютому 1935 першими в СРСР перейшли на роботу з 26 на 40 верстатів, у листопаді почали обслуговувати 216 автоматів, а 1938 працювали на 284 автоматах. Методи праці В. широко запроваджувались на текст. підприємствах Рад. Союзу, в т. ч. і в УРСР. Євдокія Вікторівна В.[19.VII (1.VIII) 1914, м. Вічуга, тепер Івановської обл.— 7.IX 1962]. Член КПРС з 1939. Закінчила Промакадемію (1941). В 1948—52 працювала нач. Відділення майстрів-технологів М-ва легкої пром-сті. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна. Марія Іванівна В. [н. 22.V (4.VI) 1910, м. Вічуга] — Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1939. Закінчила Промакадемію (1941). В 1948—63 — заст. директора Моск. бавовняної ф-ки ім. М. В. Фрунзе, з 1963 — заст. директора ЦНДІ пром-сті луб'яних волокон. Депутат Верховної Ради РРФСР 1-го скликання. Нагороджена 3 орденами Леніна, медалями.

ВИНОГРА́ДСЬКИЙ Віталій Михайлович [н. 24.X 1925, м. Лебедин, тепер Сумської обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1958 закінчив Вищу парт. школу при ЦК Компартії України. Провідна тема творчості В.— трудов подвиги рад. людей, дружба народів. Автор повістей «Глибинні шляхи» (1966), «Катрусина доля» (1967), «Чекай мене на світанку» (1973), «Двічі народжена» (1976) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ВИНОГРА́ДСЬКИЙ Олександр Миколайович [24.VII (5.VIII) 1855, Київ — 4 (17).X 1912, там же] — український і російський музичний діяч, диригент і композитор. У 1876 закінчив Київ. ун-т, 1882 — Петерб. консерваторію. З 1888 — голова Київ. відділення Російського муз. т-ва, з 1889 — диригент симф. концертів т-ва; пропагував кращі твори рос. і зарубіжних композиторів. Підготував (разом з В. *Пухальським*) реорганізацію київ. муз. уч-ща в консерваторію (відкрита 1913). Автор симф., камерно-інструм., вокальних творів.

ВИНОГРА́ДСЬКИЙ Сергій Миколайович [1(13).IX 1856, Київ — 24.II 1953, Париж] — російський мікробіолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894), почесний член АН СРСР (з 1923), член Французької АН та Лондонського королівського т-ва. Закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1881). В 1891—1912 працював в Ін-ті експериментальної медицини в Петербурзі. З 1922 і до кінця життя — зав. відділом Пастерівського ін-ту в Парижі. Праці з питань грунтової і заг. мікробіології. В. відкрив явище *хемосинтезу* в культурах безхлорофільних мікроорганізмів; одержав багато нових даних щодо аеробної фіксації вільного азоту, нітрифікації, аеробного розкладу целюлози тощо. Вперше запровадив у мікробіол. практику метод вибірних поживних середовищ. Портрет с. 234.

ВИНОКУ́Р Григорій Осипович [5(17).XI 1896, Варшава — 17.V 1947, Москва] — російський рад. мовознавець і літературознавець. Закінчив Моск. ун-т (1922). Професор Моск. ун-ту (1942—47), член Пушкінської комісії АН СРСР (з 1933). Автор праць з питань культури мови, історії рос. літ. мови, текстології, про мову й творчість російськ. письменників, зокрема О. Пушкіна («Критика поетичного тексту», 1927; «Маяковський — новатор мови», 1943; «Російська мова», 1945, та ін.). Керував роботою над укладанням «Словника мови Пушкіна». Досліджував говори укр. мови («Замітки з фонетики одного українського говору»).

Тв.: Русское сценическое произношение. М., 1948; Избранные работы по русскому языку. М., 1959.

І. М. Виноградов.

О. П. Виноградов.

М. І. Виноградова

Є. В. Виноградова.

ВИНОРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, що виробляє виноградні та плодоягідні *вина, шампанське, коньяки*, міцні напої з яблучного спирту (кальвадос, меришор та ін.). Виготовлення вина відоме з давніх часів у районах розвинутого виноградарства. В дореволюц. Росії пром. виробн. вина виникло в 2-й пол. 19 ст. і зосереджувалося переважно на Пд. України, в Бессарабії та на Закавказзі. За роки Рад. влади В. п. перетворилася на велику галузь промисловості, оснащену сучасною технікою. Основні райони *виноградарства* і *виноробства* СРСР: пд. області РРФСР, Україна (Крим., Микол., Одеська, Закарпатська, Херсонська, Запорізька області), Молдавія, республіки Закавказзя, Середньої Азії.

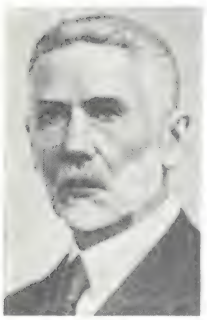

С. М. Виноградський.

УРСР 1975 за виробн. вина посідала 2-е місце в СРСР, після РРФСР. Особливо розвинулась В. п. у республіці за післявоєнні роки. Найбільші виноробні підприємства УРСР: *Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*, винокомбінати «Таврія» (Херсон. обл.), «Жовтнева хвиля» (Запоріз. обл.), з-ди шампанських вин в Артемівську (див. *Артемівський завод шампанських вин*), Одесі, Харкові, Києві, винозаводи в Дніпропетровську, Сімферополі, Херсоні, Києві та ін. У 1975 виробничі потужності по переробці винограду зросли проти 1960 у 3,6 раза, виробництво виноградних вин — у 4,8 раза, шампанського — у 3,9 раза

Змінився й асортимент продукції галузі, зросло виробн. марочних вин, а також столових вин, питома вага яких у заг. виробн. вина становить понад 20% (в цілому по СРСР — до 12%). Всього в республіці виготовляється вино 120 назв, з них 60 марочних. За 1955—76 підприємства Головплодвинпрому УРСР здобули на міжнар. конкурсах 341 медаль, з них 184— золоті. На підприємствах В. п. діють потокові автоматизовані лінії комплексної переробки винограду і виробн. вина, цехи-автомати для витримування та обробки вина з дистанційними пультами керування та ін. З інших соціалістичних країн розвинуту виноробну промисловість мають Болгарія, Угорщина, Румунія та Югославія. Серед капіталістичних країн найбільше виробляють вина в Італії, Франції, Іспанії та Аргентіні.

О. М. Лучицька.

Виробництво основних видів продукції виноробної промисловості

Продукція	Одиниця виміру	1940		1970		1976	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Вино виноградне	млн. дал	19,7	5,1	268,4	65,0	315	58,9
Шампанське	млн. пляшок	8	1,3	86,7	26,1	130,4	38,4
Вино плодоягідне	млн. дал	8,9	2,6	49,0	10,6	142,7	49,9

ВИНОРО́БСТВА І ВИНОГРА́ДАРСТВА ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т «МАГАРА́Ч» — центральна науково-дослідна установа, яка координує і вивчає осн. питання виробництва в СРСР виноградної сировини і виноградних вин. Підпорядкований М-ву харч. пром-сті СРСР. Засн. 1940 в Ялті. В ін-ті є 13 відділів, 7 лабораторій, дослідно-виробнича база з виноградниками, винозаводом і ампелографічною колекцією, в якій налічується понад 1200 сортів винограду. До складу ін-ту входять: Моск. філіал, опорний пункт Степовий (Красногвардійський р-н Крим. обл.) і 3 дослідні г-ва. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка прогресивних технологій виробництва вин і устаткування для виноробних підприємств; створення нових і поліпшення існуючих типів вина; виведення нових цінних столових і тех. сортів винограду; розробка прогресивних прийомів агротехніки виноградної лози; економічні дослідження в галузі виноградарства і виноробства; механізація і автоматизація виробничих процесів та ін Ін-т видає наукові праці. *І. О. Суятінов.*

ВИНОРО́БСТВО — виготовлення *вина* спиртовим бродінням виноградного, плодового або ягідного соку. Осн. операціями виробн. виноградного вина є переробка *винограду* на виноматеріали й обробка виноматеріалів на спец. установках (мал.). Спочатку виноград, що надійшов на пром. переробку, роздавлюють, відокремлюючи ягоди від гребенів (плодоніжок). Для *шампанського* його подрібнюють разом з гребенями. Далі, щоб виготовити столове або шампанське вино, роздавлені ягоди (мезгу) і грона піддають пресуванню, а сік (сусло) — бродінню. Перед бродінням у сік додають консервуючу речовину — сірчистий ангідрид (процес сульфітації), очищають сік *бентонітом* та ін. Для виготовлення кріпленого або десертного вина роздавлені ягоди разом з соком зброджують або настоюють (при виготовленні вина типу кагор їх ще й нагрівають), а потім пресують. У виробн. столових і деяких шампанських вин сік зброджують повністю, у виробн. кріплених і десертних вин — частково. У зброджені виноматеріали для ароматизованих вин додають цукор, спирт-ректифікат, настої полину, м'яти, шафрану тощо. Після відокремлення дріжджового осаду виноматеріали обробляють за спец. технологією залежно від типу і марки вина: очищають (прояснюють) від непотрібних домішок фільтруванням або додаванням спец. речовин (операція обклеювання), обробляють холодом (знижуючи т-ру до —12° С) або теплом (підвищуючи т-ру до + 80° С), що поліпшує якість вина. В разі потреби виноматеріали піддають *пастеризації*. «Тихе» вино, що його витримують до 1 року, а потім розливають у пляшки, наз. ординарним. Марочне «тихе» вино витримують у винних підвалах протягом 2—5 років. Колекційним є «тихе» вино особливо високої якості, без обмеження тривалості витримування. Ігристе вино виготовляють із сухих виноматеріалів класичним (у пляшках) або акратофорним способом. За класичним способом усі технологічні операції виконуються у пляшках протягом 3 років. Цими операціями є: тираж — розливання шампанських виноматеріалів у пляшки з додаванням спец. (тиражного) лікеру; бродіння, що супроводиться природним насиченням вина вуглекислим газом; витримування; ремюаж — нагромадження дріжджового осаду на корку; дегоржаж — видалення дріжджового осаду з-під корка і додавання спец. (експедиційного) лікеру. За акратофорним (продуктивнішим) способом вторинне бродіння виноматеріалів і природне насичення вуглекислим газом відбуваються у великих емальованих ємностях — акратофорах. Шипучі вина насичують вуглекислим газом у *сатураторах*. Продуктивність лінії переробки винограду становить 20—30 т/год, лінії розливання вина 6—12 тис. пляшок на рік. У виробництві плодоягідного вина, на відміну від виноградного, подрібнені плоди і ягоди не настоюють, а відразу пресують. Питання В. досліджують у *Виноградарства і виноробства українському науково-дослідному інституті* імені В. Є. Таїрова, *Виноробства і виноградарства всесоюзному науково-дослідному інституті «Магарач»* та ін. Див. також *Виноробна промисловість. Виноградарство.*

Літ.: Охременко Н. С. Виноделие и вина Украины. М., 1966; Сборник технологических инструкций, правил и нормативных материалов по виноделъческой промышленности. М., 1973; Технология поточной обработки виноматериалов. Симферополь, 1974.

О. П. Деменков.

ВИ́НСЬКИЙ Григорій Степанович (1752, м. Почеп, тепер Брянської обл.— п. після 1818) — російський письменник-мемуарист, просвітитель-демократ. Навчався в Київ. академії. Більшу частину життя В. прожив в Оренбурзькій губ., де зблизився з діячами дворянсько-революц. орг-ції «Оренбурзьке таємне т-во». Автор спогадів (написані бл. 1815), у яких викривається показний лібералізм Катерини II, засуджується кріпосницька сваволя поміщиків, картаються духівництво і релігійне мракобісся, показано повну безправність селян. Спогади містять відомості з тогочасного життя України.

Тв.: Моё время. СПБ, 1914.

ВИО́РЮВАННЯ ЛЬОДОВИКО́ВЕ, екзарація — руйнування льодовиком свого ложа та перенесення уламкового матеріалу, який при цьому утворюється. В пухких породах льодовик виорює глибокі жолоби й улоговини; там, де трапляються щільні породи, залишаються підвищення (див. *Баранячий лоб*).

ВИПАДІ́ННЯ МА́ТКИ — захворювання, що полягає в частковому або повному випадінні матки зі статевої щілини. Зумовлюється слабкістю підвішувального апарата матки. Частіше спостерігається

у жінок похилого віку; виникає під впливом ослаблення м'язів тазового дна, підвищення внутрішньочеревного тиску, недорозвинення статевих органів, ускладнень родового акту, заг. зниження еластичності тканин організму тощо. В.м. створює незручність при ходьбі, спричиняється до болю у крижах, виділень із піхви, утруднення сечовиділення, іноді до запальних уражень матки та утворення трофічних виразок на її шийці. Лікування В. м. консервативне або хірургічне.

ВИПАДІ́ННЯ ПРЯМО́Ї КИ́ШКИ —хворобливий стан, при якому через відхідниковий отвір виходить пряма кишка, здебільшого нижня її частина. Спричиняється надмірним напруженням черевного преса при тяжких родах, важкій фіз. праці, проносах, запорах, коклюші та ін. захворюваннях, які призводять до ослаблення зв'язок, що підтримують пряму кишку, та м'язів тазового дна. Найчастіше спостерігається у дитячому та літньому віці. В. п. к. може бути повним (виходять усі шари її стінки) або неповним (виходить лише слизова оболонка). Лікування у дітей здебільшого консервативне, у дорослих при безуспішності консервативного лікування — хірургічне.

ВИПАДКО́ВА ВЕЛИЧИНА́ — величина, яка набуває залежно від випадку тих або інших значень з певними імовірностями. Так, число очок, що випадають на верхній грані гральної кості, є В. в., яка набуває значення 1, 2, 3, 4, 5, 6 з *імовірністю* 1/6 кожне. В. в. ξ характеризується функцією *розподілу* $F_\xi(x) = P\{\xi < x\}$, яка є імовірністю нерівності $\xi < x$. За допомогою функції розподілу можна визначити імовірність того, що В. в. набуде значення з довільного інтервалу, а саме $P\{a \leqslant \xi < b\} = F_\xi(b) - F_\xi(a)$. Якщо В. в. набуває скінченної або зліченної множини значень, вона наз. дискретною. В. в., для якої існує *густина імовірності* $P_\xi(x)$ така, що $F_\xi(x) = \int_{-\infty}^{x} P_\xi(u)\,du$, наз. неперервною. Найважливішими характеристиками В. в. є *математичне сподівання* і *дисперсія*. Див. також *Імовірностей теорія*. *М. Й. Ядренко.*

ВИПАДКО́ВИЙ ПРОЦЕ́С, імовірнісний, або стохастичний — функція дійсного параметра t (який звичайно тлумачать як час), значення $\xi(t)$ якої при кожному t є *випадковими величинами*. В. п. описує еволюцію системи, стани якої в кожний момент часу залежать від випадку, причому визначено *імовірності* тих або ін. станів. Приклади В. п.: *броунівський рух*; протікання струму в електр. ланцюгу при наявності невпорядкованих *флуктуацій* напруги та сили струму. Для матем. дослідження В. п. необхідно, щоб стан системи в даний момент часу можна було подати у вигляді точки деякого фазового простору (простору станів) Ω; при цьому В. п. буде випадковою функцією $\xi(t)$ часу t зі станами з Ω. Існує багато спец. класів В. п. До них належать *марковські процеси*, стаціонарні В. п., розгалужені процеси (введені при розгляді задач зміни поколінь та ядерного розпаду), процеси відновлення (для деяких задач теорії надійності) та ін. Під впливом ідей керування якістю продукції в процесі виробництва розвивається новий напрям теорії В. п.— керовані випадкові процеси. Теорію В. п. почали розробляти в 30-х рр. 20 ст. А. М. *Колмогоров*, О. Я. *Хінчин* та Н. *Вінер*. Серед рад. учених великий внесок зробили вчені України — М. М. *Боголюбов*, М. М. *Крилов*, Б. В. *Гнєденко*, Й. І. *Гіхман*, В. С. *Королюк*, А. В. *Скороход* та інші.

Літ. див. до ст. *Імовірностей теорія*. *Б. В. Гнєденко.*

ВИПАДКО́ВІСТЬ — філософська категорія, одна з форм всезагального зв'язку між явищами дійсності. Див. *Необхідність і випадковість*.

ВИ́ПАЛ — термічна обробка матеріалів, що полягає в нагріванні їх, витримуванні при максимальній температурі й охолодженні до кімнатної температури. Супроводиться реакціями розкладання (при обробці природної сировини, що містить структурну воду, *карбонати* і *сульфати*), *окислення* або відновлення (під час вигоряння органічних домішок, напр., в *глинах*, взаємодії з вуглецем і активними газами — воднем, киснем тощо), а також мінералоутворення. Крім того, в процесі В. відбуваються фазові перетворення, часткове плавлення матеріалів, випаровування та ін. В. проводять в окислювальному, відновному або нейтральному газовому чи твердому середовищі (в разі потреби поєднуючи їх), а також у вакуумі. Застосовують В. для перетворення дрібнозернистих і порошкоподібних матеріалів на грудкові. Руди випалюють, щоб перевести корисні складові частини або непотрібні і шкідливі домішки в зручну для використання чи видалення форму. В. нерудних матеріалів (див. *Нерудні корисні копалини*) зумовлює утворення щільного, однорідного або активнішого продукту чи напівфабрикату. *Кермети* і *кераміку* випалюють, щоб одержати вироби певної форми і розмірів з необхідними міцнісними, фіз. і хім. властивостями. *В. М. Павликов.*

ВИПА́РНИК — 1) Теплообмінний апарат, в якому випаровують рідину. У В. теплових електростанцій одержують пару, що надходить для поповнення втрат конденсату (див. *Конденсація*). Такі В. звичайно вертикальні трубчасті. Випаровувана вода проходить всередині труб; відпрацьована в турбіні обігрівна пара (або відхідні з *парогенератора* димові гази) — в міжтрубному просторі. У В. *холодильних машин* випаровують охолоджуючу речовину. Є В. (в опріснювачах атомних водоелектричних станцій та мор. суден), в яких випаровують мор. воду. За допомогою В., що їх наз. випарними апаратами, розділяють рідини, концентрують розчини або виділяють з них розчинені тверді речовини. 2) Прилад, яким вимірюють *випаровування* з поверхні водойм або грунту. Застосовують у метеорології.

ВИПАРО́ВУВАННЯ — процес переходу речовини з рідкого або твердого агрегатного стану в газовий стан. В. твердих тіл наз. *сублімацією*. Для того, щоб В. відбувалося при сталій т-рі, до рідини необхідно підводити зовні додаткове тепло — т. з. теплоту пароутворення. З підвищенням т-ри теплота пароутворення зменшується і стає рівною нулеві при критичній т-рі (див. *Критичний стан*). На швидкість В. рідин впливають розчинені в ній речовини, стан і склад співіснуючого газу, а також кривина границі між рідиною і газом. Якщо тиск газової фази над поверхнею рідини дорівнює тискові насиченої пари, спостерігається *кипіння*. В. широко застосовується у техніці (напр., у холодильних установках, парогенераторах, при сушінні речовин тощо). У природних умовах В. є невід'ємною ланкою кругообігу води на Землі. *Ю. І. Шиманський.*

ВИПЕРЕДЖА́ЮЧОГО ВІ́ДОБРА́ЖЕННЯ ПРИ́НЦИП — спільний для фізіології і психології принцип, сформульований рад. ученим П. К. *Анохіним*. В. в. п. є дальшим розвитком вчення І. П. Павлова про *умовні рефлекси*. У змісті цього принципу фіксується об'єктивний факт випереджаючого відображення мозком людини чи вищих тварин явищ і подій зовн. світу. Явище випереджаючого відображення сформувалося і закріпилося у процесі еволюції живих організмів Боротьба живих істот за виживання об'єктивно потребувала випереджаючого відображення ними навколишнього середовища і вироблення на цій основі орієнтувальних рефлексів. На вищих ступенях еволюції органом випереджаючого відображення виступила *центральна нервова система*, зокрема в людини — мозок, у діяльності якого нерозривно пов'язані минуле, сучасне і майбутнє. Конкретним виявом В. в. п. у діяльності *інтелекту* людини є його здатність завбачувати, вирішувати наперед, очікувати, ставити мету, приймати рішення, яке відповідно відображає вимоги ситуації. Випереджаюче відображення є універсальною властивістю живого, яка виробилася внаслідок ритмічності просторово-часових явищ, багаторазового повторення послідовності певних впливів зовн. середовища на поведінку живих істот. *В. І. Войтко.*

ВИПЕРЕДЖА́ЮЧОГО (ПЕРЕВА́ЖНОГО) ЗРОСТА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА ЗА́СОБІВ ВИРОБНИ́ЦТВА ЗАКО́Н — об'єктивний економічний закон розширеного *відтворення*, який зумовлює необхідність випереджаючого розвитку виробництва *засобів виробництва* порівняно з виробництвом *предметів споживання*. Наук. обгрунтування суті закону, характеру його діяння дала марксистсь-

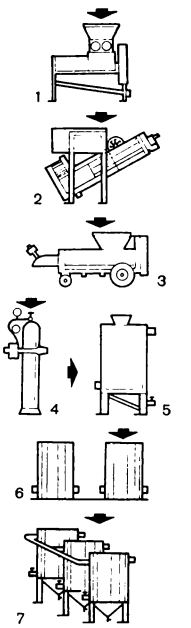

Виноробство. Приготування білого столового вина: 1 — дробарка-гребеневідокремлювач; 2 — стікач; 3 — прес; 4 — сульфітатор; 5 — дозатор бентоніту; 6 — резервуари для устоювання соку; 7 — установка для безперервного зброджування соку.

ко-ленінська *політична економія*. Вона довела, що при розширеному відтворенні швидше має зростати випуск засобів виробн. для виготовлення засобів виробн., потім — виробн. засобів виробн. для виробн. предметів споживання, повільніше — виробн. предметів споживання. Відповідно до цього у складі *сукупного суспільного продукту* зростає частка засобів виробн., частка ж предметів споживання скорочується, хоч абсолютна маса їх також зростає. За капіталізму, заснованому на приватній власності на засоби виробн., де виробн. підпорядковане одержанню капіталістами якнайбільших прибутків, цей закон діє стихійно, призводить до постійних диспропорцій у г-ві, криз надвиробн., до поглиблення суперечностей сусп. відтворення. В умовах соціалізму закон випереджаючого розвитку виробн. засобів виробн. діє в системі *економічних законів* і свідомо використовується в плановому управлінні нар. г-вом для забезпечення високих темпів зростання сусп. виробн. і на цій основі досягнення найповнішого задоволення потреб народу. Для періоду *розвинутого соціалістичного суспільства* характерним є зближення темпів розвитку виробн. засобів виробн. і виробн. предметів споживання на основі зростання ефективності сусп. виробн. при збереженні випереджаючих темпів виробн. засобів виробн. Якщо за 1961—65 приріст виробн. засобів виробн. становив 40%, а предметів споживання — 28%, то в дев'ятій п'ятирічці (1971—75) відповідно — 41% і 37%, у десятій п'ятирічці — 38% і 32%. Особливу роль у розвитку виробн. засобів виробн. відіграє важка індустрія, яка є фундаментом соціалістичної економіки, вирішальним фактором створення *матеріально-технічної бази комунізму*, невпинного зростання виробн. предметів споживання, зміцнення обороноздатності країни, позицій соціалізму в екон. змаганні двох світових систем.

О. М. Васильєв.

ВИПИРА́ННЯ РОСЛИ́Н — обрив кореневої системи у зимуючих рослин і витиснення їх з грунту на поверхню. При В р оголюються вузол кущіння, коренева шийка і корені. Відбувається взимку або навесні. Осн. причинами В. р. є висівання озимих у розпушений грунт, який не встиг осісти після глибокого обробітку і осідає пізніше; багаторазове поперемінне замерзання і відтавання грунту. З а х о д и б о р о т ь б и: сівба озимих в найкращі агротехнічні строки в добре осілий після оранки грунт; весняне прикочування посівів, які зазнали випирання, тощо.

ВИПИСНІ́ КОЗАКИ́, випищики— козаки, виключені з козацьких реєстрів (списків) польсько-шляхетським урядом у 17 ст. Див.також *Реєстрові козаки*.

ВИ́ПІТ, ексудат — рідина, що збирається в тканинах чи порожнинах тіла людини і тварин при *запаленні*. Виникає внаслідок порушення проникності стінок дрібних судин у вогнищах запалення і виходу з них складових частин крові. До складу В. входять білок, *лейкоцити*, *еритроцити*, мінеральні речовини, клітинні елементи і часто мікроби, які спричинили запальний процес. За співвідношенням цих складових частин розрізняють В.: серозний, геморагічний, гнійний, фіброзний. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. джерела запалення. Див. також *Транссудат, Набряк*.

ВИ́ПОРОТОК — недоношений плід, вийнятий з утроби вимушено забитих або загиблих вагітних вівці, оленя та деяких інших тварин. Шкурки, зняті з каракульських В. або викиднів віком від 115 до 145 днів, залежно від ступеня розвитку волосяного покриву, завитків, наз. голяком, *каракульчею* або каракуль-каракульчею. Шкурки, зняті з В. та викиднів ін. порід овець, наз. муаре і клям.

ВИПРАВНІ́ РОБО́ТИ — в СРСР один з видів *покарання*; примусове притягнення засуджених до праці без позбавлення волі за *вироком* суду на строк від одного місяця до одного року (ст. 29 КК УРСР). Протягом цього строку з заробітку засудженого до В. р. проводиться відрахування в доход д-ви у розмірі, встановленому судом, але не більш як 20% (суд ураховує при цьому майнове та сімейне становище засуджених). В. р.— гуманна, властива тільки соціалістичному праву, міра покарання. Закон розрізняє В. р. за місцем роботи засудженого або в ін. місцях у районі його проживання (коли він не перебуває на постійній роботі або за характером вчиненого злочину не може залишатися на попередній роботі). Час відбування В. р., у т. ч. за місцем роботи засудженого, не зараховується до заг. та безперервного *трудового стажу*. Однак при сумлінній праці й зразковій поведінці час відбування В. р. може бути включений до заг. трудового стажу за рішенням суду (ст. 103 ВТК УРСР). У разі злісного ухилення засудженого від відбуття В. р. суд за законом може замінити їх *позбавленням волі* (ст. 30 КК УРСР)

І. М. Даньшин.

ВИПРАВНІ́ СПОРУ́ДИ — гідротехнічні споруди, за допомогою яких виправляють (регулюють) русла річок. Те саме, що й *регуляційні споруди*.

ВИПРА́ВНО-ТРУДОВЕ́ ПРА́ВО — галузь рад. права, норми якої регулюють порядок і умови відбування покарань, пов'язаних з застосуванням до засуджених заходів виправно-трудового впливу. Осн. джерелами В.-т. п. є *Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* і виправно-трудові кодекси союзних республік (див. *Виправно-трудовий кодекс УРСР*). В. т. п. регламентує діяльність установ і органів, які виконують вироки судів щодо *позбавлення волі*, заслання, вислання і *виправних робіт* без позбавлення волі. В нормах В.-т. п. реалізуються вимоги рад. виправно-трудової політики, спрямованої на виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і ін. особами. В.-т. п. тісно пов'язане з *кримінальним правом* і *кримінально-процесуальним правом* у розв'язанні завдань по викорененню злочинності в СРСР. Осн. засобами виправно-трудового впливу на засуджених є режим відбування покарання, суспільно корисна праця, політико-виховна робота, заг.-освітнє і проф.-тех. навчання. В ін. країнах соціалістичної співдружності В.-т. п. грунтується, як і в СРСР, на принципах *соціалістичної законності*, гуманізму, суспільно корисної праці тощо. В капіталістичних д-вах тюремне законодавство, яке за своєю суттю є реакційним і антинародним, має переважно репресивний характер. Про це свідчить існування довічного ув'язнення, застосування жорстоких способів впливу на ув'язнених, приниження їхньої людської гідності тощо.

Літ.: Ткачевский Ю. М. Советское исправительно-трудовое право. М., 1971; Комментарий к основам исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик. М., 1972; Криминология.— Исправительно-трудовое право. М., 1977.

Ю. Ю. Фомін.

ВИПРА́ВНО-ТРУДОВИ́Й КО́ДЕКС УРСР (ВТК УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано норми *виправно-трудового права*, що регулюють відповідно до *Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* порядок і умови виконання кримінального покарання на території УРСР. ВТК УРСР затверджений Верховною Радою УРСР 23.XII 1970; набрав чинності з 1.VI 1971. ВТК містить 135 статей. У перших двох розділах визначено завдання виправно-трудового законодавства, викладено заг. положення щодо виконання покарань. У наступних п'яти розділах (3, 3-а, 4, 5 і 6) встановлено порядок і умови виконання покарань у вигляді *позбавлення волі*, заслання, вислання, *виправних робіт* без позбавлення волі, а також виконання умовного засудження до позбавлення волі та умовного звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці. Визначено види *виправно-трудових установ*, де відбувають покарання особи, засуджені до позбавлення волі, врегульовано режим у цих установах. Встановлено порядок залучення засуджених до суспільно корисної праці, проведення з ними політ.-виховної роботи, заг.-освітнього і професійно-тех. навчання. У 7-му розділі викладено підстави і порядок звільнення засуджених від відбування покарання. У 8-му розділі визначено форми участі громадськості у виправленні і перевихованні засуджених.

Ю. Ю. Фомін.

ВИПРА́ВНО-ТРУДОВІ́ КОЛО́НІЇ — вид *виправно-трудових установ* в СРСР, на які покладено виконання судових вироків про покарання осіб, засуджених до *позбавлення волі*, які досягли повноліття. За законом (в УРСР — ст. 13 ВТК УРСР), В.-т. к. поділяються на колонії заг., посиленого,

суворого й особливого режиму та колонії-поселення, в які засуджених переводять з колоній ін. видів, а також колонії-поселення для осіб, які вчинили злочини з необережності. В процесі відбування покарання у В.-т. к. ув'язнені можуть бути переведені, залежно від їхньої поведінки, на легший або суворіший режим.

ВИПРА́ВНО - ТРУДОВІ́ УСТАНО́ВИ — спеціальні державні органи, на які в СРСР покладено виконання вироку у вигляді *позбавлення волі*. Гол. завданням В.-т. у. є не тільки забезпечення виконання покарання, а й виправлення та перевиховання засуджених, повернення їх до корисної діяльності. До В.-т. у. належать *виправно-трудові колонії*, тюрми (див. *Тюремне ув'язнення*), а також *виховно-трудові колонії*. Діяльність В.-т. у. провадиться на основі суворого додержання норм *соціалістичної законності*. Осн. засобами виправлення і перевиховання засуджених у В.-т. у. є режим відбування покарання, суспільно корисна праця, політ.-виховна робота, заг.-освітнє і профес.-тех. навчання. У В.-т. у. встановлено роздільне утримання ув'язнених, залежно від статі, віку, тяжкості злочину, кол. судимості, поведінки в місцях позбавлення волі тощо (в УРСР — ст. 21 ВТК). Нагляд за додержанням соціалістичної законності у В.-т. у. покладено на органи прокуратури; громад. контроль — на спостережні комісії і комісії в справах неповнолітніх при виконкомах Рад нар. депутатів. *І. М. Даньшин.*

ВИПРІВА́ННЯ РОСЛИ́Н — сильне ослаблення або загибель озимих хлібів і багаторічних трав під глибоким снігом від виснаження й ураження рослин паразитичними грибами (сніговою плісенню). На Україні В. р. найчастіше спостерігається на Поліссі й у зх. частині Лісостепу. З а х о д и б о р о т ь б и: сівба озимих у найкращі строки з передпосівним внесенням фосфорно-калійних добрив; добір снігостійких сортів; ущільнення котками снігу, що випав на непромерзлу землю; розкидання весною снігу, ранньовесняне боронування і підживлення посівів.

ВИПРО́БУВАЛЬНИЙ СТРОК, випробування при прийнятті на роботу — за рад. трудовим законодавством перевірка відповідності робітника або службовця роботі, яку йому доручають, обумовлена при укладанні *трудового договору*. Строк випробування не може перевищувати для робітників — одного тижня, для службовців, крім відповідальних працівників, — двох тижнів, для відповідальних працівників — одного місяця. Для окремих працівників встановлено триваліші строки випробування (напр., для тих, що підлягають *атестації*, до 3-х місяців). У період випробування на працівника повністю поширюється законодавство про працю і колективний договір. Працівника, що не витримав випробування, адміністрація має право звільнити з роботи без згоди ФЗМК. Випробування не встановлюється для осіб, які не досягли 18 років, *молодих робітників, молодих спеціалістів*, інвалідів Великої Вітчизн. війни 1941—45, направлених на роботу в рахунок броні. Випробування не встановлюють також робітникам і службовцям, яких приймають на роботу в ін. місцевості або переводять на ін. підприємство, в установу, організацію. *З. К. Симорот.*

ВИПРО́БУВАННЯ МАШИ́Н І ОБЛА́ДНАННЯ ДЛЯ ТВАРИ́ННИЦТВА І КОРМОВИРОБНИ́ЦТВА ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — див. *Науково-дослідний всесоюзний інститут по випробуванню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва*

ВИПРОМІ́НЮВАННЯ ЗЕМЛІ́ — промениста енергія, випромінювана *Землею* в навколишній простір. Розрізняють випромінювання земної поверхні і випромінювання Землі як планети. Випромінювання земної поверхні є наслідком вбирання і трансформації нею сонячної радіації. Його обчислюють за формулою $E = \delta\sigma T^4$, де E — енергія, випромінювана земною поверхнею в діапазоні хвиль 3—80 мкм, з максимумом енергії у межах хвиль завдовжки 10—13 мкм, T — абсолютна т-ра, σ — стала Стефана Больцмана (дорівнює $8{,}13 \times 10^{-11}$ кал/см² · хв. · град⁴), δ — відношення випромінювання відповідних ділянок земної поверхні до випромінювання абсолютно чорного тіла за тих самих умов (залежно від стану діяльної поверхні коливається в межах від 0,800 до 0,999). Випромінювання земної поверхні становить 0,2—0,8 кал/см² × × хв. Вдень воно перекривається надходженням сонячної радіації й зустрічним випромінюванням атмосфери; останнє значною мірою компенсує випромінювання земної поверхні вночі. Під випромінюванням Землі як планети розуміють випромінювання земної поверхні разом з частиною випромінювання атмосфери у світовий простір. Воно становить 57% від заг. надходження сонячної радіації. Вивчення питання про В. З. спрямоване на розробку теорії теплового та радіаційного балансу. В практиці відомості про В. З. дають змогу визначити термічний режим різних ділянок суходолу й океану та верхніх частин хмарних і пилових зон, на основі чого можна оцінювати й прогнозувати інтенсивність трансформації повітряних мас. *М. І. Щербань.*

ВИПРОМІ́НЮВАННЯ І ПРИЙМА́ННЯ РАДІОХВИ́ЛЬ — перетворення енергії джерела електричного струму (заряду) на енергію біжучих *електромагнітних хвиль* (радіохвиль) і подальше перетворення енергії цих хвиль на енергію змінного електричного струму. Здійснюється за допомогою передавальних і приймальних *антен*. Кожна складна передавальна антена є сукупністю елементарних випромінюючих елементів, напр. електр. *диполів*, навколо яких у просторі виникає і поширюється (віддаляючись від диполів) *електромагнітне поле*. Диполь випромінює сферичні хвилі, однак на досить великій віддалі від нього їх можна вважати плоскими. Розподіл випромінюваної ним енергії за *амплітудою* залежить від напряму *поширення радіохвиль* і визначається діаграмою напрямленості, що має вигляд тороїда (мал.). До елементарних випромінюючих елементів належать також магнітні диполі, невеликі рамки з струмом, випромінюючі щілини невеликих розмірів тощо. Щоб випромінювання зробити спрямованішим, використовують кілька випромінюючих елементів, добиваючись *інтерференції хвиль*. Дедалі ширше застосовують, напр., фазовані *антенні гратки*, де є до 10 тис. цих елементів. Такі пристрої дають змогу одержувати діаграми напрямленості будь-якої форми. Передавальна антена може бути і приймальною, в електр. диполях якої під впливом електромагнітних хвиль збуджуються коливання електр. струму. Оскільки діаграми напрямленості диполя в режимах В. і п. р. однакові, за характеристиками передавальної антени можна визначити і характеристики приймальної антени такого самого типу. Див. також *Радіохвилі*, *Антенний ефект*. *Л. М. Андрушко.*

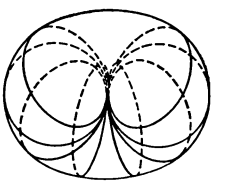

Випромінювання і приймання радіохвиль. Просторова діаграма напрямленості диполя.

ВИПРЯМЛЯ́Ч СТРУ́МУ — пристрій, що перетворює змінний електричний струм на постійний. Складається звичайно з власне випрямляча (блока електр *вентилів*) і (якщо необхідно) погоджуючого *трансформатора* та *фільтра електричного*, який згладжує пульсацію випрямленої напруги. За типом вентилів розрізняють випрямлячі електроконтактні, кенотронні (див. *Кенотрон*), газотронні (див. *Газотрон*), тиратронні (див. *Тиратрон*), ртутні та напівпровідникові (див. *Напівпровідникові прилади*). В. с. (мал.) бувають одно- і двопівперіодні (за способом випрямлення); одно-, три- і багатофазні (за фазністю випрямлюваної напруги). У найпростішому (однопівперіодному однофазному) В. с. є один вентиль, що пропускає змінний струм лише в одному напрямі. Такого типу В. с. застосовують у малопотужних пристроях (напр., побутових). До досконаліших (з кращим згладжуванням пульсації напруги) належать двопівперіодні однофазні В. с. Їх застосовують гол. чин. у системах живлення пристроїв з споживаною потужністю не вище кількох кіловат (радіоапаратурі, пристроях автоматики і телемеханіки та ін.), іноді — для живлення потужних (до 1000 кВт) пристроїв (напр., тягових двигунів електровозів). Двопівперіодні трифазні В. с дають змогу уникати несиметричності навантаження на мережу електропостачання. Застосовують їх у потужних установках підприємств *електрометалургії, електрохімії* тощо. Збільшенням числа вторинних обмоток трансформатора та певним з'єднанням їх одержують багатофазні В. с., які значно знижують пульсацію вихідної напруги. *К. О. Липковський.*

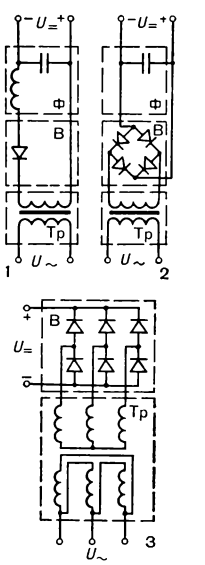

Випрямлячі струму: 1 — однопівперіодний однофазний; 2 — двопівперіодний однофазний; 3 — двопівперіодний трифазний (Тр — трансформатор; В — випрямляч; Ф — електричний фільтр).

ВИ́ПУСК НЕДОБРОЯ́КІСНОЇ ПРОМИСЛО́ВОЇ ПРОДУ́КЦІЇ — один з *господарських злочинів*.

ВИПУСК НЕДОБРОЯКІСНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

що полягає в систематичному або у великих розмірах випуску промисловим підприємством недоброякісної продукції (див. *Якість продукції*). За В. н. п. п. відповідають перед законом директор, гол. інженер, нач. відділу тех. контролю, а також ін. працівники, які виконують функції вказаних службових осіб. Відповідно до рад. кримінального законодавства (в УРСР — ст. 147 КК УРСР) В. н. п. п. карається позбавленням волі на строк до 3 років або виправними роботами на строк до 1 року.

І. О. Вирган.

ВИР — річка в Сумській обл. УРСР, ліва притока Сейму (бас. Десни). Довж. 62 км, пл. бас. 1250 км². Частково використовують для водопостачання. На В.— м. *Білопілля*.

ВИР, коловорот — вихровий рух води у поверхневих шарах морів, озер, річок тощо. Виникає здебільшого внаслідок стикання зустрічних течій. Великі морські В. небезпечні для судноплавства.

«ВИР РЕВОЛЮЦІЇ» — літературно-художній альманах, виданий у липні 1921 в Катеринославі. В альманасі вміщено вірші В. Чумака, В. Поліщука, М. Терещенка, Г. Шкурупія, оповідання В. Гадзінського, статті, присвячені розвиткові нової революц. поезії і мистецтва, зокрема «Динамізм у сучасній українській поезії» В. Поліщука, «Сучасне мистецтво і малярство» А. Петрицького. В альманасі була «робітнича сторінка» — трибуна для початкуючих письменників-робітників, відділ бібліографії та ін.

ВИ́РАЖЕННЯ — див. *Зображення і вираження*.

ВИ́РАЗКА — дефект шкіри або слизової оболонки, який повільно гоїться. Має різні форму і розмір. Може бути наслідком як заг. захворювань (авітамінози, порушення з боку центр. нервової системи, інфекційні захворювання тощо), так і місцевих впливів і порушень (хім. і термічні опіки, мех подразнення, порушення кровообігу, ушкодження периферичних нервів, опромінення, інфекція). Швидкість розвитку В. залежить від співвідношення процесів розпаду і загоювання. Дуже швидко утворюється В. слизової оболонки, яка перебуває під подразнюючим впливом травного соку, перетравлюваних мас і мікроорганізмів (див. *Виразкова хвороба*). Ускладненнями В. може бути кровотеча, вторинна інфекція, а при В. слизової оболонки — перфорація (прорив). В., що довго не гоїться, небезпечна щодо злоякісного переродження. Діагноз В. можливий за зовн. її виглядом або за допомогою спец. методів дослідження. Лікування спрямоване на усунення причин виникнення В., іноді — хірургічне. *В. Ф. Саєнко.*

ВИРАЗКО́ВА ХВОРО́БА — запальне хронічне захворювання з рецидивним перебігом, при якому під впливом різних факторів виникає *виразка* в шлунку або в дванадцятипалій кишці. В. х. трапляється здебільшого у людей віком від 25 до 50 років, частіше у чоловіків. Розвиткові В. х. сприяє багато різних факторів, серед яких провідне місце посідають порушення функції нервової системи (тяжкі психічні переживання, перевтома та ін.), а також порушення режиму харчування, куріння, зловживання алкоголем, спадкова схильність. В. х. шлунка і дванадцятипалої кишки відрізняються як за механізмом виникнення, так і за перебігом. Осн. ознаками В. х. є болі (при виразці дванадцятипалої кишки — голодні, або нічні, шлунка — ранні, через 30—60 хв після прийняття їжі), печія, відрижка, нудота і блювання. При В. х., особливо дванадцятипалої кишки, спостерігається підвищення кислотності шлункового соку. Для перебігу захворювання характерна сезонність — загострення настає навесні чи восени. Осн. методами діагностики В. х. є рентгенологічне дослідження і огляд слизової оболонки шлунка і дванадцятипалої кишки через спец. прилад (ендоскоп). Лікування: консервативне — постільний режим, лікувальне харчування, фізіотерапевтичне, медикаментозне і санаторно-курортне (Боржомі, Єсентуки, Желєзноводськ, Моршин, Миргород, Трускавець); при ускладнених формах В. х. (прорив виразки, кровотеча, звуження виходу з шлунка, переродження виразки в рак), а також у випадках безуспішного консервативного лікування — хірургічне.

Літ.: Шалимов А. А., Саенко В. Ф. Хирургия желудка и двенадцатиперстной кишки. К., 1972; Бурчинский Г. И., Кушнир В. Е. Язвенная болезнь. К., 1973; Актуальні питання виразкової хвороби. К., 1973. *О. О. Шалімов.*

ВИРГА́Н Іван Оникійович [справж прізв.— Вергун; 1(14).VI 1908, с. Матвіївка, тепер с. Кліщинці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.— 12.I 1975, Харків] — український рад. поет. У 1940 закінчив Харків. ун-т. Друкуватися почав 1927. Перша зб. поезій — «Озброєна лірика» (1934). Творам В. властиві філософська заглибленість, тонке проникнення у внутр. світ людини. Автор збірок: «Сад дружби» (1935), «Щастя-доля» (1938), «Поворот сонця на літо» (1947), «Квітучі береги» (1950), «Країна щастя» (1951), «Питиме зілля» (1967) та ін. Виступав і як прозаїк. Працював у галузі перекладу; уклав (разом з М. Пилинською) фразеологічний словник укр. мови.

Тв.: Над Судою шумлять явори. К., 1960; Вибрані твори. К., 1965; Краса. К., 1966; Поезії. К., 1976; Рос. перекл.— Цветущие берега. Л., 1956.

ВИРЕЗУ́Б, вирозуб (Rutilus frisii) — риба роду *плітка* родини *коропових*. Тіло (довж. до 60 см, маса 4—6 кг) валькувате, луска відносно дрібна. Спинний і хвостовий плавці темні, всі інші — сіруваті. В.— напівпрохідна риба, нагулюється в лиманах, розмножується в річках; деякі В. постійно живуть у річках. Статевої зрілості досягає на 4—6-му році життя. Нерест в квітні — травні; самка відкладає до 270 тис. ікринок. Живиться молюсками, ракоподібними, личинками комах, червами та водоростями. Поширений у бас. Чорного і Азовського морів. У бас. Каспійського м. водиться підвид В.— кутум (R. f. cutum). В.— цінна пром. риба, але *ареал* і чисельність її дуже скоротились через порушення умов розмноження. *Ю. В. Мовчан.*

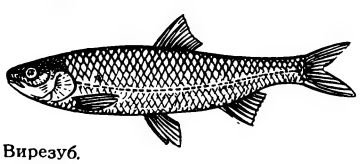
Вирезуб.

ВИРІ́ВНЮВАННЯ РІ́ВНІВ ЕКОНОМІ́ЧНОГО РО́ЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н — процес подолання різниці в рівнях економічного й культурного розвитку країн; піднесення менш розвинутих у минулому країн до рівня передових соціалістичних держав при загальному прогресі економіки і культури усіх країн; закономірність розвитку світової *соціалістичної співдружності*. В *Комплексній програмі* соціалістичної екон. інтеграції відзначається, що поступове зближення і вирівнювання рівнів екон. розвитку країн соціалістичної співдружності є об'єктивним істор. процесом. Основою такого процесу є соціалістичні *виробничі відносини*, які утвердилися в цих країнах, поглиблення політ., екон. і наук.-тех. співробітництва між ними. Процес зближення і вирівнювання рівня екон. розвитку охоплює найважливіші елементи соціалістичного *відтворення* і проявляється в матеріально-тех. умовах виробн., показниках ефективності використання переваг соціалістичного г-ва, в кінцевих нар.-госп. результатах, у рівні споживання матеріальних і культ. благ, у розвитку соціалістичного способу життя. Для досягнення екон. і культ. піднесення країн соціалізму всебічно використовуються насамперед внутр. джерела й резерви кожної соціалістичної країни, переваги соціалістичної *індустріалізації*, кооперування с. г., культ. революції. Поряд з цим велику роль відіграє поглиблення екон. співробітництва, широке використання переваг *міжнародного соціалістичного поділу праці*. Велике значення має також розробка і виконання довгострокових цільових програм, координація нар.-госп. планів, розвиток міждерж. спеціалізації і кооперування, розширення співробітництва в галузі науки, освіти і культури, що в комплексі дає можливість використати переваги *соціалістичної економічної інтеграції* для формування оптимальних пропорцій розширеного соціалістичного відтворення в екон. сфері. Все це сприяє подоланню істотних відмінностей у рівні розвитку продуктивних сил соціалістичних країн, сприяє зближенню структур нар. г-ва, забезпечує неухильне збільшення рівня нац. доходу, пром. і с.-г. продукції на душу населення на основі систематичного підвищення продуктивності сусп. праці.

Літ.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Пов-

не зібрання творів, т. 41; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1971.
Д. П. Богиня.

ВИРОБНЕ́ КАМІ́ННЯ — мінерали та гірські породи з цінними властивостями (гарне забарвлення або структурний рисунок, в'язкість), внаслідок чого їх використовують для виготовлення художніх і декоративних виробів. В. к. за його цінністю поділяють на 3 класи. До першого класу відносять *нефрит, лазурит, содаліт, родоніт, малахіт, авантюрин*, рожевий *кварц, агат, яшму*, іризуючий *лабрадорит, везувіан*; до другого — *лепідоліт, серпентин, селеніт*, обсидіан (див. *Вулканічне скло*), *діатоміт, флюорит, янтар* тощо; до третього — *кам'яну сіль, гіпс, мармур, ангідрит, порфіри, брекчії* та ін. Кращі відміни агату, янтарю та деяких ін. мінералів є *дорогоцінним камінням*. На Україні родовища виробного каміння є в Донбасі, Карпатах, в Криму та ін. р-нах.

ВИРОБНИ́ЦТВО матеріальне — процес створення матеріальних благ, необхідних для існування й розвитку людського суспільства, що відбувається на всіх його ступенях. Процес взаємодії людини з природою є процесом *праці*. Він передбачає три моменти: працю людини, предмети праці, тобто все те, на що спрямована доцільна діяльність людини; *засоби праці*, насамперед знаряддя В. Вирішальним фактором є праця як виключна властивість людини, що опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між людиною і природою. Засоби праці і предмети праці становлять *засоби виробництва*. Головну роль відіграють знаряддя праці, в яких втілюються досягнення людського суспільства, успіхи людини в оволодінні силами природи. Засоби В. і люди з їхнім виробничим досвідом та знаннями в сукупності становлять *продуктивні сили* суспільства. Між цими елементами продуктивних сил існують глибокий взаємозв'язок і взаємозумовленість. Людина, яка не тільки приводить у рух засоби В., а й виробляє і вдосконалює їх, є гол. і визначальною силою. Рівень розвитку продуктивних сил характеризується ступенем розвитку техніки, знарядь праці, виробничого досвіду і наук. знань людей. «Економічні епохи,— за висловом К. Маркса,— різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177). В процесі взаємодії засобів В. і праці людини, тобто в процесі В., створюються матеріальні блага, які є єдиним джерелом задоволення людських потреб. Виготовляючи матеріальні блага, люди вступають у певні зв'язки і відносини — *виробничі відносини*. Тому В. є завжди суспільним. Воно має дві сторони: продуктивні сили і виробничі відносини. Для того, щоб міг початися процес В., має відбутися з'єднання *робочої сили* і засобів В. Спосіб такого з'єднання визначають форми *власності* на засоби В. Сусп. В. в цілому охоплює як безпосереднє В., так і *розподіл, обмін* і *споживання*. Визначальна роль у їхній взаємодії належить В., оскільки тут створюється об'єкт споживання, а ін. стадії активно впливають на нього. Важлива роль у розвитку В. належить науці. Швидке й широке застосування у В. її досягнень (див. *Науково-технічний прогрес*) веде до того, що наука дедалі більшою мірою стає безпосередньою продуктивною силою. Сусп. В. складається з двох великих підрозділів: виробн. засобів виробн. (I підрозділ) і виробн. предметів споживання (II підрозділ; див. *Відтворення*). В. розвивається відповідно до діяння об'єктивних *економічних законів*, гол. з яких є осн. економічний закон, притаманний певному способові виробництва. Як єдність продуктивних сил і виробничих відносин В. становить *спосіб виробництва* матеріальних благ, який визначає характер певного суспільства. За капіталізму приватна власність на засоби В. об'єктивно зумовлює підкорення В. інтересам збагачення класу власників засобів В., експлуатацію тих, хто позбавлений засобів В. Гонитва за наживою породжує конкуренцію та *анархію виробництва*, антагонізм експлуататорів та експлуатованих, класову боротьбу, *економічні кризи*, диспропорції сусп. В. За соціалізму сусп. власність на засоби В., що є основою його екон. системи, створює сусп.-екон. відносини, для яких характерна екон. рівність людей, відсутність експлуатації людини людиною, панування відносин товариського співробітництва та соціалістичної взаємодопомоги. В. підпорядковане *основному економічному закону соціалізму*, планомірному, пропорційному розвитку економіки.

В умовах розвинутого сусп. *поділу праці* В. складається з великої сукупності різних спеціалізованих галузей, розвивається на основі *науково-технічної революції*, гол. змістом якої є *автоматизація виробництва*. Автоматизація докорінно змінює працю людини і її місце у В., забезпечує необмежене зростання *продуктивності праці*. Розвиток В. в СРСР та ін. соціалістичних країнах, його інтенсифікація і підвищення екон. ефективності підпорядковані завданням створення *матеріально-технічної бази комунізму*, побудові розвинутого соціалізму. Екон. програма КПРС спрямована на побудову комуністичного суспільства на основі динамічного і пропорційного розвитку сусп. В., прискорення науково-тех. прогресу, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва, дедалі повнішого задоволення матеріальних і культ. потреб людини.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Медведев В. А. Социалистическое производство. М., 1976; Пахомов Ю. Н. Производственные отношения развитого социализма. К., 1976; Экономические проблемы развитого социалистического общества. К., 1977.
А. А. Чухно.

ВИРОБНИ́ЦТВО ПРОДУ́КЦІЇ НА ДУ́ШУ НАСЕ́ЛЕННЯ — показник, що характеризує досягнутий рівень розвитку нар. господарства і дає можливість порівнювати виробництво продукції країн, які значно відрізняються обсягом виробництва і кількістю населення. Найповніше визначає ступінь розвитку *продуктивних сил* і *продуктивності праці*. Обчислюють показник виробн. *сукупного суспільного продукту*, за продукцією пром-сті, с. г., окремими виробами, продуктами та послугами. Визначають його, ділячи абс. розміри виробн. на середньорічну чисельність населення. Модифікаціями такого розрахунку можуть бути обчислення на 100, 1000 і більше чоловік залежно від масштабів виробництва.

ВИРОБНИ́ЧА ГІМНА́СТИКА — комплекси фізичних вправ, що виконуються під час робочого дня з метою оздоровлення і підвищення продуктивності праці людини. Осн. формами В. г. є вступна *гімнастика*, фізкультурна пауза та фізкультхвилинка. Вступна *гімнастика* (проводиться на початку робочого дня) прискорює підготовку людини до робочого дня, сприяючи швидкому розвиткові стану оптимальної збудливості центр. нервової системи і досягненню звичайного робочого ритму трудових операцій. Комплекс вступної гімнастики триває 5—8 хв, включає 5—7 вправ для м'язів рук, ніг, тулуба і закінчується вправами, які імітують робочі рухи. Фізкультурна пауза (в періоди, що передують стомленню) протидіє несприятливому впливові одноманітності виробничого процесу, прискорює відновлення сил стомленого організму. Залежно від співвідношення у виробничому процесі фіз. та нервово-емоційного навантажень пропонуються різні варіанти комплексів фізкультурної паузи. Кожен комплекс триває 5—7 хв і включає 5—9 вправ. Фізкультхвилинки провадяться через кожні 1—1½ год роботи, тривають 1—2 хв; виконуються 2—4 вправи. *І. В. Муравов.*

ВИРОБНИ́ЧА ДІЛЬНИ́ЦЯ — ланка у виробничій структурі промислового підприємства (цеху), призначена для виконання технологічно або предметно однорідних робіт; сукупність *робочих місць* на єдиній території. На підприємствах з цеховою структурою кілька дільниць входять до складу цеху. При *безцеховій структурі управління виробництвом* В. д. є адміністративно відокремленою одиницею підприємства. Очолює В. д. нач. або майстер, який повністю відповідає за її виробничо-госп. діяльність. В. д. є одним з осередків впровадження *господарського розрахунку*.

ВИРОБНИ́ЧА ЕСТЕ́ТИКА — комплекс заходів, спрямованих на естетичну організацію виробничого середовища. Включає роботи щодо створення оптимальних світлокольорних і мікрокліматичних умов у виробничих, побутових і службових приміщеннях, розробки і розміщення засобів візуальної комунікації і наочної агітації, озе-

ленення і упорядкування інтер'єрів і пром. територій, підвищення естетичного і споживчого рівня технологічного устаткування і орг.-тех. оснащення. В. е. є розділом *технічної естетики,* що вивчає закономірності формоутворення виробів, виготовлених пром. способом, і особливості естетичної організації предметного середовища для життя і діяльності людини. В дослідженнях з В. е. беруться до уваги дані фізіології, психології, *ергономіки,* естетики, *наукової організації праці,* світлотехніки, акустики тощо, а також конкретні технологічні особливості і умови експлуатації певного підприємства (архітектура, функціональні особливості трудової діяльності тощо). В. е. забезпечує поліпшення умов праці, сприяє зростанню її продуктивності, підвищенню якості виробленої продукції, а також є одним із заходів естетичного і морального виховання трудящих. *Л. Я. Жоголь*

ВИРОБНИ́ЧА НАРА́ДА, постійно діюча виробнича нарада (ПДВН) — в СРСР одна з форм соціалістичної демократії, громадського контролю, практичного залучення трудящих мас до управління виробництвом. Виникли 1923. Грудневий пленум ЦК КПРС (1957) з метою дальшого поліпшення роботи нарад визнав за доцільне перетворити їх на постійно діючі. Положення про ПДВН затверджено постановою Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 18.VI 1973. Організують ПДВН на підприємствах і в установах з кількістю працюючих 100 чол. і більше. Кількісний склад їх визначається заг. зборами робітників і службовців. Членами ПДВН є новатори, передовики виробн., робітники, інженерно-тех. працівники і службовці, представники госп. органів, партійних, комсомольських і профспілкових орг-цій, наук.-тех. т-в і т-в винахідників і раціоналізаторів. ПДВН працюють під керівництвом профспілкових к-тів. Скликаються в міру потреби, але не рідше одного разу на квартал. ПДВН бере участь у розробці та здійсненні заходів, спрямованих на розвиток виробн., виявлення і використання резервів підвищення ефективності і якості роботи, збільшення випуску продукції і зниження її собівартості на основі повнішого використання виробничих потужностей, впровадження нової техніки і модернізації устаткування; сприяє всебічному розвиткові творчої ініціативи робітників і службовців, посиленню заінтересованості працівників у результатах своєї праці і заг. підсумках роботи підприємства, залученню трудящих до здійснення контролю за виробн. За станом на 1.I 1977 на підприємствах, будовах і в орг-ціях СРСР діяло понад 130 тис. загальнозаводських і цехових ПДВН, у т. ч. в УРСР — 20 883. В роботі їх взяли участь в СРСР 40 млн. робітників, інженерно-тех. працівників і службовців, у т. ч. в УРСР — 8,3 млн. *Р. І. Бондаренко*

ВИРОБНИ́ЧА ПЛО́ЩА — частина заг. площі підприємства, на якій відбувається технологічний процес виготовлення продукції. Розрізняють В. п. корисну, де розміщено технологічне устаткування і провадяться осн. виробничі процеси, та площу допоміжних приміщень. Ступінь використання корисної В. п. визначається кількістю продукції в натуральному чи вартісному виразі, що припадає на 1 $м^2$ площі.

ВИРОБНИ́ЧА ПОТУ́ЖНІСТЬ — максимально можливий випуск продукції галуззю промисловості, підприємством, окремими його дільницями в певній номенклатурі й асортименті за одиницю часу (звичайно — рік). Величину В. п. визначають, виходячи з повного використання устаткування і *виробничих площ,* відповідно до встановленого режиму роботи підприємства й застосування прогресивної технології та передових методів праці. Обчислюють В. п. в натуральному і вартісному виразах та ін. показниках, що їх приймають, розраховуючи потужність. В. п.— величина динамічна, вона змінюється під впливом тех. прогресу і вдосконалення організації праці та виробництва.

ВИРОБНИ́ЧА ПРА́КТИКА — 1) Складова частина навчальної роботи в спеціальних навчальних закладах в СРСР та ряді інших країн, необхідна для підготовки спеціалістів. В. п. сприяє зміцненню й перевірці набутих студентами та учнями теоретичних знань, встановленню тісного зв'язку навч. закладів з виробництвом. В СРСР В. п. організується на підприємствах, оснащених сучас. устаткуванням, у радгоспах, колгоспах, школах, лікарнях та ін. Обсяг, зміст і строки В. п. передбачені навч. планами та програмами навч. закладів. Під час В. п. студенти та учні, як правило, перебувають на робочих місцях, обіймаючи посади (що оплачуються) за спеціальністю. У вузах на В. п. відводиться 6—7 місяців, у серед. спец. навч. закладах — до 9 місяців. Існує 3 види В. п.: загальноознайомлювальна (навчальна), технологічна та переддипломна. В технікумах В. п. включає *виробниче навчання* для одержання розряду з робітн. професії. В системі *професійно-технічної освіти* виробниче навчання з передвипускною В. п. є основою профес. підготовки кваліфікованих робітників. 2) В середній загальноосвітній школі В. п.— важлива складова частина навчально-виховного процесу в системі трудової підготовки учнів, запроваджена з метою удосконалення практичних умінь і залучення учнів до суспільно-продуктивної праці, а також для закріплення теоретичних знань, набутих у процесі політехнічного трудового навчання. Під час В. п. учні знайомляться з конкретним пром. чи с.-г. виробництвом, виконують трудові процеси разом з робітниками та колгоспниками, засвоюють заг. відомості про виробн., його структуру і організацію, про технологічні процеси виготовлення продукції тощо. В. п. здійснюється в 9-х кл. у школах і *міжшкільних навчально-виробничих комбінатах* трудового навчання і професійної орієнтації учнів, в учнівських таборах праці і відпочинку, в с.-г. виробничих бригадах, як правило, в червні, під час літніх канікул. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загально-освітніх шкіл і підготовку їх до праці» (1977) накреслено шляхи поліпшення трудового навчання і профес. орієнтації учнів.

В. М. Мадзігон,
Д. М. Тарнопольський.

ВИРОБНИ́ЧА СТРУКТУ́РА ПІДПРИЄ́МСТВА — комплекс виробничих підрозділів, їхні співвідношення і взаємозв'язки в процесі виготовлення продукції. Залежить від характеру продукції підприємства, рівня його спеціалізації та кооперування з ін. підприємствами, технології і масштабів виробн., забезпеченості кваліфікованими кадрами тощо. Пром. підприємство звичайно складається з осн. цехів, у яких безпосередньо виробляють продукцію, та допоміжних і обслуговуючих цехів і дільниць, що виготовляють продукцію, споживану в осн. виробництві. Спеціалізовані пром. підприємства мають просту виробничу структуру, універсальні — складну. На невеликих підприємствах можлива *безцехова структура управління виробництвом,* а на великих — цехи об'єднуються в корпуси. С.-г. підприємства (радгоспи і колгоспи) складаються з окремих внутрігосп. підрозділів, частина яких виробляє осн. с.-г. продукцію (відділки, ферми, бригади), а інші мають обслуговуючий або підсобний характер (ремонтні майстерні, автопарки, електростанції та підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію).

Удосконалення В. с. п. відповідно до зростання рівня виробн. та потреб управління є важливим засобом підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва.*

ВИРОБНИ́ЧЕ НАВЧА́ННЯ — 1) Підготовка кваліфікованих працівників масових професій для різних галузей нар. господарства і культурно-побутового обслуговування трудящих. Здійснюється в системі *професійно-технічної освіти* і *середньої спеціальної освіти,* а також у процесі індивідуально-бригадного навчання та на різних короткострокових курсах. 2) В середній загальноосвітній школі — форма *трудового навчання* в старших (9—10) класах з метою підготовки учнів до виробничої діяльності. Введено 1958 відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР». За постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про часткову зміну в трудовій підготовці в середній загальноосвітній школі» (1966) серед. загальноосв. школа має давати заг. і політех. освіту та забезпечити трудове виховання. Щоб ознайомити учнів з трудовими процесами і змістом праці робітників на підприємствах, підготувати їх до свідомого вибору професії та навчити початковим навич-

1
2
3

До ст. **Вовчок Марко.**

Ілюстрації українських художників до творів Марка Вовчка:

1. «Чумак». К. О. Трутовський. 1860.
2. «Свекруха». М. Г. Дерегус. 1958.
3. «Два сини». С. Т. Адамович. 1965.
4. «Записки причетника». А. Д. Базилевич. 1957.
5. «Козачка». М. І. Іванов. 1955.
6. «Кармелюк». Ф. Т. Глущук. 1955.
7. «Викуп». В. А. Ульянова. 1977.
8. «Інститутка». З. Ш. Толкачов. 1955.

4
5

6
7
8

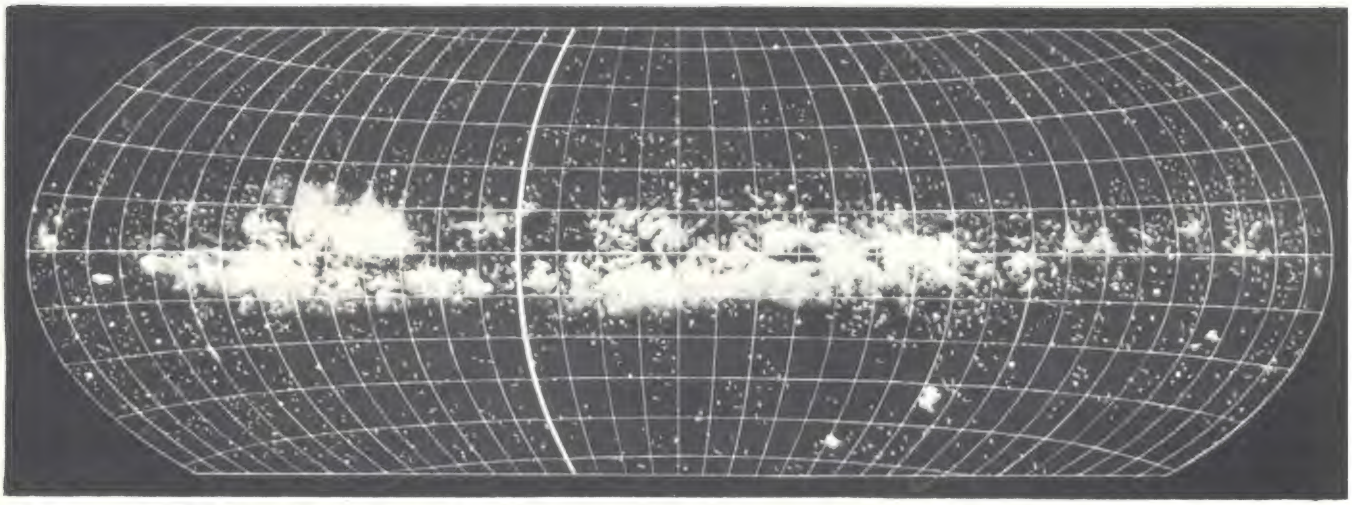

1

2
3
4

До ст. **Галактика.**

1. Молочний Шлях на небозводі. **2.** Частина Молочного Шляху в сузір'ї Змієносця. **3.** Кульове скупчення зір.

До ст. **Галактики.**

4. Спіральна галактика в сузір'ї Волосся Вероніки, видима з ребра. **5.** Велика спіральна туманність у сузір'ї Андромеди. **6.** Неправильна галактика — Велика Магелланова Хмара.

5
6

кам праці за обраною професією. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР з 1974 створюються *міжшкільні навчально-виробничі комбінати* трудового навчання і професійної орієнтації учнів. У 1977 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці», зумовлену зростаючими вимогами сусп. виробництва і науково-тех. прогресу. На В. н. в 9—10 класах серед. шкіл УРСР за навч. планом визначено 4 години на тиждень і 132 години для літньої навч.-виробничої практики в 9 класах. Система В. н. поєднує теоретичні і практичні заняття. Після закінчення В. н. учні можуть складати кваліфікаційні іспити. Ті, що успішно витримали їх, одержують свідоцтво про присвоєння виробничої кваліфікації. У 1976/77 навч. р. в УРСР працювало 4,5 тис. серед. шкіл з виробничим навчанням.

В.М. Мадзігон, Д.М. Тарнопольський.

ВИРОБНИ́ЧИЙ ЦИКЛ — період перебування предметів праці у виробничому процесі — від першої виробничої операції до одержання готової продукції. Складається з часу, потрібного для технологічних операцій, підготовчо-заключних робіт, природних процесів, тех. контролю, транспортування предметів праці (робочий період) і часу міжопераційних (міжопераційний період) та міжзмінних (напр., вихідні й святкові дні) і внутрішньозмінних (обід, відпочинок на важких роботах тощо) перерв. Скорочення В. ц. прискорює випуск продукції та сприяє кращому використанню виробничих фондів і прискоренню *оборотності оборотних засобів*. Найважливішими факторами скорочення В. ц. є впровадження передової технології та автоматизації виробничих процесів.

ВИРОБНИ́ЧІ ВІДНО́СИНИ — суспільні відносини між людьми, що виникають у процесі матеріального *виробництва*. Вони охоплюють також сферу *розподілу, обміну* та *споживання*. Тип В. в. зумовлюється формами *власності* на засоби виробн., залежить від рівня розвитку *продуктивних сил*. У суспільстві, де засоби виробн. перебувають у приватній власності, В. в. мають антагоністичний характер, являють собою відносини експлуатації трудящих, які позбавлені засобів виробн. В соціалістичному суспільстві, заснованому на сусп. власності (див. *Соціалістична власність*) на засоби виробн., В. в. є відносинами співробітництва та взаємної допомоги вільних від експлуатації, рівноправних людей. Розвиток соціалістичних В. в і переростання їх у комуністичні відбувається на основі створення *матеріально-технічної бази комунізму*. В. в. є формою розвитку продуктивних сил і разом вони становлять дві сторони кожного *способу виробництва*. Якщо В. в. відповідають характерові й рівню продуктивних сил, створюється простір для піднесення останніх (див. *Відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон*) і, навпаки, відставання В. в. гальмує розвиток продуктивних сил. В. в. становлять екон. базис суспільства, на якому виростає сусп. надбудова (див. *Базис і надбудова*). Вони визначають відносини класів, націй даного суспільства, його *ідеологію*, право, мораль тощо. *А. К. Покритан.*

ВИРОБНИ́ЧІ ОБ'Є́ДНАННЯ — єдиний виробничо-господарський комплекс, до складу якого входять заводи, фабрики, науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні та інші виробничі організації, пов'язані між собою виробничими зв'язками і централізованим обслуговуючим виробництвом. В СРСР виробничі одиниці, що входять до складу В. о., не є юрид. особою і на них не поширюється Положення про *соціалістичне державне виробниче підприємство*. Виникнення В. о. зумовлене зростанням масштабів виробн., прискореними темпами *науково-технічного прогресу*, вдосконаленням форм управління. В. о. в країні почали створюватись у 60-х рр. у вигляді фірм. В. о. як осн. (первинна) ланка пром-сті діє на основі поєднання централізованого керівництва з госп. самостійністю та ініціативою згідно з Положенням про виробничі об'єднання (комбінати), затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 27.III 1974. В. о. можуть входити до складу всесоюзних або респ. *промислових об'єднань*. Очолює В. о. генеральний директор або директор. На правах консультативного органу існує *рада директорів*, куди входять керівники всіх виробничих одиниць. Осн. завдання В. о.: розвиток і вдосконалення виробн. для найповнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення в різних видах продукції; розробка оптимальних планів; виконання завдань по виробн. продукції та ін. показниках держ. плану. В. о. (комбінат) на основі використання досягнень науки, техніки і передового досвіду забезпечує раціональну організацію виробн., високу якість виробленої продукції, всебічне підвищення продуктивності праці та ефективності виробн. шляхом концентрації, спеціалізації, кооперування і комбінування виробн., максимального використання внутр. резервів, комплексного використання сировини, впровадження прогресивних технологічних процесів і систем управління ними. В. о. здійснює раціональне використання й підвищення ефективності капітальних вкладень, скорочення строків і зниження собівартості будівництва, введення в дію виробничих потужностей і повне використання їх. В. о. відповідає за виконання зобов'язань по поставках продукції згідно з договорами і замовленнями — нарядами зовн.-торг. організацій; за вдосконалення планування, управління, впровадження *наукової організації праці*; за здійснення заходів по соціальному розвитку колективу, створення найбільш сприятливих умов праці. В. о. існують і в ін. соціалістичних країнах; формуються за принципом технологічної однорідності або послідовності технологічного процесу, єдиної сировинної бази. Див також *Науково-виробничі об'єднання*.

Літ.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; О некоторых мероприятиях по дальнейшему совершенствованию управления промышленностью. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 2 марта 1973 г. «Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик», 1973, № 7; Об утверждении Положения о производственном объединении (комбинате). Постановление Совета Министров СССР от 27 марта 1974 г. «Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик», 1974, № 8; Андрианов Н. И. Правовые вопросы деятельности производственных объединений. К., 1977; Сизоненко В. О. Розвиток виробничих об'єднань у десятій п'ятирічці. К., 1977; Субоцкий Ю. В. Развитие объединений в промышленности. М., 1977.

Г. І. Маницуров.

ВИРОБНИ́ЧО - ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ́ — економічні взаємовідносини між територіально розділеними виробниками — підприємствами, об'єднаннями, галузями, *територіально-виробничими комплексами*, економічними районами та країнами. В.-т. з. виникають і розвиваються на основі сусп., зокрема геогр., *поділу праці* для забезпечення ефективності сусп. виробн. і постачання населенню предметів споживання, досягнення мінімуму нар.-госп. затрат на виробн. і доставку споживачам продукції. В СРСР такі зв'язки здійснюються за єдиним нар.-госп. планом. В.-т. з. бувають по постачанню і збуту сировини, палива, комплектуючих деталей машин і устаткування (поставки по кооперуванню) та ін. компонентів виробн., а також по обміну готовою продукцією. Розрізняють внутрішньогалузеві та міжгалузеві зв'язки; за тер. організацією кожний вид зв'язків може бути внутрішньорайонним (у межах пром. вузла, області) або міжрайонним. До останнього типу належать і міжреспубліканські та міжнар. В.-т. з. В умовах розвинутого соціалізму, зростаючих масштабів виробн., поглиблення спеціалізації та комплексного розвитку екон. районів, дальшої концентрації пром-сті і створення об'єднань, *агропромислової інтеграції* широкого розвитку набувають усі види В.-т. з.; характерним є планомірне поєднання внутрішньорайонних зв'язків з міжрайонними. Розвиток В.-т. з. відбувається на основі всесоюзної спеціалізації районів з використанням їхніх сприятливих природних і екон. умов і ресурсів в інтересах *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* і союзних республік у поєднанні з комплексним розвитком даного району. Цей тип зв'язків характеризується розгалуженістю і великими віддалями перевезень. УРСР має тісні В.-т. з. з усіма республіками і екон. районами країни і особливо з РРФСР, на яку припадає 2/3 вивозу і з якої в УРСР надходить 4/5 усіх вантажів ввозу (див. карту, с. 242). В.-т. з.

ВИРОБНИЧО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ

сприяють піднесенню економіки всіх республік і є вираженням взаємодопомоги братніх народів у комуністич. будівництві. Рішеннями XXV з'їзду КПРС передбачено дальше нарощування екон. потенціалу сх. районів країни й підвищення їхньої ролі в загальносоюз. виробн., формування там нових територіально-виробничих комплексів і *промислових вузлів*; обмеження зростання великих міст і розвиток економічно перспективних малих і середніх міст; вказано на необхідність раціоналізації транспортно-екон. зв'язків, розвиток магістральних трансп. комунікацій, спорудження нафто- і газопроводів з пн.-зх. районів Сибіру і Серед. Азії в Європ. частину СРСР і до нафтопереробних заводів сх. районів. Велике значення для раціоналізації В.-т. з. має поліпшення планування їх, зокрема застосування методів оптимального планування. В.-т. з. між соціалістичними країнами розвиваються на основі *міжнародного соціалістичного поділу праці*, розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*.

В капіталістичних країнах В.-т. з. мають стихійний характер і підпорядковані ринковій кон'юнктурі, гонитві за надприбутками монополій. *Л. М. Корецький.*

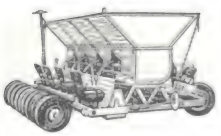

Висадкосадильна машина ВПУ-4.

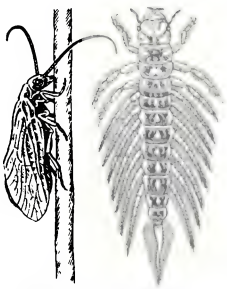

Вислокрилкоподібні. Вислокрилка звичайна: доросла комаха і личинка.

ВИРОБНИ́ЧО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ КО́МПЛЕКСИ (ВТК) — економічно доцільні територіальні поєднання виробничих підприємств і їхніх систем. Об'єктивними основами формування ВТК є високий рівень розвитку *продуктивних сил*, усуспільнення й територіальна *концентрація виробництва*. Процеси утворення ВТК нерозривно пов'язані з сусп., особливо тер., *поділом праці*. Осн. рушійною силою цих процесів є *науково-технічний прогрес*, який зумовлює виникнення нових виробництв та їхню інтеграцію з уже існуючими. За соціалізму сусп. власність, єдине наук. управління нар. г-вом відкривають широкі можливості для цілеспрямованого формування ВТК різних масштабів і типів. В країні сформувався *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*, який складається с тісно пов'язаних між собою тер., багатогалузевих і спеціалізованих ВТК. Виробничо-тер. комплекси поділяють на *територіально-виробничі комплекси* і *виробничо-територіальні системи*. Див. також *Виробничо-територіальні зв'язки*. *М.М. Паламарчук.*

ВИРОБНИ́ЧО - ТЕРИТОРІА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — сукупність виробничих підприємств, що характеризуються тісним взаємопов'язаним функціонуванням на основі інтеграції і певної територіальної єдності; один з типів *виробничо-територіальних комплексів*. В.-т. с.— явище розміщення продуктивних сил в умовах широкого розвитку процесів усуспільнення виробн.— спеціалізації, концентрації, кооперування, встановлення прямих виробничих зв'язків між підприємствами. В умовах високого розвитку продуктивних сил взаємопов'язане функціонування підприємств поширюється на великі території. В економіці розвинутого соціалізму тер. взаємозв'язки підприємств зростають, В.-т. с. пов'язуються між собою в системи більших масштабів, розвивається тенденція до об'єднання ланок матеріального виробн. всієї країни в єдину В.-т. с. В СРСР сформувалась єдина трансп. система, значна територія охоплена єдиною електроенергетичною системою тощо. Масштаби створення В.-т. с. розширюються в результаті здійснення рішень КПРС про посилення концентрації і кооперування виробництв, спеціалізації підприємств і раціоналізації госп. зв'язків між ними, створення великих об'єднань. Важливе значення має визначення оптимальної структури В.-т. с. в галузевому, функціональному, тер. і організаційному аспектах. В.-т. с. розрізняють за спеціалізацією (маш.-буд., енергетичні, хім., агропромислові, лісопромислові тощо) і за видами тер. спільності (елементарні, районні, міжрайонні, міждержавні). Формування раціональних В.-т. с. дуже важливе для вдосконалення управління нар. г-вом, зокрема тер. планування і ритмічної діяльності пром. підприємств. Вони мають важливе значення для забезпечення комплексного екон. і соціального розвитку союзних і автономних республік, визначеного Конституцією СРСР, для встановлення тер. пропорцій г-ва, раціональнішого використання природних, трудових та ін. ресурсів, формування систем розселення з сприятливішими умовами для життя і праці населення. *М. М. Паламарчук.*

ВИРОДЖЕ́ННЯ у квантовій механіці — полягає в тому, що фізична величина квантової системи (*електрона, атома, молекули, кристала*) має однакове значення для різних її станів. Кількість незалежних *хвильових функцій*, що описують стани квантової системи з однаковим значенням даної характеристики, наз. кратністю виродження. Помістивши систему в зовн. поле, можна добитися зняття (повного або часткового) В. даної фіз. величини. Існування різних станів квантової системи з однаковим значенням енергії означає В. енерг. рівнів. Явище розщеплення енерг. рівнів (зняття В.) при накладанні на таку систему зовн. електр. поля має назву *Штарка явища*. Розщеплення енерг. рівнів квантової системи в магнітному полі відоме як *Зеємана явище*. *Б. М. Ніцович.*

ВИРОДЛИ́ВОСТІ людини і тварин — природжені порушення нормальної будови організму людини і тварин, які змінюють або роблять неможливим здійснення однієї чи багатьох його функцій. Нагромадженню відомостей про В. сприяв розвиток анатомії та експериментальної *ембріології*, зокрема праці вітчизн. учених — К. Ф. Вольфа, К. М. Бера, І. Я. Тура та ін. В. виникають внаслідок істотних порушень зародкового розвитку при несприятливих впливах на організм матері і плода деяких факторів зовн. середовища (променевої енергії, травм, високої т-ри, різних захворювань матері і плода тощо). Розрізняють В. одиночні та множинні. До одиночних В. належать вади розвитку окремих органів або частин тіла (кінцівок, черепа, головного мозку, серця, статевої системи та ін.). Ці органи за певних умов розвиваються ненормально або їх зовсім немає. Множинні В. найчастіше виникають внаслідок ненормального розвитку 2—3 одночасно запліднених яйцеклітин, рідше — 1, що поділилась на відокремлені частини. До цієї групи В. належать різні форми подвоєння частин організму (двоголові виродки, зрощені близнята тощо). Деякі типи В. досить ефективно лікують хірургічним шляхом.

Літ.: Шахов С. Д. Аномалии развития зародышей человека. К., 1950; Меженина Е. П. Врожденные уродства. К., 1974.

ВИ́РОК — рішення суду першої інстанції про винність (див. *Вина*) чи невинність підсудного і про застосування або незастосування до нього *покарання*. Ст. 160 Конституції СРСР (в УРСР — ст 158 Конституції УРСР) визначає, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за В. суду й відповідно до закону. В. є актом соціалістичного *правосуддя*, яким рад. д-ва дає громадсько-політ. оцінку даному злочинові і особі, яка його скоїла. В. постановляється ім'ям республіки, на території якої його винесено, а В. Верховного Суду СРСР та військ. трибуналів — ім'ям Союзу РСР. В. має точно відповідати вимогам кримінально-процесуального і кримінального законодавства, бути законним, справедливим, мотивованим, грунтуватися на доказах, розглянутих у суд засіданні, з тим, щоб усі зроблені в ньому висновки відповідали істині. В. суду може бути обвинувальним або виправдувальним. В разі обвинувального В. суд призначає підсудному покарання, передбачене відповідною статтею кримінального кодексу. Виправдувальний В. повністю реабілітує підсудного. Аналогічні, за деякими винятками, правила, що стосуються характеру, видів, порядку постановлення В., визначені законодавством європ. соціалістичних країн. Див також *Виконання вироку*

М. І. Бажанов.

ВИ́САДКА в металообробці — обробка металів тиском, що полягає в *осадці* лише частини заготовки, щоб створити на цій частині потовщення, зменшивши водночас її довжину. При куванні (в індивідуальному і дрібносерійному виробн.) В. піддають нагріті заготовки, застосовуючи кувальні молоти і преси (див. *Кувальна машина*). В разі штампування (в серійному і масовому виробн.) заготовки (нагріті або холодні) обробляють у штампах на горизонтально-кувальних машинах, *холодновисадних автоматах*, кривошипних і гвинтових пресах, електровисадних машинах. Така В. відзначається високою продуктивністю (30—800 виробів за хвилину), забезпечує добру макроструктуру, високу точність обробки (4—3-го класів) і чистоту поверхні (6—8-го класів). Висадкою виготовляють вироби типу стрижень з потовщенням (на кінці або посередині) — вали, осі з фланцями, болти тощо.

В. В. Іващенко.

ВИСАДКОСАДИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для *садіння висадків* (коренів маточних цукрових буряків і моркви). В СРСР застосовують В. м. марки ВПУ-4. Її осн. вузли (розпушувачі, висаджувальні апарати, підйомні механізми і механізм приводу, бункер) змонтовані на рамі, яка спирається спереду на 2 металевих коліс, а ззаду — на 8 пневматичних коліс. На рамці садильного апарата прикріплено 2 диски з порожнистими конусами. Під час роботи В. м. розпушувачі утворюють борозни в грунті, а два робітники подають корені в конуси; конуси висаджують висадки в борозни, де їх засипають грунтом загортачі; ущільнюють цей грунт пневматичні колеса. Продуктивність В. м.— 0,5—1 га/год; агрегатують її з тракторами Т-70С і Т-74.

ВИСАДНИКИ́, підривники — обладнання, яке передає початковий вибуховий імпульс розривному зарядові боєприпасів (*ракетам*, *снарядам*, *бомбам*, *фугасам*, *торпедам*, *мінам*, *гранатам* та ін.). За принципом дії В. поділяються на ударні, дистанційні (піротехнічні, механічні, гідростатичні, електричні) й неконтактні (радіолокаційні, інфрачервоні, оптичні, акустичні, магнітні, гідродинамічні та ін.); за розташуванням у боєприпасі — на головні, донні, бокові та комбіновані. В. можуть спрацьовувати при зустрічі з ціллю, в районі цілі (в зоні її ураження), на заданій глибині під водою та в ін. умовах. В. виникли з розвитком підривної справи, створенням розривних снарядів (16 ст.).

ВИСА́ЧКІВСЬКИЙ ГОРБ — горбисте підняття на Придніпровській низовині, біля с. Висачок Лубенського р-ну Полтавської обл. УРСР. Походження пов'язане з переміщенням глибинних соляних мас (соляною тектонікою).

ВИ́СИП — різноманітні зміни шкіри і слизових оболонок у вигляді окремих або злитих один з одним елементів (плям, вузликів, пухирців, гноячків). В. виникає внаслідок впливу на організм різних факторів зовн. (різні фіз. та хім. подразнення шкіри) та внутр. (деякі інфекційні захворювання, інтоксикації, порушення обміну речовин, *алергії*, кропивниця тощо) середовища. В основі В. лежать переважно судинні порушення, запальні процеси і розлади пігментації. За характером, розміром, формою, кольором, локалізацією, консистенцією В. можна розпізнати захворювання.

ВИСИПНИ́Й ТИФ — гостре інфекційне захворювання з групи *рикетсіозів*, спричинюване мікроорганізмом *рикетсією* Провачека. Уражає переважно нервову та судинну системи. Передається від хворої людини до здорової через вошу, яка ссе кров хворого. Після *інкубаційного періоду* (в середньому 14 днів) захворювання починається раптово. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 38—39°, головний біль, безсоння, іноді потьмарення свідомості. На 5-й день захворювання на руках, животі, тулубі з'являється висип. У постановці діагнозу В. т. важливу роль відіграє метод *серодіагностики*. *Епідемії* В. т. спостерігаються найчастіше під час воєн, голоду. Багато зробив для вивчення В. т. укр. вчений О. О. Мочутковський, який ще 1876 дослідом на собі довів, що збудник В. т. міститься в крові хворих; ту саму думку висловлював його сучасник проф. Київ. ун-ту Г. М. Мінх. Лікування: антибіотики, серцево-судинні та заспокійливі засоби, повноцінне харчування. Профілактика: дотримання правил особистої гігієни, знищення вошей. Спостереження за усіма, хто проживає в епідемічному вогнищі. За епідемічними показаннями — *імунізація* (імунопрофілактика) живою *вакциною*.

Літ.: Заболотний Д. К. Висипний тиф. Х., 1931; Лобан К. М. Эпидемический сыпной тиф. В кн.: Руководство по инфекционным болезням. М., 1977.

Б. Л. Угрюмов.

ВИ́СІВКИ — відходи борошномельного виробництва, до складу яких входять розтерті оболонки зерна і залишки *борошна*. Найбільше кормове значення мають В. пшеничні й житні. Пшеничні висівки — високопоживний дієтичний корм для тварин, особливо молодняка, лактуючих і вагітних самок. В 1 кг пшеничних В. міститься 0,78 корм. од. і 113 г перетравного протеїну. Добова даванка В. коровам — до 6 кг, свиням — 2 кг.

ВИСІВКОВИ́ДНИЙ ЛИША́Й, різноколірний лишай — хвороба шкіри, спричинювана грибом Microsporon furfur. Найчастіше спостерігається у виснажених людей та осіб, які надмірно пітніють. Уражає шкіру грудей, спини, шиї, плечей, де з'являються дрібні бурувато-жовтого кольору плями, які поступово збільшуються, а їхня поверхня висівковидно лущиться. Захворювання, якщо його не лікувати, триває довго (десятки років), заразність невелика. Лікування — місцеве, засобами, що сприяють лущенню шкіри. Профілактика: ретельний догляд за шкірою, боротьба з пітливістю.

ВИСКО́ВА́ КІ́СТКА, скронева кістка — одна з парних кісток мозкового черепа (див. мал. до ст. *Череп*). Складається з 4 частин: кам'янистої (т. з. пірамідка, що входить до складу основи черепа), сосковидної, барабанної і лускатої. Пірамідка є вмістилищем *слуху органа* і органа рівноваги; через неї та поряд з нею проходять кровоносні судини і нерви (сонна артерія, яремна вена, 7—11-а пари черепномозкових нервів).

ВИ́СЛАННЯ́ — 1) Вид *покарання*, що полягає у видаленні засудженого з місця його проживання з забороною жити в певних місцевостях. За законом (в УРСР — ст. 28 КК УРСР) застосовується за *вироком* суду як основне і як додаткове покарання на строк від 2 до 5 років. В. не застосовується до осіб, які під час вчинення злочину не досягли 18 років. Засуджений до В. не пізніше 10 днів з дня вступу вироку в законну силу повинен залишити місцевість, в якій йому заборонено проживати, і за свій рахунок виїхати в ін. місцевість. В. передбачено законодавством більшості країн світу. 2) Примусове видалення *іноземця* за межі країни або якого-небудь її району за постановою компетентних органів влади у визначений строк. Таке В. є невід'ємним правом будь-якої д-ви. В СРСР та ін. соціалістичних країнах воно допускається, якщо діяльність іноземців порушує закони країни. Реакц. кола імперіалістичних д-в практикують В. прогресивних діячів, а також т. з. небажаних іноземців.

В. М. Бризгалов.

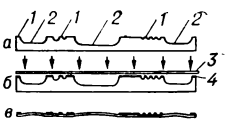

Високий друк: *а* — друкарська форма без фарби; *б* — друкарська форма з фарбою; *в* — відбиток; *1* — виступаючий елемент; *2* — заглиблення; *3* — папір; *4* — шар фарби.

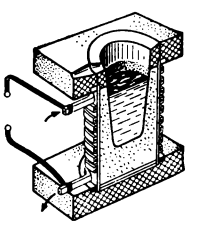

Високочастотна піч індукційна; стрілками показано вхід і вихід охолодної води.

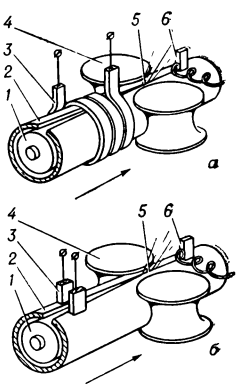

Високочастотне зварювання труби: *а* — з індукційним підведенням струму (*1* — магнітопровід; *2* — заготовка; *3* — індуктор; *4* — валок зварювальної кліті; *5* — місце зварювання; *6* — різець, що знімає витиснений метал); *б* — з контактним підведенням струму (*1* — магнітопровід; *2* — заготовка; *3* — зварювальний контакт; *4* — валок зварювальної кліті; *5* — місце зварювання; *6* — різець, що знімає витиснений метал); стрілкою показано напрям руху заготовки.

ВИСЛОКРИЛКОПОДІБНІ (Megaloptera) — ряд комах. Мають дві пари перетинчастих крил (розмах 2—18 см) з рідкою сіткою жилок. Передньогруди рухомі. Ротові органи гризучі. Личинки живуть у воді, хижаки. Самі вони є кормом для риб. В. відкладають яйця і заляльковуються на берегах водойм. У ряді 2 родини: вислокрилкові (Sialidae) і коридалові (Corydalidae). Поширені здебільшого в Пн. і Пд. Америці, в Австралії, на Тасманії й Мадагаскарі, в СРСР — 4 види, з них найбільш поширена (у т. ч. й на території УРСР) вислокрилка звичайна (Sialis lutaria). Іл. с. 242.

О. П. Кришталь.

ВИСЛО́ЦЬКИЙ Дмитро Федорович (4.XI 1888, с. Лабова, тепер ПНР — 27.XII 1968, Львів) — діяч української прогресивної еміграції. За виступи проти соціального та нац. гніту зазнав переслідування з боку австро-угор. реакції та бурж. урядів Польщі й Чехословаччини. В 1916 на судовому процесі у Відні його було засуджено до смертної кари (згодом амністовано). З 1922 жив у Канаді і США. Засновник *«Лемко-Союзу»*, протягом тривалого часу — редактор газ. «Лемко», а пізніше — «Карпатська Русь» (виступав під псевдонімом Ваньо Гунянка). Автор статей, оповідань, нарисів, віршів і п'єс на лемківському діалекті. Після відвідання СРСР 1934 написав брошуру «Правда про Росію». З 1946 жив у СРСР.

В. Л. Чорний.

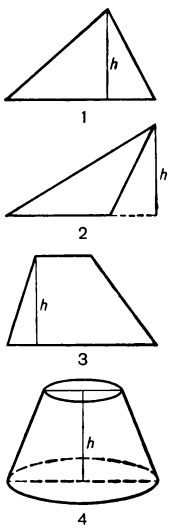

Висота в геометрії. Висота трикутників (1, 2), трапеції (3) та зрізаного конуса (4)

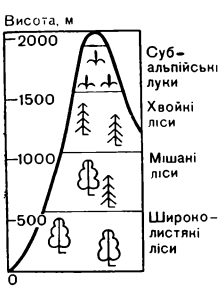

Висотна поясність в Українських Карпатах (північні схили).

Висотно-компенсуючий костюм.

ВИ́СЛУГА РО́КІВ — за рад. *трудовим правом* період трудової діяльності в деяких галузях народного господарства чи в окремих місцевостях на певних посадах, або за певною професією, який за відповідних умов дає працівникові право одержувати спеціальні пільги і переваги у вигляді заохочувальних виплат, додаткових відпусток і пенсій. Одноразова щорічна винагорода в певних розмірах за В. р. надається працівникам, зайнятим на підземних роботах, лісозаготівельних, лісосплавних і лісоперевалочних підприємствах та хімлісгоспах, на підприємствах Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостях, а також працівникам осн. підприємств найважливіших галузей важкої пром-сті. Розмір щорічної винагороди за В. р. залежить від тривалості трудової діяльності. Додаткові відпустки за В. р. встановлено для робітників, безпосередньо зайнятих на виробн. в гірничій, металург., металообробній, хім., текстильній і буд. матеріалів пром-сті, на великих будовах, водному і залізничному транспорті, для працівників лісової пром-сті і лісового г-ва. Пенсії за В. р. призначаються незалежно від стану здоров'я, віку, перерв у роботі працівникам освіти та охорони здоров'я, агрономам і ветеринарам, деяким категоріям артистів театрів та ін. театрально-видовищних орг-цій і колективів; працівникам льотно-підйомного складу цивільної авіації, в т. ч. ДТСААФ, військовослужбовцям.

А. Р. Мацюк.

ВИСЛУХО́ВУВАННЯ — метод мед. дослідження Те саме, що й *аускультація*.

ВИ́СНАЖЕННЯ — стан, що характеризується зниженням функції органів, систем або діяльності всього організму. Спричинюється дією надмірно сильних подразників, занадто інтенсивною або тривалою діяльністю без періодів спокою, достатніх для розвитку процесу відновлення, деякими захворюваннями. При здійснюванні будь-якої функції організму посилюється розпад аденозинтрифосфорної кислоти (АТФ) з вивільненням енергії, яка при цьому й використовується. Перевищення витрат (АТФ) над її утворенням в організмі може призвести до В. Оскільки при роботі органів і систем зношуються їхні функціональні елементи, в основі відновлення яких лежить синтез нуклеїнових к-т і білків, то синтез недостатньої кількості цих речовин в організмі також спричинюється до В. Розвиткові В. сприяють стомлення, неправильне харчування та різні захворювання, а також недостатність функціональних навантажень на органи та системи. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення причини виснаження.

ВИСО́КА МОГИ́ЛА — великий курган 2-ї половини 3 — початку 1-го тисячоліття до н. е. біля с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл. Досліджений 1971. Курган вміщував 25 різночасних поховань *ямної культури, катакомбної культури* та кіммерійської культури. Інтерес становить поховання землероба 1-ї пол. 2-го тис. до н. е. В ньому знайдено дерев'яне рало (найдавніше з досі відомих орних знарядь на тер. Європи), крем'яні пластини, кам. шліфовані сокири і дерев'яну посудину. В похованнях військ. знаті кіммерійських племен 8—7 ст. до н. е. знайдено бронзові та залізні кинджали, золоту бляху від пояса, золоте окуття піхов кинджала, дерев'яну чашу, оздоблену золотими платівками на вінцях, золоту литу сережку, глиняний посуд, точильні бруски, мідний ніж, колчани з бронзовими та кістяними наконечниками стріл.

В.І. Бідзіля.

ВИСО́КИЙ — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР. Залізнична ст. Октябрська. 16,8 тис. ж. (1977). Більшість населення працює на пром. підприємствах і в установах м. Харкова. 4 заг.-осв. школи, поліклініка, 3 дит. санаторії, будинок відпочинку. Будинок культури, 3 б-ки. Засн. 1903.

ВИСО́КИЙ АТЛА́С — хребет у гірській системі Атлас на Пн. Зх. Африки, в межах Марокко. Довж. бл. 700 км, вис. до 4165 м (г. Тубкаль). Складається з вапняків, гранітів, сланців. На схилах — ліси з вічнозелених дерев (оливкове і рожкове дерева, олеандр) та кам'яного дубу, зарості ялівцю; вище — луки.

ВИСО́КИЙ ДРУК у п о л і г р а ф і ї — спосіб друку, за яким фарба передається на папір (або ін. матеріал) друкарськими рельєфними елементами, що височать над заглибленими елементами *друкарської форми*. В процесі друкування на *друкарських машинах* високого друку (плоскодрукарських і ротаційних) на виступаючі елементи друкарської форми безперервно (для кожного відбитка) наноситься спец. валиком фарба (в заглибини вона не потрапляє через значну густину), а форма з фарбою послідовно притискується до паперу (мал., с. 243). Друк. форми В. д. виготовляють складанням (див. *Складальні процеси*), способами *стереотипії, цинкографії* або *ксилографії*. Застосовують також фотополімерні друкарські форми. Відбитки, виконані способом В. д., відзначаються чіткістю, різкістю і кольоровою насиченістю елементів зображення. В. д. застосовують для друкування газет, книг, багатоколірних репродукцій тощо. Див. також *Автотипія*.

ВИСО́КИЙ ТА́УЕРН — гірський хребет в Сх. Альпах, в межах Австрії. Довж. понад 120 км, вис. до 3797 м (г. Гросглокнер). Складений з гранітів і гнейсів. Багато льодовиків. На схилах — хвойні ліси, що з висотою змінюються заростями чагарників та луками. Через В. Т. прокладено залізнич тунель

ВИСО́КОВ Василь Федорович [30.IX (12.X) 1892, Вільнюс — 25.IX 1969, Миколаїв] — російський рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1953). Сценічну діяльність почав 1912 в трупі М. *Синельникова*. В 1915—1940 працював у театрах Мінська, Києва, Харкова, Москви, Баку, Одеси та ін. міст. У 1940—62 — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова. Ролі: Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Карандишев («Безприданниця» О. Островського), Забелін («Кремлівські куранти» Погодіна), Лизогуб («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Юліан («Любов на світанні» Галана), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше). Поставив спектаклі: «Аристократи» Погодіна, «Маскарад» Лермонтова. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

В.Ф. Калашников.

ВИСОКО́ВИЧ Володимир Костянтинович [16(28).I 1854, м. Гайсин, тепер Вінницької обл.— 13 (26).V 1912, Київ] — український патологоанатом, бактеріолог і епідеміолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1876). З 1895 — професор Київ. ун-ту. Праці присвячені експериментальному вивченню інфекц. хвороб, *імунітету*. Разом з І. І. *Мечниковим* створив вчення про захисну *ретикулоендотеліальну систему*. Неодноразово очолював боротьбу з епідеміями чуми і холери в Харкові (1892), Бомбеї (Індія, 1896), Києві (1906), Одесі (1902, разом з Д. К. *Заболотним*; 1910).

ВИСОКОМІЦНА́ СТАЛЬ — сталь, що відзначається високою (до 1500 МПа, або 150 кгс/мм²) *міцністю*. Належить до легованих конструкційних сталей (див. *Конструкційні матеріали*). Міцність

сталі підвищується внаслідок *мартенситного перетворення, наклепу,* утворення *твердих розчинів* тощо. Звичайно В. с. одержують комбінуванням способів зміцнення. Для поліпшення властивостей деякі В. с. виплавляють з чистої шихти, піддають вакуумуванню (див. *Вакуумування сталі*) і *термомеханічній обробці. Мартенситностаріючі сталі* зміцнюються внаслідок мартенситного перетворення при *гартуванні* і особливо — дисперсійного твердження при відпуску. Крім високої міцності, вони відзначаються значною в'язкістю. З В. с. виготовляють вали, шестерні, муфти тощо.
О. П. Гуляєв.

ВИСОКОМІЦНИЙ ЧАВУН з кулястим графітом — чавун, що відзначається високими *міцністю* і *пластичністю.* Розрізняють В. ч. феритний (див. *Ферит*), ферито-перлітний, перлітний (див. *Перліт* у металознавстві), аустенітний (див. *Аустеніт*), трооститний (див. *Троостит*), мартенситний (див. *Мартенсит*) та ін. Наявність кулястого графіту, який одержують *модифікуванням* рідкого чавуну магнієм, церієм, ітрієм тощо, незначна кількість сірки та ін. домішок зумовлюють високі міцнісні (границя міцності на розтяг 400—1500 МПа, або 40—150 кгс/мм²) і пластичні властивості (видовження 2—30%, ударна в'язкість 150—1500 кДж/м², або 1,5—15 кгс·м/см²). В. ч. відзначається також значними стійкістю проти зношування, корозійною стійкістю, технологічністю і високими ливарними властивостями. Добре піддається мех. обробці. З В. ч. виготовляють поршневі кільця, гільзи, шестерні, деталі двигунів, компресорів, виливниці, прокатні валки, труби тощо. В. ч. використовують замість сталі, сірого і ковкого чавунів, деяких кольорових сплавів.
М. В. Волощенко.

ВИСОКОМОЛЕКУЛЯРНІ СПОЛУКИ — органічні та неорганічні речовини, що їх молекули побудовані у вигляді ланцюгів з великої кількості малих структурно схожих або однорідних ланок, з'єднаних між собою ковалентними зв'язками. Залежно від хім. складу В. с. поділяють на карболанцюгові (в основному ланцюгу містяться тільки атоми вуглецю), гетероланцюгові (в ланцюгу, крім атомів вуглецю, є атоми кисню, азоту, сірки, фосфору), елементоорганічні (в ланцюгу — атоми кремнію і кисню, а також можуть бути атоми бору, алюмінію, титану, нікелю тощо). Молекули В. с. мають лінійну або розгалужену будову. Властивості В. с. залежать від їхнього складу, структури і мол. маси. Гетероланцюгові В. с. гідролізуються к-тами або лугами, а для карболанцюгових В. с. такі реакції не характерні. В. с. з лінійною структурою здебільшого розчинні в органічних речовинах, плавляться, утворюють міцні волокна і плівки; вони пластичні й еластичні. Елементоорганічні В. с. відзначаються жаростійкістю, негорючістю, морозостійкістю та ін. властивостями. В. с. добувають з природних продуктів або синтезом з низькомолекулярних сполук — мономерів за допомогою реакцій *полімеризації* і *поліконденсації.* Окремі види синтетичних В. с. (*полімерів*) дуже легкі, мають високу мех. міцність та хім. стійкість, цінні оптичні та тепло-, звуко- і електроізоляційні властивості. Практичне застосування мають В. с. з мол. м. 5000—1 000 000. З В. с. виробляють *пластичні маси,* штучні волокна, *лаки,* електроізоляційні і будівельні матеріали. Окрему групу становлять природні В. с.— *целюлоза, крохмаль, білки, нуклеїнові кислоти* та ін.
Літ.: Лосев И. П., Тростянская Е. Б. Химия синтетических полимеров. М., 1971; Оудиан Дж. Основы химии полимеров. Пер. с англ. М., 1974.
К. Й. Матковський.

ВИСОКОПІЛЛЯ — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 4,6 тис. ж. (1977). Засн. 1869 під назвою Кронау. З 1915 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 В.— с-ще міськ. типу. Маслоробний, цегельний, комбікормовий з-ди, харчовий та хлібопродуктів комбінати, райсільгосптехніка, міжколгоспна буд. орг-ція, будинок побуту. Гри заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ВИСОКОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1926. Пл. бл. 0,7 тис. км². Нас. 20,6 тис. чол. (1977). В районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 10 сільським Радам народних депутатів. Центр — смт *Високопілля.* В. р. розташований на Пн. *Причорноморської низовини.* Корисні копалини: вапняк, боксити, пісок. Гол. річка — *Інгулець.* Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.
Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: високопільські маслоробний, комбікормовий з-ди, харч. комбінат. Працює будинок побуту (Високопілля). Площа с.-г. угідь 1977 становила 61,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина, баштанні та овочеві (помідори, огірки). Розвинуте садівництво. Тваринництво спеціалізується на виробн. молока, м'яса, яєць, вовни, розводять тутового шовкопряда. У В. р.— 12 колгоспів, відгодівельне господарство «Високопільське», райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні

станції: Високопілля та Блакитне. Автошляхів — 154 км, у т. ч. з твердим покриттям — 144 км. У районі — 21 заг.-осв. та музична школи, в с. Архангельському сільс. профес.-тех. уч-ще (одне з найстаріших на Україні; засн. 1884), 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 34 кіноустановки, 23 бібліотеки.
В. П. Дяконенко.

ВИСОКОСНИЙ РІК — календарний рік, який складається з 366 діб (на одну добу більший від звичайного). В. р. є рік, число якого ділиться на 4 без остачі (напр., 1876, 1972), за винятком тих років, що їхнє число закінчується 2 нулями, але не ділиться на 400 (напр., 1300, 1900). Див. також *Рік, Календар.*

ВИСОКОЧАСТОТНА ПІЧ — індукційна *електрична піч,* що живиться від генератора високої частоти (понад 10^4 Гц). У таких печах плавлять і спікають різні матеріали, нагрівають заготовки для кування, штампування та ін. технологічних операцій. Іл. с. 243.

ВИСОКОЧАСТОТНЕ ЗВАРЮВАННЯ — *зварювання* з нагріванням металів або пластмас струмами високої частоти. Розрізняють В. з. металів тиском і плавленням; безперервно послідовне (шовне) і одночасне. Зварювання тиском буває власне високочастотне (радіочастотне) з індукційним або контактним підведенням струму (найпоширеніше) і високочастотне індукційне. При високочастотному (радіочастотному) шовному зварюванні використовується ефект близькості — витиснення зустрічно напрямлених струмів на зварювані поверхні. Створене струмом високочастотне *магнітне поле* проникає в проміжок між кромками, які оплавляються і стискуються. Швидкість процесу 1 м/сек і більше; робочі частоти 0,01, 0,44 і 1,76 МГц. Таким способом зварюють сплави заліза, алюмінію, міді тощо. Застосовують його у виробн. труб, кабелів, балок, для з'єднання листів, стрічок тощо. Високочастотне індукційне зварювання полягає у глибинному *індукційному нагріві* зварюваних торців і стискуванні. З'єднують таким способом маловуглецеві і низьколеговані сталі. Використовують його для стикування труб, де зберігається внутр. переріз. При В. з. плавленням (безперервно послідовним або одночасним) вдаються до сумісного оплавлення спец. пристроєм (індуктором) відігнутих або невідігнутих кромок заготовок. Цим способом виготовляють корпуси металевих виробів, з'єднують труби з листами. Пластмаси зварюють, нагріваючи їх в змінному електр. полі робочого *конденсатора* (див. *Діелектричний нагрів*), що є водночас і зварювальним пресом. Таким способом В. з. виготовляють вироби з листових і плівкових термопластиків. Іл. с. 243.
Ю. М. Скачко.

ВИСОКОЧАСТОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК — зв'язок за допомогою струмів високої частоти; вид *електрозв'язку.* Вперше (20-і рр. 20 ст.) почав застосовуватись для *радіотелеграфного зв'язку,* згодом для

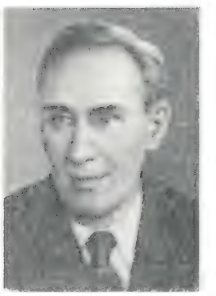
В. Ф. Високов.

В. К. Високович.

С. Висоцька.

ВИСОКОЧАСТОТНИЙ НАГРІВ

зв'язку ін. видів по повітряних, кабельних і радіорелейних лініях (див. *Радіорелейний зв'язок*) з використанням модуляторів (перетворювачів сигналів низької частоти на високочастотні), демодуляторів, *фільтрів електричних* тощо. Допускає одночасне і незалежне передавання по одній *лінії зв'язку* багатьох повідомлень, напр. по одній кабельній лінії 1920, 3600 і 10 800 телефонних розмов (див. також *Багатоканальний зв'язок*), дає змогу встановлювати зв'язок на велику віддаль і високої якості. В. з. застосовують у телефонному і телеграфному зв'язку, в *передачі даних*. Ним користуються на міжміських, внутрішньообласних і внутрішньорайонних лініях, а також на міських лініях для зв'язку між окремими міськими автом. телефонними станціями.

Ю. П. Пархомов.

Г. М. Висоцький.

ВИСОКОЧАСТО́ТНИЙ НАГРІ́В — нагрів матеріалів струмами високої частоти. Розрізняють В. н. діелектричний (див. *Діелектричний нагрів*) та індукційний (див. *Індукційний нагрів*).

ВИСОКОШВИ́ДКІСНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — *кінознімання* з швидкістю понад 300 кадрів на секунду. В. к. провадять на плівку, що рівномірно рухається, або на нерухому плівку при переміщенні зображення (на відміну від *швидкісного кінознімання* на плівку, що переміщується уривчасто). Розрізняють кадрове і безкадрове В. к. При кадровому В. к. зображення фіксують у вигляді серії послідовних кадрів. Найпоширенішим кадровим В. к. на рухому плівку є знімання з оптичною компенсацією. За цим способом, щоб уникнути нечіткості оптичного зображення під час експонування (див. *Експозиція*), його зміщують в напрямі руху плівки за допомогою оптичних пристроїв. Є також В. к. з мінімальним часом експозиції, при якому плівка не встигає помітно просунутись (знімання з імпульсним освітленням, щілинними апаратами та комбіноване). При безкадровому В. к. зображення фіксують на рухомій плівці безперервно, без поділу на кадри, у вигляді *розгортки оптичної*. За цим способом використовують спец. камери, де в умовах взаємного зміщення оптичного зображення і плівки фотогр. способом фіксують зміну або рух об'єкта в межах щілини. За допомогою В. к. досліджують швидкі рухи об'єктів та швидкоплинні процеси в балістиці, зоології, ботаніці, медицині та ін. Див. також *Надшвидкісне кінознімання*.

Б. О. Калашников.

М. К. Висоцький.

ВИСО́ТА в геометрії — відрізок перпендикуляра h, опущеного з вершини геометричної фігури (напр., *трикутника, піраміди, конуса*) на її основу або на продовження основи, а також його довжина. В. *трапеції, призми, циліндра*, кульового шару (див. *Куля*), *зрізаної піраміди, зрізаного конуса* — віддаль між їхніми основами. Іл. с. 244

О. С. Висоцький.

ВИСО́ТА ЗВУ́КУ — якість музичного, тобто періодичного або майже періодичного *звуку*, яка визначається людиною на слух і залежить в основному від *частоти коливань* — чим більша частота, тим вищий тон (висота) звуку. Висота складних звуків визначається частотою осн. тону, тобто коливаннями найменшої частоти. В невеликих межах В. з. залежить від *гучності звуку* і *тембру*.

ВИСОТА́ СВІТИ́ЛА — одна з *координат небесних* в горизонтальній системі: кут між напрямом на світило і площиною математичного *горизонту*.

ВИСО́ТНА ПО́ЯСНІСТЬ — закономірна зміна геогр ландшафтів у горах залежно від висоти. Найчастіше виявляється в змінах клімату, грунтів і рослинності, подібних до змін у ландшафтних широтних зонах (див. *Зональність географічна*). Характер висот. поясності насамперед залежить від положення гір у системі широтних зон, висоти гір, експозиції схилів тощо. Ландшафт нижнього висотного поясу звичайно є типовим для широтної зони, в межах якої лежить відповідна гірська країна. Іл. с. 244.

ВИСО́ТНА ХВОРО́БА — захворювання, що виникає внаслідок зменшення насиченості артеріальної крові киснем (кисневого голодування — *гіпоксії*), зумовленого значним і швидким зниженням парціального (часткового) тиску кисню у вдихуваному повітрі. Спостерігається у людей при сходженні на гірські висоти, висотних польотах або підйомах в барокамерах та ін. Розвиток її пов'язаний з порушенням функцій окремих органів і в першу чергу вищих відділів центральної нервової системи. Перебіг В х. гострий; виникають головний біль, нудота, блювання, психічні розлади, запаморочення, іноді непритомність. В. х. розвивається дуже швидко і відразу після підйому на велику висоту (за кілька хвилин або секунд). Від В. х. треба відрізняти *гірську хворобу*. Лікування — спуск з висоти, спокій, серцеві засоби, міцний чай, кава, в тяжких випадках — вдихання кисню. Профілактика — тренування до висотних польотів, використовування кисневих приладів, *акліматизація*.

ВИСО́ТНО - КОМПЕНСУ́ЮЧИЙ КОСТЮ́М — костюм, що захищає льотчика від згубної дії низького барометричного тиску (в разі порушення герметичності кабіни або катапультування) на висоті понад 12 км. Являє собою комбінезон (з кисневою маскою або герметичним шоломом), по боках якого розміщені натяжні пристрої з гумовими пневматичними камерами всередині. В аварійній ситуації в камери з спеціального балона на борту літака або з парашутного пристрою надходить кисень, вони розпрямляються і щільно натягують тканину, створюючи на поверхні тіла льотчика протитиск, який зрівноважує залишковий тиск кисню в організмі. В.-к. к використовують і як протиперевантажувальний костюм. Іл. с 244

С. Виспянський.

ВИСОТОМІ́Р авіаційний — прилад, яким вимірюють висоту польоту літального апарата. Розрізняють В. барометричні і радіолокаційні (див. *Радіовисотомір*). Принцип дії барометричного В. (мал.) грунтується на вимірюванні статичного атм. тиску, що його сприймає анероїдна коробка і, деформуючись, повертає стрілку прилада. Спец. ручкою В. можна встановлювати на показання абс. висоти (над рівнем моря), відносної висоти (над місцем зльоту) і справжньої висоти (над місцевістю, де знаходиться літальний апарат). Похибка В. на нульовій висоті становить 5—10 м, на висоті 10 тис. м — 50 ÷ 100 м.

В.В. Шершун.

ВИСО́ЦЬКА (Wysocka) Станіслава (7.V 1877, Варшава — 17.I 1941, там же) — польська актриса, режисер, педагог. Сценічну діяльність почала 1895 в Петербурзі. У 1914—19 жила і працювала в Києві. Організувала тут польс. експериментальний театр «Студія», в якому 1916—18 поставила спектаклі: «Баладина» Словацького, «Сестра Беатріса» Метерлінка, «Примари» Ібсена, «Сід» Корнеля та ін. Згодом у театрах Познані, Варшави, Кракова, Лодзі грала головні ролі у п'єсах Горького, Толстого, Чехова, Ібсена, Словацького, Софокла. Була послідовницею творчих принципів К. С. *Станіславського*. Портрет с. 245.

Літ.: Ивашкевич Я. Театр «Студия» Станиславы Высоцкой в Киеве. В кн.: Вопросы театра. М., 1965.

ВИСО́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця бронзового — початку залізного віку (10—6 ст. до н. е.), пам'ятки якої поширені на тер. Львів. і Тернопільської обл. Виділена в 30-х рр. 20 ст. Назва походить від с. Висоцького (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.), поблизу якого досліджувався могильник цієї культури. Відомі неукріплені поселення з напівземлянковими житлами, могильники і скарби металевих виробів В. к. Для поховального обряду характерні трупопокладення (відомі й трупоспалення). Під час розкопок В. к. знайдено ліпний глиняний посуд, глиняні скульптурні зображення птахів, вироби з бронзи і заліза, кам'яні знаряддя праці й предмети озброєння. Осн. заняття носіїв В. к.— землеробство та скотарство. Вони жили первіснообщинним ладом, що був на стадії розкладу. Іл. с. 249

Літ.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971. *В. М. Гладилін.*

ВИСО́ЦЬКИЙ (Wysocki) Валерій (4.VI 1835, Радомсько, поблизу Лодзі — 12.X 1907, Львів) — польський співак (бас) і вокальний педагог. Навчався у Варшаві. В 1861 дебютував в Одесі, удосконалював своє мистецтво в Мілані. З 1863 виступав у різних містах Італії. З 1868 викладав спів у Львові в приватних школах, з 1885 — професор Львів. консерваторії. Серед його учнів — О. *Мишуга*, Я. *Королевич-Вайдова*, С. *Крушельницька* та ін. Партії: Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні), Оравіст («Норма» Белліні) та ін.

ВИСО́ЦЬКИЙ (Wysocki) Владзімеж (1846, с. Романів, тепер Рожищенського р-ну Волинської обл. — 11.VIII 1894, Київ) — польський поет. Майже все життя пра-

цював у Києві. Був віце-президентом Київ. тех. т-ва. Твори В. пройняті любов'ю до України. В істор. поемі «Ляшка» (1883) відтворив боротьбу укр. і польс. народів проти татар, у поемі «Оксана» — події, що відбувалися на Правобережній Україні під час польс. визвольного повстання 1863—64. У збірках «Нові діди» (1884), «Всі за одного» (1887), «Сатири і байки» (1894) змалював побут польс. шляхти на Україні, висміював окремі сторони її життя. Творчість В. високо цінували І. Франко, Е. Ожешко. *В. Т. Полєк.*

ВИСО́ЦЬКИЙ Георгій Миколайович [7(19).II 1865, с. Микитівка, тепер Ямпільського р-ну Сумської обл.— 6. IV 1940, Харків] — український рад. вчений в галузі лісівництва, грунтознавства, геоботаніки та гідрології, акад. АН УРСР (з 1939), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1934). В 1890 закінчив Петровську с.-г. академію в Москві. У 1892—1904 завідував Великоанадольською дільницею експедиції Лісового департаменту (з 1899— Маріупольське дослідне лісництво), якою керував В. В. *Докучаєв*; з 1917 — приват-доцент Київського ун-ту; з 1919 — професор Таврійського ун-ту, згодом Кримського с.-г. ін-ту; професор Білоруського (1923) та Харківського (1926) ін-тів с. г. і лісівництва; з 1930 — консультант Всесоюзного (тепер Українського) н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації (Харків). Праці В. — про вплив лісу на водний режим місцевості, про добір лісових порід для степового лісорозведення і типи лісонасаджень; заклав основи грунтової гідрології посушливих районів СРСР, розробив орокліматичні основи класифікації грунтів, запровадив поняття про мікрорельєф, плакор, глей, ілювій; розробив теорію трансгресивної ролі лісів, класифікацію дібров та ін. *М. І. Поляков.*

ВИСО́ЦЬКИЙ Михайло Костянтинович [19.XI (1.XII) 1885, с. Недра, тепер Баришівського р-ну Київської обл.— 6.X 1950, Київ] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1943). Після закінчення театр. школи П. *Мочалова* в Одесі (1913) працював у театрах Києва, Саратова, Самари, Горького; 1940—50 — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Сганарель («Камінний господар» Лесі Українки), Бублик, Перкінс («Платон Кречет», «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» Корнійчука) Знімався в кіно («Богдан Хмельницький», «Нескорені», «Тарас Шевченко», «В далекому плаванні»). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВИСО́ЦЬКИЙ Олександр Степанович (н. 19.VII 1934, с. Кульчин, тепер Ківерцівського р-ну Волин обл.) — передовик виробництва залізорудної промисловості, бурильник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1960. Працюючи з 1957 підземним бурильником на шахті «Саксагань» виробничого об'єднання «Кривбасруда» у Кривому Розі, добився значних успіхів у виконанні виробничих планів. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. *В. М. Чернов.*

ВИСОЧА́Н Семен (Сень) Гнатович (р. н. невід.— п. 1666) — один з керівників *Покутського повстання 1648*, яке вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*. Восени 1648 очолив нар. рух у Галицькій землі. Опорним пунктом повстанців було м Отиня (тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.). З допомогою прибулих частин сел.-козац. армії Б. Хмельницького під час її визвольного походу 1648 на зх.-укр. землі В. здобув найбільшу шляхет. фортецю на Прикарпатті — м. Пнів (тепер село Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.). Діючи в тилу польс.-шляхет. військ, повстанці оволоділи майже всіма селами та містами Галицької землі. В грудні 1648, після відступу сел.-козац. війська, В. з частиною повстанців під тиском польс. військ відійшов на *Брацлавщину*. В 1651 відзначився під час оборони військом І. *Богуна* Вінниці. В 1659 дістав звання козац. полковника. Брав участь у *Вареницї повстанні 1664—65* на Правобережній Україні, діючи разом з запорожцями І. *Сірка*. В 1665 мужньо захищав від польс. шляхти м. Лисянку (тепер Черкас. обл.). Загинув у бою проти польс.-шляхет. військ. *В. В. Грабовецький*

ВИСОЧИНА́ — 1) Підвищена частина поверхні суходолу з абсолютною вис. від 200 до 600 м. За морфологічними ознаками розрізняють В. горбисті, хвилясті, плескаті та ін. За походженням виділяють височини тектонічні, денудаційні, ерозійні, акумулятивні. На Україні найбільшими В. є: *Волинська височина, Подільська височина, Придніпровська височина, Приазовська височина*. 2) Ділянка земної поверхні, що лежить вище від навколишніх просторів.

ВИСПЯ́НСЬКИЙ (Wyspiański) Станіслав (15.I 1869, Краків — 28.XI 1907, там же) — польський письменник, художник, театральний діяч. Учень Я. *Матейка*. Належав до лівого крила групи «*Молода Польща*». Драматичні твори В. присвячені давньому минулому Польщі, життю простих людей. В істор. драмах «Варшав'янка» (1898), «Легіон» (1900), «Листопадова ніч» (1904) оспівував нац.-визвольний рух. У драмі «Весілля» (1901), в політ. драмах «Звільнення» (1903), «Акрополь» (1904) відтворено процес розпаду польс. бурж. суспільства Був знайомий з В. Стефаником, укр. художником М. Жуком. Вивчав народне мистецтво і архітектуру Галичини. Як художник працював у галузі графіки, живопису і театрально-декораційного мистецтва. Деякі вірші В. перекладено укр. мовою («Жовтень», 1970, № 11).

Тв.: Рос. перекл.— Драмы. М., 1963.

ВИСТА́ВА — твір театрального мистецтва, що створюється колективом митців (актори, художник-декоратор, композитор, балетмейстер та ін.) під керівництвом режисера-постановника. В основі В.— п'єса, лібретто, сценарій. Див. також: *Балет, Опера, Оперета, Естрадне мистецтво, Цирк, Театр, Режисерське мистецтво, Акторське мистецтво*.

ВИ́СТАВКА ДОСЯ́ГНЕНЬ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА СРСР (ВДНГ СРСР) — постійно діюча всесоюзна виставка в Москві; демонструє досягнення пром-сті, транспорту, с. г., будівництва, науки, культури та охорони здоров'я. Завданням виставки є активна пропаганда і впровадження в усі галузі нар. г-ва новітніх досягнень науки, техніки, культури і передового досвіду; навчання працівників усіх галузей нар. г-ва передових методів виробн. ВДНГ створено за рішенням Ради Міністрів СРСР від 28 травня 1958 на базі колишніх всесоюзних виставок — промислової, с.-г. і будівельної. Відкрито 16 червня 1959. Виставка займає тер. 300 га, де розміщено (1977) 78 павільйонів (заг. експозицій на площі — понад 150 тис. м²). У 1977 виставка мала такі тематичні розділи: пром-сть і транспорт (22 павільйони), будівництво (11), с. г. (30), наука і культура (15). Найбільші павільйони ВДНГ — «Машинобудування», «Космос», «Атомна енергія», «Радіоелектроніка», «Металургія», «Транспорт СРСР», «Електрифікація СРСР», «Тваринництво», «Радянська культура», «Народна освіта» та ін. У павільйонах виставки — бл. 100 тис. експонатів. Особливе місце посідає Центральний павільйон, у якому показано досягнення СРСР у галузі економіки, науки, техніки й зростання добробуту народів, міжнар. зв'язки Рад. Союзу. Учасниками ВДНГ є передові підприємства всіх галузей нар. г-ва, навч. заклади, н.-д. ін-ти, заклади культури та охорони здоров'я, а також винахідники, раціоналізатори, новатори виробн. За особливі виробничі досягнення кращих учасників виставки нагороджують дипломами, медалями, цінними подарунками і грошовими преміями. Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, прийнятої 1975, на ВДНГ 1976 відкрито всесоюзну Дошку пошани, на яку заносяться колективи підприємств і об'єднань та їхніх виробничих одиниць, н.-д., проектних та ін. орг-цій і установ та вузів, які домоглися високих і стійких показників у виконанні напружених зустрічних планів і підвищених соціалістичних зобов'язань. Важливою формою роботи ВДНГ СРСР є короткострокові тематичні виставки і огляди з актуальних проблем розвитку нар. г-ва. На їхній базі проводяться науково-тех. конференції, наради, семінари, курси і школи передового досвіду, зустрічі з новаторами та ін. заходи по обміну досвідом роботи і навчанню спеціалістів. Щороку тут відбувається до 300 тематичних виставок і оглядів з різних важливих проблем, зокрема підвищення ефективності виробн., якості продукції, соціалістичного змагання, вдосконалення управління, передових методів праці, прогресивної технології та ін. На тер. ВДНГ проводяться й

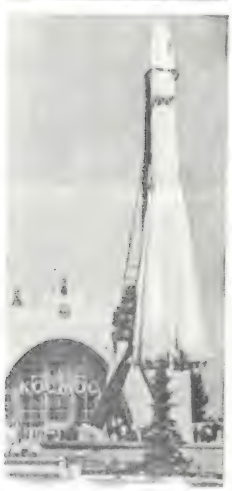

Виставка досягнень народного господарства СРСР.

Павільйон «Центральний». Ракета «Восток». павільйон «Космос».

Висотомір авіаційний (барометричний).

ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР

міжнар. виставки. В середньому за рік ВДНГ СРСР відвідує бл. 11 млн. чол., у т. ч. бл. 500 тис. відвідувачів з зарубіжних країн. Генеральний план виставки розробив колектив проектувальників під керівництвом арх. А. Ф. Жукова. Понад 30 проектних орг-цій союзних республік, у т. ч. й УРСР, брали участь у проектуванні павільйонів. Зокрема, сучас павільйон «Землеробство» збудовано за проектом укр. архітекторів О. О. Тація й М. К. Іванченка. ВДНГ СРСР нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Іл. див. між с. 448—449

К. І. Михайлов.

ВИ́СТАВКА ДОСЯ́ГНЕНЬ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА УРСР (ВДНГ УРСР) — постійно діюча республіканська виставка в Києві, яка демонструє досягнення пром-сті, транспорту, с. г., будівництва, науки, культури та охорони здоров'я. Завданням виставки є узагальнення й активне сприяння впровадженню в усі галузі нар. г-ва досягнень науки і техніки, прогресивної технології та передових методів праці, що допомагає підвищенню ефективності соціалістич. виробн. Відкрита 6.VII 1958 згідно з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР (березень 1956). Займає 337 га. Являє собою складний комплекс павільйонів (1977 їх було 28), споруд, відкритих майданчиків для натурного показу експонатів, будинків культурно-побутового призначення і місць відпочинку. Виставка має (1977) три основні розділи: пром-сть, будівництво і транспорт (13 павільйонів), наука і культура (7) і с. г. (8). У Головному павільйоні, який є центральним, експонуються досягнення в усіх галузях економіки і культурного життя, яких домігся укр. народ у братній сім'ї народів СРСР. Серед ін. павільйонів найбільші: «Машинобудування і приладобудування», «Електрифікація», «Вугільна промисловість», «Металургія», «Хімічна промисловість», «Промисловість товарів народного споживання», «Авіація», «Будівництво», «Наука», «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР», «Зернові та олійні культури», «Технічні культури», «Тваринництво», «Багатства моря», «Народна освіта», «Освіта і комуністичне виховання молод » та ін. З 1974 на тер. ВДНГ працює респ. постійно діюча виставка наочної агітації. В 1976 досягнення і передовий досвід на виставці демонстрували бл. 3 тис. пром. підприємств, буд. орг-цій, 450 колгоспів і радгоспів, 300 н.-д. установ, понад 1300 новаторів, передовиків і організаторів виробн. та наставників молоді. Учасників виставки, що особливо відзначились, нагороджують дипломами та грошовими преміями. Разом з дипломами передовим г-вам вручають цінні подарунки. На тер. виставки споруджено республіканську Дошку пошани і Алею трудової слави, на які заносять переможців соціалістичного змагання. Особливе місце в роботі виставки відводиться навчанню передових методів праці спеціалістів усіх галузей нар. г-ва. Провідною стала тема соціалістичного змагання за виконання і перевиконання виробничих завдань. Систематично влаштовуються тематичні виставки, проводяться наук.-тех. конференції, семінари, школи передового досвіду, зустрічі з вченими, спеціалістами та новаторами виробн. ВДНГ УРСР стала традиційним місцем проведення іноз. та міжнар. виставок. У 1976 виставку відвідало понад 1,8 млн. чол., у т. ч. бл. 73 тис. зарубіжних гостей. Проект виставки розробив авторський колектив архітекторів та інженерів Діпромісту УРСР. Іл. див. між с. 448 — 449.

Літ.: Путівник по Виставці досягнень народного господарства УРСР. К., 1977.

В. Ф. Славгородський.

Виставка досягнень народного господарства УРСР. В одному із залів Головного павільйону. У павільйоні «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР». У павільйоні «Народні художні промисли».

ВИ́СТАВКИ ХУДО́ЖНІ — публічний показ творів мистецтва з метою ідейного та естетичного виховання глядачів, пропаганди сучасного мистецтва та художньої спадщини; в ряді випадків — з метою продажу творів. В. х. розрізняють за територіальним масштабом (всесвітні, міжнародні; в СРСР — всесоюзні, республіканські, обласні та ін.), за часом організації (весняні, осінні), за числом учасників (групові, персональні), за видом мистецтва (живопису, графіки, скульптури, нар. мистецтва), за жанром (портрета, пейзажу тощо). У Старод. Греції існували з 6 ст. до н. е., в Італії — з 15 ст., в Голландії — з 17 ст., у Росії — з серед. 18 ст. (регулярні В. х., влаштовувані петерб. АМ). З 2-ї половини 19 ст. виникли неофіційні виставочні об'єднання. Значну виховну роль відіграло Т-во *передвижників*. На Україні перші В. х. були організовані наприкінці 19 ст. (В. х. *Товариства південноросійських художників*, Товариства київських художників та ін.). Широка виставочна діяльність почалася за Рад. часу. З кін. 20-х рр. систематично влаштовуються В. х. в усіх республіках нашої країни, зокрема в УРСР. Існує широкий обмін В. х. СРСР з зарубіж. країнами.

ВИСУ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — партизанський район з центром у посаді Висунську (тепер село Березнегуватського р-ну Миколаїв. обл.), де у вересні 1919 під керівництвом Миколаїв. підпільного більшовицького к-ту було встановлено Рад. владу в тилу денікінських військ. Внаслідок перемоги повстання, в якому разом з селянами брали участь робітники Миколаєва і Херсона, було визволено пн. частину Херсон. повіту. Після тривалих боїв денікінцям, які змушені були перекинути з фронту кілька полків проти В. р., вдалося придушити повстання. 21.XI 1919 карателі захопили Висунськ і вчинили жорстоку розправу над місц. населенням. Осн. сили повстанців відступили і, з'єднавшися з загонами *Баштанської республіки 1919*, продовжували боротьбу проти денікінців до визволення Херсонщини в січні 1920 частинами Червоної Армії.

ВИСУ́НЬ — річка в Миколаївській обл. УРСР, права притока Інгульця (бас. Дніпра). Довж 201 км, пл. бас 2670 км². Частково використовують для водопостачання і зрошування.

ВИСЯ́ЧА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — система конструкцій, основні несучі елементи якої (троси, кабелі, ланцюги, листові елементи) сприймають головним чином розтягуючі зусилля. Розрізняють В. с. плоскі (напр., одно- і багатопоясні висячі *ферми*) і просторові (*мембрани*, висячі *оболонки*). Розрахункові схеми В. с. зображують у вигляді гнучких ниток, шарнірно-стрижневих многокутників, гнучких оболонок. Вони бувають статично визначуваними і статично невизначуваними (див. *Будівельна механіка*). В. с. відзначаються малою жорсткістю і наявністю розпору (горизонтальних реакцій підпор). Різновид В. с. (мал.) — вантова система, де осн. несучими елементами є ванти (троси). Див. також *Висячі конструкції*.

Г. В. Ісаханов.

ВИСЯ́ЧИЙ МІСТ — міст, основними несучими елементами яко-

го є сталеві кабелі, ланцюги, що сприймають гол. чин. розтягуючі зусилля. Порівняно з ін. мостами В. м. (мал.) менш жорсткі. Проїзну частину в таких мостах розташовують на балці жорсткості, підвішеній до кабелів (ланцюгів), які підтримуються *пілонами*. Розрізняють В. м. розпірні, що передають зусилля від вертикального навантаження на грунт або стояни, і безрозпірні, в яких розпір (горизонтальну складову зусилля в кабелі) сприймає балка жорсткості. Різновид В. м.— вантовий міст, де осн. несучими елементами є ванти (троси).

Я. В. Хом'як.

ВИСЯ́ЧІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, основні несучі елементи яких (стрижні, канати, кабелі тощо) сприймають переважно розтягуючі зусилля. Розрізняють В. к. гнучкі (напр., проводи *ліній електропередачі*) і жорсткі (напр., трубопровідні переходи у вигляді провисаючої нитки); плоскі (напр., *канатні дороги*) і просторові (висячі *покриття*). Поверхня В. к. буває угнутої, опуклої, комбінованої або ін. форми з обрисом у плані круглим, еліптичним, многокутним тощо. В. к. легкі, економічні, архітектурно виразні, відзначаються малою чутливістю до сейсмічних впливів, осідання підпор тощо. Їх зводять переважно без риштування, у короткі строки. Недоліками В. к. є наявність розпору (горизонтальних реакцій підпор) і значна деформативність під дією місцевого навантаження. Щоб сприймати розпір, споруджують анкерні *фундаменти*, «контурні» конструкції — замкнені кільця або рами. Деформативність В. к. зменшують попереднім напруженням несучих елементів, використовуючи стабілізуючі конструкції — додаткові пояси, відтяжки, балки жорсткості. В. к. (мал.) застосовують у покриттях громад. і пром. будинків, мостах (див. *Висячий міст*), лініях зв'язку, кабель-кранах та ін. Різновид В. к.— вантові конструкції, осн. несучими елементами яких є ванти (троси).

В. М. Шимановський.

ВИТВИ́ЦЬКИЙ Йосип Хомич [1813, Волинь—8 (20). II 1866, Київ] —польський та український композитор, піаніст і муз. педагог. Навчався музики у батька — органіста в Бердичеві. Працював учителем музики на Поділлі та Волині. В 1840—65 вів класи фортепіано й ансамблю в Київ. ін-ті шляхетних дівчат. Автор фп. п'єс і танців, зокрема на польс., рос. та укр. теми, варіації на теми укр. нар. пісень «Зібралися всі бурлаки», «У сусіда хата біла», «Чумак».

Р. Я. Пилипчук.

ВИТВИ́ЦЬКИЙ Софрон (1819, тепер Івано-Франківська обл.— 1879) — український письменник і етнограф. Був священиком. У 1861 — посол до крайового сейму, виступав на захист знедоленого селянства. Писав укр. і польс. мовами. Автор драм. творів «Братняя незгода» (1862), «Два голуби воду пили, а два колотили» (1863); поезій (опубл. в газ. «*Слово*» і «Буковинська зоря»), етнографічних досліджень про гуцулів.

Тв.: O hucułach. Lwów, 1873.

ВИ́ТЕЧІВ — давньоруське місто на правому березі Дніпра за 40 км від Києва (тепер с. Витачів Обухівського р-ну Київ. обл.). Вперше згадується в праці візант. імператора *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією» (серед. 10 ст.). Згадується також у давньорус. літописах 12 ст. Тут відбувся *Витечівський з'їзд 1100* давньорус. князів. На городищі, що є залишками В., археол. дослідженнями 1961—62 встановлено, що місто складалося з двох укріплених частин — північної (10 ст.) і південної (11—13 ст.). Під час розкопок валу виявлено залишки дерев'яних зрубів, двох башт, жител та навісів для воїнів тощо.

ВИ́ТЕЧІВСЬКИЙ З'ЇЗД 1100 — з'їзд удільних князів Київської Русі, скликаний у м. *Витечеві* з ініціативи *Володимира Мономаха*. На В. з. обговорювалось питання про припинення князівських міжусобиць, щоб згуртувати сили для боротьби проти *половців*. Князя Давида Ігоровича, який порушив перемир'я, укладене на *Любецькому з'їзді 1097*, і був призвідником тогочасних князівських міжусобиць, В. з. 30 VIII позбавив Володимиро-Волинського князівства.

ВИ́ТІК — місце, звідки річка бере свій початок. В. може бути джерело, озеро, болото, льодовик тощо. Для великих річок іноді за початок умовно вважають місце злиття двох приток. Нерідко головне русло річки та її В. мають різні назви (напр., Брахмапутра у верхів'ї має назви Мацанг і Цангпо).

ВИТКІ́ РОСЛИ́НИ — трав'янисті або дерев'янисті рослини, стебла яких обвиваються навколо якоїсь опори (переважно інших рослин) і, піднімаючись угору, виносять листя в краще освітлені яруси. Належать до *ліан*. Обертальний рух стебла В. р. зумовлюється швидшим ростом зовн. боку стебла порівняно з внутр. (див. *Тропізми*). За напрямом обвивання навколо опори (за годинниковою стрілкою чи проти неї) розрізняють відповідно В. р. з праворуч (напр., хміль) або ліворуч (напр., квасоля) закручуваним стеблом. В. р. з стеблом, що може закручуватися як праворуч, так і ліворуч, наз. нейтральними (напр., паслін солодко-гіркий). Іноді В. р. неправильно наз. *лазячими рослинами*. В. р. часто культивують як декоративні.

ВИ́ТОША — народний парк в зх частині Болгарії. Створений 1933 для охорони гірсько-лісових ландшафтів на околиці Софії. Пл. 22,8 тис. га. В складі В.— 2 заповідники, що охороняють праліси і гірське болото. Величні ущелини, водоспади, круті схили з реліктовою рослинністю неогенового та палеогенового періодів. Центр туризму.

О. К. Ющенко.

ВИ́ТРАТИ ВИРОБНИ́ЦТВА — затрати живої та уречевленої праці на виготовлення продукції. В умовах *товарного виробництва* В. в. мають вартісний вираз. Розрізняють суспільно необхідні та індивідуальні (окремих підприємств) В. в. За капіталізму В. в. складаються з витрат на купівлю *засобів виробництва* і *робочої сили*. Те, у що обходиться виробн. товару капіталістам, вимірюється затратою капіталу; а те, у що обходиться дійсне виробн.,— затратами сусп. праці. Капіталістичні В. в. менші за *вартість* товару на величину *додаткової вартості*, привласнюваної капіталістом. Вони виражають капіталістичні *виробничі відносини*. За соціалізму В в виражають соціалістичні виробничі відносини, набувають безпосередньо сусп. характеру. Зниження сусп. В. в. є однією з найголовніших умов економії часу, до економії якого, за виразом К Маркса, в кінцевому підсумку зводиться всяка економія. Суспільні В. в. слід відрізняти від безпосередніх затрат окремих підприємств, які виступають у вигляді *собівартості* продукції, що є складовою частиною сусп. В. в. Систематичне зниження заг. рівня В. в. є об'єктивною закономірністю соціалістичного виробн. Воно проявляється в зниженні вартості і собівартості продукції, підвищенні *рентабельності* підприємств, що відображає реальну економію живої праці, матеріальних і грош. ресурсів. Зниження В. в.— одне з осн. джерел підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

Д. В. Гак.

ВИ́ТРАТИ О́БІГУ — затрати, пов'язані з процесом *обігу* товарів. Поділяються на чисті В. о., безпосередньо пов'язані з процесом купівлі-продажу товарів, зміною форм власності в процесі реалізації їх (утримання продавців, реклама, ведення обліку тощо; В. о такого характеру мають непро-

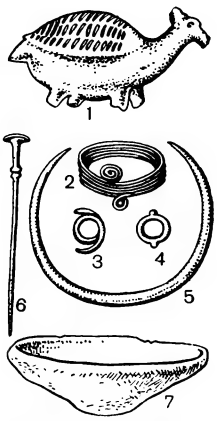

Висоцька культура. 1 — глиняна фігурка черепахи; бронзові: 2 — браслет; 3 і 4 — персні; 5 — гривна; 6 — шпилька; 7 — глиняна миска.

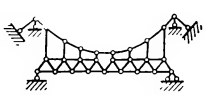

Вантова **висяча система**

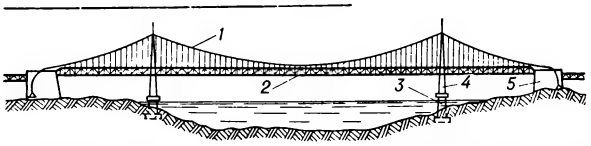

Висячий міст: *1* — кабель; *2* — балка жорсткості; *3* — проміжна підпора; *4* — пілон; *5* — анкерний стоян.

Висячі конструкції — покриття діаметром 160 м автобусної стоянки в Києві.

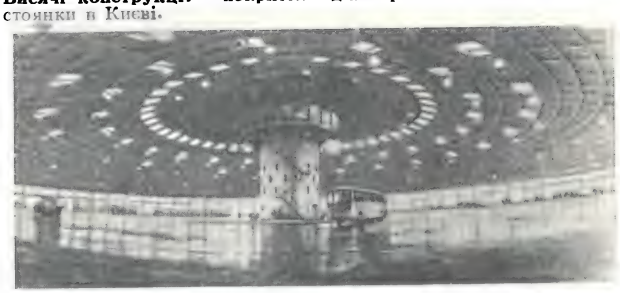

У національному парку **Витоша.**

дуктивний характер), та додаткові В. о., пов'язані з продовженням процесу виробн. в сфері обігу (транспортування товарів, зберігання їх, сортування, пакування та ін.). Праця, затрачена на ці операції, збільшує *вартість* товару і виступає як продуктивна праця. За капіталізму значну питому вагу становлять чисті В. о., які безперервно зростають; відшкодовуються вони із *додаткової вартості* і перекладаються на трудящих як покупців. Соціалістичний спосіб виробн. докорінно змінює сферу обігу. В умовах соціалізму В. о. є суспільно необхідними затратами праці, вони пов'язані з доведенням товарів до споживачів. Переважну частину їх становлять додаткові В. о. Переваги соціалістичної системи г-ва зумовлюють безперервне зниження рівня В. о. В СРСР В. о. організацій оптової і роздрібної торгівлі становили: 1940 — 8,34%, 1970 —7,12; 1975 — 6,76% заг. суми роздрібного товарообороту. Зниження рівня В. о. є джерелом підвищення *рентабельності* торг. орг-цій і рівня ефективності їхньої роботи. *Д.В. Гак.*

ВИТРАТОМІ́Р — прилад, яким вимірюють витрату речовини. В. для рідин, пари або газів бувають змінного перепаду тиску (найпоширеніші), обтікання (ротаметри, поршневі та ін.), тахометричні (турбінні, кулькові), силові (гіроскопічні — див. *Гіроскоп*, коріолісові — див. *Коріоліса сила*), теплові, електромагнітні, акустичні, оптичні та ін. Дія В. змінного перепаду тиску грунтується на залежності між витратою речовини і перепадом тиску, що виникає у звужуючому пристрої (напр., діафрагмі, соплі), встановленому в контрольованому потоці. Витрату сипких речовин вимірюють конвейєрними вагами. В. застосовують для контролю й обліку речовин при їх виробленні і споживанні, в наук. дослідженнях тощо. *Є.Р. Гудрит.*

ВИТРИВА́ЛІСТЬ в опорі матеріалів — властивість матеріалів і конструкцій чинити опір руйнуванню або пошкодженню від втомленості. Характеризується числом повторних (циклічних) навантажень до виникнення макротріщини (див. *Дефекти металів*) або до повного руйнування при діянні змінних напружень з амплітудою (або макс. напруженням циклу), що перевищує границю витривалості. Залежить від властивостей матеріалу, виду навантаження, наявності концентраторів напружень, стану поверхні, розмірів деталі або конструкції тощо.

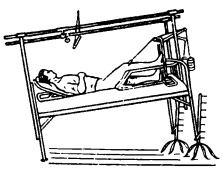

1

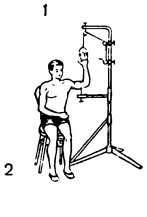

2

Витягання.
1. Скелетне витягання при переломі стегна.
2. Одномоментне витягання передпліччя за допомогою цугапарата.

ВИТЯГА́ННЯ — один з методів лікування ушкоджень (*переломи, вивихи*) і захворювань кінцівок, хребта та міжхребцевих дисків. В. буває короткочасним (одномоментним) і тривалим (постійним). Короткочасне В. здійснює лікар руками або спец. апаратами; мета його — тільки вправлення відламків кісток. Тривале В. здійснюється за допомогою спец. матеріалів, інструментів, апаратів і тягара; мета — вправлення відламків і утримання їх у досягнутому положенні

ВИ́ТЯЖКА — форма фармацевтичних препаратів. Те саме, що й *екстракт*.

ВИ́ТЯЖКА в металообробці — витягування металу заготовки для одержання порожнистої деталі з суцільним дном; операція листового *штампування*. Розрізняють В. однооперацій ну — з листової плоскої заготовки та В. багатооперацій ну, де заготовкою є напівфабрикат попереднього витягування. Буває В. без потоншення і з потоншенням стінок заготовки. В. без потоншення стінок провадять у витяжних штампах жорстким *пуансоном* у жорстку *матрицю*, жорстким пуансоном в еластичну матрицю або еластичним пуансоном у жорстку матрицю. Для В. з потоншенням стінок використовують штампи із зазором між пуансоном і матрицею, меншим за товщину металу заготовки. В. застосовують при виготовленні деталей машин, корпусів приладів, посуду тощо. *В. М. Смирнягін.*

ВИТЯЖНИ́Й ПРИ́ЛАД — прилад, яким витягують пряжу до заданої товщини з одночасним розпрямлянням і паралелізацією *волокон*. В. п. є однією з осн. частин *прядильних машин, рівничних машин, стрічкових машин* та ін. Складається з двох (і більше) витяжних пар — металевих рифлених циліндрів, на які зверху натискують валики з еластичним покриттям. Під час витягування колові швидкості циліндрів збільшуються; волокна, що рухаються послідовно під різними витяжними парами, теж підвищують свою швидкість, внаслідок чого проковзують і розпрямляються. Відношення довжини витягнутої пряжі до її початкової довжини становить звичайно від 10 до 200. Створено В. п., де це відношення становить 200—800.

ВИ́ХВОСТІВСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1905 — звіряча розправа куркулів над активними учасниками селянського руху в с. Вихвостові (тепер Городнянського р-ну Чернігівської обл.) в роки першої рос. революції. У 2-й пол. жовтня 1905 в с. Вихвостові було розгромлено поміщицькі економію та горілчаний з-д. Місцева сільс. біднота, очолювана братами Потапенками, готувалася до поділу поміщицької та куркульської земель, с.-г. реманенту тощо. Скориставшись з того, що до села наближався каральний загін, місц. куркулі 31.X (13.XI) скликали сільс. сход, на якому влаштували самосуд і вбили 11 активних учасників виступу. 2(15).XI вони закатували ще 4 чол. Київська судова палата виправдала вбивць, мотивуючи своє рішення тим, що підсудні виступали на захист «законного порядку» і приватної власності. Події В. т. лягли в основу повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana».
Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967. *М. Н. Лещенко.*

ВИ́ХІД СЕЛЯ́НСЬКИЙ — право селян у Росії 11—17 ст. переходити від одного землевласника до іншого. Це право поступово обмежувалося державою (див. *Юріїв день, «Заповідні літа»*). *Соборне уложення 1649* остаточно скасувало його. На укр. землях гетьманська адміністрація в кін. 17 ст. почала різною мірою регулювати В. с. У 1783 царський уряд, офіційно запровадивши на Лівобережній Україні *кріпосне право*, заборонив вихід селянський.

ВИХІДНІ́ ДНІ — дні щотижневого відпочинку трудящих. За рад. трудовим законодавством (зокрема ст. 70 КЗпП УРСР) тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не меншою за 42 години. При 5-денному *робочому тижні* робітникам і службовцям надаються два В. д. на тиждень, а при 6-денному — один. Заг. В. д. є неділя. На безперервно діючих підприємствах (електростанції, транспорт) В. д. надають у різні дні тижня кожній групі робітників і службовців за графіком, погодженим з ФЗМК.
В закладах, пов'язаних з обслуговуванням населення, вихідні дні встановлюються місцевими Радами нар. депутатів. Робота у В. д. забороняється. Працівника можна залучити до роботи у В. д. лише у виняткових випадках (для ліквідації аварії тощо) і тільки з дозволу ФЗМК, за письмовим наказом (розпорядженням) адміністрації. За роботу у В. д. надається, як правило, ін день відпочинку протягом найближчих 2-х тижнів (т. з. відгул). Див. також *Святкові дні*.

ВИХОВА́ННЯ — процес цілеспрямованого, систематичного формування *особистості*, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Глибокий вплив на В. мають *спосіб виробництва*, пануючі сусп. відносини, *ідеологія* і *мораль*, весь уклад життя людей.
В широкому розумінні В.— це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громад. і культ. житті суспільства. Сюди входить як спеціально організований вплив виховних закладів, так і соціально-екон. умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні В.— цілеспрямований, навмисний і систематичний вплив вихователя на вихованців з метою формування якостей, бажаних для вихователя.
В.— загальна і постійна категорія, властива всім *суспільно-економічним формаціям*. За допомогою В., яке здійснюється через систему *інститутів соціальних* (сім'я, навч. заклади, трудові колективи, засоби масової інформації, л-ра, мистецтво тощо), забезпечується підготовка нових поколінь до діяльності в різних сферах сусп. життя, їх спадкоємність і зв'язок. Осн. види В.— *сімейне виховання* і суспільне (суспільно-організоване). Значне місце займає *самовиховання*. В основі кожної системи В. лежить певна концепція, яка визначається *світоглядом* того чи ін. класу. Тому В. має класовий характер; воно тісно пов'язане з *навчанням* і *освітою*. Маркс, Енгельс і Ленін науково розкрили суть і закономірності В., його справжню роль в сусп. житті і формуванні людини. Розглядаючи В. в органічній єдності з сусп. практикою,

марксизм-ленінізм пов'язує його з революц. боротьбою трудящих, з їхньою активною участю в побудові нового суспільства.

Піддавши критиці бурж. концепції В., відкинувши уявлення про В як незмінну категорію, класики марксизму-ленінізму озброїли пролетаріат конкретною програмою боротьби в галузі В. За роки соціалістичного будівництва в СРСР марксистсько-ленінське вчення про В. далі розвинуто у Програмі КПРС, у рішеннях з'їздів, постановах пленумів ЦК партії. В.— одна з осн. ділянок *ідеологічної роботи КПРС*, спрямованої на *комуністичне виховання* всіх членів соціалістичного суспільства. Таке В. особистості здійснюється не лише безпосереднім впливом вихователів на вихованих, а й завдяки поєднанню цього впливу з виховним впливом середовища і колективу, де й розгортається різноманітна індивідуальна та колективна діяльність людини. В умовах соціалізму немає суперечності між В. в сім'ї і В., яке здійснює держава. Школа, сім'я, соціалістичне суспільство в цілому виховують підростаюче покоління відповідно до вимог *морального кодексу будівника комунізму*. Їхні зусилля спрямовані на формування у рад. людини комуністичного ставлення до праці, на вироблення високої політ. культури, активної життєвої позиції, на прищеплення молоді правильного розуміння громадян. обов'язку (див *Моральне виховання*), почуття колективізму, непримиренності до споживацької психології, глибокої поваги до рад. законів і правил соціалістичного співжиття.

Одним з найважливіших завдань партії, Рад. держави, комсомолу та ін. громад. орг-цій є утвердження в свідомості трудящих, насамперед підростаючого покоління, ідей дружби народів, гордості за свою країну, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму (див. *Інтернаціональне виховання*) й готовності стати на захист завоювань соціалізму (див. *Військово-патріотичне виховання*), формування у рад. людей ідейної переконаності, класового підходу до явищ сусп. життя, непримиренності до бурж. ідеології. Гармонійний розвиток рад. людини невід'ємний від *естетичного виховання*, всебічного використання фіз. культури і спорту (див. *Фізичне виховання*). Процес В., який по суті триває все життя людини, вимагає комплексного підходу до постановки цієї справи, що передбачає тісну єдність всіх форм В. з урахуванням особливостей різних груп населення.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании. М., 1957; Ленін В. І. Про виховання та освіту. К., 1975; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; КПСС о формировании нового человека. М., 1976; Брежнєв Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; Калінін М. І. Про комуністичне виховання. К., 1955; Луначарский А. В. О коммунистическом воспитании. К., 1977; Крупская Н. К. Воспитывать достойную смену. М., 1973; Макаренко А. С. О коммунистическом воспитании М., 1956; Сухомлинський В. О. Народження громадянина. К., 1970. *А. М. Алексюк.*

ВИХОВА́ТЕЛЬ — людина, яка здійснює цілеспрямований виховний вплив на іншу особу. У вузькому значенні — особа, яка обіймає цю посаду в навч.-виховних закладах. В СРСР у дошкільних закладах, дитячих будинках, школах-інтернатах, школах і групах з подовженим та повним днем, навч. закладах Держ. комітету СРСР з проф.-тех. освіти, суворовських і нахімовських училищах затверджено штатні посади В., права й обов'язки яких визначаються спец. положеннями. В. відповідає за *виховання*, за здоров'я й фіз. розвиток своїх вихованців, провадить з ними ідейно-політ. і культурно-масову роботу тощо. В заг.-осв. школі та середніх спец. навч. закладах виховні функції виконують усі педагоги. Крім того, у середніх заг.-осв. школах запроваджено посаду організатора позакласної та позашкільної виховної роботи (на правах заступника директора школи).

ВИ́ХОВНІ БУДИ́НКИ — заклади для виховання підкинутих, осиротілих і безпритульних дітей. В. б. виникли на Сході, в Зх. Європі відомі з 787 (Італія). У Росії перший В. б. було відкрито 1706 при монастирі поблизу Новгорода. В СРСР створено *будинки дитини* й *дитячі будинки*.

ВИ́ХОВНО-ТРУДОВА́ КОЛО́НІЯ — в СРСР спеціальна *виправно-трудова установа*, на яку покладено виконання вироків про покарання *неповнолітніх*, яких засуджено до *позбавлення волі*. За законом (в УРСР — ст. 18 ВТК УРСР) В.-т. к. поділяються на колонії заг. і посиленого режиму. Завданням В.-т. к. є досягнення найефективніших результатів у виправленні й перевихованні засуджених неповнолітніх осіб.

ВИ́ХОР ВЕ́КТОРНОГО ПО́ЛЯ, ротор — векторна «обертальна складова» поля $\vec{A}$ (x, y, z) (див. *Поля теорія*), задана в кожній точці поля рівністю

$$\operatorname{rot} \vec{A} = \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right)\vec{i} + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right)\vec{j} + \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right)\vec{k}.$$

де $P(x, y, z)$, $Q(x, y, z)$, $R(x, y, z)$ — компоненти поля $\vec{A}$ (x, y, z), $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ — координатні орти (див. *Вектор*). Характеризує, напр., обертальний рух частинки рідини в потоці, для якого поле $\vec{A}$ (x, y, z) є полем швидкостей.

ВИХРОВІ́ СТРУ́МИ, струми Фуко — індукційні електричні струми, які виникають у металевих масивних провідниках при зміні *магнітного потоку*, що їх пронизує. Так, В. с. виникають у осердях *трансформаторів*, у різних частинах електр. машин тощо. Енергія, що витрачається для збудження В. с., перетворюється на тепло. В. с. знижують ккд машин і спричиняють їх перегрівання. Для зменшення В. с. металеві частини масивних провідників складають з пластинок, які покривають тонким ізоляційним шаром. Властивість В. с. протидіяти будь-якій зміні магнітного поля не тільки в часі, а й у просторі використовують при створенні магнітогідродинамічних насосів для перекачування розплавлених металів. В. с. гальмують рух металевих тіл, які переміщуються у постійному магнітному полі. Цю властивість використовують в електровимірювальних приладах для швидшого згасання коливань їхньої рухомої частини. *Ф. Б. Гриневич.*

ВИ́ХУХІЛЬ ЗВИЧА́ЙНИЙ — тварина ряду комахоїдних. Те саме, що й *хохуля звичайна*.

ВИ́ЧЕГДА — ріка в Комі АРСР і Архангельській обл. РРФСР, права притока Пн. Двіни. Довж. 1130 км, пл. бас. 121 тис. км². Бере початок з Тіманського кряжа. У верхів'ї місцями порожиста, нижче широка, в заплаві багато стариць, озер. Осн. притоки: ліві — Пн. Кельтма, Сисола, праві — Вішера, Вим. Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води в гирлі — 1100 м³/сек. Судноплавна на 959 км від гирла. На В.— м. *Сиктивкар*.

ВИЧУЛКО́ВСЬКИЙ (Wyczółkowski) Леон (11.IV 1852, Гута-Мястковська, Варшавське воєводство — 27.XII 1936, Варшава) — польський живописець і графік.

Л. Вичулковський. Оранка на Україні. 1892. Національний музей у Кракові.

Навчався у Варшав. рисувальній школі (1869—73) у В. *Герсона*, в мюнхен. АМ (1875—77) і краків. академії красних мистецтв (1877—79) у Я. *Матейка*. Один із засновників т-ва «Штука» («Мистецтво»). Автор психологічних портретів, пейзажів, жанрових картин («Рибалки», 1891; «Копання буряків», бл. 1895; «Оранка», 1903, та ін.). У 1883—93 жив на Україні, де створив картини і серію літографій («Український альбом») з життя селян. Творчість В. позначена рисами *імпресіонізму*.

ВИ́ШГОРОД — місто Київської обл. УРСР, райцентр, на правому березі Дніпра, за 18 км від Києва. Вперше згадується в літописі під 946 як резиденція княгині Ольги — «Ольжин град». В 11—13 ст. В.— центр удільного князівства. В. був важливим стратегічним пунктом, що захищав Київ з Пн. від нападів *половців*, які тричі (1093, 1136 і 1146) намагалися оволодіти ним, але зазнавали поразки. В 1240 під час монг.-тат. навали В. було зруйновано. В документах 15—16 ст. згадується як село, що належало Межигірському монастирю. Рад. владу встановлено в січні 1918. У Вишгороді—Київська ГЕС, ГАЕС (гідроакумулювальна електростанція, перша в країні), з-д залізобетонних виробів, буд. організа-

ВИШГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

ції, райсільгосптехніка, будинок побуту, комбінат побутового обслуговування тощо. 3 заг.-осв. та музична школи, поліклініка. Будинок культури, 2 бібліотеки. В 1843 у В. бував Т. Г. Шевченко.

ВИ́ШГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1973. Пл. 2 тис. км². Нас. 71 тис. чол. (1977). В районі — 59 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній і 26 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вишгород*. В. р. розташований у межах *Поліської низовини*. На Пд. Зх. рельєф подекуди погорбований. Корисні копалини: торф, цегельно-черепичні глини, буд. піски. Річки — *Ірпінь*, *Десна*, *Здвиж*. Територію р-ну перетинає *Київське водосховище*. Грунти переважно дерново-підзолисті й супіщані; є також болотні і торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 83,1 тис. га.

Підприємства енергетичної (київські ГЕС та ГАЕС), маш.-буд. (Димерський експеримент.-мех. з-д, що випускає нестандартне устаткування для меблевої пром-сті), буд. матеріалів, торфодобувної, харч. пром-сті тощо. Працюють комбінат побутового обслуговування (Вишгород) та 6 будинків побуту. Положення В. р. біля Києва визначає спеціалізацію с. г. району: виробн. молока, овочів, картоплі, ягід. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 45,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 25,8 тис. га, сінокоси і пасовища — 18,4 тис. га. У В. р.— 10 радгоспів, 2 риболовецькі колгоспи, птахофабрика, н.-д. станція луківництва Українського н.-д. ін-ту землеробства (с. Литвинівка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 281 км, у т. ч. з твердим покриттям — 236 км

В районі — 38 заг.-осв., 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 48 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 2 санаторії, численні бази відпочинку на берегах Київського водосховища і Десни. 8 будинків культури, 35 клубів, 57 кіноустановок, 44 б-ки Держ. пам'ятник-музей визволителям Києва (с. Нові Петрівці); на місці форсування Дніпра восени 1943 (район Лютежа) встановлено меморіальний комплекс.

М. Ф. Стріла.

Л. М. Вишеславський.

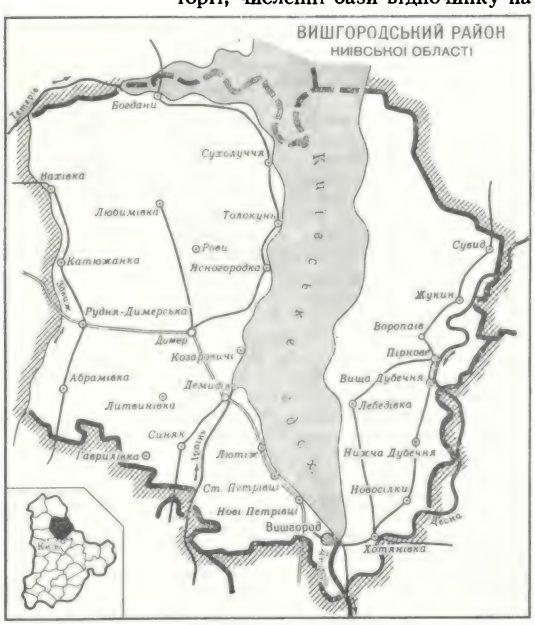

ВИ́ШЕНСЬКИЙ Іван (н. між 1545—50, Судова Вишня, тепер місто Львівської обл.— після 1620, Афон) — український письменник. Відомостей про його життя збереглося мало. Був високоосвіченою людиною свого часу. Жив у Луцьку, Острозі. Приблизно у 70-х рр. 16 ст. переселився на Афон (Греція), де загалом прожив бл. 40 років аскетом-пустельником. В 1604—06 приїжджав на Україну. В.— представник т. з. *полемічної літератури*. В своїх творах, з яких гол.: «Обличеніе діавола-мародержца», «Посланіе к утѣкшим от православное вѣры епископом», «Посланіе до всѣх обще в Лядской земли живущих», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіе», В. виступав проти польсько-католицької реакції, уніатства, викривав польс. і укр. феодалів-кріпосників, гостро критикував тогочасний суспільно-екон. лад. Особливо активною літ.-публіцистична діяльність В стала після *Брестської унії 1596*. У світогляді В. помітні матеріалістичні тенденції, що випливали з його демократизму і антиклерикалізму. В. — майстер ораторсько-викривального стилю, його твори позначені простотою, емоційністю, публіцистичною гостротою, використанням фольклору. Часто під теологічною оболонкою В. проголошував ідеї соціальної рівності. Творчість В. вплинула на розвиток жанру сатири в укр. л-рі. І. Франко написав поему «Іван Вишенський».

Тв.: Твори. К., 1959; Вибрані твори. К., 1972; Рос. перекл.— Сочинения. М.—Л., 1955.

Літ.: Франко І. Іван Вишенський і его твори. Львів, 1895; Іван Вишенський. В кн.: Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 1. К., 1960; Пашук А. І. Суспільний ідеал І. Вишенського. В кн.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972.

ВИШЕСЛА́ВСЬКИЙ Леонід Миколайович [н. 18(31).III 1914, м. Миколаїв] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1943. В 1938 закінчив Київ. ун-т. Друкуватися почав з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працює на Україні. Автор зб. поезій, перекладів, літературознавчих досліджень. В. належать книги віршів: «Здрастуй, сонце!» (1938), «Чайка» (1946), «Молодість світу» (1951), «Лірика і героїка» (1957), «Це — Вітчизна моя!» (1961), «Сонети і балади» (1966), «Ковток часу» (1970) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського та ін. За двотомник поезій «Основа» та зб. «Поезії» 1975 удостоєний премії ім. Павла Тичини — «Чуття єдиної родини». Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступеня, орденом «Знак Пошани» та медалями.

Тв.: Путями правды. К., 1951; Щедрость. К., 1960; Лоно. М., 1972; Основа, т. 1—2. К., 1974; Река. К., 1975; Укр. перекл.— Грунт. К., 1973.

ВИШИВА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для створення *вишивки*. В масовому виробн. поширені вишивальні напівавтомати, що складаються з кількох звичайних *швейних машин* (човникового стібка) з заг. приводом.

ВИ́ШИВКА — вид народного декоративного мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, повсті, виконане різними ручними або машинними швами. Осн. матеріалом для В. є нитки (льняні, конопляні, бавовняні, шовкові, вовняні, металеві та ін.), в окремих випадках — різні, часом дорогі, матеріали (золото, срібло, самоцвіти, намистини, бісер, блискітки, монети тощо). В. застосовуються для прикрашання одягу (жіночі блузки, чоловічі сорочки, керсетки, киптарі, кожухи, плаття та ін.), речей побутового вжитку (рушники, скатерті тощо), інтер'єрів житлових і громадських приміщень (декоративні панно), а також можуть бути самостійними творами (картина, портрет). В. виникла з появою шитва на примітивному одязі людини кам'яного віку. Уже в 1-му тис. до н. е. вона досягла високого художнього рівня у народів Вавілону, Старод. Греції і Риму, Китаю, Індії, Ірану. Особливою пишністю відзначалася В. Візантії, яка справила великий вплив на цей вид мист. в середньовічній Європі. За часів *Відродження* В. набула тех. досконалості в багатьох європ. країнах.

На тер. України В. (за даними літописів) існувала з часів Київ. Русі. При всій своїй нац. своєрідності укр. В. має багато спільних рис з В. ін. народів СРСР (особливо рос., білорус., молдавською) та народів Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії. В попередні епохи В. виконувалася на матеріалах, виготовлених у натуральному г-ві (льняних, конопляних, вовняних тканинах, шкірі). Вишивали нитками, нефарбованими (сирими, білими, воскованими) або фарбованими органічними барвниками (переважно рослинними) З кін. 19 ст. в укр. нар. В. застосовуються фабричні матеріали (шовкові й металеві нитки, гарус, бісер тощо). Нар. В. відзначається багатством і різноманітністю геом. елементів, зображенням тварин і рослин. На Україні є близько 100 видів і різноманітних тех. прийомів вишивання (основні — мережання, вирізування, низь, гладь, хрестик та ін.), нерозривно пов'язаних з характером орнаменту. Традиційні місцеві особливості В. різних районів відрізняються гол. чин. колоритом, а також орнаментом, технікою виконання і композиційною будовою Багатий колорит і складні геом. узори, що густо заповнюють тло тканини, властиві В. Галичини, Буковини, Закарпаття; рослинний орнамент червоного, чорного й синього кольорів, інколи в поєднанні з зображенням тварин, характерний для Полтавщини, Київщини, Чернігівщини; двокольорова В властива для Полісся. Укр рад майстри-вишивальниці об'єднані в худ.-пром ф-ки. Найбільші й найвідоміші осередки В. на Україні — в селах Решетилівці Полтавської обл., Городківці, Зозові і

Клембівці Вінницької обл., Космачі Івано-Франківської обл.; в містах — Вижниці, Косові, Дрогобичі, Мукачеві, Полтаві, Харкові й Києві. Серед найвідоміших майстрів В.— засл. майстри нар. творчості УРСР Г. *Герасимович* і П. Березовська; О. *Василенко*, а також Л. Ванхальська, Г. Гринь, Г. Кольченко, С. Кульчицька, М. Пірлик, М. Федорчак-Ткачова та ін. Твори укр. вишивальниць зберігаються в Держ. музеї нар. декоративного мистецтва у Києві, у Львів. музеї худож. промислу, в Черніг. істор. музеї та в ін.; вони експонуються на обласних, респ. і міжнар. виставках, де неодноразово удостоювалися вищих нагород. Іл. див. на окремому аркуші, с. 368 — 369.

Літ.: Українські народні вишивки. Альбом. К., 1957; Українське народне мистецтво. Тканини та вишивки. Альбом. К., 1960.

ВИШИ́НСЬКИЙ Андрій Януарович [28.XI (10.XII) 1883, Одеса — 22.XI 1954, Нью-Йорк, США, похований у Москві] — рад. державний діяч, юрист, дипломат, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1920. З 1903 — меншовик. Після закінчення 1913 юрид. ф-ту Київ. ун-ту займався літ. діяльністю. З 1931 — в органах юстиції, 1935—39 — прокурор СРСР. У 1939—44— заст. голови РНК СРСР, одночасно 1940—53 займав посади заст. міністра і міністра закордонних справ СРСР. З 1953 — постійний представник СРСР в ООН. На XVIII й XIX з'їздах партії обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликання. Осн. праці: «Теорія судових доказів у радянському праві» (1941), «Питання теорії держави і права» (1949). В. розглядав рад. право як засіб примусу, відкидаючи його виховну роль, переоцінював значення визнання обвинуваченим своєї вини в справах про держ. злочини тощо. Ці тенденції на практиці призводили до серйозних порушень *соціалістичної законності*.

ВИ́ШКІВСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л, Торунський перевал — гірський прохід у *Карпатах Українських* через хр. Привододільні Горгани. Лежить у межиріччі Ріки і Мизунки, на межі Івано-Фр. і Закарп. областей УРСР. Вис. 941 м. Через перевал прокладено автошлях Долина — Хуст.

ВИ́ШКОВЕ — селище міського типу Хустського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю), за 25 км від залізничної ст. Хуст. 11,7 тис. ж. (1977). Закарп. розвідувально-експлуатаційний ртутний комбінат, кар'єри по видобуванню туфу та буд. каменю, цех Буштинського лісокомбінату, цехи Хустської ф-ки худож. виробів, 2 млини, консервний завод. 9 заг.-освітніх шкіл, лікарня, санаторій. Будинок культури, 4 клуби, 10 б-к. Відоме з 1271.

ВИШНЕ́ВЕ (до 1961 — Ерастівка) — селище міського типу П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР. Залізнична ст. Железняково. 2,8 тис. ж. (1977). Щебеневий з-д, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи. Заг.-освітня школа, Ерастівський с.-г. технікум, лікарня, мед. пункт, 3 клуби, 5 б-к. Засн. 1926.

ВИШНЕ́ВЕ — місто Києво-Святошинського р-ну Київської обл. УРСР, за 12 км від Києва. Залізнична ст. Жуляни. Заводи: експериментальний художньої кераміки, залізобетонних виробів, асфальтобетонний, Київ. міськ. молочний № 3, м'ясопереробний, Києво-Святошинська райсільгосптехніка. В місті — Укр. н.-д. ін-т фарфору і скла з дослідним з-дом, обл. станція по очищенню насіння трав тощо. 4 заг.-освітні та музична школи, мед. амбулаторія, клуб, бібліотека.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКА (Могилянка) Раїна (1589—1619) — мати магната Я. *Вишневецького*, двоюрідна сестра київ. митрополита П. *Могили*. Н. в сім'ї молд. боярина Ієремії Могили (1595—1606 — молд. господар). Була дружиною київ. кастеляна князя М. Вишневецького. Підтримувала православне духівництво, зокрема Ісаю *Копинського*, який виступав проти засилля католицької та уніатської церков на Україні.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Дмитро Іванович (р. н. невід.— п. 1563, Стамбул) — український магнат; князь. У 50-х рр. 16 ст.— черкаський і канівський староста. Бл. 1554—55 збудував на о. Мала Хортиця замок. В 1558 перейшов на службу до рос. царя Івана IV. Одержав від нього зем. маєтності поблизу Москви; брав участь у поході рос. війська на Крим. ханство. В 1561 вернувся на Україну в Черкаси. В 1563 втрутився в боротьбу за молд. трон, був взятий в полон, виданий тур. урядові і страчений. Ряд дворянських і бурж. істориків всупереч дійсності оголосили В. засновником Запорізької Січі і намагалися ототожнити його з *Байдою* — героєм відомої укр. нар. пісні.

ВИШНЕВЕ́ЦЬКИЙ Ярема (Ієремія; 1612 — 20.VIII 1651) — один з магнатів Лівобережної України. Походив з укр. князівського роду, син київ. кастеляна М. Вишневецького і Р *Вишневецької*. Навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, потім вивчав військ. справу в Італії та Іспанії. Один з керівників магнатського угруповання, яке боролося проти централізації держ. влади в шляхет. Польщі. Брав участь на боці Польщі у рос.-польс. війні 1632—34, у придушенні сел.-козац. повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 жорстоко розправлявся з укр. населенням. Після розгрому польс.-шляхет. війська в *Пилявецькій битві 1648* В. втік до Львова. Дістав 1649 звання коронного гетьмана. Боровся за відновлення польс.-шляхет. панування на Україні.

ВИШНЕ́ВСЬКИЙ Всеволод Віталійович [8(21).XII 1900, Петербург — 28.II 1951, Москва] — російський рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1937. Учасник громадян. війни на Україні. Почав друкуватися 1920. П'єси: «Перша кінна» (1929), «Оптимістична трагедія» (1933), «Незабутній 1919-й» (1949; Держ. премія СРСР, 1950) і кіносценарій «Ми з Кронштадта» (1933) присвячені громадянській війні. В оповіданнях «Взяття Акимовки», «Справи минулого», «Бронепоїзд „Спартак"», «Похорон» відображено події на Україні 1918—19. Автор незакінченої документально-худож. епопеї «Війна» (опубл. 1954), над якою В. працював з перервами понад 20 років. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1954—60; Укр. перекл.— Перша кінна. Х., 1932; Незабутній 1919-й. К., 1950; Оптимістична трагедія. К., 1957.

Літ.: Бородина О. К. Всеволод Вишневський. К., 1958; Азаров В. Б. Всеволод Вишневський. Л., 1970.

В. В. Вишневський.

ВИШНЕ́ВСЬКИЙ Карл Флоріанович [30.IX (11.X) 1805 — 22.III (3.IV) 1863, с. Вербка, тепер Летичівського р-ну Хмельницької обл.]— укр. вчений у галузі ветеринарії 1-ї пол. 19 ст. У 1830 закінчив Віленський ун-т. З 1837 — професор Харків. ун-ту, де організував (1839) практичну ветеринарну школу. Праці (рос., польс., лат. мовами) про чуму рогатої худоби, сап, інфлюенцу тощо. Вперше в Росії порушив питання (1843) про необхідність страхування худоби.

О. В. Вишневський.

ВИШНЕ́ВСЬКИЙ Олександр Васильович [23.VIII (4.IX) 1874, аул Чир-Юрта, Дагестан — 13.XI 1948, Москва] — російський рад. хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1947), засл. діяч науки РРФСР (з 1934). Закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту (1899), 1912—34 — професор цього ун-ту. З 1934 — професор Ін-ту удосконалення лікарів у Москві, з 1947 — директор Ін-ту хірургії АМН СРСР, який тепер носить його ім'я. Праці В. присвячені питанням клінічної та експериментальної хірургії, зокрема вивченню трофічної функції нервової системи. Всесвітнє визнання здобули розроблені В. методи місцевого знеболювання способом повзучого інфільтрату, запропонований В. метод *блокади новокаїнової*, яку він успішно застосував у поєднанні з масляно-бальзамічною пов'язкою для лікування запальних процесів, ран, травматичного шоку. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

О. О. Вишневський.

ВИШНЕ́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович [11(24).V 1906, Казань — 19.XI 1975, Москва] — російський рад. хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки РРФСР (з 1956), генерал-полковник мед. служби, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1950. Учень, найближчий соратник і син О. В. *Вишневського*. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1929). Директор Ін-ту хірургії АМН СРСР (з 1948) і одночасно (з 1956)— головний хірург Рад. Армії. Опрацьовував і широко застосовував методи місцевого знеболювання і *блокади новокаїнової*, за що йому присвоєно міжнар. премію ім. Леріша, 1955. Зробив значний внесок у розвиток рад. воєнно-польової хірургії. Вивчав механізми компенсації порушених функцій органів і систем. Численні праці В. в галузі хірургії присвячені знеболюванню в хірургії серця, легень, середостіння, операціям на відключеному серці за допомогою

штучного кровообігу апарата, застосуванню кібернетики й електроніки, а також полімерів у хірургії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 6 ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1970. *Г. В. Книшов.*

ВИШНЕГРА́ДСЬКИЙ Іван Олексійович [20.XII 1831 (1.I 1832), Вишній Волочок, тепер місто Калінінської обл.— 25. III (6.IV) 1895, Петербург] — російський вчений в галузі механіки, один з основоположників теорії автоматичного регулювання, держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1888). У своїх працях «Про регулятори прямої дії» і «Про загальну теорію регуляторів» (1877) В. сформулював осн. правила конструювання та налагодження регуляторів. Створив першу рос. школу по конструюванню машин. Одним з його учнів був В. Л. *Кирпичов.* З кін. 70-х рр. В. відійшов від наук. та інженерної діяльності. В 1888—92 — міністр фінансів Росії.

Вишня звичайна: *1* — пагін з квітками; *2* — плоди; *3* — квітка в розрізі.

ВИ́ШНІВЕ́ЦЬ — селище міського типу Збаразького р-ну Тернопільської обл. УРСР, на р. Горині (бас. Дніпра), за 16 км від залізничної ст. Карначівка. 6,1 тис. ж. (1977). Плодоовочеконсервний, цегельний, сироробний, хлібний з-ди, галантерейна ф-ка, міжколг. будівельна організація, виробниче відділення райсільгосптехніки, плодорозсадницький радгосп. Середня школа, профес.-тех. уч-ще, 2 лік. заклади. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Відомий з 1395. В 16—18 ст.— резиденція укр. магнатів Вишневецьких. Пам'ятка архітектури — палац 18 ст. У 1846 у В. побував Т. Г. Шевченко, 1848 — франц. письменник О. де Бальзак.

ВИШНІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ФОРМУВА́ЛЬНИХ ПІСКІ́В — родовище в Шевченківському і Куп'янському р-нах Харків. обл. УРСР. В геол. будові родовища беруть участь відклади палеогенової, неогенової і антропогенової систем. Формувальні піски пов'язані з відкладами верхнього палеогену (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) і неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*). Гідрогеологічні умови сприятливі для розробки пісків. Піски родовища використовують підприємства маш.-буд. і металург. промисловості. *К. О. Суходольський.*

ВИ́ШНІЙ ВОЛОЧО́К — місто обласного підпорядкування Калінінської обл. РРФСР. Пристань на Вишньоволоцькій водній системі, залізнична станція. 75 тис. ж. (1977). Розвинута легка (бавовняний комбінат, прядильно-ткацька, трикот., швейна ф-ки) і харч. (м'ясний, молочний комбінати) промисловість. Склоробний, деревообр., механічний, дубильних екстрактів, залізобетонних виробів, льонообробний з-ди; ф-ки: дзеркально-багетна, по виробн. піаніно та ін. Текст. технікум, мед. уч-ще, драм. театр, краєзнавчий музей. Засн. 1293, місто — з 1770.

ВИ́ШНЯ Остап [літ. псевд. Павла Михайловича Губенка; 31.X(11.XI) 1889, с. Грунь, тепер Охтирського р-ну Сумської обл.— 28.IX 1956, Київ] — український рад. письменник, сатирик і гуморист. В 1907 закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу, навчався в Київ. ун-ті. Почав друкуватися 1919. З 1921 працював у рад. пресі. В газ. «Вісті ВУЦВК», «Селянська правда» та ін. виданнях виступав з численними фейлетонами, усмішками, памфлетами, гумористичними оповіданнями. В 20—30-х рр. видав зб. «Діли небесні» (1923), «Вишневі усмішки (сільські)» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Лицем до села» (1926). Перше 4-томне видання «Усмішок» вийшло 1928. Основна тема творчості В. в ці роки —пореволюц. село і його люди. В. висміював залишки дрібновласницької психології, пристосовництво, безкультур'я, релігійні забобони, викривав ворогів Рад. влади. В роки Великої Вітчизн. війни широкої популярності набула гумореска В. «Зенітка» (1944). Створив цикл памфлетів «Самостійна дірка» (1945), де висміював найманців міжнар. імперіалізму — укр. бурж. націоналістів. У післявоєнні роки В. відображав мирну творчу працю рад. народу, оновлене життя у возз'єднаних областях України (зб. «Весна-красна», 1949; «Вишневі усмішки», 1950; «Мудрість колгоспна», 1952). Герой його гумористичних оповідань — мудра, збагачена досвідом людина, будівник і воїн-переможець, яким дорогі завоювання Рад. влади, мир на землі, рідна природа, ідеали комунізму. Великою популярністю користуються «Мисливські усмішки» В.; їм властива не тільки нар. дотепність і колоритна мова, але й справді поетичне відтворення природи. В. постійно звертався до багатющої скарбниці нар. гумору, майстерно використовував зображальні засоби фольклорної поетики і лексики. Створені В. образи і вислови широко увійшли в мовний вжиток.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1963—65; Твори, т. 1—5. К., 1974—75; Усмішки, т. 1—2. К., 1969; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—3. М., 1967.

Літ.: Рильський М. Т. Остап Вишня. В кн.: Рильський М. Твори, т. 9. К., 1962; Дзеверін І. О. Остап Вишня. В кн.: Українські радянські письменники, в. 3. К., 1958; Дузь І. М. Остап Вишня. К., 1965; Гончарова І. С., Дорошенко В. О., Шапіро Е. М. Остап Вишня. Бібліографічний покажчик. Х., 1959 *І. О. Дзеверін.*

ВИ́ШНЯ — річка у Львівській обл. УРСР, права притока Сану (бас. Вісли), в яку впадає в межах Польщі. Довж. 79 км, пл. бас. 1200 км². Бере початок на Передкарпатті. Частково використовують для водопостачання. На В.— місто *Судова Вишня.*

ВИ́ШНЯ (Cerasus) — рід рослин родини *розових.* Дерева і кущі, заввишки 2,5—6 (7) м. Листки цілісні, чергові з прилистками. Квітки зібрані в зонтиковидні або гроновидні суцвіття. Плід — соковита кістянка. Бл. 150 видів, пошир. у Пн. півкулі. В СРСР — 21 вид, у т. ч. в УРСР — 4. Найпошир. В. звичайна (C. vulgaris) — родоначальниця більшості культурних сортів і В. степова (C. fruticosa). До роду В. належить також *черешня.* В СРСР культура В. пошир. в чорноземній смузі (Поволжі, Білорусії), на Пн. Кавказі, в Молдавії; на Україні — повсюди. Свіжі плоди кисло-солодкі, містять 7—13% цукрів, 0,1—2,5% органіч. к-т, до 0,8% дубильних речовин, вітамін С, каротин та ін. Плоди споживають свіжими й консервованими, з них виготовляють соки, сиропи, варення, вина тощо. Урожайність В. висока — до 80—100 кг з дерева. В. з темнозабарвленими кислуватими плодами наз. гріотами, кислі В. з безбарвним або блідо-рожевим соком — склянками, а В. з великими, солодкими блідозабарвленими плодами — шпанками. Пошир. на Україні сорти: Гріот український, Гріот Лігелея, Любська, Шпанка рання, Українка, Канівчанка, Мелітопольська десертна, Уманська скороспіла та ін.

Літ.: Панасюк М. Г. Вишня. К., 1960; Александрова Г. Д. Вишня. Л., 1974; Вишня и черешня. К., 1975. *І. Н. Гегельський.*

ВИШТА́К Степанида Демидівна (н. 17.X 1918, с. Лосятин, тепер Васильків р-ну Київської обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова (з 1937) колгоспу «Радянська Україна» Васильківського району Київ. області, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949 і 1952). Член КПРС з 1950. Майстер високих врожаїв цукрових буряків, кукурудзи та ін. с.-г. культур. Делегат XX—XXV з'їздів КПРС і XIX—XXV з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджена шістьма орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудової Слави III ступеня, медалями.

ВИ́ЩА АТЕСТАЦІ́ЙНА КОМІ́СІЯ при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) — загальносоюзний орган, що присуджує *вчені ступені* й надає *вчені звання* науковим та науково-педагогічним працівникам усіх галузей науки, техніки, освіти й культури. Запроваджена 1932, почала працювати 1934; з 1975 — при Раді Міністрів СРСР. Завдання ВАКу СРСР: керівництво атестацією наук. та наук.-пед. кадрів вищої кваліфікації та забезпечення єдності вимог до осіб, які здобувають учені ступені й звання; контроль за якістю *дисертацій.* ВАК СРСР створює спеціалізовані ради по захисту дисертацій та присудженню вчених ступенів при вузах, н.-д. установах, наук.-виробничих об'єднаннях; бере участь у плануванні підготовки наук. кадрів, аналізує тематику та зміст дисертацій. Для наук. експертизи поданих дисертацій, а також для розгляду клопотань про присвоєння вчених звань ВАК СРСР створює експертні ради з галузей наук, які діють протягом трьох років. Очолює ВАК СРСР голова. Осн питання, пов'язані з діяльністю ВАКу, вирішують: Пленум ВАКу, який заслуховує звіти про діяльність Президії, розглядає нормативні документи; Президія ВАКу — його керівний орган в період між пленумами; присуджує ступінь доктора наук та надає звання професора, розглядає апеляції, звіти рад. Колегія ВАКу розглядає питання його поточної дія-

льності, присуджує ступінь кандидата наук, надає звання доцента, старшого наук. співробітника. Виходить бюлетень ВАКу СРСР.

В. Г. Кирилов-Угрюмов.

ВИ́ЩА ВІЙСЬКО́ВА ІНСПЕ́КЦІЯ УКРАЇ́НИ (ВВІУ) — один з контрольних органів республіки; створена 23.I 1919 урядом України. ВВІУ організовувала та інспектувала військ. роботу, перевіряла стан постачання і г-ва в армії тощо. Складалася з інспекцій піхоти, кавалерії, артилерії, інженерних військ, постачання тощо. Діяльність ВВІУ сприяла створенню регулярних боєздатних частин. У травні 1919 ВВІУ включено до складу Наркомату соціалістичної рад. інспекції України (див. *Верховна соціалістична інспекція України*). Активну допомогу ВВІУ подавала ВВІ РРФСР.

Л. М. Маймескулов.

ВИ́ЩА НЕРВО́ВА ДІЯ́ЛЬНІСТЬ — діяльність вищих відділів *центральної нервової системи* (*кори великих півкуль головного мозку* і найближчої підкірки), яка забезпечує акти поведінки тварин та людини і взаємодію їх із зовнішнім середовищем. Основи наук. вчення про В. н. д. заклав І. М. *Сєченов*, а саме вчення створив І. П. *Павлов*. Основу В. н. д. становлять *умовні рефлекси*. З *безумовних рефлексів* значне місце у В. н. д. займають рефлекси типу *інстинктів* та *емоцій*. Важливі елементи В. н. д.—аналіз і синтез діючих на організм різноманітних подразнень (здійснювані взаємодією підкіркових процесів). Це дає можливість тваринам і людині, з одного боку, відрізняти подразнення за властивостями та значенням для організму, з другого — внаслідок об'єднання елементарних подразників у складні їх комплекси вірно оцінювати різноманітні явища зовн. середовища та доцільно реагувати на них. В. н. д. здійснюється за допомогою двох осн. нервових процесів: *збудження* й *гальмування*. Під час дії умовних і безумовних подразників ці процеси виникають в корі мозку, де вони можуть поширюватись або концентруватись в обмеженій ділянці. Формування і характер В. н. д. різних тварин залежить від їхнього *типу нервової системи*. В. н. д. забезпечує найтонше й найдосконаліше пристосування організму до умов його існування. В основі механізму пристосування лежить здатність кори головного мозку із зміною умов існування тварини швидко створювати нові та припиняти старі тимчасові зв'язки. Внаслідок цього умовні рефлекси зберігають своє життєво важливе значення тільки доти, поки вони сприяють нормалізації взаємовідношень організму та зовн. середовища. В. н. д. лежить в основі всіх життєво важливих навичок тварини (напр., розшукування і здобування їжі, обладнання житла, захист від нападу та ін.). Закономірності В. н. д., встановлені в дослідах на тваринах (за І. П. Павловим, закономірності *першої сигнальної системи*), властиві і В. н. д. людини. Однак В. н. д. людини має ряд особливостей. Для неї характерна краще виражена і досконаліша синтетична діяльність мозку. Мозок людини здатний створювати умовні рефлекси не тільки у відповідь на конкретні сигнали, а й на «сигнали сигналів» у вигляді почутих та прочитаних слів (за І. П. Павловим, *друга сигнальна система*), що забезпечує можливість абстракцій та узагальнень. Останні становлять основу нашого мислення та свідомості.

Вчення про В. н. д. має велике теоретичне і практичне значення. Воно є природничо-наук. основою матеріалістичного розуміння психіки та поведінки людини, доводить правильність марксистсько-ленінської *відображення теорії*. Вчення про В. н. д. поклало початок новій епосі в розвитку фізіології, має велике значення для медицини, психології, педагогіки, кібернетики, біоніки, а також для наук. організації праці і спорту та багатьох ін. галузей практичної діяльності людини.

Літ.: Орбели Л. А. Вопросы высшей нервной деятельности. М.—Л., 1949; Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 2. М.—Л., 1951; Воронин Л. Г. Курс лекций по физиологии высшей нервной деятельности. М., 1965; Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968; Трошихин В. А. [та ін.]. Формирование и развитие основных свойств типа высшей нервной деятельности в онтогенезе. К., 1971.

П. М. Сєрков.

ВИ́ЩА ОСВІ́ТА — сукупність систематизованих знань і практичних навичок, які дають змогу вирішувати теоретичні й практичні завдання за профілем підготовки з урахуванням вимог сучасного виробництва, науки, техніки й культури та перспектив їхнього розвитку. Під терміном «вища освіта» розуміють також систему підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для різних галузей управління, нар. господарства і культури. В. о. будується на основі середньої (заг. або спец.) освіти.

Велика Жовтн. соціалістич. революція створила політ., екон. і соціальні умови для розвитку В. о. в нашій країні. В СРСР В. о. є частиною єдиної системи освіти, яка служить *комуністичному вихованню*, духовному і фізичному розвиткові молоді, підготовці її до суспільно корисної праці і громадської діяльності. Згідно з Конституцією СРСР всі громадяни мають право на освіту, яке забезпечується безплатністю всіх її видів, здійсненням заг. обов'язкової серед. освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, серед. спец. та В. о., наданням держ. стипендій та ін. пільг учням і студентам тощо. Орг-ція В. о. проводиться відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту (1973) і Закону Укр. РСР про народну освіту (1974). В. о. здобувають в ун-тах, ін-тах, академіях та ін. *вищих учбових закладах*, віднесених у встановленому порядку до вузів, шляхом денного (з відривом від виробництва) навчання, *вечірньої освіти* та *заочної освіти* (без відриву від виробництва). Осн. завдання В. о. в СРСР в період будівництва комунізму визначені Програмою партії, документами XXIII—XXV з'їздів КПРС, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по дальшому удосконаленню В. о. в країні (липень 1972), постановою ЦК КПРС про роботу в Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана і Саратов. держ. ун-ті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання сусп. наук (червень 1974) та ін. Характерним для сучас. системи В. о. в СРСР є підготовка спеціалістів відповідно до вимог *науково-технічної революції*, глибоке вивчення фундаментальних дисциплін; спец. підготовка на рівні сучас. потреб виробництва та практики, широкий розвиток н.-д. роботи та використання її як форми навчання студентів; наук. орг-ція і управління навч. процесом, його інтенсифікація та застосування тех. засобів навчання, розвиток і вдосконалення форм самостійної роботи студентів. Це забезпечується розвитком наук. досліджень у вузах, підвищенням кваліфікації викладацького складу. У вузах працює понад третина всіх наук. працівників країни, в т. ч. більше половини з ученими ступенями і званнями. В Українській РСР на 10 тис. чол. населення припадає 388 спеціалістів з В. о. і 172 студенти вузів (1977). Згідно з Основними напрямами розвитку народного г-ва СРСР на 1976—80 рр. у десятій п'ятирічці буде підготовлено 3,7 млн. спеціалістів, зокрема 665,4 тис. у вузах УРСР.

Випуск спеціалістів вищими учбовими закладами УРСР по галузевих групах учбових закладів

	1960	1977
Всього (тис.)		
по галузевих групах учбових закладів:	67,0	137,2
промисловості та будівництва	18,1	56,5
транспорту і зв'язку	4,0	8,8
сільського господарства	6,3	11,7
економіки і права	4,5	11,6
охорони здоров'я, фізичної культури і спорту	5,8	9,5
освіти	28,0	37,9
мистецтва та кінематографії	0,3	1,2
В розрахунку на 10 000 чол. населення	16	28

Літ.: Ленин В. И. О науке и высшем образовании. М., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Брежнєв Л. І. Промова на Всесоюзному зльоті студентів 19 жовтня 1971 р. К., 1971; Щербицкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977; Высшая школа СССР за 50 лет. М., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1—2. К., 1967—68; Елютин В. П. Развитие высшей школы в СССР (1966—1970). М., 1971.

Г. Г. Єфіменко.

ВИ́ЩА ПАРТІ́ЙНА ШКО́ЛА ПРИ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ (ВПШ) — вищий партійний навчальний заклад в Українській РСР. Створена 1946 як Республіканська

І. О. Вишнеградський.

Остап Вишня.

С. Д. Виштак.

ВИЩА ПАРТІЙНА ШКОЛА ПРИ ЦК КПРС

парт. школа зі строком навчання слухачів 2 роки на базі серед. освіти. З 1949 перейшла на трирічні навчальні програми, стала давати вищу освіту; дістала сучас. назву. в 1956 строк навчання було збільшено до 4 років. З 1962 у ВПШ приймаються парт., рад. і комсомольські працівники, працівники засобів масової інформації та пропаганди з вищою освітою. Навчаються в ній 2 роки й здобувають вищу партійно-політ. освіту

Прийом слухачів провадиться ЦК Компартії України за рекомендаціями обкомів партії. 11 кафедр ВПШ проводять навч.-методичну і наук.-дослідну роботу. У ВПШ функціонують заочне відділення з 3-річним строком навчання, міжреспубліканські (для України й Молдавії) курси підвищення кваліфікації керівних парт. і рад. працівників.

В. І. Загородній, А. Ф. Синельников.

ВИ́ЩА ПАРТІ́ЙНА ШКО́ЛА ПРИ ЦК КПРС (ВПШ) — вищий партійно-політичний навчальний заклад в СРСР. Створена в Москві 1939. Попередники — Комуністичний ун-т ім. Я. М. Свердлова, курси агітаторів - інструкторів при ВЦВК, створені 1918, Вища школа пропагандистів ім. Я М Свердлова. Здійснювала підготовку і перепідготовку керівних парт., рад. і журналістських кадрів. У ВПШ здобув освіту ряд керівних парт і госп. працівників з соціалістичних країн. З 1978 постановою ЦК КПРС на базі ВПШ, Академії сусп наук та Заочної Вищої парт. школи при ЦК КПРС створено єдиний, якісно новий навчальний заклад — *Академію суспільних наук при ЦК КПРС.*

ВИ́ЩА РА́ДА НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА (ВРНГ) — перший центральний рад. орган по регулюванню й управлінню основними галузями нар. господарства. Створена за ініціативою В. І. Леніна декретом ВЦВК та РНК від 2(15).XII 1917 для організації всього нар. г-ва і держ. фінансів. ВРНГ мала комітети та центри, які зосереджували в собі всі лінії виробн. і розподілу, забезпечували виконання воєнних замовлень, постачали Червону Армію зброєю, боєприпасами тощо. Після створення наприкінці 1918 Ради Праці і Оборони ВРНГ перейшла на становище Наркомату пром-сті. З утворенням Союзу РСР (1922) було організовано ВРНГ союзних республік, у т. ч. й в УРСР. Осн. ланкою в управлінні пром-стю став госпрозрахунковий трест. ВРНГ присвоєно права об'єднаного наркомату. В безпосередньому її віданні залишались підприємства союзного значення. Пром-сть респ. і місцевого значення передавалась ВРНГ союзних і авт. республік та місцевих рад нар. г-ва. З переходом до непу (див. *Нова економічна політика*) на ВРНГ покладалося здійснення перебудови управління пром-стю на госпрозрахункових засадах. Для керівництва виробничою діяльністю трестів у ВРНГ створюється центр. управління держ. пром-стю як екон. орган регулювання і планування — Гол. екон. управління. ВРНГ провела велику роботу щодо здійснення соціалістичної *індустріалізації* країни. В зв'язку з новими завданнями, що стали перед пром-стю, 1932 ВРНГ було розукрупнено і на її основі створено Наркомважпром, Наркомлегпром і Наркомліспром. У 1963—65 існувала Вища рада нар. г-ва СРСР Ради Міністрів СРСР (ВРНГ СРСР) — вищий держ. орган по керівництву пром-стю і будівництвом в країні.

«ВИ́ЩА ШКО́ЛА», видавниче об'єднання системи Держкомвидаву УРСР — редакційно-видавничий і виробничо-економ. комплекс, в якому зосереджено випуск навчальної, методичної, довідкової, наукової л-ри та наочних посібників для вищої, середньої спеціальної та професійно-тех. освіти в республіці.

Засн. 1973. До його складу ввійшли: респ. спец. в-во «Вища школа» (створене 1968, тепер Головне), в-ва при Київ., Львів. і Харків. ун-тах. Головне в-во має книжкові редакції при Донец. і Одес. ун-тах. Книги об'єднання розповсюджуються на Україні, в інших республіках СРСР, експортуються в зарубіжні країни. Керівництво об'єднанням здійснює генеральний директор. Діють Рада об'єднання, редакційна і художня ради.

В. А. Борисенко.

ВИ́ЩИЙ МУЗИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Лисенка — перший український музичний навчальний заклад у Львові. Засн. 1903 *«Союзом співацьких і музичних товариств»* (з 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка*), на кошти якого він існував (у 1912 ін-тові присвоєно ім'я М. Лисенка). Його філії було створено у Стрию (1913), Станіславі (1921), Дрогобичі, Бориславі (1923), Коломиї, Яворові (1929) та ін. містах; у 30-і рр.— Личаківську філію у Львові; поодинокі класи — в Городку, Чорткові, Раві - Руській, Ходорові. В 30-х рр. в ін-ті були інструм. та вокальний відділи, диригентські й пед. курси; викладалася композиція; навчалося (в т. ч. і в філіях) понад 600 учнів, працювало 60 педагогів. Директорами ін-ту були: А. *Вахнянин* (1903—08), С. *Людкевич* (1910—15; 1925—39 — інспектор філій), В *Барвінський* (1915—39). Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві на базі В. м. і., консерваторій Польського музичного товариства та ім. К Шимановського 1939 організовано *Львівську консерваторію.* На базі філій в Дрогобичі, Станіславі й Тернополі 1939 створено муз. уч-ща, в ін. містах — муз. школи.

Л. З. Мазепа.

ВИ́ЩІ ЖІНО́ЧІ КУ́РСИ — вищі навчальні заклади для жінок; виникли в Росії в результаті революційно-демократичного руху 60-х рр. 19 ст. Перші В. ж. к. відкрито 1869 в Петербурзі і Москві. У Києві 1870 т-во природодослідників організувало для жінок безплатні курси з природничих наук. У 1878 в Петербурзі було відкрито *Бестужевські курси.* У 1878—89 в Києві працювали В. ж. к. (мали фіз.-матем. та істор.-філол. ф-ти). Курси засновувались з ініціативи й на кошти приватних осіб та благодійних орг-цій. Царський уряд вбачав в організації таких закладів небезпеку поширення революц. настроїв і протидіяв розвиткові жіночої освіти. В кінці 80-х рр. 19 ст. більшість курсів було закрито. Свою діяльність вони відновили лише на поч. 20 ст. Протягом 1905—16 В. ж. к. було створено в ряді міст Росії. В Києві існували вечірні жіночі курси (з 1905), жіночі курси іноз. мов та ін. Одеські В. ж. к. (1906) мали істор.-філол., фіз.-матем., юрид. ф-ти. Харківські (1913) — істор.-філол., юрид. і мед. відділення (відкриті т-вом взаємодопомоги трудящим жінкам). В. ж. к. відіграли позитивну роль у поширенні освіти і культури в Росії і на Україні. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли жінки одержали широкий доступ у всі вузи, В. ж. к. як окремий тип вищого навч. закладу перестали існувати.

О. Я. Синюкова.

ВИ́ЩІ ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — навчальні заклади підвищеного типу в дореволюційній Росії; створені 1912. В. п. у. мали 4-річний курс навчання (після 3-4-річної школи) Існували чоловічі, жіночі й мішані.

Навчання було переважно платне і проводилося рос. мовою. Учні В. п. у., які пройшли курс 1-го і 2-го класів, мали право вступити відповідно до 2-го і 3-го класів серед. загальноосв. школи (гімназії, реального училища, комерційного училища). При В. п. у. іноді відкривалися додаткові професійні класи різного профілю або курси з строком навчання 1—2 роки. На 1.I 1914 на Україні таких училищ було 241.

ВИ́ЩІ РОСЛИ́НИ, листостеблові рослини (Embryobionta) — група найбільш високоорганізованих рослин; одне з двох підцарств рослинного світу. В сучасній класифікації В. р. поділяють на 8 відділів: псилофіти, або ринієві (Rhyniophyta), мохоподібні (Bryophyta), псилотові (Psilotophyta), плавуноподібні (Lycopodiophyta), хвощеподібні (Equisetophyta), папороте подібні (Polypodiophyta), голонасінні (Pinophita, Gymnospermae), квіткові, або покритонасінні (Magnoliophyta, Angiospermae). Сучасних В. р. відомо 250—300 тис. видів; перше місце серед них займають квіткові, на другому місці — печіночники і мохи, на третьому — папороті. За своєю роллю в рослинному покриві суші та значенням для людини друге місце після покритонасінних займають голонасінні. На відміну від *нижчих рослин,* В. р. — це складнодиференційовані багатоклітинні орг-ми, пристосовані до життя на суші, але серед них є й вторинноводяні форми. Вегетативне тіло більшості В. р. почленоване на корені й пагони; останні, в свою чергу, складаються зі стебла і листків. Для всіх В. р. характерне правильне *чергування поколінь* — статевого (*гаметофіта,* або гаметофази) і безстатевого (*спорофіта,* або спорофази). Типовий для В. р. жіночий статевий орган — *архегоній* спостерігається у мохоподібних,

папоротеподібних, хвощеподібних і більшості голонасінних. У найбільш молодої групи В. р.— квіткових від архегонія залишилась лише *яйцеклітина,* яка розвивається в *зародковому мішку.* В. р. походять, найімовірніше, від морських водоростей.

Літ.: Тахтаджян А. Л. Высшие растения, т. 1. М.—Л., 1956; Шостаковский С. А. Систематика высших растений. М., 1971; Шляхи експериментального дослідження морфогенезу вищих рослин. К., 1972; Жизнь растений, т. 1. М., 1974; Флора Европейской части СССР, т.1—2. Л., 1974—76; Новости систематики высших и низших растений. 1976. К., 1977.
В. І. Чопик.

ВИ́ЩІ УЧБО́ВІ ЗА́КЛАДИ, вузи — готують спеціалістів вищої кваліфікації, наукові й педагогічні кадри для різних галузей нар. господарства, науки та культури (див. *Вища освіта*). До В. у. з. належать *університети,* політех. й індустр. ін-ти, галузеві ін-ти різного профілю, вищі військові і партійно-політ. навч. заклади та ін. Деякі вузи наз. *академіями, консерваторіями,* школами, вищими уч-щами, в ряді країн — коледжами тощо. В багатьох країнах поряд із світськими вузами існують різного типу вищі *духовні навчальні заклади.* В. у. з. виникли в 5—3 ст. до н. е. в Афінах та Римі, першим ун-том наз. філос. школа в Константинополі (425). Як тип вузу ун-ти з'явилися: в 11—12 ст. в Італії (Салерно та Болонья), у Франції (Париж, поч. 12 ст.), наприкінці 12 — поч. 13 ст. в Іспанії (Саламанка) та Англії (Оксфорд). На території СРСР першими вищими школами були Колхідська — 4 ст., груз. академії — 11—12 ст. У 16 ст. відкрито академію у Вільнюсі. На Україні засн. 1632 *Київську академію,* 1661 — Львів. ун-т, у Росії 1686 — *Слов'яно-греко-латинську академію,* 1755 — Моск. ун-т та ін. На Україні в 1-й пол. 19 ст. відкрито Харків. ун-т (1805), гімназію вищих наук у Ніжині (1820), Київ. ун-т (1834). З поч. 18 ст. у Росії набули розвитку технічні В. у. з. В 60-х рр. 19 ст. в країні починає розвиватися вища жіноча освіта (див. *Вищі жіночі курси*). В 1914/15 навч. р. в Росії налічувалося 105 В. у. з., в яких навчалося 127,4 тис. студентів, в т. ч. на Україні — 27 В. у. з.; 35,2 тис. студентів.

Законодавством Союзу РСР і Української РСР про нар. освіту визначено головні завдання В. у. з.: підготовка висококваліфікованих, ідейно загартованих спеціалістів, *виховання* у студентів високих моральних якостей радянського громадянина, виконання н.-д. робіт, що сприяють підвищенню якості підготовки спеціалістів, сусп. і наук.-тех. прогресові тощо. В. у. з. діють на основі Положення про В. у. з СРСР, затвердженого Радою Міністрів СРСР, і статутів, які відповідно до зазначеного Положення розробляються кожним вузом та затверджуються міністерством або відомством, у підпорядкуванні якого перебуває В. у. з. Вузи організовують учбовий процес за учбовими планами і програмами, які затверджуються М-вом вищої і середньої спец. освіти СРСР. Деякі найбільш значні В. у. з. країни працюють за індивідуальними планами. Навчальний рік (42 тижні) складається з двох *семестрів,* які закінчуються *сесіями екзаменаційними.* Навчання у вузах (4—6 років) завершується складанням держ. іспитів або захистом *дипломних проектів* (робіт). У деяких вузах поряд з держ. іспитами захищаються і *дипломні роботи.* Підготовка фахівців у СРСР здійснюється більш як з 400 спеціальностей (практично всі вони представлені у В. у. з. УРСР), номенклатура яких розширюється і змінюється згідно з вимогами наук.-тех. прогресу. Невід'ємною частиною заг. діяльності В. у. з. є н.-д. робота, що розвивається в тісному зв'язку з навч. процесом. Сучас. В. у. з. є наук. центрами, при яких функціонує *аспірантура* з 300 спеціальностей. Вузи займаються також підвищенням кваліфікації спеціалістів. У 1977/78 навчальному році в СРСР налічувався 861 В. у. з., в них — 5036,1 тис. студентів. В Українській РСР — 143 вузи, де навчалося 857,1 тис. студентів, крім того 15,2 тис. громадян 111 зарубіж. країн (1977). Див. також статті про окремі вузи СРСР, в т. ч. УРСР, та розділи «Освіта» в ст. про республіки, країни. *Г. Г. Єфіменко.*

ВІАДУ́К (від лат. via — шлях і duco — веду) — міст на високих підпорах через глибокий яр або ущелину. Найчастіше В. (мал.) будують багатопрогоновими, переважно аркової конструкції. Застосовують у залізнич. і дорожньому будівництві. В. відомі з часів Старод. Риму.

ВІА́НУ (Vianu) Тудор (8.I 1898, Джурджу — 21.V 1964, Бухарест) — румунський літературознавець, академік Рум. академії (з 1955). Почав друкуватися 1916 як поет. Займався питаннями естетики — книги «Мистецтво і прекрасне» (1931), «Естетика» (т. 1—2, 1934—36); дослідженням письменницької майстерності — «Проблеми стилю і літературного мистецтва» (1955); вивченням історії західноєвроп. л-ри — «Всесвітня література і література національна» (1956), «Ідеї Стендаля» (1959) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Исследования по эстетике. Бухарест, 1972.

ВІАРДО́-ГАРСІ́А (Viardot-Garcia) Мішель-Поліна (18.VII 1821, Париж — 17 або 18.V 1910, там же) — французька співачка (меццо-сопрано), вокальний педагог і композитор. За походженням іспанка. Дочка й учениця М. *Гарсіа.* Близький друг І. *Тургенєва.* У 1839—63 — солістка Італ. опери в Парижі. Співала в різних театрах Європи, в т. ч. в Петербурзі (вперше 1843). З 1863 вела пед. діяльність. В 1871—75 викладала в Паризькій консерваторії. Партії: Фідес («Пророк» Мейєрбера), Норма («Норма» Белліні), Донна Анна («Дон Жуан» Моцарта). Твори: романси, комічні опери («Занадто багато жінок», 1867; «Відлюдько», 1868; «Останній чакалун», 1869; всі — за лібретто Тургенєва).

Літ.: Розанов А. С. Полина Виардо-Гарсиа. Л., 1973.

ВІБРАФО́Н [від лат. vibro — коливаю(сь) і грец. φωνή — звук] — ударний муз. інструмент з визначеною висотою звучання. Винайдений на поч. 20 ст. Складається з металевих пластинок різної довжини й резонаторів. Виконавець грає на В. з допомогою паличок з м'яким наконечником.

ВІБРАЦІ́ЙНА МАШИ́НА — машина, робочому органу якої надають *вібрації,* щоб здійснити або інтенсифікувати певний процес. В. м. бувають технологічні (наприклад, *віброзанурювачі, вібромолоти, віброплощадки,* вібраційні гратки для вибивання *опок*), транспортуючі (див. *Вібраційне транспортування*), дозуючі (напр., вібраційні *дозатори*) та випробувальні (напр., вібростенди, машини для випробування будинків при штучних сейсмічних навантаженнях). За типом *приводу* їх поділяють на механічні, електромагнітні, гідравлічні та пневматичні. Коливання в них можуть бути моно- і полігармонічними, прямолінійними, коловими, еліптичними та ін. За співвідношенням частоти вимушених і власних коливань розрізняють В. м. дорезонансні, резонансні, зарезонансні. Є машини ударно-вібраційні і безударні. В. м. застосовують у будівництві, машинобудуванні, гірничій промсті, сільському г-ві, медицині, комунальному г-ві тощо.
В. Є. Любимов.

ВІБРАЦІ́ЙНА ОБРО́БКА — обробка матеріалів з використанням *вібрації.* Під час В. о. різальному, деформуючому, абразивному або ін. інструментові поряд з осн. робочими рухами надають один або кілька коливних рухів різної частоти (від 2 Гц до 200 кГц) і амплітуди (від 3 мм до 5 мкм). До В. о. належать *вібраційне різання,* вібраційне *пресування,* вібраційне поверхневе деформування (за допомогою вібронакатників), мех. або хіміко-мех. обробка в абразивному середовищі та ін. Спец. видом В. о. є *ультразвукова обробка.* В. о. дає змогу значно полегшувати деформування і руйнування оброблюваного матеріалу, підвищувати продуктивність праці, поліпшувати якість оброблюваної поверхні, одержувати поверхні складної форми. Такій обробці піддають важкооброблювані та крихкі матеріали (напр., нержавіючу сталь, сплави титану, скло, кераміку). *В. Є. Любимов.*

ВІБРАЦІ́ЙНА ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з використанням засобів і методів, якими збуджують *вібрацію,* керують нею, вимірюють її параметри, а також захищають від її шкідливого впливу. Засобами В. т., в яких вібраторами збуджують мех. коливання, є *вібраційні машини,* спец. стенди, пристрої, прилади й інструменти. За їхньою допомогою формують залізобетонні вироби (див. *Віброплощадка*), ущільнюють грунт (використовуючи вібрац. *котки дорожні*), переміщують матеріали (див. *Вібраційне транспорту-*

П. Віардо-Гарсіа.

Віадук арковий у Мацесті.

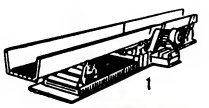

Засоби **вібраційного транспортування:** 1 — вібраційний конвейєр; 2 — вібраційний бункер.

вання) тощо. До засобів В. т., якими вимірюють параметри вібрації (переміщення, швидкість, прискорення, частоту, амплітуду та ін.) машин, конструкцій або споруд, належать датчики, перетворювачі, аналізатори, реєструючі та сигнальні пристрої. Застосовують їх при вібровипробуваннях літальних апаратів, автомобілів, турбоагрегатів, електродвигунів, металообр. верстатів, буд. конструкцій та ін. Керування вібрацією полягає у підсилюванні, гасінні або стабілізації коливань, змінюванні їхньої траєкторії та форми. Здійснюють його, як правило, підбором осн. параметрів (жорсткості, маси тощо) коливальної системи і зміною конструкції вібраторів та ін. підпорних елементів. Для захисту від шкідливого впливу вібрації використовують пасивні й активні пристрої. Пасивними віброзахисними пристроями є демпфери «сухого» та в'язкого тертя, динамічні гасителі коливань тощо. До активних віброзахисних пристроїв належать системи автом. керування рухом коливних тіл. За принципом дії виконавчого механізму такі пристрої бувають гідравлічними, пневматичними, електромеханічними та ін. Застосовують їх гол. чин. для захисту високоточного технологічного й випробувального устаткування.

Літ.: Быховский И. И. Основы теории вибрационной техники. М., 1969; Блехман И. И. Синхронизация динамических систем. М., 1971; Коловский М. З. Автоматическое управление виброзащитными системами. М., 1976. *Р.Ф. Ганієв, П.С. Ковальчук.*

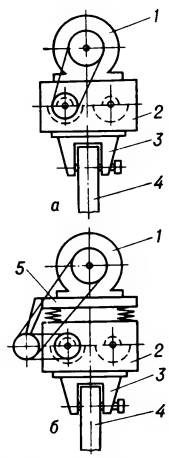

Віброзанурювачі: *а* — простої дії; *б* — з підресорною плитою; *1* — електродвигун; *2* — віброзбуджувач; *3* — наголовник; *4* — паля; *5* — плита.

ВІБРАЦІ́ЙНА ХВОРО́БА — професійне захворювання, що спричинюється тривалою дією *вібрації* на організм людини. Час прояву і характер розвитку В. х. залежать від частоти та кількості коливальної енергії, яка передається усьому людському тілу (з а г а л ь н а в і б р а ц і я) або його обмеженій ділянці (л о к а л ь н а в і б р а ц і я). Факторами, які сприяють розвиткові В. х., є зворотний удар від ручного інструмента, вимушене неправильне положення тіла, холод, шум. В. х. проявляється болями і кволістю у кінцівках, підвищеною чутливістю до охолодження, головними болями, швидкою стомлюваністю і дратливістю, порушенням з боку серцево-судинної системи та ін. Л і к у в а н н я: комплексна терапія, фізіотерапевтичні методи, курортне лікування.

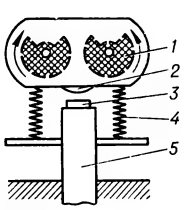

Вібромолот: *1* — віброзбуджувач; *2* — бойок; *3* — ковадло; *4* — пружна підвіска; *5* — паля.

ВІБРАЦІ́ЙНЕ РІ́ЗАННЯ — різання матеріалів з використанням *вібрації*. При В. р. на один або кілька осн. робочих рухів інструмента (різця, свердла та ін.) накладають додатково коливні рухи. Інструмент коливається звичайно в напрямі подачі, рідше — в напрямі осн. робочого руху. Джерелом коливань найчастіше є гідравлічні, мех. або електр. вібратори, що їх монтують у механізмі верстата (напр., вібратори для періодичного переривання чи змінювання величини подачі) або встановлюють безпосередньо в місці кріплення інструмента, напр. на різцетримачі токарного верстата. Коливання дають змогу значно полегшувати деформування металу в зоні різання і забезпечувати надійне подрібнення стружки. В. р. піддають важкооброблювані матеріали — нержавіючу сталь, високолеговані сплави, пластмаси тощо. *В. Є. Любимов.*

ВІБРАЦІ́ЙНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — транспортування із застосуванням *вібрації* рідких, сипких і грудкових матеріалів, а також різного роду виробів. Здійснюється вібраційними транспортерами, конвейєрами, підйомниками, бункерами і насосами, які переміщують вантаж у горизонтальному, вертикальному або похилому напрямі на віддаль до 100 м і більше. Осн. частини засобів В. т.— вантажонесучий лоток на пружних підпорах (у насосах — мембрана) і вібраційний *привод*. В. т. застосовують у будівництві, машинобудуванні, сільс г-ві, харч., гірничій пром-сті тощо. Іл. с. 257. *В. Є. Любимов.*

ВІБРА́ЦІЯ (лат. vibratio — коливання, дрижання) — механічні коливання пружних тіл. Буває корисною, якщо її збуджують вібраторами, і шкідливою. Корисну В. використовують у технологічних операціях (напр., при *вібраційному транспортуванні, вібраційному різанні, віброущільнюванні бетону*), в машинах і пристроях (*віброзанурювачах, вібромолотах*, віброперетворювачах та ін.). Шкідлива В., що виникає під час руху транспорту, експлуатації машин і інструментів, викликає порушення режиму їхньої роботи, руйнування конструкцій, згубно впливає на здоров'я людини (див. *Вібраційна хвороба*). Для зменшення шкідливої В. вдаються до віброізоляції, застосовують динамічні гасителі тощо. *В. О. Гробов.*

ВІБРИ́СИ (лат. vibrissae, від vibro — коливаюсь, звиваюсь) — довгі жорсткі чутливі волосини у більшості ссавців. Розташовані здебільшого пучками на різних частинах голови (у тварин т. з. вуса, брови тощо), іноді на нижній частині шиї та тулубі, а у деяких лазячих деревних форм (напр., у білки) на череві. Виконують функцію *дотику органів*.

ВІБРІО́Н (Vibrio) — рід неспороносних *бактерій* родини Vibrionaceae. Відомо понад 100 видів. Мають форму коротенької (довж. 1—5 мкм), спірально зігнутої палички з одним або кількома джгутиками. Для В. характерний *поліморфізм*. Розмножуються поперечним поділом. Живуть у воді, грунті, в організмі людини і тварин. Багато які В. патогенні (напр., Vibrio comma — збудник холери).

ВІБРОЗАНУ́РЮВАЧ — вібраційна машина, якою занурюють у грунт (здебільшого піщаний водонасичений) або витягують з нього палі та ін. вироби. Розрізняють В. (мал.) простої дії та з підресорною плитою. Застосовують гол. чин. у гідротех. будівництві.

ВІБРОКОТО́К — машина з вібруючим вальцем, якою ущільнюють дорожні покриття; див. *Коток дорожній*.

ВІБРОМО́ЛОТ — вібраційна машина, якою занурюють у грунт та витягують з нього палі (шпунти, труби та ін.) сумісною дією *вібрації* й удару. Розрізняють В. з одним або двома електродвигунами. Порівняно з *віброзанурювачем* вібромолотом (мал.) забивають палі на більшу глибину і з більшою швидкістю. Ним також ущільнюють грунт, розпушують змерзлі матеріали тощо

ВІБРОПЛОЩА́ДКА — стаціонарна *вібраційна машина* для *віброущільнювання бетону*. Розрізняють В. (мал.) з круговими, вертикальними, горизонтальними коливаннями й ударні; рамного і блочного типів. Коливання від В. передаються закріпленій на ній (електромагнітними, пневматичними, гідравлічними або мех. притискувачами) формі з ущільнюваною бетонною сумішшю. Вантажопідйомність В. 4—40 т. Застосовують В. при виготовленні бетонних і залізобетонних виробів і конструкцій.

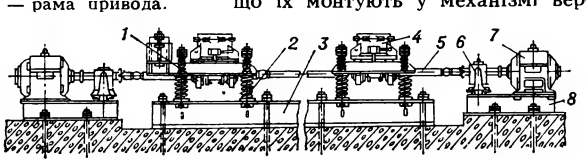

Віброплощадка: *1* — двовальний вібратор; *2* — пружинна підпора; *3* — опорна рама; *4* — електромагніт; *5* — карданний вал; *6* — синхронізатор; *7* — електродвигун; *8* — рама привода.

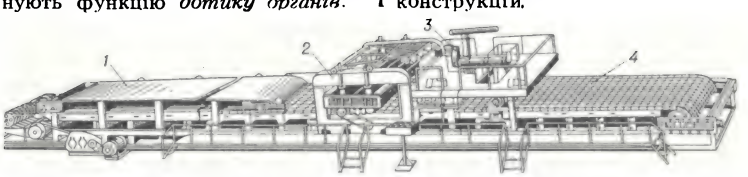

Вібропрокатний стан одноярусний: *1* — секція теплової обробки; *2* — калібруюча секція; *3* — секція бетонування й ущільнювання бетону; *4* — секція армування.

ВІБРІО́З, вібріонний аборт — інфекційне захворювання великої рогатої худоби та овець. В СРСР В. вперше виявлено 1930; збудник — Vibrio foetus. Найчастіше *інфекцію* поширюють бугаї при паруванні. Можливий контактний спосіб зараження. Специфічних ознак захворювання на В немає, тому про наявність В. свідчать часті *вагініти, аборти* і *яловість*. Остаточний діагноз ставлять бактеріологічно. З а х о д и б о р о т ь б и полягають в ізоляції та лікуванні хворих тварин антибіотиками і недопущенні до парування хворих на В. бугаїв, дезинфекції приміщень.

Літ.: Лукашов І. І. Загальна і спеціальна епізоотологія. К., 1969; Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971.

ВІБРОПРОКА́ТНИЙ СТАН — прокатний стан, на якому з застосуванням *вібрації* виготовляють залізобетонні вироби. Розрізняють В. с. одноярусні (конструкції М. Я. Козлова) і двоярусні На одноярусному стані (мал.) вироби виготовляють на рухомій стрічці конвейєра, швидкість руху якої

15—30 м/год. Бетонну суміш ущільнюють вібробрусом з наступним пресуванням (калібруванням) прокатними валками. В секції теплової обробки за 2—4 год вироби вже набувають значної (40—50% проектної) міцності. Двоярусний стан являє собою вертикально замкнений конвейєр з формами-вагонетками, що переміщуються по рейках уздовж постів верхнього і нижнього ярусів. Тривалість операцій на кожному посту (ритм конвейєра) 18—25 хв. На верхньому ярусі формують та попередньо нагрівають (до т-ри 40—45° С) відформовані вироби, на нижньому ярусі їх піддають остаточній тепловій обробці (тривалість її 8 год). На В. с. виготовляють тонкостінні панелі зовн. і внутр. стін та перекриттів.

Н. Г. Русанова.

ВІБРОУЩІ́ЛЬНЮВАННЯ БЕТО́НУ — ущільнювання бетону *вібрацією*. В процесі В. б. під впливом збуджувачів коливань — вібраторів зменшується внутр. тертя між частинками бетонної суміші, вона набуває властивості «важкої» рідини і щільно заповнює форму або *опалубку*. Розрізняють В. б. об'ємне, або станкове (на *віброплощадках*), внутрішнє (глибинне), поверхневе і комбіноване (напр., вібропресування, *віброштампування*). Ефективність В. б. характеризується амплітудою і частотою коливань, а також тривалістю вібрування.

М. А. Новгородський.

ВІБРОШТАМПУВА́ННЯ — штампування залізобетонних виробів за допомогою *вібрації* і навантаження (тиску) від віброштампу. Під час В. (мал.) віброштамп, занурюючись у бетонну суміш, ущільнює її і надає виробу певної форми. Способом В. виготовляють ребристі панелі, сходові марші та ін. вироби складної конфігурації.

ВІВА́ЛЬДІ (Vivaldi) Антоніо (4.III 1678, Венеція — поховано 28.VII 1741, Відень) — італійський композитор, скрипаль, педагог. З 1714 керував оркестром і хором консерваторії «делла Пієта» у Венеції. В. — засновник жанру сольного інструм. концерту, майстер ансамблево-оркестрового концерту. Автор. бл. 40 опер, кантат, симфоній, понад 460 концертів, зокрема 4-частинного «Пори року», концертів «Полювання», «Ніч» та ін.; церк. музики.

ВІВА́РІЙ (лат. vivarium, від vivus — живий) — приміщення для утримання або розведення живих тварин з навчальною та експериментальною метою.

ВІВЕКАНА́НДА Свамі (справж. прізвище — Нарендранатх Датт; 12.I 1863, Калькутта — 4.I 1902, Белур) — індійський мислитель-гуманіст, релігійний реформатор та громадський діяч. Учень *Рамакрішни*. В.— ідеолог т. з. інд. Відродження, що відображало прагнення Індії до нац. незалежності. Виступав проти реліг., кастової та нац. нерівності; був прихильником реформ без зміни соціальної структури. У нар. масах вбачав осн. силу, здатну боротися проти соціальної несправедливості, але не шляхом революц. дій, а за допомогою виховання особи в дусі *веданти*, релігії та освіти. *Літ.:* Костюченко В. С. Вивекананда. М., 1977.

ВІВЕ́РОВІ (Viverridae) — родина *хижих звірів*. За зовн. виглядом і способом життя нагадують *куницевих*. Тіло (довж. 17—98 см, маса 0,5—13 кг) видовжене, гнучке, вкрите густою шерстю, хвіст довгий, здебільшого пухнастий. Забарвлення плямисте, смугасте, рідше одноколірне. Багато В. виділяють пахучу речовину — цибет. Бл. 75 видів, поширених в лісах тропіч. і субтропіч. країн Африки, Азії, Пд.-Зх. Європи. Характерними представниками В. є вівери (цивети) африканська і азіатська (Viverra civetta і V. zibetha), генета звичайна (Genetta genetta), *іхневмон* та ін. *мангусти*. В.— мисливські тварини (використовують хутро і цибет); окремі види приносять користь, знищуючи шкідливих гризунів і отруйних змій. Викопні рештки В. відомі з еоцену та міоцену Європи, у т. ч. України. Іл. с. 260.

ВІ́ВЕС (Vives) Хуан-Луїс (6.III 1492, Валенсія — 6.V 1540, Брюгге) — іспанський філософ, гуманіст і педагог. Філос. ідеї В., в яких переплітались матеріалістичні та реліг. тенденції, були спрямовані проти реліг. *схоластики*. Долаючи теорію *«двоїстої істини»*, В. визначав філософію як «знання про божественні й людські справи» і вважав *теологію* лише частиною філософії. Пропагував дослідження природи шляхом експерименту, обгрунтував *емпіричну психологію*. Заклав основи нової, гуманістичної педагогіки, вважаючи її наукою про всебічне виховання особистості. В.— автор багатьох праць, у т. ч. «Про причини занепаду мистецтв», «Про душу і життя», «Про науки» та ін.

ВІВ'Є́Н Леонід Сергійович [17 (29). IV 1887, Воронеж — 1.VIII 1966, Ленінград] — російський рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1945. У 1910—13 навчався в Петерб. театр. училищі (клас В. М. *Давидова*). З 1913 — актор Александринського театру (тепер Ленінгр. акад. театр драми ім. О. Пушкіна). З 1937 — гол. режисер цього театру. Ролі: Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Петро («Міщани» Горького), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука) та ін. Поставив спектаклі: «Дядя Ваня» Чехова, «Пугачовщина» Треньова, «Диктатура» Микитенка, «Життя в цвіту» Довженка, «Платон Кречет» Корнійчука, «Дума про Британку» Яновського. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ВІВІА́НІ (Viviani) Раффаеле (10.I 1888, Кастелламаре-ді-Стабія — 22.III 1950, Неаполь) — італійський драматург, актор і режисер. Написав бл. 60 п'єс (переважно неаполітанським діалектом): «Рибалки» (1924), «Цигани» (1926), «Шахрай мимоволі» (1932), «Муляри» (1942). Реалістичні твори В. побудовані на гострих соціальних конфліктах, відтворюють життя народу.

ВІВІАНІ́Т — мінерал класу фосфатів. $Fe_3[PO_4]_2 \cdot 8H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,71—2,95. Твердість 1,5—2. Прозорий, безбарвний, з часом набуває синього або темно-зеленого кольору. Блиск скляний. Зустрічається разом з *бурим залізняком* і *сидеритом* у торфовищах; на Україні, зокрема, в *Керченському залізорудному басейні*, торфовищах Волині і Закарпаття. Використовують як фосфорне добриво, іноді — для виготовлення синьої фарби.

ВІВІПАРІ́Я (від лат. viviparus — живородний) — те саме, що й *живородіння*.

ВІВІСЕ́КЦІЯ (від лат. vivus — живий і sectio — розсікання), живорозтин — операція, що провадиться на живій тварині з метою наукового дослідження. При В. вивчають фізіол. особливості органів і тканин у природному їх положенні, функції організму після видалення якого-небудь органа або ділянки нервової системи, роботу ізольованих або тимчасово пересаджених органів. В гострому досліді спостереження провадяться під час операції, що призводить до загибелі тварини; в хронічному досліді (запропонованому І. П. Павловим) операція лише підготовляє тварину для експерименту.

ВІВСЮ́Г ЗВИЧА́ЙНИЙ (Avena fatua) — однорічна рослина род. *злакових*. Вис. до 1,2 м. Суцвіття — розлога волоть. Квітки з'єднані з віссю колоска зчленуванням, завдяки чому зернівки після достигання легко випадають. Розмножується насінням. Поширений в Європі, Азії, Пн. Африці; як заносна рослина — в Америці та Пд. півкулі. Зустрічається в СРСР, зокрема на Україні. Злісний бур'ян ярих зернових посівів, здебільшого вівса, трапляється у посівах льону, просапних культур. Перемелене зерно і насіння В. з надає борошну темнуватого кольору і терпкого смаку. Заходи боротьби з В. з.: очищення посівного насіння, запровадження правильних сівозмін. Іл. с. 260.

ВІВСЮНЕ́ЦЬ (Helictotrichon) — рід рослин род. *злакових*. Багаторічні, здебільшого степові та лучні трави. Суцвіття — волоть. Бл. 50 видів, пошир. у помірній смузі Пн. півкулі та в Африці. В СРСР— 17 видів, з них в УРСР—8. В. Шелла (H. schellianum), В. пустельний (H. desertorum) та деякі ін. види — кормові рослини. Іл. с. 260.

ВІВСЯ́НИЦЯ — рід багаторічних трав'янистих рослин род. злакових. Те саме, що й *костриця*.

ВІВСЯ́НКА (Emberiza) — рід птахів род. вівсянкових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 12,5—20 см. Забарвлення переважно бурувате, жовтувате й коричнювате. Хвіст довгий з виїмкою на кінці, вершини крайніх рульових пер білі. Відомо 37 видів В., пошир. в Європі, Азії та Пн. Африці. В СРСР — 27 видів, у т. ч. в УРСР— 10, з них найпоширеніші просянка (E. calandra), В. звичайна (E. citrinella), В. садова (E. hor-

А. Вівальді.

Л. С. Вів'єн.

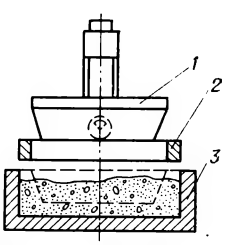

Віброштампування залізобетонних виробів: *1* — віброштамп; *2* — притискна рама; *3* — бортова оснастка.

Віверові:
1 — генета звичайна; 2 — африканська цивета.

Вівсюг звичайний:
1 — частина стебла; *2* — квітка; *3* — суцвіття; *4* — колосок.

Вівсюнець Шелла. Загальний вигляд рослини та колосок.

tulana), В. очеретяна (E. schoeniclus); у Карпатах і Крим. горах — В. гірська (E. cia). Гніздяться переважно на землі або в розгіллі дерев і кущів; кладку з 4—6 яєць насиджують 11—13 днів. В. знищує шкідливих комах і поїдає насіння бур'янів.

ВІВЦЕБИ́К, мускусний бик (Ovibos moschatus) — ссавець родини *бичачих*. Довж. тіла 2,5 м, вис. в холці 1,1 м, маса до 300 кг. Шия коротка і товста, кінцівки і хвіст короткі. Шерсть густа і довга, темно-бурого кольору. Роги є в обох статей; в основі вони сплющені, дуже широкі, у самців майже зовсім прикривають лоб. В.— стадна полігамна тварина. Самка після 9-місячної вагітності, здебільшого в квітні, народжує 1 теля. Живиться В. переважно травами, лишайниками, мохами. Поширений на о-вах Канадського Арктич. архіпелагу та в Гренландії. Перебуває під суворою охороною. Останнім часом провадиться реакліматизація В. на о-вах Шпіцберген, Нунівак, Нельсон і на Алясці. В плейстоцені був дуже поширений в Європі, Азії та в Пн. Америці. На Україні знахідки кісток В. відомі з плейстоценових і голоценових відкладів. *Н. Л. Корнієць.*

ВІВЦЯ́, дикий баран (Ovis) — рід жуйних ссавців род. *бичачих*. Довж. тіла до 200 см, вис. в плечах до 125 см, маса до 200 кг. Роги великі, масивні (маса до 30 кг), у самців розвинені краще, ніж у самок; самки іноді безрогі. Тривалість життя 12—15 років; статева зрілість на 2-му році життя, *гін* в листопаді — грудні, вагітність бл. 5 міс.; малят 1—2. В.— стадні тварини; живуть переважно на відкритих схилах гір, плато, гірських луках. Живляться трав'янистими рослинами. Відомо 2 види диких овець: *архар* і *чубук*. До роду В. належить також одна з найважливіших с.-г. тварин — *вівця свійська*. Дикі В.— об'єкти мисливства і гібридизації з свійськими В. У багатьох місцях *ареалу* нечисленні і перебувають під державною охороною. Викопні В. відомі з антропогенових відкладів Європи і Пн. Азії.

ВІВЦЯ́ СВІ́ЙСЬКА (Ovis aries) — жуйна парнокопитна тварина родини *бичачих*; походить від одомашнених *муфлона* і *архара*. За ознаками породи В. с. поділяють на короткохудохвостих, довгохудохвостих, жирнохвостих і курдючних; за виробничим напрямом — на вовнові, м'ясні, м'ясо-сальні, шубні, смушкові, молочні та ін.; за якістю вовни — на *тонкорунні вівці*, напівтонкорунні та *грубововні вівці*. Масть біла, чорна, руда, сіра. Від В. с. одержують вовну, смушки, м'ясо, сало і молоко. Живуть вівці 10—15 років; господарське використання 6—7 років. Вперше парують овець віком 12—20 міс. Вагітність 145—155 днів. В окоті 1—2, зрідка більше ягнят. Жива маса овець, яких розводять на Україні, — маток 30—70 кг, баранів 40—110 кг (макс. 183 кг). Настриг вовни залежно від породи становить 1,5—7 кг від маток, 2—14 кг від баранів (рекорд 31,7 кг). В. с. — переважно пасовищні тварини. Див. також *Вівчарство*.

ВІВЧА́РИК (Phylloscopus) — рід птахів родини *славкових*. Довж. тіла 10—14,5 см. Дзьоб тонкий з щетинками при основі. Оперення зеленувате і зеленувато-сіре з жовтим. 30 видів, поширених переважно в Євразії, в СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них найчастіше трапляються В.: ковалик (Ph. collybitus), весняний (Ph. trochilus), жовтобровий (Ph. sibilatrix). Гніздя на землі. Кладку з 5—8 яєць насиджують 12—13 днів. Живиться переважно комахами.

ВІВЧА́РНЯ — приміщення для утримання овець. Те саме, що й *кошара*.

ВІВЧА́РСТВО — галузь тваринництва, що займається розведенням овець для одержання сировини для легкої пром-сті (вовна, смушки, овчини) та продуктів харчування (овече м'ясо, сало, молоко). Гол. продукцією В. є *вовна*. В. веде початок ще з доістор. часу. В дореволюц. Росії В. було в основному грубововним. Пром. розведення мериносових овець в Росії розпочалось наприкінці 18 — на поч. 19 ст. У 1916 заг. поголів'я овець становило 89,7 млн., у т. ч. на Україні — 6,8 млн. Докорінні зміни у В. країни почалися після видання 1919 декрету РНК РРФСР «Про охорону і розвиток тонкорунного (мериносового) вівчарства» та наступних постанов Комуністичної партії і Рад. уряду про держ. план розвитку тонкорунного В. Було створено сітку держ. плем. розплідників і плем. вівчарських радгоспів, широко впроваджено розроблений в СРСР метод штучного осіменіння овець тощо. В роки Великої Вітчизн. війни В. зазнало великих втрат, особливо тонкорунне і напівтонкорунне. У післявоєнні роки було вжито заходів до швидкого відновлення В. і дальшого зростання кількості та якості вовни й ін. видів продукції цієї галузі.

Поголів'я овець і виробництво вовни

Показники	1940		1976	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Поголів'я овець, млн. голів	80,0	6,7	139,8	8,7
Виробництво вовни, тис. т	161,1	13,5	433	25,0

Гол. р-ни В. в СРСР — Поволжя, Пн. Кавказ, Середня Азія, Казахстан, УРСР. Осн. напрямами В. в СРСР є тонкорунне, напівтонкорунне, напівгрубововне, грубововне (смушкове, м'ясо-сальне, шубне, м'ясо-вовнове, м'ясо-вовно-молочне). Розвиток всіх цих напрямів В. в СРСР, у т. ч. на Україні, визначається держ. планом породного районування, що враховує потреби нар. г-ва в продукції цієї галузі, природні умови зон та особливості різних порід овець. В СРСР налічується бл. 70 порід та породних груп овець, з них 24 тонкорунні, 22 напівтонкорунні. Питаннями В. на Україні займаються *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут «Асканія-Нова»* імені М. Ф. Іванова, *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут*, державні обласні н.-д. с.-г станції в зонах розведення овець. На Україні розводять асканійську (степові області Пд. України), прекос (Полісся, Лісостеп), цигайську (Донец., Крим., Одес. області), каракульську (Полт., частково Одес. і Чернів. обл.), сокільську (Полт. обл.) та ін. породи овець (див. статті про окремі породи овець). Інтенсифікація В. в СРСР, у т. ч. на Україні, здійснюється в напрямі спеціалізації вівчарських г-в, концентрації в них поголів'я, створення комплексно-механізованих ферм.

Літ.: Вівчарство. К., 1971; Целютін В. К., Кротов А. А. Вівчарство. К., 1978; Дорошенко Н. Я., Куц Г. А., Симонов М. Ф. М'ясо-вовнове вівчарство. К., 1972. *Д. К. Михновський.*

ВІГВА́М (алгонкінське) — житло північноамериканських індіанців — *алгонкінів*; на відміну від конічного намету — «тіпі» — має форму купола. Споруджують В. з жердин, товсті кінці яких встромляють у землю по колу чи овалу, а тонкі згинають до центра, утворюючи склепіння. Каркас В. покривають гіллям, корою, циновками, шкурами тварин тощо.

ВІ́ГИ (англ. Whigs) — 1) Політ. партія в Англії 17—19 ст. Виникла як парламентське угруповання, що відображало інтереси великої торг. і фін. буржуазії та нового дворянства. У 18 — 1-й пол. 19 ст. В. не раз були при владі, чергуючись із партією *торі* В серед. 19 ст. партія В. реорганізована в *Ліберальну партію*. 2) Бурж. партія в США 1834—54, виступала проти посилення федеральної влади. В 1840 і 1848 перемагала на президентських виборах.

ВІ́ГНЕР (Wigner) Юджін-Пол (17.XI 1902, Будапешт) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчив Вище тех. уч-ще в Берліні (1925). У 1930 почав працювати в Прінстонському ун-ті в США. Праці з квантової механіки й електродинаміки, ядерної фізики та фізики елементарних частинок. В. одним з перших застосував методи теорії груп до атомних і ядерних проблем. Разом з Г. Брейтом 1936 запропонував дисперсійну формулу для величини ефективного перерізу захоплення і розсіяння нейтронів (формула Брейта — Вігнера). У складі групи Е. *Фермі* брав участь у спорудженні першого *ядерного реактора* в Чікаго. Нобелівська премія, 1963. Портрет с. 262.

ВІГО́ (Vigo) Жан (22.IV 1905, Париж — 5.X 1934, там же) — французький кінорежисер. Роботу в кіно розпочав 1928. Перша самостійна постановка — документальний фільм-памфлет «З приводу Ніцци» (1929). Худож. фільми: «Нуль за поведінку» (1932), «Аталанта» (1934). В 1935 Франц. кіноакадемією встановлено премію ім. Віго, яка присуджується за кращі твори молодим кінематографістам

ВІ́ГО — місто на Пн. Зх. Іспанії, в істор. області Галісія, в провінції Понтеведра. 197,1 тис. ж. (1970). Порт на Атлантичному ок. Найбільший центр рибальства та рибоконсервної пром-сті країни. Розвинуті суднобудування (особливо рибальських суден) та автомобілебудування (гол. чин. вантажні автомобілі). Виробн. алюмінію. Старовинна церква в грецькому стилі. Відоме з часів Римської імперії.

ВІГО́НЬ — ссавець роду лама. Те саме, що й *вікунья*.

ВІД (Бід, або Більд) Антоній (рр. н. і см. невід.) — литовський географ 16 ст. Склав і 1555 надрукував рос. та лат. мовами одну з перших карт Російської держави, на яку наніс територію від Балтійського м. до р. Обі, в т. ч. частину території України. Відомості для складання карти одержав від росіянина Івана Ляцького, який переїхав у Литву 1534.

ВІДА́ЛЯ РЕА́КЦІЯ — реакція *аглютинації*, що її застосовують для діагностики черевного тифу, а також інших тифо-паратифозних захворювань. Запропонована франц лікарем Ф. Відалем (1896). Див. *Серодіагностика*.

ВІДА́ЛЬ ДЕ ЛА БЛАШ (Vidal de la Blache) Поль (22.I 1845, Пезнас — 5.IV 1918, Тамаріс) — французький географ. Основоположник франц. геогр. школи, в якій велику увагу приділено географії людини. Проводив також дослідження в галузі фіз. географії. Засновник франц. журналу «Географічний літопис», автор праць з всесвітньої географії, атласу з географії та історії світу, а також ін. праць.

ВІДБИВНА́ ПІЧ — полуменева *плавильна піч*, де тепло матеріалу, що нагрівається, передається безпосередньо від продуктів згоряння палива, а також відбиванням від розжареної вогнетривкої кладки. В. п. бувають періодичної і безперервної дії. До В. п. належать також електр. *нагрівальні печі* з порожнистими водоохолоджуваними металевими стінками, у яких високий коеф. відбивання. В. п. застосовують у кольоровій металургії (одержання металів і напівпродуктів), в ливарному виробн. (розплавлення чорних та кольорових металів і сплавів) і в скляній пром-сті (варіння скла).

ВІДБИТТЯ В ПА́М'ЯТІ, імпринтинг в етології — вид навчання тварин, фіксація в їхній пам'яті відмітних ознак об'єктів деяких природжених поведінкових актів. До таких об'єктів належать батьківські особини, брати та сестри того самого виплоду (виводка), харчові об'єкти, постійні вороги та ін. Найкраще вивчена форма В. в п.— «реакція слідування» пташенят *виводкових птахів* або малят ссавців за батьками чи один за одним. В. в п. відбувається на ранніх етапах життя, найчастіше незабаром після народження. Для В. в п. особливе значення мають зорові подразники, проте у більшості видів і звукові подразники можуть набути сигнального значення, якщо вони надходять одночасно з відбитими в пам'яті зоровими ознаками об'єкта. Період, коли можливе В. в п., короткий, але у тварин різних видів і навіть одного й того самого виду варіює. Кінець його не пов'язаний з певним віком, а залежить від умов існування тварин. Напр., період В. в п. у курчат збільшується, якщо їх вирощувати в ізоляції, у каченят — в умовах розсіяного освітлення. В. в п. нерозривно пов'язане з утворенням *умовних рефлексів*. У психології В. в п.— це фіксація певної інформації в пам'яті.

Літ.: Слоним А. Д. Экологическая физиология животных. М., 1971; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975.

ВІДБИТТЯ́ СВІ́ТЛА — явище повернення світла в оптичне середовище, в якому воно поширювалось, при попаданні на межу розділу з іншим оптичним середовищем. Якщо нерівності поверхні розділу менші за довжину падаючої хвилі λ, спостерігається дзеркальне В. с. При цьому виконуються закони: 1) відбитий промінь S' лежить у одній площині з падаючим S і нормаллю ON до поверхні розділу середовищ у точці падіння; 2) кут відбиття α' дорівнює кутові падіння α (мал.). У випадку, коли нерівності приблизно дорівнюють λ або значно більші за неї і розміщені безладно, відбувається дифузійне В. с., при якому світло розсіюється поверхнею у всіх напрямах у межах півсфери. Можливе також змішане В. с., коли частина світла відбивається дзеркально, а частина дифузійно. Окремим випадком В. с. є *повне внутрішнє відбиття*. Явище відбиття властиве всім *хвилям*. Див. також *Світло, Поляризація світла*. Іл. с. 263.

Літ.: Загальний курс фізики, т. 3. Ландсберг Г. С. Оптика. К., 1961.

ВІДБІ́ЙНИЙ МОЛОТО́К — ручний інструмент ударної дії, яким відбивають від масиву неміцні гірські породи, розпушують тверді і мерзлі грунти тощо Робочим органом В. м. є піка, долото або лопата, по хвостовій частині яких вдаряє бойок (з частотою 1000—1500 ударів за хвилину), рухаючись усередині інструмента. Найпоширенішими є пневматичні В. м. з підведенням стисненого повітря по гнучкому шлангу від компресорів, балонів тощо. Робота одиничного удару таких В. м. 38—45 Дж (3,8—4,5 кгс · м). Створено також електричні й бензинові В. м. (з приводом від бензинового двигуна внутр. згоряння). Іл. с. 263.

ВІДВА́ЛЬНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з переміщенням в спеціальні місця і раціональним розміщенням у них покривних (пустих) порід, з яких утворюються насипи — відвали. Виконуються при *відкритій розробці родовищ* корисних копалин. Іноді у відвалах розміщують некондиційні корисні копалини при *гірничих роботах*, а також відходи збагачувальних ф-к і металург. заводів. Для В. р. використовують консольні відвалоутворювачі, *транспортно-відвальні мости, бульдозери*, відвальні плуги і *екскаватори* тощо.

ВІДВА́Р, декокт — лікарська форма, що виготовляється нагріванням залитих холодною водою подрібнених *лікарських рослин* на водяній бані до кипіння. Одержаний В. охолоджують і проціджують.

ВІДВЕ́ДЕННЯ ЗЕМЕ́ЛЬ — в СРСР порядок надання земель у *користування*. Правила В. з. визначено *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, зем. кодексами союзних республік (глава 4 ЗК УРСР) та ін. актами земельного законодавства.

В УРСР В. з. в первинне *землекористування* провадиться на підставі постанови Ради Міністрів УРСР або рішення виконкомів місц. Рад нар. депутатів; у вторинне — за рішенням органу управління первинного землекористувача (колгоспу, радгоспу й ін.). У постанові чи рішенні про надання зем ділянки обов'язково зазначаються мета, для якої вона надається, та основні умови користування. Надання зем. ділянки, що перебуває в користуванні, провадиться тільки після вилучення її у встановленому законом порядку (див. *Вилучення земель*).

ВІДВІ́Д у судочинстві — усунення чи самоусунення (самовідвід) окремих осіб від *судового розгляду справи* при наявності сумніву в їхній об'єктивності. В. за рад. законом може бути заявлений судді, нар. засідателям, прокуророві, захисникові, експертові, слідчому, перекладачеві, секретареві суд. засідання та ін. особам. Підставами для В. (в УРСР — глава 4 КПК УРСР і глава 2 ЦПК УРСР) є наявність родинних чи ін. особливих стосунків у цих осіб з тими, які беруть участь у справі; якщо вони особисто, прямо чи побічно, заінтересовані в результаті справи тощо. В. є одним з процесуальних засобів забезпечення всестороннього і об'єктивного розслідування, розгляду і вирішення справ по суті. *Ф. Г. Тарасенко.*

ВІДГОДІ́ВЛЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — посилена годівля призначених для забою тварин з метою одержання найбільшої кількості м'яса і жиру високої якості. В умовах України відгодовують вел. рог. худобу, свиней, овець, птицю та ін. Залежно від виду, віку й стану вгодованості молодняк відгодовують здебільшого 3—4 міс., дорослих тварин — 75—80 днів.

З великої рогатої худоби на відгодівлю ставлять молодняк, вибракуваних корів і волів. Найкраще відгодовуються тварини м'ясного і м'ясо-молочного напрямів та їхні помісі. Застосовують відгодівлю телят, щоб одержати дієтичну білу телятину (лікарську) і гастрономічну телятину; «Бебі-біф» — найпоширенішу відгодівлю молодняка, щоб одержати високопоживну молоду яловичину; відгодівлю для одержання столової яловичини та ін. Залежно від корму розрізняють відгодівлю на жомі, барді, силосі, коренебульбоплодах, пасовищну (див *Нагул тварин*). На 1 кг приросту живої маси витрачають 8—11 корм. од. Для дорощування, нагулу і відго-

Вівсянки:
1 — вівсянка звичайна;
2 — вівсянка очеретяна.

Вівцебик.

Вівчарик жовтобровий.

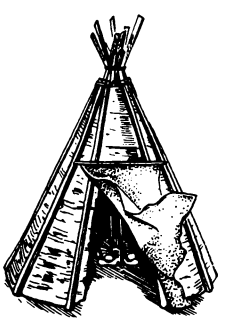

Вігвам.

Ю.-П. Вігнер.

дівлі великої рогатої худоби створюють окремі спеціалізовані г-ва і ферми та міжгосп. відгодівельні пункти при цукрових і спиртових з-дах. Свиней відгодовують за беконним, м'ясним і жирним типами. При беконній відгодівлі одержують нежирну свинину з великим вмістом соковитого, мармурового м'яса. Для цього найпридатніший молодняк скороспілих порід та їх помісі. На 1 кг приросту живої маси витрачають 4—5 корм. од. і на кожну корм. од. дають 100—120 г перетравного протеїну. Закінчують відгодівлю свиней у віці 6—7 міс. з живою масою підсвинків 70—100 кг. М'ясну відгодівлю провадять майже так само, але на дешевших кормах. Закінчують відгодовувати свиней у віці 6—8 міс. і при масі 80 — 120 кг. До жирних кондицій відгодовують вибракуваних дорослих тварин, рідше молодняк. Відгодовують 3 міс до досягнення живої маси у молодняка 100—130 кг, а дорослих свиней — 250—300 кг. Овець на відгодівлю ставлять дорослих і молодняк. Відгодівлю здебільшого провадять шляхом пасовищного нагулу протягом 2—3 міс.

Птицю відгодовують двома способами: природним (самокльовом) і примусовим (спец. машинами). Птицю формують у групи одного віку, породи і статі. Чим молодша птиця, тим ефективніша відгодівля (див. *Бройлер*). В спеціалізованих господарствах для відгодівлі птиці на промисловій основі використовують *комбікорми, премікси*, гранульовані корми.

Літ.: Свечин К. Б. Производство говядины и свинины. К., 1971; Всяких А. С. [та ін.]. Производство продуктов животноводства на промышленной основе. М., 1976.

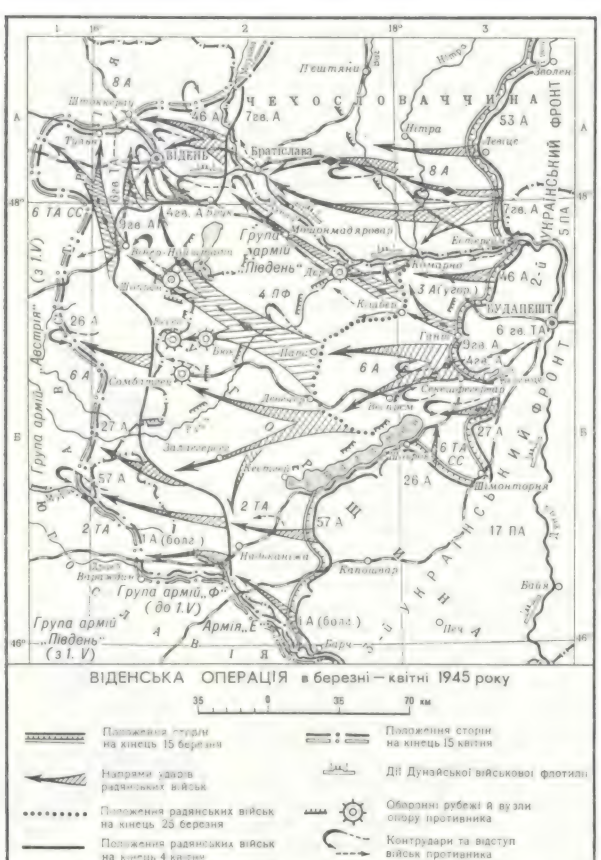

ВІДДАЛЬ, відстань — невід'ємне число d, що відповідає довільній парі точок *метричного простору*. В. між двома множинами точок дорівнює нижній грані (див. *Верхня та нижня грані*) віддалей між довільними точками цих множин. В *евклідовому просторі* В. між двома точками — довжина відрізка прямої, що сполучає ці точки; між точкою і прямою (площиною) — довжина відрізка перпендикуляра (мал., 1), опущеного з точки на пряму (площину); між двома прямими (площинами), що не перетинаються,— довжина відрізка спільного перпендикуляра (мал., 2, 3) до цих прямих (площин). Див. також *Багатовимірний простір, Функціональний аналіз, Внутрішня геометрія*.

ВІДДА́ННЯ ДО СУ́ДУ — самостійна стадія радянського *кримінального судочинства*, на якій суддя одноособово або суд у розпорядчому засіданні перевіряє наявність усіх необхідних підстав для розгляду справи по суті в судовому засіданні. Передує *судовому розглядові справи*. В. до с. визначено ст. 36 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — глава 23 КПК УРСР). На цій стадії з'ясовують: питання про *підсудність* справи даному судові; наявність підстав для її закриття або зупинення; чи зібрана необхідна сукупність *доказів*, що підтверджують пред'явлене обвинувачення, не вирішуючи наперед питання про винність обвинуваченого (див. *Вина*); чи правильно кваліфіковано дії обвинуваченого за статтями кримінального закону тощо. В разі віддання обвинуваченого до суду (з цього моменту він стає підсудним) розв'язують орг питання, пов'язані з підготовкою справи до розгляду в суд. засіданні. Інститут В до с. існує в кримінальному процесі ін. соціалістичних країн. У різних формах він відомий і в бурж кримінальному процесі.

В. В. Леоненко.

ВІ́ДДІЛ — 1) У геології — підрозділ стратиграфічної шкали. Включає комплекс гірських порід, які утворилися протягом певної геол. *епохи* і характеризують відповідний природний етап в історії розвитку Землі. Геол. відділи поділяють на *яруси*. Див. також *Стратиграфія*. 2) У систематиці рослин — найвищий *таксон*, що об'єднує споріднені *класи* рослин. 3) У біогеографії — позначення найбільших підрозділів *Голарктичної біогеографічної області* — Неарктики і Палеарктики. 4) В анатомії і морфології — ділянка тіла або його частина (напр., передній, задній В. тощо).

ВІДДІ́ЛЕННЯ — військовий підрозділ чисельністю 6—12 чол. Входить до складу *взводу* — мотострілецького (піхотного), розвідувального, саперного, зв'язку та ін.

В. є в збройних силах більшості держав.

ВІ́ДЕНСЬКА БЛАКИ́ТНА ПОРО́ДА КРОЛІ́В — скороспіла порода кролів м'ясо-шкуркового напряму; виведена в Австрії в 19 ст. схрещуванням чорного *фландра* з моравським блакитним кролем. Жива маса дорослих тварин 4,5 кг. В приплоді 4—8 кроленят. Хутро сизо-блакитне з світлим або темним відтінком, блискуче та еластичне. Шкурка високої якості, її

Кріль віденської блакитної породи.

використовують у натуральному вигляді або імітують під цінні види хутра. В СРСР, зокрема на Україні, розводять скрізь.

К. В. Калмиков.

ВІ́ДЕНСЬКА ДЕРЖА́ВНА О́ПЕРА (до 1918 — Віденська придворна опера) — один з центрів муз. культури Австрії. Створена в серед. 17 ст. З 80-х рр. 19 ст. стала одним з кращих європ. оперних театрів (з 1869 має своє приміщення, арх. А. Зіккард фон Зіккардсбург та Е. ван дер Нюлль). Тут було поставлено опери К.-В. Глюка, В.-А. Моцарта, Л. Бетховена, Р. Вагнера, Дж. Верді, П. Чайковського; на поч. 20 ст. виконувались твори Р. Штрауса, А. Шенберга, І. Стравинського та ін. Під час фашистської окупації (1938—44) театр занепав, приміщення В. д. о. зазнало руйнувань (1955 відбудовано). На сцені В. д. о. виступали і виступають кращі співаки та музиканти Австрії й ін. країн (зокрема співали О. Мишуга, С. Крушельницька, М. Менцинський, О. Носалевич та ін.). У 1971 В. д. о. гастролювала в СРСР. Іл. с. 264, а також на окремому аркуші до ст. *Австрія*, т. 1, с. 224—225.

ВІ́ДЕНСЬКА КЛАСИ́ЧНА ШКО́ЛА — напрям у музиці, що склався в Австрії в 2-й пол. 18 — 1-й чверті 19 ст. Представники — Й. Гайдн, В.-А. Моцарт, Л. Бетховен. Естетичні засади В. к. ш. пов'язані з нім. і австр. просвітительством та ідеями Великої франц. революції; муз. джерела — нар. музика тодішньої багатонац. Австрії (у т. ч. і слов'янська), досягнення т. з. ранньої віденської та мангеймської шкіл, традиції італ. опери. В мистецтві представників В. к. ш. остаточно сформувався класичний тип чотиричастинного сонатно-симф. циклу з єдиною ідейно-образною концепцією; визначились жанри класич. симфонії, сонати, концерту, квартету. Композитори В. к. ш. сприяли розвиткові ораторії (Гайдн), заклали основи різних типів класичної опери — комедії, комедії-драми, нар. муз. казки (Моцарт), героїчної опери (Бетховен). Вони збагатили лексичні й струк-

турні засоби муз. виразності, утвердили форму сонатного алегро, стабілізували склад симфоніч. оркестру. В. к. ш.— одна з вершин світового муз. мистецтва — мала великий вплив на дальший розвиток музики, становлення різних нац. шкіл, у т. ч. й української. *Літ.:* Левик Б. С. История зарубежной музыки, в. 2. М., 1974.

М. П. Загайкевич.

ВІ́ДЕНСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 військ 3-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Ф. І. *Толбухін*) і лівого крила 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р. Я. *Малиновський*) Українських фронтів за участю 1-ї Болгарської армії та кораблів *Дунайської військової флотилії* по визволенню столиці Австрії м. Відня; проведена 16.III—15.IV. Рад. військам протистояла група нім.-фашист. армій «Південь». Відбивши контрнаступ нім.-фашист. військ у районі оз. Балатон (див. *Балатонська операція 1945*), рад. війська 16.III перейшли в наступ на Віденському напрямі. Протягом 16—25.III вони прорвали оборону ворога на глибину 40—50 км, розгромили естергомсько-таварошське і балатонське угруповання ворога. 26.III—13.IV рад. війська зламали опір противника на р. Рабі, вийшли на підступи до Відня, завершили оточення віденського угруповання, визволили столицю Словаччини м. Братіславу і 13.IV здобули столицю Австрії Відень. 15.IV вони закріпилися на досягнутому рубежі. Рад. війська розгромили 32 д-зії противника, взяли в полон понад 130 тис. чол., захопили багато військ. техніки та зброї. Внаслідок В. о. було завершено визволення Угорщини, визволено східну частину Австрії й частину Чехословаччини і відкрито шляхи для наступу в південні райони Німеччини.

Д. Ф. Григорович.

ВІ́ДЕНСЬКА ШКО́ЛА — див. *Австрійська школа.*

ВІ́ДЕНСЬКИЙ ГУРТО́К — філософський гурток, діяльність якого поклала початок *логічному позитивізмові*. Виник 1922 у Відні. До В. г. входили його засновник М. *Шлік*, О. Нейрат, Ф. Кауфман, К. Гедель та ін., з 1926 — Р. *Карнап*. Філософ. концепція В. г. склалася під впливом Е. *Маха*, Л. *Вітгенштейна*, Б. *Рассела*, емпіричних і раціоналістичних, панлогістських тенденцій попередньої філософії і становила різновид *суб'єктивного ідеалізму*. В. г. прагнув звести філософ. проблематику до формально-логічної, дати логічний аналіз мови науки. Як засіб аналізу пропонувався апарат *математичної логіки*. Логічний емпіризм, що його висував як метод дослідження В. г., був спробою поєднати *емпіризм* з *раціоналізмом*. Існував до 1939. Філософ. засади логічного емпіризму виявилися теоретично і методологічно неспроможними.

М. М. Верников.

ВІ́ДЕНСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1814—15 — міжнародний конгрес, що завершив війну коаліцій європ. держав проти наполеонівської Франції; відбувся протягом вересня 1814 — червня 1815 у Відні. Керівну роль на конгресі відігравали Росія, Великобританія і Австрія. Осн. метою В. к. була боротьба проти революц. і визвольного рухів, відновлення феод. порядків і колишніх династій в європ. країнах та перегляд політ карти Європи в інтересах держав — переможниць наполеонівської Франції. Підписаний на В. к. заключний (генеральний) акт, що підсумував усі договори, конвенції і декларації, укладені на конгресі, передбачав позбавлення Франції всіх її завоювань і відновлення кордонів 1792. Бельгія і Голландія об'єднувалися під зверхністю останньої під заг. назвою Нідерландське королівство. Герцогство Люксембурзьке передавалося Голландії. Швейцарія проголошувалася вічно нейтральною д-вою. Великобританія закріплювала за собою колоніальні володіння, захоплені у Франції та Голландії, і о. Мальта. На престоли італ. герцогств були зведені монархи гол. чин. з дин. *Габсбургів*. З нім д-в і частково австр. володінь створювався Нім. союз (35 монархій і 4 вільні міста) під зверхністю Австрії. До Австрії приєднувалися Зальцбург, Венеція, Ломбардія, поверталися відібрані в неї під час наполеонівських воєн території, а також *Тернопільський округ*. Краків було проголошено самостійною державою-республікою. Розширила свої кордони Пруссія. Норвегію було відділено від Данії і передано Швеції. До Росії відійшли частина Варшавського герцогства (Царство Польське), Фінляндія, Бессарабія. В. к. закріпив нове співвідношення сил в Європі, а також провідну роль Росії та Великобританії в міжнар. відносинах, що зберігалася протягом кількох десятиліть.

ВІ́ДЕНСЬКИЙ МИР 1809 — мирний договір між Францією і Австрією, підписаний у Шенбруннському замку. Див. *Шенбруннський мир 1809*.

ВІ́ДЕНСЬКИЙ РЕГЛА́МЕНТ — перше положення щодо єдиної класифікації *дипломатичних рангів*, зафіксоване 1815 в додатку до заключного акта *Віденського конгресу 1814—15*. В. р. встановлював такі ранги: посли, *легати* і *нун-*

ЄВРОПА в 1812 році
ЄВРОПА після ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ 1814—15 років
Територіальні приєднання:
Росії
Пруссії
Австрії
Кордони Німецького союзу
Вільні міста
Цифрами позначені:
1 Велике герцогство Ольденбурзьке
2 Королівство Ганновер
3 Герцогство Мекленбурзьке
4 Герцогство Вестфалія
5 Рейнська провінція
6 Герцогство Нассау
7 Баварський Пфальц
8 Велике герц. Баденське
9 Королівство Вюртемберг
10 Курфюрство Гессен
11 Тюрінгські держави
12 Королівство Саксонія
13 Краківська республіка
14 Швейцарія
15 Королівство Сардінське
16 Герцогство Пармське
17 Герцогство Моденське
Скорочення: Бр – Бремен Г. – Гамбург Л. – Любек
кор – королівство герц – герцогство
Північне море
Атлантичний океан
Середземне море
Російська імперія
Австрійська імперія
Османська імперія
Королівство Франція
Королівство Іспанія
Королівство Великобританії та Ірландії
Королівство Швеція
Королівство Норвегія
Королівство Данія
Королівство Пруссія
Королівство Баварія
Королівство Неаполь
Королівство Сардінія
Королівство Сицилія
Королівство Португалія
Королівство Сардінія
Царство Польське
Фінляндія
Бессарабія
Лондон
Париж
Відень
Берлін
Мадрід
Рим
Варшава
Краків
Стокгольм
Санкт-Петербург
Копенгаген
Франкфурт
Гібралтар
Мальта
Корсика
Сардінія
Сицилія
Крит
Кіпр
Мелілья
Тріполі
Тунісі
Київ
Тарнополь
Бессарабія
Князівство Чорногорія
Князівство Молдавія
Князівство Валахія
Князівство Сербія
Князівство Ліхтенштейн
Князівство Андорра
Князівство Монако
Вел. герц. Люксембург
Вел. герц. Тоскана
Вел. герц. Лукка
Вел. герц. Парма
Вел. герц. Модена
Вел. герц. Гесен
Вел. герц. Баден
Вел. герц. Ольденбург
Вел. герц. Ганновер
Вел. герц. Мекленбург
Вел. герц. Вестфалія
Вел. герц. Нассау
Вел. герц. Пфальц
Вел. герц. Вюртемберг
Вел. герц. Саксонія
Вел. герц. Сардінія
Вел. герц. Парма
Вел. герц. Модена
Вел. герц. Тоскана
Вел. герц. Лукка

ВІДЕНСЬКІ АРБІТРАЖІ 1938 і 1940

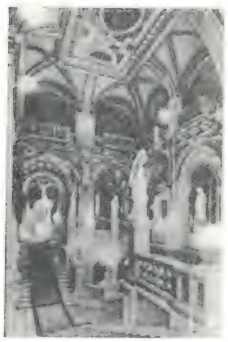

Віденська державна опера. Архітектори А. Зіккард фон Зіккардсбург та Е. ван дер Нюлль. 1861—69. Інтер'єр.

ції; посланники і повноважні міністри; повірені у справах. В. р. з часом схвалила більшість д-в, він став загальновизнаним.

ВІ́ДЕНСЬКІ АРБІТРА́ЖІ 1938 і 1940 — арбітражні рішення фашистських урядів Німеччини та Італії, підписані у Відні; були результатом таємної змови їх з хортистською Угорщиною про відторгнення на її користь частини території Чехословаччини і Румунії. На підставі цих рішень 2.XI 1938 було відторгнуто від Чехословаччини пд. райони Словаччини і *Закарпатську Україну,* а 30.VIII 1940 — від Румунії Пн. Трансільванію. Згідно з мирним договором 1947 з Угорщиною рішення В. а. було скасовано.

ВІ́ДЕНСЬКІ КОНВЕ́НЦІЇ 1961 і 1963 — конвенції, що кодифікували норми посольського і консульського права. Віденська конвенція 1961 про дипломатичні відносини кодифікує норми міжнар. права щодо діяльності *дипломатичних представництв,* регулює порядок встановлення дипломатичних відносин, визначає порядок призначення і відкликання глави і персоналу представництва, встановлює три класи глав дипломатич. представництва (посли, посланники і повірені в справах). Конвенція розрізняє й *дипломатичні привілеї та імунітети* і особисті привілеї та імунітети дипломатичного і тех. персоналу представництва. Учасниками конвенції 1961, зокрема, є СРСР, БРСР і УРСР. Віденська конвенція 1963 про консульські відносини (набрала чинності 1967) регулює порядок встановлення консульських відносин і відкриття консульських установ, визначає їхні завдання, привілеї та імунітети. Конвенція встановлює класи глав консульських установ (див. *Консульські ранги*), порядок призначення і допущення їх до виконання функцій у д-ві перебування, а також призначення працівників консульського персоналу.

ВІ́ДЕНЬ — столиця Австрії. Розташована у середній течії Дунаю. 1593 тис. ж. (поч. 1977). В. вперше згадується в джерелах 881. У 1221 дістав права міста. В 1276 В. захопили Габсбурги, з 16 ст.— столиця їхньої багатонац. імперії (до 1918). В. відіграв важливу роль у боротьбі проти турків (був об-

Відень. Панорама міста.

ложений 1529 і 1683). У відсічі тур. військам 1683 брали участь і загони укр. козаків. У В. засідав *Віденський конгрес 1814—15.* В. був центром подій *революції 1848—49 в Австрії* (повстання в березні, травні і жовтні 1848). З розвитком капіталізму В. став осередком робітн. руху країни. Незважаючи на політику утисків, яку проводив австр. уряд щодо населення зх.-укр. земель, В. відіграв певну роль у літ. і громад. житті українців. У В. навчалися, жили і працювали І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, М. Вороний, О. Маковей, А. Вахнянин, О. Терлецький, С. Крушельницька, О. Мишуга, А. Кохановська, П. Війтович, Я. Галан, В. Гудзінський; в австр. парламенті з антикріпосницькими промовами виступав Л. *Кобилиця.* Тут видавалися деякі укр. альманахи (*«Вінок русинам на обжинки»,* 1846—47), газети і журнали (гумористичний журн. «Страхопуд», 1864, газ. «Наука», 1886, газ. «Буковина», поч. 20 ст.). Створене у В. під керівництвом О. Терлецького укр. культ.-осв. т-во «Січ» в 60—70-х рр. 19 ст. об'єднувало прогресивні кола укр. інтелігенції, вело революц. пропаганду. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції у В. відбувалися революц. події (в січні 1918 — заг. страйк, в листопаді 1918 повалено монархію, проголошено республіку). 12—14.II 1934 В. став центром збройного виступу австр. пролетаріату проти профашист. диктатури Дольфуса. З березня 1938 В.— під владою фашист Німеччини, яка здійснила *анґлюс* Австрії 13.IV 1945 визволений Рад. Армією. В 1945—55 у В. перебували окупаційні війська 4 союзних д-в. Тут був підписаний *Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії* (1955). В.— великий фін. і пром. центр країни. Розвинуті машинобудування (трансп., приладо- і верстатобудування), електротехнічна, радіоелектронна, нафтохім., хім., текст., швейна, поліграфічна, деревообр., харч. пром-сть, точна механіка й оптика. Виробн. муз. інструментів, іграшок тощо. В.— один з найбільших трансп. вузлів Європи — 12 з-ць (гол. чин. трансєвропейські магістралі), 7 автошляхів, великий річковий порт, аеропорт (Швехат). Метрополітен. У В.— ун-т, Вища техніч школа, Інститут світової торгівлі. *Австрійська академія наук.* Нац. б-ка. Музеї: Природничо-історичний, Художньо-історичний, Австрійська галерея, будинки-музеї Л. Бетховена, Й. Гайдна, В. Моцарта, Ф. Шуберта. Театри, у т. ч. *Віденська державна опера.* Архіт. пам'ятки: романський і готичний собор св. Стефана (12—15 ст.), кол. резиденція Габсбургів — Гофбург («Швейцарські ворота», 1552; «Новий Гофбург», 1881—1913, арх. Г. Земпер, К. Газенауер; Нац. б-ка, 1723—35, арх. І.-Б. Фішер фон Ерлах); бароккові — ансамбль Бельведер (1714—22, арх. Гільдебрандт), Шварценберг (1697—1704, арх. Гільдебрандт; 1720—23, арх. Фішер фон Ерлах), Шенбрунн (1695—1700, арх Фішер фон Ерлах; 1744—49, арх. Н Пакассі). Серед будівель еклектичної архітектури — Опера (1861—69), парламент (1873—83, арх. Т.-Е. Гансен), «Бургтеатр» (1874—88, арх. Г. Земпер і К. Газенауер). Споруди 20 ст.: висотний будинок Рінгтурм (1953—55, арх. Е. Больтенштерн), універсальний зал Штадтгалле (1955—58, арх. Р Райнер); аеропорт (1960, арх. Ф. Пфеффер та ін.).

ВІ́ДЕО... (від лат. video — дивлюсь, бачу) — частина складних слів, що вказує на належність поняття до зображення телевізійних, радіолокаційних та ін. складних електричних сигналів на екрані *електроннопроменевої трубки* тощо (напр., *відеомагнітофон, відеофонограма*).

ВІ́ДЕО-АРТ (від *відео...* та англ. art — мистецтво) — напрям в американському й зх.-європейському мистецтві 2-ї пол. 60 та 70-х рр. 20 ст., що використовує методи телебачення і відеозапису. На відміну від власне *телевізійного мистецтва,* мистецтво В.-а. створюється поза офіційними телестудіями шляхом цілеспрямованого викривлення традиційних процесів розгорнення телезображення, застосування *замкнених телевізійних систем,* відеозапису різних видів, сцен, *хеппенінгів* (часом соціально-критичного характеру), які потім демонструють на моно- і поліекранних установках у спец. залах. В.-а.— один з видів *авангардизму;* разом з тим він є своєрідним протестом проти засилля традиційних засобів буржуазної масової інформації

М. М. Соколов.

ВІДЕОЗА́ПИС — запис *відеофонограм.* Найпоширенішим є В. магнітний і механічний Магнітний В. грунтується на властивості *феромагнетиків* зберігати залишкову намагніченість відповідно до електр. сигналів зображення й звуку; здійснюють його за допо-

могою *відеомагнітофона* на магнітній стрічці або магнітному барабані. В разі механічного В. на відеодиску прорізають спіральну борозенку, форма якої відповідає записуваним електр. сигналам. Після технологічної обробки відеодиска одержують відеопластинки, з яких відтворюють зображення й звук на відеопрогравачі. Є також В. електронний (на кіноплівку) та термопластичний (на термопластичну плівку). В. застосовують у телебаченні, зв'язку, кінотехніці тощо.
В. В. Єгоров, В. С. Юрасов.

ВІДЕОКОНТРО́ЛЬНИЙ ПРИ́СТРІЙ, монітор — пристрій для візуального контролю якості телевізійного зображення. Осн. частини В. п.: *кінескоп, відеопідсилювач*, блоки розгорток (див. *Телевізійна розгортка*) та живлення. Підключають В. п. в різних точках відеотракту (на виході передавальної камери, апаратури формування й підсилення *відеосигналу* та ін.). В. п. (мал.) поділяють на стаціонарні, переносні та універсальні. Схеми В. п. виконують на *транзисторах*. Використовують В. п. на телецентрах для підготовки, настроювання і контролю тракту передачі, вибору під час передачі одного з кількох зображень (при експлуатації кількох передавальних камер), у пром. телевізійних установках тощо.
І. С. Комар.

ВІДЕОМАГНІТОФО́Н (від *відео...* й *магнітофон*) — апарат для записування *відеофонограм* та подальшого відтворення з них електричних сигналів зображення й звукового супроводу. Перші В. було створено у 2-й пол. 50-х рр. 20 ст. в США, а на початку 60-х рр.— в СРСР. Осн. частинами В. є стрічкопротяжний механізм з обертовими відеоголовками (однією, двома або чотирма), канал записування — відтворення сигналів, системи автом. регулювання швидкості переміщення стрічки та частоти обертання відеоголовок, блок керування. Розрізняють В. побутові (мал.), професійні та спец. призначення; стаціонарні й переносні; з відтворенням кольорового і чорно-білого зображення. В процесі записування електр. сигнали зображення й звукового супроводу з телевізійного приймача (або ін. пристрою) надходять у В., а далі записуються на магнітну стрічку. При відтворенні електр. сигнали зображення та звукового супроводу з магнітної стрічки потрапляють у телевізійний приймач, на екрані якого виникає зображення з одночасним звуковим супроводом. В. забезпечує також відтворення стоп-кадра. В. застосовують у телебаченні, наук. дослідженнях, в медицині, спорті, навчанні тощо.
В. В. Єгоров, В. С. Юрасов.

ВІДЕОПІДСИ́ЛЮВАЧ — широкосмуговий підсилювач *відеосигналів*. Складається в осн з *ламп електронних* або *напівпровідникових приладів, резисторів*, електричних *конденсаторів* та котушок *індуктивності*. Діє в широкій смузі частот (0—7 МГц), зберігаючи форму відеосигналів без помітних фазових викривлень. Розрізняють В. одно- та багатокаскадні. Каскади бувають з корекцією амплітудно-частотної характеристики та без корекції, з корекцією на низьких чи високих частотах або низьких і високих одночасно. Найпоширеніші В. на резисторах з корекцією амплітудно-частотної характеристики. В. застосовують у передавальних та приймальних системах телебачення, радіолокаційних, осцилографічних та ін. пристроях.
І. С. Комар.

ВІДЕОСИГНА́Л — змінний електричний сигнал, яким створюють зображення. Осн. параметрами В. є ширина спектра (діапазон частот), динамічний діапазон (відношення найбільшої його миттєвої потужності до найменшої) і тривалість. У телебаченні В. (телевізійний сигнал) являє собою електр. коливання, параметри яких пропорційні яскравості окремих ділянок зображуваного об'єкта. Одержують такий сигнал за допомогою світлоелектричних перетворювачів (напр., *відикона, суперортикона*). В. використовують також у фототелеграфії і радіолокації.
В. В. Єгоров.

ВІДЕОТЕЛЕФО́Н (від *відео...* й *телефон*) — засіб зв'язку, за допомогою якого абоненти чують і бачать один одного. Апаратура В. складається з *телефонного апарата*, пульта керування і телевізійного блока. Основним елементом передавальної частини телевізійного блока є передавальна трубка (напр., *відикон*), а приймальної — *кінескоп*. В. встановлюють у переговорній кабіні або на робочому столі абонента. Виклик і розмова здійснюються як у телефоні, передача зображення (кожного з абонентів по індивідуальному *каналу зв'язку*) — як у телебаченні. Телевізійний сигнал передають переважно по *коаксіальному кабелю* (без випромінювання енергії у простір). Конструкції В. почали розроблятися в різних країнах в серед. 30-х рр. 20 ст.; в експлуатацію В. введено 1936 в Німеччині. У 1961 в СРСР для відеотелефонного зв'язку між Москвою, Ленінградом і Києвом було використано діючі телевізійні канали міжміських ліній зв'язку. З 60—70-х рр. 20 ст. набувають розвитку системи В., що передають зображення по групових трактах систем *далекого зв'язку* з часовим і частотним розділенням каналів та по широкосмугових каналах за допомогою штучних супутників Землі. Використовують В для міжміських переговорів, зв'язку з автоматизованими сховищами інформації та довідковою службою на базі ЕОМ, нагляду за потоком транспорту і пішоходів тощо. Іл. с. 266.
В. К. Стеклов.

ВІДЕОФОНОГРА́МА (від *відео...*, грец. φωνή — звук і γράμμα — запис) — носій запису, на якому зафіксовано електричні високочастотні сигнали зображення (відеограму) та низькочастотні сигнали звукового супроводу (фонограму). Одержують В. (у вигляді магнітної стрічки, кіноплівки тощо) в процесі *відеозапису* (напр., на *відеомагнітофоні*). В. застосовують для зберігання та подальшого відтворення телевізійної, кінотелевізійної та ін. інформації.
В. С. Юрасов.

ВІД'Є́МНІ ЧИ́СЛА — дійсні числа, менші за нуль, напр. —2, —π тощо. Див. *Число*.

ВІДЖАЯВА́ДА — місто в пд.-сх. частині Індії, в штаті Андхра-Прадеш, поблизу Бенгальської зат. Вузол з-ць і автошляхів. 344,6 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., текст., харч., цем. промисловості.

ВІДЗНА́КИ ДЕРЖА́ВНІ — ордени, медалі, нагрудні знаки та нагрудні значки, що існують у всіх країнах світу. Відповідно до Конституції СРСР право встановлювати *ордени СРСР* та *медалі СРСР*, а також *звання почесні* Союзу РСР надано Президії Верховної Ради СРСР. В СРСР є також ін. відзнаки, зокрема *знаки нагрудні* та *значки нагрудні*. Кожна союзна республіка має свої відзнаки. В УРСР відповідно до Конституції УРСР Президія Верховної Ради УРСР встановила почесні звання УРСР і заснувала нагрудні знаки до них, *Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР, Грамоту Президії Верховної Ради УРСР* та нагрудні знаки до них. Ряд держ. відзнак УРСР встановила Рада Міністрів УРСР.

ВІДИКО́Н (від *відео...* і грец. εἰκών — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням зарядів, що, розряджаючись електронним променем, утворюють *відеосигнал*. Осн. частинами В. є мішень (напівпрозора металізована сигнальна пластина з фоточутливим шаром на одному боці) та електронний прожектор (випромінювач електронів). Дія В. грунтується на зміні опору фоточутливого шару під впливом світла. В. нескладні за конструкцією, малогабаритні, відзначаються порівняно високою чутливістю та малими власними шумами. Недоліком В. є їхня велика інерційність. В. застосовують у студійних передавальних телевізійних камерах, пром. і спец. установках.
І. С. Комар.

ВІДКЛИ́КАННЯ ДЕПУТА́ТА — в СРСР право виборців у будь-який час відкликати депутата, який не виправдав довір'я виборців, з представницького органу; один із принципів радянського виборчого права. В. д. гарантує відповідальність народного депутата перед своїми виборцями. Право В. д. встановлено ст 107 *Конституції СРСР*, конституціями союзних (в УРСР — ст 96 Конституції УРСР) і авт. республік, а також Законом СРСР про статус депутатів (ст. 6) і законами про місцеві Ради нар. депутатів. Процедура В. д. регулюється законами про порядок В. д. Верховної Ради СРСР, Верховної Ради союзної республіки і місц. Рад депутатів трудящих, прийнятими 1959 Право порушувати питання про В. д. надано громадським орг-ціям і т-вам, а також заг. зборам трудя-

Відень. Церква св. Карла Борромея. 1716—22. Архітектор І. Б. Фішер фон Ерлах.

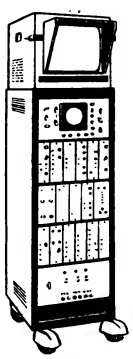

Відеоконтрольний пристрій стаціонарний.

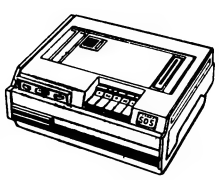

Відеомагнітофон побутовий.

ВІДКЛИЧНА ГРАМОТА

щих. В. д. здійснюється шляхом відкритого голосування на зборах виборців відповідного *виборчого округу*. Депутат вважається відкликаним, якщо за його відкликання проголосувала більшість виборців. Бурж. виборче право не передбачає відкликання депутата. *В. С. Анджиєвський.*

ВІДКЛИ́ЧНА ГРА́МОТА — документ, у якому уряд однієї держави повідомляє уряд відповідної держави про відкликання свого дипломатичного представника. В. г. підписується *главою держави* і вручається главі ін. д-ви. За Конституцією СРСР (п. 12, ст. 121) та конституціями союзних республік (в УРСР — п. 14, ст. 108 Конституції УРСР) відкликання повноважних представників з іноземних д-в входить до компетенції Президії відповідної Верховної Ради.

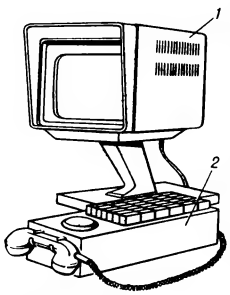

Відеотелефон: *1* — приймальна частина відеоблока; *2* — телефон з пультом керування.

ВІДКРИ́ТА РОЗРО́БКА РОДО́ВИЩ корисних копалин, відкриті гірничі роботи — видобування корисних копалин безпосередньо з земної поверхні. Провадиться в *кар'єрах*. В р. р. складається з підготовки поверхні землі, осушення (в разі потреби) і розкриття родовища, розкривних і видобувних робіт. Підготовка поверхні полягає в основному у видаленні родючого шару (з подальшим нанесенням його на поверхню відвалів з метою відновлення родючості грунту) і відведенні поверхневих вод. Для осушення родовища (поверхневого і підземного, попереднього і паралельного — під час ведення робіт) використовують водознижувальні і вбирні свердловини, закриті дрени (див. *Дренаж*), спец. фільтри тощо. Розкриття родовища передбачає спорудження капітальних розрізних і трансп. *траншей* для забезпечення доступу до масиву корисних копалин і трансп. зв'язку з земною поверхнею. Розкривні роботи включають відокремлення від масиву і транспортування у відвали покривних порід (див. також *Розкривні роботи, Відвальні роботи*), видобувні роботи — відокремлення корисних копалин від масиву (див. *Буріння, Буропідривні роботи, Підривні роботи*) з подальшим переміщенням їх на склади або місця переробки. Тех. засобами В. р. р. є *екскаватори* безперервної дії, *транспортно-відвальні мости*, консольні відвалоутворювачі, кар'єрні *самоскиди, бульдозери* та ін. Впроваджується *гідромеханізація*. Переваги В. р. р. перед *підземною розробкою родовищ* корисних копалин: більша безпека праці і кращі виробничі умови; менші втрати корисних копалин; можливість застосування потужнішої техніки; вища (в 3—6 разів) продуктивність праці і нижча (в 2—3 рази) собівартість продукції; менші (в 2—3 рази) питомі капіталовкладення і строки будівництва кар'єрів. Осн. недоліком В. р. р. є значний вплив на навколишнє середовище, який усувають частковою або повною *рекультивацією земель*. В УРСР відкритим способом (мал.) видобувають буре вугілля, залізну руду, вогнетривкі глини, формувальний пісок, буд. матеріали, торф (див. *Торфовидобування*) тощо. *В. І. Таран.*

ВІДКРИ́ТЕ МІ́СТО — за *міжнародним правом* місто, яке під час війни одна з воюючих сторін оголошує незахищеним, тобто таким, що не має військ. об'єктів, військ і засобів оборони. Цей акт має на меті запобігти знищенню істор. і культ. цінностей міста та його жителів. Заборону атакувати і бомбардувати В. м. передбачено ст. 25 додатку до Гаагської конвенції (IV) про закони і звичаї сухопутної війни 1907.

ВІДКРИ́ТЕ МО́РЕ — морський простір, що не входить ні до територіальних, ні до внутрішніх вод будь-якої держави. В. м. можуть користуватися всі країни. Воно вільне для судноплавства, рибальства, прокладення підводних кабелів і трубопроводів, перельоту літаків над ним, проведення мор. наук. досліджень та ін. не заборонених *міжнародним правом* видів використання В. м. Жодна д-ва не має права поширювати свій суверенітет на будь-яку частину В. м. або на судна, які плавають у В. м. під прапором ін. д-ви. Режим В. м. регулюється Женевською конвенцією 1958 про В. м. та ін. міжнар. угодами. Див. також *Територіальні води*. *Літ.:* Очерки международного морского права. М., 1962; Мировой океан. М., 1973. *О. Ф. Висоцький.*

ВІДКРИ́ТИЙ ЛИСТ — 1) Документ відомства закордонних справ або *дипломатичного представництва* за кордоном, адресований митній і прикордонній службі своєї країни, з проханням сприяти іноземцеві, якому видано В. л., під час його переїзду через кордон. Особа, яка має В. л., як правило, звільняється від митного огляду (крім випадків, коли на таку особу падає підозра в порушенні митних правил країни перебування). 2) Документ на право проведення розкопок і розвідок *археологічних пам'яток* в СРСР. Видається відповідними наук. закладами АН СРСР і академій наук союзних республік.

«ВІДКРИ́ТИХ ДВЕРЕ́Й» ДОКТРИ́НА — концентрований вираз американської експансіоністської політики в Китаї. Проголошена 1899 США в нотах урядам Великобританії, Німеччини, Росії, Франції, Італії і Японії. Під виглядом визнання рівних можливостей у торгівлі і пром-сті для всіх імперіалістичних д-в «В. д.» д. мала забезпечити сприятливі умови для встановлення переважного впливу США в Китаї. На *Вашінгтонській конференції 1921—22* США домоглися, щоб у Договорі 9 д-в про політику щодо Китаю було проголошено «В. д.» д. Перемога кит. народу 1949, здобута при всебічній підтримці СРСР, поклала край імперіалістичним домаганням. *С. В. Ісакович.*

ВІДКРИ́ТІ І ЗА́МКНЕНІ МНОЖИ́НИ — класи множин (див. *Множин теорія*). Множина наз. в і д к р и т о ю, якщо вона разом з кожною своєю точкою містить і деякий її *окіл*, і з а м к н е н о ю, якщо вона містить усі свої граничні точки (див. *Топологія*). Так, *інтервал* на прямій буде відкритою множиною, *відрізок* — замкненою. Об'єднання довільного числа і переріз скінченного числа відкритих множин є відкритою множиною, переріз довільного числа і об'єднання скінченного числа замкнених множин є замкненою множиною.

ВІ́ДКУП — система збирання з населення податків та інших державних доходів, при якій держава за певну плату передає право їх збирання приватним особам (відкупникам). В. притаманні в основному докапіталістичним формаціям З розвитком капіталізму вони зберігалися в своєрідних формах (напр., у вигляді передачі права на стягування деяких податків приватними банками. ощадними касами).

ВІДЛИ́ГА — короткочасне підвищення температури повітря взимку. Виникає внаслідок горизонтального перенесення теплого повітря з ін. районів або нагрівання Сонцем місцевих повітряних мас.

ВІ́ДМАН (Widmann) Йозеф-Віктор (20.II 1842. Ненновіц — 6.XI 1911, Берн) — швейцарський письменник. Писав нім. мовою. Перша збірка — «Вірші юності» (1862) Автор драм «Еразм Роттердамський» (1865), «Королева Сходу» (1878), «По той бік добра і зла» (1893, спрямована проти філософії Ф. Ніцше). романів «Редактор» (1884), «Патриціанка» (1888): поеми «Святий і тварини» (1905) У зб. «Вірші» (вид 1912) оспівував життя, кохання. природу Співчував рос революції 1905—07

ВІДМІ́ННІСТЬ — категорія діалектичного матеріалізму Див. *Тотожність і відмінність*

ВІДМІ́НОК — граматична категорія іменних частин мови, яка виражає відношення того, що по-

Відкрита розробка родовища бурого вугілля (Морозівський буровугільний кар'єр. Кіровоградська обл.).

значено ними, до інших предметів, явищ чи ознак. Це відношення у *флективних мовах* передається закінченнями самостійно або в поєднанні зі службовими словами, інтонацією та порядком слів. Кількість В. у різних мовах неоднакова (в араб. мові їх 3, естонській — 14, табасаранській — 46 В.). У сх.-слов. мовах — рос., укр. та білоруській — розрізняють 6 В. (в укр. мові є ще й *клична форма*). В укр. мові В. такі: називний (прямий В.), родовий, давальний, знахідний, орудний та місцевий (непрямі В.). Зміна іменних частин мови, займенників і дієприкметників за В. називається *відмінюванням*.

ВІДМІ́НЮВАННЯ — зміна іменних частин мови й займенників та дієприкметників за *відмінками*. Залежно від граматичної будови мови форми В. виражають різні граматичні значення. У синтетичних мовах, до яких належить і українська, відмінкове закінчення може виражати значення відмінка, числа й роду (напр., закінчення -у в іменникові «книгу» вказує на знахідний відмінок, однину, жіночий рід). Системи В. в різних мовах неоднакові і змінюються в процесі істор. розвитку мов. Так, у давньоруській мові, яка є основою сх.-слов мов — рос., укр. та білоруської,— виділяють здебільшого 5 (іноді 6) відмін. У сучасних рос. та білорус. мовах розрізняють 3 типи В., а в українській — 4.

ВІДМОРО́ЖЕННЯ — ушкодження тканин організму низькими температурами. У людини найчастіше спостерігається В. кінцівок, обличчя, вушних раковин тощо. Якщо опірність організму знижена (втома, виснаження, сп'яніння, крововтрата тощо), В. може статися і при невеликому морозі (—3—5° С) і навіть при плюсовій т-рі. Виникненню В. сприяє підвищена вологість повітря та вітряна погода. Перша допомога при В. спрямована на швидке відновлення кровообігу у відмороженій частині тіла.

ВІДНО́ВЛЕННЯ — хімічна реакція, що полягає в приєднанні електронів до атомів або іонів. Див. також *Окислювально-відновні реакції*.

ВІДНО́ВЛЕННЯ ЛІ́СУ — утворення молодого лісу на знелісених місцях (вирубках, пожарищах, прогалинах) або під пологом доспілих насаджень. Розрізняють В. л. природне і штучне. За природного В. л. насадження утворюються з підросту деревних порід під пологом лісу до його вирубки (попереднє В. л.) і з самосіву, що виник після рубки лісу (наступне В. л.). За штучного В. л. висівають насіння або висаджують сіянці чи саджанці, вирощені в лісових розсадниках. Найвигіднішим є природне В. л., лісостан якого біологічно стійкий і високопродуктивний. На Україні його широко застосовують для вирощування сосни, дуба, ялини, ялиці та ін. Процес В. л. закінчується після утворення молодого зімкнутого насадження.

С. А. Генсірук.

ВІДНО́ВЛЕННЯ МЕТА́ЛІВ — добування металів з руд, рудних концентратів та інших хімічних сполук за допомогою відновника. Грунтується на приєднанні електронів відновника до атомів або іонів відновлюваного металу. Розрізняють В. м. карботермічне, металотермічне та В. м. за допомогою газів (вуглеводнів, водню). При карботермічному способі відновниками є модифікації вуглецю. Таким способом одержують залізо з його окисів та ін. Металотермічним способом відновлюють деякі метали з їхніх окисів, хлоридів та ін. хім. сполук активними легкоокислюваними металами (напр., хром та ванадій — алюмінієм, титан — магнієм, цирконій та ніобій — натрієм або кальцієм). За допомогою газів відновлюють залізо в доменних печах, вольфрам та германій з їхніх окисів та ін. В. м. полегшується, якщо кінцевим продуктом є розчин металу (розчинення зменшує вільну енергію), напр., при одержанні з деяких особливо міцних окисів відповідних сплавів (феросплавів, силікоалюмінію тощо). До В. м. належить також електролітичний (див. *Електроліз*) спосіб добування металів з сольових розплавів та водних розчинів. Полягає він у приєднанні електронів до іона відновлюваного металу. В процесі електролізу метал виділяється на катоді. Так відновлюють алюміній з кріолітноглиноземного розплаву, мідь, цинк, нікель, срібло тощо.

М. Г. Дешевих.

ВІДНО́СНА ВИСОТА́, відносна відмітка — перевищення однієї точки земної поверхні над другою, що відлічується по вертикалі. Дорівнює різниці *абсолютних висот* цих точок

ВІДНО́СНА ДОДАТКО́ВА ВА́РТІСТЬ — *додаткова вартість*, створена на основі скорочення *необхідного робочого часу* і відповідного збільшення додаткового робочого часу в результаті підвищення продуктивності праці.

ВІДНО́СНА ІСТИНА — див. *Абсолютна і відносна істини*.

ВІДНО́СНА ПО́ХИБКА — частка від ділення *абсолютної похибки* на наближене значення числа. Див. також *Похибка* в математиці.

ВІДНО́СНЕ Й АБСОЛЮ́ТНЕ ПОГІ́РШЕННЯ СТАНО́ВИЩА ПРОЛЕТАРІА́ТУ — зумовлена *загальним законом капіталістичного нагромадження* тенденція до погіршення становища трудящих за капіталізму Як відносне погіршення проявляється в зниженні життєвого рівня пролетаріату порівняно з класом капіталістів і відповідне зменшення його частки в *національному доході* й *національному багатстві*; як абсолютне — в зниженні життєвого рівня робітників порівняно з тим чи ін. попереднім періодом, зростання незабезпеченості на майбутнє. Найхарактернішими проявами В. й а. п. с п. в сучас. умовах є масове хронічне *безробіття*, зростання інтенсифікації праці та нервове виснаження, невпевненість у завтрашньому дні, зниження реальної *заробітної плати* внаслідок *інфляції*, зростання дорожнечі, підвищення квартирної плати, збільшення податків тощо. Динаміка життєвого рівня не однакова в усіх країнах капіталу. Вона залежить від рівня розвитку *продуктивних сил*, змін фаз *капіталістичного циклу*, розвитку класової боротьби та ін. Тенденції до В. й а. п. с. п. нині протистоїть могутній і організований *міжнародний робітничий рух* капіталістичних країн, сила якого значно зросла під впливом соціальних і екон. завоювань соціалізму. Успіхи країн *соціалістичної співдружності* стимулюють боротьбу робітників країн капіталу за свої життєві інтереси і водночас змушують капіталістів під загрозою загострення соціальних конфліктів іти на певні поступки трудящим. Усунути тенденцію до В. й а. п. с. п. можливо лише шляхом ліквідації капіталістичного ладу.

М. Й. Лозюк.

ВІДНО́СНІ ВЕЛИЧИ́НИ в статистиці — показники, що характеризують міру співвідношення двох порівнюваних між собою статистичних показників, один з яких прийнято за базу порівняння. В. в. виражаються в коефіцієнтах, процентах, промілле та ін., в деяких випадках — іменованими числами. За змістом і характером взаємозв'язку порівнюваних показників В. в. поділяють на кілька видів. В. в. виконання плану характеризують ступінь виконання виробничих завдань В. в. планового завдання показують його перспективний рівень. В в. структури характеризують питому вагу (частку) складових частин підсумкової величини (напр., питома вага виробн. пром. продукції даного підприємства в заг. обсязі виробн. її галузі). В. в. координації відображають співвідношення між складовими частинами підсумкової величини і доповнюють величини структури (напр., кількість *допоміжних робітників* на 100 виробничих робітників). В. в. динаміки показують зміни рівня однойменних явищ у часі. В. в. інтенсивності характеризують ступінь поширення або розвитку явища в певному середовищі (напр., густота населення — кількість жителів на 1 км^2). В. в. порівняння відображують однойменні показники різних об'єктів (напр., виробн. продукції за той самий час у різних країнах). В. в.— один з найважливіших засобів аналізу госп. діяльності окремих підприємств, галузей і нар. г-ва в цілому.

ВІДНО́СНІ ЧИ́СЛА — застаріла спільна назва для додатних і від'ємних чисел і числа 0. Див. *Число*

ВІДНО́СНОСТІ ПРИ́НЦИП — один з фундаментальних принципів сучасної фізики. В. п. стверджує, що всі фіз. процеси, які розглядаються відносно деякої системи відліку, не залежать від швидкості рівномірного і прямолінійного руху цієї системи (див. *Відносності теорія* і *Галілея принцип відносності*).

П. І. Фомін.

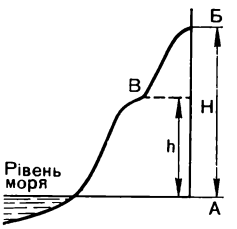

Відносна висота. Н — абсолютна висота точки Б; h — абсолютна висота точки В; Н—h — відносна висота точки Б.

ВІДНО́СНОСТІ ТЕО́РІЯ — фізична теорія, яка встановлює фундаментальний зв'язок між простором, часом і рухом. Поділяється на спец. теорію відносності (СТВ) і заг. теорію відносності (ЗТВ). В. т. сформувалась на поч. 20 ст. у роботах Г.-А. *Лоренца*, Ж.-А. *Пуанкаре*, А. *Ейнштейна*, Г. *Мінковського* та ін., осн. внесок у її розвиток зробив А. Ейнштейн. СТВ створювалась на основі експериментальних досліджень з електродинаміки рухомих середовищ франц. фізика І.-Л. Фізо (1819—1896), А.-А *Майкельсона* та ін. і теорії електромагнетизму Максвелла — Лоренца (див *Електродинаміка класична*). Виникнення СТВ пов'язане з узагальненням *Галілея принципу відносності* В основу СТВ покладено два постулати Ейнштейна: 1) всі закони, за якими відбуваються фіз. процеси, однакові в усіх інерціальних системах відліку — системах, що рухаються рівномірно і прямолінійно (ІСВ) 2) *швидкість світла c* у пустоті не змінюється при переході від однієї ІСВ до іншої, тобто не залежить від відносного руху джерела світла і спостерігача. Ці постулати задовольняють *Лоренца перетворення*, які визначають осн. властивості просторово-часових зв'язків у СТВ Перетворення Лоренца зручно виражати у термінах геометрії 4-вимірного простору Мінковського Точка у цьому просторі задається радіус-вектором x_μ ($\mu = 0, 1, 2, 3$), однією з компонент якого є час фіз. події ($x_0 = ct$), а ін. три збігаються з її просторовими декартовими координатами ($x_{1,2,3} = x, y, z$). При переході між двома ІСВ компоненти x_μ виражаються одні через інші за допомогою перетворень Лоренца. При цьому незмінною (лоренц-інваріантною) залишається квадратична комбінація $s^2 = c^2t^2 - x^2 - y^2 - z^2$, яка наз. квадратом 4-вимірного інтервалу і узагальнює поняття віддалі в *евклідовому просторі*. Величина s^2 може набувати додатних, від'ємних і нульових значень, у зв'язку з цим геометрію простору Мінковського наз псевдоевклідовою З перетворень Лоренца випливає, що просторово розділені події, одночасні в одній ІСВ, будуть неодночасні в іншій. При переході від ІСВ, в якій стрижень і годинник нерухомі, до ІСВ, що рухається відносно першої з швидкістю V довжина стрижня l_0 в напрямі руху зменшується за законом $l = l_0\sqrt{1 - V^2/c^2}$, а темп ходу годинника уповільнюється за законом $\Delta t = \Delta t_0/\sqrt{1 - V^2/c^2}$. Закон додавання швидкостей Галілея $v' = v + V$ замінюється ейнштейнівським $v' = (v + V) \times 1/(1 + Vv/c^2)$, який забезпечує необхідну за другим постулатом СТВ інваріантність швидкості світла (при $v = cv' = c$ для будь-яких V) СТВ, або релятивістська теорія (лат relativus — відносний) вимагає, щоб усі фіз. рівняння, які виражають зв'язок між локальними (виміряними у даній точці) величинами були лоренц-коваріантними, тобто щоб при перетвореннях Лоренца ліва і права частини рівн. перетворювались однаково. Найзручніше цього можна досягти, сформулювавши рівн. у тензорній формі. Тоді, залежно від законів перетворення, всі фіз. величини, що входять у рівн., поділяються на 4-вимірні *тензори, вектори* і *скаляри*. Тривимірний вектор *імпульсу* $\vec{p}$ і енергія E тіла об'єднуються в 4-вимірний вектор енергії-імпульсу p_μ ($E/c, \vec{p}$), компоненти якого перетворюються за законом, подібним до перетворень Лоренца для радіус-вектора точки x_μ. Лоренц-інваріантною комбінацією, подібною до квадрату 4-вимірного інтервалу, є квадрат вектора p_μ, який дорівнює $(E/c)^2 - (\vec{p})^2 = m_0^2c^2$. З точністю до множника c^2 він збігається з квадратом маси спокою тіла m_0 (m_0 вимірюється у тій ІСВ, де тіло перебуває у стані спокою). Зв'язок енергії й імпульсу тіла з його швидкістю v у релятивістській механіці має вигляд:

$$E = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1 - v^2/c^2}}, \quad \vec{p} = \frac{m_0 v}{\sqrt{1 - v^2/c^2}}.$$

З першої формули випливає, що при $v \to c$ енергія тіла наближається до нескінченності, а це значить, що тіло з ненульовою масою спокою неможливо прискорити до швидкості світла c. У системі спокою ($v = 0$) енергія тіла $E = m_0c^2$. Це визначне співвідношення Ейнштейна стверджує, що у будь-якому тілі масою m_0 прихована внутр. енергія m_0c^2. Оскільки множник c^2 великий, ця енергія виявляється дуже великою навіть для легких тіл. Вона може бути виділена (частково або повністю) при перетвореннях з даним тілом або частинкою (напр., при *ядерних реакціях, анігіляції*). Всі осн. висновки СТВ підтверджені експериментально, деякі лягли в основу дії тех установок (напр., в *атомній електростанції*). Об'єднання принципів квантової механіки і СТВ привело до побудови *квантової теорії поля*, яка є основою сучас. теорії *елементарних частинок*

ЗТВ узагальнює теорію простору, часу і руху СТВ і разом з тим є релятивістським узагальненням ньютонівської теорії гравітації (див *Тяжіння*) Вона спирається на фундаментальний факт рівності гравітаційної та інертної мас будь-якого тіла. ЗТВ припускає, що у присутності матеріальних тіл і полів 4-вимірний простір-час стає викривленим, і гравітація є одним з проявів цього викривлення. Властивості викривленого простору-часу описуються не псевдоевклідовою геометрією, а *рімановою геометрією* Сформульовані А Ейнштейном рівн ЗТВ є узагальненням рівн ньютонівської теорії гравітації і переходять в них у граничному випадку слабких гравітаційних полів і малих швидкостей руху ЗТВ передбачає ефекти, яких немає в СТВ і класичній теорії гравітації. Деякі з них (гравітаційне зміщення частоти світла, відхилення променів світла у полі тяжіння, обертання *перигеліїв* планетних орбіт) експериментально підтверджені, інші чекають перевірки (трудність перевірки пов'язана з малою величиною ефектів ЗТВ у звичайних умовах). ЗТВ передбачає існування гравітаційних хвиль і надгустих космічних тіл — т. з. *чорних дір*, гравітація яких настільки велика, що не випускає навіть світлових променів. Створення В т. стало визначною віхою у розвитку фіз. науки в цілому і багато в чому визначило напрям її подальшого розвитку. Поряд з квантовою механікою В. т. є фундаментом сучас. фізики. Важливе філос. значення В. т. зумовлене тим, що вона істотно збагатила наук., діалектико-матеріалістичний світогляд, є одним з природничо-наук. підтверджень вчення діалектичного матеріалізму про *матерію, рух, простір і час, причинність* тощо. Принципове розв'язання гносеологічних проблем (див. *Пізнання теорія*), які постали у природознавстві на межі 19—20 ст. у зв'язку з новими відкриттями і кризою старих уявлень про матеріальний світ, було зроблено у праці В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

Літ.: Эйнштейн А. Собрание научных трудов, т. 1. Пер. с англ. М., 1965; Паули В. Теория относительности. Пер. с нем. М.—Л., 1947; Фок В. А. Теория пространства, времени и тяготения. М., 1961; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. М., 1973; Сугаков В. Й., Верлан Е. М. Основи спеціальної теорії відносності. К., 1977

П. І. Фомін

ВІДНО́ШЕННЯ — 1) У філософії — категорія, яка відображає один з об'єктивних моментів *взаємозв'язку* речей, зумовленого матеріальною єдністю світу В речей так само об'єктивні, як і самі речі. В кожному В. виявляється певна властивість речі. Якісна визначеність речі зумовлюється сукупністю її властивостей, які виявляються у В. Тому пізнання сутності речей неможливе поза рухом, поза розглядом їхніх взаємовідношень. Всебічний розгляд речі у сукупності її В є однією з важливих методологічних вимог діалектико-матеріалістичної теорії пізнання Особливий тип В становлять *суспільні відносини*.

2) У логіці — спосіб упорядкування певної сукупності об'єктів. Найчастіше В ототожнюється з наборами тих об'єктів, в яких воно має місце (напр., В «більше» — з множиною пар тих чисел, з яких одне більше другого) Теорія В. узагальнила поняття *силогістики* і розширила її можливості. Див. також *Предикат*. 3) У математиці. В. двох чисел — частка від ділення першого числа на друге. В. двох однорідних величин — число, яке дістанемо, вимірюючи першу величину другою, прийнятою за одиницю міри. В. двох сумірних величин (див. *Сумірні і несумірні величини*) виражається *раціональним числом*, несумірних — *ірраціональним числом* (див також *Подвійне відношення*) Розгляда-

ють також В. порядку, рівності, тотожності, еквівалентності тощо, під якими розуміють відповідний зв'язок між матем. поняттями. Зокрема, В. порядку наз. правило передування між двома елементами однієї множини (див. *Множин теорія*); для двох дійсних чисел a та b це правило виражається так: $a \leqslant b$, якщо $a - b \leqslant 0$.

ВІДОБРА́ЖЕННЯ — філософська категорія, що позначає загальну властивість матерії, яка полягає в тому, що за певних умов *взаємодії* одна матеріальна система відтворює в специфічній для неї формі певні сторони іншої системи, яка взаємодіє з нею. Результат цього процесу — відтворення, «відбиток», що фіксує особливості відображуваного явища. Існують різні форми В., що відповідають різним рівням структурної організації матерії (В. в неживій і живій природі, в суспільстві). Вищою формою В. є людська *свідомість*. Суттєва єдність усіх форм В. полягає в заг. закономірності виникнення будь-якого В., вторинності В. щодо відображуваного предмета, певній формі подібності між В. і відображуваним, залежності В. від природи відображуваної системи. В. і взаємодія — дві взаємопов'язані сторони єдиного процесу руху матерії. Див. також *Відображення теорія*.

М. Л. Злотіна.

ВІДОБРА́ЖЕННЯ в математиці — відповідність, за якою кожному елементу x множини X відповідає певний елемент $y = f(x)$ множини Y. Елемент y при цьому наз. образом елемента x, а x — прообразом елемента y. Якщо у відповідність елементові x ставиться підмножина $f(x) \subset Y$, В. наз. многозначним. Окремими випадками В. є *функція*, *оператор*, перетворення. В. множини Y на множину X [позначається $x = f^{-1}(y)$], яке ставить у відповідність образові сукупність його прообразів, наз. оберненим до f. Більшість задач математики по суті полягає в знаходженні чи вивченні тих або ін. В. Як спосіб дослідження, В. дає можливість замінити вивчення співвідношень між елементами множини X вивченням співвідношень між елементами множини Y. З цієї точки зору важливі ті властивості, які не порушуються при даному В. Для вивчення В. виділилися цілі розділи математики: *топологія*, *геометрія*, *алгебра*, *математичний аналіз*, *функціональний аналіз* тощо. Див. також *Множин теорія*.

Ю. Ю. Трохимчук.

ВІДОБРА́ЖЕННЯ ТЕО́РІЯ — в марксистсько-ленінській філософії — вчення про найзагальніші закономірності, походження, образний характер і пізнавальну суть людських психічних форм відтворення дійсності на основі *відображення*. Розробка і цілісний виклад В. т. належать В. І. Леніну. За В. т., відображення є заг. властивістю матерії і полягає в здатності будь-якого матеріального об'єкта відтворювати й фіксувати в своїх специфічних змінах особливості впливу на нього ін. об'єктів. Відображення є аспектом універсальної *взаємодії* явищ світу. Різним рівням організації матерії — неорганічному, органічному і соціальному — властиві специфічні форми відображення, що різняться за складністю, функціями і мірою активності. На вищих ступенях еволюції живої природи виникає *психіка*, як регулятор поведінки тварин. З виникненням людини й появою суспільства з'являється *свідомість*, *мислення*, тобто ідеальна (духовна) форма психічного відображення дійсності. Будучи зв'язаною з вищим продуктом еволюційного ускладнення матерії — людським мозком, свідомість є результатом і аналогом суспільно-практичного перетворення дійсності людиною. Отже, всупереч висновкам *ідеалізму* і *дуалізму*, людська психіка є не окремою від матерії субстанцією, а похідною від неї формою відображення, що забезпечує життєдіяльність суспільного суб'єкта. Ідея первинності матерії, що спирається на знання всієї передісторії свідомості, є вихідним матеріалістичним принципом В. т. Вторинність людських відчуттів, сприйняття, уявлень і свідомості означає, що вони є суб'єктивними образами об'єктивної дійсності.

Образність становить визначальну особливість свідомості, яка забезпечує можливість пізнання світу, здобуття *об'єктивної істини*. На противагу *агностицизмові* марксистська В. т стверджує принцип пізнаваності світу, а також активності як самого пізнання, так і практичного перетворення дійсності. Осн. висновки В. т. становлять заг. основу діалектико-матеріалістичної *пізнання теорії*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Вдовиченко Г. Г. Ленінська теорія відображення і сучасна наука. К., 1976; Ленинская теория отражения и современная наука, т. 1—3. София, 1973.

В. П. Іванов.

ВІДОКРЕ́МЛЕННЯ ЦЕ́РКВИ ВІД ДЕРЖА́ВИ — принцип, згідно з яким *церква* повністю усувається від втручання в політичне, господарське та культурне життя країни, а держ. органи як в центрі, так і на місцях не втручаються у внутрішні (канонічні, обрядові) справи церкви. Декрет про В. ц. від д. і школи від церкви прийнято Раднаркомом РРФСР 2.II 1918. Аналогічний декрет в УРСР видано 22.I 1919. Цей принцип набув дальшого розвитку в наступному законодавстві, зокрема в *Адміністративному кодексі УРСР* 1927 і Положенні про релігійні об'єднання в УРСР 1976. Реліг. об'єднання повинні займатися лише діяльністю, спрямованою на задоволення реліг потреб віруючих. Вони не мають права втручатися у справи д-ви, привласнювати собі функції, здійснювані держ. органами та громад. орг-ціями. Водночас забороняється прийняття будь-яких постанов, розпоряджень або рішень, які обмежували б *свободу совісті*, зокрема свободу сповідувати будь-яку релігію. Всі зареєстровані реліг. об'єднання і орг-ції за своїм становищем, правами і обов'язками рівні перед законом. Жодне з них не користується будь-якими перевагами, не одержує підтримки з боку д-ви. Виконуючи свої функції, Рад. д-ва, не втручаючись у внутр. справи церкви, визначає, зокрема, порядок утворення та функціонування реліг об'єднань, здійснює контроль за тим, щоб вони діяли в межах, встановлених законом. Порушення законів про В. ц. від д. і школи від церкви тягне кримінальну або адм. відповідальність. В. ц. від д. закріплено *Конституцією СРСР* (ст. 52) і конституціями союзних (в УРСР — ст 50 Конституції УРСР) і авт. республік. Повне здійснення цього принципу забезпечено в соціалістичних д-вах. У багатьох капіталістичних країнах церква не відокремлена від д-ви, в інших, незважаючи на формальне проголошення В. ц. від д., воно послідовно не проводиться.

Літ.: Голодний М. О. Радянське законодавство про релігійні культи. К., 1974; Гольст Г. Р. Религия и закон. М., 1975; Куроедов В. А. Советское государство и церковь. М., 1976.

М. О. Голодний.

ВІДОКРЕ́МЛЕННЯ ШКО́ЛИ ВІД ЦЕ́РКВИ — принцип, згідно з яким відбувається розірвання всіх зв'язків між школою (в широкому розумінні цього слова) і церквою. Полягає у звільненні школи від адм., фін., ідеологічного та будь-якого ін. впливу релігії, позбавленні реліг. орг-цій права керувати навчальними закладами (крім спец. богословських), повному невтручанні церкви у справу навчання та виховання молоді. В. ш. від ц. в СРСР проголошено декретом Раднаркому РРФСР 2.II 1918 (декрет Уряду УРСР від 22.I 1919).

Навчальні заклади перейшли у відання Наркомату освіти. Було заборонено виконання реліг. обрядів у школі, викладання там реліг. віровчень. Цим самим було покладено край примусовому прилученню дітей до релігії. В. ш. від ц. закріплено у ст. 52 Конституції СРСР і конституціях союзних і авт республік (в УРСР — ст. 52 Конституції УРСР) Одним з осн. принципів освіти в СРСР є «світський характер освіти, що виключає вплив релігії» (ст. 4 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*). Реліг об'єднання не мають права організовувати спец. дитячі, юнацькі молитовні та ін. збори, дитячі майданчики. Заборонено також примушувати неповнолітніх до відвідування молитовних будинків, виконання реліг. обрядів. Див. також *Відокремлення церкви від держави*.

М. О. Голодний.

«ВІДО́МОСТІ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ» — офіційне видання *Верховної Ради УРСР*; видаються з лютого 1941 в Києві Виходять щотижня укр. і рос. мовами Публікують закони УРСР, постанови Верховної Ради УРСР, укази й постанови нормативного характеру

Президії Верховної Ради УРСР. «Відомості» публікують також міжнар. договори, угоди й конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради УРСР, інформаційні матеріали про роботу постійних комісій Верховної Ради УРСР, про зміни в адм.-тер. поділі республіки та ін. матеріали про діяльність Верховної Ради УРСР і її Президії.

ВІ́ДОМСТВА СПЕЦІА́ЛЬНІ — центральні органи держ. управління, що утворюються *Радою Міністрів СРСР* або Радами Міністрів союзних і авт. республік у справах госп., соціального, культурного і оборонного будівництва, які не входять до компетенції міністерств та державних комітетів. В. с. є: Комітети, Головні управління та ін. відомства при Раді Міністрів СРСР або Радах Міністрів союзних і авт. республік (напр., К-т по фізкультурі і спорту, Гол. управління річкового флоту, К-ти по Держ. преміях, Радіотелеграфне агентство України, Гол. архівне управління тощо). Керівники В. с. не входять до складу уряду і на засіданнях Ради Міністрів користуються правом дорадчого голосу. У межах наданої їм компетенції В. с. видають нормативні акти, мають право інспектування і контролю. Більшість В. с. має, крім центр. установ, місц. органи. *В. В. Мрига.*

ВІ́ДОМСТВО — складова частина системи держ. установ, які відають певною галуззю держ. управління і підпорядковані центральному галузевому, територіальному або спеціальному держ. органові. Див. *Відомства спеціальні.*

ВІ́ДОР (Vidor) Кінг-Уолліс (н. 8.II 1896, Галвестон) — американський кінорежисер. Навчався у військовій академії в Техасі. В кіно працює з 1913. У 1918 дебютував як режисер у фільмі «Поворот дороги». Створив фільми: «Великий парад» (1925), «Натовп» (1928), «Хліб наш насущний» (1934), «Цитадель» (1938, за однойменним романом А. Кроніна), в яких порушив соціально значущі проблеми. У 1956 поставив фільм «Війна і мир» за романом Л. Толстого (разом з італ. кінематографістами).

ВІ́ДОРТ (Widort) Гжегож (Григорій Адамович; 12.III 1764, с. Небещани, тепер ПНР — 1834, с. Кузьмин, тепер Красилівського р-ну Хмельницької обл.) — польський та український поет, співак-торбаніст. Брав участь у польс. визвольному повстанні 1830—31. У репертуарі В., крім польс. та укр. нар. пісень, були його власні та пісні В. Жевуського на слова Т. *Падури* й Я. Комарницького («Спів Ревухи», «Подорож Вацлава Жевуського», «Пісня Відортова», «Золота борода» та ін.). Традиції В. продовжили його син Каетан В. (1804—52) і онук Франц В. (1831— після 1890), від якого М. В. Лисенко записав слова й мелодії кількох пісень.

Літ.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955. *Р. Я. Пилипчук.*

ВІДПА́Л — термічна обробка, що полягає в нагріванні металів і сплавів (гол. чин. сталей і чавунів) до певної температури, витримуванні при цій т-рі і повільному (безперервному або ступінчастому) охолодженні. Розрізняють відпал гомогенізуючий (див. *Гомогенізація* в металургії), або дифузійний, рекристалізаційний (див. *Рекристалізація*), релаксаційний (див. *Релаксація*), перекристалізаційний (див. *Перекристалізація*), сфероїдизаційний (див. *Сфероїдизація*) і графітизаційний (див. *Графітизація*). Гомогенізуючий В. полягає в *нагріві металів* до високої т-ри і тривалому витримуванні їх при цій т-рі. Така термообробка дає змогу усунути або послабити внутрішньокристалічну *ліквацію*. Під час рекристалізаційного В. холоднодеформований наклепаний метал нагрівають до т-ри, що становить приблизно половину його т-ри плавлення. При такій т-рі зникають точкові *дефекти металів* і частина лінійних дефектів, відбуваються *полігонізація* і рекристалізація. Релаксаційний В. полягає в нагріванні і тривалому витримуванні металів при підвищеній т-рі. Чавунні і сталеві вироби відпалюють, напр., при т-рі 450—550° С. Внаслідок такого В. значно зменшується границя текучості, а внутр. напруження зникають під впливом місцевого пластичного деформування. Перекристалізаційний В. провадять при т-рі, що перевищує т-ру фазового переходу металу, наприклад т-ру поліморфного перетворення (див. *Поліморфізм*). У процесі такої термообробки одержують більш дрібнозернисту структуру, поліпшуючи тим самим мех. властивості металу. При сфероїдизаційному В. метал нагрівають до т-ри, що приблизно дорівнює його нижній *критичній точці*, а потім охолоджують після перетворення нерівновісних (пластинчастих і голчастих) кристалів на рівновісні (найчастіше сферичної форми). Такий В. дає змогу зменшити твердість і збільшити пластичність. Графітизаційний В. полягає в повному або частковому розпаді *карбідів*, утворюваних у металевих сплавах (напр., нікель—вуглець), з виділенням *графіту*. В. підвищує стійкість виробів проти зношування.

К. П. Бунін, Ю. М. Таран

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення класів, соціальних груп чи особи до вимог суспільної необхідності, громадського обов'язку, соціальних завдань, норм і цінностей. В. означає усвідомлення смислу і значення *діяльності*, її наслідків для суспільства і соціального прогресу, вчинків особи з погляду інтересів суспільства. Відповідно до сфер прояву розрізняють політичну, моральну, правову, партійну та ін. В., а залежно від суб'єкта (носія)— особисту (персональну) та колективну. На противагу абстрактному розумінню В. у бурж. філософії марксизм-ленінізм розглядає проблему В. конкретно-історично, у зв'язку зі ступенем соціальної зрілості суспільства, рівнем досягнутої свободи. За соціалізму різко зростає значення В. Вона становить невід'ємну рису *соціалістичного способу життя*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* поєднання реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками і В. перед суспільством є конституційним принципом. Виховання у кожного трудівника почуття високої В. за доручену справу КПРС вважає однією з необхідних умов успішного здійснення завдань комуністичного будівництва.

Б. О. Рутковський.

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРА́ЦІЇ ЗА ПОРУ́ШЕННЯ ТРУДОВО́ГО ЗАКОНОДА́ВСТВА — заходи впливу, що застосовуються в СРСР до *службових осіб*, винних у порушенні законодавства про працю, правил по охороні праці, в невиконанні зобов'язань за колективними договорами і угодами по охороні праці чи в перешкоджанні діяльності професійних спілок. Передбачена ст. 105 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР ст. 45, 147, 265 КЗпП УРСР) та ін. нормативними актами. Винні несуть дисциплінарну або адм., матеріальну чи кримінальну відповідальність. На вимогу профспілкового органу (не нижчого за районний к-т) керівний працівник, який порушує законодавство про працю, не виконує зобов'язань за колективним договором, може бути усунений з посади або звільнений з роботи. *Адміністративні стягнення* на винних службових осіб у вигляді штрафу накладаються правовими інспекторами праці — за порушення законодавства про працю і тех. інспекторами праці — за порушення правил по охороні праці. До матеріальної відповідальності притягають, зокрема, за звільнення або переведення працівника на іншу роботу з явним порушенням закону та затримку виконання рішення нар. суду про поновлення його на роботі. Кримінальну відповідальність представників адміністрації встановлено ст. 133—135 КК УРСР. *З. К. Симорот.*

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ДЕРЖА́ВИ — відповідальність, що виникає внаслідок порушення державою норм *міжнародного права* чи договірних зобов'язань. Див. *Міжнародноправова відповідальність держави.*

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ДИСЦИПЛІНА́РНА — відповідальність працівників за порушення *дисципліни трудової*. До В. д. притягаються особи лише при наявності *вини* в разі протиправного невиконання або неналежного виконання ними трудових чи службових обов'язків. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси союзних республік про працю, типові правила внутр. труд. розпорядку передбачають заг. порядок В. д робітників і службовців. *правила внутрішнього розпорядку колгоспу* — В. д. колгоспників В д. у порядку підлеглості встановлено для певних категорій працівників за спец. переліком (напр., для ке-

рівних і відповідальних працівників). У деяких галузях нар. г-ва (авіація та флот, залізничний транспорт тощо) В. д. передбачено *статутами про дисципліну*.
Б. С. Беззуб.

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ КРИМІНА́ЛЬНА — відповідальність особи за діяння (дію або бездіяльність), які чинне кримінальне законодавство визнає злочинними. В СРСР В. к. настає лише при наявності *вини* особи, яка вчинила *злочин*, за вироком суду. До В. к. можна притягати осудних осіб (див. *Осудність*), які досягли 16 і, в особливих, передбачених законом, випадках, 14 років. Порядок притягнення до В. к. і можливість звільнення від неї встановлено кримінальним і кримінально-процесуальним законом, що є важливою гарантією забезпечення прав і законних інтересів громадян.

ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ЦИВІ́ЛЬНА — майнова відповідальність громадянина чи організації, що виникає в разі їхніх неправомірних дій, невиконання договірних зобов'язань, заподіяння майнової чи особистої шкоди й у випадках порушення обов'язків, що їх за законом повинна виконувати дана особа (позадоговірна відповідальність). В. ц. передбачена *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цив. кодексами союзних республік та ін. нормативними актами. Інститут В. ц. покликаний сприяти зміцненню і розвиткові соціалістичних сусп. відносин, зміцнювати *дисципліну державну*, договірні відносини між соціалістичними орг-ціями, забезпечувати високу якість продукції. В. ц.— один із засобів охорони інтересів рад. громадян у випадках заподіяння шкоди їм або їхньому *майну*. В. ц. може мати місце лише при наявності *вини* зобов'язаної особи і причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою. В деяких випадках передбачається В. ц. без вини для орг-цій і громадян, діяльність яких пов'язана з *джерелом підвищеної небезпеки*. Формою В. ц. за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, як правило, є відшкодування збитків, завданих боржником кредиторові.
О. Г. Павшукова.

ВІДПОВІДА́Ч — у цивільному судочинстві сторона, якій пред'явлено *позов*. В. у суді може бути як громадянин, так і *юридична особа*; в *арбітражі* в СРСР — лише юрид. особи. В. має рівні процесуальні права з *позивачем*.

ВІДПОВІ́ДНОСТІ ВИРОБНИ́ЧИХ ВІДНО́СИН ХАРА́КТЕРОВІ Й РІ́ВНЮ ПРОДУКТИ́ВНИХ СИЛ ЗАКО́Н — об'єктивний економічний закон розвитку суспільства, відкритий К. Марксом; визначає взаємодію *продуктивних сил* та *виробничих відносин*, відображає загальноістор. зв'язок між цими двома сторонами *способу виробництва* матеріальних благ. К. Маркс показав, що виробничі відносини є формою розвитку продуктивних сил, залежать від їхнього рівня й характеру, але мають певне самостійне значення, справляють активний вплив на розвиток продуктивних сил. В єдності цих сторін визначальну роль відіграють продуктивні сили. Якщо виробничі відносини відповідають рівневі й характеру продуктивних сил, вони прискорюють їхній розвиток, якщо така відповідність порушується — гальмують розвиток виробн. і мають бути замінені новими, більш прогресивними. На основі цього закону відбувається заміна однієї суспільно-екон. формації іншою. У класово-антагоністичному суспільстві невідповідність між продуктивними силами і виробничими відносинами набуває характеру конфлікту між класами й розв'язується через соціальну революцію. Нові виробничі відносини, що виникають внаслідок заміни однієї формації іншою, виступають гол. фактором дальшого розвитку продуктивних сил. Так, заміна виробничих відносин феод. суспільства капіталістичними відкрила простір для розвитку продуктивних сил, виникнення системи великого машинного виробн. тощо. У той же час розвиток продуктивних сил капіталістичного суспільства, особливо на його імперіалістичній стадії, що супроводився гігантським усуспільненням виробн., призвів до виникнення конфлікту між зрослими продуктивними силами і приватнокапіталістичними виробничими відносинами. Внаслідок цього виникла об'єктивна потреба заміни капіталістичних виробничих відносин соціалістичними (див. *Соціалістична система світового господарства*). Закон відповідності зберігається і в умовах комуністичної формації, але дія його істотно змінюється. Сусп. *власність* на засоби виробн., планомірний розвиток сусп. виробн. і підпорядкування його забезпеченню повного добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства виключає конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами. Однак, це не означає, що між ними не можуть виникати невідповідності. Але соціалістична д-ва на основі пізнання і врахування вимог екон. законів і проведення науково обгрунтованої *економічної політики* має можливість своєчасно усувати суперечності. В СРСР, напр., цьому сприяє зміна форм управління сусп. виробн., зумовлена зрослими масштабами його, необхідністю розвитку ініціативи колективів підприємств для підвищення ефективності виробн. тощо.
А. К. Покритан.

ВІДПОВІ́ДНОСТІ ПРИ́НЦИП — положення, згідно з яким закономірності нової, більш загальної фізичної теорії у відповідних граничних випадках повинні переходити в закономірності старої, менш загальної. При цьому нова теорія має приводити до попередніх фізичних результатів у тих областях зміни фізичних величин, в яких ці результати справедливі і перевірені на досліді. В. п. задовольняють, напр., *відносності теорія*, *квантова механіка*, *квантова теорія поля*. Так, релятивістська механіка переходить у класичну (ньютонівську) в граничному випадку малих швидкостей (набагато менших від швидкості світла); результати квантової механіки наближаються до результатів класичної, якщо розглядати поведінку макрооб'єктів, мікрочастинок з великою енергією в повільно змінюваних зовн. полях тощо. В. п. відіграє евристичну роль (див. *Евристика*) під час пошуку і побудови нових теорій, оскільки накладає певні обмеження на їхню структуру. Для квантової теорії В. п. сформулював Н. *Бор* (1918).
П. І. Фомін.

ВІДПОЧИ́НОК — стан спокою або діяльності, що відновлює працездатність, знижену під впливом роботи (див. *Втома*). За фізіол. природою — особливий вид діяльності, який відновлює нормальний склад і функцію клітин, тканин, органів, організму в цілому. Основи вчення про активний В. закладено І. М. *Сєченовим*. Значний внесок у галузь фізіології праці і В. зробили укр. вчені М. К. *Вітте*, М. В. Лійник та ін. Характер В. визначається особливостями виконуваної роботи, віком та ін. факторами. В умовах механізованого й автоматизованого виробництва найефективнішим є активний В. (легка фіз. праця, фізкультура). В період В. важливо забезпечити переключення навантаження з утомлених нервових центрів і органів на ті, що були бездіяльні або менш навантажені в процесі роботи. Пасивний В. доцільний після праці, що супроводилась великими витратами енергії. В СРСР регламентовано режим праці протягом робочого дня, тижня, року. Перерви на В. (паузи) є складовим елементом норми робочого часу. Крім того, є тривала (40—60 хв) перерва — на обід. При однаковій заг. тривалості результат коротких і частих пауз звичайно кращий, ніж довгих, але рідких. Паузи підтримують працездатність на високому рівні. Раціональне використання *вихідних днів* і *відпустки* забезпечує високу працездатність організму протягом робочого тижня, року. В Рад. країні *право на відпочинок* гарантовано Конституцією СРСР. Для В. трудящих створено широку мережу профілакторіїв, туристських баз, *будинків відпочинку, санаторіїв*. Див. також *Охорона здоров'я*.
Ю. І. Кундієв.

ВІДПОЧИ́НОК КРИСТА́ЛІВ — часткове відновлення фізичних і хім. властивостей зміцнених *кристалів*, що не супроводиться зміною їхньої мікроструктури. Є наслідком переміщення і часткової *анігіляції* дефектів кристалічної гратки. Відбувається в процесі зміцнення кристалів (т. з. динамічний В. к.) або подальшого нагрівання нижче т-ри *рекристалізації* (для легкоплавких металів при кімнатній т-рі і нижче, для технічно чистого заліза при т-рі 200—300° С). Під час В. к. частково знижуються електр. опір, термоелектрорушійна сила, швидкість розчинення в к-тах і границя текучості. В. к. використовують для підвищення пластичності *конст-*

рукційних матеріалів без істотного зниження їхньої міцності.
Л. Н. Лариков.

ВІ́ДПУСК МЕТА́ЛУ — термічна обробка загартованих сплавів, що полягає в нагріванні їх до температури, нижчої за *критичну точку* (нижню), витримуванні при цій температурі і наступному охолодженні з заданою швидкістю. Термін «В. м.» застосовують переважно до сталей. Відпуск кольорових сплавів звичайно наз. штучним старінням (див. *Старіння металів*). За допомогою В. м. досягають необхідного комплексу мех. властивостей сплаву, гол. чин. найкращого поєднання міцності і пластичності. Розрізняють відпуск низький (120—250° С), середній (250—450° С) і високий (450—650° С). Низький відпуск застосовують для знімання внутр. напружень у виробах з інструментальної вуглецевої і низьколегованої сталі, що мають відзначатися високою поверхневою твердістю. Середній відпуск використовують гол. чин. для обробки пружинних і ресорних сталей, щоб надати їм високої пружності, необхідних міцності і в'язкості. Високому відпуску піддають деталі конструкцій і машин, виготовлені з конструкційних сталей. Після такого відпуску сталь набуває високої ударної в'язкості в поєднанні з достатніми міцністю і твердістю.
М. В. Білоус.

ВІДПУ́СТКИ в СРСР — встановлений законом безперервний час на відпочинок, що надається щороку трудящим протягом певної кількості днів із збереженням середнього заробітку й місця роботи (посади). Встановлення щорічних оплачуваних відпусток для робітників і службовців — одна з конституційних гарантій права на відпочинок. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік розрізняють щорічні основні і додаткові В. Осн. щорічну В надають усім робітникам і службовцям тривалістю не менше як 15 робочих днів. Робітникам і службовцям, молодшим за 18 років, щорічну В. надають на один календарний місяць. Додаткову В. надають у певних галузях нар. г-ва або в ін. випадках, передбачених законом (напр., громадським вихователям неповнолітніх, членам добровільних нар. дружин). До цих В. не включають В. по вагітності і родах та В. творчі Забороняється не надавати щорічної В. протягом 2-х років підряд, а також працівникам, молодшим за 18 років, і працівникам, які мають право на додаткову В. у зв'язку з шкідливими умовами праці. Не допускається заміна В. грошовою компенсацією, крім випадків звільнення робітника або службовця, який не використав В. Щорічну В можна перенести на ін. строк або продовжити в разі тимчасової непрацездатності працівника, виконання ним держ. або громад обов'язків та в ін. випадках, передбачених законом. Як виняток, за згодою працівника, за погодженням з ФЗМК допускається перенесення В. на наступний робочий рік. Черговість надання В. встановлює адміністрація за погодженням з ФЗМК профспілки відповідно до графіка відпусток. За 1-й рік роботи В. надають, як правило, після закінчення 11 місяців безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, орг-ції. Поділ В. на частини допускається лише як виняток на прохання працівника, за умови, щоб кожна частина такої В. була не менша як 7 днів для дорослих і 15 днів — для осіб, молодших за 18 років. Звільняти працівника під час його В. заборонено.
Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.
О. І. Процевський.

ВІДРАХУВА́ННЯ ВІД ПРИБУ́ТКУ — вилучення частини прибутку держ. госпрозрахункових підприємств і організацій в доход Державного бюджету СРСР і бюджетів союзних республік; джерело утворення фін. ресурсів соціалістичної держави Див *Платежі від прибутку*.

ВІДРИ́ЖКА — мимовільне викидання через рот повітря, що знаходиться в шлунку або стравоході. Виникає внаслідок скорочення м'язів шлункової стінки, діафрагми і черевних м'язів та спазму пілоруса (воротаря) шлунка. В. буває при захворюваннях шлунка, печінки, жовчного міхура тощо, а також при розладах діяльності серцево-судинної системи, неврозах тощо; у здорових людей — після їди або пиття газованої води, у немовляти — внаслідок перегодовування. Разом з ін. ознаками В. має діагностичне значення.

ВІДРІ́ЗКИ — землі, відрізані від селянських наділів на користь поміщиків під час проведення в Росії *селянської реформи 1861* В результаті Великої Жовтн. соціалістичної революції всі землі царської сім'ї, поміщиків і церкви, а також колишні В. були конфісковані і передані у всенародну власність.

ВІДРІ́ЗОК — множина точок на прямій, розташованих між двома точками, включаючи й ці точки. Інакше кажучи, В.— множина точок на прямій, *координати* яких задовольняють умову $a \leqslant x \leqslant b$, де a і b — координати кінців; В. на числовій прямій наз. також с е г м е н т о м; його позначають $[a, b]$.

ВІДРО́БІТКИ — кабальна форма найму селян з їхнім тяглом і реманентом до поміщика або куркуля (В. за позички, випаси, орендовану землю та ін.). Оплата праці при В. була значно нижчою, ніж при «вільному» наймі. В Росії В. особливо поширилися після *селянської реформи 1861* як прямий пережиток *панщини*. З дальшим розвитком капіталізму замість В. застосовувалась в основному більш продуктивна наймана праця.

ВІДРО́ДЖЕННЯ, Ренесанс — епоха в історії культури країн Зх. і Центр. Європи, перехідна від середньовічної культури до культури нового часу (в Італії 14—16 ст., в ін. країнах — кін. 15—16 ст.). Тенденції В. поступово наростали ще в середньовіччі в 11—12 ст. (див. *Передвідродження*). Виникнення Відродження пов'язане з розкладом феод. і зародженням ранньокапіталістичних відносин. В цей час розвинулась нова, бурж. ідеологія, виник новий світогляд, який дістав назву *гуманізму*. Його виразники — гуманісти піддали критиці всю систему феод. світогляду Вони відкинули церк. догми, виступили проти контролю церкви над діяльністю людини, заперечували церк. проповідь *аскетизму*, стверджували право людини на земне щастя. В боротьбі проти феодалізму і феод. ідеології гуманісти виступали деякою мірою як виразники інтересів народу, а найпередовіші з них виходили за межі бурж. ідеології. Стверджуючи новий світогляд, вони зверталися до античної спадщини, в якій шукали норми моральності, основані на вивченні природи і людини.

Ф і л о с о ф і я В за ідейною спрямованістю мала антифеод. і антицерк. характер. Вона переставала бути «служницею богослов'я» Переосмислювалася антич. філос. спадщина. Популярними стали ідеї *пантеїзму* і *неоплатонізму*, відродились етичні вчення *стоїцизму* й епікуреїзму. Одним з гол. надбань філос. думки В. стала *натурфілософія*. В боротьбі проти *схоластики* й *теології* вперше з часів античності почало переважати матеріалістичне розуміння природи. Об'єктивною тенденцією розвитку філософії В. було прагнення пояснити існування єдиного нескінченного матеріального світу, виходячи з його власної основи, незалежно від бога, спираючись на атомістичну (Л. *Валла*, М. *Монтень*, П. *Шаррон*) або пантеїстичну (Д. *Кардано*, *Микола Кузанський*, Дж. *Бруно* та ін.) концепції. Однією з найістотніших особливостей філософії В була її діалектичність, що виявилась у визнанні вічного руху і змінюваності буття, в ученні про «збіг протилежностей» (М Кузанський, Дж. Бруно) та їхню боротьбу як причину всього, що відбувається в світі (Б. Телезіо). Загалом філософський матеріалізм В. поступово набирав форми механістичного матеріалізму. Філософи В. в основному стверджували пізнаванність світу, обгрунтовували досвідний метод пізнання дійсності, заперечували *природжені ідеї*, визнавали велику силу розуму. Демократичні тенденції, властиві частині філософів-гуманістів, відобразилися в концепціях *утопічного соціалізму* (Т. *Мор*, Т *Кампанелла*). Як породження перехідної за своїм характером епохи філософія В. була суперечливою і поряд з матеріалістичними тенденціями містила елементи теологічного світогляду й наївної фантастики. Філософія В. розчистила шлях наук. знанню й підготувала матеріалізм 17—18 ст.
Діяльність М. *Коперника*, *Леонардо да Вінчі*, Дж. Бруно, Г. *Галілея*, Х.-Л. *Вівеса*, Я.-А. *Коменського*, *Еразма Роттердамського* завдала удару церк. вчен-

До ст. **Відродження.** Леонардо да Вінчі. Мадонна Літта Близько 1485–90 Державний Ермітаж у Ленінграді.

До ст **Відродження.**

1. Ф. Брунеллескі. Капела Пацці у Флоренції. Будівництво почато 1429
2. М. Руффо і П.-А. Солярі. Грановита палата в Москві 1487–91.
3. Б. Берреччі та ін. Капела Сигізмунда I в соборі на Вавелі в Кракові. 1517–33
4. Я. Сансовіно Стара бібліотека Сан-Марко у Венеції. 1536–54
5. Мікеланджело. Давид Мармур 1504 Академія красних мистецтв у Флоренції
6. Рафаель. Мадонна Конестабіле Близько 1500 Державний Ермітаж у Ленінграді
7. Дж. Спаццо та ін. Літній палац Бельведер у Празі. 1535–63
8. П. Римлянин. Каплиця Кампіанів у Львові. 1619
9. Тіціан. Виховання амура. Близько 1565. Галерея Боргезе в Римі
10. Замок у Старому Селі біля Львова. 16 – середина 17 ст.
11. Ф. Сенькович Портрет Івана Даниловича 17 ст. Замок-музей у селищі міського типу Олеську Львівської області.

ню про Всесвіт і природу. В природознавстві філос. думка В. заклала основи наук.-дослідного методу. Найвидатнішими досягненнями в галузі астрономії були створення М. Коперником *геліоцентричної системи світу* й відкриття Й. *Кеплером* законів руху небесних тіл. У фізиці розв'язано ряд задач механіки, винайдено підзорну трубу, мікроскоп та ін. Новими здобутками збагатилася математика, зокрема алгебра (праці Дж. Кардано, Ф. *Вієта* та ін.). Однією з особливостей науки В. був зв'язок з мистецтвом, що виявилося, зокрема, в творчості Леонардо да Вінчі. Великі географічні відкриття (подорожі Х. *Колумба*, Васко да *Гами*, Ф. *Магеллана* та ін.) на практиці довели, що Земля має форму кулі, розширили знання про неї. Зародилася заг. теорія хімії. Визначний крок уперед було зроблено в геології, ботаніці та ін. галузях знань. Вчені-анатоми Падуанського ун-ту (А. *Везалій* та ін.) заклали основи наук. анатомії. В медицині було створено нові методи лікування хвороб (накладення пов'язок, збирання *анамнезу* тощо).

Значного прогресу набула техніка. Найбільших успіхів було досягнуто в галузі гірничої справи, металургії і кораблебудування. Розвинулися прядіння, ткацтво, гончарство, склошліфування. У виробництво впроваджуються гідравлічні двигуни, токарні верстати для обточування металу, гірничі машини й механізми для піднімання вантажів, водовідливу й вентиляції рудників. Значний інтерес становлять проекти літальних апаратів, парашута й великих гідротех. споруд Леонардо да Вінчі. У серед. 15 ст. Й. *Гутенберг* винайшов спосіб *книгодрукування*, що відіграло велику роль у поширенні гуманістичних ідей. У межах нового світогляду почала розвиватись і гуманістична історіографія. Історики часу В. порвали з феод.-теологічним тлумаченням істор. розвитку. Рушійну силу сусп. процесу вони вбачали в політ. боротьбі партій і соціальних груп. Діяльність політ. діячів намагалися пояснювати раціональними мотивами. Н. *Макіавеллі* зробив спробу розкрити закони сусп. розвитку. Його гол. рушійними силами він вважав політ. боротьбу (розумів її як боротьбу соціальну, класову) і матеріальні інтереси. По-новому досліджуючи істор. джерела, що стало можливим завдяки успіхам філології, історики часу В. відкинули богословську періодизацію історії. З доби В. (після праці Ф. Бйондо «Історія з часу занепаду Римської імперії») виник поділ історії на давню, середньовічну і нову. На відміну від концепцій часів середньовіччя, в яких суспільство розглядалося як сполука станів і корпорацій, історики В. вважали суспільство сумою індивідів, які становлять єдине ціле. Відображаючи інтереси буржуазії, що народжувалася, більшість з них відстоювала утворення централізованих д-в з сильною верховною владою, захищала приватну власність, вороже ставилася до напівпролет. мас, до плебсу, засуджувала нар. рухи. Н. Макіавеллі, А. Моджевський та ін. виступили за нац. об'єднання, проти сепаратизму феод. знаті, засилля папства і католицької церкви; Ж. Боден у Франції — на захист *абсолютизму*. Твори істориків В. пройняті нац. самосвідомістю, патріотизмом. З'явилося багато праць, присвячених історії країн і міст («Історія Флоренції» Н. Макіавеллі, «Історія Італії» Ф. *Гвіччардіні* тощо).

Характерні риси гуманістичного світогляду епохи В. відобразилися й у поглядах гуманістів на виховання та в пед. практиці кращих навч. закладів. Найважливіші пед. ідеї доби В. викладено в працях П. Верджеріо, М. Веджіо, Е. Пікколоміні, Л. Бруні, Х.-Л. Вівеса, Т. Мора, Ф. *Рабле*, М. Монтеня, Р. *Агріколи*, Еразма Роттердамського та ін. Найвидатнішим педагогом-практиком доби В. був *Вітторіно да Фельтре*. Гуманісти піддали різкій критиці всю середньовічну схоластичну систему освіти й протиставили їй виховання, що розвиває людину розумово й фізично, формує в неї високі моральні якості. За доби В. зміст освіти й навчання збагатився на нові наук. знання — з природознавства, фізики, географії, історії та ін. Гуманісти вважали, що в процесі виховання й навчання діти мають набувати здатності мислити, пізнавати навколишній світ. Вони відзначали необхідність враховувати особливості дитячого віку, індивідуалізувати виховання й навчання, виступали проти тілесних покарань дітей тощо. Найдемократичніші ідеї доби В. в галузі педагогіки висунули ранні соціалісти-утопісти Т. Мор і Т. Кампанелла. Пед. ідеї доби В. значно вплинули на подальший розвиток теорії і практики виховання й навчання.

В літературі аскетичному ідеалові клерикалізму гуманізм В. протиставляв ідеал гармонійно розвиненої особи, в якій гуманісти вбачали вищу цінність і вищу мету буття. Осн. об'єктом зображення стає людина, звідси — посилений розвиток реалістичних елементів і тенденцій (ренесансний реалізм). З'являється не тільки нова тематика, а й створюється нова поетика. В літ. пам'ятках В. органічно поєднуються дві традиції — нар. поезії і книжної античної вченості. В боротьбі з засиллям латині формується жива літ. мова. Провідна роль у розвитку л-ри В. належала Італії. Прямим попередником цієї л-ри був *Данте*, безпосередніми зачинателями — Ф. *Петрарка* й Дж. *Боккаччо*. В 16 ст. настає розквіт л-ри нац. мовами. До найвищих досягнень італ. ренесансної поезії належить творчість Л. *Аріосто*. Тривалий час у л-рі В. розвивалися лише поетичні (любовна й пасторальна лірика, героїчна поема, комічна поема та ін.) й прозові (побутова новела, «авантюрний» роман) жанри. У 2-й пол. 16 ст. завершується формування ренесансної драматургії, яка досягає особливо високого рівня в Іспанії й Англії. Вершинами ренесансної л-ри є: у Франції — творчість Ф. Рабле і поетів «*Плеяди*» (П. *Ронсар*, Ж. *Дю Белле* та ін.), в Англії — поезія Е. *Спенсера* і особливо драматургія У. *Шекспіра*, в Іспанії — творчість М. *Сервантеса*, Л.-Ф. де *Веги Карпйо*. Значного розвитку набула л-ра В. і в ряді слов. країн — у Хорватії (Далмації), Чехії та Польщі. В Далмації, особливо в *Дубровницькій республіці* розквітла ренесансна поезія, виступив із своїми комедіями М. *Држич*. До набутків польс. В. належить поезія Я. *Кохановського* і публіцистика А. Моджевського. Східнослов. л-ри в 15—16 ст. в основному ще зберігали свій середньовічний характер, але і в них відбувалися важливі зрушення, які знаменували поворот до нової доби.

Архітектура доби В. характеризується зверненням до естетичних засад, прийомів і форм античної греко-рим. архітектури. Провідне місце в ній відводиться світським будівлям (палаци, вілли, громад. будинки). Для культового будівництва характерні купольні споруди з висотно розкритим простором в інтер'єрі. Для утвердження в архітектурі стилю В. важливу роль відіграли теоретичні трактати Л.-Б. *Альберті*, Дж. *Віньйоли*, А. *Палладіо*. Архітектура В. досягла найвищого рівня й класичної завершеності в Італії. Перші елементи архітектури В. в Італії спостерігаються ще в 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. (т. з. Проторенесанс). У період Раннього В. (15 ст.) італ. архітектура В. розвивається в рамках локальних шкіл: флорентійської, венеціанської, ломбардської та ін. Запроваджуються нові принципи *містобудування*, створюються нові типи споруд (палаци Медічі-Ріккарді, 1444—60, арх. Мікелоццо; Виховний будинок, 1421—44, та капела Пацці, буд-во почато 1429, арх. Ф. *Брунеллескі* — всі у Флоренції). Для архітектури періоду найвищого розквіту італ. мистецтва, т. з. Високого В. (кін. 15 — 1-а чверть 16 ст; у Венеції — до 70-х рр. 16 ст.) характерні пошуки досконалих типів центрально-купольних будівель, монументальність і врівноваженість архіт. образів, органічний зв'язок споруди з природним середовищем (церква Санта-Марія делле Граціє в Мілані, 1492—97, арх. Д. *Браманте*). Італ. архітектурі пізнього В. (з 16 ст.) властиві раціоналізм, прагнення до точного наслідування греко-рим. зразків, елементи мистецтва маньєризму та барокко (Стара бібліотека Сан-Марко у Венеції, 1536—54, арх. Я. Сансовіно; внутр. подвір'я палаццо Пітті, 1558—70, арх. Б. Амманаті; будівлі арх. Палладіо у Віченці). В. за межами Італії, яке умовно називають «північним», розвинулося в 15 ст. Творчо переосмислюючи традиції *готики*, митці йшли шляхом емпіричного сприйняття окремих явищ. У Нідерландах і Німеччині розвиток архітектури

А. Дюрер. Портрет молодого чоловіка. 1521. Дрезденська картинна галерея.

В. припадає на період розквіту пізньої готики (ратуша в Антверпені, Нідерланди, 1561—65, арх. К. Флоріс; палац у Гейдельберзі, Німеччина, 1556—59). У Франції в серед. 16 ст. формується свій архіт. стиль, який орієнтується на античність, а також на надбання італ. архітектури епохи В. (замок Шамбор, 1519—40, арх. Т. і Д. Сурдо, П. Нево та ін.). Своєрідні нац. особливості мала архітектура В. в Іспанії, Чехії, Польщі, Угорщині (капела Сигізмунда І при кафедральному соборі на *Вавелі* в Кракові, Польща, 1517—33, арх. Б. Берреччі та ін.; Літній палац Бельведер у Празі, 1535—63, арх. Дж. Спаціо та ін.).

Образотворче мистецтво В. найбільшого розвитку набуло в Італії. Творчо використовуючи античну спадщину, спираючись на нові наук. досягнення, італ. художники того часу прагнули правдиво зобразити людину й навколишню дійсність. Вони збагатили мистецтво точним знанням будови людського тіла, розробкою передачі перспективи, світла й тіні, об'єму, ракурсів тощо. Перші ознаки нового сприйняття життя простежуються в творчості митців 13—14 ст. (скульптор Н. *Пізано*, живописець *Джотто*). На поч. 15 ст. новий художній світогляд яскраво виявився у творчості живописця *Мазаччо*, скульптора *Донателло*. Мистецтво Італії періоду Високого В. представлене психологічно виразними творами Леонардо да Вінчі, сповненими ясної гармонії полотнами *Рафаеля*, пройнятими пафосом боротьби скульптурами й розписами *Мікеланджело*, багатими на колорит життєстверджуючими картинами *Джорджоне*, *Тіціана* та ін. За межами Італії, в країнах Зх. і Центр. Європи, починаючи з 15 ст., визначальним став великий інтерес до індивідуального образу людини та її оточення. Відомі нідерл. художники 15 ст. Я. *Ван Ейк*, Г. ван дер *Гус*, пізніше — *Лука Лейденський* багато уваги приділяли образам простих людей. Особливо яскраво демократичні традиції виявились у 2-й пол. 16 ст. в творчості П. *Брейгеля* Старшого. В Німеччині в умовах гострої політ. та ідеологічної боротьби значного поширення набули графіка і живопис, які часто мали гострий соціальний характер (А. *Дюрер*, Г. *Гольбейн* Молодший та ін.). У Франції розвинувся найбільш гармонійний, пройнятий світським змістом варіант «північного» В. Тут поширилися жанр психологічного портрету й монументально-декоративна скульптура (живописці — Ф. *Клуе* і Ж. Фуке, скульптори — Ж. *Гужон* і Ж. Пілон). Риси, властиві В., виявились і в мистецтві Іспанії, Чехії, Польщі та ін. країн.

В епоху В. профес. музика зазнавала впливу народної, проймалась гуманістичним світосприйманням. Це виявилось у творчості представників прогресивного напряму в музиці — «Нового мистецтва», який склався в Італії (Ф. Ландіно) і Франції (Г. де Машо) в 14 ст., у нових поліфонічних школах — англ. (Д. Данстейбл, 15 ст.), нідерл. (О. *Лассо*, *Жоскен Депре*, 15—16 ст.), римській (*Палестріна*), венеціанській (А. і Дж. Габрієлі), франц. (К. Жанекен, К. Гудімель), німецькій (Г. Ізаак, Л. Гаслер) та ін. Після формування гомофонно-гармонічного складу музики розвинулися сольні вокальні й інструм. п'єси з супроводом, опера («Дафна», «Еврідіка» Пері та Каччіні, «Аріадна» К. *Монтеверді*) і кантата («Перемога», ораторія «Валтасар» Дж. Каріссімі). Прогресивні демократичні тенденції проникали і в культову музику *(гуситські пісні* в Чехії, реформа церковного співу Т. *Мюнцера* і М. *Лютера* в Німеччині). В Польщі на основі польс. текстів створювались псалми (М. Гомулка). Розвивалося виконавське мистецтво; удосконалено скрипку та споріднені з нею інструменти; виникла спец. муз. л-ра, винайдено нотодрук (Італія, кін. 15 ст.). Основи муз. естетики В. викладено в теоретичних трактатах Маркетто Падуанського, Філіппа де Вітрі, Глареана, Дж. Царліно, В. Галілея.

Театр доби В. вважали дзеркалом життя, видовищем, у якому розкриваються багатогранні людські характери. Використовуючи досвід античного театру, діячі театру В. розвивали традиції нар. мистецтва — пісня, музика й танець органічно впліталися в театр. дійство. Яскравого розквіту театр доби В. досяг в Італії, Іспанії й Англії. Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. під впливом античної драми і її теорії (Арістотель) з'являються спроби світських п'єс, позначених радісним сприйняттям земного життя (Л. Аріосто, А. Поліціано, Н. Макіавеллі та ін.). Нар. начало театр. мистецтва найвиразніше виявилося в італ. *комедії дель арте*. В Іспанії розвиток театру В. пов'язаний з драматургією Л.-Ф. де Веги Карпйо, в Англії — з творчістю У. Шекспіра. Високого рівня досягло мист. актора, виявляючись в епічній силі й виразній декламації.

В 16 ст. гуманістичні ідеї й культура В. проникли далеко на Сх. Європи (в Румунію, на Україну, в Литву). На межі 15 і 16 ст. вплив В. знайшов вияв і в Росії завдяки праці італ. архітекторів у Моск. Кремлі (Успенський собор, 1475—79, арх. А. Фіорованті; *Грановита палата*, 1487—91, арх. М. Руффо і П. Соларі). В рос. мистецтві стильові ознаки, споріднені з В., помітні й у книжковій мініатюрі та гравюрі. Важливе значення мала діяльність засновника книгодрукування в Росії й на Україні І. *Федорова*.

Деякі вчені (М. Й. Конрад та ін.) не обмежують В. територією Європи, розглядаючи його як всесвітньо-істор. явище.

Значного поширення набули гуманістичні ідеї на Україні. Цьому сприяли зародження тут бурж. відносин і встановлення зв'язків укр. земель з країнами Зх. Європи. Укр. вчені й письменники були обізнані з творами європ. гуманістів. М. Г. *Смотрицький* у своїх працях цитував Ф. Петрарку, З. *Копистенський* писав про Дж. Боккаччо, І. *Галятовський* використовував твори Н. Макіавеллі. *Київська академія*, що була одним із значних осередків науки і культури в Європі, в підручники з філософії вводила уривки з творів Дж. Піко делла Мірандоли й Дж. Бруно. Староукр. мовою було перекладено новели Дж. Боккаччо, роман про Трістана, Анцалота і Бову, поему Т. Тассо «Визволений Єрусалим» (у скороченому вигляді) та ін. Під впливом гуманістів укр. письменники-полемісти І. *Вишенський*, М. Г. Смотрицький, З. Копистенський, І. Галятовський, М. *Андрелла*, В. Суразький, Х. *Філалет* та ін., спираючись на зрослу нац. самосвідомість нар. мас та їхню нац.-визвольну боротьбу, виступали проти польс.-католицької реакції й уніатства, гостро критикували феод.-кріпосницький гніт, боролися за возз'єднання укр. народу з братнім рос. народом. Провідниками гуманістичних ідей були *братства*. Об'єднані навколо братств укр. вчені (П. *Беринда*, Л. *Зизаній* та ін.), прагнучи протистояти польс. політиці денаціоналізації укр. народу, дбали про розвиток укр. культури, мови і книгодрукування. На той час припадають перші спроби наблизити книжну церковно-слов. мову до живої загальнонар. мови («Пересопницьке євангеліє», 1556—61). Поширюються нові форми мистецтва, які відповідали ідеології міськ. ремісничо-торг. населення. Художні прийоми доби В. в укр. мистецтві творчо переосмислювалися, поєднуючися з давніми місц. традиціями. Для мистецтва й архітектури України того часу характерне поступове звільнення від реліг. канонів, проникнення в усі його сфери світських засад, життєлюбних тенденцій.

Стиль Відродження виявився в багатьох спорудах на Україні, зокрема в оборонній (замки в Бережанах, 1554; Старому Селі, 16 — серед. 17 ст.; Збаражі, 1631, арх. В. Скамоцці; Підгірцях, 1635—40, арх. дель' Аква та ін.), культовій та цивільній архітектурі [кафедральний собор у м. Нестерові (кол. Жовкві), 1604—09, арх., ймовірно, П. *Щасливий*; будинок Корнякта, 1580, арх. П. *Барбон*; т. з. *Чорна кам'яниця*, кін. 16 ст., арх. П. *Красовський;* каплиця Кампіанів, 1619, арх. П. *Римлянин*; каплиця Боїмів, 1609—11; ансамбль споруд Львівського братства, 16—17 ст., архітектори Римлянин, А. *Прихильний*, В. *Купинос*, Барбон, та ін. споруди у Львові]. В них ордерна система, архітектоніка фасадів, деталі й форми декоративних окрас майстерно поєднані з заг. композицією споруд, які в цілому збудовані за давніми місц. традиціями. Вплив окремих рис В. помітний і в укр. живописі та графіці, в декоративно-ужитковому мистецтві (килимах та виробах з металу й дерева). В живописі спостерігався більший інтерес до зображення реального життя; з'являється портрет, в релігійні сюжети включаються елементи побуту

й пейзажу (роботи художників Ф. Сеньковича, М. *Петрахновича*, В. Стефановича, І. *Рутковича*). В 17 ст. в умовах гострих класових конфліктів, перемоги в одних країнах феод.-католицької реакції, в ін. — *протестантизму* (такого ж нетерпимого до вільнодумства) настала криза гуманістичної культури В. Не справдилися сподівання її представників — гуманістів на те, що бурж. суспільство, яке формувалося, сприятиме вільному розвитку людини. В. стало втрачати свої зв'язки з нар. традиціями, антифеод. і антиклерикальне спрямування. В культурі В. почали переважати аристократичні традиції (див. *Маньєризм*); на зміну їй прийшли нові напрями (див. *Барокко*). В. мало значний вплив на розвиток ідеології, науки та мистецтва в країнах Європи у 17—18 ст., пов'язаний із ствердженням бурж. відносин, і підготувало нову епоху в ідейному розвитку — епоху *Просвітительства*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Від Вишенського до Сковороди. (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.). К., 1972; Рутенберг В. Титаны Возрождения. М., 1976; Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения. М., 1977; Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков. М., 1963; Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963; Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967; Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973; Бояджиев Г. Н. Вечно прекрасный театр эпохи Возрождения. Л., 1973; Конен В .Д. Проблемы Возрождения в музыке. В кн.: Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966; Бенеш О. Искусство Северного Возрождения. Пер. с англ. М., 1973; Алпатов М. В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. М., 1976; Виппер Б. Р. Итальянский Ренессанс XIII—XVI века, т. 1—2. М., 1977; Бартенев И. А. Зодчие итальянского Ренессанса. Л., 1936; Міляєва Л. С., Логвин Г. Н. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1963; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Наливайко Д. Україна і європейське Відродження. «Вітчизна», 1972, № 5; Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972.

А. О. Пашкова (філософія),
Д. С. Наливайко (література),
Г. Н. Логвин (архітектура),
Л. М. Сак (образотворче мистецтво),
М. М. Гордійчук (музика),
Я. П. Білоштан (театр).

ВІДРЯ́ДЖЕННЯ — поїздка працівника за розпорядженням керівника підприємства, установи або організації для виконання службового доручення поза місцем постійної роботи. Розпорядження про В. є обов'язковим для працівника, і невиконання його вважається порушенням *дисципліни трудової*. Трудове законодавство (в УРСР ст. 176, 177 КЗпП) забороняє направляти у В. *неповнолітніх*, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 1 року, а тих жінок, які мають дітей віком до 8 років,— без їхньої згоди. Закон гарантує компенсацію витрат, пов'язаних з В. (добові за весь час перебування у В., вартість проїзду та витрати по найму житла). За період перебування у В. робітникам і службовцям гарантуються збереження місця роботи (посади) і середній заробіток. Строк службових В.— до 30 днів. Наукові В. надаються для вивчення матеріалів за темами наук. досліджень, для обміну досвідом, впровадження наук. досягнень. Порядок і умови таких В. регулюються спец. актами. *Л. П. Розумняк.*

ВІДРЯ́ДНА ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ — форма оплати праці робітників відповідно до кількості виготовленої ними продукції встановленої якості. В СРСР основою В. о. п. є відрядні розцінки. Величина їх залежить від *тарифної ставки*, складності і умов праці, *норми виробітку* або *норми часу* на виконання відповідної роботи. В межах відрядної форми оплати праці розрізняють відрядно-преміальну, відрядно-прогресивну, пряму відрядну, посередньо-відрядну та акордну системи *заробітної плати*. В. о. п. відіграє значну роль у підвищенні *продуктивності праці*, сприяє матеріальній заінтересованості робітників у виконанні планових завдань, поєднанню їхніх особистих інтересів з суспільними; стимулює підвищення *кваліфікації* робітників, розвиток нових форм *соціалістичного змагання*.

ВІДСА́ДОК — пагін, який до відокремлення від материнської рослини укорінюється на місці, де його прикривають землею. Див. *Вегетативне розмноження*.

ВІДСЛО́НЕННЯ гірських порід — виходи гірських порід на земну поверхню. Природні В. утворюються внаслідок дії текучих вод, морського прибою, *вивітрювання*, льодовиків тощо. Природні В. найчастіше зустрічаються в горах, долинах річок і балок, у ярах, на берегах морів, озер, лиманів. Штучні В. утворюються під час геол. та ін. робіт. Вивчення В. є важливим методом польових геол. досліджень.

ВІДСТА́ВКА — 1) В дореволюційній Росії у 18 ст.— звільнення від держ. служби (військ. і цивільної), в т. ч. й на прохання особи, яка звільняється. 2) В Рад. Збройних Силах — один з видів звільнення від служби офіцерів, генералів і адміралів (за досягненням граничного віку, за хворобою, іноді за власним бажанням) із зняттям з військового обліку. 3) В. у бурж. д-вах — складання своїх повноважень урядом або окремим його членом у зв'язку з винесенням *вотуму* недовір'я, внутр. суперечностями в уряді тощо.

ВІДСТІ́ЙНИК — 1) Споруда, де вода чи інша рідина, що повільно тече або перебуває у нерухомому стані, відстоюється, очищаючись від завислих речовин під дією сили тяжіння. Розрізняють В. (мал.) однокамерні (послідовно чи паралельно з'єднані з каналом) і багатокамерні; з мех. очищенням від наносів, гідравлічним промиванням та комбіновані; безперервної та періодичної дії. Споруджують В. з бетону, залізобетону, каменю або дерева. В. запобігають проникненню завислих речовин у турбіни ГЕС та зрошувальні канали, очищають воду в системах *водопостачання*, а також стічні води. Див. також *Водоочищення*. 2) Пристрій в машинах і установках, в якому відстоюються масло, бензин тощо.

ВІДТВО́РЕННЯ — процес безперервного відновлення суспільного *виробництва* матеріальних благ і послуг. В. є необхідною умовою існування суспільства за будь-якої сусп.-екон. формації. Воно включає В. *сукупного суспільного продукту, робочої сили, виробничих відносин*, а також окремих видів природних ресурсів і навколишнього середовища. В сучас. умовах, коли наука все більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу, важливе місце у відтворному процесі набуває В. *потенціалу науково-технічного*. Процес В. у своєму русі послідовно проходить фази виробн., *розподілу, обміну* і *споживання*. Визначальним є виробн. Теорію сусп. В. створив К. Маркс. Особливе значення має поділ Марксом всього сусп. виробн. на два підрозділи — виробн. *засобів виробництва* (I) і виробн. предметів споживання (II). Саме це дало можливість розв'язати проблему реалізації сукупного сусп. продукту. Соціальний характер В. визначається *способом виробництва*, панівним типом виробничих відносин. В. буває простим, якщо обсяг виробн. не змінюється, розширеним, коли масштаби сусп. виробн. збільшуються, і звуженим, коли обсяг виробн. зменшується. Просте В. характерне для докапіталістичних формацій, розширене — для капіталізму й соціалізму. Але мета розширення виробн. і шляхи її досягнення за капіталізму й соціалізму зовсім різні. За капіталізму розширене відтворення завжди підпорядковане гонитві буржуазії за збільшенням прибутку, відбувається циклічно (див. *Капіталістичний цикл*) через *економічні кризи* і спади виробн. В процесі розширеного капіталістичного В. відновлюються, з одного боку, матеріальні умови життя капіталістичного суспільства, з другого — капіталістичні відносини — створення багатства, яке зосереджується в руках капіталістів. В ході капіталістичного В. зростає *органічна будова капіталу*, відбуваються концентрація і централізація капіталу. Виробн. набуває все більш сусп. характеру, внаслідок чого загострюється осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. В. робочої сили за капіталізму відбувається як необхідний момент В. *капіталу* і відносин капіталістичної експлуатації. Відношення експлуатації при цьому не лише поновлюються, а й розширюються. Вираженням цього є розвиток способів виробн. *додаткової вартості*, збільшення її норми. В умовах *імперіалізму* і *загальної кризи капіталізму* характерним є зниження темпів розширеного В., неповне використання продуктивних сил, хронічне

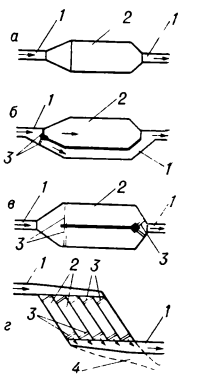

Відстійники:
а — однокамерний, послідовно з'єднаний з каналом; *б* — однокамерний, паралельно з'єднаний з каналом; *в* — двокамерний періодичної дії; *г* — п'ятикамерний; *1* — канал; *2* — камера; *3* — затвор; *4* — промивний канал.

недовантаження виробничого апарату капіталістичної пром-сті і хронічне *безробіття*. В умовах екон. змагання двох систем — соціалістичної і капіталістичної — бурж. д-ва намагається проводити різні заходи, спрямовані на інтенсифікацію розширеного В. Здійснюються великі капіталовкладення з держ. бюджету, надаються держ. позики монополіям на розвиток нових галузей, пов'язаних з науктех. революцією, гонкою озброєнь та утриманням держ. апарату. Мілітаризація економіки, характерна для сучас. капіталізму, деформує весь процес капіталістичного В. і загострює його суперечності, призводить до порушення пропорцій в розвитку г-ва, руйнує продуктивні сили. Все це свідчить про те, що капіталізм давно перетворився на величезне гальмо розвитку суспільства. На відміну від капіталістичного розширене В. за соціалізму, що грунтується на сусп. *соціалістичній власності* на засоби виробн., характеризується постійним і неухильним зростанням сусп. виробн. Воно не знає криз, розвивається планомірно, за єдиним нар.-госп. планом і підпорядковане *основному економічному закону соціалізму*. Соціалістична д-ва на основі використання *економічних законів* соціалізму свідомо регулює процес соціалістичного В., планомірно розподіляє засоби виробн. і робочу силу між галузями нар. г-ва, визначає обсяг *соціалістичного нагромадження* і споживання, забезпечує централізоване *управління народним господарством*, пропорційний і збалансований розвиток усіх ланок економіки. Пропорції В. встановлюються в інтересах безперервного розвитку соціалістичного виробн. на базі дедалі вищої техніки, з метою найповнішого задоволення зростаючих потреб суспільства, неухильного підвищення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Матеріальною основою і джерелом задоволення постійно зростаючих сусп. і особистих потреб трудящих в СРСР є В. сукупного сусп. продукту і *національного доходу*. Темпи їх зростання в соціалістичних країнах набагато перевищують темпи зростання в капіталістичних країнах. Для забезпечення розширеного соціалістичного В., безперервного науково-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва перевага надається В. засобів виробництва і, насамперед, знаряддям праці [див. *Випереджаючого (переважного) зростання виробництва засобів виробництва закон*]. В процесі соціалістичного В. здійснюється і В. робочої сили. Високі темпи соціалістичного В. реально забезпечують заг. зайнятість працездатного населення у виробничій та невиробничій сферах, підвищення життєвого і культ.-тех. рівня трудящих. Задоволення потреб у робочій силі відповідних кваліфікацій і спеціальностей забезпечується широким розвитком держ. системи підготовки кваліфікованих кадрів і навчанням нових спеціальностей. Все це позитивно позначається на зростанні *продуктивності праці*, підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, матеріального добробуту трудящих. В ході соціалістичного В. відбувається В. виробничих відносин. Це означає, насамперед, примноження і зміцнення соціалістичної власності у двох її формах— державній (загальнонародній) і колгоспно-кооперативній, зближення цих форм. Безперервно відтворюються і зміцнюються відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей; відбувається процес поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фіз. працею, що забезпечує досягнення більшої соціальної однорідності соціалістичного суспільства. Дедалі більшого значення набуває *відтворення природних ресурсів* (лісових, земельних та ін.) разом з охороною навколишнього середовища. В десятій п'ятирічці на ці цілі д-вою передбачено значні капіталовкладення. Особливістю соціалістичного В. в СРСР в сучас. умовах є все більша орієнтація на інтенсивне В. за рахунок зменшення екстенсивних факторів і тенденцій. Воно підпорядковується розв'язанню завдань по створенню *матеріально-технічної бази комунізму*, формуванню комуністичних сусп. відносин і *комуністичного виховання* людини. Процес соціалістичного В. здійснюється в умовах поглиблення екон. співробітництва країн *соціалістичної співдружності* і розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 23—24. Маркс К. Капітал, т. 1—2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 4. Ще до питання про теорію реалізації; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Багрий П. И. Динамика и структура общественного производства при социализме. К., 1971; Лось О. П. Суперечності розвитку капіталізму в країнах «третього світу» (Проблеми розширеного відтворення). Львів, 1972; Краснокутская Е. И. Важнейшие пропорции социалистического воспроизводства. К., 1976; Пропорции воспроизводства в период развитого социализма. М., 1976.

П. І. Багрій.

ВІДТВО́РЕННЯ ПРИРО́ДНИХ РЕСУ́РСІВ — відновлювання ресурсів природи, що відбувається без втручання людини або за її участю. Розрізняють вичерпні й невичерпні природні ресурси. До вичерпних відносять невідтворювані (більша частина корисних копалин), частково відтворювані (напр., грунти) та відтворювані (рослинність, тваринний світ та окремі види мінеральної сировини) природні ресурси.

Характерною властивістю відтворюваних ресурсів є те, що за умови раціональної експлуатації вони можуть через відповідний час частково або повністю відновлювати свій кількісний та якісний стан, напр., грунти — родючість, рослинність — видовий і кількісний склад, властивий певній ландшафтно-географічній зоні, тваринний світ — склад і чисельність, властиві кожному видові. Проте масштаби й темпи витрачання відтворюваних ресурсів не завжди відповідають можливостям відтворення їх. Надмірна експлуатація природних ресурсів, особливо в капіталістичних країнах, призводить до часткового або повного виснаження їх. За останнє тисячоліття лісистість Землі зменшилася майже на одну третину, меншими стали рибні ресурси річок, озер і навіть *Світового океану*, сотні видів тварин перебувають на грані зникнення. Для запобігання цим явищам велике значення, зокрема, має грунтовне вивчення природних екологічних систем, планування тих чи інших госп. заходів лише на основі знання закономірностей існування і розвитку цих систем. Природні екологічні системи вивчає *біогеоценологія*, яка є по суті наук. основою сучасного природокористування. Одним з найважливіших завдань сучасної науки є розробка методів і форм госп. діяльності, що сприяють не лише збереженню природних ресурсів, а й частковому відновленню їх.

Напрям природокористування визначається соціальними факторами. У деяких капіталістич. країнах (США, Японія, ФРН та ін.) виснаження природних ресурсів набуло катастрофічного характеру. У соціалістич. країнах В. п. р. проводиться планово, у держ. масштабах і дає відчутні екон. наслідки. В СРСР завдяки *рекультивації земель* с.-г. виробн. повернуто сотні тисяч гектарів порушених земель, щороку збільшується площа лісонасаджень, запроваджуються інтенсивні методи ведення лісового, рибного, мисливського г-в тощо. В усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи (в УРСР — 1960), в яких велике місце приділяється В. п. р. У 1968 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік», 1972 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». У 1977 прийнято «Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік». Проблемі захисту навколишнього середовища та поліпшення використання природних ресурсів велику увагу приділено в документах XXV з'їзду КПРС. У новій Конституції Радянського Союзу, прийнятій 1977, виявляється всебічне піклування Рад. д-ви про охорону і науково обгрунтоване раціональне використання всіх природних ресурсів, яке передбачає і В. п. р. У липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

Питання В. п. р. мають глобальне, загальносвітове значення. Рад. Союз та ін. соціалістичні країни виступили ініціаторами ряду міжнар. угод, пов'язаних з цією проблемою (міжнар. конвенції по ри-

бальству, 1946; по китобійному промислу, 1948; по боротьбі з забрудненням морів нафтовідходами, 1954; по охороні птахів, 1957, та ін.). Різнопланову роботу в справі В. п. р. проводить Міжнар. спілка охорони природи (МСОП), членом якої є і СРСР. Раціональне природокористування та В. п. р. є справою всього прогресивного людства.

Літ.: Лаптев И. П. Научные основы охраны природы. Томск, 1970; Географічні ландшафти і охорона природи. К., 1976; Природа України та її охорона. К., 1975.

М. А. Воїнственський.

ВІДТВО́РЕННЯ СТА́ДА — безперервний процес відновлення або збільшення чисельності поголів'я *стада* розмноженням і вирощуванням тварин замість тих, що вибули. Розрізняють просте В. с., при якому чисельність поголів'я у стаді за певний період (рік) не змінюється, та р о з ш и р е н е — яке передбачає збільшення поголів'я. В. с. в кожному г-ві визначається конкретними природними і екон. умовами, а також зоотех. вимогами до тварин. Необхідними умовами успішного В. с. є своєчасне осіменіння чи парування *ремонтного молодняка,* ліквідація неплідності самок та інфекц. хвороб тварин, повне збереження молодняка. Плануючи розширене В. с., враховують забезпеченість кормами і приміщенням для тварин. Щоб одержати ремонтний молодняк, у товарних г-вах виділяють племінні групи або ферми з кращих тварин, закуповують племінний молодняк, застосовують *штучне осіменіння* маток. Планування В. с. знаходить своє конкретне відображення в складанні плану обороту стада та визначенні раціональної структури стада.

Літ.: Скотарство. К., 1973.

І. В. Смирнов.

ВІДХА́РКУВАЛЬНІ ЗА́СОБИ — група лікарських речовин, що сприяють розрідженню і видаленню мокротиння. За механізмом дії розрізняють В. з. рефлекторної (настої трави термопсису, коренів іпекакуани, алтеї тощо) і прямої (ефірні олії, терпінгідрат, йодиди калію та натрію, гідрокарбонат натрію тощо) дії. Призначають при запальних захворюваннях дихальних шляхів і легень, що супроводяться кашлем з густим, важко відхаркуваним мокротинням.

ВІДХІ́Д — дії військ, які застосовуються для відведення підрозділів, частин чи з'єднань з-під удару противника й зайняття вигідного рубежу для оборони, проведення контратаки та ін. В. може бути з виходом з бою або без зіткнення з противником. В. гол. сил прикривається діями *ар'єргарду* з забезпеченням скритності. В. виконується тільки за наказом старшого начальника.

ВІДХІ́ДНИЦТВО — у дореволюційній Росії масовий тимчасовий відхід селян з свого господарства на заробітки в р-ни розвинених промисловості й сільського господарства. В найбільше поширилося в кін. 19 ст. (в Росії кількість відхідників перевищувала 6 млн. чол.). На Україні гол. районами відходу селян на заробітки були Полт., Черніг., Київ., Подільська і Волин. губернії. З зх.-укр. земель багато селян щороку шукало роботу за кордоном В Рад. Союзі соціалістичні перетворення в с. г. ліквідували причини, що породжували відхідництво.

ВІДХО́ДИ ВИРОБНИ́ЦТВА — залишки сировини, матеріалів або палива, що утворюються під час різних виробничих процесів. Напр., В. в. є колошниковий або борошняний пил, деревна або металева стружка, відрізки тканин чи шкіри тощо. Кількість відходів залежить від прийнятої технології виробн., якості вихідної сировини, розмірності матеріалів, організації виробничих процесів. Тех. прогрес дає змогу різко скоротити В. в., а також використовувати значну частину їх як сировину для одержання побічної продукції. В СРСР заходи, пов'язані зі зменшенням В. в. або їхньою утилізацією, включають у плани виробн. і матеріально-тех. постачання. Див. також *Комплексне використання сировини.*

ВІДЦЕНТРО́ВА СИ́ЛА — сила, з якою рухоме тіло діє на інші тіла (в'язі), що обмежують свободу його руху і змушують рухатись криволінійно. В. с. спрямована від центра кривини траєкторії тіла і чисельно дорівнює: $F = mv^2/R$, де m — маса тіла, v — його швидкість, R — радіус кривини траєкторії.

ВІДЦЕНТРО́ВІ НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА, еферентні нервові волокна — нервові волокна, по яких збудження передається від *центральної нервової системи* до робочих органів. В. н. в. по-різному впливають на органи і тканини, що ними іннервуються (див. *Іннервація*); одні В. н. в. збуджують діяльність органів, другі гальмують, треті (трофічні) впливають на обмін речовин і живлення тканин.

ВІДЧУ́ЖЕННЯ — філософсько-соціологічна категорія, що відбиває перетворення в класово-антагоністичних формаціях діяльності людей та її результатів на самостійну, чужу і пануючу над ними силу. Воно зумовлене стихійним соціально-антагоністичним поділом праці й пов'язане з приватною власністю на засоби виробництва. Основу всіх видів В. марксизм-ленінізм вбачає у В. праці, що виявляється в таких моментах: 1) внаслідок стихійного поділу праці й соціально-класового розшарування певний вид і спосіб діяльності не обирається людиною вільно, а примусово нав'язується їй силою зовнішніх обставин. Така праця поневолює працівника, однобоко формує його здібності, виснажує творчі сили; 2) змушений продавати свою робочу силу капіталістові, робітник під час процесу праці потрапляє в цілковите розпорядження експлуататора; тому він ставиться до своєї діяльності як до чогось чужого, йому не належного; 3) створений працею продукт, що являє собою опредметнені сили трудівника (див. *Опредмечування і розпредмечування*), стає власністю експлуататора, виступає як ворожа робітникові сила капіталу, засіб дальшого його поневолення. Оскільки праця становить основу і спосіб буття сусп. людини, а продукт праці є олюднена природа, то В. їх означає разом з тим В. від людини її людської сусп. сутності та природи. В галузі сусп. відносин В. знаходить свій вираз, насамперед, в *уречевленні* їх, тобто в опосередкуванні відносин між людьми товарним обміном та грошима. За цих умов людина зводиться до рівня знеосібленого представника свого товару, а речі (товар), навпаки, персоніфікуються (Див. *Фетишизм*). У сучас. капіталістичному суспільстві людина потрапляє в цілковиту залежність від стихії товарного ринку, стихійного ходу істор. розвитку, бюрократизованих соціальних інститутів (насамперед, *буржуазної держави*), що панують над людьми, диктують їм цілі і характер діяльності. В сфері духовної культури В. виявляється у створенні хибної ідеологічної свідомості, що набуває панівної сили (напр., *релігії*), в зростанні влади реакційних бюрократично-політ. інститутів над *духовним виробництвом,* у заміні справді гуманістичної культури її ерзацами — т. з. «масовою» та «елітарною» культурою, в розповсюдженні за допомогою *засобів масової інформації* ідеологічних штампів, стереотипів несамостійного мислення, фальшивих духовних цінностей, конформізму. На відміну від бурж. ідеологів та ревізіоністів, які проголошують вічність і нездоланність В., марксизм-ленінізм доводить, що воно є історично-минущим. В. усувається шляхом революц. перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах.

Літ.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1—2.

О. І. Яценко.

ВІДЧУТТЯ́ — відображення властивостей предметів об'єктивної дійсності, які безпосередньо впливають на *чуттів органи.* Природничонаукове обгрунтування матеріалістичної теорії В. дав І. П. Павлов у вченні про *вищу нервову діяльність.* В. людини є процес перетворення енергії зовн. подразнення у факт *свідомості.* Як психічний процес В.— результат тривалого істор. розвитку живих організмів, їхньої здатності активно реагувати на зовн. впливи. В. є функцією нервової системи. Ступінь довершеності В. залежить від ступеня розвитку нервової системи і органів чуттів. Специфіка людських В., їхня складність і досконалість зумовлені соціальними причинами, трудовою діяльністю. За допомогою В. здійснюється безпосередній зв'язок свідомості з зовн. світом. Як *відображення* об'єктивних властивостей речей В. є засобом *пізнання* дійсності. Разом з іншими формами чуттєвого відображення (*сприйманням* та *уявленням*) В. є вихідним ступенем пізнання. Правильно відображуючи об'єктивну реальність,

ВІДШАРУВАННЯ СІТКІВКИ

проходячи перевірку *практикою*, В. забезпечують орієнтування людини в навколишньому середовищі. *Відображення теорія* розглядає В. як копію, знімок з дійсності, як суб'єктивний образ властивостей об'єктивного світу. Діалектико-матеріалістичне вчення про В. протилежне ідеалістичному, яке розглядає В. у відриві від впливу матеріальних об'єктів, що спричинюють його.

В. досягають значного розвитку у тварин, відіграючи велику роль у їх взаємодії з оточенням. У людини внаслідок суспільно-виробничої практики та опосередкування психічних процесів словом В. набирають значно більшої чіткості та різноманітності. Окремими видами В. є *зір, слух, смак, нюх* та ін.

Літ.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Ананьев Б. Г. Теория ощущений. Л., 1961. *Д. Г. Елькін.*

Ф. Вієт.

ВІДШАРУВА́ННЯ СІТКІ́ВКИ — захворювання *ока*, при якому порушується зв'язок між сітківкою та прилеглим до неї з зовнішнього боку шаром пігментного *епітелію*. Первинне В. с., що є самостійним захворюванням, виникає раптово внаслідок травми, здебільшого в осіб із значною короткозорістю. При цьому утворюється розрив сітківки, куди потрапляє скловидне тіло, яке відшаровує сітківку. Вторинне В. с. спричинюється запальними, пухлинними захворюваннями ока, переродженням сітківки тощо. При вторинному В. с. звичайно розриву сітківки не буває. Лікування первинного В. с.— тільки хірургічне, вторинного — усунення осн. захворювання, що спричинило відшарування сітківки.

ВІДЩЕ́П в археології — уламок, відбитий рукою людини від шматка кременю або крем'яного *нуклеуса*. Має різні форми і розміри. За кам'яного, мідного і бронзового віків з В. виготовляли знаряддя праці.

ВІ́ДЬМА — за народними повір'ями, зла чаклунка, прислужниця *диявола*, яка нібито володіє надприродною здатністю завдавати шкоди живим істотам. Перекази про В. знайшли відображення в фольклорі та худ. л-рі (В. Шекспір, Й.-В. Гете, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та ін.).

ВІ́ДЬМИНІ МІ́ТЛИ — захворювання рослин, що супроводяться ненормальним кущоподібним розростанням гілок (здебільшого безплідних). Виникають внаслідок ураження рослин деякими голосумчастими грибами (В м. вишні, граба), *іржастими грибами* (В. м. хвойних порід), *вірусами* (В. м. картоплі) або комахами. З метою боротьби із захворюваннями рослини обробляють бордоською рідиною, обрізають хворі гілки, іноді знищують цілі рослини.

ВІЕ́ЙРА УА́ЙТ (Vieira White) Хільберто (н. 5.IV 1911, Медельїн) — діяч комуністичного і робітничого руху Колумбії. В 1930 брав участь у заснуванні Компартії Колумбії (КПК). Журналіст за фахом. У 1939—47 — голова КПК. У 1947—58 і з 1966 — генеральний секретар ЦК КПК. В 1958—66 — політ. секретар ЦК КПК. В 1937—47 — депутат парламенту. За революц. діяльність зазнавав переслідувань властей. Автор статей з питань нац.-визвольного руху. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1976).

ВІЄЛЬГО́РСЬКІ — російські музичні діячі, брати, графи. 1) Матвій Юрійович [15(26). IV 1794, Петербург — 21.II (5.III) 1866, Ніцца, похований в Петербурзі] — віолончеліст. Один з організаторів Симф. (40-і рр.) і Концертного (1850) т-в у Петербурзі, а також один з керівників і перших директорів Рос. муз. товариства (1859). 2) Михайло Юрійович [31.X (11.XI) 1788, Петербург — 28.VIII (9.IX) 1856, Москва] — композитор. Влаштовував концерти класичної музики, в яких виступали Ф. *Ліст*, Г. *Берліоз*, Р. *Шуман*. В. надавав значну підтримку М. *Глинці*, А. *Рубінштейну* та М. *Рубінштейну*, сприяв організації лотереї, на кошти від якої було викуплено з кріпацтва Т. *Шевченка*. Автор опери «Цигани» (1838) та інструм. музики.

ВІЕ́РУ Григоре Павлович (н. 14.II 1935, с. Перерита Брічанського р-ну Молд. РСР) — молдавський рад. поет. Друкуватися почав 1954. Перша зб. «Тривога» (1957). Осн. мотив творчості В.— любов до життя, землі, праці, пісні (зб. «Добрий день, сніжинки», 1961; «Вірші», 1965; «Ім'я твоє», 1968 та ін.). Співавтор «Букваря» (1970) для молдавських шкіл. Видав кілька збірок творів для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл.— Имя твое. «Дружба народов», 1967, № 1.

ВІЕ́Т, В'єт (Viète) Франсуа (1540, Фонтене-ле-Конт — 13.XII 1603, Париж) — французький математик. За освітою юрист. У 1591 запровадив буквені позначення для коеф. рівнянь (подібно до позначень невідомих величин), що дозволило виразити властивості рівнянь та їх коренів заг. формулами. Розробляв методи розв'язування *алгебраїчних рівнянь* 2-го, 3-го і 4-го степенів, знайшов залежність між коеф. і коренями алгебр. рівнянь. В. розв'язав задачу про визначення всіх елементів плоского або сферичного *трикутника* за трьома даними, розклав cos *nx* та sin *nx* за степенями cos *x* і sin *x*. В. першим розклав $2/\pi$ у *нескінченний добуток*.

ВІЖЕНЕ́Р (Vigenere) Блез де (1523—96) — французький історик і дипломат. Автор «Опису Польського королівства і суміжних з ним країн» (1573). Крім відомостей про кордони, населення, держ. устрій тощо Польщі та її сусідів (Рос. д-ви і татар), у праці вміщені матеріали й про Галичину (з містами Львів, Перемишль, Кросно, Ярослав, Стрий), Волинь (Кременець, Брест, Луцьк, Володимир) та Поділля з м. Кам'янцем. В. склав перелік волинських міст 16 ст. Найбільш вірогідними в «Описі» є відомості з географії й етнографії та про характер г-ва цих територій.

ВІЗ ВЕ́ЛИКИЙ І ВІЗ МАЛИ́Й — народна назва двох сузір'їв пн. півкулі зоряного неба: *Великої Ведмедиці* та *Малої Ведмедиці*.

ВІ́ЗА (франц. visa, від лат. visus — побачений, переглянутий) — 1) Напис на документі, що надає йому юридичної сили, свідчить про його справжність. 2) В міжнар. праві — відмітка в закордонному паспорті чи документі, що його замінює, про дозвіл особі, якій він належить, в'їздити на тер. певної д-ви, перебувати на ній або проїздити через неї, а також виїжджати за її межі.

ВІЗАНТИНОЗНА́ВСТВО, візантиністика — галузь *медієвістики*, що являє собою комплекс гуманітарних наук, які вивчають історію, економіку, право, культуру, мистецтво і мову *Візантії*. Як особлива галузь знання В. оформилося в 2-й пол. 19 ст. Спочатку В. зводилося до видання, коментування і перекладу візант. писемних пам'яток. У кін. 19 — на поч. 20 ст. інтенсивно розвивалося вивчення історії та мистецтва Візантії. Найзначнішими представниками рос. дореволюц. В. були В. Г. *Васильєвський* і Ф. І. *Успенський*. Розвиток рад. марксистського В. почався в 30-х рр. 20 ст. Рад. візантиністи вивчають широкі проблеми соціально-екон. і політ. історії Візантії (Н. В. *Пигулевська*, М. Я. Сюзюмов, А. П. Каждан, Г. Л. Курбатов, З. В. Удальцова та ін.), відносини Візантії з Руссю і слов'янами, народами Кавказу (М. В. Левченко, Г. Г. Литаврин, С. Г. Каухчишвілі та ін.). Значний внесок у вивчення візантійського мистецтва зробив В. М. *Лазарєв*. У 1967 видано «Историю Византии» (М., тт. 1—3). Видається «Византийский временник» (з 1894 до 1927 вийшло 25 томів, нова серія виходить з 1947, вийшло 38 томів).

Літ.: Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969; Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). Л., 1975. *З. В. Удальцова.*

ВІЗА́НТІЙ — давньогрецький *поліс* на європейському боці протоки *Босфор*. Засн. бл. 660 до н. е. В 330 став столицею *Східної Римської імперії* і перейменований на *Константинополь*. З 1453 називається *Стамбул*.

ВІЗАНТІ́ЙСЬКЕ ПРА́ВО — право, що діяло у Візантії (6—15 ст.). Склалося на основі *римського права*. Осн. джерела В. п.— закони імператорів, насамперед *кодекс Юстініана*. Для В. п. характерним було те, що в ньому діяли паралельно норми церк. і світського права. Вони об'єднувались у збірниках «Номоканонах» (з 6 ст.). До офіц. збірників В. п. належать *Еклога* та видані в 9 ст. Прохірон, Епанагога, Василіки. Слов'янська колонізація Візантії зумовила видання Землеробського закону (7—8 ст.), де норми В. п. поєднувались із слов'янським *звичаєвим правом*. Серед приватних збірок В. п. особливу популярність здобуло *Шестикнижжя Арменопула* (1345). Норми В. п. були запозиче-

ні багатьма феод. країнами. Воно діяло у Греції, Молдавії, Волощині, було одним з джерел феод. права Вірменії та Грузії. В Росії В. п. діяло на території Бессарабії аж до 1917. *М. М. Страхов.*

ВІЗАНТІЯ, Візантійська імперія — держава, що виникла в 4 ст. під час розпаду Римської імперії в її сх. частині та існувала до серед. 15 ст. Назву дістала від давньогрец. *поліса* на узбережжі Босфору — *Візáнтія,* який імп. *Константин I* 330 перетворив на столицю д-ви — Константинополь. До складу В. в період її найвищого розквіту входили значна частина Балканського п-ова, Мала Азія, Сірія, *Палестина,* Єгипет, Кіренаїка, частина *Месопотамії,* Зх. Вірменія і Грузія, *Херсонес* Таврійський, о-ви Кіпр і Кріт. У В. держ. мовою в 4—6 ст. була латинська, потім грецька. Історію В. поділяють на три осн. періоди. 1-й період (4 — серед. 7 ст.) характеризувався розкладом рабовласницького ладу і початком формування феод. відносин. Особливостями агр. устрою В. у порівнянні з Зх. Європою було збереження вільного селянства і сел. общини, поширення *колонату* і довгострокової оренди, застосування нових форм рабської праці. В. мала торг. зв'язки з багатьма країнами. За рівнем розвитку ремесла і торгівлі, ступенем інтенсивності міськ. життя В. в той період значно випередила країни Зх. Європи. За правління імп. *Юстініана I* (527—565) було проведено адм. і законодавчу реформи, зміцнено централізацію д-ви, створено сильну армію. Це дало можливість В. 533—534 завоювати д-ву *вандалів* у Пн. Африці, 555 — королівство *остготів* в Італії, Пд.-Сх. Іспанію. В останні десятиліття 6 — на поч. 7 ст. В. вступила в смугу внутр. занепаду і зовнішньополіт. невдач. Загострилася класова боротьба, що вилилася в повстання в армії, до якого приєдналися широкі нар. маси. В 602 імп. Маврікія (582—602) було страчено, престол зайняв начальник *центурії* Фока. За його правління (602—610) у В. почалася громадян. війна, яка ослабила імперію. В кін. 6 — на поч. 7 ст. значну частину тер. В. заселили *слов'яни.* У 70-х рр. 7 ст. на пн.-зх. кордоні В. виникла велика слов. і протоболгарська д-ва — Болгарія. В 636—642 *араби* завоювали у В. Сірію, Палестину, Верхню Месопотамію і Єгипет, 693—698 — володіння в Пн. Африці. В Італії *лангобарди* захопили у В. значну частину її територій. 2-й період історії В. (серед. 7 — поч. 13 ст.) був часом інтенсивного розвитку феодалізму. В. стала грецькою, а з 11—12 ст. (після тимчасового приєднання Болгарії) — греко-слов. д-вою. Незважаючи на тер. втрати, вона залишалася однією з наймогутніших д-в Середземномор'я. У 8—9 ст. в зв'язку з поселенням на тер. В. слов'ян, у яких панували общинні відносини, значно посилилася вільна сел. община, близька до *марки.* Проте до 10 ст. зміцніло велике феод. землеволодіння, і феодали почали наступ на вільну общину. Спроби деяких імператорів *Македонської династії* (867—1056), що спиралися на чиновницьку знать і торг.-ремісничі кола Константинополя, затримати процеси обезземелення общинників, розклад сел. общини і утворення феод. вотчин успіху не мали. До 10 ст. феодалізація В. в основному була завершена. Відбувалося закріпачення селян і перетворення їх на пáриків (феодально залежних селян). Поступово зникала рабська праця. Експлуатація селян феодалами поєднувалась із збиранням централізованої ренти на користь д-ви. Візант. міста після занепаду в 7 — серед. 9 ст. знову відродилися. Центр. фігурою в ремісничому виробництві став вільний ремісник. Утворилися торг.-ремісничі корпорації, діяльність яких регламентувала д-ва. Візант. мореплавство й торгівля, незважаючи на конкуренцію арабів і *норманнів,* все ще відігравали провідну роль у басейні Середземномор'я. В 9—10 ст. значно зросла торгівля В. з країнами Балканського п-ова і Причорномор'я. В серед. 10 ст. В. відвоювала у арабів Верхню Месопотамію, частину Малої Азії і Сірії, о-ви Кріт і Кіпр. Посилився вплив В. у Вірменії і Грузії. За *Василія II* Болгаробійці (976—1025) В. завоювала Зх.-Болгарське царство (1018). В 9—11 ст. велику роль у зовн. політиці В. відігравали взаємовідносини з *Київською Руссю.* Після облоги Константинополя військами київ. князя *Олега* (907) візантійці змушені були 911 укласти вигідний для Русі торг. договір. Він сприяв розвиткові торг. зв'язків між двома д-вами по *«шляху з варягів у греки».* В 941 і 944 київ. князь *Ігор* здійснив походи на В., внаслідок яких 944 було укладено договір, що забезпечував інтереси Русі на Чорному м. В останній третині 10 ст. між В. і Київ. Руссю (за князя *Святослава Ігоровича*) точилася боротьба за Болгарію. За правління *Володимира Святославича* з В. було укладено союз з метою допомогти візант. імп. Василію II придушити феод. заколот всередині В. Василій II змушений був погодитися на шлюб своєї сестри Анни з київ. князем Володимиром. Цей акт, а також *хрещення Русі* в кін. 10 ст. посилили її політ. і культ. зв'язки з В. Після розквіту, яким позначилося правління дин. *Комнінів* (1057—59, 1081—1185), В. в останні десятиліття 12 ст. за дин. *Ангелів* (1185—1204) назавжди втратила свою могутність. 3-й період історії В. (1204—1453) характеризувався посиленням феод. роздробленості, занепадом центр. влади, постійною боротьбою проти іноз. завойовників. З'явилися елементи розкладу феод. господарства. Частину тер. В. захопили *хрестоносці* і утворили на ній *Латинську імперію.* Поряд з цим на тер. В. виникли незалежні грец. д-ви: Нікейська імперія, *Трапезундська імперія,* Епірська держава (див. *Епір*). В 1261 нікейський імп. Михаїл VIII Палеолог відновив Візант. імперію. На престолі утвердилася дин. *Палеологів* (1261—1453). Проте В. не відродила своєї колишньої могутності. В останні роки існування вона була невеликим феод. князівством. У 1453 Константинополь завоювали турки-османи. На поч. 60-х рр. 15 ст. Візант. імперія припинила своє існування, її територія ввійшла до складу *Османської імперії.*

В. була центром своєрідної культури, яка складалася під впливом римської, грецької і елліністичної (див. *Еллінізм*) традицій. Освіта. Поч. освіту у В. здобували в приватних школах граматистів з 6—8 років. Розвинута була й домашня освіта, в т. ч. жіноча. Центрами освіти і культури (до 7 ст.) були Афінська школа, александрійські мед. і філос. школи,

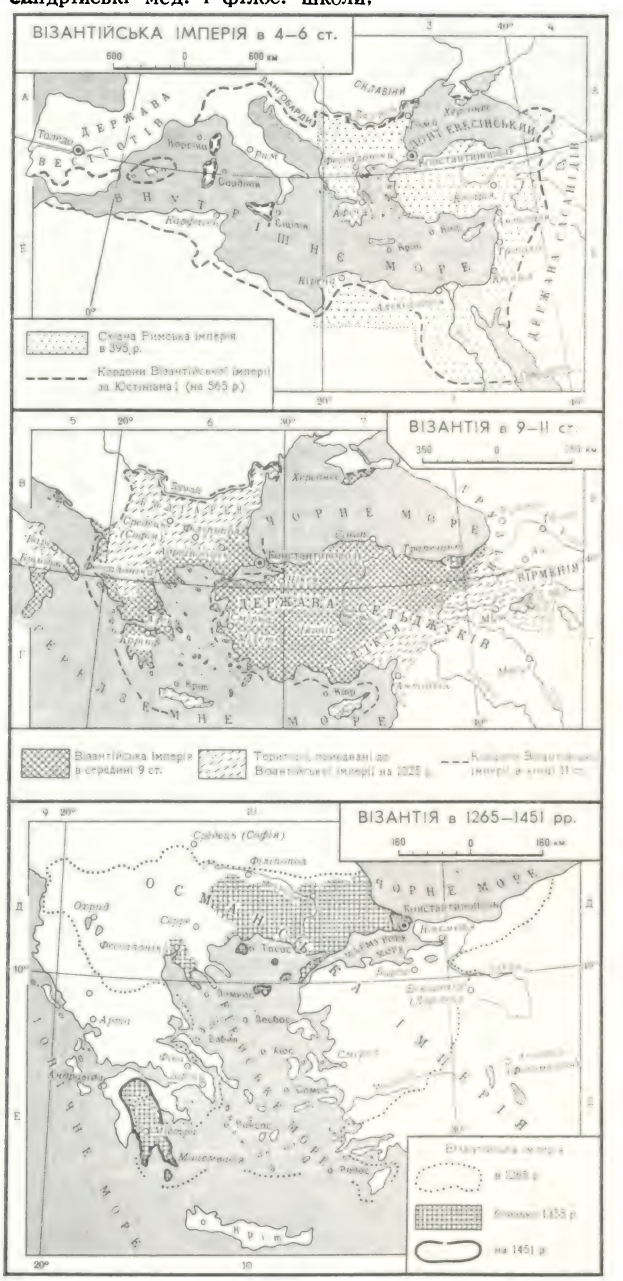

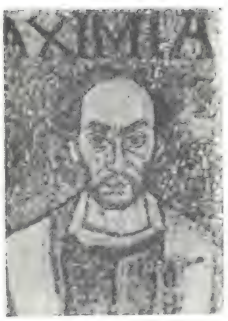

Архієпископ Максиміан. Фрагмент мозаїки «Імператор Юстініан з почтом» із церкви Сан-Вітале в Равенні. До 547.

риторичні школи Гази й Кесарії, Школа права в Бейруті. Всі вони мали б-ки. Після 7 ст. на перше місце вийшла Константинопольська вища школа (засн. 425). В серед. 9 ст. в столиці було відкрито Магнаврську школу, у серед. 11 ст.— юрид. і філос. школи — держ. установи, що готували чиновників. У кін. 11 ст. було організовано вищу богословську Патріаршу школу. Богословські заклади були й в ін. містах. У 12 ст. церква взяла опіку над вищою школою і поклала на неї обов'язок боротися з *єресями*. Після 1204 вища школа у В. перестала існувати. Держ. навч. заклади почали витіснятися школами при монастирях. Математика та природничі науки. Візант. математика 4—6 ст. зводилася в основному до коментування античних класиків. Прокл Діодах (410—485) прокоментував 1-у книгу «Начал» *Евкліда*, намагався довести його аксіому про паралельність. Ісидор Мілетський (5—6 ст.) розмножив твори *Архімеда* (з коментарем Євтокія Аскалонського, 6 ст.). Значна увага приділялася задачам *квадратури круга* та *подвоєння куба*. В деяких питаннях візант. наука пішла далі від античної. Так, Іоанн Філопон (6 ст.) прийшов до висновку, що швидкість падіння тіл не залежить від їхньої ваги; Анфімій з Тралл запропонував нове пояснення дії запалювальних дзеркал. Піднесення природничих наук почалося з серед. 9 ст., особливо вони розвинулися в 13—14 ст. Так, учений-енциклопедист Лев Математик (9 ст.) уперше застосував літери як алгебр. символи. В серед. 13 ст. коментатор *Діофанта* Максим Плануд написав «Арифметику за взірцем індійців» і в цій роботі використав *арабські цифри*. Його учень Мануїл Мосхопулос досліджував *магічні квадрати*, при побудові яких застосував циклічні перестановки (див. *Комбінаторний аналіз*). У 14 ст. Іоанн Педіасім написав «Геометрію» і трактат про подвоєння куба, а Ісак Аргір — «Геодезію» і трактат про добування квадратних коренів. Пізньовізант. вчені цікавилися досягненнями араб. та перс. математики і природознавства, що стимулювало, певною мірою, появу їхніх власних творів («Астрономія в трьох книгах» Феодора Мелітініота, 1361). В *космології* панували традиційні уявлення, одні з яких були пов'язані з біблійною концепцією, інші відображали досягнення елліністичної науки, зокрема поняття про кулястість Землі. В 14 ст. Никифор Григора пропонував реформу *календаря* і передбачав *затемнення* Сонця. Астр. спостереження були підпорядковані запитам поширеної у В. *астрології*. В хімії візантійці мали практичні навички, потрібні для виробн. *барвників*, кольорової поливи, скла тощо. *Алхімія* була поширена в ранньовізант. період і, можливо, з нею пов'язане найвидатніше хім. відкриття того часу — винахід у кін. 7 ст. «грецького вогню» (займистої суміші нафти, селітри тощо, яку використовували для обстрілу ворожих кораблів та укріплень). Зоологія, ботаніка й агрономія у В. були описовими.

В. мала розвинуту медицину. В 4 ст. лікар Орібасій з Пергама склав мед. енциклопедію, лікар Нікіта — підручник з хірургії. В Константинополі існували лікарні з спец. відділеннями (хірургічним і жіночим), а також мед. училища, створені при цих лікарнях. У 11 ст. Симеон Сіф написав книгу про властивості їжі, Ніколай Мірепс склав посібник з фармакопеї (13 ст.), Іоанн Актуарій (14 ст.) у мед. творах висвітлив свої практичні спостереження.

Філософія В., як і всі інші сфери духовного життя, перебувала під опікою церкви й набрала схоластичного характеру. В 4—7 ст. розвивався *неоплатонізм* (Ямвліх, Прокл), який, з одного боку, був використаний для інтерпретації християнського віровчення (Псевдо-Діонісій Ареопагіт), з другого,— став ідейним джерелом єресей. У 8—9 ст. поширилися єретичні вчення *іконоборства* і павлікіанства (див. *Павлікіани*), в яких відобразилися антифеод. настрої селян і міських низів. У кін. 9 — на поч. 13 ст. розвинулося вчення богомилів про боротьбу доброго і злого начал, в якому відбилися уявлення про класову боротьбу в феод. суспільстві; розгорнулася боротьба між *номіналізмом* й *реалізмом*, розвивався *раціоналізм* (учення Михаїла Пселла, Іоанна Італа). В 13—15 ст. загострилася боротьба між прогресивними раціоналістичними течіями, які відстоювали право з позицій розуму критикувати положення віри (Варлаам), і реакційно-містичним ученням Григорія Палами про внутр. споглядання як засіб досягнення вічного блаженства в потойбічному світі.

У В. значно розвинулася історична наука. *Євсевій Кесарійський* зробив спробу викласти всесвітню історію з найдавніших часів до 324 до н. е., в т. ч. старод. історію Пн. Причорномор'я. *Прокопій Кесарійський* і *Агафій* висвітлили історію В. за правління імп. Юстініана. Разом з тим в їхніх творах подано відомості про слов'ян. У кін. 6—10 ст осн. істор. жанром візант. істориків (Іоанна *Малали*, Феофана Сповідника, *Феофілакта Сімокатти*, Георгія *Амартола*) стали всесвітньо-істор. *хроніки*. В творах цих істориків значне місце відведено історії слов'ян (зокрема їхньому вторгненню та розселенню на тер. В.). В серед. 11—12 ст. візант. історики (*Лев Діакон*, Нікіта Хоніат та ін.) прагнули описати події, свідками яких вони були. Деякі з них (Нікіта Хоніат) виступили проти культу імператорської влади. З 13 ст. почався занепад візант. істор. науки. Початок візантійської юридичної науки було покладено систематизацією *римського права*, до якого додано ряд положень, характерних для доби феодалізму. Візант. юрид. наука вивчала також *канонічне право*. Особливо вона почала розвиватися з серед. 11 ст., з часу заснування в Константинополі вищої юрид. школи. Значного розвитку у В. набула кодифікація норм права, найбільшим досягненням якої було створення 529—534 зводу законів імп. Юстініана. Осн. складовими частинами цієї кодифікації були *дигести*, *інституції* та *кодекс Юстініана*. Див. також *Візантійське право*.

Література В. відзначається самобутністю, багатством нових форм і жанрів. Її історію ділять на три осн. періоди. В першому періоді (4—6 ст.) вона продовжувала традиції античної л-ри, водночас на ній позначилася християнська ідеологія: поети Нонна (4—5 ст.), Агафій, Павло Сіленціарій (6 ст.). В церк. ліриці уславився Роман Солодкоспівець (5—6 ст.). Розвивалась *агіографія*. У другому періоді (7—9 ст.) з посиленням ролі церкви почали переважати жанри церк. л-ри (Андрій Крітський, Іоанн Дамаскін, Феодор Студіт). Світські твори писали поети Касія, Іоанн Граматик, Ігнатій, патріарх Фотій. Розвивалася нар. творчість. В останньому, третьому періоді (10—15 ст.) були поширені різні жанри церк. і світської, худож. і наук. л-ри. Найвідоміші письменники того періоду: імп. *Константин VII* Багрянородний, Свіда, Симеон Метафраст та ін. Представники придворної л-ри — Михаїл Пселл, Христофор Мітіленський (11 ст.), Мануїл Олобол, Мануїл Філ (13—14 ст.). Була поширена сатира, переважно анонімна: «Тіларгон», «Поріколог» (12 ст.).

Архітектура В. формувалася на тех. і художній спадщині Старод. Риму й розвивалася у взаємозв'язках з архітектурою країн Європи і Бл. Сходу. Високого рівня досягли техніка цегляного мурування й склепінчастих перекрить, оздоблення інтер'єрів храмів *мозаїками* та *фресками*. Для 5—8 ст. характерні великі споруди й комплекси, базилікальні (церква Іоанна Студіта, бл. 463; *базиліки* в Херсонесі та ін.) й центрально-купольні (церква Сан-Вітале в Равенні, 526—547) типи християнських храмів. Найвидатнішою пам'яткою того періоду є *Софії храм* у Константинополі (532—537, архітектори Анфімій з Трал та Ісидор з Мілета). В 9—12 ст. поширювався хрестово-купольний тип споруд [монастирські храми в *Дафні* поблизу Афін, 11 ст.; церква св. Феодора (Кілісе-Джамі) в Константинополі, 11 ст.; Хосіос Лукас у Фокіді, 10—11 ст.; церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10—13 ст.]. У 13—15 ст. будували невеликі споруди з багатою орнаментацією фасадів (монастирський комплекс Містра на Пелопоннесі, 13—15 ст.; церква Апостолів у Салоніках, 1312—15). Візант. архітектура відіграла значну роль у розвитку архітектури країн Сх. та Пд. Європи, Бл. Сходу, Кавказу, про що свідчать пам'ятки 6—8 ст. на тер. Вірменії та Грузії.

Образотворче мистецтво В. в ранній період своєї історії зберігало античні традиції, які пізніше були витіснені середньо-

вічною системою худож. образності. Провідну роль у мист. відігравав живопис, що поєднував площинність зображення з гострою емоційною виразністю. Широко розвивалося мист. настінних розписів (мозаїка з застосуванням *смальти*, в т. ч. золотої, і фреска, яку часто закінчували *темперою*), в яких уже в 6 ст. визначилося абстрактне (духовне) начало (напр., мозаїки церкви св. Віталія в Равенні). До 10 ст. склалася послідовна система розміщення сюжетів на стінах і склепіннях хресто-

Циркові вистави. Частина диптиха. Слонова кістка. 517. Державний Ермітаж. Ленінград.

во-купольного храму. Відомі мозаїки, що збереглися в храмі Софії в Константинополі (9—12 ст.), церкві монастиря Дафні поблизу Афін (11 ст.), церкві монастиря Хора (Кахріє-Джамі) в Константинополі (14 ст.). Гол. видом станкового живопису став *іконопис*. Ранні ікони виконувалися восковими фарбами, пізніше — темперою на дошках (ряд таких творів зберігається в Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва та ін.). Книжкова *мініатюра*, яка набула великого розвитку, представлена творами церковного й світського змісту — спочатку на сувоях («Сувій Ісуса Навіна», копія 7 або 11 ст. з більш раннього твору), а потім в кодексах (віденська «Книга буття», 6 ст.; «Хлудовський псалтир», 9 ст.). У скульптурі В. зникала кругла статуя, переважало мист. рельєфу й дрібна пластика. Велику роль у худож. культурі В. відігравало декоративно-ужиткове мист. (перегородчаста емаль, ювелірна справа, різьблення на слоновій кістці, худож. ткацтво і склоробство), яке довго зберігало традиції античного худож. ремесла і дало нові технічні й стильові вирішення.

Світський театр у В. був спадкоємцем античного театру. В 4 ст. у Константинополі існувало 4 театри, в яких виставлялися *міми* й *пантоміми*, а також злободенні огляди. Церква знищила традиції античного театру у В., бо вважала лицедійство язичницьким елементом, ворожим християнській релігії. Згідно з соборними рішеннями й апостольськими постановами 6 ст. акторів виключали з християнських общин, руйнували театр. споруди, знищували рукописи з текстами драм. творів. Особливо жорстоко церква розправлялася з мімами, проте їхні традиції продовжували жити в нар. масах. З метою реліг. пропаганди візант церква культивувала в храмах біблійну та *літургійну драму*. Біблійні драми: «Діалог про самовластя» (поч. 4 ст.), «Сусанна» Іоанна Дамаскіна (8 ст.), «Христові страждання», приписувані Григорію Назіанзину або Богослову (13 ст.). Найдавніші зразки літургійної драми — «Омовіння ніг», відоме на Русі з 12 ст., та «Пішне дійство», поширене в Росії з 17 ст. З візант. театром ознайомились руська княгиня Ольга та її придворні в Константинополі 957. Під впливом візант. придворного побуту виступи нар. акторів— *скоморохів* культивувалися і на княжому дворі в Києві.

У світській професійній музиці, яку виконували при імператорському дворі, були поширені акламації, в т. ч. евфемії,— вітальні вигуки й славослів'я, що становили частину *літургії;* в культовій — молитовне читання речитативного складу і молитовний спів — псалмодія. Пізніше, під впливом народнопісенної творчості, в церк. спів було введено пісенно-поетичні імпровізації — тропарі, які розвинулися в *гімни* — рід реліг.-філос. пісенної лірики. Поет Роман Солодкоспівець (6 ст.) створював т. з. кондаки — складні композиції з гімнів з хоровим рефреном. Видатними творцями багатострофних пісенно-гімнічних композицій — канонів (7—8 ст.) були Андрій Крітський, Іоанн Дамаскін, Косма Майюмський, співачка і поетеса Касія (9 ст.). З 9—10 ст. муз. культура В. поступово занепадала.

Культурна спадщина В. стала предметом спец. вивчення (див. *Візантинознавство*). Наука, мистецтво, освіта і література В. справили значний вплив на розвиток культури багатьох країн Азії, Пн. Африки, Європи, зокрема Болгарії, Чехії, Польщі, Румунії, Київської Русі. Після запровадження християнства в давньорус. д-ві творчо використовували культурні досягнення В. для розвитку власної культури. На Русі були відомі твори візант. учених і письменників, зокрема хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, житія святих («Четьї-Мінеї»), *апокрифи*, повість «Александрія». В церк. співі використовували деякі теоретичні основи культового співу В. (напр., осьмогласіє). Давньорус. архітектори в 10—11 ст. творчо опанували досягнення буд. техніки і худож. майстерності візант. архітектури, що позначилося на таких спорудах, як *Десятинна церква* і *Софійський собор* у Києві, *Спаський собор* у Чернігові, Софійський собор у Новгороді (1045—50). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: История Византии, т. 1—3. М., 1967; Кулаковский Ю. А. История Византии, т. 1—3. К., 1910—15; Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. М., 1959; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967; Удальцова З. В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии. М., 1974; Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). Л., 1975; Каждан А. П. Византийская культура (X—XII вв.). М., 1968; Памятники византийской литературы, т. 1—2. М., 1968—69; Византийская литература. М., 1974; Всеобщая история архитектуры, т. 3. Л.—М., 1966; Лазарев В. Н. История византийской живописи, т. 1—2. М., 1947—48; Искусство Византии в собраниях СССР, ч. 1—3. М., 1977; Асафьев Б. Византийская музыкальная культура. В кн.: Неф К. История западноевропейской музыки. Пер. с франц. М., 1938.

З. В. Удальцова (історія),
Я. О. Матвіїшин (наука),
А. О. Пашкова (філософія),
Ю. С. Асєєв (архітектура),
В. М. Полевий (образотворче мистецтво). *Р. Я. Пилипчук* (театр).

ВІЗЕ Володимир Юлійович [21.II (5.III) 1886, Царське Село, тепер м. Пушкін — 19.II 1954, Ленінград] — російський рад. учений, полярний дослідник, чл.-кор. АН СРСР (з 1933). З 1928 працював у Арктичному ін-ті; з 1945 — професор Ленінгр. ун-ту. Учасник полярної експедиції Г. Я. Сєдова (1912—14), експедиції на «Малигіні» 1924, 1928, 1931. Наук. керівник рад. арктичних експедицій на «Георгії Сєдові» (1930), «Літке» (1934) та ін. Розробляв питання прогнозів льодовитості, океанографії арктичних морів, циркуляції атмосфери. Іменем В. названо острів у Карському м., льодовик, мис і бухту на о. Нова Земля. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Літ.: Буйницкий В. Х. Владимир Юльевич Визе. Л., 1969.

ВІЗЕЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Візе в Бельгії) — другий вік ранньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. У межах України відклади В. я. (вапняки, пісковики, мергелі, глини тощо) поширені в Донбасі, на пд. схилі Воронезького кристалічного масиву, в Дніпровсько-Донецькій западині. Потужність їх від 150 до 1300 м. З ними пов'язані родовища нафти й газу, вугілля, флюсових вапняків і доломітів. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

ВІЗИР (нім. Visier — забрало, приціл) — 1) Прицільний пристрій з прорізом. 2) Рідко вживана назва *видошукача*. 3) Оптичний прилад, яким визначають відхилення літального апарата від заданого курсу під впливом вітру. 4) Прилад для візування — суміщення візирної (оптичної) лінії астрономічних або геодезичних інструментів з напрямом на обрану точку віддаленого предмета або на небесне світило. 5) Візир, або візер (араб.) — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах.

ВІЗИТАЦІЯ (лат. visitatio — огляд) — у міжнародному праві примусовий огляд у *відкритому морі* судна та перевірка його документів військ. кораблем іншої держави. В мирний час В. можна здійснювати лише у випадках, передбачених міжнар. угодами. У воєнний час В. допускається тоді, коли торг. судно нейтральної д-ви підозрюється в намаганні допомогти воюючій стороні.

ВІЗНИ́ЧИЙ — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря В.— *Капела* (0,1-ї *зоряної величини*). В пн. і серед. широтах СРСР його видно восени, взимку і навесні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВІ́Ї — коротке жорстке волосся, розташоване в 2—3 ряди на передньому краю повік у людини і ссавців. В. захищають рогівку ока від сторонніх тіл (напр., часточок пилу). При неправильному положенні В. можуть постійно подразнювати рогівку, спричинювати *кон'юнктивіт, блефарит*.

ВІ́Й — персонаж української міфології. За нар. легендами, В.— присадкувате, кремезне чудовисько з величезними, аж до землі, повіками. При їх піднятті з очей В. нібито летять блискавки й буревії. На основі нар. легенд, почутих в с. Прохорівці на Черкащині, М. В. Гоголь створив повість «Вій».

ВІЙКИ́ — тонкі нитко- або щетинковидні вирости поверхні клітин, здатні до ритмічного руху. В. властиві *інфузоріям* та зовн. покривам *війчастих червів, черевовійчастих червів, немертин* та деяких ін. безхребетних тварин і їхніх вільноплаваючих личинок. У хребетних тварин і людини В. мають тільки деякі спец. клітини, напр. епітелій дихальних шляхів, *евстахієвих труб*, матки тощо. Рух В. забезпечує пересування вкритих ними безхребетних тварин у рідкому середовищі, виведення з організму людини і багатьох багатоклітинних тварин сторонніх часточок тощо. Будовою В. схожі з *джгутиками*.

ВІЙНА́ — спосіб розв'язання суперечностей між класами, державами й націями засобами організованої збройної боротьби за досягнення певних політ. цілей; соціальне явище, властиве класово-антагоністичним суспільствам; продовження політики іншими, а саме насильственими засобами. Марксизм-ленінізм розрізняє В. справедливі й несправедливі, визвольні і загарбницькі. Справедливі В.— це насамперед громадянська В., що має на меті знищення віджилих сусп. відносин усередині країни; захист прогресивного ладу від нападу ззовні; визволення поневолених народів; нац.-визвольна В., завданням якої є ліквідація нац.-колоніального гноблення; оборонна В., спрямована проти іноземних загарбників. Найяскравішим прикладом справедливої В. є *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. В. несправедливі, загарбницькі мають на меті поневолення ін. країн і народів. В період *імперіалізму* В. стають особливо руйнівними й за певних умов набувають характеру світових. Це зумовлюється загостренням суперечностей між імперіалістичними д-вами. Поки існує імперіалізм, постійно зберігається соціально-екон. база для виникнення В. (Див. *Мілітаризм, Воєнно-промисловий комплекс*). Проте в післявоєнний період, коли імперіалізм втратив домінуюче становище в міжнар. відносинах і хід історії дедалі більше визначається *світовою системою соціалізму*, коли зріс вплив держав, що завоювали незалежність, створено реальні умови для відвернення В. В 70-х рр. 20 ст. ленінський принцип *мирного співіснування* утвердився в практиці міжнар. життя, став основою повороту від політики *«холодної війни»* до *розрядки міжнародної напруженості*. Цей принцип дістав конституційне закріплення в Конституції СРСР 1977 Основні напрями боротьби проти загрози світової В. на сучас. етапі визначено виробленою XXIV з'їздом КПРС *Програмою миру*, програмою дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, прийнятою XXV з'їздом КПРС. Вирішальними факторами боротьби проти загрози В. є світова *соціалістична співдружність*, зміцнення її оборонної могутності, *міжнародний комуністичний рух*, широкий антиімперіалістичний, антивоєнний фронт нар. мас. В СРСР пропаганда війни заборонена законом 1951.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—6. К., 1971—78; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961. *І. М. Карнаухов.*

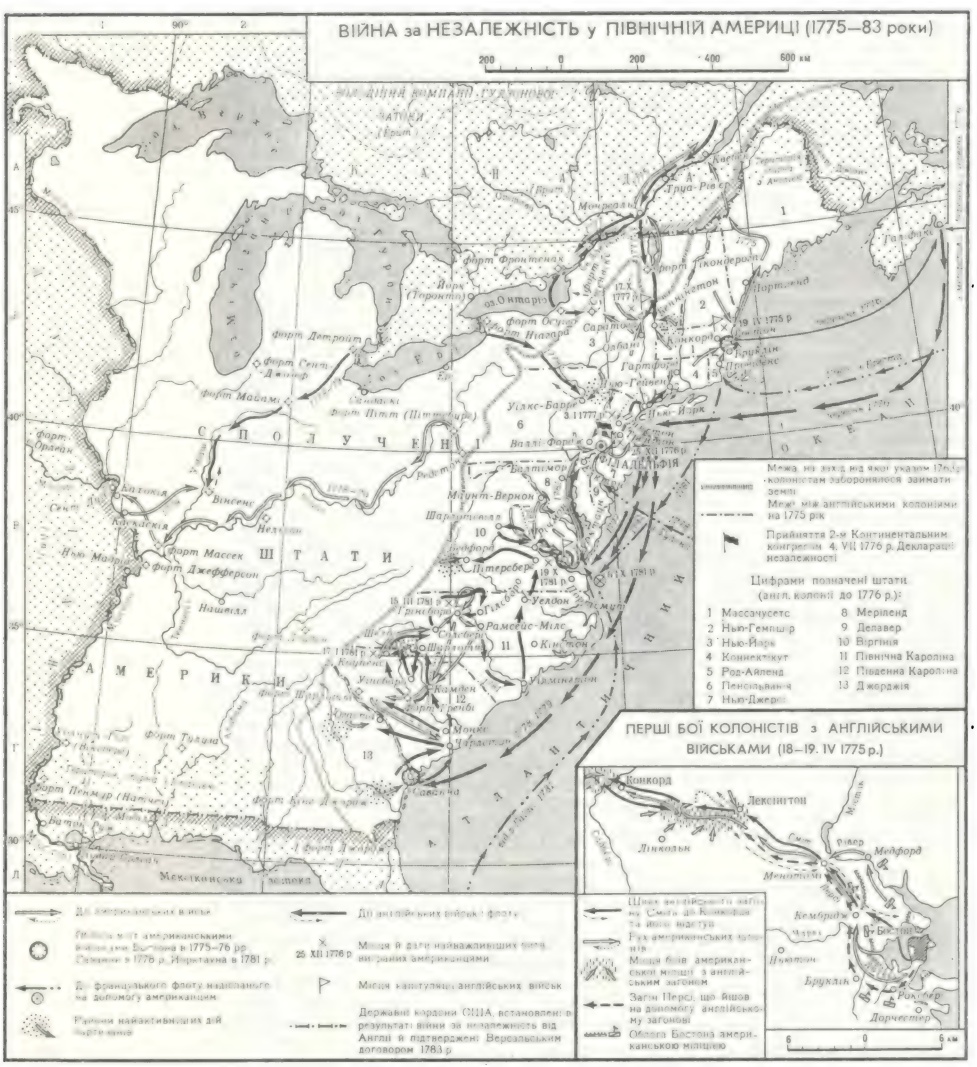

ВІЙНА́ ЗА НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ ІСПА́НСЬКИХ КОЛО́НІЙ В АМЕ́РИЦІ 1810—26 — визвольна боротьба народних мас іспанських колоній проти колоніального та феодального гніту. У 1810 в найбільших центрах колоній — Каракасі, Буенос-Айресі, Кіто, Сантьяго, Боготі та ін.— вибухнули повстання, які повалили владу колоніальної адміністрації. В Мексиці війна за незалежність набрала форми масового сел. повстання на чолі з М. *Ідальго* і Х.-М. *Морелосом*. У 1810 іспанську адміністрацію ліквідували *креоли* Ла-Плати під керівництвом Х. *Сан-Мартіна* і Бельграно; 1811 — 13 — Парагваю та Уругваю. Проте як тільки боротьба за незалежність набрала характеру класового демократичного руху, креоли почали переходити на бік іспанколоніальної влади. Тому Іспанії протягом 1814—15 вдалося відновити свою владу в більшості

районів. У 1816 почався 2-й етап війни за незалежність, коли військо під командуванням С. *Болівара* розбило іспанців у Венесуелі й Новій Гранаді. В 1816 було проголошено незалежність Ла-Плати, 1818 — Чілі, 1821 — Нижнього Перу і Мексіки. 9.XII 1824 в битві при Аякучо (Верх. Перу) армія А.-Х. Сукре остаточно розбила залишки ісп. військ у Пд. Америці. В січні 1826 в перуанському порту Кальяо капітулював останній ісп. гарнізон. Війна за незалежність створила сприятливіші умови для розвитку капіталістичних відносин у Пд. Америці. *Н. М. Маркіна.*

ВІЙНА́ ЗА НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ У ПІВНІ́ЧНІЙ АМЕ́РИЦІ 1775—83 — революційна, визвольна війна 13 брит. колоній, у ході якої було утворено Сполучені Штати Америки. Осн. передумовою війни були суперечності між екон. зростанням колоній і політикою Великобританії, яка намагалася утримати їх на становищі сировин. придатку і ринку збуту. Збройна боротьба колоній проти Великобританії почалась у квітні 1775. Рушійною силою революц. війни були фермери та трудящі міста. Керівництво рухом здійснювали представники буржуазії і плантаторів. У 1775 головнокомандуючим армією колоній призначено Дж. *Вашінгтона. Декларація незалежності 1776* проголосила відокремлення колоній від Великобританії і утворення США. Спочатку війна йшла з перевагою англійців. Але 17.X 1777 колоністи здобули перемогу під Саратогою, що зміцнило міжнар. позиції США. На їхньому боці у війну вступили Франція (1778), Іспанія (1779), Голландія (1782). Росія відмовилась послати війська для придушення повстання в брит. колоніях. Боротьбу американців підтримали бл. 7 тис. добровольців з Європи (в т. ч. *Лафайєт, Сен-Сімон,* Т. *Косцюшко*). 19.X 1781 англійці зазнали поразки під Йорктауном. Великобританія змушена була почати мирні переговори, що завершилися підписанням *Версальського мирного договору 1783,* за яким вона визнала повну незалежність США. Війна за незалежність колоній мала характер бурж. революції й сприяла розвиткові капіталізму в США.

Літ.: Фурсенко А. А. Американская буржуазная революция XVIII века. М.—Л., 1960; Болховитинов Н. Н. Россия и война США за независимость. 1775—1783. М., 1976.
Н. М. Маркіна.

ВІЙО́Н (Вільйон; Villon) Франсуа (справж. прізв.— Монкорб'є або де Лож; н. між 1.IV 1431 і 19.IV 1432, Париж — р. і місце см. невід.) — французький поет. Магістр мистецтв в Сорбонні. Вів богемне життя, не раз був ув'язнений. В 1463 засуджений до страти, яку замінено вигнанням. З 1464 про його життя нічого не відомо. Написав поеми «Малий заповіт», (1456) і «Великий заповіт» (1462), у яких подав реалістичні сценки з життя паризької бідноти, засобами сатири і гумору викривав лихварів, багатіїв, ченців, нечесних суддів. Автор балад, які відзначаються глибиною почуття, багатством поетичних засобів.

Тв.: Укр. перекл.— Великий Тестамент та інші поезії. К., 1973; Рос. перекл.— Стихи. М., 1963.
Н. О. Модестова.

ВІЙСЬКА́ ЗВ'ЯЗКУ́ — спеціальні війська, призначені для забезпечення зв'язку і управління військами. В. з. входять до складу всіх видів збройних сил і родів військ. Рад. В. з. складаються з частин і підрозділів зв'язку та органів постачання і ремонту. В рос. армії підрозділи зв'язку з'явилися в серед. 19 ст. (в *Кримській війні 1853—56* застосовували перший військ. похідний телеграф). В 1899 сформована перша в світі військ. радіочастина. Під час рос.-япон. війни 1904—05 в рос. армії застосовували дротяний телеграф, радіотелеграф і телефон. В Червоній Армії з 1919 В. з. стали спец. родом військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 першорядну роль відіграв радіозв'язок. Рад. В. з. самовіддано діяли на фронтах; 296 зв'язківцям присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Сучас. В. з. оснащені мобільними радіостанціями, радіотелевізійною, фототелеграфною і телефонною апаратурою, а також пересувними засобами зв'язку.

ВІЙСЬКА́ ПРОТИПОВІ́ТРЯНОЇ ОБОРО́НИ (ППО) — частина збройних сил держави, призначена для ведення боротьби проти засобів повітряного нападу противника. Виникнення ППО пов'язане з початком бойового застосування авіації в 1-й світовій війні. У Збройних Силах СРСР розрізняють: Війська ППО країни та Війська ППО сухопутних військ (СВ). Війська ППО країни — вид Збройних Сил СРСР, створений 1941 для захисту адм.-політ. центрів, пром. районів та ін. важливих об'єктів країни від засобів повітр. нападу. В своєму складі мають зенітні ракетні війська, авіацію та радіотех. війська. Свої завдання виконують самостійно та у взаємодії з ін. видами збройних сил, а також із силами і засобами ППО д-в — учасниць *Варшавського договору 1955.* Війська ППО СВ — рід сухопутних військ, призначених для прикриття від ударів противника з повітря військ і об'єктів їхнього тилу. Створені 1958 і складаються з зенітних ракетних і зенітних артилерійських та радіотех. частин і підрозділів. Діють самостійно та у взаємодії з силами і засобами ППО ін. видів збройних сил.

Літ.: Войска противовоздушной обороны страны. М., 1968.
Б. Д. Парафейников.

ВІ́ЙСЬКО ПО́ЛЬСЬКЕ — регулярні польські військові формування на території СРСР під час Великої Вітчизняної війни Рад. Союзу 1941—45; збройні сили ПНР Були створені з дозволу Рад. уряду за ініціативою Спілки польс. патріотів в СРСР. Першим польс. військ. з'єднанням була д-зія ім. Т. Косцюшка, сформована 1943 поблизу Рязані. З серпня 1943 за рішенням Держ. К-ту Оборони СРСР почав формуватися 1-й польс. корпус в СРСР. До нього ввійшли: 1-а д-зія ім. Т. Косцюшка, 2-а д-зія ім. Я. Домбровського, 3-я д-зія ім. Р. Траугутта, 4-а д-зія ім. Я. Кілінського, арт. бригада ім. Ю. Бема, 1-а танк. бригада ім. Героїв Вестерплятте, авіац. полк винищувачів, офіцерська школа та ін. 12—13.X 1943 1-а д-зія і танкісти вперше вступили в бій проти нім.-фашист. загарбників біля с. Леніно (тепер Горецького р-ну Могильов. обл. БРСР). Дата 12.X в ПНР відзначається як День Війська Польського. 16.III 1944 1-й польс. корпус було перетворено на 1-у Польс. армію в СРСР (команд.— ген. З. Берлінг, потім — ген. С. Поплавський). Рад. Союз, вірний своєму пролет. обов'язкові, безплатно оснастив В. П новітньою зброєю, бойовою технікою, спорядженням тощо. 21.VII 1944 на підставі декрету *Крайової Ради Народової* В. П. в СРСР і *Армія Людова,* яка діяла в окупованій ворогом Польщі, об'єдналися в єдине Військо Польське. В. П. разом з Червоною Армією брало участь у визволенні польс. земель від нім. фашистів і в боях з ними на тер. Німеччини і Чехословаччини. За активну спільну участь у боротьбі проти гітлерівців Уряд СРСР нагородив рад. орденами 11 з'єднань і частин В. П. 4 польс. воїнів було удостоєно звання Героя Рад. Союзу Понад 5 тис. польс. солдатів і офіцерів нагороджено бойовими орденами СРСР

Літ.: Очерки истории народной Польши. М., 1965; Братство по оружию. М., 1975. *П. М. Калениченко.*

ВІЙСЬКО́ВА АДМІНІСТРА́ЦІЯ — 1) Сукупність військово-адміністративних органів держави, їхня діяльність по будівництву збройних сил і управлінню ними. 2) Військ. управління територією, зайнятою в ході воєнних дій. 3) Наукова дисципліна, яка вивчає питання загальної організації і будівництва збройних сил, військ. управління, комплектування та військ. служби. Висновки й положення В. а. закріплюються військ. законодавством.

ВІЙСЬКО́ВА ГЕОГРА́ФІЯ — прикладна галузь географії. Вивчає воєнно- політ., воєнно-екон., природні і воєнні умови в країнах і окремих районах з точки зору впливу їх на підготовку та проведення воєнних дій. Аналізує політ спрямованість воєнних блоків, осередки політ. напруження, зовнішню і внутр. політику д-в, мобілізаційні й трудові ресурси, стан економіки, можливості використання місцевих екон. ресурсів тощо.

ВІЙСЬКО́ВА ГЕОЛО́ГІЯ — прикладна галузь геології Вивчає геол. будову і гідрогеологічні умови (див. *Гідрогеологія*) місцевості, виходячи з вимог інженерного забезпечення бойових дій військ, обгрунтування розміщення різних військових споруд, оцінки прохідності місцевості різними родами військ, а також пошуків і розвідки підземних вод і буд. матеріалів. Забезпечує складання військово-геологічних карт.

ВІЙСЬКО́ВА ДЕМОКРА́ТІЯ — термін, запроваджений Л.-Г. *Морганом* для означення форми організації суспільної влади в стародавніх греків на стадії переходу від родової демократії до держави В такому значенні цей термін використали К. Маркс у «Конспекті книги Льюїса Г. Моргана „Стародавнє суспільство"» (1880—81) і Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884). В рад. історіографії цим терміном позначають не тільки певну форму організації влади, а й відповідний їй період у розвитку первісного суспільства — час його розкладу. В археол. періодизації часові В. д. відповідають *бронзовий вік* і ранній *залізний вік*.

ВІЙСЬКО́ВА МЕДИЦИ́НА — галузь медицини, яка являє собою систему наукових знань і практичних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я військовослужбовців, а також запобігання бойовим ушкодженням та захворюванням і їх лікування. Умови бойової діяльності військ, в яких здійснюється робота військово-мед. служби, а також особливості бойових уражень і захворювань, що є їх наслідком, унеможливлюють цілковите перенесення у В. м. теорії і практики цивільної медицини. В. м. як окрема галузь медицини зародилась у 17 ст. Основоположниками російської В. м. є М. Я. Мудров, М. І. Пирогов, М. О. Вельямінов, Б. К. Леонардов, З. П. Соловйов, Ю. І. Смирнов та ін. В. м. включає такі розділи: організація і тактика медичної служби, *воєнно-польова терапія, воєнно-польова хірургія*, воєнна епідеміологія, фізіологія військової праці та ін., а також військові розділи майже усіх галузей теоретичної та клінічної медицини.

Літ.: Очерки истории советской военной медицины. Л., 1968. *І. Н. Польща.*

ВІЙСЬКО́ВА МУ́ЗИКА — музика, пов'язана з навчальними, бойовими та культурними потребами армії. Виконується духовими оркестрами під час стройових занять, походів, урочистих церемоній, здійснює також функції звукової сигналізації. Охоплює інструм. музику (марші, симфонії, увертюри, попурі, церемоніальну музику, танц. п'єси тощо), сигнали (вечірня зоря, розвід караулу та ін.), хорові похідні пісні, гімни. Покликана виховувати патріотичні почуття, піднімати бойовий дух воїнів. В. м. сповнена героїко-патріотичного звучання, характеризується метро-ритмічною чіткістю. На Україні була поширена в загонах нар. повстанців, у Запоріз війську. В. м. писали О. Аляб'єв, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, М. Лисенко, Р. Глієр, М. Іполитов-Іванов, М. Іванов-Радкевич, С. Чернецький, укр. рад. композитори Б. Лягошинський, О. Зноско-Боровський, Є Юцевич та ін.

Б. М. Фільц.

«ВІЙСЬКО́ВА ОПОЗИ́ЦІЯ» — група делегатів *Восьмого з'їзду РКП(б)* (1919), що виступила проти лінії ЦК партії у військ. будівництві. До її складу входили деякі колишні *«ліві комуністи»*, а також окремі члени партії, які раніше не належали ні до яких опозиційних груп. «В. о.» виступала проти запровадження в регулярній армії централізації та залізної дисципліни, проти використання досвіду старих військ. спеціалістів, відстоювала партизанщину, захищала помилкові погляди з питань парт. роботи в армії, зокрема, вимагала скасування в ній політ. органів й розширення прав парт. орг-цій аж до надання їм керівництва всією бойовою діяльністю. З ряду питань позиція «В. о.» була реакцією на антипарт. дії керівника військ. відомства Л. Троцького, який не рахувався з армійськими парт. орг-ціями. Військ. питання було складним і певною мірою новим для партії. Правильне розв'язання його вказав з'їздові В. І. Ленін. У виступі він різко засудив «В. о.», підкресливши шкоду, якої завдає Червоній Армії партизанщина, відзначив необхідність для захисту завоювань революції високо дисциплінованої регулярної армії, використання знань і досвіду військ. спеціалістів при дійовому контролі їхньої діяльності з боку представників партії — комісарів. З'їзд повністю схвалив ленінську політику в військ. питанні. *Ю. Ю. Кондуфор.*

ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПРИ ЦК РСДРП(б) — військовий центр партії більшовиків, що 1917 — на поч. 1918 керував революц. роботою в армії і на флоті. Створена в квітні 1917 на базі військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП(б). У своїй діяльності керувалася настановами ЦК РСДРП(б), вказівками В. І. Леніна. Осн. увагу приділяла створенню і зміцненню військ. орг-цій партії в армії, налагодженню їхньої діяльності. Уповноважені В. о. при ЦК РСДРП(б) часто виїжджали на місця, в т. ч. на Україну (Київ, Харків, Катеринослав, Одеса) з метою подання практичної допомоги парт. орг-ціям, доставки більшовицьких газет і л-ри в діючу армію. Видавала газ. *«Солдатская правда»*. За дорученням ЦК партії підготувала і скликала в червні *Всеросійську конференцію фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917*. В. о. при ЦК РСДРП(б) провела велику роботу по згуртуванню парт. орг-цій в армії, створенню збройних сил соціалістичної революції, мобілізації солдат. мас на боротьбу за владу Рад. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції керівні діячі В. о. при ЦК РСДРП(б) В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. Криленко, П. Ю. Дибенко ввійшли до складу Рад. уряду. Припинила свою діяльність за рішенням ЦК партії від 15.III 1918.

ВІЙСЬКО́ВА ОСВІ́ТА — спеціальна підготовка військових кадрів для збройних сил. Становлення В. о. в європ. країнах відноситься до кін. 17 — поч. 18 ст. і тісно пов'язане з розвитком *воєнної науки* і *воєнного мистецтва*. В СРСР створено систему різних за рівнем і профілем підготовки *військових навчальних закладів*. В. о. поділяється на вищу, середню і початкову. Вищу В. о. офіцерські кадри здобувають у вищих командних, військ.-політ., військ.-інженерних і військ.-спец. навч. закладах (академіях, ін-тах і деяких вищих уч-щах) всіх видів Збройних Сил, родів військ і спец. військ. Середня командна, військово-тех. і військ.-спец. освіта здійснюється в системі загальновійськ., командно-тех. і спец. військ. уч-щах. Особам, які закінчили військ.-навч. заклади (вищі, середні), видають диплом загальносоюзного зразка. Початкова В. о. складається з початкової військ. підготовки (вивчення статутів, матеріальної частини зброї, бойової та спец. техніки, засобів застосування її в бою) шкільної молоді 9—10 класів заг.-осв. шкіл, профес.-тех. і спец. навч. закладів, а також допризовної і призовної молоді, яка працює в нар. г-ві, та воїнів у період проходження військ. служби. Початкова В. о. здійснюється, поряд з повною заг. серед. освітою, в суворовських і нахімовському училищах. *І. В. Архипов.*

ВІЙСЬКО́ВА ПОВИ́ННІСТЬ — система комплектування армії, за якою чоловіки певного віку згідно з законом зобов'язані відбувати військ. службу в збройних силах своєї країни. За середньовіччя В. п. здійснювалась у формі лицарських і нар. ополчень. Існували також *наймані армії*. Заг. В. п. уперше було запроваджено у Франції (1793). З 19 — поч. 20 ст. заг. В. п. з призовним віком у 19—20 років існує в більшості країн світу. В Росії в 1-й пол. 17 ст. були створені т. з. полки «нового строю», які поступово витіснили феод. ополчення і поклали початок *регулярному військові*. В 1699—1705 було запроваджено *рекрутську повинність*, а в ході проведення військ. реформ 1860—70-х рр.— заг. В. п. з призовним віком у 21 рік. Комплектування Рад. Збройних сил провадиться на підставі *загального військового обов'язку*.

ВІЙСЬКО́ВА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає закономірності формування й роботи психіки людини в процесі військ. служби, особливо в умовах бою. Як окрема дисципліна склалася на поч. 20 ст. Рад. військ. психологія будується на засадах марксистсько-ленінської методології, висновках рад. воєнної науки, а також фізіології, заг. психології, психології особистості тощо. Актуальні проблеми В. п.— морально-психологічний дух армії, психологічна готовність солдатів і командирів, складні взаємини солдата з сучасною військ технікою. До В. п. входять також питання, пов'язані з формуванням емоційної стійкості, високих вольових якостей бійця, вплив умов сучас. бою на психіку воїна й психологію військ. колективу, виявлення їхньої здатності долати труднощі похідно-бойового життя, встановлення психологічних критеріїв добору особового складу за

родами військ і для спец. завдань та ін. Чільне місце в дослідженнях В. п. належить вивченню впливу, який справляє на перебіг психічних процесів, дії та вчинки людини стан перенапруження (стресу).

Літ.: Военная психология. М., 1972.

ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — колегіальний орган керівництва військами. В Рад. Збройних Силах В. р. є у видах збройних сил, у військ. округах, групах військ, на флотах, в арміях, флотиліях та ін. В. р. розв'язують усі питання, пов'язані з життєдіяльністю військ, і несуть відповідальність за їхній стан. В. р. склалися в період громадян. війни. Вони відіграли велику роль у створенні Червоної Армії та в керівництві військами. В 1941—45 В. р. належала вся повнота держ. влади в смузі дій військ того чи ін. фронту. До складу В. р. входять керівні представники командування військ. округу і респ. та обл. парт. організацій. Склад В. р. затверджує ЦК КПРС на подання М-ва оборони СРСР і Гол. політ. управління Рад. Армії і Військ.-Мор. Флоту.

ВІЙСЬКО́ВА СЛУ́ЖБА в СРСР — вид державної служби, що полягає у виконанні громадянами військ. обов'язку в складі Збройних Сил СРСР. В. с.— почесний обов'язок рад. громадян. Закон про *загальний військовий обов'язок* та ін. нормативні акти регулюють порядок зарахування на В. с., проходження її, тривалість тощо. В. с. складається з дійсної В. с. і служби в запасі. На дійсну службу призиваються юнаки віком 18 років. Строк дійсної В. с. залежно від виду Збройних Сил — від 2 до 3 років. Офіцери, генерали, адмірали перебувають на дійсній В. с. до граничного віку, встановленого законом. Військовозобов'язані запасу періодично призиваються на навчальні збори. Військовослужбовці користуються всіма правами і виконують усі обов'язки громадян, передбачені Конституцією СРСР. Крім того, вони мають і спец. права і обов'язки, пов'язані з особливостями В. с. (див., зокрема, *Статути військові*). *І. М. Пахомов.*

ВІЙСЬКО́ВА СПРА́ВА — охоплює в широкому розумінні всі питання, пов'язані з воєнною теорією і практикою, будівництвом, підготовкою та дією збройних сил д-ви в мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни.

ВІЙСЬКО́ВА ТАЄМНИ́ЦЯ — відомості військ. характеру, що їх спеціально охороняє держава (про організацію, чисельність, дислокацію, боєздатність збройних сил, про військ. винаходи тощо). Найважливіша частина *державної таємниці*. За рад. правом розголошення В. т., втрата документів, що містять В. т., при відсутності ознак зради батьківщини є одним з *військових злочинів* (в УРСР ст. 253 КК УРСР). Винні у вчиненні цього злочину можуть бути позбавлені волі на різні строки. Розголошення військ. відомостей, які не становлять В. т., карається позбавленням волі на строк до 1 року, а за пом'якшуючих обставин тягне за собою дисциплінарну відповідальність.

ВІЙСЬКО́ВА ЧАСТИ́НА — організаційно самостійна бойова адм.-господарська одиниця в усіх видах збройних сил. До В. ч. Збройних Сил СРСР належать усі полки, кораблі 1, 2 і 3-го рангів та окремі батальйони, дивізіони й ескадрильї, які не входять до складу полків. За призначенням В. ч. поділяються на бойові, бойового забезпечення, навчальні й тилові. В. ч. складається з органу управління (штабу), бойових, спец. і тилових підрозділів, має печатку і штампи. Бойові В. ч. мають *прапори військові*. В. ч. входять до складу *військових з'єднань* чи об'єднань або підпорядковуються Гол. командуванню. Див. також *Військовий підрозділ*.

ВІЙСЬКО́ВЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — система державноправових актів, які регулюють суспільні відносини в організації та в управлінні всіма видами військ. В. з. є частиною правової системи д-ви. В СРСР В. з. визначає організацію і повноваження органів військ. управління, порядок розробки планів будівництва і розвитку *Збройних Сил* СРСР, вдосконалення організації військ, озброєнь, бойової техніки, керівництва бойовою підготовкою військ, проходження військ. служби, правове становище *військовослужбовців* і військовозобов'язаних тощо. Норми В. з. містять: *Конституція СРСР* (зокрема, глава «Захист соціалістичної Вітчизни»), конституції союзних та авт. республік; закон «Про загальний військовий обов'язок»; військ. статути, а також положення (напр., положення про *військові трибунали*), настанови, інструкції, накази тощо. До В. з. належать і норми кримінальноправового (див. *Військові злочини*) і процесуального характеру, які визначають порядок, підстави й особливості притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності. В. з. забезпечує додержання *дисципліни військової*, охорону *військової таємниці*, сприяє високій бойовій готовності військ, закріплює принцип політ. і громадянської рівноправності військовослужбовців, *соціалістичну законність* у військ. управлінні.

В капіталістичних країнах В. з. виражає волю буржуазії. Як за своїм змістом, так і за практикою застосування має реакційний характер; його мета — відокремити армію від народу, підпорядкувати її інтересам монополій. В. з. капіталістичних країн не гарантує солдатам і матросам навіть формальної демократії і законності.

Літ.: Основы советского военного законодательства. М., 1973.

І. М. Пахомов.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ПІДРО́ЗДІЛ — військові одиниці постійної організації і однорідного складу в кожному роді військ. Входять до більших військ. підрозділів або частин. До В. п. належать: у стрілецьких військах (піхоті) — *відділення, взвод* (2—4 відділення), *рота* (кілька взводів), *батальйон* (кілька рот); в артилерії — гарматна обслуга, взвод, *батарея, дивізіон;* у ВПС — *ланка, ескадрилья* (кілька ланок). Призначення В. п.— ведення бойових дій, а спец. і тилових підрозділів — бойове та матеріально-тех. забезпечення військ. Окремі батальйони, дивізіони і ескадрильї є *військовими частинами*.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ТОВА́РИШ — почесний титул (ранг), який у 18 ст. гетьман України присвоював представникам козацької верхівки за військ. заслуги. Ранг В. т. дорівнював рангові *сотника*.

ВІЙСЬКО́ВИЙ ТРИБУНА́Л — спеціальний суд, що діє у Збройних Силах; входить до єдиної *судової системи* СРСР. Згідно з *Конституцією СРСР* (ст. 152) судді В. т. обираються Президією Верховної Ради СРСР строком на 5 років, нар. засідателі — зборами військовослужбовців строком на 2,5 роки. В. т. підсудні справи про всі злочини *військовослужбовців*, а також військовозобов'язаних під час проходження ними навч. зборів; осіб офіцерського, сержантського та рядового складу органів держ. безпеки; справи про злочини проти встановленого порядку несення служби, що їх вчинили особи начальницького складу *виправно-трудових установ*, прапорщики і особи рядового складу конвойної охорони МВС, укомплектованого за призовом; всі справи про *шпигунство*. Положення про В. т. затверджене Верховною Радою СРСР 25.XII 1958. В. т. створюються і діють в округах, групах військ, флотах, арміях, флотиліях, військ. з'єднаннях і гарнізонах.

ВІЙСЬКО́ВІ З'Є́ДНАННЯ — тактичні військові формування постійного складу. До В. з. усіх родів військ і видів Збройних Сил СРСР належать *бригади, дивізії, корпуси* та *ескадри* (у ВМФ).

ВІЙСЬКО́ВІ ЗЛО́ЧИНИ — злочини, спрямовані проти встановленого порядку несення *військової служби* в СРСР, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів. Відповідальність за такого роду злочини передбачено Законом про кримінальну відповідальність за В. з., прийнятим 25.XII 1958 і включеним самостійною главою в кримінальні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. XI КК УРСР). В. з. поділяються на злочини: проти порядку підлеглості та воїнської честі (непокора, невиконання наказу та ін.); проти порядку проходження військ. служби, несення караульної і внутр. служби (дезертирство тощо); проти порядку користування і зберігання військ. майна та експлуатації військ. техніки; розголошення *військової таємниці;* військ. службові злочини (зловживання владою та ін.), злочини, що порушують міжнар. конвенції (зокрема щодо поводження з військовополоненими) тощо. За В. з. передбачено покарання: *позбавлення волі*, направлення в дисциплінарний батальйон тощо. В. з. вва-

жаються й злочини проти порядку несення військ. служби, вчинені особами офіцерського, сержантського та рядового складу органів держ. безпеки та особами, відносно яких є спец. вказівки в законодавстві СРСР. *О. Й. Ляхович.*

ВІЙСЬКО́ВІ МАЄ́ТНОСТІ — земельні угіддя, рудні, буди, гуральні, млини тощо на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17 — 18 ст., що належали укр. козацькому військові. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 всі держ маєтності шляхет Польщі (королівщизни), старостинські землі (держ. землі, що надавалися польс. урядовцям у тимчасове користування за службу) та приватновласницькі маєтки польс. магнатів і шляхти, вигнаних з України, були оголошені В. м. З розвитком і зміцненням феод.-кріпосницьких відносин В. м. поступово стали власністю пануючих класів. Частину їх було перетворено на *рангові маєтності*. З ліквідацією на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків політ. автономії Лівобережної України царський уряд зрівняв укр. *козацьку старшину* з рос. дворянством і перетворив *посполитих селян*, які жили в її маєтках, на кріпаків В. м., що не потрапили до рук поміщиків, було оголошено власністю д-ви, а посполитих селян у цих маєтностях зрівняно з *державними селянами*.

ВІЙСЬКО́ВІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — мережа середніх та вищих навчальних закладів, призначених для підготовки командних, інженерно-технічних та спеціальних кадрів для збройних сил. В. н. з. існують у всіх розвинутих країнах світу. В СРСР до В. н. з. належать військ. академії, вищі і серед. військ. уч-ща (командні, політ., інженерно-тех. та ін.), військ. ін-ти, військ. ф-ти при цивільних вузах, курси, *Суворовські училища* і *Нахімовські училища*. В Росії перші В. н. з. з'явилися в кін. 17 — на поч. 18 ст. Виникнення В. н. з. в СРСР пов'язано зі створенням і розвитком Рад. Збройних Сил. Осн. принципи підготовки військ. кадрів розробив В. І. Ленін. У період громадян. війни і військ. інтервенції 1918—20 було організовано мережу вищих і серед. В. н. з. (військ. академії, школи) та різні курси. В мирний час склалася струнка система вищих і серед. В. н. з. До 1941 було 203 серед. військ. уч-ща, 19 академій, 10 військ. ф-тів при цивільних вузах і 7 військ.-мор. уч-щ. У післявоєнний час гол. особливістю в розвитку В. н. з. було перетворення серед. військ. уч-щ на вищі (за винятком деяких уч-щ будівельних та ВПС) зі строком навчання 4—5 років, випускники одержують диплом загальносоюзного зразка. Переглянуто структуру і строки навчання у військ. академіях. Радянські В. н. з. пройшли сувору перевірку по підготовці офіцерських кадрів для Збройних Сил СРСР, які з честю витримали всі випробування при захисті Вітчизни.
Літ.: Камков И. А., Конопляник В. М. Военные академии и училища. М., 1974. *В. І. Носков.*

ВІЙСЬКО́ВІ ОБИВА́ТЕЛІ — станова група на Україні в 18—19 ст., що склалася з колишніх козаків слобідських полків. За царським указом 1765 укр. слобідські козац. полки — Харків., Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький — переформовувалися в регулярні гусарські полки, а козаки та *підпомічники* (понад 300 тис. чол. з сім'ями) позбавлялися козац. привілеїв і перетворювалися на В. о. На них було поширено реформи 60—80-х рр. 19 ст. щодо *державних селян*.

ВІЙСЬКО́ВІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — особлива організація частини військ у Росії, при якій солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства. В. п. в Рос. д-ві почали засновувати з 2-ї пол. 16 ст. на засічних (оборонних) лініях для захисту сх. і пд. кордонів країни від нападів кримських та ногайських татар. Інший характер мали В. п., запроваджені на поч. 19 ст. при Олександрі I. Вони організовувалися з метою створення резерву навчених військ без збільшення витрат на армію. Царизм намагався використати військ поселенців і для боротьби з антикріпосницьким рухом. Насадження В. п. в Росії в 1-й чверті 19 ст. очолив військ. міністр О. А. *Аракчеєв*. Перше В. п. було створено 1810 в Могильовській губ. Особливо вони поширилися з 1816. На Україні В. п. почали створюватися 1817 на тер. Слобідсько-Української (пізніше — Харківської) губ. Протягом 1817—25 В. п. в Росії налічували 375 тис. чол. (понад 160 полків). В укр. губерніях розташовувалося 3 полки піхоти, 16 полків кінноти (в т. ч. *Бузьке козацьке військо*). В 1836—37 В. п. виникли на Київщині і Поділлі. В. п. формувалися з поселенців-господарів (солдатів, які прослужили в армії не менше 6 років, і частини місцевих жителів-селян) та їхніх помічників. Дітей поселенців з 7 років зараховували до *кантоністів* (військовозобов'язаних). Нестерпне становище поселян — постійна муштра, тілесні покарання, жорстока експлуатація, знущання офіцерів-кріпосників (див. *Аракчеєвщина*) — викликало ряд повстань поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817, Чугуївське повстання 1819, Шебелинське повстання 1829, «Холерні бунти»* та ін.). В умовах наростання сел. руху царський уряд змушений був 1857 ліквідувати В. п., перевівши поселенців на становище *державних селян*.
Літ.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

ВІЙСЬКО́ВІ ТА БОЙОВІ́ ОРГАНІЗА́ЦІЇ БІЛЬШОВИКІ́В — організації партії, що керували створенням і навчанням бойових загонів робітн. класу, а також революц. роботою в армії і на флоті з метою підготовки збройних сил революції. Принципи побудови та діяльності цих орг-цій розробив В. І. Ленін. Початок широкій роботі революц. с.-д. в армії і на флоті поклала ленінська газ. «*Искра*». Під її впливом 1901—03 в гарнізонах найбільших міст країни виникли перші с.-д. гуртки і групи. Військ. діяльність більшовиків активізувалась під час революції 1905—07. Якщо напередодні революції в армії діяли тільки 3 військ. орг-ції, то 1907 їхня кількість зросла до 51. На Україні військ. с.-д. орг-ції в роки революції 1905—07 діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. містах, вони керували збройними повстаннями на броненосці «*Потьомкін*», у Свеаборзькій фортеці тощо. В ході революції 1905—07, спочатку в Петербурзі й Москві, а потім і в ін. пром. містах при парт. к-тах створювалися й спец. бойові орг-ції, які керували формуванням, озброєнням і навчанням бойових робітн. дружин, що стали гол. збройною силою революції (див. *Бойові дружини 1905—07*). Військ. орг-ції більшовиків видавали брошури, газети, листівки. Після поразки революції 1905—07 бойові орг-ції згорнули свою роботу. Їхня діяльність знову активізувалася під час 1-ї світової війни й *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Найбільшого розмаху військ.-бойова робота партії набула в період підготовки й проведення *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917. Осн. увага приділялась організації робітн. *Червоної гвардії*. Напередодні Жовтн. повстання заг. чисельність червоногвардійців становила 200 тис. чол., у т. ч. на Україні — бл. 18 тис. Одночасно створювались і зміцнювались військ. орг-ції. У березні 1917 почала діяти військ. орг-ція при Петерб. к-ті РСДРП(б) [з квітня 1917 — *Військова організація при ЦК РСДРП(б)*], яка очолила всю революц. роботу в армії і на флоті. За неповними даними, в серед. червня в армії налічувалось не менше як 60 орг-цій РСДРП(б), у т. ч. в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. У вересні оформилась військ. орг-ція більшовиків Пд.-Зх. фронту. Важливе значення для посилення військ.-бойової роботи на місцях мала *Всеросійська конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917*. До військ. і бойової роботи партії залучалися кращі парт. працівники. В різні часи цією справою займалися В. О. Антонов-Овсієнко, К. Є. Ворошилов, Ф. Е. Дзержинський, П. Ю. Дибенко, Й. Ф. Дубровінський, С. М. Кіров, М. С. Кедров, М. В. Криленко, В. В. Куйбишев, О. Ф. Мясников, М. І. Подвойський, С. Г. Рошаль, Я. М. Свердлов, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. В. Фрунзе та ін. Військ.-бойова діяльність партії відіграла важливу роль у перемозі Великого Жовтня. У зв'язку з демобілізацією старої армії всі військ. орг-ції за рішенням ЦК РКП(б) від 15.III 1918 було ліквідовано.
Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 10. Революційна армія і революційний уряд; т. 11. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті; т. 13. Уроки московського повстання; т. 34. Марксизм і повстання.—Поради стороннього; КПСС в

резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1. М., 1970; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958; Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы. 1903—1917. М., 1974; Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году. М., 1975.

ВІЙСЬКО́ВО-ГРУЗИ́НСЬКА ДОРО́ГА — проходить через Головний Кавказький хребет (Хрестовий перевал, 2384 м); з'єднує м. Орджонікідзе (Пн.-Осет. АРСР) з м. Тбілісі (Груз. РСР). В.-Г. д. споруджено рос. військами і відкрито 1799 для постійного руху. Їй належала значна роль у розвитку екон. зв'язків між Росією і Закавказзям. За роки Рад. влади В.-Г. д. реконструйовано. Вона відіграла велику роль у період *битви за Кавказ 1942—43*. Вздовж усієї траси — пам'ятки старовини: фортеці, храми та ін. Важлива автомагістраль, один з туристських маршрутів.

ВІЙСЬКО́ВО-ІНЖЕНЕ́РНЕ МИСТЕ́ЦТВО — галузь *воєнного мистецтва*, яка об'єднує теорію і практику військово-інженерної підготовки держави до війни і забезпечення ведення воєнних дій. В.-і. м. включає *фортифікацію*, загородження, *маскування*, підривну справу, будівництво військ. аеродромів, шляхів, мостів і переправ, водопостачання, інженерне забезпечення базування ВМФ, десантних операцій та ін. (див. *Інженерні війська*). В.-і. м. зародилося в рабовласницьких д-вах: зведення укріплень навколо міст (Карфаген, Вавілон та ін.) і держ. кордонів (*Траянові вали, Велика китайська стіна*). В період феодалізму, з винаходом пороху (14 ст.), розвинулась підривна справа. В 17 ст. основи наук. обгрунтування В.-і. м. розробив у своїх працях франц. інженер С. *Вобан*. В давньорус. д-ві В.-і. м. розвивалося в напрямі будування *дитинців*, фортець (Новгородський, Московський, Псковський кремлі та ін.). В 16 ст. в Рос. д-ві застосовували рухомі укріплення (*гуляй-городи*), висадження фортечних стін пороховим вибухом. Своєрідні елементи В.-і. м. були притаманні запорізьким та донським козакам (земляні укріплення, сигнальні «вежі», «фігури»). За Петра І в російській армії створено було регулярні інженерні війська (згодом було розроблено принципи інженерного забезпечення прискореної атаки і штурму фортець), у Вітчизн. війні 1812 застосовувалися польові укріплення. У 19 — на поч. 20 ст. розвиток рос. В.-і. м. пов'язаний з іменами військ. інж. А. З. Теляковського, Е. І. *Тотлебена*, Р. С. *Кондратенка*, Ц. А. *Кюї*, Ф. Ф. Ласковського, К. І. Величка та ін. У 1-у світову війну В.-і. м. розвивалося в напрямку створення глибокоешелонованих смуг позиційної оборони та забезпечення прориву їх. Рад. В.-і. м. зародилось в період громадян. війни. В лютому 1918 почала діяти Колегія інженерної оборони Республіки. Відомим представником рад. В.-і. м. був Д. М. *Карбишев*. У підготовці д-в до 2-ї світової війни гол. місце займали питання створення довгочасних ліній, укріпрайонів, будівництво військ. автострад, аеродромів, баз тощо. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 набуло розвитку рад. інженерне забезпечення глибокоешелонованої позиційної оборони, масованого прориву оборони, форсування водних перешкод, штурмування міст, закріплення плацдармів та ін. Сучас. рад. В.-і. м. спрямовано на забезпечення постійної бойової готовності військ, захисту об'єктів тилу від ядерної зброї та ін. засобів ураження.

Літ.: Пляскин В. Я., Лысухин И. Ф., Рувинский В. А. Инженерное обеспечение общевойскового боя. М., 1972.

А. М. Демидов.

ВІЙСЬКО́ВО-МЕДИ́ЧНА СЛУ́ЖБА — спеціальна служба тилу Збройних Сил СРСР, яка здійснює охорону здоров'я військовослужбовців, систематичне медичне забезпечення їх в умовах мирного і воєнного часу. Організаційно В.-м. с. складається з органів управління, різних мед. частин, підрозділів та установ. Існує й у збройних силах ін. держав. Виникнення В.-м. с. в Росії пов'язане з формуванням регулярної армії і припадає на кін. 17 — поч. 18 ст. Наукову систему мед. забезпечення військ, яка визначала шляхи розвитку і тактику В.-м. с. в 19 та на поч. 20 ст., розробив М. І. *Пирогов*. Заснування 4 (17).XII 1917 колегії Гол. військ.-санітарного управління декретом Ради Народних Комісарів РРФСР поклало початок рад. військ. охороні здоров'я. Бойовий досвід Рад. Армії та наступні соціалістичні перетворення Рад. країни істотно відобразились на всій організації охорони здоров'я Збройних Сил. Значний вклад у розвиток В.-м. с. внесли Ю. І. Смирнов, М. Н. *Бурденко*, В. М. *Шамов*, М. М. Петров, О. О. *Вишневський* та ін. Успішному розв'язанню завдань В.-м. с. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 сприяла її тех. оснащеність і озброєність єдиною рад. військ.-медичною доктриною: системою етапного лікування з евакуацією за призначенням. Заслуги військ. медиків високо оцінені Рад. д-вою: 44 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, понад 116 тис. нагороджено орденами та медалями. В 60—70-х рр. поява нових видів зброї, засобів ведення воєнних дій визначають і відповідні методи мед. забезпечення військ. Див. також *Військова медицина*.

А. А. Борисов.

ВІЙСЬКО́ВО - МОРСЬКИ́Й ФЛОТ (ВМФ; у ряді держав — військово-морські сили) — вид збройних сил держави, призначений для ведення бойових дій на водних просторах. ВМФ проводить операції самостійно й у взаємодії з ін. видами збройних сил. До осн. завдань ВМФ належать: знищення сил флоту противника на морі і в базах, завдавання ударів по наземних об'єктах, сприяння на приморському фронті сухопутним військам, висаджування мор. і повітр. десантів, захист своїх комунікацій, блокування мор. районів ворога. Гол. властивості ВМФ: ракетно-ядерне озброєння, автономність, раптовість, висока маневреність кораблів і авіац. угруповань, здатність діяти в будь-яких районах світового океану. ВМФ великих д-в складається з кількох флотів і флотилій; включає, крім надводних кораблів і підводних човнів, авіацію ВМФ, *берегові ракетно-артилерійські війська, морську піхоту*, війська ППО, допоміжні сили флоту та різні частини спец. призначення. ВМФ має свої військ.-мор. та авіац. бази. Гол. ударною силою ВМФ є *підводні човни* та *морська авіація*. ВМФ виник у глибоку давнину і являв собою спершу гребний флот (див. *Галеас, Галера*), який згодом був замінений *парусним флотом*. Застосування в 19 ст. парової машини як суднового двигуна, гребних коліс, а з 40-х рр. 19 ст.—гребних гвинтів дозволило перейти до парового флоту, будування залізних і броньованих кораблів. Використання парових турбін, нафтового палива, розвиток радіо- та електротехніки, змагання між броньовим захистом і озброєнням привели до появи кораблів різних класів: *броненосців, дредноутів, лінійних кораблів, крейсерів, міноносців, авіаносців*, допоміжних кораблів та ін. Вітчизняний ВМФ має свою давню історію. В 907 військо київ. князя *Олега* блокувало Константинополь з Чорного м. В 17—18 ст. запорізькі та донські козаки на *байдаках* і чайках не раз здобували перемогу над тур. флотом. Регулярний ВМФ в Росії створено в кін. 17 ст. В боротьбі за виходи до морів та нац. незалежність рос. флот прославився численними перемогами на морі — під Гангутом, Гренгамом, Чесмою, Тендрою, Корфою, Наварином, Сінопом та ін. Рос. флот має багаті революц. традиції. У 1905—07 на флоті відбулося 30 революц. виступів і 6 збройних повстань. Революц. моряки брали активну участь у Великій Жовтн. соціалістич. революції, в боротьбі за встановлення Рад. влади. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 моряки *Радянського Військово-Морського Флоту* відіграли велику роль у перемозі Рад. Збройних Сил над фашист. загарбниками. На озброєнні сучас. ВМФ перебувають найновіші надводні кораблі, підводні човни, літаки, вертольоти, оснащені різними видами ракетної, торпедної, арт., мінної зброї, радіоелектронним обладнанням. Див. також *Балтійський флот, Північний флот, Тихоокеанський флот, Чорноморський флот*.

Літ.: Горшков С. Г. Морская мощь государства. М., 1976.

Н. Д. Сергеєв.

ВІЙСЬКО́ВО-НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА (ВНТ) — добровільні організації Збройних Сил СРСР. Перше ВНТ було створено в жовтні 1920 при Військ. академії РСЧА для вивчення досвіду громадянської війни 1918—20. Пізніше діяльність ВНТ поширилась на командний склад запасу та вищі військ.-навч. заклади. У березні 1926 ВНТ було перейменовано на Т-во сприяння обороні СРСР

Військово-Грузинська дорога біля селища Казбегі.

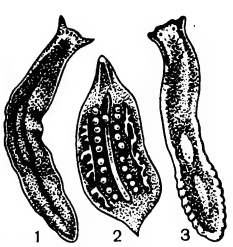

Війчасті черви: 1 — багатоочка рогата (Polycelis cornuta); 2 — мезостома Еренберга (Mesostoma ehrenbergii); 3 — молочна планарія (Dendrocoelum lacteum).

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

П. Війтович. Після купелі. Бронза. 1888. Національний музей у Кракові.

Вік рослин

Рослина	Роки
Верба	до 60
Тополя	до 60
Яблуня	до 100
Каштан	до 250
Вишня	до 300
Черешня	до 300
Шипшина	до 300
Чорниця	до 300
Брусниця	до 300
Сосна	до 400
Ялина	до 400
Дуб	до 1000
Липа	до 1000
Яловець	до 1000
Груша	до 1000
Фісташка	понад 1000
Тис	до 2000
Кедр	до 3000
Секвойядендрон гігантський	до 5000
Баобаб	до 5000
Болотяний кипарис	до 6000

(ТСО; див. *Тсоавіахім*). У листопаді 1956 ВНТ знову відновлено. Вони є в частинах, на кораблях, у військ.-навч. закладах, у з'єднаннях, округах (флотах), у М-ві оборони СРСР, а також при окружних (флотських) та гарнізонних будинках офіцерів. Діяльністю ВНТ керують відповідні штаби і органи політуправління. ВНТ сприяють вивченню питань воєнної теорії та бойового досвіду; поліпшенню озброєння, методів навчання, виховання і організації військ та ін. Вищий орган ВНТ — заг. збори членів, які обирають виконавчий орган — раду.

І. В. Архипов.

ВІЙСЬКО́ВО-ПАТРІОТИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — цілеспрямоване, планомірне формування у рад. людей, особливо у молодого покоління, високих морально-політ. і психологічних якостей, необхідних для виконання священного обов'язку — *захисту соціалістичної Вітчизни*. В.-п. в.— складова частина *комуністичного виховання*. В.-п. в. покликане виховувати ідейно переконаних борців за справу комунізму, патріотів-інтернаціоналістів; сприяти набуттю військ.-тех. знань і фіз. загартуванню трудящих тощо. В.-п. в. здійснюється з усіма категоріями і соціальними групами населення з урахуванням їхнього віку, професії та ін. особливостей в процесі навчання в загальноосв. школах, спец. навч. закладах, вузах, в системі парт. і комсом. освіти. Значна роль у процесі В.-п. в. належить ДТСААФ, Всесоюзному спорт. комплексу ГПО, військ.-спорт. іграм «Зірниця» та «Орля». В.-п. в. активно сприяють Ради народних депутатів, Всесоюзне товариство «Знання», Рад. к-т ветеранів війни, творчі спілки, культурно-освітні установи, засоби масової інформації.

Літ.: Нестеренко Г. Д. Військово-патріотичне виховання учнів. К., 1969; Ангелов Г. В., Соколова Г. І. Зростання ролі військово-патріотичного виховання молоді в сучасних умовах. К., 1976.

М. Д. Василевський.

ВІЙСЬКО́ВО-ПОВІ́ТРЯНІ СИ́ЛИ (ВПС) — вид збройних сил держави, призначений для дій разом з іншими видами збройних сил і самостійно при виконанні оперативних і стратегічних завдань. На ВПС покладаються завдання: боротьба за панування в повітрі, сприяння своїм військам і ВМФ, завдавання масованих і раптових ударів по авіац., ракетних, сухопутних та мор. угрупованнях, руйнування важливих військ об'єктів глибокого тилу противника, здійснення десантування та повітр. перевезень своїх військ, ведення повітр. розвідки. ВПС мають високу мобільність і маневреність, здатність застосовувати різні засоби ураження, можливість уражати великі й малорозмірні об'єкти. ВПС у більшості економічно розвинутих країн були створені ще до поч. 1-ї світової війни, а в період 2-ї світової війни різко зросли, виникли великі авіац. об'єднання. Рад. ВПС, створені разом з Червоною Армією, під час громадян. війни вели активні бойові дії. Високу бойову якість рад. авіація показала у Великій Вітчизн. війні 1941—45. За мужність і відвагу 2420 авіаторам присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 65 льотчиків удостоєні цього звання двічі, а О. І. *Покришкін* і І. М. *Кожедуб* — тричі. Рад. ВПС 70-х рр. оснащено сучас. авіац. технікою та зброєю. ВПС СРСР складаються з далекосяжної, фронтової та *військово-транспортної авіації*. *Морська авіація* і авіація ППО входять відповідно до складу ВМФ та *Військ протиповітряної оборони* країни. До ВПС США, Великобританії та Франції належать і з'єднання балістичних ракет. На озброєнні сучас. ВПС є реактивні, надзвукові і всепогодні ракетоносці й бомбардувальники, винищувачі-бомбардувальники, винищувачі та бойові вертольоти, оснащені ракетами й радіоелектронним обладнанням. Організаційно ВПС країни складаються з авіаційних з'єднань і частин, з частин тилу, зв'язку та радіотехнічного забезпечення. Див. також *Авіація*, *Винищувальна авіація*, *Винищувально-бомбардувальна авіація*, *Повітряно-десантні війська*.

Літ.: Шипов Л. М. Советские Военно-Воздушные Силы. М., 1974; Вооруженные силы капиталистических государств. М., 1971.

О. І. Куйбін.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НІ — особи, належні до складу збройних сил (у т. ч. *партизани*, учасники *Руху Опору* та ін.) воюючої держави, які під час війни потрапили під владу противника. Режим В. визначено в *Гаагських конвенціях 1899 і 1907* про *закони і звичаї війни* та в Женевській конвенції 1949 про поводження з В. За нормами сучас. *міжнародного права* В. перебувають під владою ворожої д-ви, а не окремих осіб чи військ. частин, що взяли їх у полон. Неприпустимим є посягання на життя, честь і гідність В. Вони повинні користуватись захистом від будь-яких актів насильства, залякування, тортур. В. забезпечується потрібний мед. догляд. Їх не можна змушувати працювати на об'єктах воєн. характеру; вони мають право листування тощо. В. підлягають законам, статутам і наказам, що діють у збройних силах д-ви, під владою якої вони перебувають. В. звільнюються й репатріюються негайно після закінчення війни. В СРСР і УРСР, які є учасниками Женевських конвенцій 1949, передбачено покарання за порушення норм поводження з В. (в УРСР — ст. 262 КК УРСР).

В. А. Василенко.

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ЦЕНТР — партійний орган, обраний за пропозицією В. І. Леніна на розширеному засіданні ЦК партії більшовиків 16 (29).X 1917 для безпосереднього керівництва підготовкою і практичним проведенням збройного повстання проти бурж. Тимчасового уряду. До В.-р. ц. входили члени ЦК А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін і М. С. Урицький. За рішенням ЦК партії В.-р. ц. увійшов як керівне ядро до складу *Військово-революційного комітету* при Петроград. Раді робітн. і солдат. депутатів.

ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНІ КОМІТЕ́ТИ (ВРК) — органи підготовки і проведення збройного повстання, створені напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції за ініціативою і під керівництвом більшовицьких орг-цій при Радах робітничих і солдатських депутатів. Першим штабом збройного повстання став ВРК Петроград. Ради, створений 12 (25).X 1917 за пропозицією В. І. Леніна. 25.X (7.XI) організовано Моск. ВРК. На місцях за ініціативою більшовиків ВРК було утворено при губернських, міських, повітових і деяких волосних Радах. На Україні ВРК виникли в кін. жовтня — на поч. листопада 1917. 26.X (8.XI) 1917 ВРК було створено у Харкові, 27.X (9.XI) — у Києві. Активно діяли вони також в ряді ін. міст і пром. районів, особливо в Донбасі. У багатьох випадках ВРК ставали першими органами влади пролетаріату. В міру зміцнення рад. держ. апарату ВРК, виконавши свої осн. функції, передавали владу Радам робітн., солдатських і сел. депутатів. Досвід ВРК було використано в організації й діяльності *революційних комітетів*.

Л. Л. Потарикіна.

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБО́ВЕЦЬ — особа, яка перебуває на дійсній військ. службі. Кожному В. присвоюється відповідне військ. звання (див. *Звання військові*) В Рад. Збройних Силах В. поділяються на солдатів, матросів, сержантів, старшин, прапорщиків, мічманів і офіцерський склад (молодший, старший і вищий). Усі В. Збройних Сил СРСР приймають *присягу військову* на вірність Рад. Батьківщині. Див. *Військова служба* в СРСР.

ВІЙСЬКО́ВО - ТРА́НСПОРТНА АВІА́ЦІЯ — один з видів військ. *авіації*, що входить до складу збройних сил держави. Призначена для викидання (висадки) повітр. десантів, транспортування на значну віддаль військ, бойової техніки (ракет, танків, артилерії), боєприпасів, пального та ін. В СРСР В.-т. а. як самостійний вид авіації сформована 1955. Для перекидання військ і вантажів широко використовуються й транспортно-десантні вертольоти. Див. також *Військово-повітряні сили*.

ВІЙТ — особа, що очолювала місцеве управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Литві, Польщі й на Україні 15—18 ст. Міські й сільські В. (на Лівобережній і Слобідській Україні — *старости*) обирались із заможного населення. Після нар.-визв. війни 1648—54 В. у містах затверджував гетьман. Посада В. у селах існувала до 18 ст., а в містах — до скасування *магдебурзького права* на поч. 19 ст.

ВІЙТІВЦІ́ — селище міського типу Волочиського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Залізнична станція. 1,6 тис. ж. (1977). Кукурудзопереробний та комбікормовий з-ди, державна племінна станція, виробниче відділення райсільгосптех-

Ю ст Ге М. М.

. О С Пушкін у селі Михайловському 875 Харківський художній музей

. Портрет К І Забіли 1879 Київський музей російського мистецтва

. Флоренція 1864 Київський музей російського мистецтва

До ст. **Гальс Ф.** Євангеліст Матфій. 17 ст. Одеський художній музей.

ніки. Восьмирічна школа, лікарня, Будинок культури, 6-ка. Утворені 1947.

ВІЙТО́ВИЧ Петро (1862, Перемишль — 1936, Львів) — український скульптор. У 1890 закінчив віденську АМ. Серед ранніх творів: «Викрадення сабінянки», «Після купелі» (обидва — 1888), «Персей», «Раб». У 1894 оселився у Львові, де виконав значну кількість декоративних скульптур для фасадів та інтер'єрів будинків (алегоричні постаті «Торгівля» і «Праця» для фасаду Головного залізничного вокзалу, обидві — 1900—04; «Слава» для Оперного театру та ін.). Один з перших в укр. скульптурі звернувся до образу трудівника (статуя «Робітник» для фасаду Львів. училища худож. промислу).

ВІЙЧА́СТІ ЧЕ́РВИ, турбелярії (Turbellaria) — клас *плоских червів*. Тіло (довж. 0,2—20 мм, іноді до 35—60 см) вкрите війками, здебільшого плескате, листовидної або стьожковидної форми, іноді веретеновидне або циліндричне. Шкірно-мускульний мішок у В. ч. добре розвинений. Проміжки між внутр. органами заповнені *паренхімою*. Ротовий отвір здебільшого на черевній поверхні тіла. Задньопрохідного отвору немає; у примітивних В. ч. (Acoela) відсутній і кишковий канал (травлення лише внутрішньоклітинне). Дихання шкірне. Кровоносної системи немає. Органи виділення — *протонефридії*. Нерв. система у примітивн. груп В. ч. нагадує дифузну нерв. систему *кишковопорожнинних*, у вищих — являє собою парний головний ганглій (нервовий вузол) з парними нервовими стовбурами. Гермафродити. Розмноження переважно статеве. Відомо бл. 3000 видів, об'єднаних в 12 рядів. Поширені по всій земній кулі (живуть в морях, прісних водах, у вологих місцях на суші). Серед В. ч. відомо багато симбіонтів (див. *Симбіоз*), бл. 100 видів — паразити риб та безхребетних тварин. Іл. с. 287 *О. П. Маркевич.*

«ВІК» — тритомна антологія української літератури, присвячена століттю з дня виходу «Енеїди» І. Котляревського (1798—1898). Видана у Києві 1900—02. 1-й т.— поезія, 2—3 тт.— проза. В антології вміщено твори понад 70 укр. письменників, серед них — Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки та багатьох ін. Антологію високо оцінив І. Франко, відзначивши, що вона вперше об'єднала в одному виданні письменників Наддніпрянської України, Галичини й Буковини.

ВІК у біології — період часу від моменту народження організму до даного або будь-якого іншого відлічуваного моменту, а також характеристика цього періоду (тобто життя організму), що відображає його ріст, розвиток, дозрівання й старіння.

В. людини. Розрізняють календарний (період часу від народження до певного відлічуваного моменту) і біологічний. Біол. В. визначається станом *обміну речовин* і функцій організму, а також відповідністю цих процесів віковим нормам даної *популяції*. Разом із збільшенням тривалості життя, розвитком *акцелерації* змінюються уявлення про вікові рубежі.

Вікові періоди життя людини

Новонароджений	1—10 днів;
Немовля	10 днів — 1 рік
Раннє дитинство	1—3 роки;
Перше дитинство	4—7 років;
Друге дитинство	8—12 років, хлопчики, 8—11 років, дівчатка;
Підлітковий вік	12—16 років, хлопчики, 12—15 років, дівчатка;
Юнацький вік	17—21 рік, юнаки,
Зрілий вік	16—20 років, дівчата;
I період	22—35 років, чоловіки, 21—35 років, жінки;
II період	36—60 років, чоловіки, 36—55 років, жінки;
Похилий вік	61—74 роки, чоловіки, 56—74 роки, жінки;
Старечий вік	75—90 років, чоловіки і жінки;
Довгожителі	90 років і більше.

Верхньою видовою межею для людини вважають 115—125 років. Якщо біол. В. значно випереджає календарний, це свідчить про передчасне старіння. На В. людини впливають також соціально-економічні умови. В результаті численних заходів Рад. держави серед. тривалість життя населення в СРСР і вікові можливості людей значно збільшились.

В. В. Фролькіс.

В. тварин. У диких тварин вік встановлюють на основі спостережень у неволі (зоопарках), кільцюванням. В с. г. визначення В. тварин грунтується на реєстрації народження і на *міченні тварин*. Вік багатьох ссавців визначають також за стиранням зубів, по рогах, вік риб — по лусці, птахів — по пір'ю. (Див. табл. Тривалість життя тварин). В. рослин визначається проміжком часу від початку розвитку рослини до моменту визначення її віку. Залежить від виду й умов, у яких вона росте. Є рослини, життя яких обчислюється кількома тижнями (напр., ерофіла весняна) і кількома тисячами років (напр., австралійська мікрозамія). Великим довголіттям відзначається багато деревних рослин (див. табл. Вік рослин).

ВІК у геології — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення відкладів одного *ярусу*. Абсолютна тривалість геологічних В. неоднакова. Див. також *Геохронологія*.

ВІК у праві — за рад. законодавством період у розвитку людини, з яким закон пов'язує настання певних правових наслідків. З певного В. настає *дієздатність*, проходження *військової служби*, *право на освіту*, одержання *пенсії* тощо. З досягненням повноліття, тобто 18 років, особа набуває політ. прав і обов'язків (право обирати і бути обраною до представницьких органів та ін.). В. має значення і для ін. правовідносин. Так, для вступу в *шлюб* в УРСР для жінок встановлено В. 17 років; спеціально регулюються питання щодо В. *неповнолітніх* у трудових правовідносинах. В. враховується при стягненні певних податків (напр., податків на одинаків). Кримінальний закон (в УРСР ст. 10 КК УРСР) встановлює, що за вчинений *злочин* відповідальності підлягають особи, яким минуло 16 років; у віці від 14 до 16 років — ті, що вчинили вбивство, згвалтування, крадіжку, злісне хуліганство тощо. Підтвердженням певного В. людини є свідоцтво органів ЗАГС про реєстрацію народження. В разі його відсутності, коли діючим законодавством не передбачено ін. порядку, питання про В. розглядаються судом.

Тривалість життя тварин

Тварина	Роки
Африканський крокодил	понад 200
Щука	до 175
Черепахи	100—150
Папуга	140
Короп, сом	до 100
Лебідь	100
Сокіл	100
Слон	70—100
Крук	70
Кінь	50—67
Людиноподібні мавпи	понад 60
Осел	40—50
Тигр, ведмідь	50
Велика рогата худоба	20—40
Носорог, бегемот	40
Верблюд	35—40
Білуга, севрюга	35—40
Страус	40
Жаба	до 36
Собака	10—35
Бобер	35
Лев	30
Змії	30
Олень	25—30
Буйвіл	25—30
Гуска	10—30
Золота рибка	30
Качка	10—25
П'явка	25
Канарка, шпак	25
Свиня	15—20
Курка	10—20
Річковий рак	20
Вовк	20
Вівця	10—20
Коза	10—17
Індичка	10—15
Заєць	15
Кріль	6—12
Білка	12
Дощовий черв'як	10
Бджола медоносна (матка)	3—5
Миша	3
Муха	15—25 днів
Амеба, інфузорія	кілька годин

ВІКА́РІЙ (лат. vicarius — заступник, намісник) — 1) Правитель адм. округу в Римській імперії. 2) Заступник або помічник *архієрея* в православній церкві; *єпископа*, священика — в католицькій.

ВІКА́РУ́ЮЧІ ВИ́ДИ, вікарні види, заміщуючі види — споріднені види рослин або тварин, що заміщують один одного в різних областях їхнього поширення (*ареалах*) або в межах одного ареалу, але в різних екологічних умовах. Прикладами В. в., що мають різні ареали, можуть бути бук лісовий, що росте в Зх. Європі, бук східний, що заміщує його на Кавказі, і бук кримський — у Криму; соболь, поширений у сибірських лісах, та куниця, що живе в європейських лісах. Прикладами В. в. в межах одного ареалу є тимофіївка степова та тимофіївка лучна, мохноногий тушканчик (живе в піщаних пустелях) та малий тушканчик (у глинистих пустелях).

ВІКАСО́Л, вітамін K_3 — синтетичний водорозчинний аналог вітаміну К (див. *Філохінони*). Прискорює зсідання крові, сприяючи підвищенню вмісту в ній *протромбіну*. В. синтезовано укр. вченим О. В. *Палладіним* 1941—44.

ВІКЖЕДО́Р, Всеросійський виконавчий комітет залізничників — центральний орган спілки залізничників, обраний у січні 1918 на Надзвичайному Всеросійському з'їзді залізничників, який проходив під керівництвом більшовиків. Був найвищим рад. виборним органом управління залізницями. В. боровся проти саботажу вищих службовців на залізниці, проводив роботу по завоюванню мас залізничників на бік Рад. влади, сприяв упорядкуванню роботи залізничного транспорту. З листопада 1918, після передачі управління залізницями Наркоматові шляхів, став найвищим профспілковим органом, що контролював виконання рішень Рад. уряду на транспорті. В лютому 1919 з створенням ЦК профспілки залізничників В. ліквідовано.

ВІКЖЕ́ЛЬ, Всеросійський виконавчий комітет залізничної профспілки — керівний орган профспілки залізничників, створений у липні — серпні 1917 на 1-му Всеросійському установчому з'їзді

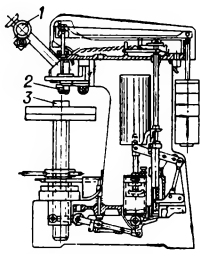

Віккерса метод. Твердомір: *1* — вимірювальний мікроскоп; *2* — алмазний наконечник; *3* — досліджуваний зразок.

«Вікна». Обкладинка журналу. (1930, № 1).

«Вікна УкРОСТА». О. В. Хвостенко-Хвостов. Плакат «У последней черты». 1920.

залізничників. Есеро-меншовицька більшість В. перетворила його на контрреволюц. орган, який після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрито виступив проти Рад. влади. Антинар. дії В. зустріли опір робітників-залізничників, зокрема робітників залізниць України. В січні 1918 В. розпущено Надзвичайним Всеросійським з'їздом залізничників, який обрав новий центр. орган спілки залізничників — *Вікжедор*.

«ВІКІНГ», «Вайкінг» («Viking»)— назва американських *автоматичних міжпланетних станцій*, що здійснили м'яку посадку на Марс для його дослідження з поверхні і пошуку позаземних форм життя. «В.-1» і «В.-2» (запущено 20.VIII і 9.IX 1975) складаються з орбітального відсіка (ОВ) і спускного відсіка (СВ) (мал.). Стартова вага «В.» — 3460 кг. На борту ОВ розміщено телевізійну та інфрачервону апаратуру. Під час польоту ОВ здійснює корекцію траєкторії, телеметричний зв'язок із Землею, уточнює район посадки на Марс. На борту СВ встановлено прилади для вивчення властивостей атмосфери і поверхні Марса, а також комплекс приладів для пошуку органічних речовин і біол. активності на планеті. З районів посадки «В.» одержано кольорові телевізійні панорами місцевості. В грунті Марса знайдено значну кількість льоду. Проведеними дослідженнями наявність біол. активності на Марсі не доведено.

Літ.: Современные достижения космонавтики. М., 1976; Кондратьев К. Я. «Викинги» на Марсе. Л., 1977.

О. А. Рубашевський.

ВІКІНГИ (давньосканд. vikingr, одн.) — учасники морських походів скандінавів у кін. 8 — серед. 11 ст., здійснюваних з метою переселення, торгівлі та *піратства*. Користуючись політ. роздробленістю феод. Європи, В. вчиняли напади на країни, розташовані на узбережжі Північного й Середземного морів і Атлантичного океану. На Пн. Франції вони заснували герцогство *Нормандію* (911), підкорили пн.-сх. Англію. В 10 ст. вони відкрили Гренландію (заселили окремі її райони), звідки здійснили морські походи до Пн. Америки. В *Київській Русі* В. були відомі під назвою *варягів*, у Зх. Європі — *норманнів*.

ВІККЕРСА МЕ́ТОД — метод визначення *твердості* матеріалу вдавлюванням у його поверхню алмазного наконечника у формі чотиригранної піраміди. Число твердості за Віккерсом є відношення навантаження на алмазний наконечник до площі поверхні відбитка. Навантаження при вдавлюванні залежить від товщини і твердості досліджуваного зразка і становить 50, 100, 200, 300, 500 і 1000 Н, або 5, 10, 20, 30, 50 і 100 кгс. Випробування за В. м. (мал.) провадять на твердомірах, де кожну з двох діагоналей відбитка визначають за допомогою вимірювального мікроскопа.

ВІ́КЛІФ Джон — англійський релігійний реформатор 14 ст. Див. *Уікліф* Джон.

«ВІ́КНА» — щомісячний громадсько-політ. і літературно-художній журнал, орган літературної групи революційних письменників Західної України — *«Горно»*. Видавався 1927—32 у Львові. З поетичними, прозовими й публіцистичними творами у «В.» виступали Я. Галан, В. Бобинський, С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Мирослава Сопілка, Д. Осічний, С. Масляк, Я. Кондра та ін. Журнал пропагував ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, вів боротьбу проти укр. бурж. націоналістів. Редакція підтримувала зв'язки з письменниками Рад. Союзу, популяризувала їх твори. У вересні 1932 «В.» закрито цензурою шляхетської Польщі.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970; Трофимук С. М. Розвиток революційної літератури в Західній Україні. К., 1957; Кізлик О. Д. «Вікна». 1927—1932. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1966.

С. М. Трофимук.

«ВІ́КНА УКРО́СТА» — політичні плакати, виконані від руки або технікою трафарету, які випускало 1920—21 Українське відділення «РОСТА» (Російське телеграфне агентство) в Харкові та Києві. В Одесі виходили «Окна ЮгРОСТА» (згодом — «Окна ОдукРОСТА»). Створення «Вікон» було зумовлене потребою швидко реагувати на злободенні події, звідси — лаконізм зображень і тексту. Активну участь у випуску їх брали художники Б. *Єфімов*, Ю. *Ганф*, Б. *Косарєв*, О. *Хвостенко-Хвостов*, письменники Е. *Багрицький*, Ю. *Олеша*, В. *Катаєв*.

ВІ́КО (Vico) Джамбаттіста (23.VI 1668, Неаполь — 21.I 1744, там же) — італійський філософ і соціолог. Висунув ідею істор. розвитку суспільства на основі незалежних від волі людей об'єктивних закономірностей, яка відіграла певну роль у становленні *історизму*. Проте пояснення В. шляхів сусп. розвитку має ідеалістичний і метафізичний характер, оскільки воно грунтується на його ж *історичного коловороту теорії*, згідно з якою суспільство, пройшовши стадії розвитку дитинства, юності і зрілості, знову ніби «впадає в дитинство» й історія починається спочатку. На сучас. етапі ця теорія стала однією з найпоширеніших бурж. концепцій, що заперечують істор. прогрес.

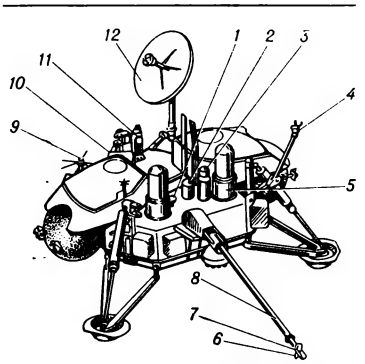

Спускний відсік космічного апарата **«Вікінг»**: *1* — приймальний пристрій рентгенівського флюоресцентного спектрометра; *2* — приймальний пристрій блока біологічних приладів; *3* — приймальний пристрій газового хроматографа і мас-спектрометра; *4* — метеорологічні прилади; *5* — телекамери; *6* — магніти; *7* — пробовідбірник; *8* — телескопічна штанга грунтозабірного механізму; *9* — антени зв'язку з орбітальним відсіком; *10* — сейсмометр; *11* — еталон для калібрування телеустановки та збільшувальне дзеркало; *12* — гостронапрямлена антена для зв'язку з Землею.

ВІ́КОВА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає розвиток психіки людини, її особливості на різних вікових ступенях. В. п. склалася в 20 ст., включивши в себе передусім *дитячу психологію*, а також психологію розвитку дорослої людини та *геронтопсихологію*. В. п. як наука розвивається в тісному зв'язку з *педагогічною психологією*, оскільки психічний розвиток окремої людини здійснюється в процесі *навчання* й *виховання*, засвоєння нею соціального досвіду. При дослідженні вікових особливостей психіки дітей і дорослих використовують метод «поперечних» зрізів (вивчають велику групу людей різного віку, щоб порівняти одержані дані про психічні особливості кожного віку) і метод т. з. поздовжнього вивчення (довгочасне вивчення одних і тих самих людей з метою простеження за віковими змінами у їхній психіці).

Літ.: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Возрастная и педагогическая психология. М., 1975; Вікова психологія К., 1976

ВІКОВЕ́ РІВНЯ́ННЯ — те саме, що й *характеристичне рівняння* матриці.

ВІКОВІ́ ОСОБЛИ́ВОСТІ ДІТЕ́Й — анатомічні, фізіологічні і психічні особливості, властиві дітям певного віку. В. о. д. виникають у процесі розвитку, вони є результатом тих кількісних і якісних змін, які відбуваються в організмі і психіці дітей під впливом внутр. і зовн. факторів, насамперед суспільних умов їхнього життя. Ці особливості дають підставу для поділу всього дитинства на періоди — *переддошкільний вік, дошкільний вік, шкільний вік* (молодший шкільний, середній шкільний та старший шкільний). Визначення вікових періодів і характеристика їхніх особливостей мають важливе теоретичне і практичне значення. Їх треба враховувати при організації правильного режиму праці й відпочинку дітей, при встановленні посильності навч. завдань тощо.

ВІКО́ННИЦІ — дерев'яні щитки для захисту вікон ззовні в житлових будинках сільського типу. Поширені в ряді країн, переважно Європи; на Україні — одностулкові (здебільшого) або двостулкові. В. сприяють збереженню тепла в приміщеннях взимку і прохолоди влітку, відіграють також декоративну роль. Фарбують їх контрастним до кольору стіни тоном або оздоблюють мальованим орнаментом чи різьбленням.

ВІКРАМАСІ́НГХЕ Мартін (1891—1976) — письменник і громад. діяч Шрі-Ланки. Писав *сингальською мовою*. Один з основополож-

ників жанру роману і короткого оповідання. Як член гуртка прогресивної інтелігенції виступав за відродження нац. культури. Почав друкуватися 1910. Найвідоміші романи «Марево» (1925), «Сіта», «Кінець віку», «Часи богині Калі» мають соціальне спрямування. Автор п'єс, зб. оповідань «Наше село» (1940), літературознавчих праць (частина з них об'єднана в монографію «Сингальська література»), кн. «Піднесення Країни Рад».

Тв.: Укр. перекл.— На Зміїному острові. К., 1964; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1958; Тайна Змеиного острова. М., 1959; Последний век. М., 1965.

ВІКРЕМАСІ́НГХЕ Сугісвара Абейвардена (н. 13.IV 1901, містечко Атуралія, р-н Матара) — діяч шріланкійського і міжнар. комуністичного та робітн. руху. З 1920 — учасник нац.-визвольної боротьби у Шрі-Ланці (Цейлон). У 1928 закінчив мед. ф-т Лондон. ун-ту. В 1935 — один з організаторів соціалістичної партії «Ланка сама самадж». Перебуваючи в Англії 1936—38, став членом Компартії Великобританії. Один з організаторів (1943) *Комуністичної партії Шрі-Ланки* (КПШЛ, до 1972 — Компартія Цейлону). В 1943—48, 1955—72 і з 1975 — голова КПШЛ, 1950—55 і 1972—75 — генеральний секретар ЦК КПШЛ. В 1945—50 — голова Федерації профспілок Цейлону. У 1949—53 — член Виконкому Всесвітньої Федерації Профспілок. Нагороджений орденом Дружби народів (1976).

ВІКТИМОЛО́ГІЯ (від лат. victima — жертва і грец. λόγος — вчення) — вчення про жертву злочину, згідно з яким особа і поведінка потерпілого розглядаються як зовнішній привід до скоєння злочину; галузь *кримінології*. В. вважає, що поведінка особи може бути не тільки злочинною, але й необачною, легковажною, провокаційною тощо, тобто небезпечною для самої особи, що створює підвищену можливість зазіхання на неї. Рад. кримінологія, виходячи з теорії причин *злочинності*, неправомірну поведінку потерпілого вважає однією з обставин, яка може впливати на виникнення і здійснення злочинного наміру. Вивчення і дослідження особи і поведінки потерпілого має на меті розробку засобів запобігання окремим злочинам, щоб виявити шлях профілактики злочинності, а також розробку системи рекомендацій для захисту життя й законних інтересів громадян, класифікацію осн. груп потерпілих тощо.

І. М. Даньшин.

ВІ́КТОР-ЕММАНУЇ́Л II (Vittorio Emmanuele; 14.III 1820, Турін — 9.I 1878, Рим) — король П'ємонту (Сардінське королівство) 1849—61 і перший король об'єднаної Італії з 1861. Походив з *Савойської династії*. Враховуючи інтереси поміщицько-бурж. блоку, В.-Е.II 1852 призначив прем'єр-міністром К.-Б. *Кавура*. Використав слабкість бурж.-демократичного табору для об'єднання Італії на монархічній основі навколо П'ємонту.

ВІКТО́РІЯ (Victoria; 24.V 1819, Лондон — 22.I 1901, Осборн) — королева Великобританії з 1837. У 1876 В. була проголошена імператрицею Індії. Для Великобританії періоду правління В. характерні екон. панування брит. буржуазії на світовому ринку, колоніальна експансія в Африці й Азії та жорстока експлуатація нас. *Британської імперії*. Період її правління бурж. історики називають «вікторіанським віком».

ВІКТО́РІЯ (Victoria) — в римській міфології богиня перемоги. Відповідає грец. богині *Ніке*.

ВІКТО́РІЯ — озеро в Екваторіальній Африці, на території Танзанії, Кенії та Уганди. Лежить на вис. 1134 м над р. м. Пл. 68,8 тис. км² (2-е за величиною прісноводне озеро світу). Глиб. до 80 м. Багато островів. Береги переважно високі, розчленовані затоками та бухтами. У В. впадає кілька річок (найбільша — Кагера), витікає ріка Вікторія-Ніл. Характерні штормові вітри. Судноплавне. Гол. порти: Ентеббе (Уганда), Мванза, Букоба (Танзанія), Кісуму (Кенія). Залізницею озеро сполучене з узбережжям Індійського ок. Рибальство.

ВІКТО́РІЯ — острів у Пн. Льодовитому ок., один з найбільших серед островів *Канадського Арктичного архіпелагу*. Пл. 221 тис. км². Береги розчленовані численними бухтами. Поверхня переважно рівнинна, вис. до 500 м. Багато озер. Рослинність тундрова. Осн. нас. пункт — Кембрідж-Бей.

ВІКТО́РІЯ— водоспад на р. *Замбезі* в Пд. Африці, на кордоні між Пд. Родезією і Замбією, один з найбільших у світі. Шир. 1800 м. Вис. 120 м. Невелика ГЕС. Відкритий 1855 Д. *Лівінгстоном*.

ВІКТО́РІЯ — місто в Канаді, адм. центр провінції Британська Колумбія. Лежить на о. Ванкувер. Порт на Тихому ок. 203 тис. ж. (1973). Будування і ремонт суден. Підприємства деревообр. пром-сті. Вивіз лісоматеріалів, рибопродуктів. Розвинутий туризм. В. засн. 1849.

ВІКТО́РІЯ — місто, столиця Республіки Сейшельські Острови; порт на о. Мае в Індійському ок. 14,5 тис. ж. (1976). Рибальство, вилов молюсків. Вивіз копри, кориці, ванілі. Центр туризму.

ВІКТО́РІЯ — штат на Пд. Сх. Австралії. Пл. 227,6 тис. км². Нас. 3,6 млн. чол. (1973). Адм. центр — м. *Мельбурн*. На Пд. Сх.— Австралійські Альпи, на Пн. і Пн. Зх.— алювіальна рівнина р. *Муррею*. Гол. галузі пром-сті — металообробна і машинобудівна. Підприємства хім., нафтопереробної, військово-авіаційної, взут., швейної, вовняної пром-сті. Розвинута харч. (гол. чин. виноробна, консервна, маслоробна) пром-сть. Гол. промисловий центр — м. Мельбурн. У В. зосереджено бл. 20% усієї посівної площі країни. Осн. культури — пшениця, овес, ячмінь, картопля. Розвинуті виноградарство і плодівництво. Тваринництво молочного і м'ясо-вовнового напряму. В. посідає провідне місце в країні за виробн. масла, сиру, настригом вовни. Гол. порти — Мельбурн і Джілонг.

ВІКТО́РІЯ (Victoria) — рід багаторічних водяних рослин родини лататтєвих. Налічує 2 види, пошир. у тропіках Пд. Америки. З них найвідоміша В. амазонська (царська), або В. регія (V. amazonica, або V. regia), з плаваючими на поверхні води великими (до 2 м у діаметрі) округлими листками із загнутими краями. Листки В. амазонської витримують масу до 50 кг. Квітки запашні, до 40 см у діаметрі; розпускаються увечері, цвітуть 1,5 доби. Пелюстки білі, наприкінці цвітіння темно-пурпурові. Відцвівши, квітка занурюється у воду, де утворюється бокаловидний плід з чорним їстівним насінням. В. амазонська дико росте по тихих заводях рік Амазонки і Оріноко. Як декоративну рослину вирощують у бот. садах.

ВІ́КТОРОВ Михайло Володимирович [24.XII 1893 (5.I 1894) — 1.VIII 1938] — рад. військовий діяч, флагман флоту 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1932. Н. в Ярославлі в сім'ї офіцера. Учасник 1-ї світової війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В 1918—20, командуючи кораблями Рад. Військ.-Мор. Флоту, брав участь у боях проти англ. та нім. інтервентів і білогвардійців. З травня 1921 — команд. мор. силами Балт. моря. В 1924 закінчив курси удосконалення при Військ.-мор. академії. Був командуючим Мор. силами Чорного (1924), Балт. (1926—32) морів і Далекого Сх. (1932—35), Тихоокеанським (1935—1937) флотом. З серпня 1937 по квітень 1938 — нач. Мор. Сил РСЧА. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ВІКУ́НЬЯ, вігонь (Lama vicugna) — ссавець роду *лама*. Тіло (довж. 125—190 см, маса до 50 кг) вкрите короткою, дуже ніжною шерстю рудувато-жовтого кольору, що складається переважно з пухового волосся. Руно важить 800—1000 г. В. поширені лише у високогір'ї Анд. Живуть стадами з 6—15 голів. Після 10—11-місячної вагітності самка народжує 1 маля. В результаті хижацького винищення *ареал* В. різко скорочується, у зв'язку з чим її взято під охорону. Іл. с. 292.

ВІЛ — кастрований самець *великої рогатої худоби*. Використовують як м'ясну й робочу тварину для прифермських робіт і одержання цінних (підошовних) шкур. Бичків, призначених для забою на м'ясо, каструють у віці 2—5 міс. і відгодовують (нагулюють) до 1,5—2-річного віку. Забійний вихід бичків-кастратів становить 60% і більше. Призначених до роботи В. каструють у віці 8—12 міс. і привчають до роботи з 2-річного віку, запрягаючи парами. Після 8—9-річного віку В. ставлять на відгодівлю.

ВІ́ЛА — місто, адм. центр *Нових Гебрідів*; порт на о. Ефате в Тихому ок. 13 тис. ж. (1974). Невеликі підприємства харч. і лісо-

Дж. Віко.

Водоспад Вікторія.

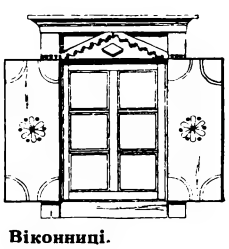

Віконниці.

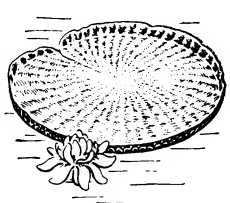

Вікторія амазонська.

обр. пром-сті. Вивіз копри, кави, какао.

ВІ́ЛА ЛО́БОС (Villa-Lobos) Ейтор (5.III 1887, Ріо-де-Жанейро — 17.XI 1959, там же) — бразільський композитор, диригент, фольклорист, педагог, музично-громадський діяч. Розробив систему муз. виховання, заснував муз. школи, хорові колективи, Нац. консерваторію хорового співу (1942), Браз. муз. академію (1945). Провадив широку концертну діяльність. Автор понад 1200 творів: опер, балетів, симфоній, симф. поем, інструм. концертів.

ВІ́ЛАНД (Wieland) Генріх (4.VI 1877, Пфорцгайм, Баден — 5.VIII 1957, Штарнберг) — німецький хімік-органік і біохімік. Хімію вивчав у Штутгарті, Берліні й Мюнхені. В 1921—25 — директор Хім. ін-ту при ун-ті у Фрейбургу, 1925—53 — професор і директор Хім. ін-ту Мюнхенського ун-ту. Праці присвячені вивченню азотистих органічних сполук, алкалоїдів, стеринів, жовчних к-т тощо. Разом з О. В. *Палладіним* запропонував теорію, що пояснювала механізм біол. окислення. Нобелівська премія, 1927.

ВІЛА́НИ (лат. villani, від villa — садиба, маєток) — різні категорії феодально залежного селянства в країнах Зх. Європи в середні віки. У Франції, Німеччині, Італії В. існували з 9—10 ст. У 13—15 ст. В. почали називати всіх селян в цих країнах. В Англії інститут В. існував з серед. 12 до 15—16 ст.

ВІЛА́Р (Vilar) Жан (25.III 1912, Сет, на Пд. Франції — 28.V 1971, там же) — французький режисер і актор. Творчу діяльність розпочав 1933 (театр «Ательє» — в Парижі). В 1943 заснував «Театр семи», 1951 очолив Нац. нар. театр (Париж). Поставив спектаклі: «Річард II» Шекспіра, «Генріх IV» Піранделло, «Дон Жуан» Мольєра, «Кар'єра Артуро Уї» Брехта, в яких виконував головні ролі. В. вважав, що мета театр. мистецтва визначається духовними запитами демократичного глядача.

Тв.: Рос. перекл.— О театральной традиции. М., 1956.

ВІЛЕМІ́Т — мінерал класу силікатів. $Zn_2[SiO]_4$. *Сингонія* тригональна. Густ. 3,89—4,18. Твердість 5—6. Безбарвний, іноді зеленувато-жовтий, зелений, червонуватий. Блиск скляний, жирний. В. одержують і штучно. В СРСР є в РРФСР (Сх. Забайкалля, Приморський край), Серед. Азії, на Україні. Руда цинку; прозорі забарвлені кристали — *дорогоцінне каміння*. Штучний В. використовують як *люмінофори*.

ВІ́ЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1656— укладене у Вільні (м. Вільнюс, тепер Лит. РСР) про припинення війни між Росією і Польщею. Переговори тривали з серпня по жовтень 1656. Сторони домовилися припинити на один рік воєнні дії і не вступати в переговори про мир з Швецією. Осн. питання — про обрання *Олексія Михайловича* польс. королем, встановлення держ. кордонів — не було розв'язано, бо шляхет. Польща не відмовилася від зазіхань на територію України і Білорусії. Зрада гетьмана І. *Виговського* (див. *Гадяцький договір 1658*) посилила позиції Польщі, яка в жовтні 1658 відновила воєнні дії проти Росії.

Вікунья.

ВІ́ЛЕНСЬКИЙ Зіновій Мойсейович [н.3(15).X 1899, м. Корюківка, тепер Чернігівської обл.] — російський рад. скульптор-портретист, нар. художник РРФСР (з 1969), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Навчався в моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі (1922—28). Твори: портрети — піаніста К. Ігумнова (1939), авіаконструктора С. Лавочкіна, П. Чайковського (обидва—1947); Б. Рассела (1966), скрипаля Л. Когана (1976); погруддя Героїв Рад. Союзу С. Артеменка в с. Рацуловому (тепер с. Малинівці Одеської обл.) та І. Михайличенка в с-щі Алмазному (тепер у складі м. Стаханова) Ворошиловградської обл. (обидва — 1948—49), пам'ятник В. І. Леніну в Сочі (1957). Держ. премія СРСР. 1948.

ВІ́ЛЕНСЬКИЙ Ілля Аркадійович [2 (14).III 1896, Кременчук — 28.II 1973, Київ] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1944. У 1914—18 навчався в Петроград. консерваторії. Твори: опери («Горбоконик», 1936; «Івасик-Телесик», 1949, 2-а ред. 1971), муз. комедії («Сорочинський ярмарок», 1935; «Літа молодії», 1958; «Шельменко-денщик», 1962), симф. та хорові твори, масові пісні, композиції для фортепіано, скрипки, музика до кінофільмів.

ВІ́ЛИ — в міфології південних слов'ян фантастичні жіночі істоти — діви-красуні (у західних болгар — самовіли, в східних — самодиви). За нар. повір'ями й піснями, В. живуть у річках, лісах, горах і можуть робити людям добро або шкоду. В сх. слов'ян до В. багато в чому подібні *русалки* й *мавки*. Образ В. використала Леся Українка в поемі «Віла-посестра».

ВІЛІ́НСЬКИЙ Микола Миколайович [2 (14).V 1888, містечко Голта, тепер у складі м. Первомайська Миколаївської обл.— 9.IX 1956, Київ] — український рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). В 1919 закінчив Одес. консерваторію, з 1920 — її викладач, з 1926 — професор. Викладав у Ташк. та Київ. (1944—56) консерваторіях. Автор вокально-симф. (кантата «Молдавія»), оркестрових та інструм. творів, романсів і пісень («Вождеві» — пам'яті В. І. Леніна) та обробок нар. пісень. Відредагував 2 томи фп. творів М. В. *Лисенка*. Нагороджений орденом Леніна та орденом «Знак Пошани».

ВІ́ЛІЯ — річка в Білоруській РСР та Литовській РСР (де має назву Няріс), права притока Німану. Довж. 510 км, пл. бас. 25 тис. км². У верхній течії протікає серед рівнинної заболоченої місцевості, в середній та нижній має пороги. Живлення мішане. Замерзає в грудні, скресає в березні. На окремих ділянках судноплавна. Водами В. живиться Вілійсько-Мінська водна система. На В.— міста *Вільнюс* і *Каунас*.

ВІ́ЛІЯ — річка у північно-захід. частині УРСР, у Тернопільській і Ровенській областях, ліва притока Горині (бас. Прип'яті). Довж 77 км, пл. бас. 1810 км² Частково використовується для тех. водопостачання. На В.— м. *Острог*.

ВІ́ЛЛА (лат. villa — садиба, маєток) — тип заміського будинку з садом або парком. Перші В. з'явилися в Італії у 3 ст. до н. е. Найпоширенішими типами В. були: villa rustica — архіт. комплекс

Вілла «Ротонда» у Віченці. Італія. 1551—67. Арх. А. Палладіо. 1580—91. Арх. В. Скамоцці.

житл. і госп. будівель, villa urbana — для розваг і відпочинку, а також великі В., оточені парком з павільйонами, статуями й фонтанами. У 19 ст. В.— комфортабельний приватний будинок з садом або парком у привілейованих р-нах міста або пригороді, а також у курортній місцевості; в 20 ст.—будь-який комфортабельний заміський будинок.

ВІ́ЛЛЕМС (Willems) Ян-Франс (11.III 1793, Бухаут — 24.VI 1846, Гент) — бельгійський письменник. Писав фламандською мовою. Ідеолог руху за відродження фламандської нац. культури (вірш «До бельгійців», 1818). Вірші В. позначені впливом нар. поезії. Автор романтичної поеми «Марія Брабандська» (1828). Видав нар. сатиричну кн. «Райніке-Лис» (1836).

ВІ́ЛЛЕМСТАД — місто, адм. центр Нідерландських *Антільських Островів*. Порт на о. *Кюрасао* в Карибському м. 50 тис. ж. (1972). Переробка нафти (з Венесуели); вивіз нафтопродуктів. Тютюнові ф-ки, цем. завод.

ВІЛО́НОВ Никифор Єфремович [9 (21).II 1883, м. Моршанськ, тепер Тамбовської обл. — 18.IV (1.V) 1910, Давос, Швейцарія] — діяч революційного руху в Росії. Член РСДРП з 1902. Н. в сім'ї робітника. Революц. діяльність почав 1901. В 1902 — член Київ. орг-ції РСДРП, прихильник «*Искры*». В 1903 висланий під нагляд поліції до Катеринослава, де ввійшов до складу місцевого іскрівського к-ту. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1903 заарештований і засланий до Єнісейської губ., звідки здійснив втечу 1904 і працював у с.-д. орг-ціях Казані, Самари, Катеринбурга, Москви. З 1908 — за кордоном. Помер від сухот.

ВІ́ЛТ (від англ. wilt — в'янути), в'янення рослин — захворювання рослин, спричинювані найчастіше

фітопатогенними бактеріями і мікроскопічними грибами з родів Fusarium, Verticillum та ін. В. характеризується втратою рослинами *тургору* внаслідок ураження грибами або бактеріями *судинно-волокнистих пучків*. При цьому рослини в'януть або й зовсім засихають. На В. хворіють бавовник, тютюн, кукурудза, огірки, картопля, кісточкові плодові дерева та ін. Джерелом інфекції є заражені рослинні рештки, насіння, грунт. Заходи боротьби: добір стійких проти В. сортів, протруювання насіння, правильна система обробітку грунту, внесення добрив та ін.

ВІЛЮЙ — ріка в Якут. АРСР та Красноярському краї РРФСР, найбільша ліва притока Лени. Довж. 2650 км, пл. бас. 454 тис. км². У верхів'ї рівнинний, у межах Середньосибірського плоскогір'я звивистий, місцями порожистий. В нижній течії русло поділяється на рукави, багато островів. Найбільші притоки — Марха і Тюнг (праві). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води в гирлі — 1700 м³/сек. Замерзає в жовтні, скресає в травні. Судноплавний на 1170 км. На В.— Вілюйська ГЕС, велике водосховище. Значні рибні запаси. В бас. В.— поклади алмазів, вугілля, природного газу.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ I (Wilhelm) Гогенцоллерн (22.III 1797, Берлін — 9.III 1888, там же) — король Пруссії з 1861 та імператор Німеччини з 1871. За час правління В. I керівництво зовн. і внутр. політикою д-ви зосередилося в руках О. *Бісмарка*.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ I Завойовник (William the Conqueror; 1027 або 1028, Фалез, Франція — 9. IX 1087, Руан) — англійський король з 1066. Будучи герцогом *Нормандії* (з 1035), після смерті англосаксонського короля Едуарда Сповідника оголосив себе його спадкоємцем. 14.X 1066 в бою під Гастінгсом розбив армію англосаксонського короля Гарольда й став англ. королем. Конфіскував землі англосаксонської знаті на користь нормандських феодалів. У 1086 за наказом В. I було проведено зем. перепис, за яким частину вільних селян було перетворено на кріпаків.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ I ОРА́НСЬКИЙ (Willem van Oranje) Мовчазний (24.IV 1533, Ділленбург, Німеччина — 10.VII 1584, Делфт, Голландія) — діяч *Нідерландської буржуазної революції 16 століття*, принц оранський, граф нассауський. На поч. 60-х рр. 16 ст. очолив опозицію нідерландської знаті ісп. режимові. Після вступу 1567 до Нідерландів ісп. армії емігрував до Німеччини, звідки організував походи проти іспанців 1568 і 1572, що закінчилися невдачею. В 1572 перейшов на бік революції. З ініціативи голл. великої торг. буржуазії став намісником пн. провінцій. Намагався вести війну проти Іспанії, спираючись на консервативні сили та іноз. допомогу, придушуючи нар. повстання. Вбитий ісп. агентом.

ВІЛЬГЕ́ЛЬМ II (Wilhelm; 27.I 1859, Потсдам — 4.VI 1941, пров. Утрехт, Нідерланди) — імператор Німеччини і король Пруссії (1888—1918). Онук *Вільгельма I* Гогенцоллерна. Будучи виразником інтересів нім. юнкерсько-бурж. імперіалізму, В. II активізував колоніальну політику й посилив озброєння Німеччини для боротьби за переділ світу. В боротьбі проти робітн. руху В. II вдавався як до терору, так і до соціальної демагогії. В. II — один з винуватців 1-ї світової війни. Прагнув підкорити Україну нім. імперіалізмові (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині втік до Нідерландів. 28.XI 1918 зрікся престолу.

ВІЛЬГЕЛЬМСГА́ФЕН — місто на Пн. ФРН, у землі Нижня Саксонія. Порт на Північному м. та каналі Емс-Яде, залізнич. станція. 104,3 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд. (виробн. друкарських і обчислювальних машин, підйомних кранів, дизель-локомотивів), швейної, текст., деревообр. пром-сті. Судноверф. Нафтова гавань. Рибальський центр. Засн. 1853 як військ.-мор. база.

ВІ́ЛЬДЕ Едуард Юрійович (4.III 1865, Сімуна, тепер в Раквереському р-ні Ест. РСР — 26.XII 1933, Таллін) — естонський письменник. Брав участь у нелегальних марксистських гуртках (1893—97), революц. подіях 1905—07. В останні роки життя активно виступав проти фашизму. В численних романах, повістях, нарисах, п'єсах, пройнятих духом соціального протесту, викривав дворянство та буржуазію. Автор істор. трилогії «Війна в Махтра» (1902), «Ходаки з Анія» (1903), «Пророк Мальтсвет» (1905—08), зб. оповідань і нарисів «Усмішки» та п'єси «Домовик» (обидві — 1913), психологічного роману «Молочник з Мяекюли» (1916).

Тв.: Укр. перекл.— В суворий край. К., 1953; Домовик. К., 1955; Ходаки з Анія. К., 1957; Війна в Махтра. К., 1970; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1958; На заре. Таллин, 1964.
Літ.: Пяллинг В. Эдуард Вильде. Указатель литературы. Таллин, 1957.

ВІ́ЛЬДЕ Ірина (літ. псевд. Дарини Дмитрівни Полотнюк; н. 5. V 1907, Чернівці) — українська рад. письменниця. Дочка нар. вчителя і письменника Д. Я. *Макогона*. В 1928—33 вчилась у Львів. ун-ті. Працювала вчителькою, співробітником журн. «Жіноча доля» в Коломиї (1933—39), спецкором газ. «Правда Украины» (1945—49). Друкуватися почала 1930. У перших повістях В. «Метелики на шпильках», «Б'є восьма» (обидві — 1936) та «Повнолітні діти» (1939) змальовано світ «маленької людини». Після возз'єднання зх.-укр. областей в єдиній Укр. Рад. державі В. виступила з якісно нових ідейно-естетичних позицій. Книги повістей, оповідань і нарисів «Історія одного життя» (1946), «Ті, з Ковальської» (1947), «Її портрет» (1948), «Стежинами життя», «Яблуні зацвіли вдруге» (обидві — 1949), «Нова Лукавиця» (1953), «Життя тільки починається», «Людське тепло» (1964); зб. ліричних мініатюр «Окрушини» (1969). Панорама міжвоєнного двадцятиріччя в Галичині постає в романі В. «Сестри Річинські» (кн. 1—2, 1958—64, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1967—68.
Літ.: Вальо М. А. Ірина Вільде. К., 1962.

Ж. Вілар.

Ірина Вільде.

ВІЛЬДРА́К (Vildrac) Шарль (справж. прізв.— Мессаже; 22.XI 1882, Париж — 25.VI 1971, там же) — французький письменник. У ранніх віршах порушував соціальні проблеми, виражав співчуття до знедолених (зб. «Образ і марева», 1907; «Відкриття», 1912; «Книга кохання», 1914). У 1920 вийшла зб. антивоєнних віршів «Пісні відчаю». Автор зб. «Оповідання» (1926) і п'єс «Пароплав „Тінесіті"» (1919), «Три місяці тюрми» (1938). Входив до групи «Клярте», очолюваної А. *Барбюсом*. Учасник Руху Опору, написав «Гімн Свободі» («Париж, 1943»). Виступав як палкий пропагандист досягнень Рад. Союзу (кн. «Нова Росія», 1937; стаття «П'ятдесят років», 1967). Був членом Національної ради миру.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Пароход «Тинэсити». М., 1936.

ВІЛЬКИ́ЦЬКОГО ПРОТО́КА — протока між півостровом Таймир і Північною Землею. Сполучає Карське м. з морем Лаптєвих. Довж. бл. 130 км, найменша шир. 56 км, глиб. до 210 м. Протягом всього року вкрита плавучою кригою. Названа на честь рос. гідрографа Б. А. Вількицького.

ВІЛЬМОРЕ́Н Левек де (Vilmorin, Lévêque de) — сім'я французьких селекціонерів. Філіпп-Віктуар В. (22.IX 1746, Ландрекур — 6.III 1804, Париж) — заснував 1774 селекційно-насінницьку фірму «Вільморен—Андріє», впроваджував нові с.-г. і декоративні рослини. Андре В. (30.XI 1776, Париж—21.III 1862, м. Бар) — син Філіппа-Віктуара В.; займався селекцією, зокрема кормових буряків. При ньому насінницька справа фірми В. стала всесвітньовідомою. Луї В. (18.IV 1816, Париж — 21.III 1860, там же) — син Андре В., учений-генетик, методом індивідуального добору і гібридизації вивів нові сорти цукр. буряків, підвищивши їх цукристість з 10 до 16%. Анрі В. (26.II 1843, Париж — 23.VIII 1899, Верьєр) — син Луї В.; вперше застосував штучне схрещування (гол. чин. пшениці) для практичної мети (вивів 18 високоврожайних сортів пшениці); в селекційно-насінницькій роботі виходив з визначення спадковості ознак, набутих рослинами в процесі пристосування до умов зовн. середовища. Роже де В. (н. 12.IX 1905) — чл. С.-г. академії Франції, пре-

зидент Ботаніч. т-ва Франції, президент Нац. т-ва по акліматизації та охороні природи, іноземний чл.-кор. ВАСГНІЛ з 1957. Під його керівництвом виведено високоврожайні сорти озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, бобових та ін. культур. Селекційно-насінницька фірма В., яку очолює (з 1927) Роже де В., ввела в культуру у Франції понад 450 видів і різновидностей рослин.

«ВІЛЬНА БУКОВИНА» — літературно-мистецький альманах, орган літературного об'єднання у Чернівцях. Вийшло два номери — в листопаді 1940 і травні 1941. Альманах ставив за мету сприяти розквітові нар. талантів, пропагувати досягнення укр. рад. л-ри. У «В. Б.» виступили з творами О. Кобилянська, нар. співці Д. Ботушанська, Г. Клемпуш та ін., з рад. письменників — П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, П. Дорошко та ін. В альманасі друкувалися також статті з історії культури Північної Буковини, нар. пісні. *Ф. П. Погребенник.*

В. Б. Вільнер.

ВІЛЬНА ГАВАНЬ, порто-франко — морський порт або частина порту, в які дозволялося вільно, не сплачуючи мита, завозити товари і зберігати їх для наступних оптових торг. і кредит. операцій. В. г. було організовано в ряді країн в останній чверті 19 ст. Одну з перших В. г. засн. в Генуї (1876), пізніше — в Гамбурзі (з 1882), Трієсті (з 1891) та ін. В. г. сприяли скороченню простою суден і прискоренню обороту капіталу в сфері торгівлі. В сучас. умовах міжнар. торгівлі, коли мор. торг. флот в основному є перевізником вже проданих товарів, В. г. втрачають своє значення.

ВІЛЬНА ЕНЕРГІЯ — одна з характеристичних функцій термодинамічної системи. В. е. F визначають через *внутрішню енергію* U, *ентропію* S і абс. т-ру T рівністю $F = U - TS$. У рівноважному *ізотермічному процесі*, що відбувається при сталому об'ємі, зменшення В. е. дорівнює повній роботі, виконуваній системою. Див. також *Термодинамічні потенціали.*

«ВІЛЬНА ЄВРОПА» — радіостанція, яка веде імперіалістичну пропаганду проти соціалістичних країн. Засн. 1950. Фінансується США. Гол. завдання «В. Є.» — фабрикування наклепів на соціалізм. Зв'язана з розвідками імперіалістичних д-в. Міститься в Мюнхені.

ВІЛЬНА РОСІЙСЬКА ДРУКАРНЯ — заснована 1853 в Лондоні О. І. *Герценом* для друкування забороненої в Росії літератури. В її організації допомогли представники польс демократичної еміграції З 1856 у В р д. працював також М. П *Огарьов* Першими у В. р. д. було надруковано прокламації Герцена В друкарні видавалися щорічник *«Полярная звезда»*, газ. *«Колокол»*, «Голоса из России» (1856—67), «Общее вече» (1862—64), окремі книжки, брошури тощо («Записки декабристів», вірші К. Ф. Рилєєва та ін.). У виданнях В. р. д. приділялася значна увага укр. народові, викривалася гнобительська політика царизму і австр. уряду щодо України, засуджувалися зазіхання польс. шляхти на укр. землі. В друкарні працював складачем А. О. *Гончаренко.* Видання В. р. д. високо цінив Т. Г. Шевченко. Розповсюджували їх, зокрема, члени *Харківсько-Київського таємного товариства,* революц. демократи А. О. *Красовський,* С. С. *Синьогуб* та ін. У квітні 1865 В. р. д. було переведено до Женеви і незабаром передано у власність польс. емігранту Л. Чернецькому (існувала до 1872). *А. З. Барабой.*

«ВІЛЬНА УКРАЇНА» — газета, орган Львівського обкому та міськкому Компартії України, обласної й міської Рад народних депутатів. Виходить у Львові 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер газети вийшов 25.IX 1939. В 1941 (з кінця червня) — 43 не видавалась. Видання відновлено в 1944.

«ВІЛЬНА ФРАНЦІЯ» («La France libre») — офіційна назва (до липня 1942) руху за визволення Франції від німецько-фашистських окупантів та їхніх ставлеників, що склався під час 2-ї світової війни. В липні 1942 прийняв назву «Франція, що бореться». Рух «В. Ф.» очолював Ш. де *Голль.* Керівний центр руху містився у Лондоні.

ВІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — концепція в буржуазній педагогіці 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Полягає у вимозі повної свободи розвитку дитини без будь-якого примусу і керування з боку дорослих. Прибічники В. в., виступаючи проти насильства над особистістю дитини й методу фіз. покарання, відкидали і форми правильної організації навч.-виховної роботи (школу, клас, урок), які нібито теж пригнічують дітей. Ідеї В. в. висувались у творах Ж.-Ж. *Руссо,* пед. статтях Л. Толстого та ін. У 20-х рр. вони деякою мірою вплинули на теорію і практику виховання в рад. школі. На Україні ці ідеї пропагували О. Музиченко, А. Володимирський, Я. Чепіга. Проти В. в. виступав А. *Макаренко.* Марксистсько-ленінська педагогіка відкидає ідеї і авторитарного і В. в. і розглядає виховання як процес цілеспрямованого й систематичного формування всебічно розвинутої особистості.

ВІЛЬНЕ ЕКОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО (ВЕТ) — перше в Росії і одне з найстаріших у світі економічне товариство. Засн. 1765 в Петербурзі. Виражало інтереси дворян-поміщиків, що ставали на шлях капіталістич. господарювання, а після реформи 1861 — інтереси ліберальних поміщиків і буржуазії. ВЕТ вивчало продуктивні сили Росії і шляхи їхнього розвитку. На основі статистично-екон. досліджень розроблялися теоретичні і практичні питання нар. г-ва, особливо с. г. й агрономії, зовн. торгівлі та ін., видало понад 280 томів «Праць» (1765—1919). ВЕТ поширювало свою діяльність і на тер. України. За ініціативою т-ва на Харківщині, Чернігівщині і Херсонщині було відкрито кілька навч. закладів та б-к. У роботі ВЕТ брали участь відомі громад. діячі, видатні вчені та ін. представники ліберальної інтелігенції Росії, у т. ч. й України. На поч. 20 ст. діяльність т-ва значно звузилась, а з 1919 воно припинило своє існування.

«ВІЛЬНЕ ЖИТТЯ» — газета, орган Тернопільського обкому та міськкому Компартії України, обласної й міської Рад народних депутатів. Виходить у Тернополі 5 раз на тиждень укр. мовою. Створена після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Перший номер вийшов 3.X 1939. В кін. червня 1941 видання було припинено, в 1944 відновлено.

ВІЛЬНЕР Володимир Бертольдович [9 (21). III 1885, м. Гродно — 9.VIII 1952, Київ] — український і російський рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1940) Творчу діяльність почав 1911. Працював у театрах Москви, Одеси, Ленінграда, Києва — рос. драм. (1928—30, тепер ім. Лесі Українки), укр. драм. ім. І. Франка (1938—41), оперети (1945—50). Поставив спектаклі: «Ревізор» Гоголя, «Остання жертва» О. Островського, «Вільний вітер» Дунаєвського, «Трембіта» Мілютіна, «Багато галасу даремно» Шекспіра. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВІЛЬНЕР Меїр (н. 23.X 1918) — діяч комуністичного і робітн. руху Ізраїлю. За освітою історик. Член Компартії Палестини (КПП) з 1940. У 1943—65 член Політбюро і секретар ЦК КПП (з 1948 — компартія Ізраїлю; КПІ). В 1965—69 — секретар Політбюро, з 1969 — генеральний секретар ЦК КПІ. З 1949 обраний депутатом кнесету (парламенту). Автор статей з питань комуністичного і робітн. руху, арабсько-ізраїльських відносин.

ВІЛЬНИЙ Володимир Микитович (н. 13.II 1921, с. Великомихайлівка, тепер Покровського р-ну Дніпропетровської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1950. У 1946 закінчив Київ. пед. ін-т. Перша збірка віршів — «Люблю життя» (1949). Автор поетичних збірок, прозових творів, присвячених героїчній праці радянських людей, боротьбі за мир. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* Заповітне. К., 1974; Вогняні троянди. К., 1976; Кому співають жайвори. К., 1976; Рос. перекл.— Ты на свете одна. М., 1969.

ВІЛЬНИЙ ВІРШ, верлібр — система віршових рядків, ритмічна єдність яких грунтується лише на інтонаційній подібності. Рядки можуть відрізнятися один від одного і числом складів, і розміщенням наголосів. Твори, написані В. в., часто не мають поділу на строфи, інколи позбавлені рим. Приклад В. в.: «Осінь така мила, // осінь// славна.// Осінь матусі їсти несе...» (П. Тичина). Зразки В. в. є в А. Фета, О. Блока,

В. Брюсова, використовують його рад. поети: Е. Межелайтіс, І. Драч, М. Танк, В. Солоухін та ін.

ВІ́ЛЬНИЙ ЧАС — частина *позаробочого часу* (в межах календарного фонду), що залишається після необхідних, неминучих витрат на задоволення потреб людини. Тривалість В. ч. залежить від довжини *робочого часу* і раціонального використання позаробочого часу. Зменшення робочого часу залежить від досягнутого рівня розвитку *продуктивних сил* і особливо рівня *продуктивності праці*. К. Маркс передбачав, що з побудовою комунізму багатство вимірюватиметься не робочим, а вільним часом, який сам перетвориться на продуктивну силу (див Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 3, с. 248).

Структура вільного часу залежить від самого способу життя, культурно-освітнього рівня людини та можливостей раціонального здійснення дозвілля. В розвинутих капіталістичних країнах поряд з позитивною тенденцією збільшення В. ч. неминуче існує негативна тенденція заповнення дозвілля тим, що дає капіталістична «масова культура», яка призводить до зростання явищ антикультури (алкоголізм, злочинність тощо). Соціалістичне суспільство заінтересоване у збільшенні В. ч., який витрачається на навчання, інтелектуальний і фіз. розвиток людини, громад. діяльність, виховання дітей та товариське спілкування. За даними міжнар. порівняльного дослідження *бюджетів часу* населення, проведеного 1968 в СРСР, кількість людей, що поєднують працю з навчанням, у 3—6 раз більша, ніж у найбільш розвинутих капіталістичних країнах. Гол. шляхами збільшення В. ч. є розвиток і вдосконалення служб побуту, впровадження більш раціональних принципів міськ. і пром. будівництва, розселення, підвищення ефективності організаторської та ідеологічної роботи з трудящими та ін. Забезпечення раціонального використання В. ч. відповідно до вимог комуністичного будівництва — тривалий процес, що залежить від розвитку і удосконалення світогляду людини, культури мас, дальшого підвищення активності особи в екон., політ. та духовному житті суспільства. *В. Є. Козак.*

ВІ́ЛЬНІ КОЛИВА́ННЯ — коливання, які відбуваються у фізичній системі без зовнішнього діяння на неї. Див. *Власні коливання.*

ВІ́ЛЬНІ ХЛІБОРО́БИ — категорія селян у дореформеній Росії, які дістали волю на основі царського указу 1803. Указ дозволяв поміщикам за викуп звільняти кріпаків поодинці або цілими селами з обов'язковим наділенням їх землею на правах власності. В. х. платили *подушну подать*, виконували рекрутські та земські повинності. Кількісно вони становили незначний прошарок селянства. В 1848 В. х. було включено до складу *державних селян*, після бурж. реформ 60-х рр. 19 ст. зрівняно з усім селянством.

ВІ́ЛЬНО — колишня назва м. *Вільнюса.*

ВІЛЬНОВІДПУ́ЩЕНИКИ — в Стародавній Греції, Стародавньому Римі, а також у *германців* та в ранньофеодальних «варварських» державах Зх. Європи раби, відпущені на волю (з ласки патрона або за гроші). У Старод. Греції В. ставали *метеками* під патронатом колишнього власника, в Старод. Римі — набували прав обмеженого громадянства. У германців та у «варварських» д-вах В. залишалися особисто залежними від колишнього господаря.

ВІЛЬНОГІ́РСЬК — місто Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Вільні Хутори. Виник 1956 як робітн. с-ще. З 1958 має сучас. назву. З 1964 В.— місто. Гірничо-металург. комбінат; з-ди: електровакуумного скла, залізобетонних виробів, силікатної цегли, «Буддеталь», консервний, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, музична та спортивна школи; металург. технікум, лікарня, поліклініка. Палац культури, клуб, кінотеатр, 10 бібліотек.

ВІЛЬНОДУ́МСТВО — течія суспільної думки, пов'язана з критичним ставленням до релігії та церкви, аж до заперечення релігії взагалі. Виникнення В. пов'язане з зародженням матеріалістичних філос. поглядів у стародавньому світі. В. в Зх. Європі поширилося в період *Відродження* та в нові часи у формі *деїзму, пантеїзму* і навіть *атеїзму*. Під час бурж. революцій 18—19 ст. В. знайшло свій вияв у вимозі *свободи совісті*. У 18 ст. велику роль у розвитку і пропаганді В. відіграв *Вольтер* (див. також *Вольтер'янство*). Зародки В. в Росії відносяться до 14—16 ст. і пов'язані з виникненням «єретичних» рухів (див. *Єресі*). Особливого розвитку В. досягло тут у просвітительській думці, передовій худ. л-рі та журналістиці 18 — поч. 19 ст. В сучас. умовах т. з. В., поряд з *раціоналізмом*, представлене антиклерикально настроєною інтелігенцією бурж. країн, об'єднаною в нац. і міжнар. спілки, зокрема «Всесвітній союз вільнодумних» (засн. 1880), «Міжнародну гуманістичну та етичну спілку» (засн. 1952). *І. П. Головаха.*

ВІ́ЛЬНЮС (кол. Вільно, Вільна)— місто, столиця Литовської РСР. Розташований в долині річки Нярісу (Вілії) при впадінні в неї р. Вільні (бас. Нямунасу). Вузол залізничних і автомоб. шляхів аеропорт. 458 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські райони Засн бл. 1323. З 14 ст. В.— столиця Литовської феод. д-ви. В 1794, 1831 і 1863 В.— один з центрів визвольних повстань у Польщі і Литві. В 1795 В. приєднано до Росії. У 80-х рр. 19 ст. у В. створюються марксистські гуртки. У вересні 1895 В. відвідав В. І. Ленін, який встановив зв'язок з місцем. марксистами. В 1895—96 в роботі віленської с.-д. орг-ції брав участь Ф. Е. Дзержинський. У В. був пункт для пересилання ленінської «*Искры*» з-за кордону. В 1904 тут оформився Пн.-Зх. к-т РСДРП. 15.XII 1918 у В. проголошено Рад. владу. В. став столицею Лит. Рад. республіки. В 1920—39 В.— у складі бурж. Польщі. 10.X 1939 за договором між СРСР і Литвою В. і Віленська обл., визволені рад. військами, були передані Лит. республіці. З липня 1940 В.— столиця Лит. РСР. Місто нагороджено орденом Леніна (1970). За роки Рад. влади В. став значним пром. і культ. центром Прибалтики.

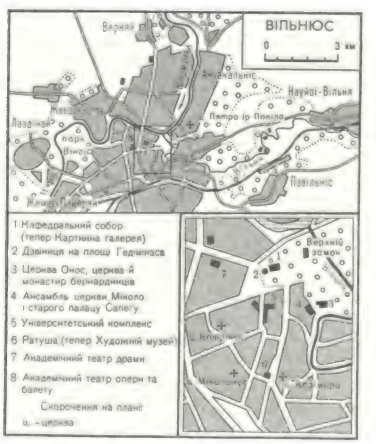

Провідна галузь пром-сті — машинобудування й металообробка (виробн. металообр. верстатів, фарбувальних апаратів, с.-г. машин та ін.); точне приладобудування, електротех. пром-сть, ТЕЦ. Створено нові галузі — радіоелектронну та хімічну.

Значне місце посідає легка промисловість (текст., швейна, хутрова, трикот., взут., галантерейна). Харч. пром-сть представлена м'ясо-мол., кондитерською, тютюновою галузями та ін. Виробн. буд. матеріалів та меблів.

В.— важливий культурний центр. У 1975/76 навч. р. було 84 загальноосв. школи (68,1 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (19,2 тис. учнів), 5 вузів і ф-т Моск. кооперативного ін-ту (всього — 29,4 тис. студентів). Найбільші вузи: *Вільнюський університет* імені В. Капсукаса, інженерно-буд. ін-т, консерваторія, *Академія наук Литовської РСР*. У місті працюють 82 масові б-ки, 39 клуб. закладів, 27 стаціонарних кіноустановок, 6 музеїв (революцій-

Вільнюс. У центральній частині міста.

Вільнюський університет. Старий будинок.

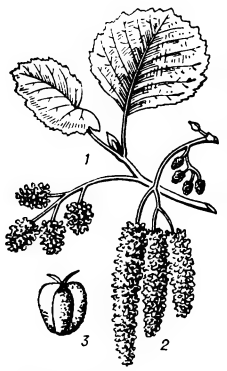

Вільха чорна: *1* — гілка з супліддями; *2* — гілка з тичинковими і маточковими суцвіттями; *3* — плід.

Віниччя справжнє. Верхівка рослини.

ції, істор.-етногр., худож., Музей Вільнюс. замку тощо), 5 театрів (Академіч. театр опери та балету, Академіч. театр драми, театр молоді й ін.), філармонія, Литов. кіностудія худож. і хронікально-документальних фільмів. Палац піонерів, будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, туристів, дитячі спорт. школи тощо. У В. виходить 10 респ. і одна міська газети, журнали лит., рос. та польс. мовами. Респ. радіо і телебачення, телецентр. Архіт. пам'ятки В.: залишки Верхнього замку (14—15 ст.), готична церква Мікалояус (14 ст.), церква і монастир бернардинців (16 ст.), церкви Онос (16 ст.) і Міколо (16—17 ст.), ансамбль ун-ту (2-а пол. 16 — 1-а пол. 19 ст.), бароккові церкви — Казімеро (1604—18), Тересес (1634—50), Пятро ір Повіло (1668—75), Котрінос (кін. 17 — серед. 18 ст.), будівлі арх. Л. *Стуоки-Гуцявічюса* в стилі класицизму (кафедральний собор, 1777—1801; ратуша, 1786—99). За рад. часу виросло багато нових житл. районів (Лаздінай, з 1967, арх. В. *Чеканаускас*, В. Бредікіс та ін.; Жірмунай, з 1968, арх. Б. Касперавічене, Б. Крумініс) і громад. споруд (готель «Нярінга», 1960, арх. А. і В. Насвітіс; Палац спорту, 1971, арх. Й. Крюкяліс та ін.; Театр опери та балету, 1973, арх. Е. Бучюте). У Вільнюському ун-ті навчалися польс. поети А. *Міцкевич* і Ю. *Словацький*. В 1829—31 у місті перебував Т. Г. Шевченко.

ВІЛЬНЮСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. Капсукаса. Засн. 1579 як Віленська академія. З 1773 існував як Гол. школа; 1803 його перейменовано на Віленський ун-т. Тут здобули освіту А. Міцкевич і Ю. Словацький. У 1832 вуз закрито, а на базі мед. ф-ту створено мед.-хірургічну академію, яку 1842 переведено до Київ. ун-ту як мед. ф-т. В 1919 В. у. знову відкрито. В зв'язку з окупацією Вільнюса панською Польщею протягом 1919 - 39 був польс. ун-том. З 1939 почав працювати як литовський вуз У 1955 В. у. присвоєно ім'я діяча революц. робітн. руху Литви В. Капсукаса. В 1977 мав 13 ф-тів: філол., істор., пром. економіки, торгівлі, екон. кібернетики та фінансів, юрид., матем., фіз., хім., природнич. наук, мед., удосконалення лікарів, крім того — вечірній у Каунасі. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура В 1977/78 навч. р. налічувалося 16 400 студентів. При ун-ті — наук. б-ка (засн. 1570; 3,5 млн. одиниць зберігання), н.-д. лабораторії, астр. обсерваторія, ботаніч. сад, віварій. За 1945—78 рр. В. у. підготував 35 тис спеціалістів. Видає збірники наук. праць 14 серій, щотижневик «Тарібініс студентас» («Радянський студент») та ін. У 1971 В. у. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Й. Кубілюс.

ВІЛЬНЯ́НСЬК (до 1935 — Софіївка, 1935—66 — Червоноармійське) — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція Засн. 1840 під назвою Софіївка. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1966 — місто.

З-ди: ім. Т. Г. Шевченка (столові посуд і прибори), пластмасових виробів, маслоробний, комбікормовий; райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 6 лік. та мед. закладів. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 9 бібліотек.

ВІЛЬНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Запорізької обл.

УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 51,5 тис. чол. (1977). В районі — 120 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вільнянськ*. Поверхня району рівнинна, подекуди порізана ярами та балками. Поклади бурого вугілля, гранітів, польового шпату, каоліну. На зх. межі району тече *Дніпро* з прит. *Мокрою Московкою*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — у Вільнянську (з-ди: ім. Т. Г. Шевченка, що виготовляє столові посуд і прибори; пластмасових виробів та комбікормовий). Працюють комбінат побутових послуг (Вільнянськ) та 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочевого і тваринництво молочного напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 128,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,5 тис. га. Вільнянською зрошувальною системою зрошується 10,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, овес, горох, просо, соняшник, овочеві. У В. р.— 11 колгоспів, 8 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вільнянськ, Новогупалівка, Янцеве. Автошляхів — 363 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км.

В районі — 52 заг.-освітні, музична та спортивна школи, 46 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 15 будинків культури, 36 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 88 б-к. У с. Петро-Свистуновому В. р. народився укр. рад. співак І. С. *Паторжинський*. *Є. І. Семенко.*

ВІ́ЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Джеймс-Гарольд (н. 11.III 1916, Гаддерсфілд, Йоркшір) — держ. і політ. діяч Великобританії. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Оксфордський ун-т. З 1937 — член *Лейбористської партії* Великобританії. З 1945 — член парламенту. В 1947—51 — міністр торгівлі в лейбористському уряді К.-Р. *Еттлі*. З 1963 — лідер Лейбористської партії. В 1964—70 і 1974—76 — прем'єр-міністр Великобританії. В 1966, 1968 і 1975 відвідав Рад. Союз як голова англ. уряду. Під впливом позитивних змін у міжнар. обстановці уряд В. 1974—75 підписав з СРСР ряд угод про екон., наук.-тех. і пром. співробітництво. В.— автор праць і досліджень з екон. питань.

ВІ́ЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Томас-Вудро (28.XII 1856, Станнтон — 3.II 1924, Вашінгтон) — державний діяч США. Н. в сім'ї пресвітеріанського пастора. Закінчив Прінстонський ун-т (1879). Член *Демократичної партії* США. В 1913—21 — президент США. Внутр. і зовн. політика уряду В. сприяла зміцненню позицій монополістичного капіталу. При уряді В. США вступили у 1-у світову війну на боці *Антанти* (1917). На *Паризькій мирній конференції 1919—20* В. був одним з ініціаторів імперіалістичного переділу світу і боротьби проти революц. руху. Один з натхненників і організаторів інтервенції проти Рад. Росії. Активно підтримував антирад. діяльність контрреволюц. сил в Росії, в т. ч. укр. бурж. націоналістів. Був одним з творців *Версальсько-Вашінгтонської системи*.

ВІ́ЛЬСОН (Уїлсон; Wilson) Чарлз - Томсон - Ріс (14.II 1869, Гленкорс — 15.XI 1959, Едінбург) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1900). Освіту здобув в Манчестерському і Кембріджському ун-тах. В 1900—34 працював у Кембрідж. ун-ті (з 1925 — професор). Досліджував конденсацію пари під дією різних агентів, зокрема заряджених частинок. В 1912 винайшов т. з. *Вільсона камеру*, за допомогою якої можна спостерігати і фотографувати сліди (треки) мікрочастинок. Нобелівська премія, 1927

ВІ́ЛЬСОНА КА́МЕРА — прилад для реєстрування слідів (треків) заряджених частинок. Дія В. к. грунтується на властивості іонів ставати центрами конденсації в перенасиченій парі. При проходженні зарядженої частинки через об'єм В. к. утворюється ланцюжок крапельок рідини. Трек частинки стає видимим. Природу і властивість частинок визначають за довжиною пробігу і величиною імпульсу. Імпульс частинки обчислюють за викривленням її трека у зовн. магн. полі. Винайдена 1912 Ч. *Вільсоном*, В. к. відіграла важливу роль у вивченні будови речовини і властивостей елементарних частинок. За її допомогою було відкрито *позитрон, мезони, гіперони*. Останнім часом В. к. поступилася місцем *бульбашковій камері* та іскровій камері. *М. Є. Гуртовий.*

ВІ́ЛЬХА (Alnus) — рід рослин родини березових. Однодомні дерева й кущі заввишки від 0,5—2 до 10—20 м і більше. Листки чергові з прилистками. Квітки одностатеві, зібрані в сережки, зацвітають навесні до розпускання листя, запилюються вітром. Плід — однонасінний горішок. Бл. 30 ви-

дів, пошир. переважно в Пн. півкулі. В СРСР — 10—15 видів, у т. ч. в УРСР — 3. Найпоширеніша В. клейка, або В. чорна (A. glutinosa) — вологолюбне, швидкоросле дерево вис. до 35 м, з темною тріщинуватою корою і клейкими листками. Росте гол. чин. у лісових районах, іноді утворює чисті насадження — вільшняки. Дає середньолегку, м'яку і стійку в воді деревину. Використовують у будівництві гідротехн. споруд, для виготовлення колодязних зрубів, фанери, гнутих меблів. Кору використовують для дублення шкур тощо. Настій з шишечок застосовують у медицині як в'яжучий засіб.

ВІЛЬЧА — селище міського типу Поліського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,5 тис ж. (1977)
Деревообр., лісопильний, асфальтобетонний з-ди; лісгоспзаг, лісництво. 2 заг.-освітні школи, філіал Поліської муз. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ВІЛЬША́НА — селище міського типу Городищенського р-ну Черкаської обл. УРСР, на р. Вільшанці (бас. Дніпра), за 23 км від залізничної ст. Городище. 5,6 тис. ж. (1977). Відома з 1598. Під час тимчас. нім.-фашист. окупації В. (28.VII 1941—5.II 1944) в селі діяла підпільна партійна організація. У В.— цукр. та хлібний з-ди, виробниче відділення райсільгосптехніки; комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств; спеціалізоване г-во по відгодівлі великої рогатої худоби. 3 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. У В. 1829 жив Т. Г. Шевченко, тут він бував 1843, 1845, 1859. Поет згадує В. в поемі «Гайдамаки» та ін. творах. Протягом певного часу у В. жив укр. художник І. М. *Сошенко*. Тут народився польс. художник Я. *Станіславський*.

ВІЛЬША́НИ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харківської обл. УРСР, біля р. Уди (бас. Дону), за 6 км від залізничної ст. Пересічна. 9,9 тис. ж. (1977). Засн. у 50-х рр. 17 ст. У В.— меблева, швейна ф-ки, цехи харків. швейних ф-к «Україна» і «Динамо» та Дергачівського харч. комбінату, комбінат комунальних підприємств. Середня школа, 2 лік. заклади, Будинок культури, 2 б-ки. У В. народився нар. артист УРСР А. І. *Крамаренко*.

ВІЛЬША́НКА — народна назва кількох дрібних птахів з родів славка (Sylvia), вівчарик (Phylloscopus) і малинівка (Erithacus).

ВІ́ЛЬШАНКА, Вільшана — річка в Черкаській обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає в Кременчуцьке водосховище). Довж. 100 км, пл. бас. 1260 км². Частково використовується для водопостачання і зрошування. На В.— м. *Городище*.

ВІЛЬША́НКА — селище міського типу Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, на р. Синюсі (басейн Південного Бугу), за 7 км від залізничної станції Синюха. 5,9 тис ж (1977). Засн. в 17 ст. як поселення Маслове. З 40-х рр. 18 ст. має сучас. назву. З 1817 село стало військ. поселенням. Вільшанці брали участь у *бузьких козаків повстанні 1817*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1967 — с-ще міськ. типу. У В.— пром. та харч. комбінати, хлібозавод, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування.
Заг.-освітня та муз. школи, лікарня. 3 будинки культури, 2 бібліотеки.

ВІЛЬША́НСЬКА УГО́ДА 1617 — укладена гетьманом реєстрового козацтва П. К. *Сагайдачним* з командуючим польсько-шляхетським військом С. *Жолкевським* у жовтні 1617 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі (тепер місто Київ. обл.). За В. у. козацький реєстр скорочувався, кількість реєстрових козаків мав визначити польс. сейм; реєстровим козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував король; козац. верхівка зобов'язувалася виключити з війська тих міщан, що вступили в козаки за останні 5 років; *нереєстрові козаки* мали вернутись у підданство шляхти. В. у. передбачала підпорядкування *Запорізької Січі* польс.-шляхет. урядові. Нереєстрове козацтво не визнало В. у.; шляхет. Польщі не вдалося її здійснити.

ВІЛЬША́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1934. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 20,2 тис. чол. (1977). В районі — 28 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Вільшанка*. Поверхня В. р. рівнинна, розчленована річковими долинами, балками. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки: *Синюха, Чорний Ташлик* (бас. Пд. Бугу). Грунти переважно чорноземні. Майже вся територія району — у межах степової зони.
Підприємства харч. пром-сті, найбільше — Вільшанський сокоекстрактний з-д (с. Синюха). Працює комбінат побутового обслуговування (Вільшанка). Спеціалізація с. г.— вирощування зернових культур, цукр. буряків, соняшнику та м'ясо-мол. тваринництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,4 тис. га, пасовища й сіножаті — 3,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, багаторічні трави. Розвинуте садівництво. У В. р. — 9 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 244 км, у т. ч. з твердим покриттям — 117 км. У районі — 17 загально-освітніх, музична школи, 23 лікувальні заклади, в т. ч. 3 лікарні. 12 будинків культури, 12 клубів, 26 кіноустановок, 22 бібліотеки.

П. О. Касмон.

ВІЛЬШИ́НА Остап (літ. псевд. Юрія Пантелейчука; 1899, с. Рогізна, тепер Чернів. обл.— 15.V 1924, м. Чернівці) — український поет. Вчився у Чернів. учительській семінарії. Виступив з поетичними творами 1921. Друкувався в учительській газ. «Каменярі», журн. «*Промінь*», «Світ дитини» та ін. виданнях. Автор циклу революц. віршів «Веснянки», ліричних поезій, в яких оспівував рідний край («Лист до сина», «З Чорногори» та ін.), поетич. творів для дітей. Виступав проти поневолення боярською Румунією Буковини, пропагував українську радянську літературу. Зазнав переслідувань сигуранци.

Ф. Вілья.

ВІЛЬШТЕ́ТТЕР (Willstätter) Ріхард (13.VIII 1872, Карлсруе — 2.VIII 1942, Локарно, Швейцарія) — німецький хімік і біохімік. Закінчив Мюнхенський ун-т. В 1905—25 — професор вищих учбових і наук. закладів Цюріха, Берліна, Мюнхена. В 1939 емігрував у Швейцарію. Осн. дослідження у галузі хімії рослинних барвних речовин, асиміляції вуглекисл. газу рослинами і хімії ферментів. В. з'ясував будову *хлорофілу*, вивчав будову і синтез *кокаїну* тощо. Працював також над вивченням *фотосинтезу*. Нобелівська премія, 1915.

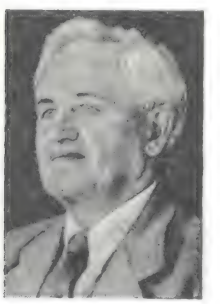
А.-Р Вільямс.

ВІ́ЛЬЯ (Villa) Франсіско (справж. прізвище — Доротео Аранго; 4.X 1877, Ріо-Гранде, шт. Дуранго — 20.VII 1923, Ідальго-дель-Парраль, шт. Чіуауа) — керівник селянського руху під час *Мексіканської революції 1910—17*. В грудні 1914 війська В. разом з сел. загонами Е. *Сапати* захопили Мехіко, але в грудні 1915 під натиском урядових військ залишили столицю. В 1916—17 В. брав активну участь у боротьбі проти амер. інтервентів, до 1920 вів боротьбу проти поміщиків і уряду. Вбитий реакціонерами.

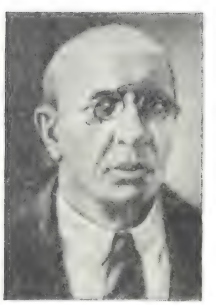
В. Р. Вільямс.

ВІЛЬЯВЕ́РДЕ (Villaverde) Сіріло (28.X 1812, Сан-Дієго-де-Нуньєс, Іспанія — 23.X 1894) — кубинський письменник, журналіст і політ. діяч. У 1823 переїхав до Куби. Почав друкуватися 1837. Автор романтичних новел («Мертвий птах», «Клятвопорушення», обидві — 1837), романів («Два кохання» та ін.), публіцистичних статей. У 1848 за участь у сепаратистській змові був заарештований і засуджений до смертної кари. В 1849 утік до США. Жив у Нью-Йорку. Видавав журнали, в яких пропагував ідею боротьби за незалежність. Найвизначніший з творів В. роман «Сесіля Вальдес, або Горб Ангела» (ч. 1—2, 1839—82), що заклав основи кубинської

В. Він.

нац. прози, спрямований проти рабоволодіння.

Тв.: Рос. перекл.— Сесилия Вальдес, или Холм Ангела. Л., 1973.

ВІЛЬЯМС (Уїльямс; Williams) Альберт-Ріс (28.IX 1883, Грінуїч — 27.II 1962, Оссінінг) — американський письменник і публіцист. З червня 1917 по серпень 1918 був кореспондентом соціалістичної преси США в Росії. Не раз зустрічався з В. І. Леніним, виступав на 1-му (червень 1917) і 3-му (січень 1918) Всеросійських з'їздах Рад. Брав участь у створенні Інтернаціонального легіону на допомогу Червоній Армії. Повернувшись до США, видав книги: «Ленін — людина і його справа» (1919), «Через російську революцію» (1921). Потім ще кілька разів приїздив до СРСР (востаннє 1959). Автор книг «Російська земля» (1928), «Ради» (1937). У період 2-ї світової війни виступав із статтями проти фашизму. Опублікував кн. «Росіяни. Країна, народ і за що він бореться» (1943). У творах останніх років життя знову звертався до подій Жовтня і образу В. І. Леніна. Фрагменти з книги «Ленін — людина і його справа» в перекладі укр. мовою опубліковано в збірнику «Ленін іде по планеті» (К., 1969). Портрет с. 297.

Тв.: Рос. перекл.— О Ленине и Октябрьской революции. М., 1960; Путешествие в революцию. М., 1977.

Н. Вінер.

ВІЛЬЯМС Василь Робертович — [27.IX (9.X) 1863, Москва —11.XI 1939, там же] — рад. грунтознавець, акад. АН СРСР (з 1931), АН БРСР (з 1929), дійсний чл. ВАСГНІЛ (з 1935). Член Комуністичної партії з 1928. В 1887 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). З 1891 почав читати в цій академії курс загального землеробства (в 1906—08 і 1922—25 — ректор). Основоположник агрономічного грунтознавства. Дослідження В.— з питань грунтоутворення, родючості грунту і його структури, травосіяння. В грунтоутворенні В. надавав великого значення живим рослинним і тваринним організмам, а також землеробській діяльності людини, під впливом якої формуються культурні варіанти грунтів. В. розробив травопільну систему землеробства, окремі теоретичні положення якої не позбавлені і деяких помилкових тверджень. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання, член ВЦВК (1928). Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами. Премія ім. В. І. Леніна 1931. В 1968 встановлена золота медаль імені В. за видатні наукові роботи і відкриття в галузі с. г. Портрет с. 297.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1948—53; Укр. перекл.— Грунтознавство. К., 1953.

М. І. Поляков.

В. П. Вінайкін, В. В. Гречаник. Пам'ятник загиблим радянським громадянам і військовополоненим у Дарницькому районі м. Києва. Бронза, граніт. 1970.

ВІМПЕРГ (нім. Wimperg) — високий шпилястий декоративний *фронтон*, що завершує *портали* й віконні прорізи в готичних спорудах. Поле В. звичайно прикрашалося ажурним або рельєфним різьбленням, краї — кам'яними пластичними деталями.

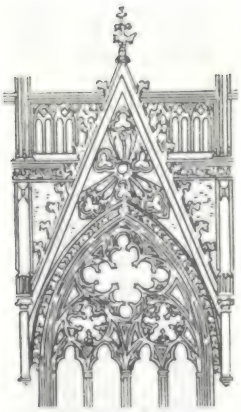

Вімперг на фасаді собору в Кельні.

ВІН (Wien) Вільгельм (13.I 1864, Гафкен, Сх. Пруссія — 30.VIII 1928, Мюнхен) — німецький фізик. Закінчив Берлін. ун-т (1886). Наук. праці — з термодинаміки, гідродинаміки, оптики, електр. розрядів у газах. У 1893 теоретично вивів закон випромінювання *абсолютно чорного тіла* і показав (1896), що з підвищенням т-ри максимум випромінювання зміщується у бік коротких хвиль (див. *Віна закон випромінювання*). В.— перший виміряв довжину хвилі *рентгенівського проміння* (1907). Нобелівська премія, 1911. Портрет с 297.

ВІНА ЗАКОН ВИПРОМІНЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла* залежно від температури. Теоретично вивів В. *Він* (1893). За В. з. в., залежність густини енергії випромінювання U_ν, що відповідає частоті випромінювання ν, від абс. т-ри T і ν виражається формулою: $U_\nu = \nu^3 f(\nu/T)$, де f — невідома функція відношення ν/T. З В. з. в. випливає т. з. закон зміщення Віна, за яким довжина хвилі $\lambda_{макс}$, на яку припадає максимум енергії у спектрі випромінювання абс. чорного тіла, обернено пропорційна до його абс. т-ри: $\lambda_{макс} \cdot T = b$, де b — стала, що дорівнює 2,897 10^{-3} м К. Слід зауважити, що значення сталої, а значить і положення максимуму в спектрі випромінювання, залежить від вибору одиниць (шкали). В. з. в. відіграв велику роль у створенні квантової теорії випромінювання (див. *Планка закон випромінювання*)

ВІНАЙКІН Василь Павлович (н. 9.I 1924, с. Шамкіно, тепер Чуваської АРСР) — український рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. Г *Лисенка*. Твори: «Богдан Хмельницький» (1954), «Юність» (1957), портрет двічі Героя Соціалістичної Праці Є. Долинюк (1960), «Арсеналець» (1965); пам'ятники — М. Кузнецову в Ровно (у співавторстві з І. Шаповалом, 1961), монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в Переяславі-Хмельницькому (у співавторстві з В. Гречаником і П. Кальницьким, 1961), пам'ятник загиблим рад. громадянам і військовополоненим у Дарницькому р-ні м. Києва (у співавторстві з В. Гречаником, 1970). Іл. див також до ст. *Арсенальці*, т. 1, с. 80—81.

ВІНБАРГ (Wienbarg) Лудольф (25.XII 1802, Альтона — 2.I 1872, Шлезвіг) — німецький журналіст і теоретик літератури. Книга В. «Естетичні походи» (1834) стала маніфестом літ. течії «*Молода Німеччина*». Сформулював положення реалістичної естетики про зв'язок л-ри з життям, про виховну роль мистецтва. В 1835 союзний нім. сейм заборонив твори В. Пізніше редагував ряд газет у Гамбурзі.

ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола Степанович (н. 7.XI 1936, м. Первомайськ, тепер Миколаївської обл.) — український рад. поет і кінорежисер. Закінчив Всесоюзний держ. ін-т кінематографії у Москві (1961). Як поет виступає з 1957. Автор збірок «Атомні прелюди» (1962), «Сто поезій» (1967) та ін. Пише твори для дітей: збірки віршів «Андрійко-Говорійко» (1970), «Мак» (1973), повість «Первінка» (1971). У кінофільмі «Повість полум'яних літ» (за сценарієм О. Довженка) виконав головну роль — Івана Орлюка. На кіностудії ім. О. Довженка поставив фільми «Берег надії» (1967), «Дума про Британку» (1969) та ін. Працює в галузі перекладу.

Тв.: Поезії. К, 1971; Рос. перекл.— Третья книга. М., 1972; Козерог. М., 1977.

ВІНДАУС (Windaus) Адольф (25.XII 1876, Берлін — 9.VI 1959, Геттінген) — німецький біохімік і хімік-органік. Навчався на мед. ф-ті в Берліні. З 1913 — директор Ін-ту мед. хімії в Інсбруку, 1915—44 — професор і директор Хім. ін-ту в Геттінгені. Основні праці з хімії стеринів, вітамінів, серцевих глікозидів, імідазолу. Нобелівська премія, 1928.

ВІНДГУК — місто в Пд.-Зх. Африці, адм. центр *Намібії*. Транспортний вузол; з-цею сполучений з портом Уолфіш-Бей на узбережжі Атлантичного ок. 64,7 тис. ж. (1974). Відомий центр торгівлі каракульськими шкурками. Виробн. вин і лікеру; підприємства ін. галузей харч., а також швейної промисловості.

ВІНДЕЛЬБАНД (Windelband) Вільгельм (11.V 1848, Потсдам — 22.X 1915, Гейдельберг) — німецький філософ-ідеаліст, засновник баденської школи *неокантіанства*. Метафізично протиставляючи одиничне загальному (див. *Одиничне, особливе, загальне*), В. вважав, що природничі науки досліджують загальне, закономірне, тому їхній метод «генералізуючий» (узагальнюючий). Істор. наука, навпаки, користується «індивідуалізуючим» методом пізнання, який дає лише опис одиничних, неповторних подій, що нібито не підлягають ніяким заг. закономірностям і створюють незалежний від людини ідеальний світ. Ця концепція В. широко використовувалася різними напрямами бурж. філософії для заперечення істор. закономірності.

І. В. Бичко.

ВІНДЗОР — місто у Великобританії (графство Беркшір). Розташований на р. Темзі, за 37 км від Лондона. Понад 27 тис. ж. Головна літня резиденція англійських королів. Серед архітектурних

Віндзор. Замок. Будувався з 11 ст.

пам'яток В.— королівський замок 11 ст. (теперішній ансамбль його — результат перебудов 13—19 ст.) з колекцією картин, малюнків, гобеленів, зброї; капела Сент-Джордж у стилі англ. пізньої готики (1474—1528), ратуша (Корт-гаус; бл. 1686—89, архітектори Г. Фіч та К. *Рен*).

ВІНДЗОР — місто в Канаді. Див. *Уінсор*.

ВІНДИКАЦІЯ (лат. vindicatio — охорона прав, позов) — вимога власника про витребування свого майна з чужого незаконного *володіння*. В СРСР є найважливішим засобом захисту права соціалістичної та особистої власності. Умови В. передбачено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 144—148 ЦивК УРСР). Якщо *майно* перебуває в незаконного й одночасно недобросовісного набувача (тобто такого, який знав або повинен був знати, що придбав майно в особи, яка не мала права його відчужувати) чи хоч і в добросовісного, але такого, що придбав майно безоплатно, власник має право витребувати своє майно в усіх випадках. З метою підвищеного захисту *соціалістичної власності* встановлено, що неправомірно одержане держ. майно, а також майно колгоспів та ін. кооперативних і громад. орг-цій може бути витребуване відповідними орг-ціями від будь-якого набувача (принцип необмеженої В.). Не є предметом В. у добросовісного набувача *гроші* та *цінні папери* на пред'явника, будинок, придбаний з торгів, тощо. Правила про В. застосовуються і для захисту прав особи, яка не є власником, але володіє майном в силу закону або договору (напр., наймача у *житлового найму договорі*).

О. А. Пушкін.

ВІНЕР (Wiener) Норберт (26.XI 1894, Колумбія, штат Міссурі — 19.III 1964, Стокгольм) — американський вчений, засновник *кібернетики*. У 18 років — доктор філософії Гарвардського ун-ту. З 1915 викладав математику і логіку в амер. ун-тах, з 1919 — викладач (з 1932 — професор) Массачусетського технологічного ін-ту. Осн. праці — з теорії функцій, теорії імовірностей, квантової механіки, теорії відносності, обчислювальної техніки. Сформулював осн. положення кібернетики і сприяв її оформленню в самостійну науку. Підкреслював моральну відповідальність вчених за збереження миру, виступав проти використання їхніх ідей і праць імперіалістичними колами для створення зброї масового знищення.

Тв.: Рос. перекл.—Кибернетика и общество. М., 1958; Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине. М., 1968.

ВІНИЧЧЯ (Kochia) — рід рослин родини лободових. Належить до *галофітів*. Однорічники, рідше напівкущі, заввишки до 50 см. Листки вузькі, чергові. Квітки переважно двостатеві. Насіння гладеньке. Бл. 90 видів, поширв. в Європі, Азії, Австралії, Центр. Америці, Пн. Африці. В СРСР — 8 видів, у т. ч. в УРСР — 3 види. Найпошир. В. справжнє, або віникове (K. scoparia), заввишки до 1,5 м з пірамідально розгалуженим стеблом використовують на віники, садову форму В. справжнього вирощують як декоративну рослину. В. сланке (K. prostrata) в посушливих районах СРСР має кормове значення, культивують в Узб. РСР і Каз. РСР. Іл. с. 296.

ВІНІЛ — одновалентний залишок (радикал) *етилену* $CH_2=CH—$.

ВІНІЛАЦЕТАТ, $CH_3COOCH=CH_2$ — *вініловий ефір* оцтової кислоти. Безбарвна рідина з запахом ефіру, $t_{пл}$ — 100,2° С, $t_{кип}$ 72,5° С, добре розчиняється в органічних розчинниках. Легко полімеризується з утворенням *полівінілацетату*. В. одержують з *ацетилену* й оцтової к-ти. Полімери В. застосовують для одержання пластмас, *лаків, клею* тощо.

ВІНІЛАЦЕТИЛЕН, $H_2C=CH—C\equiv CH$ — ненасичений вуглеводень. Безбарвний газ, легко зріджується; $t_{кип}$ 5,5° С. В. надзвичайно реакційноздатний, легко окислюється і полімеризується. Одержують його, пропускаючи *ацетилен* крізь кислий водний розчин хлориду міді і хлориду амонію. Застосовують для виготовлення *клею* і як сировину у виробн. *хлоропренових каучуків*.

ВІНІЛОВІ ЕФІРИ — ненасичені *ефіри*, прості $CH_2=CHOR$ і складні $CH_2=CH—OCOR$ (R — алкіл або арил). Безбарвні рідини, мало розчиняються у воді, добре — в органічних розчинниках. В. е. — хімічно активні сполуки, легко реагують з *галогенами, озоном, галогеноводнями* тощо. Одержують їх приєднанням спиртів або к-т до *ацетилену*. Продукти *полімеризації* та *співполімеризації* В. е. застосовують у виробн. пластмас, клеїв тощо.

ВІНІЛХЛОРИД, вініл хлористий, $CH_2=CHCl$ — монохлорзаміщений *етилен*. Безбарвний газ з характерним запахом; $t_{пл}$ — 153,8° С, $t_{кип}$ — 13,8° С. В. добре розчиняється в органічних розчинниках, мало — у воді. Полімеризується та співполімеризується з *вінілацетатом* та вініліденхлоридом. У пром-сті його одержують з *ацетилену, етилену* або *дихлоретану*. Застосовують В. для виробн. *полівінілхлориду* та ін. важливих пром. матеріалів.

ВІНІТАР (рр. н. і см. невід.) — король *готів*. У 70-х рр. 4 ст. вів війни проти *антів*, очолюваних *Божем*. Зламавши опір антів, В. жорстоко розправився з їх знаттю (розп'яв Божа з його синами та 70 можновладцями). Загинув під час боротьби проти *гуннів*.

ВІНКЕЛЬМАН (Winckelmann) Йоганн-Йоахім (9.XII 1717, Стендаль — 8.VI 1768, Трієст) — німецький історик античного мистецтва. Головна праця «Історія стародавнього мистецтва» (1763; рос. вид.— 1888, 1890). Твори В. справили значний вплив на творчість багатьох зх.-європ. художників (А.-Р. Менгса, А. Тішбейна, Ж.-Л. *Давіда*, Б. *Торвальдсена*, А. *Канови*).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения и письма. М.—Л., 1935.

ВІННИЦЯ — місто, обласний та районний центр УРСР. Розташована на берегах Пд. Бугу при впадінні в нього правої притоки — р. Вишні та лівої — р. Віннички. Вузол залізничних та автомоб шляхів. Аеропорт. 297 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується під 1363 як лит. фортеця. Назву пов'язують з давньорус. словом «вѣно» — викуп, посаг. Після *Люблінської унії 1569* В. загарбала шляхет. Польща. З 1598 В.— центр *Брацлавського воєводства*. В 1640 дістала *магдебурзьке право*. Населення В. брало участь у сел.-козац. повстаннях проти польс. шляхти в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. У 1648 В. визволили козац. загони М. *Кривоноса*. В 1651 козаки, очолювані І. *Богуном*, героїчно захищали В. від польс.-шляхет. військ. У 1653—67 В.— центр *Вінницького полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до Польщі. Населення В. брало участь у нар. повстанні С. *Палія* 1702 — 04, гайдамацьких рухах 30—60-х рр. 18 ст. У 1793 В. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1793—97

Вінниця. Площа Перемоги.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

В.— центр *Брацлавського намісництва*. В 1905—07 у В. прокотилася хвиля робітн. страйків. У квітні 1917 в місті утворилася більшовицька орг-ція. Під її керівництвом відбулося *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*. Рад владу у В. встановлено 4 (17).XI 1917. В 1919 біля В. Богунський і Таращанський полки під командуванням М. О. *Щорса* розгромили петлюрівські банди. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації (19.VII 1941—20.III 1944) у місті діяла *Вінницька підпільна партійна організація*, яку очолював І. В. *Бевз*.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції В. була торг. центром Поділля з порівняно розвинутою харч. і кустарною пром-стю. За роки Рад. влади місто перетворилося на значний індустріальний центр Правобережної України. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. та металообр. (з-ди: 18-й держ. підшипниковий, *Вінницький інструментальний завод* електротех., тракторних агрегатів, радіотех. апаратури, радіоламповий та ін.). Хім. пром-сть представлена *Вінницьким хімічним заводом* ім. Я. М. Свердлова. Серед численних підприємств харч. пром-сті — олійно-жировий комбінат, *Вінницький м'ясокомбінат*, консервний, хлібний комбінати, кондитерська ф-ка, спиртовий, молочний, пивоварний з-ди тощо. Розвинута легка пром-сть. Найбільшими є швейні ф-ки — гол. підприємства швейних об'єднань ім. В. Володарського та «Поділля», виробниче взут. об'єднання ім. М. Щорса, гол. підприємство виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка», шкіряно-галантерейна ф-ка тощо. Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних конструкцій, «Будіндустрія», буд. деталей, керамзитового гравію, цегельні тощо). Є підприємства деревообр. пром-сті (меблева ф-ка, деревообр. комбінат).

У Вінниці 36 загальноосвітніх шкіл, у яких навчається 34,3 тис. учнів, у 9 серед. спец. навч. закладах — 12,1 тис. учнів, в 11 профес.-тех. уч-щах — 4,7 тис. учнів. У В.— три вузи: *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький політехнічний інститут* і філіал Київ. торг.-екон. ін-ту, в яких навчається понад 14,7 тис. студентів. Працюють 135 б-к різних відомств і орг-цій (фонд понад 5 млн. одиниць зберігання). В місті є *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. Садовського, театр ляльок, обл. філармонія. 35 клубних закладів, 22 кінотеатри і кіноустановки, три держ. музеї — краєзнавчий, літ.-меморіальний музей М. М. *Коцюбинського*, який 1864 тут народився і жив з перервами до 1897; музей-садиба М. І. *Пирогова*; 37 музейних кімнат на громад. засадах. Позашкільні заклади: палац піонерів, 3 будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська, 3 спортивні школи. Виходять дві обл. газети — «*Вінницька правда*» та «Комсомольське плем'я», 4 багатотиражні газети. Обл. радіомовлення і телебачення, у В. — один з найбільших у Європі телевізійних ретрансляторів. Архіт. пам'ятки: дерев'яні церкви Миколи (1746) і Юрія (1726), комплекс будівель кол. єзуїтського, домініканського і капуцинського монастирів (17—18 ст.). За рад. часу у В. збудовано багато нових громад. і житл. будівель (залізничний вокзал, муз.-драм. театр, палац піонерів, поштамт, спорт. комплекс) та житл. масивів (Вишенька). У В. похований революціонер-марксист П. К. *Запорожець*. У місті народилися держ. і військ діяч Ю. М. *Коцюбинський*, кінорежисер І. А. *Савченко*, театральний художник М. І. *Драк*.

А. Й. Дідковський (культура).

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Її історія починається з перших марксистських орг-цій, які виникли і діяли на тер. Подільської губ. на поч. 20 ст. Під час першої рос. революції 1905—07 оформились с.-д. орг-ції в Балті, Вінниці, Козятині, Жмеринці. Вони підтримували тісний зв'язок з Київ. і Одес. більшовицькими орг-ціями. Активну роботу 1905—07 проводила Вінницька орг-ція РСДРП. У березні 1906 вона видала листівку з закликом бойкотувати Держ. думу та листівку до 1 Травня. Після поразки революції 1905—07 орг-ції РСДРП у Подільській губ. було розгромлено. Діяльність більшовиків на Поділлі активізувалася напередодні й під час Лютневої бурж.-демократичної революції 1917. В квітні 1917 у Вінниці створено більшовицьку групу. На поч. травня збори більшовиків міста обрали тимчасовий к-т РСДРП(б). У липні 1917 *Вінницька організація РСДРП(б)* налічувала вже 400 членів партії. Було створено більшовицькі орг-ції в Барі, Жмеринці, Могильові-Подільському, Гайсині, Проскурові, Летичеві, Літині, Брацлаві, Немирові, Тульчині, Ямполі та ін. містах і селах губернії. Вінницька орг-ція РСДРП(б) розповсюджувала серед трудящих міста і солдатів гарнізону більшовицькі газ. «*Правда*», «*Социал-демократ*», «*Голос социал-демократа*» та революц. листівки. 21.VIII (3.IX) 1917 почала виходити перша на Поділлі більшовицька газ. «Борьба». В період Великої Жовтн. соціалістич. революції більшовицькі орг-ції очолили боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади на Поділлі, підготовку й проведення *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. ЦК більшовицької партії, В. І. Ленін приділяли велику увагу парт. орг-ціям Подільської губернії. В активізації їхньої діяльності брали участь досвідчені революціонери Г. І. *Чудновський*, Є. Б. *Бош*, А. В. *Іванов* та ін. Під час громадян. війни більшовики Поділля очолили повстанський рух у губернії проти іноземних окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. У вересні 1918 відбулась 1-а Подільська губ. партконференція, на якій було створено підпільний губком КП(б)У. Вона відіграла важливу роль у згуртуванні парт. рядів, мобілізації революц. сил на боротьбу за відновлення Рад. влади на Поділлі. Після закінчення громадянської війни трудящі Подільської губ. під керівництвом парт. орг-ції розгорнули роботу по відбудові нар. г-ва, здійсненню ленінського плану побудови соціалізму. В зв'язку з адм.-тер. реформами 1922—30 структура парт. орг-цій Вінниччини зазнавала відповідних змін. У 1923 замість повітових парт. орг-цій було створено Вінницьку, Тульчинську й Могилів-Подільську окружні парт. орг-ції, 1925 ліквідовано губ. парт. орг-цію, 1930 — окружні, а на поч. 1932 утворено В. о. п. о. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали постійну допомогу місцевим парторганізаціям, особливо під час колективізації с. г. За короткий строк на Вінниччині, як і в ін. місцевостях республіки і країни, було здійснено великі соціалістичні перетворення. В 1937 Вінн. область було розукрупнено. З частини її районів утворено Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницьку) область. Балтський район відійшов до Одес. області. В роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. Вінн. області діяли підпільний обком, 23 райкоми і міжрайкоми партії, підпільні парт. і комсомольські орг-ції. Проти фашистських окупантів боролись 6 партизан. з'єднань, 10 загонів, 268 підпільних орг-цій і груп, більше як 18 тис. партизан і підпільників, третину яких становили комуністи і комсомольці. Багатьох з них нагороджено орденами і медалями. Керівник *Вінницької підпільної партійної організації* І. В. *Бевз* удостоєний звання Героя Рад. Союзу, секре-

Вінницька область. Південний Буг. Вінниця. Вулиця Дзержинського.

тар Вінн. підпільного обкому партії Д. Т *Бурченко* — ордена Леніна. Після визволення Вінниччини від фашист. загарбників трудящі області під керівництвом парт. орг-цій, при допомозі братніх рад. народів за короткий час відбудували зруйноване окупантами господарство. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція, яка складається з 3-х міських і 26 районних парт орг-цій і налічує в своїх рядах 93 253 комуністи (на 1.I 1978), спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ і трудової активності робітників, колгоспників, інтелігенції, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет інтернаціоналізму В області високими темпами розвиваються машино- і приладобудування. Партійні організації багато уваги приділяють розвиткові с г., піднесенню економіки колгоспів і радгоспів. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими інших областей УРСР та братніх республік

Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 159 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а чотирьом це звання присвоєно двічі.

В різний час обл. парт. орг-цію очолювали М. О. *Алексєєв*, М. Д. *Бубновський*, М М. Стахурський, В. І. *Чернявський*, Г. І. Шевчук та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 22 обл. парт. конференції.

Бойовим помічником парт. орг-ції є обласна двохсоттисячна комсомольська організація. Більше як 5 тис. молодих патріотів Вінниччини брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель, 2,5 тис. комсомольців і молоді виїхали на роботу в Донбас, на БАМ та ін. ударні комсомольські будови.

Органом В. о. п. о. є газ. «*Вінницька правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Вінницька область*

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1972.

В. М. Таратута.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27. II 1932. Розташована в центральній частині Правобережної України. Поділяється на 25 р-нів, 621 сільраду, має 10 міст, 29 с-щ міськ. типу. В 1958 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. між с. 304—305

Природа. За характером рельєфу В. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. Зх. на Пд. і Пд. Сх. На Пд. Зх. області — Подільська височина (вис. до 362 м), на Пн. Сх.— Придніпровська височина (вис. до 322 м). Поверхня розчленована глибокими (у Придністров'ї — каньйоноподібними) долинами річок, подекуди — ярами та балками. Корисні копалини: граніти, гнейси, магматити, пісковики, вапняки, глини, каолін, кварцові піски, фосфорити, торф. Є мінеральні джерела (Хмільницька мінеральна вода з високим вмістом родону та інші).

Клімат області помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Пересічна т-ра січня —4, —6°, липня +18,6, +20, 5°. Період з т-рою понад +10° становить 155—180 днів, *вегетаційний період* — бл. 200 днів. Річна кількість опадів 480—590 мм, з них за теплий період випадає 375—400 мм.

У В. о. — густа мережа річок, що належать до басейнів Пд. Бугу (тече в центр. частині області; притоки: *Згар, Рів*, Краснянка, Шпиківка, *Сельниця, Дохна, Соб, Снивода, Удич*), Дністра (*Мурафа, Лядова, Немія, Русава, Марківка*) та Дніпра (*Рось* із *Роською, Гнилоп'ять, Гуйва*). У місцях перетину кристалічних порід долини вузькі, з крутими схилами, в руслах є пороги. Річки В. о. використовують для одержання електроенергії та зрошування, Дністер і Пд. Буг — для місц. судноплавства. В межах області бл. 2600 ставків, їх використовують для риборозведення. Грунти області переважно опідзолені (до 65% тер.). На Пн. Сх. переважають чорноземи, є лучні грунти, в центр. частині — сірі, темно-сірі та світло-сірі; на Пд. Сх. і в Придністров'ї — глибокі чорноземи та опідзолені грунти. Грунтово-кліматичні умови В. о. сприятливі для вирощування озимої пшениці, кукурудзи, гороху, тех. культур, особливо цукр. буряків, а також для овочівництва, садівництва й виноградарства.

В. о. розташована в лісостеповій зоні. Розорано понад 66% її території. Під лісами (дуб, граб, липа, ясен, клен, в'яз) — 344,7 тис. га. В долинах річок — природні сіножаті й луки. На тер. В. о. водяться козуля, борсук, дика свиня, вовк, лісова куниця, білка, лисиця, заєць, ховрах, хом'як, польова миша; на берегах річок — видра, норка; по водоймах — дикі качки, гуси; в річках і ставках — короп, лящ, окунь, лин, щука тощо. Для охорони природи в області створено 7 держ. заказників (Буго-Деснянський, Володимирська Дубина, Марксова Дубина, Коростовецький, Грабарківський, Бронницький та Горячківська Дача). На околиці Вінниці на р. Вишні закладено бот. сад «Поділля».

Населення. Осн. нас.— українці (бл. 92%); живуть також росіяни, євреї, поляки та ін. Пересічна густота нас.— 77,6 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені придністровські та Вінницький р-ни. Міське нас. становить 33% (1977). Найбільші міста: *Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, Козятин, Гайсин, Хмільник, Ладижин.*

Народне господарство. В дореволюційний період більша частина тер. сучас. В. о. входила до складу Подільської губ., що була агр. районом. Тоді тут були розвинуті лише цукр. та спиртова галузі пром-сті. За роки соціалістичного будівництва в області створено нові галузі пром-сті: маш.-буд., в т. ч. електротехнічну, хімічну, швейну, взуттєву, консервну та ін.; на соціалістичній основі перебудовано с. г.

Промисловість. Провідне місце в пром. виробн. належить харч. пром-сті, яка розвинулася на базі місц. с.-г. сировини, проте питома вага її серед галузей пром-сті зменшилась з 66,7% 1965 до

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення — 2055,1 тис. чол. (1977)

Центр — м. Вінниця

Вінницька область. 1. На Могилів-Подільському машинобудівному заводі імені Кірова. 2. Кирнасівський цукровий завод № 2 в Тульчинському районі. 3. В машинному залі Ладижинської ДРЕС. 4. В цеху Барського консервного комбінату.

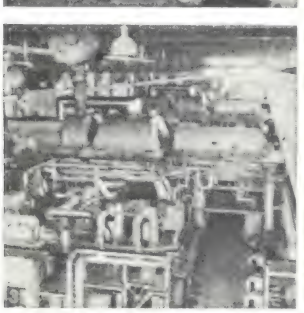

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1977, %)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	15,1	21,2
Зернозбиральні комбайни	4,3	5,1
Електродвигуни	19,5	109,6

46,6% 1976. Водночас збільшилася питома вага машинобудування й металообробки — відповідно з 12,9 до 20,6%, легкої пром-сті — з 8,6 до 10,7%. Швидкими темпами зростало за цей час виробн. електроенергії. Енергетичне господарство області представлене *Ладижинською ДРЕС* імені 50-річчя СРСР та електростанціями ряду міст і районів області. Вінниччина — один з найбільших у країні р-нів цукроваріння (851,8 тис. т цукру-піску 1977 — бл. 12% респ. випуску). В області діє 39 цукрових заводів, найбільші з них — Гайсинський, Кирнасівський-2, Бершадський та Погребищенський заводи. Відходи цукроваріння використовує спиртова пром-сть, яка представлена 13 з-дами (*Барський спиртовий завод*, Калинівський, Тростянецький та ін.). Потужні консервні заводи і комбінати у Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Гайсині, Ямполі. Значне місце посідає м'ясна (*Вінницький м'ясокомбінат* та м'ясокомбінати у Тростянці, Гайсині, Тульчині, а також птахокомбінати у Барі, Козятині) та молочна (осн. продукція — масло тваринне, яке виробляють на 17 підприємствах, а також сироваріння — на 4, виробн сухого молока — на 7 підприємствах) пром-сть. Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробн. (Вінниця, Вапнярка, Гайсин, Сорока), кондитерське (Вінниця), пивоваріння (Вінниця, Могилів-Подільський, Бершадь, Тиврів, Чернятин). Найбільшим підприємством по виробн. жирів та олії в області є Вінницький олійно-жировий комбінат. Машинобудування й металообробка представлені рядом підприємств, які обслуговують в основному потреби с. г. і харч. пром-сті. Найбільші з-ди: Вінницький тракторних агрегатів (вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів), Калинівський (устаткування для цукр. з-дів), Могилів-Подільський та Барський машинобудівні, Сутиський автоелектроапаратури, *Вінницький інструментальний завод*, 18-й державний підшипниковий, радіотех. апаратури, радіоламповий (всі — у Вінниці). Серед галузей легкої пром-сті провідною є швейна — виробничі швейні об'єднання ім. В. Володарського й «Поділля» (Вінниця, Могилів-Подільський, Ободівка, Забужжя) та швейні ф-ки (Гайсин, Браїлів, Хмільник, Козятин). Розвинуті також взут. (Вінниця, Тульчин, Хмільник), бавовняно-ткацька (Хмільник), трикотажна та шкіряно-галантерейна (Вінниця), хутрова (Жмеринка) галузі пром-сті. Широко відома продукція Вінницького виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка» з філіалами у с. Клембівці та с. Городківці

Діє велике підприємство по виробн. фосфатних добрив — *Вінницький хімічний завод* імені Я. М. Свердлова. Значного розвитку досягла пром-сть буд. матеріалів: Гніванський, Жежелівський та Губниківський гранітні кар'єри, Джуринський комбінат (виробн. вапнякових блоків), з-ди залізобетонних конструкцій у Вінниці, Гнівані, Ладижині, ряд цегельних з-дів. Далеко за межами області відомий каолін Глуховецького комбінату та Турбівського з-ду. Виробн. меблів зосереджено у Вінниці, Хмільнику, Барі, Бершаді, Гайсині; паперу — в Росоші, деревностружкових плит — у Калинівці, контейнерів — у Погребищі.

Сільське господарство. Високорозвинутою галуззю економіки області є сільське господарство, що спеціалізується на землеробстві зерново-буряківничого і тваринництві м'ясо-мол. напрямів.

У 1976 в області було 548 колгоспів, 72 радгоспи, 46 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. Осн. роботи в с. г. механізовано (див. таблицю).

В. о. відзначається високим рівнем с.-г. освоєння земель: з 2344,5 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2042,4 тис. га під с.-г. угіддями, з них 1860,4 тис. га орних земель (1976). Провідні культури серед зернових — озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза на зерно; серед тех.— цукр. буряки. Вирощують також овес, просо, гречку, соняшник, картоплю, тютюн тощо. Серед кормових культур поширені конюшина, люцерна тощо. Розвинуті садівництво (яблуні, груші, вишні, сливи) і ягідництво; у Придністров'ї — виноградарство. Площа плодоягідних насаджень 1977 становила 82,1 тис. га, у т. ч. 60,2 тис. га в плодоносному віці; виноградних насаджень відповідно 1,6 тис. га та 1,4 тис. га.

У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство і свинарство. Розвинуті птахівництво, ставкове рибництво та бджільництво. Тваринництво В. о. має сприятливу кормову базу, яку, зокрема, забезпечують відходи харч. пром-сті (цукр., спиртової та плодоовочеконсервної), вирощування кормових культур (коренеплодів, кукурудзи, однорічних та багаторічних трав) та продукція комбікормової пром-сті (1977 — 20 з-дів). Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — симентальська, свиней — велика біла, овець — прекос В 1978 у В. о. діяло 34 спеціалізовані г-ва по виробн. яловичини, 33 — по відгодівлі свиней, 19 комплексів по виробн. молока, 8 районних міжколг. об'єднань по виробн. м'яса, 18 птахофабрик.

Збирання цукрових буряків у колгоспі імені Т. Шевченка Гайсинського району. На птахофабриці колгоспу імені І. Мічуріна Хмільницького району. Спушування міжрядь у саду Подільської зональної дослідної станції садівництва.

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1976 становила 1230 км. Головні лінії: Київ — Одеса (через Козятин і Жмеринку), Київ — Львів (через Козятин — Жмеринку — Гречани — Тернопіль), а також Вапнярка — Знам'янка, Козятин — Бердичів — Калинковичі, Вінниця — Гайворон, Вапнярка — Ямпіль. Залізничні вузли: Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Калинівка, Вінниця. Автошляхів — 9,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,9 тис. км (1976), осн. з них: Київ — Вінниця — Хмельницький, Вінниця — Немирів — Могилів-Подільський, Бердичів — Уланів — Хмільник. Судноплавство по Південному Бугу та Дністру.

Палац піонерів у Вінниці. Будинок відпочинку «Авангард» у місті Немирові. Сцена з спектаклю «Сон князя Святослава» І. Франка у Вінницькому українському музично-драматичному театрі імені М. К. Садовського.

Аеропорт у Вінниці. Територією області проходить газопровід «Союз».

Будівництво в області набуло значного розвитку. Капітальні вкладення в нар. г-во (в порівнянних цінах) 1946—76 становили 6451 млн. крб., у т. ч. 1976—456 млн. крб. У В. о. діють 74 держ. і кооп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції та 54 міжколг буд. орг-ції Широко розгорнуто житл. будівництво. У повоєнні роки (1946—76) держ. й кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків площею 19 581 тис. м², у т. ч. 624 тис. м² 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. В області на кін. 1976 налічувалося 8869 підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1976 зріс проти 1965 в 2 рази. В області 1976 діяло 2653 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 1459 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг на душу населення 1976 зріс проти 1965 у 5,7 раза.

Охорона здоров'я. У 1976 в області налічувалось 24,7 тис. лікарняних ліжок — 120,0 ліжок на 10 тис. ж.; мед. допомогу подавали понад 5,5 тис. лікарів — 1 лікар на 370 ж. та 19,0 тис. фахівців із серед. мед. освітою. В містах селах В. о.— 253 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомий бальнеологічний курорт Хмільник.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 1268 загальноосв. шкіл (340,6 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (26 тис. учнів), 28 профес.-тех. уч-щ (14,2 тис. учнів), 3 вузи — *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький політехнічний інститут* і філіал Київ. торг.-екон. ін-ту (всього 14,7 тис. студентів). Працює Спеціальне конструкторське бюро по конструюванню АСУ для харчової промисловості та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок: журналістів (з 1957), письменників(з 1971), художників (з 1976), *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. К. Садовського і театр ляльок, обл. філармонія, 1488 масових б-к з фондом понад 15 млн. одиниць зберігання, 1431 клубний заклад, 1412 кіноустановок, 7 держ. музеїв [*Вінницький краєзнавчий музей*, літ.-меморіальний М. М. Коцюбинського (Вінниця), музей-садиба

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ Й ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Літ.-меморіальний музей Я. Г. *Шпорти*.
2. Братська могила *таращанців*.
3. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу В. В. *Порику*.
4. Місце народження І. Я. *Падеревського*.
5. Музей С. В. *Руданського*.
6. Пам'ятник С. В. *Руданському*.
7. Парк—пам'ятка садово-паркового будівництва 18 ст.
8. Обеліск на місці прориву 1920 військами 1-ї Кінної армії фронту білополяків.
9. Пам'ятник В. *Кочубею* та І. *Іскрі* на місці страти їх 1708.
10. Пам'ятник на братській могилі рад. військовополонених, розстріляних фашистами 1943.
11. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці П. К. *Романенка*.
12. Тут пройшли дитячі роки М. О. *Некрасова*.
13. Пам'ятник В. І. Леніну.
14. Пам'ятник П. К. *Запорожцю*.
15. Місце народження Ю. М. *Коцюбинського*.
16. Місце народження І. А. *Савченка*.
17. Краєзнавчий музей.
18. Худож. музей.
19. Літ.-меморіальний музей М. М. *Коцюбинського*.
20. Музей-садиба М. І. *Пирогова*.
21. Пам'ятники на могилах героїв громадян. й Великої Вітчизн. воєн та на честь перемоги над польс.-шляхет. військами 1651.
22. Архіт. пам'ятки 17 й 18 ст.— комплекс будівель колишніх єзуїтського, домініканського й капуцинського монастирів, Миколаївська церква й дзвіниця.
23. Пам'ятники героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
24. Місце народження П. А. *Тутковського*.
25. Місце народження *В. Я.Буняковського*.
26. Пам'ятник У. Я. *Кармалюку*.
27. Будинок, у якому 1878—82 жив П. І. *Чайковський*.
28. «Скеля Чайковського».
29. Архіт. пам'ятка 18 ст.— Троїцький собор із келіями.
30. Протягом 1869—76 тут жив О. Ф. *Можайський*.
31. Нар. музей історії авіації.
32. Місце народження П. І. *Ніщинського*.
33. Пам'ятник учасникам повстання проти австро-нім. окупантів 1918.
34. Будинок, у якому 1905—06 містився пункт передачі газ. «Искра».
35. Місце народження О. С. *Пащенка*.
36. Погруддя двічі героя Рад. Союзу І. Н. *Бойка*.
37. Обеліск на місці бою партизанів з нім.-фашист. загарбниками 1943. Відновлено табір і землянки партизанів.
38. Пам'ятник Д. *Нечаю*.
39. Пам'ятник М. О. Некрасову.
40. Протягом 1855—58 тут жив О. В. *Маркович*.
41. Музей *Марка Вовчка*.
42. Пам'ятники борцям за Рад. владу і патріотам, страченим гітлерівцями 1943.
43. Палац і парк 18 ст.
44. Пам'ятник П. М. *Кішці*.
45. Пам'ятник І. І. Касіяненку.
46. Пам'ятник О. І. Яценку.
47. Архіт. пам'ятка 18—19 ст.— палац і парк-заповідник.
48. Місце народження Я. Д. *Качури*.
49. Краєзнавчий музей.
50. Музей історії декабрист. руху.
51. Пам'ятник О. В. *Суворову*.
52. Пам'ятник М. Д. *Леонтовичу*.
53. Будинок, у якому 1818—25 жив декабрист П. І. *Пестель*.
54. Місце народження А. П. *Свидницького*.
55. Могила М. Д. Леонтовича.
56. Протягом 1804—21 тут жив В. А. *Тропінін*.
57. Пам'ятник І. *Гонті*.
58. Музей О. В. Суворова.
59. Пам'ятник О. В. Суворову.
60. Обеліск на місці *Батозької битви 1652* під час визвольної війни українського народу 1648—54.
61. У 70-х рр. 19 ст. тут учителював Г. О. *Мачтет*.
62. Краєзнавчий музей.
63. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці Т. П. *Марцин*.
64. Меморіальний музей Д. К. *Заболотного*.
65. Пам'ятник Д. К. Заболотному.
66. Пам'ятник Г. І. Котовському.
67. Парк 19 ст.
68. Місце народження М. П. *Трублаїні*.

Пам'ятник Устиму Кармалюку в селі Кармалюковому Жмеринського району. Скульптор Я. Д. Красножон. 1965.

Пам'ятник М. І. Пирогову у Вінниці. Скульптори Н. М. Дерегус і Л. Д. Сабанєєва. 1971.

М. І. Пирогова (Вінниця), меморіальний музей Д. К. Заболотного (с. Заболотне) та ін.]; 82 музеї на громад. засадах, кімнати бойової й трудової слави тощо. При культ.-осв. закладах працюють 12 тис. драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 220 тис. аматорів. 38 колективів удостоєно звання народних: Могилів-Подільський ансамбль танцю

Пам'ятник військовополоненим, розстріляним гітлерівцями. Встановлено поблизу села Коло-Михайлівки Вінницького району. Скульптори В. В. Сухенко і О. П. Вітрик.

«Дністрове гроно», Тульчинська хорова капела ім. М. Д. Леонтовича, сільс. драм. театри Соболівки й Чернівців та ін. Вінниччина здавна славиться виробами декоративно-ужиткового мист. Осередком гончарства є с. Бубнівка, худож. вишивки — села Клембівка й Городківка, ткацтва й килимарства — с. Ямпіль. Серед позашкільних закладів — 32 палаци та будинки піонерів, 16 станцій юних техніків і юних натуралістів, 18 спортивних шкіл тощо. Виходять дві обл. газети — «*Вінницька правда*» та «Комсомольське плем'я», 25 районних і міськ. газет. Між В. о. та Келецьким, Тарнобжегським і Радомським воєводствами Польщі існують дружні зв'язки. Обл. радіомовлення й телебачення. Тер. В. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. Бл. 1500 пам'яток історії та культури Вінниччини взято державою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Вінницької області, окремі статті про райони, райцентри, ін. населені пункти В. о.).

Літ.: Бурдейний П. А., Рубін М. Б. Вінницька область. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972; Жовтневі зорі над Поділлям. Одеса, 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

П. А. Бурдейний, І. О. Пшук.

ВІННИЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — створена 26. IV 1917. Після Лютневої бурж.-демократич. революції 1917 у Вінниці виникла ініціативна група РСДРП, яка 8.V 1917, після наради РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, скликала організаційні збори В. о. РСДРП(б). Було обрано к-т РСДРП(б) на чолі з М. П. *Тарногородським*. Його ж було призначено представником орг-ції у виконкомі Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. Ядро орг-ції становили робітники ф-ки «Яструб», з-ду «Молот», члени профспілки булочників, солдати місцевого гарнізону. В. о. РСДРП(б) поширила свій вплив на навколишні міста і села. На липень 1917 вона зросла до 400 чол. (у т. ч. 300 солдатів); наприкінці листопада у Вінниці було 500 більшовиків. Орг-ція видавала листівки, надрукувала в червні промову В. І. Леніна на 1-му Всерос. з'їзді Рад, у серпні видала два номери газ. «Борьба», в листопаді — декрети 2-го Всерос. з'їзду Рад. Орг-ція підготувала і очолила *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*. Мала зв'язок з ЦК РСДРП(б) і працювала під безпосереднім керівництвом обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю. Вінницькі більшовики взяли діяльну участь в організації КП(б)У. Див. також *Вінницька обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.

ВІННИЦЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — діяла в м. Вінниці під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Почала діяльність у серпні 1941. Об'єднувала підпільні групи, що були створені і діяли на швейній ф-ці, м'ясокомбінаті, залізнич. станції, на ряді ін. підприємств. Для керівництва підпільними групами було створено підпільний парт. центр на чолі з І. В. *Бевзом*. На поч. 1942 центр об'єднував 19 підпільних груп, що налічували понад 300 чол. Центр налагодив зв'язки з підпіллям Немирівського, Турбівського, Вороновицького, Шаргородського, Жмеринського, Козятинського, Гайсинського районів. Орг-ція проводила політ. і агіт. роботу серед населення, здійснювала диверсії, організовувала трудящих на саботаж політ. і екон заходів окупантів. У кінці серпня 1942 гестапо натрапило на слід орг-ції. І. В. Бевза разом з товаришами було заарештовано і в січні 1943 розстріляно.

В. О. Замлинський.

«ВІ́ННИЦЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Вінницького обласного і міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад народних депутатів. Виходить у Вінниці 6 раз на тиждень укр. мовою. Веде початок від газ. «Борьба» — органу Вінн. к-ту РСДРП(б), перший номер якої вийшов 21.VIII (3.IX) 1917. Кілька разів змінювала назву. В 1942—43 газета не видавалась. Сучас. назва з січня 1944. В 1967 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ВІ́ННИЦЬКЕ ЖОВТНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — повстання робітників і солдатів Вінниці під керівництвом більшовиків проти бурж. Тимчасового уряду 28—30.X (10—12.XI). Повстанню передував виступ революц. солдатів розташованого у Вінниці 15-го запасного піхотного полку, які 23.X (5.XI) вийшли на демонстрацію протесту проти наказу командування Пд.-Зх. фронту про розформування полку. Того самого дня за ініціативою більшовиків Вінницької Ради робітн. і солдатських депутатів було створено ревком на чолі з керівником місц. більшовицької орг-ції М. П. *Тарногородським*. Ревком оголосив недійсними всі розпорядження місц. влади, не погоджені з ним. Він ухвалив не допустити відправки на фронт 15-го полку та ін. революційно настроєних частин, розташованих у Вінниці, заборонив видавати зброю з військ. складів.

Каральні частини, які прибули до міста, поставили перед Вінницькою Радою ультиматум: відправити 15-й полк на фронт, видати зброю з складів для фронту, заарештувати всіх більшовиків. Рада відхилила ці вимоги і запропонувала карателям залишити місто. 28.X (10.XI) почалося повстання. Проти карателів виступили робітники-червоногвардійці та ряд військ. частин (бл. 6 тис. чол.). Контрреволюційне командування Пд.-Зх. фронту, зосередивши великі військ. сили, змусило повстанців 30.X (12.XI), після запеклих боїв, відступити за місто. Проте на допомогу їм прийшли із Жмеринки 2 полки 2-го гвард. корпусу, які вибили карателів з Вінниці. 4(17).XI 1917 у місті було встановлено Рад. владу. Але закріпленню Рад. влади у Вінниці перешкодила Центр. рада, яка підступно роззброїла революційні частини і тимчасово захопила місто.

Літ.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

П. П. Гудзенко.

ВІ́ННИЦЬКИЙ Омелян Маркович (н. 23.X 1922, м. Кременчук, тепер Полтавської обл.) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1955. У 1950 закінчив Свердл. консерваторію. Працював у Ялті та П'ятигорську. З 1956 — диригент Одес. театру муз. комедії і симф. оркестру Одес. філармонії. Вистави: «Трембіта» Ю. Мілютіна, «Біля рідного причалу» В. Соловйова-Сєдого, «Десь на Півдні» Е. Кемені, «Летюча миша» Й. Штрауса, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ВІ́ННИЦЬКИЙ ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д — підприємство інструментальної промисловості. Розташований у Вінниці. Створений 1946. Осн. продукція: металорізальний інструмент — фрези, розвертки, зенківки, спец. інструмент (понад 1500 типорозмірів), товари нар. споживання. За 1958—67 підприємство докорінно реконструйовано, оснащено найновішою технікою. Обсяг виробн. продукції 1976 збільшився проти 1965 у 3,8 раза. На з-ді впроваджено найновіші технологічні процеси: вишліфовування стружкових канавок металорізального інструменту, електрохім. клеймування тощо. Діють агрегати для термічної обробки інструменту, автоматизовано процес консервації та упаковування готової продукції.

І. П. Присяжнюк.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ВІРМЕНСЬКА РСР

645–К

ВІННИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1919. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду, історії рад. суспільства, художній, а також історії декабристського руху (м. Тульчин) та музей В. В. *Порика* (с. Порик Хмільницького р-ну). Фонди його налічують бл. 50 тис. експонатів (1978). Музей має філіал — Могилів-Подільський краєзнавчий музей. *О. С. Заякін.*

ВІННИЦЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Пирогова — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931. Має лікувальний і педіатричний ф-ти, аспірантуру, є підготовче відділення. На 1.I 1978 в ін-ті навчалося 3500 студентів, працювало 390 викладачів, з них 47 докторів і 183 кандидати наук. 47 кафедр ін-ту обладнані сучас. наук. та діагностичною апаратурою; б-ка налічує бл. 400 тис. томів. Науковці ін-ту вивчають стан здоров'я робітників та колгоспників відповідно до їхньої професії та умов праці. *В. Д. Білик.*

ВІННИЦЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНА́Т — підприємство м'ясної промисловості. Розташований у Вінниці. Осн. продукція: м'ясо, ковбасні вироби, консерви, м'ясні напівфабрикати, кулінарні вироби, мед. препарати, сухі корми та ін.

Збудований 1928—30. Першу продукцію одержано 1931. У 1934 підприємство перетворено на комбінат. У 1977 до складу комбінату входили: з-ди первинної переробки худоби, мед. препаратів, консервний; цехи ковбасний, птахозабійний, холодильник та ін. В. м. випускає (1977) 260 видів продукції. В 1976 виробн. продукції на комбінаті зросло проти 1940 в 5,9 раза, продуктивність праці — у 2,6 раза. Рівень механізації на консервному з-ді становить 82%, в ковбасному цеху — 71%, в цеху тех. виробів — 91%. Впроваджується комплексна система управління якістю продукції. В 1971 В. м. нагороджено орденом Жовтневої Революції. *М. М. Пащенко, М. В. Шугаєв.*

ВІННИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Островського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Як В. п. і. існує з 1938. У 1912—20 — учительський ін-т, 1921—30 — пед. технікум, 1930—34 — ін-т соціального виховання, 1934—38 — учительський ін-т. У 1937 присвоєно ім'я М. Островського. Ін-т має 7 ф-тів: істор., філологічний, фізико-матем., англ. мови, природничо-геогр., муз.-пед., фіз. виховання. Є заочне й підготовче відділення. В 1976/77 навч. р. було 4260 студентів, зокрема на стаціонарі — 2660. Ін-т має сучас. навч. матеріальну базу: 40 кабінетів, 38 лабораторій, майстерні. В б-ці ін-ту — 469,2 тис. одиниць зберігання. За час існування вуз підготував понад 23,3 тис. спеціалістів. *Н. М. Шунда.*

Будинок Вінницького педагогічного інституту імені М. Островського.

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1974 на базі філіалу Київ. політех. ін-ту. У В. п. і. — 6 ф-тів: енергетичний, машинобудівний, автоматики та обчислювальної техніки, радіотех., інженерно-будівельний і загальнотех. При ін-ті є вечірнє й заочне відділення, аспірантура. На денному відділенні ін-т готує інженерів з 10 спеціальностей, на вечірньому і заочному — з 17 спеціальностей. В 1977/78 навч. р. кількість студентів становила 6594. В 1977/78 навч. р. ін-т підготував 924 спеціалісти. *І. В. Кузьмін.*

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК, Кальницький полк — адм.-територіальна й військ. одиниця в 40—60-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні. Створений 1648 під назвою Кальницький полк з центром у Кальнику (тепер село Іллінецького р-ну Вінн. обл.). На кін. 1649 полк складався з 19 сотень і налічував 2046 реєстрових козаків. У 1653 полковим містом стала Вінниця, і полк було перейменовано на Вінницький. Козаки В. п. брали участь у Пилявецькій, Зборівській, Берестецькій, Батозькій, Жванецькій та ін. битвах *визвольної війни українського народу 1648 — 54*. В 1651 — 58 полк очолював І. *Богун*. У 1667 В. п. було об'єднано з *Брацлавським полком*.

ВІННИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 73,7 тис. чол. (1977). В районі — 54 населені пункти, підпорядковані селищній і 29 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вінниця*.

В. р. лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, граніти, глини, пісок. Гол. річка — *Південний Буг*. Грунти переважно сірі лісові. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 10,6 тис. га.

Осн. пром. і культурний центр — місто обласного підпорядкування Вінниця. Серед пром. підприємств району переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші з них: Степанівський цукр. з-д (смт Вороновиця), два вінницькі комбінати хлібопродуктів та комбікормовий з-д. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Вінниця) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 58,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,3 тис. га, сіножаті і пасовища — 4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох, овочеві. В тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У В. р. — 19 колгоспів, 3 радгоспи, звірогосподарство, експериментальне г-во Укр. н.-д. ін-ту кормів (с. Бохоники), Вінницька держ. дослідна с.-г. станція (с. Агрономічне), Подільська зональна дослідна станція садівництва (с. Медвеже Вушко), Вінницька обласна державна племінна станція (с. Якушинці), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вінниця, Вороновиця, Гуменне, Тюшки. Автошляхів — 221 км, у т. ч. з твердим покриттям — 159 км.

В районі — 57 заг.-освітніх шкіл, 55 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 25 будинків культури, 22 клуби, 41 кіноустановка, 55 б-к. У с. Некрасовому (кол. с. Юзвині) В. р. пройшло раннє дитинство рос. поета М. О. *Некрасова*, в с. Пироговому (кол. с. Шереметці; 1973 — увійшло до складу Вінниці) 1861—81 жив рос. хірург М. І. *Пирогов*, у с. Кордишівці народився рад. письменник І. Ф. *Стаднюк*, у селі (тепер смт) Вороновиці — укр. рад. поет К. О. *Андрійчук*, тут же в будинку, де 1869—76 жив і працював О. Ф. *Можайський*, створено музей авіації. *М. А. Дідик.*

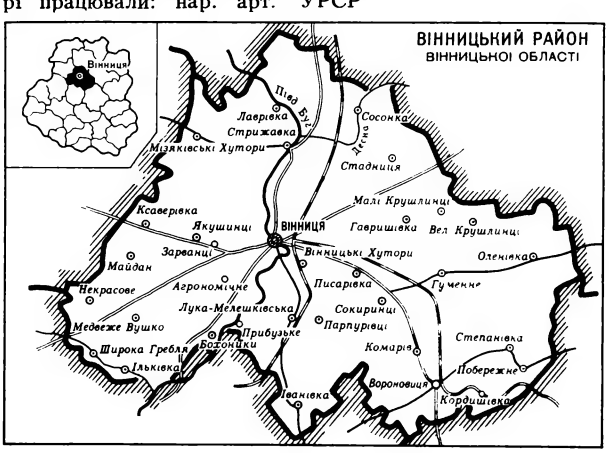

ВІННИЦЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. К. Садовського. Заснований 1940. В 1957 театрові присвоєно ім'я М. К. Садовського. В репертуарі театру класичні й сучас. твори укр. драматургії («Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Катерина» за Шевченком, муз. Аркаса, «Сон князя Святослава» Франка, «Платон Кречет», «Пам'ять серця» Корнійчука, «Мертвий бог», «Веселка», «Тил» Зарудного та ін.), рос. драматургії («Останні» Горького, «Ліс» О. Островського, «Любов Ярова» Треньова, «Оптимістична трагедія» Вишневського), п'єси письменників братніх республік («Перевертень» Кіцберга, «Поема про любов» Мусрепова), твори зарубіж. авторів («Перед заходом сонця» Гауптмана, «Кавказьке крейдяне коло» Брехта, «Собор Паризької богоматері» за Гюго). В театрі працювали: нар. арт. УРСР

ВІННИЦЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР

Будинок **Вінницького українського музично-драматичного театру** ім. М. К. Садовського.

ВІННИЦЬКИЙ ХІМІЧНИЙ ЗАВОД

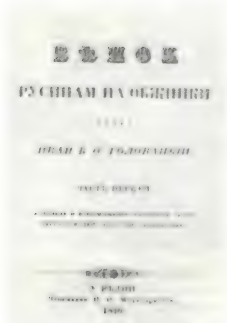

«Вінок русинам на обжинки» (1846). Обкладинка.

Віньєтка роботи Г. І. Нарбута. 1919.

Віола да гамба

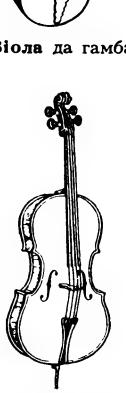

Віолончель.

І. І. *Садовський*, І. *Сікало*, М. *Педошенко*, С. *Онипко*, засл. діяч мист. Молд. РСР Д. *Бондаренко*, засл. арт. УРСР М. Овчаренко, Ф. Трегуб, А. Молдован, Н. Шановська, Я. Глиб. У складі театру (1978): нар. артист СРСР Ф. *Верещагін* (з 1944 — гол. режисер і директор), нар. арт. УРСР В. *Сироватко*, Г. *Тищенко*, І. *Тарапата*, засл. артисти УРСР М. Анищенко, В. Немченко, В. Хрещенюк, А. Овчаренко, В. Матковський, Н. Кондратюк, В. Селезньов, засл. арт. Кабардино-Балкарської АРСР К. Норець, гол. художник — засл. працівник культури УРСР К. Вітавський, зав. муз. частиною — засл. діяч мистецтв Кабардино - Балкарської АРСР Д. Немченко, балетмейстер — засл. арт. Молд. РСР М. Грищенко. *С. О. Телятникова.*

ВІ́ННИЦЬКИЙ ХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д імені Я. М. Свердлова — підприємство хімічної промисловості. Розташований у Вінниці. Осн. продукція: сірчана к-та, мінеральні фосфатні добрива, кормові фосфати, фосфорні солі і солі фтору, синтетичні мийні засоби, гумотех. вироби тощо. Засн. 1912 як суперфосфатний з-д — невелике напівкустарне підприємство. За роки Рад. влади з-д було реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено, перетворено на велике сучасне підприємство по виробн. мінеральних добрив. В. х. з. (1977) виробляє хімічну продукцію 20 найменувань. В 1977 на з-ді вироблено 817 тис. т мінеральних добрив (1950— 274,8, 1960 — 400,6). На з-ді вперше в СРСР було освоєно виробн. суперфосфату в гранульованому вигляді; встановлено вітчизн. камери для виробн. суперфосфату безперервним способом. Осн. виробничі процеси майже повністю механізовано, деякі автоматизовано. Освоєно виробн. нових видів мінеральних добрив (суперфосфат з вмістом бору та ін. мікроелементів, кормовий монокальційфосфат, складномішані добрива та ін.) і синтетичних мийних засобів. Впроваджено нові технологічні процеси: одержання алкілсульфатів натрію, триполіфосфату натрію, ступінчаста нейтралізація фосфорної к-ти содою, фосфорної к-ти у напівгідратному режимі. В 1976 В. х. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *І. П. Худолій.*

ВІ́ННІПЕГ — озеро на Пд. Канади. Лежить на вис. 217 м над. р. м. Пл. 24,3 тис. км², глиб. до 28 м. Сх. береги низькі, зх.— скелясті. В озеро впадає кілька річок (Саскачеван та ін.), витікає р. Нельсон. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Рибальство. Судноплавство.

ВІ́ННІПЕГ — місто на Пд. Канади, на р. Ассінібойні, біля її впадіння в Ред-Рівер; адм. центр провінції Манітоба. Великий вузол трансканадських з-ць і автошляхів, аеропорт (у передмісті Сент-Джеймс). 570 тис. ж. (1974, з передмістями). Перше поселення європейців на місці В. виникло 1738; сучас. назву місто має з 1873. З кін. 19 ст. у В. почали селитися укр. емігранти-робітники. В 1907 засн. одну з перших укр. соціалістичних орг-цій Канади. Тут видавалися соціалістичні газети «Червоний прапор», а згодом — «Робочий народ», 1943 — 65 — газета укр. трудової еміграції «Українське слово» (див. «*Життя і слово*»). В 1918—46 у В. існувала масова прогресивна орг-ція укр. трудящих *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім*. У 1919 у В. відбувся заг. страйк, в якому активну участь взяли укр. робітники. В 1956 споруджено пам'ятник І. Франкові і відкрито музей його імені.

В.— один з центрів торгівлі зерном світового значення. Харч. (м'ясоконсервна, борошномельна, молочна, олійницька), швейна, маш.-буд., меблева, буд. матеріалів, скляна (з-д по виготовленню виробів з скловолокна) пром-сть. Підприємства хім., нафтопереробної, металообр. галузей.

ВІНО́К — 1) У багатьох народів (зокрема в українців) дівоча прикраса з живих або штучних квітів, колосків, кольорового пір'я тощо. Був обов'язковим у вбранні молодої на весіллі, а також у деяких ін. звичаях та обрядах. Як символ молодості й краси оспіваний в укр. нар. ліричних піснях. 2) В. л а в р о в и й — у стародавніх греків і римлян символ перемоги, тріумфу, слави. Ним нагороджували переможців в Олімпійських змаганнях, видатних військ. і політ. діячів. Від лат. laureatus — увінчаний лавровим вінком — походить слово «лауреат».

«ВІНО́К РУСИ́НАМ НА ОБЖИ́НКИ» — літературно-наукові збірники, упорядковані Іваном та Яковом Головацькими. Вийшло 2 книжки (Відень, 1846—47). Кошти від видання були роздані галицьким селянам, які потерпіли від поводі. Збірники відіграли позитивну роль у розвитку укр. мови і л-ри. В 1-й книжці опубліковано невідомі твори М. *Шашкевича*, статтю Я. *Головацького* та його переклади серб. пісень; у 2-й книжці — твори І. *Вагилевича*, Я. Головацького, І. *Головацького*, укр. і серб. загадки, нар. казки та анекдоти.

ВІНО́ЧОК КВІ́ТКИ — внутрішнє коло листочків (пелюсток) подвійної *оцвітини* квітки. В. к. різняться між собою забарвленням, кількістю і формою пелюсток, будовою і розмірами. За будовою є В. к. в і л ь н о п е л ю с т к о в і (пелюстки не зростаються між собою) і з р о с л о п е л ю с т к о в і (пелюстки зростаються); за формою — п р а в и л ь н і, або актиноморфні (через В. к. можна провести кілька площин симетрії), та н е п р а в и л ь н і, з и г о м о р ф н і (можна провести одну площину симетрії) і а с и м е т р и ч н і (не можна провести жодної площини симетрії). Осн. функції В. к.— захист внутр. частини квітки, особливо *андроцея* і *гінецея*, та приваблювання комах.

ВІ́НТЕР (Winter) Едуард (н. 16.IX 1896, м. Гроттау, тепер Градек, ЧССР) — німецький історик-славіст (НДР), академік Німецької АН у Берліні (з 1948). Нар. в сім'ї робітника. Закінчив Інсбруцький і Празький ун-ти. З 1929 — професор Празького ун-ту. З 1946 — професор, 1948—51 — ректор ун-ту в Галле. З 1950 — професор Берлінського ун-ту. Автор праць з історії і культури народів Сх. Європи, зокрема Росії і України. Осн. праці: «Візантія та Рим у боротьбі за Україну» (1945), «Росія і Ватікан в епоху імперіалізму» (1945), «Росія і слов'янські народи в дипломатії Ватікану. 1878—1903» (1950). Підготував публікацію «Німецькі твори Івана Франка з історії та культури України» (1968). Нац. премія НДР, 1956.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Папство и царизм. М., 1964; Политика Ватикана в отношении СССР. 1917—1968. М., 1977.

ВІ́НТЕР Олександр Васильович [28.IX (10.X) 1878, с. Старосельці, тепер Бялистоцького воєводства, ПНР — 9.III 1958, Москва] — рад. учений у галузі енергетики, акад. АН СРСР (з 1932). Навчався в Київ. політех. ін-ті (з 1899). За участь у студентських заворушеннях 1900 був виключений з ін-ту. Закінчивши (1912) Петерб. політех. ін-т, керував будівництвом першої в Росії районної електростанції на торфі («Електропередача», тепер ДРЕС ім. Р. Е. Классона). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нач. будівництва Шатурської ДРЕС, нач. Дніпробуду і будівництва заводів Дніпровського пром. комбінату (1927—32). З 1944 — заст. директора Енерг. ін-ту АН СРСР. Досліджував енерг. ресурси СРСР, працював над питаннями раціоналізації структури енерг. систем СРСР, узагальненням досвіду експлуатації потужних електростанцій тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Маркин А. Б. Александр Васильевич Винтер. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ВІ́НЦЕНЗ (Vincenz) Станіслав (30.XI 1888, с. Слобода-Рунгурська, тепер Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.— 28.I 1971, Лозанна) — польський письменник. Закінчив Коломийську гімназію і Віденський ун-т. Тривалий час жив у с. Криворівні на Гуцульщині. Вивчав історію, побут, звичаї і нар. творчість верховинців. Видав кн. «На високій полонині» (1936) — про життя і побут гуцулів. Уривки з неї перекладено укр. мовою і надруковано в журналах «Радянський Львів» (1946, переклад П. Козланюка) та «Жовтень» (1969—71). З 1939 жив у Швейцарії.

Літ.: Прокопів І. Іван Франко і Станіслав Вінценз. «Народна творчість і етнографія», 1968, № 3; Полєк В. Зачарований Гуцульщиною. «Жовтень», 1968, № 11. *В. Т. Полєк.*

ВІ́НЦІ — райдужні ореоли навколо світил. Див. *Оптичні явища* в атмосфері.

ВІ́НЬЄ (Vinje) Осмунн-Улафсен (6.IV 1818, Телемарк — 30.VII 1870, Гаделанн) — норвезький поет і журналіст. Після революції 1848 примкнув до норв. робітн. руху. Автор. кн. «Спогади про подорож влітку 1860 р.» (1861), романтичної поеми «Великий хло-

пець» (1866). Тяжкі нестатки, звільнення зі служби за антиурядовий вірш «Моя конторка» (1870) призвели В. до самогубства.

ВІНЬЕ́ТКА (франц. vignette, від vigne — виноград) — графічна прикраса в книжках, журналах та інших друкованих виданнях. Для В. характерний зв'язок з заг. композицією сторінки і текстом твору. В. застосовується також як оздоблена початкова літера або заставка на початку і в кінці книжки

ВІНЬІ́ (Vigny) Альфред-Віктор де (27.III 1797, Лош — 17.IX 1863, Париж) — французький поет-романтик. Перша зб.— «Поеми» (1822). Творчість В. пройнята песимізмом, герої його творів не піднімаються до бунту, але й не бажають миритися з дійсністю, обираючи горде мовчання або смерть (романи «Сен-Мар», 1826; «Стелло», 1832; драма «Чаттертон», 1835; зб. новел «Рабство і Велич солдата», 1835; збірки віршів «Долі», 1864; «Щоденник поета», 1867).

Тв.: Укр. перекл.— Мойсей. В кн.: Щурат В. Поезія XIX віка, ч. 1. Львів, 1903; Рос. перекл.— Чаттертон. Л.—М., 1957; Сен-Мар, или Заговор во времена Людовика XIII. М., 1964; Неволя и Величие солдата. Л., 1968. *А. А. Розанова.*

ВІНЬЙО́ЛА (Vignola) Джакомо да (справж. прізв.— Бароцці; 1. X 1507, Віньйола, Емілія-Романья — 7.VII 1573, Рим) — італійський архітектор, інженер-фортифікатор. Представник Пізнього *Відродження*. Навчався в Римі з 1534 у Б. Перуцці й А. да *Сангалло* Молодшого. Найзначніші споруди: вілла папи Юлія III (1550—55) та церкви Сант-Андреа на Віа Фламінія (1555) й Іль Джезу (1568—84) — в Римі; палаццо Фарнезе в Капрароле (1558—73). Після смерті *Мікеланджело* (1564) В. керував будівництвом собору св. Петра в Римі. Автор класичного трактату «Правило п'яти ордерів архітектури» (1562; рос. переклад 1709). Творчість В. відіграла важливу роль у становленні архіт. стилю *барокко*.

Дж. Віньйола. Палаццо Фарнезе в Капрароле поблизу міста Вітербо. 1558—73.

ВІ́НЬКІВЦІ́ — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Калюсі (прит. Дністра), за 40 км від залізничної ст. Дунаївці. 6,4 тис. ж. (1977). Село Віньківці відоме з 1493. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в районі В. розгорнувся повстанський рух проти польс.-шляхет. панування. В 1672—97 В.— під владою Туреччини. Після 2-го поділу Польщі (1793) В. в складі Поділля возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 у В. відбувалися сел. виступи. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (11.VII 1941—27.III 1944) у В. діяв підпільний райком партії. З 1957 — с-ще міськ. типу.

У В.— консервний, сироробний, хлібний, комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-освітні та музична школи, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня, Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ВІНЬКОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 44,1 тис. чол. (1977). В районі — 36 населених

пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Віньківці*. В. р. розташований на *Подільській височині*. Рельєф долинно-балковий. Корисні копалини: глини, в т. ч. гончарні, вапняки, пісковики, глауконіт. Річки: *Ушиця*, *Калюс* (притоки Дністра). Грунти опідзолені та лучні і лучно-болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, клен, осика, ясен) займають 9,5 тис. га. Підприємства харчової пром-сті. Найбільші з них: віньковецькі консервний, сироробний та комбікормовий з-ди. Гончарне виробн. (с. Адамівка). Працюють комбінат побутового обслуговування (Віньківці) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-технічного, тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 44,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 38,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, овес, цукр. буряки, картопля, овочі. Розвинуті садівництво та ягідництво. У В. р. — 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів— 284 км, у т. ч. з твердим покриттям — 170 км.

У районі — 34 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр, 25 кіноустановок, 36 бібліотек.

В. М. Теслюк.

ВІО́ЛИ (італ. viole) — сімейство смичкових музичних інструментів 15—17 ст. вертикального (ножного) способу тримання. Мали 5—7 струн, настроюваних квартами і терціями. Звук В. ніжний, матовий. Види В.: дискантова, альтова, тенорова (мала басова, В. да гамба), велика басова і контрбасова. В. використовували як сольні, ансамблеві й оркестрові інструменти. З поширенням сімейства скрипок у 17 ст. В. почали виходити з ужитку.

ВІОЛЛЕ́ ЛЕ ДЮК (Viollet-le-Duc) Ежен-Емманюель (27.I 1814, Париж — 17. IX 1879, Лозанна) — французький архітектор, історик і теоретик архітектури. Один з основоположників теорії та практики реставрації пам'яток архітектури. Реставрував собори (в т. ч. Собор Паризької богоматері, з 1845, у співавторстві з Ж.-Б. Лассю; Ам'єнський, Ланський), замки (Кусі, П'єр-фон), укріплення Каркассонна). Історико-теоретичні праці В.: «Тлумачний словник французької архітектури», 10 тт. (1854—68), «Бесіди про архітектуру», 2 тт. (1858—72, рос. переклад 1937—38), «Російське мистецтво» (1877, рос. переклад 1879).

ВІОЛОНЧЕ́ЛЬ (італ. violoncèllo, від violóne — контрабас) — смичковий інструмент скрипкового сімейства. Має 4 струни, настроювані за квінтами. З'явився в кін. 15 — на поч. 16 ст. в результаті розвитку й удосконалення аналогічних нар. інструментів басово-тенорного регістру. На Україні відомий нар. інструмент типу В.— *басоля*.

ВІ́ППЕР Роберт Юрійович [2(14).VII 1859, Москва — 30.XII 1954, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (1943). В 1880 закінчив Моск. ун-т. Був професором Новоросійського ун-ту в Одесі (1894—97), Моск. (1897—1922, 1943—50), Латв. (1924—41), Середньоазіат. (1941—43) ун-тів. З 1943 працював в Ін-ті історії АН СРСР. Автор монографії і підручників з історії античності, серед. віків і нової історії. В. приділяв увагу вивченню екон. і соціальних відносин. Працю В. «Виникнення християнства» (1918) піддав критиці В. І. Ленін.

Тв.: История средних веков. М., 1947; Укр. перекл.—Стародавня історія. К., 1924; Середні віки. К., 1924; Всесвітня історія, в. 1—3. Х., 1924—25.
Літ.: Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время. М., 1976.

О. В. Вінтер.

Р. Ю. Віппер.

ВІР Джон (Вив'юрський Іван Федорович; н. 23.X 1906, Брод-Веллі, Канада) — діяч української прогресивної еміграції і робітничого руху Канади, журналіст, письменник, перекладач. Народився в сім'ї лісоруба, емігранта з України. З 1927 — член Комуністичної партії Канади (КПК), з 1934 — член ЦК КПК. Журналістську діяльність почав 1927: редактор журн. «Світ молоді» — 1927—29, газет «Уоркер» («Робітник») — 1935—36, «Дейлі кларіон» («Щоденна сурма») — 1936—39, «Мідлвест кларіон» («Середньозахідна сурма»)— 1939, «*Канейдіан трібюн*» («Канадська трибуна») — 1943—46 і 1970—73, «Юкрейніан канейдіан» («Український канадець») — 1947—54. В 1958—61 — секретар Слов.

к-ту Канади. В 1961—64 і з 1974 — кореспондент газ. «Канейдіан трібюн» у Москві; перекладач у вид-вах Москви і Києва Автор публіцистичних нарисів, віршів, оповідань укр. і англ. мовами, перекладів англ. мовою творів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, ін. укр. письменників.

В. Л. Чорний.

М. Віре-Туомінен.

О. І. Вірина.

Ю. Г. Віраг.
Дядечко Балінт. 1937.

ВІРА — 1) Ставлення до даних знання — певних *понять, суджень, уявлень* чи ідей, яке полягає в сприйнятті цих даних як істинних, без попередньої перевірки їх пізнавальною діяльністю. 2) В. релігійна — віра в надприродне, яка є істотною і невід'ємною ознакою всякої *релігії*, протилежна науці.

ВІРА — в Давній Русі грошова плата на користь князя, що стягувалася за вбивство вільної людини (40 гривен). За вбивство осіб з князівської адміністрації (огнищанина, *тіуна* тощо) В. сплачувалась у подвійному розмірі. Якщо винуватця не вдалося розшукати, то В. (т. з. дику В.) сплачувала сільс. громада (*верв*), на території якої знаходили вбитого. В. вперше згадується в «*Руській правді*».

ВІРАГ Юлій Георгійович (13.IX 1880, м. Хуст, тепер Закарпатської обл.— 22.III 1949, Мукачеве) — український рад. живописець. У 1898—1903 навчався в мюнхенській АМ, пізніше — в академії Жюльєна в Парижі. Твори: «Не буду ченцем!» (1911), «Портрет матері» (1929), «Старий у шапці» (1932); «Дядечко Балінт», «З ярмарку» (обидва — 1937), «Стахановець» (1947), «Декламаторка» (1949).

ВІРА́Ж (франц. virage, від virer — повертатися, змінювати забарвлення) — 1) Поворот. 2) Фігура вищого пілотажу — замкнена крива (коло) в горизонтальній площині, виконувана з постійним або змінним креном. 3) Ділянка з однобічним поперечним нахилом на повороті автомобільного шляху, на закругленні *автодрому*, велотреку тощо. 4) Розчин, яким забарвлюють фотографічне зображення.

ВІРГА́ЦІЯ (від лат. virga — гілка) — віялоподібне розгалуження складок гірських порід. Відбувається при опусканні складчастої зони і затуханні складчастості. Найчастіше В. складок спостерігається в місцях закінчення гірських систем (напр., хребти Чу-Ілійський, Каратау, Чаткальський у Серед. Азії).

ВІРГІ́НІЯ (Virginia) Юлія (справжнє прізв.— Шойєрман-Фульд-Ленгсдорф; 1.IV 1878, Франкфурт-на-Майні — 23.IV 1942)— німецька письменниця, художниця, скульпторка і перекладачка. Автор ліричних збірок «Перший ужинок» (1903), «Буря і зірка» (1905), упорядник антології «Сучасна жіноча лірика» (1907). В 1911 в Лейпцігу видала у своєму перекладі зб. «Вибрані вірші Тараса Шевченка», до якої ввійшло 30 творів поета, зокрема «Кавказ», «Єретик», «Заповіт», написала до неї передмову і вступну статтю. З її передмовою 1912 опубліковано нім. мовою також Шевченкову повість «Художник» (перекл. А. Зеліба). Деякі мистецькі твори В. зберігаються в музеях Мюнхена, Франкфурта-на-Майні.

ВІРГІ́НІЯ, Вірджінія — штат на Сх. США. Пл. 105,7 тис. км². Нас. 4,91 млн. чол. (1974), понад 20% — негри. Адм. центр — м. *Річмонд*. На Сх.— Приатлантична низовина, на Зх.— хребти Аппалачів (вис. до 1743 м), в центрі — плато Підмонт. На схилах Аппалачів — хвойні та модринові ліси. В.— індустріально-аграрний штат. Видобування вугілля (Аппалачський кам.-вуг. басейн), а також свинцю, цинку, буд. матеріалів. Гол. галузь пром-сті — хімічна (виробн. целюлозного і синтетичного волокна, добрив тощо). На базі хім. волокон розвинута текст і швейна пром-сть. Підприємства суднобудування, електротех., радіоелектронної, тютюнової, харч., паперової, меблевої галузей. Осн. с.-г. культура — тютюн; вирощують також пшеницю, арахіс, картоплю. Овочівництво і садівництво. Розводять велику рогату худобу; птахівництво. На узбережжі виловлюють устриць та креветки. Осн. порти — Норфолк, Ньюпорт-Ньюс.

ВІРГІ́НСЬКІ ОСТРОВИ́, Британські Віргінські Острови — володіння Великобританії в Карибському м., в групі Великих Антільських о-вів. Включають 36 островів. Заг. пл. 153 км². Нас. 10,4 тис. чол. (1973), гол. чин. афр. походження. Адм. центр — м. Род-Таун. У 1493 відкриті Х. Колумбом. З 1762 — колонія Великобританії. В 1967 В. о. здобули деякі права на самоврядування. Політ. партії: Об'єднана партія, Демократична партія і Партія Віргінських Островів. Програми партій передбачають боротьбу за екон. розвиток островів. У 1973 діяла одна профспілка. Клімат тропічний, жаркий. Більша частина території — під с.-г. угіддями, подекуди вічнозелені тропічні ліси. Вирощують цукр. тростину, кокосову пальму, овочі. Тваринництво, рибальство. Невеликі підприємства по виробн. рому, цементу та ін. Кустарні промисли. Туризм. Автошляхів — 64 км. Вивозять продукти тваринництва, фрукти, рибу, ром. Осн. торг. партнери: Віргінські о-ви (США) та Пуерто-Ріко (США). Грош. одиниця — долар США.

ВІРГІ́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — володіння США у Карибському м., в групі Великих Антільських о-вів. Включають 84 острови. Заг. пл. 344 км². Нас. близько 100 тис. чол. (1975), з них 80% — негри Адм. центр — м Шарлотта-Амалія. У 1493 відкриті Х. Колумбом. Тривалий час переходили від однієї колоніальної д-ви до іншої. В 1917 США купили ці острови в Данії. Пізніше США створили тут військ.-мор. базу. Політ партії: Демократична партія, Прогресивна республіканська партія Віргінських островів, Рух незалежних громадян. У 1973 засн. Об'єднану народну партію, яка виступає за надання островам незалежності. Клімат тропічний, жаркий. Масиви вічнозелених тропічних лісів. Основа економіки — іноз. туризм. Землеробство розвинуте мало, вирощують овочі, фрукти, цукр. тростину. Є невеликі підприємства по вирбн. цукру, рому, годинників, алюмінію, а також нафтопереробні Автошляхів — 505 км. Осн мор порт — Шарлотта-Амалія Вивозять цукор, цитрусові, фрукти, каву; ввозять продукти харчування, пром. товари. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, Канада Грош. одиниця — долар США

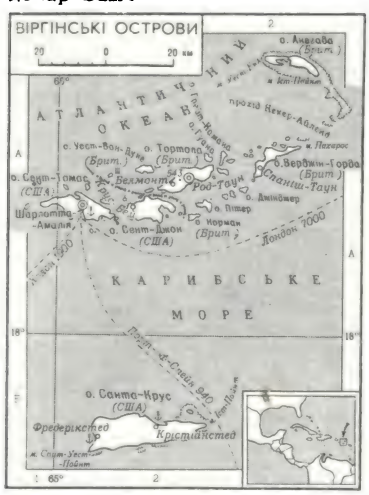

ВІРЕСА́ЛІНГАМ Кандукурі (16.IV 1848, Раджамандрі — 27.V 1919) — індійський письменник. Основоположник сучас. л-ри *телугу мовою*. Автор першого роману на телугу — «Життя Раджасекхари» (на сюжет роману О. Голдсміта «Векфілдський священик»). Переклав «Шакунталу» *Калідаси*. «Історія поезії телугу» та ін. праці В. поклали початок літературознавства на телугу. Автобіографія В.— перший твір інд. мемуарної л-ри. Видавав перші журнали на телугу. Виступав за соціальні реформи, проти кастової нерівності, безправності жінки.

ВІ́РЕ-ТУ́ОМІНЕН (Vire-Tuominen) Мар'ям (н. 15.VIII 1919, м. Кухмойнен, Фінляндія) — фінська громадська діячка. Член Компартії Фінляндії з 1946. В 1946 закінчила Хельсінський ун-т і здобула звання магістра філософії. З 1949 — генеральний секретар орг-ції Прихильники миру Фінляндії. В 1955—69 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966.

ВІ́РИНА Олександра Іванівна (справж. прізв.— Колтановська; р. н. невід., Тирасполь — 4.IV 1926, с. Куковичі, Менського р-ну Чернігівської обл.) — українська артистка. Творчу діяльність почала 1882 в трупі М. Кропивницького, пізніше грала в трупах М. Старицького, П. Саксаганського, В. Грицая та ін. Ролі: Вустя, Солоха, Настя («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Різдвяна ніч», «Юрко Довбиш» Старицького), Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Тетяна («Суєта» Карпенка-Карого).

Є. С. Хлібцевич.

ВІРІА́Т (Viriathus; р. н. невід.— п. 139 до н. е.) — керівник народного повстання 147—139 до н. е. в римській провінції Лузітанія (пд.-зх. частина Піренейського п-ова), спрямованого проти панування Риму. Простий пастух, В. виявив здібності талановитого полководця і організатора. Успіхи повстанців змусили римлян 141 до н. е. визнати В. царем лузітан. Убитий зрадниками.

ВІРІО́Н — зріла позаклітинна вірусна частинка. Має складну геометрично правильну структуру, складається з спадкового (генетичного) матеріалу (*дезоксирибонуклеїнової кислоти* або *рибонуклеїнової кислоти*), оточеного білковою оболонкою (капсидом). У В. *вірусів* складнішої організації у зовн. оболонках є також *ліпіди*, вуглеводи, ферменти.

ВІРМЕ́НИ (самоназва — хай) — нація, основне населення Вірм. РСР. Живуть також в ін. республіках СРСР (гол. чин. в Грузії, Азербайджані і РРФСР) й за рубежем (у Туреччині, Ірані, араб. країнах, США, Канаді, Франції, країнах Латинської Америки, Австралії та ін. країнах). Заг. чисельність — 4,7 млн. чол. (1975, оцінка); з них в СРСР — 82%. За переписом 1970, в УРСР живе 33 439 В. Мова — вірменська. Віруючі В.— християни-монофисити (належать до *вірменської апостольської церкви*). Вірм. народність склалась у 7—6 ст. до н. е. в межах давньовірм. д-ви в результаті змішання місц. малоазійських (хайаських) і прийшлих індоєвроп. (арійських) племен з урартами та ін. племенами Вірм. нагір'я. В 5 ст. н. е. створено вірм. писемність. Вірм. народ вів тривалу боротьбу за незалежність проти римлян, візантійців, персів, сельджуків, монголів, турків та ін. завойовників. Внаслідок *геноциду* відбувалося масове переселення В. у країни Європи (зокрема, виникли *вірменські колонії* на Україні), Азії, а пізніше й Америки. Приєднання 1828 Сх. Вірменії до Росії сприяло виникненню і розвиткові у Сх. Вірменії капіталістичних відносин; вона стала центром формування вірм. бурж. нації, яка остаточно склалася в кін. 19 ст. В. в СРСР у ході соціалістичних перетворень консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади в житті В. відбулися корінні соціально-екон. зміни. Переважна більшість В. працює у пром-сті (високого рівня досягли кольорова металургія, хімічна, маш.-буд., енергетична, легка пром-сть та ін.) і колективізованому с. г. (землеробство і тваринництво). У В. збереглися окремі традиційні кустарні промисли (килимарство, виготовлення вовняних і шовкових тканин, шкіряних і ювелірних виробів). Докорінно змінився побут В. Старі житла (глхатун) поступилися місцем житлам міськ. типу, а нац. одяг — сучасному. Починаючи з 1920 відбувається репатріація В. із зарубіжних країн у Рад. Вірменію. Див. також *Вірменська Радянська Соціалістична Республіка*.

Д. С. Вардумян.

ВІРМЕ́НСЬКА АЕС — атомна електростанція поблизу Єревана, на схилах г. Арагац. Будівництво почато 1970. Перша черга В. АЕС складається з двох енергоблоків заг. потужністю 815 тис. кВт. Щорічно вона вироблятиме більше як 6 млрд. кВт · год електроенергії. У грудні 1976 введено в експлуатацію перший блок станції потужністю 407,5 тис. кВт. Джерелом теплової енергії блока є ядерний гетерогенний водо-водяний реактор на теплових нейтронах. В. АЕС —перша в СРСР станція, збудована в районі високої сейсмічності (8 балів). Розрахункова сейсмічність станції — 9 балів. Основними напрямами розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено закінчити будівництво першої черги станції до кінця десятої п'ятирічки.

В. М. Арзуманян.

ВІРМЕ́НСЬКА АПО́СТОЛЬСЬКА ЦЕ́РКВА — одна з найдавніших християнських церков. Називається також григоріанською від імені єпископа Григорія Партева (Просвітителя), з діяльністю якого пов'язують визнання у Вірменії християнства держ. релігією (301). В 506 В. а. ц. відокремилася від візантійської церкви, що відображало прагнення панівних класів Вірменії покінчити з екон. і політ. залежністю від *Візантії*. В. а. ц. додержується *монофіситства*: на відміну від православ'я й католицизму визнає не двоїсту, боголюдську, а єдину, божественну природу Христа. Центром В. а. ц. є Ечміадзінський монастир (Вірм. РСР), де міститься резиденція верховного патріарха і католікоса всіх вірмен (з 1955 — Вазген I). Ечміадзінському католікосату підпорядковані вірмено-григоріанські громади СРСР, Єрусалимська та Константинопольська патріархії, Кілікійський католікосат та деякі єпархії Європи, Азії й Америки.

В. Х. Арутюнов, Ю. М. Змєєв.

ВІРМЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *вірмен*. Становить самостійну гілку індоєвропейської сім'ї мов. Говорять нею в СРСР понад 3,2 млн. чол. (1970, перепис), за кордоном — понад 1 млн. чол. В. м.— давньописемна (вірм. алфавіт створив 405—406 Месроп Маштоц). В історії літ. В. м. розрізняють давньовірменську (5—11 ст.), середньовірменську (11—17 ст.) і нововірменську (з 17 ст.) мову. Нац. В. м. сформувалася на основі двох діалектних груп — східної й західної. Для літ. мови характерна розвинута система приголосних звуків. Іменник має 2 числа. Граматичний рід зник. Розрізняють 7 відмінків і 8 типів відмінювання. Дієслово має категорії стану, виду, числа, особи, способу, часу. За граматич. будовою В. м. аглютинативна (з елементами аналітизму). Наголос здебільшого на останньому складі.

Літ.: Гарибян А. С. Краткий курс армянского языка. Ереван, 1960; Туманян Э. Г. Древнеармянский язык. М., 1971.

ВІРМЕ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Вірменія.

Загальні відомості. Вірменська РСР утворена 29.XI 1920. Розташована у пд. частині Закавказзя. На Пн. межує з Груз. РСР, на Сх.— з Аз. РСР, на Пд.— з Іраном, на Зх.— з Туреччиною. В республіці — 36 районів, 24 міста і 33 селища міськ. типу. Карти див. між с. 304—305.

Державний лад. Вірм. РСР — суверенна радянська соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Вірменської РСР прийнято 14.IV 1978 позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Вірменської РСР дев'ятого скликання.

Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Вірм. РСР — однопалатна Верховна Рада Вірм. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Вірм. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки. Верховна Рада Вірм. РСР утворює уряд Вірм. РСР — Раду Міністрів Вірм. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в районах, містах, селищах і селах Вірм. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються строком на 2,5 роки. Всі Ради народних депутатів Вірм. РСР обирають громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий судовий орган республіки — Верховний Суд Вірм. РСР, обираний Верховною Радою Вірм. РСР строком на 5 років.

Природа. В.— гірська країна зі складним, дуже розчленованим рельєфом. Бл. 90% її території лежить на висоті понад 1000 м над р. м. На Пн. і Пн.-Сх. республіки підносяться хребти *Малого Кавказу* (Сомхетський, Базумський, Гугарац, Шахдагський та ін.), на Пд. від них — *Вірменське нагір'я* (в межах В.— пн.-сх. його частина) — Джавахетський, Гегамський, Варденіський, Зангезурський хребти, масив Арагац (4090 м — найвища точка В.). Між гірськими хребтами — Памбакська й Ширакська долини, Севанська улоговина. В межі В. заходить лівобережна частина Середньоараксинської міжгірної западини, її пн.-зх. частина наз. Араратською рівниною.

Осн. корисні копалини: мідно-молібденові, мідно-колчеданові, поліметалеві руди, золото. Є родовища заліз. руд, нефелінових сієнітів, бентонітових глин, кам. солі. Значні поклади буд. матеріалів (мармур, доломіти, туф, пемза, обсидіан, перліт) та ін. Мінеральні джерела. Клімат В. відзначається великою різноманітністю. Республіка розташована в субтропічному поясі. На формування клімату великий вплив мають особливості рельєфу. Клімат на рівнинах і в передгір'ях — сухий континентальний (пересічна т-ра липня +24, +26°, січня —5°), в середньогір'ї — помірний (пересіч-

Герб Вірменської РСР

ВІРМЕНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 29,8 тис. км²

Населення — 2893 тис. чол. (1977)

Столиця — м. Єреван

Форма букв	Транскрипція	Форма букв	Транскрипція
Ա ա	а	Յ յ	й
Բ բ	б	Ն ն	н
Գ գ	г (g)	Շ շ	ш
Դ դ	д	Ո ո	во, о
Ե ե	є	Չ չ	ч
Զ զ	з	Պ պ	п
Է է	е	Ջ ջ	дж
Ը ը	ъ	Ռ ռ	рр
Թ թ	th	Ս ս	с
Ժ ժ	ж	Վ վ	в
Ի ի	і	Տ տ	т
Լ լ	л	Ր ր	р
Խ խ	х	Ց ց	ц
Ծ ծ	тс	Ւ ւ	у
Կ կ	к	Փ փ	ph
Հ հ	г (h)	Ք ք	kh
Ձ ձ	дз	Օ օ	о
Ղ ղ	гх	Ֆ ֆ	ф
Ճ ճ	тш		
Մ մ	м		

Вірменське письмо.

на т-ра липня — серпня +18°, січня від —2 до —8°), у високогір'ї — холодний (пересічна т-ра липня від +10 до +15°, січня від —9 до —14°), на крайньому Пд. Сх. і Пн. Сх.— сухий субтропічний. Середньорічна кількість опадів від 200—300 мм на Араратській рівнині до 800 мм у горах. Ріки В. належать до бас. *Араксу* (Ахурян, Раздан, Арпа, Воротан та ін.) і *Кури* (Дебед, Агстев та ін.). Вони несудноплавні, їх використовують для зрошування та як джерело гідроенергії. В республіці понад 100 гірських озер, найбільше з них — *Севан*. У грунтовому покриві переважають гірські чорноземи, гол. чин. на вулканічних плато. В Середньоараксинській западині (до вис. 900 м) поширені світло-бурі грунти (майже всюди розорані й окультурені) з ділянками засолених грунтів; у передгір'ях до вис. 1400 м — темно-бурі, до вис. 1800 м (на Сх.— до 800 м) — каштанові; в лісових районах — коричневі та бурі лісові, у верхньому поясі гір — гірсько-лучні грунти.

Рослинність В. характеризується різноманітністю видового складу (бл. 3200 видів). На Араратській рівнині — напівпустельна полинова й пустельна, в степах — ковилова й типчакова рослинність. На кам'янистих схилах — колючі чагарники *фригана*. Під лісами (сх. бук, дуб, граб) і чагарниками — бл. 13% тер. В. (в основному в пн.-сх. й пд.-сх. районах). У верхній частині гірських схилів — субальпійська й альпійська рослинність. У межах республіки налічується понад 450 видів хребетних (у т. ч. 70 видів ссавців, 40 видів плазунів), до 10 тис. видів комах. В очеретяних заростях водяться кабан, очеретяний кіт, шакал, в гірських степах і високогір'ях — гризуни, перев'язка, в горах — безоарова коза, муфлон. У лісах — козуля, дикий кабан, сірійський ведмідь, білка. В передгір'ях багато плазунів, у т. ч. гюрза, кавк. гадюка та ін. У В. акліматизовано єнотовидного собаку, нутрію, плямистого уссурійського оленя. На тер. республіки створено *Хосровський заповідник* і Діліжанський заповідник.

Населення. Осн. населення — *вірмени* (88,6%; 2208,3 тис. чол., перепис 1970). Живуть також азербайджанці, росіяни, курди та ін. Пересічна густота населення — понад 97 чол. на 1 км². 64% населення (1977) живе в містах. Найбільші міста: *Єреван, Ленінакан, Кіровакан*.

Історія. Тер. В. населена з часів раннього *палеоліту*. В 2-й пол. 2-го тис. до н. е. в зх. частині Вірм. нагір'я, що входило до складу Хеттського царства (див. *Хетти*), виникли племінні союзи. На основі цих союзів у 9 ст. до н. е. склалася д-ва *Урарту* з адм. центром Еребуні (Єреван). Відсутність єдності, внутр. суперечності, а також натиск *скіфів* і Мідійської д-ви (див. *Мідія*) привели на поч. 6 ст. до н. е. до падіння Урартського царства. В 2-му тис. до н. е. у пд.-зх. і сх. районах Вірм. нагір'я жили вірм. племена, які згодом створили держ. об'єднання. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в основному завершився процес формування вірм. народності. В кін. 6 ст. до н. е. В. підкорили *Ахеменіди*. В останній чверті 4 ст. до н. е. вірм. царства у верхів'ях рік Євфрату, Лікусу, Галісу (Мала Вірменія), в Айраратській долині (Айрарат) стали незалежними. Бл. 220 до н. е. Пд. і Центр. В. було об'єднано з Айраратським царством. Об'єднана територія стала називатися Великою Вірменією (столиця — м. *Армавір*). До кін. 3 ст. до н. е. Велика Вірменія потрапила у васальну залежність від *Селевкідів*. Після поразки останніх у боротьбі проти римлян Велика Вірменія і Софена в 189 до н. е. стали незалежними царствами. Тер. вірм. д-ви за *Тіграна II* повністю включала царство Селевкідів. З 1 ст. до н. е. тер. В. перетворилася на арену жорстокої боротьби між Римом і *Парфянським царством*. У 2-й пол. 3 ст. н. е. Велика Вірменія потрапила в залежність від Ірану. В 301 державною релігією Великої Вірменії оголошено християнство (див. *Вірменська апостольська церква*). В 387 Візантія та Іран поділили між собою Велику Вірменію (Зх. В. відійшла до Візантії, Сх. В.— до Ірану). Країна надовго втратила держ. самостійність. Вірм. народ мужньо боровся проти поневолювачів. Серед численних виступів нар. мас найзначнішими були повстання на чолі з полководцем Варданом Маміконяном (450—451) і Вааном Маміконяном (481—484). В 571 почалося всенародне повстання, що набуло характеру тривалої війни. Очолив його Вардан Маміконян Кармір. У кін. 6 ст. більша частина В. потрапила у васальну залежність від Візантії. В серед. 7 ст. В. завоювали араби. Опір вірмен арабському пануванню (повстання 703, 748—750, 774—775, 850—855) ускладнювався гострою класовою боротьбою між селянами й вірм. феодалами. Особливо прославилися горці Сасуна. Повстанці розгромили араб. військо. Це привело до остаточного повалення влади араб. *Халіфату* у В. і відновлення вірм. державності. В 7—9 ст. поширилося антифеод. вчення *павлікіан*, які висували ідею заг. рівності і виступали проти великого землеволодіння, реліг обрядів і церк. ієрархії. Управління країною зосередилося в руках династії вірм. *Багратидів*. Період розвинутого феодалізму охоплює 9 — середину 13 ст. З 10 ст. В. підтримувала торг. й культ. зв'язки з *Київською Руссю*. Поділена на дрібні феод. володіння, В. не могла протистояти загарбницькій політиці Візантії. В 1-й пол. 11 ст. Візантія поступово приєднала всі вірм. землі. В серед. 11 ст. почалося вторгнення на тер. В. *сельджуків*. До 1065 вони завоювали майже всю В., нещадно спустошили країну, знищили міста, населення. Значна частина вірмен змушена була тікати до зх. районів Візантії. Кілікійське вірм. царство (1080—1375, див. *Кілікія*) витримало навалу завойовників-кочівників. Це створило умови для відновлення вірм. державності. З кінця 11 ст. почався розпад *Сельджуцької держави*. Протягом 2-ї пол. 12 — поч. 13 ст. груз. й вірм. війська визволили більшу частину В. і відновили під захистом груз. д-ви самостійність вірм. феод. князівства Захаридів. Пд. і зх. райони В. залишалися під владою сельджуків. У 1236—43 Закавказзя завоювали монголо-татари.

В кін. 13—14 ст. вірмени масами емігрували в Зх. Європу, Індію, на землі Русі. Вірменські колонії виникли в Кізлярі, Астрахані, Казані та інших містах; на тер. України — у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському (див. *Вірменські колонії* на Україні). Вони стали осередками розвитку дружніх зв'язків між укр. і вірм. народами.

У кін. 14 ст. В. була спустошена під час походів *Тохтамиша*, а потім *Тімура*. На поч. 15 ст. її захопили кочові туркм. племена. В 14—16 ст. посилилась еміграція вірмен до ін. країн. В 16—18 ст. В. стала об'єктом жорстокої боротьби між Туреччиною та Іраном. У 1639 тер. Зх. В. відійшла до Туреччини, Сх. В.— до Ірану. Жорстокий політ., соціальний і нац.-реліг. гніт викликав у 18 ст. масовий рух вірм. народу за своє визволення. Одним з керівників нар. повстання проти іран. і тур. завойовників у 1722—28 став *Давид-бек*. З кін. 17 ст. зовнішньополіт. опорою вірм. нац.-визвольного руху стала Росія. В 17—18 ст. поширилися рос.- вірм. екон., політ. й культурні зв'язки. В їх зміцненні велика роль належала видатному діячеві нац.-визв. руху вірм. народу Ісраелові Орі. В рос. армії на службі перебували деякі воєначальники-вірмени. Представники вірм. народу (Й. *Емін* та ін.) не раз зверталися до рос. уряду з проханням захистити В. від агресії Туреччини та Ірану. В 1801 до Росії разом із Сх Грузією приєднано пн. райони Сх.

В., 1805 — Карабах, Зангезур і Сх. Ширак. В результаті рос.-іран. війни 1826—28 за *Туркманчайським договором 1828* до складу Росії увійшла й решта Сх. В.— Еріванське й Нахічеванське ханства. Зх. В. залишилась під владою Туреччини. Приєднання В. до Росії мало прогресивне значення. Воно врятувало вірм. народ від фіз. винищення, створило сприятливі умови для розвитку економіки й культури. На землі Сх. В. почали переселятися вірмени з Ірану, Туреччини (в 1828—29 — 130 тис. чол.). У 2-й пол. 19 ст. посилився нац.-визвольний рух у Зх. В., що залишалася під ярмом Туреччини, вірм. населення якої зазнавало соціального і нац. гніту (повстання в Зейтуні 1862, 1878—79 та ін.). Нац.-визвольний рух активізувався в період рос.-тур. війни 1877—78. Після закінчення війни Карс і деякі райони Зх. В. було приєднано до Росії. Селянська реформа 1870 у Сх. В. сприяла розвиткові капіталістичних відносин, формуванню робітн. класу. В зв'язку з розвитком нац.-визвольного руху у В. (80—90-і рр.) виникли дрібнобурж. партія «Гнчак» («Дзвін») і бурж.-націоналістична партія «*Дашнакцутюн*» («Союз»). Завершився процес утворення вірм. бурж. нації. В розвитку демократичного суспільно-політ. руху, спрямованого проти політики соціального й нац. гноблення, що її проводив царизм, велику роль відіграв вірм. революціонер-демократ М. *Налбандян*. У кін. 19 — на поч. 20 ст. у В. поширився марксизм (перші марксистські гуртки виникли 1898). На поч. 20 ст. під керівництвом Б. М. *Кнунянца*, С. Г. *Шаумяна*, С. С. *Спандаряна* та ін. у В. створено с.-д. орг-ції, що 1903 об'єдналися в Кавказький союзний комітет РСДРП. В період революції 1905—07 у В. розгорнувся страйковий рух. Під час 1-ї світової війни 1914—18 у Зх. В. з новою силою спалахнув нац.-визвольний рух. У 1915—16 за розпорядженням тур. уряду, який проводив політику *геноциду*, в Зх. В. було знищено 1,5 млн. вірмен та більш 600 тис. вигнано в пустелі Месопотамії. 300 тис. вірмен-біженців знайшли притулок у Росії. Після Лютневої бурж.-демократичної революції в березні 1917 в Єревані, Александрополі (тепер Ленінакан), Карсі та ін. містах виникли Ради робітн. і солдатських депутатів.

Велика Жовтн. соціалістич. революція поклала початок визволенню вірм. народу від соціального й нац. гніту. Антирад. коаліція в Закавказзі за допомогою іноз. інтервентів на деякий час придушила революц. виступи трудящих і відірвала Закавказзя від Рад. Росії. 28.V 1918 владу у В. захопила контрреволюц. партія «Дашнакцутюн». У квітні—травні 1918 Туреччина, порушивши умови *Брестського миру 1918*, окупувала значну частину Закавказзя, в т. ч. тер. Сх. В. У листопаді 1918 в Закавказзі почали панувати англ. імперіалісти. Боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади очолили вірм. комуністичні орг-ції, що в червні 1920 оформилися в Комуністичну партію (більшовиків) Вірменії. В травні 1920 під керівництвом комуністів почалося збройне повстання трудящих В. проти дашнацького «уряду». Але за допомогою імперіалістів Антанти повстання було придушено, а його керівників страчено. У вересні 1920 тур. загарбники знову вдерлися на тер. В. 29.XI 1920 трудящі В. під керівництвом комуністів підняли повстання проти контрреволюц. уряду і разом з частинами Червоної Армії, в лавах якої билися й сини укр. народу, знищили владу дашнаків. Декларацією від 29.XI 1920 ревком оголосив В. Рад. Соціалістичною Республікою. У лютому 1921 дашнаки за допомогою іноз. імперіалістів вчинили заколот, який 2.IV 1921 було придушено частинами Червоної Армії та рад. вірм. загонами. В липні 1921 В. повністю визволилася від дашнацьких контрреволюц. банд. 12.III 1922 В. ввійшла до Закавказької федерації, а 30.XII 1922 у складі останньої — до Союзу РСР. З 5.XII 1936 В.— союзна республіка в складі Союзу РСР. В роки перших п'ятирічок у В. здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., культур. революцію. Вірм. народ консолідувався в соціалістичну націю. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 вірм. народ разом з усіма народами СРСР героїчно захищав соціалістичну Вітчизну. Понад 450 тис. вірмен бились на фронтах в рядах Рад. Армії. З них бл. 70 тис. нагороджено орденами й медалями, 103 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу (у т. ч. понад 20 чол.— за визволення України). Воїни-вірмени брали участь у визволенні багатьох міст і сіл України. Активними членами підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*» були вірмени М. К. Пегливанова, Г. М. Арутюнянц. У складі партизанського з'єднання С. А. Ковпака діяв загін вірм. партизанів «Перемога». В боротьбі проти фашизму брали активну участь вірмени, що жили за кордоном (у Франції, Греції, Югославії, Болгарії, Румунії). В післявоєнний період робітн. клас, колгоспники, інтелігенція В. під керівництвом Комуністичної партії разом із трудящими усієї країни успішно працювали над завершенням будівництва соціалізму в СРСР. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства трудящі В., як і всі народи Рад. Союзу, беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. В. нагороджено орденами Леніна (1958, 1968, 1978), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

Комуністична партія Вірменії створена в червні 1920 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Вірменії — КП(б)В. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1977 налічувала 147 460 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XXI з'їзд відбувся 20—22.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Вірменії — К. С. *Демірчян* (з 1974).

ЛКСМ Вірменії засн. в серпні 1921. На 1.I 1977 в її лавах було 401 700 комсомольців.

Профспілки Вірменії на 1.I 1977 налічували 1193 тис. чоловік.

Народне господарство. В.— індустріальна республіка з розвинутим багатогалузевим с. г. Її нар.

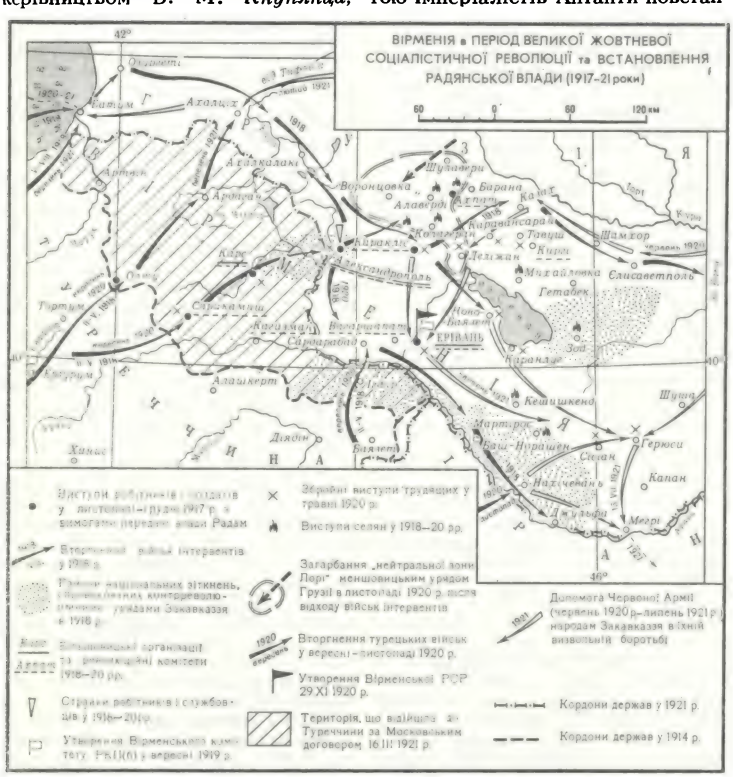
ВІРМЕНІЯ в ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ та ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917-21 роки)
60 0 60 120 км
42°
40°
36°
Батум
Ахалцих
Ахалкалакі
Артвін
Ардаган
Карс
Олтин
Сарикамиш
Сарикамиш
Сарикамиш

г-во є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. В.— район розвинутої кольорової металургії, машинобудування, хім., харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів, виноградарства, пд. плодівництва, овочівництва. В 1976 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 67,2%, с.г.— 12,5%, будівництва — 11,9%, транспорту і зв'язку — 2,4%. Капіталовкладення в нар. г-во республіки 1976 дорівнювали 949 млн. крб. (1940— 50 млн., 1965— 523 млн. крб.). Продуктивність праці 1976 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,74, у колгоспах — в 1,5, у радгоспах — в 1,6, у будівництві — в 1,96 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1966—76 у 2,44 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—76 на 45%, роздрібний товарооборот — на 52%. За цей час введено в дію 7569 тис. м житл. площі.

Промисловість характеризується високими темпами розвитку (див. графік) і значним капітальним будівництвом. Провідні галузі: маш.-буд. й металообр., хім. та нафтохім., легка й харчова, кольорова металургія та виробн. буд. матеріалів. Електроенергетика представлена Разданською ДРЕС, Єреванською, Кіроваканською ТЕЦ, Севано-Разданським каскадом ГЕС (6 станцій) та ін.; будуються Воротанський каскад ГЕС і *Вірменська АЕС* (1976 став до ладу перший енергоблок першої черги). Створено машинобудування, яке характеризується розвитком трудомістких неметаломістких галузей (електронна, радіотех., приладобудівна, електротех. пром-сть, точне верстатобудування), а також автомобілебудування, виробн. компресорів, гідронасосів, пасажирських ліфтів. Осн. центри: Єреван, Ленінакан, Чаренцаван, Кіровакан, Абовян, Спітак, Діліжан, Раздан. Такі нові галузі пром-сті, як хім. і нафтохімічна, виробляють синтетичний каучук, латекси, хім. волокна, азотні добрива, сірчану кислоту тощо (Єреван, Кіровакан, Алаверді). Кольорова металургія представлена виробн. міді, алюмінію, концентратів молібдену, свинцю, золота та ін. Осн. центри: Каджаран, Алаверді, Агарак, Кафан, Єреван, Зод, Арарат. Пром-сть буд. матеріалів базується на використанні унікальних вулканогенних порід — туфів, перліту, пемзи, а також вапняків, гранітів і мармуру. Велике значення має виробн. легких наповнювачів та виробів із них, облицьовувальних і стінових блоків із туфів, цементу, вогнетривких виробів, збірних залізобетонних і бетонних конструкцій тощо (Єреван, Артік, Аніпемза, Арарат, Туманян, Раздан, Нурнус і Арагац). Є підприємства, що виробляють скло і фарфор (Єреван, Арзні, Бюрегаван). З галузей харч. пром-сті загальносоюзне значення мають винно-коньячна і плодоовочеконсервна (Єреван, Арташат, Октемберян, Ечміадзін, Аштарак, Айрум, Метрі). Діють підприємства м'ясо-мол., цукр. та тютюнової пром-сті. Виробн. швейц. сирів, розливання мінеральних вод. Улегкій пром-сті виділяються текст., особливо трикотажна, швейна і взуттєва (Єреван, Ленінакан, Кіровакан, Камо, Горіс, Степанаван). Розвинуте виробн. килимів.

Сільське господарство. Сукупність екон. і природних умов (при обмеженій території) визначає багатогалузевий характер сільс. г-ва В. Заг. обсяг продукції с. г. 1976 зріс проти 1913 в 6,6 раза. На поч. 1977 в республіці налічувалися 371 колгосп і 384 радгоспи. Важливе значення для с. г. має зрошування. Найбільші канали: Арташатський, Октемберянський, Арзні-Шамірамський, Нижньоразданський та ін. Площа зрошуваних земель 1976 дорівнювала 258 тис. га. У рослинництві переважають виноградарство та плодівництво, вирощування тех. (тютюну, герані, цукр. буряків) та овоче-баштанних культур. У 1976 площа плодоягідних насаджень досягла 54 тис. га (1940 — 17 тис. га), виноградників — відповідно 36 і 16.

Тваринництво В. спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби молочно-м'ясного напряму та вівчарстві м'ясо-вовнового напряму. Поголів'я (тис., на 1.I 1977): великої рогатої худоби — 721 (у т. ч. корів — 279), свиней — 173, овець і кіз — 2290. У 1976 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 72 тис. т, молока — 434 тис. т, яєць — 373 млн. шт., вовни — 4,7 тис. т. У с. г. 1976 працювало 12 тис. тракторів (фіз. одиниць), 1,5 тис. зернозбиральних комбайнів. У республіці широко здійснюється спеціалізація й концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* та *агропромислової інтеграції*. На кін. 1976 у В. створено 43 міжгосп. підприємства та об'єднання, у т. ч. будівельних — 6, тваринницьких — 24.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки понад 56% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1976 становила 0,71 тис. км, які майже повністю електрифіковано. Осн. лінії: Баку — Єреван, Єреван — Тбілісі. Довжина автошляхів (1976) — 8,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,1 тис. км. Авіалінії сполучають В. з багатьма містами СРСР. Діє міжнар. авіалінія Єреван – Бейрут. По газопроводах у республіку надходить газ з Аз. РСР (Карадаг — Аксафа — Єреван), з РРФСР (через Тбілісі з Грозного), а також з Ірану через тер. Аз. РСР. В Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено збільшити за п'ятирічку обсяг пром. продукції в республіці на 43—47%, продовжити вдосконалення галузевої структури пром-сті, підвищивши частку трудомістких виробництв; здійснювати дальший розвиток неметаломістких галузей машинобудування — електронної, радіотех., електротех., верстатобудівної та інструм. пром-сті і приладобудування; забезпечити дальше зростання електроенергетики, кольорової металургії, хім., легкої та харч. пром-сті; розміщувати підприємства в серед. і невеликих містах; завершити будівництво першої черги Вірменської атомної електростанції та залізничної лінії Масіс — Нурнус; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 22—25%; забезпечити зростання виробн. винограду, фруктів, ефіроолійних культур, продукції тваринництва; ввести в експлуатацію 20 тис. га зрошуваних земель, обводнити 60 тис. га пасовищ; розробити заходи по с.-г. освоєнню засолених земель Араратської долини.

Л. А. Валесян.

Охорона здоров'я. В 1976 у В. налічувалося 24,5 тис. лікарняних ліжок — 84,8 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було всього 212 ліжок — 2,1 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 10,2 тис. лікарів — 34,8 лікаря на 10 тис. ж. (1913—73 лікарі, тобто 1 лікар на 13,7 тис. ж.) та 22,5 тис. фахівців серед. мед. персоналу. Лікарські кадри готує Єреванський мед. ін-т. У 1975 у 2,9 тис. колективів фізкультури республіки — 431,3 тис. чол. Відомі бальнеологічні курорти — Арзні, Анкаван, клімато-бальнеологічний — Джермук, кліматичний — Діліжан.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1976
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,005	0,4	6,1	9,7
Трансформатори силові	тис. кВ·А	—	—	4804	5766
Металорізальні верстати	тис. шт.	—	—	11,5	14,5
Мінеральні добрива (в ум. одиницях)	тис. т	—	—	253	385
Цемент	»	—	95,0	730,4	1828,2 *
Стінові блоки з природного каменю	млн. шт. ум. цегли	...	...	699,1	939,0 *
Тканини бавовняні	млн. погонних м	—	26,8	94,5	95,6
Тканини шовкові	»		0,2	12,1	18,5
Тканини вовняні	»	—	0,02	5,2	5,3
Взуття шкіряне	млн. пар	—	0,9	10,3	11,2
Годинники побутові	млн. шт.	—	—	3,2	4,5
Вино виноградне	тис. дал	188	1117	8158	9335
Консерви	млн. ум. банок	1,0	17,3	241,4	347,2

* 1975

В головному цеху Ленінаканського текстильного комбінату імені Травневого повстання.

письменність серед населення В. становила 9,2%. У 1914/15 навч. р. функціонувало 459 загальноосв. шкіл усіх видів, один серед. спец. навч. заклад. Вищих навч. закладів не було. За роки Рад. влади В. стала республікою суцільної письменності, запроваджено заг. обов'язкову серед. освіту. В 1976/77 навч. р. у 1535 загальноосв. школах усіх видів налічувалося 650,7 тис. учнів, у 63 серед. спец. навч. закладах — 53,7 тис., у 13 вузах — 55,5 тис. студентів. Вузи: *Єреванський університет*, ін-ти політех., мед., нар. г-ва, пед. російської та іноз. мов тощо. В 1976 профес.-тех. учща підготували 23,9 тис. кваліфікованих робітників. У республіці — *Академія наук Вірменської РСР* (42 академіки, 49 чл.-кореспондентів), ряд н.-д. ін-тів, проблемних лабораторій та конструкторських бюро при міністерствах і вузах. Усього у В.— 17,6 тис. наук. працівників, серед них 700 докторів, 5,1 тис. кандидатів наук (1976). З 1000 чоловік, зайнятих у нар. г-ві, 786 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту (1975). У В.— 1,3 тис. масових б-к (11,9 млн. одиниць зберігання), 14 театрів, бл. 1,2 тис клубних закладів; 800 кіноустановок, 37 музеїв, зокрема картинна галерея, музеї історії В., революції, геології; позашкільні заклади — палаци й будинки піонерів, дитячі та юнацькі спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитяча залізниця в Єревані тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. У 1976 видано 1165 назв книг (заг. тираж — 10,2 млн. примірників), з них 812 вірм. мовою (тираж — 8,7 млн. примірників). Виходить 81 газета (річний тираж — 246,4 млн. примірників), 91 журнал та ін. періодичні видання заг. річним тиражем 20 млн. примірників (1976). Друкований орган ЦК Компартії Вірменії — журн. «Ленінян угіов» («Ленінським шляхом»). Друковані органи ЦК Компартії Вірменії, Верховної Ради та Ради Міністрів Вірм. РСР: газ. «Совєтакан Айастан» («Радянська Вірменія», вірм. мовою), «Коммунист», «Ріатаза» («Новий шлях», курдською мовою), «Совєт Ерменістани» («Радянська Вірменія», азерб. мовою). В 1926 в Єревані почалися радіопередачі, з 1956 працює респ. телецентр.

Література В.— одна з найдавніших л-р народів СРСР (збереглися рукописи поч. 5 ст.). Вершиною вірм. нар. творчості є героїчний епос «*Давид Сасунський*». Відродження вірм. л-ри пов'язане з ім'ям поета 10—11 ст. Григора Нарекаці; тенденції Відродження характерні для творчості поетів 11—13 ст. Нерсеса Шноралі, Мхітара Гоша, Вардана Айгекці та виразника соціального протесту Фріка. В 16 ст. виникає вірм. книгодрукування (на Україні — Львів, 1616). Літ. процес 16—17 ст. характеризується поглибленням світських мотивів, всебічним інтересом до особи. Представники вірм. середньовічної лірики — Константин Єрзинкаці, Ованес Тлкуранці, Мкртич Нагаш, Григор Ахтамарці, Наапет *Кучак*, Нагаш Овнатан. У 18 ст. в л-ру ввійшов поет-ашуг *Саят-Нова*. Родоначальник нової вірм. л-ри — просвітитель-демократ Х. *Абовян*, що утвердив як провідні напрями прогресивний романтизм і реалізм. Демократичні тенденції його творчості продовжував вождь революц.-демократичного руху М. Налбандян — ідейний соратник М. Чернишевського, О. Герцена, М. Огарьова, Т. Шевченка. Вірменська поезія 60 — 80-х рр. 19 ст. в Сх. В. представлена Р. Патканяном і С. Шахазізом, у Зх. В.— М. Пешикташляном і П. Дуряном. Традиції Х. Абовяна в жанрі роману продовжили П. Прошян і Г. Агаян. Зачинатель реалістичної драматургії — Г. *Сундукян*, реалістичної прози та драматургії зх. вірмен — А. *Паронян*. Осн. зміст вірм. л-ри 70—80-х рр. — нац.-визвольна боротьба (романісти Церенц і Раффі). У 80—90-х роках провідним напрямом став критичний реалізм (*Ширванзаде*, Нар-Дос, Г. *Мурацан*, А. Арпіарян, Т. Камсаракан, Г. Зохраб, Є. Отян та ін.). Новий етап в історії вірм. л-ри ознаменувала творчість О. Іоаннісяна, А. Цатуряна та ін. Синтезом кращих традицій вірм. л-ри 19 ст. була творчість О. *Туманяна*. Найвидатнішим поетом нової вірм. л-ри був А. *Ісаакян*. Представники поезії зх. вірмен — М. *Мецаренц*, Д. Варужан, Р. Севак, Сіаманто та ін. Нова сходинка вірменської поезії пов'язана з творчістю В. *Теряна*.

Основоположник вірм. пролет. поезії — А. *Акопян*. Зачинателями марксистської критики та естетики були С. Шаумян і С. Спандарян. Після встановлення у В. Рад. влади (1920) створилися умови для справжнього розквіту л-ри й мистецтва. У формуванні вірм. рад. л-ри велику роль відіграли пролет. письменники А. Акопян, Ш. Кургінян, М. *Аразі* та ін. Визначні твори в 20-і рр. написали Є. *Чаренц*, А. *Бакунц*, С. *Зорян*, Д. *Демірчян*, Г. Маарі, Г. *Сарян*, Н. *Зарян* та ін. Перейшли на бік революції і кращі представники демократичної інтелігенції — О. Іоаннісян, О. Туманян, А. Ісаакян, О. Ширванзаде, Нар-Дос. Розвиткові нової л-ри сприяла марксистська літ. критика (А. Мяснікян, А. Карінян, П. Макінцан та ін.). В 30-х рр. вірм. л-ра збагатилася творами О. Шираза, Г. Боряна, А. Граші, В. Алазана, С. Таронці, Р. *Кочара*. Під час Великої Вітчизн. війни патріотичні мотиви звучать у публіцистиці А. Ісаакяна, нарисах Р. Кочара, оповіданнях С. Зоряна, віршах Т. Гуряна, Г. Боряна, О. *Шираза*, С. Капутікян, романах Р. Кочара, Д. Демірчяна, Н. Заряна. В повоєнні роки опубліковано романи Г. *Севунца*, А. Сіраса, Х. Даштенца, В. Ананяна, п'єси Н. Заряна, Г. Боряна, Г. Тер-Григоряна, вірші та поеми Г. *Еміна*, А. Сагіяна, П. Севака, С. *Капутікян*, В. Давтяна, М. Маркарян. Серед сучас. прозаїків відомі Г. Матевосян, В. Петросян, М. Галшоян, серед поетів — Р. Давоян та ін.

Вірмено-українські літературні зв'язки встановились у 2-й пол. 19 ст. У Вірменії деякий час жив і працював укр. письменник О. *Навроцький*, який вивчав вірм. л-ру та фольклор. Укр. поет П. *Грабовський* — перший перекладач творів вірм. поетів Р. Патканяна, О. Іоаннісяна, О. Туманяна та ін. В періодичних виданнях В. публікувалися статті про Т. Шевченка, переклади його віршів. За рад. часу у розвиток укр.-вірм. зв'язків великий вклад вніс П. Тичина. Укр. мовою перекладено вірм. нац. епос «Давид Сасунський», твори Х. Абовяна, Г. Сундукяна, О. Туманяна, А. Ісаакяна, Є. Чаренца та ін. Поет Г. Сарян переклав вірм. мовою «Кобзар» Т. Шевченка. Вірм. поети (Т. Гурян, О. Шираз, С. Капутікян, Г. Борян та ін.) написали ряд творів, присвячених Україні. В 1932 засн. Спілку письменників Вірменії.

С. Г. Амірян.

Архітектура. Найдавніші пам'ятки архітектури на тер. В. належать до *неоліту*. Від епохи Урарту (9—6 ст. до н. е.) збереглися руїни міст-фортець Тейшебаїні та Еребуні (Єреван, засн. 782 до н. е.), від античних часів — залишки міст Арташата, Тігранакерта, храму *Гарні* (1 ст. н. е.). Нар. житло — глхатун (прямокутне в плані, зі східчастим дерев'яним куполом), прототип якого описаний ще Ксенофонтом (4 ст. до н. е.), традиційно зберігалося до 20 ст. З прийняттям християнства (301) споруджували церкви (кафедральний собор в *Ечміадзіні*, 5 ст.), замки-фортеці, патріарші та княжі палаци (*Звартноц* та в Аручі, *Двіні*); осн. типами культових споруд були базилікальні однонефні (Лернакерт, 5 ст.) та тринефні (Касах, 4 ст.; Єрерук, 5 ст.) церкви. Розроблялися різні типи центричних купольних храмів (у Зораварі, церкви Ріпсіме й Гаяне в Ечміадзіні, всі — 7 ст.). Високого рівня досягла архітектура В. у 9—12 ст. В містах здійснювалося широке цивільне та культове будівництво. В *Ані* було споруджено могутні оборонні мури (989), палаци, кафедральний собор, церкву Гагікашен (989—1010; зодчий *Трдат*); на о. Ахтамар зведено палац і церкву Святого хреста (915—921; зодчий Мануел); формувалися монастирські комплекси (Татев, Ахпат, Санаїн, Хцконк). Для 12—14 ст. характерна цивільна архітектура (готелі, *караван-сараї*, мости

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

	1940	1976
Уся посівна площа	434	419
Тютюн	5	7 *
Цукрові буряки (фабричні)	2	5
Зернові культури	340	165
Овочі	5	17
Картопля	13	18
Кормові культури	38	200

* 1975

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

	1940	1976
Виноград	66	201
Плоди та ягоди	29	145
Тютюн	3	15,6*
Цукрові буряки	17	168
Зернові	223	314
Овочі	33	432
Картопля	97	207

* 1975

Череда корів бурої кавказької породи на пасовищі. Єхегнадзорський район.

Архітектурний комплекс у селі Бжні Раздансько́го району. 7—13 ст.

Пам'ятник Х. Абовяну. 1950. Скульптор С. Степанян.

та ін.). Зберігся вирубаний у скелі монастир *Гегард* (Айріванк, 12—13 ст.). З другої половини 14 ст. почався занепад архітектури Вірменії. Але в цей час розвивалося будівництво за участю вірм. майстрів у вірм. колоніях, зокрема в Криму (вірм. храми у Феодосії), Львові (Вірм. церква 14 ст.), Кам'янці-Подільському, Луцьку, Язловці та ін. Після приєднання В. до Росії монументальна архітектура набула рис рос. класицизму. Архітектура рад. В. розвивається на основі творчого використання традиційної нац. архітектури з врахуванням природних і нових соціально-побутових умов. Реконструюються старі міста й с-ща (Кіровакан, Алаверді та ін.). Серед будівель 30-х рр.— Будинок уряду Вірм. РСР, театр опери та балету (обидва — арх. О. І. Таманян) та ін.; 50-х рр.— будівлі на площі В. І. Леніна (арх. М. В. Григорян, Е. А. Сарапян, С. А. Сафарян), винні підвали тресту «Арарат» (арх. Р. С. Ісраелян), Матенадаран (сховище старод. рукописів; арх. Григорян). У 60—70-х рр. побудовано: театр ім. Г. Сундукяна (арх. Р. Б. Алавердян), стадіон «Раздан» (арх. К. А. Акопян, Г. І. Мушегян) в Єревані, ін-т радіофізики в Аштараку (арх. С. А. Гурзадян, М. М. Манвелян), курортні комплекси в Арзні та ін. В Октемберяні споруджено меморіальний пам'ятник героям Сардарапатської битви 1918 (арх. Ісраелян, скульптори А. А. Арутюнян, С. М. Манасян, А. А. Шагінян). 1933 в Єревані створено Спілку архітекторів Вірм. РСР.

М. М. Асратян.

Образотворче мистецтво. Племена й народи, які жили на Вірменському нагір'ї, пройшли всі етапи первісної культури. Збереглися наскельні малюнки епохи неоліту (область Сюнік, Гегамські гори). З часів Урарту до нас дійшли зразки декоративно-ужиткового мист., рельєфи на різних предметах, настінний живопис (Еребуні, пагорб Кармір блур). За середньовіччя, з прийняттям християнства, поряд з архітектурою розвивалося й монументально-декоративне мист. (рельєфами й фресками оздоблювали будинки та інтер'єри церков і світських будівель). Досягла розквіту мініатюра (Т. *Рослін*, С. Піцак). У 18 ст. розвивався живопис (художники М. Джульфинський, О. Мркуз, С. Леаці, сім'я Овнатанян). Приєднання В. до Росії відіграло велику роль у дальшому розвитку мист. В. У живопису виникли нові жанри: портретний (А. Овнатанян, С. Нерсесян), побутовий (А. Шамшинян, Г. Габрієлян), історичний (В. Сурeньянц), пейзажний (І. *Айвазовський*, М. Магдесян, В. Махохян, А. Шабанян, Г. Башинджагян). На поч. 20 ст. виросло покоління талановитих художників (живописці А. Арцатбанян, С. *Агаджанян*, Ф. *Терлемезян*, Е. Татевосян; графіки Е. Шаїн, Т. Полат; скульптори Є. Воскан, А. Тер-Марукян, А. Гюрджян). Після встановлення Рад. влади до В. повернулися живописці М. *Сар'ян*, С. Аракелян, Г. Гюрджян, А. *Коджоян*, М. Арутчян; скульптори С. Степанян, А. *Сарксян*, А. Урарту, Є. *Кочар*, які стали засновниками рад. вірм. мистецтва. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 і в повоєнні роки ряди художників поповнилися новими майстрами (живописці М. Абегян, Д. *Налбандян*, Е. Ісабекян, О. Зардарян, Г. Ханджян, С. Мурадян, А. Аветісян; скульптори Г. Агаронян, Г. Чубарян, А. Арутюнян, С. Багдасарян, Є. Варданян; майстри декоративно-ужиткового мист. Р. Шавердян, Р. Симонян та ін.). У 1932 засн. Спілку художників Вірменії.

Є. А. Мартікян.

Музика. Стародавня й середньовічна вірм. музика — монодична, але з елементами багатоголосся — має тисячолітні традиції. Видатними представниками муз. культури минулого були Комітас (6—7 ст.) і Нерсес Шноралі (12 ст.) — автори духовних гімнів, шараканів, Г. Нарекаці (10 ст.) — автор тагів. З кін. 17 ст. розвивається мист. *ашугів* (Саят-Нова). У 2-й пол. 19 ст. склалася нова композиторська школа. У 1868 Т. Чухаджян створив першу вірм. оперу «Аршак II». Формувався самобутній нац. стиль шляхом поєднання нар. мелодики з європ. композиційними засобами (композитори Х. Кара-Мурза, М. Екмалян, Н. Тігранян, *Комітас*, О. *Спендіаров*, Р. Мелікян, А. Тігранян та ін.). Муз. інструменти (сольні й ансамблеві): струнні — кеманча, кямані (смичкові), саз, чонгур, уд, тар, канон (щипкові), сантур (ударний); духові — блул, паракапзук, дудук, зурна; ударні — доол, даф. Найбільшого розвитку вірм. муз. культура досягла після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед перших творів вірм. рад. музики — «Єреванські етюди» (1925) та опера «Алмаст» (1928, поставлено 1930) О. Спендіарова, вокальні цикли Р. Мелікяна. Розвивалися нові для вірм. музики жанри: симфонія, балет, симфонічна поема, камерно-інструментальна музика, масова пісня, музика до спектаклів і кінофільмів. У 30—40-х рр. зросла кількість творів на сучас. рад. та істор.-революц. тематику (композитори А. Тер-Гевондян, Р. Мелікян, А. Степанян, Г. Єгіазарян, Т. Тер-Мартіросян, М. Мазманян). Особлива роль належить А. *Хачатуряну*, творчість якого (балети, концерти, симфонії тощо) є внеском у скарбницю всієї рад. муз. культури. В роки Великої Вітчизнян. війни 1941—45 найпоширенішим жанром була героїко-патріотична пісня. У післявоєнний період розвивалися вокально-симфонічна музика («Кантата про Батьківщину», 1948, «Оповідь про вірменський народ», 1961, О. *Арутюняна*), опера («Давид-бек», 1950, А. Тігранянa, «Орлина фортеця», 1957, А. Бабаєва), балет («Спартак», 1956, А. Хачатуряна; «Севан», 1956, Г. Єгіазаряна), оперета, муз. комедія, камерно-інструм. та вокальна музика. Серед сучас. вірм. композиторів — А. А. *Бабаджанян*, Л. Ходжа-Ейнатов, О. Арутюнян, Д. Тер-Татевосян, Е. Оганесян, Е. Мірзоян, К. Орбелян, А. Тертерян, О. Аджемян, Т. Мансурян та ін. Високого рівня досягла виконавська майстерність. Серед вокалістів — нар. арт. СРСР А. Данієлян, Т. Сазандарян, Г. *Гаспарян*, П. *Лісіціан*, Н. *Ованесян*, нар. арт. РРФСР і Вірм. РСР З. *Долуханова*; диригентів — нар. арт. СРСР О. *Мелік-Пашаєв*, М. Таврізян; скрипалів — нар. арт. Вірм. РСР А. Габрієлян, Ж. Тер-Мергерян, Р. Агаронян; піаністів — Ю. Айрапетян, С. Навасардян та ін. В Єревані працюють театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова, театр муз. комедії ім. А. Пароняна; в складі філармонії — симфонічний, камерний та естрадний оркестри, хорова капела, квартет ім. Комітаса, ансамбль пісні й танцю, ансамбль нар. танцю; консерваторія. При Ін-ті мистецтв Вірм. РСР — відділення музики та нар. муз. творчості. Вірм.-укр. муз. зв'язки взаємно збагатили вірм. й укр. музику. В 1873 М. *Кропивницький* гармонізував для багатоголосого хору вірм. літургію, Г. О. *Козаченко* обробив для голосу з супроводом вірм. нар. пісні, а О. Спендіаров — укр. нар. пісні для голосу з супроводом і хору; А. *Штогаренко*, використавши мелодику вірм. нар. пісень, написав струнний квартет. На сценах укр. театрів виконувались твори вірм. композиторів, у Вірменії — українських. Вірм. композитори створили вокальні твори про Україну («Моя Україна» А. Тер-Гевондяна, «Пісня дружби» В. Тігранянa), пісні про Україну (О. Аджемян і С. Джербашян). Укр. композитори написали пісні на слова вірм. поетів (Г. *Верьовка* на слова О. Туманяна), вірм. композитори — на вірші укр. поетів (А. Тертерян на слова Т. Шевченка). В 1933 засн. Спілку композиторів В.

М. Г. Арутюнян.

Театр. Виникнення вірм. театр. мист. належить до 1 ст. до н. е. (в 69 р. до н. е. споруджено театральну будівлю в Тігранакерті). В 4—11 ст. існував театр фольклорно-хорового й синкретичного типів (імпровізація, пантоміма, цирк). У 12 ст. виникли церк., пізніше — шкільний театри; у 18 ст.— пересувні трупи. В 17—19 ст. театр розвивався у вірм. колоніях у Львові (шкільний театр), у Москві, Венеції, Відні, Мадрасі, Калькутті та ін. Перші постійно діючі вірм. профес. театри виникли в Константинополі (1861), Тифлісі (1863) та ін. містах. Реалістичний напрям у вірм. театрі стверджувався в творчості нац. драматургів М. Пешикташляна, С. Екімяна, М. Патканяна, Е. Тер-Григоряна, Г. Сундукяна, акторів Г. *Чмшкяна*, М. Амрікяна, К. Арамяна, П. Адамяна. У 90-і рр. 19 ст. розвиток вірм. театру був пов'язаний з драматургією А. Пароняна, А. Ширванзаде, Л. Шанта, з іменами майстрів сцени О. Абеляна, *Сірануйш*; на поч. 20 ст. у вірм. театр прийшли О. Севумян, О. Заріфян, А. Восканян та ін. В роки Рад. влади створено велику мережу вірм. театрів: у 1921 — держ. театр Вірменії в

Єревані (з 1937 — ім. Г. Сундукяна), 1920 — Бакинський вірм. держ. театр, 1922 — вірм. театр у Тбілісі (тепер ім. С. Шаумяна), 1929 — юного глядача в Тбілісі та Єревані, 1928 — театр ім. А. Мраваня в Ленінакані, 1931 — театр ім. О. Абеляна в Кіровакані та ін. В Єревані працюють Азерб. театр ім. Дж. Джабарли (1929), Рос. драм. театр ім. К. С. Станіславського (1937), Єреванський вірм. драм. театр (1969), ляльковий театр (1935), цирк (1956). В репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів, зарубіжних і рос. класиків, рад., зокрема українських, авторів (О. Корнійчука, І. Микитенка, М. Куліша, І. Кочерги). Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Р. *Нерсесян*, В. *Папазян*, В. *Аджемян*, А. Аветісян, Г. Джанібекян, нар. арт. Вірм. РСР Г. Акопян, Л. Алавердян, О. Буніатян, В. Вардересян, О. Гулазян, Т. Ділакян та ін. В 1944 відкрито Театр. ін-т. У 1940 в Єревані засновано Вірм. театр. товариство. *І. А. Бабаян.*

Кіно. Перші хронікальні кінозйомки В. здійснені в 1907. В 1923 організовано «Держкіно» Вірменії (тепер кіностудія «Вірменфільм» ім. А. І. Бек-Назарова). Худож. фільми почали випускати з 1925. Серед них — «Намус» (1925), «Хас-Пуш» (1928) і перший звуковий фільм «Пепо» (1935, реж. усіх — А. Бек-Назаров), «Особисто відомий» (1958) і «Надзвичайне доручення» (1965, режисери обох фільмів — С. Кеворков та Е. Карамян), «Здрастуй, це я!» (1966, реж. Ф. Довлатян), «Місце під сонцем» (1976, реж. А. Бабаян) та ін. Найбільш популярні вірм. актори: А. Джигарханян, Г. Тонунц, М. Симонян, М. Мкртчян. У 1958 засн. Спілку кінематографістів Вірм. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Про маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів»; т. 11. Про так звану вірменську соціал-демократичну робітничу організацію; т. 26. Під чужим прапором; т. 42. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.; т. 43. Телеграма Реввійськраді XI армії; т. 52. Телеграма Г. К. Орджонікідзе; Советский Союз. Армения. М., 1966; Советская Армения. Альбом. Ереван, 1971; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 1—3. Ереван — К., 1961—71; Очерки истории Коммунистической партии Армении. Ереван, 1967; Арутюнян Н. Х. Вірменська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Валесян Л. А. Производственно-территориальный комплекс Армянской ССР. Ереван, 1970; Советская Армения за 50 лет. Ереван, 1970; Стасов В. В., Веселовский А. Н., Луначарский А. В., Горький А. М. Об Армении и армянской культуре. Ереван, 1970; Кирилюк Є. П. Українсько-вірменські літературні взаємини. В кн.: Чуття єдиної родини. К., 1972; Абегян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975; Налбандян В. С., Саринян С. Н., Агабабян С. Б. Армянская литература. М., 1976; Армянская литература. Биобиблиографический указатель, в. 1—2. Ереван, 1969—72; Амирян С. Г. Армяно-украинские литературные связи. Библиография. Ереван, 1976; Токарский Н. М. Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван, 1961; Арутюнян В. М., Асратян М. М., Меликян А. А. Архитектура Советской Армении. М., 1972; Искусство Армянской ССР. Альбом. Л., 1972; История музыки народов СССР, т. 1—4. М., 1966—73; Гоян Г. 2000 лет армянского театра, т. 1—2. М., 1952; История армянского советского театра. Ереван, 1967.

ВІРМЕ́НСЬКЕ НАГІ́Р'Я — вулканічне нагір'я на Пд. Зх. Азії, в межах Туреччини, частково СРСР та Ірану. Пл. разом з крайовими хребтами бл. 400 тис. км². В. н.— система лавово-туфових плато і тектонічних западин, відокремлених одна від одної складчасто-брилами та вулканічними хребтами. Найвища гора — Великий Арарат (5165 м). Родовища хромітових, мідних, заліз., поліметалевих руд, кам. вугілля, алунітів та ін. На В. н. беруть початок р. *Кура, Аракс, Євфрат.* Великі озера — *Севан, Ван, Резайє.* Мінеральні джерела. Рослинність степова, напівпустельна, на схилах — дубово-арчове рідколісся, гірські луки, на найвищих вершинах — сніги, льодовики.

ВІРМЕ́НСЬКІ КОЛО́НІЇ на Україні — поселення вірмен у містах України в добу феодалізму. Еміграція вірм. населення з Закавказзя в різні країни світу й, зокрема, на територію України, була наслідком спустошливих нападів сусідніх держав на тер. Вірменії, тяжкого екон. і нац.-релігійного гніту іноз. загарбників, під владою яких вона перебувала. Згідно з писемними джерелами, в 11 ст. існувала В. к. в Кафі (Феодосія), з поч. 12 ст.— в Києві. Протягом 13—18 ст. вірмени оселилися в багатьох містах і містечках України (всього відомо понад 70 В. к.). У 14 ст. В. к. існували в Солдеї (Судаку), Сурхаті (Старому Криму), у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку. В 15—17 ст. в зв'язку з посиленням тат. гніту в Криму та нападами турків В. к. утворилися на пд.-зх. тер. України: в Барі, Студениці, Балті, Рашкові, Тисьмениці, Бродах, Язлівці, Золочеві, Снятині, Ярославі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ) та ін. містах. Найбільшими були В. к. у Львові і Кам'янці-Подільському.

Внаслідок тур. агресії в 70-х рр. 17 ст. вірмени з Поділля емігрували на зх.-укр. землі. В середині В. к. відбувався процес класового розшарування. Вірм. поселенці займалися торгівлею і ремеслами, подекуди — с. г. Товарний обмін здійснювався з країнами Сходу, з Росією. Широко славилися сап'янові, ювелірні, зброярські, шевські, різьблені вироби вірм. майстрів. У ряді В. к., зокрема у Львові, Кам'янці-Подільському, Язлівці й Могилеві, ремісники були об'єднані в окремі цехи. В цих самих містах В. к. дістали самоврядування, мали свої судово-адм. органи, що їх очолювали «старші вірменського народу» — війти, радники (див. також *Гоша Мхітара судебник, Статут львівських вірмен*). Їх обирали з числа вірм. патриціату, багатих купців і ремісників. У кін. 18 ст. самоврядування у В. к. було ліквідовано, а самі колонії в більшості міст України занепали.

У В. к. високого рівня досягла культура; розвивалися історіографія, літописання (половецькою і вірм. мовами), нар. творчість, книгодрукування (вірм. друкарня 1616—18 у Львові), освіта. У Львові діяли школа вищого типу — вірм. колегія (1664—1781, з 1701— вірм.-укр. колегія), вірм. бібліотеки, театри (зокрема в 2-й пол. 17 ст. протягом п'яти років діяв вірм. шкільний театр). Збудовані вірменами культові й цивільні споруди, що збереглися до нашого часу, відзначаються високим рівнем архітектури (Вірм. собор у Львові, 1363; церква Сархіса в Феодосії, 14 ст., та ін.). Шедеври різьблення на камені у В. к. мають багато спільного з укр. орнаментальними мотивами. За багато віків життя на Україні поселенці з Закавказзя внесли значний вклад у розвиток істор. зв'язків і дружби українського і вірм. народів.

Літ.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т. 1—3. Ереван — К., 1961—71; Украинско-армянские связи в XVII веке. К., 1969. *В. В. Грабовецький.*

С. Б. Вірсаладзе.

ВІ́РНИК Давид Федорович [н. 9 (22).VII 1898, с. Уяринці, тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.] — український рад. економіст-історик, заслужений діяч науки (з 1969), доктор екон. наук, професор. Член КПРС з 1947. Закінчив Київ. кооперативний ін-т (1926). З 1931—на пед. роботі у вузах Києва. У 1936—68 — зав. відділом Ін-ту економіки АН УРСР. З 1968 — професор кафедри політ. економії Укр. с.-г. академії. Праці з питань екон. історії та історії екон. думки на Україні, розвитку продуктивних сил УРСР.

ВІРОГІ́ДНЕ І ЙМОВІ́РНЕ — філософські категорії, що відображують об'єктивний ступінь можливості певної події; міру суб'єктивної впевненості в наявності чи можливості певного явища; ступінь істинності знання та усвідомлення цієї істинності суб'єктом. Подія, ймовірність якої дорівнює 100%, є вірогідною. Ймовірність масових явищ, які підлягають статистичним закономірностям, вивчається в математиці *імовірностей теорією.* В *пізнання теорії* В. і й. поряд з категоріями можливості та необхідності відображують способи існування *істини* для суб'єкта. Вірогідність означає, що відповідність знання об'єктові та знання цієї відповідності виступають для суб'єкта як повністю встановлені. Оскільки істина є процес, то вірогідні знання виступають як крупинки абсолютної істини (Див. *Абсолютна і відносна істини*) в поступальному розвиткові пізнання. *О. І. Яценко.*

Вірменські колонії на Україні. Вірменський собор у Львові. 1363. Архітектор Дорко.

ВІРСАЛА́ДЗЕ Симон Багратович [н. 31.XII 1908 (13.I 1909), Тифліс] — грузинський рад. театр. художник, нар. художник СРСР (з 1976), дійсн. член АМ СРСР (з 1975). У 1927—28 навчався в моск. ВХУТЕІНі. Оформив вистави: в Театрі опери та балету ім. З. Паліашвілі в Тбілісі (опера «Даїсі» З. Паліашвілі, 1936; балет

«Отелло» А. Мачаваріані, 1957), в Театрі опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді (опера «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського, 1950; балет «Раймонда» О. Глазунова, 1948), у Великому театрі СРСР (балет «Лускунчик» П. Чайковського, 1966; «Спартак» А. Хачатуряна, 1968). Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1977.

П. П. Вірський.

ВІ́РСЬКИЙ Павло Павлович [12 (25).II 1905, Одеса — 5.VII 1975, Київ] — український рад. балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. У 1927 закінчив Одес. муз.-драм. уч-ще, 1927—28 навчався у Моск. театр. технікумі. Працював у театрах Одеси, Москви, Харкова, Києва, Дніпропетровська. В 1942 — керівник Ансамблю пісні і танцю КВО, 1942—55 худож. керівник балетної групи *Ансамблю пісні і танцю Радянської Армії* ім. О. В. Александрова. В 1937 організував *Ансамбль танцю УРСР*, до 1940 і 1955—75 — його худож. керівник (в 1977 ансамблю присвоєно ім'я В.) Спираючись на нар. традиції, В. створив яскраві хореографічні композиції з минулого і сучас. життя укр. народу та ін. («Чумацькі радощі», «Гопак», «Новорічна метелиця», «Колгоспна полька», «Шахтарська святкова», «Моряки флотилії „Советская Украина"»). Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Дружби народів, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1950, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965.
Літ.: Станішевський Ю. О. Павло Павлович Вірський. К., 1962.

ВІРТ (Wirth) Карл-Йозеф (6.IX 1879, Фрайбург — 3.I 1956, там же) — німецький політ. і держ. діяч. Закінчив Фрайбурзький ун-т. У 1914—18 і 1920—33 — депутат рейхстагу, 1919—20 — Веймарських нац. зборів. У 1921—22 — спочатку рейхсканцлер, потім також міністр закорд. справ. Уряд В. підписав рад.-нім. Рапалльський договір 1920. В 1930—31 В.— міністр закорд. справ. Після приходу фашистів до влади (1933) емігрував. Повернувшись 1948 з еміграції, виступав за відновлення єдиної Німеччини на демократичній основі. Брав активну участь у *Русі прихильників миру*. З 1952 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1955. Портрет с. 318.

ВІРТА́ Микола Євгенійович [6 (19).XII 1906, с. Велика Лазівка, тепер Токаревського р-ну Тамбовської обл.— 9.I 1976, Москва] — російський рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Перший роман «Самотність» (1935, Держ. премія СРСР, 1941) і романи «Вечірній дзвін» (1951), «Круті гори» (1956), «Степ та степ кругом...» (1960), п'єси «Земля» (1937), «Хліб наш повсякденний» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), «Далі неозорі» (1957) — про долю селянства. Автор романів «Закономірність» (1937), «Швидкоплинні дні» (1964), повістей «Катастрофа» (1962), п'єс «Солдати Сталінграда» (1944), «Змова приречених» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Влітку небо високе» (1959), кіносценаріїв «Сталінградська битва» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), та ін. За романом В. «Самотність» Т. Хренников написав оперу «В бурю» (пост. 1939). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Портрет с. 318.
Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1973; Побег. М., 1973; Всегда молодые. Воронеж, 1976; Укр. перекл. — Самотність. К., 1938; Земля. Х., 1938; Змова приречених. К., 1949; Далі неозорі. К., 1962.

ВІРТА́НЕН Ялмарі Ерікович (8.I 1889, с. Майніємі, Фінляндія — 2.IV 1939) — карельський рад. поет. Член ВКП(б) з 1920. Учасник Лютневої революції і Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почав друкуватися 1906. Ранні поезії присвятив революц. боротьбі робітн. класу («Заклик», 1907; «Бажання», 1910; «Прометей праці», 1918). В 30-х рр. писав про життя трудящих Рад. Карелії («Пісня карела», «Старий і колгосп», «Північ» та ін). Автор зб. «На дозвіллі» (1930, вступна стаття М. Горького). Портрет с. 318.
Тв.: Рос. перекл.— Избранные стихи. Петрозаводск, 1973.

ВІРТУА́ЛЬНІ ПЕРЕМІ́ЩЕННЯ (лат. virtualis — сильний, здатний) — те саме, що й можливі переміщення. Див. *Можливих переміщень принцип*.

ВІРТУА́ЛЬНІ ПЕРЕХО́ДИ — переходи фізичної мікросистеми з одного стану в інший, пов'язані з народженням або знищенням *віртуальних частинок*.

ВІРТУА́ЛЬНІ ЧАСТИ́НКИ — короткоживучі збудження квантованих полів, що переносять енергію, імпульс, заряд тощо між елементарними частинками при їхній взаємодії. На відміну від реальних частинок, для них не виконується зв'язок між енергією E, імпульсом p і масою m частинки: $E^2 = p^2c^2 + m^2c^4$, де c — швидкість світла у вакуумі. За сучас. *квантовою теорією поля* реальні частинки взаємодіють між собою шляхом обміну В. ч. Так, електрон розсіюється на електроні (позитроні, нуклоні тощо) шляхом обміну з ним віртуальними фотонами, нуклони взаємодіють один з одним через обмін віртуальними мезонами і т. д. Окрема елементарна частинка обгорнута «хмаркою» В. ч., які вона безперервно випромінює і поглинає. Крім того, В. ч. можуть (у межах, допустимих *невизначеностей співвідношенням*) народжуватись і знищуватись у *вакуумі*, зумовлюючи т. з. вакуумні флуктуації квантованих полів. *П. І. Фомін.*

ВІРУЛЕ́НТНІСТЬ (від лат. virulentus — отруйний) — ступінь хвороботворності (патогенності) даного *штаму* інфекційного агента (мікроба або віруса) для інфікованого організму. Властива лише функціонуючим мікробам (вірусам), що розмножуються в організмі хазяїна, і може змінюватись у широких межах. В. залежить від властивостей інфекційного агента, а також від резистентності (опірності) інфікованого організму визначається здатністю мікроба проникати в організм, розмножуватись, поширюватись у ньому, виробляти отруйні речовини (*токсини*) і ослаблювати захисні властивості організму. Штучне зниження вірулентності (нагріванням, опромінюванням тощо) застосовують при виготовленні т. з. живих *вакцин* для запобіжних щеплень.

ВІ́РУСИ (лат. virus — отрута), фільтрівні віруси — паразитичні живі системи доклітинної будови, виділені в самостійне царство Vira

В відкриті російськими вченими М. Ф. *Гамалеєю*, який встановив (1886) проходження збудників чуми рогатої худоби крізь бактеріальні фільтри, і Д. Й. *Івановським*, який довів (1892) фільтрівність збудника мозаїчної хвороби тютюну (ВТМ). В.— це найдрібніші збудники багатьох інфекційних хвороб; вони є облігатними (обов'язковими) внутрішньоклітинними паразитами і не здатні розмножуватися поза клітиною-хазяїном. Розмірами В. значно менші від бактерій і майже всі проходять крізь бактеріальні фільтри. Прості В. складаються з *нуклеїнової кислоти* (НК) тільки одного типу — *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) або *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) — та білка; складні В. містять ще й *ліпіди*, вуглеводи та іони металів. НК В. є їхньою генетичною субстанцією. У простих В. розрізняють два морфологічні компоненти: капсид — білкова оболонка, що складається з окремих субодиниць, та внутр. вміст утвореного капсидом каналу — НК. У складних В. розрізняють ще зовн. оболонки (у деяких В.) та хвостові відростки (у бактеріофагів, або фагів). Форма В. досить різноманітна — прямокутна, округла, овальна, паличковидна, пуголовко-

Віруси. Схематичне зображення структури віріонів деяких вірусів людини та тварин (світле поле — ультратонкий зріз, темне — негативне контрастування поверхні віріону): 1 — вірусу віспи (1500 × 2000 × 3000 Å), 2 — вірусу паравакцини (1700 × 3000 Å), 3 — вірусу герпесу (1500 × 3000 Å), 4 — аденовірусу (800 Å), 5 — паповавірусу (450 — 500 Å), 6 — парвовірусу (200 Å), 7 — вірусу грипу (800—2000 Å), 8 — вірусу Сендай (1500—5000 Å), 9 — вірусу везикулярного стоматиту (650 × 1750 Å), 10 — реовірусу (600—700 Å), 11 — вірусу енцефаліту (400—450 Å), 12 — вірусу поліомієліту (250—300 Å).

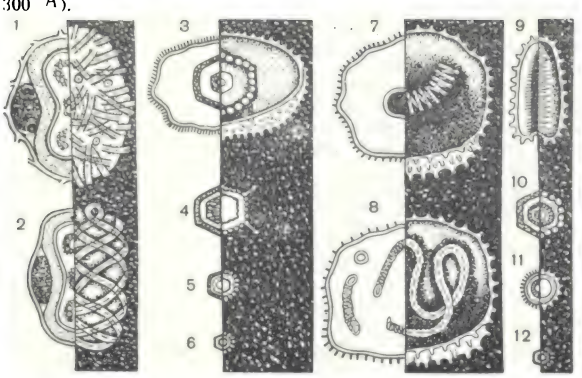

подібна, ниткоподібна тощо. В. притаманна правильна геометрична будова. Розрізняють В. із гвинтовою (спіральною) симетрією, до яких належать паличко- чи ниткоподібні В. рослин, деякі прості фаги, та В. з крапковою симетрією, до яких відносять В. з симетрією куба та правильного багатогранника (В. поліомієліту, реовіруси, парвовіруси, паповавіруси, аденовіруси, деякі В. рослин та фаги). Репродукція (розмноження) В.— складний і своєрідний процес формування зрілих позаклітинних часток їх — *віріонів* з нарізно синтезованих НК і білка. В цьому процесі розрізняють такі послідовні стадії: адсорбція В. (осідання на поверхні клітини-хазяїна), проникнення в клітину, депротеїнізація вірусної НК (втрата білкової оболонки), латентний (прихований) період, коли в клітині відбуваються *реплікація, транскрипція* вірусної НК і синтез вірусних білків, потім — формування В і вихід їх з клітини. Синтез компонентів В. і формування їх можуть відбуватися неодночасно в різних місцях клітини за участю різних клітинних структур; це — т. з. «диз'юнктивний» (роз'єднаний) спосіб репродукції (відтворення). В. притаманні такі властивості живого, як *спадковість* і *мінливість*. В. всюдисущі: вони уражують рослини, тварин та людину, спричинюючи *вірусні хвороби*.

Існують різні способи поширення В.: повітряно-краплинний (з краплинами слини при кашлі, чханні), фекально-оральний (зараження відбувається через руки, забруднені фекаліями хворого; притаманний кишковим інфекціям), трансмісивний (В. переносяться кровосисними членистоногими; властивий *арбовірусам*) тощо. В. нечутливі до відомих антибіотиків, тому розробляються засоби хіміотерапії вірусних інфекцій. Для профілактики вірусних захворювань широко застосовують *вакцини*. В. як найпростіші з відомих форм життя є зручним об'єктом молекулярної біології та генетики, зокрема на В. були розкриті *генетичний код*, можливість зворотної передачі *генетичної інформації* від РНК до ДНК. Див. також *Вірусологія*.

Літ.: Авакян А. А., Быковский А. Ф. Атлас анатомии и онтогенеза вирусов человека и животных. М., 1970; Агол В. И. [и др.]. Молекулярная биология вирусов. М., 1971; Дяченко С. С., Синяк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974; Мэтьюз Р. Вирусы растений. Пер. с англ. М., 1973; Биология вирусов животных, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1977.

Н. С. Дяченко.

ВІ́РУСНІ ХВОРО́БИ — група захворювань, збудниками яких є *віруси*. До В. х. належить велика кількість інфекційних хвороб людини, тварин і рослин. Найкраще вивченими В. х. людини є *грип, кір, вітряна віспа* і *віспа* натуральна, *гепатит вірусний, поліомієліт, енцефаліт, сказ, геморагічні гарячки* та ін. Доведено також вірусну *етіологію* багатьох шкірних хвороб, деяких пухлин (*бородавки, папіломи* тощо). В. х. тварин є *ящур*, інфекційна *анемія, чума* рогатої худоби, свиней, птиці тощо. *Патогенез* і клініка В. х. різноманітні, як і при ін. інфекційних захворюваннях. Розроблено ряд заг. методів профілактики В. х. та боротьби з ними. Див. також *Вірусні хвороби рослин*.

ВІ́РУСНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н, вірози — хвороби, що їх спричинюють *віруси*. Уражають як вищі (квіткові, голонасінні, папоротеподібні), так і нижчі рослини (гриби, водорості). Найхарактернішими симптомами В. х. р. є зміна забарвлення і форми листків та ін. зелених частин рослин. На уражених органах нерівномірно чергуються темно-зелені, ясно-зелені або жовті ділянки, часто спостерігається заг. хлороз, який супроводять некрози (змертвіння) та деформація органів. Збудник здебільшого передається при пораненні з соком рослин, через грунтообробні знаряддя, іноді — з рештками рослин та через грунт, через садивний матеріал, при щепленні тощо. Під час вегетації більшість фітопатогенних вірусів переносять сисні комахи (попелиці, трипси), деяких — гризучі комахи (коники, гусінь, совки-гами), паразитичні черви — *нематоди*.

Віріони **вірусів** під електронним мікроскопом: 1 — паличковидний вірус мозаїки тютюну в поздовжній та поперечній орієнтації, 1а — його модель; 2 — ікосаедричний капсид аденовірусу (збільшено в 600 000 раз), 2а — його модель; 3 — вірус паротиту; 4 — віріон фага T_2 з укороченим відростком; 5, 6, 7 — фаги фітопатогенних бактерій Pseudomonas pisi, які розрізняються за структурою головки та відростка (збільшено відповідно в 100 000, 200 000 та 180 000 раз); 8 — вірус віспи вакцини (збільшено в 400 000 раз); 9 — ниткоподібний х-вірус картоплі (збільшено в 320 000 раз).

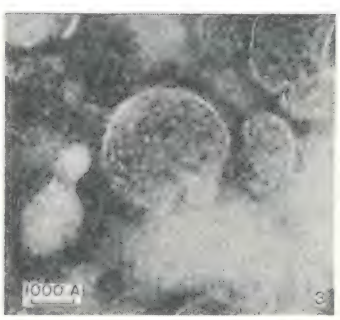

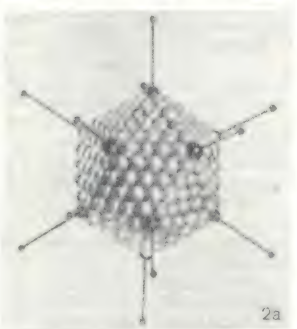

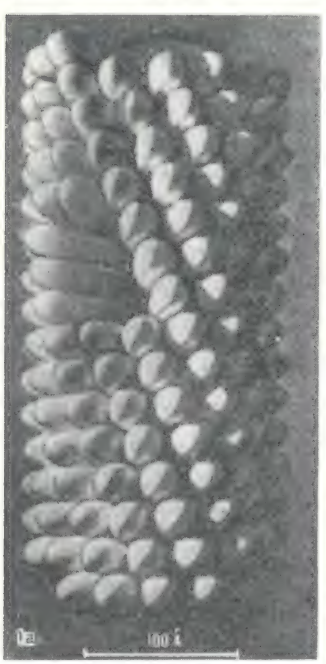

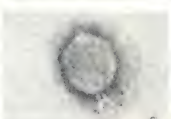

ВІРУСОЛОГІЇ І ЕПІДЕМІОЛОГІЇ ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

К.-Й. Вірт.

М. Є. Вірта.

Я. Е. Віртанен

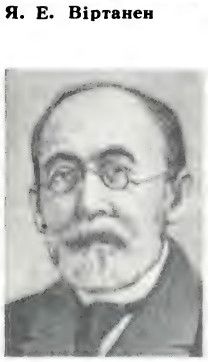

Р. Вірхов.

Визначають В. х. р. візуально (наглядно) за сукупністю зовн. ознак захворювання або за допомогою електронномікроскопічного методу, *індикаторних рослин* тощо. В. х. р. (*мозаїчні хвороби рослин, скручування листя* тощо) дуже поширені, можуть завдавати значної шкоди в Степу та Лісостепу УРСР, уражаючи картоплю, тютюн, овочеві, злакові, бобові, плодо-ягідні та ін. культури. Втрати врожаю від В. х. р. становлять від 0,5 до, в окремих випадках, 50%, погіршується якість врожаю. Заходи боротьби. Раціональні строки сівби, дотримання сівозміни, підживлювання рослин, належний обробіток грунту, знищення комах — переносників вірусів обприскуванням рослин фозалоном, фосфамідом, хлорофосом тощо. Іл. див. на окремому аркуші до статті *Хвороби рослин*.

В. М. Лопатін.

ВІРУСОЛО́ГІЇ І ЕПІДЕМІОЛО́ГІЇ ОДЕ́СЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені І. І. Мечникова — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. І. І. Мечниковим (1886) як Одес. бактеріологічна станція; 1920 на її базі організовано ін-т. У складі ін-ту (1978) — 5 відділів, 10 лабораторій. Гол. напрям наук. досліджень — проблема грипу: розробляються засоби його профілактики, діагностики і лікування. Видається щорічний збірник наук. праць «Віруси і вірусні захворювання». В різні роки в ін-ті працювали М. Ф. *Гамалія* і Д. К. *Заболотний*.

Є. М. Поляков.

ВІРУСОЛО́ГІЯ (від *віруси* і грец. λόγος — вчення), інфрамікробіологія — наука про віруси. Виділилася з *мікробіології* в серед. 20 ст. Початок В. поклали праці вітчизн. вчених М. Ф. *Гамалії* та Д. Й. *Івановського*.

В. вивчає віруси і спричинювані ними в організмі хазяїна процеси з метою обгрунтування профілактичних і лікувальних заходів при вірусних інфекціях. В. поділяють на загальну В., осн. завданням якої є вивчення принципів організації *віріонів*, властивостей та функцій окремих компонентів їх, молекулярних процесів при репродукції (розмноженні) вірусів, латентної (прихованої) інфекції та *трансформації* клітини; медичну В., ветеринарну В. та фітовірусологію, що вивчають віруси, хвороботворні для людини, свійських тварин і культурних рослин. Рад. В. досягла значних успіхів у вивченні багатьох вірусів, дослідженні молекулярних механізмів репродукції вірусів, зокрема вірусів комплексу кліщового енцефаліту, вірусу грипу, створенні вірусно-генетичної теорії розвитку пухлин, впровадженні багатьох противірусних живих вакцин тощо. Ці успіхи пов'язані з іменами рад. вчених О. Г. Анджапарідзе, В. М. Жданова, Л. О. Зільбера, А. О. Смородинцева, В. Д. Соловйова, М. П. Чумакова, А. К. Шубладзе та ін.

Значний вклад у розв'язання багатьох питань заг. В., вивчення ряду вірусів, розробку і організацію профілактичних заходів у боротьбі з багатьма вірусними інфекціями людини та рослин внесли, зокрема, укр. вчені — С. М. Гершензон, Н. П. Корнюшенко, С. М. Московець та ін. На Україні питаннями В. займаються Ін-т мікробіології та вірусології АН УРСР, Одес. н.-д. ін-т вірусології та епідеміології МОЗ УРСР, Київ. н.-д. ін-т інфекційних хвороб МОЗ УРСР та ряд ін. В СРСР праці з питань вірусології друкуються у виданнях «Вопросы вирусологии» (Москва) та «*Мікробіологічний журнал*».

Літ.: Гамалея Н. Ф. Фильтрующиеся вирусы. М.—Л., 1930; Зильбер Л. А. Учение о вирусах. М., 1956; Жданов В. М., Гайдамович С. Я. Вирусология. М., 1966; Методологические проблемы вирусологии. М., 1975; Эпидемиология вирусных инфекций. К., 1977; Лурия С., Дарнелл Дж. Общая вирусология. Пер. с англ. М., 1970.

Н. С. Дяченко.

ВІ́РХОВ (Virchow) Рудольф (13.X 1821, Шіфельбайн — 5.IX 1902, Берлін) — німецький вчений-патолог і громадський діяч. Закінчив Берлін. ун-т (1843), з 1856 — професор цього ж ун-ту та директор Ін-ту патології, почесний член майже всіх наукових мед. т-в та академій світу. В.— засновник сучасної патологічної анатомії й теорії *целюлярної патології*. Дав опис патологічної картини майже всіх відомих на той час захворювань, вивчив механізми розвитку більшості з них. В. зробив великий внесок у науку, проте, поряд з цим, висловлював антиматеріалістичні ідеї, був войовничим антидарвіністом. За політ. поглядами В. спочатку наближався до ліберальної буржуазії, а з 1871 перейшов на позиції реакції.

ВІ́РЧА ГРА́МОТА — документ, що посвідчує призначення дипломатичного представника в певну державу. В. г. складається за встановленою формою, підписується главою акредитуючої д-ви і адресується главі д-ви перебування. Під час вручення В. г. додержують відповідного церемоніалу (див. *Протокол дипломатичний*). За *Конституцією СРСР* (п. 13, ст. 121) та конституціями союзних республік (в УРСР — п. 15, ст. 108 Конституції УРСР) прийняття В. г. акредитованих дипломатич. представників іноз. д-в входить до компетенції відповідної Президії Верховної Ради. Див. також *Акредитування*.

ВІРШ (від лат. versus — рядок, вірш) — 1) Найменша одиниця ритмізованої мови — окремий рядок у віршованому творі, який має ознаки ритмічної, інтонаційної і звукової закінченості. Іноді В. ділять на кілька рядків («східці» В. Маяковського). 2) Невеликий поетичний твір (див. також *Поезія*). 3) Ритмічно організована, яскраво емоційна мова, якій притаманні особливі засоби художньої виразності: виділення окремих слів, повтори, паузи тощо. Див. також *Віршування*.

ВІРШ ПРО́ЗОЮ — невеликий за розміром літературний твір, написаний прозою, але своєю емоційністю, ліризмом і особливим ритмом мови близький до вірша. Широко відомі В. п. І. Тургенєва («Російська мова», «Поріг», «Горобець» та ін.). В укр. л-рі в цьому жанрі виступали Дніпрова Чайка (цикл «Морські малюнки»), В. Стефаник («Амбіції»), М. Черемшина («Симфонія»), О. Кобилянська («Рожі»), з укр. рад. письменників — Є. Гуцало, В. Симоненко та ін.

ВІРШУВА́ННЯ — мистецтво побудови ритмічно організованої мови, що поділяється на певні мовні відтинки — віршові рядки (див. *Вірш*). Розрізняють такі системи В.: метричну, силабічну, силаботонічну й тонічну. Метрична система В. грунтується на впорядкованому чергуванні довгих і коротких складів. Властива античним л-рам — старогрец. і латинській, а також араб. і перській. У сучас. зх.-європ. л-рах поширена силабічна система В., в основі якої — однакова кількість складів у віршових рядках. Силабічне В. властиве мовам з постійним наголосом (романським, польській, тюркським та ін.). У 17 ст. складання силабічних віршів практикувалося в серед. та вищих школах України й Росії. У силабо-тонічному В. в основу ритмічної організації покладено закономірність чергування наголошених і ненаголошених складів, залежно від чого у віршових рядках розрізняють розміри (див. *Стопа* у віршуванні): двоскладові — хорей (◡◡) і ямб (◡◡́) та трискладові — дактиль (◡◡◡), амфібрахій (◡◡◡) і анапест (◡◡◡́). В укр. поезії утвердилось починаючи з «Енеїди» І. Котляревського. Тонічна система В. грунтується на більш-менш однаковій кількості ритмічних наголосів у віршових рядках, причому кількість ненаголошених у рядку і розміщення їх між наголошеними можуть бути різні. Зразки тонічного *акцентного вірша* дали П. Тичина, В. Маяковський. У поезії 20 ст. поширився т. з. *вільний вірш*, або верлібр. Своєрідною є ритміка нар.-пісенного вірша. В основі її лежить мелодія пісні, музичний ритм. Багато укр. поетів користувалися ритмікою *коломийкового вірша*. У звучанні вірша велику роль відіграють рими, хоч є вірші й без рим (див. *Білий вірш*), та звукові повтори в рядку або в сусідніх рядках (див *Алітерація*, *Асонанс*).

Літ.: Ковалевський В. В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. К., 1960; Ковалевський В. В. Рима. Ритмічні засоби українського вірша.К., 1965; Сидоренко Г. К. Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка. К., 1972; Жирмунский В. М. Теория стиха. Л., 1975; Кунина А. А., Сахарова Е. М. Рождение стиха. Рекомендательный указатель литературы. М., 1973.

ВІСА́ЙЯ — найчисленніший народ Філіппін. Населяють о-ви центр. частини Філіппінського архіпелагу. Живуть і в Індонезії. Заг. чисельність — 19 млн. чол. (1975). Мова належить до пн. групи *індонезійських мов*. Більшість В.— католики. Осн. заняття — землеробство, розвинуте та-

кож рибальство, з ремесел — плетіння.

ВІСБА́ДЕН — місто у ФРН, адм. центр землі Гессен. Порт на Рейні, залізнич. вузол. 252,5 тис. ж. (1974). Підприємства хім., фармацевтичної, маш.-буд. (електротех. устаткування, оптика тощо), поліграфічної пром-сті. Виробн. шампанських вин. Гол. держ. архів. Бальнеологічний і кліматичний курорт. Мінеральні гарячі джерела, воду яких використовують для питного лікування, інгаляцій і ванн. Грязелікування, а також виноградне лікування. Показання: порушення обміну речовин, захворювання кісток і суглобів, органів травлення, периферичної нервової системи, хронічні катари верхніх дихальних шляхів. У В.— бальнеологічний ін-т. Поселення на місці В. відоме з античних часів.

ВІСЕ́НТЕ (Вісенті; Vicente) Жіл (ісп. Хіль; бл. 1470, Гімараїнш чи Лісабон — бл. 1536, Евора) — португальський драматург і актор. Засновник португ. нац. театру. Автор 42 п'єс, найвідоміші з яких — «Відвідини, або Монолог пастуха» (1502), «Кузня кохання» (1524), «Фарс про погонича мулів» (1526) та ін. Осн. увагу в них приділено життю городян, солдатів, селян. У деяких п'єсах висміював католицьке духовенство («Священик із Бейри», 1526; «Дійство про ярмарок», 1527). Писав і ісп. мовою.

ВІСІМНА́ДЦЯТА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ВКП(б) — відбулася 15—20.II 1941 в Москві. В її роботі брали участь 456 делегатів з ухвальним і 138 — з дорадчим голосом, що представляли 2 515 481 члена партії і 1 361 404 кандидатів. Порядок денний: 1) Про завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті і транспорту; 2) Госп. підсумки 1940 і план розвитку нар. г-ва СРСР на 1941; 3) Орг. питання. Конференція проходила в складній міжнар. обстановці, в умовах розгортання 2-ї світової війни. Конференція накреслила заходи по дальшому посиленню екон. могутності і зміцненню обороноздатності Рад. д-ви, поставила перед парт. орг-ціями конкретні госп.-політ. завдання: забезпечити ритмічність роботи підприємств і своєчасне виконання ними виробничих планів; встановити сувору дисципліну в технологічному процесі на підприємствах; забезпечити випуск доброякісної і комплектної продукції; невпинно працювати над вдосконаленням і освоєнням нової техніки; зміцнити трудову дисципліну та єдиноначальність і поліпшити тех. керівництво виробництвом; вивчати і старанно добирати кадри госп. та інж.-тех. працівників тощо. Визначаючи орг. завдання парт. орг-цій у галузі пром-сті й транспорту, конференція визнала за необхідне, щоб у містах, областях, краях і республіках з розвиненою промстю було запроваджено посади секретарів міськкомів, обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік по осн. галузях пром-сті і транспорту. Конференція схвалила прийнятий ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР план розвитку нар. г-ва на 1941, спрямований на дальше зростання всіх галузей нар. г-ва, особливо металургії та машинобудування, на збільшення матеріальних резервів, значне посилення оборонної могутності Рад. Союзу. Конференція поповнила склад ЦК ВКП(б) і Центр. ревізійної комісії. Результати здійснення рішень конференції повною мірою виявилися під час війни і довели, що система парт. керівництва пром-стю і транспортом була підготовлена до розв'язання воєнно-господарських завдань.

Літ.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5. М., 1971; Соловйов О. Вісімнадцята конференція ВКП(б). К., 1957. *А. Т. Чеканюк.*

ВІСІМНА́ДЦЯТЕ БРЮМЕ́РА VIII року республіки (за республіканським календарем *Великої французької революції* 18 ст.) — державний контрреволюц. переворот 9.XI 1799 у Франції, організований великою буржуазією при підтримці заможного селянства та дворянства і здійснений Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон I*). Привів до повалення уряду *Директорії* і встановлення військ. диктатури у формі *Консульства*, а з 1804 — імперії.

«ВІСІМНА́ДЦЯТЕ БРЮМЕ́РА ЛУЇ БОНАПА́РТА» — твір К. Маркса, в якому з позицій *історичного матеріалізму* дано науковий аналіз класової боротьби у Франції 1848—51. Написаний у грудні 1851 — березні 1852, вперше опублікований у травні 1852. Вихідним принципом аналізу істор. подій у Франції 1848—51 для К. Маркса був відкритий ним закон істор. розвитку, згідно з яким будь-яка боротьба, що відбувається в політ., реліг., філософ. та ін. сферах ідеології класового суспільства, в підсумку є відображенням *класової боротьби*, яка, в свою чергу, зумовлена екон. ладом суспільства. Узагальнивши досвід класової боротьби 1848—51 у Франції, К. Маркс розвинув і конкретизував ідею *диктатури пролетаріату*, зробивши важливий теоретичний і політ. висновок про необхідність зламу бурж. держ. машини в результаті *соціалістичної революції*. В І. Ленін назвав цей висновок головним, основним в ученні марксизму про д-ву (див. Повне зібр. тв., т. 33, с. 27). Велике значення має викладена в праці соціальна характеристика *селянства*. Розкриваючи двоїсту природу й притаманні селянству тенденції екон. і політ. розвитку, К. Маркс сформулював надзвичайно важливе положення про необхідність *союзу робітничого класу і селянства* при керівній ролі *пролетаріату* в боротьбі за соціалістичну революцію. Значне місце в творі посідає аналіз особливостей розвитку бурж. і пролет. революцій. У праці викладено ряд важливих думок про збройне повстання як мистецтво, про справжній зміст бурж. демократії, про ставлення пролетаріату до дрібної буржуазії, конкретизовано закони і принципи матеріалістичного розуміння історії.

Видання: Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8.

Літ.: Енгельс Ф. Передмова до третього німецького видання праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

В. С. Горський.

ВІСІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б) — відбувся 10—21.III 1939 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 1569 делегатів з ухвальним і 466 — з дорадчим голосом, що представляли 1 588 852 членів і 888 814 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звітні доповіді: ЦК ВКП(б), Центр. ревізійної комісії, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) Третій п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР; 3) Зміни в Статуті ВКП(б); 4) Вибори Комісії по зміні Програми ВКП(б); 5) Вибори центр. органів партії. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) було дано аналіз змін, що сталися в міжнар. і внутр. становищі країни за останні 5 років, вказано перспективи її розвитку. Нова екон. криза, що охопила 1937 капіталістичні країни, привела до дальшого загострення боротьби між імперіалістичними д-вами за переділ світу. В капіталістичних країнах посилилися класові суперечності. Зміцнювався міжнар. комуністичний і робітн. рух. У такій обстановці агресивні країни (Німеччина, Італія, Японія) розгортали 2-у світову війну. Правлячі кола США, Англії та Франції потурали агресорам, маючи намір використати їх як ударну силу проти СРСР. З'їзд схвалив зовн. політику Рад. уряду і дав директиву послідовно й неухильно проводити політику миру і розширення ділових зв'язків з усіма країнами, викривати підступи агресорів, всемірно зміцнювати бойову могутність Збройних Сил Радянського Союзу і дружні зв'язки з трудящими зарубіжних країн. Для СРСР ці роки були часом зростання і зміцнення. З'їзд відзначив, що соціалістичний спосіб виробництва став панівним, що соціалізм в СРСР в основному побудовано і країна вступила в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму. З'їзд накреслив осн. екон. завдання СРСР — наздогнати і випередити гол. капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Першим кроком на цьому шляху був затверджений з'їздом 3-й п'ятирічний план розвитку нар. госп-ва СРСР на 1938—42. З'їзд розглянув деякі питання марксистсько-ленінської теорії. Виходячи з ідей В. І. Леніна, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) було висунуто положення про можливість побудови комунізму в одній країні. З'їзд засудив шкідливі, помилкові погляди про відмирання д-ви при соціалізмі і вказав на необхідність дальшого зміцнення соціалістичної д-ви як знаряддя диктатури пролетаріату в побудові комунізму. З'їзд обговорив питання про рад. інтелігенцію, засудивши зневажливе ставлення до неї, яке ще подекуди мало місце. Враховуючи успіхи соціалістичного

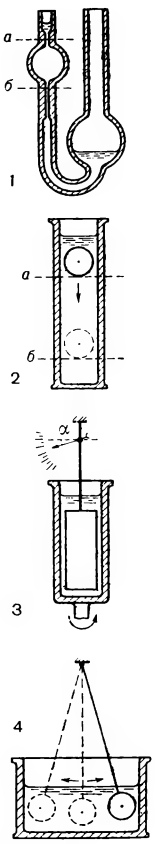

Віскозиметри
1 — капілярний; 2 — кульковий; 3 — ротаційний; 4 — маятниковий; *а* і *б* — мітки; α — кут закручування.

будівництва і зміни в класовій структурі СРСР, з'їзд прийняв нову редакцію Статуту ВКП(б). З'їзд встановив єдині для всіх вступаючих до партії умови прийому і однаковий однорічний кандидатський стаж. Скасовувалися масові чистки партії. До Статуту було внесено доповнення про права членів партії, виробничим парт. орг-ціям надавалось право контролю за діяльністю адміністрації. В Статуті відображено зростаючу роль партії в керівництві масовими орг-ціями. Вперше було внесено розділ «Партія і комсомол». Велику увагу з'їзд приділив марксистсько-ленінському вихованню кадрів, ідеологічній роботі, поліпшенню добору, розстановки і виховання керівних кадрів. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію. Постанови з'їзду мали велике значення в боротьбі Комуністичної партії за дальший розвиток соціалістич. економіки, за зміцнення військово-екон. могутності Рад. д-ви. Документи з'їзду мали міжнар. значення; вони націлили діяльність комуністичних і робітн. партій на дальше посилення боротьби за мир, демократію і соціалізм.

Літ.: XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10—21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М., 1939; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.
Ю. В. Бобко.

ВІСІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 23—26.III 1954 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 878 делегатів з ухвальним і 66 — з дорадчим голосом, які представляли 780 615 членів і 53 162 кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК Компартії України; 2) Звітна доповідь Ревізійної комісії Компартії України; 3) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд відбувся в обстановці великого політ. і трудового піднесення, викликаного підготовкою до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Цей ювілей був ознаменований переданням Крим. області з РРФСР до складу УРСР. До Компартії України влилася 32-тисячна парт. орг-ція Крим. області. Її делегати взяли участь у роботі з'їзду. З'їзд відзначив, що трудящі республіки під керівництвом парт. орг-цій добилися дальших успіхів у здійсненні програми завершення побудови соціалістичного суспільства в Рад. країні. В усіх галузях пром-сті збільшилися виробничі потужності, підвищилася продуктивність праці, знизилася собівартість продукції. Поряд із завданнями неухильного розвитку важкої промисловості з'їзд зосередив увагу на питаннях розвитку с. г., поклавши в основу рішення Вересневого (1953) і Лютнево-березневого (1954) пленумів ЦК КПРС. З'їзд визначив завдання парт. орг-цій по дальшому розвитку зернового господарства і тваринництва в республіці. Особлива увага зверталась на вдосконалення структури посівних площ, піднесення культури землеробства і продуктивності тваринництва, виконання всіх агротех. заходів, дальше орг.-госп. зміцнення колгоспів, збільшення їхнього громад. багатства. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції та госп. органи добитись дальшого збільшення виробництва товарів нар. споживання, посилити увагу до житлового і культ.-побутового будівництва. З'їзд визначив завдання дальшого поліпшення внутріпарт., орг. та ідеологічної роботи, зосередив увагу на необхідності підвищення боєздатності первинних парт. орг-цій, ширшого розгортання критики і самокритики, посилення контролю і перевірки виконання директив партії і уряду. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції посилити пропаганду марксизму-ленінізму, виховання трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, рад. патріотизму і дружби народів, домагатися, щоб уся ідеологічна робота сприяла мобілізації рад. людей на виконання завдань госп. будівництва, забезпечення дальшого зростання могутності СРСР. З'їзд обрав ЦК Компартії України і Ревізійну комісію.

Літ.: XVIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Матвійчук М. М. Вісімнадцятий з'їзд КП України. К., 1962.
Л. Ю. Беренштейн.

ВІСК БДЖОЛЯНИ́Й — продукт (секрет) воскових залоз *бджоли медоносної,* з якого вона будує *стільники бджоляні* для меду. В. б. — легкоплавка, пластична органічна речовина жовтого кольору, питома маса 0,946—0,975, $t°$ плав. 60—65°, розчинна в ацетоні, скипидарі та ін. До складу В. б. входять складні ефіри, жирні кислоти, насичені вуглеводні, мінеральні, барвні, ароматичні та ін. сполуки. Із стільників (сушняку) та обрізків вощини одержують віск найвищої якості — пасічний. З витопок і пасічної мерви (відходів) на воскозаводах пресуванням одержують пресовий В. б., а з відходів воскозаводу розчинювачами добувають екстракційний віск. Із пасічного і пресового воску виготовляють штучну вощину, його використовують також у медицині, харч. пром-сті, парфюмерії тощо, екстракційний віск використовують на технічні потреби.

ВІСКО́ЗА (від лат. viscosus — в'язкий) — концентрований розчин ксантогенату *целюлози* (натрієвої солі складного кислого ефіру целюлози і тіовугільної кислоти) в розведеному розчині їдкого натру. В'язка рідина жовтого або коричневого кольору. Одержують В. послідовним діянням на целюлозу розчином їдкого натру і сірковуглецем. Використовують у виробн. штучного волокна (штапельне волокно, штучний шовк та ін.) і плівок (целофан тощо).

ВІСКОЗИМЕ́ТР — прилад для *віскозиметрії.* До найпоширеніших В. (мал.) належать капілярні, якими в'язкість речовини вимірюють за часом її витікання через капіляр з об'єму, обмеженого мітками. В'язкість можна визначити й за об'ємом речовини, що витікає через капіляр за певний час. У приладах ін. конструкції в'язкість вимірюють за швидкістю падіння кульки в трубці, заповненій досліджуваною речовиною (кулькові В.), за крутним моментом або кутовою швидкістю обертання одного з співвісних циліндрів, проміжок між якими заповнено речовиною (ротаційні В.), а також за швидкістю зменшення амплітуди коливання маятника в досліджуваній речовині (маятникові В.). Є й вібраційні, в т. ч. ультразвукові, В. За допомогою В. визначають в'язкість при різних т-рах металів, буд. матеріалів, хім. і харч. продуктів тощо.
О. О. Панасевич.

ВІСКОЗИМЕ́ТРІЯ (від лат. viscosus — в'язкий і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ фізики про методи вимірювання *в'язкості.* Найпоширенішими з них є методи, основані на законах протікання газів і рідин, а також на законах руху тіл у в'язкому середовищі. Вимірювання в'язкості провадять за допомогою *віскозиметрів.*

ВІСКО́НСІН — штат на Сх. США. Пл. 145,4 тис. км². Нас 4,6 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Мадісон. Поверхня рівнинна. Поширені хвойно-широколистяні ліси. Видобування цинкової руди. Розвинуті металообробка й машинобудування (виробн. с.-г. і шляхових машин, тракторів, котлів, турбін, двигунів та ін.). Підприємства паперової, деревообр., харч. і меблевої пром-сті. Осн. пром. центр — м. *Мілуокі.* Гол. галузь с. г. — тваринництво, переважно молочного напряму. В.— один з провідних штатів за виробн. сиру, вершкового масла, молока. Землеробство спеціалізується гол. чин. на вирощуванні корм. культур. Садівництво, городництво. Судноплавство по Великих озерах.

ВІСКО́НТІ (Visconti) Лукіно (2.XI 1906, Мілан — 17.III 1976, Рим) — італійський режисер театру і кіно, сценарист. У кіно з 1936. Як критик виступав проти офіційної фашист. кінематографії. Під час війни брав участь у Русі Опору. Один із засновників *неореалізму.* Фільми: «Одержимість» (1942), «Земля гремтить» (1948), «Найкрасивіша» (1951), «Рокко і його брати» (1960), «Леопард» (1962), «Родинний портрет в інтер'єрі» (1975), «Безневинні» (1976) та ін. З 1945 працював і як театр. режисер. Серед вистав: «Три сестри» (1952) і «Дядя Ваня» (1956) Чехова; опери «Травіата» і «Трубадур» Верді.

Літ.: Шитова В. В. Лукино Висконти. М., 1965.

ВІ́СЛА — найбільша ріка Польщі. Довж. 1068 км, пл. бас. 194 тис. км². Бере початок у Зх. Карпа-

Вісла в районі міста Плоцька.

тах (Сілезькі Бескиди). Впадає в Гданську затоку Балтійського м. У верхів'ї — гірська, бурхлива, нижче має рівнинний характер. Річище широке, звивисте, в низині зарегульоване. Гол. притоки: праві — Дунаєць, Сан, Вепш, Буг; ліві — Пилиця, Бзура, Брда. Живлення снігове й дощове. Середня річна витрата води поблизу гирла — 1030 м³/сек. Судноплавна від гирла на 940 км. Бидгощським каналом сполучена з системою Одри, *Дніпровсько-Бузьким каналом* — з Дніпром. На В. та її притоках — ряд водосховищ. На В.— міста *Краків, Варшава.*

ВІСЛИЦЬКО - ПІЙОТРКУВСЬКІ СТАТУ́ТИ 1346—47 — пам'ятка середньовічного польського права, відома й під назвою Статути Казимира Великого (за ім'ям короля Казимира III, який її видав). Були складені на основі польс. звичаєвого права і видані окремо для Великої і для Малої Польщі. Великопольський статут затверджено на з'їзді феодалів у Пйотркуві 1346; статут малопольський — на з'їзді у Вислиці 1347. В.-П.с. відобразили прагнення королівської влади до ліквідації феод. роздробленості, зміцнення монархії в Польщі та уніфікації права на всій тер. д-ви. Ряд статей В.-П. с. присвячено суд. і кримінальному праву. В.-П. с., гол. своїм вістрям спрямовані проти селян, посилили репресії за їхню втечу від поміщика, за порушення прав феод. власності тощо. Наприкінці 14 ст. чинність В.-П.с. було поширено на загарбані Польщею українські землі.

В. С. Кульчицький.

ВІСЛО-О́ДЕРСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція військ 1-го Білоруського (командуючий — Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*) і 1-го Українського (командуючий — Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*) фронтів 12.I—3.II під час Великої Вітчизняної війни. Операції сприяли дії військ лівого крила 2-го Білорус. і правого крила 4-го Укр. фронтів. У складі 1-го Білорус. і 1-го Укр. фронтів налічувалось 2,2 млн. чол., 33,5 тис. гармат і мінометів, 7 тис. танків і самохідних установок, 5 тис. літаків. Осн. сили групи нім.-фашист. армій «А» (з 26.I — «Центр») мали 560 тис. чол., бл. 5 тис. гармат і мінометів, понад 1200 танків і штурмових гармат, понад 600 літаків. Під час В.-О. о. було перекинуто в Польщу з Зх. фронту та ін. дільниць бл. 40 нім.-фашист. д-зій. Між Віслою і Одером на глибину 500 км противник підготував 7 оборонних рубежів. Враховуючи тяжке становище союзників та їхнє прохання про допомогу (див. *Арденська операція 1944—45*), рад. Верховне Головнокомандування почало В.-О. о. раніше строку. Наступ почався 12.I військами 1-го Укр. фронту з Сандомирського плацдарму і 14.I військами 1-го Білорус. фронту з Магнушевського і Пулавського плацдармів. 17.I оборону противника було прорвано на фронті 500 км і на глибину 100—150 км. 17.I рад. війська з воїнами 1-ї армії *Війська Польського* визволили Варшаву. 18.I — 3.II рад. війська оволоділи Сілезьким пром. районом і захопили плацдарми на зх. березі Одеру, вийшли на рубіж на віддалі 60 км від Берліна. Внаслідок В.-О. о. було визволено майже всю Польщу, знищено 35 і розгромлено 25 д-зій ворога. Після В.-О. о. створилися сприятливі умови для *Берлінської операції 1945.*

І. В. Архипов.

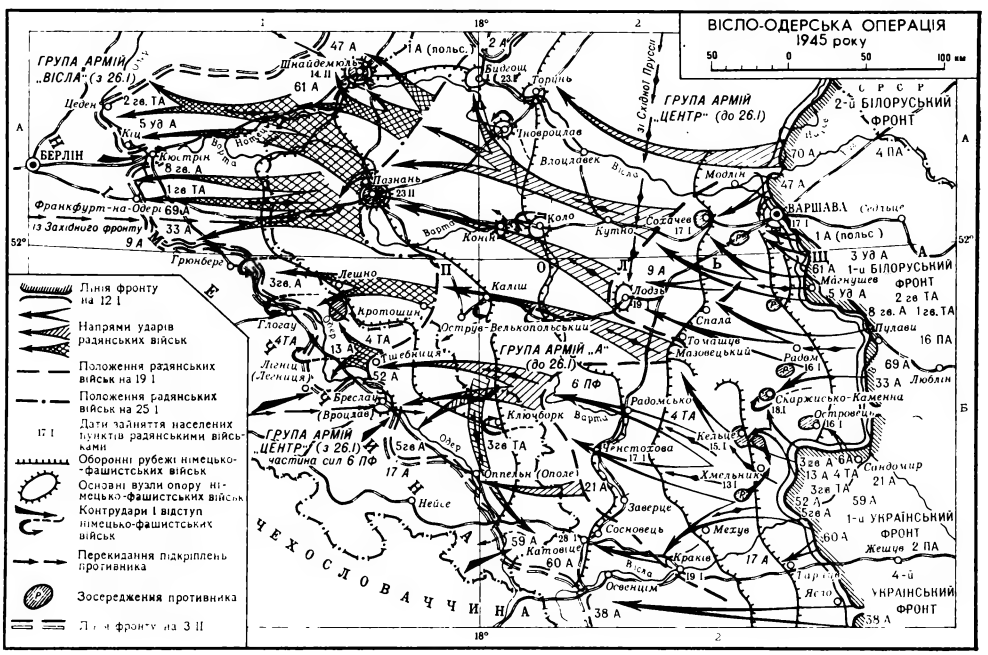

ВІСЛЯ́НИ — західнослов'янське племінне об'єднання з центром у Кракові. Вперше згадуються у 2-й пол. 9 ст., коли В. поклали початок Малопольському князівству. В кін. 9 ст. землі В. увійшли до складу *Великоморавської держави,* на поч. 10 ст.— Чехії, в кін. 10 ст. — польс. держави.

ВІ́СМАР — місто на Пн. НДР, в округу Росток, на пд. березі Вісмарської бухти Балтійського м. Один з найбільших за вантажооборотом і осн. рибальський порт країни. Вузол з-ць і автошляхів. 56,8 тис. ж. (1975). Суднобудівна верф та підприємства, що обслуговують її. Цукр., деревообр., паперова, хім. пром-сть. В. (слов. Вишемир) — один з давніх торг. центрів полабських слов'ян (*бодричів*). У 12—13 ст. понімечений. Одне з найбільших міст *Ганзи.* В 1648—1803 (формально до 1903) належав Швеції.

ВІ́СМУТ (Bismuthum), Bi — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 83, ат. м. 208, 9804. Природний В. складається з стабільного ізотопу ^{209}Bi. Відомий з 15 ст. Вміст В. в земній корі $2 \cdot 10^{-5}$%. Утворює багато мінералів, напр. вісмутин Bi_2S_3, входить як домішка до складу поліметалічних руд. В. — крихкий, сріблясто-рожевий метал, густ. 9800 кг/м³, $t_{пл}$ 271,375° С, $t_{кип}$ 1552° С. При т-рі, вищій за 120° С, стає пластичним, при плавленні об'єм твердого В. зменшується на 3,27%. Нерозчинний у розведених сірчаній та соляній к-тах, взаємодіє з азотною к-тою, утворюючи нітрат Bi $(NO_3)_3 \cdot 5H_2O$. При нагріванні взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою, сплавляється з багатьма металами. Оксид Bi_2O_3 — слабка основа. Солі В. у водному розчині гідролізуються, утворюючи малорозчинні основні солі. Здобуто й вісмутати (напр., $NaBiO_3$) — сильні окислювачі. В. одержують переважно при переробці поліметалічних руд. Застосовують В. для виготовлення легкоплавких сплавів, у *ядерних реакторах* як теплоносій; його сполуки — в косметиці, в медицині для лікування шлунково-кишкових захворювань, сифілісу, хвороб шкіри і слизових оболонок.

Літ.: Глазков Е. Н. Висмут. Ташкент, 1969; Самсонов Г. В., Абдусалямова М. Н., Черногоренко В. Б. Висмутиды. К., 1977.

В. Л. Павлов.

ВІ́СМУТОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення, які містять *вісмут* у такій кількості, що добувати його за сучасного стану розвитку виробництва економічно доцільно. Основними мінералами вісмутових руд є самородний вісмут (містить 98,5— 99% вісмуту), вісмутит (88,5—91,5%), вісмутин (81,3%), тетрадиміт (56,3—59,3%), козаліт (42%). В СРСР родовища В. р. є в Казахстані, Серед. Азії, Забайкаллі та ін. районах.

«ВІ́СНИК АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — щомісячний науково-теоретичний та науково-організаційний журнал, орган Президії АН УРСР. Видається в Києві (з 1928) укр. мовою. Висвітлює проблеми планування, координації та організації наук. досліджень, підвищення їхньої ефективності, впровадження досягнень науки і техніки в нар. г-во, підготовки наук. кадрів тощо. Публікує статті про пошуки та досягнення наук. колективів і вчених

Л. Вісконті.

у найважливіших галузях сусп., природничих і тех. наук, а також наук. огляди і повідомлення. Вміщує звіти про Загальні збори АН УРСР та її відділень, найважливіші постанови Президії АН УРСР, повідомлення про наук. з'їзди, конференції, симпозіуми, експедиції, про співробітництво з Академією наук СРСР, академіями наук братніх республік та ін. Відображує наук.-орг. діяльність Президії АН УРСР, її секцій, відділень, наук. центрів Академії наук УРСР, міжнар. зв'язки АН УРСР. Журнал друкує інформацію про пам'ятні дати, а також рецензії на нові книги. *А. В. Хідекелі.*

«ВІСНИК РАДЯ́НСЬКОЇ ЮСТИ́ЦІЇ» — журнал Народного комісаріату юстиції УРСР і юридичного товариства УРСР. Уперше вийшов 1922 під назвою «Вестник советской юстиции на Украине». З 1929 видавався укр. мовою. Журнал висвітлював теоретичні питання рад. права, публікував офіц. матеріали органів влади і уряду республіки, інформацію з місць про роботу органів юстиції, прокуратури, адвокатури тощо. В 1931 на базі «В. р. ю.» і журналу «*Червоне право*» створено журнал «*Революційне право*» (з 1958 — «*Радянське право*»).

«ВІСНИК СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ НАУ́КИ» — щомісячний науковий журнал, орган Міністерства сільського господарства УРСР (до 1962 — орган Укр. академії с.-г. наук). Виходить у Києві з грудня 1957. У журналі висвітлюються актуальні проблеми з усіх галузей с. г. Осн. призначення журналу — висвітлення найновіших досягнень с.-г. науки і передового досвіду, зміцнення зв'язків науки з виробництвом. *В. Г. Колодько.*

«ВІСНИК УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ» — газета, орган Центрального Виконавчого Комітету Рад робітн., солдатських і сел. депутатів України. Виходив з 19.XII 1917 по 20.IV 1918 в Харкові. У «Віснику» публікувалися офіц. документи першого Рад. Уряду України. Газета закликала робітників і селян до боротьби проти контрреволюції за зміцнення влади Рад, до братерського союзу народів Рад. країни. Вийшло 52 номери. Видавався укр. і рос. мовами.

ВІ́СПА — гостра інфекційна хвороба людини і тварин; спричинюється вірусами. Віруси В. (відкриті 1906 нім. вченим Е. Пашеном) відзначаються високою *вірулентністю*, що зумовлює тяжкий перебіг захворювання і велику смертність. Захворювання людей на натуральну В. спостерігалися з глибокої давнини. Значні спалахи В. були в багатьох країнах світу. Поворотним моментом у боротьбі з В. було відкриття в 1796 англ. лікарем *Е. Дженнером* методу *віспощеплення*. Висока захворюваність мала місце в дореволюц. Росії (щороку на В. хворіло 100—150 тис. чол.). На території СРСР В. ліквідовано. Джерелом інфекції є лише хвора на В. людина. Збудник інфекції передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого тощо). Захворювання починається після 9—12-денного прихованого (інкубаційного) періоду раптовим підвищенням т-ри до 40°, сильним головним болем; болять крижі, можливі судома, нудота, *галюцинації*. На 2—3-й день хвороби на обличчі з'являється *висип* у вигляді червоних плям, який потім поширюється на тулуб і кінцівки. На 9-й день пухирці нагноюються, на 11—12-й день — підсихають, утворюючи кірочки, які відпадають на 30—40-й день, залишаючи після себе рубці (віспини). Тривалість хвороби 5—6 тижнів. Специфічних засобів лікування нема. Профілактика: систематичне віспощеплення, негайна ізоляція хворих, дезинфекція і *карантин* у вогнищі спалаху хвороби.

З тварин до В. найсприйнятливіші вівці, кози і птиця, менше — вел. рог. худоба, свині й коні, які уражуються специфічними видами вірусів. Збудник В. проникає в організм тварин через дихальні й травні органи. У хворої на В. тварини підвищується т-ра до 41°, на шкірі утворюються почервоніння, а потім висипи з пухирців та струпи. Через 3—4 тижні струпи відпадають і на їхньому місці залишаються віспини. Ускладнена форма В. закінчується смертю тварини. Заходи боротьби: противіспяні щеплення, обмежувальні заходи; хворих ізолюють і лікують, приміщення очищають і дезинфікують.

Літ.: Бургасов П. Н., Николаевский Г. П. Натуральная оспа. М., 1972.

О. В. Павлов (Віспа у людини).

ВІСПОЩЕ́ПЛЕННЯ, щеплення віспи — метод профілактики натуральної *віспи*, що полягає у введенні людині живих збудників хвороби, ослаблених культивуванням їх в організмі корови, з метою створення активного *імунітету*. В. як метод профілактики віспи запропонував наприкінці 18 ст. англ. лікар Е. Дженнер. В СРСР 10.IV 1919 р. вийшов декрет Ради Народних Комісарів «Про обов'язкове віспощеплення». Згідно з існуючим тепер законодавством В. роблять усім здоровим дітям у віці від 1 до 2 років і повторно — у 8 та 16 років. З 1951 р. в СРСР для вакцинації користуються сухою вакциною, запропонованою рад. вченим М. Я. Морозовим. В. провадять нашкірним і внутрішньошкірним методами за допомогою безголкових ін'єкторів. Вакцинацію вважають успішною, коли на 7— 8-й день розвинеться хоч одна пустула (гнійний пухирець). *О. В. Павлов.*

«ВІСТІ́ ВУЦВК» — українська республіканська газета. Видавалися з березня по серпень 1919 в Києві як орган ВУЦВК Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів і Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. З 1920 виходили в Харкові як орган ВУЦВК і Харків. губвиконкому, з 1921 — як орган ВУЦВК. З червня 1934 видавалися в Києві. З липня 1938 виходили під назвою «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР». У газеті публікувалися офіц. повідомлення ВУЦВК, а з 1938 — Президії Верховної Ради і Уряду УРСР, матеріали про соціалістичне будівництво в країні, статті про дружбу народів СРСР, закордонна інформація тощо. 14.V 1941 «Вісті ВУЦВК» об'єднано з газ. «Комуніст».

«ВІСТІ́ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО КОМІТЕ́ТУ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ (БІЛЬШОВИКІ́В) УКРАЇ́НИ» — інформаційний журнал. Видавався з квітня 1921 в Харкові. До березня 1928 (з перервою 1924) виходив рос. мовою, з № 4 (26) від 12.III 1928 — українською. В журналі публікувалися постанови, директивні листи, інструкції та звіти ЦК КП(б)У, вміщувалися статті з актуальних питань парт. роботи. В березні 1930 «Вісті ЦК КП(б) У реорганізовано, і журнал почав виходити під назвою «*Партактивіст*».

«ВІ́СТНИК УКРАЇ́НСЬКОГО ВІ́ДДІЛУ НАРО́ДНОГО КОМІСА́РІА́ТУ СПРАВ НАЦІОНА́ЛЬНИХ» — журнал, орган українського відділу Народного Комісаріату в справах національностей РРФСР. Видавався укр. мовою в Москві з 23.VII 1918 по 18.II 1919. Вийшло 10 номерів. Тут друкувалися декрети, постанови, звернення та ін. документи Раднаркому РРФСР, зокрема вперше надруковано укр. мовою Конституцію РРФСР 1918. Публікувалися й офіц. документи Рад. Уряду України та ЦК КП/б/У, подавалася інформація про боротьбу трудящих України за владу Рад, проти австро-нім. окупантів і укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції.

ВІСЦЕРА́ЛЬНИЙ (від лат. viscera — нутрощі) — нутрощевий, належний до внутрішніх органів тварин або людини. Напр., В. листок *очеревини*, що вкриває органи черевної порожнини; В. мускулатура — мускулатура внутр. органів, зябрового апарата у риб і амфібій, а також мускулатура, що походить від мускулатури зябрового апарата (мімічні та деякі ін. м'язи голови у ссавців); В. скелет — частина *черепа* (В. череп), що оточує передній (зябровий) відділ кишкової трубки, зокрема скелет зябрових дуг.

ВІСЮ́ЛІНА Олена Дмитрівна [17 (29).V 1898, Київ — 19.X 1972, там же] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук (з 1956). Осн. праці — з питань морфології і систематики рослин; описала 13 нових видів, 15 різновидностей і 10 форм рослин. В.— один з авторів 12-томного видання «Флори УРСР», «Визначника рослин України». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952. Держ. премія УРСР, 1969. *А. І. Барбарич.*

ВІСЬ — деталь (звичайно видовженої циліндричної форми), що спирається на підпори і підтримує інші обертові частини або деталі машин. На відміну від *вала*, В. не передає крутного моменту і витримує лише напруги згину. Розрізняють В. нерухомі (закріплені у підпорах) і рухомі (які обертаються в підпірних підшипниках).

ВІСЬ СВІТУ — уявна пряма, що проходить через центр *небесної сфери* паралельно до осі обертання Землі. Точки перетину осі світу з небесною сферою наз. полюсами світу. Навколо осі світу проходить видиме добове обертання небесної сфери.

ВІТАЛІ Іван Петрович [1794, Петербург — 5(17).VII 1855, там же] — російський скульптор, академік петерб. АМ (з 1840). За походженням італієць. Працював у галузі монументально-декоративної та портретної скульптури: колісниця Слави і рельєф «Визволення Москви» для Тріумфальних воріт у Москві (1827—34), фонтани — на Лубянській площі (тепер перед будинком Президії АН СРСР, 1835) і Театральній площі (тепер площа Свердлова, 1835) — у Москві; композиція «Венера» (1852), статуї та рельєфи для Ісаакіївського собору (1841—55) в Петербурзі, портрети — О. Пушкіна, К. Брюллова (обидва — 1836).

ВІТАЛІЗМ (від лат. vitalis — життєвий) — ідеалістична течія в біології, відповідно до якої живою природою управляє особлива автономно існуюча непізнавана нематеріальна життєва сила. Осн. положення В. зароджувалися ще в античному світі. *Арістотель* розвивав уявлення, ніби в основі життя лежить нематеріальне динамічне начало — «ентелехія», або душа. В 17 ст. голл. вчений Ван-Гельмонт стверджував, що діяльністю органів і всього організму управляють духовні сили, або «археї». Детальнішу віталістичну концепцію запропонував у кін. 18 ст. нім. лікар Г. Шталь, який твердив, що узгодженість у будові й функціональних відправленнях органів організму визначається нематеріальним началом — душею. «Старий» В. грунтувався гол. чин. на уявленні про неможливість штучного синтезу органічних речовин, оскільки, на відміну від неорганічних сполук, утворення їх пов'язане з діяльністю душі, отже, можливе лиш в організмі.

Значні успіхи природознавства в кін. 18 — на поч. 19 ст., зокрема хімії (штучний синтез *сечовини* та ряду ін. органічних речовин), довели хибність віталістичних уявлень про суть життя, завдали їм нищівного удару. Проте в кін. 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з соціально-екон. особливостями розвитку суспільства, посиленням ідеалістичних течій В. відроджується у формі *неовіталізму*, основні положення якого базуються на ідеалістичному тлумаченні органічної *доцільності*, цілісності біол. систем та причин їхнього розвитку. Прояв різних модифікацій віталізму, що їх об'єднує визнання нематеріальності специфіки життєдіяльності організму, має місце і в сучас. біології. Значна роль у подоланні віталістичних уявлень належить діалектичному матеріалізмові, зокрема працям Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також передових вчених. К. А. *Тімірязєв* різко критикував В. і підкреслював, що він завжди був перешкодою для прогресу науки.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Тимирязев К. А. Витализм и наука. В кн.: Тимирязев К. А. Избранные сочинения, т. 3. М., 1949. *Б. Г. Новиков.*

ВІТАЛЬНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ (лат. vitalis — життєвий, живий), прижиттєве забарвлення — метод забарвлення живих тваринних і рослинних клітин і тканин спеціальними барвниками, при якому клітина лишається живою. Цей метод для тваринних об'єктів уперше розробили укр. вчений Н. А. Хржонщевський (1864) і рос. вчений О. О. Ковалевський (1889). За допомогою В. з. вивчають надходження, скупчення і виділення речовин, фізіологічний стан клітини тощо.

ВІТАМІНИ (від лат. vita — життя) — низькомолекулярні природні органічні сполуки різної хім. структури, обов'язкові учасники обміну речовин у живих організмах. Початок вивченню В. було покладено дослідженнями рос. лікаря М. І. Луніна (1880), який встановив, що в природних продуктах є в невеликій кількості особливі органічні речовини, потрібні для життєдіяльності людини і тварин.

Вітаміни, розчинні у воді, та добова потреба в них людини

Вітаміни	Добова норма	
	дітям	дорослим
Аскорбінова к-та (вітамін С)	30—70 мг	50—100 мг
Біотин (вітамін Н)		150—200 мкг
Кобаламін, ціанкобаламін (вітамін B_{12})	0,5—2 мкг	2 мкг
Нікотинова к-та, нікотинамід (вітамін РР, вітамін B_3)	5—20 мг	14—25 мг
Пантотенова к-та (вітамін B_5)		бл. 10 мг
Піридоксин (вітамін B_6)	0,5—2 мг	1,5—28 мг
Рибофлавін (вітамін B_2)	1—3 мг	1,9—3,0 мг
Тіамін (вітамін B_1)	0,5—2,0 мг	1,4—2,4 мг
Фолієва к-та (вітамін B_C)	50—400 мкг	400 мкг

В СРСР вивчення В. продовжив О. В. Палладін. В міру виявлення В. (тепер їх відомо бл. 30) їх позначали буквами лат. алфавіту, а коли визначили їхню хім. природу — за хім. назвами. За фіз.-хім. властивостями В. поділяють на розчинні в жирах — ліповітаміни (табл.) та розчинні у воді — гідровітаміни (табл.).

Переважна більшість В. групи В входить до складу *коферментів* і являє собою необхідні компоненти для синтезу активних груп багатьох ферментів. Ліповітаміни є ініціаторами синтезу певних специфічних білків, сприяють засвоєнню кальцію в кишках, беруть участь у таких фізіол. функціях, як зсідання крові, фоторецепція ока тощо. Не всі відомі В.— обов'язкові учасники обміну речовин усіх живих організмів. Напр., вітамін А потрібен лише вищим тваринам, а вітамін Д — лише хребетним, вітамін B_{12} синтезують деякі мікроскопічні гриби, він не потрібен вищим рослинам. Доводиться вважати, що за часів формування тваринного типу живлення первинні тварини позбулися *генетичної інформації*, яка забезпечує синтез більшості В. Саме тому В. є обов'язковими незамінними складовими частинами харчового раціону людини і тварин. На відміну від *білків, жирів* і *вуглеводів* В. потрібні в дуже обмеженій кількості. Звичайними джерелами В. і провітамінів (сполук, з яких утворюються В.) є повсякденно вживані харчові продукти: овочі (картопля, морква, петрушка, цибуля, часник, капуста), фрукти і ягоди (чорна смородина, чорноплідна горобина, яблука), молоко, яєчний жовток, коров'яче масло, рослинні олії, м'ясо і печінка жуйних тварин (табл., стор. 324).

Теплова кулінарна обробка продуктів і консервування руйнують вітаміни B_1 і С; заморожування, додавання цукру зберігають їх в овочах і фруктах. Недостатнє забезпечення тваринного організму В. з їжею та кормами спричинює виникнення *вітамінної недостатності*, а надлишок, що в десятки або в сотні разів перевищує потреби організму,— гіпервітамінозів. Однак буває й так, що організм одержує достатню кількість В., та захворювання, які порушують обмін В., спричинюють недостатнє засвоєння їх. Тоді виникають явища вторинної вітамінної недостатності. Оптимальне забезпечення організму В., поряд з ін. складовими частинами їжі, є передумовою нормального його розвитку, працездатності, підвищення опірності до інфекційних захворювань. В. сприяють одужанню після виснажливих захворювань навіть тоді, коли відсутні будь-які ознаки вітамінної недостатності. Особливої уваги заслуговує забезпечення В. жінок під час вагітності й годування, дітей та підлітків, людей, які працюють з підвищеним напруженням нервової та м'язової систем, у гарячих цехах, шахтах тощо.

Велике значення має забезпечення вітамінами с.-г. тварин у зв'язку з переходом тваринництва на пром. основу й обмеженням випасу. Основою кормових раціонів для тварин є продукти рослинництва. Проте вміст у них В. не може цілком задовольнити потреби с.-г. тварин. Жуйним дають препарати су-

І. П. Віталі. Фонтан на Театральній площі (тепер площа Свердлова) в Москві. 1835.

Вітаміни, розчинні в жирах, та добова потреба в них людини

Вітаміни	Добова норма	
	дітям	дорослим
Кальциферолі (вітаміни Д)	500 МО (12,5 мкг холекальциферолу)	100 МО (2,5 мкг холекальциферолу)
Каротиноїди (провітаміни А)	Немає точних даних	
Ретинол (вітамін А)	1650—5000 МО (0,5—1,5 мг)	5000 МО (1,5 мг)
Токофероли (вітамін Е)	0,5 мг на 1 кг ваги	20 мг
Філохінон, менахінон (вітаміни К)	Новонародженим 1—12 мкг	0,2—0,3 мг

ВІТАМІННА НЕДОСТАТНІСТЬ

мішей вітамінів А, Д, Е і B_{12}, яких майже немає в складі рослинних кормів. Решту В. у них синтезують мікроорганізми рубця шлунка. Свиням і птиці готують складніші вітамінні набори, що входять до складу *преміксів*. Вітамін С не включають до кормів, бо тканини всіх с.-г. тварин здатні його синтезувати. Препарати В. випускає *вітамінна промисловість*; вона використовує методи хім., органіч. і мікробіологічного синтезу, а та-

Вміст вітамінів (у мг на 100 г)

Рослини, продукти	Каротиноїди (провітаміни А)	Вітаміни				
		А	B_1	B_2	PP	С
Картопля	Сліди		0,1	0,05	0,9	10
Капуста білоголова	»	—	0,06	0,05	0,4	30
Капуста цвітна	»	—	0,11	0,1	0,6	70
Морква	9	—	0,06	0,06	0,4	5
Цибуля	0,03	—	0,03	0,04	0,2	10
Помідори	2	—	0,06	0,04	0,5	40
Яблука	0,1	—	0,04	0,03	0,2	7
Вишні	0,3	—	0,05	0,06	0,4	15
Виноград	—	—	0,06	0,04	0,2	3
Суниці садові	—	—	0,03	0,06	0,3	60
Смородина чорна	0,7	—	0,06	—	—	300
Лимони	0,4	—	0,04	—	0,1	40
Шипшина	До 4	—	—	—	—	300—4500
Хліб житній	—	—	0,15	0,13	0,45	—
» пшеничний білий	—	—	0,10	0,07	0,67	—
Крупи гречані	—	—	0,5	—	4,4	—
» вівсяні	—	—	0,6	0,14	1,0	—
Горох	—	—	0,72	0,15	2,4	—
Яловичина	—	0,01	0,1	0,19	4,2	—
Свинина	—	—	0,4	0,16	2,7	—
Печінка яловича	—	15,0	0,4	1,61	22,0	31,6
Тріска	—	—	0,04	0,05	2,3	—
Молоко	—	0,05	0,05	0,19	0,1	1,0
Масло коров'яче	—	0,06	—	—	—	—
Сир	—	0,45	0,03	0,45	0,1	—
Яйця (1 шт.)	—	0,65	0,07	0,16	0,12	—
Дріжджі пивні сухі)	—	—	5,00	4,00	40,0	—

кож одержує вітамінні концентрати з природних джерел (шипшина, смородина, чорноплідна горобина, рослинні олії, риб'ячий жир) для задоволення потреб у В. медицини, ветеринарії, комбікормової та харчової пром-сті. Див. також *Вітаміноносні рослини* і статті про окремі В. за їхніми хім. назвами.

Літ.: Рось І. Ф. Вітаміни у тваринництві. Довідник. К., 1972; Витамины. М., 1974; Подорожный П. Г., Томашевский Я. И. Клиническая витаминология. К., 1977. *Р. В. Чаговець.*

ВІТАМІ́ННА НЕДОСТА́ТНІСТЬ, гіповітаміноз — хворобливий стан, що розвивається при повному припиненні (авітаміноз) або частковому зменшенні (гіповітаміноз) надходження одного чи кількох *вітамінів* в організм. У людини авітамінози виявляються у вигляді захворювань (*цинга, гемералопія, рахіт* та ін.). При В. н. порушуються реакції обміну речовин, активність деяких окислювально-відновних ферментів, що беруть участь у процесі енергетичного обміну (нестача вітамінів B_1, B_2, PP, С, Е та ін.), процеси *біосинтезу* білків і нуклеїнових кислот (нестача вітамінів B_6, B_{12} та ін.). В. н., що є наслідком нестачі вітамінів у продуктах харчування, наз. екзогенною (первинною, або аліментарною); спричинювана порушенням процесів засвоювання і використовування вітамінів в організмі при достатньому вмісті їх у їжі (хвороби органів травлення, серцево-судинної системи, ендокринні, вірусні, інфекційні та ін.) — ендогенною (вторинною). Лікування комплексне — введення в організм необхідних вітамінних препаратів і лікування осн. захворювання.

В. н. у тварин виникає від нестачі вітамінів у кормах і як наслідок захворювань. Найчастіше уражаються молодняк, вагітні й високопродуктивні тварини. Від таких тварин одержують біологічно неповноцінні продукти харчування (молоко, м'ясо, яйця) і низької якості сировину (шерсть, хутро, шкури). Заходи боротьби — вітамінотерапія, контроль за якістю кормів.

Літ.: Витамины в предупреждении и лечении преждевременного старения. К., 1966; Шилов П. И., Яковлев Г. Н. Основы клинической витаминологии. Л., 1974. *Ю. В. Хмелевський* (Вітамінна недостатність у людини).

ВІТАМІ́ННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь мед. промисловості, підприємства якої виробляють синтетичні *вітаміни, коферменти* та їхні препарати (таблетки, драже, ампули, капсули, гранули, концентрати), а також вітамінні препарати з рослинної й тваринної сировини. Пром. виробництво вітамінів в СРСР організовано на поч. 30-х рр. 20 ст. Спочатку вітамінні препарати виготовляли з природної сировини (див. *Вітаміноносні рослини*), згодом було освоєно виробн. синтетич. вітамінів С, D_2 і K_3. З 1949 за технологією, розробленою рад. вченими, освоєно пром. виробн. вітаміну B_1. До 1955 в СРСР було розроблено технологію всіх відомих осн. вітамінів. Найбільші підприємства В. п. країни розміщені в Бєлгороді, Болохові (Тул. обл.), Краснодарі, Ленінграді, Уфі, Єревані та ін., на Україні — в Києві, Одесі, Умані. В 1976 обсяг виробн. вітамінної продукції в СРСР збільшився проти 1960 майже в 28 раз, у т. ч. в УРСР — у 16 раз, значно розширився асортимент вироблюваної продукції. Вітамінні комбінати і з-ди — спеціалізовані підприємства. До специфічних особливостей В. п. належать: багатостадійність процесів, значна матеріалоємність, що зумовлює необхідність розміщення підприємств поблизу сировинних баз, застосування спец. устаткування для роботи з агресивними середовищами, висока чистота вироблюваної продукції. У В. п. широко впроваджуються предметна спеціалізація, механізація і автоматизація виробництва.

Значного розвитку набуло виробн. вітамінів і в ін. соціалістичних країнах — Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині. Серед капіталістичних країн В. п. найрозвинутіша в США, Японії, Великобританії, ФРН, Франції та Швейцарії. *М. Г. Єна.*

ВІТАМІНОНО́СНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які містять значну кількість вітамінів або провітамінів (сполук, з яких можуть утворюватися вітаміни). Вміст окремих вітамінів у різних рослинах неоднаковий (див. табл. до ст. *Вітаміни*); вони можуть нагромаджуватись у зелених частинах рослин, генеративних органах (плодах, насінні) або в окремих частинах їх (оболонках насіння, зародках).

Провітамінів А (каротинів), що їх синтезують майже всі вищі рослини, найбільше в коренеплодах моркви, плодах помідорів, гарбуза, зеленого горошку, шипшини, чорної смородини, обліпихи, листках салату, петрушки, шпинату, щавлю, цибулі, в деяких кормових рослинах (люцерна, конюшина та ін.) тощо. На вітаміни групи В (тіамін, рибофлавін, нікотинова і фолієва к-ти та ін.) багаті дріжджі, а також насіння жита, пшениці, рису й кукурудзи, гриби, деякі водорості, зелені частини багатьох овочів. Вітамін С (аскорбінова к-та) міститься в багатьох рослинах, зокрема майже в усіх овочах і плодах. Особливо багаті на нього нестиглі плоди волоського горіха, плоди чорної смородини, шипшини, цвітна капуста, хвоя сосни і ялини, листки суниць, кропиви тощо. Вітаміну К (філохінону) багато в листках люцерни синьої, капусти, кропиви, в плодах горобини, помідорів тощо. Провітаміни D (стерини) в значній кількості містяться в дріжджах, грибах, плодах олійних рослин; вітамін Е (токофероли) — у насінні (особливо зародках) деяких злаків, зеленому листі багатьох овочів, у плодах олійних рослин. Вітамін Р (біофлавоноїди) є в плодах шипшини, цитрусових тощо. В. р. є джерелом вітамінів для людини й тварин і широко використовуються у *вітамінній промисловості*.

Літ.: Заверуха Б. В. Дикорослі рослини — джерело вітамінів. К., 1966; Овчаров К. Е. Витамины растений. М., 1969; Сало В. М. Витамины и жизнь. М., 1969.

ВІ́ТВЕР Іван Олександрович [13 (25).II 1891, с. Ільїно, тепер Калінінської обл.— 15.VIII 1966, Москва] — російський рад. географ, професор (з 1935), доктор геогр. наук (з 1938), засл. діяч науки РРФСР (з 1961). В 1921 закінчив Моск. ун-т, працював там з 1934. Автор праць з екон. географії зарубіжних країн; підручник «Економічна географія зарубіжних країн» відзначено Держ. премією СРСР (1951). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВІТВІ́ЦЬКИЙ (Witwicki) Стефан (літ. псевд.— Подолянин та ін.; 13 IX 1802, Янів, тепер Іванів Калинівського р-ну Вінницької обл.— 15 IV 1847, Рим) — польський письменник і публіцист. Навчався у Вінниці й Кременці, з 1820 — у Варшавському ун-ті. В 1832 емігрував до Франції. Перебував у дружніх відносинах з А. Міцкевичем. Автор двотомної зб. «Балади і романси» (1824—25), збірок пуб-

ліцистич. статей «Вечори пілігрима» (2 т., 1833—35) та «Листи з-за кордону» (1832). Зб. «Сільські пісеньки» (1830) створено на матеріалі укр. і польс. фольклору. Деякі з цих поезій поклали на музику Ф. Шопен і С. Монюшко («Гулянка», «Весна» та ін.). У творі «Слуга та пан» В. відобразив події Коліївщини. У 1852 видано зб. прозових творів В. «Галу-балу».

ВІТГЕНШТЕЙН (Wittgenstein) Людвіг (26.IV 1889, Відень — 29.IV 1951, Кембрідж) — австрійський філософ і логік. З 1929 працював в Англії. В «Логіко-філософському трактаті» (1921) розробив філософію логічного атомізму, згідно з якою штучна мова, побудована засобами матем. логіки, відображує атомарні (елементарні) факти дійсності. Філос. метод В. еволюціонував від логіко-позитивістського (див. *Аналітична філософія*) до лінгвістично-позитивістського, викладеного в «Філософських дослідженнях», виданих 1953 (див. *Лінгвістична філософія*).

Тв.: Рос. перекл.—Логико-философский трактат. М., 1958.

Літ.: Заиченко Г. А. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Х., 1971; Козлова М. С. Философия и язык. М., 1972.

Г. А. Заїченко.

ВІТЕБСЬК — місто, обласний і районний центр Вітебської обл. БРСР, на берегах Зх. Двіни, при впадінні в неї річок Вітьби і Лучеси. Залізничний вузол, пристань. 286 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується в літописах під 1021. В 11 ст. входив до складу Полоцького князівства; з 12 ст. — центр Вітебського князівства. В 1-й третині 14 ст. ввійшов до *Великого князівства Литовського,* після *Люблінської унії 1569* — до *Речі Посполитої.* З 1772 — в складі Росії. Рад. владу у В. встановлено 28.X (10.XI) 1917. З 1938 В.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

В.— один з великих пром. і культ. центрів БРСР. Провідне місце посідають легка (текстильна, швейна, трикот. і шкіряно-взут. галузі, хутровий та килимовий комбінати), маш.-буд. (верстатобудівні, електровимірювальних приладів та ін. з-ди) та харч. (олієекстракційний з-д, м'ясо-, молоко- та млинокомбінати) промисловість. Розвивається деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Ін-ти: технологічний легкої пром-сті, ветеринарний, мед. та пед., 10 серед. спец. навч. закладів; 2 музеї, Білоруський драм. театр. Архіт. пам'ятки: руїни Благовіщенської церкви (12 ст.), губернаторський палац у стилі класицизму (до 1772), ратуша (1775). За роки Рад. влади збудовано нові житл. р-ни, міст через Зх. Двіну (1953—55), вокзал (1950-і рр.), Білорус. драм. театр ім. Я. Коласа (1960-і рр.).

ВІТЕБСЬКА ОБЛАСТЬ — на Пн. Білоруської РСР. Утворена 15.I 1938. Пл. 40,1 тис. км². Нас. 1390,8 тис. чол. (на 1.I 1977); переважають білоруси, живуть також росіяни, поляки та ін.; міськ. нас.— 55,1%. У В. о.— 21 район, 19 міст та 26 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Вітебськ.* У 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня області переважно рівнинна, пн.-зх. та центр. частини зайняті Полоцькою та Чашницькою низовинами, подекуди невисокі морсінні пасма і височини (Вітебська заввишки до 296 м, Городоцька, Оршанська). Корисні копалини: торф і буд. матеріали (вапняки, доломіти, піски, глини). Клімат помірно континентальний.

Пересічна т-ра січня — 7,5°, липня +17,5°. Опадів 550—600 мм на рік. Головні ріки: *Західна Двіна* та *Дніпро.* Багато озер — Освейське, Дрисвяти, Снуди та ін. Переважають дерново-підзолисті та торфово-болотні грунти. Лісами вкрито понад 33,4% тер. області (сосна, ялина, береза, вільха, осика та ін.). На тер. області — частина Березинського заповідника.

У В. о. розвинуті текстильно-трикот., маш.-буд., хім., паливна та харч. галузі пром-сті. Паливно-енергетична пром-сть базується на торфі (підприємства — Осінторф, ім. Даумана та ін.), працюють Білоруська й Лукомльська ДРЕС та Вітебська, Полоцька й Оршанська ТЕЦ. Підприємства легкої пром-сті виробляють лляні й шовкові тканини, пряжу, панчішно-трикот., швейні та шкір.-взут. вироби, килими тощо. Верстатобудування, приладобудування та ін. Є ряд підприємств деревообр., меблевої, а також буд. матеріалів (домобудівний, вапняних матеріалів комбінати, з-д силікатної цегли) пром-сті. Розвивається хім. (нафтопереробний з-д на довізній сировині, хімічний та біохім. з-ди) та харч. пром-сть. Гол. пром. центри: Вітебськ, *Полоцьк, Орша,* Лепель, *Новополоцьк.*

У с. г. області провідну роль відіграє молочно-м'ясне тваринництво, вирощування льону та картоплі. Вирощують також зернові (жито, ячмінь, овес, пшеницю), кормові та овоче-баштанні культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуте птахівництво. В річках і озерах — рибальство, в межах області — найбільше озерне рибне г-во республіки — Браславський рибний з-д. Осн. вид транспорту — залізничний. Тер. В. о. перетинають залізничні (Ленінград — Київ, Москва — Брест та ін.) і автомобільні (Москва — Орша — Мінськ — Брест, Ленінград — Вітебськ — Орша — Київ — Одеса та ін.) магістралі. Судноплавство по Зх. Двіні й Дніпру. До Новополоцька прокладено відгалуження нафтопроводу «Дружба».

У В. о.— 5 вузів, 25 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, 11 музеїв, серед яких меморіальний музей К. С. Заслонова в Орші.

ВІТЕ́КС (Vitex) — рід листопадних або вічнозелених рослин род. вербенових. Дерева і кущі заввишки від 1,5—4 до 10 м. Квітки запашні, дрібні, численні, зібрані в колосовидно-волотевидні суцвіття. Понад 250 видів, пошир. здебільшого в тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР 1 вид — В. священний, або авраамове дерево (V. agnus-castus). Дико росте в Причорномор'ї, Криму, на Кавказі й у Серед. Азії. Плоди містять ефірні олії, вживаються як прянощі. Деякі види дають цінну деревину, інші вирощують як декоративні. Медонос.

ВІ́ТЕР — рух повітря відносно земної поверхні. Виникає внаслідок нерівномірного розподілу *атмосферного тиску* на земній поверхні, що зумовлюється в свою чергу неоднаковим прогріванням її Сонцем. На В. впливають і відхильна сила обертання Землі, сила тертя (в нижніх шарах *атмосфери*) та ін. В. характеризується напрямом і швидкістю. Напрям В. визначають за тією частиною світу, звідки він дме: пн., пд., зх., сх., пн.-зх., пд.-сх. тощо; швидкість В.— у метрах за секунду або кілометрах за годину. Їх вимірюють *флюгером, анемометром* та ін. приладами; швидкість В. оцінюють за *Бофорта шкалою.* Напрям і швидкість В. у високих шарах атмосфери визначають за допомогою куль-зондів. В. над значними площами земної поверхні

утворюють великі повітряні течії, які є складовими загальної *циркуляції атмосфери*. Існує багато В., що властиві лише певним невеликим територіям (*вітри місцеві*). Див. також *Вітроенергетика*.

ВІТЕРИ́Т — мінерал класу *карбонатів*. Ва $[CO_3]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,2—4,3. Твердість 3—3,75. Колір сіруватий, жовтуватий, іноді білий або безбарвний. Блиск скляний. В СРСР є в Туркменії, Узбекистані, Закавказзі, РРФСР (Челяб. обл.), на Україні (Прикарпаття, Закарпаття, Поділля, Донбас тощо). Руда для одержання *барію*. Використовують у гумовій і паперовій пром-сті, для виготовлення високоякісної білої фарби тощо.

ВІТИЛІ́ГО (лат. vitiligo — нашкірна хвороба, лишай), песь — хронічне захворювання, головним проявом якого є розвинення на шкірі (переважно на обличчі, шиї, кистях) людини різних за формою і розміром знебарвлених плям (тобто порушення пігментації), які можуть поширюватись і зливатись. Суб'єктивних відчуттів немає. Причину захворювання остаточно не з'ясовано. Вважають, що вирішальну роль у виникненні В. відіграють порушення діяльності нервової та ендокринної систем. Лікування спрямоване на усунення нервово-ендокринних розладів; зовнішнє— малоефективне.

ВІТІ́М — ріка в Забайкаллі, в межах Бурятської АРСР, на її межі з Читинською обл. та в Іркутській обл. РРФСР, права притока Лени. Довж. 1837 км, пл. бас. 225 тис. км². Утворюється від злиття річок Вітімкану й Чини. В верхній і серед. частинах (в межах Станового нагір'я) тече глибокою ущелиною, в пониззі — рівнинний. Гол. притоки: праві — Конда, Каренга, Бодайбо; ліві — Ципа, Муя, Мама Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі — бл. 2000 м³/сек. Замерзає в листопаді, скресає в травні. Судноплавний до м. Бодайбо. В бас. В.— поклади золота, слюди.

ВІТКО́ВСЬКИЙ Іван Матвійович (1777— п. бл. 1844, Харків) — український композитор, скрипаль, диригент, музичний педагог. Навчався у Відні у Ф-Й *Гайдна*. В 1805—15, 1821—30 викладав музику в Харків. ун-ті та в ін-ті шляхетних дівчат. Організовував перші публічні концерти, відкрив першу муз. крамницю (1812) і першу фп. фабрику (1813) в Харкові. Автор ораторії (1805), 6 фантазій для скрипки і фортепіано (1807) та ін.

Літ.: Миклашевський Й. М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967. *Р. Я. Пилипчук.*

ВІТО́ВТ (Вітаутас; 1350 — 27.X 1430) — великий князь литовський з 1392, син *Кейстута*. Після *Кревської унії 1385* боровся за незалежність Литви від Польщі. За угодою 1392 з польс. королем Ягайлом В. було визнано довічним правителем (на правах намісника) *Великого князівства Литовського*. Проводив політику загарбання і поневолення укр. і білорус. земель. Перешкоджав об'єднавчій політиці моск. князів. Ліквідував на тер. України і Білорусії удільні князівства. За В. володіння Литви були розширені до чорноморського узбережжя. В 1404 захопив Смоленськ. У *Грюнвальдській битві 1410* очолював військо Литви.

ВІ́ТОЛ Язеп [Вітолс, Вітоль Йосип Іванович; 14 (26).VII 1863, Валмієра — 24.IV 1948, Любек] — латиський композитор і музичний критик. Один з основоположників латис. профес. музики. В 1886 закінчив Петерб. консерваторію, 1886—1918 — її викладач. У 1918 — директор оперного театру в Ризі, 1919 заснував Латв. консерваторію (до 1944 — ректор і професор з перервою 1935—37). Очолював латис. свята пісні. Автор хорових і сольних пісень, вокально-симф. та інструм. музики, обробок нар. пісень.

ВІТРА́Ж (франц. vitrage, від vitre — віконне скло) — твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла або іншого прозорого матеріалу, на який наноситься малюнок спец. фарбами, гравіруванням або витравлюванням. Шматочки скла, з яких складається В., монтуються в єдине ціле (орнаментальну або сюжетну композицію) за допомогою двотаврових балочок, що спаюються оловом. В. відомий з 2 тис. до н. е. (Стародавній Єгипет), особливо поширився в 13—15 ст. в готичних спорудах (соборах, костьолах) у різних західноєвропейських країнах. В. застосовують і в рос. і укр. архітектурі, як зовні, так і в інтер'єрах. У рад. час В. оздоблюють палаци культури, музеї, станції метрополітену, павільйони виставок.

ВІТРЕ́Н (від лат. vitrum — скло) — одна з основних, найменш зольних, складових частин *вугілля викопного*. Утворюється при розкладанні рослин у водному середовищі без доступу кисню. Характеризується підвищеним вмістом вуглецю, зменшенням кількості кисню, водню і летких речовин у міру переходу від *бурого вугілля* до *антрациту*.

ВІТРИ́ МІСЦЕ́ВІ — повітряні потоки, властиві певним невеликим територіям. Виникають внаслідок термічного і механічного впливу місцевих кліматоутворюючих факторів на загальну *циркуляцію атмосфери*. Звичайно мають струминний вертикальний профіль. Розвиваються при нерівномірному нагріванні суміжних ділянок (напр., суходолу і водойми, схилів і долин) або при деформації повітряного потоку в складних формах рельєфу. До перших належать В. м. з добовою періодичністю: бризи (вдень дмуть з водойми на суходіл, уночі — в зворотному напрямі), гірсько-долинні (вдень — угору по прогрітій сонцем долині, вночі — вниз по схилах) та ін. До другої групи відносять бору, що виникає звичайно в місцевостях, де невисокий гірський хребет межує з морем (напр., у Новоросійську), фен, який спостерігається в усіх гірських системах (на Україні на Закарпатті в долинах Ломниці, Тисьмениці, Передкарпатті та ін.). Місцевими є й сухі вітри рівнин, передгір'їв, пустель (напр., буран, суховій, афганець, хамсин, сироко, хабуб та ін.), що утворюються в результаті прояву особливих для певного району властивостей загальної циркуляції атмосфери.

Л. З. Прох.

ВІТРИФІКА́ЦІЯ (від лат. vitrum — скло і facio — роблю, перетворюю) — перехід рідини в склоподібний стан при зниженні температури. В рослинних і тваринних організмах, а також у їхніх ізольованих органах і тканинах В. відбувається при швидкому штучному зниженні т-ри нижче — 20° С; при цьому тканини застигають у вигляді аморфної склоподібної маси. Якщо вітрифіковані організми обережно розморозити, їхня життєздатність відновлюється. Див. *Анабіоз*.

ВІТРОВА́ ПЕЧЕ́РА — карстова печера на правому березі р. Нічлави, в межах Борщівського р-ну Тернопільської обл. УРСР. Утворилася в тріщинуватих гіпсах внаслідок карстових процесів (див. *Карст*). Заг. протяжність ходів печери становить 6170 м. Досліджена 1962—77.

В. О. Радзієвський.

ВІТРОВА́Л — ліс, повалений ураганним вітром. Дерева у В. вивернуті разом з корінням. На Україні В. бувають у гірських районах, зокрема на крутих схилах *Карпат Українських*.

ВІТРОДВИГУ́Н — двигун, що перетворює енергію *вітру* на механічну енергію обертового вала; засіб *вітроенергетики*. Теорію швидкохідного В. розробив на поч. 20 ст. М. Є. *Жуковський*. Осн. частиною В. (мал.) є вітроколесо (або барабан з лопатями чи *ротор*), що його автоматично встановлює за напрямом вітру хвостове оперення. Енергія обертання вітроколеса через головку (двоступінчастий *редуктор*) передається за допомогою приводної штанги (всередині щогли) нижн. редукторові, а від нього — робочому пристроєві (наприклад, водопідіймачу). Розрізняють вітродвигуни (за числом лопатей вітроколеса) швидкохідні

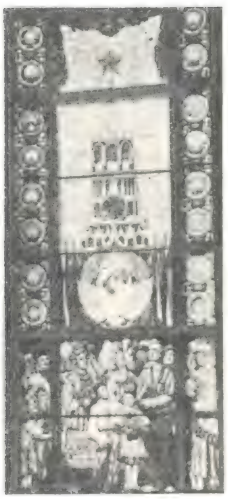

Вітраж роботи художника О. В. Мизіна в Палаці культури в Новій Каховці. 1956.

Вітраж. Мадонна з немовлям. Фрагмент. Собор в Шартрі. 12—13 ст.

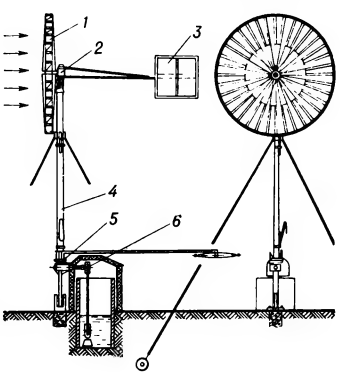

Вітродвигун: *1* — вітроколесо; *2* — головка; *3* — хвостове оперення; *4* — щогла; *5* — нижній редуктор; *6* — робочий пристрій.

(менше як 4 лопаті), середньої швидкохідності (4—8 лопатей) і тихохідні (понад 8 лопатей). В. застосовують на *вітроелектричних станціях*, для піднімання води з колодязів тощо.

Д. С. Чубов.

ВІТРОЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́НЦІЯ, ВЕС — станція, де енергія *вітру* перетворюється на електричну енергію. Осн. частини В. с. (мал.): швидкохідні *вітродвигуни*; електр. *генератори*; розподільний щит. На деяких В. с. є й тепловий двигун, що діє під час безвітря. Малопотужні (до 3 кВт) В. с. застосовують гол. чин. для заряджання *акумуляторів* і точкового освітлення, потужніші — для живлення електродвигунів невеликої потужності тощо. В. с. використовують у місцевостях, де середньорічна швидкість вітру перевищує 5 м/сек і де немає централізованого електропостачання (напр., в Арктиці, гірських районах, пустелях).

ВІТРОЕНЕРГЕ́ТИКА — енергетика, пов'язана з вивченням і використанням енергії *вітру*, що її перетворюють на механічну, електричну або теплову енергію. Енергія вітру практично невичерпна, її можна використовувати скрізь, хоч вона й не постійна за часом і застосування її дещо обмежується труднощами утилізації. Складовими частинами В. є вітротехніка і вітровикористання. Вітротехніка пов'язана з розробленням теоретичних основ і практичних способів проектування вітроенерг. агрегатів (див. *Вітродвигун*) та установок, вітровикористання — з питаннями раціональної експлуатації цих агрегатів та установок, а також оптимальним використанням енергії вітру. На території СРСР потенціальні запаси енергії вітру оцінюють в 10,7 ГВт. Пром. виробн. засобів В. було налагоджено на початку 20 ст. В СРСР першою стала до ладу (1930) *вітроелектрична станція* в Курську потужністю 8 кВт. На Україні (поблизу Севастополя) 1931 було збудовано вітроелектричну станцію потужністю 100 кВт. На поч. 50-х рр. у Казахстані дала перший струм вітроелектрична станція потужністю 400 кВт. Наприкінці 60-х рр. в СРСР створено уніфіковані швидкохідні вітроенергетичні агрегати (ВБЛ-3, ВПЛ-4, «Беркут» та ін.), застосовувані гол. чин. для механізації піднімання води на тваринницьких фермах, віддалених пасовищах тощо. В країнах, де В. набула значного розвитку, заг. кількість вітроенерг. установок (дані ЮНЕСКО за 1967) становить понад 600 тис. В СРСР їх налічується до 9 тисяч.

Літ.: Кармішин О. В. Вітер та його використання. К., 1952; Шефтер Я. И. Ветроэнергетические агрегаты. М., 1972.

Д. С. Чубов.

ВІТРУ́ВІЙ (Vitruvius) — римський архітектор та інженер 2-ої половини 1 ст. до н. е. Автор «Десяти книг про архітектуру» — античного трактату з будівництва і архітектури, що дійшов до наших днів. У ньому висвітлено інженерно-тех. й художньо-естетичні питання *містобудування*, узагальнено теоретичний і практичний досвід архітекторів Старод. Греції й Риму.

Тв.: Рос. перекл.— Об архитектуре, кн. 1—10. СПБ, 1790—97; Десять книг об архитектуре, т. 1. М., 1936.
Літ.: Михайлов Б. П. Витрувий и Эллада. М., 1967.

ВІТРУ́К Андрій Никифорович [25.VI (8.VII) 1902, с. Андрушки, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.— 2.VI 1946, Москва] — рад. військовий льотчик, гвардії генерал-майор авіації, Герой Рад. Союзу (1942), Народний Герой Югославії (1945). Член Комуністичної партії з 1926. Брав участь у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії (1939), у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир штурмових авіаполків і 10-ї гвардійської штурмової авіадивізії (з лютого 1944). Відзначився, зокрема, в боях на тер. Югославії. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований в Києві в Парку Вічної Слави. Портрет с. 328

ВІТРЯ́К — вітряний млин. В. відомі в Європі з 11 ст. На Україні були поширені в минулому, подекуди є й тепер, переважно в лісовій та лісостеповій смугах. В., як правило,— дерев'яна споруда (*зруб*, обшальований дошками каркас). Крила мають досить легку каркасну конструкцію. За допомогою спец. важеля вони повертаються проти вітру разом з усім корпусом В. або лише з його верхньою частиною.

ВІТРЯНА́ ВІ́СПА — інфекційна хвороба, спричинювана вірусом. Уражає здебільшого дітей віком до 10 років. Передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі та чханні хворого). Прихований період — 2—3 тижні. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 39—39,5°, поява на шкірі тіла, в зіві, на слизовій оболонці носоглотки *висипу* у вигляді червоних плям різної форми, на місці яких швидко утворюються виповнені рідиною пухирці, які підсихають і перетворюються на кірочки. Профілактика: ізоляція хворих на В. в. до відпадіння в них кірочок; дітей, що були в контакті з хворими,— на 21 день; ін'єкція гамма-глобуліну. Лікування: постільний режим, гігієнічне утримання хворого тощо.

ВІ́ТТЕ Микола Карлович [2 (14).V 1899, м. Черкаси — 9.II 1969, Київ] — український рад. фізіолог праці, заслужений діяч науки УРСР (з 1967), доктор мед. наук (з 1946), професор (з 1946). Член КПРС з 1945. Наук. праці В. присвячені питанням фізіології та гігієни праці в пром-сті й с. г. В. вніс значний вклад у вивчення проблеми теплообміну людини в умовах високої температури. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ВІ́ТТЕ Сергій Юлійович [17 (29) VI 1849, Тбілісі — 28.II (13.III) 1915, Петроград] — російський держ. діяч, граф (з 1905). Н. в сім'ї чиновника. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. В 1892—1903 — міністр фінансів, 1903—05 — голова к-ту міністрів, 1905—06 — голова ради міністрів. З ініціативи В. здійснено ряд соц. заходів: введено винну монополію (1894), розгорнуто будівництво залізниць (90-і рр.), у т. ч. Сибірської магістралі, проведено грошову реформу (1897). Залучав іноз. капітал у пром-сть і торгівлю. В 1905 В. підписав Портсмутський мирний договір, яким завершилася *Російсько-японська війна 1904—05*. Проводив політику лавірування: за пропозицією В. було опубліковано маніфест 17 (30).X 1905, в той же час він був одним з організаторів каральних експедицій до Сибіру, Прибалтики й Польщі, розправи над учасниками Моск. збройного повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Уряд, очолюваний В., проводив великодерж. політику гноблення нац. меншостей, зокрема забороняв відкриття укр. та ін. нац. шкіл, не дозволяв друкувати укр. видання тощо. В 1906 пішов у відставку. Написав «Воспоминания» (т. 1—3. М., 1960).

ВІ́ТТЕНБЕРГ Соломон Якович [1852, Миколаїв — 11 (23).VIII 1879, там же] — революціонер-народник. Н. в сім'ї ремісника. В 1876 в Миколаєві вів революц. пропаганду серед робітників і матросів, за що на поч. 1877 був заарештований і ув'язнений. Після звільнення брав участь у демонстрації в Одесі під час винесення смертного вироку І. М. *Ковальському* (1878). У серпні 1878 разом з матросом І. І. Логовенком готував замах на царя Олександра II, був заарештований і за вироком Одес. військ.-окружного суду страчений.

ВІ́ТТОВА ХВОРО́БА — захворювання нервової системи, що виявляється у мимовільних безладних рухах. Див. *Хорея*.

ВІТТОРІ́НІ (Vittorini) Еліо (27.VII 1908, Сіракуза — 12.II 1966, Мілан) — італійський письменник. Перша збірка оповідань «Міщани» (1931) мала антифашистське спрямування. Протест проти фашизму посилився в наступних творах («Сіцілійські бесіди», 1941). Роман «Люди і нелюди» (1945) присвячений героям Руху Опору. Автор повісті «Еріка і її брати» (1956) — з життя міської бідноти в період фашизму, збірки публіцистичних статей «Щоденник, відкритий для публіки» (1957).

Тв.: Укр. перекл.—Еріка та інші твори. К., 1969; Рос. перекл. — Эрика. «Иностранная литература», 1960, № 9; Люди и нелюди. М., 1969.

ВІТТОРІ́НО ДА ФЕ́ЛЬТРЕ (Vittorino da Feltre; 1378 — 2.II 1446) — італійський педагог-гуманіст епохи *Відродження*. В 1424 організував у Мантуї школу інтернатного типу «Будинок радощів». Крім давніх мов і л-ри, велику увагу приділяв вивченню математики, природознавства, астрономії, а також фіз. вихованню. Запроваджував нові методи в навчанні: наочність, практичні заняття тощо. В. да Ф. називали першим шкільним учителем нового типу.

ВІ́ТЧЕНКО Степан Степанович [н. 14 (27).VIII 1909, ст. Лозова,

Я. Вітол.

Вітряк. Полтавщина. Початок 20 ст.

Вітроелектрична станція: *1* — вітродвигун; *2* — електричний генератор; *3* — розподільний щит.

тепер Харківської обл.] — ініціатор руху наставників, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1931. В 1931—55 перебував на службі в прикордонних військах, полковник. У 1959—76 працював на Ленінгр. з-ді «Электросила» ім. С. М. Кірова, як бригадир-наставник комсомольсько-молодіжної бригади підготував з учнів 150 молодих робітників. Автор книги «Побачення з юністю» (1972). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

В. І. Науменко.

А. Н. Вітрук.

С. С. Вітченко.

ВІТЧИ́ЗНА, батьківщина — країна, що історично належить даному народові; географічне середовище, освоєне цим народом і відображене в його матеріальній і духовній культурі; економічне, політичне, соціальне та культурне середовище, яке історично склалося на базі певного способу виробництва. Марксизм-ленінізм розглядає В. як істор. категорію. Різні класи вкладають у поняття В. різний зміст. Ставлення пролетаріату до В. зумовлюється рівнем його класової свідомості і класовими завданнями в даних істор. умовах. Він заперечує бурж. В. як форму панування буржуазії, але не заперечує В. взагалі. Саме трудящі є патріотами своєї В. Марксистсько-ленінське розуміння В. передбачає органічне поєднання інтернац. і нац. завдань, пролет. *інтернаціоналізму* і соціалістичного *патріотизму*. Якісно нового соціально-політ. змісту набуває поняття В. після перемоги *соціалістичної революції*. В умовах СРСР — багатонац. соціалістичної д-ви — поняття В. переросло нац. межі і охоплює всю тер. країни, яку населяють народи, що спільно повалили царизм і капіталізм і під керівництвом Комуністичної партії побудували новий сусп. лад, нове екон., соціальне, політ. і культ. середовище, отже і нову В.— Союз РСР, де склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Див. також *Загальнонаціональна гордість радянських людей*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1975; Ленін В. І. Про національну гордість великоросів. Повне зібрання творів, т. 26; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973.

В. С. Костенко.

«ВІТЧИ́ЗНА» — літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1933 в Харкові під назвою *«Радянська література»*. З 1934 виходив у Києві. З 2-ї пол. 1941 під назвою *«Українська література»* видавався в Уфі, з листопада 1943 — в Москві, а з березня 1944 — знову в Києві. Під назвою «Вітчизна» виходить з січня 1946. Редакторами журналу були І. Кулик, І. Микитенко, Ю. Яновський, О. Гончар, Л. Новиченко, Д. Копиця, Л. Дмитерко та ін. Журнал популяризує кращі твори укр. рад. л-ри. На його сторінках друкуються публіцист. та літ.-критичні матеріали, культурно-мистецька хроніка, а також переклади творів письменників братніх республік СРСР і літераторів зарубіжних країн.

Д. Г. Гринько.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НА ВІЙНА́ 1812 — національно-визвольна війна народів Росії на чолі з російським народом за свою політ. і національну незалежність проти агресії наполеонівської Франції. Загарбницька зовн. політика *Наполеона I*, здійснювана в інтересах великої франц. буржуазії, викликала протидію європ. країн, у т. ч. й Росії. Після поразки в рос.-прусько-франц. війні 1806—07 Росія змушена була підписати *Тільзітський мир 1807* й приєдналася до згубної для неї *континентальної блокади*. З кін. 1810 Наполеон почав підготовку війни проти Росії, яка практично являла собою єдину силу на континенті, що стояла на перешкоді завойовницьких планів франц. імператора. Для рос. походу було створено т. з. Велику армію (бл. 640 тис. чол. і 1372 гармати), більше як половину її становили іноз. формування (з поляків, австрійців, італійців, іспанців, швейцарців, хорватів та ін.). У військ.-стратегічних і політ. планах Наполеона важливе місце було відведено Пд. Росії — Україні, Кримові та чорноморському узбережжю. Захоплення їх мало ослабити військ. могутність Росії, її екон. потенціал. У зв'язку з загрозою нападу Росія вжила ряд заходів для оборони країни. Російські дипломати напередодні війни уклали союзні договори з Швецією (5.IV 1812), Англією (18.VII 1812) та ін. Перемога Росії в російсько-турецькій війні 1806—12 і укладення *Бухарестського мирного договору 1812* виключали можливість участі Туреччини у війні на боці Франції. В тилу рос. армій, розташованих на зх. рубежах, створювалися великі запаси зброї і продовольства, ремонтувалися старі й будувалися нові фортеці. Значну увагу було звернуто на будівництво фортифікаційних споруд навколо Києва. Заг. чисельність збройних сил рос. армії на березень 1812 становила 590 973 чол. Головні сили рос. військ — 1-а Зх. армія (127 тис. чол., 550 гармат) під командуванням ген. М. Б. *Барклая-де-Толлі*, розташована на лінії Росієни — Ліда, і 2-а Зх. армія (45—48 тис. чол., 168 гармат) на чолі з ген. П. І. *Багратіоном*, розташована між Німаном і Зх. Бугом, заступили шлях ворогові на Петербург і Москву. 3-я армія (43—46 тис. чол., 168 гармат) під командуванням ген. О. П. *Тормасова*, розташована в районі Луцька, прикривала київ. напрям. Вночі проти 12 (24).VI 1812 без оголошення війни франц. війська форсували р. Німан і почали похід на Москву. 1-а і 2-а рос. армії змушені були з боями відступати вглиб країни. На військ. раді було вирішено об'єднати 1 і 2-у армії, що й було здійснено в районі Смоленська. Відсутність підготовлених резервів змусила царя Олександра I звернутися до народу. 6 (18).VII він підписав маніфест про скликання нар. ополчення. 4—6 (16—18). VIII рос. війська під стінами Смоленська мужньо билися проти переважаючих сил ворога (200 тис. чол.). Втративши 20 тис. чол., французи захопили Смоленськ, але їм не вдалося розгромити рос. війська, які в повному порядку відійшли до Дорогобужа, завдаючи військам Наполеона відчутних ударів. На київ. напрямі, переборюючи мужній опір рос. військ, австр. корпус ген. К. Шварценберга (35 тис. чол.) і корпус саксонських і польс. солдатів під командуванням ген. Ж. Реньє (17 тис. чол.) захопили значну частину Волин. губ. Вторгнення іноз. загарбників викликало патріотичне піднесення серед різних верств рос. та ін. народів Росії. Селяни добровільно вступали в нар. ополчення й партизанські загони. З самого початку війна набрала нар. характеру. Під тиском громад. думки 8 (20).VIII головнокомандуючим рос. збройними силами було призначено М. І. *Кутузова*. 26.VIII (7.IX) відбулася *Бородінська битва 1812*, в якій війська загарбників було знекровлено. Але й рос. армія зазнала великих втрат. Не маючи потрібних резервів, М. І. Кутузов 1 (13).IX на військ. раді у Філях під Москвою, щоб зберегти сили армії, прийняв рішення залишити Москву без бою, що й було виконано 2 (14). IX. З першого дня вступу франц. військ у Москву в ній почалися пожежі, що спустошили 2/3 міста. З Москви рос. армія рушила Рязанською дорогою, а потім непомітно для ворога повернула на Пд. Зх. і закріпилася в районі Тарутіна, прикривши пд. райони Росії й почавши інтенсивну підготовку до переходу в контрнаступ. Разом з тим рос. збройні сили блокували ворога в Москві й контролювали єдину його комунікаційну лінію від Москви до Смоленська. В розпорядженні М. І. Кутузова було 120 тис. солдатів, 200 тис. ополченців (див. *Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*). В тилу ворога діяли сел. партизанські загони Васильєва, Єременка, Василиси Кожиної, Є. В. *Четвертака* та ін. Широкого розмаху набула бойова діяльність армійських партизанських загонів Д. В. *Давидова*, О. С. *Фігнера*, О. М.

Вітчизняна війна 1812. Перехід французької армії через Березину (Втеча французької армії з Росії). З картини художника П. Гесса.

Сеславіна, І. С. *Дорохова* та ін. В їх складі діяли й бузькі укр. козац. полки (див. *Партизанський рух у Вітчизняній війні 1812*). Активну участь у розгромі загарбників брали разом з рос. народом й ін. народи Росії, в т. ч. український. Лише на Полтавщині й Чернігівщині було створено 15 кінних козац. полків для допомоги 3-й армії. Протягом літа в ополчення і в козац. загони добровільно записалося понад 70 тис. чол. У формуванні укр. ополчення 1812 брав участь І. П. Котляревський. Невмирущою славою вкрили себе під Бородіном Охтирський, гусарський, Чернігів. та Київ. драгунські полки. Подвиги козац. полків не раз відзначалися в наказах по рос. армії (див. *Українські ополченські полки, Лісові козаки*). Населення укр. губерній з власної ініціативи поставляло армії коней, волів, вози і фураж. На оборону країни з України надійшло понад 13,5 пудів срібла, чимало золота. Становище франц. військ у Москві з кожним днем гіршало. Три спроби Наполеона укласти мир з Росією успіху не мали. Армія загарбників розкладалася. Рос. армія 6 (18).X біля Тарутіна завдала удару франц. військам. Тарутінський бій знаменував початок наступальних дій рос. армії. 7(19). X наполеонівська армія залишила Москву. Намір Наполеона пробитись у пд. райони країни успіху не мав. 12 (24).X рос. війська в районі *Малоярославця* перекрили франц. військам шлях на Пд. і змусили ворога повернути на спустошену ним Смоленську дорогу. Рос. командування організувало переслідування відступаючого ворога. На шляху від Москви до Смоленська половину франц. солдатів було знищено або захоплено в полон. Під час переправи через р. Березину 14 — 16 (26 — 28).XI франц. армія зазнала великих втрат. Усі гармати і обози потрапили до рук росіян. За час походу в Росію Наполеон втратив 550 тис. чоловік. Втрати рос. армії становили 200 тис. чоловік. У січні 1813 рос. війська почали похід у Зх. Європу. До них приєдналися армії Пруссії та Австрії. Однак, організуючи похід на Зх., союзники мали реакційні цілі. У Франції було відновлено династію *Бурбонів*. З ініціативи Олександра I створено «*Священний союз*», спрямований проти революційного й визвольного руху в Європі У В. в. народи Росії та її армія виявили героїзм, мужність і не тільки відстояли свою честь і держ. незалежність, а й допомогли багатьом народам Європи визволитися від франц. панування. В. в. відіграла важливу роль у формуванні революц. ідеології *декабристів*, сприяла розвиткові визвольного руху, зростанню нац. свідомості нар. мас. Події В. в. стали темою численних істор. досліджень, їх відображено в творчості багатьох письменників, художників і композиторів, зокрема в романі Л. М. Толстого «Війна і мир», у вірші М. Ю. Лермонтова «Бородіно», повісті Т. Г. Шевченка «Близнецы», поемі І. П. Котляревського «Енеїда» та ін. Карту див. на окремому аркуші, с. 336—337.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Барклай-де-Толлі.— Беннігсен.— Енгельс Ф. Бородіно. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Ленін В. І. Про брошуру Юніуса. Повне зібрання творів, т. 30; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948; М. И. Кутузов. Сборник документов, т. 4, ч. 1—2. М., 1954—55; Тарле Е. В. 1812 год. М., 1959; Буцик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. (Участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 р.). К., 1962; Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России. М., 1974; Геллер И. Л. Бессмертный подвиг народа. Рекомендательный указатель литературы. М., 1963.

А. К. Буцик.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НИЙ НАРО́ДНИЙ ФРОНТ (ВНФ) Угорщини — масовий рух, що охоплює всі верстви суспільства, виражає політичний союз комуністів і позапартійних у справі будівництва соціалізму. Засн. 1954. Об'єднує громадські орг-ції і культур. заклади. Діє під керівництвом *Угорської соціалістичної робітничої партії* (УСРП). Веде початок від заснованого в травні 1944 за ініціативою комуністів антифашист. Угор. фронту (УФ). 2.XII 1944 замість УФ створено політ. об'єднання антифашист. демократичних сил Угорщини — Угор. нац. фронт незалежності (УНФН). У 1949 УНФН реорганізовано на Угор. нар. фронт незалежності, який 1954 перетворено на ВНФ. Програма ВНФ базується на політиці УСРП. ВНФ бере активну участь у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в Угорщині. Керівний орган ВНФ — Загальноугорська рада. ВНФ видає газ. «Мадяр немзет» («Угорська нація», виходить з 1945).

Л. М. Ніжинський.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НИЙ ФРОНТ (ВФ) Болгарії — масова громадсько-політ. організація НРБ. Створена за ініціативою Болг. робітн. партії 1942 як об'єднання патріотичних і демократичних антифашист. сил народу. На 2-му з'їзді ВФ у лютому 1948 його було реорганізовано; ВФ став громад.-політ. орг-цією з індивідуальним членством; на правах колективних членів до ВФ входять профспілки, Димитровська Комуністична спілка молоді (ДКСМ), громад., культурні, спортивні та ін. масові орг-ції. Найвищий орган — з'їзд, що обирає Нац. раду, в округах і околіях обираються окружні і околійні к-ти, в Софії — районні і міський. Під керівництвом компартії ВФ веде широку патріотично-виховну, культ.-осв. і політ. роботу по мобілізації мас на соціалістичне будівництво. В рядах ВФ — бл. 4 млн. членів (1976). Друкований орган — щоденна газ. «Отечествен фронт», з 1942.

П. С. Сохань.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НИЙ ФРОНТ В'ЄТНА́МУ (ВФВ) — масова патріотична організація Соціалістичної Республіки В'єтнам. Створена 4.II 1977 на установчому з'їзді в Ханої в результаті злиття Вітчизн. фронту В'єтнаму (1955—77), Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму (1960—77), Союзу нац. демократичних і миролюбних сил В'єтнаму (1968—77). У ВФВ входять *Комуністична партія В'єтнаму,* Заг. федерація профспілок В'єтнаму, Союз комуністичної молоді Хо Ші Міна, Союз жінок В'єтнаму, Федерація молоді В'єтнаму, Демократична партія, Соціалістична партія та ін. орг-ції, що представляють всі соціальні і нац. групи, людей різних реліг. переконань. Керівною силою ВФВ є компартія. Гол. метою ВФВ є згуртування народу для будівництва мирного, незалежного, єдиного, соціалістичного В'єтнаму.

ВІТЧИ́ЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ О́РДЕН — радянський військ. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 20.V 1942 для нагородження осіб, які особливо відзначились у Великій Вітчизняній війні. Орденом нагороджувались особи рядового і командного складу Рад. Армії, ВМФ, військ НКВС і партизан. загонів, що виявили хоробрість, стійкість і мужність у боях, а також військовослужбовці, які своїми діями сприяли успіхові бойових операцій. В. в. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Усього В. в. о. нагороджено бл. 1,5 млн. чол., а також 7 частин і з'єднань Рад. Армії, Керченську міську та Первомайську районну (Миколаїв. обл.) орг-ції ЛКСМУ та ін.

Орден Вітчизняної війни.

ВІФІ́НІЯ — історична область на Пн. Зх. Малої Азії (тер. сучас. Туреччини). Назву дістала від фінів (або віфінів) — племені *фракійців,* що проникло сюди з Європи бл. 700 до н. е. В 8—7 ст. до н. е. на узбережжі В. було засновано грец. колонії (Гераклею та ін.). В 7—6 ст. до н. е. В. була під владою *Лідії,* в 6—4 ст. до н. е.— *Ахеменідів.* У 327 до н. е. В. відбила напад військ *Александра Македонського* З 297 до н. е. В.— незалежна д-ва (столиця Нікомедія, засн. 264 до н. е.). З 74 до н. е.— в складі Старод. Риму, з 4 ст.— Візантії. В 14 ст. В. увійшла до складу *Османської імперії.*

ВІ́ХА — рід рослин родини зонтичних; те саме, що й *цикута.*

ВІ́ЦЕ- (від лат. vice — замість) — частина складних слів, тотожна слову «заступник» (напр., віцепрезидент).

ВІЦИНА́ЛІ (від лат. vicinus — сусідній, близький, подібний) — грані на кристалах мінералів, які за своїм положенням дещо відхиляються від граней, що підлягають усім кристалографічним законам. Утворюються на кристалах з недосконалою внутр. будовою під час росту їх.

ВІ́ЧЕ — 1) Народні збори в Давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися важливі громадські справи. Виникло з племінних зборів сх. слов'ян. В літописі вперше згадується в Білгороді під 997, Новгороді — 1016, Києві — 1068. Почало відігравати помітну роль з ослабленням князівської влади в 2-й пол. 11—12 ст. З екон. та політ. піднесенням великих міст і посиленням ролі купців, ремісників зростало й значення вічових зборів. В. розглядало питання війни й миру, закликання або вигнання князів, обирало або усу-

вало представників адм., суд. та військ. управління тощо. Іноді городяни — учасники В. виганяли з міста або карали смертю найненависніших гнобителів (напр., під час Київського повстання 1157). Найбільшого значення В. набуло в Новгородській та Псковській феод. республіках. 2) Масові збори трудящих на зх.-укр. землях в кін. 19—на поч. 20 ст. Див. *Вічовий рух*.

ВІЧЕ — назва представницьких органів держ. влади Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ). До складу верховного органу держ. влади СФРЮ — *Скупщини* входять 2 палати: Союзне В. та В. республік і країв; в республіках та автономних краях СФРЮ діють виконавчі В. Див. також *Югославія*, розділ Державний лад.

Віченца. Церква ді Монте-Беріко. Середина 17 ст.

ВІЧЕ́НЦА — місто на Пн. Сх. Італії, в області Венеція, адм. центр провінції Віченца. Лежить в передгір'ях Альп, на р. Баккільйоне Залізнич. вузол. 115,7 тис. ж. (1971). Підприємства металург., маш.-буд. (текст. і с.-г.; виробн. автомобільних шасі), хім., харч., взуттєвої, буд. матеріалів пром-сті. Виготовлення кераміки. Залишки рим. будівель. Численні архіт. пам'ятки, в т. ч. церкви Сан-Лоренцо (1280—1344), палаци в стилі венеціанської готики та ренесансу, будівлі арх А. *Палладіо*: Базиліка (1549—1614), палаци Тьєне і К'єрікаті (тепер Міськ музей, обидва споруджувалися з 1550) та ін.

ВІ́ЧКО — 1) Брунька на підземних *бульбах* рослин. 2) У дерев і кущів холодного та помірного клімату *сплячі бруньки*, або зимуючі (спочиваючі) бруньки. 3) Орган у рухливих водоростей і в зооспор нерухливих одноклітинних водоростей, яким вони сприймають світло. 4) У садівництві — пазушна брунька, яку вирізають з частиною прилеглих до неї тканин з рослини-прищепи і прищеплюють до рослини-підщепи.

ВІ́ЧНА МЕРЗЛОТА́ — див. *Багатодічна мерзлота*

ВІ́ЧНИЙ ДВИГУ́Н, перпетуум мобіле. 1) В. д. першого роду — уявна машина, яка, пущена в дію, виконувала б роботу як завгодно довго, не беручи енергії ззовні. Ідея такої машини нездійсненна, бо вона суперечить осн. закону природи — *енергії збереження і перетворення закону*. 2) В. д. другого роду — уявна машина, *коефіцієнт корисної дії* якої дорівнював би 100%, тобто машина, яка перетворювала б у роботу все тепло, взяте від навколишніх тіл В д. 2-го роду побудувати неможливо, бо він суперечить 2-му *термодинаміки началу*. Від В. д. слід відрізняти механізми, які нічого спільного з ідеєю В д. не мають і можуть працювати тривалий час за рахунок природних запасів енергії (сонячної, ядерної тощо)

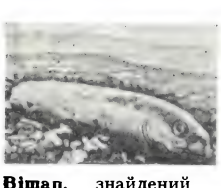

Вішап, знайдений у Вірменії

«ВІ́ЧНИЙ МИР» 1686 — мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 (16).V. Складався з 33 статей. Підтверджуючи умови *Андрусівського перемир'я 1667*, «В. м.» остаточно закріпив за Рос. д-вою Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями. За Київ Польща дістала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина і пд. Київщина мали стати незаселеною нейтральною зоною між Рос. д-вою і Польщею. Зх. Україна, Волинь і пн. Київщина відходили до Польщі (Поділля перебувало під владою Туреччини, 1699 знову приєднане до Польщі). «В. м.» гарантував свободу віросповідання православному населенню Польщі і визнавав за Рос. д-вою право його захисту. Рос. д-ва уклала з Польщею воєнний союз і розірвала договори з Туреччиною та Крим. ханством.

«ВІ́ЧНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕ́Р» — українська революційна пісня-гімн. Створена 1905 М. В. *Лисенком* на слова І. *Франка*, вона була безпосереднім відгуком композитора на події першої рос. революції. Динамічна мелодія, чіткий

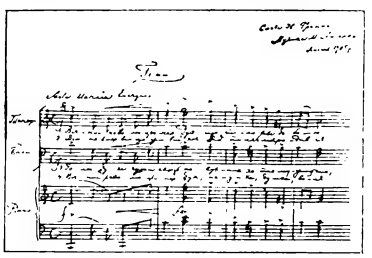

М. В. Лисенко. Початок гімну «Вічний революціонер». Автограф.

маршовий ритм яскраво передають революц. піднесення мільйонних мас. Пісня набула широкої популярності.

ВІ́ЧНІСТЬ — нескінченна тривалість існування світу в просторі і часі, зумовлена нетворюваністю і незнищуваністю матерії. В. притаманна лише всій природі в цілому, кожна конкретна форма матерії є минущою в часі і просторі. Разом з тим В.— не одноманітне існування матерії в одному й тому ж самому стані, вона, навпаки, передбачає безконечні якісні зміни й взаємопереходи матерії. Стародавні інд. та грец. філософи уявляли В як застиглу статичну структуру космосу. За середньовіччя В. розуміли як спрямованість безконечного істор. прогресу, й це зрештою привело до усвідомлення принципу *історизму*. І. Кант розглядав проблему В. на основі *антиномій* конечності і безконечності як проблему виникнення світу в просторі і часі. За Кантом, суперечність між *конечним і безконечним* виникає тільки в нашій свідомості як суперечність між спогляданням і розумом. Критикуючи це твердження І. Канта як метафізичне і суб'єктивно-ідеалістичне, Г.-В.-Ф. Гегель вперше вказав, що В.— це об'єктивно існуюча єдність конечного і безконечного, але розумів її ідеалістично: як безконечне розгортання в просторі і часі *абсолютної ідеї*. За вченням діалектичного матеріалізму, В.— це реально існуюча єдність конечного і безконечного, яка виявляється в існуванні конкретних форм руху матерії.

О. Є. Ільченко.

ВІЧНОЗЕЛЕ́НІ РОСЛИ́НИ — рослини, у яких листя зелене протягом цілого року. Зустрічаються в усіх кліматичних зонах земної кулі — від тропіків до тундри, але переважають у тропіках та субтропіках. Листки здебільшого шкірясті. До В. р. належать хвойні рослини (крім модрини), а також значна кількість широколистих: верес, брусниця, барвінок, камелія, лавр, маслини та ін. Листки В. р. живуть кілька років, опадають поступово, також поступово розвивається і нове листя. Багато В. р. є декоративними.

ВІЧОВИ́Й РУХ — масово-політичний рух трудящих зх.-укр. земель проти своїх гнобителів у формі проведення зборів (віч). Перше віче влаштували львів. робітники 1879, потім селяни 1885. В кін. 19 ст. в Галичині відбулося 59 віч. В. р. особливо поширився під впливом *революції 1905—07 в Росії*. Трудящі Галичини, борючись за новий виборчий закон, на поч. 1906 провели 541 віче, в яких взяли участь понад 800 тис. чол. Віча проходили під революц. гаслами, з вимогами заг. виборчого права, демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, поділу поміщицьких земель та лісів між селянами. Учасники В. р. вітали революцію й посилали братерський привіт робітникам і селянам Росії.

Літ.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960.

ВІ́ЧУГА — місто обласного підпорядкування Івановської області РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 52 тис. ж. (1977). Розвинута текст. пром-сть; маш.-буд., цегельний, асфальтовий, молочний з-ди, швейна ф-ка. Вечірній текстильний технікум.

ВІШАКХАПА́ТНАМ — місто в Індії, в штаті Андхра-Прадеш Великий мор. порт на березі Бенгальської зат. 363,5 тис. ж. (1971). Суднобудування та ін. галузі машинобудування, нафтопереробка, нафтохім., джутова і харчосмакова промисловість.

ВІША́ПИ — кам'яні статуї (до 5 м заввишки), що зображають риб, або стовпи з розтягнутою на них шкурою бика. Час їх виготовлення, можливо,— 2-е тис. до н. е. Вперше знайдені 1909 у Вірменії. В. знаходять біля русел давніх каналів і озер. У давнину ці статуї, як вважають учені, були пов'язані з культом божества родючості й води. Пізніше вірмени вважали їх зображеннями злих духів і називали В., тобто драконами, зміями. В. виявлені також у Грузії, на Пн. Кавказі і в Монголії.

ВІШІ́ — місто в Центр. Франції, в департаменті Альє. Залізничний вузол. Понад 35 тис. ж. Під час 2-ї світової війни В. (з липня 1940 по серпень 1944) — резиденція колабораціоністського франц. уряду. Підприємства електротехніч., фармацевтичної, склоробної

пром-сті. В.—бальнеологіч. курорт. Мінеральні джерела різної т-ри, воду яких використовують для питного лікування, зрошень, інгаляцій, ванн, душів. Воду також експортують. Показання: хвороби шлунково-кишкового тракту, печінки, жовчних шляхів, порушення обміну речовин.

«ВІШІ» — прогітлерівський режим, що існував у пд. частині Франції в період німецько-фашистської окупації країни (липень 1940 — серпень 1944). Дістав назву від м. Віші, де з 2.VII 1940 містилася резиденція колабораціоністського уряду А.-Ф. *Петена*. Після визволення Франції 1944 маріонетковий режим було ліквідовано, а керівників «В.» віддано до суду як зрадників Франції.

ВІ́ШНУ (санскр.) — в *індуїзмі* та *брахманізмі* найвище божество поряд з *Брахмою* і *Шівою*; верховне божество у *вішнуїзмі*. В.— богохоронець, уособлення вічно живої природи. В. вшановують в основному у двох аватарах (втіленнях) — божествах *Рама* (герой епосу «Рамаяна») і *Крішна* (герой епосу «Махабхарата»).

ВІШНУЇ́ЗМ — один з головних напрямів *індуїзму*, в основу якого покладено культ *Вішну*. Остаточно склався за раннього середньовіччя. В. являє собою систему реліг. вірувань, яка сформувалася на основі злиття в культі Вішну первісних анімістичних, тотемістичних і фетишистських вірувань (див. *Анімізм, Тотемізм, Фетишизм*), ведичних землеробських культів (див. *Ведична релігія*) та ідей *брахманізму* й *буддизму*. В. у вигляді багатьох сект поширений у Пн. Індії.

ВІЯЛОВУ́СІ ЖУКИ́ (Rhipidophoridae) — родина *комах*. Довж. тіла 3—12 мм. Вусики 10—11-членикові, у самців віяло́подібні (звідси й назва) або гребенеподібні, у самок — пилчасті. Бл. 100 видів, що зустрічаються в усіх частинах світу, крім Антарктики. В. ж. з родів Metoecus і Macrosiagon в личинковій і дорослій стадіях паразитують на різних видах бджіл і ос, з роду Rhipidius — в тілі тарганів. *О. П. Кришталь.*

ВІЯЛОКРИ́ЛІ (Strepsiptera) —ряд комах. Самці В. (довж.тіла1—6 мм) мають дві пари крил, з яких передні рудиментарні, задні добре розвинені, широкі, віяло́подібні (звідси й назва). Вони ведуть вільний спосіб життя, швидко літають. Самки (довж. до 17 мм) личинкоподібні, не мають кінцівок; тіло їх складається з головогрудей і черевця. Все життя проводять у тілі тварин-живителів (бджіл, ос, клопів, цикад), виставивши назовні головогруди. Бл. 300 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — бл. 170 видів. В УРСР — нечисленні. *О. П. Кришталь.*

ВКЛА́ДИ — кошти підприємств, організацій та населення, що зберігаються в банках та ощадних касах. У капіталістичних країнах В., що наз. також *депозитами*, являють собою форму позичкового капіталу; вносяться переважно пром., торг. і грош. капіталістами; більшу частину В. зосереджено в надвеликих банках, які використовують їх в інтересах монополістичного капіталу. На В. в банки і особливо в *ощадні каси* надходять також заощадження і тимчасово вільні кошти різних верств населення, насамперед дрібної і серед. буржуазії. Значна частина цих коштів використовується для вкладення в держ. *цінні папери*, фінансування військових витрат і покриття бюджетних дефіцитів. Рух В. підпорядкований стихійним законам капіталізму, найрізкіше проявляється під час екон. криз; масове вилучення В. супроводиться банкрутствами банків. Розміри процентних ставок на В. встановлюють з урахуванням кон'юнктурних коливань, що впливають на стан ринку капіталів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах В. мають велике значення як трудові заощадження населення, що вносяться на зберігання в ощадні каси та Держбанк СРСР. Збільшення В. свідчить про безперервний розвиток соціалістичної економіки, постійне підвищення життєвого рівня народу, зростання реальних доходів населення. Залучення В. населення сприяє зміцненню *грошового обігу* і служить потребам розширеного соціалістичного *відтворення*. Рад. законодавство передбачає право громадян вільно розпоряджатися В., одержувати по них доходи у формі процентів або виграшів та провадити безготівкові розрахунки. В. та доходи по них звільнені від оподаткування. Ощадні каси приймають В. до запитання, строкові, умовні, виграшні. Сума вкладу і строк його зберігання не обмежуються. Цілість В. гарантується д-вою. Суворо охороняється таємниця В. Кошти, залучені ощадними касами як В., крім необхідного резерву касової готівки, використовує Держбанк СРСР для кредитування нар. господарства.

ВКЛЮ́ЧЕННЯ В МІНЕРА́ЛАХ — сторонні тверді, рідкі й газоподібні тіла в кристалах мінералів. Наявність включень іноді надає мінералам якостей, завдяки яким їх можна використовувати, зокрема, як *виробне каміння* (напр., *авантюрин*). Дослідження В. в м. допомагає вивчати умови, за яких утворилися мінерали.

ВКЛЮ́ЧЕННЯ КЛІТИ́НИ — тимчасові утвори, які то виникають, то зникають у процесі життєдіяльності клітини. Основне місце локалізації В. к.— *цитоплазма*. В. к. являють собою продукти клітинного *метаболізму*. Вони нагромаджуються гол. чин. у формі гранул, крапель або кристалів. До В. к. належать поживні речовини, жир, крохмаль, пігменти, секреторні гранули тощо.

ВКП(б), Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

ВКРА́ПЛЕНИКИ — великі кристали або зерна мінералів, що виділяються в гірській породі своєю величиною і формою. Характерні для порід порфірової і порфіровидної структур. Див. також *Структура гірських порід*.

ВЛА́ДА — цілеспрямований вплив класу, групи або людини (носіїв влади) за допомогою певних засобів (знарядь влади) на підвладних (класи, групи, особу), внаслідок чого підвладна сторона змушена виконувати волю носія В. Термін «влада» застосовується в різних аспектах (напр., військова В., законодавча В., виконавча В., верховна В. тощо). Див. *Влада державна*.

ВЛА́ДА ДЕРЖА́ВНА — організоване політ. панування класу, який здійснює держ. керівництво суспільством. Виникає в класовому суспільстві як політ. влада одного класу над іншим. В. д. втілюється в системі держ. органів, які в сукупності створюють держ. механізм. Свої веління В. д. формулює у вигляді загальнообов'язкових правил поведінки членів суспільства — *норм права*. Кожний пануючий клас організує В. д. так, щоб вона якнайкраще забезпечувала його інтереси. В експлуататорському суспільстві осн. сила В. д. зосереджена в її примусовому апараті — в армії, поліції та ін. органах безпосереднього насильства над трудящими (див. *Буржуазна держава*). В соціалістичному суспільстві В. д. грунтується на соціалістичній екон. основі, виражає волю трудящих мас на чолі з робітничим класом. Її головною суттю є творча господарсько-організаторська та культ.-виховна робота. В соціалістичних країнах уся повнота В. д. зосереджена в представницьких органах (в СРСР — у *Радах народних депутатів*), яким підконтрольні й підзвітні всі інші держ. органи. В міру успіхів соціалістичного і комуністичного будівництва в соціалістичних країнах здійснюється постійне вдосконалення апарату В. д., його дальша демократизація, зміцнення правової основи з метою найефективнішого управління суспільством в інтересах трудящих. Див. також *Держава, Соціалістична держава*. *Є. В. Назаренко.*

Скульптурне зображення **Вішну**.

ВЛАДИВОСТО́К — місто, центр Приморського краю РРФСР. Лежить на п-ові Муравйова-Амурського, навколо бухти Золотий Ріг, вздовж сх. узбережжя Амурської зат. Кінцевий пункт Сибірської залізнич. магістралі, великий порт на Тихому ок., аеропорт. 536 тис. ж. (1977). Поділяється на 5 міських районів. Засн. 20.VI (2.VII) 1860 як військ. пост. З 1862 — порт, з 1880 — місто, з 1888 —

Владивосток. Панорама частини міста.

центр Приморської обл. На поч. 20 ст. створено с.-д. групу. Робітники, солдати, матроси брали активну участь у владивостоцьких повстаннях 1905, 1906, 1907. Рад. владу встановлено 18.XI (1.XII) 1917. В квітні 1918 В. захопили іноз. окупанти. Після визволення В. народно-революц. армією *Далекосхідної республіки* під командуванням І. П. *Уборевича* і партизанами 25.X 1922 в місті відновлено Рад. владу. З 1938 В.— центр Приморського краю. В. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1970).

П. Владигеров.

В.— значний адміністративний, промисловий та культ. центр. Розвинуте машинобудування (з-ди: інструментальний, «Радіоприлад», ремонтно-мех., судноремонтні, по виробн. машин для обробки риби та крабів, «Металіст» (гірничошахт. устаткування). Створені буд. індустрія і деревообр. пром-сть (меблеві фабрики, фанерний з-д та ін.). Харч. пром-сть представлена м'ясним і рибним з-дами, комбінатом хлібопродуктів, кондитерською ф-кою. Фарм. ф-ка, фарфоровий з-д. ТЕЦ. В.— база далекосхідного китобійного, краболовного, рибного промислів та рефрижераторного флоту. В місті — 8 вузів, у т. ч. університет, 13 серед. спец. навч. закладів; Далекосхідний філіал Сибірського відділення АН СРСР, Тихоокеанський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії, Приморський філіал Географічного т-ва Союзу РСР, Далекосхідний н.-д. гідрометеорологічний інститут та ін. 3 театри. філармонія, музеї: Червонопрапорного Тихоокеанського флоту, краєзнавчий, картинна галерея. Телецентр.

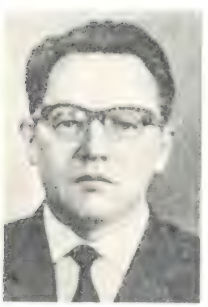
В. С. Владимиров.

Серед визначних будівель —морський вокзал (1965, арх. П. Бронніков та ін.), готель (1965, арх. Ю. Арндт та ін.), Будинок культури (1967, арх. В. Карепов та ін.), широкоформатний кінотеатр (1969, арх. Г. Мачульський та ін.). Пам'ятник «Борцям за владу Рад» (бронза, граніт, 1961, скульптор О. Тенета).

ВЛАДИГЕ́РОВ Панчо (н. 1. III 1899, Цюріх) — болгарський композитор, піаніст, диригент і педагог, нар. арт. НРБ (з 1949). З 1932 — професор Держ. муз. академії у Софії. У своїй творчості В. спирається на болг. нар. муз. мистецтво, поєднує фольклорну основу з сучас. європ. композиторською технікою. Твори: опера «Цар Калоян» (1936), балет «Легенда про озеро» (1946), 2 симфонії, Героїчна увертюра «9 вересня», симф. поеми, інструм. концерти, камерні твори, пісні, обробки нар. пісень. Не раз гастролював в СРСР (вперше 1945).

Літ.: Павлов Е. Панчо Владигеров. Пер. с болг. М., 1964.

ВЛАДИ́КА (рр. н. і см. невід.) — український живописець кінця 14 ст. Працював у Перемишлі й різних містах Польщі. В 1393—94 брав участь у розписах костьолу Чесного Хреста на Лисій Горі поблизу Кракова, а також спочивальні (1394) короля Владислава Ягайла у Вавельському замку в Кракові.

ВЛАДИКАВКА́З — колишня (до 1932) назва м. *Орджонікідзе*.

ВЛАДИЛЕ́НА — мала планета № 852, відкрита 1916 С. І. Бєлявським (Сімеїз). Названа так 1924 на честь В. І. Леніна. Діаметр її бл. 38 км. Див. *Малі планети*.

ВЛАДИ́МИР — місто, обласний центр РРФСР, на лівому березі Клязьми (притока Оки). Вузол залізниць і автошляхів. 284 тис. ж. (1977). Поділяється на 3 міські райони. Заснований 1108 кн. *Володимиром Мономахом* як фортеця для захисту Ростово-Суздальської Русі. З 1157 — столиця *Владимиро-Суздальського князівства*. З 1238, після руйнівної навали монголо-татар, В. втратив своє екон. і політ. значення. З 1796 — центр Владимирської губ. В 1838—40 у В. був на засланні О. І. Герцен. У вересні 1893 до В. приїздив В. І. Ленін для зустрічі з М. Є. *Федосєєвим*. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1944 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). В.— значний індустріальний центр. Гол. галузі пром-сті — машинобудування (заводи: тракторний, електромоторний, «Автоприлад» та ін.) та хім. Підприємства трикотаж., швейної, деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. У В.— політех. та пед. ін-ти, факультет Всесоюзного заочного фін.-економічного ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т синтетичних смол та ін. Театри: драм. та ляльок, філармонія. Владимиро-Суздальський істор.-художній та архіт. музей-заповідник

Архіт. пам'ятки: Золоті ворота (1158—64, перебудовані в 17—18 ст.); собори — Успенський (1158—60, перебудований 1185—89); в інтер'єрі — фрески 12—13 ст. і 1408 А. *Рубльова* та *Данила Чорного*); Дмитріївський (1194—97); церкви Успенська (1649) та ін.; будівлі 18 ст. в стилі *класицизму*. В Рад. час створено нові вулиці, сквери, площі. Пам'ятник 850-річчю В. (1960, скульптор Д. Рябичев, арх. О. Душкін). У В. народилися рос. адмірал М. П. *Лазарєв*, фізик О. Г. *Столєтов*, композитор С. І. *Танєєв*.

«ВЛАДИ́МИРКА» — народна назва етапного шляху, яким у 19 — на поч. 20 ст. переганяли в'язнів з Москви через Владимир на заслання і каторгу в Сибір. «В.» згадується в нар. піснях, у творах М. В. Гоголя, М. О. Некрасова та ін. письменників, відома картина І. І. Левітана «Владимирка» (1892). В пам'ять каторжан-революціонерів Владимирське шосе в Москві 1919 перейменовано на шосе Ентузіастів.

Владимирка. Картина художника І. І. Левітана. 1892.

ВЛАДИ́МИРОВ Василь Сергійович (н. 9.I 1923, с. Дяглево Волховський р-н Ленінградської обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. ун-т (1948), після чого почав працювати в Математичному ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з *чисельних методів*, матем. фізики, теорії функцій багатьох комплексних змінних, теорії *узагальнених функцій*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Золота медаль ім. О. М. Ляпунова АН СРСР (1971).

Тв.: Уравнения математической физики. М., 1976; Обобщённые функции в математической физике. М., 1976.

Літ.: Календро В. Л., Ярина Т. Б. Василий Сергеевич Владимиров. Библиографический указатель литературы. М., 1973.

ВЛАДИ́МИРОВ Мирон Костянтинович [15(27).XI 1879, Херсон — 20.III 1925, Нерві, поблизу Генуї] — радянський держ. і парт. діяч. Член РСДРП з 1903. Н. в сім'ї зем. орендаря. В 1898 закінчив Херсон. с.-г. уч-ще, де був одним з організаторів революц. гуртка. Вів парт. роботу в Гомелі, був членом Поліського комітету РСДРП. В 1905—07— на підпільній парт. роботі в Петербурзі, Одесі, Луганську, Катеринославі. В 1911 читав лекції в *партійній школі в Лонжюмо*. В 1917 разом з *«міжрайонцями»* був прийнятий у партію більшовиків. У 1921 — нарком продовольства, потім нарком землеробства УРСР. У 1922—24 — нарком фінансів РРФСР і заст. наркома фінансів СРСР. З 1924 — заст. голови ВРНГ СРСР. З 1925 — член ЦВК СРСР і ВЦВК. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ВЛАДИ́МИРОВ Михайло Іванович [н. 18.XI (31.XII) 1914, с. Афатов, тепер Рамешковського р-ну Калінінської обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни. Член КПРС з 1942. З 1936 — в Рад. Армії. В 1941—42 — на Ленінгр. фронті. В травні — грудні 1942 навчався у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З квітня 1943 — уповноважений *Українського штабу партизанського руху* у ворожому тилу, нач. штабу з'єднання Я. І. *Мельника*. З січня по квітень 1944 командував партизанською бригадою ім. В. І. Леніна, яка діяла на тер. Вінн. обл. Потім — на парт. і адм. роботі. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛАДИ́МИРО-СУ́ЗДАЛЬСЬКА ШКО́ЛА — один з напрямів у давньоруському мистецтві 12—13 ст., що склався на Пн. Сх. Русі в період феодальної роздробленості. Швидкий розквіт В.-с. ш. був обумовлений зміцненням до серед. 12 ст. *Владимиро-Суздальського князівства*. Мист. В.-с. ш. базувалося на традиціях *Київської Русі*, але водночас мало деякі

риси *романського стилю*. Майстри В.-с. ш. залучали до спорудження будівель галицьких та зх.-європ. майстрів. Вони створили білосніжні кам'яні споруди з чітко виявленими пропорціями, оздоблені ажурним різьбленням, в якому велику роль відіграють казкові, часом близькі до фольклору образи: церква у Кідекші, 1152; князівська резиденція Боголюбово, 1158—65; *Покрови на Нерлі церква,* 1165 (іл. див. до ст. *Архітектура,* т. 1, стор. 224—225); Успенський, 1158—60, добуд. 1185—89, і Дмитріївський, 1194—97, собори у Владимирі; Різдва собор у Суздалі, 1222—25; Георгіївський собор у Юр'єві-Польському, 1230—34, та ін. Кращі зразки живопису В.-с. ш.— розписи Дмитріївського собору та ікона «Дмитро Солунський» (кін. 12 — поч. 13 ст., Третьяковська галерея) — характеризуються майстерними сюжетними й орнаментальними композиціями, пластичною виразністю, натхненними образами, святковою кольоровою гамою. Худож. досягнення В.-с. ш. стали одним з гол. джерел розвитку мистецтва ранньої Москви.

Літ.: Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков, т. 1—2. М., 1961—62; Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. М., 1966; Ростово-Суздальская школа живописи. М., 1967.

ВЛАДИ́МИРО-СУ́ЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — феодальне держ. утворення в Пн.-Сх. Русі 10—13 ст., у межиріччі Оки і Волги. Колонізація цієї території словенами новгородськими і *кривичами* почалася в кін. 10 ст. Згодом цей край став одним із центрів формування рос. народності. В 10—11 ст. з розвитком феод. відносин були засновані міста Ростов, Суздаль, Муром, Ярославль, Бєлозерськ. Столицею В.-С. к. з 1157 стало м. Владимир на Клязьмі, засноване 1108 *Володимиром Мономахом*. За князювання *Юрія Долгорукого* (1125—57) В.-С. к. остаточно відокремилося від Києва. В той час значно зросла екон. і політ. могутність князівства, виникли міста Переяславль-Залєський, Юр'єв-Польський, уперше згадується Москва (1147). Ще більшого піднесення досягло В.- С. к. за князювання *Андрія Боголюбського* (1157—74), *Всеволода Велике Гніздо* (1176—1212) та Юрія Всеволодовича (1218—38). Воно стало політ. центром, навколо якого почалося об'єднання феодально роздроблених пн.-сх. руських земель. Високого рівня у В.-С. к. досягли культура, живопис, архітектура (див. *Владимиро-суздальська школа*). В 1238 В.-С. к. спустошили орди *Батия*. В 2-й пол. 14 ст. В.-С. к. увійшло до складу *Московського великого князівства*.

ВЛАДИ́МИРСЬКА О́БЛАСТЬ — в складі РРФСР. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Утворена 14.VIII 1944. Пл. 29,0 тис. км². Нас. 1558 тис. чол. (на 1.I 1977), переважають росіяни; міськ. нас.— 74%. Поділяється на 16 районів, має 20 міст та 35 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Владимир*. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня В. о. рівнинна. В пн.-зх. частині — відроги Московської височини з вис. понад 200 м, на Пд. від неї — Владимирське Опілля (вис. до 170—200 м), на Пд. та Сх. до Опілля прилягають заболочені Мещерська та Нерльська низовини. Корисні копалини: кварцові піски, вапняки, мергелі, керамічні глини, торф тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 11, —12°, липня +18°. Опадів 480—580 мм на рік. Гол. ріки — Ока та її притока Клязьма. На Мещерській низовині багато озер та боліт. Переважають дерново-підзолисті, болотні і сірі лісові грунти. Більша частина області зайнята лісами (сосна, береза, осика, ялина). Енергетика області базується на довізному паливі (донецьке і кузнецьке вугілля, природний газ, мазут), а також на місцевому торфі. ТЕЦ (Владимир). Гол. галузі г-ва — машинобудування та металообробка (виробництво тракторів і деталей до них, електромоторів, автоприладів, екскаваторів, мотоциклів, тепловозів, холодильників, радіоапаратури, телевізорів, та ін.). Розвинута легка промисловість, гол. чин. текстильна (область займає одне з провідних місць в СРСР за виробництвом лляних та бавовняних тканин), а також трикотажна і швейна. Хім. пром-сть представлена виробн. пластмас, синтетичних смол, поліефірів; скляна — тех. та кольорового скла, кришталю, посуду. Підприємства харч., деревообробної та буд. матеріалів пром-сті. Художні промисли — вишивання, виготовлення ювелірних виробів, мініатюр. Гол. пром. центри: Владимир, *Ковров, Александров,* Кольчугіно, Вязники, *Муром, Гусь-Хрустальний*.

С. г. спеціалізується на тваринництві молочно-м'ясного напряму, вирощуванні зернових і картоплі. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. В посівах переважають зернові (жито, овес, пшениця, гречка, зернобобові). Вирощують також льон, картоплю та ін. овочі. В районах Опілля — сади. На тер. В. о. густа сітка залізниць, більшість їх електрифіковано. Гол. магістралі Москва — Владимир — Горький, Москва — Муром — Казань, Москва —Александров — Іваново. Судноплавство по Оці і Клязьмі (в ниж. течії). Розвинута сітка автошляхів. У В. о.— 2 вузи, факультет Всесоюзного заочного фінансово-економічного ін-ту (Владимир), 29 серед. спец. навч. закладів, театри: драм. та ляльок, філармонія. Владимиро-Суздальський істор.-художній та архіт. музей-заповідник, Мстьорський художній музей, меморіальний Будинок-музей М. Є. Жуковського (сел. Орєхово) та ін.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Борис Яремович [15 (27).II 1878, Київ — 12.II 1950, Москва] — рос рад. живописець і графік. Член АХРР з 1922. У 1901—09 навчався в Київ. худож. уч-щі у М. *Пимоненка*, пізніше — в Мюнхені у А. *Ажбе* та в АМ. Твори: «На Дніпрі», «Робітники» (1913), «Маївка у лісі», «Слухають радіо» (обидва — 1924), «Виступ В. І. Леніна на заводі Міхельсона» (1925), «Біля спуску до шахти» (1931), «Грудневе повстання 1905 р. у Москві»

Владимир. Золоті ворота. 1158—64.

Владимиро-Суздальська школа. Дмитріївський собор у Владимирі. 1194—97. Георгіївський собор у Юр'єві-Польському. 1230—34.

(1937), «Кабінет В. І. Леніна у Кремлі» (1940). У 1922—31 виконував малюнки для газети «Правда».

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Лев Анатолійович [14 (27). IX 1903, Гур'єв — 7.IX 1973, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1954). Член КПРС з 1937. У ВМФ з 1921. Служив у Чорномор. флоті: командував есмінцем-лідером, ескадрою. З травня 1943 по березень 1944 — команд. Чорномор. флотом. З травня 1944 по 1946 — команд. ескадрою Балт. флоту. У 1947—48 — начальник Управління військ.-мор. навчальними закладами, 1948—51 — заст. гол. інспектора Збройних Сил по ВМС. Після закінчення Вищої військ. академії (1952) — на керівних посадах у ВМФ. З 1970 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Б. Я. Владимирцов.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ Михайло Федорович [20.II (4.III) 1874, Арзамас — 2.IV 1951, Москва] — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сім'ї священика. Вчився на мед. ф-ті Моск. ун-ту. З 1895 — учасник марксистських гуртків у Нижньому Новгороді й Москві, брав участь у створенні *московського «Робітничого союзу»*, працював у закордонній орг-ції *«Искры»*. В 1903—05 вів парт. роботу в Нижньому Новгороді. Учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. Не раз зазнавав арештів. У 1908—17 — в еміграції. В 1917 — один з керівників Жовтн. збройного повстання в Москві. З 1919 на парт. і рад. роботі, зокрема 1923 — заст. голови Раднаркому УРСР, 1924 — секретар ЦК КП(б)У, 1925 — голова ЦКК КП(б)У. В 1926—27 — заст. голови Держплану СРСР, 1927—51 — голова Центр. ревізійної комісії ВКП(б). В 1918—19 — член ЦК РКП(б), 1925—27 — член ЦКК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. В 1923—25 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

В. О. Владиславський.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені А. О. Жданова — підприємство тракторобудування.

Розташований у Владимирі. Осн. продукція: універсальні просапні трактори, дизелі для тракторів та ін. машин, предмети широкого вжитку. Будівництво з-ду почато 1942, першу продукцію одержано 1944. Випускав колісні трактори «Універсал», трактори ДТ-24, Т-28, трактори бавовняної модифікації. З 1971 з-д виробляє трактори, призначені для міжрядного обробітку овочевих культур, садів, передпосівного обробітку, сівби, садіння овочів, транспорт. робіт тощо; дизелі з повітряним охолоджуванням. Всі види дизелів удостоєні держ. Знака якості. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1970 у 1,53 раза. Рівень механізації й автоматизації робіт становить 80—85%. З-д нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1966), Жовтневої Революції (1976).

П. І. Гришин.

ВЛАДИ́МИРСЬКИЙ-БУДА́НОВ Михайло Флегонтович [1838, с. Бороздіно, Тульської губ.— 25.III (7.IV) 1916, Київ] — вітчизняний бурж. історик права, чл.-кор. Петерб. АН (з 1903). Закінчив 1864 Київ. ун-т. З 1875 —проф. історії рос. права Київ. ун-ту; з 1882 — гол. редактор київ. *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів*. Осн. праці — «Хрестоматія з історії російського права» (1872—75), «Історія університету св. Володимира» (т. 1, 1884), «Огляд історії російського права» (1886). В своїх дослідженнях, фактичний матеріал яких не втратив свого значення, В.-Б. дотримувався формально-юрид. методу.

Н. С. Прозорова.

ВЛАДИ́МИРЦОВ Борис Якович (20.VII 1884, Калуга — 17.VIII 1931, ст. Сіверська Ленінградської обл.) — радянський монголознавець, акад. АН СРСР (з 1929). В 1909 закінчив Петерб. ун-т. З 1921 — проф. Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) ун-ту. Учасник кількох експедицій по Монголії. Автор праць з філософії, етнографії та історії монг. народів, найважливіші з яких «Порівняльна граматика монгольської писемної мови і халхаської говірки» (1929), «Буддизм у Тібеті і Монголії» (1919), «Чінгісхан» (1922), «Суспільний лад монголів. Монгольський кочовий феодалізм» (1934).

ВЛАДИСЛА́В I Локетек (Władysław I Lokietek; між 3.III 1260 і 19.I 1261 — 2.III 1333, Краків) — король Польщі з 1320 з династії *Пястів*. Прагнув до об'єднання польс. земель і ліквідації феод. роздробленості. Спираючись на лицарство і почасти городян, об'єднав *Малу Польщу, Помор'я* і *Велику Польщу*. Придушив повстання нім. патриціату польс. міст Познані (1310) і Кракова (1311), що протидіяв об'єднанню країни. Вів війни проти *Бранденбургу* (1316—17 і 1326—29) і *Тевтонського ордену* (1327—32), розгромив війська ордену біля с. Пловців (1331).

ВЛАДИСЛА́В II Ягайло (Władysław II Jagiełło; н. бл. 1348 — п. 1434) — король Польщі з 1386. Див. *Ягайло*.

ВЛАДИСЛА́В III Варненчик (Władysław III Warneńczyk; 31.X 1424—10.XI 1444, біля Варни) — король Польщі з 1434 і Угорщини (під ім'ям Ласло V) з 1440. Син *Ягайла*. За його правління посилилася польс. *шляхта*, зміцніли зв'язки Польщі з Литвою; на укр. землях, що входили до складу Литви, було обмежено право переходу селян (1435) від одного поміщика до іншого. В. III вів успішну боротьбу проти турків, які загрожували Угорщині й Польщі. Загинув у битві під Варною під час походу проти Туреччини (див. *Владиславів похід 1443—44*).

Жеребець **владимирської породи.**

ВЛАДИСЛА́В IV Ваза (Władysław IV Waza; 19.IV 1595, с. Лодзове біля Кракова — 20.V 1648, Мереч, тепер с. Мяркіне Варенського р-ну Лит. РСР) — король Польщі з 1632. Син *Сигізмунда III*. Під час польс. інтервенції в Росії (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) був проголошений частиною рос. боярства царем (1610). Домагався рос. престолу під час рос.-польс. воєн 1617—18 і 1632—34. Намагаючись використати в цих війнах укр. реєстрове козацтво, пішов на тимчасові поступки укр. шляхті і православному духівництву. В 1633 уряд В. IV видав т. з. *«Статті для заспокоєння руського народу»*, які узаконили існування на тер. України і Білорусії православної церкви.

ВЛАДИСЛА́ВІВ ПОХІ́Д 1443—44 — похід об'єднаного польсько-угорського війська на чолі з польським королем *Владиславом III* і угорським воєначальником Яношем Гуняді проти Туреччини. Результатом цього походу було підписання 1444 у м. Сегеді 10-річного перемир'я, що спинило на деякий час наступ турків на Балканах. У битві з турками під м. Варною (1444) армію Владислава III було розгромлено, а сам він загинув. У цій битві брали участь і укр. загони, про що збереглася згадка в укр. нар. «Пісні про битву під Варною» (надрукована 1928 у праці І. Франка «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.»).

ВЛАДИСЛА́ВСЬКИЙ Володимир Олександрович [1 (13).VI 1891, Київ — 5.X 1970, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1951. Творчу діяльність почав 1912 в Одесі, працював у театрах Києва, Харкова, Житомира, Владикавказа. З 1925 — в Москві, з 1933 — в Малому театрі. Ролі: Чугунов («Вовки та вівці» О. Островського), Земляника («Ревізор» Гоголя), Кутов («Любов Ярова» Треньова), професор Ленчицький («Бійці» Ромашова). Знімався в кіно. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ВЛАДІМІРЕ́СКУ (Vladimirescu) Тудор (бл. 1780, с. Владімір, Олтенія — 27.V 1821) — керівник народного повстання 1821 в Дунайських князівствах проти османського панування та феод. гніту. Н. в сел. сім'ї. Під час рос.-тур. війни 1806—12 командував загоном рум. волонтерів, що діяв у складі рос. військ. Підготував і очолив (1821) повстання в Дунайських князівствах. 21.III 1821 військо повстанців вступило в Бухарест. У своїй діяльності В. був

зв'язаний з грец. таємним т-вом (див. *Гетерії*). У травні 1821 В., прагнучи виграти час для організації відсічі туркам, почав з ними переговори. Запідозрений гетеристами в зраді і вбитий.

ВЛАДКО́ Володимир Миколайович [26.XII 1900 (8.I 1901), Петербург — 21.IV 1974, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Вчився у Ворон. ін-ті нар. освіти. Працював педагогом, журналістом. Почав друкуватися 1917. Перша книга «Донбас — золота країна» (1930) присвячена темі індустріалізації. Автор наук.-фантастичних романів та повістей «Ідуть роботарі» (1931), «Чудесний генератор» (1934), «Аргонавти всесвіту» (1935), «Нащадки скіфів» (1939), «Сивий капітан» (1959), «Фіолетова загибель» (1965), «Залізний бунт» (1967) та ін. Виступав як театральний критик і перекладач. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.
Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1970—71; Рос. перекл.—Аргонавты Вселенной. М., 1958; Фиолетовая гибель. М., 1971.

ВЛАДОМИ́РСЬКИЙ (справж. прізв. — Малейко) Володимир Йосипович [6 (18).X 1893, Каунас — 24.I 1971, Мінськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1941. З 1924 — в Білорус. театрі ім. Я. Купали. Ролі: Бризгалін («Кар'єра товариша Бризгаліна» Мировича), Дриль («Партизани» Крапиви), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Іван Коломійцев («Останні» Горького), Часник, Горлов («В степах України», «Фронт» Корнійчука). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВЛА́ЙКОВ Тодор Генчов [літ. псевд.— Веселин: 13 (25).II 1865, Пирдоп — 28.IV 1943, Софія] — болгарський письменник і громад. діяч. Один із засновників Радикальної партії. У 1885—88 вчився в Моск. ун-ті. Перші оповідання надруковано 1885. В повістях «Онука діда Славчо» (1888), «Тітка Гена» (1891), оповіданнях «Дядько Стайко» (1890), «Батрак» (1892), «Старости» (1897) та ін. відтворив тяжке життя селян. У 1902—26 редагував журнал «Демократически преглед» («Демократичний огляд»). Автор спогадів «Етапи життя письменника і громадського діяча» (1935) і «Пережите» (3 т., 1934—42).
Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956. *О. Д. Кетков.*

ВЛА́СЕНКО Андрій Романович (рр. н. і см. невід.) — рос. винахідник. Управляв маєтком в Бежецькому повіті Тверської губернії (тепер Калінінської обл.). В 1868 сконструював першу в світі зернозбиральну машину типу комбайна, названу ним «жниварка-молотарка».

ВЛА́СЕНКО Василь Михайлович (н. 16.IX 1921, с. Яблунька Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). В 1948 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1948 по 1953 працював на Дніпродзержинському хім. комбінаті, 1953—58 — у Держ. ін-ті азотної пром-сті (Москва), з 1958 — в Ін-ті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Наук. діяльність В. стосується пром. *каталізу*, зокрема технології каталітичних процесів і пром. *каталізаторів*. Більшість досліджень присвячена фундаментальним питанням підбору й виготовлення гетерогенних каталізаторів, а також розкриттю механізму важливих каталітичних процесів.

ВЛА́СЕНКО Наталія Андріївна (н. 3.I 1929, Харків) — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1977). Член КПРС з 1966. Закінчила Харків. ун-т (1952). З 1966 керує відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР. Праці з фіз. оптики, гол. чин. дослідження фото- і електролюмінесценції напівпровідників. Запропонувала ряд приладів на основі плівкових електролюмінесцентних джерел світла, зокрема плівковий електролюмінесцентний *лазер* з ударним механізмом збудження. Держ. премія УРСР, 1973.

ВЛА́СЕНКО Параска Іванівна (10.XI 1900, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл.— 6.X 1960, Київ) — український рад. майстер декоративного розпису, майстер нар. мист. УРСР (з 1936). За ескізами В. виконано численні килими, декоративні панно, кахлі, вази тощо. В. брала участь в оформленні павільйону УРСР на ВСГВ у Москві (1939), Палацу культури в Новій Каховці та ін. Розписам В. властиві декоративність, яскравість кольору і монументальність. У 1937 її роботи здобули срібну медаль на Всесвітній виставці в Парижі. Іл. див. на окремому аркуші, с. **112—113.**

ВЛА́СЕНКО Степан Наумович (1888, с. Прасков'їни, тепер Рославльського району Смоленської області — 24.III 1963) — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, рад. держ. діяч. Член КПРС з 1913. Н. в сел. сім'ї. З червня 1913 — на парт. роботі в Катеринославі. У квітні 1916 заарештований і засланий до Сибіру. Після повернення до Катеринослава в квітні 1917 — голова виконкому Катерининської з-ці, з грудня 1917 — гол. комісар цієї з-ці. Під час громадян. війни — заст. наркома внутр. справ УРСР, військ. комісар Туркестанських з-ць. З 1921 — голова Катериносл. і Черніг. губернських виконкомів, секретар ВУЦВК, на відповідальній госп. роботі.

ВЛА́СІВКА — селище міського типу (з 1960) Кіровоград. обл. УРСР, підпорядковане Світловодській міськраді, за 10 км від Кременчука, вантажна пристань на Дніпрі. 5,8 тис. ж. (1977). Підприємства виробничого об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія» (головний з-д, кар'єроуправління тощо), з-д вапняково-кремнеземистих конструкцій. 2 заг.-освітні та музична школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 4 бібліотеки.

ВЛА́СНІ КОЛИВА́ННЯ, вільні коливання — *коливання*, що відбуваються в системі при відсутності зовнішніх впливів за рахунок початкового відхилення її від положення стійкої рівноваги або надання їй початкової швидкості. Характер В. к. визначається параметрами (*маса, пружність, електроємність, індуктивність* тощо), а інтенсивність — запасеною енергією коливальної системи. В реальних коливальних системах, де існує розсіяння енергії, зумовлене тертям або активним електричним опором, В. к.— завжди *згасаючі коливання*. *В. О. Гробов.*

ВЛА́СНІ НА́ЗВИ — слова або словосполучення, які називають одиничні предмети, виділені з ряду однорідних. В. н. індивідуалізує предмет і є для нього однозначною незалежно від контексту. В. н. пишуться з великої букви (напр., Петро, Гончар, річка Сула, село Червоні Партизани). Всі В. н. за походженням є загальними назвами. Див. також *Географічні назви, Ономастика, Топоніміка.*

ВЛА́СНІ РУ́ХИ ЗІР — видимі кутові переміщення зір на небесній сфері за рік; складаються з проекції на небесну сферу дійсних рухів зір у просторі та з паралактичних переміщень, які відображають рух *Сонячної системи* відносно зір. Паралактичне переміщення залежить від положення зорі на *небесній сфері*. Внаслідок величезних віддалей до зір їхні кутові переміщення дуже малі і становлять в середньому кілька сотих часток секунди дуги за рік. Для точного визначення В. р. з. слід повторювати вимірювання координат зір через значні проміжки часу (в кілька десятків років). В. р. з. потрібно знати при визначенні геогр. координат на Землі, для *служби часу* тощо. Відомі власні рухи більш як 250 000 зір.

ВЛА́СНІСТЬ — історично зумовлена суспільна форма розподілу (привласнення) матеріальних благ, яка виражає суспільно-виробничі відносини між людьми, класами в процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання. Речовим проявом відносин В. є матеріальні блага, які становлять об'єкт В. Її суб'єктом виступають окремі індивідуми, групи або колективи людей, класи, суспільство. Між суб'єктами В. складаються певні речові відносини, які, будучи закріпленими в законах, виступають як правові, юридичні відносини. В усій сукупності історично зумовлених відносин В. вирішальна роль належить В. на *засоби виробництва*, яка виражає суть, характер певного *способу виробництва*. Відносини В. на засоби виробн., виражаючи характер, спосіб з'єднання *робочої сили* з засобами виробн., визначають характер усіх інших сфер *виробничих відносин*, виступають одним з вирішальних факторів, що зумовлює становище у сусп. виробн. тих або інших класів і різницю між ними, характер праці в даній суспільно-екон. формації. Ці відносини визначають зміст властивих даному способу виробн. об'єктивних *економічних законів*, зумовлюють специфічну мету виробн., зміст екон. інтере-

Т. Владіміреску.

В. М. Владко

В. Й. Владомирський.

сів індивідів, соціальних груп, класів, суть і характер організації і управління виробництвом. Кожному способу виробн. властиві специфічні форми В., що відповідають характеру і рівню *продуктивних сил* даної епохи. Перехід від однієї форми В. до іншої, а значить і всяка зміна сусп. ладу здійснюється шляхом соціальної революції. Першою формою В. була общинна В., яка становила основу *первіснообщинного ладу*, базувалась на спільній праці, рівному відношенні членів общини до засобів виробн. і зрівняльному *розподілі*; експлуатації людини людиною не існувало. Дальше піднесення продуктивних сил, виникнення і розвиток сусп. *поділу праці*, підвищення продуктивності праці привели до появи *додаткового продукту*, приватної В. на засоби виробн., класів. На зміну первіснообщин. приходить *рабовласницький лад*, оснований на рабовласницькій приватній формі В., де не лише засоби виробн., а й раби були об'єктами В. Ця форма В. породжує експлуатацію людини людиною, антагоністичні класи і класову боротьбу. Основу феод. способу виробн. (див. *Феодалізм*) становила феодальна приватна В. феодалів-поміщиків на землю. Кріпосні селяни, які перебували в особистій залежності від феодалів, користувалися невеликими ділянками землі, що було джерелом їх існування. Вони без будь-якої винагороди обробляли поміщицькі землі, виконували ін. роботи. Феодали безоплатно привласнювали результати праці підневільних кріпосних селян. На зміну феод. ладу прийшов капіталістичний спосіб виробн. (див. *Капіталізм*), який базується на приватній капіталістичній (буржуазній) формі В. на осн. засоби виробн., а безпосередні виробники — пролетарі позбавлені В. на ці засоби. Будучи формально (юридично) вільними, пролетарі перебувають в екон. залежності від *буржуазії*. Пролетар, найманий робітник в умовах капіталізму має лише одну можливість отримати засоби для існування — продавати свою робочу силу капіталісту. Таким чином змінюється тільки форма експлуатації, а сама експлуатація залишається і стає ще більш витонченою і жорстокою. З переходом до *імперіалізму*, з розвитком *державно-монополістичного капіталізму* розвинулась держ.-капіталістична форма В., яка за своєю суттю є колективною В. монополістичної буржуазії. Держ.-монополістична В. не змінює природи капіталістичного ладу, приватнокапіталістичної В. і породжуваної нею експлуатації праці капіталом. Більше того, держ.-монополістичний капіталізм широко використовується капіталом для дальшого посилення і поглиблення експлуатації *робітничого класу*, широких мас трудящих. Сучас. капіталістична дійсність переконливо підтверджує висновок марксизму про те, що бурж. д-ва, «якою б не була її форма, є по самій своїй суті капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний сукупний капіталіст. Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати. Робітники залишаться найманими робітниками, пролетарями. Капіталістичні відносини не знищуються, а, навпаки, доводяться до крайності, до найвищої точки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 274). Істор. розвиток показав, що «є тільки один засіб покласти край експлуатації праці капіталом, а саме: знищити приватну власність на знаряддя праці, передати всі фабрики, заводи, рудники, а також усі великі маєтки і т. п. до рук усього суспільства і вести спільне соціалістичне виробництво, яке б спрямовувалося самими робітниками» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 2, с. 94). Перемога Великої Жовтн. соціалістичної революції переконливо підтвердила це положення. З перемогою пролетарської революції, в процесі соціалістичного будівництва ліквідується приватнокапіталістична В., утверджується панування сусп. В. на засоби виробн. (див. *Соціалістична власність*). Сусп. В. на засоби виробн. стає міцною основою екон. системи соціалістичного суспільства. Вона виражає відносини між трудящими по спільному привласненню матеріальних умов і результатів виробн. В соціалістич. суспільстві, що базується на засадах колективізму, на спільному розпорядженні, користуванні та володінні засобами виробн., знищується експлуатація людини людиною, утверджується екон. рівність всіх членів суспільства, вільна творча праця колективних виробників, їх товариська співдружність, взаємодопомога, найбільш справедливий на даному істор. етапі принцип розподілу по праці (див. *Розподілу по праці закон*), справжнє народовладдя, всеосяжна соціалістична демократія. В сучасних умовах, на етапі розвинутого соціалізму (див. *Розвинуте соціалістичне суспільство*), в процесі комуністичного будівництва, соціалістична сусп. В. дістає свій дальший розвиток, що законодавчо закріплено в новій Конституції СРСР. Див. *Державна (загальнонародна) власність*, *Колгоспно-кооперативна власність*, *Право власності*, а також *Особиста власність*.

Досвід СРСР, інших соціалістичних країн переконливо підтверджує, що лише сусп. В. зумовлює планомірну організацію всього виробн. для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства, відкриває безмежний простір для швидкого, динамічного розвитку продуктивних сил.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23, 25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, т. 1, 3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Про державу; т. 45. Про кооперацію; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975. *В. І. Загородній.*

ВЛА́СОВ Володимир Григорович (н. 5.II 1927, Одеса) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). У 1953 закінчив Моск. художній ін-т ім. В. І. Сурикова. Твори: «Одинока гармонь» (1957), «До трудового життя» (1958), «Підводники» (1960), «Сіяч» (1963—67), «Прикордонники» (1965), «Дари моря» (1968), «Сталінград» (1971), «На майдані» (1968—72), «Батьківщина» (1972—75), «Вечір» (1976).

В. Г. Власов. На майдані. 1968—72.

ВЛА́СОВ Олександр Васильович [19.X (1.XI) 1900, с. В. Коша, тепер Селіжаровського р-ну Калінінської обл.— 25.IX 1962, Москва] — російський і український рад. архітектор. Член КПРС з 1949. У 1928 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. В 1929—32 — член ВОПРА (див. *Всеросійське об'єднання пролетарських архітекторів*), 1944—50 — гол. архітектор Києва, 1950—55 — Москви, 1955—56 — президент Академії архітектури СРСР. Найважливіші споруди: Кримський міст у Москві (1936—38, інж. Б. Константинов), забудова Хрещатика в Києві (план 1945—47, будівництво з 1947, у співавторстві), Центр. стадіон ім. В. І. Леніна у Москві (1955—56, у співавторстві). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Державна премія СРСР, 1950.

ВЛА́СОВ Юрій Петрович (н. 5.XII 1935, м. Макіївка) — рад. важкоатлет, заслужений майстер спорту СРСР (з 1959). Член КПРС з 1960. Олімпійський чемпіон 1960 (537,5 кг); чемпіон світу 1959, 1961—63 у триборстві. Чемпіон СРСР 1959—63. Встановив для свого часу 28 світових рекордів у важкій категорії. Найвищі з них: у триборстві — 580 кг, у жимі — 199 кг, у ривку — 172,5 кг, у поштовху — 215,5 кг. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ВЛА́СОВЦІ — зрадники Радянської Батьківщини, учасники антирад. військових формувань, які діяли на боці фашистської Німеччини під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Названі за ім'ям ген.-лейтенанта А. А. Власова, який, командуючи 2-ю Ударною армією Волховського фронту, в

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 року

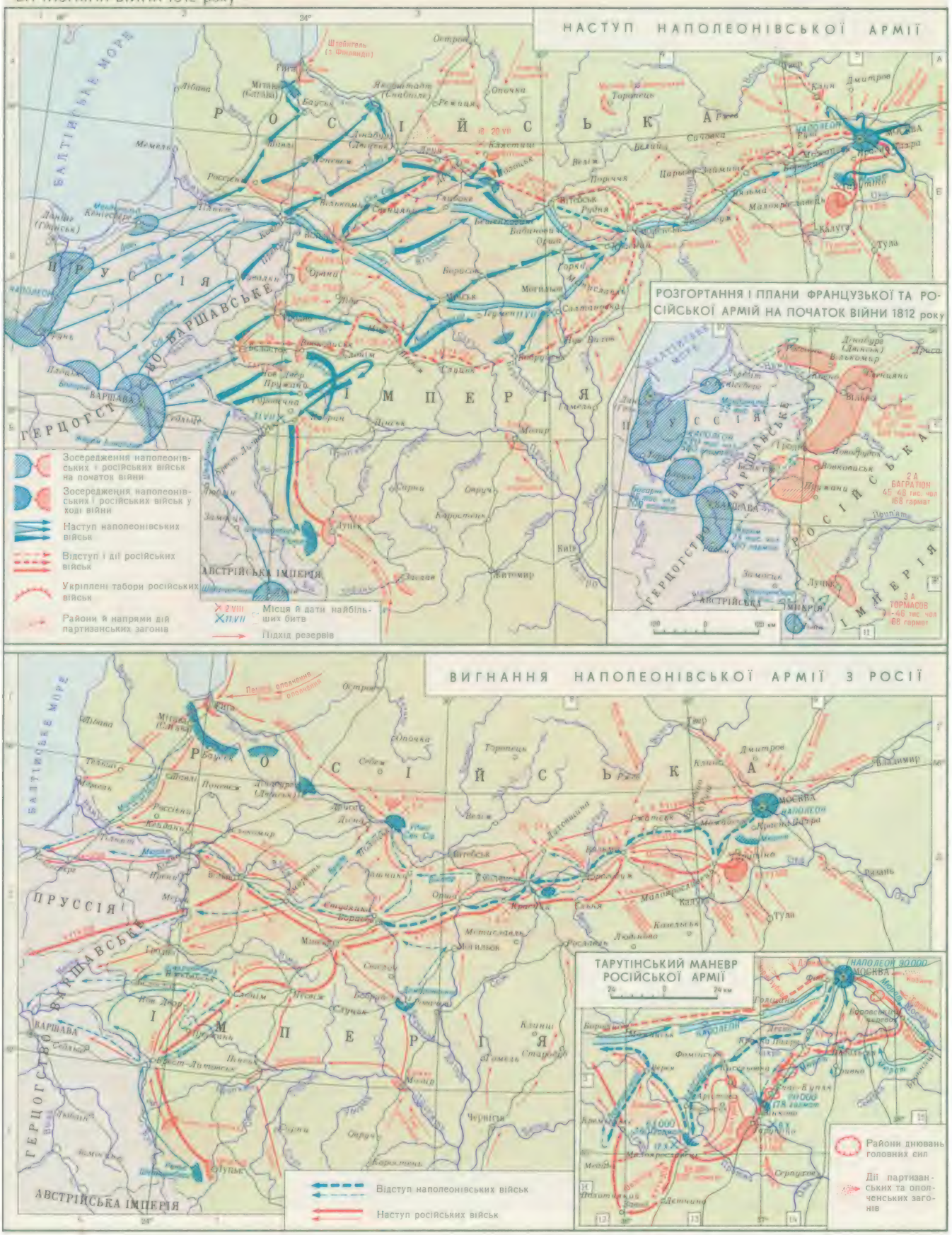

ВУЛКАНИ Й ЗЕМЛЕТРУСИ

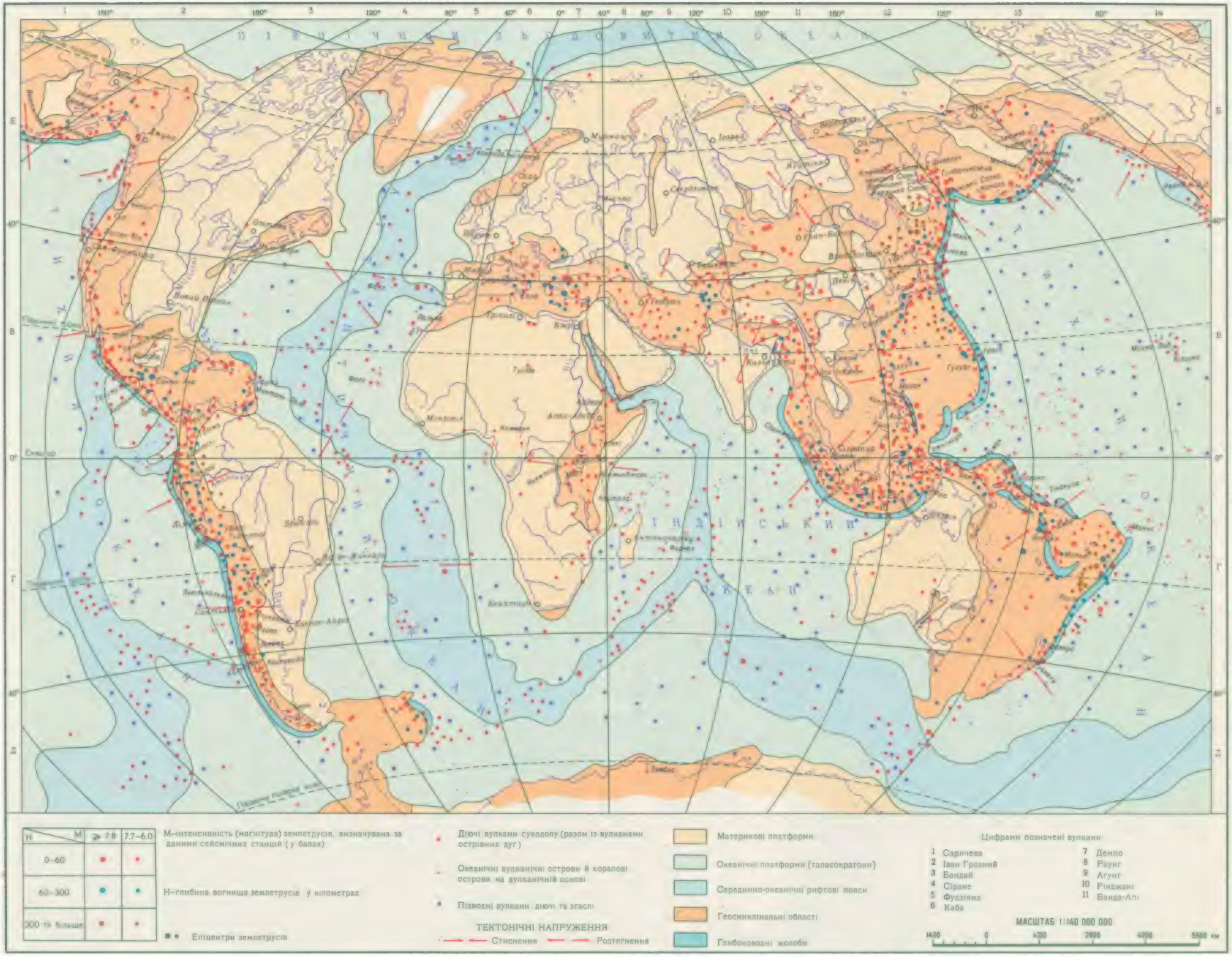
Північний Льодовитий океан
Індійський океан
Тихий океан
Атлантичний океан
Мурманськ
Ігарка
Якутськ
Магадан
Петропавловськ
Пекін
Токіо
Сан-Франциско
Нью-Йорк
Гавана
Рейк-Явік
Лондон
Париж
Рим
Москва
Каїр
Тріполі
Тунісі
Алгіс
Дакар
Монровія
Кейптаун
Сідней
Мельбурн
Веллінгтон
Буенос-Айрес
Сантьяго
Ріо-де-Жанейро
Лімі
Каракас
Мехіко
Сіетл
Ванкувер
Гонолулу
Мадрас
Бомбей
Калькутта
Сінгапур
Джакарта
Манила
Гонконг
Шанхай
Пусан
Сапоро
Ташкент
Тегеран
Бухарест
Мінськ
Київ
Одеса
Ленінград
Новосибірськ
Іркутськ
Хабаровськ
Ташкент
Ереван
Тбілісі
Баку
Ашгабат
Дюшанбе
Фрунзе
Алма-Ата

липні 1942 здався в полон і перейшов на службу до гітлерівців. У травні 1945 рештки частин В. було ліквідовано рад. військами на тер. Чехословаччини. Власова та його близьких спільників за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР страчено.

ВЛАСТИ́ВІСТЬ — філософська категорія, яка виражає один з моментів виявлення сутності речі у відношеннях з іншими речами; те, що характеризує її подібність до інших предметів або відмінність від них. Кожна окрема річ має багато В., єдність яких виражає її якість (див. *Якість і кількість*). У В. предмета відображується внутр. сутність не тільки предмета, а й системи зв'язків і відношень, у якій цей предмет функціонує. В. бувають найзагальніші (*атрибут*), специфічні, головні й неголовні, істотні й неістотні, необхідні й випадкові, зовнішні і внутрішні тощо. Діалектичний матеріалізм стверджує, що В. об'єктивно притаманні речам.

ВЛАСЮ́К Петро Антипович [н. 3 (16).II 1905, с. Чемериське, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.] — український рад. агрохімік, грунтознавець і фізіолог рослин. Акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1939), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1926 закінчив Уманський, 1930 — Ленінградський с.-г. ін-ти. В 1931 — 47 — проф. Уманського с.-г. ін-ту; в 1947—56 — проф. Київ. ун-ту. В 1948—56 — голова Відділення с.-г. наук АН УРСР. Праці з питань агрохімії, фізіології рослин і грунтознавства. У виробн. застосовують запропоновані В. нові види добрив з мікроелементами. В.— делегат XX і XXI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВЛИВА́ННЯ в медицині — метод введення в організм різних розчинів, зокрема лікарських речовин, крові, кровозамінників, не через шлунково-кишковий тракт. В. бувають підшкірні, внутрішньосудинні, внутрішньочеревні та ін. В. звичайно призначають при надмірній втраті організмом рідини і зниженні артеріального тиску (див. *Кров'яний тиск*) тощо.

ВЛИЗЬКО́ Олекса Федорович [4. (17). II 1908, с. Коростень, тепер Новгородської області —16.XII 1934] — український рад. поет. Вчився у Київ. ін-ті нар. освіти. Входив до літ. орг-цій «*Молодняк*» та ВУСПП. Перша зб. віршів «За всіх скажу» (1927) відзначена урядовою премією на конкурсі до 10-річчя Жовтня. У зб. «Живу, працюю», «Книга балад» (обидві — 1930) помітні впливи укр. футуристів. Твори 30-х рр. присвячені темам соціалістичного будівництва.

Тв.: Мій друг Дон-Жуан. К., 1934; Вибрані поезії. К., 1963; Вогонь любові. К., 1968.

ВЛКСМ — див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

ВЛЬО́РА — місто на Пд. Зх. Албанії. Порт на Адріатичному морі, вузол автошляхів. 53,2 тис. ж. (1973). Гол. галузь пром-сті — харчосмакова (оливкова олія, консерви, тютюнові вироби, переробка риби тощо). Підприємства цем., хім. (гол. чин. содової) пром-сті, біля В.— родовище бітуму. Поблизу В. збереглися руїни античного м. Орік, середньовічні фортеця Каніна та церква; фортеця Порто-Палермо (кін. 18 — поч. 19 ст.).

ВНУТРІВИРОБНИ́ЧІ РЕЗЕ́РВИ — невикористані можливості підвищення економічної ефективності соціалістичного виробництва за рахунок кращого використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів виробничих об'єднань, підприємств, цехів і дільниць. В. р. утворюються внаслідок нерівномірного розвитку окремих підрозділів підприємств; неможливості в деяких випадках одночасної комплексної автоматизації всіх ланок виробн.; невичерпних можливостей впровадження нової техніки і прогресивної технології; невикористаних можливостей удосконалення управління виробництвом. За змістом резерви бувають трудові, сировинні, технологічні, енергетичні, використання виробничих потужностей, підвищення якості продукції, зменшення виробничих запасів та скорочення тривалості *виробничого циклу*. В. р. поділяють також на поточні резерви, що їх використовують у найближчий плановий період, та перспективні, використання яких пов'язане з тривалішим часом і капітальними вкладеннями. Використання В. р. має велике нар.-госп. значення, воно сприяє зростанню *продуктивності праці*, зниженню собівартості продукції та поліпшенню її якості, підвищенню рентабельності та збільшенню прибутків виробн. Виявляють В. р. шляхом аналізу всіх чинників виробництва з застосуванням сучас. статистичних та економіко-матем. методів і моделей. Для цього вивчають витрати робочого часу, ефективність існуючих форм поділу і кооперування праці, професійно-кваліфікаційний склад працівників, ефективність методів матеріального і морального стимулювання праці, використання виробничих фондів, сировинних та енерг. ресурсів, прогресивність застосовуваної технології та показники якості продукції. Використання внутрівиробничих резервів передбачається планом, зокрема планом впроваджування нової техніки та вдосконалювання організації виробн. і праці.

Найголовнішими умовами виявлення і ефективного використання існуючих резервів є послідовне й повне використання досягнень *науково-технічної революції*, поєднання цих досягнень з перевагами соціалістичного способу виробн., боротьба з різного роду втратами на виробн., удосконалення організації виробн., поліпшення управління виробничо-госп. діяльністю підприємств, залучення до процесу управління широких мас трудящих. *В. М. Данюк.*

ВНУТРІГАЛУЗЕ́ВИЙ ОБОРО́Т — продукція підприємств певної галузі пром-сті, спожита в процесі виробництва іншими підприємствами цієї самої галузі. Облік В. о., як і *внутрізаводського обороту*, провадиться в грош. вимірі; обчислюється на підприємствах-споживачах. Обсяг В. о. є різницею між валовою продукцією галузі, обчисленою заводським (за яким з валового обороту підприємства виключають внутрізаводський оборот) і галузевим методами. Продукція підприємств певної галузі пром-сті, спожита підприємствами ін. галузей, є внутріпром. оборотом.

ВНУТРІГОСПОДА́РСЬКЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВА́ННЯ — організація території окремих с.-г. підприємств з метою раціонального впорядкування їхнього г-ва. Див *Землевпорядкування*.

ВНУТРІЗАВОДСЬКЕ́ ПЛАНУВА́ННЯ — складова частина *планування народного господарства* СРСР, що включає перспективне, поточне й оперативне виробниче планування на соціалістичних підприємствах і виробничих об'єднаннях. В. п. є комплексним плануванням, що охоплює розвиток техніки, технології та організації виробн. і праці, соціальний розвиток колективу, випуск і реалізацію продукції та фінанси. В перспективних планах (на п'ять років) визначають спеціалізацію виробн., ступінь поділу праці й кооперування з ін. підприємствами та об'єднаннями, програму освоювання нової продукції, розмір і напрями капітальних вкладень та ін. Поточне планування передбачає складання річних планів підприємств і об'єднань — *техпромфінпланів*. Оперативні виробничі плани складаються на квартал, місяць, тиждень та ін. Цими планами, зокрема, передбачається час запуску у виробн. заготовок і матеріалів та час випуску готових виробів відповідно до техпромфінплану або угод із споживачами цієї продукції.

Вихідними матеріалами В. п. є показники держ. нар.-госп. плану, контрольні цифри і завдання вищестоящих орг-цій на плановий період, *господарські договори* на поставку продукції й виконання послуг, попит споживачів та ін. Централізоване планування поєднується з широкою ініціативою колективів трудящих, які беруть активну участь в обговоренні проектів планів і додаткові зобов'язання (колективні та індивідуальні), що включаються до *зустрічних планів*. *С. М. Бухало.*

ВНУТРІЗАВОДСЬКИ́Й ОБОРО́Т — вартість продукції власного виробництва, що її використовують усередині підприємства для виробничих потреб. До В. о. належать вартість напівфабрикатів власного виробн., переданих для обробки на цьому самому підприємстві; вартість деталей власного виготовлення, що ввійшли у зібрану продукцію; вартість продукції допоміжних цехів і діль-

О. В. Власов.

П. А. Власюк.

ниць; вартість інструментального оснащення власного виготовлення та виробничих послуг. В. о. визначають як різницю між *валовим оборотом* промислового підприємства і *валовою продукцією промислового підприємства*, обчисленою заводським методом.

ВНУ́ТРІШНЄ — філософська категорія, що відображує сутність, своєрідну специфічність існування предметів і явищ об'єктивної дійсності. Див. *Зовнішнє і внутрішнє*.

С. де Вобан.

ВНУ́ТРІШНЄ МО́ВЛЕННЯ — мовлення про себе, не розраховане на безпосереднє сприймання іншими людьми. В. м. виникає на основі зовнішнього мовлення. За допомогою В. м. здійснюється думання — підготовка мовного спілкування і розуміння мови ін. людей. В. м. характеризується прихованою артикуляцією мовних звуків, стислістю, уривчастістю, значною предикативністю, великим смисловим навантаженням окремих слів тощо. Вивчення та експериментальна реєстрація В. м. сприяють дослідженню зв'язків між мовою і мисленням, мовою і мовленням, форм мислення і проблем сприймання мовлення. Внутрішнє мовлення досліджують у мовознавстві, психології й фізіології. Див. також *Мовлення*.

К. Г. Воблий.

ВНУ́ТРІШНЄ МО́РЕ — море, береги якого належать одній державі. В. м. може бути повністю оточене суходолом (напр., Аральське м.) або з'єднане з ін. морем (Азовське м.) чи океаном (Біле м.). В. м. є частиною території д-ви і перебуває під її суверенітетом. Правовий режим внутрішнього моря такий самий, як і *внутрішніх вод*.

ВНУ́ТРІШНЄ ПА́СМО КРИ́МСЬКИХ ГІР — гірське пасмо в Кримській обл. УРСР, частина *Кримських гір*. Простягається від м. Білокам'янська (на Зх.) до м. Старий Крим (на Сх.) Пересічна вис. 500 м, найбільша — 738 м, г. Кубалач.

Являє собою *куесту* з урвистими пд. і пологими пн. схилами. Річки перетинають пасмо в ущелинах — каньйонах (Бельбекські Ворота, Качинський каньйон та ін.). Поширені оригінальні форми вивітрювання: природні сфінкси, печери-гроти та ін. На схилах — широколистяні ліси й чагарники. Істор. пам'ятки — печерні міста *Мангуп*, Тепе-Кермен, *Чуфут-Кале*, Бакла та ін. Район туризму.

О. В. Єна.

Внутрішнє пасмо Кримських гір поблизу Бахчисарая.

ВНУ́ТРІШНЄ ЯПО́НСЬКЕ МО́РЕ, Сето-Найкай — система водних басейнів між островами Хонсю, Кюсю і Сікоку. Протоками Кії і Бунге сполучаються з Тихим океаном; Сімоносекською протокою — з Японським морем. Довжина 445 км, шир. до 55 км; переважні глиб. 20—60 м (найбільша 241 м). Найважливіший внутр. водний шлях Японії. Гол. порти: Кобе, Осака, Модзі, Сімоносекі і Куре (військово-морська база).

ВНУ́ТРІШНІ ВО́ДИ — річки, канали і озера, які містяться на території даної держави; *внутрішні моря*, мор. порти і рейди, а також бухти і затоки, що їхні береги належать одній д-ві і ширина входу до яких не перевищує 24 морські милі, а також історичні затоки (напр., затока Петра Великого в СРСР). За міжнар. правом В. в. є складовою частиною д-ви і перебувають під її суверенітетом. Встановлення режиму судноплавства, рибного або ін. промислу у В. в., а також польотів над ними цілком належить до компетенції д-ви, якій належать внутрішні води.

ВНУ́ТРІШНІ ХВОРО́БИ — група захворювань внутр. органів (серцево-судинної системи, системи органів дихання, травлення, сечовиділення тощо), вивчення й лікування яких є завданням лікарів-терапевтів Див. *Терапія*.

ВНУ́ТРІШНЯ ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчають метричні простори з так званою внутрішньою метрикою (у такій метриці віддаль між двома довільними точками простору дорівнює точній нижній грані довжин ліній, що з'єднують ці точки). *Евклідову геометрію, Лобачевського геометрію, сферичну геометрію* можна розглядати як В. г. Об'єктами дослідження В. г. є *довжини* кривих, кути між ними, їхні *кривини*, найкоротші й *геодезичні лінії*, кривина простору, його метричні й топологічні характеристики тощо. Класична В. г. вивчає властивості *поверхні*, що визначаються лише довжинами належних до неї ліній, тобто першою квадратичною *формою* поверхні. В. г. тісно пов'язана з *зовнішньою геометрією*. Початок В. г. як теорії поклав К.-Ф. *Гаусс*. Класичну В. г. було поширено на ріманові многовиди, нерегулярні поверхні, загальніші *метричні простори*.

Літ.: Александров А. Д. Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей. М.— Л., 1948; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Буземан Г. Геометрия геодезических. Пер. с англ. М., 1962.

А. Д. Мілка.

ВНУ́ТРІШНЯ ЕНЕ́РГІЯ — енергія системи, яка залежить лише від її внутрішнього стану. Складається з енергії теплового руху всіх мікрочастинок системи (молекул, атомів, електронів тощо), енергії їхньої взаємодії, енергії електронних оболонок атомів та іонів, внутр. ядерної енергії тощо. В. е. U є однозначною функцією незалежних змінних (параметрів), що визначають стан системи (температура T, об'єм V, густина ρ). Її зміна ΔU при переході системи із стану 1 в стан 2 не залежить від виду процесу і визначається лише значеннями В. е. в початковому й кінцевому станах: $\Delta U = U_2 - U_1$. Величина ΔU визначається з рівняння 1-го *термодинаміки начала*: $Q = \Delta U + A$, де Q — теплота, яку одержує або віддає система; A — сума всіх робіт, виконаних під час взаємодії системи із зовн. тілами. Для *кругового процесу* ($\Delta U = 0$) — $Q = A$. При *адіабатному процесі* ($Q = 0$) — $\Delta U = -A$. Для *ідеального газу* зміна В. е. є зміною серед. кінетичної енергії молекул, яка обумовлюється температурою: $\Delta U = c_V \Delta T$, де c_V — ізохорна теплоємність (див. *Ізохорні процеси*), ΔT — зміна абсолютної температури.

Літ.: Кириллин В. А., Сычёв В. В., Шейндлин А. Е. Техническая термодинамика. М., 1974.

Г. М. Щоголєв.

ВНУ́ТРІШНЯ ЛІНГВІ́СТИКА, мікролінгвістика — розділ мовознавства, який вивчає мовні одиниці й відношення між ними. Не враховує зовнішньолінгвістичних (екстралінгвістичних) факторів (їх розглядає *зовнішня лінгвістика*). В. л. досліджує мову як систему відношень, що складається з ряду підсистем (мікросистем). На виробленні такого підходу позначилося вчення Ф. де *Соссюра*, за яким мова є системою суто лінгвістичних відношень. На сучасну системну будову В. л. впливає *множин теорія*. Вивчення мови без урахування екстралінгвістичних чинників і навіть смислу аналізованих текстів характерне для деяких представників *дескриптивної лінгвістики* (З. Гарріс) і дат. *структуралізму* (Л. Єльмслев).

Літ.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Пер. с франц. М., 1977.

Ф. О. Нікітіна.

ВНУ́ТРІШНЯ МОНГО́ЛІЯ — автономний район на Пн. Китаю. Пл. 450 тис. км². Нас. 6,2 млн. чол. (1972). Адм. центр — м. *Хух-Хото*. Див. *Монголія Внутрішня*.

ВНУ́ТРІШНЯ СЕКРЕ́ЦІЯ — процес утворення й виділення ендокринними *залозами* (залозами внутрішньої секреції) тварин і людини біологічно активних речовин (*гормонів*) безпосередньо в кров або лімфу. Поняття «внутрішня секреція» запровадив 1855 К. *Бернар*. До залоз В. с. належать *гіпофіз, щитовидна залоза, паращитовидні залози, вилочкова залоза*, інсулярний апарат підшлункової залози, *надниркові залози*, статеві залози та плацента. Гормони, що їх виділяють залози В. с., регулюють *обмін речовин*, ріст і розвиток організму, процеси розмноження, беруть участь в утворенні *імунітету* й у пристосовних і захисних реакціях організму. Вміст гормонів у крові та ін. рідинах організму коливається в певних межах і залежить від стану обміну речовин та функціональної активності органів. *Секреція* гормонів змінюється з віком. У похилому віці знижується гормональна функція щитовидної, статевих, вилочкової та ін. залоз В. с. Разом з тим у цей період життя чутливість тканин до дії гормонів підвищується. Регуляція процесів В. с.

здійснюється нейрогуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*) та за участю т. з. тропних гормонів гіпофіза. Виділення їх регулюється спец. низькомолекулярними пептидними речовинами (рилізинг-факторами), що їх виробляє гіпоталамус (ділянка головного мозку). Як підвищення, так і зниження секреторної діяльності залоз В. с. призводить до розладу обміну речовин, а звідси — до тяжких ендокринних захворювань (*діабет* цукровий, *тиреотоксикоз, гіпотиреоз,* хвороба Іценка — Кушінга та ін.).

Літ.: Комиссаренко В. П. Введение в клинику заболеваний желез внутренней секреции. К., 1950; Руководство по эндокринологии. М., 1973; Руководство по клинической эндокринологии. Л., 1977. *В. П. Комісаренко.*

ВНУ́ТРІШНЯ ТОРГІ́ВЛЯ — галузь нар. господарства, що здійснює купівлю - продаж товарів на внутр. ринку країни, забезпечуючи тим самим екон. зв'язок між виробництвом і споживанням. Суть В. т. та її роль в екон. житті суспільства визначаються способом виробн. В. т. за капіталізму розвивається на базі приватної власності на засоби виробн., є сферою прикладення торг. капіталу. Однією з відмітних рис В. т. капіталістичних країн є стихійний характер її розвитку. В. т. за соціалізму розвивається планомірно на основі сусп. соціалістичної власності на засоби виробн. та продукти праці і є важливою підоймою підвищення добробуту трудящих. В. т. обслуговує соціалістичне товарне виробн. Вона відіграє велику роль як форма екон. зв'язку соціалістичної пром-сті і с. г., міста й села і сприяє зміцненню союзу робітн. класу та колг. селянства. Залежно від функцій, що їх виконує торгівля на шляху товарів від виробн. до споживачів, розрізняють оптову й роздрібну торгівлю. Осн. завданням оптової торгівлі в СРСР є реалізація товарів для дальшого продажу або переробляння їх. Розрізняють оптову торгівлю товарами нар. споживання (її здійснюють оптові бази м-в торгівлі союзних республік), торгівлю засобами виробн. (або *матеріально-технічне постачання* підприємств нар. г-ва) й торгівлю с.-г. продуктами та сировиною (або закупівлі с.-г. продуктів). Функцією роздрібної торгівлі є реалізація товарів безпосередньо населенню, а також установам, орг-ціям і підприємствам для невиробничого споживання. В зв'язку з наявністю двох форм сусп. власності існують різні форми торгівлі: державна, кооперативна і колгоспна. *Державна торгівля* серед них є провідною (1976 на неї припадало 69,4% заг. обсягу роздрібного *товарообороту* СРСР). *Кооперативна торгівля* (відповідно 28,2%) здійснюється споживчою *кооперацією,* що є добровільним об'єднанням трудящих як споживачів. Діяльність споживчої кооперації зосереджена в основному в сільс. місцевості. *Колгоспну торгівлю* (2,4%) здійснюють колгоспи і колгоспники, які продають лишки своєї продукції на колг. ринку. До системи В. т. входить і *громадське харчування.* Рад. В. т. характеризується невпинним зростанням обсягу роздрібного товарообороту й вдосконаленням його структури (зокрема, зростанням продажу непродовольчих товарів порівняно з продовольчими), розширенням торг. мережі. Так, обсяг роздрібного товарообороту СРСР зріс з 36 млрд. крб. 1950 до 220,1 млрд. крб. 1976, кількість держ. підприємств торгівлі і громад. харчування — відповідно з 511,2 тис. до 970,6 тис., чисельність торг. працівників і працівників громад. харчування — з 1967 тис. до 6750 тис. Швидкими темпами розвивається В. т. на Україні. *Науково-технічний прогрес* у В. т. спрямований на механізацію й автоматизацію праці, розширення матеріально-тех. бази, мережі сучас. універсальних і спеціалізованих магазинів, у тому числі фірмових, підвищення культури й естетики торгівлі, впровадження прогресивних методів продажу товарів (самообслуговування, торгівля за зразками, продаж за замовленнями) тощо.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку торгівлі» (1977) наголошено на важливому значенні розвитку і поліпшення торгівлі як невід'ємної умови успішного виконання завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС у галузі дальшого піднесення добробуту рад. людей.

Літ. див. до ст. *Торгівля.*

В. К. Задорожний, Й. Н. Бергер.

ВНУ́ТРІШНЯ ФЛЕ́КСІЯ — вираження граматичних значень зміною складу кореня (напр., укр. «витирати» — «витерти», англ. foot — «нога́», feet — «но́ги», нім. die Tochter — «дочка́», die Töchter — «до́чки»). Див також *Флексія.*

ВНУТРІШНЬОМАТЕРИКО́ВЕ МО́РЕ, внутрішньоконтинентальне море — море, що глибоко вдається в суходіл у межах одного материка; різновид *середземних морів.* Утворюється внаслідок опускання й затоплення суходолу океанськими водами. До внутрішньоматерикових морів відносять Азовське, Балтійське, Біле та ін. моря.

ВОБА́Н (Vauban) Себастьєн Ле Претр де (1.V 1633, Сен-Лежеде-Фушере, Ніверне — 30.III 1707, Париж) — французький військовий інженер і економіст, маршал Франції (1703), маркіз, почесний чл. Франц. АН (1699). Один з основоположників наук. фортифікації, теорії міннопідривної справи, поклав початок корпусу військ. інженерів. Учасник облог 53 фортець. Був прихильником системи *бастіонів,* які зводив з урахуванням умов місцевості; збудував 33 і перебудував понад 300 фортець. Розробив метод поступової атаки фортець («атака Вобана»), застосовуваний в 18—19 ст. В. належить ряд праць з військ.-інженерних та екон. питань.

ВО́БЛА — промислова назва кількох форм *плітки.* Розрізняють В. каспійську (Rutilus rutilus caspicus), поширену в бас. Каспійського м., і В. аральську, або плітку аральську (R. r. aralensis), поширену в бас. Аральського м. Довж. тіла до 30 см, маса до 800 г. Живиться переважно молюсками, ракоподібними, червами. Нагулюється в солонуватих водах, для розмноження заходить у пониззя річок. Нерест — у квітні — травні. Плодючість — до 200 тис. ікринок. Промислова риба (вживають у їжу солоною, копченою, в'яленою). Чисельність В. скорочується через порушення умов розмноження, зимівлі та нагулу у зв'язку з падінням рівня води в Каспійському морі.

ВО́БЛИЙ Костянтин Григорович (27.V 1876, Царичанка, тепер смт Дніпропетровської обл. — 12.IX 1947, Київ) — український рад. економіст, статистик, економгеограф; акад. АН УРСР (з 1919), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). Закінчив Київ. духовну академію (1900) і Варшав. ун-т (1904). З 1906 — приват-доцент політ. економії і статистики Київ. ун-ту, пізніше — професор Київ. комерц. ін-ту (тепер КІНГ). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у системі АН УРСР, віце-президентом якої він був 1928—30; 1943—47 — директор Ін-ту економіки АН УРСР. В.— автор досліджень з проблем розвитку продуктивних сил України, зокрема цукробурякової пром-сті, комплексного освоєння Великого Дніпра, внутр. і зовн. торгівлі, підручників з статистики і екон. географії, організації праці науковця. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ВОВК Наталія Юхимівна (13.X 1896, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл. — 16.X 1970, Київ) — українська рад. килимарниця, майстер нар. мист. УРСР (з 1936). Створювала орнаментальні й тематичні килими за ескізами відомих укр. художників: «В. І. Ленін» (у співавторстві з М. Щур, 1935), «К. Є. Ворошилов та С. М. Будьонний приймають парад Червоного козацтва» (1936), «Т. Г. Шевченко» (1938), «Збирання врожаю» (у співавторстві з Ф. Іванець), «300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954).

ВОВК (Волков) Федір Кіндратович [5 (17).III 1847, с. Крячківка, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.— 30.VI 1918, Жлобін, тепер райцентр Гомельської обл.] — український бурж. етнограф, антрополог і археолог. Навчався в Новоросійському (в

ЗРОСТАННЯ ПРОДАЖУ ТОВАРІВ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ В ДЕРЖАВНІЙ ТА КООПЕРАТИВНІЙ ТОРГІВЛІ, ВКЛЮЧАЮЧИ ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ, В СРСР

(у порівнянних цінах; 1940=1)

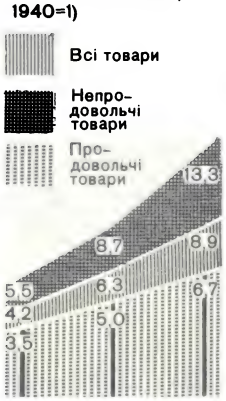

Вобла каспійська.

Основні показники розвитку торгівлі в УРСР

Показники	1940	1950	1976
Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, млн. крб.	3203	5731	38 486
Кількість підприємств роздрібної торгівлі і громадського харчування, тис.	111	99	202
Чисельність працівників роздрібної торгівлі й громадського харчування в середньому за рік, тис. чол.	...	317	1297

Одесі) та Київському ун-тах. За участь в укр. нац. русі зазнавав переслідувань з боку царського уряду. В 1879 — 1905 — в еміграції (Франція). Опублікував франц. мовою працю «Шлюбний ритуал та обряди на Україні». Брав участь у виданні «Кобзаря» (Прага, 1876), в якому були надруковані безцензурні твори Т. Г. Шевченка, а також «Матеріалів до україно-руської етнології» (з 1899), які випускала Етнографічна комісія Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. З 1907 — приват-доцент, з 1917 — професор Петрогр. ун-ту. В. був одним з перших дослідників палеолітичних пам'яток на тер. України, зокрема *Мізинської стоянки*. У кн. «Український народ в його минулому і сучасному» (т. 2, 1916) опублікував дві праці, в яких недооцінював спільність культур укр., рос. і білорус. народів, висунув науково безпідставну думку, нібито українці за антропологічними ознаками становлять єдиний тип, різко відмінний від рос. і білорус. народів. Це хибне, націоналістичне твердження В. спростували Д. М. *Анучин* та ін. вітчизняні вчені.

Вовк.

Вовнянка.

Вовче лико:
1 — гілка з плодами; *2* — кісточка; *3* — квітка в розрізі; *4* — гілка з квітками.

ВОВК (Canis lupus) — хижий ссавець родини *собачих*. Довж. тіла 105—160 см, маса здебільшого 35—50 кг. На відміну від звичайних собак має широколобу голову з масивною видовженою мордою та могутні ікла і хижі зуби. Забарвлення в осн. сіре. В. поширений у Європі, Азії та Пн. Америці, в СРСР — майже по всій території, в УРСР нема лише в Крим. обл. Живуть в лісах, горах, степових балках, чагарниках, на лісових болотах тощо. Живляться дикими і свійськими тваринами. У період розмноження живуть парами, на зиму збираються у зграї до 10—12 особин. Раз на рік після 62—64-денної вагітності в квітні — травні вовчиця народжує 4—6 сліпих малят, які прозрівають на 12—13-й день. Ростуть вони швидко: тритижневі вовченята активно рухаються і вилазять з лігва, в місячному віці підгодовуються відрижкою батьків, восени вже виходять на полювання разом з батьками. В. завдають збитків тваринництву і мисливському г-ву, а також поширюють сказ і гельмінтози. Полювання на В. дозволено протягом цілого року.

О. П. Корнєєв.

ВОВК — річка в Хмельницькій обл. УРСР, права притока Південного Бугу. Довж. 71 км, пл. бас. 915 км². Бере початок на Подільській височині. Частково використовується для водопостачання, в долині є торфовища.

ВОВКОВИ́НЦІ — селище міського типу Деражнянського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Залізнична ст. Комарівці. 4,2 тис. ж. (1977). Відомі з 1559. В 1813—35 в районі В. діяли сел. повстанці під проводом У. *Кармалюка*. У В.— мебл. цех Шепетівського деревообр. комбінату, молочний цех Хмельницького молокозаводу, млин, лісництво, виробниче відділення райсільгосптехніки тощо. З загальноосвітні школи, лікарня, Будинок культури, 4 бібліотеки.

Вовчкові.
Вовчок звичайний.

ВО́ВНА — тип волосяного покриву ссавців. З В. виробляють пряжу, тканини, повсть та ін. В.— один з осн. видів натуральних волокон для текст. пром-сті. Є утворами шкіри з складною білковою будовою. Першорядне значення для пром-сті має овеча В., менше — з кіз, верблюдів, лам, яків, кролів, зайців, коней, корів, оленів, собак. Волокна В. поділяють на пух, ость, перехідний, покривний, мертвий і сухий волос та песигу (довгі грубі волокна). Овечу В. ділять на однорідну й неоднорідну (що має пух, ость та ін.). За тех. якостями однорідну В. поділяють на тонку, напівтонку, напівгрубу і грубу. Т о н к у В. дають *тонкорунні вівці* та їхні помісі, н а п і в т о н к у — напівтонкорунні вівці та їхні помісі з однорідною вовною (кросбредна). Н а п і в г р у б у В. одержують від тонкорунно-грубововних і напівтонкорунно-грубововних помісних овець, а г р у б у — від *грубововних овець*. Найціннішою є тонка В. З неї виготовляють високоякісні вовняні тканини, трикотаж та ін. речі.

ВОВНИ́ЗЬКІ МОГИ́ЛЬНИКИ І ПОСЕ́ЛЕННЯ — пізньонеолітичні могильники (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.) і поселення *бронзового віку* (кін. 2-го тис. до н. е.) біля с. Вовнигів Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Могильник на лівому березі Дніпра (досліджений 1949) мав 31 поховання. При розкопках правобережного могильника (провадились 1952) виявлено 130 поховань. У похованнях знайдено крем'яні знаряддя, уламки глиняного посуду, підвіски з зубів оленя тощо. На поселенні виявлено кам'яну загорожу, в якій, можливо, утримували худобу. Серед знахідок — бронзовий серп.

ВОВНОЇ́Д ОВЕ́ЧИЙ — паразитична безкрила комаха род. кровососкових; те саме, що й *рунець овечий*.

ВОВНЯ́НА ТКАНИ́НА — тканина з чистововняної або мішаної (з вовняних та ін. волокон) пряжі. Виробляють її головним, складним, дрібно- або великовізерунчастим *переплетенням ниток*. Розрізняють В. т. камвольні (напр., *бостон, трико, шевйот*), тонкосуконні (*сукно, драп*) і грубосуконні (гол. чин. грубе сукно); гладкофарбовані, вибілені, вибивні, строкатоткані і меланжеві. В. т. відзначається високими теплозахисними властивостями, пружністю. З В. т. шиють плаття, костюми, пальта, виготовляють ковдри, хустки тощо. В СРСР 1976 виготовлено 567 млн. м вовняної тканини. Див. також *Текстильна промисловість*.

ВОВНЯ́НКА (Lactarium torminosus) — базидіальний гриб з роду *хрящів-молочників*. Шапинка до 12 см у діаметрі, посередині ввігнута. М'якуш і молочний сік — пекуче їдкий. Зовні В. схожа на рижика. Трапляється в листяних, переважно березових, лісах помірної зони Пн. півкулі. Умовно їстівний гриб. Споживають засоленою, після попереднього вимочування або відварювання.

ВО́ВЧА — річка в Бєлгородській обл. РРФСР та Харківській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 88 км, пл. бас. 1340 км². Бере початок на пд. відрогах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання і зрошування. На В.— м. *Вовчанськ*.

ВО́ВЧА — річка в Донецькій і Дніпропетровській областях УРСР, ліва притока Самари (бас. Дніпра). Довж. 323 км, пл. бас. 13 300 км². Має 19 приток завдовжки понад 10 км. Більша частина їх улітку пересихає. Головні притоки: Гайчур, Мокрі Яли (ліві), Солона (права). Живлення снігове (переважно) та дощове. Використовується для зрошування та пром. водопостачання. На В.— м. *Павлоград*.

ВО́ВЧА ЛА́ПА — народна назва рослин роду *купальниця* і деяких видів роду *герань*.

ВО́ВЧА ПА́ЩА — природжена вада розвитку верхніх губи і щелепи та твердого піднебіння. Виникає, коли в процесі зародкового розвитку один чи обидва щелепні відростки не зростаються з міжщелепною кісткою. В. п.— це щілина, що йде вздовж твердого піднебіння і сполучає носову й ротову порожнини. Наявність В. п. призводить до розладів живлення, дихання та мовлення. Л і к у в а н н я хірургічне або за допомогою протезування.

ВОВЧА́К ТУБЕРКУЛЬО́ЗНИЙ — тяжка хронічна форма *туберкульозу* шкіри людини. Виникає переважно в дитячому або юнацькому віці внаслідок потрапляння і розмноження туберкульозних паличок у шкірі. Ознаки виникнення на шкірі (найчастіше обличчя) бурувато-рожевих круглих горбиків м'якої консистенції, на місцях яких шкіра згодом рубцюється або атрофується (див. *Атрофія*). У хворих на В. т. звичайно спостерігається й туберкульоз легень або ін. органів. Л і к у в а н н я: специфічне (протитуберкульозне), а також опромінювання ртутно-кварцовою лампою.

ВОВЧА́К ЧЕРВО́НИЙ, вовчак еритематозний — захворювання, причину виникнення якого недостатньо з'ясовано. Для В. ч. типовим є червоний (еритематозний) висип на щоках і спинці носа. Висип часто виникає й на долонях, особливо на *фалангах* пальців (де нерідко утворюються дрібні крововиливи і виразки), на вухах, волосистій частині голови, тулубі, губах, у порожнині рота, у стравоході (останнє значно утруднює ковтання). Іноді в місцях висипу спостерігаються легка *атрофія* або пігментація. Л і к у в а н н я: специфічне (гормональні препарати або саліцилати), його завжди необхідно починати в стаціонарних умовах.

ВОВЧА́НСЬК — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчій (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. 1674 укр. козаками як

слобода Вовчі Води. Рад. владу у В. встановлено 21.XII 1917. Під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн у районі В. діяли партизанські загони. У місті — обозний, буд. матеріалів, асфальтовий, олієекстракційний, хлібний і маслоробний з-ди; взут., бавовноткацька і меблева ф-ки; м'ясний та хлібопродуктів комбінати; райсільгосптехніка і комбінат побутового обслуговування.
Школи: 8 загальноосвітніх та музична; мед. і авіаційне уч-ща, технікум механізації с. г., 3 лік. заклади. Будинок культури, 6 клубів, кінотеатр, 14 бібліотек. В 1907—09 у В. жив рос. рад. письменник К. А. *Треньов*.

ВОВЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 67,4 тис. чол. (1977). В районі — 109 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вовчанськ*. Поверхня рівнинна. На Пн.— відроги Середньоросійської височини. Поклади заліз. руди, крейди, пісків, глин. Річки: *Сіверський Донець* (на ньому збудовано Печенізьке водосховище) з прит. *Вовча*. Грунти чорноземні. Більша (сх.) частина району лежить у степовій зоні, решта — в лісостеповій. Переважають підприємства харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: вовчанські взут. і бавовноткацька ф-ки, олієекстракційний, маслоробний заводи, м'ясокомбінат. Працюють комбінат побутового обслуговування (Вовчанськ) і 3 будинки побуту. Осн. галузі с. г.— вирощування зернових і технічних культур та тваринництво м'ясомол. напряму. Площа с.-г. угідь 1977 становила 126,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 105,3 тис. га, луки і пасовища — 20,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочі. Розвинуте садівництво.
У В. р. — 17 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Вовчанськ, Білий Колодязь. Автошляхів — 474 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — 58 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, мед. і авіаційне уч-ща, технікум механізації с. г.; 78 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 17 будинків культури, 42 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 62 б-ки, музей історії району. В с. Бакшеївці В. р. народився рос. рад. письменник К. А. *Треньов*, у с. Радянському — укр. рад. співачка Є. С. *Мірошниченко*. Поблизу с. Верхнього Салтова виявлено археологічні пам'ятки *салтівської культури*. *М. С. Квітченко.*

ВО́ВЧЕ ЛИ́КО, вовчі ягоди звичайні (Daphne mezereum) — листопадні кущі з роду *вовчі ягоди*, родини тимелеєвих. Листки з короткими черешками, обернено-яйцевидно-ланцетні. Квітки двостатеві, здебільшого ясно-рожеві, запашні, з'являються до появи листків, розміщені пучками по 3—5 у пазухах торішніх листків. Плід — кістянка, овальний яскраво-червоного кольору з кулеподібним блискучим насінням. Трапляється майже по всій Європі, зокрема в Європейській частині СРСР (у т. ч. УРСР). Усі частини В. л., особливо кора й плоди, містять дуже отруйну речовину — дафнін, що навіть у малих дозах може спричинити тяжке отруєння людей і худоби.
В. л. називають і інші кущі і трав'янисті рослини з червоними та чорними ягодоподібними неїстівними плодами — бузину червону, жостір ламкий, а також жимолость лісову, актею, вороняче око та деякі пасльонові.

ВО́ВЧЕ ТІ́ЛО (Comarum) — рід багаторічних трав'янистих рослин і напівкущів родини *розових*. Кореневище повзуче. Листки непарноперисті. Квітки великі, зібрані в щитковидне суцвіття. Плід — сім'янка. 2 види, пошир. у Пн. півкулі; обидва ростуть в СРСР. В УРСР — 1 вид — В. т. б о л о т я н е (C. palustre) — рослина з довгим галузистим висхідним стеблом, кореневище містить *дубильні речовини*. Здебільшого на болотах, берегах річок, вологих луках, переважно на Поліссі й у Лісостепу, зрідка в Степу. Медонос і пергонос. В. т. використовують як барвну рослину.

ВО́ВЧИЙ ГРОТ — печерна стоянка первісних мисливців часів середнього палеоліту на р. Бештереку біля с. Нової Мазанки Сімферопольського р-ну Кримської обл. Відкритий 1880, досліджувався 1936—37. Розкопано осн. житло стоянки, де виявлено залишки вогнищ, знайдено крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла та рубильця), кістки мамонта, дикого коня, печерного ведмедя, печерної гієни тощо.

ВО́ВЧІ Я́ГОДИ (Daphne) — рід рослин род. тимелеєвих. Листки чергові, цілокраї, яйцевидно-ланцетні з короткими черенками або сидячі. Квітки двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки у пазухах листків. Плід — м'ясиста кістянка. Бл. 100 видів, пошир. у помірній зоні Азії та Європи. В СРСР — 18 видів, у т. ч. в УРСР— 3. В Карпатах, на Поліссі та в Правобережному Лісостепу ростуть В. я. з в и ч а й н і, або *вовче лико*. В соснових лісах на Поліссі та в Лісостепу ростуть В. я. п а х у ч і, або г а й о в і (D. cneorum) — невеликий кущ з рожевими квітками і жовто-бурими плодами. Отруйна рослина. В Лівобережному Лісостепу трапляються В. я. Софії (D. sophia) — реліктовий вид третинного періоду.

ВОВЧКО́ВІ (Gryllotalpidae) — родина *прямокрилих* комах. Довж. тіла 35—50 мм. Передні ноги пристосовані до копання. Надкрила вкорочені, крила довгі й широкі. Бл. 45 видів, пошир. на всіх континентах. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: в о в ч о к з в и ч а й н и й (Gryllotalpa gryllotalpa), шкідник різних с.-г. і лісових рослин. Живе в грунті переважно вологих або багатих на перегній ділянок, на поверхню виходить рідко, перельоти робить пізно ввечері і вночі. Самка відкладає до 60 яєць. Повний цикл розвитку — до 2,5 років. З а х о д и б о р о т ь б и. Виловлювання за допомогою канавок, затруєних гексахлораном; знищування за допомогою отруйних принад, загорнутих у грунт.

ВОВЧО́К Марко [літ. псевд. Вілінської Марії Олександрівни; 10 (22). XII 1833, с. Єкатеринпське, тепер Єлецького р-ну Липецької обл. — 28.VII (10.VIII) 1907, хутір Долинськ, тепер у межах Нальчика] —українська і російська письменниця революційно-демократичного напряму. В 1845—46 виховувалась у приватному пансіоні в Харкові. До 1851 жила в Орлі. В 1851 одружилася з О. В. *Марковичем* і виїхала з ним на Україну. Жила в Чернігові (1851—53), Києві (1853—55), Немирові (1855—58). Разом з чоловіком збирала усну нар. творчість, вивчала побут селян. У 1857 у Петербурзі вийшли друком «Народні оповідання Марка Вовчка» (рос. перекл. І. Тургенєва, 1859). В 1859 опублікувала «Оповідання з народного російського побуту», написані рос. мовою. Твори В. стали видатним явищем укр. і рос. прози 19 ст. У них правдиво відображено духовну красу народу, відтворено реалістичні картини з життя селян-кріпаків, особливо жінок, висловлено мрії про краще майбутнє. Вони дістали високу оцінку прогресивної громадськсті, зокрема представників революц.-демократичної думки — Т. Шевченка, М. Добролюбова, О. Герцена, Д. Писарєва, М. Чернишевського. Поряд з поезіями Т. Шевченка твори В. справили помітний вплив на розвиток соціальної і нац. свідомості укр. народу, його культури, л-ри і мови, мали вагоме значення й для розвитку нац. л-р усіх слов. народів. У 1859 В. жила в Петербурзі, перебувала в товаристві Т. Шевченка та І. Тургенєва, познайомилася з багатьма діячами рос. та укр. культури. Спілкування з Т. Шевченком остаточно утвердило В. на революц.-демократичних позиціях. У Петербурзі В. закінчила антикріпосницьку повість «Інститутка» (1860), присвятивши її Кобзареві. За оцінкою І. Франка, цей твір «належить до найкра-

Марко Вовчок.

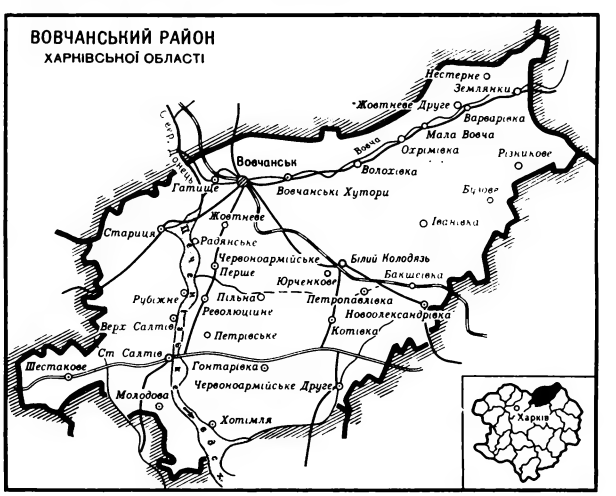

Пам'ятник **Марку Вовчку** в м. Нальчику.

КОБЗАРЬ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Титульна сторінка «Кобзаря», що його подарував **Марку Вовчку** Т. Г. Шевченко.

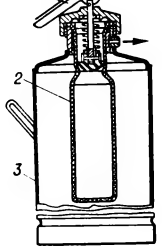

Вогнегасник хімічний пінявий: *1* — рукоятка; *2* — стакан з кислотним зарядом; *3* — корпус (стрілкою показано вихід хімічної піни).

щих перлин нашої літератури». З квітня 1859 до лютого 1867 В. жила за кордоном (у Німеччині, Швейцарії, Італії й гол. чином у Франції), де зустрічалася з М. Добролюбовим, О. Герценом, Л. Толстим, Д. Менделєєвим, І. Сєченовим та ін., зблизилася з польською та чеською політ. еміграцією й прогресивними діячами франц. культури. У творах, написаних за кордоном, В. продовжувала антикріпосницьку тематику, відображала боротьбу народу проти гнобителів та іноземних загарбників («Три долі», 1861; «Кармелюк», 1865).

У рос. повістях і романах В. створила галерею сатиричних образів звироднілих провінційних кріпосників («Червовий король», 1860; «Тюлева баба», 1861; «Глухе містечко», 1862). У Парижі в «Журналі виховання й розваг» (1866—71) В. опублікувала франц. мовою сім казок і оповідань для дітей, у співавторстві з П.-Ж. Сталем написала повість для юнацтва «Слизький шлях». Створений П. Ж. Сталем франц. варіант повісті В. «Маруся» витримав у Франції понад 30 видань, твір було відзначено премією французької академії.

Вернувшись із-за кордону, В. разом з Д. Писарєвим, М. Некрасовим і М. Салтиковим-Щедріним та ін. брала участь у виданні журн. «Отечественные записки», де були опубліковані її романи і повісті «Жива душа» (1868), «Записки причетника» (1869—70), «Подорож всередину країни» (1871), «Тепле гніздечко» (1873), «В глушині» (1875). В 1874 вийшла збірка її сатиричних казок «Казки і бувальщина». В цих творах В. відобразила невдоволення селян реформою 1861, показала антинародну сутність і облудну мораль духівництва, змалювала образи борців проти соціальної несправедливості й самодержавно-поміщицького ладу. В кін. 60—70-х рр. В. багато перекладала з франц., нім., датської мов. У 1871—72 видавала журн. «Переводы лучших иностранных писателей», навколо якого об'єднала значну групу жінок-перекладачів. В. уперше переклала рос. мовою 15 романів Жюля Верна, казки Х. Андерсена, книги «Життя тварин» А. Брема і «Походження людини» Ч. Дарвіна (останні здійснено у творчій співдружбі з Д. Писарєвим). У 1878 В. залишила Петербург і жила в місцях служби свого другого чоловіка М. Д. Лобача-Жученка (Ставрополь, Новоросійськ, Богуслав, Саратов). У 80—90-х рр. написала повість «Відпочинок на селі» й оповідання «Чортова пригода» та «Гайдамаки», переклала рос. мовою ряд творів Б. Пруса і К. Юноші. Із співчуттям зустріла революцію 1905—07. На поч. 1906 В. оселилася в околиці Нальчика на Пн. Кавказі, де минули останні місяці її життя. Тепер у будинку В.— літ.-меморіальний музей-бібліотека; в Нальчику письменниці споруджено пам'ятник. Іл. між с. 240—241.

Тв.: Твори, т. 1—7. К., 1964—67; Твори, т. 1—3. К., 1975; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1957; Избранное. М., 1976.

Літ.: Засенко О. Є. Марко Вовчок. К., 1964; Крутікова Н. Є. Сторінки творчого життя. Марко Вовчок в житті і праці. К., 1965; Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. К., 1969; Брандіс Є. П. Марко Вовчок. К., 1975.

О. Є. Засенко.

ВОВЧО́К — рід ссавців ряду гризунів. Те саме, що й *повчок*.

ВОВЧО́К, заразиха (Orobanche) — рід рослин родини вовчкових. Одно-, дво- й багаторічні паразитні рослини. Стебла м'ясисті, прості або галузисті, 10—45 см заввишки з зачатками листків, у яких майже немає *хлорофілу*. Квітки зібрані в колосковидне або китицевидне суцвіття. Плід — коробочка. Насіння дуже дрібне (до 2 тис. у коробочці), розноситься вітром. Проростки проникають у тканини кореня-хазяїна і живляться його соками. Бл. 150 видів, поширеність переважно в субтропіч. та помірних зонах Пн. півкулі. В СРСР — 80 видів, з них в УРСР — 29. В.— спеціалізовані паразити: кожний вид паразитує на певних групах рослин. Особливо небезпечний В. соняшниковий (O. cumana) — ушкоджує соняшник, помідори, тютюн, махорку; В. гіллястий. (O. ramosa) паразитує на тютюні, махорці, помідорах, коноплях, картоплі; В. капустяний (O. brassicae) ушкоджує капусту, помідори, рапс, тютюн. Заходи боротьби. Дотримання правильних сівозмін, з розміщенням на попередньому місці рослин, на яких паразитують В., не раніше, як через 8—9 років; виполювання в посівах і знищування квітконосів В. до утворення насіння; агротехнічні заходи, запровадження стійких до В. сортів с.-г. культур тощо.

ВОВЧОЯ́РІВКА — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Біленькій (притока Сіверського Дінця), за 5 км від залізнич. ст. Лоскутівка. 2,2 тис. ж. (1977). Крейдяний кар'єр (постачає крейду Лисичанському содовому з-ду), відділення радгоспу «Мирна долина». Восьмирічна школа, 2 мед. пункти, 2 клуби, 3 б-ки. В. засн. 1783.

ВОВЧУ́Г (Ononis) — рід рослин род. *бобових*. Багаторічні трав'янисті рослини або кущі. Бл. 75 видів, поширених у Європі, а також у помірному поясі Азії і Пн. Африки. В СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них найпоширеніший В. польовий (O. arvense) — багаторічна трав'яниста рослина. Стебло пряме, опушене. Нижні листки з трьох, верхні — з одного листочка з прилистками. Квітки рожеві, пурпурові, жовті, зрідка білуваті. Утворюють на кінцях гілок густі колосовидні суцвіття. Плід — біб. В. польовий культивують як лікарську рослину. Настойку й відвар з коренів застосовують як протигемороїдальний засіб. Медонос.

ВОГНЕ́ВА ПІДГОТО́ВКА (атаки, наступу) — масовані удари ядерною, ракетною зброєю, артилерією, авіацією та ін. вогневими засобами по обороні противника перед початком наступу і в ході його з метою придушення й знищення живої сили, вогневих засобів і бойової техніки, зруйнування оборонних споруд противника і позбавлення його можливості чинити організований опір наступаючим військам. В. п. всіма видами зброї відіграє вирішальну роль у досягненні успіху бою. Див. також *Атака, Артилерійський наступ, Бій*.

ВОГНЕГА́СНИК — апарат для гасіння пожеж. Залежно від способу вогнегасіння є В. хім. пінявий, повітряно-пінявий, вуглекислотні, рідинні, аерозольні (див. *Аерозолі*) та порошкові. У найпоширеніших — хім. пінявих В. (мал.) використовується реакція між водними розчинами лугу й сірчаної к-ти з утворенням хім. піни, якою й гасять пожежу. Розрізняють В. ручні малолітражні (до 5 л) і промислові (до 10 л); пересувні й стаціонарні (понад 25 л). Застосовуючи В., враховують властивості матеріалу й особливості об'єктів: хім. пінявi В. використовують для гасіння горючих рідин і твердих матеріалів; вуглекислотні — для електроустановок, двигунів внутр. згоряння, книгосховищ; рідинні — для матеріалів, що погано змочуються (напр., бавовни, вати); порошкові — для газів, легкозаймистих рідин, електроустановок під напругою (до 380 В).

О. О. Добровольський.

ВОГНЕЗАХИ́ЩЕНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (конструкції), горючість яких зменшено вогнезахисними покриттями або *антипіренами*. Вогнезахисні покриття наносять на матеріали й конструкції з деревини, деякі полімерні матеріали та металеві конструкції. Такі покриття (тонкий шар фарб, розчинів або обмазок) бувають атмосферостійкими (напр., на основі перхлорвінілової смоли і парафіну), вологостійкими (на сланцевій смолі) і невологостійкими (на основі рідкого скла, суперфосфату, вапна з глиною тощо). Дерев'яні конструкції захищають і покриттями, які спучуються (під дією вогню на поверхні матеріалу утворюється спінений розплав, що перешкоджає нагріву). Антипіренами просочують деревинні матеріали, полімерні матеріали і тканини. Є й полімерні матеріали (напр., фенольні й поліуретанові пінопласти, склопластики на поліефірних смолах), що їх захищають, додаючи сполуки хлору, фосфору, брому, бору в суміші з сурмою.

І. О. Пошков.

ВОГНЕПА́ЛЬНА ЗБРО́Я — зброя, в якій для вильоту кулі (снаряда) з каналу ствола використовується енергія хімічного розкладу вибухових речовин (напр., пороху). Сучасна В. з. поділяється на артилерійську (*гаубиці, гармати, міномети*), призначену для зруйнування об'єктів, розташованих на значній віддалі або в укриттях, та стрілецьку (*пістолети*, автомати, *гвинтівки, кулемети* та ін.) — для знищення відкрито розташованих цілей. Див. *Артилерія, Автоматична зброя, Зброя*.

ВОГНЕПОКЛО́НСТВО — культ, обожнювання вогню, поклоніння йому як таємничій силі природи, як символові й видимому образові надприродних істот. В. було поширене в багатьох народів на

ранніх ступенях їхнього культур. розвитку, зокрема в народів давнього Сходу, в давніх литовців, німців, слов'ян та ін. Деякі форми В. збереглися в Індії у парсів, а також в Ірані (Див. *Зороастризм*).

ВОГНЕСТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалу (конструкції) протистояти діянню вогню без руйнування. Характеризується границею В.— тривалістю (в годинах) опору впливові вогню до втрати міцності. Визначається випробуванням зразків у спец. камерах. Границю В. металевих конструкцій підвищують, облицьовуючи їх цеглою та порожнистою керамікою, штукатуркою; у залізобетонних конструкціях потовщують захисний шар бетону, роблять їх з більшою площею поперечного перерізу, змінюють склад бетону. В.— важлива характеристика *конструкційних матеріалів*.

ВОГНЕТРИ́ВІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства чорної металургії СРСР. Організований 1932 у Харкові на базі Н.-д. ін-ту силікатної пром-сті УРСР. У складі ін-ту лабораторії, відділи та дослідний з-д. Ін-т розробляє *вогнетривкі матеріали* для доменних печей, допоміжні пристрої (напр., повітронагрівники, чавуновозні ковші, міксери) коксових, мартенівських, двованних та скловарних печей, досліджує технологію виробн. вогнетривів. Держ. премії СРСР — за освоєння виробн. високовогнетривких виробів з місцевої сировини для чорної металургії (1943); за створення оригінальної конструкції розпірно-підвісних хромомагнезитових склепінь і впровадження їх у мартенівських печах (1950). Видає (з 1932) наук.-тех. збірник, має аспірантуру.

М. В. Пітак.

ВОГНЕТРИВКИ́Х МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють шамотні, динасові, магнезитові, хромомагнезитові, форстеритові та ін. вогнетривкі й високовогнетривкі вироби та порошкові матеріали. Продукція В. м. п. використовується при будівництві й експлуатації теплових агрегатів в металургійній і цементній пром-сті, енергетиці та ін. галузях. Природні *вогнетривкі матеріали* (*вогнетривкі глини*, пісковик, тальковий камінь та ін.) застосовували з найдавніших часів. Шамотні вогнетриви почали виробляти в Росії з серед. 18 ст., динасові та магнезіальні — з кін. 19 ст. На Україні перші спеціалізовані вогнетривні з-ди збудовано в Часовому Ярі (1887) і Красногорівці (1896). В 1913 в Росії було вироблено 582 тис. т вогнетривких виробів. За роки Рад. влади В. м. п. в країні перетворено на потужну високомеханізовану галузь. Обсяг виробн. вогнетривів в СРСР 1976 зріс проти 1913 в 15,6 раза, проти 1940 — в 3,8 раза.

На Україні (1977) працює виробниче об'єднання «Укрвогнетривнеруд». У його складі 17 спеціалізованих з-дів В. м. п., 7 гірничих підприємств, 3 вогнетривні підприємства в ін. галузях. Найбільші підприємства: *Часовоярський завод вогнетривких виробів*, Микитівський, Сєверський та Докучаєвський доломітні, Червоноармійський динасовий, Кондратівський і Великоанадольський шамотні з-ди, Комсомольське, Дружківське й Новотроїцьке рудоуправління — в Донбасі, *Запорізький вогнетривний завод*. Для видобування сировини використовуються потужні роторні екскаватори, дробарки та ін. устаткування. На вогнетривних з-дах діють сучас. обертові й тунельні печі, впроваджено напівсухе пресування, сумісний помел шихти, перевезення вогнетривів у контейнерах, пакетах, піддонах тощо. Освоєно виробн нових прогресивних видів вогнетривів, які дали змогу значно інтенсифікувати технологічні процеси в металург. промисловості.

М. О. Терещенко.

ВОГНЕТРИВКІ́ ГЛИ́НИ — глини, що їх використовують у виробництві *вогнетривких матеріалів*. Складаються переважно з мінералів: *каолініту*, монотерміту, іліту, *діаспору*. Вміст шкідливих компонентів має бути незначним (Fe_2O_3 не більше як 3—4%, TiO_2—1—2%, CaO—до 0,8%, SO_3—0,2—0,3%). Для В. г. характерна висока вогнетривкість — понад 1580°. Із збільшенням вмісту каолініту вогнетривкість глин зростає. В. г. використовують у виробництві цегли, тиглів, керамічних виробів, електрокераміки тощо. На Україні родовища В. г. є в Запоріз., Дніпроп. і Донец. областях.

ВОГНЕТРИ́ВКІ МАТЕРІА́ЛИ, вогнетриви — матеріали (вироби), що відзначаються значною (понад 1580° С) *вогнетривкістю*. Розрізняють В. м. власне вогнетривкі — з вогнетривкістю 1580—1770° С (динасові, кварцові, напівкислі, шамотні), високовогнетривкі — 1770—2000° С (високоглиноземисті, доломітові, карборундові, форстеритові, хромітові) та вищої вогнетривкості — понад 2000° С (магнезитові, хромомагнезитові, шпінельні, цирконієві, коксові, графітові, з чистих окисів та на основі безкисневих тугоплавких сполук). В. м. бувають з пластичних (що містять глини) і непластичних мас; випальні, безвипальні, плавлені і випиляні з гірських порід; особливо щільні (пористість менша за 3%), високощільні (10—20%), звичайні (20—30%) і теплоізоляційні, або легковагі (45—85%). Є вогнетриви формовані (напр., фасонна і норм. цегла, труби, плити) і неформовані (напр., порошки, розчини, обмазки, бетони). В. м. застосовують при спорудженні металургійних, скловарних, тунельних та ін. печей. З них виготовляють тиглі, реторти, деталі сталерозливних ковшів тощо. Див. також *Вогнетривких матеріалів промисловість*

ВОГНЕТРИ́ВКІСТЬ — властивість матеріалу (виробу) протистояти, не розплавляючись, діянню високих температур. Показником В. є т-ра, під впливом якої зразок-«конус» (у формі зрізаної тригранної піраміди, вис. якої 30, ребра—8—2 мм) розм'якшується і деформується так, що його вершина торкається поверхні підставки. Визначається порівнянням з В. стандартного конуса (піроскопа). В.— основна характеристика *вогнетривких матеріалів*.

ВОГНІ́ВКОВІ (Pyralididae) — родина *метеликів*. Тіло (розмах крил 1—5 см) тонке, ноги довгі, з добре розвиненими шпорами Передні крила трикутні або видовжені, задні широкі з короткою бахромою. Забарвлення яскраве і строкате з оксамитним блиском. Гусінь більшості видів В. розвивається в згорнутих листках, у стеблах, коренях та плодах різних рослин. Поширені повсюди. Відомо понад 40 тис. видів, з них в СРСР — 1500, зокрема в УРСР — 500. Багато В. відомі як шкідники с.-г. та лісових рослин. В умовах УРСР небезпечними шкідниками є *лучний метелик*, стебловий кукурудзяний метелик, ефестія млинова (Ephestia kühniella) та інші.

О. П. Кришталь.

ВОГНЯНА́ ЗЕМЛЯ́ — архіпелаг біля пд. окраїни Пд. Америки, від материка відокремлюється *Магелановою протокою*. Східна частина належить Аргентіні, західна — Чілі. До архіпелагу входять: о. Вогняна Земля (пл. 48 тис. км²) і багато невеликих островів і скель. Загальна пл. 72 тис. км². Поверхня переважно гориста (вис. до 2469 м). На схилах (до вис. 500 м) — листопадно-вічнозелені низькорослі ліси, вище — степова рослинність. На вершинах — льодовики. Осн. заняття населення — вівчарство, рибальство. Родовища нафти й газу. В. З. відкрив 1520 Ф. *Магеллан*.

ВОГО́НЬ — одна з сил природи, хімічне явище, що супроводиться виділенням тепла і світла. Справив величезний вплив на розвиток заг. культури людства, особливо науки і техніки. Користування В. археологічно засвідчене з найдавніших часів — у *архантропів*, зокрема у *синантропів*. Тривалий час використовували природний В. (від блискавок, вулканічних лав, самозагоряння дерев та ін. рослин тощо). Винайдення способу добування В. тертям сухого дерева сягає епохи *палеоантропів* (*неандертальців*), тобто часу бл. 100—40 тис. років тому. Вживався цей спосіб до поч. *залізного віку* (бл. 2,5—3 тис. років тому), коли був замінений добуванням В. з кременю за допомогою залізного (сталевого) кресала (огнива) і трута. Добування кресалом тривало аж до винайдення сірників (з'явилися лише в 19 ст.). Спершу В. використовувався для обігрівання й освітлювання природних (печерних) і штучних жител, приготування їжі, облавного полювання на тварин і захисту від хижих звірів, пізніше — для обробки дерева (випалювання човнів з колод), випалювання глини (виготовлення посуду і будівельних матеріалів), виплавляння і обробки металів, розчищання лісів під посіви. В. відіграв і значну соціальну роль в історії суспільства: добування його і зберігання згуртовувало давні людські колективи, а вогнища були центрами їхніх госп. і громад. життя та побуту. Важливе значення В. зумовило виникнення майже в усіх народів

Вовчок соняшниковий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — насінина.

Вовчуг польовий: *1* — гілка з квітками; *2* — корінь; *3* — плід з чашечкою.

Виробництво основних видів вогнетривких виробів в УРСР (тис. т)

Продукція	1940	1976
Вогнетривкі вироби,	1224	3834
у т. ч.		
алюмосилікатні	840	2636
динасові	384	318
магнезитові і хромомагнезитові	—	828
інші види	—	52

різноманітних вірувань і обрядів, пов'язаних з ним (див. *Вогнепоклонство, Зороастризм*). Пережитки шанування В. зберігалися довго і на Україні.

І. Г. Шовкопляс.

ВОГУ́ЛИ — застаріла назва народу *мансі*.

ВОДА́, оксид водню, H_2O — найпростіша найпоширеніша на Землі хімічна сполука водню з киснем. Оскільки є п'ять ізотопів водню і дев'ять кисню, може бути 135 ізотопних різновидів води, з яких дев'ять міститься у природній В., серед них — *вода важка*. В. є гол. складовою частиною *гідросфери*, що вкриває близько 360 млн. км², тобто 70,8% поверхні Землі. В.— безбарвна рідина без запаху і смаку. При норм. тиску т-ра твердження її 0°С, $t_{кип}$ 100° С. При твердненні об'єм В. збільшується. Найбільша густ. (при 3,98°С) дорівнює 1000,00 кг/м³, теплота плавлення 332,4 кДж/кг; теплота паротворення 2834,0 кДж/кг; критична т-ра 374,15° С; критичний тиск 221,43 бар; критична густ. 325,00 кг/м³; питома теплопровідність (Вт/м × ×град): льоду (0°С) ~ 2,340; води (45° С) 0,645; пари (100° С) ~ 0,0231; питома теплоємність (кДж × ×кг · град): льоду (0°С) 2,039; води (15° С) 4,187; в'язкість при 0°С дорівнює 1,792 · 10^{-3}, при 100° С — 0,284 · 10^{-3} Па·с. Деякі фіз. властивості В. (зокрема, зміна густини при нагріванні) є аномальними. Ця аномалія зумовлена полярністю молекул води і *водневим зв'язком* між ними. В.— термічно стійка. З багатьма хім. речовинами В. утворює *гідрати*. Сполуки В. з основними оксидами наз. основами, а з кислотними оксидами — к-тами. Лужні метали, напр. натрій, калій, магній, кальцій, розкладають В., виділяючи *водень* і утворюючи *гідроксиди*. В.— добрий розчинник багатьох речовин. Гази розчиняються у В. добре лише в тому разі, коли вони вступають з нею в хім. реакції. В природі В. перебуває в безперервному круговороті. Пара В. з поверхні океанів, морів, снігового покриву тощо надходить в *атмосферу*. У високих шарах атмосфери вона конденсується в дрібні краплі й випадає на землю у вигляді атм. опадів, а вони потрапляють у природні водойми, а також у грунт і гірські породи, живлячи грунтові й підземні води. Впливаючи механічно й хімічно на гірські породи, В. сприяє руйнуванню їх, утворюючи осадові відклади. В природній В. завжди є розчинені мінеральні солі. Найменше солей у дощових і снігових В., значно більше їх у прісних В. річок і озер. У В. океанів вони становлять 3,5% (гол. чин. хлориди натрію і магнію та сульфати магнію і кальцію). В. широко використовують у всіх галузях нар. г-ва, для сан. та госп.-побутових потреб.

У сучас. умовах бурхливого зростання пром. виробн., *урбанізації*, розширення с.-г. площ тощо питання про забезпеченість та збереження В. у ряді країн набуло особливої гостроти, стало однією з важливих соціально-екон. і наук. проблем. Капіталістичному суспільству притаманне хижацьке використання природних, зокрема водних, ресурсів. В СРСР та ін. соціалістичних країнах ведуться значні планомірні роботи щодо *охорони природи*, в т. ч. водних ресурсів, а також доцільного використання їх. Здійснюються заходи по комплексному й раціональному використанню та охороні земельних, водних і лісових ресурсів (див. *Водний кадастр, Водокористування, Єдиний державний водний фонд, Охорона вод*).

Проблема збереження і очищення В. водойм, морів і океанів має міжнар. значення. СРСР та ін. соціалістичні країни послідовно виступають за розвиток міжнар. співробітництва в галузі збереження і розумного використання ресурсів *біосфери*. Див. також *Водопостачання, Водне господарство, Очищення води, Водний баланс, Водні ресурси*.

Л. А. Кульський.

В. в організмі є середовищем, де відбуваються процеси обміну речовин. При нестачі В. порушуються процеси життєдіяльності рослин, тварин і мікроорганізмів. Проте в процесі еволюції деякі організми (див. *Посухостійкість рослин, Ксерофіти, Мезофіти*) пристосувалися до існування при нестачі В. Більшість тварин і людина, які довго можуть жити без їжі, швидко гинуть без В. Потреба дорослої людини у В. в середньому становить 2,5 л (питна В. та В., що надходить з їжею) на добу. Стільки ж В. виділяється з організму — з видихуваним повітрям, з потом, сечею, випорожненням та ін. За допомогою В. з організму видаляються шкідливі продукти обміну речовин. У рідині відбувається перетравлювання їжі та *всмоктування* харчових речовин. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

О. М. Федоров.

Санітарно-гігієнічні вимоги. В. за своїм фіз.-хім. та біол. складом різна і не завжди придатна для пиття та побутових потреб. В окремих випадках вона може стати джерелом як інфекційних, так і неінфекційних хвороб (при несприятливих для організму співвідношеннях вмісту у В. мікроелементів, а також якщо В. забруднена хім., радіоактивними та канцерогенними речовинами тощо). Нормативи доброякісності В. щодо хім. складу та вмісту збудників захворювань (гол. чин. кишкових) регламентовані ГОСТом «Вода питна» 2874—73 (див. також *Знезаражування води*). Удосконалена техніка водопостачання населення та *санітарна охорона водойм* забезпечують епідеміологічну безпеку щодо кишкових захворювань, доброякісність природного хім. складу, відсутність шкідливих домішок відходів пром. та с.-г. виробництв.

Н. М. Квітницька.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кульский Л. А. Теоретические основы и технология кондиционирования воды. К., 1971; Водний кодекс Української РСР. К., 1973; Кульский Л. А., Даль В. В. Проблемы чистой воды. К., 1974; Павлов А. Н. Геологический круговорот воды на Земле. Л., 1977.

ВОДА́ ВАЖКА́, HDO, D_2O — ізотопний різновид *води*, в якому один або обидва атоми звичайного водню ^1H замінені його важким ізотопом ^2H — *дейтерієм* D. У природній воді на один атом дейтерію припадає 5000—7000 атомів звичайного водню. Властивості В. в. відмінні від властивостей звичайної води: густина D_2O на 10,8%, а в'язкість — на 23,8% вищі (при 25° С) порівняно з H_2O; $t_{кип}$ 101,43° С, $t_{пл}$ = 3,813° С. В в. гірше розчиняє більшість речовин, уповільнює хім. реакції та біохім. процеси. В. в. застосовують як сповільнювач нейтронів у *ядерних реакторах*, як вихідний продукт для добування дейтерію та приготування мішеней для одержання швидких нейтронів. У природній воді міститься й незначна кількість (усього на Землі 19—20 кг) надважкої води, яка замість атомів ^1H містить його радіоактивний ізотоп ^3H — тритій Т. Воду, в якій атоми кисню ^{16}O замінені важкими ізотопами ^{17}O і ^{18}O, також наз. В. в. або важкокисневою. В СРСР уперше добув В. в. 1934 О. І. *Бродський* в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР.

Літ.: Бродский А. И. Химия изотопов. М., 1957.

О. Ф. Нємець.

ВОДЕВІ́ЛЬ (франц. vaudeville) — жанр драматичного твору і театральної вистави легкого комедійного змісту з музикою, куплетами й танцями. Оформився у Франції наприкінці 18 ст. В рос. та укр. драматургії В. зародився на поч. 19 ст. Авторами рос. В. були: О. *Грибоєдов*, М. *Хмельницький*, О. *Шаховської*, О. Писарєв, Ф. Коні, Д. Ленський, П. Каратигін, М. Некрасов та ін. Найпопулярніші укр. В.: «Москаль-чарівник» І. Котляревського (1819), «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом» В. Гоголя (Яновського, бл. 1813—14 або 1823—25), «Бойжінка» Г. Квітки-Основ'яненка (1841), «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» Д. Дмитренка (1850), «По ревізії» М. Кропивницького (1882), «По-модньому» М. Старицького (1887) та ін.

Літ.: Український водевіль. К., 1965.

ВО́ДЕНЬ (Hydrogenium), H — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 1, ат. м. 1,0079. Природний В. складається з 2 стабільних ізотопів: легкого В., або протію ^1H (99,9855%), і важкого В., або дейтерію ^2H або D (0,0145%). Штучно добуто радіоактивний ізотоп В.— тритій ^3H або Т та ^4H і ^5H. Англ. вчений Г. *Кавендіш* 1766 уперше одержав чистий В. і описав його хім. властивості. Вміст В. в земній корі — бл. 1%. В. входить до складу води, нафти, майже всіх органічних та багатьох неорганічних сполук. Вільний В. трапляється у вулканічних та деяких ін. природних газах. В.— безбарвний горючий газ, без запаху і смаку, $t_{пл}$ — 259,193° С, $t_{кип}$ — 252,77° С, $t_{крит}$ — 239,906° С при критичному тиску 12,797 атм. Густ. В. при т-рі 0° С і 1 атм дорівнює 0,08988 кг/м³. В.— найлегший з газів, має найбільшу швидкість *дифузії* й найбільший коеф. теплопровідності. В. енергійно взаємодіє при нагріванні з киснем, галогенами й сіркою, утворюючи воду, галогеноводні й сірководень. При нагрі-

ванні з азотом (при наявності каталізаторів і під тиском) В. дає аміак; з активними металами утворює *гідриди*. В техніці В. одержують з природних газів, а також електролізом води, в лабораторіях — взаємодією розведеної сірчаної к-ти з цинком або цинку чи алюмінію з концентрованим розчином лугу. В. застосовують для синтезу аміаку, добування металів з їхніх оксидів, для реакцій *гідрогенізації*, синтезу метанолу, для зварювання та різання металів тощо *В. Л. Павлов.*

В в о р г а н і з м і. Організм людини і тварин містить бл. 10% В. Основна маса його перебуває в зв'язаному стані у вигляді різних сполук, серед яких найбільш поширена — вода В.— неодмінна частина всіх органічних сполук. Входить до складу *білків, нуклеїнових кислот, жирів, вуглеводів* та ін. За участю атомів В. в організмі відбуваються численні *окислювально-відновні реакції*.

О. М. Рожманова.

Літ.: Лук'янчиков В. С. Елемент № 1. К., 1970; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1. М., 1973; Глинка Н. Л. Общая химия. Л., 1977.

ВО́ДИ НАВКОЛОПЛІ́ДНІ — рідина, що заповнює навколоплідний міхур у вищих хребетних тварин і людини. Утворюється внаслідок секреторної діяльності епітеліальних клітин *амніона*. В. н.— світла прозора рідина, яка містить білок, жир, виноградний цукор, різні солі, гормони і радіоактивні речовини. Оточуючи плід з усіх боків, В. н. дають йому можливість вільно рухатись і правильно розвиватись, захищають від зовн. травм і забезпечують нормальний перебіг родового акту. Кількість В. н. залежить від строку вагітності. При *пологах* навколоплідний міхур розривається, а В. н. виливаються назовні Див. також *Плід*.

ВО́ДНА СТА́НЦІЯ — комплекс споруд на водоймі (річці, морі, озері) для занять з водного спорту: плавання, веслування, парусного, водномоторного. До складу В. с. входять: відкритий басейн, вишка і трамплін для стрибків у воду, місце (причал) для стоянки суден, елінг — приміщення для зберігання гребних човнів, яхт, буєрів та ін.; майданчики для підготовчих занять з плавання і спортивних ігор, *солярії*, трибуни для глядачів тощо.

ВО́ДНЕ ГОСПОДА́РСТВО — галузь, завданнями якої є вивчення, облік і планування комплексного використання та охорони водних ресурсів країни, а також боротьба зі збитками, заподіюваними внаслідок руйнівної дії води. Осн. завдання В. г.— забезпечити всі галузі нар. г-ва водою в необхідній кількості і відповідної якості. Споживачами води є населення, пром-сть, с. г. і комунальне г-во, водокористувачами — *гідроенергетика*, водний транспорт, рибництво тощо. Досвід СРСР показав, що найефективнішим є метод комплексного використання *водних ресурсів* для потреб різних галузей нар г-ва, заснований на принципах соціалістичного планування. Це дає змогу найраціональніше задовольняти потреби у воді кожної галузі нар. г-ва, оптимально поєднувати інтереси всіх водоспоживачів і водокористувачів (див. *Водокористування*). Раціональне розв'язання комплексних водогосп. проблем забезпечується докладними екон. і тех. розвідуваннями й дослідженнями району майбутнього *гідротехнічного будівництва* з урахуванням можливих змін у режимі поверхневих і підземних вод. При проектуванні водогосп. об'єктів одночасно намічаються і заходи по охороні природи.

Первістком рад. гідротех. будівництва був Волховський гідровузол (див. *Волховська ГЕС* імені В. І. Леніна). Важливими енергетично-транспортними комплексами стали *Дніпрогес* імені В. І. Леніна на Україні, Біломорсько-Балтійський канал, канал ім. Москви з каскадом гідроелектростанцій, Рибінська ГЕС на Волзі та ін. Пізніше було створено водогосподарські комплекси: Фархадський гідровузол і Чирчикський каскад у Середній Азії, Невинномиський канал на Пн. Кавказі, Мінгечаурський гідровузол в Азербайджані, Волго-Донський судноплавний канал ім. В. І. Леніна, реконструйовано Волго-Балтійський водний шлях та ін., які розв'язали ряд народногосп. завдань. Особливо великого розвитку набуло В. г. в післявоєнні роки, коли Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов про будівництво великих комплексних гідровузлів на Волзі, Дніпрі, ріках Сибіру, в р-нах Серед. Азії та ін. Осн. компонентами водних ресурсів країни є річковий стік та запаси підземних вод. Поверхневий середньорічний стік річок Рад. Союзу дорівнює 4700 км³, запаси підземних вод становлять 1100 км³, по УРСР — відповідно 83,5 км³ і 15,2 км³. В зв'язку з нестачею водних ресурсів в окремих районах країни виникає необхідність регулювати стік великих і середніх річок (для чого створюють водосховища), перерозподіляти його між басейнами й транспортувати воду на великі віддалі. Так, напр., по *Каракумському каналу* імені В. І. Леніна води Амудар'ї перекидаються в басейн Мургабу і Теджену, з введенням в експлуатацію каналу Іртиш—Караганда почалося перекидання вод річок бас. Пн. Льодовитого ок. в посушливі райони Казахстану.

В УРСР здійснено значні водогосп. роботи по регулюванню стоку річок Насамперед збудовано великі водосховища на Дніпрі — Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське й Каховське з корисним об'ємом 18,4 млрд. м³, що дало змогу на Півдні республіки здійснювати зрошування земель, забезпечити водою потреби значної кількості промислових підприємств і населених пунктів, розташованих у бас. Дніпра, а також здійснити подавання води в найменш забезпечені водою райони — Донбас, Криворіжжя і Крим. *Дніпровський каскад ГЕС* забезпечив використання гідроенергії Дніпра та створення глибоководного судноплавного шляху в нижній і середній течії Дніпра заг. довжиною 1023 км. За роки післявоєнних п'ятирічок збудовано водосховища й на багатьох середніх і малих річках у лісостеповій і степовій зонах республіки. В УРСР широкого розвитку набуло будівництво каналів комплексного призначення для перерозподілу водних ресурсів між басейнами річок. Збудовано *Сіверський Донець — Донбас канал* та *Дніпро—Кривий Ріг канал* для водопостачання Донбасу та Криворіжжя, Інгулецький канал — для зрошування 70 тис. га земель і водопостачання м. Миколаєва. В 1975 введено в дію першу чергу *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України від Каховки до Керчі завдовжки 400 км, що забезпечило зрошування 185 тис. га земель і подавання дніпровської води в міста Керч і Феодосію, а також водопостачання населених пунктів по трасі каналу. Закінчується (1978) будівництво першої черги *Дніпро—Донбас каналу* (263 км) для водопостачання Донбасу, забезпечення водою Харкова і зрошування 165 тис. га земель у зоні каналу та Каховського каналу завдовжки 125 км для зрошування й водопостачання г-в Херсон. і Запоріз. обл. Все настійнішою стає потреба перекинути частину стоку Дунаю в Дніпро, збільшити водні ресурси України за рахунок перекриття Дніпро-Бузького і Дністровського лиманів і підвищення водовіддачі водосховищ Дніпровського каскаду ГЕС. Здійснення цих заходів у цілому має задовольнити потребу республіки у воді на перспективу до 2000 р.

Одним з осн. завдань В г є охорона вод від забруднювання пром. і побутовими стоками. На з-дах і ф-ках споруджуються і реконструюються очисні споруди (див. *Водоочищення*). По УРСР понад 70 тис. га земель (1976) зрошуються стічними водами, які пройшли механічне і біологічне очищення. Великі заходи проводяться по раціональному використанню підземних вод.

Відносини між В. г. та іншими галузями, що виникають у зв'язку з використанням вод, регулюються водним законодавством СРСР і союзних республік, а також водними кодексами союзних республік (див. наприклад, *Водний кодекс УРСР*). В країні передбачено провести наукові дослідження і здійснити на цій основі проектні проробки, пов'язані з проблемою перекидання частини стоку північних і сибірських рік у Середню Азію, Казахстан і в басейн ріки Волги; прискорити впровадження досягнень науки і техніки в *меліорацію;* забезпечити дальшу індустріалізацію водогосподарського будівництва і експлуатаційних робіт, застосування прогресивної техніки поливу, автоматизацію і механізацію управління меліоративними системами; ефективніше використовувати водні ресурси, поліпшити технічний стан діючих меліоративних систем. По УРСР передбачено почати будівництво Дунай—Дністровської та продовжити роботу по будівництву Каховської зрошувальних систем; почати під-

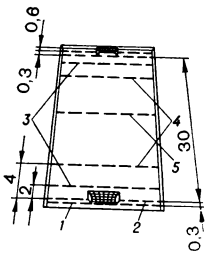

Водне поло. Майданчик для гри: *1* — лицьова лінія; *2* — лінія воріт; *3* — двометрова лінія; *4* — чотириметрова лінія; *5* — середня лінія.

готовчі роботи по будівництву Приазовської зрошувальної системи; завершити будівництво перших черг каналу Дніпро—Донбас і *водоводу* до м. Харкова, почати будівництво другої черги Північно-Кримського каналу.

В липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці. В постанові, зокрема, вказано на необхідність прискорити впровадження наук. розробок, нових прогресивних технологій виробн., які б сприяли ефективному використанню водних ресурсів.
Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Водогосподарські проблеми на Україні. К., 1972; Меліорація і водне господарство Української РСР. К., 1976. *М. А. Гаркуша.*

ВО́ДНЕ ПО́ЛО, ватерполо — командна спортивна гра з м'ячем на воді. Відбувається на водному майданчику 30 × 20 м з глиб басейну не менш як 2 м. На коротких боках поля укріплюються ворота 3 × 0,9 м. У грі, яка триває 20 хв чистого часу (з 3 перервами по 2 хв), беруть участь 2 команди по 7 чол. кожна. Виграє команда, що забила більшу кількість м'ячів у ворота суперників. В. п. з'явилось у Англії в кін. 19 ст. У 1900 В. п. включено до програми Олімпійських ігор. У Росії у В. п. грають з 1908. З 1925 провадяться чемпіонати СРСР. З 1948 рад. ватерполісти — члени Міжнар. аматорської федерації плавання (ФІНА). Збірна команда рад. ватерполістів — чемпіони Олімпійських ігор (1972), світу (1975) і Європи (1966, 1970). Серед рад. олімпійських чемпіонів — укр. ватерполіст О. Баркалов; серед чемпіонів світу — О. Захаров і В Рожков. Команда України — чемпіон з В. п. 5-ї Спартакіади народів СРСР

ВО́ДНЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з *водокористуванням*. Рад. В. п. базується на праві держ. власності на води, закріпленому в Конституції СРСР (ст. 11). Ця власність визначає зміст і характер норм В. п., спрямованих на забезпечення планового і комплексного водокористування в інтересах усього суспільства. Регулюючи порядок і умови використання *єдиного державного водного фонду*, норми В. п. мають своїм завданням забезпечити раціональне використання вод і охорону їх від забруднювання, засмічування та вичерпання, запобігати шкідливому діянню води і ліквідувати наслідки його, а також охороняти права підприємств, установ і громадян. Осн джерелами В. п. є *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і водні кодекси союзних республік, у т. ч. *Водний кодекс УРСР*. В. п. ін. соціалістичних країн за своїми завданнями і принципами аналогічне рад. В. п. Осн. його джерелами є, як правило, комплексні природоохоронні закони та галузеві акти водного законодавства. В основі В. п. капіталістичних країн лежить концепція «нічиєї» власності на проточні води та приватної власності на замкнуті водойми, яка в поєднанні з правом приватної власності на землю практично відкриває шлях до безконтрольної експлуатації водних ресурсів підприємцями.
А. І. Пшеничний.

ВОДНЕ́ВИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид взаємодії, який виникає при наявності в системі полярного зв'язку А—Н (А — атом електронегативного елемента: кисню, азоту, галогенів, Н — атом водню) та ін. електронегативного атома В. Позначається В. з А—Н.. В. В. з. може бути внутрішньомолекулярним (мал. 1) або міжмолекулярним (мал. 2). Енергія В. з. досягає величини порядку 10 ккал/моль. В. з. дуже поширений і зумовлює фіз.-хім. властивості багатьох систем, зокрема *асоціацію* молекул і підвищення т-ри плавлення і кипіння багатьох речовин. В. з. відіграє важливу роль у біохім. процесах, оскільки визначає макроструктуру *білків* та *нуклеїнових кислот*. Властивості В. з. не можна пояснити, виходячи з класичних електростатичних взаємодій. Уявлення про В. з. істотно доповнюються квантовою теорією *хімічного зв'язку*. *Л. І. Савранський.*

Водневий зв'язок.

ВОДНЕ́ВИЙ ПОКА́ЗНИК, pH — десятковий логарифм концентрації (або активності) водневих іонів, взятий з протилежним знаком: $pH = -\lg [H^+]$. В. п. характеризує кислотність розчинів. У нейтральному середовищі pH = 7, у лужному pH > 7, у кислому pH < < 7. В. п. визначають електрохім. способом і за допомогою кислотно-осно́вних індикаторів. При експериментальному визначенні pH вимірюють фактично *активність* водневих іонів, яка лише в розведених розчинах дорівнює їхній концентрації (на практиці ці поняття часто не розрізняють). За допомогою В п. зручно позначати концентрацію водневих іонів, яка відіграє велику роль у біохімічних процесах, у хім. технології тощо.
Літ.: Измайлов Н. А. Электрохимия растворов. М., 1976; Бейтс Р. Г. Определение pH. Теория и практика. Пер. с англ. Л., 1972. *А. Т. Пилипенко.*

ВОДНЕ́ВІ БАКТЕ́РІЇ — *бактерії*, що одержують необхідну для життя енергію за рахунок окислювання молекулярного водню (див. *Хемосинтез*). Окислювання водню В. б. відбувається за такою схемою: $2H_2 + O_2 = 2H_2O + 138$ кал. В. б. — *аероби*, розвиваються на мінеральному і органічному субстраті (тобто є *міксотрофами*); належать до різних систематичних груп бактерій. Здатність В б використовувати в процесі окислювання водню менше кисню, ніж його виділяється під час *електролізу* води, запропоновано застосовувати для регенерації повітря в кабіні космонавтів.

ВО́ДНИЙ БАЛА́НС — співвідношення між надходженням і витратами *води* (з урахуванням її запасів) за певний інтервал часу для будь-якого об'єкта. В. б. земної кулі характеризується рівнянням, за яким кількість *опадів атмосферних*, що випадають на поверхню океанів і суходолу (1020 мм), дорівнює сумарному випаровуванню з поверхні океанів (880 мм) і суходолу (140 мм). В. б. для будь-якої території суходолу за багаторічний період виражається рівнянням, за яким кількість атмосферних опадів, що випадають на поверхню суходолу, дорівнює сумі величин випаровування і стоку з тієї самої поверхні. Пересічні багаторічні значення елементів В. б. для території СРСР: атм опади — 531 мм, випаровування — 333 мм, стік води — 198 мм. Дані для складання В. б. одержують внаслідок

Середні багаторічні значення елементів водного балансу для території УРСР

Територія	Атмосферні опади, мм	Випаровування, мм	Стік, мм
УРСР (в цілому)	609	526	83
Полісся	654	561	93
Лісостеп	635	542	93
Степ	496	473	23
Українські Карпати	1142	600	542
Кримські гори	563	465	98

спостережень на гідрометеостанціях. Аналіз цих даних має велике значення для розв'язання питань водопостачання та ін. госп. розрахунків.
Літ.: Великанов М. А. Водный баланс суши. М., 1940; Водные ресурсы и водный баланс территории Советского Союза. Л., 1967; Онуфриенко Л. Г. Водные ресурсы и баланс вод Украины и Молдавии. В кн.: Вопросы гидрологических прогнозов и расчетов. М., 1969. *Л. Г. Онуфрієнко.*

ВО́ДНИЙ КАДА́СТР — зведення систематизованих відомостей про водні ресурси країни. Включає дані, що характеризують річки, озера, болота, моря, льодовики та підземні води за кількісними і якісними показниками, реєстрацію водокористувань, а також дані обліку використання вод В. к. застосовують для оцінки *водних ресурсів* та складання планів забезпечення потреб різних галузей нар. г-ва при проведенні водогосп. заходів. В. к. складається з трьох розділів (поверхневі води, підземні води, використання вод). Порядок ведення Державного В. к. СРСР встановлює Рада Міністрів СРСР. Роботи по складанню повного В. к. СРСР, розпочаті 1931, тривають.

ВО́ДНИЙ КО́ДЕКС УРСР (ВК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому відповідно до *Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* систематизовано норми *водного права*, що діють на території УРСР. Затверджений 9.VI 1972 Верховною Радою УРСР; введений у дію з 1.XI 1972. Складається з вступної частини, 6 розділів і 31 глави, які об'єднують 148 статей. 1-й розділ містить заг. положення водного законодавства УРСР Осн. з них є положення, які закріплюють виключне право держ. власності на води і визначають поняття *єдиного державного водного фонду*, зав-

дання водного законодавства, компетенцію органів держ. влади і держ. управління в галузі використання і охорони вод, а також контролю за цим. 2-й розділ містить норми, що встановлюють правила *водокористування*, зокрема його види, порядок і умови надання водних об'єктів у користування. Норми цього розділу визначають і особливості водокористування для певних нар.-госп. та ін. цілей (напр., для питних, побутових та ін.). 3-й розділ регламентує заходи щодо охорони вод від забруднювання, засмічування і вичерпання, а також щодо запобігання їхньому шкідливому діянню. 4-й розділ визначає порядок держ. обліку і планування використання вод. Розділ 5-й встановлює правила вирішення спорів про водокористування. Розділ 6-й містить положення про відповідальність за порушення водного законодавства.

ВО́ДНИЙ РЕЖИ́М ГРУ́НТУ — сукупність явищ, пов'язаних з надходженням, витратами, переміщенням і зміною стану вологи в грунті. В. р г залежить від кліматичних та погодних умов, властивостей і умов залягання грунту, характеру його рослинного покриву, а на орних землях — від біол. особливостей культурних рослин і агротехніки вирощування їх. Осн. джерелом поповнення води у грунті є атм. опади. На Україні їх найбільше (550—700 мм) випадає в пн. і зх. областях і значно менше (300—400 мм) в пд. і пд.-сх Не вся кількість опадів, яка здатна впливати на В. р. г., потрапляє в грунт: частина їх затримується надземними органами рослин і випаровується в атмосферу, а частина витрачається на поверхневий стік. Нагромадження і утримання води грунтом залежить і від його фіз. та водних властивостей, зокрема водопроникності, *вологоємності* грунту та його водопідіймальної здатності (властивості грунту піднімати вологу у верхні горизонти). Наявність води в грунті є однією з найважливіших умов *родючості грунту*. Нестача води в грунті, як і надмірне зволоження його, негативно позначається на розвитку рослин і значно знижує врожай. Створення сприятливого для культурних рослин В. р. г. є одним з осн. завдань *землеробства*. Враховуючи особливості В. р. г., застосовують відповідні заходи щодо його поліпшення і регулювання. Збільшення запасів вологи в грунті забезпечують *агролісомеліорацією*, зрошенням ланів, застосуванням відповідних способів обробітку та боротьби з *ерозією грунту*.

Для зниження надмірних запасів вологи в грунті застосовують гончарний дренаж (див. *Меліорація*), вузькозагінну оранку в напрямі схилу, гребеневі посіви тощо.

Літ.: Докучаєв В. В. Наші степи колись і тепер. К.—Х., 1949; Справочник агрогидрологических свойств почв Украинской ССР. Л., 1965; Роде А. А. Основы учения о почвенной влаге, т. 1—2. Л., 1965—69; Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977; Козин М. А. Водный режим почвы и урожай. М., 1977.

І. Г. Захарченко.

ВО́ДНИЙ РЕЖИ́М РОСЛИ́Н — постійний водообмін між рослинами та навколишнім середовищем, завдяки якому рослини забезпечуються водою в кількості, необхідній для їхньої нормальної життєдіяльності. В. р р. здійснюється шляхом поглинання води коренями рослин з грунту, при чому розвивається *кореневий тиск* силою 2—4 ат і навіть більше (т. з. нижній кінцевий двигун водної течії), пересування і розподілу води в рослині та *транспірації* (випаровування), внаслідок якої в клітинах листків виникає сисна сила, що сприяє підійманню води від кореня до листя (т. з верхній кінцевий двигун водної течії). Рослини за *вегетаційний період* випаровують велику кількість води (напр., одна рослина кукурудзи — до 200 кг) і потребують у кожній фазі розвитку певної кількості води, що забезпечує *тургор* (стан напруження клітинної оболонки) та високу інтенсивність фізіолого-біохімічних процесів. Нестача води в грунті та посилена транспірація спричинюються до змін у В р. р., які призводять до в'янення рослин, порушення перебігу процесів синтезу, а потім до відмирання рослин. Щоб запобігти утворенню водного дефіциту у рослин, покращити умови В. р. р. та одержувати високі й сталі врожаї, вживають ряд заходів, спрямованих на нагромадження, зберігання і раціональне використання вологи в грунті, створюють полезахисні лісові смуги, впроваджують зрошення посівів с.-г. культур тощо. *С. І. Слухай.*

ВО́ДНИЙ ТРА́НСПОРТ — див. *Морський транспорт. Річковий транспорт.*

ВО́ДНИК (Vodnik) Валентин (3.II 1758, Згорня-Шишка — 8.I 1819, Любляна) — словенський поет, діяч національного відродження, просвітитель. Один з основоположників словен. л-ри. Почав друкуватися 1781. Видавав нар. календарі («Великі святці», 1795—97; «Малі святці», 1798—1806). У 1797—1800 редагував першу словен. газету «Люблянске новіце...» («Люблянські новини...»). Автор багатьох поем, військ. пісень, сатиричних байок, загадок (збірки «Пісенні спроби», 1806 — перша друкована поетична збірка словен. мовою; «Пісні народного ополчення», 1809), у яких широко використав нар. творчість. В оді «Відроджена Іллірія» (1811) вітав початок нац. відродження Словенії Перу В. належить кілька шкільних підручників, зокрема граматики словен. мови.

«ВО́ДНИК» — всесоюзне добровільне спортивне товариство, що об'єднує спортсменів — працівників річкового та морського транспорту. Створене 1938 внаслідок об'єднання добровільних спортивних товариств «Моряк» та «Вимпел». Спортсмени т-ва «В.» — одні з найсильніших в СРСР в плаванні, гребному та парусному спорті.

ВО́ДНІ РЕСУ́РСИ — поверхневі і підземні води відповідної території, що використовуються або можуть бути використані для потреб нар. г-ва. До В. р. відносять щорічно поновлювані поверхневі води і запаси підземних вод, які поновлюються дуже повільно. Найбільше практичне значення мають поверхневі води. Поверхневий середньорічний стік на Землі становить 47 тис.км³, у Рад. Союзі—4700 км³, у т. ч. на Україні (без стоку прикордонних рік Дунаю, Тиси, Пруту, Бугу) — 83,5 км³, а в маловодний рік — 53,2 км³. Понад 47% поновлюваних вод. ресурсів формується за межами республіки. Із заг. кількості В. р. України бл. 4 км³ припадає на вікові запаси підземних прісних вод. Інтенсивний розвиток пром-сті і с. г., зростання населення, іригація, *меліорація* земель тощо значно впливають на стан В. р. За 1966—76 в республіці споживання чистої води зросло більш ніж у два рази. На одного жителя в республіці припадає 1 тис. м³ прісної води, в той час як у цілому по СРСР — 18 тис. м³. Тому такого великого значення набуває проблема комплексного використання В. р. У 1963—65 ін-ти «Укрдіпроводгосп» та «Укргідропроект» розробили Генеральну схему комплексного використання й охорони водних ресурсів у республіці, а також регіональні схеми. На основі їх проводять роботи щодо регулювання річкового стоку, перекидання частини його в посушливі райони за допомогою зрошувальних систем та ін. З метою збільшення В. р. у республіці поряд з раціональним використанням їх передбачено спрямувати частину води з Дунаю до пд. районів УРСР і Молд. РСР, а також води з пн. річок — у бас. Дніпра. В умовах обмежених В. р. великого значення набуває охорона їх від виснаження та забруднення. В 1970 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік». У 1972 затверджено *Водний кодекс УРСР*. На Україні широко розгорнулося будівництво очисних споруд і систем оборотного водопостачання. В СРСР, зокрема на Україні, значну увагу приділяють також охороні підземних вод. У 1959 Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про посилення державного контролю за використанням підземних вод і про заходи по їх охороні». Відповідна постанова прийнята і в УРСР. У липні 1978 Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС». Див. також *Водне господарство*.

Літ.: Львович М. И. Мировые водные ресурсы и их будущее. М., 1974.

О. О. Русинов.

ВО́ДНІ ТА ПІЩА́НІ КУЛЬТУ́РИ — метод вирощування рослин на рідкому (водному) поживному середовищі або в спеціально обробленому кварцовому піску з додаванням (у певному співвідношенні) солей, необхідних для живлення рослин. Щоб запобігти перегріванню кореневої системи та діянню на неї світла, посудини, в яких вирощують рослини, обгортають спочатку чорною, а потім білою тканиною. Посудини з рослинами вміщують у спец., т. з. вегетаційні, бу-

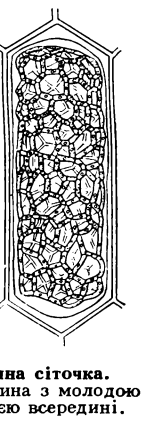

Водяна сіточка. Клітина з молодою колонією всередині.

Водяна сосонка.

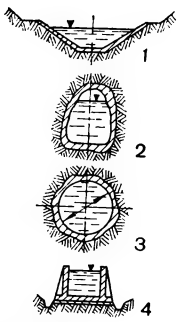

Водоводи:
1 — канал; 2 — безнапірний тунель; 3 — напірний тунель; 4 — лотік.

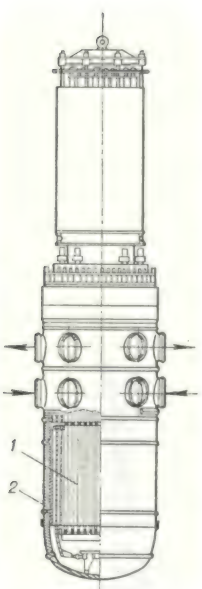

Водо-водяний реактор енергетичний з водою під тиском: *1* — активна зона з тепловидільними елементами; *2* — корпус (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

диночки зі скляними стінами й дахом. При застосуванні методу піщаних культур насіння висівають в пісок. Для водних культур використовують пророщене насіння, яке закріплюють у посудинах з водою на кришках спец. конструкції за допомогою вати. Для постачання рослин киснем у водних культурах водяне середовище щодня продувають повітрям. Застосування В. та п. к. дозволяє регулювати концентрацію і склад поживних речовин, реакцію середовища, осмотичний тиск тощо, що має значення для розв'язання питань живлення, росту і розвитку рослин. Див. також *Гідропоніка*.

ВО́ДНІ ШЛЯХИ́ — водні простори, які використовуються для судноплавства і сплаву лісу. В. ш. бувають зовнішні і внутрішні; за характером використання — судноплавні й сплавні. До зовн. В. ш. відносять океани, зовн. моря, затоки та ін. Внутр. В. ш. розподіляються на природні (внутр. моря, озера й річки) і штучні (шлюзовані річки, судноплавні канали, водосховища). У зв'язку з порівняно незначними експлуатаційними витратами В. ш. більш економічні для перевезення вантажів і пасажирів, ніж ін. види шляхів. Див. також *Морський транспорт, Річковий транспорт*.

ВО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЕ́КТНО-РОЗВІ́ДУВАЛЬНИЙ І НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Укрдіпроводгосп — установа М-ва меліорації та водного г-ва УРСР. Організований 1936 у Києві на базі Проектно-розвідувальної контори Укрмеліотресту Нар. комісаріату зем. справ УРСР. У складі ін-ту розвідувальна, проектна та наук. частини, що об'єднують понад 50 відділів; філіали у мм. Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську, Луцьку, Ровно, Сімферополі, Черкасах, Херсоні, Чернігові. Ін-т розробляє проекти зрошувальних та осушувальних систем, гідротех. споруд, систем с.-г. водопостачання, водосховищ тощо. Разом з ін. установами видає (з 1972) наук.-тех. зб. «Мелиорация и водное хозяйство». *Б. П. Карук.*

ВОДНОЛИ́ЖНИЙ СПОРТ — вид спорту, що полягає в русі спортсмена по воді на водних лижах за допомогою буксирувального катера. В. с. почав розвиватися в 20-х рр. 20 ст.; перший чемпіонат світу відбувся у Франції в 1949. Змагання проводяться з трьох видів сучас. водолижного триборства: зі слалому, стрибків з трампліна та фігурного катання. Слаломна дистанція 235 м з поворотами, позначеними шістьма буями. За пропуск буя нараховується штрафний час. Для стрибків використовують трамплін завдовжки 6—6,5 м, завширшки 1,8 м, заввишки 1,8 (для чоловіків) і 1,5 м (для жінок). Фігурне катання проводять за вільною програмою. З 1958 в СРСР відбуваються змагання з В. с., з 1965 — щорічні всесоюзні чемпіонати. У 1964 організована Всесоюзна федерація водолижного спорту; 1976 вона стала членом Всесвітнього союзу водолижного спорту (створений 1946). *І. В. Соколов.*

ВО́ДНО-МОТО́РНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає різні змагання і туризм на моторних суднах. Судна поділені на типи, а типи — на класи (див. табл.). Гонки проводяться по замкнених (кільцевих) трасах, позначених буями, зі стартом та фінішем у тому самому місці. Змагання проводяться між суднами однієї категорії. Розрізняють такі основні види водно-моторних змагань: змагання на швидкість (на 1 км з ходу по прямій) та на дистанції 5, 10, 15 миль (відповідно 8,0465 км, 16,0930 км, 24,1395 км). В.-м. с. зародився на поч. 20 ст. в Європі, Америці й Австралії. В Росії перші гонки на моторних суднах відбулися у Петербурзі в 1904. У 1925 в СРСР (Москва) створено секцію В.-м. с. З 1956 щороку проводиться командна першість СРСР з В.-м. с. Збірна команда України — неодноразовий призер чемпіонату країни. Серед чемпіонів країни—українські спортсмени Ю. Любомудров (1956, 1958, 1960, 1963, 1965), М. Василенко (1969, 1974), Е. Голубицький (1973—74, 1977), Є. Ковальов (1976), В. Кусков (1976—77). В.-м. с. в СРСР керує Федерація водно-моторного спорту, що входить до Бюро федерацій військово-тех. видів спорту ДТСААФ і з 1969 — до Міжнародного союзу водно-моторного спорту (УІМ).

Основні типи та класи моторних суден, прийняті в СРСР

Тип	Клас	Робочий об'єм двигуна, см³
Глісери	*R*1	до 1000
	*R*2	1000—1500
	*R*4	1500—2500
Моточовни	*S*A	175—250
	*S*B	250—350
	*S*C	350—500
Скутери	OI	до 175
	OA	175—250
	OB	250—350
	OC	350—500

ВО́ДНО-СОЛЬОВИ́Й О́БМІН — сукупність процесів *всмоктування*, розподілу, споживання і виділення води та солей в організмі тварин і людини. В організм наземних тварин і людини вода та солі надходять при питті або з їжею. Деяка кількість води утворюється в самому організмі при окисленні ряду речовин (жирів, білків, вуглеводів). Вода розноситься кров'ю або лімфою по тілу і затримується в різних органах. Як депо води в організмі істотне значення мають м'язи та шкіра. Виділяється вода з організму (у вигляді розчину, який містить солі) через *видільну систему, дихання органи*, через шкіру тощо. Солі організму впливають на затримку води в крові і тканинах. За їх рахунок створюється в клітинах *осмотичний тиск*. Позаі внутрішньоклітинний сольовий склад різний. У клітинах переважають іони K^+, Mg^{++} та сульфати, поза клітинами — Na^+, Ca^{++}, Cl^-. Ця різниця підтримується в осн. діяльністю *мембран біологічних*. В організмі існують сольові депо: печінка та кісткова тканина. Водний обмін тісно пов'язаний з мінеральним, тому й наз. В.-с.о. Регулюється В.-с. о. нервово-гормональним шляхом (див. *Нейрогуморальна регуляція*) і забезпечує сталість внутр. середовища організму (*гомеостаз*).

ВО́ДНЮ ПЕРОКСИ́Д, водню перекис, H_2O_2— сполука водню з киснем. Безбарвна, сиропоподібна рідина, густ. 1470 кг/м³, $t_{пл}$ — 0,43° С, $t_{кип}$ 150,2° С, змішується у всіх співвідношеннях з водою, спиртом і етиловим ефіром. В. п.— слабка кислота, нестійка; для надання стійкості при зберіганні додають фосфорну к-ту або пірофосфат натрію. В. п.— сильний окислювач, легко віддає активний кисень (при нагріванні—з вибухом). Може виявляти властивості відновника. В. п. одержують *електролізом* сірчаної к-ти або з пероксидів металів дією к-т. Використовують в органічному синтезі, для відбілювання тканин, вовни, хутра, для консервування; в медицині — 3%-ний розчин — для дезинфекції. *Ю. П. Назаренко.*

ВОДОБІ́Й — масивна частина кріплення річища, що захищає дно за водоскидною *греблею* від динамічної дії потоку. Залежно від типу греблі і грунту, який захищають, В. роблять у вигляді бетонної плити, в дерев'яних греблях будують дерев'яні підлоги. Щоб посилити

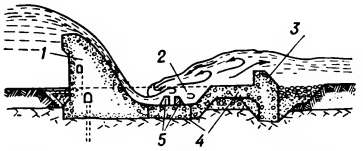

Водобій: *1* — гребля; *2* — водобійний колодязь; *3* — водобійна стінка; *4* — водобій; *5* — гаситель енергії потоку.

гасіння енергії потоку, в межах В. (мал.) розміщують водобійні колодязі, водобійні стінки та спец. гасителі його енергії (напр., шашки).

ВОДОБОЯ́ЗНЬ — інфекційне захворювання. Те саме, що й *сказ*.

ВОДОВІ́Д — споруда, якою переміщують воду від місця забирання до місць споживання. Розрізняють В. енергетичні — турбінні (подають воду на робочі колеса турбіни) і дериваційні (див. *Дериваційна гідроелектростанція*), якими вода надходить до гідроелектростанцій, а також зрошувальні та систем водопостачання. В. (мал.) бувають наземні (*канали, лотоки*) і підземні (*трубопроводи, гідротехнічні тунелі*); напірні і безнапірні. В. споруджують із сталі, залізобетону, азбестоцементу, дерева тощо.

ВОДОВІДДА́ЧА — властивість гірської породи, насиченої водою, віддавати певну кількість її при наявності вільного стоку. Величина В. визначається відношенням об'єму води, яка стікає, до об'єму породи, що вміщує воду, і залежить від розмірів частинок, тріщинуватості і закарстованості гірських порід (див. *Карст*). Визначення величини В. необхідне при гідрогеологічних розрахунках.

ВО́ДО-ВОДЯНИ́Й РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до

ланцюгової *ядерної реакції* поділу, і *теплоносієм* є вода; вид *теплового реактора*. Являє собою заповнений водою циліндричний корпус з компактною *активною зоною*, що містить *тепловидільні елементи*. *Ядерним пальним* В.-в. р. є двоокис урану, збагачений ізотопом ^{235}U (2—5%). Розрізняють В.-в. р. енергетичні і дослідні. Деякі енерг. В.-в. р. (мал.) діють під тиском з примусовою циркуляцією води, т-ра якої менша за т-ру кипіння. З таких В.-в. р. вода надходить у *парогенератор*, де охолоджується, віддаючи тепло воді другого (паротурбінного) контуру. Є енерг. В.-в. р. з кипінням води в активній зоні і *сепарацією* пари в самому реакторі або поза ним. Пара з такого реактора безпосередньо надходить у турбіну. В.-в. р. малогабаритні, нескладні й надійні в експлуатації, у них висока питома потужність. Недоліки В.-в. р.: істотне захоплювання нейтронів воднем, необхідність збагачувати пальне ізотопом ^{235} U. В.-в. р. великої потужності застосовують на атомних електростанціях, В.-в. р. малої потужності (менше 100—150 МВт) — на суднах та пересувних енерг. установках. Дослідні В.-в. р.— басейнового типу з природною або примусовою циркуляцією води без тиску. В СРСР перші трансп. В.-в. р. встановлено (1959) на атомному криголамі «Ленін», перший енерг. В.-в. р. встановлено (1964) на Нововоронезькій АЕС. Потужність серійних В.-в. р. 440 та 1000 МВт. *В. Б. Климентов.*

ВОДОВО́ЗОВ Василь Іванович [27.IX (9.X) 1825, Петербург — 17(29).V 1886, там же] — російський педагог і методист-словесник, послідовник К. Д. *Ушинського*. З 1847 викладав у навч. закладах Варшави та Петербурга. В 60-х рр. керував недільною школою в Петербурзі. Осн. методичні праці: «Словесність у прикладах і розборах» (1868), «Книга для початкового читання» (ч. 1, 1871; ч. 2, 1879), «Книга для вчителів» (1871) та ін. В. цікавився укр. л-рою, пропонував учителям словесності використовувати твори Т. Шевченка й Марка Вовчка.

ВОДОДІ́Л — простір, який розділяє суміжні водні системи. Лінія, що розділяє стік води по протилежних схилах, наз. вододільною. Вона здебільшого збігається з найвищими відмітками місцевості. Розрізняють головний В. Землі (між басейнами Атлантичного і Пн. Льодовитого та Індійського і Тихого океанів) і другорядні В. (між окремими морями, озерами, річками).

ВОДОЗАБІ́РНА СПОРУ́ДА, водозабір — гідротехнічна споруда, якою забирають воду з джерела живлення (наземного або підземного) у *водовід*. Розрізняють В. с. (мал.) безгребельні, що забирають воду з водотоку, не підпертого *греблею*, і гребельні; поверхневі (ними забирають воду з поверхневих шарів водотоку) і глибинні. Безгребельні поверхневі В. с. бувають берегові — ділянка відкритого *каналу*, що відходить від річки, з регулятором (т. з. головною спорудою) і *гідротехнічними затворами;* шпорні (на річках із значною швидкістю течії) — із шпорою-дамбою, висунутою в річище; ківшові — з широким басейнком-ковшем у голові каналу, де внаслідок незначної швидкості течії осідають завислі у воді домішки. З ковша вода перекачується насосами у систему *водопостачання*. Безгребельні глибинні В. с. поділяють на трубчасті самопливні — із забірними отворами у річищі на глибині 2—2,5 м; берегові (якщо глибина біля берегів достатня) і плавучі (при значних коливаннях рівня води та високих нестійких берегах) — у вигляді насосної станції на понтоні або баржі. Гребельні В. с. (у тілі греблі або на березі) забирають воду з верхнього б'єфа (ділянки водойми перед греблею) і входять до складу *гідровузла*. Поверхневі В. с. споруджують при греблях з невеликим напором води (до 10 м), глибинні В. с.— в гідровузлах середнього (10—40 м) і великого (понад 40 м) напору із значним коливанням рівня води у б'єфі. Для забирання підземних вод застосовують вертикальні (у вигляді *бурових свердловин* та шахтних колодязів) і горизонтальні (траншейні, галерейні) водозабори, а також каптажні споруди (див. *Каптаж*). В. с. застосовують для потреб гідроенергетики, водопостачання, зрошення тощо. *Б. І. Стрілець.*

ВОДОЗБІ́Р — ділянка земної поверхні, з якої вода стікає в річку, озеро чи ін. водойму. Розрізняють В. поверхневий і підземний. Обмежений *вододілом*.

ВОДОЗЛИВНА́ ГРЕ́БЛЯ — гребля з переливанням зайвої (паводкової) води по всій довжині гребеня; вид *водоскидної споруди*. На гребені В. г. (мал.) споруджують водозливні отвори: проміжні обмежують *биками*, крайні — стоянами, що з'єднують греблю з ін. спорудами *гідровузла* або берегами. Відкриття отворів регулюють (залежно від витрати і рівня води перед греблею) *гідротехнічними затворами*. У В. г. на нескельній основі є *понур*, *водобій* та *рисберма*.

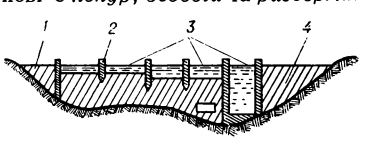

Водозливна гребля: *1* — стоян; *2* — бик; *3* — водозливний отвір; *4* — глуха частина греблі.

В. г. будують з бетону, залізобетону, каменю або дерева. Крім води, через водозливні отвори В. г. пропускають кригу, наноси, іноді ліс, при допустимих швидкостях течії — судна.

ВОДО́ЙМА — скупчення води в зниженнях земної поверхні або під землею. Бувають природні (озера, моря, болота) і штучні (водосховища, стави). Розрізняють текучі В. (річки, канали) і безстічні або з затриманим стоком (озера, водосховища, болота). Залежно від вмісту у воді мінеральних солей В. поділяють на прісні й солоні.

ВОДОКОРИСТУВА́ННЯ — користування водними об'єктами, що входять до *єдиного державного водного фонду* СРСР. Відповідно до *Основ водного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, водних кодексів союзних республік (див. *Водний кодекс УРСР*) та ін. актів в основу В. покладено принципи цільового, раціонального і комплексного використання вод в інтересах нар. г-ва. Водні об'єкти надаються в користування насамперед для задоволення питних і побутових потреб населення. Водокористувачами можуть бути держ., кооп. та громад. підприємства, орг-ції, установи і громадяни. За видами розрізняють В.: залежно від застосування тех. засобів (заг. і спеціальне В.); за умовами надання водних об'єктів у користування (спільне і відособлене В.); за підставами виникнення права В. (первинне і вторинне). В. здійснюється на підставі дозволів, що їх видають відповідні держ. органи, і може бути безстроковим або тимчасовим. В. в СРСР, як правило, безплатне. Оплаті може підлягати тільки спец. В. (здійснюване з застосуванням споруд чи пристроїв) у виняткових випадках і в порядку, встановленому Радою Міністрів СРСР. *А. І. Пшеничний.*

ВОДОЛА́ЗНА СПРА́ВА — діяльність людини, що полягає у виконанні нею спеціальних робіт під водою. Такими роботами є підіймання затонулих суден, будівництво і ремонт підводних частин споруд, прокладання і ремонт під водою трубопроводів або кабелів, розчищення фарватеру річок від підводних перешкод, дослідження підводного світу тощо. В. с. займалися з давніх-давен, спочатку без будь-якого спорядження, а потім використовуючи дихальні трубки, шкіряні мішки з запасом повітря та ін. У 19 ст. набув поширення водолазний *скафандр*. В СРСР розвиток В. с. почався зі створення (1923) спец. Експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОПу). В. с. пов'язана з застосуванням спеціальних засобів (спорядження, компресорів, спуско-підіймальних пристроїв, спец. інструментів, засобів зв'язку і сигналізації, пристроїв для подавання повітря тощо), професійною підготовкою водолазів, гігієною й охороною водолазної праці (див. *Баротравма, Кесонна хвороба*), з методами роботи під водою. Найпоширенішим засобом є водолазне спорядження (мал., с. 350), яке буває автономне й неавтономне, з вентиляцією спорядження або з *регенерацією* дихальних газових сумішей (кисневих, повітряних, азотно-кисневих, геліо-кисневих та ін.). Кисень використовують для дихання під водою на глибинах не більш як 20 м. В разі занурення на глибину до 60 м застосовують стиснене повітря, на більших глибинах (до 300 м і більше) — штучні газові суміші. Для виконання водолазних робіт на малих глибинах призначені *акваланги* і кисневі дихальні апарати, на більших глибинах — глибоководне водолазне спорядження, для глибоководних досліджень — *батиплани, батискафи*, батисфери та *гідростати*. Дедалі ширше застосовують

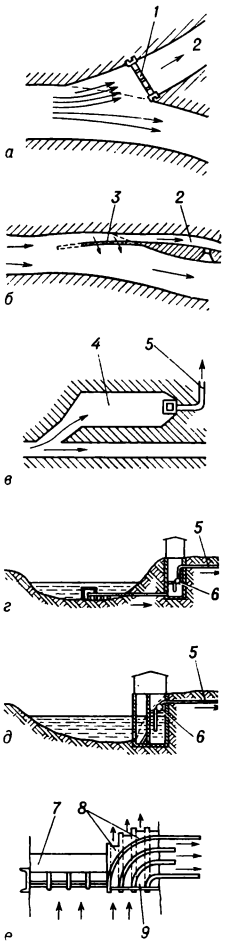

Водозабірні споруди: *а* — безгребельна поверхнева берегова; *б* — безгребельна поверхнева шпорна; *в* — безгребельна поверхнева ківшова; *г* — безгребельна глибинна трубчаста самопливна; *д* — безгребельна глибинна берегова; *е* — гребельна поверхнева з донними промивними галереями в тілі греблі; *1* — регулятор із затворами; *2* — канал; *3* — шпора з водозливами; *4* — кіш; *5* — трубопровід; *6* — насос; *7* — гребля; *8* — промивна галерея; *9* — водозабірний отвір у греблі.

ВОДОЛАЗЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1864—71

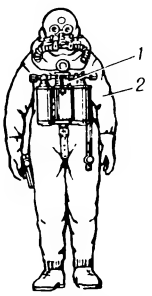

Водолазна справа. Легке водолазне спорядження: *1* — ізолюючий дихальний апарат; *2* — гідрокомбінезон.

Водолюбові. Водолюб великий темний.

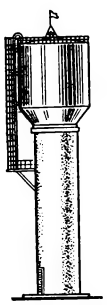

Водонапірна башта залізобетонна із сталевим резервуаром місткістю 800 м³.

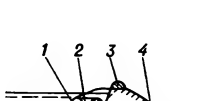

Водоскидна споруда. Береговий шахтний водоскид: *1* — шахта; *2* — воронка; *3* — гребля; *4* — тунель.

т. з. підводні житла-лабораторії, де людина-*гідронавт* може працювати тривалий час. Розвиток В. с. сприяє дальшому вивченню й освоєнню Світового океану.

М. Т. Коротков.

ВОДОЛА́ЗЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1864—71 — виступ селян с. Водолаги (тепер Сумського р-ну Сумської обл.) проти грабіжницької *селянської реформи 1861*. Селяни відмовилися сплачувати викуп за польові наділи, виділені їм з непридатних земель, і звернулися до мирового з'їзду з проханням дозволити їм викупити лише присадибну землю. За подання цього прохання 10 селян було покарано різками. 14(26).VIII 1864 в село введено війська. Під час сутички 5 селян було вбито, 15 поранено. Військ.-судова комісія засудила 2 селян до 15 років каторги, 43 — до побиття різками. Незважаючи на репресії, селяни відмовлялися від польових наділів. Багато селян розійшлося по сусідніх селах, ховалось у лісах. У 1871 влада змушена була переселити частину селян на держ. землі.

ВОДОЛІ́Й — одне з сузір'їв *зодіаку*. В серед. широтах СРСР видно влітку і восени. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВОДОЛІКУВА́ННЯ, гідротерапія — зовнішнє використання води різної температури з лікувальною або профілактичною метою. Способи В. різноманітні: купання, *ванни, душі, обливання, обтирання*. Показання до В. надзвичайно широкі: безсоння, порушення судинного тонусу, хронічні запальні процеси, розлади серцево-судинної системи, вегетативної нервової системи та опірно-рухового апарату, деякі шкірні захворювання, ожиріння тощо. В. застосовується також для *загартовування організму*.

ВОДОЛЮ́БОВІ (Hydrophilidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 1—50 мм) овальне або круглясте, зверху дуже опукле, чорного кольору, знизу плоске, частково вкрите густими незмочуваними волосками. Жуки живуть переважно у воді (звідси й назва В.), добре літають і плавають; живляться рослинною їжею. Личинки розвиваються у воді, у багатьох видів є зяброві вирости на черевці; живляться дрібними водяними тваринами. Понад 4000 видів, що зустрічаються в усіх зоогеографічних областях; в СРСР — понад 200, у т. ч. в УРСР — бл. 120, з яких найпоширеніший водолюб великий темний (Hydrous piceus) — один з найбільших водяних жуків.

О. П. Кришталь.

ВОДОНАПІ́РНА БА́ШТА — споруда, за допомогою якої регулюють напір і витрату води у *водопровідній мережі* та вирівнюють (регулюють) дію насосних станцій. Осн. частини В. б. (мал.): резервуар для води (переважно з залізобетону або сталі) і опорні конструкції (із залізобетону, сталі, іноді цегли). Місткість резервуарів від десятків (для малих водопроводів) до кількох тис. кубічних метрів (у великих міських і пром. водопроводах). Висота В. б. (віддаль від поверхні землі до низу резервуара) здебільшого до 25 м. В. б. обладнують трубами для подачі та відведення води, переливними пристроями, що запобігають переповнюванню резервуара, сигналізацією та системою замірювання рівня води.

Б. П. Карук.

ВОДОНО́СНІСТЬ гірських порід — властивість гірських порід вміщувати в порах і порожнинах воду при можливості вільного витікання її. Зумовлюється водопроникністю їх (див. *Водопроникність* гірських порід). За однакових умов найбільш водоносними можуть бути грубозернисті піски, гравійно-галечникові породи, тріщинуваті вапняки й пісковики, вивітрілі граніти, менш водоносними — дрібнозернисті піски, суглинки, сланці. Вивчення В. допомагає вирішенню нар.-госп. проблем *водопостачання*, зрошування тощо.

Т. С. Ніколаєнко.

ВОДООХОРО́ННІ ЛІСИ́ — ліси, основним призначенням яких є регулювання водного режиму місцевості. Під лісовим покривом значно зменшується витрата води на поверхневий стік і помітно уповільнюється весняне танення снігу. В результаті вода поступово проникає у грунт і поповнює запаси підгрунтових вод, які живлять річки. В. л. також охороняють природні й штучні водойми від забруднення, обміління, а джерела від замулювання та пересихання, захищають береги від обвалювання, змиву та розмиву. Особливо велике значення мають гірські ліси, які відіграють важливу водоохоронну, водорегулюючу та протиерозійну роль. В УРСР до водоохоронної зони включено ліси *Карпат Українських*, а також ліси в басейнах Дніпра, Дністра, Сіверського Дінця та їхніх приток.

С. А. Генсірук.

ВОДООЧИ́ЩЕННЯ — очищення води, що надходить з природних джерел у *водопровідну мережу*. Поверхневі води природних джерел до подавання у водопровід проясняють, видаляючи завислі та колоїдні частинки (*коагуляцією*, відстоюванням, фільтруванням), знебарвлюють та знезаражують (рідким хлором, хлорним вапном, озоном).

Підземні води при задовільному хімічному складі тільки знезаражують хлором або ультрафіолетовим промінням. Зм'якшують воду (видаляють надлишки солей кальцію і магнію), обробляючи її вапном, содою або пропускаючи через іонітні (див. *Іоніти*) фільтри. Кількість солей заліза у воді зменшують *аерацією* з наступним фільтруванням. Щоб видалити з води гази (вуглекислий, сірководень, метан, надлишки фтору) та радіоактивні речовини, вдаються до аерації, фільтрування через активований окис алюмінію, *дезактивації*. *Дезодорацію* води здійснюють активованим вугіллям, озоном, двоокисом хлору або перманганатом калію. Для В. застосовують реагентні та дезинфекційні установки, змішувачі, *відстійники*, прояснювачі, контактні *градирні* та ін. Див. також *Водопідготовка, Водопостачання*.

В. Д. Семенюк.

ВОДОПЕ́РИЦЯ — рід рослин родини столисникових. Те саме, що й *уруть*.

ВОДОПІДГОТО́ВКА — підготовка води, що надходить з природних джерел, до використання в технічних пристроях або технологічних процесах. Полягає в очищенні води від мех. домішок (*коагуляцією*, відстоюванням, фільтруванням), окисів заліза і міді (іонообмінним методом або фільтруванням) або розчинених газів (термічною і хім. обробкою), у її зм'якшенні (видаленням солей кальцію і магнію) тощо. В. запобігає *корозії металів*, утворенню накипу, забрудненню оброблюваних матеріалів. До В. вдаються на пром. підприємствах, транспорті, підприємствах комунального г-ва та ін.

ВОДОПОСТАЧА́ННЯ — постачання води належної якості населенню, пром. підприємствам, транспорту, сільс. г-ву та іншим споживачам. Джерелами В. є природні води поверхневі (з річок, озер, водосховищ, морів) та підземні (грунтові, артезіанські). Розрізняють В. господарсько-питне, або комунальне (міське, селищне, сільське), та технічне. Воно буває централізоване (всім споживачам міста), групове, або районне (кільком населеним пунктам у великому р-ні), та локальне (окремим об'єктам). Інженерні споруди і пристрої В. наз. системою В., або водопроводом. Їх споруджували ще у старод. часи в Єгипті, Греції, Римі. В Росії водопроводи відомі з кін. 11 — поч. 12 ст. (у давньому Новгороді). До системи В. (мал.)

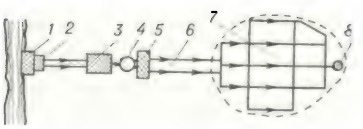

Система водопостачання: *1* — водозабірна споруда; *2* — насосна станція першого підйому; *3* — водоочисна споруда; *4* — резервуар чистої води; *5* — насосна станція другого підйому; *6* — водовід; *7* — водопровідна мережа; *8* — водонапірна башта.

належать *водозабірні споруди, насосні станції* першого підйому (подають воду по напірних *водоводах* до водоочисних споруд), водоочисні споруди (див. *Водоочищення*), *водонапірні башти* і резервуари для очищеної води, насосні станції другого підйому (переміщують воду у *водопровідну мережу*) і водопровідна мережа. Воду для господарсько-питних потреб додатково знезаражують хлором, хлорним вапном та озоном, воду для тех. потреб обробляють методами *водопідготовки*. Є системи тех. В. прямоточні (з одноразовим використанням води), оборотні (з багаторазовим її використанням) та повторно-прямоточні (коли вода від одного споживача направляється у систему В. іншого).

В. Д. Семенюк.

ВОДОПРОВІ́ДНА МЕРЕ́ЖА — мережа трубопроводів, якими подають воду до місця її споживання; складова частина системи *водопостачання*. У В. м. розрізняють магістральні трубопроводи, якими

переміщують воду транзитом у віддалені р-ни, і розподільні трубопроводи, по яких вода надходить окремим споживачам або групі споживачів. В. м. обладнують запірною арматурою (*вентилями*, засувками), що вимикає аварійні ділянки мережі, пожежними *гідрантами* та (іноді) водопровідними колонками. Запірну арматуру і гідранти розміщують у спец. колодязях. Для В. м. застосовують залізобетонні, азбестоцементні, сталеві та чавунні труби, що їх укладають у землю нижче глибини промерзання на 0,2—0,5 м. *В. Д. Семенюк.*

ВОДОПРОНИ́КНІСТЬ гірських порід — властивість гірських порід пропускати крізь себе воду. За ступенем водопроникності гірські породи поділяють на 3 групи: водопроникні — галька, гравій, добре відсортовані піски, закарстовані вапняки та тріщинуваті породи; напівпроникні — глинисті піски, торф, леси; практично непроникні, або водотривкі,— глини та масивно-кристалічні породи. В. досліджують при пошуках і розвідці підземних вод, проектуванні гідроспоруд, осушувальних і зрошувальних систем тощо.

ВОДОП'Я́НОВ Михайло Васильович [н. 6(18).XI 1899, с. Студьонка, тепер у складі м. Липецька] — рад. льотчик, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934), генерал-майор авіації (1943). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1919. Брав участь у врятуванні екіпажу пароплава «Челюскін» (1934), у повітр. експедиції на Пн. полюс (1937). У 1941—45 командував д-зією бомбардувальників далекосяжної дії. Автор роману «Кирєєви» (1956), кн. «Полярний льотчик» (1952) і «Валерій Чкалов» (1954) та повістей і оповідань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВО́ДОРОСТІ (Algae) — група (сукупність) відділів (типів) нижчих (сланевих) одноклітинних, багатоклітинних та колоніальних, звичайно автотрофних, хлорофілоносних рослин. Розмір В. від тисячних часток міліметра до кількох десятків метрів. Справжніх листків, стебел та коріння не буває, але у деяких найскладніших форм тіло почленоване на частини, які зовні їх нагадують. В. властиве *нестатеве розмноження* (вегетативне і власне нестатеве) та *статеве розмноження*. Нерідко спостерігається зміна форм розвитку (*чергування поколінь*). Основні типи статевого процесу — *гологамія, кон'югація, ізогамія, гетерогамія* та *оогамія*. Відомо понад 35 тис. видів, що належать до відділів: синьо-зелені (Cyanophyta), пірофітові (Pyrrophyta), золотисті (Chrysophyta), діатомові (Bacillariophyta), жовто-зелені (Xanthophyta), бурі (Phaeophyta), червоні (Rhodophyta), криптомонадові (Cryptophyta), евгленові (Euglenophyta), хлоромонадові (Chloromonadophyta), зелені (Chlorophyta, Chlorophycophyta) та харові (Charophyta) водорості. Усі В., за винятком синьо-зелених, належать до еукаріотичних (див. *Еукаріоти*) організмів; синьо-зелені — до прокаріотичних (див. *Прокаріоти*), первинноядерних або доядерних. Поширені по всій земній кулі. Зростають переважно в різноманітних континентальних водоймах та морях, але зустрічаються також поза ними (в грунті, на скелях, стовбурах дерев тощо). Деякі В. є автотрофним компонентом *лишайників*. В. відіграють значну роль у житті водойм (зокрема, для живлення багатьох водяних тварин) та в процесі грунтоутворення, належать до геологічних факторів. Масовий розвиток у водоймах деяких форм водоростей призводить до т. з. *«цвітіння» води*. Водорості беруть участь у процесах *біологічного самоочищення водойм*. Є їстівні (наприклад, ламінарія — *морська капуста*), токсичні, азотфіксуючі форми. Морські В. використовують як добриво, корм для худоби, сировину для добування калійних солей, йоду, агару та ін. Деякі культивують. Останнім часом велику увагу приділяють масовому культивуванню одноклітинних В. (насамперед *хлорели*) з метою їх використання як компонента замкнених екологічних систем життєзабезпечення (що має значення для космічних польотів), а також з метою пошуку ефективних шляхів використання їх у с. г., дослідження можливості введення процесу фотосинтезу у промислове виробництво та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Літ.: Визначник прісноводних водоростей Української РСР, в. 1 (ч. 2), 2—5, 11. К., 1938—77; Определитель пресноводных водорослей СССР, в. 1—8. М.—Л., 1951—62; Топачевський О. В., Макаревич М. Ф. Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР. К., 1955; Александрова А. Д. Определитель зелёных, бурых и красных водорослей южных морей СССР. М.— Л., 1967; Возжинская В. Б. [та ін.]. Промысловые водоросли СССР. Справочник. М., 1971; Асаул З. І. Визначник евгленових водоростей Української РСР. К., 1975; Кондратьева Н. В., Коваленко О. В. Краткий определитель видов токсических синезелёных водорослей. К., 1975; Голлербах М. М. [та ін.]. Водоросли. Лишайники. В кн.: Жизнь растений, т. 3. М., 1977; Седова Т. В. Основы цитологии водорослей. Л., 1977; Голлербах М. М., Красавина Л. К. Водоросли. Сводный указатель к отечественным библиографиям по водорослям за 1737—1960 гг. Л., 1971.
Н. В. Кондратьєва.

ВОДОСВИ́НКА (Hydrochoerus) — рід ссавців родини водосвинкових. Найбільші з сучас. гризунів (довж. понад 1 м, маса до 50 кг). Тіло вкрите буруватою щетиноподібною шерстю, пальці сполучені плавальними перетинками, мають копитоподібні нігті. В. добре плаває і пірнає. 2 види: В. звичайна (H. hydrochaeris) і В. мала (H. isthmius). Живуть по берегах водойм у тропіч. лісах Центр. і Пд. Америки. Самка після бл. 4 міс. вагітності народжує по 2—8 малят. Живиться водяними й наземними рослинами. Подекуди шкодить городам і садам. Об'єкт спорт. мисливства (використовуть м'ясо і шкуру).

ВОДОСКИДНА́ СПОРУ́ДА, водоскид — гідротехнічна споруда для скидання зайвої (паводкової) води з водосховища, а також корисного перепускання води через *греблю*. В. с. бувають з отворами поверхневими — на гребені греблі (водозлив) і глибинними — у тілі греблі (водоспуск), а також комбінованими — двоярусні В. с. Водоскиди (мал.), споруджені поза тілом греблі, наз. береговими. Перепуск води через В. с. регулюють *гідротехнічними затворами*. Споруджують В. с. з бетону, залізобетону, каменю або дерева.

ВОДОСПА́Д — падіння води на місці уступу русла річки або потоку. Існують 3 типи В.: ніагарський — вода падає широким потоком; каскадний — вода падає вузьким струмком з великої висоти; карельський — вода падає по крутому скелястому руслу на великому протязі. При руйнуванні уступу В. перетворюється на *пороги*. Іноді використовують як джерело енергії (напр., ГЕС на *Ніагарському водоспаді*).

Великі водоспади світу

Водоспад	Місцеположення	Висота падіння, м
Анхель	Пд. Америка	1054
Тугела	Африка	933
Йосемітський	Пн. Америка	727,5
Кукенан	Пд. Америка	610
Утігард	Європа	610
Уолломомбі	Австралія	519
Гаварні	Європа	422
Ілля Муромець	Азія	141
Вікторія	Африка	120
Мерчісон	Африка	120
Ігуасу	Пд. Америка	72
Ніагарський	Пн. Америка	51

ВОДОСПУСКНА́ СПОРУ́ДА, водоспуск — напірна *гідротехнічна споруда* з отворами для опорожнювання водосховищ, промивання їх від донних наносів та корисного перепускання води через греблю. Розрізняють В. с. трубчасті (мал.), розміщувані в тілі *бетонних гребель*, в основі кам'яних та *земляних гребель* або в обхід їх, і тунельні, споруджувані в берегових масивах за межами греблі. Пропускання води через В. с. регулюють *гідротехнічними затворами*. Див. також *Водоскидна споруда*.

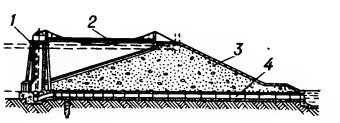

Трубчаста водоспускна споруда: *1* — башта з гідротехнічним затвором; *2* — службовий місток; *3* — земляна гребля; *4* — водоспускна труба.

ВОДОСТІ́ЙКІСТЬ — здатність матеріалу, насиченого водою, зберігати фізико-механічні властивості. В. визначається відношенням границі міцності матеріалу на стиск після насичення водою (протягом 72 год.) до його поч. міцності. У водостійких матеріалів, напр. *гідроізоляційних матеріалів*, скла, фарфору, це співвідношення 0,8—1. В. підвищують додаванням сполук (напр., кремнійорганічних),

М. В. Водоп'янов.

Водосвинка звичайна.

Водяна полівка.

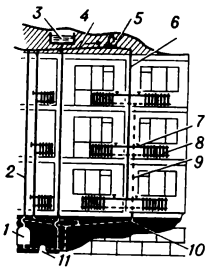

Система **водяного опалення** з механічним спонуканням і верхнім розподілом води: *1* — водонагрівник; *2* — головний стояк; *3* — розширювальний бак; *4* — подавальна магістраль; *5* — повітрозбірник; *6* — подавальний стояк; *7* — регулювальний кран; *8* — нагрівальний прилад; *9* — зворотний стояк; *10* — зворотна магістраль; *11* — насос.

Водяна курочка.

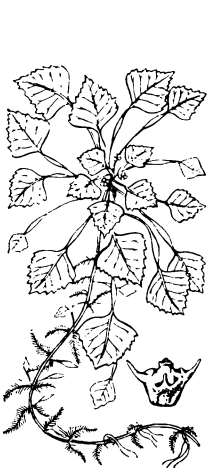

Водяний горіх дунайський. Загальний вигляд рослини і плід.

які утворюють на поверхні частинок матеріалу тонкі плівки, що запобігають діянню на нього води.

ВОДОСХО́ВИЩЕ — штучна водойма, що утворюється головним чином після спорудження греблі в долині річки. Призначене для регулювання річкового стоку, поліпшення умов судноплавства, нагромадження запасів води для роботи гідроелектростанцій, водопостачання і зрошування, розведення риби і водоплавної птиці. На Україні великі В. утворено у зв'язку з будівництвом Дніпровського каскаду ГЕС (*Каховське водосховище, Дніпровське водосховище, Дніпродзержинське водосховище, Кременчуцьке водосховище, Канівське водосховище, Київське водосховище*).

ВОДОТОННА́ЖНІСТЬ судна — кількість води, витиснутої плаваючим судном. В. за масою (згідно з *Архімеда законом*) дорівнює масі води, що вміщується у підводну частину судна. В. за об'ємом визначає об'єм підводної частини судна нижче *ватерлінії*, залежить від густини води. Найбільш припустимою є В. з осадкою судна по т. з. вантажну марку (знак), найменшою — В. порожнем (без екіпажу, вантажів, витрачуваних запасів). В.— експлуатаційно - технічна характеристика, яка визначає відповідність судна певним умовам експлуатації. Див. також *Дедвейт*.

ВОДОТРИВКІ́ ПОРО́ДИ —гірські породи, що не пропускають воду. До В. п. належать *глини*, масивні безтріщинні кристалічні та осадочні породи (*граніти, гнейси, сланці* тощо). В. п., які перекривають водоносну породу, є для неї водотривкою покрівлею; підстилаючі В. п. — водотривким ложем.

ВОДЯНА́ БЛОХА́ — рід нижчих ракоподібних. Те саме, що й *дафнія*.

ВОДЯНА́ КУ́РОЧКА (Gallinula chloropus) — птах родини пастушкових. Довж. тіла 30—35 см, маса 200—350 г. Забарвлення на спині темно-буре, живіт сірий, голова чорна, на лобі — червона бляшка. В. к. поширена на всіх материках, крім Австралії. В СРСР, зокрема в УРСР, гніздиться майже скрізь на водоймах із заростями болотяної рослинності. Кладку з 8—9 або більше яєць насиджує 19—22 дні. За літо має два виводки. Живиться комахами, молюсками та ін. безхребетними. В пн. частинах *ареалу* —перелітний, на пд.— осілий птах. Малоцінний об'єкт мисливства.

О. Б. Кістяківський.

ВОДЯНА́ НАСТУ́РЦІЯ — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Те саме, що й *настурція*.

ВОДЯНА́ ПОЛІ́ВКА, водяний щур (Arvicola terrestris) — гризун родини *мишачих*. Довж. тіла 13—21 см. Хутро темно-буре. В. п. поширена в Європі, Передній та Серед. Азії. В СРСР зустрічається скрізь, крім Сх. Сибіру і Пд. Казахстану; на Україні всюди, крім Крим. обл. Веде напівводний спосіб життя, добре плаває. Живе в норах, які риє в берегах водойм. Живиться рослинами. Розмножується з квітня по листопад, даючи до 4 виплодів, здебільшого по 6—7 малят у кожному. В. п.— шкідник садових, городніх і польових культур та переносник збудника *туляремії*. Шкурки В. п. використовують як другорядну хутрову сировину. Іл. с. 351.

І. Т. Сокур.

ВОДЯНА́ СІ́ТОЧКА, гідродиктій (Hydrodictyon) — рід зелених водоростей порядку протококовидних. 3 види, поширені у прісних водоймах; в СРСР, в т. ч. й УРСР,— 1 вид: В. с. звичайна (H. reticulatum). Має вигляд мішковидної (довж. до 1 м) сіточки, що складається з великої кількості клітин. При нестатевому розмноженні *зооспори* утворюють у материнській клітині нову сіточку, яка після руйнування оболонки материнської клітини вивільнюється. Статевий процес — *ізогамія*. Іл. с. 347.

ВОДЯНА́ СО́СОНКА, хвосняк (Hippuris) — рід трав'янистих водяних рослин род. водянососонкових. Багаторічник з повзучим почленованим кореневищем і численними міцними порожнистими, здебільшого простими стеблами. Листки цілісні, лінійні, розміщені кільцями. Квітки дрібні, дво- або одностатеві, в пазухах листків; нижні квітки жіночі, верхні — чоловічі. Плід — кістянка. 2 види, пошир. у помірних і холодних областях Євразії і Пн. Америки. В СРСР, зокрема в УРСР,— 1 вид — В. с. звичайна (H. vulgaris). Зустрічається по всій УРСР, крім Пд. Степу. Іл. с. 347.

ВОДЯНА́ ЧУМА́ — народна назва рослин роду *елодея*.

ВОДЯНЕ́ ОПА́ЛЕННЯ — опалення теплом гарячої води. Осн. частини системи В. о.: водонагрівник, в якому вода нагрівається (паливом, електр. струмом, парою або гарячішою водою), *нагрівальні прилади* (*радіатори, конвектори*, панелі), трубопроводи (подавальні магістралі та стояки) та запірно-регулювальна *арматура*. Розрізняють В. о. центральне (з теплопостачанням від ТЕЦ, котельні) та місцеве; з природною циркуляцією (тільки в невеликих будинках), коли вода рухається внаслідок різниці її густини в гарячому та охолодженому станах, і з мех. спонуканням, де вона переміщується за допомогою циркуляційних насосів. Є системи В. о. з верхнім (мал.) і з нижнім розподілом води; дво- і однотрубні, та проточні; кільцеві і тупикові. Системи В. о. довговічні, нескладні, надійні в експлуатації і безпечні щодо пожежі.

Р. В. Щекін.

ВОДЯНИ́Й ГАЗ — суміш оксиду вуглецю CO і водню H_2, що утворюється при пропусканні водяної пари крізь розжарене вугілля. Використовують як паливо і для синтезу різних хім. продуктів, напр. *метилового спирту*.

ВОДЯНИ́Й ГОРІ́Х (Trapa) — рід однорічних водяних рослин род. водяногоріхових. Стебло напівзанурене у воду; верхня частина його несе розетку плаваючих ромбічних листків. Підводні супротивні лінійні листки рано опадають, замість них розвиваються волосоподібні, перисторозсічені органи, що їх дехто вважає додатковими коренями. Квітки дрібні, двостатеві, розміщені у пазухах листків; плід — кістянковидний «горіх» з роговидними виростами. Бл. 25 видів, пошир. у водоймах майже всієї земної кулі. На Україні 9 видів, які ростуть переважно в басейнах Дніпра, Пд. Бугу, Дністра, Дунаю. Найпошир. В. г. плаваючий (T. natans). Насіння їстівне, містить бл. 15% білків, 7,5% жиру, 52% крохмалю і 3% цукру; споживають сирим, печеним, переробляють на борошно й крупу.

ВОДЯНИ́Й О́СЛИК (Asellus aquaticus) — безхребетна тварина ряду *рівноногих ракоподібних*. Довж. тіла до 20 мм. Пошир. в Європі (крім Піренейського п-ова). Живе на дні прісних водойм серед водяної рослинності; при пересиханні водойми може закопуватися в мул. Живиться залишками рослин або тварин. В. о.— пожива риб, великих личинок *бабок* тощо.

К. О. Виноградов.

ВОДЯНИ́Й ПАВУ́К, срібник (Argyroneta) — рід безхребетних тварин ряду *павуків*. Найбільш поширений В. п. звичайний (A. aquatica). Розмір самців 15—20 мм, самок — 12 мм. Головогруди червонувато-бурі, черевце бурувато-чорне, вкрите незмочуваними волосками; на ньому розміщені отвори дихального апарата. В. п. дуже поширений у стоячих і слабопроточних водоймах Європи. Серед заростей у воді В. п. будує з павутини дзвоникоподібне гніздо, яке заповнює повітрям. У гнізді ховається, відкладає яйця, в ньому тримається молодь. Живиться *водяними осликами*, а також личинками комах.

ВОДЯНИ́Й ПЕ́РЕЦЬ (Polygonum hydropiper) — однорічна трав'яниста рослина родини гречкових. Листки овальні або лінійно-ланцетні. Квітки рожеві або зеленувато-рожеві, зібрані в довгі переривчасті суцвіття. Плід — горішок. Всі частини рослини на смак гірко-пекучі, наче перець (звідси і її назва). Пошир. в Європі, у помірній смузі Азії, в Пн. Америці і Пн. Африці, на Україні — майже по всій території — по берегах, луках, у вогких лісах. Лікар. рослина (кровоспинний засіб). При виварюванні з В. п. одержують жовтий барвник.

ВОДЯНИ́Й РІЗА́К (Stratiotes) — рід багаторічних водяних трав род. жабурникових. Включає 1 вид —В. р. алоевидний, або звичайний (S. aloides),— дводомна рослина із укороченим стеблом, росте у воді, під час цвітіння спливає. Листки мечовидні, утворюють великі розетки. Квітки одностатеві, великі, з трьома білими пелюстками, зібрані в суцвіття. Плід — ягодоподібний. В. р. росте в Європі, Передкавказзі і Зх. Сибіру в стоячих і повільно текучих водах, на Україні — спорадично по всій території. Листя використовують для годівлі свиней. Іл. с. 355.

ВОДЯНИ́Й ЩУР — тварина ряду *гризунів*. Те саме, що й *водяна полівка*.

ВОДЯНИ́К, Водяний — міфологічний персонаж у слов'ян та ін.

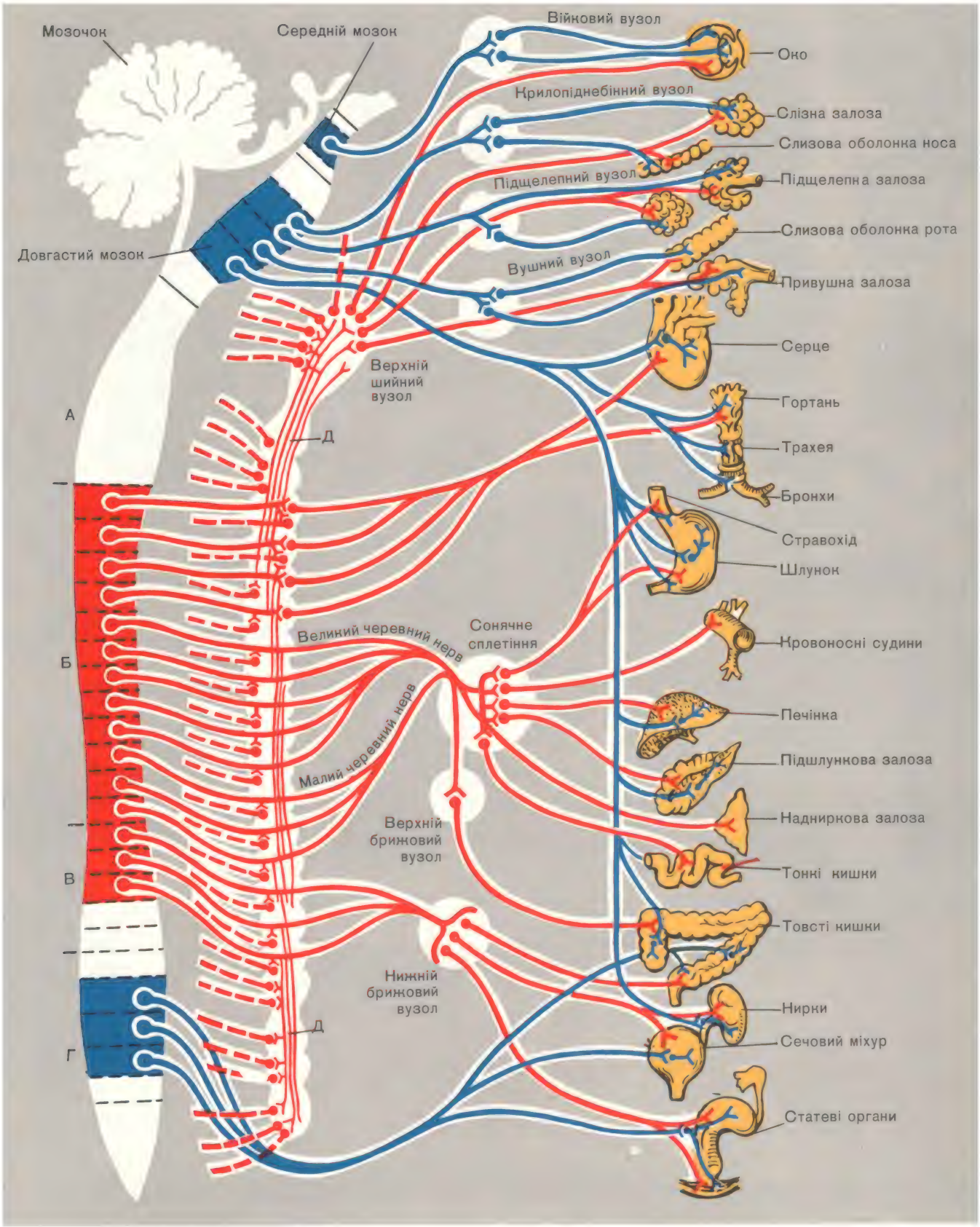

До ст. **Вегетативна нервова система.**

Схема будови і зв'язків вегетативної нервової системи людини. Синім позначено парасимпатичну систему, червоним — симпатичну. А — шийний, Б — грудний, В — поперековий, Г — крижовий відділи спинного мозку; Д — пограничний симпатичний стовбур.

До ст. **Водорості.**

Синьо-зелені водорості: **1** — мікроцистис (Microcystis); **2** — глеокапса (Gloeocapsa); **3** — хамесифон (Chamaesiphon); **4** — анабена (Anabaena); **5** — лінгбія (Lyngbya); **6** — фішерела (Fischerella). Зелені водорості: **7** — хламідомонада (Chlamydomonas); **8** — педіастр (Pediastrum); **9** — хлорела (Chlorella); **10** — драпарнальдія (Draparnaldia); **11** — ульва (Ulva); **12** — кладофора (Cladophora); **13** — ацетабуларія (Acetabularia); **14** — каулерпа (Caulerpa); **15** — спіроґіра (Spirogyra); **16** — мікрастерій (Micrasterias); **17** — клостерій (Closterium); **18** — хара (Chara). Діатомові водорості: **19** — мелозира (Melosira); **20** — дидимосфенія (Didymosphenia). Жовто-зелені водорості: **21** — трибонема (Tribonema); **22** — ботридій (Botrydium). Золотисті водорості: **23** — синкрипта (Syncrypta). Пірофітові водорості: **24** — цератій (Ceratium). Криптомонадові водорості: **25** — криптомонас (Cryptomonas). Евгленові водорості: **26** — трахеломонас (Trachelomonas); **27** — евглена (Euglena). Хлоромонадові водорості: **28** — меротрихія (Merotrichia). Бурі водорості: **29** — макроцистис (Macrocystis); **30** — ламінарія (Laminaria). Червоні водорості: **31** — філофора (Phyllophora); **32** — делесерія (Delesseria).

народів. Його уявляли злим духом в образі сивобородого дідугана, що живе в річках, озерах, ковбанях, колодязях, чорториях біля водяних млинів і приносить людям нещастя. В. викликав забобонний страх. У билинах, рос. та укр. народних казках В. виступає і як морський цар (разом зі своєю жінкою Водяницею).

ВОДЯНИ́ЦЬКИЙ Володимир Олексійович [25.XII (6.I) 1893, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харківської обл.— 30.XI 1971, Севастополь] — український рад. зоолог-гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1958. Закінчив Харків. ун-т (1916). Заснував Новоросійську біол. станцію (1921). В 1939—42 і 1944—45 — професор ун-ту в Ростові-на-Дону. У 1945—62 — директор Севастопольської біол. станції АН СРСР, у 1963—68 — Ін-ту біології південних морів АН УРСР. Праці В. присвячені проблемам гідробіології, іхтіології та океанографії. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медаллю

ВОДЯНІ́ КЛОПИ́, сховановусі (Cryptocerata) — підряд комах ряду *клопів*. Об'єднує 6 родин: греблякові (Corixidae), водяні скорпіони (Nepidae), плавтові (Naucoridae), хребтоплавові (Notonectidae), афелохірові (Aphelochiridae), плеєві (Pleidae). Тіло (довж. 2—120 мм) плескате, яйцевидне, овальне або сигаровидне. Вусики сховані в ямки на нижній поверхні голови (звідси й 2-а назва). Ноги плавальні, передні здебільшого хватальні. В к. зустрічаються повсюдно. В СРСР — бл. 50 видів, зокрема в УРСР — 36, з них найпоширеніші плавт звичайний (Ilyocoris cimicoides), водяний скорпіон звичайний (Nepa cinerea) та ін Живуть у стоячій та повільно текучій воді. Дорослі здатні літати. За типом живлення — переважно хижаки, знищують водяних безхребетних, а багато з них (напр., плавти і хребтоплави) — і мальків риб, завдаючи шкоди рибному господарству. Іл с 355. *В. Г. Пучков.*

ВОДЯНІ́ ПА́ПОРОТІ, різноспорові папороті (Hydropterididae) — підклас класу *папоротеподібних*. Водяні, плаваючі або болотяні рослини. До В. п. належать 2 родини: сальвінієві з родами *сальвінія* і азола (Asolla) та марсилієві з родами *марсилія* і пілюлярія (Pilularia). В. п. пошир. по всій земній кулі, переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 4 види В. п., з них в УРСР — 2: сальвінія плаваюча (Salvinia natans) і марсилея чотирилиста (Marsilea quadrifolia)

ВОДЯНІ́ РОСЛИ́НИ — рослинні організми, що живуть у воді. Серед В. р. є представники усіх груп рослинного світу. У водоймах СРСР В. р. представлені понад 10 000 видів *водоростей*, чисельною групою водяних грибів, деякими лишайниками (колема, верукарія та ін.), рядом мохів (фонтиналіс, каліергон, річчія тощо), плаунами (молодильник озерний та ін.), хвощами річковим та болотяним, папоротями (сальвінія, марсилія) та бл. 260 видами квіткових рослин. Пристосованість В. р. до існування у водному середовищі виявляється в збільшенні поверхні тіла рослин, яке досягається почленуванням листкової пластинки та розвитком великих тонких листків, що полегшує поглинання кисню та ін. газів; в різнолистості (*гетерофілії*); посиленому розвитку міжклітинних порожнин в тканинах, що забезпечує легкість і плавучість рослин; в розташуванні мех. тканин в стеблах і листках ближче до їхнього центру, що надає гнучкості рослинам і зменшує можливість їхнього розриву; в здатності до інтенсивного *вегетативного розмноження* тощо. В. р., зокрема водорості й вищі рослини, відіграють важливу роль у житті водойм, збагачуючи воду на кисень і органічну речовину. Багато В. р. є кормом різних водяних тварин та багатьох птахів. Велику роль відіграють В. р. у самоочищенні водойм, хоч іноді при значному розмноженні вони й самі можуть бути шкідливими, особливо у водосховищах (див. *«Цвітіння» води,* снігу, льоду). Вищі В. р. поділяють на *гідатофіти* і *гідрофіти*; іноді їх об'єднують під заг. назвою «макрофіти», яка застосовується також до великих багатоклітинних мор. водоростей.

І. Л. Корелякова.

ВОДЯНІ́ ТВАРИ́НИ, гідробіонти — тварини, які живуть у воді. Первинноводяні тварини (багато безхребетних, риби та ін.) все життя проводять у воді й дихають усією поверхнею тіла або *зябрами*. Вторинноводяні (походять від наземних) у воді проводять усе життя (напр., кити) або лише його частину (гетеротопи; напр., водяні комахи) і дихають легенями або трахейними зябрами. За місцем проживання В. т. поділяють на планктонних (див. *Планктон*), нектонних (див. *Нектон*), плейстонних (див. *Плейстон*) і бентосних (див. *Бентос*). Серед останніх є форми, що прикріплюються до дна або підводних предметів. Запліднення у більшості В. т. (безхребетних, риб) зовнішнє. Воно, як і розселення личинок, забезпечується рухомістю води. Тільки серед В. т. є такі, що розмножуються *поділом* (напр., найпростіші) та *пупкуванням* (губки, моховатки та ін.). В. т. поділяють на дві осн. групи — морські й прісноводні. Вважають, що сучас. прісноводні тварини походять від морських, а давні прісноводні форми дали початок наземним. Багато В. т. (молюски, риби, ракоподібні та ін.) є об'єктами промислу, окремі (див. *Обростання*) завдають шкоди гідротех. спорудам. *Я. Я. Цееб.*

ВОДЯ́НКА (Empetrum) — рід рослин родини водянкових. Вічнозелені сланкі кущики. Листки дрібні, ланцетні, густо розміщені на гілках. Квітки дрібні поодинокі. Плід — ягодоподібна кістянка, водянистий (звідки й назва рослини). Відомо 9 видів, пошир. у Пн. і Серед. Європі, Азії (Зх. Сибір, Урал), в Гренландії, Пн. і Пд. Америці; в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 1: В. ч о р н а (E. nigrum) з червоними квітками і чорними плодами. Росте на болотах, у соснових лісах (Зх. Полісся, Карпати). Плоди містять вітамін С, іноді їх споживають. Іл. с. 355.

ВОДЯ́НКА — хворобливий стан, що характеризується скупченням рідини (*транссудату*) в тканинах, порожнинах, органах, суглобах і оболонках організму людини внаслідок посиленого просочування рідких частин крові та лімфи при недостатньому зворотному всмоктуванні їх тканинами. З а г а л ь н а В. є наслідком збільшення набряків у хворих з ураженнями серцево-судинної системи (рідина скупчується в нижчих частинах тіла — серцеві набряки), ураженням нирок, а також у хворих з явищами виснаження та білкової недостатності. М і с ц е в а В. виникає при стисненні вен певної ділянки тіла (закупорці або стисненні ворітної вени — В. черевної порожнини — *асцит*, стегнової вени — набряк нижніх кінцівок та ін.). Перебігає В. із значними порушеннями всіх видів обміну речовин в організмі, призводить до *дистрофії* і навіть до розчинення тканин. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. причини, що призвела до В.; при скупченні великої кількості рідини у порожнинах тіла — хірургічне.

Водяний ослик.

ВОДЯНО́Й Михайло Григорович (н. 23.XII 1924, Харків) — український рад. актор, нар. артист СРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. Навчався у Ленінгр. театр. ін-ті. Працював у П'ятигорському театрі муз. комедії (1943—45), Львів. філармонії (1945—46) й театрі муз. комедії (1947—53). З 1954 — в Одес. театрі муз. комедії. Ролі: Галушка («Кому посміхалися зорі» Б. Александрова), Яшка Буксир («Біла акація» І. Дунаєвського), Мишка Япончик («На світанку» Сандлера), Попандопуло («Весілля в Малинівці» Рябова), Боні («Сільва» Кальмана). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Портрет с. 354.

Водяний павук.

ВОДЬ — прибалтійсько-фінське плем'я, яке жило на Пд. від Фінської затоки на території *Новгородської землі*. Мова В. близька до пн.-сх. говору естонської мови. Процес асиміляції В. слов'янами, який почався в давнину, завершився в 19 ст.

ВОЄВО́ДА — 1) Начальник князівської дружини або керівник народного ополчення. Згадується в давньорус. літописах починаючи з 10 ст. У 15—17 ст. В. очолювали полки й загони рос. військ. Петро I на поч. 18 ст. скасував посаду В. 2) Городові В.— начальники військ. і цивільного управління в ряді міст Рос. д-ви з 16 ст. до 1775. 3) В лит. і польс. феод. д-вах — службова особа, що очолювала *воєводство*. В. були відомі також у Валахії в 15—16 ст. 4) В бурж.-поміщицькій Польщі В. очолював орган заг. адміністрації воєводства — воєводське управління. 5) У ПНР особа, яка очолює адм.-тер. одиницю, що зберегла традиційну назву — воєводство.

ВОЄВО́ДИНА — автономний край в складі Соціалістичної Республіки Сербії в Югославії. Пл. 21,5 тис. км². Нас. 1952 тис. чол. (1971), гол. чин. серби й хорвати,

Водяний перець. Верхня й нижня частини рослини та квітка.

угорці, живуть також українці. Адм. центр — м. *Новий Сад*. Лежить на Середньодунайській рівнині. Осн. ріки — *Дунай*, Сава, *Тиса*. Переважає степова рослинність. В.— важливий с.-г. район країни. На значних площах проведено меліоративні роботи. Осн. культури — цукр. буряки, кукурудза; вирощують також соняшник, хміль, коноплі, овочеві. Садівництво, виноградарство. Тваринництво м'ясо-молочного напряму. Пром-сть базується на місцевій сировині. В. займає провідне місце в Югославії за виробн. цукру, розвинуті також плодоовочеконсервна, маслоробна, борошномельна, пивоварна та ін. галузі. Підприємства хім., металообробної, електротех., текст., целюлозно-паперової, цементної пром-сті. Гол. пром. центри — Новий Сад, *Суботиця*. В.— один з осередків укр. населення в Югославії. Українці (русини) поселилися тут у середині 18 ст. У місцях їх розселення діють укр. культур.-освітні т-ва (зокрема, у Новому Саді, *Руському Крстурі*, Коцурі, Врбасі, Кулі), працюють школи з рідною мовою навчання. У Новому Саді діє видавництво «Руське слово», ведуться радіо- та телепередачі укр. мовою. Див. також *Бачка*.

М. Г. Водяной.

П. І. Воєводін.

В. В. Воєводський.

О. І. Воєйков.

ВОЄВО́ДІН Петро Іванович [30. VI (12. VII) 1884, м. Суми — 25.XI 1964, Москва] — професіональний революціонер, рад. держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1899. Н. в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в Катеринославі, Саратові, Самарі, Читі, Томську, Омську, Баку та ін. містах. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції В.— голова крайової прод.-екон. Ради Зх. Сибіру і Уралу. В 1918— голова обл. Ради нар. г-ва Зх. Сибіру. З 1920 — на госп. і журналістській роботі, потім працював у Наркомосі РРФСР тощо. З 1940 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Автор спогадів про В. І. Леніна.

ВОЄВО́ДСТВО — 1) Адм.-тер. одиниця в Лит. і Польс. феод. державах 15—18 ст., очолювана *воєводою*. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі в цей час існували Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське та Руське. В. 2) Адм.-тер. одиниця в бурж.-поміщицькій Польщі 1921—39. Загарбана нею тер. Зх. України поділялась на Волинське, Львівське, Станіславське і Тернопільське В. 3) Органи місц. управління Рос. д-ви переважно у прикордонних місцевостях: на тер. України (2-а пол. 17 — кін. 18 ст.) підпорядковувались *Малоросійському приказу* і особисто цареві. 4) В ПНР — адм.-тер. одиниця.

ВОЄВО́ДСЬКИЙ Владислав Владиславович [12(25).VII 1917, Петроград — 20.II 1967, Новосибірськ] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1964. Закінчив (1940) Ленінгр. політех. ін-т. З 1955 В. працював в Ін-ті хім. кінетики і горіння Сибірського відділення АН СРСР (у Новосибірську). Розробив ряд принципових питань теорії окислення водню, першу кількісну теорію *крекінгу* олефінових вуглеводнів, істотно розвинув уявлення про природу і механізм гетерогенно-каталітичних процесів. Працював також в галузі дослідження будови, властивостей і реакцій вільних радикалів у різноманітних хім. процесах за допомогою радіоспектроскопії. Держ. премія СРСР, 1968 (посмертно).

ВОЄ́ЙКОВ Олександр Іванович [8(20).V 1842, Москва — 27.I (9.II) 1916, Петроград] — рос. кліматолог і географ, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Навчався у Петерб. ун-ті (1860). Здобув ступінь доктора філософії (1865) у Геттінгені, 1880 — почесного доктора фіз. географії в Московському ун-ті. З 1885 — професор Петерб. ун-ту. Подорожував по Кавказу, Криму, Серед. Азії. Відвідав багато країн Зх. Європи, Азії, Америки. У монографії «Клімати земної кулі, зокрема Росії» (1884) В. висвітлює структуру складних кліматичних процесів та вплив клімату на ін. компоненти природи. В. розробив класифікацію рік за гідрологічним режимом, заклав основи вчення про сніг, розробляв наук. основи меліорації земель і засобів підвищення врожайності с.-г. культур тощо. В.— один з засновників *палеокліматології*. В. є фундатором першого рос. журналу з питань кліматології та метеорології «Метеорологічний вісник» (1891—1935). У 1892—1904 — редактор відділу географії Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона. Передові ідеї В. покладено в основу рад. кліматології. Ім'ям В. названо Головну геофізичну обсерваторію СРСР.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—4. М.—Л., 1948—57.

ВОЄ́ННА НАУ́КА — система знань про засоби підготовки і ведення війни державою, коаліціями держав або класами для досягнення політичної мети. В. н. досліджує збройну боротьбу у війні, узагальнює її досвід, вивчає закони війни, процеси її підготовки та ведення, розробляє теоретичні основи й практичні рекомендації з питань будівництва та підготовки збройних сил; визначає шляхи розвитку нових засобів боротьби, найефективніші форми і способи ведення воєнних дій та принципи *воєнного мистецтва*. Структура і зміст В. н. залежать від класової сутності д-ви й пануючої в ній ідеології. Рад. В. н. базується на марксистсько-ленінському вченні— діалектичному та істор. матеріалізмі. Найважливішими складовими частинами рад. В. н. є: теорія воєнного мистецтва (*стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*) — розробляє положення та рекомендації по підготовці і веденню воєнних дій; теорія військового будівництва — вивчає питання складу та організаційної структури Збройних Сил, відмобілізовування їх, комплектування, розгортання і тех. оснащення; теорія військового навчання та виховання — розробляє форми і методи підготовки, навчання і виховання особового складу Збройних Сил; теорія воєнної економіки і тилу — досліджує питання нагромаджування та використання матеріальних засобів для оборони країни й забезпечення діяльності Збройних Сил. До складових частин рад. В. н. належать також воєнна географія, воєнна історія та військ.-тех. науки. В. н. широко використовує наслідки досліджень суспільних, природничих і тех. наук. В. н. зародилася ще в рабовласницькому суспільстві. Виникнення бурж. В. н. відносять до 18 — поч. 19 ст. Вирішальний вплив на воєн. теорію цього періоду зробив досвід Великої франц. революції. Видатними воєн. теоретиками були *Наполеон I*, К. *Клаузевіц*, Г.-К.-Б. *Мольтке*, А. *Шліфен*. Розвиток рос. В. н. пов'язаний з іменами *Петра I*, П. О. *Румянцева*, О. В. *Суворова*, Ф. Ф. *Ушакова*, М. І. *Кутузова* та ін. В 2-й пол. 19 ст. закладаються основи пролет., соціалістич. В. н. Основоположниками її були К. Маркс і Ф. Енгельс. Рад. В. н. почала складатися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Засновником її був В. І. Ленін, який у нових істор. умовах вніс великий вклад у марксистське вчення про війну та армію; створив вчення про захист соціалістичної Вітчизни. У передвоєнний період важливу роль в розвитку рад. В. н. відіграли рішення і постанови ЦК КПРС з питань військ. будівництва. Значна заслуга в її піднесенні на новий ступінь належить М. В. *Фрунзе*, Б. М. *Шапошникову*, М. М. *Тухачевському* та ін. Велика Вітчизн. війна 1941—45 показала, що розроблені рад. В. н. погляди на характер і засоби ведення війни були в основному правильні. В складних умовах війни розв'язувалися стратегічні питання оборони й контрнаступу, військ. будівництва та воєнної економіки тощо. Перемога Рад. Збройних Сил над фашист. Німеччиною та мілітаристською Японією була перемогою й рад. В. н. В ході війни партія і народ виховали плеяду рад. полководців: О. М. *Василевського*, М. Ф. *Ватутіна*, Г. К. *Жукова*, І. С. *Конєва*, Р. Я. *Малиновського*, І. Ю. *Петрова*, К. К. *Рокоссовського*, Ф. І. *Толбухіна*, І. Д. *Черняховського* та ін. В післявоєнні роки рад. В. н. розробила нові теоретичні погляди на характер війни, на роль і значення видів Збройних Сил та засобів у збройній боротьбі. Агресивна політика імперіалістичних д-в потребує від рад. В. н. постійного розвитку її, що має забезпечувати високу бойову готовність Рад. Збройних Сил. В капіталістичних країнах найширшого розвитку сучас. В. н. набула в США, Великобританії, Франції й ФРН.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; КПСС о Вооружённых Силах Советского Союза. Документы. 1917—1968. М., 1969. *А. Г. Прядко.*

«ВОЄ́ННА ПРОГРА́МА ПРОЛЕТА́РСЬКОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ» — стаття В. І. Леніна, в якій він розвиває марксистську теорію *соціалістичної революції*, розкриває пер-

спективу розгортання революц. боротьби робітн. класу в умовах імперіалізму. Написана нім. мовою у вересні 1916, опубл. в журн. «Jugend Internationale» (1917, № 9 и 10) — органі Міжнар. спілки соціалістичних орг-цій молоді. Розвиваючи положення, висловлені в статті «*Про лозунг Сполучених Штатів Європи*», В. І. Ленін дійшов висновку про неможливість в умовах нерівномірного розвитку капіталізму одночасної перемоги соціалізму в усіх країнах, указав на неминучість періоду, коли соціалізм переможе в одній або кількох країнах, а інші протягом певного часу залишаться бурж. або добуржуазними, тобто на неминучість періоду співіснування д-в з різним сусп. ладом. В. І. Ленін з'ясував суть воєн справедливих і несправедливих, показав, що свідомий пролетаріат ніколи не був і не може бути ворогом революц. воєн, викрив соціал-пацифістів, які заперечували всякі війни, в т. ч. й нац.-визвольні.

Видання: Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції. Повне зібрання творів, т. 30.

ВОЄННЕ МИСТЕ́ЦТВО — теорія і практика підготовки і ведення воєнних дій на суші, морі та в повітрі; основна галузь *воєнної науки*. Складовими частинами рад. В. м. є воєнна *стратегія*, оперативне мистецтво і *тактика*, які тісно пов'язані між собою і взаємозалежні. Стратегія — вища галузь В. м., яка охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до воєнних дій, планування та ведення війни і стратегічних операцій, використання видів збройних сил і керівництво ними. Вона зумовлена політикою д-ви і підпорядкована їй. Оперативне мистецтво займається питаннями підготовки і ведення операцій. Тактика являє собою теорію і практику підготовки і ведення бою підрозділами, частинами та з'єднаннями. Вивчає суть і характер сучас. заг.-військ. бою, засоби організації і ведення різних його видів: *наступу, оборони, зустрічного бою*. В. м. поділяють на види залежно від видів збройних сил і родів військ, які входять до них: В. м. сухопутних військ; ракетних військ; військ ППО країни; військ.-повітр. сил та військ.-мор. мистецтво. В. м. деяких родів військ, які входять у кілька видів збройних сил, можна об'єднати заг. поняттям, напр. *військово-інженерне мистецтво*. В. м. розвивається залежно від рівня виробн., економіки й характеру відповідного їм сусп. ладу. На нього впливають і особливості істор. розвитку країни, геогр. умови, нац. традиції та ін. фактори. Рад. В. м. почало складатися під час громадян. війни. За роки перших п'ятирічок відбулася докорінна реорганізація Рад. Армії. На базі нової техніки рад. В. м. розв'язало питання взаємодії видів Збройних Сил. Осн. видом воєнних дій вважався стратегічний наступ, не заперечувалась оборона. В цей період в самостійну галузь відокремилося оперативне мистецтво, була розроблена теорія глибокої операції; теорія і практика глибокого бою, що визначив способи дії всіх родів військ при прориві оборони противника. Найважливішим етапом у розвитку рад. В. м. була Велика Вітчизн. війна 1941—45, в ході якої розв'язувалися складні стратегічні проблеми розгортання Збройних Сил, ведення оборони і наступу. Рад. В. м. збагатилося досвідом підготовки й проведення великих операцій, проведення наступу при оточенні і знищенні великих ворожих угруповань. Розгром фашист. Німеччини та мілітаристської Японії став підтвердженням високого рівня рад. В. м. В післявоєнний період воно спрямоване на дальше підвищення бойової могутності Рад. Збройних Сил.

Літ.: История военного искусства. М., 1966. *І. Д. Єршов.*

ВОЄННИЙ БЛОК — воєнно-політ. союз або угода держав, метою яких є спільні дії для розв'язання спільних політ., екон. і воєнних завдань. Напередодні 1-ї світової війни 1914—18 виникли два осн. В. б.— *Троїстий союз* (1882) і *Антанта* (1907). Напередодні 2-ї світової війни 1939—45 було створено блок фашист. д-в — «*Антикомінтернівський пакт*» (1936). Йому протистояла *антигітлерівська коаліція* (1942). У післявоєнний період імперіалістичні д-ви створили цілу систему агресивних блоків (див. *НАТО, СЕНТО, АНЗЮС, АНЗЮК, АЗПАК, АСЕАН*). Агресивним імперіалістичним блокам протистоїть *Організація Варшавського Договору* (засн. 1955), що є оборонним союзом європ. соціалістичних країн.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» — економічна політика Рад. держави в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20). Викликана надзвичайно важкими умовами війни і госп. розрухи, політика «В. к.» була спрямована на зосередження в руках д-ви усіх осн. елементів економіки для забезпечення перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією і закріплення завоювань Великої Жовтн. соціалістич. революції. Грунтувалась на воєнно-політ. союзі робітників і трудових селян. Політика «В. к.» передбачала проведення ряду спец. заходів.

Керівництво воєнним господарством здійснювала Рада робітн. і сел. оборони, очолювана В. І. Леніним. Крім націоналізованих у 1918 великих ф-к і з-дів, було націоналізовано середню пром-сть і значну частину дрібних підприємств. Введено найсуворішу централізацію керівництва пром. виробн. і розподілу продукції (див. *Главкізм*). У жовтні 1918 було запроваджено заг. трудову повинність для працездатного населення, в т. ч. бурж. елементів. Робітники й службовці найважливіших держ. підприємств і установ переводилися на воєнний стан. Деякі військові частини в час мирних перепочинків перетворювалися на *трудові армії*. Найважливішим елементом політики «В. к.» була *продрозверстка*, за допомогою якої Рад. д-ва організувала рішучу боротьбу проти спроб куркулів зірвати держ. хлібну монополію, введену після заборони приватної торгівлі, насамперед хлібом і предметами першої потреби. Характерною рисою політики «В. к.» була натуралізація госп. відносин, звуження сфери товарно-грош. обігу. В держ. пром-сті рух матеріальних цінностей регулювався відповідними держ. і госп. органами в натуральній формі, грош. обіг між окремими підприємствами виключався. Заробітна плата робітників і службовців також набувала натурального характеру. «В. к.» не є обов'язковою фазою в розвитку соціалістичної революції, але в конкретних умовах Радянської Росії 1918—1920 ця політика була єдино можливою і мала тимчасовий характер. Істор. значення її полягає в тому, що вона забезпечила Країні Рад перемогу у громадян. війні. З переходом до мирного соціалістичного будівництва політику «В. к.» було замінено *новою економічною політикою*. *Т. І. Дерев'янкін.*

ВОЄННИЙ СТАН — особливий стан в країні чи в окремих її частинах, що звичайно запроваджується рішенням найвищих органів *влади державної* за виняткових обставин (напр., війна, стихійне лихо). В СРСР відповідно до п. 15 ст. 121 Конституції СРСР право оголошувати В. с. в інтересах захисту СРСР має *Президія Верховної Ради СРСР*. Під час В. с. всі функції органів держ. влади з питань оборони і забезпечення громад. порядку переходять до військ. органів — військ. рад і командування. Проте і в умовах В. с. в СРСР всі принципи *соціалістичної законності* зберігають свою силу. В капіталістичних країнах В. с. широко застосовується і в мирний час для придушення революц. виступів.

ВОЄННІ ГРО́ШІ, окупаційні гроші — грошові знаки, що їх випускає у воєнний час держава на окупованій території іншої держави (або групи держав) для фінансування своїх воєнних і окупаційних витрат. За своєю екон. суттю В. г. являють собою породжений війнами різновид *грошей паперових*. Однак мають свої особливості: інфляційний характер (див. *Інфляція*), недовгочасність і обмеженість тер. обігу, відсутність будь-якого забезпечення та примусовий курс щодо місцевої валюти. Вперше В. г. були випущені в період 1-ї світової війни (1914—18). Великих розмірів випуск В. г. набув у роки 2-ї світової війни 1939—45 та в перші післявоєнні роки.

ВОЄННІ ЗЛОЧИ́НЦІ — особи, що вчинили найтяжчі злочини проти миру і людяності, порушили загальновизнані *закони і звичаї війни*. Страхітливі злочини нім. фашистів на окупованих ними територіях у період *другої світової війни 1939—45* спонукали уряди Великобританії, СРСР і США 2.XI 1943 прийняти декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Вперше поняття «воєнні злочинці» й їхню індивідуальну відповідальність визначено в статутах *міжнародних воєнних трибуналів*, а відповідні принципи міжнар. права стверджено резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 11.XII 1946 і 21.XI 1947. За

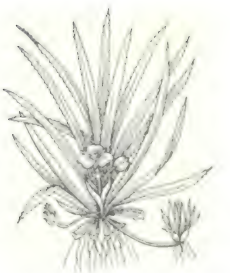

Водяний різак алоевидний.

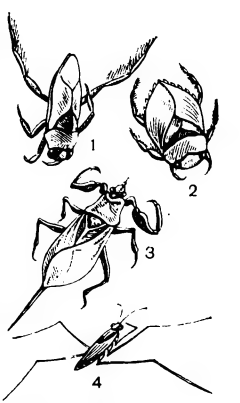

Водяні клопи: 1 — хребтоплав звичайний; 2 — плавт звичайний; 3 — водяний скорпіон звичайний; 4 — водомірка озерна.

Водянка чорна.

ними, В. з. є особи, винні в плануванні, підготовці, розв'язанні і веденні агресивної війни; в убивствах, знущаннях, катуваннях і вигнанні в рабство цивільного населення; жорстокому поводженні з пораненими і полоненими, безглуздому руйнуванні міст і сіл, пограбуваннях населення, використанні заборонених засобів і знарядь ведення війни тощо. Було встановлено поділ В. з. на головних і неголовних. Головних В. з. засуджено міжнар. трибуналами в Нюрнберзі 1945 і в Токіо 1946. Справи інших В. з. розглядались судами країн, на території яких чинились такі злочини. Ряд В. з. було засуджено судами СРСР, БРСР і УРСР. Стокгольмська відозва 1950 оголошує В. з. уряд, який першим застосує атомну зброю. Ген. Асамблея ООН прийняла (1968) *Конвенцію про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства.* Учасниками цієї Конвенції є СРСР, УРСР та БРСР. *Д. С. Сусло.*

ВОЄННО-ПОЛЬОВА ТЕРАПІЯ — розділ *військової медицини,* що вивчає причини, розвиток, особливості перебігу, профілактику і лікування захворювань внутр. органів, що виникають у процесі бойової діяльності військ, у т. ч. при застосуванні зброї масового ураження, а також в умовах тилової праці. В.-п. т. розробляє й організаційні питання лікувальної роботи на різних етапах мед. евакуації, заходи по зміцненню здоров'я особового складу армії, питання воєнно-лікувальної експертизи тощо. Виділення В.-п. т. в самостійну дисципліну було підготовлене працями вітчизняних вчених М. Я. Мудрова, М. І. *Пирогова,* С. П. *Боткіна* та ін. Остаточно В.-п. т. оформилась лише у роки Великої Вітчизняної війни, в чому заслуга рад. учених-медиків М. С. Вовсі, П. І. Єгорова, М. С. Молчанова, Ю. І. Смирнова, М. О. Ясиновського та ін. З 1947 введено викладання В.-п. т. в усіх мед. ін-тах країни. *М. М. Плєнов.*

ВОЄННО-ПОЛЬОВА ХІРУРГІЯ — медична дисципліна, що вивчає питання організації і подання хірургічної допомоги (на полі бою та на різних етапах евакуації) пораненим та ураженим і особливості виникнення, перебігу і лікування травматичних ушкоджень в умовах воєнних дій. Осн. завданням В.-п. х. є подання кваліфікованої хірургічної допомоги в бойовій обстановці, збереження життя пораненим і забезпечення повернення якнайбільшого числа їх до лав армії. В.-п. х. зародилася з давніх часів. Основоположником наук. В.-п. х. є М. І. *Пирогов,* який сформулював її гол. принцип у книзі «Основи загальної воєнно-польової хірургії» (ч. 1—3, 1865—66). Значний вклад у розвиток В.-п. х. внесли рад. хірурги М. М. Ахутін, М. Н. Бурденко, О. О. Вишневський, М. М. Єланський, І. М. Іщенко, М. С. Коломійченко, П. А. Купріянов, М. В. Скліфосовський та ін. Під час Великої Вітчизняної війни рад. хірурги повернули до лав армії 72,3% поранених. Поява сучас. видів зброї з новими уражаючими факторами поставила перед В.-п. х. нові питання і вимоги.

Літ.: Вишневский А. А., Шрайбер М. И. Военно-полевая хирургия. М., 1975; Смирнов Е. И. Война и военная медицина. 1939—1945. М., 1976.

М. М. Ковальов.

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС — союз найбільших монополій, вояччини та урядової бюрократії в імперіалістичних державах. Найвищого ступеня досяг у США. В.-п. к. посідає важливе місце в системі *державно-монополістичного капіталізму.* Включає військові власті та установи, пром-сть, що виробляє зброю, наук. установи, які ведуть дослідження у воєнних цілях. В.-п. к. склався у своєрідну внутрідерж. систему, набув самодостатньої сили. В.-п. к. дедалі більше здійснює контроль над прерогативою бурж. д-ви щодо матеріального постачання нею своїх збройних сил, над регулюванням масштабів, структури і географічного розміщення воєнного виробн., над численними заходами д-ви по мобілізаційній підготовці економіки країни до війни. В.-п. к. використовує д-ву і як гаранта для збуту монополіями воєнної продукції на внутр. і зовн. ринках. Термін «воєнно-промисловий комплекс» уперше вжив у прощальному посланні президент Ейзенхауер 1961.

З діяльністю В.-п. к. органічно пов'язані мілітаризація капіталістичної економіки, загострення міжнар. напруженості. В.-п. к. призводить до зростання воєнних бюджетів і асигнувань за рахунок соціальних потреб та до *інфляції,* що лягають тягарем податків на трудящих. Ідеологи імперіалізму намагаються виправдати діяльність В.-п. к., твердячи, що *гонка озброєнь,* воєнне виробн. підвищують зайня-

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ і ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ з РОСІЄЮ наприкінці 18 століття
Кордони Російської імперії в середині 90-х рр. 18 ст
Кордони інших держав
Кордони Речі Посполитої на 1772 р.
Межі намісництв
Територія Правобережної України, возз'єднана з Росією в 1793 р.
Територія Західної Волині возз'єднана з Росією в 1795 р.
ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ОЧАКІВСЬКИЙ СТЕП
Київ
Одеса
Харків
Дніпропетровськ
Донецьк
Севастополь
Сімферополь
Керч
Таганрог
Ростов
Маріуполь
Мелітополь
Херсон
Миколаїв
Катеринослав
Полтава
Суми
Чернігів
Житомир
Вінниця
Луцьк
Брест-Литовський
Новгород-Сіверський
Білгород
Курськ
Воронеж
Ростов
Ставрополь
Краснодар
Феодосія
Євпаторія
Перекоп
Тирасполь
Кам'янець-Подільський
Ізюм
Слов'янськ
Бахмут
Луганськ
Донецьк
Кіровоград
Олександрія
Новомиргород
Умань
Черкаси
Канів
Переяслав-Хмельницький
Миргород
Гадяч
Лубни
Прилуки
Ромни
Глухів
Путивль
Кролевець
Борзна
Ніжин
Остер
Чернігів
Стародубщина
Ст. Оскол
Острогозьк
Білгород
Валуйки
Богодухів
Чугуїв
Куп'янськ
Біловодськ
Слов'янськ
Новомосковськ
Павлоград
Кам'янець-Подільський
Брацлав
Могилів-Подільський
Ямпіль
Ольгополь
Вознесенськ
Одеса
Аккерман (Білгород-Дністровський)
Кілія
Ізмаїл
Ізяслав
Дубно
Рівне
Острог
Радомишль
Житомир
Васильків
Дубровиця
Овруч
Мозир
Давид-Городок
Пінськ
Брест-Литовський
Володимир-Волинський
Новгород-Волинський
Ковель
Луцьк
Дубно
Рівне
Острог
Старокостянтинів
Проскурів (Хмельницький)
Вінниця
Тульчин
Брацлав
Могилів-Подільський
Ямпіль
Ольгополь
Чернівці
Кам'янець-Подільський
Корсунь (Корсунь-Шевченківський)
Чигирин
Черкаси
Канів
Переяслав-Хмельницький
Миргород
Гадяч
Лубни
Прилуки
Ромни
Глухів
Путивль
Кролевець
Борзна
Ніжин
Остер
Чернігів
Стародубщина
Ст. Оскол
Острогозьк
Білгород
Валуйки
Богодухів
Чугуїв
Куп'янськ
Біловодськ
Слов'янськ
Новомосковськ
Павлоград
Бахмут (Артемівськ)
Донецьк (Слов'яносербськ)
Катеринослав (Дніпропетровськ)
Кіровоград
Олександрія
Новомиргород
Умань

гість, сприяють ліквідації *безробіття*, стимулюють економіку. Проте *економічні кризи*, що потрясають капіталістичну систему, свідчать про реакційну, антинародну суть В.-п. к., який вилучає все більше робочої сили зі сфери виробн. матеріальних благ, відтягує значну кількість самоліяльного населення в непродуктивну галузь — воєнну пром-сть, вириває з нац. багатств величезні кошти. В.-п. к. нерозривно пов'язаний з бурж. ідеологічними центрами та засобами масової інформації, які ведуть пропаганду *антикомунізму*, антирадянщини, насильства і війни. В.-п. к., об'єднуючи екон., воєнний і наук. потенціали капіталістичної д-ви, справляє дедалі більший вплив на внутр. і зовн. політику імперіалістичних країн.

А. В. Кудрицький.

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВІ КОМІТЕТИ — організації імперіалістичної буржуазії в Росії, створені в травні 1915 з метою координації роботи всієї промисловості, розподілу військ. замовлень, відвернення робітників від революції. Царський уряд, який побоювався політ. зміцнення буржуазії, обмежив роль В.-п. к. посередництвом між д-вою і приватною пром-стю. На тер. України діяло кілька десятків місц. В.-п. к. При підтримці меншовиків та есерів керівництво В.-п. к. почало створювати при них «робітничі групи». Більшовики бойкотували вибори в ці групи. Після повалення самодержавства керівники Центр. В.-п. к. ввійшли до бурж. Тимчасового уряду. 31.III 1918 В.-п. к. було перетворено на нар.-пром. к-ти, які 24.VII 1918 рішенням Рад. уряду було ліквідовано.

ВОЖА́ТИЙ ПІОНЕ́РСЬКИЙ — керівник і організатор піонерів і жовтенят, представник ВЛКСМ у піонерській організації. Вперше термін «вожатий піонерів» з'явився 1922. Зміст діяльності В. п., його права і обов'язки визначені «Положенням про старшого піонерського вожатого загону Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна» (1967). В УРСР у 1977 працювало бл. 18 тис. старших В. п. Їх готують у 30 пед. уч-щах та Київ., Ворошиловгр. й Івано-Фр. пед. ін-тах. Для вожатих піонерських загонів організуються спец. табірні збори, семінари тощо. Робота В. п. широко висвітлюється в журн. «Вожатый» (з 1924), «Воспитание школьников» (з 1966).

Літ.: Книга вожатого. К., 1975.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПРАВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ — визволення Київщини, Поділля і частини Волині з-під гніту шляхетської Польщі і входження їх до складу Російської д-ви в кінці 18 ст. В результаті *визвольної війни українського народу 1648—54* Правобережну Україну рішенням *Переяславської ради 1654* було разом з ін. укр. землями возз'єднано з Росією. Під час рос.-польс. війни 1654—67 Польща, скориставшись із сприятливої для себе міжнар. обстановки, знову захопила укр. правобережні землі. За умовами *Андрусівського перемир'я 1667*, підтвердженими *«Вічним миром» 1686*, Правобережна Україна, за винятком Києва з околицями, тимчасово опинилася під владою шляхет. Польщі. У 2-й пол. 17 ст. на Правобережжі розгорнулася нар.-визвольна боротьба під керівництвом С. *Палія*, С. *Самуся*, З. *Іскри*, А. *Абазина*. Після рос.-тур. війни 1710—11 уряд Росії за *Прутським трактатом 1711* змушений був відмовитися від вирішення справ, пов'язаних з Правобережною Україною. Її нар. маси зазнавали тяжкого феод. і національного гноблення з боку шляхти й магнатів, що призвело в 1-й пол. 18 ст. до ряду нар. повстань (1734, 1750). В 1768 спалахнуло велике сел.-козац. повстання — *Коліївщина*. Магнатсько-шляхет. анархія, антифеод. виступи польс. селян, нар. повстання на Правобережжі і в Білорусії значно ослабили могутність шляхет. Польщі. З цього скористалися Австрія, Пруссія і Росія, які 1772, 1793 і 1795 здійснили три поділи Польщі. Після 2-го поділу Правобережна Україна, народні маси якої тривалий час боролися за визволення від польсько-шляхет. гноблення, возз'єдналася з Росією. Цей акт, незважаючи на жорстокий гніт царизму, об'єктивно мав прогресивне значення і відповідав інтересам і прагненням укр. народу; він став важливим етапом на шляху возз'єднання всіх укр. земель, створив сприятливі умови для дальшого зростання продуктивних сил, посилення екон., політ. і культурних зв'язків України з Росією, прискорив формування укр. нації та зміцнення братерського союзу рос., укр. і білорус. народів у боротьбі проти гніту самодержавства, поміщиків і буржуазії.

Літ.: Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16; Ленін В. І.

Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 40; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Г. Я. Сергієнко.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ 1654 — історичний акт, що відбувся на *Переяславській раді 1654* на завершення *визвольної війни українського народу 1648—54*. Возз'єднання було результатом об'єктивного процесу істор. розвитку рос. і укр. народів «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 32, с. 334). Рос. і укр. народи, так само як і білоруський, походять з одного кореня — давньоруської народності (див. *Київська Русь*). Незважаючи на складні умови феод. ладу й перебування укр. земель під іноз. гнітом, між Росією та Україною розвивалися політ., екон. і культурні зв'язки. Проявлялося це в спільній боротьбі проти іноз. загарбників, зокрема тур.-тат. агресорів, проти яких разом діяли *запорізькі козаки* і *донські козаки*. Спільно виступали трудящі маси проти феод.-кріпосницького гніту під час *селянського повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*, в сел.-козац. повстаннях кін. 16 — поч. 17 ст. на Україні. В боротьбі укр. народу проти гнобителів росло прагнення до возз'єднання з Росією, що проявилося, зокрема, в масових переселеннях українців у межі Рос. д-ви та ін. подіях, знайшло відображення в *полемічній літературі*, у зверненні київського митрополита І. *Борецького* до рос. уряду (1624). З особливою силою прагнення до В. У. з Р. проявилось під час визвольної війни укр. народу, яку очолив Б. *Хмельницький*. Вже на початку нар.-визвольної війни її керівники порушували перед рос. урядом питання про возз'єднання. Рос. уряд допомагав укр. народові військ. спорядженням, зброєю, захищав інтереси України під час переговорів з іноз. д-вами. Позитивна позиція рос. уряду щодо України, посилення екон. зв'язків, зокрема двосторонньої безмитної торгівлі, участь рос. нар. мас у визвольній війні сприяло поглибленню її та створювало умови для возз'єднання. Складні міжнар. відносини та ряд проблем внутр. розвитку (повстання 1648 у Москві, повстання 1650 у Новгороді та Пскові) затримували вирішення цього питання. *Земський собор 1653*, в якому брали участь представники різних станів і груп населення, схвалив рішення рос. уряду про В. У. з Р. На Україну було направлено повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним*, урочисто зустрінуте населенням укр. міст і сіл. Проголошення В. У. з Р. відбулося на раді 8(18).I 1654 в Переяславі, в якій брали участь генеральна та різних полків старшина, козаки, жителі міст, представники укр. шляхти, духівництва й селяни навколишніх сіл. Таким чином, Переяславська рада набрала характеру всенародної ради. В. У. з Р. було здійсненням споконвічних прагнень укр. народу, який, об'єднавшись з рос. народом, врятував себе від поневолення шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. Автономне становище України в складі Росії було визначено *Березневими статтями 1654*, що діяли з певними змінами до кінця 18 ст. В. У. з Р., незважаючи на політику соціального й нац. гноблення, яку провадив царизм, мало велике значення для екон., політ. і культурного розвитку укр. народу, відповідало корінним інтересам двох братніх народів.

В результаті В. У. з Р. ще більше зміцніли позиції Рос. д-ви на міжнар. арені. Далеко на Пд. відсунулись її держ. кордони, а українці разом з росіянами брали в охороні їх активну участь. Велася спільна боротьба проти іноз. загарбників, як про це свідчать *Чигиринські походи 1677 і 1678, Російсько-турецькі війни 17—19 століть, Північна війна 1700—21, Вітчизняна війна 1812*. В межах Росії територія, заселена українцями, розширювалась на сході до Дінця, а на півдні — до Чорного та Азовського морів. Возз'єднання сприяло екон. розвиткові України й Росії. Включення укр. міст у систему всерос. ринку і скасування встановлених для них шляхет. Польщею обмежень сприяли розвиткові ремесел і торгівлі. В період капіталізму Україна стала одним з найрозвинутіших пром. районів Рос. д-ви.

Взаємозбагачування двох братніх народів відбувалось у культурній та ідейній сферах життя. Братерська співдружність укр. і рос. народів загартовувалася в їхній спільній боротьбі проти соціального гноблення в епоху феодалізму. На якісно вищий рівень класова солідарність укр. і рос. трудящих піднялася в умовах капіталізму, коли провідна роль у боротьбі проти експлуататорів перейшла до пролетаріату.

Україна в складі Росії, незважаючи на гніт царизму, була притягальною силою для населення укр. земель, що перебували під владою ін. держав. Це сприяло консолідації укр. народності, пізніше—нації. Поворотним етапом в історії рос., укр. та всіх народів Рад. країни стала Велика Жовтнева соціалістична революція. З побудовою соціалізму відбулися докорінні зміни в соціальному й нац. житті народів СРСР, зокрема в їхніх зв'язках, дружбі та єднанні. Перебуваючи в складі СРСР, укр. народ здійснив свою заповітну мрію — возз'єднав усі свої землі (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*).

Історія довела всю неспроможність концепцій укр. бурж. націоналістів, спрямованих на фальсифікацію і знецінення В. У. з Р.— цієї видатної події в житті укр. народу. В 1954 російський і український народи разом з усіма ін. народами Радянського Союзу урочисто відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією. В постанові ЦК Компартії України (вересень 1978) про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією підкреслено, що відзначення цього істор. акту є знаменною подією в сусп.-політ. житті республіки, яскравою демонстрацією дружби укр. і рос., всіх народів Рад. Союзу. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225. Карта «Визвольна війна українського народу 1648—54 років» між с. 160—161.

Літ.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Воссоединение Украины с Россией. 1648—1954. М., 1954; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

Ф. П. Шевченко.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ — визволення Радянським Союзом споконвічних українських земель — Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції й утворення Укр. Рад. Республіки через агресивний курс міжнар. імперіалізму частина споконвічних укр. земель була насильно включена до складу іноз. країн. Внаслідок допомоги англо-амер. і франц. реакц. кіл та укр. бурж. націоналістів Зх. Україну (Сх. Галичину та Зх. Волинь) у вересні 1920 загарбала бурж.-поміщицька Польща; Пн. Буковину, незважаючи на рішення *Буковинського народного віча 1918* про возз'єднання Буковини з Рад. Україною, окупувала в листопаді 1918 боярська Румунія; Закарп. Україну, всупереч рішенню *Закарпатських всенародних зборів 1919* в м. Хусті про возз'єднання Закарп. України з УРСР, включили до складу бурж. Чехословаччини (див. *Версальсько-Вашінгтонська система*).

Загарбання зх.-укр. земель іноз. імперіалістами стало актом насильства над волею їхнього населення, яке походить від давньоруської народності часів Київської Русі — спільної колиски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Воно протягом багатьох віків вело героїчну визвольну боротьбу проти іноз. поневолювачів (польських панів, австр. феодалів, рум. бояр і угор. баронів) та місц. укр. поміщиків і капіталістів, за возз'єднання з Україною. Величезний вплив на цю боротьбу мав революц. рух у Росії, особливо перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Трудящі Західної України, Пн. Буковини і Закарпаття не мирилися з насильницьким відірванням їх від Рад. України, з жорстокою екон. експлуатацією, соціальним і нац. гнобленням. Під керівництвом комуністичних орг-цій вони вели революц. боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання в

єдиній Радянській соціалістичній державі.

Класові виступи, утворення Рад робітн. депутатів у Стебнику, Дрогобичі та ряді ін. міст, боротьба проти буржуазно-націоналістичного уряду т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*», встановлення Рад. влади на Закарпатті 1919 і в 20 повітах Зх. України 1920, *Хотинське повстання 1919* і *Татарбунарське повстання 1924*, масові страйки робітників і демонстрації трудящих під лозунгами: «Геть іноземних окупантів!», «Хай живе Радянський Союз!», «За возз'єднання з Радянською Україною!», страйки с.-г. робітників, масові сел. повстання в 1930—33, барикадні бої у Львові 1936— це далеко не повний перелік революц. виступів нар. мас зх.-укр. земель проти іноз. загарбників та «своїх» поневолювачів, за возз'єднання з Рад. д-вою.

Рад. народ і його уряд не визнавали загарбання зх.-укр. земель іноз. імперіалістами і не раз виступали за мирне розв'язання спірних тер. питань. Але бурж. кола Польщі, Румунії й Чехословаччини не зважали на миролюбні пропозиції СРСР.

У вересні 1939 гітлерівська Німеччина почала загарбницьку війну в Європі, окупувала Польщу, внаслідок чого польс. бурж. д-ва розпалася. Союз РСР виявив законну турботу про долю братнього населення Зх. України, якому загрожувало фашист. поневолення. 17.IX 1939 рад. війська за розпорядженням Уряду СРСР перейшли рад.-польс. кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Зх. України. Трудящі цього краю радо зустріли свою визволительку — Рад. Армію. Виконуючи одностайну волю населення, *Народні Збори Західної України* (засідали 26—28.X 1939) одноголосно прийняли декларації: про встановлення Рад. влади на всій тер. Зх. України, про входження її до складу УРСР, про конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх без викупу в користування трудового селянства, про націоналізацію банків і великої пром-сті. 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР, заслухавши і обговоривши заяву Повноважної комісії Народних Зборів, прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. 15.XI 1939 *позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР* ухвалила закон про входження Зх. України до складу УРСР.

Перші жнива на колишніх поміщицьких землях. Північна Буковина. 1940.

У червні 1940 Рад. уряд запропонував урядові Румунії, в інтересах відновлення справедливості, повернути Рад. Союзові *Бессарабію* і передати йому Пн. Буковину, населення якої зв'язане з Рад. Україною як спільністю істор. походження, так і єдністю нац. складу, мови і культури. Рум. королівський уряд 28.VI 1940 прийняв миролюбну пропозицію Уряду СРСР. Того ж дня рад. війська вступили в міста і села Бессарабії і Пн. Буковини. Населення зустріло їх з величезною радістю. 2.VIII 1940 Верховна Рада СРСР своїм законом включила Пн. Буковину і Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР. 15.VIII 1940 Президія Верховної Ради СРСР, відповідно до закону від 2.VIII 1940, видала укази про націоналізацію банків, пром. і торг. підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку та про націоналізацію землі на території Північної Буковини.

Всесвітньо-істор. перемога рад. народу над фашизмом у 2-й світовій війні привела до завершення істор. процесу возз'єднання укр. земель в єдиній Рад. соціалістичній д-ві. Восени 1944 Рад. Армія визволила від гітлерівських загарбників Закарп. Україну. Закарпатці створили тимчасові органи народної влади — *народні комітети*. В краї розгорнувся всенар. рух за входження його до складу СРСР і возз'єднання з УРСР. 26.XI 1944 в Мукачеві відбувся *Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України*. Виражаючи одвічні мрії і прагнення трудящих Закарпаття, він прийняв Маніфест про возз'єднання Закарп. України з Рад. Україною і про вихід її зі складу Чехословаччини. 29.VI 1945 в Москві було підписано радянсько-чехословацький договір, за яким Закарпатську Україну возз'єднано з Рад. Україною і включено до складу СРСР. Того самого дня 7-а сесія Верховної Ради УРСР палко вітала історичний акт включення Закарпатської України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.

Возз'єднання всіх укр. земель в єдиній Рад. соціалістичній д-ві знаменувало здійснення споконвічних мрій і прагнень укр. народу. Воно було подією великого істор. значення. Возз'єднання створило найсприятливіші умови й можливості для всебічного розвитку економіки і культури, для піднесення матеріального добробуту, відкрило могутні джерела бурхливого розквіту всіх матеріальних і духовних сил трудящих цих укр. земель. Увійшовши в братню сім'ю рад. народів, трудящі зх. областей України стали рівноправними членами вільного соціалістичного суспільства. Спираючись на повсякденну допомогу Рад. д-ви, братерську допомогу всіх народів СРСР, робітники й селяни зх.-укр. земель під керівництвом Комуністичної партії за короткий істор. строк побудували соціалістичну пром-сть, соціалістичне сільське господарство, добилися значних успіхів у розвитку української радянської культури й підвищенні свого добробуту.

Возз'єднання укр. народу є органічним результатом перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, торжеством великого вчення марксизму-ленінізму. Воно могло здійснитися тільки в умовах рад. соціалістичного ладу, завдяки ленінській політиці дружби народів і тій безкорисливій підтримці, яку укр. народ завжди діставав і дістає від братніх народів СРСР і насамперед — від рос. народу. Возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. державі є величезною істор. перемогою не лише

Жителі Львова зустрічають Червону Армію. Вересень 1939. Позачергова 3-я сесія Верховної Ради УРСР. Прийняття Західної України до складу Української РСР. Листопад 1939. Зустріч радянських військ на Північній Буковині. Червень 1940. Мітинг трудящих Ужгорода 8 липня 1945, присвячений возз'єднанню Закарпаття з Радянською Україною.

трудящих України, а й усіх народів багатонац. соціалістичної Вітчизни. Карта с. 357.
Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1972 року. К., 1973; Щербицкий В. В. Советская Украина. М., 1977; Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 15 грудня 1972 року. К., 1972; Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів. К., 1949; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Історія Української РСР, т. 6. К., 1977; Бєлоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. К., 1951; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). К., 1955; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968. *Б. М. Бабій, С. М. Бєлоусов.*

М. О. Вознесенський.

М. С. Возняк.

ВОЗНЕСЕ́НСЬК — місто обл. підпорядкування Миколаївської обл. УРСР, райцентр. Пристань на Пд. Бузі. Залізнична станція. Засн. 1795 на місці кол. запорізького зимівника. В 1795—97 В.— адм. центр *Вознесенського намісництва,* 1803—17 — гол. станиця *Бузького козацького війська.* В 1817 В.— центр повстання козаків проти перетворення їх на військ. поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817*). Рад. владу у В. встановлено в лютому 1918. У місті — шкіряний, інструментальний, консервний, хлібний, виноробний та маслоробний з-ди, м'ясокомбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, виробниче об'єднання підприємств місцевої пром-сті «Южанка».
12 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, с.-г. технікум, 7 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, 11 клубів, 6 кінотеатрів, 15 бібліотек. У В. народилися нар. артист СРСР Г. П. *Глєбов*, нар. художник СРСР Є. А. *Кибрик.*

ВОЗНЕСЕ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II 1795 на Пд. України. До В. н. ввійшла частина *Катеринославського намісництва* та ряд повітів, територію яких перед тим було визволено з-під турецького іга і влади шляхет. Польщі. Адм. центром тимчасово був Новомиргород, потім — Вознесенськ (тепер Микол. обл.). Влада у В. н. належала наміснику, який підпорядковувався катеринославському, вознесенському і таврійському ген.-губернаторові. На тер. В. н. розміщувалися переселені держ. селяни з центр. і пн. районів Росії. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і інші *намісництва*, 1797 було ліквідовано. Його територія відійшла до Новоросійської, Київської і Подільської губерній.

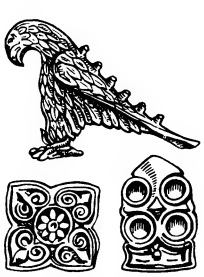
Вознесенський скарб. Срібний орел та бронзові позолочені бляшки.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ Андрій Андрійович (н. 12.V 1933, Москва) — російський рад. поет. Друкуватися почав 1958. Перші збірки «Парабола» і «Мозаїка» (обидві — 1960). У поемі «Майстри» (1959) В. утверджує високе призначення мистецтва. Зб. «Сорок ліричних відступів з поеми „Трикутна груша"» (1962)— про враження поета від поїздки до США. Поема «Лонжюмо» (1963) присвячена В. І. Леніну; поема «Оза» (1964) — роздуми про людську особистість. У збірках «Тінь звука» (1970), «Погляд» (1972), «Випусти птаха» (1974) та ін. виражені ідеї гуманізму, відповідальності людини за мир на землі. *Тв.:* Антимиры. М., 1964; Дубовый лист виолончельный. М., 1975; Витражных дел мастер. М., 1976.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ Микола Олексійович [18. XI (1.XII) 1903 — 30.IX 1950] — рад. державний і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1919. Нар. в с. Теплому (тепер Тепло-Огарьовського р-ну Тул. обл.) у сім'ї дрібного службовця. Після закінчення 1924 Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова — на парт. роботі в Донбасі. В 1928—31 навчався, потім працював в екон. Ін-ті червоної професури, одночасно — в ЦКК—РСІ, згодом у Комісії рад. контролю. З 1935 — голова міської планової комісії і заст. голови Ленінгр. міської Ради. З 1938 — голова Держплану при Раднаркомі СРСР, з 1939 — заст. голови Раднаркому СРСР, з 1941 — 1-й заст. Голови Ради Народних Комісарів (з 1946 Ради Міністрів СРСР). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Держ. к-ту оборони; з 1943 — член К-ту при Раднаркомі СРСР по відбудові г-ва в районах, визволених від нім.-фашист. загарбників. У 1934—39 — член Комісії рад. контролю, з 1939 — член ЦК ВКП(б). З лютого 1941 — кандидат у члени Політбюро, з лютого 1947 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Автор праць з екон. питань. Держ. премія СРСР, 1948. Нагороджений двома орденами Леніна.
Літ.: Колотов В. В. Николай Алексеевич Вознесенский. М., 1976.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 34,8 тис. чол. (1977). В районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Вознесенськ.*
Поверхня рівнинна. З корисних копалин найбільше значення мають граніти. Гол. річка — *Південний Буг* з прит. *Мертвоводом.* Грунти чорноземні. В р. лежить у степовій зоні.
Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Вознесенськ. У районі — виробн. буд. матеріалів, підприємства легкої і харч. пром-сті. Найбільші з них: олександрівські залізобетонних виробів, каменедробильний, асфальтовий, конопляний з-ди, трикратівські залізобетонних виробів, каменедробильний, Новогригорівський комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових, тех., овочевих культур та виробн. молока, м'яса, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1977 становила 115,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,9 тис. га, луки і пасовища — 19,7 тис. га, сади і виноградники — 2,4 тис. га. Зрошується 12,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, коноплі, овочеві. Розвинуті садівництво і виноградарство. В тваринництві переважають

молочно-м'ясне скотарство, вівчарство і птахівництво. У В. р.— 8 колгоспів, 8 радгоспів, у т. ч. 1 відгодівельний, дослідна станція зрошуваного землеробства (с. Яструбинове), держ. плем. станція, райсільгосптехніка.
Залізничні станції: Вознесенськ, Мартинівська, Олександрівка, Трикратне. Автошляхів — 345 км, у т. ч. з твердим покриттям — 283 км. В районі — 44 заг.-освітні та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 42 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 11 клубів, 6 кінотеатрів, 15 кіноустановок, 33 бібліотеки.
В. Т. Злобинець.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ СКАРБ — скарб 7—8 ст., виявлений 1930 під час будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна біля с. Вознесенки (тепер територія м. Запоріжжя). До складу В. с. входили залізна зброя та спорядження дружинників (мечі, наконечники стріл і ножі), кінська збруя (стремена, вудила тощо) і коштовні прикраси (золоті пластинки від піхов мечів, срібні фігури орла та лева, що були навершями військ. знамен, тощо). Вага золотих виробів — 1,246 кг, срібних — 1,782 кг. Деякі археологи вважають, що В. с.— слов походження.

ВО́ЗНИЙ (польс. woźny) — у феодальній Польщі, Литві та на Україні (до початку 19 ст.) урядовець, який виконував доручення суду. Обирався з заможних верств населення. Образ В.— хабарника і крутія — змалював І. П. Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка» (1819).

ВОЗНЯ́К Михайло Степанович (3. X 1881, с. Вільки-Мазовецькі, тепер с. Волиця Нестеровського р-ну Львівської обл. — 20.XI 1954, Львів) — український рад. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1951. В 1908 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту.

В 1908—14 вчителював у Львів. гімназії, 1920—39 працював у прогресивних журн. «*Вікна*», «Культура» тощо. З 1939 — професор Львів. ун-ту, з 1951 — зав. відділом укр. л-ри Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Почав друкуватися 1902. В.— автор багатьох праць і публікацій з історії давнього укр. письменства, про творчість письменників 19 — поч. 20 ст. І. Котляревського, Л. Глібова, Т. Шевченка, Панаса Мирного, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. У 20—30 рр. на деяких дослідженнях В. позначився вплив бурж. методології і бурж.-націоналістичних концепцій. Під впливом рад. науки поступово звільнився від залишків буржуазної методології, даючи матеріалістичне наук. осмислення досліджуваним матеріалам. В. належать численні публікації з питань біографії і творчості І. Франка (упорядкував і видав 4 зб. матеріалів «Іван Франко», незакінчену повість «Не спитавши броду» та ін). Досліджував історію укр. театру, міжслов'янські культ. взаємини.

Тв.: Філологічні праці Івана Могильницького. Львів, 1910; Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1946; Титан праці. Львів, 1946; Іван Франко — популяризатор передової російської літератури. К., 1953; З життя і творчості Івана Франка. К., 1955; Велетень думки і праці. К., 1958.

Літ.: Нечиталюк М. Невтомний трудівник науки. «Жовтень», 1959, № 11; Пачовський Т. І., Шуст Я. І. Праці М. С. Возняка про життя і творчість І. Франка. Бібліографічний покажчик. В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали, зб. 5. Львів, 1956.

ВОЇНСТВЕНСЬКИЙ Михайло Анатолійович [н. 1(14).II 1916, Київ] — український рад. зоолог, засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. В 1938 закінчив Київ. ун-т. З 1956 — зав. відділом *Зоології інституту* АН УРСР і одночасно (з 1975) директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Праці в галузі орнітології, палеонтології, екології, біогеоценології, з проблем охорони природи. Голова Президії Українського товариства охорони природи (з 1978)

ВОЇНЬ — давньоруське місто-фортеця в гирлі р. Сули, досліджене біля с. Воїнської Греблі Глобинського р-ну Полтавської обл. Вперше згадується в літописі під 1055. Археол. дослідження В. провадилися 1956—59. В. мав *дитинець* і ремісничий посад. Укріплення дитинця складалися з рову і валу, всередині якого були два ряди дерев'яних зрубів, засипаних землею. Верхня частина зрубів здіймалася над валом, утворюючи масивну оборонну стіну — заборолу. Внутр. частина дитинця являла собою гавань, куди заходили судна. В. був значним торг. центром на «*шляху з варяг у греки*». На дитинці В. постійно розміщувалася військ. залога. Осн. кількість жител і госп. будівлі зосереджувались на посаді, де жили переважно ремісники і торговці. У 80-х рр. 12 ст. половецький хан *Кончак* спалив В. Через деякий час його відбудували, але під час монголо-тат. навали 1240 місто було остаточно зруйновано. Тепер залишки В. затоплено водами Кременчуцького водосховища.

Літ.: Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

ВОЙКОВ Петро Лазарович [1 (13).VIII 1888, Керч — 7.VI 1927, Варшава] — учасник революційного руху в Росії, рад. дипломат. В 1903—17 — меншовик. В 1907 емігрував у Швейцарію. Повернувшись до Росії, в серпні 1917 вступив у РСДРП(б). В жовтні 1917 — секретар обл. бюро профспілки і голова міськ. Думи в Єкатеринбурзі. В 1918 — комісар продовольчих справ Уральської ради. В 1919 — заст. голови правління Центроспілки, з 1920 — одночасно член колегії Наркомату зовнішторгу. В 1921 призначений головою рос.-укр. делегації мішаної рад.-польс. комісії по реалізації *Ризького мирного договору 1921*. З жовтня 1924 — повпред СРСР у Польщі. Вбитий рос. білогвардійцем. Похований в Москві на Красній площі.

ВОЙКОВСЬКИЙ (до 1940 —Капани) — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донецької обл. УРСР, за 6 км від залізничної ст. Кутейникове. 2,3 тис. ж. (1977). Цегельня, відділок радгоспу «Металіст», комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, мед. амбулаторія, 2 клуби, 2 б-ки. В. засн. в 19 ст.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (р. н. невід.—п. 1740, Якутськ)— співучасник змови гетьмана І. *Мазепи*, його племінник. Після розгрому швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* втік за кордон. Намагався підбити Туреччину, Кримське ханство та ряд зх.-європ. держав на інтервенцію проти Росії. Заарештований 1716 у Гамбурзі і виданий рос. урядові, В. був засланий в Якутськ, де і помер. Заслання В. було приводом для ідеалізації його образу всупереч істор. дійсності в однойменній поемі рос. поета-декабриста К. Ф. Рилєєва.

ВОЙНИКОВ Добри Попов (10.XI 1833, Шумен, тепер Коларовград — 27.III 1878, Тирново) — болгарський педагог, драматург, театральний діяч.

Учителював у м. Шумені. Реформував навчання в школі, розробив чіткі шкільні правила, запровадив вивчення історії болг. л-ри тощо. В 1864 емігрував до Румунії, де створив болг. трупу, що стала основою болг. нац. театру. Автор підручників «Коротка болгарська граматика» (1864), «Посібник з словесності...» (1874), істор. п'єс «Райна княгиня» (1866), «Воцарінння Крума Страшного» (1871) та ін.

ВОЙНИЛІВ — селище міського типу Калуського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Сивці (бас. Дністра), за 17 км від Калуша. 3,3 тис. ж. (1977). Міжколг. буд. орг-ція, виробниче спеціалізоване відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 б-ки. Відомий з 1443.

ВОЙНИЧ (Voinich) Етель-Ліліан (11.V 1864, Корк, Ірландія —28. VII 1960, Нью-Йорк) — англійська письменниця. Дочка англ. математика Дж. *Буля*, дружина польс. революціонера М. Войнича. Товаришувала з рос. політичними емігрантами і особливо з С. *Кравчинським*. У 1887—89 жила в Росії. В 1895 приїздила до Львова у справі перевезення нелегальної літератури в Росію через Галичину. Тут познайомилася з М. Павликом та І. Франком. Перший твір В.— роман «Овід» (1897) про визвольну боротьбу італ. народу в 1-й пол. 19 ст. У романах «Джек Реймонд» (1901), «Олівія Летам» (1904), «Перервана дружба» (1910), «Скинь взуття твоє» (1945) відтворена революц. боротьба народів Італії, Росії, Польщі. В. відома і як перекладачка творів укр. і рос. класиків, а також укр. нар. пісень. Її переклади віршів Т. Шевченка вийшли у Лондоні 1911 з біографією поета. З 1920 жила в Нью-Йорку. В. — автор кількох музич. творів.

Тв.: Укр. перекл.— Джек Реймонд. К., 1930; Овід. К., 1967; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1975.

Літ.: Полек В. Т. Етель-Ліліан Войнич і Україна. Бібліографічний покажчик. Львів, 1970. *А. М. Полотай.*

ВОЙТЕНКО Василь Андрійович [1(13).I 1881, с. Волокитине, тепер Путивльського р-ну Сумської обл. — 16.VI 1951, Харків] — український рад. співак (драм. тенор), засл. арт. УРСР (з 1933). З 1912 — у театрах Петербурга, Баку, Харкова, Києва; в 1930 — 41 — соліст (один із засновників) Дніпроп. театру опери та балету; 1944—51 — у Харків. консерваторії. Партії: Андрій («Тарас Бульба» Лисенка, перший виконавець, Харків, 1924), Давидов, Григорій («Піднята цілина», «Тихий Дон» Дзержинського), Герман («Пікова дама» Чайковського).

І. М. Лисенко.

ВОЙТЕНКО Ніна Юхимівна (н. 18. VI 1928, с. Кривуші, Кременчуцького р-ну Полтавської обл.)— український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Полтав. пед. ін-т (1954). З 1966 працює вчителем укр. мови і л-ри в серед. школі м. Одеси. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іванина.

ВОЙТОВИЧ (Woytowicz) Болеслав (н. 5.XII 1899, с. Дунаївці, тепер місто Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) — польський композитор, піаніст і педагог. У 1913—17 жив у Кам'янці-Подільському. Вчився в Київ. і Варшавському ун-тах, 1921—24 — у Вищій школі музики ім. Ф. Шопена у Варшаві, 1929—32 — в Парижі. Твори: балет «Повернення» (1937, пост. 1938), 4 кантати, 3 симфонії, концерти для фортепіано з оркестром, струнні квартети, фп. твори.

П. Л. Войков.

Е.-Л. Войнич.

Воїнь. Діорама художника О. В. Казанського.

ВОЙЦЕХІ́ВСЬКИЙ Осип Павлович (1793, с. Іванівка, тепер Уманського р-ну Черкаської обл.— 17. XI 1850, Казань) — вітчизняний лікар і синолог, родом українець. Навчався в Києві, потім Петербурзі, де в 1819 закінчив Медико-хірург. академію. Шляхом самоосвіти опанував китаєзнавство. У 1819—32 працював у Китаї лікарем. Самовіддано борючись з епідеміями холери та ін. хвороб, заслужив любов і шану китайського народу. У 1829 в Пекіні В. споруджено прижиттєвий пам'ятник. Після повернення з Китаю був професором першої в Росії кафедри кит. і маньчжурського письменства в Казан. ун-ті. Переклав рос. мовою ряд класичних творів кит. філософів, уклав кит.-маньчжурсько-рос. словник.

В. О. Войцехович.

ВОЙЦЕХІ́ВСЬКІ ПОХОВА́ННЯ — поховання часів *мідного віку* і *бронзового віку,* виявлені поблизу с. Войцехівки (тепер с. Колосівка Полонського р-ну Хмельницької обл.). Досліджувалися 1924 і 1949. Поховання мідного віку (родинне в кам'яній домовині: чоловіка з двома жінками, шістьма дітьми і рабом-слугою) належало до *кулястих амфор культури.* В могильнику бронзового віку виявлено одиночні, парні і групові поховання, що належали до *комарівської культури.* В похованнях знайдено глиняний посуд, вироби з каменю та бронзи. В. п. є характерною пам'яткою часів *патріархату.*

В. П. Волгін.

ВОЙЦЕХО́ВИЧ Василь Олександрович (н. 5.I 1913, Краснокутськ, тепер смт Харківської обл.) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. Закінчив Богодухівський с.-г. технікум (1931). З 1939 — в Червоній Армії. З лютого 1942 — в Путивльському партизан. загоні. З вересня 1943 — нач. штабу з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака.* З лютого 1944 — нач. штабу 1-ї Укр. партизан. д-зії під командуванням П. П. *Вершигори.* Після війни — на рад. і госп. роботі. Автор книг «Сто днів звитяги» (1950), «Фронт на Поліссі» (1975).

ВОЙШЕ́ЛК МІНДО́ВГОВИЧ (р. н. невід. — п. 1268) — великий князь литовський з 1263. За правління свого батька *Міндовга* з метою боротьби проти нім. хрестоносців уклав угоду з *Данилом Галицьким,* за якою передав його синові Роману т. з. Чорну Русь (Новгородок, Волковиськ та ін.). Убитий *Левом Даниловичем,* який претендував на литовський престол.

ВОКАЛІ́З (франц. vocalise, від лат. vocalis — дзвінкий, співучий) — твір для співу без слів. Найчастіше це етюд або вправа для розвитку вокальної техніки. В 20 ст. з'явились концертні В. («Вокаліз» Рахманінова, «Хабанера» Равеля, концерт для голосу з оркестром Глієра, триптих для голосу з оркестром Г. Майбороди).

ВОКА́ЛЬНА МУ́ЗИКА — музика, призначена для співу. Твори для голосу (голосів) без супроводу (сольні пісні, ансамблі, хори а капела) і твори для співу з інструм. супроводом. У В. м. провідна роль належить голосу співака. В. м. тісно пов'язана з поетичним текстом і часто є синтетичним муз.-поетичним твором. Див. також *Музика.*

ВОКЗА́Л (англ. Vauxhall — назва саду для розваг у лондонському пригороді, який належав у 17 ст. Джейн Вокс. У рос. мові слово «вокзал» стало загальним завдяки вокзалу у Павловську поблизу Петербурга, який водночас був залізничною станцією і місцем розваг) — комплекс споруд для обслуговування пасажирів на станціях шляхів сполучення. Розрізняють *автовокзали, аеровокзали, залізничні вокзали, морські вокзали* і *річкові вокзали.* Є В. кінцеві (тупикові), транзитні (вузлові) та проміжні (наскрізні) — залежно від положення на магістралі; далекого слідування, місцеві, приміські та міжнародні — за категорією обслуговуваних пасажирів. В. відрізняються між собою місткістю (кількістю пасажирів, що одночасно перебувають в усіх його приміщеннях), пропускною спроможністю (кількістю пасажирів, що пройшли через його приміщення за одиницю часу) та ін. В., що обслуговує пасажирів кількох видів транспорту, наз. об'єднаним.

ВОКЛЮ́ЗИ (від назви департаменту Воклюз у Франції) — потужні водні джерела в тріщинуватих або легко розчинних гірських породах. Утворюються внаслідок виходу підземних потоків на поверхню землі. Характерні для карстових (див. *Карст*) областей.

ВОКОДЕ́Р (англ. vocoder, від voice — голос і code — шифр, код) — система *телефонного зв'язку* з передаванням мови у закодованому вигляді. На передавальному боці В. спец. пристрій (аналізатор звуку) перетворює складні мовні сигнали на елементарні складові, які й закодовує. На приймальному боці В. пристрій ін. типу (синтезатор) з закодованих сигналів формує мовні, майже не погіршуючи їхню чіткість (див. *Артикуляція*) порівняно з звичайним телефонним зв'язком. Зменшуючи необхідну ширину смуги пропускання частот, В. збільшує пропускну спроможність ліній зв'язку.

ВОЛАСТОНІ́Т — мінерал класу *силікатів.* $Ca_3[Si_3O_9]$. *Сингонія* триклінна. Густ. 2,78—2,91. Твердість 5,0—5,5. Колір білий. Блиск скляний. В СРСР є на Уралі, в Забайкаллі, Примор'ї, на Україні (знайдено в ряді місць *Українського щита*). Використовують для одержання високоякісної кераміки та поливи.

ВО́ЛГА [у стародавні часи — Ра, в середні віки — Етель (Ітіль)] — ріка, одна з найбільших на земній кулі, перша за довжиною в Європі. Довж. 3531 км, пл. бас. 1360 тис. км². Бере початок на Валдайській височині, з джерела поблизу с. Волговерхів'я Осташковського р-ну Калінінської обл. Впадає в Каспійське м. Гирло лежить на 28 м нижче від рівня моря. Басейн В. простягається в межах Руської рівнини, він охоплює лісову, лісостепову, степову й напівпустельну геогр. зони. Течію В. поділяють на три частини: верхню — від витоку до гирла Оки, середню — до гирла Ками і нижню — від впадіння Ками до гирла. У верхів'ї В. перетинає ланцюг озер — Верхіт, Стерж, Вселуг, Пено і Волго. На цій дільниці береги річки низькі, долина виражена слабо. Нижче впадіння р. Селіжаровки В. тече в глибокій долині, в руслі з'являються пороги. В р-ні Рибінська—Ярославля і нижче Костроми В. протікає у вузькій долині серед високих берегів, перетинаючи Углицько-Даниловську і Галицько-Чухломську височини. В середній течії ріка стає повноводнішою, характерна різка асиметрія долини; русло її розширюється до 600—2100 м, часто розгалужується на рукави. В нижній течії В. стає могутньою рікою, долина має ширину 20—30 км, шир. русла досягає 2 км. Протікає вздовж Приволзької височини. В р-ні Куйбишева В., огинаючи Жигульовські гори, утворює Самарську Луку завдовжки бл. 200 км. Вище Волгограда від В. відділяється лівий рукав *Ахтуба* (довж. 537 км), який тече паралельно основному руслу. Ширина Волго-Ахтубинської заплави досягає 40 км. Дельта В. за площею одна з найбільших в СРСР (понад 13 тис. км²), у ній налічується до 500 рукавів, проток і невеликих річок, серед яких судноплавним є Бахтеміровський рукав. В. приймає бл. 200 приток. Гол. з них: праві — *Ока, Сура,* Свіяга; ліві — *Ветлуга, Кама, Самара,* Великий Іргіз. Живлення В. мішане, переважно снігове (60% річного стоку). Природний режим характеризується весняною повінню (квітень—травень), малою водністю в період літньої і зимової межені і осінніми дощовими паводками (жовтень). Пересічна річна витрата води (м³/сек) біля Калініна — 182, Куйбишева—7720, Волгограда — 8060. Замерзає в верхній і середній течії в кінці листопада, в нижній — на поч. грудня. Скресає в березні—квітні. В зв'язку зі спорудженням на В. ряду водосховищ режим ріки значною мірою зарегульовано. В. має велике народногосп. значення. Гідротехнічне будівництво, проведене за роки Рад. влади, значно поліпшило транспортні умови ріки. В.— осн. воднотранспортна магістраль Європ. частини СРСР. В. з'єднано з Балтійським м. *Волго-Балтійським водним шляхом* імені В. І. Леніна, з Білим м.— через Північно-Двінську систему і через *Біломорсько-Балтійський канал*; з Азовським і Чорним морями —через *Волго-Донський судноплавний канал* імені В. І. Леніна. На В. збудовано *Волзький каскад ГЕС* — найбільший у Європі гідроенергетичний комплекс. Води ріки використовуються й для водопоста-

Волга в середній течії.

чання та зрошування. У В. водиться 70 видів риб, з них 40 промислових. На В.— важливі промислові центри і порти СРСР: *Калінін, Рибінськ, Ярославль, Кострома, Горький, Казань, Куйбишев, Саратов, Волгоград* та ін. В. славиться мальовничими краєвидами; розвинутий туризм.
Ріка оспівана в народ. піснях. Про В. писали М. Некрасов, М. Горький, О. Толстой, К. Федін. В. зображена на картинах І. Рєпіна, І. Левітана, М. Нестерова та ін. З. любов'ю згадував велику рос. ріку Т. Шевченко в своїх повістях, «Щоденнику», листах.
Літ.: Львович М. И. Реки СССР. М., 1971; Волга — I. Проблемы изучения и рационального использования биологических ресурсов водоемов. Куйбышев, 1971. *Л. М. Козінцева.*

ВОЛГІН Вячеслав Петрович [2 (14).VI 1879, с. Борщівка, тепер Хомутовського р-ну Курської обл. — 3.VII 1962, Москва] — радянський історик і громадський діяч, акад. АН СРСР (1930). Член КПРС з 1920. В 1908 закінчив Моск. ун-т. В 1914—18 співробітничав з М. Горьким у журн. «Летопись». В 1918 — один з організаторів Соціалістичної (згодом Комуністичної) академії в Москві. В 1919—30 — професор, 1921—25 — ректор Моск. ун-ту. В 1930—35 — неодмінний секретар, 1942—53 — віце-президент АН СРСР. Автор праць з історії соціалістичних ідей домарксистського часу, насамперед у Франції та Англії. Ленінська премія, 1961. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Очерки истории социалистических идей с древности до конца XVIII в. М., 1975; Очерки истории социалистических идей. Первая половина XIX в. М., 1976; Укр. перекл.— Історія соціалістичних ідей, ч. 1. Х., 1930.
Літ.: Вячеслав Петрович Волгин. Материалы к библиографии ученых СССР. М., 1954.

ВОЛГО-БАЛТІЙСЬКИЙ ВОДНИЙ ШЛЯХ імені В. І. Леніна — сполучає Волгу з Балтійським морем і через Біломорсько-Балтійський канал — з Білим і Баренцовим морями. Створення цього шляху розпочато 1810 (кол. Маріїнська водна система) У другій пол. 40-х рр. 20 ст. його докорінно реконструйсвано і відкрито для навігації 1964. Заг. довж. шляху 1100 км (від Рибінська до Балтійського м.). До складу В.-Б. в. ш. входять: Рибінське водосховище, р. Шексна, озеро Біле, р. Ковжа, вододільний Маріїнський канал, нижня течія р. Витегри, Онезький канал, р. Свір, Ладозький канал, р. Нева. Має 5 гідровузлів. Доступний для суден вантажопідйомністю бл. 5000 т. В.-Б. в. ш.—ланка єдиної воднотранспортної системи Європ. частини СРСР, який з'єднує водні шляхи, що виходять до Балтійського, Білого, Каспійського, Чорного і Азовського морів.

ВОЛГОГРА́Д (до 1925 — Царицин, до 1961 — Сталінград) — місто, обласний центр РРФСР, на правому березі Волги. Важливий залізничний вузол, великий річковий порт, аеропорт. Початковий пункт *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна. 931 тис. ж. (1977). Поділяється на 8 міських районів. Засн. в 16 ст. Історія міста пов'язана з повстаннями С. Т. *Разіна*, О. І. *Пугачова*. У 1905 в місті оформилася с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 4(17).XI 1917. За героїчну *Царицинську оборону 1918—19* місто нагороджено бойовим революц. прапором ВЦВК (1918) і орденом Червоного Прапора (1924). З липня 1942 по лютий 1943 на підступах до міста і в самому місті рад. війська героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників (див. *Сталінградська битва 1942—43*). 22.XII 1942 встановлено

Волгоград. Проспект В. І. Леніна.

медаль «За оборону Сталінграда». Сталінград став містом-героєм. В 1965 В. нагороджено орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка».
В.— один з найбільших пром. центрів країни. Гол. галузі пром-сті: машинобудування і металообробка (з-ди: тракторний, суднобуд., нафт. машинобудування, моторний та ін.) та металургія (металург., алюмінієвий, трубний та сталедротовоканатний з-ди тощо). Розвиваються нафтохім., буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних виробів, цегельні, гіпсовий, керамічний) та деревообр. галузі. Легка пром-сть представлена швейною, трикот. та взут. ф-ками, харчова — кондитерською ф-кою, гірчичним, консервним, маргариновим з-дами, м'ясокомбінатом тощо. Електроенергію В. постачають *Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС, ДРЕС та ТЕЦ-2. У В.— 6 вузів, заочний ф-т Горьковського ін-ту інженерів водного транспорту, 20 серед. спец. навч. закладів; театри: драм., муз. комедії, ляльок, юного глядача; філармонія. Музеї: Держ. музей оборони, краєзнавчий, образотворчого мистецтва.
У 1942—43 В. було повністю зруйновано, у післявоєнні роки відбудовано за генеральним планом реконструкції (1945, арх. К. Алабян, М. Поляков та ін.). Центр міста утворений системою площ і бульварів (Вокзальна площа, площа Демонстрацій, площа Загиблих борців, алея Героїв). З 1958 ведеться комплексна забудова міста. Серед значних громад. споруд — Центр. стадіон (1962), Будинок Рад. Армії (1967). Пам'ятник-ансамбль на Мамаєвому кургані (1963—67, скульптор Є. Вучетич, арх. Бєлопольський).
Літ.: Водолагин М. А. Очерки истории Волгограда. 1589—1967. М., 1969; Богомолов В. М., Гундирін П. А. Місто-герой Волгоград. К., 1972.

ВОЛГОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ (до 1961 — Сталінградська область) — у складі РРФСР. Розташована на Пд. Сх. Східно-Європейської рівнини. Утворена 5.XII 1936. Пл. 114,1 тис. км². Нас. 2451 тис. чол. (на 1.I 1977), переважно росіяни, живуть також українці, казахи, татари та ін.; міськ. нас.— 72%. Поділяється на 33 райони, має 18 міст та 25 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Волгоград*. В 1970 В. о. нагороджено орденом Леніна.
За характером рельєфу територію області звичайно поділяють на низовинне лівобережжя Волги — Заволжя та підвищене правобережжя, зайняте Приволзькою височиною (вис. в межах області до 358 м), Єргенями, Калацькою височиною та Донським пасмом. Корисні копалини: нафта, природний газ, натрієва та магнієва солі (оз. *Ельтон*), буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —8, —12°, липня +22, + 25°. Опадів 270—450 мм на рік. Гол. ріки — *Волга* і *Дон*. На Волзі в межах області — Волгоградське водосховище, на Дону — Цимлянське. Між Волгою та її рукавом *Ахтубою* лежить Волго-Ахтубинська заплава з численними озерами. У Заволжі — солоні озера Ельтон, Боткуль та ін. Область розташована в степовій та напівпустельній зонах. Переважають чорноземні, каштанові та світло-каштанові грунти під степовою та напівпустельною рослинністю. В річкових долинах — алювіальні грунти з лучною та деревно-чагарниковою рослинністю.
В. о.— значний район Поволжя з багатогалузевою пром-стю та розвинутим с. г. Енергетичну базу В. о. становлять *Волзька ГЕС* ім. XXII з'їзду КПРС, волгоградські ДРЕС та ТЕЦ-2, Камишинська, Михайловська та Волзька ТЕЦ. Металургія представлена заводами: металургійним, сталедротовоканатним, трубним, алюмінієвим. Маш.-буд. підприємства випускають трактори та деталі до них, судна, баштові крани, підшипники,

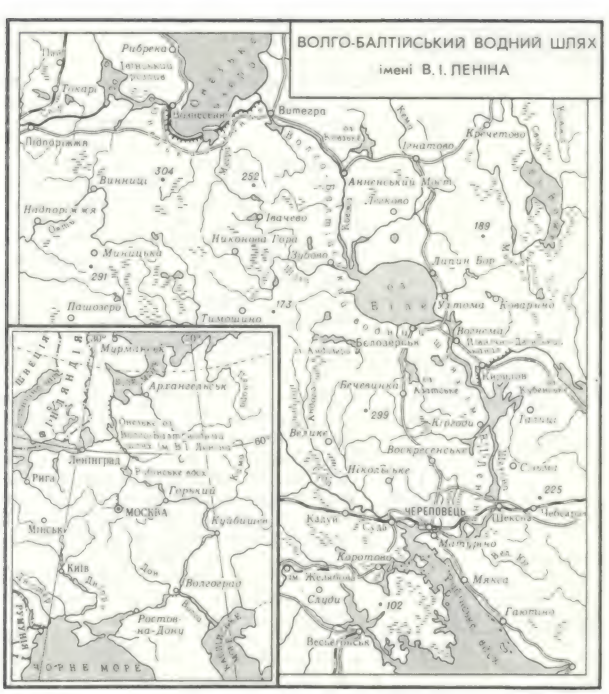

ВОЛГОГРАДСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД

устаткування для електротех., нафтової, харч. пром-сті та ін. На базі родовищ нафти і природного газу розвивається нафт. і газова пром-сть. Значне місце в г-ві області посідає хім. та нафтохім. пром-сть (з-ди: синтетич. волокна, синтетич каучуку, шинний, гумотех. виробів, азотно-кисневий). Виробництво буд. матеріалів — цегли, шиферу, черепиці, цементу, залізобетонних виробів, вапна, гіпсу, керамзиту, облицьовувальних плит та архіт. прикрас. Розвивається легка (гол. чин. текстильна), деревообр. та харч. (м'ясо-молочна, борошномельно-круп'яна, олійножирова, консервна) галузі. Гол. пром. центри — Волгоград, Волзький, Камишин, Урюпінськ, Михайловка. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза). З тех. культур найбільше значення мають гірчиця та соняшник. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. У В. о. розвинутий залізн., автомоб. та річковий транспорт. Гол. транспортний вузол — Волгоград (залізниці на Москву, Казань, Донбас, Кавказ, у Середню Азію). Судноплавство по Волзі, Дону, *Волго-Донському судноплавному каналу* ім. В. І. Леніна. Найбільші порти та пристані: Волгоград, Волзький, Дубовка, Калач-на-Дону.

У В. о.— 6 вузів, 37 серед. спец. навч. закладів; 5 театрів, філармонія, телецентр, 9 музеїв, у т. ч. Держ. музей оборони, краєзнавчий і образотворчого мист. у Волгограді, літ.-меморіальний О. С. *Серафимовича* в м. Серафимовичі, пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані.

ВОЛГОГРА́ДСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені Ф. Е. Дзержинського (до 1961 — Сталінградський тракторний завод) — одне з найбільших підприємств рад. тракторобудування. Входить до Волгогр. тракторобудівного виробничого об'єднання. Став до ладу 1930. Виготовляв колісні трактори з гасовим двигуном 30 к. с., гусеничні трактори 52 к. с. та ін. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д виготовляв і ремонтував бойову техніку. В 1944 з відбудованого конвейєра зійшов перший трактор СТЗ-НАТИ. Пізніше освоєно виробн. гусеничних тракторів ДТ-54, болотохідних ДТ-55 та ін. У 1968 закінчено реконструкцію підприємства. У січні 1970 на з-ді випущено мільйонний трактор. У 1977 В. т. з. виробляв трактори ДТ-75 з двигуном 80 к. с., ДТ-75М з двигуном 90 к. с., ДТ-75Б — болотохідний, ДТ-75К — крутосхилий. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1970 у 1,48 раза. На В. т. з. впроваджено автоматичні лінії: по обробці балансирів, виготовленню відливок гусеничних ланок, гальванопокриття тракторів.

Завод нагороджено орденами Леніна (1932, 1970), Трудового Червоного Прапора (1942), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945).

М. М. Циганков.

ВОЛГОДО́НСЬК — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР. Порт на зх. узбережжі Цимлянського водосховища. Залізнична ст. Волгодонська. 54 тис. ж. (1977). Хімічний завод та ін. підприємства. Виник у зв'язку з будівництвом *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна та Цимлянської ГЕС, з 1956 — місто.

ВОЛГОДОНСЬКИ́Й ЗАВО́Д «АТОММА́Ш» — підприємство енергетичного машинобудування. Розташований у м. Волгодонську Рост. обл. Будівництво почато 1974. У грудні 1976 здано в експлуатацію блок допоміжних цехів, де виробляють нестандартизоване устаткування, інструмент, оснастку. У 1977—78 вводиться в дію ряд об'єктів першої черги з-ду, який являє собою комплекс унікальних спеціалізованих цехів по виробн. енергетичного устаткування для атомних електростанцій. Осн. продукція: реактори, парогенератори та сепаратори паронагрівників. З відходів осн. виробн. виготовлятимуться товари нар. споживання. В цехах встановлюється унікальне устаткування, зокрема вальці, що прокатують метал товщиною 300 мм, прес зусиллям 15 тис. т, автоматичні та напівавтоматичні установки ультразвукового контролю, лінійні прискорювачі електронів, бетатрони та ін. прилади, що дадуть можливість здійснити вхідний контроль якості металу, а також зварних швів виробів великої товщини; установки для газового різання металу з числовим програмним керуванням та ін.

О. Й. Сухомлинов.

ВО́ЛГО-ДОНСЬКИ́Й СУДНОПЛА́ВНИЙ КАНА́Л імені В. І. Леніна — канал, який сполучає ріки Волгу і Дон. Перша спроба будівництва каналу була зроблена Петром I наприкінці 17 ст. Розпочато будівництво В.-Д. с. к. перед Великою Вітчизняною війною, відкрито для навігації 1952. Бере початок з Сарептського затону на Волзі (в пд. частині Волгограда), закінчується біля міста Калача-на-Дону на Цимлянському водосховищі, де входить в р. Дон. Заг. довж. 101 км, з них 45 км проходить по ріках та водосховищах — Варваровському, Береславському, Карповському. Рівень вододільної частини Волго-Донського каналу на 88 м перевищує рівень Волги і на 44 м рівень Дону.

На волзькому схилі — 9 шлюзів, на донському — 4. На каналі — 3 насосні станції, що подають донську воду на його вододільну частину. Спорудження каналу мало велике значення для створення єдиної воднотранспортної системи Європ. частини СРСР. Осн ван-

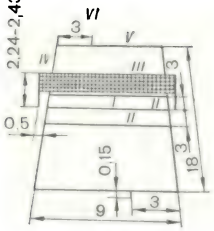

Волейбол. Майданчик для гри: *I* — середня лінія, *II* — лінія нападу, *III* — сітка, *IV* — бокова лінія, *V* — лицьова лінія, *VI* — місце подачі. (Всі розміри подано в м).

Волго-Донський судноплавний канал імені В. І. Леніна.

тажі: вугілля, зерно, ліс, нафтопродукти; пасажир. перевезення, в т. ч. туристські. Споруди каналу разом з Цимлянським гідровузлом становлять своєрідний архіт. ансамбль.

ВО́ЛГО-УРА́ЛЬСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — територія між Волгою і Уралом, в надрах якої виявлено родовища нафти і газу. Розташована в Тат. АРСР, Башк АРСР, Удм. АРСР, Перм., Оренб., Куйб., Сарат. і Волгогр. областях РРФСР. Площа 700 тис. км². В межах провінції виявлено понад 600 родовищ нафти й газу В тектоніч відношенні В.-У. н. п. приурочена до сх. частини *Східно-Європейської платформи* і Передуральського прогину, де на кристалічному фундаменті *докембрію* залягають осадочні породи палеозою (див. *Палеозойська ера і група*) і частково мезозою (див *Мезозойська ера і група*). В осадочних породах сформувалися геол. структури, з якими пов'язані осн. області нафто- та газонагромадження Найбільші запаси нафти пов'язані з пісковиками девону і карбону, газу — з вапняками пермського віку. Поклади нафти й газу залягають на глибинах 1000—3000 м. Характерна концентрація осн. запасів нафти і газу у великих родовищах. Найбільші з них: нафтові — Ромашкінське, Новоєлховське, Акташське, Бавлинське, Арланське, Шкапівське, Муханівське; газове — Оренбурзьке. Нафта більшості родовищ провінції легка (густ. до 870 кг/м³), сірчиста (сірки до 2%), дає високий вихід легких фракцій. Гази метанові, часто з конденсатом і сірководнем.

Наукове обгрунтування перспектив нафтогазоносності Урало-Поволжя дав у рад. час І. М. *Губкін*. Перші родовища в Приураллі відкрито 1929 і 1932. В післявоєнний час, коли за допомогою *геофізичних методів розвідки* було відкрито значну кількість родовищ нафти, В.-У. н. п. стала одним з гол. центрів нафтовидобування в СРСР. Нафта В -У н п. має велике значення для розвитку нафтохім пром-сті СРСР і соціалістичних країн, куди вона транспортується нафтопроводом «*Дружба*». На базі Оренб. родовища сформований пром. комплекс по видобуванню газу, конденсату й сірки та поставках газу по газопроводу «Союз» в країни — члени Ради Економіч Взаємодопомоги.

Літ.: Геология нефти. Справочник, т. 2, кн. 1. М., 1968; Геология нефтяных и газовых месторождений Волго-Уральской нефтегазоносной провинции. М., 1970.

О. М. Адаменко. О. Є. Лозинський.

ВОЛЕВИ́ЯВЛЕННЯ у праві — передбачений законодавством зовнішній вияв *волі* дієздатних *суб'єктів права*, який тягне за собою юридичні наслідки Становлячи різновид *фактів юридичних*, В. може виражатись у діях правомірних і неправомірних (див. *Правопорушення*). Правомірне В. проявляється гол. чин. в індивідуальних (ненормативних) *актах юридичних* (напр., укладення угод, застосування норм права). В. має бути свідомим, вільним (невимушеним), справжнім (не удаваним), інакше воно визнається неправомірним. Юрид. значення можуть набувати й юрид вчинки, тобто правомірні дії суб'єктів, воля яких не спрямована безпосередньо на формування відповідних правових наслідків (напр., творча діяльність винахідника, виражена в певній формі). *П. М. Рабінович.*

ВОЛЕЙБО́Л (англ. volley-ball, від volley — відбивати на льоту та ball — м'яч) — командна спортивна гра з м'ячем. У грі беруть участь 2 команди по 6 чол. Грають на спец. майданчику (див. мал.). Мета гри — ударами (не більше трьох, не враховуючи удар по блоку) по м'ячу будь-якою частиною тіла вище пояса спрямувати його через сітку на бік «противника» так, щоб він торкнувся майданчика або був відбитий «противником» з порушенням правил гри. Складається гра з 3 чи 5 партій. Виграє партію команда, що набрала 15 очок (з обов'язковою різницею як мінімум в два м'ячі). Якщо обидві команди мають по 14 очок, то партія продовжується, поки одна з команд не дістане перевагу в 2 очка. В. зародився в США 1895. У 1947 створено Міжнар. федерацію В. (ФІВБ). З 1964 жіночі й чоловічі змагання включено до програми Олімпійських ігор. Перші правила гри в СРСР затверджено 1926, а 1932 створено Всесоюзну секцію В., тепер Федерація волейболу СРСР; 1948 вона вступила до ФІВБ. В СРСР В. займаються бл 7 млн. чол. (1976), з них понад 1 млн. чол.— на Україні. Рад волейболісти — олімпійські чемпіони 1964 (чоловіки), 1968 (чоловіки та жінки), 1972 (жінки); неодноразові переможці чемпіонатів світу та Європи. Зокрема, укр жіноча команда «Буревісник», Одеса (1961), чоловіча «Зірка» (1973) і жіноча «Іскра», Ворошиловград (1976) вигравали Кубок володарів кубків європейських країн Чоловіча збірна команда України чемпіон з В. 1-ї (1956) і 4-ї (1967), а жіноча — 6-ї (1975) Спартакіади народів СРСР. Серед кращих укр. волейболістів — заслужений майстер спорту М. Пименов, заслужені майстри спорту, олімпійські чемпіони Ю. Поярков, Є. Лапинський, В. Іванов.

ВОЛЗЬК — місто обласного підпорядкування Марійської АРСР, райцентр; пристань на лівому березі Куйбишевського водосховища. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). Розвинута деревообр., целюлозно-паперова та мікробіологічна пром-сть; гідролізно-дріжджовий та залізобетонних виробів з-ди, виробн. буд. матеріалів Філіал Марійського політех ін-ту, целюлозно-паперовий технікум. Утворений 1940.

ВО́ЛЗЬКА ГЕС імені В. І. Леніна — гідроелектростанція на р Волзі. Розташована в пн. частині Самарської Луки, на Пн. від м Куйбишева Спорудження почато 1950; перший агрегат став до ладу 1955, останній — 1957. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, земляна гребля, будинок ГЕС, двониткові двокамерні шлюзи, підстанції, підхідні канали, механізований порт Через греблю прокладено з-цю і автомагістраль. Напірні споруди гідровузла утворюють Куйбишевське водосховище. У машинному залі ГЕС встановлено 20 вертикальних гідротурбінних агрегатів потужністю по 115 тис, кВт. Встановлена потужність ГЕС — 2,3 млн кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 11 млрд кВт · год. В. ГЕС — один з осн. опорних пунктів Єдиної

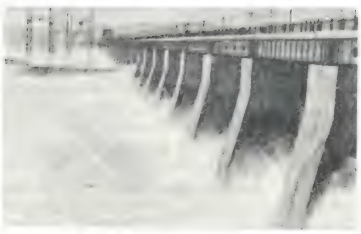

Водозливна гребля Волзької ГЕС імені В. І. Леніна.

енергетич. системи Європейської частини СРСР В 1966 ГЕС нагороджено орденом Леніна.

А. К. Рябошапко.

ВО́ЛЗЬКА ГЕС імені XXII з'їзду КПРС — гідроелектростанція на р. Волзі. Розташована в нижній течії р Волги на Пн від м Волгограда. Будівництво почато 1951, закінчено — 1961 До складу гідровузла входять: бетонна водозлива гребля, земляні намивні греблі, будинок ГЕС, двокамерний двониткoвий судноплавний шлюз з аванпортом у верхньому б'єфі і низовим підхідним каналом, рибопропускна споруда. Через греблю прокладено з-цю й автошлях У машинному залі ГЕС встановлено 22 гідроагрегати по 115 тис кВт Встановлена потужність ГЕС — 2,54 млн. кВт, середньорічне виробництво електроенергії — 11,1 млрд. кВт · год. Напірні споруди утворюють Волгоградське водосховище. ГЕС є одним з осн. опорних пунктів Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР. Гідровузол комплекс-

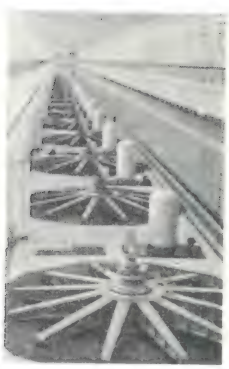

В машинному залі Волзької ГЕС імені XXII з'їзду КПРС.

ВОЛЗЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПО ВИРОБНИЦТВУ ЛЕГКОВИХ АВТОМОБІЛІВ

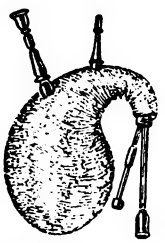

Волинка.

но розв'язує проблеми енергопостачання, а також зрошування та обводнення посушливих земель Заволжя та Прикаспійської низовини. *В. Я. Масольд.*

ВО́ЛЗЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПО ВИРОБНИ́ЦТВУ ЛЕГКОВИ́Х АВТОМОБІ́ЛІВ (Авто-ВАЗ) — найбільше в СРСР підприємство автомобільної промисловості по виробництву легкових автомобілів Розташоване в м Тольятті Куйбишевської обл. Будівництво Волзького автозаводу почато 1968. У березні 1970 з конвейєра зійшов перший автомобіль. Перша черга підприємства стала до ладу в березні 1971, остання, третя — в жовтні 1974. Потужність з-ду — 660 тис. автомобілів на рік. З-д випускає базові автомобілі ВАЗ-2101, ВАЗ-2102, ВАЗ-2103 та їх модернізовані моделі ВАЗ-21011, ВАЗ-2106. В 1977 тут введено першу чергу потужностей по випуску повноприводних автомобілів ВАЗ-2121. Авто-ВАЗ — підприємство з повним технологічним циклом, що об'єднує комплекс заготівельних (металургійного й пресового), механоскладального, складально-кузовного, а також допоміжного виробництв з центром запасних частин, експедицією готової продукції, розвинутими службами й цехами підготовки виробн. Об'єднання відзначається високим рівнем тех оснащеності. Всі осн і допоміжні виробничі процеси комплексно механізовано й автоматизовано, впроваджено *автоматизовану систему управління* виробн., застосовується прогресивна технологія. Волзький автозавод — перше пром. підприємство в СРСР, яке має підпорядковану йому мережу тех обслуговування виготовленої ним продукції. В країні функціонує 33 спеціалізовані автоцентри, у т. ч в УРСР 6 (Київ, Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Сімферополь), і понад 320 станцій тех. обслуговування. В 1973 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *М. Н. Фаршатов.*

ВО́ЛЗЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Волгоградської обл. РРФСР. Порт на лівому березі Волги, біля початку Ахтуби. Залізнична станція. 203 тис. ж. (1977). Розвинута хім. пром-сть (з-ди: синтетичного каучуку і волокна, шинний, азбестових та гумотех виробів, органічного синтезу, азотно-кисневий та ін.). Підшипниковий, абразивний, трубний та ін. з-ди. Підприємства деревообр., харч та легкої пром-сті. У В.— вечірній ф-т Волгоград. політех. та вечірній філіал Волгоград. інженерно-буд. ін-тів, політех технікум та мед. уч-ще. Музей історії міста. В. засн. 1951 в зв'язку з будівництвом *Волзької ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС.

ВО́ЛЗЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС — каскад електростанцій на р. Волзі. До складу каскаду входять: Іваньковська (потужність 30 тис. кВт), Углицька (110 тис. кВт), Рибінська (330 тис. кВт), Горьковська (520 тис. кВт), Саратовська (1,29 млн. кВт), *Волзька ГЕС* імені В. І. Леніна (2,3 млн. кВт), *Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС (2,54 млн. кВт), будується (1978) Чебоксарська потужністю 1,4 млн. кВт.

Загальна потужність ГЕС каскаду бл. 10 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії понад 40 млрд. кВт · год. Внаслідок створення В. к. утворена система водосховищ, яка дає можливість перерозподіляти стік Волги за порами року відповідно до вимог нар. г-ва. Гідроелектростанції каскаду забезпечують гідроенергією центр. р-ни країни, зрошування і обводнення посушливих земель Поволжя, Прикаспію, поліпшують умови судноплавства. Вони є опорними вузлами Єдиної енергетич. системи Європ. частини СРСР. Див. також *Камський каскад ГЕС.*

ВО́ЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — річковий шлях по Волзі та її притоках, який в 7—10 ст зв'язував Давню Русь з країнами Сходу. Найголовнішими торг. пунктами на В. ш. були міста Булгар та *Іміль*, де значну роль відігравали давньоруські купці та ремісники. Значення В. ш. занепало в зв'язку з розвитком у 10—13 ст. *«шляху з варяг у греки»*, що зв'язав Балтійське море з Чорним. Після створення *Російської централізованої держави* через В. ш. здійснювались екон. і культ. зв'язки Росії з країнами Азії.

ВОЛИКІ́ВСЬКА Ірина Іванівна [справж. прізв.— Підопригора; н. 22.IV (5.V) 1902, с. Засулля, тепер у складі м. Ромни Сумської обл.] — українська рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1941). Сценічну діяльність розпочала з 1914. Акторської майстерності навчалася у П. *Саксаганського.* У 1928 закінчила Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка. Працювала в оперних театрах Києва, Харкова, Тбілісі, Москви, Алма-Ати, Одеси (1944—57). Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мирослава («Золотий обруч» Лятошинського), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Аїда («Аїда» Верді).

ВОЛИНЕ́ЦЬ Петро Каленикович (21.I 1924, с. Павлівка, тепер Калинівського р-ну Вінницької обл. — 2.IV 1943, там же) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. В 1941 добровільно пішов на фронт. Під Харковом поранений потрапив у полон (листопад 1941). У червні 1942 втік з концтабору. Став одним з керівників підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції с. Павлівки і організаторів партизанського загону. З лютого 1943 — комісар партизанського загону ім. В І. Леніна. Тяжко пораненого в бою В. партизани сховали в одному з будинків с. Павлівки. Гітлерівці, дізнавшись про це, підпалили будинок. В. загинув у вогні.

ВОЛИНІ́Т — виливна гірська порода, різновид *порфіриту.* Поширений в Овруцькому р-ні. Житом. обл. УРСР. Мінералогічний склад: *плагіоклаз, хлорит, авгіт, рогова обманка, біотит,* іноді *кварц* та ін. Колір червонуватий. Використовують як облицьовувальний матеріал.

ВОЛИ́НКА (ін. назви: дуда, коза, баран, міх) — народний духовий язичковий музичний інструмент; являє собою міх з козячої або овечої шкіри з вставленими у нього трубкою для нагнітання повітря, басовими трубками і трубкою з отворами (як у сопілки), на якій грають мелодію. Звук сильний і різкий. На Україні відома з 16 ст., збереглася гол. чин. в зх. областях республіки.

ВОЛИ́НОВ Борис Валентинович (н. 18.XII 1934, Іркутськ) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1976). Член КПРС з 1958. У 1956 закінчив Волгоградське військ. авіац. училище, в 1968 — Військово-повітряну інженерну академію. З 1960 — в загоні космонавтів. Разом з О. С. *Єлисєєвим* та Є. В. *Хруновим* 1969 брав участь у польоті на космічному кораблі «Союз-5». В з командиром корабля «Союз-4» В. О. *Шаталовим* провів експеримент по зближенню і стикуванню кораблів «Союз-4» і «Союз-5». У 1976 спільно з В. М. *Жолобовим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-21» В ході польоту відбулося стикування космічного корабля з наук. орбітальною станцією «Салют-5», а також виконано програму наук.-тех. досліджень і експериментів.

ВОЛИ́НО-ПОДІ́ЛЬСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина на Зх. УРСР. Див. *Волинська височина, Подільська височина.*

ВОЛИ́НО-ПОДІ́ЛЬСЬКА ПЛИТА́ — давня, відносно стійка ділянка *земної кори,* одна з геол. структур *Східно-Європейської платформи.* Розташована на Зх. УРСР. В межах В.-П п кристалічний фундамент *докембрію* поступово занурюється в зх. напрямі

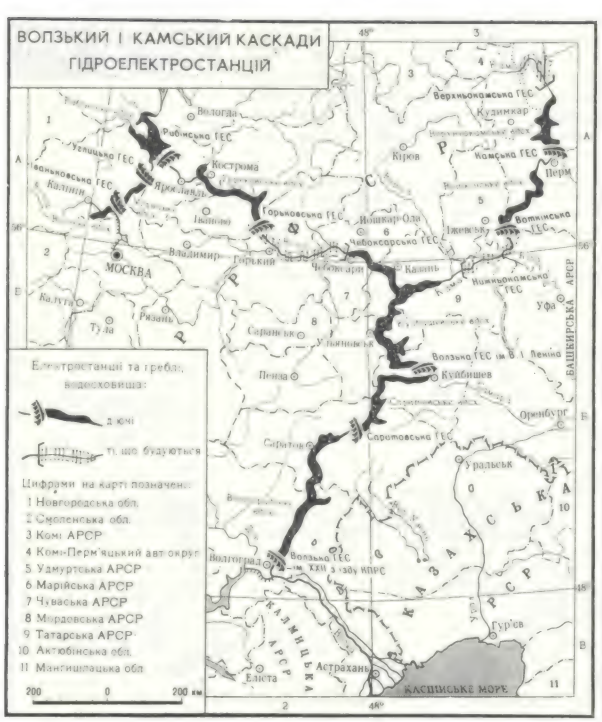

на глибину до 200 м. На кристалічних породах залягають осадочні *рифейські відклади,* які перекриті молодшими нижньопалеозойськими, мезозойськими і кайнозойськими осадочними відкладами. В тектонічному відношенні В.-П. п. — складна ділянка земної кори, розчленована розломами на окремі блоки. По розломах відбувалися *інтрузії* та виливи *базальтів*. Орографічно в межах В.-П. п. виділяються *Волинська височина* в пн. її частині та *Подільська височина* — в південній. У межах В.-П. п. є буре вугілля, базальти тощо.

ВОЛИ́НСЬКА ВИСОЧИНА́ — височина на Зх. Української РСР. Лежить між річками Зх. Бугом і Корчиком (притока Случі). Довж. понад 200 км, шир. бл. 80 км. Вис. 220—250 м, максимальна — 342 м (Мізоцький кряж). Поверхня слабохвиляста, розчленована широкими річковими долинами й балками. Складається з відкладів палеозою, перекритих породами крейдової системи. Є карстові форми рельєфу (див. *Карст*), в карстових зниженнях — невеликі озера. З корисних копалин є крейда, кам. вугілля, торф, пегматити, глини. Поширені торфові болота. Рослинність переважно лісостепова. Ліси збереглися лише на Мізоцькому кряжі і Повчанських висотах. В долинах і заплавах річок багато луків. Вирощують льон, цукр. буряки, зернові; розвинуте тваринництво. В разом з *Подільською височиною* іноді наз. Волино-Подільською височиною.

ВОЛИ́НСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні, утворена за царським указом від 29. VIII (9.IX) 1797 замість ліквідованого *Волинського намісництва*. Губернським містом з 1804 став Житомир (замість Новограда-Волинського). В. г. разом з Київською та Подільською губерніями становили Пд.-Зх. край, яким управляв генерал-губернатор. На поч. 20 ст. В. г. складалася з 12 (Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького, Старокостянтинівського, Новоград-Волинського, Острозького, Ровенського) повітів. На тер. В. г. налічувалося 13 міст, 134 містечка і 9682 ін. населені пункти. Майже половина землі в губернії (за станом на 1905) належала поміщикам, у володінні яких було 2 189 397 дес. землі. Одночасно 292 387 сел. г-в, з яких понад 30% були безземельні та малоземельні, мали 2 298 861 дес. Малоземелля, жорстока експлуатація змушували селян переселятися до Сибіру або емігрувати в США, Канаду. З 30-х рр. 19 ст. у В. г. почався інтенсивний розвиток промисловості. Швидко зростала цукрова, винокурна і особливо суконна пром-сть, яка в кін. 1-ї чверті 19 ст. посідала 1-е місце у В. г., що була осн. центром капіталістичного суконного виробн. на Україні. З кустарної пром-сті найбільш поширені були: деревообробка, обробка волокна, шкіри та ін. Населення було малописьменним. Вищих навч. закладів у губернії не було. *Польське повстання 1863—64* охопило 7 повітів В. г. У повстанні взяла участь частина укр. селян. У 1905 в ряді повітів В. г. відбувалися страйки і заворушення селян. Рад. владу на тер. В. г. встановлено в листопаді — грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* зх. повіти В. г. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі (1939 возз'єднані з УРСР). Постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 3.VI 1925 В. г. в числі ін. губерній було ліквідовано і на її місці створено три округи: Новоград-Волинський, Житомирський, Шепетівський.

Літ.: Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (Март 1917 г.—декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957.

А. В. Бондаревський.

ВОЛИ́НСЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньоруська істор. область у басейні пд. приток Прип'яті і в верхів'ї Зх. Бугу. Див. *Волинь*.

ВОЛИ́НСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України,* створена 8.XII 1939 після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Спочатку до її складу входили 3 міські парт. орг-ції (Володимир-Волинська, Ковельська і Луцька) і 30 районних, а після укрупнення і реорганізації районів (1957—1959 і 1962) — 4 міські (Володимир-Волинська, Ковельська, Луцька й Нововолинська) та 13 районних, у яких налічується 45 842 комуністи (1.I 1978). Більшовицькі орг-ції на Волині виникли і почали діяти в ході революц. боротьби трудящих за своє соціальне і нац. визволення. У грудні 1902 «*Искра*» встановила зв'язок з соціал-демократами Луцька. На поч. 1905 с.-д. групи було створено в Ковелі та Володимирі-Волинському. Під час 1-ї рос. революції активну роботу на Волині проводило *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Більшовицька агітація сприяла піднесенню робітн. і сел. руху, який 1905—07 охопив ряд повітів Волин. губернії. В період 1-ї світової війни більшовицькі орг-ції утворились у частинах Окремої армії, що дислокувалась на тер. Волині. Виникла більшовицька орг-ція і в Луцьку. Більшовицькі орг-ції на Волині підтримали *Квітневі тези В. І. Леніна* і очолили боротьбу трудящих за владу. Рад. 4(17).XII 1917 в Луцьку було проголошено Рад. владу. Під час австро-нім. і польс. окупації на Волині активну діяльність розгорнули підпільні орг-ції КП(б)У. В серпні 1920 було утворено повіт. к-ти партії в Луцьку, Ковелі і Володимирі-Волинському. Після загарбання Зх. України 1920 бурж.-поміщицькою Польщею революц. боротьбу трудящих очолила Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ), пізніше перейменована на *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ). В Луцьку 1923 оформився Волинський окружний к-т партії. Активними діячами Волинської орг-ції КПЗУ були С. І. *Бойко*, М. А. Васюта, Г. В. *Іваненко*, М. П. *Олексюк*, І. Н. *Тишик*. Комуністи в умовах жорстокого терору й постійних переслідувань (див. *Володимиро-Волинський процес 1926—27*, «*Луцький процес 57-и*», *Ковельський процес 1934*) вели боротьбу за визволення трудящих від гніту бурж.-поміщицької Польщі, за возз'єднання Зх. України з УРСР. На тер. теперішньої Волин. області 1921—39 проходили масові робітн. і сел. страйки, політ. демонстрації (див. *Ковельська політична демонстрація 1928*, *Колківська політична демонстрація 1935*). Створювались партизан. загони, розповсюджувалась комуністична л-ра, видавалися листівки і газ. «Червона Волинь» (орган Луцького окружного к-ту КПЗУ). Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР було утворено В. о. п. о., яка очолила боротьбу трудящих Волині за здійснення соціалістичних перетворень у краї. Зростала чисельність обл. парт. організації. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 до В. о. п. о. входили 350 первинних парт. орг-цій та 15 кандидатських груп, які об'єднували 4482 комуністів. На поч. Великої Вітчизн. війни Волинь, як прикордонна область, одна з перших зазнала нападу і була окупована нім.-фашист. загарбниками. Комуністи виступили ініціаторами й організаторами антифашист. боротьби. Вони створили підпільні й партизан. групи, очолили боротьбу трудящих Волині проти окупантів. Волинь перетворилась на партизан. край. У червні 1943 в область передислокувалось партизан. з'єднання О. Ф. *Федорова*. 23.VI 1943 ЦК КП(б)У затвердив Волинський підпільний обком партії на чолі з О. Ф. Федоровим. Обласний комітет провів значну роботу по дальшому зміцненню й організації підпільних парт.-комсомольських орг-цій і антифашист. груп. Було утворено 11 підпільних райкомів партії. В липні 1944 Рад. Армія повністю визволила Волинь від загарбників. Почалась відбудова зруйнованого нар. господарства, яка відбувалась в умовах жорстокої боротьби з бандами укр. бурж. націоналістів. На поч. 1950 область першою серед зх. областей УРСР завершила суцільну колективізацію с. г. Значну роботу провела обл. парт. орг-ція по створенню *Львівсько-Волинського вугільного басейну*.

Парт. орг-ція області багато уваги приділила розвиткові нових галузей пром-сті — приладобуд., маш.-буд., вугільної, деревообр. і хіміч-

Волинська область. Меморіальний комплекс у місті Камені-Каширському на честь радянських воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизняної війни. Скульптор Д. П. Крвавич.

І. І. Воликівська.

П. К. Волинець.

Б. В. Волинов.

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,2 тис. км²

Населення — 1010, 5 тис. чол. (1977)

Центр — м. Луцьк

Поліський краєвид.

ної та піднесенню с. г. Колгоспи Волині перетворилися на багатогалузеві господарства, оснащені передовою технікою. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін областей УРСР та братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 36 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, відданності Комуністичній партії. В різний час обл. парт орг-цію очолювали І. С. *Грушецький*, І. І. Профатілов, П. І. Таценко та ін. За час існування В. о. п. о відбулося 17 обл. парт конференцій. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує в своїх рядах понад 125 тис. комсомольців (1978). Понад 2 тис. молодих волинян брали участь в освоєнні цілинних і перелогових земель. Комсомольці збудували шахту «Волинська-комсомольська» в Донбасі, тисячі юнаків і дівчат беруть участь у спорудженні найважливіших будов комунізму.

Органом В о п. о є газ. «*Радянська Волинь*». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Волинська область*.

Літ.: Нариси історії Волинської обласної партійної організації. К., 1968; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *М. П. Корж.*

ВОЛИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4 XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. Поділяється на 15 районів, 308 сільрад, має 10 міст, 21 с-ще міськ типу.

В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Карти див. між с. 384—385.

Природа. Рельєф В. о. переважно рівнинний. Більша, пн. її частина лежить у межах *Поліської низовини* (вис. 140—150 м на Пн. і 190—200 м на Пд.), пд., лісостепова — в межах *Волинської височини* (вис. 220—290 м). З корисних копалин найбільше значення має кам. вугілля (частина *Львівсько-Волинського вугільного басейну*) Є поклади торфу, вапняків, крейди, пісковиків, глини. Клімат помірно континентальний; зима м'яка, літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня — 4,5°, липня +18, +19°. Безморозний період—150—160 днів. Опадів 550—600 мм на рік. В області багато річок та озер. На Пн. тече р. *Прип'ять* з прит. *Вижівкою, Турією* (Тур'єю), Стоходом, Стирем; на Зх., на кордоні з ПНР,— р. *Буг*. В області — понад 220 озер, серед яких *Світязь, Пулемецьке озеро, Оріхове озеро,* Турське, Лука. Грунти в лісостеповій частині області переважно опідзолені темно-сірі й сірі, чорноземні, в поліській частині — дерново-підзолисті, дернові та різні болотні; в середсмузі — дерново-підзолисті в комплексі з перегнійно-карбонатними Понад 30% тер. В. о. (гол. чин Полісся) вкрито лісами (сосна, дуб, вільха, береза, ялина, ясен, клен). На Пд.— невеликі масиви дубово-грабових лісів. У лісах водяться лось, косуля, дика свиня, борсук, рись, у лісостепу—заєць-русак, лисиця, гризуни; в річках — щур водяний, видра, велика кількість водоплавних птахів, риба (короп, карась, щука, лин, вугор). Акліматизовано нутрію, ондатру.

В області — 4 держ. заказники: озера Світязь, Кримне, Пісочне й Пулемецьке.

Населення. Осн. нас.— українці (94,9%). Живуть також росіяни, білоруси та ін. Пересічна густота нас — 50 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені пд. райони області. Міське нас. становить 38,4% (1977). Найбільші міста: *Луцьк, Володимир-Волинський, Нововолинськ, Ковель.*

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР Волинь була відсталим агр. районом із засиллям поміщиків і куркулів та тяжкими формами визиску трудящих. Пром-сть була представлена дрібними підприємствами: млинами, олійницями та ін. За роки Рад влади в області сталися корінні зміни в усіх сферах господарського й культурного життя. Вона перетворилася на індустріально-аграрну область.

П р о м и с л о в і с т ь. За Рад. влади в області створено нові галузі пром-сті: вугільну, маш.-буд., зокрема приладобудівну, електротех., буд. індустрію, хім., текст., швейну, взут., м'ясну, молочну, цукр. та ін. Паливно-енерг. базою області є кам. вугілля (діє 8 шахт), енергія Добротвірської ДРЕС (Львівська область), торф (Журавичівський і Маневицький торфобрикетні з-ди). Маш.-буд. пром-сть зосереджена в основному в Луцьку (автомобільний — випускає вантажопасажирські автомобілі та авторефрижератори; електроапаратний, приладобудівний з-ди), Ковелі (з-д с.-г. машин), Нововолинську (з-ди по виробн. спец. технологіч. устаткування, ремонтно-мех.), Рожищі (з-д машинобудування тварин. комплексів і ферм), Ківерцях (мех., ремонтно-мех. з-ди). Дальшого роз-

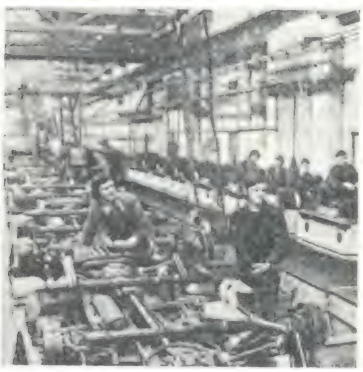

Нововолинська шахта № 4.
В складальному цеху Луцького автомобільного заводу.

витку набуває харч. пром-сть, яка представлена цукр. комбінатами (Гнідавський, Горохівський) і заводами (Володимир-Волинський, Іваничівський), а також консервними (Володимир-Волинський, Луцьк, Рожище, Іваничі, Турійськ), м'ясокомбінатами (Нововолинськ, Луцьк, Ковель), маслоробно-молочними з-дами, млинами, пивоварними і хлібними з-дами. Найбільші підприємства деревообробної пром-сті — деревообр. комбінати у Ківерцях, Цумані, Ковелі та меблеві у Луцьку, Рожищі, Володимирі-Волинському, Маневичах. З галузей легкої пром-сті розвинуті швейна (Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель), текст. (Нововолинська бавовнопрядильна ф-ка, луцькі меланжеве об'єднання і з-д синтетичних шкір), взут. (Луцьк), льонопереробна (Ковель, Колки). Виробн. буд. матеріалів розвинуте в Луцьку (з-ди картонно-руберойдний, залізобетонних виробів, буд. матеріалів), Нововолинську, Ковелі, Рожищі, Лукові, Горохові та ін. Розвивається хім. пром-сть (Луцький з-д пластмасових виробів).

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Осн. напрями розвитку с. г.— зерново-буряківничий та льонарсько-картоплярський у поєднанні з

Луцьк. Площа В. І. Леніна.

1
2
3

4

5
6

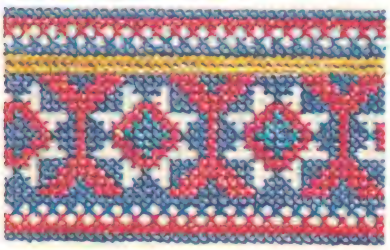

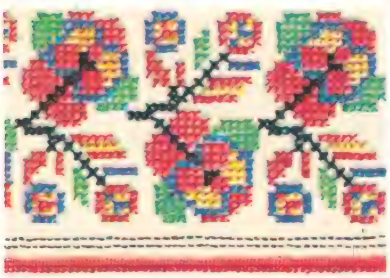

7
8

До ст. **Вишивка.**

Зразки української народної вишивки. 1. Чернівецька (качалочки, штапівка). 20 ст. **2.** Станіславська (поперечна низь). 20 ст. **3.** Гуцульська (хрестик, штапівка). 20 ст. **4.** Полтавська (пряма гладь, вирізування). 20 ст. **5.** Закарпатська (хрестик). 20 ст. **6.** Полтавська (рушниковий шов). 20 ст. **7.** Львівська. 20 ст. **8.** Київська (набірування, мережка). 20 ст. **9.** Волинська (поздовжня низь). 19 ст. **10.** Подільська (поперечна низь). 19 ст. **11.** Чернігівська (пряма гладь, набірування, мережка-шабак). 19 ст. **12.** Художня гладь. 18 ст.

9

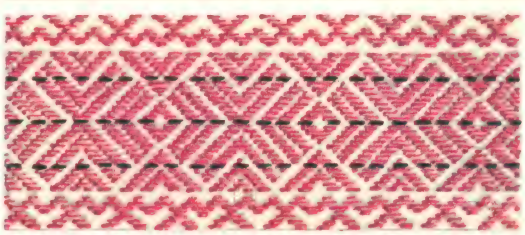

10
11
12

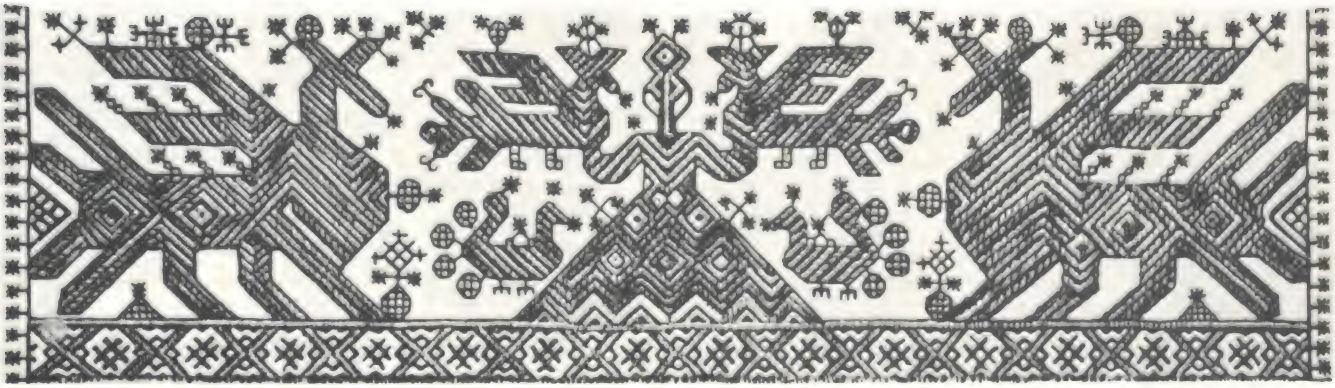

1

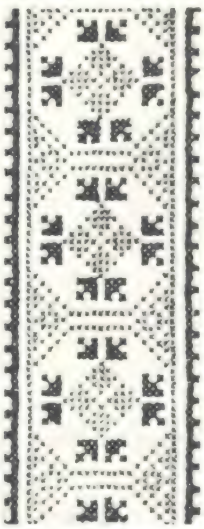

2
3
4
5

6

До ст. **Вишивка.**

1. Російська старовинна вишивка. 18 ст.
2. Російська машинна вишивка. Середина 20 ст.
3. Білоруська вишивка. 19 ст.
4. Азербайджанська вишивка («нуха»). 20 ст.
5. Узбецька вишивка («сузані»). Кінець 19 — початок 20 ст.
6. Китайська вишивка. 19 ст.
7. Чеська вишивка. 19 ст.
8. Румунська вишивка. 19 ст.
9. Польська вишивка. Кінець 19 — початок 20 ст.
10. Індійська вишивка («кантха»). 20 ст.

7
8
9
10

розвинутим молочно-м'ясним тваринництвом. У 1976 в області було 304 колгоспи і 31 радгосп, 18 об'єднань райсільгосптехніки і їхніх виробничих відділень.

З кожним роком в області зростає рівень механізації сільськогосподарського виробництва та його енергоозброєність (див. таблицю).

У 1976 площа с.-г. угідь області становила 1077,2 тис га, в т. ч. орні землі — 692,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 373,4 тис. га.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	5,3	9,4
Зернозбиральні комбайни	1,2	2,0
Електродвигуни	8,0	42,4

Важливим резервом збільшення с.-г. угідь є осушення й освоєння боліт і заболочених земель. Осушено 271 тис. га, з них 213 тис. га використовуються у с.-г виробн. (1976). Основні зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, гречка тощо. За роки Радянської влади значно зросли посівні площі тех. культур, особливо цукр. буряків та льону-довгунця. Посіви озимої пшениці та цукр. буряків зосереджені гол. чин. у пд., лісостеповій частині області; жита, льону-довгунця, а також масиви картоплі — у поліських р-нах. Площа плодоягідних насаджень 1976 становила 20,6 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 14 тис. га У тваринництві провідне місце належить скотарству і свинарству. Розвиваються вівчарство, птахівництво та рибництво. Розвиткові тваринництва у В. о. сприяє міцна кормова база, яка, зокрема, включає вирощування кормових культур, природні сіножаті та пасовища, продукцію комбікормової пром-сті (1977—10 з-дів), а також відходи харч. пром-сті (жом, меляса, пивна дробина, м'ясо-кісткове борошно). На Поліссі розвинуте тваринництво м'ясного та м'ясо-мол. напрямів, у лісостеповій частині — молочного. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — чорно-ряба і червона польська, свиней — велика біла, овець — прекос В 1977 в області діяло 37 спецгоспів по виробн молока, 5 міжколг підприємств і 13 спецгоспів по виробн яловичини, 5 міжколг. підприємств і 7 спецгоспів по виробн. свинини, 6 міжколг. підприємств і 9 спецгоспів по виробн. яєць та м'яса птиці, 15 г-в по вирощуванню нетелей.

Транспорт. Довж. з-ць заг. користування в межах В. о. 1976 становила 582 км. Територією області проходять з-ці Київ—Ковель—Брест, Ковель—Луцьк—Львів, Київ—Здолбунів—Луцьк, Володимир - Волинський — Грубешів (ПНР). Найбільший залізничний вузол — Ковель. Швидко розвивається автомоб. транспорт. Заг. довжина автошляхів з твердим покриттям — 2,8 тис. км (1976). Автомагістралі: Київ — Луцьк — Ковель — Брест, Брест—Луцьк—Дубно, Ровно—Луцьк—Устилуг, Ковель—Нестерів, Луцьк—Львів. У Луцьку — аеропорт. Судноплавство по р. Стиру.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во 1946—76 становили 3274 млн. крб. (у порівнянних цінах), у т. ч. 1976 — 303 млн. крб. У В. о. діє 50 держ., і кооп первинних підрядних будівельних і монтажних орг-цій та 30 міжколг. буд. орг-цій. В області широкого розмаху набуло житл. будівництво. Протягом 1946—76 держ., кооп. підприємства, орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків пл. 11 151 тис. м², у т. ч. 343 тис. м² у 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. В 1976 у В. о. було 4555 підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, зріс проти 1965 у 2,3 раза. На кін. 1976 в області діяло 1065 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 426 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1976 зріс проти 1965 у 5,3 раза і становив 23 183 тис. крб.

Охорона здоров'я. В 1976 налічувалось 11,8 тис. ліжок (116 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали бл. 2,4 тис. лікарів усіх спеціальностей (1 лікар на 422 ж.) і 10 тис. фахівців із середньою мед. освітою. Працюють 90 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 865 загальноосв. шкіл (189,6 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (14 тис. учнів), 16 профес.-тех. уч-щ (понад 11 тис. учнів), *Луцький педагогічний інститут* ім. Лесі Українки і філіал Львів. політех. ін-ту в Луцьку (4,5 тис. студентів, 1977). Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), художників (з 1964), бюро творчої секції Львів. об'єднання спілки письменників, літоб'єднання (з 1952), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1953), *Волинський український музично-драматичний театр* імені Т. Г Шевченка, дитячий театр ляльок, обл. філармонія, Будинок нар. творчості, 838 масових б-к з фондом понад 8 млн. одиниць зберігання, 1008 клубних закладів, 940 кіноустановок, два держ. музеї — обл. краєзнавчий і літ.-меморіальний музей Лесі Українки в с. Колодяжному Ковельського р-ну. Працюють музеї на громад. засадах, кімнати бойової та трудової слави, 73 народні університети тощо. При культ.-осв. закладах — 6396 драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 104 тис. аматорів. 28 колективів удостоєно звання народних: Рожищенський та Нововолинський драм. театри, Горохівський чоловічий хор та ін. Торчинському самодіяльному нар. ансамблю пісні й танцю «Колос» та Луцькому колективу танцю «Волинянка» присвоєно звання заслужених. На Волині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьба на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Серед позашкільних закладів — 21 палац та будинок піонерів, 4 станції юних техніків, обл. екскурсійно-туристська станція, станція юних натуралістів, 5 спортивних шкіл, Луцька дитяча залізниця. Виходять дві обл. газети — *«Радянська Волинь»* і «Молодий ленінець», 16 міських і район. газет. Обл. радіомовлення й телебачення. Між В. о. та Хелмським і Замойським воєводствами Польщі існують дружні зв'язки.

Тер. В. о. багата на істор., археол., етногр. пам'ятки. Бл. 600 пам'яток історії та культури Волині взято державою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Волинської області, окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти В. о.).

1. Магістральний канал осушувальної системи у Ратнівському районі. 2. Збирання льону в колгоспі імені Богдана Хмельницького Рожищенського району. 3. Череда корів племзаводу «Олицький» Ківерцівського району

Будинок культури в селі Березовичах Володимир-Волинського району.

Російський танець у виконанні самодіяльного народного ансамблю танцю «Волинянка» Луцького міського будинку культури.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1977, %)

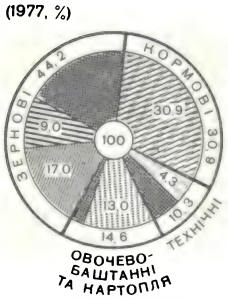

Волинська область. Пам'ятник Лесі Українці в Луцьку. Скульптори А. В. Німенко і М. Н. Обезюк. 1977.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К., 1970; Природа Волинської області. Львів, 1975; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

Н. Л. Алексєєва, Я. Є. Гляшенко.

«ВОЛИ́НСЬКА ТРИВО́ГА» 1789 — події на Правобережній Україні та Волині, інспіровані реакційними колами польської шляхти, що групувалися навколо магната К. Браницького. Намагаючись зірвати проведення польс. королівським урядом деяких централізаторських реформ та зберегти своє всевладдя, магнатська верхівка 1789 почала поширювати серед шляхти провокаційні чутки, нібито агенти Росії готують повстання укр. селян на чолі з вигаданим сином І. *Гонти.* Магнати домоглися, що на Правобережну Україну було послано 2500 солдатів та створено т. з. воєводські комісії громад. безпеки з широкими повноваженнями для нещадного придушення сел. заворушень. Запровадивши режим жорстоких репресій, ці комісії за допомогою т. з. міліції (загонів шляхти) та військ. частин заарештували багатьох укр. селян, міщан, а також деяких священиків. Винятково жорстокість виявила воєводська комісія громад. безпеки в Луцьку, яка ув'язнила декілька сот чоловік і понад 30 чол. стратила. Криваві розправи призвели до масових втеч селян і дальшого загострення заг. кризи польс.-шляхет. панування на Правобереж. Україні.

Ф. І. Стеблій.

ВОЛИ́НСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО — 1) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні в 16—18 ст. Утворене після *Люблінської унії 1569.* Поділялося на Луцький, Володимирський і Кременецький повіти. Адм. центром було м. Луцьк. Більшість земель належала польс. та покатоличеним укр. магнатам: Острозьким, Вишневецьким, Заславським, Любомирським, Сангушкам та ін. Селяни і міська біднота В. в. брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54, гайдамацькому русі 30—60-х рр. 18 ст. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) В. в. було ліквідоване. 2) Адм. одиниця, створена 1919 в бурж.-поміщицькій Польщі із загарбаних нею зх. повітів Волинської губ. з центром у м. Луцьку. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною (1939) тер. В. в. увійшла до Волинської та Ровенської областей УРСР.

ВОЛИ́НСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО, Ізяславське намісництво — адміністративно-територіальна одиниця, утворена за указом Катерини II 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, на тер. колишніх Волинського та пн. частини Київського воєводств. Спочатку наз. Ізяславським. Адм. центр був у м. Ізяславі (тепер Хмельн. обл.). У 1795 перейменоване на Волинське, адм. центр перенесено до м. Новограда-Волинського (тепер Житомир. обл.); адм. установи тимчасово розміщалися в м. Житомирі. До складу В. н. входило 13 округів (повітів). Владу у В. н. здійснював намісник, який підпорядковувався мінському, волинському (ізяславському) і брацлавському ген.-губернаторові. Відповідно до указу Павла I 1796 В. н., як і ін. намісництва, 1797 було ліквідовано і натомість створено *Волинську губернію.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ Дмитро — воєвода *Дмитрія Донського.* Див. *Боброк-Волинський* Д. М.

ВОЛИ́НСЬКИЙ Федір Андрійович [21.II (3.III) 1890, с. Червлене, тепер Сумської обл.— 3.VII 1970, Одеса] — український рад. анатом, професор (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Учень В. П. *Воробйова.* Закінчив Харків. мед. ін-т (1922). З 1944 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню будови вегетативної нервової системи, динаміки м'язового апарату, розробці макро-мікроскопічного методу дослідження. *К. І. Кульчицький.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕ́Й — заснований 1940 у Луцьку. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду, історії рад. суспільства, атеїстичний, художній, а також відділи — музеї Партизанської слави в урочищі Лопатні (Ківерцівський р-н) і в с. Лобні (Любешівський р-н) та Історичний музей у м. Володимирі-Волинському. Фонди музею становлять понад 47 тис. експонатів. Серед них — картини І. *Айвазовського,* Х. *Рібери,* А. Маньяско, Н. *Пуссена,* а також роботи В. І. *Касіяна,* К. Д. *Трохименка,* М. К. *Вронського,* В. З. *Бородая,* колекція рослин Волині, Качинський скарб срібних речей 5 ст. н. е., рукописи й першодруки Лесі Українки та ін. Музей має філіал — літ.-меморіальний музей Лесі Ук-

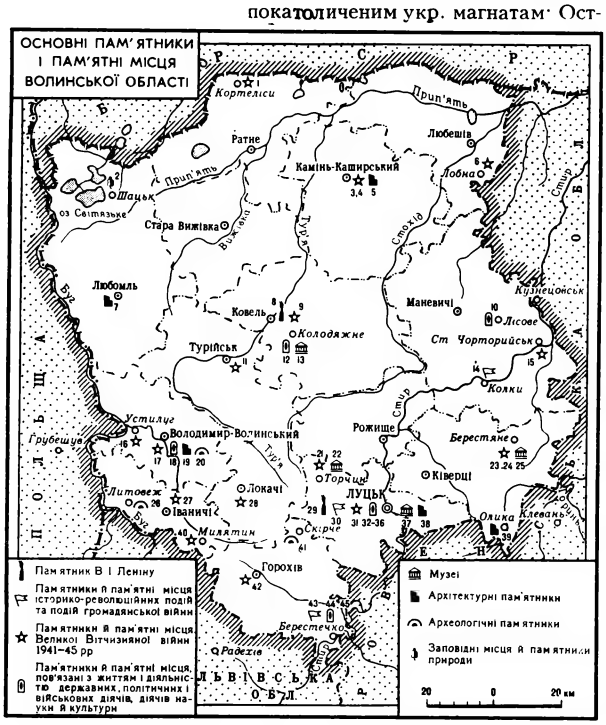

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник жертвам фашизму, розстріляним 1942.
2. Група озер карстового походження. На озерах — Світязі, Пулемецькому, Кримному й Пісочному — створено держ. ландшафтні заказники.
3. Монумент Слави і Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата.
4. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизн. війни.
5. Пам'ятка архітектури — церква Різдва (1732).
6. Меморіальний комплекс «Партизанська слава» на місці розташування з'єднання під командуванням О. Ф. *Федорова.*
7. Пам'ятка архітектури 13 ст.— Георгіївська церква.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Пам'ятник скіпажеві бронепоїзда «Комунар» і ковельським залізничникам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
10. Місце народження З. *Сераковського.*
11. Пам'ятник воїнам Радянської Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
12. Пам'ятник Лесі Українці.
13. Літературно-меморіальний музей Лесі Українки.
14. Пам'ятник на місці розстрілу першотравневої демонстрації трудящих 1935.
15. Обеліск і пам'ятник на честь рад. воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизн. війни.
16. Пам'ятник на братській могилі героїв-прикордонників, які загинули в червні 1941.
17. Меморіальний комплекс на місці концтабору, де було закатовано 56 тис. рад. військовополонених.
18. Місце народження А. Ю. *Кримського.*
19. Пам'ятки архітектури: Успенський собор (12 ст.), Василівська церква (13—14 ст.), палати єпископів (16 ст.).
20. Залишки літописного міста Володимира — городище «Вали» (10—13 ст.).
21. Пам'ятник юному підпільнику Спиридонові Гнатюку.
22. Народний істор. музей.
23. Меморіальний комплекс «Партизанська слава».
24. Тут під час Великої Вітчизн. війни перебував загін під командуванням Д. М. *Медведєва* і була база розвідника М. І. *Кузнецова.*
25. Музей партизанської слави.
26. Городища 11—13 ст. «Гірки» й «Замок».
27. Меморіальний комплекс Слави.
28. Пам'ятник воїнам Радянської Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
29. Пам'ятник В. І. Леніну.
30. Будинок, у якому в листопаді 1917 було проголошено Рад. владу в Луцьку.
31. Меморіальний комплекс Слави.
32. Пам'ятник Лесі Українці.
33. Пам'ятник С. І. *Бойку.*
34. Пам'ятник П. Савельєвій.
35. Місце народження Г. О. *Мачтета.*
36. Місце народження Я. В. *Смелякова.*
37. Краєзнавчий музей.
38. Пам'ятки архітектури 13—17 ст.
39. Пам'ятка архітектури 13—16 ст.— замок.
40. Пам'ятник полковому комісару Г. І. Жилякову.
41. Городище 9—13 ст.
42. Меморіальний комплекс: Холм Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Горохівського району, алея Героїв і мармурова стела.
43. Будинок, у якому 1920 містився штаб 1-ї Кінної армії.
44. Пам'ятник Т. Г. *Шевченку.*
45. Пам'ятник Б. *Хмельницькому.*

раїнки в с. Колодяжному Ковельського р-ну, де провела дитячі роки поетеса.

Літ.: Волинський краєзнавчий музей. Путівник. Львів, 1967. *Т. П. Андрєєва.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — див. *Кременецький ліцей.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ СТРА́ЙК 1936 — масовий виступ селян Волині під керівництвом комуністичної організації. Страйк, у якому брали участь бл. 100 тис. чоловік, тривав з 31.VIII до 21.X і охопив майже весь Ковельський і частину Любомльського, Сарненського, Володимир-Волинського, Луцького повітів. Селяни припинили продаж с.-г. продуктів, бойкотували сплату податків і розпорядження місц. влади, вимагали передачі їм землі без викупу, зниження цін на пром. товари, скасування податків та ринкових зборів, встановлення добросусідських відносин з СРСР. Страйк був придушений збройною силою.

ВОЛИ́НСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1940 в м. Луцьку.

В репертуарі театру — класичні й сучасні твори укр. драматургії («Украдене щастя» І. Франка, «Камінний господар», «Лісова пісня» Лесі Українки, «Устим Кармалюк» Суходольського, «Серце поета» Левченка, «Чому посміхалися зорі» Корнійчука), рос. драматургії («Живий труп» Л. М. Толстого, «Єгор Буличов та інші» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), п'єси письменників братніх республік («Брестська фортеця» Губаревича), твори зарубіж. авторів («Весілля Фігаро» Бомарше, «Овод» за Войнич). В театрі працювали: нар. арт. УРСР А. *Юницький,* Г. *Канішевський,* В. *Грипич,* засл. діяч мист. УРСР Г. Лисенко. У складі театру (1978): нар. арт. УРСР Ф. *Балабуха,* засл. арт. УРСР Е. Войтенко, М. Клименко, І. Бернацький, Г. Пташник, Л. Заєнчковська, С. Вегера, В. Мусієнко, Л. Пилинська та ін. Гол. режисер — засл. арт. УРСР Е. Ольшевський.

К. К. Наумов.

ВОЛИ́НСЬКІ ГОВІРКИ́ — говірки української мови, які належать до її пд.-зх. наріччя. Поширені на Пд. Волинської, Ровенської та Житомир. і на Пн. Львів., Хмельницької та Вінницької областей. Характерні риси: збереження **а** після м'яких приголосних (з'ат'), подекуди перехід наголошених **и** в **е** ('техо) і **е** в **а** ('набо), звуження ненаголошеного **о** в **о**^{у} та **у** (но^{у}га, су'б'і), ствердіння р (ва'ру), протетичний (приставний) г, рідше в ('гоко, 'вулик), закінчення -і в місцевому відмінку однини іменників 1-ї та 2-ї відмін (на ко'н'і), закінчення -ові (-еві) в давальному відмінку однини іменників 2-ї відміни чоловічого роду (во'лов'і) та ін. *А. М. Залеський.*

ВОЛИ́НСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1932 — масовий партизанський рух на Зх. Волині, спрямований проти польського буржуазно-поміщицького уряду, за возз'єднання з Рад. Україною. На поч. 1932 в лісах Ковельського повіту, який став осн. вогнищем В. с. з., а також у Камінь-Каширському, Сарненському, Луцькому повітах під керівництвом комуністів почалося формування партизанських загонів і груп, що мали на меті підготовку збройного повстання. Хоча нелегальна конференція Ковельської окружної орг-ції КПЗУ, що відбулася в липні 1932, засудила партизанські виступи і курс на збройне повстання, оскільки на Зх. Україні ще не визріла революц. ситуація, революц. порив сел. мас не можна було стримати. Партизан. загони громили поліцейські дільниці, поміщицькі маєтки, садиби куркулів і осадників. Партизани підійшли навіть до повітових міст Камінь-Каширського і Ковеля. Для придушення партизанського руху польс. уряд кинув численні збройні сили. В районах, охоплених партизанським рухом, було запроваджено стан облоги. Карателі руйнували і палили села, катували і розстрілювали сотні селян. Від рук карателів загинула велика кількість активістів КПЗУ. Шляхом найжорстокіших репресій польс. бурж.-поміщицькому урядові вдалося придушити В. с. з. Комісія Комінтерну в спец. постанові від 27.IV 1933 «Про партизанський рух у Польщі» відзначала, що передчасні розпорошені збройні партизанські виступи, не зв'язані з боротьбою широких мас, привели до розгрому по частинах кращих і найбільш революц. елементів. Комінтерн поставив перед парт. орг-ціями Зх. України завдання знайти шлях до партизанських загонів, які виникали стихійно, пов'язати їхні виступи з масовою боротьбою селян. Партизанський рух на Зх. Волині, незважаючи на поразку, продемонстрував волю трудящого селянства Зх. України до боротьби за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. *П. К. Сміян.*

ВОЛИ́НЦІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИ́ЩЕ — водосховище на р Булавині — лівій притоці Кринки (бас. Міусу), в межах Донецької обл. УРСР. Регулює 78% стоку річки. Пл. 320 га, об'єм 13,6 млн. м^3. Корисна водовіддача водосховища в дуже маловодні роки 8 млн. м^3 за рік. Споруджене 1936 для водопостачання м. Єнакієвого. Після Великої Вітчизн. війни відбудоване 1946. З переведенням м. Єнакієвого на водопостачання з *Сіверський Донець — Донбас каналу* В. в. виконує роль резервного джерела та використовується для зрошування (1978 — 300 га). Береги водосховища озеленені лісовими насадженнями, що створюють водоохоронну зону. *О. О. Русинов.*

ВОЛИ́НЦІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — слов'янське поселення і безкурганний могильник 7—8 ст. в заплаві р Сейму біля с. Волинцевого Путивльського р-ну Сумської обл Досліджувались 1948, 1953, 1965—66. При розкопках поселення відкрито залишки жител, виробничих приміщень, а також 3 ритуальні поховання підлітків у зернових ямах. Житла — землянки з глиняними печами і госп. ямами-коморами. Стіни жител були рублені з дерева або плетені з лози й обмазані глиною. На могильнику розкопано 19 поховань-трупоспалень в посудинах-урнах, переважно ліпних. На В. п. і м. знайдено уламки посуду, наральники, серпи, ножі, коси, шматки залізної кольчуги, наконечники стріл, кістяні господарські і побутові речі, бронзові та срібні прикраси тощо.

ВОЛИНЯ́НИ — 1) Східнослов. плем'я (союз племен), що жило на тер. Волині. В 7 ст. тут мешкало давнє плем'я *дулібів* Середньовічний автор 2-ї пол. 10 ст., т. з. Баварський анонім, називає В. поряд з *бужанами*; він повідомляє також, що у В. налічувалося бл. 70 міст (типу замків). Араб. історики *Масуді* та Ібн-Якуб свідчать, що В. (валінана) були могутнім слов. племенем, якому підкорялись ін. племена. На поч. 10 ст. у В. панували феод. відносини. В 981 князь *Володимир Святославич* підкорив населені В. Червенську і Перемишльську землі. Гол. містами у В. були Волинь і Володимир. За даними археол. досліджень, В.— землеробське населення; у них розвинуті були також промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство тощо). В кін. 10 ст. на території, де жили В., виникло *Володимиро-Волинське князівство.* 2) Обласна назва українського населення на Волині.

В. Ф. Горленко.

ВОЛИ́НЬ, Волинська земля — давньоруська історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Зх. Бугу. В 7—10 ст. В. населяли сх.-слов. племена *дуліби, бужани* і *волиняни.* Назва походить від м. Волині, що було центром Волинської землі. В 10 ст. на В. виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом Холм, Кременець, Житомир та ін. В 10 ст. В. ввійшла до Київ. Русі, становила осн. складову частину *Володимиро-Волинського князівства.* В 1117 В. перейшла до володінь *Володимира Мономаха.* За князювання Романа Мстиславича (1170—1205) Володимиро-Волинське князівство об'єднало всі удільні князівства В. У 1199 утворилося *Галицько-Волинське князівство.* В 2-й пол. 14 ст. польс. феодали після запеклої боротьби проти Угорщини і Литви захопили зх. частину Волині. Після *Люблінської унії 1569* шляхетська Польща загарбала всю Волинь і створила тут *Волинське воєводство.*

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

В. І. Бідзіля.

ВО́ЛІН Олексій Михайлович [н. 6(18).X 1898, с. Круподеринці, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1956). Сценічну діяльність почав 1920. Працював у театрах Таганрога, Краснодара, Ставрополя; з 1926 — на Україні: 1926—34 — в театрі «Шахтарка Донбасу», з 1934 — в Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна. Ролі: Робінзон («Безприданниця» О. Островського), Швандя («Любов

О. М. Волін.

Б. І. Волков.

Волинська область. Сцена з вистави «Лісова пісня» Лесі Українки у Волинському українському музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка.

Ярова» Треньова), Чебутикін («Три сестри» Чехова), Дулітл («Пігмаліон» Шоу). Знімався у фільмі «Назар Стодоля». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

ВО́ЛКЕНШТЕ́ЙН Людмила Олександрівна [18(30).IX 1857, Київ — 10(23).I 1906, Владивосток] — революційна народниця. Брала участь в організації вбивства харків. губернатора Д. Кропоткіна (1879). В 1879—83 жила за кордоном. У 1883 приїхала до Росії, де була заарештована. За «процесом 14-ти» (1884) В засуджено до смертної кари, яку замінено 15 роками каторги. До кін. 1896 покарання відбувала в Шліссельбурзькій фортеці. В 1897 відправлена на поселення на о. Сахалін. У 1902 В. дозволили оселитися в м. Владивостоку, де вона загинула під час розстрілу демонстрації. Автор твору «З тюремних споминів» (1924).

Вл. М. Волков.

ВО́ЛКОВ Борис Іванович [13(26). III 1900, Москва — 23.XII 1970, там же] — російський рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1965). В 1913—18 навчався в Строгановському уч-щі в Москві у Ф. *Федоровського* та ВХУТЕМАСі (1918—23). Працював у Москві — в Музичному театрі ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка, Малому театрі та ін. Оформив вистави: «Шторм» В. Білль-Білоцерковського (1925), «Тихий Дон» І. Дзержинського (1936), «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського (1951), «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1957), «Сторінка щоденника» О. Корнійчука (1964) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1952. Портрет с. 371.

Ф. Г. Волков.

ВО́ЛКОВ Валентин Вікторович [7 (19).IV 1881, Єлець, тепер Липецької обл., РРФСР — 8.XI 1964, Мінськ] — білоруський рад. живописець і педагог, нар. художник БРСР (з 1955). В 1907—15 навчався в петерб. АМ у В. Є. *Савинського*. З 1919 жив і працював у Білорусії. Твори істор. й побутового жанрів, портрети. Серед них: ескізи панно для святкового оформлення Петрограда («Вся влада Радам!», «Штурм Зимового» та ін., 1918), портрет В. І. Леніна (1926); картини — «Плотогони» (1927), «Партизани» (1928), «Вузівці» (1947), «Мінськ 3 липня 1944 року» (1946—55), груповий портрет найстаріших діячів театру ім. Я. Купали — Г. Глєбова, О. Марікса, В. Владомирського (1961), хірурга Ю. Лося (1963). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Элентух И. Б. Валентин Викторович Волков. М., 1956.

ВО́ЛКОВ Віктор Михайлович (15. V 1927, с. Велика Мурта, тепер смт Красноярського краю — 25.VII 1978, Київ) — український радянський вчений у галузі радіотехніки, доктор техніч. наук, професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР(з 1974). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1953) Військової академії зв'язку ім. С. М. Будьонного (Ленінград) викладав у Київ. вищому інженер. радіотех. уч-щі ППО. Осн. праці і винаходи в галузі теорії і проектування адаптивних радіоприймальних пристроїв складних сигналів з великим динамічним діапазоном.

ВО́ЛКОВ Владислав Миколайович (23.XI 1935, Москва — 30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1971). Член КПРС з 1965. Закінчив Моск. авіац. ін-т. З 1966 — в загоні космонавтів. Разом з А. В. *Філіпченком* та В. В. *Горбатком* 1969 здійснив політ на кораблі-супутнику «Союз-7». В 1971 входив до складу екіпажу космічного корабля «Союз-11», що стикувався з орбітальною наук. станцією «*Салют*». Цей спільний політ відбувався 23 доби Після завершення програми польоту В. та ін. члени екіпажу (Г. Т. *Добровольський* та В. І. *Пацаєв*), повертаючись на Землю, загинули. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ВО́ЛКОВ Дмитро Васильович (н. 3.VII 1925, Ленінград) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. Закінчив 1952 Харків. ун-т. Праці з теорії елементарних частинок, зокрема запровадження парастатистики, розробка основ теорії феноменологічного опису взаємодії частинок у системах з виродженим *вакуумом*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ВО́ЛКОВ Сергій Васильович (н. 16.XI 1935, Москва) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Закінчив (1959) Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва. З 1959 працює в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук праці в галузі високотемпературної неорганічної хімії, зокрема неорганічних і *координаційних сполук* в іонних та мол розплавах і газовій фазі Досліджує також газотранспортні реакції з участю координаційних сполук; питання *квантової хімії* неорганічних сполук; стимулювання хім. процесів і реакцій лазерним випромінюванням тощо. Премія ім. Л. О Чугаєва АН СРСР (1976).

ВО́ЛКОВ Федір Григорович [9 (20).II 1729, Кострома — 4(15).IV 1763, Москва] — російський актор і театральний діяч. Організував у Ярославлі (жив тут з 1735) домашній, а з 1750 — публічний театр, з яким 1752 був запрошений до Петербурга. В 1756 краща частина трупи В. увійшла до першого рос. державного публічного театру, очолюваного О. *Сумароковим*. З 1761 театром керував В. Виконував також головні ролі в п'єсах Сумарокова, Шекспіра. Своєю творчістю В. закладав основи рос. реалістич. школи актор. мистецтва.

ВО́ЛКОВА Клавдія Василівна [н. 24.XII 1908 (6.I 1909), м. Шуя, тепер Івановської обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1974) Член КПРС з 1944. Творчу діяльність розпочала 1925. Працювала в театрах Іванова, Ярославля, 1946—54 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1955 —в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. Луначарського. Ролі: Турусіна («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Федора («Останні» Горького), тьотя Тася («Роки блукань» Арбузова), Анка («Поема про сокиру» Погодіна), Філумена («Філумена Мартурано» Едуардо де Філіппо).

ВО́ЛКОВА Надія Терентіївна (24. VI 1924, Харків — 27.XI 1942) — партизанка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. В 1942 закінчила Моск. спец. партизанську школу і за рішенням ЦК ЛКСМУ затверджена зв'язковою секретаря Харків. підпільного обл. к-ту ЛКСМУ. Багато разів ходила в розвідку, встановлювала зв'язки з підпільними райкомами комсомолу, в складі Вовчанського партизан. загону брала участь у боях проти фашист. окупантів. Під час прориву оточення В. разом з секретарем Харків. підпільного обкому комсомолу О. М. *Щербаком* прикривали відхід партизанів і ціною свого життя врятували загін. Серед. школі № 4 в м. Конотопі, де вчилася В., присвоєно її ім'я.

ВОЛКО́ВИЧ Іоаникій (рр. н. і см. невід.) — український письменник 1-ї половини 17 ст. Був проповідником при братській Успенській церкві у Львові і вчителем братської школи. Автор одного з перших драм. творів на реліг. тему «Розмышлянье о муцѣ Христа...» (поставлена учнями братської школи у Львові і там же опублікована 1631).

Тв.: Размышлянье о муце Христа... В кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1967.

ВОЛКО́ВИЧ Микола Маркіянович [27.XI (8.XII) 1858, м. Городня, тепер Чернігівської обл. — 11.VII 1928, Київ] — український рад. хірург, акад. АН СРСР (з 1928). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1882), з 1903 — професор цього ж ун-ту. Праці присвячені вивченню зоба, риносклероми, апендициту, жовчнокам'яної хвороби, раку гортані, питанням травматології тощо. В 1908 заснував Київ. хірургічне товариство. Портрет с. 374

Літ.: Кримов О. П. М. М. Волкович. К., 1947

ВОЛКО́НСЬКА Марія Миколаївна [1805 — 10(22).VIII 1863, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — княгиня, дружина декабриста С. Г. *Волконського*, дочка генерала М. М. *Раєвського*. Одна з перших серед дружин декабристів, подолавши опір сім'ї, 1827 поїхала слідом за чоловіком до Сибіру, де прожила до 1855. Залишила «Записки» з описом тюремно-каторжного режиму, характеристикою багатьох декабристів, відомостями про побут, звичаї, культуру і ставлення населення Сибіру до декабристів. Подвиг В. опоетизований М. О. Некрасовим в поемі «Російські жінки». *Тв.:* Записки. М., 1977.

ВОЛКО́НСЬКИЙ Сергій Григорович [8(19).XII 1788, Очаків, тепер Миколаївської обл. — 28.XI (10. XII) 1865, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — декабрист, генерал-майор, князь. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закорд. походів 1813—14. Був командиром 1-ї бригади 19-ї піхотної д-зії 2-ї армії. Член «Союзу благоденства» (з 1820), *Південного товариства декабристів* (з 1821). Разом з В. Л. *Давидовим* очолював *Кам'янську управу*. Брав участь у нарадах декабристів у Києві і Кам'янці, вів переговори з членами польс. «*Патріотичного товариства*», встановив зв'язки з *Північним товариством декабристів*. Належав до поміркованої течії декабристів. 5(17).I 1826 В. заарештовано в Умані і засуджено до смертної кари, яку замінено каторгою. Покарання відбував на Нерчинських рудниках. В 1835 — 56 — на поселенні в Ірк. губ. Після повернення з Сибіру жив у маєтку дочки в с. Вороньках. Автор «Записок» (1902).

«ВОЛНА́» — щоденна легальна більшовицька газета, видавалася з 26.IV (9.V) по 24.V (6.VI) 1906 у Петербурзі. Вийшло 25 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. З № 9 від 5(18).V він став її фактичним редактором. До редакції входили В. В. Воровський, М. С. Ольмінський та ін., в газеті співробітничали А. В. Луначарський, І. І Скворцов-Степанов. У «В.» надруковано 27 статей і заміток В. І. Леніна. В № 11—13 опубліковано постанови і резолюції IV з'їзду РСДРП. «В.» зазнавала поліцейських репресій, 24.V (6.VI) її закрили. Замість «В.» з 26.V (8.VI) почала виходити газ. «*Вперёд*».

ВОЛНЕ́НКО Анатолій Никонович [8(21).XI 1902, Харків — 21.VIII 1965, Київ] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). У 1921—29 вчився в Харків. художньому ін-ті у С. *Прохорова* і О. *Хвостенка-Хвостова*. Оформив вистави: «Аїда» Дж. Верді (1928), «Євгеній Онєгін» П. Чайковського (1933), «Борис Годунов» М. Мусоргського (1934), «Дон-Кіхот» А. Мінкуса (1932) — всі у Харків. театрі опери та балету; «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1955), «Лісова пісня» М. Скорульського (1958), «Назар Стодоля» К. Данькевича (1961) — всі у Київ. театрі опери та балету. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОЛНОВА́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. майже 2 тис. км². Нас. 128,6 тис. чол. (1977). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, 7 селищним та 19 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Волноваха*. В. р. лежить у межах *Приазовської височини*. Корисні копалини: вапняки, каолін, граніти тощо. Річки: Суха Волноваха, *Мокра Волноваха* (бас. Кальміусу), Кашлагач, Мокрі Яли (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства чорної металургії, виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сті. Найбільші з них: Докучаївський флюсо-доломітовий комбінат, Великоанадольський шамотний (смт Володимирівка), Донецький хім.-металургійний (смт Донське) заводи, Новотроїцьке рудоуправління, Хлібодарівський щебеневий завод. Працюють комбінат побутового обслуговування (Волноваха) та 9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочевого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 160,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 138 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, просо, соняшник, овочеві. В тваринництві розвинуті молочне скотарство, свинарство, птахівництво. У В. р.—29 колгоспів, 5 радгоспів, 4 птахофабрики, Донецька дослідна станція виноградарства (с. Ясне), Маріупольська лісодослідна станція, райсільгосптехніка з 2 виробн. відділеннями. Залізничний вузол — Волноваха, залізничні станції: Великоанадоль, Хлібодарівка, Оленівка, Зачатівська, Тавла, Південно-Донбаська. Автошляхів — 800 км (усі з твердим покриттям). У районі — 62 заг.-освітні, 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, докучаївські гірничий і торговельний та Великоанадольський лісовий технікуми (смт Комсомольський); 80 лік. закладів, у т. ч. 12 лікарень. 31 будинок культури, 31 клуб, 3 кінотеатри, 75 кіноустановок, 136 б-к. Поблизу м. Волновахи серед степу 1845 В. Є. *Граффом* закладено *Великоанадольський лісовий масив*. У с. Іванівці В. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці, засл. шахтар Укр. РСР І. І. *Бридько*.

В. С. Тетерюк.

ВОЛНОВА́ХА — місто Донецької обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Засн. 1883 як залізнична станція під час будівництва Катерининської з-ці. В 1905 у В. відбувся страйк залізничників, придушений царським урядом. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1938 В.— місто. У В.— підприємства залізнич. транспорту, заводи: буд. матеріалів, асфальтобетонний, молочний, 2 хлібні; комбінати: харч. та хлібопродуктів; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування та комунальних підприємств.

9 заг.-освітніх, музична та спортивна школи. 2 лікарні, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 10 б-к. Поблизу В. серед степу створений *Великоанадольський лісовий масив* (закладений 1845).

ВОЛНУ́ХІН Сергій Михайлович [8(20).XI 1859, Москва — 11.VI 1921, Геленджик] — російський рад. скульптор, акад. петерб. АМ (з 1910). У 1886 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури, де вчився у С. *Іванова* та В. *Перова*. З 1890 брав участь у виставках *передвижників*. Твори: «Демон» (1886), «Дівчинка» (1891), портрети — П. Третьякова (1899), С. Іванова (1901), К. Ушинського (1916); пам'ятник першодрукареві Івану Федорову в Москві (1909). Брав участь у конкурсі на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Києва (1913—14). За ленінським планом *монументальної пропаганди* створив пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Москві (відкритий 1918, не зберігся).

ВО́ЛО — 1) Розширений відділ стравоходу в деяких безхребетних (червів, молюсків, комах) та в хижих і зерноїдних птахів, де нагромаджується та частково перетравлюється їжа. Стінки В. здебільшого багаті на залози. У бджіл у В. під впливом ферменту слинних залоз нектар перетворюється на мед; у голубів стінки В. у виводковий період виділяють «молочко», яким вони вигодовують пташенят; у хижих птахів у В. збираються рештки неперетравленої їжі, які відригуються у вигляді погадок. 2) Народна назва збільшеної щитовидної залози у людини (див. *Зоб* у людини).

ВОЛОБУ́ЄВ Євген Всеволодович [17(30).VII 1912, с. Варварівка Вовчанського р-ну Харківської обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). У 1940 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у Ф. *Кричевського*. Твори: «Опівдні» (1947), «Навесні» (1949), «Ранок» (1954), «На тваринницькій фермі» (1957), «На Дніпрі» (1960), «У партизанському краї» (1965), «Перша зелень» (1975).

ВОЛОВЕ́ЦЬ — селище міського типу Закарпатської обл. УРСР, райцентр, на р. Вічі (бас. Дунаю). Залізнична станція. 5,0 тис. ж. (1977). Перші писемні згадки про населений пункт належать до 15 ст. (на той час був під владою Угорщини). З кін. 17 ст. В. потрапив під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Соціалістич. революція в Угорщині в березні 1919 охопила тер. Закарп. України. У

Є. В. Волобуєв. У партизанському краї. 1965.

К. В. Волкова.

Н. Т. Волкова.

М. М. Волконська.

С. Г. Волконський.

М. М. Волкович.

В. було встановлено Рад. владу. В 1919 село разом з усією Закарп. Україною загарбала бурж. Чехословаччина. В 1924 у В. створено орг-цію КПЧ. У 1939 В., як і все Закарпаття, захопила хортистська Угорщина; 9.X 1944 В. визволили рад. війська. 29.VI 1945 В. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 В.— с-ще міськ. типу. З-ди: по виробництву трансформаторів Львів. виробничого об'єднання «Електрон», соко-винний; лісокомбінат та комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні школи, тех уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 клуби, 9 б-к. На околицях — мінеральні джерела. Від В. починається ряд туристських маршрутів; турбаза «Плай». Архіт. пам'ятка — дерев'яна церква (1976 перенесена до Музею нар архітектури і побуту УРСР в Києві).

ВОЛОВЕ́ЦЬКА ВЕРХОВИ́НА — природна область у *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Лежить між Верховинським Вододільним хр. (на Пн.) і Полонинським хр. (на Пд.). Являє собою систему невисоких гірських масивів з пологими схилами та широких улоговин і долин. На схилах—луки, орні землі, подекуди — ялинові ліси. Густо населена. Турбази, санаторії.

ВОЛОВЕ́ЦЬКИЙ ПЕРЕВА́Л, Скотарський перевал — гірський перевал через Верховинський Вододільний хребет *Карпат Українських*, на межі Львівської та Закарпатської обл. УРСР. Лежить між річками Вічею та Опором. Вис. 1014 м. Перевалом проходить з-ця Мукачеве — Стрий.

ВОЛОВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1946. Пл. 0,5 тис. км². Нас. 25 тис. чол. (1977). В районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс Радам народних депутатів. Центр — смт *Воловець*. Рельєф гірський. Район розташований у межах *Карпат Українських*. Багатий на буд. матеріали (граніти, андезити, пісковики тощо), є джерела мінеральних вод. Гол річки — *Латориця* з прит. Вічею та Жденівкою (бас. Дунаю). Грунти бурі лісові, гірсько-підзолисті і гірсько-лучні. Понад 60% території району займають ліси (бук, смерека).

Найбільш пром підприємства: Воловецький з-д по виробн. трансформаторів та Жденівський з-д Львівського виробнич. об'єднання «Електрон», Воловецький лісокомбінат; підприємства харч. промсті (Воловецький соко-винний з-д) та ін. Працює комбінат побутового обслуговування (смт Воловець) та будинок побуту (смт Нижні Ворота). В с. г. переважають скотарство м'ясо-мол. напряму та вівчарство. Площа с.-г. угідь 1977 становила 15 тис. га, у т. ч. орні землі — 4,5 тис. га. Гол. культури: багаторічні та однорічні трави, картопля, коренеплоди У В. р.— 10 колгоспів, зональна Гірсько-Карпатська сільськогосподарська дослідна станція (смт Нижні Ворота), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Воловець, Занька, Скотарське. Автошляхів — 115 км (усі з твердим покриттям).

В районі — 29 заг.-осв. та 2 муз. школи, тех. уч-ще, 30 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 19 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 33 б-ки, 2 турбази В с. Верхніх Воротах В. р. народився укр. рад. письменник Л. *Дем'ян*, в с. Тишові — нар. поет Закарпаття О. *Улинець*. *Ф. В. Кінч.*

ВОЛОВИ́К Григорій Володимирович [16(29).V 1902, м. Конотоп, тепер Сумської обл.— 7.VII 1967, Львів] — укр. рад. режисер, засл. арт. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив 1923 Київ. муз.-драм. ін-т. Один із засновників укр. муз.-драм. театрів — Черніг. ім. Т. Шевченка (працював 1926—41, з перервою) і Закарп. в Ужгороді (працював 1948—53). Ставив вистави також в Кіровограді, Вінниці та ін. Спектаклі: «Фата моргана» Я. Мамонтова за М. Коцюбинським, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького, «Богдан Хмельницький» і «Правда» Корнійчука, «Ревізор» Гоголя, «Васса Железнова» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Хто винен» Мдівані, «Севільський цирульник» Бомарше. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ВОЛОВИ́К ІТАЛІ́ЙСЬКИЙ, анхуза італійська (Anchusa italica) — дво- або багаторічна рослина род. шорстколистих.

Стебло пряме, галузисте, заввишки до 100 см. Листки овально- або видовжено-ланцетні, зібрані в розетку. Квітки синьо-голубі, зібрані у волотисте суцвіття. Плід — горішок. В. і. поширений у країнах Середземномор'я, в Азії. В СРСР — на Пд. Європ. частини, на Кавказі та в Серед. Азії. На Україні зустрічається як бур'ян на полях, перелогах, по узбіччях доріг. Медонос Корені містять алканін, з якого одержують червону барвну речовину. З квіток можна виробляти зелений барвник. З а х о д и б о р о т ь б и: прополювання посівів, лущення стерні та зяблева оранка, обприскування посівів *гербіцидами*.

ВО́ЛОГДА — місто, обласний та районний центр РРФСР. Порт на р. Вологді (бас. Пн. Двіни). Залізничний вузол. 224 тис. ж. (1977). Поділяється на 2 міські райони Вперше згадується в літописі під 1147. В 15—17 ст.— торг. і ремісничий центр. В 1894 у В. організовано перший марксистський гурток, 1903 — с.-д. групу. Рад. владу встановлено 12(25).XII 1917. У 1918—20 В.— важливий осередок боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції на Півночі. З 1937 — обласний центр. За роки Рад. влади у В. розвинулися машинобудування та металообробка (виробн. підшипників, устаткування для лісової, деревообр., молочної, м'ясної та ін. галузей пром-сті, шляхових машин). Підприємства харч. (молочний та м'ясокомбінати, лікерогорілчаний, пивоварний з-ди, кондитерська ф-ка) та легкої (льонокомбінат, швейні, овчинно-хутрова, трикотажна ф-ки, мереживне об'єднання «Сніжинка») пром-сті та ін. Виробн. меблів, буд. матеріалів. У В.— політех., молочний та пед. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., юного глядача та лялькових; філармонія, картинна галерея, краєзнавчий музей, Будинок-музей М. І. Ульянової, Будинок-музей Петра І Серед архіт. пам'яток В.— Софійський собор (1568—70; розписи 1686—88, ярослав майстер Д. Плеханов), дзвіниця (1654—59, перебуд. у 19 ст.), палати Казенного приказу (1659, розписи 17 ст.) та Йосифа Золотого (1764—69), Воскресенський собор (1772—76, тепер картинна галерея), церкви (17—18 ст.). У В. народився поет К. М. *Батюшков*.

Вологда. Софійський собор. 1568—70.

ВОЛО́ГІСТЬ — вміст вологи в твердому тілі, порошку або газі. Залежить від відносної В. навколишнього середовища, природи речовини, а для твердих тіл — і від ступеня їхньої подрібненості чи пористості. Характеризується кількістю рідини в речовині, вираженою в процентах від маси сухої частини речовини (абсолютна В.) або всієї маси вологої речовини (відносна В.). Вміст хімічно зв'язаної води, яка виділяється лише під час хім. розкладу, а також кристалогідратної (див. *Кристалогідрати*) не входить у поняття вологості

ВОЛО́ГІСТЬ ПОВІ́ТРЯ — вміст водяної пари в повітрі. В. п. даної місцевості пов'язана з температурою повітря, опадами, умовами випаровування. Розрізняють а б с о л ю т н у в о л о г і с т ь (кількість водяної пари у повітрі, що визначається в грамах на 1 м³), в і д н о с н у в о л о г і с т ь (процентне відношення наявної водяної пари до макс. можливої при даній т-рі кількості її в повітрі) та д е ф і ц и т в о л о г о с т і (різниця між макс. і фактичною пружністю вод. пари при даних т-рі і тиску). В. п. значною мірою впливає на теплообмін організму людини з навколишнім середовищем. На тер. України середньомісячна макс. відносна В. п. становить 85—90%, мінім. — 56—59%. Оптимальна для людини В. п. — 30—60% (в закритих приміщеннях при т-рі 16—20°).

ВОЛОГО́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить в пн. частині Сх.-Європ. рівнини. Утворена 23.IX 1937. Пл. 145,7 тис. км². Нас. 1286 тис. чол. (на 1.I 1977), пере-

важно росіяни, живуть також українці; міськ. нас.— 58%. Поділяється на 26 районів, має 15 міст та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Вологда*. В 1967 В. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня В. о.— погорбована рівнина, розчленована пасмами заввишки до 300 м та височинами (Андомська, Вепсовська, Вологодська та ін.). На Пн. Сх.— відроги Північних Увалів. Більша частина області зайнята Прионезькою, Молого-Шекснинською та Присухонською низовинами. Корисні копалини: торф, мінеральні буд. матеріали, вапняки. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —10,5,—14°, липня +16,5, +17,5°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріки: *Сухона* з прит. *Юг*, Шексна, Молога. Найбільші озера — Біле, Воже, Кубенське, *Онезьке озеро*. Через В. о. проходить частина траси *Волго-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна, Північно-Двінський канал, на Пд. Зх.— *Рибінське водосховище*. Грунти переважно дерново-підзолисті, поширені болотні й алювіальні. Лісами зайнято бл. 71% пл. області. Переважають хвойні породи (ялина, сосна), є також береза і осика. На території В. о.— *Дарвінський заповідник*, є боброві та ін. заказники. Енергетика базується на довізних нафтопродуктах, газі, вугіллі, а також на місцевому торфі. Чорна металургія представлена з-дом у *Череповці* і сталепрокатним з-дом. В. о. дає значну частину деревини СРСР. На базі деревообр. пром-сті розвивається целюлозно-паперова. Маш.-буд. підприємства виробляють устаткування для лісообр. і м'ясо-мол. пром-сті; розвинуті суднобудування, судноремонт та ремонт рухомого складу для залізниць тощо; підшипниковий з-д. Значне місце посідає хім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Важливу роль в г-ві області відіграє легка (лляна, трикотажна, швейна та ін.) і харч. (виробн. вершкового масла, молочних консервів тощо) пром-сть. Здавна розвинуті художні промисли (виробн. мережив, чорніння по сріблу тощо). Гол. пром. центри: Вологда, Череповець, Великий Устюг, Сокол. С. г. спеціалізується на молочному тваринництві. Розводять велику рогату худобу, а також свиней, овець, птицю. Вирощують кормові культури, зернові (жито, ячмінь, овес), льон. На озерах і Рибінському водосховищі — рибальство. Розвинутий залізнич. (гол. лінії Москва — Архангельськ, Кіров — Ленінград), автомоб. та повітряний транспорт. Бл. 2 тис. км судноплавних шляхів. В 1961 збудовано газопровід з Поволжя до Череповця, тер. області перетинають дільниці газопроводу «Сяйво Півночі» та нафтопроводу Ухта — Ярославль. У В. о.—молочний, політех. та пед. ін-ти (Вологда), пед. ін-т (Череповець), 27 серед. спец. навч. закладів; театри: драм., ляльок та юного глядача, краєзнавчий музей, Будинок-музей М. І. Ульянової, картинна галерея у Вологді, Кирило-Білозерський істор.-архіт. і худож. музей-заповідник у Кирилові, краєзнавчий музей у Череповці.

ВОЛОГО́ДСЬКЕ МЕРЕ́ЖИВО — вид російського мережива, плетеного на коклюшках. Поширене у Вологодській області РРФСР. Відоме з 16—17 ст. Виготовляється мірне й штучне. Має геометричні або рослинні візерунки. У 1-й половині 19 ст. виробництво В. м. розвивається у промисел, набуваючи своєрідної («вологодської») манери — поєднання зчіпного плетіння з *ажуром* візерункової решітки. З 1919 майстри-кустарі об'єдналися в артілі (з 1930 — Волог. мереживний союз). У 1960 організовано волог. мереживне об'єднання «Сніжинка».

ВОЛОГОЄ́МНІСТЬ — здатність гірських порід, грунту тощо поглинати й утримувати певну кількість води. В. гірських порід характеризується коефіцієнтом вологоємності — відношенням ваги або об'єму води, що утримується породою, до ваги або об'єму абсолютно сухої породи. За ступенем вологоємності гірські породи поділяють на вологоємні (торф, мул, глина, суглинок), слабовологоємні (крейда, мергель, глинистий пісок, лесові породи) та невологоємні (монолітні породи — граніт, базальт тощо, грубоуламкові породи — грубозернистий пісок, гравій, галечник). Ступінь В. може значно змінювати фіз. властивості порід (напр., глина залежно від вологості може перебувати в твердому, пластичному або текучому стані). В. грунту визначають у процентах до маси сухого грунту або до його об'єму, а також у міліметрах водного шару. Вивчення В. має велике значення в *інженерній геології* та *грунтознавстві*.

Т. С. Ніколаєнко.

ВОЛОГОІЗОЛЯ́ЦІЯ — захист надземних *огороджувальних конструкцій* будинків і споруд від надмірного зволоження. Щоб захистити стіни, перекриття та ін. конструкції від експлуатаційної вологи, що міститься у повітрі приміщення, на їхню внутр. поверхню наносять щільну штукатурку, цементні розчини з водовідштовхуючими *добавками*, рулонні *гідроізоляційні матеріали*, облицьовувальні плитки та ін. В разі потреби водонепроникні матеріали розміщують всередині конструкцій, ближче до внутр. поверхні. Від атмосферної (косих дощів, інею, туману) та грунтової вологи (якщо немає гідростатичного напору) конструкції захищають водонепроникним (напр., перхлорвініловим) пофарбуванням, облицюванням з повітряними прошарками, дренуючими шарами (див. *Дренаж*) тощо. Для ізоляції стиків та з'єднань стінових конструкцій застосовують прокладки (напр., з еластичних пластмас), дренуючі канали (у вертикальних стиках) та протидощові бар'єри (у горизонтальних стиках). Підземні частини будинків і споруд захищають *гідроізоляцією*.

О. І. Гармаш.

ВОЛОГОМІ́Р — прилад, яким визначають *вологість* твердих та рідких (в яких вода не є основним компонентом) речовин. Найпоширенішими є В., дія яких грунтується на зміні фіз. властивостей речовини (електропровідності, діелектр. проникності, показника заломлення та ін.) залежно від вологості (напр., В. ємнісні, мал.). Є також В., що їх дія грунтується на розділенні (екстракцією, сушінням тощо) досліджуваної речовини на воду та сухий залишок; рад'оізотопні (для твердих речовин), де використано явища вбирання гамма-проміння та сповільнення нейтронів, та ін. Вологість газів визначають *гігрометрами* або *психрометрами*.

М. В. Венедиктов.

ВОЛОГОСТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалу, що поперемінно зволожується і висихає, чинити опір руйнівній дії вологи. Визначається відношенням границі міцності матеріалу на стиск після певної кількості циклів випробувань до поч. його міцності. У вологостійких матеріалів (напр., природних кам'яних матеріалів з щільною структурою, *асфальтобетонів*) це співвідношення 0,8—1; у невологостійких (напр., *легких бетонів*) — 0,65 і менше. В. підвищують, збільшуючи щільність матеріалу, зменшуючи відкриту пористість його,

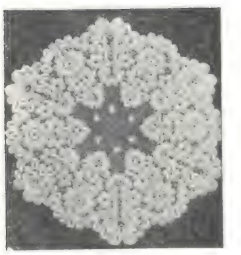

Вологодське мереживо. В. Д. Веселова. Серветка. 1951.

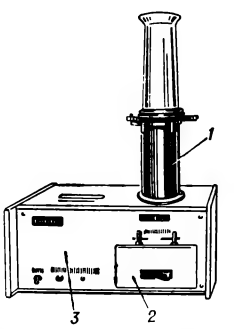

Вологомір ємнісний (діелькометричний) для зернових культур: *1* — ємнісний датчик; *2* — бункер для досліджуваної речовини; *3* — корпус електронного пристрою.

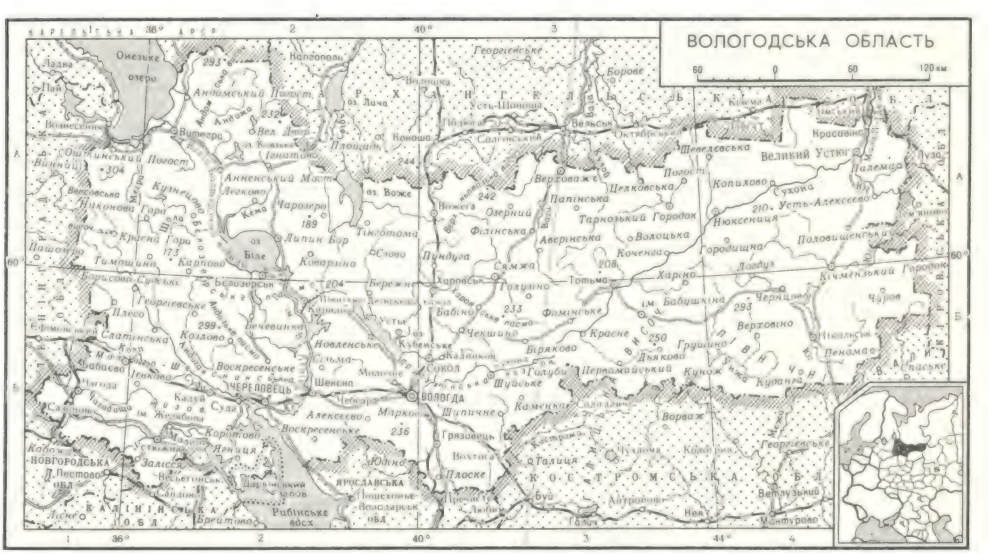
ВОЛОГОДСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧЕРЕПОВЕЦЬ
ВОЛОГДА
Великий Устюг
Сокол
Тотьма
Харовськ
Бабушкіна
Верховажье
Нікольськ
Кадуй
Вологодська
Бабаєво
Кирилов
Білозерськ
Вологодський
Шексна
Воскресенське
Кадуйський
Грязовець
Вологодський
Ярославська
Рибінське
Костромська
Нікольський
Вологодський
Тотьмський
Кадуйський
Грязовецький
Ярославський
Рибінський
Костромський

В. Володарський.

наносячи гідрофобні (незмочувані водою) покриття. В.— важлива характеристика буд. матеріалів, що їх застосовують в *огороджувальних конструкціях* будинків і споруд із значним виділенням вологи, в *гідротехнічних спорудах* тощо.
Л. Б. Романовський.

ВОЛО́ДАР РОСТИСЛА́ВИЧ, Володимир Ростиславич (р. н. невід.— п. 1124) — князь перемишльський з 1092, син тмутараканського князя Ростислава. Разом із своїм братом Васильком Ростиславичем вів боротьбу за незалежність князівств Галицької землі від великого київ. князя. У 1097 на Рожному полі вони розбили військо київ. кн. Святополка Ізяславича, 1099 у битві під Перемишлем — угор. військо, 1101 успішно відбивали наступи польс. феодалів.

ВОЛО́ДА́РКА — селище міського типу Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Росі (притока Дніпра), за 40 км на Пд. Зх. від Білої Церкви. 5,6 тис. ж. (1977).
Перша писемна згадка про В. (під назвою Володарев) датується 1150. У період нар.-визвольної війни 1648—54 В. була одним з центрів повстання на Київщині, в 50—60-х рр 18 ст.— одним з осередків гайдамацького руху. В 1793 В. возз'єднано в складі Правобережної України з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1960 В.— с-ще міськ. типу.
Сироробний, цегельний з-ди, райсільгосптехніка, 2 будинки побуту, комбінат комунальних підприємств. 4 заг.-освітні та музична школи, сільське профес.-тех. уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ВОЛОДА́РСЬК — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 2 км від залізничної ст. Ізотове. 5,7 тис. ж. (1977). В. засн. 1905. Названий 1923 на честь В. *Володарського*. Кам.-вуг. шахта, з-д госп. товарів, будинок побуту. 2 середні школи, профес.-тех. уч-ще, поліклініка, Палац культури, б-ка. Пам'ятник В. Володарському (1956).

ВОЛОДА́РСЬК - ВОЛИ́НСЬКИЙ (до 1912 — Горошки, з 1912 до 1921 — Кутузове) — селище міського типу Житом. обл. УРСР, райцентр, на р. Ірші (бас. Дніпра), за 22 км від залізнич. станції Нова Борова. 8,5 тис. ж. (1977). Відомий з 1545 під назвою Олександрополь (до 1607). В 1569—1793 — під владою Польщі. Населення містечка брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1683—99 в Горошках перебували козац. загони С. *Палія* та З. *Іскри*. Після 2-го поділу Польщі (1793) возз'єднано в складі Правобережної України з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1921 на честь В. *Володарського* названо Володарськом. З 1924 — с-ще міськ типу, з 1927 має сучас. назву
В селищі — підприємство по видобуванню самоцвітів, крохмальний, хлібний заводи, комбінат побутового обслуговування, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка З заг.-освітні та музична школи, 4 лік. заклади. 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки, мінералогічний музей. У В.- В. народився нар. художник СРСР В. Б. *Пінчук*. В 1801—05 тут жив у своєму маєтку рос. полководець М. І. Кутузов. У 1959 в селищі встановлено йому пам'ятник.

ВОЛОДА́РСЬКЕ — селище міського типу Дон. обл. УРСР, райцентр, на р. Кальці (притока Кальчику), за 25 км від Жданова. 8,6 тис. ж. (1977). Населений пункт засновано козаками *Азовського козацького війська* як хутір Гладкий (названий на честь кошового отамана Й. М. *Гладкого*). В 1855 перейменовано на с. Нікольське. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1924 має сучас. назву. З 1965 В.— с-ще міськ. типу. Хлібний, комбікормовий, консервний заводи, цех Ждановського молочного з-ду, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінати: побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична школи, лікарня. Будинок культури, клуб, 6 бібліотек.

ВОЛОДА́РСЬКИЙ В. (справж. прізв.— Гольдштейн Мойсей Маркович; 1891, містечко Остропіль, тепер с. Старий Остропіль Старокостянтинів. р-ну Хмельн. обл.— 20. VI 1918, Петроград) — революційний діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в сім'ї бідного ремісника. У 1905 вступив до *Бунду*; потім був меншовиком. В 1908—11 вів революц. роботу у Волин. і Подільській губ. У 1911 був на засланні в Арх. губ. У 1913 емігрував до США, де вступив до Амер. соціалістичної партії. Під час 1-ї світової війни був інтернаціоналістом. У травні 1917 повернувся до Петрограда, примкнув до «*міжрайонців*», потім вступив до партії більшовиків. У жовтні 1917 — член Петрогр. к-ту РСДРП(б), Ради робітн. і солдатських депутатів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — комісар у справах преси, пропаганди і агітації, редактор «Красной газеты». Був членом Президії ВЦВК. Убитий есером-терористом.

ВОЛОДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 31,0 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарське*. Поверхня рівнинна, розчленована численними балками і ярами. Осн. річки — *Кальчик* з притокою Калка та *Берда* з притокою Каратиш Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В районі — філіал Укр. степового заповідника — *Кам'яні Могили*. Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: володарські комбікормовий і консервний з-ди, Кальчицьке кар'єроуправління. Працюють комбінат побутового обслуговування (Володарське) та 3 будинки побуту. В с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 97,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 81,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві. Розвинуте садівництво.
У В. р.— 16 колгоспів, радгосп, птахофабрика, племзавод по вирощуванню великої рогатої худоби, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кальчик та Асланове. Автошляхів — 415 км, у т. ч. з твердим покриттям — 349 км. У районі — 24 заг.-освітні та музична школи, 34 лік. заклади, в. т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 22 клуби, 35 кіноустановок, 22 б-ки. В с. Старченковому В. р. (кол. Темрюк-Український) народився рад. державний і громадський діяч В. Ф. *Старченко*.
В. П. Качковський.

ВОЛО́ДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 26,5 тис. чол. (1977). В районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 20 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарка*. Розташований у межах *Придніпровської височини*.

Найбільша річка — *Рось* (прит. Дніпра). Грунти чорноземні, опідзолені та лучні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, липа, береза) займають 2,4 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: Городище-Пустоварівський цукр. і Володарський сироробний з-ди. Працюють 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 50,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 46,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У В. р.— 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням Автошляхів — 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 216 км. В районі — 21 заг.-освітня, музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 27 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 14 бу-

динків культури, 17 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 30 б-к. В с. Березні В. р. народився укр. рад. фізик акад. АН УРСРА.П.*Комар*, у с. Гайвороні—укр. рад. філософ акад. АН УРСР В. І. *Шинкарук*. *В. І. Шутенко.*

ВОЛОДА́РСЬКО - ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 43,5 тис. чол. (1977). В районі — 86 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володарськ-Волинський*. Поверхня рівнинна, слабо розчленована, частково заболочена (р-н лежить у межах Житомирського Полісся). Корисні копалини: ільменіт (титанистий залізняк), граніти, лабрадорит, габро, пегматити, трапляються димчастий кварц, топаз та ін. самоцвіти. Мінеральні води. Найбільша річка — *Ірша* (притока Тетерева). Грунти переважно дерново-підзолисті та світло-сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, граб, вільха, осика) займають 12,9 тис. га. На Пн. р-ну — частина Ушомирського мисливського г-ва. Підприємства гірничої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: *Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат*, новоборівські з-ди залізобетонних виробів та овочесушильний, володарсько-волинські—підприємство по видобуванню самоцвітів, хлібозавод. Працюють комбінат побутових послуг та три будинки побуту. В с. г. переважає вирощування зернових, льону, хмелю, картоплі та виробн. м'яса, молока, вовни, яєць. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 59 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,6 тис. га.

В районі — 16 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Нова Борова, Топорище. Автошляхів — 247 км, у т. ч. з твердим покриттям — 149 км. В районі — 32 заг.-освітні і 2 муз. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні, 9 будинків культури, 46 клубів, 3 кінотеатри, 44 кіноустановки, 40 б-к. Мінералогічний музей у смт Володарськ-Волинському.

П. П. Омельчак.

ВОЛОДИ́МИР МОНОМА́Х (1053 — 1125, Київ) — великий князь київський (1113—25), державний і політ. діяч Давньої Русі, письменник. Син *Всеволода Ярославича* і дочки візант. імператора Константина Мономаха (звідси його прізвисько). В 1078—94 князював у Чернігові, в кін. 11 ст.— в Переяславі. Організував (див. *Любецький з'їзд 1097, Витечівський з'їзд 1100, Долобський з'їзд 1103*) спільні походи князів (1103, 1111) проти *половців*. Під час *Київського повстання 1113* боярська верхівка запросила В. М. на князювання в Київ. Придушивши повстання, В. М., проте, змушений був піти на поступки нар. масам, видавши закон, за яким зменшувалися рези (проценти) на позички і тимчасово трохи полегшувалося становище *закупів*, скасовувалося холопство за борги (див. *Статут Володимира Мономаха*). Відновив великокнязів. владу на більшій частині давньорус. земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення давньорус. д-ви. В. М.— автор вміщеного в Лаврентіївському літописі «*Повчання*» *Володимира Мономаха* своїм дітям, в якому засуджував князівські міжусобиці і закликав до об'єднання давньорус. земель. У літописі наведено легенду, нібито В. М. одержав від свого діда по матері, візант. імператора Константина Мономаха барми і корону (т. з. *шапка Мономаха*), які були певний час символом влади царів Рос. держави. Похований у *Софійському соборі* в Києві.

Літ.: Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964.

ВОЛОДИ́МИР СВЯТОСЛА́ВИЧ (після хрещення — Василій; р.н. невід.— п. 15.VII 1015, Київ) — великий князь київський з 980, держ. і політ. діяч Давньої Русі, син *Святослава Ігоровича*. З 969 князював у Новгороді. За В. С. було завершено об'єднання всіх сх.-слов. земель у складі *Київської Русі*. Бл. 988—989 на Русі було запроваджено як держ. релігію християнство (див. *Хрещення Русі*). В. С. здійснив походи на Зх.— проти польс. князів, які прагнули захопити частину сх.-слов. території, і на Пн. Зх. проти лит. племен, які нападали на давньорус. землі. Розширив і зміцнив кордони Київської Русі. Для захисту від кочовиків (*печенігів* та ін.) будував міста-фортеці. Заснував *Васильків*. За В. С. була розширена також тер. Києва й захищена новими земляними валами з кам'яними баштами, збудовано *Десятинну церкву* в Києві, кам'яний князівський палац та ін. споруди, у *Білгороді* і *Вишгороді* — міцні фортеці. В той же час на Русі почали засновувати школи для підготовки служилої знаті та духівництва. В. С. розвивав політ., економ. і культурні відносини з Візантією, Дунайською Болгарією, Польщею, зх.-європ. країнами. Щоб зміцнити свої позиції на міжнар. арені, В. С. одружився з сестрою візант. імп. *Василія II* царівною Анною. За В. С. Київська Русь досягла найбільшої політ. могутності. К. Маркс називав князювання В. С. «кульмінаційним пунктом» в її історії. Похований у *Десятинній церкві* в Києві Князювання В. С. знайшло ідеалізоване відображення в київському циклі *билин*. Після смерті В. С. православна церква канонізувала його, оголосивши «святим».

Літ.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Лузі (притока Бугу). Залізнична станція, вузол автошляхів. Вперше згадується в літописі під 988 як місто-фортеця Володимир. У 12 ст. входив до *Володимиро-Волинського князівства*, а з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*.

У 2-й пол. 14 ст. місто загарбала феод. Литва. В 1431 дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. За 3-м поділом Польщі (1795) Володимир у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією і перейменовано на В.-В. У 1919 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. У 1939 у складі зх.-укр. земель возз'єднаний з УРСР. Під час Великої Вітчизняної війни в околицях В.-В. діяли загони народних месників. В місті — з-ди: цукр., консервний, виноробний, комбікормовий, сухого знежиреного молока, швейна, меблева ф-ки, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна організація, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх та музична школи, профес.-тех. та пед. уч-ща, технікум гідромеліорації та механізації с. г., 8 лік. закладів. З будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки, історичний музей. Архітектурні пам'ятки В.-В — залишки фортечних валів 12 — 13 ст., храмів та житл. будівель 10—14 ст.; Успенський собор (1160, реставрований в кін. 19 ст.); церква-ротонда Василія (кін. 13 — поч. 14 ст.); палати єпископів (16 ст.) у стилі Відродження. Пам'ятник жертвам фашизму (1965—66). У В.-В. народився укр. вчений-філолог А. Ю. *Кримський*.

Володимир-Волинський. Церква-ротонда Василія. Кін. 13—поч. 14 ст.

ВОЛОДИ́МИР-ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 34,1 тис. чол. (1977). В районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській та 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Володимир-Волинський*. Лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: кам. вугілля, торф, піски, глини. На зх. межі району тече *Буг* з прит. Лугою, на сх.— Турія (Тур'я; прит. Прип'яті). Грунти в осн. темно-сірі, сірі чорноземи, дерново-підзолисті. Пн. частина р-ну розташована в зоні

П. Г. Волокидін. Автопортрет. Фрагмент. 1921. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

П. Г. Волокидін. Курсистка. 1918. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

мішаних лісів, південна — в лісостепу. Ліси (дуб, граб, вільха, береза, сосна) займають 20,7 тис. га. Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Володимир-Волинський. В районі є підприємства харч., легкої, деревообр. пром-сті (м. Устилуг, с. Овадне). Працює будинок побуту (м. Устилуг). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, картоплі та тваринництві молочно-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1977 становила 78,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, жито, цукр. буряки, кормові, картопля. Розводять велику рогату худобу, свиней тощо. У В.-В р.— 17 колгоспів, радгосп, міжколг. об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, птахофабрика, райсільгосптехніка. На тер. району — залізничні станції: Володимир-Волинський, Овадне, Бубнів. Автошляхів — 283 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км. В районі — 42 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще (с. Овадне). 59 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 17 будинків культури, 49 клубів, 66 кіноустановок, 49 б-к, музей прикордонної слави в м. Устилузі.

С. О. Потурай.

ВОЛОДИ́МИРЕ́ЦЬ — селище міського типу Ровенської обл. УРСР, райцентр, за 18 км від залізничної ст. Антонівка. 17,0 тис. ж. (1977).

Населений пункт відомий з 1570. На поч. 17 ст. був у володінні магнатів *Чарторийських*. Населення В. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* В. залишався за Польщею. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднаний у складі Зх. Волині з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1920—39 В.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 20—30-х рр. трудящі містечка під керівництвом підпільного райкому КПЗУ вели революц. боротьбу. У вересні 1939 разом з усіма зх.-укр. землями возз'єднаний з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації В. (3. VII 1941 — 12.I 1944) в селі діяв підпільний райком КП (б)У. З 1957 — с-ще міськ. типу. У В.— крохмале-патоковий комбінат, молочний, комбікормовий, склоробний з-ди, лісгоспзаг, 2 міжколг. буд. орг-ції. 3 заг.-освітні та музична школи, буд профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, 2 кінотеатри, істор.-краєзнавчий музей. На території селища збереглися залишки давньоруського городища.

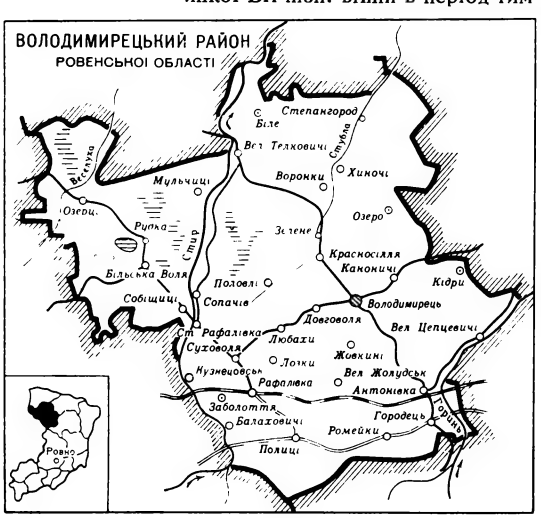

ВОЛОДИ́МИРЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Ровенської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. бл. 2 тис. км². Нас. 70,5 тис. чол. (1977). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 28 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Володимирець*. Лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, базальт, глини, піски. Річки: *Горинь, Веселуха, Стир* з прит. *Стублою*. Багато озер, найбільше — Біле. Грунти в основному дерново-підзолисті та болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, ялина, береза, осика) займають 21,5 тис. га.

Підприємства лісової, скляної, легкої та харч. пром-сті. Найбільші з них: володимирецькі крохмале-патоковий комбінат, молочний, комбікормовий, склоробний з-ди, рафалівські меблева ф-ка та лісгоспзаг. Будується (1978) Ровенська атомна електростанція. Працюють комбінат побутового обслуговування (Володимирець) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картоплярсько-зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 65,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 29,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 35,6 тис. га. Осушено 25 тис. га заболочених земель. Гол. культури: жито, озима пшениця, картопля, льон-довгунець. У В. р.— 19 колгоспів, 7 радгоспів, райсільгосптехніка. На тер. району — залізничні станції: Антонівка, Рафалівка. Автошляхів —401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км.

В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. школи, буд. профес.-тех. уч-ще, 55 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 6 будинків культури, 56 клубів, 2 кінотеатри, 58 кіноустановок, 60 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Володимирець), турбаза «Райдуга» (на березі Білого озера).

Г. К. Головко.

ВОЛОДИ́МИРІВКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Кашлагачі (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Великоанадоль. 7,9 тис. ж. (1977). Засн. 1840. Восени 1920 в р-ні В. частини Червоної Армії зупинили врангелівців, що рвалися на Донбас. У В.— Великоанадольський шамотний з-д, будинок побуту. 3 заг.-освітні школи, 5 лік. закладів 2 будинки культури, 4 б-ки. Пам'ятник учасникам громадян. війни — бійцям 9-ї стріл. дивізії, які воювали тут з врангелівцями 1919—20 (встановлено 1967).

ВОЛОДИ́МИРІВКА — село Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл., біля якого 1939, 1940, 1946 і 1947 досліджено багатошарову пізньопалеолітичну стоянку і поселення середнього етапу *трипільської культури*. При розкопках стоянки було знайдено численні крем'яні знаряддя, залишки вогнищ, скупчення фарби, кістки диких тварин. На трипільському поселенні виявлено залишки жител (бл. 200), що були розташовані колами, жертовників, знайдено посуд, вироби з кісток і рогу (мотики, шила), крем'яні знаряддя, статуетки, глиняну модель житла з розписом, кістки свійських і диких тварин.

ВОЛОДИ́МИРКО (Володимир Володарович; 1104—52) — галицький князь, син князя *Володаря Ростиславича*. Ставши 1124 звенигородським князем, В. 1144 об'єднав Звенигородське, Галицьке, Перемишльське й Теребовльське князівства в єдине *Галицьке князівство* з центром у Галичі. Городяни, невдоволені утисками В., підняли 1144 повстання. З 1149 став прибічником *Юрія Долгорукого* в боротьбі проти великого київ. князя Ізяслава Мстиславича. Вів успішну боротьбу проти польс. та угор. загарбників.

ВОЛОДИ́МИРО - ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське феод. князівство, що займало територію по Бугу, Стиру, Горині, Случі і правих притоках верхів'їв Прип'яті. Утворилося на землі *волинян*; з 10 ст. входило до складу *Київської Русі*. Центром князівства був Володимир (тепер м. Володимир Волинський). Першим князем В.-В. к. став син *Володимира Святославича* — Всеволод. У 2-й пол. 12 ст. з посиленням феод. роздробленості В.-В. к. почало перетворюватись на одне з найсильніших у Давній Русі. Найбільшої могутності воно досягло за князювання *Романа Мстиславича* (1170—1205), який 1199 об'єднав В.-В. к. і *Галицьке князівство* в єдине *Галицько-Волинське князівство*. Див. також *Волинь*.

ВОЛОДИ́МИРО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1926—27 — судова розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над 151 робітником і селянином по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і підготовці збройного повстання. Процес відбувався в м. Володимирі-Волинському з 15.XI 1926 до 10.I 1927. Обвинувачені комуністи використали його для викриття антинар. шовіністичної політики польс. профашист. уряду. За В.-В. п. 9 чол. було засуджено до довічного і 120 — до тривалого ув'язнення.

ВОЛОДИ́МИРСЬКИ́Й Адріан Володимирович [4(16).IV 1875, Липовець, тепер смт Вінницької обл.— 18.I 1936, Ростов-на-Дону] —український рад. дефектолог. У 1900 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту, працював у вузах Києва, Ленінграда, Харкова, Ростова. Досліджував закономірності розвитку, виховання і навчання дітей з фізичними і психічними вадами. В.— один з ініціаторів розвитку вищої дефектологічної освіти в УРСР, вніс багато цінного в організацію на Україні спец. шкіл.

ВОЛОДИ́МИРСЬКИЙ СОБО́Р у Києві — збудований 1862—82. Первісний проект склали І. В. Штром і П. І. Спарро, пізніше його переробив О. В. *Беретті*. В спорудженні собору брали участь архітектори: Ю. Б. Бернгардт, К. Я. Маєвський, В. Н. Ніколаєв. В. с. побудовано в т. з. рос.-візант. стилі, план собору повторює традиційний давньорус. шестистовпний, триапсидний храм, але увінчаний 7 банями. Значну художню цінність мають внутр. настінні розписи, які виконали 1885—96 під заг. керівництвом проф. А. В. *Прахова* відомі живописці В. М. *Васнецов*, М. В. *Нестеров*, М. О. *Врубель*, П. О. *Сведомський*, В. О. *Котарбінський*, В. Д. *Замирайло*, С. П. *Костенко*, М. К. *Пимоненко*.

Володимирський собор у Києві. 1862—82. Арх. І. В. Штром, П. І. Спарро і О. В. Беретті.

Літ.: Собор св. князя Владимира в Киеве. К., 1905; Царьова М. В. Кам'яний свідок. К., 1973.

ВОЛОДІ́ННЯ у праві — фактичне перебування *майна* у певного громадянина або юридичної особи; фізичне чи господарське панування особи над речами, що не завжди пов'язане з використанням їхніх властивостей (див. *Користування*). Право В., як правило, належить власникові у встановлених законом межах. Воно може переходити до ін. осіб шляхом *майнового найму договору, дарування* тощо. Див. також *Розпорядження*.

ВОЛОДЬКОВОДІВИ́ЦЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1903. Відбувся в травні — серпні в селі Володьковій Дівиц (тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігівської обл.) проти місцевої поміщиці кн Долгорукої. Селяни (бл. 800 г-в) відмовилися вносити плату за орендовану в поміщиці землю, відібрану в них під час грабіжницької *селянської реформи 1861*, і вимагали вернути їм їхні землі. Вони випасали свою худобу на посівах економії, чинили опір місц. владі. Виступ селян жорстоко придушила поліція; багато учасників його було віддано до суду.

ВОЛО́КА, уволока — поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії й на Україні в 16—17 ст. Офіційно запроваджена в лит. великокнязівських маєтках «*Уставою на волоки*» *1557*. В. мала 30 *моргів* і була мірилом феод. повинностей. Запровадження волочної системи в магнатських і шляхет. маєтках супроводилося закріпаченням селянства, загарбанням поміщиками сел. земель і посиленням феод. гніту.

ВОЛОКИ́ДІН Павло Гаврилович [10(22).XII 1877, с Архарово, тепер Орловської обл. — 16.III 1936, Київ] — український рад. живописець. В 1898—1905 навчався в Одес. художньому уч-щі у К. *Костанді* та Г. *Ладиженського*, 1905—06 — в петерб. АМ. З 1910 — член Т-ва пд.-рос. художників. Автор психологічних портретів, колоритних пейзажів та натюрмортів. Твори: «Херсонська пристань» (1914), «Курсистка» (1918), «Автопортрет» (1921), «Жінка в сірому» (1925), «Портрет дружини художника» (1935). В останні роки життя працював над картинами — «Зустріч Червоної Армії робітниками Одеси» та «Народне гуляння», які залишилися незавершеними. Твори В. зберігаються в ДМУОМ та Одеському худож. музеї. З 1918 викладав в Одеському худож. уч-щі, з 1934 — професор Київ. худож. інституту.

ВОЛОКИ́ТИНСЬКИЙ ФА́РФО́Р — продукція фарфорового заводу А. М. Миклашевського в с. Волокитиному (тепер Путивльського р-ну Сумської обл.), що існував 1839—62. На з-ді виробляли сервізи, статуетки; 1857 закінчено великий іконостас для місцевої церкви (фрагменти його зберігаються в ДМУНДМ та Сумському худож. музеї). З-д орієнтувався на зх.-європ. зразки, але майстри з місцевих кріпаків — А. Кочура, І. Сержанов і особливо Г. Шабалитинов, який з 1851 очолював виробництво, випускали твори яскраво нац. характеру. В. ф. був широко відомий за межами України.

ВОЛО́КНА — 1) Волокна текстильні натуральні — тонкі волокна рослинного, тваринного або мінерального походження. Складаються в основному з органічних і неорганічних *високомолекулярних сполук*. В. рослинного походження утворюються в насінні (*бавовнику*), стеблах (*льону, конопель, кенафу, джуту*), листі (абаки, сизалю) та плодах (койри) рослин. Найпоширеніші В. рослинного походження — з бавовни й льону. З бавовняної та лляної *пряжі* виробляють побутові й тех. тканини, трикотаж, з бавовни — вату тощо. З грубостеблових (конопель, джуту, кенафу) та жорстколистяних (абаки, сизалю) В. виготовляють тарні тканини, канатно-вірьовочні вироби. В. тваринного походження одержують з волосяного покриву (*вовни*) овець, кіз, верблюдів та ін. тварин або з коконів (шовку) шовкопрядів. Вовна є сировиною для валяльно-повстяного, а вовняна пряжа — для текст. і трикот. виробн. Шовк-сирець використовують безпосередньо або після *скручування* гол. чин. для виготовлення тканин. В. мінерального походження утворюються в гірських породах та лаві. До них належить, напр., азбестове (див. *Азбест*) волокно, пряжа якого йде на виробництво вогнестійких, фільтрувальних та ін. тех. тканин.

К. М. Козенко.

2) Волокна хімічні — волокна, що їх формують з природних або синтетичних високомолекулярних сполук. Розрізняють хім. В. штучні й синтетичні. Штучні хім. В. одержують з органічних природних високомолекулярних сполук — *целюлози, білків* рослинного та тваринного походження. Серед них найпоширеніші ті, що виготовлені на основі целюлози (див. *Ацетилцелюлоза, Віскоза*), їх застосовують для виробн. тканин і корду, авто- і авіапокришок. У зв'язку з тим, що штучні В. є малопроникними для повітря і вологи, їх здебільшого використовують у суміші з бавовною або натуральною вовною. Синтетичні В. одержують з синтетичних полімерів: *поліамідів, поліефірів, поліакрилонітрилу, поліуретанів, полівінілхлориду, поліетилену, поліпропілену* тощо. Вони міцніші за натуральні (в сухому і мокрому стані), мають низьку *гігроскопічність*, високу стійкість до хім. реагентів, дії мікроорганізмів тощо. Проте синтетичні В. ще менш гігієнічні, ніж штучні (напр., здатні електризуватися). В різних країнах найпоширеніші синтетичні В. мають неоднакові назви (див. табл.). У пром-сті хім. В. випускають у вигляді моноволокна (одиничне волокно великої довжини), філаментних ниток (пучок, що складається з великої кількості тонких і дуже довгих волокон, з'єднаних за допомогою скручування), штапельного В. (короткі відрізки тонких волокон). Крім того, є хім. В. спец. призначення: антибактеріальні й антигрибкові, негорючі, іонообмінні та ін. Іноді до хім. В. відносять також В., одержані з неорганічних сполук (скляні, металеві та ін.). Див. також *Хімічних волокон промисловість, Текстильна промисловість, Трикотажна промисловість*.

Літ.: Грищенко А. З. Автоматизация в производстве химических волокон. К., 1968; Роговин З. А. Основы химии и технологии химических волокон, т. 1—2. М., 1974. *В. В. Анохін.*

ВОЛО́КНА РОСЛИ́ННІ — елементи основної механічної (арматурної) тканини рослин — *склеренхіми*. Є у *вегетативних органах* усіх вищих рослин (крім водяних). Складаються з видовжених веретеноподібних клітин, що, сформувавшись, втрачають живий вміст; виниклі порожнини виповнюються повітрям, а стінки здебільшого дерев'яніють. В. р. надають мех. міцності та пружності вегетативним органам рослин і є опорою для тканин, що проводять

Волокитинський фарфор. Зразки виробів фарфорового заводу А. М. Миклашевського в с. Волокитиному. 19 ст.

ПОШИРЕНІ ТОРГОВЕЛЬНІ НАЗВИ СИНТЕТИЧНИХ ВОЛОКОН

Поліакрилонітрильні
нітрон (СРСР)
прелон (НДР)
орлон (США)
кашмілон (Японія)

Поліамідні
капрон (СРСР)
дедерон (НДР)
силон (ЧССР)
анід (СРСР)
найлон — 66 (США)
амілан (Японія)

Поліефірні
лавсан (СРСР)
елана (ПНР)
тетерон (Японія)

Полівінілхлоридні
хлорин (СРСР)
енвілон (Японія)

Полівінілспиртові
вінол (СРСР, США)

Поліетиленперфторидні
фторлон (СРСР)
тефлон, дралон (США)

Володимирівка. Реконструкція житла трипільського поселення.

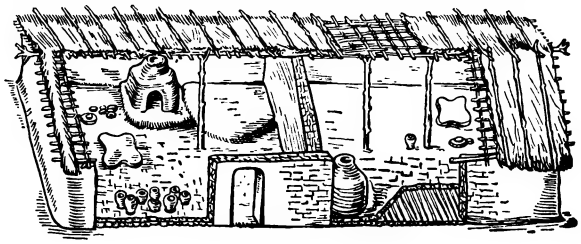

ВОЛОКНИСТІ РОСЛИНИ

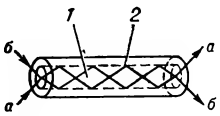

Волоконна оптика. Хід променів *а* і *б* світла в циліндричному волокні: *1* — серцевина; *2* — оболонка.

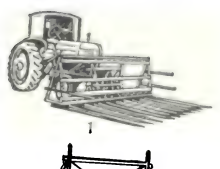

Волокуші: 1 — грабельна; 2 — тросова

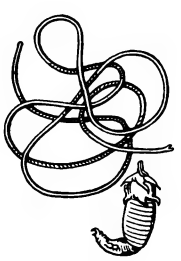

Волосові. Gordius aquaticus: дорослий черв'як і личинка.

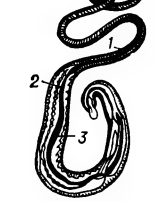

Волосоголовець людський: *1* — стравохід; *2* і *3* — кишечник.

воду та поживні речовини. Розрізняють *луб'яні волокна*, що розміщуються у периферійній частині стебла і є складовою частиною *лубу*, деревинні волокна, або *лібриформ*, що входять до складу *деревини*, та склеренхімні волокна *судинно-волокнистих пучків*. Рослини з еластичними склеренхімними волокнами широко використовують у текст. виробництві.

ВОЛОКНИ́СТІ РОСЛИ́НИ — група рослин, з яких добувають *волокна рослинні*. Відомо бл. 2000 видів В. р.; використовують бл. 600 видів. В СРСР введено в культуру такі В. р.: *льон, коноплі, джут, кендир*, кенаф та ін. (див. також *Прядивні рослини*).

ВОЛОКО́ННА О́ПТИКА — розділ *оптики*, в якому розглядаються процеси поширення світла вздовж прозорих волокон та їхніх сукупностей і конструктивні особливості волоконнооптичних пристроїв. Окреме волокно (мал.) складається із скляних світлопровідної серцевини *1* з високим та оболонки *2* з низьким показниками *заломлення світла*. Внаслідок цього на поверхні розділу серцевини і оболонки промені *а* і *б* зазнають повного внутр. відбиття (див. *Відбиття світла*) і поширюються вздовж волокна. Сукупність великої кількості волокон, кінці яких зварені докупи, наз. волоконним джгутом. При впорядкованому розташуванні вхідних і вихідних торців окремих волокон джгут служить для передавання зображень, при хаотичному — для передавання світлових потоків. Із конічних волокон виготовляють у вигляді плоскопаралельних шайб фокони (фокусуючі конуси), здатні концентрувати енергію світла, збільшувати або зменшувати зображення. Різноманітні волоконні системи застосовують у медицині, фотографії, техніці зв'язку, електронно-оптичних системах тощо.

Літ.: Лисица М. П., Бережинский Л. И., Валах М. Я. Волоконная оптика. К., 1968; Капани Н. С. Волоконная оптика Пер. с англ. М., 1969.
М. П. Лисиця.

ВОЛОКУ́ША — 1) Знаряддя для вирівнювання і легкого поверхневого розпушування грунту. Складається з дерев'яних брусків або металевих кутників, з'єднаних паралельно ланцюжками або залізними прутами. 2) Знаряддя для підбирання сіна й соломи з валків у копиці й транспортування їх до місця скиртування. В. бувають грабельні навісні та тросові причіпні (мал.). «Сільгосптехніка» постачає г-вам В. таких марок: причіпна тросова рамкова ВТУ-10; грабельна з універсальним механізмом навішування ВУ-400. Агрегатують В. з самохідним шасі та з тракторами. *В. С. Гапоненко.*

ВОЛОНТЕ́РСТВО (від франц. volontaire — доброволець) — у *міжнародному праві* участь добровольців — іноземних громадян у воєнних діях на боці жертви *агресії* або народу, що веде збройну боротьбу за свою свободу і незалежність, проти колоніального гніту. Волонтери прирівнюються до *комбатантів*. Сучас. міжнар. право вважає їх особами, що належать (поряд з *партизанами* й учасниками організованого *Руху Опору*) до збройних сил того народу, який відстоює свою незалежність, і користуються міжнар.-правовим захистом. Заг. принципи правового становища добровольців у збройному конфлікті і відношення невоюючих д-в до своїх громадян, що добровільно беруть участь на боці однієї з воюючих д-в, визначені *Гаагськими конвенціями 1899 і 1907* про закони та звичаї війни, відповідними документами ООН. На відміну від волонтерів, найманці, що є знаряддям у руках агресора, не користуються міжнар.-правовим захистом і перебувають поза законом. Внаслідок визнання Генеральною Асамблеєю ООН (1974) агресії міжнар. злочином д-ви повинні забороняти таке «волонтерство» своїм громадянам. Світова прогресивна громадськість викриває камуфляж, до якого вдаються імперіалісти, намагаючись видати за добровольців найманців, яких використовують в агресивних війнах, для придушення нац.-визвольної боротьби народів тощо. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1970 щодо здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам зазначено, що практика використання найманців є кримінально караним діянням, а самі найманці оголошуються злочинцями, які перебувають поза законом.
Конференція з *гуманітарного права*, що відбулась 1977 в Женеві, дала визначення найманцям і встановила, що вони не мають права на статус комбатанта і *військовополоненого*. *Р. І. Гричук*

ВОЛОПА́С — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря — *Арктур* — 0,1 візуальної зоряної величини. В серед. широтах СРСР видно взимку, навесні і влітку. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ВО́ЛОС — місто на Сх. Греції, у Фессалії, адм. центр ному Магнісія. Порт на Егейському м. Залізнична станція. 51 тис. ж. (1971). Підприємства текст., харч., тютюнової, шкіряної пром-сті. Торг. центр. Руїни візантійської фортеці.

ВОЛОСКИ́ у рослин — вирости клітин шкірки (*епідермісу*). Бувають о д н о к л і т и н н і (представлені невеликими виростами, циліндричними відростками у вигляді трубочок, що можуть звиватися або набувати зірчастої форми тощо) та б а г а т о к л і т и н н і (мають вигляд довгих відростків або лусочок). Вкриваючи рослину щільним шаром, В. захищають її від несприятливих умов навколишнього середовища (коливань т-ри, втрати вологи тощо). Шорсткі, колючі або отруйні В. захищають рослину від ворогів. В., що вкривають плоди або насіння, сприяють поширенню їх вітром і тваринами. Залозисті В. виділяють ефірні олії, а в *комахоїдних рослин* — травні соки. Кореневі В. є органами поглинання води і поживних речовин. До В. близькі е м е р г е н ц і — поверхневі вирости на рослинах, що утворюються за участю епідермісу і глибше розміщених шарів рослинних тканин (шипи троянд, волоски хмелю тощо).

ВОЛОСНИ́Й СУД—становий нижчий суд для селянства в царській Росії, створений 1861. Діяв у складі голови і трьох суддів. Обирався щороку волосним сходом. Протягом 1889—1904 В. с. мали право застосовувати до селян тілесні покарання. В. с. було ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції (на Україні — декретом *Народного Секретаріату* від 4.I 1918 «Про введення народного суду»).

ВОЛОСО́ВІ (Nematomorpha) — клас паразитичних *первиннопорожнинних червів*. Тіло тонке, волосовидне, довж. від кількох сантиметрів до 1,5 м, діаметр 0,5—3 мм. Різностатеві. Дорослі В. живуть у прісних водоймах, морях та у вологому грунті. Личинки, вийшовши з яйця, всвердлюються в тіло членистоногих, переважно водяних личинок комах (іноді молюсків та ін.) або потрапляють до них разом з їжею. Статевої зрілості В. досягають у тілі ін. хазяїна (найчастіше хижих комах). Деякі В. розвиваються без зміни хазяїв. Відомо 18 родів, що об'єднують бл. 230 видів. В СРСР поширені 30 видів; є В. і на тер. України. В. знищують велику кількість комах, у т. ч. й шкідливих. Стародавнє повір'я про те, що В. можуть спричинити хворобу людини, всвердлюючись у її тіло під час купання або потрапляючи в кишечник разом з водою, є безпідставним. *О. П. Маркевич.*

ВОЛОСОГОЛО́ВЕЦЬ ЛЮДСЬКИ́Й (Trichuris trichiura) — паразитичний круглий черв'як. Тіло завдовжки 3—4,5 см у самців і 3,5—5,5 см у самок; передній кінець — нитковидний. Живе в кишечнику людини (в сліпій кишці і червоподібному відростку, рідше — в товстих кишках), живлячись клітинами слизової оболонки, рідше — кров'ю. Спричинює захворювання *трихоцефальоз*. Розвивається В. л. без проміжних хазяїв. Яйця дозрівають у зовн. середовищі; найкращі умови для розвитку личинки — вологий грунт або вода при т-рі 25—30°. Зараження відбувається, якщо яйця потрапляють у травний тракт разом з водою, харч. продуктами тощо.

ВОЛОСОЖА́Р — давня українська народна назва групи зір *Плеяд* у сузір'ї *Тельця*. Походження назви пов'язується з поганським богом худоби Волосом (див. *Велес*). В. разом з Чепігами (див. *Оріон*) на Україні та в ін. народів здавна допомагали визначати нічний час і орієнтуватися в зоряну ніч.

ВОЛОСОЇ́ДОВІ (Trichodectidae) — родина паразитичних комах ряду пухоїдів. Включає роди Trichodectes, Werneckiella, Felicola, Bovicola та ін., що об'єднують бл. 100 видів. Тіло (довж. 0,8—2, іноді 10 мм) сплющене, вкрите щетинками; вусики 3-членикові; лапки з одним кігтиком; ротові органи гризучі. Паразитують на тілі ссавців (у т. ч. свійських), живляться зроговілими частинками шкіри, волоссям. В. ослаблюють організм тварини-живителя,

спричинюють зниження продуктивності свійських тварин і їх стійкості проти хвороб; деякі, зокрема В. собачий (T. canis), В. конячий (W. equi) та ін., передають збудників хвороб свійських тварин (напр., дипілідіозу м'ясоїдних, інфекційної анемії коней). Про заходи боротьби див. *Пухоїди.* *О. П. Маркевич.*

ВОЛО́ССЯ — один з рогових утворів шкіри у ссавців. Утворює волосяний покрив шкіри і захищає її від ушкодження й охолодження. Буває покривне (*шерсть* і видозмінене В.— *щетина,* голки), пухове (підшерстя) і чутливе (*вібриси*). У В. розрізняють стрижень та корінь. Стрижень виступає над поверхнею шкіри і складається з трьох шарів: серцевини, коркової речовини й кутикули. Корінь закінчується потовщенням (цибулиною) і міститься в заглибині шкіри — волосяній сумці, в яку відкриваються протоки сальних залоз і входять кровоносні судини та нерви. В. у тварин змінюється періодично (линяння), у людини — без певного ритму. У ссавців, які мають товсту шкіру (слони, носороги) або товстий шар підшкірного жиру (кити), волосяний покрив зник. У людини волосяний покрив на тілі редукувався, збереглися лише окремі групи довгого В. (брови, вуса тощо). В.— гомолог (див. *Гомологія* в біології) луски *плазунів.*

ВОЛО́ССЯ ВЕРОНІ́КИ — сузір'я Пн. півкулі неба. В цьому сузір'ї міститься Північний полюс *Галактики.* В серед. широтах СРСР видно взимку, весною і влітку. Див. карту до ст. *Зоряне небо.*

ВО́ЛОСТЬ — 1) У Давній Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо). 2) Адм.-територіальна одиниця в *Молдавському князівстві.* 3) В Російській державі — дрібна адм.-територіальна одиниця, складова частина *повіту,* через яку уряд здійснював управління удільними та *державними селянами.* З 1861 В.— нижча адм. одиниця станового селянського самоврядування. За Рад. влади В. 1923—30 ліквідовано (на Україні — 1923).

ВОЛО́СЬКА БАЛАКЛІ́ЙКА — річка в Харківській обл. УРСР, ліва притока Балаклійки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 56 км, пл. бас. 480 км². У долині — розробки торфу.

ВОЛО́СЬКЕ ПРА́ВО — звичаєве молдавське (волоське) право, що склалось у 14—15 ст. з утворенням феодальної Молдавської держави. Поширювалось на особисто вільних селян, більшість яких залежала від феодала. Пізніше В. п. використали феодали для юрид. оформлення процесу закріпачення селян. В. п. часто застосовувалося в укр. селах в основному для регламентації феодальних повинностей, які виникли в 14—16 ст. в гірських районах *Галичини* й *Закарпаття.*

У внутр. житті ці села користувалися звичаєвим давньоруським правом. В. п. мали й романські народи Балканського п-ова. В. п. не було записане й тому мало відоме. Перші писемні згадки про В. п. в Галичині належать до 16 ст.

ВОЛО́СЬКИЙ ГОРІ́Х, грецький горіх (Juglans regia) — дерево родини горіхових. Стовбур 10—30 м заввишки й до 1,5 м у діаметрі. Листки чергові, складні, непарноперисті. Квітки одностатеві однодомні, тичинкові, зібрані в густі сережки, маточкові по 1—3 (іноді більше) на кінцях однорічних пагонів. Плід — несправжня кістянка (горіх). В. г. дико росте в Закавказзі (зрідка), на Балканах, у Малій Азії, Китаї та ін. В культурі поширений переважно в Пд.-Зх. Європі та США. В СРСР пн. межа його вирощування проходить по лінії Рига — Київ—Воронеж. На Україні В. г. культивують від Чорного м. до пн. районів Полісся. Насіння (ядро), що становить 30—75% маси горіха, містить олію (45—77%), білки (8—20%), каротини, вітаміни C, D тощо. Споживають ядра горіхів свіжими, сушеними, а також у кулінарних і кондитерських виробах. Олія йде на виготовлення високоякісних лаків, друкарських фарб, туші. Деревину використовують у меблевій пром-сті. Листя і зелені оболонки плодів застосовують у медицині та парфюмерії, з них одержують також *дубильні речовини,* чорну й коричневу фарби. Поширені на Україні сорти: Паперовий, Мілотої (на Закарпатті), Подільський (на Поділлі), а також найкращі місцеві сорти. *І. Н Гегельський.*

ВОЛОТКО́ВСЬКИЙ Сергій Андроникович [н. 10(23).I 1905, с. Гурівка, тепер Долинського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. вчений у галузі електротехнічного устаткування гірничої промисловості, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1927. Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту викладав у ньому, з 1959 — професор. В 1944—59 — зав. кафедрою Свердл. гірничого ін-ту. Осн. праці стосуються електрифікації та автоматизації гірничих підприємств. Нагороджений орденом Леніна, «Знак Пошани», медалями.

ВО́ЛОТЬ — складне *суцвіття.* У В. гол. вісь тривалий час росте в довжину, на ній на різній висоті утворюються бічні квіткові гілки, що, в свою чергу, розгалужуються і являють собою *китиці, щитки* або ін. суцвіття. В. з гілками, які прилягають до гол. осі, наз. стиснутою (у тимофіївки, лисохвосту), з відлеглими — розлогою (у вівса, бузку). Стиснуту В., що має короткі гілки і нагадує складний *колос* злаків (у тимофіївки та ін.), наз. султаном. Іл. с. 382.

ВО́ЛОХ Петро (1698—1768) — український ювелір. Працював у Києво-Печерській лаврі. В 1747 для іконостаса Софійського собору в Києві (разом з І. *Завадовським,* за моделлю С. Тарановського) виконав срібні царські врата, оздоблені карбованим орнаментом, а також горельєфними зображеннями сцен «Благовіщення» і «Стрітення», постатей євангелістів, царя Давида та інші (не збереглися).

ВОЛОХА́ТИЙ НОСОРІ́Г (Coelodonta antiquitatis) — вимерлий ссавець. Мав масивне, вкрите густою шерстю тіло (довж. 3,5 м, вис. в холці бл. 2 м), короткі кінцівки і шию, видовжений череп, на носовій і лобній частинах голови по рогу (довж. першого до 1,1 м). В н. жив у тундрі й лісотундрі. Живився трав'янистою і деревною рослинністю. Був дуже поширений у 2-й пол. антропогену в Європі та Пн. Азії. Викопні рештки В. н. трапляються майже по всій території СРСР, крім пустель. Цілі трупи В. н. знайдено в Сибіру в грунті з багаторічною мерзлотою та на Україні біля с. Старуні Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл. в озокериті. Люди кам'яного віку полювали на В. н. (його кістки знаходять на палеолітичних стоянках мисливців). *Н. Л. Корнієць.*

ВОЛО́ХИ — назва жителів *Молдавського князівства* в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому

ВОЛОХОКРИ́ЛІ (Trichoptera) — ряд *комах.* Дорослі комахи (довж. тіла 2—30 мм) темнозабарвлені, крила (2 пари) волохаті (звідки й назва), складені дахоподібно; ротові органи редуковані. Дорослі В. здебільшого не живляться. Яйця відкладають купками переважно у воду. Личинки розвиваються у воді; з рослинних решток або піщинок та ін. неорганічних частинок будують пересувні чохлики — «будиночки» або живуть у ходах під камінням та в піску, мулі тощо; хижаки, іноді живляться рослинною їжею; дихають трахейними зябрами або через шкіру. В. поширені по всій земній кулі. Відомо бл. 3000 видів, в СРСР — бл. 600, у т. ч. на Україні — понад 100. Личинки та лялечки В. є поживою пром. риб. Іл. с 382. *В. М. Єрмоленко.*

ВОЛОЧА́ЄВСЬКИЙ БІ́Й 1922 — операція, проведена Народнореволюційною армією (НРА) *Далекосхідної республіки* 5—14. II в районі ст. Волочаєвка Амурської залізниці проти білогвардійських військ. Підрозділи НРА (7,6 тис. чол.) під командуванням В. К. *Блюхера* після триденних безперервних атак, при 40-градусному морозі 12.II зламали оборону білих на лінії Волочаєвка— Верхньоспаськ. 14.II НРА зайняла Хабаровськ. В. б. створив передумови для повного визволення Примор'я.

ВОЛОЧИ́ЛЬНИЙ СТАН — машина для обробки металу *волочінням.* Осн. частинами В. с. (мал.) є волока (пристрій з отвором) і тяг-

Волохатий носоріг. Скелет.

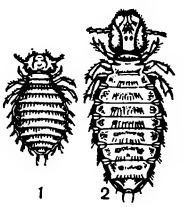

Волосоїдові:
1 — волосоїд собачий;
2 — волосоїд конячий.

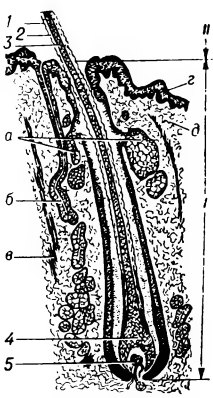

Волосся (схема будови волосини):
I — корінь, II — стрижень; *1* — кутикула, *2* — кірковий шар, *3* — серцевина, *4* — цибулина, *5* — сосочок. Прилеглі залози і тканини. *а* — сальні залози, *б* — потова залоза, *в* — м'яз-підіймач волосини, *г* — епідерміс, *д* — шкіра.

Волоський горіх:
1 — гілка з маточковими (*а*) і тичинковими (*б*) суцвіттями; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкова квітка; *4* — плід.

Волоть вівса та її схема.

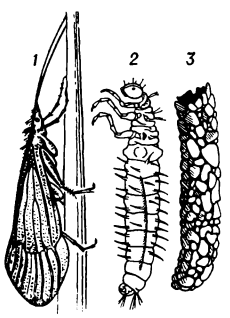

Волохокрилі. Stenophylax permistus: 1 — доросла комаха; 2 — личинка; 3 — чохлик личинки

Волошка синя. *1* — верхня і нижня частини рослини; *2* — серединна квітка; *3* — крайова квітка; *4* — плід.

нучий пристрій. Розрізняють В. с. з прямолінійним рухом протягуваного металу (за типом *привода* — ланцюгові, рейкові, гідравлічні та ін. стани), на яких виготовляють переважно прутки і труби, і В. с. з намотуванням металу на барабан (одно- і багатобарабанні стани) — для волочіння, як правило, дроту і фасонних профілів, що їх змотують у бунти. Зусилля В. с. від 1 кН до 2,5 МН (від 100 до 250000 кгс). *Г. П. Дядечко*

ВОЛОЧИ́СЬК — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Збручі (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1463 як поселення Волочище. З 1545 має сучас. назву В 1569—1793 — під владою шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) В. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На поч. 20 ст. став одним з пунктів транспортування з-за кордону марксистської л-ри. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. Поблизу В. в листопаді 1920 частини Червоної Армії під командуванням Г. І. *Котовського* розгромили банди петлюрівців. В місті — філіал ленінгр. конденсаторного з-ду «Кулон», металовиробів, плодоконсервний, цукр., харч. концентратів, сироробний, хлібний, цегельний, стінових матеріалів з-ди, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту.

7 заг.-освітніх та музична школи; профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів. Два будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 8 б-к. У В. перебував на військ. службі (1893—94) рос. письменник О. І. *Купрін*.

ВОЛОЧИ́СЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 70,8 тис. чол. (1977). В районі — 89 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним та 27 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Волочиськ*. В. р. лежить у межах *Подільської височини*, поверхня розчленована численними долинами річок. У В. р. беруть початок *Південний Буг, Случ*, на зх. межі району тече *Збруч*. Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, дуб, береза) займають 1,8 тис. га.

Підприємства маш.-буд., харч., легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: волочиські філіал ленінгр. конденсаторного з-ду «Кулон», металовиробів, цукр., плодоконсерв., сироробн., стінових матеріалів з-ди, швейна ф-ка, Наркевицький цукр. з-д (смт Ясне) Комбінат побутового обслуговування та 2 будинки побуту (Волочиськ). Спеціалізація с. г.— землеробство зерновобуряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 90,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 83, 5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, ячмінь, горох. У В. р.— 30 колгоспів, птахофабрика, 4 міжколгоспні об'єднання по виробництву яловичини та свинини, райсільгосптехніка з двома виробничими відділеннями. Залізничні станції: Волочиськ, Війтівці та Наркевичі. Автошляхів — 445 км, у т. ч. з твердим покриттям — 254 км.

У районі — 68 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 71 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 26 будинків культури, 55 клубів, кінотеатр, 75 кіноустановок, 75 бібліотек, музей історії с. Бубнівки.

І. М. Серветник.

ВОЛОЧІ́ННЯ — 1) Обробка катаного або пресованого металу тиском, що полягає у протягуванні його через отвір спеціального пристрою — волоки. В. зменшує поперечний переріз заготовки, підвищує точність розмірів оброблюваних виробів, поліпшує якість і мех. властивості їхніх поверхонь. Провадять В. на *волочильних станах* звичайно при кімн. т-рі, коли пласт. деформування супроводиться *наклепом*. Обробці піддають сталі, *прецизійні сплави*, майже всі кольорові метали та їхні сплави. Волочінням виготовляють труби будь-якого профілю (мал.), дріт з мінімальним діаметром 0,002 мм, прутки діаметром до 100 мм тощо. 2) Те саме, що й *боронування*. *Г. П. Дядечко.*

ВОЛО́ЧНА ПОМІ́РА — обмір і переділ земель, здійснені згідно з «*Уставою на волоки*» *1557*. Спочатку проведено у великокнязівських, а в 2-й пол. 17 ст. і в приватновласницьких маєтках *Великого князівства Литовського*. Була актом масового загарбання сел. земель для *фільварків*. Здійснювалася також для повернення великому князеві земель, захоплених боярами. В. п. сприяла збільшенню доходів держ. скарбниці; була першим зем. *кадастром*. За В. п. землі в маєтках ділили на однакові ділянки — *волоки*, що стали нормою наділу і мірилом феод. повинностей для селян. Кожному сел. г-ву наділяли одну волоку землі на 3 полях (трипільна система). Для виконання панщини землю розподіляли так, що одній волоці фільваркової чи дворової землі відповідало 7 селянських. З волоки селяни відробляли 2 дні панщини на тиждень, виконували натуральні і грош. повинності. В. п. остаточно ліквідувала зв'язки селян з кол. спадковими зем. наділами. Запровадження В. п. зміцнило феод. власність на землю, посилило закріпачення селян. Це стало однією з причин сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст.

Літ.: Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.

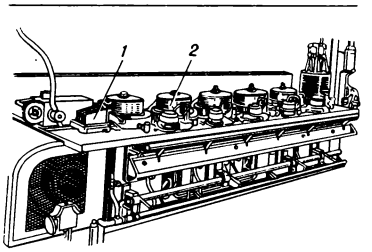

Волочильний стан: *1* — волока; *2* — тягнучий пристрій.

ВОЛО́ШЕНКО Інокентій Федорович (1848—1908, Полтава) — революційний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. Член Київ. революц. гуртка В. А. *Осинського*, разом з яким В. заарештували 1879. В. було засуджено до 10 років каторги. По дорозі на Кару зробив спробу втекти (1880), в зв'язку з чим строк каторжних робіт йому збільшили ще на 11 років. У 1890 В. звільнено на поселення, яке відбував у Забайкаллі. В 1906 повернувся до Європ. Росії.

ВОЛО́ШИН Іван Іванович [27.IX (10.X) 1905, Київ — 15.VIII 1973, там же] — український рад. письменник. Член КПРС з 1928. Працював робітником на з-ді, матросом, журналістом. Почав друкуватися 1925. Тема творів В.— творча праця рад. людей. Автор. зб. повістей, нарисів та оповідань «Самоцвіти» (1952), «Наддніпрянські висоти» (1953), «Дні художника» (1958), «Місячне срібло» (1961), романів «Художники» (1963), «Сашко Родень» (1966). Нагороджений орденом «Знак Пошани». *Тв.:* Сонце у росі. К., 1964; Кришталеві вогні. К., 1974; Рос. перекл.— Хрустальные огни. М., 1963.

П. П.Хропко.

ВОЛО́ШИН (справж. прізв.— Кирієнко-Волошин) Максиміліан Олександрович [16 (28).V 1877, Київ — 11.VIII 1932, Коктебель, тепер смт Планерське Кримської обл.] — російський рад. поет і живописець. Друкувався з 1900. Збірки: «Поезії» (1910), «Anno mundi ardentis» (1916), «Іверні» (1918), кн. статей «Образи творчості» (1914). У віршах В. виявився вплив символізму, кращі з них відзначаються філософською глибиною і ліризмом. Автор пейзажів, виконаних аквареллю,—«Блакитна затока» (1912), «Гірський пейзаж» (1916), «Рожеві сутінки» (1925), «Коктебельська затока» (1928), «Пейзаж з деревами» (1930), у яких відобразив природу Криму.

ВОЛО́ШИН Яків Маркович [20.V (2.VI) 1904, Вінниця — 18.V 1967, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1965). В 1928 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1946 — зав.

кафедрою Одес. мед. ін-ту. Праці з питань воєнно-польової хірургії, хірургічного лікування легень, профілактики та комплексного лікування пухлин молочної залози, шлунка, жовчного міхура та ін., захворювань щитовидної залози Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ВОЛО́ШКА (Centaurea) — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини. Стебло 25—70 (150) см заввишки. Листки чергові. Квітки зібрані в суцвіття (кошики); крайові — лійковидні, неплідні; середні — трубчасті, плідні. Плід — сім'янка. Понад 500 видів, поширених майже по всій земній кулі, переважно в помірній і субтропічній смугах. В СРСР — бл. 180 видів, з них в УРСР — 63. На Україні найпоширеніша В. синя (C. cyanus) — росте переважно в озимих і ярих посівах як бур'ян. Настій з крайових квіток, що містять глікозиди центаурин, цикоріїн, ціанін, застосовують у медицині. На луках поширена В. лучна (C. jacea) з рожево-пурпуровими квітками. Деякі види В. вирощують як декоративні.

ВОЛОШКЕ́ВИЧ Георгій Зосимович [н. 20.VII (1.VIII) 1911, Житомир] — український рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1962). У 1938 закінчив Київ. індустріальний (тепер політехнічний) ін-т. З 1941 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР Осн. праці з теорії і практики нових зварювальних процесів. За участю В. розроблено новий вид зварювання — електрошлаковий. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1957.

ВОЛОЩА́К Андрій Васильович (літ. псевд.— Василь Бойко, Іван Кос; 31.VIII 1890, с. Мшанець, тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.— 6.VIII 1973, Львів) — український рад. поет. Член КПРС з 1951. Навчався в Празькому і Львів. ун-тах. На фронті втратив зір (1914). Друкуватися почав 1911. Перша зб. поезій — «У тьмі горю» (1934). На поч. 30-х рр. належав до літ. орг-ції «*Горно*», брав активну участь у революц. русі на Зх. Україні. Життю і праці рад. людей присвячені поетичні збірки «Поезії» (1941), «Серцем бачу» (1947), «Рідний край» (1949), «Спів Карпат» (1952), «Все тобі, Вітчизно» (1954), «На спільному шляху» (1964). Портрет с. 384.
Тв.: Вибране. К., 1961; Спалахи й горіння. К., 1971; З верха на верх. Львів, 1974. *П. П. Хропко.*

ВОЛО́ЩИНА, Волоська земля — назва *Молдавського князівства* в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому.

ВО́ЛТА-РЕДО́НДА — місто на Пд. Сх. Бразілії, в штаті Ріо-де-Жанейро. Залізнична станція. Понад 110 тис. ж. Гол. галузі промсті — чорна металургія (найбільший у Лат. Америці металург. комбінат), хімічна і буд. матеріалів

ВОЛХВИ́ — служителі релігійного культу дохристиянської Русі. В. приписувалися вплив на сили природи, пророкування майбутнього. Вперше згадуються в літопису 912 в легенді про провіщення ними смерті київ. князеві Олегу. В зв'язку з поширенням християнства і гонінням на дохристиянські реліг. культи В. нерідко очолювали антифеод. нар. виступи (Суздальське повстання 1024, *Київське повстання 1068—69*), намагаючись використати їх для боротьби проти християнства.

ВО́ЛХОВ — річка в Новгородській та Ленінградській областях РРФСР. Довж. 224 км, пл. бас. 80 тис. км². Витікає з оз. Ільмень, впадає в Ладозьке оз. Живлення мішане. Судноплавний. На В.— *Волховська ГЕС* імені В. І. Леніна. Гол. пристані: Новгород, Волхов.

ВО́ЛХОВСЬКА ГЕС імені В. І. Леніна — перша ГЕС в СРСР, збудована за планом ГОЕЛРО на р. Волхові. Будівництво почато 1918, стала до ладу 1926. Первісна потужність станції 58 тис. кВт. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 гол. генератори ГЕС були демонтовані й евакуйовані, але в січні 1942 ГЕС частково відбудована; по кабелю, прокладеному по дну Ладозького оз., постачала електроенергію Ленінграду.
В 1944 станцію відбудовано повністю. До складу гідровузла входять: бетонна водозливна гребля, будинок ГЕС, водоспуск, льодозахисна стінка, однокамерний судноплавний шлюз та рибохід. У машинному залі ГЕС встановлено 8 гідроагрегатів потужністю по 8 тис. кВт і 2 допоміжні агрегати по 1 тис. кВт. Потужність В. ГЕС 1976 становила 66 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 385 млн. кВт · год. Гідротех. споруди утворюють Волховське водосховище. В. ГЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962) та орденом Леніна (1976). *Л. О. Воронін.*

ВО́ЛЧЕК Борис Ізраїльович [н. 23.XI (6.XII) 1905, Вітебськ — 15.V 1974, Москва] — рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1958). Член КПРС з 1926. У 1931 закінчив операторський ф-т ДІКу. Більшість картин зняв з реж. М. *Роммом*: «Пишка» (1934), «Тринадцять» (1937), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939) та ін. Самостійні режисерські роботи: «Співробітник ЧК» (1964), «Звинувачуються у вбивстві» (1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948, 1951, 1971.

ВОЛЮ́МІНА ЛЕ́ГУМ (лат. Volumina legum — Книги законів) — зведення польс. законодавчих актів 14—18 ст., зокрема постанов («конституцій») *сеймів*, у 10 томах. Перші 8 томів склав 1732—82 католицький чернечий орден піарів у Варшаві; 9 і 10-й томи видано відповідно 1889 і 1952. В. л. є й джерелом з історії України (в них, зокрема, вміщено т. з. «Порядок відносно низовців та України», 1590, а також ін. документи, що стосуються укр. земель).

ВОЛЮНТАРИ́ЗМ (від лат. voluntas — воля) — 1) Ідеалістичний напрям у філософії, який проголошує першоосновою буття *волю*, витлумачуючи її як сліпу ірраціональну силу, і на цій підставі заперечує об'єктивні закони розвитку природи і суспільства. Термін запровадив нім. соціолог Ф. Тенніс (1883). Справедливо критикуючи абсолютизацію ролі розуму та деякі ін. сторони *раціоналізму*, В. поділяє його осн. вади — ідеалістичне розуміння історії та *індивідуалізм*. Проте, якщо раціоналізм був пройнятий вірою в прогрес, у високе покликання людини, то В. проповідує *скептицизм* і песимізм. Зводячи розум до інструменту волі, В. закладає теоретичні основи *ірраціоналізму*. Як філос. течія В. сформувався в працях А. *Шопенгауера*, який проголошував основою світу сліпу ірраціональну волю, недосяжну для пізнання розумом. Його послідовник Ф. *Ніцше* твердив, що в основі космосу лежить боротьба воль, а в соціальному житті — «воля до влади», культ сили. В. був одним з ідейних джерел *фашизму*. В. характерний для ряду течій сучас. бурж. філософії — «*філософії життя*», *прагматизму*, *екзистенціалізму*. В соціології В. проповідує культ «видатних осіб», які нібито самовільно творять історію (Т. *Карлейль*, М. К. *Михайловський*). У психології представники В. вважають ідеалістично витлумачену волю основою психічних процесів (В. *Вундт*, З. *Фрейд*)
2) Соціально-політ. практика, що, нехтуючи об'єктивними законами істор. процесу, керується суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які здійснюють її. *Є. М. Причепій.*

ВОЛЮ́ТА (італ. voluta — завиток, спіраль) — архітектурна прикраса у вигляді спірального завитка з очком у центрі; складова частина іонічної капітелі, входить також у композицію корінфської й композитної капітелі (див. *Архітектурні ордери*). Архіт. деталі у формі В. іноді використовували для зв'язку частин будівлі та для оздоблення порталів, дверей, вікон (гол. чин. в архітектурі пізнього *Відродження* і *барокко*).

ВО́ЛЯ — складний *психічний процес*, що виявляється в активному прагненні людини досягти свідомо наміченої мети, в регулюванні своєї діяльності й поведінки, в подоланні труднощів. Вольові (довільні) дії відрізняються від мимовільних (імпульсивних, інстинктивних) тим, що вони усвідомлені і цілеспрямовані. В. у людини виникла і розвинулася історично, в процесі праці і сусп. діяльності. Вона є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної дійсності. Вольові дії детерміновані, тобто причинно зумовлені відображуваною об'єктивною дійсністю. І. М. Сєченов та І. П. Павлов своїми дослідженнями розкрили фізіологічну основу довільних рухів, показали їхню рефлекторну природу і детермінованість зовн. впливами. Вольовий акт починається з прагнення до мети (бажання, хотіння). Усвідом-

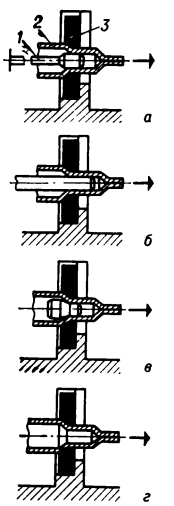

Волочіння труб: *а* — на короткій нерухомій оправці; *б* — на довгій рухомій оправці; *в* — на плаваючій оправці; *г* — без оправки (*1* — оправка; *2* — заготовка; *3* — волока).

Волюта: іонічної капітелі; корінфської капітелі.

люючи значення і необхідність своїх прагнень, людина приймає рішення діяти, намічає шляхи і способи для здійснення дій і, реалізуючи їх, досягає поставленої мети В її досягненні провідну роль відіграє мотивація дій (див. *Мотиви* у психології). Перемога суспільно значущих мотивів свідчить про зрілість особистості, силу її В. Осн. вольовими якостями людини є ідейна спрямованість, принциповість, активність, ініціативність, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання, витримка, організованість. В. людини формується в процесі діяльності. Гол. шляхами виховання В. є навчання і праця, суспільно корисна діяльність, фіз. культура.

Д. Ф. Ніколенко.

А. В. Волощак.

Ідеалістична та матеріалістична філософія і психологія стоять на протилежних позиціях у поясненні В. Ідеалізм розглядає В. як самостійну і незалежну від реальної дійсності внутр. духовну активність, джерелом якої нібито є сама психіка, власне «я», обстоює індетерміністичне розуміння *свободи волі*. Це зумовило виникнення різних варіантів *волюнтаризму*. Так, зокрема, деякі психологи і філософи вбачали у В. субстанцію Всесвіту (А. *Шопенгауер*), здатність людської психіки діяти довільно, незалежно від зовн. обставин (М. *Лосський*). В. *Вундт* пояснював всі прояви психічного життя людини в дусі вольових процесів як найтиповіших. Не розуміючи дійсної своєрідності вольового аспекту психічного, окремі ідеалісти зводили В. до динаміки уявлень (Е. Мойман), до емоцій (Г. Еббінгауз). Сучас. бурж. психологія, що грунтується на філософії *позитивізму*, вважає В. спекулятивною фікцією, а її проблематику — тільки проблематикою мотивації. *Діалектичний матеріалізм* розглядає В. як єдність і протилежність свободи і необхідності. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому пізнанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як до законів зовнішньої природи, так і до законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини... Свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 109—110).

В. А. Роменець.

І. Волькер.

Літ.: Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Котырло В. К. Развитие волевого поведения у дошкольников. К., 1971; Авраменко О. М. Воля, мужність, подвиг. К., 1972; Ковалев А. Г. Воспитание ума, воли и чувств у детей. Минск, 1974.

«ВО́ЛЯ» — українські культурно-освітні робітничі товариства в Сх. Галичині та на Пн. Буковині. Виникли на грунті боротьби проти примусового ополячення укр. робітників. Перше т-во засновано 1.III 1903 у Львові. Згодом такі т-ва були створені в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Чернівцях, Стрию, Рогатині, Борщеві та ін. містах. Організаційно підпорядковувалися львівській «В.». Перебували під впливом опортуністичної і націоналістичної *Української соціал-демократичної партії* (УСДП) Галичини. В кін. 1923 — на поч. 1924 уряд бурж.-поміщицької Польщі заборонив діяльність «Волі».

ВО́ЛЯ у п р а в і — 1) Державна воля класу, економічно й політично пануючого в суспільстві, виражена в системі *норм права*. Спрямованість і зміст В. визначають гол. чин. матеріальні умови життя даного класу, а також співвідношення класових сил та ін. фактори; юрид. способи її вияву — особливості процесів формування права і правотворчості в д-ві. Оскільки В. пануючого класу формулюється, оголошується й гарантується д-вою, вона стає загальнообов'язковою. В. І. Ленін вказував, що «воля, коли вона державна, повинна бути виражена як з а к о н, установлений в л а д о ю» (Повне зібр. тв., т. 32, с. 332). В експлуататорському суспільстві В. антидемократична, бо суперечить інтересам трудящих класів, які становлять більшість суспільства. В. в умовах *диктатури пролетаріату* — В. робітн. класу — збігається з корінними інтересами всіх трудящих; у розвинутому соціалістичному суспільстві вона стає волею всього народу. 2) В. суб'єктів права (індивідуальна, групова), функціонуючих у сфері правового регулювання, соціально пов'язана з В. держави, закони якої для особи обов'язкові. Психологічно В. суб'єктів проявляється у вольовому опосередкуванні вибору варіанта поведінки в межах *права*. Відповідність В. особи держ. В. визначає законність її діяльності. Термін «воля» застосовується в законодавстві як синонім *волевиявлення* учасників правовідносин.

М. П. Орзих, П. М. Рабінович.

ВОЛЬВАЧІ́ВНА Маруся [справж. прізв.— Вольвач Марія Степанівна; 17 (29).III 1841, с. Валки, тепер місто Харківської обл.— бл. 1910, Харків] — українська поетеса. В 50—60-х рр. жила в Петербурзі. Друкуватись почала 1892 в альманасі «*Складка*». Писала про тяжке становище жінки-трудівниці, поневіряння заробітчан. У 1896 в Харкові опублікувала зб. віршів та оповідань «Пісні та розмова валківської селянки Марусі Вольвачівни». Автор кількох драм. творів, що мають соціальне спрямування. Мотиви й образи творів В. близькі до фольклорних. Спогади В. «На Вкраїні. Із споминів української селянки» («Літературно-науковий вісник», 1899, № 12; 1905, № 1) опублікував І. Франко. *Тв.:* [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

І. М. Лисенко.

ВОЛЬВОКСОВИ́ДНІ (Volvocales) — порядок *зелених водоростей*. Об'єднує одноклітинні, ценобіальні або колоніальні рухливі у вегетативному стані організми. Клітини одноядерні, здебільшого 2—4-джгутикові, з червоним вічком, скоротливими вакуолями і зеленим, найчастіше чашовидним *хроматофором*. Серед В. зустрічаються також безбарвні форми — *сапрофіти*. Нестатеве розмноження відбувається поздовжнім поділом клітин, зооспорами, іноді рухливими дочірніми колоніями; статеве відтворення — гологамія, *ізогамія, гетерогамія* і *оогамія*. Понад 100 родів, поширених переважно у прісних, рідше солоних водоймах. Деякі види живуть у морях та в грунті. У прісних водах УРСР — 18 родів, з них найвідомішим є вольвокс.

ВОЛЬЄ́РА (франц. volière, від voler — літати) — огороджений майданчик з будиночком-захистком для утримання тварин і птиці. В. бувають закриті й відкриті (без навісу). Застосовують у зоопарках, на виставках, в розплідниках. У кролівництві та звірівництві В. наз. огороджений вигул (клітку), що прилягає до будиночка.

ВО́ЛЬКЕР (Wolker) Їржі (29.III 1900, Простейов — 3.I 1924, там же) — чеський поет. Член Компартії Чехословаччини з 1921. Автор двох збірок поезій, що стали віхами в розвитку чес. л-ри соціалістич. реалізму («Гість на поріг», 1921; «Час народження», 1922). У соціальних баладах викривав капіталістичну дійсність. В. належать також драм. етюди («Найбільша жертва», 1922, та ін.) і казки соціально-викривального змісту («Казка про мільйонера, що викрав сонце», 1922).

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М.—Л., 1949; Час рожденья. М., 1962.

Літ.: Маляренко А. Н. Иржи Волькер — пламенный певец пролетариата. Х., 1960.

В. І. Шевчук.

ВОЛЬНЕ́Й (Volney) Константен-Франсуа (3.II 1757, Кран — 25.IV 1820, Париж) — французький просвітитель, філософ, політ. діяч. У філософії був прихильником *сенсуалізму*, близько підійшов до матеріалізму. Стверджував, що пізнання бога можливе лише через пізнання природи. В цьому виявилася двоїстість його поглядів (див. *Деїзм*). Основою вчинків людей, слідом за К.-А. *Гельвецієм*, вважав інтерес, прагнення до насолоди, намагання позбутися страждань. Соціальний ідеал вбачав у бурж. суспільстві на чолі з освіченим монархом. Намагався розкрити причини розвитку й занепаду д-в, критикував релігію та церкву як оплот феод. деспотизму. *Тв.:* Р о с. п е р е к л.— Избранные атеистические произведения. М., 1962.

ВОЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Саратовської обл РРФСР, райцентр, порт на правому березі Волги. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1977). Один з центрів цем. пром-сті, виробляють ін. буд. матеріали (шифер, вапно, крейду, цеглу тощо). Підприємства металообр., деревообр., легкої і харч. пром-сті. 7 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, краєзнавчий та істор. музеї. Виник у 17 ст., з 1780 — місто.

ВО́ЛЬСЬКИЙ Антон Миколайович [13 (25).VI 1897, Заларі, тепер смт Іркутської обл.— 7.I 1966, Москва] — російський рад. вчений у галузі металургії і металознавства, акад. АН СРСР (з 1960).

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

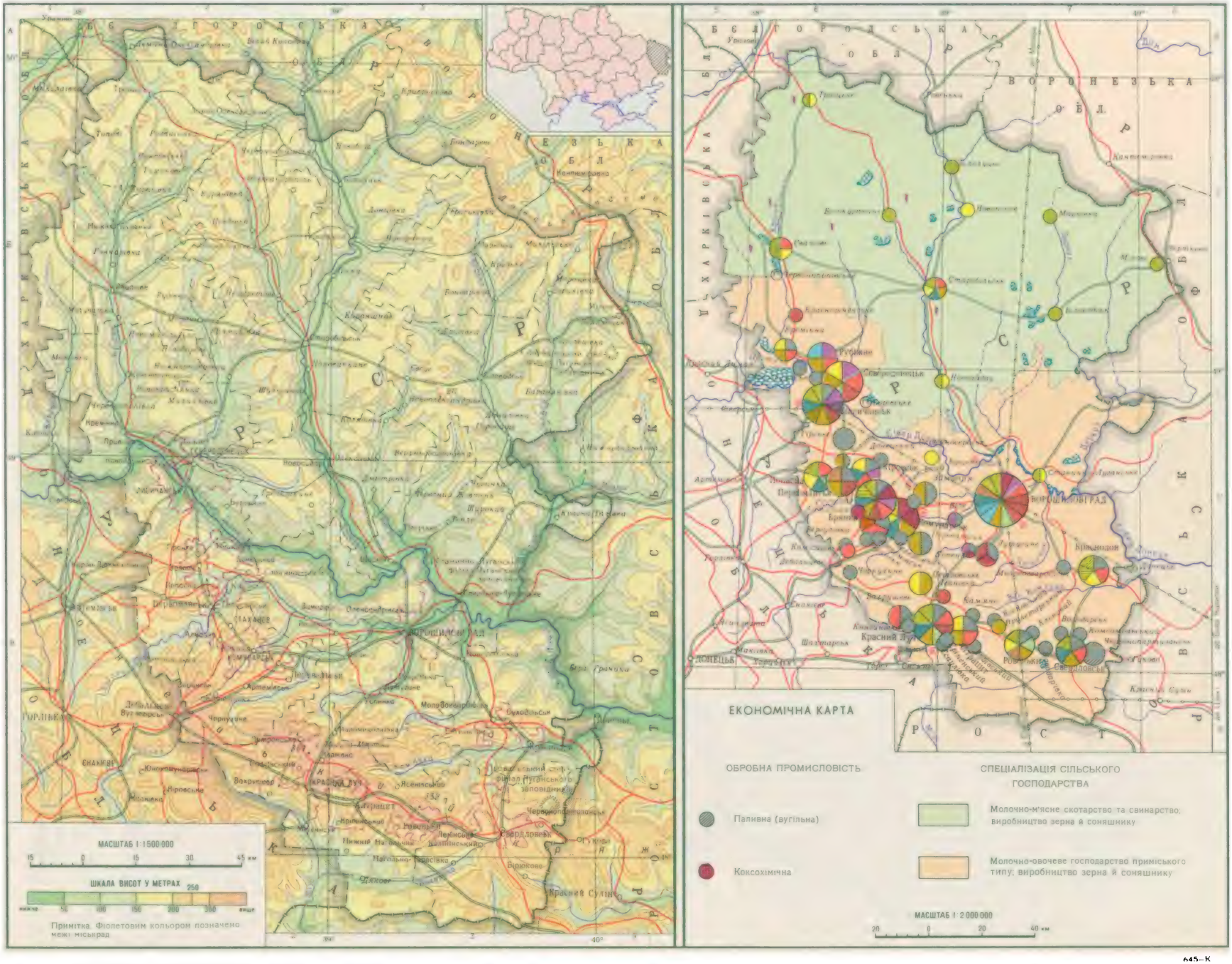
МАСШТАБ 1:1 500 000
15 0 15 30 45 км
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
250
Примітка. Фіолетовим кольором позначено межі міськрад
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Паливна (вугільна)
Коксохімічна
СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
Молочно-м'ясне скотарство та свинарство; виробництво зерна й соняшнику
Молочно-овочеве господарство приміського типу; виробництво зерна й соняшнику
МАСШТАБ 1:2 000 000
20 0 20 40 км
ВОРОШИЛОВГРАД
Красний Луч
Свердловськ
Брянка
Стаханов
Алчевськ
Перевальськ
Старобільськ
Сватове
Кремінна
Попасна
Рубіжне
Новопсков
Білокуракине
Міловка
Троїцьке
Станиця Луганська
Лисичанськ
Сєвєродонецьк
Рубіжне
Ровенки
Свердловськ
Молодогвардійськ
Сорокине
Ясинувата
Єнакієве
Дебальцеве
Вугледар
Чернухине
Ханжонкове
Ворошиловградська область
Луганська область
Харківська область
Воронезька область
Ростовська область
Донецька область
Дон
Північний Донець
Сіверський Донець
Білая
Міусинська
Кальміус
Кальчик
Лозова
Красноармійськ
Дружківка
Краматорськ
Слов'янськ
Артемівськ
Горлівка
Донецьк
Макіївка
Єнакієве
Ясинувата
Ханжонкове
Сорокине
Молодогвардійськ
Сухобезлюдне
Ворошиловградський
Ясинський
Вакрушев
Ясинський
Алгаушет
Ровенки
Лєнінський
Свердловськ
Нижній Нагольник
Нагольно-Ярославка
Дяхово
Верхнє
Красний Сулин
Чернухине
Ханжонкове
Сорокине
Молодогвардійськ
Сухобезлюдне
Ясинувата
Єнакієве
Дебальцеве
Вугледар

Закінчив (1924) Моск. ін-т нар. г-ва. Осн. праці присвячені фізико-хімії і металургії кольорових, рідкісних і радіоактивних металів, зокрема розробці теорії хім. рівноваги в розплавах щодо металург. процесів. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1953. Ленінська премія, 1963.

ВО́ЛЬСЬКИЙ Серафим Андрійович [н. 31.XII 1910 (13.I 1911) с. Свірневе, тепер Голованівського р-ну Кіровоградської обл.] — укр рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1968). Член КПРС з 1940. В 1940 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. В 1940—53 — на викладацькій та парт. роботі, з 1953 — зав. кафедрою історії КПРС Одес. ін-ту інженерів мор. флоту. Досліджує історію Великої Вітчизн. війни 1941—45. Один з авторів праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1. К., 1967). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1970.

ВО́ЛЬТ, В, V — одиниця електричної напруги, електричного потенціалу, різниці електричних потенціалів, електрорушійної сили (ерс); входить (як похідна) до *Міжнародної системи одиниць* (СІ). Дорівнює електр. напрузі на відрізку електр. кола, по якому проходить постійний струм силою 1 А і витрачається потужність 1 Вт (див. *Ампер, Ват*). Названо за ім'ям італ. фізика А. *Вольти*.

ВО́ЛЬТА (Volta) Алессандро (18.II 1745, Комо — 5.III 1827, там же) — італійський фізик і фізіолог. Навчався в школі ордену єзуїтів. З 1779 — професор ун-ту в Павії, 1815—19 — директор філос. ф-ту ун-ту в Падуї. Праці стосуються електр. явищ, фізіології та хімії. Сконструював т. з. вольтів стовп (1799) — перше хім. джерело постійного електр. струму. Винайшов ряд електр. приладів (*конденсатор*, електрофор, електроскоп, електрометр тощо). Відкрив явище взаємної електризації різнорідних металів при їхньому контакті (контактна різниця потенціалів). Досліджував електр. збудження м'язів та нервів тварин, виявив електр. подразливість органів зору і смаку людини, що мало велике значення в історії методів фізіол. експерименту. В 1776 виявив і дослідив газ метан.

ВО́ЛЬТА — ріка в Зх. Африці, переважно в Гані та Верхній Вольті. Утворюється від злиття Білої В. та Чорної В. Довж. (з Чорною В.) 1400 км, пл. бас. 388 тис. км^2 Впадає в Гвінейську зат. Атлантичного ок., утворюючи дельту. Живлення переважно дощове. Судноплавна на 400 км від гирла. На В.— ГЕС Акосомбо та велике водосховище Вольта (в Гані). Рибальство.

ВО́ЛЬТА — легка шовковиста бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Схожа за фактурою (побудовою) на *батист*, але менш густа. Виготовляють В. з тонкої гребінної пряжі. Буває мерсеризована (оброблена розчинами лугів), вибивна, гладкофарбована або вибілена. З В. шиють блузки, літні плаття, білизну.

ВО́ЛЬТ-АМПЕ́Р, В · А, V · A — одиниця повної потужності змінного електричного струму, що входить (як похідна) до *Міжнародної системи одиниць* (СІ). Визначається як добуток діючих значень струму в колі (в *амперах*) та напруги на його зажимах (у *вольтах*), які вимірюються відповідно *амперметрами* і *вольтметрами* змінного струму. Поняття повної потужності введено на відміну від *активної потужності* та *реактивної потужності*, величини яких виражаються відповідно в одиницях *ват* і *вар*.

ВОЛЬТЕ́Р (Voltair; справж. прізв.— Марі-Франсуа Аруе; 21. XI 1694, Париж — 30.V 1778, там же) — французький письменник, філософ, історик, один з найвидатніших діячів французького *Просвітительства* 18 ст. За *вільнодумство* був двічі ув'язнений у *Бастілії*. В 1726—58 (з перервами) — в еміграції (в Англії, згодом — у Пруссії та Швейцарії). Активно співробітничав в «Енциклопедії» (див *Енциклопедисти*) За філос. поглядами — деїст (див. *Деїзм*). У теорії пізнання відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму*. Розвиток матеріалістичних тенденцій у В. тісно пов'язаний з критикою ідеалістичних вчень Р. *Декарта* про *природжені ідеї*, «*наперед встановленої гармонії теорії*» Г.-В. *Лейбніца* та ін. Соціально-політ. погляди В. мали яскраве антифеод. спрямування. У «Філософських листах» (1733), «Трактаті про метафізику» (1734), «Основах філософії Ньютона» (1738), «Філософському словнику» (1764) та ряді ін. творів В. піддав нищівній критиці ідеологію феодалізму Велике прогресивне значення мала боротьба В. проти клерикалізму та реліг. фанатизму, насамперед проти католицької церкви. Проте В. не заперечував релігію взагалі, вважаючи, що її необхідно зберегти для утримання нар. мас у покорі. Був прихильником «освіченої монархії» (певний час листувався з Катериною II). Поряд з цим критикував біблійсько-християнську точку зору на розвиток суспільства. В 60-х рр. висував ідеал республіки як найбільш розумної форми держ. устрою. В основі філософії історії (термін запроваджено В.), на його думку, лежить ідея прогресивного розвитку суспільства, незалежно від волі божества.

І. Є. Зіневич.

В.— видатний художник слова: поет, драматург, прозаїк. Спробою створити нац. героїчну епопею була поема «Генріада» (1723). В поемі «Орлеанська діва» (1735, вид. 1755; укр. переклад М. Рильського, 1956) великої сили досягла сатира В Позитивно оцінюючи істор. роль нар. героїні Жанни д'Арк, він водночас уїдливо висміював короля і церкву. Могутнім знаряддям просвітительської пропаганди В. була його драматургія, зокрема трагедії. Кращі з них («Брут», 1731; «Заїра», 1732; «Смерть Цезаря», 1736; «Магомет», 1742 та ін.) спрямовані проти тиранії та деспотизму. Сарказмом та іронією пройняті його епіграми. Найзначніша частина худож. спадщини В.— філос. оповідання, повісті, романи, в яких В. критикував релігію й феод. порядки («Задіг, або Доля», 1748), висміював реакц. філософію «оптимізму» («Кандід, або Оптимізм», 1759), нещадно викривав сусп. порядки гогочасної Франції («Видіння Бабука», 1747; «Простак», 1767), показував занепад франц. абсолютизму. В 1746 В. обрали почесним членом Російської АН. У праці В. «Історія Росії за Петра Великого» (1759—63) є згадки про Україну. З 1756 його твори з'являються в рос. перекладах. З початком Великої франц. бурж революції 1789—94 видання творів В. в Росії було заборонено спец. указом царського уряду. В. справив значний вплив на творчість О. М. *Радищева*, О. С. *Пушкіна*, І. П. *Котляревського*, письменників-декабристів та ін. Просвітительські ідеї В. сприяли розвиткові вільнодумства в Росії та на Україні (див. *Вольтер'янство*). В Ленінграді в Держ. публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна зберігається особиста бібліотека В. (6902 томи й рукописи).

Тв.: Oeuvres complétes, v. 1—52. Paris, 1877—85; Укр. перекл.— Повісті. К., 1955; Орлеанська діва. К., 1956; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1947; Философские повести. М., 1960; Бог и люди. т. 1—2. М., 1961; Эстетика. Статьи. Письма. М., 1974.

Літ.: Акимова А. А. Вольтер. М., 1970. *Н. О. Модестова.*

ВОЛЬТЕ́РРА (Volterra) Віто (3.V 1860, Анкона — 11.X 1940, Рим) — італійський математик, член Національної академії деї Лінчеї в Римі. Осн. праці стосуються *диференціальних рівнянь* з частинними похідними, теорії *пружності*, інтегральних та *інтегро-диференціальних рівнянь, функціонального аналізу*. Створив метод розв'язування хвильового рівняння, ввів заг. поняття *функціоналу* і варіації функціоналу.

Літ.: Полищук Е. М. Вито Вольтерра. Л., 1977.

ВОЛЬТЕР'Я́НСТВО — 1) Система поглядів одного з ідеологів *Просвітительства* французького філософа *Вольтера* та його послідовників. 2) Термін, яким дворянська та бурж. історіографія позначала політ. і релігійне *вільнодумство* в Росії 2-ї половини 18 — початку 19 ст., пов'язуючи його виникнення з впливом творів Вольтера та ін. представників франц. Просвітительства 18 ст. Представники передової сусп.-політ. думки Росії взяли на озброєння антифеод. і антиклерикальну спрямованість В., використовуючи її для боротьби проти феод. ідеології та абсолютистського ладу. Проте просвітительська думка Росії, відображаючи визвольний рух нар. мас, у своєму розвитку та висновках пішла значно далі Вольтера, переросла в революц. антифеод. ідеологію (О. М. *Радищев, дека-*

А. М. Вольський.

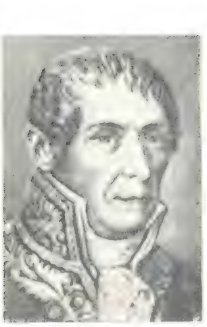
А. Вольта.

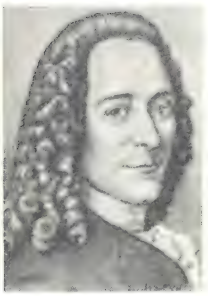
Вольтер.

бристи). На Україні ідеї В. поширювалися в серед. 18 ст. (Я. П. *Козельський*). *І. Є. Зіневич.*

ВОЛЬТИЖУВА́ННЯ (від франц. voltiger — пурхати, літати) — вид гімнастичних вправ. Існують В. на коні, В. гімнастичне та В. акробатичне. В. на коні є самостійним видом кінного спорту і входить до обов'язкової програми навчання верхової їзди. На осідланому спец. вольтижувальним сідлом коні, який рухається на корді (довгій мотузці) по колу, виконуються різні гімнастичні вправи (зіскоки, стойки, піраміди та ін.). Змагання з В. на коні проводять за обов'язковою та довільною програмами. В. гімнастичне — вправи на рухомих трапеціях; В. акробатичне — вправи з силової акробатики з підкиданням партнера. Всі види вольтижування демонструються також як циркові номери

Вольтметр електромагнітний.

ВОЛЬТМЕ́ТР (від *вольт* і грец. μετρέω — вимірюю) — електрич. прилад, що ним вимірюють напругу постійн. або змінного електр. струму Вмикається паралельно частині електр. кола, на якій визначають напругу. За системою вимірювання розрізняють В. електростатичні (див. *Електростатичний прилад* вимірювальний), електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний), магнітоелектричні (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний) і електронні (див *Електронний прилад* вимірювальний). Є В. аналогові та цифрові. Електростатичні В. застосовують у техніці високих напруг. Електромагнітні В. (мал.) найчастіше встановлюють на розподільних щитах електр. станцій та пром. підприємств. Магнітоелектричні В. використовують гол. чин. у лабораторній практиці, електронні — в радіовимірюваннях.

ВОЛЬТОММЕ́ТР (від *вольт, ом* і грец. μετρέω — вимірюю) — комбінований прилад, яким вимірюють напругу або опір в електричному колі. Складається з *вольтметра* й *омметра* з спільною вимірювальною системою. При визначенні напруги послідовно з вимірювальною системою вмикають додатковий опір, при визначенні опору — джерело напруги. В. застосовують в електрорадіовимірюваннях як частину авометра (комбінованого приладу для вимірювання струму, напруги й опору). *В. Є. Мержвинський.*

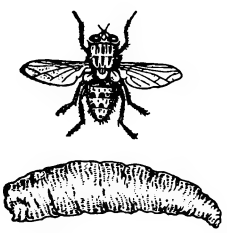

Вольфартова муха: доросла комаха і личинка.

ВОЛЬФ (Wolff) Вільгельм (21.VI 1809, Тарнау, Сілезія — 9.V 1864, Манчестер) — німецький революціонер, близький друг К. Маркса і Ф. Енгельса. Н. в сім'ї селянина-бідняка В 1834—39 за революц. діяльність був в ув'язненні. На поч. 1846 емігрував у Лондон, пізніше — в Брюссель. Брав участь у створенні *Союзу комуністів*, був членом його ЦК. З червня 1848 — один з редакторів «*Нової Рейнської газети*». В 1849 емігрував до Швейцарії, 1851 — до Англії. К. Маркс присвятив В. 1-й том «*Капіталу*».

Літ.: Енгельс Ф. Вільгельм Вольф. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19.

Вомбат короткошерстий.

ВОЛЬФ (Wolff) Каспар-Фрідріх (18.I 1734, Берлін — 22.II 1794, Петербург) — ембріолог, один із засновників учення про індивідуальний розвиток організмів, член Петерб. АН (з 1767). З 1767 і до кінця життя працював у Росії. В дисертації «Теорія зародження» (1759) піддав критиці ідею *преформації* та обгрунтував теорію *епігенезу*. В. вивчав зародковий розвиток курчати, заклав основи вчення про *зародкові листки*, опрацьовував питання про *виродливості*, встановив, що квітка рослин являє собою видозмінене листя тощо.

ВОЛЬФ (Wolf) Конрад (н. 20.X 1925, Гехінген) — німецький кінорежисер (НДР). Син драматурга Ф. *Вольфа*. Після встановлення фашист диктатури разом з батьками емігрував з Німеччини і з 1934 жив в СРСР Під час 2-ї світової війни воював у лавах Рад. Армії і повернувся на батьківщину після її визволення від фашизму. Закінчив ВДІК (1955). Працює в НДР. Фільми: «Одужання» (1956), «Зірки» (1959), «Люди з крилами» (1960), «Професор Мамлок» (1961), «Розколоте небо» (1964), «Мені було 19» (1967, за власним сценарієм), «Гойя, або Важкий шлях пізнання» (1972), «Мамо, я живий» (1977). В.— президент Академії мистецтв НДР (з 1965).

Літ.: Рубанова И. И. Конрад Вольф. М., 1973.

ВОЛЬФ (Wolf) Фрідріх (23.XII 1888, Нойвід — 5.X 1953, Леніц) — німецький письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1928. Учасник революц. руху. Перша п'єса «Це ти» (1919) позначена впливом експресіонізму. У п'єсах «Бідний Конрад» (1924), «Ціаністий калій» (1929), «Матроси з Каттаро» (1930) відстоював ідеї соціалістичної революції. Після встановлення 1933 в Німеччині фашист. режиму емігрував до СРСР Автор антифашист. п'єс «Професор Мамлок» (1934, знято однойменний рад. кінофільм), «Флорідсдорф» (1935), «Троянський кінь» (1937), «Бомарше, або Народження „Фігаро"» (1941), роману «Двоє на кордоні» (1938). Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Повернувся на батьківщину 1945. Створив п'єси «Бургомістр Анна» (1950), «Томас Мюнцер» (1953), роман «Менетекел, або Літаючі блюдця» (1952). В. високо оцінював «Патетичну сонату» М. Куліша і написав передмову до нім. перекладу п'єси. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Тв.: Укр. перекл.— Боротьба на шахтах. Х., 1932; Каттарські матроси. Х., 1932; Професор Мамлок. К., 1936; Літаючі блюдця. Львів, 1975; Рос. перекл. — Избранное. М., 1963; Искусство — оружие. М., 1967.

Літ.: Наговицын В. Фридрих Вольф. Библиографический указатель. М., 1956.

ВОЛЬФ (Wolff) Хрістіан (24.I 1679, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 9.IV 1754, Галле) — німецький філософ-ідеаліст, представник *раціоналізму*. Коментував і систематизував філософію Г.-В *Лейбніца*, вихолощуючи з неї елементи діалектики і тлумачачи її як систему метафізичного, телеологічного світорозуміння. В. намагався побудувати всеохоплюючу систему знання, в основу якої поклав метод раціоналістичної *дедукції* Поряд з цим відстоював значення *індукції* і досвідного пізнання в конкретних науках В. дав поштовх розробці ідеалістичної естетики, вніс значний вклад у розвиток нім філос термінології У поглядах на суспільство відстоював точку зору освіченого абсолютизму.

ВОЛЬФА́РТОВА МУ́ХА (Wohlfahrtia) — рід комах родини саркофагових, або сірих м'ясних мух. Найбільш відома В. м. звичайна (W. magnifica). Тіло (довж. до 13 мм) світло-сіре або попелясте з 3 темними смугами на спинній поверхні грудного відділу та плямочками на черевці. В СРСР поширена на Пд. Європ. частини, на Кавказі, в Зх. Сибіру, Казахстані та Серед. Азії. В. м.— живородна Відкладає личинки (порціями по 10—12 шт.) на слизові оболонки, в порожнини рота, носа, вушні раковини або виразки на шкірі ссавців. Уражає свійських тварин (велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней, собак та ін.), іноді паразитує в людини, спричинюючи захворювання — вольфартіоз. Випадки ураження людей зареєстровані й на Україні. Личинки, вгризаючись у тканини тіла хазяїна, спричинюють глибокі виразки, іноді аж до кісток, нестерпний біль, кровотечі, нагнивання, що може призвести до смерті. *О. П. Кришталь.*

ВОЛЬФКО́ВИЧ Семен Ісакович [р. 11 (23).X 1896, м. Ананьїв, тепер Одеської обл.] — рад. хімік і технолог, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив (1920) Моск. ін-т нар. г-ва. З 1922 працює в н.-д. Ін-ті добрив та інсектофунгіцидів ім. Я. В. Самойлова. Осн. дослідження присвячені розробці способів виробн. фосфору та його сполук, азотних, калійних і комплексних добрив, кормових засобів та фтористих, борних, рідкісноземельних сполук. Брав участь в освоєнні хібінських апатитів та Солікамського родовища калійних солей, провів ряд робіт на Вінницькому, Дніпродзержинському, Сумському з-дах. Золоті медалі АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва та ім. М. В. Ломоносова. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Гидротермическая переработка фосфатов на удобрения и кормовые средства. М.—Л., 1964.

ВОЛЬФРА́М (Wolframium), W — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 74, ат. м. 183,85. Природний В. складається з 5 стабільних ізотопів з масовими числами: 180, 182, 183, 184 та 186. В. відкрив 1781 швед. хімік К.-В. Шеєле. Вміст В. у земній корі 7,0 10^{-4}%. Найважливіші мінерали, що містять В.,— вольфраміт і шеєліт. В.— світло-сірий найтугоплавкіший метал, густ. 19300 кг/м^3, $t_{пл}$ 3410° С, $t_{кип}$ 5930° С. У звичайних умовах ду-

же стійкий — реагує тільки з фтором, не реагує з к-тами (крім суміші плавикової й азотної) та розчинами лугів. Розтоплені луги розчиняють В. з утворенням *вольфраматів*. В. реагує з киснем при т-рі вищій за 400° С, з хлором — за 300° С, з водою — вищій за 600° С. В. добувають з вольфрамових руд методами порошкової металургії. В. використовують для виготовлення спец. сталей та твердих карбідних сплавів; в електротехніці з В. виготовляють електроди, нитки розжарювання тощо.
Літ.: Зеликман А. Н., Никитина Л. С. Вольфрам М., 1978.
Ю. П. Назаренко.

ВОЛЬФРАМА́ТИ — солі вольфрамових кислот. У природі зустрічаються у вигляді мінералів шеєліту, вольфраміту та ін. Розрізняють солі вольфрамової к-ти H_2WO_4 (прості, подвійні, основні та ортовольфрамати) і солі не виділених у вільному стані ізополікислот (ізополівольфрамати). Відомі В. усіх металів. В. натрію $NaWO_4$ застосовують у виробн. *лаків* і *пігментів*, В. кальцію $CaWO_4$ і барію $BaWO_4$ входять до складу фосфоресціюючих екранів для рентгенографії, В. магнію $MgWO_4$, цинку $ZnWO_4$ і кадмію $CdWO_4$ є складовими частинами *люмінофорів*.

ВОЛЬФРАМІ́Т — мінерал класу вольфраматів і молібдатів. (Mn, Fe) $[WO_4]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 6,7—7,5. Твердість 5,5—6,0. Колір буро-чорний, червонувато-коричневий. Блиск алмазний. Найбільші в світі родовища В.— в Китаї. В СРСР В. є в РРФСР (Забайкалля), Узб. РСР, на Україні (*Український щит*) тощо. Руда *вольфраму*.

ВОЛЬФРА́МОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом вольфраму в кількості, при якій доцільно вилучати його за сучасного рівня техніки й економіки. Осн. мінерали В. р.: *вольфраміт* (вміст вольфраму 74—76%) і шеєліт (вольфраму бл. 80%). Великі родовища В. р. є в Китаї, США, Бірмі, Болівії, Португалії. В СРСР родовища В. р.— в Забайкаллі, Серед. Азії, Казахстані, Примор'ї та ін. районах.

ВОЛЬФРА́МУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *вольфраму*. Належать до наджароміцних сплавів. Їх легують ренієм, молібденом, нікелем, танталом, залізом, окислами, карбідами тощо, що сприяють підвищенню жароміцності, пластичності, поліпшують оброблюваність та ін. їхні властивості. В. с. одержують методами порошкової металургії і вакуумною (дуговою або електроннопроменевою) плавкою. За використанням В. с. поділяють на 5 груп. До 1-ї групи належать дротові і прутькові сплави (марок ВА, ВМ і ВАМ-5), що відзначаються жароміцністю (до т-ри 2900° С). З таких В. с. виготовляють спіралі освітлювальних і спец. ламп, підігрівники електронних приладів тощо. 2-а група — листові і фольгові сплави (марок ВР-27 і ВР-10) з високою технологічною пластичністю, з яких виробляють нагрівники, різну високотемпературну арматуру. До 3-ї групи належать сплави з спец. фіз. властивостями (напр., сплави марок ВТ-7, ВТ-10, ВТ-15), що їх застосовують в електровакуумних приладах. Із сплавів 4-ї групи (марок ТСВ-1) виготовляють великогабаритні вироби, що їх експлуатують при високій т-рі. До 5-ї групи належать електроконтактні сплави (напр., сплав марки ТС-5).
А. В. Абаліхін.

ВОМБА́ТОВІ (Phascolomyidae, синонім Vombatidae) — родина *сумчастих* ссавців. Тіло (довж. 67—105 см) валькувате, незграбне; хутро бурувате або сіре. В.— переважно нічні тварини; живуть у саванах, степах, лісах рівнинних і гірських р-нів; риють довгі й глибокі нори. Живляться рослинною їжею. Самки народжують одне маля. Поширені в Пд.-Сх. Австралії, на о-вах Тасманія та Фліндерса. Розрізняють 2 роди: Vombatus та Lasiorchinus з 2 (за деякими авторами — 4) видами: короткошерстий, або голоносий (тасманійський), В. (V. ursinus) та довгошерстий, або шерстоносий (L. latifrons). Хутрові звірі. У зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону.

ВО́НА — грошова одиниця Корейської Народно-Демократичної Республіки, поділяється на 100 чонів. Введена 1947. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1978 100 В. дорівнюють 74,93 крб.

ВО́НДЕЛ (Vondel) Йост ван ден (17.XI 1587, Кельн — 5.II 1679, Амстердам) — голландський поет і драматург. Засновник нац. голландської трагедії класицизму. Писав вірші, сатири і драми на істор. й біблійні сюжети. В першій п'єсі «Великдень» (1612) прославляв боротьбу Нідерландів проти ісп. абсолютизму. Автор трагедій «Паламед» (1625), «Гейсбрехт ван Амстел» (1637), «Люцифер» (1654), «Салмоней» (1657), «Самсон» (1660), «Адам у вигнанні» (1664), «Ной» (1667).

ВО́НДРАК (Vondrák) Вацлав (22.IX 1859, Дуб, Чехія — 13.VIII 1925, Брно) — чеський філолог-славіст. Професор ун-тів у Відні та Брно. Праці з порівняльної граматики слов'янських мов, з старослов'янської та чес. мов: «Граматика староцерковнослов'янської мови» (1900), «Порівняльна граматика слов'янських мов» (т. 1—2, 1906—08), «Утворення сучасної літературної чеської мови» (опублікована 1926).

ВО́ННЕГУТ (Vonnegut) Курт (н. 11. XI 1922, Індіанаполіс, шт. Індіана) — американський письменник. Літ. діяльність почав 1950. Вдаючись до сатири, гротеску, фантастики, засуджує сучас. капіталістичну дійсність, стверджує необхідність боротьби з соціальним злом. Автор романів «Механічне піаніно» (1951), «Колиска для кішки» (1963, рос. перекл. 1970), «Бойня № 5, або Хрестовий похід дітей» (1969, укр. перекл. 1976), «Балаган, або Я більше не самотній» (1976) та ін., кількох п'єс, збірок оповідань.
Т. Н. Денисова.

ВОНСА́Н — місто на Сх. КНДР, адм. центр. провінції Канвондо. Значний мор. порт і риболовецька база в Сх.-Корейській зат. Японського м. Вузол з-ць і автошляхів. 275 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд. (судноверфі, виробн. вагонів), кольорової металургії, хім., текст., харч. (зокрема рибоконсервної) пром-сті. У В.— с.-г. ін-т., ряд ін. вузів; н.-д. інститути.

ВОНСО́ВСЬКИЙ Сергій Васильович [н. 20.VIII (2.IX) 1910, Ташкент] — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966), голова Президії Уральського наукового центру АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). Праці з фізики магнітних і електр. властивостей металів і напівпровідників, теорії *феромагнетизму* та *надпровідності*. Розвинув теорію явищ магнітної анізотропії й *магнітострикції* феромагнетиків. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.
Тв.: Магнетизм. М., 1971.

ВО́ОГ (Woog) Едгар (24.IV 1898, м. Лісталь — 20.VI 1973, Цюріх) — діяч швейцарського і міжнар. комуністичного руху. В 1919 брав участь у заснуванні Мексіканської компартії. Делегат III—V конгресів Комінтерну, член його Виконкому (ВККІ, 1922—24) та Інтернац. контрольної комісії ВККІ (1924—28). У 1928—35 працював в апараті ВККІ. З 1935 — член Компартії Швейцарії (КПШ); 1944 — один з засновників *Швейцарської партії праці* (ШПП). З 1946 — віце-голова ШПП, 1949—68 — генеральний секретар ШПП.

ВО́ПРА — див. *Всеросійське об'єднання пролетарських архітекторів*.

«ВОПРО́СЫ ЭКОНО́МИКИ» — науковий журнал Інституту економіки АН СРСР. Виходить у Москві щомісяця з березня 1948. Висвітлює проблеми політ. економії соціалізму, економіки нар. г-ва СРСР та ін. соціалістичних країн; виступає з критикою бурж. і ревізіоністських екон. теорій, історії екон. думки; інформує про вихід екон. л-ри, про наук. життя екон. ін-тів тощо.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ» — щомісячний науковий журнал, орган Відділу історії АН СРСР і Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. Виходить у Москві. Створено в січні 1926 під назвою «Историк-марксист». В 1941 об'єднано з «Историческим журналом». З 1945 виходить під тепер. назвою. У «В. и.» публікуються переважно проблемні статті з вітчизн. (в т. ч. з історії України) і всесвітньої історії, з теорії істор. процесу, історіографії.

«ВОПРО́СЫ ИСТО́РИИ КПСС» — щомісячний науковий журнал, орган Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Виходить з липня 1957 в Москві. Журнал висвітлює ідейно-теоретичну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, публікує наук. статті, нові документи і матеріали з питань історії КПРС, братніх комуністичних і робітн. партій та міжнар. робітн. руху, викриває фальсифікаторів історії КПРС.

В. Вольф.

Ф. Вольф.

С. І. Вольфкович.

С. В. Вонсовський.

«ВОПРОСЫ СТРАХОВАНИЯ»

«В. и. КПСС» систематично друкують і статті з історії Компартії України.

«ВОПРО́СЫ СТРАХОВА́НИЯ» — більшовицький легальний журнал, створений на базі «Відділу страхування» газети «*Правда*». Виходив у Петербурзі з 26.X (8.XI) 1913 по 12 (25).VII 1914 щотижня; з 20.II (5.III) 1915 по березень 1918 щомісяця. Вийшло 80 номерів. Редколегією, яка складалася з рос. і закорд. частин, керував В. І. Ленін. Журнал видавало парт. вид-во «*Прибой*» під керівництвом ЦК РСДРП. У роки 1-ї світової війни — єдине легальне більшовицьке видання в столиці. Після Лютневої революції 1917 журнал «В. с.» став центр. страховим органом РСДРП(б).

«ВОПРО́СЫ ФИЛОСО́ФИИ» — науковий журнал Інституту філософії АН СРСР. Виходить з 1947 у Москві. Періодичність: з 1947 — 3 рази на рік, з 1951 — 6 раз на рік, з 1958 — щомісяця. Журнал публікує статті з питань діалектичного й історичного матеріалізму, теорії наук. комунізму і соціалістичного будівництва, історії філософії, філос. питань природознавства, етики, естетики, наук. атеїзму й критичного аналізу осн. напрямів і теорій сучас. немарксистської філософії та соціології тощо.

М. Д. Ворвулєв.

ВО́РВУЛЄВ Микола Дмитрович [9 (22).I 1917, Павловськ, тепер Воронезької обл.— 29.VIII 1967, Київ] — укр. і білорус. рад. співак (баритон), нар. арт СРСР (з 1956). Був учасником червоноармійської худож. самодіяльності, з 1939 — соліст Ансамблю пісні і танцю Білорус. військ. округу. В 1946—57 — соліст Білорус. театру опери та балету, одночасно студент Мін. консерваторії (закінчив 1954). У 1957—67 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Максим. Шевченко («Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Демон («Демон» Рубінштейна), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Верді). Відомий як концертний співак. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 ін. орденами, медалями.

В. П. Воробйов

Літ.: Молостова И. А. Николай Дмитриевич Ворвулев. К., 1960.

ВО́РДСВОРТ (Уордсуорт; Wordsworth) Уїльям (7.IV 1770, Кокермаут — 23.IV 1850, Райдал-Маунт, поблизу Грасміра, Уестморленд) — англійський поет. Закінчив Кембріджський ун-т. У ранній творчості В. виявилися прогресивні тенденції. Балади «Провина і жаль» (1794), «Остання із отари», «Брати» (1800) присвятив тяжкій долі сільс. бідноти, однак ідеалізував патріархальну старовину. Зближення В. з С. *Колріджем* і Р. *Сауті* в кін. 80-х рр. привело до утворення т. з. «*озерної школи*». Зб. «Ліричні балади» (1798) В. і Колріджа заклала основи естетики консервативного романтизму. Згодом остаточно перейшов на реакційні позиції, писав у офіційно-патріотичному і церковно-реліг. дусі («Церковні сонети», 1822; автобіографічна поема «Прелюдія», 1850)

І. О. Воробйов

Є. В. Воробйова.

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Маршак С. Я. Собрание сочинений, т. 3. М., 1969.

В. П. Березинський.

ВО́РЗЕЛЬ — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді. Залізнична станція. 8,7 тис. ж (1977). Засн. 1900. В 1934 у В. відбувся IV з'їзд КПЗУ. У В.— хлібокомбінат, дослідна станція м'ясного тваринництва Укр. с.-г. академії. 2 заг.-освітні школи, 2 лік. заклади, 6 клубів, 7 б-к. Кліматичний курорт. Масив хвойного та листяного лісу. Санаторії для лікування хвороб органів кровообігу, дитячі санаторії для хворих на неактивні форми туберкульозу

ВОРІ́ТНІ СИСТЕ́МИ — системи *кровообігу*, що характеризуються наявністю капілярної сітки між двома венами. В. с. печінки є в усіх хордових і утворена т. з. ворітною веною, що збирає кров від шлунково-кишкового тракту і несе її в печінку. Звідси по печінкових венах кров відтікає в черевну аорту (безчерепні) або венозний синус (риби) чи в задню порожнисту вену (наземні хребетні). В. с. печінки забезпечує нагромадження *глікогену*, знешкодження отруйних продуктів обміну, що утворюються при травленні. В. с. нирок властива всім хребетним, крім круглоротих і ссавців. Вона утворена хвостовою веною, яка розгалужується на дві ворітні вени нирок (риби), або хвостовою і клубовими (хвостаті земноводні, плазуни, птахи) венами, що приносять кров до нирок. З нирок кров відтікає в задні кардинальні (риби) або задню порожнисту вени. В. с. нирок фільтрує венозну кров, що надходить від гол. органів руху, і затримує продукти обміну.

ВОРІ́ТСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у *Карпатах Українських*. Див. *Верецький перевал*.

ВОРКУТА́ — місто республіканського підпорядкування Комі АРСР. Лежить за Полярним колом, на р. Воркуті (бас. Печори). Залізнична станція. 96 тис. ж. (1977). Поділяється на 2 міські райони. Центр видобування та збагачення вугілля Печорського кам.-вуг. басейну З-ди: мех., ремонтно-мех., цем., домобудівний, залізобетонних виробів. Підприємства легкої та харч. пром-сті. Тепличне господарство.

В районі В. формується Гіманo-Печорський тер.-виробничий комплекс. Філіал Ленінградського гірничого ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади; драм. та ляльковий театри, телецентр. Виникла 1931, з 1943 — місто. У 1970 В. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора

ВОРОБЙО́В Анатолій Маркович [17 (30).XI 1900, с. Митрофанівка, тепер Нижньогірського р-ну Кримської обл.— 26.X 1955, Київ] — український рад. фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Закінчив Харків. мед. ін-т (1926). Професор Харків. стоматологічного ін-ту (з 1936), Львів. мед. ін-ту (з 1945). З 1952 — директор Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці В. присвячені переважно вивченню фізіології травлення і вищої нервової діяльності тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОРОБЙО́В Аркадій Микитович (н. 3.X 1924, с. Мордово, тепер смт Тамбовської обл.) — рад. важкоатлет, засл майстер спорту (з 1952), засл. тренер СРСР (з 1964). Член КПРС з 1954. Доктор медичних наук. Перший рад. штангіст напівважкої вагової категорії, який завоював звання чемпіона світу. Олімпійський чемпіон 1956 (462,5 кг) і 1960 (472,5 кг) у триборстві. Чемпіон світу (1953—55, 1957—58). Установив 20 світових рекордів. Найвище досягнення В. в триборстві — 472,5 кг. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями.

ВОРОБЙО́В Володимир Петрович [15 (27).VII 1876, Одеса — 31.X 1937, Харків] — український рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1934), засл. професор СРСР (з 1924), член ВУЦВК (з 1935). В 1903 закінчив мед. факультет Харків. ун-ту. В 1910—17 — зав. кафедрою Харків. жіночого мед. ін-ту, 1919—21 — Софійського ун-ту, з 1921 і до кінця життя — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту і одночасно (з 1927) наук. керівник Укр. ін-ту експериментальної медицини. Один з основоположників функціонального напряму в анатомії. Досліджував *іннервацію* органів — серця, шлунка тощо. Розробив метод т. з. макро-мікроскопічного дослідження анатомічної будови органів. За завданням партії та уряду успішно виконав (разом із Б. І. *Збарським*) роботи по збереженню тіла В. І. Леніна. В. склав перший рад. п'ятитомний «Атлас анатомії людини». Створив велику школу рад. анатомів. АМН СРСР встановила премію ім. В. П. Воробйова за кращу роботу з анатомії. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. В. І. Леніна, 1927.

Тв.: Анатомія людини, т. 1. Х., 1934; Короткий підручник анатомії людини, т. 1—2. К., 1936—38 [у співавт.]; Атлас анатомии человека, т. 1—5. М.—Л., 1946—48; Избранные труды. Л., 1958.

Літ.: Кульчицький К. І., Бобін В. В., Бурих М. П., В. П. Воробйов. К., 1976; Новоминский А. Н., Попов В. Н. Владимир Петрович Воробьев. К., 1976.

В. М. Попов.

ВОРОБЙО́В Іван Олексійович (н. 26.VIII 1921, с. Горбачово, тепер Одоєвського р-ну Тульської обл.) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки та ескадрильї на Сталінградському, Пд., 4-му Укр., 3-му Білорус фронтах. Зробив понад 400 бойових вильотів на штурмування. В 1952 закінчив Військ.-повітр. академію. Командував авіаполком. З 1958 — на викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОРОБЙО́В Максим Никифорович [6 (17).VIII 1787, Псков — 30.VIII (11.IX) 1855, Петербург] — російський живописець. У 1798—

1809 навчався в петерб. АМ (у Ф. *Алексєєва*), академіком якої був з 1814. Один із засновників рос. ліричного пейзажу: «Збирання сіна» (1812), «Вид Московського Кремля з боку Кам'яного мосту» (1818), «Вид літніх гір на Крестовському острові в Петербурзі» (1819), «Схід сонця над Невою» (1830), «Дуб, розбитий блискавкою» (1842), «Захід сонця в Римі» (1851) Твори В. зберігаються в ДТГ.

ВОРОБЙО́ВА Євгенія Василівна (н. 18.IV 1932, Харків) — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1957) Харків. театр. ін-ту почала сценічну діяльність у Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. Луначарського. В 1959—67 — актриса Сумського укр. муз.-драм. театру ім. М. Щепкіна, 1967—70 — рос. драм. театру (Бєлгород), з 1971 — Донецького укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Ролі: Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Тетяна («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Оленка («Голубі олені» Коломійця), Ніна («Маскарад» Лермонтова), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна).

ВОРОБКЕ́ВИЧ Григорій Іванович (літ. псевд.— Наум Шрам; 10.I 1838, Чернівці — 24.XI 1884, там же) — український поет ліберально-буржуазного напряму. Брат С. І. *Воробкевича*. Автор віршів і поем на істор. теми: «Богун», «Богдан підо Львовом», «Берестечко». У кращих творах змалював картини тяжкого підневільного життя трудящих, висловлював віру в кращу долю народу, надію на возз'єднання укр. земель («Сон», «Моя дума», «Спомніть мене, брати мої»).

Тв.: Поезії. [Передмова О. Маковея]. Чернівці, 1904. *Ф. П. Погребенник.*

ВОРОБКЕ́ВИЧ Сидір Іванович (літ. псевд.—Данило Млака; 5.V 1836, Чернівці — 19.IX 1903, там же) — український письменник і композитор. Закінчив Віденську консерваторію (1868). З 1875— викладач Чернів. ун-ту. Автор творів про істор. минуле укр. народу: оповідання «Турецькі бранці» (1865), поема «Нечай» (1868) та ін. В. з глибоким співчуттям відгукнувся на нац.-визвольну боротьбу балканських народів проти тур. поневолювачів (цикл віршів «З нещасної Болгарії», 1876). Чільне місце в творчості В. посіла тема тяжкої долі зх.-укр. селянства: поезії «Рекрути» (1865), «Панська пімста» (1878), оповідання «Циганка» (1866), «Старий Лесь Чорновола» (1901), драм. твори «Убога Марта» (1878), «Гнат Приблуда» (1875) та ін. В. відомий і як автор популярних романсів («Заграй ти, цигане старий», «Ви дівочі сині очі» «Якби була я зозулею»). Створив хори на слова Т. Шевченка («Минають дні», «Огні горять» та ін.), йому належать оперети «Золотий мопс» (1879) і «Янош Іштенгазі» (1882).

Тв.: Твори, т. 1—3. Львів, 1909—21; Вибрані поезії. К., 1964; Вісім чи дев'ять? Ужгород, 1971.
Літ.: Білинська М. І. І. Воробкевич. К., 1958. *Ф. П. Погребенник.*

ВОРО́ВСЬКИЙ Вацлав Вацлавович [літ. і парт. псевдоніми — П. Орловський, Шварц, Жозефіна та ін.; 15 (27).X 1871, Москва — 10.V 1923, Лозанна] — професіональний революціонер, рад. держ. і партійний діяч, дипломат, публіцист, літературний критик. Член Комуністичної партії з 1894. Н. в сім'ї інженера-залізничника. В 1891—97 навчався на фіз.-матем. ф-ті Моск. ун-ту і в Моск. вищому тех. уч-щі. З 1894 — учасник моск. с.-д орг-ції «Робітничого союзу». Зазнавав репресій. З 1902 співробітничав у ленінській «Искре», був її агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик Один з організаторів Пд бюро ЦК РСДРП в Одесі (1904). Керував боротьбою Катеринославської, Одес., Микол. більшовицьких орг-цій проти меншовиків. У 1907—12 (з перервами) очолював Одес. більшовицьку орг-цію. В 1912 заарештований і засланий до Вологди. В 1915 емігрував. У квітні 1917 очолював Закорд. бюро ЦК РСДРП(б) в Стокгольмі. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції — на дипломатичній роботі. Вбитий білогвардійцем у Лозанні (Швейцарія). Похований на Красній площі в Москві. В. І. Ленін у статті «Про більшовизм» (1913) називав В. в числі головних письменників-більшовиків (див. Повне зібр. тв., т. 22, с. 267). В. виступав як теоретик у галузі марксистської естетики і продовжувач традицій революц.-демократичної літ. критики. В статтях «Базаров і Санін», «Батьки і діти», «В ніч після битви», а також у статтях про В. Бєлінського, М. Добролюбова, А. Чехова, М. Горького виступав як поборник реалістичного громадянського напряму в л-рі. В. знав, високо цінив і пропагував демократичну укр. культуру, використовував образи з творів укр. письменників, зокрема І. Котляревського. В статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка», надрукованій в одес. газ. «Наше слово» (26.II 1910), підкреслював велике значення творчості поета не тільки для укр. народу, а й для трудящих усієї Росії. В 1961 в СРСР встановлено премію ім. В. В. Воровського за кращі твори в галузі міжнар. журналістики.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1931—33; Избранные произведения о первой русской революции. М., 1955; Литературная критика М., 1971; Эстетика. Литература. Искусство. М., 1975; У к р. п е р е к л.— Літературно-критичні статті. К., 1957.
Літ.: Морозова Э. Ф. В. В. Воровский в борьбе за пролетарскую литературу. Львов, 1957; Пияшев Н. Ф. Воровский. М., 1959; Острянин Д. Х. В. В. Воровський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії. К., 1963; Слободянюк Р. Д. Воровський — публіцист. К., 1975.
З. В. Першина.

ВОРОЖБА́ — місто Білопільського р-ну Сумської обл. УРСР, на р. Вирі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. Уперше згадується в істор. документах 1653. Рад. владу встановлено в січні 1918. У березні 1918 в районі В. відбувалися запеклі бої 1-го Луганського соціалістичного загону проти військ кайзерівської Німеччини. З 1959 В.— місто.

За роки Рад. влади значно зросла пром-сть міста. У В.—вагонне депо, філіал Конотопського локомотивного депо; з-ди: металоконструкцій і хлібний; м'ясокомбінат, виробн. буд. матеріалів. 4 заг.-освітні школи та філіал Білопільської муз. школи, лікарня, 3 клуби, 5 бібліотек.

ВОРОЖЕ́ЙКІН Арсеній Васильович [н. 15 (28).X 1912, с. Прокоф'єво, тепер Городецького р-ну Горьковської обл.] — генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на Халхін-Голі, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях на Калінін., Ворон. і 1-му Укр. фронтах, зробив 300 бойових вильотів, особисто збив 52 ворожі літаки. В 1942 закінчив Військ.-повітр. академію, 1952 — Академію Генштабу. Після війни — на керівній роботі в ВПС Рад. Армії. З 1957 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ВОРОЖЕ́СКА, Ворожеське — озеро в *Карпатах Українських* на схилах хр. Свидовець, у Закарпатській обл. УРСР. Лежить на вис. 1460 м над р. м. Складається з двох невеликих водойм, роз'єднаних валом завширшки до 15 м. Заг пл. 1 га, найбільша глиб 4,5 м (у верхньому озері). Т-ра води в озері влітку 12—15°. Береги вкриті заростями ялівцю, частково заболочені

ВОРОЖІ́ННЯ — своєрідні прийоми і дії ритуального характеру, за допомогою яких нібито можна дізнатися про своє майбутнє. Виникло за первіснообщинного ладу і було наслідком безпорадності людини перед силами природи, незрозумілим явищам якої вона надавала містичного значення Деякі види В. дещо побутують серед окремих марновірних осіб і досі. В капіталістичних країнах, зокрема в провідних, пануючими класами з метою впливу на свідомість тих чи інших категорій населення створено «індустрію» В. (спец. «навчальні заклади» для підготовки «пророків», «довідкові» служби, автомати передбачення майбутнього), що є одним із свідчень духовної кризи бурж. суспільства.

ВОРОЖЦО́В Микола Миколайович [16 (28).IV 1881, Іркутськ — 9.VIII 1941, Москва] — радянський хімік-органік. Після закінчення Харків. технологічного ін-ту (1904) працював у вузах Варшави, Іваново-Вознесенська, Москви Один з організаторів рад. анілінофарбової пром-сті. Досліджував будову барвників та їхніх похідних, світлочутливість нітросполук, механізм багатьох реакцій. Розробив заг. теорію реакцій лужного плавлення. Синтезував чимало барвників ряду нафталіну Вивчав залежність між будовою барвників і здатністю їх фарбувати бавовняне волокно. В.— автор монографії «Основи синтезу проміжних продуктів і барвників» (1934, вид. 4, 1955). Держ. премія СРСР, 1952 (посмертно).

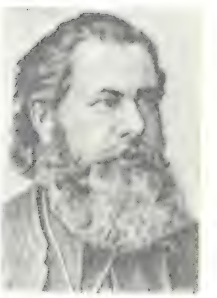
С. І. Воробкевич.

В. В. Воровський.

А. В. Ворожейкін.

М. М. Ворожцов.

ВОРОЖЦО́В Микола Миколайович [н. 24.V (6.VI) 1907, Томськ] — радянський хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1942. Син М. М. *Ворожцова*. У 1929 закінчив хімічний факультет Моск. вищого тех. училища. З 1930 — на пед. роботі у вузах. З 1958 — директор Новосибірського ін-ту органічної хімії Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці В. присвячені хімії ароматичних сполук. Досліджує механізм ізомеризації ряду похідних нафталіну і бензолу, нуклеофільного заміщення атомів галогенів і сульфогруп, методи синтезу, а також реакції ароматичних та хлор- і фторпохідних. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

М. М. Ворожцов (молодший)

ВОРО́НА Любов Кирилівна [н. 7.IV 1931, с. Оленівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1953. В 1950 закінчила Байбаківський зооветеринарний технікум і працювала зоотехніком, головою колгоспу «Гігант» (смт Магдалинівка). В 1973 закінчила Вищу партійну школу при ЦК КПРС. З 1977 — голова виконкому Магдалинівської райради нар. депутатів. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. *С. Н. Ахматов.*

Л. К. Ворона.

ВОРО́НА Олександр Васильович (н. 25.V 1925, Скадовськ, тепер Херсонської обл.) — український рад. графік і живописець-монументаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1948—51 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва, 1951—54 — у Харків. худож. ін-ті у В. *Мироненка*. Твори: плакати — «Торгувати, а не воювати» (1957), «Покомуністичному!» (1962), «Ділами, юні, свій прославте час...», «Пам'ятаємо!», «Ми перемогли» (усі — 1965), «Прокляття вбивцям» (1968), «Стоп» (1973), «Слався у віках Леніновий шлях» (триптих, 1974); вітраж «Рідна земля» в Будинку культури в с. Вергунах Черкаського р-ну Черкас. обл (1970, у співавторстві); мозаїка «Наука» на фасаді Політехнічного ін-ту в Житомирі (1976).

Г. Ф. Вороний.

ВОРО́НА (Corvus corone) — птах родини *воронових*. Довж. тіла 47,5—48,5 см, розмах крил 92 см, маса 460—690 г. За забарвленням і поширенням розрізняють 2 підвиди В.: сіру й чорну. В. с і р а (C. c. cornix) — оперення чорне з сірим; поширена в Сх. Європі, Пн. і Серед. Азії. В УРСР — звичайна на всій території, осілий птах. В. ч о р н а (C. c. corone) — оперення чорне з металевим полиском; поширена в Зх. Європі і Пн., Серед., Центр. і Пд.-Сх. Азії. В УРСР — рідкісний залітний птах. Кладку з 4—5 яєць насиджує самка протягом 17—20 днів. В.— всеїдні птахи. Поїдаючи мишовидних гризунів, шкідливих комах, падло, В приносять користь; у мисливському і сільському г-ві іноді завдають шкоди (знищують яйця і пташенят корисних птахів та виїдають насіння на посівах). *Л. О. Бабенко.*

М. К. Вороний.

ВОРО́НА — річка в Івано-Франківській обл. УРСР, права притока Бистриці Надвірнянської. Довж 81 км, пл. бас. 699 км². Бере початок у передгір'ях Карпат. У верхній течії гірська; повноводна.

ВОРО́НЕЖ — місто, обласний центр РРФСР, на р. Воронежі (прит. Дону). Залізничний вузол. 779 тис. ж. (1977). Поділяється на 6 міськ. районів. У 1586 засновано фортецю В. для захисту від нападів крим. і ногайських татар. У В. Петро I збудував флот для азовського походу 1696. З 1824 — центр Воронезької губ. У 1879 у В. відбувався з'їзд партії «*Земля і воля*». В 1895 створено с.-д. групу. Рад. владу в місті встановлено 30.X (12.XI) 1917. В районі В здійснено *Воронезько-Касторненську операцію 1919* і *Воронезько-Касторненську операцію 1943*. З 1928 В.— центр Центральночорноземної обл., з 1934 — Воронезької обл. В. нагороджено орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1975). Значний пром. і культур. центр. Провідне місце посідає машинобудування (з-ди: верстатобудівний, екскаваторний, ковальсько-пресового, гірничо-збагачувального устаткування, с.-г. машинобудування об'єдн. «Електроніка», устаткування для харч. пром-сті, тепловозоремонтний і вагоноремонтний та ін.) і хім. (виробн синтетичного каучуку, шин, медикаментів, лаків тощо) пром-сть. Значно розвинулося виробн. буд. матеріалів (домобудівний комбінат; з-ди: буд. алюмінієвих конструкцій, керамічних виробів, залізобетонних конструкцій та ін.). Підприємства харч. і легкої пром-сті. У В.— 9 вузів, 14 серед. спец. навч. закладів; театри: драм., опери та балету; юного глядача, ляльковий, філармонія, цирк. Архіт. пам'ятки: дзвіниця кол. Акатового монастиря (1620), церкви Успенська (1694—1702) і Микільська (1720), Арсенал (1696), Воронезький палац (18 ст.). Серед нових громад. споруд — Будинок Рад, комплекс ун-ту, драм. театр, вокзал. У В. народилися рос. поети О. В. *Кольцов* і І. С. *Нікітін*.

ВОРО́НЕЗЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить у бас. серед. течії Дону. Утворена 13.VI 1934. Пл. 52,4 тис. км². Нас. 2474 тис. чол. (на 1.I 1977), переважно росіяни, живуть також українці; міськ. населення — 54%. Поділяється на 32 райони, має 14 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Воронеж*. Більша частина поверхні В. о. зайнята *Середньоросійською височиною* (вис у межах області до 242 м) та Оксько-Донською рівниною. На Пд.-Сх.— Калацька височина. Корисні копалини: вогнетривкі глини, крейда, вапняки, кварцовий пісок, фосфорити, граніт, залізна руда. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 8,5,—10,5°, липня +19,6, +21,8°. Опадів 425—560 мм на рік. Гол. річка — *Дон* з притоками Воронежем, Битюгом (лівими); Ведугою, Дєвицею (правими). На Сх. протікає р. *Хопер* з Вороною. Грунти переважно чорноземні. В. о. розташована в лісостеповій і степовій зонах. Лісами вкрито бл. 10% території (Усманський, Хреновський бори та ін.). В області — *Воронезький заповідник* і Хоперський заповідник. Енергетика області базується на Нововоронезькій АЕС, Воронезькій ДРЕС і ТЕЦ великих підприємств. Гол. галузі: машинобудування і металообр. (устаткування для гірничо-збагачувальної, хім., легкої та харч. пром-сті, торгівлі і громад. харчування; металорізальні верстати, ковальсько-пресові машини, екскаватори, с.-г. машини та ін.). Загальносоюзне значення має виробн. радіоприймачів і телевізорів. Розвинута хім. (виробн.

ВОРОНЕЗЬКА ОБЛАСТЬ
ВОРОНЕЖ
Усмань
Новосільське
Перлевка
Придонськ
Семилуки
Латна
Нижньодевицьк
Стрелиця
Хохольський
Нова Усмань
Гремячє
Семидесятне
Каширське
Ліва Росоші
Нововоронезький
Давидовка
Рєп'євка
Урюк-Покровка
Георгіу-Деж
Острогозьк
Липовка
Красногвардійське
Каменка
Алексеєвка
Суха Росоші
Полгоренський
Ольховатка
Валуйки
Росошь
Лізінівка
Грощине
Лозно-Олександрівка
Новобіла
Білолуцьк
Нижн. Дуванка
Верхн. Хавей
Перелешинський
Ертіль
Козлова
Панино
Анна
Архангельське
Верхн. Тишанка
Єлань-Колеснівський
Слобода
Бобров
Ордовка
Талова
Ниж. Кислий
Бутурліновка
Лосєво
Воробйовка
Воронцовка
Павлівськ
Руська Журавка
Верхн. Мамон
Петропавловка
Митрофановка
Радченське
Контемировка
Новонікольськ
Боґучар
Казанська
Новохоперськ
Новониколаєвський
Урюпінськ
Нікольське
Маніно
Калач
Нова Кривша
Мучкапський
Романовка
Інсарка
Губарєв
Борисоглебськ
Поворіно
Хоперський заповідник
Листопадовка
Народне
Грибановський
Тернівка
Жерновка
Ольшанка
Ріпки
Ніжнє
Ніжнє
Ніжнє

синтетичного каучуку, шин, фармацевтичних препаратів), буд. матеріалів (вогнетривкі вироби, керамічна плитка, цемент тощо) пром-сть Добування граніту, пісковиків і буд. піску. Серед галузей харч. пром-сті виділяється олійно-жирова, цукр., м'ясна, борошно-мельно-круп'яна. Є підприємства легкої пром-сті. Гол. пром. центри: Воронеж, *Георгіу-Деж, Борисоглєбськ,* Калач, Нововоронезький. У рослинництві переважає вирощування зернових, у тваринництві — м'ясо-мол. скотарство, свинарство та м'ясо-вовнове вівчарство. Вирощують зернові (ячмінь, озима пшениця, жито, кукурудза та ін.), цукрові буряки, соняшник, кормові та ін. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, коней (Хренівський кінний з-д), птицю. Розвинутий залізничний (гол. лінії Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону, Пенза — Георгіу-Деж — Харків) та автомобільний (Москва — Воронеж — Ростов-на-Дону) транспорт. Тер. області перетинають газопроводи Ставрополь — Москва, Шебелинка — Острогозьк. У В. о.— 10 вузів, у т. ч. університет, 40 серед. спец. навч. закладів; 5 театрів, 5 музеїв, серед яких Будинок-музей І. С. Нікітіна у Воронежі.

ВОРО́НЕЗЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — розташований у Воронезькій обл. РРФСР, на Пн. від Воронежа. Засн. 1927. Заг. площа 31 тис. га. Створений для збереження й відновлення поголів'я річкового бобра, а також для охорони та вивчення місцевих природних ландшафтів. До складу В. з. входить частина Усманського лісового масиву (сосна, дуб, осика, вільха, береза), долини річок Усмані та Івниці з заростями вільхи, верби та ін., сфагновими болотами. Охороняються 54 види ссавців (бобер, благородний олень, косуля, лось, дика свиня, заєць, білка, борсук та ін.), 185 видів птахів, 39 видів риб. З 1932 у заповіднику існує ферма для розведення бобрів в умовах вольєрного утримання. З

Воронезький заповідник. На бобровій фермі

заповідника в різні райони СРСР розселено понад 2500 бобрів, понад 3000 благородних оленів та ін. У заповіднику розробляють біологічні заходи щодо захисту лісу від шкідників, вивчають фактори, які зумовлюють біологічну сталість лісових насаджень тощо.

ВОРО́НЕЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Ленінського комсомолу Засн. 1918 на базі Юр'євського ун-ту. В 1968 йому присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В складі ун-ту 12 осн ф-тів: істор., філол., екон., юрид., прикладної математики й механіки тощо. Є вечірнє, заочне та підготовче відділення. В 1976/77 навч р. налічувалося понад 13,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6776. При ун-ті працюють н.-д. ін-т математики, обчислювальний центр, проблемні й галузеві н.-д. лабораторії, вид-во, ботанічний сад, заповідник Галича гора. У б-ці — 1,5 млн. одиниць зберігання. Ун-т видає «Труды» (з 1925). За роки існування вузу підготовлено понад 50 тис. спеціалістів. У 1971 ун-т нагороджено орденом Леніна.

М. О. Плаксенко.

ВОРО́НЕЗЬКІ «ЧА́СТІ КУРГА́НИ» — група курганів раннього *залізного віку* (6—3 ст до н. е.) на околиці Воронежа Розкопувалися 1910—56 (з перервами). Поховання у підкурганних ямах з дерев'яними конструкціями. В них знайдено знаряддя праці, зброю, глиняний і срібний посуд, мідні котли, золоті прикраси тощо. Серед знахідок — предмети скіфів, племен *ананьїнської культури,* з грец. колоній Пн. Причорномор'я та з Сибіру. Кургани належали, можливо, *будинам.*

Літ.: Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. М., 1965.

ВОРО́НЕЗЬКО - КАСТО́РНЕНСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — наступальна операція радянських військ Південного фронту в районі Воронежа і ст. Касторна, здійснена 12.X—15.XI проти військ генерала Денікіна. Денікінці, намагаючись прорватися до Москви, на той час захопили Курськ, Воронеж, Орел. 24.X кінний корпус С. М. *Будьонного* і війська 8-ї армії після запеклих боїв визволили Воронеж. Розвиваючи успіх, рад. війська 15.XI здобули станції Суковкіно і Касторна. Білокозачі частини було відкинуто за Дон В.-К. о. відіграла значну роль в успішному розвиткові наступу рад військ, зокрема у визволенні Донбасу, Ростова-на-Дону.

Літ.: Буденный С. М. Пройденный путь, кн. 1. М., 1959.

ВОРО́НЕЗЬКО - КАСТО́РНЕНСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ Воронезького (командуючий — генерал-полковник П. І. *Голиков*) і лівого крила Брянського (командуючий — генерал-лейтенант М. А. Рейтер) фронтів під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, здійснена 24.I —2.II. Рад. командування для проведення В.-К. о. залучило сили 13, 38, 60 та 40-ї армій, а також 15-у і частину сил 2-ї повітр. армії (527 літаків). Операція почалася 24.I наступом з Пд. військ Ворон. фронту (40, 60-а армії), 25.I — з Пн. військ Брян. фронту (13, 38-а армії) в загальному напрямі на Касторне, а частиною сил — на Нижню Ведугу. 25.I визволено Воронеж, 28.I ударні групи Ворон. і Брян. фронтів збіжними ударами по флангах з'єдналися в районі Касторного, перехопивши осн. шляхи відходу нім.-фашист. військам на Зх. Одночасно частини 13-ї і 40-ї армій вели наступ на Зх. з метою створення зовн. фронту оточення. В районі на Пд. Сх. від Касторного в оточенні опинилися осн. сили нім.-фашист. військ. У ході запеклих боїв 6 піхотним д-зіям оточеного угруповання вдалося 17.II в районі Обояні прорватися на Зх Внаслідок В.-К. о., проведеної в умовах лютої зими, рад. війська розгромили 11 ворожих піхотних д-зій, визволили більшу частину Ворон. і Курської обл., вийшли на рубіж річок Тому і Осколу, створивши умови для наступу на Курськ і Харків.

В. П Лукін.

ВОРОНИ́Й Георгій Феодосійович [16 (28).IV 1868, с. Журавка, тепер Варвинського р-ну Чернігівської обл.— 7 (20).XI 1908, Варшава] — російський математик, член-кор. Петерб. АН (з 1907). Закінчив Петерб. ун-т (1889). З 1894 — професор Варшавського ун-ту. У 1907—08 брав участь в організації та роботі Новочеркаського політех. ін-ту. Осн. роботи стосуються *чисел теорії.* В. дав важливе узагальнення алгоритму *ланцюгових дробів,* розробив нові методи дослідження асимптотичних властивостей арифметичних функцій. Йому належать глибокі дослідження *многогранників,* тісно пов'язані з працями відомого кристалографа Є. С. *Федорова.* Поряд з Г. *Мінковським* В. є творцем геом. теорії чисел.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. К., 1952—53.

Літ. Делоне Б. Н. Петербургская школа теории чисел. М.—Л., 1947; Сакович Г. Н. Памяти Г. Ф. Вороного. «Вестник АН СССР», 1954, № 2; Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ВОРОНИ́Й Микола Кіндратович [7 (19). XII 1871, Катеринославщина — 1942] — український рад. поет, театрознавець, перекладач. Вчився у Віденському та

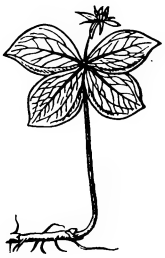

Вороняче око чотирилисте.

Ворона сіра.

В. М. Воронін.

А. Н. Вороніхін.

А. А. Воронов.

М. М. Воронов.

Львів. ун-тах. Був журналістом, режисером. Друкуватися почав 1893. В 1901 виступив із маніфестом укр. письменників-модерністів. Видав альманах «*З-над хмар і долин*» (1903). Збірки «Ліричні поезії» (1911) і «В сяйві мрій» (1913) позначені декадентськими мотивами, а деякі твори — і бурж.-націоналістичним спрямуванням («За Україну», 1921). В 1920—25 В. перебував у еміграції. Після повернення на батьківщину вів пед. і театрознавчу діяльність. Творчість В жанрово різноманітна, відзначається вишуканістю вірша. Переклав укр. мовою «Інтернаціонал», «Марсельєзу», «Варшав'янку», ряд творів О. Пушкіна і зх.-європ. класиків. У книзі «Театр і драма» (1913) виступив прихильником системи Станіславського. *Тв.:* Поезії. Х., 1929; Вибрані поезії. К., 1959. *С. А. Крижанівський.*

ВОРО́НІЖ — селище міського типу Шосткинського р-ну Сумської обл. УРСР. Лежить на р. Осоті (бас. Дніпра), за 2 км від залізничної ст. Воронежка. 10,1 тис. ж. (1977). Цукр. і хлібний комбінати, комбікормовий з-д, міжколг. об'єднання «Птахопром» та по відгодівлі худоби, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, лікарня, 3 будинки культури, 6 б-к. Виник на поч. 17 ст.

ВОРО́НІН Володимир Максимович [н. 10.XII 1942, с. Новомихайлівка Чернігівського р-ну Запоріз. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1965. Закінчив Молочанське (Запоріз. обл.) сільське виробн. технічне уч-ще. З 1958 працює в племптахорадгоспі «Запорізький» Токмацького р-ну трактористом. У 1974 тут же очолив збирально-трансп. загін. В.— делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1977. *Ю. В. Іващенко.*

ВОРО́НІН Микола Миколайович [7 (19).XII 1892, м. Ечміадзін, тепер Вірм. РСР — 14.III 1956] — український рад. хімік. У 1915—30 працював на керівних посадах на Слов'янському содовому з-ді, 1930—56 — в Київському політех. ін-ті (з 1940 — професор). Добув металевий магній *електролізом* розплавленого карналіту (разом з П. П. Федотьєвим, 1914). Розробив і вперше на Україні запровадив у виробн. новий спосіб одержання *бертолетової солі*.

ВОРОНІ́ХІН Андрій Никифорович [17 (28).X 1759, с. Нове Усолье, тепер Пермської обл.— 21.II (5.III) 1814, Петербург] — російський архітектор, представник *класицизму*. До 1785 — кріпак графа О. С. Строганова. Навчався з 1777 у Москві перспективного й мініатюрного живопису та архітектури у В. *Баженова* і М. *Казакова*; з 1779 — в Петербурзі. В 1786—90 жив у Швейцарії і Франції. З 1797 — академік петерб АМ. Працював у Петербурзі, де побудував *Казанський собор* (1801—11; іл. див. до цієї статті) та Гірничий ін-т (1806—11; іл. див. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225). Брав участь у будівництві палацово-паркових ансамблів у Петергофі (тепер Петродворець; поч. 19 ст.) і Павловську (1802—08); садиби Братцево (тепер у складі Москви; поч. 19 ст.).
Літ.: Гримм Г. Г. Архитектор Воронихин. Л.—М., 1963.

ВО́РОНОВ Авенір Аркадійович [н. 15 (28).XI 1910, Ораніенбаум, тепер Ломоносов Ленінградської обл.] — радянський вчений у галузі теорії автоматичного керування, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. В 1938 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. В 1964—70 В.— заст. директора Ін-ту проблем управління АН СРСР. З 1970 — директор Ін-ту автоматики і процесів управління Далекосхідного наук. центру АН СРСР. Запропонував нові методи дослідження динамічних процесів у лінійних і нелінійних системах; розробив методи синтезу цифрових обчислювальних пристроїв для програмного управління тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ВО́РОНОВ Микола Миколайович [23.IV (5 V) 1899, Петербург — 28.II 1968, Москва] — рад. військовий діяч, Головний маршал артилерії (1944), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. В 1937—40 — нач. артилерії Рад. Армії. В 1940 — заст. нач. Гол. арт. управління. З 1941 — заст. наркома оборони СРСР, 1943—50 — команд. артилерією Збройних Сил СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у керівництві операціями на Зх., Ленінгр., Пд.-Зх., Ворон., Брян., Сталінградському, 3-му Укр. та ін фронтах. У 1950—53— президент Академії арт. наук, з 1953 — нач. Військ. арт. командної академії. З 1958 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ВОРОНОВИ́ЦЯ — селище міського типу Вінницького р-ну Вінницької обл. УРСР. Залізнична станція. 8,1 тис. ж. (1977). Відома з 1545. У В.— Степанівський цукр., плодоконсервний, хлібний, цегельний, асфальтобетонний з-ди, швейна ф-ка, харч. комбінат, виробниче відділення райсільгосптехніки. 4 заг.-освітні школи, тех училище, лікарня. Будинок культури, 4 б-ки, музей історії авіації в будинку, де 1869—76 жив О. Ф. *Можайський*. З В тривалий час була пов'язана творча діяльність М. П. *Старицького*. Пам'ятка архітектури 19 ст. — колишній помі щицький палац

ВОРОНОВИ́ЦЬКІ СТОЯ́НКИ — група палеолітичних стоянок на правому березі Дністра, біля с. Вороновиці Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Найвідомішою з них є багатошарова стоянка Вороновиця I, досліджена 1951—53. У нижньому культурному шарі, що датується солютрейським часом (див. *Солютрейська культура*), виявлено залишки вогнищ, вугілля, скупчення фарби, численні крем'яні вироби, кістки мамонта, коня, пн. оленя та носорога. У верхньому культурному шарі, що датується мадленським часом (див. *Мадленська культура*), виявлено залишки пізньопалеолітичного житла.

ВОРОНО́ВИЧ Олександра Петрівна [н. 7 (19). VII 1898, с. Куніно, тепер Ярославської обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1954). Дружина О. Г. *Крамова*. До 1933 працювала в моск театрах: Суходольського, Незлобіна, кол. Корша та ін., 1933—62 в Харків рос драм. театрі ім. О. Пушкіна Ролі: Анна («Анна Кареніна» за Л. Толстим), М. О. Ульянова («Сім'я» Попова),

О. П. Воронович у ролях Анни Кареніної («Анна Кареніна» за Л. М. Толстим) і Предслави («Сон князя Святослава» І. Франка)

Предслава («Сон князя Святослава» Франка), Ламбріні Кіріакулі («Острів Афродіти» Парніса). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.
Літ.: Попова Л. Александра Петровна Воронович—народная артистка СССР. К., 1960.

ВО́РОНОВІ (Corvidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. В.— найбільші птахи ряду (маса 50—1500 г), міцної будови, з великим дзьобом і сильними ногами. Забарвлення чорне з металевим полиском, чорне з білим або сірим, іноді яскраве. Здатні пристосовуватися до різноманітних умов середовища, включаючи антропогенні ландшафти. Поширені майже на всій земній кулі. Родина включає 20—32 роди, що об'єднують 100—105 видів, з них в СРСР — 14, у т. ч. в УРСР — 7 видів. Осілі, мандрівні, зрідка перелітні птахи. Гніздяться парами (*крук, ворона, сорока, сойка* та ін.) або колоніями (*грак* та ін.). У кладці 2—9 яєць. Всеїдні, знищують шкідливих комах і гризунів, деякі В. (напр., ворона сіра, сорока) можуть шкодити сільс. і мисливському господарству. *Л. О. Бабенко.*

ВОРОНУВА́ННЯ — створення окисної плівки (від чорного до темно-синього кольору різних відтінків) на поверхні виробів з вуглецевої або низьколегованої сталі і чавуну; різновид *оксидування*. Структура, захисні властивості і зовн. вигляд зумовлені товщиною окисних плівок. Оптимальними властивостями відзначаються плів-

ки завтовшки від 0,004 до 2,5 мкм. Розрізняють В лужне, кислотне і термічне Лужне В. провадять зануренням виробів у гарячий розчин (т-ра 140—150° С) лугу (їдкого натру) і окислювачів (нітрату або нітриту натрію). Після такого В. вироби покривають тонким шаром масляного лаку. Кислотне В. здійснюють у розчині нітрату барію і фосфорної к-ти при т-рі 98—100° С протягом 20—30 хв. Термічне В. полягає в нагріванні виробів з обмеженим доступом повітря при т-рі 250—350° С протягом кількох хвилин і в середовищі перегрітої водяної пари при т-рі 200—500° С. В. застосовують для декоративного оздоблення і захисту від корозії (див. *Корозія металів*) виробів з малими розмірними допусками (напр., деталей приладів)

В. І. Лайнер.

ВОРОНЦО́В Данило Семенович [11 (23).XII 1886, с-ще Пропойськ, тепер м. Славгород Могильовської обл.— 12.VII 1965, Київ] — український рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1957). Закінчив Петерб. ун-т (1912), працював у лабораторії М. Є. *Введенського*. В 1916—22 — співробітник Новоросійського ун-ту в Одесі, потім — професор Смоленського ун-ту (з 1922), Казанського (з 1930) і Київ. (1935—41) мед. ін-тів та Київ. ун-ту (з 1944); одночасно (з 1956) — зав. створеною під його керівництвом лабораторією електрофізіології Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці В. присвячені питанням фізіології нервової системи і електрофізіології. В. детально дослідив електричні прояви процесу збудження в нерві та м'язі, виміряв тривалість струму дії і відкрив (1924) слідову електронегативність, що виникає в нерві після поширення імпульсу.

Тв.: Общая электрофизиология. М., 1961; Физический электротон нервов и мышц. К., 1966 [у співавт.].

ВОРОНЦО́В Михайло Семенович [19 (30).V 1782 — 6 (18).XI 1856, Одеса] — російський державний діяч, генерал-фельдмаршал (1856), князь. Брав участь у війнах проти Франції (1806—14), Туреччини (1827—28). З 1823 — новорос. генерал-губернатор і намісник Бессарабської обл., 1828—44 — новорос. і бессарабський генерал-губернатор, 1844—54 — намісник на Кавказі і головноком. окремим Кавк. корпусом. У канцелярії В. служив О. С. Пушкін, який 1823—24 перебував на засланні в Одесі.

ВОРОНЯКИ́ — останцевий масив на Пн. *Подільської височини* в межах Львівської і Тернопільської областей УРСР. Простягаються із Зх. на Сх. від *Гологір* до Кременецьких гір. На Пн. обриваються високим уступом до *Малого Полісся*. Висота 350—400 м. Переважають с.-г. угіддя. Ліси (дуб, бук, липа, граб та ін.) збереглися лише в ярах, на крутих схилах балок та окремих височинах. В заплавах річок — луки, болота.

ВОРО́НЯЧЕ О́КО, одноягідник (Paris) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і прямим стеблом, що несе кільце еліптичних або ланцетовидних листків. Квітки одиночні, верхівкові, жовто-зелені. Плід — сизувато-чорна ягода. 6 видів, поширений в Європі і помірній частині Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: В. о. звичайне (P. quadrifolia) — отруйна рослина. Росте в лісовій і лісостеповій зонах; в Карпатах зустрічається до верхньої межі лісу. Іл с. 391.

ВОРОНЬКО́ Платон Микитович [н. 18.XI (1.XII) 1913, с. Черненчина, тепер Охтирського р-ну Сумської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1943. Навчався в Літературному ін-ті ім. О. М. Горького (1938—41). Під час Великої Вітчизнян. війни був командиром підрозділу в партизанському з'єднанні С. А. Ковпака. Перша зб. віршів «Карпатський рейд» (1944). Героїку партизанської боротьби проти фашист. загарбників відображено також у книгах віршів та поем В.— «Весняний грім» (1947), «В ім'я твоєї волі» (1949), «Від Москви до Карпат» (1951) та ін. Боротьбі за мир, дружбі між народами присвячені зб. віршів та поеми «Славен мир» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Моя Москва» (1954), «Обов'язок», «Моя Гуцульщина» (обидві— 1955), «Драгі другарі» (1959, премія ім. М. Островського, 1960), «Нелинь» (1963), «Повінь» (1970, Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972), «Здвиг-земля» (1976) В.— автор текстів популярних пісень, а також багатьох книжок віршів для дітей: «Казка про Чугайстра» (1957), «Читаночка» (1968) та ін. Літ. премія ім. Лесі Українки (1976). Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1973; Рос. перекл.— Стихи и поэмы. М., 1960.

ВОРО́ХТА — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Пруті. Залізнична станція. 5,0 тис. ж. (1977). Лісокомбінат. Середня та спортивна школи, 5 лік. закладів. Клуб, 2 б-ки. Середньогірний кліматичний курорт. Великий масив хвойного лісу, букові гаї, альпійські луки. Санаторії для хворих на активну форму туберкульозу легень, туберкульоз кісток. Відома як всесоюзна спорт. і турист. база. Архіт. пам'ятка—дерев'яна церква 18 ст. (іл. див. до ст. *Дерев'яна архітектура*, т. 3). За усними переказами, В. засн. у 17 ст.

ВОРО́ХТА-ПУТИ́ЛЬСЬКЕ НИЗЬКОГІ́Р'Я — міжгірна область у *Карпатах Українських*, у межах Чернівецької та Івано-Франківської областей УРСР. Простягається вузькою смугою від верхів'їв Бистриці-Надвірнянської до р. Сучави, між Горганами, Покутсько-Буковинськими горами на Пн. та Братківським хр., Чорногорою і Гринявським хр. на Пд. Вис. від 700 до 900 м. Ялиново-смерекові ліси, бучини, вище — луки. В долинах річок — с.-г. угіддя. Густо населене. Один з рекреаційних районів Карпат Українських.

ВОРО́ХТЯНСЬКА УЛОГО́ВИНА — улоговина в сх. частині Ворохта-Путильського низькогір'я *Карпат Українських*, у межах Івано-Франківської обл. УРСР. Простягається вздовж верх. течії р. Пруту. Абс. висоти 600—700 м. Переважають луки, с.-г. угіддя, подекуди — ліси. Курортний район. Спортивні бази. Туризм.

ВОРОШИ́ЛОВ Климент Єфремович [23.I (4.II) 1881, с. Верхнє (тепер у межах м. Лисичанська Ворошиловградської обл.) — 2.XII 1969, Москва] — діяч Комуністичної партії і Рад. держави, Маршал Радянського Союзу (1935), двічі Герой Рад. Союзу (1956, 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Трудову і революц. діяльність почав (з 1896) на шахтах і з-дах Донбасу. В 1904 — член Луган. більшовицького к-ту. Активний учасник революції 1905—07. Восени 1905 — голова Луган. Ради робітн. депутатів. Делегат IV (1906) та V (1907) з'їздів РСДРП. Був на засланні. Проводив підпільну роботу в Баку, Петербурзі, Царицині. Після Лютн. революції 1917 — член Петроградської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1917 очолював Луган. к-т РСДРП(б), був головою Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат VII (Квітневої) Всерос. конференції і VI з'їзду РСДРП(б). В березні 1918 — організатор 1-го Луганського соціалістичного загону, що вів бої з нім. військами на підступах до Харкова. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції командував 5-ю Укр. армією, Царицинським фронтом, 10-ю армією, був членом Військ. ради Пд. фронту, наркомом внутр. справ УРСР (1919), команд. військами Харків. військ. округу, 14-ї армії та військами внутр. фронту України, членом Ради оборони України, Військ. ради Київ. укріп. району, Реввійськради 1-ї Кінної армії. Брав участь у визволенні України від військ бурж.-поміщицької Польщі і врангелівців. У 1921—25 — команд. військами Пн.-Кавказ. і Моск. округів, член РВР СРСР. З кін. 1925 — нарком у військ. і мор. справах (з 1934 — нарком оборони) і голова РВР СРСР. З 1940 — заст. голови РНК СРСР і голова К-ту оборони при РНК. В роки Великої Вітчизн. війни — член Держ. К-ту Оборони СРСР, головнокомандуючий військами Пн.-Зх. напряму, уповноважений Ставки на ряді фронтів, один з керівників партизан. руху. В 1945—47 — голова Союзної контрольної комісії в Угорщині. В 1946—53 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1953—60 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Делегат X—XXIII з'їздів партії. У 1926—60 — член Політбюро (з 1952 — Президії) ЦК КПРС, у 1921—61 і з 1966 — член ЦК КПРС. На III з'їзді і V конференції КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З травня 1960 — член Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Нагороджений

К. Є. Ворошилов.

О. П. Воронович.

Д. С. Воронцов.

П. М. Воронько.

Пам'ятник радянським воїнам—визволителям **Ворошиловграда** від німецько-фашистських загарбників, встановлений на Гострій Могилі. Скульптор В. Мухін.

Будинок техніки **у Ворошиловграді.**

8 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Рассказы о жизни, кн. 1. М., 1971.

Літ.: Кардашев В. И. Ворошилов. М., 1976. *М. Г. Гончаренко.*

ВОРОШИЛОВГРА́Д (до 1935 і 1958—70 — Луганськ) — місто, обласний центр УРСР. Лежить у пн.-сх. частині Донбасу, біля впадіння р. Вільхівки в Лугань (праву прит. Сіверського Дінця). Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Аеропорт. Поділяється на 4 міські райони 445 тис. ж. (1977). В 1795 засн. населений пункт, який 1797 дістав назву «селище Луганський Завод». В 1882 його разом з прилеглим до нього поселенням Кам'яний Брід перетворено на місто Луганськ. У 1900 на паровозобудівному з-ді виник перший в Луганську с.-д. гурток. У листопаді 1902 на базі с.-д. гуртків міста був організований Луганський комітет РСДРП [див. *Луганська організація РСДРП(б)*]. Під час революції 1905—07 в Луганську відбулися виступи проти самодержавства, зокрема в жовтні 1905 — антиурядова політ. демонстрація. Тоді ж створено Раду робітн. депутатів, яку очолив К. Є. *Ворошилов.* У квітні 1912 в місті відбувся політ. страйк, у липні 1916 — *Луганський страйк 1916.* З червня 1917 більшовики Луганська почали видавати газ. «*Донецкий пролетарий*». Рад. владу в місті встановлено 26.X(8.XI) 1917. В грудні 1917 загони Червоної гвардії Луганська розгромили війська бурж.-націоналістич. *Центральної ради* і каледінців (див. *Каледінщина*). В квітні — листопаді 1918 місто окупували австро-нім. війська. В 1919 рад. війська разом з трудящими міста чинили героїчний опір денікінцям (див. *Луганська оборона 1919*). З 1938 В.— обласний центр. Ворошиловград нагороджено орденом Червоного Прапора (1924) і орденом Жовтневої Революції (1970).

В.— один з найбільших центрів важкої пром-сті України та СРСР. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, яке представлене *Ворошиловградським виробничим об'єднанням тепловозобудування* імені Жовтневої революції, *Ворошиловградським заводом вугільного машинобудування* імені О Я. Пархоменка, з-дами колінчастих валів, автоклапанів, автоскладальним, ім. Артема (по виготовленню сан.-тех. обладнання та емальованого посуду) та ін. Розвинута також металург пром-сть (трубопрокатний з-д). За останні роки В. став значним центром легкої (тонкосуконний комбінат, ф-ка трикот. білизни, виробничі об'єднання взуттєвих та швейних підприємств) і харч. (м'ясокомбінат, молочний з-д, кондитерська ф-ка) пром-сті. Є підприємства деревообробної, буд. матеріалів та ін галузей. В.— важливий культурний центр республіки. В 52 загальноосв. школах (разом з містами Олександрівськ і Щастя) — 52,5 тис. учнів, у 12 серед. спец. навч. закладах — 14,4 тис. учнів, у 16 профес.-тех. уч-щах — 9,5 тис. учнів. У В.— 4 вузи: *Ворошиловградський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка, *Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський машинобудівний інститут* і філіал Донец ін-ту рад. торгівлі; в них навчається понад 28 тис. студентів (1977). Працюють такі

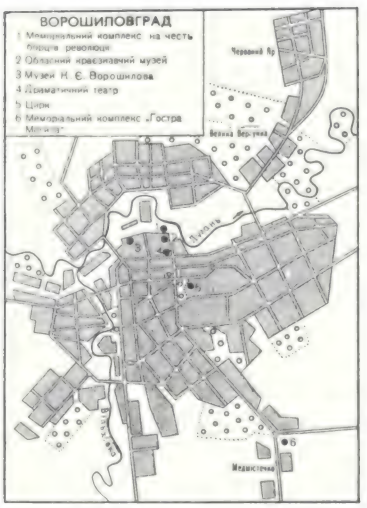

н.-д. і проектні ін-ти: «УкрНДІвуглезбагачення», Укр. н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підземного видобування вугілля гідравлічним способом, *Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості* АН УРСР та ін. У В. 26 масових б-к (фонд — понад 1660 тис. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 16 кінотеатрів, три театри — *Ворошиловградський російський драматичний театр, Ворошиловградський український музично-драматичний театр* та театр ляльок, цирк, два музеї — обл. краєзнавчий та *Ворошиловградський художній музей* імені Артема. Позашкільні заклади: Палац піонерів, 4 будинки піонерів, дит. худож. школа, 13 дит. спортивних шкіл тощо. Виходить три обл. газети — «*Ворошиловградская правда*», «*Прапор перемоги*», «Молодогвардієць».

Обл. радіомовлення і телебачення. До 1917 місто було невпорядковане й хаотично забудоване переважно одноповерховими будинками. За роки Рад. влади у В. споруджено багато пром. підприємств, на площах і гол. магістралях виросли багатоповерхові житл. й громад. будинки. Нові вулиці, сквери й бульвари інтенсивно впорядковуються й озеленюються. Серед споруд В.— готель «Жовтень» (1953, арх. Й. Каракіс), Будинок техніки (1954, арх. В. Фадеїчев, Б. Дзбановський, М. Сиркін), кінотеатр «Україна» (1961, арх. Е. Розанов, А. Степанов, В. Шестопалов), музично-драматичний театр (1970), будинок облпрофради (1971— обидва арх. Г. Головченко) Пам'ятники В. І. Леніну (1932, скульптор Б. Д. Корольов; 1967, скульптори М. Г. і О. М. Манізери, арх. І. Є. Рожин); рад воїнам-визволителям на Гострій Могилі (1945, скульптор В. Мухін), О. Я. Пархоменкові (1957, скульптор М. Можаєв, арх. В. Шарапенко). У В. народилися активний учасник громадянської війни на Україні Д. П. *Рудь*, двічі Герой Радянського Союзу О. Г. *Молодчий*, вчені петрограф і мінералог акад. АН СРСР В. С. *Соболєв*, інженер-будівельник акад. АН УРСР В. С. *Григор'єв* та ботанік і гідробіолог чл.-кор. АН УРСР Я В. *Ролл*, рос. лексикограф і письменник В. І. *Даль*, художник С. О. *Григор'єв*.

Літ.: Ворошиловград. Донецк, 1974; Ворошиловград. Справочник. Донецк, 1977. *Г. О. Корнилова* (культура).

Ворошиловград. Вулиця Коцюбинського.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА ДРЕС — теплова електростанція, розташована біля м. Щастя Ворошиловград. обл. Будівництво почато 1952. Першу чергу заг. потужністю 700 тис. кВт введено в дію 1958. Проектних показників потужності досягнуто 1969. Заг. потужність електростанції — 2,3 млн. кВт, виробн. електроенергії 1976 становило 13,2 млрд кВт·год (1960 — 5,6 млрд. кВт · год)

Ю. М. Бишевський.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (1958—70 — Луганська) — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України.* Бере початок від с.-д. гуртків, що виникли на Луганщині в кін. 19 — на поч. 20 ст. На ряді з-дів Луганська вони з'явилися 1900. Незабаром у місті оформилась с.-д. орг-ція [див. *Луганська організація РСДРП(б)*], на поч. 1903 створено *Алмазно-Юр'ївську організацію РСДРП*. У діяльності с.-д. гуртків і орг-цій РСДРП активну участь брали більшовики В. А. *Шелгунов*, К. М. Норинський, К. Є. *Ворошилов*, О. Я. *Пархоменко*. І. І. Алексєєв, П. І. Пузанов, І. Д. Литвинов, Ф. Р. Якубовський та ін. Під час 1-ї рос. революції Луганська більшовицька орг-ція очолила боротьбу робітників проти самодержавства.

Велику роль в орг. та ідейному згуртуванні трудящих відіграла легальна більшовицька газ. «*Донецкий колокол*» (1906—07). В перших рядах пролетаріату України виступили робітники Луганщини в період Лютн. революції 1917. Про зростання авторитету

більшовиків Луганська свідчило збільшення рядів міської орг-ції протягом березня — квітня 1917 з 100 до 1500 чол. Луганський партійний комітет очолили К. Є. Ворошилов, М. К. Афонін, А. З. Каменський, Ю. Х. Лутовинов, З. Ф. Ляпін, І. І. Николаєнко, І. І. Шмирьов. Одностайно схваливши *Квітневі тези В. І. Леніна*, рішення *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, більшовики Луганщини очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. В червні 1917 Луганський к-т почав видавати газ. *«Донецкий пролетарий»*.

Протягом жовтня — грудня 1917 Рад. владу було встановлено в переважній більшості районів Луганщини. В грудні 1917 — січні 1918 трудящі Луганщини, очолені більшовиками, разом з рос. червоногвардійцями вели боротьбу проти *каледінщини* та військ *Центральної ради*. В квітні 1918 Луганщину окупували австро-нім. війська. В умовах жорстокого терору більшовики, працюючи в глибокому підпіллі, керували боротьбою трудящих мас проти іноземних окупантів і внутр. контрреволюції. В жовтні 1918 Луганська підпільна орг-ція мала підпільну друкарню, створила міський ревком, проводила агітаційну роботу у військах окупантів. Під керівництвом парт. орг-цій трудящі Луганщини боролись проти білогвардійських військ ген. Краснова (див., зокрема *Біловодське повстання 1918—19*), виявили масовий героїзм під час *Луганської оборони 1919* від денікінців. Парт. орг-ції Луганська, Алчевська, Кадіївки та ін. пром. міст організовували робітн. полки і загони, які героїчно билися проти сил контрреволюції. Після закінчення громадян. війни зусилля більшовицьких орг-цій Луганщини були спрямовані на відбудову нар. г-ва.

Здійснюючи курс партії на індустріалізацію, трудящі Луганщини під керівництвом окружної партійної організації успішно провели реконструкцію старих і будівництво нових шахт, з-дів і фабрик. Зростала й міцніла парт. орг-ція. За кількістю комуністів, що вступили в дні *ленінського призову в партію*, парт. орг-ція Донбасу посіла третє місце в країні (після Ленінградської і Московської). В 1923 у зв'язку з адм.-тер реформою на тер. Донбасу було створено 5 окружних парт. орг-цій, зокрема на території сучас. Ворошиловгр. обл.— Луганську і Старобільську. В 1930 окружкоми ліквідовано. В 1932 утворено Донецьку обл., до складу якої ввійшла й тер. сучас. Ворошиловгр. області. В 1938, після поділу Донецької обл. на Сталінську (з 1961 — Донецька) і Ворошиловградську, оформилась В. о. п. о. На цей час вона налічувала в своїх рядах понад 28 тис. комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок Ворошиловгр. обл. стала високорозвинутим індустріально-колгоспним краєм. Тут 1935 покладено початок *стахановському руху*.

З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 49 тис. членів обл. парт. орг-ції пішли на фронт майже 25 тис. чол. У період тимчасової окупації області тут діяли підпільний обком партії, очолений С. О. Стеценком та І. М. Яковенком, підпільний обком комсомолу на чолі з Н. Т. Фесенком, три міськкоми, три райкоми партії та понад 20 підпільних парт.-комсомольських орг-цій і груп, зокрема підпільна комсомольська орг-ція *«Молода гвардія»*, що діяла в м. Краснодоні під керівництвом підпільної парт. орг-ції, очолюваної П. П. *Лютиковим* і М. П. *Бараковим*. На тер. області діяли 16 партизан. загонів і груп. У вересні 1943 рад. війська визволили область від нім.-фашист. загарбників. Обл. парт. орг-ція мобілізувала трудящих на боротьбу за відбудову і дальший розвиток пром-сті, с. г., культури і підвищення матеріального добробуту трудящих. У 1950 було досягнуто і перевищено довоєнний рівень виробництва пром. і с.-г. продукції. В наступні роки, втілюючи в життя рішення з'їздів КПРС, трудящі області під керівництвом обл. парт. орг-ції добилися значних успіхів у розвитку економіки і культури, піднесенні життєвого рівня трудящих. Ворошиловгр. область стала одним з найбільших індустріальних районів республіки. Докорінні перетворення відбулися в с. г. області. Успішному виконанню народногосп планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Обл. парт орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 202 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

За післявоєнні роки зросли ряди обл. парт. орг-ції, посилився її вплив на маси. На 1.I 1978 у 14 міських і 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 183 959 членів і кандидатів у члени партії. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали А. І. Гайовий, В. К. *Клименко*, П. М. Любавін та ін. За час існування В. о. п. о. відбулося 19 обл. парт конференцій. Надійним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, яка на 1.I 1978 налічувала в своїх рядах 403 тис. комсомольців. На відзнаку заслуг комсомольців Донбасу Донецьку комсомольську орг-цію 1935 нагороджено орденом Леніна, Краснодонську комсомольську орг-цію 1968 — орденом Червоного Прапора. Понад 8 тис. комсомольців області виїхали на освоєння цілинних і перелогових земель. Комсомольці Ворошиловградщини беруть участь у спорудженні найважливіших будов країни.

Органами В. о. п. о. є газ. *«Прапор перемоги»* і *«Ворошиловградская правда»*. Про розвиток економіки і культури області див. також *Ворошиловградська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976.

Б. Т. Гончаренко.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ (з 1958 до 1970 — Луганська область) — у складі Української РСР. Утворена 3. VI 1938. Розташована на Пд. Сх. республіки, в бас. серед. течії *Сіверського Дінця*. Поділяється на 18 районів, 167 сільрад, має 35 міст, 106 с-щ міськ. типу.

В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Карту див. між с. 384—385.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,7 тис км²

Населення — 2820,9 тис. чол. (1977)

Центр — м. Ворошиловград

Природа. Поверхня більшої частини тер. В. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. (вис. до 230 м) на Пд. до Сіверського Дінця (вис. 50—35 м). На Пд.— *Донецький кряж* (вис. до 367 м, г. Могила-Мечетна). В області — значні поклади кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*). Є також природний газ, вапняк, крейда, мергель, пісковики, вогнетривкі і пластичні глини, глинисті сланці, кам. сіль, мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний: зима прохолодна, літо жарке. Пересічна температура січня —6,8°, липня +22° (Ворошиловград). Річна кількість опадів від 410—420 мм (на крайньому Пн. Сх.) до 550 мм (на Донецькому кряжі), максимум — улітку. Тривалість безморозного періоду 108—202 дні, вегетаційного — 203—210 днів. Часто бувають суховії, інколи —пилові бурі. Річки В. о. належать до бас. Сіверського Дінця (ліві притоки: Красна, Борова, Айдар, Євсуг, Деркул; праві: Лугань, Луганчик, Вел. Кам'янка) і *Міусу* (найбільша прит. Нагольна). Всі вони рівнинні, використовуються для пром. й комунального водопоста-

Провальський заповідний степ. Ворошиловград. Вулиця Радянська.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1977, %)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1976
Трактори (фіз. одиниць)	9,5	13,6
Зернозбиральні комбайни	1,5	2,7
Електродвигуни	16,2	83,9

чання та зрошування. В області — бл. 60 озер, найбільше з них — Вовче, багато ставків. Грунти більшої частини тер. В. о.— родючі чорноземи. Трапляються також дерново-лучні, опідзолені, алювіальні, глинисті лучно-болотні грунти. Грунтово-кліматичні умови В. о. сприятливі для вирощування пшениці, кукурудзи, соняшнику та ін. зернових і тех. культур.

В. о. розташована в степовій зоні. Степові простори в межах області майже повністю розорані. Природна рослинність (ковила, типчак, кипець, тонконіг, пирій) залишилась по крутих схилах балок, у річкових долинах, на вигонах і заповідних ділянках. Під лісами (ясен, клен, берест, липа) й чагарниками — понад 10% території області. На вододілі річок Деркулу і Комишної — лісовий масив з дуба, закладений у кін. 19 ст. рос. вченим В. В. Докучаєвим. На тер. В. о. зустрічаються вовк, лисиця, єнотовидний собака, тхір, ласка, перев'язка, хохуля, кріт, заєць, бабак, ховрахи, хом'як, тушканчик; з птахів — шуліка, кібець, яструб, дикі качки, кулик та ін. В межах В. о.— *Луганський заповідник*, до складу якого входять філіали: Станично-Луганський, Стрільцівський степ, Провальський степ. Є також 6 заказників, у т. ч. Юницький

Населення. Осн. населення — українці (54,8%); живуть також росіяни, білоруси, татари, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 105,7 чол. на 1 км² (1977). Найгустіше заселені пд. пром. райони області. Міське нас. становить 84,9% (1977). Найбільші міста: *Ворошиловград, Стаханов, Комунарськ, Лисичанськ, Сєвєродонецьк, Красний Луч.*

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич революції територія сучас. В. о. частково входила до складу Катеринославської, Харків., Воронезької губ. та Області Війська Донського. Пн. частина цієї території була агр. районом, а на Пд. (в Донбасі) з 2-ї пол. 19 ст. почала інтенсивно розвиватись гірничозаводська пром-сть, підприємства якої в основному належали іноз. капіталу. За роки соціалістичного будівництва дальшого розвитку набули вугільна, металург., хім., маш.-буд. галузі пром-сті (мають загальносоюзне значення), значно розвинулись легка і харч. пром-сть та виробн. буд. матеріалів, а також сільське господарство

Промисловість. В. о.— важливий район важкої пром-сті СРСР. У структурі пром-сті провідними є вугільна (25,5%), чорна металургія (12,4%), маш.-буд. та металообробна (20,3%), хім. й нафто-хім. (13,7%), харчова та легка (20,1%) галузі (1976). Розвинута також пром-сть буд. матеріалів та ін. галузі Основу електроенергетики становлять ДРЕС: *Ворошиловградська ДРЕС* та збудовані за планом ГОЕЛРО *Штерівська ДРЕС* імені Ф. Е. Дзержинського й Лисичанська, а також великі Ворошиловгр. та Комунарська ТЕЦ.

Видобування кам'яного вугілля в області здійснюють 6 виробничих об'єднань, до складу яких входять 92 шахтоуправління. Найбільші підприємства: шахта «Красний партизан» (об'єднання «Свердловантрацит»), шахтоуправління ім. П. П. Лютикова (об'єднання «Краснодонвугілля»), шахта ім. Ілліча (об'єднання «Стахановвугілля»), шахта «Гірська» (об'єднання «Первомайськвугілля»). Металург. пром-сть розвивається на базі місц. коксівного вугілля і криворізької руди. Вона представлена з-дами: *Комунарським металургійним заводом*, Алмазнянським феросплавів, Ворошиловгр. грубопрокатним, Лутугинським прокатних валків. Наявність енерг. бази, чорної металургії та висококваліфікованих кадрів сприяли розвиткові маш.-буд. та металообр. пром-сті, гол. чин. металомістких її галузей (трансп. й вугільного машинобудування, виробн. устаткування для металург., хім. та ін. галузей пром-сті). Серед маш.-буд. підприємств: *Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування* імені Жовтневої революції, *Ворошиловградський завод вугільного машинобудування* імені О. Я. Пархоменка, Краснолуцький та Стахановський маш.-буд., Первомайський електромех., Ворошиловгр. лужних акумуляторів та ін. Значного розвитку досягла хім. й нафтохім. пром-сть, представлена *Сєвєродонецьким виробничим об'єднанням «Азот»* (виробн. аміаку, капролактаму, мінеральних добрив), *Рубіжанським виробничим об'єднанням «Краситель»* (виробн. анілінових барвників), *Лисичанським содовим заводом* імені В. І. Леніна, *Лисичанським заводом гумотехнічних виробів, Лисичанським нафтопереробним заводом*, Стахановським з-дом тех. вуглецю та ін. Коксохім. пром-сть представлена Комунарським, Стахановським і Вільхівським коксохім. з-дами. В області розвинута легка (*Ворошиловградський тонкосуконний комбінат, Ворошиловградське виробниче взуттєве об'єднання* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ворошиловгр. ф-ка трикотажної білизни та ін.) та харч. пром-сть. Значне пром., с.-г., житлове й культ.-побутове будівництво, а також наявність значної мінерально-сировинної бази сприяли швидкому розвиткові пром-сті буд. матеріалів, зокрема скляної (58% респ. виробн. віконного скла; представлена 2 склозаводами у Лисичанську).

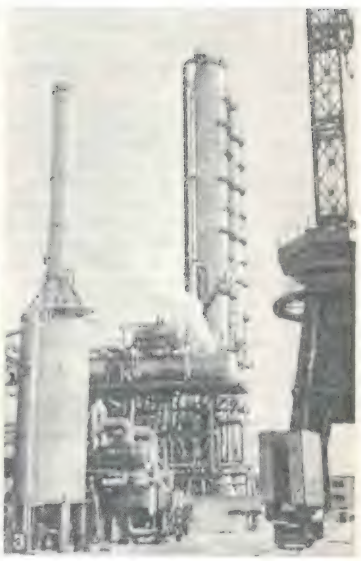

1. Шахта «Ворошиловградська № 1». 2. В прядильному цеху Ворошиловградського тонкосуконного комбінату. 3. Комплекс по виробництву аміаку Сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот».

Сільське господарство. Осн. напрям спеціалізації с. г. області — виробн. зернових і олійних культур у поєднанні з тваринництвом молочно-м'ясного напряму. Навколо пром. центрів розвинуте овочево-молочне г-во приміського типу На кін. 1976 в області було 174 колгоспи і 140 радгоспів, 28 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень.

В області — високий рівень с.-г. освоєння земель: із 2290,6 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1891,0 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1460,6 тис га (1976)

Основні зернові культури — озима пшениця, кукурудза Вирощують також ярий ячмінь, зернобобові. Розвивається садівництво й виноградарство. Пл. плодово-ягідних насаджень 1976 становила 51,4 тис. га, у т. ч. 42,6 тис га у плодоносному віці. Зрошується 76,5 тис га земель Зрошувальні системи: Краснодонська, Верхньотеплівська, Лисичанська, Новокиївська. Провідна галузь тваринництва — молочно-м'ясне скотарство та свинарство. Розвивається птахівництво. Розвиткові тваринництва В. о. сприяє кормова база, яка включає вирощування кормових культур, продукцію комбікормової пром-сті (у 1977—9

з-дів), а також відходи харч. пром-сті (пивна дробина, м'ясокісткове борошно). На Пн. області розвинуте тваринництво м'ясомол. напряму, в центр. частині — молочно-м'ясного, на Пд.— молочне скотарство, птахівництво. Найбільш поширені породи великої рогатої худоби — симентальська (на Пн. області) та червона степова (на Пд.); свиней — велика біла, овець — асканійська. В 1977 діяло 10 комплексів по виробн.

Механізований тік колгоспу імені В. І. Леніна в селищі міського типу Нижній Дуванці. Тепличне господарство Слов'яносербської овочевої фабрики

молока, 13 — по виробн. яловичини, 12 — по виробн. свинини, 2 — по вирощуванню нетелей, 5 — по виробн. яєць та м'яса птиці.

Транспорт. Територія В. о. вкрита густою сіткою з-ць. Довжина з-ць заг. користування 1976 становила 1182 км. Найважливіші магістралі: Ворошиловград — Москва, Ворошиловград — Київ, Харків — Волгоград, Куп'янськ— Дебальцеве, Дебальцеве — Ровеньки — Лиха, Дебальцеве — Ворошиловград — Міллерово. Найбільші залізничні вузли: Попасна, Родакове, Ворошиловград, Кондрашівська, Сімейкине. Довж. автомоб. шляхів 1976 становила 5,4 тис. км, у т. ч. 4,3 тис. км з твердим покриттям. Найважливіші з них: Ворошиловград — Харків, Ворошиловград — Донецьк, Ворошиловград — Дебальцеве, Ворошиловград — Ростов-на-Дону Територією області проходять магістральний газопровід Ставрополь — Москва і споруджуваний (1978) газопровід «Союз». У Ворошиловграді та Сєвєродонецьку — аеропорти.

Будівництво. В області проводиться інтенсивне пром. та житлове будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—76 становили (у порівнянних цінах) 18 335 млн. крб., у т. ч. 1139 млн. крб. 1976. В області діють 209 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних та 34 міжколг. орг-ції. За післявоєнні роки (1946—76) держ., кооп. підприємства й орг-ції, колгоспи й населення ввели в дію житл. будинків пл. 31 134 тис. м², у т. ч. 904 тис. м² 1976.

Торгівля й побутове обслуговування. На поч. 1976 в області діяло 11 215 підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи й громадське харчування, 1976 зріс проти 1965 у 1,7 раза. У В. о. 1976 налічувалось 3142 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 532 в сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1976 зріс проти 1965 майже в 4,2 рази.

Охорона здоров'я. В 1976 у В. о. було 37,6 тис. лікарняних ліжок (133,3 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали бл. 7,9 тис. лікарів (27,9 лікаря на 10 тис. ж.) та 28,2 тис. фахівців із серед. мед. освітою. Діють 285 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій.

Культура. В 1976/77 навч. р. в області було 1075 загальноосв. шкіл (432,7 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (43,3 тис. учнів), 119 профес.-тех. уч-щ (65,5 тис. учнів), 5 вузів: *Ворошиловградський машинобудівний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка, *Комунарський гірничо-металургійний інститут* та філіал Донец. ін-ту рад торгівлі (загалом — 39,9 тис. студентів). Працюють такі наук.-досл. і проектноконструкторські установи: «УкрНДІвуглезбагачення», *Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості* АН УРСР, Ворошиловгр. міжгалузевий територіальний центр наук.-тех. інформації і пропаганди УкрНДІНТІ Держплану УРСР, Сєвєродонецьке наук.-виробниче об'єднання «Імпульс», Укр. н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підземного видобування вугілля гідравлічним способом тощо. Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1965), художників (з 1945), три театри — *Ворошиловградський український музично-драматичний театр, Ворошиловградський російський драматичний театр* і театр ляльок, обл. філармонія, цирк. У В. о. 934 масові б-ки з фондом 15,2 млн. одиниць зберігання, 819 клубних закладів, 1024 кіноустановки, три держ. музеї (*Ворошиловградський краєзнавчий музей*, що має філіали в Стаханові, Красному Лучі, Свердловську та Старобільську, *Ворошиловградський художній музей* ім. Артема, *Краснодонський музей «Молода гвардія»*), 88 музеїв та музейних кімнат, створених на громад. засадах, кімнати бойової та трудової слави тощо. При культосв. закладах — понад 5,5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 113,6 тис. аматорів. 59 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. драм. театр, заслужена хорова капела, нар. ансамбль танцю (всі — у Ворошиловграді), Стахановський нар. шахтарський ансамбль, Свердловський нар. цирк. Позашкільні заклади: 47 палаців та будинків піонерів, 15 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 27 дитячих спортивних шкіл тощо. Виходять три обл. газети — *«Прапор перемоги»*, *«Ворошиловградская правда»*, «Молодогвардієць», 28 міськ і районних газет. Обл. радіомовлення й телебачення. Між В. о. та Перникським округом Болгарії і областю Фейєр Угорщини існують дружні зв'язки Територія Ворошиловградської обл багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 1360 з них взято д-вою під охорону. У В. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки і культури (див. карту Основні пам'ятники і пам'ятні місця Ворошиловградської області, с. 398, та окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Палац культури імені О. М. Горького в місті Стаханові.
Профілакторій виробничого об'єднання «Краситель» у місті Рубіжному.

Літ.: Білогуб Л. М. Луганська область. К., 1960; Симоненко В. Д. Фізико-географічне районування Донбасу для цілей сільського господарства. Довідник. Донецьк, 1972; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

В. І. Богачов, Н. Ф. Щербина.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ВЗУТТЄ́ВЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — утворене 1968. До складу В. в. в. о. (1977) входять: Ворошиловград. взуттєва ф-ка (гол. підприємство, введена в дію 1959) з філіалом № 1 (1965), Ровеньківська (1966) і Первомайська (1967)

Ворошиловградська область.
Монумент «Україна — визволителям» у селищі міського типу Міловому. Скульптори В. Мухін, В. Федченко, І. Чумак та І. Овчаренко, архітектори Г. Головченко, А. Єгоров, І. Минько

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕПЛОВОЗОБУДУВАННЯ

взуттєві ф-ки. Осн. продукція об'єднання: взуття гусарикове, дошкільне, шкільне, хлопчаче, дівчаче, жіноче й чоловіче. У 1976 В. в. в. о. випущено 20,3 млн. пар взуття (1970—17,3). На підприємствах об'єднання діють понад сто механізованих потокових ліній. Рівень механізації робіт об'єднання 1977 становив 74,3%

М. Т. Масло.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ТЕПЛОВОЗОБУДУВА́ННЯ імені Жовтневої революції — виробниче об'єднання в галузі залізничного машинобудування. Утворене 1976 у складі Ворошиловградського тепловозобудівного заводу — гол. підприємства об'єднання, філіалу Всесоюзного н.-д. тепловозобуд. ін-ту. Ворошиловградський тепловозобудівний завод засн. 1896 як паровозобудівний. До Великої Жовтн. соціалістич. революції виготовляв малопотужні вантажні та пасажирські паровози (перший товарний паровоз серії ОД потужністю 560 к. с. випущено 1900), парові котли, чавунне і сталеве литво, сортове та покрівельне залізо тощо. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі. Тут працювали К. Є. *Ворошилов*, О. Я. *Пархоменко*, К. М. Норинський. За роки Радянської влади завод став одним з найбільших підприємств локомотивобудування країни. За довоєнні п'ятирічки його докорінно реконструйовано й значно розширено. Освоєно виробн. нових типів паровозів. У 1931 на з-ді випущено товарний паровоз серії ФД потужністю 2600 к. с. В роки Великої Вітчизн. війни зазнав великих руйнувань. Після відбудови, в жовтні 1945 випущено перший післявоєнний паровоз СО потужністю 1400 к. с. З 1957 з-д спеціалізується на випуску тепловозів. Осн. продукція: магістральні тепловози типу 2 ТЕ10В, М62, 2 ТЕ116, ТЕ114, ТЕ109, 2 М62 з електр. передаванням постійного та змінно-постійного струму, маневрові тепловози типу ТЕМ2, залізничні транспортери вантажопідйомністю до 500 т, гальмове та нестандартне устаткування, запчастини для залізнич. транспорту, товари культурно-побутового призначення. З-д випускає близько 95% всіх магістральних тепловозів країни і є осн. постачальником рад. тепловозів на світовий ринок. Виробн. тепловозів зросло 1977 проти 1960 у 2 рази. На з-ді впроваджено найновіші технологічні процеси: автоматичне штампування, відцентрове виливання, обробку синтетичними алмазами, високотемпературну цементацію. Застосовуються прогресивні способи зварювання: автоматичне та напівавтоматичне під шаром флюсу, контактне, напівавтоматичне в середовищі вуглекислого газу. З-д нагороджено орденами Леніна (1947) та Жовтневої Революції (1971).

І. М. Сухов

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ЗАВО́Д ВУ́ГІЛЬНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені О. Я. Пархоменка — підприємство гірничошахтного машинобудування Розташований у Ворошиловграді. Засн. 1878 як майстерні для ремонту залізничного рухомого складу. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано й значно розширено, оснащено сучас. технікою.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Меморіальний комплекс «Україна — визволителям» на честь початку визволення Рад. України від нім.-фашист. загарбників.
2. Пам'ятник В. І. Леніну.
3. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
4. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули у роки Великої Вітчизн. війни.
5. Пам'ятник ветерану трьох революцій — Ф. Д. *Панфілову*.
6. Пам'ятник В. М. *Гаршину*.
7. Краєзнавчий музей.
8. Пам'ятник учасникам Біловодського повстання 1918 за встановлення Рад. влади.
9. Пам'ятник В. І. Леніну.
10. Пам'ятник героям громадян. війни
11. Пам'ятник К. Є. *Ворошилову*.
12. Пам'ятник В. М. *Сосюрі*.
13. Пам'ятник Г. Г. *Капустіну*.
14. Будинок-музей К. Є. Ворошилова.
15. Місце народження К. О. *Булавіна*.
16. Пам'ятник героям громадян. війни— воїнам і залізничникам бронепоїзда «Вуглекоп».
17. Пам'ятник рад. воїнам, полеглим 1943 при визволенні міста.
18. Пам'ятник винахідникові першого вугільного комбайна О. І. *Бахмутському*.
19. Пам'ятник В. І. Леніну.
20. Пам'ятник героям-шахтарям.
21. Пам'ятник рад. воїнам, які визволили місто від нім.-фашист. загарбників 1943.
22. Пам'ятник О. М. *Горькому*.
23. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу І. Х. *Михайличенка*
24. У 1887—94 рр. тут працював Б. Д. *Грінченко*.
25. Пам'ятник В. І. Леніну.
26. Меморіальний комплекс борцям революції з пам'ятниками О. Я. *Пархоменку* та революціонерові П. Й. Цупенку (Цупову).
27. Меморіальний комплекс «Гостра Могила» на честь захисників міста від денікінських банд у 1919 та рад. воїнів, які загинули під час визволення міста 1943
28. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
29. Пам'ятник на могилі І. М. *Яковенка*.
30. Будинок, у якому народився В. І. *Даль*.
31. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу О. Г. *Молодчого*
32. Краєзнавчий музей.
33. Худож. музей.
34. Музей кам'яних статуй.
35. Будинок-музей і пам'ятник О. Я. Пархоменку.
36. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Донбасу. 1943.
37. Пам'ятник Л. І. *Лутугіну*.
38. Пам'ятник героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
39. Меморіальний комплекс «Молода гвардія»: скульптурна композиція «Клятва», стела «Скорботна мати», Вічний вогонь біля підніжжя стели, пам'ятник на могилі молодогвардійців, музей «Молода гвардія».
40. Пам'ятник В. І. Леніну.
41. Меморіальний комплекс «Мгусфронт», присвячений рад. воїнам-переможцям.
42. Пам'ятник на місці загибелі Героїв Рад. Союзу Н. Т. Гнилицької та С. Є. Железного.
43. Пам'ятник на могилі генерал-майора М. М. Шаймуратова
44. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів.
45. Музей бойової та трудової слави.
46. Музей бойової та трудової слави
47. Пам'ятник В. І. Леніну.
48. Пам'ятник борцям революції.
49. Пам'ятник на могилі молодогвардійців.
50. Пам'ятник рад. воїнам, які визволили місто 1943.
51. Монумент на місці страти в 1943 молодогвардійців О. *Кошового*, Л. *Шевцової*, С. Остапенка, Д. Огурцова. В. Суботіна.
52. Пам'ятник М. П. *Трублаїні*.
53. Пам'ятник борцям революції.
54. Пам'ятник рад. воїнам-визволителям Донбасу 1943.
55. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу М. І. *Горюшкіна*
56. Пам'ятник Я. М. *Свердлову*.
57. Краєзнавчий музей.

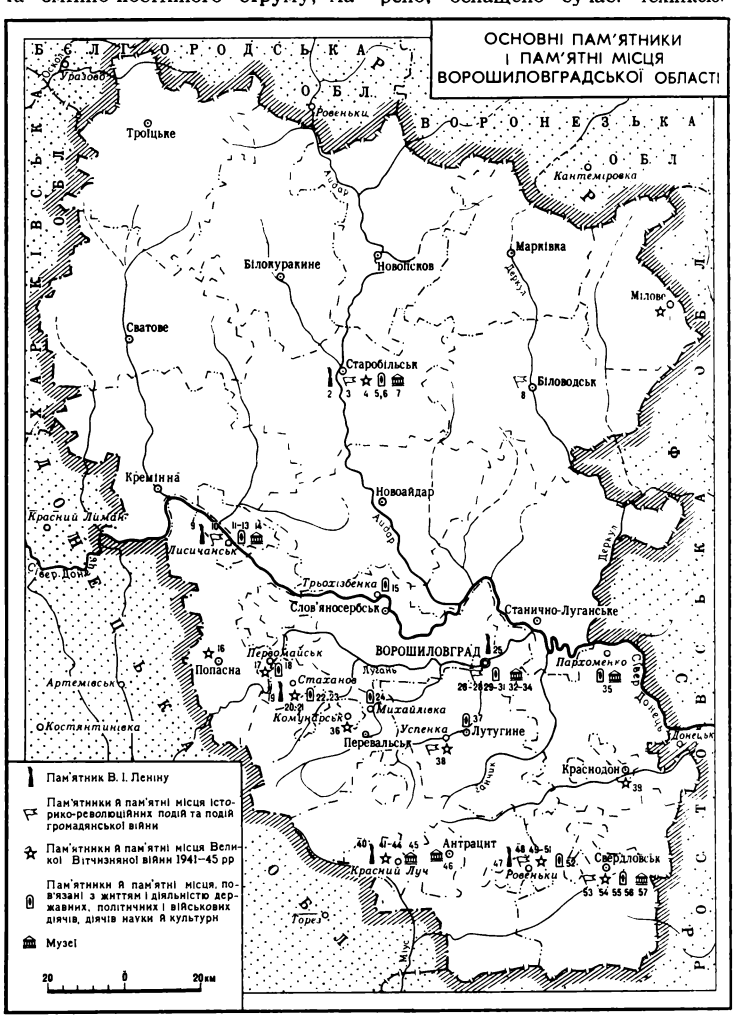

З 1930 спеціалізується на випуску машин та механізмів для вуглезбагачувальних ф-к. У 1940 обсяг виробн. продукції зріс проти 1931 у 5,5 раза. У 1977 В. з. в. м.— осн. підприємство країни по виробн. вуглезбагачувального устаткування. Осн. продукція: вуглезбагачувальні машини, *редуктори* різних типорозмірів, запасні частини, товари нар споживання. У 1976 обсяг виробн. продукції з-ду зріс проти 1965 в 1,9 раза. На підприємстві впроваджено нову технологію виробн роторів центрифуг, клепальних робіт, застосовуються електроерозійно-променева обробка, профільне шліфування, верстати з програмним керуванням. Зростає обсяг робіт по автом. зварюванню. З метою охорони навколишнього середовища встановлено електропечі.

Т. М. Сидоренко.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — заснований 1920. Має відділи природи, історії дожовтн. періоду та історії рад. часу. Музеєві підпорядковані відділи у містах Старобільську, Антрациті, Красному Лучі й Свердловську, будинок-музей К. Є. Ворошилова у м. Лисичанську та будинок-музей О. Я. Пархоменка у с. Пархоменко Краснодонського р-ну. В музеї зберігаються понад 100 тис. експонатів (1977).

Літ.: Ворошиловградский краеведческий музей Путеводитель. Донецк, 1971.

В. І. Висоцький.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ІНСТИТУ́Т — вищий учбовий заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1960 на базі вечірнього робітничого Машинобудівного ін-ту. В ін-ті 7 ф-тів: автоматизації виробничих процесів, машинобудівний, механічний, трансп. машинобудування, економічний, електромашинобудівний і загально-технічний; є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура. Філіали у Рубіжному і Краснодоні. Ін-т готує інженерів з 25 спеціальностей. При ін-ті є галузеві лабораторії, лабораторія обчислювальної техніки, б-ка (бл. 500 тис. одиниць зберігання). Видається респ. міжвідомчий збірник «Конструювання і виробництво транспортних машин». У 1976/77 навч. р. налічувалось бл. 13 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував бл. 16 тис. спеціалістів.

О. М. Коняєв.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий учбовий заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1956. Ін-т має лікувальний ф-т, підготовче відділення та аспірантуру. Щорічно навчається бл. 2500 студентів. В ін-ті — 42 кафедри, обладнані сучасною технікою. Науковці ін-ту опрацьовують питання з проблем: гігієна навколишнього середовища, гігієна праці та професійної патології, серцево-судинні захворювання, травматологія і ортопедія та ін. За час існування ін-т випустив бл. 6000 лікарів. Бібліотека В. м. і. налічує бл. 304 тис. томів.

А. М. Фаддєєв.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Т. Г. Шевченка — вищий учбовий заклад Міністерства освіти УРСР. Засн. 1923 як Донецький ін-т нар. освіти. В 1934 реорганізований у пед. ін-т. Ім'я Т. Г. Шевченка присвоєно 1939. Має 6 ф-тів: філол., фіз.-матем., природничо-геогр., істор.-пед., муз.-пед. і фіз. виховання; заочне й підготовче відділення, аспірантуру. В 1976/77 навч. р.— 5691 студент, зокрема на денному відділенні — 3021. При ін-ті працюють н.-д. сектор, галузеві лабораторії, агробіостанція. В б-ці — 393,4 тис. одиниць зберігання. Ін-т видає багатотиражну газ. «Трибуна студента». За час існування вуз підготував 35 тис. спеціалістів (1976).

Н. Ф. Щербина.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1939. Серед вистав: «Маскарад» Лермонтова, «Міщани» Горького, «Любов Ярова» Треньова, «Мораль пані Дульської» Запольської, «Характери» Шукшина, «Інтерв'ю в Буенос-Айресі» Боровика, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «В степах України» Корнійчука. У творчому складі театру (1978) — нар. арт. УРСР П. *Кленов,* засл. арт. УРСР Є. Вєтрова, Д. Вітченко, М. Ращупкін, Г. Тимошина. Гол. режисер — засл. арт. УРСР В. Тимошин, гол художник — М. Солодов.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства сільс. г-ва СРСР Засн. 1921 на базі середньої с.-г. школи. В ін-ті 8 ф-тів: агрономічний, економічний, механізації с. г., зооінженерний, с.-г. будівництва, заочного навчання, громадських професій (другий фах) та підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців с. г.; функціонують 34 кафедри. Є аспірантура, видаються наук. праці. Ін-т готує агрономів, економістів-організаторів, бухгалтерів-економістів, інженерів-механізаторів с. г., зооінженерів, інженерів-будівельників с. г. При ін-ті є навчально-дослідне г-во (заг. земельна площа 3804 га) з тваринницькими фермами та заводами по переробці плодів і овочів. В ін-ті (на 1.X 1977) — 4684 студенти, в т. ч. заочників — 2387; бібліотеч. фонд — 340 859 книг; виходить багатотираж. газ. «За радянські кадри».

В. С. Кочетков.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ТОНКОСУКО́ННИЙ КОМБІНА́Т — підприємство текстильної промисловості. Створений 1957 на базі Ворошиловград. суконної ф-ки (засн. 1904) і ткацького виробн. (введено в дію 1957). Осн. продукція комбінату: пальтові та костюмні, чистововняні і напіввовняні тканини для чоловічого, жіночого та дитячого одягу. До складу комбінату входять (1977) виробництва: прядильне, 2 ткацькі, обробне. У 1976 на В. т. к. вироблено 4951 тис. м готових тканин (1970 — 4249 тис. м). На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси: молестійке просочування чистововняних тканин, пом'якшуюче просочування тканин, виготовлених із суміші вовняного волокна і нітрону та ін. Здійснюються (1978) роботи щодо механізації та автоматизації виробн., впроваджується комплексна система управління якістю продукції.

Н. О. Митрофанова.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1941 як 1-й Харків. укр. драм. театр

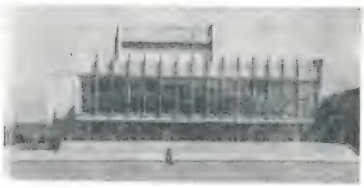

Будинок Ворошиловградського українського музично-драматичного театру і Ворошиловградського російського драматичного театру. 1970. Архітектор Г. Головченко.

(з 1943 — музично-драматичний). В роки Великої Вітчизн. війни обслуговував фронтові частини Пн. Кавказу, Закавказзя та Чорноморського флоту. З 1944 — у Ворошиловграді. Спектаклі: «Титарівна» за Шевченком, «Житейське море» Карпенка-Карого, «Лиха доля» Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Пам'ять серця» Корнійчука, «Голубі олені» Коломійця, «Таланти і поклонники» О. Островського, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Віндзорські витівниці» Шекспіра та ін. В театрі працювали: засл. арт. УРСР В. *Довбищенко,* Т. Вечора, Ф. Лук'яненко, Р. Єфименко, С. Харковецький, Є. Селецька, В. Ольховська, Л. Журавльова та ін.

У складальному цеху **Ворошиловградського виробничого об'єднання тепловозобудування** імені Жовтневої революції.

Ворошиловградський педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ

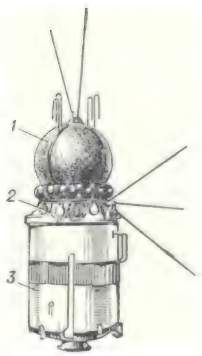

Космічний корабель «Восток» *1* — спускний апарат; *2* — приладовий відсік; *3* — останній ступінь ракети-носія

Воскова міль. Велика воскова вогнівка.

В творчому складі сучас. трупи (1978): нар. арт. УРСР П. *Вєтров*, М. *Голубович*, засл. арт. УРСР О. Некряч, Н. Чоп. Гол. режисер — А. Бондаренко, зав. муз. частиною — Л. Бахмуцький.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ФІЛІА́Л ІНСТИТУ́ТУ ЕКОНО́МІКИ ПРОМИСЛО́ВОСТІ АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1970. Філіал розробляє соціально-екон питання охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування в районі з розвинутою важкою промстю, проблеми підвищення ефективності виробн. пром. підприємств, а також практичні рекомендації з досліджуваних напрямів. В роботі філіалу широко застосовують екон.-матем. методи та електронно-обчислювальну техніку. У складі його 4 відділи: організації і використання резервів пром. виробн., наук. організації праці, соціально-екон. проблем охорони навколишнього середовища та економічних проблем раціонального природокористування.

Л. А. Бєлашов.

ВОРОШИЛОВГРА́ДСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й імені Артема — зібрання творів живопису, скульптури, графіки й декоративно-ужиткового мистецтва. Заснований 1945, відкритий для відвідування 1963. Музей має відділи укр. і рос. дожовтневого, радянського, укр. декоративно-ужиткового і зх.-європ. мистецтва. Тут представлено твори укр. (С. Світославського, В. Орловського, Є. Волобуєва, О. Шовкуненка, Т. Яблонської) і рос. (В. Перова, І. Шишкіна, О. Дейнеки, М. Грекова, П. Кончаловського, В. Мухіної та ін.) художників.

ВОРОШИ́ЛОВСЬК — колишня (1931—61) назва м. *Комунарська*.

«ВОРОШИЛОВГРА́ДСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Ворошиловградського обласного і міського комітетів Компартії України, обласної та міської Рад народних депутатів. Виходить у Ворошиловграді 5 раз на тиждень рос. мовою. Бере початок від газ. *«Донецкий пролетарий»*, перший номер якої вийшов 1 (14).VI 1917. Кілька разів змінювала назву. В 1942 газета не видавалась, відновлена з листопада 1943. Під назвою «В. п.» виходила 1935—58 та з 1970. У 1958—70 — «Луганська правда». В 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ВОРСИ́НКИ — мікроскопічні вирости внутрішніх оболонок ряду органів переважно у вищих хребетних тварин і людини. 1) У деяких земноводних, птахів та ссавців В.— це вирости слизової оболонки тонкої кишки. Вони активно всмоктують харчові речовини, забезпечують пристінкове *травлення*, сприяють перемішуванню їжі в порожнині кишки. 2) Вирости *синовіальної оболонки* суглобових капсул. 3) Вирости зародкової оболонки — *хоріона*.

ВО́РСКЛА — річка в Бєлгородській обл. РРФСР та Сумській і Полтавській областях УРСР, ліва притока Дніпра. Довж. 464 км, пл. бас. 14 700 км². Бере початок на зх. схилах Середньоросійської височини. Заплава В. вкрита луками, листяними лісами, частково заболочена. Гол. притоки: праві — Ворсклиця, Боромля; ліві — Мерля, Коломак, Тагамлик. Живлення мішане. Найвищі рівні води бувають у березні — квітні, найнижчі — в липні — жовтні. Середня річна витрата води біля гирла — 36,4 м³/с. Замерзає на поч. грудня, скресає в березні. Використовується для водопостачання та зрошування. На В.— міста *Полтава, Кобеляки*.

Г. І. Швець.

ВО́РСКЛИЦЯ — річка в Бєлгородській обл. РРФСР та Сумській обл. УРСР, права притока Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 101 км, пл. бас. 1480 км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини. Частково використовується для водопостачання і зрошування.

ВОРСУВА́ННЯ — витягування на поверхню тканини або трикотажного полотна кінців *волокон* з утворенням на ній ворсу, або начосу (пухкого м'якого покриву). Провадиться на ворсувальних машинах, де металеві голки обертових валиків або гострі кінці лусочок ворсувальних шишок, що розміщені на барабані, при зіткненні з поверхнею рухомого матеріалу проникають на певну глибину і витягують кінці волокон на поверхню. Підвищує теплоізоляційні властивості матеріалів, стійкість їх проти зношування. В. піддають матеріали, з яких виготовляють зимовий одяг, ковдри тощо.

ВО́РЦЕЛЬ (Worcell) Станіслав-Габрієль (26.III 1799, с. Степань, тепер смт Сарненського р-ну Ровенської обл.— 3.II 1857, Лондон) — польс. революц. демократ, публіцист, соціаліст-утопіст. Н. в сім'ї шляхтича. 1819 закінчив гімназію в Кременці. Учасник *польського повстання 1830—31*, депутат повстанського сейму від Волині. З 1832 — в еміграції у Франції, Бельгії, Великобританії. Ідеолог лівого крила еміграції, керував демократичними орг-ціями *«Люд польський»*, «Об'єднання» і «Польське демократичне товариство». Шляхи до визволення Польщі вбачав у об'єднанні революц. сил польс., рос. і укр. народів у боротьбі проти царизму. Був тісно зв'язаний з О. І. *Герценом*.

«ВОС ДЕ МЕ́ХІКО» («La voz de Méjico» — «Голос Мексіки») — газета, орган *Мексіканської комуністичної партії*. В 1924—38 мала назву «Мачете».

ВОСКА́НОВ Гаспар Карапетович [9 (21).XII 1886—1937] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Григоріополі (тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР). Учасник 1-ї світової війни, підполковник. З лютого 1918 — на командних посадах у Червоній Армії. В червні — серпні 1920 командував 12-ю армією, яка вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і військ.-дипломатичній роботі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ВО́СКИ — жироподібні речовини тваринного і рослинного походження. Складаються в осн. із складних *ефірів* вищих жирних к-т і вищих одноатомних спиртів. В.— аморфні, пластичні речовини, дуже стійкі, нерозчинні у воді, добре розчиняються у бензині, хлороформі та ефірі. Відомі: *віск бджоляний*, вовняний, *спермацет*, *озокерит* (суміш вуглеводнів) та ін. Синтетичний В. одержують гідруванням оксиду вуглецю або з низькомолекулярних *поліолефінів*. В. застосовують у виробн електроізоляційних матеріалів, лаків, фарб, для реставрації картин та ін. Див. *Воскове дерево*, *Воскові пальми*.

ВОСКО́В Семен Петрович (справж. ім'я — Самуїл; 1889, с. Глобине, тепер смт Полтавської обл.— 14.III 1920, Таганрог) — учасник революційного руху в Росії. Член Комуністичної партії з березня 1917. Робітник-столяр. В 1905 — член робітн. бойової дружини в Полтаві. В 1906 емігрував в Америку. З поверненням 1917 до Петрограда був направлений ЦК РСДРП(б) на Сестрорецький збройовий з-д, де, як голова завкому, під час Жовтн. збройного повстання організував видачу зброї Червоній гвардії. Учасник штурму Зимового палацу, ліквідації заколоту Керенського—Краснова. В ході громадян. війни — команд. 7-ю армією, комісар 10, 7, 9-ї д-зій. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ВОСКОВА́ МІЛЬ — метелики родини *вогнівкових*, шкідники воску. 2 види: велика воскова вогнівка (Galleria mellonella) і мала воскова вогнівка (Achroea grisella). В УРСР в усіх р-нах, де розводять бджіл, зустрічається велика воскова вогнівка, довж. 15—20 мм, передні крила попелясто-сірі з темними крапками і рисочками, задні — світліші. Гусінь (довж. 14—18 мм) брудно-біла, живиться воском у вуликах та в місцях його зберігання. Завдає великої шкоди бджільницькому г-ву. Мала воскова вогнівка поширена менше. Заходи боротьби: додержують чистоти у вулику; стежать, щоб не було в ньому щілин; зберігають суш у сухому прохолодному місці; для знищення личинок молі обкурюють рамки сіркою.

О. П. Кришталь.

ВОСКОВА́ СТИ́ГЛІСТЬ, жовта стиглість — передостання фаза стиглості зерна хлібів. При В. с. рослини жовтіють, зерно стає жовтим, ріжеться нігтем, як віск (звідки й назва В. с.). Див. *Стиглість насіння*.

Ворскла.

ВОСКОВЕ́ ДЕ́РЕВО, восковий плющ (Hoya carnosa) — виткий вічнозелений чагарник родини ластовневих. Листки м'ясисті з полиском. Квітки запашні рожевуваті, ніби зроблені з воску (звідси назва), зібрані в суцвіття (зонтики). В дикому стані росте у вологих субтропіч. лісах Пд.-Сх. Азії та Сх. Австралії. Вирощують як кімнатну декоративну рослину. Восковим деревом також називають один з видів *сумаха*.

Восковий живопис. Сергій і Вакх. Ікона. Візантія. 8 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

ВОСКОВИ́Й ЖИВО́ПИС, енкаустика — техніка живопису, де основним зв'язуючим елементом є віск. Віск розчиняється у летких оліях чи емульсіях (воскова *темпера*) або накладається пензлем разом з фарбою у розплавленому стані (власне енкаустика). Поверхню вигладжують до блиску підігрітим інструментом, що надає творові великої міцності, вологонепроникності, яскравості колориту. В. ж. був відомий з 3-го тис. до н. е. у Старод. Єгипті, великого розквіту набув у Старод. Греції та Римі (див. *Фаюмські портрети*). З 12 ст. В. ж. застосовували у Візантії. В сучас. мист. використовується при реставрації живопису.

ВОСКОВІ́ ПА́ЛЬМИ — 1) Бразільська В. п., або карнауба (Copernicia cerifera), заввишки до 15 м, з віяловидними листками до 2 м в діаметрі, вкритими шаром воску. З дерева за рік одержують 0,5—2 кг воску. Листя використовують для покриття жител, а також для виготовлення капелюхів, циновок, гамаків тощо. Росте переважно в Бразілії, трапляється також в Аргентіні й Парагваї. 2) Андійська В. п. (Ceroxylon andicola) з тонким стовбуром до 60 м заввишки, вкритим шаром воску. З одного дерева одержують до 10 кг воску на рік. Росте в Андах на вис. 1700—3000 м над р. м. Декоративна.

ВОСКРЕКА́СЕНКО Сергій Іларіонович [н. 6(19). XI 1906, с. Лазірці, тепер Канівського р-ну Черкаської обл.] — український рад. поет. Перша зб. поезій — «Штурм» (1931). Виступив як поет-лірик і сатирик (зб. «Поезії», 1939; «Взагалі і зокрема», 1948; «Березова каша», 1955, та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни — кореспондент газ. «*За Радянську Україну!*». В сатиричних творах таврував нім. фашистів і укр. бурж. націоналістів. Автор поезій для дітей. Переклав поему О. Твардовського «Василь Тьоркін».

Тв.: Вибране. К., 1955; На цьому і на тому світі. К., 1965; Сатиричні мініатюри. К., 1965; Не криви душею. К., 1966; Що буває, те бува. К., 1969; Рвись увись, але й під ноги дивись. К., 1973; Портрети зблизька. К., 1977; Рос. перекл.— Стихи. М., 1953.

ВОСКРЕСЕ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Московської обл. РРФСР. Пристань на лівому березі р. Москви. Залізнична станція. 74 тис. ж. (1977). Підприємства хім. (виробниче об'єднання «Міндобрива» та гірничо-хім. з-д), буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. Хім.-механічний і будівельний технікуми. В. засн. 1862, з 1938 — місто.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКЕ — селище міського типу Жовтневого р-ну Миколаївської обл. УРСР, на р. Інгулі, за 2 км від залізничної ст. Горохівка. 4,5 тис. ж. (1977). Авторемонтний з-д, Горохівський буд. комбінат, Жовтневе об'єднання райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Засн. 1789.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «МІНДО́БРИВА» імені В. В. Куйбишева — виробниче об'єднання хімічної пром-сті. Розташоване у м. Воскресенську Моск. обл. Осн. продукція: мінеральні добрива (нітроамофоска, амофос, подвійний суперфосфат, фосфоритне борошно), сірчана кислота та різні неорганічні солі. Утворене 1975 на базі Воскресенського хім. комбінату, введеного в дію 1931. На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси: напівгідратний метод одержання екстракційної фосфорної кислоти, амофосу із застосуванням амонізатора-гранулятора, безбаластний метод спалювання сірки у печах та ін. Підприємство нагороджено орденами Леніна (1966) та Жовтневої Революції (1971).

Г. О. Меркулов.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКИЙ Олександр Абрамович [25.XI (7.XII) 1809, м. Торжок, тепер Калінінської обл.— 21.I (2.II) 1880, с. Можайцево, тепер тієї ж обл.] — російський хімік-органік і педагог, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1864). Проф. Петерб. ун-ту (з 1843). В. визначив склад нафталіну, хінної к-ти, добув хінон, з бобів какао виділив алкалоїд теобромін. Вивчав також горючі корисні копалини. Серед учнів В.— Д. І. *Менделєєв*, М. М. *Бекетов*, М. О. *Меншуткін*, П. П. *Алексєєв* та ін. рос. хіміки.

ВОСС Август Едуардович [н. 17 (30).X 1916, с-ще Салтиково, тепер Омської обл.] — партійний і держ. діяч Латв. РСР. Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення Тюменського вчительського ін-ту працював у серед. школі. З 1940 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1943—45 — директор середньої школи в Тюменській області. З 1945 — інструктор ЦК КП Латвії. В 1945—48 навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС, після закінчення якої працював зав. сектором вузів і науки ЦК КП Латвії, потім секретарем парт. орг-ції Латв. ун-ту. В 1950—53 навчався в Академії сусп. наук при ЦК КПРС, кандидат екон. наук. У 1953—54 — зав. відділом науки і культури, 1954—60 — зав. відділом парт. органів ЦК КП Латвії. З 1960 — секретар, з квітня 1966 — перший секретар ЦК КП Латвії. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни I ступеня, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

«ВОСТО́К» — 1) Назва серії радянських одномісних космічних кораблів, призначених для польотів по навколоземній орбіті. «В.» складається (мал.) із сферичного *спускного апарата*, що є кабіною космонавта, та приладового відсіку з бортовою апаратурою і гальмівною рушійною установкою. Маса косміч. корабля (КК) з останнім ступенем ракети-носія — 6,17 т, спускного апарата — 2,4 т, а його діаметр — 2,3 м. Керування КК автоматичне й ручне. Систему життєзабезпечення розраховано на 10 діб; у польоті підтримується безперервний радіозв'язок з Землею. На «В.», пілотованому льотчиком-космонавтом Ю. О. *Гагаріним*, 12.IV 1961 здійснено перший політ людини в космічний простір тривалістю 108 хв. На «В.-2» (6—7.VIII 1961) льотчик-космонавт Г. С. *Титов* провів у польоті медико-біол. експерименти і кінозйомку Землі. Політ підтвердив можливість довгочасного (до 25 год) перебування людини в умовах невагомості і дав цінні відомості для підготовки наступних польотів. «В.-3» (11—15.VIII 1962, льотчик космонавт А. Г. *Ніколаєв*) і «В.-4» (12—15.VIII 1962, льотчик-космонавт П. Р. *Попович*) здійснили перший груповий політ. У польоті підтримувався радіозв'язок між кораблями і Землею. З орбіти корабля на Землю вперше передавались телевізійні зображення космонавтів; космонавти вільно «плавали» в кабіні. Цим польотом доведено можливість багатодобового польоту людини в космосі. «В.-5» (14—19.VI 1963, льотчик-космонавт В. Ф. *Биковський*) і «В.-6» [16—19.VI 1963, перша в світі жінка-космонавт В. В. Терешкова (див. В. В. *Ніколаєва-Терешкова*)] перебували бл. 3 діб у спільному польоті. Було проведено розширену програму медико-біол. і наук. досліджень з участю космонавтів. Одержано дані щодо дальшого вдосконалення систем корабля.

2) Назва серії рад. триступінчастих *ракет-носіїв*, що виводили на орбіту космічні кораблі «Восток».

В. Г. Денисов.

ВОСТО́КОВ (справж. прізв.— Остенек) Олександр Христофорович [16 (27).III 1781, Аренсбург, тепер Кінгісепп Ест. РСР — 8(20). II 1864, Петербург] — російський філолог-славіст, акад. Петерб. АН (з 1841). Праця В. «Нарис про російське віршування» (1812) — одне з перших наук. досліджень з рос. тонічного віршування. Своєю «Розвідкою про слов'янську мову» (1820) заклав основи порівняльно-історичного слов. мовознавства в Росії. Велике значення для вивчення давньоруських пам'яток ма-

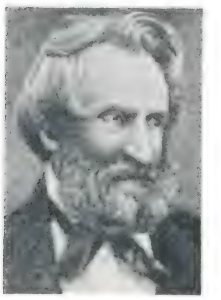

С.-Г. Ворцель.

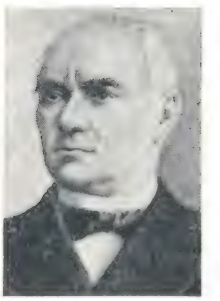

О. А. Воскресенський.

А. Е. Восс.

О. Х. Востоков.

ли праці В. «Опис російських і слов'янських рукописів Рум'янцевського музею» (1842), «Граматика церковнослов'янської мови» (1863). Автор двох граматик рос. мови (1831). Видав «Остромирове євангеліє» (1843), брав участь в укладанні «Словника церковнослов'янської і російської мови» (т. 1—4, 1847), уклав «Словник церковнослов'янської мови» (т. 1—2, 1858—61). У пізніх рукописних пам'ятках відзначав риси, властиві рос., укр. та білорус. мовам.

С. С. Вострєцов

ВОСТРЄЦО́В Степан Сергійович [17 (29).XII 1889, с. Казанцево, тепер Вострєцово Бураєвського р-ну Башк. АРСР — 3.V 1932, Новочеркаськ, похований в Ростові-на-Дону] — рад. військовий діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1920 (1905—18 — меншовик). Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В 1919—20 командував полком на Сх. і Зх. фронтах. У 1921 — нач. управління військ ВЧК по охороні кордонів Сибіру, 1922 — команд. групою військ Нар.-революц. армії Далекосхід. республіки. Закінчив Військ.-акад. курси (1927), командував д-зією, корпусом. Під час рад.-кит. конфлікту (1929) очолював Забайкальську групу військ. Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора.

«ВОСХО́Д» — назва серії радянських багатомісних пілотованих *космічних кораблів* (КК). Конструкцією і устаткуванням «В.» відрізняються від КК *«Восток»*. Вони обладнані системою м'якої посадки, резервною гальмівною установкою, мають нове приладове бортове оснащення (систему орієнтації з іонними датчиками, вдосконалені телевізійну й радіотехнічну апаратуру тощо). Перший «В.» (12—13.X 1964) — тримісний КК з екіпажем у складі льотчиків-космонавтів В. М. *Комарова* (командир), К. П. *Феоктистова* (наук. співробітник) і Б. Б. *Єгорова* (лікар). В ході польоту успішно випробувано цей тип КК, досліджено працездатність і взаємодію групи космонавтів — представників різних професій, проведено розширену програму науково-технічних та медико-біол. досліджень. «В.-2» (18—19.III 1965) — двомісний КК, оснащений шлюзовим відсіком та устаткуванням для виходу людини в космічний простір. Екіпаж «В.-2» складався з льотчиків-космонавтів П. І. *Бєляєва* (командир) і О. А. *Леонова* (другий пілот). У цьому польоті вперше в світі О. А. Леонов протягом 20 хв після виходу з корабля перебував у відкритому космосі, підтвердивши можливість перебування і роботи космонавта в спец. спорядженні (в *скафандрі* з автономною системою життєзабезпечення) поза кабіною КК. Посадку «В.-2» здійснено із застосуванням ручної системи керування. *В. Г. Денисов.*

ВО́СЬМА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 2—4.XII 1919 в Москві. В роботі конференції взяли участь 45 делегатів з ухвальним голосом і 73 — з дорадчим.

Порядок денний: 1) Політ. і орг. звіти ЦК; 2) Міжнар. становище; 3) Питання порядку денного 7-го Всеросійського з'їзду Рад (обговорювалось тільки питання про рад. будівництво); 4) Про Рад. владу на Україні; 5) Статут партії; 6) Про роботу серед нових членів партії, що вступили до її лав у парт. тиждень; 7) Про паливну кризу. Роботою конференції керував В. І. Ленін; він виступав з промовою на її відкритті, з політ. звітом ЦК і в питанні про Рад. владу на Україні, підготував більшість резолюцій. Увага конференції була прикута до питань внутр. будівництва, вдосконалення структури місцевих і центр. органів Рад. влади, зміцнення рад. апарату, максимального залучення до будівництва Рад. д-ви широких трудящих мас і ліквідацію прод. і паливної кризи. При обговоренні міжнар. становища було схвалено принцип мирного співіснування Рад. країни з іноз. д-вами. Важливе значення для укр. народу мали рішення конференції «Про радянську політику на Україні» та «Про Радянську владу на Україні». Проект резолюції ЦК «Про Радянську владу на Україні», розроблений В. І. Леніним, було прийнято за основу на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 21.XI 1919 і ухвалено 29.XI 1919 Пленумом ЦК РКП(б). Конференція підтвердила цей документ. Відзначаючи необхідність найтіснішого союзу всіх рад. республік, резолюція надавала право самим народам визначити конкретні форми цього союзу. Значна увага в документі приділялася селянству. В. І. Ленін вказував: «Завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства». (Повне зібр. тв., т. 39, с. 314). В резолюції було намічено практичні шляхи розв'язання цього завдання і, в першу чергу, при проведенні зем. та прод. політики; відзначалось також, що першочерговим завданням зем. політики на Україні є повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам; створення радгоспів рекомендувалося проводити тільки в необхідних розмірах і з урахуванням інтересів селян, не допускати ніякого примусу при об'єднанні селян у комуни, артілі та ін. форми колективного господарювання.

Конференція дала відсіч антипарт. платформі *групи «демократичного централізму»* (Сапронова — Осинського), яка виступила проти парт. керівництва рад. апаратом. Важливу увагу було приділено парт. будівництву. Конференція прийняла Статут партії, за яким структуру парт. орг-цій приведено у відповідність до нового адм.-тер. поділу країни. Статут чітко визначив роль і місце парт. осередку. Вперше для вступаючих у партію було встановлено кандидатський стаж. Конференція відіграла велику роль у зміцненні партії та її зв'язків з масами. Вона мала важливе значення для КП(б)У, для успішного соціалістичного будівництва, розроблення і неухильного здійснення ленінської нац. політики на Україні.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р.— Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. Повне зібрання творів, т. 39; Восьмая конференция РКП(б). Протоколы. М., 1961. *Ю. Ю. Кондуфор.*

ВО́СЬМА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ — відбулася 12—16.V 1924 в Харкові на правах з'їзду. В її роботі брали участь 406 делегатів з ухвальним голосом і 215 — з дорадчим, які представляли 101 585 членів партії і кандидатів. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 2) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт ЦКК РКП(б) і ЦКК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Про організацію товарообороту (внутр. торгівля і кооперація); 6) Про роботу на селі; 7) Про роботу серед молоді; 8) Орг. питання; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Зібравшись напередодні *Тринадцятого з'їзду РКП(б)*, конференція одностайно схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б). Порівняно з попередньою конференцією ряди КП(б)У на той час збільшилися на 31,5 тис. чол. Зросла ідейно-політ. зрілість та соціальна активність комуністів. Це відобразилося в резолюціях конференції. В них було відзначено тверду, ленінську позицію ЦК КП(б)У в період парт. дискусії і боротьби проти троцькістської опозиції 1923. Конференція намітила конкретні заходи по дальшій відбудові пром-сті, особливо металург., і с. г. Приєднуючись до Тез ЦК РКП(б) до XIII з'їзду партії, конференція на перший план висунула, зокрема, завдання активізації діяльності сільс. парт. орг-цій, надання всебічної допомоги незаможним селянам і середнякам у проведенні землевпорядкування, зміцнення їхнього господарства шляхом кооперування і державного кредитування тощо.

В постанові «Про товарообіг і кооперацію» наголошувалося на необхідності поліпшення держ. і кооп. торгівлі. Конференція схвалила створення цехових парт. осередків у складі великих загальнозаводських осередків, націлила парт. орг-ції на посилення виховної роботи серед комуністів, особливо ленінського призову, а також серед жінок і молоді, на пожвавлення діяльності комсомольських орг-цій, профспілок і комнезамів, на рішучу боротьбу проти дрібнобурж. і бурж.-націоналістич. ідеології. Конференція обрала ЦК КП(б)У, ЦКК і Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Бюллетень VIII-й Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины (Стенограмма). 12—17 мая 1924 г. Х., 1924; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *М. В. Черненко.*

ВОСЬМЕРИ́К — восьмикутна в плані споруда або частина споруди в російській та українській архітектурі. Поширений гол. чин. у церквах — дерев'яних (в с. Панілові Архангельської обл., 1600; Вознесенська, Черніг. обл., 1759; Миколи в Лебедині, Сум. обл., 1783) і кам'яних (в с. Городні Моск. обл.,

2-а пол. 16 ст.; *Іллінська церква* на Подолі у Києві, 1692). Фундамент В. часто чотирикутний, іноді хрещатий у плані. Іл. с. 404

ВО́СЬМИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 22—29.XII 1920 в Москві. Порядок денний: доповідь ВЦВК і Раднаркому РРФСР про зовн. і внутр. політику; про електрифікацію Росії; про відбудову пром-сті і транспорту; про розвиток с.-г. виробництва і допомогу сел. г-ву; про поліпшення діяльності рад. органів у центрі і на місцях та боротьбу з бюрократизмом; вибори ВЦВК. Робота з'їзду проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. З'їзд обговорив його доповідь про зовн. і внутр. політику і повністю схвалив діяльність Рад. уряду. Одним з основних питань на з'їзді було обговорення і затвердження плану електрифікації Росії (*ГОЕЛРО*). Резолюцію на доповідь Г. М. Кржижановського з цього питання, прийняту одностайно, розробив В. І. Ленін. З'їзд накреслив заходи по боротьбі з госп. розрухою, ратифікував *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*, прийняв розгорнуту постанову з питань *радянського будівництва*, затвердив нове Положення про Раду праці і оборони. Постановою з'їзду було встановлено *Трудового Червоного Прапора орден*.

Літ.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 42; Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959. *В. Є. Бражников.*

ВО́СЬМИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 17—20.I 1924 в Харкові. Порядок денний: звітна доповідь Уряду Рад. України; доповідь про Конституцію СРСР; про бюджет УРСР; про стан пром-сті на Україні; про землеустрій; про Червону Армію; обрання ВУЦВК. В постанові на звітну доповідь делегати з'їзду одностайно схвалили діяльність уряду республіки й накреслили шляхи дальшого розвитку нар. г-ва, культури й освіти та підвищення добробуту трудящих. З'їзд доручив Урядові УРСР розглянути питання про будівництво гідроелектростанції на Дніпрі. З'їзд ратифікував затверджений 1-м з'їздом Рад СРСР *Договір про утворення СРСР* та прийняту 2-ю сесією ЦВК СРСР Конституцію СРСР і доручив ВУЦВК переглянути Конституцію УРСР відповідно до Договору про утворення СРСР та подати її на затвердження 9-го Всеукраїнського з'їзду Рад. У резолюціях з ін. питань з'їзд визначив завдання щодо зміцнення держ. бюджету республіки, дальшого розвитку пром-сті та с. г., впорядкування землекористування тощо. З'їзд підкреслив необхідність дальшого зміцнення Червоної Армії та Флоту.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976. *В. Є. Бражников.*

ВО́СЬМИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 18—23.III 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 301 делегат з ухвальним голосом і 102 — з дорадчим, що представляли 313 766 членів партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК РКП(б); 2) Програма РКП(б); 3) Створення Комуністичного Інтернаціоналу; 4) Воєнне становище і військ. політика; 5) Робота на селі; 6) Орг. питання; 7) Вибори ЦК. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Відкриваючи з'їзд, В. І. Ленін присвятив перше слово пам'яті Я. М. Свердлова. З'їзд відбувся у важкий для країни час, в обстановці громадян. війни та іноземної воєн. інтервенції. З'їзд повністю схвалив політ. діяльність ЦК. Осн. місце в роботі з'їзду зайняло обговорення і прийняття нової Програми партії, розробленої під керівництвом і при безпосередній участі В. І. Леніна. У програмі було сформульовано конкретні завдання партії в перехідний період від капіталізму до соціалізму. 1-й розділ Програми містив оцінку Великої Жовтн. соціалістичної революції та її міжнар. значення, давав характеристику капіталізму і його найвищої стадії — імперіалізму, показував неминучість пролет. революції та перемоги соціалізму. В 2-му розділі чітко визначалися шляхи будівництва соціалістич. економіки, шляхи переходу від відсталих форм виробництва до вищих: у пром-сті — до великої механізованої індустрії, в с. г. — до великого соціалістичного землеробства. Ленінський проект Програми прийняла програмна комісія, обрана на VII з'їзді партії. Але у зв'язку з тим, що в комісії не всі були згодні з проектом Програми, від меншості в комісії на з'їзді виступив М. І. Бухарін. Він запропонував виключити з Програми характеристику простого товарного г-ва і домонополістичного капіталізму, зберігши тільки аналіз імперіалізму. М. І Бухарін розглядав імперіалізм не як останню стадію в розвитку капіталізму, а як окрему сусп.-екон. формацію. В. І. Ленін викрив теоретичну неспроможність і політ. шкідливість поглядів М. І. Бухаріна. Безкомпромісно виступив В. І. Ленін і проти вимоги М. І. Бухаріна і Г. Л. П'ятакова виключити з Програми пункт про *право націй на самовизначення*. З'їзд затвердив Програму РКП(б) (див. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*), що озброїла партію ясною перспективою боротьби за побудову соціалізму і була керівним документом Комуністичної партії аж до *Двадцять другого з'їзду КПРС* (1961), який прийняв нову Програму. Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про відношення до серед. селянства. В початковий період існування Рад. влади серед. селянство вагалося у своєму ставленні до неї, й тому політика нейтралізації його була єдино правильною. Восени 1918, упевнившись на власному досвіді в перевагах рад. ладу, осн. маса серед. селянства зробила поворот у бік Рад. влади. Політика нейтралізації середняка вже не відповідала обстановці, що склалася. Тому В. І. Ленін у резолюції «Про ставлення до середнього селянства», яку прийняв з'їзд, обгрунтував необхідність переходу до політики міцного союзу з серед. селянством при опорі на бідноту в боротьбі з куркульством. З'їзд приділив велику увагу питанню про воєнне становище і військ. політику. В доповіді з цього питання обгрунтовувалася необхідність покінчити з добровольчими методами формування Червоної Армії, партизанщиною і створити регулярну армію з залізною дисципліною, підтверджувалася правильність використання досвіду старих військ. спеціалістів при політ. контролі за їхньою діяльністю. Проти лінії ЦК РКП(б) виступила т. з. *«військова опозиція»*. З'їзд засудив її погляди і прийняв резолюцію, спрямовану на будівництво регулярної, боєздатної Червоної Армії, вказав на головний принцип будівництва і діяльності армії — керівництво партії всіма збройними силами країни. З'їзд обговорив питання про парт. і рад. будівництво, про посилення керівної ролі партії в Радах, дав відсіч опортуністичній групі Сапронова — Осинського, що заперечувала провідне становище партії в системі диктатури пролетаріату, визнав за необхідне поліпшити соціальний склад партії, для чого запропонував провести перереєстрацію членів РКП(б). З'їзд встановив структуру ЦК РКП(б), визначивши, що ЦК організує Політбюро, Оргбюро, Секретаріат. З'їзд наголосив на необхідності існування єдиної централізованої комуністичної партії. Створення компартій рад. національних республік як складових частин РКП(б) ознаменувало новий етап у парт. будівництві. З'їзд вітав створення Комінтерну і приєднався до його платформи. На з'їзді було обрано ЦК та Ревізійну комісію. З'їзд зайняв визначне місце в історії партії і країни.

Літ.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Повне зібрання творів, т. 38; Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т.3, кн. 2. К., 1970.

Ю. Ю. Кондуфор.

ВО́СЬМИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку народного господарства СРСР на 1966—70, розроблений на основі Директив XXIII з'їзду КПРС (1966), а також рішень Жовтневого (1964), Березневого і Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС, на яких була вироблена довгострокова програма дальшого піднесення економіки країни. Найважливіша ланка цієї програми — перехід до галузевого принципу управління нар. г-вом, широке екон. стимулювання зростання і вдосконалення виробн. Осн. екон. завдання п'ятирічки: на основі використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього сусп. виробн., підвищення його ефективності забезпечити значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. та істотне піднесення рівня життя народу.

Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ВОСЬМИНО́ГИ (Octopoda) — ряд морських головоногих молюсків. Тіло (довж. разом з щупальцями від кількох см до 6 м) коротке, ззаду округле. Голова чітко відмежована від тулуба, на ній — 8 довгих щупалець, які раніше неправильно наз. ногами (звідки й назва В.). Живуть у водах з солоністю не нижче 30‰, більшість ведуть придонний спосіб життя, є пелагічні форми. Хижаки, живляться ракоподібними, молюсками, рибою; самі В. є поживою деяких риб та морських ссавців. Бл. 200 видів, поширені гол. чин. у тепловодних ділянках Атлантичного, Індійського і Тихого ок., в Середземному і Червоному морях; в СРСР — бл. 30 видів (у далекосхідних морях і Пн. Льодовитому ок.). В.— їстівні. В деяких країнах Пд. і Сх. Азії вони є об'єктами промислу. В СРСР розпочато промисел восьминогів у морях Далекого Сходу. Іноді восьминогами називають лише представників родини восьминогових (див. *Спрути*)

ВОСЬМИРІ́ЧНА ШКО́ЛА — неповна середня загальноосвітня трудова політехнічна школа в СРСР. Створена на основі «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958). На Україні відповідний закон прийнято 1959. В. ш. організована на базі кол. семирічної школи і є загальнообов'язковою для всіх дітей і підлітків обох статей віком від 7 до 15—16 років. В. ш. працює в складі 1—8 класів як самостійна навч. установа або входить до складу середньої (десятирічної) школи. В. ш. дає учням основи загальноосв. і політех. знань, готує їх до продовження навчання в 9—10 класах серед. загальноосв. школи та в ін. навч. закладах, до суспільно корисної праці, здійснює моральне, фізичне і естетичне виховання учнів. Учням загальноосв. шкіл надається можливість навчатися рідною мовою або мовою ін. народу СРСР. Особам, які закінчили 8 класів, видається свідоцтво, яке дає право на вступ у 9 клас серед. загальноосв. школи, профес.-тех. і серед. спец. навч. заклади. У 1976/77 навч. р. в СРСР працювало 46 тис. В. ш. (7,9 млн. учнів), у т. ч. в УРСР — 9831 В. ш. (1 783,5 тис. учнів). У зв'язку з переходом в СРСР до заг. обов'язкової серед. освіти молоді, в 1976 продовжувало навчання в серед. школі та в ін. навч. закладах, які дають середню освіту, 99,1% випускників восьмих класів. У 1976 в СРСР закінчили В. ш. бл. 5 млн. чол., у т. ч. в УРСР — 830,3 тисячі. *А. Д. Бондар.*

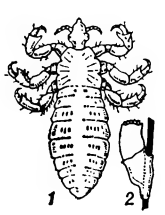

Воші.
Воша одежна:
1 — доросла комаха;
2 — яйце (гнида).

ВО́ТКІНСЬК— місто республіканського підпорядкування Удмуртської АРСР, райцентр, на загаті річок Вотки та Шаркану (бас. Ками). Залізнична станція. 88 тис. ж. (1977). З-ди: маш.-буд., торфобрикетний, цегельні, ТЕЦ. За 30 км від В., на Камі — Воткінська ГЕС. Вечірній філіал Іжевського механічного ін-ту. Маш.-буд. технікум, мед. і пед. училища. Будинок-музей П. І. *Чайковського*, де композитор народився та провів дитячі роки. В. засн. 1759, з 1935 — місто.

ВО́ТУМ (лат. votum—бажання, воля) — думка, рішення, висловлені *голосуванням*. У держ. праві бурж. країн шляхом В. д о в і р ' я або В. н е д о в і р ' я з'ясовується думка парламенту щодо заг. політики уряду або його окремих членів, а також певних акцій уряду, які мають загальнодержавне значення. В. недовір'я, як правило, призводить до відставки уряду або окремих його членів. В. у ширшому значенні — голосування, система голосування, право голосування: напр., плюральний В.— право одного виборця подавати два і більше голосів; сімейний В.— право голосування глави сім'ї за членів сім'ї тощо. В соціалістичних країнах В. не застосовується.

ВО́ТЧАЛ Євген Пилипович [14 (26).X 1864, Борзна, тепер смт Чернігівської обл.— 1.IV 1937, Київ] — український рад. фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1921). Закінчив Казан. ун-т (1889), після чого працював у Москві під керівництвом К. А. *Тімірязєва*. В 1898—1932 — професор Київ. політех. ін-ту (пізніше — Київ. с.-г. ін-ту). Один з організаторів Наук. ін-ту селекції (пізніше — Всесоюзний н.-д. ін-т цукрових буряків) у Києві, його співробітник 1922—37. Праці В. присвячені вивченню руху води (пасоки) в рослинах, асиміляції вуглекислого газу і *транспірації* у с.-г. рослин, питанням фізіол. основ селекції, теорії врожаю, посухостійкості тощо. Дослідженнями смоловиділення сосни заклав основи терпентинного виробництва в СРСР. Засновник школи укр. фізіологів рослин.

О. М. Кекух.

ВО́ТЧИНА — комплекс феодальної земельної власності (землі, будинки, інвентар) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. Синоніми терміна «вотчина» — *сеньйорія*, манор. В Зх. Європі В. стає панівною формою землеволодіння з 8—13 ст. Для більшості В. Зх. Європи в 8—10 ст. було типовим використання *панщини* для обробки панського г-ва при збереженні переважної частини земель у руках залежних селян-держателів, зобов'язаних продуктовим *оброком*. У 16—17 ст. в Зх. Європі стали типовими В. без панського г-ва, в яких вотчинник зберігав лише право на одержання з особисто вільних селян встановлених платежів. У країнах Центр. і Сх. Європи в 16—18 ст. переважала В., в якій більша частина землі була зайнята підприємницьким панським г-вом, що оброблялося *кріпаками*. Останній тип В. в Польщі наз. *фільварком*. Він був поширений і на укр. та білорус. землях, що входили до складу Польс. д-ви. В *Київській Русі* існували князівські, боярські, монастирські й церк. В., в яких використовували працю *смердів* і *холопів*. Права вотчинників було закріплено в «*Руській правді*». В період феод. роздробленості на Русі (2-а пол. 12 — 1-а пол. 15 ст.) В. стали панівною формою землеволодіння. В. можна було передавати у спадщину, міняти, продавати тощо. З утворенням Рос. централізованої д-ви (2-а пол. 15 —1-а пол. 16 ст.) землі вотчинників, які чинили опір центр. владі, було передано *дворянству*. В кін. 16 ст. переважаючою формою феод. землеволодіння стало помістя. З 17 ст. рос. уряд нагороджував дворян за службу наданням В. Указом від 23. III 1714 помістя було юридично зрівняно з В. Пізніше термін «вотчина» застосовувався для визначення дворянської земельної власності.

Восьмерик церкви Миколи в Лебедині Сумської області. 1783. Інтер'єр.

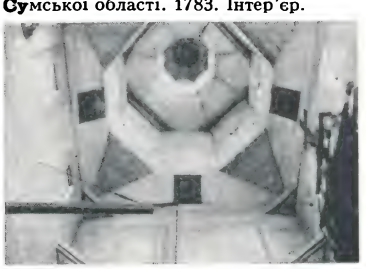

ВО́ТЧИННА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — промисловість, основана на примусовій праці селян *вотчини*; різновид феод. системи виробництва. Виникла в епоху раннього феодалізму. Підприємства В. п. належали поміщикам, монастирям, цареві, казні; переробляли сировину, одержану від г-ва вотчини. На Україні В. п. поширилася в 17—18 ст. З розвитком товарно-грош. відносин, купецької капіталістичної мануфактури В. п. втрачає своє значення і в 1-й пол. 19 ст. починає занепадати. Скасування кріпацтва (1861) відкрило простір для розвитку капіталістичної *мануфактури*.

ВО́ТЧИННА ТЕО́РІЯ — буржуазна теорія, згідно з якою середньовічна *вотчина* в Зх. Європі розглядалася як інститут, що визначав соціально-економічне, політичне й культурне життя середньовіччя. Сформувалася і поширилася серед буржуазних істориків Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Великобританії й Росії в 70—80-х рр. 19 ст. Найвідомішими представниками В. т. були П. Г. Виноградов, Н.-Д. *Фюстель де Куланж*. Прихильники В. т. пояснювали діяльністю вотчинників удосконалення с.-г. техніки, розвиток ремесла, виникнення середньовічних міст. У сучас. бурж. *медієвістиці* В. т. втратила своє значення.

ВО́ТЧИННИЙ СУД — в Росії та на Україні суд, що його чинив феодал-землевласник над селянами своєї *вотчини*, помістя. Відомий з часів Київ. Русі. Особливого розвитку набув у 16—17 ст. На укр. землях, загарбаних Литвою і Польщею, В. с. та ін. суди для селян виникли в 14—15 ст. замість *копних судів*. Фактично існував до *судової реформи 1864*.

ВОТЯКИ́ — застаріла назва *удмуртів*.

ВО́ХРА (грец. ὤχρα) — природна мінеральна фарба. Складається з глини та оксидів заліза. Колір від

блідо-жовтого до темно-бурого. Застосовують для фарбування деревини, фарфору тощо.

ВОШЕ́РІЯ (Vaucheria) — рід *жовто-зелених водоростей* з порядку ксантосифонових. Має вигляд неправильно розгалужених ниток без перегородок, з численними ядрами і зернистими *хроматофорами*.
Нестатеве розмноження відбувається багатоджгутиковими *зооспорами*, апланоспорами або *цистами*. Статевий процес — *оогамія*. Бл. 40 видів, пошир. здебільшого в прісноводних водоймах та на вологому грунті, деякі види — у морях. Представники В. зустрічаються і на Україні.

ВО́ШІ (Anoplura) — ряд безкрилих кровососних комах. Зовнішні паразити ссавців, у т. ч. усіх свійських тварин, крім котів; паразитують також на людині (В. одежна, головна, лобкова або площиця). Відомо понад 400 видів, які поділяють на 6 родин. Тіло (довж. 0,5—6 мм) сплющене дорсовентрально, жовто-сірого кольору. Голова значно вужча за груди. Ротовий апарат колюче-смоктальний. Очі у більшості видів редуковані або й зовсім відсутні. Ноги відносно короткі, з одним кігтиком на кінці. Розвиток з неповним перетворенням. Самки різних видів за добу відкладають 1—16 яєць, або гнид (за життя 50—330 шт.), прикріплюючи їх до волосся хазяїна (одежна воша — до одягу). Через 7—19 днів з яєць вилуплюються личинки (німфи), які стають статевозрілими через 8—14 днів. Тривалість життя дорослих В. 2—4(8) тижнів. В., спричинюючи свербіж, розчухування, призводять до виснаження тварин, зниження їхньої продуктивності, роботоздатності. В. також переносять збудників небезпечних хвороб (напр., висипного і поворотного тифів). Щоб запобігти завошивленню, необхідно додержувати правил *гігієни* та *зоогігієни*. Для знищення В. застосовують фіз. (зокрема термічні) та хім. засоби (гексахлоран, хлорофос та ін. інсектициди). *О. П. Маркевич.*

ВОЩА́К Ярослав Антонович (н. 19.II 1921, м. Броди, тепер Львівської обл.) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. Навчався у Вищому муз. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1929—39) та Львів. консерваторії (1940—41). З 1944 — у Львів. театрі опери та балету (вистави «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Молода гвардія» Мейтуса, «Пікова дама» Чайковського, «Борис Годунов» Мусоргського); з 1972 — у Великому театрі опери та балету БРСР. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ВОЩА́НКА Максим Ярмолинович (р. н. невід.— п. 1708) — білоруський гравер на міді. У 80-х рр. 17 ст. керував друкарнею Могилівського Богоявленського братства. Твори: гравюри для книг «Monarchia turecka opisana przez Ricota» (Слуцьк, 1678) та «Акафісти і канони» (Могилів, 1693; окремі гравюри до цього видання датовані 1680).

ВОЩА́НКА (Myrica) — рід рослин род. вощанкових. Невеликі дерева або кущі. Листки чергові, на яких є дрібні ароматичні залозки. Квітки в колосовидних суцвіттях або одиночні, здебільшого одностатеві. Плоди кістянкоподібні. Понад 50 видів. В СРСР —2 види: В. звичайна (M. gale) росте на болотах поблизу Балтійського узбережжя; В. пухнаста (M. tometoga)— в приморській смузі пд. р-нів Д. Сходу. Іноді вирощують декоративні чагарники американських видів — В. пенсільванську (M. pensylvanica) та В. вощану (M. cerifera). У деяких тропіч. видів В. плоди їстівні.

«ВОЯ́ДЖЕР» (англ. «Voyager», букв.— мандрівник) — назва двох американських *автоматичних міжпланетних станцій*, запущених 20 серпня («В.-2») і 5 вересня («В.-1») 1977 з метою вивчення планет-гігантів Юпітера, Сатурна і, можливо, Урана та Нептуна. На станціях встановлено телевізійні камери, наук. прилади, які мають передати на Землю інформацію про ці віддалені планети *Сонячної системи*, а також про їхні супутники. «В.-1» виведено на більш «швидку» траєкторію з тим, щоб на трасі «Земля—Юпітер» вона обігнала «В.-2». За програмою польоту передбачається, що «В.-1» наблизиться до Юпітера в березні, а «В.-2» — в липні 1979, пройшовши від Юпітера на віддалі відповідно 280 і 648 тис. км. Під впливом сильного поля *тяжіння* Юпітера траєкторія станцій зміниться і вони повернуть до Сатурна, поблизу якого пройдуть, відповідно, в листопаді 1980 і в серпні 1981, провівши спостереження за планетою, її кільцями та супутниками. Можливо, що «В.-2» після польоту Сатурна буде направлено до Урана. Проте амер. вчені вважають, що імовірність нормального функціонування станції поблизу Урана і Нептуна мізерно мала. Серед причин — надто велика віддаль цих планет від Землі, що надзвичайно утруднює зв'язок зі станцією під час польоту. Цей експеримент провадиться і з огляду на те, що в останній чверті 20 ст. внаслідок незвичайного взаємного розташування Землі, Юпітера, Сатурна, Урана і Нептуна на своїх орбітах, станція «В.» має можливість послідовно пролетіти поблизу цих чотирьох планет Сонячної системи, використовуючи «дарову» силу тяжіння кожної попередньої планети для розвороту станції до наступної планети майже без витрат бортового запасу палива. Наступного разу таке розташування виникне в третій чверті 22 ст. *О. А. Рубашевський.*

ВО́ЯЧЕК Володимир Гнатович [8 (20).III 1876, Петербург — 19.X 1971, Ленінград] — російський радянськ. оториноларинголог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1933), Герой Соціалістичної Праці (1961), ген.-лейтенант мед. служби. У 1899 закінчив Військово-мед. академію, 1917—56 професор, 1925—30—начальник цієї академії. Праці В. присвячені вивченню функціональних особливостей внутрішнього вуха, методиці дослідження *вестибулярного апарата*, морської хвороби, глухонімоти, дефектів мови. В.— автор кількох підручників з оториноларингології, ініціатор створення Ленінгр. н.-д. ін-ту хвороб вуха, горла, носа і мови. В. створив велику наукову школу оториноларингологів. Ім'я Воячека присвоєно оториноларингологічній клініці Військово-мед. академії. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

«ВПЕРЁД» — більшовицька група в Києві, створена в лютому 1905 за завданням В. І. Леніна. До її складу входили В. В. Вакар, М. П. Козеренко, Г. М. *Кржижановський*, Г. С. Михайлов, Л. М. Скорняков, О. Г. *Шліхтер* та ін. Група «В.» підтримала звернення *Бюро комітетів більшості* про скликання III з'їзду РСДРП, проте свого делегата на з'їзд не послала. В. В. Вакар, Г. М. Кржижановський та деякі ін. більшовики Києва, перебуваючи в полоні примиренських настроїв, сподівалися, що обидві фракції об'єднаються на з'їзді, і не поривали остаточно з меншовицьким Київ. к-том РСДРП. Після III з'їзду редакція газ. «Пролетарий» на чолі з В. І. Леніним запропонувала більшовикам Києва порвати з меншовиками, але цього не було виконано, хоч група загалом проводила значну роботу, сприяючи зростанню політ. свідомості робітн. мас, їхньої революц. активності, брала активну участь у підготовці наради більшовицьких к-тів Півдня, роботі Пд. бюро і Пд.-тех. бюро ЦК РСДРП, створених у Києві після III з'їзду партії. Див. також *Київська організація РСДРП(б)*.

«ВПЕРЁД» — більшовицька група в Харкові, створена 30.I(12 II) 1905. Фактично виконувала роль міського більшовицького к-ту і здійснювала політику *Бюро комітетів більшості* (БКБ). Одним з організаторів групи був *Артем* (Ф. А. Сергєєв). 12 (25).II 1905 обрано робочий к-т групи в складі Артема, Б. В. Авілова, М. П. Доброхотова, Д. П. Двойрес і Г. В. Мерцалова. Діяльність групи зосереджувалась переважно в заводських районах, де було створено районні парт. орг-ції, певну роботу вона проводила й серед селян Харків. губ. БКБ і особисто В. І. Ленін постійно спрямовували роботу групи. Послідовно проводячи в життя ленінську тактичну лінію, група відіграла значну роль у мобілізації трудящих Харкова на революц. боротьбу в період першої бурж.-демократичної революції в Росії. Член групи Б. В. Авілов був делегатом III з'їзду РСДРП. У серпні 1905 рішенням ЦК РСДРП групі було надано права к-ту [про це було повідомлено в № 15 «*Пролетария*» від 23. VIII (5.IX) 1905]. Див. також *Харківська організація РСДРП(б)*.

«ВПЕРЁД» — перше легальне більшовицьке видавництво. Діяло 1906—07 в Петербурзі. Організоване внаслідок злиття с.-д. в-в «Наша мысль», «Марксист» і «Утро». Активну участь у роботі в-ва під керівництвом В. І. Леніна брали М. С. *Ольмінський*, В. Д. *Бонч-Бруєвич* і А. В. *Луначарський*. Видавництво поєднувало лега-

Є. П. Вотчал.

Я. А. Вощак.

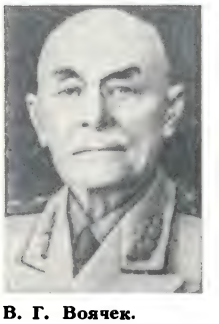

В. Г. Воячек.

О. М. Врабель.

З.-Ф. Вроблевський.

льні форми роботи з нелегальними, сприяло поширенню більшовицьких ідей серед широких мас робітників і селян, зміцненню ідейних і орг. зв'язків партії з народом. В-во видало ряд творів В. І. Леніна. Центр. склад в-ва брав на комісію л-ру інших с.-д. видавництв країни. Влітку 1907 «В.» розгромила поліція.

«ВПЕРЁД» — нелегальна робітнича газета, заснована с.-д. групою *«Рабочее дело»* в Києві. Виходила з 1897 по 1901 [№ 1 датовано 8. XII 1896, фактично вийшов 7 (19).I 1897]. Вийшло 10 номерів. № 1 і 2 видано від імені с.-д. групи «Рабочее дело», № 3 і 4— *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Після арешту керівників «Союзу боротьби» (1898) «В.» (з № 5) 1899—1901 була органом київ. «економістів».

«ВПЕРЁД» — перша більшовицька щотижнева газета, видавалася з 22.XII 1904 (4.I 1905) по 5(18).V 1905 в Женеві. Орган *Бюро комітетів більшості*. Створена після захоплення меншовиками газ. *«Искра»*. Вийшло 18 номерів. Організатором і керівником газети був В. І. Ленін. До редакції «В.» входили В. В. *Воровський*, А. В. *Луначарський* і М. С. *Ольмінський*. У газеті опубліковано понад 60 статей і заміток В. І. Леніна. Редакція встановила зв'язки з с.-д. орг-ціями Росії, в т. ч. з Одес., Катеринославським, Миколаїв. і Харків. комітетами РСДРП, які визнали «В.» своїм керівним органом. Під впливом «В.» на початку 1905 в Харкові і Києві виникли більшовицькі партійні групи. Газета «В.» відіграла визначну роль у боротьбі проти меншовиків і в підготовці III з'їзду РСДРП. Рішенням III з'їзду РСДРП від 14(27).V 1905 замість газ. «В.» почала виходити щотижнева газ. *«Пролетарий»*.

«ВПЕРЁД» — щоденна легальна більшовицька газета. Видавалась замість газ *«Волна»* з 26.V (8.VI) по 14(27).VII 1906 в Петербурзі. Вийшло 17 номерів. Керував газетою В. І. Ленін. До редакції входили В. В. *Воровський* і М. С. *Ольмінський*. У газеті опубліковано 16 статей В. І. Леніна, які визначали її революц. напрям і зміст. Більшість номерів газети було конфісковано. Постановою Петерб. суд. палати газету закрили. Замість газ. «В.» з 22.VI (5.VII) 1906 почала виходити газ *«Эхо»*.

ВПИ́САНІ І ОПИ́САНІ ФІГУ́РИ. *Многокутник* наз. вписаним в опуклу криву, якщо всі його вершини належать цій кривій (мал., 1), і описаним навколо опуклої кривої, якщо всі його сторони є *дотичними прямими* до кривої (мал., 2). Сама крива наз. відповідно описаною або вписаною. В *трикутник* можна вписати і навколо нього можна описати єдине *коло*; центр описаного кола збігається з точкою перетину перпендикулярів до сторін трикутника, проведених через їхні середини (мал., 3), а центр вписаного — з точкою перетину *бісектрис* трикутника (мал., 4). Для чотирикутника (мал.,5) вписане (описане) коло існує, якщо виконуються умови: $AB + CD = AD + BC$. ($\alpha + \beta = 180^\circ$). В. і о. ф. розглядають і в просторі (мал., 6,7). Див. також *Паскаля теорема, Бріаншона теорема*.

ВПО́РСКУВАННЯ в медицині — те саме, що й *ін'єкція*.

ВПРАВЛЯ́ННЯ — багаторазове повторення дій з метою їх удосконалення. Посідає важливе місце в навчанні, оскільки лежить в основі оволодіння будь-якою діяльністю, набутті тих або інших *навичок* та *умінь*. Фізіологічною основою В. є утворення систем тимчасових нервових зв'язків, підсилення і відносна відособленість їх у корі головного мозку. В результаті В. збільшуються швидкість і точність виконуваних дій, знижується надмірне напруження, підвищується працездатність.

ВРА́БЕЛЬ Олександр Михайлович (н. 26.II 1931, с. Іванівці, тепер Мукачівського р-ну Закарпат. обл.) — український рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1972. В 1960 закінчив Львів. консерваторію. З 1957— соліст Львів. театру опери та балету ім. Ів. Франка. Партії: Онєгін, Дон Жуан, Ріголетто (в однойменних операх Чайковського, Моцарта, Верді), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Гурман («Украдене щастя» Мейтуса).

ВРА́ДІЇВКА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 11 тис. ж (1977). Засн у 2-й пол 18 ст. З поч. 19 ст. наз. Велика Врадіївка. В січні 1918 у селі встановлено Рад. владу. З 1964 має сучас. назву; з 1967 В.— с-ще міськ. типу. Виноробний, маслоробний, комбікормовий і цегельний з-ди, елеватор, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, гідролісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

ВРА́ДІЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 25,9 тис. чол. (1977). В районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Врадіївка*. Поверхня В. р.— хвиляста рівнина. На пн. межі району протікає р. *Кодима*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: врадіївські елеватор та цегельний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Врадіївка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г угідь 1977 становила 68,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 55,5 тис. га Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Розвинуті молочне скотарство, свинарство, вівчарство та птахівництво. У В. р.— 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 235 км, в т. ч. з твердим покриттям — 100 км. У районі — 27 заг.-освітніх та музична школи, 26 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 9 будинків культури, 12 клубів, 30 кіноустановок, 23 бібліотеки. *А. І. Бойченко.*

ВРАЖЛИ́ВИЙ Василь Якович (справж. прізв. — Штанько; 1903, с. Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтавської обл.— 1938) — український рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Був членом літ. орг-цій *«Плуг»* і *Вапліте*. Писав про соціалістичне будівництво на Україні і новобудови перших п'ятирічок, про рад. інтелігенцію. Автор ряду оповідань, повісті «Батько» (1929), роману «Справа серця» (1933).

Тв.: Земля. Х., 1925; Молодість. Х., 1929; Перемога. Х., 1932; Справа серця. Х., 1933.

ВРАЗ (Vraz) Станко (справж. ім'я та прізв.— Якоб Фраз; 30.VI 1810, Церовець — 24.V 1851, Загреб) — словенський і хорватський поет, діяч *іллиризму*. Один із засновників прогрес. хорват. критики. У збірках «Червоні яблука» (1840), «Голоси з Жеравинської діброви» (1841), «Гусла і тамбури» (1845) — інтимна й громадянська лірика, політична сатира, переклади західноєвроп. і слов. поетів. Видав зб. словенських нар. пісень «Іллірійські народні пісні» (1839).

ВРА́НГЕЛІВЩИНА — режим буржуазно-поміщицької диктатури на чолі з ген. П. М. Врангелем, встановлений білогвардійською контрреволюцією в Криму й на Пд. України в квітні — листопаді 1920. Підтриманий імперіалістами *Антанти*, Врангель в квітні 1920 створив контрреволюц. маріонетковий уряд і почав організацію т. з. Рос. армії, основою якої стали залишки розгромлених денікінських військ (див. *Денікінщина*). В червні 1920, скориставшися з важкого становища Країни Рад, що вела війну проти агресії бурж.-поміщицької Польщі, врангелівські війська почали наступальні дії на Пд. України. Вони захопили Пн. Таврію, пд. частину Катеринославщини й створили безпосередню загрозу Донбасові. Проте рад. війська зупинили просування врангелівців і на поч. серпня перейшли в контр-

Вписані і описані фігури.

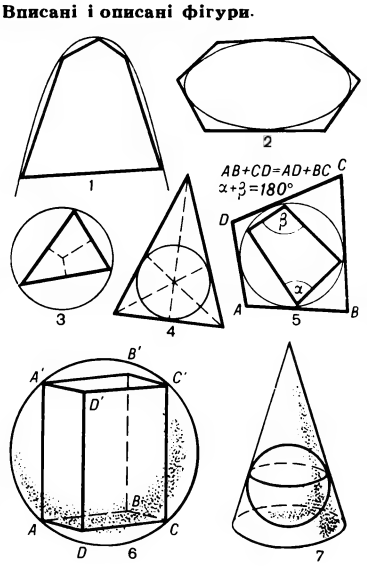

наступ. Утворений при цьому на лівому березі Дніпра *Каховський плацдарм* перешкоджав з'єднанню військ Врангеля з білополяками. ЦК РКП(б), В. І. Ленін приділяли велику увагу боротьбі проти В. На Пд. було перекинуто з ін. фронтів 11 стріл та кав. дивізій і бригад, новостворену 2-у Кінну армію (див. *Кінні армії*). 21.IX 1920 утворено окремий Пд. фронт (команд. — М. В. Фрунзе). Протягом вересня рад. війська стримували ворога, який на той час захопив Маріуполь (тепер Жданов), Олександрівськ (тепер Запоріжжя), прорвався в Донбас. 8—16.X в запеклих боях у районі Нікополя і Апостолового рад. частини розгромили 5 ворожих д-зій і відбили останню спробу врангелівців просунутися на Пн. Із закінченням *радянсько-польської війни 1920* Рад. д-ва дістала змогу зосередити осн. сили проти В. На Пд. фронт було перекинуто ряд частин і з'єднань, у т. ч. 1-у Кінну армію. Внаслідок парт., комсомольської та профспілкової мобілізацій на Пд. фронт прийшли понад 10 тис. комуністів і комсомольців, у т. ч. 4,5 тис. з України. У відповідь на лист В. І. Леніна «До незаможних селян України» (2.X 1920) проти В. вирушили кілька полків і загонів, сформованих *комітетами незаможних селян*. 28.X 1920 війська Пд. фронту перейшли у вирішальний наступ і завдали нищівної поразки білогвардійцям у Пн. Таврії. В запеклих боях 7—11.XI рад війська, форсувавши Сиваш, подолали Перекопські та Чонгарські укріплення (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*) і вступили в Крим, визволення якого завершили 17.XI 1920. Залишки врангелівців (бл. 80 тис. чол.) втекли до Туреччини на іноз. кораблях. Велику роль у розгромі В. відіграв партизанський рух і парт.-комсомольське підпілля, що діяло у ворожому тилу. В. І. Ленін назвав розгром В. однією «з найблискучіших сторінок в історії Червоної Армії» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 124).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 41—42; История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 5. М., 1960; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3. К., 1970; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *В. С. Левін.*

ВРА́НГЕЛЯ О́СТРІВ — острів у Пн. Льодовитому ок., на межі Сх.-Сибірського і Чукотського морів. Від материка відокремлюється прот Лонга. Входить до складу Чукотського авт. округу Магаданської обл. РРФСР. Пл. 7300 км². Вис. до 1096 м. Рослинність тундрова. З тварин водяться песці, білі ведмеді, тюлені, моржі. Влітку багато птахів. Названий іменем рос. мореплавця Ф. П. *Врангеля*.

ВРА́НГЕЛЬ Петро Миколайович (1878 — 1928, Брюссель) — барон, генерал-лейтенант (1917), керівник контрреволюції на Пд. Росії під час громадянської війни. З 1918— у білогвард. *Добровольчій армії*; в грудні 1919 — січні 1920 — її командуючий. Після розгрому *денікінщини* — головнокомандуючий з 4.IV 1920 т. з. Рос. армією в Криму. З крахом *врангелівщини* втік за кордон, де вів активну антирад. діяльність.

ВРА́НГЕЛЬ Фердинанд Петрович [29.XII 1796 (9.I 1797), Псков — 25.V (6.VI) 1870, Тарту] — російський мореплавець, адмірал, почесний член Петербурзької АН (з 1855). Один з засновників Рос. геогр. товариства. Закінчив Морський корпус (1815). У 1817—19 брав участь у кругосвітній подорожі В. М. *Головніна*. В 1820—24 очолив Колимську експедицію, яка описала й нанесла на карту береги Сибіру від гирла Індігірки до Колючинської губи. В 1825—27 керував кругосвітнім плаванням на шлюпі «Кроткий». У 1829—35 — гол. правитель рос. поселень в Америці; 1840—49 — директор Російсько-американської компанії. Був противником продажу Аляски США. Ім'ям В. названо острів у Пн. Льодовитому ок., гори і мис на Алясці.

ВРАНИ́ЦЬКИЙ Василь Іванович [р. н. невід.— п. 2(14).XII 1832, м. Ялуторовськ, тепер Тюменської обл.] — декабрист, полковник. З 1824 — член *Південного товариства декабристів*, належав до поміркованої частини т-ва, яка виступала за встановлення в Росії конституційної монархії. Заарештований у Житомирі. Засуджений до довічного заслання, яке було скорочено до 20 років. Заслання відбував у Сибіру, де й помер.

ВРА́ЦЯ — місто на Пн. Зх. Болгарії, адм. центр Врачанського округу. Вузол з-ць і автошляхів. 53,1 тис. жителів (1971). На місц сировині розвивається газова й цем. пром-сть. Виробн. азотних добрив. Підприємства текст. (бавовняної, шовкової), харч., деревообр., машинобудівної пром-сті. Театр, музей. Пам'ятник Х. *Ботеву*. В. засн. у 14 ст.

«ВРАЧЕ́БНОЕ ДЕ́ЛО» — медичний науково-практичний журнал, орган Міністерства охорони здоров'я УРСР. Видається з грудня 1918. Має розділи — теоретична і клінічна медицина, практичні замітки, організація охорони здоров'я, історія медицини, гігієна, епідеміологія та ін. У журналі публікуються звіти про міжнар. мед. конгреси та з'їзди. Виходить щомісяця рос. мовою в Києві.

ВРЕ́ДЕ (Wrede) Фердинанд (15.VII 1863, Шпандау — 19.II 1934, Марбург) — німецький мовознавець. Голова нім. діалектографічної школи. Був директором Діалектологічного ін-ту в Марбурзі, редактор «Німецького мовного атласу» (1908—34) — першого діалектологічного атласу нім. мови. Осн. праці: «Про мову вандалів» (1886), «Про мову східних готів в Італії» (1891).

ВРНГ — див. *Вища Рада Народного Господарства*.

ВРОБЛЕ́ВСЬКИЙ (Врублевський; Wróblewski) Зигмунт-Флорентій (28.X 1845, Гродно — 19.IV 1888, Краків) — польський фізик, чл.-кор. АН у Кракові (з 1880). Навчався у Київ. ун-ті. За участь у Польському повстанні 1863 був засланий у Томськ. У 1869 повернувся до Варшави. З 1882 — професор Краківського ун-ту. Спільно з польс. фізиком К. Ольшевським 1883 вперше одержав зріджений кисень; зрідив також азот, окис вуглецю та дослідив їхні критичні температури. Трагічно загинув під час пожежі в лабораторії.

ВРО́НА Іван Іванович [17(29).IX 1887, с. Отроч, тепер ПНР — 5.I 1970, Київ] — український рад. мистецтвознавець, засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1920. У 1913 закінчив Моск. ун-т. Праці: «Мистецтво революції і АРМУ». К., 1926; «К. Д. Трохименко». К., 1957; «Михайло Гордійович Дерегус». К., 1958; «Анатолій Петрицький». К., 1968; розділи в книзі «Історія українського мистецтва». К., 1967, т. 5. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ВРО́НСЬКИЙ Вахтанг Іванович [справж. прізв.— Надірадзе; н. 15(28).VIII 1905, Тифліс] — український рад. балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1940. У 1923 закінчив Тбіліську балетну студію. Балетмейстерську діяльність розпочав 1932. В 1940—54 — гол. балетмейстер Одес. (одночасно 1952—54 — худож. керівник Ансамблю танцю УРСР), 1954—69 — Київ. театрів опери та балету, одночасно 1961—73 — гол. балетмейстер і худож. керівник *«Балету на льоду»* (Київ), з 1977 — Москов. худож.-спортивного ансамблю «Балет на льоду». Вистави: у Київ. театрі опери та балету — «Лісова пісня» Скорульського (1958), «Лілея» Данькевича (1956; 1959 — однойменний фільм-балет у співавторстві з В. Лапокнишем), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва; в ансамблі «Балет на льоду» — «У Країні чудес» (1962), «Весіння казка» (1965), «Про що співає трембіта» (1970) та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

В. І. Вронський.

М. К. Вронський.

ВРО́НСЬКИЙ Макар Кіндратович [н. 1(14).IV 1910, м. Борисов, тепер БРСР] — український рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1955. У 1945 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у М. *Гельмана* і М. *Лисенка*. Твори: композиції — «Леся Українка» (1947), «Устим Кармелюк» (1948), «В. І. Ленін» (1957); «Декабристи у Кам'янці» (Черкаська обл.; у співавторстві, 1975); портрети — І. Кавалерідзе (1957), М. Амосова (1961); пам'ятники —

М. К. Вронський і В. А. Чепелик. Скульптурна група «Декабристи у Кам'янці». Бронза, граніт. 1975. Встановлена в місті Кам'янці Черкаської області.

Т. Шевченкові у м. Палермо в Канаді (1950), В. І. Леніну у Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963) — всі у співавторстві з О. *Олійником;* Д. Мануїльському (1966) і А. Іванову (1976) — у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ВРО́НСЬКИЙ (Wroński; справж. прізв.— Гене) Юзеф (24.VIII 1776, Вольштин, тепер Зельоногурське воєводство, ПНР—9.VIII 1853, Париж) — польський математик. Був арт. офіцером в армії Т. *Косцюшка.* Праці з математики почав публікувати з 1811. В 1812 запровадив функціональний *визначник* (т. з. вронскіан), який відіграє важливу роль у теорії лінійних *диференціальних рівнянь.*

М. О. Врубель.

ВРО́ЦЛАВ — місто на Пд. Зх. Польщі, адм. центр Вроцлавського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт на р. Одрі. 575,9 тис. ж. (1975). Один з важливих екон. і культ. центрів країни. Гол. галузі пром-сті — транспортне машинобудування (виробн. електровозів, вагонів, дорожньо-транспортних машин, річкових суден), електротехнічна (генератори для ТЕС), електронна, приладой верстатобудування. Підприємства кольорової металургії, хім. (штучні волокна, фосфорні добрива, лаки, фарби тощо), харч., швейної, вовняної, поліграф. пром-сті. ТЕС. У В.— ун-т та ін. вузи; музеї: Сілезький, археологічний. Оперний театр. Архіт. пам'ятки: готична ратуша (2-а пол. 13 — поч 16 ст.), костьоли (13—15 ст.), єзуїтська колегія (тепер ун-т; 1726—32) та ін. Після 1945 споруджено комплекс будівель Виставки возз'єднаних земель, «Школу Тисячоліття», нові житл. р-ни (Гайовіце та ін.). В.— стародавнє слов. місто, відомий з 980 як Бреславль. В 10—14 ст.— у складі польс. д-ви. В 1742 приєднаний до Пруссії (нім. назва Бреслау). З 1945 — під сучас. назвою в складі ПНР.

В.-А. Врублевський.

ВРУ́БЕЛЬ Михайло Олександрович [5(17).III 1856, Омськ — 1(14). IV 1910, Петербург] — російський художник. У 1880—84 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*; академіком її став у 1905. Працював у галузі станкового, монументального і театр.-декораційного живопису, станкової та ілюстраційної графіки, ужиткового мист. і архітектури. Був одним з виразників *символізму* в живописі стилю *модерн.* У 1884—89 жив і працював у Києві, де виконав ікони й розписи для *Кирилівської церкви* (в т. ч. композицію над хорами «Зішестя святого духа»), ескізи для розписів у *Володимирському соборі*, які не було здійснено (є лише орнаментальні розписи у бічних нефах). У Києві В. написав картини: «Дівчина на тлі перського килима» (1886, Київ. музей рос. мистецтва), «Східна казка» (1886) та ін. Наприкінці 1889 В. оселився у Москві. Працював над навіяним творчістю М. Лермонтова образом Демона. До цієї теми повертався протягом усього життя. В Демоні В. втілив трагедію самотності й безсилля гордого індивідуаліста-бунтаря («Демон», 1890; «Демон зборений», 1902 — обидва в ДТГ). Серед відомих творів В. також «Венеція» (1893), «Іспанія» (1894), «Пан» (1899), «Царівна-лебідь» (1900). У цих картинах виявилися найважливіші риси творчості В.: глибина змісту, складність, напруженість символічного образу, органічне сполучення життєвих спостережень з фантастичним уявленням, живописна майстерність, тяжіння до монументальності. В. виконав глибоко психологічні портрети С. Мамонтова (1897), Н. Забіли-Врубель (1898), В. Брюсова (1906) та ін. В останні роки життя на творчості В. позначилося тяжке психічне захворювання. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

М. Є. Врублевський.

Літ.: Яремич С. Михаил Александрович Врубель. М., 1911; Иванов А. П. Врубель. Пг., 1916; Фёдоров-Давыдов А. А. Михаил Александрович Врубель. М., 1968; Тарабукин Н. М. Михаил Александрович Врубель. М., 1974; Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Л., 1976.

Д. В. Сараб'янов.

ВРУ́БІВКА (до 1935 — Хущеватe) — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Венгерівка. 1,2 тис. ж. (1977). Радгосп, комбінат побутових послуг. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, б-ка. В. виникла 1921.

ВРУ́БІВСЬКИЙ — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, поблизу залізнич. ст. Врубівка. 6,2 тис. ж. (1977). Лутугинське шахтобуд. управління. Середня школа, лікарня. Будинок культури, б-ка. Засн. 1895.

ВРУБЛЕ́ВСЬКИЙ (Wróblewski) Валерій-Антоній [15(27). XII 1836, Желудок, тепер смт Гродненської обл.— 5.VIII 1908, Уарвіль, Франція] — діяч польського і міжнар. революційного руху. Нар. в сім'ї дрібного шляхтича. Навчався в Лісовому ін-ті в Петербурзі. Активний учасник *польського повстання 1863—64.* Після поразки його емігрував до Франції. В роки франко-прусської війни 1870—71 брав участь у складі Нац. гвардії в обороні Парижа. Під час *Паризької комуни 1871* командував загонами, що обороняли столицю з Пд. Після падіння Комуни емігрував до Великобританії. З 1872 — член Генеральної ради *Інтернаціоналу 1-го* (секретар-кореспондент для Польщі). Підтримував К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі проти М. О. *Бакуніна.* В 1872 очолив польс. революц. т-во *«Люд польський».* Похований на кладовищі *Пер-Лашез* у Парижі.

ВРУБЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Євтихійович [парт. псевд.— Сергій; 4 (16).II 1897, с. Рункошів, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.— 25.XII 1918, Київ] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. З 1915 навчався в Київ. комерц. ін-ті. З грудня 1916— в армії. Проводив революц. роботу серед солдатів 7-ї армії Пд.-Зх. фронту. З березня 1918 — секретар нар. освіти в уряді Рад. України. Був у складі надзвичайного повноважного посольства ЦВК Рад України і Народного Секретаріату України 1918 в Москві. З квітня 1918 — член Бюро для керівництва повстан. боротьбою в тилу австро-нім. окупантів. З червня 1918 — член підпільного Київ. губкому партії, з серпня 1918 — одночасно редактор газ. *«Киевский коммунист».* 28.X 1918 заарештований у Києві гетьманським урядом. Закатований режимом Директорії.

ВРУ́БОВА МАШИ́НА — машина, якою в товщі корисної копалини

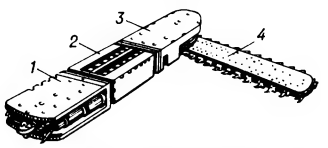

Врубова машина: *1* — подавальна частина; *2* — двигун; *3* — редуктор; *4* — бар.

створюють вруб — глибоку щілину, яка полегшує наступне руйнування масиву порід. Найпоширеніші В. м. (мал.), у яких робочим органом є бар (довга рама з рухомим різальним ланцюгом). Вздовж *вибою* В. м. переміщується переважно за допомогою каната, що намотується на барабан подавальної частини. Різновиди В. м.: врубово-навалювальна і врубово-відбійна машини. В. м. застосовують гол. чин. для видобування міцного і в'язкого вугілля.

ВРХЛІ́ЦЬКИЙ (Vrchlický) Ярослав (справж. ім'я та прізв.— Фріда Еміль; 17.II 1853, Лоуні — 9.IX 1912, Домажліце) — чеський поет, драматург, перекладач. Автор понад 70 поетичних збірок: «Епічні поезії» (1876), «Сільські балади» (1885), «Уламки епопеї» (1886), «Спадщина Тантала» (1888), «Боги і люди» (1899), «Моя батьківщина» (1903), «Коралові острови» (1908); комедії на сюжет із чеської історії «Ніч на Карлштейні» (1885) та ін. Перекладав твори Данте, Тассо, Байрона, Гете, Міцкевича.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Братіслава, 1957; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология чешской поэзии XIX—XX веков, т. 2. М., 1959.

Літ.: Франко І. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. В. кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

В. І. Шевчук.

Ярослав Врхліцький.

ВСЕВО́БУЧ — загальне обов'язкове військ. навчання в СРСР. Запроваджено декретом ВЦВК від 22. IV 1918. В. відіграв значну роль у підготовці кадрів Червоної Армії в роки громадян. війни 1918—20. В 1923 В. було скасовано. Знову запроваджено під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 постановою Державного Комітету Оборони від 17.IX 1941. Після закінчення війни В. 1946—48 розформовано.

ВСЕ́ВОЛОД ВЕ́ЛИКЕ ГНІЗДО́ (1154—1212) — князь владимиро-суздальський 1176—1212, син *Юрія Долгорукого.* Проводив політику зміцнення князівської влади. В боротьбі проти ін. князів і боярської верхівки спирався на підтримку дружинників і городян. Поширив свій вплив на Київ, Переяславське князівство, Рязань і Новго-

род. Здійснив успішні походи проти *половців, булгар* та мордви. Був союзником галицько-волинського кн. *Романа Мстиславича*. Почав титулувати себе «великим князем». «*Слово о полку Ігоревім*» називає В. В. Г. найсильнішим руським князем тих часів. За його правління тривав розквіт культури *Владимиро-Суздальського князівства*. Прозваний «Великим Гніздом» (мав 12 дітей).

ВСЕ́ВОЛОД II О́ЛЬГОВИЧ (р. н. невід. — п. 1.VIII 1146, Вишгород) — великий князь київський 1139—46, син черніг. князя *Олега Святославича*. В 1115—27 князював у Новгороді-Сіверському, 1127—39 — в Чернігові. В 1139 захопив Київ. Розпалював і використовував князівські міжусобиці, щоб удержувати за собою великокнязівський престол. За В. II О. посилилась експлуатація міськ. бідноти. Після смерті В. II О. кияни виступили проти його наступників і вигнали їх з Києва.

ВСЕ́ВОЛОД ЯРОСЛА́ВИЧ (1030—1093) — давньоруський князь, син *Ярослава Мудрого* і батько *Володимира Мономаха*. З 1054 — удільний князь у Переяславській та Суздальській землях. У союзі з старшими братами Ізяславом і Святославом вів боротьбу проти *торків* і *половців*; разом з братами склав т. з. «Правду Ярославичів» (див. «*Руська правда*»). В 1073 союз Ярославичів розпався, що призвело до міжусобної боротьби між ними. В. Я. допоміг Святославу зайняти київ. великокнязів. престол. Після смерті Святослава (1076) став великим князем київським, але незабаром віддав великокнязівський престол братові Ізяславу, а сам почав князювати в Чернігові. Після загибелі Ізяслава 1078 знову став великим князем київським. Знав п'ять іноземних мов. Заснував *Видубицький монастир*.

ВСЕВОЛО́ЖСЬКИЙ Михайло Миколайович (н. 7.XI 1917, с. Василівка, тепер райцентр Запорізької обл.) — парт. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Навчався (1937—41) у Рибінському авіац. ін-ті. Закінчив Вищу парт. школу при ЦК Компартії України (1953), Дніпропетровський металург. ін-т (1965). З 1943 — на комсомольській і парт. роботі. В 1953—63 — секретар райкому партії в м. Запоріжжі, зав. відділом парт. органів Запорізького обкому, 1963—66 — другий секретар, з 1966 — перший секретар Запорізького обкому Компартії України. В 1966—76 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1967 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ВСЕКИТА́ЙСЬКІ ЗБО́РИ НАРО́ДНИХ ПРЕДСТАВНИКІ́В (ВЗНП) — за конституцією КНР 1975 найвищий орган державної влади КНР. Строк повноважень — 5 років (передбачено також можливість продовження цього строку). Див. *Китай*, розділ Державний лад.

ВСЕЛЕ́НСЬКІ СОБО́РИ — з'їзди вищого духівництва християн. церкви. Перший В. с. відбувся 325. На В. с. вироблялися церковні догмати й церковне право, засоби боротьби християнської церкви за зміцнення своєї влади. Православна церква визнає вселенськими сім соборів, які відбулися до *розділення церков* (9 ст.). Наступні собори скликала тільки католицька церква і називала їх вселенськими. Останній, т. з. 2-й Ватіканський, собор (1962—65) займався пошуками шляхів пристосування церкви до нових умов, які склалися в світі в зв'язку з розвитком науки та з суспільним прогресом і привели до зниження авторитету католицизму й релігії взагалі.

ВСЕНАРО́ДНЕ ОБГОВО́РЕННЯ — в соціалістичних державах один з важливих проявів *соціалістичної демократії*, що полягає в участі громадян у правотворчості. Ст. 5 *Конституції СРСР* і конституціями союзних (в УРСР — ст. 5 Конституції УРСР) республік передбачено, що на В. о. виносяться найважливіші питання держ. життя. Таке обговорення характеризується високою активністю рад. громадян, заінтересованістю у вдосконаленні законодавства тощо. Найважливіші законопроекти публікуються в газетах, надсилаються громад. орг-ціям і наук. установам. Законопроекти всебічно обговорюються на зборах трудящих. Зауваження і пропозиції, висловлені в процесі обговорення, враховуються законодавчими органами. В. о. має консультативний характер і цим відрізняється від *референдуму*. В СРСР широко обговорювались проект Конституції 1936, проект закону про державні пенсії; проекти Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю 1970, нар. освіту 1973, лісового законодавства 1977 тощо. Великого розмаху набуло обговорення проекту Конституції СРСР 1977. В обговоренні взяло участь понад 140 млн. чол., на адресу Конституційної Комісії надійшли численні листи. В обговоренні проекту Конституції УРСР взяло участь понад 32 млн. чол. Це є яскравим свідченням зростання ролі В. о. в залученні трудящих до участі в управлінні державою.

Р. С. Павловський.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЧНА СПІ́ЛКА 1905—07 — перша профспілкова організація залізничників у Росії. Оформилася на 1-му з'їзді В. з. с., що відбувався 20—21.IV (3—4.V) 1905 у Москві. Програма спілки складалася з екон. і загальнодемократичних вимог. У міру розвитку революції 1905—07 у В. з. с. посилювався більшовицький вплив. В. І. Ленін відзначав провідну роль залізничників і В. з. с. в *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Після поразки *Грудневих збройних повстань 1905* Всеросійська залізнична спілка пішла в підпілля. На кінець 1906 спілка втратила своє революц. значення, в лютому 1907 розпалась.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ ФРОНТОВИ́Х І ТИЛОВИ́Х ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП(б) 1917 — відбулася 16—23.VI (29.VI — 6.VII) в Петрограді. Скликана Оргбюро *Військової організації при ЦК РСДРП(б)*. На конференції були делегати від 60 фронтових і тилових військ. орг-цій, які об'єднували 26 тис. членів партії. В центрі уваги конференції стояли доповіді В. І. Леніна про поточний момент і з агр. питання. Виходячи з ленінського аналізу політ. становища в країні, конференція визнала за необхідне посилити роботу щодо підготовки робітників і революц. солдатів до збройної боротьби за перемогу соціалістич революції. Важливе значення для пропаганди у військах (зокрема, на Україні) ленінської нац. політики мала резолюція конференції «З національного питання». Конференція обрала Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, до складу якого ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, М. С. Кедров, М. В. Криленко, К. О. Мєхоношин, М. І. Подвойський (голова), О. Ф. Розмирович та ін. Конференція відіграла важливу роль у розгортанні роботи більшовиків в армії, у створенні збройних сил соціалістичної революції.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА НАДЗВИЧА́ЙНА КОМІ́СІЯ ПО БОРОТЬБІ́ З КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЄЮ І САБОТА́ЖЕМ (ВЧК) — орган Радянської держави, створений за ініціативою В. І. Леніна постановою Раднаркому РРФСР від 7(20).XII 1917. На ВЧК, яку очолював Ф. Е. *Дзержинський*, покладалася боротьба проти всіх видів контрреволюц. злочинів — заколотів, саботажу, *бандитизму*, шпигунства, проти ворожих політ. партій і таких небезпечних злочинів, як спекуляція, хабарництво тощо. У серед. 1918 було створено губ. і повітові надзвичайні комісії (останні ліквідовано на поч. 1919), транспортні та військ. ЧК (в січні 1919 перетворено на Особливі відділи). ВЧК мала в своєму розпорядженні озброєні загони (корпус військ ВЧК). Найважливіші питання організації й діяльності ВЧК розв'язувало Політбюро ЦК РКП(б). Діяльність ВЧК мала величезне значення для зміцнення тилу та перемоги Рад. влади над силами контрреволюції в умовах громадян. війни. Постановою ВЦВК від 6.II 1922 ВЧК ліквідовано. Див. також *Державне політичне управління, Всеукраїнська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами* (ВУЧК).

Літ.: Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917—1921 гг. Сборник документов. М., 1958.

В. В. Сташис, Л. М. Маймескулов.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКА НАРА́ДА РАД РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ — відбулась 29. III — 3.IV (11—16.IV) 1917 у Петрограді. В її роботі брали участь 480 представників від 139 Рад та 46 тилових і фронтових військ. орг-цій, у т. ч. делегати з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва та ін. міст України.

ВСЕРОСІЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПРОЛЕТАРСЬКИХ АРХІТЕКТОРІВ

Всеросійські з'їзди Рад

1-й — 3—24.VI (16.VI—7.VII) 1917
2-й — 25—27.X (7—9.XI) 1917
3-й — 10—18 (23—31). I 1918

Надзвичайний
4-й — 14—16.III 1918
5-й — 4—10.VII 1918

Надзвичайний
6-й — 6—9.XI 1918
7-й — 5—9.XII 1919
8-й — 22—29.XII 1920
9-й — 23—28.XII 1921
10-й — 23—27.XII 1922
11-й — 19—29.I 1924
12-й — 7—16.V 1925
13-й — 10—16.IV 1927
14-й — 10—18.V 1929
15-й — 26.II—5.III 1931
16-й — 15—23.I 1935

Надзвичайний
17-й — 15—21.I 1937

Нарада розглянула питання про ставлення до війни, до Тимчасового уряду, про організацію революц. сил і боротьбу проти контрреволюції, земельне питання та ін. Склад наради в основному був есеро-меншовицький, що позначилося на резолюціях наради, спрямованих на продовження імперіалістичної війни, підтримку бурж. Тимчасового уряду. Незважаючи на угодовський характер прийнятих рішень, нарада сприяла організації і згуртуванню Рад на місцях і об'єднанню їх у загальнодерж. масштабі. 4(17).IV на зборах більшовиків — учасників наради виступив В. І. Ленін з Квітневими тезами (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*).

ВСЕРОСІ́ЙСЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПРОЛЕТА́РСЬКИХ АРХІТЕ́КТОРІВ (ВОПРА). Засн. 1929 (спочатку як Всеросійське товариство пролетарських архітекторів). Члени ВОПРА (К. *Алабян*, О. *Власов*, А. *Мордвинов* та ін.) декларували створення нової пролет. архітектури (на основі механізації, стандартизації й досягнень буд. техніки), класової за змістом і формою, яка мала задовольняти потреби пролетаріату і новий колективний побут. У 1938 ввійшло до складу Спілки рад. архітекторів.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — найвищий орган держ. влади РРФСР за конституціями РРФСР 1918 та 1925. Скликався *Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом* (ВЦВК) не рідше як 2 рази на рік, а з 1925 — не рідше разу на рік. У з'їздах брали участь представники міських Рад (за нормою 1 депутат на 25 тис. виборців) та губерн. (обл.) з'їздів Рад і з'їздів Рад авт. республік (1 депутат на 125 тис. жителів). В. з. Р. та ВЦВК, що його обирали з'їзди, здійснювали заг. керівництво госп. і культ. будівництвом республіки. До виключного відання В. з. Р. належали: встановлення, доповнення і зміна осн. засад та остаточне затвердження часткових змін у Конституції; затвердження конституцій авт. рад. соціалістичних республік. Законодавчі акти В. з. Р. мали найвищу юрид. силу. Відбулося 17 В. з. Р. До утворення СРСР у В. з. Р. брали участь представники України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану. За Конституцією РРФСР 1937 найвищим органом держ. влади в республіці стала Верховна Рада РРФСР.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1, 4, ч. 1. М., 1959—62.
І. П. Бутко.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т (ВЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади РРФСР. Діяв 1917—37 в період між *Всеросійськими з'їздами Рад*, які його обирали; був відповідальним перед ними. Скликався раз на 2 місяці. Вперше обраний на *Другому Всеросійському з'їзді Рад*. Між сесіями ВЦВК найвищим органом держ. влади в РРФСР була обирана ним Президія ВЦВК. До компетенції ВЦВК входило видання декретів, постанов, кодексів. ВЦВК утворював Уряд РРФСР — Раду Нар. Комісарів (РНК) і нар. комісаріати, давав заг. напрям діяльності РНК і всіх органів держ. влади РРФСР тощо. Припинив свою діяльність з прийняттям конституції РРФСР 1937 і обранням на її основі Верховної Ради РРФСР. До утворення СРСР до ВЦВК обиралась певна к-сть членів від ін. рад. республік. Так, починаючи з *Четвертого Всеукраїнського з'їзду Рад*, до ВЦВК від України обиралось по 30 членів і 13 кандидатів у члени.

Літ.: Декреты Советской власти, т. 1—2. М., 1957—59; Калинин М. И. Декларация о ближайших задачах ВЦИК. В кн.: Калинин М. И. Избранные произведения, т. 1. М., 1960.

ВСЕРОСІ́ЙСЬКІ СТУДЕ́НТСЬКІ З'ЇЗДИ — нелегальні з'їзди революційної студентської молоді в Росії на поч. 20 ст. Відбувалися за участю соціал-демократів. 1-й В. с. з. (лютий 1902, Рига) обговорив політ. становище в країні, завдання студентського руху, прийняв маніфест (опубліковано в газ. «*Искра*» № 18). На 2-му з'їзді (листопад 1903, Одеса) було вирішено створити керівний орган — «коаліційні делегатські збори» з представників різних парт. течій. 3-й з'їзд (вересень 1905, Виборг) в зв'язку з політ. диференціацією студентства прийняв рішення про приєднання студентів у політ. боротьбі до існуючих політ. партій, закликав студентів підтримати заг. страйк і збройне повстання. Після поразки революції 1905—07 В. с. з. не збиралися.

ВСЕ́СВІТ, космос — безкраїй матеріальний світ. В. включає в себе безконечне різноманіття окремих тіл, їхніх систем та ін. космічних утворень, що виникають у процесі руху *матерії*. В. у широкому розумінні — предмет дослідження всього природознавства; у спеціальному — *астрономії*, що досліджує виникнення, розвиток і структуру різних космічних утворень, їх просторово-часовий розподіл, і *космології*, яка вивчає питання про будову та еволюцію В. як цілого. Вихідні положення та найзагальніші висновки науки про В. органічно пов'язані з філософією. Історія пізнання В.— історія запеклої боротьби між *матеріалізмом* і *ідеалізмом* навколо світоглядних основ цієї проблеми. Методологічну основу вивчення В. становлять фундаментальні принципи діалектичного матеріалізму: об'єктивність, матеріальна єдність світу, пізнаванність тощо. «Точне уявлення про всесвіт, про його розвиток..., так само як і про відображення цього розвитку в головах людей, може бути здобуте тільки діалектичним шляхом... (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 23). Знання про В. людство набуває протягом тисячоліть, розширюючи і вдосконалюючи їх. Так, філософи Старод. Греції розглядали В. як упорядковану гармонійну систему, обмежену кришталевими сферами. Проте вже і в той час окремі вчені (*Арістарх* Самоський, *Геракліт*, *Демокріт* та ін.) висловлювали припущення про безконечність В., про єдність матеріального світу, про рух Землі тощо. Справжньою революцією в уявленнях про В. стали праці М. *Коперника*, Дж. *Бруно*, Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, І. *Ньютона* та ін., що заклали основу науки про положення Землі у В., про закони руху планет тощо. Нові сторінки в дослідженні В. відкрили в 19 ст. В. Я. *Струве*, Ф. *Бессель* та ін., які визначили віддалі до найближчих зір. Розширюючи межі досліджень, вдосконалюючи *астрономічні інструменти*, вчені поступово наближались до вивчення *Галактики*, розміри й особливості будови якої було з'ясовано лише в 20—30-і рр. 20 ст. Запуск першого *штучного супутника Землі* (4.X 1957) ознаменував нову епоху у вивченні й освоєнні В. Поява нових тех. засобів (*космічних зондів*, *космічних літальних апаратів* тощо), що істотно розширюють межі спостереження В., приводить до нових відкриттів. Зокрема, одержано багато нових відомостей про *Землю*, *Місяць*, *Венеру*, *Марс*, *Меркурій*, *Юпітер* та простір, що їх оточує. Застосування штучних супутників Землі привело до виникнення прикладних галузей знань, зокрема космічного землезнавства — комплексу дисциплін, що вивчають природне середовище, земні ресурси, проблеми *геофізики*, *географії*, *геології*, *океанології* тощо. Центральне тіло Сонячної системи — Сонце являє собою звичайну зорю серед більш як 100 млрд. об'єктів нашої Галактики — гігантської зоряної системи з діаметром бл. 100 000 світлових років. Ін. численні *галактики* В., схожі з нею властивостями, також утворюють спіральні скупчення зір та дифузної речовини (див. *Галактичні туманності*). За величиною *червоного зміщення* спектральних ліній визначають віддалі до різних космічних об'єктів. За допомогою астр. інструментів і приладів тепер можна вивчати космічні об'єкти на віддалі бл. 10 млрд. *світлових років*. Найдальшими з цих об'єктів є радіогалактики і *квазари*. Кількість зір у спостережуваній частині В. становить 10^{21}. Гол. станом речовини у В. є *плазма*. Однак у В. існують і надщільні конфігурації (*чорні діри*), утворення, складені в осн. з виродженого баріонного газу (*нейтронні зорі*). Особливістю зір і галактик є наявність високої активності, що виявляється в гігантських вибухах і викидах речовини з поверхні (*нові зорі*, *наднові зорі*, спалахуючі зорі тощо). Вік земних материкових порід становить, за сучасними уявленнями, в середньому 46 млрд. років; вік Сонця — понад 5 млрд. років; вік Галактики — понад 10 млрд. років. Астрономія дедалі ближче підходить до з'ясування причин грандіозних перетворень і законів еволюції у світі зір і планет Сонячної системи. Процеси формування й розвитку більшості космічних тіл та їхніх систем відбуваються дуже повільно — протягом мільйонів і мільярдів років. Вивчаючи *космогонію* Сонячної системи, можна

спиратися тільки на дані про її структуру і будову та склад тіл, з яких вона утворилася. Побудова моделей В. базується на законах фізики, даних спостережної астрономії, а також на матеріалістичних філос. узагальненнях.

Літ.: Амбарцумян В. А. Проблемы эволюции Вселенной. Ереван, 1968; Казютинський В. В. Сучасна астрономія і діалектика. К., 1971; Астрономія. К., 1972; Воронцов-Вельяминов Б. А. Очерки о Вселенной. М., 1976; Філіпов Є. М. Всесвіт, Земля, життя К., 1977. *С. К. Всехсвятський.*

«ВСЕСВІТ» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований журнал. Заснований 1925. Виходив у Харкові в 1925—34 з різною періодичністю (раз на тиждень і раз на два тижні). Першим редактором його був В. *Блакитний*. З липня 1958 видання відновлено в Києві як щомісячний журнал, орган Спілки письменників України, Українського товариства дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами, а з 1976 — і Українського комітету захисту миру (редактори «В.»: в 1958—71 — О. *Полторацький*, 1971—78 — Д. *Павличко*, з 1978— В. *Коротич*). «В.» вміщує переклади творів сучасних прогресивних зарубіжних письменників, які до того не видавалися в СРСР. Водночас «В». вперше укр. мовою публікує нові переклади видатних творів письменників минулого. Друкуються статті про л-ру і мистецтво за кордоном, публіцистичні матеріали, фоторепортажі, хроніка. «В.» висвітлює життя в країнах соціалістичної співдружності, революц.-визвольний рух у капіталістичних країнах. Чільне місце в журналі посідають матеріали про боротьбу за мир, культур. зв'язки, дружбу між народами, а також про життя трудящих укр. походження за кордоном. *О. І. Микитенко.*

ВСЕСВІТНІ АСАМБЛЕЇ, КОНГРЕСИ І КОНФЕРЕНЦІЇ НА ЗАХИСТ МИРУ — скликаються з середини 19 ст. з метою об'єднання противників війни, обговорення актуальних проблем боротьби за мир, міжнародного співробітництва. До поч. 70-х рр. 20 ст. відбулося понад 100 всесвітніх форумів. Перші з них (1843, Лондон; 1848, Брюссель; 1849, Париж; 1850, Франкфурт) об'єднували невеликі групи пацифістів (див. *Пацифізм*). У кін. 19 — на поч. 20 ст. на міжнар. асамблеях, конгресах і конференціях більшість становили прихильники пасивних методів збереження миру. Розв'язання імперіалістами 1-ї світової війни і сама війна довели неспроможність позицій пацифізму. Велику роль у виробленні пролетаріатом ставлення до питань війни і миру відіграли *Ціммервальдська конференція* 1915 і *Кінтальська конференція* 1916. В період між двома світовими війнами, поряд з численними пацифістськими конгресами, проходили форуми, що мобілізовували маси на активну боротьбу за мир, проти фашизму (див. *Антифашистський рух*). Великий вплив на громад. думку мали антифашист. конгреси, що відбулися в Амстердамі (1932), в Чікаго (1934), у Львові (див. *Антифашистський конгрес діячів культури 1936*), а також *антифашистські конгреси* у Парижі. Розгром фашизму і створення після 2-ї світової війни *світової соціалістичної системи* сприяли розвиткові масового *Руху прихильників миру*, що охопив всю планету. Першим післявоєнним всесвітнім форумом став Конгрес діячів культури на захист миру (1948, Вроцлав). На 1-му Всесвітньому конгресі прихильників миру (1949, Париж — Прага) було прийнято Маніфест, встановлено щорічні *Міжнародні премії миру*. 2-й конгрес (1950, Варшава) створив *Всесвітню Раду Миру*, прийняв Маніфест до народів світу, Звернення до ООН з вимогою припинення війни у Кореї. Конгрес народів на захист миру (1952, Відень) закликав д-ви розв'язувати всі спірні міжнар. питання мирним шляхом. На Всесвітній асамблеї на захист миру (1955, Хельсінкі) прийнято звернення до ООН, в якому пропонується урядам усіх д-в дотримуватися принципів взаємної поваги, тер. цілісності і суверенітету в зовн. політиці. Питання роззброєння і заборони ядерної зброї розглядали на Конгресі 1958 у Стокгольмі. Всесвітній конгрес за заг. роззброєння і мир (1962, Москва) у Посланні до народів світу закликав до об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі за мир. На Всесвітньому конгресі за мир, нац. незалежність і заг. роззброєння (1965, Хельсінкі) було прийнято Резолюцію про В'єтнам, Заяву про становище у світі. Велике значення для дальшого розгортання та зміцнення руху на захист миру мали рішення *Всесвітнього конгресу миролюбних сил* (1973, Москва).

У центрі уваги Всесвітнього форуму миролюбних сил (14—16.I 1977, Москва) було дальше зміцнення Руху прихильників миру, боротьба за поглиблення розрядки міжнар. напруженості. Були присутні 500 делегатів від 115 країн.

Форум прийняв комюніке, створив постійний орган — міжнар. форум по зв'язках миролюбних сил. В 1977 у Варшаві відбулася *Всесвітня асамблея будівників міцного миру*. Значним внеском у справу міжнар. безпеки стали *Брюссельські асамблеї* 1972 і 1975, конференції в Самарканді (1974), Багдаді (1975), Делі (1977), які спрямували свої зусилля на зміцнення *азіатської безпеки*, а також *Стокгольмські відозви*, рух громадськості прибалтійських країн за перетворення Балт. моря на зону миру та ін. регіональні форуми борців проти загрози війни. Активну участь в роботі цих асамблей і конгресів в складі рад. делегацій прихильників миру брали представники України.

Літ.: Гершуні М. К. Україна на міжнародних форумах миру. К., 1966; Кудрицький А. В. Ленінські принципи зовнішньої політики в дії. К., 1975; Общественность и проблемы войны и мира. М., 1976. *Л. Б. Кокарєв.*

ВСЕСВІТНІ ФЕСТИВАЛІ МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ — традиційні масові міжнародні форуми представників демократичної молоді, спрямовані на зміцнення миру і дружби між народами світу. З 1947 проходили під гаслом «За мир і дружбу», з 1968 — «За солідарність, мир і дружбу», з 1973 — «За антиімперіалістичну солідарність, мир і дружбу». Під час фестивалів відбуваються мітинги, зустрічі, конференції, семінари з актуальних питань сучасності, конкурси худож. колективів. Фестивалі організуються Міжнар. підготовчим к-том і нац. к-тами. Активну роль у проведенні фестивалів відіграє *Всесвітня федерація демократичної молоді* та *Міжнародний союз студентів*. Молодь України в складі рад. делегацій брала участь у всіх фестивалях. *Л. В. Кравченко.*

Всесвітні фестивалі молоді та студентів (рік, місце проведення і кількість учасників)

1-й — 1947, Прага (17 тис. з 71 країни)
2-й — 1949, Будапешт (11 тис. з 82 країн)
3-й — 1951, Берлін (26 тис. з 104 країн)
4-й — 1953, Бухарест (30 тис. з 111 країн)
5-й — 1955, Варшава (30 тис. з 114 країн)
6-й — 1957, Москва (34 тис. з 131 країни)
7-й — 1959, Відень (18 тис. з 112 країн)
8-й — 1962, Хельсінкі (18 тис. з 137 країн)
9-й — 1968, Софія (20 тис. з 138 країн)
10-й — 1973, Берлін (25 тис. з 140 країн)
11-й — 1978, Гавана (16 тис. з 145 країн)

ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ МОЛОДІ — день солідарності демократичної молоді світу в боротьбі за мир, демократію, національну незалежність. В. д. м. встановлено Всесвітньою конференцією демократичної молоді 1945 в Лондоні на честь створення *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Відзначається щороку 10 листопада.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ДРУЗІВ СРСР 1927 — скликаний з ініціативи іноземних робітничих делегацій, присутніх в СРСР на святкуванні 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відбувся 10—12.XI в Москві. На конгресі було 947 делегатів від 43 країн. Конгрес заслухав доповіді про підсумки соціалістичного будівництва в СРСР за 10 років і про захист першої в світі пролет. держави від воєнної загрози. Відозва, схвалена конгресом, закликала трудящих світу всіма засобами захищати СРСР як батьківщину трудящих, фортецю соціалізму й оплот миру.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ЖІНОК 1975 — відбувся 20—24.X в Берліні. Присвячений Міжнар. року жінки, яким було оголошено 1975 за рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 18.XII 1972. На конгресі зібралися 2 тис. делегатів і гостей, що представляли 140 країн, у тому числі бл. 80 міжнар. і регіональних орг-цій. В роботі В. к. ж. взяла участь делегація рад. жінок. Конгрес у своїх документах (Заяві та Заклику) звернувся до жінок світу із закликом активізувати боротьбу за мир, нац. незалежність народів і соціальний прогрес.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МАТЕРІВ 1955 — конгрес жінок-матерів 7—10.VII у Лозанні (Швейцарія), скликаний з ініціативи 5-ї сесії Ради *Міжнародної демократичної федерації жінок* з метою захисту дітей від загрози війни і мобілізації громадських сил світу для боротьби за роззброєння. В роботі конгресу взяли участь 1060 делегаток з 66 країн — представниць різних політ. напрямів, верств населення і вірувань. Конгрес прийняв маніфест до жінок світу, звернення до ООН і послання *Женевській нараді глав урядів 1955*.

ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС МИРОЛЮБНИХ СИЛ — відбувся 25—31.X 1973 в Москві (3500 делегатів від 144 країн). Скликаний за ініціативою *Всесвітньої Ради Миру* та ін. орг-цій, що борються за мир, безпеку і співробітництво в усьому світі. Перед учасниками

ВСЕСВІТНІЙ ПОШТОВИЙ СОЮЗ

Всесвітні асамблеї ВФДМ

Конференція (1-а), конгреси (2—4-й), асамблеї (5—10-а)

1-а — 1945, Лондон
2-й — 1949, Будапешт
3-й — 1953, Бухарест
4-й — 1957, Київ
5-а — 1959, Прага
6-а — 1962, Варшава
7-а — 1966, Софія
8-а — 1970, Будапешт
9-а — 1974, Варна
10-а — 1978, Берлін

конгресу виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. У його виступі було проаналізовано міжнар. становище і вказано шляхи врегулювання найважливіших міжнар. проблем. Конгрес у своїх документах (у Комюніке, Заклику і резолюції «Наступні дії») закликав усі миролюбні сили світу боротися за мир, безпеку народів, розвиток співробітництва між народами, за загальне і повне роззброєння, ліквідацію всіх військ. баз і воєнних блоків, проти расизму і фашизму, колоніалізму і неоколоніалізму, за прогресивні соціальні та екон. перетворення. Конгрес висловив солідарність з патріотами Чілі, справедливою боротьбою араб. народів проти агресії Ізраїлю. Конгрес створив Міжнар. раду по продовженню дій і зв'язках Всесвітнього конгресу миролюбних сил, яка здійснила ряд заходів, спрямованих на практичне виконання рекомендацій конгресу.

ВСЕСВІ́ТНІЙ ПОШТО́ВИЙ СОЮ́З (ВПС) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1947). Утворена відповідно до міжнародної угоди (Всесвітньої поштової конвенції), підписаної в Берні (1874), яка набрала чинності 1875. Діяльність союзу регулюється Статутом, Заг. регламентом, Всесвітньою поштовою конвенцією та ін. актами, що періодично переглядаються. Метою ВПС є забезпечення організації і вдосконалення поштових відносин і створення в цій галузі сприятливих умов для розвитку співробітництва між д-вами. ВПС налічує 156 держав-членів (кінець 1976), в т. ч. СРСР (з 1924), УРСР та БРСР (з 1947). Керівні органи — Всесвітній поштовий конгрес, Виконавча рада (УРСР обрана до неї 1974), Консультативна рада по поштових дослідженнях і Міжнародне бюро. Місцеперебування ВПС — Берн (Швейцарія). *А. Д. Бутейко.*

ВСЕСВІ́ТНІЙ ЧАС, світовий час — середній сонячний час на меридіані, що проходить через колишнє місце розташування *Грінвічської астрономічної обсерваторії* (нульовий меридіан). *Московський час* випереджає В. ч. на 3 год. За В. ч. наводяться моменти астроном. явищ в усіх астр. довідниках.

ВСЕСВІ́ТНЯ АСАМБЛЕ́Я БУДІВНИКІ́В МІЦНО́ГО МИ́РУ — відбулася 6—11.V 1977 в Варшаві. Скликана за ініціативою *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ). Були присутні 1200 делегатів від бл. 100 країн. У роботі асамблеї брала участь делегація *Радянського комітету захисту миру*. Асамблея мала характер конгресу *Руху прихильників миру*. На ній обговорювались питання про зміцнення нац. комітетів захисту миру — масової бази ВРМ. Було внесено зміни до Статуту ВРМ, обрано нове керівництво, відновлено посаду президента ВРМ (обрано Р. *Чандра*). На заключному засіданні асамблея прийняла Відозву до народів усього світу.

ВСЕСВІ́ТНЯ АСАМБЛЕ́Я ОРГАНІЗА́ЦІЙ — ЧЛЕ́НІВ ВФДМ — найвищий орган *Всесвітньої федерації демократичної молоді*. Скликається періодично з 1945 (спочатку мала назву конференція, потім до 1957 — конгрес). Розглядає питання, пов'язані з визначенням гол. напрямів участі молоді в боротьбі за мир і роззброєння, безпеку і міжнар. співробітництво, за нац. незалежність і соціальний прогрес, за права і краще майбутнє молодого покоління, обирає виконавчі органи ВФДМ. Відбулося 10 асамблей (див. таблицю). Чергова X асамблея (1978) розглянула питання посилення і дальшої активізації спільних дій молоді з усіма демократичними і прогресивними силами у боротьбі за мир і роззброєння, проти імперіалізму, колоніалізму і расизму. *Л. В. Кравченко.*

ВСЕСВІ́ТНЯ (ЖЕНЕ́ВСЬКА) КОНВЕ́НЦІЯ 1952—міжнародний договір про *авторське право*, розроблений під егідою *ЮНЕСКО* й прийнятий у Женеві 1952. Д-ви, що підписали конвенцію або згодом приєдналися до неї, зобов'язуються вживати необхідних заходів для ефективної охорони прав авторів та їхніх правонаступників на літ., наук. та художні твори. Так, твори, випущені в світ громадянами д-в, що підписали конвенцію (як і твори, вперше випущені в світ на їхній території), охороняються у всіх договірних д-вах так само, як і твори їх власних громадян. Час, протягом якого здійснюється взаємна охорона авторського права, визначається законом д-ви, що підписала конвенцію, але не може бути меншим за період, який охоплює час життя автора і 25 років після його смерті. Авторське право, що його охороняє конвенція, містить у собі виключне право автора робити і випускати у світ переклади та дозволяти випуск перекладів своїх творів. Однак кожна з д-в може відповідно до свого законодавства обмежити виключне право автора на переклад. В. (Ж.) к. охоплює й ряд ін. положень, які забезпечують охорону авторських прав громадян д-в, що її підписали. На Паризькій конференції 1971 В. (Ж.) к. була переглянута з метою створення міжнар.-правового режиму, який полегшував би для країн, що розвиваються, доступ до творів л-ри, науки і мистецтва. СРСР 1973 приєднався до В. (Ж.) к. У зв'язку з цим до *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* щодо авторського права внесено відповідні зміни й доповнення. Див. також *Міжнародне авторське право.* *Г. К. Матвєєв.*

ВСЕСВІ́ТНЯ ІСТО́РІЯ — історія поступального розвитку людського суспільства в цілому; наука, що вивчає цей процес. Марксизм-ленінізм розглядає історію розвитку людства як поступовий перехід від нижчих суспільно-екон. формацій до вищих, поступальний рух по шляху прогресу до соціалізму і комунізму. В основі цього розвитку лежить виробництво матеріальних благ, вирішальну роль у ньому відіграють нар. маси. Марксистська методологія вперше дала справді наук. основи періодизації В. і., встановивши п'ять суспільно-екон. формацій, характер яких визначається панівним способом виробництва: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Поняття В. і. вперше з'явилося в праці *Полібія* «Загальна історія» (2 ст. до н. е.), в якій він зробив спробу висвітлити у взаємозв'язку історію країн Середземномор'я. Для істориків античності (*Діодор Сіцілійський*, М. Дамаський — автор «Всесвітньої історії») характерним був підхід до В. і. як до циклічного круговороту, до регресивного процесу. Праці істориків середньовіччя (Оттона Фрейзінгенського, Сігеберта з Жамблу) висвітлювали загальноістор. процес як здійснення «задуму бога». З утворенням араб. *Халіфату* з'явилися твори з В. і. араб. істориків (Табарі, Ібн Хальдуна та ін.), характерною рисою яких є апологія мусульманства. Історики періоду *Відродження* (Н. *Макіавеллі*, Ф. *Гвіччардіні*) порвали з феод.-теологічним трактуванням історії, почали вбачати рушійну силу істор. процесу в політ. боротьбі партій і соціальних груп. Франц. просвітителі 18 ст. (див. *Просвітительство*) висунули ідею викладу В. і., виходячи з визнання єдності долі людства. У 18—19 ст. з'явився ряд праць зх.-європ. істориків (А. Шлецера, І. Мюллера, К. Роттека, Ч. Канту, Ф. Шлоссера, Л. Ранке та ін.) з В. і., які охоплювали історію багатьох країн (див. також *Романтизм*). На межі 19 і 20 ст. у зв'язку з посиленням реакційності буржуазії автори праць з В. і. почали заперечувати єдність і закономірності всесвітньо-істор. процесу. Історію людства вони розглядали як історію цивілізацій, релігій тощо (Е. *Лавісс*, А. *Рамбо* та ін.).

В Росії першим зведеним оглядом В. і. був «Хронограф» 16 ст., який дав виклад подій від «створення світу» до падіння Візантії. М. В. *Ломоносов* у праці «Давня російська історія від початку російського народу до смерті великого князя Ярослава Першого, або до 1054 року» зробив першу спробу дослідити історію Росії в рамках всесвітньо-істор. процесу.

Інтерес до вивчення і дослідження В. і. в Росії, в т. ч. і на Україні, значно зріс у 19 ст. Курс В. і. читали в Московському (Т. М. *Грановський*, П. М. Кудрявцев, С.В. Єшевський, В. І. Гер'є), Петербурзькому (М. С. Куторга, В. В. Бауер), Київському (І. В. *Лучицький*, В. Я. Шульгін, П. М. Ардашев), Харківському (М. М. Лунін, М. Н. Петров) та ін. ун-тах. З'явилися оригінальні дослідження рос. вчених з В. і. (праці І. П. Шульгіна, М. М. *Ковалевського*, І. В. Лучицького, М. Н. Петрова). Широкий загальноістор. фон був характерний для праць С. А. *Подолинського*. Велика заслуга у висвітленні проблеми В. і. належить І. Я. *Франкові* («Мислі о еволюції в історії людськості», 1881). Перша узагальнююча праця з В. і., написана на основі марксистсько-ленінської методології, вийшла в СРСР («Всесвітня історія», т. 1—11, 1955—77). В ній викрито бурж. фальсифікації історії, значне місце відведено історії рад. суспільства та ін. соціалістичних країн.

Важливе значення для висвітлення проблем сучас. В. і. мають документи *Нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960* та *Наради комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві, матеріали з'їздів КПРС, в яких дано глибокий аналіз сучас. етапу розвитку людства, підкреслено, що гол. лінія цього процесу визначається силами революції і соціалізму, силами миру і соціального прогресу. *В. С. Алексєєв-Попов.*

ВСЕСВІ́ТНЯ МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (ВМО) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1951). Створена 1947 замість Міжнародної метеорологічної організації (існувала з 1873). ВМО функціонує з 1951. Відповідно до конвенції про її заснування метою ВМО є сприяння міжнар. співробітництву в розвитку метеорологічних спостережень, використанню метеорології в с. г., авіації, морській навігації та ін., обмін метеорологічною інформацією; координація діяльності нац. метеорологічних та гідрометеорологічних служб тощо. Членами ВМО є 139 членів-країн (в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР з 1948) та 8 членів-територій (1977). Керівні органи — Всесвітній метеорологічний конгрес та Виконавчий к-т. Місцеперебування ВМО—Женева. *А. Д. Бутейко.*

ВСЕСВІ́ТНЯ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНОЇ ВЛА́СНОСТІ (ВОІВ) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН* (з 1974). Утворена відповідно до конвенції, прийнятої на дипломат. конференції (Стокгольм, 1967) д-в — членів Паризького союзу по охороні пром. власності, Бернського союзу по охороні творів л-ри і мистецтва та деяких ін. спец. союзів. Метою ВОІВ є сприяння охороні *інтелектуальної власності* шляхом співробітництва д-в та міжнар. орг-цій, забезпечення ефективної діяльності зазначених союзів. Членами орг-ції на 1.I 1977 є 75 країн, у т. ч. СРСР, УРСР, БРСР. Найвищий орган ВОІВ — Генеральна Асамблея, адм. орган — міжнар. бюро (в Женеві). *М. П. Макаревич.*

ВСЕСВІ́ТНЯ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОХОРО́НИ ЗДОРО́В'Я (ВООЗ) — міжнародна організація; *спеціалізована установа ООН*. Створена на міжнар. конференції охорони здоров'я 1946. Діє з 7.IV 1948 після ратифікації статуту 26 державами — членами ООН (цей день відзначається як Всесвітній день здоров'я). Метою ВООЗ є «досягнення всіма народами якомога вищого рівня здоров'я». Осн. напрями діяльності ВООЗ: боротьба з інфекц. та неінфекц. хворобами; допомога країнам у розвитку нац. служб охорони здоров'я; підготовка і вдосконалення мед. кадрів; організація міжнар. співробітництва з питань, що мають заг. інтерес (міжнар. карантин, боротьба проти раку, віспи, малярії та ін. захворювань, контроль за наркотиками і якістю ліків, координація наук. досліджень тощо). ВООЗ налічує понад 150 д-в-членів (1977), в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР (з 1946). Всі члени ВООЗ об'єднуються в 6 регіональних орг-цій (СРСР входить до складу європейської). Кожна з них має відповідне бюро та орган управління. Керівні органи ВООЗ: Всесвітня асамблея охорони здоров'я, Виконавчий к-т; центр. адм. орган — Секретаріат (місцеперебування — Женева), очолюваний ген. директором. ВООЗ видає «Бюлетень ВООЗ», «Хроніку ВООЗ», «Здоров'я світу» та ін. *А. М. Сердюк.*

ВСЕСВІ́ТНЯ РА́ДА МИ́РУ (ВРМ) — найвищий постійний орган всесвітнього *Руху прихильників миру*. ВРМ обирається на всесвітніх конгресах і сесіях Руху. Створена 1950. ВРМ виступає ініціатором і організатором важливих заходів світової громадськості, спрямованих на захист миру, на відвернення загрози нової світової війни, на розширення й зміцнення дружби та співробітництва між народами (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру*). ВРМ нагороджує окремих осіб або орг-ції Золотими медалями Миру ім. Жоліо-Кюрі за видатні заслуги в боротьбі проти загрози світової війни і за безпеку людства.

До складу ВРМ входять представники, рекомендовані нац. організаціями прихильників миру, а також міжнар. громад. орг-ціями: *Всесвітньою федерацією профспілок, Міжнародною демократичною федерацією жінок, Всесвітньою федерацією демократичної молоді, Міжнародною федерацією борців Опору* та ін. У контакті з ВРМ діє *Радянський комітет захисту миру*, до якого входить *Український республіканський комітет захисту миру*. ВРМ скликається один раз на 2—3 роки. Керівні органи ВРМ — Президія і Секретаріат. Президія здійснює керівництво діяльністю ВРМ у період між сесіями. Секретаріат ВРМ — виконавчий орган. Місцеперебування Секретаріату — Хельсінкі. ВРМ видає щомісячні журнали «Кур'єр світу» (англ., франц., нім., ісп. мовами) та «Нові перспективи» (англ. і франц. мовами). В різний час ВРМ очолювали *Ф. Жоліо-Кюрі* (1950—59), Дж. *Бернал* (1959—65), І. *Блюм* (1965—69), Р. *Чандра* (з 1969). *Б. С. Зрезарцев.*

ВСЕСВІ́ТНЯ РА́ДА ЦЕРКО́В — керівний орган руху за об'єднання християнських церков (див. *Екуменічний рух*). Створена в Амстердамі (Нідерланди) 1948. Об'єднує протестантські, православні й старокатолицькі церкви майже 100 країн (понад 350 млн. віруючих). З 1961 членом В. р. ц. стала *Руська православна церква*, дещо пізніше — грузинська, вірменська, Всесоюзна рада *євангельських християн-баптистів*, євангелічно-лютеранські церкви Естонії і Латвії. Ватікан, який не є членом В. р. ц., має там офіц. спостерігачів. Резиденція В. р. ц.— у Женеві. Відбулося п'ять асамблей В. р. ц. Останні асамблеї свідчать про прагнення В. р. ц. пристосуватися до духу часу: вона виступила з мирними деклараціями, висловлюється за заборону зброї масового знищення, за роззброєння, пом'якшення міжнар. обстановки.

ВСЕСВІ́ТНЯ СЛУ́ЖБА ПОГО́ДИ — система спостережень за погодою на земній кулі. Складається (1978) з трьох центрів світового значення і більш як двадцяти регіональних метеорологічних центрів, які сполучаються між собою каналами швидкодіючих зв'язків. Світові центри — у Москві (Гідрометеорологічний центр СРСР), Вашінгтоні та Мельбурні. Міжнародне співробітництво служб погоди різних країн координується *Всесвітньою метеорологічною організацією* (ВМО), до якої входить 139 членів-країн. Центри В. с. п. здійснюють централізоване збирання і автоматизовану обробку відомостей про стан погоди на всій земній кулі, використовують спостереження постійно діючих метеорологічної та аерологічної мереж, станцій ракетного зондування, кораблів погоди і метеорологічних супутників, розповсюджують зведення, приземні і висотні карти погоди, прогностичні матеріали. *М. Б. Барабаш.*

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ АСОЦІА́ЦІЙ СПРИЯ́ННЯ ООН (ВФАС ООН) — міжнародна неурядова організація. Заснована 1. VIII 1946 для підтримки ООН і популяризації її завдань і принципів, координації дій нац. асоціацій, для зміцнення співробітництва між народами в інтересах справедливості, безпеки, поліпшення екон. і соціальних умов у всьому світі. Має *консультативний статус* в *Економічній і соціальній раді ООН, ЮНЕСКО* та ін. міжнар. орг-ціях.

ВФАС ООН об'єднує бл. 62 нац. асоціацій сприяння (кінець 1976), в т. ч. радянську (з 1956). Керівні органи федерації — Пленарна асамблея, Виконавчий к-т. Місцеперебування — Женева. *В. І. Євінтов.*

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ МО́ЛОДІ (ВФДМ) — міжнародне об'єднання молодіжних організацій, центр міжнар. демократичного молодіжного руху. До складу ВФДМ входить молодь незалежно від політ. і реліг. поглядів, расової та нац. належності. Створена 10.XI 1945 на Всесвітній конференції демократичної молоді в Лондоні. ВФДМ веде боротьбу за мир, демократію, нац. незалежність і прогрес, проти імперіалізму, колоніалізму, неоколоніалізму, фашизму, расизму і апартеїду, за демократичні свободи і соціально-екон. права молоді, за кращі умови навчання, праці, відпочинку, розвиток культ. освітньої та спортивної діяльності.

До складу ВФДМ входить понад 250 членських орг-цій з 110 країн світу (лютий 1977). Рад. молодь у ВФДМ представляють ВЛКСМ і *Комітет молодіжних організацій СРСР*. ВФДМ — ініціатор і активний учасник *Всесвітніх фестивалів молоді та студентів*. Найвищий орган ВФДМ — *Всесвітня асамблея організацій — членів ВФДМ*. Виконавчі органи ВФДМ — Виконком (обирається Асамблеєю) і бюро (обирається Виконкомом). Повсякденну діяльність ВФДМ здійснює Секретаріат (міс-

Емблема **Всесвітньої федерації демократичної молоді.**

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ПОРІДНЕНИХ МІСТ

Всесвітні конгреси профспілок

1-й — 25.IX—8.X 1945, Париж
2-й — 29.VI—9.VII 1949, Мілан
3-й — 10.X—21.X 1953, Відень
4-й — 4.X—15.X 1957, Лейпціг
5-й — 4.XII—15.XII 1961, Москва
6-й — 8.X—22.X 1965, Варшава
7-й — 17.X—26.X 1969, Будапешт
8-й — 15.X—22.X 1973, Варна
9-й — 16.IV—23.IV 1978, Прага

цеперебування — Будапешт). ВФДМ видає щомісячний журн. «Молодь світу» (англ., ісп., франц. мовами). Федерація має свою емблему. Прапор ВФДМ — білого кольору з емблемою.

Л. В. Кравченко.

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПОРІ́ДНЕНИХ МІСТ (ВФПМ) — міжнародна неурядова організація, що сприяє розвиткові дружби і співробітництва між містами різних країн. Діяльність ВФПМ нерозривно пов'язана з актуальними проблемами боротьби за збереження миру, проти імперіалізму та мілітаризму. Засн. 28.IV 1957 в Екс-ле-Бені (Франція). Гол. програмні документи ВФПМ — «Хартія поріднених міст» та «Політична програма поріднених міст». Федерація проводить міжнар. конгреси (9-й відбувся 1977 в Пуент-а-Пітрі, Гваделупа), конференції, щорічні зльоти молоді (з 1963). Щороку в останню неділю квітня з ініціативи ВФПМ проводиться Всесвітній день поріднених міст. Федерація має *консультативний статус* при *Економічній і соціальній раді ООН* та *ЮНЕСКО*. ВФПМ об'єднує більше 1300 міст з 60 країн світу (1977). Колективним членом ВФПМ (з 1968) є Асоціація з питань зв'язків рад. і зарубіжних міст (існує з 1964). Найвищим органом ВФПМ є Генеральна асамблея. Місцеперебування федерації — Париж. Видає франц. мовою журн. «Сітез юні» («Поріднені міста») та інформац. бюлетень «Сітез юні інформасьйон». Див. також *Міста-побратими*. *В. І. Євінтов.*

ВСЕСВІ́ТНЯ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПРОФСПІЛО́К (ВФП) — міжнародне демократичне об'єднання профспілок. Засн. 3.X 1945 на 1-му Всесвітньому конгресі профспілок у Парижі. Спочатку ВФП об'єднувала всі найбільші нац. профцентри світу за винятком Американської федерації праці. У 1949 очолювані реформістськими лідерами *Британський конгрес тред-юніонів*, Конгрес виробничих профспілок США та деякі ін. профцентри вийшли з ВФП і створили *Міжнародну конфедерацію вільних профспілок*. Діяльність ВФП за статутом, прийнятим 1945 і доповненим 1969, спрямована на зміцнення єдності дій профспілок усіх країн світу, на боротьбу за соціально-екон. і демократичні права трудящих, за прогрес і нац. незалежність, за мир і міжнар. безпеку, проти імперіалізму і всіх форм колоніалізму

ВФП проводить всесвітні конгреси профспілок (9-й відбувся 1978 у Празі), скликає міжнар. і регіональні конференції, наради з питань соціально-екон. боротьби робітн. класу і єдності міжнар. профспілкового руху; на її заклик не раз проводились міжнар. акції солідарності з трудящими різних капіталістич. країн (напр., Чілі, Уругваю та ін.). ВФП активно співробітничає з *Рухом прихильників миру*, брала участь у масовому русі протесту проти агресії США у В'єтнамі, Ізраїлю проти араб. країн тощо.

ВФП користується в ООН *консультативним статусом*. бере участь у роботі Економічної і соціальної ради та регіональних екон. комісій ООН, *Міжнародної організації праці*, *ЮНЕСКО* та ін. спеціалізованих міжнародних організацій.

Федерація об'єднує бл. 170 млн. членів профспілок майже з 70 країн світу (1977), в т. ч. *професійні спілки СРСР* (з 1945). Керівні органи федерації: Всесвітній конгрес профспілок, Генеральна рада, Бюро ВФП. Оперативне керівництво діяльністю ВФП здійснює постійний представницький орган — Секретаріат (з 1956 перебуває у Празі). ВФП видає журн. «Всесвітній профспілковий рух» кількома мовами та інформаційні бюлетені.

Літ.: Пименов П. Т. ВФП и советские профсоюзы. М., 1975. *І. Ф. Пойда.*

ВСЕСВІ́ТНЬОГО ТЯЖІ́ННЯ ЗАКО́Н — див. *Ньютона закон тяжіння*.

ВСЕСОЮ́ЗНА КНИЖКО́ВА ПАЛА́ТА — центр державної *бібліографії* й статистики друку СРСР; науково-дослідна установа в галузі бібліографії, книгознавства, *видавничої справи* та книжкової торгівлі. Засн. 1917 у Петрограді як Рос. книжкова палата; в 1920 переведено до Москви та реорганізовано в Рос. центр. книжкову палату; в 1936 перетворено на В. к. п. Здійснює реєстрацію, облік і наук. обробку всієї друк. продукції, що виходить в СРСР, інформує про неї через видання держ. бібліографії, проводить централізовану каталогізацію, архівне зберігання й довідково-бібліографіч. роботу.

Базою держ. бібліографії є обов'язковий контрольний примірник творів друку, яких щороку надходить бл. 1,5 млн. З 1924 В. к. п. здійснює статистичний облік усієї друк. продукції країни Архів друку СРСР налічує 53 млн. одиниць зберігання (1977). Щороку довідково-бібліографічна служба палати видає бл. 100 тис. довідок, випускає 17 назв періодичних, 11 — кумулятивних (зведених) бібліографічних видань, 5 видів комплектів друк. карток (на книги, статті з журналів і збірників, газет, рецензії, авторефераты дисертацій). Крім того, видаються наук.-тематичний збірник «Книга. Исследования и материалы», журн. «Советская библиография», інформаційний бюлетень «Литература и искусство народов СССР и зарубежных стран» та ін.

В. к. п. проводить н.-д. й методичну роботу в галузі бібліографії, книгознавства, видавничої справи та книжкової торгівлі (теоретичні основи книгознавства, прогнозування й перспективне тематичне планування випуску друк. продукції, уніфікація інформації про видання тощо), здійснює наук.-методичне керівництво діяльністю книжкових палат союзних республік. У 1967 у складі В. к. п створено Центр. бюро наук.-тех. інформації з друку. З 1974 у В. к. п. впроваджується автоматизація в підготовці бібліографічних видань. Див. також. *Книжкова палата УРСР*.

Ю. І. Фартунін.

ВСЕСОЮ́ЗНА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БІЛЬШОВИКІ́В), ВКП(б) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу* (КПРС).

ВСЕСОЮ́ЗНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КПРС — нарада представників місцевих партійних організацій і членів центральних партійних органів. За Статутом КПРС скликається Центральним Комітетом у період між з'їздами партії для обговорення назрілих питань політики партії. Порядок проведення В. к. визначається ЦК КПРС. З 1905 по 1941 відбулося 18 загальнопарт. конференцій. XIX з'їзд КПРС (1952) визнав, що необхідності у скликанні В. к. немає, а назрілі питання парт. політики обговорюватимуться на з'їздах партії і пленумах ЦК. XXIII з'їзд КПРС (1966) відновив у Статуті партії пункт, що надає ЦК КПРС право скликання В. к. КПРС.

ВСЕСОЮ́ЗНА ЛЕ́НІНСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ (ВЛКСМ) — самодіяльна масова громадсько-політична організація передової радянської молоді. Працює під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу* і за її дорученням керує *Всесоюзною піонерською організацією* імені В. І. Леніна. Конституція СРСР (ст. 7 і 113) надає ВЛКСМ (поряд з ін. громад. орг-ціями в особі їх загальносоюзних органів) право законодавчої ініціативи, участі в управлінні держ. і громад. справами, широкої участі у вирішенні політ., госп. та соціально-культур. питань. Ці положення відображують процес зростання ролі ВЛКСМ у житті рад. суспільства. ВЛКСМ — активний помічник і резерв КПРС, допомагає партії виховувати молодь у комуністичному дусі, залучати її до будівництва комунізму, готувати покоління всебічно розвинених людей. За *Статутом Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді* до ВЛКСМ приймаються юнаки і дівчата віком від 14 до 28 років. Гол. принципом орг. будови комсомолу є *демократичний централізм*. Найвищий орган комсомолу — з'їзд ВЛКСМ, всією роботою Спілки між з'їздами керує Центр. к-т ВЛКСМ, який обирає з свого складу бюро і секретаріат. Створення комсомолу підготовлено всією діяльністю Комуністичної партії по згуртуванню й комуністичному вихованню молоді. Велике значення для розвитку всеросійського революц. руху мо-

Відправка петроградських комсомольців на польський фронт. 1920.

лоді мали лист В. І. Леніна «Завдання революційної молоді» (1903) і ленінський «Проект резолюції про ставлення до учнівської молоді», прийнятий на *Другому з'їзді РСДРП* (1903). В цьому документі йшлося про принципові напрями роботи парт. орг-цій серед молоді, про її виховання й організацію, вироблення в неї революц. світогляду, забезпечення міцного зв'язку молодіжних орг-цій з партією. В 1916 В. І. Ленін виступив із статтею «Інтернаціонал молоді», в якій поставив питання про принципи й форми парт. керівництва молодіжним рухом, про орг-ції робітн. молоді. Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 під керівництвом більшовиків виникли перші масові робітничі молодіжні орг-ції в Петрограді, Москві, Харкові, Одесі, Києві та ін. містах. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, йдучи назустріч прагненню молодіжних орг-цій до об'єднання, ЦК РКП(б) у серпні 1918 затвердив орг. бюро по скликанню 1-го з'їзду спілок молоді. 29.X — 4.XI 1918 у Москві відбувся І Всеросійський з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який заснував Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). З'їзд заявив про цілковиту солідарність з Комуністичною партією. Питання «Про роботу серед молоді» спеціально обговорював *Восьмий з'їзд РКП(б)* (1919). Програмним документом діяльності комсомолу є промова В. І. Леніна

Будівництво комсомольської домни № 2 Магнітогорського металургійного комбінату. 1932.
Засідання бюро комсомольської організації партизанського з'єднання М. М. Попудренка. 1943.
Комсомольці на відбудові Дніпрогесу. 1944.

«*Завдання спілок молоді*», виголошена на 3-му з'їзді РКСМ (1920). В ній перед комсомолом поставлено завдання комуністич. виховання молоді, завдання наполегливо оволодівати знаннями, опановувати теорію наук. комунізму, пов'язуючи набуті знання з практикою комуністич. будівництва. Комсомол гартувався й мужнів у битвах громадян. війни. За неповними даними, комсомол 1918—20 направив у Червону Армію понад 75 тис. молодих бійців. За мужність і самовідданість у битвах громадян. війни понад 5 тис. вихованців комсомолу нагороджено орденом Червоного Прапора. В 1924 після смерті В. І. Леніна 6-й з'їзд РКСМ ухвалив іменувати комсомол ленінським (РЛКСМ, з 1926 — ВЛКСМ). За подвиги на фронтах громадян. війни комсомол 1928 нагороджено орденом Червоного Прапора. В період відбудови нар. г-ва комсомольці піднімали з руїн з-ди, ф-ки, шахти, залізничний транспорт, були активними учасниками *комуністичних суботників*. Комсомольці йшли поруч з комуністами в перших лавах і під час здійснення соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства* та *культурної революції*. Комсомол був застрільником *соціалістичного змагання*, багатьох патріотичних починань у пром-сті та с. г., виховав таких новаторів, як Є. В. і М. І. *Виноградови*, О. Х. *Бусигін*, М. С. Сметанін, М. С. *Демченко*, П. Ф. *Кривонос*, П. М. *Ангеліна* та ін. За ініціативу в організації масового соціалістичного змагання й ударництва ВЛКСМ 1931 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Велику увагу комсомол приділяв справі оборони соціалістичної Вітчизни й розвитку масового фізкультурного руху в країні. В 1922 ВЛКСМ узяв шефство над ВМФ, 1931 — над Військ.-Повітр. Флотом. У роки Великої Вітчизн. війни рад. юнаки й дівчата виявили виняткову мужність і стійкість. Сотні тисяч комсомольців влилися до лав Червоної Армії, в партизанські загони, підпільні орг-ції. Вже в перший рік війни на фронт пішло бл. 2 млн. комсомольців. Вони становили 30—45% особового складу партизанських загонів. Навіки уславилися підпільні комсомольські орг-ції «*Молода гвардія*» (Краснодон), «*Партизанська іскра*» (Миколаїв. обл.), «*Ленінська іскра*» (Дружківка), Людиновська підпільна комсомольська група (Калузька обл.) та ін. Їхні ровесники в рад. тилу самовідданою працею кували перемогу над ворогом. За видатні заслуги в роки Великої Вітчизн. війни ВЛКСМ 1945 нагороджено орденом Леніна. Комсомольські орг-ції Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Волгограда, Києва, Севастополя, Одеси, Краснодона, Шепетівки нагороджено орденом Червоного Прапора; орденом Вітчизняної війни І ступеня — Керченську міську та Первомайську районну (Миколаївська обл.) орг-ції ЛКСМУ.

За ратні і трудові подвиги 3,5 мільйонів комсомольців і несоюзної молоді нагороджено орденами і медалями, 7 тис. комсомольцям і вихованцям комсомолу присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 60 з них є двічі Героями Рад. Союзу, вихованці комсомолу О. І. *Покришкін* та І. М. *Кожедуб* удостоєні цього звання тричі. Символом безмежної відданості соціалістичній Батьківщині стали імена Героїв Рад. Союзу З. А. *Космодем'янської*, О. М. *Матросова*, М. Ю. *Мельнікайте*, В. В. *Талалихіна*, Є. І.

Виступ В. І. Леніна на Третьому з'їзді комсомолу. Картина художників Б. В. Йогансона, В. В. Соколова, Д. К. Тегіна, Н. П. Файдиш-Крандієвської і М. Н. Чебакова. 1950.

Чайкіної, О. П. *Чекаліна*, К. І. *Галкіна*, П. К. *Гречаного*, О. В. *Кошового*, І. О. *Кулика*, Н. І. *Сосніної*, О. К. *Убийвовк* та багатьох інших, що загинули в боротьбі з фашист. загарбниками. Після війни комсомол, керований партією, брав активну участь у відродженні зруйнованого нар. г-ва. Тисячі посланців ВЛКСМ відбудовували Ленінград і Сталінград, Донбас і Дніпрогес, металург. підприємства Півдня, міста і села України та Білорусії, ін. районів країни. В 1948 на честь 30-річчя ВЛКСМ за видатні заслуги в справі комуністичного виховання рад. молоді і активну участь у соціалістичному будівництві нагороджено другим орденом Леніна. Висока нагорода надихала молодь на нові трудові подвиги. Понад 700 тис. комсомольців вирушили на будівництво Волгоградської, Волзької ГЕС, шахт і домен Донбасу, на спорудження велетнів індустрії в пн. і сх. р-нах, на роботу в шахти вугільних басейнів, на освоєння цілинних і перелогових земель. За освоєння цілини ВЛКСМ нагороджено третім орденом Леніна (1956). Комсомол став школою виховання кадрів держ. і громад. працівників, учених і педагогів, інженерів і діячів культури. Загартований в боях і праці, комсомол 60-х рр. працював над втіленням у життя *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу* і рішень Двадцять третього з'їзду КПРС (1966). На 14-му і 15-му з'їздах ВЛКСМ накреслено конкретні заходи щодо дальшого підвищення трудової й сусп.-політ. активності молоді. Тільки протягом 1962—66 з комсомольськими путівками на ударні будови виїхало бл. 460 тис.

З'їзди ВЛКСМ

1-й — 29.X—4.XI 1918
2-й — 5—8.X 1919
3-й — 2—10.X 1920
4-й — 21—28.IX 1921
5-й — 11—17.X 1922
6-й — 12—18.VII 1924
7-й — 11—22.III 1926
8-й — 5—16.V 1928
9-й — 16—26.I 1931
10-й — 11—21.IV 1936
11-й — 29.III—8.IV 1949
12-й — 19—26.III 1954
13-й — 15—18.IV 1958
14-й — 16—20.IV 1962
15-й — 17—21.V 1966
16-й — 26—30.V 1970
17-й — 23—27.IV 1974
18-й — 25—28.IV 1978

ВСЕСОЮЗНА ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

юнаків і дівчат. Комсомольці 60-х рр. брали участь у спорудженні Братської і Красноярської ГЕС, Білоруської атомної електростанції, залізничної магістралі Абакан — Тайшет, будували міста Амурськ, Братськ, Рудний, Дивногорськ та ін. Вихованці ленінського комсомолу Ю. О. *Гагарін*, Г. С. *Титов*, П. Р. *Попович*, В. В. *Ніколаєва-Терешкова* та ін. відкрили шлях у космос. У 1968 на честь 50-річчя ВЛКСМ нагороджено орденом Жовтневої Революції. XXIV (1971) і XXV (1976) з'їзди КПРС відзначили велику роль комсомолу в побудові в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства. Зростаючі масштаби комуністичного будівництва висунули перед ВЛКСМ нові завдання, які були конкретизовані в рішеннях 17-го (1974) і 18-го (1978) з'їздів Ленінського комсомолу. Постійну увагу комсомол приділяє вихованню молоді в дусі марксизму-ленінізму, пролет. інтернаціоналізму та рад. патріотизму, непримиренності до бурж. ідеології. Значного поширення набрали походи по місцях революц., бойової і трудової слави, огляди творів учнівської молоді на сусп.-політ. теми, конкурси студент. праць з сусп. наук. Комсомол постійно вдосконалює систему політ. навчання молоді; широко практикуються такі форми трудового виховання, як табори праці і відпочинку школярів, виробничі комсомольсько-молодіжні колективи, студентські будівельні загони, зокрема, в 1977 Всесоюзний студентський загін ім. 60-річчя Великого Жовтня налічував понад 700 тис. чол., які освоїли капіталовкладення на суму понад 1 млрд. крб. Зросла роль ВЛКСМ у держ., госп. і культ. будівництві, в громад.-політ. житті країни. Понад 400 тис. комсомольців є депутатами Рад; майже 20% депутатів Верховної Ради СРСР становить молодь. В історію СРСР назавжди ввійдуть трудові подвиги комсомольців на будівництві Волзького і Камського автомобільних з-дів, Саянської ГЕС, Вірменської і Чорнобильської атомних електростанцій, *Байкало-Амурської магістралі*, в створенні агропромислових комплексів України і Молдавії, в освоєнні Нечорноземної зони РРФСР, природних багатств Сибіру, Далекого Сходу і Крайньої Півночі тощо. В 1977 налічувалось 125 найважливіших нар.-госп. об'єктів — ударних комсомольських будов, на які (протягом 1977) за путівками комсомолу виїхали понад 120 тис. чол. ВЛКСМ урізноманітнює форми роботи по комуністичному вихованню молоді, залученню її до розгортання всенар. соціалістичного змагання за дострокове і високоякісне виконання нар.-госп. завдань. Дальшого розвитку набув Всесоюзний Ленінський залік «Рішення XXV з'їзду КПРС — в життя», перший етап якого був присвячений 60-річчю Жовтня, а наступні етапи — 60-річчю ВЛКСМ та 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна. В країні розгорнувся патріотичний рух рад. молоді «П'ятирічці ефективності і якості — ентузіазм і творчість молодих!». Його завданням є злиття воєдино самовідданої праці і новаторства, відмінного навчання і наук.-тех. творчості молодого покоління. Комсомол активно спрямовує свою діяльність на виховання у рад. молоді високих моральних якостей, естетичних смаків, виступає ініціатором багатьох починань у масовому фізкульт. русі, підготовці захисників соціалістичної Вітчизни. XXV з'їзд КПРС відзначив, що «армія комсомольців — надійний помічник партії, її безпосередній бойовий резерв. Які б завдання не ставила партія, комсомол з ентузіазмом молодості бореться за їх розв'язання» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 94). Обмін комсомольських документів, що був здійснений у 1975—76, сприяв дальшому згуртуванню комсомолу навколо Комуністичної партії, організаційно і політично зміцнив його лави, збагатив досвідом комуністичного виховання молоді.

В 1978 у зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ і відзначаючи великі заслуги комсомолу в комуністичному будівництві, ВЛКСМ нагороджено пам'ятним Червоним Прапором ЦК КПРС.

Вірний своїм інтернац. обов'язкам, Ленінський комсомол активно діяв у *Комуністичному Інтернаціоналі Молоді*. ВЛКСМ є активним членом *Всесвітньої федерації демократичної молоді*, *Міжнародного союзу студентів*, підтримує дружні контакти з молодіжними й студентськими орг-ціями багатьох країн світу. Орган ЦК ВЛКСМ — газ. «*Комсомольская правда*». Комсомол видає бл. 230 газет і журналів. Одним з передових загонів ВЛКСМ є *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* (ЛКСМУ). На квітень 1978 комсомол об'єднував у своїх лавах 37 млн. 807 тис. чол.

Літ.: Ленін В. І. Про молодь. К., 1955; В. И. Ленин, КПСС о партийном руководстве комсомолом. М., 1978; Брежнєв Л. І. Молодим — будувати комунізм. К., 1974; Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. 1918—1968, т. 1—2. М., 1969; Документы XVIII съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. М., 1978; О комсомоле и молодежи. Сборник. М., 1970; Славный путь Ленинского комсомола, т. 1—2. М., 1974; Закони комсомольського життя. К., 1974; XXV съезд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодежи. М., 1976; Тяжельников Е. М. Союз молодых ленинцев. М., 1977.

П. Т. Тронько.

Проводи комсомольців і молоді, що їдуть освоювати цілинні землі. Одеса. Березень 1954.
Комсомольсько-молодіжний загін «Донбас» перед від'їздом на БАМ. 1974.

ВСЕСОЮЗНА ПІОНЕ́РСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ імені В. І. Леніна — масова самодіяльна комуністична організація дітей та підлітків у віці 10—15 років. За дорученням КПРС повсякденною діяльністю В. п. о. керує ВЛКСМ. *Комуністичне виховання* піонерів комсомол здійснює в єдності зі школою, у співдружності з профес. спілками, творчими, оборонними та ін. громад. орг-ціями й держ. установами. В. п. о. працює на основі Положення, в якому визначено її завдання, структуру, принципи діяльності, обов'язки й права піонерів, подано Закони піонерів Радянського Союзу, Урочисту обіцянку, Правила *жовтенят*, *Атрибутику і символіку піонерські*. Днем заснування В. п. о. вважається 19.V 1922. Рішенням Пленуму ЦК РКСМ 23.I 1924 їй присвоєно ім'я В. І. Леніна.

В 1978 В. п. о. налічувала понад 20 млн. піонерів, у т. ч. *піонерська організація України* — бл. 4 млн. Основою орг-ції є *дружина піонерська*. Піонери одного класу або певної вікової групи входять до *загонів піонерських*, які розбиваються на *ланки піонерські*. Піонерські дружини і загони створюють у 1—3 класах групи жовтенят. Піонерськими орг-ціями в республіках, краях, областях, містах, районах керують відповідні ради В. п. о. Найвищим керівним органом є Центральна рада В. п. о. ім. В. І. Леніна, яка працює під керівництвом ЦК ВЛКСМ. Безпосереднім організатором діяльності піонерів є *вожатий піонерський*. Методичну допомогу в роботі піонерським дружинам забезпечують *палаци і будинки піонерів та школярів* та ін. *позашкільні заклади*. Важливе значення для підвищення ролі В. п. о. у комуністичному вихованні учнів має постанова ЦК КПРС «Про 50-річчя Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна» (1972). Наук. розробку проблем піонерського руху здійснюють н.-д. установи АПН СРСР, кафедра теоретичних основ піонерсь-

кої роботи Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, пед. вузи країни. Вся робота піонерської орг-ції будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, з загальнонародною боротьбою за побудову комунізму в СРСР. Саме на гартування активних будівників комунізму спрямовані Всесоюзні марші піонерських загонів, огляди, експедиції, які проводяться у В. п. о. на честь

Перший загін піонерів Красної Пресні. Москва, 1922.
Прийом у піонери в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. 1977.

знаменних подій, ювілеїв, парт. з'їздів. Піонерська орг-ція бореться за глибокі та міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. Найважливішим джерелом в ідейно-моральному вихованні дітей є великий приклад життя і діяльності В. І. Леніна, його теоретична спадщина, героїчна історія КПРС, рад. народу, комсомолу. В піонерських загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки. Піонерська орг-ція приділяє велику увагу *військово-патріотичному вихованню* школярів, залучає їх до загонів червоних слідопитів, юних друзів Радянської Армії, Військово-мор. флоту, прикордонників, міліції, до участі у Всесоюзній військ.-спортивній грі «Зірниця», створює музеї революц., бойової і трудової слави. У піонерських колективах прищеплюється любов до праці, проводиться профорієнтаційна робота. Тут діють загони *тимурівців*, «зелених» та «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. Піонерська орг-ція виховує у дітей почуття нац. гордості рад. людини, повагу до всіх націй і національностей. В. п. о. співробітничає з дитячими орг-ціями понад 80 країн, є активним членом Міжнар. комітету дитячих та юнацьких орг-цій (СІМЄА), ініціатором міжнар. конференцій, зустрічей, першого дитячого міжнар. фестивалю «Хай завжди буде сонце» (*Артек*, 1977). Досвід В. п. о. успішно використовують у своїй діяльності *дитячі демократичні організації* світу. Піонерська орг-ція приділяє багато уваги естетичному і фіз. вихованню дітей. У піонерських колективах проводиться постійна робота по вивченню життя й діяльності героїв, іменами яких названі дружини і загони; свято шанують пам'ять піонерів, які загинули в боротьбі проти куркулів і тих, хто у роки Великої Вітчизн. війни на фронті і в тилу допомагав перемагати ворога. Тисячі піонерів, які уславили себе в боях і на трудовому фронті, нагороджено орденами й медалями СРСР. Валі *Котику*, Марату Казею, Льоні Голикову, Зіні Портновій присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Після Великої Вітчизн. війни Наталі Челебадзе та Турсуналі Мутказімову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Десятки піонерів нагороджено медалями «За відвагу на пожежі», «За відзнаку в охороні державного кордону СРСР», «За врятування потопаючих». Рад. д-ва постійно дбає про зміцнення матеріальної бази піонер. орг-ції. У 1976 в СРСР працював 4501 палац і будинок піонерів та школярів, 1085 станцій юних техніків, 641 станція юних натуралістів, 209 екскурсійно-туристичних станцій та ін. В *піонерських таборах* (позаміських, міських, колгоспних та шкільних) відпочивало 10405,8 тис. дітей. Всесвітньо відомим став всесоюзний піонерський табір «Артек». В ряді союзних республік відкрито респ. піонерські табори: «Орлятко» (РРФСР), «*Молода гвардія*» (УРСР), «Зубреня» (БРСР) та ін.

В. п. о. має 28 піонерських газет і 35 піонерських дитячих журналів. Для вожатих видається журн. «Вожатый». Щодня звучить в ефірі радіогазета «Пионерская зорька», на Центр. телебаченні створено телестудію «Орлятко». Щомісяця виходить документальний кіножурнал «Пионерия». Відбулося сім Всесоюзних зльотів юних піонерів (1929, 1962, 1967, 1970, 1972, 1974, 1976). За велику роботу по комуністичному вихованню дітей і в зв'язку з 40-річчям та 50-річчям Всесоюзну піонерську організацію нагороджено орденами Леніна (1962, 1972).

Літ.: Документы ЦК КПСС и ЦК ВЛКСМ о работе Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина. М., 1970; Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; XVII съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1975; Документы XVIII съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. М., 1978; Крупська Н. К. Про юних піонерів. К., 1956; Гусев А. И. Год за годом... Пионерская летопись 1917—1970. М., 1970; Методика роботи піонерської дружини. К.,1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вожатого. К., 1975; Теория и методика пионерской и комсомольской работы в школе. М., 1976.

І. П. Дригус.

ВСЕСОЮЗНА ЦЕНТРА́ЛЬНА РА́ДА ПРОФЕСІ́ЙНИХ СПІЛО́К (ВЦРПС) — орган *професійних спілок СРСР*, який здійснює керівництво всією їхньою діяльністю в період між всесоюзними з'їздами профспілок. Обирається на цих з'їздах. Визначає заг. і чергові завдання профспілок, бере участь у розробці й виконанні народногосп. планів, очолює діяльність профспілок у справі організації соціалістичного змагання, вносить на розгляд уряду законопроекти з питань заробітної плати й охорони праці, керує соціальним страхуванням, представляє рад. профспілки в міжнар. профспілковому русі. Для керівництва роботою профспілок між пленумами ВЦРПС, що збираються не менш як 2 рази на рік, обирає Президію, а для поточної роботи організаційно-виконавчого характеру — Секретаріат. ВЦРПС перебуває в Москві. Видає газ. «*Труд*», журн. «Советские профсоюзы» та «Социалистическое соревнование». Має вид-во «Профиздат».

ВСЕСОЮЗНІ З'ЇЗДИ КОЛГО́СПНИКІВ — представницькі збори колгоспників СРСР. 1-й з'їзд колгоспників-ударників відбувся 15—19.II 1934 в Москві (як і всі наступні). Порядок денний: зміцнення колгоспів та завдання весняної сівби. З'їзд підбив підсумки досягнень колгоспного руху, обговорив питання поліпшення роботи колективних г-в, прийняв звернення до всіх колгоспників. 2-й з'їзд колгоспників-ударників (11—17.II 1935) обговорив і прийняв Примірний статут с.-г. артілі, вніс пропозицію про організацію 1937 в Москві Всесоюзної с.-г. виставки. 3-й з'їзд колгоспників (25—27.XI 1969) обговорив і прийняв новий Примірний статут колгоспу, затвердив постанови «Про створення Ради колгоспів» і «Про соціальне страхування членів колгоспів»; обрав Союзну раду колгоспів (див. *Ради колгоспів*).

Літ.: Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь 1969 г. М., 1969.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ МАРКСИ́СТСЬКО - ЛЕ́НІНСЬКИХ ІНСТИТУ́ТІВ (ВУАМЛІН) — система науково-дослідних уста-

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ

Піонерський значок.

Парад піонерів на честь дня народження **Всесоюзної піонерської організації** імені В. І. Леніна. Київ. 1974.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ

нов, створена в Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28.VI 1931. Попередник її — Укр. ін-т марксизму-ленінізму (УІМЛ), екон., філос.-соціологічний та істор. відділи якого було реорганізовано на самостійні ін-ти. В різний час ВУАМЛІН об'єднувала н.-д. ін-ти історії, філософії та природознавства, економіки, аграрний, права та рад. будівництва і кадрів; дві н.-д. кафедри: нац. питання та літературознавства. У Києві, Одесі й Дніпропетровську працювали три філіали асоціації, в кожному з яких діяли три секції: історична, економічна і філософська. Президентом ВУАМЛІН деякий час був О. Г. *Шліхтер*. ВУАМЛІН видавала журн. «Прапор марксизму-ленінізму» (1931—34) та «Під марксистсько-ленінським прапором» (1934—37). В червні 1934 Ін-т історії видав один номер журн. «Історик-більшовик». ВУАМЛІН працювала в контакті з Комуністичною Академією в Москві. У 1936 установи ВУАМЛІН влилися до складу АН УРСР, у системі якої було організовано Відділ сусп. наук.

Н. В. Комаренко.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРОТЬБІ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ, СПЕКУЛЯЦІЄЮ ТА СЛУЖБОВИМИ ЗЛОЧИНАМИ (ВУЧК) — радянський державний орган, створений декретом уряду УРСР від 3.XII 1918. ВУЧК, очолювана спочатку І. І. *Шварцом*, а з березня 1919— М. І. *Лацісом*, мала такі самі завдання і функції, як і *Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем* (ВЧК). Найважливіші питання діяльності ВУЧК розв'язувало Політбюро ЦК КП(б)У. Роботу ВУЧК контролювали й Наркомат юстиції УРСР та *Верховна соціалістична інспекція України*, а з 1920 — Наркомат РСІ. Місц. органи ВУЧК створювались при губ. і повіт. виконкомах і працювали під їхнім керівництвом. ВУЧК розкрила й ліквідувала підпільні білогвардійські та петлюрівські організації, боролась проти *махновщини*, шпигунства, а також разом з Особливою нарадою по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УРСР боролась проти куркульсько-націоналістичного *бандитизму*. 22.III 1922 ВУЧК було ліквідовано; натомість створено ДПУ УРСР (див. *Державне політичне управління*).

Літ.: Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). Х., 1971.

В. В. Сташис, Л. М. Маймескулов.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ ПО БОРОТЬБІ З НЕПИСЬМЕННІСТЮ (ВУНКЛН, «ВСЕУКРГРАМЧЕКА») — спеціальний орган, що здійснював держ. керівництво роботою по *ліквідації неписьменності* в республіці. Створена за постановою Раднаркому УРСР від 21.V 1921. Комісію очолював Голова ВУЦВК Г. І. *Петровський*. При всіх відділах нар. освіти діяли місцеві надзвичайні комісії. ВУНКЛН працювала в тісному контакті з т-вом «*Геть неписьменність*», з комсомолом, профспілками, армійськими орг-ціями і місцевими органами влади. Комісія мала право мобілізовувати для навчання неписьменних усе письменне населення, використовувати будь-яке приміщення, провадити видавничу роботу тощо. Існувала до 1930.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА ЖІНОК-КОЛГОСПНИЦЬ 1929 — перша нарада колгоспниць України, яка відбулася в червні 1929 в Харкові. На нараду прибуло понад 150 делегатів. В її роботі взяли участь Голова ВУЦВК Г. І. *Петровський* і нарком зем. справ УРСР О. Г. *Шліхтер*. В. н. ж.-к. обговорила питання про участь трудящих жінок у колг. русі, про організацію культурно-виховної роботи і про використання жіночої праці в колгоспах. Нарада мала важливе значення для дальшого піднесення масового колг. руху і залучення мільйонів трудящих жінок до активної участі в соціалістичному будівництві.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА З ПИТАНЬ РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА — тимчасовий орган, створений 1925 при ВУЦВК для проведення роботи по вдосконаленню рад. апарату. Працювала 10—13.II 1925 в Харкові. В рішеннях, затверджених Президією ВУЦВК, накреслила заходи по дальшому залученню трудящих до управління д-вою і розширенню прав місц. органів влади. З цією метою райвиконкомам передано ряд прав і функцій, що раніше належали губ. і окружним виконкомам; було створено їхні президії та президії сільрад; збільшено норму представництва на районні з'їзди Рад. Встановлювалася обов'язкова звітність сільрад, їхніх комісій і уповноважених перед виборцями раз на 3 місяці; звітність на засіданнях сільрад — держ., громад. і кооп. орг-цій і підприємств, розташованих на тер. сільрад. Нарада приділила велику увагу питанням революц. законності, посиленню боротьби з адм. самоуправством, *бюрократизмом*, тяганиною та ін. зловживаннями владою, встановила порядок широкого ознайомлення трудящих з рад. законодавством тощо. Втілення в життя накреслених нарадою заходів значно поліпшило роботу місц. Рад.

П. К. Стоян.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА ПІДПІЛЬНИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 1918 — відбулася нелегально в Києві під час австро-німецької окупації 26.V 1918. Скликана з ініціативи Київ. к-ту РСДРП(б). Готувалася спочатку як з'їзд підпільних більшовицьких орг-цій, який з метою конспірації було приурочено до проведення угодовцями легального Всеукр. з'їзду профспілок. Проте не всі парт. орг-ції змогли надіслати представників на нараду. Тому більшовики, що зібралися в Києві, дізнавшись про рішення *Таганрозької наради більшовиків України* щодо скликання І з'їзду КП(б)У, вирішили конституюватися як парт. нарада. В її роботі взяло участь бл. 70 чол., в осн. більшовики-делегати з'їзду профспілок. Нарада обговорила доповіді з місць, питання про створення парт. центру на Україні, про орг. роботу на місцях, про скликання Всеукр. парт. конференції (з'їзду). Було обрано *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет 1918*. Нарада відіграла значну роль у консолідації підпільних більшовицьких орг-цій України.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА (ВУНАС) — науково-дослідна організація при Наркоматі освіти УРСР. Засн. 1926 в Харкові, мала філіали в Києві й Одесі. У створенні і роботі ВУНАС брали участь А. Ю. *Кримський*, П. Г. *Тичина*, А. П. *Ковалівський*. Головою правління ВУНАС був О. Г. *Шліхтер*. ВУНАС мала два відділи: політико-економічний та історико-етнологічний. ВУНАС провела два з'їзди (1927 і 1929), організувала в Харкові й Києві курси сходознавства, встановила зв'язки більше як з 90 наук. організаціями СРСР і країн зарубіжного Сходу. При сприянні ВУНАС був відкритий 1930 Укр. н.-д. ін-т сходознавства (УНДІС). В 1931 ВУНАС (як і УНДІС) увійшов до *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*. Друк. органами ВУНАС були журн. «*Східний світ*» (потім дістав назву «Червоний Схід») та «Бюлетень ВУНАС».

Літ.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Х., 1929.

ВСЕУКРАЇНСЬКА СЕЛЯНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1918, Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів — перша конференція трудящих селян України. Відбулася 20—22.I (2—4.II) в Харкові. Скликана ЦВК Рад України і Народним Секретаріатом для обрання до складу ЦВК представників Рад сел. депутатів. Проходила під керівництвом більшовиків. Конференція розглянула питання: 1) Про владу та Укр. установчі збори; 2) Доповіді з місць; 3) Про землю; 4) Доповіді нар. секретарів; 5) Вибори до ЦВК Рад України. Делегати В. с. к. одностайно схвалили рішення 1-го Всеукр. з'їзду Рад, практичну діяльність ЦВК і Нар. Секретаріату, ленінський Декрет про землю і засудили антинар. політику бурж.-націоналістичної Центр. ради. Конференція обрала до ЦВК Рад України 20 представників селянства, серед них 10 більшовиків. В. с. к. відіграла важливу роль у зміцненні союзу робітн. класу і селянства України.

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (ВУСПП) — літературна організація на Україні (1927—32). Серед її членів були відомі рад. письменники і критики: І. Микитенко, Іван Ле, І. Кулик, І. Кириленко, В. Сосюра, О. Корнійчук, П. Усенко, Л. Первомайський, Д. Загул, М. Терещенко, Б. Коваленко, В. Коряк, С. Голованівський, Б. Горбатов, П. Безпощадний, І. Фефер, Д. Гофштейн та ін. Друк. органи ВУСПП — «Літературна газета», журнали «Гарт», «Красное слово» і «Проліт» (євр. мовою). В умовах гострої боротьби проти проявів бурж. націоналізму ВУСПП провадила принципову лі-

нію на захист позицій пролет. л-ри. ВУСПП ліквідовано згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій», переважна більшість її учасників була прийнята до Спілки радянських письменників України.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. *А. А. Тростянецький.*

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ БЮРО́ ДЛЯ КЕРІВНИ́ЦТВА ПОВСТА́НСЬКОЮ БОРОТЬБО́Ю ПРО́ТИ НІМЕ́ЦЬКИХ ОКУПА́НТІВ 1918, «Повстанська дев'ятка» — створене в квітні 1918 в м. Таганрозі, куди евакуювався уряд Рад. України, за рішенням сесії ЦВК Рад України замість *Народного Секретаріату*. До складу бюро ввійшли 9 чол., у т. ч. більшовики А. С. Бубнов, В. П. Затонський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, представники «лівих» есерів та «лівих» укр. соціал-демократів. Існувало до *Першого з'їзду КП(б) України* (липень 1918), за рішенням якого було створено *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет*.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЕТНОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — об'єднання науковців, викладачів вузів, студентів, вчителів та ін., що мало на меті розгортання етнографічної роботи на Україні. Виникло 1928 на основі Етногр. т-ва, заснованого 1925 в Києві. Організовувало етногр. експедиції, керувало місц. етногр. гуртками тощо. Т-во розробило ряд програм для збирання етногр. матеріалів, зокрема «Програму до збирання відомостей з медичної етнографії» та ін. Видавало журн. «Побут» (№ 1—7, 1928—30), «Записки Етнографічного товариства» (кн. 1, 1925) та інформаційний «Бюлетень» (1927—28). Т-во опублікувало цінні етногр. матеріали. Але праці окремих його членів мали бурж.-націоналістичне спрямування. У 30-х рр. діяльність т-ва припинилася. *В. Ф. Горленко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО РЕВОЛЮЦІ́ЙНИХ МУЗИКА́НТІВ (ВУТОРМ) — українська рад. музично-громадська організація, яка діяла в 1928—31. Утворилася внаслідок реорганізації *Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича*. Об'єднувала композиторів і виконавців, але, культивуючи групівщину, не могла задовольнити потреби розвитку муз. життя Рад. України. В 1931 більшість вутормівців перейшла до новоутвореної асоціації «Пролетмуз», яка припинила існування після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій». У 1932 створено *Спілку композиторів України*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т (ВУАК) — науково-дослідна установа, створена 1924 на базі Археологічного комітету при історико-філологічному відділі АН УРСР. ВУАК складався з археол. та мистецтвознавчого відділів, до яких входили комісії: софійська (мала завданням дослідження і охорону Софійського собору в Києві), золотарська (вивчала коштовні речі музейного значення) і трипільська (досліджувала пам'ятки *трипільської культури*). ВУАК провадив експедиційні дослідження археол. пам'яток від кам'яної доби до епохи Київ. Русі включно, здійснював охорону пам'яток історії та культури, провадив і координував археол. розкопки на тер. УРСР. Опублікував ряд монографій і збірників, в яких висвітлювалися результати найважливіших експедиційних досліджень. Видавав зб. «Хроніка археології та мистецтва». В 1934 на базі ВУАК було створено Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР. *П. П. Толочко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВОЛОСНИ́Х ВИКОНКО́МІВ 1919— з'їзд представників волосних виконкомів України, що відбувся 31.V — 6.VI в Києві. На з'їзді були присутні 1298 делегатів, абс. більшість яких (874) становили комуністи та співчуваючі їм. У прийнятих рішеннях з'їзд намітив заходи щодо збільшення сел. землекористування, агрономічної допомоги селянам, організації на добровільних засадах с.-г. артілей, товариств і комун. З'їзд закликав до зміцнення регулярної Червоної Армії, до мобілізації сил для захисту від військ Денікіна, що наступали, до розгортання рад. будівництва на місцях і зміцнення союзу робітн. класу і селянства.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — найвищий орган державної влади УРСР з часу її утворення (грудень 1917) до прийняття Конституції 1937. Делегати В. з. Р. обиралися місц. з'їздами Рад. До відання В. з. Р. належали розгляд і розв'язання найважливіших загальнодерж. питань сусп.-політ. і госп. життя республіки, зокрема затвердження, зміна і доповнення Конституції УРСР, вибори *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*, що був йому підзвітний, визначення заг. напряму діяльності уряду УРСР, розгляд і затвердження його звітів. Законодавчі акти В. з. Р. (закони, маніфести, постанови, резолюції, накази тощо) мали найвищу юрид. силу. Відбулося 14 Всеукр. з'їздів Рад. За Конституцією УРСР 1937 найвищим органом держ. влади стала *Верховна Рада УРСР*.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. К., 1932; История государства и права Украинской ССР К., 1976. *І. П. Бутко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РОБІТНИ́ЦЬ І СЕЛЯ́НОК 1920— перший з'їзд жінок-трудівниць України, що відбувся 3—8.XI в Харкові. В його роботі взяло участь 1105 делегаток від усіх губерній України, з них 707 робітниць, 366 селянок, 32 інтелігентки; 454 делегатки були комуністки, 434 співчуваючі. Від ЦК КП(б)У з'їзд привітав С. В. *Косіор*. З'їзд розглянув і обговорив питання: про значення Великої Жовтн. соціалістичної революції; участь робітниць і селянок у рад. і парт. будівництві; роль селянок в організації і роботі *комітетів незаможних селян*; допомога Червоній Армії; роль робітниць і селянок в організації громад. і дитячого харчування, в охороні здоров'я, праці, материнства і дитинства, соціальному вихованні і боротьбі з неписьменністю тощо. З доповідями на з'їзді виступили М. О. *Скрипник*, Д. З *Мануїльський* та активні діячки жіночого пролет. руху К. М. *Самойлова*, К. І. Ніколаєва, В. Я. Мойрова, М. М. Скрипник. Прийняті з'їздом резолюції закликали трудящих жінок до участі в рад. будівництві, налагодженні госп. життя Рад. країни, до вступу в лави Комуністичної партії, зміцнення союзу трудівниць міста і села. З'їзд відіграв важливу роль у залученні широких жіночих мас до політ. життя країни. *Ж. П. Тимченко.*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПАРТІ́ЙНИЙ ТИМЧАСО́ВИЙ КОМІТЕ́Т, Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії — центральний орган більшовиків України, створений під час австро-нім. окупації 26.V 1918 на нелегальній *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* у Києві. До складу к-ту ввійшли 7 чол.: Л. Й. *Картвелішвілі*, М. М. *Майоров*, М. В. Реут та ін. Завданням к-ту було керівництво місц. підпільними парт. орг-ціями та підготовка їх до *Першого з'їзду КП(б) України*. Існуючи паралельно з *Організаційним бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, В. п т. к. встановив з ним тісний контакт. Комітет провів велику роботу по відновленню місц. парт. орг-цій, підготовці їх до з'їзду. На останньому засіданні В. п. т. к., що відбулося наприкінці червня 1918 в Києві, було заслухано доповіді членів к-ту про підготовку парт. орг-цій до І з'їзду КП(б)У. В. п. т. к. обрав на з'їзд делегата (М. М. Майорова) і ухвалив скласти з себе повноваження, передавши їх обраному з'їздом ЦК.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т — тимчасовий надзвичайний орган держ. влади УРСР, створений 11.XII 1919 за постановою ЦВК і Раднаркому УРСР під час визволення України від денікінців з метою пристосування центральних органів Рад. влади до воєнно-революційних умов. Головою В. р. к. було затверджено Г. І. *Петровського*, членами — Д. З. *Мануїльського*, В. П. *Затонського* та ін. Перед В. р. к. стояли завдання: організація всебічної допомоги Червоній Армії, остаточна ліквідація поміщицького землеволодіння, відновлення робітн.-сел. влади на визволеній тер. України. Держ. управління в республіці В. р. к. здійснював за допомогою відповідних комісій та місц. ревкомів. У зв'язку з визволенням більшої частини тер. України від денікінських і петлюрівських військ, 19.II 1920 Президія ЦВК Рад України і Раднарком УРСР відновили свою діяльність, а В. р. к., виконавши поставлені перед ним завдання, склав свої повноваження.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИ́ЧНИКІВ 1918 — один з найбільших виступів робітничого класу України проти австро-німе-

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СТРАЙК ЗАЛІЗНИЧНИКІВ 1918

Всеукраїнські з'їзди Рад:

1-й — 11—12 (24—25).XII 1917
2-й— 17—19.III 1918
3-й— 6—10.III 1919
4-й— 16—20.V 1920
5-й— 25.II—3.III 1921
6-й— 14—17.XII 1921
7-й— 10—14.XII 1922
8-й— 17—20.I 1924
9-й— 3—10.V 1925
10-й— 6—13.IV 1927
11-й— 7—15.V 1929
12-й— 25.II—4.III 1931
13-й— 15—22.I 1935
Надзвичайний 14-й — 25—30.I 1937

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

цьких окупантів. Почався 14—15.VII страйком робітників Коростенського, Сарненського та Здолбунівського залізничних вузлів Пд.-Зх. з-ці. 16—17.VII до страйку приєдналися залізничники Одеси, Києва, Полісся, 18.VII — Поділля. Завдяки активній діяльності підпільних більшовицьких орг-цій страйк швидко став загальним і 20.VII охопив усі залізниці України. До страйкарів приєдналися залізничники Білорусії, Бессарабії, Криму.

Страйкувало понад 200 тис. робітників і службовців. Страйк очолив страйковий комітет київ. вузла, що оголосив себе центр. страйковим к-том. Страйкарі вимагали визнання профспілки залізничників, негайного звільнення всіх заарештованих за політ. переконання залізничників, збереження 8-годинного робочого дня, поліпшення матеріального становища тощо. Для керівництва страйком 19.VII при ЦК КП(б)У було створено Тимчасове оргбюро залізничників. В. с. з. підтримали робітники пром. підприємств, які оголошували страйки солідарності (Донбас, Катеринослав, Київ, Харків), а також селяни багатьох місцевостей України. Велику допомогу залізничникам подали робітники Радянської Росії, які зібрали для них бл. 2 млн. крб.

Для придушення страйку окупанти та гетьманці вдалися до масових репресій: у Києві було заарештовано більше 1500, в Одесі понад 2000 чол. Коли окупанти спробували налагодити рух поїздів силами солдатів і нім. залізничників, страйкарі організували диверсії. При допомозі військ. сили, репресій окупантам все ж удалося в серед. серпня здолати страйкарів. В. с. з. затримав вивезення награбованого на Україні нар. добра, зірвав своєчасне перекидання нім. і австр. військ на Зх. фронт і зробив великий революціонізуючий вплив на боротьбу українського народу проти німецьких окупантів.

О. П. Власов.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВИКОНА́ВЧИЙ КОМІТЕ́Т (ВУЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган держ. влади УРСР. Діяв 1917—38 в період між *Всеукраїнськими з'їздами Рад*, які обирали його. Вперше обраний на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад* під назвою ЦВК Рад України; 1919—35 мав назву ВУЦВК, 1935—38 — ЦВК УРСР. ВУЦВК здійснював заг. керівництво політикою і економікою УРСР, затверджував нар.-госп. плани і держ. бюджет республіки. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК і *Раду Народних Комісарів УРСР*, які здійснювали свої повноваження від імені ВУЦВК і були в усій своїй діяльності підзвітні йому. Припинив свою діяльність з прийняттям Конституції УРСР 1937 і обранням на її основі *Верховної Ради УРСР* 1-го скликання.

Літ.: Виноградская С. П., Рогожин А. И. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.). Х., 1977.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВО-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕ́Т (ВЦВРК) — орган керівництва визвольною боротьбою трудящих України проти австронім. окупантів і бурж.-поміщицького гетьманського режиму 1918. Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України*. До складу ВЦВРК входили А. С. *Бубнов* (голова), В. П. *Затонський*, Ю. М. *Коцюбинський* та ін. ВЦВРК керував діяльністю підпільних ревкомів і партизанських загонів. ВЦВРК тимчасово містився в Курську, в «*нейтральній зоні*». На роботі ВЦВРК позначились помилки «лівих» в КП(б)У. Під їхнім впливом ВЦВРК 5.VIII 1918 видав хибний наказ № 1 про заг. повстання на Україні, яке в той час ще не було підготовлене. У вересні ВЦВРК під керівництвом ЦК КП(б)У провів значну роботу по сформуванню в «нейтральній зоні» 1-ї і 2-ї укр. рад. д-зій. В листопаді 1918 в зв'язку з утворенням *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* ВЦВРК припинив свою діяльність.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ АРХІВІ́СТІВ — з'їзди працівників українських рад. архівів, присвячені питанням організації архівної справи на Україні. Відбулося два В. з. а.: 1-й — 8—13.V 1926, 2-й — 29.XI — 4.XII 1931 (обидва у Харкові). На з'їздах було розглянуто питання про комплектування держ. архівів документальними матеріалами, підготовку архівістів, науково-видавничу діяльність архівів. У наступні роки організаційні і наук. питання роботи архівних установ розглядалися на нарадах архівістів, а з 1961 для обговорення наук. питань архівознавства, археографії та ін. спец. істор. дисциплін скликаються наук. конференції (1961, 1965, 1968, 1970, 1972, 1975). Матеріали з'їздів і нарад публікувалися в журн. «*Архівна справа*», «*Радянський архів*», «*Архіви України*». Матеріали 2-ї, 3-ї та 5-ї республіканських наукових конференцій видані окремо.

І. Л. Бутич.

ВСЕУКРАЇНСЬКІ З'ЇЗДИ КОЛГО́СПІВ — представницькі збори колгоспників УРСР. 1-й Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів, с.-г. товариств, працівників по колективізації с. г. відбувся 20—24.II 1925 в Харкові. Делегати з'їзду заслухали й обговорили доповідь про міжнар. і внутр. становище Рад. країни, а також доповіді про стан с. г. і с.-г. кооперації на Україні та її роботу по колективізації, про землевпорядження, кредитування і агрономічне обслуговування колгоспів та ін. 2-й Всеукраїнський з'їзд колгоспів відбувся 23—28.V 1928 в Харкові. З'їзд заслухав і обговорив доповіді: шляхи розвитку с. г. й колективізації; стан колгоспів і заходи до розвитку колективізації та ін. Делегати обмінялися досвідом організації і госп. діяльності колгоспів, висловили пропозиції щодо кредитування, машинопостачання тощо. З'їзд обрав раду, правління Всеукр. спілки с.-г. колективів, ревізійну комісію і затвердив Статут спілки. 12—15.XI 1969 в Києві відбувся з'їзд колгоспів України. З'їзд схвалив в основному проект *Примірного Статуту колгоспу*, обговорив питання про завдання по дальшому піднесенню колг. виробництва та організаційно-госп. зміцненню колгоспів.

І. Х. Ганжа.

ВСЕХСВЯ́ТСЬКИЙ Сергій Костянтинович [н. 7(20).VI 1905, Москва] — український рад. астрофізик. Закінчив 1925 Моск. ун-т. З 1939 — проф. Київ. ун-ту. Осн. праці з фізики комет, Сонця, сонячної активності, з проблем *космогонії*. Склав «Загальний каталог абсолютних величин комет», вивчав сонячну корону і сонячне корпускулярне випромінювання. Розробив гіпотезу, за якою походження комет та ін. груп малих тіл пояснюється виверженням їх з планет та їхніх супутників.

ВСМО́КТУВАННЯ — проникнення в кров та лімфу різних речовин з травного тракту, порожнин тіла, порожнистих органів, з поверхні шкіри або речовин, введених у підшкірну клітковину і мускулатуру. В.— складний фізіол. процес, особливо в кишечнику людини і вищих тварин. Тут В. відбувається гол. чин. через епітелій *ворсинок* і мікроворсинки епітеліальних клітин. У В. беруть участь внутрішньоклітинні структури (*мітохондрії, Гольджі комплекс, ендоплазматична сітка*). При В. мають значення також фіз.-хім. процеси — *дифузія, осмос, фільтрація*. Регулюється В. нервовими та гуморально-гормональними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). Завдяки В. організм забезпечується осн. поживними речовинами. Білки всмоктуються після розщеплення їх до *амінокислот*, жири — *гліцерину* та жирних к-т, вуглеводи — *моносахаридів*. В. наз. також процес надходження води і розчинених у ній речовин у рослини.

ВСТАВНІ́ СЛОВА́ — слова, які вводять у речення, щоб передати ставлення мовця до висловленої думки, вказати на джерело інформації тощо. В. с. можуть виражати емоційну оцінку сказаного (на жаль), вказувати на міру реальності (може, здається), на порядок викладу думок (по-перше, по-друге), на відношення між частинами повідомленого (нарешті). В. с. можуть бути *модальні слова* (безумовно) і повнозначні *частини мови* (на щастя). В. с. граматично не пов'язані з ін. словами в реченні. В усній мові їх виділяють інтонацією, а на письмі — комами. Вставними можуть бути й словосполучення та цілі речення.

ВСТУП ЗАКО́НУ В СИ́ЛУ — початок чинності, тобто обов'язковості виконання *закону* або будь-якого іншого нормативного акту. В. з. в с.— необхідна умова застосування закону. Див. *Чинність закону*.

ВТО́МА — стан організму людини і тварин, що характеризується тимчасовим зниженням працездатності внаслідок виконання тривалої або напруженої роботи. Зумовлена змінами регуляції з боку центр. нервової системи. В нервових центрах знижується рівень *лабільності*, розвивається *гальмування*, що по-

глиблюються сигналами від виконавчих органів, де, в свою чергу, відбуваються специфічні зміни. В. як від фізичної, так і розумової праці звичайно супроводиться відчуттям втомленості, утруднює продовження роботи, знижує трудову активність людини — зменшується продуктивність праці, погіршується її якість. При В. від розумової праці частішають короткочасні відключення уваги, знижується можливість аналітичного мислення. В. охороняє організм від перевтоми. Серед рад. учених вагомий внесок у розробку проблеми В. зробили, зокрема, укр. вчені В. Я. *Данилевський*, Г. В. *Фольборт*, М. В. Лійник та ін. Проблема В. має важливе соціальне значення. В соціалістич. суспільстві вона вирішується шляхом дальшого поліпшення соціально-екон. і виробничих умов праці на наук. основі, фізіол раціоналізацією трудових процесів (див. *Гігієна праці*), організацією *вільного часу* і *відпочинку*, соціальним розвитком трудового колективу тощо. Всі ці заходи найефективніше запобігають передчасній В. на виробництві.
Ю. І. Кундієв.

ВТО́МЛЕНІСТЬ МЕТА́ЛІВ — зміна механічних і фізичних властивостей *металів* внаслідок багаторазового (циклічного) деформування, що призводить до їх прогресивного руйнування. Залежить від вихідних міцності, пластичності, в'язкості, твердості, макро- і мікроструктури, виду навантаження, залишкових напружень тощо. Опір втомленості характеризується границею *витривалості*, тобто найбільшим напруженням, яке може витримати метал без руйнування задане число разів.

ВТОРИ́ННА НИ́РКА — орган виділення у плазунів, птахів, ссавців і людини; те саме, що й *метанефрос*.

ВТОРИ́ННА ПОРОЖНИ́НА ТІ́ЛА, целом — порожнина між стінкою тіла і внутрішніми органами. Є у кільчастих червів, голкошкірих та хордових. У молюсків В. п. т. редукована, у членистоногих вона зливається з залишками *первинної порожнини тіла*.

ВТОРИ́ННА СИРОВИНА́ — матеріали і вироби, що їх після первісного повного використання (зношування) можна вживати у виробництві повторно як сировину. До В. с. належать лом, відходи чорних, кольорових і благородних металів, різні машини, устаткування та їхні деталі, які вийшли з ужитку, спрацьовані мастила, зношені автопокришки, макулатура тощо. Використання В. с. в різних галузях пром-сті має важливе значення для дальшого розвитку нар. г-ва як джерело його додаткових матеріальних ресурсів, фактор зниження питомих капітальних витрат і собівартості продукції, а також для прискорення темпів зростання виробн. В СРСР створено спеціалізовані орг-ції, зайняті збиранням (закупівельні пункти), заготівлею, сортуванням, переробкою і первісною обробкою В. с. Збирання й використання В. с. в СРСР плануються. Див. також *Комплексне використання сировини*.

ВТОРИ́ННИХ КОЛЬОРО́ВИХ МЕТА́ЛІВ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства кольорової металургії СРСР. Організований 1968 у Донецьку. В складі установи відділи: технологічний, теплотехнічний, будівельний, сантехнічний, електротехнічний, конструкторський та ін.; лабораторії: підготовляння сировини, пірометалургії, теплотехніки, лиття, автоматизації, фіз.-мех. досліджень тощо. Осн. напрями роботи: удосконалення і розробляння технологічних процесів і агрегатів для переробки брухту і відходів кольорових металів; розробляння нових сплавів; автоматизація і механізація виробничих процесів; проектування підприємств.
Ю. П. Купряков.

ВТОРИ́ННІ СТАТЕ́ВІ ОЗНА́КИ — сукупність особливостей у будові та в деяких функціях, що відрізняють одну *стать* від іншої. Виняток становлять *статеві залози*, що є *первинними статевими ознаками*. У людини В. с. о. є: у чоловіків — вуса, борода, адамове яблуко тощо; у жінок — розвинуті грудні залози, форма таза, більший розвиток жирової клітковини та ін. В. с. о. тварин — головне вбрання, яскраве оперення, співи самців птахів, ікла, роги, пахучі залози ссавців тощо. В. с. о. відіграють важливу роль у розмноженні тощо. У більшості хребетних розвиток В. с. о. зумовлюється дією *статевих гормонів*.

ВТОРИ́ННІ Я́КОСТІ — філософське поняття в теорії пізнання механістичного матеріалізму. Див. *Первинні і вторинні якості*.

ВТОРИННОРО́ТІ (Deuterostomia) — група тварин, що включає такі типи: *голкошкірі, погонофори, щетинкощелепні, первиннохордові, хордові*. В.— філогенетич. парость гришарових тварин (зародок їх з 3-х *зародкових листків*). У В., на відміну від *первинноротих*, у процесі зародкового розвитку ротовий отвір формується як новий утвір, незалежно від первинного рота — бластопора, на місці якого утворюється задньопрохідний отвір. В. мають *вторинну порожнину тіла* (целом); внутрішній скелет мезодермального (див. *Мезодерма*) походження; центр. нервова система виникає як впинання *ектодерми*. Є також групи тварин, які мають ознаки і В., і первинноротих, що свідчить про спільне походження цих двох груп тварин від первинноротих безхребетних, у яких почала формуватись вторинна порожнина тіла.
О. П. Маркевич.

ВТРА́ТИ У ВИРОБНИ́ЦТВІ — нераціональне використання виробничих ресурсів (робочого часу, засобів виробн.), що знижує результати господарської діяльності підприємств і завдає збитків нар. г-ву. Ліквідація В. у в. є одним з найважливіших напрямів роботи щодо мобілізації *внутрівиробничих резервів* підприємств. Усуненню В. у в. сприяють впровадження *наукової організації праці, комплексна система управління якістю продукції*, нова техніка і прогресивна технологія, поліпшення *організації виробництва* тощо

«ВУА́ УВРІЄ́Р» («Voix ouvrière»— «Робітничий голос») — газета, центральний орган *Швейцарської партії праці*. Виходить з 1945 в Женеві франц. мовою.

ВУА́ЛЬ (франц. voile, від лат. velum — покривало, завіса) — 1) Легка прозора тканина, що її виготовляють із тонкої мерсеризованої (обробленої розчинами лугів) гребінної бавовняної пряжі. Буває білена, гладкофарбована і набивна. 2) Серпанок, прозора сітка, якою закривають обличчя. 3) Наліт металевого срібла (або барвників) на проявленій фото- чи кіноплівці. Знижує контрастність зображення.

ВУГІ́ЛЛЯ ВИКОПНЕ́ — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Утворюється переважно з рослинних решток на місці їхнього нагромадження. Являє собою пухку землисту або щільну осадочну породу. Елементарний склад органічної маси: вуглець (65—98%), кисень (1—6%), водень (1—30%). Як мінеральні домішки до складу золи входять SiO_2, Al_2O_3, MgO, Fe_2O_3, FeO та ін. Колір — від бурого й сірого до чорного. Густина від 0,92 до 1,70. Твердість 1—3. Залягає у вигляді лінз та верств серед ін. осадочних порід усіх систем, починаючи з девону (див. *Девонський період і девонська система*). Залежно від ступеня гуміфікації та метаморфізму В. в. поділяють на *буре вугілля* та *кам'яне вугілля*. За промисловою класифікацією розрізняють такі типи В. в.: довгополуменеве (Д), газове (Г), паровично-жирне (ПЖ), коксівне (К), паровично-спікливе (ПС) та пісне (Т). Розвідані запаси В. в. становлять понад 85% усіх горючих корисних копалин Землі. Великі запаси його зосереджені в СРСР, США, КНР та ін. країнах. Осн. родовища в СРСР — в Сибіру, на Алтаї, в Європ. частині РРФСР, в Каз. РСР, на Україні (*Донецький кам'яновугільний басейн, Дніпровський буровугільний басейн, Львівсько-Волинський вугільний басейн* та ін.). В. в. використовують як паливо та сировину для металург., хім., ювелір. (напр., *гагат*) промисловості. Див. також *Вугільна промисловість*.

ВУ́ГІЛЬНА КИСЛОТА́, H_2CO_3 — слабка, двохосновна кислота, що існує лише у водних розчинах. Утворюється при розчиненні діоксиду вуглецю CO_2 у воді: $H_2O + CO_2 \leftrightarrows H_2CO_3$. В. к. утворює нормальні, або середні солі —*карбонати* та кислі солі — *гідрокарбонати*. Солі В. к. поширені у природі і мають велике значення в пром-сті та в побуті.

ВУ́ГІЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, що здійснює розвідування, видобування, збагачування і брикетування кам'яного та бурого вугілля. Видобування вугілля в Європі відоме з 12 ст. На тер. нашої країни організоване розвідування родовищ вугілля почалося з 18 ст. В цей час було відкрито Донецький (1721), Підмосковний і Кузнецький (1722) вугільні басейни. В 1913 на Донбас припадало 86,8% вуглевидобутку країни. У В. п. панував іноз. ка-

Світові запаси і видобуток вугілля (млрд. т, 1975)

Запаси	1075
Видобуток у всіх країнах (за рік)	3,2

Видобуток вугілля в СРСР (млн. т)

Роки	
1940	165,9
1950	261,1
1960	509,6
1965	577,7
1970	624,1
1976	711,5

ВИДОБУТОК ВУГІЛЛЯ В СРСР, млн.т

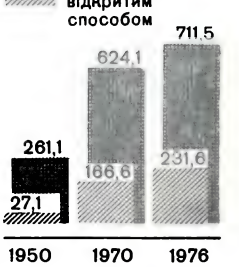

пітал, який до 1917 контролював, зокрема, 70% видобутку вугілля в Донбасі. В 1913 в Росії було видобуто 29,2 млн. т, що становило 2,2% світового вуглевидобутку. Рад. влада з перших років вжила термінових заходів щодо відбудови і розвитку В. п. в країні. Вже 1929 видобуток кам. вугілля в СРСР перевищив рівень 1913. Значного розвитку набула В. п. в роки довоєнних п'ятирічок. Поряд із збільшенням вуглевидобутку в Донбасі високими темпами розвивалися Кузнецький, Підмосковний та ін. вугільні басейни. Почали працювати Карагандинський (Каз. РСР), Ткварчельський (Закавказзя), Райчихінський (Далекий Схід), Букачачинський (Сх. Сибір) та ін. басейни. Відбулася докорінна технічна перебудова В. п. До кінця першої п'ятирічки (1932) була створена база вітчизн. вугільного машинобудування (див. *Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова). В 1940 видобуток вугілля в СРСР збільшився проти 1913 у 5,7 раза, продуктивність праці — в 2,4 раза. Велику роль у підвищенні продуктивності праці і видобутку вугілля у В п відіграли передовики виробництва у В.п М О *Ізотов* та О. Г *Стаханов*, на ім'я якого названо *стахановський рух* В роки Великої Вітчизн. війни збільшився видобуток вугілля в Кузнецькому, Карагандинському басейнах та в р-нах Уралу; почато освоєння Печорського басейну. За післявоєнні роки В. п. країни розвивається швидкими темпами. Реконструйовано старі шахти і збудовано багато нових. Відкрито вуг. басейни — Південно-Якутський, Кансько-Ачинський, Таймирський (Сх. Сибір) та ін. Лише за дев'яту п'ятирічку (1971—75) введено в дію шахти: «Распадська» (Кузбас) потужністю 7,5 млн. т на рік, «Воргашорська» (Печорський бас.) — 4,5 млн. т, розріз «Богатир» (Екібастузький бас.) — 30 млн. т (проектна потужність 50 млн. т на рік), імені О Г. Стаханова (Донецький басейн) — 4 млн. т, «Підмосковна» (Підмосковний бас.) — 2,3 млн т та ін. Споруджуються (1977) «Довжанська-Капітальна» — 4,2 млн. т, «Ждановська-Капітальна» — 3,6 млн. т (Донбас), «Тентеківська» — 4 млн. т (Карагандинський бас.), «Нікулінська» — 3 млн. т, «Бєльковська» — 2,4 млн. т (Підмосковний бас.), розріз «Сибіргінський» — 4,2 млн. т (Кузбас) та ін. За видобутком вугілля СРСР посідає (1976) перше місце в світі. У 1976 в країні видобуто 548,0 млн. т кам. вугілля (у т. ч. антрациту — 77,7 млн. т), 163, 5 млн. т бурого вугілля.

Видобуток вугілля в УРСР (млн. т)

	1913	1940	1960	1976
Всього по УРСР	22,8	83,8	172,1	218,2
у т. ч.				
Донецький басейн	22,8	83,3	156,2	191,4
Львівсько-Волинський басейн	—	—	3,9	15,0
Дніпровський басейн	—	0,5	11,6	11,7
Інші буровугільні басейни	—	—	0,4	0,1

У В. п. впроваджується комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів. Шахти оснащуються прогресивною вузькозахватною технікою, а також механізованими комплексами. В СРСР 1976 на вугільних шахтах та розрізах налічувалося 3936 вугільних очисних комбайнів, у т. ч. 3287 вузькозахватних, 1420 механізованих пересувних кріплень, 1534 прохідницькі комбайни, 31 263 скребкові конвейєри, 13 050 стрічкових конвейєрів, понад 1500 різних екскаваторів, 13 017 електровозів. Зростає питома вага видобування вугілля прогресивними способами (механізованими комплексами, гідравлічним, відкрита розробка). Випереджаючими темпами розвивається в країні видобування вугілля відкритим способом (див. діаграму)

УРСР посідає одне з провідних місць у країні, даючи 30,7% загальносоюзного вуглевидобутку (1976). Осн. вугільним басейном республіки є *Донбас*. Розробляються також нові Львівсько-Волинський кам.-вуг. та Дніпровський буровугільний басейни, в яких видобування вугілля почато 1954, та Зх. Донбас (1963).

Із заг. кількості вугілля, видобутого 1976 в республіці, кам. вугілля становило 206,3 млн. т, буре — 11,8 млн. т. Великого розвитку набуло збагачення вугілля. Розвиткові В. п. сприяло безперервне вдосконалення техніки і технології вуглевидобування, створення і впровадження нових комплексів: «Донбас», КМ—87Д,1 КГД і 2 КГД, 1КМ—97, КМ4—87ДГА, КМ—87А, КТУ—2МКЕ, щитових агрегатів АЩ, АНЩ, стругових установок СО—75, СН—75 та ін. Все це дало можливість здійснити перехід від циклічної до потокової організації виробн. і створило реальну можливість для вирішення не тільки тех., а й соціальної проблеми — видобування вугілля без постійної присутності людей в забої. На підприємствах В. п. застосовуються дистанційне і автом. управління технологічними процесами, потужне збагачувальне устаткування, апарати для контролю за станом технічної безпеки тощо. Виконано значні роботи щодо дальшої концентрації виробн., що поліпшило шахтний фонд. Кількість діючих шахт у республіці за дев'яту п'ятирічку зменшилася з 397 до 348 тех. одиниць, а видобуток вугілля на одну шахту зріс з 500 до 593 тис. т на рік. Основними напрямами розвитку народного господарства на 1976—1980 роки передбачено дальше зростання видобутку вугілля в країні, прискорення розвитку Південно-Якутського вугільного району, створення Кансько-Ачинського паливно-енерг. комплексу і більш повне освоєння Екібастузького басейну; здійснити заходи по дальшому розвитку В. п. в Донбасі та її тех. переозброєнню.

Науково-дослідну роботу у В. п. на Україні проводять *Вугільний науково-дослідний інститут* та *Вугільної промисловості науково-дослідний, проектно-конструкторський і проектний інститут.* З ін. соціалістич. країн вуглевидобування розвинуте в НДР, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Болгарії, Угорщині, Румунії. Серед капіталістичних країн — в США, ФРН, Великобританії, Австралії, Індії, Франції.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Угольная промышленность СССР. 1917—1967. М., 1969; Степанов А. П., Неженцев В. В., Сивый В. Б. Экономика угольной промышленности. К., 1974; Неженцев В. В. Угольная промышленность. К., 1976. *К. Г. Кононов.*

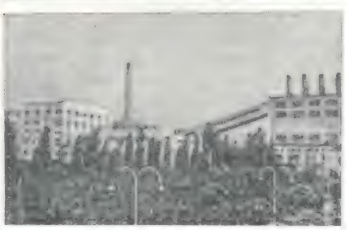

Шахта імені академіка О. О. Скочинського. Донецька область. Шахта імені Ленінського комсомолу. Львівська область. Суходільська центральна збагачувальна фабрика. Ворошиловградська область.

Прохідницький комбайн ПК-9 у шахті «Благодатна». Дніпропетровська область. Вуглевидобувний комплекс КМ-87Д у шахті імені Є. Т. Абакумова. Донецька область. Балахівський буровугільний розріз. Кіровоградська область.

ВУ́ГІЛЬНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, ДонВУГІ — установа Міністерства вугільної промисловості УРСР. Організований 1946 у Донецьку на базі філіалу Всесоюзного н.-д. вугільного ін-ту. В складі установи відділи: гірничий, очисних робіт, проведення і підтримання гірничих виробок, дослідження й удосконалення вентиляції шахт, рудникового транспорту та ін., лабораторії. Є дослідно-експериментальні з-ди у Донецьку і Горлівці, відділення в Горлівці. Осн. напрями роботи: дослідження і розроблення технології підзем. видобування вугілля, удосконалення виробничих процесів. Видає зб. (рос. мовою) «Удосконалення техніки і технології очисних робіт на вугільних шахтах України», «Комплексна механізація виробничих процесів на шахтах, які розробляють тонкі вугільні пласти» та «Економіка і організація виробництва на вугільних підприємствах Української РСР». *С. А. Саратикянц.*

ВУ́ГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ, ПРОЄ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва вугільної промисловості СРСР. Організований 1959 у Києві на базі Укр. держ. ін-ту проектування шахт. В складі установи відділення н.-д. і проектно-розвідувальних робіт, дослідно-експериментальний з-д. Осн. напрями роботи: удосконалення і створення нової технології розробки вугільних родовищ відкритим способом, а також техніки безперервної дії для відкритих гірничих робіт; розробка схем і створення засобів механізації й автоматизації технологічних комплексів поверхонь шахт, розрізів та збагачувальних фабрик; розробка типових проектів поверхонь шахт, проектної документації для розрізів при поточній та циклічно-поточній технології гірничих робіт, технології експлуатації й тех обслуговування гірничотранспортного устаткування. Ін-т є базовим для Львівсько-Волинського і Дніпровського вугільних басейнів. Видає наук.-тех. збірник (рос. мовою) «Удосконалення технологічних комплексів поверхні шахт». *О. М. Шарков.*

ВУГЛЕАМІАКА́ТИ — рідкі *азотні добрива*. Безколірні або зеленувато-сірі з специфічним запахом аміаку. В. являють собою розчин вуглекислих солей амонію і сечовини в аміачній воді. Містять 18—35% азоту, 4—7% вільного аміаку. В. вносять у грунт на глибину 10—12 см підживлювачем-обприскувачем універсальним ПОУ, машинами ГАН-8, ГАН-15 та ін. Використовують В. восени — як основне добриво, навесні — під передпосівну культивацію, в час вегетації — для підживлення. В. виділяють аміачний газ, який може подразнювати слизові оболонки очей, дихальних шляхів, тому необхідно додержувати правил безпеки. *О. Д. Хоменко.*

ВУГЛЕВО́ДИ — група органічних природних сполук загальної формули $C_n(H_2O)_m$ чи $C_nH_{2n}O_n$. За хім. будовою В.— альдегідо- або кетоноспирти. Розрізняють прості В.— *моносахариди*, або сахари (глюкоза, фруктоза), і складні — *полісахариди*, які поділяють на низькомолекулярні — дисахариди (сахароза, лактоза) і високомолекулярні В. (крохмаль, клітковина). Моносахариди і дисахариди — безбарвні кристалічні речовини, солодкі на смак. Моносахариди у водному розчині не гідролізуються, а молекули полісахаридів при *гідролізі* розщеплюються на дві (у випадку дисахариду) або більше молекул (у випадку крохмалю, клітковини) моносахаридів. В. становлять бл. 80% у рослинних та бл. 2% у тваринних організмах і як головне джерело енергії виконують важливу роль в обміні речовин (див. *Вуглеводний обмін*). В. застосовують у харч., спиртовій та хім. пром-сті, у виробн. бавовняних та ін. тканин, а також паперу.

Літ.: Дудник М. С. Введение в химию углеводов. К., 1976.

ВУГЛЕВО́ДНИЙ О́БМІН — сукупність хім. перетворень *вуглеводів* у процесі *біосинтезу* та проміжного обміну. Становить суттєву частину загального *обміну речовин* живих організмів. У рослин та деяких пурпурних бактерій прості вуглеводи синтезуються в процесі *фотосинтезу* з використанням CO_2 і енергії світла. Людина і тварини одержують вуглеводи в складі їжі й кормів у готовому вигляді. Це переважно *полісахариди (крохмаль)* та *дисахариди (сахароза, лактоза)*. У травному тракті вуглеводи розкладаються й перетворюються на *моносахариди*, які всмоктуються в кишечнику і течією крові переносяться до клітин організму, де зазнають *фосфорилювання* і дальших перетворень. Фосфорильовані моносахариди в системах *гліколізу, пентозофосфатного циклу* та *трикарбонових кислот циклу* розщеплюються до CO_2 і води, а проміжні продукти їх обміну використовуються в синтезі жирів, структурних компонентів клітин тощо. В *анаеробах* В. о. відбувається в процесі *бродіння*. Перетворення вуглеводів забезпечує утворення багатих на енергію сполук (див. *Аденозинфосфорні кислоти*), які необхідні для процесів життєдіяльності. Моносахариди є джерелом утворення складних вуглеводів (в рослинах — крохмаль, *інулін* і *целюлоза*, в тканинах тварин, бактеріях і грибах — *глікоген*). Вони входять також до складу таких важливих *біополімерів*, як нуклеїнові кислоти, глікопротеїди, гліколіпіди. Регуляція В. о. у людини й тварин здійснюється центр. нервовою системою та гормонами (інсулін, глюкагон, адреналін), дія яких спрямована на підтримання оптимального рівня глюкози в крові та на забезпечення енергетичних потреб, оскільки за рахунок вуглеводів покривається, напр., до 60% енергетичних потреб організму людини.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кочетков Н. К. [та ін.]. Химия углеводов. М., 1967; Степаненко Б. Н. Углеводы. Успехи в изучении строения и метаболизма. М., 1968.
М. М. Великий.

ВУГЛЕВО́ДНІ — клас органічних сполук, які складаються тільки з атомів вуглецю і водню. Розрізняють насичені В., в яких атоми вуглецю з'єднані лише простим зв'язком (напр., етан $CH_3—CH_3$), і ненасичені В., в молекулах яких можуть бути подвійні (напр., етилен $CH_2=CH_2$), потрійні (напр., ацетилен $CH\equiv CH$) або кілька подвійних зв'язків, спряжених з простими (наприклад, дивініл $CH_2=CH—CH=CH_2$). За будовою вуглецевого ланцюга В. поділяють на а ц и к л і ч н і, в яких атоми вуглецю з'єднані в прямі або розгалужені ланцюги; а л і ц и к л і ч н і, в яких атоми вуглецю з'єднані в кільця (цикли); а р о м а т и ч н і, що містять шестичленний цикл з трьома подвійними зв'язками, спряженими з трьома простими (напр., бензол). В. входять до складу нафти, природних газів, кам.-вуг. смоли і є важливою сировиною для хім. промисловості. *Л. К. Мушкало.*

ВУГЛЕГІ́РСЬК (до 1958 — Хацапетівка) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді. Залізнична станція. Засн. 1879 у зв'язку з будівництвом залізниці. Хацапетівська дружина була учасницею *Горлівського збройного повстання 1905*. Рад. владу встановлено на поч. 1918. Під час австро-нім. окупації 1918 в р-ні селища діяв партизанський загін. З 1958 — місто. Кам.-вуг. шахта, Центр. збагачувальна ф-ка, хлібокомбінат та комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх шкіл, філіал Єнакіївської муз. школи. Будинок культури, 2 клуби, 9 бібліотек.

ВУГЛЕГІ́РСЬКА ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Дебальцевого Донец. обл. Будівництво почато 1968. Проектна потужність В. ДРЕС 3,6 млн. кВт (4 енергоблоки по 300 тис. кВт кожний і 3 енергоблоки по 800 тис. кВт кожний). Перший енергоблок потужністю 300 тис. кВт введено в дію 1972, решту — 1973; перший енергоблок потужністю 800 тис. кВт — 1975, останній — 1977. В 1976 на В. ДРЕС вироблено 11,2 млрд. кВт·год електроенергії. Управління осн. технологіч. процесами станції автоматизовано. На енергоблоках потужністю 800 тис. кВт впроваджено автоматизовані системи управління технологіч. процесами (АСУТП). *В. В. Колесников.*

ВУГЛЕДА́Р — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Петровській райраді м. Донецька. Розташований за 25 км від залізничної ст. Великоанадоль. 5,9 тис. ж. (1977). Кам'яновугільна шахта, будинок побуту. Середня школа, лікарняний комплекс, кінотеатр, 2 б-ки. Утворений 1966.

ВУГЛЕКИ́СЛИЙ ГАЗ, діоксид вуглецю, CO_2 — безбарвний газ, кислуватий на смак; густ. 1,98 кг/м³ (в 1,5 раза важчий за повітря); не підтримує *горіння* і *дихання*. В. г.— продукт повного згоряння вуглецю, його об'ємний вміст у газоподібних продуктах згоряння досягає 10—16%. Велике зна-

чення має CO_2 для всього живого на Землі. Рослини, засвоюючи CO_2 з повітря в процесі *фотосинтезу*, виділяють в атмосферу *кисень*; тварини, навпаки, виділяють CO_2 при диханні. В. г. поширений і поза атмосферою Землі. Так, CO_2 є осн. компонентом атмосфер планет *Марса* і *Венери*. Застосовують CO_2 у виробн. *соди*, для газування води тощо. Див. також *Вуглецю сполуки*.

ВУГЛЕЦЕ́ВА СТАЛЬ — сталь, що містить вуглець (до 2%) поряд з іншими домішками. На відміну від чистих *залізовуглецевих сплавів* в ній, крім заліза і вуглецю, є постійні домішки (марганець, кремній, сірка, фосфор, кисень, азот, водень) і домішки випадкові (хром, мідь, нікель тощо). В. с. бувають низько- (до 0,3% С), середньо- (0,3—0,5% С) і високовуглецеві (понад 0,5% С); доевтектоїдні (0,02—0,8% С) з феритоперлітною структурою (див. *Ферит*, *Перліт* у металознавстві), евтектоїдні (0,8% С) з перлітною структурою і заевтектоїдні (0,8—2% С), структура яких складається з перліту і вторинного *цементиту*. До В. с. належать конструкційні сталі, *інструментальні сталі* і сталі спец. призначення (напр., для виготовлення котлів, конструкцій мостів). Мех. властивості В. с. залежать в основному від вмісту вуглецю. З підвищенням його вмісту збільшуються твердість і міцність, зменшуються пластичність і ударна в'язкість. В. с. застосовують у машинобудуванні, будівництві тощо. *В. А. Харченко.*

ВУГЛЕЦЮ́ СПОЛУ́КИ — сполуки *вуглецю* з іншими хім. елементами. Досить поширені та різноманітні. Входять до складу тканин живих організмів. У вигляді мінералів — *кальциту, магнезиту, доломіту* тощо — складають основу гірських порід. В. с — вуглекислий газ є в атмосфері та природних водах. Вуглець при нагріванні утворює багато сполук з металами та неметалами. Так, згоряючи на повітрі або в середовищі кисню, він дає діоксид вуглецю (вуглекислий газ) CO_2 — газ, який під тиском бл. 60 атм при 20° С перетворюється на рідину, а при охолодженні до —78° С — на сніговодібну масу. Сильно спресований твердий CO_2 («сухий лід») використовують для створення низьких температур. Діоксид вуглецю досить добре розчиняється у воді, при цьому частково взаємодіє з розчинником, утворюючи *вугільну кислоту*. З аміаком утворює карбамат амонію $NH_4[CO_2NH_2]$, який при нагріванні переходить у *сечовину*.

При неповному згорянні вугілля або при взаємодії CO_2 з розжареним вугіллям утворюється оксид (монооксид) CO: $CO_2 + C = 2CO$. В лабораторії його можна одержати розкладанням оксалатної к-ти (в присутності концентрованої сірчаної к-ти): $H_2C_2O_4 = CO + CO_2 + H_2O$. Оксид вуглецю — безбарвний газ, у звичайних умовах не взаємодіє з водою, к-тами або лугами. Проте при т-рі бл. 120° С і тиску (~5 атм) розчиняється в розчинах лугів, утворюючи солі *мурашиної кислоти*. З металами дає *карбоніли металів* $[Ni(CO)_4$, $Fe(CO)_5$, $V(CO)_6$ тощо], в хім. реакціях може виступати як сильний відновник ($PdCl_2 + CO + H_2O = Pd + 2HCl + CO_2$). Потрапляючи в кров, CO сполучається з *гемоглобіном*, який через це втрачає здатність переносити кисень, чим пояснюється сильна отруйна дія CO на організм людини. Розкладаючи малонову к-ту $CH_2(COOH)_2$, одержують ще один оксид C_3O_2 — безбарвний газ з різким запахом. При пропусканні пари сірки над розжареним вугіллям утворюється *сірковуглець* (CS_2). Використання цієї сполуки як розчинника обмежене через її отруйність та горючість. За хім. властивостями CS_2 — типовий тіоангідрид, з сульфідами лужних металів легко утворює тіокарбонати (напр., Na_2CS_3). При хлоруванні CS_2 одержують тетрахлорид вуглецю ($CS_2 + 2Cl_2 = CCl_4 + 2S$). Цю безбарвну негорючу рідину широко використовують як розчинник для органічних речовин та у виробництві деяких видів вогнегасників. Інші галогенідні сполуки типу $CHal_4$ великого практичного значення не мають. Сполуки мішаного типу (CCl_2F_2), т. з. фреони, служать як холодоагенти в холодильних установках. До В. с. належить і *ціанистоводнева кислота* (синильна к-та) HCN та її солі — *ціаніди*. При кип'ятінні розчину ціаніду калію KCN з сіркою одержують тіоціанат калію (KSCN). Тіоціанати — солі *роданистоводневої кислоти* — застосовують у хім. аналізі. Важливе значення мають також сполуки вуглецю з металами — *карбіди*. В природі в результаті розкладу органічних речовин завжди утворюється *метан* (CH_4), що є найпростішою сполукою вуглецю з воднем серед *насичених вуглеводнів*. Крім того, є і такі сполуки вуглецю з воднем, як *ненасичені вуглеводні*, похідні *етилену* (C_2H_4), *ацетилену* (C_2H_2) тощо. Водневі сполуки вуглецю та їхні похідні становлять основу органічних сполук (див. *Органічна хімія*).

Літ.: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 2. К., 1971; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 2. М., 1973. *В. В. Скопенко.*

ВУГЛЕ́ЦЬ (Carboneum), С — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 6, ат. м. 12, 011. Природний В. складається з стабільних ізотопів ^{12}C (98,892%) і ^{13}C (1,108%). В. відомий з давніх часів. Заг. вміст його у земній корі досягає 0,14%. У зв'язаному стані В. міститься в карбонатах (напр., мінерал *кальцит*). Є основною складовою частиною кам. та ін. вугілля, нафти, горючих природних газів і живих організмів. У вільному кристалічному стані В. зустрічається у вигляді двох алотропних модифікацій (див. *Алотропія*): *алмазу* і *графіту*. Третю модифікацію — карбін — одержано штучно. У звичайних умовах В. малоактивний, при нагріванні вступає в реакцію з багатьма речовинами: з киснем утворює монооксид CO та діоксид CO_2, з металами — *карбіди* (напр., Al_4C_3, CaC_2), з сіркою — *сірковуглець* CS_2 тощо. В. — сильний відновник (напр., відновлює до вільних металів оксиди кадмію, міді, свинцю, сурми). Графіт застосовують при спорудженні дугових металург. печей, ядерних реакторів тощо; алмаз — для виготовлення абразивного, різального, бурового інструменту та ін. Виробляють і продукти, близькі за своїм складом до чистого В.: *кокс, сажу, активне вугілля* та ін.

В. в організмі. В. — найважливіший елемент, що становить основу життя на Землі. Разом з киснем, воднем, а також азотом будує специфічні сполуки живого світу, зумовлює будову високомолекулярних речовин — *вуглеводів, ліпідів, білків, нуклеїнових кислот* тощо. З неорганічної природи В. надходить до організмів-*автотрофів*, які в процесі *фотосинтезу*, використовуючи В. та ін. неорганічні речовини, утворюють необхідні для життя і росту органічні сполуки. *Гетеротрофи* засвоюють ці речовини, безпосередньо споживаючи їх. У процесі анаеробного обміну (див. *Анаеробіоз*) та *дихання* органічні речовини мінералізуються, і вуглець, гол. чин. у вигляді CO_2, знову повертається до зовнішнього середовища. *О. М. Рожманова* (вуглець в організмі).

ВУ́ГОР ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ, вугор річковий (Anguilla anguilla) — риба родини вугрових, або прісноводних вугрів. Довж. 0,5—1,5 м (іноді до 2 м), маса до 4—6 кг. Тіло видовжене, змієподібне, вкрите дуже дрібною, прихованою в шкірі лускою. Спина темно-зелена або чорно-бура, боки жовтуваті, черево жовтувато-біле. Статевої зрілості досягає у 5—10 років. Нагулюється в річках і озерах 5—25 років, потім мігрує в Атлантичний ок., де в Саргасовому м. на глибині 400 м нереститься, після чого плідники гинуть. Личинки з морською течією майже три роки пливуть до берегів Європи й Пн. Африки і там перетворюються на т. з. скловидних вугрів, які й заходять у річки. Молодь живиться личинками комах, молюсками, дрібною рибою, дорослі — хижаки. В. є. поширений у бас. Атлантичного і Тихого океанів. По узбережжю Європи зустрічається від Білого до Чорного морів, у водоймах УРСР рідкісний. Цінний об'єкт промислу. В. є. також вирощують у замкнутих водоймах Європи, зокрема в СРСР (Прибалтика, Ленінгр. обл., Білорусія; на Україні — в Шацьких озерах Волин. області). *Ю. В. Мовчан.*

Вугор європейський.

Вуж звичайний.

ВУГРИ́ — захворювання шкіри, причиною виникнення якого може бути порушення функції сальних залоз, ендокринних залоз, розлади травлення, інтоксикації. Виявляється у вигляді висипу на різних ділянках шкіри. Розрізняють В. звичайні, або юнацькі, — рожеві вузлики, що часто нагноюються; утворюються на обличчі, грудях, спині в період статевого дозрівання; червоні, або рожеві, — розши-

рення дрібних судин чи червоні вузлики, що іноді нагноюються; з'являються на обличчі частіше у жінок після 40 років; професійні і медикаментозні, що виникають внаслідок контакту з нафтопродуктами, приймання деяких ліків; крапкові, або чорні та білі — наслідок закупорювання сальних залоз. Лікування: усунення причини, що викликала В., та місцеве (бовтанки, мазі тощо).

ВУГРИ́ЦЯ — збірна назва деяких видів *круглих червів* з родів Anguina, Strongyloides, Turbatrix та ін. Практичне значення мають В. з роду Anguina та Strongyloides. Рід Anguina (синонім Anguillulina) об'єднує 25 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Америці, Пн. Африці, Австралії; в СРСР (Серед. Азія, Азербайджан, Пн. Грузія, УРСР) — кілька видів. В.— паразити рослин. Ушкоджують пшеницю, жито, ячмінь, овес та багато видів дикорослих злаків, спричинюючи утворення на надземних частинах рослин наростів — *галів*. Ураження В. призводить до зменшення зеленої маси рослин, зниження врожаю насіння тощо. З цього роду В. найпоширеніші В. пшенична (див. *Пшенична нематода*), В. пурпурна (A. agrostis). З роду Strongyloides найбільше значення має кишкова В. (S. stercoralis) — паразит людини і тварин, збудник гельмінтозної хвороби — стронгілоїдозу; поширена в Європі, Азії, Африці, Пд. Америці. З роду Turbatrix найбільш відома оцтова В. (T. aceti) — розвивається у винному оцті, що бродить, живиться бактеріями. *Д. Д. Сігарьова.*

ВУД (Wood) Роберт-Уїльямс (2.V 1868, Конкорд — 11.VIII 1955, Амітівілл, шт. Нью-Йорк) — американський фізик, член Національної АН США, почесний член АН СРСР (з 1930). Закінчив Гарвардський ун-т (1891). Осн. наук. праці з фіз. оптики. Одночасно і незалежно від Й. Й. *Косоногова* відкрив світловий резонанс в області видимих променів. Спектроскопічні дослідження В. заклали основи теорії атомних і мол. спектрів. Удосконалив *дифракційну гратку*, був піонером ультрафіолетової та інфрачервоної фотографії.

ВУД-БА́ФФАЛО — національний парк у Канаді. Створений 1922 для охорони бізонів (лісового і завезеного степового). Пл. 4,5 млн. га. Переважають ландшафти мішаних лісів і відкритих рівнин; багато річок, значні озера. Крім бізонів є амер. лось, чорнохвостий олень, карибу; бл. 200 видів птахів, з рідкісних — амер. журавель. Місце туризму. *О. К. Ющенко.*

ВУ́ДВОРД (Woodward) Роберт-Бернс (н. 10.IV 1917, Бостон, США) — американський хімік-органік, член Національної АН і Американської академії мистецтв і наук. Закінчив (1936) Массачусетський технологічний ін-т. З 1937 працює в Гарвардському ун-ті. В. синтезував складні і біологічно важливі органічні сполуки: хінін, кортизон, резерпін, хлорофіл, тетрациклін. Встановив будову важливих природних сполук: стрихніну, тераміцину, магнаміцину тощо. В. досліджував також механізм органічних реакцій. Нобелівська премія, 1965.

ВУ́ДВОРТС (Woodworth) Роберт (17.VIII 1869, поблизу Бостона — 4.VII 1962, Нью-Йорк) — американський психолог, один із засновників *функціональної психології* в США. У 1909—42 — професор Колумбійського ун-ту. На поч. 20 ст. одним із перших дослідив, що мислення не зводиться до асоціацій чуттєвих образів, а має власний зміст. Психологічна система В.— *динамічна психологія* — близька до *біхевіоризму*, однак у ній підкреслюється роль мотивації (див. *Мотиви* у психології) та *установки* в поведінці людини. В.— автор багатьох праць з *експериментальної психології*.
Тв.: Рос. перекл.— Экспериментальная психология. М., 1950.

ВУЖ (Natrix) — рід змій родини *вужевих*. Понад 60 видів, поширених по всіх материках, крім Пд. Америки і Антарктиди. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: В. звичайний і В. водяний. В. звичайний (N. natrix) — довж. до 150 см, але здебільшого не перевищує 1 м, по боках голови по світлій плямі. Поширений на Україні повсюдно. Розмноження в липні — серпні; самка відкладає до 30 яєць. Живиться земноводними, зрідка комахами, ін. плазунами, рибою. Нешкідливий. В. водяний (N. tessellata) — довж. до 130 см, світлих плям на голові нема, на тім'ї часто є V-подібна темна пляма. В УРСР поширений в Закарпатті та в степ. зоні, включаючи Крим. Розмноження в червні — липні, самка відкладає до 23 яєць. Живе поблизу водойм, живиться дрібною рибою. Іноді шкодить риборозплідникам та нерестово-виросним рибницьким господарствам.

ВУЖА́ЧКА (Ophioglossum) — рід папоротеподібних рослин родини вужачкових. Бл. 40 видів, поширених майже по всій земній кулі. Більшість В.— наземні трав'янисті рослини, деякі тропічні види — *епіфіти*. В СРСР — 4 види; найпошир. з них В. звичайна (O. vulgatum) — невелика рослина з одним листком, розділеним угорі на неплідну овальну частину та плідну, що має вигляд стрижня, який несе на собі колосоподібний утвір із спорангіями. Зустрічається на вологих луках; в УРСР — на Поліссі, в Лісостепу, вздовж рік заходить у Степ.

ВУЖЕ́ВІ, вужеподібні змії (Colubridae) — родина *змій*. Тіло (довж. 10 см — 3,5 м) зверху вкрите рівною або ребристою лускою, розміщеною правильними поздовжніми рядами, на череві — витягнутими впоперек щитками; в скелеті відсутні рудименти (див. *Рудиментарні органи*) таза та задніх ніг; забарвлення від однотонного темного до яскравого або строкатого. Спосіб життя — наземний, водяний, деревний тощо. Живляться червами, комахами та ін. безхребетними, деякі — хребетними тваринами. Яйцекладні та яйцеживородні. Відомо понад 1500 видів (бл. 200 родів), поширених по всій земній кулі, в СРСР — 16 родів з 39 видами, з них в УРСР — 8 видів, серед яких *вужі, полози, мідянка* та ін. Більшість В., зокрема всі, що водяться в УРСР, неотруйні. Викопні рештки відомі з неогенових відкладів. *В. І. Таращук.*

ВУЗЛОВЕ́ (до 1946 — Батеве) — селище міського типу Берегівського р-ну Закарпатської обл. УРСР. Залізнична станція Батеве. 2,0 тис. ж. (1977). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, комбінат хлібопродуктів, будинок побуту тощо. Середня школа, лікарня, дитячий санаторій, клуб, б-ка. Відоме з 12 ст.

ВУЗЛОВЕ́ БЮРО́ РСДРП ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОЇ ЗАЛІЗНИ́ЦІ — більшовицька орг-ція, утворена в квітні 1906 в Києві на I конференції с.-д. орг-цій Пд.-Зх. залізниці для посилення парт.-політ. роботи серед залізничників. На великих залізнич. станціях (Київ, Одеса, Козятин, Жмеринка, Ковель, Кишинів та ін.) Бюро створило с.-д. орг-ції; розгорнуло діяльність також серед робітників пром. підприємств. Мало нелегальну друкарню, випускало листівки і розповсюджувало їх серед населення. Зокрема, члени Бюро підготували випуск газ. «*Железнодорожник*», «Хроника железнодорожной жизни», «*Железнодорожный пролетарий*». Наприкінці 1906 Бюро розгромила поліція, але на поч. 1908 воно відновило свою діяльність. Остаточно Бюро розгромлено в березні 1909.
Літ. див. до ст. *Київська організація РСДРП(б).*

ВУ́ЗОЛ у рослин — більш або менш здута ділянка стебла, від якої відходить один чи кілька листків. В. наз. закритим (повним), якщо основа листка цілком обгортає стебло, і відкритим (неповним), якщо вона охоплює лише частину обводу стебла. Див. також *кущіння*.

ВУ́ЗОЛ ЗВ'ЯЗКУ́ — підприємство *зв'язку*, яке забезпечує приймання і передавання телеграфних, телефонних та ін. повідомлень, що надходять з кількох (не менше трьох) напрямів. До В. з. належать телеграфні станції (див. *Телеграф*), міські та міжміські *телефонні станції, поштамти*, відділення і агентства зв'язку. В СРСР В. з.— осн. ланка створюваної Єдиної автоматизованої системи зв'язку між населен пунктами. В. з. обладнують належними засобами електричного і поштового, в тому числі проводового, і радіозв'язку: телеграфними апаратами, радіоприймачами, радіопередавачами, апаратурою *передачі даних* в обчислювальні центри тощо. Найпоширенішими є вузли *електрозв'язку* (головні, обласні, міжрайонні і районні). В УРСР налічується (1978) один головний, 24 обласних і 475 районних вузлів зв'язку. *Б. А. Сурнін.*

ВУ́ЗОЛ КУЩІ́ННЯ у злакових — ділянка стебла з дуже вкорочени-

Вужачка звичайна.

ми *меживузлями*, від якої відходять надземні пагони і додаткові (вузлові) корені. З В. к. у дикорослих *злакових* розвиваються також кореневища. У нещільнокущових і кореневищних злаків В. к. розміщені під землею, у щільнокущових — над землею. В. к. є місцем відкладання запасних речовин.

ВУЗЬКОКОЛІЙНА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — в СРСР залізниця з шириною колії, меншою за 1524 мм. Ширина колії наземних В. з. становить 750 мм (на заводських територіях та будівельних майданчиках може бути 600 мм), підземних В. з.— 900, 750 або 600 мм. В ін. країнах ширина колії В. з. менша за 1435 мм. У Японії всі залізниці вузькоколійні, в країнах Африки такі залізниці (ширина колії 1067 і 1000 мм) становлять майже 90%. Порівняно з ширококолійними спорудження В. з. потребує меншого обсягу земляних робіт. В умовах складного рельєфу при будівництві вузькоколійних ліній допускаються криві меншого радіуса і крутіші підйоми. Недоліками В. з. є порівняно невелика провізна спроможність, необхідність переміщення вантажів з вузької колії на широку і з широкої на вузьку, обмежена можливість маневрування рухомим складом. В СРСР вузькоколійні залізниці використовують на лісо- і торфорозробках, у кар'єрах, шахтах, портах тощо. *Н. А. Шепко.*

Б. М. Вул.

ВУЗЬКОНО́СІ МА́ВПИ (Catarrhina) — група ссавців ряду *приматів*. Об'єднує 2 надродини: нижчих В. м., або мартишкоподібних (Cercopithecidae), і вищих приматів, що включають *людиноподібних мавп* та род. *гомінід*. Довж. тіла 35—180 см. В. м. (крім *товстотілів*) мають вузьку носову перетинку (звідси й їх назва), 32 зуби, добре розвинений мозок, горлові мішки. Хвіст довгий, у деяких короткий (*мандрил*) або відсутній (магот, людиноподібні мавпи). Волосяний покрив різноманітного забарвлення, не має підшерстя. Поширені в Африці, Азії. Живуть стадами чи невеликими групами в лісах (*мартишки*, мангобеї, *гібони*) або на відкритих місцях, в горах, серед скель (*павіани*, деякі *макаки*). Самки народжують переважно по 1 маляті. Живляться рослинною їжею, інколи дрібними тваринами. *Г. П. Зіневич.*

Венера в майстерні **Вулкана.** Г.-Р. Доннер. Свинцевий рельєф. Деталь. 30-і рр. 18 ст. Музей образотворчих мистецтв. Будапешт.

ВУЗЬКОПЛІ́ВКОВЕ КІНО́ — кіно, в якому використовується *кіноплівка* завширшки 16 мм і менше. Застосовується на телебаченні, при виробн. учбових, наук., хронікальних, документальних і аматорських фільмів. При демонструванні В. к. використовують кіноустановки (кінопересувки) з пересувними *проекційними апаратами*. Осн. переваги В. к.: малі розміри і маса знімальної апаратури, нескладне устаткування для проявлення плівки і демонстрування фільмів.

ВУЗЬКОРЯ́ДНА СІВА́ЛКА — машина для вузькорядної (з міжряддям 7,5 см) сівби зернових, зернобобових культур, льону і деяких багаторічних трав. Див. *Сівалка*.

Вулик-лежак.

ВУЗЬКОРЯ́ДНА СІВБА́ — спосіб сівби с.-г. культур з міжряддями не більш як 10 см. Див. *Сівба*.

ВУЗЬКОТІ́ЛОВІ (Colydiidae) — родина *жуків*. Дрібні, тіло (довж. його у видів, поширр. в СРСР, 3—7 мм) видовжене, циліндричне, тазики передніх ніг невеликі, кулясті, лапки 4-членикові, вусики булавовидні. Личинки вкриті волосками, мають 10 простих очок, два короткі відростки на черевці. Бл. 1500 видів, поширених у всьому світі, в СРСР — бл. 80, зокрема на Україні — кілька десятків, з них найпоширеніший вузькотіл звичайний (Colydium elongatum). Живуть в лісах, зокрема трапляються під корою дерев або в деревині, у ходах короїдів тощо. Хижаки, рідше рослиноїдні або *сапрофаги*. Деякі В знищують короїдів, *заболонників*, шашелів та ін. шкідливих комах *О. П. Кришталь.*

ВУЙЦІ́ЦЬКИЙ (Wójcicki) Казімеж-Владислав (3.III 1807, Варшава — 2.VIII 1879, там же) — польський письменник, фольклорист, видавець та історик л-ри й театру. Учасник польс. визвольного повстання 1830—31, після поразки якого жив у Галичині, з 1835 — знову у Варшаві. З 1841 — член редакції, з 1850 — гол. редактор журналу польс. мовою «Варшавська бібліотека». Літ. діяльність почав 1827. Автор п'єс, оповідань і нарисів на істор. і побутові теми («Старі оповідання і образи», т 1—4, 1840; «Домашні нариси», т. 1—4, 1842); оповідань на матеріалі польс. і укр фольклору («Стародавні легенди, перекази і оповідання польського народу і Русі», т. 1—2, 1837). В. належать також наукові праці «Стародавній театр у Польщі» (т. 1—2, 1841), «Історія польської літератури в нарисах» (т. 1—4, 1845—46), фольклорний зб. «Пісні народу білохорватів, мазурів і Русі з-над Бугу, з додатком відповідних руських, сербських, чеських і слов'янських пісень» (1836) тощо

ВУКТИ́ЛЬСЬКЕ ГАЗОКОНДЕНСА́ТНЕ РОДО́ВИЩЕ — у Комі АРСР. Пов'язане з асиметричною *антикліналлю* завдовжки 85 км і завширшки 3—5 км, яка складається з відкладів палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Виявлено 2 газоконденсатні поклади. Осн. запаси газу — в вапняках пермського і кам'яновугільного віку. Газ метановий (до 85% *метану*), з великим вмістом конденсату. Відкрите 1964. По газопроводу «Сяйво Півночі» газ подається в центральні райони країни. *О. Є. Лозинський.*

ВУЛ Бенціон Мойсейович [н. 9 (22).V 1903, Біла Церква] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1922. Закінчив 1928 Київ. політех. ін-т. З 1932 працює у Фізичному ін-ті АН СРСР. Осн. праці з фізики діелектриків та напівпровідників. Відкрив 1944 новий *сегнетоелектрик* — титанат барію, що привело до створення нового класу діелектриків. В. встановив осн. закономірності зміни електропровідності діелектриків під дією *гамма-випромінювання*. В 1948 почав дослідження з фізики напівпровідників, в результаті яких уперше в СРСР було вирощено монокристали германію і створено напівпровідникові діоди і тріоди. За безпосередньою участю В. створено вперше в СРСР (1962) напівпровідниковий квантовий генератор. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1964.

ВУ́ЛВЕРГЕМПТОН — місто у Великобританії, в графстві Стаффордшір. Вузол з-ць і автошляхів. 269,5 тис. ж. (1973). Індустр. центр Бірмінгемського пром. району (конурбація Західний Мідленд). Підприємства авіа- і автомобілебудування, кольорової металургії, електротех. пром-сті. Архіт. пам'ятки, зокрема церква св. Петра (13—15 ст.).

ВУ́ЛИК — житло для бджіл, зроблене людиною. Давні В. (борті, колоди, дуплянки та ін.) були нерозбірні. В 1814 український пасічник П. І. *Прокопович* створив на Чернігівщині перший рамковий розбірний В.— ящик зі стелею, в якому ставили стільникові рамки, де бджоли виводять потомство і відкладають мед. Сучасні рамкові В. добре захищають бджіл від несприятливої погоди та шкідників, прості за конструкцією, легкі, довговічні, пристосовані до транспортування, в них можна вільно збільшувати чи зменшувати гніздо бджіл. Залежно від способу розширення гнізда В. поділяють на в е р т и к а л ь н і (стояки), у яких рамки розташовані в кілька ярусів, і г о р и з о н т а л ь н і (лежаки) з рамками в один ярус. На Україні поширені одностінні лежаки (мал.) різних конструкцій на 20 рамок та український В. (лежак) на обернену рамку (300 × × 435 мм). Впроваджуються багатокорпусні В. Найкращим матеріалом для В. є деревина верби, сосни та ін. м'яких порід *О. Г. Мегедь.*

ВУЛКА́Н (Vulcanus) — у римській міфології бог вогню, покровитель ковальства й ливарництва. Син *Юпітера* і *Юнони*, чоловік *Венери*. В. ототожнювали з грец. богом *Гефестом*.

ВУЛКА́НИ (від імені бога вогню *Вулкана*) — геологічні утворення, що виникають над каналами і тріщинами в земній корі, по яких відбувається виверження лави (вилита на поверхню Землі *магма*), гарячих газів та уламків *гірських порід*. Здебільшого В. мають вигляд окремих конусоподібних або куполоподібних гір, що утворилися з продуктів виверження. В середині В. проходить вулканічний підвідний канал, по якому з магматичного басейну (вогнища В.), що міститься у *верхній мантії*, піднімається магма та інші продукти виверження. Верхня частина цього каналу наз. жерлом В. Воронкоподібний отвір каналу має назву *кратера*.

Основною причиною виверження В. є тиск газів у магмі, який значно більший за тиск гірських порід, що залягають над нею. Гази, з силою прориваючись угору, захоп-

люють з собою магму. Вулкан проявляє активність, поки в магматичному вогнищі, що живить його, достатньо вулканічної енергії. В. поділяють на діючі, заснулі і згаслі. До діючих відносять В., в яких постійно або періодично відбувається виверження, В., які виділяють гарячі гази і води, а також такі, про виверження яких є історичні дані. Заснулими вважають В., які зараз не діють, але мають не застигле магматичне вогнище і можуть з часом активізуватися. Згаслі В. дуже зруйновані й назавжди припинили свою діяльність. За характером виверження В. поділяють на три категорії: лавові, мішані і газово-вибухові. До лавових вулканів відносять площовий і гавайський типи В. Площовий тип В зараз невідомий. Гавайський тип вулканів характеризується виливанням рідкої лави через головний кратер; вулкани мішаної категорії — виверженням як лави, так і твердого уламкового матеріалу та вулканічних газів. Їхні конуси здебільшого складені з переверствування лави і *вулканічних гірських порід* (вулканічний попіл, вулканічні бомби, *лапілі* тощо), у зв'язку з чим їх наз. верствуватими, або стратовулканами. Найхарактернішим з них є етно-везувіанський тип, у якого виверження відбувається досить бурхливо з винесенням рідких, твердих і газоподібних продуктів. Для газово-вибухової категорії властиве виверження великої кількості газів і водяної пари і незначної кількості лави. До цієї категорії відносять пелейський, бандайсанський та ін. Виверження В. відбувається не лише на суходолі, а й у межах океанів і морів. Іноді внаслідок підводних виверження утворюються вулканічні острови.

На Землі налічують понад 660 діючих вулканів, з них понад 60 — на території СРСР. Діючі В. приурочені до геосинклінальних областей (див. *Геосинклінаь*). Майже дві третини їх — на островах і узбережжі Тихого океану. В СРСР діючі В. є на п-ові Камчатка та Курильських о-вах; згаслі — на Кавказі, в Забайкаллі, в Середній Азії, на Україні (зокрема, в Карпатах і Криму). З вулканічною діяльністю пов'язане утворення корисних копалин — алмазів, сірки, будівельних матеріалів тощо. Підземне тепло вулканічних областей почали використовувати в народному господарстві В СРСР на Камчатці збудовано першу *геотермальну електростанцію*. Дослідженням В. займається *вулканологія*. Карту див на окремому аркуші, с. 336—337

Літ.: Вулканизм Камчатки и некоторых других районов СССР. М., 1963; Мархинин Е. К. Роль вулканизма в формировании земной коры. М., 1967; Влодавец В. И. Вулканы Земли. М., 1973. *М. В. Щербакова.*

Найвідоміші вулкани земної кулі

Назва	Країна, територія	Висота, м
Льюльяйльяко	Аргентіна — Чілі	6723
Котопахі	Еквадор	5896
Кіліманджаро	Танзанія	5895
Орісаба	Мексіка	5700
Демавенд	Іран	5604
Попокатепетль	Мексіка	5452
Ключевська Сопка	СРСР	4750
Меру	Танзанія	4567
Мауна-Лоа	Гавайські о-ви	4170
Еребус	Антарктида	3794
Фудзіяма	Японія	3776
Семеру	Індонезія	3676
Етна	Італія	3340
Гекла	Ісландія	1491
Везувій	Італія	1277
Кракатау	Зондська протока	813

ВУЛКАНІЗА́ЦІЯ — процес перетворення *каучуку* в *гуму*. Відкрив 1839 Ч Гудьїр (США). Гума еластичніша, міцніша, стійкіша щодо діяння тепла, органічних розчинників і агресивних середовищ, ніж невулканізований каучук. Хімізм В. полягає у виникненні зв'язків між мол. ланцюгами каучуку з утворенням складних просторових сіток. Вулканізують каучук з добавками наповнювачів (тех. вуглецю, кремнезему, каоліну тощо), пом'якшувачів (смоли та ін.), протистарителів, прискорювачів і активаторів (оксидів металів, амінопсолук). В. може бути здійснена за допомогою сірки, синтетичних смол, *олігомерів*, органічних пероксидів, полісульфідів, оксидів металів, *цеолітів* та ін. В. каучуків здійснюється також під впливом іонізуючих променів (т. зв. радіаційна В.). Найпоширенішою є гаряча сірчана В. Природа міжмолекулярних зв'язків, їхня кількість істотно впливають на формування структури, фізико-мех. та експлуатаційні властивості гуми.

Літ.: Блох Г. А. Органические ускорители вулканизации и вулканизующие системы для эластомеров. Л., 1978; Синтетический каучук. Л., 1976. *Г. А. Блох.*

ВУЛКАНІ́ЧНЕ СКЛО — склувата силікатна вулканічна гірська порода. Колір чорний, червонуваточорний. Утворюється внаслідок швидкого застигання в'язкої кислої *лави*. Поширене в районах сучас. і давнього вулканізму; в СРСР — на Закавказзі та п-ові Камчатка. Використовують як наповнювач легких бетонів, деякі відміни — як *виробне каміння*

ВУЛКАНІ́ЧНИЙ ТУФ — зцементована гірська порода, що складається з твердих продуктів вулканічних виверження (вулканічного попелу та піску, *лапілей*, вулканічних бомб) та уламків різних гірських порід. В СРСР поширений на Закавказзі, п-ові Камчатка, є на Кримському п-ові. Використовують як буд. матеріал та сировину для виробн. буд. матеріалів.

ВУЛКАНІ́ЧНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — гірські породи, що утворюються внаслідок виверження *вулканів*. Залежно від характеру виверження розрізняють 2 типи В. г. п.: ефузивні, які утворюються внаслідок виливання і охолодження *лави* (*андезити, базальти, діабази, вулканічне скло* тощо) і вулканогенно-уламкові породи (продукти вибухових виверження). Останні поділяються на пухкі (вулканічний попіл, пісок тощо), ущільнені і зцементовані (*вулканічні туфи, туфобрекчії* та ін.). В. г. п. поширені в районах сучас. й давнього вулканізму, зокрема в СРСР — на Закавказзі, п-ові Камчатка, на Алтаї, Україні (на Закарпатті, в Криму, в межах *Українського щита*). Використовують як буд. матеріал та сировину для кам. литва, деякі склуваті В. г. п. (*перліти, пемзу*) — як абразиви (див. *Абразивні матеріали*) для виробництва *пемзобетону* тощо.

ВУЛКАНІ́ЧНІ КАРПА́ТИ — гірський хребет у Карпатах, на межі з Закарпатською низовиною. Починаються масивом Вигорлат у межах Чехословаччини, простягаються по тер. Закарп. обл. УРСР і закінчуються масивом Гутин у межах Румунії. Долинами річок Ужу, Латориці, Боржави і Тиси поділяються на окремі масиви — Маковиця, Синяк, Верхній Діл, Тупий та ін. Вис. до 1085 м (г. Бужора). Складаються з вулканічних порід, переважно базальтових, андезито-базальтових лав і туфів. Родовища буд. каменю, поліметалевих руд, ртуті та ін. Вкриті переважно буковими та дубово-грабовими лісами, на нижніх частинах схилів — виноградники. Санаторії, спортбази. Район туризму. В межах СРСР В. К. називають також Ужгород-Хустським, або Вигорлат-Гутинським хребтом.

К. І. Геренчук.

ВУЛКАНОКЛА́СТИ (від *вулкани* і грец. κλαστός — розбитий, потрощений) — вулканічні гірські породи. Являють собою суміш брил і різних за розміром уламків пухкого, ущільненого або гідрохімічно запеченого лавового і шлакового матеріалу, іноді з домішкою осадочних порід. Поширені в районах сучас. і давнього вулканізму, зокрема в СРСР — на Закавказзі, п-ові Камчатка.

ВУЛКАНОЛО́ГІЯ (від *вулкани* і грец. λόγος — вчення) — галузь *геології*, яка вивчає вулкани, їхню будову, причини утворення, розвиток, закономірності розміщення на земній поверхні та зміни характеру діяльності їх у часі. В. досліджує джерела вулканічних виверження, розміщення магматичних вогнищ, роль вулканізму в формуванні *земної кори* та ін. теоретичні і практичні питання. Предметом вивчення В. є також продукти вулканічних виверження (*лава*, вулканічні гази тощо). В. розробляє методи передбачення вулканічних виверження та використання вулканічного тепла в нар. г-ві. Вулканічні дослідження в СРСР проводять Ін-т вулканології (у Петропавловську-Камчатському) та спец. лабораторії ряду геол. інститутів.

Літ.: Чердынцев В. В. Ядерная вулканология. М., 1973; Святловский А. Е. Региональная вулканология. М., 1975.

ВУЛФ (Wolfe) Томас-Клейтон (3.X 1900, Ашвілл — 15.IX 1938, Балтімор) — американський письменник. Розвивав демократичні

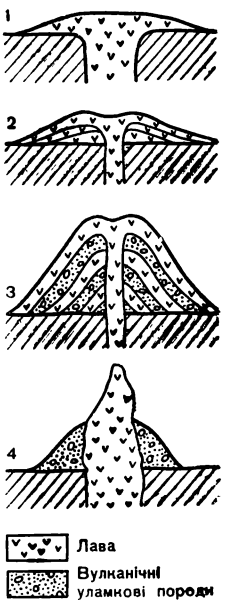

Типи вулканів: 1 — площовий; 2 — гавайський; 3 — етно-везувіанський; 4 — пелейський.

Схема будови вулкана: *1* — конус; *2* — кратер; *3* — вулканічний канал; *4* — магматичне вогнище.

традиції У. *Уітмена*. В романах «Подивись на свою домівку, ангеле» (1929), «Про час і ріку» (1935) і виданих посмертно «Павутиння і скеля» (1939) та «Додому нема вороття» (1940) виступав проти міщанства і меркантилізму. Автор збірок новел «Від смерті до зорі» (1935), «Там, за горбами» (1941, посмертно).

Тв.: Укр. перекл.— Додому нема вороття. «Всесвіт», 1973, № 5—7; Рос. перекл.— Взгляни на дом свой, ангел. М., 1971; Домой возврата нет. М., 1977.

ВУЛЬВІ́Т (від лат. vulva — зовнішні жіночі статеві органи) — запалення зовнішніх статевих органів. Як окреме захворювання зустрічається дуже рідко, частіше виникає вторинно як наслідок *вагініту*.

ВУЛЬГАРИ́ЗМИ (від лат. vulgaris — звичайний, простий) — не прийняті в літературній мові грубі слова чи вирази, що їх вживають іноді в усному побутовому мовленні (напр., «жерти», «тріскати» замість «їсти», «морда», «пика» замість «лице»). В. уводять в мову худож. творів з метою експресивної характеристики осіб чи явищ, здебільшого для вираження різко негативного ставлення до них.

ВУЛЬГА́РНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — система антинаукових бурж. економічних теорій і концепцій, спрямованих на апологетику капіталізму та затушовування корінних суперечностей його. В. п. е. в 30-х рр. 19 ст. прийшла на зміну *класичній буржуазній політичній економії*. Засновники її: Ж.-Б. *Сей* (Франція), Т.-Р. *Мальтус* (Великобританія). У 30—70-і рр. 19 ст. її представниками були: Дж.-С. *Мілль*, Дж.-Р. Мак-Куллох, Н. Сеніор (Великобританія), Ф. *Бастіа*, Г.-Ч. Кері (США). У 70-х рр. 19 ст.— 20-х рр. 20 ст.— К. *Бюхер*, Г. Шмоллер (*Нова історична школа*), К. *Менгер*, Ф. Візер, О. *Бем-Баверк* (*Австрійська школа*), А. *Маршалл*, Дж.-Б. *Кларк*. Осн. спрямованість В. п. е. в першій половині 19 ст. становить боротьба проти класичної школи, ревізія трудової теорії вартості, у другій половині 19 ст. головне ідеологічне вістря її направлене проти марксизму. В епоху імперіалізму і *загальної кризи капіталізму* ще більше посилюється вульгарний характер бурж. політекономічних теорій, розгортається криза самої В. п. е., яка змушена відмовитись від свого основоположного принципу «вічності капіталізму». В сучас. В. п. е. можна виділити три осн. напрями: «неокласичний», *кейнсіанство* та інституційно-соціологічний [М. Фрідман, Л. Мізес, А. *Хансен*, Є. Домар, П. Семюелсон, Дж. *Гелбрейт*, У. Ростоу (США), Р. Харрод (Великобританія)]. Між ними існують суперечності і разом з тим посилюється тенденція до їх зближення на грунті захисту *державно-монополістичного капіталізму*. Представники цих напрямів, особливо останнього, проголошують концепції «*трансформації капіталізму*», виступають з теоріями «*планового (регульованого) капіталізму*», «*загального добробуту держави*», «*мішаної економіки*», «*індустріального суспільства*», «*постіндустріального суспільства*» та ін. Апологетичний характер цих теорій та крах практичних рекомендацій бурж. ідеологів щодо методів держ.-монополістичного регулювання економіки свідчить про поглиблення кризи сучас. бурж. політ. економії.

Л. Я. Корнійчук.

ВУЛЬГА́РНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — течія бурж. філософії, різновид *метафізичного матеріалізму*, що виходить з ненаукового, спрощеного розв'язання *основного питання філософії* і розглядає свідомість як вид матерії, зводить психічні процеси до фізіологічних. В. м. зародився наприкінці 18 ст. у Франції (П.-Ж. *Кабаніс*, К.-Ф. *Вольней* та ін.) і оформився як філософ. течія в середині 19 ст. в Німеччині (Л. *Бюхнер*, К. *Фогт*, Я. *Молешотт*). Представники В. м. вважали, що мозок виділяє свідомість подібно до того, як печінка виділяє жовч. Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. В розумінні сусп. явищ послідовники В. м стояли на ідеалістичних позиціях: виникнення класів пояснювали «природою» спадковості, гол. причиною колоніального рабства вважали природні умови колоніальних країн, переносили закони природи, зокрема біологічні закономірності, на сусп. явища, захищали експлуатацію людини людиною, класову нерівність тощо. У критиці релігії і пропаганді природничих знань в Німеччині 50—60-х рр. 19 ст. В. м. відіграв певну прогресивну роль, але в цілому був виявом деградації, занепаду бурж. філософії в середині 19 ст.

Г. Г. Вдовиченко.

ВУЛЬФ (Wulff) Гільмар (н. 5.III 1908, Раннерс) — датський письменник. Комуніст. Учасник Руху Опору. У трилогії «Як погода в квітні» (1942), «Таке справді буває» (1943), «Пісня праці» (1945), романах «Непогода» (1950), «...Але найперше — хліб» (1958), «Юнак у пошуках» (1959), «Бурлаки з річки Гудено» (1965), повісті «Сонячний блукач» (1953) відтворив життя дат. трудящих. Романи «Шлях до життя» (1947), «Хліб життя» (1948) і «Зачарований день» (1949) — про боротьбу польс. і дат. с.-г. робітників проти експлуататорів.

Тв.: Рос. перекл.— Солнечный бродяга. М., 1960; Непогода. М., 1962.

ВУЛЬФЕНІ́Т — мінерал класу вольфраматів і молібдатів $Pb[MoO_4]$. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 6,3—7. Твердість 3,5. Колір жовтий, оранжевий, рідше сірий, безбарвний. Блиск алмазний. В СРСР є в ряді родовищ свинцевої руди Сировина для одержання свинцю і молібдену.

ВУНДТ (Wundt) Вільгельм (16.VIII 1832, Неккарау, Баден — 31.VIII 1920, Гросботен, поблизу Лейпцига) — німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Один із основоположників *фізіологічної психології* та *експериментальної психології*. У 1879 заснував у Лейпцигу першу в світі лабораторію експериментальної психології (перетворену пізніше на ін-т). Проте В. вважав, що застосування експериментального методу обмежене, і що складні психічні процеси (*мовлення, мислення, воля*) недоступні експерименту. За допомогою ідеалістично витлумаченого терміну *апперцепція* намагався пояснити широке коло психологічних питань. У філософії В. виступав як представник *волюнтаризму*.

ВУ́ОЛІЙОКІ (Wuolijoki) Гелла (літ. псевд.— Юхані Тервапяя і Фелікс Тулі; 22.VII 1886, Хельме, Естонія — 20.II 1954, Хельсінкі) — фінська письменниця і громад. діячка За національністю — естонка. Входила до групи прогрес. письменників «Кійла». За антифашист. діяльність зазнала репресій. Писала ест. і фін. мовами. Перша п'єса «Діти дома» (1912), роман «Жителі Затуманного» (ч. 1—2, 1914—33), п'єси «Койдула» (1932), «Палаюча земля» (1936) відтворюють життя ест. народу. Автор соціальних драм «Міністр і комуніст» (1932), «Закон і порядок» (1933, вид. 1948), циклу реалістичних п'єс «Жінки Ніскавуорі» (1936), автобіографічної трилогії. В автобіографічній книзі «Я не була ув'язненою» (1944) висловила впевненість у перемозі СРСР над фашизмом.

Тв.: Рос. перекл.— Женщины из Нискавуори. М., 1956; Хлеб Нискавуори. М., 1957; Юстина. М., 1959.

ВУ́ППЕРТАЛЬ — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Залізнич. вузол. 409,7 тис. ж. (1974). Значний текст центр країни. Виробн. прокату. Підприємства машинобудування, хім., фармацевтичної пром-сті. Адм., економічна, пед., технічна академії. Консерваторія. Оперний театр. Виник 1929 в результаті злиття міст Бармена (батьківщина Ф. Енгельса), Ельберфельда та інших.

ВУРГУ́Н Самед (справж. прізв.— Векілов; 12.V 1906, с. Верхнє Салахли, тепер Казахського р-ну Аз. РСР — 27.V 1956, Баку) — азербайджанський рад. письменник, громад. діяч. Народний поет Аз.РСР (з 1956), засл. діяч мистецтв (з 1943), акад. АН Аз. РСР (з 1945). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1924. Перша зб.— «Клятва поета» (1930). Розквіт Рад. Азербайджану — осн. тема віршів «Азербайджан» (1935), «Дастан Баку» (1944), епічних поем «Мугань» (1949), «Айгюн» (1951) та ін. Автор героїко-романтичних драм на істор. теми: «Вагіф» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Ханлар» (1939), «Фархад і Ширін» (1941; Держ. премія СРСР, 1942). Деякі поезії періоду Великої Вітчизн. війни присвячені Україні—«Українським партизанам», «Голуб». Ряд творів присвятив В. І. Леніну, керівній ролі Комуністич. партії — «Читаючи Леніна» (1950), «Прапороносець віку» (1954) і цикл віршів «Спалені книги» (1947). Перекладав твори Т. Шевченка, автор статті про нього «Серця, сповнені любові» (1938) та статті «Наше братерство» (1953) — про азерб.-укр. літ. зв'язки. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

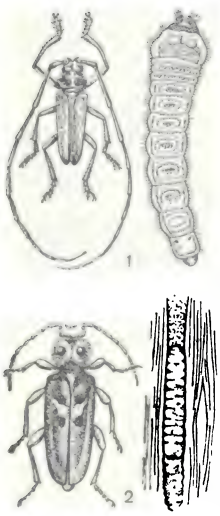

Вусачеві:
1 — чорний ялиновий вусач і його личинка; 2 — домовий вусач і його личинка в деревині.

Вухань звичайний.

Вухата сова.

Тв.: Укр. перекл.— Сходить сонце (Ханлар). К., 1952; Українським партизанам. В кн.: Вінок великому Кобзареві. К., 1961; Серця, сповнені любові. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 2. К., 1964; Рос. перекл.— Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1958; Избранное. Баку, 1976.
Літ.: Бабаян А. М., Теймурова Н. М. Самед Вургун в русской печати. Библиография. Баку, 1976.

ВУ́СА — загальна назва розташованих біля рота чутливих волосин (*вібрисів*) у ссавців та щетинкоподібного пір'я у птахів, деяких дотикових утворів у безхребетних, наземних витких прикріплювальних пагонів у рослин. У людини В. розвинені над верхньою губою і являють собою *вторинну статеву ознаку* чоловіків.

ВУСА́ТІ КИТИ́ — підряд морських ссавців. Те саме, що й *беззубі кити*.

ВУСАЧЕ́ВІ, вусачі, скрипуни (Cerambycidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 0,3—18 см) видовжене, вусики у багатьох видів довші від самої комахи, щелепи добре розвинені, покриви тверді, часто строкаті. Бл. 20 тис. видів, поширених по всьому світу, з них в СРСР — до 800, в УРСР — бл. 275. Личинки розвиваються під корою і в деревині стовбурів та гілок, іноді в стеблах трав'янистих рослин або у грунті (земляні вусачі — Dorcadion). Жуки живляться пилком квіток, корою, листям, хвоєю. Багато видів В.— шкідники дерев, чагарників (напр., великий дубовий, чорний ялиновий і строкатий вусачі), деякі (напр., домовий вусач) пошкоджують дерев'яні будівлі. *І. К. Загайкевич.*

ВУ́СИКИ — 1) В зоології — органи дотику і нюху членистоногих тварин, розміщені на голові (у павукоподібних немає). 2) В ботаніці — ниткоподібні органи у деяких рослин, за допомогою яких вони прикріплюються до різних предметів та ін. рослин. В.— це видозміни листків (у більшості ліан, гороху), прилистків (у деяких ліан) або пагонів (у винограду, більшості гарбузових).

ВУСОНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Cirripedia) — ряд нижчих ракоподібних. Об'єднує понад 800 видів, поширених у морях, зрідка в солонуватих водах. Ведуть прикріплений спосіб життя. Тіло (вис. 1—50 см, деяких до 80 см) вкрите шкірною згорткою (мантією), поверх якої розміщена вапниста черепашка. *Антенули* та передній кінець голови утворюють орган прикріплення (широку підошву, напр. у *морських жолудів*, або видовжене стебельце, напр., у *морських качечок*). Грудні ніжки (6 пар) двогіллясті, вусикоподібні (звідси й назва). Більшість В. р.— гермафродити (див. *Гермафродитизм*), у деяких з них є карликові самці (довж. 0,4—2 мм), що живуть на гермафродитній особині. Окремі В. р. роздільностатеві. Личинкові стадії — *наупліус*, метанаупліус та характерна для В. р. циприсовидна личинка, вкрита двостулковою шкаралупою. В. р. живуть як вільні організми (620 видів) на твердих субстратах (напр., скелі, панцирі раків, черепашки молюсків), окремі (бл. 200 видів) є паразитами китів, риб, морських черепах, деяких безхребетних. Паразитичні види В. р. (сакуліни, пельтогастери, криптолепаси та ін.) спрощеної будови; звичайно вони мають вигляд торбинки. Про їх місце в зоол. системі свідчить наявність характерних для В. р. личинкових стадій. Деякі види В. р. їстівні. *О. П. Маркевич.*

ВУСПП — див. *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників.*

ВУ́СТЕР — місто на Пн. Сх. США, в штаті Массачусетс. Вузол з-ць і автошляхів. 344,3 тис. ж. (1970, з передмістями). Значний торг.-пром. та культурний центр істор. області Нова Англія. Виробн. верстатів та інструментів, устаткування для текст. та взуттєвої пром-сті, зброї та ін. Ун-т Кларка. Засн. в 17—18 ст.

ВУТО́РМ — див. *Всеукраїнське товариство революційних музикантів.*

ВУХА́НЬ (Plecotus) — рід гладконосих *кажанів*. 1 вид — В. звичайний (P. auritus). Поширений у Пн. Африці і Євразії; в СРСР — до пн. межі лісів. Довж. тіла 40,5—50 мм, маса 5—9 г. Вуха довгі й широкі, крила короткі, широкі. Забарвлення хутра від палево-жовтуватого до темно-сірого або коричнево-бурого. Вдень ховається в печерах, будівлях, дуплах дерев тощо, на полювання вилітає з настанням повної темряви. У період розмноження В. тримаються колоніями по 20—30 (іноді до 200) особин. Самка народжує в червні одне маля. На зиму В. впадають у сплячку. Живляться комахами (нічними метеликами, комарами тощо). *В. І. Абеленцев.*

ВУХА́ТА СОВА́ (Asio otus) — птах родини *сов'ячих*. Довж. 35—39 см, розмах крил 86—100 см, самки більші від самців. Забарвлення вохристе, на голові характерні довгі пір'яні «вушка». Поширена в Європі, пн. ч. Азії, Америки, Африки. В СРСР майже повсюдно; на Україні — на Поліссі, в Лісостепу, почасти в Степу. Осілий нічний птах, взимку кочує. Селиться в дуплах дерев, старих гніздах воронових або хижих птахів. Кладка з 4—5 яєць у квітні. В. с. живиться переважно дрібними гризунами; корисний. *А. П. Федоренко.*

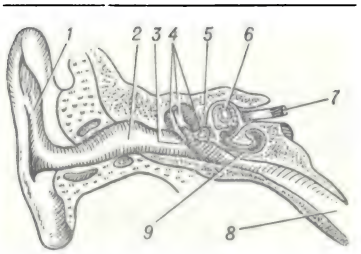

Схема будови **вуха** людини: *1* — вушна раковина; *2* — зовн. слуховий прохід; *3* — барабанна перетинка; *4* — слухові кісточки (молоточок, коваделко, стременце); *5* — овальне вікно (закрите стременцем); *6* — один з півколових каналів; *7* — слуховий нерв; *8* — евстахієва труба; *9* — завитка.

ВУХА́ТІ ТЮЛЕ́НІ (Otariidae) — родина ссавців ряду *ластоногих*. Від *справжніх тюленів* різняться наявністю рудиментарної вушної раковини і тим, що при пересуванні по суші їхні задні кінцівки загинаються наперед і є підпорою для тулуба. В родині 5 родів з 10—12 видами. Поширені на океанічних о-вах та по узбережжях океанів у помірних смугах обох півкуль. У фауні СРСР — 2 види: *сивуч* і *котик*. Викопні рештки В. т. відомі з міоцену (переважно Пн. Америки).

ВУ́ХО — орган слуху і рівноваги хребетних тварин і людини. Є периферичною частиною слухового *аналізатора*. В. тварин виникло в процесі еволюції у водяних предків хребетних з органів бічної лінії. У нижчих хребетних (у риб) вушний апарат є насамперед органом рівноваги, бо власне *слуху орган* — завитка — у них не розвинений. Найкраще В. розвинене у ссавців. У складі їхнього В. розрізняють: 1) внутрішнє В. (завитка з кортієвим органом і т. з. *вестибулярний апарат*) — сприймає звукові коливання і зміни положення тіла в просторі; 2) середнє В. (*барабанна порожнина* з *барабанною перетинкою* і слуховими кісточками — молоточком, коваделком, стременцем та *евстахієва труба*) — передає звукові коливання; 3) зовнішнє В. (вушна раковина та зовн. слуховий прохід) — уловлює та передає звук, захищає В. від проникнення сторонніх тіл. Див. також *Вушні хвороби*.

ВУЧЕ́ТИЧ Євген Вікторович [н. 15 (28).XII 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 12.IV 1974, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1959), дійсний член АМ СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1943. В 1931—33 навчався в ленінгр. АМ. Автор пам'ятників (ген.-лейтенанту М. Єфремову у Вязьмі, відкритий 1946; ген. армії М. Ватутіну в Києві, відкритий 1948; пам'ятник-ансамбль воїнам Рад. Армії у Трептов-парку в Берліні, 1946—49, співавтор арх. Я. Білопольський; Ф. Е. Дзержинському в Москві, відкритий 1958; пам'ятник-ансамбль героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані у Волгограді, 1963—67, співавтори Я. Білопольський та ін.), композицій («Перекуємо мечі на рала», 1957, встановленої біля будинку ООН в Нью-Йорку, та ін.), портретів двічі Героїв Рад. Союзу (І. Черняховського, 1945; В. Чуйкова, 1947, та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню і медалями. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950.
Літ.: Лебедев П. Евгений Викторович Вучетич. Альбом. М., 1960.

ВУШНІ́ ХВОРО́БИ — захворювання, що уражають зовнішнє, середнє і внутрішнє *вухо*. Вушні хвороби поділяють на природжені й набуті. Природжені вушні хвороби — це різні *виродливості* вуха: вади вушної раковини, відсутність зовнішнього слухового про-

Г. Вуолійокі.

С. Вургун.

Є. В. Вучетич.

Є. В. Вучетич.
Перекуємо мечі на рала. Бронза, граніт. 1957. Нью-Йорк.

ходу, барабанної перетинки, слухових кісточок тощо. При цьому, як правило, спостерігається порушення слуху. Серед набутих В. х. розрізняють захворювання зовн., серед. і внутр. вуха; за перебігом їх поділяють на гострі, хронічні та на легкі й тяжкі. До В. х. можуть спричинитися травми, контузії, переохолодження, грип, катар верхніх дихальних шляхів, інтоксикації, надмірні шумові подразники тощо. У дітей В. х. частіше спричинюються інфекційними захворюваннями (кір, скарлатина, дифтерія та ін.). Осн. ознаками В. х. є зниження слуху, відчуття болю, гнійні виділення з хворого вуха, запаморочення тощо. В. х. можуть ускладнюватись *сепсисом*, менінгітом, *абсцесом* головного мозку, повною глухотою.
Літ.: Заріцький Л. А. Хвороби вуха, носа і горла. К., 1961; Преображенский Б. С., Темкин Я. С., Лихачев А. Г. Болезни уха, носа и горла. М., 1968.
О. І. Циганов.

В'яз корковий:
1 — гілка з листками;
2 — гілка з квітками;
3 — плід.

ВХУТЕІН, Вищий художньо-технічний інститут — 1) Навчальний заклад, створений у Петрограді 1922 на базі АМ. Існував до 1930. 2) Навчальний заклад у Москві, створений 1926 на базі *ВХУТЕМАСу*. Після злиття живописного й скульптурного ф-тів моск. і ленінгр. В. 1930 в Ленінграді було створено Ін-т пролет. образотворчих мистецтв (після 1932 — Ін-т живопису скульптури та архітектури; тепер — Інститут живопису, скульптури та архітектури ім І. Ю. Рєпіна).

В'язіль барвистий.

ВХУТЕМА́С. Вищі державні художньо-технічні майстерні — навчальний заклад у Москві. В. створений 1920 на базі моск. 1-х і 2-х Вільних худож. майстерень. Мав ф-ти: художні (живописний, скульптурний, архітектурний) і виробничі (поліграфічний, текстильний, керамічний, деревообробний і металообробний). Тут вперше почали випускати художників-конструкторів (див. *Технічна естетика*). У В. викладали А. *Архипов*, В. *Фаворський*, П Павлинов, Й. *Чайков*, В. *Татлін* та ін. У 1926 В. перетворено на *ВХУТЕІН*.

ВЦРПС — див. *Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок*.

ВЧЕ́НА РА́ДА — орган, що розглядає основні напрями н.-д. та навчальної роботи вузу, н.-д. установи чи наук.-виробничого об'єднання. Розрізняють спеціалізовані ради по захисту дисертацій і присудженню *вчених ступенів* і ради вузу, н.-д. установи тощо. Спеціалізована рада — атестаційний орган вузу, н.-д. установи чи наук.-виробн. об'єднання. Має право приймати до захисту дисертації, розглядає та організовує захист. Спеціалізовані ради створює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР. Персональний склад рад по прийняттю до захисту докторських дисертацій затверджується президією ВАК СРСР, а по прийняттю до захисту кандидатських дисертацій — колегією ВАК СРСР. Рада вузу (ф-ту) — дорадчий орган при ректорі (декані ф-ту), осн. завданням якого є забезпечення підготовки спеціалістів з вищою освітою, наук. кадрів через *аспірантуру*, розвиток наук. досліджень, організація політ.-виховної роботи серед студентів і аспірантів. Рада вузу обирає за конкурсом зав. кафедрами, професорів, доцентів, ст. наук. працівників тощо, подає на затвердження у *вченому званні*. В н.-д. установах організують наук.-тех. ради, що працюють подібно до ради вузу.

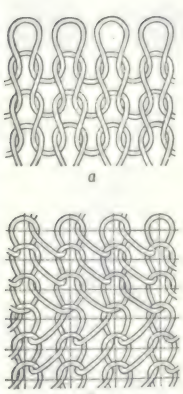

В'язання машинне:
а — поперечно-в'язальним способом; *б* — поздовжньо-в'язальним способом.

ВЧЕ́НЕ ЗВАННЯ́ — звання, яке присвоюється науковим працівникам залежно від виконуваної ними н.-д. або наук.-пед. роботи. У вузах СРСР встановлено В. з.: *асистент, доцент, професор*; у н.-д. установах — молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, професор; академічні звання — *член-кореспондент*, дійсний член *(академік)* АН СРСР, академії наук союзної республіки тощо. В. з. професора, доцента, старшого наук. співробітника надає *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР) за поданням рад вузів чи н.-д. установ (наук.-виробн. об'єднань), які мають таке право. В установах АН СРСР і академіях наук союзних республік В. з. старшого наук. співробітника тим, хто має вчений ступінь доктора чи кандидата наук, присвоює президія АН СРСР.

ВЧЕ́НИЙ СТУ́ПІНЬ — ступінь наукової кваліфікації спеціаліста з певної галузі знань. В СРСР встановлено В. с. *кандидата наук, доктора наук*. В. с. кандидата наук присуджують особам, що, як правило, мають відповідну вищу освіту, успішно склали кандидатські іспити й публічно захистили кандидатську дисертацію. В. с. доктора наук присуджують особам, що, як правило, мають ступінь кандидата наук з відповідної галузі знань і публічно захистили докторську дисертацію. У сучас. зарубіж. навч. закладах і н.-д. установах існують В. с. *ліценціата, бакалавра, магістра*, доктора наук.

В'ЮНО́ВІ (Cobitidae) — родина риб ряду коропоподібних. Тіло (довж. до 30 см) видовжене, стиснуте з боків або циліндричне, вкрите дрібною лускою або голе. Рот нижній, вусиків 3—6 пар. Забарвлення під колір грунту, строкате з перевагою чорного, бурого, сірого, жовтого кольорів. В.— малорухливі придонні риби. Статевозрілими стають на 2—3-му році життя. Ікру (1—25, у в'юна до 42 тис. ікринок) відкладають у квітні — червні. Живляться дрібними безхребетними, *детритом*. Поширені у прісних водах Європи, Азії, Пн. і Сх. Африки. Відомо понад 20 родів, що об'єднують бл. 150 видів, з них в СРСР — 31; у фауні УРСР — 4 види, з яких найбільш відомі в'юн (Misgurnus fossilis) та щипівка звичайна (Cobitis taenia). Деякі В.— пожива пром. риб, окремих В. використовують як лабораторних тварин. Пром. значення невелике.
Ю. В. Мовчан.

В'юнові:
1 — щипівка звичайна: 2 — в'юн.

В'ЮРКО́ВІ (Fringillidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Невеликі птахи (маса 10—40 г) з міцним конічним дзьобом; забарвлення переважно строкате. Поширені по всіх країнах світу, крім Австралії; в СРСР зустрічаються 34 види, у т. ч. в УРСР — 17, з них найбільш відомі *костолуз, снігур* та ін. Гнізда складні, чашоподібні. В кладці найчастіше 4—6 яєць. В. живляться рослинною їжею, частково комахами (в гніздовий період). Переважна більшість — корисні птахи, деяких (напр., *канарку, чижика* та ін.) тримають як декоративних.
М. А. Воїнственський.

ВЮРМСЕ́Р (Wurmser) Андре (н. 27.IV 1899, Париж) — французький письменник і журналіст. Член Франц. компартії з 1934. Учасник Руху Опору. З 1954 — член редакції газ. «*Юманіте*». Літ. діяльність почав 1928 (роман «Зміна господаря»). У 1946—55 видав семитомний цикл романів «Людина приходить у світ» — про поступове усвідомлення інтелігенцією комуністичних ідеалів; у 1960— книгу нарисів «СРСР з відкритим серцем» (у співавт. з Л. Маміаком). Кращі памфлети, опубліковані в «Юманіте», ввійшли до зб. «Але... говорить Андре Вюрмсер» (1961). Автор твору про Бальзака «Нелюдська комедія». Неодноразово виступав на сторінках рад., в т. ч. й укр., преси.
Тв.: Рос. перекл.— Бесчеловечная комедия. М., 1967; Не посмотреть ли на известное по-новому? М., 1975.
В. І. Пащенко.

ВЮРМСЬКА ЕПО́ХА (від назви р. Вюрм у Баварії, ФРН) — остання з плейстоценових льодовикових епох в Альпах. Розрізняють три фази В. е.: вюрм-I, вюрм-II і вюрм-III, з яких вюрм-II характеризується значним скороченням площі зледеніння; деякі дослідники розглядають його як *міжльодовикову епоху*. Див. також *Зледенінь епохи*.

ВЮРЦ (Würtz) Шарль-Адольф (26.XI 1817, Страсбург — 12.V 1884, Париж) — французький хімік, член Паризької АН (з 1867), іноземний чл.-кор. Петерб. АН (з 1873). Винайшов спосіб синтезу насичених вуглеводнів діянням натрію на алкілгалогеніди (реакція Вюрца). Синтезував жирні *аміни, етиленгліколь, фенол*, етилену оксид та ін. сполуки. В 1872 описав альдольну конденсацію, відкриту одночасно О. П. *Бородіним*. Був прихильником атомно-молекулярного вчення й теорії хім. будови О. М. *Бутлерова*.
Літ.: Мусабеков Ю. С. Шарль Адольф Вюрц. М., 1963.

ВЮРЦБУ́РЗЬКА ШКО́ЛА — ідеалістичний напрям експериментального дослідження *мислення*. Виникла на поч. 20 ст. в Німеччині

Засновник і гол. теоретик В. ш.— професор Вюрцбурзького ун-ту О. Кюльпе, який 1896 створив психологічну лабораторію і керував нею до 1909. Намагаючись подолати обмеженість сенсуалістичної та *асоціативної психології*, за якими мислення зводиться до комбінації *відчуттів, сприймань* та *уявлень*, представники В. ш. (Н. Ах, К. Бюлер та ін.) відривали мислення від чуттєвого пізнання і мови, називаючи його «безóбразним». Осн. методом психологів В. ш. був метод *самоспостереження*. Представники В. ш. підкреслювали якісну специфіку мислення, заперечували зведення мислення до асоціацій уявлень. З утвердженням у психології об'єктивних методів вивчення психіки праці В. ш. втратили своє значення.

В'ЯЖУЧІ ЗАСОБИ — речовини, які при діянні на слизові оболонки або ушкоджену шкіру спричинюють часткове зсідання білків поверхневих тканин і утворюють щільну захисну плівку. До В. з. належать речовини, в складі яких є танін (відвари з кори дуба, настої з квіток ромашки, листя шавлії, ягід чорниці тощо), а також слабкі розчини важких металів (срібла, свинцю, вісмуту та ін.), спиртів, формаліну тощо. В. з. застосовують зовні при лікуванні запальних процесів шкіри і слизових оболонок, а також призначають всередину при захворюваннях травного тракту (гастритах, колітах, виразковій хворобі), отруєнні деякими речовинами, зокрема *алкалоїдами*.

В'ЯЖУЧІ РЕЧОВИ́НИ, в'яжучі — речовини, що під впливом внутрішніх фізико-хім. процесів переходять з рідкого або тістоподібного стану у каменевидний, зв'язуючи змішані з ними заповнювачі або з'єднуючи каміння. Розрізняють В. р. неорганічні та органічні. Неорганічні В. р.— порошкоподібні мінеральні речовини, що при змішуванні з водою утворюють пластичну масу. Вони бувають гідравлічні та повітряні. Гідравлічні В. р. (*портландцемент* та його різновиди, *шлакопортландцемент*, глиноземистий, *розширний цемент* та його різновиди, романцемент, гідравлічне *вапно* та ін.) після змішування з водою твердіють і зберігають міцність на повітрі та у воді. Повітряні В. р. (гіпсові та магнезіальні речовини, повітряне вапно) твердіють та зберігають міцність тільки на повітрі. Крім того, є кислотостійкі в'яжучі (сірчаний цемент, кварцовий кремнефтористий цемент), що зберігають міцність під дією к-т. Органічні В. р.— тверді або в'язкорідкі природні або штучні *високомолекулярні сполуки*. Їх поділяють на бітумні (див. *Асфальт, Бітуми*), дьогтеві та полімерні (див. *Полімери*). До складу В. р. вводять *добавки*, що поліпшують їхню якість або надають нових властивостей. В. р. застосовують для виготовлення *бетонів* і *будівельних розчинів*, гідро-, тепло- і звукоізоляційних матеріалів і виробів, конструкційних та декоративних пластиків тощо. *М. Р. Чермянін.*

В'ЯЗ (Ulmus) — рід рослин родини в'язових. Дерева і кущі, заввишки 20—35 і 2 м. Листки цілісні, по краю пилчасті. Квітки двостатеві, зібрані в пучки. Плід — крилатий горішок. Бл. 30 видів, що дико ростуть переважно в помірній смузі Пн. півкулі; в СРСР—12 видів, в т. ч. в УРСР — 7. На Україні найпошир. В. гладенький (U. laevis), В. листуватий, або *берест*, В. шорсткий, або *ільм*, і В. корковий, або наростовий (U. suberosa). Деревина щільна, використовується на підводні споруди, у вагонобудуванні. Розводять у парках, декоративні форми висаджують уздовж вулиць тощо.

В'ЯЗА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для *в'язання* трикотажного полотна і виробів; те саме, що й *трикотажна машина*.

В'ЯЗА́ННЯ — виготовлення трикотажного полотна і виробів вигинанням безперервних *ниток* у пéтлі, що переплітаються між собою. Розрізняють В. ручне (гачком або спицями) і машинне (на в'язальних, або *трикотажних машинах*). Основні способи машинного В. (мал.) — поперечно-в'язальний (кулірний) і поздовжньо-в'язальний (основов'язальний). За поперечно-в'язальним способом В. одна нитка послідовно вигинається в пéтлі одного ряду, який з'єднується з попереднім рядом, утворюючи полотно. Поздовжньо-в'язальний спосіб полягає у створенні петельного ряду системою паралельних ниток *(основи)*; петлі однієї нитки розміщуються не в одному ряду, а переходять із ряду в ряд.

ВЯ́ЗЕМСЬКИЙ Петро Андрійович [12 (23).VII 1792, Москва — 10 (22).XI 1878, Баден-Баден] — російський поет, літературний критик, князь. Друг О. Пушкіна. Учасник літ. гуртка «Арзамас». Перші вірші надруковано 1808. Автор сатиричних та волелюбних поезій («Петербург», 1818; «Сибірякову», 1819; «Обурення», 1820; «Російський бог», 1828), монографії про Д. Фонвізіна. Писав елегії, віршовані фейлетони. В. виступав на захист рос. романтизму. В 40-х рр. порвав з демократичним табором.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—12. СПБ, 1878—96; Стихотворения. Л., 1958; Записные книжки (1813—1848). М., 1963.

В'ЯЗІ МЕХАНІ́ЧНІ — обмеження, накладені на рух або положення в просторі механічної системи; одне з важливих понять *механіки* (див., напр., *Можливих переміщень принцип*). В. м. здійснюються за допомогою будь-яких тіл. Прикладами В. м. є: нитка, до якої підвішено тягар; поверхня, по якій котиться куля, тощо. Сили, з якими В. м. діють на систему, наз. реакціями в'язей. В. м., які накладають обмеження на положення матеріальних точок системи у просторі, наз. геометричними, а В. м., які, крім цього, обмежують ще й швидкості точок системи, — кінематичними, або диференціальними. В. м., для яких сума елементарних робіт усіх реакцій на будь-якому можливому переміщенні системи дорівнює нулеві, наз. ідеальними.

В'Я́ЗІЛЬ (Coronilla) — рід рослин родини *бобових*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, зрідка кущі, заввишки 25—50 (120) см. Листки непарноперисті. Квітки в зонтиковидних суцвіттях. Плід — біб. Бл. 25 видів, пошир. в Єгипті та Азії. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 7. Найпошир. на Україні В. барвистий, або кучерявий горошок (C. varia) — багаторічна рослина з біло-рожевими квітками. Росте в соснових лісах, на луках. У свіжому вигляді отруйний, а в сіні не шкодить с.-г. тваринам, крім коней. Медонос.

В'Я́ЗКІСТЬ, внутрішнє тертя — 1) Властивість рідин і газів чинити опір переміщенню однієї їхньої частини відносно іншої. Енергія внутр. мех. рухів, зумовлених В., перетворюється на тепло. Закон в'язкої течії встановив (1687) І. *Ньютон*: $F = \eta \frac{(v_2 - v_1)}{(z_2 - z_1)} \cdot S$, де F — тангенціальна (дотична) сила, що викликає зсув шарів рідини (газу); S — площа шару, по якому відбувається зсув; $(v_2 - v_1) / (z_2 - z_1)$ — градієнт швидкості зсуву. Коеф. пропорційності η, який залежить від властивостей досліджуваної речовини, її т-ри і тиску, наз. динамічним коеф. В., або динамічною В. Величина $\nu = \eta/\mu$, де μ — густина речовини, наз. кінематичною В. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею динамічної В. є Па · с, а кінематичної — м²/с (у *СГС системі одиниць* відповідно пуаз і стокс). У газах В. зумовлена перенесенням кількості руху (імпульсу) від одного шару до іншого внаслідок обміну молекулами між ними. В. *ідеальних газів* пропорційна серед. швидкості молекул, при підвищенні т-ри T зростає пропорційно $\sqrt{T}$. В. зумовлена міжмол. силами взаємодії. В. рідин зростає із збільшенням тиску і зменшується при підвищенні т-ри. Винятком є рідкий *гелій*, який при т-рі нижчій за 2,172 К переходить у стан *надплинності*, коли В. дорівнює нулеві. В. рідин залежить від хім. структури молекул, а для розчинів ще й від концентрації, тому вимірювання В. застосовують як один з *фізико-хімічних методів аналізу*. *О. З. Голик.*

2) Властивість твердих тіл необоротно поглинати механічну енергію при пластичному деформуванні. Визначається відношенням роботи деформування до поперечного перерізу або об'єму зразка. Розрізняють В. ударну (див. *Ударна в'язкість*), статичну (при повільному прикладенні навантаження) і циклічну (під час багаторазового навантаження). В.— важлива характеристика полімерів, металів і сплавів. 3) В. більшості біологічних рідин не підлягає ньютонівському закону в'язкої течії. Це зумовлено вмістом у цих рідинах біополімерів, клітин та субклітинних утворень. В. крові пов'язана з наявністю білків і клітин крові. У людини В. крові в нормі стано-

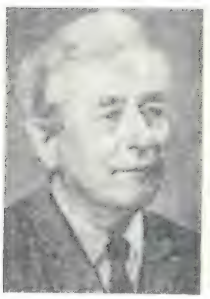
О. С. Вялов.

Л. І. Вялова.

В'язь.
1. Пересопницьке євангеліє (1556—61).
2. «Києво-Печерський патерик» (1570).
3. «Анфологіон» (1619).

вить 4—5 спз, при патології — змінюється від 1,7 до 22,9 спз, що є діагностичним показником при ряді захворювань. В. цитоплазми визначається структурою субклітинних утворень, що в неї входять, і змінюється в різні періоди клітинного циклу та на різних ділянках клітини. Вимірювання В. біол. рідин провадять шляхом визначення швидкості переміщування гранул при центрифугуванні або швидкості переміщування залізних частинок у магнітному полі. В. біол. рідин ньютонівського типу (напр. ліквора, лімфи й плазми крові) вимірюється за швидкістю затихання коливань в останніх (ультразвукові віскозиметри).

Ю. В. Соколов.

Літ.: Дерягин Б. В. Что такое трение? М., 1963; Руководство по цитологии, т. 1—2. М.—Л., 1965—66; Гатчек Э. Вязкость жидкостей. Пер. с англ. М.—Л., 1934.

В'ЯЗЬ, язь (Leuciscus idus) — риба родини *коропових*. Довж. до 50 см, маса до 2—4 кг, звичайно 1—2,5 кг. Тіло помірно видовжене, досить товсте і високе; рот кінцевий, косо зрізаний. Спина і боки темно-сірі, черево сріблясте. Спинний і хвостовий плавці темні, всі інші — червоні. Статевої зрілості досягає на 3—5-му році життя. Нерест у березні — квітні; плодючість 50—80 тис. ікринок. Живиться дрібними водяними тваринами та рослинами. Поширений у прісних та солонуватих водоймах Європи і Азії. В УРСР — повсюди, крім Криму. Об'єкт промислу. Відома кольорова форма В.— орфа, або золотий в'язь (L. idus aberr. orfus), яку вирощують як додаткову рибу разом з коропом, а також для декоративних цілей у паркових водоймах і в акваріумах.

Ю. В. Мовчан.

В'ЯЗЬ — 1) Вид старовинного декоративного письма, букви й слова якого зливаються в суцільний орнамент. В. використовували для оздоблення стародавніх рукописів, заголовків у стародруках, надмогильних написів тощо. Виразна ознака В.— сплетіння збільшених і зменшених букв, які писали кіновар'ю чи золотом, вирізьблювали на камені, кістці, дереві, вишивали на тканині. В. почали застосовувати в візант. книгах з 11 ст., у давньорус. книгах — з 14 ст. На Україні збереглися високохудожні зразки В. на гробниці князя Ярослава в Софійському соборі в Києві, у книгах І. Федорова, в *Пересопницькому євангелії* (1556—61), в «*Києво-Печерському патерику*» (1570), в «Анфологіоні» (1619). Іл. с. 431. 2) З'єднання двох чи кількох букв в один складний знак або групу знаків (напр., в *деванагарі* і в *арабському письмі*). Іл. с. 431

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Г.
Сінайська	L
Фінікійська	⟩ ⊓ ⊓ Λ
Давньо-грецька	⟨ C Λ Γ
Візантійська	Γ γ Γ γ
Латинська	⟨ C G G
Романська	G g Ꝿ g
Готична	𝔊 𝔤 𝔊 𝔤
Кирилиця	Г Г
Глаголиця	ⰳ ⰳ
Російська й українська	Г г Г г

Г. Габашвілі.

Д. Габе.

Ж. Габен.

ВЯ́ЗЬМА — місто обласного підпорядкування Смоленської обл. РРФСР, райцентр, на р. Вязьмі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 51 тис. ж. (1977). Вважають, що В. виникла в 9—10 ст. Вперше згадується під 1239. У 1403 її захопили лит. феодали. До Рос. д-ви остаточно приєднана 1494. Під час Вітчизн. війни 1812 поблизу В. 22.X (3.XI) відбулася битва між відступаючою наполеонівською армією і рос. військами. Рад. владу в місті встановлено в кін. 1917. В період *Московської битви 1941—42* під В. відбувалися запеклі бої Рад. Армії проти нім.-фашист. військ. У В.— машинобудівний, моторемонтний, шкіряний, цегельний, молочний з-ди; льонокомбінат, виробн. залізобетонних конструкцій. Електромашинобудівний технікум, мед. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятник ген. М. Г. Єфремову роботи Є. В. *Вучетича*. Архітектурні пам'ятки 16—17 ст., зокрема Спаська церква (1692, арх. О. Старцев).

ВЯ́ЛОВ Олег Степанович [н. 10 (23).I 1904, Ташкент] — рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1948). Президент Укр. палеонтологічного т-ва (з 1977). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) до 1933 працював у Геол. к-ті, 1933—47 — у Всесоюзному н.-д. нафт. геологорозвідувальному ін-ті в Ленінграді. У 1945—59 — професор Львів. ун-ту. З 1949 — зав. відділом Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР. Провадив геол. дослідження на Устюрті, в Серед. і Центр. Азії, на Кавказі, в Карпатах, на п-овах Кримському, Камчатка та ін. районах. У 1955—56 брав участь у геол. дослідженнях Антарктиди у складі 1-ї Рад. антарктичної експедиції. Наук. праці В. присвячені питанням регіональної геології, *тектоніки, стратиграфії, палеонтології, гідрогеології*. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947. Портрет с. 431.

ВЯ́ЛОВА Людмила Іванівна (н. 13.II 1932, с. Рожнове Селівановського р-ну Владимирської обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1965). Трудову діяльність почала в колгоспі «Побєда» Селівановського р-ну Владимирської обл. З 1954 працює в колгоспі «Побєда» Ленінського р-ну Кримської обл., а з 1957 — свинаркою в радгоспі «Семисотка» того ж р-ну. З 1967 очолює бригаду по відгодівлі свиней. Бригада В. добивається високих показників по виробн. свинини. В.— депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го і 9-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і медалями. Портрет с. 431.

В. О. Молдованов.

В'Я́ТИЧІ — одне зі східнослов'янських племен (союзів племен). Жили в басейнах річок Оки, Угри і Москви та у верхів'ях Дону. До 10—11 ст. у В. зберігався патріархально-родовий лад; осн. заняттями були землеробство, скотарство, мисливство і рибальство. З 11—12 ст. у них розвивалися феод. відносини; в той час на землі В. виникли міста Москва, Колтеськ, Дідослав, Неринськ та ін. В серед. 12 ст. землю В. внаслідок міжусобної боротьби було поділено між суздальськими й чернігівськими князями. В 14—15 ст. земля В. увійшла до складу *Московського великого князівства*.

В'язь.

ВЯ́ТКА — ріка в Кіровській обл. РРФСР і Татарській АРСР, права притока Ками. Довж. 1314 км, пл. бас. 129 200 км². Бере початок на Верхньокамській височині. Русло звивисте, багато перекатів. Живлення переважно снігове. Пересічна річна витрата води 890 м³/сек. Сплавна. Судноплавна на 700 км від гирла. Гол. пристані: *Кіров*, Котельнич, Совєтськ, Вятські Поляни.

ВЯ́ТКА — колишня (до 1934) назва м. *Кірова*.

ВЯ́ТСЬКА ЗЕМЛЯ́ — область в басейні верхньої і частково середньої течій р. Вятки. У 1-му тис. до н. е. на тер. В. з. жили племена *ананьїнської культури*, у 6—10 ст. — племена удмуртів, комі. У 2-й пол. 14 ст. в серед. течії р. Вятки виникли рос. поселення. У серпні 1489 *Московське велике князівство* остаточно підкорило Вятську землю.

Г

Г — четверта буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить від грецької γ. У сучас. укр. мові буквою «г» позначають фарингальний щілинний дзвінкий приголосний звук (гамір, геть, гнів) і задньоязиковий зімкнений (проривний) дзвінкий приголосний звук (гава, гуля, гудзик). У позиції перед глухим приголосним «г» вимовляють іноді як «х» (пишуть «нігті», «вогко», а вимовляють «ніхті», «вохко»).

ГА́АГА — місто в Нідерландах, резиденція короля та уряду, адм. центр провінції Пд. Голландія. Важливий трансп. вузол. Порт на Північному м., системою каналів, автошляхами й з-цями сполучений з Роттердамом і Амстердамом. 682 тис. ж. (1976). Г. вперше згадується в писемних джерелах у кінці 11 ст. В 1872 в Г. відбувся конгрес 1-го Інтернаціоналу. Г. була місцем багатьох дипломатичних переговорів і міжнар. конференцій (див. *Гаагська конвенція 1954, Гаагська конференція 1922, Гаагські конвенції 1899 і 1907*). Г.—адм.-політ. і екон. центр країни. Виробн. радіо- й телеапаратури, електронного, телефонного та телеграфного устаткування, авіабудування, харч. (особливо кондитерська), меблева, текстильна пром-сть. Худож. промисли (вироби з дерева, скла тощо). Численні установи сфери обслуговування, правління торг. і пром. фірм. В Г.— наук. т-ва, держ. архів, Королівська б-ка; Королівська академія образотворчих мистецтв.

Музеї: Мауріцгейс (Королівський кабінет картин), муніципальний (мист. 19—20 ст.), поштовий, костюма, міжнар. музей преси. Г.— місцеперебування Міжнар. суду. Архіт. пам'ятки: ансамбль т. з. Внутр. двору (13—18 ст.), готична церква Сінт-Якобскерк (14—16 ст.), ренесансна Стара ратуша (1564—65), палаци Мауріцгейс (1633—35, арх. Я. ван Кампен, П. Пост) і Гейс тен Бос (1645—47, арх. П. Пост; 1734—37; арх. Д. Маро), Королівська б-ка (1734—36, арх. Маро; 1761, арх. П. де Сварт). Серед будівель 20 ст. — Палац миру (1913), муніципальний музей (1916—35, арх. Г.-П. Берлаге) та ін.

ГАА́ГСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ 1954 — міжнародна багатостороння угода про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Була прийнята на конференції в Гаазі, скликаній з ініціативи *ЮНЕСКО*. Г. к. зобов'язує д-ви поважати й охороняти під час воєнних дій культ. цінності (пам'ятки архітектури, мистецтва, культури, історії, археол. місцерозміщення, твори мистецтва, музеї, бібліотеки, наук. та книжкові колекції), забороняє вивозити культ. цінності з окупованої території тощо. Г. к. зобов'язує д-ви ще в мирний час виховувати особовий склад збройних сил у дусі поважання культури та культур. цінностей усіх народів. Особи, винні в порушенні Г. к., повинні притягатися до кримінальної відповідальності. СРСР, УРСР і БРСР є учасниками Г. к. Конвенція встановила двоколірний (синього та білого кольору) розпізнавальний знак для позначення культ. цінностей, що перебувають під захистом.

Н. М. Ульянова.

ГАА́ГСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнародна фінансово-економічна конференція представників Рад. Росії та 27 капіталістичних країн (крім Німеччини і США), що відбувалася в Гаазі (Нідерланди) 15.VI—19.VII згідно з рішенням *Генуезької конференції 1922*. Г. к. мала врегулювати питання про претензії капіталістичних країн до Рад. Росії у зв'язку з націоналізацією Рад. урядом власності іноз. компаній і анулюванням зовн. боргів минулих урядів та про можливі кредити Радянської Росії. Представники капіталістичних д-в вимагали повернення або відшкодування власності націоналізованих підприємств і надання пільг в економіці Рад. республіки. Рад. делегація на чолі з М. М. *Литвиновим* рішуче відхилила ці вимоги. Внаслідок ворожої позиції капіталістичних д-в Г. к. закінчилася безрезультатно.

ГАА́ГСЬКІ КОНВЕ́НЦІЇ 1899 і 1907 — міжнародні багатосторонні угоди про *закони і звичаї війни*, права і обов'язки нейтральних держав, порядок мирного розв'язання *міжнародних спорів*. Розроблені і прийняті на міжнар. «конференціях миру» в Гаазі 1899 і 1907. В скликанні й проведенні першої з них (взяли участь 27 д-в) важлива роль належала Росії. Так, преамбула однієї з конвенцій (прийнято три) закріпила спрямоване на обмеження сваволі в засобах і методах війни положення, запропоноване рос. делегатом проф. Ф. Мартенсом, відоме як «декларація Мартенса». У 1907 (взяли участь 44 д-ви) прийнято 13 конвенцій, а також кілька декларацій. Г. к. визнала більшість д-в світу. Додержання Г. к. є обов'язковим за сучас. *міжнародним правом*, а порушення — одним із злочинів проти людства. В 1955 уряд СРСР, а 1962 уряд УРСР заявили про визнання ратифікованих урядом дореволюц. Росії Г. к. у тій мірі, в якій вони не суперечать *Статутові ООН*, і якщо вони не замінені ін. міжнар. угодами, учасниками яких є СРСР і УРСР. Див. також *Гуманітарне право*.

Н. М. Ульянова.

ГАБАРДИ́Н (франц. gabardine) — однокольорова (переважно світла) вовняна тканина діагоналевого або саржевого *переплетення ниток* з дрібним рубчиком. Із Г. шиють легкі пальта.

ГАБАРИ́Т (франц. gabarit) — граничний зовнішній обрис предмета, споруди або пристрою. В залізничній справі розрізняють Г. рухомого складу (обрис локомотива, вагона) і Г. наближення споруд до колії (обрис простору вздовж колії, на якому немає споруд або їх частин), в річковій справі — Г. судна і Г. підмостовий (обрис вільного простору під мостом).

ГАБАШВІ́ЛІ Гіго [Георгій Іванович; 9 (21). XI 1862, Тифліс — 28.X 1936, Ціхісдзірі] — грузинський рад. живописець, нар. художник Груз. РСР (з 1929). Учився в петерб. (1886—88) і мюнхен. (1894—97) академіях мистецтв. Один із засновників груз. нац. реалістичної школи живопису. Серед творів — картини: «Світі Цховелі» (1884), «Вершник-курд» (1887 і 1888), «Троє городян» (1893), «Алавердоба» («Храмове свято»), «П'яний хевсур» (обидва — 1899), «Оборона Архоті» (1899—1901), «Грузинські жінки» (1930), «Цитрусовий сад» (1936); портрети: «Портрет матері» (1883), І. Чавчавадзе (1907—08), А. Церетелі (1908—13); пейзажі, натюрморти. Г.— один із організаторів Тбіліс. академії мистецтв.

ГА́БЕ Дора (н. 28.VIII 1888, с. Харманлик, тепер с. Дибовик Толбухінського округу) — болгарська поетеса. Герой Соц. Праці НРБ (1978). Почала друкуватися 1905. В збірках «Фіалки» (1908), «Земний шлях» (1928), «Лунатичка» (1933) звучать патріотичні мотиви. Центр. місце в зб. «Неспокійний час» (1957), «Нові вірші» (1963), «Спинися, сонце» (1967), «Густа тиша» (1973), «Глибини» (1976) відведено громадянській ліриці, темі болгаро-рад. дружби. В поемі «Вела» (1946) оспівано подвиг болг. партизанки Вели Пеєвої, худож. біографія «Мати Парашкева» (1971) — про матір Г. Димитрова. Переклади з рос., чес., польс., франц. мов. Укр. мовою її вірші вміщено в «Антології болгарської поезії» (т. 2. К., 1974).

Тв.: Укр. перекл.— Мовчазні герої. К., 1959; Мати Парашкева. К., 1974.

О. Д. Кетков.

ГА́БЕАС КО́РПУС АКТ (лат. Habeas corpus act) — один з основних законів Англії, прийнятий парламентом 1679. Мав гарантувати населення від незаконних арештів, які здійснювали королівські чиновники без суд. дозволу і розслідування. Формально надавав право подавати скаргу про незаконний арешт, а судді зобов'язувались викликати ув'язненого і перевіряти мотиви затримання (звідси й назва акту Habeas corpus — доставте тіло). Цей порядок не стосувався обвинувачень у держ. зраді. Закон також передбачав можливість звільнення під грошову заставу (чим могли скористатися лише заможні особи). Практичне значення Г. к. а. обмежено рядом надзвичайних законів, а також правом парламенту припиняти його застосування у «виняткових» випадках.

ГАБЕ́Н (Gabin) Жан (справж. прізв.— Жан-Алексі Монкорже; 17.V 1904, Мерієль — 15.XI 1976, Париж) — французький кіноактор. Творчу діяльність розпочав 1923 на естраді. Ролі в кіно: робітник Жан («Дружня компанія»), гангстер Пепе («Пепе ле Моко», обидва — 1936), Марешаль («Велика ілюзія», 1937), солдат-дезертир Жан («Набережна туманів», 1938), робітник Франсуа («День починається», 1939), П'єр («Біля стін Малапаги», 1949), машиніст Раймон («Ніч — моє царство», 1951), Макс («Не чіпайте здобич», 1954), банкір Ноель Шудлер («Сильні світу цього», 1958), робітник Неве («Вулиця Прері», 1959), Брассак («Грім небесний», 1965) та ін.

Літ.: Соловьева И. Н., Шитова В. В. Жан Габен. М., 1967.

ГА́БЕР (Haber) Фріц (9.XII 1868, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 29.I 1934, Базель) — німецький хімік-неорганік. З 1898 — професор Політех. ін-ту в Карлсруе. З 1911 — керівник Ін-ту фізичної хімії і електрохімії в Берлін-Далемі. Вперше добув рідкий *аміак* з елементів азоту та водню (1908), а 1913 під його керівництвом було організовано заводське

Гаага. Палац Мауріцгейс. Архітектори Я. ван Кампен і П. Пост. 1633—35. Один з куточків міста.

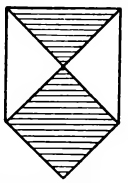

Розпізнавальний знак для позначення культурних цінностей, прийнятий **Гаагською конвенцією 1954.**

Перелік конвенцій, прийнятих 1899 і 1907 у Гаазі:

1-а — Про мирне розв'язання міжнародних спорів

2-а — Про обмеження в застосуванні сили при стягненні за договірними борговими зобов'язаннями

3-я — Про відкриття воєнних дій

4-а — Про закони та звичаї сухопутної війни

5-а — Про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній війні

6-а — Про становище ворожих торговельних суден при відкритті воєнних дій

7-а — Про перетворення торговельних суден на військові

8-а — Про установку автоматичних контактних підводних мін

9-а — Про бомбардування морськими силами під час війни

10-а — Про застосування до морської війни засад Женевської конвенції 1899

11-а — Про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні

12-а — Про встановлення міжнародного призового суду (не вступила в силу)

13-а — Про права і обов'язки нейтральних держав у морській війні

добування азоту з повітря. Нобелівська премія, 1918.

ГАБЕРЛА́НДТ (Haberlandt) Готліб (28.XI 1854, м. Мошонмадяровар, Угорщина — 30.I 1945, Берлін) — німецький ботанік, один з основоположників фізіологічної анатомії рослин. Г. розробив фізіол. систему рослинних тканин і ввів відповідну термінологію (механічна тканина, провідна тканина та ін.). Вивчав *тропізми* і явища подразливості у рослин; відкрив (1913) т. з. ранові гормони (некрогормони) — речовини, що утворюються при ушкодженні тканин вищих рослин і стимулюють клітинний поділ у місці поранення

Д. Габор.

ГАБІО́Н (фран. gabion, з італ. gabbióne — велика клітка) — сітчаста конструкція з дроту у вигляді паралелепіпеда, заповнена камінням або галькою. Довж. 3—5, шир. 1—1,5 і вис. 1 м. Г застосовують при зведенні *берегоукріпних споруд* і *регуляційних споруд*

ГА́БІТУС (лат habitus — зовнішність) — зовнішній вигляд тваринного або рослинного організму, кристала, мінералу

ГАБО́ВИЧ Марко Давидович [н. 28.II (13.III) 1914, Київ] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1965), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1937). З 1938 працює в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1961 — зав. відділом) Наук. праці в галузі іонної фізики та фізики плазми. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями

Герб Габону.

ГАБО́Н, Габонська Республіка — держава в Екваторіальній Африці. На Зх. омивається Атлантичним ок. Осн. нас.— народності *банту* (фанг, бакеле, баньябі, мпонгве, кота та ін.). Офіц. мова — французька. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій

ГАБОН

Площа — 267,7 тис. км²

Населення — 540 тис. чол. (1977, оцінка ООН)

Столиця — м. Лібревіль

Державний лад. Г.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1961. Глава д-ви та уряду — президент, обираний населенням строком на 7 років; має широкі повноваження. Законодавча влада належить однопалатним нац. зборам, що обираються населенням строком на 7 років. Уряд (раду міністрів) з 1975 очолює прем'єр-міністр, якого призначає президент.

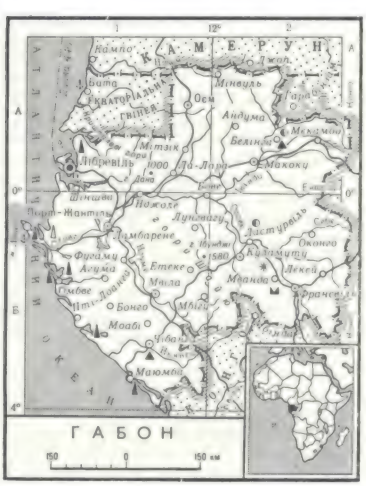

Природа. Узбережжя Г. низовинне, розчленоване мілководними лагунами та бухтами. Решта території переважно гориста (Кришталеві гори, масив Шайю з найвищою вершиною країни — г. Ібунджі, 1580 м). Надра багаті на поклади марганцевої, заліз., уранової, хромової, нікелевої, цинкової руд, нафти, природного газу, золота та ін. Клімат перехідний від екваторіального до субекваторіального. Пересічна т-ра липня +22, +24°, квітня +25, +27°. Опадів 1500—2000 мм на рік, на узбережжі — до 3000 мм.

Головні річки країни — Огове та Ньянга, в нижній течії судноплавні. Переважають червоно-жовті латеритні грунти. Більша частина тер. Г. вкрита вічнозеленими лісами, на узбережжі — мангрові зарості.

Історія. На час появи європ. колонізаторів (1485) народи Г. перебували на стадії розкладу родоплемінних відносин. Прибережна частина Г. входила до складу д-ви *Конго*. Тер. Г. в 16—18 ст. стала ареною активної работоргівлі європ. д-в. У 1839 почалося загарбання її франц. колонізаторами. В 1903 Г. було офіційно проголошено франц. колонією (входив до складу Франц. Екваторіальної Африки). Народи Г вели проти колонізаторів визвольну боротьбу, що набула особливого розмаху після 2-ї світової війни. В 40—50-х рр. 20 ст. виникли перші політ. партії та профспілки. У 1958 Г. здобув внутр. автономію, 17.VIII 1960 став незалежним. Одночасно було підписано ряд угод із Францією, які суттєво обмежують компетенцію Г у військ., зовнішньоекон. та валютно-фін. галузях З 1960 Г.— член ООН. В 1964 у Г. відбулися масові нар. виступи, спрямовані проти антидемократичної внутр. політики уряду. В 1973 встановлено дипломатичні відносини Г. з СРСР Правлячі кола Г. проводять політику, спрямовану на залучення в країну іноз. капіталу Зовнішньополіт. курс уряду характеризується прозахідною орієнтацією. Г.— асоційований член *Європейського економічного товариства*, член *Організації африканської єдності*.

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Габонська демократична партія, засн. 1968. Правляча і єдина партія в країні. Виражає інтереси напівфеод. та родоплемінної знаті, нац. буржуазії. Габонська профспілкова федерація (єдиний профцентр), засн. 1969. *М. Д. Несук.*

Господарство. Г — відстала в екон відношенні країна. Провідні позиції належать іноз., гол. чин. франц., капіталу Довгий час економіка спеціалізувалася на виробн. для експорту цінної деревини З кін. 50-х років зростає гірничодобувна пром-сть, 1976 частка її у валовому нац. продукті становила понад 55%. Видобувають нафту (1976 — 11,2 млн. т), природний газ (51,1 млн. м³), марганцеву руду (2,2 млн. т; 3-є місце в світі за видобутком і 1-е за експортом), уран (2,0 тис. т концентратів), золото (120 кг). У 1975 заготовлено бл. 1158 тис. м³ окуме й озиго та 40 тис. м³ ін. цінних порід деревини Діють лісопильні й фанерні з-ди, підприємства по переробці с.-г продукції, нафтопереробні й цем. з-ди, текст. та швейні ф-ки, з-д по переробці марганцевої руди. ГЕС. Гол. пром. центри: *Лібревіль*, Порт-Жантіль, Франсвіль. С. г. має переважно натуральний характер і не забезпечує потреб країни в продовольстві. Збереглося традиційне общинне землеволодіння та індивідуальне землекористування. Посівна пл. становить 225 тис. га (0,82% тер. країни). Для внутр. споживання вирощують (1976, збір тис. т) маніок — 120, банани — 78,0, ямс і таро — 67,0, овочі, арахіс; на експорт — какао — 4,9, каву — 0,1 тощо. Тваринництво розвинуте слабо. Рибальство.

Заготівля деревини

Автошляхів — 6,9 тис. км (1976). Головні морські порти і міжнар. аеропорти — Лібревіль і Порт-Жантіль. З Г. вивозять нафту, марганцеву руду, уранові концентрати, деревину, какао і каву; ввозять устаткування, трансп. засоби, прод. товари. Осн. торг. партнери — Франція, США, ФРН Грош. одиниця — франк КФА (афр. франк). 50 франків КФА = 1 франц. франкові *Д. М. Стеченко.*

Культура. В Г. за законом 1959 вік обов'язкового навчання — від 6 до 16 років. Викладання — франц. мовою. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 121,4

тис. учнів, у серед. школах і серед. спец. навч. закладах — понад 21 тис. Профес. підготовку здобувають у тех. ліцеях і колежах. У м. Лібревілі — нац. ун-т Г. (засн. 1970; в 1976/77 навч. р. — 800 студентів). Наук. установи: Наук.-тех. центр тропічного лісівництва, Дослідницьке бюро з геології та гірничої справи, Н.-д. ін-т тропічного с. г., Інформаційний центр з б-кою, усі — в Лібревілі. В 1961 у Г. створено Габонське інформаційне агентство, яке видає щоденний

В центральній частині Лібревіля

бюлетень уряду «Габон матен». Радіомовлення ведеться франц., а також мовами фанг, мпонгве та ін. Органи радіомовлення та телебачення належать уряду.

Традиційне житло народів Г.— дерев'яні, прямокутні в плані оселі з двосхилими дахами із пальмового гілля. На Пд. країни стіни жи-

Меморіал пам'яті габонців, які загинули в боротьбі за незалежність країни, в місті Лібревілі.

тел обмазують глиною. В центр. р-нах Лібревіля—споруди сучас. архітектури (палац губернатора, будинки франц. чиновників, торг. контори). Поширена дерев'яна пластика (скульптура у вигляді людських голів, маски, предмети побуту), вироби з слонової кістки, металеві прикраси, худож. плетіння, циновки з геом. візерунком, ткацтво. Перший повнометражний худож. фільм «Куди ти йдеш, Кумба?» був поставлений франц. режисером А. Феррані та габонцем С. Оже 1971. Фільми, які порушують соціальні проблеми: «Тамтами змовкли» (1972, реж. Ф. Морі), «Випуск» (1975, реж. Ш. Менс).

Літ.: Мелехов Б. Габон. М., 1977; Зеленский Ю. И. Габон (Справочник). М., 1977.

ГА́БОР (Gábor) Андор (24.I 1884, с. Уйнеп — 21.I 1953, Будапешт) — угорський письменник і перекладач. Член Угорської партії трудящих з 1919. Член уряду *Угорської Радянської республіки 1919*. У 1920 емігрував (Відень, Берлін). У 1933—45 жив і працював у Рад. Союзі. Збірка віршів «Батьківщина моя» (1920), спрямованих проти хортистської реакції і білого терору. Автор оповідань і антифашистських статей. Перекладав твори Т. Шевченка. Оповідання Г. «Ленін у Нойкельні» в перекладі укр. мовою надруковано у зб. «Світ славить Ілліча» (К., 1967) та ін. збірниках.

Тв.: Укр. перекл.— Фашистська Німеччина. Х., 1934; Панна Лілея. К., 1936; Рос. перекл.—Венгерцы. М., 1942; В последний вечер. Ташкент, 1942; Куда ты, Венгрия? Ташкент, 1943.

ГА́БОР (Gabor) Денніс (Денеш; н. 5.VI 1900, Будапешт) — англійський фізик, основоположник *голографії*. Член Лондон. королівського т-ва (з 1956). Закінчив Тех. ун-т у Будапешті і Вищу тех. школу в Берліні. У 1927—33 працював у Німеччині, 1934 емігрував до Великобританії, з 1967 — у США. У 1948—51 створив заг. теорію голографії й одержав перші голограми. Праці з питань електронної оптики, електронної мікроскопії, швидкісної осцилографії, фізики плазми, техніки зв'язку. Дослідження також присвячені образотворчій голографії, зокрема створенню об'ємного кіно. Нобелівська премія, 1971.

ГАБОРО́НЕ — столиця Республіки Ботсвани. З-цею сполучається з портами Пд.-Африканської Республіки й Мозамбіку. Аеропорт. 37 тис. ж. (1975). Торг. центр. Значна частина населення зайнята в сільському господарстві.

ГАБРИЛО́ВИЧ Євген Йосипович [н. 17 (29).IX 1899, Воронеж] — російський рад. письменник і кінодраматург. Створив сценарії до фільмів: «Остання ніч» (1937), «Машенька» (1942), «Мрія», «Два бійці» (обидва — 1943), «Вбивство на вулиці Данте» (1956), «Комуніст» (1958), «Остання осінь» — одна з новел фільму «Розповіді про Леніна» (1958), «Ленін у Польщі» (1965), «Твій сучасник», «У вогні броду немає» (обидва — 1968), «Початок» (1970, спільно з Г. Панфіловим), «Монолог» (1973), «Дивна жінка» (1977). Нагороджений орденом Леніна, 3 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1967.

Тв.: Книга сценариев. М., 1959; О том, что прошло. М., 1967; Четыре четверти. М., 1975.

ГАБРІЄ́ЛЬ (Gabriel) Жак-Анж (27.X 1698, Париж — 4.I 1782, там же) — французький архітектор, один з основоположників *класицизму* 18 ст. З 1772 президент Академії архітектури. Роботи: реконструкція інтер'єрів палацу в *Версалі* й перебудова його пн. крила, яке пізніше назвали крилом Г. (1735—74), Військова школа в

Ж.-А. Габрієль. Малий Тріанон у парку Версаля. 1762—64.

Парижі (1751—75), Оперний зал у Версалі (1763—70), Малий Тріанон у парку Версаля (1762—64), забудова пл. Людовіка XV (тепер пл. Згоди) в Парижі (1753—75). Споруди Г. відзначаються раціональністю планування, досконалою композицією, вишуканими формами.

ГА́БРО (від назви місцевості в Пн. Італії) — глибинна, осно́вна за складом *магматична гірська порода*. Складається гол. чин. з осно́вних *плагіоклазів* і моноклінних *піроксенів*. Колір темно-сірий або темно-зелений. Утворюється внаслідок кристалізації основної *магми*. Залягає у вигляді *лаколітів, дайок* і *штоків*. На Україні є в межах *Українського щита* і Приазовського масиву. Використовують як буд. та облицьовувальний матеріал, а також для виробн. щебеню та бутового каменю.

ГА́БРОВО — місто в Болгарії, в передгір'ї Старої Планини, на р. Янтрі, адм. центр Габровського округу. Залізнична станція, вузол автошляхів. 84,8 тис. ж. (1971). Головна галузь пром-сті — легка (текст., шкіряно-взут.). Виробн. текст. машин, металорізальних верстатів, приладів, електротельферів. Підприємства харч., меблевої пром-сті. Центр туризму. Театр, музеї. В Г. проводяться щорічні нац. фестивалі гумору. Поблизу Г.— *Шипкинський перевал*.

ГАБРОНЕМАТО́З, габронемоз — гельмінтозна хвороба коней, ослів і мулів, спричинювана *нематодами* роду Habronema. Статевозрілі збудники паразитують у шлунку тварин, руйнуючи його слизову оболонку, а личинки — в шкірі та легенях. Джерело зараження — гній хворих тварин. Переносять Г. хатні мухи і мухи-жигалки — проміжні живителі габронем. Влітку мухи заносять також личинок паразита в кровоточиві рани на шкірі тварин чи «літні виразки». У хворих тварин порушується травлення, виникає прогресуюче схуднення, часті коліки. Хворих лікують чотирихлористим вуглецем, виразки змащують 2—3%-ним розчином трипансині. Профілактика — боротьба з мухами, *дегельмінтизація*.

ГА́БСБУРГИ (Habsburger) — династія, що правила в Австрії 1282—1918, в Чехії та Угорщині 1526—1918 (з 1867 — в *Австро-Угорщині*), в Іспанії та її володіннях 1516—1700; імператори «*Священної Римської імперії*» 1273—1438 з перервами і 1438—1806 постійно, крім 1742—45. Г. увійшли в історію як вороги сусп. прогресу, душителі нац.-визвольного руху народів Європи. На укр. землях, що входили до складу Австр. імперії, проводили колонізаторську політику.

ГАВА́ЙЇ — штат у США, на Гавайських о-вах у Тихому ок. Пл. 16,7 тис. км². Нас. 847 тис. чол. (1974), в т. ч. американці та групи європ. походження (бл. 300 тис.), японці (понад 200 тис.), філіппинці, китайці та ін. Корінне населення — *гавайці*. Адм. центр — м. *Гонолулу*. Архіпелаг складається з 24 о-вів вулканічного походження. Найбільші з них — Гавайї, Мауї,

Габон.
Добування нафти поблизу міста Порт-Жантіля.

Габон.
Скульптор М'бігу. Жіноча голова. Камінь.

Габон.
Навершя погребальної посудини. Дерево, мідь. Народ кота.

ГАВАЙСЬКІ В'ЮРКИ

Гавайський в'юрок Drepanis pacificus.

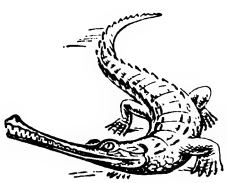

Гавіал.

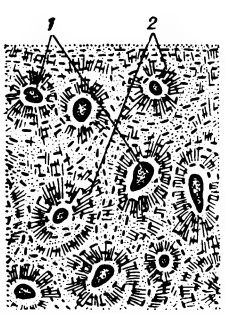

Гаверсові канали (*1*) і остеони (*2*) трубчастої кістки (поперечний розріз).

Молокаї, Оаху — гористі, решта — низовинні. Багато діючих вулканів. Переважають вологі тропічні та низькорослі гірські ліси, на сухих схилах — *савани* та рідколісся. Осн. галузь економіки — с. г. В обробітку — 1 млн. га. Вирощують експортні культури: ананаси, цукр. тростину, каву, сизаль, банани. Бл. 97% зем. угідь належить амер. компаніям і великим землевласникам. Осн. прод. культура — рис. Тваринництво має другорядне значення. В пром-сті переважають цукр. і фруктоконсервна галузі. Вирощування квітів. Туризм. Важливий вузол мор. і повітр. шляхів. Гол. мор. порт — Гонолулу. Г. 1778 відкрив Дж. *Кук*. Під час *іспано-американської війни 1898* анексовані США. У 1900—59 — «територія» США. З 1908 — гол. амер. військ.-мор. база на Тихому ок. (див. *Перл-Харбор*). З 1959 — 50-й штат США.

ГАВА́ЙСЬКІ В'ЮРКИ́ (Drepanididae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Включає 22 види, поширені на Гавайських о-вах. Розміри середні (довж. до 20 см), забарвлення яскраве, переважно червоних, жовтих, зеленуватих, чорних кольорів. Дзьоб різноманітної форми — від короткого товстого до довгого тонкого вигнутого. Гнізда влаштовують на землі, на гілках дерев або кущів. У кладці 2—3 яйця. Живляться переважно пилком і нектаром квітів та дрібними комахами.

ГАВА́ЙСЬКІ ОСТРОВИ́ — див. *Гавайї*.

ГАВА́ЙЦІ — корінні жителі Гавайських островів. Говорять англійською мовою, в побуті користуються гавайською мовою. Після європ. і амер. колонізації (поч. 19 ст.) Гавайїв чисельність Г. зменшилась від 250—300 тис. чол. до 10 тис. чол. (за офіц. даними; за ін. даними — до 1—2 тис. чол.). До появи колонізаторів осн. заняттями Г. були зрошуване землеробство, рибальство, ремесла. Г. досягли найвищого серед полінезійців рівня сусп. і культ. розвитку. В результаті змішання Г. з вихідцями із Америки, Європи й Азії виникла значна група метисів (105 тис. чол., 1967), частина яких зберегла гавайську мову і деякі елементи гавайської культури. Г. і метиси працюють на цукрових і ананасових плантаціях, обслуговують туристів. За релігією сучас. Г.— християни. В 70-х рр. 20 ст. серед нащадків Г. та метисів набрав сили рух за відродження нац. культури — мови, музики, етнічної самосвідомості. Виходить щомісячник «Нейтів гавайєн» («Гавайський тубілець»).

ГАВА́НА — столиця Куби. Гол. політ., пром. і культурний центр країни. Розташована в пн.-зх. частині о. Куба на узбережжі Мексіканської зат. Великий порт, доступний для океанських суден, вузол з-ць. Міжнар. аеропорт (Хосе Марті). Г. разом із передмістями утворює Велику Гавану. 1,9 млн. ж. (1975). Г. засн. бл. 1515. З кін. 16 ст. Г.— адм. центр Куби. В 1762—63 Г. окупували англійці. Під час ісп.-амер. війни 1898 окупована США (до 1902). З 1902 Г.— столиця Республіки Куба, центр робітн. руху. Заг. страйк трудящих Г. в січні 1959 мав велике значення для остаточної перемоги *Кубинської революції* 1959. У вересні 1960 та лютому 1962 в Г. відбулися 1-а та 2-а Генеральні нац. асамблеї народу Куби, які прийняли *Гаванські декларації 1960, 1962*. В грудні 1975 в Г. відбувся I з'їзд *Комуністичної партії Куби*, 1978—11-й всесвітній фестиваль молоді та студентів. Основні галузі промисловості: текст., харчосмакова. Підприємства швейної, металообр., маш.-буд., паперової, деревообр., нафтопереробної, хім. пром-сті. Судноверф. За допомогою СРСР реконструйовано Гаванський металург. комбінат ім. Хосе Марті, збудовано великий рибний порт з холодильником і ремонтною базою, авторемонтний з-д. Більшість пром. підприємств у передмістях. Вузи: *Гаванський університет*, Вищий політех. ін-т ім. Хосе-Антоніо Ечеверрія, Вищий ін-т мистецтв, Вищий ін-т іноземних мов ім. О. М. Горького, мед., пед., с.-г. та екон. ін-ти. *Кубинська академія наук*, Нац. н.-д. центр. Н.-д. ін-ти ядерної фізики, соціальних наук, цукрової тростини, рільництва, геології, географії та океанології. Нац. б-ка. Музеї: Нац., Антропологічний, Революції, Хосе Марті, Хемінгуея. Театри. Архіт. пам'ятки Г.: фортеця Ель Морро (1589—1630); площі — Пласа де Армас з муніципалітетом (1776—92) і Пласа де ла Катедраль з собором (1748—77); церкви й будинки в стилі барокко. Серед будівель 20 ст.— Нац. капітолій (1925—29, арх. Р. Отеро), готелі «Гавана Лібре» і «Гавана-Рів'єра» (обидва — 1958—59). Після революції 1959 будуються нові житл. р-ни (в т. ч. Гавана-дель-Есте, з 1959, арх. Р. Каранса та ін.), Університетське містечко (з 1960), Школа мистецтв (1963, арх. Р. Порро, В. Гаратті, Р. Готарді); створено меморіальний парк-пам'ятник (1967, арх. С. Домінгес, Е. Есковар, М. Коюла, А. Ернандес).

Гавана. Вид частини міста.

ГАВА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найбільший вищий навчальний заклад Куби. Засн. 1728 як Королівський католицький ун-т. У 1842 реорганізовано в гуманітарну вищу школу; 1871 — закрито. Знову відкрито 1883 як осн. наук. і навч центр країни. Після перемоги нар революції Г. у. реорганізовано на соціалістичних засадах. У 1976/77 навч. р. ун-т мав 6 ф-тів: технологіч., мед., природничонаук., с.-г., гуманітарний та екон., на яких навчалося 53,7 тис. студентів. При вузі працюють Нац. центр наук. досліджень, ін-ти зоології, с. г. і пед.; б-ка (засн. 1728; понад 200 тис. тт.). Ун-т випускає бюлетень та ін. наук. видання.

А. В. Санцевич.

ГАВА́НСЬКІ ДЕКЛАРА́ЦІЇ 1960, 1962. Гаванська декларація 1960, або Перша Г. д., прийнята 1-ю Генеральною нац. асамблеєю народу Куби 2.IX в Гавані Була відповіддю на «Декларацію Сан-Хосе», прийняту в серпні 1960 на 7-й консультативній нараді міністрів закорд. справ країн — членів *Організації американських держав* (ОАД) в Коста-Ріці з метою юридично виправдати агресію США проти революц. Куби. Г. д. засудила втручання США в справи лат.-амер. держав, відкинула *Монро доктрину*, проголосила політику дружби з усіма народами світу, в т. ч. з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Гаванська декларація 1962, або Друга Г. д., прийнята 2-ю Генеральною нац. асамблеєю народу Куби 4.II в Гавані у відповідь на декларацію 8-ї консультативної наради міністрів закорд. справ країн—членів ОАД в Уругваї про виключення Куби з ОАД. 2-а Г. д. засудила імперіалістичну змову проти революц. Куби.

ГА́ВАНЬ (голл. haven) — природно або штучно захищена від хвиль, вітру і течій прибережна частина водного простору, призначена для стоянки суден. Г. наз. також прилеглу до причалів частину портової *акваторії*, де розвантажують судна (напр., нафтова, лісова, вугільна Г.) або провадять посадку-висадку пасажирів (пасажирська Г.). Є Г. для ремонту суден (ремонтна Г.) або їх відстоювання у міжнавігаційний період (зимівельна Г.), а також для стоянки суден спец. призначення (Г. військова, рибальська тощо).

ГАВАРНІ́ (Gavarni) Поль (справж. прізв.— Сюльпіс-Гійом Шевальє; 13.I 1804, Париж — 23.XI 1866, там же) — французький графік. Не маючи спец. худож. освіти, майстерно оволодів технікою акварелі й літографії. Автор численних серій побутових карикатур, які публікував у паризьких виданнях. Відвідавши Англію (1847—

51), створив одну з найкращих своїх серій, в якій відобразив життя робітн. кварталів Лондона. Ілюстрував твори О. Бальзака, А. Дюма, Е. Сю та ін.

ГАВАРНІ́ — один із найбільших льодовикових цирків і водоспад у Центр. Піренеях (Франція). Лежить у верхів'ях річки Гав-де-По (бас. р. Адуру), на вис. 1600 м над р. м. Вода падає з вис. 422 м, утворюючи 12 водоспадів. Район туризму.

ГАВА́С — інформаційне агентство у Франції 1835—1940. У 1944 на базі Г. створено інформаційне агентство *Франс пресс*.

ГАВАТО́ВИЧ (Гават) Якуб (17.III 1598, Львів — 17.VI 1679, там же) — польський письменник. Учителював у м. Кам'янці-Струмилівській (тепер Кам'янка-Бузька Львів. обл.), 1622—69 був священиком. У 1619 в Кам'янці-Струмилівській поставив (того ж року і видав у Львові) *містерію* «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця божого», до якої входили й дві найраніші анонімні укр. *інтермедії*. Цими інтермедіями починається історія укр. комедії.

ГАВДЗИ́НСЬКИЙ Альбін Станіславович (н. 4.VII 1923, с. Бобрик Перший Любашівського р-ну Одеської обл.) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). У 1950 закінчив Одес.

А. С. Гавдзинський. Зима. 1973.

худож. уч-ще. Твори: «Каховський порт на початку великого будівництва» (1951), «Перші вантажі на новій залізниці Федорівка — Каховка» (1952), «Для Куби» (1963), «Т. Шевченко на етапі» (1964), «О. Довженко» (1967), «Буксир» (1968), «Одеський порт» (1972), «Зима» (1973), «Вид на Хрещатик» (1977).

ГАВЕ́ЛЛА (Gavella) Бранко (28. VII 1885, Загреб — 8.IV 1962, там же) — югославський режисер, чл. югосл. АН (з 1961). Доктор філософії. Творчу діяльність почав 1914 у Загребі (1922—26 — директор драм. трупи). Працював у театрах Бєлграда, Любляни, Осієка, ставив спектаклі в Брно, Празі, Софії, Мілані («Рабиня» Луцича, «Скупий» Джича, «Дубравка» Гундулича, твори Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Шоу, Піранделло), опери нац. композиторів (В. Лисинського, Й. Зайця), а також Моцарта, Бетховена, Мусоргського та ін. Професор Академії театр. мист. у Загребі (з 1950).

ГАВЕ́Н Юрій Петрович (справж. прізв.— Дауман Ян Ернестович, 18.III 1884, біля Риги — 4.X 1936) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сел. сім'ї. В 1906—07 — член ЦК Соціал-демократії Латиського краю. З жовтня 1917 — член бюро Таврійського губкому РСДРП(б) і голова Севастопольського військ.-революц. к-ту. В 1918 — голова Севастопольського к-ту партії. В 1919 — голова Крим. обкому РКП(б), нарком внутрішніх справ, член Президії Крим. РНК, голова Ради оборони Криму. З лютого 1920 — секретар Крим. обкому РКП(б). З листопада 1921 — голова ЦВК Крим. АРСР. У 1924—33 — на відповідальній роботі у Держплані і Наркоматі зовн. торгівлі СРСР. З 1933 не працював через хворобу.

ГА́ВЕРСОВІ КАНА́ЛИ (від імені англ. анатома К. Гаверса) — трубкоподібні порожнини в щільній речовині пластинчастої *кістки* в більшості хребетних тварин і людини. Навколо Г. к. концентрично розташовані пластинки кісткової тканини, які разом утворюють гаверсову систему *(остеон)*. В Г. к. проходять кровоносні та лімфатичні судини, нерви, міститься пухка сполучна тканина.

ГАВІА́Л (Gavialis) — рід *крокодилів*. 1 вид — гангський, або індійський, Г. (G. gangeticus). Довж. тіла до 6,6 м, морда довга з надто видовженими (до 1 м) щелепами. Забарвлення спини темне, буро-зелене, черева — жовто-зелене. Поширений у великих річках п-ова Індостан та Бірми. Живиться майже виключно рибою. Самка відкладає в пісок понад 40 яєць. У віруючих індусів Г. вважається священним.

ГА́ВЛИЧЕК-БОРО́ВСЬКИЙ (Havlíček-Borovský) Карел (31.X 1821, м. Борово — 29.VII 1856, Прага) — чеський поет і публіцист. В 1843—44 вчителював у Москві. В ці ж роки побував у Львові й Києві, був близько знайомий з Я. *Головацьким*, О. *Бодянським*. Після революції 1848 майже до кінця життя перебував на засланні. В худож. творах виступав проти абсолютизму, церкви (епіграми, поеми «Тірольські елегії», 1852, опубл. 1861; «Король Лавра», 1854, опубл. 1870; «Хрещення св. Володимира», 1854, опубл. 1876; публіцистичні збірники «Картини Росії», 1850; «Кутногорські послання», 1851). Г.-Б. підтримував прагнення укр. народу до соціального і нац. визволення (стаття «Слов'янин і чех»). І. Франко високо оцінив творчість Г.-Б., 1901 видав книгу його віршів з життєписом.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Франко І. Твори, т. 14. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Чеська поезія (Антологія). К., 1964; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957: Тирольские элегии. М., 1963.

Літ.: Франко І. Карел Гавлічек-Боровський. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955. *В. І. Шевчук.*

ГАВОЛЯ́НИ, стодорани — плем'я *полабських слов'ян*, що жило по річках Спреві (Шпре) і Гаволі (Гафелі). Гол. місто — Бранібор. У 9—10 ст. Г. входили до племінного союзу *лютичів*, у 11 ст.— до *Вендської держави*. В серед. 12 ст. землі Г. загарбав Альбрехт Ведмідь і включив до Бранденбурзького маркграфства. Г. було частково винищено, частково понімечено.

ГАВО́Т (франц. gavotte, від прованс. gavoto —танок гавотів, жителів області Овернь) — старовинний французький танок. Відомий з 16 ст. як народний, у 17 ст. став придворним танцем. Темп повільний, муз. розмір 4/4 або 2/2, характерний початок із затакту 2/4 або 1/2. У 17 ст. Г. введено у балет і оперу (Ж.-Б. *Люллі*, Ж.-Ф. *Рамо*), згодом — в інструм. сюїту (Й.-С. *Бах*, Г.-Ф. *Гендель*). Високохудожні зразки Г.— в музиці П. Чайковського, О. Глазунова, С. Прокоф'єва, В. Косенка.

ГАВР — місто на Пн. Франції, в Нормандії, в департаменті Приморська (Нижня) Сена. Один з найбільших мор. портів країни. Розташований у гирлі р. Сени, фактично є аванпортом Парижа. Залізнична станція. 219,1 тис. ж. (1975). Осн. галузі пром-сті — нафтопереробна й нафтохім. Розвинуті машинобудування (особливо суднобудування), електротех., хім., кольорова металургія, цем., деревообр., легка та харч. пром-сть. В Г.— океанографічний ін-т, Новий музей Г. (мист. 16—20 ст.), музей старого Г.

Серед архіт. пам'яток: церква Нотр-Дам (розпочата 1574, арх. Н. Дюшмен); абатство Гравіль-Сент-Онорін (церква 11—14 ст.; музей середньовічної скульптури та археології). В сучас. стилі реконструйовано приморський р-н (1947—56, арх. О. Перре). Г. виник у 16 ст. Тут прийнято *Гаврську програму 1880* Робітн. партії Франції.

ГА́ВРАНЕК (Havránek) Богуслав (30.I 1893, Прага —2. III 1978, там же) — чеський мовознавець, акад. Чехословац. АН (з 1952). Професор Брненського (з 1929) і Празького (з 1945) ун-тів. Зробив значний внесок у розробку функціонально-структур. теорії *Празького лінгвістичного гуртка*. Праці з порівняльно-істор. слов. мовознавства, з історії й діалектології чес. мови: «Класи дієслів у слов'янських мовах» (т. 1—2, 1928—37), «Чеські діалекти» (1934), «Розвиток чеської літературної мови» (1936), «Студії про літературну мову» (1963) та ін.

ГАВРИЇЛ ДОМЕ́ЦЬКИЙ (18 ст.) — укр. і рос. письменник і церковно-релігійний діяч. Див *Домецький* Гавриїл.

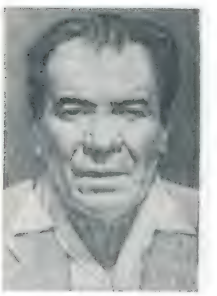

Б. Гавелла.

П. Гаварні. Аркуш з серії «Маски та обличчя».

Гавр. Панорама міста.

А. В. Гавриленко.

Р. А. Гаврилко.

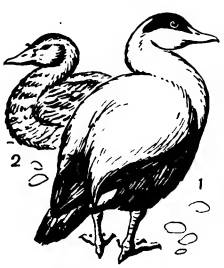

Гага звичайна:
1 — самець;
2 — самка.

Гагара чорновола.

ГАВРИЛЕ́НКО (Орєхова) Алла Василівна (н. 6.XII 1934, м. Кременчук Полтавської обл.) — українська рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1974). В 1954 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. З 1955 — солістка балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Мавка («Лісова пісня» Скорульського), Лілея («Лілея» Данькевича), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Жізель («Жізель» Адана).

ГАВРИ́ЛІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. на правому березі Дніпра поблизу с. Гаврилівки Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Розкопували його 1951—54. Виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител, брукованих вулиць, знайдено багато місц. й привізного (античного) посуду, знарядь праці тощо. Основою г-ва жителів були землеробство, скотарство, рибальство; розвивалися також ремесла. Вважають, що жили тут спочатку скіфи, а потім змішане населення: скіфи, сармати, можливо, слов'яни.

Літ.: Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское). В кн.: Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. М., 1958.

ГАВРИ́ЛКО Михайло Омелянович (5.X 1882, с. Рунівщина, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.— 1920, Полтава) — український скульптор. У 1899—1904 навчався в Миргород. худож.-пром. школі у О. *Сластіона*, 1907—12 — в Краків. академії красних мистецтв. Рік працював у Е. *Бурделя*. Твори: «Ганнуся» (1909), погруддя М. Шашкевича (1910), Т. Шевченка (1911), Ю. Федьковича (1914). Працював над проектом пам'ятника Т. Шевченкові для Києва, виконав барельєф-медальйон поета та бюст Т. Шевченка для Полт. театру (1919).

ГАВРИ́ЛКО Ростислав Андрійович [н. 20.XI (3.XII) 1914, Харків] — український рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1959. Працював у театрах Донбасу, Харкова, Кишинева. З 1959 — в Микол. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Святослав («Сон князя Святослава» Франка), Дон-Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Котовський (за твором Ю. Смолича «Світанок над морем»), Дудка («Республіка на колесах» Мамонтова), капітан Бернардо («Закохана витівниця» Лопе де Веги). Поставив спектаклі: «Глитай, або ж Павук» Кропивницького, «Квадратура кола» Катаєва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями

ГАВРИ́ЛОВ Гнат Гаврилович [17 (30).III 1912, с. Великі Сіби, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 4.XII 1973, Іжевськ] — удмуртський рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1927. Автор зб. «Вірші» (1937); п'єс «Шумить річка Вала» (1931), «Холодне джерело» (1934), «Герої» (1936), «Блакитні очі» (1940), «Аннок» (1954); роману «В рідних краях» (кн. 1—3, 1958—63). Перекладав твори Т. Шевченка, Панаса Мирного. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Ижевск, 1954; С добрым утром. М., 1959; Корни твои. Ижевск, 1975.

Ф. К. Єрмаков.

ГАВРИ́ЛОВ Федір Тимофійович [7 (19).VI 1874, Москва — 2.XII 1919, там же] — російський пролетарський поет. Автор творів з життя робітників (зб. «На зорі», 1905). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції у зб. Суриковського літ.-муз. гуртка «Чорнозем» надрукував вірші «Новизна», «З дитинства» (в. 1, 1918) і оповідання «В комірчині» (в. 2, 1919). Переклав кілька поезій Т. Шевченка, його п'єсу «Назар Стодоля».

ГАВРИ́ЛОВА Тетяна Андріївна (н. 3.XI 1925, с. Мале Низовцеве, тепер Рильського р-ну Курської обл.) — новатор с.-г виробництва, голова колгоспу «Здобуток Жовтня» Тальнівського р-ну Черкас. обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1969. Закінчила заочно (1974) Уманський с.-г. ін-т. Після закінчення Рильського с.-г. технікуму (Курська обл., 1964) працювала на Черкащині агрономом Березівського і Тальнівського цукрокомбінатів, а з 1969 — головою колгоспу «Здобуток Жовтня». Г.— делегат XXV з'їзду Компартії України. З 1976 — член ЦК Компартії України. Заступник Голови Верховної Ради УРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна та медалями.

М. В. Талалай.

ГАВРИЛЮ́К Олександр Якимович [10 (23).IV 1911, с. Заболоття, кол. Бельського повіту Седлецької губ., тепер ПНР — 22.VI 1941, Львів] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії Зх. Білорусії з 1929 Брав участь у підпільному комуністичному русі. Працював секретарем повітового комітету Компартії Зх. Білорусії, у підпільній редакції при ЦК КПЗУ. Г був членом літ. орг-ції «*Горно*», співробітником журн. «*Вікна*», «Знання». За революційну діяльність протягом 1929—39 14 разів перебував під арештом, двічі — в концтаборі Береза Картузька. Літ. діяльність почав 1929. Написаний ним у тюрмі вірш «Спогади політв'язня» набув популярності як революц. пісня. У творах «Поема про петлю» (1932), «Плакати» (1933), «Пісня матері» (1935), «Пісня з Берези» і «Береза» (1937), «Львів» (1939) вивів образи борців проти поліцейського режиму в бурж. Польщі, відобразив революц. боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення. У поезіях «Непередбачений епілог», «Жовтень у Львові», «Мавзолей» вітав возз'єднання Зх. України в єдиній Укр. Рад. державі. Г.— автор прозових творів: «Береза», «В очах дитини», «Прощайте», «Наївний мурин». Відомий також як публіцист та літ. критик. Йому належать ст. «Пальці на горлі», «Учімося розуміти і сприймати поезію», «На шляху змагань», «Про театр „Бесіда"». Праці «Пани і паничі над „Кобзарем"», «„Кобзар" стереже» (обидві 1936), «Невмируще слово» (1941) Г. присвятив творчості Т. Шевченка, боротьбі з буржуазно-націоналістичною фальсифікацією її. Загинув під час бомбардування Львова фашистами.

Тв.: Вибрані твори. К., 1972; Вибрані твори. Львів, 1976; Рос. перекл.— Песни из Березы. М., 1954.

Літ.: Буряк Б. Служіння народові. К., 960; Дубина М. Сурмачі возз'єднання. К., 1976; Кущ О. П. Олександр Гаврилюк. Бібліографічний покажчик. К., 1957.

ГА́ВРО Лайош (Людвіг Матвійович; 28.XII 1894 — 23.V 1938) — угорський інтернаціоналіст, герой громадянської війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Член Комуністичної партії з серпня 1917. Н. в м. Брашові (тепер Румунія) в сім'ї шахтаря. Під час 1-ї світової війни за революц. пропаганду в армії відправлений на передові позиції. В 1917 здався в полон росіянам. У Росії зблизився з ін. інтернаціоналістами — М. *Залкою*, Т. *Самуелі*. З 1919 — на Україні командир інтернац. полку, потім бригади, д-зії. Брав активну участь у визволенні Києва від денікінців, у боях проти білополяків, у розгромі бурж.-націоналістичних банд. Після громадян. війни — комендант Київ. укріпрайону, Київ. губернський військ. комісар, нач. Всевобучу України і Криму, пом. командуючого Укр. військ. округу. В 1924—26— на підпільній роботі в Болгарії. Після закінчення Військ. академії ім. М. В. Фрунзе командував стрілецькою д-зією (1931—37). Г.— прототип героя роману М. Залки «Комети повертаються». Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Портрет с. 440.

ГА́ВРСЬКА ПРОГРА́МА 1880 — програма Робітничої партії Франції (засн. 1879), складена Ж. *Гедом* і П. *Лафаргом* за активною участю К. Маркса і Ф. Енгельса й прийнята на з'їзді 16—22.XI в Гаврі. Г. п. складалася з двох частин. У написаній К. Марксом вступній частині науково обгрунтовувалась необхідність утворення політ. партії робітн. класу, визначалися завдання і цілі боротьби пролетаріату. До теоретичної частини Г. п. додавалася програма-мінімум, здійснення якої передбачалося в умовах бурж. суспільства: вимога свободи слова, друку, союзів, 8-годинного робочого дня тощо. Всупереч пропозиціям К. Маркса і Ф. Енгельса, Ж. Гед включив до Г. п. також ряд положень утопічного та напіванархістського характеру. Але, незважаючи на це, Г. п. знаменувала собою важливий крок уперед у розвитку робітничого руху у Франції.

ГА́ГА (Somateria) — рід птахів род. *качачих*. Довж. тіла до 63 см; маса до 3 кг. Оперення у самців яскраве, строкате, у самок — бурувато-коричневе з пістрявинами. Живляться Г. гол. чин. молюсками і дрібними ракоподібними. Гніздо на землі. У кладці 4—7 (зрідка до 12) яєць. Самка вистелює гніздо м'яким геплим пухом, який вищипує з нижньої

частини грудей і з черева. Рід включає 4 види, що населяють арктичні узбережжя та острови Євразії, Пн. Америки. В СРСР — 4 види. На Україні зустрічається під час перельотів як рідкісний залітний птах Г. звичайна (S. mollissima). Г. мають пром. значення (використовують пух для утеплення зимового одягу) і як об'єкти полювання. Г. звичайна перебуває під охороною закону. В СРСР (у Мурман. обл. та в Естонії) створені гагачі заповідники.

ГАГА́НОВА Валентина Іванівна (н. 3.I 1932 с. Цирібухово, тепер Спіровського р-ну Калінін. обл.) — ініціатор руху за перехід передовиків виробництва на відстаючі дільниці з метою піднесення їх до рівня передових, Герой Соціалістичної Праці (1959). Член КПРС з 1957. З 1948 працює на Вишневолоцькому бавовняному комбінаті: знімальницею прядива, бригадиром-планочницею, майстром прядильного цеху; з 1971 — інженер бюро раціоналізації та винахідництва. У 1958—62 працювала у трьох відстаючих бригадах, які під її керівництвом завоювали звання бригад комуністичної праці. На XXII та XXIII з'їздах КПРС обиралася членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями.

П. Т. Норкін.

ГАГА́РА (Gavia) — рід птахів ряду гагароподібних. Довж. тіла 56—87 см, маса 1,6—5,4 кг. Ноги зміщені назад; 3 передні пальці сполучені перетинкою. Дзьоб конічний. Оперення верхньої частини тіла сірувато-буре, сіре або чорне з білими пістрявинами, нижньої — біле. Г. добре плавають, пірнають, але на суходолі пересуваються повзком. Гніздо на березі біля води, у кладці 1—2 яйця. Живляться переважно рибою. 3 види, поширр. в тундрі і лісовій зоні Євразії та Пн. Америки. На Україні Г. чорновола (G. arctica) і Г. червоновола (G. stellata) — звичайні осінні, рідше весняні перелітні птахи; частково зимують на Чорному й Азовському морях, на незамерзаючих ділянках рік. Шкурки Г. використовують як «пташине хутро».

ГАГА́РІН Юрій Олексійович [9.III 1934, с. Клушино Гжатського (тепер Гагарінського) р-ну Смоленської обл.— 27.III 1968] — перший у світі космонавт, льотчик-космонавт СРСР. Герой Радянського Союзу (1961), полковник. Член КПРС з 1960. У 1951 закінчив ремісниче училище в м. Люберцях (поблизу Москви) і одночасно школу робітн. молоді, 1955 — Саратовський індустріальний технікум. Перші кроки в авіації зробив у Саратовському аероклубі. З 1957, після закінчення Оренбурзького авіац. училища, Г.— військовий льотчик. В загоні космонавтів — з 1960. В 1968 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. 12 квітня 1961 здійснив перший в історії людства політ навколо Землі на космічному кораблі «*Восток*». Цей політ (тривав 1 год 48 хв) відкрив нову еру в космічних дослідженнях. Загинув у авіац. катастрофі під час виконання тренувального польоту на літаку. Похований на Красній площі в Москві. Удостоєний почесних звань і нагород ряду іноз. держав. На ознаменування видатного подвигу Г. місто Гжатськ Смоленської обл. перейменовано в м. Гагарін. Його ім'я присвоєно Червонопрапорній ордена Кутузова Військ.-повітр. академії. Ім'ям Г. названо кратер на зворотному боці Місяця.

Тв.: Дорога в космос. М., 1978; Психология и космос. М., 1976.
Літ.: Обухова Л. О. Юрій Гагарін. К., 1974; Дихтярь А Б. Жизнь — прекрасное мгновенье. М., 1975.

ГАГА́РІНСЬКА СТОЯ́НКА — палеолітична стоянка, відкрита 1926 біля с. Гагаріно Задонського р-ну Липецької обл. РРФСР. Досліджувалася 1927 і 1929. Виявлено крем'яні й кістяні знаряддя і вироби, кістки мамонта, песця та залишки вперше відкритого на тер. СРСР палеолітичного житла. При спорудженні цього житла були використані кам'яні плити та великі кістки мамонта. Серед ін. знахідок інтерес становлять жіночі статуетки з бивня мамонта, які мали культове призначення.

ГАГА́Т — різновидність *вугілля викопного*. Колір чорний. Блиск смолистий. Утворення Г. пов'язують з *метаморфізмом* деревини, похованої в морських мулах. Є в мезозойських та кайнозойських відкладах. Використовують у ювелірній справі.

ГАГАУ́ЗИ — народ, який живе в Молдавській РСР, Одеській та (в незначній кількості) Запорізькій областях УРСР, на Пн. Кавказі, в Казахській РСР, а також у Болгарії і Румунії. Чисельність Г. в СРСР — 156,6 тис. чол., в т. ч. в УРСР — 26,4 тис. чол. (1970, перепис); за кордоном (у Болгарії) — 5 тис. чол. (1970, оцінка). Мова — гагаузька (див. *Гагаузька мова*). Віруючі Г.— православні. Походження Г. ще недостатньо з'ясоване. Одні дослідники вважають Г. потуреченими болгарами, які зберегли християнство, інші — нащадками огузів, або *торків*, які зазнали впливу болг. культури. В 1-й пол. 19 ст. більшість Г., рятуючись від звірств тур. загарбників, переселилася з Болгарії до Росії. Осн. заняття Г. в СРСР — землеробство, тваринництво; працюють у пром-сті.

Гагра. Вид на санаторії «Кавкасіані» та «Україна».

ГАГАУ́ЗЬКА МО́ВА — мова *гагаузів*. Належить до пд.-зх. (огузької) групи тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР бл. 147 тис. чол. (1970, перепис). Осн. риси Г. м.: наявність вторинних довгих голосних, дифтонгізація і йотація голосних верхнього й середнього підняття на початку слова, вільний порядок слів у реченні тощо. Писемність створено 1957 на основі рос. алфавіту.

ГА́ГЕН Микола Олександрович [12 (24).III 1895, с. Лахтинське, тепер у складі Ленінграда — 20.V 1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1939. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. У 1929 закінчив Вищу військ.-пед. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькими д-зією, корпусом. З 1943 — команд 57-ю армією в складі Пд.-Зх., 2-го Укр. та 3-го Укр. фронтів, яка брала участь у визволенні тер. України. Після війни Г.— пом. команд. військами Приморського і Далекосхідного військ. округів. З 1959 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАГІ́ЛКИ — українські народні обрядові пісні. Див. *Веснянки*.

ГА́ГРА — місто республіканського підпорядкування Абх. АРСР. Порт на Чорному морі, залізнична станція за 80 км від Сухумі й 60 км від Сочі. Розташована Г. в прибережній смузі на схилах Гагрського хребта. Приморський кліматичний курорт. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, деякі захворювання серцево-судинної системи, функціональні захворювання центр. нервової системи, порушення обміну речовин.

ГАДА́ЧЕК (Hadaczek) Кароль (24.I 1873, с. Грабовець, тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.— 19.XII 1914) — польський археолог. З 1905 — професор Львів. ун-ту. Досліджував археол. пам'ятки на тер. кол. Сх. Галичини, а також могильник 2—3 ст. поблизу м. Пшеворська (тепер ПНР) тощо. Автор нарису про культуру населення Верхнього Придністров'я в перших століттях н. е., праці «Золоті михалківські скарби» (1904) та ін.

ГА́ДЕ (Gade) Нільс-Вільгельм (22.II 1817, Копенгаген — 21.XII 1890, там же) — датський композитор, скрипаль, органіст, диригент і муз. діяч. З 1833 виступав як скрипаль, з 1844 — диригент оркестру «Гевандгауз» (Лейпціг). У 1862 — диригент Королівського театру в Копенгагені; був одним з засновників Копенгагенської консерваторії (1866) та її директором. Твори: зингшпіль «Маріотта» (1850), 3 балети, 8 симфоній, 7 програмних увертюр («Відзвуки Оссіана», 1840), сюїта «Гольбергіана» (1884), кантати, інструм. й вокальні твори.

ГАДЖЕ́РО (Gaggero) Андреа (н. 4. IV 1916, пров. Генуя) — італійський громадський діяч. Н. в сім'ї робітника. В 1940 здобув сан свя-

Ю. О. Гагарін.

Т. А. Гаврилова.

О. Я. Гаврилюк.

В. І. Гаганова.

щеника. Під час 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору, 1944—45 був ув'язнений у концтаборах Больцано (Пн. Італія) і *Маутгаузені*. Після війни — учасник *Руху прихильників миру*. З 1950 — член *Всесвітньої Ради Миру*. В 1953 за активну громад. діяльність церк. суд позбавив Г. сану священика. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

Л. Гавро.

ГАДЖИБЕ́КОВ Султан Ісмаїл-огли (8.V 1919, м. Шуша — 19.IX 1974, Баку) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1951. У 1946 закінчив Азерб. консерваторію (з 1948 — викладач, з 1965 — професор, з 1969 — ректор). Твори: балет «Гюльшен» (1950), муз. комедія «Червона троянда» (1940), дит. опера «Іскандер і пастух» (1947), 2 симфонії, оркестрові твори, інструм. й вокальні п'єси, романси, пісні, музика до драм. вистав. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

А. Гаджеро.

ГАДЖИБЕ́КОВ Узеїр Абдул Гусейн-огли [5 (17).IX 1885, с. Агджабеди, поблизу Шуші — 23.XI 1948, Баку] — азербайджанський рад. композитор, драматург, музикознавець, педагог, нар. арт. СРСР (з 1938), акад. АН Азерб. РСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1938. Основоположник азерб. професійної музики. Навчався при Моск філармоніч. т-ві (1911—12) і в Петерб. консерваторії (1914). У 1907 написав першу азерб. нац. оперу «Лейлі і Меджнун», в 1937 найзначнішу оперу «Кер-огли». З 3-х муз. комедій найвідоміша «Аршин мал алан» (1913). Лібретто опер і муз. комедій Г. створював сам. У 1922 організував музичну школу, 1931 — оркестр азерб. нар. інструментів, 1936 — азерб. держ. хор. У 1938—48 — професор і директор Азерб. консерваторії (з 1949 його імені), з 1945 очолював Н.-д. ін-т азерб. мист. АН Азерб. РСР. Г. належать перші азерб. масові пісні, романси, камерні інструм. твори, кантати. Г.— автор музики до гімну Азерб. РСР (1944), наук. праці «Основи азербайджанської народної музики» (1945). Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

У. Гаджибеков.

ГАДЖІ́ЄВ Рауф Солтан-огли (н. 15.V 1922, Баку) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1953 закінчив Азерб. консерваторію. З 1955 — організатор і худож. керівник Держ. естрадного оркестру Азербайджану. Твори: муз. комедії — «Сусіди» (1960, 2-а ред. «Ромео — мій сусіда»), «Куба — любов моя!» (1963), «Не ховай посмішки» (1969), «Четвертий хребець» (1971); ораторії, кантати, твори для симф. і естрадного оркестрів, балетні мініатюри, пісні, музика до вистав і кінофільмів.

ГАДЗІ́НСЬКИЙ Володимир Антонович (літ. псевд.— Йосиф Гріх; 21.VIII 1888, Краків — 11.VIII 1932, Одеса) — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Навчався у Львів. політехнічному ін-ті та Віденському ун-ті. Почав друкуватися 1908. В 1909—10 служив в австр. армії, 1914—17 перебував на фронтах імперіалістичної війни. В 1919 переїхав на Україну, брав активну участь у будівництві рад. культури. Був членом літ. орг-цій «Арена», «*Гарт*», ВУСПП. Автор поетичних збірок «З дороги» (1922), «УСРР» (1925), поеми «Заклик Червоного Ренесансу» (1926), повісті «Кінець» (1927), літ.-критичних статей та ін.

ГАДІ́ЄВ Сека Куцрійович [1855 або 1857, с. Н. Ганісі в Гудській ущелині, Грузія — 21.VII (3.VIII) 1915, Владикавказ] — осетинський письменник, основоположник осетинської прози. Твори Г. з'явилися 1905—07. Оповідання «Мати й син», «Айсса», «Арагвійський князь Нугзар Еріставі», вірш «Чермен» — про тяжке життя й боротьбу осет. селянства; оповідання «Залда», «Азау», «Жінка в траурі» та ін.— про трагічну долю жінки-горянки.
Тв.: Рос. перекл.—Айсса. Орджоникидзе, 1966.

ГАДІ́ЄВ Цомак Секайович [Михайло Юрійович; 2 (14).I 1883 — 24.X 1931] — осетинський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1919. Син С. *Гадієва*. В 1905 виступав з революц. віршами. В 1908 за участь у революц. русі був засланий до Сибіру. Повернувся після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917; брав участь у Великій Жовтн. соціалістич. революції і боротьбі за владу Рад у Пн. Осетії. Драма «Ті, що йдуть до щастя» (1928) — про події громадян. війни, повість «Честь предків» (1931) — про колективізацію в Осетії. Писав вірші, виступав з літературознавчими статтями.
Тв.: Укр. перекл.— Тягар життя. В кн.: Осетинські оповідання. Х.— К., 1931.

ГАДОЛІ́Н Аксель Вільгельмович [12 (24).VI 1828, Фінляндія — 15 (27). XII 1892, Петербург] — російський учений у галузі артилерійського озброєння, механічної обробки металів, мінералогії і кристалографії, дійсний член Петерб. АН (з 1875), генерал від артилерії (1890). З 1867 — професор Михайловської арт. академії. Г.— основоположник теорії скріплених стволів арт. гармат (шляхом насадки на них циліндрів у гарячому стані), автор багатьох праць з арт. технології, металообробки, кристалографії та ін. Праці Г. дали змогу взяти на озброєння нові системи сталевих нарізних гармат, відіграли велику роль у створенні великокаліберної артилерії. Ломоносовська премія Петерб. АН, 1868.

ГАДОЛІ́НІЙ (Gadolinium; за ім'ям фінського хіміка Ю. Гадоліна), Gd — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 64, ат. м. 157,25; належить до *лантаноїдів*. Г. відкрив 1880 швейц. хімік Ж. Маріньяк. Вміст його у земній корі $8 \cdot 10^{-4}$%. Г.— сріблясто-білий метал, густ. 7890 кг/м^3, $t_{пл}$ 1312° С. Безбарвні солі Г.— хлорид, сульфат та ін. розчинні у воді. Г. належить до феромагнетиків (див. *Феромагнетизм*). Його застосовують у ядерній техніці для регулювання інтенсивності потоку нейтронів і як поглинач нейтронів.

ГАДЮ́КА (Vipera) — рід змій родини *гадюкових*. Тіло відносно товсте, голова добре відмежована від шиї і вкрита лускою або дрібними щитками, зіниці вертикальні. 11 видів, поширених в Європі, Африці й Азії (1 — на Зондських о-вах). В СРСР 6 видів, у т. ч. на Україні — 2: Г. звичайна (V. berus), поширена на Поліссі та в Лісостепу, і Г. степова (V. ursini), характерна для Степу. В обох видів на спині типовий малюнок — зигзагоподібна смуга. Степова Г. менша (довж. 50—60 см) від звичайної (довж. 80 см) і світліше забарвлена. Живляться Г. дрібними хребетними і комахами. Народжують живих малят. Укус Г. спричинює хворобливий стан, але безпосередньої небезпеки для життя дорослої людини не становить.

ГАДЮ́КОВІ (Viperidae) — родина отруйних *змій*. Тіло (довж. до 2 м) товсте, в задній частині різко звужене, хвіст короткий, голова плеската, добре відмежована від тулуба, очі невеликі з вертикальними зіницями; отруйні зуби трубчасті, розміщені на рухомій верхньощелепній кістці, що дає змогу тримати їх у закритій пащі в горизонтальному положенні, а при відкриванні — спрямованими наперед. Забарвлення в деревних видів переважно зелене, в пустельних — піщано-буре, в лісових — яскраве з контрастним малюнком. Розмножуються звичайно навесні, народжують малят (від 4—8 до 40—70 шт.) здебільшого в яйцевих оболонках (див. *Яйцеживородіння*). Більшість Г.— нічні або присмеркові тварини. Живляться тваринною їжею. 10 родів (58 видів), поширених в Африці і Євразії. Іноді до Г. залічують і *гримучникових*. В СРСР — 2 роди (7 видів), з них в УРСР 1 рід — *гадюка*. Усі Г.— отруйні; окремі види (*гюрза, ефа* та ін.) смертельно небезпечні для людини. Отруту деяких видів Г. використовують у медицині (див. *Зміїна отрута*).
В. І. Таращук.

ГА́ДЯЦЬКИЙ Олександр Васильович (н. 22.VIII 1925, с. Птушка Краснопільського р-ну Сумської обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1956. Закінчив Харків. ін-т механізації й електрифікації с. г. З 1953 на пед. роботі. З 1954 — директор Лебединської школи механізації (тепер — Лебединське сільс. серед. профес.-тех. уч-ще № 4). Уч-ще не раз виходило переможцем у респ. і всесоюзному змаганнях. Г. нагороджено також орденом «Знак Пошани».
А. С. Чабан.

ГА́ДЯЦЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1658 — зрадницька угода гетьмана І. *Виговського* з польсько-шляхетським урядом про перехід України під владу шляхетської Польщі. Укладена у вересні 1658 у Гадячі. За Г. д. Україна відривалася від Рос. д-ви, позбавлялася права зовнішньополіт. зносин і під назвою «великого князівства Руського» вклю-

чалася до складу шляхет. Польщі. На Україні польс. магнатам і шляхті поверталися маєтки, відновлювалися феод. повинності укр. селянства. Ганебні умови Г. д. викликали загальне обурення укр. народу. Проти І. Виговського вибухнули нар. повстання під проводом І. *Богуна*, І. *Сірка*, І. *Безпалого*. Повсталі селяни і козаки за допомогою рос. військ, очолюваних воєводою Г. Г. *Ромодановським*, розбили наймані загони зрадників, позбавили І. Виговського гетьманства, чим анулювали Гадяцький договір.

Літ.: Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, т. 1 К., 1848; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

ГА́ДЯЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Лівобережній Україні в 17—18 ст. Виник 1648. Центр — м. Гадяч. Першим полковником Г. п. був К. *Бурляй*. У 1649 Г. п. було приєднано до *Полтавського полку*. В 60-х рр. 17 ст. створено *Зіньківський полк*, який на поч. 70-х рр. 17 ст. перейменовано на Г. п. За ревізією (переписом) 1764 на тер. полку було 11 міст і містечок, 982 села і хутори. Найбільші сотенні містечка — Грунь, Веприк, Ковалівка, Опішня, Рашівка, Колишня та ін. Козаки Г. п. брали участь у штурмі Азова (1696), боях у Прибалтиці (1701—04), *Полтавській битві 1709* та ін. Тер. Г. п. була ареною нар.-визвольної війни 1648—54, повстання 1659 проти І. *Виговського*, антифеод. *Гадяцького полку повстання 1687* та ін. В 1729—38 полковником Г. п. був Г. І. *Грабянка*. В 1782 Г. п., як і ін. укр. полки, було ліквідовано, а його тер. включено до складу *Чернігівського намісництва*.

ГА́ДЯЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 76 тис. чол. (1977). В районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гадяч*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, газ (Глинсько-Розбишівське, Харковецьке, Гадяцьке та інші родовища), торф, глини, піски.

Головні річки: *Псел* з прит. *Хорол* і Грунь (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, ясен, берест, клен, липа, береза) — 27,3 тис. га. Осн. галузі пром-сті — нафтова та газова. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: гадяцькі експериментальний домобудування, асфальтобетонний, сироробний, воско-вощинний з-ди, птахо- і пром. комбінати, харчосмакова ф-ка, лютенські овочеконсервний і конопляний з-ди. Діють комбінат побутового обслуговування та 7 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та тваринництві м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1977 становила 112 тис. га, у т. ч. орні землі — 95,8 тис. га. Вирощують озиму пшеницю, жито, ячмінь, кукурудзу, цукр. буряки, соняшник, картоплю, коноплі, овочеві. Розвинуте садівництво. У тваринництві переважають скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, птахівництво. У Г. р.— 22 колгоспи, 3 радгоспи, Укр. дослідна станція бджільництва ім. П. І. Прокоповича, райсільгосптехніка з 2 виробн. відділеннями. Залізничні станції: Гадяч, Венеславівка. Автошляхів — 375 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км.

У районі — 60 заг.-освітніх і музична школи, 2 сільс. профес.-тех. і культ.-освітнє уч-ща, 74 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень, 18 будинків культури, 29 клубів, 74 кіноустановки, 2 кінотеатри, 54 б-ки, істор.-краєзнавчий музей (Гадяч). Село Веприк Г. р. відоме героїчним захистом від шведів під час Північної війни 1700—21 (див. *Веприцька оборона 1708—09*). В с. Лютеньці Г. р. народилися укр. живописець Ф. *Павловський* і генерал артилерії О. Д. *Засядько*, в с. Веприку — визначний учений Н. М. *Амбодик-Максимович* і рад. конструктор М. Л. *Духов*.

А. Я. Панасенко.

ГА́ДЯЦЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1687 — селянсько-козацьке повстання проти феодально-кріпосницького гніту старшини. Вибухнуло стихійно в липні 1687. За свідченням «*Літопису Самовидця*», повстанці захоплювали в шляхти, орендарів і козац. старшини землі, худобу. Повстанський рух поширився на ін. полки Лівобережної України, зокрема на Прилуцький, Ніжинський, Переяславський. Повстання були жорстоко придушені гетьманом І. *Мазепою*. Незважаючи на криваві розправи гетьманської влади, виступи селян і козаків відбувалися 1688, 1689 і в наступні роки.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Літопис Самовидця. К., 1971.

ГА́ДЯЧ — місто Полтавської обл. УРСР, райцентр, на р. Пслі (притока Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в інвентарях (переписах) польс. королівських маєтків у 1-й пол. 17 ст. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 Г. став центром *Гадяцького полку* (до 1649 і з поч. 70-х рр. 17 ст. до 1782). В 1659 жителі Г. повстали проти І. *Виговського*. Тут відбулося *Гадяцького полку повстання 1687*. В 1708—09 населення Г. брало участь у боротьбі проти швед. окупантів і зрадника І. *Мазепи*. Рад. владу встановлено в Г. в січні 1918. З 1925 Г.— місто. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (27.IX 1941—12.IX 1943) в Г. діяв підпільний райком партії. В місті — асфальтобетонний, експериментальний домобудування, цегельно-черепичний, воско-вощинний, сироробний заводи, птахокомбінат та промисловий комбінат, харчосмакова фабрика, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, Українська дослідна станція бджільництва імені П. І. Прокоповича. 6. заг.-освітніх і музична школи; сільське профес.-тех. і культ.-освітнє училища, 4 лік. заклади. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки. У Г. жили і працювали Панас Мирний (1858—65), Леся Українка (1887, 1893, 1900 і 1903), М. М. *Макаровський*. Тут народилися укр. і рос. природодослідник М. М. *Тереховський*, історики Д. Р. *Пащенко* і М. П. *Драгоманов*, укр. письменниця та етнограф Олена *Пчілка* (О. П. Косач). Бували в різні періоди М. В. Гоголь, А. П. Чехов, О. Ю. Кобилянська.

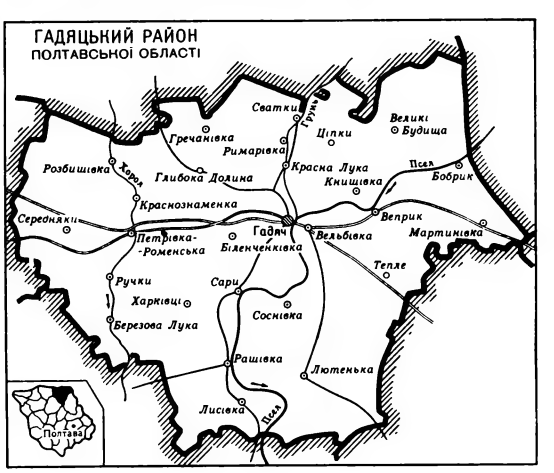

ГА́ЕЛЬСЬКА МО́ВА — див. *Гельська мова*.

ГАЄ́С — скорочена назва *гідроакумулювальної електростанції*.

ГАЄ́ВСЬКИЙ Іван Станіславович (1889, Катеринослав — початок 1918) — професіональний революціонер, активний учасник революційного руху на Україні Член Комуністичної партії з 1905 Брав участь у революції 1905—07. В 1907—09 — член Заводського і Залізничного районних к-тів РСДРП у Катеринославі В 1909—12 — на засланні. В кін 1912 вернувся до Катеринослава, вів нелегальну парт роботу В лютому 1913 висланий до Кременчука, де очолив нелегальну с -д. орг-цію. В 1916 був агентом Бюро ЦК РСДРП У квітні 1917 обраний членом окружного к-ту більшовиків Пд.-Зх краю. Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). Помер від туберкульозу.

П. Л. Варгатюк.

А. В. Гадолін.

Ф. Г. Гаєнко.

ГАЄ́НКО Фаїна Григорівна [справж. прізв.— Омельченко; 25. IX (8.X) 1900, Каховка, тепер місто Херсонської обл — 6.I 1965, Львів] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941 В 1921—27 керувала драм. самодіяльними колективами в Херсоні та Берславі. З 1928 — артистка укр. драм. театру ім. М Заньковецької (з 1944 — у Львові) Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Василиса («На дні» Горького), Емілія («Отелло» Шекспіра) та ін Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАЗАВА́Т (араб.— похід, навала), джихад — у мусульманській релігії священна війна проти «невірних», тобто тих, хто не сповідує *іслам*. Згідно з *Кораном*, участь у такій війні є невід'ємним обов'язком кожного мусульманина. По-

О. Г. Газенко.

чинаючи з 7 ст. араб. халіфи й тур. султани ідеєю Г. обґрунтовували свої загарбницькі війни. Інколи лозунг Г. був засобом згуртування мусульманських народів, які боролися проти колоніалізму. Ідею Г. широко використовували і використовують пануючі класи мусульманських д-в для розпалювання реліг. фанатизму й нац. ворожнечі з метою відвернення нар мас від соціальної боротьби.

ГАЗГО́ЛЬДЕР (англ. gasholder, від gas — газ і holder — тримач) — металевий резервуар, де зберігають газ. Розрізняють Г. низького (із змінним об'ємом) і високого тиску (з постійним об'ємом). Г. низького тиску поділяють на мокрі (з водяним басейном і рухомим дзвоном, під яким збирається газ) місткістю до 3 тис. м^3 та сухі (з металевим поршнем або гнучкою мембраною) місткістю до 100 тис. м^3 Г високого тиску являють собою циліндричні (вертикальні або горизонтальні) із сферичними днищами або кульові (мал.) резервуари місткістю від 175 до 6 тис. м^3, в яких газ зберігається при тиску 0,7—3 МПа (7—30 кгс/см^2). Такі Г застосовують у газовій пром-сті для згладжування добової нерівномірності *газопостачання*, Г. низького тиску — переважно у хім. та нафт промисловості Див. також *Газосховище*.

А. Г. Чегликов.

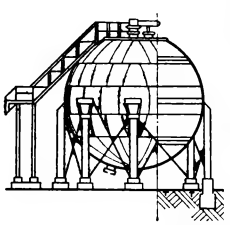

Газгольдер високого тиску.

ГАЗЕ́ЛІ (Gazella) — підродина ссавців з родини порожнисторогих. Довж. тіла до 1,4 м, вис. до 0,8 м. Роги ліровидні, є у самців; у самок деяких видів недорозвинені або їх зовсім немає. Живуть стадами (до кількох сот особин), полігами (див. *Полігамія*), живляться трав'янистими рослинами, швидко бігають (до 75 км/год). Гін у листопаді — грудні. Вагітність 5,5—6 місяців. Самки народжують 1—2 (зрідка 3) малят. Бл. 20 видів, поширених у Пн і Сх. Африці, Зх., Центр. і Перед. Азії, Пн.-Зх. Індії. В СРСР — 2 види: *джейран* і *дзерен*. Викопні Г (понад 15 видів) відомі починаючи з пізнього міоцену. Г. мисливські тварини (використовують м'ясо і шкуру). В зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону закону.

О. П. Корнєєв.

ГА́ЗЕНКЛЕВЕР (Hasenclever) Вальтер (8.VII 1890, Ахен —15.VIII 1940, Ле-Міль, Франція) — німецький поет і драматург У 1933 емігрував до Франції. З вторгненням у Францію гітлерівців покінчив із собою В збірці віршів «Політичний поет» (1919) закликав до встановлення республіки в Німеччині. Драми «Антігона» (1917), «Рятівник» (1919) — антивоєнного спрямування. Автор антибурж. сатиричної комедії «Ділова людина» (1927), фарсу «Вторгнення Наполеона» (1930), антифашист. трагікомедії «Мюнхгаузен» (вид. 1947). У 20-х рр. п'єси Г. йшли в рад. театрах. Окремі вірші перекладено укр. мовою

Тв.: Рос. перекл.— Браки заключаются в небесах. Л.—М., 1929.

ГАЗЕ́НКО Олег Георгійович (н. 12.XII 1918, с Миколаївка Ставропольського краю) — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1953. Закінчив 2-й Моск мед ін-т (1941) З 1969 — директор Ін-ту медико-біол проблем Міністерства охорони здоров'я СРСР. З 1956 брав участь в організації і проведенні робіт з космічних біології та медицини, які забезпечили можливість польоту людини в космос. Осн. дослідження Г.— в галузі космічної фізіології, зокрема по вивченню впливу на організм невагомості. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія з космонавтики, 1975.

ГАЗЕ́ТА (італ. gazzétta) — періодичне, здебільшого щоденне друковане видання з систематичними матеріалами про події і явища суспільно-політ., економічного і культурного життя. Спочатку виконувала лише інформативні функції. В процесі класової боротьби Г. перетворилася на важливе знаряддя громад. думки, класової політики та ідеологічного впливу на маси. В. І. Ленін підкреслював, що Г. є ідейним і організуючим центром політ. партії, одним з осн засобів участі всякого сусп. класу в політ житті. «Газета,— писав В. І. Ленін,— не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор» (Повне зібр. тв , т. 5, с. 10) Прообразами Г. були інформаційні бюлетені, що випускалися в Римі в 1 ст до н. е.— 4 ст. н. е. Перші Г. з'явилися в Китаї у 8 ст.; у 16 ст.— в деяких країнах Європи (1609, Німеччина; 1616, Голландія; 1622, Англія) Слово «газета» означало спочатку назву рукописного листка новин (Венеція), за який сплачували монету того ж найменування Термін ввійшов до широкого вжитку з появою Г. «Ля газетт» (1631, Франція). Першою щоденною Г. була «Ляйпцігер цайтунг» («Лейпцігська газета». 1661—63, Німеччина)

Серед слов. народів Г. з'явилась у Польщі 1661. В Росії першою рукописною Г. вважаються «Вестовые письма, или Куранты» (1621), друкованою — «Ведомости» (1702), в 19 ст. у великих губернських містах виходили «Губернские ведомости». На Україні Г. з'явилися у 18 ст. у Львові — польс. [«Кур'єр Львовскі» («Львівський кур'єр», 1749)] та франц. [«Газетт де Леополь» («Львівська газета», 1776)] мовами. Початок журналістики на Україні пов'язаний з харків. Г. — «Харьковский еженедельник» (1812), «Харьковские известия» (1817). Згодом почали виходити «Одесский вестник» (1827), «Киевские объявления» (1835), «Зоря галицька» і «Дневник руський» (1848, Львів) та ін. Боячись поширення в народі визвольних ідей, рос. царизм і австр. цісаризм всіляко гальмували розвиток прогресивної преси, обмежували й забороняли видання Г. укр мовою Передові укр. письменники й публіцисти нерідко змушені були для публікації своїх творів використовувати Г. офіційні («Губернские ведомости»); реакційно-монархічні («Вістник», 1850, Відень; «Киевлянин», 1864); ліберально-бурж. («Киевский телеграф», 1859; «Труд», 1881, Київ; «Волынь», 1882, Житомир; «Степь», 1885, Катеринослав) Класова боротьба в сусп.-політ. житті зумовила ідейне розмежування серед укр. Г. На бурж.- націоналістичних позиціях стояли Г «Батьківщина» (1879—96, Львів), «Діло» (1880—1939, Львів). Демократичного напряму дотримувалися «Черниговский листок», який видавав 1861—63 Л. Глібов, «Буковина» (1885—1910), яку редагував 1885—87 Ю. Федькович (після 1887 перейшла на реакційні позиції). Під редагуванням І. Франка та М. Павлика виходила прогресивна Г для селян «Хлібороб» (1891—93, Львів, Коломия). Деякий час І. Франко редагував першу на Зх. Україні робітн. газету «Праца» (1878—92, Львів). В кін. 19 ст виникли Г. нового типу — Г. революц. пролетаріату, серед них — «*Вперёд*» (1896, Київ), «*Рабочая газета*» (1897, Київ). Ленінська «*Искра*» (1900—03) — перша загальнорос. нелегальна марксистська Г., що продовжувала традиції «*Нової Рейнської газети*» К. Маркса і Ф Енгельса,— поклала початок широкому розвитку *більшовицької преси*. У роки підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції величезну мобілізуючу роль відіграла заснована В. І. Леніним Г. «*Правда*» (1912, Петербург), а також ряд більшовицьких Г. на Україні: «Пролетарий» (1917, Харків), «Голос социал-демократа» (1917, Київ), «Донецкий пролетарий» (1917—18, Луганськ), «Звезда» (1917—18, Катеринослав), «Голос пролетария» (1917, Одеса), «Известия» Рад робітничих і солдатських депутатів (Катеринослав, Одеса, Полтава, Харків, Херсон) та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила широкі можливості для розвитку рад. преси в цілому і укр. зокрема. 19.XII 1917 в Харкові вийшов перший номер офіц. органу Укр. рад. уряду — Г. «*Вісник Української Народної Республіки*», 15.VI 1918 — перший номер Г. «Комуніст» — органу Центр. і Харків. комітетів КП (більшовиків) України, 28.V 1920 — «*Вісті ВУЦВК*». Друкувалися також «Селянська біднота», «Пролетарий» в Харкові, «Більшовик», «Пролетарська правда» в Києві, «Звезда» в Катеринославі, «Всероссийская кочегарка» в Донбасі та ін. В травні 1919 почала виходити комуністична Г. зх.-укр. трудящих «*Галицький комуніст*», з 1920 — орган Крайового Комітету Компартії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У. На зх.-укр землях у 20—30 рр виходили комуністичні Г «Сільроб», «Земля і воля» та ін. Після возз'єднання цих земель з Рад Україною тут видавалося 16 обласних, 49 районних Г., у т. ч. «Вільна Україна» (1939, Львів), «Радянська Буковина» (1940, Чернівці), «Закарпатська правда» (1944, Ужгород). За роки Рад. влади в СРСР створено справді масову нар. Г., яка служить інтересам трудящих, є гострою і дійовою ідейною зброєю Комуністичної партії в боротьбі за побудову комунізму. Характерною

принциповою особливістю рад. Г. є масова участь у ній робітн. і сільс. кореспондентів. В СРСР склалися такі групи Г.: всесоюзні загальнополіт.; всесоюзні спеціалізовані; місцеві загальнополіт. й спеціалізовані — респ., крайові, обласні, окружні, авт. республік і областей; міські, районні, низові (підприємств, навч. закладів, колгоспів). У 1976 в Рад. Союзі видавалося 7844 Г., що майже в 10 раз більше, ніж до Великої Жовтн. соціалістич. революції. Заг. річний тираж Г. становив 38 458 млн. примірників. Г. друкуються 56 мовами народів СРСР. Г., що виходять в СРСР мільйонними тиражами: «Правда» (1912), «Известия» (1917), «Комсомольская правда» (1925), «Труд» (1921), «Красная звезда» (1924), «Литературная газета» (1929), «Пионерская правда» (1925) та ін. В УРСР 1976 видавалось 19 респ., 72 обласні, 525 міських і районних газет, 639 багатотиражок пром. підприємств, навч. закладів і радгоспів, 585 багатотиражних колгоспних; переважна більшість Г. видається укр. мовою. Великими тиражами друкуються респ. Г. «Радянська Україна» (1918), «Правда Украины» (1938), «Робітнича газета» (1957), «Сільські вісті» (1949), «Літературна Україна» (1927), «Молодь України» (1925), «Комсомольское знамя» (1938), «Зірка» (1935), «Юный ленинец» (1922) та ін.

Укр. мовою Г виходять також за кордоном, серед них прогресивні: «Українське життя» і «Українське слово» (Канада), «Наше слово» (ПНР), «Нове життя» (ЧССР), «Новий вік» (СРР).

Сучас. зарубіж. Г. мають різноманітну сусп.-політ. спрямованість залежно від соціального ладу тієї чи ін. країни і своєї класово-парт. приналежності. В соціалістичних д-вах Г є важливою зброєю в руках комуністичних і робітн. партій у боротьбі за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. В капіталістичних країнах бурж. Г. перебувають на службі монополій, їм протистоїть преса комуністичних і робітн. партій. У країнах, що розвиваються, відбувається складний процес становлення нац. Г., що ведуть боротьбу за розвиток нац. економіки й культури (див. *Журналістика, Преса, Газетно-журнальні монополії*, а також розділи «Преса, радіомовлення, телебачення» статей про союзні республіки, зарубіж. країни і статті про окремі газети).

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О печати. 1839—1895. М., 1972; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Печать СССР в 1976 году М., 1977; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816—1916. Х.—К., 1930; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; Рубан В. А. Формування ленінських традицій української радянської преси. К., 1971; Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України. Львів, 1966.

П. М. Федченко.

«ГАЗЕ́ТА ШКО́ЛЬНА» — педагогічний двотижневик бурж.-ліберального напряму. Виходила 1875—79 у Львові. Заснував і редагував її О. О. *Партицький*. «Г. ш.» пропагувала погляди «*народовців*» з питань нар. освіти, виступала проти шкільної схоластики, за навчання живою укр. мовою. Друкувала методичні розробки, статті про стан шкільництва та вчительства в Галичині. В політ. питаннях «Г ш.» стояла на консервативних позиціях, відображаючи погляди клерикалів і правого крила «народовців» У 1880—89 замість «Г ш.» виходила «Школьна часопись», яка повністю зберегла напрям своєї попередниці.

ГАЗЕ́ТНО-ЖУРНА́ЛЬНІ МОНОПО́ЛІЇ — монополістичні підприємства, власністю яких є газети, журнали та інші засоби масової інформації в капіталістичних країнах. Г.-ж м. почали створюватися у 80-х рр. 19 ст Перші газетні трести виникли в США (трест Скріппса, 1878) і Великобританії (трест Ньюнеса, 1881). В кін 19 — на поч. 20 ст. були створені газетні концерни: у Великобританії — Гармсуортів, Бівербрука, в США— Херста, Мак-Корміка — Паттерсона, в Німеччині — Гугенберга, Ульштейна та ін. Монополізація засобів масової інформації відбувається шляхом скуповування дрібних газет, зменшення їх кількості внаслідок створення великих багатотиражних газет, зосередження в руках Г.-ж. м. всіх видів підприємств, пов'язаних з видавничою справою, а також радіо- і телевізійних станцій Існує кілька видів Г.-ж м. Одні з них є нац. монополіями (напр., концерн Сульцберга в США); інші — багатогалузевими міжнац інформаційно-пропагандистськими концернами, що володіють всіма видами масової інформації в багатьох або кількох країнах (компанія «Інтелсат», що має монополію на використання космосу для теле- та радіомовлення, концерн Томсона, якому належить понад 180 газет, 30 радіо- і телевіз. станцій у Великобританії, Канаді, США, Австралії, країнах Азії, Африки, Карибського басейну). З'являються концерни-конгломерати, в яких інформаційно-пропагандистський бізнес є придатком до ін. видів пром.-підприємницької діяльності (напр., концерн «Рід інтернейшенал» у Великобританії, що володіє газ. «Дейлі міррор»). Монополізація засобів масової інформації веде до встановлення повного контролю над ними з боку імперіалістичних кіл.

Літ.: Беглов С. Мир прессы и пресса мира. К., 1975; Журналистика в буржуазном обществе. М., 1976.

ГА́ЗИ (голл. gaz, одн., від грец. χάος — безформний стан) — один з *агрегатних станів речовини*, в якому молекули слабо зв'язані між собою силами взаємодії, а їхня кінетична енергія більша за потенціальну. Г. характеризуються малою, порівняно з рідкими й твердими тілами, густиною і неспроможністю зберігати форму та об'єм. Теплова швидкість руху молекул Г. близька до швидкості звуку, а серед. кінетична енергія пропорційна т-рі Молекули Г. рівномірно заповнюють об'єм посудини, проте в мікроскопічних об'ємах, близьких до часток кубічного мікрометра, спостерігаються зумовлені хаотичним характером руху молекул відхилення густини, тиску і т-ри від їхніх серед. значень. Так, напр., при кімнатній т-рі в малому об'ємі відхилення т-ри від її серед. значення може досягати 10%. У стані теплової рівноваги властивості Г. визначаються тиском, об'ємом і т-рою, які зв'язані між собою т. з. рівняннями стану. При високій т-рі та малій густині, коли взаємодією між молекулами можна знехтувати (*ідеальний газ*), це є *Клапейрона — Менделєєва рівняння*. З пониженням т-ри і збільшенням густини Г. стає неідеальним, його стан описується рівнянням Ван дер Ваальса. Будь-який реальний Г (при певному тиску) можна перетворити на рідину, охолодивши його до т-ри, нижчої за критичну (див. *Критичний стан*). При високій т-рі і великій густині Г. переходять у стан *плазми*. Фіз. властивості Г., характер теплового руху молекул та їхню взаємодію описує *кінетична теорія газів*.

Літ.: Радченко И. В. Молекулярная физика. М., 1965; Сивухин Д. В. Общий курс физики. т. 2. М., 1975.

О. З. Голик.

ГА́ЗИ КРО́ВІ — гази, що містяться в *крові* тварин і людини в розчиненому або в хімічно зв'язаному вигляді. Надходять у кров з навколишнього середовища і з організму, де утворюються, і виділяються з неї шляхом *дифузії*. Найважливіші Г. к.— кисень і вуглекислий газ (CO_2). В організмі вони утворюють сполуки, що легко розпадаються: кисень сполучається з *гемоглобіном* і утворює *оксигемоглобін*, CO_2 іде на утворення солей крові. Внаслідок *газообміну* вміст газів у венозній та артеріальній крові різний. Вперше повне дослідження Г к людини здійснив І. М. *Сєченов* (1859).

ГА́ЗИ ПРИРО́ДНІ ГОРЮ́ЧІ — суміші різних, головним чином вуглеводневих, газів *земної кори*, які здатні горіти. Складаються з *метану, етану, пропану, бутану* та парів легких рідких *вуглеводнів*. Гол. складовою частиною Г. п. г. є метан, вміст його здебільшого перевищує 85—90%. Як домішки Г п. г. містять водень, сірководень, азот, двоокис вуглецю та *інертні гази*. Г. п г. легші за повітря, мають високу теплотворну здатність (8000—10000 ккал/м³). Пром. скупчення Г п. г. трапляються в земній корі як у вільному (заповнюють пори гірських порід), так і в розчиненому (в нафтах) стані, а також у вигляді газоконденсатних покладів, у яких гази збагачені парами рідких вуглеводнів Родовища Г. п. г. є в багатьох країнах. В СРСР найбільші родовища Г. п. г. відкрито на Пн. Зх. Сибіру. Великі родовища є в Туркменії, Узбекистані, Оренб. обл. РРФСР, Комі АРСР, Передкавказзі, Якутії. На Україні відкрито бл. 100 родовищ (див. *Дніпровсько-Донецька наф-*

Видання газет в Українській РСР

Роки	Кількість видань	Разовий тираж, тис. примірників
1940	1368	6452
1945	863	2710
1950	1192	4627
1955	1061	5593
1960	1206	8948
1965	1104	12 611
1970	1347	19 653
1975	1266	23 747
1976	1840	24 074

Світові запаси і видобуток природного газу (кубометрів)

Запаси (наближена оцінка) 10^{15}

Видобуток у всіх країнах (1975) $1{,}3 \cdot 10^{12}$

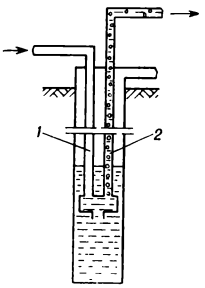

Газліфт для експлуатації нафтової свердловини: *1* — труба, по якій у свердловину надходить стиснутий газ; *2* — труба, по якій із свердловини піднімається емульсія з нафти і газу.

Видобуток газу в УРСР (млрд. м³)

Роки	Газ природний	у т. ч. попутний
1940	0,5	—
1950	1,5	0,1
1960	14,3	0,5
1965	39,4	1,6
1970	60,9	2,2
1976	68,7	3,0

тогазоносна область, Карпатська нафтогазоносна провінція, Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція). Г. п. г.— це джерело енергії і цінна сировина для хім. пром-сті (для виготовлення пластмас, синтетичних каучуків, штучних волокон). Як паливо їх використовують у всіх галузях пром-сті та комунально-побутового господарства (див. *Газова промисловість*).

Літ.: Найдьонов Г. Ф. Про природний газ. К., 1962; Газовые и газоконденсатные месторождения. Справочник. М., 1975; Природные газы осадочной толщи. Л., 1976. *Л. С. Мончак.*

ГАЗИФІКА́ЦІЯ (від *гази* і лат. facio — роблю) — застосування горючих газів як палива в різних галузях народного господарства та в побуті і як сировини для хімічної промисловості. Див. *Газова промисловість*.

ГАЗЛИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — родовище природного горючого газу в Узбецькій РСР, на Пн. Зх. від м. Бухари. Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антиклінаь*) завдовжки 38 км, завширшки 12 км, яка складається з юрських, крейдових, палеогенових і неогенових порід. У межах родовища виявлено 10 газових покладів. Осн. запаси газу — у відкладах крейдового віку. В складі газу переважає метан (93—97%). Відкрито 1956. Родовище має вагоме значення для газопостачання Серед. Азії, а також Центру та Уралу. *В. П. Василечко.*

ГАЗЛІ́ФТ (англ. gaslift, від gas — газ і lift — підйомник) — 1) Пристрій для піднімання крапельної рідини стиснутим газом, змішаним з нею. В Г. (мал.) стиснутий компресором газ змішується з рідиною (напр., нафтою), утворюючи газорідинну суміш, яка надходить до *сепаратора*, де газ відокремлюється від рідини. Г. розрізняють за кількістю труб, способом їхнього розміщення (найчастіше двома паралельними рядами), напрямом нагнітання газу. За допомогою Г. воду піднімають на висоту до 1000 м, а нафту — на висоту до 2000 м, подаючи щогодини на поверхню до 500 м³ Г. застосовують для піднімання нафти і води з бурових свердловин, використовуючи газ нафтоносних пластів; для піднімання різних розчинів і рідин у хім. виробн. тощо. 2) Компресорний (з використанням газу) спосіб добування нафти. Див. та також *Ерліфт*. *Ю. А. Балакіров.*

ГАЗНІ́ — місто на Сх. Афганістану, в долині р Газні, адм. центр провінції Газні. Вузол автошляхів. Понад 40 тис ж. Кустарне виробн. взуття, бавовняних тканин, предметів з металу та шкірсировини. Торг. центр. Поблизу Г — гребля Сарде, збудована за допомогою СРСР Численні архіт. пам'ятки 12—16 ст Вперше згадується в 7 ст

ГАЗОАНАЛІЗА́ТОР — прилад для кількісного і якісного визначення газових компонентів у газових, пароподібних, рідких і твердих сумішах. Застосовують для контролю за перебігом технологічних процесів у металургійній, хім., вугільній пром-сті; для визначення газового складу повітря виробничих приміщень; у теплосиловій і атомній енергетиці; в мед. практиці для контролю за складом видихуваного та альвеолярного повітря за різних умов життєдіяльності людського організму; для дослідження газів різних біол. середовищ живого організму (крові, лімфи, м'язової та ін. тканин); для визначення структури невідомих речовин тощо Залежно від принципу дії або виду аналізу Г. бувають механічні, акустичні, теплові, магнітні, електрохім., оптичні, хроматографічні та ін. Див також *Газовий аналіз*. *О. В. Солодова.*

ГАЗОБЕТО́Н — бетон, одержуваний в результаті твердіння суміші мінеральної в'яжучої речовини, кремнеземистого компонента, газоутворювача і води; вид *ніздрюватого бетону*. В'яжучими у Г. є портландцемент, мелене негашене вапно та ін.; кремнезем. компонентами — кварцовий пісок, доменний гранульований шлак (мелені), зола ТЕС тощо; газоутворювачами, що спучують суміш,— алюмінієва пудра (найчастіше), перекис водню, порошкоподібні магній і цинк. Розрізняють Г. автоклавного і неавтоклавного твердіння; теплоізоляційний (об'ємна маса в сухому стані до 500 кг/м³; міцність на стиск до 3,5 МПа, або 35 кгс/см²), конструктивно-теплоізоляційний (500 ÷ 900 кг/м³; 3,5 ÷ 7,5 МПа, або 35 ÷ 75 кгс/см²) та конструктивний (900 ÷ ÷ 1200 кг/м³, міцність на стиск більша 7,5 МПа, або 75 кгс/см²). З Г. виготовляють панелі, плити і блоки для огороджувальних конструкцій будинків і споруд, тепло- і звукоізоляційні вироби. Різновидами Г. є *газосилікат*, газозолобетон, газошлакобетон тощо.

ГА́ЗОВА АТА́КА — спосіб бойового застосування газоподібних отруйних речовин. 22.IV 1915, порушивши Гаагську конвенцію 1907 (див. *Гаагські конвенції 1899 і 1907*), нім. командування вперше здійснило Г. а. проти англо-франц. військ у районі м. Іпра (Бельгія). Ця дата — початок масового застосування хім. зброї. У роки 2-ї світової війни і в наступних локальних війнах під тиском громад. думки імперіалісти не наважились використати газоподібні отруйні речовини.

ГА́ЗОВА ГАНГРЕ́НА — тяжке інфекційне захворювання, що спричинюється рядом анаеробних мікробів. Див. *Анаеробна інфекція*.

ГА́ЗОВА ДИНА́МІКА — розділ *гідроаеромеханіки*, що вивчає закони руху газоподібного середовища і його силову взаємодію з обтічними тілами чи граничними поверхнями при великих швидкостях, коли стисливість середовища має істотне значення. До Г. д. відносять не тільки гіпер- і супераеродинаміку, а й динаміку *плазми*, динаміку вибуху і детонації, а також деякі розділи *акустики* і динамічну метеорологію. Газодинамічні розрахунки застосовують у *балістиці*, ракетобудуванні, турбомашинобудуванні тощо. Г. д. тісно пов'язана з *термодинамікою*, оскільки при великих швидкостях енергія газу близька до його внутр. теплової енергії, і навіть невеликі зміни швидкості газу призводять до істотних змін тиску і т-ри. У Г д. велике значення має дослідження *ударних хвиль*, що виникають при обтіканні тіл дозвуковими і надзвуковими течіями.

Літ.: Седов Л. И. Механика сплошной среды, т. 1. М., 1976. *А. М. Мхітарян.*

ГА́ЗОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *паливної промисловості*, яка займається видобуванням природного й попутного (нафтового) газу з надр землі, виробництвом зрідженого газу, штучних горючих газів з твердого і рідкого палива, зберіганням, транспортуванням газу по *газопроводах* для постачання населенню і промисловості. Виробн. і використання газу в Росії почалося в 1-й пол 19 ст. Перші з-ди, що виробляли газ з вугілля, збудовано в Петербурзі (1835), Одесі (1842), Москві (1865). Незначну кількість попутного газу видобували в Баку; природного газу майже зовсім не видобували В СРСР Г. п. на базі використання природного газу почала розвиватися швидкими темпами після Великої Вітчизн війни. Були відкриті його великі родовища на Україні, в Краснодарському та Ставропольському краях, в Азербайджані, Серед. Азії (*Газлинське родовище газу*), в Оренбурзькій, Тюменській областях. У 1976 в СРСР видобуто 321 млрд. м³ природного газу (1940 — 3,2 млрд. м³, 1965 — 128 млрд. м³). Г. п змінила структуру паливного балансу країни. У заг. виробн. палива зросла питома вага газу й нафти з 38,4% 1960 до 68,1% 1975. Швидкими темпами здійснюється спорудження магістральних газопроводів. Довжина їх на кінець 1976 становила бл. 103 тис. км (1965 — 41,8 тис. км). За заг. видобутком природного газу СРСР посідає (1977) 2-е місце в світі, після США. Видобування природного газу на Україні почалось у першій чверті 20 ст на Прикарпатті. Перше родовище було відкрито 1910 в районі м. Калуша (тепер Івано-Фр. обл.), 1924 почалася пром. розробка Дашавського родовища. Великого розвитку набула Г. п. в республіці за роки Рад. влади, особливо в післявоєнний період. Відкрито і введено в експлуатацію нові горизонти на Дашавському, Опарському (пром. розробка з 1940) та ін старих родовищах, відкрито і введено в експлуатацію нові родовища: у зх. областях УРСР— Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, *Битків-Бабченське нафтогазове родовище* та ін.; у сх. областях — *Шебелинське родовище газу*, Хрестищенське, *Єфремівське родовище газу*, Кегичівське, Пролетарське, Машівське, Мелехівське та ін.; газові родовища в Криму — Глібівське, Джанкойське, Стрілківське, Зх -Октябрське. Зростає також видобуток попутного (нафтового) газу. Україна за видобутком газу посідає 2-е місце в СРСР, після РРФСР. На УРСР припадає

(1976) 21,2% союзного видобутку газу. Заг. довжина магістральних газопроводів і відводів від них на Україні 1976 становила 17 801 км (1960 — 4116 км). *Газифікація* нар. г-ва є важливою ланкою тех. прогресу, фактором прискорення розвитку продуктивних сил. Основою газифікації є природний газ. Зокрема, у структурі його споживання в країні (1976) комунально-побутовими споживачами використовується 14,2%; в УРСР — відповідно 16,7%. В 1976 в СРСР газифіковано природним газом 3424 населені пункти, з них 1208 міст і с-щ міськ. типу і 2216 населених пунктів у сільс місцевості. Збудовано 108,9 тис. км розподільних газових мереж, газифіковано 18,8 млн квартир, крім того, 26,5 млн. квартир — зрідженим газом. На Україні — відповідно 662 населені пункти, у т ч. 263 міста і с-ща міськ типу, 399 населених пунктів у сільс. місцевості; збудовано 22 тис. км розподільних мереж, газифіковано 3,9 млн. квартир, крім того, зрідженим газом — 5,9 млн. квартир

Установка осушування газу на Долинській компресорній станції. Івано-Франківська область. Перехід газопроводу через річку Латорицю в Карпатах. Установка комплексної підготовки газу на Хрестищенському родовищі. Харківська область.

Основними напрямами розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено дальше нарощування видобутку природ. газу; ввести в дію приблизно 35 тис.км газопроводів; розробити і впровадити прогресивні тех засоби і методи видобування, транспортування, переробки і зберігання газу і газового конденсату; спорудити надійні високопродуктивні експлуатаційні свердловини з використанням нових методів інтенсифікації припливу газу до вибою свердловини, автоматизовані блокові установки для пром. підготовки газу, магістральні газопроводи з труб діаметром 1420 мм; продовжити створення *єдиної автоматизованої системи газопостачання* країни. Г п. СРСР відіграє важливу роль у системі *соціалістичної економічної інтеграції* (див. *Газопровід «Союз»*). Серед наук установ, що розробляють питання, пов'язані з Г п., *Газу інститут* АН УРСР. Розвинуту Г. п. мають також Румунія, Польща, Чехословаччина, Угорщина та ін. соціалістичні країни. Серед капіталістичних країн найбільшого розвитку Г. п набула в США, Нідерландах, Канаді.

Літ.: Кортунов А. К. Газовая промышленность СССР. М., 1967; Кальченко В. Н. Газова промисловість і технічний прогрес. К., 1972; Экономика газовой промышленности. К., 1974.

В. І. Бережнюк. М. Ф. Лясовський.

ГА́ЗОВА СТА́ЛА — універсальна фізична стала R у рівнянні стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*). Чисельно дорівнює роботі розширення 1 *моля* ідеального газу внаслідок нагрівання на 1 К в ізобарному процесі. $R = (8{,}31441 \pm 0{,}00026)$ Дж/(моль К). Відношення Г. с. до *Авогадро числа* наз. *Больцмана сталою.*

ГА́ЗОВА ТУРБІ́НА — турбіна, в якій теплова енергія стисненого і нагрітого газу перетворюється на механічну енергію обертового вала. Осн. робочими органами Г. т. є нерухомий сопловий апарат (вінець соплових лопаток, закріплений на корпусі турбіни) і обертове робоче колесо (диск з робочими лопатками), з'єднане з валом турбіни. У реактивних Г. т. (найпоширеніших) стиснений і нагрітий газ спочатку надходить у міжлопаткові канали соплового апарата, де частково розширюється, внаслідок чого його теплова енергія частково перетворюється на кінетичну. Далі потік газу розширюється в міжлопаткових каналах робочого колеса, одночасно змінюючи свій напрям, тисне на робочі лопатки і надає руху валові. В активних Г. т газ розширюється повністю в сопловому апараті. Дальше перетворення кінетичної енергії струменя на енергію обертання вала відбувається внаслідок зміни напряму газового потоку в криволінійних міжлопаткових каналах робочого колеса. За напрямом газового потоку Г. т. поділяють на осьові, радіальні (відцентрові, доцентрові) й діагональні. Г. т. розрізняють також за кількістю ступенів (сукупності соплового апарата й робочого колеса). Найпоширенішими є Г. т. осьові одноступінчасті (мал.) та багатоступінчасті. Г. т. нескладні за конструкцією, компактні, надійні в експлуатації, у них високий ккд (0,92—0,94), велика питома потужність. Г. т. використовують гол. чин. як одну з осн. частин *газотурбінних двигунів* або газотурбінних установок.

Літ.: Шнеэ Я. И., Хайновский Я. С. Газовые турбины, ч. 2. К., 1977.

В. Я. Шипіль.

ГАЗОВБИРАЧІ́ — те саме, що й *гетери.*

ГА́ЗОВЕ ЗВА́РЮВАННЯ, автогенне зварювання — *зварювання* металів, при якому кромки з'єднуваних частин розплавляють газовим полум'ям. Таким способом металеві частини з'єднують (з присадкою або без присадки металу) без мех. дії або тиску. Щоб підвищити т-ру полум'я, горючі гази спалюють у струмені чистого кисню. Залежно від застосовуваного газу розрізняють зварювання ацетилено-кисневе, метано-кисневе, воднево-кисневе тощо. Таким зварюванням можна з'єднувати майже всі метали і сплави, використовувані у техніці (див. *Зварювальне устаткування*). Г. з. застосовують при виготовленні й ремонті виробів із сталі завтовшки 1—3 мм, зварюванні стиків металевих труб малих діаметрів, ремонті виробів, відлитих з чавуну, бронзи та ін., виготовленні виробів з алюмінію та його сплавів, міді, латуні й свинцю, з'єднанні ковкого й високоміцного чавунів тощо.

А. Ю. Асніс.

ГА́ЗОВЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення теплом спалюваного горючого газу. Осн. частини системи Г. о.: газопроводи, *нагрівальні прилади* (агрегати), запірно-регулювальна *арматура* та автом. прилади безпеки користування газом. Розрізняють Г. о. місцеве, коли газ спалюється у нагрівальних приладах, встановлених безпосередньо в опалюваних приміщеннях, і центральне — із згорянням газу у пром. агрегатах. Для місцевого Г. о. застосовують конвективні (див. *Конвекція*) і променисто-конвективні прилади, що відрізняються способом підведення зовн. повітря, необхідного для горіння, та видалення продуктів згоряння газу (мал.), а також променисті прилади (інфрачервоні випромінювачі). При центральному Г. о. в опалюване приміщення подають повітря, змішане з продуктами згоряння газу (в контактних агрегатах) або підігріте ними (в поверхневих агрегатах). Г. о. застосовують гол. чин. у пром. і громад. будинках, де люди перебувають тимчасово.

О. М. Скляренко.

ГА́ЗОВЕ РІ́ЗАННЯ — різання нагрітих газовим полум'ям сталевих виробів у струмені чистого кисню; те саме, що й *кисневе різання.*

ГА́ЗОВЕ ЦІАНУВА́ННЯ — дифузійне насичення поверхні виробів із сталі (чавуну) одночасно вуглецем і азотом у газовому середовищі; те саме, що й *нітроцементація.*

ГА́ЗОВИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів визначення складу газових сумішей. Розрізняють: 1) Хімічні методи Г. а., при яких один з компонентів газової суміші поглинається у *газоаналізаторах* певним розчином або компоненти суміші спалюють і визначають зміну об'єму. Для аналізу малих кількостей компонентів, напр. шкідливих домішок у повітрі, досліджувану суміш пропускають крізь спец. реагент, а потім визначають певний ефект хім. реакції відпо-

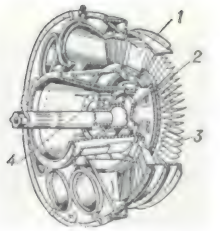

Газова турбіна одноступінчаста: *1* — соплова лопатка; *2* — диск; *3* — робоча лопатка; *4* — вал.

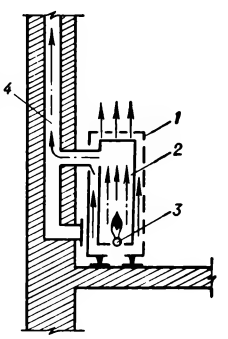

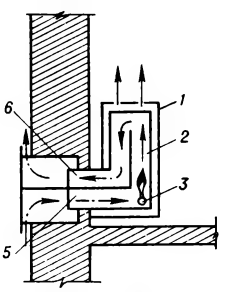

Місцеве **газове опалення** з видаленням продуктів згоряння газу в димовий канал (вгорі) і через стіну: *1* — кожух; *2* — топкова камера; *3* — пальник; *4* — димовий канал; *5* — патрубок для підведення зовнішнього повітря; *6* — патрубок для видалення продуктів згоряння газу.

Газон маврітанський.

відними хім. або *фізико-хімічними методами аналізу*. 2) Метод визначення рідких і твердих компонентів (газооб'ємний метод), при якому визначуваний компонент перетворюють хімічним способом на газ, а потім аналізують одержаний газ першим методом. Наприклад, визначаючи домішки вуглецю у сталі, спалюють метал у струмені кисню і вимірюють кількість утвореного CO_2. 3) Фізичні методи, при яких визначають фіз. властивості газів: теплопровідність, теплотворну здатність, густину тощо. 4) Метод газової *хроматографії*, при якому суміш газів пропускають крізь колонку з адсорбентом, «промивають» колонку струменем інертного газу, внаслідок чого окремі компоненти виходять з неї ступенево. На виході струменя газів встановлюють прилади, які автоматично записують вміст цих газів, що дає можливість швидко контролювати технологічні процеси та аналізувати різні суміші.
Літ.: Еремина Б. Г. Газовый анализ Л., 1955; Соколов В. А. Методы анализа газов М., 1958.

ГА́ЗОВИЙ ДВИГУ́Н — двигун внутрішнього згоряння, в якому хімічна енергія горючого газу перетворюється на механічну. Як паливо в Г. д. використовують гази природні або штучні, одержувані в *газогенераторах*. Ці гази вміщують у балони в стисненому чи зрідженому стані (зрідженою є звичайно пропано-бутанова суміш). Застосовують також *доменний газ, коксовий газ* та ін. В Г. д. порівняно з рідкопаливними двигунами менше зношуються осн деталі (через краще сумішоутворення і повніше згоряння), у відхідних газах мало шкідливих домішок (двигун діє на збіднених сумішах). До того ж у Г. д. можна застосовувати вищі *ступені стиску*, ніж у бензинових двигунах. Потужність стаціонарних Г. д., використовуваних на металург. з-дах, електростанціях або газопроводах, досягає 12 тис. кВт (16 тис. к. с.), їхній ккд 0,42. Трансп. Г. д. встановлюють на суднах і газобалонних та газогенераторних автомобілях. Перспективним є використання в Г. д. (особливо для автомобілів) водню, який, згоряючи в суміші з повітрям, утворює малотоксичні гази (в них немає окису вуглецю).
О. М. Бурцев.

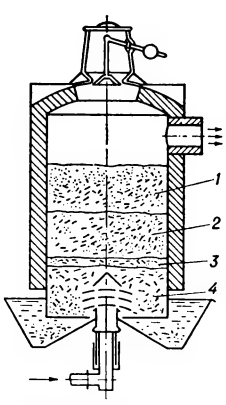

Газогенератор для газифікації твердого палива в щільному шарі: *1* — зона підготовки палива; *2* — відновлювальна зона; *3* — окислювальна зона; *4* — шлакова подушка (стрілками показано надходження дуття і вихід продуктів газифікації).

ГА́ЗОВИЙ РУЛЬ — руль літальних апаратів, яким змінюють напрям газового потоку від двигуна і, отже, напрям польоту. Найчастіше являє собою сукупність профільованих поворотних пластин, встановлених у цьому потоці. Г. р. використовують на тих дільницях польоту, де *повітряні рулі* неефективні. В ракетах і космічних кораблях Г. р. застосовують на поч. дільницях польоту і для керування в безповітряному просторі, у літаках вертикального зльоту і посадки — на режимах зльоту і посадки.

ГАЗОГЕНЕРА́ТОР — пристрій, де з твердого або рідкого палива виробляють *генераторні гази*. Найпростіший Г. являє собою циліндричну металеву шахту (мал.), викладену всередині вогнетривким матеріалом. У верхню частину Г. завантажують паливо, що його піддають газифікації — термічній обробці в середовищі повітря, кисню, водяної пари або їхньої суміші (дуття). Кількість дуттєвої суміші має бути недостатньою для повного згоряння палива (напр., при пароповітряному дутті — 35% повітря від теоретично необхідного). Продукти газифікації надходять з Г. на подальшу обробку (охолодження, конденсацію тощо). Г. відрізняються між собою конструкцією, особливостями шару палива (щільний, завислий, «киплячий» або «пульсуючий»), системою подачі дуття (пряма, обернена, двозонна й горизонтальна), шлаковидаленням (рідке або тверде). Розрізняють Г стаціонарні і транспортні. Стаціонарні Г. застосовують у хім. пром-сті, металургії, енергетиці тощо; транспортні — гол. чин. в автомоб. газогенераторних установках.
А. А. Кричко.

ГАЗОЕЛЕКТРИ́ЧНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів у середовищі захисних газів; вид *дугового зварювання*. При Г. з. гази надходять струменем із зварювального пальника або наповнюють камеру з виробами. Захищаючи метал від шкідливого впливу атм. повітря, вони поліпшують якість зварного шва, підвищують стійкість горіння дуги. Найпоширенішим є Г. з. у вуглекислому та інертних газах. У вуглекислому газі зварюють сталь різних марок, в інертних газах — більшість кольорових металів і нержавіючих сталей З інертних газів найчастіше використовують аргон (див. *Аргоно-дугове зварювання*), рідше — гелій. Г з. буває ручне, напівавтоматичне та автоматичне; плавким (напр., сталевим, алюмінієвим) або неплавким (вольфрамовим, вугільним та ін.) електродом. Різновидом газоелектричного є *плазмове зварювання* металів. Г. з. застосовують для з'єднування деталей малої та серед. товщини.
О. М. Корнієнко.

ГАЗОКОНДЕНСА́Т — продукт, виділений з природного горючого газу; суміш рідких *вуглеводнів*. Див. *Конденсат газовий*.

ГАЗО́Н (франц. gazon — дерен) — ділянка землі зі штучним трав'яним покривом. Г. бувають партерні, паркові, спортивні й маврітанські (з барвисто квітучими рослинами). Партерні Г.— основний фон для квітників, деревних насаджень і різних паркових споруд. Паркові й маврітанські Г. роблять у парках, садах, скверах, на бульварах тощо. Г. створюють, висіваючи насіння багаторічних трав'янистих рослин у добре оброблений і вирівняний грунт.
Літ.: Газоны. М., 1977.

ГАЗОО́БМІН — процес поглинання кисню з зовнішнього середовища та виділення вуглекислого газу, інших газоподібних речовин і водяної пари (що утворились внаслідок *обміну речовин*), притаманний усім живим організмам. Г.— один з зовн. проявів *дихання*, що забезпечує звільнення енергії при окисленні органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів), необхідної для життєдіяльності організму. Г. у одноклітинних і деяких багатоклітинних тварин здійснюється шляхом *дифузії* газів безпосередньо через поверхню тіла. У багатоклітинних тварин Г. забезпечується спец. системами транспорту газів. Осн. з них — це системи зовн. дихання та *кровообігу*. Г. у людини і тварин досліджують в умовах повного спокою, натще, при т-рі 18—22° С (основний обмін) спец. приладами. Встановлено, що об'єм виділюваного при Г. вуглекислого газу у випадку окислення вуглеводів дорівнює об'єму спожитого кисню, тобто *дихальний коефіцієнт* становить 1, при окисленні білків — 0,8, жирів — 0,7. При засвоєнні організмом 1 л кисню звільняється 19,7—20,9 кдж (4,7—5,0 ккал) тепла (к а л о р и ч н и й е к в і в а л е н т к и с н ю). По кількості спожитого кисню за одиницю часу за допомогою дихального коефіцієнта розраховують енерговитрати організму (непряма *калориметрія*). Рівень Г. залежить від анатомо-фізіол. особливостей організму, його стану, умов зовн. середовища і, особливо, від інтенсивності м'язової діяльності. Регуляція Г. здійснюється на всіх етапах транспорту газів за рахунок біохім., біофіз., нервових і гуморальних впливів. Про Г. у рослин див. також *Фотосинтез*.
Літ.: Ольнянская Р. П. Кора головного мозга и газообмен. М., 1950; Березовский В. А. Напряжение кислорода в тканях животных и человека. К., 1975; Сравнительная физиология животных, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1977.
В. А. Березовський.

ГАЗООЧИ́ЩЕННЯ — очищення промислових газів від твердих, рідких і газоподібних домішок. Тверді (напр., у вигляді пилу) та рідкі (у вигляді бризок, туману) домішки видаляють мех. та електричними, а газоподібні — фізико-хім. методами. Мех. Г. провадять осаджуванням домішок під дією сил тяжіння (у пиловловлювальних камерах) або відцентрових сил (у *циклонах*, пилових мішках, жалюзійних гратках тощо), промиванням газів водою або ін. рідиною (у *скруберах*, мокрих циклонах, швидкісних і пінних пиловловлювачах), фільтруванням їх крізь пористі й волокнисті матеріали (тканинні мішкові, або рукавні, фільтри). Електр. Г. грунтується на дії електр. поля високої напруги (до 80 000 В) на очищуваний газ: у *фільтрах електричних* внаслідок *іонізації* забрудненого газу заряджені домішки осідають на електродах. Фізико-хім. Г. полягає в поглинанні (в *абсорберах*, скруберах) домішок *розчинниками* (*абсорбція*) або хім. реагентами (хемосорбція), *активним вугіллям* чи *силікагелем* (*адсорбція*). До фізико-хім. методів належать також: охолоджування домішок до зрідженого або твердого стану з наступним видаленням їх; допалювання у газових і котельних печах на *каталізаторах* та ін. До Г. вдаються, коли для використання потрібен або сам очищений газ (напр., природний газ, який перед надходженням у газопровід очищують), або вилу-

чені з нього домішки (напр., з сірководню, що міститься в природному газі, виробляють високоякісну сірку). Г. є важливим засобом захисту повітряного басейну від забруднення пром газ ми, охорони *навколишнього середовища*. *А. Г. Чегликов.*

ГАЗОПОСТАЧА́ННЯ — постачання природних, попутних (нафтових) і штучних горючих газів народногосподарським та побутовим об'єктам. До системи Г. належать споруди й устаткування для добування природних та виробн. штучних горючих газів (див. *Газова промисловість*), їх очищування (див. *Газоочищення*), транспортування (див. *Газопровід*), зберігання (див. *Газосховище*), а також розподілу між споживачами (див *Газорозподільна станція*) та спалювання. Розрізняють Г. централізоване і місцеве (по газопроводах). Є також Г. зрідженого (у балонах, цистернах) або стисненого (у балонах) газу. Централізована система Г. забезпечує газом споживачів (великі міста, підприємства) на значній віддалі від джерела газу Місцева система Г. постачає газ споживачам поблизу місця добування (виробн.) газу. Систему постачання зрідженого або стисненого газу застосовують у районах, де неможливе або недоцільне прокладення газопроводів. Зріджений газ транспортують під тиском 1,2—1,6 МПа (12—16 кгс/см²), стиснений — під тиском до 20 МПа (200 кгс/см²). В СРСР централізованою та місцевою системами Г. споживачам поставлено (1977) бл. 304 млрд. м³ газу, крім того 7690 тис. т зрідженого. *Я. М. Кутинський.*

ГАЗОПРО́ВІД — комплекс *трубопроводів* і допоміжних споруд для транспортування та розподілу природних, попутних (нафтових) та штучних горючих газів. Розрізняють Г. магістральні, місцеві та внутрішні. Магістральними Г переміщують гази на значну віддаль від місця видобування (виробн.) до населених пунктів, пром. об'єктів та ін. споживачів. Місцеві Г (газові мережі) призначені для розподілу газу по об'єктах споживання; внутр. Г.— для розподілу його всередині житл. і виробн приміщень. Г. бувають підземні (найпоширеніші), надземні та в насипі; за матеріалом труб — сталеві, азбестоцементні та пластмасові. Діаметр труб від 156 до 1420 мм (магістральні Г. діаметром 1420 мм споруджують тільки в СРСР) Робочий тиск, під яким транспортується газ, до 1,2; 2,5 та 7,5 МПа (12 25 і 75 кгс/см²). Тиск газу у магістральних Г. великої протяжності (мал.) підтримується компресорними станціями, споруджуваними через 100—120 км (потужність компресорів досягає 25 тис. кВт). На кінцевих пунктах магістральних Г розміщують *газорозподільні станції*, на яких тиск газу знижують до необхідного рівня. В СРСР до найбільших належать газопроводи: Оренбург— Зх. кордон СРСР (бл 2,7 тис. км), Середня Азія — Центр (бл. 3 тис. км), Уренгой — Сургут — Челябінськ (1,5 тис. км) та ін. По території УРСР проходять Г.: Шебелинка — Дніпропетровськ—Кривий Ріг — Ізмаїл (бл. 1000 км), Дашава — Мінськ (665 км) тощо; тут бере початок потужний Г.— «Братерство». Див також *Газова промисловість*, *Газопровід «Союз»*. *Я М. Кутинський.*

ГАЗОПРО́ВІД «СОЮ́З» — магістральний газопровід від Оренбурга до західного кордону СРСР через територію РРФСР та УРСР. Будується спільно соціалістичними країнами — членами РЕВ: Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією та СРСР. Будівництво почато 1975 на основі Генеральної угоди, підписаної 1974 на 28-й сесії РЕВ. Довжина Г. «С.» становить 2677 км, пропускна спроможність— 28 млрд. м³ газу на рік. Кожна з країн — учасниць угоди вносить свій вклад у будівництво газопроводу. Рад. Союз провів усі розвідувальні роботи, забезпечив будівництво проектною документацією, збудував з-д та установки для комплексної переробки газу, а також систему його збирання на Оренбурзькому газоконденсатному родовищі. Це становить понад половину заг. витрат країн — учасниць будівництва НРБ, УНР, НДР, ПНР і ЧССР своїми силами й засобами будують одну з 5 дільниць газопроводу, рівних за обсягом капіталовкладень; Румунія кредитує придбання на світовому ринку необхідних устаткування і техніки. Всі об'єкти Г. «С.» є власністю СРСР; затрати ін. країн — учасниць будівництва будуть погашені Рад. Союзом поставками газу протягом 12 років після введення в дію газопроводу на проектну потужність. Строк дії угоди — 20 років, після закінчення строку її дії поставки газу можуть бути продовжені на основі нових угод. Газопровід сприятиме поліпшенню паливно-енергетичних балансів країн — учасниць будівництва, забезпечить сировиною хім. пром-сть цих країн. Г. «С.» є конкретним прикладом розвитку й поглиблення *соціалістичної економічної інтеграції*. *В. І. Дудчак.*

ГАЗОПРОНИ́КНІСТЬ — властивість матеріалу пропускати *гази*, якщо є певний перепад тиску. Визначається кількістю газу, що проходить за одиницю часу крізь одиницю поверхні матеріалу при перепаді тиску, який дорівнює одиниці. Характеризується коефіцієнтом проникності відповідного газу: повітря (повітропроникність), водню (воднепроникність) тощо. Є однією з осн. фіз. характеристик пористих і формувальних матеріалів. Властива також твердим безпористим матеріалам (напр., полімерам — плівкам або покриттям), металам та ін. Г металів швидко збільшується з підвищенням т-ри газу. Матеріали, непроникні для газів (напр., азбест, свинець), застосовують для герметизації стінок, з'єднань і внутр. об'ємів апаратів. машин і споруд.

ГАЗОРОЗПОДІ́ЛЬНА СТА́НЦІЯ — сукупність споруд і устаткування для *газоочищення*, зниження тиску, одоризації (додавання речовин з специфічним запахом), розподілу та обліку газу, що надходить з магістральних *газопроводів* до споживачів. Складові частини Г. с. (мал.): вузол вимикальних пристроїв, через який газ надходить до станції; фільтри, де газ очищається від твердих і рідких завислих частинок; лінії зменшення та стабілізації тиску газу (одна лінія — резервна), за допо-

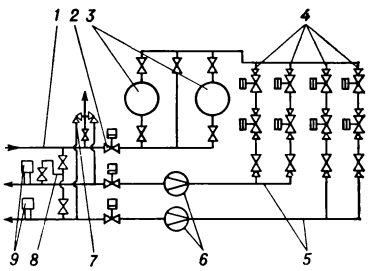

Газорозподільна станція: *1* — магістральний газопровід; *2* — вузол вимикальних пристроїв; *3* — фільтр; *4* — лінія зменшення і стабілізації тиску газу; *5* — вихідний газопровід; *6* — лічильник газу; *7* — вузол запобіжних клапанів; *8* — байпасна лінія: *9* — одоризаційна установка.

могою яких тиск знижується (за одно-, дво- або триступінчастою схемою) до заданого та підтримується на сталому рівні (0,3—1,2 МПа, або 3—12 кгс/см²); вихідні газопроводи з запобіжними клапанами та лічильниками газу. На Г. с. є також одоризаційна установка та байпасна (обвідна) лінія— для короткочасного постачання споживачам газу, напр. на час ремонту станції. В разі потреби газ перед зниженням тиску осушують і підігрівають. Г. с. будують на деякій віддалі від житл. і пром. споруд. Контрольно-вимірювальні прилади та регулювальну апаратуру розташовують у капітальних приміщеннях, ін. устаткування — на відкритих майданчиках. Потужність Г. с. від 5—10 до 300—500 тис. м³/год. *А. Г. Чегликов.*

ГАЗОРОЗРЯ́ДНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, дія яких грунтується на *електричних розрядах у газах* або парах металу; те саме, що й *іонні прилади*.

ГАЗОСИЛІКА́Т — бетон, одержуваний в результаті твердіння у *автоклавах* суміші вапняно-кремнеземистої в'яжучої речовини, тонкодисперсного кремнеземистого компонента, газоутворювача і води. різновид *газобетону*. З Г. виготовляють блоки і панелі для *огороджувальних конструкцій*, тепло- і звукоізоляційні вироби.

ГАЗОСХО́ВИЩЕ — природний або штучний резервуар, де зберігають газ. Розрізняють Г. надземні (див. *Газгольдер*) і підземні — споруджувані у попередньо герметизованих пористих породах на глибині до 1200—1300 м (напр., у виснажених нафтових і газових родовищах) та порожнинах гірських порід (у покинутих шахтах, печерах, соляних виробках та ін.). Місткість підземних Г. досягає сотень мільйонів (іноді мільярд)

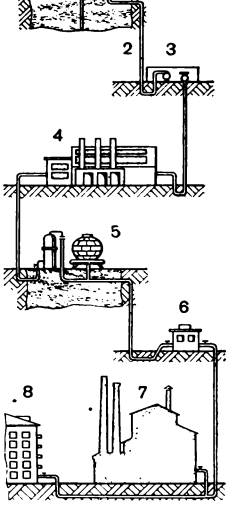

Газопровід:
1 — газовий промисел; 2 — трубопровід; 3 — вимикальний пристрій; 4 — компресорна станція; 5 — газосховище; 6 — газорозподільна станція; 7 — промисловий споживач; 8 — побутовий споживач.

кубічних метрів газу. У пористих породах газ зберігають у газоподібному стані при тиску 5—12 МПа (50—120 кгс/см²), у порожнинах гірських порід — переважно у зрідженому стані при тиску 0,8—1,0 МПа (8—10 кгс/см²). Є також ізотермічні Г.— наземні (сталеві резервуари з подвійними стінками, між якими розміщено теплоізоляційний матеріал) і підземні (котловани з замороженими грунтовими стінками і сталевою покрівлею). В таких сховищах зріджений газ зберігають при атмосферному тиску і низькій т-рі (до —200° С). Г дають змогу згладжувати добову, тижневу та сезонну нерівномірність відбирання газу з магістральних *газопроводів*.

П. Ф. Водяник

Газотрон. *1* — анод; *2* — катод

ГАЗОТРО́Н [від *газ(и)* і *(елек)трон*] — двоелектродний *іонний прилад*, яким перетворюють (випрямляють) змінний електричний струм на постійний Являє собою заповнений інертним газом або парою ртуті скляний герметичний балон з анодом і катодом (мал.). Дія Г. грунтується на виникненні в інертному газі або ртутній парі (в результаті *термоелектронної емісії* з нагрітого катода) несамостійного дугового розряду (при позитивному анодному потенціалі), що зумовлює вентильні (випрямляючі) властивості приладу Ккд Г. досягає 0,99. Г. використовують гол. чин. у високовольтних *випрямлячах струму*. Див. також *Вентиль*.

М. П. Лисиця

ГАЗОТУРБІ́ННА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — теплова електростанція, де приводом електричного *генератора* є *газова турбіна*. На Г. е. звичайно встановлюють одно- та двовалові *газотурбінні двигуни* (в теплоенергетиці їх частіше називають газотурбінними установками). В одновалових газотурбінних установках рух генераторові і *компресорові* надає газова турбіна, змонтована з ними на одному валу; у двовалових установках («установках з розрізним валом») генератор обертає незалежна газова турбіна корисної потужності. Паливом на Г. е. найчастіше є природний газ. Рідше використовують газотурбінне паливо, одержуване з нафти. Є також вугільні Г. е., що працюють на продуктах *підземної газифікації вугілля*. У газотурбінних установок Г. е. порівняно з паротурбінними менша одинична потужність (до 100 МВт) і нижчий ккд (0,3—0,34), але вони більш маневрені й компактні. Г. е покривають пікові навантаження на потужних теплових електростанціях. У віддалених районах СРСР іноді застосовують автономні пересувні Г. е. Набувають розвитку Г. е. з *парогазотурбінними установками*.

Є. П. Дибан.

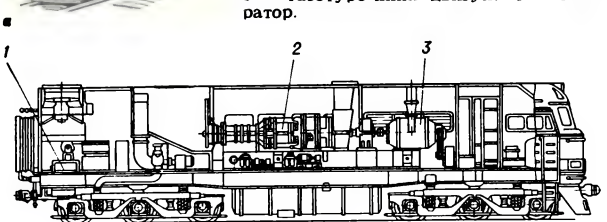

Газотурбовоз: *а* — зовнішній вигляд; *б* — розріз: *1* — допоміжний двигун; *2* — газотурбінний двигун: *3* — генератор.

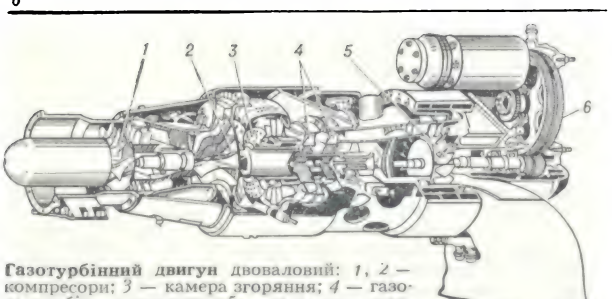

Газотурбінний двигун двоваловий: *1*, *2* — компресори; *3* — камера згоряння; *4* — газова турбіна компресора; *5* — незалежна газова турбіна корисної потужності; *6* — редуктор.

ГАЗОТУРБІ́ННИЙ ДВИГУ́Н — тепловий двигун, в якому енергія стиснутого і нагрітого газу перетворюється на механічну енергію обертового вала *газової турбіни*. Осн. частинами Г д. є *компресор*, камера згоряння та газова турбіна. Розрізняють Г д. одно- і двовалові. В одноваловому Г. д. компресор, газова турбіна і осн. агрегат (споживач енергії) з'єднані спільним валом. У двовалових Г. д. (мал.) одна газова турбіна обертає компресор, друга (незалежна турбіна корисної потужності) надає рух осн. агрегату. Паливо згоряє у Г. д. безперервно при постійному тиску або переривчасто при постійному об'ємі. У Г. д. першого типу (найпоширеніших) стиснене атм. повітря надходить з компресора в камеру згоряння, куди подається й паливо; в газовій турбіні енергія газоподібних продуктів згоряння перетворюється на мех. енергію. Г. д. працюють на рідкому (напр., гасі, мазуті), газоподібному (природному, генераторному та ін.) або твердому (вугільному або торфовому пилу) паливі. Є Г. д. з замкненим циклом робочого тіла (звичайно повітря), в них можна використовувати тверде або *ядерне пальне*. В таких двигунах стиснене в компресорі повітря нагрівається у трубках, вмонтованих у камеру згоряння, потрапляє в турбіну, з неї — в охолодник, потім знову в компресор, і цикл повторюється. Ккд Г. д. при т-рі газів перед турбіною 1000—1100 К і *ступені стиску* в компресорі 10 становить 0,23—0,27. Щоб підвищити ккд (до 0,32), стиснене повітря, яке надходить у камеру згоряння, підігрівають теплом відхідних газів. Найбільша одинична потужність Г. д., що їх виготовляють в СРСР для стаціонарних енерг. установок, становить 100 МВт; для авіаційних силових установок (при тязі 180—250 кН) — 10—14 МВт. Г. д. — осн. двигун *силових установок* атм літальних апаратів. Його використовують також на теплових електростанціях, автомоб., залізничному та мор. транспорті, в хім., металург., нафтовій, газовій промисловості тощо.

В. Я. Шипіль.

ГАЗОТУРБОВО́З — локомотив, де основним двигуном є *газова турбіна*. Рух від газової турбіни до ведучих коліс Г. передається через електр., мех. або *гідравлічну передачу*. Осн. частинами силової установки Г. з електр. передачею є *газотурбінний двигун* (звичайно одноваловий), *генератор* постійного струму і тягові електродвигуни, що, живлячись від генератора, приводять у рух ведучі колеса. До досконаліших належать Г. з двоваловими газотурбінними двигунами, в яких рух ведучим колесам (через мех. або гідравлічну передачу) надає незалежна газова турбіна корисної потужності. Запускають газотурбінний двигун звичайно допоміжним *двигуном внутрішнього згоряння*, рідше — електродвигуном, що живиться від *акумуляторів*. Потужність таких Г. (мал.) бл. 5 МВт, ккд 0,16—0,22. Є Г., де замість компресора і камери згоряння газотурбінного двигуна встановлено вільнопоршневий генератор газу. Ккд таких Г. 0,35—0,4. Перевагами Г. перед *тепловозами* є більша питома потужність, компактність, на них можна застосовувати низькосортне рідке паливо. Г. використовують на залізницях з порівняно малою вантажонапруженістю, де через великі капіталовкладення застосування електровозів недоцільне.

Є. П. Дибан.

ГА́ЗУ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Створений 1949 (до 1963 — Ін-т використання газу в комунальному господарстві і промисловості АН УРСР). Ін-т проводить дослідження по підвищенню ефективності використання природного газу в пром-сті і захисту навколишнього середовища від забруднення, по удосконаленню технологічних процесів, пов'язаних із застосуванням газу в пром-сті та хім. переробкою вуглеводневих газів. Досліджуються питання прикладної теорії спалювання газу, тепло- і масообміну в пром. печах і реакторах, методи опалювання печей, розробляються конструкції установок використання газу, апаратура для їх контролю та автоматизації тощо. Вивчаються умови утворення токсичних газових викидів у технологічних процесах, розробляються методи та обладнання для їх термічного та каталітичного знешкоджування, а також системи для проведення автоматизованого контролю цих викидів

В. Ф. Копитов.

ГАЇ́ВКИ — українські народні обрядові пісні. Див. *Веснянки*.

ГАЇ́ТІ — острів у групі Великих Антільських о-вів у *Вест-Індії*. Площа бл. 77 тис. км². Поверхня гориста, вис. до 3175 м, г. Дуарте. Складається з вулканічних та осадочних порід. Родовища золота, бокситів, нафти. Клімат тропічний, жаркий. Опадів до 2000 мм на рік Річки короткі, багатоводні. Є озера На схилах — тропічні ліси (пальми, лавр), у внутр. районах — *савани*. Культивують бавовник, цукр. тростину, кавове дерево, банани, тютюн, рис та ін. На острові Г.— д-ви *Гаїті* та *Домініканська Республіка*.

1
2

3
4

До ст. **Вавілоно-ассірійська культура.**

1. Стела Нарамсіна з Суз. Червоний пісковик. Близько 24—23 ст. до н. е. Лувр. Париж.
2. Зикурат бога місяця Нанни в Урі.21 ст. до н. е.
3. Голова статуї Гудеа з Лагаша. Діорит. 22 ст. до н. е. Лувр. Париж.
4. Фантастична тварина на брамі Іштар у Вавілоні. Близько 570 до н. е. Пергамський музей. Берлін.
5. Хаммурапі перед богом Шамашем. Рельєф стовпа законів Хаммурапі з Суз. Діорит. 1792—1750 до н. е.
6. Статуя Ашшурнасірпала II з Кальху. 883—859 до н. е.
7. Брама Іштар у Вавілоні. Близько 570 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

5
6
7

1
2
3

4
5
6

7

8
9

До ст. **Візантія.**

1. Церква св. Феодора (Кілісе-Джамі) в Константинополі. 11 ст.

2. Храм св. Софії в Константинополі. 532—537. Архітектори Анфімій з Тралл та Ісидор з Мілета. Інтер'єр.

3. Церква Іоанна Предтечі в Керчі. 10—13 ст.

4. Імператриця Феодора з почтом. Мозаїка церкви Сан-Вітале в Равенні. Близько 547.

5. Церква Успіння Богоматері. Близько 1080. Монастир Дафні поблизу Афін.

6. Мадонна з немовлям. Восковий живопис. Александрійська школа. 6 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

7. Св. Микола. Ікона. Мозаїка. Початок 12 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

8. Євангеліст Марк. Мініатюра з Євангелія 13 ст. Паризька Національна бібліотека.

9. Зцілення хворих. Мозаїка церкви Кахріє-Джамі в Константинополі. Близько 1303.

1

2
3
4

5
6
7

До ст. **Виставка досягнень народного господарства СРСР.**

1. Площа Дружби народів.
2. Павільйон «Машинобудування».
3. Вугільний комбайн КШ-3М і кріплення К-130. Експонат павільйону «Вугільна промисловість».
4. У павільйоні «Хімічна промисловість».
5. Макет парової турбіни потужністю 800 000 кВт. Павільйон «Електрифікація СРСР».
6. У павільйоні «Космос».
7. У павільйоні «Товари народного споживання».
8. На вивідному колі павільйону «Тваринництво».
9. Павільйон «Землеробство».

8
9

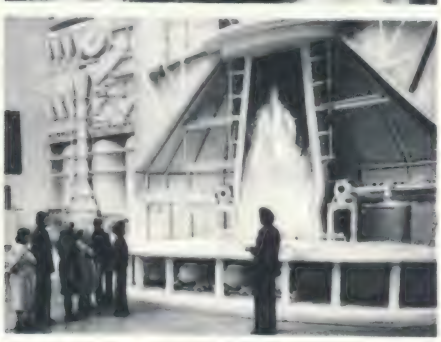

До ст. **Виставка досягнень народного господар ства УРСР.**

1. Центральний вхід на ВДНГ УРСР і Головний павільйон. 2. Загальний вид центральної площ Виставки. 3. Республіканська Дошка пошани 4. Павільйон «Зернові та олійні культури». 5. Па вільйон «Машинобудування і приладобудування» 6. У павільйоні «Хімічна промисловість». 7. У па вільйоні «Науково-технічний прогрес у народному господарстві УРСР». 8. Макет доменної печі № 9 на Криворізькому металургійному заводі імен В. І. Леніна у павільйоні «Металургія». 9. У павіль йоні «Електрифікація». 10. У павільйоні «Товари народного споживання». 11. Сільськогосподарська техніка на майданчику павільйону «Механізація та електрифікація сільського господарства».

1

2
3

До ст. **Вірменська РСР.**

1. Араратська долина.
2. Єреван. Площа В. І. Леніна.
3. Озеро Севан.
4. Вірменська АЕС.
5. На відкритих розробках молібденових руд. Каджаранський мідно-молібденовий комбінат.
6. У складальному цеху «Вірмелектрозаводу» імені В. І. Леніна.
7. Цех по виробництву вінілацетату заводу «Полівінілацетат» у Єревані.
8. В одному з цехів Єхегнадзорського консервного заводу.
9. Обпилювання проти сільськогосподарських шкідників і хвороб на виноградних плантаціях радгоспу імені Таїрова Ечміадзінського району.

4

5
6
7

8
9

До ст. **Вірменська РСР**.

1. Театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова в Єревані. 1926–53. Архітектор О. І. Таманян.

2. Церква Ріпсіме в Ечміадзіні. 618.

3. Матенадаран (сховище стародавніх рукописів) у Єревані. 1959. Архітектор М. В. Григорян.

4. Благовіщення. Мініатюра з рукопису 13 ст. Матенадаран. Єреван.

5. М. С. Сар'ян. Арагац. 1925. Музей Сар'яна в Єревані.

6. О. М. Зардарян. Весна. 1956. Третьяковська галерея в Москві.

7. Є. С. Кочар. Пам'ятник Давидові Сасунському в Єревані. Бронза, базальт. 1959.

8. Сцена з вистави «Ара Прекрасний» Н. Заряна у Вірменському державному драматичному театрі імені Г. Сундукяна.

9. Сцена з опери «Аршак II» Т. Чухаджяна. Єреванський державний театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова.

10. Вірменський народний танець «Шалахо» у виконанні артистів Державного ансамблю пісні і танцю Вірменської РСР.

11. Кадр з фільму «Особисто відомий». Режисери С. Кеворков та Е. Карамян. 1958.

1
2

3
4
5

6

До ст. **Бразілія.**

1. Водоспад Ігуасу.
2. Загальний вид міста Бразіліа.
3. На одній з вулиць міста Сан-Паулу.
4. Панорама Ріо-де-Жанейро.
5. На ріці Амазонці.
6. На автозаводі компанії «Фольксваген» у Сан-Паулу.
7. Збирання цукрової тростини.
8. Збирання кави.
9. К. Портінарі. Голова індіанки. Малюнок. 1940.
10. Будинок національного театру в місті Бразіліа. 1968. Арх. О. Німейєр та ін.
11. В. Праду. Повстанці. Гравюра на лінолеумі. 1951.
12. Кадр з фільму «Там, де закінчується асфальт». Реж. О. Сампаю. 1956.

7
8
9

10
11
12

1
2

3
4
5

6

До ст. **Венесуела.**

1. Водоспад Канайма на річці Куюні.

2. Вид частини міста Каракаса.

3. Сталеливарний завод у промисловому районі на південному сході країни.

4. Виготовлення дерев'яного човна.

5. Нафтові вишки на озері Маракайбо.

6. Е. Полео. Заручені. 1956.

7. Виступ інструментального квартету «Гальсіо».

8. Пантеон Болівара в Каракасі.

9. Трибуни стадіону Університетського містечка в Каракасі. 1950–53. Арх. К.-Р. Вільянуева.

10. Кадр з фільму «Забирайтесь!». Реж. Я. Саньїнес. 1977.

7
8
9
10

1

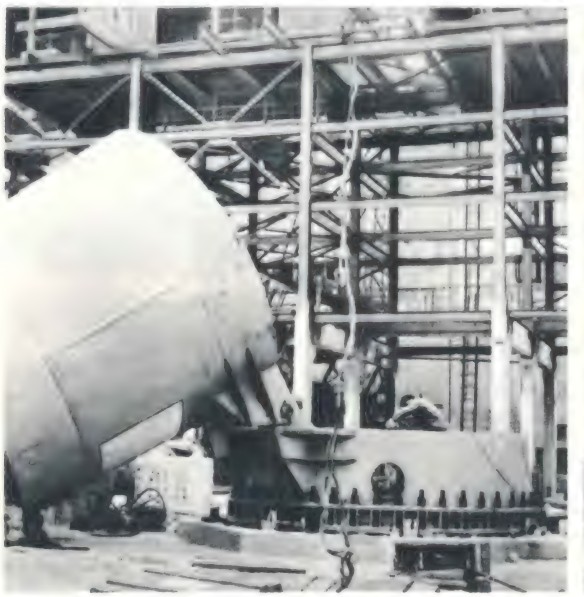

2
3
4

5

До ст. **Будівництво**

1. Панорама будівництва фабрики огрудковування Дніпровського гірничозбагачувального комбінату. Полтавська обл. 1976.

2. Насування блока доменної печі № 8 на Дніпровському металургійному заводі імені Ф. Е. Дзержинського. Місто Дніпродзержинськ. 1974.

3. Монтаж регенератора на будівництві 1-ї черги виробництва аміаку виробничого об'єднання «Стирол» у Горлівці. Донецька обл. 1977.

4. Монтаж колони на Кременчуцькому нафтопереробному заводі. 1977.

5. Панорама будівництва Нікопольської прядильно-ниткової фабрики. Дніпропетровська обл. 1975.

6. Інтер'єр одного з цехів Житомирського заводу верстатів-автоматів. 1977.

7. Запорізька ДРЕС.

6
7

1
2

3

До ст. **Будівництво.**

1. Птахофабрика в колгоспі «Україна» Дунаєвецького району. Хмельницька обл.
2. Салтівський житловий масив у Харкові.
3. Монтаж залізобетонних напіврам комплексу по відгодівлі великої рогатої худоби в радгоспі «Рубежівський». Київська обл. 1977.
4. Випробування автодорожного вантового мосту через Дніпро. 1976.
5. Забудова набережної річки Кальміусу в Донецьку.
6. Житлова забудова в селі Кам'янці. Миколаївська обл.
7. Універсам на житловому масиві Оболонь. Київ.

4
5

6
7

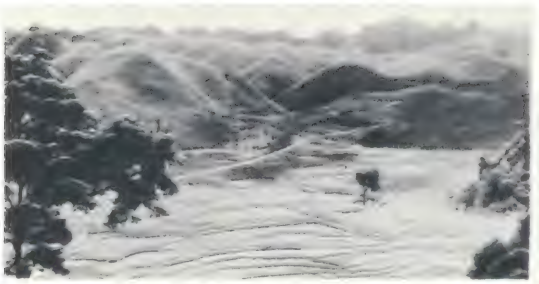

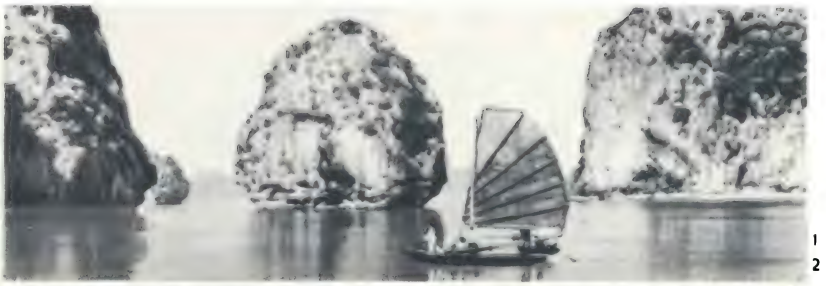

1
2

3
4

До ст. **В'єтнам.**

1. Пейзаж на півдні країни.
2. В затоці Халонг.
3. На одній з вулиць Ханоя.
4. У центрі міста Хошімін.
5. Завод хімічних добрив у провінції Хабак.
6. Видобування олов'яної руди в провінції Каоланг.
7. На ткацькій фабриці в Ханої.
8. Обробіток рисового поля.
9. Збирання джуту.
10. На соєвій плантації ферми Мок-Чау.
11. Ловля риби в затоці Халонг.

5
6

7
8
9

10
11

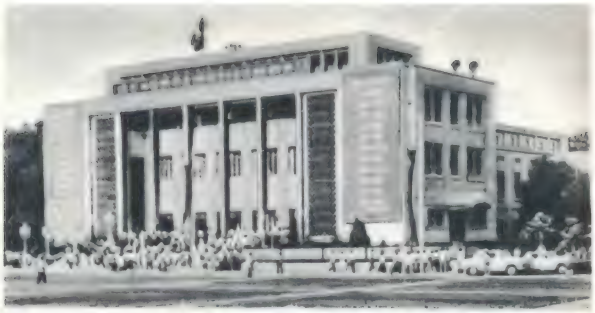

До ст. **В'єтнам.**

1. Баштоподібний храм-калан поблизу міста Куїньйона. 11—12 ст.
2. Башта храму Тьєн-Мо в Хюе. 13—14 ст.
3. Будинок Національних зборів у Ханої.
4. Пагода Дьєн-Бо в Ханої. 1049; відбудовано 1955.
5. Мавзолей Хо Ші Міна в Ханої.
6. Танцівниця. Скульптура п'єдесталу з храму в Чак'є. Близько 9 ст.
7. Нгуєн Дик Нунг. Світанок у полі. 1958.
8. То Нгок Ван. Молодий політрук. Акварель. 1954.
9. Виступ танцювального колективу міста Хошімін.
10. Сцена з вистави театру туонг.
11. Кадр з фільму «17-а паралель». Режисер Хай Нінь. 1975.

1
2

3
4

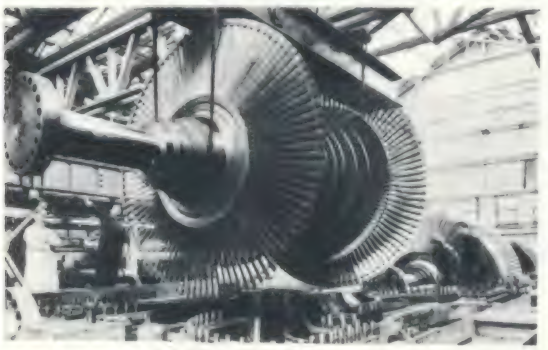

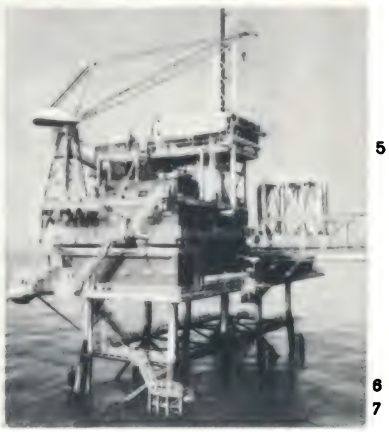

5
6
7

До ст. **Великобританія.**

1. Узбережжя протоки Ла-Манш.
2. В центрі міста Глазго.
3. Загальний вид портової частини міста Ліверпуля.
4. Панорама центральної частини Лондона.
5. На турбінному заводі в місті Ньюкаслі.
6. Атомна електростанція на північному заході Англії.
7. Добування природного газу в Північному морі.
8. На текстильній фабриці в місті Данді.
9. На гірському пасовищі в Шотландії.
10. Сільський краєвид.

8
9
10

1
2
3

4

До ст. **Великобританія.**

1. Замок у Пембрукшірі. 13 ст.

2. Будинок парламенту в Лондоні. 1840—68. Архітектори Ч. і Е. Беррі, О. П'юджін.

3. Собор св. Павла в Лондоні. 1675—1710. Архітектор К. Рен.

4. Кембрідж. Капела Кінгс-коледжу. 1446—1515.

5. Будинок школи архітекторів у Лондоні. 70-і рр. 20 ст.

6. Будинок Бірмінгемського репертуарного театру. 70-і рр. 20 ст. Архітектори Г. Уїнтерінгем, Дж. Модслі.

7. У. Гогарт. Модний шлюб. 1743. Національна галерея в Лондоні.

8. Т. Гейнсборо. Портрет Елісбет, герцогині де Бофорт. 70-і рр. 18 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

9. Г. Мур. Меморіальна фігура. 1945—46. Девоншір. Дарлінгтон-холл.

10. Сцена з вистави «Юлій Цезар» У. Шекспіра. Національний театр. Лондон.

11. Сцена з опери «Глоріана» Б. Бріттена. Англійська національна опера.

5
6

7
8
9

10
11

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Гана.**

1. Узбережжя Гвінейської затоки.
2. Панорама міста Аккри.
3. У порту міста Такораді.
4. Завод по переробці бобів какао в місті Такораді.
5. ГЕС на річці Вольті.
6. Видобування золота в Таркві (Західна область).
7. Очищення бобів какао.
8. На тваринницькій фермі в Покоасі (Східна область).
9. Ремісник. Бронза. Історичний музей. Берн.
10. Кофі Антубам. Глашатай двору та барабанщики. Рельєф, дерево. 20 ст.

8
9
10

До ст. **Гвінея.**

1. Узбережжя Атлантичного океану.
2. Краєвид у центральній частині країни.
3. У гвінейському селі.
4. На одній з вулиць Конакрі.
5. Розробка бокситів на островах Лос.
6. Обробіток поля.
7. В порту Конакрі.
8. Маска з дерева. 20 ст.
9. Політехнічний інститут в Конакрі. 60-і рр. 20 ст.
10. Сцена з вистави «Опівночі» за поемою К. Фодеби. Національний ансамбль Гвінеї. 1961.
11. Житла і дерев'яна скульптура гвінейців.

ГАЇТІ, Республіка Гаїті — держава у Вест-Індії, на Зх. о. Гаїті й о-вах Тортю, Гонав, Ваш та ін. В адм. відношенні поділяється на 5 департаментів.

Державний лад. Г. за конституцією — республіка. Фактично вся законодавча, виконавча, суд і військ. влада зосереджена в руках диктатора — президента, який обирається строком на 6 років і має право на довічне обрання. Формально існує однопалатний парламент — нац. збори.

Природа. Берегова лінія дуже розчленована. Рельєф переважно гірський, вис. до 2680 м (г. Ла-Сель). Надра Г. досліджені недостатньо. Виявлено поклади бокситів, міді, заліз. руди. Клімат тропічний пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року від +22 до +28°. Річна сума опадів 500—2000 мм. Ріки гірські, короткі. Найбільша — р. Артібоніт. Грунти переважно коричнево-червоні. Поширені листопадні тропічні ліси, на Пд.— вічнозелені, в долині р. Артібоніту — колючі чагарники, кактуси.

Населення. Понад 99% нас. Г.— гаїтяни, нащадки рабів, вивезених з Африки в 16—18 ст. 90% гаїтян — негри, решта — переважно мулати. Держ. мова — французька, але майже все населення говорить місц. *креольською мовою*. Пересічна густота населення — 194 чол. на 1 км² 19,4% населення живе в містах. Найбільше місто — *Порт-о-Пренс*.

Історія. Корінним населенням острова Г. були індіанці. В 1492 острів відкрив Х. *Колумб* і назвав його Еспаньйолою. Іспанці перетворили Г. на свою колонію, винищили корінне населення і завезли для роботи на плантаціях і рудниках негрів-рабів з Африки. В 1697 зх. частина острова перейшла до Франції, діставши назву Сан-Домінго. *Велика французька революція* викликала піднесення визвольної боротьби в Сан-Домінго. Повстання негрів-рабів 1791 на чолі з Ф.-Д. *Туссеном-Лувертюром* стало початком боротьби за незалежність. У 1801 в Г. скасовано рабство і введено респ. конституцію. В 1804 проголошено незалежність острова, відновлено його стару індіан. назву — Гаїті. В 1822—44 до складу Г. входила також сх. частина острова (сучас. Домініканська Республіка). В 1915—34 Г. окупували амер. війська. В роки 2-ї світової війни Г. перетворено на сировинний придаток США. З 1945 Г.— член ООН. Підтримувані монополіями США президенти Г. (з 1957 Ф. Дювальє, з 1971 його син Ж.-К. Дювальє) проводять крайньо реакційний, терористичний курс, спрямований на придушення революц. руху в країні та підкорення її диктату

Порт-о-Пренс. Панорама частини міста.

амер. капіталу. В 1969 було прийнято закон про запровадження смертної кари за належність до компартії. Патріотичні сили Г., очолювані Об'єднаною партією гаїтянських комуністів (діє у підпіллі), борються за знищення диктаторського режиму, відновлення демократичних свобод, здійснення радикальних екон. і соціальних перетворень (нар. виступи 1971).

В 1973 в еміграції створено К-т боротьби за визволення політ. в'язнів та відновлення демократії в Гаїті, який проводить широку кампанію на захист демократич. прав у країні. Г.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи*. *М. В. Мартинов.*

Політичні партії, профспілки. Єдина партія революційної та урядової дії, засн. 1957 Існує формально. Ряд бурж. і дрібнобурж. партій та угруповань діє в еміграції, гол. чин. в США. *Об'єднана партія гаїтянських комуністів*, засн. 1968; в підпіллі Національна спілка робітників Г., засн. 1951. Проурядова. Входить до *Міжамериканської регіональної організації трудящих*. *М. В. Мартинов.*

Господарство. Г.— агр. країна, одна з економічно найвідсталіших у Лат. Америці. Основа г-ва — примітивне землеробство. Пром-сть розвинута слабо і значною мірою контролюється капіталом США. Існує невеликий держ.-капіталістич. сектор. У с. г. зайнято понад 80% самодіяльного нас. і виробляється бл. 50% валового нац. продукту. Переважають дуже дрібні сел. г-ва (бл. 70% г-в мають площу менше ніж 2 га). Число безземельних селян становить бл. 800 тис. чол. Більшою частиною землі володіють великі латифундисти і плантатори. Гол. товарні культури (1975/76, тис. т): кава — 36, цукрова тростина, сизаль — 19, боби какао — 3,5, бавовник — 3,9, банани — 191. Продовольчі культури місцевого споживання: кукурудза, просо, рис. У гірських районах — пасовище скотарство. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 742, свиней — 1735, кіз — 1356, коней — 379. У горах — заготівля цінних порід деревини на експорт.

В пром-сті зайнято 5% самодіяльного населення, виробляється 16,8% валового внутр. продукту. Найбільше значення має обробна пром-сть, представлена підприємствами по переробці с.-г. сировини (ф-ки первинної обробки сизалю, цукр. та рисоочисні з-ди, текст. ф-ки). Невеликі лісопильні, миловарні, цем. і глиноземний з-ди, взуттєва ф-ка. У 1976 вироблено 73 тис. т цукру-сирцю, у 1975 — 144 тис. т цементу, 67 тис. т борошна, 158 млн. кВт · год електроенергії. Розвивається добувна пром-сть (1975 — 523 тис. т бокситів). Певне значення для економіки Г. має туризм. Розвинуті кустарні промисли. Гол. пром. центр — Порт-о-Пренс. Довж. з-ць — 376 км, автошляхів — 4 тис. км, у т. ч. 554 км з твердим покриттям (1975). Гол. мор. порт і аеропорт — Порт-о-Пренс. Г. експортує каву, боксити, сизаль, цукор, боби какао. імпортує нафтопродукти, прод. товари, тканини, машини. Понад 65% зовнішньоторг. обороту припадає на США

Грош. одиниця — гурд. 1 гурд = = 0,2 дол. США (1977). *М. Й. Лозюк.*

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 3868 лікарняних ліжок (7 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 522 лікарі (1 лікар на 8,5 тис. ж.). Лікарів готує мед. ф-т ун-ту в Порт-о-Пренсі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Бл. 90% населення неписьменні (1976). У Г. проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 12 років, але воно не здійснюється: поч. освітою охоплено менше 25% дітей. Поряд з держ. є приватні школи, здебільшого середні. Навчання франц. мовою, у більшості шкіл платне. Строк навчання в поч. школі 6 років (у сільс. місцевості скорочений), у серед. школі — 7 (3+4). У 1975/76 навч. р. у поч школах налічувалося 489 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 55,2 тис. Вищу освіту здобувають в ун-ті Порт-о-Пренса (1974/75 — 2,1 тис. студентів). Є ряд коледжів, що не дають закінченої вищої освіти. Працюють Нац. рада наук. досліджень (засн. 1963) і кілька наук.

Л. Пуассон. «Туалет селянки». 40-і рр. 20 ст. Музей Художнього центру міста Порт-о-Пренса.

Герб Гаїті.

ГАЇТІ

Площа — 27,8 тис. км²

Населення — 5,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Порт-о-Пренс

Герб Гайани.

ГАЙАНА

Площа — 215 тис. км²

Населення — 792 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Джорджтаун

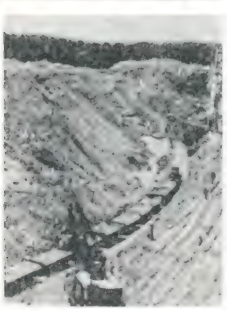

Гайана.
Збирання цукрової тростини. На відкритих розробках бокситів.

г-в. У Порт-о-Пренсі — Нац. б-ка, Нац. музей, музей народів Г., Худож. центр. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходили 7 щоденних газет заг. тиражем 93 тис. примірників та кілька ін. періодичних видань. Осн. щоденні газети: «Нуво монд»(«Новий світ», з 1956), «Матен» («Ранок», з 1908), «Нувеліст» («Хронікер», з 1896), виходять французькою мовою. Орган Об'єднаної партії гаїтянських комуністів — щомісячна газ. «Букан» («Вогнище») виходить нелегально з 1969. Радіомовлення —з 30-х рр. 20 ст. Діють 27 радіостанцій. Приватна телекомпанія «Теле-Аїті» веде передачі з 1959 по двох каналах франц. і англ. мовами. *О. В. Ткачов.*

Література Г.— переважно франц. мовою. Після проголошення незалежності (1804) розвивалися поезія і драматургія, пізніше — роман. Творцями соціального роману на поч. 20 ст. були Ф. Марселен, Ж. Леріссон, Ф. Ібер та ін. Велику роль у розвитку л-ри в період піднесення нац.-визвольного руху проти амер. окупації (1915—34) відіграла творчість засновника компартії Г. поета і прозаїка Ж. *Румена,* а також письменників Ж. *Брієра,* Е. Румера, Р. Каміля. В 40—50-х рр. у романах Е. Сент-Амана, А. Леспеса, Ф. Моріссо-Леруа, Ж.-С. *Алексіса* знайшли відображення соціалістичні ідеї. З'явилися поетичні збірки Р. *Депестра* і Ф. Фуше. У 60-х — на поч. 70-х рр. більшість прогресивних письменників Г. жила в еміграції. Деякі вірші Ж. Брієра, Ж. Румена, Р. Депестра та ін. перекладено укр. мовою.

Архітектура та образотворче мистецтво. Після проголошення незалежності Г. поблизу м. Кап-Аїтьєна споруджено фортецю Ла-Фер'єр і палац Сан-Сусі за зразком франц. палаців 18 ст. (обидві будівлі — між 1808 і 1816). У 19—20 ст. в Порт-о-Пренсі збудовано собор і Нац. палац.

З найдавніших часів у Г. збереглися худож. вироби індіанців (орнаментована кераміка, гравіровані камені, різьблені меблі з дерева, статуї, що зображували людей і тварин). Мист. нового часу (дерев'яні ритуальні маски, настінні розписи, самодіяльний живопис) створили негри й мулати — нащадки тих, кого завезли на Г. як рабів. Серед сучас. живописців — Ф. Обен, Е. Іпполіт; скульпторів — А. Лафонтан.

Літ.: Мартынов М. В. Гаити. М., 1969; Гонионский С. А. Гаитянская трагедия. М., 1974.

ГАЇЧКИ — загальна назва кількох видів птахів роду *синиця.* Довж. тіла до 15 см. Оперення буровато-сіре, верх голови і шия чорні. Поширені переважно в лісовій смузі Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, з них у фауні УРСР — 2: Г. чорноголова, або болотяна (Parus palustris), і Г. буроголова, або пухляк (P. articapillus). Гніздяться в дуплах дерев, часто низько над землею. Кладку (до 10 яєць) насиджують у травні—червні. Живляться комахами; корисні лісові птахи. *М. А. Воїнственський.*

ГАЙ (Gajus) (рр. нар. і см. невід.) — римський юрист 2 ст. н. е. Розробляв коментарі, тлумачення, здійснив систематизацію рим. рабовласницького права. Автор праці «Інституції» (настанови), які за римським законом 426 набули обов'язкової юрид. сили. Вони ввійшли до *кодексу Юстініана* і *Корпусу юріс цівіліс.* Твори Г.— цінне джерело *римського права.* Здійснена в «Інституціях» систематизація цивільного та процесуального права мала в наступному значний вплив на систему буржуазних цивільних кодексів.

Тв.: Рос. перекл.— Институции. Варшава, 1892. *Н. С. Прозорова.*

ГАЙ Гая Дмитрович [справж. прізв. та ім'я — Бжишкян Гайк; 6 (18). II 1887 — 11.XII 1937] — герой громадянської війни, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Тебрізі (Іран) в сім'ї вчителя. В Рад. Армії з 1918. Командував червоногвард. загонами в боях проти білочехів і білокозаків, потім — 24-ю стрілецькою д-зією, в грудні 1918 — червні 1919 — 1-ю армією Сх. фронту, 42-ю стрілецькою і 1-ю Кавказ. кав. дивізіями на Пд. фронті. Під час *радянсько-польської війни 1920* — командир 3-го кінного корпусу. В 1922 — наркомвійськмор Вірменії. В 1927 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, потім —на військ.-викладацькій і наук. роботі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ГАЙ Генріх Юліанович (10.I 1875, Варшава — 3.X 1936) — архітектор. У 1898 закінчив ін-т цивільних інженерів у Петербурзі. Вчився в Парижі та Мюнхені. Збудував

Г. Ю. Гай. Критий ринок у Києві. 1910.

перший на Україні Критий ринок у Києві (1910, стиль *модерн*); будинки Т-ва взаємного кредиту і Т-ва забезпечення землеробів у Мінську; будівлі в Польщі, зокрема у Варшаві (міські та залізнична школи, будинок працівників залізниці, торг. зал).

ГАЙ Олександр Дмитрович [н. 26. VII (8.VIII) 1914, Катеринослав] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1939. Після закінчення 1935 театр. студії при МХАТі 2-му працював у театрах Москви, 1938 — 45 — в Червонопрапорному ансамблі пісні і танцю СРСР, фронтових бригадах, з 1947 — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Поваренков («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Виступив у ролі В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна). Знімається в кіно. Фільми: «Григорій Сковорода» (виконавець гол. ролі), «Сім'я Коцюбинських» (виконавець ролі М. Коцюбинського). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1971.

О. Д. Гай у ролях Михайла Коцюбинського (у фільмі «Сім'я Коцюбинських») та Гамлета (у виставі «Гамлет» Шекспіра).

ГАЙ — невелика відокремлена від основного лісового масиву ділянка дерев листяних порід одного віку. Розрізняють Г. дубові, березові та ін.

ГАЙА́НА, Кооперативна Республіка Гайана — держава в пн.-сх. частині Пд. Америки. З Пн. омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 9 округів.

Населення Гайани переважно індійського (54%) та афр. (36%) походження. Офіційна мова — англійська.

Державний лад. Г.— республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Чинну конституцію прийнято 1966. Глава д-ви — президент, обираний парламентом строком на 6 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — нац. збори, які обираються населенням строком на 5 років; виконавчу — уряд (рада міністрів), очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Береги Атлантичного ок. низькі, під час припливів затоплюються водою. Поверхня пн. і пн.-сх. частин — заболочена низовина, в центрі й на Пд.— Гвіанське плоскогір'я (найвища вершина — г. Рорайма, 2810 м, на кордоні з Бразілією і Венесуелою). Надра Г. багаті на боксити, марганцеву руду, золото, ніобій, алмази. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна місячна т-ра +26, +28°. Опадів понад 2200 мм на рік. Річки повноводі, порожисті. Переважають вологі вічнозелені ліси, подекуди — *савани*; вздовж узбережжя — мангрові зарості.

Історія. Корінними жителями сучас. Г. були індіан. племена. В кін. 15 ст. цю тер. відкрили ісп. мореплавці. Пізніше голландці заснували тут поселення, що здобули статус голл. колоній (1732 і 1773). З 1650 до поч. 19 ст. на тер. Г. постійно ввозили негрів-рабів з Африки для роботи на плантаціях і рудниках. У кін. 18 — на поч. 19 ст. за володіння тер. Г. точилася боротьба між Великобританією, Нідерландами і Францією. У 1814

Великобританія і Нідерланди уклали договір, за яким тер. Г. перейшла до Великобританії (1831 створено колонію — Брит. Гвіану). В 1834 в країні скасовано рабство. З 1838 на тер. Г. почали ввозити дешеву робочу силу з Індії, а з 1853 — з Китаю. Населення Г. вело нац.-визвольну боротьбу, яка посилилась після 2-ї світової війни. У 1953 трудящі Брит. Гвіани домоглися розширення внутр. самоуправління. Перемогу на виборах до місц. законодавчих зборів 1953, 1957 і 1961 здобула Нар. прогресивна партія, яка активно виступала за ліквідацію колоніального режиму. 26.V 1966 Великобританія була змушена надати Г. незалежність (дістала назву Гайана). З 1966 Г. — член ООН. З 1970 — республіка. В 1970 встановила дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Г. здійснив ряд прогресивних соціально-екон. заходів. У галузі міжнар. відносин Г. проводить політику неприєднання до блоків, підтримує відносини з усіма країнами, в т. ч. з соціалістичними. В 1973 між Г. і СРСР підписано торг. угоду, 1978—угоду про культ. і тех. співробітництво та розвиток рибальства. Г. — член *Карибського співтовариства, Латиноамериканської економічної системи.*

Політичні партії, профспілки. Народний національний конгрес, засн. 1955. Правляча. Виступає за загальнодемократичні перетворення. *Народна прогресивна партія Гайани,* засн. 1950. Опозиційна, об'єднує частину робітн. класу й фермерства. Партія «Об'єднана сила», засн. 1961. Опозиційна. Конгрес профспілок Гайани, засн. 1941. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок* і *Міжамериканської регіональної організації трудящих.*

Господарство. Г.— економічно слаборозвинута країна. Уряд Г. вживає заходів для подолання відсталості, успадкованої від колоніального режиму. Створюються кооперативи, встановлено (1975) держ. монополію на добування бокситів, націоналізується зем. власність іноз. компаній, фабрики, заводи. Основа економіки — с. г. та гірничодобувна пром-сть. На с. г. припадає понад 20% валового нац. продукту. Під с.-г. угіддями — менше 1% тер. країни (переважно на Пн. Сх.). Осн. експортна культура — цукр. тростина (1976 вироблено 332,5 тис. т цукру-сирцю), продовольча — рис (110 тис. т). Вирощують також кокосову пальму, цитрусові, каву, какао, сою, маїс, батат, бобові. В пд.-зх. районах — пасовищне тваринництво. Поголів'я (тис., 1974, оцінка): великої рогатої худоби — 265, свиней — 90, овець — 100. Рибальство, морські промисли. Заготівлі деревини цінних порід. На пром-сть припадає 40% валового нац. продукту. Найбільше значення має добування бокситів (1975 — 1,6 млн. т, провідне місце в капіталістич. світі). Добувають також золото, алмази, марганцеву руду. В 1974 вироблено 369 млн. кВт · год електроенергії. Є підприємства цукр., пивоварної, лісової пром-сті, по виробн. рому (гол. чин. у Джорджтауні). В м. Вікторії-Віллідж — з-д по складанню радіоелектронної апаратури, в м. Маккензі — глиноземний з-д. З-ць — бл. 130 км, автошляхів — 2,9 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — бл. 635 км. Гол. порти: Джорджтаун, Нью-Амстердам. Г. експортує боксити, цукор, рис, лісоматеріали, ром, алмази; імпортує машини, трансп. засоби, паливо, прод. товари. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, Канада, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — гайанський долар; 2,55 гайанського долара = 1 доларові США. *Д. В. Сущевський.*

ГАЙАНА
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
Моравана
Арахака
Барамані
Бірма
Чарті
Амакуріа
Парика
Кеймадо
Кумо
Бартіка
Тумурене
Рокстон
Іссано
Кангарума
Курупукарі
Апотері
Летем
Бад-Вісто
Раад
Ішертон
Білоки
Орон
Нью-Амстердам
Маккензі
Ітуні
Епіра
Мазаника
Рокінбіоль
Мокаймадай
Ріо
Кайєтен
Кайєтен
Кеймадо
Кумо
Бартіка
Тумурене
Рокстон
Іссано
Кангарума
Курупукарі
Апотері
Летем
Бад-Вісто
Раад
Ішертон
Білоки
Орон
Нью-Амстердам
Маккензі
Ітуні
Епіра
Мазаника
Рокінбіоль
Парика
Амакуріа
Чарті
Бірма
Арахака
Барамані
Моравана
Кеймадо
Мокаймадай
Ріо
Кайєтен

цукр. буряків, соняшнику і виробн. м'яса, молока, яєць та вовни. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 51,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,0 тис. га. У Гайворонському районі — 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничний вузол Гайворон та залізничні станції Підгородня і Рудниця. Автошляхів — 120 км (усі з твердим покриттям). В районі — 27 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, Гайворонський маш.-буд. технікум, 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, 15 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 32 кіноустановки, 57 б-к. У с. Вікнині Г. р. народився укр. байкар М. П. *Годованець*. *М. Д. Зятін.*

З. М. Гайдай.

ГАЙДА́ЄНКО Іван Петрович [н. 7(20).I 1914, с. Семиозерне, тепер Кустанайської обл. Казах. РСР]— російський рад. письменник. Член КПРС з 1945. Після закінчення Одес. мореходного училища (1932) служив на кораблях Чорномор. пароплавства, працював у пресі. Перша книга оповідань і нарисів — «У коричневому полоні» (1942). Автор прозових творів про рад. моряків, життя й боротьбу народів зарубіжних країн: збірок «За Босфором» (1948), «Під гнітом долара» (1951), «У чужих гаванях» (1953), «Гавана — Бейрут» (1963); роману «Санта-Марія» (1967); п'єс «За горизонтом» (у співавторстві, 1951) і «Останній сигнал» (1958). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1974; Оливы горят. К., 1975; Капитаны, капитаны. К., 1976.

Д. А. Гайдамака

ГАЙДА́Й Зоя Михайлівна [19.V (1.VI) 1902, Тамбов — 21.IV 1965, Київ] — українська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1944). У 1927 закінчила Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка по класу співу О. *Муравйової*. В 1928—55—солістка Київ. (в 1930—34 — Харків.) театру опери та балету. В 1947—65 викладала в Київ. консерваторії. Співачка широкого творчого діапазону, яскравого вокального і сценічного обдарування, Г. створила понад 50 образів в операх укр., рос. та зх.-європ. композиторів. Серед них Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любов Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Чіо-Чіо-сан (в однойменній опері Пуччіні), Дездемона («Отелло» Верді). Виступала як камерна співачка. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премія СРСР, 1941.

П. Д. Гайдамака.

ГАЙДАМА́КА (справж. прізв.— Вертепов) Дмитро Абрамович [26.I (7.II) 1864, станиця Луковська Терської обл., тепер Моздок. р-ну Пн.-Осетин. АРСР — 9.V 1936, Дніпропетровськ] — український рад. актор і режисер. Творчу діяльність розпочав 1891 у трупі М. Л. *Кропивницького*. В 1898—1927 працював у різних укр. театр. трупах. У 1927—36 — в Донец. драм. театрі, Дніпропетровському театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Терешко Сурма («Суєта» Карпенка-Карого), Бублик («Платон Кречет» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя). Поставив спектаклі: «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч» (за М. Гоголем Старицького).

Є. С. Хлібцевич.

ГАЙДАМА́КА Петро Данилович [н. 29.VI(12.VII) 1907, Краматорськ] — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1931. У 1938 закінчив Харків. консерваторію. Голова Харків. організації Спілки композиторів України (з 1948). Твори: «Партизанська симфонія» (1946), кантати «Краю мій» (1967), «Ленін іде по планеті» (1970); вокально-симфонічний цикл «Пісня серця» (1961), вокальні цикли для різних голосів з фортепіано («Дніпровські сонети», 1969; «Так ніхто не кохав», 1974; «Сторінки кохання», 1976); концерти для балалайки, гобою з оркестром (1962—75), варіації на тему М. Лисенка для віолончелі з оркестром (1977), хори, інструм. твори, пісні, обробки нар. пісень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

ГАЙДАМА́КИ — 1) Учасники народно-визвольної боротьби 18 ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхет. гніту (див. *Гайдамацький рух*). Вперше Г. згадуються в істор. документах 1717. Боротьбу Г. проти іноз. загарбників яскраво відображено в усній нар. творчості (див. *Гайдамацькі пісні*). Гайдамаків *Колівщини* оспівав у своїх творах Т. Г. Шевченко. 2) Під час громадянської війни 1918—20 укр. бурж. націоналісти, прагнучи з контрреволюційною метою використати популярні в нар. масах істор. традицію і термінологію, називали Г. склад своїх банд, які були розгромлені Червоною Армією.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ РУХ — народно-визвольна боротьба нар. мас на укр. землях у 18 ст. проти феод.-кріпосницького та нац.-релігійного гноблення. Г. р. мав характер стихійних, розрізнених виступів збройних загонів трудящого люду. Українське слово «гайдамака», як сербське «хајдук», болгарське «хайдутин» і румунське «haidúc», походить від тур.-османського «haydamak» — розбійник. Тур. завойовники й пануючі класи вкладали в ці назви тільки негативний зміст; нар. маси вважали гайдамаків, гайдуків та інших своїми захисниками. Г. р. на Україні був проявом класової боротьби проти експлуататорів. У Галичині, на Буковині й Закарпатті збройні загони мали назву *опришків*, у Болгарії, Сербії, Молдавії, Валахії — *гайдуків*, у Польщі й

В. І. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки».

Словаччині — збійників, Хорватії — ускоків. Гайдамаки мали багато спільного з загонами «вольних людей» у Росії того часу. В гайдамацьких загонах об'єднувалися переважно селяни-втікачі, найбідніша частина міського населення, козацька сірома, *голота*, наймити. Брали участь у Г. р. не тільки українці, а й росіяни (збіглі селяни й солдати, донські козаки, розкольники), молдавани, білоруси, поляки, євреї та представники ін. народів, яких єднали безправ'я й тяжкий феод. гніт. Гайдамацькі загони діяли з весни до пізньої осені. Чисельність їх була від кількох чоловік до тисячі. Очолювали загони виборні отамани, здебільшого запорізькі козаки. Видатними гайдамацькими ватажками на Правобережжі були Г. *Голий*, М. *Грива*, І. *Жила*, І. *Подоляка*; на Лівобережжі — С. *Гаркуша* та ін. Гайдамаки були озброєні рушницями, пістолями, списами, шаблями, ножами, сокирами, інколи гарматами. В походах брали участь піші та кіннота. Гайдамаки застосовували партизанську тактику, що було однією з умов їхніх успішних дій. Непомітно з'являючись і швидко пересуваючись, вони завдавали ворогові несподіваних ударів і зникали в лісах і степах.

Бойові успіхи гайдамаків свідчили про їхній воєнний досвід, винахідливість, героїзм, а також тісний зв'язок з місц. населенням, яке поповнювало загони, виконувало роль провідників, постачало харчі, переховувало зброю, нада-

вало притулок. Невеликі ватаги нападали гол. чин. на панські двори, корчми, а великі загони — на містечка й міста. Гайдамаки забирали зброю, гроші, цінне майно у орендарів, шляхти, адміністрації, знищували документи про шляхет. володіння, карали смертю тих, хто знущався над населенням. Великі загони під проводом отаманів І. Жили, Медведя, Харка 1736 здобули міста Паволоч, Погребище, Таращу. В 1750 гайдамацькі загони вели бої за міста Умань, Вінницю, Володарку, Чигирин та ін. У 1774 активізувався Г. р. на Слобожанщині та Лівобережжі (див. *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Під час нар. повстань проти кріпосницького гніту 1734, 1750 і особливо 1768—69 (див. *Коліївщина*) гайдамацькі загони вливалися в єдине нар.-визвольне русло і відігравали в ньому важливу роль як досвідчена в бойових діях сила. Документи свідчать про спільність дій польс., рос. адміністрації, козац. старшини у придушенні Г. р. Затухання Г. р. збіглося з поразкою сел. війни 1773—75 в Росії, з ліквідацією Запорізької Січі 1775, на землях якої з селян-втікачів формувалася більшість гайдамацьких загонів. Г. р. тривав до кін. 18 ст., опришківський — до серед. 19 ст.

В оцінці Г. р. велася ідейна боротьба між реакційними і прогресивними силами, що знайшло відображення в укр., рос. та польс. істор. та художній літературах. Т. Г. Шевченко, характеризуючи гайдамаків як борців «за святую правдуволю», виступив проти реакційної дворянсько-поміщицької істор концепції гайдамаччини як розбійницького руху. В рад. науці Г. р. висвітлено на основі марксистсько-ленінської методології. Йому присвячено художні й мистецькі твори.

Літ.: Архив Юго-Западной России.., ч. 3. Акты о гайдамаках (1700—1768), т. 3. К., 1876; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Вершигора П. П. Военное творчество народных масс. М., 1961; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965; Serczyk W. Hajdamacy. Kraków, 1972. *Ф. П. Шевченко.*

ГАЙДАМА́ЦЬКІ ПІСНІ́ — українські народні істор. пісні про *гайдамацький рух*. У Г. п. оспівано героїчну боротьбу нар. мас проти феод.-кріпосницького й нац.-реліг. гніту на Правобережній Україні, яка в той час перебувала під владою шляхет Польщі. Часто героями Г. п. були істор. особи: Г. *Голий*, М *Залізняк*, І. *Гонта*, М. *Швачка* та ін., які користувалися великою популярністю серед народу. Г. п.— одне з джерел поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», драми І. Карпенка-Карого «Сава Чалий». З Г п. ідейно пов'язані пісні про *опришків*.

ГА́ЙДА́Р Аркадій Петрович [справж. прізв.— Голиков; 9(22).І 1904, Льгов, тепер Курської обл.— 26.Х 1941, похований у Каневі]— російський рад. письменник. В 1918 пішов добровольцем у Червону Армію. Командував полком, воював на фронтах громадян. війни на Україні, зокрема ці події описав згодом в оповіданні «РВР» (1926). Друкуватися почав 1925. Писав повісті і оповідання для дітей: «Школа» (1930), «Дальні краї» (1932), «Військова таємниця» (1935), «Чук і Гек» (1939), «Тімур і його команда» (1940). Автор кіносценаріїв «Клятва Тімура», «Комендант сніжної фортеці». З перших днів Великої Вітчизн. війни був на Пд.-Зх. фронті спецкором «Комсомольской правды», на сторінках якої регулярно друкував воєнні нариси з обложеного Києва; потім — у партизанському загоні. Загинув у бою в с. Ліплявому Канівського р-ну. В Каневі Г. споруджено пам'ятник і створено б-ку-музей його імені. За творами Г. поставлено кілька кінофільмів. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1971—73; Школа. Л., 1977; У к р. п е р е к л.— Твори, т. 1—4. К., 1955—56; Тимур і його команда. К., 1977.
Літ.: Смирнова В. В. Аркадий Гайдар. М., 1972; Котов М. І., Лясковський В. Г. Повість про Гайдара. К., 1973.

ГАЙДАРАБА́Д, Хайдарабад — місто на Пд. Індії, одна з резиденцій президента Індії; адм. ц. шт. *Андхра-Прадеш*. Важливий вузол з-ць і автошляхів. 1,8 млн. ж. (1971, з передмістями). Значний екон. центр. Підприємства текст., шкіряної, склоробної, харч. пром-сті. Великі маш.-буд. з-ди та фармацевтична ф-ка (збудовані за допомогою СРСР та Чехословаччини). Виробн. важкого устаткування. Розвинуте кустарне виготовлення предметів домашнього вжитку, килимів, тканин, худож. виробів з металу, слонової кістки, дерева. В Г.— Османський ун-т, театр, 2 музеї. Біля Г.— руїни найбільшого міста середньовічної Індії *Голконди* (11 ст.). В Г.— палаци, мечеті та ін. пам'ятки мусульманської архітектури. Істор. столиця Пд. Індії. Засн. в 16 ст. (за деякими джерелами — 1589).

ГАЙДАРАБА́Д, Хайдарабад — місто на Пд. Пакистану, на р. Інд. Порт, вузол з-ць і автошляхів. 624 тис. ж. (1972). Великий центр текст. пром-сті. Підприємства шкіряної, харчосмакової, хім., маш.-буд. (мор. судна, с.-г. машини тощо), скляної пром-сті. Широко розвинуте ремісництво (худож. вироби з золота, срібла, емалі). Сіндхський ун-т. Академія Шаха Валіуллі (дослідження в галузі філософії).

ГАЙДЕБУ́РОВ Павло Павлович [15(27).ІІ 1877, Петербург — 4.ІІІ 1960, Ленінград]— російський рад. актор і режисер, нар. арт. РРФСР (з 1940). Сценічну діяльність почав 1899 в Мінську. В 1903 організував Загальнодоступний театр у Петербурзі, 1905 на його основі — Перший пересувний драм. театр (існував до 1928). З 1933 керував колгоспно-радгоспним пересувним театром, в якому поставив спектаклі: «Влада темряви» Л. Толстого, «Борис Годунов» Пушкіна, «Далеке» Афіногенова, «Платон Кречет» Корнійчука та ін. З 1941 працював у театрах Ленінграда, Біломорська (Кар. АРСР), Ярославля, Москви. В 1952 в Сімферопольському рос. драм. театрі ім. М. Горького поставив п'єсу Горького «Старик» і зіграв головну роль (Держ. премія СРСР, 1952). З 1955 працював у театрі ім. Євг. Вахтангова. Нагороджений 2 орденами і медалями.

ГАЙДН (Haydn) Франц-Йозеф (хрещений 1.IV 1732, с. Рорау, Ниж. Австрія — 31.V 1809, Відень) — австрійський композитор. Один з основоположників *віденської класичної школи*. У 1740—49 Г. співав у хорі собору св. Стефана у Відні, де навчався також гри на муз. інструментах. Вивчав композицію у композитора Н. Порпори. У 1761—90— придворний капельмейстер і композитор угор. князів Естергазі в Ейзенштадті. Для капели і домашнього театру Естергазі написав більшість своїх симфоній (зокрема «Прощальну», 1772) і опер. У 80—90-і рр. Г. створив кращі твори: квартети (починаючи з опуса 33), 6 Паризьких (1785—86) і 12 Лондонських (1791—92, 1794—95) симфоній, ораторії, меси та ін. Своєю творчістю утвердив жанри і форми інструм. музики: симфонії, сонати, камерно-інструм. ансамблі. Автор 104 симфоній, 24 опер, 3 ораторій (в т. ч. «Створення світу», 1798; «Пори року», 1801), 14 мес та ін. духовних творів, увертюр, маршів, танців, дивертисментів, концертів для клавіру та ін. інструментів, 83 струнних квартетів, 41 фп. тріо, 21 струнного тріо, 126 тріо для баритона (смичкового), альта, віолончелі та ін.

Літ.: Кремлев Ю. А. Йозеф Гайдн. М., 1972. *М. М. Михайлов.*

А. П. Гайдар

Ф.-Й. Гайдн.

ГАЙД-ПАРК — парк у зх. частині Лондона. Площа бл. 280 га. Традиційне місце політичних мітингів; одне з найпопулярніших місць відпочинку лондонців

ГАЙДУКЕ́ВИЧ Віктор Францович [12(25).XI 1904, Петербург — 9.X 1966, Керч] — радянський археолог. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) працював у Керченському істор.-археол. музеї, з 1932 — в Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. Провадив розкопки *Пантікапея*, *Мірмекія*, *Тірітаки*, *Ілурата* та ін. античних пам'яток на Керченському п-ові. Автор праць гол. чин. з історії *Боспорської держави*, її економіки та культури. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Тв.: Боспорское царство. М.—Л., 1949; История античных городов Северного Причерноморья. В кн.: Античные города Северного Причерноморья, т. 1. М.—Л., 1955.

ГАЙДУКИ́ (угор. hajdúk — множ. від hajdú) —1) Учасники збройної боротьби південнослов'янських народів проти турецьких загарбників у 15—19 ст. Під час рос.-тур. війни 1877—78 разом з рос. військами боролися за визволення Болгарії. За своєю класовою суттю рух Г. був антифеодальним. 2) Легкоозброєні воїни, які перебували на службі у великих магнатів та поміщиків Угорщини і Польщі у 18—19 ст. 3) В Росії за правління *Петра І* Г. називали кінних панських лакеїв.

Піший гайдук. З гравюри 1600.

ГАЙДУ́ЦЬКІ ПІСНІ́ — усні поетичні твори героїчного епосу наро-

дів, які живуть переважно на Балканському п-ві. У Г. п. оспівано боротьбу *гайдуків* за визволення від тур. загарбників і феод. гніту. Образи й мотиви Г. п. використав Ю. Федькович. Укр. мовою Г. п. перекладали М. Старицький, І. Франко, М. Рильський, Л. Первомайський.

ГАЙЛЬ із Перемишля (рр. н. і см. невід.) — український живописець початку 15 ст. Розписував костьоли в Сандомирській, Краківській і Серадзькій землях. За ці роботи 1426 нагороджений парафією в Перемишлі.

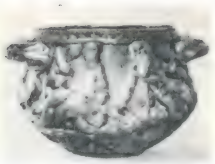

Гайманова могила. Срібна позолочена чаша з рельєфними зображеннями скіфських воїнів. 4 ст. до н. е.

ГАЙМА́НОВА МОГИ́ЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. поблизу с. Балок Василівського р-ну Запорізької обл. Насип кургану був оточений кам'яною крепідою (кладкою). Досліджений 1969—70. В поховальну камеру-катакомбу вели 2 вхідні ями, де знайдено залишки повозів. У катакомбі виявлено рештки 2 чоловічих і 2 жіночих поховань (у жіночому збереглися шкіряні черевики з золотими бляшками), 2 кістяки (можливо, рабів) без речей і кістяк коня, у ніші — кістяк чоловіка, як вважають, виночерпія. У Г. м. знайдено понад 250 золотих прикрас, виконаних у скіфському звіриному стилі, а також зброю, посуд, численні побутові речі. Інтерес становить срібна з позолотою чаша, оздоблена рельєфним зображенням скіфських воїнів. Частина знахідок з Г. М. зберігається в *Музеї історичних коштовностей УРСР*.

М. І. Галас. Глечик для води. 20 ст.

ГАЙМОРИ́Т — запалення слизової оболонки гайморової порожнини (*верхньощелепної пазухи*). За перебігом розрізняють гострий, підгострий і хронічний Г. Найчастіше причиною виникнення буває грип та ін. інфекційні захворювання, а також перехід запального процесу з порожнини носа або каріозного зуба, іноді — травма гайморової порожнини. Хронічний Г. нерідко є наслідком *алергії*. Ознаки гострого Г.: нездужання, підвищення т-ри, припухання щоки, головний біль, виділення гною (гнійний Г.) або слизу (катаральний Г.) з однієї половини носа. При підгострому і хронічному Г. зазначені ознаки виражені значно слабкіше. Хронічний Г. іноді перебігає приховано, може ускладнюватись *сепсисом*, менінгітом, *абсцесом* головного мозку тощо. Лікування гострого Г.— консервативне, хронічного — часто хірургічне.

Літ.: Лихачев А. І. Воспалительные заболевания придаточных пазух носа. В кн.: Руководство по оториноларингологии, т. 4. М., 1963. *О. І. Циганов.*

ГА́ЙМОРОВА ПОРОЖНИ́НА (від імені англ. анатома Н. Гаймора) — те саме, що й *верхньощелепна пазуха*.

Галагаз.

ГАЙОВИ́Й Антін Іванович (17.I 1907, с. Залізне, тепер смт Новгородське Донецької обл.— 3.VII 1962, Київ) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність почав 1919 робітником. У 1936—51 — на керівній парт. і рад. роботі в Горлівці, Донецьку і Ворошиловграді. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. ради 21-ї армії. В 1952 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1952—57 — перший секретар Запоріз., 1957—61 — перший секретар Дніпроп. обкомів Компартії України. З травня 1961 — секретар ЦК Компартії України. З 1956 — член ЦК КПРС. З 1940 — член ЦК Компартії України. З грудня 1957 — член Президії ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2 — 5-го скликань і Верховної Ради УРСР 2, 3 і 5-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГАЙРАТІ́ [псевд. Абдурахіма Абдуллаєва; 2(15).II 1905, Ташкент — 17.I 1976, там же] — узбецький рад. письменник. Один із зачинателів узб. рад. поезії. Друкуватися почав 1921. Перша зб.— «Голос свободи» (1924). У збірках «Мелодія життя» (1928), «Темп» (1932) писав про соціалістичне будівництво, молоду Рад. державу. Поеми «Лист матері» (1933), «Джинаста» (1935) — про тяжке минуле уйгурського народу. Вірші «Дорогі», «Катерина», «Дніпро» — про дружбу народів, зокрема узбецького і українського. Автор прозових збірок «Хікоялар» (1957), «Далека кохана», «Подорожі Рустамджана» (1965), «Подарунок діда» (1970). Писав твори для дітей. *Тв.:* Рос. перекл. — Детство моего друга. Ташкент, 1959. *Г. Гафурова.*

ГА́ЙСИН — місто Вінницької обл. УРСР, райцентр, на р. Собі (притока Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в істор. джерелах 1545 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* — під владою шляхет. Польщі. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 увійшов до *Брацлавського полку*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В роки громадян. війни в боях з контрреволюційними бандами в р-ні Г. брали участь 45-а дивізія, якою командував Й. Е. Якір, і кавалерійська бригада Г. І. Котовського, штаб якої містився у Г. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації Г. (25.II 1941 — 14.III 1944) в місті діяв підпільний райком партії, в районі —партизанські загони. В Г.— цукр., консервний, спиртовий, оцинкованого посуду, цегельний, обозобуд., маслосироробний з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, філіал Вінницького виробничого деревообр. об'єднання, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, 2 будинки побуту тощо. Школи: 7 заг.-освітніх, музична, 3 автошколи, мед. уч-ще, 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 3 бібліотеки. У Г. жив укр. рад. фольклорист Г. Т. *Танцюра*.

ГА́ЙСИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 81,1 тис. чол. (1977). В районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих міській і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Гайсин*. Г. р. лежить в межах *Придніпровської височини*. Поверхня місцями розчленована річковими долинами, балками. Гол. річка— *Південний Буг* з прит. Собом. Грунти світло-сірі та опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (граб, ясен, липа, клен, дуб) — 18,5 тис. га.

Провідна галузь пром-сті — харч. (гайсинські цукр., спиртовий, консервний з-ди, м'ясокомбінат). Є обозобудівний та оцинкованого посуду з-ди, швейна ф-ка (Гайсин). Працюють 13 будинків побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 73,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,6 тис. га, сади — 0,9 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, пшениця, ячмінь, горох. Розвинуті садівництво, овочівництво. У тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство, птахівництво. У Г. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Гайсин, Зятківці та Губник. Автошляхів — 239 км, у т. ч. з твердим покриттям — 193 км.

В районі — 45 заг.-освітніх, спортивна школи, гайсинське мед. училище, 56 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, 24 будинки культури, 27 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 53 б-ки. В с. Краснопілці Г. р. народився укр. рад. хімік Ю. К. *Делімарський*. *П. Д. Косенко.*

ГА́ЙЧУР — річка в межах Запорізької та Дніпропетровської областей УРСР, ліва притока Вовчої (бас. Дніпра). Довж. 130 км, пл. бас. 2140 км². Бере початок на Приазовській височині. Посушливого літа пересихає. Частково використовується для водопостачання та зрошування. На Г.—м. *Гуляйполе*.

ГАКІВНИ́ЦЯ — довга і важка рушниця, яка була на озброєнні запорізьких козаків у 15—16 ст. Під

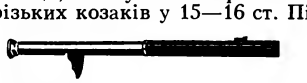

Гаківниця.

час стріляння її прикріплювали до землі своєрідним гаком (звідки назва). Г. уражала цілі на віддалі до 300 кроків.

ГАККЕ́БУШ Валентин Михайлович (1881, м. Немирів, тепер Вінницької обл. — 17.X 1931, Київ) — український рад. психіатр. У 1904 закінчив Моск. ун-т. Брат Л. М. *Гаккебуш*. В 1918—31—професор

Київ. мед. ін-ту; один з організаторів Психоневрологічного ін-ту в Києві (1927). Праці Г. присвячені вивченню атеросклерозу кровоносних судин головного мозку, нервово-психічним розладам, пов'язаним з травмою, судової психіатрії, організації психіатричної допомоги тощо.

ГАККЕ́БУШ Любов Михайлівна [14(26).IX 1888, м. Немирів, тепер Вінницької обл.— 28.V 1947, Київ] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1943). Член Комуніс-

Л. М. Гаккебуш у ролях Варвари («Богдан Хмельницький» Корнійчука) та Марго («Леон Кутюр'є» Лавреньова).

тичної партії з 1943. Сценічну діяльність почала 1917 в Києві. Працювала в театрах *«Кийдрамте»* (1920—21), *«Березіль»* (1922—26), Одеській держдрамі (1926—28 і 1939—41, з 1939 — ім. Жовтневої Революції), Харків. Червонозаводському (1928—33, з 1933 — в Донецьку), Харків. ім. Т. Шевченка (1941—44). Ролі: Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Хима («Комуна в степах» М. Куліша), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Васса («Васса Железнова» Горького), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Сонька («Аристократи» Погодіна), леді Макбет («Макбет» Шекспіра), Йокаста («Цар Едіп» Софокла). Викладала в студіях театрів, у яких працювала, та в муз.-драм. ін-тах Києва (1922—26), Одеси (1926—28), Харкова (1929—33), Київ. ін-ті театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого (1944—47). Перекладала п'єси Мольєра, Афіногенова, Ромашова, Треньова.

Літ.: Смолич Ю. Перша актриса нового українського театру (Любов Гаккебуш). В кн.: Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

ГА́ККЕЛЯ ХРЕБЕ́Т — підводне гірське пасмо в Пн. Льодовитому ок.; є пн. продовженням *Серединно-Атлантичного хребта*. Довж. понад 1000 км. Складається з вулканічних порід. Уздовж осі Г. х.— великі ущелини. Вис. хребта до 4000 м. Названий ім'ям рад. океанографа Я. Я. Гаккеля.

ГАКСТГА́УЗЕН (Haxthausen) Август (1792—1866) — прусський чиновник, барон. Відомий працями про агр. відносини в Пруссії і Росії. Після поїздки 1843 по Росії (в т. ч. по степових районах України) опублікував «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії» (1847—52, рос. переклад — т. 1. М., 1870), в якому виправдовував кріпосництво і вихваляв сільс. общину як засіб зміцнення його. Реакційні погляди Г. різко критикували К. Маркс і Ф. Енгельс, а в Росії — О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський.

ГА́ЛА, галаси, оромо — народ, який живе в Ефіопії і (невелика кількість — 100 тис. чол.) на Пн. Кенії. Заг. чисельність — 6,6 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — гала, належить до кушитської групи *семіто-хамітських мов*. Г. поділяються на кілька груп: тулама, мача, арусі, борана та ін. Осн. заняття Г.— землеробство і скотарство. Частина Г.— християни-монофіситі (див. *Монофіситство*), частина — мусульмани. В центр. Ефіопії Г. консолідуються з ін. народами в єдину ефіопську націю (див. *Ефіопи*).

ГАЛАГА́З, пеганка (Tadorna tadorna) — птах родини *качачих*. Довж. тіла бл. 60 см, маса — до 1,6 кг. Забарвлення (особливо самців) яскраве, строкате, з переважанням білих, чорних та рудих тонів. Поширений Г. в Європі й Азії. В СРСР — подекуди від Прибалтики до Алтаю й Забайкалля; в УРСР — лише в пд. областях, на узбережжі Чорного та Азовського морів. Гнізда робить найчастіше в глибоких (до 3—4 м) норах, які риє в берегових кручах, рідше — в норах ссавців, у скирдах соломи тощо. В умовах УРСР відкладає 7—12 яєць в травні. Живиться ракоподібними, комахами, молюсками, рідше — насінням. Самка вистилає гніздо пухом, який збирають і використовують для утеплення зимового одягу. *М. А. Воїнственський.*

ГАЛАГА́Н — українські поміщики, власники великих земельних маєтностей на Лівобережній Україні 18 — поч. 20 ст. Походили з укр. козац. старшини. Гнат Іванович Г. (р. н. невід.— п. 1748) — чигиринський (1709—13) і прилуцький (1714—39) полковник. Брав участь у *Північній війні 1700—21*. Очолюючи компанійський полк, допомагав царському війську 14(25). V 1709 зруйнувати Запорізьку Січ (т. з. Стару Січ, яка містилася на о. Базавлук). Дістав від Петра І значні зем. маєтності. Григорій Павлович Г. (1819—88)—поміщик. Обіймав відповідальні урядові посади, член Держ. ради (з 1882). Був одним з керівників ліберально-бурж. руху на Україні. В 1871 заснував у Києві приватний навч. заклад — *Колегію Павла Галагана*.

ГАЛА́КТИКА (грец. γαλακτικός — молочний, від γάλα— молоко), Молочний Шлях, укр. народна назва Чумацький Шлях — велика зоряна система, що складається із зір, зоряних скупчень та асоціацій, пилових і газових туманностей, розсіяного газу й пилу. До Г. входять Сонце і сонячна система. Вік Г.— понад 10 млрд. років, макс. діаметр її ~ 30 кпк (100 000 *світлових років*). Г. містить ~100 млрд. зір. Її заг. маса порядку 10^{44} г, 98% цієї маси зосереджено в зорях і сконцентровано гол. чин. у площині галактичного екватора. Ще давньогрец. філософ *Демокріт* припускав, що Молочний Шлях утворений з незліченної кількості окремих зір. Вперше це з'ясував Г. *Галілей* (1610). Систематичне вивчення Г. почав у кінці 18 ст. англ. астроном В. *Гершель*, довівши шляхом підрахунку зір в окремих ділянках неба, що наша зоряна система має форму дуже сплюснутого диска. Значний внесок у дослідження Г. зробили Г. *Зелігер*, Я. К. Каптейн, М. А. *Ковальський*, Ф. Сірс, Я.-Х. *Оорт*, В. Я. *Струве* та ін. Вивчення будови і динаміки Г. велось одночасно з вивченням проблеми виникнення та еволюції самої Г. і її складових — зір різних типів та міжзор. середовища, зокрема *нових зір* та *наднових зір*. На Україні ці питання вивчають гол. чин. в Головній астр. обсерваторії АН УРСР. Відкриття В. А. *Амбарцумяном* (1947) *зоряних асоціацій* поклало початок розробці нової концепції утворення зір з дозоряних надгустих тіл. Принципово нові об'єкти і явища в Г. почали виявлятися із зародженням *радіоастрономії*, інфрачервоної, рентгенівської та *гамма-астрономії*. Радіоастрономія дала змогу встановити, що ядро Г. не є стаціонарним утворенням, в ньому відбуваються бурхливі, мало вивчені процеси. За сучас. уявленням, *Молочний Шлях* — одна з багатьох гігантських спіральних галактик. Сонце лежить майже в площині галактичного екватора на віддалі бл. 10 кпк від центра. Рухаючись із швидкістю 250 км/с, воно робить повний оберт навколо ядра Г. за 180 млн. років. Наша Г., як і багато ін. *галактик*,— складне утворення взаємопроникаючих підсистем з єдиними центром і віссю обертання (мал.). Всі галактичні об'єкти наз. населенням Г. Вік зоряного населення тим менший, чим більша сплющеність їхньої підсистеми. Наймолодшою є плоска підсистема, найстарішою— сферична. Космічні дослідження значно розширили діапазон доступного спостереженням електромагнітного випромінювання, що привело до відкриття невідомих раніше членів Г., напр., рентгенівських *пульсарів* (див. також *Галактичні туманності*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 340 — 341.

Літ.: Курс астрофизики и звёздной астрономии, т. 2. М., 1962; Климишин І. А. Астрономія вчора й сьогодні. К., 1976; Зонн В., Рудницкий К. Звёздная астрономия. Пер. с польс. М., 1959. *В. І. Ворошилов.*

Л. М. Гаккебуш.

Модель **Галактики:** I — молода плоска підсистема; II — стара плоска підсистема; III — ядро; IV — сферична підсистема ядра; V — диск; VI — проміжна підсистема; VII — сферична підсистема (гало).

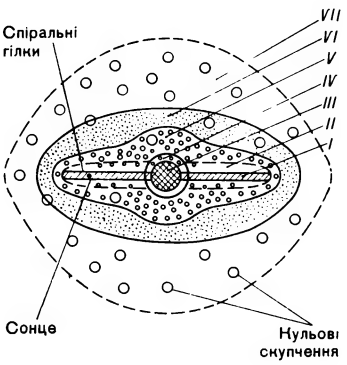

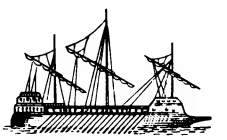

Галеас.

Галера.

ГАЛА́КТИКИ — гігантські зоряні системи, подібні до нашої *Галактики*. Залежно від розмірів у Г. міститься 10^8—10^{12} зір. Г. спостерігаються у вигляді світлих туманних плям круглої, овальної або неправильної форми. В смузі Молочного Шляху Г. майже невидимі, що пояснюється поглинанням світла темними туманностями поблизу екваторіальної площини Г. Зоряну природу Г. довів амер. астроном Е.-П. *Хаббл* (1924). Віддалі до них визначають за *червоним зміщенням* у спектрах Г., зумовленим *Доплера ефектом*. Найближчі до Сонця Г.— Магелланові Хмари (віддаль до них бл. 150 000 *світлових років*).

К. Гален.

За структурою розрізняють 3 типи Г.: спіральні, еліптичні й неправильні. Рідше бувають кільцеві, а також Г., що поєднують морфологічні ознаки різних груп. Трапляються і взаємодіючі Г., з'єднані між собою мостами або перемичками із зір. Спіральні й неправильні Г. обертаються з періодом $10^7 \div 10^9$ років. У еліптичних Г. обертання не виявлено. Характерною рисою Г. є тенденція до скупчування. Найпотужніше скупчення динамічно пов'язаних між собою Г. міститься в сузір'ї *Волосся Вероніки*. Г., що є джерелами радіовипромінювання, наз. радіогалактиками. В них відбуваються бурхливі процеси, які супроводяться викидами речовини. Г. спостерігаються до віддалі 3—4 млрд. світлових років. На більших віддалях (до 12 млрд. світлових років) спостерігаються зореподібні радіоджерела — *квазари*. Потужністю випромінювання вони перевершують найбільші Г. Див. також *Чорні діри*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Внегалактическая астрономия. М., 1978; Происхождение и эволюция галактик и звёзд. М., 1976.

В. І. Ворошилов.

ГАЛАКТИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — система небесних координат, що визначає положення світил відносно площини галактичного екватора, який проходить поблизу середньої лінії *Молочного Шляху*. Більш точно положення галактичного екватора задається *екваторіальними координатами* його пн. полюса. Галактична довгота відлічується від напряму на центр *Галактики* (напрям на радіоджерело Стрілець А), вона аналогічна *прямому сходженню* в екваторіальній системі. Галактична широта аналогічна схиленню в екваторіальній системі. Г. к. застосовують у *зоряній астрономії*.

І. Г. Колчинський.

ГАЛАКТИ́ЧНІ ТУМА́ННОСТІ — газові, пилові або газо-пилові хмари, що входять до складу нашої *Галактики*. За формою розрізняють дифузні, планетарні, залишки вибуху *наднових зір* та ін. Г. т. Дифузні туманності — складові частини заг. газо-пилового шару Галактики. Їх поділяють на емісійні, відбивні та темні Г. т. Емісійні Г. т.— частина газового шару, що світиться внаслідок збудження її ультрафіолетовим випромінюванням однієї або кількох сусідніх гарячих зір (*люмінесценція*). Т-ра цих Г. т. 8000 К, густ. 10^{-23}—10^{-21} г/см^3, маса — від однієї до кількох десятків $M_\odot$ (маса Сонця). Світіння емісійних Г. т. згасає в процесі старіння збуджуючих зір. Світіння відбивних Г. т. зумовлене розсіянням світла сусідніх менш гарячих зір. Темні Г. т.— щільні газо-пилові хмари (мал. 1), що спостерігаються на фоні Молочного Шляху. Різниця між темними й відбивними Г. т. в тому, що поблизу темних туманностей немає освітлюючих зір. У певних умовах такі туманності можуть втрачати гравітаційну стійкість, стискаючись з наступним подрібненням і утворенням протозір. Т-ра темних Г. т. 5 — 50К, густ. 10^2 — 10^4 мол. в см^2, маса 10^3—10^4 $M_\odot$. Іноді всі три типи дифузних Г. т. трапляються в єдиному комплексі.

Планетарні Г. т., залишки вибуху наднових зір та ін. відносяться до туманностей, що безпосередньо пов'язані із зорями, в процесі еволюції яких вони виникли. Планетарна Г. т. (мал. 2) — кільцеподібна або аморфна туманність, в центрі якої міститься ядро (зоря з т-рою 50—100 тис. К), яке збуджує люмінесцентне світіння туманності. Т-ра їх — 10—20 тис. К, густина — від тисяч до десятків тисяч атомів у см^3, маса бл. 0,1 $M_\odot$. Ці туманності та їхні ядра утворюються в процесі еволюції *червоних гігантів*. Залишки вибухів наднових зір — тонковолокнисті емісійні туманності, що утворились в результаті вибуху наднової зорі (напр., Крабоподібна туманність в сузір'ї Тельця, мал. 3). Ці туманності являють собою потужні джерела синхротронного радіовипромінювання і м'якого рентгенівського випромінювання з тепловим спектром. Всередині туманності іноді спостерігають *пульсар* — залишок зорі, яка вибухнула.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Газовые туманности и новые звёзды. М.—Л., 1948; Каплан С. А., Пикельнер С. Б. Межзвёздная среда. М., 1963; Аллер Л., Лиллер У. Планетарные туманности. Пер. с англ. М., 1971.

В. І. Ворошилов.

Галактичні туманності: 1 — газо-пилова туманність у сузір'ї Оріона (туманність «Кінська голова»); 2 — планетарна туманність у сузір'ї Ліри; 3 — крабоподібна туманність у сузір'ї Тельця.

ГАЛА́ КТОЗА, $C_6H_{12}O_6$ — вуглевод (*моносахарид*) з групи *гексоз*. Від *глюкози* відрізняється просторовим розміщенням гідроксильної групи (OH) і водневого атома (H) у 4-го атома вуглецю. Дуже поширена в природі. Є в рослинних і тваринних організмах у вільному стані й частково у складі *дисахаридів* (молочний цукор, рафіноза, мелібіоза), *глікозидів* (ідеїн, мертилін, цереброзиди), вищих *полісахаридів* (галактани, агар, гуміарабік, рослинні клеї і слизи). У тваринних і рослинних організмах легко перетворюється на глюкозу, яка краще засвоюється, а також аскорбінову та галактуронову кислоти.

ГАЛА́Н Ярослав Олександрович (літ. псевд.— Росович Володимир, Яга; 27.VII 1902, м. Динів, тепер Жешувське воєводство ПНР — 24.X 1949, Львів) — український рад. письменник. З 1924 член КПЗУ, 1949 вступив у члени ВКП(б). В 1915 сім'я Галанів евакуювалась до Ростова-на-Дону, де Г. навчався у гімназії, був свідком революц. подій. В 1918 повернувся з батьками до Перемишля. Навчався у вищій торговій школі в Трієсті (1922), у Віденському і Краківському (закінчив 1928) ун-тах. Викладав у Луцькій гімназії, але був звільнений з посади як «неблагонадійний». В 1930 стає співробітником журн. «*Вікна*». У 1936 —37 перебував у Варшаві, разом з Вандою Василевською співробітничав у польс. прогресивній пресі. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Г. знаходився під особливим наглядом поліції, двічі був заарештований (1934 і 1937). Після визволення Зх. України брав активну участь у соціалістичному будівництві. В період Великої Вітчизн. війни — коментатор укр. рад. прифронтових радіостанцій. В 1945— кореспондент газ. «Радянська Україна», був присутній на Нюрнберзькому процесі.

Літ. діяльність почав як драматург, (п'єса «Дон-Кіхот із Етенгейму», 1927), належав до групи письменників «*Горно*». У п'єсах «Вантаж» (1929), «99%», «Вероніка» (обидві — 1930) викривав капіталістичну дійсність, зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів. У драмі «Під золотим орлом» (1947) показано підступні дії амер. імперіалістів проти Рад. країни в післявоєнні роки. Соціалістичні перетворення в зх.-укр. селі відображено в п'єсі «Любов на світанні»

(1949). Оповідання «У дні незабутні» (1930) написане під впливом спогадів про перебування в Рад. Росії. У прозових творах довоєнного періоду змалював життя трудящих і наростання революц. настроїв в умовах панської Польщі (оповідання «Кара», «Цілина», «Померлі борються», «Савку кров заливає»); волелюбними мотивами пройнята повість «Гори димлять» (1938). Г. був блискучим публіцистом. У збірках памфлетів і фейлетонів «Фронт в ефірі» (1943), «Їх обличчя» (1947), «Перед лицем фактів» (1949) викривав фашизм, укр. бурж. націоналізм, католицизм. Загинув від рук націоналістично-клерикальної агентури Ватікану у Львові. За книгу «Вибране» посмертно удостоєний Держ. премії СРСР (1952). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани» і медалями. В 1964 в УРСР встановлено премію ім. Я. О. Галана за кращі публіцистичні твори.
У містах Львові й Дрогобичі та в селі Яблуневі Івано-Фр. обл. Г. споруджено пам'ятники.
Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1977—78; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; С крестом или с ножом. М., 1962.
Літ.: Буряк Б. В ногу з епохою. В кн.: Буряк Б. Служіння народові. К., 1960; Беляєв В. П., Йолкін А. С. Ярослав Галан. К., 1974; Кулінич Г. Г. Ярослав Галан. К., 1977; Гуменюк М. П., Кущ О. П., Шаповалов І. І. Ярослав Галан. Бібліографічний покажчик. Львів, 1956. *Б. С. Буряк.*

ГАЛАНА́ Я. О. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей, філіал Львів. держ. історичного музею. Відкрито 1960 у Львові в будинку, де 1944—49 жив письменник і загинув від рук найманців націоналістично-клерикальної агентури Ватікану. В музеї зберігаються особисті речі Г., документи і матеріали про його літ. і громад. діяльність, видання творів письменника.

ГАЛА́НІН Іван Васильович [13 (25).VII 1899, с. Покровка, тепер Воротинського р-ну Горьковської обл.— 12.XI 1958, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями в складі Пд., Зх., Донського, Центр. і 2-го Укр. фронтів. З 1946 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАЛА́ПАГОС, Черепашачі острови, архіпелаг Колон—група островів на Сх. Тихого ок. Належать Еквадору. Об'єднує 16 островів, найбільший —Ісабела. Пл. 7,8 тис.км². Острови вулканічного походження; багато згаслих та діючих вулканів; вис. до 1707 м. Клімат екваторіальний, завдяки впливові холодної Перуанської течії не дуже жаркий. Зарості чагарників, ліани, мохи. З тварин — папуги, пінгвіни, тюлені та ін., багато *ендеміків* (величезні черепахи, ящірки ігуани та ін.). Флору і фауну Г. вивчав Ч. *Дарвін*, який зібрав тут цінний матеріал для своєї теорії походження видів. Населення вирощує цукр. тростину, займається скотарством, збиранням черепашачих яєць. В 1965 Г. оголошено нац. парком. Міжнар. біол. наук. станція «Чарлз Дарвін» (на о. Санта-Крус).

ГА́ЛАС Михайло Іванович (н. 27.XII 1921, с. Ельвеш, тепер с. Вільхівка Іршавського р-ну Закарпатської обл.) — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1975). Створює й розписує декоративні вази, тарілки, ковшики, сувеніри. Іл. с. 454.

ГА́ЛАС (Halas) Франтішек (3.X 1901, Брно — 27.X 1949, Прага) — чеський поет. Перша зб. віршів — «Сепія» (1927). Творчість Г. (зб. «Торс надії», 1938; «Наша пані Божена Нємцова», 1940; «Барикади», 1945, та ін.) пройнята патріотичними мотивами, вірою в сили народу. У зб. «В строю» (1948) Г. вітав перемогу Рад. Армії над фашизмом і початок соціальних перетворень у своїй країні. Перекладав твори О. Пушкіна, А. Міцкевича та ін.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— Стихи. М., 1974.
В. І. Шевчук.

ГАЛАТЕ́Я (Γαλατεία) — 1) У грецькій міфології вирізьблена скульптором *Пігмаліоном* зі слонової кістки статуя дівчини надзвичайної вроди. Сам митець закохався в неї. Від його кохання статуя ожила (за ін. варіантом міфа її оживила *Афродіта*). Г. стала дружиною Пігмаліона. 2) Одна з морських німф-*нереїд*, втілення спокійного моря.

ГАЛА́Ц — місто на Пд. Сх Румунії, адм. центр повіту Галац. Порт у пониззі Дунаю, доступний для мор. суден; вузол з-ць і автошляхів 187 тис. ж. (1972). Осн. центр суднобудування країни. Розвинуті також ін. галузі машинобудування (трансп., с.-г. тощо), чорна металургія (металург. комбінат, листопрокатний з-д). Підприємства легкої, харч., хім., деревообр., целюлозно-паперової, буд. матеріалів пром-сті. Політех. та пед. ін-ти. Г. відомий з 14 ст.

ГАЛЕА́С (італ. galeazza — велика галера), галєс — бойовий вітрильно-гребний корабель, який був на озброєнні багатьох країн Європи в 16—17 ст. Г — удосконалена велика *галера* завдовжки до 80 м, мала один ряд весел (по 9—10 прикутих гребців на весло), три щогли з трикутними вітрилами. Екіпаж 800—1200 чол. Озброєння — 70 гармат різного калібру, надводний таран у носовій частині. Першими Г. 1571 застосували венеціанці в мор. бою проти турків при Лепанто. В Росії Г. не будувалися. Іл. с. 455.

ГАЛЕВІ́ (Алеві; Halévy) Жак-Франсуа (справж. прізв. —Еліас Леві; 27.V 1799, Париж — 17.III 1862, Ніцца) — французький композитор. У 1819 закінчив Паризьку консерваторію (з 1827 — її професор). Одночасно — акомпаніатор, потім хормейстер Італійської опери в Парижі. Автор понад 30 опер (серед них «Дочка кардинала», 1835), балетів («Манон Леско», 1830), музики до драм. вистав, кантат, хорів, романсів, п'єс для фортепіано, культової музики.

ГА́ЛЕК (Hálek) Вітезслав (5.IV 1835, с. Долінек Мельницького краю — 8.X 1874, Прага) — один із зачинателів реалістичного напряму в чеській літературі. Друкуватися почав 1857 (поема «Альфред»). У збірках віршів «Вечірні пісні» (1858), «У природі» (1872—74) оспівував кохання, радість життя, красу природи. У зб. балад «Казки про наше село» (1874) розкрив соціальні суперечності на селі. Селянській темі присвятив також оповідання «У маєтку і в халупі» (1871), «Студент Квох» (1874). Писав драми на істор. теми. Портрет с. 459.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— В усадьбе и в хижине. М., 1960.

ГАЛЕ́Н Клавдій (Claudius Galenus; 129, Пергам — 201, Рим; за ін. даними — 130—200, 131—201) — римський лікар і природодослідник. Автор понад 400 праць з філософії і медицини. Вивчав анатомію й фізіологію, провадячи розтин трупів та експериментальні дослідження на тваринах. Вважав, що практична медицина повинна мати зв'язок з анатомією і фізіологією. За поглядами належав до прихильників ідеалістичних концепцій Платона. Праці Г. мали великий вплив на розвиток медицини.

ГАЛЕНІ́Т (лат. galena), свинцевий блиск — мінерал класу *сульфідів*. PbS *Сингонія* кубічна. Густ. 7,4—7,6 Твердість 2—3. Колір свинцево-сірий. Блиск металевий. Родовища Г. відомі в США, Канаді, Австралії. В СРСР родовища і рудопрояви Г. є на Алтаї, Кавказі, в Забайкаллі, Примор'ї, Серед. Азії, на Україні (Донбас, Закарпаття). Галеніт — найважливіша свинцева руда.

ГАЛЕ́НКО Йосип Панасович [н.2. (14) XI 1910, с. Вишнівці, тепер Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.] — передовик виробництва у будівництві, екскаваторник, Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1958. Працюючи бригадиром машиністів-екскаваторників на спорудженні каналів Сіверський Донець —Донбас і Дніпро — Кривий Ріг, досяг значних виробничих успіхів. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудової Слави 3-го ступеня, медалями. *В. М. Чернов.*

ГАЛЕ́РА (італ. galèra) — дерев'яне військове гребне судно. Вперше з'явились у Венеції в 7 ст. Г. мала довжину 40—50 м, ширину до 7,5 м, 16—25 пар весел, 2 щогли з вітрилами. Екіпаж — до 450 чол. Озброєння — таран, метальні машини, пізніше — гармати (до 5 шт). У Росії галерний флот збудовано за Петра I; існував до 2-ї пол. 18 ст. Іл. с. 455.

ГАЛЕРЕ́Я (франц. galerie, від італ. galleria) — 1) Довге й вузьке крите приміщення. 2) Приміщення, в якому замість однієї, переважно зовн. стіни збудовано колони, стовпи або *балюстраду*. З 1-ї пол. 16 ст. в європ. палацовій архітектурі сформувався новий тип Г.— простора зала з рядом великих вікон в одній з поздовжніх стін. В таких

Я. О. Галан.

Пам'ятник Я. Галану у Львові. 1972. Скульптори А. С. Охріменко, О. П. Пилєв і В. М. Усов.

Й. П. Галенко.

Г. з 17 ст. розміщували худож. колекції. На Україні Г. будували в оборонних — обходи на мурах (*Верхній замок* у Луцьку, 13—16 ст.), культових (*Софійський собор* у Києві, церква Різдва на Дальніх печерах у Києво-Печерській лаврі, 1696) та житлових (будинки на Ринковій площі у м. Жовкві, тепер Нестерові Львівської області, поч. 17 ст.) спорудах; у дерев'яній архітектурі — Г. — піддашшя в хатах; Г. в храмах — навколо будівель (Миколаївська церква у Вінниці, 1776) та на другому ярусі над бабинцем (Юра церква в Дрогобичі, 17 ст.); у завершенні дзвіниць (дзвіниця у м. Полонному Хмельн. обл., 18 ст.). В сучас. архітектурі Г.— функціональний елемент галерейних будинків. 3) Назва худож. музеїв (Третьяковська Г. в Москві; Г. Уффіці у Флоренції, Італія; Львівська картинна Г.). 4) Верхній ярус залу для глядачів. 5) Переносно — ряд образів, речей тощо. *Г. Н. Логвин.*

Галерея будинків на Ринковій площі в місті Жовкві (тепер Нестеров Львівської області). 17 ст. Дзвіниця з галереєю в місті Полонному Хмельницької області. 18 ст.

ГА́ЛЕЧНИК — пухка грубоуламкова осадочна гірська порода, яка складається переважно з *гальки* з домішками *гравію* і *піску*. Розрізняють моно- (складається з однорідної гальки), оліго- (з гальки 2—3 порід) та поліміктовий (з гальки різних порід) Г. За петрографічним складом Г. можна встановити напрям знесення уламкового матеріалу, за ступенем обкатаності, розміром та формою гальки — генетичний тип Г. Використовують Г. як буд. матеріал.

ГА́ЛИ (від лат. galla — чорнильний горішок), цецидії — патологічні новоутвори на органах рослин у вигляді різних наростів. Виникають внаслідок ушкодження рослин деякими вірусами, бактеріями, грибами, кліщами, комахами і червами. Г. тваринного походження іноді наз. зооцецидіями, рослинного — фітоцецидіями. Відомо бл. 15 тис. різних Г. на рослинах. Одні з них корисні (напр., Г. на коренях бобових рослин, що в них живуть *бульбочкові бактерії*), інші — шкідливі [напр., Г., спричинювані пшеничною і буряковою *нематодами*, виноградною *філоксерою*, паразитними грибами (напр., *гила* капусти), дубовою горіхотворкою тощо]. В Г. часто утворюється велика кількість дубильних речовин.

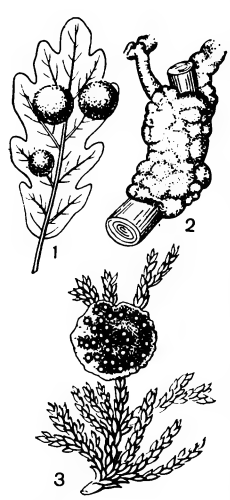

Гали:
1 — на листку дуба;
2 — на гілці яблуні;
3 — на віргінському ялівці.

ГА́ЛИК Алімпій (бл. 1685, м. Богуслав, тепер Київської обл.— 1763, Київ) — український живописець і гравер. Брав участь у настінних розписах Успенського собору (1724—31) і Троїцької надбрамної церкви (1742—44) Києво-Печерської лаври. В 1754 писав ікони для церкви та фортеці св. Єлизавети, 1759— ікони для Кирилівського монастиря у Києві. Істор. та біблійні сюжети Г. трактував неканонічно, з поетичним почуттям. Рисунки ескізів ікон і портретів Г. (з підписом художника) є в «*кужбушках*» — альбомах малюнків та гравюр Лаврської іконописної майстерні в Києві (зберігаються в Центр. науковій бібліотеці АН УРСР).

ГА́ЛИЦЕВІ (Cecidomyiidae, синонім Itonididae) — родина *двокрилих* комах підряду довговусих. Зовн. виглядом нагадують комарів. Довж. тіла 1—5 мм. Личинки рослиноїдні (на місці їхнього розвитку на рослині утворюються здуття — *гали*), у деяких видів вони — хижаки або паразити, які живляться попелицями, кліщами та ін. Бл. 3,5 тис. видів, поширених всесвітньо; в СРСР — майже по всій території, в європ. частині — бл. 600 видів, зокрема на Україні — бл. 100 видів. Серед Г. багато шкідливих видів: *гессенська муха*, пшеничний комарик (Contarinia tritici), просяний комарик (Stenodiplosis panici), яблунева галиця (Dasyneura mali) та інші. *О. П. Криштаб.*

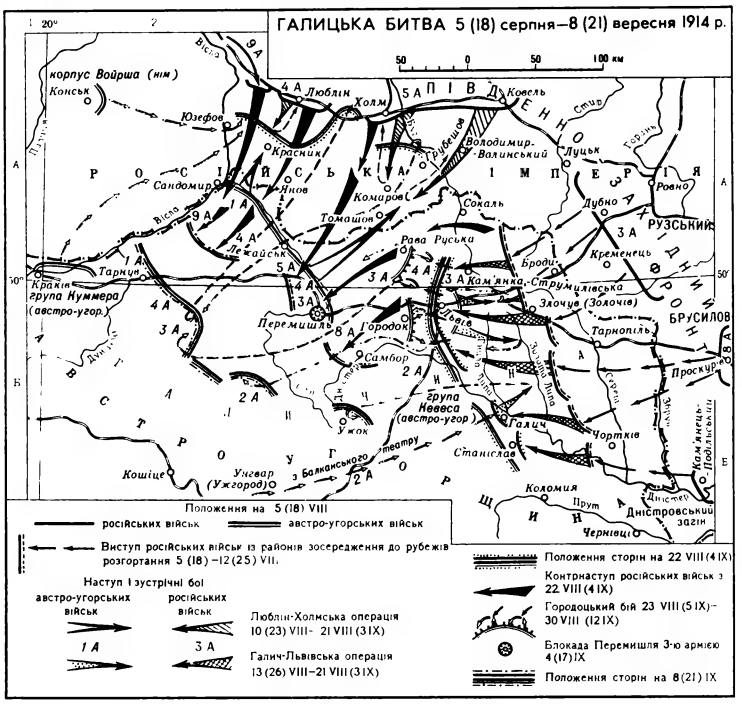

ГА́ЛИЦЬКА БИ́ТВА 1914 — одна з найбільших битв у початковий період 1-ї світової війни 1914—18 між рос. та австро-угор. військами на Пд.-Зх. фронті з 5(18).VIII по 8(21).IX. Рос. війська завдали охоплюючих ударів з Пн. і Сх. на 450-кілометровому фронті, вийшли на р. Дунаєць, обложили фортецю Перемишль і зайняли Галичину. Австро-угор. армія втратила 325 тис. чол., у т. ч. бл. 100 тис. полоненими, рос. армія — бл. 230 тис. чол. Внаслідок Г. б. було створено умови для просування рос. військ в Угорщину; стратегічні плани д-в австро-нім. блоку зазнали краху.

А. Галик. «Хід у рай». Фрагмент розпису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. 1744.

ГА́ЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ — давньоруська територія, що охоплювала пн.-сх. схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Сірету. В 10—12 ст. на тер. Г. з. існувало *Галицьке князівство*. Див. також *Галицько-Волинське князівство, Галичина.*

ГА́ЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ГСРР) — рад. республіка, проголошена 15.VII 1920 Декларацією тимчасового Рад. уряду Сх. Галичини — *Галицького революційного комітету* (Галревкому) під час визвольного походу Червоної Армії на зх.-українські землі влітку 1920 (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Організатором і керівником рад. будівництва у Сх. Галичині була Комуністична партія Сх. Галичини. ГСРР займала територію, що становила бл. третини всієї Сх. Галичини. Столицею ГСРР був Тернопіль. До складу уряду ГСРР входили В. П. *Затонський* (голова), М. Л. *Баран* (заст. голови), А. Г. *Бараль*, М. В. *Левицький* та ін. ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним та ЦК КП(б)У приділяли постійну увагу Галревкомові, подавали йому велику допомогу. Першим актом Галревкому став декрет від 1.VIII 1920 «Про встановлення Радянської влади в Галичині», яким було скасовано всі органи бурж.-поміщицького панування, а владу передано до рук ревкомів. Проголошувалась націоналізація пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств, конфіскація поміщицьких, церковних і монастирських земель, відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Було запроваджено 8-годинний робочий день тощо. Серед трудящих мас ширився рух за об'єднання ГСРР з УРСР.

В кінці серпня 1920 Галревком розгорнув підготовчу роботу по виборах постійних органів Рад. влади і скликанню Всегалицького з'їзду Рад, але здійснити ці заходи не вдалося в зв'язку з наступом польс. загарбників і відступом Червоної Армії з тер. Зх. України. Хоча ГСРР існувала лише два місяці (до 23.IX 1920), вона лишила глибокий слід у свідомості трудящих зх.-укр. земель, надихала їх на боротьбу за соціальне і нац. визволення. *А. Д. Ярошенко.*

ГА́ЛИЦЬКЕ БЮРО́ ПРИ ЦК КП(б)У, Галбюро — парт. орган, створений на поч. квітня 1919 відповідно до резолюції *Третього з'їзду КП(б) України* від 2.III 1919 про «Поточний момент і завдання партії». Завданням Галбюро було проведення орг. та масово-політ. роботи серед колишніх військовополонених і біженців галичан, які перебували на тер Рад. України, а також подання допомоги підпільним комуністичним орг-ціям, що діяли на зх.-укр. землях. Діяло до травня 1919. Першим керівником Галбюро був М. В. *Левицький*. Рішенням ЦК КП(б)У від 23.XI 1920 було створено нове Галбюро на чолі з В П *Затонським*, яке існувало до 8.XI 1921. *А. Д. Ярошенко.*

ГА́ЛИЦЬКЕ БЮРО́ ПРИ ЦК РКП(б), Галбюро — парт. орган, створений 26.II 1920 при ЦК РКП(б) для агітації і пропаганди серед вихідців з Зх. України — біженців і кол. військовополонених, які опинилися на тер. РРФСР. На місцях було утворено галбюро при окремих губкомах партії та політвідділах з'єднань Червоної Армії. В своїй роботі Галбюро було тісно пов'язане з *Галицьким організаційним комітетом КП(б)У* та *Галицьким революційним комітетом*. Ліквідовано за постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 23.XI 1920.

ГА́ЛИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, четвероєвангеліє — одна з найдавніших пам'яток Київської Русі. Написане *уставом* на пергаменті. 1—228 аркуші писані в давньому *Галичі* у періодвід 1 жовтня по 19 листопада

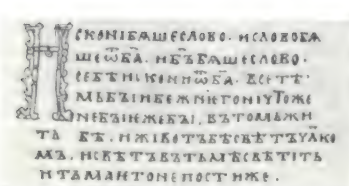

Галицьке євангеліє 1144 року. Частина сторінки.

1144 (про це є дописка на 228 аркуші), а решта —32 аркуші — там же в 12—13 ст. Видано Г. є. 1882—83. Є важливим джерелом для вивчення давньоруської писемності. В мові Г. є. відбилися риси, що пізніше стали характерні для укр. мови. Зберігається в Держ. істор. музеї в Москв.

ГА́ЛИЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське феодальне князівство, яке в 10—12 ст. існувало на території *Галицької землі*. Наприкінці 10 ст. за *Володимира Святославича* Галицька земля увійшла до *Київської Русі*. Гол. містами були Галич, Перемишль, Звенигород і Теребовль. У Г. к. рано почали розвиватися феод. відносини і склалась особливо сильна боярська верхівка. В кін. 11— на поч. 12 ст. Г. к. відокремилося від Києва. Спочатку воно було роздроблене на кілька князівств, але кн. *Володимирко* 1144 об'єднав їх в одне князівство з столицею у Галичі. Г. к. досягло найбільшої могутності за правління *Ярослава Осмомисла* (1152—87), який вів запеклу боротьбу проти боярства. Після смерті Ярослава настали занепад князівської влади і ослаблення впливу Г. к. З цього скористалися угор. феодали, які 1188 захопили Галич. Проти іноз. загарбників 1189 спалахнуло повстання. В 1199 володимиро-волин. князь *Роман Мстиславич* оволодів Г. к. і об'єднав його з *Володимиро-Волинським князівством* в єдине *Галицько-Волинське князівство*.

ГА́ЛИЦЬКЕ МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (ГМТ) — творче об'єднання аматорів і професіональних музикантів. Засн. 1838 у Львові з метою пропаганди муз. мистецтва, створення й утримання муз. навчального закладу. В 1848 припинило, а 1851 поновило діяльність під назвою Т-во сприяння музиці в Галичині; бл. 1860 повернулося до первісної назви (в 1921—39 — Польське муз. т-во). В різний час почесними і діючими членами ГМТ були представники польс. (С. Монюшко, Г. Венявський), нім. (Й. Брамс) та укр. (О. Мишуга, А. Вахнянин) культури. Т-во мало симф. оркестр, жіночий і чоловічий хори, камерні ансамблі. В 1838 т-во відкрило муз. школу, яку 1854 перетворено на консерваторію (статус затверджено 1880). Серед муз. діячів, що очолювали її, будучи водночас худ. керівниками та гол. диригентами т-ва,— М. Солтис (1899—1929), А. Солтис (1929—39). В консерваторії навчалися, зокрема Є. Козак, Я. Королевич-Вайдова, А. Кос-Анатольський, С. Крушельницька, О. Мишуга, Т. Сигетинський, Д. Січинський та ін. діячі укр. і польс. культури. Див. також *Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка. *Л. З. Мазепа.*

ГА́ЛИЦЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм. орган для управління *Галичиною* з центром у Львові Утворене Австрією 1849 на базі губернського управління, що існувало з 1772. Г. н. очолював призначений цісарем (імператором) з польс. аристократів намісник, який був повновладним правителем краю і підпорядковувався лише центр. імперським установам у Відні. Місц. виконавчі органи Г. н. становили повітові староства, очолювані старостами. Діяльність Г. н. була спрямована на зміцнення бурж.-поміщицького ладу, боротьбу проти революц. виступів робітників і селян та проти укр. нац.-визвольного руху. З розпадом Австро-Угорщини в листопаді 1918 Г. н. ліквідовано.

ГА́ЛИЦЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1846 — повстання польських і укр. селян у *Галичині* проти феод.-кріпосницького гніту. Вибухнуло 18.II, охопивши Тарнівський, Бохенський, Ясельський, Сандецький, Саноцький і Самбірський округи. Селяни громили панські маєтки, робили спроби ділити поміщицькі землі; утворилося ряд збройних сел. загонів. У Сх. Галичині найактивнішими були виступи селян в околицях Добромиля. Австр. уряд за допомогою військ. сили придушив сел. повстання. Але в той же час він змушений був піти на деякі поступки селянству: дещо скоротити панщину, скасувати підводну повинність, дозволити селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо окружним старостам, розширити права селян щодо їхніх зем. наділів. Г. п. було однією з передумов *революції 1848—49 в Австрії* і однією з безпосередніх причин скасування кріпацтва в Галичині у квітні 1848.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Ф. І. Стеблій.

ГА́ЛИЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1822 — антифеод. виступ у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Приводом до нього були чутки про створення на Буковині і в Молдавії слобід, жителі яких нібито на 10 років звільнялися від панщини та податків. Заворушення почалося влітку 1822 і охопило ряд округів Сх. Галичини, набравши форми масового руху за переселення на Буковину. Одночасно селяни відмовлялися відбувати панщину та ін. феод. повинності. Австр. влада з метою придушення заворушень видала ряд циркулярів, в яких спростовувала чутки про створення слобід, закликала селян до по-

В. Галек.

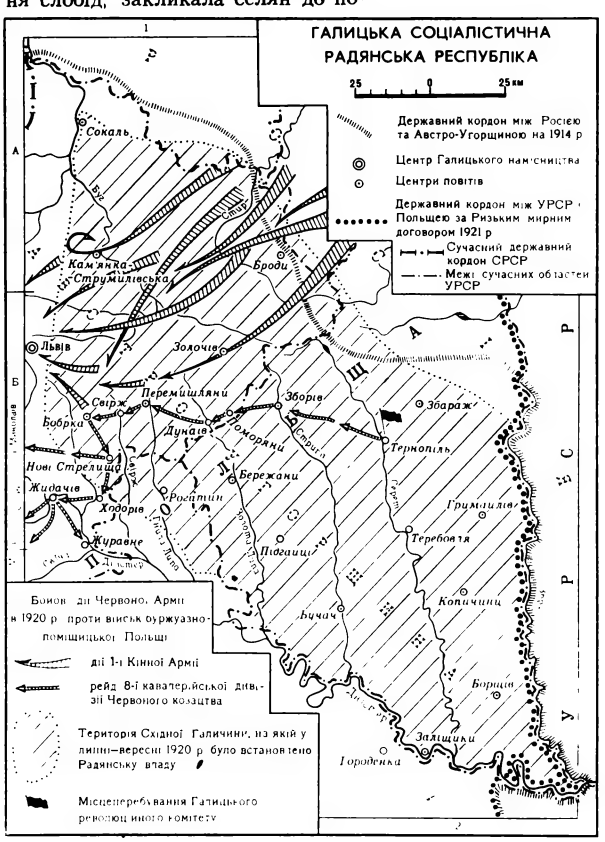

кори поміщикам і погрожувала суворим покаранням усім, хто вимагатиме дозволу на переселення. З цією ж метою робилися спроби використати вплив духівництва. Заворушення тривали до поч. 1823.
Ф. І. Стеблій.

ГА́ЛИЦЬКИЙ Кузьма Микитович [12(24).X 1897, Таганрог — 14.III 1973, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918, учасник громадян. війни на Україні. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією і корпусом, був заст. команд. армією, з вересня 1942 — команд. 3-ю ударною і 11-ю гвард. арміями на Калінінському, 1-му Прибалтійському, 3-му Білорус. фронтах. У 1946—61 — команд. військами Прикарпатського (1946—51), Одеського (1951—54) та ін. військ. округів. З 1962 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

К. М. Галицький.

ГА́ЛИЦЬКИЙ Наполеон Дем'янович [1818, м. Вілейка, тепер Мінської обл. БРСР — 15(27).XII 1881, с. Малий Сервеч, тепер Мінської обл.] — вітчизняний ветеринар, професор. Закінчив ветеринарне відділення Віленської мед.-хірург. академії (1837) і мед. ф-т Харків. ун-ту (1842). Організатор і директор (1850—68) Харків. вет. училища — першого вищого ветеринарного уч. закладу на Україні (тепер Харків. зооветеринарний ін-т). Автор ряду оригінальних праць про чуму великої рогатої худоби.

«ГА́ЛИЦЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — перша зх.-укр. комуністична газета; видавалася з 10.V 1919 по 30.IV 1920 у Києві. Спочатку — орган Тимчасового к-ту комуністів Сх. Галичини, а з № 3 — К-ту партії комуністів Сх. Галичини і Буковини. В 1920 — орган Крайового к-ту КП(б)У Сх. Галичини і Буковини. Всього вийшло 36 номерів. У «Г.к.» друкувалися матеріали про антинар. характер т. з. *«Західноукраїнської народної республіки»* (ЗУНР), висвітлювалися політ. і екон. становище Зх. України та боротьба проти окупаційного режиму панської Польщі, за возз'єднання з Рад. Україною.

«ГА́ЛИЦЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — нелегальна газета, орган Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Видавався 1921 у Львові. Вийшло 2 номери, надруковані на гектографі. В газеті публікувалися статті про завдання революц. руху на Зх. Україні. Видання «Г. к.» припинилося в жовтні 1921 після арешту керівництва КПСГ.

«ГА́ЛИЦЬКИЙ КОМУНІ́СТ» — журнал, видавався в Харкові (1920) і Києві (1921). Спочатку — орган *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, 1921 — *Галицького бюро при ЦК КП(б)У*. Вийшло 4 номери (перший номер видано 20.VII 1920). В «Г. к.» друкувалися документи Галревкому, Галоркому КП(б)У, статті М. Л. *Барана*, Ф. Я. *Кона*, І. Ю. *Кулика* та ін. про становище трудящих і революц. рух на Зх. Україні.

ГА́ЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИ́Й СЕЙМ — формально представницький орган Галичини, а по суті — поміщицько-бурж. установа австр. уряду для внутр. «самоврядування» Галичини. Сейм (існував 1861—1914) мав лише право давати пропозиції щодо оголошення держ. законів і розпоряджень у краї, розв'язував дрібні госп. справи, здійснював нагляд за місц. органами «самоврядування». Депутатами до сейму обирали польс. (переважно) та укр. поміщиків, капіталістів і вище духівництво, деякі службові особи входили до нього за посадою. Сейм збирався раз на рік у Львові. Виконавчим органом його був відділ крайовий. Г. к. с. і його бюрократичний апарат проводили політику соціального і нац. гноблення трудящих Галичини.

ГА́ЛИЦЬКИЙ ОРГАНІЗАЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т КП(б)У, Галорком — керівний орган комуністичних орг-цій Сх. Галичини і Буковини, обраний на крайовій парт. конференції, що відбулася 23—24.IV 1920 в Києві. До складу Галоркому входили Ф. Я. *Кон* (голова), М. Л. *Баран*, М. В. *Левицький* та ін. Галорком готував кадри парт. працівників, налагоджував зв'язки між парт. орг-ціями, видавав листівки, брошури, журн. *«Галицький комуніст»*. Проводив агіт. роботу серед зх.-укр. трудящих, які жили на тер. Рад. Росії і Рад. України. За постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 3.VIII 1920 об'єднаний з нелегальним ЦК Комуністичної партії Східної Галичини в єдиний орган — ЦК КПСГ.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,7 тис. км². Нас. бл. 71,6 тис. чол. (1977). В районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним, 26 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Галич*. Г. р. лежить у Придністров'ї. Поверхня погорбована, розчленована долинами річок. Корисні копалини: вапняки, мергель, торф. Річки: *Дністер* з притоками *Гнилою Липою, Луквою*, Ломницею. Переважають опідзолені чорноземи, темно-сірі та сірі опідзолені грунти. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, бук, липа, вільха, ліщина) та чагарники займають 11,6 тис. га. Серед галузей пром-сті провідне місце в районі займає енергетична, яка представлена Бурштинською ДРЕС. Є підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів (Бурштинський з-д великопанельного домобудування, галицькі комбінати буд. індустрії та хлібопродуктів, Бовшівський цукр. та Більшівцівський комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Галич) та будинок побуту (смт Бурштин). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь), цукр. буряків, льону, картоплі й овочів та м'ясо-мол. тваринництві. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 44,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 35,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 8,6 тис. га. В Г. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізн. ст.: Галич, Бурштин. Автошляхів — 405 км (усі з твердим покриттям). В районі — 56 заг.-освітніх, 2 муз. та 2 спортивні школи, Бурштинський енерг. технікум, торг.-кулінарне уч-ще, 73 лік. заклади, в г. ч. 5 лікарень. Палац культури, 21 будинок культури, 50 клубів, 2 кінотеатри, 69 кіноустановок, 70 б-к, музей Червоного козацтва в с. Дитятині, відділ обл. краєзнавчого музею. На тер. сучас. с. Крилоса був розташований *Галич* давній. В с. Шевченковому збереглася пам'ятка архітектури — залишки церкви Пантелеймона (1200).
М. П. Корбутяк.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т, Галревком — тимчасовий найвищий орган Рад. влади на території Сх. Галичини, визволений рад. військами від польських окупантів (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Сформований 8.VII 1920. Головою Галревкому був В. П. *Затонський*; місцем перебування — Тернопіль. Декларацією Г. р. к. від 15.VII 1920 було проголошено утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Першим декретом Галревкому (від 1.VIII 1920) «Про встановлення Радянської влади в Галичині» скасовувалися всі органи бурж.-поміщиц. панування, влада передавалася до рук ревкомів. Було проголошено націоналізацію пром. підприємств, банків, наземних і підземних багатств. Галревком здійснив ряд соціалістичних перетворень в дусі ленінських декретів. У зв'язку з відступом Червоної Армії з тер. Зх. України 21.IX 1920 Галревком припинив свою діяльність.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ СТРАЙК 1921 — страйк залізничників Галичини в лютому—березні 1921. Був складовою частиною заг. страйку залізничників Польщі. Страйкарі висували вимоги про поліпшення свого матеріального становища, про звільнення політ. в'язнів, скасування мілітаризації з-ць і військ.-польових судів на них тощо. На заклик Комуністич-

ної партії Сх. Галичини залізничників підтримали робітники багатьох пром. підприємств. Страйк залізничників переріс у заг. страйк робітників усієї країни. Укр. робітники виступали солідарно з польс. робітниками. Уряд послав на найважливіші залізничні вузли військ. частини. Хоча страйк закінчився невдачею (уряд погодився лише на скасування мілітаризації з-ць), він відіграв значну роль у дальшому розгортанні робітн. руху на зх.-укр. землях.

ГА́ЛИЦЬКИЙ СЕЛЯ́НСЬКИЙ СТРАЙК 1937 — масовий страйк селян ряду повітів Сх. Галичини. Поштовхом до нього був голод, викликаний посухами 1936 і 1937, та зростання податків. У січні 1937 застрайкували селяни Скалатського і Бучацького, у лютому — Ягайлонського, у серпні — Коломийського повітів. У вересні на знак протесту проти розправи польс. бурж.-поміщицького уряду над учасниками заг.-польс. сел. страйку застрайкували селяни 15 сіл Луцького повіту. В жовтні протягом 7 днів страйкували 30 сіл Рава-Руського повіту. Г. с. с. був спрямований проти непосильних податків, фашист. режиму, мілітаризму.

ГА́ЛИЦЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1918 — масові антипоміщицькі виступи селян Зх. України, що сталися під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції і ленінського *Декрету про землю*. Боротьбу почали в березні 1918 селяни в Бібрському пов. Слідом за ними виступили селяни багатьох сіл Стрийського, Підгаєцького, Рава-Руського, Надвірнянського та ін. повітів (усього 20 повітів). Вони вимагали скасування примусових робіт, поділу поміщицьких земель, лук, пасовищ тощо. Виступи селян не вщухали до розпаду Австро-Угорщини.

ГА́ЛИЦЬКІ СТРА́ЙКИ СЕЛЯ́Н 1902 І 1906. Перший відбувся у червні—серпні 1902; виник стихійно під впливом страйку робітників-будівельників у Львові та *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902*. Причиною виступу було малоземелля і безземелля селянства, жорстока експлуатація їх поміщиками, лихварями, духівництвом. Страйк охопив понад 400 сіл у 28 повітах з населенням бл. 100 тис. чол. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, права на користування поміщицькими лісами, луками. До них приєднувалися постійні робітники поміщицьких маєтків. У ряді місць селяни створювали свої комітети, які керували страйком. На придушення виступів селян було кинуто загони жандармерії та війська. Понад 4 тис. селян було заарештовано.

У лютому—серпні 1906 відбувся страйк с.-г. робітників Сх. Галичини проти експлуатації поміщиків, лихварів і куркулів. Страйк почали наймити с. Длужнева Сокальського пов. 25.II були викликані війська і жандарми. У відповідь на це застрайкували наймити сіл Гулькова, Переводового, Жнятина. Жандарми заарештували багатьох наймитів, проте страйк не припинявся. До нього приєдналися ін. села Сокальського пов. Березневі страйки річних і поденних наймитів були початком великого сел. руху. В кінці квітня до страйку приєдналися наймити Станіславського, Тлумацького, Бучацького і багатьох ін. повітів. У липні страйк охопив десятки тисяч с.-г. робітників 384 сіл у 35 повітах. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, а в деяких місцях (с. Мужилів Підгаєцького пов.) — поділу поміщицької землі. В багатьох повітах і селах було створено страйкові к-ти. Австр. уряд кинув проти страйкарів значні збройні сили. В липні—серпні урядові війська придушили страйк. У Галичині було оголошено воєнний стан.

П. В. Свежинський.

ГА́ЛИЦЬКО-БУКОВИ́НСЬКЕ ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — тимчасова адм.-тер. одиниця з центром у м. Чернівцях, що існувала протягом 1914—17. Утворена рос. урядом наприкінці 1914, під час 1-ї світової війни, на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами. Поділялося на Львів., Чернів. та Терноп. губернії. Очолювали його військ. генерал-губернатори. Царизм, придушуючи при підтримці реакційних кіл (зокрема, «*москвофілів*») революц. боротьбу трудящих, охороняв інтереси пануючих класів, зокрема поміщицьку власність на землю. З березня 1917 Тимчасовий уряд призначив для управління цією тер. свого обл. комісара — укр. бурж. націоналіста Д. І. Дорошенка, який фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації. Г.-Б. г.-г. існувало до окупації цієї тер. (серпень 1917) австро-нім. військами.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКА СИНЕКЛІ́ЗА — геологічна структура на Пд. Зх. *Східно-Європейської платформи*, в межах УРСР. Є сх. частиною прогину, вісь якого проходить приблизно від Львова до м. Хелма у Польщі. На Сх. Г.-В. с. обмежована *Волино-Подільською плитою*, на Пд. і Пд. Зх.— *Передкарпатським прогином*. Структурно Г.-В. с. являє собою глибокий прогин, виповнений товщею палеозойських, мезозойських і кайнозойських осадочних відкладів. Докембрійський фундамент (див. *Докембрій*) залягає на глиб. від 160 м до 7000 м (занурюється в зх. напрямі), він розбитий на блоки системою розломів переважно пн.-зх. і меридіонального простягання. Розломи перетинають і осадочні товщі до мезозойських відкладів включно. З осадочними породами Г.-В. с. пов'язані поклади різноманітних корисних копалин: вугілля (див. *Львівсько-Волинський вугільний басейн*), нафта, газ, буд. матеріали, торф та ін.

В. О. Кушнірук, Є. С. Бартошинська.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — південно-західне давньоруське князівство, що існувало в 13—14 ст. Утворилося 1199 в результаті об'єднання *Галицького князівства* та *Володимиро-Волинського князівства* кн. *Романом Мстиславичем*. В Г.-В. к. були розвинуті землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво. Значного розвитку досягли ремесла. На кін. 13 ст. в Г.-В. к. налічувалося понад 80 міст. Центром його був Галич (див. *Галич* давній). Г.-В. к. підтримувало торг. зв'язки з ін. давньорус. землями, а також з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Німеччиною й Литвою. Розвиток феод. відносин у Г.-В. к. супроводився утворенням сильної боярської верхівки та загостренням класової боротьби, що виливалась у нар. повстання, спрямовані проти феод. гніту. Г.-В. к. успішно боролося проти нападів *половців* та проти лит., польс. і угор. феодалів. Після смерті Романа Мстиславича (1205) в Пд.-Зх. Русі спалахнула феод. війна. Рішучого удару великим боярам, а також польс., угор., лит., нім та ін. завойовникам завдав *Данило Галицький*, який відновив єдність Г.-В. к. й зміцнив його могутність. Проте 1246 Г.-В. к. змушене було визнати залежність від *Золотої орди*. За наступників Данила Галицького почався занепад Г.-В. к. В серед. 14 ст. його землі, незважаючи на опір населення, стали здобутком феод. Польщі і Литви. В Г.-В. к. високого для того часу рівня досягла культура, про що свідчать залишки численних кам'яних будівель 12 — 13 ст. у Галичі та його околицях. Видатною пам'яткою давньорус. літописання є *Галицько-Волинський літопис*. Карта с 462.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — видатна пам'ятка історіографії і літератури 13 ст. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні (див. *Іпатіївський літопис*). Відображає найважливіші події часів *Галицько-Волинського князівства*. Г.-В. л. складається з 2-х частин: Галицького (1201—61) і Волинського (1262—91) літописів. В центрі 1-ї частини — князь *Данило Галицький*, його численні походи, боротьба з загарбниками-тевтонами, битва на Калці. У 2-й частині відображено історію Волинської землі за князювання *Василька* Романовича та його сина Володимира Васильковича. Основний текст літопису пронизує ідея єдності Русі. Багатий художній і фольклорний матеріал Г.-В. л. знайшов відображення в новій укр. л-рі. Так, легенду про євшан-зілля з літопису використали І. Франко, М. Вороний, М. Чернявський.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. М., 1962.

Літ.: Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання; редакції і редактори). К., 1958; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К., 1961.

ГА́ЛИЦЬКО-РУ́СЬКА МА́ТИЦЯ — культурно-освітнє товариство в Сх. Галичині. Мало на меті нести в народ освіту і боротися за поширення шкіл з викладанням укр. мовою. Була заснована у Львові 1848 на зразок ін. слов. *матиць*. Існувала до першої світової війни. Г.-р. м. видавала укр. і рос. мовами книги морально-реліг. і загальноосв. змісту, популярні праці з

ремесла, господарства й педагогіки, друкувала шкільні підручники і наук. збірки. Т-во обстоювало дружбу і співробітництво з рос. народом. За своїм соціальним складом і сусп.-політ. поглядами Г.-р. м. була різнорідною, проте її діяльність загалом відіграла позитивну роль у розвитку української культури в Сх. Галичині.

Б. Н. Мітюров.

ГА́ЛИЧ — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнична станція. Вузол автошляхів. Населений пункт на місці сучас. Г. виник у 14 ст. за 5 км на Пн. від *Галича* давнього. В 1367 Г. дістав від польс. уряду *магдебурзьке право* і дозвіл на будівництво замку. Жителі Г. брали участь у *Мухи повстанні 1490—92*, в нар.-визвольній війні 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) Г. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1914 рос. війська зайняли Г. У вересні 1920 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. У 1927 створено осередок, а згодом — місцевий к-т КПЗУ. В 1939 Г. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР.

В місті — овочесушильний, буд. матеріалів, сироварний з-ди, буд. індустрії, хлібопродуктів, побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 2 загальноосвітні і музична школи, лікарня, поліклініка. Кінотеатр, 3 б-ки. У Г. збереглися пам'ятки архітектури: церква Різдва Христова (кін. 14—поч. 15 ст., реставрована 1825), залишки замку 16 ст. Пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові, Богдану Хмельницькому.

ГА́ЛИЧ давній — давньоруське місто, економічний і культурний центр Русі. Містилося на березі р. Лукви (притоки Дністра), на місці сучас. с. Крилоса Галицького р-ну Івано-Фр. обл. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1140. З 1144 — центр *Галицького князівства*, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. Значного розквіту досяг у 2-й пол. 12 ст. за князювання *Ярослава Осмомисла* і *Романа Мстиславича*, а також його сина *Данила Галицького*, який 1238 остаточно утвердився в Г. В той час у Г. розвивалися ремесла і торгівля, велося значне цивільне і церковне будівництво; було складено *Галицько-Волинський літопис*. У 1241 Г. зруйнували монголо-татари, місто занепало і втратило своє значення. Археол. дослідженнями 1939—41, 1951—52 і 1955 встановлено, що місто існувало вже в 10 ст. Виявлено дитинець і ремісничо-торг. посад, укріплені ровами та валами. Під час розкопок дитинця відкрито залишки підвалин і стін Успенського собору, збудованого в 1157 за князя Ярослава Осмомисла (останки його знайдено в саркофагу під мозаїчною підлогою собору). Собор був оздоблений різьбленим каменем і фресками. В Г. і його передмістях відкрито залишки численних кам'яних споруд, виявлено також залишки ювелірних, гончарських, ковальських та ін. майстерень, наземних і напівземлянкових жител, вироби з глини, заліза, кістки, скла тощо. В околицях Г. в сучас. с. Шевченкове до наших днів збереглися залишки церкви Пантелеймона, збудованої бл. 1200.

Літ.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Гончаров В. К. Древній Галич. «Вісник АН УРСР», 1956, № 1; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956.

«ГАЛИЧА́НИН» — 1) Літературно-художній збірник, що виходив у Львові (кн. 1—3, 1862—63) за редакцією Я. *Головацького* й Б. *Дідицького*. У зб. вміщувались поетичні твори С. Воробкевича, О. Кониського, наукові розвідки Я. Головацького, М. Максимовича та ін. 2) Науково-популярний журнал, видавався у Львові (1867—70) як додаток до «москвофільської» (див. «*Москвофіли*») газети «Слово». Редактор — Б. Дідицький. 3) Львівська щоденна суспільно-політична газета «москвофільського» напряму (1893—1914).

Ф. П. Погребенник.

ГАЛИЧИНА́ — історична територія, що включала частину західноукр. і польс. земель, які з кін. 18 ст. до 1918 перебували під владою австро-угор. монархії. Г. охоплювала територію тепер. Івано-Фр., Львів., Терноп. (а до 1848 — й тепер. Чернівецької) областей УРСР, Жешувського, Перемишльського і частини Краківського воєводств ПНР. Загарбавши під час 1-го поділу Польщі (1772) зх.-укр. і частково польс. землі, Австрія штучно об'єднала їх в одну провінцію під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії». Таким чином, Г. складалася з двох частин — Сх. Г., населеної українцями, і Зх. Г., населеної поляками.

Сх. Г. — споконвічна укр. земля, а її населення — невід'ємна частина укр. народу, походить з давньорус. народності, яка становила населення *Київської Русі*. В 12 ст.

на тер. Сх. Г. були *Галицьке князівство, Звенигородське князівство,* Перемишльське і Теребовльське удільні князівства. В 13 ст. вони об'єдналися в *Галицько-Волинське князівство.* В 1349 польс. феодали почали і 1387 завершили загарбання більшої частини Галицько-Волинського князівства, поділивши її на т. з. землі (округи) — Галицьку, Львівську, Перемишльську, Саноцьку, Холмську і Белзьку на чолі з королівськими намісниками-старостами. В серед. 15 ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Саноцька землі були об'єднані в *Руське воєводство* з адм. центром у Львові. Понад чотири століття нар. маси Сх. Г., ведучи боротьбу проти феод., нац. і реліг. гніту, завжди усвідомлювали свою єдність з вітчизною. Разом з усім укр. народом вони виступали за возз'єднання України з Росією, брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54,* в сел. повстаннях і виступах *опришків* 16 — 1-ї пол. 19 ст. В кін. 18 — на поч. 19 ст. становище нар. мас Сх. Г., загарбаної Австрією 1772, ще дужче погіршало. До експлуатації польс. панством долучився гніт колоніального режиму австр. монархії з її політикою насильницького понімечування українців і укр. культури. В 1-й пол. 19 ст. в Сх. Г. відбувався розклад феод.-кріпосницької системи, в надрах якої зароджувалися капіталістичні відносини. В тих умовах Сх. Г. перетворювалася на агр. придаток Австр. імперії. Посилення соціального гніту і нац. утисків викликало в 1-й пол. 19 ст. загострення антифеод. боротьби селянства (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22, Галицьке селянське заворушення 1822, Чортківське селянське заворушення 1838* та ін.). Під час *революції 1848—49 в Австрії* австр. уряд змушений був у квітні 1848 видати закон про скасування панщини (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Восени вибухнуло *Львівське збройне повстання 1848,* придушене австр. урядом (див. також *«Академічний легіон»*). Контрреволюц. політику *Габсбургів* підтримувала *Головна руська рада.* Колоніальне становище Сх. Г. в складі *Австро-Угорщини* (утворилася 1867) гальмувало розвиток місцевої пром-сті. Тяжке становище робітн. класу і трудових мас селянства зумовило, починаючи з 80-х рр. 19 ст., масову еміграцію трудящих українців до США, Канади й Пд. Америки. За 1-е десятиріччя 20 ст. з Г. емігрувало до Америки понад 240 тис. чол. Трудящі Г. були політично безправні. В *Галицькому крайовому сеймі* по суті заправляли польс. поміщики та буржуазія разом з католицьким духівництвом.

У кін. 60-х рр. у Сх. Г. виникли робітн. орг-ції. На поч. 70-х рр. розгорнувся робітн. рух. У кін. 19 ст., а особливо на поч. 20 ст. у Г. під впливом піднесення революц. руху в Росії, поширення ідей марксизму-ленінізму посилилася визвольна боротьба. В 1900—03 тут відбулося 70 робітничих страйків. Наступного року вибухнув *Бориславський страйк 1904.*

Важливою формою класової боротьби селянства стали аграрні страйки (див. *Галицькі страйки селян 1902 і 1906*). Набув поширення масово-політичний рух трудящих у формі проведення зборів (див. *Вічовий рух*). Укр. буржуазія та її буржуазно-націоналістичні партії виступали проти нац.-визвольної боротьби нар. мас. Велику роль у розвитку нац.-визвольного руху, в пробудженні революц. самосвідомості трудящих мас Сх. Г. відіграли укр. передові діячі на чолі з І. Я *Франком,* М. І. *Павликом,* О. С. *Терлецьким* та ін. (див. також *«Академічна громада», «Академічне братство»*). В 1912—14 в Г. жив В. І. Ленін. Під час 1-ї світової війни Сх. Г. була ареною запеклих боїв між рос. і австро-нім. арміями (див. *Галицька битва 1914*).

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 трудящі Сх. Г. розгорнули масовий революц. рух за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. В Сх. Г. створилася революц. ситуація. Але після воєнної поразки і розпаду Австро-Угорщини владу в Сх. Г. в листопаді 1918 захопили укр. бурж. націоналісти, які проголосили створення т. з. *«Західноукраїнської народної республіки»* (ЗУНР). Під керівництвом створеної у лютому 1919 Компартії Сх. Г. (КПСГ) розгорнулась боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Ще в листопаді 1918 почалася польс. інтервенція у Сх. Г.; в липні 1919 польс. загарбники повністю окупували її. Влітку 1920 Червона Армія визволила майже 20 повітів Зх. України. На визволеній території було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську республіку,* яка проіснувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці *Антанти* окупувала тер. Сх. Г.

Трудящі західноукраїнських земель розгорнули боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Визвольний рух очолювала *Комуністична партія Західної України* (до 1923 — КПСГ), що діяла в складі Компартії Польщі (див. *Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівська першотравнева демонстрація 1924, Антифашистський конгрес діячів культури 1936, Галицький селянський страйк 1937*).

В зв'язку з розпадом бурж.-поміщицької Польщі внаслідок її воєнного розгрому фашист. Німеччиною у вересні 1939 уряд СРСР прийняв рішення про надання допомоги населенню Зх. України і Зх. Білорусії. 17.IX 1939 почався визвольний похід Рад. Армії. Трудящі Зх. України радо зустрічали рад. воїнів-визволителів. 27.X 1939 *Народні збори Західної України* одностайно проголосили встановлення Рад. влади на Зх. Україні. 1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Постанову про прийняття Зх. України до складу УРСР ухвалила 14.XI 1939 й позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. Возз'єднання Зх. України з УРСР було видатною істор. подією, яка поклала початок *возз'єднанню українського народу в єдиній Українській Радянській державі.*

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки). К., 1960; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; Свежинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. *М. К. Івасюта.*

«ГАЛИЧИНИ І ЛОДОМЕРІЇ КОРОЛЇВСТВО», «Королівство Галичини і Володомирії», «Королівство Галичини» — назви, які застосовував уряд *Габсбургів* щодо *Галичини* після загарбання її 1772 Австрією. Назви існували до розпаду Австро-Угорщини 1918.

«ГАЛИЧО-РУСЬКИЙ ВІСНИК» — газета, що її видавав австр. уряд для *Галичини.* Виходила 1849—50 у Львові тричі на тиждень. Друкувалася кирилицею. В газеті публікувалися офіц. матеріали, хроніка політ. подій, худож. твори. Сусп.-політ. життя висвітлювалося з реакційних позицій. Деяку позитивну роль відігравала газета в поширенні заг.-осв. знань. З лютого 1850 замість закритого «Г.-р. в.» почав видаватися «Вісник для русинів Австрійської держави» (Відень, 1850—66).

ГАЛІЙ (Gallium; від лат. Gallia — Франція), Ga — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 31, ат. м. 69,72. Природний Г. складається з двох стабільних ізотопів: ^{69}Ga (60,2%) і ^{71}Ga (39,8%). Існування та властивості Г. передбачив 1871 Д. І. Менделєєв, відкрив 1875 франц. хімік П.-Е. Лекок де Буабодран. Г.— розсіяний рідкісний елемент, вміст у земній корі $1,5 \times 10^{-3}$ %. Міститься в рудах алюмінію і цинку. Г.— м'який метал,

Галич. Церква Різдва Христова. Кінець 14 — початок 15 ст., реставрована 1825.

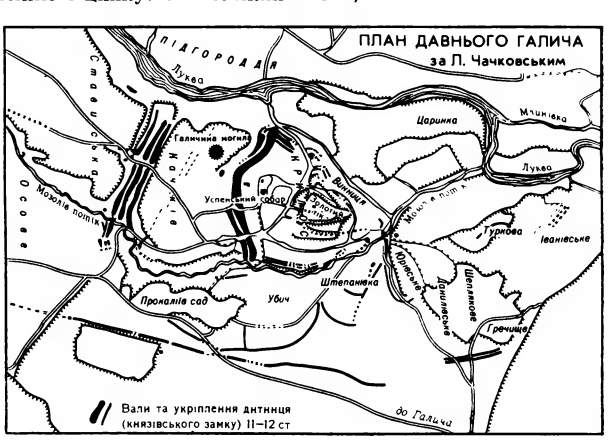

сріблясто-білого кольору, густ. твердого Г. при т-рі 20° С дорівнює 5904, рідкого — при т-рі 29,8° С 6095 кг/м³, $t_{пл}$ 29,79° С, $t_{кип}$ 2205° С

При звичайній т-рі Г. стійкий на повітрі, не взаємодіє з водою, повільно реагує з к-тами, з лугами утворює галати, напр. $Na[Ga(OH)_4]$. Одержують з відходів переробки бокситів і з цинкових руд. Застосовують у виробн. сплавів, як замінник ртуті. Арсенід GaAs використовують як напівпровідник.

Літ.: Иванова Р. В. Химия и технология галлия. М., 1973; Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976. *В. Л. Павлов.*

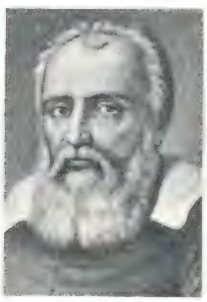

Г. Галілей.

ГАЛІКАРНА́С — давнє приморське місто, торг. і культурний центр *Карії* на Пд. Заході Малої Азії (сучасний Бодрум, Туреччина). Засн. грец. колоністами (бл. 1200 до н. е.). Розквіт Г. припадає на 1-у пол. 4 ст. до н. е. (час правління Мавсола). В 334 до н. е. Г. був завойований і зруйнований Александром Македонським, пізніше відбудований. Під назвою Г. відомий до 15 ст. Г.— батьківщина істориків *Геродота* і Діонісія Галікарнаського. В Г. був Галікарнаський мавзолей — гробниця Мавсола (одне з «семи чудес світу», бл. 353 до н. е., арх. Піфей і Сатір), зруйнований у 15—16 ст. й відомий гол. чин. за описами Плінія Старшого. Скульптура мавзолею (статуї Мавсола, його дружини Артемісії, рельєфи фризу з зображеннями битви з амазонками — Брит. музей, Лондон) належить до кращих зразків грец. мистецтва 4 ст. до н. е. На території Г. збереглися залишки ін. античних і візантійських споруд.

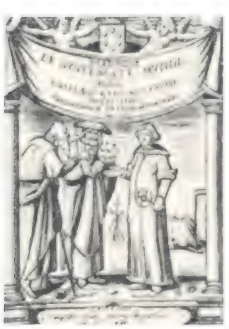

Г. Галілей.
«Діалог про дві найголовніші системи світу». Фронтиспіс видання латинською мовою. Ліон. 1641.

ГАЛІ́ЛЕЙ (Galilei) Галілео (15.II 1564. Піза — 8.I 1642, Арчетрі, поблизу Флоренції) — італійський фізик, механік і астроном, один із засновників природознавства. Член Академії деі Лінчеї (з 1611). Навчався в Пізанському ун-ті В 1589 одержав кафедру математики в Пізі, 1592 — в Падуї. Тут виконав дослідження з *динаміки* і *статики* (встановив закони вільного падіння тіла, падіння по похилій площині, закони інерції і відносного руху тіл тощо). Перші астр спостереження Г. зробив 1604; збудував 1609 першу підзорну трубу (*телескоп*). Г. відкрив чотири супутники *Юпітера*, гори на *Місяці*, плями на *Сонці* і фази *Венери*. Встановив, що *Молочний Шлях* складається з великої кількості окремих зір. Г. створив перший термометр (1597), гідростатичні терези, маятниковий годинник, мікроскоп (1610—14). Праці Г. доводили правильність вчення М. *Коперника* і помилковість системи *Арістотеля* і *Птолемея*. В 1616 Г., чиї праці сприяли утвердженню вчення Коперника про геліоцентричну систему світу, зазнав жорстоких нападок з боку *інквізиції*. Після опублікування 1632 книги Г «Діалог про дві найголовніші системи світу» (мал.) інквізиція вчинила над ним суд (1633). На допиті Г. формально відрікся від вчення Коперника. Одна з найважливіших праць останнього періоду життя Г. (1638) «Бесіди і математичні докази, що стосуються двох нових галузей науки...». Праці Г значно вплинули на розвиток наук. думки. Йому належать два принципи механіки: *Галілея принцип відносності* і принцип сталості прискорення сили *тяжіння*.

У філософії Г. відстоював *матеріалізм*. Доводив, що матерія вічна, рух небесних тіл і рух Землі підпорядковані одним і тим самим законам механіки, що *Всесвіт* безконечний у просторі і вічний у часі. Вважав, що всі тіла природи складаються з абсолютно незмінних атомів, а зміни в природі відбуваються внаслідок їхнього руху — поєднування і роз'єднування. В основі пізнання лежать спостереження й експеримент, які повинні узагальнюватись розумом. Філос. поглядам Г. властива певна непослідовність (визнання першого поштовху, *двоїстої істини* тощо).

Літ.: Азархін В. А., Горський В. С. Коперник. Бруно. Галілей. К., 1974.

Галікарнас. Галікарнаський мавзолей.
Близько 353 до н. е. Архітектори Піфей і Сатір. Реконструкція Ф. Крішена

ГАЛІЛЕ́Я ПРИ́НЦИП ВІДНО́СНОСТІ — принцип класичної механіки, який твердить, що всі механічні процеси відбуваються однаково в усіх *інерціальних системах відліку*. Якщо відносна швидкість двох інерціальних систем відліку дорівнює $\vec{V}$, то координати точки $\vec{r}$ і $\vec{r}'$ і час t і t' у цих системах зв'язані між собою т. з. перетвореннями Галілея: $\vec{r}' = \vec{r} + \vec{V}t$, $t' = t$.

Усі рівняння й закони класичної механіки інваріантні (незмінні) відносно цих перетворень. Г. п. в. справджується лише для процесів зі швидкостями, набагато меншими за *швидкість світла*. Закони рухів зі швидкостями, близькими до швидкості світла, підлягають принципу відносності Ейнштейна (див *Відносності теорія*)

П. І. Фомін.

Галка звичайна.

ГАЛІ́МСЬКИЙ (Galimski) Владислав Михайлович (27.VI 1860, Київ — 9.II 1940, Бидгощ, тепер ПНР)— польський живописець. У 1878—88 навчався в петерб. АМ, академіком якої став 1893. В 1894—1917 мав у Києві художню студію, 1924—32 викладав у ліцеї в Кременці. Малював реалістичні пейзажі України і Польщі: «Ніч» (1884), «Вид з околиць Києва» (1887), «У лісі» (1888), «Ранок у лісі» (1891), «Нічний пейзаж» та ін. Кілька творів Г. зберігаються в ДМУОМ.

В. М. Галімський. Нічний пейзаж. Кінець 19 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

ГА́ЛІН (справж. прізв.— Рогалін) Борис Абрамович [25.VIII (7.IX) 1904, Нікополь] — російський рад. письменник і журналіст. Член КПРС з 1925. Друкується з 1925. Збірки нарисів «Перехід» (1930), «Випробування» (1937) — про індустріалізацію країни; «У Донбасі» (1946) та «В одному населеному пункті» (1947; Держ. премія СРСР, 1948) — про відбудову і розвиток вугільної пром-сті на Україні в перші повоєнні роки. Автор збірок-нарисів «Чудесна сила» (1954), «В ім'я нашого майбутнього» (1958) та ін. Ленінській темі присвячені книги нарисів «Сим победиши!» (1957) та «Будівничий нового світу» (1960). Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Азарт юности. М., 1970; В грозу и бурю. М., 1976; Укр. перекл.— В Донбасі. К., 1949.

І. Д. Бажинов

ГАЛІСІ́ЙЦІ, гальєги — народ, основне населення *Галісії*. Заг. чисельність — 3,6 млн. чол. (1975, оцінка); з них бл. 80% живе в Іспанії, 14% — в Аргентіні. Мова — гальєго, близька до *португальської мови*. За релігією — католики. Предками Г. були кельтизовані племена галлеків, які зазнали впливу римлян (1 ст. н. е.), свевів (5—6 ст.) та ін. Осн. заняття Г.—землеробство, тваринництво. Побутом і культурою Г. відрізняються від іспанців і португальців. Г. мають багату усну й музичну народну творчість. Розвинута й література мовою гальєго, яка веде початок з 13 ст.

ГАЛІ́СІЯ — історична область на Пн. Зх. Іспанії, на узбережжі Атлантичного ок. Гол. місто — Ла-Корунья. Назва «Галісія» походить від давнього нас. цієї території — племені галлеків. У 2—1 ст. до н. е. тер. Г. завоювали римляни, на поч. 5 ст.— свеви. З 718 Г.— під владою *Астурії*, з 1065 — незалежне королівство, з 1072 — у складі *Кастілії*. В об'єднаній Іспанії до 19 ст. зберігала деяку автономію. Див. також *Галісійці*.

ГАЛІ́Т (від грец. ἅλς — сіль) — мінерал класу *хлоридів* Див. *Кам'яна сіль*.

ГА́ЛІФАКС — місто у Великобританії, у графстві Уест-Йоркшір, на р. Колдер. 91,2 тис. ж (1971). Гол. галузь пром-сті — верстатобудування; підприємства текст. (виробн. вовняних тканин та килимів), електротех., швейної та харч. пром-сті. Архіт. пам'ятки 18 ст.

ГА́ЛІФАКС — місто на Пд. Сх Канади, адм. центр провінції Нова Шотландія. Кінцевий пункт трансканадської з-ці. Порт на Атлантичному ок. 222 тис. ж. (1973, з передмістями). Підприємства суднобудівної, нафтопереробної, автомобільної, харчової, зокрема рибопереробної, пром-сті. Університет (з 1818). Місто засноване 1749.

ГАЛІФЕ́ (Галіффе; Galiffet) Гастон-Огюст (23.I 1830, Париж — 8. VII 1909, там же) — французький генерал, один з катів *Паризької комуни 1871*. Під час франко-прусської війни 1870—71 Г. потра-

пив у полон; був звільнений прусським командуванням для придушення Комуни. В 1899—1900 Г.— військ. міністр.

ГА́ЛКА — спільна назва кількох видів птахів родини *воронових*. На Україні поширена Г. з в и ч а й н а (Corvus monedula). Довж. тіла 30—39 см, маса 130—225 г. Забарвлення оперення на спині чорне з металевим блиском, на череві — попелясто-сіре, щоки світло-сірі. Поширена в Європі, Азії, Пн.-Зх. Африці; в СРСР — на Сх. до Серед. Сибіру; на Україні осілий, частково кочовий птах, трапляється на всій території. Гніздиться на будівлях, у дуплах дерев, у норах по схилах ярів та в старих гніздах. Кладка з 3—8 яєць у квітні—червні; насиджують протягом 18—20 днів. Живиться Г. тваринною та рослинною їжею. Знищуючи шкідливих комах, приносить користь. *Л. О. Бабенко.*

ГА́ЛКІН Кузьма Іванович (25.X 1924, м. Хотин, тепер Чернів. обл.— 24.X 1944, Чернівці) — рад. підпільник, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в сім'ї робітника. В 1941 одним з перших на Північній Буковині вступив до лав ЛКСМУ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в м. Хотині очолив боротьбу підпільної комсомольської орг-ції, яка здійснювала диверсійні й терористичні акти, розповсюджувала листівки (див. *Хотинська підпільна комсомольська організація*). В серпні 1942 разом з товаришами по боротьбі Г. було заарештовано рум. контррозвідкою і за вироком військ.-польового суду розстріляно. У м. Хотині героям-комсомольцям встановлено пам'ятник.

ГА́ЛКІН Олександр Олександрович [н. 21.VI (4.VII) 1914, Бердянськ] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1965), засл. діяч науки УРСР (1978). Закінчив 1939 Харків. ун-т. З 1965 — директор Донецького фізико-тех. ін-ту АН УРСР і проф. Донец. ун-ту. Праці з фізики твердого тіла й конденсованого стану речовин, радіоспектроскопії. Створив унікальні високочастотні *радіоспектрометри* для вивчення ядерного магнітного резонансу. Розроблений Г. метод нестаціонарного гідростатичного пресування (гідроекструзії) дав змогу значно підвищити ккд установок і технологічних процесів обробки матеріалів за допомогою рідини під високим тиском. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1971. Премія АН УРСР ім. К. Д. Синельникова, 1975. *А. П. Біловолова.*

ГА́ЛКІН Самуїл Залманович [23. XI (5.XII) 1897, м. Рогачов, БРСР — 21.IX 1960, Москва] — єврейський рад. поет і драматург. Друкуватися почав 1920. Перша зб. «Вірші» (1922). Вірші та балади (збірки «Біль і мужність», 1929; «Контакт», 1935; «Дерево життя», 1948) насичені романтикою соціалістичного будівництва. Автор драматич. творів — «Суламіф» (1940), «Повстання в гетто» (1947) та ін. Нагороджений двома орденами, а також медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Здесь мои ростки живые. М., 1974.

ГАЛЛ АНОНІ́М (Gall Anonim; рр. н. і см. невід.) — польський хроніст кінця 11 — початку 12 ст. Хроніка (лат. мовою, в 3 кн.) охоплює історію Польщі до 1113, містить цінний матеріал про зв'язки Польщі з Київською Руссю. Вперше видана 1749 в Гданську.

ГА́ЛЛАХЕР (Gallacher) Уїльям (25.XII 1881, Пейслі, Шотландія — 12.VIII 1965, там же) — діяч англійського і міжнар. робітн. руху. Робітник-металіст. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1921. З цього ж року — член її ЦК і Політбюро. Делегат II, V і VII конгресів Комінтерну. Один з організаторів «руху меншості» — революц. напряму в англ. *тред-юніонах*, який виник 1924. Не раз зазнавав репресій. У 1935—50 — депутат парламенту. В 1943—56 — голова Виконкому, 1956—63 — президент КПВ. З 1963 — довічний почесний член Виконкому КПВ.

ГА́ЛЛЕ — місто в НДР, адм. центр округу Галле. Порт на р. Зале, вузол з-ць і автошляхів. 235,6 тис. ж. (1976). Центр хім. пром-сті. Розвинуте також машинобудування (верстати, компресори, вагони та ін.), харч. (цукр., пивоварна), хім.-фармацевтична, цем., швейна, деревообр. пром-сть. Один з осн. книговидавничих центрів країни. Ун-т (з 1694), Академія природничих наук. Музей первісної історії. Архіт. пам'ятки: собор (бл. 1300—50), «Червона башта» (1418—1506), замок Моріцбург (1484—1503, тепер музей); ун-т (1832—34, арх. К.-Ф. Шінкель). Після 1949 навколо старого міста створено нові житл. р-ни й соціалістичне місто Галле-Нойштадт. Г. — батьківщина композитора Г.-Ф. *Генделя.*

ГАЛЛЕ́Й (Галлі; Halley) Едмунд (29.X 1656, Гаггерстон, побл. Лондона — 14.I 1742, Грінвіч) — англійський астроном і геофізик. Навчався в Оксфордському ун-ті. З 1703 — професор геометрії Оксфордського ун-ту, з 1720 — директор *Грінвічської астрономічної обсерваторії*. Г. склав каталог 341 зорі пд. півкулі неба, відкрив явище *власного руху зір*, першу періодичну комету (*Галлея комета*), вивчав рух Місяця тощо. В 1701 склав і опублікував першу детальну карту магнітних схилень.

ГА́ЛЛЕР Лев Михайлович [17(29). XI 1883, Петербург —12.VII 1950, Казань]—рад. військ. діяч, адмірал (1940). Член Комуністич. партії з 1932. Н. в сім'ї інженера. Учасник 1-ї світової війни (капітан 2-го рангу). Після Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. Учасник *Льодового походу Балтійського флоту 1918*, брав участь в операціях проти військ Юденича і англ. інтервентів. У 1926 закінчив курси вищого начскладу при Військ.-мор. академії. В 1932—37 — команд. Балтійським флотом. В 1937 — заст. нач. мор. сил Наркомату оборони СРСР, з 1938 — нач. Гол. мор. штабу, 1940—47 — заст. наркома ВМФ. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАЛЛЕ́Я КОМЕ́ТА — яскрава комета, яку вивчав англ. астроном Е. *Галлей* (1705). Він встановив, що вона обертається навколо Сонця з періодом 75—76 років по еліптичній орбіті. Вивчення її мало велике значення для розвитку *небесної механіки* й кометної астрономії. Наступна поява Г. к. відбудеться в січні 1986.

ГА́ЛЛИ — давні племена, частина *кельтів*. З 6 ст. до н. е. населяли тер. *Галлії*. Створили високу культуру (див. *Латенська культура*). В 58—51 до н. е. були завойовані римлянами і зазнали романізації. Згодом Г. стали осн. етнічним елементом при формуванні *французів*.

ГАЛЛІКА́НСТВО (від лат. Gallicanus, букв.— галльський, тут — французький) — релігійно-політич. рух у Франції 13—18 ст., прихильники якого домагалися автономії франц. католицької церкви від папства. Положення Г. сформульовано 1682 в «Декларації галліканського духівництва». В 70-х рр. 20 ст. у зв'язку з прагненням франц. єпископату до більшої самостійності в церк. управлінні, ідеї Г. знову набули поширення.

ГА́ЛЛІЯ — історична область Європи, яка включала територію сучасної Пн. Італії, Франції, Люксембургу, Бельгії, частини Нідерландів і Швейцарії Г. з 6 ст. до н. е. населяли *кельти*, яких римляни називали *галлами* (звідки й назва «Галлія») В 220 до н е. Старод. Рим завоював землі між р. По і Альпами, а 58—51 до н. е.— решту тер. Г. В Г. не раз відбувалися антирим. повстання (найзначніше очолив К. Ю. *Цівіліс*). У 5 ст. до Г. вторглися *варвари*, які утворили тут свої держави.

ГАЛЛЬ (Gall) Ян-Кароль (18.VIII 1856, Варшава — 30.X 1912, Львів) — польський композитор і диригент. Навчався у Відні та Мюнхені. З 1884 — диригент хорів *Галицького музичного товариства*, з 1888 — т-ва «Лютня», в 1896—1912 — «Ехо» у Львові; професор консерваторії Галицького муз. т-ва (1888—91; 1904—12), Краківської консерваторії (1891—96), Вищого муз. ін-ту (згодом ім. М. Лисенка, 1903—04) у Львові. Автор 2 опер, 3 кантат, солоспівів (бл. 90), 40 хорових творів і бл. 250 обробок народних, в т. ч. укр., пісень для хору *Л. З. Мазепа.*

ГА́ЛМЕ́Й (нім. Galmei) — мінерал класу *силікатів*. Див *Каламін*.

ГАЛО́ (франц halo, від грец. ἅλως — світне коло, ореол) — світлі, забарвлені кола або дуги навколо Сонця і Місяця, які спостерігаються внаслідок заломлення світла. Див. *Оптичні явища* в атмосфері.

ГАЛОБІО́НТИ [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль та βιών (βιόντος) — той, що живе] — організми, які населяють пересолені озера, напр. зелена водорість дуналієла, рачок *артемія*, личинки деяких комах тощо.

ГА́ЛОВА НЕМАТО́ДА (Meloidogyne) —рід *круглих червів*; паразити рослин. Уражають бл. 2000 видів рослин, особливо оранжерейні, тепличні та парникові культури. Відомо понад 25 видів, поширених всесвітньо.

В СРСР — 7 видів і кілька підвидів. В УРСР найчастіше тра-

О. О. Галкін.

У. Галлахер.

Л. М. Галлер.

Галле.
Ринкова площа з дзвіницею «Червона башта». 1418—1506.

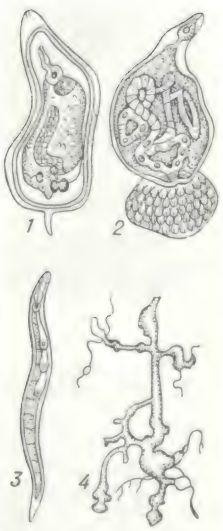

Галова нематода: *1* — самка; *2* — самка з яйцевим мішком; *3* — личинка; *4* — корінь огірка, ушкоджений нематодою.

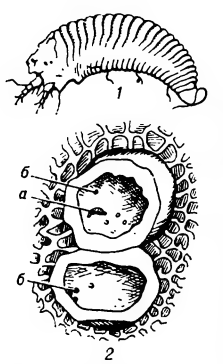

Вільховий **галовий кліщ**: *1* — самка; *2* — розрізані гали: *а* — самка; *б* — відкладені нею яйця

пляються Г. н.: південна (M. incognita), арахісова, або піщана (M arenaria), та північна (M. hapla). Самки Г. н (довж тіла 0,8 мм, шир. до 0,6 мм) грушовидні, нерухливі; самці (довж. тіла 1, 2—1,8 мм, шир. 0,03—0,04 мм) видовженої форми, рухливі. Личинки (довж. до 0,5 мм) нитковидні; розвиваються в організмі самки, в якому може утворюватись яйцевий мішок; вийшовши з яйця, проникають у корені рослин і їхніми соками живляться; спричинюють розростання *паренхіми* кореня і утворення наростів — *галів*. Ушкоджене коріння часто відмирає й рослина гине.

Заходи боротьби. Внесення у грунт *нематоцидів*, пропарювання, просушування або проморожування грунту, підживлювання рослин калійними добривами та мікроелементами.

Б. І. Кульчицький.

ГА́ЛОВІ КЛІЩІ — екологічна група паразитичних *кліщів* надродини Eriophyidea ряду акариформних. Тіло червоподібне, завдовжки 0,1—0,4 мм. Ніг дві пари. Ротові органи колючо-смоктальні. Живляться соками рослин При живленні Г к. виділяють специфічні ферменти, що зумовлюють гіпертрофічне розростання вегетативних і генеративних органів рослин і утворення *галів*. Розвиток Г. к. відбувається в галах. Життєвий цикл включає *яйце*, дві німфальні фази (див. *Німфа*) і дорослу стадію. Зимують дорослі кліщі в брунькаx або на поверхні кори. Значної шкоди завдають с. г. та плодівництву, ушкоджуючі деревні, чагарникові та трав'янисті рослини. Деякі Г. к. переносять збудників *вірусних хвороб рослин*. В СРСР відомо понад 150 видів, в т. ч. на Україні бл. 100. Заходи боротьби. Застосовують *пестициди* глибокої дії (рогор, фазалон, антіо та ін.) Висока агротехніка.

Г. З. Гордієнко.

ГАЛОГЕНАНГІДРИ́ДИ КИСЛО́Т — похідні неорганічних або органічних кислот, у яких гідроксильні групи заміщено галогеном. Напр., хлорангідрид вугільної к-ти (фосген) $COCl_2$, хлорангідрид оцтової к-ти (ацетилхлорид) CH_3COCl. Г. к.— рідини або тверді речовини (фосген — газ). Мають велику реакційну здатність. Атом галогену в них легко заміщується ін. групами, напр.— OH, —OR, —NH_2, —SH, —CN. У вологому повітрі хлорангідриди гідролізуються, утворюючи леткий хлорид водню. Галогенангідриди карбонових кислот застосовують в органічному синтезі для введення групи RCO в молекули сполук (див. *Ацилювання*).

ГАЛОГЕ́НИ [від грец. ἁλς (ἁλος) — сіль і γένος — походження], галоїди — хім. елементи VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *фтор* F, *хлор* Cl, *бром* Br, *йод* I та *астат* At. Хім. і фіз. властивості Г закономірно змінюються від фтору до астату; зі зростанням атомної маси зменшується *спорідненість до електрона*, яка з усіх елементів періодичної системи найвища у фтору Г є сильними окислювачами. Сполучаються безпосередньо з більшістю елементів, а також між собою.

Ю. П. Назаренко.

ГАЛОГЕНІ́ДИ, галіди — сполуки галогенів (фтору, хлору, брому, йоду) з іншими елементами. Залежно від природи зв'язку елемент — галоген Г. бувають газами (ClF_3, BF_3, SF_6 HCl, HI), рідинами (напр., $TiCl_4$, $SbCl_5$, CBr_4, BBr_3) та твердими речовинами (NaF, $TiBr_4$) Більшість Г безбарвні Термічна стійкість їх зменшується від *фторидів* до *йодидів* Для Г. характерний *поліморфізм* Прості Г утворюються при взаємодії елементів з галогенами. Г. одержують і внаслідок взаємодії елемента, його оксиду або гідроксиду з галогеноводнем та ін. способами. Застосовують Г. як вихідну сировину для одержання галогенів і відповідних металів, у виробн. галогеноводнів (напр., соляної к-ти), соди, лугу та ін.; Г. та їхні суміші — як електроліти в електрометалургії, в ливарному виробн. тощо.

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973.

ГАЛОГЕНОВО́ДНІ — хімічні сполуки галогенів з воднем, напр. хлорид водню HCl. У звичайних умовах Г.— гази, добре розчиняються у воді, утворюючи кислоти, наприклад, водний розчин HCl — соляна кислота.

ГАЛОГЕНОПОХІДНІ ВУГЛЕВО́ДНІВ — органічні сполуки (похідні *вуглеводнів*), у молекулах яких атоми водню заміщені атомами *галогенів* (напр., хлористий метил CH_3Cl, хлорциклогексан $C_6H_{11}Cl$, бромбензол C_6H_5Br та ін.). Г. в. одержують безпосередньо в результаті взаємодії вуглеводнів (насичених та ненасичених) з галогенами, заміщенням OH-груп спиртів та NH_2-груп амінів атомами галогенів та ін. методами. Г. в. широко застосовують як *розчинники* (напр., CH_2Cl_2, $CHCl_3$, CCl_4), *інсектициди* (ДДТ, гексахлоран), холодоагенти (*фреон*) та ін.

ГАЛО́ЇДИ — застаріла назва *галогенів*.

ГАЛОТРИХІ́Т [від грец. ἁλς (ἁλός) — сіль і θρίξ (τριχός) — волосина] — мінерал класу сульфатів. $(Fe, Mg)Al_2[SO_4]_4 \cdot 22H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 1,89—1,95 Твердість 1,5—2,0. Колір сніжно-білий, жовтуватий або зеленуватий. Блиск скляний. В РРФСР є на Пд Уралі, в Сибіру; на Україні — в Донбасі, на Прикарпатті, Закарпатті. Використовують у шкіряній промисловості.

ГАЛОФІ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль і φιλέω — люблю] — бактерії, дріжджі, плісеневі гриби і мікроскопічні водорості, що пристосувались до життя в умовах високої концентрації солей, зокрема хлористого натрію. Населяють водойми з солоною водою, засолені грунти; деякі розвиваються в рідких поживних середовищах, що містять 25—30% солей і перестають рости при відсутності їх Г м., що утворюють оранжеві та червоні пігменти (*каротиноїди*), часто розвиваються на солоній рибі й солоних шкурах, спричинюючи появу червоних плям та псування продукції.

ГАЛОФІ́ТИ [від грец. ἅλς (ἁλός) — сіль і φυτόν — рослина] — рослини, пристосовані до життя на дуже засолених грунтах. Розрізняють 3 групи Г.: солянки (евгалофіти, або справжні Г.), підвищена концентрація солей і високий осмотичний тиск у клітинах яких дає рослинам змогу всмоктувати воду з концентрованих грунтових розчинів (*солонець, содник* тощо); криногалофіти, які здатні виділяти солі, що нагромаджуються в їхньому тілі, через спец. залози (види *кермеку, тамариксу* тощо); глікогалофіти, коренева система яких малопроникна для солей, тому вони не нагромаджуються в рослинних тканинах (*полин* тощо). Г. є індикаторами (див. *Індикаторні рослини*) засолених грунтів.

ГАЛУА́ (Galois) Еваріст (25.X 1811, Бур-ла-Рен, поблизу Парижа — 31.V 1832, Париж) — французький математик. Незалежно від Н *Абеля* довів, що *алгебраїчні рівняння* 5-го і вищих степенів у заг випадку не розв'язуються в радикалах; знайшов *необхідну і достатню умову* розв'язності рівняння у радикалах (див *Галуа теорія*). Цим самим Г. заклав основи сучас. *алгебри*. Г сформулював осн теореми про інтеграли від *алгебраїчних функцій*, що їх значно пізніше заново відкрив Г.-Ф. *Ріман*. Ідеї Г. були незрозумілі сучасникам і поширились тільки в 70-х рр. 19 ст. Г. брав участь у політ. боротьбі проти королівського режиму, за що його двічі заарештовували. Загинув на дуелі.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. М.—Л., 1936.

Літ.: Дальма А. Эварист Галуа, революционер и математик. Пер. с франц. М., 1960; Инфельд Л. Эварист Галуа. Пер. с англ. М., 1965.

ГАЛУА́ ТЕО́РІЯ — розділ алгебри, що вивчає властивості *алгебраїчних рівнянь* виду $x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0$ та їхніх розв'язків за допомогою *груп теорії*. Виникла у зв'язку з питанням про розв'язність рівнянь у радикалах і була підготовлена працями Ж. *Лагранжа*, К. *Гаусса*, Н. *Абеля*. Створена Е. *Галуа* («Мемуар про умови розв'язності рівнянь у радикалах», виданий 1846, через 14 років після смерті автора Ж. *Ліувіллем*) Г. т. (у сучас. вигляді) ставить у відповідність алгебр. рівнянню його групу Галуа, що складається з тих *підстановок* коренів, які зберігають усі раціональні співвідношення між коренями та коеф. рівняння. В термінах цієї групи дається *необхідна і достатня умова* розв'язності рівняння в радикалах, з якої можна вивести, що заг. рівняння 5-го степеня не розв'язне в радикалах, і побудувати конкретні рівняння (напр., $x^5 - x - 1 = 0$)

Ідеї та методи Г т. знайшли застосування в багатьох розділах сучас. математики, зокрема в теорії *аналітичних функцій* (алгебр. і автоморфні функції), *топології*, теорії *диференціальних рівнянь* та ін. розділах математики. У сучас. розумінні Г. т.— теорія, що вивчає матем. об'єкти на основі їхніх груп автоморфізмів (див. *Ізоморфізм* у

математиці). Значний внесок у розвиток Г. т. зробили рад. вчені М. Г. *Чеботарьов*, Б. М. *Делоне*, Д. К. Фаддеєв та інші.

Літ.: Чеботарёв Н. Г. Основы теории Галуа, ч. 1—2. М.—Л., 1934—37; Постников М. М. Теория Галуа. М., 1963; Артін Е. Теорія Галуа. Пер. з нім. К., 1963. *Ю. А. Дрозд.*

ГАЛУАЗИ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Al_4(OH)_8[Si_4O_{10}] \cdot 4H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,0—2,6. Твердість 1—2. Колір білий з жовтуватим, червонуватим і голубуватим відтінками. Блиск восковий. Найбільші родовища Г — в Югославії, Алжірі і Венесуелі; в СРСР відомий у багатьох родовищах Казахстану, в Хакасії та на Україні (Криворіжжя, Закарпаття) Г.— важлива складова частина керамічних і вогнетривких глин, деяких каталізаторів і наповнювачів.

ГАЛУ́ЖЕННЯ у рослин — членування тіла рослин, що виникло в процесі еволюції як пристосування до збільшення його поверхні. Осн. типи Г. — дихотомічне, або вилчасте, що полягає в поділі точки росту на дві нові, з яких утворюються майже однаково розвинені гілки 2-го порядку (у багатьох водоростей, деяких грибів, плаунів, *печіночних мохів* тощо), та моноподіальне, при якому ріст головної осі не припиняється, а нижче її верхівки утворюються слабкіше розвинені бічні гілки (у хвойних, багатьох трав'янистих рослин тощо). Похідним моноподіального Г є несправжньодихотомічне Г., при якому ріст верхівки головної осі припиняється й під нею утворюються дві бічні гілки, що потім її переростають (напр., у *омели, бузку*). Поширене й симподіальне Г. (виникло з дихотомічного або моноподіального), при якому гол. вісь утворюють бічні гілки різних порядків, які набирають напряму головної осі (у багатьох листяних дерев).

ГАЛУЗЕ́ВА АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ (ГАСУ) — система, що грунтується на комплексному використанні технічних, матем., інформаційних та організаційних засобів для розв'язування основних задач управління виробничо-госп. діяльністю окремої галузі нар. г-ва. Належить до класу людино-машинних систем. ГАСУ забезпечує механізацію та автоматизацію збирання, передавання й обробки даних, підготовки та видавання керівникам інформації, необхідної для прийняття планових і оперативних рішень на різних рівнях управління. У складі *загальнодержавної автоматизованої системи* ГАСУ союзних та союзно-респ. м-в і відомств є системами 3-го рівня, після автоматизованої системи планових розрахунків Держплану СРСР, автоматизованої системи обробки інформації Державного комітету цін СРСР та ін. подібних систем. Аналогічне місце займають ГАСУ союзно-респ. і респ. м-в і відомств у складі *республіканських автоматизованих систем*. При створенні ГАСУ забезпечують як необхідну умову її сумісність у потрібних аспектах з автоматизованими системами верхнього рівня (на основі їхніх вимог) і нижнього рівня (на основі своїх вимог). Кожна ГАСУ умовно поділяється на функціональні та забезпечувальні підсистеми (див. *Автоматизована система управління*). Зміст кожної функціональної підсистеми становлять комплекси взаємопов'язаних задач, результати розв'язання яких використовують відповідні підрозділи апарату управління м-ва (відомства) при виконанні покладених на них функцій. Забезпечувальні підсистеми (інформаційна, математична, технічна й технологічна) є загальносистемною частиною ГАСУ. На поч 1978 на Україні функціонувало 15 ГАСУ (Мінчормету УРСР, Мінавтотрансу УРСР, Мінлегпрому УРСР та ін.) Впровадження ГАСУ дає змогу поліпшити якість і підвищити ефективність управління галуззю, що виявляється в кращому використанні виробничих потужностей, збільшенні обсягів виробн., підвищенні якості продукції, продуктивності праці, зниженні виробничих витрат, збільшенні прибутків, економії оборотних фондів, підвищенні рентабельності галузі. В десятій п'ятирічці (1976—80) передбачено здійснити інтеграцію ГАСУ з *автоматизованими системами управління підприємствами* та ГАСУ з системами верхнього рівня при розв'язанні окремих планових і оперативних задач на основі міжмашинного обміну інформацією.

М. Т. Матвеєв.

ГАЛУЗЕ́ВЕ УПРАВЛІ́ННЯ — в СРСР провідна форма держ. управління народним господарством, що полягає в керівництві окремими галузями економіки через загальносоюзні, союзно-респ. та респ. центри господар. управління — міністерства, відомства. Див. *Економічна ефективність управління виробництвом, Управління народним господарством.*

ГА́ЛУЗІ НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність якісно однорідних груп госп. одиниць, які виробляють продукцію, надають різноманітні послуги та здійснюють ін. суспільно корисні види діяльності. Теоретичною основою для класифікації Г. н. г. в СРСР є марксистсько-ленінське вчення про суспільний *поділ праці* та його форми. На основі класифікації вивчають структуру нар. г-ва, яка складається в процесі розширеного соціалістичного *відтворення*, характеризують рівень розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства, обчислюють сусп. продукт і *національний доход*, визначають рівні й темпи зростання галузей, що виробляють засоби виробн. і предмети споживання, встановлюють співвідношення між *сферою матеріального виробництва* і *невиробничою сферою*. З розвитком економіки країни створюються нові Г. н. г., що вимагає постійного вдосконалення класифікації За новим *загальносоюзним класифікатором*, впровадженим з 1.I 1976, в нар. г-ві СРСР передбачено 685 Г. н. г. і галузей виробн. Нар. г-во перш за все поділяється на сферу матеріального виробн. і невиробничу сферу. Сфера матеріального виробн. включає пром-сть, с. г., лісове г-во, вантажний транспорт, зв'язок (обслуговує галузі виробничої сфери), будівництво, торгівлю й громад. харчування, матеріально-тех. постачання та збут, заготівлі тощо. До галузей невиробничої сфери відносять житл.-комунальне г-во та побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт, зв'язок (обслуговує орг-ції невиробничої сфери діяльності та населення), охорону здоров'я, фіз. культуру та соціальне забезпечення, нар. освіту, культуру та мистецтво, науку і наук. обслуговування, кредитування й держ. страхування, управління, парт. і громад. орг-ції). Найзагальнішою статистичною характеристикою Г. н. г. є кількість зайнятих у ній працівників. В СРСР з усього населення, зайнятого в нар. г-ві, на галузі матеріального виробн. 1976 припадало 75,4%, на невиробничу сферу — 24,6%, в т. ч. по УРСР — відповідно 77,8% і 22,2%. Неухильно зростає роль невиробничої сфери. Для ряду практичних потреб виділяють т. з. збірні галузі — водне г-во, служба побуту тощо. Вони виконують сусп. функції, які за своїм характером належать як до сфери матеріального виробн., так і до невиробничої сфери. Найбільші Г. н. г. поділяються на підгалузі, види, групи й підгрупи, що дає змогу детально вивчати рівень і ступінь спеціалізації виробн., з'ясовувати галузеві та міжгалузеві взаємозв'язки, найважливіші нар.-госп. пропорції та співвідношення. До них перш за все слід віднести групування за формами соціалістичної власності, поділ усього сусп. виробн. на перший і другий підрозділи, а пром-сті — на групи А і Б.

П. А. Нагірняк.

ГА́ЛУЗЬ ПРА́ВА — самостійний підрозділ *права*, який складається з сукупності взаємозв'язаних норм права, що регулюють правові відносини в певній галузі сусп. життя. Різні Г. п. об'єднуються в *систему права*. Провідною галуззю рад. права є *державне право*, норми якого є вихідними для ін. галузей права — адміністративного, фінансового, земельного, цивільного, колгоспного, трудового, сімейного, кримінального, виправно-трудового, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального (див. окремі ст.). Кожна Г п пов'язана і взаємодіє з ін. галузями й разом з тим з усім правом у цілому. Важливою Г. п. є й *міжнародне право*. Воно не входить до системи права будь-якої д-ви і є особливою галуззю.

ГАЛУ́Н (франц. galon) — вузька стрічка або тасьма різних кольорів, зроблена з бавовняної пряжі або шовку, нерідко з золотою або срібною ниткою. Застосовується для виготовлення *знаків розрізнення* на форменому одязі.

ГАЛУНИ́ — кристалогідрати подвійних сульфатів загальної формули $M^{I}M^{III}(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$, де M^{I} — одновалентний метал (калій, натрій, рубідій, цезій, талій) або амоній; M^{III} — тривалентний метал (алюміній, галій, індій, хром, залізо та ін.). Г. добре розчиняються

Е. Галуа.

С. І. Гальберг. Портрет О. О. Перовського. Мармур. 1829. Державний Російський музей у Ленінграді.

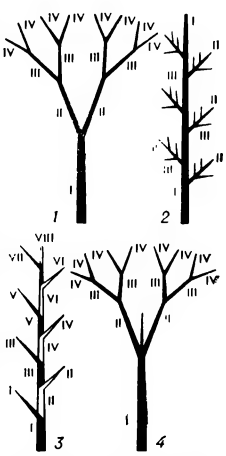

Галуження у рослин (схеми):
1 — дихотомічне;
2 — моноподіальне;
3 — симподіальне;
4 — несправжньодихотомічне. Римськими цифрами позначено гілки різних порядків.

у воді. Одержують їх змішуванням розчинів відповідних сульфатів. Застосовують переважно алюмокалієвий Г. як *дубильну речовину* в шкіряному виробн. і фотографії; як протраву при фарбуванні тканин; у паперовій пром-сті для склеювання паперу; в медицині як в'яжучий та дезинфікуючий засіб.

ГАЛУ́РГІЯ (від грец. ἅλς — сіль і ἔργον — справа), соляна справа — галузь хім. технології, що вивчає способи одержування мінеральних солей. Сировиною для галургічних виробн. служать мор. вода та відклади солей, а також озерні й підземні розсоли; окремі солі виділяють за допомогою процесів *випаровування* та *кристалізації*. Для Г. характерне комплексне використання сировини. Так, із розсолів мор. типу добувають хлорид і сульфат натрію, сульфат, хлорид і оксид магнію, а також бром.

Літ.: Позин М. Е. Технология минеральных солей, ч. 1—2. Л., 1974.

Д. Ф. Галушка.

ГАЛУ́ШКА Дмитро Федорович [н. 1.X 1929, с. Мала Токмачка, тепер Оріхівського р-ну Запорізької обл.] — передовик виробництва в металургійній пром-сті, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1962. Працюючи з 1943 на Запорізькому з-ді «Дніпроспецсталь», досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, тричі переходив у відстаючі бригади, які під його керівництвом ставали передовими. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. К. Гуща.

К.-І. Галчинський.

ГАЛЧИ́НСЬКИЙ (Gałczyński) Константи-Ільдефонс (23.I 1905, Варшава —6.XII 1953, там же) — польський поет. Почав друкуватися 1923. Перша книга — сатирична повість «Ослик Порфіріон, або Клуб святотатців» (1928). У 1939—45 перебував у таборі для військовополонених. У 1946 вернувся на батьківщину. Автор збірок віршів «Зачарований візок» (1948), «Шлюбні обручки» (1950), циклу ліричних мініатюр «Пісні» (1953), поеми «Ніоба» (1951). Поема «Віт Ствош» (1951) — про геніального скульптора середньовіччя. Перекладав твори У. Шекспіра, рос. поетів-декабристів. Вірші Г. в перекладі укр. мовою надруковано в ряді збірників («Ленін іде по планеті», К., 1969; «Поезія-72», в. 3. К., 1972, та ін.), у періодичних виданнях (журн. «Всесвіт», 1973, № 3) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1967; Избранное. М., 1975.

Іоаникій Галятовський.

ГАЛЮЦИНА́ЦІЇ (лат. hallucinatio — марення, видіння) — мнимі сприймання, що виникають без реального об'єкта — подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. Виникають як наслідок психічних або деяких інфекційних захворювань, інтоксикацій, травм головного мозку, нервових потрясінь тощо. Розрізняють Г. справжні, що проектуються в простір і не відрізняються від реальних сприймань, та псевдогалюцинації, які сприймаються нібито «внутрішнім зором» (виникають «у голові»). За характером Г. можуть бути слуховими, зоровими, тактильними, нюховими, смаковими. Г.— характерна ознака багатьох психічних захворювань. Лікування спрямоване на усунення осн. причини, що викликала галюцинації.

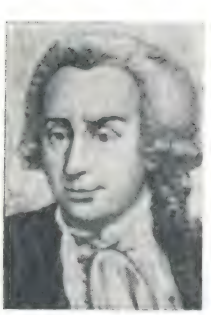
Л. Гальвані.

ГАЛЯТО́ВСЬКИЙ Іоаникій (р. н. невідомий — п. 12.I 1688) — український письменник, громадсько-політ. і церковний діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). Був залишений її викладачем, з 1657 — ректор колегії. В 1669—88 Г.— архімандрит Єлецького монастиря в Чернігові. Автор збірок проповідей «Ключ разумѣнія...» (1659 і 1660, Київ; 1663 і 1665, Львів), збірка оповідань «Небо новое» (три видання — 1665 і 1677, 1699, останнє в м. Могильові, Білорусія). Видав польс. мовою два трактати «Лебедь» (Новгород-Сіверський, 1679) і «Алькоран» (Чернігів, 1683), в яких обстоював необхідність збройного захисту слов. народів від тур.-татарських загарбників. Його богословсько-полемічні твори, написані тодішньою укр. книжною і польс. мовами, спрямовані проти католицизму, унії, магометанства. Г. вважають теоретиком схоластичної проповіді, його трактат «Наука, албо Способ зложеня казаня» (ввійшов до зб. «Ключ разумѣнія») відіграв важливу роль у розвитку л-ри 17 — поч. 18 ст. Був прихильником розширення рос.-укр. культурних зв'язків.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский. «Киевская старина», 1884, № 1—4; Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Чепіга І. Антикатолицькі трактати І. Галятовського. «Радянське літературознавство», 1968, №9.

ГАЛЯХО́ВСЬКИЙ Данило (1674—1709) — український гравер. Навчався в Києво-Могилянській академії. Жив і працював у Києві. Широко відомі його гравюри на міді, серед них: панегірики, присвячені київ. митрополитам Варлааму Ясинському та Йосафу Красовському, алегоричний портрет Петра I (повторення в «Панегірику» Феофана Прокоповича). Г. вважають автором заголовного аркуша композиції в «Євангелії Апракос» (1707) та ін.

ГА́ЛЬБЕРГ Самуїл (Фрідріх) Іванович [2(13).XII 1787, миза Каттентак, тепер в Естонській РСР — 10(22).V 1839, Петербург] — російський скульптор. У 1795—1808 навчався у І *Мартоса* в петерб. АМ, академіком якої став 1830. В 1818—28 жив в Італії, де виконав твори: «Фавн прислухається до звуку вітру» (1825), «Хлопчик пускає мильні бульбашки» (1826) та ін. Після повернення до Петербурга створив ряд портретів, зокрема І. Мартоса, О. Пушкіна (обидва — 1837); працював над проектами пам'ятників Г. Державіну в Казані (1833, відкритий 1847, не зберігся) і М. Карамзіну в Симбірську (тепер Ульяновськ; 1836, відкритий 1845). Іл с 467

ГАЛЬВА́Н (Galván) Мануель де Хесус (1834, Санто-Домінго — 1911, там же) — домініканський письменник і політ. діяч. Автор істор. роману «Енрікільйо» (1882) — про боротьбу вождя одного з індіанських племен о-ва Гаїті за свободу й незалежність.

Тв.: Рос. перекл.— Энрикильо. М., 1963.

ГАЛЬВА́НІ (Galvani) Луїджі (9.IX 1737, Болонья — 4. XII 1798, там же) — італійський фізіолог, один із засновників вчення про електрику, основоположник електрофізіології. Вивчав гол. чин. електр. явища у м'язах і нервах тварин («Трактат про сили електрики при м'язовому русі», 1791). Вперше помітив виникнення електр. струму в момент доторкання лапки препарованої жаби до двох різних металів, з'єднаних між собою. Це явище згодом пояснив А. *Вольта*. Продовження дослідів Вольта завершилося винаходом нового джерела струму, названого *гальванічним елементом*.

ГАЛЬВАНІЗА́ЦІЯ в медицині (за ім'ям Л. *Гальвані*) — застосування постійного електр. струму низької напруги (30—80 в) і невеликої сили (50 ма) з лікувальною метою. При Г. виникають складні фіз.-хім. зрушення в клітинах і тканинах організму (пересування тканинних рідин, перерозподіл іонів, зміна проникності клітинних мембран, рівня ферментних реакцій і обмінних процесів). Показання: захворювання периферичної і центр. нервової системи, суглобів, порушення обміну речовин тощо. Див. також *Електротерапія*

ГАЛЬВАНІ́ЧНИЙ ЕЛЕМЕ́НТ — пристрій, у якому внаслідок електрохім. реакції виділяється електрична енергія. Г. е. (мал.) складається з позитивного (з міді, вугілля або окислів металів) і негативного (найчастіше з цинку) електродів, занурених у рідкий або пастоподібний (у т. з. сухих Г. е.) розчин *електроліту*. Виникнення електр. струму зумовлюється відновлювальною реакцією на позитивному електроді й окислювальною реакцією — на негативному. Г. е. використовують як автономні джерела електроживлення незначної потужності.

ГАЛЬВАНІ́ЧНІ ПОКРИТТЯ́ — металеві покриття, що їх наносять електролітичним способом на поверхню металевих виробів; вид *захисних покриттів*. Захищають вироби від *корозії металів*, підвищують їхню стійкість проти зношування, надають декоративного вигляду. Порівняно з металом основи Г. п. відзначаються кращими фізико-хім. і мех. властивостями. Найпоширенішими є покриття з хрому (див. *Хромування*), нікелю (див. *Нікелювання*), цинку (див. *Цинкування*), олова (див. *Лудіння*) і міді (див. *Міднення*). Г. п. застосовують в автомобіле- і літакобудуванні, електронній пром-сті тощо.

ГАЛЬВАНО... (за ім'ям Л. *Гальвані*) — частина складних слів, що відповідає поняттям «гальванізм», «гальванічний» (напр., *гальванометр, гальванотехніка*).

ГАЛЬВАНОМАГНІ́ТНІ Я́ВИЩА — явища, що виникають у твердих тілах (провідниках і напівпровідниках) при одночасній дії на носії струму електр. (*E*) і магнітного (*H*) полів. Найвиразніше проявляють

ся в схрещених полях ($E \perp H$). Г. я. властиві як ізотропним (див. *Ізотропія*), так і анізотропним (див. *Анізотропія*) твердим тілам. У випадку ізотропних твердих тіл найвідомішими й найпростішими є *Холла явище* (виникнення напруги в напрямі, перпендикулярному як до H, так і до струму j) та явище зміни опору в H. Поява градієнта т-р уздовж j наз. поздовжнім явищем Нернста, а в перпендикулярному напрямі — явищем Еттінгсгаузена. Значно складніше проявляються ці Г. я. при наявності анізотропії твердого тіла. Г. я. застосовують для вивчення електронних процесів у твердому тілі. На основі Г. я. створено прилади для вимірювання магнітних полів, підсилювання, модуляції і генерації електр. сигналів тощо.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Электрические и гальваномагнитные явления в анизотропных полупроводниках. К., 1977. *П. І. Баранський.*

ГАЛЬВАНО́МЕТР (від *гальвано* ... і грец. μετρέω — вимірюю) — високочутливий прилад для вимірювання слабких електр. струмів або напруг. Принцип Г. оснований на взаємодії електр. струму, що протікає в провіднику, з полем постійного магніту. Розрізняють Г. постійного і змінного струму. За способом відліку показань Г. (мал. 1 і 2) поділяють на стрілкові й дзеркальні (в останніх замість стрілки-покажчика застосовують дзеркальце, прикріплене до рухомого елемента). Осн. характеристики Г.— чутливість і період *власних коливань*. Г. з періодом власних коливань 20—40 с наз. балістичними, ними вимірюють кількість електрики в імпульсах тривалістю до 2 с. Для дослідження змінного струму застосовують вібраційні гальванометри.

ГАЛЬВАНОПЛА́СТИКА (від *гальвано*... і грец. πλαστική — скульптура) — виготовлення точних металевих копій виробів електролітичним способом. Полягає в нанесенні на металеві й неметаленеві *матриці* шару металу (міді, нікелю або заліза), який потім відокремлюють. Щоб запобігти зчепленню металевого шару з матрицею, на неї перед електролізом наносять роздільні плівки срібла чи нікелю (на металеву матрицю) або дрібнолускатий графіт (на неметаленеву). Г. застосовують у виготовленні гальваностереотипів, хвилеводів, барельєфів, матриць грамофонних пластинок тощо.

ГАЛЬВАНОСТЕ́ГІЯ (від *гальвано*... і грец. στέγω — покриваю) — нанесення на поверхню металевих виробів металевих покриттів способом електролітичного осадження. Розрізняють процеси нанесення мілі (див. *Міднення*), цинку (див. *Цинкування*), кадмію (див. *Кадміювання*), благородних металів, сплавів тощо. Покриття, нанесені способом Г., відзначаються міцним зчепленням з металом основи, мінім. пористістю і дрібнокристалічною структурою, не відшаровуються при різких поштовхах і ударах. Якість покриттів і швидкість процесів Г. зумовлені густиною електр. струму, складом і т-рою електроліту. Г. застосовують для захисту виробів від корозії, підвищення їхньої твердості і стійкості проти зношування тощо. Див. також *Гальванічні покриття*.

ГАЛЬВАНОСТЕРЕОТИ́ПІЯ (від *гальвано*... і *стереотипія*) — виготовлення копій форм *високого друку* (стереотипів) методом *гальванопластики*. Г. полягає в *матрицюванні*, електролітичному нарощуванні металу (звичайно міді) на матрицю і мех. обробці покриття. Відзначається великою перевагою перед ливарною стереотипією щодо точності, чіткості й міцності друкарських форм. Тиражостійкість мідних гальваностереотипів — до 200—250 тис., а після додаткового нанесення на них шару заліза або нікелю — до мільйона відбитків. Способом Г. виготовляють стереотипи для друкування багатотиражних книг і журналів.

ГАЛЬВАНОТЕ́ХНІКА (від *гальвано*... і *техніка*) — техніка, пов'язана з електролітичним осаджуванням металів на поверхні виробів; галузь прикладної *електрохімії*. Складається з *гальваностегії* і *гальванопластики*. Г. грунтується на електрокристалізації, основною стадією якої є розряджання на катоді (яким є виріб в гальваностегії або *матриця* в гальванопластиці) позитивно заряджених іонів металів з водних розчинів їхніх сполук при пропусканні через розчин постійного електр. струму (див. *Електроліз*). Анодами є звичайно розчинні електроди, виготовлені з металу, яким покривають виріб. У деяких процесах (напр., у *хромуванні*, *золоченні*) використовують нерозчинні аноди. Гальванотех. процеси відбуваються в гальванічних ваннах (стаціонарних, напівавтоматичних і ваннах-агрегатах). Г. застосовують в автомобілебудуванні, авіаційній, радіотех. і електронній пром-сті, в поліграфії тощо. *Л. Н. Ягупольська.*

ГАЛЬЕ́ГОС (Gallegos) Ромуло (2. VIII 1884, Каракас — 5.IV 1969, там же) — державний і політ. діяч Венесуели, письменник. Почав друкуватися 1913 (збірка новел «Авантюристи»). В 1912—30 займався пед. діяльністю. В 1947—48 — президент Венесуели. Після держ. перевороту — в еміграції (1948—58). Реалістичні романи «Донья Барбара» (1929), «Кантакларо» (1934), «Канайма» (1935), «Бідний негр» (1937), «На тій самій землі» (1943), «Соломинка на вітрі» (1952) мають соціальне спрямування.

Тв.: Рос. перекл.—Канайма. М., 1959; Бедный негр. М., 1964; Кантакларо. М., 1966; Донья Барбара. М., 1970; Земля под ногами. «Иностранная литература», 1974, № 5—6.

ГАЛЬ'НАС — мис у Пд. Америці. Крайня пн. точка материка (12°25′ пн. широти і 71°35′ зх. довготи). Лежить на п-ові Гуахіра, в межах Колумбії.

ГА́ЛЬКА, рінь — обкатані водою уламки гірських порід розміром від 10 до 100 мм. За походженням розрізняють річкову, озерну та морську Г. Остання має плескатішу форму. Використовують Г. гол. чин. у дорожньому будівництві та при зведенні *берегоукріпних споруд*

ГАЛЬМІВНЕ́ ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — електромагнітне випромінювання, що виникає внаслідок гальмування заряджених частинок в електричному або магнітному полі. Інтенсивність Г. в. пропорційна квадратові прискорення і обернено пропорційна квадратові маси спокою частинки. Тому цей процес найістотніший для легких частинок (напр., електронів) при їхньому гальмуванні в полі атом. ядер з великим електр. зарядом. Прикладом Г. в. є *рентгенівське проміння*, одержуване з рентгенівської трубки. Г. в. в магнітному полі спостерігається в прискорювачах заряджених частинок. При наближенні швидкості частинок до швидкості світла різко зростає інтенсивність Г. в., що утруднює надання частинкам високих енергій. Г. в. зменшує енергію космічних частинок, що рухаються в магнітному полі Землі.

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Гайтлер В. Квантовая теория излучения. Пер. с англ. М., 1956. *І. І. Фіщук.*

ГАЛЬМІРО́ЛІЗ (від грец. ἁλμυρός — солоний і λύσις — розпад), підводне *вивітрювання* — хіміко-мінералогічне перетворювання первинного осадка на дні моря під впливом процесів розчинювання, окислювання тощо. Швидкість Г. залежить від кількості і властивостей наявних у мор. воді солей і газів. Сприятливими для Г. є місця з повільним осадконагромаджуванням. Внаслідок Г. утворюються деякі мінерали (*глауконіт*, шамозит, *цеоліти*, *карбонати*, *бентоніти* тощо).

ГАЛЬМО́ — пристрій для *гальмування* руху або повної зупинки машини чи механізму. За видом *привода* Г. поділяють на механічні, гідравлічні, електричні (напр., електромагнітні, індукційні) тощо; за конструкцією робочих частин — на колодкові (найпоширеніші в автомобілях, локомотивах, підйомно-трансп. машинах, механізмах верстатів, мал.), стрічкові, дискові, конічні та ін.

ГАЛЬМУВА́ННЯ — 1) У фізіології — нервовий процес, що пригнічує діяльність нервових центрів або того чи іншого органа, тканини чи клітини під впливом подразнення. Наявність процесів Г. в *центральній нервовій системі* людини і тварин першим встановив І. М. *Сєченов* (1863). І. П. Павлов довів наявність процесів Г. (поряд з процесами *збудження*) в усіх складних реакціях *вищої нервової діяльності*. Виникнення Г. в будь-якому відділі центральної нервової системи залежить від функціонального його стану та від характеру й інтенсивності подразнення. Розрізняють Г. периферичне, що розвивається безпосередньо в загальмованому органі (напр., пригнічення діяльності серця при збудженні блукаючого нерва), й центральне, що виникає в межах центральної нервової системи й становить основу нервових процесів. Будь-який вид нервової діяльності здійснюється за участю двох взаємопов'язаних процесів — Г. і збудження. Взаємодіючи між собою,

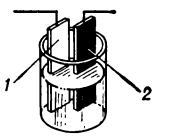

Гальванічний елемент: *1* — негативний цинковий електрод; *2* — позитивний вугільний електрод.

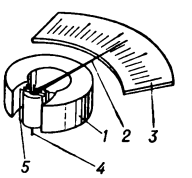

Мал. 1. **Гальванометр** стрілковий (схема): *1* — постійний магніт; *2* — стрілка-покажчик; *3* — шкала; *4* — вивід рамки; *5* — рамка.

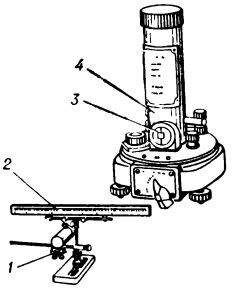

Мал. 2. **Гальванометр** дзеркальний: *1* — освітлювач (лампа); *2* — шкала; *3* — дзеркальце; *4* — гальванометр.

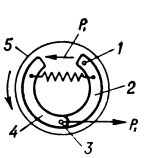

Гальмо колодкове: *1* — нерухома вісь; *2, 4* — колодки; *3* — шарнір, що з'єднує колодки; *5* — барабан; P_1 — сила, що притискує колодку *4* до барабана; P_2 — сила, що діє на колодку *2* з боку колодки *4* (сила P_2 більша за силу P_1).

вони беруть участь в організації й координації рухів, регулюванні дихання, кровообігу, травлення та ін. життєво важливих функцій організму. При деяких нервових хворобах (епілепсія, правець та ін.) та під діянням ряду отрут (напр., *стрихніну*) процеси центрального Г. порушуються, що призводить до виникнення судорожного стану (див. *Судороги*). 2) У техніці — сповільнення руху машин або механізмів за допомогою *гальма*. Є також Г. аеродинамічне (напр., *парашутами* або елементами *механізації крила* літака) і змінюванням режиму роботи двигуна або ін. агрегатів трансп. машин.

Літ.: Анохин П. К. Внутреннее торможение как проблема физиологии. М., 1958; Костюк П. Г. Торможение. В кн.: Общая и частная физиология нервной системы. Л., 1969.

П. М. Сєрков.

Б. Г. Гальоркін.

ГАЛЬО́РКІН Борис Григорович [22.II (4.III) 1871, Полоцьк, тепер Вітебської обл. — 12. VII 1945, Ленінград] — рад. вчений у галузі теорії пружності, акад. АН СРСР (з 1935), інженер-ген.-лейтенант. Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1899). Пед. діяльність розпочав 1909, з 1920 — проф. Петроград. політех. ін-ту. Осн. праці — з питань буд. механіки й теорії пружності. Розробив ефективні методи точного й наближеного інтегрування рівнянь теорії пружності; один з засновників теорії згину пластинок. Запропонував (1930) форму рішень рівнянь пружної рівноваги, що дала змогу розв'язувати просторові задачі теорії пружності. Консультант проектів та будівництва великих гідро- й теплоелектростанцій, у т. ч. Дніпрогесу. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1942.

М. Ф. Гамалія.

ГА́ЛЬПЕРН Яків Йосипович [20. XII 1875 (1.I 1876), Вільно, тепер Вільнюс — 22.XII 1941, Дніпропетровськ] — радянський хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1934). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1899). З 1922 — професор Дніпроп. мед. ін-ту. В 1921—41 — редактор журн. «Новый хирургический архив». Праці з питань хірургії шлунка і стравоходу, переливання крові тощо.

Я. Б. Гамарник.

ГАЛЬС (Hals) Франс (н. між 1581 і 1585, Антверпен — 26.VIII 1666, Гарлем) — голландський живописець. Майстер реалістич. портрета: «Бенкет офіцерів стрілецької роти св. Георгія» (1616), «Груповий портрет офіцерів стрілецької роти св. Адріана» (1633), «Регенти госпіталя св. Єлизавети» (1641), «Євангеліст Лука» і «Євангеліст Матфій» (обидва — бл. 1623—25), «Малле Баббе» (бл. 1628), «Веселий п'яниця» (бл. 1628—30); «Мулат», «Циганка» (обидва — бл. 1630), «Портрет молодої людини з рукавичкою» (бл. 1642—50) та ін. Твори Г. відзначаються гострою життєвістю характеристики зображуваних, природністю композиційних рішень, багатством колориту. Твори Г. зберігаються в Луврі, музеї Ф. Гальса в Гарлемі, в ДЕ, Одес. худож. музеї та ін. Іл. див. між с. 288—289.

Літ.: Ройтенберг О. Гальс. М., 1957; Линник И. В. Франс Хальс. Альбом. Л., 1967.

ГАЛЬШТА́ТСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця пізнього етапу *бронзового віку* й раннього *залізного віку* (прибл. 10—5 ст. до н. е.), пам'ятки якої поширені на Пд. Середньої Європи. Назва походить від могильника, відкритого 1846 поблизу м. Гальштата в Пд.-Зх. Австрії. Носіями Г. к. були *іллірійці* і *кельти*. Осн. заняття носіїв Г. к.— мотичне землеробство (в серед. 1-го тис. до н. е. стало орним) і скотарство. Вони займалися також гончарством, видобуванням солі, міді й заліза, торгівлею. Для Г. к. найбільш характерні слабо укріплені поселення. Відомі й пальові поселення. Житла були наземні й напівземлянкові. У племен Г. к. відбувався розклад патріархально-родових відносин і перехід до класового суспільства. На тер. України речі, характерні для Г. к., трапляються в пам'ятках 10—5 ст. до н. е. (*Михалківський скарб*, *Магала* та ін.).

ГА́МА (da Gama), Васко да Гама (1469, Сініш, Португалія — 24.XII 1524, Кочін, Індія) — португальський мореплавець. Відкрив мор. шлях в Індію через Атлантичний ок. У липні 1497 флотилія з 3 суден під командою Г. відпливла з Лісабона, обігнула Африку і вийшла в Індійський ок. У травні 1498 було досягнуто берегів Індії поблизу м. Калікута, розпочато колоніальні загарбання у цій країні. В 1502 Г. здійснив друге плавання до Індії, наказав зруйнувати м. Калікут, жорстоко розправився з місцевим населенням. У 1524 відправився в третю подорож до Індії, де незабаром і помер.

Гама:

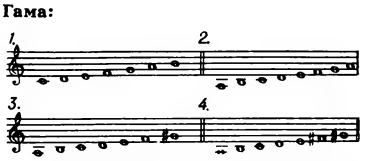

1 — мажорна натуральна (іонійська); 2 — мінорна натуральна (еолійська); 3 — мінорна гармонічна; 4 — мінорна мелодична.

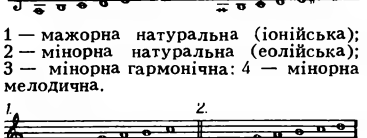

1 — дорійська; 2 — фрігійська; 3 — лідійська; 4 — міксолідійська.

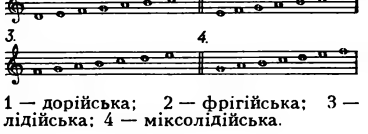

1 — хроматична висхідна; 2 — хроматична низхідна.

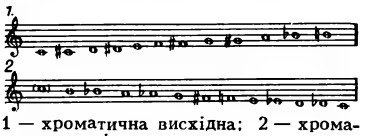

1 — пентатонна; 2а і 2б — «угорська»; 3 — цілотонна; 4 — «гама Римського-Корсакова».

ГА́МА (грец. γάμμα) — послідовність звуків (звукоряд), розміщених у висхідному або нисхідному порядку від основного тону (тоніки). Віддаль між окремими звуками (ступенями) Г. наз. *інтервалом*. Залежно від кількості звуків та інтервальних співвідношень розрізняють Г. муз. систем (діатонічні, хроматичні, пентатонові) і *ладів* (мажорні, мінорні та ін.). Діатонічні й хроматичні Г. застосовуються як вправи для розвитку техніки гри на муз. інструментах або співу.

ГА́МА КОЛЬОРО́ВА — ряд гармонійно взаємозв'язаних відтінків кольору (з одним домінуючим) в образотворчому і декоративному мистецтві. Г. к. може включати всі кольори спектра або частину їх. Див. *Колорит*.

ГАМА́ДА, хамада (араб.) — назва кам'янистих пустель у *Сахарі*. Іноді Г. називають кам'янисті пустелі і в ін. районах земної кулі.

ГАМАДРИ́Л, плащоносний павіан (Papio hamadryas) — вузьконоса мавпа роду *павіан*. Тіло (довж. до 1 м, маса до 30 кг) міцної будови, морда видовжена, хвіст до 60 см, сідничні мозолі великі, червоного кольору. Самки менші за самців. Самці мають велику гриву, схожу на мантію. Хутро попелясто-сіре. Г.— стадна тварина відкритих місцевостей, всеїдна; спосіб життя наземний. Вагітність триває бл. 170 днів. Г. поширений в Африці (Судан, Ефіопія, Пн. Сомалі) та на Пд.-Зх. Азії (Аравійський п-ів). Іл. с. 472.

ГАМА́ЗОВІ КЛІЩІ, гамазиди (Gamasoidea) — група безхребетних тварин ряду паразитиформних *кліщів*. Об'єднує понад 20 родин. Трапляються в усіх частинах світу й усіх кліматич. зонах. Життєвий цикл складається з 5 фаз: яйце, личинка, прото-, дейтонімфа та дорослий кліщ. Довж. тіла 0,2—2,5 мм (рідко 5 мм). Переважно хижі або багатоїдні тварини. Живуть у грунті, рештках органіч. речовин, норах та гніздах. Ряд видів Г. к. паразитують на рептиліях, птахах і ссавцях; деякі Г. к., нападаючи на людину, спричинюють *дерматити* і передають збудників інфекційних хвороб. Іл. с. 472.

Г. Й. Щербак.

ГАМАЛІ́Ї — український старшинсько-козацький рід 17—18 ст. Григорій Михайлович Г. (р. н. невід.— п. 1702) — лубенський полковник 1665—68 і 1687—88. У 1659 був послом І. *Виговського* в Туреччині. Повернувшись на Україну, став прибічником І. *Брюховецького*. Після зради останнього підтримував тур. ставленика П. *Дорошенка*. Амністований царським урядом 1676, дістав маєтності поблизу м. Лохвиці на Полтавщині. Андрій Михайлович Г. (р. н. невід.— п. 1696) — лохвицький сотник, генеральний осавул 1689 — 94. Прибічник І. *Мазепи*. Службове становище використовував для власного збагачення та присвоєння військових маєтностей.

ГАМАЛІ́Я Микола Федорович [5 17).II) 1859, Одеса — 29.III 1949, Москва] — радянський мікробіо-

лог і епідеміолог, почесний академік АН СРСР (з 1940), дійсний член АМН СРСР (з 1945), один з основоположників рад. мікробіології і профілактичного напряму у вітчизняній медицині. Член КПРС з 1948. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1880) та Військ.-мед. академію в Петербурзі (1883). В 1886 разом з І. І. Мечниковим організував у Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію. В 1928—38 — директор Центр. ін-ту епідеміології і бактеріології, з 1938 — проф. кафедри мікробіології 2-го Моск. мед. ін-ту. Розробляв засоби запобігання багатьом інфекц. хворобам (сказ, чума, холера та ін.), довів вірусну природу чуми рогатої худоби, заклав основи вчення про *бактеріофаг*, відкрив *бактеріолізини*, опрацьовував проблеми мінливості мікробів, *імунітету* тощо. Нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1951—64.

Літ.: Мар'єнко Ф. С. Гамалія. Одеса, 1961; Миленушкин Ю. И. Н. Ф. Гамалея. М., 1967.

ГАМАЛІЯ Микола Федорович (н. 6.IX 1932, Чита) — український рад. біолог, вчений у галузі онкології, доктор біологічних наук. Член КПРС з 1966. Онук мікробіолога М. Ф. *Гамалії*. В 1955 закінчив біол. факультет Київ. ун-ту. Організатор і керівник (з 1969) першого в СРСР спеціалізованого відділу по вивченню біол. дії *лазерів* (Ін-т проблем онкології АН УРСР). Основні праці — в галузі експериментальної онкології, зокрема вивчення впливу випромінювання лазерів на організм. Держ. премія УРСР, 1972 (разом з Р. Є. *Кавецьким*, Т. П. *Сиваченко* та ін.).

ГАМАЛІЯ Михайло Леонтійович (1749, с. Круподерівці на Полтавщині — 1830) — російський і український лікар. Освіту здобув у *Київській академії* і при Петерб. генеральному госпіталі. Працював військ. лікарем, потім хірургом і акушером на Уралі, оператором Пермської лікар. управи, інспектором лікар. управи в Тулі. Видав першу рос. монографію про сибірку (1792), яку тоді ж було перекладено нім. мовою. Залишив цікаву рукописну спадщину. Дід мікробіолога М. Ф. *Гамалії*.

ГАМАЛІЯ Семен Іванович (1743—1822) — вітчизняний філософ-ідеаліст, діяч російського *масонства*. Нар. на Полтавщині, вихованець *Київської академії*. Своїми творами й перекладами (переклав 22 томи творів нім. містика Я. Беме) сприяв поширенню реліг.-містичних ідей. У 1782 в Москві Г. зблизився з М. І. *Новиковим*. Поділяв певною мірою його просвітительські погляди, відстоював гуманне ставлення до селян, прихильник пом'якшення кріпосницького гніту

ГАМАН (Hamann) Йоганн-Георг (27.VIII 1730, Кенігсберг — 21.VI 1788, Мюнстер) — німецький філософ-ідеаліст, літератор. Прихильник вчення про безпосереднє знання (знання, одержане без попереднього обгрунтування і доведення), яке ототожнював з поняттям віри. При цьому віру розглядав у двох значеннях: як довір'я до безпосередніх органів чуття і як елемент реліг. світогляду. З позицій *інтуїтивізму* виступав проти ідей *просвітительства* і *раціоналізму*. Висловив ідею єдності протилежностей як закону буття. Справив певний вплив на ідеалістичну діалектику Й.-Г. *Фіхте*, Ф.-В.-Й. *Шеллінга* і Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Вчення Г. вплинуло на літ. рух «*Буря й натиск*». Нині воно використовується реакц. ірраціоналістичними течіями бурж. філософії. *А. К. Бичко.*

ГАМАРНИК Ян Борисович [2(14). VI 1894, Житомир — 31.V 1937, Москва] — рад. партійний і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1916. Нар. в сім'ї службовця. В революц. русі з 1914. В 1917— член і деякий час секретар Київ. к-ту РСДРП(б), один з керівників Жовтн. збройного повстання в Києві, входив до складу ревкому. В 1918 — член Оргбюро по підготовці І з'їзду КП(б)У, підпільного Всеукр. центру («Дев'ятки»), один з керівників підпільних парт. організацій в Одесі, Харкові й Криму під час австро-нім. окупації. В 1919 — член Харків. губкому, голова Одес. губкому КП(б)У, член Реввійськради Пд. групи військ 12-ї армії, комісар 58-ї стріл. д-зії. У 1920—23 — голова Одес. і Київ. губкомів КП(б)У, Київ. губвиконкому. В 1923—28 — голова Дальревкому, Далькрайвиконкому, секретар Далькрайкому партії. В 1928 — секретар ЦК КП(б) Білорусії. З 1929 — нач. Політуправління Червоної Армії і член Реввійськради СРСР. З 1930 — заст. наркома оборони СРСР і заст. голови Реввійськради СРСР. З 1925 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1927 — член ЦК ВКП(б). В 1918—19 — кандидат у члени ЦК, 1919—20 — член ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

ГАМАРРА (Gamarra) П'єр (н. 10.VII 1919, Тулуза) — французький письменник і критик. Член Франц. компартії, учасник Руху Опору. Перший роман — «Вогняний дім» (1948). Тема творів Г.— боротьба трудівників за мир, зростання їхньої класової свідомості (романи «Діти чорного хліба», 1950; «Бузок Сен-Лазара», 1951; «Учитель», 1955). У трилогії про революціонера Жака Сонце (романи «Тулузькі таємниці», 1967; «Золото і кров», 1970; «72 сонця», 1975) відобразив події Паризької комуни. Зб. оповідань «Людські руки» (1954) і «Любов гончара» (1957), біографічний твір «Віктор Гюго» (1972), твори для дітей і юнацтва. Не раз відвідував Рад. Союз. За популяризацію рад. л-ри нагороджений (1967) орденом «Знак Пошани»

Тв.: Укр. перекл.— Учитель. К., 1958; Матір божа з гвоздикою. «Всесвіт», 1958, № 2; Троянда Карпат. Казка. К., 1958; Гонкурівську премію присуджено вбивці. К., 1966; Соло. «Всесвіт», 1968, № 2; Капітан Весна. К., 1971; Тулузькі таємниці. К., 1972; 72 сонця. К., 1976; Рос. перекл.— Дети нищеты. М., 1954; Пиренейская рапсодия. М., 1965.

Літ.: Пащенко В. І. Французький письменник-комуніст П'єр Гамарра. К., 1977. *В. І. Пащенко.*

ГАМБЕТТА (Gambetta) Леон-Мішель (2.IV 1838, Каор — 31.XII 1882, Віль-д'Авре, поблизу Парижа) — французький політ. і держ. діяч. За фахом адвокат. Під час *Другої імперії* Г.— один з лідерів бурж.-ліберальної опозиції, виступав з програмою дрібних соціальних реформ. У вересні 1870 — лютому 1871 — міністр внутр. справ «уряду нац. оборони»; намагався організувати регулярну армію для продовження війни проти Пруссії, але був проти розгортання нар. революц. війни. В роки *Третьої республіки*, в міру зміцнення позицій бурж. республіканців, Г. проповідував політику «класового співробітництва». В 1879—81 Г.— голова палати депутатів; у 1881 — січні 1882 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ.

ГАМБІЯ — ріка в Зх. Африці, в межах Гвінеї, Сенегалу, Гамбії. Довж. 1200 км, пл. бас. 180 тис. км². Бере початок на гірському масиві Фута-Джаллон, впадає в Атлантичний ок. Течія швидка, русло звивисте, багато островів і порогів. Судноплавна на 350 км від гирла. В гирлі Г.— порт *Банжул*.

ГАМБІЯ, Республіка Гамбія — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається Атлантичним ок. Осн. нас. — народності *мандинго, фульбе*, волоф та ін. Офіц. мова — англійська. В адм. відношенні поділяється на 7 областей.

Державний лад. Г.— республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діючу конституцію прийнято 1970. Глава д-ви і уряду — президент, обираний населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (палата представників), більшість якого обирається населенням строком на 5 років; виконавчий — уряд. *В. Н. Денисов.*

Природа. Г. простягається на 350 км углиб материка вздовж берегів р. *Гамбії*. Поверхня рівнинна (на Сх вис. до 100 м). У надрах виявлено родовища *ільменіту*. Клімат екваторіальний, мусонний, посушливий узимку і вологий улітку Пересічна т-ра липня +27°, лютого +23°. Опадів 750—1500 мм на рік. Найбільш поширений тип рослинності — *савана*, в долині р. Гамбії — галерейні вічнозелені тропічні ліси, на узбережжі — мангрові зарості.

Історія. В давнину тер. Г. населяли різні афр. племена, що перебували на стадії родоплемінного ладу. В 13—15 ст. тер. Г. входила до скла-

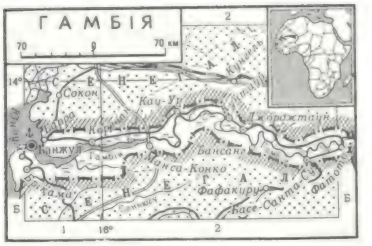

Герб Гамбії.

ГАМБІЯ

Площа — 11,3 тис. км²

Населення — 540 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця —м. Банжул

Гамадрил

Гамазові кліщі. Hirstionyssus pauli (з черевного боку).

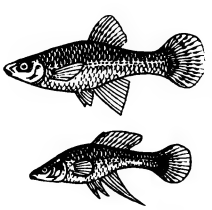

Гамбузія звичайна: самка (вгорі) і самець.

ду середньовічних д-в *Малі* та *Сонгаї*. В 15—16 ст. почалася колонізація цієї території європейцями. В 1783 більшу частину тер. Г. загарбала Великобританія. В 1902 вона завершила колонізацію Г. і проголосила її (крім о. Сент-Мері) своїм протекторатом. Народ Г. чинив постійний опір колонізаторам (повстання на поч. 90-х рр. 19 ст., 1901, страйк 1929). Після 2-ї світової війни Великобританія була змушена 1962 запровадити в країні внутр. самоврядування. 18.II 1965 проголошено незалежність Г. З 1965 Г.— член ООН. В 1965 вона встановила дипломатичні відносини з СРСР. З 1970 Г.— республіка. Уряд Г. прагне до ліквідації екон. й соціальної відсталості країни, виступає за розрядку міжнар. напруженості, ліквідацію залишків колоніалізму, проти апартеїду й расизму. Г.— член *Організації африканської єдності*.

В. І. Нагайчук.

Політичні партії, профспілки. Народна прогресивна партія, засн. 1959. Правляча, виражає інтереси заможних селян, нац. буржуазії, інтелігенції. Об'єднана партія, засн. 1952. Опозиційна, користується підтримкою інтелігенції, торговців та ін. верств міськ. населення. Партія національного конвенту, засн. 1975. Опозиційна. Партія національного визволення, засн. 1975. Спілка праці Гамбії, засн. 1928. Входить до *Всесвітньої федерації профспілок*. Спілка робітників Гамбії, засн. 1957. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*.

В. І. Нагайчук.

Господарство. Г.— агр. країна. Внаслідок тривалого панування англ. колонізаторів тут склалося монокультурне г-во, що спеціалізується на виробн. арахісу. Після проголошення незалежності вживаються заходи щодо ліквідації наслідків колоніалізму, заохочується створення постачально-збутових кооперативів, націоналізовано з-ди по очищенню арахісу тощо. Бл. 90% економічно активного населення Г. зайнято в с. г., частка якого у валовому нац. продукті перевищує 60% (1976). Під с.-г. угіддями — 20% тер. країни. Переважають дрібні сел. г-ва. У 1977 одержано 125 тис. т арахісу. Культивують також рис, просо, сорго, маніок, кукурудзу, овочі. Розширюються плантації цитрусових і олійної пальми. Тваринництво екстенсивне, напівкочове. Розводять (1975, тис.): велику рогату худобу — 300, овець і кіз — 185, свиней — 8. Вилов риби (1976) — 8 тис. т. Заготівлі цінних порід деревини.

Промисловість представлена невеликими підприємствами первинної обробки с.-г. сировини в Банжулі, Кунтаурі, Кау-Урі. Є лісопильні з-ди, ф-ки по виробн. одягу, взуття, меблів, суднобудівні майстерні. Розвинуті кустарні промисли. Виробн. електроенергії — 27 млн. кВт · год (1975). З-ць у країні немає. Осн. трансп. артерія — р. Гамбія, судноплавна на протязі 350 км від гирла. Автошляхів — бл. 3 тис. км, у т. ч. бл. 600 км — з твердим покриттям. Гол. мор. порт — Банжул. Поблизу Банжула — міжнар. аеропорт. У 1976 арахіс і продукти його переробки становили 96% експорту країни. Осн. статті імпорту: прод. товари, машини, устаткування. Гол. торг. партнери — Великобританія, Франція, Нідерланди, Японія. Розширюються зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — даласі. 1 даласі = 0,25 англ. ф. ст.

В. В. Бугас.

Культура. Закону про обов'язкове навчання в Г. немає. Навчання в поч. школі (6 років) безплатне, в серед. (6—7 років) — платне. Викладання — англ. мовою. В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 24,6 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. уч-щах — понад 6,6 тис. У Банжулі — єдина в країні повна серед. школа. Вузів у Г. немає. Видається урядова газ. «Гамбія ньюс буллетін» («Бюлетень новин Гамбії», з 1943). Урядова радіостанція (засн. 1962) веде передачі англ. і місц. мовами.

В Г. поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення, плетіння, скульптури малих форм, поліхромні маски, ювелірні прикраси.

Літ.: Хилтухин Э. И. Современная Гамбия. М., 1967; Коровиков В. И. Гамбия. М., 1971.

ГАМБУ́ЗІЯ (Gambusia) — рід риб родини коропозубих. Довж. тіла 3,5—7,5 см; самці менші від самок. Яйцеживородні, дають 3—5 приплодів за рік по 15—120 мальків у кожному. Г.— всеїдна риба, особливо охоче і багато поїдає личинок і лялечок *малярійних комарів*. Відомо 18 видів, що живуть у прісноводних водоймах Центр. і Пн. Америки; в СРСР (Пд. УРСР, Кавказ, Казахстан, Серед. Азія) поширена Г. звичайна (G. affinis); була завезена 1924 у водойми поблизу Сухумі й швидко акліматизувалася і поширилася на Пд. Г. використовували для боротьби з *малярією*. Поїдаючи також молодь та ікру пром. риб і будучи їхнім конкурентом у живленні, Г. можуть завдавати шкоди рибному господарству.

ГА́МБУРГ — місто у ФРН, в пониззі Ельби. Адміністративно утворює землю Гамбург. Один з найбільших мор. портів світу (аванпорт Куксгафен), річковий порт, значний вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт (Фульсбюттель). 1710 тис. ж. (1976). Г. відомий з 9 ст. В 16 ст.— один з великих торг. центрів Зх. Європи. З кін. 19 — поч. 20 ст.— центр робітн. руху. В місті відбулося *Гамбурзьке повстання 1923* під керівництвом Е. *Тельмана*. В роки фашизму (1933—45) в Г. діяли групи Руху Опору. Г.— великий пром., торг. і фін. центр країни. В пром-сті Г. осн. місце посідає суднобудування й судноремонт (понад 30% всіх мор. суден, що будуються у ФРН). Розвинуті ін. галузі машинобудування, металообробка (верстатобудування, автомобіле-, авіа-, тракторо-, вагонобудування; електротех. промсть, приладобудування). Підприємства кольорової металургії (80% виплавки міді в ФРН), нафтопереробної, гумоазбестової, шкіряної, харч., хім., меблевої, текст., поліграф., воєнної пром-сті. Значне місце посідає газетно-видавнича справа. Центр кінопромисловості країни. В Г. — великі банки, страхові компанії, торг. фірми; одна з найдавніших у Європі фондових бірж. Метрополітен (з 1912), електрифікована міська з-ця. В Г.— ун-т (засн. 1919), західнонім. н.-д. гідрографічний ін-т; ін-т ядерних досліджень, суднобудівний дослідний центр. Оперний театр. Музеї: художній (Кунстгалле), етнографії та первісної історії, мист. й ремесла, історії Гамбурга та ін. Бот. сад.

Архіт. пам'ятки Г.: церкви Катаріненкірхе (кін. 14 — поч. 15 ст.), Якобікірхе (кін. 14 ст.), Міхаеліскірхе (1750—62). Серед будівель 20 ст.— будинки «Чілегауз» (1922—23) і «Шпрінкенгоф» (1928, обидва — арх. Ф. Гегер), оперний театр (1954—55, архітектори Г. Вебер, В. Лукс, В. Гастрейх, Г. Еберт), міст через р. Ельбу (1955, архітектор Б. Гермкес).

ГА́МБУРЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1923 — збройне повстання пролетаріату Гамбурга 23—25.X. Повсталі робітники під керівництвом Е. *Тельмана* три дні успішно відбивали наступ урядових військ і поліції. Г. п. мало стати сигналом до пролетарської революції в Німеччині. Внаслідок серйозних помилок тодішнього керівництва компартії, а також зради лідерів соціал-демократії, маси робітн. класу не були підготовлені до повстання. Г. п. залишилося без підтримки і зазнало поразки. Уроки Г. п. відіграли важливу роль для більшовизації компартії, розвитку її стратегії і тактики.

ГА́МБУРЦЕВ Григорій Олександрович [10(23).III 1903, Петербург—28.VI 1955, Москва] — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1953). У 1926 закінчив Моск. ун-т. З 1938 працював у Геофіз. ін-ті АН СРСР. З 1948 — директор цього ін-ту. Осн. наук. праці з сейсмометрії та гравіметрії. Розробив нові конструкції сейсмографів, запропонував нові сейсмічні методи досліджень — кореляційний метод заломлення хвиль і метод глибинного сейсмічного зондування *земної кори*. Застосування останнього дало змогу одержати нові дані про будову

Гамбург. Панорама міста.

земної кори та *верхньої мантії*. Держ. премія СРСР, 1941.

В. Б. Соллогуб.

ГА́МБУРЦЕВА ГО́РИ — гори в Сх. Антарктиді. Витягнуті у вигляді дуги між 72—82° пд. ш. і 30—90° сх. д. на 1200—1300 км. Шир. 200—500 км. Вис. бл. 4000 м. Вкриті шаром льоду до 600 м завтовшки. Відкрила їх 1958 рад. експедиція. Гори названі ім'ям радянського геофізика Г. О. *Гамбурцева*.

ГАМЕТА́НГІЙ (від *гамети* і грец. ἀγγεῖον — посудина) — 1) Одноклітинний або багатоклітинний орган деяких рослин, у якому утворюються гамети. Г., в яких утворюються чоловічі гамети, наз. *антеридіями*, жіночі — *оогоніями* або *архегоніями*. Г. властиві багатьом водоростям, грибам і *архегоніальним рослинам*. 2) Багатоядерні клітини (у деяких грибів), вміст яких, не диференційований на гамети, зливається при статевому процесі.

ГАМЕ́ТИ (від грец. γαμέτης — чоловік, γαμετή — дружина) — статеві клітини рослинних і тваринних організмів. Г. мають одинарний (гаплоїдний) набір хромосом, який формується в ході *гаметогенезу*. Зливаючись попарно, Г. утворюють *зиготу*. Г. можуть відрізнятися морфологічною будовою й походженням. Однакові за будовою і розміром Г. наз. ізогаметами, різні — анізогаметами, або гетерогаметами (жіноча — велика, нерухлива — *яйцеклітина*, чоловіча — значно менша, рухлива — *сперматозоїд* та нерухлива — спермій).

ГАМЕТОГЕНЕ́З (від *гамети* і грец. γένεσις — походження) — процес розвитку і формування статевих клітин — гамет. Г. чоловічих гамет наз. *сперматогенезом*, жіночих — *овогенезом*. У багатоклітинних тварин Г. відбувається в *статевих залозах*, або гонадах, і складається з 4 осн. етапів: 1) розмноження первинних статевих клітин — гаметогоніїв шляхом кількох *мітозів*; 2) ріст цих клітин, що тепер наз. гаметоцитами; 3) дозрівання гаметоцитів, їх поділ шляхом *мейозу*, наслідком якого є зменшення числа *хромосом* удвічі з утворенням гаплоїдних (див. *Гаплоїдія*) оотид або сперматид; 4) формування зрілих статевих клітин *сперматозоїдів* (або сперміїв) чи *яйцеклітин*. Г. у рослин відокремлений від мейозу і відбувається в гаплоїдному *гаметофіті*, що розвивається з гаплоїдних *спор*. У *архегоніальних рослин* Г. здійснюється в статевих органах (*антеридіях* і *архегоніях*) шляхом мітозів. У покритонасінних чоловічий Г. відбувається безпосередньо в *пилковому зерні* або пилковій трубці, а жіночий Г.— у *зародковому мішку*.

ГАМЕТОФІ́Т (від *гамети* і грец. φυτόν — рослина) — статеве покоління рослин, яким властиве *чергування поколінь*. У циклі розвитку цих рослин Г. чергується з нестатевим поколінням — *спорофітом*. Г. є *гаплофазою* у розвитку рослин (напр., *заростки* папоротей, хвощів, плаунів).

ГАМЗА́ТОВ Расул Гамзатович (н. 8.IX 1923, с. Цада Хунзахського р-ну Дагестанської АРСР) — аварський рад. поет. Нар. поет Дагестану (1959), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Син Гамзата *Цадаси*. Закінчив Літ. ін-т у Москві (1950). Друкується з 1937. Перша зб. «Полум'яна любов і пекуча ненависть» (1943). У віршах років Великої Вітчизн. війни оспівував героїзм захисників Батьківщини. Зб. «Пісні гір» (1949), «Рік мого народження» (1950, Держ. премія СРСР, 1952), «Дагестанська весна» (1955), «Високі зорі» (1962, Ленінська премія, 1963), поема «Горянка» (1958) — про життя соціалістичного Дагестану, дружбу народів, боротьбу за любов, за рівноправність жінки. Автор зб. «Мулатка» (1966), «Вірші і поеми» (1974), «Книга кохання» (1975), «Сказання» (1976), ліричної повісті «Мій Дагестан» (1968—72); творів для дітей, літ.-критичних статей. Перекладач аварською мовою поезій О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського та ін. Депутат Верх. Ради СРСР 6 — 9-го скликань. Член Рад. к-ту солідарності країн Азії та Африки. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Високі зорі. К., 1968; Мій Дагестан, кн. 1—2. К., 1968—72; Пісні високих гір. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1968—69: Избранное, т. 1—2. М., 1977.

С. А. Крижанівський.

ГАМІЛЬКА́Р БА́РКА (Hamilcar Barcas; 285—229 до н. е.) — карфагенський полководець. Батько *Ганнібала*. Під час 1-ї Пунічної війни 264—241 до н. е. (див. *Пунічні війни*) очолював флот *Карфагена*, що вів боротьбу проти Риму за Сіцілію. Після поразки Карфагена уклав договір з Римом, за яким Сіцілія відійшла до останнього. В 237—229 до н. е. карфагенська армія під командуванням Г. Б. завоювала південно-західну частину Іспанії.

ГА́МІЛЬТОН (Hamilton) Уїльям-Роуан (4.VIII 1805, Дублін — 2.IX 1865, Дансінк, поблизу Дубліна)— ірландський математик і механік. Президент Ірландської АН (з 1837), професор астрономії і директор астр. обсерваторії Дублінського ун-ту (з 1827). Г. розвинув теорію *гіперкомплексних чисел*, побудував своєрідну систему чисел — *кватерніони*. Майже одночасно з Г. *Грасманом* виклав теорію *комплексних чисел*, яка стала одним з джерел розвитку *векторного числення*. В механіці встановив принцип найменшої дії, який незалежно від Г. висловив М. В. *Остроградський*.

ГА́МІЛЬТОН — місто, адм. центр Бермудських о-вів (брит. володіння), порт на о. Бермуда в Атлантичному ок. 5 тис. ж. (1975). Судноремонт. Курорт.

ГА́МІЛЬТОН — місто на Пд. Канади, на зх. березі оз. Онтаріо. Порт, залізничний вузол. 520 тис. ж. (1974, з передмістями). Г.— один з центрів чорної металургії країни. Важке і трансп. машинобудування, електротех., металообр., хім. й харч. пром-сть. Ун-т. Засн. 1813.

ГАМІЛЬТО́НА ОПЕРА́ТОР, гамільтоніан, $\hat{H}$ — самоспряжений *оператор*, за допомогою якого формулюються основні рівняння квантової механіки (див. *Шредінгера рівняння*). Для частинки, яка рухається у зовн. полі, $\hat{H} = -\frac{h^2}{8\pi^2 m}\nabla^2 + V(x, y, z)$, де перший доданок — оператор кінетичної енергії, другий — оператор потенціальної енергії, m — маса частинки, h — *Планка стала*, ∇ — символ *градієнта*. У випадку системи багатьох частинок Г. о. є сумою всіх гамільтоніанів окремих частинок і оператора енергії взаємодії між частинками. Г. о. системи однакових частинок є інваріантним щодо їхньої перестановки.

І. Р. Юхновський.

ГА́ММА-АМІНОМА́СЛЯНА КИСЛОТА́, $NH_2CH_2CH_2CH_2COOH$ — продукт обміну *глютамінової кислоти*. Знайдена в мозковій тканині ссавців як природний *метаболіт* мозку. Важливою роллю Г.-а. к. є передача *імпульсу нервового*. Разом з деякими своїми похідними та глютаміновою кислотою Г.-а. к. застосовується для лікування ряду нервових та психічних захворювань. Г.-а. к. у вільному стані міститься також у багатьох рослинах.

ГА́ММА-АПАРА́Т медичний — установка для лікування переважно злоякісних пухлин (див. *Гаммаперапія*), а також для експериментальних досліджень. Як джерело опромінювання глибоко розташованих пухлин використовують радіоактивний кобальт (^{60}Co), активністю до 4000 Кі, а для пухлин, розташованих не глибше 5 см,— радіоактивний цезій (^{137}Cs), активністю кілька сот Кі. Г.-а. складається з штативу, на якому закріплена радіаційна головка з зарядом і захистом, виготовлена із сплаву важких металів, стола для розміщення хворого і приладів управління апаратом. Г.-а. бувають для статичного режиму опромінювання (Луч, Агат

Г. О. Гамбурцев.

Р. Г. Гамзатов.

С), при якому пучок випромінювання і хворий нерухомі відносно один одного, та для рухомого опромінювання (Рокус, Агат Р) — пучок випромінювання переміщується по відношенню до опромінюваного об'єкта, що створює оптимальне дозове розподілення. При внутрішньопорожнинній променевій терапії джерела гамма-променів (Агат В) надходять через криволінійні шланги в ендоскопи, завчасно встановлені в порожнині тіла. Див. також *Променева терапія*.

Т. П. Сиваченко.

ГА́ММА-АСТРОНО́МІЯ — розділ астрономії, пов'язаний з дослідженням небесних тіл, яким властиве *гамма-випромінювання*. Розвиток Г.-а. почався з 1961. Г.-а. вивчає спектральний діапазон випромінювання з енергією квантів понад 30 кеВ. Дослідження проводять за допомогою апаратури, встановленої на *штучних супутниках Землі*, висотних ракетах, *автоматичних міжпланетних станціях*. Джерела гамма-випромінювання відкрито в Крабоподібній туманності, у сузір'ях Парусів, Лебедя та ін. Дослідження Г.-а. сприяють з'ясуванню природи *пульсарів*, *квазарів* тощо.

ГА́ММА-ВИПРОМІ́НЮВАННЯ, γ-випромінювання — електромагнітне випромінювання, довжина хвилі якого менша за 10^{-10} м.

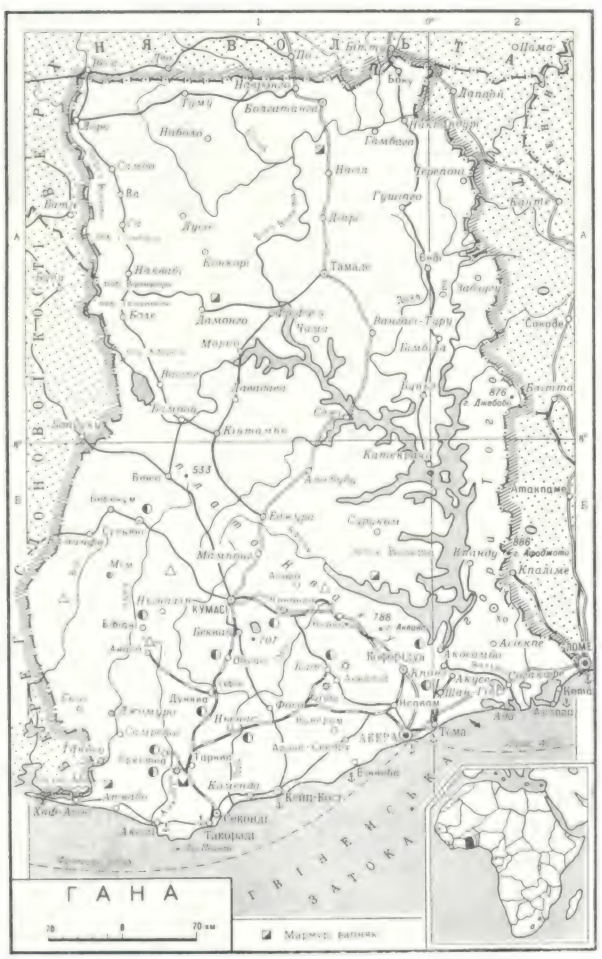

Кванти Г.-в. мають енергію від десятків кеВ до тисяч МеВ. Виникає Г.-в. при розпадах радіоактивних ядер і елементарних частинок, при гальмуванні швидких заряджених частинок у полі атомних ядер (*гальмівне випромінювання*) та при перетворенні пари частинка — античастинка. Енергія γ-квантів при розпаді радіоактивних ядер (див. *Радіоактивність*), який супроводиться переходом ядра із збудженого енерг. стану в основний, відповідає певним значенням, тому спектр Г.-в. буде лінійчастим. Цей спектр Г.-в. розпаду елементарних частинок, які часто рухаються з швидкістю, близькою до швидкості світла, розмивається внаслідок *Доплера ефекту*. Гальмівне випромінювання має неперервний спектр, верхня межа якого збігається з енергією зарядженої частинки. Г.-в.— найбільш проникаюче випромінювання, ослаблюється при проходженні через речовину в результаті *Комптона явища*, *фотоефекту* і народження пар електрон — позитрон. Застосовують Г.-в. для виявлення дефектів у виробах (*гамма-дефектоскопія*), в медицині (*гамма-терапія*), для стерилізації харч. продуктів тощо.

Літ.: Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Шпольский Э. В. Атомная физика. т. 1—2. М., 1974.

О. З. Жмудський.

ГА́ММА-ГЛОБУЛІ́Н, γ-глобулін — фракція *глобулінів* сироватки крові, що містить *імуноглобуліни*. Має противірусну та протибактеріальну дію, застосовується для профілактики та лікування інфекційних та вірусних захворювань, гол. чин. у дітей (кір, епідемічний гепатит, поліомієліт, коклюш, скарлатина та ін.), а також для профілактики післяопераційних гнійних ускладнень (протистафілококовий Г.-г.). Препарати Г.-г. (10%-ні розчини) готують з крові донорів та з плацентарної крові жінок. Препарати т. з. специфічного Г.-г. одержують з крові імунізованих (див. *Імунізація*) донорів або тварин. Введення Г.-г. попереджує захворювання або полегшує його перебіг.

К. Ф. Чернушенко.

ГА́ММА-ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на просвічуванні виробів гамма-промінням. Наявність дефектів встановлюють за інтенсивністю *гамма-випромінювання* радіоакт. ізотопів, що пройшло крізь дефектні і бездефектні місця. Для вимірювання інтенсивності гамма-випромінювання використовують такі методи Г.-д.: фоторадіографічний (найпоширеніший), іонізаційний, ксерографічний і телевізійний. Г.-д. застосовують у судно- і авіабудуванні, металургії, на будівництві нафто- і газопроводів тощо.

ГА́ММА-ТЕРАПІ́Я — лікувальне діяння на патологічно змінені тканини *гамма-випромінюванням* радіоактивних ізотопів та ін. джерел. Методи Г.-т.: дистанційний, здійснюваний за допомогою телегамматерапевтичних установок, у яких джерелом гамма-випромінювання є радіоактивний кобальт (застосовується при глибоко розташованих пухлинах — стравоходу, легень тощо); аплікаційний — накладання аплікацій з радіоактивними гамма-препаратами прямо на пухлину (при пухлинах шкіри і підшкірної клітковини); внутрішньотканинний — введення джерела випромінювання (голки, гранули) безпосередньо в тканину пухлини (рак нижньої губи, слизової оболонки щоки, глотки тощо), внутрішньопорожнинний — введення радіоактивного препарату в природні порожнини (при злоякісних пухлинах стравоходу, матки, прямої кишки); радіохірургічний — хірургічне забезпечення доступу до пухлин з наступним її опромінюванням. Див. також *Гамма-апарат*.

В. М. Славнов.

ГА́ММА-ФУ́НКЦІЯ — функція, що узагальнює поняття факторіала $z! = 1 \cdot 2 \cdot \ldots \cdot z$ на довільне *комплексне число* z ($z \neq 0, -1, -2, \ldots$). Визначається формулою $\Gamma(z) = \lim\limits_{n\to\infty} \frac{n!n^z}{z(z+1)\ldots(z+n)}$. Якщо дійсна частина z більша за 0, $\Gamma(z) = \int\limits_0^\infty x^{z-1}e^{-x}dx$. Осн. співвідношення для Г.-ф.: 1) функціональне рівняння $\Gamma(z+1) = z\Gamma(z)$, яке для натуральних n дає $\Gamma(n+1) = n!$; 2) формула доповнення $\Gamma(z)\Gamma(1-z) = \pi/\sin \pi z$, звідки $\Gamma(1/2) = \sqrt{\pi}$; 3) формула подвоєння $\Gamma(z)\Gamma(z+\frac{1}{2}) = 2\sqrt{\pi} \times 2^{-2z}\cdot\Gamma(2z)$; 4) $\ln\Gamma(z) = z\ln z - z - \frac{1}{2}\ln z + \frac{1}{2}\ln 2\pi + \alpha(z)$, де $\alpha(z) \to 0$ при $z \to \infty$ (див. *Стірлінга формула*). Г.-ф. вперше ввів Л. *Ейлер* 1729. Через неї виражаються багато визначених інтегралів, *нескінченних добутків* і сум рядів.

М. П. Слободенюк.

ГАММЕРДЁРФЕР (Hammerdörfer) Карл (1758 — 17.IV 1794) — німецький історик, письменник, журналіст. З 1787 — професор Ієнського ун-ту. Співавтор геогр.-істор. хрестоматії «Європа, Азія, Африка й Америка» (4 тт.), автор «Загальної всесвітньої історії» (4 тт.); «Історії Польського королівства» (3 тт.). В 1789 у Лейпцігу опублікував нім. мовою скорочений і виправлений переклад «Анналів» нім. і франц. історика Ж.-Б. *Шерера* під назвою «Історія українських і запорізьких козаків з додатком деяких відомостей про їх устрій та звичаї».

ГАМСАХУ́РДІА Костянтин Симонович [3(15).V 1891, с. Абаша, тепер місто Груз. РСР — 17.VII 1975, Тбілісі] — грузинський рад. письменник, акад. АН Груз. РСР (1944). Друкуватися почав 1914. Ранні твори позначені декадентським впливом. Автор істор. роману «Правиця великого майстра» (1939) і тетралогії «Давид Будівник» (1946—58), романів «Викрадений місяць» (1935—36,—про колективізацію в Грузії), «Цвітіння лози» (1956, —з колгосп. життя повоєнних років). Україні присвятив книгу «Українська Феміда» (1933); написав статтю про Т. Г. Шевченка «Нескорений лицар» (1964). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Викрадений місяць. «Радянська література», 1936, № 4—7; Безсмертя. К., 1968; Правиця великого майстра. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. Тбилиси, 1972—75.

ГА́МСУН (Hamsun) Кнут (справж. прізв.— Педерсен; 4.VIII 1859, Лом — 19.II 1952, Норгольм) — норвезький письменник. Літ. діяльність почав 1877. У романах «Голод» (1890), «Вікторія» (1898) та ін. виявив себе проникливим художником у змалюванні внутр. світу людини. Драм. трилогія «Біля брами царства» (1895), «Гра життя» (1896), «Вечірня зоря» (1898), романи «Соки землі» (1917), «Бродяги» (1927), «Август» (1930) мали антидемократичне спрямування, були пройняті песимізмом, містикою. Пізніше в своїй творчості відверто захищав капіталізм. Вороже ставлення до революційних змін у суспільному житті логічно привело його в роки другої світової війни до співробітництва з фашистськими окупантами.
Укр. мовою перекладено твори Г. «Голод», «Пан», «Вікторія», «Бродяги», «Під осінніми зорями» тощо. Нобелівська премія, 1920.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1970.

ГАН Олена Андріївна [уродж. Фадєєва; літ. псевд.— Зенеїда Р-ва; 11(23).I 1814, Ржищів, тепер Київської обл.— 24.VI (6.VII) 1842, Одеса] — російська письменниця. Її життя і творчість тісно пов'язані з Україною. Автор романів і повістей («Ідеал», 1837; «Утбалла», 1838; «Медальйон», 1839; «Теофанія Аббіаджіо», 1841, та ін.), пройнятих ідеями протесту проти безправ'я жінки. Талант письменниці високо оцінили В. Г. Бєлінський, І. С. Тургенєв. *М. Ф. Комарницький.*

ГАН (Hahn) Отто (8.III 1879, Франкфурт-на-Майні — 28.VII 1968, Геттінген) — німецький фізик і радіохімік. Закінчив Марбурзький і Мюнхенський ун-ти. Осн. праці присвячені *радіоактивності*. Відкрив ряд *ізотопів*, новий радіоактивний елемент — протактиній (разом з Л. Мейтнер), а також явище ядерної ізомерії у природних радіоактивних елементів (1921). Застосував радіоактивні методи для визначення віку геол. порід та вивчення процесів утворення кристалів. У 1938 Г. разом з нім. фізиком Ф. Штрассманом відкрив явище поділу ядер урану нейтронами. Нобелівська премія, 1944. Портрет с. 477

ГА́НА — держава, що існувала в 4 — на поч. 13 ст. на території пд. частини сучас. *Мавританії* і зх. частини Республіки *Малі*. Населення Г. становили сонінке — один з народів групи манде. Столиця д-ви — Кумбі-Сале. Заняттями нас. Г. були землеробство, скотарство, обробка металів. Найбільшого розквіту Г. досягла в 9 — серед. 11 ст. Відомості про сусп. лад д-ви не збереглися; ймовірно, тут відбувався процес складання ранньокласового суспільства. На поч. 13 ст. правителі Малі, однієї з пд. частин Г., поширили владу на всю країну, утворивши д-ву *Малі*. За найменуванням Г. названо сучас. д-ву *Гана*.

ГА́НА, Республіка Гана — держава в Зх. Африці, на узбережжі Гвінейської затоки. В адм. відношенні поділяється на 8 областей і столичний округ.

Державний лад. Г.— республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Верховна влада належить вищій військ. раді (з 1975), очолюваній главою уряду (рада нац. порятунку, РНП).

Природа. Берегова лінія розчленована слабо, береги переважно низькі. Більша частина Г.— рівнина вис. 150—300 м, у центр. частині — плато Ашанті та Кваху, в сх. — гори Того (г. Джебобо, вис. 876 м). У Г. виявлено поклади бокситів, марганцевих і заліз. руд, золота, алмазів, вапняків. Клімат екваторіально-мусонний, влітку вологий, взимку посушливий. Т-ра найтеплішого м-ця (березня) +27, +32°, найхолоднішого (серпня) +23, +26°. Пересічна річна кількість опадів 650—2000 мм. Річкова сітка густа, ріки порожисті, в дощовий період повноводні. Найбільші з них: Вольта, Пра, Анкобра, Тано. Грунти переважно червоно-жовті й червоні латеритні. Найпоширеніший тип рослинності — *савана*, на Пд. й Пд. Зх.— вологі тропічні ліси, вздовж узбережжя — мангрові зарості.

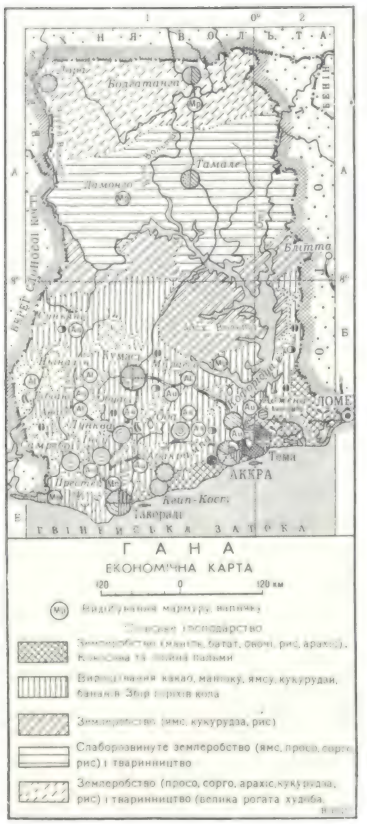

Населення. 74% нас. становлять народи гвін. мовної групи: *акан* (5,8 млн. чол., 1975, оцінка), *еве* (1,3 млн. чол.) та ін. Пн. області країни заселені народами мовної групи гур: *мосі* (включаючи дагомба, дагарі та ін., 1,6 млн. чол.), грусі (280 тис. чол.), гурма (350 тис. чол.) та ін. Офіц. мова — англійська, поширені також мови акан, еве, море і хауса. Пересічна густота нас.— 44 чол. на 1 км². Бл. 31,4% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Аккра, Кумасі, Такораді*.

Історія. На тер. Г. у серед. віки існували дрібні ранньофеод. д-ви (*Ашанті*, Акваму, Фанті та ін.). В 15 ст. португальці почали колонізацію тер. Г., з якої вони вивозили золото (звідси назва країни — Золотий Берег) і рабів. У 19 ст. панівні позиції захопила тут Великобританія. В 1843—44 вона встановила контроль над узбережжям Золотого Берега. У 1896 англ. колонізатори захопили д-ву Ашанті, яку 1901 разом з ін. землями на Пн. від неї проголосили своїм володінням. Народ країни вів постійну боротьбу проти іноз. гніту, яка особливо посилилась після 2-ї світової війни. В 1949 створено Нар. партію конвенту (НПК), яка очолила визвольну боротьбу мас. В 1956 Великобританія була змушена надати Г. статус *домініону*. 6.III 1957 проголошено незалежність країни, що дістала назву Гана (від назви середньовічної д-ви *Гани*). З 1957 Г.— член ООН. У 1959 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. В 1960 Г. проголошено республікою (президентом став К. *Нкрума*). Г. дотримувалась антиімперіалістичного курсу, встановила дружні відносини з соціалістичними країнами. У 1960 Г. і СРСР підписали угоди про екон. й культ. співробітництво. Уряд Г. провів ряд прогресивних соціально-екон. реформ. 24.II 1966 контрреволюц. сили Г. здійснили держ. переворот, внаслідок якого в країні було встановлено військ. диктатуру. 13.I 1972 до влади прийшла рада національного порятунку (РНП). Вона скасувала конституцію 1969, розпустила парламент і державну раду, заборонила політичні партії. Керівництво РНП взяло курс на зміцнення нац. економіки, підвищення життєвого рівня трудящих, демократизацію внутрішньополіт. життя. В галузі зовн. політики уряд Г. проводить політику неприєднання і позитивного нейтралітету, виступає за підтримку визвольних рухів в Африці, за розвиток співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Г.— член *Організації африканської єдності*. В 1945 засн. Конгрес профспілок Гани (до 1957 — Конгрес профспілок Золотого Берега).

В. І. Нагайчук.

Господарство. Г.— агр. країна з розвинутою гірничодобувною промстю. Економіка Г. на час завоюван-

Добування основних видів корисних копалин

	1969	1975
Золото, т	22,1	23
Алмази, млн. каратів	2,4	2,5
Марганцева руда, тис. т	198,4 *	276**
Боксити, тис. т	248	392**

* В 1968.
** В 1974

Герб Гани.

ГАНА

Площа — 238,5 тис. км

Населення — бл. 10,5 млн. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Аккра

Заготівля цінних порід деревини.

ЗБІР БОБІВ КАКАО (тис. т)

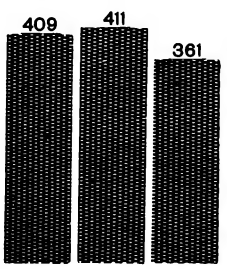

Сцена з вистави «Обадзенг» Сака Аквей. Музично-драматичний театр у місті Аккрі. 1961.

ня незалежності була відсталою, монокультурною. Протягом 1957—66 на основі зміцнення держ. сектора, націоналізації ряду підприємств та зовн. торгівлі, кооперування с. г. в розвитку г-ва сталися прогресивні зміни. Рад. Союз надав Г. кредити для розвитку пром-сті, с. г., підготовки кадрів. Ряд пром. підприємств, зокрема з-д залізобетонних конструкцій, було збудовано за допомогою СРСР. В результаті реакційного перевороту 1966 почалося інтенсивне проникнення в економіку Г. іноз. монополій. Після повалення у 1972 антинар. режиму в країні заохочується створення кооперативів, посилюється роль держ. сектора в пром-сті, придбано контрольні пакети акцій іноз. гірничорудних і лісопром. компаній, конфісковано ряд іноз. підприємств, централізовано імпорт осн. продуктів харчування і товарів широкого вжитку тощо. Основа економіки — с. г., де зайнято бл. 60% самодіяльного населення. Переважають дрібні сел. г-ва. Гол. товарна культура — боби какао (1976—77 — 319 тис. т), за збором і експортом яких Г. належить 1-е місце в світі. Експортне значення мають також кава, арахіс, банани, цитрусові, продукти олійної та кокосової пальм. Плантації каучуконосів (гол. чин. гевеї), цукр. тростини. З прод. культур вирощують рис, маніок, ямс, батат, просо, сорго, овочі. Тваринництво — переважно в пн. районах. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. Велике значення мають заготівлі цінних порід деревини. Розвинуте рибальство, мор. промисел. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. На Пд. Зх.— видобування золота, у бас. річок Бірім та Бонса — алмазів, на родовищі Нсута — марганцевих руд, поблизу Авасо — бокситів. Добувають також заліз. руду, сіль, нафту. З галузей обробної пром-сті найбільше значення мають текст. і харчова. Алюм. комбінат, сталеливарний, кабельний, шинний з-ди, підприємства деревообр. пром-сті. Основу енерг. бази країни становить ГЕС в Акосомбо на р. Вольта потужністю 792 мВт. Частину електроенергії Гана експортує в Того та Бенін. Осн. пром. центри — Аккра, Тема, Кумасі. З-ць — 1285 км, автошляхів з твердим покриттям — 14 тис. км. Найбільші мор. порти — Тема й Такораді. В Аккрі — міжнар. аеропорт. Понад 60% заг. вартості експорту становлять боби какао, 9,1% — золото, 8,3% — тропічна деревина. В імпорті переважають машини, трансп. засоби, пром. і прод. товари. Осн. торг. партнери: Великобританія, ФРН, США. Розширюються екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — седі. За курсом Держбанку СРСР 1 седі = 0,50 крб. (серпень 1978).

І. Т. Твердохлєбов.

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 13,5 тис. лікарняних ліжок (1,44 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавав 951 лікар, у т. ч. 418 в держ. мед. закладах (1 лікар на 9,84 тис. ж.). Підготовка лікарів проводиться в мед. школі при ун-ті в Аккрі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1974 в Г. здійснюється реформа школи, за якою запроваджується обов'язкове 9-річне навчання: 6 років поч. школи та 3 роки молодшої серед. (неповної) школи. Навчання в поч. і серед. школі безплатне, викладання — англ. мовою. Поряд з держ. є й приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалось 1051 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 532 тис., у вищих навч. закладах — 8022 студенти. Вузи: ун-ти в Аккрі, Кейп-Кості, природничих наук і технології в Кумасі, ряд коледжів та ін-тів. Наук. установи: Академія гуманітарних і природничих наук в Аккрі, Рада наук. та індустріальних досліджень в Аккрі (засн. 1958), 10 н.-д. ін-тів (охорони здоров'я й мед. досліджень, какао в Тафо та ін.), 14 наук. т-в, Нац. б-ка в Аккрі. Музеї: Нац., природничих наук і технології Г. (обидва — в Аккрі), історії Зх. Африки в Кейп-Кості.

Будинок Національної бібліотеки в Аккрі.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходили 42 періодичні видання заг. тиражем бл. 1 млн. примірників. Майже вся періодична л-ра видається англ. мовою. Осн. газети: щоденні — «Ганаїєн таймс» («Ганський час», з 1958), «Дейлі грефік» («Щоденний огляд», з 1950); щотижневі — «Санді міррор» («Недільне дзеркало», з 1953), «Уїклі спектейтор» («Щотижневий спостерігач», з 1963). Осн. журнали: «Гана рев'ю» («Ганський огляд», з 1961), «Гана трейд джорнел» («Торговельний журнал Гани», з 1959). Урядове інформаційне агентство Гана ньюс ейджансі засн. 1957. Радіомовлення ведеться з 1961 англ., франц. і місц. мовами. Телебачення — з 1965. Держ. орг-ція — Радіомовна корпорація Гани (засн. 1968) контролює діяльність 10 радіо- й 4 телевізійних станцій.

О. В. Ткачов.

Література Г. (в основному—англ. мовою) виникла в кін. 19 — на поч. 20 ст. Найбільш розвинута журналістика (книги й статті публіцистів А. Ахума, А. Аджайє та ін.). Осн. в л-рі 20—50-х рр. були істор. й етногр. проблеми. Твори Г. Р. Аккуа, К. Фіаву, Р. Є. Г. Арматту сприяли пробудженню нац. самосвідомості народів Г. З серед. 20 ст. публікуються твори і мовами фанті, еве, га, ашанті(тві), хауса тощо. Після 1957 розробляються соціальні й політ. теми. Розвиваються поезія, драматургія, проза, з серед. 60-х рр. найбільш інтенсивно — жанр роману. Сучас. письменники: М. Дей-Ананг, К. Арма, Е. Т. Сатерленд, А. Окай, К. Авунор, К. Брю, І. Н. Хо та інші.

Л. С. Литвинова.

Архітектура. Для Г. є традиційними круглі й прямокутні в плані глинобитні житла з конічними або двосхилими дахами з дерев'яних жердин, покритих пальмовим гіллям, соломою, шифером. У Пн. Г. збереглися комплекси палаців місц. вождів — глинобитні будівлі (вис. до 5 м) з різьбленим геом. орнаментом, ліпними розфарбованими барельєфами. У містах Аккра, Кумасі нові квартали забудовані багатоповерховими спорудами сучас. архітектури. З 1960 створюються нові міста (Тема) та архіт. комплекси (центр культури в Кумасі).

Образотворче мистецтво. Здавна в Г. значного розвитку досягли ювелірна справа, гончарство, ткацтво, різьблення на дереві та слоновій кістці. Після проголошення незалежності сформувалося профес. мистецтво. Сучас. митці працюють у реалістичних традиціях (скульптор і живописець *Кофі Антубам*, живописці Е. Р. Світінг, Хенаку, А. О. Бартімеус та ін., графік Дж. Д. Окає).

Музика кожної народності Г. має свою специфіку й виконує різні функції в побуті (весілля, трудові процеси). Муз. інструменти: ударні — барабани, тріскачки, дзвіночки, кастаньєти; духові — бамбукові флейти, труби (з бивнів слонів, рогів тварин); струнні—муз. луки, однострунні скрипки, 6 і 7-струнні арфи. У 50-х рр. 20 ст. поширились муз. ансамблі — гайлайф (у їхньому складі — афр. та європ. інструменти). Серед композиторів — Е. Аму, Ф. Гбехо, К. Нкетія.

Театр. Обов'язковим елементом майже всіх театр. видовищ Г. є танці. У 20-х рр. 20 ст. з'явилися пересувні концертні групи. В 1958 поетеса Е. Сатерленд організувала Ганську драм. студію, яка стала експериментальною майстернею нац. театру, а 1962 при ун-ті в Аккрі створено школи — музики і драми. В 1963 вони об'єдналися і разом поставили ряд п'єс античних та класичних авторів. Серед відомих напівпрофес. колективів — «Театр-клуб», «Фріланс плейєрс» («Незалежні актори»), «Легон севн» («Легонська семірка»), в репертуарі яких — п'єси афр. драматургів і світової класики (зокрема Б. Брехта і М. Гоголя). В 1961 одна з драм. труп (організатор Сака Аквей) гастролювала в СРСР.

Кіно. Перший худож. фільм — «Свобода» (поставлений спільно з кінематографістами Нігерії 1957, реж. А. Карбо та У. Амата). В 1963 збудовано кіностудію, створено державну кінокорпорацію. Повнометражні картини: «Не лийте сліз над Анансі» (1968, реж. С. Ар'іті), «Роблячи свою справу» (1972, реж. Б. Оджіжда). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Озадовський А. А. Гана. К., 1960; Потехин И. И. Становление новой Ганы. М., 1965; История Африки в XIX и XX столетиях. М., 1972; Александровская Л. И. Гана. М.,

1965; Абрамов В. В. Гана. М., 1976; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Нкетия Дж. Развитие африканской инструментальной музыки в Гане. В кн.: Музыка народов Азии и Африки, в. 2. М., 1973; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

ГАНГ — ріка на Пд. Азії, в межах Індії та Бангладеш. Довж. 2527 км, площа бас. 990 тис. км². Утворюється від злиття двох витоків — Бхагіратхі та Алакнанди, що беруть початок у Гімалаях на вис. бл. 4 500 м; впадає в Бенгальську зат. Індійського ок. У гирлі зливається з *Брахмапутрою*, разом з якою утворює одну з найбільших у світі дельт площею 80—100 тис. км². У верхів'ї — порожиста гірська ріка. Нижче тече Індо-Гангською рівниною. Заплава порізана численними рукавами, протоками і зрошувальними каналами; багато стариць, озер, боліт. Ширина річища в серед. течії 400—600 м, у нижній — до 2 км. Осн. притоки Г.: праві — Джамна, Сон; ліві — Рамганга, Гоматі, Гхагхра, Гандак, Косі. Живлення ріки в гірській частині переважно снігово-льодовикове, в пониззі — дощове. Для Г. характерні значні сезонні коливання рівнів води. Під час повені, яка триває з кінця квітня — початку травня до кінця серпня — початку вересня, вода піднімається до 10—12 м, іноді більше як на 15 м. Пересічна річна витрата води в гирлі (разом з Брахмапутрою) до 38 тис. м³/сек. Г. виносить до Бенгальської зат. бл. 350 млн. т наносів за рік. Води Г. широко використовуються для зрошування. В бас. ріки—багато іригаційних споруд. Судноплавний на 1450 км від гирла. Басейн Г.— один з найбільш населених районів земної кулі, тут розташовані міста *Делі, Агра,* Канпур, *Ілахабад, Варанасі, Патна, Калькутта.*

ГА́НГЛІЙ (грец. γάγγλιον — вузол), нервовий вузол — обмежене скупчення нервових клітин (*нейронів*), нервових волокон та супровідної тканини (*нейроглії*), оточене сполучнотканинною капсулою. У хребетних тварин та людини Г. розташовані здебільшого вздовж нервових стовбурів (цереброспінальних та вегетативних). У багатьох безхребетних Г. виконують функції центральної нервової системи.

ГАНГРЕ́НА (грец. γάγγραινα — виразка, що роз'їдає) — змертвіння (*некроз*) будь-якої ділянки тіла або органа. Найчастіше спостерігається Г. пальців, жовчного міхура, частини кишечника, серцевого м'яза тощо. Спричинюється Г. *гіпоксією* тканин, яка є наслідком гострого порушення кровообігу і нервової регуляції. Це буває при травмах, коли порушується цілісність судин та нервів, закупорці магістральних артерій, черевної аорти тромбами і емболами (див. *Тромбоз, Емболія*), тромбозі глибоких вен, артеріосклерозі (див. *Атеросклероз*), *ендартеріїті облітеруючому*, опіках, порушенні обміну речовин тощо. Залежно від типу некрозу розрізняють Г. суху, вологу і газову (див. *Анаеробна інфекція*). С у х а Г. розвивається при швидкому припиненні припливу крові до тканин; ділянки ушільнюються, зморщуються і набувають темно-бурого або чорного кольору, тобто муміфікуються. Суха Г. може перейти у вологу. В о л о г а Г. частіше розвивається при неможливості висихання (гол. чин. у внутр. органах) і супроводиться гнильним розпадом змертвілих тканин. Л і к у в а н н я: усунення осн. захворювання, що спричинило розвиток Г.; антибіотики, хірургічне втручання. *І. І. Сухарєв.*

ГАНГСТЕРИ́ЗМ (від англ. gangster — бандит) — у капіталістичних країнах злочинна діяльність бандитських груп, що виявляється в насильствах, вбивствах, вимагательстві, грабежі, шантажі, підкупах держ. урядовців тощо. Особливо поширений у США. Монополістичні об'єднання і реакційні кола дедалі частіше використовують Г. в інтересах «великого бізнесу» — для боротьби проти прогресивних і демократич. орг-цій, робітн. страйків, для фізичного знищення політ. противників, для тиску на виборців тощо. Див. *Організована злочинність.*

ГА́НГУТСЬКИЙ БІЙ 1714 — морський бій в ході *Північної війни 1700—21* між російським і шведським флотами. Відбувся 26—27.VII (6—7.VIII) поблизу п-ова Гангут (тепер *Ханко*) на Балтійському м. Перемога рос. флоту в Г. б. вплинула на подальший хід війни, ліквідувала пряму загрозу Петербургові з боку Швеції.

ГА́НДА — народ, який населяє південну *Уганду*. Чисельність (разом із спорідненимиога) — 2,9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — луганда, що належить до мовної сім'ї *банту*. За релігією переважна частина Г. — християни (а також католики, протестанти), є й мусульмани, частина додержується місц. традиційних вірувань. Осн. заняття — землеробство. У 18—19 ст. Г. мали д-ву Буганду.

ГАНДБО́Л (англ. handball, від hand — рука та ball — м'яч), ручний м'яч — командна спортивна гра з м'ячем руками. Розрізняють два види Г.— 7 : 7 (по 7 гравців у команді) і 11 : 11 (по 11 гравців у команді). Г. 7 : 7 виник у Данії 1898; в Росії відомий з 1909; значного розвитку набув в СРСР у 50-х рр. Гра відбувається на прямокутному майданчику (див. мал.). Складається з двох таймів по 30 хв (для жінок — по 25 хв) з перервою в 10 хв. Мета гри полягає в тому, щоб більше разів закинути м'яч (вагою 425—475 г, діаметром 58—60 см) у ворота противника. Г. 11 : 11 з'явився в Німеччині; в СРСР відомий з 1922. Грають в Г. 11 : 11 на звичайному футбольному полі з футбольними воротами. У 1946 засновано Міжнар. федерацію Г. (ІГФ), яка об'єднує федерації більше як 60 країн, у т. ч. й федерацію СРСР (з 1958). Г. 7 : 7 включений до програми Олімпійських ігор у 1972 (для чоловічих команд) і 1976 (для жіночих команд). Чоловіча і жіноча команди СРСР — чемпіони Олімпійських ігор 1976. Київська жін. команда «Спартак» — володар Кубка європ. чемпіонів (1970—75, 1977) і чемпіон СРСР (1969—78). Серед олімп. чемпіонок укр. гандболістки — Л. Бобрусь, М. Іщенко, М. Литошенко, Н. Шерстюк-Тимошкіна, Т. Макарець, З. Турчина та інші. *Є. І. Івахін.*

ГАНДЖА́, Гянджа — колишня (до 1935) назва м. *Кіровабада.*

ГАНДИ́ЗМ — соціально-політ. і філософсько-етичне вчення, ідеологія нац.-визвольного руху в Індії періоду її боротьби за незалежність. Назва походить від прізвища його засновника інд. реліг. і політ. діяча М. К. *Ганді*. Позитивним змістом Г. було обгрунтування (хоч і релігійно-етичне) незалежності Індії, необхідності ліквідації колоніалізму, расизму, реліг. ворожнечі, кастової системи, пропаганда миру між народами, дружби і єдності всіх народів Індії, рівноправності жінок. Проте тактика і методи боротьби були ідеологічно й класово обмеженими, програма соціальних перетворень в Індії — утопічною. Осн. методом боротьби за незалежність проголошувалася «сатьяграха» («наполегливість в істині»), що загалом зводилась до «ненасильницького неспівробітництва» з колонізаторами і проповіді клас. миру. Заперечуючи клас. боротьбу, революц. методи насильства, Г. абсолютизував принцип «ахінси» (заборона завдавати шкоду живій істоті), оголошуючи його методом політ. боротьби. Філософ. концепція Г.— об'єктивно-ідеалістична, метафізична, базується на суміші ідей *індуїзму, буддизму, джайнізму, християнства* і толстовства. Першоосновою світу оголошується бог, що ототожнюється з істиною, яка, за вченням Г., досягається моральним самовдосконаленням, додержанням *аскетизму*, абстрактних, позакласових принципів любові, всепрощення, правдивості, справедливості тощо. Г. відіграв позитивну роль у розвитку нац.-визвольного руху, об'єднанні демократичних сил в Індії. Після завоювання Індією незалежності (1947) вплив Г. зменшився. Серед його сучас. послідовників немає єдності щодо розуміння сутності Г. і методів його застосування до розв'язання актуальних проблем сусп. життя.

Літ.: Комаров Э., Литман А. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. М., 1969; Мартышин О. В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. М., 1970; Радхакришнан С. Индийская философия, т. 1. Пер. с англ. М., 1955; Намбудирипад Е. М. Ш. Махатма Ганди и гандизм. Пер. с англ. М., 1960. *О. С. Онищенко.*

Отто Ган.

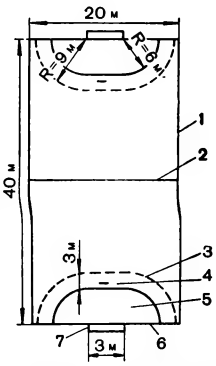

Гандбол (майданчик для гри): 1 — бічна лінія; 2 — середня лінія; 3 — лінія вільних кидків; 4 — лінія штрафних кидків; 5 — площа воріт; 6 — лицьова лінія; 7 — ворота.

Ганг в районі міста Варанасі.

ГАНДИКА́П (англ. handicap) — 1) В спортивних змаганнях перевага (фора), що надається слабшому противникові з метою зрівняти шанси на успіх. Про розмір фори (число нібито вже забитих м'ячів, виграних очок, партій та ін.) домовляються наперед. Він залежить від ступеня підготовленості тих, хто змагається, класу суден, потужності двигуна автомобіля тощо. 2) Скачки й перегони, в яких беруть участь коні, різні за віком та якостями. 3) Автомобільні перегони по пересіченій місцевості.

М. К. Ганді

ГА́НДІ Індіра (н. 19.XI 1917, Ілахабад) — політичний і держ. діяч Індії. Дочка Дж. *Неру*. Освіту здобула в навч. закладах Швейцарії, Великобританії, Індії. З 1938 — член партії *Індійський національний конгрес* (ІНК). Брала активну участь у боротьбі проти англ. колоніального панування. В 1964—65 — міністр інформації та радіомовлення. В 1966—77 — лідер парламентської фракції ІНК і прем'єр-міністр Індії. Уряд Г. проводив курс, спрямований на здійснення важливих соціально-екон. перетворень, зокрема зміцнення держ. сектора в економіці, піднесення с.-г. виробн., на збереження миру, розвиток і зміцнення дружби й співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними державами.

Д. Ганев.

ГА́НДІ Мохандас Карамчанд (2.X 1869, князівство Порбандар — 30. I 1948, Делі) — один із керівників нац.-визвольного руху в Індії, основоположник *гандизму*. Освіту здобув у Великобританії. З 1919 — ідейний лідер партії *Індійський національний конгрес*. Виступав за нац. визволення Індії шляхом масового ненасильницького опору брит. колоніалізмові, засуджував класову боротьбу. Ідеалізував патріархальні відносини, пропагував винятковість істор. розвитку Індії. Виступав за відродження сел. громади, кустарних промислів, вбачаючи в цьому можливість поліпшити становище трудящих і визволити країну від іноз. залежності. Не раз був ув'язнений (1922—24, 1930—31, 1942—44). Діяльність Г. сприяла визволенню інд. народу від ярма англ. колонізаторів. Вбитий членом індуської шовіністичної організації.

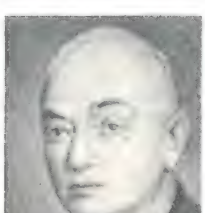

Я. Ганецький.

ГАНДІСИША́НЬ, Трансгімалаї — гірська система на Пд. Тібетського нагір'я, в Китаї, обмежена з Пд. долинами рік Цангпо (Брахмапутри) та Інду. Довж. понад 1600 км, шир. до 300 км. Складається з ряду хребтів широтного простягання (Алінг-Гангрі, Ньєнчен-Тангла, Кайлас та ін.) з вис. 5000—5500 м (найвища точка — 7315 м, г. Алінг-Гангрі). Багато льодовиків. На схилах — високогірні пустелі, в улоговинах — степи, окремі ділянки луків. З тварин характерні як, баран, антилопа, вовк тощо. Розвинуте скотарство.

Б. Торвальдсен. **Ганімед** годує Зевсового орла. Мармур. 1817. Музей Торвальдсена. Копенгаген.

ГА́НЕВ Димитр (28.X 1898, с. Градець Сливенського округу — 20. IV 1964, Софія) — болгарський держ. і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1958). Член БКП з 1921. Н. в сел. сім'ї. Учасник *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1924—25 — один з редакторів газ. «Новини» — органу ЦК БКП (тісних соціалістів). З 1929 — член ЦК БКП (т. с.). З 1940 — секретар Добрицького (тепер Толбухінського) околійського к-ту Болг. робітн. партії (БРП). У 1942—48 — член Політбюро ЦК БРП. Після перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* Г.—гол. редактор газ. «Работническо дело» («Робітнича справа»), секретар Софійського обкому і міськкому партії. В 1954—59 — секретар ЦК БКП. З 1958 — Голова Президії Нар. зборів НРБ. В 1948—52 — кандидат у члени Політбюро, з 1957 — член Політбюро ЦК БКП.

ГА́НЕМАН (Hahnemann) Самуель (10.IV 1755, Майсен — 2.VII 1843, Париж) — німецький лікар, засновник *гомеопатії*. Закінчив ун-т (1779) у Ерлангені. Викладав у Лейпцігському ун-ті. В 1830 переїхав до Франції. Активно пропагував свою систему лікування. Г. надавав великого значення гігієні й дієтетиці, виступав проти зловживань кровопусканнями, блювотними та ін. засобами.

ГАНЕ́ЦЬКИЙ Якуб (Фюрстенберг Яків Станіславович; 15.III 1879 — 26.XI 1937) — діяч польського і рос. революц. руху, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1896. Нар. у Варшаві в бурж. сім'ї. Революц. діяльність почав у рядах С.-д. Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). В 1905 — один з керівників революц. виступів варшавських робітників. На V з'їзді РСДРП заочно обраний в ЦК РСДРП. Учасник Міжнар. соціалістичного конгресу в Базелі 1912. В 1914 сприяв звільненню В. І. Леніна з австр. тюрми. Під час 1-ї світової війни примкнув до *ціммервальдської лівої*. В 1917 брав активну участь в організації повернення В. І. Леніна з еміграції. В 1917 — член Закордонного бюро ЦК РСДРП(б). Після Жовтн. революції — член колегії Наркомфіну, комісар і керуючий Нар. банком. З 1920 — на дипломатичній і відповідальній держ. роботі. З 1935 — директор Музею Революції СРСР. Автор спогадів про В. І. Леніна.

ГАНЖА́ Іван (р. н. невід.— вересень 1648) — сподвижник Б. Хмельницького. Під час *Жовтоводської битви 1648*, виконуючи доручення Б. Хмельницького, умовив реєстрових козаків (4—5 тис. чол.) приєднатися до сел.-козац. війська. Після перемоги в *Корсунській битві 1648* Г. очолив на Уманщині повстання проти польс. шляхти. Влітку 1648 призначений полковником *Уманського полку*. Загинув у *Пилявецькій битві 1648*.

ГА́НЗА (старонім. Hanse — союз, товариство) — торговельний союз пн.-німецьких міст на чолі з м. *Любеком* у 14—16 ст. (формально існував до 1669). В період розквіту Г. (2-а пол. 14 — поч. 15 ст.) до неї входило бл. 100 міст, у т. ч. Ревель (Таллін), Дерпт (Тарту), Рига. Використовуючи нім. колонізацію в слов. країнах Сх. Європи і в Прибалтиці та спираючись на військ. силу нім. лицарських орденів (насамперед *Тевтонського ордену*), Г. встановила монопольне посередництво на торгівлю між районами Пн., Зх., Сх., частково Центр. Європи і навіть Середземномор'я. Система торг. відносин Г. спиралась на контори в різних містах, у т. ч. в Новгороді (до 1494). Г. мала власні військ. сили, які складалися з флоту і військ окремих міст. Стимулюючи розвиток текст., гірничодобувного виробн. на Зх. і в центрі Європи, Г. гальмувала розвиток цих галузей на Сх. Європи. Ганзейські купці протидіяли діяльності купців у країнах, які перебували в сфері їхніх інтересів. До серед. 16 ст. Г. поступилася місцем голл., англ. і франц. купцям.

ГА́НІМЕ́Д (Γανυμήδης) — у грецькій міфології красень-юнак, син царя Троя. Зевс викрав Г. (за одним міфом, Зевс сам прибрав образ орла, за іншим — послав свого орла) і зробив його виночерпієм на *Олімпі*. На бенкетах Г. підносив богам *нектар* і *амброзію*. Викрадення Г.— поширений сюжет в образотворчому мистецтві (Леохар, Мікеланджело, Тіціан, Рембрандт, Торвальдсен та ін.).

ГА́НІМЕ́Д — 1) Найбільший розмірами супутник планети *Юпітер*. Один з 4 супутників, відкритих Г. *Галілеєм* (1610) за допомогою підзорної труби. 2) *Мала планета* № 1036, відкрита 1924 нім. астрономом У. *Бааде*.

ГА́НКА (Hanka) Вацлав (10.VI 1791, Горжіневес — 12.I 1861, Прага) — чеський філолог, поет, громадський діяч. Випустив разом з Й. Ліндою збірки патріотичних поем і віршів «Краледворський рукопис» (1819) та «Зеленогорський рукопис» (1820), видавши їх за оригінальні пам'ятки старочес. поезії. Г.— автор слов. граматик: чес., польс. та російської. Переклав «Слово о полку Ігоревім» та укр. нар. пісні. Цікавився творчістю Т. Шевченка. Йому належать рецензія на п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка» і некролог «Малоруський поет І. Котляревський». Укр. мовою «Краледворський рукопис» перекладали М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко та ін. Окремі вірші переклав П. Грабовський.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1—2. К., 1964.

Літ.: Пушкаревич К. Королеводвірський рукопис в українських перекладах. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, т. 2. К., 1929.

ГАНКЕ́ВИЧ Климентій (1842—1924) — український філолог, філософ-ідеаліст. Виступав проти матеріалізму з позицій *старогегельянства*. Вчення Г.-В.-Ф. *Гегеля* вважав вершиною філос. думки, таким, що найкраще підходить для обгрунтування віри в бога. Осн. завдання філософії вбачав у примиренні науки з релігією, розуму з вірою, в об'єднанні їх. Співробітничав у періодичних виданнях Сх. Галичини. Автор праць: «Основні риси слов'янської філософії», «Історія і критика матеріалізму» та ін.

ГА́НКЕЛЬ (Hankel) Герман (14.II 1839, Галле — 29.VIII 1873, Шрамберг) — німецький математик. Працював у Ерлангенському і Тюбін-

генському ун-тах. Осн. праці з теорії *циліндричних функцій*, теорії функцій дійсної змінної та рівномірної збіжності. Дослідження Г. з основ арифметики сприяли розвитку вчення про *кватерніони* та заг. комплексні числові системи. Г. належать роботи з історії античної та середньовічної математики.

ГАННІБА́Л (Аннібал Барка; Hannibal Barcas; 247 або 246 до н. е., Карфаген — 183 до н. е., Віфінія) — полководець і держ. діяч *Карфагена*. Син *Гамількара Барки*. Під час 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*) карфагенське військо на чолі з Г. 218 до н. е. здійснило перехід з Іспанії через Альпи до Італії, де здобуло перемоги над рим. військом біля рр. Требії, Тіціна (218 до н. е.), Тразіменського оз. (217 до н. е.), с. *Канн* (216 до н. е.). Проте після 212 до н. е. ініціатива перейшла до римлян. В 202 до н. е. біля Зами (Пн. Африка) військо Г. було розгромлене. Карфаген змушений був укласти з Римом мир. Після війни Г. (до 195 до н. е.) очолював управління Карфагеном. Запідозрений римлянами у підготовці нової війни, Г. втік до Сірії, потім до Віфінії, де заподіяв собі смерть. Г.— один з найвидатніших стратегів стород. світу.

ГАННО́ВЕР — місто у ФРН, на перетині Середньонімецького каналу з р. Лайне, адм. центр землі Нижня Саксонія. Порт, вузол з-ць та автошляхів. Аеропорт. Бл. 557 тис. ж. (1974). Гол. галузі пром-сті: машинобудування (автомобілі, трактори, тягачі, бронетранспортери, локомотиви, електротех. та оптико-мех. вироби, верстати та ін.) й гумова пром-сть. Підприємства хім., харч., текст. пром-сті. Поблизу Г. — найбільший у ФРН р-н видобування нафти. В Г.— щорічні міжнар. пром. ярмарки. Академія музики й театру, ряд вищих шкіл. Архіт. пам'ятки Г.: Ринкова церква (14 ст.), ратуша (15 ст.), палац Герренгаузен (розпочато 1676) з парком. Серед сучас. будівель — радіоцентр (арх. Ф.-В. Кремер та ін.). Худож. музей Кестнера (1961, арх. В. Дірщке). Г. відомий з 12 ст.

ГАНО́ВСЬКИЙ Сава Цолов (н. 1.III 1897, с. Кунино Врачанського округу) — болгарський філософ-марксист, педагог, громадський діяч, академік Болгарської АН (з 1952), іноземний член АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963) і Герой Болгарії (1967). Чл. БКП з 1918. Навчався в Софійському ун-ті (до 1922), вивчав філософію в Німеччині (1923—28) та в СРСР в Ін-ті червоної професури (1928—31). Учасник антифашист. руху в Болгарії. Після визволення Болгарії — на держ., парт. і наук. роботі. З 1954 — член ЦК БКП. Автор праць з історії філософії, діалектичного та історичного матеріалізму, теорії соціалістичної культури і комуністичного виховання, критики бурж. ідеалістичної філософії. В 1973 обраний президентом Міжнар. федерації філос. товариств. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1977).

ГА́НСЬКИЙ Олексій Павлович [20.VII (1.VIII) 1870, Одеса — 29. VII (11.VIII) 1908, Сімеїз] — російський астроном і геодезист. З 1905 працював у Пулковській обсерваторії. Брав участь в експедиціях для спостереження сонячних затемнень на Новій Землі, в Іспанії, Серед. Азії і в експедиціях на Шпіцберген для градусних вимірювань; 9 разів піднімався на Монблан для актинометричних та ін. досліджень Сонця. Встановив, що форма і яскравість корони Сонця змінюються залежно від сонячної активності з періодом 11 років.

ГА́НТЕР (Hunter) Александер-Джердін (1868 — 25.VIII 1940) — канадський перекладач. За походженням шотландець. Довгий час жив серед укр. емігрантів провінції Манітоба. Вивчив укр. мову. З 1910 почав перекладати твори Т. Шевченка. В його доробку — поеми «Чернець», «Гамалія», «Наймичка», «Кавказ» та ін.— усього 23 твори, 20 з яких він першим переклав англ. мовою. Видав їх окремою збіркою — «Кобзар України» (Вінніпег, 1922), де подав і біографічні відомості про укр. поета.

ГАНУСЯ́К Михайло Дмитрович (н. 19.VI 1913, м. Нью-Гейвен, США) — діяч української прогресивної еміграції у США. Співробітничав у прогресивних виданнях, працював у газ. «Українські щоденні вісті» [з 1957 — «*Українські вісті*» (з 1969 — її адміністратор)]. З 1971 — голова *Ліги американських українців*. У книзі «Щоб ми не забули» розкрив злочинну діяльність укр. бурж. націоналістів.

В. Л. Чорний.

ГА́НУШ (Hanusz) Ян (1858, Галичина — 1887) — польський мовознавець. Закінчив Краківський ун-т. Праці з порівняльно-істор. мовознавства, санскриту, історії польської та укр. мов, зокрема «Про малоросійську мову» (1883, чес. мовою) і «Про наголос іменників у малоросійській мові» (1883—84, нім. мовою).

ГАНФ Юлій Абра́мович [27.V (8. VI) 1898, Полтава — 21.VI 1973, Москва] — російський рад. графік-карикатурист, нар. художник РРФСР (з 1964). В 1917—20 навчався в студії «Художній цех» у Харкові, 1922—24 — у ВХУТЕМАСі в Москві. В 1921—22 працював у «*Вікнах УкРОСТА*». Автор політ. карикатур для журналів: «Червоний перець» (1923—26), «Крокодил» (з 1924), а також газети «Правда» (з 1927). Кращі твори Г. видані в альбомах «Політична карикатура» (1954), «Карикатура» (1959) та ін. Г. виконав ілюстрації до творів Л. Кассіля, Дем'яна Бєдного, П.-Ж. Беранже та ін.

ГАНЬСУ́ — провінція на Пн. Китаю. Пл. 530 тис. км². Нас. 12,7 млн. чол. Адм. центр — м. *Ланьчжоу*. Рельєф переважно гористий (гори Бейшань, Наньшань, частина Лесового плато та ін.). Характерні гірсько-степові та гірсько-пустельні ландшафти. Г.— агр., гол. чин. землеробський р-н у долині верхньої течії р. *Хуанхе*, де здавна поширене штучне зрошення. Вирощують пшеницю (бл. 40% посівної площі), а також просо, гаолян, кукурудзу, ячмінь; з тех. культур — цукр. буряки, тютюн, бавовник. Переважає кочове тваринництво (вівці, велика рогата худоба, яки, верблюди, коні). Видобування й переробка нафти. Видобування кам. вугілля, мідної та заліз. руд. Підприємства хім., металообр. пром-сті. Гол. пром. центр — м. Ланьчжоу.

ГАОЛЯ́Н — однорічна зернова рослина родини *злакових*; один з видів *сорго*.

ГАПЛО́ЇД (від грец. ἁπλόος — простий, одинарний та εἶδος — вигляд) — організм, в клітинах тіла якого міститься одинарний (гаплоїдний) набір *хромосом*, що становить половину хромосомного набору материнської особини. У Г. можливе лише *вегетативне розмноження* або *партеногенез*. Виникає Г. з *гамети* або функціонально рівноцінної їй клітини без запліднення (див. *Гаплоїдія*).

ГАПЛОЇ́ДІЯ — кратне зменшення числа *хромосом* у клітинах організму порівняно з батьківською особиною — явище, протилежне *поліплоїдії*. Частіше зустрічається у рослин і зрідка у тварин. Відбувається в разі розвитку організму з незапліднеої *гамети* шляхом *апоміксису* або при штучному вирощуванні рослин з пилкових зерен. Організми, які виникають внаслідок Г., наз. *гаплоїдами*. Гаплоїди, що виникли з поліплоїдних організмів, включають кілька *геномів* і наз. поліплоїдами. Г. порушує процес *мейозу*, тому гаплоїди здебільшого безплідні, життєздатність організму при Г. знижена. В еволюції видів Г. є механізмом, що знижує рівень *плоїдності*. Г. використовують у генетиці для виявлення ефекту дози *гена*, для дослідження генетики кількісних ознак і механізмів *мутагенезу*, в селекції — для одержання гомозиготних (див. *Гомозиготність*) *ліній*. Див. також *Гаплофаза*.

В. А. Труханов.

ГАПЛОФА́ЗА (від грец. ἁπλόος — простий, одинарний та *фаза*) — фаза розвитку організму, на якій його клітини містять гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*. У різних організмів буває на різних стадіях життєвого циклу. У бактерій, вірусів, ряду зелених водоростей і грибів Г. триває протягом усього життя; у мохів сама рослина (*гаметофіт*) гаплоїдна; у папороте подібних Г. є *заросток*, у вищих рослин Г.— лише *пилкові зерна* та *зародкові мішки*. У більшості тварин Г. представлена статевими клітинами. Див. *Чергування поколінь*.

ГАПОНЕ́НКО Тарас Гурійович [н. 20.II (5.III) 1906, с. Стара Заворонь, тепер Угранського р-ну Смоленської обл.] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1924—30 навчався в моск. ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі. Член АХРР (1929—31). Автор творів на колгоспні теми: «Червоноармієць на селі» (1929), «Вихід колгоспниць на роботу» (1933), «Відпочинок» (1937), «Майстри високих урожаїв»

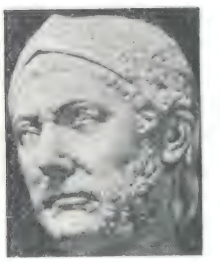

Ганнібал (?). Античне погруддя (фрагмент). Національний музей. Неаполь.

Т. Г. Гапоненко.

Ю. А. Ганф. Карикатура «Мавпують». 1958.

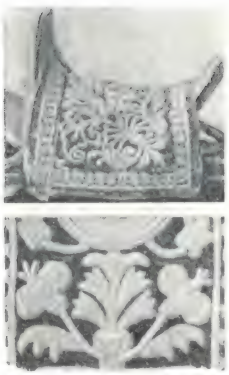

Гаптування. Зразки українського гаптування: з твердим підстиланням (сідло). 18 ст.; з м'яким підстиланням. 17 ст.

(1939), «Після вигнання фашистських окупантів» (1943—46), «Біля сільради» (1946), «Повернення з поля» (1947), «В колонії молодняка» («Птахорадгосп», 1965), «Перший сніг» (1967). Держ. премія СРСР, 1947.

Літ.: Парамонов А. В. Тарас Гурьевич Гапоненко. М., 1961.

ГАПО́НІВЩИНА — одна із спроб царизму відвернути робітників Росії від революц. боротьби на поч. 20 ст. шляхом створення легальних т. з. робітн. орг-цій під наглядом поліції. Ініціатором у цій справі виступив священик Г. А. Гапон. За завданням охоронного відділення він створив орг-цію «Збори рос. фаб.-зав. робітників Санкт-Петербурга». Метою цієї орг-ції та їй подібних була проповідь монархізму, православ'я, класового миру, ненависті до революціонерів. В 1904 робилися спроби відкрити такі самі орг-ції в Москві, Києві, Полтаві та ін. містах. Коли на поч. січня 1905 в Петербурзі почався заг. страйк, Гапон спровокував робітн. маніфестацію з петицією до царя. Більшовики попереджали, що вимоги робітників можуть бути здійснені лише революц. шляхом. Мирна демонстрація *дев'ятого січня 1905* була розстріляна військами. Гапонівські орг-ції було закрито (див. також *Зубатовщина*).

ГАПО́НОВ-ГРЕ́ХОВ Андрій Вікторович (н. 7.VI 1926, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив Горьков. ун-т (1949). У 1956—76 працював у Н.-д. радіофіз. ін-ті, з 1977 — директор Ін-ту прикладної фізики АН СРСР. Праці з фізики плазми, фіз. електроніки, електродинаміки, теорії коливань. Розробив метод стабілізації пучка частинок у *прискорювачах заряджених частинок* високочастотними полями. Провів теоретичне й експериментальне дослідження індукованого циклотронного випромінювання, що привело до створення *мазерів* на *циклотронному резонансі*. Держ. премія СРСР, 1967.

ГАПРІНДАШВІ́ЛІ Валеріан Іванович [21.XII 1888 (2.I 1889), Кутаїсі — 31.I 1941] — грузинський рад. поет. Друкуватися почав 1916. Перша зб. — «Присмерки» (1919). Один з засновників групи груз. символістів «Голубі роги», пізніше відійшов від символізму. У творах рад. часу відобразив соціалістичне будівництво («Жовтневі рядки», 1932; «Моя країна», 1935), революц. події («Паризька комуна», 1925; «Героїчній Іспанії», 1936). Перекладав твори Т. Шевченка, присвятив йому вірші, статтю «Великий поет братнього народу» (1936). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; Тарас Шевченко. В кн.: Вінок великому Кобзареві. К., 1961; Рос. перекл. — Стихи. Тбилиси, 1967.

ГАПРІНДАШВІ́ЛІ Нона Терентіївна (н. 3.V 1941, Зугдіді Груз. РСР) — рад. шахістка, засл. майстер спорту СРСР (з 1964), гросмейстер СРСР (з 1975), міжнар. гросмейстер (з 1976). Член КПРС з 1966. Чемпіонка світу 1962, 1965, 1969, 1972, 1975. Нагороджена орденом Леніна.

ГАПРІНДАШВІ́ЛІ Ханзеріфа Іллівна (н. 14.XII 1924, Тбілісі) — грузинська рад. вчена у галузі волоконної оптики, доктор тех. наук (1974). Закінчила 1945 Грузинський індустріальний ін-т. Керівник відділу Ін-ту кібернетики Груз. РСР. Осн. праці — з питань технології виготовлення волоконно-оптичних елементів для оптоелектроніки. Держ. премія УРСР, 1973.

ГАПТЕ́НИ (від грец. ἅπτω — прив'язую), неповні антигени — хімічні речовини, що специфічно з'єднуються з відповідними *антитілами* або *лімфоцитами*, але, на відміну від повноцінних *антигенів*, не здатні самі спричинювати імунну відповідь, тобто це речовини з наявною специфічністю, але відсутньою імуногенністю (див. *Імунітет*). Надати імуногенності Г. можливо, зв'язавши його з носієм — найчастіше білком. Введення такого комплексу до тваринного організму призводить до утворення антитіл або сенсибілізованих (див. *Сенсибілізація*) проти Г. клітин. Г. можуть бути речовини найрізноманітнішої природи — *амінокислоти* і *пептиди*, сахари і *полісахариди*, *нуклеотиди* і *нуклеїнові кислоти*, *ліпіди*, *стероїди*, *вітаміни*, *антибіотики* тощо. Деякі Г. (т. з. *алергени*), потрапляючи до організму і сполучаючись з білками тканин, можуть спричинити *алергію*.

С. В. Комісаренко.

ГАПТУВА́ННЯ — вишивання металевими нитками (переважно золотими або срібними) різного гатунку (сухозлітка, канитель тощо). Відмінною рисою техніки Г. є те, що металеву нитку накладають поверх тканин і пришивають її простою ниткою. Для рельєфності візерунка використовують м'яке підстилання з ниток чи вати або тверде — з картону. Г. оздоблюють одяг, сідла, побутові та культові речі. Особливо поширене на Сході. На території СРСР Г. відоме з ранньофеод. часів; на Україні розквіт Г. припадає на 17—18 ст. Тепер Г. застосовують переважно для оздоблення прапорів, виготовлення військ. відзнак та деяких речей вжитку.

ГАПУ́РОВ Мухамедназар Гапурович (н. 15.II 1922, с. Октябрськ Чарджоуського р-ну Чарджоуської обл. Туркм. РСР) — партійний і держ. діяч Туркм. РСР. Член КПРС з 1944. Нар. в сел. сім'ї. В 1941, після закінчення Чарджоуського пед. ін-ту, працював учителем. В 1942—43 — в Рад. Армії. В 1943—44— на пед. роботі. З 1944— інструктор, зав. відділом, секретар райкому партії, перший секретар обкому комсомолу, секретар ЦК ЛКСМ Туркменистану, зав. відділом, секретар, перший секретар Чарджоуського обкому партії, секретар ЦК КП Туркменистану. З 1963 — Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. З грудня 1969— перший секретар ЦК КП Туркменистану. В 1966—71 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАРА́Ж (франц. garage, від garer — поставити під навіс, сховати) — приміщення або комплекс будинків і споруд для зберігання, технічного обслуговування та поточного ремонту автомобілів. Розрізняють Г. для вантажних, легкових, спец. автомобілів, автобусів, а також мішані. Є Г.-стоянки (для зберігання автомобілів та нескладних операцій по щоденному догляду за ними) та Г. комплексні — із зонами зберігання, ремонту та тех. обслуговування їх. У зоні зберігання автомобілі розміщують за тупиковою та прямотоковою, одно- і багаторядною схемами. Г. бувають наземні, напівпідземні та підземні; одно- і багатоповерхові, у т. ч. гаражі-етажерки (без огороджувальних стін). У багатоповерхових Г. (мал.) для вертикального переміщення машин споруджують *рампи*, *пандуси*, ліфти тощо. Місткість Г. — від одного автомобіля (спец. *боксів*) до 1000 і більше (багатоповерхові Г.).

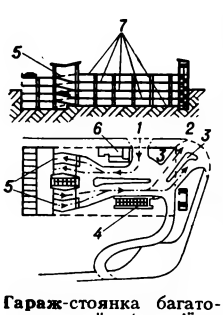

Гараж-стоянка багатоповерховий: *1* — в'їзд; *2* — виїзд; *3* — пост заправляння паливом і маслом; *4*—пост миття й технічного обслуговування; *5* — рампа; *6* — приміщення для клієнтів; *7* — стоянка автомобілів.

ГА́РАЛЬД СУВО́РИЙ (Harald Haardraa de; 1015—66) — король Норвегії 1046—66. До проголошення королем перебував на чолі загону *варягів* на службі в *Київській Русі* та *Візантії*. В 1044 одружився з давньорус. князівною *Єлизаветою Ярославною*. Збереглося кілька поетичних творів Г. С., зокрема пісня, присвячена Єлизаветі Ярославні. Загинув під час походу на Англію. Образ Г. С. відтворив І. *Кочерга* у п'єсі «Ярослав Мудрий».

ГАРА́НТІЇ МІЖНАРО́ДНІ — засоби, що забезпечують додержання норм *міжнародного права* і виконання міжнар. зобов'язань. Сучас. формою Г. м. є гарантійні договори — угоди між д-вами щодо збереження становища, яке вже склалося у міжнародних відносинах. У практиці є випадки т. зв. гарантій-поручительств — спец. угод, за якими одна або кілька д-в гарантують додержання певних норм міжнар. права, виконання міжнар. договору, укладеного ін. д-вою. Предметом Г. м. може бути *суверенітет*, тер. цілісність, політ. незалежність д-ви, збереження певного існуючого становища (статус-кво), виконання фін. зобов'язань та ін. Новою формою Г. м. є гарантії безпеки. Прикладами Г. м. є, зокрема, *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* (1968), *Заключний акт* європ. наради з питань безпеки і співробітництва 1975. СРСР використовує інститут Г. м. в інтересах гарантування миру і безпеки народів.

ГАРА́НТІЇ ПРАВ ОСО́БИ — система матеріальних, політ., ідеологічних, орг. та правових заходів, які забезпечують умови для реального (або фактичного) здійснення прав особи. Вони проголошуються (або встановлюються) законами д-ви і визначають правове становище особи в суспільстві. В бурж. суспільстві права і свободи трудящих декларуються, але реально не забезпечуються. Лише в соціалістичному суспільстві Г. п. о., зафіксовані в конституції, мають реальний характер. Основою матеріальних гарантій є екон. лад суспільства. Соціалістична система г-ва, її постійний розвиток і вдосконален-

ня, соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва створюють об'єктивні передумови для рівноправності громадян, запобігання нехтуванню чи порушенню їхніх прав і свобод. Політ гарантіями здійснення прав і свобод особи є соціалістичне народовладдя, справжній демократизм організації і діяльності держ. механізму, забезпечення широкої повсякденної участі трудящих в управлінні справами суспільства і д-ви. Основу ідеологічних гарантій становить марксизм-ленінізм, на грунті якого формується сусп. свідомість трудящих. Орг. гарантії в СРСР, зокрема, полягають у спрямуванні діяльності держ. механізму під керівництвом КПРС у напрям., що забезпечує умови для повного користування правами і незаперечного виконання обов'язків перед суспільством і д-вою. Безпосередню реалізацію прав і свобод громадян, виконання ними обов'язків забезпечують *гарантії правові*.

Л. П. Юзьков.

ГАРА́НТІЇ ПРА́ВОВІ — один з видів гарантій, встановлених рад. законами для забезпечення використання, додержання, неухильного виконання і правильного застосування *норм права* всіма органами д-ви, громад. орг-ціями, службовими особами і громадянами. Встановлення і постійне вдосконалювання Г. п. є однією з умов забезпечення *соціалістичної законності*, розвитку *соціалістичної демократії*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя. В системі Г. п. виключне значення надано конституційним гарантіям, які мають найвищу юрид. силу й становлять основу правового регулювання сусп. відносин. Разом з тим додержання конституційних принципів, зокрема принципу *верховенства закону* в системі правових актів, рівності всіх громадян перед законом, демократизму, *демократичного централізму* й гласності в правотворчості й застосуванні права тощо, забезпечують законність у процесі реалізації права. На забезпечення законності спрямовано й конституційні норми, які закріплюють такі *гарантії прав особи*, як свобода наук., тех. і художньої творчості; *свобода совісті;* право на суд. захист; право оскарження дій *службових осіб*, держ. і громадських органів; право брати участь в управлінні держ. і громад. справами, в обговоренні й прийнятті законів тощо. Конституцією СРСР громадянам гарантуються *недоторканність особи, недоторканність житла*. В ній підкреслюється, що особисте життя громадян, *таємниця листування*, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються законом. Ефективним засобом забезпечення законності правотворчості й реалізації права є процесуальні гарантії. Вони набувають особливого значення у відправленні *судочинства*. Ці гарантії знаходять свій вияв у певному, встановленому процесуальним законом, порядку проведення тієї або ін. слідчої чи суд. дії у кримінальних і цивільних справах. Тут вони виступають як осн. принципи, що визначають соціалістичний демократизм, природу й політ. спрямованість рад. судочинства. Неухильне додержання соціалістичної законності, обов'язку офіц. осіб порушити кримінальну справу й розкрити злочин, *гласності судового розгляду, захисту процесуального, мови судочинства* й *незалежності суддів* тощо є найважливішими, гарантованими законами засобами досягнення мети судочинства. Вона полягає у встановленні об'єктивної істини в справі, забезпеченні законності, обгрунтованості і справедливості *вироків* і рішень суду; охороні трудових, майнових, особистих та ін. прав громадян, а також здійсненні виховної функції судочинства. Процесуальний порядок притаманний і діяльності адм. органів (виконкомів місц. Рад нар. депутатів, їхніх відділів і управлінь та ін.) у розв'язанні суперечок про право в адм. відносинах, при застосуванні заходів адм. впливу, при розгляді скарг тощо (див. *Адміністративна юрисдикція*). Важливим видом Г. п. є активно-вольові дії орг. характеру, соціально спрямовані на забезпечення законності в процесі реалізації права. До них належать усі види контрольної діяльності (див., напр., *Народний контроль*), наглядова діяльність органів прокуратури (див. *Прокурорський нагляд*), діяльність держ. арбітражу (див. *Арбітраж в СРСР*). Закономірність зміцнення правової основи держ. і громад. життя в умовах соціалістичного суспільства зумовлює тенденцію до постійного зростання і вдосконалювання Г. п. в Рад. д-ві. Конституція СРСР 1977 найширше визначила реальний комплекс Г. п.— складової частини соціалістичної демократії.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

П. О. Недбайло, Є. В. Назаренко.

ГАРА́НТІЇ ТА КОМПЕНСА́ЦІЇ ТРУДОВІ — встановлені рад. законодавством правові засоби забезпечення трудящим здійснення їхніх трудових прав і стабільності труд. відносин. Найважливішими гарантіями є забезпечені рад. сусп. і держ. ладом свобода праці від експлуатації, *право на працю*, проголошені і гарантовані *Конституцією СРСР*. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодекси законів про працю союзних республік (в УРСР — *Кодекс законів про працю УРСР*) та ін. нормативні акти визначають Г. та к. т. Працівникам гарантуються визначена д-вою *заробітна плата, право на відпочинок*, на здорові та безпечні умови праці (див. *Охорона праці, Техніка безпеки*), на безплатну профес. підготовку тощо. Рад. законодавство передбачає гарантії при прийнятті на роботу, звільненні з роботи, переведенні на іншу роботу. Для окремих категорій працівників рад. труд. законодавство встановлює посилені гарантії (див. *Молоді робітники, Молоді спеціалісти, Неповнолітні* в праві, *Багатодітна мати* та ін.). Труд. законодавство передбачає ряд компенсаційних виплат, зокрема за роботу у *вихідні дні, святкові дні*, за зношування інструментів, належних працівникам, тощо.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

ГАРАНТІ́ЙНИЙ КАПІТА́Л—власний капітал приватних акціонерних земельних банків, ощадних банків і страхових товариств. Г. к. служить для забезпечення зобов'язань перед вкладниками та ін. кредиторами і контролю за обсягами вкладень в довгострокові активні операції за рахунок залучених і позичених коштів. Утворюється з внесків акціонерів і поповнюється відрахуваннями з прибутків. Г. к. використовується в інтересах вузької групи ділків банків. Він не може бути використаний для виплати *дивідендів*, відшкодування збитків та ін. цілей, крім прямого призначення.

ГАРАНТІ́ЙНИЙ СТРОК — встановлений законом, держ. стандартами, технічними умовами, а при відсутності їх — договором час, протягом якого виготовлювач продукції (продавець, виконавець роботи) ручається за доброякісність виробу, виконаної роботи тощо перед покупцем (замовником) за умови дотримання ним правил користування, зберігання речі; час для виявлення у встановленому порядку прихованих недоліків речі. Г. с. в СРСР є одним із засобів підвищення *якості продукції*. Г. с. у відносинах *купівлі-продажу договору, поставки, підряду, побутового замовлення договору* та підряду на капітальне будівництво встановлюють, як правило, від 6 місяців до 3 років. Виявлені протягом Г. с. вади дають право покупцеві (замовнику) звернутися до продавця (виконавця робіт) з претензією про виправлення цих вад, заміну недоброякісної речі або розірвання договору, про сплату *неустойки* чи відшкодування заподіяних *збитків*.

З. В. Ромовська.

ГАРА́НТІЯ (франц. garantie — порука, забезпечення) — 1) Один із засобів забезпечення виконання *зобов'язань*. Передбачена законом для спонукання боржника до виконання зобов'язання, а також для відшкодування збитків, заподіяних невиконанням його. Застосовують в основному при видачі банком позики госп. органам, які не виконують завдань по зниженню *собівартості*, тощо. В цьому випадку перед банком (кредитор) як гарант виступає вищестояща щодо боржника орг-ція. 2) Порука виготовлювача (див. *Підряд, Побутового замовлення договір*) за доброякісність переданої речі або виконаної роботи протягом *гарантійного строку*. 3) Порука *Державного банку СРСР* і *Банку для зовнішньої торгівлі СРСР* за грошові зобов'язання рад. юрид. осіб (зовнішньоторг. об'єднань, мор. пароплавств та ін.).

ГАРАНТО́ВАНА ОПЛА́ТА ПРА́ЦІ в колгоспах — основна форма оплати праці колгоспників. Див. *Оплата праці* в сільському господарстві.

А. В. Гапонов-Грєхов.

М. Г. Гапуров.

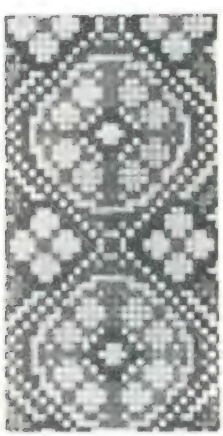

Г. О. Гарас. Орнамент для вишивки.

ГА́РАС Георгій Олексійович [14 (27).II 1901, м. Вашківці, тепер Вижницького р-ну Чернівецької обл.— 31.I 1972, там же] — український рад. художник-орнаменталіст, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1965). Автор численних орнаментів, створених на основі нар. вишивок і килимів, які широко застосовують на ф-ці художніх виробів ім. Ю. Федьковича в Чернівцях. Твори зберігаються в музеях Києва, Чернівців. Іл с. 481.

В. І. Гарасим.

ГАРА́СИМ Василь Іванович (н. 23.X 1924, м. Ред-Дір, Канада) — діяч укр. прогресивної еміграції в Канаді. Член Компартії Канади з 1948. Учасник 2-ї світової війни в складі канад. військ.-мор. сил (1943—45). В 1950 обраний до керівних органів *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). В 1966—72 — голова Крайового виконавчого к-ту ТОУК, з 1972 — його секретар.

В. Л. Чорний.

ГАРАСИМЧУ́К Михайло Олексійович (н. 10.III 1895, с. Більче-Золоте, тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл.) — український прогресивний письменник і громадський діяч у Канаді. В 1912 виїхав туди на заробітки. У 1917 вступив до *Української соціал-демократичної партії* Канади. Тоді ж почав друкувати кореспонденції і вірші в газ. «*Робочий народ*». В 1928 вийшла збірка оповідань «Відгомін». Г.— постійний кореспондент газ. «Українське життя» (див. «*Життя і слово*»).

Г. Гарбо

ГА́РБО (Garbo; справж. прізв.— Густафсон) Грета (н. 18.IX 1905, Стокгольм) — американська кіноактриса. За походженням шведка. Закінчила школу драм. мист. у Стокгольмі. Дебютувала в кіно у 1922. Перша значна роль — у фільмі «Сага про Йєста Берлінга». Знялась у нім. фільмі «Безрадісний провулок» (1924). З 1926 — в Голлівуді. Найповніше талант Г. розкрився у фільмах: «Королева Христина» (1933), «Анна Кареніна» (1935), «Дама з камеліями» (1937). З 1941 року після невдалого виступу у фільмі «Дволика жінка» перестала зніматись у кіно.

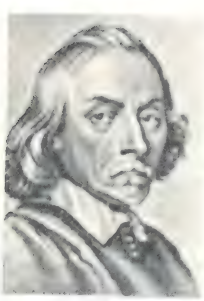

У. Гарвей

ГАРБУ́З (Cucurbita) — рід рослин родини *гарбузових*. Одно-, іноді багаторічні трав'янисті рослини. Стебла галузисті, шорсткоопушені, повзучі (батоги). Листки великі. Квітки різностатеві (рослини однодомні). Плід — *гарбузина*. Бл. 15 видів. Походять Г. з Пн. і Пд. Америки. Культивують у багатьох країнах. В СРСР, у т. ч. УРСР, у культурі 5 видів, з них найпошир. Г. волоський, або великоплідний (C. maxima), і Г. звичайний, або твердокорий (C. pepo), до якого відносять також *кабачки* і патисони. Плоди Г. містять до 16—20% крохмалю, 8—10% цукрів, аскорбінову к-ту, каротин, тіамін, рибофлавін тощо, насіння — до 50% олії. Столові Г споживають печеними й вареними, м'якуш застосовують при хворобах нирок і печінки. Із насіння одержують харчову олію, виготовляють протиглистяні препарати. Медонос. Урожайність 200—600 ц/га. Пошир. на Україні сорти Г. звичайного (столові) — Український багатоплідний, Мозоліївський 15, Мигдальний 35, Грибовський зимовий 31, Мармуровий, Столовий зимовий А-5; кормові — Гібрид 72, Старосільський, Стофунтовий та ін.

Гарбуз волоський: *1* — частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

ГА́РБУЗИ́НА — багатонасінний ягодоподібний плід, характерний для рослин родини *гарбузових*. *Оплодень* Г. складається з твердого, нерідко здерев'янілого зовн. шару й м'ясистого, здебільшого соковитого внутрішнього (гарбуз, кавун, диня, огірок тощо).

ГА́РБУЗИ́НКА — річка в Миколаївській обл. УРСР, права притока Мертвоводу (бас. Пд. Бугу). Довж. 51 км, пл. бас. 384 км². Має рівнинний характер.

ГАРБУЗО́ВІ (Cucurbitaceae) — родина *дводольних* рослин. Більшість Г.— однорічні трави з виткими, сланкими або лазячими за допомогою вусиків стеблами; однодомні або дводомні; деякі Г.— півкущі. Листки чергові цілісні, пальчасті або лопатеві, часто шорсткоопушені. Квітки правильні, здебільшого двостатеві, переважно п'ятичленні, з подвійною оцвітиною, розташовані по одній у пазухах листків або зібрані у невеликі цимозні *суцвіття*. Плід — *ягода* або *гарбузина*, іноді дуже велика. Бл. 100 родів, 900 видів, пошир. в тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР 8—9 видів із 6 родів, у т. ч. в УРСР — 3 дикорослі види (*огірок-пирскач* і 2 види з роду *переступень*). Чимало Г. культивують заради їстівних плодів (*диня, гарбуз, кавун, огірок*). З плодів *живучки*, або посудної тикви, роблять посуд, з міцної сітки судинноволокнистих пучків плодів *люфи* — мочалки і підстилки. Деякі Г. використовують у медицині (напр., переступень); є декоративні види Г. (напр., тладіанта).

ГА́РВАРДСЬКА ШКО́ЛА — напрям сучасної *вульгарної політичної економії*. Г. ш. досліджує закономірності розвитку *капіталістичного циклу* та прогнозування кон'юнктури за допомогою статистичних і математичних методів. Виникла 1914—18 на основі об'єднання економістів, які примикали до Комітету екон. досліджень Гарвардського ун-ту (США). Найвідоміший представник — У.-К. *Мітчелл*. Виникнення Г. ш. пов'язане з різким загостренням капіталістичних суперечностей, особливо в епоху його заг. кризи, коли буржуазія намагається знайти будь-які засоби й методи для ослаблення руйнівних наслідків криз надвиробництва. Г. ш. визнає можливості регулювання капіталістичної економіки, зокрема заперечує неминучість екон. криз надвиробництва. Поряд з США значного поширення погляди представників Г. ш. набули в 20-х рр. також у Великобританії, Німеччині, Франції, Італії та ін. В ряді країн були створені спец. кон'юнктурні ін-ти по розробці екон. прогнозів. Але, в зв'язку з ненаук. методологічною основою, прогнози Г. ш. щодо циклічних коливань і зміни екон. кон'юнктури виявлялися неспроможними. Багато представників сучас. бурж. політ. економії намагаються використати ідеї Г. ш. для регулювання капіталістичного г-ва. Осн. засобами для досягнення цієї мети висувається екон. втручання д-ви і формування принципів «регульованого капіталізму» [див. «*Плановий* (*регульований*) *капіталізм*»].

Д. П. Богиня.

ГА́РВАРДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найстаріший університет США. Заснований 1636 як коледж у Кембріджі (передмістя Бостона, штат Массачусетс). У 1639 названий на честь Дж. Гарварда (1607—38) — англ. пуританського священика-емігранта, який заповів закладові половину свого майна і б-ку. На поч. 19 ст. коледж перетворено на ун-т. Крім загальноосв. коледжу, ун-т має ф-ти гуманітарних і природничих наук, юрид., мед., богословський, конструкторський, практичної адміністрації, пед. та ін. В 1975/76 навч. р. у Г. у. налічувалося понад 19 тис. студентів. При ньому є обсерваторія, музеї (порівняльної зоології, худож., геол. та ін.). У б-ці (засн. 1638) — бл. 8 млн. томів (1976).

А. В. Санцевич.

ГАРВЕ́Й (Га́рві; Harvey) Уїльям (1.IV 1578, Фолкстон, графство Кент — 3.VI 1657, Лондон) — англійський лікар і природознавець, один з основоположників наукової фізіології і ембріології. Освіту здобув у Кембріджському (1597) та Падуанському (1602) ун-тах. Працював у Лондоні. Г. створив вчення про *кровообіг*, зокрема довів, що серце є активним м'язовим центром кровообігу і що кров рухається в одному напрямі по замкнутій системі судин. Описав мале і велике кола кровообігу. Відкриття Г. було вороже зустрінуте католицькою церквою. Г. вивчав також зародковий розвиток тварин, вважав, що всі живі організми розвиваються з яйця.

ГА́РДА — озеро в Італії, біля підніжжя *Альп*, на вис. 65 м над р. м. Пл. 370 км², глиб. до 346 м. В озеро впадає р. Сарка, витікає р. Мінчо (притока р. По). Судноплавна. На узбережжі — рослинність середземноморського типу (*фригана, маквіс*); курорти.

ГА́РДЕРОВА ЗА́ЛОЗА — очна залоза всіх наземних (крім людини та інших приматів) і вторинноводяних хребетних. Г. з. виділяє жирний секрет, що змочує передню поверхню ока, захищаючи його від висихання, у водяних тварин — від дії води.

ГА́РДІ (Hardy) Томас (2.VI 1840, Аппер-Бокгемптон, Дорсетшір — 11.I 1928, Макс-Гейт, поблизу Дорчестера) — англійський письменник. У ранніх романах «Під зеленим деревом» (1872), «Далеко від шаленої юрби» (1874) ідеалізував сільське життя. Реалізм творчості Г. виявився в романах «Повернення на батьківщину» (1878), «Мер Кестербріджа» (1886), «Жителі лісів» (1887), «Тесс із роду д'Ербервіллів» (1891), «Джуд Непомітний» (1896). Герої його творів — прості люди з усією складністю й багатством їхнього духовного світу. Останні роки творчості присвятив поезії («Уессекські вірші», 1898, «Сатири на випадок. Лірика і мрії», 1914.

та ін.). В епічній драмі «Династи» (1904—08) осудив загарбницькі наполеонівські війни.
Тв.: Укр. перекл.— Фатальна помилка церковних музикантів. «Людина і світ», 1973, № 10; Рос. перекл. — [Сочинения, т. 1—8]. М., 1969—73.
Літ.: Урнов М. В. Томас Гарди. М., 1969.

ГА́РДІН Володимир Ростиславович [6(18).I 1877, Москва — 28. V 1965, Ленінград] — російський рад. актор і режисер, народний арт. СРСР (з 1947). В театрі з 1898, в кіно — з 1913. Режисер і сценарист фільмів «Анна Кареніна» (1914), «Війна і мир» (1915, спільно з Я. Протазановим), «Дворянське гніздо» (1915). В 1922—24 — режисер Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), де поставив фільми: «Остання ставка містера Енніока», «Привид бродить по Європі», «Отаман Хміль», «Поміщик», «Слюсар і канцлер», «Остап Бандура». Інші роботи: «Хрест і маузер» (1925), «Кастусь Калиновський» (1928). Ролі в звуковому кіно: робітник Бабченко («Зустрічний», 1932), Порфирій Головльов («Іудушка Головльов», 1934); в укр. фільмах «Я люблю» (реж. Л. Луков), «Кондуїт» (реж. Б. Шеленцев) — обидва 1936. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГАРЕ́М (тур. harem, від араб. гарам — заборонене, недоторканне) — приміщення для жінок у багатому мусульманському будинку; переносно — його мешканки — жінки господаря дому. Г. можновладців, багатіїв і сановників охоронялись євнухами. Чужим чоловікам до Г. входити заборонялося під загрозою смерті. Після 20-х рр. 20 ст. Г. майже зникли.

ГАРЕ́ЄВ Муса Гайсінович (н. 9.VI 1922, с. Ілякшиди, тепер Ілішевського р-ну Башк. АРСР) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944,1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки і ескадрильї. Брав участь у боях під Сталінградом, в Донбасі, Криму, Білорусії, Польщі, Німеччині. Зробив 250 бойових вильотів на штурмування. В 1951 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1959 — Академію Генштабу. З 1964 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГАРІБА́ЛЬДІ (Garibaldi) Джузеппе (4.VII 1807, Ніцца — 2.VI 1882, о. Капрера) — народний герой Італії, один з керівників революц.-демократич. крила нац.-визвольного руху, що боровся за об'єднання Італії «знизу»; генерал. Н. в сім'ї моряка. Працюючи юнгою, бував в Одесі, Таганрозі. З 1834 — член таємної революц. орг-ції «*Молода Італія*». За участь у повстанні проти австр. панування в Італії (1834) був заочно засуджений до смертної кари. Емігрував до Пд. Америки, брав участь у боротьбі за незалежність республік Ріу-Гранді та Уругвай. На поч. *революції 1848—49 в Італії* повернувся на батьківщину, був одним з керівників *Римської республіки 1849*. Після падіння останньої здійснив героїчний похід з 4-тисячним загоном на допомогу революц. Венеції. У 1849—54 Г. перебував в еміграції. Під час *австро-італо-французької війни 1859* командував загоном добровольців. Під час Італ. революції 1859—60 очолив революц. загін (див. «*Тисяча*»). В боротьбі за приєднання Папської області до возз'єднаної Італії 1862 та 1867 здійснив походи на Рим. Під час австро-італ. війни 1866 (див. *Австро-італійські війни 19 століття*) очолював загін добровольців. У 1870 Г. як доброволець разом із своїми синами бився проти прусських військ у Франції. Г. сприяв створенню секцій 1-го Інтернаціоналу в Італії, вітав *Паризьку комуну 1871*. К. Маркс і Ф. Енгельс, критикуючи помилки й хитання Г. в розв'язанні окремих питань, високо оцінювали його революц. заслуги. В. І. Ленін писав про Г. як про визначного бурж. революціонера-демократа. Діяльність Г. знайшла відображення в творах О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, І. Я. Франка та ін.
Тв.: Рос. перекл.— Мемуары. М., 1966.
Літ.: Степняк С. Джузеппе Гарібальді. К., 1920; Невлер В. Е. Джузеппе Гарибальди. М., 1961.
Т. Г. Солтановська.

ГАРІБАЛЬДІ́ЙСЬКІ БРИГА́ДИ — італійські партизанські підрозділи, що боролися проти гітлерівських окупантів та італійських фашистів у Пн. і Центр. Італії 1943—45 під час 2-ї світової війни. Названі на честь Дж. *Гарібальді*. Кістяком Г. б. були комуністи, гол. командування здійснював Л. *Лонго*. Г. б. входили до гарібальдійських д-зій і становили ядро партизанської армії — *Корпусу добровольців свободи*. У квітні 1945 налічувалося бл. 575 Г. б. У складі Г. б. діяли підрозділи рад. бійців, які втекли з нім.-фашист. полону. Значний прошарок серед них становили представники трудящих України. Громадяни СРСР билися проти фашизму в обл. Емілія-Романья (понад 500 чол.; 36-а Г. б., бригади «Паоло Браччіні», «Стелла Росса», «Романья»), в Ломбардії (3-я гарібальдійська д-зія, 1-а Г. б.), П'ємонті (Г. б. ім. Ч. Баттісті, д-зія «Лео Ланфранко»), в Лігурії (д-зія «Пінан Чікеро», Г. б. «Оресте», в складі якої боровся Ф. *Полетаєв*, «Феліче Кошош»), Тоскані (д-зія «Ліворно», Г. б. «Гуідо Боскалья»), в області Трентіно-Альто-Адідже, Венето, Фріулі-Венеція-Джулія (Г. б. «Фріулі»), в р-ні Рима та ін. Ряд гарібальдійських частин очолювали рад. воїни. Сотні рад. бійців були удостоєні високих італ. нагород, зокрема «Зірки Гарібальді за відвагу».

ГА́РІН М. [справж. прізв.— Михайловський Микола Георгійович; 8(20).II 1852, Петербург — 27.XI (10.XII) 1906, там же] — російський письменник-демократ. Закінчив Ін-т шляхів сполучення у Петербурзі (1878). В 90-х рр. зблизився з марксистами; співробітничав у горьковському вид-ві «Знание». В л-рі виступив на поч. 90-х рр. Найвизначніші твори — тетралогія «Дитинство Тьоми» (1892), «Гімназисти» (1893), «Студенти» (1895), «Інженери» (опубл. 1907)— про долю молодого покоління інтелігенції «переломного часу». Автор записок про Корею, де перебував 1898. Видав у Одесі «Корейські казки» (1899). Творчість Г. значною мірою зв'язана з Україною, де пройшли його дитячі і юнацькі роки, з укр. дійсністю того часу («Картини Волині», «Дитинство Тьоми», «Гімназисти»). Портрет с. 484.
Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1957—58; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1956.

ГА́РІН Федір Захарович [н. 26.IX (9.X) 1914, м. Шяуляй, тепер Лит. РСР] — український рад. поет. Друкуватися почав 1937. Автор збірок «Над Ворсклою» (1953), «Вірний тобі» (1965), «Подив» (1968), «Клич» (1971), «Білі дахи» (1973), «Усе починалося з тебе» (1974) — про героїчну працю рад. людей, боротьбу за мир. В 1944 уклав і видав рос. мовою збірку віршів укр. поетів «Україна мститься» — про героїзм рад. народу в боротьбі проти фашистських загарбників. Перекладач творів Я. Райніса, К. Хетагурова, А. Церетелі, Джамбула Джабаєва.

ГАРКА́ВИЙ Ілля Іванович [19(31). VII 1888 — 1.VII 1937] — рад. військовий діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Мусієнковому (тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. У 1917 — голова виконкому Ради солдатських депутатів у Кишиневі, організатор і керівник Червоної гвардії в Тирасполі. В 1919—20 — нач. штабу і командир (з березня 1920) 45-ї стрілецької д-зії. Брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема пом команд. військами Київ. військ. округу (1921—28), команд. військами Урал. військ. округу (з 1935).

ГАРКА́ВИЙ Прокіп Хомич [н. 8 (21).VII 1908, с. Пилява, тепер на території с. Степанці Канівського р-ну Черкаської обл.] — укр. рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (1972), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1943. В 1928 закінчив Масловський ін-т селекції та насінництва ім. К. А. Тімірязєва (Київ. обл.). В 1928—31 інспектор Київ. контрольно-насіннєвої ст. В 1932—47 — старший наук. співробітник Всесоюзн. селекційно-генетичного ін-ту в Одесі, з 1947 — там же зав. відділом селекції ячменю. Праці Г. з теорії і практики селекції. Створив 13 сортів озимого і 20 сортів ярого ячменю, у т. ч. зимостійкі сорти для пд. р-нів УРСР і для Молдавії. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1977. Ленінська премія, 1963. Портрет с. 484.
Л. О. Станкевич.

ГАРКУ́ША Семен Іванович (н. бл. 1739, с. Березань, тепер Гомельської обл. БРСР — р. см. невід.) — ватажок повстанських загонів на

Т. Гарді.

В. Р. Гардін

М. Г. Гарєєв.

Дж. Гарібальді.

Україні в 70—80-х рр. 18 ст. Н. в сім'ї кріпака І. Миколаєнка. З 9 років жив на Запорізькій Січі, де й дістав прізвисько Гаркуша. В складі Запорізького війська брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. За деякими даними, Г.— учасник *Коліївщини*. З поч. 70-х рр. 18 ст. очолював антифеод. повстанські загони на Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні та в Білорусії. В 1773, 1778, і 1783 Г. ув'язнювали, але він тікав. У 1784 був заарештований знову (у Ромнах Сум. обл.) і після жорстокого катування засланий на довічну каторгу в Херсон.

М. Гарін.

ГА́РЛЕМ — місто в Нідерландах, адм. центр провінції Пн. Голландія. Порт на каналі Спарне, вузол з-ць і автошляхів. 238,6 тис. ж. (1972, з передмістями). Підприємства металообр., маш.-буд., текст., трикотажної пром-сті. Відомий центр квітникарства країни. Архіт. пам'ятки: Велика церква (15—16 ст.), ратуша (13—17 ст.) та ін. Музеї (в т. ч. музей художника Ф. *Гальса*). Голл. т-во наук (з 1772).

ГА́РЛЕМ — частина м. Нью-Йорка (США), розташована на Пн. Сх. о. Манхаттан. Негритянське, або «чорне», *гетто*. Один із найбільш перенаселених і найменш впорядкованих районів міста. Спочатку — голл. селище, засн. 1636 вихідцями з м. Гарлема в Нідерландах. Г. — один з центрів негритянського руху в США (найбільші виступи сталися восени 1959, влітку 1964, навесні 1968).

П. Х. Гаркавий.

ГА́РМАЛА (Peganum) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. паролистових. Листки розсічені; квітки поодинокі, жовтуваті. Плід — багатонасінна коробочка. 6 видів, пошир. у Пд. Європі, Азії і в Америці (Мексіка). В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: Г. звичайна (P. harmala), росте в пд. степах, здебільшого на солонцюватому грунті (в УРСР — на Пд. Степу), зустрічається і як бур'ян. Отруйна рослина, містить алкалоїди гармін, пеганін та ін.; препарати з неї використовують для лікування наслідків епідемічного енцефаліту (паркінсонізму), захворювань центральної нервової системи тощо. З насіння Г. звичайної виробляють фарбу для вовняних і шовкових тканин.

Гармала звичайна. Верхівка рослини

ГАРМА́ТА артилерійська — вид вогнепальної зброї, призначений для знищування живої сили й техніки противника, придушення його вогневих засобів, руйнування оборонних споруд і виконання інших завдань на суходолі, морі та в повітрі. Осн. бойові властивості Г.— потужність снарядів, яка визначається їхнім калібром, точність стрільби, далекобійність, скорострільність, маневреність і надійність в експлуатації. До Г. належать власне Г., гаубиці-гармати, *гаубиці*, *мортири*, *міномети*, безвідкатні Г. й реактивні установки залпового вогню. Г. поділяються: за призначенням — наземні, протитанкові, танкові, зенітні, авіаційні, берегові, корабельні й казематні; за способом надання снарядові початкової швидкості — на ствольні й реактивні; за будовою каналу ствола — на нарізні й гладкоствольні; за способом пересування — на буксировані, саморушні, самохідні, танкові, перевізні, в'ючні, залізничні. Г. складається з ствола, який кріпиться на станку, що має підйомний і поворотний механізми, прицільні й противідкатні пристрої та ін. пристосування. В рухомих системах станок з'єднується з ходом (бойова вісь і колеса), утворюючи *лафет* Г. У танк., авіац. і корабельних Г. нижнім станком є корпус відповідно танка, літака чи корабля. Див. також *Артилерія*.

Л. П. Глушкевич.

Гарна (самка і самець).

ГАРМАШІ — в українському козацькому війську спеціально підготовлені козаки, які опанували артилерійську справу.

ГАРМОНІЗА́ЦІЯ — гармонічний супровід мелодії, а також процес його створення. Термін «гармонізація» вживається найчастіше при зверненні композитора до чужої мелодії (обробки нар. пісень) або в навч. процесі (Г. мелодій).

ГАРМО́НІКА (від грец. ἁρμονικός — співзвучний, стрункий) — назва ряду музичних інструментів. Див *Акордеон*, *Баян*, *Гармонь*.

ГАРМОНІ́ЧНЕ РОЗМІ́ЩЕННЯ — розміщення точок A, B, C і D на прямій, при якому справджується пропорція: $AC : CB = -AD : DB$ (мал.). *Відношення* відрізків вважається додатним, якщо їхні напрями збігаються, і від'ємним, якщо напрями протилежні. Г. р. є *інваріантом* проектування і тому — одним з осн. понять *проективної геометрії*.

ГАРМОНІ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — число (γ), обернене якому є *арифметичне середнє* чисел, обернених даним числам $a_1, a_2, \ldots, a_n$, тобто число $\gamma = n : \left(\frac{1}{a_1} + \frac{1}{a_2} + \ldots + \frac{1}{a_n}\right)$

ГАРМОНІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ математики, в якому вивчається розклад коливальних процесів на суму елементарних коливань. Найпростішою задачею Г. а. є розклад *періодичної функції* $F(x)$ з періодом T у *Фур'є ряд*, членами якого є гармоніки (див. *Гармонічні коливання*):

$$f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} A_n \sin(\omega_n x + \varphi_n) =$$

$$= \sum_{n=0}^{\infty} (a_n \cos \omega_n x + b_n \sin \omega_n x),$$

$\omega_n = 2\pi n/T$, де a_n і b_n (або A_n і φ_n) — визначувані коеф. розкладу. Цей ряд можна переписати в комплексній формі

$$f(x) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} F_n e^{i\omega_n x}, \qquad (1)$$

де комплексні коеф. F_n визначаються за формулою

$$F_n = \frac{1}{T} \int_0^T f(x) e^{-i\omega_n x} dx \qquad (2)$$

В Г. а. доводиться, що при широких припущеннях відносно функції $f(x)$ ряд (1) збігається до неї. Важливою частиною Г. а. є теорія інтеграла Фур'є, для побудови якої в теорії рядів Фур'є робиться граничний перехід при $T \to \infty$. Розглядають довільну функцію $f(x)$ і замість коеф. Фур'є (2) будують по ній перетворення Фур'є

$$F(\omega) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} f(x) e^{-i\omega x} dx. \qquad (3)$$

Для широких класів функцій $f(x)$ справедлива формула $f(x) = \int_{-\infty}^{\infty} F(\omega) e^{i\omega x} d\omega$. Щоб перетворення Фур'є (3) існувало, необхідне швидке наближення функції $f(x)$ до 0 при $|x| \to \infty$. При запровадженні поняття *узагальненої функції* перетворення Фур'є можна шукати і для функцій, що зростають на нескінченності; при цьому $F(\omega)$ буде узагальненою функцією. Задачі Г. а. виникають у багатьох питаннях фізики, радіотехніки тощо. Вони сприяли розвиткові ряду розділів математики (див. *Функціональний аналіз*).

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 3. М., 1970.

Ю. М. Березанський.

ГАРМОНІ́ЧНИЙ РЯД — числовий ряд $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n}$. Кожний чл. Г. р (починаючи з другого) є *гармонічним середнім* сусідніх членів (звідси й назва). Г. р. є розбіжним *рядом*, хоча його члени прямують до 0 при $n \to \infty$. Сума n перших чл. Г. р. виражається формулою (довів Л. *Ейлер* 1740) $S_n = \ln n + C + \varepsilon_n$, де $C = 0{,}577215\ldots$ — стала Ейлера, а $\varepsilon_n \to 0$ при $n \to \infty$.

ГАРМОНІ́ЧНІ КОЛИВА́ННЯ — періодична зміна фізичної величини за синусоїдальним законом. Аналітично описуються залежністю $x = A \sin(\omega t + \varphi)$ або $x = A \cos(\omega t + \varphi)$, де x — значення фіз. величини у даний момент часу, A — амплітуда, $(\omega t + \varphi)$ — фаза, ω — кругова частота, φ — початкова фаза *коливань*. Графічно Г. к. зображаються синусоїдою (мал.). Сума кількох Г. к. з однаковою частотою є також Г. к. Якщо коливальна система бере участь одночасно у двох Г. к. різної частоти, її результуючий рух не буде гармонічним. Коливання в багатьох фіз. системах близькі до найпростіших — гармонічних, а будь-яке складне коливання можна розглядати як сукупність Г. к. (див. *Ангармонічні коливання*). Крім того, вимушені коливання багатьох мех. і електромех. систем під дією гармонічних сил є також гармонічними. Це зумовлює важливу роль Г. к. у вивченні коливальних процесів.

Літ.: Коршак Є. В. Коливання і хвилі. К., 1974.

В. О. Гробов.

ГАРМОНІ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — функції (неперервні в деякій області разом з частинними похідними 1-го та 2-го порядків), які задовольняють в цій області *Лапласа рівняння*. Г. ф. двох змінних тісно пов'язані з *аналітичними функціями* комплексної змінної, дійсна та уявна частина яких є гармонічними

функціями. Використовуючи Г. ф., розв'язують багато задач з теорії електрики і магнетизму, гідро- і аеродинаміки, теорії фільтрації і *теплопровідності* тощо.

Літ.: Соколов Ю. Д. Елементи теорії функцій комплексної змінної. К., 1954; Тиман А. Ф., Трофимов В. Н. Введение в теорию гармонических функций. М., 1968.

ГАРМО́НІЯ (грец. ἁρμονία — зв'язок, стрункість, злагодженість) — внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів. *Діалектичний матеріалізм* вбачає основу Г. в матеріальній єдності світу, в заг. *взаємозв'язку* й розвитку явищ, в об'єктивних законах. Проте Г. є не абсолютною однаковістю і відсутністю суперечностей, а *мірою* кількості і якості, діалектичною єдністю протилежностей: частини і цілого, змісту і форми, сутності й існування, що виступають одним з моментів у заг. русі дійсності, поряд з моментами дисгармонії, колізії, нерозмірності тощо. Г. в естетиці — одна з найістотніших ознак *прекрасного*, що характеризує цілісність і відповідність змісту і форми естетичного об'єкта. Як діалектична єдність протилежностей, Г. є лише моментом розвитку естетичних явищ, у якому фіксується певна міра подолання драматичних, трагічних і комічних колізій.

Г. в мистецтві як принцип організації художньої форми (напр., в архітектурі — пропорційність частин будови, в л-рі — єдність композиції тощо) залежить від естетичного ідеалу митця, його вірності життєвій правді.

ГАРМО́НІЯ в музиці — форма музичного мислення, що виявляється в закономірно послідовній зміні багатоголосих акордових (або неакордових) сполучень. Фізичною основою Г. є динаміка внутрішньоладової, функціональної взаємозалежності, в якій перебувають співзвуччя. Ступінь логічної та худож. довершеності гармонічного мислення у великій мірі залежить від суб'єктивних факторів. Г.— один з найважливіших компонентів муз. мист., який (разом з *мелодією* і *ритмом*) становить його емоційно-образний і колористичний зміст. Кожній нар. муз. культурі притаманні свої особливості гармонічного мислення, які позначаються і на профес. муз. творчості. Для укр. нар. музики характерне широке застосування натуральних (лідійського та ін.) ладів. Як муз. наука Г. об'єднує: вчення про побудову *акордів* та функціональні зв'язки між ними, систему *модуляцій*, а також вчення про муз. *фактуру*.

Літ.: Римський-Корсаков М. Практичний підручник гармонії. К., 1948; Способин И. Лекции по курсу гармонии. М., 1969; Берков В. Гармония. М., 1970; Холопов Ю. Очерки современной гармонии. М., 1974; Мюллер Т. Гармония. М., 1976.

«ГАРМО́НІЯ ІНТЕРЕ́СІВ» — економічна бурж. концепція, одна з основних догм *вульгарної політичної економії*. Виникла в середині 19 ст. Найбільш відомими представниками її були у Франції — Ф. *Бастіа* та у США — Г.-Ч. Кері. В їх творах до краю доведена вульгаризація ідей класичної бурж. політ. економії про капіталізм як про єдино можливий природний стан суспільства. Ідею екон. гармонії Бастіа застосовував до виробн. і до розподілу. Заперечуючи наявність суперечностей капіталізму, його класових антагонізмів, він змальовував бурж. суспільство як гармонійне, основане на взаємному поданні послуг. Кері також проповідував гармонію класових інтересів, намагався приховати експлуататорську суть капіталізму, твердив, що робітники одержують повний продукт своєї праці, а прибуток створюється капіталом, який він ототожнював з засобами виробн. Для обгрунтування своєї теорії Кері бездоказово твердив, нібито заробітна плата за капіталізму збільшується паралельно зростанню продуктивності праці, що веде до стирання відмінностей між робітниками і капіталістами. «Г. і.» служить обгрунтуванням для різних сучас. апологетичних концепцій про «співучасть», «соціальне партнерство», «народний капіталізм» тощо. Аналогічні положення розвивали й ін. бурж. економісти: у США — Ф. Уокер, Г. Джордж, у Німеччині — М. Вірт, Е. Дюрінг, у Росії — М. Бунге. «Г. і.» є частиною бурж. апологетичної концепції *«граничної корисності»*.

Д. П. Богиня.

ГАРМО́НЬ, гармоніка — клавішно-пневматичний музичний інструмент. Складається з двох дек з розташованими на них металевими язичками (джерелами звуку) та клавіатурою, з'єднаних міхом (повітряним резервуаром). Сконструйована 1822 нім. майстром К.-Ф.-Л. Бушманом. У Росії виробн. Г. налагоджено в 30—40-х рр. 19 ст. в Тулі.

ГА́РНА (Antilopa cervicapra) — парнокопитний ссавець підродини *газелей*. Довж. тіла до 130 см, вис. в холці — 80 см, маса до 45 кг. У самців темно-буре забарвлення, довгі (до 70 см) спірально закручені роги; самки рудуватого кольору, безрогі. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Живуть стадами. Гін у лютому — березні. Самка після 6 міс. вагітності народжує 1—2 малят. Поширені на відкритих рівнинах Передньої Індії. Г.— в минулому об'єкт мисливства (використовувалося м'ясо), тепер нечисленні.

О. П. Корнєєв.

ГА́РНЕТ (Garnett) Констанс (19. XII 1862, Брайтон — 18.XII 1946, Лондон) — англійська письменниця, перекладачка творів російської літератури. Підтримувала зв'язки з рос. революц. емігрантами в Лондоні: С. М. Степняком-Кравчинським, В. І. Засулич, В. М. Фігнер. У 1894 і 1904 приїжджала в Росію, відвідала Л. М. Толстого і В. Г. Короленка. Переклала англ. мовою і видала зібрання творів І. С. Тургенєва (1894—99), М. В. Гоголя (1922—28), Ф. М. Достоєвського (1912—16), А. П. Чехова (1916—22), романи Л. М. Толстого (1901—02), «Минуле і думи» О. І. Герцена (1924—27).

ГА́РНЕЦЬ (польс. garniec) — стара міра сипких тіл у Росії. 1 Г. дорівнює 3,28 л. Після запровадження *метричної системи мір* Г. вийшов з ужитку.

ГА́РНІ (Harney) Джордж-Джуліан (17.II 1817, Дептфорд — 9.XII 1897, Річмонд, графство Суррей) — діяч англійського робітн. руху, один з керівників лівого крила чартистів (див. *Чартизм*) — прихильників «фізичної сили», тобто революц. методів боротьби, аж до збройного виступу. Один із засновників міжнар. революц. т-ва «Братські демократи» (1845), член *Союзу комуністів*. Підтримував зв'язок з К. Марксом і Ф. Енгельсом, але послідовним марксистом не був. У 50-х рр. Г. тимчасово прилучився до бурж.-філантропічного кооп. руху. Пізніше був членом *Інтернаціоналу 1-го*.

ГА́РНІ — давньовірменська фортеця і поселення (за 27 км на Сх. від Єревана). Засн. в 2 ст. до н. е. як літня резиденція вірм. царів (Арташесідів і Аршакідів). За середньовіччя Г.— поселення міського типу. На тер. фортеці збереглися руїни могутніх огороджувальних стін з прямокутними баштами, антич. храму (1 ст. н. е., зруйнований землетрусом 1679, нині відбудований) типу греко-рим. *перипітера* з іонічними колонами й орнаментальним різьбленням на камені. Розкопками (розпочаті 1949) відкрито руїни великого залу, двоповерхової житл. будівлі й лазні з мозаїчною підлогою.

Гарні. Храм. 2-а половина 1 ст.

ГА́РНІЄ́Р Олександр Миколайович (1896, с. Сядрине, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл. — грудень 1921) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Матрос Балтійського флоту, учасник штурму Зимового палацу. В 1918— командир об'єднаного загону сосницьких і корюківських партизанів на Чернігівщині. В 1919—20 — комісар, а згодом — командир 1-го Революц. полку ім. В. І. Леніна. Загинув у бою з контрреволюц. бандою. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГАРНІЄРИ́Т — мінерал класу *силікатів*. $(Mg, Ni)_6(OH)_8[Si_4O_{10}]$. Густ. 2,3—2,8. Твердість 2—2,5. Колір блакитно-зелений. В СРСР родовища Г. є в РРФСР (Пд. Урал), на Україні (Побужжя, Закарпаття). Важлива нікелева руда.

ГАРНІЗО́Н (франц. garnison, від garnir — забезпечувати, озброювати), залога — 1) Військові частини, установи та заклади усіх родів військ, розташовані постійно чи тимчасово в населеному пункті або поза ним. Гарнізонна служба організується за Статутом гарнізонної і караульної служби. Керівництво здійснює нач. Г. 2) Підрозділи, частини, які здійснюють оборону опорних пунктів або довгочасних оборонних споруд.

ГАРНІТУ́Р (франц. garniture) — комплект, набір однохарактерних предметів певного призначення.

ГАРНІТУ́РА шрифту — комплект *шрифтів*, однакових за характером малюнка, але різних за *кеглем* і накресленням. Комплектність Г. залежить від типу *складальних процесів*. Розрізняють Г. літературну, нову газетну, шкільну та ін.

ГАРНЬЄ́ (Garnies) Жан-Луї-Шарль (6.XI 1825, Париж — 3.VIII 1898, там же) — французький архітек-

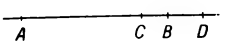

Гармонічне розміщення точок *A*, *B*, *C* і *D*.

Гармонічні коливання. Синусоїда.

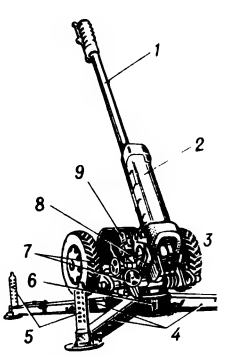

Гармата. 122-мм гаубиця на лафеті з трьома розсувними станинами, який забезпечує круговий обстріл: *1* — ствол з дульним гальмом; *2* — люлька з противідкатними пристроями; *3* — колеса; *4* — станини; *5* — сошники; *6* — нижній станок; *7* — механізми наведення; *8* — верхній станок; *9* — приціл.

тор. У 1842—48 навчався в паризькій Школі красних мистецтв. Спорудив в еклектичних формах будинок «*Гранд-Опера*» в Парижі (1861—67, оздоблення закінчено 1875); театр (1878—79) і казино (1861—1910) в Монте-Карло.

ГАРО́ННА — ріка на Пд. Зх. Франції. Довж. 647 км, пл. бас. 56 тис. км². Бере початок у Піренеях (у межах Іспанії). Впадає в Біскайську зат., утворюючи спільний з р. Дордонь *естуарій* — Жіронду. Системою каналів з'єднана з Середземним м. Судноплавна для мор. суден від гирла до м. *Бордо*. Використовується для зрошування. На Г. — водосховища, ГЕС.

Д. Гаррік.

ГА́РРІК (Garrick) Дейвід (19.II 1717, Герефорд — 20.I 1779, Елтрон, поблизу Лондона) — англійський актор, драматург, театральний діяч. Один з основоположників реалістичної школи акторського мистецтва. У 1741 дебютував у театрі «Гудменс-Філдс» в Лондоні, 1742—76 працював актором театру «Друрі-Лейн», одним із власників якого став з 1747. Зіграв 25 ролей у п'єсах Шекспіра: Гамлет, Річард III, король Лір, Макбет (в однойменних трагедіях) та ін. Творчість Г. відзначалася тонкістю психологічного аналізу, величезним сценічним темпераментом. Написав бл. 40 п'єс; окремі з них і тепер у репертуарі англ. театрів.
Літ.: Ступников И. Д. Дэвид Гаррик. Л., 1969.

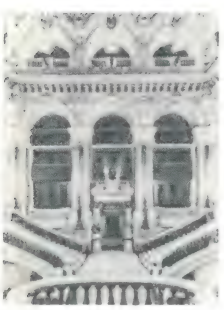

Ш. Гарньє. Театр «Гранд-Опера» в Парижі. Парадні сходи. 1861—75.

ГА́РРІМАН (Harriman) Уїльям-Аверелл (н. 15.XI 1891, Нью-Йорк) — політичний діяч і дипломат США. Власник і керівник ряду пром. і фін. фірм. У роки непу мав концесії в СРСР (м. Чіатура). В 1941 очолював делегацію США на Моск. нараді союзних д-в (див. *Московські наради*). У 1943—46 — посол США в СРСР. У 1946—48 — міністр торгівлі, 1948—50 — спец. представник у справах «плану Маршалла» в Європі. В 1954—58 — губернатор штату Нью-Йорк. В 1961 і 1965—69 — посол «з особливих доручень», 1963—65 — заст. держ. секретаря. В травні 1968 — січні 1969 очолював делегацію США на нарадах по В'єтнаму в Парижі. Один з лідерів Демократичної партії США.

ГА́РРІСОН (Garrison) Уїльям-Ллойд (12.XII 1805, Ньюберіпорт, штат Массачусетс — 24.V 1879, Нью-Йорк)—політичний діяч США, журналіст і поет, один з ініціаторів і керівників руху за ліквідацію рабства негрів (див. *Аболіціонізм*). У 1831—65 видавав газ. «Ліберейтор» («Визволитель») — осн. друкований орган аболіціоністів.

ГАРСІ́А (García) Мануель дель Пополо Вісенте (22.I 1775, Севілья — 9.VI 1832, Париж) — іспанський співак (тенор), гітарист, композитор і вокальний педагог. Родоначальник родини відомих співаків (син — М.-П.-Р. Гарсіа і дочки — М. Малібран, П. *Віардо-Гарсіа*). З 1798 виступав у Мадріді; з 1808 — Парижі, 1818—23 — у Лондоні (в двох останніх заснував школи співу). Виконував гол. партії тенорового репертуару кін. 18 — поч. 19 ст.: Дон Оттавіо, Дон Базіліо («Дон Жуан», «Весілля Фігаро» Моцарта), Альмавіва («Севільський цирульник» Россіні). Автор комічних опер і пісень.

Гаршнеп.

ГАРСІ́А КЕХІ́ДО (García Quejido) Антоніо (лютий 1856 — 13.VII 1927, Мадрід) — діяч робітн. руху Іспанії, пропагандист марксизму. За професією — друкар. Один з організаторів (1888) і керівників профоб'єднання Іспанії — Загальної спілки трудящих. Один з ініціаторів створення Ісп. соціалістичної робітничої партії (ІСРП), пізніше — один з лідерів її лівого крила, яке 1921 вийшло з ІСРП і влилося в Компартію Іспанії (засн. 1920). З 1921 — член ЦК компартії. Переклав іспанською мовою «Маніфест Комуністичної партії» і 1-й том «Капіталу» К. Маркса.

ГАРСІ́А ЛО́РКА (García Lorca) Федеріко (5.VI 1898, Фуентевакерос, поблизу Гранади — 19.VIII 1936, поблизу Гранади) — іспанський поет і драматург. Перша книга — «Враження і пейзажі» (1918). Поетичні збірки 20-х рр.: «Книга віршів» (1921), «Пісні» (1927), «Циганський романсеро» (1928). У збірці віршів «Поет у Нью-Йорку» (вид. 1940), яку Г. Л. створив під враженням від перебування 1929—30 у США і на Кубі, виступив проти бурж. ладу. Як і в поезії, осн. темами драм. творів Г. Л. були любов, смерть, ненависть до деспотизму. Автор романтичної казки «Лихі чари метелика» (1918), героїчної драми «Маріана Пінеда» (1928; про патріотку Гранади, страчену 1831 за участь в антиабсолютистській змові), трагедій «Криваве весілля» (1933), «Йєрма» (1934). В 1931—33 очолював пересувний театр «Баррака». Був членом Асоціації друзів СРСР і Союзу антифашистської інтелігенції. Розстріляний фашистами.
Тв.: Укр. перекл.— Романс про іспанську жандармерію. «Всесвіт», 1959, № 6; Лірика. К., 1969; Думки про мистецтво. К., 1975; Рос. перекл.— Лирика. М., 1966; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1975.
Літ.: Осповат Л. С. Гарсиа Лорка. М., 1965; Брагинская Э. В. Федерико Гарсиа Лорка. Библиографический указатель. М., 1971.

ГАРСІ́А МА́РКЕС (García Márquez) Габріель (н. 1928, Аракатака, Колумбія) — колумбійський письменник. Почав друкуватися 1947. Повість «Опале листя» (1955), романи «Ніхто не пише полковникові» (1958), «Недобрий час» (1961) мають реалістичне спрямування. В зб. оповідань «Похорон Мама-Гранде» (1962) є елементи фантастики. Великою мірою притаманні вони й роману «Сто років самітності» (1967), в якому подано сатиричну картину бурж. цивілізації. Роман «Осінь патріарха» побудований на основі спостережень і роздумів над дійсністю багатьох латиноамер. країн, пройнятий ненавистю до їхніх диктаторських режимів.
Тв.: Укр. перекл.— Осінь патріарха. «Всесвіт», 1978, № 1—3; Рос. перекл.— Сто лет одиночества. М., 1971; Палая листва.— Полковнику никто не пишет. М., 1972; Недобрый час. М., 1975.

ГАРСІ́А МО́НХЕ (García Monge) Хоакін (20. I 1881, Сан-Хосе — 31.X 1958, там же) — костариканський письменник, публіцист і громад. діяч. Був міністром освіти, директором Нац. б-ки. Протягом 1919—58 редагував і видавав прогресивний літ. журн. «Реперторіо американо» («Американський збірник»). Реалістичні романи «Сирітка», «Дочки полів» (обидва — 1900), «Самопожертва» (1902), зб. «Лиха примара та інші оповідання» (1917) — про тяжке життя бідноти. Один з організаторів конгресу на захист миру і культури (1953).

ГАРТ (Harte) Френсіс-Брет (Брет-Гарт; 25.VIII 1836, Олбані, штат Нью-Йорк — 5. V 1902, Лондон) — американський письменник. Був золотошукачем, журналістом. У циклі «Каліфорнійські оповідання» (1857—71), оповіданнях «Щастя ревучого табору», «Вигнанці з Покер-Флету» (обидва — 1868), романі «Габріел Конрой» (1875—76) відобразив життя золотошукачів. Автор істор. творів — повісті «Тенкфул Блоссом» (1877; про війну за незалежність 1775—83) і роману «Кларенс» (1895; про громадянську війну в США 1861—65).
Тв.: Укр. перекл.— Степовий найда. К., 1958; Наївна горянка. К., 1959; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1966.

ГАРТ (від нім. Hartblei — твердий свинець) — 1) Сплав свинцю з сурмою і оловом; *друкарський сплав*. 2) Спрацьований шрифт, який переплавляють. 3) Стан, властивість металу після *гартування*.

«ГАРТ» — 1) Спілка пролетарських письменників України. Заснований 1923. До складу «Г.» входили П. Тичина, В. Сосюра, І. Микитенко, І. Кулик, Іван Ле, В. Блакитний та ін. Склад організації був неоднорідним за ідейно-творчими прагненнями, що й призвело в кін. 1925 до її розпаду.
Здорові елементи колишнього «Г.» створили в 1927 *Всеукраїнську спілку пролетарських письменників* (ВУСПП). В цілому «Г.» відіграв позитивну роль в організації та ідейно-творчому становленні пролет. літ. сил Рад. України. Існував також театральний «Гарт» (група аматорів робітничого театру). 2) Альманах Спілки пролетарських письменників «Гарт». Вийшов 1924 в Харкові. В ньому надруковано твори членів спілки і програмні матеріали. 3) Літ.-художній і критичний журнал Всеукр. спілки пролетарських письменників (ВУСПП), видавався у Харкові з квітня 1927 до травня 1932. 4) Літ. об'єднання укр пролетарських письменників Канади і США (1924—29). Існувало як заокеанська філія всеукр. «Гарту». До об'єднання входили М. Ірчан, І. Кулик, М. Тарновський, М. Андрійчук (Ган), М. Шатульський, В. Шопінський та ін.
Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. *С. А. Крижанівський.*

ГА́РТЛІ (Hartley) Дейвід (30.VIII 1705, Армлі — 28.VIII 1757, Бат) — англійський психолог, філософ-матеріаліст, лікар. Один із засновників *асоціативної психології*. Намагався застосувати принцип механічної причинності до вивчення психічних явищ. Психічне життя, за Г., починається з відчуттів і елементарних почувань задоволення чи незадоволення. Всі ін. психічні

процеси та явища — тільки сполучення (*асоціації*) відчуттів та елементарних почувань. Незважаючи на певну механістичність, вчення Г. було значним кроком вперед на шляху матеріалістичного розуміння психіки.

ГА́РТМАН (Hartmann) Едуард (23.II 1842, Берлін — 5.VI 1906, Гросліхтерфельде) — німецький бурж. філософ-ідеаліст, прихильник ірраціоналістичної «*філософії життя*». Матеріальність світу, за Г., тільки «інстинктивний передсуд», насправді світ нібито є втіленням ідеальних сил, що уособлюють *волю* і *уявлення*. Ці сили є актами прояву фундаментальної основи світу — *несвідомого* (тому погляди Г. називають «філософією несвідомого»). Воля і уявлення, за Г., втілюють «космічні» чоловіче й жіноче начала, боротьба яких начебто становить основний зміст світового процесу. Антинаукові в своїй основі ірраціоналістичні ідеї несвідомого і пансексуалізму буття Г. знайшли відображення у вихідних принципах психоаналізу З. *Фрейда*. В. І. Ленін затаврував Г. як послідовного ідеаліста і послідовного реакціонера у філософії (Повне зібр. тв., т. 18, с. 55). *І. В. Бичко*

ГА́РТМАН (Hartmann) Ніколай (20.II 1882, Рига — 9.X 1950, Гетінген) — німецький філософ-ідеаліст. Засновник «критичної», або «нової», *онтології*. Вихідним поняттям її є буття взагалі, що охоплює як матерію, так і свідомість. Проте, прагнучи таким чином подолати «однобічність» осн. філос. напрямів — ідеалізму й матеріалізму, Г. перебував на ідеалістичних позиціях. Це найяскравіше виявилося в його етиці й естетиці, які базуються на вченні про незмінні, ідеальні за своєю природою «етичні цінності». В сусп.-політ. поглядах Г. під машкарою нейтралізму крилася бурж. упередженість проти соціалізму.

Тв.: Рос. перекл.— Эстетика. М., 1958.

Літ.: Горнштейн Т. Н. Философия Николая Гартмана. Л., 1969. *І. В. Бичко.*

ГА́РТНИЙ Цішка [справж. прізв. — Жилунович Дмитро Федорович; 23.X (4.XI) 1887 — 11.IV 1937] — білоруський рад. письменник. Акад. АН БРСР (з 1928). Н. в Копилі, тепер Мінської обл. Брав участь у революції 1905—07. Друкуватися почав 1908. Перша зб. віршів — «Пісні» (1913). Оспівував боротьбу робітн. класу. Автор зб. поезій «Пісні праці та боротьби» (1922), зб. оповідань «Тріски на хвилях» (1924), п'єс «Хвилі життя» (1918), «Соціалістка» (1924), романів «Соки цілини» (1914—29), «Перегуди» (1935). Писав також літ.-критичні статті.

Тв.: Укр. перекл.— Червоноармієць.— Панкел.— Липа. Х., 1928; Тріски на хвилях. Х., 1930; Господар. Х.—К., 1932; Рос. перекл.— Хозяин. М.—Л., 1962.

ГАРТУВА́ННЯ в металообробці — термічна обробка, що полягає в *нагріві металів* до температур, не нижчих за температуру *критичних точок*, наступному витримуванні (якщо необхідно) при цих температурах і швидкому охолодженні. Найчастіше вдаються до Г. сталі, щоб одержати повністю мартенситну (див. *Мартенсит*) структуру (без продуктів розпаду *аустеніту*) з високою твердістю. Мінім. швидкість охолодження *вуглецевих сталей*, при якій не відбувається розпад аустеніту (критична швидкість Г.), становить 150—300° С за секунду. Тому такі сталі охолоджують швидко, застосовуючи як гартівну рідину холодну воду. Критична швидкість Г. *легованих сталей* менша, мартенситну структуру одержують при більш повільному охолодженні. Розрізняють Г. переривчасте, ступінчасте, ізотермічне і поверхневе. Переривчасте Г. (швидке охолодження сталі при т-рі 700—400° С у воді, а потім повільне охолодження від т-ри 400—300° С до кімнатної у маслі або повітрі) знижує гартівні напруження, що зменшує жолоблення виробів. Ступінчасте Г. полягає у швидкому охолодженні до т-ри на 20—30° С вищої за т-ру початку *мартенситного перетворення* (1-й ступінь) і повільному охолодженні при утворенні мартенситу (2-й ступінь). Таке Г., що його найчастіше застосовують до *швидкорізальних сталей*, запобігає утворенню гартівних тріщин, зменшує термічні напруження. Ізотермічне Г. (з витримуванням у процесі охолодження при сталій т-рі) підвищує конструкційну міцність багатьох конструкційних сталей, зменшує жолоблення, підвищує ударну в'язкість тощо. Поверхневе Г. (з застосуванням *індукційного нагріву*) підвищує стійкість проти зношування, твердість і міцність від втомленості. Оскільки загартована сталь відзначається високою крихкістю, її, як правило, піддають відпуску, що збільшує в'язкість і пластичність, але зменшує твердість і міцність. Сплавами кольорових металів, що їх загартовують, є найчастіше алюмінієві, магнієві і нікелеві. Після Г. таких сплавів вдаються до старіння при кімнатній або підвищеній т-рі (див. *Старіння металів*), що змінює їхні властивості — підвищує міцність і твердість, знижує пластичність. Технологію Г. звичайно пов'язують з технологією ін. видів термообробки. *О. П. Гуляєв.*

ГАРУ́Н АР-РАШІ́Д (763 або 766, Рей— 24.III 809) — халіф (з 786) з династії *Аббасидів*. За його правління в *Халіфаті* значного розвитку досягли землеробство, ремесла і культура; велася жвава торгівля з країнами Зх. Європи і Китаєм. Г. ар-Р. відзначався жорстокістю і підступністю. Ідеалізований образ Г. ар-Р. подано в казках «*Тисяча й одна ніч*»

ГАРЦ — гірський масив у Зх. Європі, в межах НДР та ФРН. Платоподібна погорбована поверхня круто обривається на Пн. Зх. і полого опускається на Пд. Сх. Вис. до 1142 м, г. Броккен. Поклади мідних, срібних, свинцевих та цинкових руд. На схилах — смерекові ліси; нижня частина схилів використовується під с.-г. угіддя. Лісорозробки. У межах Г.— заповідник Обергарц (НДР) та природний парк Гарц (ФРН). Місце туризму.

ГА́РШИН Всеволод Михайлович [2(14).II 1855, маєток Приємна Долина Бахмутського пов., тепер у Донец. обл.— 24.III (5.IV) 1888, Петербург] — російський письменник. Друкуватися почав 1876. В 1877 пішов добровольцем на рос.-тур. війну. Оповідання «Чотири дні» (1877), «Боягуз» (1879), «Із спогадів рядового Іванова» (1883) спрямовані проти війни. У кращих творах — «Художники» (1879), «Attalea princeps» (1880), «Червона квітка» (1883) — висловив протест проти соціального гніту. Г.— майстер соціально-психологічного оповідання. Писав також вірші, нариси, статті.

Тв.: Сочинения. М.—Л., 1963; Рассказы. М., 1976; Укр. перекл.— Твори. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

Літ.: Бялый Г. А. Всеволод Михайлович Гаршин. Л., 1969.

ГАРШНЕ́П (Lymnocryptes minima) — птах родини *сивкових* ряду *куликоподібних*. Довж. тіла до 20 см, маса до 90, частіше 50—70 г. Оперення зверху чорне з металічним блиском і поздовжніми золотистими смугами. Г.— перелітний птах. Поширений у пн. і середній смузі Європи й Азії. Зимує в Пд. Азії, подекуди в Африці, в СРСР — в Закавказзі. На Україні буває під час перельотів у квітні — травні та в жовтні — листопаді. Гніздиться на багнистих трясовинах; гніздо на купині, в кладці 3—4 яєць. Живиться безхребетними. Веде переважно нічне і присмеркове життя. Об'єкт спортивного полювання. *О. Б. Кістяківський.*

ГАРЯ́ЧА ПРОКА́ТКА — обробка тиском (прокатка) нагрітих металів і металевих сплавів між обертовими валками *прокатних станів*. Відбувається при початкових т-рах: для сталі 1000—1300° С, міді 750—800, латуні 600—800, алюмінію і його сплавів 350—400, титану та його сплавів 900—1100° С. За взаємним розміщенням осей валків і рухом металу між ними розрізняють Г. п. поздовжню (найпоширенішу), поперечну і гвинтову (або косу). Гарячою обробкою на *обтискних станах* і *заготовочних станах* одержують заготовки (круглого, квадратного, плоского і змінного перерізу) для наступного *кування*, *штампування*, а також мех. обробки. Крім того, таким способом виготовляють сортовий прокат і прокат спец. профілю (між валками з заглибинами), листи (між гладенькими циліндричними валками), труби *О. О. Нізков.*

ГАРЯ́ЧКА — захисно-пристосувальна реакція організму вищих тварин і людини на діяння деяких шкідливих чинників, які потрапили в організм або утворилися в ньому, що виявляється у ненормальному підвищенні температури тіла хворого. Підвищення т-ри тіла при Г є результатом порушення співвідношення між теплопродукцією організму і тепловіддачею. Розрізняють Г. інфекційні, які супроводять переважну більшість інфекційних захворювань, та неінфекційні (асептичні) будь-якого походження (при розсмоктуванні змертвілих тканин, при всмоктуванні різних *випотів*). У пере-

Ф. Гарсіа Лорка.

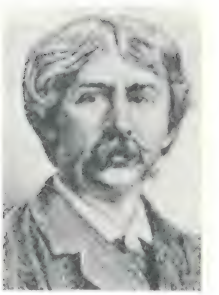
Ф.-Б. Гарт.

Ц. Гартний.

В. М. Гаршин.

бігу Г. розрізняють 3 стадії: підвищення т-ри тіла до певного рівня; збереження т-ри тіла протягом деякого часу на високому рівні; зниження т-ри тіла. За ступенем підвищення т-ри розрізняють Г.: субфебрильну (підвищення т-ри до 37,1—37,9°С), помірну (38—39,5° С), високу (39,6—40,9° С), гіперпіретичну (41° С та вище, у людини до 42° С). При Г. стимулюються імунні процеси (див. *Імунітет*) і пригнічуються інфекційні процеси. У зв'язку з цим в деяких випадках (4-а стадія сифілісу, епідемічний енцефаліт тощо) Г. викликають штучно з лікувальною метою.

Літ.: Шевелько Е. А. Эволюция лихорадочной реакции. Л., 1969; Горбацевич Л. И. Роль высших отделов головного мозга в патогенезе лихорадки. Л., 1971.

Г. М. Гаспарян

ГАС — суміш вуглеводнів, що википає в межах температур 180—230° С при прямій перегонці нафти або продуктів *крекінгу* нафтопродуктів. Безбарвна або жовтувата рідина з блакитним відтінком, густ. 790—860 кг/м³. Застосовують Г. як паливо для авіац. реактивних двигунів (авіаційний Г.), карбюраторних тракторних двигунів (тракторний Г.), у побуті тощо.

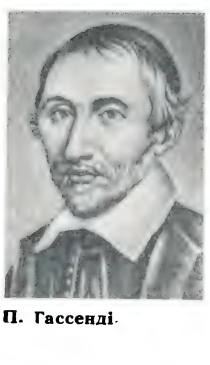

П. Гассенді.

ГАСКА́Р (Gaskar; справж. прізв. — Фурньє) П'єр (н. 13.III 1916, Париж) — французький письменник. П'ять років (з 1940) перебував у фашистському концтаборі. Війну і фашизм Г. викриває в романах «Звірі» (1952), «Час мерців» (1953, премія Гонкурів), «Утікач» (1961). Написав автобіографічні романи «Зерно» (1955), «Найкращий у світі» (1963). Актуальним проблемам сучасності присвячена п'єса «Даремні кроки» (1958), романи «Коралові рифи» і «Вулична трава» (обидва — 1958). Пізніші твори — «Авто» (1968), «Химери» (1969), «Арка» (1971) свідчать про відхід письменника від гострих питань соціальної дійсності.

Тв.: Рос. перекл.— Путешествие к живым. М., 1960; Зерно. М., 1965.
В. І. Пащенко.

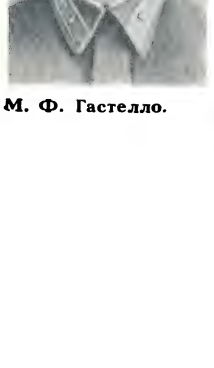

М. Ф. Гастелло.

ГА́СКЕЛЛ (Gaskell) Елізабет (29. IX 1810, Лондон — 12.XI 1865, Голіборн, Гемпшір) — англійська письменниця. У романах «Мері Бартон» (1847) і «Рут» (1853) відобразила життя пролетаріату Манчестера, показала тяжке становище жінки в бурж. суспільстві. К. Маркс відносив Г., разом з Ч. Діккенсом, У.-М Теккереєм і Ш. Бронте, до блискучої плеяди англійських романістів (Див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). Зверталась і до психологічно-побугових проблем («Кренфорд», 1853; «Коханці Сільвії», 1863, та ін.).

Тв.: Рос. перекл.— Мэри Бартон. М., 1963; Крэнфорд. М., 1973.
Літ.: Ремизов Б. Б. Элизабет Гаскелл. К., 1974.

ГАСКО́ Мечислав Едмундович (н. 27.I 1907, Луцьк) — український рад. поет. Член КПРС з 1929. Був учасником комуністичного підпілля на Волині. В 1924 заарештований польс. окупаційною владою, в 1925 виїхав на Рад. Україну. Закінчив Харків. ін-т нар. г-ва (1929). Почав друкуватися 1926. Належав до літ. орг-ції «*Західна Україна*». У збірках поезій «Обабіч кордону» (1930), «Шлю вам свій привіт» (1931), «Поезії» (1958), «Ланки життя» (1967) оспівано рад. дійсність, дружбу народів. Переклади з польс. і англ. мов, праці про Т. Шевченка.

ГАСКО́НЬ — історична область на Пн. Зх Франції. Назва пов'язана з *басками* (лат Vascones, звідси Vasconia — край васконів; пізніше франц. Gascogne), які оселилися тут у 6 ст. З 602 Г.— герцогство. В 1036 Г приєднано до герцогства Аквітанія. В 17—18 ст. разом з Гієнню становила губернаторство Г. і Гієнь у Франції. В 1790 на території Г. створено ряд *департаментів*.

ГАСПАРЯ́Н Гоар Мікаелівна (дівоче прізв.— Хачатрян; н. 14.XII 1924, Каїр) — вірменська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1956). Співу навчалась у Каїрі. У 1948 переїхала в СРСР. З 1949 — солістка Вірм. театру опери та балету. Партії: Ануш, Шушан («Ануш», «Давид-Бек» Тіграняна), Гоар («Героїня» Степаняна), Лакме («Лакме» Деліба), Віолетта («Травіата» Верді), Норма («Норма» Белліні). Виступає як концертна співачка Держ. премія СРСР, 1951.

ГАСПЕРО́НІ (Gasperoni) Ермене-джільдо (н. 4.VIII 1906, Сан-Маріно) — діяч міжнар. комуністичного руху, керівник компартії Сан-Маріно. З 1926 — член Франц. компартії. У 1930—36 — член компартії Люксембургу. В 1936—38 — учасник нац.-визв. війни ісп. народу, член компартії Іспанії. В 1941 один з ініціаторів відновлення компартії Сан-Маріно (СМКП). У 1945—73— її генеральний секретар. З 1973 — голова СМКП. З 1946 — член парламенту Сан-Маріно.

ГА́СПРА — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташована на Південному березі Криму, за 10 км від Ялти. 11,3 тис. ж. (1977). З-д залізобетонних виробів, відділок винорадгоспу «Лівадія». Восьмирічна школа, будинок культури, 2 б-ки. Кліматичний курорт (8 санаторіїв, турбаза). Виникла в середині 18 ст. У 1901—02 у Г. жив Л. М. Толстой.

ГАССЕНДІ́ (Gassendi) П'єр (22.I 1592, Шантерсьє, Прованс — 24.X 1665, Париж) — французький філософ-матеріаліст, математик і астроном. Відроджуючи атомістичне вчення *Епікура* та *Лукреція* Кара, Г. доводив, що у Всесвіті є лише два першоначала речей — матерія і порожнеча. Матерія не може бути знищена, бо її утворюють незнищувані, незмінні елементи — атоми. Всі тіла утворюються внаслідок руху (механічного переміщування) атомів. Г. намагався примирити атеїстичне вчення Епікура з релігією, зокрема твердив, що атоми створив бог. Критикуючи *схоластику* й ідеалістичне вчення Р. *Декарта* про *природжені ідеї*, Г. відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму*. За сусп.-політ. поглядами — прихильник необмеженої монархії.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. М., 1966—68.
Літ.: Быховский Б. Э. Гассенди. М., 1974.

ГАСТЕ́ЛЛО Микола Францович [23.IV (6.V) 1907, Москва — 26.VI 1941] — рад. військовий льотчик, капітан, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1928. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1931. Учасник боїв на р. Халхін-Голі 1939 і рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Г. командував ескадрильєю бомбардувальників При бомбардуванні колони нім.-фашист. військ літак Г був підбитий. Г., спрямувавши охоплений полум'ям літак на скупчення ворожої бойової техніки, героїчно загинув

ГАСТЕРОМІЦЕ́ТИ (Gasteromycetes) — група порядків грибів класу *базидіоміцетів*. Плодові тіла замкнуті, кулясті, надземні або підземні. Після руйнування плодового тіла або розриву його оболонки (перидія) звільняються численні спори. Живуть у грунті або на гниючій деревині. Бл. 1000 видів, об'єднаних у 5 порядків (8—15 родин), пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктиди. На Україні — 120 видів. У молодому віці деякі Г (*порхавки*) їстівні.

ГА́СТЄВ Олексій Капітонович [26 IX (8.X) 1882, Суздаль, тепер Володимирської обл.— 1941] — рад. вчений, громадський діяч, один із засновників *наукової організації праці* (НОП) в СРСР, поет. Член РСДРП з 1901 до 1908, член ВКП(б) з 1931

Після Великого Жовтня працював керуючим і надзвичайним комісаром пром. підприємств у Сормові, Миколаєві, Харкові та Москві. В 1920 організував Центр. ін-т праці при ВЦРПС (ЦІП), яким керував до 1938. Одночасно 1924—26 — заст. голови і голова Ради по НОП при Наркоматі РСІ, 1932—36 — голова Всесоюзного к-ту стандартизації при РПО СРСР. Автор праць з питань раціональної організації і культури праці. Деякі ідеї Г. згодом були розвинуті в науці про управління — *кібернетиці*. Перші поетичні твори надруковано 1904. Опублікував збірки віршів «Поезія робітничого удару» (1918), «Пачка ордерів» (1921) та ін. твори.

ГАСТРЕ́Ї ТЕО́РІЯ (від грец. γάστρη — випуклість) — теорія, за якою всі багатоклітинні тварини походять від одного спільного предка — гіпотетичного первісного організму — гастреї. Гастрея, за уявленням Е. Геккеля, нагадувала одну із стадій зародкового розвитку багатоклітинних організмів — *гаструлу* і мала вигляд видовженого мішковидного тіла з двошаровою стінкою і центр. порожниною, що сполучалася з навколишнім середовищем за допомогою первинного ротового отвору (бластопора); виникла в процесі еволюції шляхом впинання (інвагінації) з одношарового кулястого тваринного організму (бластеї). Г. т. не доведена, оскільки немає достатніх підстав вважати інвагінацію первинним способом *гаструляції*.

ГАСТРИ́Н (від грец. γαστήρ — шлунок) — *гормон* слизової оболонки воротаря шлунка. За хім. будовою поліпептид (див. *Пептиди*). Г.

викликає секрецію кислого шлункового соку та діє на секреторні процеси ін. залоз шлунково-кишкового тракту — стимулює утворення ферментів (амілази, ліпази, деяких протеїназ) в підшлунковій залозі та виділення *підшлункового соку* і *жовчі*. Підсилює моторику шлунка і кишечника. Секреція Г. затримується під дією соляної кислоти.

ГАСТРИ́Т (від грец. γαστήρ — шлунок) — запальне захворювання слизової оболонки шлунка. Нерідко супроводиться порушенням його секреторної (виділення шлункового соку) і рухової функцій. Розрізняють гострий і хронічний Г. Гострий Г. виникає здебільшого внаслідок порушення харчового режиму (подразнення слизової оболонки шлунка грубою, гострою, надто гарячою або холодною їжею, міцними алкогольними напоями тощо), а також при отруєнні недоброякісною їжею (продукти бродіння і гниття харчових речовин, мікроби та їхні *токсини*), при *алергії* до деяких продуктів. Ознаки гострого Г.: втрата апетиту, неприємний смак у роті, відчуття важкості й болю під грудьми, печія, відрижка, нудота, блювання; іноді — короткочасне підвищення т-ри тіла. Захворювання звичайно триває кілька днів. Хронічний Г. зустрічається частіше, ніж гострий. Причинами його виникнення є також порушення харчування, особливо режиму приймання їжі; значну роль відіграють куріння, зловживання алкоголем, а також нервово-психічні фактори (перевтома нервової системи, нервові зворушення). За станом секреторної діяльності шлунка розрізняють гіперацидний і гіпоацидний Г. (підвищені або знижені секреція й кислотність шлункового соку). Ознаки хронічного Г. ті самі, що й гострого, тільки стійкіші й триваліші. До них іноді приєднуються розлади функції кишечника (запори, проноси). Язик звичайно обкладений білим або буруватим нальотом. Хронічний Г. може періодично загострюватись, а невилікуваний гострий Г. може перейти в хронічний. Лікування гострого Г.: промивання шлунка, постільний режим, дієта, зогрівальні компреси на живіт, деякі мед. препарати; хронічного Г.— тривала дієта, медикаментозне лікування, фізіотерапевтичні процедури, мінеральні води, санаторно-курортне лікування (Моршин, Боржомі, Єсентуки тощо).

Г. Й. Бурчинський.

ГАСТРО... [від грец. γαστήρ (γαστρός) — шлунок, черево] — частина складних слів, що відповідає поняттям «шлунок» або «черевна частина тіла» (напр., *гастроентерит, гастроптоз*).

ГАСТРОВАСКУЛЯ́РНА СИСТЕ́МА (від *гастро...* і лат. vasculum — невелика судина) — кишково-судинна система — травна система деяких кишковопорожнинних (*медуз* та *реброплавів*). Являє собою систему каналів (кільцевого і радіальних). Виконує функції перетравлювання їжі та розподілу продуктів травлення по тілу; бере участь у *газообміні*.

ГАСТРОГРА́ФІЯ (від *гастро...* і грец. γράφω — пишу) — рентгенологічне дослідження шлунка, один з видів *рентгенодіагностики*. Для проведення Г. використовують розчин барію, який хворий випиває натще перед дослідженням. Барій дає змогу чіткіше виявити структуру слизової оболонки шлунка, час проходження через шлунок його вмісту, характер перистальтики тощо. За виявленими змінами цих показників роблять висновок про характер захворювання. Дані Г. можна брати до уваги тільки разом з клінічною картиною, *анамнезом* та результатами ін. досліджень.

ГАСТРОЕНТЕРИ́Т (від *гастро...* і грец. ἔντερον — кишка) — запальне захворювання слизової оболонки шлунка і тонких кишок. У людини розрізняють гострий і хронічний Г. Гострий Г. виникає здебільшого в результаті вживання в їжу недоброякісних продуктів, що містять у собі патогенні мікроби та їхні токсини (див. *Харчові токсикоінфекції*). В ряді випадків причиною Г. може бути отруєння солями важких металів, кислотами, лугами. Ознаки гострого Г.: нудота, блювання, біль у животі, проноси, нерідко — підвищення т-ри тіла. Захворювання триває звичайно 2—3 дні. Хронічний Г. здебільшого розвивається з гострого, однак може виникати й самостійно (після перенесеного інфекційного захворювання, внаслідок недостатності функції травних залоз тощо). Лікування: дієта, медикаментозне.

Утварин Г. спричинюють недоброякісні корми, отруєння, *інфекція*. Найчастіше хворіє молодняк. Ознаки Г.: кволість, відсутність жуйки, коліки, пронос тощо. Перебіг Г. гострий і хронічний. Заходи боротьби — залежно від причини. Профілактика — контроль за якістю кормів, додержання зоогігієнічних правил.

Г. Й. Бурчинський.

ГАСТРОЕНТЕРОКОЛІ́Т (від *гастро...*, грец. ἔντερον — кишка і κόλον — товста кишка) — гостре запальне захворювання всього шлунково-кишкового тракту з переважним ураженням тонкої чи товстої кишок або їхніх відділів. Г. бувають інфекційні і неінфекційні (у т. ч. алергічні); за перебігом — гострі й хронічні. Всі форми Г. починаються гостро і супроводяться диспептичними явищами (пронос, блювання тощо). В тяжких випадках спостерігаються слабкість, підвищення т-ри тіла. Лікування: усунення осн. причини Г., дієта.

ГАСТРОЕНТЕРОЛО́ГІЇ ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1965 на базі реорганізованого Ін-ту мікробіології. Ін-т має (1977) клініку з 5 відділеннями та експериментальний відділ, до складу якого входять 5 лабораторій. Головний наук. напрям ін-ту: розробка нових методів діагностики, лікування та профілактики захворювань органів травлення.

П. Ф. Кришень.

ГАСТРОЕНТЕРОЛО́ГІЯ (від *гастро...*, грец. ἔντερον — кишка і λόγος — вчення) — розділ медицини, що вивчає хвороби органів травлення неінфекційного походження, розробляє методи діагностики, лікування і профілактики цих захворювань. Відокремленню Г. на поч. 20 ст. в самостійний розділ сприяли успіхи фізіології, клінічної медицини, рентгенодіагностики та ін. Наук. і практичні основи вітчизн. Г. заклали І. П. Павлов, М. П. Кончаловський, Р. А. Лурія та ін., зокрема укр. вчені — М. М. Губергріц, В. П. Образцов, М. Д. Стражеско, В. П. Іванов. В Г. застосовуються ендоскопічний, морфологічний, біохім. та ін. сучас. методи дослідження, які дають змогу удосконалювати діагностику захворювань органів травлення. З розвитком Г. з'явилась нова спеціальність — лікар-гастроентеролог, гастроентерологічні кабінети в поліклініках, відділення в клініках; створено спец. гастроентерологічні центри, які проводять наук. і учбово-методичну роботу. В СРСР діють н.-д. ін-ти Г. (Москва, Душанбе, Дніпропетровськ), в 1948 було створено Всесоюзне наук. т-во гастроентерологів.

Г. Й. Бурчинський.

ГАСТРОПТО́З (від *гастро...* і грец. πτῶσις — падіння) — опущення шлунка. При Г. звичайно опущені також ін. внутрішні органи. Див. *Спланхноптоз*.

ГАСТРОСКОПІ́Я (від *гастро...* і грец. σκοπέω — дивлюсь) — метод дослідження шлунка за допомогою спеціального апарата — гастроскопа. Г.— один з видів *ендоскопії*. Гастроскоп (гнучка трубка, всередині якої міститься оптична система та освітлювальна електрична лампочка) вводиться через рот у стравохід, а далі — в шлунок, що дає можливість оглянути різні його відділи. Г. допомагає розпізнавати гастрит, виразку, рак шлунка тощо.

ГАСТРОТРИ́ХИ — клас *первиннопорожнинних червів*. Те саме, що й *черевовійчасті черви*.

ГАСТРОЦЕ́ЛЬ (від *гастро...* і грец. κοιλία — порожнина), архентерон, первинна кишка — порожнина, що виникає в зародка більшості тварин на стадії *гаструли*. Г. сполучається з зовн. середовищем за допомогою отвору — бластопора (первинного ротового отвору), заповнений рідиною, перетворюється на порожнину кишечника.

ГА́СТРУЛА (лат. gastrula, від грец. γαστήρ — шлунок, черево) — стадія зародкового розвитку багатоклітинних тваринних організмів, наступна після *бластули*. Зародок на стадії Г. складається з *ектодерми* та *ентодерми* (первинні зародкові листки) і має порожнину (*гастроцель*), яка сполучається з зовн. середовищем за допомогою отвору — бластопора. Перехід від бластули до Г. у різних тварин відбувається неоднаково, що зумовлюється типом будови їхніх *яйцеклітин* та різним способом життя зародків (див. *Гаструляція*).

ГАСТРУЛЯ́ЦІЯ — процес розвитку з одношарового зародка — *бластули* двошарового зародка — *гаструли*. Г. пов'язана із складним переміщенням клітинного матеріалу зародка. Спосіб Г. у різних тва-

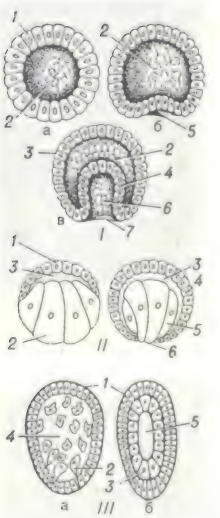

Гаструляція (схема). *I.* Інвагінація: *а* — стадія бластули; *б* — проміжна стадія; *в* — стадія гаструли; *1* — стінка зародка; *2* — бластоцель; *3* — ектодерма; *4* — ентодерма; *5* — початок впинання; *6* — гастроцель; *7* — бластопор. *II.* Епіболія: *1* — мікромери; *2* — макромери; *3* — бластоцель; *4* — ектодерма; *5* — ентодерма; *6* — бластопор. *III.* Імміграція (*а*) та делямінація (*б*): *1* — ектодерма; *2* — ентодермальні клітини; *3* — ентодерма; *4* — бластоцель; *5* — гастроцель.

Гатерія.

Гаур.

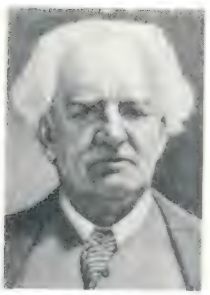

Г. Гауптман.

Гатчина. Пріоратський палац. 1798—99. Архітектор М. О. Львов

А. Гауді. Церква Ла Саграда Фамілія в Барселоні 1884—1926.

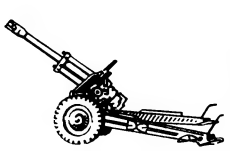

152-мм **гаубиця** зразка 1943 (СРСР).

рин залежить від структури *яйцеклітини* (кількості й розміщення в ній жовтка) та умов розвитку зародка. Розрізняють 4 осн. способи Г. Інвагінація (мал., *I*), коли певна ділянка стінки бластули впинається всередину її порожнини; іммиграція (мал., *III*)— «вселення» сюди окремих клітин з поверхні зародка; епіболія (мал., *II*) — обростання великих, багатих на жовток клітин дрібнішими; делямінація — повне або часткове розщеплення стінки бластули на 2 шари. Г. шляхом делямінації й іммиграції характерна для кишковопорожнинних. У більшості тварин комбінуються різні способи Г., переважно інвагінація й епіболія, а також іммиграція.

ГАТЕ́РІЯ, туатара (Sphenodon punctatus) — хребетна тварина класу *плазунів*. Єдиний сучас. представник мезозойської групи плазунів — ящерогадів, або дзьобоголових. Зовні нагадує ящірку (довж. тіла до 75 см). Живиться комахами, молюсками тощо, яких добуває вночі. Г. збереглися на дрібних о-вах Нової Зеландії. Охороняється законом. Іл. с. 489 *В. І. Таращук.*

ГАТТ — див. *Генеральна угода про тарифи і торгівлю.*

ГАТЦУ́К Олексій Олексійович [14 (26).X 1832, Одеса — 5(17).XII 1891, Москва] — російський та український журналіст і археолог. У 1857 закінчив Моск. ун-т. До 1875 — співробітник «Одесского вестника», 1875—90 — редактор і видавець «Газеты А. Гатцука» в Москві. Друкував матеріали про Україну. Автор ряду публіцистичних і наук. статей та книги «Старовина російської землі».

ГА́ТЧИНА — місто обласного підпорядкування Ленінградської обл. РРФСР, райцентр, за 46 км від Ленінграда. Залізничний та автомоб. вузол. 74 тис. ж. (1977). Вперше згадується 1499 під назвою Хотчино як володіння Новгорода; згодом належала Лівонії і Швеції. Після *Північної війни 1700—21* повернута Росії. З 1796 — одна з резиденцій рос. царів. В 1909 в Г. створено поле для випробування літаків і відкрито першу в Росії авіац. школу, де вчився П. М. *Нестеров* та ін. уславлені льотчики. В 20—30-х рр. 20 ст. місто мало назву Красногвардейськ. Пром. центр (устаткування для целюлозно-паперової пром-сті, електротех. вироби, с.-г. машини тощо), два домобудівні комбінати, взуттєва і меблева ф-ки, молочний та консервний з-ди. Філіал Ленінгр. трикотажного виробн. об'єднання. Всесоюзний н.-д. ін-т буд. машин. Ленінгр. ін-т ядерної фізики, пед. училище. Краєзнавчий музей. У Г.— палацово-парковий ансамбль 18 ст. До ансамблю входять: палац у стилі раннього класицизму (1766—81, арх. А. Рінальді); Пріоратський палац (1798—99, арх. М. Львов). У парках (Палацовий, Пріоратський, «Звіринець») — численні мости, тераси, павільйони, брами роботи арх. М. Львова, А. Захарова та ін. майстрів рос. класицизму. Під час Великої Вітчизн. війни ансамбль Г. зазнав руйнувань; в основному відбудований.

ГА́УБИЦЯ (нім. Haubitze, від чес. houfnice — знаряддя для кидання каменів) — артилерійська гармата для навісної стрільби по укритих цілях та оборонних спорудах. Г. входять до складу військової (в іноз. арміях польової) артилерії, мають калібр від 100 мм і більше, порівняно короткий ствол, перемінний заряд, скорострільність до 6 пострілів за хвилину (залежно від калібру), далекобійність до 18 км. Г. можуть бути буксировані і самохідні. Перші Г. (гладкоствольні) з'явилися в Зх. Європі в 15 ст., в Росії — в серед. 16 ст. Широко застосовувалися в 1-й і 2-й світових війнах.

ГА́УДІ (Гауді-і-Корнет; Gaudi y Cornet) Антоніо (26.VI 1852, Реус, поблизу Таррагони — 10.VI 1926, Барселона) — іспанський архітектор, скульптор і кераміст, представник стилю *модерн*. Осн. споруди: єпископський палац в Асторзі (1887—93), церква Ла Саграда Фамілія (1884—1926), палац Гюель (1885—89), житл. будинки Каса Батло (1905—07), Каса Міла (1905—10) — всі у Барселоні.

ГА́УПТМАН (Hauptmann) Гергарт (15.XI 1862, Оберзальцбрунн — 6.VI 1946, Агнетендорф) — німецький письменник. Літ. діяльність почав у 80-х рр. Натуралістичні драми «Перед сходом сонця» (1889), «Самітні» (1891), «Боброва шуба» (1893), «Візник Геншель» (1898), «Роза Бернд» (1903), «Пацюки» (1911) та ін. мали соціально-критичне спрямування. Найвідоміша драма «Ткачі» (1892) — про повстання сілезьких пролетарів 1844. Писав також символістські п'єси-казки («Вшестя Ганнеле», 1894; «Затоплений дзвін», 1896; «А Піппа танцює», 1906). У драмі «Перед заходом сонця» (1932) критикував буржуазну мораль. В роки фашист. режиму залишався в Німеччині. Для п'єс цього періоду характерне використання античних сюжетів. Драм. тетралогія «Атріди» (1941—44) відбивала жахи гітлерівської диктатури і 2-ї світової війни. Укр. мовою драми Г. перекладали Леся Українка, М. Павлик, С. Тобілевич та ін В багатьох театрах Рад. Союзу поставлено п'єси Г. Зокрема, на Україні йшли «Ткачі», «Візник Геншель», «Затоплений дзвін», «Перед заходом сонця» Нобелівська премія. 1912.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. Х.—К., 1930—33; Перед заходом сонця. К., 1956; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, т. 1—13. М., 1910—12; Пьесы, т. 1—2. М., 1959.

Літ.: Сильман Т. И. Гергарт Гауптман. Л.—М., 1958; Лихачёв Б. П. Герхарт Гауптман. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

Н. М. Матузова.

ГАУ́Р (Bos gaurus) — ссавець родини *бичачих*. Довж. тіла 2,1—3м, вис. в холці 1,5—1,9 м. Голова з широким лобом і масивними довгими рогами (довж. до 115 см), добре розвинене підгруддя, тулуб піднятий в холці. Забарвлення здебільшого чорне, на череві жовтувато-буре, ноги в нижній частині білі. Живуть невеликими стадами в гірських лісах Індії, Непалу та в Індокитаї. Самка після 280-денної вагітності в серпні—вересні народжує 1 теля. Г.— об'єкт полювання (використовують м'ясо і шкуру). Чисельність Г. різко скорочується; збереглися вони лише в *національних парках* та резерватах. Г.— дикий предок гаяла. Іл. с. 489.

В. О. Топачевський.

ГА́УС, Гс, Hs — одиниця магнітної індукції в *Гаусса системі одиниць* і системі СГСМ. $1 Гс = 10^{-4}$ Т (див. *Тесла*). Названо за ім'ям К.-Ф. *Гаусса*

ГА́УСС (Gauss) Карл-Фрідріх (30.IV 1777, Брауншвейг — 23.II 1855, Геттінген) — німецький математик, фізик, астроном, геодезист. Член Геттінгенської АН. Закінчив (1798) Геттінгенський ун-т. З 1807 до кінця життя очолював у ньому кафедру математики й астрономії. Г. вперше чітко довів *основну теорему алгебри*, створив теорію квадратичних *лишків*, теорію рівнянь поділу круга (яка багато де в чому була прообразом *Галуа теорії*) і побудови правильних *многокутників* за допомогою циркуля та лінійки. Розробив метод обчислення *орбіт* планет за трьома спостереженнями, матем. основи вищої геодезії, *найменших квадратів метод* (одночасно з А.-М. *Лежандром*). Вивчення форми земної поверхні стало для Г. поштовхом до розробки *поверхонь теорії*. Запропонував теорію земного *магнетизму*. Г. належать деякі ідеї *неевклідової геометрії*. Дослідження з геом. *оптики*, матем. фізики, *механіки* і теорії *еліптичних функцій*.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные геодезические сочинения, т. 1—2. М., 1957—58; Труды по теории чисел. М., 1959.

Літ.: Карл Фридрих Гаусс. М., 1956.

ГА́УССА СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — система електричних і магнітних величин, в якій основними одиницями є сантиметр, грам і секунда. *Діелектрична проникність* і *магнітна проникність* в Г. с. о.— безрозмірні величини, для вакууму вони дорівнюють 1. Магнітні одиниці цієї системи дорівнюють одиницям абс. електромагнітної системи СГСМ, а електричні — одиницям абсолютної електростатичної системи СГСЕ. Г. с. о. часто називають симетричною *СГС системою одиниць*.

ГА́УССОВА КРИВИНА́ — добуток головних *кривин* поверхні в даній точці; те саме, що й *повна кривина*.

Гатчина. Палац. 1766—81. Архітектор А. Рінальді.

ГАУСТО́РІЇ (від лат. haustor — той, що черпає, п'є) — 1) У рослин-паразитів — одноклітинні або багатоклітинні утвори, які проникають у *паренхіму* рослини-хазяїна і висмоктують з неї поживні речовини. 2) У грибів, які паразитують на рослинах,— відгалуження *грибниці*, що заглиблюються в клітини хазяїна. 3) У деяких покритонасінних рослин — ниткоподібні вирости *зародкового мішка*, за допомогою яких поживні речовини надходять до зародка.

ГА́УЯ —національний парк у Латвійській РСР, в басейні нижньої течії р. Гауї. Створений 1973 для охорони типових ландшафтів, істор. об'єктів, збереження та збільшення флори й фауни давньої долини р. Гауї. Пл. 83,7 тис. га. Багато стрімких скель, мальовничих печер. Охороняється 40 видів рідкісних рослин, 11 — звірів та 14 — птахів. В межах Г.— старовинний парк Сігулда. На тер. парку прокладено обладнані туристські маршрути. *О. К. Ющенко.*

ГАФЕ́З [псевд. Федора Захаровича Гаглойти; н. 29.VIII (11.IX) 1913, Баку] — осетинський рад. письменник. Член КПРС з 1939. Перша поетична зб.— «Акорди фандира» (1940). Вірші воєнних років увійшли до зб. «Життя миле» (1948). Автор збірок «Мир» (1952), «Рідне вогнище» (1959), поем «Амінат» (1949), «Дубовий гай» (1956). Пише прозові твори (зб. оповідань «Лампочка Дзадж», 1961; роман «Добрий день, люди!», 1966). Україні присвятив вірші «Чому тебе кохаю», «Україні», «Дніпро», «Тарасу Шевченку», «Кобзареві», «На Чернечій горі». Стаття «У Києві. Із зошита письменника» (1954) — про укр.-осет. літ. зв'язки повоєнного часу. Переклав 22 вірші Т. Шевченка та деякі поезії П. Тичини. Упорядкував збірки осет. перекладів творів Т. Шевченка (1954) та І. Франка (1956); написав до них передмови.
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 3. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Високий обрій. Одеса, 1974; Рос. перекл.— Добрый день, люди! М., 1971; В краю родном. М., 1974.

ГАФІ́З (Хафіз, Гафез; літ. псевд. Мохаммеда Шамседдіна; бл. 1325, Шіраз — 1389 чи 1390, там же) — перський і таджицький поет. Був високоосвіченою людиною. Залишив велику літ. спадщину.
У своїх творах висловлював передові настрої епохи, оспівував земне життя, його красу й радощі, почування й думки простої людини, засуджу́вав духівництво, феод. знать. Вірші — *газелі*—Г. були широко відомі на його батьківщині і за її межами. Народ високо оцінив творчість Г., і літ. псевд. поета «гафіз» (тобто людина, яка знає напам'ять Коран) став загальною назвою і відтоді означає «народний співець». В Рад. Таджикистані газелі Г. стали нар. піснями. На Україні творчість Г. досліджував А. Кримський; він переклав ряд його поезій. Перші переклади творів Г. були вміщені 1895 в журн. *«Житє і слово»*.
Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 1. К., 1972; Рос. перекл.— Пятьдесят газелей. Сталинабад, 1955; Лирика. Уфа, 1973; Газели. Душанбе, 1978.
Літ.: Кримський А. Ю. Хафіз та його пісні. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974.

ГА́ФНІЙ (Hafnium; від лат. назви м. Копенгагена — Hafnia), Hf — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 72, ат. м. 178,49. Природний Г. складається з 6 стабільних ізотопів. Існування Г. передбачив 1870 Д. І. Менделєєв. 1921 Н. *Бор* показав, що елемент з ат. н. 72 має бути аналогом *цирконію*; 1922 угор. хімік Г. *Хевеші* спільно з голл. фізиком Д. Костером відкрили Г. і дали йому назву. Г.— рідкісний елемент, вміст його в земній корі $3 \cdot 10^{-4}$%. Завжди міститься в мінералах цирконію. Г.— пластичний метал сріблястого кольору, густ. 13 300 кг/м^3, $t_{пл}$ 2227° С, $t_{кип}$ 5400° С. Корозієстійкий, не взаємодіє з лугами, у к-тах розчиняється лише при наявності фториду амонію NH_4F. Солі Г. у водних розчинах гідролізуються. Добувають Г. магнійтермічним відновленням тетрахлориду $HfCl_4$ і очищають термічним розкладом тетрайодиду HfI_4. Застосовують у ядерній техніці та електроніці.
Літ.: Шека И. А., Карлышева К. Ф. Химия гафния. К., 1972; Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976. *В. Л. Павлов.*

ГАФУ́Р ГУЛЯ́М [справж. прізв.— Гафур Гулямович Гулямов; 27.IV (10.V) 1903, Ташкент — 10.VII 1966, там же] — узбецький рад. письменник. Акад. АН Узб. РСР (1943), нар. поет Узб. РСР (1963). Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1923. Осн. тема творів — соціалістична праця і формування нової людини. Автор збірок поезій «Іду зі Сходу» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «Щастя рідної землі» (1951), зб. оповідань «Нерозлучні друзі», «Гумористичні оповідання» (обидві — 1931). Окремі вірші присвятив дружбі узб. та укр. народів («Ти не сирота»). Перекладав твори Т. Шевченка, Ш. Руставелі, О. Пушкіна, В. Маяковського, написав передмову до «Кобзаря» (Ташкент, 1939). Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970 (посмертно).
Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Зі Сходу на Захід. К., 1947; [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Приїздіть до нас у гості, друзі! «Дніпро», 1972, № 12; Клятва. «Жовтень», 1974, № 1; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—5. Ташкент, 1971—75.

ГАФУРІ́ Мажит (Габдулмажит) Нурганійович [20.VII (1.VIII) 1880, с. Зілім-Караново, тепер Гафурійський р-н Башк. АРСР — 28. X 1934, Уфа]— башкирський і татарський рад. поет. Нар. поет Башк. АРСР (з 1923). Основоположник башк. рад. л-ри. Літ. діяльність почав 1902 тат. мовою. У ранніх творах відображав безрадісне життя рідного народу. Після революції 1905 гол. мотиви поезії Г.— протест проти соціальної нерівності. Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію (зб. «Червоний прапор», 1917). У своїх творах славив перемогу рад. ладу, закликав зміцнювати дружбу рад. народів («Пісня червоних воїнів», 1929; «Ленінізм — маяк мені», 1934). Писав п'єси, байки, твори для дітей, виступав як публіцист.
Тв.: Укр. перекл.— Чорнолиці. К., 1953; Вибрані поезії. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Бідняки. В кн.: Оповідання письменників автономних республік, областей, національних округів та країв РРФСР, в. 1. К., 1976; Рос. перекл.— Избранное. Уфа, 1955; Ступени жизни. М., 1958; Чернолики. Уфа, 1975.
Літ.: Тичина П. Патріотизм у творчості Мажита Гафурі. К., 1955.

ГАФУ́РОВ Абуталіб Гафурович (21.XI 1882, аул Шуні, тепер Даг. АРСР — 14.V 1975, Махачкала) — лакський рад. поет. Народний поет Дагестану (з 1939). З молодих років складав пісні про долю свого народу. Грамоти навчився в 50 років і почав записувати свої твори. Перша зб.— «Новий світ» (1934). У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки «За Батьківщину» (1942), «Голос Дагестану» (1943). Автор ліричних віршів — «Ленін» (1932), «Марш героїв» (1942), «Хадіжа» (1955), «Одна на світі дорога для сонця» (1958) та ін. Написав пісні про Т. Шевченка, М. Горького. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.
Тв.: Рос. перекл.— Новая ступень. Махачкала, 1965; Абуталиб сказал... М., 1977.

ГАФУ́РОВ Бободжан Гафурович [18 (31).XII 1908, кишлак Іспісар, тепер Ходжентського р-ну Ленінабадської обл. Тадж. РСР — 12.VII 1977, Душанбе] — рад. партійний діяч, історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1932. В 1935 закінчив Всесоюзний комуністичний ін-т журналістики в Москві. В 1941—46 — секретар, 1946—56— 1-й секретар ЦК КП Таджикистану. З 1956 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР. Праці з історії народів Серед. Азії та історії *ісламу*. На XIX і XX з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го і 7-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Міжнар. премія ім. Дж. Неру, 1968.
Тв.: Октябрьская революция и национально-освободительное движение. М., 1967; Кушанская эпоха и мировая цивилизация. М., 1968; Таджики. М., 1972; Актуальные проблемы современного национально-освободительного движения. М., 1976; Изучение цивилизаций Центральной Азии. М., 1976 [у співавт.].

ГА́ШЕК (Hašek) Ярослав (30.IV 1883, Прага — 3.I 1923, Ліпніце)— чеський письменник. Почав друкуватися з 1900. До 1915 опублікував бл. тисячі гуморесок, фейлетонів і нарисів (зб. «Бравий вояк Швейк та інші дивовижні історії», «Турботи пана Тенкрата», обидві — 1912; «Моя торгівля собаками та інші гуморески», 1915). Після мобілізації до австр. армії добровільно здався в рос. полон. В 1916 вступив до чехословацької військ. частини, створеної в Росії. В 1916—18 перебував на Україні, зокрема в Києві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вступив до РКП(б) (Москва, 1918) і до Червоної Армії, обіймав відповідальні

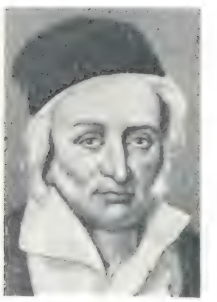
К.-Ф. Гаусс.

Гафур Гулям.

М. Н. Гафурі.

Б. Г. Гафуров.

Я. Гашек

А. Є. Гашинський

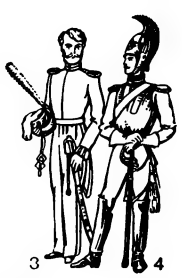

Російська **гвардія**. 1. Обер-офіцер гвардії. 1700—32. 2. Гвардійський гренадер. 1700—32. 3. Гвардійський козак. 1812. 4. Обер-офіцер Кавалергардського полку. 1812.

посади в політвідділі 5-ї армії, що боролась проти контрреволюції на Східному фронті. В кінці 1920 повернувся на батьківщину, співробітничав у центр. органі КПЧ «Руде право». Вершина творчості Г. — сатиричний антивоєнний роман «Пригоди бравого вояка Швейка» (1921—23, незакінч.). Перший варіант його був створений і виданий чес. мовою у Києві (повість «Бравий вояк Швейк у полоні», 1917). Починаючи з 1930 на Україні вийшло вісім видань цієї повісті. Інсценізований твір поставлено на сценах театрів України, зокрема в Київ. академічному театрі ім. І. Франка.

Тв.: Укр. перекл.— Жертва лотереї. К., 1952; Гумористичні оповідання. К., 1956; Пригоди бравого вояка Швейка. К., 1970; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1966.

Літ.: Шевчук В. І. Ярослав Гашек. К., 1965; Трофимкин И. И. Ярослав Гашек. Л., 1973; Шмелькова И. А. Ярослав Гашек. Биобиблиографический указатель. М., 1959. *В. І. Шевчук.*

ГАШИ́НСЬКИЙ Аркадій Євгенович (н. 29.VII 1920, м. Мелітополь Запорізької обл.) — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). У 1945 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського (Москва). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — учасник фронтової театр. бригади 1-го Укр. фронту. З 1948 в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Хома («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Ярослав Мудрий (однойменна драм. поема Кочерги), Лаврін Запорожець («Незабутнє» — інсценізація за творами Довженка), Гроза («Сторінка щоденника» Корнійчука), Мастаков («Старик» Горького), Дервіш («У ніч місячного затемнення» Каріма), Креонт («Антігона» Софокла), Макбет («Макбет» Шекспіра)

ГАШИ́Ш (араб.) — наркотична речовина, яку добувають з індійських конопель (Cannabis indica). Приймання всередину або куріння Г. спричинює *галюцинації*. Пристрасть до вживання Г. є *наркоманією*.

ГАШО́КОВ Хусін Ханахович (н. 2. VII 1913, аул Хабез, тепер Карачаєво-Черкеської а. о., Ставропольський край) — черкеський рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав в 30-х рр. Перша зб. «Вірші та пісні» (1940). Осн. тема творів Г.— праця, образ будівника нового життя, дружба народів (зб. «Світання в горах», 1952; «Сонце над аулами», 1957; «Іду по землі», 1965; «Будильник», 1976; «Серце співає», 1977, та ін.). Автор трилогії «Батько і син» (1959—68). Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Світання в горах. В кн.: Теплі скарби. Сімферополь, 1972; Рос. перекл.— Иду по земле. Ставрополь, 1965.

М. А. Хубієв.

ГАЮЇ (Аюї; Найу) Валентин (13. XI 1745, Сен-Жюст, Уаза — 18.III 1822, Париж) — французький педагог, один з основоположників *тифлопедагогіки*. Розробив для сліпих дидактику і методику вивчення наук та оволодіння практичними ремеслами. Запропонував шрифт для сліпих, вдосконалив спосіб книгодрукування, створив ноти, геогр. карти для них тощо. В 1784 заснував на свої кошти в Парижі першу школу для сліпих. У 1806—17 жив у Петербурзі, де 1807 під його керівництвом відкрито перший у Росії навч. заклад інтернатного типу для сліпих. Осн. праця Г.— «Нарис навчання сліпих» (1786).

ГВАДАЛАХА́РА — місто в центр. частині Іспанії, поблизу Мадріда, адм. центр провінції Гвадалахара

Гвадалахара. Палац герцогів Інфантадо. Близько 1480—93. Будівничі Х. Гуас, Егуаоміт та ін.

в обл. Нова Кастілія. Бл. 30 тис. ж. Моторобудівний з-д, підприємства по переробці с.-г. продукції. Архіт. пам'ятки давньорим. часу та епохи Відродження, в т. ч. рим. міст, палац Інфантадо. Під Г. 1937 відбулась битва, в якій ісп. республіканці розгромили італо-фашистські війська.

ГВАДАЛАХА́РА — місто в Мексиці, адм. ц. штату Халіско. Розташована на Мексіканському нагір'ї, на вис. 1500 м над р. м. Вузол з-ць і автошляхів. 857 тис. ж. (1974, з передмістями). Один з центрів обробної пром-сті країни. Розвинуті харч. (олійно-жирова, борошномельна), текст., шкіряно-взуттєва, хім., маш.-буд., цем. пром-сть. Традиційне виготовлення керамічних виробів. Ун-т. Архіт. пам'ятки: собор (1571—1618), церква Санта-Моніка (1720—33), будинок Верховного суду (Аудьєнсія, 1751—75) та ін. Г. засн. 1530.

ГВАДАЛКВІВІ́Р — річка на Пд. Іспанії. Довж. 560 км, пл. бас. 57 тис. км². Бере початок на пн. схилах Андалуських гір. Впадає в Кадіську зат. Атлантичного ок., утворюючи *естуарій* завширшки бл. 7 км. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води 164 м³/сек. Судноплавний до м. *Кордови*. Використовується для зрошування. На Г.— м. *Севілья*.

ГВАДЕЛУ́ПА — острови у Вест-Індії, в групі Малих Антільських островів, володіння Франції. Включає о. Гваделупа (складається з 2 частин: Бас-Тер і Гранд-Тер), низку дрібних о-вів (Марі-Галант, Дезірад, Ле-Сент та ін.) і пн. частину о. Сен-Мартен (південна належить Нідерландам). Пл. 1,8 тис. км². Нас. 325 тис. чол. (1977), переважно мулати й негри. Офіц. мова — французька. Адм. центр — м. *Бас-Тер*. Поверхня складена з вулканічних туфів та вапняків. Вис. до 1467 м (діючий вулкан Суфрієр — найвища вершина Г.). Клімат тропічний, жаркий, вологий (опадів до 2000 мм на рік). Масиви вологих тропічних лісів. Г. відкрив Х. Колумб 1493. До 1635 належала Іспанії, потім франц. приватним компаніям. Корінне індіанське населення було винищено, натомість завезли негрів-рабів. З 1674 острови — франц. колонія. В 17—19 ст. Англія не раз намагалася захопити Г., але за Паризьким договором 1816 вона залишилася французькою. Рабство на островах фактично скасовано 1848. 19.III 1946 Г. дістала статус «заморського департаменту» Франції. Народ Г. бореться за нац. незалежність. Очолює нац.-визвольний рух *Гваделупська комуністична партія*, що входить у фронт боротьби за автономію. На Г. також діють філії гол. франц. політ. партій. Основа економіки — с. г. на експорт. Вирощують цукр. тростину (понад 50% усієї посівної

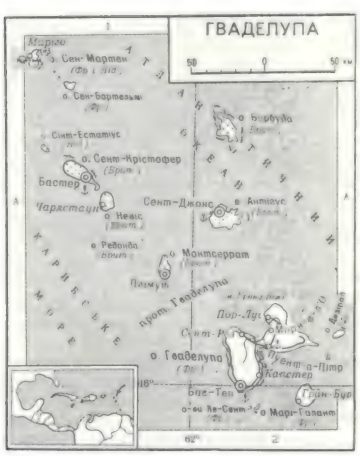

площі, виробн. цукру 1977 — 96 тис. т), банани, каву, какао, ваніль, цитрусові. Розвинуті тваринництво (велика рогата худоба, кози, свині), рибальство. Гол. галузь пром-сті — харч. (виробн. цукру, рому). Автошляхів — 1924 км (1974). Осн. пром. центр і мор. порт — Пуент-а-Пітр. З Г. вивозять цукор, банани, ром; ввозять устаткування, паливо, трансп. засоби. Осн. торг. партнер — Франція. Грош. одиниця — франц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франц. франків = 15,42 крб. (серпень 1978).

ГВАДЕЛУ́ПСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ГКП) — створена на I з'їзді 29—30.III 1958 на базі федерації Франц. компартії, що існувала на Гваделупі з 1944. II з'їзд ГКП (1961) висунув завдання боротьби за внутр. автономію Гва-

А. Є. Гашинський у ролях Грози («Сторінка щоденника» Корнійчука) та Ярослава Мудрого («Ярослав Мудрий» Кочерги).

делупи у рамках Франц. республіки як першого етапу на шляху до повної незалежності країни. III з'їзд партії (1964) визначив політ., екон. і соціальний зміст програми досягнення автономії (здійснення самоврядування, агр. реформи тощо). VI з'їзд ГКП (1976) підкреслив, що досягнення автономії є не самоціллю, а платформою боротьби за повноту політ., екон. і соціальних прав гваделупського народу; з'їзд підкреслив, що важливою умовою антиімперіалістичної боротьби є зміцнення єдності міжнар. комуністичного руху. ГКП брала участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Комуністи очолюють ряд місц. органів самоврядування в країні. ГКП має 9 депутатів в Генер. раді Гваделупи, 1 місце в Нац. зборах Франції. Генеральний секретар — Гі *Данент* (з 1969). Центральний друкований орган — газета «Етенсель» («Іскра»).

М. В. Мартинов.

ГВА́ЛІЯР — місто в центр. частині Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. Вузол з-ць і автошляхів. 406,1 тис. ж. (1971, з передмістями). Підприємства бавовняної та харч. пром-сті. Текст. машинобудування, металообр. й хім. пром-сть. Кустарне виготовлення килимів, тканин, ювелірних, гончарних і металевих виробів. Археол. музей. Архіт. пам'ятки 11—16 ст. (палац Ман-Сінгх, храми тощо).

ГВА́ЛТИ, згонні дні — феодальна повинність на Західній і Правобережній Україні, в Польщі, Литві й Білорусії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Г. називалася робота, яку виконували під час жнив зверх панщини на вимогу поміщиків усі працездатні селяни — чоловіки і жінки за поміщицькі харчі. Виникла з розвитком фільваркової системи поміщицького господарювання. Поступово Г. втратили сезонний характер і стали звичайною панщиною.

ГВАНЬІ́НІ (Гвагнін; Guagnini) Александр (1538, Верона, Італія — 1614, Краків, Польща) — польський хроніст, за походженням італієць. З 1561 служив у польс. війську, брав участь у *Лівонській війні 1558—83*. Автор історико-геогр. опису «Європейської Сарматії»: Польщі, Литви, України, Білорусії (1578, 1611). У 1584 видав коротку хроніку Польщі, в якій найбільшу увагу приділив висвітленню Лівонської війни. У творах Г. подано відомості про запорізьке козацтво, боротьбу нар. мас України проти польс.-шляхет. гніту і тат. набігів у 15—16 ст. Праці Г. як джерело використовували українські літописці 17—18 ст.

М. П. Ковальський.

ГВАРАНІ, гуарані (ісп. guaraní, за назвою індіан. племені) — грошова одиниця Парагваю, дорівнює 100 *сентимо*. Введено 1943 замість *песо*. Золотий вміст Г. не встановлено.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, на р. Самарі (прит. Дніпра), за 6 *км* від залізнич. ст Вільне. 1,5 тис ж. (1977) Комбінат побутового обслуговування, заг.-освітня школа, мед. амбулаторія, кінотеатр, б-ка. Утворене 1957.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ (до 1944 — Сарабуз) — селище міського типу Сімферопольського р-ну Кримської обл. УРСР, на р. Салгирі. Залізничний вузол Острякове. 12,3 тис. ж. (1977). Радгосп, Кримська дослідна станція садівництва, степове відділення Нікітського бот. саду, республіканський проектний ін-т «Укрсадпроект», будинок побуту. 4 загальноосвітні, музична, спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

ГВА́РДІЯ (італ. guàrdia — варта) — добірна привілейована частина військ. Вперше формування, що називалися Г., виникли в 12 ст. в Італії. На поч. 20 ст. гвард. частини були в більшості країн. У Франції під час Великої франц. революції, а також в Австрії під час революції 1848—49 було утворено *Національну гвардію*. У Росії Г. створено 1687—1700 (Семенівський і Преображенський лейб-гвардії полки). Згодом були сформовані гвард. з'єднання. У 1825 частина Г. була осн. силою повстання *декабристів*.

У революції 1905—07 гвардія відіграла контрреволюц. роль. В 1917 більшість полків Г. перейшли на бік повсталого народу. Контрреволюц. формування під час громадян. війни 1918—20 в Росії дістали назву *білої гвардії*. Першою формою організації Рад. Збройних Сил була *Червона гвардія*. Див. також *Гвардія радянська*.

ГВА́РДІЯ ЛЮДО́ВА (Gwardia Ludowa — Народна гвардія) — збройні загони Польської робітничої партії, що діяли з травня 1942 в окупованій німецько-фашистськими військами Польщі. У 1943 Г. Л. стала масовою орг-цією. Загони Г. Л. діяли в Люблінському, Варшавському, Келецькому, Краківському і Жешувському воєводствах, вели боротьбу також у Сілезії, Лодзі та ін. районах, включених фашистами до складу Німеччини, проводили диверсійні операції в містах (Варшаві, Радомі, Кельце, Кракові). На основі Г. Л. 1.I 1944 створено *Армію Людову*.

ГВА́РДІЯ РАДЯ́НСЬКА — частини, кораблі, з'єднання та об'єднання Збройних Сил СРСР, що відзначилися у боях під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Вперше удостоєні почесного звання гвардійських 18.IX 1941 чотири стріл. д-зії, які брали участь у боях під Мінськом, Смоленськом, Єльнею. Г. р. билася на вирішальних ділянках фронту; її героїчна мужність була прикладом для всієї армії. В ході Великої Вітчизн. війни гвард. звання присвоєно багатьом рад. частинам, з'єднанням та об'єднанням. 21.V 1942 Указом Президії Верховної Ради СРСР для особового складу Г. р було запроваджено гвард. військ. звання і встановлено нагрудний гвард. знак. Гвард. частинам, з'єднанням та об'єднанням вручалися гвард. прапори. У боях на тер. України відзначилися 1—8-а гвард. армії, 3-я і 5-а гвард. танк. армії та ін. На Чорноморському флоті при обороні Одеси й Севастополя гвард. звання удостоєний ряд бойових кораблів.

Літ.: Кузьмичев А. П. Советская гвардия. М., 1969.

ГВАРНЕ́РІ (Guarneri) — родина італійських скрипкових майстрів 17—18 ст. Андреа Г. (1622 або 1626, Кремона — 7.XII 1698, там же) — родоначальник сім'ї, учень Н. *Аматі*. П'єтро Г. (18.II 1655, Кремона — 26.III 1720, Мантуя) — старший син Андреа Г. Джузеппе Г. (21.VIII 1698, Кремона — 17.X 1744, там же) — онук Андреа Г. Найвидатніший представник родини. Скрипки його роботи мають інтенсивний, красивий, багатий відтінками звук. На них грали Н. *Паганіні*, А. *В'єтан*, Е. *Ізаї*, Ф. *Крейслер* та ін. видатні скрипалі. Відомими майстрами також були син і онук Андреа Г.— Джузеппе Г. (25.XI 1666, Кремона — 1739, там же) та П'єтро Г. (14.IV 1695, Кремона — 7.IV 1762, Венеція).

ГВАТЕМА́ЛА, Республіка Гватемала — держава в Центральній Америці. На Пд. Сх. омивається Карибським м., на Пд. Зх.— Тихим ок. В адміністративному відношенні територія країни поділяється на 22 департаменти.

Державний лад. Г.—республіка. За конституцією 1965 глава д-ви і уряду — президент; його і парламент — однопалатний нац. конгрес обирають строком на 4 роки.

Природа. Поверхня Г. переважно гориста. Більша частина тер. країни — нагір'я заввишки 1000—3000 м. Над ним підноситься низка вулканів, у т. ч. найвища вершина Г.— вулкан Тахумулько, 4217 м. З Пн. до нагір'я прилягає вапнякове плато Петен, з Пд.— вузька приморська низовина. Часті землетруси. Осн. корисні копалини: поліметалеві, хромові, марганцеві руди, золото, срібло, нафта. Клімат субекваторіальний, пасатно-мусонний. Пересічна місячна т-ра на нагір'ї від +15 до +20°, на низовині +23, +27°. Опадів у внутр. районах 500—1000 мм, на пн.-сх. схилах гір — до 3500 мм на рік. Понад 50% тер. Г. вкрито лісами.

Населення. Бл. половини нас. Г.— іспано-індіан. метиси (т. з. ладі-

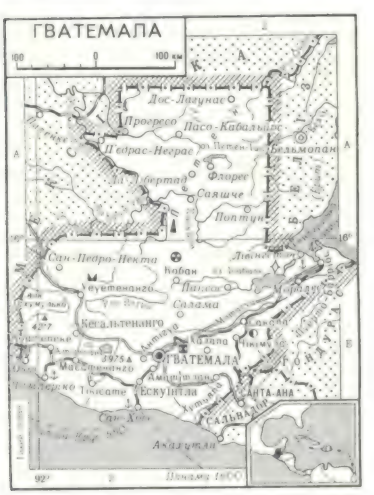

Гвардія радянська. Нагрудний гвардійський знак.

Герб Гватемали.

ГВАТЕМАЛА

Площа — 108,9 тис. км²

Населення — 6,3 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Гватемала

Х. Урруела. Релігійна сцена. Гіпс. Середина 20 ст.

К. Меріді. Постаті. 1928.

Тканий пояс.

но), які становлять ядро гватемальської нації, що формується. Решта нас.— різні індіан. народи: кіче (бл. 750 тис. чол., тут і нижче 1975, оцінка), какчикель (600 тис. чол.), маме (500 тис. чол.), кекчі (400 тис. чол.) та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 58 чол. на 1 км² (1976). 33,8% нас. живе в містах. Найбільші міста — *Гватемала* і *Кесальтенанго*.

Історія. Найдавніше населення Г.— індіан. племена. На межі нашої ери на тер. Г. виникли міста, що стали центрами культури *майя*. В 1523 почалося завоювання тер. Г. ісп. *конкістадорами*, в ході якого багато індіан. племен було повністю винищено. В 1560 утворено генерал-капітанство Г. В ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* проголошено незалежність країни (15.IX 1821). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в Г. почав проникати амер. капітал. Панівне становище в екон. й політ. житті посіла монополія США «Юнайтед фрут компані». В 1-й світовій війні Г. виступала на боці *Антанти*. На поч. 20-х рр. 20 ст. в Г. посилився нац.-визвольний і демократичний рух. У 1922 засновано компартію (діяла до 1932, 1949 створено Гватемальську партію праці, ГПП). Під час 2-ї світової війни Г виступала на боці антифашист. коаліції. 20.X 1944 в м Гватемалі відбулося збройне повстання, яке поклало початок антиімперіалістичній, антифеод. революції в Г. (1944—54). З 1945 Г.— член ООН. У 1945 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Х. Арбенса Гусмана (1951—54) здійснив ряд заходів, спрямованих на демократизацію політ. життя Г., створення незалежної економіки. В 1954 реакц. кола Г. при підтримці США організували контрреволюц. переворот. Усі завоювання революції було ліквідовано, діяльність прогресивних орг-цій заборонено. Всі наступні уряди Г. продовжували політику придушення прогресивних сил. Трудящі Г., очолені ГПП, ведуть постійну боротьбу проти диктатури. З 1963 в Г. існує партизанський рух. У міжнар. відносинах уряд Г. повністю орієнтується на політику США. Г.— член *Організації американських держав, Центральноамериканського спільного ринку, Латиноамериканської економічної системи*

М. В. Мартинов.

Політичні партії, профспілки. Рух національного визволення, засн. 1959. Крайньо права партія; захищає інтереси великої буржуазії та латифундистів, зв'язаних з іноз. капіталом. Конституційно-демократична партія, засн. 1964. Права, представляє інтереси частини великої буржуазії, поміщиків, вояччини. Революційна партія, засн. 1957. Виражає інтереси дрібної та серед. нац. буржуазії, інтелігенції, частини землевласників. Християнсько-демократична партія, засн. 1955. Об'єднує представників католицького духівництва, дрібної буржуазії, частини селянства *Гватемальська партія праці*, засн. 1949 (з 1954 діє нелегально). Гватемальська автономна профспілкова федерація, засн. 1957. Входить до ВФП. Профспілкова рада Г., засн. 1956. Входить до МКВП та *Міжамериканської регіональної організації трудящих*.

М. В. Мартинов.

Господарство. Г.— відстала агр. країна, що спеціалізується на вирощуванні на експорт деяких плантаційних культур. Великої шкоди г-во країни зазнало під час землетрусу 1976. В с. г. зайнято бл. 65% економічно активного населення. Частка с.-г. виробн. 1975 становила 27,6% валового внутр. продукту. Для Г. характерне поєднання великого плантаційного г-ва з примітивним напівнатуральним селянським. Під плантаційними культурами — понад 30% посівної площі. Осн. з них (збір 1976, тис. т): кава — 153, бавовна — 101, банани — 520. На експорт вирощують також абаку, ефіроносні культури, тютюн, цукр. тростину. Гол. прод. культури: кукурудза, рис, картопля, овочі. Тваринництво має другорядне значення. Розводять (1975, тис.): велику рогату худобу — 2148, свиней — 839, овець — 520. Заготівлі цінних порід деревини (бальса, бакаут та ін.), смоли чикле. На узбережжі Карибського м.— рибальство, вилов креветок.

Бананова плантація.

Промисловість розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають цинк, сурму, свинець, срібло. Виробн. електроенергії — 1099 млн. кВт · год (1975). Підприємства харчової, шкіряної, текст., нафтохім., буд. матеріалів пром-сті (переважно у містах Гватемала й Кесальтенанго). В Ескуінтлі та поблизу Пуерто-Барріос — нафтопереробні з-ди на довізній сировині. Розвинуті кустарні промисли. Довж. залізниць — бл. 1,6 тис. км, автошляхів — 13,4 тис. км, у т. ч. 2,5 тис. км з твердим покриттям. Через Г. проходить Панамериканська автострада. Гол. мор. порти: Пуерто-Барріос, Сан-Хосе, Чамперіко. У м. Гватемалі — міжнар. аеропорт. З Г. вивозять каву, бавовну, банани, цукор, лісоматеріали та ін.; ввозять продукти харчування, автомобілі, устаткування, нафту. Найбільша частка зовнішньоторг. обороту припадає на США, ФРН, країни Центр. Америки, Японію. Грошова одиниця — кетсаль. 1 кетсаль = 1 дол. США.

М. П. Крачило.

Медичне обслуговування. В 1973 в Г. було 12,1 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.); 1975 в країні працювали 16,6 тис. лікарів (1 лікар на 3,6 тис. ж.). Лікарів готують на медичному факультеті університету Сан-Карлос у м. Гватемалі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. 60% дорослого нас. країни неписьменні (1976). Проголошене 1945 обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років не здійснюється. Тривалість навчання у поч. школі — 6 років (у сільс.— 3), у серед.— 5 (3 + 2) або 6 (3 + 3).

Поряд з держ. є приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалось 647 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 104,5 тис. (1973), у вищих навч. закладах — 27,6 тис. студентів (1976). Найбільший вуз — ун-т Сан-Карлос у м. Гватемалі (засн. 1676); приватні ун-ти Рафаель Ландівар, дель Вальє та Маріано Гальвес, усі — в м. Гватемалі. Наук. установи: Гватемальська академія (засн. 1930), Академія мед., фіз. та природничих наук, Асоціація інженерів і архітекторів (засн. 1930), Ін-т харчування Центр. Америки та Панами, Нац. ін-т ядерної енергії, Нац. ін-т географії, Ін-т антропології й історії та ін. У м. Гватемалі — Нац. б-ка (засн. 1879), Нац. музеї історії і красних мист., археології та етнографії.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Г. виходило 11 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. примірників, 13 ін. періодичних видань. Осн. газети: щоденні — «Пренса лібре» («Вільна преса», з 1951), «Імпарсіаль» («Безсторонній», з 1921), «Ора» («Година», з 1920), «Діаріо де Сентро Америка» («Газета Центральної Америки», з 1880), орган Гватемальської партії праці — газета «Вердад» («Правда», виходить нелегально з 1954). Урядова служба — Ген. управління нац. радіо й телебачення (засн. 1931) контролює роботу 95 радіо- і 12 телестанцій, з яких 9 — ретрансляційні. Передачі ведуться ісп. та англ. мовами. Переважна більшість радіостанцій і всі телевізійні — комерційні. Телебачення з 1956.

О. В. Ткачов

Література Г. розвивається в основному ісп. мовою. Ісп. колонізатори знищили давню культуру племен майя, зокрема й високорозвинену л-ру. Збереглося лише кілька пам'яток. У роки ісп. володіння л-ра мала наслідувальний характер. Тільки у 18 ст. з'явилися оригінальні твори (А. Пас-і-Сальгадо, Р. Ландівара). Романтичний напрям, що виник після проголошення незалежності (1821), представляли поети Х. Батрес Монтуфар, Х.-А. де Ірісаррі, Х. Дієгес Олаверрі, Д. Естрада, прозаїки Х. Міла-і-Відаурре і Ф. Лаїнф'єста. Письменники-реалісти 19 —поч. 20 ст.: Р.-А. Саласар, Е. Мартінес Собраль, М. Сото Холл, Ф. Кальдерон Авіла, Р. Аревало Мартінес. Після революції 1944—54 стали відомими М.-А. *Астуріас*, Л. Кардоса-і-Арагон, Р. Лейва, О.-Р. Гонсалес, У. Альварадо та ін. Після перемоги реакції 1954 більшість письменників живе у вигнанні, продовжуючи боротьбу за свободу і мир.

Л. С. Литвинова.

Архітектура. У 2—9 ст. на тер. Г. була поширена культура індіанців майя. Від тих часів у центрах Тікаль, Камінальгую, Кірігуа збереглися храми на пірамідальних або баштоподібних основах, палаци, піраміди, стели з рельєфними зображеннями тощо. В колоніальний період виникли нові міста (Антігуа, Чічікастенанго) з прямокутною сіткою вулиць й одноповерховими будинками з адоби. Масивні цивільні й культові будівлі з товстими стінами оздоблювали ліпленням і різьбленням у дусі *барокко*, часто з маврітанськими мотивами (палац Паласіо де лос Капітанес Хенералес, закінчено 1764, арх. Л. Дієс Наварро; будинок ун-ту, тепер музей, будівництво розпочато 1763, арх. Х.-М. Рамірес — в м. Антігуа). В 19—20 ст. міста Г. в основному зберегли традиційне планування. Серед значних споруд — театр (1852—59), палац президента (1933), палац уряду (1941) в м. Гватемалі.

Образотворче мистецтво. З давніх часів, від культури майя, відомі скульптурні пам'ятки, розписна й фігурна кераміка, вироби з кістки. В колоніальний період існувала своєрідна скульптурна школа Г. З 16 ст. відомі статуї з срібла скульпторів Х. де Агірре, К. Катаньйо, з 17 ст.— портрети роботи А. Альвареса, з 18 ст.— скульптури Е. Суньїги. В 17 ст. виник живопис (А. де Монтуфар). Скульптура й живопис були переважно релігійного змісту. У 20 ст. розвинулися реалістичний пейзаж, побутовий жанр (А Гальвес Суарес, Т. Фонсека, Р. Ласо) і скульптура (Х. Урруела, Р. Галеотті Торрес). На творчості частини сучас. живописців позначився вплив абстракціонізму.

У Гватемалі здавна поширені художні ремесла (ткацтво, вишивання, гончарство, плетіння з пальмового листя тощо).

Літ.: Недялков І. П. Гватемала. К., 1965; Торіэльо Г. Битва за Гватемалу. Пер. с исп. М., 1956; Диас Россотто Х. Характер гватемальской революции. Пер. с исп. М., 1962; Латинская Америка. Справочник. М., 1976.

ГВАТЕМА́ЛА — столиця Республіки Гватемала. Гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на Гватемальському нагір'ї, на вис. понад 1500 м над р. м. Залізничне сполучення з портами Сан-Хосе й Чамперіко (Тихий ок.), Пуерто-Барріос (Карибське м.). Аеропорт. 870 тис. ж. (1974). Г. засн. 1524. В 1821 в місті проголошено незалежність держави *Гватемала* від Іспанії. Підприємства харч., текст., шкіряно-взут., деревообробної, цем.

Гватемала. В центрі міста

пром-сті; залізничні майстерні. В Г.— 4 ун-ти, в т. ч. державний (засн. 1676), Гватемальська академія, Національна б-ка, Національна консерваторія, Національні музеї: історії та красних мистецтв, археології та етнографії.

Великої шкоди місту завдали землетруси, зокрема 1917—1918 та 1976.

ГВАТЕМА́ЛЬСЬКА ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (ГПП) — заснована в м. Гватемала 28.IX 1949 під назвою Комуністична партія Гватемали. На II з'їзді (1952) було прийнято програму і статут партії, перейменовано її на ГПП. Спадкоємиця Компартії Гватемали (1922—32). З 1954, після реакц. перевороту в країні, оголошена поза законом, діє в підпіллі. III з'їзд ГПП (1960) прийняв «Політ. платформу», в якій висунув завдання боротьби проти реакц. режиму, за створення демократичного революц. уряду. ГПП проводить принципову лінію на досягнення єдності з усіма революц. орг-ціями країни, що борються проти профашист. хунти. IV з'їзд ГПП (1969) схвалив нові статут і програму партії, яка визначає завдання гватемальської революції як аграрної, антиімперіалістичної, народної, в перспективі націленої на соціалізм. У статуті визначено роль партії як керівника революц. війни гватемальського народу. ГПП зазнає жорстоких переслідувань. У 1972 і 1974 були заарештовані і по-звірячому вбиті ген. секретарі ЦК ГПП Б. *Альварадо Монсон* і У. Альварадо Арельяно. ГПП брала участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Центр. друкований орган — газ. «Вердад» («Правда»).

М. В. Мартинов.

ГВАЮ́ЛА (Parthenium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Листки чергові, цілісні, зубчасті або майже перисторозсічені. Кошики багатоквіткові, складають густе волотевидне суцвіття. Плід — сім'янка. Рід об'єднує бл. 14 видів, поширр. у Пн. і Центр. Америці, Мексиці та на Антільських о-вах. Один вид Г.—Г. срібляста (P. argentatum) — *каучуконосна рослина*. Каучук міститься в стеблах і коренях (2—16% сухої речовини). Крім того, в Г. є смоли (до 15%) й ефірні олії.

ГВАЯ́КОВЕ ДЕ́РЕВО, бакаутове дерево (Guajacum) — рід рослин род. паролистових. 6 видів, ростуть у тропічній Америці. Найпошир. види — G. officinale і G. sanctum — високі дерева. Листки перисті, супротивні. Квітки голубі, зібрані в зонтиковидні суцвіття. Деревина дуже міцна, йде для виготовлення деяких деталей машин. В ядрі деревини G. officinale міститься пахуча смола, багата на гваякол — органічну сполуку, використовувану при синтезі *ваніліну* і лік. препаратів.

ГВЕ́ЗДОСЛАВ (Hviezdoslav, справж. прізв.— Орсаг) Павол (2. II 1849, м. Вишній Кубін — 8.XI 1921, м. Долний Кубін) — словацький поет. Літ. діяльність почав у 60-х рр. Автор збірок ліричних поезій: «Пагіння» (ч. 1—3, 1885—95), «Туга» (ч. 1—4, 1903—06), «Відгомін» (ч. 1—3, 1909—11), поем «Дружина лісника» (1886), «Єжо Влколинський» (1890), «Габор Влколинський» (1899), а також трагедії «Ірод та Іродіада» (1909), в якій викривав аморальність пануючої верхівки. Остання книга — «Криваві сонети» (1919) спрямована проти імперіалістичної війни. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Міцкевича, Ю. Словацького, У. Шекспіра, Ш. Петефі та ін. поетів.

Тв.: Укр. перекл.— Криваві сонети. Братіслава, 1961; [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Рос перекл.— Стихи. М., 1961.

Літ.: Токсина И. В. Павол Орсаг-Гвездослав. Библиографический указатель. М., 1974.

В. І. Шевчук.

ГВЕ́ЛЬФИ І ГІБЕЛІ́НИ (Guelfi, Ghibellini) — політичні напрями в Італії 12—15 ст., що виникли у зв'язку зі спробами імператорів «*Священної Римської імперії*» ствердити своє панування на Апенінському п-ові. Гвельфи об'єднували противників імперії (переважно з торг.-ремісничих верств), гібеліни — прихильників імператора (гол. чин. дворян). Боротьба цих напрямів відображала глибокі суперечності між торговельно-ремісничими верствами й феодальною знаттю.

ГВИНТІ́ВКА — індивідуальна вогнепальна зброя з гвинтовими нарізами в каналі ствола, які надають кулі обертального руху, що забезпечує стійкий політ, більшу дальність і влучність стрільби у порівнянні з гладкоствольними *рушницями*. Перші зразки дульно-зарядних рушниць з гвинтовими нарізами з'явилися на поч. 16 ст. в Зх. Європі та Росії. В 2-й пол. 19 ст. з винаходом *капсуля*, унітарного *патрона* і зміною способу заряджання (з казенної частини) скорострільність нарізних рушниць (з 1856 їх наз. Г.) значно збільшилась, і вони були прийняті на оз-

П. Гвездослав.

Гваюла сріблястa.

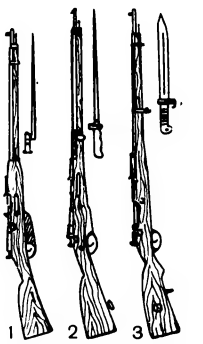

Гвинтівки: 1 — російська 7,62 мм зразка 1891/30; 2 — французька 8,0 мм зразка 1907/16; 3 — німецька 7,92 мм зразка 1898.

Гвинтокрил Ка-22 (СРСР).

броєння всіх армій провідних країн. В рос. армії з 1868 — *берданка,* 1891 замінена Г. магазинною С. І. *Мосіна.* Ця Г. була в рос. і рад. арміях до 1930 і лягла в основу вдосконаленого зразка 1891—1930. Її бойова скорострільність 10—12 пострілів за хвилину, прицільна дальність стрільби — до 2000 м, маса з багнетом 4,5 кг. З 1940 на озброєнні Рад. Армії була самозарядна (7,62 мм) Г. зразка 1940 (СВТ-40), а з 1944 — самозарядний *карабін.* У 1963 на озброєння прийнято самозарядну снайперську гвинтівку (СВД). Сучасні напівавтом. та автом. Г. в різних країнах мають калібр від 5,6 до 7,62 мм.

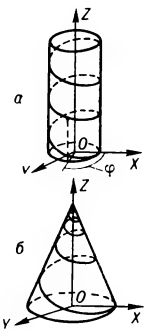

Циліндрична (*а*) та конічна (*б*) **гвинтова лінія.**

ГВИНТОВА́ ЛІ́НІЯ — крива на поверхні колового *циліндра* або колового *конуса,* яка перетинає усі твірні під сталим кутом (мал.). Циліндрична Г. л.— єдина лінія сталої *кривини* і сталого, не рівного нулеві, *скруту.* Вона є траєкторією точки, яка обертається навколо осі циліндра й одночасно переміщується на віддаль, пропорційну кутові повороту φ в напрямі його осі. Її параметричні рівняння відносно прямокутної системи *координат,* вісь OZ якої є віссю циліндра, мають вигляд: $x = a\cos\varphi$, $y = a\sin\varphi$, $z = \lambda\varphi$. Залежно від знака скруту, циліндрична Г. л. має форму правого або лівого гвинта. Величина $h = 2\pi\lambda$, на яку переміщується точка при повному обороті, наз. її кроком. Узагальнена Г. л.— лінія на довільній *циліндричній поверхні,* яка перетинає усі твірні під сталим кутом α. Для неї *відношення* скруту $\varkappa$ до кривини k є величина стала: $\varkappa/k = \operatorname{ctg}\alpha$. При розгортанні циліндричної поверхні на площину Г. л. переходить у пряму.

В. П. Білоусова.

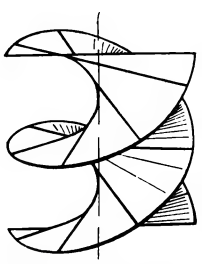

Гвинтова поверхня. Прямий гелікоїд.

ГВИНТОВА́ ПОВЕ́РХНЯ — поверхня, описана довільною кривою, яка обертається навколо нерухомої осі з незмінною кутовою швидкістю й одночасно здійснює рівномірний поступальний рух вздовж осі обертання. Якщо Г. п. описана прямою, що перетинає вісь обертання під прямим кутом, вона наз. прямим гелікоїдом (мал.). Колові *циліндри,* що мають спільну вісь з прямим гелікоїдом, перетинають його по *гвинтових лініях.* Г. п. можна вигнути на *поверхню обертання.* Зокрема, способом згинання прямий гелікоїд можна накласти на *катеноїд.*

В. П. Білоусова.

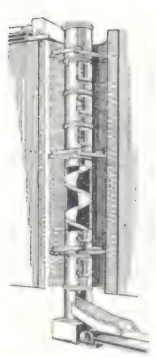

Гвинтовий спуск.

ГВИНТОВИ́Й СПУСК — пристрій, яким насипні або поштучні вантажі спускають під діянням власної ваги; засіб *гравітаційного транспортування.* Має вигляд гвинтового жолоба (мал.). Застосовується на багатоповерхових складах, в цехах тощо

ГВИНТОКРИ́Л — літальний апарат вертикального зльоту і посадки з несучими гвинтами, як у *вертольота,* і крилом та оперенням, як у *літака.* Рушіями гвинтокрила є тягнучі чи штовхаючі повітряні гвинти або реактивні двигуни. У Г. більша швидкість, ніж у вертольота, але складніша і важча конструкція. Іл. с. 495.

Гвинторога коза (самець і самка)

ГВИНТОРО́ГА КОЗА́, мархур (Capra falconeri) — парнокопитний ссавець підрод. козоовець. Відзначається міцним тулубом та своєрідною будовою спіральнозвивистих рогів завдовжки до 150 см. Довж. тіла до 1,7 м, вис. в холці 100 см. Забарвлення бурувато-руде або білувате. Гін в листопаді — грудні. Самка після бл. 6-місячної вагітності народжує 1—2 козенят. Г. к. поширені в гірських країнах Пд.-Зх. Азії. В СРСР — вздовж верх. течії Пянджу та в р-ні гірського хребта Кугітангтау. Промисловий звір, його чисельність швидко зменшується. Г. к. в СРСР перебуває під охороною закону.

О. П. Корнєєв.

ГВІА́НА (Французька)—володіння Франції на Пн. Сх. Південної Америки, на узбережжі Атлантичного ок. Пл.— 91 тис. км². Нас. 60 тис. чол. (1976, оцінка), переважно креоли, метиси, індіанці. Офіц. мова — французька. Адм. центр — м. *Кайєнна.* Поверхня переважно рівнинна, на Пд.— Гвіанське плоскогір'я. В надрах Г. виявлено родовища золота, бокситів. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна місячна т-ра повітря +28, +29°, опадів понад 3000 мм на рік. Найбільші річки — Мароні, Ояпок (Оянокі). Рослинність — вічнозелені ліси (*гілеї*), подекуди — *савани.* Перші європейські колоністи з'явилися на тер. сучас. Г. 1598. В 1604 її захопили французи. В 17 — на поч. 19 ст. за володіння Г. точилася боротьба між голландцями, англійцями і французами; останні утвердилися тут 1817. З кін. 17 ст. тут розвивалося плантаційне г-во, в якому використовували працю негрів-рабів (фактично звільнені 1848). З кін. 18 до серед. 20 ст. Г.— місце заслання («суха гільйотина») для франц. політ. в'язнів. В Кайєнні відбували заслання багато з учасників *Паризької комуни 1871.* З 1946 Г.—«заморський департамент» Франції. Прогресивні сили Г. об'єднані у Фронт визволення Гвіани (засн. 1958). Осн. заняття населення — с. г. В обробітку менш як 0,1% території (гол. чин. на узбережжі). Вирощують (збір 1976, тис. т): цукр. тростину — 5, бананини — 2, а також какао, рис, кукурудзу, маніок, цитрусові, овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней. Рибальство, морські промисли (вилов креветок). Заготівля цінних порід деревини. Гол. галузь гірничої пром-сті — видобування золота. Підприємства по виробн. рому, лісопильні. Автошляхів — 740 км. Гол. мор. порт — Кайєнна. Вивіз золота (бл. 50% вартості експорту), лісоматеріалів, рому, креветок; ввіз прод. товарів, буд. матеріалів, палива, тканин, устаткування. Осн. торг. партнери — Франція, США. Грош. одиниця — франц. франк. За курсом Держбанку СРСР 100 франц. франків = 15,42 крб. (серпень 1978).

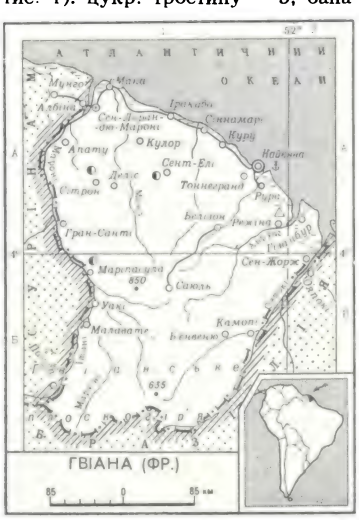

ГВІА́НСЬКА ТЕЧІ́Я — тепла течія в Атлантичному ок., біля пн.-сх. берегів Пд. Америки. Є продовженням Пд. Пасатної течії. На Пн. зливається з Пн. Пасатною течією. Пересічна т-ра води +27°, швидкість понад 3 км/год.

ГВІА́НСЬКЕ ПЛОСКОГІ́Р'Я — плоскогір'я в Пд. Америці, між низовинами рік *Оріноко* на Пн. та *Амазонки* на Пд. Лежить в межах Колумбії, Венесуели, Бразілії, Гайани, Сурінаму й Гвіани французької. Довж. бл. 2000 км. Вис. 500—1000 м на Зх. й 200—500 м на Сх., найвища точка — г. Серра-Небліна (3014 м). Г. п. складене з гранітів, гнейсів, сланців, подекуди вкритих пісковиками. Родовища заліз. руд, золота, алмазів, бокситів. Клімат тропічний, вологий (опадів до 3500 мм на рік). Г. п. розчленоване численними притоками рік Оріноко та Амазонки. Ріки мають пороги, водоспади (найвищий у світі водоспад *Анхель*); великі запаси гідроенергії. На схилах — вологі вічнозелені ліси (*гілеї*); на Пн. Зх.— *савани.* З тварин тут водяться широконосі мавпи, лінивець, мурахоїд, броненосець, тапір, ягуар та ін.

ГВІЗДЕ́ЦЬ — селище міського типу Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Чорняві (прит. Пруту). Залізнична станція. 1,5 тис. ж. (1977). Цегельня, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжколгоспна будівельна організація. 2 заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Відомий з 1373. У Г. народився укр. художник Я. В. *Пстрак.*

ГВІНЕ́ЙСЬКА ЗАТО́КА — затока на Сх. Атлантичного ок., біля узбережжя Екваторіальної Африки. Пл. 1533 тис. км², найбільша глиб. 6363 м. На Сх. поділяється на 2 затоки — Біафра і Бенін. У Г. з. багато островів (Масіас-Нгема-Бійого, Сан-Томе, Прінсіпі та ін.). Т-ра води 25—27°, солоність від 20—30‰ (поблизу гирла великих річок) і до 34—35‰. Найбільші порти: Аккра, Такораді (Гана), Лагос (Нігерія), Дуала (Камерун) та ін.

ГВІНЕ́ЙСЬКА ТЕЧІ́Я — тепла течія в Атлантичному ок., на Пн. Гвінейської затоки, біля узбережжя Африки. Пересічна річна т-ра води на поверхні +26, +27°, солоність до 35‰, швидкість понад 3 км/год.

ГВІНЕ́Я, Гвінейська Республіка — держава в Зх. Африці. Омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 29 округів.

Державний лад. Г.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1958. Глава д-ви — президент, обираний населенням строком на 7 років. Законодавчий орган — однопалатні законодавчі збори, що обираються населенням строком на 7 років; уряд очолює прем'єр-міністр.

В. Н. Денисов.

Природа. Береги Г. низовинні, розчленовані глибокими затоками. Вздовж узбережжя вузькою смугою простягається низовина. Решта території переважно гориста. В центр. частині країни підноситься гірський масив Фута-Джаллон (вис. до 1537 м), на Пд. Сх.— Північно-Гвінейська височина з найвищою вершиною Г.— г. Німба, 1752 м. На Пн. Сх. лежить рівнина басейну верхньої течії Нігеру. Надра Г. багаті на заліз. руди, боксити, алмази, золото. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна річна т-ра — від +20° в гірських р-нах до +25° на узбережжі. Опадів 1200—4000 мм на рік. Ріки повноводні, порожисті. Гол. з них: Гамбія, Бафінг (верхня течія Сенегалу), Нігер. Багато коротких річок впадає в Атлантичний ок. Грунти переважно червоні й червоно-жовті. Найбільш поширений тип природної рослинності — *савана*. Уздовж узбережжя — мангрові зарості.

Населення. В Г. живе понад 20 народностей та етнічних груп. Бл. половини населення належить до мовної сім'ї манде: народи малінке (900 тис. чол., тут і нижче 1975, оцінка), сусу (500 тис. чол.), кпеле (210 тис. чол.) та ін. Решта нас.— народи атлантичної мовної сім'ї: *фульбе* (1750 тис. чол.), кісі (250 тис. чол.) та ін. Держ. мова — французька. Офіційно визнаються також мови народностей, які населяють Г. (фуль, малінке, сусу та ін.). Пересічна густота нас.— 21 чол. на 1 км². Бл. 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Конакрі, Кіндіа*.

Історія. В 4—13 ст. тер. Г. входила до складу середньовічної д-ви *Гана*, в 13—16 ст.— *Малі*. У 18 ст. тут утворилася військ.-феод. д-ва народності фульбе. Європейці вперше висадилися на узбережжі Г. в 15 ст. До 19 ст. вони спустошували густонаселені області узбережжя Г., вивозячи звідти людей у рабство. З 2-ї пол. 19 ст. почалася франц. колонізація тер. Г. Населення Г. чинило запеклий опір завойовникам (повстання під керівництвом *Саморі* та ін.). Загарбавши Г., франц. колонізатори включили її до складу Сенегалу, а згодом виділили в окрему колонію. В 1904—58 Франц. Г. входила до Франц. Зх. Африки. Нас. Г. постійно боролося проти колоніалізму. Особливої сили нац.-визвольний рух набув після 2-ї світової війни. Його очолила Демократична партія Гвінеї (ДПГ), яка об'єднала прогресивні верстви населення країни. 2. X 1958 Г. було проголошено незалежною республікою. Президентом країни і главою уряду став А. С. *Туре*. Того самого року встановлено дипломатичні відносини з СРСР. З 1958 Г.— член ООН. В 1970 народ Г. відбив збройну агресію з боку Португалії.

В країні здійснено прогресивні соціально-екон. перетворення. У 1962 ДПГ проголосила розвиток країни по некапіталістичному шляху. Уряд Г. проводить політику позитивного нейтралітету, виступає за єдність афр. д-в, проти *неоколоніалізму*. В 1973 між СРСР і Г. підписано угоду про екон. і тех. співробітництво. Г.— член *Організації африканської єдності*.

Ю. І. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. *Демократична партія Гвінеї*, засн. 1947. Правляча і єдина партія в країні. Національна конфедерація трудящих Гвінеї, засн. 1960.

Господарство. Г.— агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після завоювання незалежності в країні відбувається подолання наслідків колоніалізму, поступова перебудова г-ва з метою створення нац. економіки. Зміцнюється держ. сектор у промсті, проводиться курс на кооперування у с. г., націоналізовано банки, електростанції, ряд підприємств, що належали іноз. компаніям, запроваджено монополію на зовн. торгівлю. За п'ятирічним планом 1974—78 вжито заходів щодо дальшого поліпшення галузевої структури г-ва. Велику допомогу Г. подають СРСР та ін. соціалістичні країни. За рахунок рад. кредитів споруджено ряд пром. підприємств, у т. ч. консервний з-д у Маму, лісопильний у Нзерекоре, холодильник і киснево-ацетиленовий з-д у Конакрі, бокситодобувний комплекс в Кіндіа, 2 показові тваринницькі ферми та ін.

У с. г. зайнято понад 80% самодіяльного населення, виробляється 60% валового нац. продукту. Переважає дрібнотоварне, часто натуральне сел. г-во. Осн. прод. культури (1976, збір тис. т): рис — 470, кукурудза — 340, маніок — 450, батат — 90, просо, сорго, бобові. З тех. культур вирощують олійну пальму, дерево карите. Найбільше товарне значення мають кава (8 тис. т), банани (6 тис. т), ананаси (20 тис. т). Тваринництво має екстенсивний характер. Дедалі більшого значення набуває пром. рибальство (вилов риби в 1974—20 тис. т).

Гол. галуззю пром-сті є гірничодобувна, продукція якої забезпечує бл. 70% експорту країни. Іноз. монополії за участю д-ви розробляють родовища бокситів поблизу міст Боке, Кіндіа та Фріа (1976 видобуто 9,6 млн. т бокситів і вироблено 630 тис. т глинозему). На націоналізованих копальнях видобувають алмази (138 тис. каратів, 1974). Обробна пром-сть представлена підприємствами по переробці с.-г. продукції (рисоочисні, консервні, тютюнові ф-ки, текст. комбінат), є невеликі металообробні й хім. підприємства, лісопильні. Розвинуті кустарні ремесла й промис-

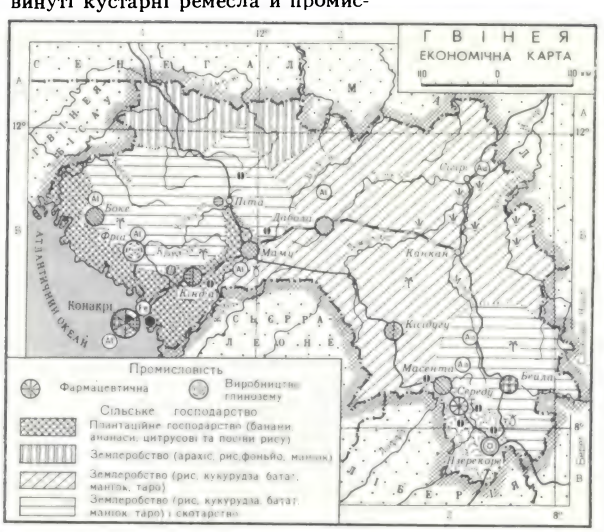

Герб Гвінеї.

ГВІНЕЯ

Площа — 245,8 тис. км²

Населення — 5,2 млн. чол. (1974)

Столиця — м. Конакрі

Герб Гвінеї-Бісау.

ГВІНЕЯ-БІСАУ

Площа — 36,1 тис. км²

Населення — 857 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Бісау

ли. Виробн. електроенергії 534 млн. кВт · год (1976). Основні пром. центри: Конакрі, Канкан, Сігірі, Бейла. Довжина з-ць понад 1 тис. км, автошляхів — бл. 13 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1,1 тис. км. У Конакрі — мор. порт, міжнар. аеропорт. З Г. вивозять глинозем, каву, банани, ананаси, алмази; ввозять пром. устаткування, машини, нафтопродукти, прод. товари. Значна частина зовнішньоторг. обороту країни припадає на соціалістичні країни. Г. торгує також із Францією, США, ФРН тощо.

Грош. одиниця — силі. За курсом Держбанку СРСР 100 силі = 3,39 крб. (серпень 1978).

Г. М. Биков.

Медичне обслуговування. В 1972 в Г. було 6,9 тис. лікарняних ліжок (1,7 ліжка на 1 тис. ж.). В Конакрі функціонує госпіталь на 500 ліжок, обладнаний на кошти СРСР. В 1973 мед. допомогу подавали 188 лікарів (1 лікар на 22,4 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті політех. ін-ту в Конакрі та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1968 за реформою нар. освіти у Г. здійснюється ліквідація неписьменності. Навчання безплатне, усі навч. заклади — державні. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 15 років: 6 років у поч. школі, 6 (3 + 3) у серед. навч. закладах. Викладання в поч. школі — 8 місц. афр. мовами, в серед. школі і вузах — франц. У 1974 в поч. школах та серед. навч. закладах налічувалось понад 350 тис. учнів, у вищих — понад 7 тис. студентів (1975). 5 вузів: Політех. ін-т у Конакрі (засн. з допомогою СРСР 1963); Політех. ін-т і Пед. ін-т (Вища нормальна школа) у м. Канкані; Нац. школа прикладних мистецтв і ремесел, Вища адміністративна школа в Конакрі. Наук. установи: Нац. ін-т наук. досліджень і документації (засн. 1958), держ. секретаріат наук. досліджень (засн. 1969), Гвін. академія нац. мов, Ін-т біол. досліджень, ряд наук. т-в. Нац. б-ка, б-ка Політех. ін-ту, нац. музей (усі — в Конакрі).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В Г. виходить газета «Хоройя» («Гідність», з 1961, спочатку щоденна, з 1969 — щотижнева) та вісник уряду республіки «Журналь офісьель де ля Репюблік» («Офіційний журнал республіки», двічі на місяць). Урядове Гвін. агентство преси засн. 1960. З 1958 діє служба нац. радіомовлення. По внутр. програмах радіомовлення ведеться франц. мовою та мовами народностей Г., на зарубіжні країни — англ., португ., араб. та різними афр. мовами.

О. В. Ткачов.

Література. У народів Г. існує багатий фольклор: сказання, легенди, казки, байки про тварин, прислів'я. Малі фольклорні форми притаманні всім народам Г. У фульбе існує й багата писемна традиція рідною мовою. Створюється поезія і франц. мовою. Актуальні теми в своїх творах порушують Рай Отра (Мамаду Траоре), К. Ненеккалі Камара (виступає і як літ. критик), А. С. Туре, Е. Сіссе. В 60-х рр. почалася робота над створенням писемності для нац. мов.

Архітектура та образотворче мистецтво. Традиційне житло народів Г.— круглі в плані будівлі з глини з соломою без вікон, з конічним солом'яним дахом. У містах — прямокутні в плані будинки з терасами. Після 2-ї світової війни споруджуються будівлі сучас. архітектури з застосуванням нових конструкцій і матеріалів. З 1958 в Конакрі зводяться громад. й пром. споруди за участю спеціалістів із соціалістичних країн (Політех. ін-т, стадіон, радіоцентр — за проектами рад. архітекторів; друкарня — за проектом архітекторів НДР).

На тер. Г. знайдено кам'яні фігурки людей і тварин. З сучас. худож. ремесел поширені різьблення на дереві (ритуальні маски) та слоновій кістці, вибійка на тканинах, плетіння з соломи (циновки тощо). Профес. образотворче мист. представлене народними картинками (майстерня в Конакрі).

Музика. У Г. побутують переважно колективні форми нар. творчості (спільний одноголосий спів, групові танці, інструм. ансамблеве виконання). Муз. інструменти: ударні—барабани, брязкальця; тип ксилофона — балафон; струнні — кора, керона (гітара). Після завоювання незалежності створюються профес. джазові ансамблі, танц. колективи. У 1963 в Конакрі відкрито Нац. муз. школу.

Театр. На тер. Г. ще в давнину поширилися нар. видовища з танцями, пантомімами й піснями. Розвиток сучас. театр. мист. почався після проголошення незалежності. Було створено колектив «Африкан. балети Гвінеї», в репертуарі якого — танці, пантоміми й муз.-драм. сценки. В 1964 організовано нац. ансамбль «Джоліба». Обидва ансамблі виступали в СРСР (перший — 1961, другий — 1966, 1968 і 1971). Існують аматорські худож. колективи, створено «Федеральні трупи», які готують вистави на актуальні теми. В 1970 в Конакрі відбувся 1-й нац. фестиваль мист. й культури, на якому було показано 15 вистав і 30 балетів (наступні фестивалі — 1973, 1975).

Кіно. Розвиток нац. кінематографії Г. почався з 1958 після завоювання незалежності. З 1967 кіновиробництво стало державним, 1973 — став до ладу кіноцентр. Фільми: «Вчора, сьогодні, завтра» (1969, реж. Коста Н. Діань), «Сержант Бакарі Вулен» (1968, реж. Мухамед Ламін Акен), документальні — «І прийшла свобода» (1969, реж. Секу Умар Баррі), «Гвінея—Гвінея» (1971, реж. Мамаду Альфа Бада), «Пам'яті Кваме Нкрума» (1973, реж. Муса Дьякіте). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Гаврилов Н. И. Гвинейская республика. М., 1960; Мельников И. А., Корочанцев В. А. Экваториальная Гвинея. М., 1971; История национально-освободительной борьбы народов Африки в новое время. М., 1976; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Виноградов В. С. Музыка Гвинеи. М., 1969; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

ГВІНЕ́Я-БІСА́У, Республіка Гвінея-Бісау — держава на зх. узбережжі Африки. Включає також о-ви Болама й Біжагош в Атлантичному ок. Осн. нас.— народності баланте, *фульбе*, манджак та ін. Офіц. мова — португальська. В адм. відношенні поділяється на 8 адм. одиниць.

Державний лад. Г.-Б.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1973. Найвищий держ. і законодавчий орган — Нац. нар. збори

ГВІНЕЯ-БІСАУ
Бісау
Бафата
Габа
Мансоа
Бісау
Канкинто
Кашеу
Варро
Фарім
Бубаке
Мадина
Сиппаль
Бисаго
Бисаго
Бамбая
Катмо
Бубаке
Бубаке
Бубаке

Політичні партії, профспілки. Африканська партія незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису, засн. 1956. Правляча і єдина партія в країні. Осн. маса членів ПАІГК — селяни, в її складі також робітники, інтелігенція. Національна спілка трудящих Гвінеї (єдина профспілкова орг-ція), засн. 1958.

Господарство. Г.-Б.— агр. країна. В результаті багатовікового госпо-

На плантації кокосової пальми.

дарювання португ. колонізаторів економіка Г.-Б.— відстала, з монокультурним напрямом розвитку с. г. й напівкустарною пром-стю. Уряд республіки вживає заходів щодо ліквідації однобічного характеру агр. сектора розвитку нац. економіки. В с. г. переважають дрібні г-ва, в яких здебільшого вирощують культури для місц. споживання (рис, сорго, маніок, просо, кукурудзу). Створюються держ. експериментальні г-ва, гол. чин. по

Сховище арахісу.

виробн. рису, цитрусових. Осн. товарні культури: арахіс, каучуконоси. Тваринництво малопродуктивне. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 280, овець і кіз — 242, свиней — 155. Певне значення має морське й річкове рибальство. В 1975 створено рад.-гвін. риболовну компанію. Заготівлі цінних порід деревини. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці рису, арахісу, риби, виробн. пальмової олії. Є лісопильні, миловарний, целюлозний і цегельний з-ди, судноремонтні майстерні тощо. Розміщені вони переважно в Бісау, а також у Боламі й Бафаті. З-ць у Г.-Б. немає. Довж. автошляхів — бл. 5 тис. км. Гол. мор. порти: Бісау, Бола-ма. В Бісау — міжнар. аеропорт. З Г.-Б. вивозять арахіс, пальмові ядра й олію, каучук, лісоматеріали; ввозять машини, пром. і прод. товари. Осн. частина зовнішньоторг. обороту припадає на Португалію. Г.-Б. торгує також з афр. країнами, НДР, Болгарією, Китаєм. Грош. одиниця — песо Гвінеї-Бісау; 23,5 песо = 1 доларові США.

О. Д. Якушев.

Культура. Після завоювання незалежності в країні здійснюється широка кампанія лікнепу, обов'язкове безплатне заг. навчання дітей віком від 7 до 12 років. Тривалість навчання у поч. школі — 4, у середніх навчальних закладах — 7 років. У 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 79,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 8,2 тис. Вузів немає, вищу освіту здобувають за кордоном. У м. Бісау — Б-ка ПАІГК. В Г.-Б. видається урядова газ. «Но пінча» («Вперед», з 1975). В 1975 створено Інформаційне агентство Г.-Б. Радіомовлення з 1974 веде радіостанція «Визволення».

В. З. Клепиков.

Літ.: Борьба за освобождение португальских колоний в Африке (1961—1973). М., 1975; Кабрал А. Революция в Гвинее. Пер. с англ., португ. и франц. М., 1973; Лавренов Е. Гвинея-Бисау. М., 1977.

ГВІЧЧАРДІ́НІ (Гуїччардіні; Guicciardini) Франческо (6.III 1483, Флоренція — 22.V 1540, Арчетрі) — італійський історик, філософ-гуманіст, політ. діяч. У 1511—14 — посол Флоренції в Іспанії, 1516—34 послідовно — намісник папи у Модені, Романьї, Болоньї. Автор «Історії Італії» (написана 1537—40), в якій виклав історію країни як єдиного цілого, виступив за нац. і держ. об'єднання Італії. Осн. рушійною силою історії вважав егоїстичні спонукання людей. Для досягнення політ. мети вважав прийнятними будь-які засоби. Був прихильником олігархічно-респ. правління, критикував лицемірство чернецтва, папство, церкву.

ГВОЗДЕ́ЦЬКОГО ПЕЧЕ́РА — карстова печера у вапнякових породах *Карабі-яйли* на *Головному пасмі Кримських гір*. Утворилася внаслідок розмиваючої дії підземних вод. Довж. 191 м. Названа на честь рад. географа М. А. Гвоздецького. Пам'ятка природи.

ГВОЗДИ́КА (Dianthus) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин, зрідка напівкущів родини гвоздикових. Стебло заввишки 15—60 см. Листки супротивні, лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки правильні, одиночні або у суцвіттях, запашні. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, пошир. в Європі, Африці, Азії та Пн. Америці. В СРСР — бл. 100 видів, з них в УРСР — 36. На Україні пошир. дикорослі види — Г. несправжньорозчепірена (D. pseudosquarrosus), Г. польова (D. campestris), Г. дельтовидна (D. deltoides) та ін. У культурі численні декоративні форми. З однорічних видів вирощують Г. китайську (D. chinensis). В однорічній культурі використовують гвоздику садову, або голландську (D. caryophyllus). У дворічній культурі використовують ранньоцвіту Г. бородату (D. barbatus).

ГВОЗДИ́ЧНЕ ДЕ́РЕВО (Eugenia caryophyllata, Caryophyllus aromaticus) — вічнозелене дерево род. миртових. Вис. до 12 м. Походить з Молуккських о-вів. Листки шкірясті, еліптичні, супротивні. Квітки дрібні, 4-роздільні, багатотичинкові. Г. д. культивується на о-вах Реюньйон, Занзібар, Мадагаскар. Висушені квіткові бутони Г. д. використовують як прянощі («гвоздика»). З різних частин рослини добувають гвоздичну олію, яка застосовується в парфюмерії та зуболікарській практиці.

ГВОЗДИ́ЧНИКИ (Caryophyllidea) — ряд *стьожкових червів*. Довж. тіла 2—170 мм, шир. 0,5—5 мм. Передній кінець тіла закруглений (іноді віялоподібний), здебільшого без органів прикріплення. Дорослі Г. паразитують у кишечнику коропових, зрідка в'юнових та ін. риб. Яйця розвиваються в кишечнику, личинки (*процеркоїди*) — в порожнині тіла проміжних хазяїв — *малощетинкових червів*, якими живиться риба. Бл. 90 видів, поширених у прісних водах Європи, Азії, Пн. Америки, Африки, Австралії. В СРСР водиться 22 види, зокрема в УРСР — 12. Деякі види, напр. широкоголовий Г. (Caryophyllaeus laticeps), кавія китайська (Khawia sinensis), спричинюючи захворювання риб, завдають шкоди рибному г-ву.

О. П. Кулаківська.

ГДАНСЬК — місто на Пн. Польщі, на березі Гданської бухти, адм. центр Гданського воєводства. Один з найбільших торг. центрів і портів на Балтійському м. Разом з містами Гдинею та Сопотом утворює агломерацію — т. з. Труймясто. 421 тис. ж. (1975). Перша згадка про Г. в писемних джерелах належить до 997. В 10—13 ст. — центр Сх.-Поморського князівства. В 15—17 ст.— один з найбільших осередків польс. зовн. торгівлі. В 1793—1918 — під владою Пруссії, потім Німеччини. Дістав назву Данціг. У 1919 оголошений «вільним містом» під управлінням *Ліги націй*. У 1939 окупований нім.-фашист. військами. 30.III 1945 визволений Рад. Армією. Гол. галузі пром-сті: машинобудування (переважно суднобудування), електротех. й радіоелектронна, хім., деревообробна. Підприємства харч. (гол. чин. рибної), швейної та ін. галузей пром-сті. В Г.— ун-т, політех., пед., мед., морський ін-ти. Театри (в т. ч. оперний і драм.), філармонія. Архіт. пам'ятки: в готичному стилі — Головна ратуша (1378—1492, перебудована в 16 ст.), костьоли Діви Марії (1343—1502), Трійці (1420—1514) та ін.; «двір Артуса» (14 ст., перебудований

Гвоздика несправжньорозчепірена.

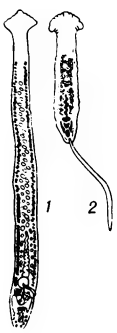

Широкоголовий **гвоздичник:** *1* — дорослий черв'як; *2* — личинка.

Гданськ. Панорама частини міста.

1476—81, фасад у стилі Ренесансу — 1616—17); арсенал (1602—05, арх. А. ван Обберген і Я. Страковський); бароккові костьоли 17 ст. та ін. З 1946 відновлюються зруйновані під час 2-ї світової війни архіт. пам'ятки, споруджується єдиний міський комплекс Гданськ — Сопот—Гдиня.

ГДИ́НЯ — місто на Пн. Польщі. Порт на березі Гданської бухти Балтійського м., вузол з-ць та автошляхів. Разом із містами Гданськом і Сопотом утворює агломерацію, т. з. Труймясто. 225,4 тис. ж. (1976). Осн. галузі пром-сті: машинобудування (особливо суднобудування) й харч. (рибна, жирова, м'ясна тощо). Рибальська база. Мор. та військ.-мор. вищі навч. заклади, н.-д. ін-т мор. рибальства. Театр. Океанографічний музей, мор. акваріум.

М. М. Ге. Автопортрет (фрагмент). 1892—93. Київський музей російського мистецтва.

ГЕ Микола Миколайович [15 (27). II 1831, Воронеж — 1(13).VI 1894, хутір Іванівський, тепер Шевченка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.]— російський живописець. Закінчив гімназію в Києві; 1847 навчався в Київ., 1848—49 — Петерб. ун-тах, 1850—57 — в петерб. АМ у П. Басіна. Творчість Г. раннього періоду розвивалась під впливом К. *Брюллова* та О. А. *Іванова*. Г.— один із засновників Т-ва *передвижників*. Великий успіх принесла Г. картина «Тайна вечеря» (1863, ДРМ). Г. створив істор. картини: «Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі» (1871, ДТГ), в якій гострий родинний конфлікт розкрито як зіткнення суспільних сил, і «О. Пушкін в селі Михайловському» (1875, Харків. художній музей). Пізніше намалював цикл картин на євангельські теми («Що є істина?», 1890; «Суд Синедріона», 1892; «Голгофа», 1893,— всі в ДТГ, та ін.), розв'язуючи їх в дусі морально-етичних ідей, близьких поглядам Л. Толстого. У цих творах з драматичною гостротою і живописною експресією виражено протест проти зла, велич жертовного подвигу в ім'я ідеї. Г.— автор реалістичних портретів (О. Герцена, 1867; М. Костомарова, 1870; Л. Толстого, 1884, та ін.), італійських пейзажів. З 1876 Г. жив і працював на Україні. Намалював ряд етюдів укр. селян та природи України. Г. допомагав Київ. рисувальній школі М. Мурашка. Велике зібрання творів Г. у Київ. музеї рос. мистецтва. Іл. див. між с. 288—289.

Літ.: Николай Николаевич Ге. Выставка произведений. Каталог. К., 1958; Николай Николаевич Ге. 1831—1894. Выставка произведений. Каталог. М., 1969; Зограф Н. Ю. Николай Ге. Альбом. М., 1974.

М. Д. Факторович.

Геба. А. Канова. 1801. Мармур. Ермітаж. Ленінград.

ГЕ́БА (Ἥβη) — у грецькій міфології богиня вічної юності, дочка *Зевса* й *Гери*. Г. підносила богам на Олімпі під час бенкетів *нектар* і *амброзію* (до того, як Зевс викрав *Ганімеда* і зробив його виночерпієм).

ГЕ́БАУЕР (Gebauer) Ян (8.X 1838, с. Убіславіце в Чехії — 25.V 1907) — чеський мовознавець, академік Празької АН (з 1890). Професор Празького ун-ту (з 1880). Послідовник *молодограматизму*. Праці з історії чес. мови: «Історична граматика чеської мови» (т. 1—4, 1894—1929), «Старочеський словник» (1903—16, незакінч.) та ін. Г. довів, що Краледворський і Зеленогорський рукописи, які видав В. *Ганка* (разом із Й. Ліндою) як оригінальні давньочес. пам'ятки, є підробкою.

ГЕ́ББЕЛЬ (Hebbel) Хрістіан-Фрідріх (18.III 1813, Вессельбурен, Гольштайн — 13. XII 1863, Відень) — німецький письменник. Літ. діяльність почав як поет і новеліст. У 40-х рр. жив у Парижі, був знайомий з Г. Гейне. В драмі «Марія Магдалина» (1844) реалістично відобразив сучасну йому нім. дійсність. П'єсам, створеним після революції 1848—49, властиві примиренські тенденції. Автор драм на міфологічні, біблійні та істор. сюжети («Юдіф», 1840; «Ірод і Маріамна», 1850; «Агнесса Бернауер», 1851), драм. трилогії «Нібелунги» (1862), статей з теорії драми тощо. Укр. мовою новелу «Одна ніч у лісництві» переклав В. Бобинський.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1978.

ГЕБРІ́ДСЬКІ ОСТРОВИ́, Гебріди — група островів (бл. 500) в Атлантичному ок., біля зх. берегів Шотландії. Належать Великобританії. Пл. 7,5 тис. км². Поділяються на Зовнішні Гебріди та Внутрішні Гебріди, які розділені протоками Норт-Мінч, Літл-Мінч і Гебрідським морем. Поверхня переважно кам'яниста, болотиста, вис. до 1009 м. Клімат морський, вологий. Поширені луки, зрідка — березові гаї, зарості вересу. Рибальство, тваринництво. Район туризму.

ГЕ́БУС-БАРАНЕ́ЦЬКА Стефанія Мефодіївна [н. 6(19).XII 1905, Перемишль, тепер ПНР] — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1972). В 1926—29 навчалася в Художній школі О. *Новаківського* у Львові, 1928—33 — у Львів. політех. ін-ті. Працює в галузі станкової графіки. В її дереворитах опоетизовано образи укр. селянства («Вівчар», «Праля», обидва — 1935; «Народні танці», 1937), мальовничу природу України, пам'ятки архітектури. У ряді творів Г.-Б. показано сучас. життя трудящих зх. областей УРСР (серії гравюр — «Колгоспне життя», 1947; «Косівські гончарі», 1956; «Ленінськими шляхами», 1969; «Господарі Карпат», 1969—75; «Жінка-трудівниця», 1968—77). Г.-Б.— автор багатьох екслібрисів.

Літ.: В'юник А. О. Стефанія Гебус-Баранецька. К., 1968.

С. М. Гебус-Баранецька. Дівчина з відрами. Гравюра на дереві. 1935.

ГЕВА́РА (Гевара де ла Серна; Guevara de la Serna) Ернесто (Че) (14.VI 1928, Росаріо, Аргентіна — 9.X 1967, поблизу Ігерас, Болівія) — латиноамериканський революціонер, один із керівників *Кубинської революції* 1959, майор. Н. в сім'ї архітектора. За фахом лікар. Після перемоги революції — активний учасник побудови соціалізму на Кубі, обіймав ряд відповідальних посад. У 1965 залишив Кубу, щоб узяти участь у революційному русі в ін. країнах. В 1966 прибув до Болівії для організації партизанського руху. Створений ним загін був розгромлений урядовим військом, Г. загинув.

Літ.: Лаврецкий И. Эрнесто Че Гевара. М., 1978.

ГЕВЕ́ЛІЙ (Гевель, Гевельке; Hevelius, Hewel, Hewelke) Ян (28.I 1611, Гданськ — 28.I 1687, там же) — польський астроном; засновник розділу астрономії, що описує поверхню Місяця,— селенографії. У 1641 збудував у Гданську власну обсерваторію, найбільшу на той час у Європі. Склав 1647 перші детальні карти Місяця; каталог 1564 зір (1687), точніший, ніж у Т. *Браге*; удосконалені таблиці положень Сонця; встановив оптичну *лібрацію Місяця* і відкрив 4 комети.

ГЕВЕ́Я (Hevea) — рід рослин родини молочайних. Вічнозелені однодомні дерева заввишки 30—40 м. 20 видів, пошир. у тропічних лісах Пд. Америки. З них найбільше госп. значення має Г. бразільська — осн. джерело натурального *каучуку*. Широко культивується в тропіч. країнах (о. Шрі-Ланка, п-ів Малакка та ін.). Листки трійчастоскладні. Квітки одностатеві, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід коробочкоподібний. Молочний сік (латекс) рослин містить каучук Іл. с. 502.

ГЕГА́РД, Айріванк — печерний монастир, засн. у 4 ст. в ущелині р. Гарні, в 40 км на Пд.-Сх. від Єревана, комплекс пам'яток вірм. середньовічної архітектури. Всередині — хрестово-купольна церква Аствацацін (1215), прикрашена різьбленням і рельєфами, 4-стовпний гавіт (культове приміщення, 1225), дві склепінчасті, вирубані в скелі церкви (обидві — 1283, арх. Галдзаг), 4-стовпна усипальня (1288) та ін. За огорожею — напівпечерна церква Григорія (кін. 12 — поч. 13 ст.). Іл. с. 502.

Літ.: Саинян А. А. Гарни и Гегард. М., 1958.

ГЕ́ГЕЛЬ (Hegel) Георг-Вільгельм-Фрідріх (27.VIII 1770, Штутгарт — 14.XI 1831, Берлін) — німецький філософ-ідеаліст, представник *класичної німецької філософії*, який розробив на ідеалістичній основі систему принципів діалектичного способу мислення. За світоглядом і політ. спрямованістю філософської творчості Г.— бурж. мислитель епохи революц. ломки феод. ладу і утвердження капіталізму в Зх. Європі. Разом з тим у філософії Г. відбились екон. і політ. відсталість Німеччини кінця 18—поч. 19 ст., прагнення нім. буржуазії до компромісного, реформістського розв'язання суперечностей між феод. ладом і потребами бурж. розвитку, страх перед революц. рухом, пристосовництво до феод. абсолютизму. Звідси глибокі суперечності в самій філософії Гегеля. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, піддавши всебічній критиці ідеалізм Г., його консервативні, а часом і реакційні суспільно-політичні погляди, розкрили гол. суперечність його філософії — між діалектичним методом та ідеалістичною консервативною системою. Розробляючи осн. принципи своєї філос. системи, Г. мав на меті створення універсальної «науки» про *абсолютну ідею*, «науки», яка

б включала пояснення сутності бога як буття абсолютної ідеї в сфері чистої думки («Наука логіки»), пояснення природи як втілення і продукту несвідомої творчості абсолютної ідеї, її «інобуття» («Філософія природи»), і, нарешті, пояснення сусп. життя як вияву свідомої творчості абсолютної ідеї та процесу її самопізнання в сусп. свідомості («Філософія духу»). В «Науці логіки», досліджуючи логічний лад *мислення*, Г. зосередив увагу на логічних категоріях як формах мислення, що є аналогом форм *буття*, і побудував їхню систему, в якій логічний рух думки починається з визначень «буття» (якість—кількість—міра), потім переходить до визначень «сутності» як «істини буття» (сутність —явище — дійсність) і, нарешті, завершується визначенням «поняття» (суб'єктивне поняття — об'єктивне поняття — ідея). Щоб розкрити зміст категорій, Г. застосовував на ідеалістичній основі принципи сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного й історичного, діалектичного заперечення, необхідності зв'язку та ін. Це дало йому змогу розкрити діалектику понять і в цій діалектиці, як зазначав В. І. Ленін, вгадати діалектику речей (див. Повне зібрання творів, т. 29, с. 165). Г. уперше в історії філософії сформулював положення про перехід кількісних змін у якісні, про взаємопроникнення протилежностей, про *суперечності* як джерело руху і розвитку, *заперечення заперечення закон* та ін. Проте ці положення Г. формулював не як закони розвитку матерії, а як принципи саморуху містичної абс. ідеї. Метод Г., його діалектика — це містифікована діалектика понять. Вона застосовувалась для розробки і обгрунтування системи ідеалістичного світогляду, що докорінно позначилось на її змісті.

Друга частина філософії Г.— «Філософія природи» містить у собі окремі діалектичні здогади (поняття про перехід від фізичних процесів до хімічних і від хімічних до біологічних як діалектичні стрибки від нижчого до вищого та ін.). Проте Г. вважав, що природа не здатна до саморозвитку. В третій частині своєї системи — «Філософії духа» Г. персоніфікував сусп. свідомість. Право, мораль, д-ва у нього виступають як містичний об'єктивний дух, який нібито творить історію. У «Філософії історії» Г. прагнув довести, що світовий об'єктивний дух вичерпав свою істор. місію в Німеччині, де нібито «абсолютна форма державності» — конституційна монархія — вже стала бажаною реальністю. Раціональним у «Філософії історії» Г. є ідея діалектичного розвитку сусп. життя. Проте ця ідея не проведена послідовно і поєднана з реакційними твердженнями про «історичні» і «неісторичні» народи, про необхідність воєн та ін. Завершальний ступінь розвитку містичної абсолютної ідеї в системі філософії Г. становлять мистецтво, релігія і філософія. Розглядаючи ці форми сусп. свідомості, Г. прагнув розкрити діалектичні закономірності їхнього розвитку, притаманні їм внутр. суперечності, перехід від нижчого до вищого. Проте й тут ідея розвитку виступає у нього в містифікованому вигляді і не проводиться послідовно.

Між діалектичним методом Г. і його метафізичною, консервативною філос. системою існує глибока суперечність. Принципи методу Г., якщо їх звільнити від містики, вимагають розглядати все в русі і розвитку, бачити в усьому наявність суперечностей, які зрештою ведуть до зміни нижчого вищим, старого новим. Тимчасом філос. система Г. увічнює тогочасні сусп. істор. форми буття, претендує на осягнення абсолютної істини. Внаслідок своєї внутр. суперечливості філософія Г. використовувалась як прогресивними, так і консервативними, реакційними сусп. силами (див., напр., *Старогегельянство, Молодогегельянство, Неогегельянство*). В сучас. бурж. філософії робляться спроби використання філософії Г. для боротьби проти діалектичного матеріалізму шляхом тлумачення діалектики Г. в дусі суб'єктивно-ідеалістичних принципів (див., зокрема, *Екзистенціалізм, Франкфуртська школа*). Першу матеріалістичну критику філософії Г. дав *Л. Фейєрбах*. Здійснити матеріалістичну переробку діалектичного методу Г. намагалися революц. демократи 19 ст., зокрема рос. та укр. (*В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко* та ін.).

Філософія Г., його діалектика є одним із теоретичних джерел філософії марксизму. Вона мала великий вплив на формування у К. Маркса і Ф. Енгельса діалектичного способу мислення, сприяла відкриттю ними об'єктивної діалектики речей, заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення. Проте К. Маркс і Ф. Енгельс не зупинились на засвоєнні «раціонального зерна» діалектики Г., вони розвинули його, створили якісно нову, матеріалістичну діалектику— інструмент пізнання і революц. перетворення світу. Після К. Маркса і Ф. Енгельса матеріалістичну переробку діалектики Г. продовжив В. І. Ленін.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—14. М.—Л., 1929—59.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Бакрадзе К. С. Система и метод философии Гегеля. Тбилиси, 1958; Овсянников М. Ф. Философия Гегеля. М., 1959; Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977. *В. І. Шинкарук.*

ГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — 1) Ідеалістичне вчення нім. філософа Г.-В.-Ф. *Гегеля*, головним змістом якого є твердження про розвиток *абсолютної ідеї*, що його результатом нібито є все конкретне багатство навколишнього світу. 2) Бурж. ідеалістичні філос. напрями, джерелом яких є філософія Г.-В.-Ф. Гегеля. До Г. належать «праве», або *старогегельянство*, яке тлумачило Г. в ортодоксально-реліг. дусі, і «ліве», або *молодогегельянство*, яке прагнуло надати Г. ліберально-демократичного спрямування. В кін. 19 — на поч. 20 ст. виникло *неогегельянство*.

ГЕГЕМО́НІЯ ПРОЛЕТАРІА́ТУ (грец. ἡγεμονία — провід, політичне верховенство) — керівництво робітничого класу широкими масами трудящих у спільній боротьбі за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму і комунізму. Здійснюючи свою всесвітньо-істор. місію повалення капіталізму і побудови комунізму, пролетаріат виступає виразником не лише своїх класових інтересів, а й докорінних інтересів усіх трудящих. Ідею Г. п. висунули і обгрунтували на основі узагальнення досвіду класових битв пролетаріату в 19 ст. К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін у нових істор. умовах розвинув далі вчення про Г. п., довів, що в епоху *імперіалізму* керівництво робітн. класу об'єктивно необхідне в усіх масових революц. рухах, у т. ч. в *буржуазно-демократичних революціях* і *національно-визвольному русі*. Г. п. надає цим рухам чіткої соціально-політ. спрямованості, є передумовою поступового переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Осн. умовами успішного і послідовного здійснення Г. п. є *союз робітничого класу і селянства*, усунення буржуазії від керівництва масами, наявність у пролетаріату революц. марксистсько-ленінської партії, яка розробляє стратегію і тактику *класової боротьби*, здійснює політ. виховання мас. Теорія Г. п. пройшла істор. перевірку в бурж.-демократичних революціях 1905—07 і 1917 в Росії, у Великій Жовтн. соціалістич. революції, в результаті якої було встановлено *диктатуру пролетаріату*, в нар.-демократичних революціях, що відбулися після 2-ї світової війни в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки. Керівна роль робітничого класу після завоювання влади здійснюється шляхом держ., політ., ідейного керівництва суспільством у період соціалістичного будівництва. Свою провідну роль робітн. клас виконує і в умовах загальнонар. держави, аж до побудови комунізму і зникнення класів. Масштаби і можливості здійснення Г. п. в революц.-визвольному русі на сучас. етапі набагато розширились завдяки зростанню чисельності, свідомості й організованості, політ. могутності й авторитету робітн. класу у трудящих мас, дедалі зростаючому впливу *світової системи соціалізму* — головного дітища міжнар. робітн. класу — на *світовий революційний процес*. «В центр усього суспільного життя сучасної епохи остаточно і безповоротно став робітничий клас» (Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». К., 1977, с. 15). Розвиток вчення про Г.п., його практичне здійснення відбувається в боротьбі проти бурж. і ревізіоністської ідеології. Істор. практика переконливо доводить, що непролет. ліві сили, радикальні рухи молоді,

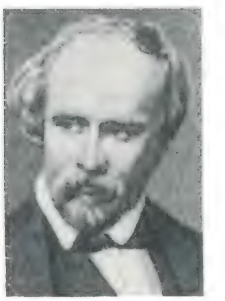
Х.-Ф. Геббель.

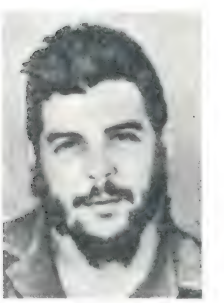
Е. Гевара.

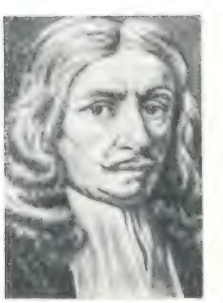
Я. Гевелій.

Г.-В.-Ф. Гегель.

студентства, дрібної буржуазії, інтелігенції та службовців можуть перетворитися на реальний фактор революц. руху тільки в союзі з робітн. класом, під його керівництвом у боротьбі за соціальний прогрес. Г. п. — одна із заг. закономірностей переходу людства від капіталізму до соціалізму в світовому масштабі, в боротьбі за побудову комунізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Наша програма; т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 31. Про завдання пролетаріату в даній революції; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса. М., 1973; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. К., 1976. *В. С. Пазенок.*

Монастир **Гегард.** 12—13 ст.

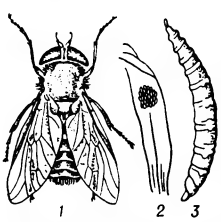

Гедзь бичачий: *1* — доросла комаха; *2* — кладка яєць; *3* — личинка.

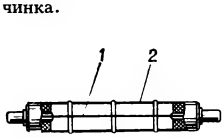

Гейгера—Мюллера лічильник: *1* — анод; *2* — катод.

Гевея бразільська: *1* — гілка рослини; *2* — тичинкова квітка; *3* — маточкова квітка.

Гейдельберзька людина. Нижня щелепа, знайдена поблизу міста Гейдельберга (тепер ФРН).

ГЕ́ГЕНБАУР (Gegenbaur) Карл (21.VIII 1826, Вюрцбург — 14.VI 1903, Гейдельберг) — нім. біолог, один з основоположників філогенетичного напряму в порівняльній анатомії. Професор ун-тів у Ієні (з 1855) та Гейдельберзі (з 1872). Г. один із перших описав утворення двошарової личинки (пізніше наз. *гаструлою*), встановив принципи змін будови скелета гомологічних органів у процесі філогенезу, запропонував теорії походження парних кінцівок та кісткового черепа. Остаточно довів, що яйця хребетних тварин являють собою одну клітину. Створив класичну працю «Порівняльна анатомія хребетних» (1898—1901), в основу якої покладено еволюційне вчення Ч. Дарвіна.

ГЕД (Guesde) Жюль (справж. прізв. — Базіль Матьє; 11.XI 1854, Париж — 28.VII 1922, Сен-Манде) — діяч французького і міжнар. соціалістичного руху, один з лідерів *Інтернаціоналу 2-го.* За виступи в пресі на захист Паризької комуни був засуджений на 5 років ув'язнення. У 1871—76 — в еміграції в Швейцарії та Італії. В 1876 повернувся до Франції. Разом з П. *Лафаргом* став першим пропагандистом марксизму у Франції; 1877 заснував газ. «Егаліте», що сприяла створенню франц. Робітн. партії (1879), яку Г. очолював 1880—1901. Був у числі авторів *Гаврської програми 1880.* В 1901 Г. став одним з організаторів і лідерів Соціалістичної партії Франції, яка 1905 об'єдналася з Франц. соціалістичною партією (засн. 1902). Г. боровся проти дрібнобурж. течій у робітн. русі, проте допускав сектантські помилки. Пізніше перейшов на позиції центризму. Під час 1-ї світової війни — соціал-шовініст.

ГЕ́ДА (Heda) Віллем (бл. 1594, Гарлем — бл. 1680, там же) — голландський живописець. Працював у жанрі натюрморту («Сніданок», 1629; «Сніданок з омаром», 1648; «Шинка у срібній посудині», 1649, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Москва). Твори Г відзначаються композиційною цілісністю, вишуканою кольоровою гамою і майстерністю передачі матеріальної природи речей.

ГЕ́ДЗЕВІ (Tabanidae) — родина коротковусих *двокрилих* комах. Довж. тіла дорослих комах 6—28 мм. Мають характерні дві закрилові пластинки і в основі крила добре розвинені крильця; очі великі; голова витягнута впоперек; ротовий апарат колючо-ріжучий. Самки живляться кров'ю ссавців, зокрема свійської худоби й людини, та соками рослин; самці — лише соками рослин. Личинки (довж. 2,5—50 мм) веретеноподібні, з втяжною головною капсулою. Живуть спочатку у воді, а потім у прибережному грунті; живляться органічними рештками або дрібними тваринами. Бл. 3000 видів, в СРСР — понад 200, в т. ч. в УРСР — понад 70 видів, що належать до 9 родів, зокрема гедзь (Tabanus), світлоочка (Atylotus), пістряк (Chrysops), *дощовиця* та ін. Укусами Г. виснажують тварин. Переносять збудників сибірки, туляремії, однієї з форм трипаносомозу тощо. *Г. В. Божко.*

ГЕДИМІ́Н, Гедимінас (р. н. невід. — п. 1341) — великий князь литовський з 1316. Вів боротьбу проти агресії нім. лицарських орденів. За князювання Г. Литва загарбала Вітебське, Мінське, Друцьке, Турово-Пінське князівства, завершила підкорення Полоцького князівства. На Волині з 1340 князював його син *Любарт.* Спираючись на *Тверське князівство,* Г. намагався перешкодити об'єднавчій політиці Моск. великого князівства. В 1325 уклав договір з Польщею проти *Лівонського ордену,* 1331 розбив хрестоносців біля Пловців (тепер у ПНР). Загинув під час облоги нім. фортеці Баєрбург на р. Німані.

ГЕДИ́СТИ — політична течія у франц. робітн. русі кінця 19 — початку 20 ст., прихильники Ж. *Геда.* У 80-х — на поч. 90-х рр. Г., що входили в Робітничу партію, відіграли значну роль у пропаганді марксизму і створенні парт. організацій в індустріальних центрах Франції. На поч. 20 ст. Г. становили осн. ядро Соціалістичної партії Франції, а 1905 ввійшли у франц. Об'єднану соціалістичну партію. Частина Г. перейшла на позиції *центризму,* а під час 1-ї світової війни — на позиції соціал-шовінізму. Після війни Г. як самостійна політ. течія припинили своє існування. Частина лівих Г., очолювана М. *Кашеном,* взяла участь у створенні Французької компартії (1920).

ГЕДОНІ́ЗМ (від грец. ἡδονή — насолода) — філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом, до якого прагне людина в своїй діяльності і яке визначає її орієнтацію в моральних цінностях, є насолода (духовна чи чуттєво-матеріальна).

В. Геда. Сніданок з ожиновим пирогом. 1631. Дрезденська картинна галерея.

Як нормативний принцип Г. протистоїть *аскетизму.* Одними з перших Г. розробляли давньогрец. філософи *Демокріт* і Арістіпп. *Епікур* розвинув ідеї Г. в етичну систему — епікуреїзм. Гедоністичні мотиви поширилися у філософ. думці епохи *Відродження,* в етичних теоріях *Просвітительства.* Найповнішого виразу принцип Г. набув в етичній теорії *утилітаризму* (Дж.-С. *Мілль,* І. *Бентам*). Ідеї Г. поділяють деякі сучас. бурж. філософи (Дж. *Сантаяна,* М. *Шлік,* Д. Дрейк та ін.). Марксизм-ленінізм вбачає обмеженість Г. в тому, що він, розглядаючи людину лише як природну істоту, зводить усю різноманітність її суспільних потреб, що розвиваються в результаті соціального прогресу, до індивідуальних радощів і втіх.

ГЕДРІ́С Казіс Юозович [3(15).III 1891, с. Салос, тепер Рокішкського р-ну Лит. РСР — 27.XII 1926, Каунас] — литовський революц. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. В 1917 Г. на чолі загону литовців брав участь у розгромі військ ген. Краснова. В 1918 — керівник лит. секції РКП(б), представник Тимчасового робітн.-сел. уряду Литви при РНК РРФСР. З вересня 1919 — на підпільній роботі у Вільнюсі. В червні 1920 заарештований. По обміну політв'язнів у березні 1921 прибув до Москви. У 1921—23 — секретар лит. секції при ЦК РКП(б), на підпільній роботі в Каунасі, член ЦК КП Литви. Після фашист. перевороту в Литві (1926) заарештований і розстріляний.

ГЕДРО́ЙЦ Костянтин Каетанович [25.III (6.IV) 1872, м. Бендери, тепер Молд. РСР — 5.X 1932, Москва] — рад. учений, грунтознавець і агрохімік, акад. АН СРСР (з 1929), акад. АН УРСР (з 1930). В 1898 закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі; з 1918 — проф. цього ін-ту; 1928—30 — директор Грунтового ін-ту АН СРСР. Г.— один з керівників (1922—30) агрохім. відділу Носівської с.-г. дослідної станції (Черніг. обл.). Створив вчення про *вбирну здатність грунту* і *грунтовий вбирний комплекс,* про роль грунтових колоїдів в утворенні грунту і його родючості, розробив класифікацію грунтів за складом увібраних основ. Виходячи з учення про вбирний комплекс, Г. дав своє пояснення походженню солонців і процесам осолоділня, довів можливість докорінного поліпшення солонцюватих грунтів гіпсуванням, а кислих — вапнуванням. Ім'я Г. присвоєно Всесоюзному н.-д. ін-ту добрив і агрогрунтознавства. Премія ім. В. І. Леніна, 1927.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1955.

Літ.: Ремезов Н. П. Константин Каэтанович Гедройц. М., 1952; Вернандер Н. Б. К. К. Гедройц. К., 1965. *М. І. Поляков.*

ГЕЄ́НА (грец. γέεννα, з давньоєвр.) — одне з означень *пекла* в міфології іудаїзму, християнства, ісламу.

ГЕЗЕ́НК (нім. Gesenke — похил, схил) — вертикальна або похила *гірнича виробка*, що не виходить безпосередньо на земну поверхню. Служить в осн. для спускання корисних копалин і порожніх порід з одного поверху шахти на інший, а також для переміщення людей, провітрювання тощо.

ГЕ́ЗИ (голл. geuzen, від франц. gueux — жебраки) — в період *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* прізвисько опозиційних до іспанського уряду дворян, які прагнули захистити вольності держави т. з. законними засобами. Згодом назва партизанів, які боролися проти іспанців та їхніх пособників у Нідерландах.

ГЕЙ (Gay) Джон (10.IX 1685, Барнстепл — 4.XII 1732, Лондон) — англійський поет і драматург. Автор байок (т. 1—2, 1727—38), п'єс «Як це називається» (1715), «Три години після весілля» (1717, у співавт.), «Полонені» (1724). Комедіями «Опера жебрака» (1728) і «Поллі» (1729) створив жанр т. з. баладної опери, характерною рисою якого було поєднання пародії з політичною і соціальною сатирою. Мотиви творів Г. використав Б. *Брехт* у «Тригрошовій опері» (1928).

ГЕ́ЙГЕР (Гайгер; Geiger) Ганс (30.IX 1882, Нойштадт—24.IX 1945, Потсдам) — німецький фізик-експериментатор. Закінчив (1906) Ерлангенський університет. Праці з атомної і ядерної фізики та фізики космічних променів. Визначив заряд електрона (1908). Разом з Е. *Резерфордом* 1908 винайшов прилад для реєстрування окремих заряджених частинок, який потім удосконалив разом з нім. фізиком В. Мюллером (т. з. *Гейгера — Мюллера лічильник*). У 1911 запропонував (спільно з Д.-М. Неттоллом) емпіричну формулу, що пов'язує сталу радіоактивного розпаду з енергією α-частинок (закон Гейгера — Неттолла). У 1925 разом з В. *Боте* експериментально довів справедливість закону збереження енергії та імпульсу для одиничних актів зіткнення елементарних частинок.

ГЕ́ЙГЕРА—МЮ́ЛЛЕРА ЛІЧИ́ЛЬНИК — прилад для реєстрування і дослідження радіоактивних та інших іонізуючих випромінювань: α- і β-частинок, нейтронів, γ-квантів, частинок космічного випромінювання тощо. Здебільшого застосовують Г.—М. л. з циліндричними електродами (зовн. циліндр —катод, тонка дротинка вздовж його осі — анод, мал.). Електроди, до яких прикладається напруга в кількасот вольт, містяться в герметичному корпусі, наповненому газом під тиском 13—26 кПа. При попаданні іонізуючої частинки в об'єм Г.—М. л. утворюються вільні електрони, які, прискорюючись електр. полем, самі іонізують газ. Через лічильник проходить струм. Електр. імпульс, що виникає при цьому, підсилюється і передається на реєструючий пристрій. Г.—М. л. застосовують у фізиці, біології, медицині, геології, археології і т. д. Названо за ім'ям нім. фізиків Г. *Гейгера* та В. Мюллера.

ГЕ́ЙДЕЛЬБЕРГ — місто на Пд. ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Залізнична станція, пристань на р. Неккар, поблизу впадіння її в Рейн. 120,9 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд., фармацевтичної, шкіряної пром-сті. Виробн. хірургічних інструментів. Старовинне університетське місто (ун-т з 1386). Поблизу Г., в селищі Мауер, 1907 знайдено залишки т. з. *гейдельберзької людини*. Серед архіт. пам'яток Г.— замок курфюрстів (зруйнований в 17 ст., збереглися «Скляний зал», 1544—46; флігелі Оттона Генріха, 1556—59, і Фрідріха, 1601—07 — кращі зразки нім. Ренесансу й раннього барокко). Вперше згадується 1196.

ГЕЙДЕЛЬБЕ́РЗЬКА ЛЮДИ́НА — одна з форм викопної людини. Нижню щелепу Г. л. з зубами було знайдено 1907 поблизу м. Гейдельберга (тепер у ФРН) на глиб. бл. 24 м разом з кістками вимерлих тварин. Датується раннім плейстоценом (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*). У щелепі Г. л. поєднані мавп'ячі ознаки (великі розміри, масивність, відсутність підборіддя тощо) з людськими (будова зубів). Більшість дослідників зближає Г. л. з *пітекантропом* і *синантропом*.

ГЕЙДЕЛЬБЕ́РЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найстаріший німецький університет. Заснований 1386 у Гейдельберзі (тепер ФРН). У 15—16 ст. відомий як центр гуманізму. Протягом 17—18 ст. його не раз руйнували й закривали. У 19 ст. став одним з провідних навч. закладів Німеччини. У ньому викладали філософи Г. *Гегель* і К. Фішер, хімік Р. *Бунзен*, фізик Г. *Кірхгоф*, природознавець Г. *Гельмгольц*. Ун-т має 17 ф-тів: юрид., ряд медичних, філософії та історії, сучас. філології, економіки та соціальних наук, матем., хім., фізики та астрономії, біол. та ін. У 1975/76 навч. р. у Г. у. налічувалося понад 17 тис. студентів. У б-ці — 1,2 млн. тт., 6 тис. манускриптів, 1689 інкунабул (1976).

А. В. Санцевич.

ГЕЙДЕНШТЕ́ЙН (Heidenstein) Рейнгольд (бл. 1556—1620) — німецький і польський хроніст. Твір Г. «Записки про Московську війну 1578—1582» присвячений останньому періодові *Лівонської війни 1558—83*. Поряд з описом політ. і воєнних подій в «Записках» висвітлюється внутр. становище Польщі. Твір Г.— важливе джерело для вивчення історії рос.-польс. відносин 16 ст.

ГЕ́ЙДУК (Heyduk) Адольф (7.VI 1835, Ріхмбург, біля Скутеча — 6.II 1923, Пісек) — чеський поет. Перша зб. «Вірші» вийшла 1859. У ліричних віршах і баладах Г. відображав життя села, красу природи. У зб. «Нові циганські мелодії» (1897) змалював картини нещадного визиску селянства, показав нар. протест проти соціального гніту. Істор. темі присвячені зб. «За волю і віру» (1881) та «Богатирі» (1894). Патріотичними мотивами пройнята зб. «Пісні волинщика із Шумави» (1899). Був прихильником дружби і єдності чехів і словаків (зб. «Цимбали і скрипки», 1876). У зб. «З поїздки на Кавказ» (1903) відтворив враження від подорожі на південь Росії.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

ГЕ́ЙЄР Віктор Георгійович [н. 30.X (11.XI) 1903, Вінниця] — український рад. вчений у галузі гірничої механіки, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Після закінчення (1930) Донецького гірничого (тепер політех.) ін-ту викладає в ньому (професор з 1953). Осн. праці стосуються автоматизації шахтного устаткування і гідротранспорту (зокрема, *ерліфтів*, рудникових вентиляторних і водовідливних установок), а також піднімання вугілля і породи з гол. стовбурів шахт, корисних копалин з дна моря. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ГЕ́ЙЄР (Geyer) Флоріан (бл. 1490 — 9.VI 1525) — один з керівників *Селянської війни 1524—26* в Німеччині, імперський лицар. На поч. квітня 1525 очолив один з сел. загонів у Франконії, де й загинув під час розгрому повстання.

ГЕ́ЙЄРМАНС (Heijermans) Герман (літ. псевд.— Самуел Фалкланд; 3.XII 1864, Роттердам —22. XI 1924, Зандворт) — нідерландський письменник. Літ. діяльність почав 1892. Найвідоміший з романів — «Місто діамантів» (1898). У драмах «Агасфер» (1893), «Гетто» (1899), «Сьома заповідь», «Усіх скорботних» (обидві — 1900) критикував бурж. мораль. П'єси «Загибель „Надії"» (1901), «Квітучий травень» (1903), «Глюкауф» (1911) — про життя і боротьбу трудящих.

Тв.: Укр. перекл.—Надія. Х.— К., 1924; Рос. перекл.— Седьмая заповедь. Ялта, 1904.

ГЕ́ЙЗЕЛ (Geisel) Ернесту (н. 1908, м. Бенту-Гонсалвіс, штат Ріу-Гранді-ду-Сул) — бразільський військовий і держ. діяч. У 1964—67 — нач. штабу збройних сил. У 1967—69 — голова Найвищого військ. трибуналу. В 1969—73 — директор держ. нафтової компанії «Петробраз». З 1974— президент Бразілії.

ГЕ́ЙЗЕНБЕРГ (Гайзенберг; Heisenberg) Вернер-Карл (5.XII 1901, Вюрцбург — 1.II 1976, Мюнхен) — нім фізик-теоретик. Закінчив (1923) Мюнхенський ун-т. Праці з квантової механіки, квантової електродинаміки, теорії ядра, магнетизму, фізики космічних променів, теорії елементарних частинок. У 1925 разом з Н. *Бором* розробив т. з. матричну механіку — перший варіант квантової механіки. Сформулював *невизначеності співвідношення*. Разом з П. *Діраком* 1928 висунув ідею *обмінної взаємодії* і незалежно від рад. фізика Я. І. *Френкеля* розробив першу квантово-мех. теорію *феромагнетизму*. Розвинув протонно-нейтронну теорію атомного ядра, запропоновану Д. Д. *Іваненком*. Працював над створенням єдиної теорії поля. Нобелівська премія, 1932.

ГЕ́ЙЗЕРИ (ісл. geysir, одн., від geysa — ринути) — гарячі джерела, що періодично фонтанують. Зовні Г. здебільшого мають вигляд

Ж. Гед.

К. К. Гедройц.

Г. Гейгер.

В.-К. Гейзенберг.

невеликих усічених конусів з заглибленнями на вершинах, через які гаряча вода й пара виштовхуються на поверхню. Г.— природний багатокамерний резервуар *підземної води*, яка на глибині, стикаючись з гарячими масами гірських порід, нагрівається, закипає і фонтанує. Через певний час резервуар знову наповнюється водою, і явище повторюється. Т-ра води Г.— до 80—100°. Час фонтанування більшості Г. не перевищує 5 хв, перерви між фонтануванням — від 1 хв до кількох годин, іноді — до кількох місяців. Висота фонтану до 40—60 м. У воді гейзерів розчинені *гідрокарбонати, хлориди* і в значній кількості кремнезем, з якого при випаданні з розчину утворюється *гейзерит*. Г. поширені в районах сучас. й недавнього вулканізму: в США (*Йеллоустонський національний парк*), Ісландії, Новій Зеландії, Італії. В СРСР — на Камчатці (Долина гейзерів). Гарячі води Г. використовують як енерг. джерело (див. *Геотермальна електростанція*) і для побутових потреб.

Ж.-Л. Гей-Люссак.

ГЕЙЗЕРИ́Т — 1) Мінерал, натічний *опал* білого або сіруватого кольору. 2) Осадочна гірська порода, що складається переважно з натічного опалу з домішкою глинозему; світлого забарвлення. Утворюється внаслідок випадання кремнезему з *гейзерів* та ін. гарячих джерел. Є в Ісландії, Новій Зеландії, США; в СРСР — на Камчатці (Долина гейзерів).

Г. Гейне.

ГЕЙ-ЛЮССА́К (Gay-Lussac) Жозеф-Луї (6.XII 1778, Сен-Леонар — 9.V 1850, Париж) — французький фізик і хімік, член Паризької АН (з 1806), почесний член Петерб. АН (з 1826). У 1800 закінчив Політех. школу в Парижі. Незалежно від Дж. *Дальтона* 1802 відкрив закон теплового розширення газів (див. *Гей-Люссака закон*). Встановив, що всі прості гази з'єднуються один з одним у простих кратних об'ємних відношеннях (1808). Разом з Л.-Ж. *Тенаром* виділив вільний бор та розробив спосіб одержання калію і натрію. Удосконалив *елементний аналіз*, застосувавши окис міді для спалювання органічних речовин (1815). Винайшов башту для вловлювання окислів азоту при виробництві сірчаної кислоти.

Ж. Л. Гейне-Вагнер.

ГЕЙ-ЛЮССА́КА ЗАКО́Н — закон теплового розширення газів. За Г.-Л.з., зміна об'єму даної маси *ідеального газу* при сталому тиску прямо пропорційна зміні т-ри: $V = V_0(1 + \alpha t)$, де V — об'єм газу при т-рі t, V_0 — об'єм тієї ж маси газу при 0° С, α — коеф. об'ємного розширення газу, дорівнює 1/273,15°С$^{-1}$. Для реальних газів Г.-Л. з. справджується тим точніше, чим менший тиск. Закон відкрив 1802 Ж.-Л. *Гей-Люссак*.

Літ.: Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

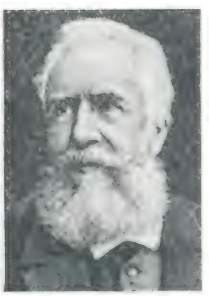
Е. Геккель.

ГЕЙМАНО́ВИЧ Захар Йосипович (1884, Харків — 3.XI 1948, там же) — український рад. нейрохірург. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1909). У 1922 заснував при Укр. н.-д. психоневрологічному ін-ті у Харкові лабораторію експеримент. нейрохірургії, на базі якої створено (1931) нейрохірургічну клініку, яку Г. очолював. Праці Г. присвячені питанням топографічної анатомії центр. нервової системи, нейроонкології, усуненню болів хірургічним шляхом, боротьбі з гіперкінезами, пластичній хірургії тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ГЕЙМАНО́ВИЧ Олександр Йосипович [22.VII (4.VIII) 1882 — 18.IV 1958, Харків] — український рад. невролог, засл. професор УРСР (з 1927). Брат З. Й. *Геймановича*. В 1909 закінчив мед. факультет Моск. ун-ту. В 1920—21 організував і очолив Укр. н.-д. психоневрологічний ін-т у Харкові, 1937—53 — зав. клінікою нервових хвороб та нейрогістологічною лабораторією. Праці Г. присвячені питанням невропатології і нейрохірургії — інфекційним захворюванням та травматичним ушкодженням центр. нервової системи, пухлинам головного мозку, повітряній контузії тощо.

ГЕ́ЙНЕ (Heine) Генріх (13.XII 1797, Дюссельдорф — 17.II 1856, Париж) — німецький поет, революц. демократ. Друкуватися почав 1817. Вчився в ун-тах Бонна, Геттінгена, Берліна. У 20-х рр. виступав як прихильник ідей франц. революції і просвітительства. «Книга пісень» (1827) стала видатним явищем нім. прогресивного романтизму, «Подорожні картини» (4 тт., 1826—31) — зразком нового художньо-публіцистичного жанру в нім. прозі. Вітав липневу революцію 1830 у Франції. В 1831 переїхав до Парижа. На поч. 30-х рр. захоплювався вченням франц. соціалістів-утопістів, але не поділяв їхніх поглядів щодо мирних шляхів перетворення бурж. суспільства. Г. одним з перших у той час усвідомив революц. характер нім. класичної філософії, високо оцінював діалектику Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Критику релігії та ідеалізму Г. пов'язував з боротьбою проти феодалізму, монархії, філістерства. Філос. погляди Г. знайшли відображення, зокрема, у праці «До історії релігії і філософії у Німеччині» (1834). В 40-х рр. ознайомився з ідеями комунізму. Г. не подолав деяких вульгарних уявлень про комунізм, але відстоював думку, що пролетаріат покликаний історією здійснити соціальну революцію і знищити експлуататорський лад («Лютеція», 1854, та ін.). З поч. 40-х рр. виступав як політ. поет, реаліст-сатирик (зб. «Сучасні вірші», 1839—46). У 1843 зав'язалася тісна дружба Г. з К. Марксом. Під його впливом Г. 1844 написав свої найкращі твори — вірш «Сілезькі ткачі» і поему «Німеччина. Зимова казка». До кінця життя залишався борцем проти реакції (зб. віршів «Романсеро», 1851, та багато ін. поезій). Укр. мовою твори Г. перекладали І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, А. Кримський, Ю. Федькович, М. Рильський, П. Тичина, Л. Первомайський та ін. Вірші Г. поклали на музику П. Чайковський, М. Лисенко, С. Людкевич, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький та ін. рос. і укр. композитори; деякі поезії Г. стали українськими народними піснями («Коли розлучаються двоє»).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1956; Вибрані твори, т. 1—4. К., 1972—74; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—10. Л., 1956—59.

Літ.: Франко І. Із секретів поетичної творчості. В кн.: Франко І. Твори, т. 16. К., 1955; Шайкевич Б. Генріх Гейне — поет німецької революційної демократії. К., 1956; Гиждеу С. Генрих Гейне. М., 1964; Гордон Я. И. Гейне в России. Душанбе, 1973; Левинтон А. Г. Генрих Гейне. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. М., 1958. *Н. М. Матузова.*

ГЕ́ЙНЕ-ВА́ГНЕР Жермена Леопольдівна (н. 23.VI 1923, Рига) — латиська рад. співачка (ліріко-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1969). У 1950 закінчила Латв. консерваторію, відтоді — солістка Латв. театру опери та балету. Партії: Банюта («Банюта» Калниня), Спідола («Вогонь і ніч» Мединя), Саломея («Саломея» Р. Штрауса), Турандот («Турандот» Пуччіні), леді Макбет («Макбет» Верді); виконувала сопранові партії в 9-й симфонії Бетховена, «Реквіємі» Верді, «Засудженні Фауста» Берліоза. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГЕ́ЙНЕСЕН (Heinesen) Вільям (н. 15.I 1900, Торсхавн) — датський письменник. Член Датської академії (з 1961). Вся творчість Г. пов'язана з Фарерськими островами, сувору природу яких оспі-

Гейзери. Долина гейзерів на Камчатці. Гейзер у Йеллоустонському національному парку (США). Гейзер в Ісландії.

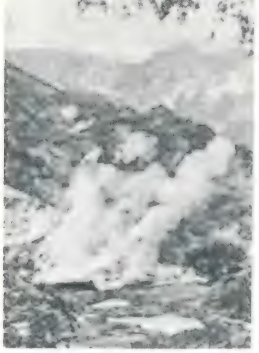

вав у збірках віршів «Арктичні елегії» (1921), «Сінокіс поблизу моря» (1924), «Зірки пробуджуються» (1930), «Темне сонце» (1936). В романах «Штормовий світанок» (1934), «Ноатун» (1938) зображені реалістичні картини життя на Фарерах. Гостра соціальна критика характерна для роману про 2-у світову війну «Чорний казан» (1949). Г. належать також роман «Пропащі музиканти» (1950), істор. роман «Добра надія» (1964), збірки новел «Чарівне світло» (1957), «Ліки від злих духів» (1967). Творам Г. властиві гуманізм, тонкий гумор.

ГЕ́ЙНСБОРО (Gainsborough) Томас (хрещений 14.V 1727, Садбері, Суффолк — 2.VIII 1788, Лондон)— англійський живописець і рисувальник. У 40-х рр. 18 ст. навчався в Лондоні у французького гравера Ю. Гравло. Один з найвідоміших майстрів англійського портрета 18 ст. Малював також пейзажі й жанрові сцени. Твори: «Корнардський ліс» (1748), портрет Р. Ендрюса з дружиною (бл. 1749), «Блакитний хлопчик» (портрет Дж. Баттола, бл. 1770), портрет герцогині де Бофорт (70-і рр. 18 ст., ДЕ), «Віз з женцями» (бл. 1771), «Водопій» (бл. 1775—77), портрет Сари Сіддонс (1784—85) та ін. Твори Г. відзначаються тонким ліризмом, реалістич. трактуванням образу людини. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, с. 448—449.

Літ.: Кузнецова И. Томас Гейнсборо. Альбом. М., 1963.

ГЕ́ЙРОВСЬКИЙ (Heyrovský) Ярослав (20.XII 1890, Прага —27. III 1967, там же) — чеський хімік, член Чехословацької АН (з 1952), іноземний член АН СРСР (з 1966) та ін. зарубіж. академій. У 1918 закінчив Празький ун-т. З 1922 — завідуючий Ін-том фізичної хімії Празького ун-ту. У 1926 працював у Сорбонні (Париж). З 1950 — директор Держ. полярографічного ін-ту у Празі. У 1922 дослідив процес *електролізу* на ртутному крапельному електроді і встановив залежність між потенціалами відновлення й окислення речовин та їх природою, а також величиною дифузійного струму і концентрацією речовини в електроліті. Це поклало початок розвиткові *полярографії*. Сконструював полярограф. Нобелівська премія, 1959.

ГЕ́ЙША (япон. гейся) — в Японії професійна танцюристка, співачка, музикантка, яка розважає відвідувачів чайних будиночків або гостей на офіційних банкетах чи в домівках і прислуговує їм.

ГЕКА́ТА (Ἑκάτη) — у грецькій міфології богиня чаклунства, володарка привидів, нічних страхітливих снів. Культ Г. перенесено в стародавню Грецію з Малої Азії. Зображували її жінкою зі смолоскипом у руці, іноді — з трьома головами.

ГЕКАТЕ́Й МІЛЕ́ТСЬКИЙ (Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος; бл. 546—480 до н. е.) — давньогрецький географ, мандрівник, історик, один з видатних письменників свого часу. Автор «Землеопису» — однієї з перших геогр. праць, до якої була додана карта *ойкумени* (відомої грекам заселеної частини суходолу). Карта не збереглася. Твір Г.М. «Генеалогія» містив давньогрецькі міфи і легенди.

ГЕКЗА́МЕТР (грец. ἑξάμετρος — шестистопний) — віршовий розмір в античній поезії, шестистопний дактилічний вірш з постійною *цезурою*, яка ділить рядок на два піврядки. Гекзаметром написані поеми «Іліада» й «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія та ін. Г. в укр. віршуванні побудований на чергуванні наголошених і ненаголошених складів — шестистопний *дактиль*. Іноді дактиль поєднується з *хореєм*. Трапляється він у П. Ніщинського, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини. Напр.: «Пли́в корабе́ль, роздира́ючи хви́лі, не де́нь, не годи́ну. ‖ Ви́тримав бу́рі, не зби́вся з доро́ги в тума́ні» (Леся Українка).

ГЕ́ККЕЛЬ (Haeckel) Ернст (16.II 1834, Потсдам — 9.VIII 1919, Ієна) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагандист *дарвінізму*. Вивчав природознавство і медицину у Вюрцбурзькому та Берлін. ун-тах. У 1862—1909 — професор Ієнського ун-ту. Праці Г. присвячені питанням зоології безхребетних, *філогенезу* рослин і тварин, загальним питанням біології. Спираючись на вчення Ч. *Дарвіна*, опрацьовував питання про закономірності істор. розвитку живої природи; сформулював *гастреї теорію*, за якою всі багатоклітинні організми виникли від єдиного гаструлоподібного предка, та *біогенетичний закон*; висловив думку про існування проміжної форми між мавпою і людиною; визнавав можливість успадкування набутих організмами ознак. Поряд з цим намагався обгрунтувати *соціальний дарвінізм*, створити союз науки й релігії.

Тв.: Укр. перекл.—Відки і як взялися люди на землі? За дозволом автора з німецької переклав Ів. Франко. Львів, 1879; Рос. перекл.— Чудеса жизни. СПБ, 1908; Лекции по естествознанию и философии. СПБ, 1913; Мировые загадки. М., 1937.

ГЕ́ККЕР Анатолій Ілліч [25.VIII (6.IX) 1888 — 1.VII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Тбілісі в сім'ї військ. лікаря. Учасник 1-ї світової війни, штабс-ротмістр. В 1917 — учасник революц. подій на Рум. фронті. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нач. штабу корпусу, армії, а з січня 1918 — команд. 8-ю армією. Навесні 1918 — один з організаторів частин Червоної Армії на Україні, команд. рад. військами в Донбасі, команд. 11-ю армією. Брав участь у боях проти австронім. окупантів, денікінців, махновців. Після громадян. війни — на відповідальній військ. та дипломатичній роботі. З 1934 — на керівній роботі в Генштабі. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

ГЕ́ККЕРТ (Heckert) Фріц (28.III 1884, Хемніц — 7.IV 1936, Москва) — діяч німецького і міжнар. робітн. руху. Робітник-муляр. З 1902 — член с.-д. партії. В роки 1-ї світової війни — лівий соціал-демократ, активний діяч «*Спартака союзу*». Один із засновників (1918) Компартії Німеччини (КПН). Під час *Листопадової революції 1918* очолював Раду робітн. і солдат. депутатів м. Хемніца. Член ЦК КПН з 1919. Депутат рейхстагу 1920 і 1924—33. Учасник 3-го і наступних конгресів Комінтерну. В 1921 зустрічався з В. І. Леніним. У 1928—35 — кандидат у члени Президії Виконкому Комінтерну, з 1920 — член Виконбюро Профінтерну. Один з організаторів підпільної боротьби проти фашизму. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В НДР встановлено медаль Фріца Геккерта.

ГЕ́КЛА — діючий вулкан в Ісландії. Вис. 1491 м. Має кілька кратерів. Вкритий снігом. Сильні виверження відбувались 1766 і 1947—48.

ГЕКО́НОВІ (Gekkonidae) — родина *ящірок*. Тіло (довж. до 30 см) звичайно приплюснуте, голова порівняно велика; хвіст різноманітної форми, здебільшого ламкий; кінцівки короткі, пальці у більшості видів видозмінені та мають пластинки з кігтиками, гачкоподібними виростами або щетинками, за допомогою яких Г. можуть добре лазити по рівних вертикальних поверхнях. Забарвлення сірих, бурих і коричневих тонів, у деяких яскраве. Майже всі Г.— нічні тварини. Живляться комахами та ін. безхребетними. Більшість видів яйцекладні. Бл. 80 родів і понад 600 видів, поширених переважно в тропічних і субтропічних країнах світу. В СРСР — 5 родів з 11 видами, у т. ч. на Україні 1 вид — кримський, або середземноморський, голопалий гекон (Gymnodactylus kotschyi), поширений на Пд. узбережжі Криму. Викопні Г. відомі з неогенових відкладів Європи. *В. І. Таращук.*

ГЕКСАГОНА́ЛЬНА СИНГОНІ́Я (від грец. ἑξάγωνος — шестикутний і σύγγονος — споріднений) — кристалографічна система, що характеризується постійною наявністю однієї шестірної або потрійної осі *симетрії*. У Г. с. кристалізуються *лід, берил, нефелін, апатит* та ін. мінерали.

ГЕКСА́ЕДР (від грец. ἕξ — шість і ἕδρα — основа, бік, сторона) — *многогранник* з шістьма гранями (напр., п'ятикутна *піраміда*). Правильним Г. є *куб*. У кристалографії одна з найпростіших форм кубічної системи.

ГЕКСАМЕТИЛЕНДІАМІ́Н — органічна сполука $NH_2(CH_2)_6NH_2$; безбарвні кристали з $t_{пл}$ 42° С, $t_{кип}$ 204—205° С; добре розчиняється у воді й органічних розчинниках, на повітрі димить. З неорганічними й органічними к-тами утворює солі. З двохосновними к-тами, альдегідами і кетонами вступає при нагріванні в реакції *конденсації* і поліконденсації. Одержують Г. відновленням динітрилу адипінової к-ти $NC—(CH_2)_4—CN$ воднем над каталізатором (міддю, кобальтом, нікелем) та ін. методами. Г.— важливий напівпродукт у виробн. поліамідного волокна (*найлону*).

Т. Гейнсборо. Портрет актриси Сари Сіддонс. 1784—85. Національна галерея в Лондоні.

Геката. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

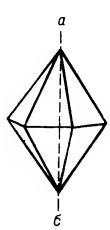

Гексагональна сингонія:
а — б — вісь симетрії.

ГЕКСА́Н, C_6H_{14} — насичений вуглеводень жирного ряду. Відомо п'ять ізомерів Г. Нормальний Г. $CH_3—(CH_2)_4—CH_3$ — безбарвна рідина, густ. 660 кг/м³, $t_{кип}$ 68,95° С, *октанове число* 25. Г. є в *нафті, бензинах* прямої перегонки, в синтетичних бензинах. Г.— небажана домішка до бензинів (у зв'язку з низьким октановим числом). Ізомери Г. з розгалуженою будовою (неогексан, діізопропіл) застосовують як добавки до моторного палива, що поліпшують його якість.

Т.-Г. Гекслі.

ГЕ́КСЛІ (Хакслі; Huxley) Олдос-Леонард (26.VII 1894, Годалмінг, графство Суррей — 22.XI 1963, Лос-Анджелес, США) — англійський письменник. Внук природознавця-дарвініста Т.-Г. *Гекслі*. Закінчив Оксфордський ун-т. Літ. діяльність почав 1916 як поет. У романах «Жовтий Кром» (1921), «Танок блазнів» (1923), «Контрапункт» (1928) викривав лицемірство і духовну спустошеність бурж. інтелігенції. Творчість Г. глибоко песимістична. Г. — автор сатиричної «антиутопії» «Прекрасний новий світ» (1932), романів «Через багато років помирає лебідь» (1939), «Геній і богиня» (1955), «Острів» (1962).

Гекуба. Червонофігурна амфора. Деталь розпису. 510—500 до н. е. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.

ГЕ́КСЛІ (Хакслі; Huxley) Томас-Генрі (4.V 1825, Ілінг, поблизу Лондона — 29.VI 1895, Істборн, графство Суссекс) — англійський природознавець, пропагандист *дарвінізму*. Освіту здобув у Лондоні. 1854—95 — професор Королівської гірничої школи. Праці з зоології, порівняльної анатомії, палеонтології, антропології, геології. Особливе значення мають праці Г. про походження людини. Довів єдність будови черепа хребетних тварин, походження птахів від плазунів, спорідненість медуз і поліпів тощо. Широко популяризував еволюційну теорію і захищав учення Ч. Дарвіна від нападок реакціонерів. Г. належав до стихійних, непослідовних матеріалістів і атеїстів, хоч і вважав себе агностиком і ідеалістом.

ГЕКСОГЕ́Н, циклотриметилентринітроамін, $C_3H_6N_6O_6$— вибухова речовина; потужніша і чутливіша до детонації, ніж тротил, пікринова кислота і тетрил. Г.— безбарвні кристали, густ. 1820 кг/м³, $t_{пл}$ 204—205° С, т-ра спалаху бл. 230° С (з розкладанням), нерозчинні у воді, погано розчиняються в більшості органічних розчинників. Г. одержують нітруванням *уротропіну* концентрованою азотною к-тою. Застосовують для виготовлення детонаторів, у боєприпасах і для вибухових робіт у пром-сті (переважно в суміші з ін. вибуховими речовинами).

Геліотроп перуанський.

ГЕКСО́ЗИ — вуглеводи групи *моносахаридів*, молекули яких містять шість вуглецевих атомів. Є в тканинах рослин, тварин і людини у вільному стані або у вигляді *глікозидів* і *полісахаридів*. Залежно від характеру карбонільної групи Г. поділяють на альдогексози (напр., *глюкоза*, маноза, галактоза) і кетогексози (напр., фруктоза). Г.— безбарвні або білі кристали, добре розчинні у воді. Вступають у реакції, характерні для карбонільних сполук (напр., дають реакцію срібного дзеркала — при нагріванні з аміачним розчином срібла утворюється металеве срібло). Одержують їх *гідролізом* полісахаридів (напр., крохмалю), а також синтетично. Застосовують Г. як сировину у синтезах різних сахарів та їхніх похідних; глюкозу — як харч. продукт, у медицині, як вихідну речовину в спиртобродильній пром-сті.

ГЕКСОКІНА́ЗА — фермент з групи *кіназ*. Має дуже важливе значення в процесах обміну вуглеводів — біосинтезі *глікогену*, окисленні пентозофосфатним шляхом (див. *Пентозофосфатний цикл*), *гліколізі*. Має виражену специфічність, характеризується наявністю кількох форм — *ізоферментів*.

ГЕКТА́Р (від грец. ἑκατόν — сто та *ар*), га, ha — позасистемна одиниця площі. 1 га = 100 арам = 10^4 м². Г. вживається здебільшого для вимірювання земельної площі. 1 га = = 0,9153 *десятини*.

ГЕ́КТОР (Ἕκτωρ) — за Гомеровою «*Іліадою*» троянський герой, син *Пріама* й *Гекуби*, чоловік *Андромахи*. Загинув у двобою з *Ахіллом*, який помстився Г. за смерть свого друга.

ГЕКУ́БА (Гекаба; Ἑκάβη) — за «*Іліадою*» дружина троянського царя *Пріама*, мати *Гектора*, *Паріса*, *Кассандри* та ін. Втративши майже всіх своїх дітей і чоловіка, Г. після падіння Трої кинулася в море. Образ її став символом безмежного горя й розпачу.

ГЕЛА́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Гелаті — пам'ятка груз. архітектури (за 11 км від Кутаїсі), засн. 1106 царем *Давидом Будівником*. За середньовіччя Г. м.— центр освіти, передової філософ. думки і мистецької культури Грузії. В 12 ст. в Г. м. була створена Гелатська академія. Тепер Г. м.— філіал Кутаїського історико-етнографічного музею. В архіт. комплекс Г. м. входять хрестовокупольні гол. храм (1106—25) і церква св. Георгія (13 ст.), церква св. Миколи і дзвіниця (обидві —13 ст.), будинок академії (12 ст., сх. портик 14 ст.). В храмах Г. м. збереглися мозаїка (у гол. храмі, 1128—30), а також розписи 12—18 ст., серед яких портрети істор. осіб. Ікони Г. м. зберігаються тепер у Музеї мистецтв Груз. РСР у Тбілісі, рукописи, церк. начиння, стародавнє шитво — гол. чин. у Кутаїському історико-етнографічному музеї й в Ін-ті рукописів АН Груз. РСР у Тбілісі.

Літ.: Меписашвили Р. Архитектурный ансамбль Гелати. Тбилиси, 1966.

Гелатський монастир. Головний храм. 1106—25. Інтер'єр храму.

ГЕЛБРЕ́ЙТ (Галбрейт, Голбрейт; Galbrait) Джон-Кеннет (н. 15.X 1908, Онтаріо, Канада) — амер. бурж. економіст, філософ. У 1931 закінчив ун-т в Торонто. Викладав у ряді амер. ун-тів, з 1949 — професор Гарвардського ун-ту (США). Прихильник держ. втручання в економіку; висунув теорію «зрівноважуючої сили», якою нібито виступає д-ва, сприяючи створенню рівноваги між попитом і пропозицією. Г. намагається довести соціальне переродження капіталізму внаслідок техніч. розвитку — в «*індустріальне суспільство*». Автор концепції «нового індустріального суспільства». Г. виступає в підтримку «*конвергенції теорії*» двох екон. систем — капіталістичної і соціалістичної. Прихильник мирного співіснування двох систем.

ГЕЛЕНДЖИ́ЦЬКА ГРУ́ПА КУРО́РТІВ — кліматичні приморські курорти на Чорноморському узбережжі Кавказу. Включає місто-курорт Геленджик і курортні селища Архипо-Осиповку, Джанхот, Дивномор'я і Кабардинку. Показання: захворювання органів дихання і кровообігу, нервової системи, опорно-рухового апарата.

ГЕ́ЛЕР (чес. haléř, нім. Heller) — 1) Розмінна монета ЧССР, дорівнює 1/100 *крони*. В обігу є монети 50, 25, 10, 5, 3 і 1 гелер. 2) Розмінна монета в Пд. і Зх. Німеччині 13—19 ст., Австро-Угорщині (1892—1918), Австрії (до 1924).

ГЕ́ЛІ (від лат. gelo — замерзаю, застигаю) — *дисперсні системи* з рідким або газоподібним дисперсійним середовищем, що мають механічні властивості твердих тіл. Властивості Г. зумовлені наявністю структурної сітки, утвореної дисперсними частинками під дією мол. сил зчеплення. Г. відзначаються тиксотропією, тобто здатністю відновлювати зруйновану механічно структуру. Г. можна одержати як внаслідок *коагуляції* золів і об'єднання в одне ціле осаду (коагелі), так і внаслідок тверднення золів у всьому об'ємі (ліогелі). Г. часто властиве явище «старіння» (синерезису) — самовільного зменшення об'єму з одночасним виділенням рідини. Висушуючи Г., одержують аерогелі, або ксерогелі — мікропористі системи, структура яких непластична, крихка і руйнується необоротно (*силікагель*).

М. С. Цветков.

ГЕ́ЛІЙ (Helium; від грец. ἥλιος — Сонце), He — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 2, ат. м. 4,0026; належить до *інертних газів*. Природний Г. складається з двох стабільних ізотопів ^3He і ^4He. Виявлено Г. 1868 на Сонці. На Землі Г. відкрив 1895 У *Рамзай*. Вміст Г. в атмосфері Землі $5,24 \cdot 10^{-4}$% об'єму, в земній корі $\sim 10^{-7}$%. Г.— безбарвний газ, при норм. умовах густ. 0,178 кг/м³, дуже низька т-ра кипіння (—268,94° С). Рідкий Г.— найхолодніша, при норм. тискові незамерзаюча рідина, при t нижче — 270,93° С виявляє надплинність і надтеплопровідність; $t_{тв}$ — 272,1° С лише при тискові вищому за 2,5 мПа. У пром-сті Г. одержують з природних геліоносних газів ме-

тодом глибокого охолодження. Використовують Г. для наук. досліджень в ядерній фізиці, для утворення низьких т-р, у металургії надчистих металів тощо; суміш Г. з киснем — у водолазній справі та космонавтиці, а також у медицині.
Ю. П. Назаренко.

ГЕЛІКО́ЇД [від грец. ἕλιξ (ἕλικος) — спіраль, гвинт і εἶδος — вигляд] — один з видів *гвинтової поверхні*.

ГЕЛІКОПРІО́Н (Helicoprion) — рід викопних *хрящових риб* підкласу суцільноголових, або химер. Г. не мали зовн. кісткового панцира і були вкриті плакоїдною *лускою*. На верхній щелепі Г. виступав уперед від ротового отвору химерний утвір із зрощених ріжучих зубів, закручених у спіраль. Рештки Г. відомі з нижньопермських мор. відкладів СРСР (Приуралля), Японії, Австралії, Пн. Америки, Шпіцбергену.
М. Д. Поплавська.

ГЕЛІКОПТЕ́Р [від грец. ἕλιξ (ἕλικος) — спіраль, гвинт і πτερόν — крило] — застаріла назва *вертольота*.

ГЕЛІО... (від грец. ἥλιος — Сонце) — частина складних слів, що відповідає поняттям «сонце», «сонячний» (напр., *геліограф, геліотехніка*).

ГЕЛІОБІОЛО́ГІЯ (від *геліо*... та *біологія*) — розділ *біофізики*, що вивчає вплив змін сонячної активності на живі організми Землі. Гол. мета Г.— виявлення та вивчення шкідливих впливів Сонця на живі організми Землі для прогнозування та запобігання їм. Встановлено вплив змін сонячної активності на ріст річних шарів дерев, урожайність зернових, на виникнення *епідемій, епізоотій*, кількість захворювань серцево-судинної системи, *неврозів* тощо. Наук. основи Г. закладені на поч. 20 ст. рад. вченим О. Л. Чижевським. Значний вклад у розвиток Г. внесли М. Фор, Г. Сарду, Г. Валло (Франція), М. Таката (Японія), Дж. Піккарді (Італія), М. О. Шульц, В. П. Десятов (СРСР). Існують три гіпотези відносно впливу сонячної активності на біол. процеси: за першою — її вплив здійснюється через зміну метеорологічних та геофіз. умов; за другою — внаслідок посилення електромагнітного та корпускулярного випромінювання при зростанні активності Сонця; за третьою — через діяння невідомого випромінювання, яке посилає Сонце в період підвищеної його активності.

Літ.: Солнце, электричество, жизнь. М., 1972; Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь. М., 1976.
М. І. Кононенко.

ГЕЛІОГРАВЮ́РА (від *геліо*... та *гравюра*) — один із засобів глибокого друку, при якому друкована форма виготовляється із застосуванням фотографічних і хімічних процесів. Виникла в 2-й пол. 19 ст. Спосіб Г. відзначається високою якістю друку, але він малопродуктивний.

ГЕЛІО́ГРАФ (від *геліо*... і грец. γράφω—пишу)—1) У метеорології — прилад для автоматичної реєстрації тривалості сонячного сяйва протягом доби. В СРСР найчастіше застосовують Г. Кемпбела—Стокса, що складається із скляної кулі — лінзи, на фокусній віддалі від якої з пн. боку закріплено паперову стрічку, поділену лініями на години. Від дії сонячного проміння стрічка пропалюється. За довжиною пропалених отворів обчислюється тривалість сонячного сяйва в годинах. 2) В астрономії — телескоп для фотографування Сонця. 3) У військовій справі у 19 — на поч. 20 ст.— світлосигнальний прилад для передавання сигналів дзеркалом, що відбиває сонячне проміння.

ГЕЛІОКОНЦЕНТРА́ТОР (від *геліо*..., лат. con — з, разом і centrum — осереддя, центр) — пристрій, за допомогою якого промениста енергію Сонця концентрують на невеликій ділянці поверхні. Є оптичною системою деяких *геліоустановок*. Залежно від форми поверхні, за допомогою якої, відбиваючи, концентрують сонячне проміння, Г. (мал.) бувають дзеркальні, лінзові, світловодні, параболоїдні, параболоциліндричні, конічні, сферичні, тороїдні тощо. Найпоширеніші дзеркальні Г., що їх розрізняють за конструкцією (жорсткі суцільні і складані, плівкові) і за способом утворення відбивних поверхонь (напр., *гальванопластикою*, холодною *витяжкою*). Г. характеризують ступенем концентрації сонячної енергії (відношенням серед. густини променистих потоків у фокальній площині до густини падаючих променів) і потужністю. Макс. густина енергії на високоточних параболоїдних Г. досягає 35 · 10^3 кВт/м².
В. В. Пасічний.

Геліос. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ГЕ́ЛІОС (Ἥλιος) — у грецькій міфології спочатку бог Сонця, пізніше його ототожнили з *Аполлоном*. За міфами, Геліос щоранку на сході виїжджає на небо четвериком вогнедишних коней, а ввечері спускається в океан на заході. В рим. міфології Г. ототожнювали з богом сонця Солем.

«ГЕ́ЛІОС» — назва двох західнонімецьких автоматичних міжпланетних станцій (АМС), які запущено 10.XII 1974 і 15.I 1976 з метою вивчення навколосонячного космічного простору (мал.). «Г.» порівняно з ін. АМС наближалися до Сонця на найменшу віддаль. Їхні *перигелії* дорівнювали відповідно 46,5 і 43,4 млн. км. Одним з результатів польоту цих станцій є виявлення «Г.-2» поблизу перигелія несподівано значного збільшення концентрації метеорного пилу, пов'язаного з явищем *зодіакального світла*.
О. А. Рубашевський.

ГЕЛІОТЕРАПІ́Я (від *геліо*... і *терапія*) — те саме, що й *сонцелікування*.

ГЕЛІОТЕ́ХНІКА (від *геліо*... і *техніка*) — техніка, пов'язана з використанням променистої енергії Сонця. Належить до перспективних галузей техніки, оскільки щорічне надходження на Землю сонячної енергії (хоч нестале і з невисокою густиною потоку променів) набагато перевищує кількість енергії від усіх використовуваних енергоджерел (теплових, гідравлічних, атомних тощо). Осн. засобами Г. є *геліоустановки* різних типів — від найпростіших побутових до великих промислових. Густину потоку сонячного проміння підвищують *геліоконцентраторами*. В разі несталого надходження енергії вдаються до її акумулювання (тепловими, електр., хім. та ін. *акумуляторами*) або акумулювання готового продукту (напр., опрісненої мінералізованої води). В Г. досліджують питання фотохім. перетворення енергії Сонця і *фотосинтезу* органіч. речовин, вивчають вплив концентрованого сонячного проміння на рослини, фіз. і теплофіз. процеси, що відбуваються в геліоустановках. Найперспективнішим є застосування засобів Г. в с. г.—для малоенергоємних і роззосереджених споживачів, якщо поблизу немає ін. джерел енергії. В справі освоєння космосу набувають великого значення *сонячні батареї*. Крім того, засоби Г. використовують для освітлення і опалення приміщень, *кондиціювання повітря*, опріснювання води, сушіння овочів, радіаційного нагріву при виробн. речовин і матеріалів високої чистоти тощо.

Літ.: Исследования материалов в условиях лучистого нагрева. К., 1975.
І. М. Францевич.

ГЕЛІОТРО́П (Heliotropium) — рід рослин род. шорстколистих. Кущі, півкущі і трав'янисті рослини. Листки чергові, еліптичні або яйцевидні. Квітки білі або фіолетові, дрібні, правильні, зібрані у верхівкові завійки. Плід дрібний, з 4 горішків. Бл. 220 видів, поширр. у тропічних, субтропічних і почасти помірних смугах земної кулі. В СРСР — 22 види, в т. ч. в УРСР — 5, з них 4 — однорічні бур'яни або рослини пісків Пд. України. Багато Г. відомі в культурі як декоративні й ароматичні рослини. В УРСР у садах і парках культивують сорти Г. перуванського, або садового (H. peruvianum). Деякі Г. містять отруйний алкалоїд геліотропін (циноглосин).

ГЕЛІОУСТАНО́ВКА — установка, що вловлює промениста енергію Сонця, перетворюючи її на електричну, механічну, теплову, хімічну або іншу енергію, зручну для використання. Розрізняють Г. (мал., с. 508) з *геліоконцентраторами* і без них — Г. безпосереднього вловлювання сонячної енергії (*сонячні батареї*, плоскі підігрівники й опалювальні пристрої, опрісновачі

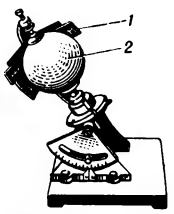

Геліограф: *1* — паперова стрічка з погодинними поділками; *2* — кульова лінза.

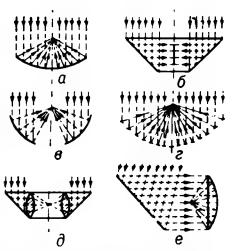

Схеми геліоконцентраторів: *а* — параболоїдного; *б* — конічного; *в* — тороїдного; *г* — складеного з плоских дзеркал; *д* — дзеркально-лінзового; *е* — з рухомим дзеркалом і нерухомим концентратором.

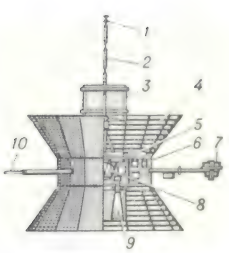

АМС **«Геліос-1»**: *1* — всенапрямлена антена; *2* — малонапрямлена антена; *3* — гостронапрямлена антена; *4* — конічна частина корпусу; *5* — жалюзі; *6* — теплоізолюючі мати; *7* — магнітометр; *8* — балон зі стисненим газом для мікродвигунів; *9* — фотометр зодіакального світла; *10* — антена для реєстрації радіошумів.

М. Гелл-Ман.

Геліоустановка з геліоконцентратором.

Геліцела ребриста.

води, *кондиціонери*, холодильники тощо). Геліоустановки з геліоконцентраторами поділяють на високотемпературні—температура 2500—4000 К (сонячні печі для плавлення металів і вогнетривких матеріалів, сонячні силові установки) і низькотемпературні — температура 400—800 К (напр., сонячні побутові кухні, кип'ятильники, лікувальні установки). Осн. частини таких Г.: геліоконцентратор, пристрої орієнтування на Сонце, приймач випромінювання. Г., що займають проміжне положення між високо- і низькотемпературними установками, використовують як енерг. станції. *В. В. Пасічний.*

ГЕЛІОФІ́ТИ (від *геліо...* і грец. φυτόν — рослина), світлолюбні рослини — рослини, які потребують для свого розвитку великої кількості сонячного світла (сосна, модрина та ін.).

ГЕЛІОЦЕНТРИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІ́ТУ (від *геліо...* і лат. centrum— осереддя, центр) — вчення, за яким Земля та інші планети Сонячної системи обертаються навколо Сонця (точніше, навколо спільного центра мас всієї системи). Творцем Г. с. с. є М. *Коперник*. В своїй праці «Про обертання небесних світил» (1543) він математично обгрунтував ідею про рух Землі та ін. планет навколо Сонця, визначив послідовність розташування планет, обчислив їх відносну віддаленість від Сонця тощо. Вчення М. Коперніка мало велике значення у розвитку природознавства. Ідеї цього вчення були розвинуті в працях Дж. *Бруно*, Г. *Галілея*, Й. *Кеплера* та ін.

ГЕЛІОЦЕНТРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — системи *координат небесних*, за допомогою яких визначають положення небесних тіл відносно центра Сонця.

ГЕ́ЛІС Марко Мойсейович [13(26). VII 1903, Кременчук — 6.IV 1976, Київ] — український рад. музичний педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). У 1929 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. У 1938 заснував і очолював до 1976 кафедру нар. інструментів Київ. консерваторії (з 1940 —професор). Серед учнів Г.— лауреати міжнар. конкурсів балалаєчник Є. Блінов, бандурист С. Баштан, баяністи М. *Різоль*, В. Воєводін.

ГЕЛІЦЕ́ЛА (Helicella) — рід *черевоногих молюсків* родини равликових. Раковина спіральна, здебільшого низькоконічна, біла з численними різнобарвними смужками. Устя дещо косе, з гострими краями. Г.— наземні рослиноїдні тварини. Водяться переважно в середземноморських і причорноморських країнах, на Бл. Сході та в Серед. Азії. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 11, з них найпоширеніші Г. біла (H. candicans) і Г. ребриста (H. striata). Деякі види Г. ушкоджують зернові, городні культури та кормові трави. *А. Л. Путь.*

ГЕ́ЛЛЕР (Heller) Джозеф (н. 1.V 1923, Бруклін) — американський письменник. Під час 2-ї світової війни служив в авіації США. В 1961 виступив з антимілітарист. романом «Пункт-22», у якому сатирично змальовано події, зв'язані з перебуванням американської ескадрильї в Італії протягом 1943—44. Твір перекладений багатьма мовами світу. За мотивами роману 1967 Г. створив п'єсу «Ми бомбардували Нью-Гейвен». Автор психологічного роману «Щось трапилось» (1974).

Тв.: Рос. перекл.— Уловка-22. М., 1967; Что-то случилось. М., 1978.
Т. Н. Денисова.

ГЕ́ЛЛЕРТ (Gellert) Гуго (Г'юго; н. 3.V 1892, Будапешт) — американський графік і живописець. Виходець з Угорщини. У 1906 переїхав до США. З 1916 творчість Г. пов'язана з робітн. рухом і прогресивною пресою. Автор графічних портретів В. І. Леніна (1924), Дж. Ріда (1920), В. В. Маяковського (1925), ілюстрацій до «Капіталу» К. Маркса (1936), розписів робітн. клубів (частина у співавторстві з А. Рефреж'є) і будинку профспілки моряків (1945—47) у Нью-Йорку.

ГЕ́ЛЛЕРТ (Gellert) Ендре (1.X 1914, Будапешт — 1. III 1960, там же) — угорський режисер, нар. арт. УНР (з 1954). В 1935 закінчив Театр. академію в Будапешті. З 1936 —актор театру «Вінсінгаз», з 1945 — провідний режисер Нац. театру (Будапешт). Основоположник угор. реалістичної режисерської школи, пропагандист *Станіславського системи* і рос. класичної та рад. драматургії. Поставив спектаклі: «Панський бенкет» Моріца, «Трагедія людини» Мадача, «Ревізор» М. Гоголя, «Дядя Ваня» Чехова, «Васса Желєзнова» Горького та ін. З 1946 викладав у театр. ін-ті в Будапешті. У 1950 приїздив до СРСР.

ГЕЛЛ-МАН (Gell-Mann) Маррі (н. 15. IX 1929, Нью-Йорк) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчив 1951 Массачусетський технологічний ін-т. Праці з квантової теорії поля, ядерної фізики та фізики елементарних частинок. Запровадив поняття *дивності* у фізиці (1953). Незалежно від фізика Ю. Неємана запропонував 1961 систематику елементарних частинок, за якою вони об'єднуються в окремі сім'ї (супермультиплети). На основі цієї систематики передбачив існування елементарної частинки омега-мінус-гіперона та її властивості (1964 цю частинку було виявлено експериментально). Незалежно від амер. фізика Д. Цвейга 1964 висунув гіпотезу про існування *кварків*. Нобелівська премія, 1969.

ГЕЛОВА́НІ Михайло Георгійович [25.XII 1892 (6.I 1893), Кутаїсі— 21.XII 1956, Москва] —грузинський рад. актор, народний арт. СРСР (з 1950). Творчу діяльність розпочав 1913 в Батумі. Працював у театрах Баку, Кутаїсі, Тбіліському театрі ім. Ш. Руставелі; 1942—48 — у МХАТі. Ролі: Коція («Вчорашні» Дадіані), Тарієль Мклавадзе (за однойменною повістю Ніношвілі), Васька Пепел («На дні» Горького) та ін. З 1934 знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1947, 1950.

ГЕЛО́Н — давнє місто в лісостеповій частині Сх. Європи. За *Геродотом*, місто було «дерев'яним» і його оточувала дерев'яна стіна. Питання про місце розташування Г. досі не розв'язане. Деякі дослідники вважають залишками Г. *Більське городище*.

Літ.: Скифы и сарматы. К., 1977.

ГЕЛО́НИ — давнє плем'я у Сх. Європі. Згадується давньогрецькими (Геродот, Діонісій, Птолемей та ін.) і римськими (Вергілій, Горацій, Сенека, Мела та ін.) авторами. Геродот вважав їх еллінами за походженням, які оселилися на землях *будинів*. Наприкінці 6 ст. до н. е. Г. разом зі *скіфами* брали участь у боротьбі проти війська перського царя *Дарія I* (див. *Дарія похід на скіфів*).

ГЕЛОФІ́ТИ (від грец. ἕλος — болото і φυτόν — рослина) — болотяні трав'янисті рослини. До Г. часом відносять *водяні рослини*, занурені нижніми частинами у воду (напр., очерет, рис). Здебільшого належать до *гігрофітів*.

ГЕ́ЛЯС Ярослав Томович [н. 21. XI (4.XII) 1916, с. Терпилівка, тепер Підволочиського р-ну Тернопільської обл.] — український рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1964). Працював (з 1934) у театрах Львова, Харкова, Києва, Одеси, в Тернопільському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка (1963—74), з 1974 — гол. режисер Закарпатського укр. муз.-драм. театру (Ужгород). Ролі: Василь («Циганка Аза» Старицького), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки). Поставив спектаклі: «Украдене щастя» Франка, «97» М. Куліша, вистави за п'єсами Словацького, Чапека, Петефі, Шіллера. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ГЕЛЬВЕТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА— унітарна республіка на території Швейцарії 1798—1803. Назва походить від лат. Helvetia — Швейцарія. Виникла після вторгнення в країну військ франц. *Директорії*. Після укладення 18.VIII 1798 воєн. союзу з Францією Г. р. брала участь у війні проти 2-ї антифранц. коаліції. Антифранц. повстання 1802 змусило Наполеона Бонапарта актом від 19.II 1803 відновити кантональний устрій в країні (див. також *Швейцарія*, розділ «Історія»).

ГЕЛЬВЕ́ЦІЙ (Helvétius) Клод-Адріан (31.I 1715, Париж — 26.XII 1771, там же) — французький філософ-матеріаліст, один з діячів *Просвітительства*. Філософія Г. поглиблювала і розвивала матеріалістичні ідеї епохи *Відродження*. Г. заперечував наявність надприродних начал, розкривав антинауковість релігії. Вихідним началом філософії вважав нескінченну і вічну матерію, що перебуває в постійному русі. Матерія не виникла і не знищується, а лише змінює форми свого існування. Обстоював ідею єдності матерії й свідомості, заперечував реліг. догму про безсмертя душі й проголошував залежність психічного життя людини від її тілесної організації. Проте матеріалізм Г. був метафізичний і механістичний. У теорії пізнання, долаючи непослідовність Дж. *Локка*, Г. надав його *сенсу-*

алізмові відверто матеріалістичного характеру, стверджуючи факт виникнення людського знання із досвідного, чуттєвого пізнання. Як і ін. франц. матеріалісти, Г.— противник *агностицизму*. Виступав з критикою феод. ладу та його ідеології, пропагував просвітительські ідеї природної і політ. рівності всіх людей, залежність їхніх моральних понять і вчинків від соціальних умов життя. Проте найдоцільнішим засобом втілення просвітительських ідеалів у життя Г. вважав не революцію, а законодавчу діяльність освіченого монарха. Визначальним чинником моральних дій людей Г. вважав прагнення до насолоди. Значне місце в творах Г. посідало питання про роль середовища у формуванні особи. Гол. рушійну силу суспільства Г. вбачав в особистому інтересі, зміні сусп. законів і вдосконаленні системи виховання. Погляди Г. справили значний вплив на розвиток прогресивної суспільної думки кін. 18 — поч. 19 ст. Осн. твори: «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1773).

Тв.: Укр. перекл.— Про людину, її розумові здібності та її виховання. Х., 1932; Рос. перекл.—Сочинения, т. 1—2. М., 1973—74.

В. І. Даниленко.

ГЕЛЬВЕ́ЦІЯ (Helvetia) — латинська назва пн.-зх. частини сучасної Швейцарії. Походить від кельт. племені гельветів, що населяли цю територію в давнину.

ГЕЛЬВІ́Н — мінерал класу *силікатів*. (Mn, Fe, Zn)$_8$ [S_2($BeSiO_4$)$_6$]. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,20. Твердість 6. Колір медово-жовтий, бурий, зелений, сірий. Блиск скляний до жирного. В СРСР є в Забайкаллі, Казахстані та в ін. районах. Руда *берилію*.

ГЕ́ЛЬДЕРЛІН (Hölderlin) Йоганн-Хрістіан-Фрідріх (20.III 1770, Лауфен — 7.VI 1843, Тюбінген) — німецький поет. У 80-і рр. — представник «*Бурі й натиску*». Поезія років Великої франц. революції пройнята громадян. мотивами. В «Гімнах до ідеалів людства» (1790—97) відтворив прагнення до боротьби за свободу. У романі «Гіперіон, або Самітник у Греції» (1797—99), трагедії «Смерть Емпедокла» (1798—99) убозтву навколишньої дійсності протиставляв мрію про перетворення життя. Творчість Г. була перехідним етапом від просвітительства до прогрес. романтизму. Деякі вірші Г. перекладено укр. мовою (журн. «Всесвіт», 1970, № 3; 1978, № 9; «Жовтень», 1978, № 5).

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. М., 1969.

ГЕЛЬЗЕНКІ́РХЕН — місто на Зх. ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Порт на р. Емшер та каналі Рей — Герне, вузол з-ць і автошляхів. 333,2 тис. ж. (1974). Один з індустріальних центрів Руру. Гол. галузі пром-сті: видобування кам. вугілля, коксохім., металург., маш.-буд., нафтопереробна, скляна. Ін-т гігієни.

ГЕ́ЛЬМАН Макс Ісайович [н. 28. XI (10.XII) 1892, Одеса] — український рад. скульптор і педагог, професор (з 1939). Закінчив Всерос. академію мистецтв у Ленінграді (1925). Працює в галузі станкової скульптури. Твори: «Повітряний вартовий» (1929), «На кордоні» (1937), «Вони воювали за Батьківщину» і «Фашисти тут не пройдуть» (обидва — 1947); портрети — художника Ф. Нірода (1966), «Жанна» (1968), поетеси Л. Скирди (1970), художника Г. Якутовича (1974).

ГЕ́ЛЬМГОЛЬЦ (Helmholtz) Герман-Людвіг-Фердінанд (31.VIII 1821, Потсдам — 8. IX 1894, Берлін)—німецький фізик, математик, біолог. Навчався у Військ.-мед. ін-ті в Берліні. Фіз. дослідження з електромагнетизму, оптики, теплоти, акустики, гідромеханіки тощо. Розробив термодинамічну теорію хім. процесів, застосувавши до них друге *термодинаміки начало* (1882). Відкрив явище коливального розряду лейденської банки. Розвинув теорію аномальної дисперсії (1874), висунув ідею атомарної будови електрики (1881). Заклав основи теорії вихрового руху рідини (1858).

Праці Г. в галузі фізіології присвячені гол. чин. вивченню нервової та м'язової систем. У своїх перших дослідженнях Г. піддав аналізові теорію т. з. життьової сили, критикуючи намагання розглядати її як «вічний двигун», що керує процесами в живому організмі. Г. виявив і виміряв теплоутворення у м'язах, вивчив процес м'язового скорочення, вперше зміряв швидкість поширення збудження в нервах; дослідив явища *акомодації*, розробив теорію просторового й кольорового зору. Сконструював прилади—офтальмоскоп, т. з. маятник Гельмгольца тощо.

У філософії був непослідовним стихійним матеріалістом. Філос. помилки Г. критикували Ф. Енгельс і В. І. Ленін.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Лебединский А. В., Франкфурт У. И., Френк А. М. Гельмгольц. М., 1966.

ГЕЛЬМЕРСЕ́Н Григорій Петрович [29.IX (11.X) 1803, Дукерсгоф, Естонія — 3(15) II 1885, Петербург] — російський геолог, акад. Петерб. АН (з 1850). У 1825 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т, 1838— Петерб. гірничий ін-т. Г.— один з організаторів і перший директор (з 1882) *Геологічного комітету*. Вивчав геол. будову Центр. Росії, Уралу, Алтаю, Серед. Азії, України. Досліджував Донецький кам'яновугільний басейн, родовища бурого вугілля в Київ., Херсон. і Гродненській губерніях, *грязьові вулкани* і родовища нафти на Таманському і Керченському п-овах та ін. Склав одну з перших геол. карт Європ. Росії (1841).

ГЕЛЬМІ́НТИ [від грец. ἕλμινς (ἕλμιντος) — черв'як] — черви — паразити людини, тварин і рослин. Спричинюють *гельмінтози*.

ГЕЛЬМІНТО́ЗИ, глистяні захворювання — хвороби, спричинювані *гельмінтами*. Г. поширені по всій земній кулі. Г. людини. В організмі людини можуть паразитувати понад 250 видів гельмінтів. Г. поділяють на геогельмінтози (*аскаридоз, трихоцефальоз* та ін.) і біогельмінтози (*опісторхоз*, філяріадози та ін.).

Збудники геогельмінтозів — геогельмінти: аскариди, волосоголовці, гострики та ін., що розвиваються без участі проміжних хазяїв, передаються через грунт (куди їхні яйця потрапляють з випорожненнями хворої людини), воду, їжу та предмети, забруднені їхніми яйцями і личинками. Біогельмінтози спричинюються гельмінтами (ціп'яки, широкий стьожак та ін.), що розвиваються з участю проміжних хазяїв, в організмі яких і закінчується формування інвазійної (заразної) личинки. При біогельмінтозах зараження людини можливе лише, коли вона споживає сирі м'ясні або рибні страви. Клінічні прояви Г. різноманітні; звичайно Г. спричинюють у людини виснаження, недокрів'я, *вітамінну недостатність*. Продукти життєдіяльності гельмінтів впливають на нервову систему, органи кровотворення, травлення та ін. Порушуються сон, апетит, виникають головний біль, зміни кров'яного тиску, швидка втома, алергічні реакції (див. *Алергія*); гельмінтози ускладнюють перебіг ін. захворювань. Лікування: знищення гельмінтів або видалення їх з організму (див. *Дегельмінтизація*). Профілактика: додержання правил особистої гігієни, миття овочів, фруктів, ягід, компостування відходів на присадибних ділянках та ін. Г. тварин спричинюють понад 2000 видів червів, особливо круглі (*нематодози*), трематоди (*трематодози*), стьожкові (*цестодози*), *скреблянки* (*акантоцефальози*), які паразитують у травному тракті, крові та внутр. органах тварин. Зараження відбувається через воду, корми і предмети догляду, забруднені яйцями та личинками гельмінтів. Г. тварин завдають великих збитків (падіж, бракування туш, зниження продуктивності). Заходи боротьби: знищення і видалення гельмінтів з організму тварин (див. *Протиглисні засоби*); додержання зоогігієнічних правил. Збудниками Г. рослин є лише круглі черви — нематоди (напр., *галова нематода*). Заходи боротьби: знезараження грунту, вирощування несприйнятливих до Г. с.-г. культур тощо.

Літ.: Мирецький О. Я. Лабораторна діагностика гельмінтозів людини. К., 1967; Кротов А. И. Основы экспериментальной терапии гельминтозов. М., 1973; Астафьев Б. А. Очерки по общей патологии гельминтозов человека. М., 1975; Гельминтозы человека. К., 1978.

О. С. Сокол.

ГЕЛЬМІНТОЛО́ГІЯ [від грец. ἕλμινς (ἕλμιντος) — черв'як і λόγος — вчення] — наука, що всебічно вивчає паразитичних червів, або *гельмінтів*, та спричинювані ними хвороби (*гельмінтози*) людини, тварин і рослин з метою розроблення раціональних лікувально-профілактичних заходів. Величезна чисельність і різноманітність гельмінтів, дедалі зростаюча багатогранність і складність завдань Г., необхідність більш-менш вузької спеціалізації привели поступово до диференціації Г. на окремі наук. галузі: загальну, медичну, ветери-

Я. Т. Геляс.

К.-А. Гельвецій.

Г.-Л.-Ф. Гельмгольц.

М. І. Гельман. Фашисти тут не пройдуть. Оргскло. 1947. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ГЕЛЬМІНТОСПОРІОЗИ РОСЛИН

В. Г. Гельфрейх і М. О. Мінкус. Адміністративна будівля на Смоленській площі в Москві. 1948—52.

нарну, агрономічну Г. Загальна Г. вивчає паразитичних червів диких тварин, досліджує питання систематики, фауністики, біології та заг. закономірності життя, індивідуального й філогенетичного (див. *Філогенез*) розвитку гельмінтів. Вона, в свою чергу, поділяється відповідно до систематичної належності гельмінтів на трематодологію (вивчає *дигенетичних присисників*), моногенологію (вивчає *моногенетичних присисників*), цестодологію (вивчає *стьожкових червів*), нематодологію (вивчає *нематод*), акантоцефалологію (вивчає *скреблянок*). Медична Г. досліджує гельмінтів людини, ознаки, *патогенез* та перебіг гельмінтозів, питання їх епідеміології, діагностики, терапії та профілактики.

Ці питання цікавлять і ветеринарну Г., об'єктом вивчення якої є гельмінтози с.-г. та пром. тварин. Агрономічна Г. (фітогельмінтологія, фітонематодологія) вивчає нематод — паразитів і симбіонтів (див. *Симбіоз*) рослин, спричинювані ними хвороби та заходи боротьби. Накопичення знань про паразитичних червів почалось з найдавніших часів, проте наук. характеру Г. почала набувати в кін. 17 — 18 ст. В самостійну науку Г. виділилась тільки на поч. 20 ст. У 20 ст. інтенсивний розвиток Г. спричинився до дедалі більшої її диференціації. Велике значення для розвитку Г. мали праці рос. вчених К. І. Скрябіна, В. О. Догеля, Є. Н. Павловського, Р. С. Шульца, їхніх учнів і послідовників. Провідними наук. гельмінтологічними установами в СРСР є Всесоюзний ін-т гельмінтології МСГ СРСР, Гельмінтологічна лабораторія АН СРСР, гельмінтологічний відділ Ін-ту мед. паразитології і тропічної медицини МОЗ СРСР. Широку роботу в галузі Г. провадять у зоологічних ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, в багатьох наук. та вищих учбових закладах біол., мед., вет., с.-г. профілю, зокрема в Секторі паразитології Ін-ту зоології АН УРСР, в *Епідеміології, мікробіології і паразитології київському науково-дослідному інституті, Ветеринарії експериментальної українському науково-дослідному інституті* та інших.

Літ.: Шульц Р. С., Гвоздев Е. В. Основы общей гельминтологии, т. 1—3. М., 1970—76.

О. П. Маркевич.

ГЕЛЬМІНТОСПОРІО́ЗИ РОСЛИ́Н — хвороби рослин, що їх спричинюють гриби роду Helminthosporium. Найчастіше Г. р. уражають ячмінь, овес, кукурудзу, просо, рис, мак та ін. Смугаста плямистість ячменю (збудник — H. gramineum) характеризується плямистістю листків, загниванням кореневої системи і побурінням зародків зерна; рослини погано ростуть, часто не колосяться. При сітчастій плямистості ячменю (збудник — H. teres) на листках з'являються бурі з блідо-рожевими краями овальні плями, які зливаються, утворюючи поздовжні й поперечні смуги (сітчаста плямистість). При гельмінтоспоріозі в і в с а (збудник — H. avenae) на листках з'являються видовжені вузькі плями з червоно-бурими краями. Уражені листки передчасно відмирають. Гельмінтоспоріоз кукурудзи (збудник — H. turcicum) характеризується появою на листках видовжених коричневих плям, що швидко розростаються, досягаючи 10—20 см завдовжки і 2—4 см завширшки; в центрі плями тканина листка всихає. При гельмінтоспоріозі проса (збудник — H. panici-meliacei) на листках з'являються видовжені бурі з нечіткими краями плями, вкриті сірувато-бурим нальотом (спороношення гриба). Гельмінтоспоріоз рису (збудник — H. oryzae) характеризується появою біля кореневої шийки молодих рослин оливкового оксамитового нальоту —спороношення гриба, на листках — дрібних темно-бурих плям з сірувато-оливковим нальотом. Сходи здебільшого гинуть. Гельмінтоспоріоз маку (збудник—H. papaveris) уражає всі частини рослини протягом вегетаційного періоду. На листках виникають розпливчасті бурі чи чорні з темним нальотом спороношень гриба плями. Уражені коробочки темнішають і деформуються, насіння недорозвивається, сходи гинуть. Заходи боротьби насамперед агротехнічні; знищення рослинних решток; очищення й протруювання насіння та ін. *В. Ф. Пересипкін.*

ГЕ́ЛЬРІГЕЛЬ (Hellriegel) Герман (1831—95) — німецький агрохімік. На очолюваній ним дослідній станції у Дамі (пізніше у Бернбурзі) займався (з 1862) визначенням кількості окремих елементів живлення (N, P, K), необхідних для нормального росту і розвитку культурних рослин. Г. відкрив (1866) явище засвоєння азоту повітря бобовими рослинами. Як виявилось, це явище пов'язане з діяльністю бульбочкових бактерій, досліджених російським вченим М. С. Вороніним (1866) та німецьким — М.-В. Бейєрінком (1888). Г. розробив та запропонував поживну суміш для проведення вегетаційних дослідів з рослинами, вирощуваними в посудинах з піском (піщана культура). Цю суміш в різних модифікаціях широко застосовують і в наш час.

П. О. Дмитренко.

ГЕ́ЛЬСІНГФОРС — шведська назва столиці Фінляндії *Хельсінкі*.

ГЕ́ЛЬСТЕД (Gelsted) Отто (справж. прізв.— Ейнар Еппесен; 4.XI 1888, Міддельфарт — 22.XII 1968, там же) — датський письменник. Член Компартії Данії. Перша збірка віршів — «Вічні речі» (1920). Збірки «До світла» (1931) і «Вибрані вірші» (1938) мали антифашист. спрямування. В 1943 емігрував до Швеції, де створив цикл «Емігрантських віршів» (1945). Автор збірок віршів «Роки свободи» (1947), «Пісні днів холодної війни» (1952), «Вірші з сонячного берега» (1961), збірки статей «Здрастуй, життя!» (1958). Переклав датською мовою «Іліаду» й «Одіссею».

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1958.

Літ.: Переслегина Э. В. Отто Гельстед. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

ГЕ́ЛЬСЬКА МО́ВА, гаельська мова, шотландська мова — мова частини давнього населення Шотландії — гелів. Разом з ірландською і менкською мовами становить гойдельську підгрупу *кельтських мов* індоєвроп. сім'ї. Значна частина гелів (заг. чисельність бл. 100 тис. чол., 1970, оцінка) користується в побуті Г. м., майже всі вони володіють англ. мовою. Г. м — нащадок мови ірландців, які переселялися в Шотландію з 5 ст. Починаючи з 13 ст. поступово відокремилася від ірландської. Найдавніша пам'ятка власне Г. м.— від 16 ст. Писемна літ. мова сформувалась у 18 — на поч. 19 ст. Про л-ру Г. м. див. *Шотландія*, розділ «Література».

ГЕ́ЛЬТМАН (Heltman) Віктор (23.XII 1796, с. Верховичі, тепер Кам'янецького району Брестської області — 16.VII 1874, Шаєрбек, Бельгія) — польський революціонер-демократ. Діяч *«Патріотичного товариства»* та ін. польс. демократичних і революц. орг-цій 20-х рр. 19 ст. Учасник *польського повстання 1830—31*. Після його придушення емігрував до Франції, був одним з керівників *Польського демократичного товариства*. Один з організаторів *Краківського повстання 1846*, учасник нар. революц. руху в Галичині і *революції 1848—49 в Німеччині*. Г. пов'язував боротьбу за незалежність і об'єднання Польщі з боротьбою за ліквідацію феод.-кріпосницьких відносин.

ГЕЛЬФРЕ́ЙХ Володимир Георгійович [12(24).III 1885, Петербург—7.VIII 1967, Москва] — російський рад. архітектор, Герой Соціалістичної Праці (1965). Вчився в петерб. АМ (1906—14). У 1918—39 будував у співавторстві з В. *Щуко* (в Ленінграді — пропілеї біля Смольного, 1923—25; Москві — новий будинок *Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна*, 1928—40, та ін.). З 1935 брав участь у реконструкції Москви. Споруди: ВСГВ (1939), окремі станції метрополітену, адміністративна будівля, у співавт. з М. Мінкусом (1948—52) та ін. У 1950—60-х рр. Г. керував створенням ансамблів Смоленської пл. і Кутузовського проспекту, будівництвом житл. масивів Кунцево, Філі-Мазілово, Рубльово. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949.

ГЕ́ЛЬЦЕР Катерина Василівна [2 (14).XI 1876, Москва — 12.XII 1962, там же] — російська рад. балерина, нар. арт. РРФСР (з 1925). В 1894 закінчила Моск. балетну школу і стала солісткою Великого театру. В 1896—98 — в Маріїнському театрі (Петербург), де виконувала провідні партії у постановках М. *Петіпа*; 1898—1935 —у Великому театрі (гол. партії в балетах О. Горського). Ін. партії: Саламбо («Саламбо» Арендса), Тао Хоа («Червоний мак» Глієра), Одетта-Оділлія («Лебедине озеро» Чайковського). Нагороджена орденами Леніна і Трудового Чер-

воного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

ГЕМ (від грец. αἷμα — кров) — небілкова частина *гемоглобіну*, що надає йому червоного кольору. Являє собою комплексну сполуку протопорфірину IX з двовалентним залізом.

ГЕ́МА, α Північної Корони — зоря 2,2 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї *Північної Корони*. Віддаль від Сонця —20 *парсек*.

ГЕ́МА (лат. gemma — дорогоцінний камінь, печатка) — невеликий різьблений камінь з рельєфним, опуклим (див. *Камея*) або врізаним вглиб (див. *Інталія*) зображенням. Г. відомі з глибокої давнини як печатки, прикраси. Їх вирізьблюють вручну або на верстаті. Іл. див. до ст. *Гліптика*.

ГЕМАГЛЮТИНА́ЦІЯ (від грец. αἷμα — кров і *аглютинація*) — *серологічна реакція*, що проявляється склеюванням (аглютинацією) еритроцитів у присутності *антитіл*. Г. буває пряма і непряма. При прямій Г. склеювання відбувається при безпосередній дії на еритроцити антитіл — гемаглютинінів. Якщо гемаглютиніни і еритроцити належать організмам одного виду, то йдеться про ізогемаглютинацію. Вона має місце при визначенні груп крові, підборі донорів. Якщо це організми різних видів, то йдеться про гетероаглютинацію, яка спостерігається гол. чин. при деяких захворюваннях (напр., *мононуклеозі*). При непрямій Г. відбувається склеювання еритроцитів, оброблених відповідним *антигеном* чи *гаптеном*, антитілами до цих антигенів. Цю реакцію використовують для виявлення антитіл при деяких інфекційних і алергічних захворюваннях. Склеювання еритроцитів можуть також спричинювати ряд вірусів (напр., грипу); сироватки, що містять антитіла до вірусів, затримують реакцію аглютинації. Особливість цієї реакції використовують для діагностики ряду вірусних захворювань. *К. Ф. Чернушенко.*

ГЕМА́НГІО́МА (від грец. αἷμα — кров, ἀγγεῖον — судина і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісна *пухлина*, що розвивається з кровоносних судин. Г. виникає на грунті природженої вади розвитку судин і виявляється звичайно з моменту народження дитини (див. *Ангіома*).

ГЕМАРТРО́З (від грец. αἷμα — кров і ἄρθρον — суглоб) — крововилив у порожнину суглоба. Причиною виникнення Г. найчастіше буває відкрита або закрита травма суглоба. Г. може виникати також при захворюваннях суглобових кінців кісток та т. з. геморагічних *діатезах*; трапляється і Г. післяопераційний.

ГЕМАТИ́Т [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров] — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Fe_2O_3. *Сингонія* тригональна. Густ. 4,3—5,2. Твердість 5,5—6. Колір кристалічних відмін залізо-чорний, землистих — яскраво-червоний. Блиск напівметалевий. Г.— основний мінерал залізних руд (містить до 70% заліза). Чисті відміни порошкуватого Г. використовують як фарбу для виготовлення червоних олівців, щільні відміни — для виготовлення ювелірних виробів. Родовища гематитових руд є на Україні (*Білозерський залізорудний район, Кременчуцький залізорудний район, Криворізький залізорудний басейн*), в РРФСР — в межах *Курської магнітної аномалії*, в Сибіру та ін. районах.

ГЕМАТОЕНЦЕФАЛІ́ЧНИЙ БАР'Є́Р [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров і ἐγκέφαλος — головний мозок] — фізіологічний механізм, що регулює обмін речовин між кров'ю, *спинномозковою рідиною* і мозком. Складовими частинами Г. б. є *ендотелій* мозкових капілярів, елементи *нейроглії*, *епітелій* і ендотелій судинних сплетень шлуночків мозку, *мозкові оболонки* та ін. Г. б. захищає центральну нервову систему від проникнення з крові шкідливих чинників (токсинів, вірусів тощо), а також лікарських препаратів (напр., сполук миш'яку, ртуті тощо), регулює склад спинномозкової рідини. Функції Г. б. здійснюються під впливом *вегетативної нервової системи* і продуктів життєдіяльності *залоз* внутр. секреції. Г. б. належить до групи *гістогематичних бар'єрів*. Див. також *Бар'єрна функція*.

ГЕМАТОКСИЛІ́Н [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров і ξύλον — деревина] — синій або синьо-чорний барвник рослинного походження. Одержують шляхом екстракції (витягання) ефіром з деревини *кампешевого дерева*. Застосовується у мікроскопічній техніці для фарбування рослинних і тваринних клітин.

ГЕМАТОЛО́ГІЇ ТА ПЕРЕЛИВА́ННЯ КРО́ВІ КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 на базі філіалу Укр. ін-ту невідкладної хірургії та переливання крові. У складі ін-ту (1978) 4 відділи, 11 лабораторій, 4 клініки, консультативна поліклініка. В ін-ті розробляються методи виготовлення препаратів з крові донорів, консервування й трансплантації крові та кісткового мозку, дослідження і лікування лейкозів та ін. хвороб крові, вивчаються питання трансфузійної терапії й парентерального харчування. В ін-ті щорічно випускається збірник наук. праць «Гематологія та переливання крові». *М. Т. Терехов.*

ГЕМАТОЛО́ГІЇ ТА ПЕРЕЛИВА́ННЯ КРО́ВІ ЛЬВІ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1944. Має (1978) 5 відділів, у т. ч. клінічний з консультативною поліклінікою. В ін-ті виготовляють препарати та кровозамінники, вивчають механізми дії трансфузійних середовищ, парентерального харчування, проблему лейкозів. Розроблені і впроваджені в мед. практику нові препарати крові — розчин 10%-ного плацентарного альбуміну, полібіолін, суха плазма з вікасолом. Ін-том здійснюється науково-методичне керівництво по гематології і службі крові в 11 областях УРСР. *Б. В. Качоровський.*

ГЕМАТОЛО́ГІЯ [від грец. αἷμα (αἵματος) — кров і λόγος — вчення] — наука про кров і кровотворні органи. Г. вивчає ембріогенез (*зародковий розвиток*), *морфогенез* і *фізіологію* клітинних елементів крові та кровотворних органів, антигенні властивості клітин і білків крові (див. *Антигени*) та роль імунологічних факторів (див. *Імунітет*) у *патогенезі* захворювань системи крові; симптоматичні порушення кровотворення, а також *етіологію*, патогенез і клініку хвороб системи крові. Початок Г. як науки пов'язаний з винайденням мікроскопа, що зробило можливим відкриття формених елементів крові — еритроцитів (М. Мальпігі, 1661, А. Левенгук, 1673), лейкоцитів (У. Х'юсон, 1673) і тромбоцитів (Ж. Гайєм, 1877—78, Дж. Біццоцерро, 1882).

Розвиткові Г. сприяли поява нових і удосконалення існуючих спец. методів дослідження. Зокрема, було введено в практику лічильну камеру, створену Л. Малассе (1870), а потім удосконалену Р. Тома, К. Цейсом, К. Бюркером, В.Ю. Предтеченським і М. К. Горяєвим, що дало можливість визначати кількість формених елементів крові, запроваджено пункцію грудини, запропоновану М. І. Арінкіним, та ін. Тепер у Г. застосовують також пункцію кровотворних органів (лімфатичних вузлів, селезінки тощо), електронну та ін. види мікроскопії, гістохім. та ін. методи. Широкого розвитку набуло дослідження клітин крові на субклітинному і молекулярному рівнях. Вивчення *нуклеїнових кислот* і *рибосом*, процесу біосинтезу білка, структури гена і механізму його функціонування дало можливість глибоко дослідити молекулярно-генетичні аспекти нормального кровотворення і механізм виникнення хвороб крові. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили рад. вчені Х.Х. Владос, М. С. Дульцин, Й. А. Кассирський, М. П. Кончаловський, О. М. Крюков, О. Ф. Тур та ін., зокрема українські — О. О. Богомолець, М. Д. Стражеско, О. О. Федоровський, Д. М. Яновський та ін. Однією з провідних проблем Г. є вчення про кровотворення. Прогресивною та обгрунтованою є створена в 20 ст. рос. вченими О. О. Максимовим, О. М. Крюковим і нім.— А. Паппенгеймом унітарна теорія, за якою усі клітини крові розвиваються з тканинних ретикулярних клітин через стадію гемогістобласта (див. *Кров*). Провідними в клінічній гематології є проблеми лейкозів,анемій та кровоточивості. В останні роки досягнуто великих успіхів у лікуванні цих захворювань.

Н.-д. і практична діяльність у галузі Г. здійснюється в СРСР в ін-тах гематології і переливання крові, спеціалізованих гематологічних відділеннях деяких ін-тів онкології, на кафедрах Г. ін-тів удосконалення лікарів. Провідною установою у галузі Г. в СРСР є Центральний ін-т гематології та переливання крові МОЗ СРСР у Москві (засн 1926). В УРСР працюють *Гематології та переливання крові київський науково-до-*

К. В. Гельцер.

слідний інститут та н.-д. ін-т такого ж профілю у Львові.

Літ.: Яновский Д. Н., Чепелева М. А. Атлас клинической гематологии. К., 1967; Кассирский И. А., Алексеев Г. А. Клиническая гематология. М., 1970; Даштаянц Г. А. Клиническая гематология. К., 1978; Нормальное кроветворение и его регуляция. М., 1976. *С. С. Лаврик.*

ГЕМАТО́МА [від грец. αἷμα(αἵματος) — кров і ὄγκωμα — пухлина]— скупчення крові, обмежене оточуючими тканинами або стінками природної порожнини тіла. Г. виникає внаслідок крововиливу — при травмах, руйнуванні судинної стінки патологічним процесом тощо. Див. також *Кровотеча.*

Т. Г. Гембицький.

ГЕМАТУРІ́Я [від. грец. αἷμα (αἵματος) — кров і οὖρον — сеча]— наявність крові у сечі. Г. спостерігається при багатьох захворюваннях органів сечової системи (травми, пухлини, нирковокам'яна хвороба тощо), при деяких захворюваннях кровоносних судин, крові, а також при розладах кровообігу та заг. інфекційних хворобах. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинилося до гематурії.

ГЕМБИ́ЦЬКИЙ Тит Гаврилович (15.I 1842, с. Люлинці, тепер Вишнівка Погребищенського району Вінницької обл.— 23.I 1908, Львів) — український актор і режисер. Поляк за походженням. Навчався в Київ. гімназії. В 1859—63 грав у польс.-рос.-укр. трупах (Бердичів, Житомир, Київ), 1864—69 — в рос. і рос.-укр. трупах на Правобережжі. В 1869 переїхав до Галичини, де виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869—1905 — з перервами; 1889—1900 був директором цього театру), в укр. (1873—83) та польс.-укр. (1885—89) трупах О. *Бачинського.* Ролі: Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» Гоголя), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого) та ін Опублікував дослідження «Історія основання і розвою русько-народного театру в Галичині» (1904). Переклав укр. мовою п'єси рос. і зх.-європ. драматургії *Р. Я. Пилипчук.*

ГЕМЕРАЛО́ПІЯ [від. грец. ἡμέρα — день, ἀλαός — сліпий і ὤψ(ὠπός) — око], куряча сліпота — різке погіршання зору в умовах зниженого освітлення, присмерком, уночі, при штучному затемненні. Розрізняють п р и р о д ж е н у Г., яка виявляється в дитячому або ранньому юнацькому віці й може мати родинно-спадковий характер; с и м п т о м а т и ч н у Г.— при різних органічних захворюваннях очей (глаукомі, атрофії зорового нерва, ускладненій *короткозорості* тощо); е с е н ц і а л ь н у (функціональну) Г.— при недостатності вітаміну А. в їжі; ця Г. має тимчасовий характер. О з н а к и: скарги на поганий зір в умовах зниженого освітлення, присмерком, при переході з яскраво освітленого приміщення в темне, світлобоязнь. Поле зору нерідко концентрично звужене, іноді може погіршуватись і центральний зір. В умовах слабкої освітленості предмети, пофарбовані в зелений або блакитний колір, здаються світлішими, ніж ті, що пофарбовані в червоний або оранжевий колір (феномен Пуркинє). Л і к у в а н н я спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило Г., їжа, багата на вітаміни, особливо на вітамін А, вітамінотерапія.

Гемодинаміка. Зміна швидкості кровотоку (*1*), просвіту судин (*2*) і кров'яного тиску (*3*) в різних відділах судинного русла: *а* — в артеріях; *б* — в артеріолах; *в* — у капілярах; *г* — у венах.

ГЕМІЗИГО́ТНІСТЬ (від грец. ἡμι... — напів... і ζυγωτός — з'єднаний докупи) — стан організму, пов'язаний з тим, що в ньому один або кілька *генів* не мають алельних партнерів (див. *Алелі*). Такими є усі гени гаплоїдних організмів та гени *статевих хромосом* у особин гетерогаметної статі (див. *Гетерогаметність*). Напр., у дрозофіли самці гемізиготні за тими локусами Х-хромосоми, яких нема в Y-хромосомі. Г. може виникнути і при *хромосомних перебудовах.* Внаслідок Г. проявляються деякі *спадкові хвороби* людини і тварин, спричинювані рецесивними генами (див. *Рецесивність*), зчепленими (див. *Зчеплення генів*) зі статтю — *гемофілія, дальтонізм* тощо.

ГЕМІНІ́ДИ — метеорний потік з *радіантом* у сузір'ї Близнят (лат. Gemini). Спостерігаються щороку між 1 і 17 грудня. Вперше спостерігалися 1862.

ГЕМІПАРЕ́З (від грец. ἡμι...— напів... і πάρεσις — ослаблення) — неповний параліч однієї половини тіла, що є наслідком часткового ураження пірамідного *провідного шляху.* Причиною геміпарезу здебільшого бувають крововилив у мозок, *емболія* чи *тромбоз* мозкових судин, пухлини, травми тощо. Характеризується Г розладом довільних рухів і зниженням м'язової сили в лівих (або правих) кінцівках та у відповідній половині обличчя. Л і к у в а н н я: усунення осн. захворювання; лікувальна фізкультура, масаж; медикаментозне. Див. також *Параліч.*

ГЕМІПЛЕГІ́Я (від грец. ἡμι... — напів... і πληγή — удар, ураження) — повна втрата, неможливість довільних рухів на одній половині тіла, що є наслідком ураження т. з. пірамідного *провідного шляху.* Причини виникнення і лікування Г. такі самі, як і *геміпарезу.*

ГЕМОГЛОБІ́Н (від грец. αἷμα— кров і лат. globus — куля) — складний білок, що належить до *хромопротеїдів.* Складається з білкової частини глобіну і небілкової — *гему*, завдяки якому кров має червоний колір. В організмі хребетних тварин і деяких безхребетних міститься в *еритроцитах*, у тварин, які не мають еритроцитів (черви, нижчі ракоподібні, личинки деяких комах) — розчинений в рідкій частині крові. Переносить кисень від легень до тканин і бере участь у перенесенні вуглекислого газу від тканин до органів дихання. Визначення вмісту Г. має діагностичне значення. У крові людини Г. пересічно 13—16 мг% для чоловіків і 12—14 мг% для жінок.

ГЕМОДИНА́МІКА (від грец. αἷμα — кров і *динаміка*) — рух крові в судинах, що виникає внаслідок різниці гідростатичного тиску в різних ділянках судинної системи. Осн. фактором, що створює різницю тиску в судинній системі, є робота серця, яке при кожному скороченні викидає в судинну систему людини серед. віку 60—70 мл крові, або 4,5—5 л/хв. Це т. з. хвилинний об'єм серця — найважливіший показник функції серцево-судинної системи. Закономірності, яким підпорядковуються взаємовідношення між тиском, тертям, в'язкістю, опором і швидкістю течії крові в серцево-судинній системі, грунтуються на законах *гідродинаміки.* Еластичність кровоносних судин, негативний тиск у грудній порожнині, скорочення *діафрагми* та скелетної мускулатури забезпечують безперервний рух крові в судинній системі, що необхідно для підтримання постійного *обміну речовин* між кров'ю і тканинами (див. *Гомеостаз*).

Літ.: Чижевский А. Л. Структурный анализ движущейся крови. М., 1959; Повжитков М. М. Рефлекторная регуляция гемодинамики. К., 1975; Гидродинамика кровообращения. Пер. с англ. М., 1971.

ГЕМОДІА́ЛІЗ (від грец. αἷμα — кров і διάλυσις — розклад, відділення) — метод позаниркового очищення крові. Показаннями для Г. є гостра і хронічна *ниркова недостатність*, що виникає як наслідок шоку, отруєння, інфекційних захворювань, гострого гломерулонефриту і *пієлонефриту* та ін. Під час Г. з організму виводяться токсичні (отруйні) продукти *обміну речовин*, нормалізується водноелектролітний баланс. Г. здійснюють шляхом обмінного переливання крові, обмивання очеревини сольовим розчином і промивання слизової оболонки кишечника *гіпертонічним розчином* за допомогою різних моделей апарата «штучна нирка» або ін. систем.

ГЕМО́ЛІЗ (від грец. αἷμα — кров і λύσις — розклад, розчинення), гематолізис, еритроцитоліз — процес руйнування *еритроцитів* з виділенням *гемоглобіну* у плазму крові. Ф і з і о л о г і ч н и й Г.— природний процес руйнування віджиивающих еритроцитів (щодня Г. зазнають 0,8% еритроцитів). П а т о л о г і ч н и й Г. відбувається при деяких захворюваннях (*анемія*, гемоглобінемія, *малярія, сепсис* та ін.), при резусному конфлікті (див. *Гемолітична хвороба новонароджених*), при переливанні несумісної крові та внаслідок діяння гемолітичних отрут.

ГЕМОЛІЗИ́НИ — речовини, що спричинюють *гемоліз.* Серед Г. є речовини бактеріального (напр., продукти життєдіяльності стрептококів, стафілококів та ін.), рослинного (сапоніни, рицин тощо) і тваринного походження — отрути гли́стів, членистоногих (бджолі́, каракурта, скорпіона), деяких змій; до Г. належать також нітрогліцерин, ефір, бензол, сполуки аніліну тощо. Г. можуть з'являтися у крові після внутрішньовенного введення еритроцитів крові тварин того самого або іншого виду; рідше Г. містяться в сироватці крові (т. з. нормальні Г.) і спричинюють гемоліз власних еритроцитів (автогемоліз).

ГЕМОЛІ́МФА (від грец. αἷμα — кров і *лімфа*) — рідина, що цирку-

лює в судинах та міжклітинних просторах безхребетних тварин з незамкненою кровоносною системою (плечоногі, молюски, членистоногі, покривники). Відіграє важливу роль в обміні речовин: переносить кисень, вуглекислий газ, поживні речовини і продукти виділення.

ГЕМОЛІТИ́ЧНА ХВОРО́БА НОВОНАРО́ДЖЕНИХ — захворювання, що виникає як наслідок несумісності крові матері та плоду за *групою крові*, *резус-фактором* чи ін. факторами крові. Г. х. н. спостерігається у дітей з моменту народження або виявляється у перші години чи дні життя. Розрізняють 3 клінічні форми Г. х. н.: гемолітична анемія новонароджених, *жовтяниця новонароджених* і природжена водянка. Розвиток тієї чи ін. форми залежить від типу і титру *антитіл*. Проявляється Г. х. н. найчастіше *анемією* з тяжкою формою жовтяниці. Профілактика: дослідження крові вагітних жінок на резус-фактор і взяття жінок з резус-негативною кров'ю на облік у жіночій консультації. Лікування: обмінне переливання крові, препарати, що покращують функцію печінки.

ГЕМОНХО́З — гельмінтозне захворювання жуйних тварин, спричинюване *нематодами* роду Haemonchus. Паразити дрібні, волосовидні, різностатеві, локалізуються у сичузі, рідше в тонких кишках. Джерело *інвазії* — хворі тварини, які виділяють назовні яйця гемонхів, з яких через добу розвиваються личинки. Тварини заражаються, проковтуючи личинки нематод з кормом або водою. Паразити живляться кров'ю і дуже травмують слизову оболонку сичуга. Перебіг хвороби у молодняка тяжкий (пронос, анемія, виснаження). Часто закінчується смертю. Заходи боротьби. Застосовують *дегельмінтизацію* фенотіазином; зміна випасів, знезараження гною (див. *Дезинфекція*).
О. О. Шевцов.

ГЕМОРАГІ́ЧНІ ГАРЯ́ЧКИ — група вірусних захворювань, спільною ознакою яких є розвиток геморагічного синдрому (підшкірні та внутрішні крововиливи) на фоні гострого гарячкового стану. До групи Г. г. входять 11 захворювань людини (кримська, омська, аргентінська, болівійська Г. г., жовта гарячка та ін.) і 2 хвороби тварин (епізоотичні Г. г. оленів та макак). Для багатьох Г. г. характерні головний біль, різка слабість, геморагічний висип, порушення проникності стінок судин — універсальний капіляротоксикоз (носові, шлункові, кишкові, маткові, ниркові, порожнинні, підшкірні та ін. кровотечі); значні зміни в крові, нервовій системі та внутр. органах. Профілактика: знищення кліщів, комарів та гризунів — переносників вірусів Г. г. Лікування — медикаментозне, спрямоване на підтримання серцевої діяльності і боротьбу з кровотечами та обезводнюванням організму.
Літ.: Угрюмов Б. Л. Клиника геморрагических лихорадок. К., 1961; Смородинцев А. А., Казбинцев Л. И., Чудаков В. Г. Вирусные геморрагические лихорадки. Л., 1963; Общая и частная эпидемиология, т. 2. М., 1973.

ГЕМОРАГІ́Я (від грец. αἱμορραγής — кровоточивий) — те саме, що й *кровотеча*.

ГЕМОРО́Й (від грец. αἱμορροῖς — кровотеча) — вузлоподібне розширення вен прямої кишки, переважно в ділянці відхідника. Виникає Г. внаслідок інтоксикацій, алергій, мех. подразнень, тривалого перебування на ногах, сидячої праці, харчових перевантажень, алкоголізму, вагітності та пологів, запорів, захворювань внутр. органів тощо. Виникненню Г. сприяє природжена схильність. За перебігом розрізняють Г. гострий, хронічний і рецидивуючий; за розташуванням — зовнішній, внутрішній і мішаний. Проявами Г. є відчуття напруження й жару та свербіж у відхідниковому отворі, різкі болі після випорожнення і систематичні кровотечі. Г. може ускладнюватись недокрів'ям, *тромбозами* гемороїдальних вузлів, випадінням та защемленням їх. Лікування: консервативне (ванночки, свічки, дієтотерапія, електропроцедури тощо), а при тяжких формах — хірургічне. *І. М. Матяшин.*

ГЕМОСПОРИ́ДІЇ, кров'яні споровики (Haemosporidia) — ряд внутрішньоклітинних паразитів класу *споровиків*. Розміри 0,1—6 мкм. Паразитують у червоних кров'яних тільцях хребетних (ссавців, зокрема й людини, птахів і плазунів). Життєвий цикл Г. складається з послідовних чергувань ряду безстатевих поколінь, що відбуваються у крові хребетних тварин і людини, і статевого процесу, що здійснюється лише в тілі кровосисних членистоногих — переносників Г. Понад 100 видів Г., поширені переважно у тропіках і субтропіках. Найбільшої шкоди завдають Г. з роду *плазмодій* (Plasmodium), до якого належать збудники *малярії* у людей
Н. М. Шаповал

ГЕМОСПОРИДІО́ЗИ — хвороби свійських тварин, спричинювані одноклітинними організмами — гемоспоридіями, що переносяться кліщами. Див. *Піроплазмідози*.

ГЕМОТЕРАПІ́Я (від грец. αἷμα — кров і *терапія*) — метод лікування введенням в організм людини крові (власної — *автогемотерапія* або донорської — *переливання крові*), а також препаратів, виготовлених з крові. Застосовують Г. як засіб підвищення опірності організму, при крововтратах.

ГЕМОТО́РАКС (від грец. αἷμα — кров і θώραξ — груди) — скупчення крові в порожнині *плеври*. Г. утворюється внаслідок ушкодження кровоносних судин грудної стінки, легень або ін. органів грудної порожнини при травмах грудної клітки або руйнуванні кровоносних судин патологічним процесом (туберкульозом, раком тощо).

ГЕМОТРАНСФУ́ЗІЯ (від грец. αἷμα — кров і лат. transfusio — переливання) — те саме, що й *переливання крові*.

ГЕМОФІЛІ́Я (від грец. αἷμα — кров і φιλία — схильність, нахил) — спадкове захворювання, пов'язане з порушенням здатності крові зсідатися. Розрізняють гемофілію А і гемофілію В, або хворобу Крістмаса, спричинювані дефіцитом факторів відповідно VIII і IX *зсідання крові*.
Виявляється Г. частими і тривалими кровотечами, які можуть виникати у будь-якій ділянці тіла хворого внаслідок легкого удару, порізу, укусу комахи тощо. Г. буває переважно у чоловіків, відзначається певною періодичністю, зустрічається рідко. Профілактика: хворим на Г. призначають певний режим життя і праці, а також систематичне переливання крові, яка містить фактори VIII і IX. Хворих на Г., яким необхідно зробити будь-яку операцію, направляють у спеціалізовані клініки. Лікування: при виникненні кровотечі — кровоспинні засоби, переливання крові тощо.

ГЕМОЦИТОБЛА́СТИ (від грец. αἷμα — кров, κύτος — вмістище, тут — клітина і βλαστός — зародок) — первинні кров'яні клітини, з яких розвиваються майже всі клітини крові у кровотворних органах хребетних тварин і людини. Див. також *Кровотворення*.

ГЕМПШИ́РИ — напівтонкорунна порода овець м'ясного напряму. Виведена у 19 ст. в Англії (графство Гемпшір) схрещуванням місцевих овець з соутдаунськими. Вівці безрогі, темноголові, тулуб широкий і міцний. Г. скороспілі, добре використовують сіяні пасовища. Жива маса баранів 90—110 кг, вівцематок 65—70 кг. Річний настриг

Баран гемпширської породи.

вовни від баранів 5—6 кг, вівцематок 3—4 кг. Вовна біла, напівтонка, завдовжки 7—8 см, тонина 50—58 якості, однорідна. Плодючість до 150 ягнят на 100 вівцематок. Г. використано для виведення литовської чорноголової та горьковської порід овець. У Каз. РСР створено групу м'ясо-вовнових овець — помісей Г. з *курдючними вівцями*.

ГЕН (від грец. γένος — рід, походження)— дискретна одиниця спадковості, за допомогою якої відбуваються запис, зберігання і передача *генетичної інформації* в ряду поколінь. Г.— це відрізок *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) або (у деяких вірусів) *рибонуклеїнової кислоти* (РНК), що складається з *нуклеотидів*, число і взаєморозташування яких визначають специфічність кожного Г. У вищих організмів Г. розташовані в *хромосомах*, сукупність їх становить *генотип*. Кожен Г. займає в хро-

мосомі своє певне місце — *локус*. За їхніми функціями Г. поділяють на структурні, які несуть інформацію про послідовність *амінокислот* у білковій молекулі, і регуляторні, які не несуть такої інформації, але контролюють і регулюють діяльність структурних Г. Кількість структурних Г. у різних видів організмів неоднакова. Так, у кишкової палички їх 10^3, у дрозофіли — $5 \cdot 10^3$, у людини — $4 \cdot 10^4$—$5 \cdot 10^4$. Розмір Г. пов'язаний з розміром *білка*, що утворюється під його контролем. Г. середнього розміру складається з 1000—1500 нуклеотидів. Г. визначають послідовний хід процесів морфо-біохім. *диференціювання* організмів. Вираження Г. (див. *Експресивність*) залежить не лише від їхніх структурних особливостей, а й від зовн. умов. Г. лише відносно постійний. Його зміни (*мутації*) — джерело мінливості організмів і вірусів. Перший доказ існування Г. як елементарної одиниці спадковості одержав ще 1865 основоположник генетики Г. Мендель. Його вчення про «спадкові фактори» лягло в основу теорії Г. Термін «ген» запровадив дат. біолог В. Йогансен 1909. Після цитологічного доведення 1902—03 амер. ученим У. Сеттоном і нім.— Т. Бовері ролі хромосом у явищах спадковості істотні доповнення в уявлення про Г. внесено працями амер. генетика Т.-Х. Моргана і його учнів, які показали, що Г. знаходяться в хромосомах і розташовані в них лінійно. На підставі даних, одержаних за допомогою класичних методів *генетичного аналізу*, складалось уявлення про Г. як про одиницю *рекомбінації*, мутування й функції. Важливе місце в дальшому розвитку теорії Г. посіли праці рад. генетиків А. С. Серебровського, М. П. Дубиніна, І. Й. Агола, Б. М. Сидорова (1929—30) та ін., які спростували думку про неподільність Г. Відкрите ними явище т. з. ступінчастого алеломорфізму (див. *Алелізм*) стало основою для створення центрової теорії Г., яка виходила з уявлення про його складну будову. Проте подільність Г. на молекулярному рівні встановив лише 1957 амер. учений С. Бензер внаслідок експериментів на фагу Т4. Він же запропонував елементарну одиницю, що мутує, назвати мутоном, а ін. найменшу одиницю, неподільну шляхом *кросинговеру*,— реконом. Кожна з цих одиниць відповідає одній парі нуклеотидів нуклеїнової к-ти. В сучас. генетиці ці терміни майже не використовуються. Одиницю функції — Г., в тому розумінні, як його трактувала класична генетика, названо цистроном. Хімічна природа Г., процес його відтворення, механізми функціонування почали поступово вияснятися на поч. 50-х рр., коли було опубліковано модель ДНК амер. вченого Дж. Уотсона й англ.— Ф. Кріка, розкрито її можливий генетичний зміст, а пізніше розшифровано *генетичний код*. Стало ясно, що Г. в хромосомах — це певної довжини ділянки молекули ДНК, а відтворення їх відбувається внаслідок *реплікації* — самоподвоєння за допомогою відповідних ферментів. Реплікація забезпечує генетичну наступність між поколіннями організмів. Було визначено і те, як Г. здійснюють контроль за синтезом білків (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці). Незалежно від її спеціалізації клітина будь-якого організму містить повний набір Г. Проте в кожний момент життя клітини використовується лише частина закладеної в ній генетичної інформації, оскільки реалізація останньої регулюється в процесі росту й диференціювання організму, що є необхідною умовою нормальної його життєдіяльності. Систему регуляції активності Г. у часі в бактерій відкрили й вивчили 1961 франц. вчені Ф. Жакоб і Ж. Моно. Успіхи в пізнанні структури й функції нуклеїнових к-т і надзвичайно зросла техніка генетичного експерименту дають змогу тепер виділяти Г. у чистому вигляді, а також здійснювати хім. і ферментативний синтез їх. Виник новий напрям у *молекулярній генетиці* — генна інженерія (див. *Генетична інженерія*).

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Оленов Ю. М. Проблемы молекулярной генетики. Л., 1977; Хартман Ф., Саскайнд З. Действие гена. Пер. с англ. М., 1966; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967; Гёрдон Дж. Регуляция функции генов в развитии животных. Пер. с англ. М., 1977.

Ю. М. Александров.

Г.-Ф. Гендель

ГЕ́НА ВИ́РАЖЕННЯ — ступінь фенотипного (див. *Фенотип*) вияву гена, те саме, що й *експресивність*.

ГЕ́НА ВИ́ЯВ — частота вияву у особин спорідненої групи ознаки, що визначається даним *геномом*; те саме, що й *пенетрантність*.

ГЕ́НДЕЛЬ (Händel) Георг-Фрідріх (23.II 1685, Галле — 14.IV 1759, Лондон) — німецький композитор. Муз. освіту здобув у композитора і органіста Ф. Цахау. В 1702—03 — органіст у Галле, 1703—06 — скрипаль, капельмейстер і композитор в оперному театрі в Гамбурзі. В 1706—10 жив в Італії. Був диригентом у Ганновері, з 1712 оселився в Англії. Увійшов в історію музики насамперед як творець опер і визначний представник класичного типу ораторії, монументальної за масштабом, демократичної за муз. мовою. Твори: 46 опер («Агрипина», 1709, «Рінальдо», 1711, «Радаміст», 1720, «Юлій Цезар», 1724, «Ксеркс», 1738, та ін.), 32 ораторії (в т ч. «Саул», «Ізраїль в Єгипті», обидві 1739, «Месія», 1742, «Самсон», 1743, «Іуда Маккавей», 1747), кантати, 12 органних концертів з супроводом оркестру або ансамблю, 12 кончерто-гроссо, 5 концертів для оркестру, сонати, тріо-сонати для інструментів.

Літ.: Белоненко А. С. Георг Гендель. 1685—1759. Л., 1971

ГЕНЕАЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — класифікація, заснована на встановленні спорідненості мов. Спорідненими є мови, що походять від одної первісної мови (напр., сучасні слов. мови є варіантами в часі й просторі колишньої спільнослов'янської мови). Генетичну спорідненість мов визначають, встановлюючи системи фонетичних, граматичних і лексичних відповідностей між мовами. Г. к. м. стала можливою після виникнення *порівняльно-історичного мовознавства* (19 ст.). Споріднені мови об'єднують у підгрупи, групи, сім'ї, або родини, а іноді й у ще більші одиниці — надсім'ї, або мовні формації (напр., урало-алтайські мови). Відповідно до Г. к. м. укр. мова належить до східнослов'янської підгрупи слов. групи індоєвропейської сім'ї мов. Питання генеалогічної класифікації багатьох мов і правомірності об'єднання їх у сім'ї часто буває спірним (напр., не всі вчені визнають існування кавказької мовної сім'ї). Див. також *Класифікація мов, Лінгвістична географія, Морфологічна класифікація мов, Типологічна класифікація мов*.

Літ.: Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958; Языки народов СССР, т. 1—5. М., 1966—68.

А. О. Білецький.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ (грец. γενεαλογία — родовід) — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки. Г. пов'язана з *геральдикою* та деякими ін. спец. істор. дисциплінами.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ в генетиці і селекції — сукупність відомостей про батьків і більш віддалених предків конкретної особини чи групи рослин або тварин. Такі відомості мають велике значення в селекційній справі. Знаючи біол. й продуктивні якості предків, а також родичів по т. з. бічній лінії (напр., у молочному тваринництві — надої сестер, сестер батька і матері), можна правильніше підібрати пари для схрещування, щоб одержати організми з бажаними властивостями. У тваринництві для реєстрації Г. і всіх особливостей тварин, яких використовують для схрещування, існує система племінних записів (*племінні книги*). Метод складання Г. використовують також у *генетиці людини* для з'ясування характеру успадковування тих чи ін. нормальних або патологічних ознак. Див. також *Родовідне дерево, Родовід сільськогосподарських тварин*.

ГЕНЕ́ЗИС (грец. γένεσις, від γεννάω — породжую, створюю) — походження, виникнення; зародження і процес наступного розвитку. Термін «генезис» широко застосовують у природничих та гуманітарних науках. У біології в скороченому вигляді слово «генезис» («генез») вживається як частина складних слів для позначення процесів розвитку біол. систем на різних рівнях організації: *гістогенез* — розвиток тканин; *органогенез* — розвиток органів; *онтогенез* — індивідуальний розвиток організмів; *філогенез* — істор. розвиток організмів.

Б. Г. Новиков.

ГЕНЕРА́Л (від лат. generalis — загальний, головний) — військове звання або чин особи вищого офіцерського складу збройних сил. Вперше чин Г. з'явився у Франції в 16 ст.; в Росії — згадується 1657. 7.V 1940 військ. звання Г. запро-

ваджено в Рад. Союзі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.XI 1971 для загальновійськових Г. визначено такі звання: генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, Г. армії. В ін. родах військ до звання Г. додається найменування родів військ: генерал-майор авіації, генерал-лейтенант артилерії тощо.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОР — 1) У царській Росії з 1775 — начальник *генерал-губернаторства,* якому належала на цій території вся повнота військ. і цивільної влади. Призначався царем. Посада Г.-г. була скасована Лютневою бурж.-демократичною революцією 1917. 2) В ряді країн, що входять до *Співдружності*, очолюваної Великобританією, особа, яка представляє главу д-ви — англ. короля (королеву). Призначається королем.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО— в царській Росії з 1775 — адм.-тер. одиниця, до складу якої, як правило, входило кілька *губерній*; перебувало під управлінням *генерал-губернатора.* У різний час на Україні існували Новоросійське, Малоросійське, Харківське, Київське та ін. Г.-г. Створювались і тимчасові Г.-г. на час запровадження *воєнного стану,* зокрема під час революц. подій. Так, з 17.VI 1905 до грудня 1908 існувало тимчасове Одеське Г.-г.; на тер. Галичини та Буковини, зайнятих рос. військами 1914—17,— тимчасове військове Г.-г. Галичини.

ГЕНЕРАЛІЗА́ЦІЯ — 1) У фізіології — поширення *збудження* в центральній нервовій системі тварин і людини. Виникає під впливом імпульсів, що надходять з периферії (від дії сильного подразника, напр. харчового, больового тощо). Див. також *Іррадіація* у фізіології. 2) В патології — перетворення обмеженого інфекційного або пухлинного осередку в поширений з появою таких осередків в ін. органах. Г. відбувається по кровоносних і лімфатич. шляхах. 3) Г. картографічна — процес відбору й узагальнення змісту при складанні геогр. карт.

ГЕНЕРА́ЛІССИМУС (від лат. generalissimus — найголовніший) — найвище військове звання у збройних силах ряду країн. Вперше звання Г. запровадив франц. король Карл IX (1569). Його присвоювали головнокомандуючому збройними силами країни або коаліції країн під час воєнних дій. В Росії звання Г. запровадив Петро I (1716). Його мали О. Д. *Меншиков* (1727), О. В. Суворов (1799) та ін. В СРСР звання Г. Рад. Союзу встановлено 1945 і присвоєно Й. В. Сталіну.

ГЕНЕРА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я МІЖНАРО́ДНИХ СПОРТИ́ВНИХ ФЕДЕРА́ЦІЙ (АГФІ)— міжнародна громадська (позаурядова) організація. Має на меті підвищення авторитету і самостійності міжнар. спортивних федерацій, зміцнення їхньої матеріальної бази, створення плідних контактів між федераціями і *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК). АГФІ створено 1967 в м. Лозанні (Швейцарія) представниками 27 спортивних федерацій. На 1.I 1978 до складу АГФІ включено 67 представників міжнар. федерацій з олімпійських та ін. видів спорту.

Ю.М.Теппер.

ГЕНЕРА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй.* Складається з представників усіх д-в — членів ООН. Уповноважена обговорювати будь-які питання або справи в межах *Статуту ООН* або такі, що стосуються повноважень і функцій будь-якого органу ООН, подавати рекомендації органам ООН і державам-членам ООН в усіх питаннях, за винятком віднесених до спец. повноважень *Ради Безпеки ООН.* Г. А. ООН уповноважена розглядати заг. принципи співробітництва в справі підтримання міжнар. миру і безпеки, зокрема питання *роззброєння,* питання в політ., екон., соціальній і культ. галузях, питання *міжнародного права* тощо. Г. А. ООН здійснює прийом у члени ООН, затверджує бюджет ООН, встановлює розподіл її витрат між д-вами, розглядає щорічні і спец. доповіді органів ООН тощо. Для здійснення функцій Г. А. ООН засновано 7 гол. к-тів, кожний з яких розглядає певну групу питань. Г. А. ООН утворює також допоміжні органи — к-ти і комісії, зокрема, к-т по використанню космічного простору в мирних цілях, спец. к-т проти *апартеїду.* На правах авт. міжнар. орг-цій діють створені як особливі органи Г. А. *конференція ООН по торгівлі й розвитку, організація ООН по промисловому розвитку,* фонд капітального розвитку. Осн. формою діяльності Г. А. ООН є чергові щорічні сесії (на січень 1978 їх відбулось 32). Заг. керівництво роботою сесії здійснює Ген. к-т у складі голови Г. А. ООН, 17 його заступників та голів гол. к-тів. Можуть скликатися надзвичайні сесії Г. А. ООН (їх відбулось 5, остання 1967 з ініціативи СРСР для розгляду становища на Бл. Сході внаслідок агресії Ізраїлю), а також спец. сесії Г. А. ООН, яких відбулося 8 (зокрема, в 1974 і 1975 — з питань демократизації міжнар. екон. відносин та 1978 — присвячена проблемі роззброєння). СРСР, УРСР, БРСР, усі країни соціалістичної співдружності наполегливо борються за розв'язання найважливіших питань міжнар. боротьби за мир, за роззброєння, розвиток співробітництва в галузі економіки, дослідження і використання космосу, *світового океану, охорони навколишнього середовища,* за вирішення актуальних соціальних проблем тощо. В 60—70-х рр. з ініціативи СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності прийнято ряд важливих резолюцій Г. А. ООН. Див. *Декларації ООН.*

Н. М. Ульянова.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — центральна установа гетьманської адміністрації на Лівобережній Україні 17—18 ст. Виникла під час визвольної війни укр. народу 1648—54. В Г. в. к. зосереджувалось військ., адм., судове, фін. управління. Керував канцелярією генеральний писар (див. *Генеральна старшина*). Відповідно до грамоти Петра I від 17(28).XI 1720 Г. в. к. зазнала реорганізації, зокрема була позбавлена фін. і судових прав. У 1728 Г. в. к. ліквідовано, 1734 — відновлено. Остаточно її ліквідовано 10(21).XI 1764.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — політичний орган на Україні протягом 1648—1750; збори козацького війська, на яких обирали *гетьмана* або розв'язували важливі політ., військ., фінансові, а також судові справи. Так, питання про возз'єднання України з Росією вирішувалося на *Переяславській раді 1654,* в якій, крім козаків, взяли участь представники різних соціальних верств населення. Після 1654 Г. в. р. скликалася формально для підтвердження т. з. статей (договірних умов між гетьманською адміністрацією та царським урядом) і схвалення погодженої з царським урядом кандидатури гетьмана. Всі ін. питання розв'язувалися на раді старшини. На останній Г. в. р., що відбулася в лютому 1750, було проголошено гетьманом К. Г. *Розумовського.* Див. також *Козацька рада.*

ГЕНЕРА́ЛЬНА РА́ДА МІЖНАРО́ДНОГО ТОВАРИ́СТВА РОБІТНИКІ́В — центральний орган *Інтернаціоналу 1-го.* Обирався конгресами Інтернаціоналу для керівництва практичною роботою (по обміну інформацією, координації дій секцій, підготовці програмних документів тощо). Генеральна рада складалася з голови (посада скасована 1867), секретаря, скарбника і секретарів-кореспондентів для окремих країн (всього 30—50 чол.). Повсякденну роботу виконував Постійний к-т. До 1872 місцеперебування Генеральної ради — Лондон, пізніше — Нью-Йорк. Провідну роль в її роботі відігравали К. Маркс і Ф. Енгельс. В 1870 членом Г. р. М. т. р. був рос. революціонер Г. О. *Лопатін.*

ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — вища військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні в 2-й половині 17—18 ст.; рада при *гетьмані.* Складалася з представників панівної верхівки *козацької старшини.* До Г. с. належали генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральні осавули, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій та генеральний бунчужний. Ці посади вважалися виборними, фактично їх посідали особи, яких призначав гетьман за погодженням з царським урядом. Г. с. розв'язувала найважливіші питання військ. і цивільної адміністрації, відала фінансами, судочинством, очолювала військ. сили. З 1722 влада на Україні фактично належала *Малоросійській колегії,* що обмежувало права і привілеї Г. с. Зі скасуванням *гетьманщини* (1764) значення Г. с. все більше занепадало, а з 1782 Г. с. як адм. орган перестала існувати.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СХЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ в промисловості (ГС) — комплексна програма удосконалення організації та структу-

Головні комітети Генеральної асамблеї ООН:

1-й комітет — політ. питання і питання безпеки, включаючи регулювання озброєнь;

Спеціальний політичний комітет — різні політ. питання;

2-й комітет — екон. і фін. питання;

3-й комітет — соціальні, гуманітарні питання і питання культури;

4-й комітет — питання опіки, включаючи несамоврядні території;

5-й комітет — адм. та бюджетні питання;

6-й комітет — правові питання

ГЕНЕРАЛЬНА УГОДА ПРО ТАРИФИ І ТОРГІВЛЮ

ри управління галузями пром-сті на основі економічно обгрунтованої концентрації, спеціалізації, кооперування та комбінування виробництва, зміцнення виробничо-госп. зв'язків з урахуванням вимог *науково-технічного прогресу* і перспектив розвитку галузі. ГС охоплює всі ланки галузевої системи: основну (первинну), до якої належать виробничі та наук.-виробничі об'єднання, комбінати, підприємства, н.-д., конструкторські, проектно-конструкторські, тех. та ін. орг-ції; середню — всесоюзні та респ. пром. об'єднання; вищу — м-ва та відомства СРСР і союзних республік. При розробці ГС великої ваги набуває орг. структура управління, яка регламентує внутрігалузеві вертикальні та горизонтальні зв'язки між органами управління. В пром-сті СРСР застосовуються, як правило, такі системи управління: дволанкова: загальносоюзне або союзно-республіканське м-во (відомство) СРСР — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; триланкова: загальносоюзне або союзно-респ. м-во (відомство) СРСР — всесоюзне пром. об'єднання — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; союзно-респ. м-во (відомство) СРСР — союзно-респ. м-во (відомство) союзної республіки — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — респ. пром. об'єднання — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство; респ. м-во (відомство) союзної республіки — м-во автономної республіки, управління виконкому обл. Ради народних депутатів — виробниче об'єднання (комбінат), підприємство. ГС — важливий інструмент підвищення ефективності роботи галузей пром-сті. Заходи ГС спрямовані на успішне розв'язання завдань підвищення рівня *концентрації виробництва* осн. видів продукції галузі шляхом укрупнення підприємств, утворення виробничих та пром. об'єднань; скорочення кількості ланок і об'єктів управління, наближення органів госп. керівництва до виробн., зосередження більшості питань оперативного керівництва госп.-виробничою діяльністю безпосередньо в осн. (первинній) ланці управління; чітке розмежування функцій, прав і обов'язків між різними ланками галузевої системи, підвищення оперативності та гнучкості в роботі апарату управління; забезпечення високих темпів зростання обсягів виробн. і продуктивності праці, поліпшення якості, зниження собівартості, краще використання виробничих потужностей, матеріальних, трудових і фін. ресурсів, збільшення обсягів виробн. продукції на експорт та поліпшення ін. показників ефективності. ГС управління галузями пром-сті м-в і відомств СРСР затверджує Рада Міністрів СРСР, у т. ч. схеми управління галузями пром-сті союзно-респ. підпорядкування — за погодженням з Радою Міністрів союзної республіки. Див. також *Управління народним господарством.* *В. П. Фокін.*

ГЕНЕРА́ЛЬНА УГО́ДА ПРО ТАРИ́ФИ І ТОРГІ́ВЛЮ, ГАТТ (англ. GATT; General Agreement on Tariffs and Trade) — багатостороння міжурядова угода про режим торгівлі і торговельну політику. Діє з 1948. На кін. 1976 в роботі ГАТТ на різних умовах брали участь 105 країн, у т. ч. соціалістичні країни Куба, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Югославія. СРСР в ГАТТ участі не бере. Осн. мета ГАТТ — зниження митних тарифів і усунення інших бар'єрів у міжнар. торгівлі, проведення учасниками угоди різних торг.-політ. заходів на широкій багатосторонній основі (напр., надання *преференцій* країнам, що розвиваються). Сесії ГАТТ проводяться двічі на рік. Керівний орган — Рада. Місцеперебування робочого Секретаріату — Женева. *С. І. Соколенко.*

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ МЕЖУВА́ННЯ — точне визначення меж земельних володінь поміщиків, козацької старшини, купців, громад держ. селян, міст, церков та ін. власників землі, яке провадилося в Росії з середини 60-х рр. 18 ст. до 1861. Здійснене за царським маніфестом від 19(30).IX 1765 та урядовими інструкціями 1766. Викликане частими зем. суперечками, що виникали в 17—18 ст. у зв'язку з розвитком с. г. і подорожчанням землі. В основу Г. м. покладено фактичне володіння землею на час видання маніфесту. Тим самим було легалізовано численні загарбання поміщиками держ. і сел. земель, що відбувалися протягом попередніх десятиліть. Г. м. здійснювала Межова експедиція, якій підпорядковувались губернські межові канцелярії та повітові межові контори. Внаслідок Г. м. було розмежовано у 35 губерніях, у т. ч. й на Україні, понад 275 млн. дес. землі, виготовлено бл. 200 тис. планів окремих зем. володінь, на основі яких було складено повітові межові плани та губернські атласи. Сприяючи розширенню поміщицького землеволодіння, царський уряд передав поміщикам бл. 70 млн. дес. землі безплатно і значну кількість держ. земель продав їм за дешеву ціну. Г. м. скористалися і укр. поміщики та козац. старшина, діставши в спадкове володіння обширні зем. маєтності. Документи Г. м. були юрид. основою цивільно-правових відносин у сфері зем. права в дореволюц. Росії. З документальних архівних матеріалів Г. м. велике наук. значення мають «економічні примітки» до планів — госп. описи землеволодінь, складені землемірами.

Літ.: Герман И. Е. История русского межевания. М., 1914; Рубинштейн Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. М., 1957. *А. З. Барабой.*

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СЛІ́ДСТВО ПРО МАЄ́ТНОСТІ — розмежування маєтностей між їхніми власниками на Лівобережній Україні 1729—30 з метою узаконення передачі в спадщину тимчасових володінь. Проводилось в умовах зростання великого феод.-старшинського і монастирського землеволодіння. Серед зем. володінь певну групу становили т. з. *рангові маєтності,* що їх давали за перебування на тій чи іншій посаді. У цих маєтностях з селян стягували різні натуральні й грошові збори на користь їхніх володільців, а також на гетьманську, полкову і сотенну адміністрацію. Переходи селян у старшинських і монастирських маєтностях обмежувалися. Г. с. про м. було серйозним кроком на шляху поступового закріпачення селян. Після ліквідації гетьманської влади на Україні царський уряд проводив в інтересах дворянства *генеральне межування.*

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ СУД — найвищий судовий орган на Лівобережній Україні. Діяльність суду була спрямована на захист інтересів експлуататорської меншості. Існував з 1797 (відповідно до указу 1796) як наступник *Генерального суду* у складі департаментів цивільного та кримінального. Був апеляційною інстанцією для суд. установ, міських магістратів та ратуш *Малоросійської губернії.* Діяв у складі 2 генеральних суддів і 10 засідателів, які обиралися дворянами на 3 роки. Місцеперебування Г. м. с. — Чернігів. Підпорядковувався сенату. Ліквідований 1831.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ О́ПИС ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ 1765—69 — перепис населення і господарств Лівобережної України з метою запровадження нового, підвищеного держ. оподаткування. В л-рі відомий під назвами «Румянцевського опису Малоросії», «Генерального опису Малоросії». Здійснювався за розпорядженням малоросійського ген.-губернатора П. О. *Румянцева,* виданим на підставі указу Катерини II від 4(15).XI 1763, з жовтня 1765 до 10 (21).II 1769 (його, за винятком Київ. полку, не було закінчено; припинено з початком рос.-тур. війни). Перепис проводили за чотирма формами. За першою описували міста і містечка; за другою — коронні, урядові й монастирські маєтки; за третьою — поміщицькі й старшинські маєтки; за четвертою — козац. володіння. У переписі зазначалися геогр. положення населеного пункту, кількість дворів, чисельність населення, майнове становище кожної сім'ї, містились описи будівель, орної землі, лісу, сіножатей, городів, худоби, а також пром. підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Перепис сприяв зміцненню кріпацтва на Україні, закріплював за *козацькою старшиною* зем. володіння, на які вона не завжди мала юрид. документи, стверджував фактичну владу землевласників над селянами. Перепис, матеріали якого збереглися частково, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Він є цінним джерелом з історії соціально-екон. і сусп.-політ. відносин на Лівобережній Україні в 60-х рр. 18 ст. Зберігається в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві і частково в рукописному відділі Центр. наук. б-ки АН УРСР. *І. Л. Бутич.*

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПЛАН, генплан — 1) Г. п. розвитку міста — науко-

во обгрунтований перспективний план розвитку міста (стосовно старого міста — його реконструкції й дальшого розвитку). В СРСР Г. п. розробляється на 25—30 років і після його затвердження Радою Міністрів СРСР (Радою Міністрів союзної республіки, обласним або крайовим виконкомом) є гол. містобудівним документом, на основі якого складаються всі конкретні проекти планування й забудови міста. Див. також *Містобудування*. 2) Г. п. промислового підприємства — одна з важливих частин проекту пром. підприємства, яка містить комплексне розв'язання питань планування його будівель, благоустрою території тощо.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПРОКУРО́Р СРСР — службова особа, що очолює *Прокуратуру СРСР*, єдину централізовану систему органів рад. прокуратури і керує їхньою діяльністю на всій території країни. Звання «Генеральний прокурор СРСР» надано прокуророві СРСР законом від 19.III 1946. Відповідно до ст. 164 *Конституції СРСР* на нього і підлеглих йому прокурорів покладається найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами та орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад народних депутатів, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, службовими особами, а також громадянами. Органи прокуратури підлягають тільки Г. п. СРСР і здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місц. органів. Г. п. СРСР призначається *Верховною Радою СРСР* строком на 5 років. У своїй діяльності він відповідальний перед Верховною Радою СРСР і їй підзвітний, а в період між сесіями Верховної Ради СРСР — перед Президією Верховної Ради СРСР. Див. також *Прокурорський нагляд, Прокурор УРСР*. *Ф. К. Глух.*

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р — виборна керівна посада, яка існує в ряді партій, у т. ч. в багатьох комуністичних і робітничих партіях, зокрема в КПРС (див. *Генеральний секретар ЦК КПРС*); головна службова особа в деяких міжнародних орг-ціях та відомствах (напр., *Генеральний секретар ООН*).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р ООН — головна адміністративна службова особа в *Організації Об'єднаних Націй*. Очолює *Секретаріат ООН*. Призначається *Генеральною Асамблеєю ООН* за рекомендацією *Ради Безпеки ООН* на 5 років (повноваження Г. с. можуть бути продовжені). Бере участь у засіданнях гол. органів ООН, виконує ін. функції, які на нього покладаються цими органами; щороку подає Ген. Асамблеї доповідь про діяльність ООН та ін. доповіді; доводить до відома Ради Безпеки і питання, які, з його погляду, можуть загрожувати міжнар. мирові та безпеці. На Г. с. покладено також обов'язки по забезпеченню персоналом установ та органів ООН. Першим Г. с. ООН (1946—53) був Трюгве Лі (Норвегія); 1953—61 — Даг Хаммершельд (Швеція); 1961—71 — У-Тан (Бірма); з 1971 — Курт Вальдхайм (Австрія).

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТА́Р ЦК КПРС — обирається Центральним Комітетом КПРС. Посада Г. с. ЦК вперше встановлена Квітневим пленумом ЦК після XI з'їзду РКП(б) (1922). Пленум обрав Ген. секретарем ЦК партії Й. В. Сталіна. З Вересневого пленуму ЦК КПРС (1953) обирався Перший секретар ЦК КПРС. XXIII з'їзд КПРС (1966) відновив посаду Г. с. ЦК КПРС і вніс це положення до Статуту партії (§ 38). Пленум ЦК КПРС, що відбувся після з'їзду (квітень 1966), обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. На пленумах Центрального Комітету КПРС, що проходили по закінченні XXIV та XXV з'їздів партії, знову було обрано Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУД, генеральний військовий суд — найвищий судовий орган на Україні 17—18 ст. Існував з часів нар.-визвольної війни 1648—54. Діяльність Г. с. була спрямована на захист класових інтересів козацької верхівки. Підпорядковувався *гетьманові*. На чолі Г. с. стояв генеральний суддя. Г. с. був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, розглядав справи осіб, що належали до полкової або *генеральної старшини*, тощо. З утворенням *намісництв* (1782) Г. с. було ліквідовано, але фактично він існував до 1790.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ШТАБ — вищий орган управління збройними силами держави. Першим гол. органом, який відав питаннями оборони Рад. Республіки, був Всерос. гол. штаб (з травня 1918), потім став Польовий штаб Реввійськради Республіки (з 6.IX 1918), Штаб РСЧА (з лютого 1921), Г. ш. РСЧА (з 22.IX 1935). З червня 1946 — Г. ш. Збройних Сил СРСР; він проводить усі необхідні заходи щодо безпеки й оборони країни. В 1936 створено Академію Г. ш. Координацію діяльності збройних сил д-в — учасниць *Варшавського договору 1955* здійснює Штаб Об'єднаних Збройних Сил цих держав. У США, Великобританії, Франції замість Г. ш. існують об'єднані к-ти нач. штабів.

ГЕНЕРА́ЛЬНІ ШТА́ТИ — 1) Найвища станово-представницька установа у феод. Франції 14—18 ст., в якій були представлені духівництво, дворянство і заможні верстви городян. Скликались гол. чин. для визначення і затвердження податків. Перші Г. ш. скликано 1302 королем *Філіппом IV* під час боротьби з папою римським Боніфацієм VIII. З серед. 15 ст. у зв'язку з переходом від станової монархії до абсолютної значення Г. ш. зменшилося. Депутати скликаних 1789 напередодні *Великої французької революції* Г. ш. проголосили себе *Національними зборами*. 2) В Нідерландах Г. ш., як зібрання представників станів усіх провінцій, вперше скликані 1463. Під час *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* вони були центром бурж.-дворянської опозиції. З 1814 Г. ш. називається парламент Нідерландського королівства.

ГЕНЕРАТИ́ВНІ О́РГАНИ (від лат. genero — народжую) — органи статевого розмноження рослин і тварин. Див. *Статеві органи*.

ГЕНЕРА́ТОР (лат. generator — виробник) — пристрій, апарат або машина, які виробляють деякі хім. сполуки або речовини в певному стані (напр., *газогенератор, парогенератор*), електричну енергію (*гідрогенератор, турбогенератор, магнітогідродинамічний генератор, термоелектрогенератор* тощо), перетворюють один вид енергії на інший (Г. електр. коливань, ультразвуку).

ГЕНЕРА́ТОРНИЙ ГАЗ — вид газоподібного палива, що одержують у *газогенераторах* газифікацією вугілля, торфу тощо. Див. *Газифікація*.

ГЕНЕРА́ЦІЯ (лат. generatio)— те саме, що й *покоління*.

ГЕ́НЕС Семен Григорович [н.3(15). IV 1898, Харків] — український рад. патофізіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1921. В 1925 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1932—38 — зав. кафедрою цього ін-ту, 1939—71 — Харків. ін-ту удосконалення лікарів, 1932—77 — керівник відділу Харків. ін-ту ендокринології і хімії гормонів. Праці присвячені вивченню цукрового діабету, механізму діяння гормонів.

ГЕНЕ́ТИКА (від грец. γένεσις — походження) — наука про *спадковість* і *мінливість* організмів, що вивчає принципи зберігання, передачі й реалізації *генетичної інформації* в низці наступних поколінь. Аналізуючи явища, пов'язані з однією з осн. властивостей живого — здатністю до самовідтворення, Г. розкриває закони індивідуального розвитку організмів і вірусів, закони виникнення нових ознак у них, виявляє матеріальну основу еволюції життя на Землі. Ідеї Г. пронизують усі біол. дисципліни, що визначає її центральне положення в сучас. природознавстві. Одним з осн. завдань Г. є розроблення методів керування спадковістю і спадковою мінливістю для одержання потрібних людині форм організмів. Г. як наука зародилась 1900, після повторного відкриття голл. вченим Г. де Фрізом, нім.— К. Корренсом і австр.— Е. Чермаком законів успадковування ознак, установлених 1865 чес. природодослідником Г. Менделем (див. *Менделя закони*), і усвідомлення основоположного значення їх для Г. Уже в перше десятиліття було всебічно обгрунтовано гол. принцип організації спадкової основи організмів — дискретність спадкових факторів, найяскравіше відображений у формулі «один *ген* — один фермент» (тепер замінено на «один ген — один поліпептидний ланцюг»). В утвердженні цього принципу вирішальну роль відіграли дані гібридологічного аналізу спадкової структури організмів. Зіставлення даних гібридологічного аналізу про характер передачі спадкових задатків з покоління в покоління з даними *цитології* щодо поведінки *хромосом* під час поділу клітини (див. *Мітоз, Мейоз*) привело до становлення *хромосомної теорії спадковості* (амер вчені

Т. Морган, К. Бріджес, А. Стертевант та ін.) і виникнення *цитогенетики*. На підставі хромосомної теорії доведено, що гени локалізовані в хромосомах, і виявлено матеріальні основи явищ *розщеплення*, незалежного і зчепленого (див. *Зчеплення генів*) успадковування ознак. У світлі хромосомної теорії глибшого смислу і нового змісту набули такі поняття, як *рецесивність*, *домінантність*, *генотип*, *фенотип*. Відкриття рад. вченими Г. А. Надсоном, Г. С. Філіпповим (1925) і амер.— Г. Меллером (1927) мутагенної дії (див. *Мутагенез*) рентгенівського проміння стало основою *радіаційної генетики*. Уявлення про те, що будь-яка ознака організму є результатом взаємодії генотипу і факторів зовн. середовища, привело до необхідності вивчення, з одного боку, тонкої структури гена і принципів реалізації спадкової інформації, що міститься в ньому, на молекулярному рівні, з другого — біохім. і фізіол. основ реалізації генотипу в процесі індивідуального розвитку організмів (генетика *онтогенезу*). Експериментальне вивчення тонкої будови гена (рад. вчені А. С. Серебровський, М. П. Дубинін, І. Й. Агол, амер.— Е. Льюїс та ін.) показало його складність, подільність на субодиниці, яка поєднується з інтегрованістю його частин між собою при функціонуванні гена як єдиного цілого.

Розвиток *молекулярної генетики*, зокрема розкриття мол. основ організації спадкового апарата і його функціонування (див. *Генетичний код*), поглиблює, розшифровує і перекладає на конкретну мову біохімії і біофізики уявлення класичної Г. про будову і функціонування генетичного апарату. Єднання молекулярної Г. з Г. онтогенезу, яка використовує методи ембріології, фізіології, імунології, дозволяє розв'язувати проблему керування *морфогенезом* у процесі індивідуального розвитку організмів. У цьому плані великі перспективи відкриваються перед генною інженерією (див. *Генетична інженерія*). Використання методів молекулярної Г. вже тепер дає можливість запобігати або усувати ряд спадкових захворювань (див. *Генетика людини. Генетика медична*).

Г. мала великий вплив майже на всі інші біологічні науки. Так, вона зробила вирішальний внесок у становлення сучасної еволюційної теорії, що об'єднала дарвінівську теорію еволюції (див. *Дарвінізм*) з ідеями *популяційної генетики*, основоположником якої є радянський генетик С. С. Четвериков (1926). Дослідження в галузі популяційної Г. (рад. вчені М. П. Дубинін, Д. Д. Ромашов, Б. Л. Астауров, С. М. Гершензон, П. Х. Рокицький, М. В. Тимофєєв-Ресовський і амер. — Ф. Добржанський та ін.) показали, що природ. *популяції* насичені численними мутаціями, прихованими завдяки *гетерозиготності* під покривом нормального фенотипу особин. Було показано, що *добір природний* спирається не стільки на щойно виниклі мутації, скільки на вже нагромаджений у процесі еволюції популяцій величезний фонд їх. Розроблена рад. вченим І. І. Шмальгаузеном концепція «мобілізаційного резерву» внутрішньовидової мінливості дала можливість зняти одне з істотних заперечень дарвінізму — про нестачу генетичного матеріалу для «роботи» добору. Генетичні дослідження показали також важливу роль *ізоляції*, *гібридизації*, міграцій, генетико-автоматичних процесів (див. *Дрейф генів*) у зміні спадкової структури популяцій та пристосуванні їх до умов зовн. середовища. Тим самим було розкрито пускові механізми мікроеволюційних змін (див. *Мікроеволюція*), що лежать в основі *дивергенції* видів і їх подальшої еволюції. Істотне значення для розвитку генетичної теорії добору мають генетико-математичні методи аналізу (див. *Біометрія*), основи яких закладено амер. вченим С. Райтом, англ.— Дж. Холдейном і Р. Фішером. Г. зробила великий вплив на *селекцію*, теоретично обгрунтувавши її методи. Г. показала, що *добір штучний* необхідно здійснювати за ґенотипом (оскільки фенотип далеко не завжди відповідає спадковим особливостям організму); що селекція може бути успішною лише в тому разі, якщо вона спирається на спадкову мінливість; що для селекції необхідно використовувати генетично різноманітний вихідний матеріал. Гетерозисна селекція (див. *Гетерозис*), оцінка плідників за потомством (див. *Аналізуюче схрещування*, *Гібридологічний аналіз*), *варіаційна статистика* (яка дає змогу доцільно планувати селекційний процес), експериментальний мутагенез, генетична теорія віддаленої гібридизації, цитогенетика тощо є генетичними основами селекції і дають можливість якнайповніше використати біол. потенціал вирощуваних людиною рослин (див. *Генетика рослин*) і тварин (див. *Генетика тварин*), у т. ч. мікроорганізмів (див. *Генетика мікроорганізмів*). Рад. вчені зробили величезний внесок у розвиток генетико-селекційної науки. З іменами Г. Д. Карпеченка, І. В. Мічуріна, А. О. Сапєгіна, М. В. Цицина, А. Ф. Шулиндіна, В. П. Зосимовича та ін. пов'язана розробка теорії й практики віддаленої гібридизації рослин. На основі гібридизації і наступного штучного добору рад. селекціонери П. П. Лук'яненко, В. С. Пустовойт, В. Я. Юр'єв, В. М. Ремесло, В. М. Мамонтова та ін. створили унікальні сорти зернових, кормових і тех. культур. Методи штучного мутагенезу, застосовані в цілях селекції ще в кінці 20-х рр. Л. М. Делоне, А. О. Сапєгіним і пізніше удосконалені Й. А. Рапопортом, В. В. Сахаровим, М. Ю. Лобашовим і С. М. Гершензоном, використовуються в селекційній практиці. Відкрите М. І. Хаджиновим явище цитоплазматичної чоловічої *стерильності* використовується в селекції кукурудзи, пшениці, сорго та ін. культур. Істотний внесок у вивчення цитології запліднення, в цитогенетику і каріосистематику рослин зробили Г. А. Левитський і Л. М. Делоне. Символом єдності генетичної і селекційної науки є праці М. І. Вавилова, який відкрив *гомологічних рядів закон* у спадковій мінливості, обгрунтував теорію про центри походження культурних рослин і вперше в світі поставив і розв'язав питання про залучення до селекції світової різноманітності культурних рослин та їхніх диких родичів. У розвиток генетичних основ селекції тварин великий вклад внесли М. Ф. Іванов, П. М. Кулєшов, А. С. Серебровський, Б. М. Васін, П. Х. Рокицький та ін. Сучас. Г., озброєна всіма методами біол. аналізу, а також методами хімії, фізики, математики, кібернетики, ставить на розв'язання питання сутності й принципів організації життя на всіх рівнях його прояву, служить практиці сільс. г-ва й медицини, робить істотний вплив на наше розуміння можливих шляхів дальшої еволюції біосфери і відповідальності людини за збереження прекрасної спадщини біол. еволюції. В Радянському Союзі гол. центрами генетичних досліджень є спец. н.-д. ін-ти АН СРСР і академій наук союзних республік, зокрема на Україні—*Молекулярної біології і генетики інститут* АН УРСР, який з 1967 видає журн. «Цитология и генетика». З 1965 АН СРСР видає журн. «Генетика».

Літ.: Лобашев М. Е. Генетика. Л., 1967; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Иванова О. А. Генетика. М., 1974; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Мюнтцинг А. Генетика. Общая и прикладная. Пер. с англ. М., 1967; Гуляев Г. В. Генетика. М., 1977; Левонтин Р. К. Генетическая основа эволюционного процесса. Пер. с англ. М., 1978; Наседкина В. А. Генетика—народному хозяйству. Рекомендательный обзор литературы. М., 1978.

В. І. Євсиков.

ГЕНЕ́ТИКА ЛЮДИ́НИ, антропогенетика — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість нормальних та аномальних ознак у людини. Зокрема Г. л. вивчає генетичну *детермінацію* фізіол., біохім. і морфологічних властивостей окремих тканин і органів людини; роль *спадковості* й середовища в формуванні особистості; *мутації* людини й методи захисту її *генотипу* від ушкодження різними факторами середовища; роль спадковості у виникненні й розвитку патологічних змін у людини тощо. У зв'язку з багатогранністю досліджень у сучас. Г. л. визначився ряд самостійних напрямів — *цитогенетика* людини, біохім. Г. л., *імуногенетика*, фізіол. Г. л., *популяційна генетика* людини та ін. В самостійний розділ виділилась *генетика медична*. Перші описи успадковування деяких ознак у людини були опубліковані в кін. 18 — на поч. 19 ст. Проте основи сучас. Г. л. почали закладатись лише в кін. 19 ст. Особливого значення для розвитку Г. л. набув запропонований 1875 англ. вченим Ф. Гальтоном близнюковий метод (див. *Близнята*), що дозволяє визначати відносну роль факторів навколишнього середовища й спадковості у розвитку ознак людини. Бурхливо почала розвиватись Г. л. у 50-і роки 20 ст. в зв'язку з досягнення-

ми заг. генетики й молекул. біології. На цей час установлено число і будову *хромосом* людини, з'ясовано характер успадковування багатьох її ознак; виявлено генетичні причини багатьох спадкових хвороб тощо. Осн. методами, що застосовуються в Г. л., крім близнюкового, є генеалогічний (вивчення успадковування властивостей людини за родоводами), популяційно-статистичний (вивчення поширення окремих генів або хромосомних аномалій в людських *популяціях*), цитогенетичний (аналіз *каріотипу* людини) і онтогенетичний [встановлення за *фенотипом* носіїства рецесивних *алелів* у гетерозиготному стані (див. *Гетерозиготність*) та *хромосомних перебудов*]. Дослідження в галузі Г. л. показали антинауковість твердження расистів про нерівноцінність людських рас. Расові відміни — це результат пристосування до життя в різних умовах; вони є відображенням генетичних процесів у популяціях. Культура й розвиток людини прямо залежать від соціальних умов. Практичне значення Г. л. полягає в розвитку мед. генетики. В СРСР координуючим центром досліджень з Г. л. є Ін-т мед. генетики АМН СРСР. На Україні дослідження з Г. л. провадяться в *Молекулярної біології і генетики інституті* АН УРСР, *Геронтології інституті* АМН СРСР та ін. н.-д. ін-тах, а також у ряді мед. вузів. При Укр. т-ві генетиків і селекціонерів створено секцію генетики людини і мед. генетики.

Літ.: Основы цитогенетики человека. М., 1969; Харрис Г. Основы биохимической генетики человека. Пер. с англ. М., 1973; Маккьюсик В. А. Наследственные признаки человека. Пер. с англ. М., 1976; Бочков Н. П. Генетика человека. М., 1978.

І. Р. Бариляк.

ГЕНЕ́ТИКА МЕДИ́ЧНА — розділ *генетики людини*, що вивчає роль *спадковості* у виникненні й розвитку патологічних змін у людини та розробляє методи запобігання, діагностики й лікування їх. Дослідження в галузі Г. м. в нашій країні почались у післяжовтневий період, значного розвитку досягли в 30-х рр. 20 ст. завдяки працям С. Г. Левіта й С. М. Давиденкова; нове піднесення їх почалось у 60-х рр. (М. П. Бочков та ін.). Г. м. пов'язана з клінічною медициною, біохімією, молекулярною біологією, фізіологією, імунологією, онкологією та фармакотерапією. Вже описано понад 1500 спадкових хвороб, визначено причини багатьох *хромосомних хвороб* і більше як 120 генних хвороб. Розроблено методи ранньої, в т. ч. пренатальної (до народження), діагностики ряду спадкових хвороб, заходи профілактики і способи лікування деяких з них. Вивчаються полігенні (залежні від дії багатьох *генів*) спадкові хвороби і спадкова схильність до хвороб, намічаються підходи до виправлення генетичних дефектів людини методами *генетичної інженерії*. Завдяки успіхам Г. м. стало можливим запобігання ряду спадкових хвороб, в чому велику роль покликані відігравати *медико-генетичні консультації*. Від дальшого розвитку Г. м. залежить успішність боротьби зі спадковими виродливостями, порушеннями обміну речовин, психічними, алергічними хворобами і злоякісними новоутвореннями.

Літ.: Бадалян Л. О., Таболин В. А., Вельтищев Ю. Е. Наследственные болезни у детей. М., 1971; Бочков Н. П. Состояние и перспективы развития медицинской генетики. «Вестник АМН СССР», 1974, № 8; Давиденкова Е. Ф., Либерман И. С. Клиническая генетика. Л., 1975; Маккьюсик В. А. Наследственные признаки человека. Пер. с англ. М., 1976.

Т. І. Бужиєвська.

ГЕНЕ́ТИКА МІКРООРГАНІ́ЗМІВ — розділ *генетики*, що вивчає спадковість і мінливість бактерій, актиноміцетів, грибів, водоростей і вірусів. Осн. етапами становлення й розвитку Г. м. є: відкриття і розробка методів вивчення біохім. *мутацій* у грибів (Дж.-У. Бідл і Е.-Л. Тейтем, США, 1941) та бактерій (С. Лурія й М. Дельбрюк, США, 1943); встановлення, що матеріальним носієм спадковості при *трансформації* є *дезоксирибонуклеїнова кислота* — ДНК (О.-Т. Ейвері, К. Мак-Леод і М. Мак-Карті, США, 1944); виявлення статевого процесу (генетичної *рекомбінації*) у бактерій (Е.-Л. Тейтем і Дж. Ледерберг, США, 1946) і парасексуального — в незавершених грибів (Г. Понтекорво, Великобританія, 1946) та явища *трансдукції* (Н. Ціндер, Дж. Ледерберг, США, 1952); розкриття тонкої структури *гена* на бактеріофазі Т4 (С. Бензер, США, 1955); виявлення позахромосомних факторів (див. *Плазміди*) множинної резистентності (стійкості) хвороботворних мікроорганізмів до ліків (Т. Ватаклабе; Т. Акіба, Японія, 1959). З дальшим розвитком Г. м. пов'язані побудова генетичних карт бактерій, актиноміцетів і вірусів (див. *Генетичні карти хромосом*), розкриття мол. механізмів генетичної рекомбінації, *реплікації* й репарації (виправлення хімічних ушкоджень і розривів) молекул ДНК за допомогою модельних систем поза організмом, виникнення *генетичної інженерії*. Г. м. зробила великий внесок у розвиток *молекулярної біології*, у т. ч. *молекулярної генетики*, а також *селекції* мікроорганізмів. Їй належить вирішальна роль у розкритті хім. природи гена, розшифруванні *генетичного коду* й механізму біосинтезу білка (див. *Транскрипція* в генетиці, *Трансляція* в генетиці), з'ясуванні механізмів регуляції біосинтетичних процесів, в одержанні високоактивних пром. продуцентів антибіотиків, вітамінів, ферментів. Г. м. має важливе значення для розв'язання ряду мед. проблем (поширення стійких до ліків хвороботворних мікроорганізмів, з'ясування *патогенезу* й формування *імунітету* при інфекційних хворобах тощо). Осн. методами Г. м. є мутаційний метод і *гібридологічний аналіз*. В розвиток Г. м. в СРСР вагомий внесок зробили С. І. Аліханян, С. Ю. Бреслер, М. Ю. Лобашев, В. Д. Тімаков, Р. Б. Хасін.

Літ.: Захаров И. А., Квитко К. В. Генетика микроорганизмов. Л., 1967; Алиханян С. И. Селекция промышленных микроорганизмов. М., 1968; Жакоб Ф., Вольман Э. Пол и генетика бактерий. Пер. с англ. М., 1962; Хэйс У. Генетика бактерий и бактериофагов. Пер. с англ. М., 1965.

Б. П. Мацелюх.

ГЕНЕ́ТИКА ПОВЕДІ́НКИ — галузь *генетики*, що вивчає спадкову зумовленість і механізми формування поведінкових ознак людини і тварин. Методами Г. п. є селекційно-генетичний (поєднання *селекції* з *інбридингом*), гібридологічний (див. *Гібридологічний аналіз*), генеалогічний (див. *Генеалогія*) і близнюковий (див. *Близнята*). За допомогою цих методів створено й проаналізовано *лінії* мишей і пацюків, породи собак, відмінних за агресивністю, емоційністю, здатністю до навчання; здійснено одомашнення сріблясто-чорних лисиць; виявлено спадкову *етіологію* ряду психічних хвороб людини. Завдяки успіхам мол. генетики й нейрофізіології виявлено складні системи генів, що контролюють нейрологічні особливості модельних об'єктів — *туфельок, нематод, дрозофіл*. Перспективними завданнями Г. п. є з'ясування ролі генів у роботі нервової системи, в становленні психічних особливостей і механізмів пам'яті.

Літ.: Физиологическая генетика. Л., 1976; Крушинский Л. В. Биологические основы рассудочной деятельности. М., 1977.

Л. З. Кайданов.

ГЕНЕ́ТИКА РОСЛИ́Н — розділ *генетики*, що вивчає спадковість і мінливість вищих рослин. Оформилась як самостійний розділ у 1-му десятиліттi 20 ст., хоч окремі досліди по *гібридизації* рослин провадились набагато раніше. Поряд із загальними для всіх розділів генетики методами (*гібридологічний аналіз*, побудова *генетичних карт хромосом*, методи *цитогенетики, популяційної генетики, біометрії*) Г. р. використовує метод експериментального *мутагенезу*, що дозволяє штучно збільшувати діапазон мінливості організмів і створювати різноманітний вихідний матеріал для *селекції*; метод *поліплоїдії*, який включає в себе одержання організмів зі зміненим числом *хромосом*, створення віддалених алоплоїдних (див. *Алополіплоїдія*) гібридів та експериментальний ресинтез існуючих видів; метод моносомного аналізу, яким визначають роль конкретних хромосом у передачі тієї чи ін. ознаки і переносять з одного виду в інший окремі хромосоми, а отже, контрольовані ними ознаки. Новими досить перспективними для Г. р. є методи одержання гаплоїдних (див. *Гаплоїд*) рослин з пиляків і гібридизація *протопластів*. Важливими розділами Г. р. є опрацювання теорії *гетерозису* і генетики цитоплазматичної чоловічої *стерильності*, яка використовується при гібридизації. Досягнення Г. р. широко використовуються в селекції рослин. Генетичне дослідження нижчих рослин здійснює *Генетика мікроорганізмів*.

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Экспериментальная генетика растений. К., 1977; Брюбейкер Дж. Л. Сельскохозяйственная генетика. Пер. с англ. М., 1966; Уильямс У. Генетические основы и селекция растений. Пер. с англ. М., 1968.

В. А. Труханов.

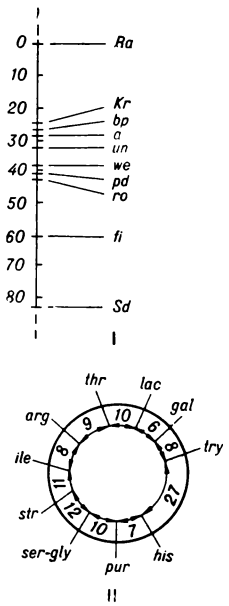

Генетичні карти хромосом. I. Одна з груп зчеплення у миші. 0 — довільно обрана точка (ген *Ra*), від якої відкладено віддалі (в морганідах) до наступних генів.
II. Генетична карта хромосоми кишкової палички (Escherichia coli). Цифрами позначено відстань між генами в хв. Позначення генів: *arg, thr, try, his, pur, ser, gly* й *ile* — потреба відповідно в аргініні, треоніні, триптофані, гістидині, пуринi, серині, гліцині й ізолейцині; *lac* і *gal* — нездатність зброджувати лактозу і галактозу; *str* — стійкість до стрептоміцину.

ГЕНЕ́ТИКА ТВАРИ́Н — розділ *генетики,* що вивчає спадковість і мінливість диких тварин і тих, яких розводить людина. Г. т. використовує всі методи *генетичного аналізу* й розвивається в тісному контакті з фізіологією, біохімією, анатомією, ембріологією, екологією тварин та ін. науками. В сучас. Г. т. визначився ряд напрямів. Оскільки спадкова структура кожного виду унікальна, особливої актуальності набуває спеціальна Г. т. Якнайповнішому використанню біол. потенціалу видів тварин, що цікавлять людину, сприяють дані генетики онтогенезу. Щонайважливішими напрямами Г. т., які сприяють вирішенню завдань пром. тваринництва і правильному плануванню взаємовідносин людини з дикими тваринами, є генетика кількісних ознак, популяційна генетика, еволюційна генетика, екологічна генетика, генетика поведінки, генетика стійкості до несприятливих факторів середовища. Використання генетичних концепцій у практичній роботі з тваринами дає можливість цілеспрямовано перетворювати їхню спадковість в інтересах людини. Г. т. має першочергове значення при розробці й здійсненні селекційних програм створення нових порід і *ліній* тварин, оцінці спадкових якостей тварин-плідників (див. *Гібридологічний аналіз*) та можливої ефективності добору за окремими ознаками продуктивності (див. *Успадковуваність*), використанні генетично регульованого *гетерозису*.
Літ.: Дубинин Н. П., Глембоцкий Я. Л. Генетика популяций и селекция. М., 1967; Брюбейкер Дж. Л. Сельскохозяйственная генетика. Пер. с англ. М., 1966; Хатт Ф. Генетика животных. Пер. с англ. М., 1969.
В. І. Євсиков.

ГЕНЕ́ТИКО - АВТОМАТИ́ЧНІ ПРОЦЕ́СИ — те саме, що й *дрейф генів*.

ГЕНЕТИ́ЧНА ДІЯ ВИПРОМІ́НЮВАНЬ, радіаційний мутагенез — виникнення спадкових змін (*мутацій*) при опроміненні організмів та вірусів. Г. д. в. є частиною *біологічної дії іонізуючого випромінювання* і вивчається *радіаційною генетикою*. Початок дослідженням індукованого (викликаного) *мутагенезу* поклали рад. вчені Г. А. Надсон та Г. С. Філіппов (1925) на клітинах дріжджів і амер. генетик Г.-Г. Меллер (1927) на *дрозофілі*. На спадкові структури організмів впливають усі види іонізуючих випромінювань і ультрафіолетове проміння. Вони викликають мутації усіх типів, але гол. чин. *хромосомні перебудови* та крапкові мутації. Між дозою опромінення й частотою мутацій існує певна залежність: прямолінійна — у випадку крапкових мутацій і одноударних хромосомних перебудов (що виникають внаслідок одного розриву) та пропорційна квадратові дози — для хромосомних перебудов двоударного типу (що виникають внаслідок двох одночасних розривів). Порога дози радіації не існує: якою б малою не була доза радіації, її дія призводить до підвищення частоти мутацій. Г. д. в. використовують у *селекції* тварин, рослин, мікроорганізмів та вірусів.
Літ.: Дубинин Н. П., Тарасов В. А. Некоторые проблемы радиационного мутагенеза. В кн.: Успехи современной генетики, в. 2. М., 1969; Современные проблемы радиационной генетики. М., 1969; Первичные радиобиологические процессы. М., 1973.
Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИ́ЧНА ІНЖЕНЕ́РІЯ — напрям молекулярної біології й молекулярної генетики, завдання якого полягає в спрямованому перенесенні людиною конкретних *генів* або комплексів їх з одного організму в інший, закріпленні цих генів у новому генетич. оточенні й забезпеченні вираження їх (див. *Експресивність*) у даній генетичній системі. Мета Г. і. може бути досягнута кількома способами: злиттям соматичних (не статевих) клітин або *протопластів* різних клітин одного виду і навіть різних видів організмів (див. *Соматична гібридизація*); перенесенням (*трансплантацією*) з клітини в клітину клітинних *ядер, хромосом* чи їхніх фрагментів; введенням у клітини окремих конкретних генів. Останній спосіб здійснюється спец. галуззю Г. і. — генною інженерією. Осн. етапами його є: одержання конкретних генів, що визначають ту або ін. ознаку клітини чи організму. Це завдання розв'язується або хім. синтезом гена шляхом приєднання одного до одного нуклеотидів *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) в певній послідовності, або ферментативним синтезом ДНК на матрицях інформаційної *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) за допомогою фермента зворотної транскриптази, або фрагментуванням тотальної ДНК клітини і наступним вибором фрагментів; одержання або створення векторних молекул — молекул ДНК, здатних приєднувати до себе фрагменти молекул ДНК будь-якого походження, проникати в клітини й розмножуватись у них чи в автономному, чи в інтегрованому стані. Такі векторні молекули створено на базі помірних *бактеріофагів* і *плазмід*. Можливі й ін. типи векторних молекул; утворення специфічних комплексів генів з векторними молекулами — створення рекомбінантних молекул (див. *Рекомбінація*); введення одержаних структур у клітини; з'ясування можливості вираження привнесеної *генетичної інформації*. До джерел Г. і. слід передусім віднести перші експерименти по введенню в клітини багатоклітинних організмів чужорідної генетичної інформації (рад. генетик С. М. Гершензон, 1939) і перші досліди по генетичній *трансформації* у бактерій за допомогою ДНК (амер. генетики О.-Т. Еверi, К. Мак-Леод, 1944). Г. і. покликана розв'язувати фундаментальні наук. завдання, пов'язані зі структурою й організацією *геномів*, а також з особливостями їх функціонування в різних організмів. Разом з тим перед Г. і. стоять великі завдання прикладного характеру, пов'язані з розробленням нових методів створення високопродуктивних рас мікроорганізмів, сортів рослин, порід тварин, а в перспективі — і генотерапії спадкових хвороб людини. Дослідження з Г. і. особливо інтенсивно почали розвиватись у 70-х рр. 20 ст. як за кордоном (США, Англія, Франція та ін.), так і в СРСР (Ін-т молекулярної біології АН СРСР, Ін-т фізіології й біохімії мікроорганізмів АН СРСР), зокрема на Україні (*Молекулярної біології і генетики інститут* АН УРСР).
С. С. Малюта.

ГЕНЕТИ́ЧНА ІНФОРМА́ЦІЯ, спадкова інформація — сукупність відомостей про склад, будову речовин — складників організмів і про пов'язані з ними функції, закладена у спадкових структурах організмів — *хромосомах, цитоплазмі, органоїдах* (див. *Генотип*). Але міститься Г. і. переважно в *генах* хромосом і закодована в лінійній послідовності *нуклеотидів* молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* або (у деяких вірусів) *рибонуклеїнової кислоти* (див. *Генетичний код*). Г. і. передається нащадкам при статевому розмноженні за допомогою *гамет,* а також при *кон'югації, трансдукції, трансформації*. Г. і. реалізується в процесі розвитку особини і проявляється у вигляді певних ознак і властивостей організму. Всі клітини організму містять повну й однакову Г. і., але в клітинах кожної тканини реалізується лише та її частина, яка забезпечує специфічність даної тканини на даному етапі розвитку.
С. С. Малюта.

ГЕНЕТИ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає виникнення й розвиток психіки тварин і людини, зміни психічних процесів у ході біологічної еволюції живих істот під впливом навколишнього середовища (в їх *філогенезі*), в процесі *антропогенезу* і в індивідуальному, віковому становленні людини як свідомої суспільної істоти (в її *онтогенезі*). Досліджуючи їх, Г. п. вдається до порівняння показників розвитку психічних процесів у тварин, які належать до різних систематичних груп (див. *Порівняльна психологія*), у тварин і людини, з'ясовує закономірності й вікові особливості розвитку психіки у дитячому віці (див. *Дитяча психологія*). Дані Г. п. важливі для наук., діалектико-матеріалістичного з'ясування природи і сутності психіки, для педагогів.
Г. С. Костюк.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність прийомів вивчення *спадковості* організмів. Передбачає розкладання *генотипу* на елементи, що складають його: *геном,* групи *зчеплення генів, гени,* внутрішньогенні комплекси. Методи Г. а. (селекційний, гібридологічний, мутаційний, популяційний, онтогенетичний, цитогенетичний, молекулярно-генетичний) дають змогу встановити якісний і кількісний склад генотипу, його структуру й функціонування, взаємозв'язок генів у генотипі. Залежно від завдань і об'єкта дослідження Г. а. здійснюють на популяційному, організмовому, клітинному й молекулярному рів-

нях. Його провадять на соматичних і статевих клітинах у *гаплофазах, диплофазах* і поліплоїдних фазах (див. *Поліплоїдія*).

Літ.: Лобашев М. Е. Принципы генетического анализа. В кн.: Актуальные вопросы современной генетики. М., 1966; Серебровский А. С. Генетический анализ. М., 1970.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ КОД — система «запису» *генетичної інформації* в *нуклеїнових кислотах* у вигляді послідовності *нуклеотидів*. «Літерами» генетичного алфавіту є пуринові й піримідинові основи в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) — *аденін* (А), *цитозин* (Ц), *гуанін* (Г), *тимін* (Т); в *рибонуклеїновій кислоті* (РНК) замість Т міститься *урацил* (У). Для зашифровки всіх 20 осн. *амінокислот* білка необхідно й досить, щоб кожна одиниця, що кодує окрему амінокислоту (*кодон*), складалася з трьох основ нуклеотидів, тобто являла собою триплет (всього їх $4^3 = 64$). Дослідженнями амер. вчених М. Ніренберга, С. Очоа, А. Корани встановлено склад триплетів і послідовність нуклеотидів у них для всіх амінокислот. Кожній амінокислоті (крім метіоніну й триптофану) відповідає кілька кодонів (вродженість коду). Триплети, розташовані в нуклеїнових к-тах один за одним, не перекриваються, тобто один і той самий нуклеотид не може входити одночасно до складу двох триплетів. Кодони УАГ, УАА й УГА не кодують амінокислот, а переривають «читання» Г. к. (термінальні кодони). «Зчитування» Г. к. відбувається в одному напрямку в межах одного *гена*, починаючи з певного строго фіксованого нуклеотиду. Г. к. — колінеарний, що означає лінійну відповідність амінокислот у білку й триплетів, які їх кодують, у відповідній ділянці нуклеїнової к-ти. У всіх сучас. організмів існує один осн. Г. к., що використовується при синтезі білків (універсальність коду). Випадіння, вставка, заміна цілого нуклеотиду або триплета призводять до порушення Г. к. Реалізація Г. к. в клітині відбувається шляхом *транскрипції* і *трансляції*.

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Структура и функция клетки. Пер. с англ. М., 1964; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967; Ингрэм В. Биосинтез макромолекул. Пер. с англ. М., 1975.

Ю. М. Александров.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ ПОЛІМОРФІ́ЗМ — співіснування в межах *популяції* двох або кількох генетично відмінних форм, що перебувають у динамічній рівновазі протягом кількох і навіть багатьох поколінь. Г. п. зумовлений одночасним існуванням у популяції кількох генетичних факторів (*алелів* або послідовностей *генів*) з дискретним (не пов'язаним поступовими переходами) фенотипним (див. *Фенотип*) ефектом. Прикладами Г. п. можуть бути червоне й жовте забарвлення надкрил у сонечок, наявність різних груп крові тощо. Розрізняють різні форми Г. п., аналіз яких дає змогу визначити дію *добору природного*.

ГЕНЕТИ́ЧНИЙ ФОН — те саме, що й *генотипне середовище*.

ГЕНЕТИ́ЧНІ КА́РТИ ХРОМОСО́М — схематичне зображення відносного розташування спадкових факторів (*генів*), що належать до однієї пари гомологічних *хромосом* (групи зчеплення). Г. к. х. більшості біол. об'єктів мають вигляд прямої лінії (мал., *I*), а Г. к. х. бактерій і вірусів — замкненого кільця (мал., *II*). На них позначено: номер групи зчеплення, назви генів, відстань до них від одного з кінців хромосоми, прийнятого за нульову точку, іноді — місце розташування *центромери*. Відстань від нульової точки і між генами на Г. к. х. виражають у процентах *кросинговеру* (відношення числа мутантних особин, що відрізняються від батьків ін. поєднанням генів, до заг. числа вивчених особин) або в морганідах (1% кросинговеру = 1 морганіді), іноді (у бактерій) часовим параметром — у хвилинах. Визначення місця генів у хромосомі (картування) провадиться в два етапи: здійснення *гібридологічного аналізу* для визначення групи зчеплення та частоти рекомбінацій мутантних генів, що їх необхідно вивчити якомога більшу кількість; власне побудова Г. к. х. Найточніше визначити віддаль між генами можна лише тоді, коли вона невелика. З досі складених найдокладнішими є Г. к. х. *дрозофіли* — понад 500 генів у 4 групах зчеплення, кукурудзи — понад 400 генів у 10 групах зчеплення. З розробкою методів *гібридизації* соматичних клітин поза організмом відкрилась можливість для складання Г. к. х. людини, у якої вже виявлено всі 23 групи зчеплення, в деяких з них відомо по декілька десятків генів. Г. к. х. мають важливе значення для проведення селекційної роботи, оскільки дають змогу свідомо підбирати пари ознак при схрещуванні, а також передбачати особливості успадковування та вияву різних ознак у досліджуваних організмів. Див. також *Цитологічні карти хромосом*.

Ю. М. Александров.

ГЕНІА́ЛЬНІСТЬ (від лат. genialis — властивий генієві, плідний) — найвищий ступінь *обдарованості*, прояву творчих сил людини. Термін «геніальність» вживають як для позначення здатності людини до *творчості*, так і для оцінки її результатів. І. Кант, Г.-В. Лейбніц, Г.-Е. Лессінг, Д. Дідро вважали гол. рисою Г. інтуїтивні здібності (див. *Інтуїція*). Ідеалістичним філософ. і психологічним концепціям властиві ірраціоналістичне тлумачення походження і сутності геніального в людських вчинках, культ генія, протиставлення його нар. масам (Ф. *Ніцше*). В ряді концепцій (Ч. Ломброзо) Г. розкривається як патологічне явище. З психологічної точки зору генія слід розглядати як особливий тип особистості: геніальні люди мають значні індивідуальні відмінності з точки зору обдарованості, характеру, культури, інтересів тощо; сам творчий процес генія принципово відрізняється від творчого процесу ін. обдарованих людей. Відміна Г. від *таланту* — в ступені обдарованості і, головне, в сусп. значимості творчості: геній створює нову епоху в своїй галузі. Діяльність генія реалізується в певних істор. умовах, з яких він бере матеріал для своєї творчості. Якісний стрибок у нове зумовлюється оптимальним поєднанням природних *задатків* людини, її *здібностей* та закономірностей розвитку сусп. практики, наук. пізнання, худож. творчості.

ГЕ́НІЙ (лат. genius — геній, дух) — 1) У римській міфології добрий дух, який формує характер чоловіка та оберігає його протягом життя. Римляни вшановували також Г. — покровителів родини, громади, міста й усього римського народу. Покровительками-захисницями жінок були юнони. 2) Людина, якій

Повний «словник» генетичного коду для амінокислот

Перша «літера»	Друга «літера»				Третя «літера»
	У	Ц	А	Г	
У	УУУ, УУЦ — Фенілаланін	УЦУ, УЦЦ, УЦА, УЦГ — Серин	УАУ, УАЦ — Тирозин	УГУ, УГЦ — Цистин	У Ц
	УУА, УУГ* — Лейцин		УАА, УАГ — Кінець синтезу	УГА — Кінець синтезу УГГ — Триптофан	А Г
Ц	ЦУУ, ЦУЦ, ЦУА, ЦУГ — Лейцин	ЦЦУ, ЦЦЦ, ЦЦА, ЦЦГ — Пролін	ЦАУ, ЦАЦ — Гістидин	ЦГУ, ЦГЦ, ЦГА, ЦГГ — Аргінін	У Ц А Г
			ЦАА, ЦАГ — Глютамін		
А	АУУ, АУЦ, АУА — Ізолейцин	АЦУ, АЦЦ, АЦА, АЦГ — Треонін	ААУ, ААЦ — Аспарагін	АГУ, АГЦ — Серин	У Ц
	АУГ* — Метіонін		ААА, ААГ — Лізин	АГА, АГГ — Аргінін	А Г
Г	ГУУ, ГУЦ, ГУА, ГУГ* — Валін	ГЦУ, ГЦЦ, ГЦА, ГЦГ — Аланін	ГАУ, ГАЦ — Аспарагінова к-та	ГГУ, ГГЦ, ГГА, ГГГ — Гліцин	У Ц А Г
			ГАА, ГАГ — Глютамінова к-та		

* На початку ланцюга м-РНК даний кодон визначає початок синтезу поліпептидного ланцюга і кодує амінокислоту формілметіонін. Від готових поліпептидних ланцюгів формільна група або вся амінокислота може бути відщеплена за допомогою відповідних ферментів.

притаманна найвища творча обдарованість. Див. *Геніальність*.

ГЕНІ́ЛЬ, Гоніль, Гонидло — у міфології західних слов'ян бог — покровитель худоби й пастухів. За свідченням нім. літописця Дітмара (11 ст.), його вшановували на святі першого виганяння худоби на пасовисько.

ГЕНІ́ЧЕСЬК — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, порт на узбережжі Азовського м. Перша писемна згадка про Г. належить до 1784. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Г.— місто. В Г.— бавовняне виробниче об'єднання, з-ди: рибоконсервний, арматурний, залізобетонних виробів, буд. матеріалів, хлібний; виноробний цех радгоспу-заводу «Азовський», харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 6 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. та мед. уч-ща, лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, клуб, 7 бібліотек. В 1913 у Г. побував Д. І. *Ульянов*, в 20-х рр. працював С. А. *Ковпак*.

ГЕНІ́ЧЕСЬКА ПРОТО́КА — протока в пн.-зх. частині Азовського м., біля м. Генічеська. Сполучає зат. Сиваш з відкритою частиною Азовського м. Довж. бл. 4 км, шир. до 150 м, глиб. 4,6 м.

ГЕНІ́ЧЕСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро на Пд. Української РСР, біля м. Генічеська. Лежить на Арабатській Стрілці. Рівень на 1,5 м нижчий від рівня Сиваша. Пл. 9,2 км², довж. 4,9 км, шир. до 2,9 км, глиб. до 0,6 м. З Сивашем сполучається каналом. Живиться морською водою. Добування кухонної солі.

ГЕНІ́ЧЕСЬКИЙ РАЙО́Н — в пд.-сх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 3,0 тис. км². Нас. 63,3 тис. чол. (1977). У районі — 87 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Генічеськ*. Г. р. лежить в межах *Причорноморської низовини*. На Пд. омивається Азовським м., *Утлюцьким лиманом* та оз. *Сиваш*. Берегова лінія дуже порізана, особливо берег Сиваша. Район включає Чонгарський п-ів, коси *Арабатську Стрілку* та *Бирючий острів*. Корисні копалини: солі Сиваша, газ, черепашник, пісок, глина; є також лік. грязі та мінеральні джерела. Переважають темно-каштанові та каштанові грунти. Розташований в степовій зоні. В межах району більша частина *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*. Підприємства харч., легкої, буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: генічеські рибоконсервний, арматурний, буд. матеріалів і залізобетонних виробів з-ди, бавовняне виробниче об'єднання; новоолексіївські овочеконсервний з-д та комбінат хлібопродуктів; солезавод (на Арабатській Стрілці). Працюють комбінат побутового обслуговування (Генічеськ) та 10 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 148,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 133,3 тис. га. Зрошується 15,5 тис. га. В пн. частині району будується (1978) траса магістрального каналу Каховської зрошувальної системи. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, баштанні, овочеві. Розвинуті садівництво й виноградарство. У тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У Г. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи-заводи, плодорозсадницький радгосп, держ. плем. з-д, птахоінкубаторна станція, Генічеська дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи і Присиваська агролісомеліоративна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації. Г. р. зв'язує традиційна багаторічна дружба з Махарадзевським р-ном Груз. РСР. Залізничні станції: Генічеськ, Новоолексіївка, Партизани, Сокологірне. Автошляхів — 474 км, у т. ч. з твердим покриттям — 243 км. В районі — 46 заг.-освітніх, 3 муз., спортивна школи, Генічеське мед. та 3 профес.-тех. уч-ща; 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. Узбережжя Азовського м.— курортна зона. 14 будинків культури, 12 клубів, 2 кінотеатри, 82 кіноустановки, 43 б-ки, в м. Генічеську відділ Херсонського краєзнавчого музею.

І. С. Юдін.

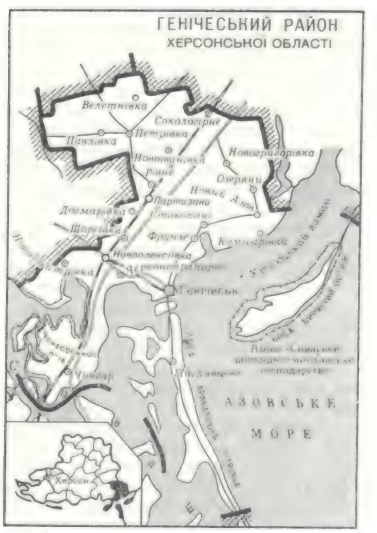

ГЕННА́ДІ Григорій Миколайович [18(30).III 1826, Петербург — 26. II(9.III) 1880, там же]— російський бібліограф. Йому належить ідея бібліографічного зведення рос. книги. Автор бібліографічних праць з різних галузей. Один з перших бібліографів творів О. С. Пушкіна (зокрема, перекладів творів поета укр. мовою) та М. В. Гоголя. Осн. праці: «Література російської бібліографії» (1858), «Довідковий словник про російських письменників і вчених, які померли у XVIII та XIX ст., і список російських книг з 1725 по 1825» (1876—1908, вийшли 1—3 тт., 4-й лишився в рукопису), «Покажчик бібліографічних відомостей про визначних людей Малоросії» (1855) та ін.

ГЕНО́М (нім. Genom)—сукупність *генів*, локалізованих у гаплоїдному (одинарному) наборі *хромосом* даного організму. В ядрах зрілих статевих клітин *(гамет)*, а також у клітинах гаплоїдних організмів є по одному Г.; в соматичних клітинах диплоїдних організмів — по два Г. Із збільшенням ступеня *плоїдності* клітин зростає число Г. При заплідненні відбувається об'єднання батьківських Г., що, як правило, гомологічні, тобто складаються з т. з. гомологічних (парних) хромосом. Не гомологічні Г. (всі або частина) є лише у віддалених *гібридів*. Організм, у якого кілька разів повторюється той самий Г., наз. автополіплоїдом (див. *Автополіплоїдія*), а організм, у якому об'єднані різні Г., причому ці Г., або принаймні один з них, представлені більше як один раз, — алополіплоїдом (див. *Алополіплоїдія*).

ГЕНОТИ́П (від *ген* і *тип*) — сукупність усіх матеріальних структур клітини, що виконують функцію *спадковості*. Такими структурами є ядерні (*геном*) і позаядерні, позахромосомні (цитоплазматичні й пластидні) спадкові фактори. Г. являє собою єдину систему взаємодіючих генів, тому прояв кожного гена залежить від його *генотипного середовища*. Г.— носій *генетичної інформації*, контролює формування всіх ознак організму, тобто його *фенотипу*. У організмів з однаковим Г. при розвитку їх в різних зовн. умовах можуть виникати різко відмінні ознаки, тому правильніше говорити, що Г. визначає не успадковування конкретних ознак, а *норму реакції* організму. Напр., червоний колір квіток примули, вирощуваної при т-рі 15—20°, змінюється на білий, коли її утримують при т-рі 30—35° та підвищеній вологості. Іноді термін «генотип» застосовують на позначення групи генів або навіть окремих генів, успадковування яких вивчається. Напр., при моногібридному схрещуванні АА × аа у нащадків другого покоління відбувається розщеплення ознак, і прийнято говорити, що ці нащадки мають Г. АА, Аа, аа; при цьому ігнорується різниця між нащадками за ін. генами.

ГЕНОТИ́ПНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ, генетичний фон — сукупність генів, що входять у даний *геном* і спадково впливають на вияв даного гена в *фенотипі*. Оскільки Г. с. для кожного гена характеризується індивідуальними відмінностями, то в особин з однаковими генами, що зумовлюють певну ознаку, ця ознака може виявитися по-різному, а один і той самий ген в одному Г. с. може підвищити життєздатність особин, в ін. — знизити.

ГЕНОФО́НД (від *ген* і франц. fond — основа, фонд) — сукупність усіх генів однієї групи організмів (виду, *популяції* тощо). Характеризується певним якісним складом і чисельністю, тобто в Г. може бути будь-яке число різних *алелів* того чи іншого гена. Частіше вживається поняття Г. популяції. Кожна особина певної популяції має не всі алелі, що є в Г. популяції. Визначення Г. має велике практичне значення. Напр., якщо у Г. породи тварин нема цінних спадкових задатків (алелів), то іноді вдаються до його збагачення шля-

хом схрещування з тваринами іншої породи, яка має такі задатки.

ГЕНОЦИ́Д (від грец. γένος—рід, плем'я і лат. caedo — вбиваю) — злочинні дії найбільш реакційних режимів, спрямовані на цілковите або часткове знищення тієї чи іншої національної, етнічної, расової або релігійної групи; один із найтяжчих злочинів проти людства. Особливо масового характеру набрав Г. у роки 2-ї світової війни, під час якої нім. фашисти знищили мільйони слов'ян, євреїв та людей ін. національностей. До Г. вдаються расисти ПАР, Родезії, Ізраїлю та деяких ін. країн. Г.— один з виявів *фашизму* і *расизму*. Відповідальність та покарання за Г. як за злочин, який порушує норми *міжнародного права*, передбачено статутами Нюрнберзького і Токійського військ. трибуналів і Конвенцією про запобігання злочинові Г. і покарання за нього, прийнятою *Генеральною Асамблеєю ООН* (1948), учасниками якої є також СРСР, УРСР і БРСР (1954).

О. М. Овсюк.

ГЕ́НРІ (Henry) Джозеф (17.XII 1797, Олбані — 13.V 1878, Вашінгтон) — американський фізик, член Національної АН та її президент (з 1868). Праці з електромагнетизму. Першим побудував електромагніти великої сили, застосувавши багатошарові обмотки з ізольованого дроту (1828). Г. винайшов електр. двигун (1831), відкрив явище *самоіндукції* (1832) і коливальний характер розряду конденсатора (1842). Ім'ям Г. названо одиницю індуктивності — *генрі*

ГЕ́НРІ, Г, Н — одиниця *індуктивності* і *взаємної індуктивності* в Міжнародній системі одиниць (СІ). 1 Г.— індуктивність контура, який при силі постійного струму 1А збуджує магнітний потік 1Вб (див. *Вебер*). Названо за ім'ям амер. фізика Дж. *Генрі*.

ГЕ́НРІХ I (Henri I; 1008—60) — король Франції з 1031 з династії *Капетінгів*. Правління Г. I було періодом найбільшої феод. роздробленості країни. В 1051 Г. I одружився з *Анною Ярославною*, дочкою київ. князя *Ярослава Мудрого*. Старший син Г. I і Анни Ярославни — франц. король Філіпп I (1060—1108), молодший — Гуго Великий — граф Вермандуа.

ГЕ́НРІХ I (Heinrich I) Птахолов (876 — 2.VII 936, Мемлебен, Саксонія) — король Німеччини з 919, засновник *Саксонської династії*. За правління Г. I до Німеччини було знову приєднано Лотарінгію (925); його воєнні походи 928—929 поклали початок загарбанню нім. феодалами земель *полабських слов'ян*.

ГЕ́НРІХ II (Henry II) Плантагенет (5.III 1133, Ле-Ман — 6.VII 1189, Шінон)—король Англії з 1154, перший з династії *Плантагенетів*. Мав, крім володінь в Англії, великі володіння у Франції. Спираючись на лицарство, городян і верхівку вільного селянства, Г. II проводив політику зміцнення централізованої феод. д-ви. За Г.II було закладено основи суд.-адм. системи англ. феод. д-ви та загальнодерж. феод. права. Англія почала завоювання Ірландії.

ГЕ́НРІХ IV (Heinrich IV; 11.XI 1050 — 7.VIII 1106, Льєж) — король Німеччини з 1056, імператор «*Священної Римської імперії*» з 1084. Прагнув зміцнити владу імператора над феодалами. Боровся проти папи Григорія VII за інвеституру і зазнав поразки (див. *Каносса*). В останні роки життя вів війни проти союзників Григорія VII — норманнів Пд. Італії та своїх синів, які повстали проти нього.

ГЕ́НРІХ IV (Henri IV; 13.XII 1553, По, Беарн — 14.V 1610, Париж) — король *Наварри* з 1562, король Франції з 1589 (фактично з 1594), перший з династії *Бурбонів*. Під час *релігійних воєн* очолював *гугенотів*. У 1593 прийняв католицтво. *Нантським едиктом 1598* надав гугенотам свободу віросповідання та ін. привілеї. Політика Г. IV сприяла зміцненню абсолютизму, розвиткові економіки країни. В 1604 почалась франц. колонізація Канади. Г.IV убитий католиком-фанатиком.

ГЕ́НРІХ VIII (Henry VIII; 28.VI 1491, Грінвіч — 28.I 1547, Лондон) — король Англії (з 1509) з династії *Тюдорів*. Спираючись на феод. дворянство, проводив політику, спрямовану на зміцнення *абсолютизму*. Здійснив *Реформацію* в країні; був проголошений главою *англіканської церкви*. Жорстоко придушував будь-який опір своїй політиці. Стратив Т. *Мора*, який виступав проти Реформації. В 1536 і 1539 провів *секуляризацію* монастирських земель. Видав закони, спрямовані проти жебраків, що викликало ряд масових виступів у країні.

ГЕ́НРІХ ЛЕВ (Heinrich der Löwe; 1129 — 6.VIII 1195, Брауншвейг) — герцог Саксонії 1142—80 та Баварії 1156—80. Разом з Альбрехтом Ведмедем очолив *хрестовий похід проти слов'ян 1147*, який закінчився невдачею. Внаслідок походів 1160—70 захопив майже всі землі *бодричів*, утворивши на них Мекленбурзьке князівство. На слов. землях проводив політику насильницької нім. колонізації.

ГЕ́НРІХ МОРЕПЛА́ВЕЦЬ (Dom Enrique o Navegador; 4.III 1394, Порту — 13.XI 1460, Сагріш, Португалія) — португальський принц, організатор морських експедицій до островів центральної частини Атлантичного ок. та берегів Африки. Внаслідок цих експедицій (сам не плавав) було покладено початок португ. колоніальній експансії в Африці.

ГЕ́НРО — неконституційний орган в Японії з кінця 19 ст. до 1940. Складався з близьких до імператора найстаріших керівних політ. діячів країни, які також наз. Г. Виконував рекомендуючі функції у найважливіших політ. справах. Почесний довічний титул Г. мали 9 держ. діячів.

ГЕНТ — місто в Бельгії, біля впадіння р. Ліс у Шельду, адм. центр провінції Сх. Фландрія. Каналами сполучений з Північним м. Мор. порт, залізничний вузол. 224,7 тис. ж. (1971, з передмістями). Г.— старод. центр текст. (бавовняної та льняної) пром-сті. Розвинуті металургія, машинобудування й металообробка, хім., паперова, харч. (борошномельна, пивоварна) пром-сть. Виробництво мережив і штучного шовку. Туризм. Г.— центр фламандської культури. Ун-т (з 1817), консерваторія. Музеї археол. і красних мист. Серед архіт. пам'яток Г.: замок графів Фландрських (1180—1200), готичні — собор св. Бавона (бл. 1228—1559, з «Гентським вівтарем» Я. ван Ейка), міська башта (вис. 91 м, 1183—1339), ратуша(1518—35, арх. Д. де Вагемакере, Р. Келдерманс), Будинок вільних корабельників (1530—31); Палац юстиції (1836—46, арх. Л. Руландт), бібліотека ун-ту (1935—40, арх. Х. ван де Велде). Г. засн. в 7 ст.

ГЕ́НТЕКС (англ. Gentex, скорочення від Generalized Teletype Exchange Service) — міжнародна телеграфна мережа загального користування, обладнана автоматичними комутаційними телеграфними станціями прямих з'єднань абонентів. Телеграфна станція Г. у Москві з'єднана міжнар. *каналами зв'язку* з аналогічними станціями деяких європ. соціалістичних країн. Ін. телеграфні станції СРСР з'єднуються зі станціями Г. через московську станцію.

ГЕНУЕ́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнародна конференція представників ряду капіталістичних держав і Радянської Росії з фінансово-економічних питань. Відбувалася в Генуї (Італія) 10.IV — 19.V. Капіталістич. д-ви (28 д-в та 5 англ. домініонів, а також США, представлені спостерігачем) намагалися змусити Рад. уряд сплатити борги царського, Тимчасового та білогвардійських урядів у сумі 18 млрд. крб. золотом, повернути націоналізовані підприємства іноз. власникам, скасувати монополію зовн. торгівлі тощо. З метою утворення єдиного дипломатичного фронту Україна та ін. рад. республіки передали захист своїх інтересів делегації РРФСР. Головою делегації було призначено В. І. Леніна, який керував її роботою з Москви. В Генуї Рад. делегацію очолював Г. В. Чичерін. Вона, виходячи з принципів мирного співіснування, погодилась обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колишнім іноз. власникам, але водночас зажадала відшкодування збитків від іноз. інтервенції в сумі 39 млрд. золотих крб., юридичного визнання Рад. уряду і надання позики. В ході Г. к. рад. дипломатії вдалося розірвати єдиний фронт імперіалістичних д-в. 16.IV було підписано *Рапалльський договір 1922* між Німеччиною і Рад. Росією, дія якого згодом поширилася на Україну. Г. к. в цілому закінчилася безрезультатно, оскільки претензії імперіалістів були неприйняті для Рад. Росії.

ГЕНУЕ́ЗЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — укріплені торговельні та військово-адміністративні пункти на пн. узбережжі Чорного моря, засн. в 13—15 ст. купцями Генуї. Першою генуезькою колонією в Пн. Причорномор'ї була Кафа (Феодосія), де генуезці оселилися у 2-й пол. 13 ст. При підтримці Візантії вони намагалися монополізувати торгів-

Дж. Генрі.

Гент. Собор святого Бавона. Близько 1228—1559.

лю на Чорному м. В 1357 генуезці захопили Чембало (Балаклаву), 1365 — Солдайю (Сурож, тепер Судак), пд. і сх. узбережжя Криму, де згодом виникла нова колонія генуезців — Боспоро (на місці тепер. Керчі). Одночасно вони утвердились в гирлі Дону (колонія Тана) і на Кавказі. Г. к. П. П. були підпорядковані Кафі, яка стала торг. і ремісничим центром. В генуезьких колоніях розвивалися різні ремесла, зокрема суднобудуван-

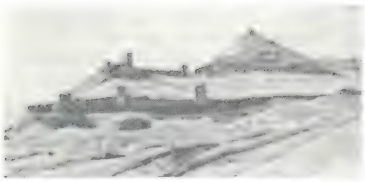

Генуезькі колонії Північного Причорномор'я. Сучасний вигляд фортеці в Судаку.

ня. Через Кафу проходила транзитна торгівля багатьма товарами. Важливою статтею генуезької торгівлі були невільники кавказького і слов. походження. Перетворивши Кафу на невільницький ринок, генуезці цим стимулювали грабіжницькі наскоки кримських татар на укр. і рос. землі. Етнічний склад населення Г. к. П. П. був дуже строкатий: там жили слов'яни, вірмени, греки, сарацини (араби), волохи, караїми, татари. Генуезців було мало. Але саме вони обіймали там усі адм. посади. Генуезці не тільки займалися торгівлею, а й володіли великими зем. угіддями, жорстоко експлуатуючи місцеве населення.

В генуезьких колоніях точилася гостра класова боротьба. Значні народні повстання відбулися 1433 (в Чембало), 1454, 1456, 1463, 1471, 1472 (в Кафі) і 1474 (в Солдайї). Після того, як 1453 турки захопили Константинополь, Г. к. П. П. виявилися відрізаними від своєї метрополії; 1475 їх розгромили турки й татари. Від цих колоній збереглися залишки фортечних стін, башт і палаців у Феодосії, Судаку, Балаклаві. Фортеця і консульський замок у Судаку (14 ст.) є зразками італ. архітектури; там же збереглися залишки фрескових розписів. З 1968 тут провадяться реставраційні роботи.

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Секиринский С. А. Очерки истории Сурожа IX—XV веков. Симферополь, 1955.

С. А. Секиринський.

ГЕ́НУЯ — місто на Пн. Італії, на узбережжі Генуезької затоки Лігурійського м. Гол. місто провінції Генуя та обл. Лігурія. Один з найважливіших портів Середземного м., великий вузол з-ць, автошляхів і повітряних сполучень. Разом з містами-супутниками утворює Велику Г. Бл. 807,2 тис. ж. (1974). В 1-му тис. до н. е. Г.— поселення племен лігурів, в 3 ст. до н. е. її завоювали римляни. В ранньому середньовіччі Г. володіли остготи, візантійці, лангобарди і франки. В 9—12 ст.— центр маркграфства. В 11—13 ст. Г. поширила свій вплив на узбережжя Егейського і Чорного морів (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*), Сх. Середземномор'я. В 16 ст. потрапила під владу Іспанії, потім Австрії. В 1805 приєднана до Франції. В 1815 включена до Сардінського королівства. З 2-ї пол. 19 ст.— один з центрів робітн. руху Італії. Картини жахливих умов життя робітників Г. відтворила Леся Українка в поезії «Дим» (1903). В Г. відбулася *Генуезька конференція 1922*. В період гітлерівської окупації (вересень 1943 — квітень 1945) Г. — важливий центр Руху Опору (див. *Гарібальдійські бригади*). Визволена в результаті народного повстання.

Осн. галузі пром-сті — машинобудування (судна, літаки, турбіни, котли, локомотиви, трактори, електроустаткування, вироби точної механіки), воєнна, металург., нафтопереробна. Підприємства текст., хім., харч. галузей. Центр туризму. Курорти. В Г.— ун-т (з 13 ст.), Академія красних мист., Худож. галерея, музеї.

Архітектурні пам'ятки міста: церкви 11 ст. (Санта-Марія ді Кастелло), палаци і вілли 16 — 17 ст. Серед нових будівель — Міжнар. виставка з спортивно-виставочним залом (1964, арх. К. Данері та ін.), висотна споруда італ. телефонної компанії (1969, арх. М. Бега, П. Гамбачано). В Г. народилися Н. *Паганіні*, Дж. *Мадзіні*.

ГЕО... (від грец. γῆ — Земля) — частина складних слів, що відповідає поняттям «земля», «земна куля» (напр., *географія*, *геофізика*).

ГЕОАНТИКЛІНА́ЛЬ (від *гео*... та *антикліналь*) — ділянка земної кори в межах геосинклінальної області, яка тривалий час повільно піднімалась. Порівняно з *геосинклінальними* Г. характеризуються значно меншою потужністю та відсутністю деяких горизонтів осадочних порід. Розвиток Г. триває протягом кількох геол. періодів.

ГЕОБОТА́НІКА (від *гео*... та *ботаніка*) — наука, що вивчає рослинний покрив Землі як сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*). Термін «геоботаніка» вперше запровадили рос. вчений Ф. Й. Рупрехт (1866) і одночасно нім. вчений А. Грізебах. Більшість вітчизн. ботаніків розуміють Г. як синонім *фітоценології*.

Значний вклад у розвиток геоботаніки внесли вітчизняні вчені С. П. Крашенинников, В. В. Докучаєв, А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв, Г. Ф. Морозов, В. М. Сукачов, О. П. Шенников, Є. М. Лавренко, В. Б. Сочава, у т. ч. українські — І. Г. Борщов, Д. К. Зеров та ін. Г. складається з двох осн. розділів: з а г а л ь н о ї Г., що досліджує переважно закономірності будови фітоценозів, внутр. взаємозв'язки в них, взаємодію їх із зовн. середовищем, їхні динаміку, класифікацію та поширення на території, і с п е ц і а л ь н о ї Г., яка вивчає конкретні ділянки рослинного покриву і включає такі дисципліни, як лісознавство, лукознавство, болотознавство та інші. Г. тісно пов'язана з фізичною географією, кліматологією, гідрологією, грунтознавством і рядом агрономічних наук. Дані Г. допомагають раціонально використовувати природні рослинні багатства.

Літ.: Геоботанічне районування Української РСР. К., 1977. *Г. І. Білик.*

ГЕОГРАФІ́ЧНА ОБОЛО́НКА — комплексна оболонка Землі, яка утворилася внаслідок взаємопроникнення і взаємодії окремих *геосфер — літосфери, гідросфери, атмосфери* і *біосфери*. Межі Г. о. не чіткі і проходять там, де зв'язки і взаємодія між найбільшими її складовими частинами слабшають. Верхню межу Г. о. проводять в атмосфері на вис. 25—30 км над поверхнею *Землі* (до цієї висоти відчувається тепловий вплив земної поверхні), нижню — в межах *земної кори* (під материками — бл. 35 км, під океанами — на 5—10 км нижче від дна океану). Отже, Г. о. досягає 60—70 км. До її складу входять повністю гідросфера і біосфера, більша частина (за вагою) атмосфери і значна частина літосфери.

Г. о. являє собою складну динамічну природну систему, характерними рисами якої є: наявність речовини в усіх агрегатних станах — твердому, рідкому й газоподібному (в окремих геосферах — переважно в якомусь одному); концентрація тепла, що надходить від Сонця; багатство різноманітними видами вільної енергії; наявність живих організмів і людського суспільства. Як особлива матеріальна система Г. о. якісно відрізняється від окремих геосфер. Вона формується під впливом як земних (ендогенних), так і космічних (екзогенних) факторів і характеризується великою інтенсивністю процесів кругообігу речовини і енергії між її складовими частинами (кругообіги тепла, води, твердої речовини, хім. і біохім. процеси), які забезпечують цілісність Г. о.

Географічній оболонці притаманне періодичне повторення в часі деяких явищ і процесів, зумовлене переважно астрономічними (зміни дня і ночі, пір року тощо) та геологічними (напр., цикли складчастості) факторами. Осн. рисами структури Г. о. є ярусність її будови і складна закономірна регіональна диференціація. Ярусна будова характерна для всієї Г. о. в цілому і для більшості її компонентів (стратифікація вод океанів та морів, атмосфери, ярусна будова наземних рослинних угруповань, грунту тощо). Регіональна диференціація Г. о. виявляється у величезній різноманітності її будови на

різних ділянках Землі, яка зумовлена, з одного боку, кулястою формою Землі, внаслідок чого сонячне тепло і волога розподіляються по її поверхні зонально (див. *Зони фізико-географічні*), а, з другого боку, тим, що поверхня Землі неоднорідна і горизонтальна зональність доповнюється *висотною поясністю*. Все це призводить до величезної різноманітності процесів взаємодії між компонентами Г. о., результатом чого є формування різних *природно-територіальних комплексів*, зокрема *ландшафтів* географічних.

Виявом тер. диференціації Г. о. є поділ її на океани і материки; океанів — на моря, затоки тощо; материків — на гірські й рівнинні країни, полярні території, тропічні й помірні пояси, тундрову, лісову, степову та ін. зони тощо. При такій винятковій різноманітності будови Г. о. являє собою цілісну систему, в якій усі ланки тісно пов'язані між собою і зміни хоч би однієї з них зумовлюють більш-менш швидкі, оборотні й необоротні зміни в усій системі. Г. о. є предметом вивчення *фізичної географії*.

Літ.: Григорьев А. А. Опыт аналитической характеристики состава и строения физико-географической оболочки земного шара. Л.—М., 1937; Вернадский В. И. О геологических оболочках Земли как планеты. «Известия АН СССР. Серия географическая и геофизическая», 1942, № 6; Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Марков К. К. [та ін.]. Введение в физическую географию. М., 1973; Медина В. С. Основи загального землезнавства. К., 1974.

К. І. Геренчук.

ГЕОГРАФІ́ЧНА ШКО́ЛА в соціології — напрям у немарксистській соціології, представники якого вважають *географічне середовище* або окремі компоненти природних умов визначальним фактором суспільного розвитку. Ці ідеї висували в античності Демокріт, Гіппократ, Геродот, Полібій, Страбон; у середні віки — араб. історик Ібн-Хальдун, у 16 ст.— Ж. *Боден*. Як напрям Г. ш. в соціології склалася у 18 ст. Її засновником вважають Ш.-Л. *Монтеск'є*, який розвинув ідею про провідну роль геогр. середовища, зокрема клімату, в житті людей, культурі й історії народів. Відомими представниками Г. ш. були Г.-Т. *Бокль*, Е. *Реклю*, Ф. Ратцель та ін. До Г. ш. була близька й теорія Л. І. *Мечникова* про залежність істор. цивілізацій від рік, морів та океанів. Концепції Г. ш., в період зародження, незважаючи на їхню однобічність, були прогресивними, спрямованими проти реліг. ідеології, що проповідувала визначеність богом сусп. явищ. З серед. 19 ст. в міру утвердження матеріалістичного розуміння історії Г. ш. в соціології втратила колишнє значення. Її ідеї стали основою для псевдонаук. теорій, які намагалися обгрунтувати вічність соціальної нерівності, виправдати колоніальну політику капіталізму тощо. Г. ш. в соціології підготувала грунт для виникнення реакційного напряму— *геополітики*.

В. І. Даниленко.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ ПОЛО́ЖЕННЯ— географічні широта і довгота місцевості або об'єкта; у фізичній географії — їх розміщення щодо материків, океанів, озер тощо. В екон. і політ. географії — положення країни, нас. пункту тощо щодо ін. екон.-геогр. і фіз.-геогр. об'єктів, а також до ін. держав. Г. п. є однією з умов розвитку країн, районів, міст та інших населених пунктів.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ— частина земного природного оточення, з якою людське суспільство перебуває в даний момент у безпосередній взаємодії, тобто безпосередньо пов'язана з його життям і виробничою діяльністю. Оскільки для забезпечення своїх потреб людство залучає до використання все нові території й акваторії тощо, то перелік і заг. обсяг елементів, що їх включають у поняття «географічне середовище», все зростає. Гол. відміна Г. с. від *географічної оболонки* полягає в тому, що перше в міру розвитку суспільства розширюється, друга — ні. Г. с. є природним оточенням людини. Збереження Г. с. у стані, придатному для життя сучасних і майбутніх поколінь людства, є одним з найважливіших завдань науки і виробництва.

К. І. Геренчук.

Г. с. безпосередньо або опосередковано впливає на розвиток суспільства й діяльність людей. В немарксистській соціології вплив Г. с. на суспільство або повністю заперечується (географічний індетермінізм), або розглядається як головна причина історичного прогресу (див. *Географічна школа* в соціології). Марксизм-ленінізм спростував ці хибні погляди, висвітлив дійсну роль Г. с. в житті суспільства, розкрив конкретно-істор. форми їх взаємовпливу. Він науково довів, що не Г. с., а *спосіб виробництва* є визначальним у розвитку суспільства. Вплив Г. с. на сусп. життя завжди опосередкований матеріальним виробництвом.

З зростанням виробництва і науки освоєння Г. с. поглиблюється, розширюється і урізноманітнюється його зміст. Масштаби, характер і форми перетворення суспільством Г. с. визначаються ступенем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин, які відіграють вирішальну роль у справі раціонального освоєння Г. с. і вивільнення суспільства від стихійних сил природи (див. *Екологія соціальна*). Найсприятливіші умови для використання Г. с. створює соціалістичне суспільство, про що свідчать раціональне, планомірне використання ним природних ресурсів, держ. заходи по *охороні природи*, конкретні пропозиції щодо міжнар. співробітництва в цій галузі. Див. також *Відтворення природних ресурсів*.

Літ.: Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Методологические аспекты исследования биосферы. М., 1975; Тарасенко М. Ф. Філософські аспекти відношення людина — природа. К., 1975; Человек и мир человека. К., 1977.

М. Ф. Тарасенко.

ГЕОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО УРСР (ГТ УРСР)— добровільна науково-громадська організація, що веде теоретичну та практичну роботу в галузі географії. Входить до складу Географічного т-ва СРСР. Засн. 1947 як його Український філіал, з 1958—при АН УРСР. Налічує 6850 дійсних членів (1978). Вони об'єднані в центр. організацію (Київ) і 27 відділів. Керує роботою Вчена рада і Президія товариства.

При Г. т. УРСР працюють 17 секцій — у т. ч. фіз. географії, екон. географії, шкільної географії і геогр. освіти, геоморфології, картографії, гідрології, метеорології і кліматології, краєзнавства і туризму, охорони природи та інші. Найважливішими завданнями т-ва є вивчення природних умов і ресурсів республіки з метою раціонального використання їх, обгрунтування найбільш доцільного розміщення продуктивних сил і формування виробничо-тер. комплексів, охорона навколишнього середовища, зміцнення зв'язків геогр. науки з практичними завданнями комуністичного будівництва, поліпшення геогр. освіти в школі і вищих учбових закладах, популяризація географічних знань. Г. т. УРСР проводить наук. конференції і з'їзди, видає наук. географічні збірники.

О. М. Маринич.

ГЕОГРАФІ́ЧНІ НА́ЗВИ, топоніми — власні назви географічних об'єктів на поверхні Землі. Серед топонімів розрізняють назви територій — хороніми (Європа, Наддніпрянщина), вод — гідроніми (Чорне море, р. Буг), рельєфу — оронімн (г. Говерла, Домузлянський під), населених пунктів — ойконіми (наприклад, м. Псков, с. Вільшана) та інші.

Різні за часом виникнення, мовною належністю, змістом і будовою Г. н. відзначаються великою стійкістю. У них відображаються геогр. умови, історія, мова, культура, цивілізація та ін. фактори. Г. н. досліджує *топоніміка*.

Літ.: Географические названия. М., 1962; Изучение географических названий. М., 1966; Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви. К., 1967.

ГЕОГРА́ФІЯ (від *гео*... та грец. γράφω — пишу) — система наук про *географічну оболонку*, господарство і населення земної кулі.

Генуя. Панорама міста.

окремих її районів та країн. Відповідно до об'єктів вивчення в сучасній Г. виділяють природничо-геогр. і суспільно-геогр. науки, які тісно між собою пов'язані спільними завданнями всебічного вивчення *природно-територіальних комплексів* і *виробничо-територіальних комплексів* та їхніх компонентів. Природничо-геогр. науки вивчають закономірності будови й розвитку геогр. оболонки та її окремих складових частин (рельєф, клімат, води, грунти, рослинний і тваринний світ). До них належать загальна фізична географія (землезнавство), ландшафтознавство, палеогеографія та галузеві фіз.-геогр. дисципліни — *геоморфологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, гляціологія, геокріологія, географія грунтів*, біогеографія.

До суспільно-географічних належать науки, що вивчають географічне розміщення виробництва, умови та особливості його розвитку в різних країнах та районах — *економічна географія, географія населення*, політична Г. та Г. галузей нар. господарства (Г. промисловості, Г. сільського господарства, Г. транспорту тощо). Система геогр. наук включає також *картографію*. Крім того, до Г. належать *країнознавство*, історія Г., історична Г. та дисципліни переважно прикладного характеру — *військова географія, медична географія*.

Методологічною основою для всієї системи радянських географічних наук є вчення марксизму-ленінізму. Важливе значення для розвитку Г. мають експедиційні та стаціонарні методи дослідження територій та об'єктів.

Одним з важливих способів виявлення закономірностей і взаємозв'язків є районування (див. *Фізико-географічне районування, Економічне районування*). Г. широко користується матем. методами. Вона тісно пов'язана з багатьма природничими та сусп. науками.

Г.— одна з найдавніших наук. Зародилась вона в епоху рабовласницького ладу в країнах Сходу. На перших етапах мала переважно описовий характер і не диференціювалась на окремі науки. Геогр. знання нагромаджувались у зв'язку з торгівлею, воєнними походами, мореплавством тощо. Відомості з Г. того часу вперше узагальнені в працях Геродота (5 ст. до н. е.), Арістотеля (384—322 до н. е.), Ератосфена (276—194 до н. е.), Страбона (63 до н. е.— 20-і рр. I ст. н. е.), Птолемея (2 ст. н. е.) та ін. В їхніх творах містяться спроби перших наук. пояснень природи геогр. явищ, висловлено припущення про кулястість Землі, вказується на взаємозв'язок між земними оболонками тощо, дано опис відомих на той час країн.

Географічні уявлення і поняття за часів феодалізму часто виходили з біблійних догм. Проте діяльність учених, мандрівників, зокрема арабських (див. *Арабська культура*), венеціанських і генуезьких купців сприяла одержанню нових геогр. відомостей. Цінний вклад у розвиток Г. внесли вчені Закавказзя (вірм. учений А. Ширакаці, 7 ст., та ін.). Важливі геогр. відомості про Сх. Європу зосереджувались у Київській Русі, зокрема в літописах («Повість временних літ» та ін.).

В епоху формування капіталізму потреба в розширенні ринків, пошуки нових джерел сировини, нових шляхів створювали передумови для дальшого розвитку Г. В серед. 15—17 ст. в результаті Великих географічних відкриттів, здійснених європ. мандрівниками і мореплавцями, було встановлено контури майже всіх материків, досліджено більшу частину земної поверхні, одержано багато відомостей про природу й г-во раніше невідомих країн.

Найбільшою географічною працею цього періоду була «Загальна географія» Б. Вареніуса (1650). У 16—17 ст. значних успіхів досягла картографія, зокрема були розроблені *картографічні проекції* (Г. Меркатор). У Московській д-ві з середини 16 ст. складались «писцеві», «межові» книги та карти — «чертежі» (див. *«Большому чертежу книга»*).

Важливі дані про природу та населення Сибіру і Далекого Сходу одержано внаслідок походів рос. *землепроходців*. Розвиткові геогр. науки в Росії у 18 ст. сприяли роботи І. К. Кирилова та В. М. Татищева. Велике значення мали праці М. В. Ломоносова, який стояв на позиціях стихійного матеріалізму; він дійшов висновку про взаємозумовленість усіх елементів природи, запровадив у науку термін «економічна географія», обгрунтував ідею про *Північний морський шлях*, керував геогр. департаментом Рос. АН.

Наприкінці 18 та протягом 19 ст. провадились інтенсивні геогр. дослідження внутр. районів Африки (Д. *Лівінгстон*, Г. Варт, Дж. Спік, Г.-М. *Стенлі*, Р. Кайє та ін.), Пд. Америки (Ф. Асара, Р. Фіцрой, А. Орбіньї, Ф. Кастельно та ін.), Австралії (О. Грегорі, Т. Мітчелл, Е. Джейлс, Дж. Стюарт). Поряд з наук. подорожами споряджалось чимало експедицій в зх.-європ. країнах, які мали здебільшого колонізаторські цілі. В наук. дослідженнях Центр. Азії в 19—20 ст. найбільша роль належить рос. мандрівникам та ученим (П. П. *Семенов-Тян-Шанський*, М. М. *Пржевальський*, П. К. *Козлов* та ін.). У 1845 створено Російське геогр. т-во, з 1871 проводяться Міжнародні геогр. конгреси. В 2-й пол. 19 ст. Г. починає розвиватись в ун-тах ряду країн. В Росії кафедри Г. було створено в Московському (Д. М. *Анучин*), Петерб. (О. І. *Воєйков*, В. В. *Докучаєв*), Київ. (П. І. *Броунов*), Харків. (А. М. *Краснов*) та Одеському (Г. І. *Танфільєв*) ун-тах. У 19—20 ст. відбувається процес поступової диференціації Г.

Велике значення для систематизації та аналізу фактичного матеріалу з Г. мали праці А. *Гумбольдта* («Космос», 1845—62, та ін.), які грунтуються на ідеях комплексного і порівняльного вивчення явищ природи. Порівняльний метод розвивав також нім. географ К. Ріттер, але він дотримувався ідеалістичних поглядів на роль природних умов у житті суспільства. Відомим представником антропогеогр. напряму (див. *Географічна школа* в соціології) був нім. географ Ф. Ратцель. Працям їхніх послідовників властивий геогр. детермінізм, за яким географічному середовищу надається вирішальна роль у розвитку суспільства. Для франц. геогр. школи, заснованої П. *Відаль де ла Блашем*, характерне намагання обмежити сферу географічних досліджень вивченням регіональних особ-

Найважливіші події з історії географічних відкриттів і досліджень

Дата	Подія
1200 до н. е.	Плавання фінікійців через Гібралтарську протоку до Атлантичного океану.
330—324 до н. е.	Перше знайомство європейців з землями Пн.-Зх та Пд. Азії (Александр Македонський, Неарх).
9 ст.	Плавання норманнів з Балтійського м. до Чорного м. по Дніпру (шлях «з варяг у греки»).
9—10 ст.	Згадки про землі сх. слов'ян у араб. письменників Ібн-Хордадбега, Ібн-Русте та ін.
10 ст.	Плавання новгородців до гирла Обі, перехід їх через Пн. Урал до Зх. Сибіру.
1271—95	Подорож італійця Марко Поло по Китаю.
1325—54	Подорожі араб. мандрівника Ібн-Баттути по країнах Сходу та Африки.
1466—72	Подорож рос. купця А. Нікітіна до Індії.
1492—1503	Чотири подорожі Х. Колумба до Нового Світу. Відкриття Пн. Америки (1492)
1497—99	Відкриття португ. експедицією Васко да Гами морського шляху з Португалії до Індії.
1499	Відкриття берега Гвіани та ін. частин узбережжя Пд. Америки ісп. мореплавцем А. Веспуччі.
1519—22	Перше кругосвітнє плавання під керівництвом португ. мореплавця Ф. Магеллана.
16 ст.	Зображення на карті польс. картографа і історика Б. Ваповського частини зх.-українських земель. Відомості про Придніпров'я в «Книге большому чертежу».
Між 1610—16	Плавання рос. мореплавців уздовж узбережжя Пн. Льодовитого океану
17 ст	Видано рос. карту «Чертёж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма».
1630—48	Опис земель України франц. інженером Г. де Бопланом.
1639	Рос. козак І. Ю. Москвітін досяг узбережжя Охотського моря.
1642—44	Голл. експедиція А. Тасмана відкрила о. Тасманія та ін., дослідила пн. береги Австралії.
1643—46	Похід рос. козака В. Д. Пояркова з Якутська на Амур, його плавання по Охотському морю.
1648	Рос. козак С. І. Дежньов обійшов морем Чукотський п-ів, відкрив крайній сх. мис Азії та протоку, яка відокремлює Азію від Америки.
1649—53	Похід рос. козака Є. П. Хабарова на Амур.
1725—43	Перша та друга Камчатські експедиції під керівництвом В. Берінга і О. І. Чирикова. Дослідження Сибіру, відкриття крайньої пн. точки Азії (С. І. Челюскін); комплексні дослідження Камчатки (С. П. Крашенинников).
1768—71	Перша кругосвітня подорож англ. мореплавця Дж. Кука. Відкриття сх. берега Австралії (1770).
1768—74	Академічні експедиції в Європ. Росії і частково в Азії. Подорожі П. С. Палласа, С. Гмеліна, І. І. Лепьохіна, І. Гюльденштедта та ін.
1781—82	Опис Лівобережжя та Причорномор'я України В. Ф. Зуєвим.
1785—88	Тихоокеанська експедиція під керівництвом франц. мореплавця Ж.-Ф. Лаперуза.
1793—94	Один з перших описів Криму, складений П. С. Палласом.
1799—1804	Експедиція нім. натураліста-географа А. Гумбольдта і франц. ботаніка Е. Бонплана до Пд. Америки.
1803—06	Перше кругосвітнє плавання рос. моряків на кораблях «Надежда» та «Нева» під командуванням І. Ф. Крузенштерна та Ю. Ф. Лисянського.
1819—21	Кругосвітнє плавання рос. моряків на шлюпах «Восток» і «Мирний» під командуванням Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарєва. Відкриття Антарктиди (1820).

ливостей у межах окремих країн. В Росії наприкінці 19 ст. В. В. Докучаєв поклав початок комплексним фіз.-геогр. дослідженням, в основу яких покладено його вчення про зони географічні. Вагомий вклад у пізнання геогр. взаємозв'язків внесли праці О. І. Воєйкова, Д. М. Анучина та ін. вітчизняних вчених

Визначних успіхів досягла геогр. наука в СРСР. З перших років Рад. влади з ініціативи В. І. Леніна здійснюються комплексні експедиції по вивченню території СРСР, особливо віддалених районів; грунтовно досліджено високогірні області. Проведено великі роботи по дослідженню *Арктики* й освоєнню Північного морського шляху. Радянські вчені ведуть планомірне вивчення *Антарктиди*. Створено численні карти, атласи, монографії. Важливе значення для розвитку географії мали праці А. О. *Григор'єва*, який ввів поняття про геогр. оболонку, вчення Л. С. *Берга* про *ландшафти* географічні, яке далі розвивали С. В. *Калесник*. В. Б. Сочава та ін.

Дослідження рельєфу узагальнено в працях І. П. *Герасимова*, К. К. *Маркова* та ін.

Велике наук. й практичне значення мають дослідження радіаційного і теплового балансів Землі (М. І. Будико), циркуляції повітр. мас (Б. П. Алісов). планетарного круговороту вологи тощо. Значна увага приділяється вивченню океанів та морів (праці Ю. М. Шокальського, М. М. Зубова), біол. продуктивності суходолу й Світового океану та ін. Разом з розробкою теор. проблем розміщення виробн., питань госп. оцінки природних умов й природних ресурсів (див. *Економічна оцінка природних ресурсів*), формування екон. районів тощо (праці М. М. Баранського, М. М. Колосовського та ін.) ведуться й конкретні дослідження окремих республік, областей і районів та зарубіжних країн, зокрема соціалістичних.

Теор. результати, що їх одержано внаслідок розвитку галузевих геогр. дисциплін, покладено в основу комплексного, синтетичного вивчення як природних, так і виробничих територіальних комплексів і взаємозв'язків між ними.

На сучасному етапі географія дедалі більше набуває експериментально-перетворювального, конструктивного характеру (див. *Конструктивна географія*). Гол. її завдання полягає у розробці проблем планомірного перетворення природного середовища для ефективного використання природних ресурсів. У зв'язку з *науково-технічною революцією* дедалі актуальнішими стають проблеми розробки теоретичних і методичних основ наук. прогнозування результатів зростаючого впливу багатогранної діяльності суспільства на навколишнє середовище, *охорони природи*, розвитку виробничо-тер. комплексів і екон. оцінки перетворювальних заходів та ін., а також регіональні проблеми (регулювання рівня Каспійського м., перекидання вод пн. рік у бас. Волги, освоєння Західно-Сибірської рівнини тощо).

Центром наукових досліджень в СРСР є Інститут географії АН СРСР.

Географічні дослідження провадять також Ін-т географії Сибіру й Далекого Сходу, геогр. ф-ти Московського, Ленінградського та ін. ун-тів, інститути, відділи та сектори Г. респ. академій наук та ін. Широко розгорнуто геогр. дослідження на Україні. Вони зосереджені у відповідних установах АН УРСР (В. Г. *Бондарчук*, Г. М. *Висоцький*, К. Г. *Воблий*, М. М. *Паламарчук*, П. М. *Першин*, П. С. *Погребняк* та ін.), зокрема в створеному 1964 *Секторі географії АН УРСР* (М. Ф. *Веклич*, А. П. Золовський), а також на кафедрах географії Київського, Харківського, Одеського, Львівського, Сімферопольського, Чернівецького ун-тів (К. І. Геренчук, О. Т. Діброва, М. І. *Дмитрієв*, П К. Заморій, О. М. *Маринич*, В. П. Попов, І. Л. Соколовський, П. М. Цись, М. І. Щербань та ін.), ряду пед. ін-тів і в наук установах гідрометеорологічної служби тощо.

Проведено дослідження природно-територіальних комплексів та виробничо-територіальних систем, фізико- та економіко-геогр. районування території УРСР, вивчення окремих компонентів природи республіки. Створено геогр. карти і атласи республіки. Укр. географи присвятили свої праці проблемам раціонального використання природних ресурсів та охорони природи території республіки, її окремих частин.

З 1947 діє *Географічне товариство УРСР*. Систематично видаються міжвідомчі наук. збірники: «Фізична географія і геоморфологія», «Метеорологія і кліматологія», «Економічна географія».

Літ.: Маркс К. Капітал, кн. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—5. К., 1971—76; Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза, т. 1—2. М., 1947—52; Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий. М.—Л., 1949; Докучаев В. В. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование. М., 1965; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Ланько А. І., Маринич О. М., Щербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Григорьев А. А. Типы географической среды. М., 1970; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Исаченко А. Г. Развитие географических идей. М., 1971; Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976; Очерки истории географической науки в СССР. М., 1976; Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. К., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977.

О. М. Маринич.

ГЕОГРА́ФІЯ ГРУНТІ́В — розділ *грунтознавства*, що вивчає закономірності поширення грунтів на земній поверхні та процеси розвитку їхньої якісної ознаки — родючості залежно від географічного середовища. Г. г. поділяється на загальну та спеціальну. Загальна Г. г. включає вчення про фактори грунтоутворення, огляд типів грунтів і закономірності їх геогр. розміщення. Спеціальна Г. г. створює теоретичну основу для опису і картографії грунтів різних частин земної кулі. Г. г. необхідна при визначенні якості земельних угідь, держ. обліку земель і розробці зональних та місцевих систем ведення с. г. Зокрема, в УРСР ведуться наук. роботи щодо дальшого вивчення грунтових ресурсів,

Продовження

Дата	Подія
1837—40	Франц. експедиція Ж. Дюмон-Дюрвілля до Антарктиди.
1850—55	Амурська експедиція Г. І. Невельського.
1849—73	Подорожі англ. дослідника Д. Лівінгстона по Пд. і Центр. Африці.
1856—57	Подорож П. П. Семенова на Тянь-Шань і дослідження його.
1867—69	Комплексне дослідження М. М. Пржевальським Уссурійського краю.
1870—85	Дослідження Центр. Азії М. М. Пржевальським.
1871—83	Подорожі М. М. Миклухо-Маклая на Нову Гвінею.
1874—77	Подорож англ. дослідника Г. Стенлі по Центр. Африці.
1886—89	Кругосвітнє плавання рос. корвета «Витязь» під керівництвом С. О. Макарова для досліджень у Тихому океані.
1892—94	Дослідження Центр. Монголії, пустелі Гобі та ін. рос. вченим В. П. Обручевим.
1893—96	Дрейф норв. експедиції Ф. Нансена на кораблі «Фрам» у Пн. Льодовитому океані.
1899—1901	Подорож П. К. Козлова по Центральній Азії
1901—04	Англ. експедиція Р. Скотта до Антарктиди на судні «Дісковері».
1903—06	Норв. експедиція Р. Амундсена на судні «Йоа» вперше подолала Пн.-Зх. прохід з Атлантичного ок. в Тихий.
1906—10	Подорожі В. К. Арсеньєва по Уссурійському краю.
1909	Амер. дослідник Р. Пірі досяг Пн. полюса.
1911	Норв. дослідник Р. Амундсен досяг Пд. полюса.
1912—14	Перша рос. експедиція в напрямі Пн. полюса під керівництвом Г. Я. Сєдова. Дослідження Нової Землі.
1932	Перше наскрізне плавання за одну навігацію Північним морським шляхом на криголамі «Сибіряков» під керівництвом О. Ю. Шмідта.
1937—38	Дрейф першої науково-дослідної арктичної станції «Північний полюс» під керівництвом І. Д Папаніна.
1948	Відкриття підводного хр. Ломоносова в Пн.-Льодовитому океані.
З 1949	Океанографічні дослідження на рад. судні «Витязь» у Тихому ок.; встановлення 1958 макс. глибини Світового океану в Маріанській западині.
1953	Англ. Гімаласька експедиція на чолі з Дж. Хантом. Непалець Тенсінг і новозеландець Е. Хілларі піднялися на найвищу вершину земної кулі Джомолунгму (Еверест).
1957—58	Міжнар. геофізичний рік. У 1955 — перша рад. комплексна Антарктична експедиція АН СРСР на чолі з М. М. Сомовим на дизельелектроходах «Об» і «Лена»; 1956 — відкрито рад. наук. обсерваторію Мирний.
1957	Друга рад. Антарктична експедиція під керівництвом О. Ф. Трешникова вперше досягла Південного геомагнітного полюса.
1950—78	Регулярні дослідження Арктичного бас. рад. високоширотними експедиціями і дрейфуючими станціями «Північний полюс».
60-і роки 20 ст.	Початок досліджень природи Землі з космосу.
1965—78	Комплексні дослідження Антарктиди експедиціями СРСР та ін. країн.
1977	Рад. атомний криголам «Арктика» досяг Пн. полюса.

удосконалення методів дослідження грунтів і грунтових процесів, позонального вивчення фізико-хім. і технологічних властивостей грунтів, в т. ч. водних властивостей, що дає змогу удосконалювати й перебудовувати як прийоми обробітку грунту, так і грунтообробну техніку.

Літ.: Досягнення грунтознавчої науки на Україні. К., 1964; Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Воробьев С. А., Буров Д. И., Туликов А. М. Земледелие. М., 1977; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977. *І. С. Руденко.*

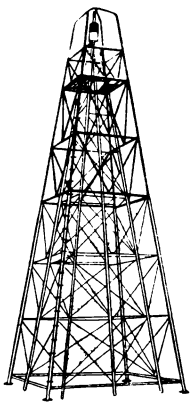

Геодезичні знаки. Металевий сигнал.

ГЕОГРА́ФІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ — галузь *економічної географії*, що вивчає територіальні закономірності розміщення, густоту, міграцію, структуру і склад населення, функції, які воно виконує, а також форми розселення (села, селища міського типу, міста, системи розселення). Одне з важливих завдань Г. н.— комплексне дослідження населення окремих регіонів (країн, республік, областей, країв, виробничо-тер. комплексів тощо) і *трудових ресурсів* як його основної складової частини. Г. н. вивчає також просторові форми організації населення як процес, що постійно розвивається від простих до найскладніших утворень. Г. н. тісно пов'язана з ін. галузями знань — демографією, етнографією, екологією, медичною географією, районним плануванням, містобудуванням, рекреаційною географією та ін. Теоретичні висновки та рекомендації Г. н. використовують у практиці планування нар. г-ва, особливо територіального, районного планування, в містобудівельно-планувальних роботах тощо. Див. також *Народонаселення, Перепис населення.*

Л. О. Ганечко.

ГЕОГРА́ФІЯ РОСЛИ́Н — те саме, що й *фітогеографія.*

ГЕОГРА́ФІЯ ТВАРИ́Н — те саме, що й *зоогеографія.*

ГЕОДЕЗИ́ЧНА АСТРОНО́МІЯ — розділ практичної астрономії, в якому довготу, широту, азимут та інші координати при геодезичних і картографічних роботах визначають на основі астрономічних даних; тісно пов'язана з *геодезією* й *картографією.* Г. а. вивчає: переносні *астрономічні інструменти*; методи астр. спостережень у польових умовах та обробки їх результатів; методи визначення часу, довготи, широти й азимуту. Осн. інструменти Г. а.— універсальний інструмент, польовий хронометр і радіоприймач для прийому сигналів точного часу.

ГЕОДЕЗИ́ЧНА СІ́ТКА — сукупність опорних геодезичних пунктів на земній поверхні, у яких в єдиній системі визначені координати (див. *Координати географічні*) і висо́ти. Координати пунктів Г. с. визначають методом *тріангуляції* або *полігонометрії*, висоти — *нівелюванням.* Використовують також спостереження з штучних супутників Землі. Пункти закріплюють на місцевості за допомогою спеціальних *геодезичних знаків.* Г. с. є основою при картографуванні й геодезичних вимірюваннях місцевості.

ГЕОДЕЗИ́ЧНІ ЗНА́КИ — підземні й наземні споруди, що закріплюють на місцевості пункти *геодезичної сітки.* Підземні Г. з. закладають в землю у вигляді бетонних монолітів з вмонтованими в них металевими марками, наземні знаки мають вигляд дерев'яних або металевих стовпів чи пірамід заввишки до 60 м (у горах — до 1,2м). Пункти *нівелювання* позначають Г. з., що їх закладають у грунт (див. *Репер*) або вмонтовують у стіни кам'яних споруд, чавунними марками чи реперами з відповідним написом.

ГЕОДЕЗИ́ЧНІ ЛІ́НІЇ — лінії на поверхні, достатньо малі відрізки яких є найкоротшими шляхами на поверхні між їхніми кінцями. Напрям головної *нормалі* геодезичної лінії на так званій регулярній поверхні в усіх точках співпадає з напрямом нормалі до поверхні. На площині Г. л. є прямі, на *сфері* — великі кола, на циліндрі — *гвинтові лінії.* Г. л. на поверхні відіграють ту саму роль, що й прямі на площині. Поняття Г. л.— одне з основних у *геометрії*, воно відіграє велику роль у заг. *відносності теорії*, широко застосовується в теоретичній і практичній *геодезії.* *І. Г. Колчинський.*

ГЕОДЕ́ЗІЯ (грец. γεωδαισία, від γῆ — Земля та δαΐζω — поділяю) — наука про визначення форми, розмірів і *гравітаційного поля Землі* та про вимірювання на її поверхні. Г. поділяється на вищу геодезію, геодезію та прикладну геодезію. Завданням вищої геодезії є визначення фігури, розмірів та гравітаційного поля Землі, а також створення основної опорної *геодезичної сітки.* Координати останньої визначають методами *тріангуляції* та ін. Для розв'язання наук. і практичних завдань застосовують також космічну (супутникову) Г., де використовують наслідки спостережень, проведених зі штучних супутників Землі та ін. космічних апаратів. Для побудови геодезичних сіток вимірюють горизонтальні й вертикальні кути *теодолітами.* Довжину сторін найчастіше вимірюють методами радіогеодезії за допомогою світло- та радіодалекомірів. Для визначення координат в геодезії застосовують також радіогеодезичні системи. Висоти геодезичних пунктів визначають методами геом., тригонометричного та барометричного *нівелювання.*

Завданням геодезії є проведення вимірювань, необхідних для відображення земної поверхні на топографічних картах і планах, тому цей розділ Г. іноді називають *топографією.* Топографічне зніманння виконується за допомогою геодезичних приладів комбінованим методом (*мензульне знімання*, тахеометричне знімання) та методом *фотограмметрії* (вимірювання зображень на аерокосмічних та фототеодолітних знімках). Осн. є метод фотограмметрії. Зміст прикладної геодезії полягає у використанні методів і техніки Г для розв'язання спеціальних вимірювальних завдань у різних галузях нар. г-ва (при розвідуванні трас та будівництві автомоб. шляхів і залізниць, під час планування, будівництва та благоустрою населених пунктів, у гідротех. будівництві, мостобудуванні тощо). Розділом прикладної Г. є інженерна геодезія, що розв'язує вимірювальні завдання в інженерно-будівельній справі.

Ще в 6—4 ст. до н. е. Піфагор і Арістотель висловили припущення про кулястість Землі. В 3 ст. до н. е. *Ератосфен* вперше визначив радіус земної кулі. Це стало поштовхом для *градусних вимірювань.* В 17 ст. В. Снелліус і Ж. Пікар обчислили радіус Землі. Працями М. Коперника, Г. Галілея, Й. Кеплера, І. Ньютона та ін. теоретично було встановлено, що фігура Землі — сфероїд, або еліпсоїд обертання. У 2-й пол. 19 ст. доведено (І. Б. Лістінг, Ф. О. Слудський), що форма Землі наближається до *геоїда.* Значний вклад у розвиток Г. внесли вітчизняні і рад. вчені В. Я. Струве, К. І. Теннер, Ф. М. Красовський, М. С. Молоденський та ін. В СРСР наукову роботу в галузі Г. проводять Центральний н.-д. ін-т геодезії, аерознімання і картографії (Москва), відповідні кафедри вищих учбових закладів (зокрема, вузів України) та ін. установи.

Літ.: Геодезия. М., 1972; Справочник геодезиста, кн. 1—2. М., 1975; Краснорылов Н. И., Плахов Ю. В. Основы космической геодезии. М., 1976. *В. М. Сердюков. В. С. Королевич.*

ГЕОЕЛЕ́КТРИКА (від *гео...* та *електрика*) — наука про структуру і закони поширення електромагнітних полів у Землі. Г. вивчає регіональні і локальні природні електр. поля Землі та штучно створювані електр. поля. До регіональних природних електр. полів відносять поле *телуричних струмів*, утворення яких зумовлене явищами в *іоносфері* і магнітосфері, до локальних — поле місцевих збудників у земній корі. Останні зумовлені електрохім., фільтраційними і адсорбційно-дифузійними процесами. Штучні поля створюються різного типу джерелами постійного і змінного струмів. Залежно від електр. властивостей гірських порід, що складають земну кору, електр. поля, поширюючись, змінюють свою величину і структуру. Г. широко застосовують для пошуку і розвідування корисних копалин. Див. також *Електромагнітні методи розвідки.*

Літ.: Краев А. П. Основы геоэлектрики, ч. 1. М.—Л., 1951; Головцин В. М., Скопиченко М. Ф. Електрична розвідка корисних копалин, ч. 1. К., 1961; Пудовкин М. И., Распопов О. М., Клейменова Н. Г. Возмущения электромагнитного поля Земли, ч. 1. Л., 1975. *М. Ф. Скопиченко.*

ГЕО́ЇД (від грец. γῆ — *Земля* та εἶδος — вигляд)—фігура, якою характеризують форму Землі. По-

верхня Г. збігається з вільною, незбудженою поверхнею води в Світовому океані. Ця поверхня, уявно подовжена під материками, скрізь перетинає напрям прямовисної лінії під прямим кутом і утворює фігуру, яку приймають за згладжену фігуру Землі. В зв'язку з неоднорідною внутр. будовою Землі Г. не являє собою математично правильної поверхні. Практично наближенням до Г. є сфероїд або тривісний еліпсоїд (див. *Красовського еліпсоїд*).

ГЕОКРАТИ́ЧНІ ПЕРІ́ОДИ (від *гео...* і грец. κράτος — сила, влада) — періоди в історії Землі, коли площа суходолу була значно більша, ніж тепер. Г. п. характеризуються великою контрастністю кліматів, нагромадженням континентальних (еолових, льодовикових, лагунних) відкладів. Для Європи геократичними були: кінець силурійського, початок девонського і кінець ман'яновугільного періодів, пермський, неогеновий та антропогеновий періоди. Чергування Г. п. і *таласократичних періодів* (характеризуються збільшенням площі моря) пов'язане з *тектонічними рухами* земної кори.

ГЕОКРІОЛО́ГІЯ (від *гео...* і *кріологія*), мерзлотознавство — наука про мерзлі гірські породи. Вивчає мерзлі товщі в земній корі, їхнє походження та історію розвитку, будову й властивості, а також явища, пов'язані з процесами промерзання й відтаювання мерзлих товщ. Г. розробляє засоби впливу на мерзлотні процеси в інтересах будівництва, транспорту, с. г. тощо. В СРСР Г. як самостійна галузь знань сформувалась у 20-х рр. 20 ст.

Літ.: Сумгин М. Вечная мерзлота почвы в пределах СССР. М.—Л., 1937; Общее мерзлотоведение. М., 1978; Попов А. И., Тушинский Г. К. Мерзлотоведение и гляциология. М., 1973.

ГЕОЛО́ГІЇ І ГЕОХІ́МІЇ ГОРЮ́ЧИХ КОПА́ЛИН ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі геології горючих копалин на Україні. Створений у Львові 1951 на базі Львів. відділення *Геологічних наук інституту* АН УРСР; до 1963 — Інститут геології корисних копалин. Ін-т включає (1978) 10 наук. відділів і 5 неструктурних лабораторій. Осн. напрями наук. досліджень: розробка теоретичних питань нафтогазової геології, геохімії і геофізики, походження нафти і газу, міграції їх, закономірності утворення й розміщення покладів, гідрогеол. умови родовищ тощо. Вивчаються прикладні питання геології, геофізики й геохімії нафтогазоносних провінцій УРСР. Досліджуються тектоніка і літологія порід вугільних басейнів УРСР, закономірності розміщення різних марок вугілля, а також геологія родовищ горючих сланців і сірки в республіці. Редагує збірник «Геология и геохимия горючих ископаемых».

Г. Н. Доленко.

«ГЕОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий журнал з *геології*, який видають Відділення наук про Землю АН УРСР і Міністерство геології УРСР. Засн. 1934. Висвітлює питання теоретичної геології, регіональної геології УРСР та ін. районів СРСР, стратиграфії та палеонтології, тектоніки, гідрогеології, петрографії, мінералогії, металогенії, вчення про корисні копалини, морської геології. Публікує статті з методики геол. досліджень. Виходить 6 раз на рік рос. мовою.

ГЕОЛОГІ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — комплекс робіт по вивченню геологічної будови певної ділянки земної поверхні для виявлення мінерально-сировинних ресурсів та складання її геологічної карти. При Г. з. вивчають гірські породи у відслоненнях (див. *Відслонення* гірських порід) або у гірських та розвідкових виробках, визначають мінералогічний, петрографічний і хім. склад порід, порядок нашарування їх у *геологічному розрізі*, елементи залягання тощо. Для визначення геол. віку відкладів вивчають поховані в них скам'янілості (рештки рослин і тварин, спори й пилок). Абс. вік порід встановлюють радіологічними методами (див. *Геохронологія*). Розрізняють Г. з. маршрутне (за певними маршрутами) і площове (охоплює значну площу). Площове Г. з. провадять окомірно, інструментально та з застосуванням аерогеологічного зніманння з літальних апаратів. Уперше площове Г. з. розроблено й застосовано 1911 при складанні геол. карт Донбасу під керівництвом Л. І. *Лутугіна*. Г. з. здійснюють згідно з інструкціями, затвердженими М-вом геології СРСР. Під час Г. з. на підставі спостережень роблять геол. узагальнення про поширення порід різного віку, геол. структур, корисних копалин. Результатом Г. з. є комплекс геол. карт. Проведення Г. з. покладено на державні геол. установи. На Україні його провадить Міністерство геології УРСР

М. П. Семененко.

ГЕОЛОГІ́ЧНЕ ЛІТОЧИ́СЛЕННЯ — див. *Геохронологія*.

ГЕОЛОГІ́ЧНИЙ КОМІТЕ́Т — перша державна геологічна установа в Росії. Засн. 1882 у Петербурзі для проведення геол. досліджень на території країни і виявлення мінеральних багатств її надр. У 1930 з Г. к. утворено ряд н.-д. інститутів та ін. установ.

ГЕОЛОГІ́ЧНИЙ РО́ЗРІЗ — графічне зображення вертикального профілю геологічної будови місцевості, умов залягання гірських порід, геологічних структур (див. *Структура тектонічна*), складу порід, потужності та віку їх. Вертикальний і горизонтальний масштаби Г. р. мають бути однаковими. Г. р. складають разом з геологічною картою за даними природних відслонень, свердловин, гірничих виробок, геофізичних спостережень.

ГЕОЛОГІ́ЧНИХ НАУ́К ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа у галузі *геології* на Україні. Створений 1926 у Києві. Ін-т включає (1978) 14 наук. відділів і ряд неструктурних лабораторій. Осн. напрями наук. досліджень — розробка теоретичних питань геол. науки на основі всебічного вивчення будови та історії геол. розвитку території УРСР, дослідження геології *докембрію*, *стратиграфії*, *палеонтології* та *літології* осадочних товщ *фанерозою* і осадочного рудоутворення. В ін-ті досліджуються також питання *тектоніки*, теоретичної і регіональної *гідрогеології*. Велика увага приділяється вивченню проблем нафтогазоносності та мор. геології (див. *Геологія моря*). В ін-ті працювали відомі укр. вчені — академіки АН УРСР П. А. *Тутковський*, В. В. *Різниченко*, М. Г. *Світальський*, В. І. *Лучицький*, Б. С. *Чернишов* та ін. Ін-т видає «*Геологический журнал*». На базі ін-ту були створені *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, *Геофізики інститут* імені С. І. Субботіна АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР. *Є. Ф. Шнюков.*

ГЕОЛО́ГІЯ (від *гео...* і грец. λόγος — вчення) — наука про *Землю*, її речовин. склад, будову, рухи та історію *земної кори*, послідовність розвитку органічного світу, утворення й розміщення корисних копалин. Заг. методом Г. є порівняльно-історичний, який полягає у пізнанні минулого через вивчення законів розвитку сучасного (див. *Актуалізм*). При геол. дослідженнях користуються такими осн. методами: спостереження й опису, що застосовується у *геологічному зніманні*; хім. та фіз. вивчення речовинного складу мінералів і гірських порід; стратиграфічно-палеонтологічним, який дає змогу встановлювати відносний вік порід і визначати співвідношення між ними; структурно-геоморфологічним, або тектоорогенічним, що полягає у вивченні взаємозв'язку геол. структури земної кори та рельєфу Землі; геофізичними (див. *Геофізичні методи розвідки*). У Г. розрізняють три осн. ями: описову геологію, що вивчає мінерали, гірські породи, їхній склад та форми залягання; *динамічну геологію*, яка досліджує геол. процеси та еволюцію їх; *історичну геологію* й *геохронологію*, що вивчає послідовність розвитку земної кори. У складі Г. визначилась велика кількість окремих галузей, кожна з яких має свої завдання, методи та об'єкти досліджень. Речовинний склад, внутр. будову, властивості й умови утворення мінеральних мас вивчають *мінералогія*, *петрографія*, *геохімія*, *геофізика*; зовн. та внутр. процеси, що змінюють склад, будову земної кори і форми земної поверхні, — динамічна Г., *тектоніка*; вплив на розвиток земної кори астрономічних факторів — астрогеологія; послідовність наверствування гірських порід — історична геологія, *стратиграфія*, Г. антропогену, Г. моря. Прикладне значення мають: *гідрогеологія*, *інженерна геологія*, *військова геологія* та Г. корисних копалин.

Геологія як наука виникла й розвивалася на базі практичної діяльності людини. Разом з практичними завданнями люди намагалися з'ясувати питання походження Землі, гірських порід, розподілу суходолів і морів. Давньогрец. філософ

Фалес (7—6 ст. до н. е.) вважав, що все виникло з води і на воду перетвориться. *Ксенофан* (6—5 ст. до н. е.) знав про знахідки скам'янілих черепашок мор. молюсків високо в горах. *Страбон* (63 до н. е.— 20-і рр. 1 ст. н. е.) твердив, що земля то піднімалася, утворюючи острови й материки, то знов опускалась під воду. Як самостійна наука Г. сформувалась у 2-й пол. 18 ст. Основи Г. викладені в працях М. В. Ломоносова «О слоях земных» (1763) і Дж. Геттона «Теорія Землі» (1788). І. Кант та П.-С. Лаплас висунули гіпотезу про утворення Землі з часток спіральної туманності. Наприкінці 18 і на поч. 19 ст. роботи У. Сміта, Ж. *Кюв'є*, А. Броньяра, І. І. *Лепьохіна*, П. С. *Палласа*, Д. І. *Соколова* заклали основи стратиграфії та геол. літочислення. М. В. Ломоносов (середина 18 ст.) і К. Гофф (1-а пол. 19 ст.) розробили засади актуалізму. Геол. узагальнення Ч. *Лайєля* разом з ученням Ч. Дарвіна ствердили еволюційний напрям у Г. В подальшому розвитку теоретичних основ Г. важливе значення мала контракційна гіпотеза (пояснює причину тектонічних рухів стисканням *ядра Землі*), розроблена Елі де Бомоном 1829, та вчення про *геосинкліналі*, створене амер. геологами Дж. Холлом (1811—1898) і Дж. *Даною*. Найважливішою в сучас. Г. є проблема утворення земної кори, її структури та розміщення родовищ мінеральної сировини. Велике теоретичне й пізнавальне значення, зокрема для розвитку Г., у 18 ст. мали праці В. Ф. *Зуєва*, В. М. *Севергіна*, у 19 ст.— праці Г. Д. Романовського, Г. Ю. Щуровського, В. О *Ковалевського*, І. В. *Мушкетова*. Значного розвитку геол. дослідження набули в 1-й пол. 20 ст. і особливо після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Великим вкладом у Г. є праці Ф. М. *Чернишова*, С. М. Нікітіна, О. О. *Борисяка*, А. Д. *Архангельського*, Д. В. *Наливкіна* та ін. у галузі стратиграфії; Є. С *Федорова*, Д. С. *Бєлянкіна*, Ф. Ю. *Левінсона-Лессінга*, О. М. *Заварицького*, В. І. *Лучицького*, П. А. *Тутковського* та ін.— з мінералогії і петрографії; О. П. *Карпінського*, М. С. *Шатського* та ін. — з тектоніки; В. І. *Вернадського*, О. П. *Виноградова* та ін.— в галузі геохімії; Л. І. *Лутугіна*, І. М. *Губкіна* — з геології корисних копалин. Складено геол. й тектонічні карти СРСР, створено монографії «Геологія СРСР», «Стратиграфія СРСР», «Тектоніка Євразії», «Гідрогеологія СРСР». Проведено великі роботи по виявленню і розвідці корисних копалин. За розвіданими запасами багатьох видів мінеральної сировини Рад. Союз вийшов на перше місце в світі Визначний вклад у розвиток геол. науки на Україні внесли Н. Д. *Борисяк*, В. І. *Крокос*, В В. *Різниченко*, Д. М. *Соболєв*, М. І Безбородько, В. Г. *Бондарчук*, Є. К. *Лазаренко*, М. П. *Семененко*, Л. Г. *Ткачук* та ін. вчені. За роки Рад. влади проведено заг. геол. знімання всієї тер. республіки, відкрито нові родовища корисних копалин, зокрема вугілля, нафти, газу, заліз. руди, марганцю, нікелю, сірки, значно розширено базу нерудної сировини. На Україні в геологічних дослідженнях беруть участь Ін-т геологічних наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т геології й геохімії горючих копалин АН УРСР та ін. установи й організації.

Літ.: Мушкетов И. В. Физическая геология, т. 1—2. Л., 1924—26; Карпинский А. П. Собрание сочинений, т. 1—4. М.—Л., 1939—49; Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Ломоносов М. В. О слоях земных и другие работы по геологии. М.—Л., 1949; Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Лазаренко Е. К. Основы генетической минералогии. Львов, 1963; Шатский Н. С. Избранные труды, т. 4. М., 1965; Горшков Г. П., Якушова А. Ф. Общая геология. М., 1973; Бондарчук В. Г. Образование и законы развития земной коры. К., 1975.

В. Г. Бондарчук.

Геомагнітофон.

ГЕОЛО́ГІЯ МО́РЯ — галузь геології, що вивчає будову, склад і геологічну історію дна *Світового океану* Досліджує послідовність утворення осадків і порід морського дна та корисних копалин, що формуються на дні мор. басейнів. Г. м. включає ті ж розділи, що й геологія суходолу (див. *Геологія*). При морських геол. дослідженнях користуються методами, близькими або однаковими з тими, які застосовують при геол. дослідженнях на суходолі. Польові роботи зводяться до вивчення мор. дна прямими спостереженнями (телебачення, фотографування, робота водолазів і підводних апаратів) або дослідження з суден та ін. плаваючих засобів (відбирання проб донних осадків, буріння свердловин, геофіз. роботи). Поряд з теоретичним Г. м. набуває дедалі більшого практичного значення у зв'язку з пошуками і добуванням корисних копалин у акваторіях морів. На Україні в морських геол. дослідженнях беруть. зокрема, участь Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геофізики АН УРСР та ін. наук. установи, кафедри Одеського університету. *Є. Ф. Шнюков.*

ГЕОЛОГОРОЗВІ́ДУВАЛЬНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т— установа в галузі розроблення проблем геології і розвідки нафтових і газових родовищ на Україні. Перебуває в системі М-ва геології УРСР. Засн. 1952 у Львові, до 1957 — відділення Всесоюзного н.-д. геологорозвідувального нафтового ін-ту. Включає (1978) 11 наук. відділів, має відділення в Києві, Чернігові і Полтаві. Осн. напрями наук. досліджень: геологія нафтогазоносних районів, обгрунтування методів пошуків і розвідування покладів, техніка й технологія буріння глибоких свердловин, геофізичні методи досліджень, кількісна оцінка перспектив нафтогазоносності, екон. аналіз геологорозвідувальних робіт. Ін-т бере участь у складанні перспективних планів розвитку нафтогазової пром-сті на Україні і розробленні міжнар. програм і проектів з проблем геології і розвідки нафти й газу. Щорічно видає тематичні збірники.

В. В. Глушко.

ГЕОМАГНЕТИ́ЗМ (від *гео...* і *магнетизм*) — див. *Земний магнетизм*.

ГЕОМАГНІТОФО́Н (від *гео...* і *магнітофон*) — магнітофон, яким уловлюють, водночас записуючи на магнітну стрічку, ледь чутні звукові сигнали, що їх подають ударами по гірській породі. За його допомогою визначають місцезнаходження робітників, застигнутих аварією у підземних виробках шахт і рудників. Г. (мал.) дає змогу відрізняти такі сигнали від сторонніх звуків на віддалі до 100 м.

ГЕОМЕРИ́ДА [від *гео...* і грец. μερίς (μερίδος) — частина, шар]— сукупність живих організмів, які населяють Землю. Див. також *Біосфера*.

ГЕОМЕТРИ́ЧНА О́ПТИКА—розділ *оптики*, що розглядає закони поширення світла та теорію оптичних приладів на основі уявлень про світлові промені — напрями поширення світлової енергії, які приймаються за геометричні прямі лінії. Термін «геометрична оптика», що розуміється як деяке протиставлення хвильовій оптиці, не можна вважати вдалим, бо хвильова оптика також оперує геом образами, хоч і складнішими (хвиля, фронт, поверхня хвилі тощо). Отже, розглядуваний розділ можна назвати «променевою оптикою». Вона є граничним випадком хвильової, коли довжина хвилі набагато менша від лінійних розмірів отворів *оптичних систем*. Це значить, що теорія Г. о. застосовується тоді, коли можна нехтувати явищем *дифракції*. Теорія та розрахунки Г. о. базуються на принципі суперпозиції, факті прямолінійного поширення світла в однорідному середовищі та законах відбиття і заломлення світла. Методи Г. о. здебільшого дають можливість досить точно розрахувати оптичні системи різних приладів (*телескопів*, *мікроскопів*, *зорових труб* тощо). За формулами Г. о. легко визначити положення зображення і *збільшення оптичне*. Г. о. дає можливість обчислювати *аберації оптичних систем* і вказує способи їх усунення. Питання про *роздільну здатність* оптичних приладів, точний розподіл інтенсивності в зображенні — поза межами Г. о. Методи Г. о. застосовують також у теоріях поширення радіохвиль і звукових хвиль.

Літ.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961.

І. І. Кондиленко.

ГЕОМЕТРИ́ЧНА ПРОГРЕ́СІЯ — послідовність чисел, кожне з яких дорівнює попередньому, помноженому на стале число $q \neq 0$ (з н а м е н н и к Г. п.). Загальний (n-ий) член Г. п. обчислюють за формулою $a_n = a_1 q^{n-1}$. Якщо всі члени Г. п. додатні, то кожний з них, крім першого, є *геометричним середнім* двох суміжних з ним членів (звідки й назва). Суму перших n членів Г. п. обчислюють за формулою $S_n = a_1 (1 - q^n)/(1 - q)$, якщо $q \neq 1$; при $q = 1$ $S_n = a_1 n$ Сума всіх членів нескінченної Г. п. при $|q| < 1$ дорівнює $a_1 / (1 - q)$; при $|q| \geq 1$ ця сума не існує

Г. П. Бевз.

ГЕОМЕТРИ́ЧНА СУ́МА — застаріла назва суми *векторів*. Див. *Векторне числення*.

ГЕОМЕТРИ́ЧНЕ МІ́СЦЕ точок — сукупність усіх таких точок площини або простору, які мають певну геометричну властивість. Так, *коло* (*сфера*) є Г. м. точок площини (простору), рівновіддалених від свого центра.

ГЕОМЕТРИ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — число a, що дорівнює кореневі n-го степеня з добутку n даних чисел, тобто $a = \sqrt[n]{a_1 \ldots a_n}$. Г. с. двох чисел наз. також середнім пропорційним.

ГЕОМЕТРИ́ЧНИЙ СТИЛЬ у мистецтві — одна з ранніх стадій розвитку давньогрецького мистецтва (9—8 ст. до н. е.). Найповніше виявився у *вазописі*. Малюнок Г. с. складається з смуг *меандру*, хрестів тощо. Іноді зустрічаються геометризовані зображення людини і тварин. Г. с. простежується також у дрібній пластиці й на ювелірних виробах.

ГЕОМЕТРИ́ЧНІ ПОБУДО́ВИ — розв'язування геометричних задач на площині за допомогою певних інструментів, які вважають абсолютно точними. Г. п. виконано, коли за даними елементами знайдено (побудовано) шукані елементи: точки, прямі, *кола* тощо. Осн. інструментами є циркуль і лінійка, якими можна виконати Г. п. тоді і тільки тоді, коли *координати* шуканих точок визначаються за допомогою скінченного числа дій додавання, множення, ділення та добування кв. кореня, застосованих до координат заданих точок. Так, цими інструментами можна для двох кіл побудувати спільну *дотичну пряму*, але неможливо розв'язати задачі про *трисекцію кута*, *квадратуру круга* та *подвоєння куба*. Г. п. циркулем та лінійкою можна замінити побудовами, виконаними одним циркулем, лінійкою з двома паралельними краями, одним косинцем тощо.

Літ.: Астряб О. М. [та ін.]. Методика розв'язування задач на побудову. К., 1960; Базылев В. Т., Дуничев К. И., Иваницкая В. П. Геометрия, т. 1—2. М., 1974—75; Адлер А. Теория геометрических построений. Пер. с нем. Л., 1940. *В. П. Білоусова.*

ГЕОМЕ́ТРІЯ (грец. γεωμετρία, від γῆ — земля і μετρέω — вимірюю) — розділ математики, що вивчає просторові (і схожі структурою з просторовими) відношення й форми реального світу. Осн. поняття Г. (*тіло* геометричне, *поверхня*, *лінія*, *точка*) виникли в результаті абстрагування від усіх властивостей тіл (напр., кольору, ваги), крім просторових. Порівняння матеріальних тіл зумовило виникнення понять *довжини*, *площі*, *об'єму*, міри кута.

У Старод. Вавілоні, Єгипті, Індії було зібрано багато геом. відомостей. Пізніше в Старод. Греції Г оформилась як дедуктивна наука, в основі якої лежали визначення, *аксіоми* (постулати) і *теореми*. Найвидатніший твір з Г. цього часу — «Початки» *Евкліда* (3 ст. до н. е.). Тоді ж закладено основи теорії *конічних перерізів* (*Аполлоній Пергський*) та розроблено прийоми обчислення довжин дуг, площ і об'ємів геом. фігур (*Архімед*). Ці прийоми пізніше лягли в основу методів сучас. *інтегрального числення*. З потреб *астрономії* виникла *тригонометрія*. У праці Р. *Декарта* «Геометрія» (1637) був розроблений метод *координат*, що привело до створення *аналітичної геометрії*. У 18—19 ст. для розв'язування геом. задач застосовано методи *математичного аналізу*, в результаті чого виникла *диференціальна геометрія* (Л. *Ейлер*, Г. *Монж*, К. *Гаусс*). Водночас розвивались і методи *синтетичної геометрії*, які відділили властивості фігур, що зберігаються при проектуванні, від метричних властивостей, і які привели до створення *проективної геометрії* (Ж. *Дезарг*, Б. *Паскаль*, Ж. *Понселе*, М. *Шаль* та ін.). Необхідність зображення просторових фігур на площині викликала появу *нарисної геометрії* (Г. Монж).

Особливе значення для розвитку Г. мали спроби одержання п'ятого постулату Евкліда (див. *Паралельні прямі*) як наслідку з решти аксіом. М. І. *Лобачевський* першим (у 1826) усвідомив неможливість цього і на відміну від *евклідової геометрії* створив принципово нову *неевклідову геометрію*. Слідом за *Лобачевського геометрією* виникла *ріманова геометрія* (праці Г. *Рімана*) як *внутрішня геометрія* багатовимірного простору. Ріманова Г. зумовила виникнення двох заг. методів диференціально-геом. досліджень — *тензорного аналізу* та методу зовн. форм Е. *Картана*. Неевклідові Г. зумовили дослідження основ Г., тобто принципів її аксіоматичної побудови (Д. *Гільберт*).

Проективна Г. стимулювала появу т. з. «Ерлангенської програми» Ф. *Клейна*, суть якої полягає в погляді на Г. як на науку, що вивчає *інваріанти* певних груп (див. *Група теорія*) перетворень (проективної, афінної, групи *рухів* евклідової та неевклідової Г. тощо), заг. теорію яких розробив С. *Лі*. Класична диференціальна Г., доповнена методами *множин теорії* і *топології*, дала змогу побудувати теорію опуклих поверхонь та дослідити ін. питання диференціальної Г. «в цілому». Внаслідок розвитку Г. остаточно сформувалось в кін. 19 ст. та в 20 ст. заг. поняття *простору*, яке стало осн. об'єктом сучас. математики. Застосування Г. у *відносності теорії*, *атомній фізиці*, матем. аналізі тощо свідчить про важливість її як одного з засобів пізнання реального світу.

В Росії і СРСР Г. розвивалась в основному в таких напрямах: класична диференціальна Г. (Д. Ф. *Єгоров*, К. М. Петерсон, М. М. *Лузін*, С. П. Фініков), ріманова Г. та її узагальнення (В. В. Вагнер, В. Ф. Каган, О. П. Норден, П. К. Рашевський, П. О. Широков), синтетична Г. (Н. О. Глаголєв, М. Ф. Четверухін), питання Г. «в цілому» (О. Д. *Александров*, М. В. Єфімов, С. Е. Кон-Фоссен). Широкі дослідження з Г. проводять на Україні: існують спец. кафедри Г. в ряді ун-тів та відділ Г. у Фіз.-тех. ін-ті низьких температур АН УРСР. У Київ. ун-ті в галузі диференціальної Г. і Г. Лобачевського відомі дослідження Б. Я. *Букрєєва*, з теорії комплексів — М. І. Кованцова; у Харків. ун-ті — дослідження з питань неголономної геометрії Д. М. *Синцова*, з теорії поверхонь переносу та їхніх узагальнень Я. П. Бланка; у Фізико-тех. ін-ті низьких температур АН УРСР (Харків) — праці в галузі диференціальної Г. «в цілому» О. В. *Погорєлова*. З 1965 при Харків. ун-ті видається «Український геометричний збірник». До 1977 вийшло з друку 20 випусків.

Літ.: Евклид. Начала, кн. 1—15. Пер. с греч. М.—Л., 1948—50; Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1967; Семенович О. Ф., Солдатов В. І. Предмет і метод геометрії. К., 1967; История математики с древнейших времен до начала XIX столетия, т. 1—3. М., 1970—72; Лаптев Б. Л. Н. И. Лобачевский и его геометрия. М., 1976; Погорелов А. В. Элементарная геометрия. М., 1977; Гильберт Д. Основания геометрии. Пер. с нем. М.—Л., 1948. *Я. П. Бланк.*

Геометричний стиль. Амфора з Дипілонського некрополя в Афінах. 1-а половина 9 ст. до н. е. Музей Кераміка. Афіни.

ГЕОМЕХА́НІКА (від *гео*... й *механіка*) — наука про механічний стан земної кори й процеси, що відбуваються в ній внаслідок природних фізичних впливів. Осн. з таких впливів є термічні, зумовлені підвищенням або зниженням т-ри, і механічні, пов'язані з тяжінням Землі та ін. небесних тіл, з відцентровими силами, що виникають при обертанні Землі. Г. пояснює і прогнозує зміну напружено-деформаційного стану ділянок земної кори, встановлюючи закономірності формування мех. властивостей гірських порід і перебігу процесів перерозподілу напружень у цих ділянках, їхнього деформування, переміщення, руйнування і зміцнення. Пов'язана з інженерною *геологією*, механікою суцільного середовища, газо- і *гідромеханікою*, *термодинамікою*. Див. також *Геофізика*, *Гірнича геомеханіка*.

ГЕОМОРФОЛО́ГІЯ (від *гео*..., грец. μορφή — форма і λόγος — вчення) — наука про рельєф Землі, його походження, історію розвитку та географічне поширення. Г. розглядає рельєф як результат безперервної взаємодії внутр. (ендогенних) і зовн. (екзогенних) сил і процесів. Форми рельєфу вивчають за їхньою розмірністю, морфологією, походженням, віком, закономірностями поєднання й поширення відповідно до просторової диференціації факторів рельєфоутворення. За різними ознаками розроблені та вдосконалюються схеми класифікації форм і типів рельєфу. Розрізняють Г. загальну і регіональну. Загальна Г. вивчає всю різноманітність форм рельєфу. Регіональна Г. досліджує форми рельєфу на певній ділянці Землі. Г. належить до системи геолого-географічних наук. Вчення про рельєф виникло у 18 ст. разом з оформленням геогнозії (геології), зокрема, у працях М. В. *Ломоносова*, який указував, що розвиток рельєфу зумовлюється впливом «зовнішньої дії» і «внутрішньої дії». У 2-й пол. 19 ст. Г. остаточно утверди-

лась як наука про рельєф Землі. З нагромадженням фактичного матеріалу розвивались нові геоморфологічні наук. теорії й погляди як за рубежем, так і в Росії. За рубежем виникли концепції географічного циклу У. Дейвіса (наприкінці 19 ст.) і морфологічного аналізу В. Пенка (на поч. 20 ст.). Вагомий внесок у розвиток теоретичних основ Г. зробили вітчизн. дослідники П. О. *Кропоткін*, В. В. *Докучаєв*, І. Д. *Черський*, О. П. *Карпінський*, О. П. Павлов, В. О. *Обручев* та ін. Відомі праці з осн. проблем Г. О. О. *Борзова*, І. С. Щукіна, І. П. *Герасимова*, К. К. *Маркова*, а також укр. вчених П. А. *Тутковського*, Д. М. *Соболєва*, М. І. *Дмитрієва*, В. Г. *Бондарчука*, П. К. *Заморія*, О. М. *Маринича*, К. І. Геренчука та ін. Сучасні дослідження з Г. провадять із застосуванням матеріалів космічного фотознімання, широким використанням даних суміжних наук. Ці дослідження стосуються найрізноманітніших проблем — планетарних закономірностей будови та історії розвитку рельєфу Землі в цілому та окремих материків, дна океанів (і їх частин), аналізу ролі геологічних і географічних факторів рельєфоутворення, розроблення схем класифікації рельєфу, геоморфологічного картографування тощо. Прикладне застосування геоморфологічних знань і методів досліджень досить ефективне при гідротех., шляховому, портовому будівництві, меліорації тощо; пошуках і розвідках розсипних і рудних родовищ корисних копалин, нафти й газу, оцінці с.-г. земель.

М. П. Георгадзе.

А. П. Георгієвська.

Г. Георгіу-Деж.

Літ.: Марков К. К. Основные проблемы геоморфологии. М., 1948; Бондарчук В. Г. Основы геоморфологии. М., 1949; Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962; Маринич А. М. Геоморфология южного Полесья. К., 1963; Щукин И. С. Общая геоморфология, т. 1—3. М., 1960—74.

І. М. Рослий.

ГЕОПОЛІ́ТИКА (від *гео...* й *політика*) — антинаукова реакційна теорія, яка заперечує класову природу імперіалістичних воєн, ігнорує вирішальну роль соціально-екон. чинників у внутр. та зовн. політиці й обгрунтовує агресивну політику імперіалістич. кіл виключно *географічним середовищем*. Г. широко використовує аргументацію *расизму, мальтузіанства, соціального дарвінізму, шовінізму* тощо. Концепції Г. виникли перед 1-ю світовою війною в період гострої боротьби між капіталістичними д-вами за тер. переділ світу й були спрямовані на захист політики *колоніалізму*. Осн. ідеї Г. сформулювали Ф. Ратцель і Р. Челлен. Найреакційнішої форми концепції Г. набрали в фашист. Німеччині. Характерною рисою нім. геополітиків було твердження, ніби фашист. д-ва є біологічним організмом, якому через невдале геогр. положення не вистачає «життєвого простору» для розвитку. Цим вони намагалися обгрунтувати війни, загарбання територій сусідніх д-в, зокрема слов'ян. країн (див. «*Дранг нах Остен*»). Після 2-ї світової війни Г. взяли на озброєння апологети мілітаризму ряду капіталістичних країн (у США — Р. Страус-Гюпе, Х. Болдуїн, Н. Спікмен, Д. Кіфер; в Англії — К. Макіндер та ін.). Активними провідниками Г. виступили правлячі сіоністські кола Ізраїлю. Характерними рисами сучас. Г. є *антикомунізм*, антирадянщина.

Літ.: Каренин А. Философия политического насилия. М., 1971; Моджорян Л. Геополитика на службе военных авантюр. М., 1974.

В. І. Даниленко.

ГЕОРГА́ДЗЕ Михайло Порфирович [н. 28.II(12.III) 1912, с. Зоді, тепер у складі Чіатурської міської Ради Груз. РСР] — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. З 1929 працював трактористом, бригадиром тракторної бригади; навчався в технікумі механізації с. г. В 1941 закінчив Моск. ін-т механізації та електрифікації с. г. В 1941—51 працював у Наркомземі, потім у Міністерстві с. г. СРСР. В 1951—53 — заст. міністра і нач. управління МТС Міністерства с. г. (пізніше — с. г. і заготівель) Груз. РСР. У 1953—54 — перший заст. Голови Ради Міністрів і міністр с. г. Груз. РСР. У 1954—56 — другий секретар ЦК КП Грузії. В 1956—57 — перший заст. Голови Ради Міністрів Груз. РСР. З 1957 — секретар Президії Верховної Ради СРСР. З 1966 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГЕО́РГІ Іван Іванович [Йоганн-Готліб; 31.XII 1729, Померанія — 27.X (8.XI) 1802, Петербург] — російський етнограф, природознавець, мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1783). За походженням німець. У 1768—74 брав участь в експедиціях АН на Пд. Сх. Росії, Алтай, Байкал, у Забайкалля, на Урал, Поволжя. В 1776—77 вийшла осн. праця Г. «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (ч. 1—3). В 1799 цю працю було перевидано, до неї додано 4-у частину — про слов. народи Росії'і, зокрема, про українців, написану М. І. *Антоновським*.

ГЕО́РГІЄВ Владимир (н. 3.II 1908, с. Габаре, тепер Врачанського округу) — болгарський мовознавець, академік Болг. АН (з 1952). Член Болг. компартії з 1945. Професор Софійського ун-ту (з 1948). Праці з порівняльно-істор. мовознавства, болг. мовознавства, палеолінгвістики, ономастики й етимології: «Догрецьке мовознавство» (т. 1—2, 1941—45), «Болгарська етимологія й ономастика» (1960), «Вступ до історії індоєвропейських мов» (1966).

Тв.: Рос. перекл.— Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958.

ГЕО́РГІЄВ Георгій Павлович (н. 4.II 1933, Ленінград) — радянський біохімік, один з основоположників молекулярної біології тваринної клітини, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). В 1956 закінчив 1-й Моск. мед. ін-т. З 1963 — зав. лабораторією Ін-ту молекулярної біології АН СРСР. Г. відкрив новий тип *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) — ядерну РНК, а також інформосоми (частинки, що містять інформаційну РНК і особливий білок) та розшифрував їхню структуру—сформулював теорію про структурну організацію функціональних генетичних елементів (одиниць *транскрипції*) у вищих організмів, загальні уявлення про механізм перенесення *генетичної інформації* та про структурну організацію *хромосом*. Ленінська премія, 1976 (разом з О. С. *Спіріним* та ін.).

ГЕО́РГІЄВСЬК — місто крайового підпорядкування Ставропольського краю РРФСР, райцентр, на р. Підкумку (притока Куми). Залізнична станція. 51 тис. ж. (1977). З-ди: арматурний, ремонтний, цегельний, гренажний, біохім., шкіряний; олієекстракційний, консервний, молочний, борошномельний, виноробний, пивоварний та ін. М'ясоптахокомбінат. Технікум механізації с. г. Засн. 1777, з 1786 — місто.

ГЕО́РГІЄВСЬКА Анастасія Павлівна [н. 25.X (7.XI) 1914, Орел] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. У 1935 закінчила Державний ін-т театр. мист. (Москва); була прийнята до МХАТу. Ролі: Таїсія («Достигаєв та інші» Горького), Наташа («Три сестри» Чехова), Мачуха («Дванадцять місяців» Маршака), Лушка («Хліб наш насущний» Вірти), місіс Даджен («Учень диявола» Шоу) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ГЕО́РГІЇВКА (до 1917 — Коноплянівка) — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР. Залізнична ст. Коноплянівка. 8,1 тис. ж. (1977). З-ди: буд. матеріалів та рибний, радгосп. Дві середні школи, мед. амбулаторія. Клуб, б-ка. Відома з серед. 18 ст.

ГЕО́РГІЙ СТЕФА́Н (р. н. невід.— п. 1668) — молдавський господар 1653—58. В 1656 направив до Москви посольство з проханням прийняти Молдавію в рос. підданство. Встановив добросусідські відносини з Б. Хмельницьким. В 1658 турки позбавили Г. С. влади.

ГЕОРГІ́У-ДЕЖ (Gheorghiu-Dej) Георге (8.XI 1901, Бирлад — 19.III 1965, Бухарест) — діяч румунського комуністичного руху, держ. діяч Румунської Нар. Р-ки (тепер СРР). Член Компартії Румунії (КПР) з 1930. Н. в сім'ї робітника. З 1932— секретар Загальнорум. ЦК дії робітників-залізничників. Як організатор і керівник найбільшого в історії Румунії страйку залізничників і нафтовиків (1933) був засуджений до 12 років каторги. В 1934 заочно кооптований в члени ЦК КПР. У серпні 1944 втік з концтабору, очолив повстання проти фашист. режиму Антонеску. З 1945 — генеральний (з 1955 — перший) секретар ЦК КПР (1948—65 — Рум. робітн. партія, з 1965 — Рум. комуністич. партія). В 1952—55 — голова Ради Міністрів, з 1961 — голова Держ. Ради РНР. Двічі Герой Соціалістичної Праці РНР.

ГЕОРГІ́У-ДЕЖ (до 1943 — Свобода, до 1965 — Лиски) — місто об-

ласного підпорядкування Воронезької обл. РРФСР, порт на р. Дону. Залізнич. вузол. 52 тис. ж. (1977). Харч. пром-сть (олієекстракційний, цукр., молочномаслобробний з-ди, м'ясокомбінат). Підприємства залізнич. транспорту, з-д монтажних заготовок і металоконструкцій. Технікум залізнич. транспорту. Перейменований на честь Г. *Георгіу-Дежа*.

ГЕОРИФТОГЕНА́ЛЬ (від *гео*..., англ. rift — розколина і грец. γεννάω — породжую) — зона активної тектонічної рухливості *земної кори* в межах океанічної *платформи*. Характерними рисами Г. є тектонічні розломи, лінійні прояви вулканізму, ультраосно́вні *інтрузії* тощо. В тектонічному відношенні Г. можна зіставити з *геосинкліналями*, але вони відрізняються від останніх своєрідністю геол. будови — в Г. переважають *базальти*, *габро*, долерити та ін. породи. Осадочних відкладів майже немає. В сучас. рельєфі Г. відповідають серединноокеанічним хребтам, розчленованим численними глибокими вузькими рифтовими ущелинами, що простягаються під кутом до осьової частини хребта і утворюють складну систему кулісоподібних структур. *М. В. Чирвінська.*

ГЕОСИНКЛІНА́ЛЬ (від *гео*... й *синкліналь*) — лінійно витягнута ділянка *земної кори*, в межах якої вертикальні й горизонтальні рухи характеризуються великою інтенсивністю і амплітудою. Морфологічно Г. являє собою прогин поверхні Землі, пов'язаний з *глибинними розломами* і виповнений потужними товщами осадочних і магматичних гірських порід. Г. розвиваються протягом десятків і сотень мільйонів років. У розвитку їх виділяють кілька стадій. На початковій стадії — це порівняно простий, зайнятий здебільшого морем, прогин з переважанням опускання і нагромадження мор. осадочних відкладів. Для цієї стадії характерний осно́вний і ультраосно́вний магматизм. На зрілій стадії Г. перетворюються в геосинклінальні системи — ускладнюються внутр. підняттями (*геоантикліналями*), між якими зберігаються окремі прогини. Відбуваються виверження лав переважно середнього складу, *інтрузії* гранітоїдів. Завершується розвиток Г. підняттям, осушенням мор. басейну і формуванням на його місці гірської складчастої споруди. Вулканічні виливи цієї стадії — кислі й осно́вні, інтрузії — гранітні. Прикладом Г. у межах України є Карпатська (крейдовий і палеогеновий періоди) і Таврійська (тріасовий і юрський періоди) на місці сучас. гірських складчастих споруд Карпат і Криму. На думку В. Г. *Бондарчука* та деяких ін. учених Г.— це зона необоротного переходу океанічної кори в материкову. З Г. пов'язані родовища багатьох корисних копалин, особливо металевих. *Ю. М. Довгаль.*

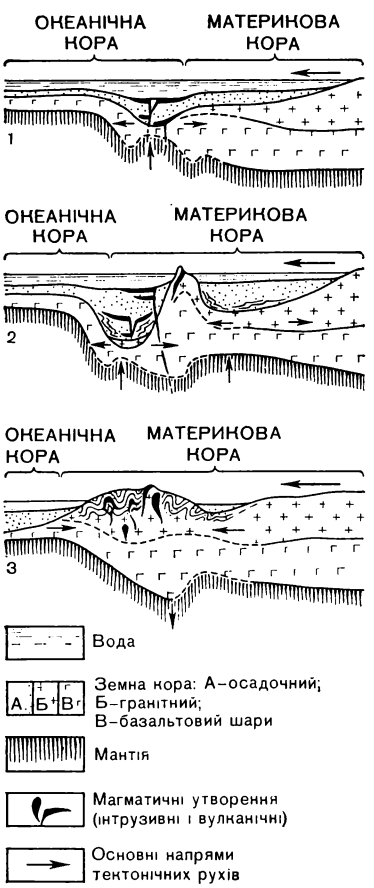

Стадії розвитку геосинкліналі: 1 — початкова; 2 — зріла; 3 — завершальна.

ГЕОСТАЦІОНА́РНА ОРБІ́ТА (від *гео*... й лат. stationarius — нерухомий) — колова екваторіальна орбіта висотою 35 810 км. Період обертання *штучного супутника Землі*, який рівномірно рухається по Г. о. з заходу на схід, становить 24 години. Рух такого супутника строго узгоджено з обертанням Землі навколо осі, тому він буде нерухомо висіти над обраною точкою екватора. На орбіти, близькі до геостаціонарних, виводилися рад. супутники «*Экран*» і «*Радуга*», супутники США, зокрема, системи «Інтелсат», ряд метеорологічних супутників, а також апарати для вивчення зовн. магнітосфери Землі.

Літ.: Богатов Г. Б. Телевизионные передачи из космоса. М., 1966; Куликов В. В. Современные системы беспроводной дальней связи. М., 1968; Агалаков В. С., Сире А. Ш. Метеорологические ИСЗ. М., 1977.
О. А. Рубашевський.

ГЕОСФЕ́РИ (від *гео*... і грец. σφαῖρα — куля), оболонки Землі — концентричні оболонки, з яких складається Земля. Змінюють одна одну по вертикалі, відрізняються будовою, фіз. і хім. властивостями. Виділяють зовн. оболонки — *атмосферу* і *гідросферу* та внутр.— *земну кору, мантію* і *ядро Землі*. Уявлення про внутрішні Г. базуються гол. чин. на даних геофіз. досліджень. Верхня з внутр. оболонок, земна кора, залягає на мантії, від якої відділена *Мохоровичича поверхнею;* в межах останньої спостерігається стрибкоподібне збільшення швидкості поширення пружних сейсмічних хвиль. Товщина земної кори від 5— 10 км під океанами до 70—75 км під гірськими системами. Нижче від поверхні Мохоровичича залягає мантія Землі. Підошва мантії лежить на глиб. 2900 км. Мантія Землі поділяється на *верхню мантію* і нижню мантію. Товщина верхньої мантії 850—900 км, нижньої — бл. 2000 км. Частину верхньої мантії, що лежить безпосередньо під земною корою, наз. субстратом. Земна кора разом з субстратом становить *літосферу*. Нижню частину верхньої мантії наз. *астеносферою*. Швидкість поширення сейсмічних хвиль у межах астеносфери дещо менша, ніж у суміжних верствах, що пов'язують з підвищеною пластичністю її речовини. Астеносфера відокремлюється від нижньої мантії *Голицина шаром*. Останній виділяється як зона інтенсивного зростання з глибиною швидкості сейсмічних хвиль. На межі мантії з ядром спостерігається стрибкоподібне зменшення швидкості поширення поздовжніх хвиль. Ядро Землі поділяється на зовн. ядро і внутрішнє (суб'ядро). Між ними — перехідна зона завтовшки бл. 300 км, яку відносять до зовн. ядра. Ядро Землі має радіус бл. 3500 км, суб'ядро — бл. 1300 км. Всередині ядра швидкість поздовжніх хвиль зростає, збільшуючись стрибком поблизу межі суб'ядра. В суб'ядрі сейсмічні хвилі поширюються майже з незмінною швидкістю. На основі багатьох досліджень вважають, що ядро і нижня частина мантії складаються з порівняно тонких концентричних шарів, кожний з яких характеризується відносно однорідними агрегатним станом, густиною, в'язкістю та ін. фіз. параметрами.

Літ.: Магницкий В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Гутенберг Б. Физика земных недр. Пер. с англ. М., 1963.
В. Б. Соллогуб

ГЕОТЕКТО́НІКА — галузь геології, що вивчає структури *земної кори* і *верхньої мантії* Землі, рух і розвиток їх у часі і просторі. Те саме, що й *тектоніка*.

ГЕОТЕКТУ́РА (від *гео*... й лат. tectura — покриття) — найбільші елементи рельєфу Землі (материки, океанічні западини), утворення яких зумовлене факторами загальнопланетарного масштабу.

ГЕОТЕРМА́ЛЬНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — електростанція, де геотермальна енергія (енергія глибинного тепла Землі) перетворюється на електричну. За однією

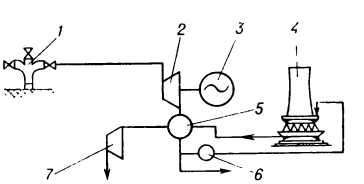

Геотермальна електростанція: *1* — свердловина; *2* — конденсаційна турбіна; *3* — електричний генератор; *4* — градирня; *5* — конденсатор; *6* — циркуляційний насос; *7* — вакуумний насос.

з схем Г. е. (мал.) водяна пара із свердловини надходить безпосередньо у *конденсаційну турбіну*, з'єднану з електр. *генератором*, а з турбіни — у змішувальний *кон-*

денсатор, де перетворюється на воду (конденсат). Далі вода потрапляє у підземний бак, з нього — в *градирню,* де охолоджується і повертається у конденсатор. На деяких Г. е. водяна пара із свердловини надходить спочатку у парооперетворювач, в якому нагріває конденсат первинної пари до кипіння. Г. е. споруджують переважно в районах активного вулканізму. Електростанції такого типу є в СРСР, США, Італії, Японії, Новій Зеландії, Ісландії. Їхня заг. потужність бл. 1500 МВт. В СРСР першою стала до ладу (1967) Паужетська дослідно-пром. Г. е. потужністю 5 МВт, де використовують *термальні води* Півдня Камчатки. Техніко-екон. показники цієї електростанції перевищують показники електростанцій такої самої потужності, що працюють на рідкому паливі або вугіллі. *О. Н. Щербань*

ГЕОТЕРМІ́ЧНИЙ ГРАДІЄ́НТ — приріст температури на кожні 100 м при заглибленні в Землю нижче від зони постійної температури. На різних ділянках і глибинах Г. г. непостійний, він змінюється залежно від теплопровідності гірських порід, умов залягання їх, циркуляції *підземних вод,* близькості вулканічних вогнищ, різних *геохімічних процесів* у *земній корі* та ін. В середньому на глибинах, доступних для безпосереднього вимірювання т-ри, Г г. дорівнює 3°С.

ГЕОТЕРМІ́ЧНИЙ СТУ́ПІНЬ — віддаль, на яку треба заглибитися по вертикалі в надра Землі (нижче від зони постійних температур), щоб температура зросла на 1°С. Величина Г. с. залежить від теплопровідності гірських порід, характеру залягання їх, різних *геохімічних процесів* тощо і змінюється від 5 до 150 м. Середня величина Г. с. дорівнює 33 м.

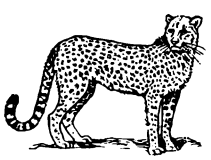

Гепард.

ГЕОТЕРМІ́Я, геотерміка (від *гео...* і грец. θέρμη— тепло)—галузь *геофізики,* що вивчає тепловий стан і теплову історію Землі. На формування теплового поля Землі впливають сонячне випромінювання і глибинні постійно діючі джерела тепла, що виникають гол. чин. у результаті розпаду *радіоактивних елементів.* Вплив сонячної радіації призводить до помітних добових коливань температури *гірських порід* на глибинах до 1,5 м та річних — на глибинах до 20 м. Вплив внутр. джерел тепла зумовлює закономірне підвищення т-ри гірських порід зі збільшенням глибини (див. *Геотермічний градієнт*). Вимірювання т-ри й теплових потоків проводять у шахтах, свердловинах, на мор. дні спец. високочутливими приладами. Геотермічні дослідження відіграють значну роль у створенні гіпотез про виникнення Землі та її тектонічний розвиток; дані Г. враховують при розробці ефективних методів пошуків корисних копалин та практичного використання внутр. тепла Землі.

Герань маленька: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

Літ.: Любимова Е. А. Термика Земли и Луны. М., 1968; Черменский Г. А. Геотермия. Л., 1972; Чекалюк Э. Б., Федорцов И. М., Осадчий В. Г. Полевая геотермическая съемка. К., 1974. *В. І. Лялько.*

ГЕОТЕХНІ́ЧНОЇ МЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Організований 1967 у Дніпропетровську на базі філіалу *Механіки інституту* Академії наук УРСР. У складі установи відділи: теорії гірничих машин і робочих процесів, механіки гірських порід, гірничої аеродинаміки, безперервних процесів гірничих робіт, проблем розробки рудних родовищ і комплексного використання сировини тощо. Наукова спрямованість інституту: вивчення процесів, що відбуваються у гірськ. масиві на великій глибині, вишукування методів і способів керування ними з метою створення раціональних технологій та комплексів машин для видобування корисних копалин. Вченим ін-ту присуджено Держ премії УРСР (1972, 1975, 1976). *В. М. Потураєв.*

ГЕОТЕХНОЛО́ГІЯ (від *гео...* й *технологія*) — хімічні, фізико-хімічні, біохімічні і мікробіологічні методи добування корисних копалин з надр Землі або їхньої переробки на місці залягання. Пов'язані з використанням *бурових свердловин,* що їх пробурюють з поверхні до родовища. На відміну від шахтного видобутку вони не потребують присутності під землею людей. Геотехнологічними є процеси гідромех. руйнування і переміщування на поверхню подрібнених твердих корисних копалин (напр., руди) у суміші з закачуваною в родовище водою, перетворення вугілля на горючі гази способом неповного його спалювання безпосередньо під землею (див. *Підземна газифікація вугілля*). До геотехнологічних належать також процеси розплавлення сірки гарячою водою або газифікації струмами високої частоти (на поверхню відкачують сірчистий газ), підземної газифікації нафтових пластів (їх нагрівають електр. струмом, парою, нагрітою водою або спалюючи деяку частину нафти) тощо. Для добування кухонної солі по одній трубі в свердловину закачують прісну воду, по ін. трубі з неї відкачують розсіл. Особливим видом Г. є бактеріальне *вилуговування* — вибіркове вилучення певного хім. елемента (найчастіше міді й урану) з багатокомпонентних сполук розчиненням їх мікроорганізмами у водному середовищі. Методи Г. застосовують на родовищах з невеликим вмістом корисних копалин, з наявністю розсіяних елементів.

Літ.: Буянов Ю. Д., Краснопольский А. А. Разработка месторождений нерудных полезных ископаемых. М., 1973. *Ю. А. Балакіров.*

ГЕОФІ́ЗИКА (від *гео...* й *фізика*) — комплекс наук про фізичні властивості Землі та фізичні процеси, що відбуваються в *геосферах.* Г. як наука зародилась наприкінці 16 ст. Англійський фізик У. *Гільберт* вважав Землю великим магнітом, полюси якого розташовані поблизу геогр. полюсів. Франц. математик і астроном А.-К. Клеро (1713—65) досліджував фігуру Землі, розробив теорію руху Місяця навколо Землі. І. *Ньютон* на основі закону тяжіння пояснив явища припливів та відпливів. Розвиток Г. в Росії пов'язаний з іменами М. В. *Ломоносова,* О. І. *Воєйкова,* Б. Б. *Голицина* та ін. Велике значення для розвитку Г. в кінці 19 ст. мало відкриття А.-А. *Беккерелем* явища радіоактивності. Цінний вклад у розвиток Г. внесли рад. вчені, зокрема О. Ю. *Шмідт,* Г. О. *Гамбурцев,* на Україні — В. О. *Сельський* і С. І. *Субботін.* Сучас. Г. одержала важливі дані завдяки запуску штучних супутників Землі та космічних ракет.

Г. складається з трьох осн. розділів — фізики Землі, фізики водойм і фізики атмосфери. Ф і з и к а З е м л і об'єднує *гравіметрію, земний магнетизм, геоелектрику, сейсмологію,* радіометрію і *геотермію.* Кожна з галузей фізики Землі є наук. основою для відповідного розділу Г., завданням якої є дослідження *земної кори* з метою розвідки родовищ корисних копалин (див. *Геофізичні методи розвідки*). Ф і з и к а в о д о й м, або *гідрофізика,* включає фізику моря та фізику вод суходолу. У ф і з и ц і а т м о с ф е р и, яка займається кількісними розрахунками та прогнозами процесів, що відбуваються в атмосфері, виділяють теоретичну метеорологію, фізику приземного шару, фізику вільної атмосфери (*аерологію*), фізику іоносфери, атмосферну оптику та актинометрію, вчення про атмосферну електрику, *радіометеорологію,* синоптичну метеорологію, *кліматологію.* Вивчення геофіз. явищ має велике наук. й нар.-госп. значення. Зміни геофіз. явищ спостерігаються на значних територіях. Їхні закономірності можна встановити лише при одночасному вивченні цих явищ на всій земній поверхні. З цією метою періодично проводяться Міжнар. геофіз. роки, результати досліджень яких концентруються та обробляються в єдиному міжнар. наук. центрі. Систематичні комплекси геофіз. спостережень здійснюються спеціально створеними геофіз. станціями. На Україні геофізичні дослідження проводять Інститут геофізики АН УРСР, кафедри ун-тів та ін. установи й організації.

Літ.: Магницкий В. А. Основы физики Земли. М., 1953; Новые результаты геофизических исследований на Украине. К., 1977; Гутенберг Б. Физика земных недр. Пер. с англ. М., 1963. *М. Ф. Скопиченко.*

ГЕОФІ́ЗИКИ ІНСТИТУ́Т імені С. І Субботіна АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1960 у Києві на базі *Геологічних наук інституту* АН УРСР.

В Інституті функціонує (1978) 9 наук. відділів і 4 неструктурні лабораторії. Ін-т має сейсмічні і геоелектромагнітні станції, магнітні, гравіметричну та космофізичну обсерваторії. Головні наук. напрями: вивчення *земної кори* і *верхньої мантії,* розроблення теорії й методики геофіз. досліджень, створення автоматизованих систем інтерпретації даних, нової апаратури. Вивчаються будова середовища і процеси у *літосфері* й *астеносфері.* Розробляються питання *сейсмології,* сейсмометрії, *гравіметрії, магнітного поля Землі, палеомагнетизму,* електромагнітних явищ,

геотермії, ядерної геофізики, параметрів речовини при високих термодинамічних умовах, матем. геофізики, автоматизації геофіз. досліджень, мор. геофіз. досліджень, космічної фізики тощо. Разом з фундаментальними наук. дослідженнями проводяться й прикладні. В Ін-ті працював акад. АН УРСР С. І. *Субботін*. Ін-т видає *«Геофизический сборник»*.

А. В. Чекунов.

ГЕОФІЗИ́ЧНІ АНОМА́ЛІЇ — відхилення від загального (нормального) характеру розподілу фізичних полів Землі, зумовлені неоднорідністю її будови і різноманітністю фіз. властивостей мінеральної речовини, з якої вона складається. Інтенсивність Г. а. в кожній точці земної поверхні характеризується різницею між спостереженим і нормальним (теоретичним) значенням величини фіз. поля (див. *Поля фізичні*), обчисленої, виходячи з припущення про однорідність геол. будови і відповідний розподіл фіз. властивостей речовини земних надр. Розрізняють аномалії: гравітаційні, магнітні, сейсмічні, термічні, електричні, радіоактивні та ін. Г. а. досліджують з метою з'ясування їхньої природи, вивчення глибинної будови Землі, прогнозування, пошуків і розвідки родовищ корисних копалин.

Т.С. Лебедєв.

ГЕОФІЗИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ СВЕРДЛОВИ́Н — методи, за допомогою яких вивчають у свердловинах фізичні й хімічні властивості гірських порід. Гол. завдання Г. м. д. с.— безкернова геол. документація гірських порід, визначення речовинного складу та умов залягання їх, виявлення й оцінка запасів корисних копалин. Дослідження в свердловинах провадять усіма *геофізичними методами розвідки*. Найчастіше застосовують такі методи: електричні (вивчають питомий електр. опір гірських порід, потенціали природної та штучної поляризації порід тощо), ядерні (досліджують природну радіоактивність порід, а також наведені гамма- і нейтронні поля) та акустичні (вивчають швидкість поширення та затухання пружних хвиль). Крім указаних, застосовують газовий, термічний, механічний, а також методи, призначені для контролю тех. стану свердловин (відхилення стовбура свердловини від вертикалі, наявність *каверн* на стінках тощо). Геофіз. вимірювання здійснюють за допомогою *зондів* каротажних, обладнаних датчиками фіз. параметрів або ін. приладами (лічильниками гамма-випромінювання, термометрами, каверномірами тощо), сигнали від яких передаються по кабелю на земну поверхню і реєструються відповідною апаратурою. Результати геофіз. досліджень свердловин зображують у вигляді діаграм. В геол. л-рі поряд з терміном «геофізичні методи дослідження свердловин» вживається й застарілий термін «каротаж».

Літ.: Справочник геофизика, т. 2. М., 1961; Филиппов Е. М. Ядерная геофизика, т. 1—2. Новосибирск, 1973; Петкевич Г. И. Информативность акустических характеристик неоднородных геологических сред. К., 1976.

І. А. Козачок, В. П. Рудницький.

ГЕОФІЗИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ — група фіз. методів, за допомогою яких здійснюється дослідження геологічної будови *земної кори* з метою пошуків і розвідки родовищ корисних копалин. За допомогою Г. м. р. розв'язують інженерно-геол. та деякі спец. геол. питання. Наук. основою для кожного з Г. м. р. є відповідна галузь фізики Землі. Г. м. р. базуються на тому, що різні за віком, мінералогічним складом, умовами залягання, структурою та ін. особливостями *гірські породи* різняться фіз. властивостями та кількісними характеристиками як природних, так і наведених фіз. полів (див. *Поля фізичні*). Осн. Г. м. р.: магнітометричні, гравіметричні, сейсмічні, радіометричні, електромагнітні тощо. Природне *магнітне поле Землі* на її поверхні вивчають за допомогою *магнітометричних методів розвідки*. При вивченні розподілу сили тяжіння на земній поверхні застосовують *гравіметричну розвідку*. *Електромагнітними методами розвідки* користуються з метою вивчення природних та штучно створюваних *електромагнітних полів*. Дослідження поширення пружних коливань у земній корі проводять за допомогою *сейсмічних методів розвідки*. Застосування *радіометричних методів розвідки* дає змогу встановлювати наявність радіоактивних елементів та продуктів розпаду їх, а також вивчати наведені у породах гамма та нейтронні поля тощо. Усі види Г. м. р. базуються на застосуванні високоточної апаратури для польових спостережень, обчислювальної техніки, включаючи сучасні ЕОМ при опрацюванні результатів досліджень. Див. також *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

Літ.: Справочник геофизика, т. 1—6. М., 1960—69; Федынский В. В. Разведочная геофизика. М., 1967.

М. Ф. Скопиченко.

«ГЕОФИЗИ́ЧЕСКИЙ СБО́РНИК» — науковий журнал Інституту геофізики АН УРСР. Висвітлює теоретичні проблеми будови й еволюції *земної кори* і *мантії* Землі, результати вивчення їх комплексом *геофізичних методів розвідки*, питання теорії й методики геофізичних досліджень. Публікує експериментальні матеріали цих досліджень, дані про геофізичні поля (див. *Поля фізичні*) і фіз. властивості мінеральної речовини на великих глибинах, результати прикладних досліджень та регіональних узагальнень, відомості про нову апаратуру тощо. Журнал вміщує інформацію про геофізичні роботи за всесоюзними і міжнар. проектами. Виходить шість разів на рік рос. мовою.

А. В. Чекунов.

ГЕОФІ́ТИ (від *гео*... і грец. φυτόν — рослина) — рослини, у яких органи з бруньками відновлення, призначені для переживання несприятливих періодів року, знаходяться в землі. До Г. належать кореневищні (пирій, півники), цибулинні (цибуля, лілія), бульбостеблові (картопля), бульбокореневі (жоржина) та деякі ін. рослини.

ГЕОФО́Н (від *гео*... і грец. φωνή — звук) — приймач звукових хвиль, що поширюються у верхніх шарах земної кори. Принцип дії найдосконаліших Г. (мал.) полягає у перетворенні коливань грунту, зумовлених проходженням звукової хвилі, на коливання електр. струму, які підсилюються і реєструються. За допомогою деяких Г. безпосередньо вимірюють зміщення вібруючої *земної кори*. Різновидом Г. є п'єзогеофон, де звукові хвилі певної довжини вловлює кристал п'єзокварца. Г. застосовують при акустичному розвідуванні гірських порід, під час гірничорятувальних робіт, у військ. справі тощо.

В. Я. Клименко.

ГЕОХІ́МІЇ І ФІ́ЗИКИ МІНЕРА́ЛІВ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в галузі вивчення мінеральної речовини *земної кори* на Україні. Засн. 1969 в Києві на базі *Геологічних наук інституту* АН УРСР. До складу Ін-ту входять (1978) 21 відділ, ряд аналітичних лабораторій і дослідне підприємство. Гол. завданнями ін-ту є вивчення геол. процесів на фіз.-хім. основі, дослідження природи, структури і властивостей мінеральної речовини, вивчення геології та геохімії родовищ, розробка пошукових критеріїв і наук. основ прогнозування їх. Осн. наук. напрями: геохімія земної кори, мінералогія і фізика мінералів; петрологія, магматизм і вулканізм; рудоутворення і металогенія; комплексне використання мінеральної сировини та освоєння нових видів її. Ін-т видає 4 щорічні міжвідомчі збірники.

М. П. Щербак.

ГЕОХІМІ́ЧНІ ПРОЦЕ́СИ — природні хімічні процеси, що відбуваються в надрах Землі та на її поверхні і спричинюють міграцію елементів та зміни хімічного складу гірських порід і мінералів. Внаслідок Г. п. утворюються мінерали й гірські породи. Виділяють три групи Г. п.: гіпогенні, гіпергенні і техногенні. До гіпогенних процесів відносять глибинні процеси, пов'язані з внутр. (планетарними) джерелами енергії, тобто тими джерелами, які виникають під час розвитку речовини Землі, діяння сили тяжіння та сил, зумовлених обертанням Землі. Ці процеси поділяють на магматичні, метаморфічні (див. *Метаморфізм*), метасоматичні (див. *Метасоматизм*) та ряд ін. Вони відбуваються в умовах високих т-р і тиску і спричинюють формування ендогенних (глибинних) родовищ мінеральної сировини (*гідротермальні родовища, метасоматичні родовища* тощо). До гіпергенних процесів належать поверхневі процеси, джерелом яких є гол. чин. сонячна енергія. Вони відбуваються на поверхні Землі та в приповерхневих горизонтах *земної кори* при помірних т-рах і тиску. До них відносять *вивітрювання*, осадкоутворення тощо. Гол. фактори цих процесів — коливання т-ри, тиск до кількох атмосфер, надмір води, вільного кисню й вуглекислоти, біохім. процеси тощо. Гіпергенні процеси зумовлюють

Герасименки Яків і Яким. Майолікові вироби. 20 ст. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

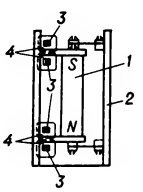

Геофон: *1* — інертна маса (магніт); *2* — корпус; *3* — осердя; *4* — змінний зазор між наконечником магніту і осердям.

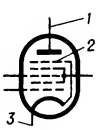

Гептод: *1* — анод; *2* — сітка; *3* — катод.

Г. Ю. Герасимович. Серветка (фрагмент вишивки). 20 ст

утворення *кори вивітрювання*, з якою пов'язані корисні копалини (рудні родовища, фосфорити тощо). Гіпогенні й гіпергенні процеси в деяких випадках тісно пов'язані між собою. Напр., утворення кам. вугілля і нафти відбувається внаслідок взаємодії їх. Техногенні процеси — процеси, зумовлені виробничою діяльністю людини.

Літ.: Тугаринов А. И., Павленко А. С., Александров И. В. Геохимия щелочного метасоматоза. М., 1963; Перельман А. И. Геохимия элементов в зоне гипергенеза. М., 1972; Сливко М. М. Міграція хімічних елементів у земній корі. Львів, 1975.

Б. Ф. Міцкевич.

Голова **Гери.** Копія. Мармур. 4 ст. Національний музей. Рим.

ГЕОХІ́МІЯ (від *гео...* і *хімія*) — наука, що вивчає поширення і розподіл хімічних елементів у *земній корі* та процеси міграції їх. Досліджує хім. склад Землі, окремих *геосфер*, гірських порід і мінералів; на хім. основі пояснює походження та історію Землі і поділ її на оболонки. Особливу увагу Г. приділяє процесам утворення корисних копалин, розглядаючи родовища їх як підвищену концентрацію тих чи ін. хім. елементів у земній корі.

Г. як наука виникла на поч. 20 ст. на стику *геології* і *хімії*. Розвиток і становлення Г. пов'язані з іменами рос. учених В. І. *Вернадського*, О. Є. *Ферсмана*, О. П. *Виноградова* та ін. До її складу входять: регіональна Г., Г. елементів і процесів, Г. ізотопів, *гідрогеохімія*, *біогеохімія* та ін. Для геохімічних досліджень велике значення мають вивчення будови та властивостей атомів і іонів хім. елементів, кристалічної будови речовини, а також даних про термодинамічні умови, за яких відбуваються *геохімічні процеси* в геосферах. Геохім. дослідження базуються на аналітичних, експериментальних, матем. і власне геохім. методах. З них перші три групи застосовують при визначенні вмісту хім. елементів, моделюванні геохім. процесів і статистичному опрацюванні одержаних даних. Геохім. методи застосовують у тісному зв'язку з геол. методами. Крім геологічних, Г. користується також даними *океанології*, *біології*, *грунтознавства* та ін. наук. Виявлені геохім. закономірності мають велике значення у виробничій практиці людини, а також для розв'язання питань захисту та охорони навколишнього середовища. Дослідження в галузі Г. на Україні проводить Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Літ.: Ферсман А. Е. Геохимия, т. 1—4. Л., 1934—39; Вернадский В. И. Избранные сочинения, т. 1. М., 1954; Виноградов А. П. Химическая эволюция Земли. М., 1959; Войткевич Г. В., Закруткин В. В. Основы геохимии. М., 1976.

Б. Ф. Міцкевич

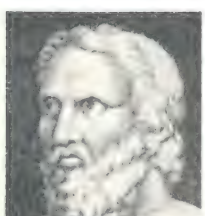

Геракліт Ефеський.

ГЕОХІ́МІЯ ЛАНДША́ФТІВ — науковий напрям на межі фізичної географії і геохімії, який вивчає переміщення (перерозподіл) хім. елементів у *ландшафті* географічному. Основи вчення про Г. л заклав рад. вчений Б. Б. Полинов, який уперше визначив завдання, сформулював основні поняття і розробив методи вивчення Г. л. Розрізняють біогенний, фізико-хім. (водний і повітряний), мех. і техногенний перерозподіл хім. елементів. Ділянки земної поверхні, що відрізняються якісною своєрідністю перерозподілу хім. елементів і сполук, називають геохім. ландшафтами. Їхні складові частини — елементарні ландшафти (напр., вододіли, схили, долини тощо) пов'язані між собою міграцією хім. елементів. Дані досліджень Г. л. використовують при пошуках корисних копалин, розв'язанні питань охорони навколишнього середовища, в с. г., охороні здоров'я тощо.

Літ.: Полынов Б. Б. Геохимические ландшафты. В кн.: Полынов Б. Б. Избранные труды. М., 1956; Перельман А. И. Геохимия ландшафта. М., 1975; Беус А. А., Грабовская Л. И., Тихонова Н. В. Геохимия окружающей среды. М., 1976.

В. В. Цар.

Геракл Фарнезе. Мармурова римська копія з бронзового оригіналу Лісіппа 2-ї половини 4 ст. до н. е. Національний музей. Неаполь.

ГЕОХРОНОЛО́ГІЯ (від *гео...* і *хронологія*) — визначення часу утворення гірських порід, з яких складаються земні верстви. Розрізняють Г. відносну і абсолютну. Відносна Г. визначає послідовність утворення гірських порід у часі, тобто відносний вік порід. Вона базується на спостереженнях, що дають можливість встановити, які явища в земній корі відбувалися раніше, які пізніше. Так, при непорушеному заляганні осадочних порід, у нижній частині геол. розрізу лежать давніші породи, у верхній — молодші. Осадочні породи відкладаються у вигляді горизонтальних верств, проте наступні *дислокації* змінюють форму залягання їх. Визначаючи відносний час утворення порід, користуються палеонтологічним методом — за скам'янілими органічними рештками фауни і флори, що збереглися в породах (див. *Палеонтологія*). Абсолютна Г. визначає час утворення мінералів у роках на основі ізотопного аналізу, що його проводять за допомогою радіологічних методів. Вік порід встановлюють за кількістю продуктів розпаду радіоактивних ізотопів, які нагромадились у кристалічних гратках мінералів за час існування їх. Цей метод базується на тому, що час, протягом якого відбувається піврозпад того чи ін. ізотопу, відомий. Застосовують такі методи: калій-аргоновий, рубідій-стронцієвий, урано-торієво-свинцевий, гелієвий, вуглецевий та ін. Калій-аргоновий метод оснований на визначенні продукту розпаду ізотопу калію K^{40}, аргону Ar^{40}. Період піврозпаду K^{40} щодо алюмінію дорівнює $12 \cdot 10^{10}$ років. Рубідій-стронцієвий метод засн. на вимірюванні Rb^{87}, що перетворюється на стронцій Sr^{87} з періодом піврозпаду 10^{11} років. Урано-торієво-свинцевий метод базується на визначенні ізотопів свинцю. Кінцевим продуктом розпаду урану є урановий свинець Pb^{206}, розпаду торію — торієвий свинець Pb^{208}. Гелієвий метод оснований на визначенні гелію, що є в уранових мінералах, він утворився з альфа-частинок радіоактивного випромінювання (1г урану дає за секунду $9,7 \cdot 10^4$ альфа-частинок, або $1,1 \cdot 10^{-7}$ $см^3$ гелію на рік). Вік порід, встановлений цим методом, часто буває заниженим, бо не весь гелій, що утворився, залишається в мінералі. Вуглецевий метод оснований на застосуванні радіоактивного вуглецю C^{14}, за допомогою якого визначають час утворення мінералів, що містять вуглець, віком до 40 тис. років. Вік уранових мінералів визначають також за вмістом у них ксенону, що є одним з продуктів спонтанного поділу урану з періодом піврозпаду 10^{16} років.

Метод радіоактивного розпаду теоретично точно визначає час утворення гірських порід, бо науці ще невідомі явища, які могли б змінити хід розпаду радіоактивних елементів. За цим методом вік Землі становить приблизно 4 млрд. років Виходячи з прийнятого віку Сонячної системи (4,6 млрд. років) на основі даних про поширення ізотопів урану, осмію і ренію, встановлено, що процеси ядерного синтезу почалися 14—18 млрд. років тому.

На Україні вік найдавніших порід докембрію визначений у 3,5 млрд. років. Розробка мас-спектрометричних методів вивчення ізотопного складу елементів і створення на основі їх геохронологічних методів визначення віку гірських порід справило революціонізуючий вплив на розвиток уявлень про іс-

Геохронологічна шкала фанерозою

Еон	Початок, млн. років тому	Ера	Початок, млн. років тому	Період	Початок, млн. років тому	Тривалість, млн. років
VI Фанерозойський		Кайнозойська		Антропогеновий (четвертинний)	1,5 *	1,5 *
				Неогеновий	25	23,5
			67	Палеогеновий	67	42
		Мезозойська		Крейдовий	137	70
				Юрський	195	58
			230	Тріасовий	230	35
		Палеозойська		Пермський	285	55
				Кам'яновугільний	350	75—65
				Девонський	410	60
				Силурійський	440	30
				Ордовицький	500	60
	570		570	Кембрійський	570	70

* За різними даними — від 0,6 до 3,5 млн. років

горію кори континентів. Розроблено геохронологічну шкалу. Виділяють два найбільші її підрозділи — еони — фанерозойський та докембрійський. На підставі геохронологічних досліджень і планетарних узагальнень встановлено 6 мегациклів розвитку земної кори, які відповідають відрізкові часу 500—800 млн. років перебудови структури континентів. Найпізнішим — шостим мегациклом є *фанерозой*, який припадає на останні 570 млн. років, коли відбувався розвиток хребетних. Значний вклад у розвиток методів абсолютної Г. внесли рад. вчені О. П. *Виноградов*, Г. Д. Афанасьєв, О. І. Тугаринов, Л. М. Овчинников, Е. К. Герлінг та ін.; на Україні — М. П. *Семененко*, Є. С. *Бурксер*, М. П. *Щербак*. Геохронологічні дослідження в УРСР зосереджені в Ін-ті геохімії і фізики мінералів АН УРСР.

Геохронологічна шкала докембрію

Мегацикл	Початок, млн. років тому	Ери (в дужках назва їх для Українського щита)	Початок, млн. років тому
V Докембрійський (Протерозой IV)		Докембрій V (Рахівська)	700—800
	1100—1200	Докембрій V_1 (Чорноморська)	1100—1200
IV Докембрійський (Протерозой III)		Докембрій IV_2 (Овруцька)	1500—1400
	1700	Докембрій IV_1 (Волинська)	1700
III Докембрійський (Протерозой II)		Докембрій III (Криворізька)	2000
	2000		
II Докембрійський (Протерозой I)		Докембрій II_2 (Бузько-Подільська)	2300
	2700	Докембрій II_1 (Базавлуцько-Росинська)	2600—2700
I Докембрійський (Архей)		Докембрій I_2 (Аульська)	3000
	3500	Докембрій I_1 (Конкська)	3500

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Бродский А. И. Химия изотопов. М., 1957; Семененко Н. П. Геохронология в абсолютном летоисчислении и вопросы геологической истории докембрия. В кн.: Труды седьмой сессии Комиссии по определению абсолютного возраста геологических формаций. М., 1960; Старик И. Е. Ядерная геохронология. М.—Л., 1961; Геохронология докембрия Украины. К., 1965; Геохронология СССР. т. 1—3. Л., 1973—74.

М. П. Семененко.

ГЕОЦЕНТРИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІ́ТУ (від *гео*... й лат. centrum — осереддя, центр) — помилкове давнє уявлення про будову Всесвіту, за яким у центрі його міститься нерухома Земля, а навколо неї рухаються всі небесні світила. Г. с. с. описав К. *Птолемей* (2 ст. н. е.). Цієї системи дотримувалися до 16 ст., поки на зміну їй не прийшло вчення М. *Коперника* (див. *Геліоцентрична система світу*).

ГЕОЦЕНТРИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — системи *координат небесних*, за допомогою яких визначають положення світил відносно центра Землі.

ГЕПА́РД (Acinonyx) — рід хижаків родини *котячих* підродини гепардових. Від ін. котячих відрізняються видовженими кінцівками, пристосованими до швидкого тривалого бігу (до 110 км/год), кігті невтяжні. Довж. тіла до 140 см, хвоста — до 75 см, вис. в плечах 80 см. Забарвлення жовтувате з дрібними чорними плямами. В роді 1 вид — гепард (A. jubatus). Поширений у пустелях Африки та Пд.-Зх. Азії; в СРСР — у Туркменії. Живиться переважно дрібними копитними. Самка після 84—95-денної вагітності народжує 1—4 малят. Пром. значення не має. В Індії та Ірані Г. використовували для полювання на антилоп. Мисливські Г. були відомі в Київській Русі. Підлягає охороні як рідкісний вид, що зникає. Іл. с. 534.

В. О. Топачевський.

ГЕПАРИ́Н (від грец. ἧπαρ — печінка) — речовина, яка перешкоджає *зсіданню крові*. За хім. природою сірковмісний *мукополісахарид*. Виробляється в організмі людини і тварин тучними клітинами, скупчення яких є в печінці, легенях, стінках кровоносних судин. Добувають з печінки та легень великої рогатої худоби. Застосовують у медицині як *антикоагулянт*.

ГЕПАТИ́Т [від грец. ἧπαρ(ἥπατος) — печінка] — загальна назва запальних захворювань печінки різної *етіології*. Поділяються Г. на гострі та хронічні. Гострі Г. спричинюються вірусом *гепатиту вірусного*, вірусом інфекційного мононуклеозу, збудниками гострих кишкових та ін. інфекцій, різними токсичними агентами. Причиною виникнення гострого Г. можуть бути також токсикоз, вагітність, іонізуючі випромінювання. Хронічні Г. виникають як ускладнення при *сепсисі*, черевному й поворотному тифах, *туберкульозі*, *сифілісі* тощо, а також як наслідок різних пром., харч., лікарських отруєнь (токсико-алергічні Г.). Поряд з ураженнями печінки при Г. спостерігаються ознаки ураження шлунка, кишок, підшлункової залози, жовчних шляхів і жовчного міхура. Це свідчить про те, що Г. є захворюванням усього організму. Гострий Г. без відповідного лікування може перейти в хронічний, який триває роками і може ускладнюватися *цирозом* печінки. Ознаки Г.: нудота, печія, розлади травлення, болі в ділянці печінки і збільшення її розмірів, іноді — жовтяниця. Л і к у в а н н я спрямоване на ліквідацію осн. захворювання; дієта, бальнеологічне лікування (Єсентуки, Трускавець та ін.).

Літ.: Бондарь З. А. Клиническая гепатология. М., 1970; Подымова С. Д. Хронический гепатит. М., 1975

ГЕПАТИ́Т ВІ́РУСНИЙ, гепатит інфекційний, гепатит сироватковий, жовтяниця інфекційна, хвороба Боткіна (за ім'ям С. П. Боткіна, який уперше в 1888 висловив думку про інфекційну природу Г. в.) — вірусне захворювання з переважним ураженням печінки та циклічним перебігом. Г. в.— одне з найпоширеніших захворювань у всьому світі. На Г. в. хворіють люди різного віку, особливо діти. Джерелом інфекції при Г. в. є тільки людина — хвора або вірусоносій. Збудник Г. в. міститься в крові та виділеннях хворого і, потрапляючи в навколишнє середовище, забруднює джерела водопостачання, продукти харчування, руки тощо. Зараження відбувається через рот, при взятті або переливанні крові, введенні ліків, внутрішньовенному введенні плазми, при різних хірургічних втручаннях як наслідок поганої стерилізації шприців, інструментів. Інкубаційний період Г. в. — 3—6 тижнів при зараженні контактно-побутовим шляхом і довший (іноді до року), коли інфекція потрапляє через кров. Часто хвороба розвивається поступово, особливо у людей похилого віку; у дітей іноді буває гострий початок з остудою, підвищенням т-ри. При Г. в. хворого морозить, зникає апетит, з'являються нудота, кволість, відчуття тяжкості в підгрудинній ділянці, іноді — болі у животі, в суглобах. У розпалі захворювання з'являється жовтяниця, печінка і селезінка збільшуються. Звичайно Г. в. закінчується одужанням, але при неправильному лікуванні може давати тяжкі ускладнення (*атрофія* печінки, печінкова кома). П р о ф і л а к т и к а — негайна ізоляція хворого на Г. в., вжиття загальносанітарних заходів, уведення особам, які були в контакті з хворим, гамма-глобуліну. В дитячому колективі встановлюється карантин на 45 діб. Л і к у в а н н я: загальнозміцнювальні засоби, вуглеводна дієта з високим вмістом вітамінів, білків, жирів, споживання великої кількості рідини (особливо фруктових соків). Медикаментозне лікування суворо індивідуальне; в період одужання — бальнеологічне лікування (Єсентуки, Миргород, Трускавець та ін.). Особи, які хворіли на Г. в., підлягають диспансерному нагляду протягом 6 — 12 місяців.

Літ.: Тареев Е. М. [та ін.]. Эпидемический гепатит. М., 1970; Угрюмов Б. Л., Фомин Д. Х., Вовк А. Д. Сывороточный гепатит. К., 1975; Блюгер А. Ф. Вирусный гепатит. Рига, 1978

Б. Л. Угрюмов.

ГЕПАТИ́ТИ ТВАРИ́Н ІНФЕКЦІ́ЙНІ — загальна назва запальних уражень печінки інфекційно-

М. Гепперт-Майєр.

В. П. Герасименко.

К. М. Герасименко.

ГЕПАТО-ЦЕРЕБРАЛЬНИЙ СИНДРОМ

І. О. Герасимов.

І. П. Герасимов.

О. М. Герасимов.

С. А. Герасимов.

го походження. Майже завжди процес захоплює жовчний міхур і протоки, виникають глибокі порушення білкового, вуглеводно-жирового і пігментного обмінів. Найчастіше зустрічаються вірусний гепатит каченят та інфекційний гепатит собак. Перебіг Г. т. і. буває гострий і хронічний. При гострій формі в печінці розвиваються гнійні процеси, при хронічній — *цироз*. Джерело інфекції — хворі тварини. Серед хутрових звірів Г. т. і. можуть поширюватися тривалий час. Хворі тварини втрачають апетит, мляві, у них підвищується т-ра, виникають болючість живота, жовтяниця, конвульсії і параліч. Смерть настає за 1—2 дні, у каченят — за 1—2 год. Лікування не ефективне. В неблагополучних щодо Г. т. і. г-вах вибраковують тварин-збудниконосіїв, провадять *імунізацію* поголів'я і ретельну *дезинфекцію*.

ГЕПА́ТО-ЦЕРЕБРА́ЛЬНИЙ СИНДРО́М — ураження нервової системи, що характеризується порушенням функції *печінки* в поєднанні з нервово-психічними розладами. Г.-ц. с. спостерігається при хронічних прогресуючих захворюваннях печінки. Виявляється дратливістю, підвищеною стомлюваністю, порушенням сну тощо, а також вегетативно-судинними розладами; можливі органічні ураження мозку; іноді — *поліневрити* і полірадикуліти (див. *Радикуліт*). Лікування — спрямоване на усунення захворювань печінки, що спричинили гепато-церебральний синдром.

ГЕ́ППЕРТ-МА́ЙЄР (Goeppert Mayer) Марія (28.VI 1906, Катовіце, Польща — 20.II 1972) — американський фізик-теоретик, член Національної АН США. Закінчила 1930 Геттінгенський ун-т, з 1931 працювала в США. Наук. праці з ядерної фізики, квантової механіки, теорії кристалічної гратки та статистичної механіки. Передбачила подвійний *бета-розпад* і розробила його теорію (1935). Незалежно від Г. Йєнсена створила (1951) оболонкову модель ядра (див. *Атомне ядро*). Нобелівська премія, 1963. Портрет с. 537

ГЕПТА́Н, C_7H_{16} — насичений вуглеводень. Відомо 9 ізомерів Г. Нормальний Г.— $CH_3(CH_2)_5CH_3$ — безбарвна рідина з слабким своєрідним запахом, густ. 683,8 кг/м³, $t_{кип}$ 98,4° С, нерозчинний у воді, змішується з ефіром та ін. органічними розчинниками. З повітрям утворює вибухову суміш. Одержують фракціонуванням з нафти або синтетичного бензину. Застосовують Г. як еталон для визначення детонаційної стійкості карбюраторних палив (*октанове число* Г. беруть рівним нулеві). Серед ізомерів Г. практичне значення має 2, 2, 3-триметилбутан (триптан) — як добавка до моторного палива.

ГЕПТО́Д [від грец. ἑπτά — сім і (*електр*)*од*] — семиелектродна *лампа електронна*. Являє собою герметичний балон з анодом, катодом і п'ятьма сітками (двома керуючими, двома екрануючими і однією захисною). Г. використовують головним чином для перетворення електр. коливань високої частоти в радіоелектронних пристроях (напр., у *супергетеродинних радіоприймачах*). Іноді Г. наз. пентагридом. Іл. с. 535.

ГЕ́РА (Ἥρα) — у грецькій міфології цариця богів, дочка *Кроноса* й *Реї*, сестра і дружина *Зевса*. Вшановували її як богиню шлюбу, покровительку жінок, захисницю вагітних і породілей. За міфами, мала владну й жорстоку вдачу, переслідувала жінок — коханок Зевса. Зображували її жінкою величної постави, з суворим поглядом. У римській міфології їй відповідає *Юнона*. Іл. с. 536.

ГЕ́РА — місто на Пд. НДР, на р Вайсе-Ельстері, адм. центр округу Гера. Вузол з-ць і автошляхів. 114,1 тис. ж. (1975). Старовинний центр текст. (гол. чин. вовняної) пром-сті. Розвинуті текст. машинобудування й верстатобудування. Підприємства взут., гумової, меблевої, харч. пром-сті. Виробн. піаніно. Гірничий ін-т. Театр, бот. сад. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Г. згадується з 995.

ГЕРА́КЛ (Ἡρακλῆς) — у грецькій міфології народний герой. Син бога *Зевса* й дружини фіванського царя Алкмени. Здійснив 12 подвигів: задушив немейського лева, убив лернейську гідру, зловив ериманфського вепра, приборкав керинейську лань, почистив *авгієві стайні*, приборкав крітського бика, дістав золоті яблука з саду *Гесперид*, переміг *амазонок*, поборов *Цербера* тощо. За ін. міфами, звільнив прикутого *Прометея*, подолав *Антея*, допоміг богам здобути перемогу над *гігантами* та ін. Як втілення надзвичайної фізичної сили, мужності й працьовитості, Г. був одним з найпопулярніших у грец. міфології. У Римі Г. наз. Геркулесом. Міфи про Г. широко відображено в мистецтві. Іл. с. 536.

ГЕРА́КЛІЙ — місто *Боспорської держави* на узбережжі Азовського моря. Г. згадують давньогрец. географи *Страбон*, *Птолемей*. Залишками Г., як вважає більшість учених, є городище на мисі Казантип біля с. Мисового Ленінського р-ну Крим. обл. Під час розкопок городища відкрито залишки будівель перших століть н. е. та шар згарища. Очевидно, бл. 270 н. е. Г. зруйнували *готи*.

ГЕРАКЛІ́Т Ефеський (Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; бл. 544/540 до н. е.— бл. 480 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, стихійний діалектик, представник *іонійської школи*. Своє вчення виклав у творі «Про природу». Виходив з наївно-матеріалістичних уявлень про вогонь як першооснову всіх речей. Відкидаючи реліг.-міфологічні уявлення про світ, Г. доводив, що світ не створений богом, а був, є й буде вічно живим вогнем, який закономірно спалахує й закономірно гасне. В. І. Ленін назвав ці положення Г. дуже хорошим викладом начал діалектичного матеріалізму (Повне зібр. тв., т. 29, с. 293). Ідея матеріальної єдності світу у Г. поєднується з ідеєю становлення й плинності всього існуючого. Г. вчив, що все перебуває у вічному процесі виникання й зникання, тому природа не буває в одному й тому самому стані. Осн. причиною всіх змін у природі Г. вважав боротьбу протилежностей. Він висловив багато глибоких здогадок про єдність, взаємозв'язок і взаємопереходи протилежностей. Об'єктивну необхідність і закономірність природи Г. називав *логосом*, запровадивши вперше цей термін у філософію. Матеріалізмові Г. притаманні риси *гілозоїзму*. У гносеології Г. вперше в історії давньогрецької філософії висунув проблему про роль відчуттів і розуму в процесі пізнання. За своїми політ. поглядами Г.— виразник клас. інтересів рабовласників, противник античної демократії. Класики марксизму-ленінізму високо оцінювали діалектику Г., яка в його вченні досягла найвищого в античній філософії ступеня розвитку. Портрет с. 536.

Тв.: Рос. перекл.— Фрагменты. В кн.: Материалисты Древней Греции. М., 1955.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; История античной диалектики. М., 1972; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976.

В. С. Дмитриченко.

ГЕРА́ЛЬДИКА [лат. (ars) heraldica, від heraldus — оповісник, герольд] — допоміжна істор. дисципліна, що вивчає походження й соціальні функції символів, емблем і *гербів*, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів, значення останніх як своєрідних наук. джерел. Г. досліджує пам'ятки матеріальної культури та писемні джерела з гербами й емблемами, допомагає дослідити нац. традиції, соціальні риси, екон. і культурні зв'язки між країнами тощо. В Зх. Європі герби спочатку вивчали службові особи — герольди, в 14 ст. було створено спец. установи — герольдії. В Росії Г. як наук. дисципліна почала розвиватися з 17 ст. Серед узагальнюючих досліджень з вітчизняної Г.— праці О. Б. Лакієра, П. П. Вінклера, Ю. В. Арсеньєва, а також Б. К. Лукомського, який разом з В. Л. *Модзалевським* видав «Малороссийский гербовник» (СПБ, 1914). В СРСР, в ін. країнах соціалістичної співдружності розвинулася принципово нова держ. і сусп. емблематика, що відображує особливості соціалістичного ладу й високу мету — побудову комунізму (див. також *Герб державний*). Г. пов'язана з *генеалогією*, *нумізматикою*, *палеографією* і *сфрагістикою*. Дані Г. використовуються різними галузями істор. науки.

Літ.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974; Драчук В. С. Рассказывает геральдика. М., 1977.

В. І. Стрельський.

ГЕРА́НЬ — 1) Журавець (Geranium) — рід рослин род. геранієвих. Одно-, рідше багаторічні трав'янисті рослини. Стебло заввишки від 20 до 60 см. Листки пальчасто-, рідше перисторозсічені. Квітки правильні, двостатеві. Плід розкривається п'ятьма стулками. Понад

250 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі.
В СРСР — 55 видів, з них в УРСР — 23. Найпошир. Г. лісова (G. silvaticum), Г. лучна (G. pratense), Г. маленька (G. pusillum). Усі Г. містять *дубильні речовини*; в листках багатьох видів є вітамін С і провітамін А. Більшість Г.— бур'яни. Іл с. 534. 2) Народна назва *пеларгонії*.

ГЕРАСИМЕ́НКИ — українські рад. майстри художньої кераміки, брати. 1) Яким Агафонович Г. (9.IX 1888, с. Бубнівка, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл. — 21.I. 1970, там же). 2) Яків Агафонович Г. (26.X 1891, с. Бубнівка, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл.— 24.IV 1969, там же). Виготовляли глечики, куманці, барильця, баньки, кахлі в традиційних для укр. гончарства формах, оздоблювали їх рослинним і геометричним орнаментом. Створювали й декоративні блюда, столові й кавові сервізи. Твори зберігаються в музеях Києва та Львова. Іл. с. 535.

ГЕРАСИМЕ́НКО Василь Пилипович [11(24).IV 1900, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.— 13.II 1961, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями, зокрема 28-ю, яка брала участь у визволенні України, військами Сталінградського, Харків., Київ. військ. округів. З березня 1944 по жовтень 1945 — нарком оборони УРСР. З 1945 Г.— заст. команд. військами Прибалт. військ. округу. З 1953 — у відставці. На XV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 537.

ГЕРАСИМЕ́НКО Костянтин Михайлович [28.IV (11.V) 1907, с. Прихідьки, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.— вересень 1942] — український рад. поет і драматург. Закінчив Пирятинське пед. уч-ще. Вчителював у Донбасі. В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Загинув на Кавказькому фронті. Друкуватися почав 1932. Тематика творчості Г. — щастя вільної праці, інтернаціональне єднання, захист соціалістичної Вітчизни. Поетичні збірки Г.: «Зріст» (1933), «Вересень» (1935), «Пам'ять» (1938), «Дорога» (1939), «Портрет» (1941). Автор п'єс «При битій дорозі» (за мотивами поеми Т. Шевченка «Катерина») і «Легенда». В 1939 у співавторстві з М. Вериківським написав лібретто до опери «Наймичка». Портрет с. 537.
Тв.: Поезії. К., 1966; Пам'ять. К., 1977; Рос. перекл.— Рассказ про песню. М., 1958.

ГЕРА́СИМОВ Іван Олександрович (н. 8.VIII 1921, с. Пьостровка, тепер Стерлітамацького р-ну Башк. АРСР) — рад. військ. діяч, генерал армії (1977). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. В 1940 закінчив Ульяновське бронетанкове уч-ще. Учасник Великої Вітчизн. війни (командир танкового взводу—нач. штабу танкової бригади). В 1955 закінчив Військ. академію бронетанкових військ, 1966 — військ. академію Ген. штабу. Був заст. команд. армією, нач. штабу, команд. армією, 1-м заступником команд. військами Прикарпатського військ. округу. З 1973— команд. Пн. групою військ, з 1975—команд. військами Київ. військ. округу. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС, член ЦК Компартії України. З 1977 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ГЕРА́СИМОВ Інокентій Петрович [н. 9(22).XII 1905, Кострома] — російський рад. географ, геоморфолог, грунтознавець. Акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Закінчив Ленінгр. ун-т (1926). В 1936—56 очолював Відділ географії і картографії грунтів у Грунтовому ін-ті ім. В. В. Докучаєва. З 1945 працює в Ін-ті географії АН СРСР (з 1951 — директор). Праці Г. присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, географії грунтів, охорони й перетворення природи тощо. Засновник конструктивного напряму в географії. Голова Національного комітету радянських географів (з 1957), президент Всесоюзного товариства грунтознавців. Нагороджений двома орденами Леніна. Держ. премія СРСР (1973).

ГЕРА́СИМОВ Михайло Михайлович [2(15).IX 1907, Петербург —21. VII 1970, Москва] — російський рад. антрополог, археолог і скульптор, доктор істор. наук (з 1956). Відкрив і дослідив пізньопалеолітичну стоянку Мальта (за 80 км від Іркутська). Розробив методи реконструкції за черепом м'яких частин обличчя. Створив скульптурні портрети Ярослава Мудрого, Андрія Боголюбського, Тімура, Улугбека, Івана Грозного, жителів трипільських поселень на території України та багато ін. Метод Г.— відтворення за черепом м'яких частин обличчя — має важливе значення в *криміналістиці*. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1950.

ГЕРА́СИМОВ Олександр Михайлович [31.VII (12.VIII) 1881, м. Козлов, тепер Мічурінськ Тамбовської обл.— 23.VII 1963, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1943), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1950. В 1915 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури і архітектури, де вчився у А. *Архипова* і К. *Коровіна*. Член АХРР з 1925. Автор картин на історико-революц. теми («В. І. Ленін на трибуні», 1929—30, «Гімн Жовтню», 1942, та ін.), портретів (І. Мічуріна, 1926; балерини О. Лепешинської, 1939; групового портрета найстаріших художників І. Павлова, В. Бакшеєва, В. Бялиницького-Бірулі, В. Мєшкова, 1944, та ін.), пейзажів і натюрмортів. Виконав ілюстрації до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1946—54). В 1947—57 — президент АМ СРСР. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1945, 1949.
Літ.: Сокольников М. А. М. Герасимов. М., 1954.

О. М. Герасимов. Груповий портрет найстаріших художників І. М. Павлова, В. М. Бакшеєва, В. К. Бялиницького-Бірулі і В. М. Мєшкова. 1944. Державна Третьяковська галерея у Москві.

ГЕРА́СИМОВ Сергій Аполлінарійович [н. 21.V (3.VI) 1906, м. Міас, тепер Челябінської обл.] — російський рад. кінорежисер, актор і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Роботу в кіно почав 1924 як актор. Поставив фільми: «Семеро сміливих» (1935), «Комсомольськ» (1937), «Маскарад» (1941), «Велика земля» (1944), «Дочки-матері» (1975), телефільм «Червоне і чорне» (1976) та за власними сценаріями: «Учитель» (1939), «Молода гвардія» (1948), «Тихий Дон» (1957—58), «Люди і звірі» (1962), «Журналіст» (1967), «Біля озера» (1969), «Любити людину» (1974) та ін. В 1944 очолив творчу майстерню. Професор ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1949, 1951, 1971.
Тв.: О киноискусстве. М., 1960; Жизнь. Фильмы. Споры. М., 1971.
Літ.: Фрейлих С. Искусство кинорежиссера. М., 1954; Парфенов Л. А. Сергей Герасимов. М., 1975.
О. К. Бабишкін.

ГЕРА́СИМОВ Сергій Васильович [14(26).IX 1885, Можайськ, тепер Московської обл.— 20.IV 1964, Москва] — російський рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1958), дійсн. член АМ СРСР (з 1947). В 1912 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури і архітектури, де вчився у С. *Іванова* і К. *Коровіна*. Член АХРР (з 1930). Автор картин, присвячених перебудові села: «Сільрада» (1924—25), «Приїзд комуністів на село» (1927), «Колгоспний сторож» (1933), «Колгоспне свято» (1936—37); полотен на історико-революц. теми: «Клятва сибірських партизанів» (1933), «В. І. Ленін на II з'їзді Рад серед делегатів-селян» (1935—36), «За владу Рад» (1957); ліричних пейзажів: «Зима» (1939), серії «Можайські пейзажі» (1954 — 64); ілюстрацій до творів О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Горького та ін. Викладав у різних худож. закладах. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1966 (посмертно). Іл. с. 540.

С. В. Герасимов.

Л. П. Герасимчук

Й.-Ф. Гербарт.

М. В. Гербель.

Літ.: Галушкина А. С. Сергей Васильевич Герасимов. Л., 1964.

ГЕРАСИМО́ВИЧ Ганна Юліанівна [16(28).III 1889, с. Пилипче, тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл. — 31.III 1974, Косів Івано-Франківської обл.] — українська рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Серед творів: портрети — В. І. Леніна (1954), І. Франка (1956), Марка Черемшини (1959), Т. Шевченка (1966); тематичні композиції — «На полонині» (1957), «На оновленій Верховині»; скатерті, рушники, чоловічі сорочки, жіночі блузки. Іл. с. 535.

ГЕРАСИМЧУ́К Лідія Павлівна (5.IV 1922, Київ — 5.XII 1958, там же) — українська рад. балерина, засл. арт. УРСР (з 1952). В 1937 закінчила Київ. хореографічний технікум, відтоді — солістка балету Київ. театру опери та балету, 1941—44 — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Маруся («Маруся Богуславка» Свєчникова), Венера й Маріула («Лілея» Данькевича), Раймонда («Раймонда» Глазунова) та ін. Портрет с. 539

ГЕРАСЮ́ТА Микола Федорович (н. 18.XII 1919, м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. вчений у галузі механіки й машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Одеський ун-т. З 1946 працює в конструкторському бюро, з 1952 — і в Дніпроп. ун-ті (професор з 1962). Осн. праці — в галузі динаміки складних мех. систем. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1967. Ленінська премія, 1972.

С. В. Герасимов. Зима. 1939. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Гератська школа мініатюри. Касім Алі. Мініатюра до поеми Джамі. «Юсуф та Зулейка» з рукопису «Хамсе». Кінець 15 ст. Британський музей. Лондон.

ГЕРА́Т — місто на Пн. Зх. Афганістану. Розташований у великому оазисі, що зрошується водами р. Геріруду. Адм. центр провінції Герат. Вузол автошляхів, аеропорт. 108,8 тис. ж. (1973). Торг. центр (торгівля каракулем, зерном, фруктами тощо). Бавовноочисна, текст., борошномельна, рисоочисна пром-сть. Виробн. олії, кондитерська ф-ка. Кустарні промисли (вовняні й шовкові тканини, килими). Центр середньовічної мініатюри й декоративно-прикладного мист. (див. *Гератська школа мініатюри*). Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Г. відомий з давніх часів під назвою Александрія-Аріана (Александрія Арійська).

ГЕРА́ТСЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ — одна з середньовічних шкіл *мініатюри*, існувала в столиці д-ви Тімуридів — *Гераті*. Г. ш. м виникла на поч. 15 ст. у зв'язку з заснуванням придворної майстерні рукописів (ілюстрації до «Антології» Байсункара, «Гулістану» Сааді, обидва —1427; «Шахнаме», 1430; «Хамсе» Нізамі, 1431). Твори майстрів Г ш. м. відзначалися яскравим колоритом, правдивою передачею емоційного стану людини, яку найчастіше зображували на тлі пейзажу Серед найвизначніших представників Г. ш. м. художники Кемаледдін *Бехзад* і *Касім Алі*.

ГЕРА́ЩЕНКО Олег Аркадійович (н. 12.VIII 1925, кишлак Чувалачі, тепер Ташкентського р-ну Ташкентської обл.) — український рад. вчений у галузі теплофізики, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957 Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. З 1951 працює в Ін-ті тех. теплофізики АН УРСР (з 1974 — директор). Осн. праці присвячені розробленню нової галузі метрології — теплометрії. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ГЕРБ (польс. herb, від нім. Erbe — спадщина) — особливий символічний знак, що виражає коло ідей політ. та істор. характеру, природні особливості, госп. специфіку країни, території чи станову відзнаку, генеалогію особи, роду тощо. Г. поділяються на різні види і категорії: герби державні, Г. земельні, міст, областей, губерній та ін. тер., які входять до складу д-ви, корпоративні (середньовічних цехів, *гільдій, братств*), родові. Г. розрізняються кольором, фігурами, малюнками, створюваними за спец. правилами, і описуються спец. термінами. Г. зародилися за античних часів. У Давній Русі відомі з 10 ст. Виникнення Г. як родових спадкових знаків у Зх. Європі належить до епохи хрестових походів (11—12 ст.). Згодом Г. почали зображувати на прапорах, грошових знаках, печатках, на папері тощо. В Росії перші дворянські Г. з'явилися в кін. 16 — на поч. 17 ст. Свій Г. був у Війська Запорізького. В Рад. країні зі скасуванням станів було ліквідовано (1917) Г. окремих осіб і родів. Вивченням Г. та їхньої історії займається *геральдика*.

ГЕРБ ДЕРЖА́ВНИЙ — офіційна емблема держави, зображувана на *прапорах державних*, грошових знаках, печатках, деяких офіційних документах тощо. Опис і зображення Г. д. встановлюють конституції і спец. закони д-ви. Мета Г. д.— дати в умовних і лаконічних символах уявлення про д-ву, її історію, сусп. і держ. лад. Феод. і бурж. Г. д. містять гол. чин. зображення хижих тварин і птахів, що символізує силу д-ви. Г. д. СРСР і ін. соціалістич. країн побудовано на нових, принципово відмінних від бурж.-дворянської *геральдики*, засадах. Так, Г. д. СРСР символізує головне, що притаманне рад. ладові — мир і творчу працю, непорушний братерський союз робітн. класу і селянства, об'єднаних заг. метою побудови комуністичного суспільства. Г. д. СРСР являє собою зображення *серпа і молота* на фоні земної кулі, у променях сонця і в обрамленні колосся, з написом мовами союзних республік: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». У верхній частині герба — п'ятикутна зірка. Свій Г. д. має кожна рад. союзна республіка. Г. д. УРСР вперше прийнято 1919 (наступні редакції 1929, 1937 і 1949). Відповідно до ст. 166 Конституції УРСР він являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті, у променях сонця і в обрамленні колосся, з написами на стрічці: внизу вінка «Українська РСР», на правому витку — «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і на лівому — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Над щитом між колоссям — п'ятикутна зірка. Іл. див. до ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка* (обидві на окремих аркушах), а також до статей про інші радянські союзні республіки та зарубіжні держави.

ГЕРБА́РІЙ (лат. herbarium, від herba — трава) — 1) Колекція спеціально зібраних, засушених і відповідно змонтованих на аркушах паперу рослин, призначена для наук. досліджень. Розрізняють з а г а л ь н і Г., які являють собою більш-менш повну колекцію рослин певної території і роблять можливим планомірне флористичне вивчення її, та с п е ц і а л ь н і Г.— колекції харч., тех., лікарських чи ін. рослин. Зібрані для Г. рослини або окремі частини їх відразу ж розправляють і сушать між аркушами паперу, стягнутими рамами. Папір кілька разів міняють. Після засушування рослини монтують на щільних аркушах паперу розміром 42 × 28 см. Найбільші Г. в СРСР зберігаються в Ленінграді, Москві, Києві, Тбілісі, Томську та ін. містах; у зарубіжних країнах — в К'ю (біля Лондона), в Лондоні, Парижі, Женеві, Відні тощо. 2) Установа, що зберігає колекції

засушених рослин і провадить наук. обробку їх.

ГЕ́РБАРТ (Herbart) Йоганн-Фрідріх (4.V 1776, Ольденбург — 14. VIII 1841, Геттінген) — німецький філософ-ідеаліст, психолог і педагог. Основою всього існуючого Г. вважав «реали» — вічні, незмінні, непізнаванні духовні сутності. Релігію обгрунтовував *телеологією*.

Г. заперечував конституційний лад, виправдовував експлуататорські відносини. Був представником *асоціативної психології*. Намагався теоретично обгрунтувати педагогіку, вважаючи, що філософія вказує мету виховання, а психологія— шляхи до цієї мети. Ряд положень Г. (роль інтересу в навчанні, виховний характер навчання, структура навч. процесу тощо) був використаний у дальшому розвитку педагогіки, однак його теорія управління дітьми призводила до пригнічення особистості дитини за допомогою системи заборон і покарань. Учителів-базиліан — послідовників гербартіанства в Галичині — зобразив І. Я. Франко у творах «Schön schreiben», «Олівець» та ін. Портрет с. 539

ГЕ́РБЕЛЬ Микола Васильович [26. XI (8.XII) 1827, Твер, тепер Калінін — 8(20).III 1883, Петербург] — російський поет, перекладач, видавець. Закінчив Київ. гімназію, Ніжинський ліцей (1847). З 1846 друкував свої переклади з європ. поетів. Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1854). У 1857—80 підготував і видав твори Ф. Шіллера, Дж. Байрона, У. Шекспіра, Й.-В. Гете та ін. в перекладах рос. письменників. Г. був особисто знайомий з Т. Шевченком. Видавав «Кобзар» у рос. перекладах (1860, 1869, 1876); твори Є. Гребінки (1862). Перекладав укр. нар. пісні, поезії Т. Шевченка, окремі твори І. Котляревського, М. Костомарова, О. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Глібова, Ю. Федьковича та ін., залишив спогади про Ніжин (1851). Портрет с. 539

Літ.: Федорович І. Перший перекладач «Кобзаря» Микола Гербель. «Україна», 1946, № 3.

ГЕРБЕ́РА (Gerbera) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. *складноцвітих*. Стебло вкорочене, прикореневі листки зібрані в розетки. Суцвіття (кошики) одиночні, великі, на довгих безлистих квітконосах. Бл. 70 видів, пошир. у тропіч., рідше в помірних областях Азії й Африки. У квітництві відома Г. Джемсона (G. jamesonii), садові форми якої мають великі кошики і язичкові квітки яскравого кольору. Використовують як горщикову рослину або для зрізу. На Пд. СРСР, у т. ч. й на Україні (Крим), вирощують у відкритому грунті, де вона цвіте з ранньої весни до пізньої осені.

ГЕРБЕРШТЕ́ЙН (Herberstein) Зігмунд (23.VIII 1486, Віппах, Крайна — 28.III 1566, Відень) — німецький дипломат і мандрівник, барон. Двічі (1517 та 1526) відвідав Москву як посол «Священної Рим. імперії». Був на Україні. В 1549 видав у Відні лат. мовою «Записки про московітські справи», написані на основі переважно російських джерел — літописів, картографічних матеріалів тощо. Життя рос. суспільства поч. 16 ст. Г. змалював тенденційно, перебільшуючи його відсталість. У книзі Г. описано деякі міста, шляхи, ріки України, на картах є схематичне зображення тер. України.

ГЕ́РБІНІЙ (Herbinius) Йоганн (бл. 1620—79) — німецький історик. Написав лат. мовою ряд праць, зокрема про Київ. печери («Святі київські підземелля, або Підземний Київ». Ієна, 1675). Був знайомий з укр. церк. та освітнім діячем І. *Гізелем*.

ГЕРБІЦИ́ДИ (від лат. herba — трава і caedo — вбиваю) — хімічні речовини для знищування бур'янів та іншої небажаної рослинності. За хім. складом Г. поділяються на органічні й неорганічні. До органічних Г. належить основна кількість гербіцидних препаратів (бл. 140), що являють собою сполуки різних класів: хлорфеноксіалкілкарбонові, галоїдозаміщені аліфатичні, феніл- і тіокарбамінові к-ти, похідні триазину, діазину і урацилу, заміщені сечовини та ін. До неорганічних Г. належить порівняно мало сполук (хлорати магнію, натрію і кальцію, сульфамат амонію, ціанат калію, нітрат натрію, сірчана кислота та ін.), які застосовуються в невеликих масштабах.

Окрему групу становлять комбіновані Г., до складу яких входить не одна, а дві-три і більше хім. речовин, що розширює спектр їхньої дії на бур'яни: актрил, байялан, далур, діамет-Д, діален, комбілен, діапрен, кампарол, люметон, топогард, карагард та ін. За характером дії на рослини Г. поділяють на дві групи: Г. суцільної дії, що знищують усі види рослин, і Г. вибірної дії (селективні), які знищують лише окремі групи рослин (бур'яни від них гинуть, а культурні рослини залишаються неушкодженими, або знищують дводольні рослини, але не діють на однодольні злакові і т. п.). Г. вибірної й суцільної дії поділяють на системні й контактні. До Г. системної дії належать сполуки, здатні проникати в рослину і пересуватися по її судинній системі разом з поживними речовинами і продуктами обміну. Це препарати хлорфеноксіалкілкарбонових, бензойних та галоїдозаміщених аліфатичних к-т, карбамати, триазини, похідні сечовини та ін. До Г. контактної (місцевої) дії належать речовини,

Гербера Джемсона.

Найпоширеніші гербіциди й застосування їх на посівах головних с.-г. культур

Гербіциди та їхні суміші	Доза діючої речовини, кг/га	Проти яких бур'янів	Строки та способи застосування
		Зернові колосові	
2,4-Д, амінна сіль	0,6—1,0	Дводольні однорічні й деякі багаторічні	Обприскування у фазі кущення до виходу у трубку
2,4-Д, ефіри	0,3—0,5		
2М-4Х	0,8—1,2		
2М-4ХП	2,0—3,0	Дводольні, в тому числі стійкі до 2,4-Д та 2М-4Х	
2,4-Д, амінна сіль +	0,4—0,5		
банвел-Д	+0,1—0,15		
Діамет-Д	1,0—1,5		
Діален	0,8—1,2		
Дозанекс	2,5—4,0	Однорічні однодольні та дводольні	Обприскування пшениці, ячменю у фазі 2—3 листочків
		Кукурудза	
2,4-Д, амінна сіль	0,6—0,8	Дводольні однорічні та деякі багаторічні	Обприскування посіву у фазі 3—5 листків
2,4-Д, ефіри	0,3—0,4		
Діален	0,8—1,0		
2,4-Д, амінна сіль + полідим	1,0+2,6		
Атразин	1,0—3,0	Дводольні й деякі однодольні малорічні	Обприскування грунту до сходів кукурудзи
Симазин	1,0—3,0		
Агелон	2,0—3,0		
Лінурон	1,5—3,0		
		Рис	
2,4-Д, амінна сіль	1,5—2,0	Бульбокомиш, рогіз, сусак зонтичний та ін.	Авіаобприскування посіву у фазі повного кущення рису
2,4-Д, ефіри	0,5—0,6		
2М-4Х	1,0—1,5		
Пропанід	5,0—7,0	Однодольні (просянки) і деякі дводольні	Обприскування у фазі 2—3 листочків у просянок
Ялан	3,6—7,0	Те саме	Обприскування грунту до сівби з негайною заробкою
		Зернобобові	
Прометрин	1,5—2,5	Однорічні дводольні й деякі однодольні	Обприскування грунту при сівбі або протягом 3—4 днів після неї
Лінурон	1,5—2,0		
Трефлан	1,0—2,0	Однодольні і дводольні однорічні	Те саме
2М-4ХМ	1,5—2,5	Дводольні однорічні й деякі багаторічні	Обприскування посівів гороху у фазі 2—5 листочків

Продовження таблиці див. с. 542.

які уражають листя і стебла рослин у місцях безпосереднього контакту їх з препаратом: заміщені феноли, мінеральні масла, реглон, пропанід, солан та ін. Системні й контактні Г. наносять на листкову поверхню рослин (листкові Г.) або на грунт (грунтові, чи кореневі, Г.).

Г. виготовляють у вигляді порошків, розчинних у воді або змочуваних, паст, концентратів емульсії та гранул. Основний спосіб внесення Г.— обприскування за допомогою наземних обприскувачів та авіації водними розчинами, емульсіями чи суспензіями. Орієнтовні дози найпоширеніших Г., дозволених для застосування у с. г. на 1977—78, та способи і строки застосування їх на посівах основних с.-г. культур подано в табл.

Г. широко застосовують на овочевих культурах: дифенамід, трефлан, нітрофор, рамрод, семерон — на плантаціях капусти; прометрин, лінурон, пропазин, дозанекс, ТХА — на посівах моркви; трефлан, дифенамід, солан, тилам — на посадках помідорів; рамрод, дактал—на посівах цибулі. В садах, на виноградниках, ягідниках бур'яни знищують атразином, симазином, далапоном, ТХА, реглоном, а на луках та пасовищах — препаратами 2,4-Д. Найкращого ефекту від застосування Г. досягають лише в комплексі з агротех. заходами боротьби з бур'янами. Щоб запобігти попаданню Г. у водойми, нагромадженню в рослинах, кормах і продуктах тваринництва токсичної для людей, с.-г тварин, птахів, бджіл тощо концентрації, необхідно суворо додержуватись інструкцій щодо застосування Г., а також правил особистої гігієни.

Продовження

Гербіциди та їхні суміші	Доза діючої речовини, кг/га	Проти яких бур'янів	Строки та способи застосування
		Соняшник	
Прометрин	1,5—2,0	Однорічні дводольні й деякі однодольні	Обприскування грунту до появи сходів культури
Трефлан	1,5—2,0	Однорічні однодольні та дводольні	Те саме, але з негайною заробкою в грунт
Нітрофор	3,0—5,0		
		Буряки	
Феназон (пірамін)	3,0—4,0	Дводольні малорічні	Обприскування грунту до сівби, одночасно з сівбою або зразу після неї
Ленацил (гексилур)	0,8—1,2		
Бетанал	1,0—1,3		Обприскування, починаючи з фази 2 листочків у буряків
Тилам	3,0—5,0	Однорічні злакові й деякі дводольні	Обприскування грунту до сівби, одночасно з сівбою або зразу після неї з негайною заробкою
Роніт	4,0—5,0		
Ептам	2,0—4,0		
ТХА	6,0—10	Однорічні однодольні	Обприскування грунту перед сівбою
Дихлоральсечовина	6,0—10		
Феназон (пірамін) + ТХА	3—4+6,0	Однорічні дводольні і однодольні	Обприскування грунту до сівби культури
Ленацил + ТХА	1,2+6,0	Те саме	Те саме
Феназон (пірамін) + роніт	3,0—3,8	» »	Те саме, але з негайною заробкою у грунт
		Картопля	
Прометрин	1,5—2,0	Однорічні дводольні	Обприскування грунту до появи сходів картоплі
Лінурон	1,5—2,0		
Метурин	3,2—4,8		
Арезин	1,5—3,0		
2М-4Х	1,0—1,2		
Прометрин + ТХА	1,5—2,0 +6,0—8,0	Дводольні й однодольні однорічні	Обприскування грунту одночасно з садінням або протягом 3—4 днів після нього
Лінурон + ТХА	1,5—2,0+ 6,0—8,0		

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

ГЕ́РГЕЙ (Гергель; Gergely) Шандор (2.II 1896, Шопронкерестур — 14.VI 1966, Будапешт) — угорський письменник. Комуніст. У 1922 видав збірку новел «Пустеля». Романи «Мир» (1924, у рос. перекл.— «Ніч над Будапештом», 1937), «Чудове життя Ахрема Фіцка» (1925) позначені елементами натуралізму. У романах «Будують міст» (1927), «Шашіль» (1929), «Щось готується» (1931), «Гримить барабан» (1934) відтворено підпільну діяльність угор. комуністів. У 1931—45 жив в СРСР. Автор істор. трилогії «Дердь Дожа» (1936—54), романів «Жарке літо» (1952), «Тернистий шлях» (1955).

Тв.: Укр. перекл. — Гримить барабан К., 1937; Панський суд. К., 1965; Жужа «Всесвіт», 1975, № 4; Рос перекл. — Бьёт барабан. М., 1961

ГЕРГЕ́ЛІ, китайські гуси — порода свійських гусей. Походить від дикої гуски, поширеної в Маньчжурії, Пн. Китаї, Пд.-Сх. Сибіру. Оперення біле або буре, на шиї та спині темні смуги. Характерною ознакою є роговидна шишка між дзьобом і передньою частиною голови. Жива маса гусаків до 4,5 кг, гусок — до 4 кг, несучість — 60—70 яєць на рік. М'ясні якості невисокі. Г. використано при виведенні холмогорської, горьковської та ін. порід гусей. Розводять в Радянському Союзі, зокрема на Україні.

Літ.: Фисюнов А. В. Справочник по борьбе с сорняками. М., 1976; Справочник по гербицидам. М., 1977; Ступаков В. П. Довідник по бур'янах. К., 1977.

Ю. Г. Мережинський.

ГЕ́РБУРТ (Herburt) Ян-Щасний (1567 — 31.XII 1616, м. Добромиль, тепер Старосамбірського району Львівської обл.) — польський громадський діяч, книговидавець і письменник. Походив із шляхет. роду. В Добромилі (Галичина) мав власну друкарню (з 1611). Автор політ. і сатиричних творів, спрямованих проти королівської влади, магнатів та єзуїтів («Австрійська практика»). Виступав за дружбу між укр. і польс. народами («Слово про руський народ», 1613), проти *Брестської унії 1596*. Писав укр. мовою поезії («Гадка Гриця з Фортуною»). За свою діяльність зазнавав переслідувань з боку уряду.

ГЕ́РВЕГ (Herwegh) Георг (31.V 1817, Штутгарт — 7.IV 1875, Баден-Баден) — німецький поет. У збірці «Вірші живої людини» (1841) відбилось наростання революц. настроїв у Німеччині. Співробітничав у *«Рейнській газеті»*; 1842 познайомився з К. Марксом. Автор вірша «Партія» (1842), в якому обстоював ідею партійності поезії; сатиричних віршів, спрямованих проти ворогів революції 1848—49. В 1848—66 жив в еміграції. Вірш «Старі і молоді» укр. мовою переклав П. Грабовський.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ДРУГОГО ТОМУ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія імовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Є. К. Лазаренко** — акад. АН УРСР (мінералогія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **П. М. Сєрков** — акад. АН УРСР (фізіологія тварин і людини), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Ю. І. Кундієв** — чл.-кор. АМН СРСР (гігієна), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (історичний матеріалізм), **І. М. Мельникова** — чл.-кор. АН УРСР (історія соціалістичних країн Європи), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політичної економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, народна освіта), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **О. К. Бабишкін** — доктор філол. наук (кіно), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **В. С. Будкін** — доктор екон. наук (економічна географія соціалістичних країн), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Г. Й. Бурчинський** — доктор мед. наук (гастроентерологія), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **В. І. Войтко** — доктор філос. наук (психологія), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юридичних наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **П. Ф. Гринюк** — канд. історичних наук (міжнародний комуністичний рух), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **С. К. Гутянський** — канд. істор. наук (культурне будівництво), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **Н. М. Капельгородська** — канд. мистецтвознавства (кіно), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Ю. Ю. Кондуфор** — доктор істор. наук (історія СРСР), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, економічна географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **О. П. Кришталь** — доктор біол. наук (екологія), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (російська література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник**—доктор юрид. наук (цивільне право), **Д. О. Мельничук** — канд. біол. наук (біохімія), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнародних відносин), **Б. М. Мізерницький** — засл. учитель УРСР (народна освіта), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. П. Нагорна** — доктор істор. наук (історія КПРС), **І. С. Нагорний** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (гістологія, ембріологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фізична хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **А. Ф. Пічко** — канд. тех. наук (техніка), **І. О. Поваженко** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (українська література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **О. А. П'ятак** — доктор мед. наук (внутрішні хвороби), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **О. С. Сокол** — доктор мед. наук (інфекційні хвороби), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні і допоміжні історичні дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнародне право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **Р. І. Харечко** — канд. тех. наук (технологія легкої промисловості), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Я. В. Хом'як** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **К. Ф. Чернушенко** — доктор мед. наук (імунологія, алергологія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. географічних наук (економічна географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — канд. філософських наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Бразілія, с. 448—449
Брежнєв Л. І., с. 28—29
Брейгель П., с. 48—49
Брюллов К. П., с. 48—49
Будівництво (2 сторінки), с. 448—449
Вавілоно-ассірійська культура, с. 448—449
Ван-Дейк А., с. 128—129
Василащук Г. В., с. 112—113
Васильківський С. І., с. 64—65
Васнецов А. М., с. 128—129
Васнецов В. М., 128—129
Вегетативна нервова система, с. 352—353
Веласкес Д., с. 64—65
Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 (4 сторінки), с. 152—153
Велика Жовтнева соціалістична революція (4 сторінки), с. 88—89
Великобританія (2 сторінки), с. 448—449
Венесуела, с. 448—449
Верес Г. І., с. 112—113
В'єтнам (2 сторінки), с. 448—449
Визвольна війна українського народу 1648—54, с. 224—225
Виставка досягнень народного господарства СРСР, с. 448—449
Виставка досягнень народного господарства УРСР с. 448—449
Вишивка (2 сторінки), с. 368—369
Відродження (2 сторінки), с. 272—273
Візантія, с. 448—449
Вірменська РСР (2 сторінки), с. 448—449
Власенко П. І., с. 112—113
Вовчок Марко, с. 240—241
Водорості, с. 352—353
Возз'єднання України з Росією, 1654, с. 224—225
Врубель М. О., с. 112—113
Галактика, Галактики, с. 240—241
Гальс Ф., с. 288—289
Гана, с. 448—449
Гвінея, с. 448—449
Ге М. М., с. 288—289

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Бразілія, оглядова, с. 208—209
Бразілія, економічна, с. 208—209
Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу.
Загальний хід воєнних дій у перший період, с. 144—145
Загальний хід воєнних дій у другий період, с. 144—145
Загальний хід воєнних дій у третій період, с. 144—145
Тріумфальний похід Радянської влади, с. 160—161
Великобританія та Ірландія, оглядова, с. 168—169
Великобританія та Ірландія, економічна, с. 168—169
В'єтнам, оглядова, с. 208—209
В'єтнам, економічна, с. 208—209
Визвольна війна українського народу 1648—54 років, с. 160—161
Вінницька область, оглядова, с. 304—305
Вінницька область, економічна, с. 304—305
Вірменська РСР, оглядова, с. 304—305
Вірменська РСР, економічна, с. 304—305
Вітчизняна війна 1812 року, с. 336—337
Волинська область, оглядова, с 384—385
Волинська область, економічна, с. 384—385
Ворошиловградська область, оглядова, с. 384—385
Ворошиловградська область, економічна, с. 384—385
Вулкани й землетруси, с. 336—337

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. ТОМ II

(на украинском языке)

У томі вміщено 40 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (309 сюжетів, з них 32 кольорові), 5 сторінок вклейок високого друку (7 сюжетів, з них 4 кольорових), 7 вклейок кольорових карт (21 карта) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1419 ілюстрацій та 127 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 6.

Том здано до набору 27. 02. 1978 р., підписано до друку 06. 09. 1978 р. БФ 08414. Формат 84×108¹/₃₂. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34+3,875 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 63,63. Облік.-вид. арк. 122,3. Тираж 50 000 примірників. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп. Замовлення 1204.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Ольвія — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

} На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / *на текстових картах*

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми

на кольорових картах / *на текстових картах*

- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські

- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а б — а–Морські порти б–Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- а б 651 — Озера: а–прісні, б–солоні. Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а б — а–Початок судноплавства на річках б–Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали

- Дамби
- а б — а–Піски б–Лавові поля
- Мангрові зарості
- а б — а–Болота б–Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди

- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а б — а–Водорості б–Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах — теплі, холодні

на текстових картах — теплі, холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища:

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах:

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Шовкова
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звіріяництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах / на текстових картах:

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів:

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська	КМГ	Кінно-механізована група
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника	к	Корпус
		мк	Механізований корпус
		мд	Моторизована дивізія
		мсбр	Мотострілецька бригада
адбр	Авіадесантна бригада	ОР	Оборонний район
ак	Армійський корпус	пд	Піхотна дивізія
А	Армія	ПА	Повітряна армія
бр	Бригада	пдк	Повітрянодесантний корпус
бтд	Бронетанкова дивізія	ПФ	Повітряний флот
гв.	Гвардійський	Р	Резерв
гск	Гірськострілецький корпус	сд	Стрілецька дивізія
ГР., гр.	Група	ск	Стрілецький корпус
дес	Десант	ТА	Танкова армія
д	Дивізія	тд	Танкова дивізія
кд	Кавалерійська дивізія	тк	Танковий корпус
кк	Кавалерійський корпус	УД. А	Ударна армія
КА	Кінна армія	УР	Укріплений район
		Ф	Флот
		ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення